

RIG-VEDA-SAMHITÂ

THE

SACRED HYMNS OF THE BRÂHMANS

TOGETHER WITH THE

COMMENTARY OF SAYANAKARYA

EDITED BY

F. MAX MÜLLER

SECOND EDITION

VOLUME II

MANDALAS II-VI

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF

HIS HIGHNESS THE MAHÂRÂJAH OF VIJAYANAGARA

LONDON

HENRY FROWDE

OXFORD UNIVERSITY PRESS WAREHOUSE, AMEN CORNER

1890 .

[All rights reserved]

Oxford

PRINTED AT THE CLARENDON PRESS

BY HORACE HART, PRINTER TO THE UNIVERSITY

TO

HER MOST EXCELLENT MAJESTY

Victoria

Queen of Great Britain and Ireland

Empress of India

THIS EARLIEST RECORD

OF THE RELIGIOUS INSTITUTIONS OF THE NATIVES OF INDIA

IS BY GRACIOUS PERMISSION

Dedicated

BY

HER MAJESTY'S

FAITHFUL SUBJECTS AND DEVOTED SERVANTS

Dasupati Ananda Gajapati Raj and Frederick Max Müller

VARIETAS LECTIONIS.

ABBREVIATIONS.

- A, MSS. of the A class.
- A 2, Colebrooke's complete MS., now India Office Library, Nos. 2133-2136.
- Aa, Fragment, beginning with the 27th Varga of the 3rd Adhyāya of Ashtaka III and ending at the end of the 3rd Ashtaka.
- B, MSS. of the B class. Unless the contrary is stated, B means B 1, the original from which all the B MSS. were copied.
- B 1, India Office Library MS., formerly belonging to the Rev. J. Stevenson.
- B 2, Eugène Burnouf's copy from B 1.
- B 3, Another copy taken in Bombay from B 1.
- B 4, Dr. Taylor's MS., India Office Library, 1861-1864, copy from B 1, beginning with the 3rd Ashtaka.
- Bm, Mudgala's abridged commentary.
- C, MSS. of the C class. From III, 15, 5 to the end of the 3rd Ashtaka (V, 8) C is to be regarded as the mark of Ca, except where the contrary is stated.
- C 2, Mill's MS., now in the Bodleian Library, Mill 24-26^g.
- Ca, My own MS., the original of all the C MSS.
- M 1, Editio princeps.
- P, MS. of the A class in the Paris Library, the sixth *Mandala*.
- P 1, Pada MS., Bodleian Library, Mill.
- P 2, Dr. Taylor's Pada MS., India Office Library, No. 2032.
- P 3, Colebrooke's Pada MS., India Office Library.
- S 1, *Samhitā* MS., Bodleian Library, Mill.
- S 2, Another *Samhitā* MS., Bodleian Library, Mill.
- S 3, Colebrooke's *Samhitā* MS., India Office Library, Nos. 129-132.
- Ait. Âr., Aitareya Âranyaka, edited by Râjendralâla Mitra. *Bibliotheca Indica*. Calcutta, 1876.
- Ait. Br., Aitareya Brâhmana, herausgegeben von Theodor Aufrecht. Bonn, 1879.
- Anukr., Kâtyâyana's Sarvânukramanî.
- Anukr. M., A. A. Macdonell's edition of the Sarvânukramanî. *Anecdota Oxoniensia*. Oxford, 1886.
- Âsv., Âsvalâyana's Srautasûtra.
- Dhâtup., Dhâtupâtha in N. L. Westergaard's *Radices Linguae Sanscritae*. Bonn, 1841.
- Ganap., Ganapâtha in Pânini's *Grammatik*, herausgegeben, übersetzt, erläutert und mit verschiedenen Indices versehen von Otto Bohtlingk. Leipzig, 1887.
- Naigh., Naighantuka.
- Nir., Yâska's Nirukta.
- Nir. Roth, Roth's edition of the Nirukta. Göttingen, 1852.
- Nir. SS., The Nirukta. With Commentaries. Edited by Pandit Satyavrata Sâmasramî. *Bibliotheca Indica*. Calcutta, 1882 sqq.
- Pân., Pânini.
- Rv., Rig-veda.
- Rv. Bh., Sâyana's Rig-veda-Bhâshya.
- Sat. Br., Satapatha Brâhmana.
- Taitt. Âr., Taittiriya Âranyaka.
- Taitt. Br., Taittiriya Brâhmana.
- Taitt. S., Taittiriya Samhitâ.
- Un., Uggvaladatta's Commentary on the Unâdisûtras. Edited by Theodor Aufrecht. Bonn, 1859.

MANDALA II.

At the beginning of the second *Mandala* S 2 adds,

विश्वेश्वर विरूपाक्ष विश्वरूप सदाशिव । शरणं भव भूतेश कर्णानां कर शंभव ॥

Page 1. line 20. (Sûkta 1, verse 1.) यद्वा आमु शीघ्रं शुच दीप्ताः सन् यतः स सेव्यत इति ॥ यद्वा आमु शीघ्रं शुचा दीप्ता सन् यतः संसेव्यत इति A. C. यद्वा आमु शीघ्रं शुच दीप्ताः सन् यतः स सेव्यत इति B. Perhaps आमु शीघ्रं शुचा दीप्ता सन् यते सेव्यत इति.—P. 2. l. 1. (1, 2.) A is wanting from here to II. 5, 7; II. 1, 2–9, however, is found at the beginning of the seventh *Adhyāya*.—P. 5. l. 6. (1, 12.) Ca has पातात् for पापात्.—l. 25. (1, 14.) वसुः सर्वेषां निवासभूतः सन् B. C. सर्वेषां निवासभूतः शुचिः सन् Bm. *Sâyana* reads वसुः instead of शुचिः.

P. 8. l. 8. (2, 5.) यौर्युलोकांतरिचं Ca. C. यौर्युलोके रिचं B. यौ युलोकः अंतरिचं Bm.—l. 27. (2, 7.) After नशब्दस्यार्थे, B, but not Bm, adds प्रादयोर्थव्यवसायेन व्यवहरन्ति.—P. 9. l. 32. (2, 11.) पित्रा दीप्यते ॥ पिता दीप्यति M l. B. Ca.

P. 10. l. 16. (3.) समिद्धोऽपिरग्निना नरा° Ca. C. समिधाग्निना B. समिद्धोऽग्निः नरा° Bm.—P. 12. l. 9. (3, 6.) निर्वर्तयितुं ॥ निर्वर्तयितुं M l. B. Ca.—l. 25. (3, 8.) निर्वर्तयन्ती ॥ निर्वर्तयन्ती M l. Bm. Ca, left out in B.—P. 13. l. 25. (3, 11.) Bm adds उ पूरणः at the end.

P. 14. l. 27. (4, 4.) Instead of यद्वास्याग्नेः संबंधिनी पुष्टिर्यथा यजमानविषया रण्वा तद्वत्, Ca. C have यद्वास्याग्नेः संबंधिनी तद्वत् यद्वास्याग्नेः संबंधिनी पुष्टिर्यजमानविषया रण्वास्तस्याग्नेः पुष्टिर्यथा रण्वा तद्वत्.—P. 15. l. 20. (4, 6.) यद्वा नभोभिः ॥ स यथा नभोभिः B. Ca. C. स यथा अंतरिच-प्रदेशविशेषैः प्रकाशते तद्वत् Bm.—l. 21. प्रकाशत ॥ प्रकाशयत M l. B. Ca.

P. 16. l. 22. (5, 1.) प्रयच्छन्. The Pada has प्रयच्छन्, the *Sambhitā* प्रयच्छं जेन्यं; a final न् before palatals is written as *Anusvāra* in most *Vaidik* MSS. *Sâyana* reads प्रयच्छं, though Bm has प्रयच्छन् प्रकर्षेण पुञ्चं.—l. 27. यमं यमयितव्यं ॥ यमं यमेतव्यं B. Ca. C. यमेतव्यं Bm.—l. 28. वाजिनोऽन्नस्य B. Ca. C.

P. 19. l. 4. (6, 2.) सत्वरमाणा ह्युपसदमाचरन्ति ॥ सत्वरमाणा ह्युपसदाचरन्ति A 2. Ca. सत्वरमाणा ह्युपसदाचरन्ती B.—l. 7. सुत्युपवृंहितेन ॥ सुत्युपवृंहितेन A. B. C.

P. 20. l. 7. (7.) अवणाकर्मणि ॥ आवणी° A 2. B. Ca. —l. 10. (7, 1.) तेऽध्वर्वादिभिः ॥ तेऽध्वर्वादिभिः A. B. C.—l. 17. (7, 2.) उभयविधाया द्विषः Bm. उभयविधायाः विद्विषः A. B. C.—पूरय A. C. पूरयः B. पारय Bm. Although पर्षि is explained in some passages by पूरय (cf. Rv. I. 174, 9), it was probably meant for पालय in our verse. See also Rv. I. 129, 5.—l. 20 sq. (7, 3.) धारा अत्यसुतीरिव तानात्मनैवान्यनिरपेक्षेण ॥ धारा असुतीरिव ताना आत्मनैव अन्यनिरपेक्षेण A. C. धारा अससुतीरिव ताना आत्मनैव अन्यनिरपेक्षेण B. धाराः इव ताना etc. Bm. *Sâyana* seems to have read ताना instead of स्वया. अत्यसुतीः is merely conjectural, and not quite satisfactory because सुतिः is itself a *Vaidik* word. The whole may be a quotation, though this would hardly be in accordance with *Sâyana*'s usual style of interpretation.—l. 21. अतिक्रम्य Bm. अभिक्रम्य A. B. C.—l. 28. (7, 5.) सेतुभिः ॥ सेवभिः A. C, deest in B.

P. 23. l. 26. (9, 4.) यद्वा मानयिता ॥ यद्वा मनोता A. B. Ca has मनोता, but the C MSS. have मानाता, which, as it does not occur in Ca, is evidently a mistake of

the first copyist; *o*, according to the old spelling, being frequently mistaken for *ā + ā*.

P. 25. l. 13. (10, 4.) There is an omission in all the MSS. towards the end of the Commentary. After घृतेन च we expect the verb जिहर्मि, which I have inserted to complete the sentence, but instead of which the MSS. give extracts from a Brāhmaṇa. In the usual style of Sāyana such extracts would be preceded by तथा च ब्राह्मणं, while here all the MSS. begin at once and quite abruptly with the words प्रति ह्येष. Another irregularity is this, that the quotation from the Brāhmaṇa refers not only to this, but also to the following verse. A reads घृतेन च प्रति ह्येष सर्वाणि भूतानि चेति पृथिव्या एष वयसा धूमेन बृहत्तं अचिष्टमग्निं रभसं दृशानमित्यनवकाशनवनमन्त्रैरन्नादीं दीप्यमानमित्येतदा विश्वत इत्या सर्वतः प्रत्यंचं जुहोतीत्येतदरचसेत्यहेलमामानेन मनसेदं जुषेतेत्येतन्नयश्रीरिति मर्यश्रीरित्येष सृहयद्वर्णो अपिर्नाभिमृश इति न ह्येष मृशेत दीप्यमानो भवतीति ॥ Ca has घृतेन च प्रति ह्येष सर्वाणि भूतानि चेति पृथिव्या एष वयसा धूमेन बृहत्तं (sec. manu तं) अचिष्टमग्निं रभसं दृशानमित्यनवकाशनवनमन्त्रै (sec. manu न्त्रै) रन्नादं (sec. manu दीं) दीप्यमानमित्येतदा विश्वत इत्या सर्वतः प्रत्यंचं (दीप्यमानं struck out, but not in C) जुहोती (मी C) त्येतदरचसेत्यहेलमामानेन मनसेदं जुषेतेत्येतन्नयश्रीरिति मर्यश्रीरित्येष सृहयद्वर्णो अपिर्नाभिमृश इति न (sec. manu न) ह्येष मृशेत दीप्यमानो भवतीति ॥ The readings of the C MSS. are the same as Ca prima manu, with the exception of दीप्यमानं, which is left out in C, and न (sec. manu न), which is omitted. B has घृतेन च प्रति ह्येष सर्वाणि भूतानि चेति पृथिव्या एष वयसा धूमेन बृहत्तं अचिष्टमग्निं रभसं दृशानमित्यनवकाशनवनमन्त्रमात्वरन्नादं दीप्यमानमित्येतदा विश्वत इत्या सर्वतः प्रत्यं (sec. manu त्वं) चं जुहोमीत्येतदरचासत्यहेलमामानेन मसेदं जुषेतेत्येतन्नयश्रीरिति मर्यश्रीरित्येष सृहयद्वर्णो अपिर्नाभिमृशेति न ह्येष मृशेत दीप्यमानो भवतीति ॥ Bm has only घृतेन च जिघर्मि सिंचामि ॥ As it would have been difficult to restore the text from the MSS. of Sāyana's Commentary, it was necessary to collate the Brāhmaṇas, in which these verses are explained. Now the hymn in question is recited by the Hotri as part of the Prātaranuvāka. We might therefore expect to find Brāhmaṇa explanations in the corresponding part of the Aitareya-brāhmaṇa, II. 24-28. Here, however, no exegetical remarks are made on this particular hymn. As the Udgātri is not concerned with our hymn, we cannot expect to find an explanation of it in the Sāma-veda-brāhmaṇa. The Adhvaryu priest has to use the first two verses of our hymn in the first part of the Agni-kayana sacrifice. These hymns, the Ukhāsambharaṇa-mantras, are collected in the Taittiriya-saṃhitā, IV. 1, 2, 4, and here accordingly we find our verse though slightly modified: जिघर्मि ॥ ४ ॥ अपिं मनसा घृतेन प्रतिच्छंतं भुवनानि विश्वा । पृथुं तिरश्चा वयसा बृहत्तं अचिष्टमग्निं रभसं विद्वान् । आ त्वा जिघर्मि वचसा घृतेनारचसा मनसा तज्जुषस्व । मर्यश्रीः सृहयद्वर्णो अपिर्नाभिमृशे तनुवा जर्हृषाणः ॥ The Brāhmaṇa to this is contained in the following, the fifth book of the Taittiriya (V. 1, 3, 2): जिघर्म्यापिं मनसा घृतेनेत्याह । मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति ॥ प्रतिच्छंतं भुवनानि विश्वेत्याह । सर्वं ह्येष प्रत्यङ् चेति ॥ पृथुं तिरश्चा वयसा बृहत्तमित्याहाख्यो ह्येष जातो महान् ॥ २ ॥ भवति ॥ अचिष्टमग्निं रभसं विद्वानमित्याहात्ममेवाक्षी स्वदयति सर्वमक्षी स्वदति य एवं वेदा त्वा जिघर्मि वचसा घृतेनेत्याह । तस्मात्तज्जुषो मनसाभिगच्छति तद्वाचा वदत्यरचसेत्याह रचसामपह्वी ॥ मर्यश्रीः सृहयद्वर्णो

अभिरित्वाहापचितिमेवास्मिन्धात्वपचितिमाभवति य एवं ॥३॥ वेद मनसा स्वितामामुमर्हति यामध्वरु-
नपावाङ्गति जुहोति मनस्वतीभ्यां जुहोत्याङ्गत्वीराष्टौ द्वाभ्यां प्रतिष्ठिते etc. The last Veda which
we can look to for a Brâhmana explanation is the White Yagur-veda. Here we
find the two verses in question as 23 and 24 in the eleventh book of the
Vâgasaneyi-samhitâ, again with slight modifications. The corresponding Brâh-
mana ought to be in the Ukhâsambharana of the Satapatha-brâhmana, and here
indeed we meet with explanations very similar to those given by Sâyana. Prap. 3,
Brâhm. 1, Kandikâ 19 we read, आ त्वा जिघर्षि मनसा घृतेनेति । आ त्वा जुहोमि मनसा
च घृतेन चेतित ॥ प्रतिष्ठितं भुवनानि विश्वेति । प्रत्यङ् ह्येष सर्वाणि भुवनानि श्रियति ॥ पुथुं तिरस्त्रा
वयसा बृहंतमिति पृथुर्वा एष तिर्यङ् वयसो बृहन् धूमेन व्यचिष्टमग्निं रभसं बृशानमित्यवकाशवतमग्निं रक्षादं
दीप्यमानमित्येतत् ॥१९॥ आ विश्वतः प्रत्यंचं जिघर्षीत्या सर्वतः प्रत्यंचं जुहोमोत्येतद्वयसा मनसा तज्जुषेति-
त्यहोहमानेन मनसा तज्जुषयेत्येतत्पर्यग्रीः सृहयद्वर्णो अभिरिति मयग्रीह्येष सृहयद्वर्णोऽग्निर्नामिमृशे
तन्वा जर्भुराण इति न ह्येषोऽमिमृशे तन्वा दीप्यमानो भवति ॥ Although this is the Brâhmana
which Sâyana must have had in his mind when he wrote his Commentary, it is
difficult to account for the differences between the original text and his quo-
tation, unless we suppose him to have quoted from another Sâkhâ of the
Satapatha-brâhmana. There is no MS. of the Ukhâsambharana according to
the Kânva-sâkhâ in Europe. As it was impossible, therefore, to restore the
original reading, I have left the quotation as it stands in Sâyana, merely cor-
recting those mistakes which could be corrected on the authority of the MSS.

P. 26. l. 19. From 11, 2. to 15, 1. A is wanting.—l. 22. (11, 2.) लङि सिचि रूपं ॥
लङि सिचि रूपं B. लङि सि रूपं Ca. C.—P. 27. l. 4. (11, 4.) इतीत्यंरूपेण B. इतीतिवंपरेण
Ca. C.—l. 5. सुष्ठु प्रेरकेण ॥ सुष्ठु प्रेरकेण Bm. सुष्ठु प्रकारेण Ca. C. B.—P. 29. l. 4. (11, 11.)
लिटि रूपं ॥ लङि रूपं Ca. C. B.—l. 18. (11, 13.) ये ते तवावस्थवो ॥ ये अवस्थवो Bm. तेन
अवस्थवो B. ते तव अवस्थवो C. ते तव अवस्थवो Ca.—P. 30. l. 3 sq. (11, 15.) इत् एवार्थे ॥
इत् एव Bm. इत् इवार्थे B. Ca. C.—l. 6. पशुपुत्रादिभिरस्त्रान् अस्त्रात्पालनेन च ॥ पशुपुत्रादिभिर-
स्त्रादिभिरस्त्रान् पालनेन च Ca. पशुपुत्रादिभिरस्त्रात्पालनेन च B, and sec. manu ०रस्त्रादि-
भिरस्त्रात्पालनेन च. Bm has आ चार्थे यां च सु सुष्ठु पृत्सु संयामेषु पशुपुत्रादिभिः अस्त्रान् पालनेन
अवर्धयः.—l. 12. (11, 16.) आपन्नः ॥ आपन्नः M 1. B. Bm. Ca.—l. 29. (11, 18.) कुंभनाभिः
Ca for ऊर्णनाभिः.—P. 31. l. 3. (11, 19.) Instead of सनेम् one MS. reads सुनेम्. See
the Commentary. तरंतः, however, is âdyudatta in all the MSS.—l. 22. (11, 20.)
अर्बुदवधः सष्टमुक्तः ॥ अर्बुदवयः सष्टमुक्तः B. Ca. C. See Rv. I. 51, 6.

P. 32. l. 13. (12.) हरी इति MSS. हरी Âsv.—l. 32. (12, 1.) अस्मिन्यक्षे भवतीत्यत्ययेन ॥
अस्मिन्यक्षे प्रत्यये व्यत्ययेन Ca. अस्मिन्यक्षे प्रवेत्त व्यत्ययेन B.—l. 35. जायमान Nir. जात M 1. B.
Ca. Cf. Nir. SS. vol. iv, p. 86.—P. 33. l. 15. (12, 3.) स्रवणे ॥ अत्रणे M 1. Ca. उत्पवणे
B pr. m. प्रस्रवणे B sec. m. See Dhâtup. 26, 29.—l. 28. (12, 4.) जिघृक्षं ॥ जिघृक्षंतं
M 1. B. जिघृक्षंतं Ca, deest in Bm.—P. 34. ll. 3-5. (12, 5.) The whole passage from
नेम उ त्व to विश्वासमच is left out in Ca. The original reading in Ca seems to have
been तथा च मंचैर्नैद्रो अस्तीति, but this is corrected into तथा च मंचे नैद्रो अस्तीति, which
became the reading of the C MSS. In B, where this passage is preserved, mis-

takes occur towards the end ; the MS. has इत्यः । (अ in the margin) त तस्मात् अस्मा इन्द्राय स इन्द्रो.—l. 30. (12, 8.) For देवी read देवी with B. Bm.—l. 32. उभयविधा उभयमाहुयंति M 1. B. Ca. उभयविधाः अमिषाः शचवः यं आहुयंति Bm.—P. 35. l. 30. (12, 12.) ये चेमेऽग्निमिविद्विषः ॥ ये च मेश इति द्विषः Ca. C. ये चेमेर्गवतिद्विषः B. Cf. Taitt. Âr. I. 9. अग्निमिविद्विषः is explained by Sâyana शिमिः कर्म कृष्यादिकं । तस्य विधातकाः शिमिविद्विषः । तद्विपरीता अग्निमिविद्विषः । कृष्याद्यनुकूलप्रवृत्तयो वायव इत्यर्थः.

P. 39. l. 13. (13, 8.) कर्ता हे B. Ca. कर्तः हे Bm.—P. 41. l. 2. (13, 13.) अंतर्णीतव्यर्थत्वात् C. B. अंतर्भावितव्यर्थत्वात् B sec. manu in marg.—l. 3. स सत्यः (?) ॥ सत्सत्यं Ca. C. सत्सत्यं B.

P. 42. l. 9. (14, 4.) निक्षोपः ॥ जने क्षोपः Ca. जवे क्षोपः B.—P. 43. l. 4. (14, 7.) पीरु-रवसस्य ॥ पीरु-रवस्य MSS.—P. 44. l. 2. (14, 10.) अच क्षोपोऽभ्यासस्तेत्यभ्यासक्षोपः । सः स्वार्ध-धातुक इति ॥ अच क्षोपोऽभ्यासस्वार्धधातुक इति Ca. B. Cf. Pân. VII. 4, 58, and 49.—l. 9. (14, 11.) ऊर्द्वं न । ऊर्ध्वं दीर्घमूर्द्वं कुमुलं Ca. In the margin Ca adds मूर्ध्वं न दीर्घं, which the C MSS. adopt, reading ऊर्ध्वं दीर्घमूर्ध्वं न दीर्घमूर्द्वं. B has ऊर्द्वं न । उदीर्घमूर्द्वं कुमुलं, उदीर्घं left out by Bm. The addition in Ca is taken from the Nirukta, III. 20 : ऊर्द्वं ऊर्द्वरमित्यावपनसोर्द्वरमुदीर्घं भवत्यूर्ध्वं दीर्घं वा । तमूर्द्वं न पृणता यवेनेत्यपि निगमो भवति । तमूर्द्वरमिव पूरयत यवेन. Roth has पूरयति, but the Nirukta and its Commentary have पूरयत, MSS. 1738 and 357. The same MS. 1738 reads also उदीर्घं like Sâyana, but the Commentator says, ऊर्ध्वं हि तदीर्घं भवति. But see now Nir. SS. vol. ii, p. 354. ऊर्द्वरम् उदीर्घम् ऊर्ध्वं हि तद् दीर्घं भवति.

P. 46. l. 19. (15, 7.) विभज्जानुः A. Ca. विभजे जातः B. विभज्जानुः Bm.

P. 47. l. 28. (16, 2.) ऐकपद्यं ॥ ऐकपद्यं MSS.—P. 48. l. 17. (16, 4.) Read विद्वत्तरस्त्वं.—P. 49. l. 1. From 16, 6. to 23, 11. A is wanting.

P. 50. l. 26. (17, 3.) प्रथमं मुखं ॥ प्रथममुक्थं Ca. C. B. Bm.—P. 52. l. 4. (17, 7.) पूजयसि ॥ आ पूजयसि MSS.

P. 52. l. 32. (18, 1.) दशवक्त्रः MSS.; Goldstucker rightly conjectured दशवक्त्रः.

P. 55. l. 24. (19, 2.) इति खराणि स्वसराणि ॥ इति ख इति स्वसराणि Ca and B; but ख इति is cancelled in B.—P. 57. l. 8. (19, 7.) मितां इत्य इति इत्यः. Instead of this Ca reads हिंसकस्यामुरस्य स्वमिति खरः. B has only हिंस्वरः. The words हिंसकस्यामुरस्य are evidently repeated from the preceding line, being an explanation of पीयोः. Therefore we have स्वमिति खरः together with हिंस्वरः, which leads naturally to a conjecture like मितां इत्य इति इत्यः, though it cannot be denied that something else also may have stood here in Sâyana's original. Rv. I. 174, 8, where the same words occur, नमो वधरदेवस्य पीयोः, no explanation is given.

P. 57. l. 33. (20, 1.) Read मनस ईषया Ca. मनस इषया B. मनस ईषया Bm.—P. 58. l. 17. (20, 3.) फलस्य शमयिता B. Ca. C. यवयिता?—l. 21. एवमयं यवमानमूती ॥ एवं ययं यवमानं कृती Ca. एवमयं (corrected from एवं ययं?) यवमानं कृती B.

P. 62. l. 4. (22.) Read अतिशक्त्यर्थः.—P. 63. l. 23. (22, 4.) B. Bm insert श्वसा बलेन after प्राणं.

P. 64. l. 17. (23, 2.) C adds वसस्तेषु परं तेव इति उच्चाः, a gloss which occurs neither in Ca nor in B, and must therefore be ascribed to the later copyists of the C

MSS.—l. 25. (23, 3.) सर्वस्य संमकं; the MSS. have सर्वस्य संमकं. See, however, Rv. Bh. I. 96, 4.—P. 65. l. 11. (23, 5.) धरसः Bm. धरसो वा M 1. B. Ca. Some word may have been omitted; but see Rv. Bh. IV. 23, 7.—P. 66. l. 3. (23, 8.) बृहस्यते Bm. ब्रह्मणस्यते M 1. B. Ca.—l. 12. (23, 9.) गृह्णीमहे ॥ गृह्णीमहि MSS.—P. 67. l. 3. (23, 11.) यु मिश्रणामिश्रणयोः ॥ *मिश्रयोः B. Ca. M 1. The same applies to p. 87. l. 7. (29, 2.) and p. 97. l. 4. (33, 1.) Cf. Dhâtup. 24, 23.—P. 68. l. 9. (23, 15.) क्रतुमत् क्षात्रोपेतं etc. A. C. Bm. कर्मसाधनं च विभाति B.—l. 24. (23, 16.) After विद्वान् B has वृत्, but it is cancelled. The Taitt. Br. has व्यावृत्.—l. 33. (23, 17.) After हे ब्रह्मणस्यते all the MSS. (A. B. C), with the exception of Bm, have ब्रह्मणस्यतिं महो महत ऋतस्य यज्ञस्य धर्तरि धारके यजमाने, and they omit त्वां to explain त्वा, which I have added after उत्कृष्टं. Bm has त्वा त्वां.—P. 69. l. 1. सरिण B. साधारणं A. Ca.—l. 3. भवेति B. Bm. भवति A. Ca.

P. 70. l. 31. (24, 3.) आवारकं ॥ आवारकं MSS. So also 26, 2. But see above 23, 18.—P. 71. l. 31. (24, 6.) आगच्छन् ॥ आगच्छन् MSS.—P. 73. l. 22. (24, 12.) ऐकपथं ॥ ऐकपथं MSS.—यथैव शब्दस्य पूर्वपदे न MSS. Cf. Rv. Bh. I. 166, 12.—P. 74. l. 1 sq. (24, 13.) ऋतस्य तमस्यदीयं यज्ञं ॥ ऋतस्य तमस्यदीयं यज्ञः A. B. C.—l. 5. वशाया गोः ॥ वशायागे A. B. C. वशायाः यागे Bm.—l. 25. From 24, 15. to 31, 1. A is wanting.

P. 75. l. 23. (25, 2.) रयिं before धनं Bm only.

P. 77. l. 17. (26, 3.) संभरति वा Ca. संभरति B.—जज्ञाना inserted by conjecture.

P. 79. l. 18. (27, 4.) एवंगुणविशिष्टानुग्रहा वा ॥ एवंगुणविशिष्टा ग्रहा वा B. एवंगुणविशिष्टा ग्रहानु वा C. Ca. The वा, which stands in all the MSS., shows that something is omitted, unless Bm has preserved the correct reading, namely: एवंगुणविशिष्टाः महानुभावाः असदं etc.—P. 80. l. 28. (27, 9.) ऋजीकाय स्तोत्राणां (A. B. Bm; might it be ऋजीकाय स्तोत्रे वा or ऋजूकराय स्तोत्राणां?—P. 81. l. 20. (27, 11.) तित्स्वरितं Pân. VI. 1, 185. तित्स्वरितः M 1. B. Ca.—P. 82. l. 6. (27, 13.) तसि कादिलोप इति ॥ तसिकादिलोप इति MSS. But see Pân. VI. 4, 149, 8.—P. 83. l. 2. (27, 16.) *संयन्तयोः Dhâtup. 28, 35. *संयन्तयोः B. Ca. M 1.

P. 84. l. 10. (28, 3.) पूर्वमंभितांगवज्जवेन ॥ पूर्वमनांगवज्जवेन B. पूर्वमतांगवज्जवेन Ca.—P. 86. l. 19. (28, 11.) अवयुत्वं स्थितो is neither in B nor in Ca; it was supplied from II. 27, 17. Bm repeats literally the whole Commentary of that verse.

P. 89. l. 21. (30, 4.) कन्त्रत्ययः B. Ca. Un. III. 41 calls the suffix कक्.

P. 93. l. 2. (31, 4.) Read इगुपधलक्षणः. —P. 94. l. 2. (31, 7.) कामितानि ॥ कामितानि MSS.

P. 96. l. 20. (32, 8.) Instead of एवमुत्तरत्रापि योज्यं (A. Ca.) B and Bm have या सिग्नीवाली या राका या सरस्वती ता एता ऋद्धे. The last sentence इन्द्रवज्रोत्थादि* belongs only to A and C.

P. 96. l. 23. (33.) B, slightly differing from Bm, leaves out considerable portions of the Commentary. After प्रथमं सूतं B reads गुत्समद् ऋषिः चिद्रुपं ऋदः इन्द्रो देवता । आ ते पंचोणा रौद्रमित्यनुक्रमशिका । तच्च प्रथमा । हे महतां पितः इद्र ते स्वदीयमस्यं दातव्यं सुखमेतु । आनच्छतु । तथा त्वं नोऽस्मान् सूर्यस्य संदृशः संदर्शनात्मा युयोधाः । मा पुच्छार्जोः. Then in marg. “यु मिश्रणामिश्रयोः । कङि ऋदसः शयः सुः । ऋदसुभययोत्थादिधातुकत्वेन कित्वाभावाद्गुणः । अर्वाति

शुभार्थातुल्यो वा अवेति श्रुतिः । नोऽस्माकं वीरो ” वीर्यवान्पुत्रादिरभिज्जेत । अभिमवतु । हे बह् etc.—
l. 25. Instead of गृ० सू० read आ० गृ०.—P. 97. l. 5. (33, 1.) शची ॥ शत्रुः A. B. Bm ;
Ca has शचीः, altered into शत्रुः.—Instead of पुत्रादिः Ca and A have पुत्रो हि.—l. 12.
(33, 2.) B leaves out again several portions of the Commentary, principally the
grammatical explanations, and only slightly differs from Bm.—P. 99. l. 28. (33, 11.)
Read आ० गृ०.

P. 101. l. 13. (34, 1.) After चाक्षयितारः the C MSS., but not Ca, have यद्वा सर्वस्व
जगतो धारयितारः.—l. 15. लिटः ॥ लटः A 2. Ca. M 1.—l. 18. भूम्याख्यो ॥ भूमिणाख्या A. C,
deepest in B.—P. 102. l. 7. (34, 3.) कर्णेः कर्तेर्मध्यप्रदेशः ॥ कर्णेः कर्तेर्मध्यप्रदेशः A. Ca. कर्णेः कर्तेः
मेध्यप्रदेशः B. कर्णेः मध्यप्रदेशः Bm. कर्णेः कर्तेर्मध्यप्रदेशः C.—l. 8. समानमनस्काः ॥ समानवयस्काः
A. B. C.—l. 19. (34, 4.) अनवधराधसः etc. B, which still contains an abbreviated
text, reads अनवधं अंशनरहितं राधो धनं येषां ते बह्व्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतीदात्तत्वं. The
words from नञ् to the end are marked with two dots over the line, which indicates
that they were to be omitted. But as they are evidently taken from the text
which we find in A and C, we may conclude that the shorter text of B for the
last two leaves is the result of an intentional abbreviation.—l. 20. Instead of
पा० ६. read म० ३. The Mahâbhâshya has उपकरणेऽन्येष्वपि दृश्यते. The Kâsikâ has
the same in the text, but gives अन्यचापि as var. lect.—P. 105. l. 5. (34, 13.) शब्दकारि-
मिवीणाख्यीर्वीणाविशेषैः A. B. C. वाणविशेषैः Bm. शब्दकारिमिः चोष्णाख्यीर्वीणाविशेषैः ?—l. 8.
चित्तयंतः A. B. C. चित्तयंतः Bm. चिन्ततः or सिंचतः ?

P. 106. l. 20. (35, 2.) विश्वानि ॥ विश्वा A 2. B. Ca. विश्वामि Bm.—P. 107. l. 18. (35, 5.)
अंथादेशः ॥ अंतादेशः A 2. B. Ca.—l. 21. B, which is complete again, adds हि पूरणः at
the end of verse 5. Bm has the same addition. At the end of verse 8, B again
adds चः पूरणः, and Bm च पूरणः.—P. 109. l. 18. (35, 12.) समानख्यानय ॥ समानाख्यानय
A 2. B. Bm. Ca. But see II. 28, 10. Nirukta VII. 30, Roth reads समाना, but
the Calcutta edition has समान० without any various reading.

P. 110. l. 20. (36.) उपरिष्ठादेव ताः ॥ उपरिष्ठादेवताः A. B. C.—l. 21. उपरिष्ठात्तृच Âsva-
lâyana. उपरिष्ठादृच A 2. B. Ca. — P. 111. l. 24. (36, 4.) निषद् Bm. निषीद् A 2. B.
Ca. M 1. Sâyana may have read षीद् for षद् in the text.

P. 114. l. 22. (38, 1.) जेने अभजत् A 2. B. Ca. जेने अभजत् Bm.—P. 115. l. 13. (38, 4.)
The MSS. of the text have अदर्धः or अदर्हः; Sâyana अदर्दः.—P. 116. l. 10. (38, 7.)
After अरलेषु the MSS. have यथा.—l. 11. देवस्य सवितुः B. Bm. ईशः A. Ca. C.

P. 118. l. 12. (39, 3.) Sâyana must have read प्रथमा । आ । गंतं । in the Pada,
though Bm has अभिमुखं गंतं आगच्छतं.—l. 30. (39, 5.) हस्ता इव हस्ताविव A 2. Ca. Bm.
हस्ताविव corrected to हस्ता इव B. The reading हस्तिव for हस्ताविव seems a mistake,
occasioned by पादेव, and by हस्तिव in verse 7.—P. 119. l. 5. (39, 6.) मधु मधुररसवत् Bm.

P. 120. l. 17. (40, 3.) द्वादश Ait. Br. द्वादश वै MSS.

P. 125. l. 25. (42, 2.) प्रबलः मा सुपर्णः पक्षिविशेषो मा बधीत् मा हिंसीत् तथेषुमान् etc.
A 2. Ca. (मा सुपर्णः Ca in marg.). The text is taken from B; both B and Bm have
उत् अपि च. Sâyana seems to have read उत्त for उत्.

P. 126. l. 5. (43.) Sāyana does not quote the last words of the Anukr. एता-
भ्यामुर्विरध्वनि वाञ्छमानं श्रुतं तुष्टाव. See Anukr. M. pp. 14 and 104.—l. 12. जीतं च ॥
जीतश्च A 2. Bm. Ca. जीतश्च B. But srauta is the name of a Sāman.

The Khilas will be given separately in the last volume.

MANDALA III.

Sāyana passes over what Kātyāyana says about the race of Visvāmitra : कुशि-
कस्त्विवीरधिरिद्रुत्तुल्यं पुत्रमिच्छन्प्रह्वयर्थं चचार । तस्मिन् एव गाथी पुत्रो जज्ञे गाथिनो विश्वामित्रः स तृतीयं
मंडलमपश्यत्. According to Shadgurusishya this preamble was meant to vindicate
the Rishitva of the family of Visvāmitra : सत्यपवादे स्वयमुषित्वमनुभवतो विश्वामित्रगोत्रस्य
विवक्षयेतिहासमाह. Cf. Anukr. M. p. 104. This was probably the reason why
Sāyana left it out.

P. 127. l. 13. (1, 1.) शशमानो जरतीति MSS. Cf. Naigh. III. 14.—P. 131. l. 13.
(1, 16.) वटिवयुक्तन्यायेन (?) A. C. नविवयुक्तन्यायेन B.—l. 15. वा योज्यं MSS.—l. 20. (1, 17.)
प्रज्ञापकं दमूनाः रक्षासां दममनाः त्वं etc. Bm.—P. 132. l. 12. (1, 20.) Instead of सोचाणि वा
Bm has महान्ति.

P. 133. l. 19. (2, 1.) तस्मै अयमे B. Bm.—l. 29. (2, 2.) प्रमाधनः C. Bm. प्रधानः A. Ca.
प्रमाधनः B, but altered into प्रधानः.—P. 135. l. 2. (2, 7.) अग्निं अधारय (meant for
अध्वराय) यागाय अधारयन् Bm.—l. 20. (2, 9.) अनुयाजा ॥ अनुयाजा B. अनुयाज A 2. Ca.
M 1. Cf. Ait. Br. I. 11; Taitt. S. VI. 1, 5, 4.—P. 136. l. 12. (2, 12.) स्वरोहिन्निः ॥
स्वदेशोभिः A. C. स्वरितोऽग्निः B, deest in Bm.—l. 28. (2, 14.) बृहत् ॥ महत् A 2. B. Ca. M 1.
बृहत् महत् Bm. Perhaps Sāyana read महत् for बृहत्.

P. 137. l. 22. (3, 2.) Read रोदसी रोदखोः.—l. 24. Instead of धियावसुः प्रमया व्याप्तः,
which is in B and Bm, A and C read विभावसुः प्रमया व्याप्तः. A in the text of the
hymn has धियावसुः.—P. 138. l. 6. (3, 4.) च after विमानं by conjecture.—l. 13. (3, 5.)
यस्येति तं ॥ यस्येति वा तं A 2. B. Ca. M 1. यस्य तं Bm.—l. 21. (3, 6.) From देवेः to पुरुषेशसं
left out in A 2 and Ca.—P. 139. l. 9. (3, 8.) After क्षुतिभिश्च B. Bm insert सदा.

P. 140. l. 5. (4.) त्वष्टुर्याज्या तन्न इतिषा ॥ त्वष्टुर्याज्ये वमितेषा A. C. त्वष्टुर्याज्येषु वमितेषा B,
षु struck out man. sec.—l. 21. (4, 2.) शरीराणां न पातयितः ॥ शरीराणां न पातः B. शरी-
राणां पातः A. C. अने Bm.—P. 141. l. 13. (4, 5.) प्रविचरंत । प्रविचरंतु C. विचरंत प्रविचरंतु
A. Ca. अभिविचरंत । प्रविचरंतु B. अभिप्रविचरंत प्रविचरंत प्रचिरंतः Bm.—l. 18. (4, 6.) नक्तो-
वसी B sec. man. नक्तोषासी A 2. B. Ca. उषासी Bm.—l. 29. (4, 7.) एवाङ्गः Bm. एवमाङ्गः
A 2. B. Ca. M 1.—P. 142. l. 3. (4, 8.) मनुष्यश्च संगता त्व—इत्या A. Ca. मनुष्यश्च संगतश्च C.
मनुष्यश्च संगता इत्या B. Bm.—l. 5. Read अर्वागामिमुखमेतद्वर्हिः सदंतु । आसीदंतु ॥ अर्वागामिमुखं
एतद्वर्हिः सदंतु । आसीदंतु A. आयागतिमुखं एतद्वर्हिः सदंतु आसीदंतु Ca, but with a marginal
correction in black ink, अर्वागामि°. आयागतिमुखं एतद्वर्हिः सदंतु आसीदंतु C. आयाति अर्वाक्
आभिमुखं देवीरिदं एतद्वर्हिः सदंतु आसीदंतु B. अर्वाक् आभिमुखं देवी इदं एतद्वर्हिः सदंतु आसीदंतु
Bm.—l. 10. (4, 9.) रराणो Bm. विरराणो A 2. B. Ca. M 1.—l. 23. (4, 11.) P 2. P 3 read
आखाँ.—l. 24. Sāyana seems to have read अर्वाक् for अर्वाङ्.

P. 142. l. 29. (5.) ऋक्चयस्य ॥ ऋक्चयस्य A. C. B.—P. 143. l. 10. (5, 2.) सोमेभिः सोमैः

Bm.—P. 144. l. 10. (5, 6.) तत् पदं ज्वातं अपयुक्तम् Bm.—इत् पुरणः B. Bm at the end.—P. 145. l. 11. (5, 10.) परि समीधि Bm.—समेध by conjecture; समेधत A. Ca. Bm, as from a verb हृधति; B has समेधेध, धे being expunged, and त inserted in marg. after ध.

P. 146. ll. 4–6. (6, 2.) B. Bm insert अध before किंच, उत after उक्तः (Bm omits उक्तः), and add नु पुरणः at the end.—P. 147. l. 21. (6, 8.) At the end B adds वा पुरणः, Bm वाः पुरणाः.—l. 28. (6, 9.) वनार्थं अन्तार्थं वा A. Ca manu sec., deest in C. B. Bm read सोममुद्दिश्य instead.

ASHTAKA III.—From the beginning of the third Ashtaka to the end of the eighth a new MS. comes in, E. I. H. 1861–1864. It was bequeathed in 1822 by Dr. Taylor to the Honourable Court of Directors; and as it was procured at Bombay, we might expect that it belonged to the B class. It is indeed but a repetition of the same MS. which we have in B1. 2. 3, and therefore of no importance for the restitution of the text. The mutual relation of the different MSS. may be seen from the beginning of the third Ashtaka.

B 1 has श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

B 3 has श्रीगणेशाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

B 4 has श्रीगणेशाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

A 2 has श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ॥ वागीशाद्या इत्यादि ॥

Ca has श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

C 2 has श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

C 4 has श्रीगणेशाय नमः ॐ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

C 5 has श्रीगणेशाय नमः वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

P. 150. ll. 7 and 8. (7, 2.) Instead of रोधि and रोधार्यो (see Dhâup. 17, 11) A 2. Ca have रोधि and रोधार्यो. From दिवं to वर्तते left out in B.—l. 31. (7, 3.) Instead of चित्ति संज्ञानि read कित्ति ज्ञानि. So has B. Cf. Rv. Bh. I. 25, 11. A 2 has चित्ति; Ca has चित्ति, चि being corrected to कि in marg., but कि expunged again.—l. 34. The Unâdi-sûtra is given differently by the different MSS. A has अत्यविचमितमिरभिपणपतिभ्यः; C अत्यविचमितमिरमितमिरभिपणपतिभ्यः; B अत्यविचमितमिरभिपतिभ्यः.—P. 151. l. 5. (7, 4.) अवलं वलिनं कुर्वत्यः B. अवलं वलिं कुर्वत्यः A. अपि वलिनं कुर्वतः C. अपि वलिनं कुर्वत्यः Bm.—l. 9. समू खंभनं तमिष्ठंतं A. समू खंभनं तमिष्ठंतं C. समू खंभनं तमिष्ठंतं B.—P. 152. l. 6. (7, 6.) चुषिर् Dhâup. 17, 1. चुषि MSS.—l. 10. व्याज्यन्तिभ्यः कुरिति क्तुः Ca; A has व्याज्यन्तिभ्यः कुरिति क्तुः, the words between having been omitted. व्याज्यन्तिभ्यः कुरिति क्तुः B. No rule is found in the Unâdi-sûtras by which अक्तुः is explained. अक्तुः is explained there by itself, without अक्तुः; Un. I. 72. In the next passage where अक्तुः is discussed by Sâyana, he considers it as a bâhulaka formation; III. 17, 1. अज्यत एमिरिति बाहुलकत्वात् क्तुः करणे । कित्वादुपधासोपः । प्रत्ययस्वरः.—l. 20. (7, 7.) संबंधीनि from C.—l. 21. अपिः प्रसादाद्देवा यज्ञान् सज्ज्वंतं A. C. अपिः प्रसादाद्विर्लक्षणाज्ज्वंतो देवा यज्ञान् सज्ज्वंतं B.—l. 23. प्रकृतिस्वरत्वं A. B. पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं C.—l. 34. (7, 8.)

मृषी मर्षे B. Ca, deest in A 2.—P. 153. l. 18. (7, 9.) मिरि-
त्वमुत्ती अत्रोति रश्च ॥ निदित्वमुत्ती अत्रे रश्च ॥ A 2. Ca. Instead of रश्च B and Ca
sec. m. have रश्च. The corruption of the text is caused by mixing up the two
sûtras Un. IV. 46 and II. 75.—P. 154. l. 1. (7, 10.) उष दाहे B. उष मृष दाहे A. C.—
l. 10. (7, 11.) गवादिपशूनां संपादयिषीं A. B. गवादिपशूनां प्रदायीं C. गवादिपशूनां संपाद-
यिषीं Bm.

P. 154. l. 19. (8.) Ca has a marginal note on leaf 8^b. The words are एरुणिकाश्च
इति यत् । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं । अनुष्टुप् । ईषद्भुःसुषु स्ख इति विधीयमान. They are pre-
ceded by a २, and in the second line there is a mark between सूक्तस्व and यूपो. It
is clear that these words did not come from the kalam of Sâyaṇa; and as neither
A nor B has them, they were most probably an incidental remark made by a
Brahman as he was reading or explaining the Veda. All the later C MSS. have
inserted this line between सूक्तस्व and यूपो.—l. 20. यूपी वा C. यूपी वा A. B.—l. 23.
यूपपरिव्ययणे C. यूपपरिव्ययमाणे A. B. Some words seem to have been omitted; we
expect यूपपरिव्ययणे युवा सुवासा इत्येषा । यूपे परिव्ययमाणे युवा सुवासाः परिवीत आगादिति परि-
दध्यादिति सूचितत्वात्.—l. 25. यूपेकादशिन्याम° C. यज्ञेकादशिन्याम° B. सवेकादशमन्या° A.—
l. 32. (8, 1.) देवसंबन्धिना मधुना deest in A. B.—मधु देव्यं Ait. Br. देव्यं मधु MSS.—P. 155.
l. 4. प्रत्ययस्वरेण मधोदात्तः B. प्रत्ययस्वरेणावुदात्तः A. C.—l. 16. आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः ।
दधसाद्योश्चेति भवभावः A. B. In Ca all except the last word भावः was omitted, but
supplied by a marginal note. The other C MSS. have inserted the words in
their proper place.—l. 17. चियंति निवसंत्यस्मिन्नित्यधिकरणे चः ॥ चियंति निवसंति अधिकरणे
क्तः A and B, except that B has something like च्वः instead of क्तः. Ca had the
same reading as A, but it was corrected by marginal notes into the reading which
has been adopted in the text.—The words from निवास to °हकारः are omitted in A;
those from उपस्थे to पूर्वपदांतोदात्तत्वं are omitted in A and Ca, but Ca has added
them in the margin.—P. 157. l. 23. (8, 6.) अचटेषु Bm. Ca in marg. अचटेषु B. आचटेषु
B 2 sec. m.; left out in A.—l. 29. स्वधितिः खड्गः ॥ स्वधितिः ब्रह्मः A. C. स्वधितिः ब्रह्मः B.
Perhaps the original MS. had स्वधितिः ब्रह्मः, which might have given rise to the
reading of ब्रह्मः.—P. 158. l. 6. (8, 7.) इति चिचं यत्तः ॥ इति चिचं MSS.—l. 10. The MSS.
agree in deriving चंतु from इण् गती; but the हकारलोपः, which they likewise agree
in (except that A has नृ हकारलोपः), shows that it was derived from ची, which in
the Dhâtupâṭha is 24, 39, while इण् is 24, 36. From ची we should get चियंतु, and
by हकारलोपः, चंतु. Sâyaṇa may possibly have given two derivations; one from
इण् गती, which would give चयंतु, and with व्यकारोपजन, चंतु; and a second from
ची गतिः, making चियंतु, and by हकारलोपः, चंतु.—l. 34. (8, 9.) दीप्तानि वासांसि A. C.
दीप्तानि रश्माण्यानि वासांसि B.—P. 159. l. 5. बह्वृथार्थात् Pân. V. 4, 42. बह्वृथ्यात् MSS.—
l. 12. (8, 10.) प्रतिमुक्तकटाः B. अमुक्तकंटाः A. प्रमुक्तकंटाः Ca pr. m. प्रतिमुक्तकटाः Ca
sec. m. Bm. The latter is the correct reading.—l. 24. (8, 11.) सहस्रवल्गुः सहस्रशाखाः
संतो A. B. C, but Ca adds in marg. पुत्रपौत्रादिसंतानपरंपरया सहस्रशाखाः.—l. 29. पादादित्वा-
दनिघातः A. B. C, but Ca sec. m. यदुक्तयोगादनिघातः.

P. 160. l. 4. (9, 1.) सुदीदिति ॥ सुदीधिति A. B. C, but B 2 sec. m. सुदीदिति.—
l. 16. (9, 2.) वना काननानि. Ca in marg. and Bm add रक्षितुं.—मातृरपो Ca marg.
Bm, deest in A. B.—l. 30. (9, 3.) तदुचितफलप्रदानेन B. ते दुचित । फलप्रदानेन A. C.
दुचित फलप्रदानेन Ca sec. m.—l. 31. सखी मेवे A. C. सखी मिचखे B.—P. 161. l. 24. (9, 5.)
Read द्वितीयाटीः स्वेन.—P. 162. l. 3. (9, 6.) विश्वान् । विश्व प्रवेशन etc. The text has
been restored according to the Unâdi-sûtras I. 151. B has अग्निपुषिखितिरणिः कणि-
खणिवशिभ्यः. In A the whole explanation is missing; C has a number of corrections
sec. manu, most of which are unintelligible. See also Rv. Bh. III. 7, 2.—l. 5.
वसादयः ॥ शसादयः A. B. C. Cf. Rv. Bh. I. 39, 1.—l. 6. वसादित्वात् ॥ वासादित्वात् A. C,
but Ca sec. m. वाप्सादित्वात्. B reads शाखादित्वात्, evidently a later correction.—
l. 13. (9, 7.) कंदयति कंदयति C. B 1. कंदयति कंदयति A. B 2. Naigh. III. 14 has कंदति
कंदयति, with the various reading कंदयति.—l. 15. यद्यस्मात् ॥ यस्मात् A. B. C. After
काल एव B adds यत् यं.—दीप्यमानं त्वां पशवो A. C. Bm. दीप्यमानं अमिमतफलपशवो B.—
l. 16. पञ्चादिलक्षणं फलं B. A. C. Bm omit फलं.—l. 17. इत्यस्माज्जातोऽपरि रक्त्वं A. C. ०जातो
रक्त्वं B.—l. 18. ०श्लीत्यादिना ॥ ०शेत्यादिना A 2. B. Ca.—l. 19. अपाकरणे A. Ca. अपावरणे
Ca sec. m. अपवारणे B. This is the correct reading; see Dhâtup. 34, 27.—P. 163.
l. 1. (9, 8.) अस्मादस्यत् inserted from the margin of Ca.—l. 8. (9, 9.) चीणि शता चीणि
शतानि Ca, चीणि शता being inserted in the margin. B. A have only चीणि शतानि.
In the next following words ची सहस्राणि is omitted by B, but given by A. C.—
l. 13. चयस्त्रिंशविति A. चयस्त्रिंशविति Ca, and sec. m. ०शदिति. चयस्त्रिंशवेति B.—l. 15.
चयाणां दशतां, as before दशानां दशतां. चयाणां दशतानां A. C. चयाणां दशानां B.—l. 17.
शुदंशोर्गुदश्च ॥ शुदशोर्गुदश्चेति A. C. ०धातोर्गुदश्चेति B. Cf. Un. I. 156, Uggvaladatta.—
l. 20. वाक्यत्वमुपुत्ती चादित्वान्निघाताभावः ॥ वाक्यत्वमुपुत्ती इतश्चेदित्वान्निघाताभावः A. वाक्यत्वमुपुत्ती
इतश्चेत्त्वान्निघाताभावः C. B, omitting this explanation, substitutes भिन्नवाक्यत्वान्निघा-
ताभावः, which the margin of Ca has likewise, with the var. lect. अभिन्न०.

P. 164. l. 29. (10, 5.) इति यप्रत्ययः B. इति प्रत्ययः A. C.—l. 31. The words from
विभ्रते to the end are omitted in A. Instead of भृञ् भरणे read दुभृञ् धारणपोषणयोः
with B. The passage is given in Ca in marg., and it reads विभ्रते । भृञ् भरणे । जुहो-
त्वादि भृञामित्यभ्यासस्य इत्ये etc.—P. 165. l. 3. (10, 6.) सुतिरूपास्ता वाचः A. C. Bm. सुतिरूपा
वाचः B.—l. 5. अस्मात्पातृदिवचिरिचीत्यादिना ॥ अस्मात्पातृदिवचिरिचीत्यादिना A. Ca pr. m.
अस्मात्पातृदिवचिदिबिबीत्यादिना Ca sec. m. अस्मात्पातृदिविरिचीत्यादिना B. Cf. Un.
II. 7.—l. 11. (10, 7.) यष्ट्याग्नेवानग्न्यादीन् A. B. C. यष्ट्याग्नेवानग्न्यादीन् Ca sec. m. यष्ट्यान्
अग्न्यादीन् Bm.—l. 21. (10, 8.) शोभनसामर्थ्योपेतं दानभोगार्हं धनमस्ते अस्मभ्यं दीदिहि । यदा
युमन्तेजोयुक्तं सुवीर्यं. This passage has been supplied from the margin of Ca; it was
probably left out owing to the repetition of the word सुवीर्यं.—l. 24. समीपवर्ती भव
Ca sec. m. Bm. समीपवर्तसि B. समीपे वर्तसि B.—l. 28. ०त्वाद्गुणः A. B. C. ०त्वाद्
गुणाभावः Ca sec. m.—P. 166. l. 1. (10, 9.) मयनरूपेण A. B. महंयनरूपेण Ca sec. m.—
सोमायाजतिभिः A. B. C. सोमायाजाजतिभिः Ca sec. m. Bm.—l. 7. उपधावृद्धिः supplied
from the margin of Ca.

P. 167. l. 1. (11, 3.) तेजोऽस्माकाग्ने दृष्टमानस्य तमसस्तरणि हि । तारकं खलु । B. तेजः

आकाशदृश्यमानस्य तमसः। तरणि हि ररेकं खलु A. तेजः (तरणि हि माकारौ तरणस्वभावं सर्वत्र प्रसख-
स्वभावमित्यर्थः। यद्वा गमनस्वभावं तेजः marg.) चख आकाशे दृश्यमानस्य तमसस्तरणि ररेकं खलु (चख
कारौ दृश्यमानस्य तमसस्तरणि तावह खलु sec. m.) Ca.—l. 2. °गर्तिभ्यः Un. II. 4. °गर्तिभ्यः MSS.—
l. 14. (II, 5.) तत्कर्मणि A. B. C. तत्तत्कर्मणि Ca sec. m.—l. 16. दंमु दंभने दंभेति A 2. Ca
pr. m. दंमु दंभने दंभेति B. दंमु दंभे दंभेति Ca sec. m. But see Dhâtup. 27, 22 ;
Pân. III. 1, 124, 3; Rv. Bh. I. 31, 10; X. 118, 6.—न दाभ्योऽदाभ्यः ॥ न दाभ्यः A. B. C.
अदाभ्यः Ca.—l. 25. (II, 6.) अत एव from Ca marg.—l. 30. The words कित्वाद्गुणामावः
to किप्रत्ययः inserted from the margin of Ca. B 2 has तुः सौचो धातुः किप्रत्ययः as a
marginal note.—l. 31. श्रूयतेऽजमिति Ca sec. m. श्रूयते कमिति A. Ca pr. m. श्रूयतेः कर्मणीति
B. श्रूयतेऽजमिति?—P. 168. l. 1. (II, 7.) प्रीच् तर्पणे Dhâtup. 34, 30. प्रीङ् तर्पणे Ca
sec. m. प्रीङ् प्रीणते A 2. Ca pr. m. प्रीङ् प्रीणते B.—Instead of भक्षमिति (so has B)
read भोक्तृमिति with Ca; भेक्षमिति A 2. Ca pr. m. Cf. Rv. Bh. I. 2, 4.—l. 17. (II, 9.)
वाजेषु युजेषु A. B. C. वाजेषु यज्ञेषु Ca sec. m.

P. 168. l. 27 sqq. (12.) The words between सूचि° and °यसृचः are omitted in A.
The Viniyoga of verse 4, तोशा वृचहणा, is omitted in A, B, and C, but supplied by
Ca in the margin. Âsv. V. 10, 28, however, has not इत्यावाक्सिः, but इति तिस्रः.—
P. 169. l. 1. (12, 1.) यद्वा to पिबतं missing in B.—l. 15. (12, 2.) अनादेशप्राप्ती A. B. C.
अनादेशे प्राप्ते Ca sec. m.—l. 20. (12, 3.) उचितफलप्रदानेनोपकंदकौ Ca sec. m. °प्रदानेन
पापकंदकौ B. °प्रदाने पापकंदकौ A. C.—l. 25. इति टेरेत्वं ॥ इती टे एत्वं B. इतीर एत्वं A. Ca.
इतीर एत्वं परकृपत्वं Ca sec. m.—l. 30. (12, 4.) The words from परस्त्रापेक्षया to दातारौ
are supplied from the margin of Ca. B has the same, but omits परस्त्रापेक्षया
जयशीलौ. The same explanation occurs in Sâyana's Commentary on the Sâma-
veda.—l. 34. शीङ्कुशिर्हजिजिह्वभ्यः Unâdi-sûtra. उदृशिर्हजिजिह्वभ्यः A. C. शीङ्-
दृशिर्हजिजिह्वभ्यः Ca sec. m. दृशिर्हजिजिह्वभ्यः B 1. दृशिर्हजिजिह्वभ्यः B 2.—
P. 170. l. 7. (12, 5.) Sâyana seems to have read इषे for इषः of the Pada.—l. 10.
उकथं येषां ते ॥ उकथमेषां A. B. C, ते added in the margin of Ca.—l. 16. (12, 6.) दासयंत्यु-
पचयंततीति दासा उपचययितारः Ca sec. m. दासयंति उ दासा उपचययितारः A. दासयंति इति।
उ दासा उपचययितारः C. दासयंति इति दासा उपचययितारः B.—l. 29. (12, 7.) क्तिचत्तौ च संज्ञा-
यामिति from the margin of Ca.—l. 32. (12, 8.) परस्परमवियुज्य ॥ परस्परं वियुज्य A. B. C.—
l. 33. सहेव वर्तमानत्वं B. स्वाहि च वर्तमानं A. C.—P. 171. l. 5. (12, 9.) शत्रुन्परिभूषयः Ca
marg. शत्रुन्परिभूषयः A. B. C.

P. 171. l. 8. (13.) वैश्वामित्रचक्षुषमस्त्रार्धमपि देवताकम् added from B.—l. 9. The words
from विश्वामित्रचक्षुष to the beginning of the first verse are omitted in B.—l. 17.
(13, 1.) वो युष्मत्संबन्धिने A. B 1. Bm. C. नो अस्मत्सं Ca marg. नो युष्मत्सं B 2.—l. 18.
वृद्धतमं प्रभूतमिदं स्तुतिरूपं स्तोत्रशस्त्रादि वोकथ्यजातं A. C. वृद्धतमं इदं प्रभूतं स्तोत्रं B.—प्रार्च
उच्चारयत B, and Ca sec. m. प्रार्च उच्चारय A. C.—l. 28. (13, 2.) अग्नेः प्रकाशकत्वेन A. C.
प्रकीशकत्वेन B 1. अग्नेः प्रयोजकत्वेन B 2.—l. 30. From °हविषां प्रदानृत्वेन to हविर्वह° only in
B, and in the margin of Ca.—P. 172. l. 5. (13, 3.) कालापराधेन A. C. कालोपरोधेन B;
left out in Bm.—l. 7. यः is omitted in all the MSS.; Bm only reads अत एव सः
अग्निः सर्वस्य नियंता खलु किंच यः अग्निः etc.—l. 8. वो युष्मत्संबन्धिने B. वः संबन्धिने A. C.—l. 9.

आहुतिप्रदानेन Bm. प्रधानेन B. ऽसदानेन A. C. ऽपदानेन Ca sec. m.—P. 173. l. 20. (13, 7.) बलारोग्यप्रदं गवादिकं ॥ बलारो-पदं गत्वादिकं A. C. बलीरोपादयं गत्वादिकं B. बलारोग्यपदं गवादिकं Ca sec. m.

P. 174. l. 8. (14, 1.) तस्य पित्वादनुदात्तले धातुस्वरः ॥ तस्य पित्वादनुदात्तसरे धातुस्वरः B, and Ca sec. m. तस्य पित्वादनुदात्तले प्रत्ययस्वरः A. C.—l. 10. After छर्दि° A gives part of the explanation of the fourth and fifth verses, from शोचिषा दीप्त्या to मनसा चतः. Ca had the same, but the superfluous passages were remarked in time, and partly cancelled by the copyist.—l. 26. (14, 2.) सदेरप्रतेरिति A 2. Ca. सदिरप्रतेरिति B.—P. 175. l. 8. (14, 4.) वहति B, and Ca sec. m. वदति A. C.—P. 176. l. 13. (14, 7.) अकर्म etc. The whole grammatical explanation omitted in B.

P. 176. l. 19. (15.) कात्य उत्कील° Ca sec. m. कात्योत्कील° A 2. Ca pr. m. M 1; deest in B. Cf. Anukr. M. p. 15.—°गोचोत्पन्न उ° ॥ °गोचोत्पन्नो° MSS.—P. 177. l. 26. (15, 3.) उरित्यनुवृत्तौ ॥ उदित्यनुवृत्तौ A. B. C.—P. 178. ll. 4 and 11. (15, 4.) The MSS. of the Comm., excepting Bm, read दीदिहि (l. 11, Ca has दिदीहि), but Sâyana explains दिदीहि.—l. 9. पुल्लेन हः inserted from C.—l. 13. सुभगायं च ॥ सुभग मंच A 2. Ca. मंच B. Cf. Ganap. 28, 14; Rv. Bh. I. 36, 17. 48, 9. 92, 15. 112, 25; X. 116, 2.—l. 24. (15, 5.) सन्निः संनिश्चः A. B. सन्निः संभक्ता सं[त]जनीयो वा यद्वा सन्निः संखातः त्वं संनिश्चः C.—l. 26. धान्यादिकं B. धन्यादिकं A. धनादिकं C; Ca marg. adds मंत्र्यादिकः after रथो.—l. 29. सन्निः षस स्वप्ने B. षस स्वापे A. सन्निः षसनतेः स्नातेर्वा किं लिङ्गुच्चावात् दिवर्चने षस स्वापे Ca.—In the third Ashṭaka Ca must generally be taken as the sole representative of the C' class, because the text of the other C MSS. was mixed by the copyists, and sometimes taken from C, sometimes from A. The other C MSS. are therefore of little value for determining the original text of Sâyana; and, except where the contrary is stated, C is henceforth to be regarded as the mark of Ca.—P. 179. l. 3. (15, 6.) तथा मर्तस्य शचोर्दुर्मतिः A. B. तथा मर्तस्य मनुष्यस्य अस्य दुर्मतिः C. अस्य being a correction (sec. m.) instead of शचो as it seems.—l. 4. पा पान इत्येतस्य A. B. पेनी प्यायतेर्युङ्लुगस्य लोटि शपो लुगभावच्छादसः पा पान इत्यस्य C.—l. 6. आमंचितस्याविद्यमानवत्त्वेन ॥ आमंचितस्याविद्यमान A. आमंचितस्याविद्यमानत्वेन [विद्यमानत्वेन added in marg.] C. आमंचितस्य विद्यमानत्वेन B.—उत्तरत्वाभावात् A. C. °भावेन B.

P. 179. l. 24. (16, 1.) तत्त्वामित्वात् omitted in B.—P. 180. l. 3. (16, 2.) पृतनासु सेनासु तदुपलक्षितेषु संग्रामेषु ॥ पृतनासु सेनासु तद्वर्चितेषु [तत् दुरक्षितेषु Bm] संग्रामेषु B. पृतनासु सेनासु तत् दुरक्षितेषु चितेषु संग्रामेषु A. पृतनासु [सेनासु क्षिपेषु marg.] सेनोपलक्षितेषु संग्रामेषु C.—l. 4. The words between आत्मनो and आत्मनो wanting in A. B.—l. 9. उत्तरपदादेः पुलं चेति A. B. C. उत्तरपदादेश पुलमिति Mahâbhâshya VI. 3, 109, 5.—l. 32. (16, 4.) पुरोडाशादिहविर्भारसहजशीलः A. B. °हविर्भागस्य सहजशीलः C.—l. 34. यद्वा विद्यानि to पूर्ववत् taken from Ca, where it stands immediately after आनयति, but is struck out by a later hand.—P. 181. l. 4. विशिखादिषु to the end only in Ca prima manu.—l. 9. (16, 5.) Ca inserts अदानाय after दारिद्र्याय.—l. 10. From तथावीरतायै to किंचास्मान्निदे omitted in A. From अवीरशब्देन to मा कुह तथास्मान् omitted in B.—l. 13. द्वेषांश्च ॥ द्वेषश्च B. द्वेषश्च A. द्वेषान् C.

P. 182. l. 11. (17, 1.) After घृतनिर्णिक C pr. m. has निर्णिकिति रूपनाम। दीप्तरूपः. Cf. Rv. Bh. II. 35, 4.—l. 14. बाहुलकत्वात् क्तुः॥ बाहुलवा क्तुः A. C. बाहुलवात् क्तुः C sec. m.; B has अयति धेमिरिति वा॥ all the rest wanting.—l. 30. (17, 2.) चन्द्राख्येनांतोदात्तः A. C. चन्द्राख्यांतोदात्तः may have been the original text. B omits the grammatical explanation of this verse.—P. 183. l. 5. (17, 3.) प्रजामेका etc. The passage is partly corrected after the text of the Âtharvāna VIII. 9, 13, where, instead of the first रचति, we read जिवति. प्रजामेका रचत्यूजमेका रचन्न तमेका रचतीति A. C pr. m. प्रजामेका रचात्यूजमेका च तामकारचतीति C sec. m. From यद्वा to तामिद्वयो left out in B.—l. 22. (17, 4.) वार्त्ताहारी C. वार्त्ताकारी A. अन्नकारी B 2. वान्नकारि B 1.—l. 23. दीङ् Dhātup. 26, 25. दी A. B. C.—l. 26. पादादित्वात् निघातः॥ पादादित्वात्निघातः A. B. C.

P. 185. l. 7. (18, 2.) संप्रसारणबलीयस्त्वान्निघृत्तिः A. C. संप्रसारणबलीयस्त्वान्निघातः B; cf. Mahābhāṣya VI. 1, 17, 2.—l. 17. (18, 3.) वंदमानस्त्वं सुवन्नहं C. वंदमानस्त्वं वंदनमहं A. वंदमानस्त्वा वंदमानहं B 1. वंदमानोऽहं B 2 sec. m. वंदमानस्त्वं वंदनं क्रियमाणोहं Bm.—l. 18. तावदेहि A. C. Bm. तावदेहि B.—l. 19. इध्मः B. इध्मं C. इध्म A.—l. 32. (18, 4.) विश्वामित्रगोत्रोत्पन्नेषु (विश्वामित्रं misprint) from C.—l. 33. एक एकस्मिन्बहुवचनं A. एकः एकस्मिन्बहुवचनं B. एकस्मिन्बहुवचनं C.—l. 35. शं रोगाणां शमनमस्मासु C. शं रोगाणां यं शमनं चास्मासु A. शं रोगाणामुपशमनं चास्मासु B.—योर्मयानां यावनं मिश्रणं C. योमेनंभयानां अमिश्रणं A. योः भयानां अमिश्रणं B.—P. 186. l. 5. Read मृजुष॥ मृजुषु A. B. C.—l. 7. अदिशदि०; C inserts before it -- इद्रव्रजोगोविचि.—l. 8. दुक्तञ् करणे A. B. कृत्करणं C.—l. 14. (18, 5.) उत्तमं धनं A. C. Bm. उत्तमं B.—l. 16. खलु भवसि. भवसि added from the margin of C.

P. 187. l. 10. (19, 2.) प्राप्तिर्धनेः सह सन् C sec. m. प्राप्तिर्धनेः सह A. C. प्राप्तिर्धनेः B.—l. 18. संग्रामयतेरेव C. सम्ग्रामयतेरेव A. सम्मानयतेरेव B.—l. 28. (19, 3.) त्वोतो यस्त्वया रक्षमाणः C. त्वोतः स त्वया रक्षमाणः A. त्वोतः त्वया रक्षमाणः B. त्वोतः यः त्वया रक्षमाणः Bm.—l. 30. अभिमतफलप्रदाने शक्तिमुच्छिः A. C. Bm. अभिमतत्वात् फलप्रदानशक्तिमुच्छिः B.—l. 31. प्रभावे महिम्नि A. B. C adds ऐश्वर्ये.—l. 33. इत्युठवलोपः C. इत्युठ लोपः A. इत्युठलोपः B 2. इत्युठलोपः B 1.—P. 188. l. 13. (19, 4.) ०देवानिह॥ ०देवमिह A. B. C.—l. 25. (19, 5.) भवामीति A. C. Bm. भवानीति B.—l. 26. ०सक्षणेष्ु॥ ०सक्षणेष्ु A. B. C.

P. 189. l. 6. (20, 1.) सजोषसः परस्परं संगता भूत्वा A. B. सजोषसः सह प्रीयमाणाः संमिलिता भूत्वा C.—l. 21. (20, 2.) After जिह्वाः B reads स्वाहिकादिभेदेन चिप्रकारा जिह्वाः; C has पूर्वीः [देवानां जिह्वाः सात्विकादिभेदेन चिप्रकाराः यद्वा अथो वा अपथो हनो वै देवानां कथ्यवाहनः पितृणां सहरक्षा अत्यसुराणामिति सुतेरपिदैविध्यात् जिह्वावैविध्यं] यद्वा देवानामुदरपूरयिष्यः etc., the words between brackets being marked as a later addition, though they stand in the text.—l. 33. (20, 3.) After ०धर्मरहितस्य तव सं० C inserts अथ तैत्तिरीयेऽमृतस्य धर्मेति पाठात्सूचकता अपि भूरीत्यापेक्षा धाम --- इदे निर्दिष्टत्वात्तदनुसरिण पूर्वे भाष्यकृतो व्याख्यातवन्तः. The whole passage, however, is marked as a later addition (sec. m.), though it stands in the text.—l. 35. अपेक्षितफलप्रश्रविषयाणां A. B. अपेक्षितफलप्रदं (किं फलं अपेक्षितं इति पृष्टा बंधवो येन तादृश अनुग्रह) विषयाणां C. It seems that many marginal notes existed in the original codex.—P. 190. l. 1. संप्रयुजिरे A. B. संयुजिरे C.—l. 3. यम॥ यमसु A. B. C. See Dhātup. 23, 12.—l. 17. (20, 4.) वृषस्य हंता A. B. वृषस्य पापस्य हंता C.—P. 191. l. 5. (20, 5.) एवमेकस्मिन्पादे आकारादटि परतः वकारस्य इत्यधत्पूर्ववर्णानुनासिकादेशा उन्नेयाः C. एव-

मेकस्मिन्पादे अकारादटि फलः । अकारस्त्वधत्वपूर्वसवर्णानुनासिका उच्यते A. एवमेकस्मिन्पादे आकारादटि व(वः ॥ अकारस्त्वा added in B 1)त्वपूर्वसवर्णानुनासिका उच्यते (उच्यते B 1) B.

P. 191. l. 22. (21, 1.) प्रथमः प्रथमं स्थाने प्रथतेऽस्मात्प्रतीयादय A. प्रथतेऽस्मात् द्वितीयादय C. प्रथमः प्रथतेऽस्मात्प्रतीयादय B.—l. 29. (21, 2.) स्वायत्तधर्मके added from B, and C pr. m.—सन्नि C. संगे A. B.—l. 30. मेदसो मेदोरूपस्य C sec. m. Bm. मेदसो वपा रूपस्य C pr. m. मेदसो मेदोपेताः मेदसो मेदोरूपस्य A. B.—P. 192. l. 10. (21, 3.) संतौ भवो भवे कंदसीति ॥ संतौ भावः तच्च साधुरिति चाभावकंदसीति A. संतौ भवः तच्च साधुरिति वा भावे (भवे C pr. m.) कंदसीति C. B. Cf. Rv. Bh. I. 15, 12.—l. 33. (21, 5.) यद्वा to च्योतंति added from C.—P. 193. l. 3. लटि ङित्वादात्मनेपदं A. B. C pr. m. लुङि ङित्वादात्मनेपदं C sec. m. Cf. Pân. I. 3, 12.—l. 7. At the end of the 21st Sûkta A and B, but not Bm, have खिलं. C omits the word खिलं, and has instead ब्राह्मणानुसंहितमिदं सूक्तं तच्च ब्राह्मणं पदव्याख्यानात्मकं न भवतीति नात्र लिखितं.

P. 193. l. 11. (22.) सप्रणवं A. C. सप्रणवां B, and Âsv.—l. 17. (22, 1.) सोमं कामयमानः इंद्रः यस्मिन्नपी सुतं B. सोमं कामयमानं यस्मिन्नपी ऊतं सुतं A. सोमं कामयमानः इंद्रं यस्मिन्नपी ऊतं सुतं C.—l. 19. तमत्वं वेमवशादतनशीलं C. यंतसत्वं वेगवशदेतनशीलं A. तं अत्वं वेगन् श्रादतनशीलं B. तं अत्वं अत्वंतवेगवशात् अतनशीलं Bm.—After अश्चमिव C inserts यद्वा सहस्रिणमिति वाजविशेषणं सहस्रसंख्याकं, the strokes always manu sec.—l. 30. (22, 2.) After आहवनीयादिरूपतया C inserts द्राहपाकादिकर्तृतयो.—l. 33. कृतवानसि त्वेषो added from Ca.—P. 194. l. 6. Sâyana gives, as usual, असुन् for असिः Un. IV. 232.—l. 12. (22, 3.) इति धिष्ण्याः प्राणमिमानिनो देवाः A. B. इति धिष्ण्याः प्राणाः । यद्वा धिषणा स्मृतिः तदर्हाः प्राणाः । ये धिष्ण्याः प्राणमिमानिनो देवाः C.—l. 17. The text is given from the Sat. Br. The MSS. of the Commentary read, ते हि सर्वा धिय इष्णंति या रोचने परस्तातानेष सचते या रोचन इति रोचनो ह (येचनो हे B) A. B. ते सर्वधियं (ते हि सर्वे धियं pr. m.) उष्णंति । तानेष सचते या रोचन इति रोचनो ह C.—l. 24. °धर्णसि° Ca. °धरर्णसि° B. °धणिसि° A 2. °वर्णसि° Un. IV. 107.—l. 25. °ह्रस्वादयः ॥ °ह्रस्त्वादयः A. B. C.—l. 32. (22, 4.) With the exception of the words पुरीषमर्हतीति पुरीषे भवा वा, which are added after पुरीषासः, the whole passage as far as सजोषसः has been given from C. A omits the whole as far as सजोषसः. पुरीषासः सिकतासंमिश्राः चित्वाः अप्रयः प्रवणैभिः मृत्खननसाधनभूतैरभ्यादिभिः सहिताः सजोषसः B.—l. 34. प्रयच्छतां A. C. प्रयच्छंतां B. प्रयच्छत् A 2. प्रयच्छं (ह sec. m.) त्विति शेषः Ca.

P. 195. l. 27. (23, 1.) जूरी घूरी हिंसावयोहान्योः । व्यत्ययेन शतुप्रत्ययः ॥ जूरीसूरी हिंसावयोहान्योः etc. C pr. m. जू व्यत्ययेन शतुप्रत्ययः A. B, and C sec. m.; but there would not be a व्यत्ययः, if शतु were added to जू; nor could the *û* be explained without the addition of बज्जलं कंदसोत्पलं. Cf. Rv. Bh. I. 117, 7.—P. 196. l. 2. (23, 2.) अलूडतां C. Bm. अलूडतां A. विलूडतां B.—l. 8. The words from रेवत् to अवणै taken from C. B omits all from रेवत् to गतिगंधनयोः.—l. 12. बुयुभां चेति भोजसूत्रेण उपत्ययः C. बुयुवाभां चेति भोजसूत्रेण प्रत्ययः B. बुयुवाभां चेति भोजनसूत्रेण प्रत्ययः A. The sūtra could not be found.—l. 13. स्वं स्वममिमत् C. स्वं स्वं एतं A. B.—देशं left out in A 2.—l. 19. (23, 3.) मघनसाधनत्वेन ॥ प्रघनसाधनत्वेन A. प्रघनं B. मघनं C.—l. 21. हे देवअवः. C adds आत्मन आसंघणं.—

l. 23. गुदशोर्गुणश्चेति Ca. गुणाश्चेति A 2. B. Cf. Rv. Bh. III. 9, 9.—l. 35. (23, 4.) मनुष्य-
संचारं C. मनुष्यसंचारणि B. मनुष्यसचरणं Bm. In A the passage is omitted.

P. 197. l. 11. (24.) गच्छिनी A. B. C. गच्छी पुत्रो Bm.—l. 23. (24, 1.) अस्त्रं लुम्बिकरण-
त्वादीति न भवतः C. अस्त्रं लुम्बिकरणत्वाति न भवतः A. अस्त्रालुम्बिकरणत्वाति न भवतः B.—
l. 24. अस्त्रात्कृच्छार्थे ॥ अस्त्रादकृच्छार्थे MSS.—l. 29. (24, 2.) यज्ञेषु प्रीतिमान् ॥ यज्ञेषु inserted
from C. Bm.—l. 30. इकायामीडायां ॥ इकायां inserted from C.—P. 198. l. 2. (24, 3.)
अपि मम मत्संबन्धिन्यस्मिन्ने ॥ अपि त्वं मम संबन्धिन्यस्मिन्ने C. Bm. अपि मम संबन्धिन्यस्मिन्ने A. B.—
l. 3. जगृह्णामागृह्यः ॥ जागृह्यः A. B. स्वजागृह्यः C.—l. 10. (24, 4.) उक्तविषयं A 2. B. उतवि-
षयं Bm. Ca. तद्विषय Ca sec. m.—l. 20. (24, 5.) शिञ् Dhātup. 27, 3. शिञ् A. B. C.

P. 198. l. 30. (25, 1.) तनयोऽसि. C pr. m. has after it यावापृथिवीभ्यां वा एवं जातां
देवाः पर्यगृह्णन्निति श्रुतेः जातस्यापिः परियहाज्जननीवत्तयोर्मातृत्वं इत्यर्थः.

P. 200. l. 14. (26.) उशनसस्तोमेन Âsv. उशनस्तोमेन A. B. C.—l. 22. (26, 1.) विद्यानरो
ऽपिः ॥ विद्यानरः कश्चि C. वैद्यानरः कश्चि B. विद्यानरः कश्चित् Ca. A.—P. 201. l. 6. (26, 2.)
यद्वा स्वदःशब्देनाध्या लक्ष्यते B. यद्वा स्वशब्देन द्वां लक्ष्यते A. यद्वा स्वदशब्देन तद्वा लक्ष्यते C.—l. 19.
(26, 3.) A omits all between प्रतिदिनं समिधयेति and अयुजन् in verse 4.—l. 20. जातोऽश्वः
B. आत्मजातोऽश्वः C. जात्यश्वः Bm.—P. 202. l. 2. (26, 4.) चालयन्ति C. Bm. वालयन्ति A.
B.—l. 3. Read तवेर्निश्चेति A. B. तवेर्निश्चिति C. Un. l. 49 is तवेर्निश्चिद्वा ; Sâyana has changed
it to explain the accent. Cf. Rv. Bh. I. 35, 4.—l. 4. पृषु सेचने ॥ पृषु सेचने C. पृषु संधाने
A. B.—l. 29. (26, 6.) माहृतं तेजो याचामहे. C pr. m. has after it यद्वा व्रातं व्रातं वारकं गणं गणं
महृतं सप्त गणान् ओजो बलं याचामहे.—l. 36. बह्व्रीही ॥ उत्तरबह्व्रीही A 2. B. Ca. उत्तरपद-
बह्व्रीही Ca sec. m. Cf. Rv. Bh. II. 34, 4.—इदिविदिभ्यां कित् A 2. B. इदिविदिभ्यां कित्
Ca. Cf. Rv. Bh. III. 27, 7, and Un. III. 116.—P. 203. l. 8. (26, 7.) व्यभजत आदित्यं
तृतीयं (द्वितीयं sec. m.) C. व्यभजत् । आदित्यं तृतीयं A. B, अपितृतीयं added in B 2 marg.
See Sat. Br. X. 6, 5, 3.—l. 9. अवणमननादिसाधननिरपेक्षेण स्वभावसाक्षात् A. अवणमनना-
दिसाधननैरपेक्षेण स्वभावत एव साक्षात् C. अवणमननादिसाधननिरपेक्षेण स्वभावसाक्षात् B.—l. 11.
भोगात्मकं A. C. भोगार्थकं B.—l. 12. अभिधाय वाग्यात्मनांतरिक्षाधिष्ठातृतां inserted from
C.—l. 36. (26, 8.) अर्चनीयं. C adds after it निरतिशयानंदलक्षणं.—P. 204. l. 2. सर्वजगत्
पर्यपश्यत् । परितः सर्वतः स्वात्मतयादर्शत् C. जगत् पर्यपश्यत् सर्वतः प्राप्ततयादर्शत् B. Bm. In A
the passage is omitted.—l. 15. (26, 9.) न कदापि A. C. न क्वापि B ; Bm has अक्षीय-
माणमविच्छिन्नं.—उत्सं लुप्तोपममेतत् उत्समिव C pr. m.—l. 20. अस्मादुदियमिमृदिभ्यः A.
अस्मादुदियमिमृदिभ्यः C. अस्मादुदियमिमृदिभ्यः C sec. m. अस्मादुदियमिमृदिभ्यः B. अमि
is added here as the radical of अंस.

P. 204. l. 37. (27.) तिस्रः सामिधेयः inserted from C, where however the words are
struck out sec. m.—P. 205. l. 4. (27, 1.) After अंचति C adds जारयति.—l. 10. In-
stead of ६. ५. read तै० सं० २. ५. ७. ४. The quotation does not occur in the Taitt. Br.
III. 5, 2, where this verse is explained.—सुखयुरिति. Ca pr. m. has after it आपेय-
पथे । हेऽपि वत्सदर्थमभिवयोऽभिगतदीप्तयो हविष्मन्त आसादितैश्चरपुरोडाशादिभिः सहिता वाचा अज्ञानि
समिद्धशयानि घृताध्या जुष्टा सह प्रक्रम्यन्ते । प्र वो वाजा इत्यन्वाहासं वै वाज इति देवान् [i] देवत्वं ।
समानमन्यत्.—l. 20. (27, 2.) Ca adds at the end यद्वा उभयय चंदसीवनिपाविति वणिपे.—
l. 31. (27, 4.) शोचिकेशः ज्वालाकेशः C. शोचिकेशः दीप्तज्वालः B. Bm. In A no explana-

tion is given.—l. 34. चाञ्चार्यः ॥ चाञ्चार्यः A. B. चाञ्चार्यः C.—P. 206. l. 3. (27, 5.) शोधनं येनेति A. C. Bm. धृतशोधक इति B.—l. 20. (27, 7.) अस्मादुद्विदिभ्यां कित् Ca. अस्मादुद्विदिभ्यां कित् A 2. अस्मादुद्विदिभ्यां कित् B. See above, III. 26, 6.—P. 207. l. 12. (27, 10.) वयः कित् A 2. Ca. वयः कित् B. The latter is Sâyana's own reading. Cf. Rv. Bh. III. 11, 2. 15, 3.—l. 27. (27, 12.) दुन्प्रत्ययः Ca pr. m. दुन्प्रत्ययः Ca sec. m. दुन्प्रत्ययः A 2. दुन्प्र B.—l. 28. नित्स्वरः Ca. नित्स्वरः A 2. B. Cf. Un. V. 29.—l. 36. (27, 13.) वृषु खेचने Dhâtup. 17, 56. वृषी खेचने A. B. वृष खेचने C.—P. 208. l. 4. (27, 14.) तद्वत् C. तद्वतो A. B.—l. 10. (27, 15.) वृषाणो वृषाणो A. वृषाणो omitted by B. C.

P. 208. l. 20. (28.) स्विष्टकृता Ca pr. m. Âsv. स्विष्टकृतं A 2. B. Ca sec. m.—P. 209. l. 13. (28, 3.) तिरोहिते सति. Ca pr. m. adds पूर्वेषुसृतीयसवनेऽभिषुतं परेषुः प्रातःकाले ह्यमानीदृशं सोमं.—l. 23. (28, 4.) माध्यंदिने मध्यंदिनसंबंधिनि ॥ माध्यंदिनसंबंधिनि A. B. C. मध्यं Ca sec. m.—P. 210. l. 5. (28, 5.) अस्ति तच्च नागुर्वर्तनात् ॥ अस्ति तच्च नागुर्वर्तनात् A. In C अस्ति is left out, but supplied in the margin. In B all is wanting. The quotation seems to refer to Pân. V. 3, 48.

P. 210. l. 28. (29, 1.) प्रजननमपिजननसाधनं C. Bm. प्रजननमभिर्देवजनसाधनं B 1. प्रजननमपिर्देवजनसाधनं B 2. प्रजननसाधनं A.—P. 211. l. 18. (29, 3.) अधोमुखं MSS. *मुखी?—l. 21. उत्तरवेद्या उत्पत्तो added from B.—P. 212. l. 11. (29, 5.) मनसा वाचा चैकविधमेव कर्म कुर्वाणं inserted from C.—l. 14. अपिपूर्वकत्वात्सर्वेषामुत्तरकृतूनां A. C. अपिपूर्वकत्वात्सर्वमुत्तरकृतूनां B. उत्तरकृतूनां Bm.—l. 30. (29, 6.) यामन् यामनि वेगमने A. C. Bm. यामन् यमनिवेगमने B 1. यामन् यानि विशेषवेगमने B 2.—l. 31. तुषानि च A. C. तुषानीव B. तुषानिव Bm.—l. 32. दग्धस्थानानि C. दक्षस्थानानि A. तदक्ष (तदंतश्च B 2. दक्षं Bm. तदक्षं Bm sec. m.) स्थानानि B.—P. 213. l. 16. (29, 8.) उत्तरवेद्या नामी B. उत्तरवेद्यां नामी A. C. Bm.—l. 17. सुकृतजन्योपभोगस्य A. C. सुकृतजन्योपभोगस्य C sec. m. कृतजन्योपभोगस्य B. कृतजन्यो Bm.—l. 27. (29, 9.) The words धुनोति कंपयतीति धूमोऽग्निः । एवंविधं are added from C. In A these and the following words are omitted.—P. 214. l. 10. (29, 10.) यद्वा to वर्धय wanting in B. After यद्वा C pr. m. has नृ शब्दे । गृणंतीति गिरः स्रोतारः । पाठः.—l. 29. (29, 11.) पा रचणे यद् गती पातिः क्तिन् A. पा रचणे पट्ट गती वा खंतः क्तिप् C pr. m.; वा is struck out sec. m. पा रचणे पट्ट गती पातिः क्तिन् B.—l. 36. हृमृषुसुभ्य इति ईमनिन् A. B. C. Un. has हृमृषुसुभ्य इमनिन्. Cf. Rv. Bh. I. 55, 2, where वरीमन् is said to be formed by the औणादिक ईमनिन्प्रत्ययः. From the root सू, सर्वात्मन् is formed.—P. 215. l. 18. (29, 13.) अयुवः etc. The etymological explanation is given only by C. In A all from दश to संरभते is wanting. B has अयुवः चंगुलयः समीचीः etc.—l. 19. हर्षादुहोषंति C. हर्षंति औषंति A. B. हर्षंति Bm.—P. 216. l. 32. (29, 16.) ध्रुवं यथा भवति etc. Ca has ध्रुवं यथा भवति तथा (अयाचीः । उतापि च ध्रुवमग्निष्ठाः यच्च शान्तं परिसमाप्तं कृतवानसि) अस्माभिर्देवतानि हवींश्च प्रापय अग्निष्ठाः, the parentheses are from a later hand.—l. 33. त्वमकारिष्ठाः Ca. त्वमकारिष्ठाः A 2. B. त्वं ध्रुवं अकारिष्ठाः Bm.

P. 217. l. 23. (30, 1.) प्रयांसीतरास्त्वपि. C adds after it धानाकरंभादीनि.—l. 28. सोमपदस्तीतरास्त्वपि A. B. सोमपदस्तीतरास्त्वपि C.—P. 218. l. 4. (30, 2.) तस्मात् ॥ यस्मात् A 2. B. Ca. M 1.—l. 7. In Bm three leaves are wanting, from the end of 30, 2 to the end

of 30, 9.—l. 16. (30, 3.) वृषभ कामानां वर्षक हे इन्द्र यस्त्वं omitted in C.—l. 19. After तुविष्मिः there is a lacuna in A. B, which is supplied by Ca in the following way: संयामि नानाविधकर्मणां कर्ता अथावाण शुचिविषयहिंसावाण भवतीति शेषः प्रत्यक्षतः । हे वृषभ कामानां वर्षक अत एव उच्यः etc. The passage, however, has been given according to C 2.—l. 32. (30, 4.) अच्युतानि च्युतिरहितानि C. अच्युतानि अच्युतानि रहितानि B. अच्युतानि रहितानि A.—l. 35. अनुकूलाः from Ca.—P. 219. l. 2. इतीति A. C. विप्रतीति B.—l. 14. (30, 5.) करोषीति यावत् ॥ करोषीति यत् A. B. करोषीति यत् C.—l. 15. लोके प्रसिद्ध एव C. लोके प्रसिद्धः प्रभावः A. B.—l. 25. (30, 6.) शत्रुनमिलस्य A. C. अस्मानमिलस्य B.—l. 26. हिंसन् added from C.—l. 27. पलायनपरांश्च A. B. पलायनपरायणांश्च C.—l. 30. प्राप्ति आमाह्यास्त्रस्य B 2. आह्यास्त्रस्य B 1. प्राप्नोति आमाह्यास्य A. प्राप्ति आमाह्यास्त्रीयाम्य C.—P. 220. l. 3. (30, 7.) निरंतरमैश्वर्यं A. B. निरतिशयमैश्वर्यं C.—l. 17. (30, 8.) यद्वा by conjecture.—l. 18. कंचिद्भुरं. C adds स्वाङ्गं वृचं.—l. 25. कुण शब्दने A. B. कुण संशब्दने C. कुण शब्दोपकरणयोः Dhātup. 28, 45.—l. 31. (30, 9.) अपारां. C has after it दूरदपारां, i.e. दूरपारां.—भूमिं सामनां समानां C 2. भूमिं सामानां Ca. भूमिं सामनां B. भूमिं समेनां A.—l. 32. यद्वा सम एव साम A. C. B 2 sec. m. सम एव सामनुः B 1. यद्वा सम एव सामनुः B 2 pr. m.—l. 33. Read यदेव, so has A 2, and the Sat. Br. यदेव Ca. यदेव B.—एतैः A 2. B. Ca. एभिः Sat. Br.—तस्मादेव साम इति C. तस्माद्वचसमे A. B. तस्मादेवैव साम C 2. समोऽनेन सर्वेण तस्मादेव सामेति Sat. Br.—l. 34. सामनः ॥ सामना B. Ca. समाना A 2.—साम्यवतीं B 2. C. साम्यवती Ca. साम्यवती A. B 1.—l. 35. तथांतरिचं to आगच्छंतु only in C; but also Bm after the lacuna, mentioned above, has तरिचं अधारयत् किंच यां यावापृथिव्योरवस्थितौ etc.—P. 221. l. 2. सम एव सामः C. सम एव सामं A. B.—l. 3. इष गती ॥ इषु गती A. B. इषि गती C.—l. 5. संसु संमन A. B. संसु रोधन C.—l. 7. क्षिप् धातोर्ह्रस्वस्य B 2. क्षिप्पधातोर्ह्रस्वस्य B 1. क्षिप्पधातोर्ह्रस्वस्य A. क्षिप् ह्रस्वश्चेति क्षिप् धातोर्ह्रस्वस्य C. Cf. Un. II. 58.—l. 14. (30, 10.) पुरा इतोऽस्य वज्रप्रहारात्माक् A. B. एतादृशी मेघः पुरा इतोः हननात् तव वज्रप्रहारात्माक् C.—l. 15. विसिष्टो C. विसिष्टो A. विसिष्टो B.—l. 20. धमतिर्गतिकर्मा. C has after it सुरः हननात्माक् विविधमगच्छत् तं हत्वा गतिर्गमयितुमार्गान्निति.—l. 21. After वच्छते C adds यद्वा गोर्जात्येकवचनं गवां व्रजो गोष्ठभूतो वल्लो नामाकरोद्दिन्द्रः तं पुरहृतं शब्दायमानास्ता गावोऽभ्यगच्छते आह्वयते etc.—P. 222. l. 1. (30, 11.) After भावः Ca adds यद्वा संगतानि वाजान्नानि अंतरिक्षादाह्वयान्नानि प्रापयेति शेषः.—l. 13. (30, 12.) सुसुधाङ्गुधिभ्यः कन् Un. II. 24. सुसुधाङ्गुधिभ्यः कन् A 2. सुसुधाङ्गुधिभ्यः कन् Ca. सुसुधाङ्गुधि घृतचीरादिकं सामे सर्वमेतत् विश्वं स्त्रिया यागं विभोजनार्थेन्द्र अदधात् उभ्यः कन् B.—l. 21. (30, 13.) Between वि and वस्त्र्याः Ca adds पाठ । अतोः राचिः यामन् यामनि निर्गमने सति विषस्त्र्यास्तमांसि विवासनवत्या उच्यतः. It is one of the many marginal notes which have been inserted in the text of Ca, but which do not occur in the other C MSS.—l. 22. उच्यःकालः Ca. Bm. काल A. काले B. C.—l. 23. आगतं व्यपेति तद्वा A. B. C. आगतः तद्वा Ca.—l. 24. After इन्द्रस्य तवे Ca pr. m. adds यद्वा महिना महिन्वा युक्तः आमादिति संबंधः तानीन्द्रस्य कर्म कर्माणि सुकृता सुष्ठु कृतानि पुरुषि बह्वि विद्यते पाठः.—l. 34. (30, 14.) यद्यस्मादुदकात्स्नात् स्नादुतरं संभृतं स्नेन संपादितं Bm. यद्यस्मादुदकात्स्नादुतरं संभृतं संपादितं A. यद्यस्मादुदकात्स्नात् स्नादुत्तरं संभृतं स्नेन संपादितं Ca. यथा स्नादुदकः स्ना तस्मादुत्तरं संभृतं स्नेन संपादितं C. यद्यस्मादुदकात्स्ना स्नादुतरं संभृतं स्नेन संपादितं B.—P. 223. l. 13. (30, 15.) दुष्टमाधुधानि B. Bm. दुष्टं माधुधानि A. C. दुष्टशब्दायमानाः माधुधानि Ca.—l. 15. इह इहि वृह वृहि

पुत्री C. इहि नृह नृह पुत्री A. इह इहि नृहि पुत्री B.—l. 19. After रपवः A. B have रपवच-
वसिचति; Ca रपवसिचति; C पच वचसिचोपधाया; B 2 sec. m. रप हिंसायां. Might it be
रप वचसि चति?—l. 29. (30, 16.) After नय Ca adds श्रुत्वा वयं नय, and after मृष्टे it
adds मृ अवधे इत्यस्य कर्मणि षटि व्यत्येन श्रुवः मृ षेति मृः प्रत्ययः धातोः मृ इत्यादेशः.—P. 224.
l. 5. (30, 17.) कियतोऽभिज्ञायमानं C. कियतोभिज्ञायमानं B. कियतो । भिज्ञायमानं A.—
l. 21. (30, 18.) Read यथादा, so has B. यदा A. C.—l. 22. After भवेम Ca adds
यथा हे प्रणितः स्वस्येऽस्माकं च । जितस्त्वं यदा महति बह्वनि इवीरूपायस्त्राणि समासीदसि तदा
वयं नृहतो महतो राधो धनस्य संभक्तारो भवेम.—l. 35. (30, 19.) गादाभ्यामिष्णुजितीष्णुश्च C. B and
Un. III. 16. गादाभ्यामिष्णुजितीष्णुश्च Ca. A.—P. 225. l. 1. सीयुट आर्धधा A. सीयुट आर्धधा
B. C. सीयुटः सधोपः आर्धधा B 2 sec. m.—l. 13. (30, 20.) प्रख्याने । क्षिप् Ca. प्रख्याने ।
क्षिप् A. प्रख्याने B.—l. 19. (30, 21.) विदारय before आद्रियस् Ca.—l. 31. (30, 22.)
अस्मिन्ने ॥ तस्मिन्ने MSS.

P. 226. ll. 15-20. (31, 1.) शासद्वहिरित्युच्यते B. All between is left out. In C,
but not in Ca, the Commentary on verse 1 and part of verse 2 is omitted.—l. 21.
पुत्रो भवेदिति B. Ca. पुत्रो पुत्रो भवेदिति A. Cf. Manu IX. 127.—l. 22. नष्टं नष्टमं पिंड-
दानादिकं कर्तव्यतया गात् गच्छति B. Bm. नष्टं नष्टारं पीचं गात् गच्छति । दुहितुः पुत्रेण स्त्रीका-
रादौहिचं नष्टमं पिंडदानादिकं कर्तव्यतया गात् गच्छति A. Ca. After गच्छति A and Ca add
कर्तुं पिंडदानादिकं गच्छतीत्यर्थः पाठः.—l. 24. तत्पतिं ॥ यत् पतिं A. Ca. विट्पतिं B. Bm.—l. 25.
All from यस्मिन्विषये to यस्या दुहितुः is left out in B.—l. 28. तया स्वशरीरं A. C. तस्यां
स्ववीर्यं B. Bm.—P. 227. l. 7. (31, 2.) तु तुरीयकं Ca. तुरीयकं A. तु तुरीयकं B.—l. 8.
वह्निं । अवह्निः स्त्री वह्निः पुमान् स्वभार्याया वोढृत्वात् अवह्निश्च वह्निः A. Ca. वह्निः स्त्री वह्निः पुमान्
स्वभार्याया वोढृत्वात् अवह्निश्च B. Cf. Durga's Commentary on Nir. 3, 6 : वह्निं च वध्ना
वोढारं पुत्रं अवह्निं चावोढीं स्त्रियं । तयोर्द्वयोरपि वोढृवोढृयोः पुत्रयोरन्यतरः etc.—l. 20. जनेर्लिचि ॥
जनेर्लिचि B. जनेर्लिचि C. जने लीटि A.—l. 26. (31, 3.) कंभमानो B. कं भ्राजपमानो Ca. कं
भ्राजपमानो A.—P. 229. l. 16. (31, 7.) सुद निरासि A. C. सुद चरणे B.—l. 18. सत्तेर्धातो
B. C. सत्तेर्तो Ca. सत्तेर्तो A.—l. 25. (31, 8.) सर्वमिति प्रतिमानं प्रतिनिधिः ॥ प्रतिनिधिः
सर्वमिति प्रतिमानं A. Ca. सर्वमिति प्रतिमानं B. C.—l. 30. नम्रत्ययः A 2. नम्रत्ययः Ca. नम्र-
त्ययः B. Cf. Un. III. 6 sqq.—P. 230. l. 24. (31, 10.) ते व्याप्यातपिष्ट ॥ ते व्याप्रा वर्तिताः A.
ते व्याप्रा वर्तिताः B. ते व्याप्यावतिष्ट C.—l. 29. घुष (घुषु Ca) संशब्दे A. C. B 1. घुषिरविशब्दे
B 2. Cf. Dhātup. 17, 1.—P. 231. l. 3. (31, 11.) क्रमेणासु वसतीति A. B. क्रमेण हविरासु
भवतीति Ca. क्रमेण हविष्वासु वतीति C.—l. 6. मधु after स्वादुतरं Bm.—l. 7. स्वार्थे चप्रत्ययः
Ca. स्वार्थे वृषेदरादत्वात् चप्रत्ययः A. स्वार्थे पृषोदरादित्वात्स्वार्थे चप्रत्ययः C. स्वार्थे पृषोदरादित्वात्
चप्रत्ययः B.—l. 19. (31, 12.) अंतरिक्षेण विष्कभंतो A. B. अंतरिक्षेण यज्ञेन वा विष्कभंतो Ca.—
l. 20. After अष्टापयन् Ca adds यज्ञैरेव षोडशितिरिन्द्रस्य च वृद्धिरिति कीर्तत.—ll. 22-24.
Between रोधने and इति निपातनात् all is omitted in A. B.—l. 32. (31, 13.) धात् । चकरोत्
B. Bm. धात् A. C. धात् धारयेत् Ca.—P. 232. l. 10. (31, 14.) प्रापयामः हे Ca. प्रापया-
महे C. प्रापयामहे A. प्रापयामहे B. प्रापययामहे हे Bm.—l. 28. (31, 15.) नापायाहिभ्य MSS.
Cf. verse 9.—P. 233. l. 3. (31, 16.) उपशमे B. उपरमे A 2. Ca.—दमेहनसिरित्थुनसि A 2.
दमेहनसिरित्थुनसि Ca. देम उपदमेहनसिरित्थुनसि B.—l. 13. (31, 17.) After छन्ने C adds
छन्ना वाछन्ना च छन्ने, and after अजुनतयः, यदा अजयसः अजुनर्माय इत्यर्थः.—P. 234. l. 9.

(31, 19.) सव्यसे to ह्यवर्धः added from C.—l. 29. (31, 21.) दिशतु A. B. C. अदिशत् Ca.—l. 32. Before ब्रजे गाः etc. Ca adds द्वाराणुहाव्य गा निरगमयदित्यर्थः.

P. 235. l. 19. (32, 1.) अर्जेयं अजि च A 2. अर्जेयं अजि च B. अर्जेयं च च Ca.—l. 28. (32, 2.) ब्रह्मकृत् Ca. ब्रह्मकृता A 2. B.—l. 30. शीयतिः A 2. Ca. शृणोतिः B.—l. 33. वृषु सेचने ॥ वृष सेचने A 2. B. Ca. Cf. Rv. Bh. III. 27, 13.—P. 236. l. 26. (32, 5.) After हर्षय B adds हरितवर्णाश्चोपेत.—l. 31. न्युजागूजकृचः ॥ न्युजागूजकृच A 2. न्युजागूजकृच Ca. न्युजागूजकृच B.—P. 237. l. 6. (32, 6.) वधेन युजेन A. B. C. वधेनायुजेन ?—l. 16. वृज् वरय ॥ वृषया A 2. B. वृषारय Ca.—l. 24. (32, 7.) अपरिमिते रोदसी added from B.—l. 26. Un. I. 153 has रिष्व instead of अष्व.—P. 238. l. 5. (32, 8.) तदेव पच्यति विमिति Ca. तदे उच्यते A 2. तदेवं उच्यते B.—l. 14. (32, 9.) तव ॥ ते तव A 2. B. Ca.—l. 21. अच निवारणे Ca. अचाति-वारणे A 2. B.—l. 31. (32, 10.) सीमन् Un. IV. 150. सामन् A 2. B. Ca.—P. 240. l. 4. (32, 13.) Read नवशब्दस्य तप्तनखाश्च प्रत्यया वक्तव्या, and cf. Mahâbhâshya to Pân. V. 4, 30, 6. नवशब्दस्य नप्तनखाश्च प्रत्यया वक्तव्या Ca. नवशब्दात् व्यूतनश्च (A 2 only नश्च) प्रत्ययो वक्तव्यो A 2. B.—l. 5. Read तनप्रत्ययो.—l. 14. (32, 14.) Before आह्वयन्ति Ca adds धारणार्थं. The passage is left out in A.—l. 28. (32, 15.) तं सीमं added from C.—P. 241. l. 6. (32, 16.) After सखिभ्यः Ca omits सखिभिः, and inserts सखिभूपर्वतैर्दृढीकृतमपि गव्यं मोसंबंधिनमूर्ध्वं नयमाद्यः आमप्रवाणसि यदा वलेन दडा गाः जेतुमंगिरसां छते प्रवृद्धोऽसि तदा सर्वेऽपि त्वां न वारयन्तीत्यर्थः.—l. 8. ईरचप्रत्ययः ॥ ईरचप्रत्ययः Ca. ईरट्प्रत्ययः A 2. ईरट्चप्रत्ययः B; the Unâdi-sûtra, cf. IV. 30 sqq., has ईरन्.

P. 241. l. 24. (33.) समेदमाययावनययुरितरे। अथोत्तितीर्षुः A. C. समेदमागयोत्तितीर्षुः B.—P. 242. l. 2. (33, 1.) कूलविपाटनात् विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा. The MSS. insert after विपाशनाद्वा the following words: हतपुत्रोऽभूत् तमोवृत्तेर्मुमूर्षोर्वसिष्ठस्य पाशा अस्यां व्यपाशन्त. Cf. Durga's Commentary on Nir. IX. 26: विपाशनाद्वा। किमस्यां व्यपाशन्त। पाशा अस्यां व्यपाशन्त वसिष्ठस्य मुमूर्षतः। वसिष्ठः किल निमज्ज्यास्यां मुमूर्षुः पुत्रमरणशोकार्तः पाशिरात्मानं बद्धा। तस्य किल ते पाशा अस्यां व्यपाशन्त व्यमुच्यन्तोदकेन.—P. 244. l. 24. (33, 7.) Ca adds at the beginning of the verse इदमुर्वेषीकां.—P. 245. l. 4. (33, 8.) After यत्संवादात्मकं Ca has इदमाहात्म्य-प्रकाशनकृतं वा.—l. 5. नोऽभीत्या ॥ नोधीष इत्या A. नाधीष इत्या C. मनीषा इत्यादि B.—l. 8. मृगूष ॥ मृगूष A 2. Ca. मृगूष B.—P. 246. l. 20. (33, 11.) उत्तीर्णा भवेयुः. Ca adds तथा कुर्विति शेषः.—l. 26. यसतेरा चेति ॥ यसतेराविति A 2. B. यसतेशरावेति Ca. Cf. Un. p. 152.—l. 35. (33, 12.) Ca has at the beginning इदमुत्तीर्णस्य विश्वामित्रस्य वाक्यं.—P. 247. l. 12. (33, 13.) पूर्वमुत्तितीर्षुर्वि° A. B. पूर्वमुत्तीर्णो वि° C.—युगकीलाः deest in A. B.—l. 13. युग्यकंट° C. युग्यकंट° A. युग्यकड° B. युग्यकंट° Bm.

P. 247. l. 31. (34.) मध्यंदिनः Âsv. माध्यंदिनः MSS.—P. 248. l. 4. (34, 1.) वावृधानो वर्धमानो A. Ca. वावृधानो वर्धयमानो C. वावृधानो वर्धनशीलो B 2 marg. ववृधानो वर्धमानः Bm; B 1 has a lacuna.—मूरिदाचः। दायते etc. A. C. Bm. मूरिदाचो बज्रच्छेदनसाधनयुतः B 2 marg.—l. 6. आपृणत्। सर्वतोऽतर्पयत् C. Bm. आपृणत्। स्वप्रकाशेन पूरितवान् B 2 marg.; omitted in A. B 1.—l. 20. (34, 2.) महर्हलोपच ॥ महर्हलोपच A. B. C.—महेश does not exist in our Unâdi-sûtras.—P. 249. l. 5. (34, 3.) ई च MSS. इच Un.—l. 6. धेना विना-तीत्यच प्रत्ययस्वरिणांतीदात्तः. In the passage quoted by Sâyana धेना is âdyudâtta, as it ought to be, if निष्ठा is anuvritta.—l. 16. (34, 4.) अह्नां Ca. तथाह्नां A 2. B. तथा चाह्नां

Bm.—तथा च A 2. Ca. यथा च B. Bm.—l. 19. कृपुष्पां चित्. This sūtra does not exist in the Unādi-sūtras; cf. III. 148.—l. 36. (34, 5.) युच् बज्जं. Cf. Un. II. 78.—P. 250. l. 17. (34, 6.) *धाञ्च: Ca; omitted in A 2. B; Un. II. 81 has *धाञ्च:—P. 251. l. 3. (34, 8.) Read धिया खुत्वा रमयंतः खोतारः with A. B. धिया खुत्वा कर्मणा वा रयं येषां ते खोतारः Ca.—l. 6. तत्तल्लोकवासिभ्यो ददौ C. Bm. तत्तल्लोका-
त्वासिभ्यो ददौ A. ल्लोकवासिभ्यो ददौ B. असुरेभ्यः समाह्व्य देवेभ्यो ददौ सततल्लोकवासिभ्यो ददौ Ca.

P. 252. ll. 9 and 10. (35.) मर्धंदिनः Âsv. मार्धंदिनः MSS. See above, III. 34.—l. 25. (35, 1.) अदेर्नुमधश्च B. अदेर्नुम Ca; deest in A 2. Cf. Un. IV. 205; Rv. Bh. I. 9, 1.—P. 253. l. 11. (35, 3.) विघ्नसं A. C. व्यघ्नसं Ca. यवसं B.—l. 27. (35, 4.) समानप्र-
सिद्धी. Ca inserts before it वेगवलयोः.—l. 28. सुष्ठुद्वारं A. B. C. सुखकरं Ca.—P. 255. l. 22. (35, 10.) चिद्विकल्पार्थः from Ca.—l. 23. जिह्वया वाङ्मत्तं ॥ जिह्वयाङ्मत्तं B. Ca. जिह्वया
स्वाङ्मत्तं A 2.

P. 256. l. 12. (36, 1.) After सुते सुते Ca has परोऽर्द्धचः परोचकृतः.—l. 21. (36, 2.)
Read आपूर्णो for आपूर्णो.—P. 257. l. 6. (36, 3.) यावमिर° A 2. B. अयामिर° Ca.—P. 258. l. 1. (36, 5.) पूर्वस्व Ca. पूर्वपदस्व A 2. पूर्वपदस्व B.—l. 9. (36, 6.) रथिव रथिन इव. Ca
adds गंत्यं देशं.—l. 10. सताखंडकपोऽस्यः A. सताखंडोपेतः Ca. सताखंडपात्यः C. सताखंडवः
B. Bm.—l. 22. (36, 7.) संहिता A 2. B. सिंहता Ca. संहता?

P. 260. l. 31. (37, 4.) आकषन्ति ॥ आकषति A. B. C.—P. 261. l. 15. (37, 7.) हे इंद्र in
Ca only.—अभिमानिनी ये सपत्नाः Bm. अभिमानितया ये सपत्नाः A 2. अभिमातिनीत्ये सपत्नाः B.
अभिमातयो ये पत्नाः Ca. It may be an interpolation from the following line.—l. 18.
पृतनानामाज्यं पृतनाज्यं ॥ पृतनाज्यं deest in A. B. C.—l. 29. (37, 8.) Ca inserts नादृष्टेति
नुडागमः before तमपः.—P. 262. l. 2. (37, 9.) निषादपंचमेषु चतुर्षु जनेषु A. B. वधुरादिषु
स्त्राजेषु Ca.

P. 262. l. 34. (38, 1.) काष्ठं संस्करोति A. B. रयं संस्करोति Ca. The same has after
तदत् the words अस्मा इदु खोमं संहिनोमि रयं न तष्टेवेति निगमः.—P. 264. l. 9. (38, 4.) आच्छा-
दयन् added from Ca. B has धार्यमाणाः, Bm. धार्यमाणाः.—l. 12. महदाश्रयोपेतं A. B.
महदाश्रयोपेतं C. Bm.—l. 21. (38, 5.) वृषमः Bm. Ca. तयोः पूर्वः वृषमः A. B. C.—आद्यान्
प्रश्नस्तमः Ca.—P. 265. l. 3. (38, 6.) Read ते सं.—l. 6. गन् धृजो वः, not in the edition
of the Unādi-sūtras.—l. 25. (38, 8.) अमतिं दीप्तिं C. अमतिं कांतिं A. B.—P. 266. l. 6.
(38, 9.) Read स्वस्तिर्यदिदं.

P. 267. l. 5. (39, 2.) पूर्वकास्ते Ca. पूर्वे A 2. B.—l. 19. (39, 3.) शस्त्रादीनि कर्माणि. Ca
adds यदा वपुषि कृपाणि.—l. 30. (39, 4.) तन्निमित्तं from Ca.—P. 268. l. 17. (39, 5.) इत्यु-
क्तेन A 2. B. इत्युक्तेन Ca.—l. 18. जानुनोर्ध्वं ॥ जानुनो च्च° A 2. जानुनोर्ध्वं B. जानुनोर्ध्वं Ca.
See Pân. V. 4, 129.—l. 26. (39, 6.) उत्साविष्ठां भोगवत्यां गवि ॥ उत्साविष्ठां गवि B. उत्सावि
गवि A. C.

P. 270. l. 9. (40, 1.) ज्वति A 2. B. द्रवति Ca.—l. 15. Read तस्मादिदं B. Ca.
Ait. Âr. तस्मादिदं A 2. See Rv. Bh. I. 3, 4.

P. 272. l. 18. (41, 1.) Read विज्जगदेवयोश्च टेरग्रंथतावप्रत्ययः.—l. 25. (41, 2.) खीर्ष-
ममूत् ॥ खीर्षं मयत्तं A. खीर्षमत Ca. खीर्षं मयत् C. खीर्षं B.—P. 274. l. 2. (41, 7.) अकश-

रसदीयहविः० । अक्षयुः हविः० A 2. B. अक्षदीयहविः० Ca.—l. 16. (41, 8.) अविद्यमानविन MSS. instead of *मानवस्वेन.

P. 275. l. 4. (42, 2.) नृनमन A. नृतमन B. नृनमन C. See Ganap. 68, 25.—l. 21. (42, 5.) अन्नधन Ca. सेनाधन B 2 sec. m. त्रिधने B (Bm gives only the second explanation). निधने A. C.

P. 276. l. 22. (43.) ऽप्यावपनीयं added from Ca.—l. 28. (43, 1.) आ अभिलक्ष्य ॥ अनु अभिलक्ष्य A. B. C; Bm has अनु अभिलक्ष्य उप आ याहि.—P. 277. l. 6. (43, 2.) करणे C. करणे Bm; omitted in A 2. B.—l. 17. (43, 3.) सोम ॥ सोम्य A 2. सोमा B. Ca.—l. 26. (43, 4.) अथ परोक्षसुतिः धानावत् Ca.—P. 278. l. 1. (43, 5.) After कुवित् Ca adds अथ कुविच्छब्दः कदा इत्यर्थे वर्तते वज्रवाची वा.—l. 15. (43, 6.) द्विधं Ca. Bm. द्विधं A 2. द्विधा B.—l. 16. युजिः; Un. has युधिः.—l. 26. (43, 7.) सर्वानिति A 2. B. Bm. Ca. सर्वासीति B sec. m.—l. 27. वर्षास्तुषु ॥ वर्षास्तुषु A 2. वर्षासु B. वर्षाव्यतिरिक्तेषुस्वचषु Ca.

P. 279. l. 4. (44.) A 2 has सूक्तं ---, the strokes showing that some words, probably अयं ते असु हर्यत इति सूक्ते इति, are missing.—l. 28. (44, 3.) *वर्णयोर्वयोर्बावा० Ca. Bm. *वर्णयोर्बावा० A 2. B.—l. 29. ययोश् Ca. Bm. तयोश् A 2. तयोश् B.—l. 32. वृक्षशीर्ष्यां रूपस्वांगयोस्त्रिमुन्मत्तयः युगागमश्च A 2. वृक्षशीर्ष्यां पुक्विति असुन्मत्तयः युगागमः Ca; B has युगागमश्चा संमन्थते etc. after विवन्मत्तयः. Cf. Un. IV. 200; Rv. Bh. I. 39, 1. 64, 2. 117, 9.—P. 280. l. 11. (44, 4.) प्राणहारकं C. प्राणापहारं B. प्राणापहारकं Bm. प्रहारकं A.—l. 19. (44, 5.) अभिषुतं सोममपावृणोत् ॥ अभिषुतमपावृणोत् A. B. C.

P. 280. l. 25. (45.) श्रुत्वा A. B. श्रोतो C.—स्मार्तं C. शास्त्रं A. B.—l. 34. (45, 1.) अतिगच्छन्ति ॥ अभिगच्छन्ति A. B. C.—P. 281. l. 12. (45, 2.) शत्रुसंबन्धिनां पुराणां Ca. शत्रुसंबन्धिनीनां A 2. B. शत्रुपुराणां Bm.—l. 25. (45, 3.) हरत्प्रत्ययः A 2. B. Ca. Cf. Rv. Bh. III. 32, 16.—सर्वे निपात्यते B. सर्वे निपात्यते A 2. सर्वे निपात्यते Ca.

P. 284. l. 27. (47, 1.) क्रांतावर्थे Pân. II. 2, 18, 5. क्रांते A 2. क्रांतार्थे Ca. क्रांथतावर्थे B.—l. 35. (47, 2.) मन्त्रिरेव from Ca.

P. 288. l. 17. (49, 2.) युष्मासाद्य B. युमासाद्य A. युद्धस्य मध्ये C. Bm.—l. 18. न को ऽप्यवसीत्यर्थः ॥ न को ऽप्यवसीत्यर्थः A. B. C.—l. 20. अभिनात् Ca. Bm. मिनाति A 2. B.—l. 28. (49, 3.) सहवा बलवान् A. C. सहवा सहायवान् बलवान् B.—l. 35. नुडागमः Ca. गुमागमः A 2. B. See Pân. VII. 4, 72.—P. 289. l. 8. (49, 4.) पृष्टः. Ca adds व्याप्तः.—l. 15. चित्त्वादंतोदात्तः। from Ca.

P. 291. l. 10. (51.) षष्ठेऽहनि षष्ठस्तेति A 2. B. Ca. But the khandā in Āsv. begins with षष्ठस्य.—P. 292. l. 3. (51, 2.) *कक्ष्यञ्च० Un. IV. 139. *कक्ष्यञ्च० A 2. B. Ca.—l. 15. (51, 3.) सचासाहं शत्रूणामिव हंतारं A. B. सचासाहं सत्यमेव शत्रूणामभिमवितारं C. Bm.—l. 18. Read नञ्याह्न for नभि ह्न ॥ नञ्या ह्न A 2. नञ्यां ह्न Ca; B has नयतिरेत्यसिप्रत्यय etc. See Un. IV. 223.—P. 293. l. 7. (51, 5.) क्षिप् from Ca.—P. 294. l. 20. (51, 10.) इदमनु अभिनानुक्रमेण उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः C. Bm. इदमनु अभिनानुक्रमेणेत्यर्थः Ca. इदमनु क्रमेण उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः A. B.—l. 29. (51, 12.) उभौ पाश्चौ from Ca.

P. 296. l. 7. (52, 5.) *गार्तिभ्यः MSS., as Rv. Bh. III. 11, 3.—l. 17. (52, 6.) संभावय from Ca.

P. 297. l. 23. (53, 2.) हारिषोऽनक्ष added from C.—P. 298. l. 19. (53, 4.) Ca adds

after तच्च गृह एव the words यच्च ते आद्या तिष्ठति.—l. 32. (53, 5.) यच्च स्थिती रासमस्य हेवारं कुर्वतो वाणिजोऽस्य रचादिभोजनं प्रयोजनं C. वाणिजः अन्धाः तेषां विभोजनं यच्च स्थिती रासमस्य शब्दयुक्तस्य रचस्य B; omitted in A.—P. 299. l. 10. (53, 6.) यद्वा सुरणं सुरमणीयं यद्या मवति तद्या गृहे आद्या तिष्ठति added from C. See the grammatical explanation.—l. 14. Instead of प्रत्ययस्य (C), A has गव्ययसी, B गव्ययसि. Before प्रत्ययस्य a grammatical explanation seems to have been omitted, which might be supplied in the following manner: यद्वा रणो रमणीयः। वशिरण्योरुपसंख्यानमित्यप.—l. 22. (53, 7.) सहस्रसावो Ca. सावो A 2. B.—l. 30. (53, 8.) मृशं प्राप्नोति from Ca.—P. 301. l. 8. (53, 12.) स्तावयामि C. स्तामि A. B. स्तावामि Bm.—l. 22. (53, 14.) Ca reads यद्वा कृतामिर्यागदानहोमसचयामिः क्रियामिः.—l. 30. मूद्रापत्यैश्च C. मूद्रविचैश्च A. B.—l. 31. पातकहेतुत्वेन स्मरसात्। पतितस्य संबंधि धनं निचाशाखं A. B. पातकहेतुत्वेन स नीचाशाखः। तत्संबन्धिधनं निचाशाखं C.—l. 34. किं क्रियामिरिति ॥ किं कृतामिरिति A 2. B. Ca.—ग्रेप्सवो वा A. C. ग्रेप्सा वा B, which is supported by the authority of the Nirukta and Nirukta-bhāṣhya. See Nir. SS. vol. iii. p. 274.—चरणं A. C. हरणं B. हर्ष्यं Nir.—P. 302. l. 2. तत्स्यं A. B. तस्यं C. The MSS. of the Nirukta (E. I. H. 1378 and MS. Paris) have तत्स्यं; Nir. Roth and SS. give तस्यं, but see var. lect. in the latter.—ll. 7-9. (53, 15.) The Ślokas are taken from C. They are to be found in Shadgurusishya's Commentary on the Anukr. M. p. 107.—l. 14. अग्निभिः सूर्यादाहत्यासम्भं Ca.—l. 24. (53, 16.) पंचजनाः from Ca.—l. 29. पल्लवयो जमदग्नयः from Ca.—P. 303. l. 15. (53, 18.) अगसि वहे क्तिवनसो डश्च not to be found in the edition of the Unādi-sūtras.—P. 304. l. 7. (53, 21.) The Commentary on verses 21-24 was omitted by the writer of A 2, perhaps by Sāyana himself. For, when we compare the Commentary on vv. 21-24 with the Commentary immediately preceding and following, we notice that there are no grammatical explanations, and that the whole style differs. The copyist of the Pada MS. P₁ omitted the whole 23rd Varga, probably for the same reason for which Durga abstained from explaining the second Pāda of verse 23. This occurs Nir. IV. 14, but Durga declines to explain it because the passage is supposed to contain a curse on Vasishtha, Vasishtha being the ancestor of the family to which Durga himself belonged. Durga says, यस्मिन्निगम एष शब्दः (लोभः) सा वसिष्ठदेविणी अक् चहं च कापिष्ठलो वासिष्ठः अतस्तां न निर्ब्रवीमि ॥ In the Anukramanī also it is said, अंत्वा अभिशपायाः। ता वसिष्ठदेविष्यः। न वसिष्ठाः मृण्वन्ति। and Shadgurusishya adds the following quotation from Saunaka's Brihaddevatā to the same effect:

शतधा भिद्यते मूर्धा कीर्तनेन¹ युतेन च। तेषां बालाः प्रमीयन्ते² तस्मात्तासु न कीर्तयेत् ॥

—l. 7. पुरा खंभु only in C.—l. 8. केनचित्कारणेन only in C.—अग्निभिः only in C. Bm.—अभिशापकृपासा only in C.—l. 14. शौर्यवर्ण only in C.—l. 15. यातयति° to लुक् only in C. Sāyana takes यात् and अग्निभिः as single words against the Pada text.—l. 17. प्रशस्ततराभिः only in C.—देव्यो only in C.—l. 18. पंचवृत्तिः only in C.—l. 24. (53, 22.) चिच्छब्द

¹ कीर्त्तयती च MS. E. I. H. 1823. कीर्त्तनेन 2396. Cf. Anukr. M. p. 108.

² प्रमीयन्ते E. I. H. 1823. प्रमायन्ते 2396.

अपमार्थः। only in C.—यथा परम् जुडारं C. यथा जुडारं Bm. जुडारं B.—L. 25. श्रवणी Ca. श्रावणी B. Bm.—L. 26. प्रयत्ना आपहता B. प्रयत्ना अपहता Bm. हे प्रयत्नापहता C.—L. 27. केनं सुखात् B. Bm. पतुसुखात् C.—L. 32. (53, 23.) पुरा खलु only in C.—प्रापत् Bm. C. प्रयात् B.—मीनिनं only in C.—L. 33. मंचनयसामर्थ्यं C. मंचसामर्थ्यं B. Bm.—P. 305. l. 1. पशु मन्वमानाः। पशु इति निपातः पशुशब्दसमानार्थः। पशुभिः वाच्य (perhaps पशुभिश्च यज्ञे) मन्वमानाः C. B. Bm have only पशुवत् मन्वमानाः.—L. 3. एवं to नार्हतीति only in C. वसिष्ठं धिक्करोति B. Bm.—गावाजिनमिति C. अवाजिनं मूर्खं B. Bm.—L. 4. अवाजिनं वाचां इमो वाजिनः सर्वज्ञः। तद्वि-
जयज्ञं मूर्खजनं C, deest in B. Bm.—L. 5. तेन सह न सार्धत इत्यर्थः। तदा only in C.—L. 11. (53, 24.) प्रपित्वं प्रगमनं न जानन्ति शिष्टैः सह C. Bm. प्रपित्वं प्रगमनं ति शिष्टैः सह B.—L. 13. वसं MSS. व्यावसं?—L. 14. चरन्ति B. चारयन्ति Ca. व्यापयन्ति C. वारयन्ति Bm.

P. 306. l. 23. (54, 4.) तं तं ॥ ततं A 2. तं B. Ca.—L. 24. अद्यतनाः C. अन्यतराः B; wanting in A.—L. 25. अतः A 2. B. सतः Bm. संतः Ca.—L. 33. (54, 5.) को वा; वा from Ca.—C has after प्राप्नोतीति the words केन मार्गेण देवास्तर्पयितव्या इति.—P. 307. l. 3. यानि दिवि ॥ यादिने B. यानि A 2. Bm. Ca.—After इत्यभिप्रायः C adds दिव एषा पृथक्-
कुतिः.—L. 14. (54, 6.) सहास्रां ती ज्येतां ॥ सहास्रां ती ज्येतां Ca. सहास्रां ती ज्येतां C. सह सां ती ज्येतां A. सह सां ती ज्येतां B.—L. 25. (54, 7.) आदनंतरं A 2. B. आदनंतरं च पुरणः Ca. आदु अनंतरं Bm.—L. 26. परस्परं ब्रूतः. C has after it कर्मणि कर्तृप्रत्ययः.—L. 29. जागृकः ॥ जागृकः MSS.—P. 308. l. 13. (54, 9.) अस्याकं पदे Ca.—L. 17. ब्राह्मणपुराणकल्पे Ca.—P. 309. l. 17. (54, 12.) अक्षभ्यं दातुं Ca after खवान्.—L. 26. (54, 13.) After द्योतमानाः C adds द्योतमानस्य रुद्रस्य पुत्रा वा; and after मारयितारः the words मनुष्येभ्यो हिता वा.—P. 310. l. 27. (54, 16.) After चाक्ष नाम Ca has नासत्याविति नामरूपं च.—P. 311. l. 18. (54, 18.) अन्नचन्नी MSS. अन्नचन्पुष्णी Un. l. 158.—P. 312. l. 6. (54, 20.) After देवाः Ca adds ध्रु प्रसिद्धाः पर्वता वा.—L. 34. (54, 22.) वलि लोपः from Ca.

P. 313. l. 13. (55, 1.) After महदैश्वर्यं Ca has नृहृदेवतायामेव सुतं। अक्षौद्विधात्मना सर्वात्मन्यमानः परं पदं। देवानामसुरत्वं तदेकं महद्वितीरयन्निति.—P. 314. l. 9. (55, 4.) वृथा-
दिरूपेण A 2. B. वृष्टिद्वारा हविरूपेण Ca.—L. 13. न निघातः Ca. निघातः A 2. B.—L. 28. (55, 6.) बावापृथिवी अरणी वा Ca.—L. 31. भृमृष्टीतुचरी A 2. B. Ca.—P. 315. l. 12. (55, 8.) आचयत् MSS. आचयत् Sâyana.—L. 14. Ca has at the beginning of the verse अक्ष दावापिवादः.—L. 19. क्तिन् Ca. क्तिप् न A 2. B. See Pân. III. 2, 59.—P. 316. l. 33. (55, 13.) Ca after निहितमकरोत् adds the words यदा कया मुवा कस्यां भुवि प्रदेशे ऊधःस्नानीयं मेघं निदधे। धारयति। न ज्ञायते। वर्षाकाल एव केवलं दृश्यते मेघः.—P. 317. l. 20. (55, 15.) असाधारणसिंहेनेति C. असाधारणसंज्ञेनेपि B. असाधारणसंज्ञेनोत A.—L. 21. मध्ये from Ca.—P. 318. l. 1. (55, 16.) धूम्रीणो A 2. B. Ca. धूम्रीणो Vārttika.—L. 8. (55, 17.) लोके हि A. C. यथा B.—L. 19. (55, 18.) After सूर्येन्द्रस्य Ca has सूर्यस्य वा.—P. 319. l. 10. (55, 20.) धातुकस्वरे धातुस्वरः Ca. धातुकस्वरः A 2. B.—L. 17. (55, 21.) पुरतो निश्चयेन A. B. पुरतो इन्द्रस्य पुरतो C.

P. 320. l. 15. (56, 1.) यक्ष पर्वतादीनामुन्नततयावस्थापनं added from C.—L. 16. अन्यचयितुं A. B. C.—L. 27. (56, 2.) A 2. B. Bm insert भूमी after हे.—P. 321. l. 32. (56, 5.) After श्रुतिः Ca adds मंचोपि.—P. 323. l. 2. (56, 8.) नशेः कृष्णार्थे ॥ नशेः कृष्ण A 2. नशेरक्त B. नशेः कृष्ण Ca.

P. 323. l. 10. (57, 1.) विवेकवान् A. B. सत्त्वानुतविवेकवान् C.—P. 324. l. 5. (57, 3.) क्षिण्वी A. B. नवप्रसूता गावः C.—l. 17. (57, 4.) मन्वि मनुष्यं C. मन्वि अगुष्ठानं A. B.—l. 19. युजिबुधिदृशः ॥ युजिबुधिदृशेः A 2. Ca pr. m. युजिबुधिदृशेः B. युजिबुधिदृशेः Ca sec. m. See *Un.* II. 90; *Rv. Bh.* III. 43, 6; IV. 2, 3.—l. 26. (57, 5.) After प्रेर्यते C adds यद्वा मधुमती माधुर्यवती सुमेधाः शोभनप्रज्ञापोषिता उरुची । महत् इन्द्रादीनंचति पूजयतीत्युरुची । जिह्वा वाक् देवेष्वाह्नागार्थं प्रेर्यते.—P. 325. l. 1. (57, 6.) प्रकृष्टा B. प्रकृतिष्ठा A 2. प्रकृष्टार्था Ca.—l. 5. पा A 2. B. पीङ् Ca. Perhaps पीङ् is the right reading. Cf. *Dhātup.* 26, 32; *Rv. Bh.* I. 63, 8. 77, 5.

P. 326. l. 6. (58, 3.) न कथयन्ति MSS., but cf. *Rv. Bh.* I. 118, 3.—l. 16. (58, 4.) Before ददुः Ca inserts मथेयां । मन ज्ञाने दिवादिः । षोडि रूपं । इमा । सुपो षादेशः । गोच्छ-जीका । प्रकृत्वांतःपादमित्येकः प्रकृतिभावः.—l. 28. (58, 5.) चंगूष इति not in the edition of the *Unādi-sūtras*, but cf. *Un.* IV. 76.—P. 327. l. 4. (58, 6.) धनं हविः Ca.—l. 5. एकीभूताः संतो from Ca.—l. 15. (58, 7.) After अहि तिरोहिने Ca inserts अहि मवं अह्वं । पूर्वेषुसृतीय-सवनेऽभिपुतं परेषुः प्रातःकाले.—l. 21. (58, 8.) पुर्वंचति ॥ पुर्वमंचति गच्छति A 2. B. पुर्वतममंचति Ca.—P. 328. l. 3. (58, 9.) रूपं वा from Ca.

P. 329. l. 9. (59, 3.) वरिमन् उरुतरि विसीर्यो देवयजनप्रदेशे Ca.—P. 330. l. 27. (59, 9.) चसेत्वादिना ॥ चत्वा Ca. वृषेत्वा A 2; deest in B. See *Pân.* II. 4, 80.

P. 331. l. 1. (60, 1.) तेषां समूहो C. तेषां भावो A. B.—l. 6. प्राप्ताः Ca. व्याप्ताः A 2. B. Bm.—l. 13. सहायेभ्यस्तत्, thus *Sâyana* and *Kâsikâ*. But from the *Mahâ-bhâshya*, which has गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यं, it follows that *Pânini* had omitted सहाय.—*लित्स्वरः* A 2. B. लित्तीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं.—l. 19. (60, 2.) चर्मणः चर्मणा Bm. चर्मणो A 2. B. चर्मणो Ca.—Ca omits हे अमवो in the beginning of the verse, and omits the words from हरी to हरी इति; but it has after प्रज्ञानेन the following: चर्मणा । अमव उरु प्रभुतं भांतीति अतेन सत्येन भांतीति वा तादृशा हे अमवः ।—P. 332. l. 22. (60, 5.) बप्सति ॥ बभसति A. B. C.—l. 26. भसेर्गद्वेति ॥ भसराद्वेति A. B. भसेर्गति C. गस Ca. The rule does not occur in the *Unādi-sūtras*. Cf. *Ugavaladatta* on *Un.* IV. 179.—l. 34. (60, 6.) After अहानि Ca adds सौत्यानि.

P. 333. l. 11. (61, 1.) उषसं Ca. Anukr. औषसं A 2. B.—l. 21. (61, 1.) युवतिरित्युपमा A. C. युवतिसहणीत्युपमा B.—P. 334. l. 9. (61, 3.) From मार्गः to चाविति दीर्घः the text is taken from Ca.—l. 22. (61, 4.) ष्विविमुषिभ्यः MSS. Cf. *Un.* I. 143.—l. 23. सोर्बुक् C. सा (or सो) बुक् A. मोर्बुक् B 2. त्वार्बुक् B 1.—l. 24. शप Ca. तिप A 2. B.—l. 32. (61, 5.) मधु सोमः ॥ मधुः सोमः Ca. मधुः सोमः A 2. Bm. मधु सोमः B.—P. 335. l. 8. (61, 6.) बुल्लोकात् A. B. C. बुल्लोकादुल्लंछंती Ca.—l. 21. (61, 7.) प्रमाहृपा A 2. B. Bm. प्रज्ञा Ca.—l. 22. Before सर्वच Ca has स्तवेजोनिः.

P. 335. l. 34. (62, 1.) After अभिमन्यमानाः Ca has बाध्यमाणाः.—P. 336. l. 5. न तुज्याः ॥ माखं तुज्याः A. C. माखं तुज्याः B. तुज्याः Ca.—l. 26. (62, 3.) From यद्वा ह्वयति to ह्विरिति inserted from C.—l. 29. After यालयतु Ca adds यद्वा होवा होतुरपेः पत्नी भारती सूर्यपत्नी च सरस्वती च तिष्ठो देव्यः पालयंस्विति.—P. 337. l. 27. (62, 9.) अथ सकर्मकत्वात् C. अकर्मकत्वात् A. B: cf. *Pân.* I. 3, 29, 3, and *Kâsikâ*.—l. 30. (62, 10.) The whole passage from होवो आनात् to हे आविश्चदेवं omitted in A and B.—P. 338. ll. 1-3. प्रेरयेत् Ca. प्रेरयत्

A 2. Bm; left out in B.—Ca has the following various readings: it adds सर्वाङ्गु
श्रुतिषु प्रसिद्धस्य after तत्तस्य; श्रोतमानस्य after देवस्य; आत्मभूतं after परमेश्वरस्य; तयोऽहं
सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिति after धीमहि. It omits तेजः, which A. B give after स्वयंज्योतिः.—
l. 7. From धेयतया to धीमहि inserted from Ca.—l. 9. धीशब्दस्य कर्मपरत्वे deest in
A. B.—l. 33. (62, 14.) After द्विपाशः Ca adds प्रजाभ्यः.—P. 339. l. 21. (62, 17.) युवां
दक्षस्य । दक्षं धनं बलं वा ॥ वां दक्षं धनं बलं वा A. B. युवां दक्षस्य धनं बलं वा C. वां दक्षस्य
दक्षं धनं Bm.

MANDALA IV.

P. 340. l. 2. (1.) वामदेवे B 2 sec. man. वामदेवे A. B. Bm. वामदेवस्य Ca. वामदेव
C: cf. Pân. IV. 2, 9.—l. 6. चतस्रो ॥ तिस्रो A 2. B. Bm. Ca.—l. 19. (1, 1.) हविःअप-
शार्थं A 2. B. हविरानयनार्थं Ca.—l. 20. तत्तद्यज्ञेषु A. Bm. C. तत्तदेवं तत्तद्देवेषु B.—l. 31.
(1, 2.) सोतृन् Ca. गृदेवान् A. देवान् B. सोतृदेवान् C. च Bm.—P. 341. l. 34. (1, 4.)
धासि ॥ धासि A 2. धासि Ca; B has या प्रापणे खंतादाशीर्लिङ् सीयुडागमः.—P. 342. l. 8.
(1, 5.) अत्यंतमीप्सितफलप्रदः C. अत्यंतफलप्रदः A. B.—l. 11. रतिर्यथयेन कानच् A. B. रतिर्यद्-
बुक्ति रत्ययेन शानच् (०त् Ca) C.—l. 30. (1, 7.) स्वतेजसा परिवीतः परिवेष्टितः C. परिवीतः A. B.
स्वतेजसा परिवीतः परिवृतः Bm.—P. 343. l. 19. (1, 9.) दापयित्वा A. B. Bm. दत्त्वा C.—
P. 344. l. 13. (1, 12.) विपन्यै. The MSS. have विपन्यै, but Sâyana must have read
विपन्यै.—l. 32. (1, 13.) द्वे A 2. B. Ca. के द्वे Kâsikâ on Pân. VI. 1, 12.—P. 345. l. 31.
(1, 16.) एकस्मिन्पक्षे to उभयत्र taken from Ca.—P. 346. l. 15. (1, 18.) पश्चा पृष्ठदेशेषु C.
पश्चा पृष्ठदेशेषु A. B.—P. 347. l. 6. (1, 20.) After इति जातवेदाः Ca has जातायेन विदंतीति
वा जातवेदाः ।

P. 348. l. 10. (2, 3.) युजिबुधिदृशः ॥ ०दृशेः A 2. B. Ca, but see Rv. Bh. III. 43, 6.
57, 4.—P. 349. l. 5. (2, 6.) स्वतवान्नधनवानिति तलवकार उक्तं C. स्वतवान् धनवित्तलावकार
उक्तं A; omitted in B. स्वतवान् has been repeated by conjecture.—l. 21. (2, 7.)
देवयुर्देवं त्वां Ca. देवयुर्देवत्वं A 2. B.—P. 350. l. 4. (2, 8.) ०दृश्योरस्य ॥ ०दृश्योर च A 2.
B. Ca, but see Rv. Bh. III. 8, 8. 11, 4.—l. 12. (2, 9.) आहननं पापं B. A. C omit
पापं.—l. 21. (2, 10.) सेवेया Ca. सेवसे A 2. B.—l. 22. असाम तस्य ॥ असामस्य C. असाम
स्य A. B.—P. 351. l. 4. (2, 11.) कर्तरि क्तिन् Ca. कर्मणि क्तिच् A 2. B.—l. 18. (2, 13.)
घर्षणशील ॥ घर्मणः A 2. Ca; B omits the second explanation.—P. 352. l. 9. (2, 15.)
यद्वेतः A 2. B. Ca. यद्वेतसः Ait. Br.—P. 353. l. 11. (2, 18.) अंगिरोगणो ॥ अंगिरोगणं Ca.
अंगिरसो गणः A 2. B.

P. 354. l. 20. (3, 1.) क्षनिमुधिपुषिगमिमतिभ्यो A 2. B. ०मनिभ्यो Ca.—P. 356. l. 1.
(3, 6.) कत्पायं A. C. कत्पायं कथं B.—P. 357. l. 5. (3, 9.) प्रजाः ता जा अमर्येण अमरयनि-
मित्तेन Bm. प्रजास्ता जामर्येण निमित्तेन A. B. प्रजास्ताममर्येणामरयनिमित्तेन C.—l. 30. (3, 12.)
प्रोत्साह्यमानः B. C. प्रगृह्यमानः A.—P. 358. l. 6. (3, 13.) प्रातिवेक्षस्य inserted from C.
वनस्य B.—P. 359. l. 3. (3, 16.) निष्ठा नेयार्थानि गूढानि B. निष्ठानि नेयार्थानि गूढानि C;
wanting in A.

P. 359. l. 22. (4, 1.) प्रसहनात् A 2. B. Ca and var. lect. in Nir. SS. प्रसयनात् Nir.—
l. 23. ०न्विरावता A 2. ०न्विरावता Ca. ०न्विरावृता B. ०न्विरामृता Nir.—l. 24. अस्मासि MSS.

अखिता Nir.—तपिष्ठेऽप्यतमेऽपिष्ठतमेरिति वा A, and Nir. MS. Par., where तुप्ततमे (तप्ततमे ?) is given as a marginal note. Nir. Roth and SS. have तपिष्ठेऽप्यतमेऽपिष्ठतमेः प्रपिष्ठतमेरिति वा । So has B, only तपिष्ठेः and तपिष्ठतमेः instead of तपिष्ठेः and प्रपिष्ठतमेः. C has तपिष्ठेऽप्यतमेऽपिष्ठतमेरिति वा.—P. 360. l. 22. (4, 4) अरातिमदानं वा कुर्वते deest in B.—l. 32. (4, 5) जामि जामिं बंधुं चबंधुश्चून् A. जामिजामिं बंधुश्चून् C. जामिं बंधुमजामिमबंधुं एतादृशान् चून् B.—P. 361. l. 1. चाप्रत्ययस्येति Ca. चाप्रत्ययस्य चेति A 2. B. Cf. Pān. VIII. 3, 41; Rv. Bh. I. 49, 3. 86, 9. 94, 5; X. 121, 3.—P. 362. l. 3. (4, 8.) After मर्जयेम there is a lacuna in A 2 and B, both omitting just the same passage. The same occurs IV. 4, 15, where both A 2 and B omit all from गुभाय to मिचमहो (p. 364. ll. 16–18). See also IV. 23, 1.—l. 12. (4, 9) परिचरति A. B. परिचरत्येव खोता C.—P. 363. l. 5. (4, 11.) जीहोत्यादिकः Ca. जुहोत्यादिकः A 2. B.—l. 26. (4, 13.) *लक्षणाच्छापात् B. *लक्षणात्पापात् Ca. *लक्षणात् A 2.—l. 27. शोमनं Ca. शोमनं A 2. B.—P. 364. l. 5. (4, 14.) प्रतिपादितं A. B. प्रार्थितं C.—l. 13. (4, 15.) दीप्त्या A 2. B. दीप्त्या Ca.—After परिचरेम Ca has भूते वा लिङ् । पर्यचराम ।

P. 365. l. 3. (5, 1.) सामर्थ्याद्विरिति C. सामर्थ्याद्विधिरिति A. B.—l. 9. किमिव to कूलमिव in A. B. C; it seems to be a marginal note.—l. 16. (5, 2.) *प्रकारां C. *प्रकारतरां A. B.—l. 17. नीयमानः C. स्थापितः B; omitted in A.—l. 33. (5, 4.) ये द्वेष्टारः conjecture. A. C have द्वेष्टारः after स्मिराणि. B omits it, but gives द्वेष्टून् after जानतः.—P. 366. l. 28. (5, 7.) समानं सर्वेषामेकरूपं ॥ सर्वेषामेकरूपं समानं A. B. C.—l. 33. शुभ्रोपमेतत् Bm. शुभ्रोपमेतत् A. B. C.—P. 367. l. 1. ज्योतिरादिभि C. ज्योतिरादित्य A. B.—l. 2. आहपितं देवैर्नमस्मा A. आहपितं आरोपितं देवैर्नमस्मं B. आहपितं आरोपितं देवैरश्ना C.—P. 368. l. 11. (5, 12.) साधनभूतं A 2. B. सारभूतं Ca. Bm.—दातव्यं C. तद्दातव्यं A. B.—l. 20. (5, 13.) प्रीत्यादिं A 2. B. प्राच्यादिं Ca.—l. 23. After पालयिष्यः Ca has पत्नीस्थानीया वा.—l. 24. सर्वात्मनो A 2. B. सूर्यां Ca.—l. 29. (5, 14.) उक्थेन A. B. C. उक्थेन Ca.—आरोह्येण A 2. B. अचारोह्येण Ca.

P. 369. l. 17. (6, 1.) इत्यत्र प्रकृत्यंशोनुवादः कः Ca. इत्यत्र कृत्यंशोनुवादः A. B. C.—l. 18. भवेत्यर्थः ॥ भवत्यर्थः Ca. भवतीत्यर्थः A 2. B.—P. 370. l. 17. (6, 4.) यद्दे etc. Cf. Sat. Br. I. 9, 1, 10.—l. 25. (6, 5.) मादनीयो मोदयिता वा A 2. B. मदनीयो मोदयिता वा Ca. मादनीयो Bm. Cf. Rv. Bh. VIII. 60, 3. 103, 6; IX. 67, 1; X. 61, 20; but see above, IV. 6, 2.—P. 371. l. 19. (6, 8.) कीदृशं चंगुलयः । अथर्यो न स्त्रिय इव । कीदृशमपि । उषं Ca. कीदृशं अथर्यो न स्त्रिय इवोषं A 2. B.

P. 373. l. 12. (7, 3.) प्रभासकं वृद्धेः कर्तारं C. प्रारंभकं B. A gives no explanation.—P. 374. l. 15. (7, 7.) स्थाने after धामनि inserted from C.—P. 375. l. 5. (7, 9.) यथां तां B. C. यथादा A.—*जननहेतुं ॥ *जनकहेतुं A. C. *हेतुकहेतुं B.

P. 377. l. 30. (9, 5.) वा before सदस्यो added from C.—P. 378. l. 9. (9, 7.) यजन-साधनं Bm. यजमानं B. Ca. यनं A 2. Cf. Rv. Bh. VI. 13, 4.

P. 379. l. 22. (10, 5.) किञ्च not in the edition of the Unâdi-sûtras, but cf. Un. I. 71 and Rv. Bh. III. 17, 1.

P. 380. l. 18. (11, 1.) मद्रं मज्जीयं C; omitted in A. मद्रं मंजवं B: cf. 10, 1.—l. 26. (11, 2.) मथनेन B. मथनाय A 2. मथनीय Ca.—वज्रजयन् A 2. B. वज्रजययन् Ca.—

l. 29. From दिवादिभ्यः to निङुतिङ left out in A 2. B.—P. 381. l. 1. (11, 3.) खिडकत् Ca. खिडकतो A 2. B.

P. 382. l. 10. (12.) इंदः supplied. चिष्टं C. चिष्टम् A. B.—l. 17. (12, 1.) तोषकेण B. C. माक्किण Ca. तोषकेण A.—l. 27. (12, 2.) यो after परिचरन् by conjecture. C has य, and omits the स after पुष्टः सन्.—P. 383. l. 27. (12, 6.) निवासयितारो ॥ विवासितारो A 2. B. निवासितारो Bm. निवसितारो Ca.

P. 384. l. 14. (13, 2.) मिचोऽहरमिमाणी added from C. B has only मिचो.—l. 22. (13, 3.) अविमुंचतः B. C. अविमुंचतः A; probably meant for अविमुंचयतः.—l. 28. (13, 4.) जगन्निर्वाहकात्मकस्य रसस्यादानार्थं ॥ जगन्निर्वाहकात्मकस्यादानार्थं A. C. Bm. जगन्निर्वाहकात्मकस्य दानार्थं B. जगन्निर्वाहकात्मकसंरसस्यादानार्थं Ca.—l. 29. संवृण्वन् C. अवृण्वन् A. B.—P. 385. l. 10. (13, 5.) नक्किण समवेतः A. C. अतिन समवेतः B.

P. 386. l. 18. (15.) इत्याभ्यां Ca. इति द्वाभ्यां A 2. इविभ्यां B. See Anukr. M. p. 17.—l. 34. (15, 2.) पर्येति A. B. C. परियाति Ait. Br.—P. 387. l. 9. (15, 4.) सात्वहन्वो ॥ सत्वहन्वो C. सात्वहन्वो Ca. सत्वहन्वो B. सत्वहन्वो A.—l. 15. (15, 5.) एतेन यजमानस्य A. B. अनेन यजमानः C.

P. 388. l. 29. (16, 2.) समीपे नाश्वाभ्यनुषा यथा मुंचति ॥ समीपे पश्चात्त मनुष्या यथा मुंचति A. समीपे अश्वात्त मनुष्या यथा अश्वाभ्यनुंचति C. समीचेन मनुष्या यथा आश्वाभ्यनुंचति B; Bm has अश्वनो न मंतव्यस्य मार्गस्याति समीपे मनुष्या यथाश्वात्त विमुंचति Bm.—P. 389. l. 4. (16, 3.) विपिपानो ऽत्यर्थं पिबन् अर्चात् A 2. B. पिपानो ऽत्यर्थं पिबन् व्यर्चात् Ca. Sâyana probably read वि । पिपानः । instead of वि ऽपिपानः. This is shown by the words विश्लेषणार्थं, an explanation of व्यर्चात्, वि being generally explained by विश्लेषण.—P. 390. l. 1. (16, 6.) पर्वतमपि मेघं वा । अरमेति मेघनामेतत् ॥ पर्वतमिति मेघं वा । मेघनामेतत् A. C. पर्वतं मेघं पर्वतमितिः मेघनामेतत् B. पर्वतमपि मेघं वा Ca.—l. 11. (16, 7.) ऽभूः C. Bm. अभूव A. B.—l. 24. (16, 9.) इति नृमणः A. C. Bm. इति नृमणः B. It ought to be नृमणाः ।—P. 391. l. 20. (16, 11.) प्रभवते A 2. B. प्रभवेत् Ca.—P. 393. l. 7. (16, 17.) अबोधि A. B. C.—P. 394. l. 9. (16, 21.) क्रियते A 2. B. अक्रियत Ca.

P. 394. l. 13. (17.) विनियुक्तं A 2. B. निविद्वानोयं Ca. —l. 14. त्वं महौ इति added by conjecture. The second Viniyoga is only given by C.—l. 29. (17, 2.) रेजत् अरेजत् अकंपत् Ca. रेजत् अरेजत् । अकंपयत् A 2. रेजत् अरेजत् अकंपयत् B. रेजत् अरेजत् अकंपत् Bm.—P. 395. l. 14. (17, 4.) विनाशरहितं Ca. विचाररहितं A. C. विद्युतिरहितं B.—P. 397. l. 18. (17, 12.) कियत् जगत् B.—P. 398. l. 12. (17, 15.) एकपदीयमृक् A 2. B. Ca, but see Rig-veda Prātisākhya 992.—l. 18. (17, 16.) जयास्त्रे० Ca sec. m. जायां चे० A 2. जायामि० Bm. जाया चे० B.—l. 20. From एवंभूतं to इत्यर्थः only in C. B has कोशमाधारभूतमिन्द्र-मवते रक्षणार्थं नाश्वावयामः न त्वजामः भजेम इत्यर्थः.—P. 399. l. 14. (17, 19.) अप्रतिगमनानि A 2. B. अप्रतिगतानि Ca. Cf. Rv. Bh. VI. 31, 4; VII. 85, 3; VIII. 90, 5.—l. 25. (17, 20.) Ca inserts यज्ञोद्भूतं before यद्यज्ञो.—l. 26. From विरप्शीत्तु० to विरप्शीत्वादि left out in A 2. B.—परिद्धातीयं Ait. Br. परिद्धाद्वितीयं Ca.

P. 400. l. 4. (18.) जायेय Bm. जायेयं Ca. जायया A 2. जायेयां B.—l. 25. (18, 2.) दुर्गहा दुर्गहोयं दुःखेन याह्यं A 2. दुर्गहा दुर्गहोय दुःखेन याह्यं B. दुर्गहा दुर्गहोऽयं दुःखेन याह्यं Bm. दुर्गहा दुर्गहं (दुर्गहं pr. m.) दुःखेन याह्यं Ca. We should expect दुर्गहा दुर्गहं दुःखेन

बार्ह. Cf. Rv. Bh. V. 4, 9.—l. 33. (18, 3.) अन्वव्रीत् B. अनुव्रीत् A. C. Bm.—P. 401. l. 22. (18, 5.) तिष्ठति Ca marg. after अतिष्ठत्.—l. 28. (18, 6.) प्रतिपादकोद्भूति A. B. C.—l. 30. इममर्थे A 2. B. इति मर्थे Ca.—P. 402. l. 6. (18, 7.) सुतिप्रतिपादकानि कानिवित्पदानि Ca. सुतिपादकानिवित्पदानि A 2. सुतिप्रतिपादकानि कानिवित्पदानि Bm; B has प्राप्तवानिति कानिवित्पदानि, leaving out all between.—l. 7. ता Ca. ततो A 2. B.—पापं after ब्रह्महत्याकृतं supplied by conjecture.—l. 24. (18, 9.) प्रविध्यन् A 2. प्रविधान् B. प्रविधान् Bm. त्वां विध्यन् Ca.—P. 403. l. 1. (18, 10.) अदितिसंवरणाय B. अदितिसंवरणाय A 2. Ca. अदितिः वत्सं चरणाय B.—l. 25. (18, 13.) पुरीतंति Ca pr. m. पुरीतत Ca sec. m. पुरीतति A 2. पुरीततानि B. Bm.

P. 404. l. 13. (19, 1.) अक्षिन्वन्ति B. अक्षिन् लोके Ca. अक्षिन् A 2.—l. 23. (19, 2.) नदीः C. आपः तासां B; omitted in A.—P. 405. l. 1. (19, 3.) पौर्णमास आमा B. पौर्णमास आमा A 2. Ca. पूर्णमास आ आमा Taitt. S.—l. 23. (19, 6.) एजदेवता चलता B. एजत एजत अचलत् A 2. एजत् एजत अचलत् B. एजत् अचलत् Bm. एजत् एजत अचलत् Ca.—l. 30. (19, 7.) हिंसिका B. हिंसिका A 2. B. Ca.—P. 406. ll. 17 and 20. (19, 9.) उपविष्टिकामिः A 2. B. उपदीहिकामिः and उपदीकामिः Ca.—P. 407. l. 5. (19, 11.) क्रियते B. क्रियत A 2. अक्रियत Ca.

P. 407. l. 15. (20, 1.) अभीष्टानां Ca. Bm. अभीष्टानां A 2. अभीष्टीनां B. Cf. Rv. Bh. IX. 48, 5.—l. 23. (20, 2.) अभि लचीकृत्य C. Bm. अभिलक्ष्य B. अभिलुखीकृत्य A.—P. 408. l. 15. (20, 5.) इव after वीरपुत्र added from B. यो by conjecture.—l. 24. (20, 6.) न्युष्टं निगतं A. B. C. न्युष्टं निर्गतं Ca. The usual explanation would be नितरां प्राप्तं or व्याप्तं.—l. 30. (20, 7.) वारयिता A. B. निवारयिता C.—P. 409. l. 7. (20, 8.) A 2. Ca put ईचे after धनस्य, and omit ईचसे.—l. 26. (20, 10.) वदाम A 2. B. वदामः Ca.

P. 411. l. 28. (21, 7.) सेवत इति यत् तत् B. C. सेवत इति यावत् A.—P. 412. l. 27. (21, 10.) भजेय Ca. भजेयं A 2. B.

P. 413. l. 8. (22, 1.) यच्च हविरादिकं च C. Bm. यच्च हविरादिकं च A. B.—P. 415. l. 20. (22, 10.) देहि C. उपसंस्मि A. B.

P. 416. l. 5. (23, 1.) B inserts उपसर्गश्रुतेष्वितक्रियाध्याहारः after सुतिरिति शेषः, and both B and Bm leave out all from यागं to किंच ऊध, while A 2 omits all from तस्य महिषो to उपसर्गश्रु.—l. 6. कस्य after होमनिष्पादकस्य added from Bm.—l. 26. (23, 3.) कानि वित् Ca. कानि A 2. B.—P. 418. l. 5. (23, 8.) संबन्धिनी Bm. संबन्धी Ca; left out in A 2. B.—l. 6. प्रतिबद्धी from Ca.

P. 419. l. 5. (24, 1.) परमेश्वर्ययुक्तं B. परमेश्वर्यं A. B. C.—P. 420. l. 2. (24, 4.) तदानीमेव जमे केचन भाग्यवंतो C. Bm. तदानीमेवातमे वातमे कत भाग्यवंतो A. तदानीमेव जमे भाग्यवंतो B 2. तदानीमेकेन भाग्यवंतो B 1.—l. 15. (24, 6.) Ca has after इत्या, सत्यमेव.—l. 16. The Pada MSS. have in the text अविवेनन्. The Samhitā MSS. S 2. 3 have अविवेनं तमित्; S 1 अविवेनन्तमित्. Sāyana read अविवेनं. Cf. Rv. IV. 25, 3.—l. 25. (24, 7.) अच मृष्टय-बवाधी C. अन्नवाधी A.—मृज्यत् A 2. Bm. मृज्यति Ca. All from पचनं कुर्यात् to इन्द्रो मनायोः is left out in B.—P. 421. l. 3. (24, 8.) सोमं मुन्वन्तिः Ca. सोमं स्वन्तिः A 2. सोमवन्तिः B.—l. 9. (24, 9.) मूखं पक्षेन B. मूखं पक्षेन Ca. मूखपक्षेन A 2.—l. 10. न विक्रीतस्त्वयं मया C. न स विक्रीतवान्पुरा A. B. न विक्रीतः स्वयं मया Ca.—स विक्रीता A 2. Ca. विक्रीता न B.—l. 11.

वक्षं B. वक्षु A. क्रतुः C.—यदा Ca. या A 2. यया B.—तयोर्ब A 2. Ca. तथा B.—l. 12. चेतुतो ॥ चेतुतो C. चेतुतो A. Ca. चेतुतो B. Aa.—अथ मूल्यार्थमितस्यामविचार्यैव निर्णयः A. अथ मूल्यार्थमितस्यामविचार्यैव निश्चयः B. अथ मूल्यार्थमितज्ञात् विचार्यैव तु निर्णयः Ca. श्रुतत्वात् C.—इत्येव C. अन्येव A. अन्येव B.—l. 13. समयोचेति चिंतयन् Ca. समये ॥ नेमि चिंतयेत् B. समयोनेति चिन्तायत् A 2.—l. 14. क left out in A 2.—ब्रुच ॥ ब्रुच A 2. B. Bm. Ca.—एकार्षो A 2. B. एकार्षो Ca.—इत्ययं A. C. ईरितं B; Bm, which gives only this last Sloka, has वक्षमिति अयमर्थः प्रतिपाद्यते.—l. 15. भूम्ना Ca. भूम्या B. भूम्या A 2.—l. 22. (24, 10.) क्षुतिभिः deest in A. B.

P. 422. l. 3. (25, 1.) को यजमान Ca; A 2 omits को, B puts it before नयो.—l. 5. तर्पणाय ईदु । ईदुं स्वीति C. अपर्णाय ईदु । स ईदुः A. अपर्णाय ईदु । याचते स ईदुः B.—l. 26. (25, 4.) धारयन् C. पारयत् A. B; cf. Sat. Br. I. 4, 2, 2-5, 1, 8.—P. 423. l. 3. (25, 5.) द्विसंतु A 2. B. द्विसंति Bm pr. m. Ca.—l. 5. मनायुरिन्द्रविषयक्षुतिकामश्च C. मनायुः मनीयुक्तो यजमानः B; omitted in A.—l. 6. सुप्राचीः सुष्टु प्राविता ॥ सुप्राचीः हविं सुष्टु प्रायिता Aa. सुप्राचीः सुष्टु प्रयिता A. सुप्राचीः हविर्भिः सुष्टु प्रतर्पयिता C. सुप्राचीः सुष्टु प्रावयिता B. सुप्राचीः सुष्टु प्रायिता Bm.

P. 424. l. 3. (26.) सुपर्णात्मना Ca. सुपर्णात्मा A 2. B.—l. 9. (26, 1.) उत्पन्नतत्त्वज्ञानः सर्वात्म्यं B. उत्पन्नतत्त्वज्ञानं सर्वात्म्यं Bm. उत्पन्नतत्त्वः सन् सर्वात्म्यं A 2. उत्पन्नतत्त्वः सन् सार्वत्रिक्यं Ca.—l. 10. ईदुं वा from B.—l. 11. आर्जुनेयं to अघ्निरहमेवास्मि given from C; omitted in A. B places किंच आर्जुनेयमर्जुन्याः पुत्रं कुत्समहं नृजे प्रसाधयेऽहं कविः सर्वज्ञ उग्रना शुक्र इति मा मां पश्यत after इत्युक्तं भवति.—l. 28. (26, 3.) क्षिरं अर्धसयं B. क्षिरं प्रेरयं C. क्षिरं यं A.—P. 425. l. 13. (26, 5.) सोमपात्रकान् Ca. सोमकान् A 2. B. Cf. Rv. Bh. IV. 27, 3; IX. 77, 2.—l. 23. (26, 6.) आहरेत् after अहरत् Ca.

P. 426. l. 12. (27, 1.) मामरचन्नित्यर्थः । अधाधुना क्षेणः क्षेणवत्स्थितोऽहं अवसा वेगेन निरदीयं । शरीरान्निरगमं । अनावरणमात्मानं जानन्निरगोऽस्मीत्यर्थः । C. मामरचन्नित्यर्थः । अधानंतरं क्षेणः सन् अवसा वेगेन गर्भात् निरदीयं निर्गतवानस्मि । B. The whole explanation after मामरचन्नित्यर्थः omitted in A.—l. 13. In the Ait. Âr. the khanda begins अपक्रामंतु गर्भिण्यः पुह्वे ह वा etc.—l. 28. (27, 3.) विधिप्रवतः Ca. विधितवतः A 2. वीधितवतः B. वीधितवतः Bm.—l. 31. अच्छिदत् B. Ait. Br. अच्छिनत् A 2. Ca.—यदा यदा Ca.—P. 427. l. 16. (27, 5.) सोमरसस्य Bm. सोमराजस्य A. C. सोमरस्य B.

P. 427. l. 18. (28.) ईन्द्रासोमदेवताकं Ca. ईन्द्रा A 2. B.—युजेंद्रोसोमं Ca. युजेंद्रासोमं A 2. B. युजेंद्रासोमं Anukramanī MSS., corrected by Macdonell into *सोमं. But cf. II. 30; VII. 104; and सोमापीष्ण II. 40; सोमारौद्र VI. 74.—P. 428. l. 11. (28, 3.) सर्वा सर्वाणि A. C. शर्वा (पवा Bm) सर्वाणि B. Instead of शर्वा, Sâyana read सर्वा.

P. 431. l. 9. (30, 7.) अत्यंतं B. किमित्यत्यंतं A. C.—P. 433. l. 30. (30, 24.) आदारयितः Ca. दारयितः A 2. B. Cf. Nir. VI. 31.—P. 434. l. 1. ननु Ca. अनु A 2. अथ B.

P. 434. ll. 6 and 7. (31.) A 2. Ca have पादनिवृत् for *निवृत्.—l. 20. (31, 2.) मंक्तु Bm. मंक्तु A 2. B. मंक्तु Ca.—P. 435. l. 7. (31, 7.) त्वा त्वां MSS.—l. 17. (31, 9.) शतपरिमितमपि A 2. शतपरिमितपरि B. शतमपरिमितमपि Bm. शतमपि मितमपि Ca.—l. 26. (31, 11.) वृषीष्य A 2. आ वृषीष्य B. Bm. Ca.—P. 436. l. 5. (31, 13.) उहाटय Ca. उत्पादय A 2. B.—l. 10. (31, 15.) Before अस्माकमुत्तमं, A. B have तस्या त्वं, Ca कर्त्त.

P. 438. l. 24. (32, 16.) असः अक्षसः अक्षि Ca.—P. 439. l. 4. (32, 18.) अक्षषा अक्षसु त्वदीयं राधो धनं एतु Ca. अक्षषा अक्षदीयं राधो धनं एतु A 2. अक्षषा अक्षदीयं राधो धनं ते त्वत् एतु B.—l. 7. (32, 19.) The Commentary to this verse is only given in B and Ca. A has दृश ते कलशानामित्युक् त्वत्ता.—l. 28. (32, 23.) कमनेनानीयत Nirukta. कमनेनानुमीय A 2. कमनेनानुमीयत Ca. कम । नेनीय B.—P. 440. l. 1. (32, 24.) यामेषु गमनेषु Ca. यामेषु यक्षिषु B. यामेषु A.

P. 440. l. 18. (33, 1.) देवेभ्यः A 2. Ca. देवेभ्युः B. देवेषु Ait. Br.—l. 20. स्वकार्यं प्रति प्रेषयति ॥ स्वकार्यं प्रति प्रेरयति Ca. स्वर्चं प्रति प्रेषयति A 2. Bm. स्वर्चं प्रति प्रेषय इति B.—l. 30. (33, 2.) From वेष्टेण to कर्मभिः taken from Ca. परिविष्टी वेष्टेण (वेष्टेण B 1) परिचर्य वेष्टेण दंसनाभिः स्वकर्मसामर्थ्येष्टारं etc. B. परिविष्टी परिवेष्टेण परिचर्य वेष्टेण वेष्टेण व्याप्ता यद्वागन्तराय-वदेवानामिन्द्रादीनां etc. A. परिविष्टी वेष्टेण ववेष्टेण परिचर्य वेष्टेण दंसनाभिः स्वकर्मसामर्थ्येष्टारं etc. Bm.—l. 31. युवशा कर्त्तेति देवप्राप्तिरेकांतत्वेन देवेरेकत्वादिभावः । A. एवादिति भावः B. युवशा कर्त्तेति देवत्वप्राप्तिरेकत्वत्वेन देवेरेकत्वादिति भावः । Ca.—P. 441. l. 2. मनाये मतिहते Ca. मनाये अति A. मनाये B.—l. 10. (33, 3.) अमवः Ca. अमवः A. B.—l. 18. (33, 4.) After अजु-र्वन्निति यत् Ca adds किं मृताया गोस्वचांगसु क्वाय तस्या मांसं समयोजयन्नित्यर्थः.—l. 25. (33, 5.) देवत्वप्राप्त्युक्तेन देवत्वेन तदा तेषु (तेषां B 1) मध्ये एको ज्येष्ठः A. B. देवत्वप्राप्त्युक्तो ज्येष्ठः Ca.—l. 27. तद्वरः कनिष्ठो वाजः B. तत्कनिष्ठस्ततोऽपि कनीयान् Ca ; omitted in A.—l. 28. वो वचः युष्मद्वचनं from B and the margin of Bm.

P. 445. l. 15. (34, 7.) अमुभिः Ca. अमुभिः A 2. B.—P. 446. l. 5. (34, 10.) वाजवतं मज्जवतं C. वाजवतं बलवतं B. वाजवतं A.—l. 6. दातुं Ca. दत्त B. ददातु A. ददात C.—l. 7. रयिं after दत्त C. अयिं A ; omitted in B.—l. 13. (34, 11.) अपरक्ता A. B. अपयता C.—l. 14. मरुद्भिः सं मदय ॥ मरुद्भिः दय Bm. मरुद्भिः B ; left out in A 2. Ca ; but there seems to be the sign + in A 2, to mark the omission.

P. 446. l. 26. (35, 1.) अन्वागच्छंतु A 2. B. अनु गच्छंतु Ca.—P. 447. l. 9. (35, 3.) From अथ सोऽपिः to कुशलहस्ता यूयं from C. B gives the following Commentary on this verse : हे वाजाः सुहस्ताः शोभनहस्तोपेताः अभवो यूयं चमसं चतुर्धा व्यकृणोत व्यकृणत कृत्वा च हे सखे सखिभूतापि विशिषेति (इति not in Bm) अनुग्रहेण सोमपानमित्यब्रवीत अथ दत्त अथ यूयं अमृतस्वामरणधर्मकस्य etc.—P. 448. l. 19. (35, 9.) सोमदानवतं तृतीयं A. B. सोमदानवतं यत्तृतीयं Ca.—l. 20. परिषेचनवत् ॥ परिषेचनवतं A. B. परिषत्तचनवतं Ca.

P. 449. l. 8. (36, 2.) नु चिप्रं only in B. Bm.—P. 450. l. 8. (36, 6.) सुत्वा युक्तो C. सुत्वा A. सुत्वा B.—l. 11. एवमेवं A 2. Ca. एवमेव B.—अमुर्व्यवहारं A 2. B. अमुर्व्यवहारं Ca.

P. 451. l. 24. (37, 2.) दद्यायोत्साहाय C. दद्याय बलाय B. दद्यायोक्तादाय A.—P. 452. l. 18. (37, 6.) भवत्विति Ca. भवतीति A 2. B.—l. 25. (37, 7.) तरोतुं सा Ca. तरितुं सा Bm. तरोतुसा A 2. B.

P. 454. l. 9. (38, 4.) After यजमानस्य Ca has आप इति देवताविशेषणं । अयः संभूत इत्यर्थः ।—l. 22. (38, 6 and 7.) The Commentary of the two verses wanting in A 2.—l. 24. (38, 6.) Instead of सुम्वा, Sāyana explains सुम्वा. But Bm has only सुम्वा शोभमानः.—P. 455. l. 12. (38, 9.) अभिमविषीं जूतिं परामिभूतिं चेतुमयं वा ॥ अभिमविषीं जूतिं चेतुमयं यं वा A 2. अभिमविषीं जूतिं परामिभूतिं चेतुमयं B. अभिमविषीं जूतिं परामिभूतिं चेतुमयं यं Bm. अभिमवतीं जूतिं परामिभूतिं चेतुमयं वा Ca.

P. 456. l. 2. (39, 1.) वासं C. वासं A. Ca. वासं Aa. B.—विवासयंती: A. B. Ca.—
l. 3. After तासां A. Ca. have ये (or ये). B omits several words.—l. 10. (39, 2.)
तारकं चं A. Ca. तारयितारं B. तारयितारं Bm.—l. 24. (39, 4.) यत्तदमन्त्रहि ॥ तदमन्त्रहि
A. Ca. यदमन्त्रहि B.—P. 457. l. 3. (39, 6.) मन्त्रयंति A 2. B. Ca. प्राञ्ज Aśv.

P. 457. l. 27. (40, 2.) तुरण्यसत् । त्वरया सीदति added from B. इति तुरण्यसत् supplied
by conjecture.—P. 458. l. 4. (40, 3.) वानुख्य ॥ वानुख्य A. वानुख्य C. वानु B.—
वांख्ये A 2. Ca. वांख्येति B; Bm has गमनं अगु वया वाति इति तद्वत् सर्वो वेगवान् etc.—l. 5.
After ज्ञेनख्ये Ca has तस्य देवस्य.—l. 11. (40, 4.) कचप्रदेशे Ca. कचंप्रदेशे C. कचिप्रदेशे A.
B 1. Bm. कुचिप्रदेशे B 2: cf. Rv. I. 117, 22.—l. 13. त्वरयति गंतुं ॥ त्वरयति गंतुः C. त्वर-
यितु गंतु A. त्वरयंतुं यंति B. त्वरयंति Bm.—l. 25. (40, 5.) ऋचितरूपस्थितः C. ऋचितरूपस्थितः
A. ऋचितरूपस्थितः B. ऋचिणां इति स्थितः B sec. m. ऋदि स्थितः Ca.—l. 26. इति हिंसागत्तोः
B in marg. after इतिर्गत्वर्थः.—गंता योहं सोसावित्यादि° Ca. गंता इ योहं सोसावित्यादि° A 2.
गंताहंसोहंसूर्योहंसोसावित्यादि° B pr. m. गंताहंसः योहं [in margine अहं सः सोहं] सूर्योहंसोसावि-
त्यादि° B sec. m.—l. 27. एकीकृत्योपाख्यः परमात्ममंचप्रतिपाद्यः C. एकीकृत्योपाख्य परमात्ममंचप्र-
तिपाद्यः Aa. एकीकृत्योपरस्परमंचप्रतिपाद्यः A. एकीकृत्यं परस्परपरमात्ममंचप्रतिपाद्यः B. एकीकृत्य
उपाख्यः परमात्मा मंचप्रतिपाद्यः B sec. m.—l. 34. यज्ञो ॥ यज्ञं A. B. C.

P. 459. l. 14. (41, 1.) हविष्मान् हविर्युक्तः etc. B has हविष्मान् हविर्युक्तोऽमृतोऽमरणलक्षणे
(अक्षेण B 2) अमृतः मरणरहितो होता न स्वर्गसाधनमृतोऽप्रिरिव.—l. 15. तथा यस्तोमो Ca. तथा
अयं स्तोमो A 2. B. यः अयं स्तोमो Bm, which omits स यथा तथा.—उक्त उदितः C. उक्तं इति
A. उक्तः अभिहितेन B. उक्तः अभिहितः Bm.—l. 30. (41, 3.) मायेतां from Ca.—P. 460.
l. 6. (41, 4.) After हिंसकः A. C. have शत्रूणां. B omits the whole passage.—l. 13.
(41, 5.) यमनशीला Ca after बली.—l. 18. (41, 6.) तनये तत्पुत्रे A. C. तनये पौत्रे B.—l. 20.
परितनके ॥ परितनके A. B. C. परितनकमे गमने Ca.—P. 461. l. 5. (41, 8.) सुदानू शोभनफ-
लदातारौ added from B.—l. 6. पदातय अवसे रचणाय Bm. यदमयः अवसे रचणाय B.
पद्वये A. पत्त्वयेङ्ग C; left out in Ca.—l. 7. मनस ईश्वरा A. C. मनसा इषाः (i. e. मनस
ईषाः) B. मनस इषाः Bm.—l. 13. (41, 9.) धनिकं स्वामिनं C. अधिकं स्वामिनां A. B.—
शीघ्रनामित्य इव from Ca.—l. 19. (41, 10.) रथरूपस्य A. B. रथसमूहरूपस्य C.—l. 20. त्रना-
त्रना स्वयमेवाप्रयत्नेन from C.—चक्राणां A 2. B. Ca.—भवतं C. अवतं A. B.—l. 27. (41, 11.)
Before वाजसाती B has ततोऽसदीये.

P. 462. l. 5. (42, 1.) चित्तिस्वर्गभेदेन ॥ चित्तिः स्वर्गभेदेन A. B. C.—l. 22. (42, 3.) From
ते अप्यहमेव to यावापृथिवी supplied from Ca; left out in A. B. Bm have रजसी राजमानि
रोदसी यावापृथिवी धारयं च धृतवानस्मि । किंच विद्वान् स्वष्टेव प्रजापतिरिव विद्या सर्वाणि भुवनानि
समैरयं । प्रेरयामि ॥.—l. 30. (42, 4.) अतावा यज्ञवान् Ca.—मदर्थमेव C. समर्थमेव A. B.—
P. 463. l. 7. (42, 5.) परेषामभिमाविबलोऽहं A. C. अन्येषामभिमावुकोऽहं B. अन्येषामभिमावि-
बलोऽहं Bm.—l. 22. (42, 7.) वृतानाञ्छ्वान् A. C. वृतानावृतान् B.—l. 23. अप्संघान् C.
अप्सुतान् A. मेघान् अप्सुतान् B.—l. 28. (42, 8.) पत्वावराजकं इडा रात्रं पुचस्वस्वित्पया Ca.
अपिताराजकं इडा रात्रं पुचस्व स्विप्पया A 2. अरराजकं इडा रात्रं पुचस्वस्व स्विप्पया B. Bm.—
l. 29. पुनः प्रोचुः A. C. प्रतिप्रोचुः B.—P. 464. l. 8. (42, 9.) अप्रीणयत् C. प्रीणयति A. B.—
l. 15. (42, 10.) युवां संमत्तारौ वयं C. युवां सो वयं A. हविषां संमत्तारौ वयं B.—मोदंतु B.
मोदंत A 2. मोदंते Ca. मदंतु?

P. 464. l. 19. (43.) प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रथोराश्विने C. प्रातरनुवाकाश्विने A. B.—l. 27. (43, 1.) श्वेधेम आयेधेम वा । श्वेधेम श्वेधेम वा A. श्वेधेम वा C. श्वेधेमाश्वेधेम वा B. The last reading explains श्वेधेम by आश्वेधेम from अश्व. But Sāyana seems to give two different etymologies of श्वेधेम, either from श्वि or from श्वि.—P. 465. l. 1. (43, 2.) सुखयेदक्षान् B. सुखयेदक्षान् A. C. Sāyana explains frequently मृद् by सुखयति.—P. 466. l. 4. (43, 6.) वेतारो गंतारो Ca.—l. 14. (43, 7.) गरितारं only in A.

P. 466. l. 23. (44, 1.) गवां from Ca.—l. 30. (44, 2.) After विमलित्वयः A. C have समिधे, Ca समधि.—l. 32. वहन्ति वाहयन्ति Ca.—P. 467. l. 20. (44, 5.) इच्छन्तो यवमाणाः C. इच्छमाणाः A. B.

P. 468. l. 14. (45, 1.) Sāyana has omitted युज्यते, which Bm inserts after गता ; °दित्वस्व सानु युज्यते वि सान्वी समु° B. °दित्वस्व सान्वि समु° Bm. °दित्वस्व सान्वि सान्वी समु° A 2. Ca.—l. 15. चिविधाः पृचासोऽज्ञानि । A. C leave out पृचासोऽज्ञानि. B gives the whole passage in this way : चिविधाः मिथुना (°न B1) वेधा विहितं याच इदमन्नमशनं पृचासः अज्ञानि सानं खादयथेति हि श्रुतं । It seems that पृचासः अज्ञानि, as युज्यते before, was inserted in B from the margin. वेधाः वेधा विहितं वा इदमन्नमशनं पानं खादयथेति हि श्रुतं Ca. वेधा विहितं याच इदमन्नमशनं पानं खादयथेति हि श्रुतं A. ययः चिविधाः अशनं पानं खादः पृचासः अज्ञानि तुरीयः etc. Bm.—l. 17. रसद्रव्याधारः Ca. स द्रव्याधारः A 2. B.—P. 469. l. 10. (45, 4.) मध्वि ॥ मधुमिव A 2. B. Ca.—l. 24. (45, 6.) ते वाहमिः A. B. C. ते धाहमिः B1. ते च अहोमिः Bm.—धंसयन्तो inserted from Ca, which has after रश्मयः ।, तो वाहमि प्रकाशाः प्रसिद्धीरवाहोभितार्वा दविध्वतः कंपयन्तो धंसयाता वा तमांसि etc.—P. 470. l. 1. (45, 7.) प्राचोचं ॥ प्र चोचं A 2. B. Ca.

P. 472. l. 26. (48, 3.) विश्वरूपे A 2. B. बहुरूपे Ca.

P. 473. l. 14. (49, 2.) वामास्त्रे चावः शोभनः ॥ वामास्त्रे सोमः A. वामस्त्रे सोमः B 1. हे इंद्रावृहस्पती चावः शोभनः B 4 sec. manu. वां आस्त्रे अयं सोमः चाव परि विच्छति Bm. Ca omits the whole passage.—l. 21. (49, 3.) संबंधि ॥ संबंधिनं A. B. C. See Amara-kosha II. 2, 5.

P. 474. l. 15. (50, 1.) मंद्रजिह्वं मादनजिह्वं मोदनजिह्वं तं Ca. मंद्रजिह्वं तं A. C. मंद्रजिह्वं मंद्रा जिह्वा यस्मासी मंद्रजिह्वः तं B. कीकृशं मंद्रा जिह्वा यस्मासी मंद्रजिह्वः तं मंद्रजिह्वं Bm.—l. 21. (50, 2.) उपचिपन्ति A. Bm. C 2. उपाचिपन्ति B. उपचपयन्ति Ca.—l. 33. (50, 3.) शब्देन A 2. B. शब्दनां Ca.—P. 476. l. 4. (50, 7.) महतां मंचाणां Ca.—l. 11. (50, 8.) सन् कुच स्त्रे स्वकीयजातिथ Ca.—एवौकसि ॥ एवौकसि A 2. B. Ca. एव औकसि Bm.

P. 478. l. 13. (51, 3.) After विमले Ca has चंधकारस्तांतर्मले. Bm inserts चंतः after इत्यर्थः.—l. 21. (51, 4.) ती द्वी तत्र येऽपि B. स्त्रे द्वे तत्र येऽपि A. यद्वी तत्र योऽपि Ca.—P. 479. l. 3. (51, 6.) कतमा च Ca.—l. 5. अशीर्षी A. B. अशीर्षी Ca.—यतः ॥ यथा A. B. C.—l. 6. उवासावृक्षं A 2. B. उवसां सावृक्षं Ca.—l. 11. (51, 7.) ताः खलूपकारिणः Ca. ताः खलूपकारिणः A. Bm. °कारिणः B.—l. 19. (51, 8.) देशदेवकृपादंतरिचात् Ca.—l. 20. अलिग्वशदिकं Ca. अलिग्वशदिकं A. अलिगादिकं B.—l. 22. प्रसंगादुपकारत्वाच्च A. B. प्रसरायकारकत्वाच्च Ca.—l. 28. (51, 9.) अहिंसितवर्षी taken from Ca.—P. 480. l. 5. (51, 10.) आ पूरयः Bm at the end.—l. 11. (51, 11.) विमातीर्विविधमाणाः Ca.

P. 481. l. 1. (52, 4.) विजुज्यमाना B. C. जुज्यमाना A.—l. 11. (52, 6.) अनु पश्चात् taken

from Ca; omitted in A. B. C 2. B 2 has चनुष चनुष sec. manu. B 1 has चनु रच, Bm चनुष रच.—l. 12. (52, 7.) The Viniyoga is given in Ca only.

P. 482. l. 30. (53, 5.) चंतरा चां न A. B. चंतरा चीतं Ca. But Nir. II. 10 has चंतरा चांतं भवति.—P. 483. l. 4. तिस्रो द्विष इंद्रप्रजापतिसत्त्वाख्यानं Ca. Bm. तिस्रोऽभिर्द्विषः इंद्रप्रजापतिसत्त्वाख्यानं A. तिस्रो द्विषो अपींद्रप्रजापतिरित्याख्यानं B 2. तिस्रो द्विष अपींद्रप्रजापतिसत्त्वाख्यानं B 1.—l. 23. (53, 7.) धनादिभि Ca. धनानि A 2. B. M 1.

P. 484. l. 17. (54, 3.) जनागसः अपापाय B.—l. 26. (54, 4.) न प्रमीयेत् । न प्रहिंक्षीत् A. B. न प्रमीयेत् । न प्रहिंक्षीत् Ca.—l. 27. दैवक्षेत्राधिकरणे । दैवक्षेत्रेति अधिकरणे A. B. C 2. दैवधिकरणे Ca.—l. 29. यत् यः ॥ यः B 2. यं । Ca. र्था A. र्यः B 1; left out in Bm.—सुवति प्रेरयति B.—P. 485. l. 5. (54, 5.) गच्छंतस्त्वां A. C. गच्छंतः प्राणिनस्त्वया B.

P. 485. l. 23. (55, 1.) The whole passage from वक्ष वक्षता सं to वारयिता is taken from Ca.—l. 28. समानाधिकरण इति सामानाधिकरण्यात् A. C 2. समिधिकरण इति समानाधिकरणं यत् B. नामंचिते समानाधिकरणे (Pân. VIII. 1, 73) इत्यविद्यमानवत्प्रतिषेधात् Ca.—l. 30. पुष्पाकं मध्ये चधरे Ca.—l. 31. From को वरिवो to को वरिवो wanting in B; Bm has चधरे यामे को वरिवो धनं धाति ददाति तं रचत.—P. 486. l. 4. (55, 2.) दुःखानामभिप्रायितारः Ca. दुःखानामाश्रयितारः A. B. दुःखानां नाश्रयितारः Bm.—l. 12. (55, 3.) यथा wanting in A. B. C. चक्षान्वया Bm.—l. 13. तथा Bm. इ तथा A. B. C 2. यथा B 2 sec. manu. Ca omits the whole passage.—l. 26. (55, 5.) इंद्रसखस्य Ca. चंद्रसखस्य A. चंद्रः सखस्य B.—P. 487. l. 25. (55, 10.) आगच्छति Bm. Ca. आगच्छंति A 2. B.

P. 487. l. 27. (56.) वामदेवस्थार्थं यावापृथिव्यावित्यनुक्रमणिका (०वा इत् ० B) A 2. B, the words between wanting. मही सप्त यावापृथिव्यावित्यनुक्रमणिका Ca. ०पृथिवीयं Anukr. Cf. Pân. IV. 2, 32; Rv. Bh. I. 159. 185; VI. 70; VII. 53.—l. 29. Âsv. adds इह क्षीष्टे after मही यावापृथिवी.—P. 488. l. 5. (56, 1.) इह यक्षे deest in A. C.—l. 24. (56, 3.) We should expect रजसी before चंतरिषे. Bm inserts रजसी मुक्ने before चवंशे.—P. 489. l. 11. (56, 6.) राजसः । ईशानि भवसः । Ca.—०शरीरेकदेशेन Ca. ०शरीरेकदेन A. ०शरीरेकादिना B.—यौ स्त्रीयोनासरेण भुवं सा च स्वकीयेन काष्ठीयेन Ca. यौ स्त्रीयोनासरेण भुवं सा च स्वकीयेन काष्ठीयेन A 2. Aa. स्त्रीयोनासरेण Aa sec. manu. यौः स्त्रीयोनासरेण भुवं सा च स्वकीयेन काष्ठीयेन B 2. यौरर्था स्त्रीयोनासरेण भुवं सा च स्वकीयेन काष्ठीयेन B 1. त्वौ स्त्रीयोनासारण भुव स च स्वकीयेन काष्ठीयेन C 2. यौः स्त्रीयोनासरेण भुवं सा च स्वकीयेन काष्ठीयेन Sâyana's Commentary to the Sâma-veda. काष्ठीयेन or काष्ठीयेन?—l. 16. (56, 7.) साधयः साधययः Ca.—l. 17. आश्रयतः A 2. Bm. Ca. आश्रययः B.

P. 489. l. 21. (57.) ते चानुभावाया च चतुर्थी च Ca. ते चानुभावाया चतुर्थी च B. ते चानुभावा च चतुर्थी च A 2. See Anukr. M. p. 18.—P. 490. l. 6. (57, 2.) मधुसावि सुपूतं । मधुसावितं सुपूतं Ca. मधुसावित A. मधुसावि तत् B. मधुसावि तं Bm; B. Bm put सुपूतं शोधितं after ऊर्मिं प्रवृद्धं.—l. 29. (57, 5.) हे मुनासीरा stands before चतः मुन इंद्रः in A. B. In the quotation from Yâska, मुनो वायुः is left out in A. B. C. Sâyana takes मुनासीरो either as Indra and Vâyu, or, according to the Nairuktas, as Vâyu and Âditya. This is shown in verse 8. Ca reads कुदेवः मुनदेवतेति शौनकः । चतः मुन इंद्रः सीरो वायुः इंद्रवायू । हे मुनासीरा इंद्रवायू । वाज्यादित्याविति शैब्यः । मुनो वायुः मु ह्यंतंरिषे etc. Shadgurusishya, in his Commentary on the Nirukta, writes, मुन इति वायोरभिधानं ।

आजर्बुहश्चताभिः । वायुः शुनः वीरः सूर्य मुनासीरी वायुसूर्यौ वदंति । मुनासीरमिदं चास्त्वसु मेने
सूर्येद्गौ तु मन्वते शाकपुनिरिति पराशरः.—मु इति Aa pr. manu. Ca pr. manu. शुन इति Aa sec.
manu. Ca sec. manu. शुन इति A 2. मु इति B. C. मु इति Nir.—P. 491. l. 11. (57, 7.)
दुह्यात् A 2. B. दुह्यति Ca.—l. 17. (57, 8.) नो भूमिं फासा भूमिविदारककाष्टाः ॥ ताः फासा
भूमिविदारककाष्टाः (विदारककाष्टाः Bm.) B. ता भूमिफासाः विदारककाष्टाः A. नो भूमिं फासाः
विदारककाष्टाः Ca.

P. 491. l. 28. (58, 1.) इति वा समुद्रोऽग्निः पार्थिवः Ca. इति वा पार्थिवः A. इति पार्थिवः
B.—l. 29. अमृत्यादयः Ca. अमृत्यातकः A. अमृत्यातुको B.—l. 30. समुद्रवणं B. Ca. समु-
द्रवरणं A. C 2.—P. 492. l. 10. (58, 2.) सुमः A. C. Bm. सुवानो B.—l. 11. मुनासि
दिषूपाणि वेदचतुष्टयरूपाणि वा Ca.—l. 20. (58, 3.) स चयाणां वर्णाणां विभिर्वेदैः Ca. In Āpa-
stamba's Paribhāṣhā-sūtras we have यज्ञं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ स चयाणां वर्णाणां ब्राह्मणराज-
वयोर्विश्वस्य च ॥ २ ॥ स विभिर्वेदैर्विधीयते ॥ ३ ॥ See Zeitschrift der Deutschen Morgen-
ländischen Gesellschaft, vol. ix. page xliii, 'Über die Todtenbestattung bei den
Brahmanen von Max Müller.'—अपेचदीप ॥ अचयेव A 2. B. Ca.—l. 22. ब्रह्मोदयं ॥ ब्रह्मोदयं
A 2. B. Ca.—l. 23. ह्यसा अनुष्ठानस्य B. ह्यसानुं A 2. ह्यसोनुं Ca.—l. 24. विप्रकारं Ca.
विप्रकारं A 2. Bm; deest in B 1.—l. 25. महो देवः एव यज्ञात्मा महानुभावो देवः Ca.—l. 28.
एत अवयार्थत्वात् A. एव अवयार्थत्वात् C and Aa pr. manu. एव अवयार्थत्वात् Aa sec. manu.
एवः अवयार्थत्वात् Ca. एवावयवार्थत्वात् B.—l. 32. अग्न्यावात्मकत्वेन संबन्धः Ca. अग्न्यावात्मकत्वेन
संबन्धः A. B.—P. 493. l. 15. (58, 5.) अयं संभवो Ca. अयः संभवो A. B.—l. 22. (58, 6.) उचरि
deest in A. B.—P. 494. l. 5. (58, 7.) यथा काष्टा मिदं Ca.—l. 21. (58, 9.) The MSS.
have व्यंजयंत्यः instead of व्यंजयंतीः, a mistake of frequent occurrence in Śāyana.—
l. 33. (58, 11.) तदंति इति द्रुषा C. तदंति इति व्यसा A. तदंति घृताची B.—P. 495. l. 5. विश्वं
भुवनमधि श्रितं B. विश्वं भुवनं कृत्स्नं भूतजातमधि श्रितं । आश्रितं । तदपि च धाम कुच कुपासू इति ॥
उच्यते । Ca; deest in A. C 2.—अंतः समुद्रे वडवापिलिन B. अंतः समुद्रे अंतरिचस्य मध्ये सूर्यमं-
डलत्वेन Ca; deest in A. C 2.

MANDALA V.

P. 496. l. 7. (1.) प्रातरनुवासे from Ca.—l. 29. (1, 3.) तदा शुचिः दीप्तो B. यदेव शुचो
दीप्तो C. यदेव शुद्दीप्तो A.—P. 497. l. 8. (1, 4.) जानाक्ये from Ca. Bm.—l. 9. उदयकाक्षे
A 2. B. प्रातःकाक्षे Ca. Bm.—l. 18. (1, 6.) सूचितं च MSS. Cf. Th. Aufrecht, Das Aitareya-
brāhmaṇa, page iv sq.—l. 27. मध्य इहः समिद्धः ॥ समिद्धः A 2. B. मध्य इहः दीप्तः Bm.
Ca.—P. 498. l. 1. (1, 7.) प्र before ईकृते only in Bm.—l. 18. (1, 9.) प्र सवः Bm.—यक्षि
यज्ञाय B.—l. 20. मानुषीणां यवमानरूपाणां Ca.—l. 27. (1, 10.) महि of the text is left
unexplained in A. C. बृहन्नहत् महि मद्रं महत्सुखं च B.

P. 499. l. 12. (2.) जननायः ॥ जननायः A 2. B. Ca. M 1.—l. 14. जानः Ca. जारः
A 2. B. The Anukramanī has जानः; in the Brihaddevatā sloka 643 we find
बृहो जानः पुरोहितः, Devarāga on Nir. IV. 18 has जनपुत्रः, see Nir. SS. vol. ii. p. 441.
The Tāndya-brāhmaṇa 13, 3, 12 has बृहो वि जानः, taken by Śāyana for देवानः,
विजानस्य पुत्रः.—l. 20. (2, 1.) ऐसाकः C. ऐसाकुः A. B.—जानः Ca. जारः A 2; wanting
in B.—l. 25. द्विजः A 2. द्विजः B. Ca.—l. 26. राजात् C. देवात् A. B.—l. 28. संक्षिप्तं A 2.

संविद्य B. निविद्य Ca.—l. 29. एवं मायन् स ऋषिर्ब्रह्महत्वां भार्या जातां C. एवं मायन् । ऋषिर्ब्रह्महत्वां भार्याजातां A. एवं मायन् स ऋषिर्ब्रह्महत्वां भार्याजातां B.—l. 30. सम्यक् तद्धरसोषयित्वा C. सस्यरिसोषयित्वा A. संहरि तोषयित्वा B.—l. 32. धावयन् A. Bm. C. धारयन् B.—P. 500. l. 1. निहितं स्त्रितं पुरः B. स्त्रितं पुरः पुरोदेशे Ca; deest in A.—l. 2. जानी । जारो A 2. B. Ca.—l. 11. (2, 2.) कशिपुनाहृतं B. Ca pr. manu. कशिपुना हितं A. Ca sec. manu.—l. 14. कुमारजननं A. कुमारं जननं B 2 pr. manu. B 1. कुमारं जननं B 2 sec. manu. कुमारमातुं C.—l. 29. (2, 4.) अरण्यां C. आरण्यां A. B.—l. 32. जीर्णा from Ca.—P. 501. l. 5. (2, 5.) व्ययोजयन् । वियोजयन् MSS.—l. 14. (2, 6.) मत्सेषु तदीयेषु लोकेषु Ca.—l. 16. अविर्ब्रह्माणि । अवा ब्रह्माणि A. C. अच ब्रह्माणि B.—l. 17. प्राशमयं । शाशं मेनं A. Aa. B. C.—l. 24. (2, 7.) अनेकरूपायूपात् Ca. अनेकयूपात् A. B.—l. 26. सुतिकर्मैतत् । सुतिकर्मैतात् Ca pr. manu. सुतिकर्मत्वात् A. B. C.—असावीत् A 2. B. सुतिभिः असुञ्चत् Ca.—P. 502. l. 20. (2, 10.) मंनं B. यावां A. चारां C.

P. 503. l. 7. (3.) Colebrooke's MS. of the Anukramanikā adds आद्या विराट् तुमीया माक्षतरौद्रविष्णवी.—P. 504. l. 1. (3, 3.) आपो । आपो B; deest in A. C.—l. 2. बद्धवर्धितापि B. उद्भावयितरपि C. बद्धवर्धितराय A.—l. 3. अग्न्यं A. Bm. अचबुर्ग्न्यं C. ग्न्यं B.—l. 18. (3, 5.) अतिथिवत्पूज्यो भवसि from Ca. भवसि B; omitted in A. C.—l. 26. (3, 6.) वलं A 2. B. फला Ca.—P. 505. l. 3. (3, 7.) चिकित्स्वः चेतनावन् Bm in marg. before अदे.—l. 16. (3, 9.) पुत्रस्थानीयः पुत्रचाता वा Ca.—P. 506. l. 10. (3, 12.) वसवे वासकाय C. वसवे वासका A. वसवे धनार्थं वासकाः B.—l. 11. अवाचि before उक्तवान् omitted by A. C; B puts it after आगोऽपराधं.

P. 506. l. 20. (4, 1.) वृत्तवृत्तिभ्यां A. वृत्तवृत्तिभ्यां B. C: cf. Pān. II. 1, 3 Comm.—P. 507. l. 17. (4, 5.) मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः B.—l. 23. दुरोणे गृहे from Bm.—P. 508. l. 2. (4, 6.) तर्पयसि Bm. तर्पयसि पाहि A. B. C. तर्पयसि तर्हि ?—l. 14. (4, 8.) चित्वादिषु C. Bm. दिव्यादिषु A. B. दिषु A 2.—l. 22. (4, 9.) दुर्गहा दुःखेन ग्राह्यानि । दुर्गहा दुःखेन ग्राह्यानि A 2. Ca. ग्राह्यानि Bm. दुर्गहा दुःखेन ग्राह्यानि B. Cf. Rv. Bh. IV. 18, 2.—ll. 23 and 24. अस्माकं Bm. जोऽस्माकं A 2. B. Ca.—P. 509. l. 2. (4, 10.) कीरिकाशब्देन A. B. C.—l. 3. त्वामन्नप्रदं मन्त्रमानो Ca.—l. 4. प्रजायसे B. Taitt. Br. प्रजायते A 2. Ca.

P. 509. l. 17. (5.) अवेति वा A 2.—l. 20. (5, 1.) हे ऋत्विज Bm. Ca.—l. 29. (5, 4.) The Samhitās write, both here and X. 18, 10, ऊर्णस्रदाः.—P. 510. l. 23. (5, 9.) पोषे पोषकरणे Bm. पोषकरणे Ca. पोषकारणे B. पोषे करणे A 2 sec. manu.

P. 511. l. 9. (6.) Āsv. has between the two verses a third: आ ते वत्सो मनो यमत.—P. 512. l. 13. (6, 5.) आ पूरणः Bm at the end.—P. 513. l. 4. (6, 8.) प्रयच्छ A 2. B. आहर Ca.—l. 12. (6, 9.) पचसि वा C. वसि वा A. सेवसि वा B.—l. 18. (6, 10.) अनुवर्त संवत्सं Ca.—l. 19. यज्ञे सुखा सुवन्ति after स्थापयन्ति Ca.—निर्दिशन्ति etc. to यस्म्य भवन्ति from Ca. निर्दिशन्ति । अनुवर्तवा अन्ना यस्म्य भवन्ति A. निर्दिशन्ति किंच अन्ने अन्नासु सुवीर्यं शोभनपुत्रादिकं उतापि च तत् आश्चर्य्यं आश्वो अन्ना यस्म्य भवन्ति B.—l. 21. धारयति A 2. B. धारयतु Bm. Ca.

P. 514. l. 11. (7, 3.) द्योतमानस्त्रास्त्रा A. B. द्योतमानस्त्रा Ca. द्योतमानस्त्राभिः C.—l. 13. स्त्रीकरोति A. B. स्त्रीकरोमि C.—l. 29. (7, 6.) सुहृणीयं Bm. सुहृणीयमग्निं A. B. C.—आप्यर्थं A. C. आपारार्थं B.—P. 515. l. 6. (7, 7.) उद मवन् । उद्वन् A 2. उद्वन् Ca; deest in B.—l. 24. (7, 10.) B. Bm add हे अदे in the beginning of the verse, but

Sāyana seems to have read चये: for चये.—अभिजः after अतिरिक्तः repeated in A. B. C. अभिजः अभुजो वा जनयिता B1. अभिजः अभुजजनयिता Bm.

P. 516. l. 12. (8, 2.) सतीरं A 2. सतीरं दातारं Ca. संसर्गितारं B. संपर्कितारं Bm.—
गुहायां A. C. रचसां B.—P. 517. l. 23. (8, 7.) अभिव्यज्य B. अभिव्यज्य A 2. अभिव्यज्यज्य
Ca pr. m. अभिव्यज्य Ca sec. m.

ASHṬAKA IV.—From here B gives only an extract of the Commentary, leaving out all that does not belong materially to the explanation of the text, especially all grammatical rules and quotations from Yāska. It becomes nearly identical with Bm.

P. 519. l. 6. (9.) शिष्टाः पंक्त्यंतस्य च सूक्तस्येति परिभाषया अनुष्ठुभः Ca.—l. 14. (9, 1.) B has only the last explanation: जातं वेदो धनं यस्यासौ जातवेदाः.—l. 15. मगिरच to चर्चत्वात् left out in B. The whole grammatical explanation from हविर्धनतः to the end of the verse is omitted in B.—P. 520. l. 4. (9, 2.) यजमानस्य प्रभूतां Ca. यजमानप्रभूतां A. यजमानप्रभूतीनां Aa. यजमानस्य B.—l. 6. खूनाणि A 2. सक्तानि Ca. वृक्तानि to तस्य left out in B.—l. 7 sq. मतुपः आदुपधात्वात् A 2. मतुपः । आदुपदधत्वात् Ca.—l. 21. (9, 3.) After इत्याकारलोपः Ca adds नि धाव्ये नित् (Un. I. 10) अस्यात्सूचाग्निदित्यनुवर्तते.—
P. 521. l. 9. (9, 5.) उपवर्धयति B sec. m. उपवर्धयते A 2. उपवर्धते Ca. B pr. m.—l. 23. (9, 6.) ऊतियूतिं etc. °जुतिं (Pân. III. 3, 97) omitted by MSS.

P. 522. l. 9. (10.) चंत्वा चतुर्थीत्यनुक्रांतं A 2. B. See Anukr. M., where °चतुर्थी is a misprint for °चतुर्थी.—l. 15. (10, 1.) अस्यान् B sec. m. A 2 sec. m. अस्यान् Ca. A 2 pr. m. B pr. m.—l. 17. बले after उज्ये: (Un. IV. 191) omitted by MSS.—l. 21. नस् व्यापनं यस्य तत्तथोक्तं ॥ नसं व्यापनं यस्य तथोक्तं A. C.—l. 22. परिणसति A 2 sec. m. परिणः संति A 2 pr. m. Ca.—P. 523. l. 10. (10, 3.) यत्प्रत्ययांतो MSS. It would be according to Un. IV. 111: यक्प्र.—P. 524. l. 14. (10, 6.) युष्माकास्माकौ ॥ युष्माकौ A 2. Ca.—l. 17. बज्रवचनाम्ललोपाभावः ॥ बज्रवचनाम्ललोपाभावः C 2. बज्रवचनले लोपाभावः A. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 7, 9, the grammatical explanation of एक.—l. 22. (10, 7.) चंगिरसां A 2 sec. m. चंगिरसः A 2 pr. m. Ca.

P. 525. l. 25. (11, 2.) मधोदात्तः ॥ अंतोदात्तः A. Ca.—l. 35. (11, 3.) क्रमेरिन् ॥ कवेरिन् A 2. Ca.—P. 526. l. 24. (11, 6.) प्रकृतिभूत A 2 sec. m. प्रकृतिभूतं A 2 pr. m. B. Ca.

P. 527. l. 22. (12, 3.) नवेदाः ज्ञाता भुवः भवेः C 2. नवेदाः भुवः Ca. नवेदाः भुवः भवेः A. नवेदाः भुवः न वेत्तासि B.—अतूनामृतुपा वसंतादीनां पाञ्चकः B.—l. 25. द्विज्युर्वेदा etc. Cf. the Commentary on Nighantu III. 15 (9) in Nir. SS. vol. i. p. 340 sq.—P. 528. l. 25. (12, 6.) आगच्छतु भवत्विति B sec. m. आगच्छति भवतीति A 2. Ca. B pr. m.

P. 528. l. 30. (13.) मयोभुवः । सद्यंती A 2. Ca.—P. 529. l. 3. (13, 2.) सूर्यरूपेण B. सूर्य A 2. Ca.—व्याप्तवंतो B. Ca. व्याप्तवंतो A 2 pr. m. व्याप्तवतो A 2 sec. m.

P. 530. l. 20. (15.) A 2. B. Ca have इति पंचमे मंडले सप्तमोऽनुवाकः and अष्टमे ऽनुवाके, only in A 2 sec. m. (in marg.) corrected to प्रथमो and द्वितीये.—P. 531. l. 6. (15, 2.) ते यजमानाः ॥ ये यजमानाः A. B. Ca.—l. 28. (15, 5.) तापुरिति खेननाम । पदमिव आसीथ मार्गमिव गुहा गुहायां दधानः आत्मनः शत्रूणां प्रकाशं निदधानः A in margine, and C 2,

which leaves out आत्मनः ; Ca and Aa omit the whole passage. ताद्युर्न तस्मिन् यथा
मुहायं पदं द्रव्यं दधानः धारयन् रचति तद्वत् B.—l. 30. ख्यु । ख्यु A 2. Ca. But cf. Dhātup.
27, 13.

P. 533. l. 18. (17, 2.) साधनेन MS. चनेन A 2. Ca. B has a lacuna.

P. 535. l. 10. (18, 4.) तस्मिन्निदधिरि । तस्मिन्निदधिरि A 2. Ca. स्वर्गरे यस्मि दधिरि B.—B adds
वा पुरयः at the end.

P. 537. l. 5. (20, 2.) नीताः MS. नीयाः A 2. Ca. B has श्रवसो बलेन उप दूरः चयनीयाः
----- विच चन्व्रतस्व चवेदिकस्व etc.—l. 6. दूरोऽतिहिंसां A 2 sec. m. करोति हिंसां A 2
pr. m. Ca. कुर्वति हिंसां B.—l. 10. (20, 3.) साधनं साधकं B. साधकं साधयितारं A 2. Ca.

P. 537. l. 27. (21, 1.) चंगारात्मक । चंगिरा A 2. B. Ca.—P. 538. l. 2. (21, 2.) घृतघु-
क्तमिति A 2 sec. m. घृतघुक्तमवति A 2 pr. m. Ca. घृतघुक्तो भवेति B.

P. 538. l. 17. (22.) प्र विश्वसामन्विश्वसामेति A 2 sec. m. प्र विश्वसामेति A 2 pr. m. Ca.
Cf. Anukr. M. p. 19.

P. 541. l. 16. (25, 3.) दीदिहि A 2. B. Ca instead of दिदीहि.—P. 542. l. 20. (25, 8.)
उतोपि च B. उत अपि च A 2. Ca.—l. 24. (25, 9.) अस्माकं बलमाचरंतं A. शत्रुनाशकं B ; left
out in Ca.—एवमुक्तप्रकरिण A 2 ; left out in B. Ca. एवमुक्तप्रकरिण ?

P. 542. l. 27. (26.) अये नायचमिति MSS. See Anukr. M. p. 19, note 5.—
P. 543. l. 11. (26, 3.) Ca has after कान्तयज्ञं, यद्वा प्रिय. Cf. Rv. Bh. III. 24, 2 ; VIII.
31, 9.—P. 544. l. 6. (26, 9.) आ सीदंतु B. सीदंतु । आसीदंतु A 2. Ca.

P. 544. l. 7. (27.) वैवृष्णा । वैवृष्णा Ca. Cf. Anukr. M. p. 19.

P. 547. l. 16. (29, 1.) From संति to तेजांसि from B. संति रोचनं रोचना रोचमानानि
वाच्यमित्युर्थान्तराणि दिव्या दिव्यानि संतरिषे भवानि तानि तेजांसि Ca ; left out in A.—l. 17.
धारयंत । अधारयंत A 2. Ca. धारयन्ति B.—l. 18. मुह्यन्त्या A. Ca. मद्रन्त्या B.—l. 25.
(29, 2.) ततो A. तथा B. तयोः Ca.—P. 548. l. 9. (29, 4.) व्यतिर्वा । वेतिर्वा A. क्तिर्वा
Ca.—l. 17. (29, 5.) बह्व्यादयः A. Ca. अग्न्यादयः B.—l. 21. स्वस्वपुत्रेण । स्वभावे A. स्वभावेन
Ca.—P. 550. l. 9. (29, 11.) त्वा त्वां A 2. B. Ca.—P. 551. l. 13. (29, 15.) शूरतम वेन्द्र हि
निगमः A. Ca ; left out in B. It is probable that before हि निगमः a quotation from
the Veda was left out.

P. 551. l. 28. (30, 1.) शोभनचक्षुरो Ca. शोभनाचक्षुरो A. शोभनरथो यस्त etc. B.—
P. 552. l. 4. (30, 2.) स्वं आपयितुः B. Ca. स्वस्वा A 2.—l. 14. (30, 3.) विद्वान् before
मृगवक्ष added by conjecture. नः अस्मादीयानि याणि कर्माणि जुजोषः अनुष्ठितानि तानि विद्वान्
जनः वेदत आनातु अविद्वान् जनः मृगवक्ष मृगधातु B.—l. 22. (30, 4.) वेदि गच्छसि B.—P. 553.
l. 5. (30, 6.) वर्दति A. C. चरति B. Ca.—P. 554. l. 27. (30, 12.) गुणां B. नरां A 2. Ca. M 1.

P. 556. l. 17. (31, 3.) चवः B. विवः A 2. B.—l. 30. (31, 5.) चमिववपावासाः Ca. B.
चमिवववपावासाः A.—P. 557. l. 19. (31, 7.) प्रज्ञाः । पचनाः A. चवनाः Ca (चुवती ?) ; left
out in B.—समीपं वा । समीप A. Ca ; left out in B.—l. 25. (31, 8.) पारि A. पार Ca.
पारः B ; left out in C 2. Sāyana mistook पार in the Samhitā for a locative.

P. 559. l. 12. (32, 1.) मेघकोदकानां MS. *कानि A 2. B. Ca.—l. 13. वाच्यमानान् । वाच-
मानान् B. Ca ; left out in A 2.—l. 16. The Nir. has उत्तरवादा before उत्सद् etc., but see
the var. lect. in Nir. SS.—l. 17. ज्ञात not in Nir.—P. 561. l. 10. (32, 8.) अनुवोत् MS.

आहुतोत् A 2. Ca.—l. 12. अमचं A 2. Ca. अच B. Sâyana, as the explanation shows, read अमचं instead of अच in the text.—l. 13. अचहितां Taitt. S. A 2 sec. m. अविहातां A 2 pr. m. Ca.—P. 562. l. 7. (32, 11.) इवमानासः ॥ वहमानासः A 2. B. Ca.

P. 562. l. 23. (33.) प्रजापतिपुत्रस्य संवरणस्वार्थं A 2. प्रजापतिपुत्रः संवरणस्य अविः Ca.—P. 563. l. 12. (33, 2.) अनु after प्रीतिं is left out in A. Ca; B puts it after प्र.—l. 18. (33, 3.) यत् । सुपो जोषः । ये Ca.—l. 25. (33, 4.) हे इंद्र वृषा कामानां वर्षकस्त्वं सूर्याय चित्सूर्वं च त्व श्रीकसि स्वस्थानि चकष्यं कृतवानसि । किंच ते तव यद्यदा स्वमूतानि पुद् पुद्गणि वल्लभ्युक्थोक्थानि शस्त्राणि संति तदीर्घरासु सख्योपेतासु भूमिषु नवे वृष्युदकाय युध्वन् अक्षप्रतिबंधकात् ततश्च संपादयसि समत्सु B. From संहरन् to वर्षिता सन् left out in Ca.—P. 564. l. 1. (33, 5.) Instead of कीदृशा वयं, B has ते सत्वा प्राणिनो वयं.—l. 18. (33, 7.) अच पाहि पाकय B. Ca. अच पाकय A 2. Whether we read पाहि or not, Sâyana's explanation does not agree with our text. If we read अच पाहि, Sâyana would seem to have read अच, taking it as the preposition; and if we accept the reading of A 2, Sâyana would have overlooked पाहि altogether.—P. 565. l. 4. (33, 9.) अन्ना दाने विनियुक्ता A. अन्नाः । विद्वत्स वेदनसाधनस्य यज्ञस्य राती दाने विनियुक्ता B. Ca.

P. 565. l. 31. (34, 2.) स्वकीयोदरं MS. स्वकीयं A 2. B. Ca.—मधुररसस्य A 2. मधुरस्य B. Ca.—अंधसः सोमस्य A 2. अंधसः अन्नस्य B. अंधसन्नस्य सोमस्य Ca.—l. 32. Sâyana reads सहस्रमृष्टिः for सहस्रमृष्टिं.—P. 566. l. 5. (34, 3.) See for this verse Nir. VI. 19.—l. 7. विनियहा° A 2. विनियहा° B. Ca.—l. 9. अयज्जानं B. यज्जानं A 2. Ca.—l. 19. (34, 4.) पिचादिवध° ॥ पिचादिवध° A. पिचादिवत्° Ca. B.—l. 20. अक्षसुखान् A 2. अक्षसुखान् Ca. See Taitt. S. VI. 2, 7, 5; Kaush. Up. 3, 1; Ait. Br. VII. 28.—l. 28. (34, 5.) पुष्यता अण बंधादीनपोषयता MSS.—P. 567. l. 10. (34, 7.) वक्षिज इव ॥ वक्षिजमिव A. वक्षिजंम Ca; left out in B.—l. 12. पुद् पुद्गणि ॥ पुद् पुद्गणि A. पुद् पुद्गणि महति Ca; left out in B.—l. 28. (34, 9.) अप्रिवेशिसुतं A. Ca. आप्रिवेशिसुतं B.

P. 568. l. 15. (35, 2.) चतुर्षु ॥ चतस्रसु A 2. B. Ca.—l. 23. (35, 3.) यक्षावचं ॥ अच यचं A. अक्षयचं Ca.

P. 570. l. 17. (36, 3.) खोषति ॥ खोषयति A. B. Ca.—P. 571. l. 1. (36, 5.) दीव्यतेर्वा ॥ दीव्यतेः A. B. Ca.

P. 571. l. 30. (37, 2.) पञ्जेजनीः A. Ca. अचनेजनीः B.

P. 573. l. 8. (38, 3.) मक्षत्समूहः A. मक्षत्सहः Ca. मक्षत्संजः B.

P. 573. l. 31. (39, 1.) चिचं चायनीय A 2. Ca. Both Nir. Roth and Nir. SS. (but see var. lect.) read चिचं चायनीयं.—P. 574. l. 4. (39, 2.) सुचमन्नं A. सुचमन्नं वा Ca. सुचं धनं B.—l. 10. (39, 3.) दित्सु दानेकु A 2. दित्सुः दानेकुः Ca. दित्सु दाने B.—l. 16. (39, 4.) पुरातनीभिः निष्ठाभिः Ca.—नीभिर्निरः वाग्भिः खोतारः B.

P. 574. l. 25. (40.) अचिर्देवतेवेति A 2 pr. m. Ca. अचिरेव देव इति A 2 sec. m. See Anukr. M. p. 20.—P. 575. l. 20. (40, 4.) सोमरसस्य ॥ सोमस्य रसस्य A 2. Ca. सोमस्य B.—योऽसि C 2. असि A. B. Ca.—l. 23. अर्वाङ् B. अर्वाङ् A 2. Ca.—P. 576. l. 13. (40, 7.) तव स्वमूतं B. स्वमूतं A. Ca.—l. 21. (40, 8.) मामिहावतमित्युपश्लिषन् only in B.—l. 22. नमसा । उक्तिः ॥ नमतिः A. Ca. नमतिः C. नमसा नमोक्तिः B.—l. 23. स्वापयं B. Ca. स्वापयं A 2.—l. 24. स्वापयमया A. Ca. The whole explanation left out in B.—l. 26. अपयोक्ष ॥ अपयोक्ष

A. Ca.—P. 577. l. 1. (40, 9.) Instead of निगतव्याख्येया B has यं सूर्यमार्धमासुरः स्वर्मासु-
कमसाविध्यत् आयुषोत् वे खलु. What follows is taken from B. अन्वविहन् इन्द्रार्थं सोमया-
गदेवतास्तुतिमस्कारिः (सोमयागे देव B) । अनुक्रमेण ईषदीषत् (ईषत् only once in B) तमो विरुध्य
सन्धवंत इत्यर्थः ॥ A. Ca.

P. 577. l. 13. (41, 1.) दे वा हविर्दीचे च from B, which has देव हविर्दधि च.—l. 14. प्रच-
च्छः ॥ प्रचच्छत् A. C. प्रचच्छतं B.—l. 30. (41, 3.) धर्मियहणं C. धर्मिणं A. Ca.—P. 578. l. 5.
(41, 4.) सोडा A. B. Ca. सोडा वा C 2.—l. 7. समानगतिः from C.—l. 15. (41, 5.) सोताभि
Ca.—l. 16. होता एवेः A. होता होताभिः एवेः B. Ca.—l. 24. (41, 6.) प्र देवं A. B. C.—l. 26.
स्तुत ॥ स्तुतिं A. B. Ca.—P. 579. l. 1. (41, 7.) वंदनार्हैः चितयन्निः चतयन्निः अर्चैः अर्चनीयैः सूधैः
सुखकैः इतरैः देवैः सह चंतरिचात् अविशेषेण सर्वप्रदेशात् वः युष्मभं उप प्रेषे हविः उपप्रापयामि हे उक्त-
देवते etc. B. This explanation of B is referred to in A and C. उपप्रापयामि अर्चं हविः A.
Ca omits all between उपप्रापयामि and हे उक्तदेवते.—l. 18. (41, 9.) पूरणवंतो B. Ca. पूराण-
वंतो A. C.—l. 21. अभिष्टो अभित एषणे Ca. अभिष्टौ अष्टौ अभितः एषणे B. अभिष्टौ अभिमत
एषणे A 2.—l. 27. (41, 10.) पर्जन्यस्य A. पर्जन्यस्य वा C 2; left out in B. Ca.—l. 28.
तदुचितं Ca. तदुच्यते A 2.—l. 29. तायमानः A 2. यमः B. Ca.—l. 30. अपिरितरि B. Ca.
अभिः किंच भूमोऽपिरितरि A.—P. 580. l. 12. (41, 12.) श्रुतिश्च Ca sec. m. स्तुतिश्च Ca pr. m.
A 2. स्तुतिश्च ?—l. 24. (41, 13.) परिहरन्नावयंति A. B. परिहरन्नावयंति Ca.—l. 29. (41, 14.)
अपसा deest in B.—l. 30. मरुत्तयाय अवोचं A 2. Ca. मरुत्तया वोचं B. Perhaps आ वोचं ?—
P. 581. l. 17. (41, 16.) From प्रकृष्टान्ना to यद्वा omitted by B. Ca.—P. 582. l. 13.
(41, 19.) अथवा उर्वशी माधमिकी वाक् only in B. Ca.—l. 16. वा after उदकस्य by con-
jecture.—Yāska has not तेजसो, but ज्योतिषो.

P. 582. l. 30. (42, 1.) ऋषिपात्रकविन B. Ca. ऋषिपात्रकेन A 2.—P. 583. l. 7. (42, 2.)
मंजवातं B. Ca. मंजं (अन्न in marg.) अन्नजातं A 2.—तदहं मित्रेण वरुणेन च Ca.—l. 19. (42, 3.)
हिरण्यानि A. Ca. सुवर्णानि B.—l. 24. (42, 4.) अस्मान् गाः प्रापयसि B. Ca. अस्माभ्यं गाः
प्रापयसि A.—l. 25. स्वस्ति inserted from B.—P. 585. l. 10. (42, 10.) आसुरं B. Ca.
आसुकरा A.—l. 11. पुनःपुनः प्रकृतिषु Ca.—l. 21. (42, 11.) वा रिष्टस्य Ca. चारिष्टस्य A.—
l. 22. अतिरिक्तस्य Ca. वातिरिक्तस्य A. The whole passage left out in B. C 2.—l. 30.
(42, 12.) दानमनसो दांतमनसो वा ॥ दानमनसो वा A. दांतमनसो वा Ca. दांतमनसः B. C 2
has a lacuna to verse 16.—l. 31. इन्द्रस्य A. इन्द्रस्य B. Ca.—P. 586. l. 13. (42, 14.)
सुष्टुतिः शोमना स्तुतिः A 2. हे सुष्टुतिः शोमनस्तुतिः B. हे शोमनस्तुतिः Ca. B also omits त्वदीया
स्तुतिः.—l. 22. (42, 15.) इद्रेण left out in Ca.

P. 587. l. 19. (43, 1.) तदर्थं only in A.—l. 29. (43, 2.) सुहृत्ता अभिमतद्दानेन शोमन-
हृत्ताः Ca. सुहृत्ता शोमनहृत्ता B; deest in A.—P. 588. l. 5. (43, 3.) चक्रवांसः कुर्वाणाः A.
चक्रवांसः संपादकाः B. चक्रवांसः Ca.—l. 15. (43, 4.) शोमनहननी A 2. Ca. शोमनहृत्ता B.—
मधुरस्य A 2. मधुरस्य B. मधुरस्य Ca.—l. 17. स च चंयुः चध्वर्युः B.—P. 589. l. 3.
(43, 6.) मधोर्मधुरस्य A 2. B. मधो मधुरस्य Ca.—l. 12. (43, 7.) यद्वा A 2. Ca. यद्वाँ Taitt.
Ār.—l. 13. अभिमपौ असादि B. Ca. अभिमासादि A 2.—l. 21. (43, 8.) यातं A. C. वंतु B.
वंतं B sec. m.—l. 23. तस्मात्पुनमा यातमावच्छतं B at the end.—l. 28. (43, 9.) उक्तमुक्तवा
A. Ca. उक्तमुक्तवा B.—P. 590. l. 8. (43, 10.) अवयवित्वा Ca. अवयव्या A, and Ca
repeating the passage.—l. 19. (43, 11.) पृथिवीरिति A 2. पृथिवी इति Ca.—l. 27.

(43, 12.) तथा संतं ॥ स यथा संतं A. स यथा स तं Ca; तं B.—l. 29. हिरण्यवर्षे हितरमणीयवर्षे Ca.—P. 591. l. 4. (43, 13.) या मन्वीर्जाकाशानिर्गुता जीवधीर्वसानो निवासभूतः B.—l. 12. (43, 14.) राक्षी A. B. C.—l. 13. भवति B. Ca. चवति A; B reads चगमन् । चगमन् । भवति । रातह्वा दत्तहविका आयवो मनुष्या यजमाना नमसा नमस्करिणागमन् । दृष्टांतः । सुश्रेष्ठं सुखाय हितं etc. Ca omits all between the first वासाय and वासाय भवति.—l. 20. (43, 15.) पत्नीभिः B. Ca. दंपतीभिः A.—l. 22. B gives instead of चवशिष्टं गतं the explanation, देवो देवः सर्वोऽपि देवो मह्यं मह्यं सुहवो भूत । स्वाङ्गानो भवतु । नोऽस्मान्दुर्मतौ या पृथिवी मा धात् । मा क्षापयतु ॥.—l. 29. (43, 16 and 17.) B gives the same Commentary as V. 42, 17 and 18.

P. 592. l. 8. (44, 1.) ऐंद्रौ च मुक्कमंधिनी A. मुक्कमंधिनी Ca.—l. 10. भवति Ca. भवतः A.—सवस्व मुक्कवतो मधुसुतः MS. सवस्व मुक्कवंतं मंधिवत A 2. सवस्व मुक्कवतो मधुसुत Ca.—l. 11. इति च याज्या वैद्री A. इति याज्या वैद्री Ca.—l. 15. नमयितारं A. फलं भावयितारं Ca; omitted in B.—l. 17. इत्यंतरातमनः प्रेषः only in B. Ca.—P. 593. l. 2. (44, 3.) सत्यसत्ताधनत्वात् A. सत्यसत्तात् B. Ca.—l. 5. चरिष्टगमनत्वं A. इष्टगमनत्वं B. Ca.—l. 12. (44, 4.) यज्ञगमने A. गमने B; left out in Ca.—l. 15. नामकान्युदकानि A. उदकानि B; left out in Ca.—l. 17. वः पूरयः B at the end of the verse.—l. 22. (44, 5.) कुत्सितावयवाशास्त्रावंतं B.—l. 24. गृभ्यान् गृह्णन् A. गृभ्यान् B. गृभ्यान् Ca.—l. 33. (44, 6.) रयिं from A.—P. 594. l. 16. (44, 8.) भवति चवति A.—l. 17. गमनशीलस्य only in A.—विशिष्टं Ca. विष्टं A.—l. 18. यादृशे कामे A 2. Ca. यादृशं कामं B.—l. 20. करोति B. करोति शेषः A 2. Ca.—l. 27. (44, 9.) चवगच्छति B. Ca. चमिगच्छति A.—l. 30. मतिः स्तुतिः B. Ca. मतिः A 2.—P. 595. l. 5. (44, 10.) चित्तिभिः मनोरथैः स्युः B.—l. 13. (44, 11.) शीघ्रं पातुसंकाशं गता Ca. शीघ्रं पातुसंकाशं गता B. शीघ्रं मातुसंकाशगतामाम A.—कक्षपूरकश्च A. Ca. पूरकश्च B. कक्षपू, or कुचिपू?—l. 21. (44, 12.) अग्निः द्विषः शत्रून् वधीत् Ca. अग्निर्विषं द्विषः शत्रून् वधीत् A 2. अग्निः द्विषः शत्रून् वि वधीत् B.—l. 22. युष्मामिर्देवैः सहित B.—l. 24. मातीति B. Ca. भवतीति A.—l. 30. (44, 13.) स च to धेनुः left out in Ca. यो विश्वासां सर्वासां भियां सुतीनामूधः खानं देवसंघमुद्वेषः सेवमानः स यजमानस्यावत्सारस्य मम सुतंमरो धामनिर्वाहक एतस्मा अग्निः सत्यतिः सतां विश्वानां फलानां पात्रयिता दाता भवतीत्यर्थः । धेनुः etc. B.—l. 31. चास्व सामर्थात् A. वा सामर्थात् Ca. सामर्थात् B.—l. 32. संकीर्तयन् A. कीर्तयन् B. Ca.—l. 33. सुतंमरस्यादृश इति A. सुतंमरस्यादृश इति Ca. सुतंमरस्यादृश इति B.

P. 596. l. 21. (45, 1.) अवेदयत् A. अवेदयः B. Ca.—मा इति संबंधः निगूढाः A. Ca. मा इति संबंधः B.—l. 22. रथकायामुपरि भेदनाय आयत्वाः etc. B.—l. 24. खरखशीलः Ca. खरखशीलः A. रथशीलः B.—P. 597. l. 1. (45, 2.) खुच्छं ॥ खुच्छं A. खुच्छे B. Ca.—l. 3. क्षापिता क्षपिता Ca.—l. 4. सूर्यस्याक्षयेति A. सूर्यस्य क्षापयतीति B. Ca.—l. 17. (45, 4.) यजवैकमेव पदं मध्ये व्यवधान्छांदसः A. यज वैकमेव पदं मध्ये व्यवधानं छांदसं Ca.—l. 26. (45, 5.) एतौ एत गच्छत B. एत गच्छत A 2. Ca.—l. 27. संमज्जन् A. संमज्जते B. संमज्जते (meant for संमज्जते?) Ca. Cf. Rv. Bh. IV. 38, 4, and Dhâtup. 13, 21.—l. 29. विश्वैः A. विश्वैः Ca.—ग्रांघः only in B.—P. 598. l. 5. (45, 6.) अमुत अपावृणोत् MS. अमुत अना अवृणोत् A 2. अमुत अपवृणोत् Ca. अमुत अपवृणोत् B.—l. 7. वज्रफलाकांभी कवीवान् A. वज्रफलाकांभावन् Ca. वज्रकांभवान् B.—l. 16. (45, 7.) अघरे Ca. अघरे A.—l. 18. वा from Ca.—l. 24. (45, 8.) सुवि MS. सुविना B. Ca. सुविणु A 2.—वचानावरकेऽधकारेऽप्युते इति only in A.—l. 26. अक्षमत ॥

समस्त MSS.—P. 599. l. 3. (45, 9.) सन् क्षीणः A. स क्षीणः B. Ca. M 1.—l. 18. (45, 11.) चक्षिमितां । अपचिमितां Ca. चपां चिमितां B; left out in A.—l. 19. समनुतिष्ठतः B. Ca. सर्वचमनुतिष्ठतः A.

P. 599. l. 29. (46, 1.) सर्वज्ञः प्रतिपद्यः A 2. बुद्धः B. Ca.—l. 30. रचयिषीं A. रचय-
मिच्छती B; left out in Ca.—l. 32. मम को मारोष्यति देवोष्यति Ca. मम को मारो ष्यति
तदेवेष्यति A.—P. 600. l. 16. (46, 3.) स्वरयात् । अरयात् Ca. सरयात् A 2. B has स्तः
स्तद्विद्यः तु विप्रं प्रशस्तं सवितुविशेष्यं ।—P. 602. l. 1. (46, 8.) खादंतु A 2. खदेयंतु Ca. खदेयं
B.—तदमिमांसी देवोऽपि मृषोतु वेतु च । तदमिमांसा देवोऽपि मृषोतु वंतु च A 2. तदमिमोनी देवोपि
मृषोतु वंतु च B. तदमिमांसां देवोपि मृषो वंतु च Ca.

P. 602. l. 19. (47, 1.) इत्युपसो MS. बोधसो A. Ca.—बुद्धितुलं Ca. बुद्धितुलं A.—l. 20.
हृषति A. उपदिशति Ca.—l. 29. (47, 2.) हरणं A 2. हरणं Ca. किरणं Un. I. 54.—
P. 603. l. 8. (47, 3.) पूर्वस्व । अवयवस्वस्थिं । पूर्वस्वावस्वस्थिं । Ca. पूर्व वयवस्वस्थिं । A.—
l. 16. (47, 4.) हविर्भिः सुतिमिष only in B. Ca.—l. 17. नमयंति A. स्वरसमिधंति B. Ca.—
l. 27. (47, 5.) निर्मातुः only in A.—P. 604. l. 12. (47, 7.) माघं स्मितिं B. Ca. माघं सुतिं A.
Cf. Rv. Bh. I. 61, 11.

P. 604. l. 25. (48, 1.) स्वं only in A.—P. 605. l. 1. (48, 2.) चित्तन्वति A. चित्तन्ति
B. Ca.—l. 3. विश्रमा A 2. विश्वं B. Ca.—जगद्गत A. जगदावृतं B. जगद्गता Ca.—प्रति-
निवृत्तमुखीः A 2. वृत्तमुखीः B. Ca.—l. 12. (48, 3.) आगत्याचा सामः A. आगत्या सोमः । Ca.
आगत्या सोमी B.—l. 23. (48, 4.) कथयाम्यहं B. Ca. कथयेयं सोमं A.

P. 606. l. 17. (49, 2.) सवितुः only in A.—l. 18. आयोर्मनुष्याय A. आयोर्मनुष्यस्य B. Ca.—
नमयंतं । यतं A. Ca. यतवंतं B. इदंतं M 1.—l. 19. ब्रवीत । ब्रवीत A 2. B. Ca.—सोतु Ca.
सोतु B. सोतुं A.—l. 29. (49, 3.) शोमनीयानि B. Ca. शोमनानि A.

P. 607. l. 17. (50.) वैश्वदेवश्च वैश्वदेक्षति Ca. वैश्वदेवश्चैव आस्यसृचो वैश्वदेवे A.—l. 18.
Ca has a lacuna of some lines after द्वितीयचतुर्थं.—l. 23. (50, 1.) The beginning in B
is quite different: देवस्य सोतमानस्य नेतुः प्रापकस्य सवितुः सख्यं पुरीत मतः वृषीत मर्तः विश्वः
नरस्यधर्माग्र्यः सर्वे जनाः राशि घनस्य etc.—l. 24. ईशीत A. ईशि B. Ca.—वृषीत B. वृषीत
सवितारं A 2. Ca. M 1.—l. 29. (50, 2.) तैऽपि स्वदीयाः A. तैऽपि मे मदीयाः सतु Ca. तैऽपि
मदीयाः संतु B.—l. 31. समधि not in A.—P. 608. l. 4. (50, 3.) Ca begins अतः अस्मिन्वक्षि
पत्नीर्दिवानां पत्नीरपि द्यक्षत हविः, but then follows सार्वविमत्तिकास्त्रिः etc., quite agreeing
with A; B again has अतः to हविः like Ca, then परिचरत नः अस्माकं अस्त्रिणां to सर्वतः
परिचरत, then आरि हूरे विश्वं सर्वं etc.—l. 6. प्रयच्छत from Ca.

P. 608. l. 23. (51.) सप्तमं । षष्ठं A. B. Ca.—P. 609. l. 9. (51, 4.) अज्योः left out in
B.—अधिवक्ष्य B. Ca. अभिवक्ष्य A.—l. 18. (51, 6.) ऐंद्रवायवे तुवे Ca. ऐंद्रवायवक्ष्यः A.—
l. 25. अज्ञक्याण Ca. अज्ञक्यान्वा A.—P. 611. l. 19. (51, 14.) हे पथि । पंथा चंतरिचमार्गः ।
तच । हे पथि पंथाः पथ्या स्वस्ति देवि चंतरिचमार्गः तच A. हे पथि पथ्या स्वस्ति देवि पंथा चंतरिच-
मार्गः । तच Ca. हे पथि देवं पंथा चंतरिचमार्गः तच B. Cf. Nir. XI. 45: पथ्या स्वस्तिः पंथा
चंतरिचं तन्निवासात्.—l. 20. यथा अभिमुखी देवी तादृशी etc. B after ग्माभिनी देवी ।—l. 29.
(51, 15.) प्रथामकोपेन । प्रथासकोपेन A. Ca.

P. 611. l. 31. (52.) चर्षत्वा A 2 pr. m. Ca. चर्षत्ति A 2 sec. m. and Anukr. But
see var. lect. and Comm. Anukr. M. pp. 20 and 117.—P. 612. l. 6. (52, 1.) अनुवक्ष्य

प्रत्यहं हविर्वा B. प्रतिहं विर्वा Ca. प्रति हविर्वा A.—खधायु A. Ca; left out in B.—l. 24. (52, 4.) किं A. किं B and Ca by the same mistake.—P. 613. l. 15. (52, 7.) संवधा: A 2. संवधा: B. Ca.—l. 16. वृषने वा वषे योने A. वृषने वषे Ca; left out in B. Perhaps वषे ये व.—l. 22. (52, 8.) उद्धार्य A. उद्धार्य B. Ca.—l. 27. (52, 9.) दीप्ती: A 2. दीप्ती: B. Ca.—P. 614. l. 9. (52, 11.) परावत् ॥ पारवत् A. परावरत् Ca. पारावार B.—l. 16. (52, 12.) वंदोमिखोतार: A. वंदोमिखोतार: B. Ca.—खोतार: A. सुती विधिज्ञा: B; not explained in Ca.—l. 17. चाकृत: A. Ca. ये मरुत: B.—l. 26. (52, 13.) दर्शनीयां महतींहातो वा Ca, meant for दर्शनीया महान्तो वा.—सर्वस्य विधातार: Ca. सर्वस्य वि A. सर्ववि B.—l. 27. चच नमस्य रमय तिक उत्तरत्वादिधात: । उमयस्य साहितिको दीर्घ: ॥ Ca after सुहि. As रमया has been explained as an adjective, this addition was probably a marginal gloss.—P. 615. l. 2. (52, 14.) तथा चाह चमिष्येति शेष: । चयेह ॥ तथा ह वाह आनयति चये: उ Ca. तथा चाह चमिष्येति शेष: । उ A. आनयति चये: उ B.—l. 9. (52, 15.) यद्वा नेति संग्रहर्षे । बहति देवानिति वक्ष्यमाणा सुति: । तथा एषां हताब्देवाकृतोऽह मन्वान: सुवन चमिष्येति Ca after मरुति.—मेधाविमि: प्रेरयितुमि: A.—l. 16. (52, 16.) आख्यातयो: Ca. निधातयो: A.—ll. 28 and 29. (52, 17.) मोसंबंधिनं and तत्संबंधिनं A 2. Ca.

P. 616. l. 5. (53, 1.) सुखेषु A. मखेषु B. Ca.—l. 6. पृषती: B. पृषत: Ca. पृषत: A.—l. 12. (53, 2.) आहोशब्धमि Ca.—l. 13. कथा कथं यपूर्व्येति B 1. कथा कथं य: पूर्वमिच्छति B 2.—l. 15. वृष्यज्ञादीनि added in A after अवतरेयु:—l. 19. (53, 3.) अनघात् A. Ca; B omits the whole passage.—एत्वं अपति मद्यमाहु: A. एत्वं मे मद्यं अपतमाहु: B. एत्वं मद्यं अपतमाहु: Ca.—l. 21. चलेपा: A. Ca. चपापा: B.—l. 22. तथा क्षितान् B. Ca. यथाक्षितान् A.—l. 29. (53, 4.) धन्वसु निवृद्धकप्रदेशेषु B.—P. 617. l. 4. (53, 5.) युष्माकं रथान् A. युष्माकं युष्मान् B. युष्मान् Ca.—मोहाय A. मदाय B. Ca.—l. 5. वृष्या ॥ वृष्टय: A. B. C.—दीप्ती: ॥ दीप्ति: A. B. Ca.—l. 21. (53, 7.) निर्मिदंतो मेधात् B. Ca. वितरंतो A.—l. 22. नवप्रसूतिका A.—l. 23. नखो विमोक्षाय वर्तते विविधं etc. A.—l. 24. प्रतिविबुध Ca. प्रतिबुध A.—l. 29. (53, 8.) अपि वा Ca. वा A 2.—परावतो दूरदेशे तथ तथ सुखोवादी A. परावतो दू तथ तथ दूरदेशादी Ca.—P. 618. l. 5. (53, 9.) मा before निवृद्धं from B.—l. 10. (53, 10.) तं to दीप्तिं left out in Ca.—B has only the second explanation: हे मरुत: रथानां रहस्यशी-क्षानां नवसीनां अवीर्षानां य: युष्माकं शर्धं येषामभिभावुकं त्वेवं दीप्तिं तं मादतं यथां खीमि । वृष्टयो etc.—l. 17. (53, 11.) विवचितं Ca. विवचितं A. अविवचितमयो ब्रात: inserted by Ca in the Commentary of the preceding verse, instead of चच परोचकत:—P. 619. l. 6. (53, 14.) तत्सर्वं A. सर्वेव B. Ca.—l. 14. (53, 15.) एवं मरुति A. एवं मरुति B. च एवं मरुति Ca.

P. 619. l. 31. (54, 1.) वृष्यं B. वृष्यं A 2. Ca.—l. 32. Ca omits चा altogether, A 2 has दिव चा, B चा चर्चत.—P. 620. l. 1. (54, 2.) तपिषा उद्वय: Åsv.—l. 10. पथि संवधादो A 2. वषि संवादो Ca.—l. 20. (54, 3.) मेधानां वा A 2. मेधानां B. Ca.—l. 22. उद्यतं B. Ca. उद्यतं A.—l. 29. (54, 4.) रथासि खोवाय B.—From हे धूतय: to हे मरुत: left out in Ca. The same lacuna seems to have existed in the MS. from which B was copied, because B gives quite a different explanation: चक्ष्माणां रथय हे धूतय: संपथितारो मरुत: वृष्यं ई चक्ष्माणं नाह रिष्यच न हिंस्य वृष्टांत: नाच: यथा आभितारानां रथंति तद्वत् ॥—l. 30. वयस्य ॥ विषय A.—P. 621. l. 9. (54, 5.) निहितवत: A. निहितवत: B. Ca.—l. 14. (54, 6.)

In Ca a lacuna from वृष्टे: to वृष्टो. Again B has peculiar readings: हे वैद्यसः विविधं विधातारः मरुतः चत् चर्यवं मेधं मोषय ताडयच तत् शर्धः अधाजि चशोमत् etc.—मरुं A. C 2. चर्यं?—l. 16. कपनाः क्षिमयो A 2. कंपनाः क्षिमयो Ca.—l. 17. चरममं A 2. चरममं Ca. चरमं B.—P. 622. l. 1. (54, 8.) तदंतो मरुतः संघात्मकस्य पदार्थस्य (स marg.) विक्षेपधितारः नरो नराकारा नितारो वा A. तदंतो मरुतः नरो संघात्मकस्य पदार्थस्य ग्रामजितः विक्षेपधितारः नरो नकारा नितारो वा Ca. तदंतः मरुतः नरः संघात्मकस्य पदार्थस्य नितारः ग्रामजितः विक्षेपधितारः मरुतः B.—l. 2. चर्यं शब्दो A. नियुक्तब्दो Ca.—l. 3. नर इव (for नरो यथा) A. Ca; wanting in B.—दीप्ता A. दीप्ता B. Ca.—l. 5. यदा चस्वरन् Ca. यदा चस्वरन् A; wanting in B.—l. 6. यदा। यदा MS. यदा A 2. यदा Ca; wanting in B.—l. 12. (54, 9.) मरुत्परा B. Ca. मरुत्साराय A.—l. 14. सुगतयः ॥ सुगतयः Ca. सुगतयः A. मतयः B.—l. 29. (54, 11.) हाराः ॥ आहाराः A. B. C.—मधुरामुषा A. मधुरा B. Ca.—P. 623. l. 16. (54, 13.) रमयत ॥ रमयंत A. B. Ca.—l. 21. (54, 14.) धत्त इत्थ ॥ धत्त इत्थ B. धत्त इत्थ A 2. Ca.—l. 23 and 24. धत्त --- धत्त B. धत्त --- धत्त A 2. Ca.—l. 30. (54, 15.) ततनाम विस्तरायाम B.

P. 624. l. 2. (55.) आपिमादत इदं A 2. आपिमादतं Ca.—l. 10. (55, 1.) यदोदकं A. तदोदकं Ca. तदोदकं B.—P. 625. l. 7. (55, 5.) समुद्रवर्षसाधनात् Ca. समुद्रवर्षसाधनात् A.—l. 15. (55, 6.) सारंगीर्वा A. Ca; wanting in B.—l. 24. (55, 7.) वृष्यर्थं A 2. वृष्यर्थं B. Ca.—l. 29. (55, 8.) उच्चार्यते Ca after उच्यते.—P. 626. l. 12. (55, 10.) Ca has a lacuna from वक्षो to नृशानाः, which in B is filled up arbitrarily, as in other similar instances.

P. 627. l. 15. (56, 4.) अथा इव after गावो न A. B. Ca.—l. 23. (56, 5.) पूर्वो B. Ca. पूर्वाहो A.—P. 628. l. 20. (56, 9.) युष्मदीयं प्रसिद्धं वक्षं Ca.—l. 23. आवाहयति A. आह्वयति Ca.

P. 629. l. 4. (57, 1.) उदकोत्सवे A. उदकोत्सवे B. Ca.—l. 13. (57, 2.) परश्चादि ॥ परश्चादि A 2. परश्चादि Ca.—l. 19. (57, 3.) यदा after हे मरुतो A.—धनानि च धनुष प्रापयच B. धनानि चाच Ca. धनार्थं A.—l. 20. चवनता मृशं शंसतीत्यर्थः A. चवनता मृशं वंतीत्यर्थः Ca. चवनता मृशं संतीत्यर्थः C 2.—l. 30. (57, 4.) सङ्कपाः A. सङ्कशाः B. Ca.—P. 630. l. 6. (57, 5.) शोमनजननाः A. शोमनजाताः B. शोमनजानाः Ca.—l. 12. (57, 6.) विपरिणतव्यः ॥ विपरिणतव्यः A. Ca.—l. 15. तथा वः तनुषु अवयवेषु विद्या श्री सर्वा कांतिः पिपिशि आश्रिता B. In Ca this passage and the beginning of the next verse are given only in the margin. B has supplied the omission independently, as in V. 55, 9.—l. 21. (57, 7.) हे मरुतः गोमत् मोयुक्तं अश्ववत् अयुक्तं रघवत् रघोपितं सुवीरं सुष्ट पुत्रोपेतं B.—l. 22. एकवचनं ॥ वञ्चवचनं A. व्यत्ययेन-कवचनं ॥ अथवा left out in Ca.—P. 631. l. 1. (57, 8.) एतानि सर्वाणि संबोधनप्रथमांतानि पूर्वस्य पूर्वस्वाविद्यमानत्विनोदान्तानि Ca after प्रमृतसुतयः.

P. 631. l. 9. (58, 1.) एषां मादतं गच्छं ॥ मादतं गच्छं A 2. एषां मादतां गच्छं B. एषां मरुतं गच्छं Ca.—मशावयवमूता A. मशावयवा Ca; wanting in B.—l. 10. वहति गच्छंति B. वहंति गच्छंति Ca. वहंतो गच्छंतः A 2. It is quite possible that Sāyana took वहंत in the Samhitā text for वहंतः.—l. 11. स्वायत्तदीप्तयः A 2. दीप्ताः B. Ca.—P. 632. l. 12. (58, 5.) सहोत्पन्नाश्च left out in Ca and Bm.—l. 25. (58, 6.) सह मरुतो taken from Ca.

P. 633. l. 16. (59, 1.) पृथिवी only in B. Sāyana may have taken पृथिव्या for पृथिव्याः instead of पृथिवी.—l. 18. रज आ चंतरिच B. रज आ तदर्थं चंतरिच A. Ca.—l. 26. (59, 2.) ज्ञायते ते ॥ ज्ञायते न A. Ca. ज्ञायते तेन B.—l. 27. The explanation of ज्ञायते is

left out in A. Ca. अमात्यक्षानात् B after इविर्भवसाय.—यतति A 2. वंति B. Ca.—P. 634. l. 2. (59, 3.) वृष्टेर्वि° A. वृष्टेर्वि° Ca. वृष्टे वि° B.—l. 10. (59, 4.) खोचाणि च उद्भवत् A. B. Ca.—l. 18. (59, 5.) From संबंधवः to क्षेद्वृत्ता left out in B and Ca.—P. 635. l. 5. (59, 7.) मज्जतिः । मज्जतिः A. Ca. See Naigh. III. 14 and Dhātup. 13, 4.—l. 14. (59, 8.) अदितिर्भूमिश्च मिमातु from Ca.

P. 636. l. 1. (60, 2.) प्रसिद्धासु वा from Ca.—l. 13. (60, 3.) सानु समुद्रितः प्रदेशो रेवत । कंपति B 2. सानु समुद्रितं प्रदेशः रेवति कंपति B 1. सानु समुद्रितः प्रदेशः रेवसे कंपसि कंपति Ca. सानु समुद्रितप्रदेशं रेवस कंपयच A.—l. 22. (60, 4.) B has महांसि तेजांसि चक्रिरे कृतवन्तः इत् पूरवः, the last sentence सर्वाभरणी etc. being omitted.—P. 637. l. 3. (60, 6.) हे अपि हे मरुतः B.—यूयं उत उत्कृष्टे उत्तमे चरमे दिवि A. यूयं उत उत्कृष्टे उत्तमे चरमे दिवि Ca. यूयं उत्तमे उत्कृष्टे दिवि B.—l. 6. वित्तात् विद्धि A 2. वित्ताद्भि Ca; the rest, which ought to follow on the next page, being left out. वित्तात् वेत्त B. वित्तात् विद्धि जानीहीति शेषः Aa.—l. 12. (60, 7.) निवसच । निवसत A 2. B. Ca.—l. 22. (60, 8.) आयुभिरायुष्मन्निः from B.

P. 637. l. 25. (61.) दार्भ्यं Anukr., Colebrooke's MS.; Macdonell reads दारुभ्यं; both here and below A 2. Ca have दारुभ्य, B दार्भ्य, while in verse 17 all the MSS. have दार्भ्य, which is also supported by the Brihaddevatā.—l. 32. युतां A. नृपं B. Ca.—प्रदास्यसि A. प्रदास्यहं B. Ca.—P. 638. l. 5. इष्टान् A 2. शिष्टान् B. Ca.—l. 6. मुदि-ताकविश्वः B. Ca by the same mistake.—पश्चात्पुनर्गृहं गत्वा मूयो लब्ध्वा गवां शतं । ततो A. पुनर्गृहं पश्चात् गत्वा पश्चात्पुनर्गृहं । गत्वा मूयो लब्ध्वा गवां शतं दारुभ्यो Ca. पुनर्गृहं पश्चात् गत्वा पश्चात्पुनर्गृहं गत्वा मूयो लब्ध्वा गवां शतं दार्भ्यो B.—l. 7. चात्राचोदितः A. चात्राचो-दितः Ca. चात्रचोदितः B. रात्र्या by conjecture.—l. 22. (61, 3.) ताडयन्वर्तत इत्यर्थः by conjecture. ताडयन्वर्तत इत्यर्थः Ca. ताडयन्वत इत्यर्थः A.—l. 23. वि विविच्य । विवेच्य Ca. विविच्य A. वियमुः नियच्छति B.—l. 27. (61, 4.) इतन Pada MSS. P 1. 2. एतन Samhitā MSS. S 1. 2. 3.—l. 29. इद्रपुत्रा B. Ca. इद्रपतिका A.—l. 30. ताम्रादयो यथा दीप्ताः from A.—The explanation of परा एतन (इतन the Pada MSS.) is left out in A. Ca. अपि-तयःऽपिना तप्ताः यथा अस्य तद्वत् परेतन प्रदीप्ता भवचः B.—P. 639. l. 7. (61, 6.) हे आत्मन् B after अपि च.—एतन्नाहिष्या A 2. तरंतमहिष्या Ca; B has only शशीयसी तरंतमहिषी.—यदा उत्तमयमेवकारार्थे । स्त्रीषु शैव A. यदा उत्तो वेत्तयमेवकारार्थे स्त्रीषु शैव Ca; not in B.—l. 8. स्वसमसिमने (corrected from नो) मेत्वनुचानिति A 2. स्वपिमसिमनोमेत्वनुचानिति Ca. स्वत्वसम-सिमनेत्वनुचानि Phit-sūtra IV. 10.—l. 9. देव येन चायति सुखादिना स देवः A sec. manu. देवचान्वयेन चायति etc. A pr. manu and Ca. A sentence is left out, which should be तद्विपरीतो or तद्व्योऽदेवः. B reads देवाः न चायति सुखादीनायं (for सुखादिना येन) स अदेवः.—l. 13. (61, 7.) तथा तुष्यंतं वि जानाति is left out in Ca, therefore B has a peculiar explanation : तुष्यंतं पिपासितं वि जानाति.—l. 28. (61, 9.) विप्राच from B.—l. 29. वि धेमनुः । विश्वेष्वयमयनुः etc. A.—l. 30. इति पूर्वच Ca. इदिति सर्वच A 2.—P. 640. l. 3. (61, 10.) तं कुवे B. कुवत A. Ca.—l. 6. (61, 11.) जनप्रसिद्धिः । जनीप्रसिद्धिः A. प्रसिद्धिः Ca.—l. 20. (61, 14.) नूनमिदानीं from B.—l. 25. (61, 15.) सुतिर्कर्मका वा A 2. सुतेन वा कर्मका Ca.—P. 641. l. 3. (61, 17.) The introductory verses are wanting in B.—After रचवी, at the beginning of the third Sloka, three leaves are wanting in Ca, which are supplied by others, written by a modern hand. The omission goes as

far as चखा खा - in V. 62, 7. These leaves are copied from an A MS., which can be proved partly by the absence in this part of all various readings in A and Ca, partly by the same mistakes occurring in both; e.g. 62, 6. भवयेति A. Ca. भवय इति B. चनेकावष्टमकं, हिरण्यकं etc.—l. 8. भवयन् C. भवयान् A. Ca.—कुधः A 2 sec. m. कुधीः A 2. Ca. Cf. Brihaddevatā and Anukr. M. p. 121.

P. 641. l. 31. (62, 1.) खितिसत् ॥ खितिसं A 2. खितिसां Ca. खितिः B.—P. 642. l. 2. यत्तर्कः ॥ यत्तर्कः A. Ca: cf. Rv. Bh. I. 118, 5.—येषं एषं मुख्यं प्रशस्तं B.—l. 9. (62, 2.) युवयोक्तु B. युवयोक्तु A 2. Ca.—l. 10. दुदुहे दुग्धि Ca. दुदुहे दुग्धि A 2. दुदुहे दुग्धि B. Sāyana seems to have read दुदुहे, for he never explains दुदुहे by a singular, unless he implies a vaknavyatyaya.—l. 13. आवर्तनाद्योनात् ॥ आवर्तमानाद्योनात् A. Ca.—l. 14. परिधयति B. धयति A 2. Ca.—l. 19. (62, 3.) B has ईश्वरा याभ्यां भवति तौ मिचरा-ज्ञानी हे मिचावद्वया मिचावद्वयो महोभिः etc.—P. 643. l. 7. (62, 5.) आन्तवक्षी A. Ca. आन्तवक्षी B.—l. 17. (62, 6.) चनेकावष्टमकसंभोषेत खी A. Ca. चनेकसंभोषेत खी B.—l. 24. (62, 7.) चयोविचारा A. Ca. हिरण्यविकारा B.—l. 25. विद्युत् सा च दिवि धाजते A. विद्युत् सा च दिवि धाजते Ca. विद्युत् मदत् B.—l. 26. तिस्त्रिंशे वा । वाशब्द इवार्थः । Ca.—l. 27. निर्मिता खूये यूपयष्टिरवस्थितः । Ca. निर्मिता खूये यूपयष्टिरवस्थितः । A. निर्मितापययष्टिः अवस्थितः B. खूये might be a dual.—l. 28. Instead of अधिनर्तय Sāyana explains अधि नर्तय ; B only has नर्तय नर्त—P. 644. l. 5. (62, 8.) प्रजादिका B. प्राजादिकां Ca. प्राजादिकां A.

P. 645. l. 1. (63, 1.) अतस्त्रोदकस्य गोपी A. अतस्य यस्त्रोदकस्य गोपी Ca. अतस्य गोपी चक्षक रचितारो B.—l. 25. (63, 4.) From उच्यते to -मंतो द्रष्टा left out in A and Aa. The MS. C 2 has no omission, which shows that in this part it was not copied directly from A 2. That it is, however, a copy from an A MS. is indicated by the fact that it has, like A, अनुमारकत्वात्, while B. Ca read श्रुत्यां मारकत्वात्.—l. 27. स्वसृष्टौ जानक्यंति B.—P. 646. l. 1. (63, 5.) उदकार्थं A. शुभकार्थार्थं B. Ca.—शोभनाचक्षारं A. शोभनाचं B. Ca.—l. 3. तन्ववस्यतासे A 2. तन्ववः वर्धयितारः ततसे मद्यतो B. तन्ववस्यतसे मद्यतो Ca.—l. 17. (63, 7.) A has हे मिचावद्वया युवां धर्मणा जगद्धारणेन विपक्षिता सुतिनेत्यर्थः । व्रता व्रतेन कर्मणा । चक्षवा विपक्षिता । खोतुनमितत् । यजमानेन वृद्धा जगद्धारणेन यजमानोऽपि कारणं । तत्कृतयाजना वृध्युत्पत्तेः । व्रता व्रतेन युवयोः कर्मणा असुरस्य । B. Ca agree in हे मिचावद्वया (मिचावद्वयो added in B) विपक्षिता प्राज्ञौ युवां धर्मणा जगद्धारणेन वृद्धादिसंक्षेपेन कर्मणा व्रता (व्रतेन Ca) यज्ञादिकर्माणि रक्षेवे पातययः । असुरस्य etc.—l. 19. विदीपयय इत्यर्थः ॥ रक्षेवे इत्यर्थः A. विदीपय इत्यर्थः Ca. दीपययः B.

P. 646. l. 28. (64, 1.) चचावयुजोच्यते Ca. चचायुवजोच्यते A ; not in B. We might expect चच संयुजोच्यते.—P. 647. l. 1. (64, 2.) शोभनहस्तेन A 2. शोभनेन हस्तेन Ca. The whole passage runs in B: ता तौ युवां वाज्रया वाज्रया सुचेतुना शोभनेन हस्तेन चक्षी etc.—l. 17. (64, 4.) B and Ca have सार्धमानाय instead of सार्धनाय A.—l. 22. (64, 5.) सुदीप्तिभिः सुदीप्तिभ्यो ॥ सुदीप्तिभिः सुदीप्तिभ्यो Ca. सुदीप्तिभिः सुदीप्तिभ्यः B; deest in A 2.—योऽस्माकं A 2. योऽस्माकं Ca. योऽस्माकं चचं वसं ब्रूत B, taken from the next verse.—l. 25. (64, 6.) Both Padas read वदसा; the Samhitās वदस; Sāyana वदसा. The same occurs V. 66, 6, where निष in the Samhitā, निषा in the Pada. See Rv. Prātisākhya 311, 312.—P. 648. l. 4. (64, 7.) चक्षी B. Ca. जुहे A. The explanation

of चक्ष by चक्ष is very common.—l. 6. चर्चमानसं विधत्ते चर्चमानसं चक्षिं धारयन्ती युषां added in B at the end.

P. 648. l. 12. (65, 1.) यक्षोता विधेयं वाणाति क्षुतिं A. यक्षनोति क्षुतिं Ca. यक्षनोति क्षुतिं B.—स एव left out in B. Ca.—देवता देवेषु सोतुमक्षि यदा देवेषु मक्षि A. देवता देवेषु मक्षि Ca. B.—l. 13. प्रवीतु A 2. प्रप्रवीतु B. Ca.—l. 14. यक्ष A. B. Ca; B inserts यक्ष after मक्षि.—l. 15. संमज्जते A. स जमते B. Ca.—l. 28. (65, 3.) Sāyana read सुऽक्षेत्तुर्ना instead of सु । क्षेत्तुर्ना.—l. 29. यथादेशः । यथादेशः Ca. M 1; deest in A 2. B.—P. 649. l. 3. (65, 4.) चक्षस्त्वोऽपि A. Ca. चक्षः पापिनोऽपि B.—l. 4. हि is explained twice in A. B. Ca, only मिषस्य हि is left out in Ca.

P. 649. l. 22. (66.) Āsvalāyana has आ नो विद्यामिच्छतिमिः after युक्तु.—l. 27. (66, 1.) रातह्वे स्वमिति तक्षिं A. रातह्वस्वीव Ca. रातह्व B.—l. 28. आ आकारय A. आङ्गयाकारय Ca. आङ्गय B.—l. 29. वक्ष्याय from B.—P. 650. l. 4. (66, 2.) असुरविधाति । असुरविधाति मत् हंतुमित्यर्थः । A. असुरविधाति महन् हे Ca; deest in B.—l. 12. (66, 3.) संबन्धिनिः B. संबन्धिनिः A. Ca.—l. 23. (66, 5.) अद्यतेरपि मवति from Ca.—l. 26. (66, 6.) As to मिष see note to V. 64, 6.

P. 651. l. 1. (67.) यक्षतो नाम B. यक्षमानो नाम A 2. Ca.—l. 8. (67, 1.) निष्कृतं from B.—l. 9. यदा यक्षतं मामृषिं चक्षमाशये । अंतर्णीतित्यर्थः । आश्रयतं । आपद्यतमित्यर्थः । Ca after वक्ष्यवचनीकर्तृत्वं.—l. 25. (67, 4.) उदकस्युग्रस्य कर्तारः A. उदकस्य कर्तारः B. Ca.—l. 29. (67, 5.) The MSS. of the Pada have मिष, not मिषा.—P. 652. l. 1. सर्वैरक्षुद्यमानः । सर्वैः क्षुद्यमानः A. सर्वैः क्षुतः B. Ca.—l. 3. आकारस्यानाजानात् । आकारस्यानाजानात् A. Ca.—l. 5. युष्टु B. Ca; deest in A 2.

P. 652. l. 20. (68, 2.) क्षुत्वा वायतं B. Ca.—l. 28. (68, 4.) हर्षिवा B. Ca. हर्षिवा A.—P. 653. l. 1. (68, 5.) वृष्यर्षा A. वर्षा B. Ca.—l. 3. दानुमत्वा दानवत्वा दानुष्विताया । दानुमत्वाः दानवत्वाः दानुष्विताया A. दानुमत्वाः । दानुष्विताया B. दानुमत्वाः दानवत्वाः । दानुष्विताया Ca.

P. 653. l. 14. (69, 1.) अचिरतं A. अचिरतं चक्षतं Ca.—l. 19. (69, 2.) हरावतीः हरां चौरवक्षणां तद्वत्त्वो A. Ca. हरावती चौरवत्त्वः B.—From तथा सिंधवः to तथा चयः left out in Ca. तथा वां सिंधवः नद्यः मधुमत् रवं दुदुह्रे दुहति B.—l. 22. पृथिव्यंतरिचक्षुषोवाणां from B. Ca.—P. 654. l. 3. (69, 4.) पार्थिवस्य रवसो या यौ A. Ca. पार्थिवस्य भूषोकस्य B.—l. 4. धर्तारी Ca. धर्ता धर्तारी B. धर्तारी ती A 2.

P. 654. l. 13. (70, 1.) पुरोरपि वक्ष उद वक्षतरं A. Ca; wanting in B. We should expect पुरक्षोऽपि वक्षनोऽप्यु वक्षतरं.—l. 20. (70, 2.) मोक्षनाय from A 2.—उदग्निः । उग्निः A. उदग्निः Ca.—l. 24. (70, 3.) शोमनेन पाक्षनेन A. शोमनेन Ca. शोमनपाक्षनी B.—l. 25. पाक्षयितं । पाक्षयिता A 2. पाक्षनं Ca; deest in B.—इष्टमाप्तिनिष्ठं A 2. इष्टमाप्तिनिष्ठं Ca.—l. 30. (70, 4.) तनुमिर्मदीयैः A 2. Ca. तनुमिरकादीयैः B.—l. 31. समृद्धा वयं अन्वया [वयं कक्ष marg.] पितृ धनेन शरीरपोषं न कुर्म इत्यर्थः । तथा शिव [सा अपलिन सहिता कक्षचिह्नं मा मुखेन तथा तनया पीवादिना मा मुखेन अक्षान्मुखेन केवापि सहिता वयं कक्षचिह्नं मा मुखेन । marg.] Ca. समृद्धा वयं तथा शिवसा अन्वयापितधनेन मा शरीरपोषं न कुर्म तथा तनया अक्षान्मुखेन धने शरीरपोषं मा न कुर्मः । B. समृद्धा वयं अन्वया पितृ धनेन शरीरपोषं न कुर्म इत्यर्थः तथा शिवसा अपलिन सहिता मा मुखेन etc. A.

P. 655. l. 6. (71, 1.) चरणीयं A. रमणीयं B. Ca.—l. 7. निवर्ण्यी इतारी शपुषां Ca. वहणी इतारी शपुषां B; deest in A.—l. 11. (71, 2.) फले: from B. Ca.

P. 655. l. 22. (72, 1.) मतयो: after मिषावसयो: Ca marg. A 2.—P. 656. l. 1. (72, 3.) चमीष्टाय A 2. चमिष्टये B. Ca.—सेवितां from B.—नि वदतां A 2. नि वीदतां निवीदतां Ca. नि वदतं निवीदतं B.

P. 656. l. 23. (73, 3.) तेजोवत् A. तेजस्तत् B. Ca: cf. Pān. I. 4, 18, 3.—चक्रं after तेजोवत् repeated in A. B. Ca.—l. 24. प्रातरादिसवनात् A, and Ca sec. m. *सवनाणि B, and Ca pr. m.—l. 30. (73, 4.) पौरेण मा सु etc. A.—l. 32. वमयथ: ॥ वमयथु: A. Ca. वमयथु: B.—P. 657. l. 12. (73, 6.) चचिरस्थान्तिता चचि: repeated in B. Ca before सति.—उच्यते Aa. उच्यते A. उच्यत B. Ca.—l. 13. दहंतमपिमसु* B. Ca. दहंत असु* A.—l. 27. (73, 8.) द्रवणीयी द्रपुषी वा वां मध्ये A 2. द्रवणीयी द्रवणीयी द्रवणीयी द्रपुषी वां युवां मध्ये Ca; B has हे द्रवा द्रपुषा वा मध्य:—P. 658. l. 5. (73, 9.) आकारस्थे Ca. आ स्थे B; deest in A 2.—l. 10. (73, 10.) रथानिब शिल्पी तद्वत्तत्त्वे तानि संतु A. रथानिब शिल्पी तद्वत् तन्नाम Ca by corrections. रथान् इव शिल्पी तानि शंतमा सुखतमानि संतुष्टा B.

P. 658. l. 17. (74, 1.) कौ मूमौ left out in A. कूली कौ मूमौ C 2.—l. 18. मृगुयथ: from B. Ca. C 2.—l. 19. चचवा deest in A. C 2.—l. 26. (74, 2.) तिष्ठत: ॥ तिष्ठथ: A. B. Ca.—P. 659. l. 3. (74, 3.) उलंघ्य याव: Ca. C 2. उलंघयथ: A; deest in B.—l. 5. तस्मात् B. कस्मात् A 2. Ca.—l. 12. (74, 4.) प्रेरयथ: B. C. Ca; not in A.—After युवां A. Ca have हेमिति पूरय:, B हि पूरय:—गृहीततातये गृहीतताये Ca (for *तातये).—l. 13. प्रबलं सिंहं B. C. Ca; omitted in A.—l. 20. (74, 5.) तद्वा B. Ca. तथा A.—काममा कमनीयं रूपमृखे A.—l. 25. (74, 6.) वां इह संदर्शने B.—l. 31. (74, 7.) From सर्वतो to कौ यजमानो from A; क: चवन्ने वन्ने क: यजमान: यक्षि: युवां वन्ने विप्रवाहसा विप्रस्य यजमानस्य चमिमत्प्रापयितारी युवां क: विप्र: वन्ने B.—P. 660. l. 1. वहनीयी by conjecture. वहनी A.—कौ यजमानो यक्षिर्वन्ने । यो यजमानो यक्षिर्वन्ने चत्तंत* etc. Ca.—l. 8. (74, 8.) योक्तुं A 2. युक्तं Ca.—l. 15. (74, 9.) मधुमंतौ सोमयामौ वा Ca.—l. 16. अस्मदमिमुखं चनी A 2. अस्मदमिमुखं चनी B. Ca. अस्मदमिमुखं चन्ती?—l. 17. अक्षिर्दीयतं ॥ अमिचमिर्दीयतं A; deest in B. Ca.—l. 22. (74, 10.) तच्च A. कुचचित्तचापि B. Ca.

P. 661. l. 9. (75, 2.) यथा before अहं from B. Ca.—l. 11. सुषुप्ता B. Ca. सुषुप्ता A 2. Ca sec. m.—l. 19. (75, 3.) बाजिनधनी A. Ca. अज्जधनी B.—l. 25. (75, 4.) हे वृषस्वसू to वसूनां from Ca. हे वृषस्वसू वर्षधनी B; left out in A.—l. 26. मृगो मृगयिता ॥ मृगो मृगयिता यथिर्गता B. Ca. यथिर्गता A. Cf. Rv. V. 73, 7.—P. 662. l. 5. (75, 5.) माथारहितं from B. Ca.—l. 6. पथि B. Ca. मयि A.—l. 26. (75, 8.) अस्मिन्वक्षे from B.—l. 27. उपप्राप्तुं A. प्राप्तुं B. Ca. Ca has at the end नू प्राप्तौ इति धातु: । यद्वा चवस्यो: समीपे भवंतं ॥—P. 663. l. 5. (75, 9.) चयिराहवनीय: चत्विथ: चतौ काक्षे भव: from B. Ca.—l. 6. चनेक्ष्यन्ते A 2. एक्ष्ये Ca.

P. 663. l. 20. (76, 1.) इहा यातं A 2. B. Ca. Sāyana seems to combine आ both with माति and with यातं.—From स्वाग्नि: to वसतीवरीभि: taken from Ca. कं प्रति । पीपि-वांसं आप्यायितं चर्म चरद्रूपं etc. A. कं प्रति । पीपिवांसं स्वाग्नि: परिवृढं चर्म प्रदीप्तवच्च ॥ B.—l. 27. (76, 2.) हिंसां ॥ हिंसं A. Ca. B.—l. 28. मंतुतमी युवां चधि* A.—चन्निन च after रचक्षिण B. Ca.—l. 29. आनंतुतमी [नाश्चयताविति शेष: । marg.] चवर्ति प्रति A. आनंतुतमी नाश्चयताविति

शेषः अथवा अवर्ति प्रति Ca. आश्रयताविति शेषः । प्रति इदं च आश्रय वर्ति अथवा न इति वाच्यं वाच्यं वा इत्युच्यते etc. B.—l. 30. मवतां deest in A. B.—P. 664. l. 3. (76, 3.) समावा । तमावा A. तमावा Ca; deest in B.—l. 5. मवयंति मवयित्वा Ca.—l. 7. विंतिर्हि B. Ca. तमावाहावा । A.—l. 8. इतरदेवानां पात्रं A. इतरदेवानां सोमस्य चर्मस्य वा पात्रं Ca. इतरदेवानां सोमस्य पात्रं B.—l. 9. ना ततान न तनोति A. ततान तनोति Ca. आ ततान तनोति अथवा अथवा न विहायति शेषः । तमादागच्छतं B.—l. 16. (76, 4.) अपां । अपः A. B. Ca.—l. 24. (76, 5.) विद्या विद्यानि सोमवा A 2. Ca. विद्यावनि सोमवा B. Sâyana can hardly have read विद्या and सोमवा because of the metre.

P. 665. l. 11. (77, 2.) देवनामि B. Ca. देवनामि नो A.—l. 13. देवानां संभवनीय संभावो A. देवानामोक्तिरिति B. Ca.—l. 23. (77, 3.) अतिथायः B. वातिथायः A 2. Ca.—l. 30. (77, 4.) कर्म विवेक A. कर्मविशेष B. Ca.—l. 31. पात्रयत् । पात्रयत् A. B. Ca.—l. 32. अपिरहितानयद्रुन् A 2. अपिरहितयद्रुन् B. Ca.

P. 666. l. 7. (78.) The Anukr. has besides, अन्ताः पंच नमस्त्राविद्युपनिषत्.—l. 9. The second Viniyoga is left out in Ca.—l. 15. (78, 1.) तौ यथा after इव by conjecture.—l. 20. (78, 2.) यवसं चासं Ca. B. यवसे चासाय A.—P. 667. l. 4. (78, 4.) Ca adds अवता before श्रुतेन.—रथेन तं रथितुं B. Ca; not in A.—l. 5. (78, 5.) अथ ब्रुवन्ति B. Ca. अथाम्ब्रुवन्ति A.—प्रथिय B. Ca. प्रथेय A.—l. 6. निर्ममिष्यन्ति A. निर्ममिष्यन्ति Ca. समुद्राभिर्निमिष्यति B 1. समुद्राभिर्निमिष्यति B 2. निर्ममिष्यन्ति MS. of the Nītimañgarī.—l. 7. कृष्टः B. Ca. शिशुः A.—l. 9. रमित्वा B. Ca. रमयित्वा A.—l. 15. प्रसवोद्युक्ताः A. प्रसोध्यमायायाः B. Ca.—l. 16. दूक् प्राणिप्रसवे वृटि शतरि रूपं संज्ञापूर्वस्य विधिरनित्यत्वात् गुह्याभावः Ca after योनिरिव.—l. 22 sq. (78, 6.) The Commentary is given according to B. Ca has after सं चाचक्षः the words प्रविष्टे मयि निर्मते चाप्रविष्टशंकापनोदार्थं अथवाच विवमयतं मम निर्ममार्थं etc. The same addition is found in the margin of A by a later hand. C 2 does not contain it.—अचक्ष B. Ca. वि चाचक्षः A 2.—P. 668. l. 3. (78, 8.) वातो यथा कंपमानो वनं यथा एवमिति कंपयति यथा स्वयं समुद्रः तरंगैः कंपति एव एवं त्वं हे इक्ष्मास्य इक्ष्मासान् वरायुषा नमोऽर्चयेन सह वेदितः अवेहि निर्मच्छ । B.—l. 4. वरायुजः । वरायुक्तः A sec. m. वरयुक्तः Ca. A pr. m.—l. 9. (78, 9.) मातरि अथोमातृकुषी कुमारः इक्ष्मासान् शशयान् उचित्वा जिरितुं निर्मच्छतु जीवन्ताः जनन्याः जीवः कुमारः अथतः संपूर्णावयवः सन् अथि जीवः जीवन्तु उमावपि जीवतामित्यर्थः । B.

P. 668. l. 17. (79, 1.) उष उषोदेवि A 2. उषो देवि Ca. उषसः देवि B.—l. 19. अथोद्ययः प्रज्ञापयः B. Ca.—l. 20. अथार्था A 2. अथार्था B. Ca.—P. 669. l. 19. (79, 5.) यत्वं Ca. यत्वं A.—l. 25. (79, 6.) एव from B. सोतुषु left out in Ca. सूरितु प्रजावत्सु B.—P. 670. l. 14. (79, 9.) विमातं A. विवासं Ca. तमोविवासं B.—l. 21. (79, 10.) विमेतावत् हे अदिति हमावदेव A.

P. 671. l. 1. (80, 1.) अतवतीं left out in Ca. अतावतीं सतवतीं B.—l. 22. (80, 4.) क्षेपी भवति । विशेषेण क्षेता भवति A. क्षेपी भवति Ca, with क्षेता भवति in marg. क्षेपी प्रकाशवती भवति B.—After प्रथममजमयोः we should expect खानयोः, as Rv. Bh. I 71, 6; 114, 10.—l. 23. येषां मेरोः प्रांतदेशं अनुक्रमेण B. Ca omits all from दिशि to निवाति.—l. 25. अथमच्छन्ती च Ca. A.—P. 672. l. 8. (80, 6.) प्रेरयति विप्रयोजति Ca.

P. 672. l. 25. (81, 2.) अथवद्वाचां A 2. अथवद्वाचां Ca.—P. 673. l. 8. (81, 3.) अथवा इषी अथ । अथवा इषी A 2. अथोदेवि Ca. अथोदेवि अथ B.—l. 11. मुखः शोमभावः सन् A. B. Ca.

P. 674. l. 13. (82, 2.) असुरादयो ॥ सुरादयो A. B. Ca.—l. 23. (82, 4.) प्रजापमुमुहादिकं stood probably in the margin of the original Codex. A inserts it after कूरे प्रेरय, while B. Ca have it in the right place in the following verse.—P. 675. l. 9. (82, 7.) तं हि ॥ स हि A. Ca.—सर्वात्मत्वात् A. सर्वात्मकत्वात् Ca.—l. 24. (82, 9.) सुवाति B. सुवाति च A 2. Ca.

P. 675. l. 28. (83.) सूक्तिन वा A 2. वा दिश उ सूक्तिन वा Ca. सूक्तिन सूक्तिन वा Âsv.—P. 676. l. 2. (83, 1.) अनयिता ॥ अरयिता A. Ca.—l. 10. (83, 2.) पर्यन्त्यप्येरायंतविपरीतस्य विहृति A. Ca; B has अनागाः निष्पापः पर्यन्तः वृषान् हंति रक्षसः रक्षांसि सर्वाणि हंति उतापि च विश्वं सर्वं सुवनं महावधात् अपराधात् विमाय विभ्यति उतापि च वृषक्षवतः वर्षकर्मवतः ईषति इच्छति दुष्कृतः पापकृतः यत् यः पर्यन्तः क्षणयन्हंति ॥.—l. 18. (83, 3.) अभिप्रेरयन् A 2. प्रेरयन् Ca.—l. 23. (83, 4.) प्रमृति Âsv. प्रमृतीन् A 2. Ca.—P. 677. l. 4. (83, 5.) Ca adds पुच्छति after अर्जुनीति.—l. 10. (83, 6.) अक्षदर्थं A 2. अक्षभ्यं B. Ca.—l. 11. प्रचरत A 2. रचन्तु B. Ca.—l. 12. अर्वाङ् B. अर्वान् A. Ca. Cf. Rv. Bh. III. 4, 11.—l. 27. (83, 8.) उत्कृष्टं A 2. Ca after मेघं.—l. 30. सुपु प्रकर्षेण पातयं A 2. सुप्रपातयं B. Ca.—P. 678. l. 13. (83, 10.) जलप्रदेशान् in A before धन्वानि.—जलवतः क्षतवानसि B. Ca; not in A.

P. 678. l. 18. (84.) ंक्षोमे वैषा ॥ ंक्षोमे तेषा A. Ca.—P. 679. l. 1. (84, 2.) उद्धृतं A. उद्धृतं Ca; left out in B.—l. 11. (84, 3.) यक्ष्णाः ॥ यत् यक्ष्णाः A. यत् यक्ष्णात् B. Ca.—l. 12. दिषो नीचैरंतरि A.

P. 679. l. 20. (85, 1.) हे अवे B. Ca. हे चवच A. हे चैवच?—l. 22. विशसनकर्ता A 2. विपासनकर्ता B. Ca.—l. 23. द्वितीयस्या तृतीयस्यां Ca.—l. 31. (85, 2.) A very similar but not identical passage is to be found in the Sat. Br. III. 3, 4, 7 (p. 253).—P. 680. l. 11. (85, 3.) प्रसारयति A. Ca. B.—l. 20. (85, 4.) समाच्छादयति A. Ca. B.—l. 28. (85, 5.) श्रुतस्य विमुक्तस्य A 2. श्रुतस्य प्रज्ञातस्य B. श्रुतस्य Ca.—P. 681. l. 3. (85, 6.) सुतस्य वा only in A 2.—l. 5. बद्धो नयः only in A.—l. 7. एवोदितं न वदण्येति न वाच्यं तस्य वदणादिरूपेणावस्थानात् Ca. एवोदितं न वदणवाच्यं तस्य वदणादिरूपावस्थानात् A.—l. 13. (85, 7.) ईरिषा-जननास्य शास्त्री A. इरकात्मनः प्रशास्त्री Ca.—l. 16. अशब्दं ॥ अशब्दं A. अशब्दं Ca. B.—l. 23. (85, 8.) कृति यथा यद्विरियुः B. A. कृति यथा यद्विरियुः Ca pr. m. कृति यद्विरियुः Ca sec. m.—तथाक्वासु Ca sec. m. A. तक्वासु Ca pr. m.; deest in B.—l. 25. शिचिलसंभनानि पक्षानीव A 2. शिचिलसंभनानिः ॥ पक्षानीव Ca. विष्यक्षानीव निष्यक्षानीव B.

P. 682. l. 7. (86, 2.) वा by conjecture.—l. 14. (86, 3.) तिग्मा B. तिग्मं A 2. Ca.—l. 15. प्रतीयते । प्रतिगच्छतः ॥ प्रतिगच्छतः B. प्रतिपते प्रतिगच्छति Ca. भवति ईषति अभिगच्छति A.—B adds आ पूरयः.—l. 26. (86, 5.) मर्तव्यं मनुष्याविव ती etc. A. मर्तव्यं मनुष्याविव ती Ca; B omits all. It seems that Sâyana took मर्तव्यं for मर्तव्य, misled perhaps by the following चक्षेव.—P. 683. l. 5. (86, 6.) रयिं धनं च Ca. B; deest in A. It ought to be रयिं धनं मृष्यत्सु सुवत्सु ।

P. 683. l. 14. (87, 1.) वाचि नि ॥ वाचिनि A. Ca. वाक् नि B.—विष्णवे व्याघ्रायेंद्राय विष्णवे वा A. विष्णवे पा Ca. विष्णवे महि महति B.—l. 26. (87, 2.) विष्णुमैन्द्राय वा A 2. विष्टे-मैन्द्राय Ca. विष्टना रेंद्राय B.—From तान्मुवते to तावदत left out in B. Ca.—l. 27. स्तीति from B. Ca. After स्तीति Ca has वाक्कादित्वादिनिघातः.—l. 31. दूयं प्रवक्षाः ॥ वो दूयं प्रवक्षाः A. श्वो दूयं प्रवक्षाः Ca. ये च दूयं B.—P. 684. l. 6. (87, 3.) तान् मृषिरे repeated

in A. Ca after सुतवान्. Perhaps intended for तं मुषिरे. Ca has besides सुतवाचदतो instead of तावदतो.—l. 7. मुमुक्षानो A 2. B. Ca. मुमुक्षानो M 1. Cf. verse 6.—The explanation of इरी is omitted in A. It has निवासि नेष्ट आ । नेष्टि च वाचः. Ca has निवासि तिष्ठतां इरी ईरिता प्रेरिता नेष्टि आ नेष्टि मयति च वाचः ; B निवासि तिष्ठतां इरीता प्रेरिता नेष्टि अनीचरो वाच मयति वाचः. इरी does not occur again in the Rig-veda.

MANDALA VI.

Besides the MSS. hitherto used, I possess for the sixth Mandala a copy which I took from the MS. in the Paris Library. This MS. belongs to the A class, and where it has peculiar readings they are marked by P.

P. 687. l. 24. (1, 2.) सुखा A. सुखान् Ca.—P. 688. l. 7. (1, 4.) आहवनीयः A 2. आहवनीयादिः B. Ca.—l. 15. (1, 5.) उमयासः । त्वां उमयासः A. Ca. त्वा उमयासः B.—l. 26. (1, 6.) यजमाना दमे गृहे B. यजमानमिह गृहे Ca. यजमाना A 2.—P. 689. l. 3. (1, 7.) दिवः स्वर्गमनयः A. दिवः । स्वर्गः । अनयः Ca. दिवः स्वर्गः तं अनयः B.—l. 4. अमय इति वा । मय इति वा Ca. मय इति A.—P. 690. l. 19. (1, 13.) स्वामी वसुतात इत्येकपदं । स्वामीत्येकपदं A. स्वामी वसुतात्येतपदं Ca.—l. 21. वसु वसूनि स्वे त्वां B. वसूनि स्वे त्वां Ca. वसूनि A 2.

P. 692. l. 2. (2, 4.) दीप्तस्य A 2. व्याप्तस्य Ca. B. Bm.—l. 8. (2, 5.) तनूकतां मंचसंकृतां A 2. तनूकतां संस्कृतां B. Bm. तनूकत्वा संस्कृतां Ca.—P. 693. l. 3. (2, 8.) व्यस्यसे A 2. व्यस्यसे Ca. Bm ; left out in B.—l. 14. (2, 9.) असीति । अशीति Ca. वासीति A. अपीति B.—P. 694. l. 2. (2, 11.) च after कृतानि omitted in B. Bm. Ca.

P. 694. l. 21. (3, 2.) शान्तस्य । शान्तः B. आतस्य A. आत Ca.—l. 23. प्रदर्पस्य A 2. दर्पस्य B. Bm. Ca.—At the end B adds च पूरयः, Bm चन पूरयः.—l. 29. (3, 3.) शब्दप्रयुक्ताः A 2. शब्दप्रयुक्ताः B. Bm. Ca.—P. 695. l. 5. (3, 4.) यस्यापिः B. Bm. Ca instead of यस्याः.—स्मरुं । मरुं Ca. स्मरुं A ; deest in B.—l. 7. नियच्छन् तथा A 2. नियच्छन् यथा Ca. नियच्छन् मयति B. Bm.—l. 9. वनं A. घनं Ca.—मूर्तभूतं सर्वं Ca.—l. 15. (3, 5.) प्रवेष्ट्यन् MS. प्रवेष्ट्यान् A 2. प्रविष्ट्यन् B. Bm. Ca.—l. 23. (3, 6.) ज्वालाः B. Bm ; deest in A. Ca.—यथा B. Bm. Ca for तथा.—l. 25. अहनीव A 2. Ca. अहनि B. Bm.—l. 28. B. Bm omit, as usually, the second explanation, beginning with यद्वा, but they have यो दिवा नृनिति पुनश्चित्रादराधा, which can only belong to this second explanation.—P. 696. l. 3. (3, 7.) दीप्तिन to गमनशीलेन left out in A 2.—l. 9. (3, 8.) अक्षिः A 2 sec. m. अक्षिः Ca. अक्षिः B. Bm.—l. 11. सर्वं तीक्ष्णीकरोति Ca ; deest in A. B.

P. 696. l. 30. (4, 2.) प्रवृद्धो । प्रवृद्धो A. B. Ca.—P. 697. l. 3. (4, 3.) उपमार्चस्य A. Ca. उपमानस्य Nir.—l. 13. (4, 4.) स्वभावस्य एव A. स्वभावेनैव Ca. B.—l. 16. निवस्य A. निवस्यति B. निवासिः Ca.—l. 22. (4, 5.) यदुमिः । यदुमिः A. यज्जमिः B. Ca.—l. 25. तं हिंक्षाम A 2. तरेम B. Bm ; left out in Ca.—l. 26. अरातीररातिरदाता । अरातीः अरातिवदतो (वदतो pr. manu) A. अरातीः अरातिवदतो Ca. अरातीः अरातीर्भव हिंक्षाम etc. B. अरातीः अरातिवति तं हिंक्षाम etc. Bm.—आवचायां । आवचायां A. Ca.—P. 698. l. 5. (4, 6.) दिग्माणात् । दिग्माणात् A. Ca.—l. 13. (4, 7.) पुक्तं A 2. वस्युक्तं Ca.—देवता Bm. देव B ; omitted in A 2. Ca.—त्वां A 2. Bm. Ca. त्वा त्वां B.—l. 19. (4, 8.) Ca has निचिप्तं instead

of नु चित्, B. Bm have नु चय after चेमेव.—l. 20. चेचि नमय प्रापय A. चेचि नमनाय प्रापय: B. Ca.—l. 22. चीरीयाणां Ca. चीराणां A.

P. 698. l. 24. (5.) ऊचे च: A 2. Ca. ऊचे Anukr.—P. 699. l. 17. (5, 3.) चिन्तांतराज्जना B. Ca. चिन्ताज्जना A.—l. 28. (5, 4.) वनुयात् हिंसात् A 2. वनुयात् विस्वात् Ca. वनुयात् कथित B. Bm.—l. 29. सुप्रतम A. तपस्वितम Ca. तपस्विन् B: cf. Nir. VI. 12.—P. 700. l. 13. (5, 6.) आतः संक्षिप्तत्वं A 2. अक्षोसि B. Ca.—l. 21. (5, 7.) तव B. ते तव A 2. Ca.—l. 22. श्रीमन्पुत्रादि° A 2. पुत्रादि° B. Ca.

P. 700. l. 31. (6, 1.) उपमंतव्यं ॥ उपमंतव्यं A. B. Ca.—नवीयसा after नव्यसा Ca.—P. 701. l. 1. नुक्थं हितं दग्धं A 2. नृत्तं हितं दग्धं Ca. निर्दग्धं B.—l. 11. (6, 2.) मवन् मवचन् A 2. मर्वन् दग्ध B. मर्वन् दग्ध Bm. मवन् Ca.—P. 702. l. 3. (6, 5.) After प्र पापतीति । प्रकर्षेण Ca leaves out all to the beginning of the next hymn. B supplies this lacuna quite arbitrarily to verse 7, where it copies from A : ज्याया रुजाया दाहोत्पद्यमाना प्र पापतीति प्रकर्षेण पतति दृष्टांतः गोबुधुधः उदकनिमित्तात् घातकोऽग्निर्न अग्निरिव सः यथा पतति तद्वत् अपि च कुर्वन्तुः दुहाहकज्वालाभिर्वर्तमानस्य अग्नेः मीमः मयंकरः चातिः हर्षः वनानि दधति दहति दृष्टांतः मूरखैश्च प्रक्षितिः यथा मूरख बाधकं शीघ्रं प्राणिनां घातकं भवति तद्वत् ॥ ६॥ आ मानुनेति ॥ हे अपि स त्वं महः महानु (महान् Bm) पार्थिवानि पृथिव्यां वर्तमानानि अयांसि स्ववहारार्थं इत्यतः गच्छमानानि मृतानि ततश्च विस्वारय बाधकं वारयेत्यर्थः (निवार° Bm) । अपि च तोदस्व तोदं प्राणिनामुपद्रवं घृषता मानुना चर्षकेन तेजसा आ समंतात् बाधस्व अपि चाप मया वल्लहिति (मघरहिति Bm) सहोमिर्वसिः हे वनुयः क्रुद्धापि वनुयत् क्रोधं कुर्वन् सुधुः अस्मत् शत्रून् नि धूर्व नितरां जय (जरय Bm) घातयेत्यर्थः ॥.—l. 5. यचान्निर्दुःसहं ॥ यचान्निर्दुःसह A.

P. 703. l. 16. (7, 2.) अमि अमितः ॥ अमितः A 2. अमि B. Ca.—l. 17. यज्ञानां संबन्धिन् B. Ca.—That the MS. P belongs to the A class can be clearly proved, for the first time, by VI. 7, 2. Here P reads (या)ह्यितारं नमयितारं; A has ह्यितारं (in the margin या) नमयितारं; Ca. B have यहीतारं, and leave out नमयितारं.—P. 704. l. 21. (7, 6.) शाखा इव A 2. -- या इव Ca. यथिव इव B. Bm.

P. 705. l. 2. (8.) The passage is complete only in C 2 and P; A 2 omits all from इति (l. 3) to नू चित् (l. 4), Ca all from इदं सूक्तं (l. 2) to इदमेव सूक्तं (l. 3).—l. 12. (8, 1.) आतानां A 2. आतानि B. Ca.—l. 14. मननीया A 2. मनः Ca; left out in B.—l. 21. (8, 2.) व्रतानि कर्माणि B. व्रतानि व्रतानि कर्माणि C 2. A. P. व्रतानि व्रतकर्माणि Ca. Bm.—l. 32. (8, 3.) शेषवार्थं B. Bm. शेषवार्थं Ca. A. C 2. P.—P. 706. l. 7. (8, 4.) मध्ये from B. Ca.—l. 30. (8, 7.) हे इष्टे यष्टव्य B. Ca. इष्टे इष्टव्य A.—सहावस्त्राधिन् A 2. सहस्त्राधिन् B. Ca.

P. 707. l. 10. (9, 1.) रचयंती ॥ रचयंती A. C. रचयंती B.—l. 11. स्वप्रवृत्तिभिः from B. Ca.—l. 23. (9, 2.) न वि जानामि यं पटं यक्षस्ययं from Ca. Bm.—l. 30. खूलाब्धोऽनु etc. A. खूलानि जीवुखानानि न च तत्काय पटखानीयान्यपि विद्यदादीनि न विजानामि न च तत्कार्यं पटखानीयं प्रपंचसमरे Ca.—l. 34. अनुष्टिप्तः A 2. अनुष्टिप्तः Ca.—P. 708. l. 5. (9, 3.) वहति ॥ वेदति A 2. विदति Ca.—l. 34. (9, 5.) निर्विकस्यं A. निर्विकारं Ca.—P. 709. l. 1. मनसो Vāg. S. मनो A. Ca.—l. 13. (9, 6.) यदुद्याख्यं तत्त्वं A 2. तत् बुद्धितत्त्वं B. यत् बुद्धितत्त्वं Bm. यदुद्याचतत्त्वं Ca.

P. 710. l. 19. (10, 3.) सार्धं to रक्षामि: left out in Ca; B supplies arbitrarily

विशामिः वाचनीयानिः अथ हि ददाय चक्षुःपुरोडाशादिकं ददाति तं यजमानं विशशोषिः वाचनीयज्जा-
नीयेतोऽधिः कतिमिः रचामिः.

P. 712. l. 1. (11, 2.) वर्तमानो B. Bm. Ca. वर्तमाने A 2. M 1.—l. 9. (11, 3.) After चक्षुःपुरोडाशा Ca has धनं सममाना वा धनमर्थं सञ्जति यत्.—l. 19. (11, 4.) यं यं ॥ यं यं A 2 sec. m. B. Ca. यं यं A 2 pr. m.—l. 20. *र्चयं ॥ *र्चयसां A 2. Ca. *र्चयसां यं B.—l. 26. (11, 5.) आहियत ॥ आहियत A. आहियता Ca. आहियते B.—l. 27. All is left out from सुतु to चक्षुः in Ca. Consequently B contains an independent explanation of this passage : सुतुः शोमना सुतिः अथ हि सूयते पुत्रिषाः सद्मे कश्चिञ्चित्था (*चित्स्थाने Bm) सद्य सद्यमि यजमानगृहे यद्यः अथाधि यजमाने आहितो भवति.

P. 713. l. 23. (12, 2.) इति A. इति Ca.—P. 714. l. 11. (12, 4.) क्त्वा न आहियेन कर्मणा च B. क्त्वा न क्तुना आहियेन कर्मणा च Ca. क्त्वा न क्तुना कर्मणा च A.—l. 19. (12, 5.) तच्चन् deest in A 2. B. Ca.—l. 28. (12, 6.) अर्चन् गन्तरा A. C 2. P. अर्चन् गन्तरा B. Bm. Ca. अर्चन्गन्तरा A by correction.—पाहि ॥ पाहि A 2. Ca. असाहि B. आसाहि Bm. नः पाहि ?

P. 715. l. 7. (13, 1.) यथा वृषाच्छाखा A 2. B. Ca. यथा पक्षिः यथा वृषात् Bm.—l. 8. तथा रयिः A 2. यथा रयिः B. Ca.—l. 27. (13, 3.) प्रकृष्टज्ञान A 2. प्रकृष्टमन B. Ca.—P. 716. l. 4. (13, 4.) यजमानसाधनेः A 2. B. Ca. यजमानसाधनेः Bm. Cf. Rv. Bh. IV. 9, 7.—l. 13. (13, 5.) अरये श्रवणे Bm. श्रवणे B. Ca ; left out in A 2.

P. 717. l. 11. (14, 3.) व्रतविरोधिनां यानविरोधिनां B. Ca.—l. 17. (14, 4.) सतां B. Ca. सति A.—l. 24. (14, 5.) असंभक्तं तक्षिवासाधारणं B. Ca.

P. 718. l. 9. (15.) A 2. Ca add आश्वं after अहनि, and Ca omits आश्वशस्त्रं.—P. 719. l. 23. (15, 5.) सहायार्थं A 2. संयामार्थं B. Ca.—P. 722. l. 27. (15, 15.) अन्नस्य to चतिकांमेन left out in Ca and given arbitrarily in B, which also adds a Commentary instead of चक्षुः.—P. 723. ll. 4 and 5. (15, 16.) गुग्गुलादि A 2 pr. m. Ca. गुग्गुलादि A 2 sec. m. गुग्गुलादि B. गुग्गुलादि Bm.—गुग्गुलू A 2 pr. m. Ca. Ait. Br. गुग्गुलू A 2 sec. m.

P. 724. l. 2. (16.) यद्गुप्तका A 2. Ca. यद्गुप्तका Anukr. Paribh. 4, 7 (so also Colebrooke's MS.).—l. 11. (16, 1.) यद्वा यद्वाणां Ca. यद्वा देवयद्वाणां A.—l. 12. मनुष्ये omitted in B. Ca.—l. 16. (16, 2.) सुत्तानिर्वा जिह्वाभिः A 2. सुत्तिनिर्जिह्वाभिर्वा Ca. जिह्वाभिः B.—l. 24. (16, 3.) आर्चयेन B. Ca. दिवेन A 2. जयेन M 1. Cf. Rv. Bh. VI. 54, 1; X. 32, 7.—Ca omits all from हि to the beginning of the next verse. B inserts सन्तु after वेत्स, Bm has वेत्स हि जानासि सन्तु.—P. 725. l. 6. (16, 6.) मरुधर्मः A. मरुधरहितः B. Ca.—l. 14. (16, 8.) *द्रष्टारं A. Ca ; B. Bm have सम्यग्दर्शनीयं सर्वस्य भासकं तेजः.—प्रचये ॥ प्रचये A 2. Ca. M 1; deest in B. Cf. Rv. Bh. III. 53, 2.—P. 726. l. 14. (16, 13.) उपयितं Taitt. S. उपयुतं A 2. Ca.—l. 17. (16, 14.) य उक्तगुण A. य उक्तः Ca ; deest in B.—l. 21. (16, 15.) कश्चिद्विः गुणं तसु तमेव त्वां चक्षुःस्यः सोऽपि हे अयि तसु तमेव त्वां समीधि A pr. manu. कश्चिद्विः सौति हे अयि तसु etc. A by corrections. कश्चिद्विः सौति हे अयि तसु तमेव त्वां समीधि Ca. B.—समीधि A. साधु B. Ca.—l. 31. (16, 16.) असुरिः A. Ca. अपरिः B.—Ca adds after शेषः the words यद्वा इत्या असुष दूरत एव इतरा असुर्यो निरः संतु ता चक्षुःस्यनिर्वाः.—P. 727. l. 9. (16, 18.) *सामर्थ्यं करोतु हे A 2. *सामर्थ्यं हि B. Ca.—l. 10. अथातः B. अथातः A 2. अद्यः अतः Ca.—l. 19. (16, 20.) B. Ca give only the second explanation, omit-

ting all from मकारिण to विद्यमानं.—l. 21. महिल्या ॥ महिल्या A 2.—श्रुत्वा A 2. श्रुत्वा B. Ca. श्रुत्वा च Bm.—P. 728. l. 14. (16, 25.) इच्छति ददातीत्यर्थः A. इच्छति ददातीत्यर्थः Ca. इच्छति ददातीत्यर्थः B.—l. 25. (16, 27.) चरीरणि B. Ca. चरातिणि A 2.—P. 729. l. 9. (16, 30.) काथापिमाहंति Ca. काथापिमाहंति A 2.—l. 10. चरन् Ca. जनं A 2.—P. 730. l. 5. (16, 35.) सुकोकल A. B. सुकोकलापि Ca.—l. 18. (16, 38.) आश्रयणं सुखं वा Ca.—चर्मार्ताः संतप्ताश्चा-
द्यामुपावच्छंति B. Ca. चर्मार्तास्तमुपावच्छंति A.—P. 731. l. 9. (16, 41.) हे अध्वर्यवो A 2 pr. m. हे अध्वर्यो A 2 sec. m. Ca. हे अध्वर्यादयो B.—l. 11. A 2 adds after समृद्धं the words of the Ait. Br., आ स्ते योगी to अपिरपि, which are quoted below.—P. 732. l. 1. (16, 45.) प्रकाशयस्व Bm. Ca. प्रकाशयस्व A 2. B.

P. 733. l. 26. (17, 2.) तद्वा न तत्सारमपि सोममपरित्यज्यन्त्यस्व B. Ca.—P. 734. l. 3. (17, 3.) सोमान्याया to मद्यतु from A 2 ; B has सोमान्याहि पिव स पीतः सोमः स्वा त्वा एव मंदतु मद्यतुं करोतु, and thus has also Ca, only omitting स्वा and एव.—l. 14. (17, 4.) प्रवृद्धं A 2. वृद्धं B. Ca.—विमवतं A 2. विमवतं B. Ca.—l. 22. (17, 5.) अविशालितं from B. Ca.—l. 28. (17, 6.) प्रज्ञया A. प्रज्ञया B. Ca.—l. 29. गोभ्यः । तादृजं चतुर्थी । Ca.—P. 735. l. 15. (17, 8.) प्रवृद्धं A 2. B sec. m. वृद्धं B pr. m. Bm. Ca.—l. 23. (17, 9.) धुनाक्षिप्वाक्षि (ति added in B) लदीयाद्व्यात्स्वस्त्राक्षीयाकन्योः क्रोधाच्च नियसा भयेन द्विता द्विधा द्विः प्रकारेण कामेन मनसा च अपानमत् Ca and B pr. m. Bm. Instead of कामेन, which Ca seems to read, though the मे is not quite distinct, B. Bm have काक्षेन. The reading of A, which has been adopted in the text, has been inserted by a later hand on the margin of B.—P. 736. l. 10. (17, 11.) पुंयन्तु A 2. यन्तु B. Ca.—l. 11. आध्वनीयाख्यानि B. आह-
वनीयाख्यानि A. Ca. Cf. Rv. Bh. VIII. 94, 5.—अगच्छन् ॥ गच्छन् A 2. B. Ca.—l. 20. (17, 12.) पंचा B. पंचा Ca. पंचान् A 2.—प्रवक्षान् A 2. प्रवक्षान् B. Ca. प्रवक्षान् Bm.—P. 737. l. 12. (17, 15.) शतहिमाः शतं संवत्सरान् left out in A 2.

P. 737. l. 23. (18, 1.) वातेवीतं ॥ वातेवीतं A. Ca.—l. 30. (18, 2.) From एको मुखः to कीदृशः omitted in Ca. B. Bm ; but at the end of the verse after तद्वा B pr. m. and Bm add अवनः श्रुत्वा आवयिता मानुषीणां मनोः संबंधिनीनां छष्टीनां प्रजानां एकः मुखः सहवा सहायवान् अवयत्, after प्रजानां the margin of B has यजमानानां अवनः अभिमता वामवत् आसीत्, and the last words are corrected into सहावा वजवान्, apparently from an A MS.—P. 738. l. 2. पुनस्तृती to पुनः omitted in B. Ca.—l. 12. (18, 3.) ॐ अस्ति स्विन्वस्ति etc. यद्वा नास्ति स्विन्वस्ति तद्वा Ca. ॐ अस्ति स्विन्वस्ति किंस्विन्नवति नास्ति स्विन्वस्ति तद्वा B.—l. 19. (18, 4.) तुरतः अक्षान् हिंसतः B. Ca. तुरतः श्रुत्वा हिंसन् A.—श्रुत्वा हिंसितुर्बलवतो वा A 2. B sec. m. हिंसितुः B pr. m. Bm. Ca.—l. 27. (18, 5.) सुखसोतुं Ca. सोष A.—P. 739. l. 21. (18, 8.) Some Pada MSS. read औत्थाय ; the Samhitās and Commentary औत्थाय. P3 has औत्थाय.—l. 24. श्रयथाय A 2 with corrections. श्रयथाय B. Bm. यथा च Ca.—P. 740. l. 3. (18, 9.) अहि Ca. B ; deest in A.—अध्वकर्मा Ca. अर्धकर्मा A ; deest in B.—l. 8. (18, 10.) यथापिः from B. तथापिः Ca.—l. 11. अध्वनयत् पुष्टे गर्जनस्य शब्दं A. अध्वनयतामुष्टेनस्यशब्दं गर्जनं Ca. अध्वनयत् उष्टेनस्यशब्दं गर्जनं B.—l. 18. (18, 11.) वज्रभिः वज्रवहैः A. In Ca all is left out after तुविवायेभिः to आहर्तेन्द्र. B has तुविवायेभिः वज्रभिः यजमानैः हे पुष्टत वज्रभिः आहर्तेन्द्र.—l. 20. अदेवः अस्ति B. अदेवस्ति A. Ca.—P. 741. l. 18. (18, 14.)

वाधिताय A 2. वाधिना Ca. वाधिताय वाधिना B.—l. 19. तनयाय च A 2. तयायचविचवि Ca. जीवनाय B.

P. 742. l. 7. (19, 1.) अहिंसनीयः A. अहिंसितो चः B. Ca.—l. 15. (19, 2.) प्रवृत्तं A 2. मुत्तं प्रवृत्तं Ca. मुत्तं B.—l. 16. वर्धति B. अवर्धयत A. वर्धयति Ca.—l. 31. (19, 4.) जनवद्याः पापरहिताः A. जनवद्याः अवसरहिताः Ca. Bm. जनवसरहिताः B.—P. 743. l. 7. (19, 5.) पद्याः श्रोतृणां हि राघो A. पद्या श्रोतृणाहितानि राघो Ca. पद्या श्रोतृणाहितानि राघो B.—P. 744. l. 14. (19, 10.) श्रोतृवीर्यशोभिः A 2. श्रुतिमद्भिः B; deest in Ca.

P. 745. l. 28. (20, 2.) दिवे सूर्यायिव A 2. दिवे । सूर्यायिव Ca. दिवो न सूर्यस्यैव B.—l. 29. सूयमाना देवता वसवतीत्यर्थः A 2. सूयमानानां देवानां वसवती भवतीत्यर्थः Ca. सूयमानानां देवानां वसवतीत्यर्थः B. सूयमानानां वसं भवतीत्यर्थः Bm.—l. 31. तद्वत्तं बधाधीति A 2. तद्वत्तवद्बधाधिति Ca. तद्वत्तवद्बधाधीति B.—P. 746. l. 5. (20, 3.) पुरीषां A. असुरपुरीषां Ca. असुराणां पुरीषां B.—l. 13. (20, 4.) अवतिर्कार्यार्थाच्छंदो विहिंवः Ca after दशोद्यते.—l. 15. अपद्रवन् ॥ अपद्रवन् A 2; deest in B. Ca; Ca has अपद्रव्यत्वायंत पश्यतेइं रूपं.—l. 16. कुत्सस्य श्वोः B. Ca. श्वोः A 2.—l. 17. अपि न A 2. अपि B. Ca.—l. 24. (20, 5.) सारथिभूताय A. सारथिभूताय Ca. सुताय B. सुताय Bm.—P. 747. l. 1. (20, 6.) आहरत B. आहर A 2. Ca.—l. 2. सायं सपद्य A 2. सायं सपद्य B. सायं सप Bm. सायं सपद्य Ca. Colebrooke's text MSS. have सायं, so far as it is possible to distinguish च from छ in MSS. Cf. Rv. X. 48, 9; Tāndya Br. 25, 10, 17, where सायो is explained by सपद्युचः.—l. 17. (20, 8.) एवंचनं ॥ एवंचनं A. B. Ca.—P. 748. l. 12. (20, 11.) श्रुतिः B. श्रुतिं A. Ca.—l. 18. (20, 12.) धुनिर्नामासुरो वासु नि० A 2. धुनिर्नामासुराय पशुनि० Ca. Bm. धुनीनामासुराय पशुनि० B.—l. 20. तिष्ठन्ती A 2. तिष्ठन्ता Ca. तिष्ठन्तं B.—l. 21. स्वसि चेतसि B. स्वसि चेतसि Ca; deest in A 2.—l. 23. (20, 13.) सुन्वद्भी० S 1. S 3. P 2. सुन्वद्भी S 2. सुन्वत् P 1.—l. 26. त्वत् A 2. कृत्वा B. Ca; B inserts त्वत् after अस्वापयः.—l. 29. पत्नवान् ॥ पत्नवान् A. B. Ca.—l. 30. तस्यै जघंच A 2. च ततंच B. Ca.

P. 749. l. 17. (21, 2.) वज्रवंचनस्य ॥ वज्रवंचनस्य A 2. Ca; deest in B.—l. 24. (21, 3.) प्रकाशयत् from B. Ca.—P. 750. l. 1. (21, 4.) विभूतिमहत्वात् A 2. विभूतिमत्त्वात् Ca. विभूतिमत्त्वात् B.—l. 2. मनसे चेतसे A 2. मनसा चेतसि Ca. मनसे चेतसि B.—l. 25. (21, 7.) क्षिरो A. B. Ca.—P. 751. l. 2. (21, 8.) अभिकामने A. अभिकामचरे Ca.—l. 11. (21, 9.) पुरंधियं ॥ पुरंधियं A; deest in B. Ca: cf. Rv. Bh. I. 116, 13.—l. 26. (21, 11.) मदीया वाचः श्रुतिरूपाणि वचांसि A 2. Ca. मदीयां वाचं श्रुतिरूपां B. Sāyana may have read वाचः, but it is also possible that he explained वाचं by the plural वचांसि with vakānavyatyaya.—l. 27. From अपिनिष्ठाः to मनु left out in Ca; B has अपिनिष्ठाः अपिसुखाः अतसापः सत्वभावः आसुः बभूवुः ये देवाः, Bm has the same, but it inserts अपि to बभूवुः after श्रुतिरूपां.

P. 752. l. 23. (22, 2.) The Commentary to this verse is left out in P, C 2, and added at a later time in A 2, apparently from Ca. The same happens in VI. 22, 9.—P. 753. l. 1. (22, 3.) वज्रयशो Ca. वज्रयशोः A 2. M 1. Cf. Rv. Bh. VI. 68, 6; VII. 5, 9; II. 40, 4; IV. 29, 5; VI. 50, 11.—l. 2. वराहानिरहितः ॥ वराहानिरहितः A. वरारहितः B. Ca.—l. 26. (22, 6.) चनेन B. Ca. अथा चनेन A, which omits अथावन्वा before जायया.—l. 27. वि द्यः Bm. वद्यः A 2. Ca; deest in B.—l. 29. वि द्यः Bm.

अथः A 2. Ca. अथः B.—P. 754. l. 11. (22, 8.) A reads अंतरिक्षा. B. Ca and all the MSS. of the text, also the Samhitā text given in A 2, have अंतरिक्षा.—l. 26. (22, 10.) संयतीं ॥ संयति A. संयती Ca.—P. 755. l. 3. (22, 11.) प्रकृष्टेन A 2. प्रकृष्टे B. Ca.—l. 4. देवस्य न वरते A 2. देवस्य वरते Ca. देवी न देवस्य त्वं वरसे B.—l. 5. अज्ञानमयः ॥ अज्ञानमयः A. अज्ञानमयः B. Ca.

P. 755. l. 14. (23, 1.) महति added from B. Ca, which leave out बृहति.—l. 26. (23, 2.) अपारयः ॥ अपारयः A pr. m. अपारयः A sec. m. अपारयः Ca.—P. 756. l. 25. (23, 6.) From ब्रह्माक्षि to तावत् omitted in B. Ca.—वर्धनानि A 2. वर्धितानि Ca. वर्धनानि ब्रह्माक्षि वर्धितानि B, which also adds ब्रह्मे before कल्पितवा, and सुते सोमे after अपि च.—l. 28. रांद्या रांद्याक्षि A 2. रांद्या रांद्याक्षि Ca. रांद्या रांद्याक्षि B. रांद्या रांद्याक्षि Bm. The sign ञ् in these MSS. can be read drya as well as dya; the ञ् in रांद्याक्षि and the rest, shows, that in all the MSS. the sign was meant for द्या. It is only possible to read रांद्या in S 3. P 3. A 2 text. Of the Bodleian MSS., Wilson 434 has रांद्या, in Wilson 436 and Wilson 440 it can be read रांद्या as well as रांद्या. Aufrecht (2nd ed.) has rāndyā. Cf. the Petersburg Dictionary, s. v. रांद्या.—P. 757. l. 5. (23, 7.) अभिविश्व A. उपविश्व B. Ca.—उच्च विस्तीर्ण B. Ca. उच्च विस्तीर्ण Bm; left out in A 2.—l. 12. (23, 8.) प्राप्नुवन्तु ॥ left out in A. B. Ca.—l. 13. हे पुत्रस्त वज्रमिराहतेन्द्र A 2. Ca. पुत्रस्त वज्रमिराहतेन्द्र B. Bm. It is hard to say whether B has the original or a corrected reading.—सोचाक्षि प्राप्नुवन्तु B. Ca. सोचाक्षि आ यन्वाः आवच्छन्तु A.—l. 27. (23, 10.) यः चयदीचरो B. य इचतः ॥ ईचर Ca. चय ईचरो A. All the MSS. of the text have चयत्.

P. 758. l. 22. (24, 3.) अतिरिच्यते B. Ca. प्ररिच्यते A.—l. 30. (24, 4.) वज्रकर्मन् A. वज्रकर्मन् B. Ca.—l. 31. यथा by conjecture.—P. 759. l. 1. यच नियतेः ॥ यच नियतेः Ca. B. यच नियते A.—l. 2. From वत्सानां to श्रूणां left out in Ca. सुदामन् सुदु श्रूणां बंधक B, proprio motu.—l. 15. (24, 5.) मिषादयोऽप्यस्य स्वः A. मिषादयोऽप्यस्य Ca.—l. 16. कृते इति ॥ कृताविति A 2. Ca. Cf. Br̥haddevatā V. 838 : प्रोतयेनम इति वैश्वदेवावृषी नु ते.—P. 760. l. 7. (24, 8.) वज्रनुषाः A. वज्रगयाः Ca.—l. 8. सुगमनाः A sec. m. असुगमनाः A pr. m. असुरागमनाः B. Ca.

P. 761. l. 17. (25, 3.) उद्युक्ता A 2. तद्युक्ता B. Ca.—l. 18. हीनानि A. दीनानि B. Ca.—l. 26. (25, 4.) युधि B. युधि A 2. युधा Ca.—P. 762. l. 14. (25, 6.) अचक्षता (Bm only) अचक्षती अचोचक्षती B.—l. 15. तंतस्य A 2. तंस Ca. तंतस् Ganap. 37, 20.—l. 25. (25, 8.) वृषघ्नो MS. वृषहृदि A 2. Ca.—P. 763. l. 9. (25, 9.) ते गृहंतः B. त्वं त्वः ॥ गृहंतः Ca. ते त्वतः गृहंतः A.

P. 763. l. 18. (26, 1.) मूरसाता मूरसाती A 2.—l. 27. (26, 2.) प्रतिपाद्यते ॥ प्रविभाजयति Ca. प्रतिपाद्यत A; deest in B.—P. 764. l. 11. (26, 4.) अहन् Pada, B. हन् A 2. Ca. Bm.—l. 19. (26, 5.) चः Pada, A 2. चकः B. Bm. Ca.—l. 20. यत् is not explained in A. Ca; B has सत्कर्म instead of तत्कर्म.—l. 23. Before अती B. Ca insert हे इन्द्र त्वं आनिः.—l. 29. (26, 6.) हे इन्द्र A 2. हे मूर त्वं Ca. हे मूर इन्द्र त्वं B.—P. 765. l. 14. (26, 8.) प्रातर्दनी Ca. प्रातर्दनी A. B.

P. 766. l. 18. (27, 4.) तस्य शिवः B. Ca. शिवः A 2.—l. 19. यत् before यथात् deest

in A. Ca. इत् युष्मात् यस्मात् बन्नात् B. यत् युष्मात् यस्मात् बन्नात् Bm.—l. 29. (27, 5.) प्राग्माने A. पूर्वमाने B. Ca.

P. 767. l. 26. (28.) चांख्य Ca. चांख्य A 2. See Anukr. M. p. 22.—P. 768. l. 3. (28, 1.) प्रजावती: प्रजावत्यः संततिसहिता: पूर्वी: वज्रः इंद्राय इंद्रार्थं उपसः उपःकानान् प्रति दुहाना: होगध्नः क्षुर्भवेयुः B. प्रजावती: प्रजावत्यः संततिसहिता: क्षुर्भवेयुः Ca. प्रजावती: प्रजारदोहमाना भवेयुः A pr. m. प्रजावती: प्रजावत्यः सहिता: दो A in marg.—l. 10. (28, 2.) अपि तु A. अपि च B. Ca.—l. 29. (28, 4.) रेणो: B. Ca. रेणुकस्य रेणो: A.—l. 31. प्रदेशं B. प्रवेशं A. Ca.—P. 769. l. 5. (28, 5.) छदेरिदं रूपं Ca after यच्छतु.—l. 6. संश्रयणत्वात् A. संस्त्रियमाणत्वात् B. Ca.—l. 14. (28, 6.) क्षेहयय after मेदयय B. Ca.—आध्यायनं कुर्वत B. Ca. आध्यायं कुर्वय A.—अग्नीरं चिदमंगलांगमपि B. Ca; deest in A 2.—l. 16. यागपरिषत्सु A. गपरिषत्सु Ca. परिषत्सु B.—सर्वेदीयत A. Bm. सर्वे दीयते Ca. सर्वे दीर्यत B.—l. 21. (28, 7.) वत्सामिर्युक्ता A 2. वत्सामियुक्ता B. Ca.—भवतेति B. भवन्तीति A. Ca.—l. 22. तटाकादौ A 2. तटागादौ B. Ca.—l. 23. भवत ॥ भवत् A 2. भवेत् Ca. भवेयुः B.—l. 24. मा परिवृज्या: and न परिहरतु A.

P. 770. l. 12. (29, 1.) यंत: गच्छंत: अणु Ca.—l. 21. (29, 2.) व्यत्ययेन Ca and A 2 marg. after ह्ये.—इतर्यं ॥ इतेर्यं A 2. Ca.—l. 22. वर्तमाना रायः ॥ वर्तमानान् रातयः Ca. वर्तमानान् हिता रायः A.—l. 24. अभिवर्षति ॥ अभिवर्षति A. अभिवर्षयति Ca.—l. 25. सिध्यति आयस्यति A. सिध्यति आग्नीयति Ca. मिमिषु: B.—P. 771. l. 9. (29, 4.) मिश्रतमो A 2. मिश्रिततमो Ca. मिश्रिततमो B. मिश्रितमो Bm.—l. 31. (29, 6.) हिनक्षु A. हंतु B. Ca.

P. 773. l. 16. (31.) पृष्यस्य ॥ पृष्य A. Ca.—l. 18. रयिपते रयीणां A 2. Ca; deest in Âsv.—P. 774. l. 1. (31, 2.) आ अज्मन् B. अज्मन् A 2. Ca.—l. 7. (31, 3.) युध्यमानं B. Ca after कुत्सेन.—l. 8. सहाध्यायार्थं ॥ सहायार्थं A 2. B. सहार्थं Ca.—l. 9. दन्ध ॥ दश A 2. Ca.—l. 12. तत्सहाध्यायार्थं ॥ तत्सहायार्थं A 2. तत्सहार्थं Ca.

P. 775. l. 14. (32, 2.) प्राकाशयत् ॥ प्रकाशयत् A 2. B. Ca.—बलेन स्थापितं पर्वतं A. बिलेन स्थापितं Ca. बिले स्थापितं B.—l. 16. गृणानः सूयमानः is inserted in B after चंविरोमि:—बलस्य मृष्टिः A. बलचङ्गि: Ca; left out in B.—P. 776. l. 2. (32, 4.) यडवानि: ॥ प्रजानि: B. यडवानि A. यडवानि: Ca.

P. 776. l. 28. (33, 2.) अस्त्रापयः after अशायय: Ca.—P. 777. l. 3. (33, 3.) तान्वक्ष्यमाणानुमयान् B. Ca.—दिप्रकारान् after उभयविधान् Ca.—l. 23. (33, 5.) गोपतमा: is not explained in A. गवां सत्कृततमा: B. गवां सत्कृतसा: Ca. गवां संमङ्कृतमा: ?

P. 778. l. 19. (34, 3.) भृशं खिद्यते A. शक्यते Ca; deest in B.—l. 20. वर्धयंत्यो from B.—l. 33. (34, 4.) Sâyana takes सं यत् as a participle from सं इ.

P. 779. l. 24. (35, 2.) Ca omits all from संक्षेपये: to संयमान्. B gives a different explanation, नीयसि संहरे: त्वं आजीन्, which is in Bm नीयसि संहरे: यावये: आजीन्.—P. 780. l. 3. (35, 3.) आत्मनि योजये: B. Ca. आत्मना नियोजये: A.—l. 9. (35, 4.) आह्लादयन्ती: A. आह्लादिता: B. Ca.—l. 11. From शोभनदीप्रयो to शोभनदीप्रियुक्ता left out in Ca; B has सुषयः शोभनदीप्रियुक्ता: यवस्था: स्वादुकराश्च संतु.

P. 781. ll. 5, 7, and 11. (36, 2.) वृजन्ति S 1. S 3 sec. m. P 2. P 3 sec. m. A 2 text and Comm. Ca. वृजन्ति P 1. P 3 pr. m. S 2. S 3 pr. m. B.—l. 9. वीरकर्माकर्तुं A 2. वीर-कर्मणे कर्तुं B. Ca.

P. 782. l. 7. (37.) अर्वाययं A 2. Ca. अर्वाय Anukr.—l. 14. (37, 1.) स्वः सुतु वरवीयं

A. B. Ca. सुहृदशीयं is the usual explanation.—गुणवातं B. Ca. आतं A.—l. 24. (37, 2.) दीप्तिः A 2. दीप्ति Ca. दीप्ति B.—P. 783. l. 2. (37, 3.) पुर्वे ॥ पुर्वे A. The passage is left out in Ca, which has only सोमसपथं वहिपुरित्यर्थः; B has the same, but adds कीदृशा ज्ञायाः वायोः वि हस्तेत् वाद्योर्गमनमतिक्रमेत् यथा तथा गच्छतः ॥.—l. 11. (37, 4.) विनाश-यसि from B. Ca.—l. 18. (37, 5.) शातयिता A 2 sec. m. B. Ca. शातयिता A 2 pr. m. A more usual explanation would be सादयिता.

P. 785. l. 7. (39, 1.) शेषस्य from B. Ca.—l. 16. (39, 2.) युक्तस्य ॥ च युक्तस्य A 2. च युक्तानः युक्तस्य B. Ca.—l. 17. अभि योधत् B. प्रति योधत् A 2. Ca.—P. 786. l. 4. (39, 4.) सुहृदशीयस्य A 2. सुहृदशीयस्य B. Ca.

P. 786. l. 25. (40, 2.) Âsvalâyana gives the whole Pâda (अस्य to इन्द्र).—P. 787. l. 1. अपथं Ca. अथयं A.—l. 8. (40, 3.) सम्यग्निधनेः Ca before दीप्ति.—l. 23. (40, 5.) पारणे A. Ca. पारणे B. पारणे (पारणे ?) Bm.—यद्यदि यद्य B. Ca.

P. 788. l. 30. (41, 4.) उपागच्छ तेन B. Bm. उपागतेन च Ca. उपगतेन च A 2.—P. 789. l. 9. (41, 5.) प्रजासु from B.

P. 789. l. 25. (42, 2.) B gives again the complete Commentary in this and the next verse. The following verses are in part complete, in part abridged. From VI. 44, 6, however, it gives the complete Commentary, omitting only the Viniyogas, which, however, by and by are given again. As formerly, it agrees more with A than Ca; while Bm henceforth closely agrees with Ca.—l. 29. अजेर्गत्वर्थात् मावसाधन B. अजेर्गत्वर्थः। तमावसाधना। Ca. अजेर्गत्वर्थाभावसाधन A.—l. 30. अथ आह A. B. अथवाह Ca.—P. 790. l. 1. (42, 3.) Bm has इन्दुभिः समुतेन जनक्षेदयितुभिः सोमेभिः etc.

P. 790. l. 24. (43, 2.) सुतमभिषवो A 2. सुतमभिषुतो Ca. अभिषुतं B.—l. 30. (43, 3.) Ca gives as the beginning of this verse, अथ तृतीया। यद्य या अंतरिति।; but this is followed by the Commentary to the 4th verse: exactly the same occurs in B and Bm, but the latter adds after अतस्तं पिब, हे इन्द्र यद्य सोमस्य etc., giving its own Commentary on verse 3.—P. 791. l. 4. (43, 4.) पानेन A 2. अग्नि B. Ca.

P. 792. l. 5. (44, 4.) अनुयाहके A. अनुयाहके Ca. Bm; deest in B.—l. 17. (44, 6.) विश्वार्थत A. B. विश्वार्थ Ca. विश्वरथीयं Bm.—l. 19. यक्षिंवेद्रे ॥ यक्षिन् वेद्रे A. यक्षिंवेद्रे B. Ca.—P. 793. l. 5. (44, 8.) आत्मीयं B. आत्मीयं च A. आत्मीयं च Ca.—l. 15. (44, 9.) वमय यदा etc. A 2. B. अथ यदा etc. Ca. रथ ॥ Bm.—P. 794. l. 27. (44, 14.) B has only the second explanation, Bm as usually only the first.—P. 795. l. 24. (44, 17.) अनेन सोमेन B. अनेन सोमेन A 2. मानेन सोमेन Ca. Bm.—l. 25. अभिवेशान् A 2. अभिवेशान् अक्षान् B. Ca. Bm.—P. 796. l. 17. (44, 20.) सिंचतः चरतः Ca.—l. 18. आतस्तुः आतिष्ठत A 2. आतस्तुः आतिष्ठतः B. अस्तुः आस्तितवतः Ca. अत अस्तुः आस्तितवतः Bm.—l. 26. (44, 21.) वृषा वृषासि हविर्भिः A 2. वृषा हविर्भिः B. वृषा वृषासि हविर्भिः सिंचसि Ca. वृषा असि हविर्भिः सिंचसि Bm.—P. 797. l. 5. (44, 22.) धनस्य B. साधनस्य A 2. साधन Ca.—l. 17. (44, 23.) सूर्योऽंतर्ज्योः ॥ सूर्योऽंतर्ज्योः B. सूर्योऽंतर्ज्योः A 2 pr. m. सूर्योऽंतर्ज्योः A 2 sec. m. Ca.—l. 26. (44, 24.) हेतुर्मन्त्रि B. हेतुर्मन्त्रि A. मर्महेतुर्भिः Ca. मर्महेतोर्भिः Bm. Cf. Rv. Bh. VIII. 2, 5 and 7.—l. 28. तं मन्त्रे Bm. तमन्त्रे Ca. तं मन्त्रे A 2. B.

P. 797. l. 34. (45.) अतिनिष्ठत् B. अतिनिष्ठत् A. Ca. Bm.—l. 35. पादनिष्ठत् A.

B. Ca. शु Bm.—अतिनिवृत्त A. शु B. Ca. Bm. The Anukramanī has शु.—P. 799. l. 2. (45, 6.) अक्षयं । अक्षयं A. B. Ca.—P. 800. l. 4. (45, 13.) तंतव । तंतवाय A. तंतवाय B. तस Ca. Cf. Bv. Bh. VI. 18, 6; Ganap. 37, 20.—l. 26. (45, 18.) अमि from Bm.—P. 801. l. 20. (45, 23.) सीमचं । सीं च A. सीं A 2 sec. m. B 2. श्री इमा B 1; left out in Ca; Bm adds चं (meant for सीं) पूरणः at the end.—P. 802. l. 1. (45, 25.) अक्षयं । अक्षयं A 2 pr. m. अक्षयं A 2 sec. m. Ca. अक्षयं B.—l. 7. (45, 26.) अक्षयं B. Bm. मापयितुं A. Ca.—l. 20. (45, 29.) त्वां from B.—l. 29. (45, 31.) Ca has in the margin, written by a later hand, वृत्तुर्नाम राजर्षिः काष्ठित्. A 2 also has in the margin राजर्षिः, marked to be inserted after नाम.—l. 30. विजने Ca. Bm. Manu. निर्वने A 2. B.—The Calcutta edition of Manu reads अक्षोः, the Bombay editions वृद्धोः instead of वृद्धोः, but Jolly reads वृद्धोः. See M. M., History of Ancient Sanskrit Literature, p. 494.—महायज्ञः A 2. B. Ca. महातपाः Manu.—P. 803. l. 1. कृषे Ca. A. Bm. कृषे B.—जातिता A. B. ज्ञानतो Ca. Bm.—l. 11. (45, 33.) तत्तं । तत् B. A. शूनं Ca. तं Bm.—l. 13. धनस्य वा A; deest in Ca. धनस्य वादौ B.

P. 803. l. 25. (46, 1.) यथायः । यथायः A. B. यथायः Ca.—P. 805. ll. 6-7. (46, 6.) पिश्वानि A 2. B. Bm. पिश्वानि Ca.—पिश्वानि A 2. Bm. पिश्वानि B. Ca.—l. 21. (46, 8.) राजनि A. B. जने Ca. Bm.—P. 806. l. 2. (46, 9.) अक्षयं । सर्वमेरितुं च A. सर्वमेरितुं B. प्रेरितकुम्भत् Ca; omitted in Bm.—l. 9. (46, 10.) अंतमो अंतमो Ca.—l. 16. (46, 11.) यथादा before पर्ययः A. B. Ca. Bm, but Bm leaves it out after वाता.—P. 807. l. 1. (46, 13.) महतो धनस्य from Ca.—l. 2. प्रेरयसि Ca. Bm. प्रेरयेः A; wanting in B. Again, in the next verse B has प्रेरयेः corrected in B 2 to प्रेरयसि, and the second time प्रेरयसि. A has प्रेरयेः and प्रेरयसि; Ca प्रेरयसे and प्रेरयसि; in Bm it is wanting.—l. 12. (46, 14.) यहीतये A. गृहीते Ca. Bm. गृहीता गृहीते B.

P. 808. l. 13. (47, 3.) अक्षयं etc. Cf. Sat. Br. I. 5, 1, 22.—P. 809. l. 7. (47, 6.) आसिंचस्य A 2. B. आसिंचस्य Bm. Ca.—सर्वेद्रं हि A. सर्वेद्रं B 1. सं च हि Ca. Read पूरणस्य सर्वेद्रं हि?—P. 810. l. 30. (47, 12.) अक्षयं A. B. Ca. Bm; probably to be corrected into अक्षयं.—P. 811. l. 5. (47, 13.) तद्विषयं Bm. Ca. विषयं A 2. B.—l. 15. (47, 14.) उक्षयि बद्ध B. Ca. Bm. In A 2 the whole passage is wanting. बद्धनि?—l. 17. अप-
यार्थान् । अक्षयार्थान् A. B. Ca. Bm, and again अक्षयार्थान् A. B. Ca.—P. 812. l. 4. (47, 16.) पूर्वमपरं । पूर्वत इत्येवं A. पूर्वं । त इत्येवं B. पूर्वत इत्येवं Ca; Bm has अक्षयमर्थं पूर्वमपरं परस्परं.—अक्षयार्थान् B. Ca. Bm. अक्षयार्थान् A 2.—l. 5. अक्षयार्थान् from B.—l. 22. (47, 18.) प्रतिनियतदर्शनाय A. नियतं Ca. Bm. प्रतिदर्शनाय B.—P. 813. l. 7. (47, 19.) From पक्षः to अक्षोः left out in Ca. Bm.—l. 16. (47, 20.) निर्वनं B. Ca. Bm; deest in A 2.—l. 17. नोक्षान् (नाक्षात् P. C 2) अतः सापि रचतु A. अक्षान् अतः । कारणात् हे वृहं etc. Ca. Bm; left out in B.—l. 18. प्रवेद्यः Ca. प्रवेद्य A. प्रवेद्य B. Bm.—P. 814. l. 3. (47, 22.) प्रायच्छत् B. प्रायच्छत् A 2. प्रायच्छति Ca. Bm.—l. 15. (47, 24.) तद्वद्वन्ति A 2. Ca. तद्वद्वन्ति B. Bm.—P. 815. l. 9. (47, 27.) इन्द्रो वृषाय etc. Cf. Taitt. S. VI. 5, 1, 1, and V. 2, 6, 2.—l. 16. (47, 28.) श्रीमन्मामी । श्रीमन्मामिचं A. B. Ca. Bm.—l. 28. (47, 29.) अक्षयं from Bm.—l. 31. अक्षयः A. Ca. अक्षयः B and Nir. Roth. Nir. SS. has अक्षयं in the text, but अक्षयं as var. lect.

P. 816. l. 27. (48.) माह्वोऽन्वा A 2. Ca. M1 after अनुवृत्. Cf. Anukr. M. p. 23.—
तृतीयो द्वादशक इति Anukr. Paribh. 7, 1. तृतीयो द्वादशकेति Ca. तृतीयो द्वादशको चष्टकेति B.
तृतीया द्वादशका त्र्यष्टकेति A.—P. 819. l. 17. (48, 8.) कर्तरि । कर्तारं A. B. Ca. कर्तरि Bm.—
l. 23. (48, 9.) सर्वत्र लोके A 2. अत्र सर्वत्र लोकस्य Bm. सर्वत्र लोकस्य Ca. लोके B.—P. 820.
l. 10. (48, 11.) यामाय B. Bm. यामाय A. Ca.—l. 20. (48, 12.) यांती and आगच्छती A 2.
याति and आगच्छति B. यांती and आगच्छति Ca. आयाती Bm.—P. 821. l. 9. (48, 15.) पूषकं
पोषकं from B. Bm.—l. 21. (48, 16.) दोद्रावेति । दोद्रावयति A 2. Ca. दोद्रावति: B.—
l. 28. (48, 17.) सखाभूते: A 2. B. सखिभूते: Ca.—l. 30. उतापि च Bm. उतापि B. मोत मा
च A 2. Ca.—P. 822. l. 14. (48, 19.) हि पूरण: B. Bm at the end.—l. 29. (48, 21.) वचं
वृचहं । वचं वृचहन् A 2. B. Ca. Bm.—P. 823. l. 6. (48, 22.) From सन्नदेव to सन्नदेवो only
in A 2, and partly in B.—l. 8. तप्तत: Bm. तत: A 2. B. Ca.

P. 823. l. 21. (49, 1.) उपलक्षणं A 2. B. *यार्थं Ca.—सर्वं B. Ca. सर्वस्य A 2.—l. 28.
(49, 2.) शिमुं सनं धयवदिति सहसो etc. Ca.—P. 825. l. 20. (49, 7.) P. C 2 have a lacuna
after धर्षितुमश् to वृष्वा तर्पयश् at the end of the 11th verse.—l. 29. (49, 8.) वचसा
वचसा Ca. Bm.—P. 826. l. 26. (49, 11.) नमस्तस्यं Ca. Bm. नमस्तस्यं A. B.—l. 27. देश-
श्चिचं A. देशश्चिच: B. Ca. Bm.—P. 827. l. 1. (49, 12.) ईरकाय B. मारकाय A 2. वीरकाय
Ca.—l. 2. बलिने A 2. बलाय B. Bm. बले Ca.—चिप्रगमनाय A. चिप्रगमिने B. Ca. Bm.—
l. 11. (49, 13.) पृथिव्यां संबद्धानि A 2. पृथिव्यां संबधात् B. पृथिव्या: संबद्धान् Ca. Bm.

P. 829. l. 1. (50, 3.) महो महत् Bm. बृहन्नहत् A. Ca. महत् B.—l. 8. (50, 4.) हतास:
Bm. आहतास: A 2. B. Ca.—l. 9. अहिंसिता: A 2. B. अहता: Ca. Bm.—l. 16. (50, 5.)
पोषको । पूषको A 2. प्रेषको Ca; deest in B. Bm. Cf. VI. 48, 15. The MSS. have
very often पूषको for पोषको.—l. 28. (50, 6.) प्रदेयात् Ca. प्रदेयात् B. Bm; left out in
A.—P. 830. l. 27. (50, 10.) परिचरणकै: A. परिचरकै: Ca. परिचारकै: B. Bm.—P. 831.
l. 6. (50, 11.) बद्रास्य A 2. सेंद्रास्य B. Bm. Ca.—l. 30. (50, 14.) जन्नरहित: A 2. B. जन्न-
रहित: Ca. Bm.

P. 832. l. 17. (51, 1.) *यो: प्रियं Bm. *यो प्रियं B. *योरिति प्रियं Ca. *योरतिप्रियं A 2.
M 1.—P. 833. l. 21. (51, 5.) वासयितारो A 2. निवास B. Ca. Bm.—P. 834. l. 6. (51,
7.) तच्च पापं मा कर्मा B. तच्च पापं कर्म Ca. तच्च पापं कर्म A 2.—l. 18. (51, 8.) अतस्तेन B. Bm.
यत A 2. Ca.—P. 835. l. 10. (51, 11.) चाम निवासभूमिं Ca. Bm. चां ता निवास तावृशा:
भूमिं B. चां भूमिं A.—l. 22. (51, 12.) जनं संघं A 2. जनसंघं B. Ca. Bm.—P. 836. l. 4.
(51, 14.) अदातारं A. B. आदातारं Ca. Bm.—अदनशीलं B. Bm. अदान A 2. दर्शन
Ca.—l. 5. आदानपर: A. Ca. Bm. अदान B.

P. 836. l. 29. (52, 1.) दियचुरास । इयचुरास B. Bm. इयचुराह Ca. इयचाह A.—
P. 837. l. 9. (52, 2.) स्वस्वाधि । स्वस्वाधि A. स्वाधि B. Ca.—l. 19. (52, 3.) दूष्यमाणान्
Ca. Bm. घृथ्यमाणान् A. दुष्यमाणान् B.—P. 838. l. 19. (52, 7.) निषका भवत A. उपविष्ठा
मवतु B 2. उपनिषथा भवतु B 1. उपविशत Bm. निषीदत उपविशत Ca.—l. 30. (52, 10.)
तस्मिंस्तस्मिन् A 2. तस्मिन् B. Ca. Bm.—P. 839. l. 10. (52, 12.) यथानुपूर्व्या A. B. Ca. Bm.—
l. 20. (52, 13.) अपिचिह्ना MS. जिह्ना A 2. B. Ca.—l. 26. (52, 14.) चित्तेऽव । चित्तेव
A. B. चित्तेव Ca. चित्तेन M 1.—P. 840. l. 5. (52, 15.) माया from B 2.—l. 6. अमार्था
from Ca. Bm.

P. 841. l. 8. (53, 3.) दातुमिच्छन्तं A 2. दातुमिच्छन्तं B. अदातुमिच्छन्तं Ca. Bm.—P. 842. l. 12. (53, 10.) यद्वा from Ca.

P. 843. l. 27. (54, 9.) तव Bm. ते A 2. B. Ca. M 1.

P. 844. l. 10. (55, 1.) Ca has after संगच्छावहे the remark यद्वा आवामित्यस्यावाचरोपि वामिति भवति । आवां सचावहे इति संबंधः ॥—P. 845. l. 1. (55, 6.) निनुमाः etc.: cf. Nir. VI. 3.

P. 845. l. 22. (56, 4.) सुतेद्र A. B.—यदुद्दिश Ca. यमुद्दिश त्वां A. यत् यमुद्दिश त्वां B. यत् त्वा त्वामुद्दिश Bm. It was probably यदनमुद्दिश.—l. 23. सु only in B. Bm.—P. 846. l. 3. (56, 6.) सर्वदा deest in B. Bm.

P. 846. l. 21. (57, 4.) इंद्रः after यद्यदा A. B. Ca. Bm; but Bm omits it before रितो.—रितो A 2. परितो Ca. रितः परितो Bm. रितोपरितो B.—l. 25. (57, 5.) इंद्रश्च after देवश्च by conjecture. B. Bm insert it at the beginning of the verse.—l. 30. (57, 6.) यथा before आकर्षति by conjecture.

P. 847. l. 1. (58.) वैश्वदेवश्च A. पौष्णश्च C.—l. 11. (58, 1.) प्रकाशिन ॥ प्रकाशिन Ca. प्रकाशे A. B.—l. 12. एवं after अन्यत् by conjecture. All from मुक्कृष्णतया to अहनी अहश्च is left out in B, from मुक्कृ to यजतं also in Ca.—l. 15. प्रकाशयिता A 2. प्रकाशयि B. प्रकाशयति Ca. Bm.—पूषन् from Ca. Bm.—l. 17. यन्नियं ते अन्यद्यन्नियं ते अन्यदिति वा A. Ca. यजतं ते अन्यद्यन्नियं ते अन्यत् B and Nir.—अहनी A. B. Ca. ते च Nir.—कर्मणा Ca. कर्मणी A. B. कर्म Nir.—च after सर्वाणि deest in B and Nir.—P. 848. l. 5. (58, 3.) ओतुत्सुका ॥ ओतुत्सुका Bm. Ca. ओतुत्सुका A 2. ओतुत्सुका B.—प्राह्वीत् ॥ प्राह्वीत् A. B. Ca. Bm, a common mistake of the MSS.—l. 6. Sâyana mistook the voc. कृत for the nom. कृतः.—l. 14. (58, 4.) अश्विनोर्वरणाया A 2. B. अश्विनो वरणादयो Ca.—l. 16. वा deest in Bm. Ca.

P. 849. l. 4. (59, 2.) श्रूयते Ca. श्रूयते A. B.—l. 9. (59, 3.) संगती from B. Ca.—l. 18. (59, 4.) ओषं after ओप्रीतिकरं repeated in A. B. Ca. Bm.—l. 19. वाकं only in A, and struck out by a later hand in A 2.—l. 20. मन्वयः Ca. मन्वयः B. Bm. मन्वयः A.—The passage from Yaska is left out in B; Ca concludes with सुतेष्वित्यादि.—l. 21. तेष्पुतश्च वर्धयितारो न A; not in Nir.—l. 22. योऽयं ॥ अथ योऽयं Nir. ओषं A.—l. 30. (59, 5.) Some substantive is required after व्यापकान्; it was probably दिवसान्.—P. 850. l. 5. (59, 6.) पदानि अवयवभूतान् A 2. पदानि वचनभूतान् Ca. पदा चिंशत्पदानि वचनभूतान् Bm; wanting in B.

P. 851. l. 14. (60, 1.) वसुसमूहश्च Ca. Bm. वासयितव्यश्च B; deest in A.—P. 852. l. 12. (60, 5.) मृकृतिरुपदयाकर्मा, Nir. X. 16 has मृकृयतिरुप°, cf. ib. 15.—P. 853. l. 9. (60, 10.) तमीक्षिष्विति संबंधः Ca. Bm after करोति.

P. 854. l. 14. (61.) The Rig-vidhâna reads आचंतं, द्विजः । नित्यं जपेत्, and वाक्की.—P. 855. l. 2. (61, 2.) पारार्षी A. पारार्षी Ca; not in B, where all is left out from रथं नदीरूपा to the end.—l. 15. (61, 4.) क्रियायां from B.—P. 856. l. 6. (61, 9.) Ca. Bm have अतावरी उदकवती at the beginning of the verse, but omit from तथा to अति नयतु. A and B read अतावरीः, against the text. उदकवतः both in Ca and Bm shows that they also had originally अतावरीः.—l. 7. अति नयतु B. अभि नयतु A.—l. 8. इंद्रसीति Ca. इंद्रसः A. B.—l. 31. (61, 13.) यज्ञोभिः A. पशुभिः Bm. Ca; deest in B.—l. 32. वा from Ca.

ASHTAKA, V.—B, as before, gives only an extract of the Commentary from the beginning of the fifth Ashtaka. B1, however, is more complete; and as the two MSS. begin to differ, the various readings of each have been noted, where they seemed to be of importance.

P. 859. l. 13. (62, 1.) प्रसंती प्रभवती ॥ प्रसन्नवती प्रभुवती A. प्रसन्नवती B. Ca. प्रसवती B1.—चक्षिरन्विती ॥ चक्षिणी (twice) चक्षिरन्विती P. C2. चक्षिरन्विनी A; not in B1. B4. Ca.—l. 14. चर्चनीयमन्वसाधिः A. मन्वसाधिः B. चप्रगीतमन्वसाधिः Ca. B1.—l. 17. तमोनिवारणात् परि युयु ॥ तमोनिवारणात् पर्युयु Ca. B1. शान्त्युयु A.—P. 860. l. 5. (62, 3.) परिश्रवनाय C2. श्रायि A2. श्रायि B1. Ca.—क्रियतां A2. क्रियते B1. Ca.—l. 18. (62, 5.) शस्त्रीः B. Ca. शस्त्रिण B1; left out in A2.—l. 20. वसनशीली ॥ वसन A; deest in B4. वसनम् or वसानम् B1. वसानम् Ca. Cf. Un. I. 20.—l. 21. दर्शनीयौ A2. C2. दृशौ B1. Ca.—P. 861. l. 3. (62, 7.) रथाङ्गो A2. रथिनी Ca. रथिनी B1.—l. 23. (62, 9.) मध्यम् Ca sec. m. उत्तमम् A. Ca. B1.—l. 24. ननु before मनुष्याणां A and Ca, the latter giving श्यामिद्रोहात्म to मनुष्याणां in the margin. न तु B1. Ca sec. m.; not in P. C2.—द्रोहाधिनाम् Ca. B1. द्रोहाधिनाम् A.

P. 862. l. 26. (63, 2.) The words from नृहं रिषो to अक्षदीयं, with the exception of नृहं before रिषो, which is given by conjecture, are taken from Ca. B1 omits all from न हिंसात् अंतरः to न हिंसात्तया रचां.—P. 863. l. 3. (63, 3.) नृच पृच नच Ca. P. C2. नृच नच A. नच पृच नच नच B1.—श्रान्तीकृतवतः Ca sec. m. श्रान्तीकृतवतः Ca pr. m. श्रान्तिकृत B1. श्रान्तो कुर्वतः A2. श्रान्तिकुर्वतः C2. C4.—l. 16. (63, 5.) रचको वा B1. Ca. मचको A2. रचको C2. C4.—l. 17. अयितुं A. अर्थं Ca. श्रेयोर्थं B. अर्थं B1.—l. 18. प्रज्ञानामसु A2. C2. प्रज्ञाननाम् B1. Ca. See Naigh. III. 9.—l. 29. (63, 6.) सन्वपतन् B1. अनुपतन् A. B. Ca.—P. 864. l. 4. (63, 7.) संपर्चनीया Ca. संपर्चनी-त्पर्चनीया B1. संपर्चनीयो A2. C2.—l. 5. अनु प्राप्तर्जि B1. अनुपाम् Ca. अनु उपा A2. अनुपार्जि C2.—l. 10. (63, 8.) वा वां B1. वा वां Ca. वां युवां A2. C2.—l. 22. (63, 9.) रथानशान्वा A. पृथानशान्वा Ca. B1. P; left out in B4.—l. 23. अनुगुणान् B4. अनुगुणाः A. Ca. B1.—l. 31. (63, 10.) अचि C2. अचि A2. B1. Ca.

P. 865. l. 29. (64, 3.) श्रुण्वथा वाधते तथा C2. श्रुण्वि A2. B1. Ca.—P. 866. l. 13. (64, 5.) प्रीति C2. प्रति A2. B1. Ca.—l. 15. भवसि MS. बहसि A2. Ca; deest in B1 and C2.—या दर्शिता MS. या दर्शिना A2. B1. Ca; deest in C2.

P. 867. l. 1. (65, 1.) जीवतिः A2. C2. B1. Ca. Nir. has जिवतिः, but जी° var. lect. in Nir. SS.—l. 16. (65, 3.) हविषां दाचि C2. हवीषि मदाचि A2. B1. हवीषि प्रचि Ca.—l. 25. (65, 4.) नि बहच ॥ निर्वहच A2. B1. Ca. बहचा C2. Perhaps Sāyana read निः का for निष्.—P. 868. l. 12. (65, 6.) गतत्वं A2. B1. Ca. C2. गंतत्वं M1.

P. 868. l. 16. (66.) तुराधिति B1. Åsv.; deest in A2. C2. Ca. M1.—l. 23. (66, 1.) कर्म and विदुषे from P. C2. गच्छदसुवतं विकितुषे लोचि B1.—P. 869. l. 8. (66, 3.) सर्वज्ञाता ॥ सर्वज्ञाति A. Ca. B1. B4.—l. 9. भवनाय B1. सवनाय A. Ca. B4.—l. 16. (66, 4.) वर्तमानत्वात् A2. B1. Ca. वर्तमानानां C2. M1.—l. 17. तेषाम् C2. ताम् A2. नाम् B1. Ca.—l. 25. (66, 5.) उच्चारयंतः A. B. Ca. चारयंतः P. C2.—l. 27. श्विर्दानो A2. B1. Ca. श्विर्दानो M1. श्विर्दानो C2.—P. 870. l. 5. (66, 6.) एषु धेनु MS. धेनु A2.

B 1. Ca. तेषु C 2.—l. 22. (66, 8.) दीप्तस्त्राणि P. C 2. दीप्तस्त्राणा A pr. m. दीप्तस्त्रा A sec. m. द्योत दीप्तस्त्र B 1. दीप्तस्त्रास्त्रा Ca. दीप्तस्त्रास्त्र B 4.—P. 871. l. 1. (66, 9.) च ॥ इव A. Ca. इयात् P. C 2. इम B 1.—l. 2. रावपुद्व ॥ रावः पुद्व A. P. C 2. Ca. B 1; deest in B 4.—l. 14. (66, 11.) धावमानश्चविं A 2. धावमानं चविं B 1. Ca. धावमानश्चविं धावमानावुधं B 4.

P. 871. l. 29. (67, 1.) संयच्छतः C 2. संयच्छतः A 2. Ca. संयच्छः B 1.—P. 872. l. 11. (67, 3.) वा after सूयमानो A. Ca. B 1.—l. 12. द्यौ ॥ द्या द्यौ A 2. B 1. Ca. C 2.—l. 19. (67, 4.) प्रमृती B. प्रमृतांती A. Ca.—P. 873. l. 3. (67, 6.) सानुं C 2. सानु A 2. B 1. Ca.—l. 6. धासिरिति C 2. धासीति A 2. B 1. Ca.—l. 30. (67, 9.) यथेऽयवन्तो जनाः P. C 2. यथे यवः A. यथ यवः Ca. यथे B 4. यथे यज B 1.—l. 31. न यज्युक्ताः B 4. यज्युक्ता न A. Ca. B 1.—P. 874. l. 1. कुर्वन्त इ° MS. कुर्वन्ती A 2. कुर्वन्ती B 1. Ca; deest in C 2.—पुनन्तीति पुषाः । न पुषा अपुषा इत्यर्थः । P.

P. 874. l. 30. (68, 1.) नामान्यु B 1. Nir. नामान्यु A 2. नाम यु Ca. C 2 has नाम-बुद्धीति.—P. 875. l. 5. (68, 2.) Four leaves are wanting in A 2. The lacuna extends from this verse to VII. 1, 2. Consequently for this part A is represented only by P and C 2.—l. 7. सद्यिन् C 2. सद्यमेव B 1. Ca.—l. 23. (68, 4.) सुतिमिर्वर्धयति B. Ca. सुत्या वर्धति वर्धयति P; left out in C 2.—P. 876. l. 2. (68, 5.) प्रायित् P. C 2. प्रायित Ca. B 4. प्रायति B 1.—l. 22. (68, 8.) महतोयुं MS. महतो युं C 2. B 1. Ca.—l. 29. (68, 9.) सद्यजे आद्यया राद्यां शसकाय B. Ca. सद्यजोद्याद्यां शसकाय P. C 2.—P. 877. l. 2. शोचिषा तेवसा युक्तः P. C 2. B. Ca, omitting this, have शोचिषा दीप्या after द्यावापृथिवी.—l. 16. (68, 11.) पाचिषु B. Ca. पाचि P. C 2.

P. 877. l. 21. (69.) गायगारिर्देवता° Åsv. Comm. गायगारे देवता° Ca. गायगारिर्देवता° P. C 2. गायगारिर्देवता° Åsv. text. गायगारिर्देवता° B 1.—l. 30. (69, 1.) कर्मणो left out in B. Ca.—l. 31. सेवेद्यां ॥ सेवेद्यां P. C 2; left out in B. Ca.—P. 879. l. 1. (69, 5.) विश्वकामावे not in B. Ca.—l. 11. (69, 6.) सोमनिधानः ॥ सोमनिधानः P. C 2. सोमनिधानाः B 1; deest in B 4. Ca.—l. 16. (69, 7.) मध्वोऽस्य मदकरं सोमं सोमस्य सोमं P. C 2. अस्य सोमस्य इमं सोमं मध्वः मधुरं Ca in marg. मध्वः मधुरस्य मधुरं अस्य सोमस्य इमं सोमं B 4. The whole passage omitted in B 1.

P. 880. l. 2. (70.) The sūtra घृतवती भुवनाणामभिन्निधेन्द्रं चमुभिर्वाजवन्निः etc. is omitted in P. C 2. B 1. Ca.—l. 14. (70, 1.) धारणेन B. Ca. धारणेन P. C 2.—वज्रकार्ये वा भवतः B 1. Ca. वज्रकार्येति भावः P. C 2.—l. 23. (70, 2.) बुद्ध्यावाविति; the Nir. SS. reads बुद्ध्यावती with Devarāga. Cf. Nir. Roth, Erläuterungen, p. 52.—P. 881. l. 14. (70, 4.) यागाः प्रवर्तन्ते B. Ca. यागः प्रवर्तन्ते P. C 2.—l. 20. (70, 5.) उदकार्यकर्माखी Ca. B 4. उदकार्ये कर्माखी P. C 2. उदकार्ये कर्मणो B 1.—l. 30. (70, 6.) विश्वशंसुवा सर्वस्य भावयित्री from B 4.

P. 882. l. 5. (71.) इत्यनुत्तिष्ठित् is wanting in Åsv.—l. 13. (71, 1.) सवनाय सवनाय etc. ॥ सवनाय सवनाय सवनाय दानाय वा P. सवनाय सवनाय दानाय वा C 2. सवनाय दानाय वा B 1. Ca. सवनाय दानाय B 4. It might have been सवनाय सवनाय प्रेरणाय दानाय वा.—l. 27. (71, 3.) सुखकारिभिः P. सुखकरिः B. Ca; left out in C 2.—l. 31. शत्रुः taken from B. Ca.—नोऽस्माकं is repeated before माकिः in P. C 2. Ca. B 1.—P. 883. l. 7.

(71, 4.) अवसाने B1. अवसानेऽवसाने Ca. अवसाने साणी C2.—l. 21. (71, 6.) किंच बह्वक्षया Ca. C2. B1. किं बह्वक्षया B4.

P. 883. l. 24. (72.) ऐन्द्रासोमं C2. B1. Ca. *सोमं Anukr. M., but Colebrooke's Anukr. MS. has *सोमं. Cf. Rv. Bh. IV. 28, and सोमारौद्रं in VI. 74, given by our MSS. as well as by the Anukr. MSS., corrected in Anukr. M.—l. 31. (72, 1.) प्रतमानि C2. प्रतमानि B1, Ca.—P. 884. l. 1. असंभयतं च जानान् ॥ असंभयतं वा जानान् C2. असंभयतं वा जानात् Ca. असंभयतं B4. असंभयतं वा जानान् B1.—l. 8. (72, 2.) व्युहंती ॥ व्युहंती व्युहंति Ca. व्युहंती व्युहंति B.—l. 9. संमनहेतुना MS. संमनेन हेतुना B1. Ca. संमनहेतुना C2.—P. 885. l. 1. (72, 5.) अवययीयं MS. अवययीयं B1. Ca. C2.—l. 2. शत्रुसेन्याभिभावुकं from B4.

P. 885. l. 7. (73.) Some words are left out after वसूनीति (वसूनि B1. Ca.), which are to be supplied in this manner: स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूचितं च । बृहस्पतिः समजयद्वसूनि. Cf. Rv. Bh. VII. 11, 2.—P. 886. l. 2. (73, 3.) संमत्तकामः ॥ संमत्तकामः P. C2. संमत्तमिच्छन् Ca. B4. संमत्तमिच्छन् B1.—अपः is omitted in the Comm. in B1. C2. Ca.

P. 886. l. 28. (74, 3.) अपयतं MS. अपयतं C2; deest in B1. Ca.—शिशिलबंधं ॥ शिशिलं बंधं P. C2. शिशिलबद्धं B1. Ca.

P. 887. l. 9. (75.) जगत्यां C2. Ca. Anukr. जगत्याद्या B1. जगत्यादि M1.—l. 15. इषुसुतिरूपत्वात् etc. Ca. इषुसुतिरूपनिमित्तदेवताके P. C2. इषुसुतिरूपत्वात् B1.—l. 21. संपतंतीति Âsv. संपतंती B1 sec. m. Ca. संपतंति B1 pr. m. C2.—P. 888. l. 20. (75, 4.) समनस्तेव from B. Ca. इव stands for यथा, otherwise we might write त्यजंती.—l. 22. चुर्यग्निभ्यां निः Ca. चर्यग्निभ्यां विः P. C2; omitted in B1. The sūtra is not to be found in the Un., where चूर्णि and अपि are formed by a different rule.—l. 24. आचरंती B1. Nir. आचरंती C2. Ca. M1.—P. 890. l. 17. (75, 10.) नैशिष्ट ॥ मा रिष्टा P. C2. माष्ट B4. मा इशिष्ट Ca. B1.—l. 31. (75, 11.) शर्म शरणं प्रयच्छंतु A. शर्म यच्छंतु Ca. Nir. शर्म यच्छंति B1.—P. 891. l. 4. (75, 12.) दृढा from B. Ca.—l. 19. (75, 14.) B1. Ca. have वर्तमानः for वर्तन्ति.—l. 24. B1. Ca. have जानन्पुमान् पुद्मना भवति पुंसतेर्वेति यास्कः । बह्वमनस्तः पुमांसं धन्विनं विद्वतः सर्वतः परि पातु रचतु ॥ The text printed from C2.—P. 892. l. 20. (75, 18.) उदतरं ॥ उद तुभ्यं P. C2. Ca. उद B.

On page 30, line 31 of Varietas Lectionis, *dele* from MSS. to सोमं.

ऋग्वेदसंहिता

सायणाचार्यविरचितमाधवीयवेदार्थप्रकाशसंहिता

शार्मण्यदेशोत्पन्नेनेंगलगडदेशनिवासिना मोक्षमूलरभट्टेन संशोधिता

गोतीर्थाभिधाननगरे

विद्यामंदिरसंस्थानमुद्रायंचालये मुद्रिता

संवत् १९४७ वर्षे

॥ द्वितीयमंडकादिवृद्धमंडकापर्यंतं ॥

॥ अथ द्वितीयं मंडलं ॥

शतर्चिणां प्रथमं मंडलं व्याख्यातं । अथ गार्त्तमदं द्वितीयं मंडलं व्याख्यायते । त्वमपि बुभिरित्वादिकं द्वितीयं मंडलं । चत्वारोऽनुवाकाः । तेषु प्रथमेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र त्वमपि बुभिरिति षोडशर्चं प्रथमं सूक्तं । मंडलद्रष्टा गृत्समद ऋषिः । स च पूर्वमांगिरसकुले शुनहोचस्य पुत्रः सन् यज्ञकालेऽसुरैर्गृहीत इंद्रेण मोक्षितः । पश्चात्तद्वचनेनैव भृगुकुले शुनकपुत्रो गृत्समदनामाभूत् । तथा चानुकर्मणिका । य आंगिरसः शौनहोचो भूत्वा भार्गवः शौनकोऽभवत्स गृत्समदो द्वितीयं मंडलमपञ्चदिति । तथा तस्मैव शौनकस्य वचन-मृष्यगुक्कमणे । त्वमप इति गृत्समदः शौनको भृगुतां गतः । शौनहोचः प्रकृत्वा तु य आंगिरस उच्यत इति । तस्मात्तद्वलद्रष्टा शौनको गृत्समद ऋषिः । जगती छंदः । मंडलादिपरिभाषयापेयं । अचानुकर्मणिका । त्वमपि जागतं त्विति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्नशस्त्रयोर्जागते छंदसीदमादिसूक्तद्वयस्य विनियोगः । त्वमपि बुभिरिति सूक्ते । आ० ४. १३. इति सूचितत्वात् ॥ उपाकरणोत्सर्जनयोरप्यावा विनियुक्ता ॥

त्वमपि बुभिस्त्वमांशुशुक्षणिस्त्वमद्वास्त्वमश्मन्स्परि ।

त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ १ ॥

त्वं । अग्ने । द्युऽभिः । त्वं । आऽशुशुक्षणिः । त्वं । अत्ऽभ्यः । त्वं । अश्मन्ः । परि ।

त्वं । वनेभ्यः । त्वं । ओषधीभ्यः । त्वं । नृणां । नृऽपते । जायसे । शुचिः ॥ १ ॥

हे अपि अयणीत्वादिगुणविशिष्ट हे नृणां नृपते । नृणां मनुष्याणां मध्ये ये नरा यष्टारः संति तेषां विशेषेण पालयितः । यद्वोभाभ्यां पदाभ्यां बहुत्वं नित्यस्वामित्वं च प्रतिपादयते । सर्वेषामपि नराणां नित्यपालकित्वर्थः ॥ नृणामित्यस्य निष्ठाताभावच्छांदसः ॥ तादृश हे देव त्वं बुभिर्यागदिवसेर्निमित्तभूतेर्जायसे । यागार्थं मघने-नोत्पद्यस इत्यर्थः । यद्वा तादृशैर्दिवसेः सहितो जायसे । तत्तद्यागदिवसेषु प्रसिद्धो भवसीत्यर्थः । तथा त्वमा-शुशुक्षणिर्जायसे । आ सर्वतो दीप्यमानो भवसि ॥ आङ्गुपपदे शुच दीप्तावस्थितस्य सनंतस्य छांदसमिदं रूपं । यद्वा आशु शीघ्रं शुच दीप्तः सन् यतः स सेव्यत इति । आशु शुचं शीघ्रं सतीति ददाति शुभ्रो दाहादिने-त्वाशुशुक्षणिः ॥ तादृशो भवसि । एवं सर्वत्र प्रतिविशेषणं जायस इति योज्यं । हे अपि त्वमद्वा वृष्ट्युदकेभ्यो जायसे वैद्युतरूपेण वाडवरूपेण वा समुद्रोदकेभ्यः । अश्मनो मेघात्पाषाणाद्वा परि जायसे । यो अश्मनोर-तरपिं जजान । २. १२. ३. इति हि मंत्रांतरं । त्वं वनेभ्यो वृक्षादिसमूहेभ्यो दावरूपेण । त्वमोषधीभ्यो वैष्वा-नररूपेण । एवं महानुभावस्त्वं मघनेनोत्पन्नः सन् सर्वात्मको भवसीत्यर्थः । शुचिरेव जायसे । यद्वा शुचिरा-दित्येव जायस इत्यर्थः । अत्र त्वमपि बुभिरहोभिरित्वादि निबृत्तमनुसंधेयं । नि० ६. १. ॥

तवाग्ने होचं तव पोचमुत्तियं तव नेष्ट्रं त्वमग्निदृतायतः ।

तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे ॥ २ ॥

तव । अग्ने । होचं । तव । पोचं । अत्तियं । तव । नेष्ट्रं । त्वं । अग्निः । अत्तऽयतः ।

तव । प्रऽशास्त्रं । त्वं । अध्वरिऽयसि । ब्रह्मा । च । असि । गृहऽपतिः । च । नः । दमे ॥ २ ॥

हे अग्ने होचं होतुः कर्म शस्त्रयाज्यादिलक्षणं यदस्ति तदपि तवैव । त्वदर्थमित्यर्थः । तथा पोचं पोतुः कर्म यदस्ति तदपि तवैव । तथा ऋत्विज्यं प्राप्तकालमात्विज्यं तवैव । नेष्ट्रं नेष्टुः कर्म प्रस्थितयाज्यादिरूपं तव । हे अग्ने त्वमभित् अभीधश्च त्वमेवासि । तथा ऋतायतो यज्ञमिच्छतस्त्वैव प्रशास्त्रं यत्प्रशास्तुर्मेवावश्यस्य कर्म तत् । हे अग्ने त्वमध्वरीयसि । अध्वरं यज्ञं कामयसे । अध्वर्युर्भवसीत्यर्थः । तथा अध्वर्युश्च व्युत्पत्तिः । अध्वर्युरध्व-
रयुरध्वरं कामयत इति चेति हि निरुक्तं । १. ८. ॥ तथा ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छ्रव्यसि । तथा नो दमेऽस्म्यन्नगृहे गृहपतिश्चासीति ॥

त्वमग्ने इन्द्रो वृषभः सतामसि त्वं विष्णुरुहगायो नमस्यः ।

त्वं ब्रह्मा रयिविद्ब्रह्मणस्पते त्वं विधर्तः सचसे पुरंध्या ॥ ३ ॥

त्वं अग्ने । इन्द्रः । वृषभः । सतां । असि । त्वं । विष्णुः । उरुऽगायः । नमस्यः ।

त्वं ब्रह्मा । रयिऽवित् । ब्रह्मणः । पते । त्वं । विधर्तरिति विधर्तः । सचसे । पुरंऽध्या ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वं यतः सतां वृषभो वर्षितासि अत इन्द्रोऽसि । यद्वा सतां साधूनामिन्द्रोऽसि । कामानां वर्षि-
तासि । त्वं विष्णुरसि । यत उरुगायो बह्मभिर्गीयमानो नमस्यो नमस्कार्यश्च भवसि । हे ब्रह्मणस्पते परिवृढस्य
कर्मणो मन्त्रस्य वा पालयितस्त्वं यतो रयिवित् गवादिधनस्य वेत्ता अतो ब्रह्मासि । हे विधर्तैर्विविधकारक
वैश्वानररूपाग्ने पुरंध्या बह्मप्रकारया बुद्ध्या सचसे । सह वर्तसे । सर्वदा बुद्ध्या स्तूयस इत्यर्थः ॥

त्वमग्ने राजा वरुणो धृतव्रतस्त्वं मिचो भवसि दस्म ईड्यः ।

त्वमर्यमां सत्पतिर्यस्य संभुजं त्वमंशो विदथे देव भाजयुः ॥ ४ ॥

त्वं अग्ने । राजा । वरुणः । धृतऽव्रतः । त्वं । मिचः । भवसि । दस्मः । ईड्यः ।

त्वं अर्यमा । सत्ऽपतिः । यस्य । संऽभुजं । त्वं । अंशः । विदथे । देव । भाजयुः ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं यतो धृतव्रतो धारितकर्मासि अतो वरुणो राजासि । यतो दस्मः शत्रूणामुपचपयिता ईड्यः
स्तूयश्च अतो मिच एतन्नामको देवोऽसि । यतः सत्पतिः सतामभिमतप्रदानेन पालयिता अतोऽर्यमा भवसि ।
दातृत्वं चार्यमणो विंगं । अर्यमेति तमाङ्ग्यो ददातीति । यस्त्वार्यमणो दानं संभुजं संततभुजं व्यापकं भवति ।
यद्वा यस्य धनं संभुजं सम्यक् भोगाय साधु यहीतृणां । तथा त्वमंशः सूर्यमूर्त्यंतरभूत एतन्नामको देवोऽसि ।
तादृश हे देव विदथेऽस्मदीये यज्ञे भाजयुः फलानां भाजयिता प्रापयितासि ॥

त्वमग्ने त्वष्टा विधते सुवीर्यं तव मावो मिचमहः सजात्यं ।

त्वमांशुहेमा ररिषे स्वध्वं त्वं नरां शर्धो असि पुरुवसुः ॥ ५ ॥

त्वं अग्ने । त्वष्टा । विधते । सुऽवीर्यं । तव । मावः । मिचऽमहः । सऽजात्यं ।

त्वं । आंशुऽहेमा । ररिषे । सुऽअध्वं । त्वं । नरां । शर्धः । असि । पुरुऽवसुः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वष्टा फलस्य साधु संपादयिता त्वं विधते परिचरते जनाय सुवीर्यं शोभनवीर्यं । वीर्यं धनं ।
तद्धेतुर्भवसि । मावो याः स्तुतिवाचः संति तास्तव स्वभूताः । हे मिचमहः हितकारितेजः सजात्वमस्माकं बांधवं
भवस इत्यर्थः । हे अग्ने आंशुहेमा आंशु प्रेरयिता त्वं स्वध्वं शोभनाश्वसमूहोपेतं फलं ररिषे । ददासि । हे
अग्ने पुरुवसुः प्रभूतधनस्त्वं नरां नराणां शर्धो बलस्थानीयोऽसि ॥ १७ ॥

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्वं शर्धो मारुतं पृथ ईशिषे ।

त्वं वातैररुणैर्योसि शंगयस्त्वं पूषा विधत्तः पांसि नु त्मना ॥ ६ ॥

त्वं । अग्ने । रुद्रः । असुरः । महः । दिवः । त्वं । शर्धः । मारुतं । पृथुः । ईशिशे ।

त्वं । वातैः । अरुणैः । यासि । शंसगयः । त्वं । पूषा । विधतः । पासि । नु । त्वना ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं महो दिवो महतो बुल्लोकात् । उपलक्षणमेतत् । लोकव्यात् । असुरः शत्रूणां निरसिता रुद्रो ऽसि । रुद्रः खं दुःखहेतुर्वा पापादिः । तस्य द्रावयिता एतन्नामको देवो ऽसि । रुद्रो वा एष यदग्निः । तै० ५. ४. ३. । इत्यादिष्वपि रुद्रशब्देन व्यवहारात् । यद्वा त्वं रुद्रः । रौति मामग्निं नरा दुःखे पतिष्यंतीति रुद्रः । तादृशो ऽसि । रुद्रो रौतीति सत इति हि निरुक्तं । तथा महो महतो बुल्लोकस्य संबंधसुरो ऽसि । अमुर्वलं । तस्य दातादित्यरूपस्य त्वमसि । अग्नेर्बुल्लोकसंबन्धसुरत्वमुत वा दिवो अमुराय मन्त्र । ५. ४९. ३. । इत्यादिषु । तथा त्वं मारुतं शर्धो मरुत्समूहस्य बलमसि । वायुरूपस्य त्वमसीत्यर्थः । एवमग्न्यादित्यवायुरूपस्त्वं । पृथो ऽन्नस्य हविर्लक्षणास्य त्वमीशिवे । ईश्वरो भवसि । यस्मादेवं तस्मात्त्वं वातेर्वायुसदृशैरक्षैरक्षयर्णैरश्वैः शंगयः मुखस्य गृहस्य आवासभूतः सन् यासि । प्राप्नोषि यागगृहं । यद्वा अक्षीर्गमनशीलैर्वातेर्वायुभिस्त्यजः सन् यासि वने । तथा त्वं पूषा सर्वस्य पोषकः सन् नु क्षिप्रं त्वना आत्मनानुग्रहरूपया स्वबुद्धिं विधतः परिचरतो यजमानान् पासि ॥

त्वमग्ने द्रविणोदा अरंकृते त्वं देवः सविता रत्नधा असि ।

त्वं भगो नृपते वस्व ईशिशे त्वं पायुर्दमे यस्ते ऽविधत् ॥ ७ ॥

त्वं । अग्ने । द्रविणः ऽदाः । अरं ऽकृते । त्वं । देवः । सविता । रत्न ऽधाः । असि ।

त्वं । भगः । नृ ऽपते । वस्वः । ईशिशे । त्वं । पायुः । दमे । यः । ते । अविधत् ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वमरंकृते त्वामलंकुर्वते यजमानाय द्रविणोदाः । हिरण्यस्य दातासि । देवो द्योतमानः सविता सर्वस्य सत्कर्मसु प्रेरकस्त्वं रत्नधा रमणीयानां धनानां मणिमुक्तादीनां धारयितासि । तथा हे नृपते नृणां पालकापि त्वं भगो भजनीयः सन् वस्वो वसुनो धनस्येशिवे । समर्थो भवसि दातुं । यो यजमानो दमे यज्ञगृहे ते त्वामविधत् परिचरति तस्य पायुः पालकस्त्वमसि ॥

त्वमग्ने दम् आ विशपतिं विशस्त्वां राजानं सुविदचं मृजते ।

त्वं विश्वानि स्वनीक पत्यसे त्वं सहस्राणि शता दश प्रति ॥ ८ ॥

त्वां । अग्ने । दमे । आ । विशपतिं । विशः । त्वां । राजानं । सु ऽविदचं । मृजते ।

त्वं । विश्वानि । सु ऽअनीक । पत्यसे । त्वं । सहस्राणि । शता । दश । प्रति ॥ ८ ॥

हे अग्ने विशपतिं यजमानानां पालकं त्वां विशो यजमाना दमे स्वकीये यज्ञगृहे आ । आसादयन्ति ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ तथा कृत्वा राजानं दीप्यमानं सुविदचं शोभनज्ञानमसदनुकूलचित्तस्य सुधनं वा त्वामृजते । प्रसादयन्ति ॥ मृजतिः प्रसाधनकमेति यास्कः ॥ यत एवं ततो हे स्वनीक शोभनज्वालाकूपसेन त्वं विश्वानि सर्वाणि । हवीषीति शेषः ॥ षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥ विश्वेषां हविषामाज्यसोमपुरोडाशादीनां पत्यसे । ईश्वरो भवसि । ईश्वरनामितत् । इरज्यति पत्यत इति तन्नामसु पाठात् । यद्वा पतिभावमाचरसि । त्वं तु सहस्राणि शता शतानि दश एतत्संख्याकानि प्रति । एतत्संख्याकानामभिमतसाधनानां प्रतिनिधिरित्यर्थः ॥ प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति कर्मप्रवचनीयत्वं ॥ तैर्यत्कथं भवति तत्त्वया लभ्यत इत्यर्थः ॥

त्वमग्ने पितरमिष्टिभिर्नरस्त्वां भ्रात्राय शम्या तनूरुचं ।

त्वं पुत्रो भवसि यस्ते ऽविधत्त्वं सखा सुशेवः पास्याधृषः ॥ ९ ॥

त्वां । अग्ने । पितरं । इष्टिऽभिः । नरः । त्वां । आषाय । शम्या । तनूऽरुचं ।

त्वं । पुत्रः । भवसि । यः । ते । अविधत् । त्वं । सखा । सुऽश्वेवः । पासि । आऽधृषः ॥ ९ ॥

हे अग्ने पितरं पालकं त्वां नरो नेतारो यजमाना इष्टिभिरेषसाधनेर्यगिर्यजंत इति शेषः । पितृवत्पा-
लनाय यजंत इत्यर्थः । तथा तनूरुचं शरीराणां दीपकं शरीरेषु दीप्यमानं वैश्वानरात्मना त्वां आषाय
आतुल्याय सौधाषाय शम्या ॥ कर्मणामितत् ॥ कर्मणा यजंत इति शेषः । यद्वोभयत्र वक्ष्यमाणीनाविधदित्यनेन
संबंधः । हे अग्ने यो नरस्यै त्वामविधत् परिचरति तस्य त्वं पुत्रो भवसि । पुत्रवत्पालयिता भवसि । तथा
त्वं सखा समानव्याजः सखिवद्वितकारी सुश्वेवः ॥ श्वमिति सुखनाम ॥ सुधु सुखकारी सन् आधृष
आधर्षकात्मा पासि । रक्षसि । पितृत्वकामाय पितृत्वेन आतुत्वकामाय आतुत्वेन पुत्रत्वकामाय पुत्रव्याप्तीयो
भवसि । चित्रकारेण रक्षसीत्यर्थः ॥

त्वमग्ने ऋभुराके नमस्यऽस्त्वं वाजस्य क्षुमतो राय ईशिषे ।

त्वं वि भास्यन्तु दक्षि दावने त्वं विशिष्टुरसि यज्ञमातनिः ॥ १० ॥

त्वं । अग्ने । ऋभुः । आके । नमस्यः । त्वं । वाजस्य । क्षुऽमतः । रायः । ईशिषे ।

त्वं । वि । भासि । अन्तु । धक्षि । दावने । त्वं । विऽशिष्टुः । असि । यज्ञं । आऽतनिः ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वमृभुः । उषमासमानो मेधावी वा । त्वमकेऽतिके संनिधावेव नमस्यो नमस्कार्यः । सुख
इत्यर्थः । इतरदेवतावत्प्रतिपाद्याकारेण सुखो न भवसि किंतु प्रत्यक्ष इत्यर्थः । तथा त्वं क्षुमतः शब्दवतः
सर्वत्र श्रूयमाणस्य वाजस्याज्ञस्य रायो धनस्य चेशिषे । स्वामी भवसि । अतस्तद्देहीत्यर्थः । हे अग्ने त्वं
विभासि । विशिषेण दीप्यसे । तदर्धमनुक्रमेणैव धक्षि । दहसि काष्ठादीन् ॥ दहर्लटि सिपि रूपं । संहितायां
भष्मावाभावच्छांदसः ॥ किमर्थमेवं । दावने छेदनायांधकारस्य । यद्वा हविषो दानवते यजमानाय वा ।
किंच त्वं यज्ञं विशिष्टुर्विशिषेण शिष्ययिता साधयितासि ॥ न लोकाव्ययेति षष्ठ्या निषेधः ॥ तथातनिः । फलस्य
सर्वतो विस्तारयिता ॥ १० ॥

त्वमग्ने अदितिर्देव दाशुषे त्वं होत्रा भारती वर्धसे गिरा ।

त्वमिळा शतहिमासि दक्षसे त्वं वृत्रहा वसुपते सरस्वती ॥ ११ ॥

त्वं । अग्ने । अदितिः । देव । दाशुषे । त्वं । होत्रा । भारती । वर्धसे । गिरा ।

त्वं । इळा । शतऽहिमा । असि । दक्षसे । त्वं । वृत्रऽहा । वसुऽपते । सरस्वती ॥ ११ ॥

हे अग्ने देव त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानायादितिरखंडयिता परिपालयितासि । यद्वा अदीना
भूमिरसि । किंच त्वं होत्रा होमनिष्पादका भारती भरतस्यादित्यस्यादित्यसंबन्धिनी रश्मिरूपा सती गिरा
सुखा वर्धसे । प्रवृद्धो भवसि । किंच त्वं शतहिमा । हिमशब्दः कालोपलक्षकः । अपरिमितकाला निखिळा
भूमिरसि । तादृशी सती दक्षसे दानाय समर्था भवसि ॥ तिष्ठ उत्तरत्वादिनिघातः ॥ तथा हे वसुपते
धनपालक वृत्रहा पापादेर्हता त्वं सरस्वती । सरणवान्वायुः । तत्संबन्धिन्येतन्नियामका माध्यमिकासि । आदि-
त्वापिवायूनां संबन्धिन्यो भारतीळासरस्वत्याख्या यासिन्वो देव्यः संति ता अपि त्वमेवेत्यर्थः ॥

त्वमग्ने सुभृत उत्तमं वयस्तव स्पार्हे वर्ण आ सन्दृशि श्रियः ।

त्वं वाजः प्रतरणो बृहन्नसि त्वं रयिर्बहुलो विश्वतस्पृधुः ॥ १२ ॥

त्वं। अग्ने॒। सु॒ऽभू॒तः। उ॒त्॒ऽत॒मं। व॒यः। त॒व। स्पा॒र्हे। व॒र्णे। आ॒। सं॒ऽदृ॒शि। अ॒ग्रयः॑।
त्वं। वा॒जः। प्र॒ऽतर॑णः। बृ॒हन्। अ॒सि॒। त्वं। र॒यिः। ब॒हु॒लः। वि॒श्वतः॑। पृ॒थुः॥ १२॥

हे अपि त्वं सुभूतः सुष्ठु पोषितः सन् उत्तमं निरतिशयं वयोऽन्नमायुषं वा त्वमसि । तत्संपादको ऽसीत्यर्थः । तथा तव स्पार्हे स्पृहणीये वर्णे लोहितशुक्लादिलक्षणे संवृशि सम्यग्दर्शनीये अग्र ऐश्वर्याणि क्रांतयो वाञ्छित्य वर्तते ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ किंच त्वं वाजोऽन्नं । तत्साधकत्वात्ताच्छब्दं । अन्नसाधक इत्यर्थः । प्रतरणः प्रतारयिता पापात् । अत एव बृहन् महानसि । तथा त्वं रयिर्धनरूपोऽसि बहुलः सर्वविषयबाहुल्योपेतो विश्वतः पृथुर्विस्तीर्णः प्रख्यात इत्यर्थः ॥

त्वाम॑ग्न आ॒दित्या॑सं आ॒स्यं॑ त्वां जि॒ह्वां शु॒चं यश्च॑क्रिरे कवे ।
त्वां रा॒ति॒षाचो॑ अ॒ध्वरे॑षु स॒श्चिरे॑ त्वे दे॒वा ह॒विर॑द॒त्याहु॑तं ॥ १३॥
त्वां। अ॒ग्ने॒। आ॒दित्या॑सः। आ॒स्यं॑। त्वां। जि॒ह्वां। शु॒चं यः॑। च॒क्रिरे॑। क॒वे॒।
त्वां। रा॒ति॒ऽसाचः॑। अ॒ध्वरे॑षु। स॒श्चिरे॑। त्वे इति॑। दे॒वाः। ह॒विः। अ॒द॒न्ति॒। आ॒ऽहु॑तं ॥ १३॥

हे अपि त्वामादित्यासोऽदितेः पुत्रा इन्द्रादय आस्यं स्वकीयं मुखं भक्षणपानादिसाधनं चक्रिरे इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । तथा हे कवे क्रांतप्रज्ञ त्वामेव शुचयः शुद्धा दीप्ता वा देवा जिह्वां स्वकीयजिह्वास्थानीयमास्वादनसाधनं चक्रिरे । त्वन्मुखेनैव भक्षयन्ति त्वज्जिह्वेवास्वादयन्तीत्यर्थः । तथा त्वामेव रातिषाचः । रातिर्दानं दत्तं हविरादि धनं वा । तेन समवेता देवा अध्वरेषु यज्ञेषु सश्चिरे । सेवन्ते त्वामेव प्रतीचन्ते विना त्वया त्वेषां हविर्भक्षणायोगात् । एवं कृत्वा त्वं त्वयि देवाः सर्व आहुतं सर्वतो दत्तं हविरदन्ति । भक्षयन्ति । एवं सर्वदेवोपकारिणं महानुभावं स्तौमीत्यर्थः ॥

त्वे अ॒ग्ने वि॒श्वे अ॒मृता॑सो अ॒द्भुह॑ आ॒सा दे॒वा ह॒विर॑द॒त्याहु॑तं ।
त्वया॑ म॒र्तासः॑ स्व॒द॒न्त आ॒सुतिं॑ त्वं ग॒र्भो वी॒रुधां॑ ज॒ज्ञिषे॑ शु॒चिः॥ १४॥
त्वे इति॑। अ॒ग्ने॒। वि॒श्वे॒। अ॒मृता॑सः। अ॒द्भुहः॑। आ॒सा॒। दे॒वाः। ह॒विः। अ॒द॒न्ति॒। आ॒ऽहु॑तं।
त्वया॑। म॒र्तासः॑। स्व॒द॒न्ते॒। आ॒ऽसु॑तिं। त्वं। ग॒र्भः॑। वी॒रुधां॑। ज॒ज्ञिषे॑। शु॒चिः॥ १४॥

हे अग्ने त्वे त्वयि विश्वे सर्वेऽमृतासोऽमरणधर्माणोऽद्भुहोऽद्रोघधारो देवा आसा त्वदीयेनास्त्रेणाहुतं हविरदन्ति । भक्षयन्ति ॥ आस्यशब्दस्य तृतीयेकवचने पहस्रोमासित्यादिनासन्नादेशः । ऊडिदंपदादीति विभक्तिरुदात्तत्वं ॥ तथा मर्तासो मनुष्या अपि त्वया साधनभूतेनासुतिं रसरूपमन्नादिकं स्वदन्ति । आस्वादयन्ति । त्वमेव वीरुधां सतादीनां गर्भो गर्भस्थानीयः तेषां मध्यावस्थानात् । वसुः सर्वेषां निवासभूतः सन् जज्ञिषे । उत्पादयसि सस्त्राद्यन्नं ॥

त्वं तान्सं च॒ प्रति॑ चा॒सि म॒ज्मना॑ग्ने सु॒जात॑ प्र च॒ देव॑ रि॒च्यसे॑ ।
पृ॒ष्ठो यद॑र्चं म॒हिना॑ वि ते॒ भुव॑दनु॒ द्यावा॑पृ॒थिवी॑ रोद॒सी उ॒भे ॥ १५॥
त्वं। तान्। सं। च॒। प्रति॑। च॒। अ॒सि॒। म॒ज्मना॑। अ॒ग्ने॒। सु॒ऽजा॒त॒। प्र। च॒। दे॒व। रि॒च्यसे॑।
पृ॒ष्ठः। यत्। अ॒र्चं। म॒हिना॑। वि। ते॒। भुव॑न्त॒। अ॒नु॒। द्यावा॑पृ॒थिवी॑ इति॑। रोद॒सी॒ इति॑।
उ॒भे इति॑ ॥ १५॥

हे अग्ने त्वं मज्जमा बलेन तान् प्रसिद्धान्देवान् सं चासि । संगच्छसि । तैः सहितोऽपि भवसि । तथा सामर्थ्येन प्रति चासि । प्रत्येकं तैर्विभिन्नः प्रतिनिधिर्वा भवसि । प्रतिस्वीकारसमये तैः सहितो भवसि वियुक्तश्च भवसीत्यर्थः । हे मुजात शोभनजनन । शोभनमंचसहितमथनेनोत्पन्नत्वादग्नेः मुजन्मत्वं । तादृशाग्ने हे देव परिच्छेदे च । तैर्वलेन चाधिको भवसि । आधिक्ये कारणमाह । यत् यस्मादवास्मिन्वक्ष्ये पृथः सर्वमप्यहं ॥ व्यत्ययेन बह्वचनं ॥ ते तवैव विभुवत् । समर्थं भवति महिना माहात्येन । यतो महत्त्वमस्ति अत इत्यर्थः । कुचेति तदुच्यते । रोदसी सर्वनिरोदनस्वभावे उभे बावापृथिव्यावनु । ते प्रति । तयोर्मध्ये व्याप्तमित्यर्थः । त्वयि ऊतमहं त्वन्महत्त्वेन लोकत्रये व्याप्तमित्यर्थः ॥

ये स्तोतृभ्यो गोक्षयामश्वपेशसमग्ने रातिमुपमृजंति सूरयः ।

अस्माञ्च तांश्च प्र हि नेषि वस्य आ बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १६ ॥

ये । स्तोतृभ्यः । गोऽक्षयां । अश्वऽपेशसं । अग्ने । रातिं । उपऽमृजंति । सूरयः ।

अस्मान् । च । तान् । च । प्र । हि । नेषि । वस्यः । आ । बृहत् । वदेम । विदथे ।

मुऽवीराः ॥ १६ ॥

अनया होता सुतिनिगमव्याजेनाभिमतमाशास्ते । हे अग्ने सूरयो मेधाविनः प्रेरयितारो वा यजमानाः स्तोतृभ्यः सुतिकर्तृभ्यो गोक्षयां गावोऽयगामिन्यो यस्यास्तादृशीं गोप्रमुखामश्वपेशसं ॥ पेश इति रूपनाम ॥ अश्वेन निरूपणीयां । एतद्व्युत्प्राधान्याभिप्रायां । गोश्चाश्वश्चाजाश्चेति दक्षिणापरिगणनेषु गवाश्चयोः प्राचम्यात् । तादृशीं रातिमुपमृजंति । ददते । तान्यजमानानस्यांश्चत्विजो वस्यो वसीयः श्रेष्ठं स्वर्गादिस्थानं आ सर्वतः प्र हि नेषि । प्रकर्षेण नयसि खलु । नयेत्यर्थः । हि प्रसिद्धौ । वयं च सुवीराः शोभनपुत्रादिसहिता विदथे यक्ष्ये बृहन्महत्त्वं वजातं वदेम । उच्चारयामः । सुम इत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

यज्ञेन वर्धतेति त्रयोदशर्चं द्वितीयं सूक्तं मंडलद्रष्टुर्गुत्समदस्यार्थः । मंडलादिष्वापेयमिति परिभाषयापेयं । तुशब्दानुकर्षादिदमपि जागतं । यज्ञेन सप्तेनेत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विनश्चतुर्थोर्जागते छंदस्यस्य विजि-योगः । सूचं तु पूर्वसूक्त एवोक्तं ॥ तथा चातुर्विंशिके तृतीयसवने जातवेदस्यनिविद्वानोयमिदं । यज्ञेन वर्धतेत्यापिमाहृतं । आ० ७. ४. इति सूचितत्वात् ॥ पृथ्वाभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेऽहन्यपि जातवेदस्यनिविद्वानमिदं । चातुर्विंशिकं तृतीयसवनमिति चतुर्विंशदतिदिष्टत्वात् ॥

यज्ञेन वर्धत जातवेदसमग्निं यजध्वं हविषा तना गिरा ।

समिधानं सुप्रयसं स्वर्णरं द्युषं होतारं वृजनेषु धूर्षदं ॥ १ ॥

यज्ञेन । वर्धत । जातऽवेदसं । अग्निं । यजध्वं । हविषा । तना । गिरा ।

संऽद्धानं । सुऽप्रयसं । स्वऽऽनरं । द्युषं । होतारं । वृजनेषु । धूऽसदं ॥ १ ॥

हे यजमाना अत्विजो वा यूयं जातवेदसं जातानां वेदितारं जातधनं जातप्रज्ञं वापिं यज्ञेन यागेन वर्धत । प्रवर्धत । सामान्येनोक्ता विशेषेणाह । हविषा चक्षुपुरोडाशादिना तना विस्मृतया गिरा सुत्वा च यजध्वं । पूजयध्वं । कीदृशं तं । समिधानं । समिधमानं । सुप्रयसं । शोभनाहं । स्वर्णरं । स्वर्गे नेतव्या यजमा-ना यस्य तादृशं । यद्वा स्वरिति सर्वपर्यायः । सुतीनां नेतारः स्तोतारः । बह्वस्तोतारमित्यर्थः । द्युषं । दीप्तं बुनिवासिनं वा । होतारं । होमसंपादकं । वृजनेषु बलेषु धूर्षदं । बलस्य कर्तारमित्यर्थः । अपिपाटवे सति शरीरबलं भवतीति प्रसिद्धं ॥

अभि त्वा नक्तीरूपसो ववाशिरेऽग्ने वत्सं न स्वसरिषु धेनवं ।

दिव इवेदरतिर्मानुषा युगा क्षपो भासि पुरुवार संयतः ॥ २ ॥

अभि । त्वा । नक्तीः । उषसः । ववाशिरे । अग्ने । वत्स । न । स्वसरेषु । धेनवः ।

दिवःऽइव । इत् । अरतिः । मानुषा । युगा । आ । क्षपः । भासि । पुरुऽवार । संऽयतः ॥ २ ॥

हे अभि त्वा स्वामिभि प्रति नक्ती रात्रीरुषसोऽहानि । सर्वासु रात्रिषु सर्वेष्वप्यहःसु । यद्वा नक्तशब्दः सा-
यंकाशं लक्षयति सायं प्रातरभिहोचस्य सद्भावात् । सर्वेषु कालेषु सायंप्रातःकालेषु वा ववाशिरे । आकांक्षते
यजमाना यदुं । यद्वा अहानि रात्रयस्य स्वामिव कामयते होतुं । काले कर्मणासोदनात् कालानां कामनमुप-
चर्यते । तच्च वृष्टांतः । स्वसरेषु स्वयंसरणाशीलेष्वहःसु स्वसरणाधिकरणेषु गोष्ठेषु वा धेनवो वत्स न । वत्समिव ।
किंच हे पुरुवार वज्रभिर्वरणीयामि संयतो नियतस्त्वं दिव इव ब्रूलोकस्त्रिवारतिः । व्याप्तो विस्मृतः । तच्चत्या-
नां देवानां हविःप्रदानाथैव सर्वत्र व्याप्त इत्यर्थः । मानुषा मनुष्याणां यजमानानां संबंधीनि युगा युगानि ।
युगशब्दः कालोपलक्षकः । प्रातरादिसवनानि । सर्वेषु सवनेषु ॥ अत्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ क्षपो रात्रीः । सर्वासु
रात्रिष्वप्याभासि । समंताद्दीप्यसे ॥

तं देवा बुध्ने रजसः सुदंसं दिवस्पृथिव्योररतिं न्येरिरे ।

रथमिव वेद्यं शुक्रशोचिषमग्निं मित्रं न क्षितिषु प्रशंस्यं ॥ ३ ॥

तं । देवाः । बुध्ने । रजसः । सुऽदंसं । दिवःपृथिव्योः । अरतिं । नि । एरिरे ।

रथंऽइव । वेद्यं । शुक्रऽशोचिषं । अग्निं । मित्रं । न । क्षितिषु । प्रऽशंस्यं ॥ ३ ॥

तं प्रसिद्धमुक्तगुणविशिष्टमग्निं देवाः प्रसिद्धा व्यवहर्तार अद्विजो वा रजसो रंजनात्मकस्य लोकस्य बुध्ने
मूले । पृथिव्यां वेद्यामित्यर्थः । तच्च न्येरिरे । नितरामीरयति । व्यापारयति स्वस्वहविर्लाभाय । अद्विक्पचे
स्त्रोत्रादिना नितरां गच्छति । भजते । कीदृशमित्याह । सुदंसं शोभनदर्शनं दिवस्पृथिव्योर्बावापृथिव्योररतिं ।
ईश्वरं गंतारं व्याप्तं वा । वेद्यं । वेदो धनं । तस्मिं हितं रथमिव । रथं यथा स्वामिमतलाभायाश्रयते तद्वत् ।
यद्वा रथमिव प्राप्तिसाधनत्वेन वर्तमानं वेद्यं वेदितव्यं । शुक्रशोचिषं दीप्तवर्णमग्निं मित्रं न सखिवत्कार्यसाधकं ।
यद्वा आदित्यमिव । क्षितिषु यागभूमिषु मनुष्येषु वा प्रशंस्यं । प्रकीर्षेण सुखं । एवं महानुभावमग्निं न्येरिर इति ॥

तमुक्षमाणं रजसि स्व आ दमे चंद्रमिव सुरुचं ह्यार आ दधुः ।

पृश्याः पतरं चितयंतमक्षभिः पाथो न पायुं जनसी उभे अमुं ॥ ४ ॥

तं । उक्षमाणं । रजसि । स्वे । आ । दमे । चंद्रंऽइव । सुऽरुचं । ह्यारे । आ । दधुः ।

पृश्याः । पतरं । चितयंतं । अक्षऽभिः । पाथः । न । पायुं । जनसी इति । उभे
इति । अमुं ॥ ४ ॥

तं सुखतरं रजसंतरिष आ उक्षमाणं सर्वतः सिंचतं वृष्टिजलं रजसि पृथिव्यां वेद्यां घृतादिनासिच्यमानं
वा । स्वे स्वकीये ह्यारे विजने दमे यागगृह आदधुः । आदधते । कीदृशं तं । चंद्रमिव सुरुचं । चंद्रमिति हिर-
स्वनाम । हिरस्वमिव शोभनदीप्तिं । पश्चात्प्रवृद्धावस्थायां पृश्याः पतरं । ब्रूलोकस्यांतरिषस्य गंतारं । अक्षभिः
स्वकीयेर्वाक्षाण्यैरवयवैश्चितयंतं चेतयमानं । पाथो न पायुं । उदकमिव रक्षकं । उभे जनसी सर्वस्य जनयित्री
बावापृथिव्यावनु व्याप्तं । मृत्यां होमाधारत्वेन स्त्रित्वा हविःप्रापसाय ब्रूलोकगामिनमिति भावः । एवं रूप-
मभिमादधते ॥

स होता विश्वं परि भूत्वध्वरं तमुं हव्यैर्मनुष चृजते गिरा ।

हिरिणिप्रो वृधसानासु जर्भुरद्यौर्न स्तुभिश्चितयद्रोदसी अमुं ॥ ५ ॥

सः । होता । विश्वं । परि । भूतु । अध्वरं । तं । ऊं इति । हव्यैः । मनुषः । चञ्जते । गिरा ।
हिरिऽशिप्रः । वृधसानासु । जर्भुरत् । द्यौः । न । सृऽभिः । चितयत् । रोदसी
इति । अनु ॥ ५ ॥

सोऽपिहीता होमनिष्पादकः सन् विश्वं सर्वमध्वरं यागं परिभूतु । परितो भवतु । तसु तमेवापि हव्यैर्ह-
विर्भिर्गिरा सुत्या च मनुषो मनुष्या चञ्जते । प्रसाधयति ॥ चञ्जतिः प्रसाधनकर्मा ॥ हिरिशिप्रो हरणशीलह-
नुदीप्तोष्णीषो वा । शिप्राः शीर्षसु वितता हिरण्ययः । ५. ५४. ११. । इत्यादिमंचांतरात् । वृधसानासु प्रवर्ध-
मानास्त्रोषधीषु ज्वालासु वा जर्भुरत् । पूर्यमाणो यज्ञं गन्ता ॥ श्रुतं पदं । यद्वा द्वितीयार्थे सप्तमी ॥ वर्धमाना
त्रोषधीर्जर्भुरत् । पुनः पुनर्दहन्नित्यर्थः । द्यौर्युक्तोकांतरिणं सृभिर्न नक्षत्रैरिव रोदसी अगु द्यावापृथिव्यावनु
चितयत् । चेतयति । ज्वालामिर्विस्फुल्लिगैश्च भुवमंतरिणं च व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ ॥ २० ॥

स नो रेवत्समिधानः स्वस्तये संददस्वान्नयिमस्मासु दीदिहि ।
आ नः कृणुष्व सुविताय रोदसी अग्ने हव्या मनुषो देव वीतये ॥ ६ ॥
सः । नः । रेवत् । संऽइधानः । स्वस्तये । संऽददस्वान् । रयिं । अस्मासु । दीदिहि ।
आ । नः । कृणुष्व । सुविताय । रोदसी इति । अग्ने । हव्या । मनुषः । देव । वीतये ॥ ६ ॥

हे अग्ने स तादृशस्त्वं नोऽस्माकं स्वस्तये । स्वस्तीत्यविनाशनाम । चेमाय रेवद्रयिमद्रयिं धनं उपर्युपरि-
वृद्धिमदानयोग्यं वा धनमस्मासु संददस्वान् सम्यक् प्रयच्छन् समिधानोऽस्माभिः सम्यगिध्यमानः सन् दी-
दिहि । दीप्यस्व । यद्वा रेवदिति क्रियाविशेषणं । रा धनं समृद्धिमद्यथा तथा दीप्यस्वेति । तथाभूतः सन्
नोऽस्माभ्यं सुविताय सुहिताय शोभनफलाय रोदसी द्यावापृथिव्यावाकृणुष्व । सर्वतः कृणुष्व । उभौ लोका
भोगप्रदौ कुर्वित्यर्थः । किमर्थमिति तदुच्यते । हे देवापि मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्य मम संबंधीन हव्या
हवीषि वीतये देवेभ्यो भक्षणाय । पुनः पुनर्यागाबनुष्ठानायेत्यर्थः ॥

दा नो अग्ने बृहतो दाः सहस्रिणो दुरो न वाजं श्रुत्या अपा वृधि ।
प्राची द्यावापृथिवी ब्रह्मणा कृधि स्वर्णं शुक्रमुषसो वि दिद्युतः ॥ ७ ॥
दाः । नः । अग्ने । बृहतः । दाः । सहस्रिणः । दुरः । न । वाजं । श्रुत्यै । अपा । वृधि ।
प्राची इति । द्यावापृथिवी इति । ब्रह्मणा । कृधि । स्वः । न । शुक्रं । उषसः । वि ।
दिद्युतः ॥ ७ ॥

हे अग्ने नोऽस्माभ्यं बृहतो महतः प्रभूतान् गवाश्चादिधनविशेषान् दाः । देहि । तथां सहस्रिणः सहस्र-
संख्योपेतान्मुच्यन्तादीन्दाः । देहि ॥ ददातिऽस्माकं दसे कुडि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः ॥ श्रुतिं कीर्त्तयै वाजमज्ञं
दुरो न तस्य दाराश्रयि ॥ नशब्दार्थः ॥ अपावृधि । अपवृणु । प्रेरयेत्यर्थः । यद्वा दाराणीव । तत्प्राप्त्युपा-
यान्विशदयति । तदर्थं द्यावापृथिवी ब्रह्मणा परिवृढेन कर्मणा प्राची प्रकटांशने अस्मदनुकूले कृधि । कृणु ।
स्वर्णं । आदित्य इव । स यथा जगत्प्रकाशयति तदत् । शुक्रं दीप्तं त्वामुषस उषःकासा विदिद्युतः । विद्योत-
यति । उषःकासे ह्यपयः प्रज्वाल्यते ॥

स इधान उषसो राम्या अनु स्वर्णं दीदेदरुषेण भानुना ।
होवाभिरग्निर्मनुषः स्वध्वरो राजा विशमतिथिश्चारुरायवे ॥ ८ ॥

सः । इ॒धा॒नः । उ॒षसः । रा॒म्याः । अ॒नु । स्वः । न । दी॒देत् । अ॒रु॒षेण । भा॒नुना ।
हो॒वा॒भिः । अ॒ग्निः । म॒नुषः । सु॒ऽअ॒ध्वरः । रा॒जा । वि॒शां । अ॒ति॒थिः । चा॒रुः । आ॒यवे ॥ ८ ॥

सोऽपी राम्या रमणहेतुभूता उषसोऽनु अग्नयस्त्वेधान इध्यमानो दीपितः सन् अरुषेण रोचमानेन भागुना तेजसा स्वर्ग आदित्य इव दीदेत् । दीप्यते । सोऽग्निर्मनुषो मनुष्यस्य हेतुर्होवाभिः । होचेति वाङ्माम । होमसाधनभूताभिः स्तुतिभिः सूच्यमानः स्वध्वरः शोभनयागो विशां प्रजानां राजा राजमानः स्वाम्यायवे मनुष्याय यजमानाय तदर्थं चारुश्चरणशीलोऽतिधिरतिथिवत्पूज्यो भवति ॥

ए॒वा नो॑ अ॒ग्ने अ॒मृते॑षु पू॒र्य धी॒ष्पी॑पाय बृ॒हद्दि॑वेषु मा॒नुषा ।
दुहा॑ना धे॒नुर्वृ॑जनेषु का॒रवे॑ त्मना॑ श॒तिनं॑ पु॒रु॒रूप॑मि॒षणि॑ ॥ ९ ॥
ए॒व । नः । अ॒ग्ने । अ॒मृते॑षु । पू॒र्य । धीः । पी॒पाय॑ । बृ॒हत्॑ऽदि॒वेषु॑ । मा॒नुषा ।
दुहा॑ना । धे॒नुः । वृ॒जने॑षु । का॒रवे॑ । त्मना॑ । श॒तिनं॑ । पु॒रु॒रूपं॑ । इ॒षणि॑ ॥ ९ ॥

बृहद्दिवेषु प्रभूतशुतिष्वमृतेषु देवेषु मध्ये हे पूर्य पूर्वभाविस्रये त्वां मानुषा मनुष्याणां मध्ये नोऽस्मादीया धीर्बुद्धिः स्तुतिः कर्म वा एव एवं पीपाय । प्याययति । यद्वा मानुषा मनुष्यान् धीस्त्वदीया बुद्धिः कर्म वा प्याययतु । तथा त्वदीया धीर्वृजनेषु यज्ञेषु कारवे स्तोत्रे दुहाना धेनुः । दोग्ध्री धेनुरिव । सुप्तोपममेतत् । त्वनात्मनैवेष्वेषणायां सत्यां शतिनमपरिमितसंख्याकं पुरुरूपं गवाश्चादिरूपेण नानारूपं धनसमूहं दुहाना भवति ॥

व॒यम॑ग्ने अ॒र्वेता॑ वा सु॒वीर्यं॑ ब्र॒ह्म॑णा वा चि॒तये॑मा॒ जना॑ अ॒ति ।
अ॒स्माकं॑ ह्यु॒न्नम॑धि॒ पंच॑ कृ॒ष्टिषू॑च्चा स्व॒र्गं शृ॑णु॒चीत॑ दु॒ष्टरं॑ ॥ १० ॥
व॒यं । अ॒ग्ने । अ॒र्वेता॑ । वा । सु॒वीर्यं॑ । ब्र॒ह्म॑णा । वा । चि॒तये॑म । जना॑न् । अ॒ति ।
अ॒स्माकं॑ । ह्यु॒न्नं । अ॒धि । पंच॑ । कृ॒ष्टिषु॑ । उ॒च्चा । स्वः । न । शृ॑णु॒चीत॑ । दु॒ष्टरं॑ ॥ १० ॥

हे अग्ने वयं यजमानाः सुवीर्यं शोभनसामर्थ्येन यथा तथार्थता वारणकुशलेनाश्वेन ॥ वाशब्दश्चार्थे ॥ ब्रह्मणा वाग्नेन च त्वहन्तेन जगानस्मात्समानानति चितयेम । अतिक्रम्य ज्ञायेमहि ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ यद्वा त्वहन्तेनाश्वेनाश्वेन च सुवीर्यं चितयेम । प्रकाशयेम । तदर्थमस्माकं पंच पंचसु कृष्टिषु जनेषु निषादपंचमेषु चतुर्षु वर्गेषूच्चा उच्चैरतिप्रभूतं दुस्तरमन्येनाप्राप्तं युक्तं धनं स्वर्गं सूर्य इवाधिकं शृणुचीत । दीप्यतां । अधीत्य-यमनर्थको वा ॥

स नो॑ बो॒धि स॒हस्य॑ प्र॒शंस्यो॑ यस्मिन्सुजा॒ता इ॒षयंत॑ सूर॒यः ।
यम॑ग्ने य॒ज्ञमु॑प॒यंति॑ वा॒जिनो॑ नित्ये॑ तो॒के दी॑दि॒वांसं॑ स्वे दमे॑ ॥ ११ ॥
सः । नः । बो॒धि । स॒हस्य॑ । प्र॒शंस्यः॑ । यस्मिन् । सु॒जा॒ताः । इ॒षयंत॑ । सूर॒यः ।
यं । अ॒ग्ने । य॒ज्ञं । उ॒प॒यंति॑ । वा॒जिनः॑ । नित्ये॑ । तो॒के । दी॑दि॒वांसं॑ । स्वे । दमे॑ ॥ ११ ॥

हे अग्ने सहस्र शृणुणामभिभवितर्बलप्रभव वा प्रशंस्यः स्तुत्यः स त्वं नोऽस्मादीयं स्तोत्रादिकं बोधि । बुध्यस्व । स इत्युक्तं क इत्याह । यस्मिन्नपी सुजाताः शोभनजननाः सूरयः स्तोतार अस्त्विव इषयंत । गमयंति स्तोत्राणि । किंप हे अग्ने यज्ञं यजनीयं यं वाजिनो हविर्लक्षणाग्नवतो यजमाना नित्ये तोके चीरसे पुत्रे निमित्तभूते सति । यद्वा तस्मिन्वया दीप्यते । पुत्रगृहे यथा पित्रा दीप्यते तद्वत् स्वे दमे स्वकीये यामगृहे सबनीयादिस्त्राणि दीदिवांसं दीप्यमानमुपयंति हविःस्तोत्रादिना । स बोधीत्यन्वयः ॥

उभयांसो जातवेदः स्याम ते स्तोतारो अग्ने सूरयश्च शर्मणि ।

वस्वो रायः पुरुषं द्रस्य भूयसः प्रजावतः स्वपत्यस्य शग्धि नः ॥ १२ ॥

उभयांसः । जातवेदः । स्याम । ते । स्तोतारः । अग्ने । सूरयः । च । शर्मणि ।

वस्वः । रायः । पुरुषं द्रस्य । भूयसः । प्रजावतः । सुपत्यस्य । शग्धि । नः ॥ १२ ॥

हे जातवेदो जातानां वेदितरघे स्तोतारस्त्वां सुवत अस्विजः सूरयो मेधाविनो यजमानाश्चेत्युभयासः । उभये वयं शर्मणि सुखे निमित्तभूते सति ते स्वत्संबन्धिनः स्याम । भवेम । यद्वा ते शर्मणि स्याम । त्वं च नोऽस्माकं वस्वो निवासहेतोर्वसिष्ठस्य रायो गवादिधनस्य पुरुषं द्रस्यातिशयेनाह्लादकस्य बह्विरखोपेतस्य वा भूयसः प्रभूतस्य प्रजावतो भृत्वाद्युपेतस्य पुत्रादिभोगपर्याप्तस्य वा स्वपत्यस्य शोभनपुत्रस्य । ईदृशं धनं नोऽस्माभ्यं शग्धि । देहि । दातुं शक्नो भवसि ॥

ये स्तोतृभ्यो गोअयामश्वपेशसमये रातिमुपसृजन्ति सूरयः ।

अस्माञ्च तांश्च प्र हि नेषि वस्य आ बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ १३ ॥

ये । स्तोतृभ्यः । गोऽअयां । अश्वऽपेशसं । अग्ने । रातिं । उपसृजन्ति । सूरयः ।

अस्मान् । च । तान् । च । प्र । हि । नेषि । वस्यः । आ । बृहत् । वदेम । विदथे ।

सुवीराः ॥ १३ ॥

ये स्तोतृभ्य इति त्रयोदशी व्याख्याता ॥ २१ ॥

समिद्धो अग्निरित्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं गार्त्समदं चैष्टुभं । सप्तमी जगती । समिद्धोऽग्निरग्निना नराशंस-
तनूनपादादथ एकादश प्रयाजदेवताः । समिद्ध एकादशमं सप्तमी जगतीत्यनुक्रमणिका ॥ पर्शो शुनकानामि-
दमाग्नीसूक्तं । गृत्समदस्यापि शुनकत्वात् । समिद्धो अग्निरिति शुनकानामिति हि सूचितं । आ० ३. २ ॥

समिद्धो अग्निर्निहितः पृथिव्यां प्रत्यङ् विश्वानि भुवनान्यस्यात् ।

होता पावकः प्रदिवः सुमेधा देवो देवान्यजत्वग्निरहेन् ॥ १ ॥

संऽइद्धः । अग्निः । निऽहितः । पृथिव्यां । प्रत्यङ् । विश्वानि । भुवनानि । अस्यात् ।

होता । पावकः । प्रऽदिवः । सुऽमेधाः । देवः । देवान् । यजतु । अग्निः । अहेन् ॥ १ ॥

पृथिव्यां वेदिलक्षणायां समिद्धः सम्यक् दीप्त एतन्नामकोऽग्निर्निहितः स्थापितः सन् विश्वानि सर्वानि
भुवनानि भूतजातानि प्रत्यङ् अभिमुखः सन् अस्यात् । तिष्ठति । यथा सर्वे जनाः पश्यन्ति तथा प्रवृद्धोऽभव-
दित्यर्थः । किंच सोऽग्निर्होता होमनिष्पादको देवानामाहुता वा पावकः शोधकः प्रदिवः पुराणः सुमेधाः
शोभनप्रज्ञो देवो शीतमानः । एवं महानुभावोऽग्निरहेन् यागयोग्यः सन् देवान्यजतु । अथ यष्ट्याग्निं द्वा-
दीन्पूजयतु ॥

नराशंसः प्रति धामान्यजन् तिस्रो दिवः प्रति मूहा स्वर्चिः ।

घृतपुषा मनसा हव्यमुदन्मूर्धन्यज्ञस्य समनक्तु देवान् ॥ २ ॥

नराशंसः । प्रति । धामानि । अजन् । तिस्रः । दिवः । प्रति । मूहा । सुऽअर्चिः ।

घृतऽपुषा । मनसा । हव्यं । उदन् । मूर्धन् । यज्ञस्य । सं । अन् । क्तु । देवान् ॥ २ ॥

नराशंसो नरिर्नेतुमिच्छतिग्भिः शंसनीय एतन्नामकोऽपिः स्वर्चिः शोभनज्वालः सन् धामानि खानान्वा-
ज्जलधिकरणानि तेषांसि प्रति प्रत्येकं मद्वा स्वमहिम्नांजन् व्यक्तीकुर्वन् तिस्रो दिवो द्योतमानांस्त्रीन् भूम्यादिस्रो-
कांश्च प्रति प्रत्येकमंजन् । स्त्रित्वा भूमिं प्रकाशेनांतरिचं हविष्प्रापतेन दिवमित्यभिप्रायः । यदा लोकानां प्रत्येकं
चित्तोपेतत्वात् तिस्रो दिव इत्यविद्वद् । तिस्रो दिवः पृथिवीस्त्रिः । ४. ५३. ५. । इत्यादिमन्त्रवर्णात् त्रयो वा
इमे चिबृतो लोका इति ब्राह्मणाश्च । तथा घृतमुषा घृतं सिंचता मनसा हव्यमुदन् क्लेदयन् स्निग्धीकुर्वन् यज्ञस्य
मूर्ध्नि मूर्ध्नि मुखे होमसमये देवान्यष्टव्यान् समनक्तु । सम्यक् व्यक्तीकरोतु । तर्पयत्वित्यर्थः ॥

ई॒क्रि॒तो अ॒ग्ने॒ मन॑सा॒ नो॒ अ॒ह॒न् दे॒वान्य॑स्त्रि॒ मानु॑षा॒न्पूर्वो॑ अ॒द्य ।

स आ॒ वह॒ म॒रुता॑ श॒र्धो॒ अ॒च्युत॑मि॒न्द्रं न॒रो ब॒र्हिष॑दं॒ यज॑ध्वं ॥ ३ ॥

ई॒क्रि॒तः । अ॒ग्ने॒ । मन॑सा । नः । अ॒ह॒न् । दे॒वान् । य॒स्त्रि॒ । मानु॑षात् । पूर्वः । अ॒द्य ।

सः । आ॒ । वह॒ । म॒रुता॑ । श॒र्धः । अ॒च्युत॑ । इ॒न्द्रं । न॒रः । ब॒र्हिऽस॑दं॒ यज॑ध्वं ॥ ३ ॥

हे अग्ने ईक्रितोऽस्माभिः स्तुतः सन् मनसास्मदनुरक्तेन देवानां यागबुद्ध्या बर्हिण यागयोग्यः सन् मानुषा-
द्योतुः पूर्वः पूर्वभावी नोऽस्मदर्थमयास्मिन्दिने देवान् यष्टव्यान् यच्च । त्वमेव यजसि । स तादृशी यष्टा
त्वमावह । आकारय । कान् । मरुतां शर्धो गणं । अच्युतमशीर्णमिन्द्रं तदविनाभूतमिन्द्रमपि । यदा मरुद्वजो-
पेतमिन्द्रं । अगन्तरं हे नरो नेतार अत्विजो बर्हिषदं बर्हिषि सीदतं तमिन्द्रं यजध्वं । पूजयध्वं ॥

दे॒व ब॒र्हिर्व॑ध॒मानं॑ सु॒वीरं॑ स्त्री॒र्णे रा॒ये सु॒भरं॑ वे॒द्यस्यां॑ ।

घृ॒तेना॒क्तं व॑सवः॒ सीद॑ते॒दं वि॒श्वे दे॒वा आ॒दित्या॑ य॒ज्ञिया॑सः ॥ ४ ॥

दे॒व । ब॒र्हिः । व॒ध॒मानं॑ । सु॒वीरं॑ । स्त्री॒र्णे । रा॒ये । सु॒भरं॑ । वे॒दी इति॑ । अ॒स्यां ।

घृ॒तेन॑ । अ॒क्तं । व॑स॒वः । सी॒दत॑ । इ॒दं । वि॒श्वे । दे॒वाः । आ॒दि॒त्याः । य॒ज्ञिया॑सः ॥ ४ ॥

हे बर्हिर्देव एतदभिमानिज्ञमे वर्धमानं सुवीरं शोभनवीरसंपादकं सुभरं सुपुणं स्त्रीर्णमस्मदीयेर्ष्वितिग्भि-
राकृतं भव । किमर्थं । राये धनाय । अस्यां वेदी वेद्यां । सप्तम्यर्थे प्रगृह्यसंज्ञा । संहितायां यणादेशश्चान्दसः ॥
घृतेनाज्येनाक्तमिदं स्निग्धं बर्हिः सीदत । के । हे वसव एतन्नामकाः । हे विश्वे सर्वे देवाः । हे आदित्याः । यज्ञि-
यासो यज्ञार्हास्ते द्यूयमिदं बर्हिर्निषीदत । अस्मिन्बर्हिषि निषीदतत्वर्थः ॥

वि अ॒यंता॑मु॒र्विया॑ हू॒यमा॑ना॒ द्वारो॑ दे॒वीः सु॒प्राय॑णा नमो॑भिः ।

अ॒यच॑स्व॒तीर्वि॑ प्र॒यंता॑म॒जु॒र्या व॑र्णे पु॒ना॒ना य॒शसं॑ सु॒वीरं॑ ॥ ५ ॥

वि । अ॒यंता॑ । उ॒र्वि॒या । हू॒यमा॑नाः । द्वारः । दे॒वीः । सु॒प्रऽअ॒य॒नाः । नमः॑ऽभिः ।

अ॒यच॑स्व॒तीः । वि॒ । प्र॒यंता॑ । अ॒जु॒र्याः । व॑र्णे । पु॒ना॒नाः । य॒शसं॑ । सु॒वीरं॑ ॥ ५ ॥

द्वारो देवीरपेक्षारामिमान्व्यो देव्यो विश्रयंता । विश्रयंता । विवृतापिधाना भवन्तु । कीदृश्रक्ताः ।
उर्विया । उर्वी महत्यः । नमोभिर्नमस्कारोपेतैः स्त्रीर्बैर्हूयमानाः । सुप्रायणाः । सुष्ठु प्रकर्षेण गन्तव्याः । ईदृश्र्यो
देव्यो विश्रयंता । किंच अयस्वतीर्व्याप्तिमत्त्वोऽजुर्या अहिंस्या अजगना वा सुवीरं शोभनपुत्राकुपेतं यशसं
यशोयुक्तं वर्णं वर्णनीयं रूपविशेषं पुनाना यजमानाय शोधयिष्यः संपादयिष्यो देव्यो विप्रयंता । विशेषेण
प्रख्याता भवन्तु ॥ २२ ॥

सा॒ध्वपा॑सि स॒नता॑ न उ॒क्षिते॑ उ॒षासा॑न॒क्ता व॒य्येव॑ र॒खिते॑ ।

त॑न्तुं त॒तं स॒वय॑ंती॒ समी॑ची॒ यज्ञ॑स्य॒ पेशः॑ सु॒दुधे॑ प॒यस्व॑ती ॥ ६ ॥

साधु । अपांसि । सनता । नः । उक्षिते इति । उषसानक्ता । वय्याऽइव । रक्षिते इति ।
तंतुं । तंतं । संवयंती इति संऽवयंती । समीची इति संऽईची । यज्ञस्य । पेशः ।
सुदुधे इति सुऽदुधे । पर्यस्वती इति ॥ ६ ॥

साधु साधूनि नोऽस्मदीयान्यपांसि कर्माण्युद्दिश्य सनता सनातनेनाविच्छिन्नप्रवृत्तिकेन सोषादिनोषिते
पूजिते । यद्वा पुराणवाची विभक्त्यंतः सगच्छदोऽस्ति । तस्य प्रथमाद्विवचनस्याकारः । सनातने निखि इत्यर्थः ।
अस्मिन्पक्ष उच्यते फलस्य सेवयित्री ॥ कर्तरि निष्ठा ॥ उषासानक्ताहोराचदेवते वय्या इव वागकुशले इव
रक्षिते शब्दिते सुते परस्परं गच्छन्ती वा तंतं विसृतं तंतुं तंतुस्त्राणीयं यज्ञावयवं संवयंती सम्यक् विचं सह
वा वयंत्वानुत्पादयित्री समीची सम्यक्प्रवृत्तिके परस्परानुकूले । किमर्थं संवयंती । यज्ञस्यानुष्ठीयमानस्य पेशो
रूपं निर्मातुमिति शेषः । यज्ञं निर्वर्तयितुं तदवयवानुकूलानुष्ठापयित्र्यावित्यर्थः । अहोराचाभ्यां हि यज्ञा-
स्तन्वते । सुदुधे सुधु फलस्य दोग्ध्री पर्यस्वती उदकवती । अहोराचाभ्यां खलु वृष्टिर्जायते । एवं महानुभावे
अहोराचदेवते अस्मद्वयं निर्वहतामित्यर्थः ॥

दैव्या होतारा प्रथमा विदुष्टर ऋजु यक्षतः समृचा वपुष्टरा ।

देवान्यजंतावृतुथा समंजतो नाभा पृथिव्या अधि सानुषु चिषु ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । विदुऽतरा । ऋजु । यक्षतः । सं । ऋचा । वपुऽतरा ।

देवान् । यजंतौ । ऋतुऽथा । सं । अंजतः । नाभा । पृथिव्याः । अधि । सानुषु । चिषु ॥ ७ ॥

दैव्या । दिवि भवो दिव्योऽयिः । तस्माद्दिव्यादपेर्जाती होताराहतातारी देवानां होमनिष्पादकौ वायी
पार्थिवांतरिच्यौ प्रथमा प्रथमं यष्ट्यौ विदुष्टरा विदुत्तमी वपुष्टरा प्रकृष्टवपुषी देवानुवा मंत्रेण ऋजु
अविकलं यथा तथा सम्यक् यक्षतः । पूजयतः । ऋतुथा तत्तद्वती तच्च तच्च काले देवान्यष्टवान् यजंतौ देवौ
पृथिव्या नाभा नाभावुत्तरवेद्यामधि उपरि चिषु सानुषु समुच्छितेषु प्रदेशेषु गार्हपत्यादिषु समंजतः । समांक्षां ॥
अजैर्लेव्यडागमः ॥

सरस्वती साधयंती धियं न इळा देवी भारती विश्वतूर्तिः ।

तिस्रो देवीः स्वधया बर्हिरेदमच्छिद्रं पांतु शरणं निषद्य ॥ ८ ॥

सरस्वती । साधयंती । धियं । नः । इळा । देवी । भारती । विश्वऽतूर्तिः ।

तिस्रः । देवीः । स्वधया । बर्हिः । आ । इदं । अच्छिद्रं । पांतु । शरणं । निऽसद्य ॥ ८ ॥

नोऽस्मदीयां धियं बुद्धिं यागं वा साधयंती निर्वर्तयंती सरस्वती इकितन्नामिका देवी भारती च विश्व-
तूर्तिर्विश्वानि तूर्णानि यस्याः सा तादृशी सर्वविषयगता वाक् । एतदुभयविशेषणं । तिस्रो देवीरेतास्त्रिस्रो
देव्यः स्वधयास्मद्वत्तद्विषया निमित्तेनेदं बर्हिर्यज्ञमच्छिद्रं यथा तथा पांतु । पाणयंतु । किं कृत्वा । शरणं
यागगृहमाविष्यन् आश्रित्य । यद्वा स्वधयेदं बर्हिरिमं यज्ञमागत्यास्मदीयं शरणं गृहं निषयाच्छिद्रं यथा
तथा पांतु ॥

अथ पिशंगरूप इति नवमी त्वाष्ट्रि पशौ पुरोडाशस्य याज्या पिशंगरूपः सुभरो वयोधाः प्रथमभाजं यज्ञं
वयोधां । आ० ३. ८. इति सूचितत्वात् । पाठशु ॥

पिशंगरूपः सुभरो वयोधाः श्रुष्टी वीरो जायते देवकामः ।

प्रजां त्वष्टा वि षंतु नाभिमस्मे अथा देवानामर्थेतु पाथः ॥ ९ ॥

पिशङ्गोऽरूपः । सुऽभरः । वयः ऽधाः । श्रुष्टी । वीरः । जायते । देवऽकामः ।

प्रऽजां । त्वष्टा । वि । स्यतु । नाभिं । अस्मे इति । अथ । देवानां । अपि । एतु । पार्थः ॥ ९ ॥

पिशङ्गरूपः सुवर्णवर्णो नानारूपो वा सुभरः शोभनयज्ञः शोभनभरणो वा वयोधा वयसोऽन्नस्य धारयिता दाता वा श्रुष्टी चिप्रगुणो वीरो विविधमीरयिता देवकामो देवाः काम्यते येन तादृशः पुत्रो जायते । आधतामुत्पद्यतां त्वष्टरमुच्यते । स च त्वष्टितन्नामको देवोऽस्मि अस्मभ्यं नाभिं कुलस्य बन्धिकां प्रजां पुत्रादिरूपां विष्यतु । विमुञ्चतु । वितरत्वित्यर्थः । अथ अपि च देवानां संबन्धि पाथोऽन्नमप्यस्मानेतु । गच्छतु । अपि क्रियया वा संबध्यते । गच्छत्वित्यर्थः ॥

वनस्पतिरवसृजन्नुप स्थाद्गृहिहविः सूदयाति प्र धीभिः ।

त्रिधा समस्तं नयतु प्रजानन्देवेभ्यो दैव्यः शमिताप हव्यं ॥ १० ॥

वनस्पतिः । अवऽसृजन् । उप । स्थात् । अग्निः । हविः । सूदयाति । प्र । धीभिः ।

त्रिधा । संऽस्तं । नयतु । प्रऽजानन् । देवेभ्यः । दैव्यः । शमिता । उप । हव्यं ॥ १० ॥

वनस्पतिर्युपाभिमाख्येतन्नामकोऽपिरवसृजन् अस्मदीयं कर्मानुजानन् उपास्मात्समीपे स्थात् । तिष्ठतु । अपिः पाकाधारोऽपि हविः पशुरूपं धीभिः कर्मभिर्विशेषैः पाकसाधनैः प्रकर्षेण सूदयाति । चारयति । अपाकाधिकपाकादिराहित्येन हविः पचतीत्यर्थः । किंच दैव्यो देवसंबन्धाद्गत्यधिकरणभूतोऽपिः शमिता हविषः संस्कर्ता । यद्वा दैव्यः शमितेतन्नामकोऽपिः । अपिर्वै देवानां शमितेति श्रूयते । त्रिधा चिप्रकारमुपस्तरणावदानाभिधारणैः समस्तं सम्यक् सिक्तं हव्यं हविः प्रजानन् विद्वान् नयनप्रकाराभिज्ञः सन् देवेभ्य उपनयतु । समीपं प्रापयतु ॥

घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतस्य धाम ।

अनुष्वधमा वह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यं ॥ ११ ॥

घृतं । मिमिक्षे । घृतं । अस्य । योनिः । घृते । श्रितः । घृतं । ऊं इति । अस्य । धाम ।

अनुऽस्वधं । आ । वह । मादयस्व । स्वाहाऽकृतं । वृषभ । वक्षि । हव्यं ॥ ११ ॥

अस्त्राभिर्घृतमाज्यं मिमिक्षे । सिंघामि । यतोऽस्य घृतं योनिः कारणं । उत्पन्नोऽपि घृते श्रितः । आश्रितः । अस्त्राभिर्घृतमेव धाम तेजः । घृतेन ह्ययं दीप्यते । इदानीं संबोध्योच्यते । हे अपि वृषभ फलस्य वर्धितस्त्वमनुष्वधं प्रतिहविः सर्वेष्वपि हविषु दीयमानेष्ववह देवान् । आह्वय तान्मादयस्व । प्रीणय । ततस्त्वं स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण दत्तं हव्यं वक्षि । वह ॥ ॥ २३ ॥

ऊवे व इति नवर्षं चतुर्थं सूक्तं । भार्गवः सोमाङ्गतिनामक ऋषिः । अपिर्देवता । चिष्टुप् छंदः । ऊवे नव सोमाङ्गतिर्भार्गवो हेत्यनुक्रमसिक्ता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोस्त्रिष्टुभे छंदसीदं । सूचितं च । ऊवे वः सुयोत्मानं नि होता होतृषदण इति सूक्ते । आ० ४. १३. । इति ॥

हुवे वः सुद्योत्मानं सुवृत्तिं विशाममिमतिं सुप्रयसं ।

मिच इव यो दिधिषाम्यो भूहेव आदेवे जने जातवेदाः ॥ १ ॥

हुवे । वः । सुद्योत्मानं । सुवृत्तिं । विशां । अमिं । अतिं । सुप्रयसं ।

मिचऽइव । यः । दिधिषाम्यः । भूत् । देवः । आदेवे । जने । जातवेदाः ॥ १ ॥

हे यजमाना यो युष्मदर्थमग्निं ऊवे । आहुयामि । कीदृशं तं । सुखीत्मानं सुष्ठु ब्रूतमानं । सुवृत्तिं सुवर्जितं पापैः शोभनसुतिं वा । विशां यजमानानामतिथिर्मातृधिवत्सदा पूज्यं । सुप्रयसं शोभनहविर्ब्रह्मणां । किं च जातवेदा जातानां वेदिता यो देवोऽग्निर्मित्र इव सखिव आदित्य इव वा दिधिषाण्यो धारयिता भूत । भवति । कुचेति उच्यते । आदेवे देवपर्यंते जने । मनुष्यप्रभृतिदेवपर्यंतेषु । तेषां धारण्योऽभवदित्यर्थः ॥

इमं विधन्तो अपां सधस्ये द्वितादधुर्भृगवो विष्णुः ३ योः ।

एष विश्वान्यभ्यस्तु भूमा देवानामग्निररतिजीराश्वः ॥ २ ॥

इमं । विधन्तः । अपां । सधऽस्ये । द्विता । अदधुः । भृगवः । विष्णु । आयोः ।

एषः । विश्वानि । अभि । अस्तु । भूम । देवानां । अग्निः । अरतिः । जीरऽश्वः ॥ २ ॥

इममग्निं विधन्तः परिचरन्तो भृगवोऽस्मत्पूर्वं महर्षयोऽपां सधस्ये सहस्रानेऽतरिण आयोर्मनुष्यस्य यजमानस्य स्वभूतासु विष्णु प्रजास्त्वित्सु तेषां मध्ये च द्विता द्वयोः स्थानाददधुः । अधारयन् ॥ दधातिर्लङ्ङि रूपं ॥ एषोऽग्निर्भूम भूमात्यर्थं विश्वानि भूतजातान्यस्मद्विरोधीन्वभ्यस्तु । अभिभवतु । स कीदृशः । देवानामरतिरीश्वरः । तेषां मध्ये शीघ्रमरणशीलो वास्यबागं प्रति । तथा जीराश्वः क्षिप्राश्वः ॥

अग्निं देवासो मानुषीषु विष्णु प्रियं धुः क्षेप्यन्तो न मित्रं ।

स दीदयदुशतीरुर्म्या आ दक्षाय्यो यो दास्वन्ते दमे आ ॥ ३ ॥

अग्निं । देवासः । मानुषीषु । विष्णु । प्रियं । धुः । क्षेप्यन्तः । न । मित्रं ।

सः । दीदयत् । उशतीः । ऊर्म्याः । आ । दक्षाय्यः । यः । दास्वन्ते । दमे । आ ॥ ३ ॥

देवासो देवाः क्षेप्यन्तः स्वर्गं प्रति गच्छन्तः संतः पूर्वं मानुषीषु मनुष्यसंबन्धिनीषु विष्णु प्रजासु प्रियं देवानां प्रीणयितारमग्निं धुः । अधुः स्थापितवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । क्षेप्यन्तो मित्रं न । रायं प्रति गच्छन्तो नरा मित्रं प्रियं सखायं स्वगृहरक्षार्थं स्थापयन्ति । तद्वत् । स एवं देवैः स्थापितो योऽग्निर्दास्वते हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थं दमे तदीये यागगृहे आ आहितः स्थापितो दक्षाय्यः समर्थयिता दाता वा सोऽग्निश्शतीः कामयमाना ऊर्म्या रात्रीः सर्वासु रात्रिष्वदीदयत् । दीप्यते सर्वतः । सर्वरात्रीरादीपयति वा ॥

अस्य रत्ना स्वस्यैव पुष्टिः संदृष्टिरस्य हियानस्य दक्षोः ।

वि यो भरिभ्रदोषधीषु जिह्मामन्यो न रथ्यो दोधवीति वारान् ॥ ४ ॥

अस्य । रत्ना । स्वस्यऽइव । पुष्टिः । संदृष्टिः । अस्य । हियानस्य । दक्षोः ।

वि । यः । भरिभ्रत् । ओषधीषु । जिह्मां । अन्यः । न । रथ्यः । दोधवीति । वारान् ॥ ४ ॥

अस्त्राग्नेः पुष्टिः शरीरवृद्धी रत्ना रमणीया शब्दयुक्ता वा । तत्र दृष्टान्तः । स्वस्य पुष्टिरिव । यथा लोके स्वकीया पुष्टिः स्वस्यै रमणीया भवति तद्वत् । यद्वास्त्राग्नेः संबन्धिनी पुष्टिर्यथा यजमानविषया रत्ना तद्वत् । किंच हियानस्य समृद्धिं गच्छतो व्याप्नुवतो दक्षोः काष्ठान् दिधक्षोर्दग्धुमिच्छोरस्त्राग्नेः संदृष्टिः संदर्शनाविर्भावोऽपि रत्ना । योऽग्निरोषधीषु काष्ठेषु जिह्मां ज्वालां । जालिकवचनं । ज्वाला विमरिभ्रत् । अस्त्रार्थं विहरति । कंपयतीत्यर्थः ॥ हरतेर्यङ्मुगंतत्वेन दाधर्त्वादिषु । पा० ७. ४. ६५ । निपातिताद्व्यङ्ग्यङानमः । यद्योगादग्निघातः ॥ तत्र दृष्टान्तः । रथ्यो रथाह्वोऽह्वो न वाजी यथा वारान् दंशवारजसाधनान्वासान् दोधवीति । कंपयति तद्वत् । योऽग्निर्ज्वालाः कंपयति अस्त्राग्नेः पुष्टी रत्नेति ॥

आ यन्मे अर्धं वनदः पनंतोऽशिग्भ्यो नामिमीत् वरुणं ।

स चित्रेण चिकिते रंसु भासा जुजुर्वो यो मुहुरा युवा भूत् ॥ ५ ॥

आ । यत् । मे । अर्धं । वनदः । पनंत । उशिक्ऽभ्यः । न । अमिमीत् । वरुणं ।

सः । चित्रेण । चिकिते । रंसु । भासा । जुजुर्वान् । यः । मुहुः । आ । युवा । भूत् ॥ ५ ॥

यत् यस्मात्तु महेत्वं मे मम संबन्धिना वनदो वनंतः संभक्तारः । यद्वा वनदोऽवनदो भृशं शब्दयंतः स्तोतारः ॥ अथशब्दो भृशार्थवाची । तत्पूर्वाद्भेदः कृष्णः । अवाधोरित्यकारलोपः ॥ आपनंत । समंतात् कुर्वन्ति । सोऽपिशिग्भ्योऽष्टादीयं रूपं कामयमानेभ्य अस्त्रिभ्यो वरुणं स्वसदृशं रूपं नामिमीत् ॥ नशब्दश्चार्थे ॥ निर्मिमीते च । स च रंसु रमणीयेष्वाद्यादिहविषु निमित्तेषु चित्रेण भासा हिरण्यकनकादिगानावर्णया दीप्या चिकिते । विज्ञायते । किंच योऽपिर्जुर्वान् जीर्णः सन् ज्वालोपशमे स एव मुहुः पुनःपुनरा युवा सर्वतो मिश्रयिता तद्वत्तो वाभूत् । आभवति पुनराज्यादिसंयोगात् ॥ २४ ॥

आ यो वना तातृषाणो न भाति वारुणं पथा रथ्येव स्वानीत् ।

कृष्णाध्वा तपू रत्नचिकेत द्यौरिव स्मयमानो नभोभिः ॥ ६ ॥

आ । यः । वना । ततृषाणः । न । भाति । वाः । न । पथा । रथ्याऽइव । स्वानीत् ।

कृष्णऽअध्वा । तपुः । रत्नः । चिकेत । द्यौःऽइव । स्मयमानः । नभःऽभिः ॥ ६ ॥

योऽपिर्वना वनानि वृक्षसमूहान् ततृषाणो न तृषित इव । स्वरमाण इत्यर्थः । आभाति । आभासयति । दहतीत्यर्थः । यद्वा वना वने आभाति । किंच वारुणं उदकमिव पथा प्रवलेन मार्गेण गच्छति । तद्वत् इतस्ततो गच्छति । रथ्येव रथस्य वोढाश्च इव स्वानीत् । शब्दयति । यद्वा रथशब्दात् सोऽर्द्धादेशः । यथा रथो युद्धमार्गेण गच्छन् स्वनति तद्वत् । किंच कृष्णाध्वा कृष्णवर्त्ता तपुस्तापको रत्नो रमणीय एवंभूतः सन् चिकेत । ज्ञायते । प्रकाशत इत्यर्थः । क इव । नभोभिर्नक्षत्रैः स्मयमानः प्रकाशमानो द्यौरिव बुभुक् इव । यद्वा नभोभिरंतरिक्षप्रदेशविशेषैः स्मयमानः शोभमानो द्यौरादित्य इव । नीलवर्णीतरिचचार्यादित्यो यथा ज्ञायते तद्वत् स्वसंचरिण कृष्णीभूते मार्गे ज्ञायते । प्रकाशत इत्यर्थः ॥

स यो व्यस्थाद्भि दक्षदुर्वी पशुर्नेति स्वयुरगोपाः ।

अग्निः शोचिष्मा अतसान्युष्णान्कृष्णव्यथिरस्वदयन्न भूमं ॥ ७ ॥

सः । यः । वि । अस्थात् । अग्निः । धक्षत् । उर्वी । पशुः । न । एति । स्वऽयुः । अगोपाः ।

अग्निः । शोचिष्मान् । अतसानि । उष्णान् । कृष्णऽव्यथिः । अस्वदयत् । न । भूमं ॥ ७ ॥

योऽपिर्व्यस्थात् । विविधं तिष्ठति । व्याप्नोति विश्वं । तथा योऽपिर्दुर्वी विस्तृतां पृथिवीं सर्वा । यस्याभि-
दक्षत् । अभिमुखेन प्रवर्धमानो भवति ॥ उभे अपि यच्छब्दयोगात् निहन्त्ये ॥ सोऽग्निः पशुर्न पशुरिव । यथा
जातः पशुः स्वच्छेदेन धरति तथा स्वयुः स्वयमेव गच्छन् अगोपा गोपरहितः । नियामकवर्जित इत्यर्थः । एति ।
गच्छति । किं कुर्वन् । शोचिष्मान् प्रकृष्टदीप्तिः कृष्णव्यथिः कृष्णवर्णं प्राप्ता दग्धा व्यथकराः कंटकादयो येन
तादृशः सन् भूमावधिकमस्वदयन्न । आस्वादयतीव वृषगतान् रसान् । अतसानि सततानि नीरसानि वा
तद्वत्तुआदीन्बुधान् दहन्ति ॥

नू ते पूर्वस्यावसो अधीतो तृतीये विदथे मन्म शंसि ।

अस्मे अग्ने संयद्दीरं बृहंतं क्षुमंतं वाजं स्वपत्यं रयिं दाः ॥ ८ ॥

नु । ते । पूर्वस्य । अवसः । अधिऽइती । तृतीये । विदथे । मन्म । शंसि ।

अस्मे इति । अग्ने । संयत्ऽवीरं । बृहंतं । सुऽमंतं । वाजं । सुऽअपत्यं । रयिं । दाः ॥ ८ ॥

हे अग्ने ते तव संबंधिनः पूर्वस्य पूर्व यागसमये छतस्यावसोऽभिमततर्पणस्याधीती अरणे सति तत्पृष्ट्वा नु अद्यापि तृतीये विदथे यागे तृतीयसवने । यद्वा प्रातरनुवाकसंबंधिनामाग्नेयोषस्याश्विनानां मध्येऽन्यतमे तृतीये क्रतौ मय्य मगनीयं स्तोत्रं शंसि । अशंसि । शस्यतेऽस्माभिः । हे अग्ने त्वं चास्मै अस्माभ्यं संयद्वीरं संयतो वीरा यस्मिन् तादृशं बृहंतं महांतं सुमंतं शब्दवतं कीर्तिमंतं वाजमुत्तमवचनमन्नं स्वपत्यं रयिं च दाः । देहि ॥

त्वया यथा गृत्समदासो अग्ने गुहा वन्वत उपराँ अभि धुः ।

सुवीरांसो अभिमातिषाहः स्मत्सूरिभ्यो गृणते तद्वयो धाः ॥ ९ ॥

त्वया । यथा । गृत्सऽमदासः । अग्ने । गुहा । वन्वतः । उपरान् । अभि । स्युरिति स्युः ।

सुऽवीरांसः । अभिमातिऽसहः । स्मत् । सूरिऽभ्यः । गृणते । तत् । वयः । धाः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वया रषकेण वन्वतःकादसं भजंतो गृत्समदा अक्षयः । आत्मनि परोक्षेण वचनं । यथा गुहा गुहायां वर्तमानानुपरान् उपरमणसाधनान् उपरि उत्कृष्टे वर्तमानान्वा धनविशेषानभिस्तुः । अभिभवेयुः । स्वाधीनान् कुर्युः । यद्वा गूढानुपरान् उपरिऽधिकस्त्रिण वर्तमानान्पापानभिस्तुः । अभिभवेयुः । तथा कुर्वित्थर्थः । कीदृशाः । सुवीरांसः । शोभनपुत्राबुपेताः । अभिमातिसहः । वैरिणां पापादीनां सोढारः । किंच सूरिभ्यो मेधाविभ्यो यजमानेभ्यो गृणते ॥ व्यत्ययेनैकवचनं ॥ शब्दयज्ञः स्तोतृभ्यः । यद्वा सूरिभ्यो यजमानेभ्यो गृणते स्तोत्रे च स्मत् सुमत् अतिप्रभूतं तत् तादृशं प्रसिद्धं कथ्योऽन्नं धाः । धेहि ॥ ॥ २५ ॥

होताजनिष्टेत्थर्चं पंचमं मूक्तं सोमाहुतेरार्धमाग्नेयमानुष्टुभं । होताष्टावानुष्टुभमित्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाका-
श्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतावस्य विनियोगः । सूचितं च । अपायो होताजनिष्ट । आ० ४. १३. । इति ॥ चतुर्विंशे
ऽह्न्यपीदमेवाज्यं । चतुर्विंशे होताजनिष्टेत्थाज्यं । आ० ७. २. । इति ॥ आभिस्तुविके द्वितीयेऽह्नीदमेवाज्यं । द्वि-
तीयस्य चतुर्विंशेनाज्यं । आ० ७. ६. । इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

होताजनिष्ट चेतनः पिता पितृभ्य ऊतये ।

प्रयक्षञ्जेन्यं वसुं शकेम वाजिनो यमं ॥ १ ॥

होता । अजनिष्ट । चेतनः । पिता । पितृऽभ्यः । ऊतये ।

प्रऽयक्षन् । जेन्यं । वसुं । शकेम । वाजिनः । यमं ॥ १ ॥

होता होमनिष्पादकश्चेतनश्चेतयितास्मदनुष्ठितस्य पिता पालकोऽस्माकञ्च इदृशोऽपिरजनिष्ट । उत्पन्नः । किमर्थं । पितृभ्यः पालकेभ्यो यजमानेभ्यः ॥ पश्यर्थं चतुर्थी । तेषामृतये रक्षत्राय च । वयं च वाजिनो हविर्क्ष-
त्राणावन्तः संतः प्रयक्षं प्रकर्षेण पूज्यं जेन्यं जेतव्यं यमं यमयितव्यं वसु धनं शकेम । शक्ता भूयासा लब्धुमिति
शेषः । यद्वा वाजिनोऽस्मस्य यमं यमनं कर्तुं शकेम । प्रयक्षं जेन्यं वसु धनमित्युपमानं । उत्तमवचनं धनमिव ।
तद्यथावरोद्धुं शक्नुमस्तद्वत् ॥

आ यस्मिन्सप्त रश्मयस्तता यज्ञस्य नेतरि ।

मनुष्वहैष्यमष्टमं पोता विश्वं तदित्यति ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । सप्त । रश्मयः । तताः । यज्ञस्य । नेतरि ।

मनुष्वत् । दैष्यं । अष्टमं । पोता । विश्वं । तत् । इत्यति ॥ २ ॥

यश्च स्व नेतरि यागस्य निर्वाहके यस्मिन्नपी सप्त रश्मयः सप्तसंख्याका रश्मिवद्वाप्ता होचका आतताः । स्वस्वकर्मभिः सर्वतो व्याप्ता भवन्ति । स पोता पावको देवानां पोचास्य च्छत्वियूपो वापिर्मेगुषत् मनुष्यपोनुषत् द्विषत् । देवो यश्च । तत्संबन्धमष्टमष्टल्लिङ्गसंबन्धि तद्विषयं कर्तव्यजातं सप्तहोचकैः सह स्वयमष्टमः सग्न इवति । व्याप्नोति । यदा तदित्यस्य लिंगव्यत्ययः । स पोतेति संबन्धः । सप्तहोचकैः सहाष्टमो भूत्वा तद्व्ययं निर्वहतीत्यर्थः ॥

दधन्वे वा यदीमनु वोचद्ब्रह्माणि वेरु तत् ।

परि विश्वानि काव्या नेमिश्चक्रमिवाभवत् ॥ ३ ॥

दधन्वे । वा । यत् । ई । अनु । वोचत् । ब्रह्माणि । वेः । ऊं इति । तत् ।

परि । विश्वानि । काव्या । नेमिः । चक्रंऽइव । अभवत् ॥ ३ ॥

पूर्वे मंचे होचादिवत् स्वयमपि यश्च निर्वहतीत्युक्तं । अत्र तु सर्वं तत्तदात्मना स्थित्वा स्वयमेव निर्वहतीत्याह । वा अथवा ईमेनं यश्चमनु लक्ष्मीकृत्य यश्चविरादिकं दधन्वे धारयत्यध्वर्ध्वादिरूपः । यानि ब्रह्माणि शस्त्रादीन्यनुवोचत् । अनुवति होचादिरूपः । अत्र वान्वित्येतद्योज्यं । तत्सर्वं वेरु । वेरेव । कामयते जानाति वा स्वयमनुष्ठानं । अयमभिर्विश्वानि सर्वाणि काव्यानि । कवयो मेधाविनश्चत्विजः । तत्संबन्धीनि कर्माणि पर्यभवत् । परिभवति । स्वायत्तानि करोति । व्याप्नोतीत्यर्थः । व्याप्नो दृष्टान्तः । नेमिः वहिर्विष्टनवल्लयस्त्रकं रथांगं यथा कात्स्न्येन व्याप्नोति तद्वत् ॥

साकं हि शुचिना शुचिः प्रशास्ता क्रतुनाजनि ।

विद्वाँ अस्य व्रता ध्रुवा वया इवानु रोहते ॥ ४ ॥

साकं । हि । शुचिना । शुचिः । प्रशास्ता । क्रतुना । अजनि ।

विद्वान् । अस्य । व्रता । ध्रुवा । वयाःऽइव । अनु । रोहते ॥ ४ ॥

शुचिः स्वयं शोधकः प्रशास्ता देवानां एतन्नामकश्चत्विक् प्रशासिता वा यश्चविद्वानां शुचिना क्रतुना शोधकेनापिहोचादिकर्मणा साकं हि सहैवाजनि । उत्पन्नः । जातमात्र एव शुद्धः सर्वस्य प्रशास्ता च सप्तपिहोचादिनिर्वोढाभवदित्यर्थः । अस्यापेध्रुवा ध्रुवाणि फलपर्यवसायीनि व्रतानि कर्माणि विद्वान् जानन् यजमानो वया इव विसृताः शाखा इवानुरोहते । क्रमेणानुतिष्ठति ॥

ता अस्य वर्णमायुवो नेष्टुः सचंत धेनवः ।

कुवित्सुभ्य आ वरं स्वसारो या इदं ययुः ॥ ५ ॥

ताः । अस्य । वर्णं । आयुवः । नेष्टुः । सचंत । धेनवः ।

कुवित् । तिसृऽभ्यः । आ । वरं । स्वसारः । याः । इदं । ययुः ॥ ५ ॥

या वक्ष्यमाणलक्षणा या चंगुलय इदमनुष्ठेयमानं कर्म ययुः । प्राप्नुवन्ति । अनुतिष्ठन्ति । ता आयुवो गन्धो व्याप्ता धेनवः प्रीणयिष्यः स्वसारः स्वयं सारिल्लोऽंगुलयो नेष्टुर्विद्याचितुर्मन्त्रयितुः शोधयितुः पोषयितुर्नेतुर्वास्थापिः । यद्वैतन्नामकश्चत्विगुपस्त्व । तिसृभ्य आ गार्हपत्यादिमूर्तीनामपि वरं वर्णं कुवित् वज्रकृत्यः सचंत । सेवन्ते । परिचरन्ति ॥

यदी मातुरूप स्वसा घृतं भरन्त्यस्थित ।

तासामध्वर्युरागन्तौ यवौ वृष्टीव मोदते ॥ ६ ॥

यदि । मातुः । उप । स्वसा । घृतं । भरंती । अस्थितं ।
तासां । अध्वर्युः । आऽगंतौ । यवः । वृष्टीऽइव । मोदते ॥ ६ ॥

यदि यदा मातुः सर्वस्य निर्मातृभूम्या वेदिलक्षणायाः स्वसा स्वस्यस्थानीया जुहूर्घृतं भरंती सत्युपास्थित । उपतिष्ठेदपि । एकवचनमविवक्षितं । जुहूपभृशुवा घृतं भरंत्यस्तिष्ठंतीत्यर्थः । तदा तासां जुह्वादीनामागतौ यागाय प्राप्तौ सत्यामध्वर्युरेतन्नामक अत्वियूपोऽध्वरं कामयमानो वायमपिर्मोदते । हृष्यति । यवो वृष्टीव वृष्ट्या यथा मोदते तद्वत् ॥

स्वः स्वाय धायसे कृणुतामृत्विगृत्विजं ।
स्तोमं यज्ञं चादरं वनेमा ररिमा वयं ॥ ७ ॥
स्वः । स्वाय । धायसे । कृणुतां । ऋत्विक् । ऋत्विजं ।
स्तोमं । यज्ञं । च । आत् । अरं । वनेम । ररिम । वयं ॥ ७ ॥

अयमपिः स्वः स्वयमेव स्वाय स्वकीयाय धायसे कर्मणे हविषां धारणाय वा अत्विक् होताजनिष्टेत्यादिनोक्तलक्षणे होतृपोतृप्रशास्त्रावृत्तियूपः सन् अत्विजमार्त्विज्यं ॥ भावप्रधानोऽयं निर्देशः ॥ देवर्त्तियूपः सन् अत्विजं मानुषमार्त्विज्यं कृणुतां । करोतु । वयं च तदनुग्रहात् आदनंतरमेव स्तोमं स्तोत्रं यज्ञं च तदाग्रयं यागमप्सरमलमत्यर्थं वनेम । संभजेमहि । ररिम ददेमहि च हविः । यद्वा स्तोमं वनेम यज्ञं यज्ञयोग्यं हवी ररिम ॥

यथा विद्वाँ अरं करद्विष्वेभ्यो यजतेभ्यः ।
अयमग्ने त्वे अपि यं यज्ञं चकृमा वयं ॥ ८ ॥
यथा । विद्वान् । अरं । करत् । विष्वेभ्यः । यजतेभ्यः ।
अयं । अग्ने । त्वे इति । अपि । यं । यज्ञं । चकृम । वयं ॥ ८ ॥

हे अग्ने विद्वान् त्वन्माहात्म्याभिज्ञः प्रयोगज्ञो वा यजमानो यथा विष्वेभ्यो यजतेभ्यः सर्वेभ्यो यजनीयेभ्यो देवेभ्योऽरं पर्याप्तं करत् कुर्यात् तथा त्वमनुगृहाणेत्यर्थः । वयमपि यं यज्ञं यागविशेषं चछम कुर्महे स यागस्त्वे अपि ॥ अपिरेवार्थः ॥ तवैव त्वत्प्रीत्यर्थः । त्वमेव तस्मात्तं सर्वदेवार्थयागं तत्तदृत्तियूपः सन् निर्वहेत्यर्थः ॥ २६ ॥

इमां मे इत्यष्टर्चं षष्ठं सूक्तं सोमाङ्गत्वार्यमाग्नेयं गायत्रं । इमां मे गायत्रं होत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विन-शस्त्रयोगायने कंदस्यस्य विनियोगः । सूचितं च । इमां मे अग्ने समिधमिमामिति त्रयाणामुत्तमामुद्धरेत् । आ० ४. १३. इति । अपराह्निक्वामुपसदीमा मे अग्ने समिधमिति तिस्र अचस्त्रिरभ्यस्या नव सामिधेभ्यः कृत्वा विनियोक्तव्याः । अथोपसदिति खंडे सूचितं । इमां मे अग्ने समिधमिमामिति तु सामिधेभ्यः । आ० ४. ८. इति ॥

इमां मे अग्ने समिधमिमामुपसदं वनेः । इमा उ षु श्रुधी गिरः ॥ १ ॥
इमां । मे । अग्ने । संऽइधं । इमां । उपऽसदं । वनेरिति वनेः । इमाः । ऊं इति । सु ।
श्रुधि । गिरः ॥ १ ॥

हे अग्ने मे मदीयामिमामाधीयमानां समिधं इमामुपसदमुपसदनसाधनामाहुतिमुपसबानि क्रियमाणां वा वनेः । संमेष्याः । तथेमा उ इमा अपि गिरः सुतोः सु सुष्ठु श्रुधि । शृणु ॥

अ॒या ते॒ अ॒ग्ने वि॒धेमो॒र्जो न॒पा॒द॒श्वमि॒ष्टे । ए॒ना सू॒क्तेन॑ सु॒जात॑ ॥ २ ॥

अ॒या । ते । अ॒ग्ने । वि॒धेम । उ॒र्जो । न॒पात् । अ॒श्वं । इ॒ष्टे । ए॒ना । सू॒उ॒क्तेन॑ । सु॒उ॒जात् ॥ २ ॥

हे अग्ने ते त्वामयानयाऊत्वा विधेम । परिचरेम । हे ऊर्जो नपात् बलस्य गजः तस्य नपातयित्वा हे अश्वमिष्टे व्यापकयज्ञ । यद्वा आशु क्रियमाणां कर्माणां । तदिच्छतीत्यश्वमिष्टिः । संस्वरमाणा ह्युपसदमाचरन्ति । ते कर्मभिः समस्वरन्त ते तिस्रः सामिधिनीरबुध्य तिस्रो देवता अयवन्निति ब्राह्मणं । ऐ० ब्रा० ३. ४५ । तादृशाग्ने ते त्वामयानयाऊत्वा विधेम । परिचरेम । तथा हे सुजात शोभनजनन एना एतेन सूक्तेन स्तोत्रेण प्रीणयेमिति शेषः । यद्वा सुहृदुपवृद्धितेन विधेम ॥

तं त्वा गी॒र्भिर्गिर्वे॒णसं॑ द्रवि॒णस्युं॑ द्रवि॒णोदः॑ । स॒पर्ये॒म स॒पर्ये॒वः ॥ ३ ॥

तं । त्वा । गीः । ऽभिः । गिर्वे॒णसं॑ । द्रवि॒णस्युं॑ । द्रवि॒णः । ऽदः । स॒पर्ये॒म । स॒पर्ये॒वः ॥ ३ ॥

हे द्रविणोदो धनस्य दातरणे तं तादृशं गिर्वेणसं गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयं द्रविणस्युं हविर्बलधनेच्छुं त्वा त्वां सपर्यवः परिचरणकर्तारो वयं गीर्भिः स्तुतिभिः सपर्येम । परिचरेम ॥

स बो॒धि सूरि॑र्म॒घवा॒ वसु॑पते॒ वसु॑दावन् । यु॒यो॒ध्य॒स्मद्द्वेषा॑सि ॥ ४ ॥

सः । बो॒धि । सूरिः । म॒घ॒ऽवा । वसु॑ऽपते । वसु॑ऽदावन् । यु॒यो॒धि । अ॒स्मत् । द्वे॒षा॑सि ॥ ४ ॥

मघवात्तवान् सूरिर्विद्वान् प्रेरको वा स उक्तलक्षणकस्त्वं बोधि । बुध्यस्वास्मदीयं स्तोत्रं । किंच हे अग्ने द्वेषासि द्वेषुनस्मदस्मात्तो युयोधि । पृथक्कृत ॥

स नो॒ वृ॒ष्टिं दि॒वस्प॑रि॒ स नो॒ वाज॑म॒न॒र्वाण॑ । स नः॑ स॒हस्रि॑णी॒रिषः॑ ॥ ५ ॥

सः । नः । वृ॒ष्टिं । दि॒वः । परि॑ । सः । नः । वाज॑ । अ॒न॒र्वाण॑ । सः । नः । स॒हस्रि॑णीः । र्षः ॥ ५ ॥

सः स एवाग्निर्नोऽस्मदर्थं दिवस्प॑रि शुलोकादन्तरिक्षात् ॥ परीति पंचम्यर्धानुवादी ॥ वृष्टिं करोतीति च शेषः । स एव नोऽस्मदर्थमनर्वाणामविचलमनलं वाजं बलं ददातु । तथा सहस्रिणीरपरिमितप्रकाराणी॒षोऽन्ना॑नि स एवाग्निर्ददातु ॥

ई॒ळा॒नाया॑व॒स्यवे॒ यवि॑ष्ठ दू॒त नो॒ गि॒रा । यजि॑ष्ठ हो॒तरा॒ ग॒हि ॥ ६ ॥

ई॒ळा॒नाय॑ । अ॒व॒स्यवे॑ । यवि॑ष्ठ । दू॒त । नः । गि॒रा । यजि॑ष्ठ । हो॒तः । आ । ग॒हि ॥ ६ ॥

हे यविष्ठ युवन्तम दूत देवानां यज्ञादिसूचक यजिष्ठातिशयेन यष्टव्य होतर्देवानामाहुतातरणे नो गिरा॒स्मदीय॑या सुखेळानाय पूजयिषेऽवस्यवे स्वरक्षणमिच्छते मदर्धमागहि । आगच्छ ॥

अ॒न्त॒र्ह्ये॒म ई॒यसे॑ वि॒द्वान् जन्मो॒भया॑ कवे । दू॒तो ज॒न्ये॒व मि॒त्र्यः ॥ ७ ॥

अ॒न्तः । हि । अ॒ग्ने । ई॒यसे॑ । वि॒द्वान् । जन्म॑ । उ॒भया॑ । क॒वे । दू॒तः । ज॒न्या॑ । इ॒व । मि॒त्र्यः ॥ ७ ॥

हे कवे मिधाविज्ञमे अन्तर्जनानां हृदय ईयसे हि । गच्छसि जानासि वा । हिः स होता सेदु दूतं चिकित्सो अन्तरीयति । ४. ८. ४. । इत्यादिमन्त्रांतरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । कीदृशस्त्वं । उभया उभयविधानि जन्म जन्मानि यष्टृणां यजमानानां यष्टव्यानां देवानां च संबन्धीनि विद्वान् जानन् सन् । ईयस इति संबन्धः । तच्च वृष्टांतः । जन्मो जनेभ्यो हितो मित्र्यो विश्वेभ्य मित्रेभ्यो हितो दूत इव । स यथा प्रजानां चित्तवृत्तिज्ञानाय राज्ञा प्रेरितत्वासां मनो जानाति तद्वत् स्वमप्यस्माकमन्तरीयस इत्यर्थः ॥

स विद्वाँ आ च पिप्रयो यक्षि चिकित्व आनुषक् । आ चास्मिन्सत्ति बर्हिषि ॥ ८ ॥
 सः । विद्वान् । आ । च । पिप्रयः । यक्षि । चिकित्वः । आनुषक् । आ । च । अस्मिन् ।
 सत्ति । बर्हिषि ॥ ८ ॥

हे अग्ने स त्वं विद्वान् विशेषाभिज्ञः सन् आ च पिप्रयः । सर्वतोऽस्मान्पूरय च कामैः । हे चिकित्वक्षित-
 नावन् आनुषक् अनुक्रमेण यक्षि । यज देवान् । आसत्ति । आसीद् चास्मिन् स्त्रीर्णे बर्हिषि ॥ २७ ॥

अष्टं यविष्ठेति षडृचं सप्तमं सूक्तं सोमाङ्गत्वार्षमाग्नेयं गायत्रं । प्रातरनुवाकाश्चिन्नाश्रयोर्गायत्रे छंदस्त्वस्य
 विनियोगः पूर्वसूक्त एवोक्तः ॥ अथवाकर्मव्याख्या विनियुक्ता ॥

अष्टं यविष्ठ भारताग्ने द्युमंतमा भर । वसो पुरुस्पृहं रयिं ॥ ९ ॥

अष्टं । यविष्ठ । भारत । अग्ने । द्युऽमंतं । आ । भर । वसो इति । पुरुऽस्पृहं । रयिं ॥ ९ ॥

हे अग्ने यविष्ठ युवत्तम हे भारत । भरता ऋत्विजः । तेषां संबन्धी भारतः । तेऽध्वर्यादिभिर्मन्थनहविः-
 सोचादिना व्याप्रियमाणात्वात् । तादृश हे वसो वासक आप्त वा एवंपात्रे अष्टमतिप्रशस्तं द्युमंतं दीप्तिमंतं
 पुरुस्पृहं बह्मभिरर्थभिः स्पृहणीयं रयिमाभर । आहर ॥

मा नो अरातिरीशत देवस्य मर्त्यस्य च । पर्षि तस्या उत द्विषः ॥ २ ॥

मा । नः । अरातिः । ईशत । देवस्य । मर्त्यस्य । च । पर्षि । तस्याः । उत । द्विषः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वदनुग्रहात्तोऽस्मानरातिरदानं शत्रुत्वं । यद्वा छंदस्वरातिशब्दः शत्रुवाची स्त्रीलिंगो भवति ।
 अदाता शत्रुर्मे शत । पराभवितुं शक्नो मा भूत् । मा विषधीकुर्यात् । अरातिर्विशेष्यते । देवस्य च मर्त्यस्य च
 संबन्धिनी तैः कारिता । उत अपि च तस्मा उभयविधाया द्विषोऽस्मदरातेः पर्षि । पूरय ॥

विश्वा उत त्वया वयं धारा उदन्या इव । अति गाहेमहि द्विषः ॥ ३ ॥

विश्वाः । उत । त्वया । वयं । धाराः । उदन्याः इव । अति । गाहेमहि । द्विषः ॥ ३ ॥

उत अपि च हे अग्ने वयं त्वदनुग्रहाद्विश्वा द्विषः सर्वानपि वेष्टुन् उदन्या धारा इव उदकसंबन्धिनीधारा
 अल्पसुतीरिव तन्नात्मनैवान्यनिरपेक्षेणातिगाहेमहि । अतिक्रम्य गच्छेम ॥

शुचिः पावक वंद्योऽग्ने बृहद्वि रोचसे । त्वं घृतेभिराहुतः ॥ ४ ॥

शुचिः । पावक । वंद्यः । अग्ने । बृहत् । वि । रोचसे । त्वं । घृतेभिः । आऽहुतः ॥ ४ ॥

हे पावक शोधकपि शुचिः शुद्धो वंद्यो नमस्तार्थः सन् बृहत् महत् अत्यधिकं विरोचसे । विविधं दीप्यसे ।
 यतस्त्वं घृतेभिर्घृतेराहुतः । समंतात्सिक्तः । अतो विरोचसे ॥

त्वं नो असि भारताग्ने वशाभिरुक्षभिः । अष्टापदीभिराहुतः ॥ ५ ॥

त्वं । नः । असि । भारत । अग्ने । वशाभिः । उक्षऽभिः । अष्टाऽपदीभिः । आऽहुतः ॥ ५ ॥

हे भारत ऋत्विजां पुत्रस्थानीयापि नोऽसदीयस्त्वं वशाभिर्वंध्याभिर्गोभिः उक्षभिः सेतृभिर्बलीषदैः अष्टा-
 पदीभिर्गोभिर्गोभिश्चाहुत आराधितोऽसि ॥

द्वंक्षः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः । सहसस्पृचो अहुतः ॥ ६ ॥

दुऽक्षः । सर्पिः । आसुतिः । प्रत्नः । होता । वरेण्यः । सहसः । पृचः । अहुतः ॥ ६ ॥

द्रुमः समिद्रूपान्नः सर्पिरासुतिः सर्पिरासूयत आसिञ्चति यस्मिन् तादृशः प्रत्नः पुरातनो होता होमनि-
ष्पादको वरेण्यो वरणीयः सहस्रस्युचः सहस्रो बलस्य पुत्रस्थानीयः । बलेनोत्पन्नत्वात् । अद्भुत आश्चर्यभूतः ।
रमणीय इत्यर्थः । एवंमहानुभावोऽपिर्मानुजानात्वित्यर्थः ॥ २८ ॥

वाजयन्निवेति षड्वचमष्टमं सूक्तं । सोमाहुतेर्ह्यश्वानुवृत्तस्यामावाच्यं हलद्रष्टा गृत्समद अषिः । अपिर्दे-
वता । हिशब्दाद्वायवी ह्रदः । चंत्यानुष्टुप् । वाजयन्निवांत्यानुष्टुबित्त्वनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्नशस्त्रयोस्तृती-
यसूक्तत्वेनास्त्रोक्तमावर्जितस्य विनियोग उक्तः ॥

वाजयन्निव नू रथान्योगाँ अग्नेरुप स्तुहि । यशस्तमस्य मीळहुषः ॥ १ ॥

वाजयन्ऽइव । नू । रथान् । योगान् । अग्नेः । उप । स्तुहि । यशः । तमस्य । मीळहुषः ॥ १ ॥

हे चंतरात्मन् नु चिप्रमयेर्योगानश्चानुपस्तुहि । कीदृशस्यापिः । यशस्तमस्य प्रवृद्धयशसः ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥
मीळहुषः सेक्तुः फलस्य । ईदृशस्य योगान् स्तुहि । होतरिति वा संबोध्यं । सुती दृष्टांतः । वाजयन्निव । अन्न-
मिक्षन् पुष्य इव । स यथाश्चान् गमनाय सौति तद्वत् । यदोक्तलक्षणस्यापिर्गमनसाधनाज्ज्ञान स्तुहि ॥

यः सुनीथो ददाणुषेऽजुर्यो जरयन्नरिं । चारुप्रतीक आहुतः ॥ २ ॥

यः । सुऽनीथः । ददाणुषे । अजुर्यः । जरयन् । अरिं । चारुऽप्रतीकः । आऽहुतः ॥ २ ॥

सुनीथः शोभननयनोऽजुर्योऽजरणीयोऽनभिभाव्यः चारुप्रतीकः शोभनोपक्रमो योऽस्ति सोऽपिर्ददाणुषे
हविर्दत्तवति यजमानाय तदर्थमरिं तस्य शत्रुं जरयन् नाशयन् आहुतः । समंतादाराधितो भवति ॥

य उ श्रिया दमेष्वा दोषोषसि प्रशस्यते । यस्य व्रतं न मीयते ॥ ३ ॥

यः । उं इति । श्रिया । दमेषु । आ । दोषा । उषसि । प्रऽशस्यते । यस्य । व्रतं । न ।
मीयते ॥ ३ ॥

योऽपिश्च श्रिया ज्वालयया युक्तः सन् दमेषु आ आगत्य दोषा रात्रिषु उषस्सहःसु च प्रशस्यते । सूयते ।
यस्यापिर्व्रतं कर्म न मीयते । न हिंस्यते न चीयते वा ॥

आ यः स्वर्णं भानुना चिचो विभात्यर्चिषा । अंजानो अजरैरभि ॥ ४ ॥

आ । यः । स्वः । न । भानुना । चिचः । विऽभाति । अर्चिषा । अंजानः । अजरैः । अभि ॥ ४ ॥

योऽपिश्चिचश्चायनीयो नानावर्णो वार्षिषा ज्वालयया रश्मिसमूहेनाविभाति । सर्वतो भासते । तत्र
दृष्टांतः । स्वर्मानुना । किरणेन सूर्य इव । स यथा विभाति तद्वत् । किं कुर्वन् । अजरैर्निर्विज्वालासमूहैरभि
सर्वतोऽजानो व्यजयन् प्रकाशयन् ॥

अचिंमनु स्वराज्यमग्निमुक्थानि वावृधुः । विश्वा अधि श्रियो दधे ॥ ५ ॥

अचिं । अनु । स्वऽराज्यं । अग्निं । उक्थानि । वावृधुः । विश्वाः । अधि । श्रियः । दधे ॥ ५ ॥

अचिं श्रूयामन्नाणां वा भक्षकं स्वराज्यं स्वयमेव राजमानं स्वराज्यमनु अभिलस्य वाग्निमुक्थानि शस्त्राणि
ववृधुः । वर्धयति । स चापिर्विश्वाः सर्वाः श्रियोऽधि दधे । धारयति ॥

अग्नेरिंद्रस्य सोमस्य देवानामूतिभिर्वयं ।

अरिथंतः सचेमस्यभि धाम पृतन्यतः ॥ ६ ॥

अग्नेः । इंद्रस्य । सोमस्य । देवानां । ऊतिऽभिः । वयं ।

अरिष्यंतः । सचेमहि । अभि । स्याम । पृतन्यतः ॥ ६ ॥

अरिष्यंतः केनाप्यहिंस्यमाना वयमपेरिद्रस्य सोमस्य देवानामन्वेषामप्युतिमी रक्षन्नाभिः सचेमहि । युक्ता भवेम । तथा रक्षायुक्ता वयं पृतन्यतः पृतनामात्मन इच्छतः शत्रून्निष्याम । अभिमवेम ॥ पृतनाशब्दात्पञ्च कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोप इत्यवर्णलोपः ॥ ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके पंचमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

नि होतेति षडृचं नवमं सूक्तं गृत्समदस्यार्धं नि होतित्यनुक्रांतत्वात् । अनुक्तत्वात् चिष्टुप् । मंडलादिपरि-
भाषयाभिर्देवता ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरापेये क्रतौ वैष्टुमे कृंदस्यस्य विनियोगः । अथैतस्या इति खंडे
सूचितं । नि होता होतृषदने इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥ अपिप्रणयन आद्ये अचौ विनियुक्ते । पंचम्यां
पीर्णमास्यामिति खंडे सूचितं । नि होता होतृषदने इति द्वे । आ० २. १७. ॥

नि होता होतृषदने विदानस्त्वेषो दीदिवौ असदत्सुदक्षः ।

अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रंभरः शुचिजिह्वो अग्निः ॥ १ ॥

नि । होता । होतृऽसदने । विदानः । त्वेषः । दीदिऽवान् । असदत् । सुऽदक्षः ।

अदब्धव्रतऽप्रमतिः । वसिष्ठः । सहस्रंऽभरः । शुचिऽजिह्वः । अग्निः ॥ १ ॥

गृत्समदः स्त्रीति । होता देवानामाह्वाता विदानो विद्वान् त्वेषः प्रवृद्धो दीदिवान् दीप्यमानः सुदक्षः
शोभनबलोऽदब्धव्रतप्रमतिः । अदब्धान्यहिंसितानि व्रतानि कर्माणि यस्याः सादब्धव्रता प्रमतिः प्रकृष्टा
बुद्धिर्यस्य स तथोक्तः । वसिष्ठः सर्वस्य वासयितुमः ॥ वासयतेऽनुजंतस्तेष्वनि रूपं ॥ सहस्रंभरः सहस्रस्त्रानेक-
विधस्य भर्ता । विहरणेन नानाविधरूपस्य धारक इत्यर्थः । यद्वा सहस्रस्य सर्वस्य भर्ता । तथा च वाजसनेयं ।
सर्वं वै सहस्रं सर्वंभर इत्येष तदाहेति । शुचिजिह्वः । शुचिर्दीप्ता जिह्वा ज्वाला यस्य स तथोक्तः । एवमुक्तो
ऽभिर्होतृषदने । होताच सीदतीति होतृषदनमुत्तरा वेदी ॥ अधिकारणे व्युट् ॥ तच्च न्यसदत् । नितरां सीदतु ॥
उक्तार्थे ब्राह्मणं । नि होता होतृषदने विदान इत्यपिर्वै देवानां होता तस्मिन्होतृषदनं यदुत्तरवेदीनामिस्त्वेषो
दीदिवौ असदत्सुदक्ष इत्यासन्नो हि स तर्हि भवत्यदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठ इत्यपिर्वै देवानां वसिष्ठः सहस्रंभरः
शुचिजिह्वो अपिरित्वेषा ह वा अस्य सहस्रंभरता यदेनमेकं संतं वज्रधा विहरति । ऐ० ब्रा० १. २८. इति ॥

त्वं दूतस्त्वमुं नः परस्पास्त्वं वस्य आ वृषभ प्रणेता ।

अग्ने तोक्स्य नस्तने तनूनामप्रयुच्छन्दीद्यद्बोधि गोपाः ॥ २ ॥

त्वं । दूतः । त्वं । जं इति । नः । परः ऽपाः । त्वं । वस्यः । आ । वृषभ । प्रऽनेता ।

अग्ने । तोकस्य । नः । तने । तनूना । अग्रऽयुच्छन् । दीद्यत् । बोधि । गोपाः ॥ २ ॥

हे वृषभ अभिमतफलवर्षक हे अपि त्वं दूतोऽस्यदीये यज्ञे देवाह्वानार्थं दूतो भव । त्वसु त्वमेव नोऽस्माकं परस्मात् आपन्नः पारयिता पाता च भव । किंच त्वं वस्यो वसुनो धनस्य आ प्रणीतास्यदाभिमुख्येन प्रापयिता भव । अग्रयुच्छन् अग्रमायन् । दीद्यत् ॥ दीदयतिर्दीप्तिकर्मा ॥ शोभमानः । त्वं नोऽस्माकं तोकस्य पुत्रस्य तने । तनोति विस्तारयति कुलमिति तनः पीत्रः । तस्मिन् अस्मदीयानां तनूनां गोपा गोपायिता । तथा च ब्राह्मणं । अपिर्वै देवानां गोपा अपिमेव तत्सर्वतो गोप्तारं परिदत्त आत्मने च यजमानाय च । ऐ० ब्रा० १. २८. । इति । तादृशस्त्वं च गोपायिता भवामीति बोधि । बुध्यस्व ॥

विधेम ते परमे जन्मन् अग्ने विधेम स्तोमैरवरे सधस्ये ।

यस्माद्योनेरुदारिण्या यजे तं प्र त्वे हवींषि जुहुरे समिद्धे ॥ ३ ॥

विधेम । ते । परमे । जन्मन् । अग्ने । विधेम । स्तोमैः । अवरे । सधऽस्ये ।

यस्मात् । योनेः । उत् ऽआरिण्य । यजे । तं । प्र । त्वे इति । हवींषि । जुहुरे । सं ऽइद्धे ॥ ३ ॥

हे अग्ने परम उत्कृष्टे जन्मन् । जायते प्रादुर्भवत्यस्मिन्निति जन्मस्थानं योः । तस्मिन् बुलोकेऽवस्थिताय ते तुभ्यं विधेम । क्षुतिभिः परिचरेम । अवरे बुलोकादधस्तने सधस्येऽतरिषे स्थिताय तुभ्यं स्तोमैः स्तोत्रैर्विधेम । परिचरेम । यस्माद्योनेः पृथिवीरूपात्स्थानात् त्वमुदारिण्य उत्ततोऽसि प्रादुर्भूतोऽसि तं पृथिवीप्रदेशं यजे । पूजयामि । तच्च हि समिद्धे समिद्धिः समिध्यमाने त्वे त्वयि हवींषि पुरोडाशादीनि प्रजुहुरे । अध्वर्यादयः प्रजुहुति ॥ जुहोतेर्लिटि रूपं ॥

अग्ने यजस्व हविषा यजीयाञ्छुष्टी देणमभि गृणीहि राधः ।

त्वं असि रयिपती रयीणां त्वं शुक्रस्य वचसो मनोता ॥ ४ ॥

अग्ने । यजस्व । हविषा । यजीयान् । शुष्टी । देणं । अभि । गृणीहि । राधः ।

त्वं । हि । असि । रयिऽपतिः । रयीणां । त्वं । शुक्रस्य । वचसः । मनोता ॥ ४ ॥

हे अग्ने यजीयान् यष्टृतमस्त्वं हविषासाहस्तेन यजस्व । देवान् संयोजय । देणं देयं राधोऽन्नं शुष्टी ॥ शुष्टीति क्षिप्रनाम ॥ क्षिप्रमभिगृणीहि । देवानां पुरत इदं स्वादुतरमिदं स्वादुतरमिति ब्रूहि । यद्वा शुष्टी क्षिप्रकारी त्वं देणं देयं राधो धनमभिगृणीहि । अस्मदाभिमुख्येन ब्रूहि । प्रयच्छेत्यर्थः । दानसामर्थ्यं दर्शयति । त्वं रयीणां धनानां मध्ये रयिपतिरुत्तमस्य धनस्य पतिरसि हि । यद्वा रयीणां रयिपतिरित्यत्रैको रयिशब्दोऽनुवादः । त्वं शुक्रस्य दीप्तस्य वचसोऽस्यदीयस्य स्तोत्रस्य मनोता प्रज्ञाता भवसि । यद्वा मानयिता ॥

उभयं ते न क्षीयते वसथ्यं दिवेदिवे जायमानस्य दस्म ।

कृधि क्षुमंतं जरितारमग्ने कृधि पतिं स्वपत्यस्य रायः ॥ ५ ॥

उभयं । ते । न । क्षीयते । वसथ्यं । दिवेऽदिवे । जायमानस्य । दस्म ।

कृधि । क्षुऽमंतं । जरितारं । अग्ने । कृधि । पतिं । सुऽअपत्यस्य । रायः ॥ ५ ॥

इदं दर्शनीयं हे अग्ने दिवेदिवे प्रतिदिनमपि होषकाले जायमानस्य ते तवोभयं वसथ्यं दिव्यं भौमं च वसु ॥ वस्त्रादिस्वात्स्वार्थिको यत्प्रत्ययः । पा० ५. ४. ३०. ४. ॥ तादृशमुभयं वसु न क्षीयते । न हीयते । अस्त्रोभयविधधनसङ्गावे मंत्रवर्णः त्वं अग्ने दिव्यस्य राजसि त्वं पार्थिवस्यैवचोक्तः । अतस्त्वं जरितारं तव स्तोत्रं कुर्वी-

शमिमं यजमानं बुभुक्षन्तं कीर्तिमन्तं वा हविः । कुर्वन् । किञ्च स्वपत्यस्य शोभनापत्ययुक्तस्य राघो धनस्य पतिं स्वामिनं कुर्वन् ॥

साकमेधि पर्वणि पूर्वेषुरनुसवनं तिस्र इष्टयः कर्तव्याः । प्रथमायामपेरणीकवतः सेनानीकेनेति याज्या । तथा ततः साकमेधा इति खंडे सूचितं । सेनानीकेन सुविदचो अस्मि । आ० २. १८. । इति ॥

सैनानीकेन सुविदचो अस्मे यष्टा देवाँ आयजिष्ठः स्वस्ति ।

अदब्धो गोपा उत नः परस्या अग्ने द्युमदुत रेवहिदीहि ॥ ६ ॥

सः । एना । अनीकेन । सुविदचः । अस्मे इति । यष्टा । देवान् । आयजिष्ठः । स्वस्ति ।

अदब्धः । गोपाः । उत । नः । परः । स्याः । अग्ने । द्युमत् । उत । रेवत् । दिदीहि ॥ ६ ॥

हे अग्ने स तादृशस्त्वमेनामेनानीकेन युक्तस्त्वं सुविदचः सुप्रतिष्ठः सुधनो वाक्मे अस्माकं भव । देवान्यष्टा देवानां हविष्प्रदानेन पूजक आयजिष्ठो यष्टुतमोऽदब्धः केनाप्यतिरस्कृतो गोपा देवानां गोपायिता । उत अपि च नोऽस्माकं परस्या दुरितेभ्यः पारयिता पाता च त्वं द्युमत् कांतियुक्तं उत अपि च रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा स्वस्ति दिदीहि । जेमेण सर्वतो दिदीहि । जेमेण सर्वतो दीप्यस्व ॥ ११ ॥

जोह्व इति षडृचं दशमं सूक्तं गार्त्समदं वैष्टुभमाग्नेयं जोह्व इत्यनुक्रांतत्वात् । सूक्तविनियोगः पूर्वेषु सहोक्तः ॥

जोह्वचो अग्निः प्रथमः पितेवेळस्पदे मनुषा यत्समिद्धः ।

अग्र्यं वसानो अमृतो विचेता मर्मजेन्यः अवस्यस वाजी ॥ १ ॥

जोह्वचः । अग्निः । प्रथमः । पिताऽइव । इळः । पदे । मनुषा । यत् । संऽइद्धः ।

अग्र्यं । वसानः । अमृतः । विऽचेताः । मर्मजेन्यः । अवस्यः । सः । वाजी ॥ १ ॥

जोह्वचः सर्वैर्यज्ञार्थं ज्ञातव्यो होतव्यो वा ॥ इत्यतेर्जुहोतेर्वा रूपं ॥ तादृशः प्रथमः । अग्निर्वै देवानामवम इत्याम्नानात् । मुख्यो योऽग्निः । यत् यदेळ इळायाः पद उत्तरवेद्यात्मके स्थाने मनुषा मनुष्येण यजमानेन समिद्धः सोऽग्निः पितेव देवानां हविष्प्रापणेन पालको भवति । अग्र्यं दीप्तिं वसान आच्छादयन् अमृतो मरणधर्मरहितो विचेता विविधप्रज्ञः अवस्यः । अव इत्यत्रनाम । तस्मै हितः । वाजी बलवान् । सोऽग्निर्मर्मजेन्यः सर्वैः परिचरणीयो भवति ॥ यत्कुलुगतात्केन्यप्रत्ययः ॥

श्रूया अग्निश्चिचभानुर्हवँ मे विश्वाभिर्गीर्भिरमृतो विचेताः ।

श्यावा रथं वहतो रोहिता वोतारुषाह चक्रे विभृचः ॥ २ ॥

श्रूयाः । अग्निः । चिचऽभानुः । हवँ । मे । विश्वाभिः । गीऽभिः । अमृतः । विऽचेताः ।

श्यावा । रथं । वहतः । रोहिता । वा । उत । अरुषा । अह । चक्रे । विऽभृचः ॥ २ ॥

अमृतो मरणधर्मरहितो विचेता विशिष्टप्रज्ञश्चिचभानुर्विचिचदीप्तिश्चायनीयदीप्तिर्वा सोऽग्निर्विश्वाभिर्गीर्भिः स्तुतिसाधनभूतैः सर्वैर्वाक्कीः क्रियमाणं मे मम हवँ स्तोत्रं श्रूयाः । श्रूणोतु । तस्यापि रथं श्यावा श्याववर्णावश्चो वहतः । वा अपि वा रोहिता रोहिद्वर्णावश्चो रथं वहतः । रोहिद्वर्णयोरश्वयोः श्यावादिवर्णपरिग्रहः स्वेच्छया भवति । विभृचो नानास्थानेषु विहृतस्यके । अस्त्रिगिरकारि खनु ॥ करोतेः कर्मणि सिट् ॥

उत्तानायामजनयन्सुषूतं भुवदग्निः पुरुपेशासु गर्भः ।

शिरिणायां चिदकुना महोभिरपरीवृतो वसति प्रचेताः ॥ ३ ॥

उत्तानायां । अज॒न॒यन् । सु॒ऽसू॒तं । भुव॑त् । अ॒ग्निः । पु॒रु॒ऽपे॒शासु । गर्भे॑ ।

शि॒रि॒णायां । चि॒त् । अ॒कु॒ना । महः॑ऽभिः । अ॒परि॑ऽवृ॒तः । व॒स॒ति॒ । प्र॒ऽचे॒ताः ॥ ३ ॥

उत्तानायामुत्तानशयायामरक्षां सुषूतमपिहोचार्थं सुष्ठु प्रेरितमपिमवगयन् । अध्वर्यादय उद्पादयन् । सोऽग्निः पुरुपेशासु । पेश इति रूपनाम । बद्धरूपास्त्रोषधीषु गर्भो भुवत् । अंतर्वर्तमानतया गर्भ इव भवेत् । भवतीर्बिडि रूपं ॥ शिरिणायां । शीर्यतेऽस्यां भूतानीति शिरिणा रात्रिः । तस्यामप्यक्तुना । अजनादक्तुसमः । तेन तमसापरीवृतोऽसंस्पृष्टः अत एव महोमिक्षेजोमिर्युक्तः प्रचेताः प्रकष्टप्रज्ञः सन् वसति । दीप्यमानो वर्तते ॥

जिघ॑र्म्य॒ग्निं ह॒विषा॑ घृ॒तेन॑ प्र॒ति॒क्षि॒यन्तं॑ भुव॑नानि॒ वि॒श्वा ।

पृथुं॑ ति॒र॒श्वा व॒यसा॑ बृ॒हन्तं॑ व्य॒चि॒ष्ट॒म॒न्नै रभ॑सं दृ॒शानं॑ ॥ ४ ॥

जिघ॑र्मि । अ॒ग्निं । ह॒विषा॑ । घृ॒तेन॑ । प्र॒ति॒ऽक्षि॒यन्तं॑ । भुव॑नानि । वि॒श्वा ।

पृथुं॑ । ति॒र॒श्वा । व॒यसा॑ । बृ॒हन्तं॑ । व्य॒चि॒ष्टं । अ॒न्नैः । रभ॑सं । दृ॒शानं॑ ॥ ४ ॥

विश्वा सर्वाणि भुवनानि प्रतिक्षियन्तं वैश्वानरात्मनाधितिष्ठन्तं पृथुं महांतं तिरश्चा सर्वतः प्रवर्तमानेन वयसा पेशसा बृहन्तं प्रवृद्धमग्निर्हविर्विषाणीर्व्यचिष्टं व्याप्तं रभसं बलवंतं दृशानमेवंगुणवत्तया दृश्यमानमग्निं पुरोडाशादिब्रह्मणेन हविषा घृतेन च जिघर्मि ॥ प्रति ह्येष सर्वाणि भूतानि चेति पृथुं तिरश्चा वयसा धूमेन बृहन्तं व्यचिष्टमग्नि रभसं दृशानमित्यवकाशनवन्तमग्निरन्नादं दीप्यमानमित्येतदा विन्धत इत्या सर्वतः प्रत्यंच जुहोमीति तदरक्षसेत्यहेळमग्निन मनसेदं जुषेतेत्येतन्नर्यश्रीरिति मर्यश्रीरिषिष स्पृहयदणो अभिर्नामिमृश इति न ह्येष मृशेत दीप्यमानो भवतीति ॥

आ वि॒श्वतः॑ प्र॒त्यंच॑ जिघ॑र्म्य॒र॒क्षसा॑ म॒नसा॑ तज्जु॑षेत ।

म॒र्य॒श्रीः स्पृ॒हय॑द॒णो अ॒ग्निर्ना॒भि॒मृ॒शे त॒न्वा ३ ज॒र्भुरा॑णः ॥ ५ ॥

आ । वि॒श्वतः॑ । प्र॒त्यंच॑ । जिघ॑र्मि । अ॒र॒क्षसा॑ । म॒नसा॑ । तत् । जु॑षेत ।

म॒र्य॒ऽश्रीः । स्पृ॒हय॑त्ऽव॒र्णः । अ॒ग्निः । न । अ॒भि॒ऽमृ॒शे । त॒न्वा । ज॒र्भुरा॑णः ॥ ५ ॥

विश्वतः सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं प्रत्यंचं यच्च प्रत्यागच्छन्तमग्निं येन घृतेनाजिघर्मि । आसिंचामि । अरक्षसा बाधकरहितेन मनसा सोच्येण सह तदाज्यं जुषेत । भवान् सेवित । मर्यश्रीः । मर्यैर्मेत्तैः अयणीयो भजनीयः । स्पृहयदणैः । यादृशं वर्णं यजमानः स्पृहयति तादृशवर्णोपेतः । तन्वा तेजसा जर्भुराणः पूर्यमाणोऽभिर्नामिमृशे । अतितेजस्वितयाभिमर्शनीयो न भवति ॥ अभिपूर्वाभृशेः क्त्वार्थे केप्रत्ययः ॥

ज्ञे॒या भा॒गं स॒हसा॑नो व॒रेण॑ त्वा॒दृ॒ता॒सी म॒नुव॑द्द॒देम॑ ।

अ॒नू॒न॒म॒ग्निं जु॒ह्वा व॒च॒स्या म॒धुपृ॑चं ध॒न॒सा जो॑ह॒वीमि॑ ॥ ६ ॥

ज्ञे॒याः । भा॒गं । स॒हसा॑नः । व॒रेण॑ । त्वा॒ऽदृ॒ता॒सः । म॒नु॒ऽव॒त् । व॒देम॑ ।

अ॒नू॒नं । अ॒ग्निं । जु॒ह्वा । व॒च॒स्या । म॒धु॒ऽपृ॒चं । ध॒न॒ऽसाः । जो॑ह॒वीमि॑ ॥ ६ ॥

वरेण । वारयत्यनेन शशूनिति वरं तेजः । तेन सहसानः शशूनमिमवन् त्वं भागं भजनीयं सोचं ज्ञेयाः । जानीहि ॥ आशीर्बिडि वाच्यस्य संयोगादेः । पा० ६. ४. ६८. इत्थित्वं ॥ त्वादृतासः । त्वं दूतो येषामसि ते त्वादृतासः । यथा त्वया प्रेरिता वयं मनुवत् मगुरिव वदेम । सोचं ब्रूयामः । जुह्वा । ज्यतेऽस्त्वामिति जुह्वर्वाणा पाचविशेषो वा । तयानूनं संपूर्णं मधुपृचं मधुना कर्मफलैः यजमानं संयोजयन्तमग्निं धनसा धनस्य संभक्ताहं वचस्या स्तुतिकामनया जोहवीमि । आह्वयामि ॥ ॥ २ ॥

शुधी हवमित्तेकविंशत्युचमेकादशं सूक्तं गार्त्समदं । अवागुक्रमणिका । शुधि सैकिंद्रं विराट्स्थानमृते
 ऽत्थामिति । विराट्स्थानां चिष्टुप । तत्तत्तत्तमनुक्रमणिकासूक्तं । नवकी वैराजस्त्रिष्टुभश्च द्वी वा वैराजो नवकस्त्रि-
 ष्टुभश्च विराट्स्थानेति । अंथा चिष्टुप विशेषस्यानुक्तत्वात् । इंद्रो देवता ॥ पृथ्व्यस्य चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे
 द्वे सूक्ते निविष्टानि । तत्रेदं तृतीयं सूक्तं । चतुर्थेऽहनीति खंडे सूचितं । शुधी हवमिंद्रं मरुत्वा इंद्रेति मरुत्व-
 तीयं । आ० ७. ११. इति ॥

शुधी हवमिंद्रं मा रिषण्यः स्याम ते दावने वसूनां ।

इमा हि त्वामूर्जो वर्धयति वसूयवः सिंधवो न क्षरंतः ॥ १ ॥

शुधि । हव । इंद्र । मा । रिषण्यः । स्याम । ते । दावने । वसूनां ।

इमाः । हि । त्वां । ऊर्जः । वर्धयति । वसुऽयवः । सिंधवः । न । क्षरंतः ॥ १ ॥

गुत्समदः स्तौति । हे इंद्र मे हवं मदीयमिदं स्तोत्रं शुधि । शृणु । मा रिषण्यः । मा हिंसी । इदमत्थं न
 खाधीय इति मा निराकाशीः ॥ दुरसुर्द्विषण्यस्युर्वृषण्यति रिषण्यतीति निपातितः ॥ वयं ते तव वसूनां दावने
 दावाय स्याम । पात्रभूता भवेम । इमा अस्माभिर्दत्तानि वसूयवो दातुर्यजमानस्य धनमिच्छन्ति ॥ इंद्रसि
 परेक्षायां क्वच ॥ तादृशानि क्षरंतः स्रवंतः सिंधव इव घृतचरणोपेतान्यूर्जो हविर्लक्षणाव्ययानि स्वां
 वर्धयति हि ॥

सृजो महीरिंद्र या अपिन्वः परिष्ठिता अहिना शूर पूर्वीः ।

अमर्त्यं चिह्नासं मन्यमानमवाभिनदुक्थैर्वीवृधानः ॥ २ ॥

सृजः । महीः । इंद्र । याः । अपिन्वः । परिऽस्थिताः । अहिना । शूर । पूर्वीः ।

अमर्त्यं । चित् । दासं । मन्यमानं । अवं । अभिनत् । उक्थैः । ववृधानः ॥ २ ॥

शूर शत्रूणां हिंसक हे इंद्र या अपोऽपिन्वः । अवर्धयः । पूर्वीः प्रभूतास्ता अहिना मेघेन वृत्रेण वा
 परिष्ठिताः । अधिष्ठिता आक्रांताः । ततस्त्वं तस्मादहेः सकाशात् महीर्महतीरपः खजः । व्यखजः । उक्थैः
 शस्त्रैर्वीवृधानो वर्धमानस्त्वं दासं सर्वस्वोपचयितारममर्त्यं चित् मरणधर्मरहितमेवात्मानं मन्यमानं तमसु-
 रमवाभिनत् । अवागुचं यथा भवति तथा ॥ मिदिरु विदारणे । लङि सिपि रूपं ॥

उक्थेष्विवन्तु शूर येषु चाक्स्तोमेष्विंद्र रुद्रियेषु च ।

तुभ्येदेता यासु मंदसानः प्र वायवे सिंसते न शुभाः ॥ ३ ॥

उक्थेषु । इत् । नु । शूर । येषु । चाक्न् । स्तोमेषु । इंद्र । रुद्रियेषु । च ।

तुभ्यं । इत् । एताः । यासु । मंदसानः । प्र । वायवे । सिंसते । न । शुभाः ॥ ३ ॥

हे शूरेंद्र येषूक्थेषु होवादिभिः क्रियमाणेषु शस्त्रेषु रुद्रियेषु । रुद्रियं सुखं । तत्साधनभूतेषु । यद्वा चद्राः
 स्तोतारः । तत्कृतेषु उग्रातृणां स्तोमेषु च नु चिप्रं चाक्न् । सुतीः कामयसे ॥ कमतेः कनतेवा यद्गुलुकि रूपं ॥
 यासु स्तोत्रशस्त्ररूपासु सुतिषु मंदसानो हृष्यन् भवसि ता एताः शुभा दीयमानाः सुतयो वायवेऽस्मादीयं
 यत्नं प्रत्यागच्छते तुभ्येत् तुभ्यमेव प्रसिंसते । त्वदर्थमेव प्रसरंति । न संप्रत्यर्थे । ता अधुना सेवस्व ॥

शुभं नु ते शुभं वर्धयंतः शुभं वज्रं बाहोर्देधानाः ।

शुभस्त्वमिंद्र वावृधानो अस्मे दासीर्विशः सूर्येण सत्याः ॥ ४ ॥

शुभं । नु । ते । शुष्मं । वर्धयंतः । शुभं । वज्रं । बाह्वीः । दधानाः ।

शुभः । त्वं । इंद्र । ववृधानः । अस्मे इति । दासीः । विशः । सूर्येण । सहाः ॥ ४ ॥

हे इंद्र ते तव शुभं शोभनं शुष्मं वनं सोषीर्वर्धयंतः शुभं दीप्तं वज्रमायुधं नु चित्रं तव बाह्वोर्दधाना निदधानाः । सूर्यमानो हीन्द्रोऽसुरवधाय वज्रमादत्त इतीत्यंरूपेणायुधं निदधाना भवामः । ववृधानः सोषीर्वर्धमानः शुभक्षेत्रसा युक्तस्त्वमस्मी अस्माकं दासीरपचपयित्रीर्विश आसुरीः प्रजाः सूर्येण सुषु प्रेरकेण । आयुधं हि प्रेरयति त्वं पुण्यसिति । एवंरूपेण बाह्वोर्निहितेन वक्षेण सहाः । अभिमव ॥ सहतेर्व्यत्ययेन निङि परस्मैपदं ॥

गुहा हितं गुह्यं गूळहमप्स्वपीवृतं मायिनं क्षियंतं ।

उतो अपो द्यां तस्तभ्वांसमहन्निहिं शूर वीर्येण ॥ ५ ॥

गुहा । हितं । गुह्यं । गूळहं । अपऽसु । अपिऽवृतं । मायिनं । क्षियंतं ।

उतो इति । अपः । द्यां । तस्तभ्वांसं । अहन् । अहिं । शूर । वीर्येण ॥ ५ ॥

हे शूरेंद्र गुहा गुहायां हितं निहितं अत एव गूळहमप्रकाशं गूळं गूढमपीवृतं तिरोहितं । अचिकित्सि रोधानरूपेऽर्थे पुनश्चायस्तिरोधानमयस्त्वप्रतिपादनपराः । अभ्यासे हि मूयानर्थो भवति । यथाहो दर्शनी-याहो दर्शनीयेति । तादृशं मायिनं मायाविनमसुरं क्षियंतं निवसंतं उतो अपि चापो द्यां दिवं च तस्तभ्वांसं स्वसामर्थ्येन संमयंतं इत्यंभुतमहिमसुरं मेघं वा वीर्येण सामर्थ्यभूतेन वक्षेणाहन् । हतवानसि ॥ हन हिंसा-मखोरित्वस्य लङि रूपं ॥ ३ ॥

स्तवा नु तं इंद्र पूर्या महान्युत स्त्वाम नूतना कृतानि ।

स्तवा वज्रं बाह्वोरुशंतं स्त्व हरी सूर्यस्य केतू ॥ ६ ॥

स्तव । नु । ते । इंद्र । पूर्या । महानि । उत । स्त्वाम । नूतना । कृतानि ।

स्तव । वज्रं । बाह्वोः । उशंतं । स्तव । हरी इति । सूर्यस्य । केतू इति ॥ ६ ॥

हे इंद्र पूर्या पुरातनानि महानि महानि ते तव कर्माणि नु चित्रं स्तव । स्त्वाम । उत अपि च नूतनाधु-नातनानि कृतानि कर्माणि स्त्वाम । बाह्वोरुशंतं दीप्यमानं वज्रं स्तव । स्त्वाम । किंच सूर्यस्य सुषु प्रेरकस्य सुवीर्यस्य वा सूर्यात्मनो वेन्द्रस्य केतू प्रज्ञापकौ हरी एतन्नामकावक्षौ स्तव । स्त्वाम ॥ हुञ् सुती । तिङां तिङो भवन्तीत्युत्तमवङ्गवचनस्य मध्यमिकवचनादेशः । वङ्गस्य वंदसीति शपो लुगभावः ॥

हरी नु तं इंद्र वाजयंता घृतश्रुतं स्वारमस्वाष्टी ।

वि समना भूमिरप्रधिष्टारंस्त पर्वतश्चित्सरिष्यन् ॥ ७ ॥

हरी इति । नु । ते । इंद्र । वाजयंता । घृतऽश्रुतं । स्वारं । अस्वाष्टी ।

वि । समना । भूमिः । अप्रधिष्ट । अरंस्त । पर्वतः । चित् । सरिष्यन् ॥ ७ ॥

हे इंद्र वाजयंता वेगं कुर्वती ॥ तत्करोतीति क्तिच् ॥ ते तव हरी एतन्नामकावक्षौ घृतश्रुतं घृतस्रोदकस्य आवयितारं स्वारं मेघध्वनिं नु चित्रमस्वाष्टी ॥ स्वरतिः शब्दकर्मा । पाकं पचतीतिपदेकधातोरनुवादः । लङि रूपं ॥ समना समखला यदा समना सर्वतो अप्रधिष्ट । गर्जनं मुत्वा ममोपरि पुष्टिर्भवतीति प्रचिताभूत् । तथा पर्वतश्चित् मेघोऽपि सरिष्यन् वर्षणार्थमितस्ततो गमिष्यन् अरंस्त । अरमत ॥ रमतिर्लुङि रूपं ॥

नि पर्वतः साद्यप्रयुच्छन्सं मातृभिर्वावशानो अक्रान् ।
 दूरे पारे वाणीं वर्धयंत इंद्रेषितां धमनिं पप्रथन्नि ॥ ८ ॥
 नि । पर्वतः । सादि । अप्रयुच्छन् । सं । मातृभिः । वावशानः । अक्रान् ।
 दूरे । पारे । वाणीं । वर्धयंतः । इंद्रेऽइषितां । धमनिं । पप्रथन् । नि ॥ ८ ॥

अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् वर्षणे सावधानः पर्वतो मेघो निषादि । नमसि निषल आसीत् । मातृभिरङ्गिर्मा-
 ध्यमिकाभिर्वाग्भिर्वा संवावशानः सह शब्दं कुर्वाणोऽक्रान् । अक्रमीत् । इतस्ततः संचारमकरोत् ॥ क्रमतेर्बङि
 बङ्गश्च कंदसीति विकरणश्च लुक् ॥ दूरे पारेऽतिदूरेऽंतरिक्षे स्थितां वाणीं माध्यमिकां वाचं वर्धयंतः स्तोत्रैः
 समृद्धां कुर्वतः स्तोतारो मरुतो वेद्रेषितामिंद्रेण प्रेरितां धमनिं शब्दं कुर्वाणां तां वाचं नितरां पप्रथन् ।
 अप्रथयन् ॥

इंद्रो महां सिंधुमाशयानं मायाविनं वृचमस्फुरन्निः ।
 अरंजेतां रोदसी भियाने कनिक्रदतो वृष्णो अस्य वज्रात् ॥ ९ ॥
 इंद्रः । महां । सिंधुं । आऽशयानं । मायाऽविनं । वृचं । अस्फुरत् । निः ।
 अरंजेतां । रोदसी इति । भियाने इति । कनिक्रदतः । वृष्णः । अस्य । वज्रात् ॥ ९ ॥

बलवानिंद्रो महां सिंधुं । खंदत इतस्ततः संचरतीति सिंधुर्मेघः । तमाशयानं तमधिष्ठाय शयानं माया-
 विनं वृचमसुरं । यद्वा सिंधुखंदकं । तदधिष्ठाय शयानं वृचं । वृष्णोत्पाकाशमिति वृचो मेघः । तं निरस्फुरत् ।
 निरहन् । वृष्णो वर्षकस्याखिंद्रेष्य कनिक्रदतः शब्दं कुर्वाणाद्वज्रास्त्रियाने भयं प्राप्ति रोदसी बावापृथिव्याव-
 रेवेतां । अकंपितां ॥ दाधर्तिदधर्तीत्यादिना कनिक्रदतशब्दो निपातितः ॥

अरोरवीवृष्णो अस्य वज्रोऽमानुषं यन्मानुषो निजूर्वात् ।
 नि मायिनो दानवस्य माया अपादयत्पपिवान्सुतस्य ॥ १० ॥
 अरोरवीत् । वृष्णः । अस्य । वज्रः । अमानुषं । यत् । मानुषः । निऽजूर्वात् ।
 नि । मायिनः । दानवस्य । मायाः । अपादयत् । पपिऽवान् । सुतस्य ॥ १० ॥

वृष्णः कामानां वर्षकस्याखिंद्रेष्य वज्रोऽरोरवीत् । भृशं शब्दमकरोत् । कदेत्यपेक्षायामाह । यद्यदा अमानुषं
 मनुष्याणां रहितं । यद्वा मानुषोऽहं न भवामीत्थिवं मन्यमानं तमसुरं मानुषो मनुष्याणां हितकारी यद्वा
 मतिमानिंद्रो निजूर्वात् । नितरां हिंस्यात् । जिघांसतीत्यर्थः ॥ जूर्वतेर्हिंसाकर्मणो लेटि रूपं ॥ सुतस्त्वामिषुतं
 सोमं पपिवान् पीतवान् मायिनो मायाविनो दानवस्य । दानुर्नाम वृचमाता दानुः शय इत्यादिषु वृष्टत्वात् ।
 तस्याः पुत्रस्य वृचस्य माया वचनानि न्यपादयत् । न्यपातयत् । ववाधिति यावत् ॥ ॥ ८ ॥

पिबापिबेदिंद्र शूर सोमं मंदंतु त्वा मंदिनः सुतासः ।
 पृणंतस्ते कुक्षी वर्धयन्त्वित्था सुतः पौर इंद्रमाव ॥ ११ ॥
 पिबंऽपिब । इत् । इंद्र । शूर । सोमं । मंदंतु । त्वा । मंदिनः । सुतासः ।
 पृणंतः । ते । कुक्षी इति । वर्धयन्तु । इत्था । सुतः । पौरः । इंद्रं । आव ॥ ११ ॥

मूर बलवन् हे इंद्र पिब पिबेत् । अमिषुतमिमं सोमं पिबेत् । आदरायेवा वीप्सा । मंदिनो मदकराः सुताक्षोऽमिषुताः सोमास्त्वा मंदंतु । त्वां मादयंतु ॥ मदं सुखादिषु । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ ते सोमाक्षे तव कुक्षी उदरस्रोमौ पाक्षौ पृष्ठांतः पूरयंतः संतस्त्वां वर्धयंतु । इत्यानेन प्रकारेण पीर उदरपूरकः सुतोऽमिषुतः सोम इंद्रं त्वामाव । तर्पयतु ॥ अवतिसर्पणार्थेन क्षिति रूपं ॥

ते इंद्रार्थभूम विप्रा धियं वनेम ऋतया सपंतः ।

अवस्यवो धीमहि प्रशस्तिं सद्यस्ते रायो दावने स्याम ॥ १२ ॥

ते इति । इंद्र । अपि । अभूम । विप्राः । धियं । वनेम । ऋतया । सपंतः ।

अवस्यवः । धीमहि । प्रशस्तिं । सद्यः । ते । रायः । दावने । स्याम ॥ १२ ॥

हे इंद्र विप्रा मेधाविनो वयं ते त्वयि त्वद्बुद्धयेऽभूम । अपि सानुनयप्रज्ञे वर्तते । ते तव बुद्धये किं वर्तामहे इति । ऋतया । ऋतं कर्मफलं । तत्कामनया सपंतस्त्वां परिचरणाख्येन कर्मणा सृशंतो वयं धियं त्वद्बुद्धयेन क्रियमाणं कर्म वनेम । संभजेमहि ॥ वनं यत्र संभक्तौ । आशीर्षिर्दिक्षि ज्ञायाश्चिच्छिद्विष्यत्प्रत्ययः ॥ किंच अवस्यवस्त्वत्तो रक्षामिच्छंतः प्रशस्तिं । शस्तिः शंसनं । प्रकृष्टशंसनं सोमं धीमहि । त्वयि निदधीमहि । ततस्ते त्वदीयस्य रायो धनस्य दावने दानाय पात्रभूताः सद्यः स्याम । इदानीं भवेम ॥

स्याम ते तं इंद्र ये तं ऊती अवस्यव ऊर्जे वर्धयंतः ।

शुष्मिंतमं यं चाकनाम देवास्मे रयिं रासि वीरवतं ॥ १३ ॥

स्याम । ते । ते । इंद्र । ये । ते । ऊती । अवस्यवः । ऊर्जे । वर्धयंतः ।

शुष्मिन्ऽतमं । यं । चाकनाम । देव । अस्मे इति । रयिं । रासि । वीरऽवतं ॥ १३ ॥

हे इंद्र ते तपोती ऊत्ता प्रणयनेन ॥ अवतेः प्राप्त्यर्थेन क्षिति रूपं ॥ ये ते तवावस्यवो रक्षाकामा ऊर्जे हविर्बलमम्रं वर्धयंतो भवन्ति ते तव वयं ते स्याम । त्वदधीना भवेम । देव द्योतमान हे इंद्र शुष्मिंतमं दानभागायाईतया बलवत्तमं यद्वा शत्रूणां शोषयितृतमं यं रयिं चाकनाम । कामयामहे ॥ कनतेः कांत्वर्थस्य यद्गुणं तस्य क्षिति रूपं ॥ वीरवतं पुत्रपौत्रैः सहितं तादृशं रयिमक्षे अस्मभ्यं रासि । देहि ॥

रासि क्षयं रासि मिचमस्मे रासि शर्धे इंद्र मारुतं नः ।

सजोषसो ये च मंदसानाः प्र वायवः पांत्ययणीति ॥ १४ ॥

रासि । क्षयं । रासि । मिचं । अस्मे इति । रासि । शर्धे । इंद्र । मारुतं । नः ।

सऽजोषसः । ये । च । मंदसानाः । प्र । वायवः । पांति । अयंऽनीति ॥ १४ ॥

हे इंद्र क्षयं । क्षियन्ति निवसंत्विति क्षयो गृहं । तदस्मभ्यं रासि । देहि । तथा मिचं सखायमक्षे अस्मभ्यं रासि ॥ वाक्यभेदादनिघातः ॥ मारुतं मरुतां देवविशां संबंधि शर्धे बलं नोऽस्मभ्यं रासि । एतेन मरुतामप्यामनं प्रार्थते । ये मरुतः सजोषसः सह प्रीयमाणा मंदतो मोदमाना वायवो यज्ञं प्रति गंतारः संतो ऽयक्षीतिमपि नीयमानं सोमं प्रपांति । प्रकर्षेण पिबन्ति तेषां शर्धे इति समन्वयः । यद्वा ये च वायवोऽपि नीयमानं सोमं पिबन्ति तेषां वायूनां बलं रासि ॥ वायव इति पूजायां बलवचनं । वायुर्हि सोमस्त्रायपाति ॥

अंतिबु येषु मंदसानस्तृपत्सोमं पाहि द्रुषदिंद्र ।

अस्मान्सु पृस्त्वा तरुचावर्धयो द्यां बृहन्निरर्के ॥ १५ ॥

अंतु । इत् । नु । येषु । मंदसानः । तृपत् । सोमं । पाहि । द्रव्यत् । इंद्र ।

अस्मान् । सु । पृतऽसु । आ । तरुच । अवर्धयः । द्यां । बृहत्ऽभिः । अर्केः ॥ १५ ॥

हे इंद्र येषु तव सहायभूतेषु मरुतु मंदसानो माद्यभवसि ते मरुतो नु चिप्रं वंतु । सोमं भवयंतु । इत् एवार्थः । द्रव्यत् ॥ इंद्रतेरिदं रूपं ॥ आत्मानं दृढीकुर्वन् त्वं तृपत् तर्पयंतमिमं सोमं पाहि । पिब । तच्च शत्रूणां हिंसक हे इंद्र बृहन्निरुध्वन्निरुध्वनीधर्मवृद्धिः सहितस्त्वं । आ इति चार्थः । तेनात्मानं द्यां च सु सुषु पृतु पशुपुत्रादिभिरक्षान् अक्षत्पालनेन च दिवमवर्धयः । यदा येषु सोमेषु मंदसानो मोदमानो भवसि ते सोमा वंतु । त्वां गच्छंतु । शेषं पूर्ववत् ॥ ५ ॥

बृहंत इन्नु ये ते तरुचोऽकथेभिर्वा सुस्रमाविवासान् ।

स्तृणानासो बर्हिः पस्त्यावत्स्रोता इदिंद्र वाजमगमन् ॥ १६ ॥

बृहंतः । इत् । नु । ये । ते । तरुच । उक्थेभिः । वा । सुस्रं । आऽविवासान् ।

स्तृणानासः । बर्हिः । पस्त्यऽवत् । त्वाऽजताः । इत् । इंद्र । वाजं । अगमन् ॥ १६ ॥

तच्च आपन्नसारक हे इंद्र ये पुमांसः सुस्रं सुखकरं त्वामुक्थेः शस्त्रैराविवासान् । परिचरेयुः ॥ विवासतेलैव्यडागमः ॥ त एव पुमांसो नु चिप्रमविलंबेन बृहंतो महान्तो भवन्तीति पूरणः । किंच बर्हिः स्तृणानासो वेद्यां बर्हिराच्छादयन्ती ये त्वां परिचरन्ति ते त्वोता इत् त्वया रक्षिताः संत एव पस्त्यावत् गृहसहितं वाजमगमन् । गच्छन्ति ॥

उयेष्विन्नु शूर मंदसानस्त्रिकंदुकेषु पाहि सोममिंद्र ।

प्रदोधुवच्छ्रुषु प्रीणानो याहि हरिभ्यां सुतस्य पीतिं ॥ १७ ॥

उयेषु । इत् । नु । शूर । मंदसानः । त्रिऽकंदुकेषु । पाहि । सोमं । इंद्र ।

प्रऽदोधुवत् । श्रुषु । प्रीणानः । याहि । हरिऽभ्यां । सुतस्य । पीतिं ॥ १७ ॥

हे शूर बलवन्निंद्र उयेषून्नुर्णेषु बज्रस्रोत्रशस्त्रवत्सु त्रिकंदुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेष्वाभिन्नविकेष्वाः सु मंदसानो हृष्यन् सोमं पाहि । पिब । ततः प्रीणानः सोमपात्रेण प्रीतो भवन् श्रुषु लिप्तं सोमं प्रदोधुवत् । धूम् कंपने । यद्गुणंतस्त्र शतरि रूपं ॥ पुनः पुनर्धुन्वन् सुतस्याभिषुतस्य पीतिं पानमुद्दिह्य हरिभ्यामन्नाभ्यां युक्तः सन् याहि । गच्छ ॥

धिष्वा शवः शूर येन वृचमवाभिन्हानुमौर्णवामं ।

अपावृणोऽज्योतिरार्याय नि संव्यतः सादि दस्युरिंद्र ॥ १८ ॥

धिष्वा । शवः । शूर । येन । वृचं । अवऽअभिन्नत् । दानुं । और्णऽवामं ।

अप । अवृणोः । ज्योतिः । आर्याय । नि । संव्यतः । सादि । दस्युः । इंद्र ॥ १८ ॥

शूर हे इंद्र शवसादृशं बलं धिष्वा । धारय ॥ दधातेर्लोति बज्रं छंदसीति शपो लुक् । छंदसुमययेति वा स आर्द्धधातुकत्वादित्तागमः ॥ येन बलेन दानुं दानोः पुचं वृचमौर्णवामं । ऊर्णानामिः कीटविशेष और्णवाम इत्युच्यते । तमिवावाभिन्नत् । बिभेदिष । यदा और्ण ऊर्णानामिः । तदामं तत्सदृशमित्यर्थः । ततस्त्र मोक्षस्य हननादार्थाय कर्मशामनुष्ठाने जनाय कुत्साय राजर्षये वा ज्योतिः प्रकाशकमादित्वमपावृणोः ।

उद्घाटितवानसि । इक्षुः कर्मणामुपपद्यिता स वृषः सञ्चतस्यैव सञ्चपार्श्वे निवादि । त्वया नितरां सन्नो बाधितो वर्तते ॥

सनेम ये तं ऊतिभिस्तरंतो विष्वाः स्पृध आर्येण दस्यून् ।

अस्मभ्यं तत्त्वाष्टं विश्वरूपमरंधयः साख्यस्य चिताय ॥ १९ ॥

सनेम । ये । ते । ऊतिऽभिः । तरंतः । विष्वाः । स्पृधः । आर्येण । दस्यून् ।

अस्मभ्यं । तत् । त्वाष्टं । विश्वऽरूपं । अरंधयः । साख्यस्य । चिताय ॥ १९ ॥

सनेम तान्पुत्रवान् संभवेम ये ते तवोतिभिः पाक्ष्मैर्विष्वाः स्पृधः स्पर्धमानाः सर्वा विशस्तरंतो हिंसन्तः तवार्थेकार्यभावेन दस्युनुपपद्यितुं हिंसन्तो भवन्ति । तदस्मभ्यं वशमानय । किं तत् । तदाह । त्वाष्टं त्वष्टुः सुतं विश्वरूपमेतन्नामकमसुरमरंधयः ॥ रथतिर्वशमने ॥ वशमानयः । यद्वा तमसुरमवधीः ॥ रथ हिंसासंराद्धोः । रथिजमोरचीति नुम ॥ इन्द्रस्वाप्त्रमवधीदित्ययमर्थक्षेत्रीयके विश्वरूपो वै त्वाष्टः । ते० २. ५. १. इत्यत्र महता प्रबंधेन ॥ ३८. ॥ किंच साख्यस्य सखिभावस्यानुपाकनाय चिताय महर्षये वशमानयः । यद्वा सनेम ते वयं प्रवृद्धा भवेम ये वयं तव रथभिः स्पर्धमानाः प्रजा दस्यूश्च तरंतोऽतिक्रामन्तो भवेम ॥ सनेमिति वृद्धार्थ आबुदात्तः । यथा सनेम मित्रावचना सन्तः । ७. ५२. १. इति । सकर्मकश्चेत् मध्योदात्तः । सनेम वाचं तव । ८. ६१. ४. इति । तरंतः । तं प्रवणतरणयोः । शतरि रूपं । संज्ञावचनसिद्धतोदात्तः । यथा तरंत इव मंहना । ५. ६१. १०. इति ॥

अस्य सुवानस्य मंदिनस्त्रितस्य न्यबुंदं वावृधानो अस्तः ।

अवर्तयत्सूर्यो न चक्रं भिनङ्गलमिन्द्रो अंगिरस्वान् ॥ २० ॥

अस्य । सुवानस्य । मंदिनः । त्रितस्य । नि । अर्बुदं । ववृधानः । अस्त्रित्यस्तः ।

अवर्तयत् । सूर्यः । न । चक्रं । भिनत् । वलं । इन्द्रः । अंगिरस्वान् ॥ २० ॥

मंदिनोऽस्य मदकरमिमं सुवानस्य सुतवतस्त्रितस्य तीर्थानमस्कस्य महर्वेर्यं वावृधानः सोमेन वर्धमान इन्द्रोऽर्बुदं । अर्बुनि ददातीत्यर्बुदो मेघः । अनुस्वारस्य रेफश्चांदसः । यद्वा नामैतत् । अर्बुदाख्यमसुरं न्वसः ॥ स्रु हिंसायामित्यस्य सक्तिं तिपि वज्रस्य कंदसीति विकरणस्य लुक् । गुणे कृते हल्ङ्यादिना तिलोपः ॥ नितरामवधीत् । महान्तं चिदर्बुदं नि क्रमोः पदा । ११. ५१. ६. इत्यादिष्वर्बुदवधः सष्टमुक्तः । किंच अंगिरस्वान् अंगिरोभिः सहित इन्द्रोऽवर्तयत् । असुरहननार्थं वज्रमभ्यामयत् । सूर्यो न । यथा सूर्यश्चक्रं भ्रामयति तद्वत् । यद्वा यस्मादसुरास्त्रिधा सूर्यः स्वकीयं रथचक्रं नावर्तयत् । निषेधाधीनोऽत्र नकारः । वर्तयितुं नाशकत्वं तं वचं पक्षीनां प्रभुमसुरं भिनत् । वक्षेयाभिनत् । यद्वा व्रिचक्रो हि पूर्व सूर्यस्य रथः । तत्क्षिकं चक्रमिद्रेणापहतं । सूर्य इति सुपां मुमुनिति वक्षिक्वचनस्य सुः । सूर्यस्य संबन्धप्राप्तं तदेकं चक्रमवर्तयत् । रक्षोहननार्थमभ्यामयत् । तेन वक्षिक्वचनमभिनत् । नक्षार्थे ॥

अहर्वक्षिषु माध्वदिनसवनेषु तायमानरूपेष्वावाकस्ताहरहः शस्त्रसंश्रकममितष्टेवेति सूक्तं । नूनं सा त इक्षिवा तस्माति शंसनीया । सूचितं च । नूनं सा त इत्थंतमुत्तमं । आ० ७. ४. इति ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिषे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदधे सुवीराः ॥ २१ ॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरिषे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षा । स्तोतृऽभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदधे । सुवीराः ॥ २१ ॥

इ इन्द्र या इक्षिवा इक्षुमुत्साहनं करोतीति इक्षिवा स्तोतृभ्यो देया ते त्वत्संबन्धिनी मघोनी धनवती

अरिषे स्तोत्रे वरं अष्टमभिमतमर्थं नूनं प्रतिदुहीयत् । इदानीं प्रतिदोषिध । संपादयतीत्यर्थः । तादृशीं दक्षिणां स्तोत्रभ्योऽस्मभं शिष । प्रयच्छ । किंच भगो भजनीयस्त्वं माति धक् ॥ दहेदानीयस्य लुङि मंषे घसेत्वादिना त्रैलुङ्क ॥ नोऽस्मानतिक्रम्यान्निभ्यो दक्षिणां मा दाः । प्रथममस्मभं दत्त्वा पश्चादन्निभ्यो दीयतामित्यर्थः । यद्वा नोऽस्माकं कामान् मा धक् । मा धासीः । अपेक्षितफलदानेन पूरयेत्यर्थः । सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः संतो वयं विदधेऽस्मिन्त्येव बृहत् प्रभूतं स्तोत्रं वदेम । त्वामुहिष्म जवाम ॥ अथ सा ते प्रतिदुग्धामिति प्रकृत्य वीरो वीरयत्नमिषान् वेतेर्वा स्थावृतिकर्मणो वीरयतेर्वैत्यंतं निरुक्तमनुसंधेयं । नि० १. ७. ॥ ६ ॥ ११ ॥

द्वितीयेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र यो जात इति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं गार्त्समदं वैष्टुभमिंद्रं ॥ संबधे निष्केवले निविज्ञानीयस्य पुरस्ताद्यो जात एवेति शंसिषत् । यदि पर्यायानिति खंडे सूचितं । यो जात एवेति निष्केवले । आ० ६. ६. इति ॥ आभिप्रविके तृतीयेऽहनि निष्केवले यो जात एवेति निविज्ञानीयं । सूचितं च । तृतीयस्य त्र्ययमा यो जात एवेति मध्यंदिनः । आ० ७. ७. इति ॥ विश्वजिति माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणः स्वशस्त्रे प्राकृतात्सूक्तात्पूर्वं यो जात इति सामसूक्तं शंसिषत् । विश्वजितोऽपि नर इति खंडे सूचितं । सचा मदासो यो जात एवाभूरेक इति सामसूक्तानि । आ० ८. ७. इति ॥ अग्निष्टुनिष्केवले निविज्ञानमिंद्रं । शिनाजिरा-भ्यामिति खंडे सूचितं । तिष्ठा हरी इति यो जात एवेति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. इति ॥ महाव्रते निष्केवले यो जात एवेति सूक्तं । ऊरु इति खंडे सूचितं । वने न वा यो न्यधायि चाकन् यो जात एव प्रथमो मनस्वान् । ऐ० आ० ५. ३. १. इति ॥ अचेतिहासो बृहदेवतायामुक्तः । संयुज्य तपसात्मानमिंद्रं विध्वंस्यहपुः । अदृशत मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चेह च ॥ तमिंद्र इति मत्वा तु दैत्यौ भीमपराक्रमौ । धुनिश्च चुमुरिञ्चोभौ सायुधा-वभिपेततुः ॥ विदित्वा स तयोर्भावमुषिः पापं चिकीर्षतोः । यो जात इति सूक्तेन कर्मस्थिंद्राण्यकीर्तयत् ॥ अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति । पुरा किलिंद्रादयो वैव्ययश्च समाजग्मुः । गुत्समदोऽपि तचागत् सदस्यासीत् । दैत्यश्चिंद्रजिघांसया तत्र समागमन् । तान् दृष्ट्वा निर्जगमिंद्रो यज्ञान्नृत्समदाकृतिः । स च गुत्समदो वैव्येन पूजितो यज्ञपाटान्निरगच्छत् । निर्गच्छंतं तमृषिं दृष्ट्वा अयमेवेंद्र इति मन्यमानासमसुराः परिवव्रुः । नाह-मिंद्रसुच्छः किल्विंशगुणोपेतः स इत्यनेन सूक्तेन तान्प्रत्युवाच ॥ अपरे त्वेवं कथयन्ति । गुत्समदस्य यज्ञे प्रविष्ट-मेकाकिनमिंद्रं ज्ञात्वासुराः परिवव्रुः । स इंद्रो गुत्समदरूपेण यज्ञपाटान्निरगत् स्वर्गं जगाम । ततोऽसुरा इंद्रो विलंबित इत्यंतःप्रविश्य गुत्समदं दृष्ट्वा पूर्वमेव गुत्समदो गतः अयं त्विंद्रोऽस्मन्नयाद्रुत्समदरूपेणास इति तं जगृहः । स तान् नाहमिंद्रोऽयमित्यनेन सूक्तेन प्रत्युवाच । अयमेवार्थो महामारते प्रपंचितः ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषत् ।

यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृण्यस्य मूहा स जनास इंद्रः ॥ १ ॥

यः । जातः । एव । प्रथमः । मनस्वान् । देवः । देवान् । क्रतुना । परिऽअभूषत् ।

यस्य । शुष्मात् । रोदसी इति । अभ्यसेतां । नृण्यस्य । मूहा । सः । जनासः । इंद्रः ॥ १ ॥

गुत्समदो ब्रूते । जनासो जना हे असुराः यो जात एव जायमान एव सन् प्रथमो देवानां प्रधानमूर्तो मनस्वान् मनस्विनामयगच्छो देवो व्योतमानः सन् क्रतुना वृत्रवधादिलक्षणेन स्वकीयेन कर्मणा देवान् सर्वा-न्यागदेवान्पर्यभूषत् । रक्षकत्वेन पर्ययहीत् ॥ भूष अलंकारे भूवादित् । लुङि कृपं ॥ यद्वा सर्वाण्यन्यादेवान्पर्यभूषत् पर्यमवत् । अत्यक्रामत् ॥ अस्मिन्पक्षे भवतेर्व्यत्ययेन क्तः । अयुक्तः कितीतीट्प्रतिषेधः ॥ यक्षिंद्रस्य शुष्मात् शरी-रात् बलात् रोदसी व्यापापृथिव्यावभक्षितां । अविभीतां ॥ भयस मये । अनुदासीत् । भयस मयविपणयोरिति निरुक्ताः । नि० ३. २१. ॥ अभ्यसेतामवेपितां वा । तथा च मंचांतरं । इमे चित्तव मन्ववि वेपिंति निरुक्ता मही । १. ८०. ११. इति । नृण्यस्य सेनालक्षणास्य बलस्य मूहा महत्त्वेन युक्तः स इंद्रो नाहमिति ॥ अथ निरुक्तः । यो जायमान एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान्क्रतुना कर्मणा पर्यमवत्ययं गृह्णात्यर्थं रक्षदत्यक्रामदिति वा यज्ञं बलाद्वापा-पृथिव्यावप्यविभीतां नृण्यस्य मूहा बलस्य महत्त्वेन स जनास इंद्र इत्युपेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्वाऽस्मान् संयुक्ता । नि० १०. १०. इति ॥

यः पृथिवीं व्यथमानामदृह्यः पर्वतान्प्रकुपितं अरम्णात् ।

यो अंतरिक्षं विममे वरीयो यो द्यामस्तभात्स जनास इंद्रः ॥ २ ॥

यः । पृथिवीं । व्यथमानां । अदृहत् । यः । पर्वतान् । प्रऽकुपितान् । अरम्णात् ।

यः । अंतरिक्षं । विऽममे । वरीयः । यः । द्यां । अस्तभात् । सः । जनासः । इंद्रः ॥ २ ॥

हे जनाः य इन्द्रो व्यथमानां चक्षते पृथिवीमदृहत् । शर्करादिभिर्दृढामकरोत् ॥ दृह दृहि वृद्धौ ॥ यस्य प्रकुपितान् इतस्तत्क्षितिताम्पद्युक्ताम्पर्वतानरम्णात् । नियमितवान् । स्वे स्वे स्थाने स्थापितवान् ॥ अरम्णात् रसु क्रीडायां । अंतर्भावितव्यर्थस्य व्यत्ययेन आप्रत्ययः ॥ यस्य वरीय उन्नतमंतरिक्षं विममे । निर्ममे । विस्तीर्णं चकारित्वर्थः । यस्य द्यां दिवमस्तभात् । संभगिदृढामकरोत् ॥ संभु रोधन इति सीचो धातुः ॥ स एवेन्द्रो नाहमिति ॥

यो हत्वाहिमरिणात्सप्त सिंधून्यो गा उदाजदपधा वलस्य ।

यो अशमनोरंतरप्तिं जजान संवृक्समतु स जनास इंद्रः ॥ ३ ॥

यः । हत्वा । अहिं । अरिणात् । सप्त । सिंधून् । यः । गाः । उतऽआजत् । अपऽधा । वलस्य ।

यः । अशमनोः । अंतः । अप्तिं । जजान । संऽवृक् । समतुऽसु । सः । जनासः । इंद्रः ॥ ३ ॥

योऽहिं मेघं हत्वा मेघहननं कृत्वा सप्त सर्पणशीलाः सिंधुन् खंदनशीला अपोऽरिणात् । प्रेरयत् । यद्वा सप्त गंगायमुनाद्या मुख्या नदीररिणात् ॥ रीड् सवशे प्रयादिः ॥ यस्य वलस्य वलनामकस्यासुरस्यापधा तत्कर्तृकास्तिरोधानिबद्धा गा उदाजत् । निरगमयत् ॥ अपधा । अपपूर्वाहधातेरातस्योपसर्गे । पा० ३. ३. १०६ । इति भावेऽङ्प्रत्ययः । सुपां सुलुगिति पंचम्या आकारः ॥ यस्याशमनोः । अश्रुते व्याप्नोत्यंतरिचमित्त्वश्मा मेघः । अत्यंतमुदुरूपयोर्मेघयोरंतरमेघे वैद्युतमपि जजान । उत्पादयामास । यस्य समतु । संभक्षयति योज्ज्वलामाधुंवीति समदः संयामाः । तेषु संवृक् भवति ॥ वृणोतेर्हिसार्थस्य क्तिपि रूपं ॥ स इन्द्रो नाहमिति ॥

येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ।

श्वघ्नीव यो जिगीवां लक्षमाददर्यः पुष्टानि स जनास इंद्रः ॥ ४ ॥

येन । इमा । विश्वा । च्यवना । कृतानि । यः । दासं । वर्णं । अधरं । गुहा । अकरित्यकः ।

श्वघ्नीऽइव । यः । जिगीवान् । लक्षं । आदत् । अर्यः । पुष्टानि । सः । जनासः । इंद्रः ॥ ४ ॥

येनेद्रेषीमेमानि विश्वा च्यवना नक्षराणि भुवनानि कृतानि । स्थिरीकृतानि । यस्य दासं वर्णं शूद्रादिकं । यद्वा दासमुपबधितारमधरं निष्कष्टमसुरं गुहा गुहायां गूढस्थाने नरके वाकः । अकार्षीत् ॥ करोतिर्लुङि मंचे घसेत्वादिना लृङ्मुक्ति रूपं ॥ लक्षं लक्षं जिगीवान् ॥ जि जघे । कृसी सन्निटोर्जित्वभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं । दीर्घश्चांदसः ॥ जितवान् योऽर्योऽरिः ॥ पञ्चैकवचने ऋदसो यणादेशः ॥ श्वघ्नीः संबन्धीनि पुष्टानि समृद्धा-
न्वाद्वा आदत्ते । तच्च दृष्टान्तः । श्वघ्नीव । श्वभिर्मुगान् हंतीति श्वघ्नी व्याधः । यथा व्याधो जिघृक्षंसं मृगं परि-
गृह्णाति तद्वत् ॥

यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेति घोरमुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनं ।

सो अर्यः पुष्टीर्विज इवा मिनाति अदस्मै धत्त स जनास इंद्रः ॥ ५ ॥

यं । स्म । पृच्छन्ति । कुह । सः । इति । घोरं । उत । ई । आहुः । न । एषः । अस्ति । इति । एनं ।

सः । अर्यः । पुष्टीः । विजऽइव । आ । मिनाति । अत् । अस्मै । धत्त । सः । जनासः । इंद्रः ॥ ५ ॥

अपञ्चतो जना घोरं शत्रूणां घातकं चं पृच्छन्ति का कुहं सेति । स इंद्रः कुचं वर्तत इति ॥ सेति । सोऽपि लोपे चेत्पादपूरणमिति सोऽपि गुणः ॥ न क्वाचिदसौ तिष्ठतीति मन्वमाना जना एनमिन्द्रमाहुः एष इंद्रो नास्तीति । तथा च मैत्रिर्मेन्द्रो अस्तीति नेम उ ख आह । ८. १००. ३. इति । ईमिति पूरणः । स इंद्रो विज इव । इवशब्द एवार्थः । उद्वेजक एव सन् अयोरेः संबंधीनि पुष्टीः पोषकाणि गवाश्चादीनि धनान्यामिनाति । सर्वतो हिनस्ति ॥ मीरुं हिंसायां । मीनातेर्निगम इति ब्रह्मः ॥ तस्मात् अदक्षा इंद्राय धत्त । स इंद्रोऽस्तीति विश्वासमप कुर्वत । यद्यप्यसौ विशेषतोऽस्माभिर्न कृञ्जते तथापि अस्तीति विश्वासं कुर्वत । एवं निर्धारणमहिमोपेतः स इंद्रो नाहमिति ॥ ७ ॥

यो रधस्य चोदिता यः कृशस्य यो ब्रह्मणो नाधमानस्य कीरेः ।

युक्तयाव्णो योऽविता सुशिप्रः सुतसोमस्य स जनास इंद्रः ॥ ६ ॥

यः । रधस्य । चोदिता । यः । कृशस्य । यः । ब्रह्मणः । नाधमानस्य । कीरेः ।

युक्तयाव्णः । यः । अविता । सुऽशिप्रः । सुतऽसोमस्यः । सः । जनासः । इंद्रः ॥ ६ ॥

यो रधस्य ॥ रध हिंसासंराद्धोः ॥ समृद्धस्य चोदिता धनानां प्रेरयिता भवति । यस्य कृशस्य च दरिद्रस्य च यस्य नाधमानस्य ॥ नाधृणाधृ याजोपतापैश्वर्याशीःषु ॥ याचमानस्य कीरेः ॥ करोतिः कीर्तयतेर्वा ॥ स्तोत्रब्रह्मणो ब्राह्मणस्य च धनानां प्रेरयिता । यस्य सुशिप्रः शोभनहनुः सुशीर्षको वा सन् युक्तयाव्णोऽभिष-
वार्थमुद्यतयाव्णः सुतसोमस्याभिषुतसोमस्य यजमानस्याविता रचिता भवति स एवेन्द्रो नाहमिति । ब्रह्म-
शब्दस्य त्वन्नपरत्वे ह्याबुदात्तता स्यात् यथा ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरं । ३. ८. २. इति । अयं स्वतोदात्तः पठ्यत इति नात्रपरः ॥

यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावो यस्य यामा यस्य विश्वे रथासः ।

यः सूर्यं य उषसं जजान यो अपां नेता स जनास इंद्रः ॥ ७ ॥

यस्य । अश्वासः । प्रऽदिशि । यस्य । गावः । यस्य । यामाः । यस्य । विश्वे । रथासः ।

यः । सूर्यं । यः । उषसं । जजान । यः । अपां । नेता । सः । जनासः । इंद्रः ॥ ७ ॥

यस्य सर्वातर्यामितया वर्तमानस्य प्रदिशि प्रदेशेऽनुशासनेऽश्वासोऽश्वा वर्तते । यस्यानुशासने गावः । यस्यानुशासने यामाः । यस्मैऽचेति यामा जनपदाः । यस्याज्ञायां विश्वे सर्वे रथासो रथा वर्तते । यस्य वृचं हत्वा सूर्यं जजान । जनयामास । यद्योषसं । तथा मन्त्रः जजान सूर्यमुषसं सुदंसाः । ३. ३२. ८. इति । यस्य मेघमे-
दनद्वारापां नेता प्रेरकः स इंद्र इत्यादि प्रसिद्धं ॥

यं क्रंदसी संयती विह्वयेते परेऽवर उभया अमिचाः ।

समानं चिद्वर्धमातस्थिवांसा नाना हवेते स जनास इंद्रः ॥ ८ ॥

यं । क्रंदसी इति । संयती इति संऽयती । विह्वयेते इति विऽह्वयेते । परे । अवरे ।

उभयाः । अमिचाः ।

समानं । चित् । रथं । आतस्थिऽवांसा । नाना । हवेते इति । सः । जनासः । इंद्रः ॥ ८ ॥

यं क्रंदसी रोदसी शब्दं कुर्वाणे मानुषी देवी च द्वे सेने वा संयती परस्परं संगच्छन्ती यमिन्द्रं विह्वयेते । स्वरचार्यं विविधमाहुयतः । पर उत्कृष्टा अवरेऽधमाद्योभया उभयविधा उभयमाहुयति । समानमिन्द्ररथ-
सदृशं रथमातस्थिवांसा आस्थितौ द्वौ रथिणौ तमिवेन्द्रं गावा पृथक् पृथक् हवेते । आहुयते । यद्वा समानमि-
करथमाहुडाविद्रापी हवेते । यद्वा रथं यजमानैः पृथगाहुयते । तयोरन्यतरः स इंद्रो नाहमिति ॥

यस्माच्च चृते विजयंते जनासो यं युध्यमाना अवसे हवन्ते ।

यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव यो अच्युतच्युत्स जनास इन्द्रः ॥ ९ ॥

यस्मात् । न । चृते । विऽजयंते । जनासः । यं । युध्यमानाः । अवसे । हवन्ते ।

यः । विश्वस्य । प्रतिऽमानं । बभूव । यः । अच्युतऽच्युत् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ९ ॥

यस्यादृते जनासो जना न विजयन्ति । विजयं न प्राप्नुवन्ति । अतो युध्यमाना युद्धं कुर्वाणा जना अवसे स्वरक्षाय यमिन्द्रं हवन्ते । आह्वयन्ति । यश्च विश्वस्य सर्वस्य जगतः प्रतिमानं प्रतिनिधिर्बभूव । यस्याच्युतच्युत् अच्युतानां चयरहितानां पर्वतादीनां व्यावयिता स इन्द्र इत्यादि प्रसिद्धं ॥

यः शश्वतो महेनो दधानानमन्यमानाञ्छर्वा जघान ।

यः शर्धते नानुददाति शृध्यां यो दस्योर्हिता स जनास इन्द्रः ॥ १० ॥

यः । शश्वतः । महि । एनः । दधानान् । अमन्यमानान् । शर्वा । जघान ।

यः । शर्धते । न । अनुऽददाति । शृध्यां । यः । दस्योः । हिता । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १० ॥

यो महि महदेनः पापं दधानान् शश्वतो बह्वनमन्यमानान् आत्मानमजानत इन्द्रमपूजयतो वा जनान् शर्वा । शृणाति शत्रून्मेनेति शश्वद्वचः । तेनायुधेन जघान ॥ इतिर्लिटि रूपं ॥ यश्च शर्धत उत्साहं कुर्वतिऽनात्म-
ज्ञाय जनाय शृध्यामुत्साहणीयं कर्म नानुददाति । न प्रयच्छति ॥ अनुपूर्वात् जुदाञ् दाने जीहोत्यादिकः ।
अभ्यस्तानामादिरिति तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥ यश्च दस्योरुपचपयितुः शशोर्हिता घातकः स
इन्द्र इत्यादि पूर्ववत् ॥ ॥ ८ ॥

यः शंबरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरद्वान्विविंदत् ।

ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं स जनास इन्द्रः ॥ ११ ॥

यः । शंबरं । पर्वतेषु । क्षियन्तं । चत्वारिंश्यां । शरदि । अनुऽअविंदत् ।

ओजायमानं । यः । अहिं । जघान । दानुं । शयानं । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ११ ॥

यः पर्वतेषु क्षियन्तमिन्द्रमिया बह्वन् संवत्सराभ्रच्छतो भूत्वा पर्वतगुहासु निवसन्तं शंबरमेतन्नामकं माया-
विनमसुरं चत्वारिंश्यां शरदि चत्वारिंशे संवत्सरेऽन्विविंदत् । अन्विष्यालमत । लब्ध्वा च य ओजायमानं ॥
कर्तुः क्वाङ् सलोपश्च ओजसोऽप्सरसो नित्यं । पा० ३. १. ११. २. । इति सकारलोपः ॥ बलमाचरन्तमहिमाहन्तारं
दानुं दानवं शयानं शंबरमसुरं जघान इतवान् स इन्द्रो ग्राहमिति ॥

यः सप्तरश्मिवृषभस्तुविष्मान्वासृजत्सर्तवे सप्त्र सिंधून् ।

यो रौहिणमस्फुरद्वज्रबाहुर्द्यौमारोहन्तं स जनास इन्द्रः ॥ १२ ॥

यः । सप्त्रऽरश्मिः । वृषभः । तुविष्मान् । अस्वऽअसृजत् । सर्तवे । सप्त्र । सिंधून् ।

यः । रौहिणं । अस्फुरत् । वज्रंऽबाहुः । द्यां । आऽरोहन्तं । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १२ ॥

यः सप्तरश्मिः सप्त्रसंख्याकाः पर्वत्या रश्मयो यस्य । ते च रश्मयो वराहवः स्वतपसो विशुक्कहसो धूपयः
आपयो गृहमेधाक्षेतीति ये चेमेऽग्निमिविद्विषः पर्वत्याः सप्त्र पृथिवीमभिवर्धति वृष्टिभिः । तै० आ० १. ९. ४-५. ।
इति तैत्तिरीयारण्यके व्याख्याताः । वृषभो वर्षकस्तुविष्मान् वृद्धिमान्बलवान्वा सप्त्र सर्पणस्वभावान्सिंधून्पः

सर्तवे सरणायावाहजत् । अवसृष्टवान् । यद्वा गंगायाः सप्त मुख्या नदीरसजत् । यस्य वज्रबाहुः सन् वां
दिवमारोहंतं रौहिणमसुरमस्फुरत् । जघान ॥ स्फुर स्फुरणे तुदादिः ॥

द्यावां चिदस्मै पृथिवी नमेते शुष्माच्चिदस्य पर्वता भयंते ।

यः सोमपा निचितो वज्रबाहुर्यो वज्रहस्तः स जनास इंद्रः ॥ १३ ॥

द्यावां चित् अस्मै पृथिवी इति नमेते इति शुष्मात् चित् अस्य पर्वताः भयंते ।

यः सोमपाः निचितः वज्रबाहुः यः वज्रहस्तः स जनास इंद्रः ॥ १३ ॥

अस्मा इन्द्राय द्यावा पृथिवी ॥ इतरेतरापेक्षया द्विवचनं प्र मित्रयोर्वक्ष्ये ॥ ७. ६६. १. इतिवत् ॥ नमेति ।
स्वयमेव प्रह्वीभवतः ॥ णसु प्रह्वे । कर्मकर्तरि न दुहन्तुनां यक्चिणाविति यक् प्रतिषेधः ॥ चिदपि च
अखेन्द्रस्य शुष्माह्वलात्पर्वता भयंते । बिभ्यति । यः सोमपाः सोमस्य पाता निचितः सर्वैः । यद्वा अन्येभ्योऽपि
देवेभ्यो वृहांगः । वज्रबाहुर्वज्रसदृशबाहुः । यस्य वज्रहस्तो वज्रयुक्तः स इन्द्र इत्यादि प्रसिद्धं ॥

यः सुन्वंतमवति यः पचंतं यः शंसंतं यः शशमानमूती ।

यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमो यस्येदं राधः स जनास इंद्रः ॥ १४ ॥

यः सुन्वंतं अवति यः पचंतं यः शंसंतं यः शशमानं ऊती ।

यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमः यस्य इदं राधः स जनास इंद्रः ॥ १४ ॥

यः सुन्वंतं सोमाभिषवं कुर्वंतं यजमानमवति । रचति । यस्य पुरोडाशादीनि हवींषि पचंतं । यज्ञोती
ऊतये ॥ सुपां सुलुगिति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ स्वरचाये शस्त्राणि शंसंतं यस्य शशमानमवति । स्तोत्रं
कुर्वाणं रचति । ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं यस्य वर्धनं वृद्धिकरं भवति । तथा यस्य सोमो वृद्धिहेतुमवति । यस्य
चेदमस्यदीयं राधः पुरोडाशादिलक्षणमन्नं वृद्धिकरं भवति । स इन्द्र इत्यादि प्रसिद्धं ॥

यः सुन्वते पचते दुध आ चिद्वाजं ददर्षि स किलासि सत्यः ।

वयं ते इद्र विश्वहं प्रियासः सुवीरासो विदथमा वदेम ॥ १५ ॥

यः सुन्वते पचते दुधः आ चित् वाजं ददर्षि सः किल असि सत्यः ।

वयं ते इद्र विश्वहं प्रियासः सुवीरासः विदथं आ वदेम ॥ १५ ॥

इदानीमृषिः साक्षात्कृतमिंद्रं प्रति प्रब्रूते । हे इंद्र यो दुधो दुर्धरः सन् सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते पुरो-
डाशादिहवींषि पचते यजमानाय वाजमन्नं बलं वाददर्षि । मृशं प्रापयसि स तावृशस्त्वं सत्यो यथार्थभूतो
ऽसि । न पुनर्नास्तीति बुद्धियोग्योऽसि । किलेति प्रसिद्धौ । ते तव प्रियासः सुवीरासः कक्ष्याणपुष्पौचाः संतो
वयं विश्वह सर्वेष्वहःसु विदथं स्तोत्रमावदेम । ब्रूयाम ॥ ॥ १५ ॥

ऋतुर्जनिचीति त्रयोदशर्चं द्वितीयं सूक्तं गार्त्समदं । ऋतुः सप्तोणांवा विष्टुचित्यनुक्रमशिका । अक्षयं
तदसौ इति त्रयोदशी विष्टुप । शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत् । इन्द्रो देवता ॥ उक्थे तृतीयसवनेऽक्षा-
वाक्यशस्त्रेऽस्य सूक्तस्य विनियोगः । सूचितं च । ऋतुर्जनिची नू मर्तो भवा मित्रः । आ० ६. १. इति ॥ दशराशि
षष्ठेऽह्न्यपि तृतीयसवनेऽक्षावाक्यस्य एतत्सूक्तं । ऋतुर्जनिचीति नित्यान्यैकाहिकाणि । आ० ८. ४. इति
सूचितं ॥

चतुर्जनिनी तस्या अपस्परि मसू जात आविशद्यासु वर्धते ।

तदाहना अभवत्पिपुषी पयोऽंशोः पीयूषं प्रथमं तदुक्थ्यं ॥ १ ॥

चतुः । जनिनी । तस्याः । अपः । परि । मसू । जातः । आ । अविशत् । यासु । वर्धते ।

तत् । आहनाः । अभवत् । पिपुषी । पयः । अंशोः । पीयूषं । प्रथमं । तत् । उक्थ्यं ॥ १ ॥

चतुर्वर्षाख्यः कालो जनिनी सोमस्य जनयिनी जननी भवति । तस्याः परि तस्या जनन्याः सकाशाज्जातः सोमोऽप उदकानि मसू शीघ्रमाविशत् । यास्वप्सु सोमो वर्धते ता अविशदित्यन्वयः । तस्यादप्सु प्रविष्टत्वात् सोम आहना आहंतव्योऽभिषोतव्यो भवति । आहना इति सकारांतमिदं पदं । तथा च मंचवर्णः । ये ते मदा आहनसो विहायसः । ९. ७५. ५. इति । या चांशुरूपा सोमलता पयः सारभूतं पिपुषी वर्धयंत्यभवत् ॥ प्याय-
तेर्बिंदि कक्षी लिङ्यङोश्चेति पीमावः । वसोः संप्रसारणं । उगितश्चेति ङीप् ॥ अंशोः सस्याः सोमलतायाः पीयूषं रसभूतं पय उक्थ्यं प्रशस्त्रं हविरिद्रस्य भवति ॥

सधीमा यंति परि बिभ्रंतीः पयो विश्वप्स्याय प्र भरंत भोजनं ।

समानो अध्वा प्रवतामनुषदे यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युक्थ्यः ॥ २ ॥

सधी । ई । आ । यंति । परि । बिभ्रंतीः । पयः । विश्वऽप्स्याय । प्र । भरंत । भोजनं ।

समानः । अध्वा । प्रऽवतां । अनुऽस्यदे । यः । ता । अकृणोः । प्रथमं । सः । असि ।

उक्थ्यः ॥ २ ॥

सधी । अंचतेर्लुक् ङांदसः । सहस्र सधिरिति सध्रादेशोऽतोदात्तत्वेन निपातितः । सधीचीनाः पय उदकं परि परितो बिभ्रंतीर्विधाणा इमेता नव्य आरयंति । सर्वतो गच्छंति । ता नव्यो विश्वप्स्याय विश्वासा-
मपामाश्रयभूताय समुद्राय भोजनं ॥ भुज्यत इति भोजनं पयः ॥ प्रभरंत । प्रकर्षेण संपादयंति । कुत एतत् तदाह । प्रवतां प्रवणवतां निम्नगानां पयसामनुषदे ॥ कृत्यार्थं तवैकेन्यत्वन इति केन्प्रत्ययः ॥ अनुषदं नी-
योऽध्वा मार्गः समान एको हि । यस्ता तानि सोमोत्पादननदीप्रवर्तनादीनि कर्माणि प्रथमं पूर्वमकृणोः ।
अकरोः । स तादृक्प्रहिमोपेतस्त्वमुक्थ्योऽसि । सर्वैः प्रशस्यो भवसि ॥

अन्वेको वदति यद्दाति तदूपा मिनन्तदपा एक इयते ।

विष्वा एकस्य विनुदस्तिष्ठते यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युक्थ्यः ॥ ३ ॥

अनु । एकः । वदति । यत् । ददाति । तत् । रूपा । मिनन् । तत्ऽअपाः । एकः । इयते ।

विष्वाः । एकस्य । विऽनुदः । तिष्ठते । यः । ता । अकृणोः । प्रथमं । सः । असि ।

उक्थ्यः ॥ ३ ॥

यजमानो यद्विदेवेभ्यो ददाति तदेको होतानुवदति । याज्यापुरोनुवाक्याभ्यां देवताः स्मारयति ।
एकोऽध्वर्यु रूपा पश्चादीनां रूपाणि मिनन् हिंसन् तदपास्तद्विशसनाख्यमपः कर्म यस्य तादृशः सन् ईयते ।
देवयजने सर्वत्र गच्छति । एकस्याध्वर्योर्विष्वा विनुदः सर्वाणि तत्कर्तृकाणि विक्षेपणरूपाणि कर्मवैगुण्यानि
तितिष्ठते । तद्योम्यप्रायश्चित्तकरणेन प्रवृत्ता सहते ॥ गुप्तिज्जिह्वः सन् जमायामिष्यते ॥ तानि हविष्प्रदानादीनि
कर्माणि यस्त्वमकृणोः । अस्मारयः सः त्वमुक्थ्योऽसि ॥

प्रजाभ्यः पुष्टिं विभजैत आसते रयिमिव पृष्टं प्रभवैतमायते ।

असिन्वन्दैष्टैः पितुरस्ति भोजनं यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युक्थ्यः ॥ ४ ॥

प्रऽजाभ्यः । पृष्टिं । विऽभजंतः । आसते । रयिंऽइव । पृष्ठं । प्रऽभवेतं । आऽयते ।
असिन्वन् । दंष्ट्रैः । पितुः । अस्ति । भोजनं । यः । ता । अकृणोः । प्रथमं । सः । अस्ति ।

उक्त्यर्थः ॥ ४ ॥

हे इंद्र पृष्टिं त्वया दत्तं पोषकं धनं स्वकीयाभ्यः प्रजाभ्यो विभजंतोऽस्तीतावदस्तीतावदिति विभानं कुर्वन्तो गृहमेधिन आसते । स्वस्वगृहेषु निवसन्ति । तच्च दृष्टांतः । आच्यते गृहं प्रत्यागच्छति । तिथये पृष्ठं धारकं प्रभवंतं बज्रभरणसमर्थं रयिं धनं यथा विभज्य प्रयच्छन्ति तद्वत् । असिन्वन् सेतुबंधादिकं कर्म कुर्वन् लोकः पितुः पालयित्र्या दिवः सकाशादागतं भोजनमुदकं तत्कार्या ओषधीर्दंष्ट्रैर्दंतैरस्ति । भक्षयति । यद्वा असिन्वन् अन्ध्या-प्रियमाणोऽयिः पितुः पालकस्य यजमानस्य संबंधि भोजनं हविलक्षणमन्नं दंष्ट्रैर्दंतैरूपैर्ज्वलैरस्ति । यस्माद्वयो-रित्यादि सिद्धं ॥

अधाकृणोः पृथिवीं संदृशे दिवे यो धीतीनामहिह्नारिणक्पथः ।

तं त्वा स्तोमेभिरुदभिर्न वाजिनं देवं देवा अजनन्तास्युक्त्यर्थः ॥ ५ ॥

अध । अकृणोः । पृथिवीं । संदृशे । दिवे । यः । धीतीनां । अहिऽह्न । अरिणक् । पथः ।
तं । त्वा । स्तोमेभिः । उदभिः । न । वाजिनं । देवं । देवाः । अजनन् । सः । अस्ति ।

उक्त्यर्थः ॥ ५ ॥

हे इंद्र अध अपि च त्वं दिवे द्योतमानाय सूर्याय पृथिवीं चलितां सतीं दृढीकृत्य संदृशे सं नीया-मकृणोः । अकरोः ॥ दृशे विस्त्रे चेति केन्द्रत्ययांतत्वेन निपातितः ॥ यस्त्वं धीतीनां चलन्तीं नदीनां पथो मार्गानरिणक् । अरेचयः । गंतुं योग्यान्करोरित्यर्थः ॥ रिचिर् विरचने । लङि सिप । तस्य अरिणादिना लोपः ॥ अहिह्न अहेर्वृचस्य मेघस्य वा हंतर्हे इंद्र देवाः सोतारस्तं तादृशं देवं त्वां स्तोमेभिः अरिजनन । तच्च दृष्टांतः । उदभिर्न वाजिनं । यथा वाजिनमश्वमुदभिर्दक्षैर्वर्धयति तद्वत् ॥ पदसोमासित्यादि गोदक्षयो-दम्भावः ॥ शेषं सिद्धं ॥ ॥ १० ॥

यो भोजनं च दयसे च वर्धनमाद्रादा शुष्कं मधुमहुदोहिथ ।

सः शेवधिं नि दधिषे विवस्वति विश्वस्यैक ईशिषे सास्युक्त्यर्थः ॥ ६ ॥

यः । भोजनं । च । दयसे । च । वर्धनं । आद्रात् । आ । शुष्कं । मधुऽक्तं । दुदोहिथ ।

सः । शेवऽधिं । नि । दधिषे । विवस्वति । विश्वस्य । एकः । ईशिषे । सः । अस्ति ।

उक्त्यर्थः ॥ ६ ॥

हे इंद्र यस्त्वं भोजनं । भुज्यत इति भोजनमन्नादि । च दयसे । यजमानेभ्यः प्रयच्छति ॥ दध दानगतिर-क्षणहिंसायज्ञेषु आत्मनेपदी ॥ किंच वर्धनं वृद्धिकारं धनं वणं वा दयसे । तच्च दत्तं कांडात् शुष्कमनाई व्रीह्यादिकं मधुमत् मधुररसोपेतं दुदोहिथ । दुग्धप्राप्तसि ॥ कुहेर्लिटि क्तादिनियमादिङागमः ॥ स तादृशस्त्वं विवस्वति ते परिचरणं कुर्वासे यजमाने शेवधिं धनसदृशं निदधिषे । निदधासि । किं वज्रना । विश्वस्य सर्वस्य जगत एकोऽद्वितीय एव सन् ईशिषे । स्वामी भवसि ॥ ईश ऐश्वर्यं । ईश स इतीडागमः ॥ स इत्यादि सिद्धं ॥

यः पुष्पिणींश्च प्रस्वश्च धर्मणाधि दाने व्यध्वनीरधारयः ।

यश्चासमा अजनो दिद्युतो दिव उरुर्वी अभितः सास्युक्त्यर्थः ॥ ७ ॥

यः । पुष्पिणीः । च । प्रऽस्वः । च । धर्मेणा । अधि । दाने । वि । अवनीः । अधारयः ।
 यः । च । असमाः । अजनः । दिद्युतः । दिवः । उरुः । ऊर्वान् । अभितः । सः ।
 असि । उक्थ्यः ॥ ७ ॥

हे इंद्र यस्त्वं पुष्पिणीः पुष्पवतीश्च प्रस्वः प्रसूताः प्रसूयमाना वावनीरविचीरोषधीर्दानेऽधि ॥ उपलूयते
 सखाय्यवेति दानं चेत् । अधिकरणे ऋट् ॥ तस्मिन् चेत् धर्मेणा सकललक्षणेन कर्मणा आधारयः । न्यदधाः ।
 यस्य त्वं दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्त्रासमा विषमा गानाप्रकारा दिद्युतो दीप्तीरजनः । अजनयः । यद्वा दिवो
 नक्षत्राणि ॥ अनेर्लङि व्यत्ययेन शप् ॥ यस्योर्मर्मास्त्वमभितः सर्वत ऊर्वान् महतः प्राणिनिकायान् पर्वतान्वा-
 जनयः । शिष्टं स्पष्टं ॥

यो नार्मेरं सहवसुं निहंतवे पृक्षाय च दासवेशाय चावहः ।

ऊर्जयंत्या अपरिविष्टमास्यमुतैवाद्य पुरुकृत्तास्युक्थ्यः ॥ ८ ॥

यः । नार्मेरं । सहऽवसुं । निऽहंतवे । पृक्षाय । च । दासऽवेशाय । च । अवहः ।

ऊर्जयंत्याः । अपरिऽविष्टं । आस्यं । उत । एव । अद्य । पुरुऽकृत । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ८ ॥

पुष्टकृत पुरुक्षां कर्मणां कर्ता हे इंद्र यस्त्वं नार्मेरं । नृन् मनुष्यान्भारयतीति नृमरः कश्चिदसुरः । तस्यापत्वं
 नार्मेरः । तं सहवसुं । वसुना सह वर्तत इति सहवसुः । असुरनामैतत् । एतन्नामकमसुरं निहंतवे ॥ इतिसुमर्थे
 त्वेन्द्राययः । तादौ च गतितीति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ निहंतुं ऊर्जयंत्या बलवत्या वज्रधाराया अपरिविष्टं
 मलादिभिरव्याप्तमास्यमथैवावहः । तमसुरं प्रापयः । यद्वा ऊर्जयंत्याः पिशाचिकाया आस्यं प्रापयः । किमर्थं ।
 पृक्षाय । तव हविर्लक्षणात्प्रलाभाय । दासवेशाय । दासानां दसूनां वेशाय विनाशाय च । यद्वा अस्माकमप्र-
 लाभाय दस्युविनाशाय च ॥

शतं वा यस्य दश साकमाद्य एकस्य श्रुष्टौ यज्ञं चोदमाविथ ।

अरज्जौ दस्यूनसमुनद्धभीतये सुप्राप्यौ अभवः सास्युक्थ्यः ॥ ९ ॥

शतं । वा । यस्य । दश । साकं । आ । अद्यः । एकस्य । श्रुष्टौ । यत् । ह । चोदं । आविथ ।

अरज्जौ । दस्यून । सं । उनप । दभीतये । सुप्रऽअप्यः । अभवः । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ९ ॥

हे इंद्र एकक्षीकाकिनः श्रुष्टश्च वा यस्य ते श्रुष्टौ सुखनिमित्ते तदर्थं शतं दश दश शतानि हरयो वाहनार्थं
 भवन्ति । तथा च मंत्रवर्णः । इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश । ६. ४७. १८. । इति । अपि
 च यस्य आ अद्यः सर्वेषां सर्वत उपजीव्यः । न तस्मिन् यं नाद्याबद्धिनं नाबुरिति हि श्रुतिः । यज्ञ यस्य त्वं चोदं स्तो-
 त्राणां प्रेरकं यजमानमाविथ । रक्षितवानसि । किंच यस्त्वमरज्ज्वी रज्जुवर्जिते बंधनान्गरि दस्युपक्षपयितृन्
 दभीतये । दभीतिर्नाम कश्चिद्दृष्टिः । तदर्थं समुनप । हिंसितवानसि ॥ उभतेर्हिंसाकर्मणो लङि व्यत्ययेन अम् ।
 हलृष्ठादिना सिपो लोपः । अद्यभावश्चादसः ॥ किंच सुप्राव्यः सुखेन सर्वेष्वपसर्पणीयोऽभवः । शिष्टं सिद्धं ॥

विश्वेदनु रोधना अस्य पौंस्यं ददुरस्मै दधिरे कृन्वे धनं ।

षठ्स्तभा विष्टिरः पंच संदृशः परि परो अभवः सास्युक्थ्यः ॥ १० ॥

विष्ठा । इत् । अनु । रोधनाः । अस्य । पौंस्यं । ददुः । अस्मै । दधिरे । कृन्वे । धनं ।

षट् । अस्तभाः । विऽस्तिरः । पंच । संऽदृशः । परि । परः । अभवः । सः । असि ।

उक्थ्यः ॥ १० ॥

विश्वेत् ॥ सुपां सुसुगिति अस आकारः ॥ सर्वा एव रोधना रोधस्वतो नयोऽस्त्रिंशस्य पौंस्त्वं । पुंसो माषः पौंस्त्वं । वीर्यमिति यावत् । अनु तद्वीर्यमनु वर्तते । अस्मा इन्द्राय ददुः । हविर्लक्षणमन्नं यजमानाः प्रयच्छेति । किंच कृत्तवे कर्मणां कर्त्तुं इन्द्राय धनं दधिरे । सर्वे जना धारयति । तथा च मन्त्रः । इन्द्राय याव औषधीयतापो रयिं रचन्ति वीरयो जनानि । ३.५१.५. । इति । विष्टिरो विस्तीर्णाः षट् षट्संख्याका उर्वीः । तासु बीस पुषिवी चाहस्य रात्रिस्थापक्षौषधय इतिर्वक्ष्याः । ता अस्तभाः । नियमितवानसि । संदृशः । सम्यक् पश्यंतीति संदृशो जनाः । पंच संदृशः पंच जनान् परि सर्वतः परः पारयिता पालयिता वामवः । भवसि । गतमन्यत् ॥ ॥ ११ ॥

सुप्रवाचनं तव वीर वीर्यं यदेकेन क्रतुना विंदसे वसु ।

जातूधिरस्य प्र वयः सहस्वतो या चकर्थे सेंद्र विश्वाऽस्युक्थ्यः ॥ ११ ॥

सुऽप्रवाचनं । तव । वीर । वीर्यं । यत् । एकेन । क्रतुना । विंदसे । वसु ।

जातूऽस्थिरस्य । प्र । वयः । सहस्वतः । या । चकर्थे । सः । इंद्र । विश्वा । असि । उक्थ्यः ॥ ११ ॥

वीर बलवान् हे इंद्र तव वीर्यं सामर्थ्यं सुप्रवाचनं । सुऽ प्रवचनीयं । सर्वैः स्नाघनीयमित्यर्थः । किं तत् । एकेन क्रतुना कर्मणा वसु विंदसे । शत्रूणां धनं लभसे ॥ विद्रु लामे । तुदादिः स्वरितेत् ॥ यद्वा तदीयं धनं स्रोतृभ्रापयसीति यत् तत्प्रशस्वमित्यर्थः । सहस्वतो बलवतो जातूधिरस्य । एतन्नामकः कश्चित् । तस्य वयोऽन्नं प्रादाः । यद्वा जातूधिरस्य । जातु कदाचित् सर्वदा स्थिरस्य सहस्वतो बलवतो यच्चादेः कर्मणः संबंधि वयो हविर्लक्षणमन्नं प्र विंदसे इति समन्वयः । या यागीमान्वन्यानि विश्वा सर्वाणि कर्माणि चकर्थं कृतवानसि । स तादृशस्त्वमुक्थ्यः । सर्वैः प्रशंसनीयो भवसि ॥

अरमयः सरपसस्तराय कं तुवीर्तये च व्य्याय च सुतिं ।

नीचा संतमुदनयः परावृजं प्राधं श्रोणं अवयन्तास्युक्थ्यः ॥ १२ ॥

अरमयः । सरऽअपसः । तराय । कं । तुवीर्तये । च । व्य्याय । च । सुतिं ।

नीचा । संतं । उत् । अनयः । पराऽवृजं । प्र । अंधं । श्रोणं । अवयन् । सः । असि ।

उक्थ्यः ॥ १२ ॥

हे इंद्र सरपसः । सरणमपः कर्म यासां ताः सरपसः ॥ शकंधादित्वात्परकृपत्वं ॥ ता अपः कं सुखेन तराय तरणायारमयः । अकीडयः । किंच तुवीर्तये । तुवीर्तिर्नाम कश्चिद्राजर्षिः । तस्मै व्य्याय च । व्य्यो नाम कश्चित् तस्मै । ताभ्यां सुतिं सरणं प्रत्यरमयः । ती हि जलपूणा महानदीं दृष्ट्वा तरीतुमसमर्थावासां । ती च त्वया तारितौ । परावृजं । परितः पापानि वृणक्ति दहतीति परावृक् कश्चिदृषिः । तमप्सु मयं तथा नीचा नीचं संतमुदनयः । आपश्च ऊर्ध्वं गीतवानसि । किंच अंधं संतं श्रोणं पंगुं संतं चक्षुर्दानादपंगुकरणाद्योदनयः । किं कुर्वन् । प्रकर्षेण अवयन् । आत्मानं कीर्तिमंतं कुर्वन् । उदनय इति समन्वयः । स इत्यादि सिद्धं ॥

अस्मभ्यं तवसो दानाय राधः समर्थयस्व बहु ते वसुभ्यं ।

इंद्र यच्चिचं अवस्या अनु द्यून्बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ १३ ॥

अस्मभ्यं । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सं । अर्थयस्व । बहु । ते । वसुभ्यं ।

इंद्र । यत् । चिचं । अवस्याः । अनु । द्यून् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १३ ॥

वसो सर्वस्य वासक वसुमन्वा हे इंद्र स्रोतृभ्योऽस्मभ्यं तद्वाधो धनं दानाय । उपलक्षणमेतत् । भोगाय च समर्थयस्व । देहि । अस्मान् संगमयेत्यर्थः ॥ अर्थं याचने घुरादिरदंत आत्मनेपदी ॥ ते तव तद्वज्रं प्रभूतं वसुभ्यं ॥

वस्त्रेव वसन् । वस्त्रादित्वात् स्वार्थिको यत् ॥ तादृशं प्रभूतं धनमस्ति खलु । चित्रं चायनीयं यज्ञमनु ब्रून्
अन्वहं ॥ काकाध्वनोरिति द्वितीया ॥ अवस्थाः । भोग्यमिच्छेः ॥ अंतर्णीतिव्यर्थत्वादकर्मकत्वं । यथा रोदिति ।
स त्वन्वः । हे ह्यत्र कर्मणी उद्देशकर्म च विधेयकर्मात्प्रभूतं । उद्देशकर्मणा सकर्मको भविष्यति । यथा माणवकं
पुत्रीयतीति भाव्य उदाहृतं । पा० ३. १. ८. २. । अवःशब्दाच्छन्दसि परेच्छायां क्वाच् । तदंतस्य जेयडागमे रूपं ॥
सुवीराः कक्षाणपुषपीषाः संतो वयं विदधेऽस्मिन्वृत्तिं बृहत् प्रभूतं शस्त्रादिकं वाक्यं वदेम ॥ ॥ १२ ॥

अध्वर्यवो भरतेति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तं गार्त्समदं वैष्टुभमैद्रं । अध्वर्यवो द्वादशैत्यनुक्रांतं ॥ सूक्तविनियोगो
लैंगिकः । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये होतुः शस्त्रयान्याध्वर्यव इत्येषा । अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममिति याज्या
। आ० ६. ४. । इति सूचितं ॥

अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममामचेभिः सिंचता मद्यमंधः ।

कामी हि वीरः सदेमस्य पीतिं जुहोत वृष्णे तदिदेष वष्टि ॥ १ ॥

अध्वर्यवः । भरत । इन्द्राय । सोमं । आ । अमचेभिः । सिंचत । मद्यं । अंधः ।

कामी । हि । वीरः । सदे । अस्य । पीतिं । जुहोत । वृष्णे । तत् । इत् । एषः । वष्टि ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । अध्वर्यवः अध्वरस्य नेतारः । अध्वरं यजमानायेच्छंतः ॥ क्वध्वरपृतनस्त्वर्चि लोप इत्य-
कारलोपः । अत्र यास्कः । अध्वर्युरध्वरयुरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेताध्वरं कामयत इति । नि० १. ८. ॥ हे
अध्वर्यवः इन्द्राय देवाय सोमं हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति भरत । हरत ॥ आमंचितस्याविद्यमानत्वादनघातः ॥
हत्वामचेभिः । अमा सहादंत्यच होवादय इत्यमचाणि चमसाः । तैर्मद्यं मदकरमंधः सोमलक्षणमममसिंचत ।
अपी प्रचिपत । अत्र यास्कः । आ सिंचतामचैर्मदनीयमंधोऽमचं पाचममा अस्मिन्नदति । नि० ५. १. । इति ।
वीरः स इन्द्रोऽस्य सोमस्य पीतिं पानं प्रति सदे सदेव कामी हि । कामयमानो हि । तस्माद्वृष्णे वष्टिच
इन्द्राय सोमं जुहोत । जुहोत ॥ ऊ दानादनयोः । लोटि तन्नगन्नयनास्येति तवादेशः ॥ एष इन्द्रसदित् तदेव
सोमद्रव्यं वष्टि । कामयते ॥

अध्वर्यवो यो अपो वम्रिवांसं वृचं जघानाशन्येव वृक्षं ।

तस्मा एतं भरत तद्वशाय एष इन्द्रो अर्हति पीतिमस्य ॥ २ ॥

अध्वर्यवः । यः । अपः । वम्रिऽवांसं । वृचं । जघान । अशन्याऽइव । वृक्षं ।

तस्मै । एतं । भरत । तत्ऽवशाय । एषः । इन्द्रः । अर्हति । पीतिं । अस्य ॥ २ ॥

हे अध्वर्यवः य इन्द्रोऽप उदकाणि वम्रिवांसमावृत्य स्थितं वृचं । वृणोत्याकाशमिति वृचो मेघः । तं मेघं
वक्षेण जघान । हतवान् । अशन्येव । यथाशन्या वैशुतापिना वृचं दहति तद्वत् । तस्मै तद्वशाय सोमकामाय
तस्मा इन्द्रायितं सोमं भरत । उत्तरवेदिं प्रति हरत । एष इन्द्रोऽस्य सोमस्य पीतिं पानमर्हति ॥

अध्वर्यवो यो दृभीकं जघान यो गा उदाजदप हि वलं वः ।

तस्मा एतमंतरिक्षे न वातमिद्रं सोमैरोर्णुत जूर्न वस्त्रैः ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । यः । दृभीकं । जघान । यः । गाः । उत्ऽआजत् । अपः । हि । वलं । वरिति वः ।

तस्मै । एतं । अंतरिक्षे । न । वातं । इद्रं । सोमैः । आ । ऊर्णुत । जूः । न । वस्त्रैः ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः य इन्द्रो दृभीकं । सर्वान्विदारयति मिथं करोतीति दृभीको नामासुरः । तमसुरं जघान ।
यस्य वसासुरेण निषङ्गा गा उदाजत् । निरगमयत् । ततश्च तमेव वसमसुरं अपयः । अपावृणोत् । हिंसितवा-

नित्यर्थः ॥ वृणोतेर्बुद्धिं मन्त्रे घसेत्यादिना त्रिर्बुक् । हलङ्यादिना तिपो लोपः ॥ तस्मा इन्द्रादितं सोममंतरिक्षे वातं न वातमिव धाराभिर्व्याप्तं कुरुत । तदेवाह सोमैरिन्द्रमा जगुत । सर्वत आच्छादयत ॥ ऊर्गुन् आच्छादने । आदादिकः । लोटि रूपं ॥ तच्च दृष्टान्तः । जूर्न जीर्णो यथा वस्त्रैरंगमाच्छादयति तद्वत् ॥

अध्वर्यवो य उरणं जघान नव चख्वासं नवतिं च बाहून् ।

यो अर्बुदमव नीचा बबाधे तमिंद्रं सोमस्य भृथे हिनोत ॥४॥

अध्वर्यवः । यः । उरणं । जघान । नव । चख्वासं । नवतिं । च । बाहून् ।

यः । अर्बुदं । अव । नीचा । बबाधे । तं । इंद्रं । सोमस्य । भृथे । हिनोत ॥४॥

हे अध्वर्यवः य इन्द्रो नव नवतिं च एकोनशतं बाहून् चख्वासं ॥ चष्टेरिदं रूपं । यद्वा खनतेः क्लृप्तौ रूपं । निलोपः । क्वांसं रूपं ॥ सर्वस्य दर्शयंतं । यद्वा आत्मनो देहे निखातवतमुरणमेतन्नामकमसुरं जघान । यश्चार्बुदमेतन्नामकमसुरं च नीचाधोमुखं कृत्वावबबाधे । तमेनमिंद्रं सोमस्य भृथे सोमं बिभ्रति पात्रे हिनोत । वर्धयत । यद्वा सोमस्य भृथे भरणे संपादने सति हिनोत । स्तोत्रैः प्रीणयत ॥ हि गतिवृद्धोः । स्वादिः ॥

अध्वर्यवो यः स्वश्रं जघान यः शुष्णमशुषं यो व्यंसं ।

यः पिप्पुं नमुचिं यो रुधिक्रां तस्मा इन्द्रायांधसो जुहोत ॥५॥

अध्वर्यवः । यः । सु । अश्रं । जघान । यः । शुष्णं । अशुषं । यः । विऽअंसं ।

यः । पिप्पुं । नमुचिं । यः । रुधिऽक्रां । तस्मै । इंद्राय । अंधसः । जुहोत ॥५॥

हे अध्वर्यवः य इन्द्रोऽश्रं । अश्राति भक्षयति प्राणिजातमिति । यद्वा अश्रुति स्वतेजसा सर्वं व्याप्नोतीत्यश्रः कश्चिदसुरः । तमसुरं सु सुष्ठु जघान । अशुषं केनाप्यशोषणीयं शुष्णमसुरं यश्च तमसुरं व्यंसमसहीनं कृत्वा जघान । यश्च पिप्पुं तेजसा जगद्वाप्य वर्तमानमेतन्नामकमसुरं नमुचिमसुरं जघान यश्च । तैत्तिरीयके नमुचिमसुरं नालमतेति प्रकृत्य केनेन शिर उदवर्तयदित्यनेन वाक्यसंदर्भेण नमुचिवधः प्रपंचितः । तथा मंचश्च । अपां केनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः । ८. १४. १३. इति । रुधिक्रामेतन्नामकमसुरं यश्च जघान । तस्मा इन्द्रायांधसो हविर्लक्षणात्तन्नामि जुहोत । जुहुत ॥

अध्वर्यवो यः शतं शंबरस्य पुरो बिभेदाशमनेव पूर्वीः ।

यो वर्चिनः शतमिंद्रः सहस्रमपावपद्भरता सोममस्मै ॥६॥

अध्वर्यवः । यः । शतं । शंबरस्य । पुरः । बिभेद । अशमनाऽइव । पूर्वीः ।

यः । वर्चिनः । शतं । इंद्रः । सहस्रं । अपऽअवपत् । भरता । सोमं । अस्मै ॥६॥

हे अध्वर्यवः य इन्द्रः शंबरस्य मायाविनोऽसुरस्य पूर्वीः पुरातनीः शतं पुरः पुरीररमनेव अशमसदृशेन वक्षेण बिभेद । यश्च इन्द्रो वर्चिनः ॥ वर्च दीप्ति । गमेरिनिः । ७. ४. ६. इति विधीयमान इनिर्वज्रवचनादस्माद्व्यति । यद्वा नामितत् । तस्मासुरस्य शतं सहस्रमेतत्संख्याकानपरिमितान्वीरान् पुत्रानपावपत् । युगपदेव भूम्यामपातयत् । तथा च मंचवर्षः । शतं वर्चिनः सहस्रं च साकं हयो अप्रथमसुरस्य वीरान् । ७. ९९. ५. इति । अस्मा इन्द्राय सोमं भरत ॥ ॥१३॥

अध्वर्यवो यः शतमा सहस्रं भूम्या उपस्थेऽवपज्जघन्वान् ।

कुत्सस्यायोरतिथिग्वस्य वीराव्यवृणुभरता सोममस्मै ॥७॥

अध्वर्यवः । यः । शतं । आ । सहस्रं । भूम्याः । उपऽस्थे । अवपत् । जघन्वान् ।

कुत्सस्य । आयोः । अतिथिऽग्वस्य । वीरान् । नि । अवृणक् । भरत । सोमं । अस्मै ॥ ७ ॥

हे अध्वर्यवो जघन्वान् पूर्वं शत्रून् हतवान् य इन्द्रः शतं सहस्रमसुरान् भूम्या उपस्थ उत्तंगेऽवपत् । एकैकेन प्रकारेणापातयत् । किंच यः कुत्सस्तीतनामकस्य राजर्षेः । आयोः पीरुरवसस्य राजर्षेः । अतिथिग्वस्य द्विबोदासस्य । एतेषां चयाणां वीरानभिगंतुं प्रति इन्द्रिनः शुष्णादीनमुरान् न्यवृणक् । वृणक्तिर्हिंसाकर्मा । अवधीत् । तथा च मन्त्रवर्णः । त्वं कुत्सं शुष्णहृत्पेष्वाविधारं धयोऽतिथिन्वाय शंबरं । १. ५१. ६. इति । तादृशयिंद्राय सोमं भरत ॥

अध्वर्यवो यन्नरः कामयाध्वे शुष्टी वहंतो नशथा तदिद्रे ।

गभस्तिपूतं भरत श्रुतायेन्द्राय सोमं यज्यवो जुहोत ॥ ८ ॥

अध्वर्यवः । यत् । नरः । कामयाध्वे । शुष्टी । वहंतः । नशथ । तत् । इद्रे ।

गभस्तिऽपूतं । भरत । श्रुताय । इन्द्राय । सोमं । यज्यवः । जुहोत ॥ ८ ॥

नरः कर्मणां नेतारो हे अध्वर्यवः यदभिलषितमर्थं कामयाध्वे ॥ कामयतेल्लेखडागमः ॥ शुष्टी क्षिप्रमिद्रे सोमं वहंतः प्रापयंतो यूयं तदभिलषितं फलं नशथ । प्राप्नुत । श्रुताय लोके प्रसिद्धयिंद्राय गभस्तिपूतं हस्ताभ्यां मंजनादोहनादिभिः शोधितं सोमं भरत । उत्तरवेदिं प्रति हरत । ततो यज्यवो यागं कुर्वाणा हे अध्वर्यव आहृतं सोममिंद्राय जुहोत । जुहुत । अग्नौ प्रक्षिपत ॥

अध्वर्यवः कर्तेना शुष्टिमस्मै वने निपूतं वन उन्नयध्वं ।

जुषाणो हस्त्यमभि वावशे व इन्द्राय सोमं मदिरं जुहोत ॥ ९ ॥

अध्वर्यवः । कर्तेन । शुष्टिं । अस्मै । वने । निऽपूतं । वने । उत् । नयध्वं ।

जुषाणः । हस्त्यं । अभि । वावशे । वः । इन्द्राय । सोमं । मदिरं । जुहोत ॥ ९ ॥

हे अध्वर्यवः अस्मा इन्द्राय सोमं शुष्टिं मुखकरं कर्तेन । कुर्वत ॥ करोतेर्लोडि वज्रलं कृंदसीति विकरणस्य लुक् । तप्तनप्तनयनाच्चेति तनवादेशः । आमंचितस्याविक्रमानत्वात्त निघातः ॥ किंच वने संभजनीये वन उदके निपूतमाप्यायनेन शोधितं सोममुन्नयध्वं । उर्ध्वं नयत । यद्वा वने तद्विकारे चमसे निपूतं दशापविणेन शोधितं सोमं वने चमस उन्नयध्वं । जुषाणः प्रीयमाणः स इन्द्रो वो युष्माकं हस्त्यं हस्ताभ्यामभिवृतं सोममभिवावशे । कामयते ॥ वशं कांती । यङ्लुगंतस्य लटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥ मदिरं मदकरमिमं सोममिंद्राय जुहोत । इन्द्रोद्देशेनाग्नी प्रक्षिपत ॥

अध्वर्यवः पयसीधर्यथा गोः सोमेभिरीं पूणता भोजमिद्रे ।

वेदाहमस्य निभृतं म एतद्विस्तृतं भूयो यजतश्चिकेत ॥ १० ॥

अध्वर्यवः । पयसा । ऊर्धः । यथा । गोः । सोमेभिः । ईं । पूणत् । भोजं । इद्रे ।

वेदं । अहं । अस्य । निऽभृतं । मे । एतत् । दिस्तृतं । भूयः । यजतः । चिकेत ॥ १० ॥

हे अध्वर्यवः यथा गोरूधः पयसा पूर्णं तद्वदीमेनं भोजं फलस्य दातारं रक्षितारं चेंद्रं सोमेभिः सोमेः पूणत । पूरयत । मे मदीयस्य सोमस्य निभृतं गूढं सुखसाधनस्वभावमहमेव वेदं । जानामि । इति पूर्वं न परस्मै कथितं । तथापि युष्माभ्यं ब्रवीमीत्स्वित् । दिस्तृतं सोमं दातुमिच्छंतं यजमानं यजतो यष्टव्य इन्द्रो भूयो

ऽतिशयेन चिकेत ॥ दित्संतं । बुदान् दाने । इच्छायां सन् । सनि मीमाञ्चित्याकारस्य इसादेशः । अच लोपोऽभासस्तेष्वभासलोपः । सः स्वार्धधातुक इति सकारस्य तत्वं ॥

अध्वर्यवो यो दिव्यस्य वस्वो यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा ।

तमूर्देरं न पृणता यवेनेद्रं सोमेभिस्तदपो वो अस्तु ॥ ११ ॥

अध्वर्यवः । यः । दिव्यस्य । वस्वः । यः । पार्थिवस्य । क्षम्यस्य । राजा ।

तं । ऊर्देरं । न । पृणत । यवेन । इन्द्रं । सोमेभिः । तत् । अणः । वः । अस्तु ॥ ११ ॥

हे अध्वर्यवः य इन्द्रो दिव्यस्य ब्रह्मलोकाहस्य वस्वो वसुनो राजा भवति । यश्च पार्थिवस्य । पृथिवीशब्देन विस्तीर्णमंतरिक्षमुच्यते । तत्रत्यं धनं पार्थिवं । तस्य राजा । यश्च क्षम्यस्य । क्षमा भूमिः । तत्रत्यं धनं क्षम्यं । तस्य च राजा भवति । तमेवंविधमिन्द्रं सोमेभिः सोमैः पृणत । पूरयत । तच्च दृष्टांतः । ऊर्देरं न । ऊर्ध्व दीर्घमूर्देरं कुसुलं । यथा यवेन तत्पूणं तद्वदिन्द्रं पूरयतेति । तादृशं सोमादिनेन्द्रोदरपूरणलक्षणमपः कर्म वो बुष्माकमसु ॥

अस्मभ्यं तवसो दानाय राधः समर्थयस्व बहु ते वसव्यं ।

इन्द्र यच्चिचं अश्वस्या अनु द्यून्बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १२ ॥

अस्मभ्यं । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सं । अर्थयस्व । बहु । ते । वसव्यं ।

इन्द्र । यत् । चिचं । अश्वस्याः । अनु । द्यून् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १२ ॥

एषा ऋग्व्याख्याता ॥ ॥ १४ ॥

प्र घा न्वस्येति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं गार्तसमदं वैद्युभमिन्द्रं । अत्रानुक्रमणिका प्र घ दशेति ॥ दशरात्रे षष्ठेऽहनि निष्केवस्त्रे चीणि सूक्ताणि । तत्रेदं द्वितीयं । षष्ठ्येति खंडे सूचितं । इन्द्रं याह्युप नः प्र घा न्वस्त्राभूरेक इति निष्केवस्त्रं । आ० ८. १. इति ॥ त्र्येकमामके निष्केवस्त्रे प्र घा न्वस्त्रेति सूक्तमुखीया । उशनःसोमे सूचितं । अर्थमा मनुषो देवताता प्र घा न्वस्य महतो महानि । आ० ९. ५. इति ॥

प्र घा न्वस्य महतो महानि सत्या सत्यस्य करणानि वोचं ।

चिकदुकेष्वपिबत्सुतस्यास्य मदे अहिमिन्द्रो जघान ॥ १ ॥

प्र । घ । नु । अस्य । महतः । महानि । सत्या । सत्यस्य । करणानि । वोचं ।

चिऽकदुकेषु । अपिबत् । सुतस्य । अस्य । मदे । अहिं । इन्द्रः । जघान् ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । महतो बलवतः सत्यस्य सत्यसंकल्पस्यास्त्रिन्द्रस्य सत्यानि यथार्थानि महानि महानि करणान्यस्त्रिन्द्रं सूक्ते वक्ष्यमाणानि कर्माणि नु अथ प्रवोचं । प्रकर्षेण ब्रवीमि ॥ वच परिभाषणे । खंदसि लुङ्लिट् इति वर्तमाने लुङि अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । वच उम् ॥ घेति प्रसिद्धौ । कानि तानि उच्यते । चिकदुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्वेव रूपेष्वाभिप्रविकेष्वहःसु सुतस्याभिषुतं सोममिन्द्रोऽपिबत् । ततः पीतस्यास्य सोमस्य मदे हर्षे संजाते सतीन्द्रोऽहिं वृचमसुरं जघान । हतवान् ॥

अवंशे द्यामस्तभायबृहन्तमा रोदसी अपृणदंतरिक्षं ।

स धारयत्पृथिवीं पप्रथञ्च सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ २ ॥

अव॑ंशे । छां॑ । अ॒स्तभा॒यत् । बृ॒हन्तं॑ । आ॑ । रोद॑सी इति । अ॒पृ॒णत् । अ॒न्तरि॑क्षं ।
सः । धा॒रय॑त् । पृथि॒वीं । प॒प्रथ॑त् । च॒ । सोम॑स्य । ता॒ । मदे॑ । इ॒न्द्रः । च॒कार॑ ॥ २ ॥

अव॑ंश आकाशे यां व्योतमानं सूर्यं बुभुक्षोक्तं वास्तमायत् । इन्द्रोऽसम्भ्रात । अनवलंबनस्य तस्यावस्थापनम-
करोदित्यर्थः ॥ संमु इति सौमो धातुः प्रयादिः । लङि व्यत्ययो बज्रसमित्यहावपि शायजादेशः ॥ बृहन्तं
महदन्तरिक्षं रोदसी यावापृथिव्यौ चापृणत् । स्वतेजसा पूरितवान् । किंच स इन्द्रः पृथिवीं विस्तीर्णां भूमिं
धारयत् । अधारयत् । तथा पप्रथत् । एनां भूमिमप्रथयत् ॥ प्रथ प्रख्याने । अन्तस्य लुङि चङि रूपं । चङ्य-
न्तरस्यामिति मध्योदात्तत्वं ॥ सोमस्य मदे हविं संजाते सति तानीमानि कर्माणीन्द्रश्चकार ॥

सद्ये॑व प्राचो॒ वि मि॑माय॒ मानै॒र्वज्रे॑ण॒ खान्य॑तृण॒नदीनां॑ ।
वृथा॑सृजत्प॒थिभि॑र्दीर्घया॒थैः सोम॑स्य॒ ता मद् इ॒न्द्रश्च॑कार ॥ ३ ॥
सद्य॑ऽइव । प्राचः । वि । मि॒मा॒य॒ । मानैः । वज्रे॑ण । खानि॑ । अ॒तृ॒णत् । न॒दीनां॑ ।
वृथा॑ । अ॒सृ॒जत् । प॒थिऽभिः॑ । दी॒र्घऽया॒थैः । सोम॑स्य । ता॒ । मदे॑ । इ॒न्द्रः । च॒कार॑ ॥ ३ ॥

सद्ये॑व यथा यज्ञगृहान्मानिः षट्षिंशत्प्रक्रमप्राचीत्येवंरूपैः परिमाणीः प्राक्प्रवक्ष्यान् कुर्वन्ति तद्वत् सिंधून्
लोकान्वागृज्ज्वा मानैः परिमाणीः प्राचः प्राक्पुखान्विमिमाय । इन्द्रो विशेषेण निर्मितवान् । तथा नदीनां
खानि निर्गमनद्वाराणि वज्रेण चातृणत् । अखनत् ॥ तृदि हिंसानादरयोः । बधादि । लङ् ॥ तथा च मंचः ।
इन्द्रो अस्माँ अरदद्वज्रबाहुः । ३. ३३. ६. । इति । तथा दीर्घयाथैर्बज्रकालं गंतव्यैः पथिभिर्मार्गैर्वृथासृजत् ।
अनायासेन ता नदीः सृष्टवान् । सोमस्येति सिद्ध्यर्थ इति ॥

स प्र॒वो॒ळ्ळ॒न्परि॑गत्या॒ द॒भीते॑र्वि॒श्वम॑धा॒गायु॑धमि॒द्धे अ॒ग्नौ॑ ।
सं गो॒भिर॑श्चै॒रसृ॑ज॒द्रथे॑भिः सोम॑स्य॒ ता मद् इ॒न्द्रश्च॑कार ॥ ४ ॥
सः । प्र॒ऽवो॒ळ्ळ॒न् । परि॑गत्य॒ । द॒भीतेः॑ । वि॒श्वं । अ॒धाक् । आ॒यु॒धं । इ॒द्धे । अ॒ग्नौ॑ ।
सं । गो॒भिः । अ॒श्वैः । अ॒सृ॒जत् । रथे॑भिः । सोम॑स्य । ता॒ । मदे॑ । इ॒न्द्रः । च॒कार॑ ॥ ४ ॥

प्राक्लिख चुमुरिधुनिप्रभृतयोऽसुरा दभीतिः पुरं संबध्य परिगृह्य तस्मात्पुरात्तिरगुरिति कथा । स इन्द्रो
दभीतिः । दभीतिर्नाम कश्चिद्राजर्षिः । तस्य प्रवोळ्ळन् प्रवोढ्ण ॥ सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वं ॥ प्रकर्षेण तं दभी-
तिं बह्वतस्तानसुरान् मध्ये मार्गं परिगत्य तेषां विश्वं सर्वमायुधमिद्धेऽग्नौ दीप्यमाने बह्नावधाक् । अधाचीत् ॥
दहेर्लुङि मंचे घसेत्यादिना लुर्लुक् ॥ पश्चान्नं दभीतिं गोभिरश्वै रथेभ्य रथैश्च समसृजत् । संयोजितवान् ।
सोमस्यादि सिद्धमिति ॥

अतिमूर्तिनाम्ब्येकाहे महत्त्वतीये सूक्तमुखीया । अतिमूर्तिनेति खंडे सूचितं । स ईं महीं धुनिमेतोररम्णात्
। आ० ९. ८. । इति ॥

स ईं॑ म॒हीं धु॒निमे॒तोर॑रम्णा॒त्सो अ॑स्मा॒तृन्पा॒रय॑न्स्व॒स्ति ।
त उ॒त्सा॒य र॒यिम॑भि प्र त॒स्युः सोम॑स्य॒ ता मद् इ॒न्द्रश्च॑कार ॥ ५ ॥
सः । ईं॑ । म॒हीं । धु॒निं । ए॒तोः । अ॒रम्णा॑त् । सः । अ॒स्मा॒तृन् । अ॒पा॒रय॑त् । स्व॒स्ति ।
ते । उ॒त्ऽसा॒य । र॒यिं । अ॒भि । प्र । त॒स्युः । सोम॑स्य । ता॒ । मदे॑ । इ॒न्द्रः । च॒कार॑ ॥ ५ ॥

स इन्द्र ईमेनां महीं महतीं धुनिं । धुनोति स्रोतूणां पापानीति धुनिः परूष्णी नदी । तामेतोः ॥ ईश्वरप-
दासंनिधानेऽपि तोसुन्प्रत्ययः । पा० ३. ४. १३. ॥ ऋषीणां गमनार्थमरम्भात् । उपाश्रमयत् । महाजलां नदीम-
ल्पोदकामकरोदित्यर्थः । ततः स इन्द्रोऽस्नातृन् स्नातुमशक्तान् तरणासमर्थानुषीन् स्वस्ति चेमेणापारयत् । ते
महर्षय उक्त्वाय तां नदीमुत्तीर्य यं रयिमपेक्ष्य गच्छति तं रयिमभिलक्ष्य प्रतस्थुः । प्रतस्थिरे । शिष्टं सिद्धं ॥ १५ ॥

सोदँचं सिंधुमरिणान्महित्वा वज्रेणान् उषसः सं पिपेष ।

अजवसो जविनीभिर्विवृश्चन्तोमस्य ता मद् इन्द्रश्चकार ॥ ६ ॥

सः । उदँचं । सिंधुं । अरिणात् । महिऽत्वा । वज्रेण । अनः । उषसः । सं । पिपेष ।

अजवसः । जविनीभिः । विऽवृश्चन् । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ६ ॥

स इन्द्रः सिंधुं प्राञ्चं संतं महित्वा स्वकीयेन महिम्नोदँचमरिणात् । उदँचमुपमकरोत् ॥ सिंधुशब्दश्चन्दसि
पुलिङ्गः ॥ उषस उषोदेव्या अनः शकटं वज्रेण संपिपेष । चूर्णीचकार । एतच्च दिवसिष्टा दुहितरं । ४. ३०. ९. ।
इत्यत्र स्पष्टं वक्ष्यते । किं कुर्वन् । अजवसो जवहीना दुर्बलाः सेना जविनीभिर्जवयुक्ताभिः सेनाभिर्विवृश्चन् ।
विशेषेण भिन्दन् । पिपेषेति समन्वयः ॥ औत्रञ्चू केदने । शतरि ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । शिष्टं स्पष्टं ॥

स विद्धां अपगोहं कनीनामाविर्भवन्नुदतिष्ठत्परावृक् ।

प्रति ओणः स्याद्वा १ नगंचष्ट सोमस्य ता मद् इन्द्रश्चकार ॥ ७ ॥

सः । विद्वान् । अपऽगोहं । कनीनां । आविः । भवन् । उत् । अतिष्ठत् । पराऽवृक् ।

प्रति । ओणः । स्यात् । वि । अनक् । अचष्ट । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ७ ॥

पुरा किल कन्यकाश्चक्षुर्हीनं पादहीनं परावृजं जिघृक्षुमृषिं दृष्ट्वाभिदुद्रुवुः । ततः स ऋषिरिन्द्रं सुत्वा चक्षुः
पादं च लेभे । तदेतदाह । कनीनां कन्यकानामपगोहमपगोहनं तिरोभावं विद्वान् परावृगृषिराविर्भवन् सर्वेषां
प्रत्यक्षो भवन् उदतिष्ठत् । ओणः पूर्वं पंगुरिदानीमिन्द्रस्य गसादाद्विभ्रजानुक्ताः कन्याः प्रति स्यात् । पूर्वमंधो
ऽधुना चक्षुर्लोभाद्वाचष्ट । ताः कन्यका विशेषेण पश्यति स्म । तानीमानि कर्माणि स इन्द्रश्चकार ॥

भिन्नद्वलमंगिरोभिर्गृणानो वि पर्वतस्य दृंहितान्यैरत् ।

रिणग्रोधांसि कृचिमाण्येषां सोमस्य ता मद् इन्द्रश्चकार ॥ ८ ॥

भिन्नत् । वलं । अंगिरःऽभिः । गृणानः । वि । पर्वतस्य । दृंहितानि । ऐरत् ।

रिणक् । रोधांसि । कृचिमाणि । एषां । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ८ ॥

अंगिरोभिर्गृणानः सूयमानः स इन्द्रो वलं वलनामकमसुरं भिनत् । अभिनत् । तथा गवां निरोधकस्य
पर्वतस्य दृंहितानि शिलाभिर्दृढीकृतानि द्वाराणि शैरत् । उद्घाटितवान् । तदेवाह । एषां पर्वतानां कृचिमाणि
क्रियया निर्वृत्तानि रोधांसि निबद्धानि द्वाराणि रिणक् । उदघाटयत् । गतमन्यत् ॥

अतिमूर्तिनाम्येकाहि निष्केवले सूक्तमुखीया स्वप्नेनेत्येषा । सूचितं । स्वप्नेनाभ्युषा चुमुरिं धुनिं चेति
सूक्तमुखीया । आ० ९. ८. । इति ॥

स्वप्नेनाभ्युषा चुमुरिं धुनिं च जघंश्च दस्युं प्र दभीर्तिमावः ।

रंभी चिदच विविदे हिरण्यं सोमस्य ता मद् इन्द्रश्चकार ॥ ९ ॥

स्वप्नेन । अभिऽउषं । चुमुरिं । धुनिं । च । जघंश्च । दस्युं । प्र । दभीर्तिं । आवः ।

रंभी । चित् । अच । विविदे । हिरण्यं । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ९ ॥

स त्वं दक्षं सर्वस्वोपचयितारं पुमुरिं धुनिं च एतन्नामानावसुरौ स्वप्नेन दीर्घनिद्रयाभ्युष्य संयोज्य जघंश्च । हतवानसि । ततस्ताभ्यां युध्यमानं दभीतिं राजर्षिं प्रावः । रक्षितवानसि । तथा च मंचवर्षः । त्वं नि दक्षं पुमुरिं धुनिं चास्वापयो दभीतये सुहंतु । ७. १९. ४. इति ॥ आवः । अवति रक्षणार्थस्य लटि सिपि रूपं ॥ रंभी चित् वेचधारी चास्य दीवारिकोऽचास्मिन्नुद्वे तयोरसुरयोर्हिरण्यं धनं विविदे । लेभे ॥ विदू लामे स्वरितेत् । तानोमानि कर्माणि सोमस्य मदे सति चकारिति ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहीयदिद्र दक्षिणा मघोनीं ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥१०॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरिचे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनीं ।

शिक्षा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥१०॥

एषा अग्न्याख्याता ॥ ॥ १६ ॥

प्र वः सतामिति नवर्चं पंचमं सूक्तं गार्त्तमदमैन्द्रं । अत्रानुक्रमणिका । प्र वो नवांत्वा त्रिष्टुबिति । नवमी त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः ॥ तृतीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे प्र वः सतामिति सूक्तं । अतिरात्र इति खंडे सूचितं । प्र वः सतां प्रो द्रोणे हरयः कर्मागमत्रिति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमग्नाविव समिधाने हविर्भरे ।

इंद्रमजुयं जरयंतमुक्षितं सनाद्युवानमवसे हवामहे ॥१॥

प्र । वः । सतां । ज्येष्ठऽतमाय । सुऽस्तुतिं । अग्नीऽइव । संऽइधाने । हविः । भरे ।

इंद्रं । अजुयं । जरयंतं । उक्षितं । सनात् । युवानं । अवसे । हवामहे ॥१॥

गृत्समदो ब्रूते । हे यजमाना वो युष्मदर्थं सतां महतां देवानां ज्येष्ठतमायातिशयेन श्रेष्ठयिंद्राय तदर्थं । अग्नाविव समिधाने । इवञ्च एवार्थः । दीप्यमान एवाग्नी हविः प्रभरे । संपादयामि । ततः परं सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं करोमि ॥ भर इति भृञ् भरणे जित्वाहुभयपदी । लटि रूपं ॥ अजुयंमजरणीयं जरयंतं सर्व-मन्यञ्जरयंतमुक्षितं सोमेन सिक्तं सनात्सनातनं युवानं नित्यतृणं तादृशमिंद्रमवसेऽस्माकं रक्षणाय तस्य तर्पणाय वा हवामहे । आह्वयामः ॥

यस्मादिंद्राबृहत् किं चनेमृते विश्वान्यस्मिन्संभृताधि वीर्यो ।

जठरे सोमं तन्वीऽसहो महो हस्ते वज्रं भरति शीर्षणि क्रतुं ॥२॥

यस्मात् । इंद्रात् । बृहत् । किं । चन । ई । ऋते । विश्वानि । अस्मिन् । संऽभृता । अधि । वीर्यो ।

जठरे । सोमं । तन्वि । सहः । महः । हस्ते । वज्रं । भरति । शीर्षणि । क्रतुं ॥२॥

बृहतो महतो यस्मादिंद्रादृते किमपीमिदं जगज्जन । नास्तीत्यर्थः ॥ चेति चेति निपातद्वयसमुदायश्चेति । चेति चिदित्यर्थे चेति निषेधार्थे । ऐकपद्यं तु सांप्रदायिकं ॥ उक्तार्थे मंचः । इंद्रादृते पवते धाम किं चनेति । यद्वा इंद्रादृते ईमिदं जगत् किं । न शुद्धमत्यल्पमित्यर्थः । कुत एतत् तदेवोच्यते । अस्मिन्निद्रे विश्वानि सर्वाणि वीर्याणि सामर्थ्यान्वधि संभृता । अधिकं संभृतान्वासते । यच्चंद्रो जठरे स्तोदरे सोममभिषुतं सोमरसं भरति । बिभर्ति । किंच तन्वि तन्वां स्वकीये सर्वस्विन् शरीरे सहो बलं महस्तेजश्च बिभर्ति । हस्ते वज्रमायुधं बिभर्ति । शीर्षणि शिरसि क्रतुं विज्ञानं भरति । बिभर्ति ॥ यदुक्तयोगादनिघातः । वाक्भेदाद्वा निघाताभावः । शीर्षणि शीर्षेण कंद्वसीति ॥

न क्षोणीभ्यां परिभ्वे त इन्द्रियं न समुद्रैः पर्वतैरिन्द्र ते रथः ।

न ते वज्रमन्वञ्चोति कश्चन यदाशुभिः पतसि योजना पुरु ॥ ३ ॥

न । क्षोणीभ्यां । परिऽभ्वे । ते । इन्द्रियं । न । समुद्रैः । पर्वतैः । इन्द्र । ते । रथः ।

न । ते । वज्रं । अन्वु । अञ्चोति । कः । चन । यत् । आशुभिः । पतसि । योजना । पुरु ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते तवेन्द्रियं बलं क्षोणीभ्यां वावापृथिवीभ्यां न परिभ्वे । न परिभवनीयं ॥ इत्यर्थे तवेकैकेन्यत्वन इति केन्द्रप्रत्ययः । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं ॥ किंच ते रथः समुद्रैः पर्वतैश्च न परिभवनीयः । ते वज्र-
मायुधं कश्चन पुमान् नान्वञ्चोति । न व्याप्नोति परिभवितुं ॥ अशु व्याप्तौ । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ यदाशुसुर-
धार्यं दिग्विजयकाले पुन पुच्छणि बहूनि योजना योजनानि पतसि । गच्छसि । तदा तव बलादि न परिभ-
वनीयमिति समन्वयः ॥

विश्वे ह्यस्मै यजताय धृष्णवे क्रतुं भरंति वृषभाय सश्वते ।

वृषा यजस्व हविषा विदुष्टरः पिबेद्र सोमं वृषभेण भानुना ॥ ४ ॥

विश्वे । हि । अस्मै । यजताय । धृष्णवे । क्रतुं । भरंति । वृषभाय । सश्वते ।

वृषा । यजस्व । हविषा । विदुऽष्टरः । पिबे । इन्द्र । सोमं । वृषभेण । भानुना ॥ ४ ॥

हे यजमान विश्वे सर्वे जना यजताय सर्वैर्यजनीयाय धृष्णवे शत्रूणां धर्षणशीलाय वृषभाय कामानां
वर्षिषे सश्वते सज्जमानाय सुखादिकर्मवत्सु स्तोतृषु एतादृशयिन्द्राय क्रतुं यज्ञादिलक्षणं कर्म भरंति हि ।
हरंति खलु । प्रणयंतीत्यर्थः ॥ भरंति । हियोगादनिघातः ॥ यस्मादेवं तस्माद्वृषा सोमरससेचनसमर्थो विदुष्टरः ॥
विद्वच्छब्दात्तरपि द्वादशं संप्रसारणं । शासिवसिधसीनां चेति संहितायां षत्वं ॥ विद्वत्तरसं हविषा तमिन्द्रं
यजस्व । इदानीमिन्द्रं संबोधाह । हे इन्द्र वृषभेण कामानां वर्षकेण भानुना दीप्यमानेनापिना सह सोमं पिब ॥

वृष्णाः कोशः पवते मध्वं ऊर्मिर्वृषभान्नाय वृषभाय पातवे ।

वृषणाध्वर्यु वृषभासो अद्रयो वृषणं सोमं वृषभाय सुष्वति ॥ ५ ॥

वृष्णाः । कोशः । पवते । मध्वः । ऊर्मिः । वृषभऽअन्नाय । वृषभाय । पातवे ।

वृषणा । अध्वर्यु इति । वृषभासः । अद्रयः । वृषणं । सोमं । वृषभाय । सुस्वति ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वृष्णाः फलस्य वर्षितुर्मध्वो मदकरस्य सोमस्य कोशो रस ऊर्मिरनुष्ठातृणां पातृणां च प्रेरकः सन्
पवते । गच्छति ॥ पव गतौ । अनुदात्तेत् ॥ किमर्थं । वृषभान्नाय । बलवर्षकाण्यन्नाय यस्य स तथोक्तः । तादृ-
शाय वृषभाय कामानां वर्षिषे इन्द्राय पातवे । पातार्थं पवत इति समन्वयः । किंच वृषणा सोमरससेचनस-
मर्थो अध्वर्युः अध्वर्युप्रतिप्रख्यातारौ वृषभासो वर्षका अद्रयोऽभिषवयावाणश्च वृषणं स्वर्गादिफलस्य सेक्तारं
सोमं वृषभाय देवानां श्रेष्ठाय तुभ्यं सुष्वति । सुवति ॥ सुनोतिर्लटि ब्रह्मं कंदसीति विकरणस्य सुः । अद-
भ्यसादिति श्लोऽदादेशः ॥ ॥ १७ ॥

वृषा ते वज्रं उत ते वृषा रथो वृषणा हरी वृषभाण्यायुधा ।

वृष्णो मदस्य वृषभ त्वमीशिष इन्द्र सोमस्य वृषभस्य तृप्नुहि ॥ ६ ॥

वृषा । ते । वज्रः । उत । ते । वृषा । रथः । वृषणा । हरी इति । वृषभाणि । आयुधा ।

वृष्णाः । मदस्य । वृषभ । त्वं । ईशिषे । इन्द्र । सोमस्य । वृषभस्य । तृप्नुहि ॥ ६ ॥

वृषम कामानां वर्षक हे इन्द्र ते तव वस्रो वृषा कामवर्षकः । तथा ते रथोऽपि वृषा । ते हरी एतन्नाम-
कावक्षी वृषणा वर्षकौ । तवायुधा वज्रव्यतिरिक्तान्यायुधान्यपि वृषमाणि । वृष्णो वर्षकस्य मदस्य मदकरस्य
सोमस्य त्वमेवेशिषे । स्वामी भवसि । हे इन्द्र वृषमस्य वर्षकेण सोमस्य सोमेन तुष्टुहि । तृप्तो भव ॥ तुष्टु
प्रीयते स्वादिः ॥ शुभादिषु । पा० ८. ४. ३९. शुभनतृप्तोतीति पठितं । तथापि सर्वविधीनां कृद्सि विकल्पि-
तत्वाद्वा यत्प्रतिषेधो न भवति ॥

प्र ते नावं न समने वचस्युवं ब्रह्मणा यामि सर्वनेषु दधृषिः ।

कुविन्नो अस्य वचसो निबोधिषदिन्द्रमुत्सं न वसुनः सिचामहे ॥ ७ ॥

प्र । ते । नावं । न । समने । वचस्युवं । ब्रह्मणा । यामि । सर्वनेषु । दधृषिः ।

कुवित् । नः । अस्य । वचसः । निऽबोधिषत् । इन्द्र । उत्सं । न । वसुनः । सिचामहे ॥ ७ ॥

दाधृषिस्त्वत्प्रसादाच्छ्रूणां धर्वकोऽहं समने संग्रामे वचस्युवं ॥ अमि तन्वादित्वादुवङ्गादेशः ॥ सोऽमिच्छंतं
नावं न नावमिवापद्वासारकं ते त्वां सवनेषु त्रिषु ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्रयामि । प्राप्नोमि । किंच अस्म्य वचसः ।
स्तुतिवचनमेतद्वाक्यं । कुविद्वा निबोधिषत् । इन्द्रो नितरां बुध्यतां ॥ बुध अवगमने । लेटि सिद्धञ्जलमिति
सिप् । कुविद्योगादनिघातः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥ वयं चोत्सं न जलस्य निधानभूतं कूपमिव
वसुनो निधानभूतमिन्द्रं सिचामहे । सोमेन सिचामः ॥ सिचिर् चरके स्वरितेत् । आगमानुशासनस्यानित्य-
त्वाद्गुणभावः ॥

पुरा संबाधाद्भ्या ववृत्स्व नो धेनुर्न वत्सं यवसस्य पिप्युषी ।

सकृत्सु ते सुमतिभिः शतक्रतो सं पत्नीभिर्न वृषणो नसीमहि ॥ ८ ॥

पुरा । सं । बाधात् । अभि । आ । ववृत्स्व । नः । धेनुः । न । वत्सं । यवसस्य । पिप्युषी ।

सकृत् । सु । ते । सुमतिभिः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । सं । पत्नीभिः । न ।

वृषणः । नसीमहि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र संबाधात् शत्रुजन्मात्संबाधात् पुरा नोऽस्मान्भाववृत्स्व । आवर्तय । यथा संबाधोऽस्मान् न
सृशति तथा कुर्वित्यर्थः । तत्र कृष्टांतः । धेनुर्न वत्सं । यथा यवसस्य घासेन पिप्युष्याप्यायिता धेनुर्वत्सं बुद्धा-
धात्परावर्तयति तद्वत् । हे शतक्रतो वयं सुमतिभिस्त्वद्विषयैः शोभनेः स्तोत्रैः सकृत् सकृदपि सु नसीमहि ।
सुषु व्याप्तेमहि । तत्र कृष्टांतः । वृषणो न । श्रेष्ठारो युवानो यथा पत्नीभिर्ब्याप्यते तद्वत् ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदये सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरिचे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदये । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ १८ ॥

तदस्मा इति नवर्षं वयं सूक्तं गार्त्समदमिन्द्रं । अथानुक्रमणिका । तदस्मी द्विष्टुवंतमिति । अस्मि हे चिष्टुमी
शिष्टाः सप्त जगत्सु ॥ अतिरात्रि द्वितीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे तदस्मा इति सूक्तं । अतिरात्रि पर्यायाद्यामिति
अहे सूचितं । तदस्मी नवमस्य पितृ यस्मै अजान इति व्याख्या । आ० ६. ४. इति ॥

तदस्मै नव्यमंगिरस्वदर्वत शुष्मा यदस्य प्रत्नषोदीरते ।

विश्वा यज्ञोवा सहसा परीवृता मदे सोमस्य दृंहितान्यैरयत् ॥ १ ॥

तत् । अस्मै । नव्यं । अंगिरस्वत् । अर्वत् । शुष्माः । यत् । अस्य । प्रत्नऽथा । उत् । ईरते ।

विश्वा । यत् । गोवा । सहसा । परिऽवृता । मदे । सोमस्य । दृंहितानि । ऐरयत् ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । हे सोतारः नव्यं नवतरमन्येष्वदृष्टपूर्वं तत्तादृशं सोममंगिरस्वदंगिरस इवास्मा इन्द्रा-
यार्चत । ब्रूत । यवस्माज्जातमाचखासिंहस्य शुष्माः शत्रूणां शोषकाणि तेषांसि प्रत्नथा ॥ प्रत्नपूर्वविश्वेमात्यान्
कंदसीतीवार्थं थाल्प्रत्ययः ॥ प्रत्नानि पुरातनानीवोदीरते । उन्नच्छंति ॥ ईर गतौ अनुदात्तेत् । तिङि चोदा-
भवतीति गतेर्निघातः ॥ यवस्माच्च विश्वा सर्वान् गोवा मेघान् । गा उदकानि चायंते रचंतीति गोवा
मेघाः । परीवृता वृत्रेणाक्रांतान् ॥ सर्वच मुपो डादेशः ॥ तान् दृंहितानि तेन दृढीकृतान् मेघान् सोमस्य मदे
हर्षे संजाते सति सहसा बलेनैरयत् । उदघाटयत् । मेघमेदनेनापः प्रेरयामासेत्यर्थः । यद्वा विश्वा सर्वाणि
परीवृता वलामुरेणाक्रांतानि दृंहितानि पर्वतबले निबद्धानि गोवा ॥ इगिचकव्यचक्षेति समूहार्थे चप्रत्ययः ॥
गवां वृंदानि सहसैरयत् । तस्माद्विलान्निरगमयत् । तस्मादर्वतेति समन्वयः ॥ ऐरयत् । ईर गतौ । खंतस्य
लङि रूपं । यदृत्तयोगादनिघातः ॥

स भूतु यो ह प्रथमाय धायस् ओजो मिमानो महिमानमातिरत् ।

शूरो यो युत्सु तन्वं परिब्यत शीर्षेणि द्यां महिना प्रत्यमुंचत ॥ २ ॥

सः । भूतु । यः । ह । प्रथमाय । धायसे । ओजः । मिमानः । महिमानं । आ । अतिरत् ।

शूरः । यः । युत्सु । तन्वं । परिऽब्यत । शीर्षेणि । द्यां । महिना । प्रति । अमुंचत् ॥ २ ॥

स इन्द्रो भूतु । भवतु । वर्धतामित्यर्थः । य इन्द्र ओजस्तेजो बलं मिमानः कुर्वाणः सन् प्रथमाय प्राथमि-
काय धायसे ॥ धेत् पणि ॥ सोमपानाय महिमानमातिरत् । अवर्धयत् ॥ तिरतेर्बल्येन शः । यथोगादनि-
घातः ॥ शूरः शत्रूणां शातयिता य इन्द्रो युत्सु युद्धेषु तन्वं स्वकीयं शरीरं परिब्यत । कर्मणा परिवीतमकरोत् ।
स इन्द्रो महिना स्वकीयेन महिम्ना शीर्षेणि स्वशिरसि द्यां प्रत्यमुंचत । आधारयत् ॥

अधाकृणोः प्रथमं वीर्यं महद्यदस्याये ब्रह्मणा शुष्ममैरयः ।

रथेष्टेन हर्यश्चेन विच्युताः प्र जीरयः सिस्रते सध्र्यक् पृथक् ॥ ३ ॥

अध । अकृणोः । प्रथमं । वीर्यं । महत् । यत् । अस्य । अये । ब्रह्मणा । शुष्मं । ऐरयः ।

रथेऽस्थेन । हरिऽअश्चेन । विऽच्युताः । प्र । जीरयः । सिस्रते । सध्र्यक् । पृथक् ॥ ३ ॥

अध अपि च हे इन्द्र त्वं प्रथमं मुख्यं तदीर्यं सामर्थ्यमकृणोः । अकरोः । किं तत् । ब्रह्मणा सोत्रेण स्मृति-
साधनभूतेन वेदवाक्येनास्य वीर्यस्य सोतुर्जनस्याये पुरतो यच्छुष्मं शत्रूणां शोषकं बलमैरयः । उदगमयः ।
जीरयो जरयितारो बाधका असुरा रथेष्टेन रथस्थितेन हर्यश्चेन त्वया विच्युताः स्वस्थानाध्याविताः संतः
सध्र्यक् सध्रीचीनाः परस्परं संगताः पृथक् भीत्या विच्युताः संतः प्रसिस्रते । प्रकर्षणं धावति ॥ सु गतौ । जुहो-
त्यादिः । ब्रह्मं कंदसीत्यभ्यासत्वेत्वं ॥ सध्र्यगिति सहस्य सध्रिरिति सध्रादेशः । अद्रिसध्रोरंतोदात्तत्वेन नि-
पातनादुदात्तस्वरितयोरिति यणः स्वरितत्वं ॥

अधा यो विश्वा भुवनाभि मज्मनेशान्कृत्प्रवया अभ्यवर्धत ।

आद्रोदसी ज्योतिषा वहिरातनोत्सीव्यन्तमांसि दुधिता समंभ्ययत् ॥ ४ ॥

अधः। यः। विश्वा। भुवना। अभि। मज्जना। ईशानऽकुत्। प्रऽवयाः। अभि। अवर्धत।
 आत्। रोदसी इति। ज्योतिषा। वह्निः। आ। अतनोत्। सीष्यन्। तमांसि। दुधिता।
 सं। अव्ययत् ॥४॥

अथ अपि च प्रवयाः प्रवृद्धास्तः पुरातनो वा य इन्द्रो विश्वा भुवना सर्वान् लोकान् मज्जना बलेनाभि-
 भूयैशानकृत् आत्मानं सर्वस्याधिपतिं कुर्वन्। यद्वा अग्न्यादीन् देवान् तत्तल्लोकाधिपतीं कुर्वन् अभ्यवर्धत। सर्वतः
 प्रवृद्धोऽभवत्। आदनंतरं वह्निर्जगतां वोढा स इन्द्रो ज्योतिषा स्वीयेन तेजसा रोदसी यावापृथिव्यावातनोत्।
 व्याप्नोत्। किंच तमांसि तमोरूपाणि रक्षांसि दुधिता दुःस्थितानि दुर्गतानि सीष्यन् विस्तारयन् समव्ययत्।
 आवृषोत्। जगद्वाप्य वर्तत इत्यर्थः ॥

स प्राचीनान्पर्वतान्दृहदोजसाधराचीनमकृणोत्पामपः।

अधारयत्पृथिवीं विश्वधायसमस्तभ्रान्मायया द्यामवस्रसः ॥५॥

सः। प्राचीनान्। पर्वतान्। दृहत्। ओजसा। अधराचीनं। अकृणोत्। अपां। अपः।

अधारयत्। पृथिवीं। विश्वऽधायसं। अस्तभ्रात्। मायया। द्यां। अवऽस्रसः ॥५॥

स इन्द्रः प्राचीनान् इतस्ततः प्रकर्षेणांचतो गच्छतः सपत्नान् पर्वतान् ओजसा बलेन दृहत्। पञ्चच्छेदं कृत्वा
 भूमौ दृढीचकार। अवलानकरोदित्यर्थः। अपां मेघस्थितानामुदकानामपः स्रंदनलक्षणं कर्माधराचीनं।
 अधःप्रदेशमंचति गच्छतीत्यधराचीनं। तादृशमकृणोत्। मेघभेदनं कृत्वापो भूमावपातयदित्यर्थः। किंच वि-
 श्वधायसं विश्वस्य धात्रीं पृथिवीं बलेनाधारयत्। मायया प्रज्ञयोपायेन द्यां बुलोकमवस्रसः ॥ संसु गतीं।
 संपदादिलक्षणो भावे क्रिपे ॥ अवपतनादस्तभ्रात् ॥ ॥५॥

सास्मा अरं बाहुभ्यां यं पिताकृणोद्विश्वस्मादा जनुषो वेदसस्परि।

येना पृथिव्यां नि क्रिविं शयध्ये वज्रेण हव्यवृणक्तुविष्वणिः ॥६॥

सः। अस्मै। अरं। बाहुभ्यां। यं। पिता। अकृणोत्। विश्वस्मात्। आ। जनुषः। वेदसः। परि।

येन। पृथिव्यां। नि। क्रिविं। शयध्ये। वज्रेण। हवी। अवृणक्। तुविऽस्वनिः ॥६॥

स तादृश इन्द्रोऽस्मी जगतेऽरमलं पर्याप्नो बभूव। रक्षकत्वेन स्वामी बभूवेत्यर्थः। पिता सर्वस्य पालकः
 प्रजापतिर्विश्वस्यात्सर्वस्याज्जनुषो जनात् परि ततोऽप्युत्पृष्टावेदसो ज्ञानात् तद्विशिष्टं बाहुभ्यां स्वकीयाभ्यां
 बाहुभ्यां यमाकृणोत्। तुविष्वणिर्वज्रकीर्तिर्महास्वनी वा स इन्द्रो येन ज्ञानेन क्रिविमेतन्नामानमसुरं वज्रेण
 हवी ॥ स्नात्वाद्यदिति त्वी ॥ हत्वा ताडयित्वा पृथिव्यां भूमौ शयध्ये शयनाय दीर्घनिद्राय न्यवृणक् ॥
 वृणक्तिर्हि साकर्मा ॥ न्यवधीत् ॥

अमाजूरिव पिचोः सचा सती समानादा सदसस्त्वामिये भगं।

कूधि प्रकेतमुप मास्या भर दृडि भागं तन्वोऽयेन मामहः ॥७॥

अमाजूऽइव। पिचोः। सचा। सती। समानात्। आ। सदसः। त्वां। इये। भगं।

कूधि। प्रऽकेतं। उप। मासि। आ। भर। दृडि। भागं। तन्वः। येन। ममहः ॥७॥

हे इन्द्र अमाजूर्यावज्जीवं गृह एव जीर्यती पिचोः सचा मातापितृभ्यां सह भवती तयोः शुश्रूषणपरा
 पतिमकममाना सती दुहिता समानादात्मनः पिचोश्च साधारणात्सदसो गृहात् ॥ अधिकरणे चोपसंख्यान-

मिति पंचमी ॥ गृह उपस्थाथैव यथा भागं याचति तथा स्तोताहं भगं भजनीयं धनं त्वामिधे ॥ ई गत्वादिषु । लिख्युत्तम इति व्यत्ययेनात्मनेपदं । इयडादेशः ॥ त्वां याचे । तच्च देयं धनं प्रकृतं प्रकर्षेण ज्ञातव्यं विश्वजनीयं छधि । कुब । तचोपमासि । एतावदिदं धनमिति कुब । आभर । तच्च धनं संपादय । भागं भजनीयं धनं तत्त्वः शरीराय मद्भूमिति यावत् दद्धि । देहि । धनं धनेन ममहः । स्तोतुनिमान्पूजयसि ॥

भोजं त्वामिन्द्र वयं हुवेम ददिष्टुमिन्द्रापांसि वाजान् ।

अविद्विंष्ट्र चिचया न जती कृधि वृषन्निद्र वस्यसो नः ॥८॥

भोजं । त्वां । इन्द्र । वयं । हुवेम । ददिः । त्वं । इन्द्र । अपांसि । वाजान् ।

अविद्वि । इन्द्र । चिचया । नः । जती । कृधि । वृषन् । इन्द्र । वस्यसः । नः ॥८॥

हे इन्द्र भोजं पालयितारं भोजयितारं वा त्वां वयं हुवेम ॥ इत्यतेर्लिङि वज्रत्वं कृदसीति संप्रसारणं ॥ हे इन्द्र त्वमपांसि कर्माणि वाजानन्नादि ददिः ॥ दाण् दाने । आदृगमहनजन इति किप्रत्ययः । लिङ्गुझापा-
दभ्यासादिकार्यं । न लोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ दाता खलु । हे इन्द्र चिचया नानाप्रकारयोती जत्या
पालनेन नोऽस्नानविद्धि । रष । वृषन् कामानां वर्षक हे इन्द्र नोऽस्नान्वस्यसोऽतिशयेन वसुमतः छधि । कुब ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥९॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरिचे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥९॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥२०॥

प्राता रथ इति नवर्चं सप्तमं सूक्तं गार्त्समदं चैष्टुभमेन्द्र । प्रातरित्यनुक्रांतं । लिंगिको विनियोगः ॥

प्राता रथो नवो योजि सस्त्रिश्चतुर्युगस्त्रिकशः सप्तरश्मिः ।

दशारिचो मनुष्यः स्वर्षाः स इष्टिभिर्मतिभी रंखो भूत् ॥१॥

प्रातरिति । रथः । नवः । योजि । सस्त्रिः । चतुःऽयुगः । त्रिऽकशः । सप्तरश्मिः ।

दशऽअरिचः । मनुष्यः । स्वःऽसाः । सः । इष्टिभिः । मतिभिः । रंखः । भूत् ॥१॥

रथो रंहणाद्रथो यज्ञः । स च नवः । नूयते स्तूयतेऽचेति नवः सुतिमान् । सस्त्रिः ॥ स्त्रा शौचे । आदृग-
महनेति किप्रत्ययः ॥ शुद्धः । एवंविधो यज्ञः प्रातः प्रातःकाले योजि । अयोज्यस्त्राभिः । चतुर्युगः । युज्यंत इति
युगानि यावाणः । चत्वारि युगानि यस्त्र स तथोक्तः । अध्वर्याबुत्विगभिप्रायं वा । त्रिकशः । तिस्रः कशा
वाचो मन्द्रमध्यमोत्कृष्टरूपा यस्त्र स तथोक्तः । सवनचयाभिप्रायं वा । सप्तरश्मिः । अश्रुवति व्याभ्रुवन्ति कर्मा-
शीति रश्मयश्चंद्रांसि । सप्तसंख्याकानि गायत्र्यादीनि कृदांसि यस्त्र स तथोक्तः । दशारिचः । अरिभ्यः
पपिभ्यस्त्रायंत इत्यरिचा ग्रहाः । दशसंख्याका ग्रहा यस्त्र स तादृशः । समसाध्वर्यभिप्रायं वा । मनुष्यो मनु-
ष्याणां हितः । स्वर्षाः स्वर्गस्य दाता । स एवंविधो यज्ञ इष्टिभिः प्रायशीयातिथ्यादिभिर्मतिभिर्मननीथिः स्तोत्रे
रंखः शब्दनीयो भूत् । अभूत् । यद्वा नवोऽभिनवः सस्त्रिः ॥ सनोतेर्द्विवचनादि ॥ कामानां दाता रथो ॥ रश्मि-
तेऽस्त्रिमिति रथः खंदनः प्रातःसवने च सोमपानार्थं योजि । अश्विरयोजि । कीदृशः । चतुर्युगः । त्रिकशः ।
तिस्रः कशा यस्त्र स तथोक्तः । सप्तरश्मिः सप्तरश्म्युः । दशारिचो दशचक्रः । मनुष्यो मनुष्यहितः स्वर्षाः स्वर्गस्य
संगमयितेन्द्ररथ इष्टिभिर्मतिभिर्मतिभिः स्तोत्रैश्च व्याप्तव्यो भवति ॥

सास्मा अरं प्रथमं स द्वितीयमुतो तृतीयं मनुषः स होता ।

अन्यस्या गर्भमन्य ऊं जनंत सो अन्येभिः सचते जेन्यो वृषा ॥२॥

सः । अस्मै । अरं । प्रथमं । सः । द्वितीयं । उतो इति । तृतीयं । मनुषः । सः । होता ।

अन्यस्याः । गर्भं । अन्ये । ऊं इति । जनंत । सः । अन्येभिः । सचते । जेन्यः । वृषा ॥२॥

स यज्ञः सोमो वाक्सा इंद्राय प्रथमं प्रातःसवनेऽरं । पर्याप्तोऽभूत् । स च द्वितीयं माध्यन्दिने सवने पर्याप्तोऽभूत् । उतो अपि च स तृतीयं तृतीये सवने पर्याप्तोऽभूत् ॥ सर्वत्र कालाध्वनोरिति द्वितीया ॥ स यज्ञः सोमो वा मनुषो मनुष्यस्व होता शुभानां वोढा भवति । किंच अन्ये अस्त्रिजोऽन्यस्त्राः पृथिव्या वेदात्मिकाया वाचो वा गर्भं संतं सोमं यज्ञं वा जनंत । अजनयंत ॥ उ प्रसिद्धार्थः ॥ वृषाभिमतफलवर्षको जेन्यो वयसमर्थः स यज्ञः सोमो वान्वेभिरन्यैरिंद्रादिभिर्देवैः सचते । संगच्छते ॥ सच समवाये । अनुदात्तेत् ॥

हरी नु कं रथ इंद्रस्य योजमायै सूक्तेन वचसा नवेन ।

मो षु त्वामच बहवो हि विप्रा नि रीरमन्यजमानासो अन्ये ॥३॥

हरी इति । नु । कं । रथे । इंद्रस्य । योजं । आऽयै । सुऽउक्तेन । वचसा । नवेन ।

मो इति । सु । त्वां । अच । बहवः । हि । विप्राः । नि । रीरमन् । यजमानासः । अन्ये ॥३॥

इंद्रस्य संबंधिनि रथे हरी एतन्नामकावन्धौ नु चिप्रं कं सुखिनायै गमनाय नवेनान्वैरुक्तपूर्वेण वचसा वेदात्मकेन सूक्तेन साधनेन योजं । युजिष्मि ॥ युजिर् योगे । सुखि इरितो वेति त्रैरुक्तादेशः ॥ अचास्त्रिन्यच्चे बहवो विप्रा मेधाविनः स्तोतारो भवन्ति हि । तथाप्यन्ये मज्जतिरिक्ता यजमानासो यजमानास्त्वां सु सुष्ठु मो निरीरमन् । नितरां मा रमयंतु । अतोऽस्मदीयं यज्ञमागत्य सोमं पिबेति भावः ॥ रीरमन् । रमतेत्यतस्त्व सुखि चङि सन्वज्ञावादभ्यासस्त्वदीर्घौ । वाक्यभेदाच्च द्वियोगमावेन निघातः ॥

आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिंद्र यास्या चतुर्भिरा षड्भिर्हूयमानः ।

आष्टाभिर्देशभिः सोमपेयमयं सुतः सुमस्व मा मृधस्कः ॥४॥

आ । द्वाभ्यां । हरिऽभ्यां । इंद्र । याहि । आ । चतुऽभिः । आ । षट्ऽभिः । हूयमानः ।

आ । अष्टाभिः । दशऽभिः । सोमऽपेयं । अयं । सुतः । सुऽमस्व । मा । मृधः । करिति कः ॥४॥

हे इंद्र होतृभिराह्वयमानस्त्वं द्वाभ्यां हरिभ्यामन्वाभ्यामिमं यज्ञं प्रति सोमपानार्थमायाहि । चतुर्भिर्हरिभिरायाहि । तथा षड्विरागच्छ सोमपेयं ॥ पा पाने । कर्मण्यचो यत् । ईयतीतीत्वं ॥ पातव्यं सोमं प्रत्यष्टाभिरश्नैरायाहि ॥ अष्टनो दीर्घात् । पा० ६. १. १७२. इति विभक्तेश्चदान्तत्वं ॥ दशभिर्हरिभिरागच्छ । सुमस्व सुयज्ञ सुधन वा हे इंद्र अयं सोमस्त्वदर्धमभिपुतः । अतो यज्ञस्य मृधो हिंसा मा कः । मा कापीः ॥ करोतिर्लुङि मंघे घसेत्वादिना लुर्लुक् । गुणे कृते हस्त्व्यादिना सिपो लोपः ॥ यद्यपींद्रस्य द्वावेव हरी तथापि तयोर्विभूतिभेदाज्ञानात्वं । अतोऽयमज्जलमविच्छेदं ॥

आ विंशत्या चिंशता यास्यर्वाडा चत्वारिंशता हरिभिर्युजानः ।

आ पंचाशता सुरथेभिरिंद्रा षष्ठ्या सप्तत्या सोमपेयं ॥५॥

आ । विंशत्या । चिंशता । याहि । अर्वाङ् । आ । चत्वारिंशता । हरिऽभिः । युजानः ।

आ । पंचाशता । सुऽरथेभिः । इंद्र । आ । षष्ठ्या । सप्तत्या । सोमऽपेयं ॥५॥

हे इन्द्र सोमपेयं पातव्यं सोमं प्रत्यर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् विंशत्या विंशतिसंख्याकैरश्वैरायाहि । विंशता विंशत्संख्याकैर्हरिभिरागच्छ । अस्वारिंशता चत्वारिंशत्संख्याकैर्हरिभिर्युजानो युज्यमानस्त्वं सोमपानं प्रत्यायाहि सुरथेभिः सुरहृषीः सुगमनैः पंचाशता हरिभिरायाहि । तथा षष्ठा षष्टिसंख्याकैर्हरिभिः सप्तत्वा एतत्संख्याकैर्हरिभिः सोमपानं प्रत्यागच्छ ॥ २१ ॥

आशीत्या नवत्या याह्यर्वाङा शतेन हरिभिरुत्थमानः ।

अयं हि ते शुनहोत्रेषु सोम इन्द्र त्वाया परिषिक्तो मदाय ॥ ६ ॥

आ । आशीत्या । नवत्या । याहि । अर्वाङ् । आ । शतेन । हरिऽभिः । उत्थमानः ।

अयं । हि । ते । शुनऽहोत्रेषु । सोमः । इन्द्र । त्वाऽया । परिऽसिक्तः । मदाय ॥ ६ ॥

आशीत्याशीतिसंख्याकैरश्वैः सोमपानार्थमर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् आयाहि । नवत्या एतत्संख्याकैरश्वैरागच्छ । शतेन शतसंख्याकैर्हरिभिरुत्थमानो धार्यमाणस्त्वमायाहि । हे इन्द्र हि यस्मान्ने मदाय हर्षाय शुनहोत्रेषु । सुखेन ह्रयते सोमो धीरिति शुनहोत्राः पात्रविशेषाः । तेष्वयं सोमस्त्वाया त्वत्कामनया परिषिक्तः ॥

मम ब्रह्मेन्द्र याह्यच्छा विश्वा हरी धुरि धिष्व रथस्य ।

पुरुचा हि विहव्यो बभूथास्मिञ्छूर सर्वने मादयस्व ॥ ७ ॥

मम । ब्रह्म । इन्द्र । याहि । अच्छ । विश्वा । हरी इति । धुरि । धिष्व । रथस्य ।

पुरुऽचा । हि । विऽहव्यः । बभूथ । अस्मिन् । शूर । सर्वने । मादयस्व ॥ ७ ॥

हे इन्द्र मम ब्रह्मास्मदीयामेव सुतिमच्छाभिलक्ष्य याहि । विश्वा व्याप्ती हरी रथस्य धुरि युगप्रान्ति धिष्व । संयोजय । पुरुचा पुरुभिर्बहुभिर्युजमानैस्त्वं विहव्यो विविधं ज्ञातव्यो बभूथ । बभूविथ ॥ बभूथाततं जगृभ्म ववर्धेति निपातनादिङ्भावः ॥ हे शूर अस्मिन्सर्वने यज्ञे मादयस्व । सोमपानेन हृष्टो भव ॥

न म इन्द्रेण सख्यं वि योषदस्मभ्यमस्य दक्षिणा दुहीत ।

उप ज्येष्ठे वरूथे गर्भस्तौ प्रायेप्राये जिगीवांसः स्याम ॥ ८ ॥

न । मे । इन्द्रेण । सख्यं । वि । योषत् । अस्मभ्यं । अस्य । दक्षिणा । दुहीत ।

उप । ज्येष्ठे । वरूथे । गर्भस्तौ । प्रायेऽप्राये । जिगीवांसः । स्याम ॥ ८ ॥

इन्द्रेण सह मे मम सख्यं यष्टव्यं यष्टव्यलक्षणं सख्यं न वि योषत् । कदाचिदपि न वियुज्यतां ॥ यौतेर्लेटि सिञ्जलमिति सिप् । अङ्गलग्नः ॥ अस्मिन्द्रस्य दक्षिणेन्द्रकर्तृकं दानमस्मभ्यं दुहीत । अमिमतफलं दुग्धां ॥ दुहेर्लिङ्गि रूपं ॥ ज्येष्ठेऽतिशयेन प्रशस्ते वरूथ आपदां वारके वरणीये वा गर्भस्तौ बाह्यानुप समीपे वर्तिनः स्याम । इन्द्रस्य हस्तस्पर्शयोग्या भवेमेत्यर्थः । किंच प्राये प्राये सोमपानार्थमिन्द्रस्य यज्ञशालायां प्रवेशे प्रवेशे जिगीवांसः शत्रूणां जेतारो भवेम । यद्वा प्राये प्राये । प्रकर्षणेयते गम्यते योद्धुमिरिति प्रायं युद्धं । तस्मिन्बुद्धे जिगीवांसः शत्रून् जितवन्तो भवेम ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिष्वा स्तोतृभ्यो माति धग्भर्गो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । ज॒रि॒चे । दु॒ही॒यत् । इं॒द्र । दक्षि॒णा । म॒घो॒नी ।
शि॒क्ष । स्तो॒तृ॒भ्यः । मा । अ॒ति । ध॒क् । भ॒गः । नः । बृ॒हत् । व॒दे॒म । वि॒दथे॑ । सु॒वी॒राः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ २२ ॥

अपाय्यस्तेति नवर्चमष्टमं सूक्तं गार्त्समदं वैष्टुभमिंद्रं । अपायीत्यनुक्रांतं । लैंगिकः सूक्तविनियोगः । द्वितीये पर्याये होतृशस्त्रयाज्यापायीत्येषा । आ० ६. ४. ॥

अपा॒य्य॒स्यांध॒सो म॒दा॒य॒ मनी॑षिणः सु॒वा॒न॒स्य॒ प्र॒यसः॑ ।
यस्मि॒न्निंद्रः॑ प्र॒दि॒वि वा॒वृ॒धा॒न ओ॒को द॒धे ब्र॒ह्म॒ण्यंत॑श्च॒ नरः॑ ॥ १ ॥
अपा॒यि । अस्य॑ । अंध॒सः । म॒दा॒य॒ । मनी॑षिणः । सु॒वा॒न॒स्य॑ । प्र॒यसः॑ ।
यस्मि॒न् । इं॒द्रः । प्र॒दि॒वि । वा॒वृ॒धा॒नः । ओ॒कः । द॒धे । ब्र॒ह्म॒ण्यंतः॑ । च॒ । नरः॑ ॥ १ ॥

सुवानस्य सोमाभिषवं कुर्वाणस्य मनीषिणः प्राज्ञस्य यजमानस्य संबंधिनः प्रयसः ॥ ग्रीक्ष् पर्यसे । असुन् ॥ प्रीतिकरस्यास्य सोमलक्षणस्यांधसो मदायापायि । एतदन्नमिंद्रेण पीतमित्यर्थः ॥ यद्वा अपायीति पातिर्ब्रह्मणो ब्रह्ममिति चिण् कर्तरि भवति । कंदसि जुहुक्लिट् इति लोट्ठे जुह् ॥ प्रीतिकरस्यांधसो मदायापायि ॥ शेषविवक्षया कर्मणि षष्ठी ॥ इंद्रः सोमं पिबतु । प्रदिवि पुराणे यस्मिन्सोमलक्षणेऽधसि वावृधानो वर्धमान इंद्र ओको दधे । सेव्यतया निवासं चकार । किंच ब्रह्मण्यंत इंद्राय सोचमिच्छंतो नरः कर्मणां नेतार ऋत्विजो यस्मिन्निवासं दधिर । तदेतदपायीति पूर्वणान्वयः ॥

अ॒स्य म॑दा॒नो म॒ध्वो वज्र॑ह॒स्तोऽहि॑मिंद्रो अ॒र्णो॒वृतं॑ वि वृ॒श्चत् ।
प्र॒ यद्व॒यो न स्व॑स॒रा॒ण्यच्छा॑ प्र॒यांसि॑ च न॒दीनां॑ च॒क्रमंत॑ ॥ २ ॥
अ॒स्य । म॑दा॒नः । म॒ध्वः । वज्र॑ह॒स्तः । अ॒हिः । इं॒द्रः । अ॒र्णः॒ऽवृतं॑ । वि । वृ॒श्चत् ।
प्र । यत् । व॒यः । न । स्व॑स॒रा॒णि । अ॒च्छ । प्र॒यांसि॑ । च । न॒दीनां॑ । च॒क्रमंत॑ ॥ २ ॥

अस्य मध्वः ॥ तृतीयार्थे षष्ठी ॥ अनेन मदकरेण सोमेन मदानो इष्यन् वज्रहस्तो वज्रयुक्तो हस्तो यस्य स इंद्रोऽर्णोवृतमुदकस्यावरकमुदकेनावृतं वाहिं वृचं मेघं वा विवृश्चत् । विशेषेणाच्छिन्नत ॥ ओषधौ छेदने । तीदादिकः । लङि ग्रहिण्यादिना संप्रसारणं ॥ यद्यदाहिभेदने जाते नदीनां प्रयांसि प्रीणयितृणि जलान्यच्छ समुद्रमभिलक्ष्य प्रचक्रमंत । गंतुमुपाक्रमन् । तच्च वृष्टांतः । वयो न । यथा पक्षिणः स्वसराणि । सुष्ठुर्यंते प्राप्यंत इति स्वराणि स्वसराणि कुलायाः । तानभिलक्ष्य गच्छंति तद्वत् ॥

स मा॒हि॒न॒ इं॒द्रो अ॒र्णो अ॒पां प्रै॒रय॑दहिहा॒च्छा॑ स॒मु॒द्रं ।
अ॒ज॒न॒य॒सूर्ये॑ वि॒दन्ना॑ अ॒क्तु॒नाह्नां॑ व॒यु॒ना॒नि सा॒धत् ॥ ३ ॥
सः । मा॒हि॒नः । इं॒द्रः । अ॒र्णः । अ॒पां । प्र । ऐ॒रय॑त् । अ॒हि॒ऽहा । अ॒च्छ । स॒मु॒द्रं ।
अ॒ज॒न॒यत् । सू॒र्ये । वि॒दत् । गाः । अ॒क्तु॒ना । अ॒ह्नां । व॒यु॒ना॒नि । सा॒धत् ॥ ३ ॥

माहिनो महनीयः पूजनीयो यद्वा महिमोपेतः । अहिहाहिं मेघं हतवानिंद्रः ॥ ब्रह्मभूयवृचेषु क्षिप् । वज्रं कंदसीति भूतवासि क्षिप् ॥ स इंद्रोऽपामर्शः ॥ अ गती ॥ स्तोत्रोत्पत्तयं प्रवाहं समुद्रमच्छाभिलक्ष्य प्रेरयत् । किंच स इंद्रोऽगिरसां विजातवर्तिनामावृताणां गवां जामाय सूर्यमजययत् । ततो गाः पक्षिभिर-

पहता गा विदत् । अलमत ॥ विदित् लामे । जुहीरितो वेति त्रिरुकादेशः । वाक्यमेदादनिघातः ॥ तथातुना तेजसाह्रां दिवसानां वयुनानि प्रक्षानानि प्रकाशान् साधत् । असाधयत् ॥

सो अ॒प्र॒ती॒नि॒ मन॒वे पु॒रू॒णि॒द्रो दा॒श॒हा॒प्नु॒षे ह॑न्ति वृ॒चं ।

स॒द्यो यो नृ॒भ्यो अ॒त॒सा॒म्यो भू॒र्त्प॒स्पृ॒धा॒नेभ्यः॒ सूर्य॑स्य सा॒तौ ॥४॥

सः । अ॒प्र॒ती॒नि॒ । मन॒वे । पु॒रू॒णि॒ । इं॒द्रः । दा॒श॒त् । दा॒प्नु॒षे । ह॑न्ति । वृ॒चं ।

स॒द्यः । यः । नृ॒भ्यः । अ॒त॒सा॒म्यः । भू॒त् । प॒स्पृ॒धा॒नेभ्यः । सूर्य॑स्य । सा॒तौ ॥४॥

स इंद्रो दाप्नुषे हविर्दत्तवते मनवे मनुष्याय यजमानाय पुरूणि बह्वन्वप्रतीत्युत्पृष्ठानि धनानि दाशत् । ददाति । किंच वृचमसुरं हन्ति । कीदृशः । य इंद्रः सूर्यस्य सातौ । सातिः संभजनं । सूर्यसंभजनविषये भूति पस्पृधानेभ्यः अहमेव प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयामहमेव प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयामिति स्पर्धमानेभ्यः सोतृभ्यः सव्यसादानीमेवातसाव्यसात्प्राप्तिहेतुभूतः सन् समाश्रयणीयो भूत् । अभूत् । यद्वा सूर्यस्य सातौ ॥ योऽतर्कमणि । अधिकारके क्तिन् ॥ सूर्यस्य संबंधिनि युष्ते पस्पृधानेभ्यः सूर्येण सह स्पर्धमानेभ्योऽतसाव्योऽभूत् ॥

स सु॒न्व॒त इं॒द्रः सूर्य॑मा दे॒वो रि॒ण॒ङ्ग॒र्त्याय॑ स्त॒वान् ।

आ॒ य॒द्र॒यिं गु॒ह॒द॒व॒द्य॒मस्मै॒ भर॑दं॒शं नै॒त॒शो द॒श॒स्यन् ॥५॥

सः । सु॒न्व॒ते । इं॒द्रः । सूर्य॑ । आ॒ । दे॒वः । रि॒ण॒क् । म॒र्त्याय॑ । स्त॒वान् ।

आ॒ । य॒त् । र॒यिं । गु॒ह॒त् । अ॒व॒द्यं । अ॒स्मै । भर॑त् । अं॒शं । न । ए॒त॒शः । द॒श॒स्यन् ॥५॥

स्तवान् एतशेन स्तूयमानो देवो द्योतमानः स इंद्रः सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते मर्त्याय मनुष्याद्यैतशाय सूर्यमारिणक् । एतशेन स्पर्धमानं सूर्यं बलेनारेचयत् । तथा च निगमः । प्रेतशं सूर्यं पस्पृधानं सौवन्द्ये सुज्विमावदिन्द्र इति । यवस्यादेतशः सौवन्द्यो राजा दशस्त्रन् यजमानोऽस्मा इंद्राय गुहदवद्यं प्रच्छन्नावद्यं रयिं सोमरूपमभरत् । संपादयामास । तच्च वृष्टांतः । अंशं न । यथा पितांशं भागं पुत्राय भरति तद्वत् ॥ २३॥

स रं॒ध॒य॒त्स॒दिवः॒ सार॑थ॒ये शु॒ष्णाम॒शुषं॑ क॒र्य॒वं कु॒त्सा॒य ।

दि॒वो॒दा॒साय॑ न॒व॒तिं च॒ न॒वे॒द्रः पु॒रो ब्यै॒र॒च्छं॒बर॑स्य ॥६॥

सः । रं॒ध॒य॒त् । स॒दिवः॒ । सार॑थ॒ये । शु॒ष्णं । अ॒शुषं॑ । क॒र्य॒वं । कु॒त्सा॒य ।

दि॒वः॒ । दा॒साय॑ । न॒व॒तिं । च॒ । न॒व । इं॒द्रः । पु॒रः । वि॒ । ऐ॒र॒त् । शं॒बर॑स्य ॥६॥

सदिवो दीप्तियुक्तः स इंद्रः सारथय आत्मनः सारथ्यं कुर्वते कुत्साय राजर्षये शुष्णं शोषयति सर्वमिति शुष्णः कश्चिदसुरः । तमशुषं न केनापि शोषणीयं । कृयवमेतन्नामानमसुरं रंधयत् ॥ रध्यतिर्वशमने ॥ वशमनयत् ॥ यद्वा रध हिंसासंराखोरित्यस्य खंतस्य रधिवभोरचीति गुन् ॥ अवधीत् । किंच स इंद्रो दिवोदासाद्येतन्नामकाय राज्ञि शंबरस्त्रासुरस्य नव नवतिं पुरो ब्यैरत् । विदारितवान् ॥

ए॒वा तं इं॒द्रो च॒र्ष॒महे॒म अ॒व॒स्या न॒ त्म॒ना वा॒ज॒र्य॑तः ।

अ॒श्या॒म॒ तत्सा॒प्र॒मा॒शुषा॒णा न॒न॒मो व॒ध॒र॒दे॒वस्य॑ पी॒योः ॥७॥

ए॒व । ते॒ । इं॒द्रः । उ॒च॒र्यं॑ । अ॒हे॒म॒ । अ॒व॒स्या । न । त्म॒ना । वा॒ज॒र्य॑तः ।

अ॒श्या॒म॒ । तत् । सा॒प्रं॑ । आ॒शुषा॒णाः । न॒न॒मः । व॒धः । अ॒दे॒वस्य॑ । पी॒योः ॥७॥

हे इंद्र अवस्था ॥ सुपां सुलुगिति तृतीयाद्याः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ अत्रेच्छया वाजयंतस्त्वां बलिनं कुर्वतः । यद्वा अवस्था यशःकामनया वाजयंतोऽन्नमिच्छंतः ॥ इच्छायामपि णिच् दृशते । अश्नायंतो गच्छंतो वाजयंत इति क्त्वयंतत्वे चित्प्रातिपदिकस्यांतोदान्तत्वं स्यात् वाजयंतः शतक्रतुमिति यथा ॥ तादृशा वयं ते तुभ्यमेवोच्यं स्तोत्रं त्वना आत्मना स्वयमेव गहिम । इदानीं प्रापयेम ॥ अहि गतौ । न संप्रत्यर्थे ॥ आमुषाणाः ॥ अन्नोतिः कानचि व्यत्ययो बह्वक्षमिति लिट्यपि विकरणादय उग्रत्ययः स च ॥ त्वाममुषाना वयं यदभिलषितं तत्सामं सप्तपुत्रसंबन्धि सामपदीनं सख्यमश्नाम । आमुषाम् । अदेवस्य देवानिंद्रादीनजानतः पीयोः ॥ पीयतिर्हिसा- कर्मा ॥ हिसकस्यासुरस्य वधः ॥ वध्यते शश्वोऽनेनेति वधरायुधं ॥ जनमः । तद्धो नमय ॥ नममः । शम प्रहृत्वे । श्यंतस्य लुङि चङि रूपं । मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः ॥

एवा ते गृत्समदाः शूर मन्मावस्यवो न वयुनानि तक्षुः ।

ब्रह्मण्यंत इंद्र ते नवीय इषमूर्जं सुक्षितिं सुस्त्रमंशुः ॥ ८ ॥

एव ते । गृत्सऽमदाः । शूर । मन्म । अवस्यवः । न । वयुनानि । तक्षुः ।

ब्रह्मण्यंतः । इंद्र । ते । नवीयः । इषं । ऊर्जं । सुऽक्षितिं । सुस्त्रं । अशुः ॥ ८ ॥

शूर बलवन् हे इंद्र ते तुभ्यं गृत्समदाः । अत्र यास्तः । गृत्समदो गृत्समदगो गृत्स इति मेधाविनाम गृणातिः स्तुतिकर्मणः । नि० ९. ५. इति । तत्राविधा मन्म मननीयं स्तोत्रं ते तुभ्यमेव तक्षुः । ततक्षुः । चक्रुः । तत्र दृष्टांतः । अवस्यवो न ॥ अवः । गत्यर्थादवतेरसुनि रूपमव इति ॥ अवो गमनमिच्छंतः पुमांसो वयुनानि मा- र्गान् यथा कुर्वति तद्वत् । किंच नवीयः ॥ सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् ॥ नवीयसो नवतरस्य ते तव ब्रह्मण्यंतः स्तोत्रं कर्तुमिच्छंतो गृत्समदाः सुक्षितिमिषं शोभननिवासोपेतमन्नमूर्जं वस्त्रं सुस्त्रं सुस्त्रं चाशुः । प्राशुयुः । एकस्मिन् गृत्समदे बह्ववचनं परोक्षनिर्देशश्च ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहीयदिंद्र दक्षिणा मघोनीं ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदधे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरिचे । दुहीयत् । इंद्र । दक्षिणा । मघोनीं ।

शिक्षा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदधे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति सिद्धार्थेति ॥ २४ ॥

वयं ते वय इति नवर्चं नवमं सूक्तं गार्त्तमदं वैद्युमिंद्रं । वयं त इत्यनुक्रांतं । सूक्तविनियोगो जिनाद- वधार्यतां ॥

वयं ते वयं इंद्र विद्धि धु णः प्र भरामहे वाजयुर्न रथं ।

विपन्यवो दीध्यतो मनीषा सुस्त्रमियंक्षंतस्त्वावतो नृन् ॥ १० ॥

वयं । ते । वयः । इंद्र । विद्धि । सु । नः । प्र । भरामहे । वाजऽयुः । न । रथं ।

विपन्यवः । दीध्यतः । मनीषा । सुस्त्रं । इयंक्षंतः । त्वाऽवतः । नृन् ॥ १० ॥

हे इंद्र ते तुभ्यं वयं वयः सोमलक्ष्ममन्नं प्रभरामहे । प्रकर्षेण संपादयामः । तत्र दृष्टांतः । वाजयुर्न । यथाज्ञमात्मन इच्छन् पुमान् रथं शकटं संपादयति तद्वत् । एवं हविःसंपादकान् नोऽस्मान् सु सुष्ठु विद्धि । जानीहि ॥ विदेशानां रथं लोटि रूपं । वाक्वादित्वादिनिघातः ॥ किं कुर्वतो वयं । विपन्यवः । तव स्तोत्रं कुर्वताः । मनीषा मनस इवया सुखा दीध्यतो दीध्यमानाः ॥ दीधीर् दीप्तिदेवययोः । व्यत्ययन शतु ॥

त्वावतः ॥ युष्मदस्यशां हृदसि सादृश उपसंख्यानमिति वतुप ॥ त्वत्सदृशान् नृन् नेतृन् अग्न्यादीन् सुखं सुखमियचंतः । याचमानाः । यद्वा सुखं सुखिन नृन् नेतृन् अग्न्यादीन् देवानियचंतः ॥ इयचतिर्गतिकर्मा ॥ हविषा तान् प्रामुवंतो वयं भरामह इति समन्वयः ॥

त्वं न इंद्र त्वाभिर्ऋतो त्वायतो अभिष्टिपासि जनान् ।

त्वमिनो दाप्नुषो वरूतेत्याधीरभि यो नक्षति त्वा ॥ २ ॥

त्वं । नः । इंद्र । त्वाभिः । ऊती । त्वाऽयतः । अभिष्टिऽपा । अस्मि । जनान् ।

त्वं । इनः । दाप्नुषः । वरूता । इत्याऽधीः । अभि । यः । नक्षति । त्वा ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वं त्वाभिस्त्वदीयामिर्ऋती ऊतिभिः पालनादिभिर्नोऽस्मान् पाहि । किंच त्वायतः ॥ सुप आत्मनः क्वच । शतुरनुम इति विभक्त्येदात्तत्वं ॥ त्वत्कामान् जनान् अभिष्टिपा ॥ सुपां मुनुगिति सोराकारः ॥ अभिष्टयोऽभिगतारः शचवः । तेभ्यः पाता रक्षकोऽसि । भवसि । दाप्नुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य त्वमिनः । ईश्वरः खलु । वरूता ॥ यसितस्त्वमितस्तमितेति निपातनादीकारस्य ऊकारः ॥ बाधकानां निवारकोऽसि । किंच त्वं तस्य सोतुरित्याधीरेवविधोपद्रवोपशमरूपकर्मसि । यस्त्वा त्वामभिनक्षति हविषा परिचरति ॥

स नो युवेद्रो जोहूचः सखा शिवो नरामस्तु पाता ।

यः शंसंतं यः शशमानमूती पचंतं च स्तुवंतं च प्रणेष्टत् ॥ ३ ॥

सः । नः । युवा । इंद्रः । जोहूचः । सखा । शिवः । नरां । अस्तु । पाता ।

यः । शंसंतं । यः । शशमानं । ऊती । पचंतं । च । स्तुवंतं । च । प्रऽनेष्टत् ॥ ३ ॥

युवा तद्वत्सो यष्टृणां फलस्य शमयिता वा जोहूचः सोतुमिराह्णातव्यो होतव्यो वा सखा सखिभूतः शिवः सुखकरः स इंद्रो नरां ॥ नृशब्दस्यामि क्कांदसो गुणः नरशब्दस्य वाग्यागमानुशासनस्यानिवृत्त्यानुभावः ॥ कर्मनेतृणामस्माकं पाता पालको भवति । यः शस्त्राणि शंसंतं यश्च शशमानं ॥ शश भूतगती ॥ क्रियाः कुर्वाणं पुरोडाशादिकं हवींषि पचंतं स्तुवंतं सामभिः सोत्रं कुर्वाणं । स्तुतशस्त्रयोः प्रगीताप्रगीतमंत्रसाध्यत्वेन भेदस्य प्रतिपादितत्वात् अत्र पृथङ्निर्देशः । एवमयं यजमानमूती ऊत्या रक्षणेन प्रणेष्टत् ॥ नयतेर्लेटि सिद्धञ्जसमिति सिप् । अडागमः । तिङि चोदात्तवतीति गतिर्निघातः ॥ कर्मणां पारं प्रापयेत् ॥

तमु स्तुष इंद्रं तं गृणीषे यस्मिन्पुरा वावृधुः शाशदुश्च ।

स वस्वः कामं पीपरदियानो ब्रह्मण्यतो नूतनस्यायोः ॥ ४ ॥

तं । ऊं इति । स्तुषे । इंद्रं । तं । गृणीषे । यस्मिन् । पुरा । वावृधुः । शाशदुः । च ।

सः । वस्वः । कामं । पीपरत् । इयानः । ब्रह्मण्यतः । नूतनस्य । आयोः ॥ ४ ॥

तमु तमेवेद्रं स्तुषे । स्तौमि । तथा तमिंद्रं गृणीषे । शंसामि ॥ उभयत्र पुरुषव्यत्ययः ॥ यस्मिन्निंद्रे पुरा पूर्वं सोतारो वावृधुः । प्रवृद्धा अभवन् । शाशदुश्च । शब्दो हिंसितवंतश्च ॥ शब्दो शातने । निटि तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घः । इयानः सोतुमिर्याच्यमानः स इंद्रो ब्रह्मण्यतः सोत्रमिच्छतो नूतनस्यायोर्मनुष्यस्य यजमानस्य वस्वो वसुनः काममभिलाषं पीपरत् । अभिलषितफलदानेन पूरयतु ॥

सो अंगिरसामुचया जुजुष्वान्ब्रह्मा नूतोदिंद्रो गातुमिण्णन् ।

मुष्णन्नुषसः सूर्येण स्तवानश्वस्य चिच्छिन्नथन्पूर्याणि ॥ ५ ॥

सः । अंगिरसां । उचथा । जुजुष्वान् । ब्रह्म । तूतोत् । इंद्रः । गातुं । इष्णान् ।
मुष्णान् । उषसः । सूर्येण । स्तवान् । अश्वस्य । चित् । शिन्नथत् । पूर्व्याणि ॥ ५ ॥

अंगिरसां संबंधीन्पुत्रयोक्तवान् जुजुष्वान् ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लिटि कृसी रूपं ॥ सेवमानः स
इंद्रो गातुं पणिभिर्पद्मतामंगिरसां मार्गमिष्णन् प्रेरयन् ब्रह्म तेषां स्तोत्रं कामप्रदानेन तूतोत् ॥ तु वृद्धा-
वित्तस्य ऋद्धिं वज्रं कंदसीति विकरणस्य सुः ॥ अवर्धयत् । किंच स्तवान् स्तोत्रभिः सूयमानः सूर्येण स्वात्म-
भूतेनोषसो मुष्णन् अपहरन् । उदिते हि सूर्ये उषसो व्यावर्तते । तादृशः स इंद्रोऽग्नयः । अमृते स्वतेजसा सर्वं
जगदित्यग्निः कश्चिदमरः । तस्य पूर्व्याणि पुरातनानि पुराणि बलानि वा शिन्नथत् । अन्नथयत् । शिथि-
लीचकार ॥ ॥ २५ ॥

स ह श्रुत इंद्रो नाम देव ऊर्ध्वो भुवन्मनुषे दस्सतमः ।
अव प्रियमर्शसानस्य साह्याज्जिह्वो भरद्वासस्य स्वधावान् ॥ ६ ॥
सः । ह । श्रुतः । इंद्रः । नाम । देवः । ऊर्ध्वः । भुवत् । मनुषे । दस्सऽतमः ।
अव । प्रियं । अर्शसानस्य । साह्यान । शिरः । भरत् । दासस्य । स्वधाऽवान् ॥ ६ ॥

देवो द्योतमानः श्रुतः कीर्तिमान् अत एव दस्सतमः सर्वैरतिशयेन दर्शनीयः स इंद्रो मनुषे मनोरथमूर्ध्वो
भुवत् । कामप्रदाने प्रवृत्त उन्मुखो भवतु ॥ नाम प्रसिद्धौ । हेति पूरणः ॥ तदुच्यते । साह्यान् शत्रून्भिभवन
स्वधावान् बलवान् इंद्रोऽर्शसानस्य लोकं बाधमानस्य दासस्वितन्नामकस्वामुरस्य प्रियं शिरोऽवभरत् । अधः
पातयतु ॥ हरतेर्लेख्यङागमः । हयहोमः ॥

स वृचहेन्द्रः कृष्णयौनीः पुरंदरो दासीरैरयद्वि ।
अजनयन्मनवे क्षामपश्च सचा शंसं यजमानस्य तूतोत् ॥ ७ ॥
सः । वृचऽहा । इंद्रः । कृष्णऽयौनीः । पुरंदरः । दासीः । ऐरयत् । वि ।
अजनयत् । मनवे । क्षां । अपः । च । सचा । शंसं । यजमानस्य । तूतोत् ॥ ७ ॥

वृचहा वृचस्य हंता पुरंदरः शंबरपुरां दारयिता स इंद्रः कृष्णयौनीर्निष्कृष्टजातीर्दासीरूपचपयित्रीरा-
मुरीः सेना धीरयत् । व्यनुदत् । किंच मनवे मनोरथं चां पृथिवीमप उदकानि चाजनयत् । यजमानस्य सचा
महान्तं शंसमभिजातं तूतोत् । कामप्रदानेन पूरयतु ॥ तु वृद्धाविति सौत्रो धातुः । शपः सुः । तुजादित्वाद्दीर्घः ॥
यदा सचा महत् शंसं शंसीयं शस्त्रं कामप्रदानेन वर्धयतु । यदा कृष्णयौनीः कृष्णाख्येनामुरेण निषिक्तरे-
तस्का दासीभीषा धीरयत् । व्यनुदत् । तथा मंचः । यः कृष्णगर्भो निरहन्नृजिश्चना । १. १०१. १. इति ॥

तस्मै तवस्यमनु दायि सचेद्राय देवेभिरर्शसातौ ।
प्रति यदस्य वज्रं बाह्वोर्धुहृत्वी दस्यूपुर आयसीर्नि तारीत् ॥ ८ ॥
तस्मै । तवस्यं । अनुं । दायि । सचा । इंद्राय । देवेभिः । अर्शसातौ ।
प्रति । यत् । अस्य । वज्रं । बाह्वोः । धुः । हृत्वी । दस्यूपुरं । पुरः । आयसीः । नि । तारीत् ॥ ८ ॥

देवेभिर्देवग्रीभिः स्तोत्रभिरर्शसातामुदकलाभि निमित्ते तस्मा इंद्राय तवस्यं तवसे बलाय हितं बलवर्धनं
हविः सचा संततं सर्वेष्वहःसु अग्नौ अनुक्रमेण सवनपथे दायि । अदायि । यदा तवस्यं । यद्वज्रं प्रवृद्धाय दीयते
तत्तवस्यं । देवेभिर्देवैर्बद्धकभजनेऽनुक्रमेण तद्वज्रं तस्मा इंद्रायादायि । तथा मंचः । अग्नौ ते दायि मह इंद्रि-
यायेति । यद्यदास्त्रेन्द्रस्य बाह्वोर्वज्रं प्रति धुः । स्तोतारोऽमुरवधसूचकेन स्तोत्रेण प्रतिनिद्धुः । सूयमानो

हीन्द्रो दक्षुवधार्थं वज्रमादत्ते ॥ दधुः । दधतिर्लुङि गातिश्चेति सिचो लुक् । आत इति शिजुस् । ततस्तेन वज्रेण दक्षुनमुरान् हत्वी हत्वा तदीया आयसीरयोमयीः पुरो नितारीत् । नितरामनाशयत् ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहीयदिंद्र दक्षिणा मघोनीं ।

शिखा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहददेम विदधे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरिचे । दुहीयत् । इंद्र । दक्षिणा । मघोनीं ।

शिख । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । न । बृहत् । वदेम । विदधे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ २६ ॥

विश्वजित इति षड्वचं दशमं सूक्तं गार्त्समदेमिंद्रं । अंत्वा चिष्टप् । शिष्टाः पंच जगत्तः ॥ तृतीये पर्याये होतुः शस्त्र एतत्सूक्तं । सूचितं च । विश्वजिते तिष्ठा हरी रथ आयुज्यमानेति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

विश्वजिते धनजिते स्वर्जिते सचाजिते नृजिते उर्वराजिते ।

अश्वजिते गोजिते अश्विते भरेद्राय सोमं यजताय हर्यतं ॥ १ ॥

विश्वऽजिते । धनऽजिते । स्वऽजिते । सचाऽजिते । नृऽजिते । उर्वराऽजिते ।

अश्वऽजिते । गोऽजिते । अश्वऽजिते । भर । इंद्राय । सोमं । यजताय । हर्यतं ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो इंद्राय सोमं भर । संपादय । कीदृशाय । विश्वजिते । सर्वस्य जेवे । तदेव प्रपंचयति । धनजिते शुचुविजयेन तदीयधनानां जेवे । स्वर्जिते स्वर्गस्य जेवेऽधिपतये । सचाजिते सचा संततं जयशीलाय महतो जेवे वा । नृजिते नृणां नायकानां जेवे । उर्वराजिते । उर्वरा सर्वसस्याद्या भूः । तस्या जेवे । अश्वजिते गोजिते बलिनापहृताणां गवां जेवे । अश्विते वृत्रेणाक्रांतानामपां जेवे । यजताय यजनीयाय । तस्या इंद्राय हर्यतं ॥ हर्य गतिकान्त्योः । भृमुदृशीत्यादिना कर्मण्यतच् ॥ कमनीयं स्पृहणीयं वा सोमं भरतेति समन्वयः ॥

अभिभुवेऽभिभंगाय वन्वतेऽषाह्वाय सहमानाय वेधसे ।

तुविमये वह्नये दुष्टरीतवे सचासाहे नम इंद्राय वोचत ॥ २ ॥

अभिऽभुवे । अभिऽभंगाय । वन्वते । अषाह्वाय । सहमानाय । वेधसे ।

तुविऽमये । वह्नये । दुष्टरीतवे । सचाऽसहे । नमः । इंद्राय । वोचत ॥ २ ॥

अभिभुवे सर्वस्याभिभविचेऽभिभंगायामुराणां भंजकाय वन्वते ॥ वन घल संभक्तौ । व्यत्ययेन उपत्ययः ॥ शत्रूणां धनानां संभजकाय । अषाह्वाय ॥ सहेः कर्मणि निष्ठा । उत्वाभावस्कांदसः ॥ शुचुभिरनभिभूताय । सहमानाय सर्वसहाय वेधसे सर्वस्य विधाचे । तुविमये पूर्णधीवाय ॥ यद्वा गृ शब्दे । श्रीणादिकः कर्मणि कप्रत्ययः ॥ तुविमिर्वज्रमिः स्तोतव्याय । वह्नये सर्वस्य वोद्रे दुष्टरीतवेऽश्विर्दुष्टराय दुर्हिंसाय । सचासहे सर्वदाभिभविचे महतोऽभिभविचे वा एवंविधायेंद्राय नमो नमः शब्दपूर्वकं स्तोत्रं वोचत । हे स्तोतारो यूयं ब्रूत ॥ ब्रूजो लुङि ब्रुवो वचिः । अस्मत्तिवत्तिस्त्रातिभ्योऽङित्वाङादेशः । वच उमित्युम् । युजः ॥

सचासाहो जनभक्षो जनंसहश्चर्वनो युध्मो अनु जोषमुक्षितः ।

वृतंचयः सहुरिर्विह्वारित इंद्रस्य वोचं प्र कृतानि वीर्या ॥ ३ ॥

सचाऽसहः । जनऽभक्षः । जनऽसहः । चर्वनः । युध्मः । अनु । जोषं । उक्षितः ।

वृतंचयः । सहुरिः । विह्वु । अरितः । इंद्रस्य । वोचं । प्र । कृतानि । वीर्या ॥ ३ ॥

सचासहो बह्वनामभिभविता जनमहो जनानां यवमानानां कामप्रदानेन संभक्ता तैः संभवनीय इति वा । जनसहो बह्विनां जनानामभिभविता अवनः शत्रूणां आवधिता स्वस्थानात् । युध्मो योद्धा जोषमनु प्रीतिमनु उचितः सिक्तः सोमेन । वृतंचयो वृतस्वामीष्टस्याचेता संचेता दातृत्वर्थः । यद्वा वर्तते पुनः पुनरभिसु-
खमागच्छतीति वृत् शत्रुः । तं चयते हिनसीति वृतंचयः । चयतिर्हिसाकर्मा । तथा च ब्राह्मणं । यो वै भागिनं
मानामुदति चयते वैनं स यदि वैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पीत्रं चयते स्वेविनं । ऐ० ब्रा० २. ७. । इति । सङ्गरिः ॥
असिसहोवरिस्त्रिपुरिन्प्रत्ययः ॥ अभिभविता शत्रूणां विषु प्रजास्वारितः पालकत्वेन प्रापितो भवति । तादृश-
खेन्द्रस्य कृतानि वृषहन्नादिरूपाणि वीर्या सामर्थ्यानि प्रयोचं । प्रकर्षेण वदामि ॥

अनानुदो वृषभो दोधतो वधो गंभीर ऋष्वो असमष्टकायः ।

रधचोदः अथनो वीक्रितस्पृष्टुरिंद्रः सुयज्ञ उषसः स्वर्जनत् ॥ ४ ॥

अननुऽदः । वृषभः । दोधतः । वधः । गंभीरः । ऋष्वः । असमष्टऽकायः ।

रधऽचोदः । अथनः । वीक्रितः । पृष्टुः । इंद्रः । सुऽयज्ञः । उषसः । स्वः । जनत् ॥ ४ ॥

अनानुदः । अनु पश्चाद्दातीत्यनुदः । आतस्योपसर्ग इति कर्तरि कः । स नास्ति यस्य स तथोक्तः । प्रभूत-
धनदानेन समानो नास्तीत्यर्थः । अत एव वृषभः कामानां वर्धिता । दोधतः ॥ दुधिर्हिसाकर्मा ॥ हिसकस्या-
सुरस्य वधो हंता गंभीरो महत्त्वेन गांभीर्योपेतः । ऋष्वो महान् यद्वा दर्शनीयः सर्वैः । असमष्टकायः ॥ अयु-
व्याप्तौ । कर्मणि निष्ठा । ऊदित्वादिङ्गिकल्पः । नऽसमासः ॥ अन्धैरव्याप्तकर्मा । रधचोदः ॥ रध हिसासंराख्योः ॥
रधाणां समृद्धानां प्रेरकः । यद्वा हिसकाणां शत्रूणां चोदकः । अथनः शत्रूणां बलापहरिण शातयिता । वी-
क्रितो दृढांगः पृष्टुः स्वतेजसा जगद्वाप्य वर्तमानः सुयज्ञः सुकर्मा । एतादृश इंद्र उषसः स्वः सूर्यं ज्योतिः ।
स्वः सूर्य इति हि ब्राह्मणं । सूर्यं च जनत् । प्रादुर्धकार ॥

यज्ञेन गातुमपुरौ विविद्रे धियो हिन्वाना उशिजो मनीषिणः ।

अभिस्वरा निषदा गा अवस्यव इंद्रे हिन्वाना द्रविणान्याशत ॥ ५ ॥

यज्ञेन । गातुं । अप्ऽतुरः । विविद्रे । धियः । हिन्वानाः । उशिजः । मनीषिणः ।

अभिऽस्वरा । निऽसदां । गाः । अवस्यवः । इंद्रे । हिन्वानाः । द्रविणानि । आशत ॥ ५ ॥

धियो हिन्वानाः सुतीरिंद्रे प्रेरयंत उशिज इंद्रं कामयमाना मनीषिणो मेधाविनोऽगिरसोऽपुरोऽपां
प्रेरकादिंद्राज्ञातुं गवां मार्गं यज्ञेन तपसा विविद्रे । क्षेमिरे । ततोऽवस्यवो रक्षणमिच्छंत इंद्रे गाः सुती-
हिन्वानाः ॥ हि गतिवृद्धोः स्वादिः ॥ प्रेरयंतस्तेऽगिरसोऽभिस्वरा अभितः स्वरः स्वरणं शब्दनं यस्य तेन स्तो-
त्रेण निषदोपसदेन च द्रविणानि गोधनान्याशत । प्राप्नुवन् ॥ अत्रोतेर्लुङि वज्रलं कंदमीति विकरणस्य लुक् ॥

इंद्रं श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे ।

पोषं रयीणामरिष्टिं तनूनां स्वाद्यानं वाचः सुदिनत्वमहौ ॥ ६ ॥

इंद्रं । श्रेष्ठानि । द्रविणानि । धेहि । चित्तिं । दक्षस्य । सुभगऽत्वं । अस्मे इति ।

पोषं । रयीणां । अरिष्टिं । तनूनां । स्वाद्यानं । वाचः । सुदिनऽत्वं । अहौ ॥ ६ ॥

हे इंद्रं श्रेष्ठान्युत्तमानि द्रविणानि धनान्यसम्भं धेहि । निधिहि । दक्षस्य ॥ दक्षेर्भावे चष् ॥ कर्मकरणा-
मर्षस्य चित्तिं स्वातिं धेहि । अक्षे अक्षम्भं सुभगत्वं शोभनधनवत्त्वं सौभाग्यं वा निधिहि । रयीणां त्वया
दत्तानां धनानां पोषं समृद्धिं धेहि । तनूनामंगानां । यद्वा तावत् एभिः कुलमिति तन्वः पुत्राः । तनोतेः करण

उप्रत्ययः ॥ तेषामरिष्टिमहिंसां धेहि । तथास्मदीयाया वाचः स्वास्यानं स्वादुतां । अह्नां सुदिनत्वं शोभनदिनत्वं च धेहि । येषु हीन्द्रादयो देवा इज्यन्ते तानि सुदिनानि । तेषां भावः सुदिनत्वं ॥ २७ ॥

चिकद्भुकेष्विति चतुर्चर्चमेकादशं सूक्तं गार्त्समदमिन्द्रं । अत्रियमनुक्रमणिका । चिकद्भुकेषु चतुष्कमध्याथति-
शाक्तरमंत्वाष्टिवेति । आवायामष्टिच्छन्दस्तुःपथ्यचरा । अवशिष्टाः पथ्यचरा अतिशक्त्यः । अंत्वाष्टिर्वा ॥ षो-
डशिशस्त्रे चिकद्भुकेष्विति तुचः । सूचितं । चिकद्भुकेषु महिषो यवाशिरं प्रो ज्वस्वै पुरोरथमिति तुचावातिच्छं-
दसी । आ० ६. २. । इति ॥ अविवाक्केऽहनि मरुत्वतीये प्रतिपत्तृचस्य चिकद्भुकेष्विति प्रथमा । दशमेऽहनीति
खंडे सूचितं । आ त्वा रथं यद्योतय इत्येतस्याः स्थाने चिकद्भुकेषु महिषो यवाशिरमिति । आ० ८. १२. । इति ॥
आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि मरुत्वतीय आवा । तस्य विशेषान्वक्ष्याम इति खंडे सूचितं । चिकद्भुकेषु महिषो
यवाशिरमिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत् । आ० १०. १०. । इति ॥ महाव्रतेऽपि माध्यादिने सवने ब्राह्मणाच्छंसि-
नोत्रियस्तुचः । चिकद्भुकेषु महिषो यवाशिरमिति स्तोत्रियः । ऐ० आ० ५. १. । इति सूचितं ॥

चिकद्भुकेषु महिषो यवाशिरं तुविष्णुष्मस्तृपत्सोममपिबद्विष्णुना सुतं यथावशत् ।
स ईं ममाद् महि कर्म कर्तवे महामुरुं सैनं सश्वहेवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इंदुः ॥ १ ॥
चिऽकद्भुकेषु । महिषः । यवऽआशिरं । तुविऽष्णुष्मः । तृपत् । सोमं । अपिबत् ।
विष्णुना । सुतं । यथा । अवशत् ।
सः । ईं । ममाद् । महि । कर्म । कर्तवे । महां । उरुं । सः । एनं । सश्वत् । देवः । देवं ।
सत्यं । इंदुः । सत्यः । इंदुः ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । महिषो महान् पूज्यस्तुविष्णुमो बज्रबलस्तृपत् ॥ तृप प्रीणने तुदादिः । आगमानुशा-
सनस्थानित्वत्वाच्चमभावः ॥ तृष्यन् इन्द्रस्त्रिकद्भुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेष्वाभिज्ञविकेष्वाहः सु सुतमभिषुतं
यवाशिरं यवमयैः सक्तुभिर्मिश्रितं ॥ आहुपूर्वस्य श्रीणतिः क्विपि अपस्तुधेयामित्यादिना शिर इत्यादेशः ॥ तं
सोमं विष्णुना सहापिबत् । यथावशत् । पूर्वं यथा तं सोममकामयत तथापिबत् ॥ वशं कांती । बज्रबलं
कंदसीति शपो लुगभावः ॥ पीतः स सोमो महान् महान्तमुक्षं तेजसा विस्तीर्णमीमेनमिन्द्रं ममाद् । अमादयत् ।
किमर्थं । महि महवृचहननादिलक्षणं कर्म कर्तवे कर्तुं । सत्य इंदुः स्रवण देवो दीप्यमानः स सोमः सत्यं
यथार्थभूतं देवं सोमं कामयमानमिन्द्रं सश्वत् ॥ सश्वतिर्व्याप्तिकर्मा ॥ व्याप्नोतु ॥

अध त्विषीमाँ अभ्योजसा क्रिविं युधाभवदा रोदसी अपृणदस्य मज्मना प्र वावृधे ।
अधत्तान्यं जठरे प्रेमरिच्यत सैनं सश्वहेवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इंदुः ॥ २ ॥
अध । त्विषिऽमान् । अभि । ओजसा । क्रिविं । युधा । अभवत् । आ । रोदसी इति ।
अपृणत् । अस्य । मज्मना । प्र । वावृधे ।
अधत्त । अन्यं । जठरे । प्र । ईं । अरिच्यत । सः । एनं । सश्वत् । देवः । देवं । सत्यं ।
इंदुः । सत्यः । इंदुः ॥ २ ॥

अध अथ सोमपानानंतरं त्विषीमान् दीप्तिमानिन्द्र ओजसा बलेन क्रिविं नामासुरं युधा युद्धेनाभ्यभवत् ।
अभिभूतवान् । किंच स इंदो रोदसी बावापृथिव्यावापृणत् । स्वतेजसा समन्तात्पूरयामास । तथास्व पीतस्य
सोमस्य मज्मना बलेन प्रवावृधे । प्रकर्षेण वर्धते । यद्वा अस्य क्विवेरसुरस्य मज्मना सारेण रोदसी अपूरयत् ।

स इन्द्रः सोमं द्वेधा विभज्यान्धं भागं स्वकीये जठरेऽधत्त । ईमेनमपरं भागं देवेभ्यः प्रारिच्यत । प्रारिच्यत । एतेनार्धमिन्द्राय चर्धमन्वेभ्यो देवेभ्य इत्युक्तं भवति । तथा तैत्तिरीयकं । यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठमात्मनः । तै० सं० ५. ४. ८. ३. इति ॥

साकं जातः क्रतुना साकमोजसा ववक्षिथ साकं वृद्धो वीर्यैः सासहिर्मृधो विचर्षणिः । दाता राधः स्तुवते काम्यं वसु सैनं सश्वदेवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्द्रं ॥ ३ ॥

साकं । जातः । क्रतुना । साकं । ओजसा । ववक्षिथ । साकं । वृद्धः । वीर्यैः । ससहिः ।

मृधः । विऽचर्षणिः ।

दाता । राधः । स्तुवते । काम्यं । वसु । सः । एनं । सश्वत् । देवः । देवं । सत्यं । इन्द्रं ।

सत्यः । इन्द्रः ॥ ३ ॥

क्रतुना कर्मणा प्रज्ञया वा साकं सह जातः साकमोजसा बलेन सह ववक्षिथ । विश्वं वोढुमिच्छसि ॥ वहिः सन्तस्य क्षिति मंचत्वादान्न भवति ॥ किंच त्वं वीर्यैः शत्रुहननादिलक्षणीः पराक्रमैः साकं सह वृद्धः प्रवृद्धो मृधो हिंसकान् संश्यामान्वा सासहिः ॥ न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ तेषामभिभविता । विचर्षणिः पुष्पकृतोऽपुष्पकृतश्च विशेषेण द्रष्टा स्तुवते स्तोत्रं कुर्वाणाय यजमानाय राधः साधकं काम्यं प्रार्थनीयं वसु धनं दाता सन् वर्वाचयेति समन्वयः । सैनमिति परोक्षनिर्देशः सिद्धार्थश्च ॥

तव त्यन्नयं नृतोऽप इन्द्र प्रथमं पूर्यं दिवि प्रवाच्यं कृतं ।

यदेवस्य शर्वसा प्रारिणा अस्मै रिणन्नपः ।

भुवद्विष्वमभ्यादेवमोजसा विदातूर्जं शतक्रतुर्विदादिष्वं ॥ ४ ॥

तव । त्यत् । नयं । नृतो इति । अपः । इन्द्र । प्रथमं । पूर्यं । दिवि । प्रऽवाच्यं । कृतं ।

यत् । देवस्य । शर्वसा । प्र । अरिणाः । अस्मै । रिणन् । अपः ।

भुवन् । विश्वं । अभि । अदेवं । ओजसा । विदात् । ऊर्जं । शतऽक्रतुः । विदात् । इष्वं ॥ ४ ॥

नृतो सर्वेषां नर्तयितः हे इन्द्र नयं नराणां हितकरं प्रथमं प्रततं ॥ प्रथमं प्रततमिति यास्कः ॥ पूर्यं पूर्वकालभवं त्वया कृतं । तव त्यत् तदपः कर्म दिवि स्वर्गलोके प्रवाच्यं । प्रकर्षेण वक्तव्यं । याचनीयमित्यर्थः । किं तत् । देवस्य विजिगीषोरसुरस्यासुं प्राणं रिणन् हिंसन् त्वमपक्षेण निबद्धान्युदकानि प्रारिणाः । प्रिरयः । इति यदेतत्कर्म तत्प्रवाच्यमिति समन्वयः । परोक्षनिर्देशोऽवशिष्टः । स इन्द्रो विश्वं व्याप्तमदेवं तमोरूपमसुरमोजसा बलेनाभिभुवत् । अभिमवतु । किंच शतक्रतुरिन्द्र ऊर्जं बलं विदात् । इष्वं हविर्लक्षणमन्नं च विदात् ॥ विदिद् क्षामे शविकरणी । लेख्यडागमः ॥ २८ ॥ २८ ॥

तृतीयेऽनुवाके दश सूक्तानि । तच्चेदमेकोनविंशत्युचं गार्त्समदं प्रथमं सूक्तं । अथेयमनुक्रमणिका । गणानामेकोना ब्राह्मणस्यात्वं ह बार्हस्पत्यासु वृष्टलिंगाः पंचदश्रत्वि चिष्टुमाविति । पंचदशेकोनविंशी च चिष्टुभौ । शिष्टा जगत्सः । यासु बृहस्पतिशब्दः श्रूयते ता बार्हस्पत्याः । शिष्टा ब्राह्मणस्यात्वाः ॥ प्रथम्येऽभिष्टव एतत्सूक्तं । खुद्रोदकमिति खंडे सूचितं । गणानां त्वा प्रथञ्च यस्मै ॥ आ० ४. ६. इति ॥

गुणानां त्वा गुणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमं ।

ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद् सार्दनं ॥ १ ॥

ग॒णानां॑ । त्वा । ग॒णऽप॑तिं । ह॒वाम॑हे । क॒विं । क॒वीनां॑ । उ॒पम॑श्रवः ऽतमं ।

ज्येष्ठ॑ऽराजं । ब्रह्म॑णां । ब्रह्म॑णः । प॒ते । आ । नः । शृ॒ण्वन् । ज॒तिऽभिः॑ । सी॒द् । स॒दनं ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्यते ब्रह्मणोऽन्नस्य परिवृढस्य कर्मणो वा पति पालयितः गणानां देवादिगणानां संबंधिनं गणपतिं स्वीयानां पतिं । कवीनां क्रांतदर्शिनां कविं । उपमश्रवस्तमं । उपमीयतेऽनयेत्युपमा । सर्वेषामन्ना-
नामुपमानं अवीऽन्नं यस्य स तथोक्तः । अतिशयिनोपमश्रवा उपमश्रवस्तमः ॥ उपमः माकू माने । आतश्चोपसर्गे
करणेऽङ्प्रत्ययः । आपोः संज्ञाछंदसोरिति ब्रह्मत्वं ॥ ज्येष्ठराजं । ज्येष्ठाः प्रशस्ततमाः । तेषां मध्ये राजतं
ब्रह्मणां मंत्राणां स्वामिनं त्वा त्वां हवामहे । अस्मिन्कर्मस्माद्भ्यामः । किंच नोऽस्माकं सुतीः शृण्वन् त्वमूतिभिः
पालनेर्हेतुभूतेः सादनं । सीदंत्वस्मिन्निति सदनं । यच्चगृहमासीद् । उपविश ॥

दे॒वाश्चित्ते॑ अ॒सुर्ये॑ प्र॒चेत॑सो बृह॑स्पते य॒ज्ञियं॑ भा॒गमा॑नशुः ।

उ॒स्रा इ॒व सूर्यो॑ ज्योति॑षा म॒हो वि॒श्वेषा॑मिज्ज॒निता॑ ब्रह्म॑णामसि ॥ २ ॥

दे॒वाः । चि॒त् । ते । अ॒सुर्ये॑ । प्र॒चे॒त॑सः । बृह॑स्पते । य॒ज्ञियं॑ । भा॒गं । आ॒न॒शुः ।

उ॒स्राऽइ॒व । सूर्ये॑ । ज्योति॑षा । म॒हः । वि॒श्वेषां॑ । इ॒त् । ज॒नि॒ता । ब्रह्म॑णां । अ॒सि ॥ २ ॥

असुर्य असुराणां हंतः हे बृहस्पते प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्ते त्वदीया देवाश्चित् देवा अपि यज्ञियं यज्ञार्हं
भागमानशुः । प्राप्नुवन् । यद्वा प्रचेतस इति बृहस्पतेर्विशेषणं । प्रकृष्टज्ञानवतस्ते तव संबंधिनो देवा इति
योजनीयं । यद्वा प्रचेतसः । विभक्तिपरिणामः । प्रचेतसि स्वयि सति देवा यज्ञियं भागमानश्रिः । कर्मविघ्न-
कारिणामसुराणां रचोघ्नमचैरपाकरणात् । न वै ब्रह्मण्यद्विष्यति । ऐ० ब्रा० १. १३. इति अवणात् । ज्योतिषा
तेजसा महो मंहनीयः सूर्य उस्रा इव । उस्राः क्षिरणाः ॥ स्फायितंचोत्थादिना रक्प्रत्ययः ॥ यथा क्षिरणात्
जनयति तथा विश्वेषां सर्वेषां ब्रह्मणां मंत्राणां जनिता जनयितेवासि ॥ जनिता मंत्र इति निपातनाणिलोपः ॥

आ वि॒बाध्या॑ परि॒राप॑स्तमांसि च ज्योति॑ष्मंतं रथ॑मृतस्य तिष्ठ॑सि ।

बृह॑स्पते भी॒मम॑मिच॒दंभ॑नं र॒क्षो॒हृणं॑ गो॒च॒भिदं॑ स्व॒र्विदं॑ ॥ ३ ॥

आ । वि॒बा॒ध्य । परि॒रपः॑ । तमांसि॑ । च । ज्योति॑ष्मंतं । रथं॑ । अ॒मृत॑स्य । ति॒ष्ठ॒सि ।

बृह॑स्पते । भी॒मं । अ॒मि॒च॒दंभ॑नं । र॒क्षः॑ऽह॒नं । गो॒च॒भि॒दं । स्वः॑ऽवि॒दं ॥ ३ ॥

हे बृहस्पते परिरपः । परितो रपः पापरूपं रक्षः ॥ यद्वा रप अप वक्तव्यां वाचि । क्षिप् ॥ परिवदतो
निंदकान् तमांसि च विबाध्य तेजसा निराकृत्य ज्योतिष्मंतं ज्योतिषा तद्वतमृतस्य यज्ञस्य प्रापकं भीमं शत्रूणां
मयंकरममिचदंभनं शत्रूणां हंसकं । तदेवाह रचोहृणं रक्षसां हंतारं गोचभिदं भेषानां भेसारं स्वर्विदं स्वर्गस्य
संभवं रथमातिष्ठसि । अधितिष्ठसि ॥

सु॒नी॒तिभि॑र्नयसि चा॒यसे॑ ज॒नं यस्तु॑भ्यं दा॒शा॒न्न त॑मंहो अ॒श्रव॑त् ।

ब्रह्म॑द्विष॒स्तप॑नो म॒न्युमी॑रसि बृह॑स्पते म॒हि त॑सै म॒हित्व॑नं ॥ ४ ॥

सु॒नी॒तिऽभिः॑ । न॒य॒सि । चा॒य॒से । ज॒नं । यः । तु॒भ्यं । दा॒शा॒त् । न । तं । अ॒हं । अ॒श्र॒व॒त् ।

ब्रह्म॑ऽद्विषः । त॒प॒नः । म॒न्युऽमीः॑ । अ॒सि । बृह॑स्पते । म॒हि । त॒त् । ते । म॒हिऽत्वनं॑ ॥ ४ ॥

हे बृहस्पते सुनीतिभिः । शोभनं नीतयो येषु ते सुनीतयः सन्मार्गाः । तैर्जनं नयसि । अपेक्षितफलं प्राप-
यसि । चायसे । जनमापन्नो रक्षसि च । यो यवमानसुखं हविर्ब्रह्ममन्नं दाशात् प्रयच्छेत् ॥ दान्मु दाने ।

लेख्यङ्गमः ॥ तमहः पापं पापकूपं दारिद्र्यं वा नाश्रयत् । न प्राप्नुयात् ॥ अन्नोतिर्लेटि व्यत्ययेन परस्त्रीपदं ।
अङ्गमः ॥ ब्रह्मद्विषो ब्राह्मणानां मन्त्राणां वा द्वेष्टुस्तपनसापकोऽसि । किंच मनुमीर्मन्योः क्रोधस्त परेषां
ज्ञानस्त वा हिंसकोऽसि ॥ मीरु हिंसायां । क्षिप ॥ ते तव तप्तादृशं महि महत् प्रभूतं महित्वनं माहात्म्यमस्ति ॥

न तमंहो न दुरितं कुतश्चन नारातयस्तितिरुर्न इयाविनः ।

विश्वः इदस्माद्धरसो वि बाधसे यं सुगोपा रक्षसि ब्रह्मणस्पते ॥ ५ ॥

न । तं । अहः । न । दुः । इतं । कुतः । चन । न । अरातयः । तितिरुः । न । इयाविनः ।

विश्वः । इत् । अस्मात् । धरसः । वि । बाधसे । यं । सुगोपाः । रक्षसि । ब्रह्मणः । पते ॥ ५ ॥

हे ब्रह्मणस्पते सुगोपाः सुष्ठु पालयिता त्वं यं जनं रक्षसि पालयसि तं जनमंह आहृतव्यं दुःखं न बाधते ।
दुरितं तत्कारणं पापं च न बाधते । अरातयो हिंसकास्तं जनं कुतश्चन सर्वान् दिक्षु न तितिरुः ॥ तिरतिर्हिं-
साकर्मा । किट् ॥ न हिंसन्ति । तथा इयाविनः । मनस्वन्यत्क्रियायां चान्यदित्येतद्व्यं येषामस्ति ते इयाविनो
वंचकाः । तेऽपि तं जनं न बाधते । किंच धरसो हिंसिका विश्वः सर्वाः सेनास्तदर्थं विबाधसे । विश्वेष्व
बाधस एव ॥ ॥ २९ ॥

त्वं नो गोपाः पथिकृच्चिच्छणस्तव व्रताय मतिभिर्जरामहे ।

बृहस्पते यो नो अभि हूरो दधे स्वा तं मर्मर्तु दुच्छुना हरस्वती ॥ ६ ॥

त्वं । नः । गोपाः । पथिऽकृत् । विऽच्छणः । तव । व्रताय । मतिभिः । जरामहे ।

बृहस्पते । यः । नः । अभि । हूरः । दधे । स्वा । तं । मर्मर्तु । दुच्छुना । हरस्वती ॥ ६ ॥

हे बृहस्पते त्वं नोऽस्माकं गोपाः पालयिता पथिकृत् सन्मार्गश्च भवसि । विच्छणो विशेषेण द्रष्टा
सर्वज्ञस्त्वं । तव व्रताय त्वत्संबन्धिने यज्ञाय मतिभिः स्तोत्रैर्जरामहे । सुमः ॥ जरतिः स्तुतिकर्मा ॥ यः पुमान्
नोऽस्मानभि अभिलक्ष्य हूरः ॥ हू कौटिल्ये । भावेऽमुन् ॥ कौटिल्यं दधे विदधाति तं स्वा स्वीया दुच्छुना
दुर्बुद्धिहरस्वती वेगवती सती मर्मर्तु । मोचयतु ॥ मृरु प्राणत्वागे । अंतर्भावितव्यर्थस्य यद्गुणं स्तोत्रि रूपं ॥

उत वा यो नो मर्चयादनागसोऽरातीवा मर्तः सानुको वृकः ।

बृहस्पते अप तं वर्तया पथः सुगं नो अस्यै देववीतये कृधि ॥ ७ ॥

उत । वा । यः । नः । मर्चयात् । अनागसः । अरातिऽवा । मर्तः । सानुकः । वृकः ।

बृहस्पते । अप । तं । वर्तय । पथः । सुगं । नः । अस्यै । देवऽवीतये । कृधि ॥ ७ ॥

उत वा अपि च हे बृहस्पते अरातीवामिमुखमागमनवान् सानुकः समुच्छितः ॥ सानु समुच्छितमिति
यास्तः । नि० २. २४. ॥ वृकः ॥ वृक आदाने ॥ धनादीनामादाता यो मर्तो मनुष्योऽनागसोऽपराधहीनास्तो
ऽस्मान् मर्चयात् ॥ मर्चयतिर्हिंसाकर्मा ॥ हिंसात् । तं मर्तं पथो वेदिकाभ्यार्गादपवर्तय । निवर्तय । नोऽस्मा-
कमस्मै देववीतये । देवानां वीतिं सोममन्त्रमर्चयतीति देववीतिर्यज्ञः । अस्मै देववीतयेऽस्मै यज्ञाय
नोऽस्माकं सुगं सुष्ठु गंतव्यं मार्गं कृधि । कृध । यज्ञानुष्ठानाय सुमतिं देहीत्यर्थः ॥

चातारं त्वा तनूनां हवामहेऽवस्पतरधिवक्तामस्मयुं ।

बृहस्पते देवनिदो नि बर्हय मा दुरेवा उत्तरं सुब्रमुब्रशन् ॥ ८ ॥

चा॒तारं॑ । त्वा॒ । त॒नूना॑ । ह॒वाम॒हे । अ॒वऽस्प॒तः । अ॒धिऽव॒क्तारं॑ । अ॒स्मऽयुं॑ ।
बृ॒हस्प॒ते । दे॒वऽनि॒दः । नि॒ । ब॒र्ह॒य॒ । मा॒ । दुःऽए॒वाः । उ॒त्त॒रं । सु॒खं । उ॒त् । न॒श॒न् ॥ ८ ॥

अवस्पतः उपद्रवेभ्यः पारयितः । यद्वा अवसा रक्षणेनापन्नः पारयितः हे बृहस्पते तनूनामंगाणां पुत्रादीनां वा चातारं पालयितारमधिवक्तारमस्मासु पक्षपातिनाधिकं वक्तारमस्मासु हविष्प्रदानस्मान् कामयमानं त्वां हवामहे । अस्मिन्कर्मस्माद्भूयामः । किंच देवनिदो देवनिंदकानसुरान् निवर्हय । विनाशय । कुरेवा दुष्टगमना दुर्बुधयः शचव उत्तरमुत्कृष्टतरं सुखं सुखं मा उन्नशन् । मा व्याप्नुवन्तु ॥

त्वया॑ व॒यं सु॒वृधा॑ ब्र॒ह्मण॑स्प॒ते स्पा॒र्हा वसु॑ म॒नुष्या॑ द॒दीम॒हि ।
या नो॑ दू॒रे त॒क्रितो॒ या अ॒रा॒तयो॑ऽभि॒ संति॑ ज॒भया॒ ता अ॒न॒प्रसः॑ ॥ ९ ॥
त्वया॑ । व॒यं । सु॒ऽवृ॒धा । ब्र॒ह्म॒णः । प॒ते । स्पा॒र्हा । वसु॑ । म॒नु॒ष्या । आ॒ । द॒दीम॒हि ।
याः । नः॑ । दू॒रे । त॒क्रि॒तः । याः । अ॒रा॒तयः॑ । अ॒भि॒ । सं॒ति॒ । ज॒भय॑ । ताः । अ॒न॒प्रसः॑ ॥ ९ ॥

हे ब्रह्मणस्पते सुवृधा सुष्ठु वर्धयित्रा त्वया हेतुना वयं स्पर्हा सृहणीयानि वसु धनानि मनुष्या ॥ सुपां मुमुगिति चतुर्थीबहुवचनस्वाकारः ॥ मनुष्येभ्यो दातुभ्य आददीमहि । गृह्णीमहे ॥ आढो दोऽनास्यविहरण इत्यात्मनेपदं ॥ दूरे दूरदेशे या अरातयः याश्च तक्रितोऽतिकेऽरातयो नोऽस्मानभि संति । अभि भवंति अनप्रसः कर्महीनान् ता अरातीस्तान् शबून् जंभय । नाशय ॥ अभि नाशने चुरादिः ॥ अच निवृत्तं । त्वया वयं सुवर्धयित्रा ब्रह्मणस्पते सृहणीयानि वसूनि मनुष्येभ्य आददीमहि याश्च नो दूरे तक्रितो याश्चातिकेऽरातयोऽदानकर्माणो वादानप्रज्ञा वा जंभय ता अनप्रसोऽप्र इति रूपनाम । नि० ३. ११. इति ॥

त्वया॑ व॒यमु॒त्त॒मं धी॑म॒हे वयो॑ बृ॒हस्प॒ते प॒प्रि॒णा स॒स्त्रि॒ना यु॒जा ।
मा नो॑ दुःशं॒सो अ॒भि॒दि॒प्सुरी॑श॒त् प्र सु॒शं॒सा म॒तिभि॑स्तारिषीम॒हि ॥ १० ॥
त्वया॑ । व॒यं । उ॒त्त॒मं । धी॒म॒हे । वयः॑ । बृ॒हस्प॒ते । प॒प्रि॒णा । स॒स्त्रि॒ना । यु॒जा ।
मा॒ नः॑ । दुःशं॒सः । अ॒भि॒दि॒प्सुः । ई॒श॒त् । प्र॒ । सु॒शं॒साः । म॒ति॒भिः । ता॒रि॒षीम॒हि ॥ १० ॥

हे बृहस्पते प्रप्रिणा ॥ पू पावनपूरणयोः । आदृगमहनेति किन्प्रत्ययः । कांदसो यणादेशः ॥ कामाणां पूरकेण सस्त्रिणा शुद्धेन युजा सहायेन त्वया हेतुनोत्तमं वयो हविर्लक्षणमन्नं वयं धीमहे । धारयामः ॥ धी धारणे । देवादिकः ॥ दुःशंसो दुःशंसनीयोऽभिदिप्सुरभिदमितुमभिभविमुमिच्छुः पुरुषो नोऽस्माकं मा ईशत । मा ईशिष्ट । ईश्वरो मा भवतु ॥ ईश ऐश्वर्यं । ज्येष्ठागमः ॥ वयं मतिभिः स्तोत्रैः सुशंसाः शोभनशंसनोपिताः संतः प्रतारिषीमहि । प्रकर्षेण वर्धेमहि ॥ ॥ ३० ॥

अ॒ना॒नु॒दो वृ॒षभो॑ ज॒ग्मि॒राह॑वं नि॒ष्ट॒प्रा श॒चुं पृ॒त॒नासु॑ सा॒स॒हिः ।
अ॒सि॑ स॒त्य ऋ॒ण॒या ब्र॒ह्मण॑स्प॒त उ॒यस्य॑ चि॒ह्मि॒ता वी॒कु॒हर्षि॑णः ॥ ११ ॥
अ॒न॒नु॒दः । वृ॒ष॒भः । ज॒ग्मि॒मः । आ॒ह॒वं । निः॑ऽत॒प्रा । श॒चुं । पृ॒त॒नासु॑ । स॒स॒हिः ।
अ॒सि॑ । स॒त्यः । ऋ॒ण॒याः । ब्र॒ह्म॒णः । प॒ते । उ॒यस्य॑ । चि॒त् । द॒मि॒ता । वी॒कु॒हर्षि॑णः ॥ ११ ॥

हे ब्रह्मणस्पते अनानुदः । अनु पश्चाद्दातीत्यनुदः । स यस्य नासीत्वननुदः । दातृतरस्युय इत्यर्थः । अत एव वृषभः कामाणां वर्धिता । आहवं ॥ आह्वयतेऽन्विताहवो युजं । आहि युजे । पा० ३. ३. ७३. इत्यप्रत्ययः संप्रसारणं च ॥ तद्युजं जग्मिर्गता ॥ आदृगमहनेति किन्प्रत्ययः । निडुग्नावादाहवमित्यत्र षष्ठीप्रतिषेधः ॥ शचुं

शातधितारं निष्टप्ता । नितरां तस्य तापकः ॥ तृणतत्वात्पृष्ठीप्रतिषेधः । निसस्तपतावनासेवने । पा० ८. ३. १०२. ।
इति बलं । तादौ च नितीति गतेः स्वरः ॥ पृतनासु संग्रामेषु सासहिः शत्रूणामभिभविता । एतादृशस्त्वं सत्यः
सत्यपराक्रमः सत्यप्रज्ञो वासि । अज्ञाया अज्ञस्य यावयितासि ॥ यु मिश्रणामिश्रणयोः । ब्यंतस्य क्विपि शिलोपे
लोपो व्योर्वलीति वलोपः ॥ किंच उग्रस्य चित् श्रीजस्विनोऽपि दमितोपशमयिता वीरुहर्षिणो वृढहर्षस्य
कामुकस्य नास्तिकस्य चिह्नमितासि ॥

अदेवेन मनसा यो रिषयति शसामुयो मन्यमानो जिघांसति ।

बृहस्पते मा प्रणक्तस्य नो वधो नि कर्म मन्युं दुरेवस्य शर्धतः ॥ १२ ॥

अदेवेन । मनसा । यः । रिषयति । शसां । उयः । मन्यमानः । जिघांसति ।

बृहस्पते । मा । प्रणक्तस्य । नः । वधः । नि । कर्म । मन्युं । दुः । एवस्य । शर्धतः ॥ १२ ॥

यः पुमान् अदेवेन देवानमन्यमानेन यद्वा आसुरवृत्तिविशिष्टेन मनसास्मान् रिषयति । हिनस्ति ॥ दुर-
स्युर्द्रविणस्युर्वृषयति रिषयतीति निपातितः ॥ यद्योयः पापचित्तो मन्यमान आत्मानं बद्ध मन्यमानः पुमान्
शसामुक्त्वस्य शंसितारं । यद्वा अस्माकमाशंसां । शसितृणामुय इति वा योजनीयं । अस्मान् जिघांसति ।
हं तुमिच्छति ॥ इतिः सन्यज्जनगमां सनीति दीर्घः ॥ हे बृहस्पते तस्य वधः ॥ वध्यतेऽनेनेति वध आयुधं ॥ नो
ऽस्यान्मा प्रणक्त् ॥ पृची संपर्के अमविकरणी । व्यत्ययेनामागमः । चादिलोप इति न निघातः । व्यत्ययेनायु-
दात्तः ॥ किंच दुरेवस्य दुष्टगमनस्य शर्धतो बलवतः । यद्वा दुष्टाभिसंधेर्वेगं कुर्वतस्तस्य मन्युं क्रोधं ज्ञानं वा
नि कर्म । त्वत्प्रसादान्निराकुर्मन्त्र ॥

भरैषु हव्यो नमसोपसद्यो गन्ता वाजेषु सनिता धनंधनं ।

विश्वा इत्यो अभिदिप्स्वोऽमृधो बृहस्पतिर्वि ववर्हा रथा इव ॥ १३ ॥

भरैषु । हव्यः । नमसा । उपऽसद्यः । गन्ता । वाजेषु । सनिता । धनं । धनं ।

विश्वाः । इत् । अर्यः । अभिऽदिप्स्वः । मृधः । बृहस्पतिः । वि । ववर्ह । रथान् । इव ॥ १३ ॥

स बृहस्पतिर्भरैषु संग्रामेषु हव्यो योवृभिः स्वरचक्षार्थमाह्वातव्यो नमसोपसद्यः सर्वैर्नमसोपसदनीयः ।
किंच वाजेषु गन्ता । संग्रामेषु रथार्थं गमनशीलः । तथा धनं धनं सनिता संभक्ता दाता ॥ तृणतत्वात्पृष्ठीप्रतिषेधः ॥
तथार्थः स्वामी बृहस्पतिरभिदिप्स्वोऽभिवनेच्छावतीर्विश्वा इत् सर्वा एव मृधो हिंसिकाः सेना रथानिव
युद्धे वेगेन परकीयान् रथानिव विववर्ह । विशेषेण शिथिलीचकार । यद्वा इवशब्दार्थः । रथान् इव विववर्ह ॥
लङ्घयेत् लिट् ॥

तेजिष्ठया तपनी रक्षसस्तप ये त्वा निदे दधिरे दृष्टवीर्ये ।

आविस्तत्कृष्व यदसत्त उक्थ्यं बृहस्पते वि परिरापौ अर्दय ॥ १४ ॥

तेजिष्ठया । तपनी । रक्षसः । तप । ये । त्वा । निदे । दधिरे । दृष्टऽवीर्ये ।

आविः । तत् । कृष्व । यत् । असत् । ते । उक्थ्यं । बृहस्पते । वि । परिऽरपः । अर्दय ॥ १४ ॥

हे बृहस्पते तेजिष्ठयातिशयेन तिग्मया तपनी तापकारिण्या हेत्वा रक्षसो राक्षसांस्तप । तापय । ये
राक्षसा दृष्टवीर्यं युद्धेषु दृष्टपराक्रमं त्वां निदे निंदाया विषयं दधिरे । छतवंतः । तान् तापयेति समन्वयः ।
ते तपोक्थ्यं सर्वैः प्रशंसनीयं यद्दीर्यमसत् पूर्वमासीत् तद्धुनाविष्कृष्व । प्रकटीकृत । तेन च वीर्येण परिरापः
परिचदतो निंदकानसुरान् अर्दय । विशेषेण बाधस्त ॥

बार्हस्पति पशुविषा हविषोऽनुवाक्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । बृहस्पते अति यदर्थो अर्होऽन्तमृत्विषा
उप वाचः सचंति । आ० ३. ७. । इति ॥ एषेवाश्विनशस्त्रे परिधानीया । सूचितं । बृहस्पते अति यदर्थो अर्होऽदिति
परिधानीया । आ० ६. ५. । इति ॥

बृहस्पते अति यदर्थो अर्होऽद्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु ।

यद्दीदयच्छर्वस ऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चिचं ॥ १५ ॥

बृहस्पते । अति । यत् । अर्थः । अर्होऽत् । द्युऽमत् । विऽभाति । क्रतुऽमत् । जनेषु ।

यत् । दीदयत् । शर्वसा । ऋतऽप्रजात । तत् । अस्मासु । द्रविणं । धेहि । चिचं ॥ १५ ॥

ऋतप्रजात सत्विनोत्पन्न हे बृहस्पते अर्थः श्रेष्ठो ब्राह्मणः सर्वान् कामानतीत्य यद्रुद्रवर्चसं तेजोऽर्होऽत् ।
पूजयेत् ॥ अर्हं पूजायां । लेख्यडागमः ॥ जनेषु ब्राह्मणेषु युमत दीप्तियुक्तं क्रतुमत् ज्ञानोपेतं यद्रुद्रवर्चसं विमा-
ति । विशेषेण दीप्यते । यच्च शर्वसा बलेन स्वाश्रयं जगं दीदयत् ॥ दीदयति दीप्तिर्कर्म ॥ दीपयति । चिचं
चायनीयं तद्रुद्रवर्चसरूपं द्रविणमस्मासु धेहि । निधेहि ॥ यद्वा अर्थ उदारोऽपि त्वया दत्तं धनमतीवार्होऽत् ।
अहधीत । यच्च त्वहं धनं जनेषु तव स्तोत्रं कुर्वीषेण दीप्तियुक्तं कर्मसाधनं च विभाति यच्च धनं शर्वसान्ना-
दिसमुद्रा दीदयत् स्वाश्रयं दीपयति तादृशं धनमस्मासु धेहि ॥ तथा च ब्राह्मणं । बृहस्पते अति यदर्थो
अर्होऽदित्येतया परिदधानेजस्त्वामो ब्रह्मवर्चसकामोऽतीव वान्याम्ब्रह्मवर्चसमर्हति युमदिति युमदिव वै ब्रह्म-
वर्चसं विभातीति वीव वै ब्रह्मवर्चसं भाति यद्दीदयच्छर्वस ऋतप्रजातेति दीदायेव वै ब्रह्मवर्चसं तदस्मासु
द्रविणं धेहि चिचमिति चिचमिव वै ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयज्ञसी भवति । ऐ० ब्रा० ४. ११. । इति ॥ ॥ ३१ ॥

मा नः स्तेनेभ्यो ये अभि दुहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्त्रेषु जागृधुः ।

आ देवानामोहते वि त्रयो हृदि बृहस्पते न परः साक्षो विदुः ॥ १६ ॥

मा नः । स्तेनेभ्यः । ये । अभि । दुहः । पदे । निरामिणः । रिपवः । अन्त्रेषु । जागृधुः ।

आ । देवानां । ओहते । वि । त्रयः । हृदि । बृहस्पते । न । परः । साक्षः । विदुः ॥ १६ ॥

हे बृहस्पते नोऽस्मान् स्तेनेभः । स्थानमस्मि येष्विति स्तेनाक्षीराः । तेभ्यो मा दाः । तान् दर्शयति । ये
क्षीरा द्रुहः प्राणद्रोहस्य पदे स्थाने निरामिणो नितरां रमणशीला रिपवो हिंसकाः संतोऽन्त्रेषु परस्त्रीचि-
ष्वभिजागृधुः । अभिकांचंति ॥ गृधु अभिकांचायां । झिटि रूपं ॥ ये च देवानां वि त्रयो विशेषेण वर्जनं ॥ त्री
व्री इति धातू वर्जने वर्तते । य एवं विद्वान् दक्षिणां प्रतिगृह्णाति तेन दक्षिणा व्रीणाति । तै० ब्रा० २. ५. १. ।
इत्येवस्य वर्जनार्थे दृष्टस्यापि वर्जनार्थत्वं ॥ तत् हृदि स्वकीये हृदय आ ओहते । आवहंति । देवानां यानान्
क्षुतीश्च न करवानेति मन्यन्त इति यावत् । तेभ्योऽस्मान् मा दा इति समन्वयः । ये पुमांसः साक्षः सामम-
यात्त्वन्तः परः परस्तादन्यदुत्कृष्टं साम यद्रुद्रोन्नं । साम वै रषोहेति । न विदुः । न जानंति । किंतु सर्व-
साधकं साम त्वामेव विदुषोऽस्मान् स्तेनेभ्यो मा दाः ॥

विश्वेभ्यो हि त्वा भुवनेभ्यस्परि त्वष्टाजन्तासाक्षः साक्षः कविः ।

स ऋणचिदृण्या ब्रह्मणस्पतिर्दुहो हुंता मह ऋतस्य धर्तरि ॥ १७ ॥

विश्वेभ्यः । हि । त्वा । भुवनेभ्यः । परि । त्वष्टा । अजन्त । साक्षःऽसाक्षः । कविः ।

सः । ऋणऽचित् । ऋणऽयाः । ब्रह्मणः । पतिः । दुहः । हुंता । महः । ऋतस्य । धर्तरि ॥ १७ ॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वष्टा प्रजापतिर्विश्वेभ्यो भुवनेभ्यस्परि सर्वेभ्यो भूतजातेभ्य उत्कृष्टं त्वामवजगद्वि । अजीजनत्
खलु । तत्स्त्वं साक्षः साक्षः सर्वस्यापि साक्षः कविः । कु शब्दे । अथ हरिति इत्यर्थः ॥ उच्चारयिता कर्तासि ।

यद्वा ऋषिः क्रांतदर्शी त्वष्टा सास्त्रः सास्त्रः सर्वस्यापि सास्त्रः सारेण स्वामजीजनत् । किंच स ब्रह्मणस्पतिर्महो
महत ऋतस्य यज्ञस्य धर्तारि धारके यजमाने ऋणचित् सोतुकाममुणमिव चिनोतीति ऋणचित् । किंच
ऋणयाः पापरूपस्य ऋणस्य यावयिता पृथक्कर्ता च द्रुहः कर्मणो द्रोघुरसुरस्य हन्ता भवेति ॥

तव श्रिये अजिहीत पर्वतो गवां गोचमुदसृजो यदंगिरः ।

इंद्रेण युजा तमसा परीवृतं बृहस्पते निरपामौञ्जो अर्णवं ॥ १८ ॥

तव । श्रिये । वि । अजिहीत । पर्वतः । गवां । गोचं । उत्सृजः । यत् । अंगिरः ।

इंद्रेण । युजा । तमसा । परिऽवृतं । बृहस्पते । निः । अपां । औञ्जः । अर्णवं ॥ १८ ॥

अंगिर आंगिरस हे बृहस्पते गवामावारको वभिनाधिष्ठितः पर्वतस्तव श्रिय आश्रयणार्थं अजिहीत ।
विवृतदारतामगच्छत् । ततस्त्वं यद्यदा गोचं ॥ इतित्रकव्यचक्षेति समूहार्थे चप्रत्ययः ॥ गवां समूहमुदसृजः ।
निरगमयः । तदेंद्रेण युजा सहायेन युक्तस्त्वं तमसा वृचासुरेण परीवृतं परित आक्रांतमपामर्णवं स्थानभूतं
मेघं निरौञ्जः । नितरामधोमुखमकार्षीः ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिव् ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहवदेम विदधे सुवीराः ॥ १९ ॥

ब्रह्मणः । पते । त्वं । अस्य । यन्ता । सुऽउक्तस्य । बोधि । तनयं । च । जिव् ।

विश्वं । तत् । भद्रं । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदधे । सुवीराः ॥ १९ ॥

हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणां सोत्राणामधिपते अस्य जगतो यन्ता नियामकस्त्वं सूक्तस्यास्मादीयमिदं ब्राह्मणस्यात्वं
सूक्तं बोधि । बुध्यस्व । त्वं तनयं पुत्रपौत्रादिनक्षणं संतानं जिव् ॥ त्रिविः प्रीणनार्थः । लोटि रूपं ॥ प्रीणय ।
मवावृशा देवा यदवन्ति रक्षन्ति तन्नावृशं विश्वं सर्वं भद्रं कल्याणं भवति । अती वचं विदधेऽस्मिन्यज्ञे सुवीराः
शोभनपुत्रपौत्राः संतो बृहत्प्रभूतमिदं सोत्रं वदेम । ब्रूयाम ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽस्तुरो देवादिब्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ ऋषिर्ब्रह्मदेवताविनियोगपुरःसरं सप्तमो व्याख्यायते ॥ मार्त्तमदस्य द्वितीयमंडलस्य तृतीयेऽनुवाके
दश सूक्तानि । तथैकं सूक्तं व्याकृतं । सेमामिति षोडशर्चं द्वितीयं सूक्तं । अचानुकम्यते । सेमां षोडशांख्या चिष्टुप-
दादशी च सैन्त्री चेति । मंडलद्रष्टा गुत्समद ऋषिः । द्वादशीषोडशी चिष्टुभी । शिष्टास्तुर्दश जगत्त्वः । ब्राह्म-
णस्यात्वं हेतुस्तत्वात् तुष्टादिपरिभाषयेदमादीनि षीणि सूक्तानि ब्राह्मणस्यात्वाणि । अस्य सूक्तस्य द्वादशैन्त्री
रंद्रदेवत्वा । अशब्दाद्ब्राह्मणस्यात्वा च ॥ सामान्यविनियोगः पूर्वमेवोक्तः । विशेषतस्तु लिंगादवगंतव्यः ॥

सेमामंविद्धि प्रभृतिं य ईशिषेऽया विधेम नवया महा गिरा ।

यथा नो मीढ्वान्स्तवते सखा तव बृहस्पते सीषधः सोत नो मतिं ॥ १ ॥

सः । इमां । अविदि । प्रभृतिं । यः । ईशिषे । अया । विधेम । नवया । महा । गिरा ।
यथा । नः । मीढान् । स्तवते । सखा । तव । बृहस्पते । सीसंधः । सः । उत । नः । मतिं ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पति यस्त्वमीशिषे सर्वस्य जगत ईश्वरो भवसि स त्वमिमामस्यदीयां प्रभृतिं प्रकर्षेण भृतां सुति-
मविद्धि । प्रामुहि ॥ अवतेः प्राप्स्यर्थस्य लोकेतद्रूपं ॥ वयं च त्वामया अनया ॥ छांदसो वर्षास्त्रोपः ॥ नवया
नूतनया प्रत्ययया महा महत्या गिरा वेदरूपया सुतिलक्षणाया वाचा विधेम । परिषरेम ॥ विधतिः परि-
चरणकर्मा ॥ उत अपि च नोऽस्माकं मध्ये मीढान् सेक्ता सुतिर्वर्षिता । कर्तेति यावत् । तव सखा मिषभृतः
सन् यथा येन प्रकारेण यत्कामनया स्तवते । त्वां सौति । हे बृहस्पते बृहतो ब्रह्मणो मंचस्य स्वामिन् स त्वं
नोऽस्माकं मतिं तदभिमतं फलं सीषधः । साधय ॥ छांदसे ऋद्धि चञ्चोतद्रूपं ॥

यो नन्वान्यनमभ्योजसोतादर्दमन्युना शंबराणि वि ।

प्राच्यावयदच्युता ब्रह्मणस्पतिरा चाविशद्वसुमतं वि पर्वतं ॥ २ ॥

यः । नन्वानि । अनमत् । नि । ओजसा । उत । अर्दः । मन्युना । शंबराणि । वि ।

प्र । अच्यवयत् । अच्युता । ब्रह्मणः । पतिः । आ । च । अविशत् । वसुऽमतं । वि । पर्वतं ॥ २ ॥

यो ब्रह्मणस्पतिर्नन्वानि नमनीयानि राक्षसादीन्योजसा बलेन न्यनमत् । नितरामनमयत् । प्रह्वीभूतान्व-
करोत् । उत अपि च स ब्रह्मणस्पतिर्मन्युना मनुना क्रोधेन वा ॥ मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधक-
र्मणो वा । नि० १०. २९. इति यास्कः ॥ शंबराणि ॥ मेघनामितत् ॥ मेघान् व्यदर्दः । वर्षणार्थं विदारितवान् ॥
दृ विदारण इत्यस्माद्यङ्लुगन्ताञ्छ्येतद्रूपं ॥ तदनंतरमच्युता अच्युतानि नैश्चल्येन मेघेऽवस्थितान्वदकानि प्रा-
च्यावयत् । प्रकर्षेणामयत् । मेघान्निरगमयदित्यर्थः । तथा वसुमतं गोरूपधनवंतं पर्वतं वलनास्त्रासुरेण बिल-
द्वारे पिधानार्थं निहितं शिलोच्चयं आ च आभिमुख्येन चेत् ॥ चशब्दश्चेदर्थः । समुच्चयार्थत्वे तु चवायोने
प्रथमेति पूर्वस्याच्चावयदित्यस्यानुदात्तत्वं स्यात् अस्य च सर्वानुदात्तत्वं । चेदर्थे तु निपातेर्यद्यदिहतेति निघा-
तप्रतिषेधः सिध्यति ॥ व्यविशत् । विशेषेण प्रविशति । तदानीं तन्नोरूपं धनं प्राप्नोदित्यर्थः ॥

तद्देवानां देवतमाय कर्त्तुमश्रप्नुदृह्रावदंत वीक्रिता ।

उक्ता आजदभिन्नब्रह्मणा वलमगूहत्तमो व्यचक्षयत्स्वः ॥ ३ ॥

तत् । देवानां । देवऽतमाय । कर्त्तुं । अश्रप्नुत् । दृह्रा । अवदंत । वीक्रिता ।

उत् । गाः । आजत् । अभिनत् । ब्रह्मणा । वलं । अगूहत् । तमः । वि । व्यचक्षयत् ।

स्वऽरिति स्वः ॥ ३ ॥

देवानामिन्द्रादीनां मध्ये देवतमायातिशयेन दानादिगुणयुक्ताय ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ ईदृशस्य ब्रह्मणस्पति-
स्तत्कर्त्तुं कर्तव्यं कर्म । किं पुनस्तदिति चेदुच्यते । दृह्रा दृढानि पर्वतादीन्यश्रप्नुत् ॥ अथ विमोचनप्रतिहर्षणयोः ॥
अस्य बलेन अच्युतानि विस्त्रिष्टान्वभवन । तथा वीक्रिता संसंभितानि दृढीकृतानि वृक्षादीनि ॥ वीक्रयतिश्च
वीक्रयतिश्च संसंभकर्मास्त्राविति यास्कः । नि० ५. १६. ॥ अत्रदंत । मृदून्यभवन ॥ व्रदतिर्मुदूभावकर्मा ॥ अपि च
स ब्रह्मणस्पतिर्वलेनापहृता गा उदाजत् ॥ अज गतिषेपणयोः ॥ देवान्प्रत्युदगमयत् । तथा ब्रह्मणास्त्रीयेन मंचेन
वलं सर्वस्वावारकमसुरमभिजत् । मंचस्य सामर्थ्येनाभेत्सीत् । तदनंतरं वलेनोत्पादितं तमो ध्वांतमगूहत् ॥ गूह
संवरणे ॥ गूढमदृश्यमकरोत् । तदनंतरं स्वरादित्य व्यचक्षयत् । तमसो निराकरणेन तत्स्थमदर्शयत् ॥ वटिः
पञ्चतिकर्मा ॥

अशमास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसानृणत् ।

तमेव विश्वे पपिरे स्वर्दृशो बहु साकं सिसिचुरुत्समुद्रिणं ॥ ४ ॥

अशमऽआस्यं । अ॒व॒तं । ब्र॒ह्म॒णः । प॒तिः । म॒धुऽध॒रं । अ॒भि । यं । अ॒ज॒सा । अ॒नृ॒णत् ।
तं । ए॒व । वि॒श्वे । प॒पि॒रे । स्वःऽदृ॒शः । ब॒हु । स॒कं । सि॒सि॒चुः । उ॒त्सं । उ॒द्रि॒णं ॥ ४ ॥

ब्रह्मणस्यतिर्ब्रह्मणो मन्त्रस्य पतिः पात्रयिता देवोऽरमास्त्रमरमवहुडतरास्त्रं । यास्त्रस्त्राह । अशनवन्त-
मास्त्रं दनवन्तं । नि० १०. १३. । इति व्यापनवन्तमासेचनवन्तमिति तस्यार्थः । मधुधारं मधुर्मादयित्री उदकधारा
यस्य तादृशमवतमवसान्तं विसृतं यं मेघमोजसा बलेनाभ्यतृणत् ॥ अतृदिर् हिंसानादरयोः ॥ अहिंसीत् ।
वर्षणार्थमवधीदित्यर्थः । तमेव मेघं विश्वे सर्वे स्वर्दृशः । स्वरादित्यः । तस्य संबंधिनो द्रष्टारो ररमयः पपिरे ।
घर्मकाले पिबन्ति । मेघेन वृष्टस्योदकस्य पानात्तमेव पिबन्तीत्युच्यते । ते च ररमयो वर्षासूतसमुत्सेचनवन्तमुद्रि-
णमुदकवन्तं मेघं साकं सह युगपदेव बज्रं सिंसिचुः । घर्मकाले यत्पीतं ततोऽपि बज्रतरं सहस्रगुणितं
सिंचन्तीत्यर्थः ॥

स॒ना॒ ता॒ का॒ चि॒द्भु॒व॒ना॒ भ॒वी॒त्वा॒ मा॒ज्ञिः॒ श॒र॒द्भि॒र्दु॒रो॒ व॒र॒न्त॒ वः ।

अ॒य॒त॒न्ता॒ च॒र॒तो॒ अ॒न्य॒द॒न्य॒दि॒द्या॒ च॒का॒र॒ व॒यु॒ना॒ ब्र॒ह्म॒ण॒स्प॒तिः ॥ ५ ॥

स॒ना॒ । ता॒ । का॒ । चि॒त् । भु॒व॒ना॒ । भ॒वी॒त्वा॒ । मा॒त्ऽभिः॒ । श॒र॒त्ऽभिः॒ । दु॒रः॒ । व॒र॒न्त॒ । वः॒ ।

अ॒य॒त॒न्ता॒ । च॒र॒तः॒ । अ॒न्य॒त्ऽअ॒न्य॒त् । इ॒त् । या॒ । च॒का॒र॒ । व॒यु॒ना॒ । ब्र॒ह्म॒णः॒ । प॒तिः ॥ ५ ॥

हे अश्विगजमाणा वो युष्मदर्थं सना सनातनानि ता तानि का चित् कानि चित् ब्रह्मणस्यतेः प्रज्ञा-
नानि भुवना भुवनानां ॥ सुपां सुलुगिति षष्ठा लुक् ॥ भुवनानामुदकानां भवीत्वा भाव्यानां दुरो द्वाराणि
माज्ञिर्मसिः ॥ पङ्क्तिर्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः । स्वतवस्मासोषसां च त इष्यते । पा० ७. ४. ४८. २. । इति
तत्त्वं ॥ शरद्भिः संवत्सरेषु वरन्त । विवृण्वन्ति । तत्काले वर्षणार्थं मेघद्वाराष्णुद्वाटयन्तीत्यर्थः । कानि पुनस्तानि ।
ब्रह्मणस्यतिर्या यानि वयुना ॥ ज्ञाननामितत् ॥ ज्ञानानि मन्त्रविषयाणि चकार । कृतवान् । तदनन्तरमयतन्ता
अयतमानावप्रयत्नावुभौ लोकी बौध पृथिवी च अन्यदन्यदित् अन्यदन्यदेव पृथिवी वृष्टिजलं दिव्यमुदकं
बाहदककार्यं हविलक्षणं पार्थिवमन्नं एवं परस्परव्यतिहरिणं चरतः । भुञ्जते ॥ चर गतिमन्त्रयोः ॥ ५ ॥

अ॒भि॒न॒क्ष॑न्तो॒ अ॒भि॒ ये॒ त॒मा॒न॒शु॒र्नि॒धिं॒ प॒णी॒नां॒ प॒र॒मं॒ गु॒हां॒ हि॒तं॒ ।

ते॒ वि॒द्वांसः॒ प्र॒ति॒च॒क्ष्या॒नृ॒ता॒ पु॒न॒र्य॒त॒ उ॒ आ॒य॒न्त॒दु॒दी॒युरा॒वि॒शं॒ ॥ ६ ॥

अ॒भि॒ऽन॒क्ष॑न्तः । अ॒भि॒ । ये॒ । तं॒ । आ॒न॒शुः॒ । नि॒ऽधिं॒ । प॒णी॒नां॒ । प॒र॒मं॒ । गु॒हां॒ । हि॒तं॒ ।

ते॒ । वि॒द्वांसः॒ । प्र॒ति॒ऽच॒क्ष्य॒ । अ॒नृ॒ता॒ । पु॒नः॒ । य॒तः॒ । उं॒ इति॒ । आ॒य॒न् । तत् । उ॒त् ।

ई॒युः । आ॒ऽवि॒शं॒ ॥ ६ ॥

गोसमूहे पक्षिभिरसुरैरपहृते सति पक्षीनां स्थानं सरमाख्यया देवशुन्या ज्ञात्वा ब्रह्मणस्यतिना सृष्टा
अंगिरसस्तत्स्थानं प्राप्य गोसमूहं पक्षिभिर्निर्मिता मायासु बृहदा असुरनिवासस्थानं स्वहसोऽभूतेनापिना दग्ध्वा
प्रत्यागच्छन् । तदेतद्बुधेनोच्यते । अभिनक्षन्तोऽभितो गच्छन्तो येऽंगिरसस्तं निधिं गोसमूहरूपं निधानं धनं
परममुत्कृष्टं पक्षीनां । तृतीयार्धे षष्ठी ॥ पक्षिभिर्गुहायां निहितं स्थापितमभ्यागम्युः । अभिलक्ष्यानशिरं । प्राप्त-
वन्तः । विद्वांसोऽभिज्ञासोऽंगिरसोऽनृता अनृताभ्यसुरैः कृता मायाः प्रतिचक्ष्य बृहदा आविशमावेष्टुं प्रवेष्टुं यत
उ यत एव स्थानादायन् आगच्छन् तत्स्थानं पुनर्दीयुः । उदगच्छन् । उत्कर्षेण प्राप्ताः ॥

अ॒नृ॒ता॒वा॒नः॒ प्र॒ति॒च॒क्ष्या॒नृ॒ता॒ पु॒न॒रा॒न् आ॒ त॒स्युः॒ क॒व॒यो॒ म॒ह॒स्प॒थः॒ ।

ते॒ बा॒हु॒भ्यां॒ ध॒मि॒त॒म॒ग्नि॒म॒श॒म॒नि॒ न॒किः॒ षो॒ अ॒स्त्य॒र॒णो॒ ज॒हु॒र्हि॒ तं॒ ॥ ७ ॥

ऋतऽवानः। प्रतिऽचक्ष्य। अनृता। पुनः। आ। अतः। आ। तस्युः। कवयः। महः। पथः।
ते। बाहुऽभ्यां। धमिन्तं। अमिन्। अश्मन्ति। नकिं। सः। अस्ति। अरणः। जहुः। हितं ॥ ७ ॥

ऋतावानः । ऋतमिति सत्यनामधेयं । तद्वन्तः कवयः क्रांतदर्शिनः सर्वज्ञा अंगिरसोऽनृता अनृतानि
प्रतिचक्ष्य पूर्वोक्तप्रकारेण दृष्ट्वा अतोऽस्मात्स्थानात् पुनराजिगमिषवो महस्यथो महतो मार्गान् प्रति आतक्षुः ।
अवतस्त्रिरे । अवतिष्ठमानाश्च ते बाहुभ्यां हस्ताभ्यां धमिन्तं मंथनोत्पादितं प्रज्वालितमग्निमश्मन्ति पक्षीणां
निवासभूते शिलोच्चये जडर्हि । दग्धुं त्यक्तवन्तः खलु । अरण्योऽरमयिता दाहिन दुःखकारी सोऽपिः पूर्वं तत्र
नकिरस्ति । न विद्यते । अविद्यमानमपि स्वसामर्थ्यादुत्पाद्य तत्र प्रचिचिपुरित्थर्थः ॥

ऋतज्येन स्त्रिप्रेण ब्रह्मणस्पतिर्यच्च वष्टि प्र तदश्नोति धन्वना ।

तस्य साध्वीरिषवो याभिरस्यति नृचक्षसो दृश्ये कर्णयोनयः ॥ ८ ॥

ऋतऽज्येन । स्त्रिप्रेण । ब्रह्मणः । पतिः । यच्च । वष्टि । प्र । तत् । अश्नोति । धन्वना ।

तस्य । साध्वीः । इषवः । याभिः । अस्यति । नृऽचक्षसः । दृश्ये । कर्णेऽयोनयः ॥ ८ ॥

ऋतं सत्यमेव ज्या यस्य तेन त्रिप्रेणेषूणां चैपकेण धन्वना धरणाभूतेन धनुषा ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणो मन्त्रस्य
पालयिता देवो यत्र यस्मिन्विषये वष्टि कामयति तत्प्राप्नोति । प्रकर्षेण व्याप्नोति ॥ अश्नोतिर्व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥
तस्य धनुषः साध्वीः साधिकास्ता इषवो भवन्ति याभिरिषुभिर्ब्रह्मणस्पतिरस्यति । राक्षसादीन् क्षिपति । कीदृ-
श्वस्ताः । नृचक्षसो नृन् पश्यतः । उपलक्षणेन तत् । सर्वज्ञस्य ब्रह्मणस्पतेर्दृश्ये दर्शनाय ज्ञानाय जाताः कर्णयो-
नयः श्रोत्रेन्द्रियेण याह्या मन्त्रभूता आकर्णकृष्टा वा बाणाः । ब्रह्मणस्पतिर्मेचैरेव सर्वं साधयतीति भावः ॥

स सैन्यः स विन्यः पुरोहितः स सुष्टुतः स युधि ब्रह्मणस्पतिः ।

चाक्ष्मो यद्वाजं भरते मती धनादित्सूर्यस्तपति तप्यतुर्वृथा ॥ ९ ॥

सः । संऽन्यः । सः । विऽन्यः । पुरऽहितः । सः । सुऽस्तुतः । सः । युधि । ब्रह्मणः । पतिः ।

चाक्ष्मः । यत् । वाजं । भरते । मती । धना । आत् । इत् । सूर्यः । तपति । तप्यतुः । वृथा ॥ ९ ॥

पुरोहितो देवैः पुरतोऽत्र स्थापितः स ब्रह्मणस्पतिः संग्रहः विस्मृष्टानां मन्त्रैः संगमयिता भवति । विनयः
संगतानां विविधं नेता पृथक्कर्तापि स एव । तथा सुष्टुतः शोभनं स्तोत्रमिः स्तुतश्च भवति । तथा युधि संग्रामे
स स्तोत्रणामनुग्रहाय प्रादुर्भवतीति शेषः । यद्यदा चाक्षः ॥ चष्टेः चमतेर्वा ॥ सर्वस्य द्रष्टा सर्वसहो वा ब्रह्म-
णस्पतिर्वाजमग्नं मती मन्त्रणीयं प्रशस्तं धना धनं च स्तोत्रणामर्थाय भरते । विभर्ति । वृष्टिद्वारा पोषयति ।
आदित् अनन्तरमेव तप्यतुस्तपकः सूर्यो वृथा । अनायासवचनमेतत् । अनायासेन तपति । दीप्यते । ब्रह्मणस्प-
तिना दत्तैरग्निर्धनेन च यज्ञस्य सिद्धत्वात् स्वयं केवलं हवींषि भुञ्जान एव वर्तते इत्यर्थः ॥

विभु प्रभु प्रथमं मेहनावतो बृहस्पतेः सुविदचाणि राध्या ।

इमा सातानि वेन्यस्य वाजिनो येन जना उभये भुञ्जते विशः ॥ १० ॥

विऽभु । प्रऽभु । प्रथमं । मेहनाऽवतः । बृहस्पतेः । सुऽविदचाणि । राध्या ।

इमा । सातानि । वेन्यस्य । वाजिनः । येन । जनाः । उभये । भुञ्जते । विशः ॥ १० ॥

विभु विभूनि व्याप्तानि प्रभु प्रभूनि प्रौढानि प्रथमं प्रथमानि मुख्यानि । एवंभूतानि मेहनावतो वर्षावतो
वृष्टिप्रदस्य बृहस्पतेर्बृहतो मन्त्रस्य पालयितुः संबंधीनि सुविदचाणि ॥ विदू नामि । सुविदेः कचन् । उ० ३. १०८. ॥

सुष्ठु लब्धव्यानि ॥ सुविद्वं धनं भवतीति यास्कः ॥ राध्या राध्यानि सस्यक् साधनीयानि । प्राप्तव्यानीति यावत् । इमा सातानीमानि धनानि वेत्यस्य कमनीयस्य वाजिनोऽन्नवतो ब्रह्मणस्पतिः ॥ तृतीयार्थे षष्ठी ॥ ब्रह्मणस्पतिर्वा दत्तानि । येन धनेनोभय उभयविधा जनाः स्त्रितारो यजमानाश्च देवा मनुष्याश्च वा विशो निविष्टाः संतरे भुञ्जते । भोगान् लभन्ति । तत्सर्वं ब्रह्मणस्पतिना दत्तमित्यर्थः ॥ २॥

योऽवरे वृजने विश्वथा विभुर्महामु रणः शर्वसा ववक्षिथ ।

स देवो देवान्प्रति पप्रथे पृथु विश्वेदु ता परिभूर्ब्रह्मणस्पतिः ॥ ११ ॥

यः । अवरे । वृजने । विश्वऽथा । विऽभुः । महं । ऊं इति । रणः । शर्वसा । ववक्षिथ ।

सः । देवः । देवान् । प्रति । पप्रथे । पृथु । विश्वा । इत् । ऊं इति । ता । परिऽभुः ।

ब्रह्मणः । पतिः ॥ ११ ॥

विश्वथा सर्वप्रकारेण विभुर्वाप्तो रणो रमयिता स्त्रितयो वा यो ब्रह्मणस्पतिरवरे निकृष्टे वृजने वर्जन-
हेतुभूते बले वर्तमानं । दुर्बलमिति यावत् । महामु महान्तं च ॥ छांदसो वर्णलोपः ॥ उभयविधं स्त्रितारं
शर्वसास्त्रीयेन बलेन ववक्षिथ । वोढुमिच्छति । सर्वदा वहतीति यावत् ॥ वहतेः सन्तस्य लिखितद्रूपं । पुष्ट-
व्यत्ययः ॥ स देवो दानादिगुणयुक्तो देवान् प्रति सर्वेषां देवानां प्रतिनिधिः सन् पृथु पप्रथे । अत्यंतं प्रथते ।
यशसा विसृणीर्णो भवतीति यावत् । यस्मादेवं तस्माद्विश्वेदु सर्वास्त्रेव ता तानि सर्वाणि भूतजातानि परिभुः
परिभवन् अभिभवन् वर्तत इति शेषः ॥

विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदापश्चन प्र मिनन्ति व्रतं वां ।

अच्छं द्राब्रह्मणस्पती हविर्नोऽन्नं युजैव वाजिना जिगातं ॥ १२ ॥

विश्वं । सत्यं । मघऽवाना । युवोः । इत् । आपः । चन । प्र । मिनन्ति । व्रतं । वां ।

अच्छं । इंद्राब्रह्मणस्पती इति । हविः । नः । अन्नं । युजाऽइव । वाजिना । जिगातं ॥ १२ ॥

हे मघवाना । मघमिति धननाम । तद्वताविंद्राब्रह्मणस्पती युवोरित् युवयोरेव विश्वं सर्वं स्त्रोचं सत्यं
यथार्थं । स्तुत्या यद्यन्नजानां प्रतिपाद्यते तत्सर्वं युवयोर्विद्यमानमेव न त्वारोपितमित्यर्थः । तथा चनेत्येतत्पद-
द्वयसमुदायः । ऐकपद्यं स्वध्यापकसांप्रदायिकं यथेव शब्दस्य पूर्वपदे न । आपस्य आपोऽपि । उपलक्षणमेतत् ।
एतदुपलक्षितानि सर्वाण्यपि भूतानि वां युवयोर्व्रतं कर्म न प्रमिनन्ति । न हिंसन्ति ॥ मीरु हिंसायां कैयादिकः ।
मीनातिर्निगम इति ह्रस्वत्वं ॥ हे इंद्राब्रह्मणस्पती नोऽस्माकं हविरच्छाभिमुखेन जिगातं । गच्छतं । आगच्छ-
तमिति यावत् ॥ जिगातिर्गतिकर्मा । जीहोत्यादिकः ॥ तच्च दृष्टान्तः । युजैव वाजिना । युजा रथे नियुक्ता
वाजिनौ वेजनवन्तावश्चावन्नं घासं प्रति यथा स्वयमेव शीघ्रं गच्छतस्तद्वत् शीघ्रमागच्छतमित्यर्थः ॥ युजैवेत्यत्र
सुपां सुलुगिति प्रथमाद्विवचनस्याकारः । तृतीयायां हि सावेकाच इति विभक्त्येव दत्तत्वं ॥

उताशिष्टा अनु शृण्वन्ति वह्नयः सभेयो विप्रो भरते मती धना ।

वीरुडेषा अनु वशं चृणमादृदिः स ह वाजी समिथे ब्रह्मणस्पतिः ॥ १३ ॥

उत । आशिष्टाः । अनु । शृण्वन्ति । वह्नयः । सभेयः । विप्रः । भरते । मती । धना ।

वीरुडेषाः । अनु । वशा । चृणं । आऽदृदिः । सः । ह । वाजी । संऽइथे । ब्रह्मणः ।

पतिः ॥ १३ ॥

उत अपि च आशिष्टा आमुतराः शीघ्रगामिनो वद्मयः ॥ अश्वनामेतत् ॥ वोढारो ब्रह्मणस्पतिरश्वा अनु

मृण्वन्ति । अस्माभिः कृतं स्तोत्रमनुक्रमेण मृण्वन्ति । यद्वा ब्रह्मणस्पतिना कृतमनुशासनं मृण्वन्ति । तस्मात्
दीयं यज्ञं प्रापयत्विति शेषः । समेयः सभायां साधुः ॥ ऋक्कंदसीति ऋः ॥ विप्रो मेधार्णोऽनुहीता वा
मती मत्वा मगनीयेन स्तोत्रेण ॥ सुपां सुसुगिति पूर्वसवर्णादीर्घः ॥ धना हविर्लक्षणादि । तस्मै ब्रह्मण-
स्पतये भरते । विभर्ति । संपादयतीति यावत् । यद्वा स्तोत्रेण धनानि भरते । विभर्ति पोषयति । अतो
वीकृषेवाः । वीकून् दृढान् प्रबलान् राक्षसादीन् ह्वेष्टीति तादृशो ब्रह्मणस्पतिर्वशा वशाया गोः ॥ सुपां
सुसुगिति षष्ठा लुक् । अत्यक् इति प्रकृतिभावः ॥ अणमस्माभिर्यज्वभिः प्रदेयमवदानात्कमलुक्रमेणाददिरा-
दाता भवत्विति शेषः । अवदानस्य अणत्वं च तैत्तिरीये विभिर्यज्वभा जायते ब्रह्मचर्येण अविभ्यः । ६. ३. १०. ५. ।
इत्यादिना स्पष्टमास्त्रातं । यद्वा अनुरागुल्ले । वशा वशस्य कामस्याभिलाषस्यानुगुणमादाता भवत्विति योज्यं ।
हशब्दः प्रसिद्धौ । स खलु ब्रह्मणस्पतिः समिधे । संयंति संगच्छन्तेऽस्मिन्नाहुतिभिर्देवा इति समिधो यज्ञः । तस्मि-
न्वाग्नी अन्नवान् । तस्माद्विष आदाता भवत्वित्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्पतेरभवद्यथावशं सत्यो मन्युर्महि कर्मा करिष्यतः ।

यो गा उदाजत्स दिवे वि चाभजन्महीव रीतिः शर्वसासरत्पृथक् ॥ १४ ॥

ब्रह्मणः । पतेः । अभवत् । यथाऽवशं । सत्यः । मन्युः । महि । कर्म । करिष्यतः ।

यः । गाः । उत्तऽआजत् । सः । दिवे । वि । च । अभजत् । महीऽइव । रीतिः ।

शर्वसा । असरत् । पृथक् ॥ १४ ॥

महि महत्कर्म करिष्यतो ब्रह्मणस्पतेर्मन्युर्मननसाधनो मंत्रः क्रोधो वा यथावशं यथाकामं सत्योऽवितथो
भवत् । स यथा कामयते तथा करोतीत्यर्थः । यो ब्रह्मणस्पतिः पणिभिरपहृता गा उदाजत् । उदगमयत्
गुहाया निरगमयदित्यर्थः । स ब्रह्मणस्पतिर्दिवे बुल्लोकाय तत्रत्येभ्यो देवेभ्य इत्यर्थः । व्यभजत् । ता गा
विभक्तास्वाकरोत् । स च गोसमूहो महीव रीतिः । महती सुतिरिव ॥ रीङ् स्रवणे ॥ यथा गंगादीनां स्तोतो
विभक्तं सत् निम्बदेशामिमुखं प्रसरति तथा शर्वसात्मीयेन बलेन तत्तद्देवगृहं पृथक् विभिक्षोऽसरत् । अगच्छत ॥

ब्रह्मणस्पते सुयमस्य विश्वहा रायः स्याम रथ्योऽवयस्वतः ।

वीरेषु वीरौ उप पृङ्गि नस्त्वं यदीशानो ब्रह्मणा वेषि मे हवँ ॥ १५ ॥

ब्रह्मणः । पते । सुऽयमस्य । विश्वहा । रायः । स्याम । रथ्यः । वयस्वतः ।

वीरेषु । वीरान् । उप । पृङ्गि । नः । त्वं । यत् । ईशानः । ब्रह्मणा । वेषि । मे । हवँ ॥ १५ ॥

हे ब्रह्मणस्पते मन्त्राधिपते सुयमस्य सुपु नियंतव्यस्य वयस्वतोऽन्नयुक्तस्य रायो धनस्य विश्वहा विश्वेषु
सर्वेष्वहःसु रथ्योऽधिपतयः स्याम । भूयास्य । यथा एषां संतीति रथ्यः ॥ कंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः ॥
अपि च नोऽस्माकं वीरेषु वीर्याज्जातेष्वस्त्रादीयेषु पुत्रेषु वीरान् पुत्रान् त्वमुप पृङ्गि । संपृक्तान् कुर्व । उत्पादय ॥
पृची संपर्के । रौधादिकं ॥ वयं पौत्रानपि लभेमहीति यावत् । ईशानः सर्वस्वेश्वरस्त्वं ब्रह्मणा ॥ अन्ननामितत् ॥
हविर्लक्षणेनाग्नेन सह मे हवं मदीयं सुतिलक्षणाद्भानं वेषि । कामयसे ॥ वी गतिप्रजननकांत्समखादनेषु ॥
अतो मयोक्तं कुर्वित्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्य ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्भदेम विदथे सुवीराः ॥ १६ ॥

ब्रह्मणः । पते । त्वं । अस्य । यन्ता । सूऽउक्तस्य । बोधि । तनयं । च । जिन्य ।

विश्वं । तत् । भद्रं । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सूऽवीराः ॥ १६ ॥

हे ब्रह्मणस्यते यन्ता सर्वस्य जगतो नियन्ता त्वमस्य सूक्तस्थिदं सूक्तं ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदा-
नत्वास्तुर्ध्वं वधी ॥ बोधि । बुध्यस्व । बुद्ध्या तनयं पुत्रं चास्मभ्यं जिव । प्रेरय ॥ जिविः प्रीक्षनार्थः । अत्र
प्रेरयति वर्तते धातुनामनेकार्थत्वात् ॥ यज्ञद्रं कस्यायं देवाः सर्वेऽवन्ति रक्षन्ति विश्वं सर्वं तन्नद्रं च जिवेति शेषः ।
वयं च सुवीराः शोभन्निर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिर्ह्येताः संतो बृहत् प्रौढं सोमं विदधे । विदन्ति यष्टव्यतयास्मिन्-
वान् जायन्तीति विदधो यज्ञः । तस्मिन् वदेम । ब्रूयाम ॥ ३ ॥

इंधान इति पंचमं तृतीयं सूक्तं गार्त्समदं जागतं ब्राह्मणस्यत्वं । तथा चानुक्रांतं । इंधानः पंच जागतं
त्विति । ऐगिको विनियोगः ॥

इंधानो अग्निं वनवहनुष्यतः कृतब्रह्मा शूशुवद्रातहव्य इत् ।

जातेन जातमति स प्र ससृते ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ १ ॥

इंधानः । अग्निं । वनवत् । वनुष्यतः । कृतऽब्रह्मा । शूशुवत् । रातऽहव्यः । इत् ।

जातेन । जातं । अति । सः । प्र । ससृते । यंऽयं । युजं । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १ ॥

अग्निमिंधानो ब्रह्मणस्यतेर्यागार्थमग्निं प्रज्वलयन्वजमानो वनुष्यतो हिंसिष्यतो हिंसां कुर्वतो वा शूशुव-
नवत् । वनुयात् हिंस्यात् ॥ वनुष्यतिर्हेतिकर्मेति यास्कः । इदिति चार्थः ॥ कृतब्रह्मा । ब्रह्म सोमं कृतं येन स
तथोक्तः । रातहव्यः । रातं दत्तं हव्यं हविर्येन । एवंभूतः सन् शूशुवत् । वर्धते ॥ टुञ्जीञ्चि गतिबुद्धोः । अस्मास्यं-
तास्त्रुङि रूपं ॥ तथा यजमानो जातेन पुत्रेण जातं जनितमुत्पादितं स्वस्य पौत्रमति प्रससृते । अतीत्य भृशं
प्रसरति । पौत्रमपि पश्यन् चिरकासं जीवेदित्यर्थः ॥ सतेर्यङ्नुगन्ताद्व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ ययं यजमानं ब्रह्मण-
स्पतिः सोमब्रह्मविषोः स्वीकरणेन युजं सखायं कृणुते । कुर्वते । स समान एव भवतीत्यर्थः ॥

वीरेभिर्वीरान्वनवहनुष्यतो गोभी रयिं पप्रथद्वोधति त्मना ।

तोक् च तस्य तनयं च वर्धते ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ २ ॥

वीरेभिः । वीरान् । वनवत् । वनुष्यतः । गोभिः । रयिं । पप्रथत् । बोधति । त्मना ।

तोक् । च । तस्य । तनयं । च । वर्धते । यंऽयं । युजं । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ २ ॥

स यजमानो वीरेभिर्वीरैरात्मैः पुत्रैर्वनुष्यतो हिंसतो वीरान् शत्रुपुत्रान् वनवत् । वनुयात् हिंस्यात् ।
अपि च गोभिः सहितं धनं पप्रथत् । प्रथयति विस्तारयति ॥ प्रथयतेर्लुङि चङ्घितद्रूपं ॥ तथा त्मना आत्मनैव
बोधति । सर्वं जानाति । अनन्याधीनज्ञानो भवतीत्यर्थः । किंच तस्य यजमानस्य तोक् पुत्रस्तनयं ॥ विभक्ति-
व्यत्ययः ॥ तनयस्तपुत्रश्च वर्धते । प्रवृद्धो भवति । यद्वा तोक् तनयं पुत्रं पीत्रं च ब्रह्मणस्पतिर्वर्धयति ॥ वृधिरं-
तर्भावितत्त्वार्थो द्रष्टव्यः । अन्यन्नतं ॥

सिंधुर्न क्षोदः शिमीवाँ ऋघायतो वृषेव वधीरभि वृध्योजसा ।

अग्नेरिव प्रसितिर्नाह वर्तवे ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

सिंधुः । न । क्षोदः । शिमीऽवान् । ऋघायतः । वृषाऽइव । वधीन् । अभि । वृष्टि । ओजसा ।

अग्नेऽइव । प्रऽसितिः । न । अहं । वर्तवे । यंऽयं । युजं । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥

सिंधुः खंदनशीला नदी क्षोदो न बुध्यमानं कूर्णं यथा भिनक्ति तथा शिमीवान् । शिमीति कर्मनाम ।
ब्रह्मणस्यतेः परिचरणात्मना कर्मणा युक्तो यजमान ऋघायतो हिंसतः शत्रून् ओजसा बलेनाभिवष्टि ।
हंतुमभितः कामयते ॥ वशं कांती ॥ इदमपरं निदर्शनं । वृषेव वधीन् । वध्न्यो निष्पिष्टमुष्का निर्वीर्या

बलीवर्दीः । तान् यथा वृषा सेचनसमर्थः सवीर्यो वृषभोऽभिभवति तद्वच्चूचनभिभवतीत्यर्थः । अपि चासा-
वधेरिव प्रसितिः । प्रसीयते बध्यतेऽनयेति प्रसितिर्ज्वाला ॥ पित्र् बंधने । करणे क्तिन् ॥ यथापेज्ज्वालाप्रतिह-
तप्रसरा एवमपि न वर्तते । वारयितुं निवर्तयितुं वा नैव शक्यते ॥ अहशब्दोऽवधारणे । वृणोतिरंतर्भावित-
व्यर्थात् वर्ततेषां तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । अन्यद्गतं ॥

तस्मा अर्षेति दिव्या असृष्टतः स सत्त्वभिः प्रथमो गोषु गच्छति ।

अग्निभृष्टतविषिर्हंत्योजसा यंयं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ४ ॥

तस्मै । अर्षेति । दिव्याः । असृष्टतः । सः । सत्त्वभिः । प्रथमः । गोषु । गच्छति ।

अग्निभृष्टतविषिः । हन्ति । ओजसा । यंयं । युजं । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ४ ॥

तस्मै यजमानाय दिव्या दिवि भवा वृष्टिलक्षणा आपोऽसृष्टतोऽसृष्टमाना अग्निवृद्धाः सत्योऽर्षेति ।
गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ अर्तेर्लेटि रूपं ॥ तथा स यजमानः सत्त्वभिः । सत्त्वानः साधकाः परिचारकाः । तेः सहितः
प्रथमोऽन्वेभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वभावी सन् गोषु गच्छति । गवादिधनं प्राप्नोतीत्यर्थः । किंच अग्निभृष्टतविषिः ।
तविषीति बलनाम । अग्निभृष्टा परैरबाधिता तविषी बलं यस्य तादृशः सन् ओजसा बलिन हन्ति शत्रून् ॥

तस्मा इद्विश्वे धुनयंत सिंधवोऽच्छिद्रा शर्म दधिरे पुरुणि ।

देवानां सुम्ने सुभगः स एधते यंयं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५ ॥

तस्मै । इत् । विश्वे । धुनयंत । सिंधवः । अच्छिद्रा । शर्म । दधिरे । पुरुणि ।

देवानां । सुम्ने । सुभगः । सः । एधते । यंयं । युजं । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५ ॥

तस्मा इत् तस्मा एव यजमानाय विश्वे सिंधवः सर्वाः स्यंदनशीला नवो धुनयंत । चलयन्ति । एतदमीष्ट-
फलसिद्धर्थं प्रवहन्तीत्यर्थः । तथा अच्छिद्रा अच्छिद्राणि छिद्ररहितानि संततानि पुरुणि बहूनि शर्म शर्माणि
मुखानि दधिरे । तस्मा एव धार्यते । यद्वा शर्मेति गृहनाम । छिद्ररहितानि बहूनि सदनानि धार्यते । सुभगः
शोभनधनो देवानां सुम्ने देवैः प्रप्ते सुखे वर्तमानः सन् एधते । वर्धते । शिष्टं स्पष्टं ॥ ४ ॥

अजुरिति चतुर्थं चतुर्थं सूक्तं गृत्समदस्वार्थं जागतं ब्राह्मणस्यत्वं । तथा चानुक्रांतं । अजुस्तुष्कमिति ।
गतो विनियोगः ॥

अजुरिच्छंसो वनवदनुषतो देवयन्निदेवयंतमभ्यसत् ।

सुप्रावीरिद्वनवत्पृत्सु दुष्टरं यज्जेदयंज्योवि भजाति भोजनं ॥ १ ॥

अजुः । इत् । शंसः । वनवत् । वनुषतः । देवऽयन् । इत् । अदेवऽयंतं । अभि । असत् ।

सुप्रऽअवीः । इत् । वनवत् । पृत्सु । दुष्टरं । यज्वा । इत् । अयंज्योः । वि । भजाति ।

भोजनं ॥ १ ॥

अजुरित् आर्जवयुक्त एव । यद्वा अजतिः प्रसाधनकर्मा । सोबासां प्रसाधक एव शंसो ब्रह्मणस्पतिः सोता
वनुषतो हिंसतः शत्रून् वनवत् । वनुषात् हिंसात् ॥ वनोतेर्हीतिकर्मण एतद्रूपं ॥ तथा देवयन्निदेवं दाना-
दिगुणयुक्तं ब्रह्मणस्पतिमात्मन इच्छन्नेव अदेवयंतं तद्विपरीतं पुण्यमभ्यसत् । अभिभवत् ॥ अस्तेर्लेटितद्रूपं ॥ तथा
सुप्रावीरित् ॥ अवतेस्तृप्त्यर्थादौसादिक ईकारप्रत्ययः ॥ सुषु प्रकर्षेण ब्रह्मणस्पतिस्तर्पयितैव पृत्सु पृतनासु संया-
मेषु दुष्टारं तरीतुमशक्यं वनवत् । हिंसात् । तथा यज्जेत् ब्रह्मणस्पतिं हविषेष्टवानेव अयज्योरयज्वनो भोजनं
भोगसाधनं विभजाति । विशेषेण भजेतैत्यर्थः ॥

यजस्व वीर प्र विहि मनायतो भद्रं मनः कृणुष्व वृचतूर्यै ।

हविष्कृणुष्व सुभगो यथासंसि ब्रह्मणस्पतेरव आ वृणीमहे ॥ २ ॥

यजस्व । वीर । प्र । विहि । मनायतः । भद्रं । मनः । कृणुष्व । वृचतूर्यै ।

हविः । कृणुष्व । सुभगः । यथा । असंसि । ब्रह्मणः । पतेः । अवः । आ । वृणीमहे ॥ २ ॥

अधिरात्रीयं पुरुषं शास्ति । हे वीर विशेषेण सुतीनां प्रेरक सखे यजस्व । ब्रह्मणस्पतिं सुत्वा पुत्रय । मनायतो मन इव शीघ्रं प्रवर्तमानान् हिंसकान् यद्वा अभिमन्यमानान् शत्रून्प्रति प्रविहि । प्रकर्षेण युद्धार्थं गच्छ ॥ वी गत्वादिषु । छांदसो ह्रस्वः ॥ वृचतूर्यै वृचाणामावारकाणां शत्रूणां हिंसाहेतुभूति संग्रामे भद्रं कल्याणं धार्ष्ट्येपितं मनः कृणुष्व । कृष्व । ब्रह्मणस्पतेरनुग्रहान्तवेव जयो भविष्यति । तथा ब्रह्मणस्पतये हविश्चरपुरोडाशादिकं कृणुष्व । कृष्व । यथा त्वं सुभगः शोभनधनोऽसंसि । भवे ॥ अस्तेर्लेव्यडागमः ॥ ब्रह्मणस्पतेर्यागेन त्वं शोभनधनो भविष्यसीति यावत् । अपि च वयं ब्रह्मणस्पतेरवो रक्षणमामिमुख्येन वृणीमहे । प्रार्थयामहे ॥

स इज्जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजं भरते धना नृभिः ।

देवानां यः पितरमाविवासति अहामना हविषा ब्रह्मणस्पतिं ॥ ३ ॥

सः । इत् । जनेन । सः । विशा । सः । जन्मना । सः । पुत्रैः । वाजं । भरते । धना । नृभिः ।

देवानां । यः । पितरं । आऽविवासति । अहामनाः । हविषा । ब्रह्मणः । पतिं ॥ ३ ॥

यो यजमानः अहामनाः अहामनासि यस्य तादृशः सन् देवानां पितरं पालयितारं ब्रह्मणस्पतिं हविषा चरपुरोडाशादिना विवासति । परिचरति ॥ विवासतिः परिचरणकर्मा ॥ स इत् स एव यजमानो जनेन जातेन सर्वेण लोकैः वाजमघ्नं भरते । विभर्ति संभरति वा । स एव विशा प्रजया जन्मनात्रीयेन बंधुजनेन वाजं भरते । स एव पुत्रैरात्रीयेरप्यैर्वाजं भरते । तथा नृभिर्नृभिरन्यैः परिचारकैर्धना धनानि भरते । विभर्ति संपादयति वा । ब्रह्मणस्पतिमिष्टवतो यजमानस्य सर्वतो जना अन्नधनयोः साधका भवन्तीति यावत् ॥

यो अस्मै हव्यैर्धृतवद्भिरविधत्प्र तं प्राचा नयति ब्रह्मणस्पतिः ।

उरुष्यतीमंहसो रक्षती रिषोऽंहोश्चिदस्मा उरुचक्रिर्भुतः ॥ ४ ॥

यः । अस्मै । हव्यैः । धृतवत्ऽभिः । अविधत् । प्र । तं । प्राचा । नयति । ब्रह्मणः । पतिः ।

उरुष्यति । ई । अंहसः । रक्षति । रिषः । अंहोः । चित् । अस्मै । उरुऽचक्रिः । अर्भुतः ॥ ४ ॥

यो यजमानोऽक्षी ब्रह्मणस्पतये ॥ क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वास्तुर्थी ॥ इमं ब्रह्मणस्पतिं घृतवन्निष्पन्नरणाभिचारणात्त्रिकेनाज्येनोपेतैर्हव्यैर्हविर्भिरविधत् । परिचरति ॥ विध विधाने तीदादिकः । अयं परिचरणकर्मसु पठितः ॥ तं यजमानं ब्रह्मणस्पतिः प्राचा प्राचीनेन अजुना मार्गेण प्रणयति । प्रकष्टफलं प्रापयति । अपि च ईमेमंहसः पापाहुष्यति । रक्षति ॥ उरुष्यती रक्षाकर्मैति यास्कः ॥ तथा रिषो हिंसकादेनं रक्षति । अंहोश्चित् । अघृतेर्दादिभ्याम् । यद्वा आगत्य हंतुरपि रक्षति । अपि चाक्षी यजमानायानुतः । सहस्रामितत् । आसुर्यभूतो महान् ब्रह्मणस्पतिश्चक्रिर्लोर्विस्तीर्णस्योपकारस्य कर्ता भवति ॥ ५ ॥

इमा गिर इति सप्तदशर्चं पंचमं सूक्तं गृत्समदपुचस्व कूर्मस्वार्धं गृत्समदस्येव वा वैष्टुभमादित्यदेवताकं । तथा चानुक्तांतं । इमा गिरस्त्र्यूना कूर्मो गार्त्समदो हि वादित्यमिति ॥ सूक्तविनियोगो सैंगिकः । आदित्यदेवतकिं पश्यी पुरोडाशस्येमा गिर इत्येवानुवाक्या । अषीषोमाविति खंडे सूचितं । इमा गिर आदित्यभ्यो घृतसूक्त आदित्यास उरवो गभीराः । आ० ३. ८. इति ॥

(इमा गिर आदित्येभ्यो घृतसूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि ।

शृणोतु मिचो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः ॥१॥

इमाः । गिरः । आदित्येभ्यः । घृतऽसूः । सनात् । राजऽभ्यः । जुह्वा । जुहोमि ।

शृणोतु । मिचः । अर्यमा । भगः । नः । तुविऽजातः । वरुणः । दक्षः । अंशः ॥१॥

आदित्येभ्योऽदितेः पुत्रेभ्यो राजभ्यो राजमानेभ्य इन्द्रेभ्यो वा मिचादिभ्यो घृतसूधृतप्रसाविणीधृतं चरन्तीरिमा गिरः स्तुतिस्वप्ना वाचः सनात्सर्वदा जुह्वा । वाङ्मामैतत् । वागिन्द्रियेण जुहोमि । प्रयच्छामि । करोमीति यावत् । यद्वा जुह्वस्थानीयेन घृतं चरन्ति वायूपानि हवीषि जुहोमि । आदित्यानुहिंस्र त्वजामि । मन्त्राणां पयोधृतादिचरणहेतुत्वं च य ऋचोऽधीति पयसः कृत्वा अस्थित्वादिना तैत्तिरीये स्पष्टमाश्रितं । ते० आ० २. १०. ७. । नोऽस्मदीयास्ता गिरो मिचादयः प्रत्येकं शृणोतु । ते च तैत्तिरीयेऽष्टौ पुत्रासो अदितेरित्युपक्रम्य स्पष्टमनुक्रांताः । मिचश्च वरुणश्च धाता चार्यमा च अंशुश्च भगश्च इन्द्रश्च विवस्वोऽश्विते इति । मिचः प्रमीति-स्त्रायकः । यद्वा सर्वेषां स्निग्धः । अरीन् यच्छति नियच्छतीत्यर्यमा । भगो भजनीयो देवः । तुवीति बज्रनाम । बज्रपु देशेष्वनुग्रहार्थं प्रादुर्भूतः । वरुणविशेषणमेतत् । पापस्य निवारणाद्वरुणः । दक्षः समर्थः । एतस्मांश्च स्व विशेषणं । एते प्रत्येकं शृण्वन्तु ॥

पूर्वोक्त एव पश्चाद्विमं स्तोममिच्छिषा वपाया याज्या । सूचितं च । इमं स्तोमं सक्रतवो मे अद्य तिस्रो भूमीधारयन् वीरुत ब्रून् । आ० ३. ८. । इति ॥

इमं स्तोमं सक्रतवो मे अद्य मिचो अर्यमा वरुणो जुषन्त ।

आदित्यासः श्रुचयो धारपूता अवृजिना अनवद्या अरिष्टाः ॥२॥

इमं । स्तोमं । सऽक्रतवः । मे । अद्य । मिचः । अर्यमा । वरुणः । जुषन्त ।

आदित्यासः । श्रुचयः । धारऽपूताः । अवृजिनाः । अनवद्याः । अरिष्टाः ॥२॥

इमं मेऽस्मदीयं स्तोमं स्तोत्रं सक्रतवः समानकर्माणाः समानप्रज्ञा वा मिचादयोऽवेदानीं जुषन्त । जुषन्तां सेवन्तां । कीदृशास्ते । आदित्यासोऽदितेः पुत्राः श्रुचयो दीप्यमानाः । धारपूता उदकधाराभिरिव पूताः । निर्मला इत्यर्थः । अवृजिनाः । वृजी वर्जने । अवर्जितारः । सर्वानुयाहका इत्यर्थः । अनवद्याः । अवद्येन गह्वरेण पापेन रहिताः । अरिष्टाः केनाप्यहिंसिताः ॥

तस्मिन्नेव पशौ त आदित्यास इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतं ॥

त आदित्यास उरवो गभीरा अदध्वासो दिप्सन्तो भूर्यक्षाः ।

अन्तः पश्यन्ति वृजिनोत साधु सर्वे राजभ्यः परमा चिदन्ति ॥३॥

ते । आदित्यासः । उरवः । गभीराः । अदध्वासः । दिप्सन्तः । भूरिऽअक्षाः ।

अन्तरिति । पश्यन्ति । वृजिना । उत । साधु । सर्वे । राजऽभ्यः । परमा । चित् । अन्ति ॥३॥

त आदित्यासोऽदितेः पुत्रा उरवो महांतो गभीरा नांभीर्वेपिता अदध्वासः शत्रुभिरहिंसिताः संतो दिप्सन्तः शत्रून् दमिन्तुं हिंसितुमिच्छन्तः ॥ दंसु दमि । अस्मादिच्छासन् सनीवंतर्धेतीहमावपद्ये इमं इक्षितीकारः । दंभेईत्यहस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धमिति सनः क्लिप्तेऽनुनासिकबोधः ॥ तथा भूर्यक्षाः । भूरीणि बह्वक्षणीणि चक्षुषि येषां ते तथोक्ताः । बज्रतेजसो वा ॥ बज्रग्रीही सक्थस्त्वसोरिति वचसमाश्रितः ॥ एवंभूता आदित्या अन्तर्मध्ये प्राणिनां इति प्रेरकतया वर्तमानाः संतो वृजिना वृजिनानि पापानि उत अपि च साधु साधूनि

पुष्पानि च प्राणिभिः कृतानि पञ्चति । जानन्ति । परमा चित् परमाणि दूरदेशावस्थितान्यपि सर्वं सर्वाणि दृश्यमानानि राजभ्यो राज्ञामीश्वराणामादित्यानामन्त्यंतिके समीपे वर्तत इति शेषः ॥ कादिलोपो बङ्गलमित्यंतिकशब्दस्य कादिलोपः ॥

सापिचिच्छि कृतौ दीक्षणीयायामादित्यागस्य धारयंत इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । अत एव भुवद्वन्-
नपतिविशेषकविशिष्टादित्यागोऽपि । तथा च दीक्षणीयायामिति खंडे सूचितं । धारयंत आदित्यासो
ज. 'स्था इति द्वे एते एव भुवद्वयो भुवनपतिभ्यो वा । आ० ४. २. इति ॥

धारयंत आदित्यासो जगत्स्था देवा विश्वस्य भुवनस्य गोपाः ।

दीर्घाधियो रक्षमाणा असुर्यमृतावानश्चयमाना ऋणानि ॥ ४ ॥

धारयंतः । आदित्यासः । जगत् । स्थाः । देवाः । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपाः ।

दीर्घऽधियः । रक्षमाणाः । असुर्यैः । ऋतऽवानः । चयमानाः । ऋणानि ॥ ४ ॥

जगत्संगमं स्थाः स्थावरं च ॥ तिष्ठतिः कर्तर्यमुन् ॥ एतदुभयविधं भूतजातं धारयंतोऽवस्थापयंतो देवा
दानादिगुणयुक्ता विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य लोकस्य गोपा गोपयितारो रक्षका दीर्घाधियो दीर्घाणि धियः
कर्माणि ज्ञानानि वा धेषां तादृशाः ॥ अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ असुर्यैः । असवः प्राणाः ।
तेन च तद्वैतुभूता आपो लक्ष्यते । अपां तद्वैतुत्वं च क्वांदोग्ये स्पष्टमाख्यातं । आपोमयः प्राणः । क्वां उप० ६. ५. ४. ।
इति । असुमुदकं ददातीत्यसुरो भेषः । तत्र भवं भेषांतर्वर्तमानमुदकं रक्षमाणाः । तत्तत्काले वृष्ट्युत्पादनाय
रक्षतः ॥ असुरशब्दाद्भवे कंदसीति यत् ॥ अतावानः सत्यवंतो यज्ञवंतो वा ॥ कंदसीवनिपाविति मत्सर्वोद्यो
वनिप । पूर्ववद्दीर्घः ॥ ऋणानि स्तोतुभिरन्येभ्यः प्रदेयानि चयमाना अपगमयंतः ॥ चय गती । भौवादिको
ऽनुदात्तैत् ॥ एवंगुणविशिष्टानुग्रहा वा अस्मदधीना भवंत्विति शेषः ॥

विद्यामादित्या अवसो वो अस्य यदर्यमन्मय आ चिन्मयोभु ।

युष्माकं मित्रावरुणा प्रणीतौ परि श्वभ्रेव दुरितानि वृज्यां ॥ ५ ॥

विद्यां । आदित्याः । अवसः । वः । अस्य । यत् । अर्यमन् । भये । आ । चित् । मयः । भु ।

युष्माकं । मित्रावरुणा । प्रऽणीतौ । परि । श्वभ्राऽइव । दुःऽइतानि । वृज्यां ॥ ५ ॥

हे आदित्याः अदितेः पुत्रा वो युष्माकमस्यावसः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ इदं रक्षणं विद्यां । लभेय । भये
राक्षसादिभ्य आगते सति ययुष्मदीयं रक्षणं । चिच्छब्दश्चार्थः । मयोसु मयसः सुखस्य भावयितुं च तदिदं
लभेयेत्यन्वयः । हे अर्यमन् हे मित्रावरुणा युष्माकं प्रणीतावस्मद्विषये प्रकृष्टे नयने सति श्वभिव श्वभाणीव
स्थातुमयोग्यानि गर्तवन्ति स्खलानीव दुरितानि पापानि परिवृज्यां । परित्यजेयं ॥ वृजी वर्जने । बङ्गलं कंद-
सीति विकरणात् सुक् ॥ ६ ॥

सुगो हि वो अर्यमन्मित्र पंथा अनृक्षरो वरुण साधुरस्ति ।

तेनादित्या अधि वोचता नो यच्छता नो दुष्परिहंतु शर्म ॥ ६ ॥

सुऽगः । हि । वः । अर्यमन् । मित्र । पंथाः । अनृक्षरः । वरुण । साधुः । अस्ति ।

तेन । आदित्याः । अधि । वोचत । नः । यच्छत । नः । दुःऽपरिहंतु । शर्म ॥ ६ ॥

हे अर्यमन् मित्र वरुण वो युष्माकं सुगः सुखिन गंतव्योऽनृक्षरः । अक्षरः कंडक अच्छतेरिति । तद्रहितः
साधुः साधकः शोभनो वा । एवंगुणविशिष्टः पंथा मार्गोऽस्ति । विद्यते खलु । अतस्तेन पञ्चाक्षान् शोभनं

नयतेति शेषः । हे आदित्या नोऽस्याकमधिवोचत । अधिवचनं पक्षपातेन वचनं कुरुत । अपि च नोऽस्याभं दुष्परिहंतु परिहंतुं विनाशयितुमशक्यं शर्म सुखं यच्छत । दत्त ॥ दाण दाणे । शपि पाप्नेत्यादिना यच्छादेशः ॥

पिपर्तु नो अदिति राजपुत्राति द्वेषांस्यर्यमा सुगेभिः ।

बृहन्मित्रस्य वरुणस्य शर्मोप स्याम पुरुवीरा अरिष्टाः ॥ ७ ॥

पिपर्तु । नः । अदितिः । राजऽपुत्रा । अति । द्वेषांसि । अर्यमा । सुऽगेभिः ।

बृहत् । मित्रस्य । वरुणस्य । शर्म । उप । स्याम । पुरुऽवीराः । अरिष्टाः ॥ ७ ॥

राजपुत्रा राजानो राजमाना मित्रादयः पुत्रा यस्यास्तादृशदितिरदीना अखंडनीया वा देवी नोऽस्यान् द्वेषांसि द्वेषुणि रचांस्यति पिपर्तु । अति पारयतु । अतिक्रम्य तद्वहितं देशं प्रापयस्वित्यर्थः । अर्यमा च सुगेभिः सुष्ठु गंतव्यैर्मर्गैरस्यान्पारयतु । अपि च वयं पुरुवीरा बह्वभिर्वीरैः पुत्रादिभिरुपेता अरिष्टाः केनाप्यहिंसिताश्च संतो मित्रस्य वरुणस्य च बृहत्परिवृढं शर्म सुखमुपस्याम । उपगता भवेम ॥

पूर्वोक्ते पशौ तिस्रो भूमीरिति पुरोडाशस्य याज्या । सूचं पूर्वमेवोदाहृतं ॥

तिस्रो भूमीधारयन् चीरुत द्यूनीणि व्रता विदथे अंतरेषां ।

ऋतेनादित्या महि वो महित्वं तदर्यमन्वरुण मित्र चारु ॥ ८ ॥

तिस्रः । भूमीः । धारयन् । चीन् । उत । द्यून् । चीणि । व्रता । विदथे । अंतः । एषां ।

ऋतेन । आदित्याः । महि । वः । महिऽत्वं । तत् । अर्यमन् । वरुण । मित्र । चारु ॥ ८ ॥

तिस्रो भूमीः । अत्र भूमीशब्दो लोकत्रये वर्तते । यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामित्यत्र यथा पृथिवी-शब्दः । भूम्यंतरिचस्वर्गास्त्रीन् लोकान् आदित्या धारयन् । वृष्टिप्रदानादिना धारयन्ति । उत अपि च द्यून् दीप्तान् तत उपरितनान् महारादिकानपि चीन् लोकान् धारयन्ति । यद्वा दीप्तान् अपि वायुं सूर्यं च धारयन्ति । अपि चैषामादित्यानां विदथे यज्ञेऽतर्मध्ये चीणि व्रता सवनत्रयानिष्याद्यानि चीणि कर्माणि संति । यद्वा एषां लोकानामंतर्मध्ये विदथे यज्ञे निमित्तभूते सति एषामादित्यानां चीणि कर्माणि रसादानधारण-विमर्जनलक्षणाणि संति । उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यचक्रतः । हे आदित्याः ऋतेन सत्येन यज्ञेन वा महि महत् प्रभूतं वो युष्माकं महित्वं महत्त्वं यन्महाभाग्यं हे अर्यमन् वरुण मित्र तन्महाभाग्यं चारु । शोभनं सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः ॥

ची रोचना दिव्या धारयन्त हिरण्ययाः शुचयो धारपूताः ।

अस्वप्नजो अनिमिषा अदब्धा उरुशंसा ऋजवे मर्त्याय ॥ ९ ॥

ची । रोचना । दिव्या । धारयन्त । हिरण्ययाः । शुचयः । धारऽपूताः ।

अस्वप्नऽजः । अनिऽमिषाः । अदब्धाः । उरुऽशंसाः । ऋजवे । मर्त्याय ॥ ९ ॥

ची रोचना चीणि रोचनानि रोचमानान्यादीनि तेषांसि दिव्या दिव्यानि दिविमवानि धारयन्त । आदित्या अवास्थापयन् । किमर्थं । ऋजवे ऋजीकाय स्तोत्राणां मर्त्याय मनुष्याय भोगसिद्धार्थमिति यावत् । कीदृशा आदित्याः । हिरण्ययाः । हिरण्यमया हिरण्यलंकृतसर्वांगाः । यद्वा हितरमणीयवेषाः । शुचयो दीप्त्व-मानाः । धारपूता उदकधारया चालिता इव निर्मलाः । अस्वप्नजोऽसंजातस्वप्नाः ॥ सुषां सुषुगिति वसः सुः ॥ अपर आह । अस्वप्नजोऽस्वपन्तो विगतनिद्राः ॥ स्वपितृषोर्नञिङ्ङिति नञिङ्प्रत्यय इति तदेतत्पदकार-स्त्वानभिमतं ॥ अनिमिषा निमेषरहिताः । अदब्धा असुरादिभिरहिंसिताः । उरुशंसा उरुभिर्बहुभिः शंसनी-याः स्तोतव्याः । एवंगुणविशिष्टा अधारयन्तेत्यन्वयः ॥

त्वं विश्वेषां वरुणासि राजा ये च देवा असुर ये च मर्ताः ।

शतं नो रास्व शरदो विचक्षेऽश्यामायूषि सुधितानि पूर्वा ॥ १० ॥

त्वं । विश्वेषां । वरुण । असि । राजा । ये । च । देवाः । असुर । ये । च । मर्ताः ।

शतं । नः । रास्व । शरदः । विऽचक्षे । अश्याम । आयूषि । सुऽधितानि । पूर्वा ॥ १० ॥

हे असुर शत्रूणां शेषक वरुण त्वं विश्वेषां सर्वेषां राजासि । केषां । ये च देवा देववनाः ये च मर्ता मर-
गधर्माणो मनुष्याः । तेषामित्यर्थः । अतस्त्वं नोऽस्माभ्यं शतं शरदः शतसंख्याकान् संवत्सरान् विचक्षे विश्लेषण
दर्शनाय रास्व । प्रयच्छ ॥ रा दाने । अत्ययेनात्मनेपदं ॥ वयं च पूर्वा पूर्वदेवैः सुधितानि सुष्ठु हितानि शत-
संवत्सरलक्षणाभ्यायूष्यभ्याम् । आयुष्याम् ॥ सुधितवसुधितनेमधितधिवधिविषीय चेति निपात्यते । गतिरनंतर
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वा । सुपां सुनुगिति तृतीयाया ङादेशः ॥ ॥ ७ ॥

आदित्यदेवताके पशौ न दक्षिणेत्येषा हविषो याज्या । तिस्रो भूमीर्धारयन्तींश्चत ब्रून् न दक्षिणा वि
चिकिते न सव्या । आ० ३. ८. इति ॥

न दक्षिणा वि चिकिते न सव्या न प्राचीनमादित्या नोत पश्चा ।

पाक्या चिह्नसवो धीर्या चिद्युष्मानीतो अभयं ज्योतिरश्यां ॥ ११ ॥

न । दक्षिणा । वि । चिकिते । न । सव्या । न । प्राचीनं । आदित्याः । न । उत । पश्चा ।

पाक्या । चित् । वसवः । धीर्या । चित् । युष्माऽनीतः । अभयं । ज्योतिः । अश्यां ॥ ११ ॥

हे आदित्याः दक्षिणा दक्षिणो भागो न विचिकिते । मया न विज्ञायते । सव्या सव्यो वामभागोऽपि न
ज्ञायते ॥ उभयत्र सुपां सुनुगिति सोरावादेशः । तथा प्राचीनं पुरस्तादपि न ज्ञायते ॥ विभाषांचेरदिकस्ति-
यामिति स्वार्थे खः ॥ उत अपि च पश्चा पश्चात् पृष्ठभागेऽपि न ज्ञायते । नैशेन तमसावृतत्वात् आंतरादज्ञा-
नाद्वा ॥ पश्च पश्चा च छंदसि । पा० ५. ३. ३३. इति निपात्यते ॥ किं वङ्गना । पाक्या चित् । पाक्यः पक्तव्यो
ऽपरिपक्वभागोऽपि ॥ उपपक्षं पाके । अहलोर्षत् । तित्स्वरितं ॥ धीर्या चित् धीरे नेतव्यत्वेन भवो धीर्यः
क्रातरः ॥ भवे छंदसीति यत् ॥ क्रातरोऽग्निः ॥ उभयत्र सुपां सुनुगित्याकारः ॥ हे वसवो वासधितार आदित्या
युष्मानीतो युष्माभिर्नीतः शोभनेन मार्गेण प्रापितः सन् अभयं भयरहितं ज्योतिः सौरं तेज आंतरं वा
ज्ञानात्मकमश्यां । प्रामुष्यां ॥

यो राजभ्य ऋतुनिभ्यो द्वादश यं वर्धयन्ति पुष्टयश्च नित्याः ।

स रेवान्याति प्रथमो रथेन वसुदावा विदथेषु प्रशस्तः ॥ १२ ॥

यः । राजऽभ्यः । ऋतुनिऽभ्यः । द्वादश । यं । वर्धयन्ति । पुष्टयः । च । नित्याः ।

सः । रेवान् । याति । प्रथमः । रथेन । वसुऽदावा । विदथेषु । प्रऽशस्तः ॥ १२ ॥

यो यजमानो राजभ्यो राजमानेभ्य ऋतुभिश्च ऋतस्य सत्यस्य वा नेतृभ्य आदित्येभ्यो द्वादश । चरपुरो-
डाशदिकं दृष्टव्यं । यं यजमानं पुष्टयः पोषका नित्याः शाश्वता आदित्याश्च वर्धयन्ति । स यजमानो रेवा-
न्धनवान् प्रथमः प्रथितः प्रख्यातः वसुदावा वसुनां धनानां द्वादश सन् प्रशस्तः सर्वैः प्रशस्तमानो विदथेषु
वेद्येषु सन्ध्वेषु गृहेषु रथेन वाहनेन याति । गच्छति ॥

शुचिरपः सूर्यवसा अदब्ध उप क्षेति वृद्धवयाः सुवीरः ।

नकिष्टं म्रंत्यन्तितो न दूराद्य आदित्यानां भवन्ति प्रणीतो ॥ १३ ॥

शुचिः । अपः । सुऽयवसाः । अदन्धः । उप । स्वेति । वृद्धऽवयाः । सुऽवीरः ।

नकिः । तं । घ्नति । अन्तितः । न । दूरात् । यः । आदित्यानां । भवति । प्रऽनीतौ ॥ १३ ॥

स यजमानः शुचिर्दीप्यमानः शुद्धो वा अदन्धः सपत्निरबाधितो वृद्धवयाः प्रभूतास्त्रः सुवीरः शोभनपुत्रश्च सन् सुयवसाः शोभनसंस्थान्यपो वृष्टिश्चयान्युदकान्युपयेति । उपनिवसति । सर्वदा सुसंस्थान्नाम्नां समीपे निवस-
तीत्यर्थः । तथा नकिर्न च तं घ्नति हिंस्रंतिती न चन्तिकात्समीपदेशाच्च दूराद्विप्रकृष्टाच्च देशादागता बाधकाः ॥
चन्तिकास्तसि कादिलोप इति लोपः ॥ यो यजमान आदित्यानामदितेः पुत्राणां मित्रादीनां प्रणीतो प्रकृष्टे
नयने प्रापये भवति वर्तेते स इति पूर्वच संबंधः ॥

अदिते मित्रं वरुणोऽत मृळं यज्ञो वयं चकृमा कच्चिदागः ।

उर्वश्यामभयं ज्योतिरिन्द्र मा नो दीर्घा अभि नश्नन्तमिस्राः ॥ १४ ॥

अदिते । मित्रं । वरुण । उत । मृळं । यत् । वः । वयं । चकृम । कत् । चित् । आगः ।

उरु । अश्यां । अभयं । ज्योतिः । इन्द्र । मा । नः । दीर्घाः । अभि । नश्नन् । तमिस्राः ॥ १४ ॥

उत अपि च हे अदिते मित्रं वरुण ॥ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वपूर्वस्वामन्त्रितस्त्राविद्यमानवद्वा-
वात् सर्वेषां षाष्टिकमामन्त्रितस्त्रेत्याद्युदात्तत्वं ॥ ययं प्रत्येकं मृळं । अस्माकमुपरि दयां कृत् । रक्षेत्यर्थः । यत्
यद्यपि वयं वो युष्माकं कश्चित् किञ्चिदागोऽपराधं चकम । अकर्म । तथापि मृळेत्यर्थः । हे इन्द्र परमेश्वर्योपि-
तादित्य उरु विश्वीर्यमभयं भयरहितं ज्योतिस्त्वदीयं प्रकाशं ज्ञानात्मकं वाञ्छां । अहं प्रामुष्यां । दीर्घा विसृ-
तास्तमिस्रास्तमसा युक्ता निशाः ॥ ज्योत्स्नातमिस्राशृणिणा । पा० ५. २. ११४. । इति निपात्यते ॥ ता नोऽस्मान्
मामिनश्नन् । मामिमुख्येन व्यामुषन्तु ॥

उभे अस्मै पीपयतः समीची दिवो वृष्टिं सुभगो नाम पुष्यन् ।

उभा क्षयावाजयन्त्याति पृत्सूभावर्धौ भवतः साधू अस्मै ॥ १५ ॥

उभे इति । अस्मै । पीपयतः । समीची इति संऽईची । दिवः । वृष्टिं । सुऽभगः । नाम । पुष्यन् ।

उभा । क्षयौ । आऽजयन् । याति । पृत्ऽसु । उभौ । अर्धौ । भवतः । साधू इति । अस्मै ॥ १५ ॥

य आदित्यानां भवति प्रणीताविति व्यवहितोऽप्यचेदंशद्धेन परामृश्यते । अक्षौ यजमानाय समीची
संगच्छमाने उभे शवापृथिव्यौ पीपयतः । प्याययतः । कामान्वर्धयतः ॥ प्यायी वृद्धौ । अस्मादयंताच्छांदसो
मुक् । अत्ययेन तसस्त्रामादेशमावो धातोः पीभावश्च ॥ स च सुभगः शोभनधनो दिवो बुभोकादागतां वृष्टिं
पुष्यन् वर्धयन् भवति । नामेति प्रसिद्धिर्बोध्यते । किंच पृत्सु पृतनासु संयामेष्वाजयन् शत्रूनामिमुख्येनामिमवन्
उभा शवापुमौ निवासौ ॥ चिर्यन्ति निवसंत्यस्मिन्निति अथो निवासस्थानं । पुंसि संज्ञायां चः प्रायेणैवधिकरजे
घः । अथो निवास इत्याद्युदात्तत्वं ॥ तौ परैरनाक्रांतं स्वकीयं निवासस्थानं आत्मनापहतं परकीयं निवास-
स्थानं च याति । गच्छति । तथाक्षौ यजमानायोभावर्धौ जगतो भागौ चराचरात्मकौ मर्त्यामर्त्यात्मकौ वा
साधू साधकौ भवतः ॥

या वो माया अभिदुहे यजचाः पाशा आदित्या रिपवे विचृत्ताः ।

अश्वीव ताँ अति येषं रथेनारिष्टा उरावा शर्मन्स्याम ॥ १६ ॥

याः । वः । मायाः । अभिऽदुहे । यजचाः । पाशाः । आदित्याः । रिपवे । विऽचृत्ताः ।

अश्वीऽइव । तान् । अति । येषं । रथेन । अरिष्टाः । उरौ । आ । शर्मन् । स्याम ॥ १६ ॥

हे यजया यद्व्या आदित्या वो युष्माकं या माथा अमिद्रुहेऽमिद्रोहं कुर्वते राक्षसादये निर्मिताः ये च पाशा रिपवे शत्रवे विचृताः ॥ श्रुती हिंसासंयन्त्रयोः । प्रसारिता इत्यर्थः । तान्पाशान् मायाश्च रथेनातिथेयं । अतीत्य प्रयतिथं । अतिरेयमित्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । अस्त्रीषु । यथा शोभनाश्वः कश्चित्पुरुषो दुस्तराभ्यागान् शीघ्रमतिक्रामति तद्वत् ॥ येषु प्रयत्ने भौवादिकोऽनुदासित । छांदसो ऋक् । अथथेन परकीपदं ॥ तथा वयम-
रिष्टाः शत्रुभिरहिंसिताः संत उरौ विसीर्षे शर्मन् ॥ शर्मेति गृह्णाम ॥ स्वया दन्ते सुखे गृहे वा आ समंतात्
स्वाम । वर्तमाना भवेम ॥

माहं मघोनीं वरुण प्रियस्य भूरिदाव्रु आ विदं शूनमापेः ।

मा रायो राजन्सुयमादव स्यां बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १७ ॥

मा । अहं । मघोनीः । वरुण । प्रियस्य । भूरिऽदाव्रुः । आ । विदं । शूनं । आपेः ।

मा । रायः । राजन् । सुऽयमात् । अवं । स्यां । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १७ ॥

हे वरुण मघोनी धनवतः प्रियस्त्वानुकूलस्व भूरिदाव्रो भूरेर्बलस्य दातुराद्यस्माहं मा आविदं । मावेद-
यानि । आवेदनं विज्ञापनं मा करवाणि । किं तदगवेषं । आपेर्ज्ञातिः शूनं शून्यं दारिद्र्यं ॥ वर्कलोप्यच्छांदसः ॥
यद्वा शूनं गतं प्राप्तं दारिद्र्यं ॥ दुश्चोश्च गतिवृद्धोः । श्रीदितो निष्ठायामितीदृशप्रतिषेधः । यथादित्यात्संप्र-
सारणं । श्रीदित्येति नकारः । वृषादित्यादाबुदासत्वं ॥ एतदुक्तं भवति अस्मदीयाः पुत्रादयः बुधिता इति
प्रमुप्रमुसमीपेऽभिधाय याचमानो मा भूवमिति । हे राजन् सुयमात् । सुषु नियम्यतेऽनेन पुरुषो गृह इति
सुयमः ॥ ईषदुःसुष्विति खल् ॥ तादृशाद्रायो धनाभावात्स्यां । अवयुत्व स्त्रितो मा भूवं । वयं सुवीराः शोभन-
पुत्रा विदथे यज्ञे गृहे वर्तमानाः संतो बृहत् प्रौढं स्तोत्रं वदेम । उच्चारयाम ॥ ८ ॥

इदमितिकादशर्चं षष्ठं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । इदमेकादश वाचयामिति । पूर्वसूक्ते कूर्मो गार्त्समदो हि
वेत्तुत्वात्वात्स्वोत्तरस्य च कूर्मो गृत्समदो वा अयिः । चिष्टुष छंदः । वरुणो देवता । विनियोगो लैंगिकः । अत्र
केचिदाहुः । इदमेकादशर्चं तु वाचयणं भयपापनुत् । अत्रदारिद्र्यदुःस्वप्ननाशनं चेति शुश्रुम । अग्निधा० १.
२५. १. इति ॥

इदं कवेरादित्यस्य स्वराजो विश्वानि सांत्यभ्यस्तु म॒हा ।

अति॒ यो म॒न्द्रो यज॒थाय॒ देवः सु॒कीर्तिं॑ भि॒क्षे वरु॑णस्य भूरेः ॥ १ ॥

इदं॑ क॒वेः । अ॒दि॒त्यस्य॑ । स्व॒राजः॑ । वि॒श्वानि॑ । सं॒ति । अ॒भि । अ॒स्तु । म॒हा ।

अति॑ । यः । म॒न्द्रः । यज॒थाय॑ । देवः । सु॒कीर्तिं॑ । भि॒क्षे । वरु॑णस्य । भूरेः ॥ १ ॥

कवेः क्रांतदर्शिन आदित्यस्त्रादितेः पुत्रस्य स्वराजः स्वयमेव राजमानस्त्रैश्वरस्य वा वरुणस्त्रिदं हविः
स्तोत्रं वा यजमानः करोतीति शेषः । स च विश्वानि सर्वाणि सांति द्वितीयभावविकारभाजि भूतजातानि
म॒हा महि॒म्ना वरु॑णप्रसादाद्वाङ्मनाभ्यस्तु । अभिभवतु । यो देवो द्योतमानो वरुणो यजयाय यज्ञे पुरुषाय
अति अतिशयेन म॒न्द्रः सु॒खो हर्षयिता॑ वा भवति तस्य भूरेर्मनुर्वरुणस्य सुकीर्तिं शोभनां सुतिं भिषे । प्रार्थये ।
यद्वा वरुणस्त्रेति तृतीयार्थे षष्ठी । तेन वरुणेन दातव्यां शोभनां कीर्तिमहं याचे ॥

तव॑ व्र॒ते सु॒भगा॑सः स्याम स्वा॒र्धो वरु॑ण तुष्टुवांसः ।

उ॒पाय॑न उ॒षसां॑ गोम॒तीनाम॒ग्रयो॑ न जर॒माणा॑ अनु॒ द्यून् ॥ २ ॥

तव॑ । व्र॒ते । सु॒भगा॑सः । स्या॒म । सु॒आ॒र्धः । वरु॑ण । तु॒स्तुऽवा॑ंसः ।

उ॒प॒ऽअ॒यने॑ । उ॒षसां॑ । गो॒ऽम॒तीनां॑ । अ॒ग्रयः॑ । न । जर॒माणाः॑ । अनु॑ । द्यून् ॥ २ ॥

हे वरुण स्वाध्वः शोभनाध्वानामुपवांसः सुतवतो वयं तव त्रि त्वदीये परिचरणास्मि कर्मणि वर्तमानाः
सुभगासः स्वाम । शोभनध्वना भवेम । अपि च शोभतीनां रश्मिभिर्युक्तानामुपवासमुपायन उपागमने सत्यपयो
न यथापयोऽपिहोवादिर्कर्मार्थं समिधंति एवमगु ब्रून् अनुदिनं वरमाणास्त्वां सुतवतो वयं दीप्यमाना भवेम ॥

तव स्याम पुरुवीरस्य शर्मन्नुशंसस्य वरुण प्रणेतः ।

यूयं नः पुत्रा अदितेरदध्वा अभि स्रमध्वं युज्याय देवाः ॥३॥

तव । स्याम । पुरुऽवीरस्य । शर्मन् । उरुऽशंसस्य । व । ण । प्रनेतरिति प्रऽनेतः ।

यूयं । नः । पुत्राः । अदितेः । अदध्वाः । अभि । स्रमध्वं । युज्याय । देवाः ॥३॥

हे प्रणेतः सर्वस्य जगतः प्रकर्षेण नेतर्वरुण पुरुवीरस्य पुरुभिर्वज्रभिर्वीरिभ्येतस्य यदा पुरुणां बहूनां शत्रू-
णां विशेषेण प्रेरकस्योदशंसस्योदभिर्वज्रभिः सूर्यमानस्य तव शर्मन् शर्मणि सुखे गृहि वा स्वाम । अदितेः पुत्रा
मित्रादयः ॥ परमपि हृदसीति परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंचितांगवज्रावेनानुप्रवेशात् पदद्वयसमुदायस्वाष्टमिकं
सर्वानुदात्तत्वं ॥ अदध्वाः शत्रुभिरहिंसिताः । एवंप्रभूता हे देवा यूयं नोऽस्मान् कृतापराधान युज्याय सख्या-
यामिषमध्वं । अस्माभिः कृतमपराधं सहध्वं ॥

प्र सीमादित्यो असृजद्विधर्ता ऋतं सिंधवो वरुणस्य यंति ।

न आम्यंति न वि मुचंत्येते वयो न पप्नू रघुया परिज्मन् ॥४॥

प्र । सीं । आदित्यः । असृजत् । विऽधर्ता । ऋतं । सिंधवः । वरुणस्य । यंति ।

न । आम्यंति । न । वि । मुचंति । एते । वयः । न । पप्नुः । रघुऽया । परिऽज्मन् ॥४॥

विधर्ता सेतुरिव जलस्य विधारयितादित्योऽदितेः पुत्रो वरुण ऋतं विधारणहेतुभूतं सत्यं यदा नदी-
नामुपादानभूतमुदकं सीं सर्वतः प्रावृजत् । प्रकर्षेण वृष्टवान् ॥ अतोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्याकारः सानुना-
सिकः ॥ तेन वरुणस्यैतेन सिंधवः स्तंदनशीला नद्यो यंति । गच्छंति प्रवहंति । एते सिंधवो न आम्यंति ।
आंति न प्राप्नुवंति । न विमुचंति । उपरता न भवंति । अनलसाः सर्वदैककृषिण प्रवहंतीत्यर्थः । एतदेवोच्यते ।
वयो न । वयः पश्चिन् इव रघुया रघवः शीघ्रनामिनः परिज्मन् परिज्मनि भूम्यां पप्नुः । पतंति गच्छंति ॥
पत्न गती । लिखुसि तनिपत्योऽहं दसीत्युपधास्तोपः । स्थानिवज्रावाह्विर्वचनादि । रघुया इत्यत्र सुपां सुगुणिति
जसो याजादेशः ॥

वि मच्छ्रयाय रशनामिवागं ऋध्याम ते वरुण स्वामृतस्य ।

मा तंतुं छेदि वयतो धियं मे मा माचा शार्यपसः पुर ऋतोः ॥५॥

वि । मत् । अथय । रशनांऽइव । आगः । ऋध्याम । ते । वरुण । स्वां । ऋतस्य ।

मा । तंतुः । छेदि । वयतः । धियं । मे । मा । माचा । शारि । अपसः । पुरा । ऋतोः ॥५॥

हे वरुण मत् मत्सकाशात् रशनामिव रज्जुमिवागो विहितानमुष्ठानजमितं पापं विश्रय । शिथिलीबु
विमोचयेत्यर्थः । ते त्वत्संबन्धिन ऋतस्योदकस्य पूर्क्षां खां नदीं ॥ खा इति नदीनाम ॥ तामृध्याम । समेन
अपि च धियं कर्म वयतः संतन्वतो मे मम तंतुः कर्मसंततिर्मा छेदि । छिन्नी मा मृत । नैरतयेत्यर्थः ।
ऋतोः समाप्तिकालात्पुरा पूर्वमपसः कर्मणो माचा शरीरं प्राच्योदीच्यांगलवक्षं मा शारि । शीर्षं विकस
भूत् ॥ नृ हिंसायां । कर्मणि लुक् ॥ पुर ऋतोरित्यत्र ऋत्यक् इति प्रकृतिभावः ॥ ॥५॥

अपो सु म्यक्ष वरुण भियसं मत्समाकृतावोऽनु मा गृभाय ।

दामेव वत्साद्वि मुमुग्ध्यंहे नहि तदारे निमिषश्चनेशे ॥६॥

।

॥

अपो इति । सु । म्य॒क्ष । व॒रुण॒ । भि॒यसं॑ । मत् । सं॒ऽरा॒द् । ऋ॒त॒ऽवः । अ॒नु । मा॒ । गृ॒भा॒य॒ ।
दा॒म॒ऽइ॒व । व॒त्सा॒त् । वि॒ । मु॒मु॒ग्धि॒ । अ॒हं॑ । न॒हि॒ । त्वत् । अ॒रे । नि॒ऽमि॒षः । च॒न॒ । ई॒शे॑ ॥ ६ ॥

हे वरुण भियसं भयं मत् मत्तः सु सुष्ठु अपो म्यक्ष । अपगमय । हे सम्राट् सम्ययाजमान हे ऋतावः सत्ववर्ण यज्ञवन्वा वरुण मा मामनुगृभाय । अनुगृहाण ॥ छंदसि शायजपीति अः शायजादेशः । इयहोर्म इति भत्वं ॥ अपि च दामिव वत्सात् यथा दोग्धा वत्ससकाशाद्वधनीं रज्जुं विमुंचति तथाहः पापं मत्सकाशाद्विमुग्धि । विमुंच ॥ छंदसः शपः सुः ॥ पृथक्कुब । त्वदरे त्वत्तो दूरदेशे वर्तमानः । त्वदन्य इत्यर्थः । त्वत्तोऽन्यः कश्चित् निमिषश्च निमिषस्यापि अक्षिपद्मचलनस्यापि नहीति । नेष्टे । त्वमेवेश्वर इत्यर्थः ॥ लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तन्नोपः ॥

मा नो व॒धैर्व॑रुण॒ ये तं॑ इ॒ष्टावे॑नः कृ॒ण्वंतं॑ म॒सुर॒ भी॒रु॑न्ति ।

मा ज्योति॑षः प्र॒वस॑थानि गन्म॒ वि॒ षू॒ मृ॒धः शि॒श्र॒थो जी॒वसे॑ नः ॥ ७ ॥

मा । नः॑ । व॒धैः । व॒रुण॒ । ये । ते॑ । इ॒ष्टौ । ए॒नः॑ । कृ॒ण्वंतं॑ । अ॒सुर॒ । भी॒रु॑न्ति ।

मा । ज्योति॑षः । प्र॒ऽव॒स॒थानि॑ । ग॒न्म॒ । वि॒ । सु॒ । मृ॒धः । शि॒श्र॒थः । जी॒व॒से॑ । नः॑ ॥ ७ ॥

हे वरुण नोऽस्मान् वधैर्हृननसाधनैरायुधिर्मा हिंसिरिति शेषः । हे असुर पापकृतां निरसितः ते त्वदीय इष्टौ यज्ञ एनो विहिताननुष्ठानेन जनितं पापं कृण्वंतं कुर्वंतं पुरुषं ये वधा भीरुन्ति हिंसन्ति तैरिति पूर्वच संबंधः ॥ धीष् हिंसायां क्रियादिकः ॥ अपि च ज्योतिषो गृहे वर्तमानादग्नेः सौरप्रकाशाद्वा प्रवसथानि प्रवासान्वा गन्म । मा गच्छाम । सर्वदा गृहे वर्तमानः सूर्यं पश्चिच्छिरकाशं जीवेयमित्यर्थः ॥ गमैर्लुकि मंचे चसेति त्रैर्लुक् ॥ तथा नोऽस्माकं जीवसे जीवनाय मृधो हिंसकान् सुष्ठु विशिश्रथः । विज्ञेय । बाधस्त्वर्थः ॥

नमः॑ पु॒रा ते॑ व॒रुणो॑त नू॒नमु॑ताप॒रं तु॑विजा॒त ब्र॒वाम॑ ।

त्वे हि॑ कं पर्व॑ते न श्रि॒तान्य॑प्र॒च्यु॒तानि॑ दू॒ळ॒भ व्र॒तानि॑ ॥ ८ ॥

नमः॑ । पु॒रा । ते॑ । व॒रुण॒ । उ॒त॒ । नू॒नं॑ । उ॒त॒ । अ॒प॒रं॑ । तु॒वि॒ऽजा॒त॒ । ब्र॒वा॒म॒ ।

त्वे इति॑ । हि॒ । कं॑ । पर्व॑ते । न॒ । श्रि॒तानि॑ । अ॒प्र॒ऽच्यु॒तानि॑ । दुः॒ऽद॒भ॒ । व्र॒तानि॑ ॥ ८ ॥

हे वरुण पुरा पूर्वस्मिन्काले ते तुभ्यं नमो नमस्कारप्रतिपादकं नम इति शब्दमवादिष्य । उत अपि च नूनमद्यापि ब्रवाम । उत अपि च हे तुविजात वज्रपु प्रदेशेषु प्रादुर्भूत वरुणापरमागामिन्यपि काले नमःशब्दं ब्रवाम । उच्चारयाम । कक्षादिति चेदुच्यते । दूळम दुर्दम दंभितुं हिंसितुमशक्य ॥ दुरो दाशनाशब्दादग्नेषु । पा० ६. ३. १०९. ५. । इति रेफस्त्रोत्वमुत्तरपदादेः घुलं च । कमित्येतत्पादपूरणं ॥ हि यस्मात् त्वे त्वयि पर्वते न शिलोच्चय इवाप्रच्युतान्यन्यैः प्रच्यावयितुमशक्यानि व्रतानि कर्माणि विधरक्षानि श्रितानि । आश्रितानि । तस्यादित्यर्थः ॥

परं॑ ऋ॒णा सा॒वीर॑ध॒ म॒कृ॒तानि॑ मा॒हं रा॑ज॒न्न॒न्य॒कृ॒तेन॑ भो॒जं॑ ।

अ॒प्यु॒ष्टा॒ इ॒क्षु॒ भू॒यसी॑रु॒षास॑ आ॒ नो जी॒वान् व॒रुण॒ तासु॑ शा॒धि ॥ ९ ॥

परा॑ । ऋ॒णा । सा॒वीः॑ । अ॒ध॒ । म॒त्ऽकृ॒तानि॑ । मा॒ । अ॒हं॑ । रा॒ज॒न् । अ॒न्य॒ऽकृ॒तेन॑ । भो॒जं॑ ।

अ॒वि॒ऽउ॒ष्टाः॑ । इ॒त् । नु॒ । भू॒यसीः॑ । उ॒षसः॑ । आ॒ नः॑ । जी॒वान् । व॒रुण॒ । तासु॑ । शा॒धि ॥ ९ ॥

हे वरुण ऋणा ऋणानि पिबादिभिः कृतान्यस्मान्निर्देयानि परा सावीः । परा सुव । पराचीनं प्रेरय ॥

भू प्रेरणे । अहंसो सुहृ ॥ अथ अधुना मत्कृतानि मया निष्पादितानि ऋणानि परा सुव । अपि च हे राजन् स्वामिन् वरुण सहमन्यकृतेनाश्विरजितेन धनेन मा भोजं । भोजं मा क्षम्यं । किं कारणमिति विदुष्यते । भूयसीर्भूयसो वज्रतरा उषसोऽव्युष्टा इत्तु । सत्यमव्युष्टा एव । अपररात्रेषुत्याथ ऋणानि चिंतयतो जाग्रतो मम व्युष्टा अथव्युष्टकल्पा आसन् । हे वरुण तामूषःसु नोऽस्मान् जीवान् जीवनवत आश्राधि । आ समंता-दनुशिष्टान् कुरु । ऋणान्यपकृत्य भोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छित्त्वर्थः ॥

यो मे राजन्युज्यो वा सखा वा स्वप्ने भयं भीरवे मह्यमाह ।

स्तेनो वा यो दिप्सति नो वृको वा त्वं तस्माद्वरुण पादस्मान् ॥१०॥

यः । मे । राजन् । युज्यः । वा । सखा । वा । स्वप्ने । भयं । भीरवे । मह्यं । आहं

स्तेनः । वा । यः । दिप्सति । नः । वृकः । वा । त्वं । तस्मात् । वरुण । पाहि । अस्मान् ।

हे राजन् वरुण मे मदीयो युज्यो योजनसमर्थः पित्रादिर्वा सखा समानख्यानोऽन्यो बांधवो दृष्टं त्वदिषयं भयं भीरवे भयशीलाय मह्यं य आह ब्रूते । तथा स्तेनखीरो वा वृकोऽरक्ष्यश्च वा दिप्सति । जिघांसति ॥ सनीवंतर्धेति विकल्पनादिद्विभावः । दंभ इक्षेतीत्वं ॥ हे वरुण त्वं न आप्साहि । रच ॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदाव्र आ विदं शूनमापेः ।

मा रायो राजन्सुयमादव स्यां बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥११॥

मा । अहं । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिऽदाव्रः । आ । विदं । शूनं । आपेः ।

मा । रायः । राजन् । सुऽयमात् । अवं । स्यां । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥११॥

हे वरुण प्रियस्य भूरिदाव्रो भूरिर्धनस्य दातुर्धनवत आद्यस्य पुरतः पुत्रादेर्दारिद्र्यमहं मा आविदं । आविदयानि ज्ञापयानि । हे राजन् सुष्ठु नियामकादनादवयुत्वं स्थितो मा भूवं । शोभनपुत्रा यज्ञे गृहे वा वर्तमानाः प्रौढं सोचमुच्चारयाम ॥ ॥१०॥

धृतव्रता इति सप्तर्षे सप्तमं सूक्तं गार्तसमदस्य कूर्मस्य गृत्समदस्य चार्चं चैष्टुमं वैश्वदेवं । तथा चानुकांतं । धृतव्रताः सप्त वैश्वदेवमिति । गतो विनियोगः ॥

धृतव्रता आदित्या इषिरा आरे मत्कर्त रहसूरिवागः ।

शृण्वतो वो वरुण मिच देवा भद्रस्य विद्वाँ अवसे हुवे वः ॥१॥

धृतऽव्रताः । आदित्याः । इषिराः । आरे । मत् । कर्त । रहसूऽइव । आगः ।

शृण्वतः । वः । वरुण । मिच । देवाः । भद्रस्य । विद्वाँ । अवसे । हुवे । वः ॥१॥

हे धृतव्रता धृतकर्मास्य आदित्या अदितेः पुत्रा इषिरा गमनशीलाः सर्वैरभ्येवणीयाः प्रार्थनीया वा हे विश्वे देवा मदारे मत्तो दूरदेश आगो विहिताननुष्ठानादिजनितं पापं कर्त । कुरुत ॥ करोतिः अहंसो विकरणस्य सुव । तप्तगप्तगणनाशेति तवादेशः ॥ तच्च वृष्टांतः । रहसूरिव । रहस्यैरञ्जाते प्रदेशे सूयत इति रहसूर्वाभिचारिणी । सा यथा गर्भं पातयित्वा दूरदेशे परित्यजति तद्वत् । हे वरुण मिच देवास्य वो युष्मादीयस्य भद्रस्य युष्माभिः करणीयं श्रेयो विद्वान् जानन्नहं शृण्वतो मत्कृतानि सोपाधि ओषेय जानतो वो युष्मान् अवसे रचयार्थं ऊवे । आह्वयामि ॥

यूयं देवाः प्रमतिर्यूयमोजो यूयं वेषांसि सनुतर्युयोत ।

अभिस्तारो अभि च क्षमध्वमद्या च नो मृळयतापरं च ॥ २ ॥

यूयं । देवाः । प्रमतिः । यूयं । ओजः । यूयं । वेषांसि । सनुतः । युयोत ।

अभिस्तारः । अभि । च । क्षमध्वं । अद्या । च । नः । मृळयत । अपरं । च ॥ २ ॥

हे देवाः प्रमतिः प्रकृष्टा मतिर्यस्य मित्रादेस्तादृशा अपि यूयमेव । तथोजो बलमपि यूयमेव । अपि च यूयं वेषांसि वेषुणि रथः पिशाचादीनि । सनुतरित्वय्यं । अंतर्हितनामितत् । अंतर्हिते प्रदेशे युयोत । पृथक्कृतम् ॥ यु मित्रणामित्रणयोः । छांदसः शपः सुः । पूर्ववत्तस्य तवादेशः ॥ अभिस्तारोऽभितः शत्रूणां हिंसितारो यूयमभि च क्षमध्वं । अभिभवत च शत्रून् । अद्यास्मिन्दिने नोऽस्मान् मृळयत । सुखयत । अपरं च अपरमपि कालं । आगामिन्यपि कालेऽस्मान् मृळयत ॥

किमू नु वः कृणवामापरिण किं सनेन वसव आर्येन ।

यूयं नो मिचावरुणादिते च स्वस्तिमिंद्रामरुतो दधात ॥ ३ ॥

किं । उं इति । नु । वः । कृणवाम । अपरिण । किं । सनेन । वसवः । आर्येन ।

यूयं । नः । मिचावरुणा । अदिते । च । स्वस्तिं । इंद्रामरुतः । दधात ॥ ३ ॥

हे देवा वो युष्माकं नु अबोदानो किमु कृणवाम । किं खलु कर्तुं शक्नुवाम । न किमपीत्यर्थः । तथापरिणापरकाशभाविना कर्मणा किं कर्तुं शक्ताः । तथा हे वसवो वासयितारो देवाः सनेन सनातनेनायिनाप्रत्येन कर्मणा युष्माकं किं कर्तुं शक्ताः । सर्वदापि युष्मदनुगुणं परिचरणं कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । हे मिचावरुणो हे अदिते हे इंद्रामरुतः ॥ देवताद्वंद्वे चेति पूर्वपदस्मान् ॥ ते च सर्वे यूयं स्वस्तिमविनाशं नोऽस्मभ्यं दधात । धत्त । प्रयच्छत ॥ लोटि तस्य तवादेशे क्तिवाभावेनावोलोपाभावः ॥

ह्ये देवा यूयमिदापयः स्थ ते मृळत नाधमानाय मह्यं ।

मा वो रथो मध्यमवाकृते भून्मा युष्मावत्स्वापिषु अमिषम् ॥ ४ ॥

ह्ये । देवाः । यूयं । इत् । आपयः । स्थ । ते । मृळत । नाधमानाय । मह्यं ।

मा । वः । रथः । मध्यमऽवाट् । कृते । भूत् । मा । युष्मावत्स्वऽसु । आपिषु । अमिषम् ॥ ४ ॥

ह्ये देवाः ॥ छांदसो वर्णोपजनः ॥ हे देवाः यूयमित् यूयमेवापयो धनस्य प्रापयितारो बंधवः स्त । मयव । ते यूयं नाधमानायामिततं फलं याचमानाय मह्यं स्तोत्रे मृळत । सुखयत । तथा वो युष्माकं रथ इतिऽसदीये यज्ञे निमित्तभूते मध्यमवाट् मा भूत् । मध्यमेन मंदगमनेन वाहको मा भूत् । शीघ्रं युष्मान्वहितित्वर्थः । वयं युष्मावत्सु युष्मत्सदृशेष्वपिषु बंधुषु सत्सु मा अमिषम् । आंता मा भूम ॥ वतुप्रकरणे युष्मदस्त्रां छांदसि सादृश उपसंख्यानमिति वतुप् । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं ॥

प्र व एको मिमय भूर्यागो यन्मा पितेव कितवं शशास ।

आरे पाशा आरे अघानि देवा मा माधि पुत्रे विमिव यभीष्ट ॥ ५ ॥

प्र । वः । एकः । मिमय । भूरि । आगः । यत् । मा । पिताऽइव । कितवं । शशास ।

आरे । पाशाः । आरे । अघानि । देवाः । मा । मा । अधि । पुत्रे । विंऽइव । यभीष्ट ॥ ५ ॥

हे देवा वो युष्माकं मध्येऽहमेकः सन् भूरि बज्रलमागः पापं प्रमिमय । अहं प्रकर्षेणाहिंसिवं । कथमस्माकं मध्ये त्वमेव इति चेदुच्यते । यद्यस्मात्मां पितेव कितवं यथापथप्रवृत्तं पुत्रं पितानुशास्ति तथा शशास । अनुशिष्टं चक्रे ॥ शासु अनुशिष्टावित्यस्मात्प्रति मध्यमस्य रूपं ॥ अपि च हे देवा युष्मदीयाः पाशा अरिऽसक्तो दूरदेशे संतु । अघानि पापानि चरि संतु । मा माधि पुत्रे ॥ अधिः सप्तम्यर्थानुवादी ॥ पुत्रे पञ्चति सति पितरं संतं विमिव पश्चिमिव आधो मा यभीष्ट । मा गृहीध्वं ॥ माहि लुकि ह्यहोर्म इति भवं ॥

अर्वाचो अद्या भवता यजचा आ वो हार्दि भयमानो व्ययेयं ।

चार्ध्वं नो देवा निजुरो वृकस्य चार्ध्वं कर्तादेवपदो यजचाः ॥ ६ ॥

अर्वाचः । अद्य । भवत । यजचाः । आ । वः । हार्दि । भयमानः । व्ययेयं ।

चार्ध्वं । नः । देवाः । निऽजुरः । वृकस्य । चार्ध्वं । कर्तात् । अवऽपदः । यजचाः ॥ ६ ॥

हे यजचा यष्टव्या देवा अद्येदानीमर्वाचोऽस्मदभिमुखा भवत । वो युष्माकं हार्दि हृदयस्थितं रक्षणं भयमानो विश्वदहमाव्ययेयं । आभिमुख्येन प्राप्तुयां ॥ व्यय गतो भौवादिकः ॥ हे देवा वृकस्य तस्करस्मारक्षशुनो वा संबन्धिनी निजुरो निहन्नात् ॥ जूरी हिंसार्थः । अस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । कांदसो ह्रस्वः ॥ नोऽस्मान् चार्ध्वं । चायध्वं ॥ तथा हे यजचा अवपद आपदः कर्तात्कर्तुः सकाशात् चार्ध्वं । चायध्वं ॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदाव्र आ विदं शूनमापेः ।

मा रायो राजन्सुयमादव स्थां बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ७ ॥

मा । अहं । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिऽदाव्रः । आ । विदं । शूनं । आपेः ।

मा । रायः । राजन् । सुऽयमात् । अव । स्थां । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ७ ॥

वाक्यातिथं ॥ ॥ ११ ॥

अतं देवायेत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तं गार्त्समदं । अंत्वा जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । प्र हि ऋतुमित्येधेन्द्रासीमदेवताका । सरस्वति त्वमस्मानित्यर्धर्चः सारस्वतः । यो नः सनुत्य इत्येषा बार्हस्पत्या । अंत्वा मावती । शिष्टा ऐन्द्रः । तथा चानुकांतं । अतमेकादश जगत्वंतं षष्ठीन्द्रासीमी सरस्वति त्वमिति सारस्वतोऽर्धर्चो यो नो बार्हस्पत्या तं वो मावतीति ॥ गतो विनियोगः ॥

अतं देवाय कृण्वते सविच इंद्रायाहिमे न रमंत आपः ।

अहरहर्यात्यक्तुरपां किर्यात्या प्रथमः सर्ग आसां ॥ १ ॥

अतं । देवाय । कृण्वते । सविचे । इंद्राय । अहिऽमे । न । रमंते । आपः ।

अहःऽअहः । याति । अक्तुः । अपां । किर्यति । आ । प्रथमः । सर्गः । आसां ॥ १ ॥

अतमुदकं वृष्टिलक्षणां कृण्वते कुर्वते देवाय द्योतमानाय सविचे सर्वस्व प्रेरकायाहिमेऽहिं वृत्रं हतवत् इंद्राय यागार्थमापो न रमंते । तस्माद्धेतोर्भौत्वा नोपरता भवंति ॥ तस्माद्वात्ययेन चतुर्थो ॥ अपि तु तासामपामक्तुः सेचकं स्रोतोऽहरहः प्रथमं याति । गच्छति । आसां प्रथमः सर्गः प्राथमिकं जन्म किर्यात्या । किर्यति काले निष्पन्नं । आकारः प्रश्ने । किंशब्द आक्षेपे । यावति काले ता अजायंत स कालः किर्यान् । किं परिमाणं तस्य कालस्य । न किमपि । नित्या एव हि ता इत्यर्थः ॥

यो वृत्राय सिन्मचाभरिष्यत्प्र तं जनिषी विदुष उवाच ।

पथो रदंतीरनु जोषमस्मि दिवेदिवे धुनयो यंत्यर्थं ॥ २ ॥

यः । वृचाय । सिनै । अच । अभरिष्यत् । प्र । तं । जनिची । विदुषे । उवाच ।
पथः । रदंतीः । अनु । जोषै । अस्मै । दिवेऽदिवे । धुनयः । यन्ति । अर्थे ॥ २ ॥

यः पुरुषो वृचायासुराय सिनमन्नमच पाकस्थान आहर्तुमभरिष्यत् संपादितवान् तं पुरुषं जनिची जन-
यिचीन्द्रस्व मातादितिर्विदुषेऽभिजायेंद्राय प्रोवाच । प्रोक्तवती । प्रवचनस्य हननार्थत्वात् तं वृचं हतवानिति
शेषः । अपि चास्मा अस्तेन्द्रस्यानुषोपमनुकाममिच्छत्य पथो मार्गान् रदंतीर्विलिखंत्यो धुनयो नद्यो
दिवेदिवे प्रतिदिवसमर्थमर्तव्यं गंतव्यं समुद्रं प्रति यन्ति । गच्छन्ति ॥

ऊर्ध्वो ह्यस्यादध्यंतरिक्षेऽधा वृचाय प्र वधं जभार ।

मिहं वसान उप हीमदुद्रोत्तिग्मायुधो अजयच्छुमिंद्रः ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वः । हि । अस्यात् । अधि । अंतरिक्षे । अध । वृचाय । प्र । वधं । जभार ।

मिहं वसानः । उप । हि । ई । अदुद्रोत् । तिग्मऽआयुधः । अजयत् । शत्रुं । इंद्रः ॥ ३ ॥

हिरेती । यस्मादयं वृचोऽंतरिक्ष ऊर्ध्वः सन् सर्वमावृत्वाध्यस्थात् । अधिष्ठितोऽभूत् । अध अतः कारणात्
वृचाय वृचं प्रति वधं हननसाधनं वज्रमिंद्रः प्रजभार । प्रविशेप ॥ इयहोर्मः ॥ स हि स खलु वृचो मिहं वृष्टेः
संस्कारं मेघं वसान आच्छादयन् ईमेनमिंद्रमुपादुद्रोत् । उपागमत् ॥ वु द्रु गती । अङ्कि ऋदसः शपः सुः ॥
तिग्मायुधस्तीक्ष्णायुध इंद्रः शत्रुं शातयितारं तं वृचमजयत् । जितवान् ॥

बृहस्पते तपुषाश्चैव विध्य वृकद्वरसो असुरस्य वीरान् ।

यथा जघंघ धृषता पुरा चित्वा जहि शत्रुमस्माकमिंद्र ॥ ४ ॥

बृहस्पते । तपुषा । अस्माऽइव । विध्य । वृकऽद्वरसः । असुरस्य । वीरान् ।

यथा । जघंघ । धृषता । पुरा । चित् । एव । जहि । शत्रुं । अस्माकं । इंद्र ॥ ४ ॥

हे बृहस्पते बृहतां परिवृढानां पालयितारिंद्र तपुषा तापकेन दीप्तेन वज्रेणाश्वेव अश्वेव वृकद्वरसः संवृत-
द्वारस्वासुरस्य वीरान् पुत्रान् । यद्वा संवृतद्वारानसुरस्य वीरान् विध्य । ताडय ॥ वृणोतेः स्रवभूमिभूमिभ्यः
किदिति कर्मणि कन्प्रत्ययः । द्रु गती । अस्मादौणादिकोऽसन्नप्रत्ययः । वृकाणि संवृतानि द्वांसि द्वाराणि
येषां । बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ हे इंद्र पुरा चित् पुरापि धृषता धर्षकेण वलेन यथा जघंघ त्वं
हतवान् एवैवमेवास्माकं शत्रुं जहि । नाशय ॥ इतिर्ब इति ही आदेशः ॥

अव क्षिप दिवो अश्मानमुच्चा येन शत्रुं मंदसानो निजूर्वाः ।

तोकस्य साती तनयस्य भूरस्मौ अर्थे कृणुतादिंद्र गोनी ॥ ५ ॥

अव । क्षिप । दिवः । अश्मानं । उच्चा । येन । शत्रुं । मंदसानः । निऽजूर्वाः ।

तोकस्य । साती । तनयस्य । भूरैः । अस्मान् । अर्थे । कृणुतात् । इंद्र । गोनी ॥ ५ ॥

हे इंद्र दिवो नभसः सकाशादश्मानमरमवत्कठिनं वज्रमुच्चा उच्चैर्वर्तमानस्त्वमवक्षिप । अस्मादीयान् शत्रु-
गुहिक्षावस्त्रात्क्षिप । येन वज्रेण मंदसानः सोतुमिः सूयमानः सन् शत्रुं निजूर्वाः । नक्षिः । जुर्वी
हिंसार्थः । श्वेयडागमः ॥ तथा तोकस्य भूरैर्मर्तव्यस्य तनयस्य पीचस्य साती संभजने । निमिनी सप्तम्येषा ॥
संभजनार्थे । तथा हे इंद्र गोनां गवां संभजनार्थे चास्मान् अस्माकं । विभक्तिव्यत्ययः ॥ अर्थे समुच्चिं कृणुतात् ।
कृष ॥ गोः पादांत इति गोशब्दस्त्वामो गुडावयवः ॥ ॥ १२ ॥

प्र हि क्रतुं वृहथो यं वनुथो रधस्य स्थो यजमानस्य चोदौ ।

इन्द्रासोमा युवमस्माँ अविष्टमस्मिन्भयस्यै कृणुतमु लोकं ॥६॥

प्र । हि । क्रतुं । वृहथः । यं । वनुथः । रधस्य । स्थः । यजमानस्य । चोदौ ।

इन्द्रासोमा । युवं । अस्मान् । अविष्टं । अस्मिन् । भयस्यै । कृणुतं । कुं इति । लोकं ॥६॥

हे इन्द्रासोमी यं वैरिणं वनुथो हिंसयः ॥ वनुथतिर्हेतिकमेति यास्कः ॥ तं क्रतुं द्वेषस्य कर्तारं प्र हि वृहथः । प्रकर्षणीयच्छयः खलु । उन्मूलयथ इत्यर्थः ॥ वृह उद्यमने तौदादिकः ॥ तथा रधस्य राधकस्य यजमानस्य चोदौ शत्रूणां भेरकौ स्तः । भवथः । तथा हे इन्द्रासोमी युवं युवामस्मानविष्टं । अवतं । अस्मिन्भयस्यै भयस्थाने युष्टे ॥ घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कप्रत्ययः । मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥ तस्मिन्बुद्धे लोकं भयरहितं स्थानं कृणुतं । कृणुतं । उ इति पादपूरणः ॥

न मा तमन्न अमन्नोत तंद्रन्न वोचाम मा सुनोतेति सोमं ।

यो मे पृणाद्यो ददद्यो निबोधाद्यो मा सुन्वतमुप गोभिरायत् ॥७॥

न । मा । तमत् । न । अमत् । न । उत । तंद्रत् । न । वोचाम । मा । सुनोत् । इति । सोमं ।

यः । मे । पृणात् । यः । ददत् । यः । निबोधात् । यः । मा । सुन्वतं । उप । गोभिः ।

आ । अयत् ॥७॥

स इन्द्रो मां न तमत् । न तमयत् । न ग्लपयत् । तथा न अमत् । आतं मा करोतु ॥ तमु ग्लानी अमु तपसि खेदे च । अगयोर्हेतुमत्यंतयोर्लेख्यडागमः । इन्द्रस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्तेरनिटीति णिलोपः ॥ उत अपि च मां न तंद्रत् । न तंद्रयेत् । तंद्रालस्तेन युक्तं मा करोतु ॥ तंद्रीशब्दात्तत्करोतीति णिच् । णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्थिति टिलोपः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ इन्द्रयागाय सोमं मा सुनोत मामिषुणुतेत्यन्यजमानान् प्रति न वोचाम । न ब्रवाम ॥ वक्तेः क्कांदसो लुङ् । सुनोतेत्यत्र तप्पन्नप्रत्ययनाञ्चेति तस्य तबादेशः । तस्य पितृत्वेन कृत्वाभावाद्गुणः ॥ य इन्द्रो मे मम पृणात् कामान् पूरयेत् यस्य ददत् अभीष्टं फलं दद्यात् यस्य निबोधात् अस्मदीयं स्तोत्रं यागं वावगच्छेत् य इन्द्रः सुन्वतं सोममभिषुण्वतं मामस्मभ्यं दातव्यैर्गोभिः सहोपायत् उपानञ्चेत् । स इन्द्र इति पूर्वचान्वयः ॥ पृणादित्यादिषु लेख्यडागमः ॥

सरस्वति त्वमस्माँ अविष्टि मरुत्वती धृषती जेषि शत्रून् ।

त्यं चिच्छर्धंतं तविषीयमाणमिन्द्रो हन्ति वृषभं शंडिकानां ॥८॥

सरस्वति । त्वं । अस्मान् । अविष्टि । मरुत्वती । धृषती । जेषि । शत्रून् ।

त्यं । चित् । शर्धंतं । तविषीऽयमाणं । इन्द्रः । हन्ति । वृषभं । शंडिकानां ॥८॥

हे सरस्वति सरणवति देवि त्वमस्मान् स्तोतुं अविष्टि । रघ् । रघार्थस्थावतेर्लेख्येतरद्रूपं ॥ तथा मरुत्वती मरुद्भिर्युक्ता । मध्यमस्थाना हि वाक् सरस्वती मरुतस्य मध्यमस्थानस्थाः । अतस्तद्वती सती धृषती धर्षयती शत्रून् शातयितुं वैरिणो जेषि । अय ॥ अयतेः क्कांदसः शपः झुः ॥ किंचायमिन्द्रस्यं चित् तमयसुरं हन्ति । हतवान् ॥ व्यत्ययेन भूतार्थे कट् ॥ कीदृशं । शर्धंतं । प्रसहनशीलं ॥ शृधु प्रसहने ॥ तविषीयमाणं । तविषी बलमिवाचरंतं सर्वस्य भञ्जने शक्तं । शंडिकानां । शंडामर्कवासुरपुरोहिती । तै० सं० ६. ४. १०. १. । शंडवंशानां मध्ये वृषभं प्रधानं ॥

यो नः सन्त्य उत वा जिघत्सुरभिख्याय तं तिगितेन विध्य ।

बृहस्पत आयुर्धैर्जेषि शत्रून् दुहे रिवंतं परि धेहि राजन् ॥९॥

यः । नः । सन्त्यः । उत । वा । जिघत्सुः । अभिऽख्याय । तं । तिगितेन । विध्य ।

बृहस्पते । आयुर्धैः । जेषि । शत्रून् । दुहे । रिवंतं । परि । धेहि । राजन् ॥९॥

हे बृहस्पते यो नोऽस्माकं सन्त्यः । सन्तुतिरित्यन्तर्हितनाम । अंतर्हिते देशे भवत्योरः ॥ सगर्भसयूथसन्तुता-
यत् ॥ उत वा अपि वा यो जिघत्सुर्जिघांसुर्भवति । तमभिख्याय संवीक्ष्य तिगितेन तीक्ष्णनायुधेन विध्य ।
ताडय । तथाऽऽदीपान् शत्रून् आयुधैरायोधनसाधनैरिष्वादिभिर्जेषि । जय । तथा हे राजन् राजमान बृह-
स्पते दुहे द्रोघे शत्रवे रिवंतं हिंसतं वधं परिधेहि । परितो धारय । प्रक्षिपेत्यर्थः ॥

अस्माकैभिः सत्त्वभिः शूर शूरैर्वीर्यै कृधि यानि ते कर्त्तव्यानि ।

ज्योग्भूवन्ननुधूपितासो हवी तेषामा भरा नो वसूनि ॥१०॥

अस्माकैभिः । सत्त्वऽभिः । शूर । शूरैः । वीर्यै । कृधि । यानि । ते । कर्त्तव्यानि ।

ज्योक् । अभूवन् । अनुऽधूपितासः । हवी । तेषां । आ । भर । नः । वसूनि ॥१०॥

हे शूर शौर्यवर्जिन्द्र अस्माकैभिरास्माकीभिः सत्त्वभिः परेषां सादकैः शूरैः शौर्योपतिर्भट्टैस्तानि वीर्या वीर-
कर्माणि कृधि कुरु यानि ते त्वया कर्त्तव्यानि करणीयानि ॥ कृत्यार्थं तवैकेनिति करोतेस्त्वन्रत्ययः ॥ ज्योक्
चिरकालमनुधूपितासो धूपायमानहृदया मदीयाः शत्रवोऽभूवन् । आसन् । हवी तान् हत्वा ॥ स्नात्वाऽदय-
श्चतीकारः ॥ तेषां शत्रूणां वसूनि धनानि नोऽस्माभ्यमाभर । आहर ॥

तं वः शर्धं मारुतं सुस्रयुर्गिरोप ब्रुवे नमसा दैव्यं जनं ।

यथा रयिं सर्ववीरं नशामहा अपत्यसाचं श्रुत्यं दिवेदिवे ॥११॥

तं । वः । शर्धं । मारुतं । सुस्रऽयुः । गिरा । उप । ब्रुवे । नमसा । दैव्यं । जनं ।

यथा । रयिं । सर्वेऽवीरं । नशामहे । अपत्यऽसाचं । श्रुत्यं । दिवेऽदिवे ॥११॥

हे मरुतो वो सुष्माकं शर्धं वसं मारुतं मरुत्समूह रूपं दैव्यं देवेन्द्रेण संबद्धं जनं प्रादुर्भूतं एवंगुणविशिष्टं
वसं नमसा नमस्कारेण हविषा वा गिरा स्तोत्रेणोपब्रुवे । स्तौमि । यथा येन प्रकारेण वयं सर्ववीरं सर्ववीर-
रैर्विशिषेण शत्रूणां प्रेरकैर्भट्टैरपेतमपत्यसाचमपत्तिरपतनहेतुभूतैः पुत्रादिभिरपेतं श्रुत्यं अवलीयं प्रशस्तभूतं रयिं
दिवेदिवे प्रतिदिवसं नशामहे । व्याप्रयाम ॥ नशतिर्व्याप्तिकर्मा । स्तोत्रागमः । वितोऽन्यत्रेत्येकारः ॥ ॥१३॥

अस्माकमिति सप्तमं नवमं सूक्तं गुत्समदस्त्रार्थं वैश्वदेवं । अन्ता चिदुप । शिष्टा जगत् । तथा चानुक्रांतं ।
अस्माकं सप्त वैश्वदेवं चिदुपंतमिति ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

अस्माकं मिचावरुणावतं रथमादित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचाभुवा ।

प्र यद्वयो न पप्रन्वस्मन्परि अवस्यवो हृषीवंतो वनर्षदः ॥१॥

अस्माकं । मिचावरुणा । अवतं । रथं । आदित्यैः । रुद्रैः । वसुऽभिः । सचाऽभुवा ।

प्र । यत् । वयः । न । पप्रन् । वस्मन् । परि । अवस्यवः । हृषीऽवंतः । वनऽर्षदः ॥१॥

मिचावरुणा हे मिचावरुणी आदित्यैर्धातृमादिभिर्द्वादशभिः रुद्रैरेकादशसंख्याभिः वसुभिर्धरो ध्रुव

हे यजचा यजनीया विश्वे देवा वो युष्मदीयान्येतान्युद्यतोद्यतानि वचांसि वरिम । कामये । नव्यसि नवतराय सुत्यतमाय युष्मन्नखायायवो मत्प्रभृतयो मनुष्याः कामितानि सोचाणि समतन्त्र । समस्कुर्वन् । किमिच्छन्तः । अवस्यवः अवणीयं यशोऽन्नं वात्स्य इच्छन्तः । वाजं बलं चक्रानाः कामयमानाः ॥ कन दीप्ति-कातिगतिषु । लिटः कानच् ॥ रथो रथसंबन्धी सन्निर्ग सर्पणशीलोऽश्व इव युष्मन्नगो धीतिमस्रदीयं कर्मा-श्वाः । प्राप्नोतु ॥ अम्बु व्याप्नो । व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ । वज्रत्वं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥ १४ ॥

अस्य म इत्यष्टर्चं दशमं सूक्तं गुत्समदस्यार्थं षष्ठायास्तिस्रोऽनुष्टुभः । शिष्टाः पंच जगत्स्य । प्रथमा यावा-पृथिवीया ततो द्वे ऐंश्वी त्वाष्ट्री वा । ततो द्वे राकादेवत्ये द्वे सिनीवालीदेवत्ये अत्या गुंत्वादिषड्देवताका । तथा चानुक्रांतं । अस्य मेऽष्टौ जागतं त्र्यनुष्टुबंतं । यावापृथिवीका द्वे ऐंश्वी त्वाष्ट्री वा द्वे द्वे राकासिनीवा-स्योरत्या खिंगोक्तदेवतेति ॥ आभिन्नविके चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आयस्त्वो यावापृथिवीयनिविज्ञानः । तथा च सूचितं । अस्य मे यावापृथिवी इति तिस्रस्ततं मे अप इति वैश्वदेवं । आ० ७. ७. इति ॥

अस्य मे यावापृथिवी ऋतायतो भूतमविची वचसः सिषासतः ।

ययोरायुः प्रतरं ते इदं पुर उपस्तुते वसूयुर्वी महो दधे ॥ १ ॥

अस्य मे । यावापृथिवी इति । ऋतुऽयतः । भूतं । अविची इति । वचसः । सिषासतः ।

ययोः । आयुः । प्रऽतरं । ते इति । इदं । पुरः । उपस्तुते इत्युपऽस्तुते । वसुऽयुः । वां ।

महः । दधे ॥ १ ॥

यावापृथिवी हे यावापृथिवी ऋतायत ऋतं यज्ञमात्मन इच्छतः सिषासतो युवां संभक्तुमिच्छतोऽस्य वचसः ॥ वक्तीति वचाः स्तोता । असुन् ॥ स्तोतुरस्य मे ममाविची अविच्यौ पालयिच्यौ भूतं । भवतं । ययो-यावापृथिव्योरायुरन्नं प्रतरं प्रकृष्टतरमुत्पद्यत इति शेषः । इदमिदानीं ते यावापृथिव्यानुपस्तुते तच्च तच्च स्थितेः स्तोतुभिः स्तुते वां युवां वसूयुर्धनकामोऽहं महो महतः ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ महता स्तोत्रेण पुरो दधे । पुरस्करोमि ॥

मा नो गुह्या रिपं आयोरहं न्दभन्मा न आभ्यो रीरधो दुच्छुनाभ्यः ।

मा नो वि यौः सख्या विद्धि तस्य नः सुस्त्रायता मनसा तत्त्वेमहे ॥ २ ॥

मा नः । गुह्याः । रिपः । आयोः । अहं न् । दभन् । मा नः । आभ्यः । रीरधः । दुच्छुनाभ्यः ।

मा नः । वि यौः । सख्या । विद्धि । तस्य । नः । सुस्त्रायता । मनसा । तत् । त्वा । ईमहे ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वष्टर्वा आयोर्मनुष्यस्य शत्रुभूतस्य गुह्या गोप्या ज्ञातुमशक्या रिपो हिंसारूपा माया नोऽस्मान् अहन् । उपलब्धमेतत् । अहनि रात्रौ च मा दभन् । मा हिंसिषुः । तथा नोऽस्मानाभ्यो दुच्छुनाभ्यः । मुनमिति सुखनाम । दुःमुना दुच्छुनाः । दुःस्वकारिणीभ्यः शत्रुसेनाभ्यो मा रीरधः । वशं मा नैषीः ॥ रथतिर्वशगमन इति यास्कः । रध हिंसारंराद्वोः । अस्मात्पयंतामुक्तिं चकि रूपं ॥ अपि च नोऽस्माकं सख्या सख्यानि सखित्वानि मा वि द्यौः । त्वया वियुक्तानि मा कार्षीः । अपि तु नोऽस्माकं तस्य तत् सखित्वं सुस्त्रायता सुखमस्माकमिच्छता मनसा विद्धि । जानीहि ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ तत् त्वा तादृशं त्वामीमहे । अभिमतफलं याचामीमहे ॥ सुपां सुलुगिति तच्छब्दादुत्तरस्या विभक्तेर्लुक् ॥

अहेळता मनसा श्रुष्टिमा वह दुहानां धेनुं पिपुषीमसश्चतं ।

पद्याभिराणुं वचसा च वाजिनं त्वां हिनोमि पुरुहूत विश्वहा ॥ ३ ॥

अहेळता । मनसा । श्रुष्टिं । आ । वह् । दुहानां । धेनुं । पिप्पुषीं । असञ्चतं ।
पद्याभिः । आशुं । वचसा । च । वाजिनं । त्वां । हिनोमि । पुरुऽहूत । विश्वहा ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वष्टर्वा अहेळता अकुध्यता मनसा श्रुष्टिं सुखकरीं दुहानां दोग्ध्रीं पिप्पुषीं प्रवृद्धां पीनां ॥ प्यायी वृद्धी । श्रुष्टः क्लृप्तः । लिङ्गलोकेति पीभावः । उगितश्चेति ऊप । संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिच-
सीनां चेति यत्वं ॥ असञ्चतमसक्तावयवां एवंभूतां धेनुं गामावह । आभिसुख्येन प्रापय । अपि च हे पुरुऽहूत
वज्रमिराहतेन्द्र त्वष्टर्वा पद्याभिः पादगतिभिराशुं व्यापनशीलं वचसा वाचा च वाजिनं वेगवंतं त्वां विश्वहा
सर्वेष्वहःसु हिनोमि । स्तुतिभिः प्रेरयामि ॥ हि गती वृद्धी च ॥

पत्नीसंघादेषु गृहपतेः प्राक् राकासिनीवाक्यो यष्ट्ये । तत्र राकायागस्य राकामहमित्यादिके याज्या-
नुवाक्ये । सूचितं च । राकामहं सिनीवालि कुलमहमिति द्वे द्वे याज्यानुवाक्ये । आ० १. १०. । इति ॥ तथापि-
माहतेत्येते धाव्ये । सूचितं च । राकामहमिति द्वे । आ० ५. २०. । इति ॥

राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे ऋणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना ।
सीव्यत्वपः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यं ॥ ४ ॥
राकां । अहं । सुऽहवां । सुऽस्तुती । हुवे । ऋणोतु । नः । सुऽभगा । बोधतु । त्मना ।
सीव्यतु । अपः । सूच्या । अच्छिद्यमानया । ददातु । वीरं । शतऽदायं । उक्थ्यं ॥ ४ ॥

संपूर्णचंद्रा पीर्णमासी राका । तां देवीं सुहवां स्वाङ्गानामाङ्गानप्रयोजनकारिणीं सुष्टुती शोभनया
सुह्वाहं ऊवे । आहूयामि ॥ सुष्टुतिशब्दात्तृतीयकवचनस्य सुपां सुसुगिति पूर्वसवर्ण ईकारः ॥ सा च सुभगा
शोभनधना नोऽस्माकमाङ्गानं ऋणोतु । श्रुत्वा च त्वना आत्मना स्वयमेव बोधतु । अस्मदभिप्रायं बुध्यतां ।
बुद्ध्या चापः कर्म पुत्रोत्पादनलक्षणं सूच्या सूचीस्थानीययाच्छिद्यमानयाविच्छिन्नयानुग्रहबुद्ध्या सीव्यतु । संतनोतु ।
यथा वस्त्रादिकं सूच्या सूतं चिरं तिष्ठति एवमिदं करोतु । छत्वा च वीरं विक्रान्तं शतदायं वज्रधनं वज्रप्रदं
वोक्थ्यं प्रशस्यं पुत्रं ददातु ॥

यास्ते राके सुमत्तयः सुपेशसो याभिर्देदासि दाशुषे वसूनि ।
ताभिर्नो अद्य सुमना उपागहि सहस्रपोषं सुभगे रराणा ॥ ५ ॥
याः । ते । राके । सुऽमत्तयः । सुऽपेशसः । याभिः । ददासि । दाशुषे । वसूनि ।
ताभिः । नः । अद्य । सुऽमनाः । उपऽआगहि । सहस्रऽपोषं । सुऽभगे । रराणा ॥ ५ ॥

हे राके देवि सुपेशसः शोभनरूपास्ते तव याः सुमत्तयः शोभनबुद्धयः याभिर्मतिभिर्दाशुषे हविर्हत्तवते
यजमानाय वसूनि धनानि ददासि । प्रयच्छसि । अथेदानीं ताभिर्मतिभिः सहिता त्वं सुमनाः शोभनमना
मूल्योपागहि । उपागच्छ ॥ गमेच्छांदसः श्रपो सुक् । अनुदात्तोपदेशेत्वादिगानुनासिकलोपः । असिद्धवद्वा
मादित्यस्त्रासिद्धत्वाच्चैर्बुभभावः ॥ किं कुर्वती । हे सुभगे शोभनधने सहस्रपोषं सहस्रसंख्याकस्य धनस्य पुष्टिं
रराणा ददती ॥ रा दाने । अत्ययेन शानच् । छांदसः श्रपः सुः । अभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं ॥

सिनीवाक्या यागे सिनीवासीत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूचं पूर्वमुदाहृतं ॥

सिनीवालि पृथुहुके या देवानामसि स्वसा ।
जुषस्व हृष्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिङ् नः ॥ ६ ॥

सिनीवालि । पृथुऽस्तुके । या । देवानां । असि । स्वसा ।

जुषस्व । हव्यं । आऽहुतं । प्रऽजां । देवि । दिदिङ् । नः ॥ ६ ॥

दृष्टचंद्रामावासा सिनीवाली । हे सिनीवालि पृथुष्टुके पृथुजघने पृथुसंहते वा या त्वं देवानां स्वसासि स्वयंसंचारिणी भगिनी वा भवसि सा त्वमाहुतमाभिमुखीनापी प्रक्षिप्तं हव्यमस्यदीयं हविर्जुषस्व । सेवस्व । किंच हे देवि सिनीवालि नोऽस्माकं प्रजां पुत्रादिकां दिदिङ् । उपचिनु अतिसर्जय वा । देहीत्यर्थः ॥ दिह उपपद्ये । खोटि छांदसः शपः सुः । दिश अतिसर्जन इत्यस्माद्वा ॥

या सुबाहुः स्वंगुरिः सुषूमा बहुसूवरी ।

तस्यै विशपत्यै हविः सिनीवाल्यै जुहोतन ॥ ७ ॥

या । सुऽबाहुः । सुऽअंगुरिः । सुऽसूमा । बहुऽसूवरी ।

तस्यै । विशपत्यै । हविः । सिनीवाल्यै । जुहोतन ॥ ७ ॥

या सिनीवाली सुबाहुः शोभनबाहुः स्वंगुरिः शोभनांगुलिः सुषूमा सुष्ठु प्रसवित्री ॥ बृह प्राणिप्रसवे । अन्धेभ्योऽपि दृष्ट्यंत इति मनिन । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ बहुसूवरी बहुनीनां प्रजानां सवित्री ॥ तेनैव सूत्रेण कृनिप् । वनो र चेति ऊत्रिणी । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ तस्यै सिनीवाली विशपत्यै विशां पालयित्री ॥ विभाषा सपूर्वस्त्विति पत्युर्नकारांतादेशः । अयस्मयादित्वेन भत्वादिशो जम्बवाभावः । परादिस्त्वंदसि बहुल-मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ हे अस्विग्यजमाना हविर्जुहोतन । जुहुत ॥ तप्तनप्तनयनाश्चेति तनवादेशः ॥

या गुंगूर्या सिनीवाली या राका या सरस्वती ।

इंद्राणीमह उतये वरुणानीं स्वस्तये ॥ ८ ॥

या । गुंगूः । या । सिनीवाली । या । राका । या । सरस्वती ।

इंद्राणीं । अहे । उतये । वरुणानीं । स्वस्तये ॥ ८ ॥

अत्र गुंगूशब्देन राकासिनीवालीः साहचर्यात्कुह्यन्त्यते । या गुंगूः कुह्यन्त्यामहे । आहुयामि । एवमुत्तर-चापि योज्यं । इंद्राणीमिन्द्रस्य पत्नीमृतये रचणार्थमहे । आहुयामि । तथा वरुणानीं वरुणस्य पत्नीं स्वस्तये ऽविनाशयाहुयामि ॥ इंद्रवश्येत्यादिना ऊष आनुगागमश्च ॥ १५ ॥ ३ ॥

चतुर्थेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तथा ते पितरिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं गुत्समदस्वार्चं चैष्टुभं रौद्रं । अनुक्रांतं च । आ ते पंचोना रौद्रमिति ॥ शूलगवादिबृहदयस्त्रिध्वनेन सूक्तेन प्रतीची दिगुपस्थिता । सूचितं च । कद्रुद्रायेमा बृहदाया ते पितरिमा बृहदाय स्थिरधन्वन इति सर्वबृहदयस्त्रिषु दिशामुपस्थानं । गू० सू० ४. ८. २३. इति ॥ बृहदेवत्ये पशी आ ते पितरिति हविषोऽनुवाक्या । सूचितं च । आ ते पितर्मरुतां सुखमेतु प्र बध्वे वृषभाय श्वितीच इति तिस्रः । आ० ३. ८. इति ॥ अत्र ग्रीनकः । चतुर्दशीमुपोषिकां कृत्वास्व जुहुयाच्चवं । अतिसूक्तेन रौद्रेण प्रत्युचं वाम्यतः शुचिः ॥ पूर्वमाज्याहुतीर्ज्जत्वाद्योपस्थाय च शंकरं । हविःश्वेषा वर्ततेकांतर-मतंद्रितः । पूर्णमासे ज्येष्ठशुक्लं रोगेष्ट परिमुच्यते । अग्नि० १. ३०. इति ॥

आ ते पितर्मरुतां सुखमेतु मा नः सूर्यस्य संदृशो युयोथाः ।

अभि नो वीरो अर्वेति क्षमेत प्र जायेमहि रुद्र प्रजाभिः ॥ १ ॥

आ । ते । पितः । मरुतां । सुखं । एतु । मा । नः । सूर्यस्य । संऽदृशः । युयोथाः ।

अभि । नः । वीरः । अर्वेति । क्षमेत । प्र । जायेमहि । रुद्र । प्रऽजाभिः ॥ १ ॥

हवीमभिर्हवते यो हविर्भिरव स्तोमेभी रुद्रं दिषीय ।

ऋदूदरः सुहवो मा नो अस्यै बभुः सुशिप्रो रीरधन्मनायै ॥ ५ ॥

हवीमऽभिः । हवते । यः । हविःऽभिः । अव । स्तोमेभिः । रुद्रं । दिषीय ।

ऋदूदरः । सुऽहवः । मा । नः । अस्यै । बभुः । सुऽशिप्रः । रीरधत् । मनायै ॥ ५ ॥

यो रुद्रो हविर्भिरवपुरोडाशादिभिः सहितैर्हवीमभिराहुः स्तुतिवचनैर्हवते । आह्वयते स्तूयते ॥ व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । बज्जलं कंदसीति ह्वयतेः संप्रसारण ॥ तं रुद्र स्तोमेभिः स्तोत्रैरवदिषीय । अवखंडयामि । पृथक्करोमि । अपगतक्रोधं करोमीति यावत् ॥ दो अवखडने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बज्जलं कंदसीतीत्वं ॥ ऋदूदरः । ऋदूदरो मृदूदर इति यास्कः । नि० ६ ४ । सुहवः शोभनाहुनो बभुर्मता सर्वस्य बभुवर्णो वा । सुशिप्रः । शिप्रि हनू नासिके वा । शोभनशिप्रः । एवंगुणविशिष्टः स रुद्रोऽस्यै मनायै । हवीति मन्वमाना बुद्धिर्मना । तस्यै नोऽस्मात्मा रीरधत् । मा वशं जेषीत् ॥ रध हिसासंराद्धोः । अस्मात्तयंताङ्गुलि चङि रूप । रध्यतिर्वशगमन इति यास्कः ॥ ॥ १६ ॥

उन्मा ममंद वृषभो मरुत्वान्वक्षीयसा वयसा नार्धमानं ।

घृणीव छायामरपा अशीया विवासेयं रुद्रस्य सुम्नं ॥ ६ ॥

उत् । मा । ममंद । वृषभः । मरुत्वान् । त्वक्षीयसा । वयसा । नार्धमानं ।

घृणिऽइव । छायां । अरपाः । अशीय । आ । विवासेयं । रुद्रस्य । सुम्नं ॥ ६ ॥

वृषभः कामानां वर्धिता मरुत्वान् मरुद्भिः पुर्वैर्युक्तो रुद्रो नार्धमानं याचमानं मा मां त्वक्षीयसा दीप्तिं वयसान्नोन्नमंद । उत्कर्षेण तर्पयतु । अपि चाह घृणीव छायां यथा सूर्यकिरणसंतप्तच्छायां प्रविशति एवं रुद्रस्य सुम्नं सुखमरपा अपापः सन् अशीय । व्याभुयां । तदर्थं तं रुद्रमाविवासेय । विवासेतिः परिचरणकर्मा ॥

क्र०स्य ते रुद्र मृकयाकुर्हस्तो यो अस्ति भेषजो जलापः ।

अपभर्ता रपसो दैव्यस्याभी नु मा वृषभ चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

क्र०स्यः । ते । रुद्र । मृकयाकुः । हस्तः । यः । अस्ति । भेषजः । जलापः ।

अपऽभर्ता । रपसः । दैव्यस्य । अभि । नु । मा । वृषभ । चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

हे रुद्र ते तव मृकयाकुः सुखयिता स्यः स हस्तः क्र० कुच वर्तते । यो हस्तो भेषजो भेषज्यकृत् जलापः सर्वेषां मुखकरोऽस्ति । भवति । स हस्तो विद्यत एव । तेन हस्तेन मां रक्षेति भावः । अपि च हे वृषभ कामानां वर्धितः दैव्यस्य देवकृतस्य रपसः पापस्यापभर्तापहर्ता विनाशयिता भूत्वा कृतापराधं मां नु क्षिप्रमग्निष्यमीथाः । अभिचमस्व ॥ चमूष् सहजे । लङि छांदसः श्रपः सुः । बज्जलं कंदसीतीडागमः ॥

रुद्रदेवत्ये पशौ वपापुरोडाशहविषां क्रमेण प्र बभ्रव इत्याद्याक्षिसो याज्याः । प्र बभ्रवे पुण्याय विहितं इति तिस्र आ पश्चातान्नासत्या पुरस्तात् । आ० ३. ८. इति ॥

प्र बभ्रवे वृषभार्यं श्रित्ये चे मही महीं सुष्टुतिमीरयामि ।

नमस्या कल्मलीकिनं नमोभिर्गृणीमसि त्वेषं रुद्रस्य नाम ॥ ८ ॥

प्र । बभ्रवे । वृषभाय । श्वितीचे । महः । मही । सुऽस्तुति । इरयाभि ।
नमस्य । कल्मलीकिनं । नमःऽभिः । गृणीमसि । त्विषं । रुद्रस्य । नाम ॥ ८ ॥

बभ्रवे विश्वस्य भर्षे बभ्रुवर्णाय वा वृषभाय कामानां वर्षिञ्च तद्वत्प्रसह्यकारिणे वा श्वितीचे श्वित्यमंचते ॥ श्विता वर्षे । औणादिक इत्यत्रयः । श्वितिमंचतीत्यंचतेर्च्च्त्वितिगत्यादिना क्तिन् । चतुर्थ्येकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ एवंगुणविशिष्टाय रुद्राय महो मही महतोऽपि महतीं सुदृतिं शोभनस्तुतिं प्रेरयामि । प्रकर्षेणोच्चारयामि । हे स्तोतः कल्मलीकिनं । ज्वलतो नामधेयमेतत् । नैघं १. १७. । ज्वलंतं । कलयत्यपगमयति मलमिति कल्मलीकं तेजः । तद्वतं रुद्रं नमोभिर्नमस्कारिर्हविर्भवं नमस्य । पूजय । वयं च रुद्रस्य महादेवस्य त्विषं दीप्तं नाम गृणीमसि । गृणीमः संकीर्तयामः ॥ गृ शब्दे । कैयादिकः । इदंतो मसिः । प्लादीनां ह्रस्वः ॥

स्थिरेभिरंगैः पुरुरूप उयो बभ्रुः शुक्रेभिः पिपिशे हिरण्यैः ।
ईशानादस्य भुवनस्य भूरेर्न वा उ योषदुद्रादसुर्यं ॥ ९ ॥
स्थिरेभिः । अंगैः । पुरुऽरूपः । उयः । बभ्रुः । शुक्रेभिः । पिपिशे । हिरण्यैः ।
ईशानात् । अस्य । भुवनस्य । भूरेः । न । वै । उं इति । योषत् । रुद्रात् । असुर्यं ॥ ९ ॥

स्थिरेभिः स्थिरैर्दृढैरंगैरवयवैर्युक्तः पुरुरूपोऽष्टमूर्त्यात्मकैर्बहुभि रूपेणैत उय उन्नूर्णस्तोत्रस्वी बभ्रुर्भूतं बभ्रुवर्णं वा रुद्रः शुक्रेभिर्दीर्घैर्हिरण्यैर्हिरण्यमयैर्हृतरमणीयैर्वालंकरैः पिपिशे । दीप्यते ॥ पिश अवयवे । कर्मणि लिट् ॥ ईशानादीश्वरादस्य भुवनस्य भूतजातस्य भूरेर्भूतं रुद्रादसुर्यं ॥ असु क्षिपणी । असेवरन् । असुरः चेप्ता । तच्च साधुः ॥ असुर्यं बलं न वा उ योषत् । नैव पृथग्भवति ॥ र्यातेत्येव्यङ्गागमः । सिद्धञ्जलं भेटीति सिप् ॥

अहंन्विभर्षि सायंकानि धन्वाहंन्निष्कं यजतं विश्वरूपं ।
अहंन्निदं दयसे विश्वमभ्वं न वा ओजीयो रुद्र त्वदस्ति ॥ १० ॥
अहंन् । विभर्षि । सायंकानि । धन्वं । अहंन् । निष्कं । यजतं । विश्वरूपं ।
अहंन् । इदं । दयसे । विश्वं । अभ्वं । न । वै । ओजीयः । रुद्र । त्वत् । अस्ति ॥ १० ॥

हे रुद्र त्वमहंन् अहं योम्य एव सन् सायकानि शरान् धन्वं धनुश्च विभर्षि । धारयसि । तद्याहंन्नेव यजतं यजनीयं पूजनीयं विश्वरूपं बहुविधरूपयुक्तं निष्कं हारं विभर्षि । तद्याहंन्नेवेदं विश्वं सर्वमभ्वं । महत्तामितत् । अतिविस्तृतं जगद्वयसे । रचसि । देह रचणे । हे रुद्र त्वत् त्वत्तोऽन्यत् किंचिदोजीय ओजस्वितरं बलवत्तरं न वा अस्ति । न खलु विद्यते । अतस्त्वमेवोक्तत्वापरिषु योज्य इत्यर्थः ॥ ओजःशब्दान्त्वर्थीयो विनिः । तत् प्रातिपद्यानिक इष्टम् । विन्वतोर्लुक् । टेरिति टिलोपः ॥ ॥ १० ॥

प्रयागे मृगस्त्रामगोश्ववचः सुत्वा सुहि श्रुतमित्येतां जपेत् । सूचितं च । सुहि श्रुतं गर्तसदं युवानमिति मृगस्य । गृ ३. १०. १०. । इति ॥

सुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहन्तुमुयं ।
मृळा जरिचे रुद्र स्तवानोऽन्यं ते अस्मन्नि वपंतु सेनाः ॥ ११ ॥
सुहि । श्रुतं । गर्तऽसदं । युवानं । मृगं । न । भीमं । उपऽहन्तुं । उयं ।
मृळा । जरिचे । रुद्र । स्तवानः । अन्यं । ते । अस्मत् । नि । वपंतु । सेनाः ॥ ११ ॥

हे सोतः श्रुतं विश्रुतं प्रख्यातं रुद्रं सुहि । कोदृशं । गर्तसदं । गर्तो रथः । तच्च सीदंतं युवानं नित्यतृणं
मृगं न भीमं मृगं सिंहमिव भयंकरं । उपहतमुपहतारं शत्रूणां मयमुन्नृणं । हे रुद्र त्वं सवानोऽस्माभिः स्तूय-
मानः सन् जरिषे स्तोत्रे मह्यं मृळ । सुखय । ते त्वदीयाः सेना असदन्यमसद्व्यतिरिक्तं पुरुषं निवपंतु । निघ्नंतु ॥

कुमारश्चित्पितरं वंदमानं प्रति नानाम रुद्रोपयंतं ।

भूरैदातारं सत्पतिं गृणीषे स्तुतस्त्वं भेषजा रास्यस्मे ॥ १२ ॥

कुमारः । चित् । पितरं । वंदमानं । प्रति । नानाम् । रुद्र । उपऽयंतं ।

भूरैः । दातारं । सत्पतिं । गृणीषे । स्तुतः । त्वं । भेषजा । रासि । अस्मे इति ॥ १२ ॥

वंदमानं आयुष्मान् भव सौम्येति सुवंतं पितरं कुमारश्चित् यथा कुमारः ॥ चिदिद्वितदुपमार्थं ॥ हे रुद्र
उपयंतमसत्समीपे गच्छंतं त्वां प्रतिननाम । प्रतिनतोऽस्मि । अपि च भूरैर्बहुना धनस्य दातारं सत्पतिं सतां
पालयितारं ॥ पत्याविश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ हे रुद्र एवंभूतं त्वां गृणीषे । सौमि ॥ मिपसिद्धां तिङ्को
भवन्तीति से आदेशः ॥ स्तुतश्च त्वमस्मै अस्मभ्यं भेषजा भेषजानि रासि । देहि ॥

या वो भेषजा मरुतः शुचीनि या शंतमा वृषणो या मयोभु ।

यानि मनुरवृणीता पिता नस्ता शं च योश्च रुद्रस्य वशिम ॥ १३ ॥

या । वः । भेषजा । मरुतः । शुचीनि । या । शंऽतमा । वृषणः । या । मयःऽभु ।

यानि । मनुः । अवृणीत । पिता । नः । ता । शं । च । योः । च । रुद्रस्य । वशिम ॥ १३ ॥

हे मरुतो रुद्रपुत्रा वो युष्माकं या यानि भेषजा भेषजान्यस्यदारोग्यहेतुभूतान्यौषधानि शुचीनि शुद्धानि
निर्मलानि संति । हे वृषणः कामानां वर्षितारो मरुतो या यानि च युष्मदीयानि भेषजानि शंतमा अति
शयेन सुखकराणि । या यानि च भेषजानि मयोभु मयोभूनि मयसः सुखस्य भावयितृणि नोऽस्मात्पिता
मनुर्यानि भेषजानि युष्मदीयान्यवृणीत वृतवान् ता तानि भेषजानि रुद्रस्य महादेवस्य संबंधि शं च योश्च
यच्छमनोयानां रोगाणामुपशमनं यावनीयानां भयानां यद्यावनमस्यन्तः पृथक्करणं तदुभयं च वशिम ।
कामये ॥ वशं कांती । आदादिकः ॥

परि णो हेती रुद्रस्य वृज्याः परि तेषस्य दुर्मतिर्मही गात् ।

अव स्थिरा मघवन्नुष्व मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृळ ॥ १४ ॥

परि । नः । हेतिः । रुद्रस्य । वृज्याः । परि । तेषस्य । दुःऽमतिः । मही । गात् ।

अव । स्थिरा । मघवन्तऽभ्यः । तनुष्व । मीढ्वः । तोकाय । तनयाय । मृळ ॥ १४ ॥

रुद्रस्य महादेवस्य हेतिरायुधं नोऽस्मान्परिवृज्याः । परिवर्जयतु । तथा तेषस्य दीप्तस्य रुद्रस्य मही
महती दुर्मतिर्दुःखकारिणी बुद्धिश्च परिगात् । अस्मान्बर्जयित्वान्यत्र गच्छतु ॥ अपपरी वर्जने । पा० १. ४. ८८. ॥
हे मीढ्वः सेचनसमर्थ रुद्र स्थिरा स्थिराणि त्वदीयानि धनूषि मघवद्भ्यो हविर्लक्षणाधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यो
ऽवतनुष्व । अवततज्यानि कुष । तथा तोकायास्तनुषाय तनयाय तत्पुत्राय च मृळ । सुखं कुष ॥

एवा बभ्रो वृषभ चेकितान यथा देव न हृणीषे न हंसि ।

हवनश्रुन्नो रुद्रेह बोधि बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १५ ॥

एव । बभ्रो इति । वृषभ । चेकितान् । यथा । देव । न । हृणीषे । न । हंसि ।

हवनऽश्रुत् । नः । रुद्र । इह । बोधि । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १५ ॥

हे बभ्रो जगतो भर्तृर्बभ्रुवर्ण वा वृषभ कामानां वर्धितः विकितान सर्वं जानन् हे देव द्योतमान रुद्र यथा येन प्रकारेण न हृषीषे न क्रुध्यसि न च हंसि ॥ हृषीरु लज्जायां अयं क्रुध्यतिकर्मा च ॥ एवं हवनयुत अस्मदीयमाह्वानं शृण्वन् नोऽस्मान् हे रुद्र इहास्मिन्देहे बोधि । बुध्यस्व । विदधे यज्ञे गृहे वा सुवीराः शोभनपुत्राः संतो बृहत् प्रौढं त्वदीयं स्तोत्रं वदेम । उच्चारयाम ॥ ॥ १८ ॥

धारावरा इति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं गार्त्समदं माहृतं । अंत्वा चिष्टुप शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । धारावरा माहृतं चिष्टुबंतमिति ॥ पृथ्वाभिन्नवषट्कहयोऽसृतोयेऽहन्वाभिमाहृतशस्त्रस्येदं माहृतनिविधानं । सूचितं च । वैश्वानराय धिषणां धारावरा मरुतस्त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा इत्याभिमाहृतं । आ० ७. ७. इति ॥

धा॒रा॒व॒रा म॒रुतो॑ धृ॒ष्वो॒जसो॑ मृ॒गा न भी॒मास्त॒विषी॑भि॒र्चिनः॑ ।

अ॒प्रयो॑ न शु॒शुचा॑ना अ॒जी॒षिणो॑ भृ॒मिं ध॒मँतो॑ अ॒प॒ गा अ॒वृ॒ण्वत ॥ १ ॥

धा॒रा॒व॒राः । म॒रुतः॑ । धृ॒ष्वो॒जसः॑ । मृ॒गाः । न । भी॒माः । त॒विषी॑भिः । अ॒र्चिनः॑ ।

अ॒प्रयः॑ । न । शु॒शुचा॑नाः । अ॒जी॒षिणः॑ । भृ॒मिं । ध॒मँतः॑ । अ॒प॒ । गाः । अ॒वृ॒ण्वत ॥ १ ॥

धारावरा उदकधारयांतरिक्षमावृण्वतः । यद्वा धाराणां धृतानां स्थिराणां वृक्षादीनां निवारयितार-
श्चालयितारः । धृष्वोजसः परेषां धर्षकेण बलेन युक्ताः । अत एव मृगा न भीमाः । सिंहा इव मयंकराः ।
तविषीभिरात्मीयैर्बलैर्वृष्टिप्रदानादिनार्चिनः सर्वं जगत्पूजयंतः । अप्रयो न शुशुचाना दीप्ता बहुय इव दीप्य-
मानाः ॥ शुच दीप्ता । लिटः कानच् ॥ अजीषिणः । अजीषमुदकं तद्वतः । यद्वा अजीषोऽपगतसारः सोमः ।
तेन युक्ताः । तृतीयसवने ह्यापिमाहृते मरुतः स्तूयते । तच्च च सवनद्वयेऽभिषुतं गतसारं सोममभिपुण्वन्ति ।
अतस्तेषां तद्युक्तत्वं । एवमूता मरुतो भूमिं धाम्यंतं मेघं धमंतो वर्षणार्थमितस्ततः प्रेरयंतो गास्तदंतर्गता वर्ष्या
अपोऽपावृण्वत । अपावृताः कुर्वन्ति । यथा सर्वैर्दृश्यते तथा प्रवर्षतीत्यर्थः । यद्वा भूम्यास्थो वीणाविशेषः । तं
धमंतो वादयंतो गा वलनाम्नासुरेणापिहिता अपावृण्वत । अपगतावरणा अकुर्वन् ॥

द्या॒वो न स्तु॒भिश्चित॑यंत॒ खा॒दिनो॑ व्य॒भि॒या न द्यु॒तयंत॑ वृ॒ष्टयः॑ ।

रु॒द्रो य॒ज्ञो म॒रुतो॑ रु॒क्म॒वक्ष॑सो वृ॒षाज॑न्नि॒ पृ॒थ्व्याः शु॒क्र ऊ॒र्धनि॑ ॥ २ ॥

द्या॒वः । न । स्तु॒भिः । चि॒त॒यंत॑ । खा॒दिनः॑ । वि । व्य॒भि॒याः । न । द्यु॒त॒यंत॑ । वृ॒ष्टयः॑ ।

रु॒द्रः । यत् । वः । म॒रुतः॑ । रु॒क्म॒व॒क्ष॒सः । वृ॒षा । अ॒ज॒न्नि॑ । पृ॒थ्व्याः । शु॒क्रे । ऊ॒र्धनि॑ ॥ २ ॥

भूमिः । नक्षत्रनामितत् । यदाह यास्कः । अद्याः स्तुभिरिति नक्षत्राणां । नि० ३. २०. इति । नक्षत्रैर्द्यावो
न यथा बुल्लोकाश्चितयंत चेतयन्ति स्वात्मानं ज्ञापयन्ति ॥ चित्ती संज्ञानि ॥ प्रकाशंत इत्यर्थः । तथा खादिनः
शशूणां खादका मरुतः स्वकीधिरामरकैर्ज्ञायन्ते । यद्वा खादः कटकं । तद्युक्ताः संतः प्रकाशन्ति । तथा वृष्टयो
वर्षका मरुतोऽभिया न । अक्षेषु भवा विद्युत इव वि द्युतयंत । सर्वं जगद्विद्योतयन्ति । प्रकाशयन्ति ॥ अधश्-
ब्दाद्भवार्थं समुद्राद्वा इति चप्रत्ययः ॥ शेषः प्रत्ययकृतः । रुक्मवक्षसः । रुक्मं रोचमानाभरणं वक्षस्वरसि
धेषां तादृशा हे मरुतो यद्यदा वो युष्मान् वृषा सेचनसमर्थो रुद्रो महादेवः पृथ्व्याः । पृथ्वीमाध्यमिका
वाक् । तस्याः संबंधिनि शुक्रे निर्मल ऊर्ध्वमुदते प्रदेशेऽजनि । अजनयत् । तदानीमिति पूर्वच संबंधः । यद्वा
पृथ्वीर्गनावर्ण्यं भूमिः पुरा गोकुपधरासीत् तस्यां महेशो वृषो भूत्वा मरुत उत्पादयामासेत्वाचक्षते । तदबो-
ध्यते । हे मरुतो यद्यद्यादो युष्मान् वृषा वृषरूपो रुद्रः पृथ्व्या गोः शुक्रे निर्मल ऊर्ध्वमुदसि पयस उत्पत्ति-
स्थानेऽजनि । अजीजनत् । तस्याबुधमेवंमहानुभावा जाता इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं । पृथ्वी वै पयसो
मरुतो जाताः । नि० सं० २. २. ११. ४. इति ॥

उक्षते अश्वौ अन्यौ इवाजिषु नदस्य कर्णेस्तुरयंत आशुभिः ।

हिरण्यशिप्रा मरुतो दविध्वतः पृष्ठं याथ पृषतीभिः समन्यवः ॥३॥

उक्षते । अश्वान् । अन्यान् ऽइव । आजिषु । नदस्य । कर्णेः । तुरयते । आशुभिः ।

हिरण्यऽशिप्राः । मरुतः । दविध्वतः । पृष्ठं । याथ । पृषतीभिः । सऽमन्यवः ॥३॥

मरुतोऽश्वान् व्याप्तान् लोकानुषन्ति । सिंचन्ति ॥ अशु व्याप्नो । शीणाः देवः कृन्प्रत्ययः ॥ आजिषु संयामेध्व-
त्वानिव सततगामिनसुरगान् यथा स्वेदापनोदायोदकैः सिंचन्ति तद्वत् । अपि च ते मरुत आशुभिः शीघ्रग-
मनैरश्वैर्नदस्य शब्दवतो मेघस्य कर्णैः कृतैर्मध्यप्रदेशैस्तुरयन्ति । वर्षणार्थं वृष्ट्युत्पादनाय त्वरितं गच्छन्ति ॥ तुर
त्वरणे ॥ शेषः प्रत्ययकृतः । हे हिरण्यशिप्राः । शिप्रं शिरस्त्राणं । सुवर्णमयशिरस्त्राणाः समन्यवः समानमनस्काः
समानक्रोधा वा हे मरुतो दविध्वतो महीरुहादिकं कंपयन्तो यूयं ॥ धूञ् कंपन इत्यस्माद्वाधर्वादावेतद्रूपं
निपात्यते ॥ पृषतीभिर्युष्मद्रथे योजिताभिः श्वेतविंद्विकिताभिर्मृगीभिर्वज्रवाभिर्वा पृष्ठं । अन्ननामैतत् । हविर्ल-
क्षणात्प्रवन्तं यजमानं ॥ अर्शआदित्वादच् ॥ याथ । गच्छथ ॥

पृष्ठे ता विश्वा भुवना ववक्षिरे मिचाय वा सद्मा जीरदानवः ।

पृषदश्वासो अनवभराधस ऋजिप्यासो न वयुनेषु धूर्षदः ॥४॥

पृष्ठे । ता । विश्वा । भुवना । ववक्षिरे । मिचाय । वा । सद् । आ । जीरऽदानवः ।

पृषत् ऽअश्वासः । अनवभराधसः । ऋजिप्यासः । न । वयुनेषु । धूऽसदः ॥४॥

पृष्ठे पृषवते हविर्लक्षणात्प्रयुक्ताय यजमानाय ता तानि विश्वा सर्वाणि भुवनान्युदकानि मिचाय । वाशब्द
उपमार्थः । मिचायेव सद् सदा आ ववक्षिरे । मरुत आवहन्ति । यद्वा वाशब्दोऽवधारणे । मित्रभूताय यजमा-
नायैव पृष्ठेऽग्ने निमित्तभूते सति वृष्ट्युदकान्यावहन्ति । कीदृशा मरुतः । जीरदानवः । क्षिप्रदानाः । पृषदश्वासः
पृषद्भिः श्वेतविंदुभिर्युक्ता अश्वा येषां ते तथोक्ताः । अनवभराधसः ॥ भृशु भंशु अधःपतने । अवभंशनमवभः ।
डोऽन्यत्रापि दृश्यते । पा० ६. २. ४८. ४. इति उपत्ययः । नास्त्यवभो यस्येति बङ्गप्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदां
तोदात्तत्वं । अनवभं भंशनरहितं राधो धनं येषां ते । बङ्गप्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ऋजिप्यासो न । ऋजु
अकृटिर्ल प्राप्नुवन्तो गच्छन्तोऽश्वा इव वयुनेषु गंतुषु मध्ये धूर्षदो धुरि मेघस्य वहने सीदन्तो निषणा इत्यर्थः ॥

इधन्वभिर्धेनुभी रप्शदूधभिरध्वस्सभिः पथिभिर्भ्राजदृष्टयः ।

आ हंसासो न स्वसराणि गंतु मधोर्मदाय मरुतः समन्यवः ॥५॥

इधन्वऽभिः । धेनुऽभिः । रप्शदूधऽभिः । अध्वस्सऽभिः । पथिऽभिः । भ्राजत् ऽऋष्टयः ।

आ । हंसासः । न । स्वसराणि । गंतुन् । मधोः । मदाय । मरुतः । सऽमन्यवः ॥५॥

समन्यवः समानमनस्काः समानक्रोधाः समानतेजसो वा हे मरुतो भ्राजदृष्टयो दीप्यमानायुधा यूयमि-
धन्वभिः समिधनवद्भिः ॥ इधनशब्दाच्छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् । ह्वांसो वर्षालोपः ॥ धेनुभिः
प्रीणयितुमिच्छ रप्शदूधभिः । विरप्सीति महद्भ्राम । महोधक्तेः । ऊर्ध्वासि जलस्रोतोमार्गः । यद्वा रप जप
व्यक्तायां वाचि । शब्दायमानोक्चितप्रदेशैरध्वस्सभिर्ध्वसनरहितैः पथिभिः । पतन्ति गच्छन्तीति पंथानो मेघाः ।
एवंभूतैर्मैघैः सह मार्गैरेव वागंतव । आगच्छत । किमर्थं । मधोर्मदाय । सोमस्य मदार्थं । तच्च दृष्टांतः । हंसासो
न । यथा हंसाः स्वसराणि स्वकीयानि निवासस्थानानि प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ ११९ ॥

आ नो ब्रह्माणि मरुतः समन्यवो नरा न शंसः सर्वनानि गंतुन ।

अश्वामिव पिप्यत धेनुमूर्धनि कर्तो धियं जरिचे वाजपेशसं ॥६॥

आ । नः । ब्रह्माणि । मरुतः । सऽमन्यवः । नरां । न । शंसः । सर्वनानि । गंतुं ।
अश्वानां । इव । पिप्यत । धेनुं । ऊर्धनि । कर्त । धियं । जरिचे । वाजऽपेशसं ॥ ६ ॥

समन्यवः समानमनसः समानक्रोधा वा हे मरुतो नोऽस्माकं ब्रह्माणि ॥ अन्ननामितत् ॥ अन्नानि सर्वनान्य-
भिषुतसोमस्येषाणि हवींष्यांगंतन । आगच्छत ॥ गमेर्लोटि क्वांदसः शपो लुक् । तप्तनप्तनथनाञ्चिति तस्य
तनवादेशः । अत एव कित्वाभावादनुनासिकलोपाभावः ॥ तच्च दृष्टांतः । नरां न शंसः । नरामस्माकं शंसः
शंसनीयं स्तोत्रं यथागच्छथ तद्वत् ॥ नरशब्दात् षष्ठीबहुवचनस्यानित्यमागमशासनमिति नुबभावः । शंसः
कर्मणि घञंत आद्युदात्तः । सुपां सुलुगित्यमः सुआदेशः ॥ आगत्य च धेनुमुदकदानेन प्रीणयितारमश्वामिवो-
धनि पिप्यत । यथाश्वाः पीनावयवा भवंति तद्वत्त्वर्थं वर्षणसमर्थमाप्यायितं कुक्षतेत्यर्थः । अपि च जरिचे स्तोत्रे
वाजपेशसं वाधिरस्मिरास्त्रिष्टं ॥ पिश चवयवे ॥ धियं कर्म कर्त । कुक्षत ॥ करोतिष्क्वांदसः शपो लुक् । पूर्ववत्त-
शब्दस्य तनादेशः ॥

तं नो दात मरुतो वाजिनं रथं आपानं ब्रह्म चितयद्दिवेदिवे ।
इषं स्तोतृभ्यो वृजनेषु कारवे सनि मेधामरिष्टं दुष्टरं सहः ॥ ७ ॥
तं । नः । दात । मरुतः । वाजिनं । रथं । आपानं । ब्रह्म । चितयत् । दिवेऽदिवे ।
इषं । स्तोतृभ्यः । वृजनेषु । कारवे । सनि । मेधां । अरिष्टं । दुस्तरं । सहः ॥ ७ ॥

हे मरुतः तं पुत्रं नोऽस्माभ्यं दात । दत्तं प्रयच्छत ॥ क्वांदसः शपो लुक् ॥ कीदृशं । वाजिनमन्नवंतं बलवंतं
वा । रथे रंह्यो युष्मदीय आगमने निमित्तभूते सति दिवेदिवे प्रतिदिवसं चितयत् प्रज्ञापयत् युष्मन्नुणप्रख्या-
पकं । ब्रह्म स्तोत्रमापानमाप्नुवंतं । अपि च इषमन्नं स्तोतृभ्योऽस्माभ्यं दात । प्रयच्छत । तथा वृजनेषु संघामेषु
कारवे स्तोत्रे ॥ वचनव्यत्ययः ॥ मेधां युद्धप्रज्ञानं सनि धनदातृत्वं चारिष्टं शत्रुभिरहिंसितं दुस्तरं शत्रुभिसारी-
तमशक्यं सहो बलं च प्रयच्छत ॥

यद्युजते मरुतो रुक्मवक्षसोऽश्वान्येषु भग आ सुदानवः ।
धेनुर्न शिष्ये स्वसरेषु पिन्वते जनाय रातहविषे महीमिषं ॥ ८ ॥
यत् । युजते । मरुतः । रुक्मऽवक्षसः । अश्वान् । रथेषु । भगे । आ । सुऽदानवः ।
धेनुः । न । शिष्ये । स्वसरेषु । पिन्वते । जनाय । रातऽहविषे । महीं । इषं ॥ ८ ॥

रुक्मवक्षसो रोचमानाभरणोरक्ताः सुदानवः शोभनदाना मरुतो यद्यदा रथेषु भगे भजनीये स्थाने ।
धुरीत्यर्थः । अश्वानायुजते । आभिमुख्येन युक्ताङ्कुर्वन्ति । तदानीमेव रातहविषे दत्तहविष्याय यजमानाय
महीं महतीमिषमन्नं तत्कारणभूतमुदकं वा स्वसरेषु स्वकीयेषु गृहेषु पिन्वते । सिंचन्ति किरन्ति ॥ पिवि सेचने ॥
तच्च दृष्टांतः । धेनुर्न शिष्ये । यथा धेनुः प्रसूतस्नानी सती स्वकीयाय वत्साय चीरं प्रयच्छति तद्वत् ॥

यो नो मरुतो वृकताति मर्त्यो रिपुर्दधे वसवो रक्षता रिषः ।
वर्तयत् तपुषा चक्रियाभि तमव रुद्रा अशसौ हंतना वधः ॥ ९ ॥
यः । नः । मरुतः । वृकऽताति । मर्त्यः । रिपुः । दधे । वसवः । रक्षत । रिषः ।
वर्तयत् । तपुषा । चक्रिया । अभि । तं । अशसौ । रुद्राः । अशसः । हंतन । वधरिति ॥ ९ ॥

हे मरुतः यो मर्त्यो मनुष्यो वृकताति आदाता वृकः ॥ वृक आदाने । वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्लतातिल्ली च च्छंदसि
। पा० ५. ४. ४९. । इति स्तार्थिकस्तातिल्लप्रत्ययः ॥ तादृशः सन् नोऽस्माकं रिपुर्दधे । रिपुतयात्मानं धारयति ।

हे वसवो वासयितारो मरुतो रिषो हिंसकादस्मान्नक्षत । पालयत । अस्माकं शत्रुभूतं मर्त्यं तपुषा तापयित्र्या चक्रिया ऋग्याख्यया शक्त्याभिवर्तयत । अमितो निवर्तयत । हे रुद्रा रुद्रपुत्राः । यद्वा रोक्ष्यमाणा द्रवन्तः अशसो भक्षकस्य ॥ अश भोजन इत्यस्मादीणादिकोऽसिप्रत्ययः ॥ तादृशस्य राक्षसादेर्वधर्हणनसाधनमायुधमवहन्त । अवयुत्वास्मत्तः पृथक्कृत्य नाशयत ॥ हतेर्लोटि तप्प्रनप्प्रनधनाच्चेति तनप् ॥

चिचं तद्धो मरुतो यामं चेकिते पृथ्या यदूधरण्यापयो दुहुः ।

यद्वा निदे नवमानस्य रुद्रियास्त्रितं जराय जुरतामदाभ्याः ॥ १० ॥

चिचं । तत् । वः । मरुतः । यामं । चेकिते । पृथ्याः । यत् । ऊधः । अपि । आपयः । दुहुः ।

यत् । वा । निदे । नवमानस्य । रुद्रियाः । चित्तं । जराय । जुरतां । अदाभ्याः ॥ १० ॥

हे मरुतो वो युष्माकं चिचं चायनीयं याम प्रापणं चेकिते । सर्वैर्ज्ञायते । इदानीं परोक्षवदाह । अपि शब्दः प्रसिद्धौ । यद्यदा खलु पृथ्या माध्यमिकाया वाचः संबन्धनमूधरुद्धतं मेघमापयः प्रापयितारो मरुतो दुहुः । दुहन्ति ॥ दुहेष्कादसो लिट् । कंदसि चेति वक्तव्यार्थात् द्विवचनाभावः ॥ यद्वा यदा च नवमानस्य सुवतस्त्रितस्य निदे निंदकाद्य शचवे हिंसां कृतवन्त इति शेषः ॥ निदि कुत्सायां । क्तिप् चेति क्तिप् ॥ तदानीं हे अदाभ्या अहिंस्या रुद्रिया रुद्रस्य पुत्रा मरुतस्त्रितमृषिं जुरतां हिंसतां शत्रूणां जराय जरणाय विनाशाय अभूतेति शेषः ॥ ॥ २० ॥

तान्वो महो मरुत एवयाव्रो विष्णोरिषस्य प्रभृथे हवामहे ।

हिरण्यवर्णान्कुकुहान्यतसुचो ब्रह्मण्यन्तः शंस्यं राध ईमहे ॥ ११ ॥

तान् । वः । महः । मरुतः । एवऽयाव्रः । विष्णोः । णस्य । प्रऽभृथे । हवामहे ।

हिरण्यऽवर्णान् । कुकुहान् । यतऽसुचः । ब्रह्मण्यन्तः । शंस्यं । राधः । ईमहे ॥ ११ ॥

हे मरुत एवयाव्र एवं गन्तव्यं स्तोत्रं यच्च वा गन्तुं महो महतो महानुभावांस्तान्वो युष्मान्विष्णोर्वापकस्य ग्रहचमसादिषु सर्वत्र व्याप्य वर्तमानस्त्रिषण्णयस्य प्रार्थनीयस्य सोमस्य प्रभृथे प्रभरणेऽभिषवादिभिः प्रकर्षेण संपादने सति हवामहे । आह्वयामहे । आह्वय च हिरण्यवर्णान् हितरमणीयवर्णान्वा कुकुहान् अष्टान् सुत्यान्वा एवंभूतांस्तान् यतस्तुचो यागायोद्यतस्तुचो ब्रह्मण्यन्तः । ब्रह्म स्तोत्रं । तदिच्छन्तो वयं शंस्यं प्रशंसनीयं राधा धनमीमहे । याचामहे ॥

ते दशग्वाः प्रथमा यज्ञमूहिरे ते नो हिन्वंतूषसो व्युष्टिषु ।

उषा न रामीररुणैरपोर्णुते महो ज्योतिषा णुचता गोअर्णसा ॥ १२ ॥

ते । दशऽग्वाः । प्रथमाः । यज्ञः । ऊहिरे । ते । नः । हिन्वन्तु । उषसः । विऽउष्टिषु ।

उषाः । न । रामीः । अरुणैः । अपोः । ऊर्णुते । महः । ज्योतिषा । णुचता । गोऽअर्णसा ॥ १२ ॥

ते मरुतो दशग्वाः । ये दशभिर्मसैः सिद्धिं गता अंगिरसस्तद्रूपा भूत्वा प्रथमा आदित्येभ्यः प्रथमभावनः संतो यज्ञमूहिरे । अवहन । आदित्यानामंगिरसां च स्वर्गगमनं प्रति स्पर्धमानानां मध्ये पूर्वमेवांगिरसो यागा ननुषाय स्वर्गं प्राप्ताः । तथा च श्रूयते । आदित्याश्चैवेहासमंगिरसश्च तेऽग्रेऽपिनापिमयजतेति । तादृशास्त उषसो व्युष्टिषु विवासेषु प्रभातेषु सत्सु नोऽस्मान् हिन्वन्तु । प्रेरयन्तु ॥ हि गती वृद्धौ च ॥ रामीः कृष्णवर्णा रात्रीरूषा न यथोपा अरुणीरारोचमानेः स्वतेजोभिरपोर्णुते । अपवृणोत्यपसारयति । तथा महो महता शुचता दीप्यमानेन गोअर्णसा गच्छदुदकेन ज्योतिषा सूर्याख्येन तमो निवारयति । सूर्यमंडलमावृण्वतो वृत्रादीन् हत्वा सर्वं जगत्प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥

ते स्त्रोणीभिररुणेभिर्नाजिभी रुद्रा चतस्य सदनेषु वावृधुः ।

निमेघमाना अत्येन पाजसा सुचंद्रं वर्णे दधिरे सुपेशंसं ॥ १३ ॥

ते । स्त्रोणीभिः । अरुणेभिः । न । अजिऽभिः । रुद्राः । चतस्य । सदनेषु । वावृधुः ।

निऽमेघमानाः । अत्येन । पाजसा । सुऽचंद्रं । वर्णे । दधिरे । सुऽपेशंसं ॥ १३ ॥

रुद्रा रुद्रपुत्रास्त मरुतः शोणीभिः शब्दकारिभिर्वीणास्त्रीवीणाविशेषिण्यभिर्नाजिभिः ॥ नशब्दः समु-
च्चये ॥ आरोचमानैररुणवर्णैर्वा रूपाभिव्यञ्जकैरलंकारैश्च समन्विताः संत चतस्रोदकस्य सदनेषु निवासभूतेषु
मेघेषु वावृधुः । वर्धते । अपि च अत्येन सततगामिना शीघ्रं व्याप्नुवता पाजसास्त्रीयेन बलेन निमेघमाना
नितरां मेघाबुदकं चिंतयंतस्ते सुचंद्रं शोभनाह्लादनं सुपेशंसं ॥ पेश इति रूपनाम ॥ शोभनरूपं वर्णं दधिरे ।
कांतिं धारयति ॥

तां इयानो महि वरूथमृतय उप घेदेना नमसा गृणीमसि ।

चितो न यान्पंच होतृन् अभिष्टय आववर्तदवराञ्चक्रियावसे ॥ १४ ॥

तान् । इयानः । महि । वरूथं । ऊतये । उप । घ । इत् । एना । नमसा । गृणीमसि ।

चितः । न । यान् । पंच । होतृन् । अभिष्टये । आऽववर्तत् । अवराञ् । चक्रिया । अवसे ॥ १४ ॥

तान् मरुतो महि महद्वरूथं वरणीयं प्रशस्तं धनं तन्मरुत ऊतये रक्षणार्थमियान इयाना याचमाना
वयं ॥ सुपां सुलुगिति जसः सुः ॥ एनामेन नमसा नमस्कारेण स्त्रीयेन वोपेत् उपेत्य गृणीमसि । सुमः ॥ घेति
पादपूरणः । एनेत्यत्र सुपां सुलुगिति तृतीयाया आज्ञादेशः । नशब्दः समुच्चये ॥ चित अविष्टय यानेतान् मरुतः
पंच होतृन् अध्यात्मप्राणापानादिपंचवृत्त्यात्मना वर्तमानान् अत एव होमनिष्पादकान् अवराञ् मुख्याभिमष्टये
ऽभिलषितसिद्ध्यर्थं चक्रिया नाभिचक्रेणावसेऽवितुं संगंतुमाववर्तत् । स्वस्मान्निर्जिगमिषून्प्राणान् स्वात्माभिमुख-
मावर्तयत् । यद्वा चक्रिया अष्टास्त्रेणायुधेन युक्तान् अवसे सुत्वादिभिरुपयितुमावर्तयत् । तान् सुम इति
संबन्धः ॥ ववर्तदिति वृत्तेर्ह्येतालुङि चङि रूपं ॥

यया रधं पारयथात्यहो यया निदो मुंचथ वंदितारं ।

अर्वाची सा मरुतो या व ऊतिरो घु वाश्चैव सुमतिर्जिगातु ॥ १५ ॥

यया । रधं । पारयथ । अति । अंहः । यया । निदः । मुंचथ । वंदितारं ।

अर्वाची । सा । मरुतः । या । वः । ऊतिः । ओ इति । सु । वाश्चाऽईव । सुऽमतिः ।

जिगातु ॥ १५ ॥

हे मरुतो ययोत्वा रधमारारधकं यजमानमंहः पापमति पारयथ । अतिक्रमयथ । ययोत्वा वंदितारं
स्त्रोतारं निदो निदितुः शत्रोः सकाशात्मुंचथ । मोचयथ । हे मरुतो वो युष्मदीया योतिः सार्वथास्त्रदभि-
मुखा भवतु । तथा सुमतिर्युष्मदीया शोभना मतिरनुग्रहात्मिका बुद्धिश्च वाश्चैव हमारवं कुर्वती धेनुरिव
वत्सं सुष्ठु ओ जिगातु । एवं गच्छतु । अस्मान् प्रति सर्वथागच्छत्वित्यर्थः ॥ ॥ २१ ॥

उपेमिति पंचदशर्षं तृतीयं सूक्तं गार्त्समदं वैष्टुमपांनपाहेवताकं । तथा चानुक्रांतं । उपेमपोनग्रीधमिति ॥
सूक्तविनियोगो लिंगिकः ॥

(उपेमसृष्टि वाजयुर्वचस्यां चनो दधीत नाद्यो गिरो मे ।

अपां नपादाशुहेमा कुवित्त सुपेशंसस्करति जोषिषडि ॥ १ ॥

उप० । ई० । असृष्टि० । वाज० यु० । वच० स्या० । चन० । दधीत० । नाद्यः । गिरः । मे ।
अपां । नपात् । आप्नु० हेमा० । कुवित् । सः । सु० पेशसः । करति० । जोषिषत् । हि ॥ १॥

वाजयुवाजमज्ञात्मान इच्छन्मोमेनां वचसां वचसः सोवस्त्रेष्वामुपासति । उपासकामि । उत्पाद-
यामि । अपां नपात् सोतुं प्रवृत्तोऽस्मीत्यर्थः ॥ सृजिष्कांदसो जुहु । लिङ्सिचावात्मनेपदेध्विति सिचः कित्वा-
ङ्गुणाभावः ॥ स च नाद्यो नदीनां शब्दकारिणीनां मेघस्थानामपां संबंधी आमुहेमा आमु शीघ्रं गता ॥ हि
गतावित्यस्मादन्वेष्योऽपि दृष्टत इति मनिन् ॥ एवंभूतोऽपां नपात् अगं पीचस्थानीयः । अद्य श्रीषधिवनस्य-
तयो जायंते श्रीषधिवनस्यतिभ्य एषोऽपिर्जायत इति तत्पीचत्वं । एतत्संज्ञको देवो गिरः । गृणातीति गीः
सोता । तस्य मे मम कुवित् । वज्रनामेतत् । वज्रं चनीऽन्नं दधीत । दधातु । विदधातु । प्रयच्छत्वित्यर्थः ।
अपि चास्यान् सुपेशसः शोभनरूपान् शोभनालंकारान्वा करोति । करोतु ॥ करोतेत्यन्वयेन शप । कःकरत्कर-
तिङाधिकृतेष्वर्नादितः । पा० ८. ३. ५०. इति विसर्जनीयस्य सत्वं ॥ हि यस्मादयं देवो जोषिषत् । सोत्राणि सेवते
तस्मादस्मानेवमनुगृह्णात्वित्यर्थः ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः । सेव्यडागमः । विकरणः सिप् । इडागमश्च । हि चेति
निघातप्रतिषेधः ॥

इमं स्वस्मै हृद आ सुतष्टं मंचं वोचेम कुविदस्य वेदत् ।

अपां नपादसुर्यस्य महा विश्वान्यर्यो भुवना जजान ॥ २॥

इमं । सु । अस्मै । हृदः । आ । सु० तष्टं । मंचं । वोचेम । कुवित् । अस्य । वेदत् ।

अपां । नपात् । असुर्यस्य । महा । विश्वानि । अर्यः । भुवना । जजान् ॥ २॥

अस्या अपांनपात्संज्ञकाय देवाय हृदो हृदयात् सुतष्टं सुप्तु निर्मितमिमं मंचं सुप्तु अभिमुखेन वोचेम ।
ब्रवाम । अस्यास्याभिर्भक्तमिमं मंचं कुविद्वेदत् । वज्रं जजानातु ॥ वेत्तेर्लेख्यडागमः । निपातिर्यथदिहृतेति निघा-
तप्रतिषेधः ॥ किं सोवमिति चेदुच्यते । अर्यः स्वात्म्यपांनपात्संज्ञको वैद्युतोऽपिरसुर्यस्य । असुरः शत्रून् चेप्ता ।
तस्य स्वभूतस्य बलस्य महा महिम्ना महत्त्वेन विश्वानि सर्वाणि भुवना भुवनानि वृष्ट्युदकानि वृष्ट्युत्पादनेन
भूतजातानि वा जजान । जनयामास ॥

अपोनप्रीये वसतीवरीसमीप एकधनासु प्राप्तासु समन्या यंत्येषानुवक्तव्या । सूचितं च । समन्या यंत्युप
यंत्यन्या इति तीर्थदेशे । आ० ५. १. इति ॥ सारस्वते च शस्त्रे यथापु शस्या निपतितं तदानीमपोनप्रीयश्चः
कार्यः । तथैवैव याज्या । सूचितं च । समन्या यंत्युपयंत्यन्या इत्यातःसमानं सर्वेषां । आ० १२. ६. इति ॥

समन्या यंत्युप यंत्यन्याः समानमूर्वे नद्यः पृणंति ।

तमू शुचिं शुचयो दीदिवांसमपां नपातं परि तस्युरापः ॥ ३॥

सं । अन्याः । यंति । उप० । यंति । अन्याः । समानं । ऊर्वे । नद्यः । पृणंति ।

तं । ऊं इति । शुचिं । शुचयः । दीदि० वांसं । अपां । नपातं । परि । तस्युः । आपः ॥ ३॥

अन्या अर्थो आपो सं यंति । भूम्या संगच्छंते । अन्याश्च पूर्वं तत्रावस्थिता उपयंति । उपगच्छंति । ताः सर्वा
आपः समानं सह नद्यो नदीभूता ऊर्वे समुद्रमध्ये वर्तमानं वज्रवानसं पृणंति । पृणं प्रीणने तीदादिकः । तमु
तमेवापां नपातं शुचिं निर्मलं दीदिवांसं दीप्यमानं । दीदेतिष्कांदसो दीपिकर्मा । लिटः क्रासुः । वलिका-
जाह्नसामिति नियमादिङ्भावाः । कंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद्विवचनाभावः ॥ एवंभूतं शुचयः शुद्धा
आपः परितस्त्युः । परिवृष्ट तिष्ठंति । एष हि वैद्युतापिरूपेण मेघे वर्तमानोऽस्यानजीजनदिति बुद्ध्या वज्रवा-
नलरूपेण वर्तमानं तं पर्युपासत इत्यर्थः । यदा अन्या एकधनाख्या आपः संयंति । चात्मासोत्करयोर्मध्ये
वसतीवरीभिः संगच्छंते । अन्या वसतीवरीत्याख्या आपश्चोपयंति । उपगच्छंति । एकमत्वं प्राप्ता भवंति । एताश्च

स्व आ दमे सुदुघा यस्य धेनुः स्वधां पीपाय सुभ्वन्नमति ।

सो अपां नपादूर्जयन्नप्स्वतर्वसुदेयाय विधते वि भाति ॥ ७ ॥

स्वे । आ । दमे । सुदुघा । यस्य । धेनुः । स्वधां । पीपाय । सुभु । अन्नं । अस्ति ।

सः । अपां । नपात् । ऊर्जयन् । अप्सु । अंतः । वसुदेयाय । विधते । वि । भाति ॥ ७ ॥

योऽपांनपात् स्वे दमे स्वकीये गृहेऽंतरिक्षलक्षण आसीदति । यस्य च धेनुर्माध्यमिका वाक् सुदुघा सुखेन दोग्धव्या भवति । स देवः स्वधां वृधुदकं पीपाय । वर्धयति ॥ प्यायी वृद्धौ । लिङ्यङोश्चेति पीभावः ॥ सुभु सुष्ठु भूतं वृष्टेः सकाशादुत्पन्नं हविर्लक्षणमन्नं चास्ति । भक्षयति । सोऽपांनपात्संज्ञको देव ऊर्जयन् बलं कुर्वन् अप्स्वंतर्मेधस्थास्वप्सु मध्ये विधते परिचरते यजमानाय वसुदेयाय धनदानार्थं विभाति । विशेषेण दीप्यते ॥

यो अप्स्वा शुचिना दैव्येन ऋतावाजस उर्विया विभाति ।

वया इदं भुवनान्यस्य प्र जायते वीरुधश्च प्रजाभिः ॥ ८ ॥

यः । अप्सु । आ । शुचिना । दैव्येन । ऋतवा । अजसः । उर्विया । विभाति ।

वयाः । इत् । अन्या । भुवनानि । अस्य । प्र । जायते । वीरुधः । च । प्रजाभिः ॥ ८ ॥

योऽपांनपादृतावा । ऋतमित्युदकनाम । तद्वान् सत्यवान्वा अजसो नित्य एकरूपेण सदा वर्तमान उर्विया उर्व्विस्तीर्णोऽप्सु मेघस्थानु मध्ये शुचिना शोचकेन दैव्येन देवसंबंधिना तेजसा आ समंताद्विभाति । विशेषेण प्रकाशते । अस्यापांनपातोऽन्या अन्यानि भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि वया इत् शाखा एव । वीरुध ओषधयः प्रजाभिः स्वकीयाभिः पुष्पफलादिभिः सहास्रादेव प्रजायते ॥

पूर्वोक्ते सारस्वतसत्रस्यापोनप्रीये चरावपां नपादा हीत्येवानुवाक्या । सूचितं च । अपां नप्रे चक्षमपा नपादा ह्यस्यादुपस्थं । आ० १२. ६. इति ॥

अपां नपादा ह्यस्यादुपस्थं जिह्मनामूर्ध्वो विद्युतं वसानः ।

तस्य ज्येष्ठं महिमानं वहंती हिरण्यवर्णाः परि यंति यद्भीः ॥ ९ ॥

अपां । नपात् । आ । हि । अस्यात् । उपस्थं । जिह्मना । ऊर्ध्वः । विद्युतं । वसानः ।

तस्य । ज्येष्ठं । महिमानं । वहंतीः । हिरण्यवर्णाः । परि । यंति । यद्भीः ॥ ९ ॥

अपांनपात्संज्ञकोऽपिरुपस्थमपामुपस्थानमंतरिक्षमा ह्यस्यात् । आस्थितवान् आरूढवान् खलु । किं कुर्वन् । जिह्मनां कुटिलगतीनामपां मध्य ऊर्ध्वः स्वयमूर्ध्वं ज्वलन् विद्युतं विद्योतमानं मेघं वसान आच्छादयन् । अंतरिक्षमास्थाय वर्षणं कृतवान् । तस्य वर्षितुरपांनपातो ज्येष्ठं प्रशस्ततमं महिमानं माहात्म्यं वहंतीर्वहंत्वः सर्वत्र प्रापयंत्यो यद्भीर्यद्भी महंत्यो हिरण्यवर्णाः । नदीनामेतत् । हिरण्यवन्निर्मलरूपा मयः परि यंति । परितो गच्छंति । अपांनप्रा महती वृष्टिरस्याकं प्रवाहनायोत्पादितेति कृतव्रतया नदीयं माहात्म्यं सर्वत्र प्रकटयंत्य इव नद्यः प्रवहंतीत्यर्थः ॥

हिरण्यरूपः स हिरण्यसंदृग्पां नपात्सेदु हिरण्यवर्णः ।

हिरण्ययात्परि योनेर्निषद्या हिरण्यदा ददत्यन्नमस्मै ॥ १० ॥

हिरण्यरूपः । सः । हिरण्यसंदृक् । अपां । नपात् । सः । इत् । ऊं ।

हिरण्ययात् । परि । योनेः । निऽसद्यं । हिरण्यदाः । ददति । अ

सोऽपांनपात् हिरण्यरूपः । कृत्यत इति रूपं शरीरं । सुवर्णमयशरीरो हितरमणीयशरीरो वा । तथा हिरण्यसदृक् । सम्यक् पञ्चतीति संवृश इन्द्रियाणि । सुवर्णमयेंद्रियो हितरमणीयेंद्रियो वा । सेदु स एवापांनपात् हिरण्यवर्णो हिरण्यसदृशकांतियुक्तः । एवंभूतः सन् हिरण्ययात्सुवर्णमयाद्योनेः स्थानात् पर्युपरि निषयोपविशन्न राजत इति शेषः । अस्मा ईदृग्विधायापां नपाति हिरण्यदा दक्षिणारूपस्य सुवर्णस्य दातारो यजमाना अन्नं हविर्लक्ष्णं ददति । प्रयच्छन्ति ॥ ॥ २३ ॥

तदस्यानीकमुत चारु नामापीच्यं वर्धते नमुरपां ।

यमिंधते युवतयः समित्था हिरण्यवर्णे घृतमन्नमस्य ॥ ११ ॥

तत् । अस्य । अनीकं । उत । चारु । नाम । अपीच्यं । वर्धते । नम्रुः । अपां ।

यं । इंधते । युवतयः । सं । इत्था । हिरण्यऽवर्णे । घृतं । अन्नं । अस्य ॥ ११ ॥

अस्यापांनमुद्विक्त्वानीकं रश्मिसमूहकूपं शरीरं चाह शोभनं । उत अपि च अस्य नाम संज्ञा च चारु शोभनं न पातयति न विनाशयतीति नपादिति तद्व्युत्पत्तेः । तदुभयमपीच्यं । अंतर्हितनामितत् । मेघांतर्हितं सद्बध्ति । युवतयः संगमनस्वभावा आपो हिरण्यवर्णं हिरण्यसमानतेजसं यमपांनपातमित्यामुवांतरिक्षे समिंधते । सम्यक् दीपयन्ति । अस्य च देवस्य घृतं चरणशीलमुदकमन्नं भक्ष्यं । अविंधनो ह्यसौ वैद्युतोऽपिः ॥

अस्मै बहूनामवमाय सख्ये यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।

सं सानु माज्मि दिधिषामि बिल्मिर्दधाम्यन्नैः परि वंद ऋग्भिः ॥ १२ ॥

अस्मै । बहूनां । अवमाय । सख्ये । यज्ञैः । विधेम । नमसा । हविःऽभिः ।

सं । सानु । माज्मि । दिधिषामि । बिल्मिः । दधामि । अन्नैः । परि । वंदे । ऋक्ऽभिः ॥ १२ ॥

असौ पुरोवर्तिने बहूनां देवानामवमायाद्याय सख्येऽस्माभिः समानख्यानायापां नपाति यज्ञीर्यागसाधनैर्हविर्भिश्चपुरोडाशादिभिर्नमसा नमस्कारेण च विधेम । परिचरेम । अस्यापांनपातः सानु समुच्छ्रितप्रदेशं संमाज्मि । सम्यक् शोधयामि अलं करोमि वा ॥ मृज्जू शौचालंकारयोः । चादिलोपे विभाषित्यस्य निघातप्रतिषेधः ॥ दिधिषामि धारयामि च बिल्मिर्भासनेः कष्टिरेनं । धिष शब्दे । अयं धारणार्थोऽपि । जुहोत्यादित्वात् शपः सुः । मिषो व्यत्ययेनाडागमः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ दधामि धारयामि चैनं गार्हपत्यादिरूपेणाग्निहविर्लक्ष्णीः । तथा ऋग्भिर्मन्त्रैः परिवंदे । परितः स्तौमि ॥

स ईं वृषाजनयत्तासु गर्भे स ईं शिष्नुर्धयति तं रिहन्ति ।

सो अपां नपादनभिम्नातवर्णेऽन्यस्येवेह तन्वा विवेष ॥ १३ ॥

सः । ईं । वृषा । अजनयत् । तासु । गर्भे । सः । ईं । शिष्नुः । धयति । तं । रिहन्ति ।

सः । अपां । नपात् । अन्नभिम्नातऽवर्णेः । अन्यस्येऽइव । इह । तन्वा । विवेष ॥ १३ ॥

स ईं सोऽयमपांनपातसंज्ञको देवो वृषा सेक्ता भूत्वा तासु मेघस्त्रास्त्रसु गर्भमजनयत् । स्वात्मानमेव गर्भरूपेण वर्षणार्थं कृतवानित्यर्थः । गर्भो भूत्वा च स ईं सोऽयं माध्यमिको वैद्युतोऽपिस्तासां शिष्नुः पुनः सन् धयति । मेघस्त्रास्ताः पिबति । अविंधनो ह्यसौ । तं पुनस्त्राणीयमग्निरापश्य रिहन्ति । लिहन्ति ॥ लिह आस्वादने । कपिलकादित्वात्त्वविकल्पः ॥ सोऽयमपांनपात् वृष्ट्या सह भूमौ निपतितोऽन्भिम्नातवर्णः । अभितो स्नातो स्नानः पीयो वर्णो यस्य तद्विपरीतोऽत्यर्थं दीप्यमानः सन् इहास्मिन् लोकेऽन्यस्येव । इवशब्दोऽवधारणे । अन्यस्य पार्थिवस्यैवापेक्षया शरीरेण कोष्ठेनलक्षणेन विवेष । आप्नो बभूव । विष्णु व्याप्नो ॥

अस्मिन्पदे परमे तस्थिवांसमध्वस्मभिर्विश्वहा दीदिवांसं ।

आपो नम्रे घृतमन्नं वहंतीः स्वयमत्कैः परि दीयन्ति यद्हीः ॥१४॥

अस्मिन् । पदे । परमे । तस्थिऽवांसं । अध्वस्मऽभिः । विश्वहा । दीदिऽवांसं ।

आपः । नम्रे । घृतं । अन्नं । वहंतीः । स्वयं । अत्कैः । परि । दीयन्ति । यद्हीः ॥१४॥

परम उत्कृष्टेऽस्मिन्पदेऽतरिचलचले स्थाने तस्थिवांसं स्थितवन्तमध्वस्मभिर्ध्वसनरहितैस्तेजोभिर्विश्वहा सर्वा-
स्थहानि दीदिवांसं दीप्यमानमपां नपातं यद्हीर्यह्यो महत्य आपः स्वयमात्मनैवात्किरतनशीलैः सततगंतुभिः
स्वकीये रूपैः परिदीयन्ति । परिगच्छन्ति ॥ दीयतिर्गतिकर्मा । दीङ् ण्ये । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ किं कुर्वत्यः ।
नम्रेऽपां नपाति घृतं चरणशीलोदकात्मकमतं वहन्तीर्वहंत्यः ॥

अयांसममे सुक्षितिं जनायायांसमु मघवद्भ्यः सुवृक्तिं ।

विश्वं तद्भद्रं यदवैति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥१५॥

अयांसं । अमे । सुऽक्षितिं । जनाय । अयांसं । ऊं इति । मघवत्ऽभ्यः । सुऽवृक्तिं ।

विश्वं । तत् । भद्रं । यत् । अवैति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥१५॥

हे अमे सुक्षितिं शोभननिवासं त्वामयांसं । उपागच्छ । किमर्थं । जनाय । अस्मदीयपुत्रादिजनार्थं । तथा
मघवद्भ्यो हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यश्च सुवृक्तिं शोभनावर्जकं त्वद्विषयं सोचमयांसं । उपागच्छ ॥ यम
उपरमे ॥ अतः कारणाद्यद्भद्रं सर्वे देवा अवैति रक्षन्ति विश्वं सर्वं तद्भद्रमस्माकं भवतु । सुवीराः सुपुत्रा वयं
विदथे यज्ञे गृहे वा बृहत् प्रौढं सोचं वदेम । उच्चारयाम ॥ ॥ २४ ॥

तुभमिति षडृचं चतुर्थं सूक्तं गार्त्समदं जागतं । प्रथमाया इन्द्रो मधुश्च देवता । द्वितीयाया मरुतो माध-
वश्च । तृतीयायास्त्वष्टा शुक्रश्च । चतुर्थी अग्निः सुचिश्च । पंचम्या इन्द्रो नभश्च । षष्ठ्या मित्रावरुणौ नभस्वश्च ॥
तथा चानुक्रांतं । तुभ्यं षडृत्यं तु जागतं त्विति ॥ दशरात्रे षष्ठेऽहनि ऋतुयाजेषु ऋक्षगिरस्त्रैः प्रियैः प्रेषितव्यं
यष्टव्यं च । तत्राद्यानां षष्ठां प्रेषाणामुपरिष्ठादेव ताः षडृचोऽहोरात्रादिभिः क्रमेणावपनीयाः । तथा च
सूचितं । उपरिष्ठान्तुच ऋतुयाजानामित्युपक्रम्य तुभ्यं हिनवानो वसिष्ठ गा अप इति द्वादशैत्येतेन । आ० ८. १. ॥

तुभ्यं हिनवानो वसिष्ठ गा अपोऽधुक्षन्सीमविभिरद्रिभिर्नरः ।

पिबेद्र स्वाहा प्रहुतं वषट्कृतं होचादा सोमं प्रथमो य ईशिषे ॥१॥

तुभ्यं । हिनवानः । वसिष्ठ । गाः । अपः । अधुक्षन् । सीं । अविऽभिः । अद्रिऽभिः । नरः ।

पिबे । इंद्र । स्वाहा । प्रऽहुतं । वषट्ऽकृतं । होचात् । आ । सोमं । प्रथमः । यः । ईशिषे ॥१॥

हे इंद्र तुभ्यं त्वदर्थं हिनवानः प्रेरमाणः सोमो गा गोविकाराणि दधिपयःप्रभृतीनि अपणद्रव्याणि
वसतीवर्याख्या अपश्च वसिष्ठ । वस्ते । आच्छादयति । तैः संयुज्यत इत्यर्थः । नरो यज्ञस्य नेतारोऽध्वर्यवश्च
सोमेन सोममविभिरवेर्वालमयेर्दशपविचैरद्रिभिर्यावभिश्चाधुक्षन् । अचारयन् । यावभिरभिषुत्य दशपविचैश्च
पुनंतीत्यर्थः । हे इंद्र यस्त्वमीशिषे । सर्वस्य जगत ईश्वरो भवसि त्वं प्रथमोऽन्विभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् स्वाहा
स्वाहाकारेण प्रहुतं प्रकर्षणापी चित्रं वषट्कृतं वषट्कारेण च त्यक्तं तं सोमं होचाद्वोतुर्थागादा समंतात्पिब ॥

यज्ञैः संमिष्ट्याः पृथंतीभिर्जृष्टिभिर्यामञ्जुभासो अंजिषु प्रिया उत ।

आसद्या बर्हिर्भरतस्य सूनवः पोचादा सोमं पिबता दिवो नरः ॥२॥

यज्ञैः। संऽमिष्ट्याः। पृषतीभिः। ऋष्टिऽभिः। यामन्। शुभ्रासः। अंजिषु। प्रियाः। उत।
आऽसद्य। बर्हिः। भरतस्य। सूनवः। पोचात्। आ। सोमै। पिबत। दिवः। नरः ॥ २ ॥

हे मरुतो यक्षीर्यागेः संमिष्ट्याः संयुक्ताः पृषतीभिः स्ववाहनभृताभिः पृषदतीभिर्वद्धवाभिर्युक्ते यामन् यामनि गमनसाधने रथेऽवस्थिता ऋष्टिभिः स्वकीयेरायुधिः शुभ्रासः शुभ्राः शोभमानाः। उतशब्दस्यार्थः। अंजिष्वा-
भरणेषु प्रियाश्च हे भरतस्य सूनवः सर्वस्य जगतो मर्तू रुद्रस्य पुत्रा दिवो नरो दिवोऽंतरिक्षस्य नेतारः एवं-
भूता हे मरुतः ते यूयं बर्हिरास्तीर्णे बर्हिष्यासद्योपविश्य पोचात् पीतुर्यागात् सोममापिबत ॥

तृतीयसवनेऽमेव न इतिषा नेष्टुः प्रस्थितयाज्या च। तथा च सूचितं। अमेव नः सुहवा आ हि गंतंनद्रा-
विष्णु पिबतं मध्वो अस्व। आ० ५. ५. इति ॥

अमेव नः सुहवा आ हि गंतंन नि बर्हिषि सदतना रणिष्टन।

अथा मंदस्व जुजुषाणो अंधसस्त्वष्टदेवेभिर्जनिभिः सुमन्नणः ॥ ३ ॥

अमाऽइव। नः। सुऽहवाः। आ। हि। गंतंन। नि। बर्हिषि। सदतन। रणिष्टन।

अथ। मंदस्व। जुजुषाणः। अंधसः। त्वष्टः। देवेभिः। जनिऽभिः। सुमत्ऽगणः ॥ ३ ॥

इवशब्दोऽवधारणे। हे सुहवाः शोभनाङ्गानास्त्वष्टृप्रभृतयो नोऽस्मान् अमेव सहवागंतन। आगच्छत ॥
गमेच्छांदसः शपो लुक्। तप्तनप्तनयनाच्चेति तनवादेशः। हिशब्दः पुरणः ॥ आगत्य च बर्हिषि वेद्यामास्तीर्णे
निषदतन। निषत्ता भवत ॥ सदेच्छांदसः सीदादेशाभावः ॥ उपविश्य च रणिष्टन। रमध्वं ॥ रण शब्दार्थः।
अत्र क्रीडायां वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात्। अस्माच्छांदसो लुङ्। पूर्ववत्तनवादेशः ॥ अथानंतरं हे त्वष्टः
देवेभिरश्वेदेवैर्जनिभिर्देवपत्नीभिश्च सुमन्नणः शोभनगणस्त्वमंधसः सोमलक्षणस्यान्नस्य ॥ द्वितीयार्थे षष्ठी ॥
सोमलक्षणमन्नं जुजुषाणः सेवमानो मंदस्व। तृप्तो भव ॥

आ वक्षि देवां इह विप्र यक्षि चोशन्होतर्नि षदा योनिषु चिषु।

प्रति वीहि प्रस्थितं सोम्यं मधु पिबामीधात्तव भागस्य तृप्नुहि ॥ ४ ॥

आ। वक्षि। देवान्। इह। विप्र। यक्षि। च। उशन्। होतः। नि। सद्। योनिषु। चिषु।

प्रति। वीहि। प्रऽस्थितं। सोम्यं। मधु। पिब। आमीधात्। तव। भागस्य। तृप्नुहि ॥ ४ ॥

हे विप्र मेधाविघ्नये देवान् यष्ट्यानिद्रादीनावशि। आवह। यक्षि च। तान्यत्र च। हे होतर्देवानामा-
ङ्गातस्त्वं चोशन्नस्यदीयं कामयमानः सन् चिषु योनिषु स्थानेषु गार्हपत्यादिलक्षणेषु निषद। उपविश।
उपविश्य च प्रस्थितं होमार्थमुत्तरवेदिं प्रत्यानीतं सोम्यं सोममयं मधु प्रतिवीहि। प्रतिकामयस्व। कामयित्वा
चापीधादपीधयागास्तोमं पिब। पीत्वा च तव भागस्य त्वदीयेन भागेन तृप्नुहि। तृप्तो भव ॥

एष स्य ते तन्वो नृम्यवर्धनः सह ओजः प्रदिवि बाहोर्हितः।

तुभ्यं सुतो मघवन्तुभ्यमाभृतस्त्वमस्य ब्राह्मणादा तृपत्पिब ॥ ५ ॥

एषः। स्यः। ते। तन्वः। नृम्यऽवर्धनः। सहः। ओजः। प्रऽदिवि। बाहोः। हितः।

तुभ्यं। सुतः। मघऽवन्। तुभ्यं। आऽभृतः। त्वं। अस्य। ब्राह्मणात्। आ। तृपत्। पिब ॥ ५ ॥

हे रुद्र स्वः स एष सोमस्यै तव तन्वः शरीरस्य नृम्यवर्धनः। बलस्य वर्धकः। तुभ्यं सुत इत्युत्तरत्र संबंधः।
येन सोमेन प्रदिवि पुराणि त्वयि बाहोर्हस्तयोः सहः परेषामभिभवन्नक्षत्रं सामर्थ्यमोजसात्कारणभूतं बलं च
हितः। निहितं भवति ॥ लिंगबालयः ॥ हे मघवन् धनवतिंद्र तुभ्यं त्वदर्थं तादृशः सोमः सुतोऽध्वर्युभिरभि-

षुतः । तुभ्यं होतुमाभूतः । उत्तरवेद्यां प्रत्याहृतस्य । अख्येयं सोमं ब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छंसिनो यागात्तृपत् तृष्यं-
स्त्वमापिब । आभिमुख्येन पिब ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वादस्येति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

जुषेथां यज्ञं बोधतं हवस्य मे सत्तो होता निविदः पूर्या अनु ।

अच्छा राजाना नम एत्यावृतं प्रशास्त्रादा पिबतं सोम्यं मधु ॥ ६ ॥

जुषेथां । यज्ञं । बोधतं । हवस्य । मे । सत्तः । होता । निऽविदः । पूर्याः । अनु ।

अच्छ । राजाना । नमः । एति । आऽवृतं । प्रऽशस्त्रात् । आ । पिबतं । सोम्यं । मधु ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ मदीयमिमं यज्ञं जुषेथां । सेवेथां । मे मम हवस्य हवमाह्वानं ॥ पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी ॥
बोधतं । अवगच्छतं । तथा सत्तो निषण्णोऽस्यदीयो होता पूर्याश्चिरंतनीर्निविदः ॥ वाङ्मामैतत् ॥ शस्त्रलक्षणा
वाचोऽनु शंसतीति शेषः । उग्रातुभिः कृतस्य सोमस्यानुगुल्येनाज्यादीनि शस्त्राणि शंसतीत्यर्थः । अपि च नमः
सोमलक्षणमन्नमावृतमुखिभिर्वेष्टितं राजाना राजमानौ युवामच्छाभिमुख्येनेति । गच्छति प्राप्नोति । तादृशं
सोम्यं सोममयं मधु मादकं हविः प्रशास्त्रात् प्रशासुर्यागादापिबतं । आभिमुख्येन पिबतं ॥ ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ द्वितीयाष्टकस्याष्टमोऽध्याय आरभ्यते । द्वितीयमंडलस्य चतुर्थानुवाके मंदस्वेति षडृचं पंचमं सूक्तं
गार्तसमदं । मंदस्वेत्यनुकांतं । पूर्वच चतुर्थं तु जागतं त्विति तुशब्दप्रयोगादिदमपि जागतमृतत्वं । तत्राद्याश्चतस्र
श्चचो द्रविणोदोदेवताकाः पंचम्याश्विनी षष्ठ्यामेयी ॥ दशरात्रे षष्ठेऽहनि चतुर्थात्रेषु प्रेषानुकृशिरस्त्वान् कृत्वा
तैः प्रेषैः प्रेषितव्यं यष्टव्यं च । तत्र सप्तमादीनां प्रेषाणामुपरिष्ठात् मंदस्वेत्याद्याः षडृचः क्रमेण प्रक्षेपणीयाः ।
सूचं तु पूर्वमेवोदाहृतं ॥

मंदस्व होचादनु जोषमंधसोऽध्वर्यवः स पूर्या वष्ट्यासिचं ।

तस्मा एतं भरत तद्वशो ददिर्होचात्सोमं द्रविणोदः पिब चतुभिः ॥ १ ॥

मंदस्व । होचात् । अनु । जोषं । अंधसः । अध्वर्यवः । सः । पूर्या । वष्टि । आऽसिचं ।

तस्मै । एतं । भरत । तत् । ऽवशः । ददिः । होचात् । सोमं । द्रविणः । ऽदः । पिब । चतुऽभिः ॥ १ ॥

हे द्रविणोदो द्रविणसो धनस्य दातरेतन्नामक देव अंधसो देवानामन्नरूपस्य सोमस्य सोमेन होचात्
होतृकर्तृकाद्यागादनु जोषं प्रीतिमनु मंदस्व । हे अध्वर्यवः स द्रविणोदाः पूर्या संपूर्णामासिचं सिध्यमानामा-
हुतिं वष्टि । कामयते । चतस्रस्यै द्रविणोदस्येभ्य एतं सोमं भरत । प्रापयत । तद्वशस्त्वामो द्रविणोदा
ददिर्दाता युष्माकमभीष्टफलस्य दाता भवतीति शेषः । किंच हे द्रविणोदो होचात् होतुर्यागात् चतुभिरिष-
मासाभिमानिभिर्होतृदेवैः सह सोमं पिब ॥

यमु पूर्वमहुवे तमिदं हुवे सेदु हव्यो दृदियो नाम पत्यते ।

अध्वर्युभिः प्रस्थितं सोम्यं मधु पोचात्सोमं द्रविणोदः पिब चतुभिः ॥ २ ॥

यं। ऊं इति। पूर्वं। अहुवे। तं। इदं। हुवे। सः। इत्। ऊं इति। हव्यः। दृदिः। यः। नाम। पत्यते।

अध्वर्युऽभिः। प्रऽस्थितं। सोम्यं। मधु। पोचात्। सोमं। द्रविणः। ऽदः। पिब। चतुऽभिः॥ २॥

हे द्रविणोदो यमु यं त्वामिव पूर्वं होतृकर्तृके सोमयागे ऽहुवे । आहृतवानस्मि इदं संप्रति तं तमेव पोतु-
कर्तृके सोमयागे ऽहुवे । आहृत्यामि । सेतु स एव द्रविणोदा हव्यो ज्ञातव्यः ॥ उ इति पूरणे ॥ ददिरभीष्टफलस्य
दाता यो नाम यः खलु पत्यते देवतात्वेनेष्टे तस्मै द्रविणोदसे सोम्यं सोमात्मकं मध्वध्वर्युभिः प्रस्थितं प्रणीत-
मासीत् । हे द्रविणोदः पोचात् पोतुर्यागादृतुभिर्ह्यसंज्ञकैः सह सोमं पिब ॥

मेद्यंतु ते वह्नयो येभिरियसे ऽरिषण्यन्वीळयस्वा वनस्पते ।

आयूया धृष्णो अभिगूर्या त्वं नेष्ट्रात्सोमं द्रविणोदः पिब चतुभिः ॥ ३ ॥

मेद्यंतु। ते। वह्नयः। येभिः। ईयसे। अरिषण्यन्। वीळयस्व। वनस्पते।

आऽयूय। धृष्णो इति। अभिऽगूर्य। त्वं। नेष्ट्रात्। सोमं। द्रविणः। ऽदः। पिब। चतुऽभिः॥ ३॥

हे द्रविणोदो येभिर्येर्वह्नीरियसे प्राप्नोषि ॥ ते तव वह्नयो वोढार इति यास्किनोक्तत्वात् । नि० ८. ३. ॥ ते
मेद्यंतु । तृप्यंतु । हे वनस्पते वनानां पते अरिषण्यन् अहिंसन् वीळयस्व । दृढीभव । हे धृष्णो धर्षक त्वमायूयागत्य
अभिगूर्योद्यम्य नेष्ट्रात् नेष्टुर्यागादृतुभिः सहःसंज्ञकैः सह सोमं पिब ॥

अपादोचादुत पोचादमत्तोत नेष्ट्रादजुषत प्रयो हितं ।

तुरीयं पाचममृक्तममर्त्यं द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः ॥ ४ ॥

अपात्। होचात्। उत। पोचात्। अमत्त। उत। नेष्ट्रात्। अजुषत। प्रयः। हितं।

तुरीयं। पाचं। अमृक्तं। अमर्त्यं। द्रविणः। ऽदाः। पिबतु। द्राविणः। ऽदसः॥ ४॥

अच्छावाकस्थेयं । यो द्रविणोदा होचादोतुर्यागात् सोममपात् पीतवान् उत किंच पोचात्पोतुर्यागादमत्त
सोमं पीत्वामाबत् । उत अपि च नेष्ट्रात् नेष्टुर्यागाद्वितं दत्तं प्रयो देवानामन्नरूपं सोममजुषत । असेषिष्ट । स
द्राविणोदसो हवीरूपद्रविणस्य प्रदातुभ्य अस्विभ्यो हितः ॥ अस्विजोऽत्र द्रविणोदस उच्यते हविषो
दातारस्ते चैनं जनयन्ति । नि० ८. २. । इति यास्किनोक्तत्वात् ॥ तादृशो द्रविणोदा अमृक्तं दशापविचेणामृष्टम-
ममरणसाधनं तुरीयं पाचं चतुर्थपाचस्यं सोमं पिबतु ॥

अर्वोचमद्य यय्यं नृवाहणं रथं युंजाषामिह वां विमोचनं ।

पृक्तं हवीषि मधुना हि कं गतमथा सोमं पिबतं वाजिनीवसू ॥ ५ ॥

अर्वोचं। अद्य। यय्यं। नृऽवाहणं। रथं। युंजाषां। इह। वां। विऽमोचनं।

पृक्तं। हवीषि। मधुना। आ। हि। कं। गतं। अथ। सोमं। पिबतं। वाजिनीवसू
इति वाजिनीऽवसू ॥ ५ ॥

हे अस्विनी अस्वास्मिन्नहनि यय्यं ययिं गतारं नृवाहणं नेत्रोर्युवयोर्वोढारमिह ययि वां युवयोर्विमोचनं
विमोचयितारं रथमर्वोचं यथावर्गभवति तथा युंजाषां । किंच मधुना स्वादुरसेन हवीषि पृक्तं । संयोजयतं ।

अथ चा गतं । आगच्छतं ॥ हि कमिति पूरणे ॥ अथानंतरं हे वाजिनीवसू । वाज एव वाजिनी । अग्नेन वासयितारी बलवर्धनी वा सोमं पिबतं ॥

जोष्यमे समिधं जोष्याहुतिं जोषि ब्रह्म जन्यं जोषि सुष्टुतिं ।
विश्वेभिर्विश्वाँ ऋतुना वसो मह उशन्देवाँ उशतः पायया हविः ॥६॥
जोषि । अग्ने । संऽइधं । जोषि । आऽहुतिं । जोषि । ब्रह्म । जन्यं । जोषि । सुऽस्तुतिं ।
विश्वेभिः । विश्वान् । ऋतुना । वसो इति । महः । उशन् । देवान् । उशतः ।
पायय । हविः ॥६॥

हे अग्ने समिधं जोषि । जुषस्व । आहुतिं जोषि । जुषस्व । ब्रह्म शस्त्रं जन्यं जनेभ्यो हितं जोषि । जुषस्व । सुष्टुतिं शोभनस्तोत्रं जोषि । जुषस्व । किंच वसो सर्वेषामावासभूत हे अग्ने उशतः कामयमानान् महो महतो विश्वान् सर्वाण्डेवान् उशन् कामयमानस्वमुतुना तपस्वसंज्ञकेन सह तथा विश्वेभिः सर्वैर्देवैः सह हविर्हवीरूपं सोमं पायय ॥ ॥१॥

उदु ष्य इत्येकादशर्चः षष्ठं सूक्तं गार्त्समदं वैष्टुभं सवितुदेवताकं । अत्रानुक्रमणिका । उदु ष्य एकादश सावित्रमिति ॥ बृहते दशरात्रे षष्ठेऽहनि विश्वदेवशस्त्र एतत्सूक्तं सावित्रनिविदानीयं । ब्रूहश्चेदिति खंडे सूचितं । षष्ठस्योदु ष्य देव इति गार्त्समदं । आ० ८. ८. इति ॥

(उदु ष्य देवः सविता सवायं शश्वत्तमं तदपा वह्निरस्यात् ।
नूनं देवेभ्यो वि हि धाति रत्नमथाभजद्गीतिहोचं स्वस्तौ ॥१॥
उत् । ऊं इति । स्यः । देवः । सविता । सवायं । शश्वत्तमं । तत्ऽअपाः । वह्निः । अस्यात् ।
नूनं । देवेभ्यः । वि । हि । धाति । रत्नं । अथ । आ । अभजत् । वीतिऽहोचं । स्वस्तौ ॥१॥

स्यः स देवो द्योतमानः सविता सवाय लोकानां प्रसवायानुज्ञायै शश्वत्तमं प्रतिदिनमुदस्थात् । उत्तिष्ठति । कीदृशः सविता । तदपाः तत्प्रसवकर्मा ॥ अपः अप्र इति कर्मणामसु पाठात् ॥ वह्निर्वीडा जगतां । किंच नूनं संप्रति देवेभ्यः स्तोतृभ्यो रत्नं धनं वि हि धाति । प्रयच्छति ॥ हीति पूरणे ॥ अथ अपि च वीतिहोचं कांतयूक्तं यजमानं स्वस्वावविनाशे जेमेऽभवत् । भागिनं करोतु । यद्यपि स्वस्तिशब्दो विमर्त्यतनिर्दिष्टशब्दपरस्ताथापर्यवसानादर्थपरो भवति ॥

विश्वस्य हि श्रुष्टये देव ऊर्ध्वः प्र बाहवा पृथुपाणिः सिसर्ति ।
आपश्चिदस्य व्रत आ निमृया अयं चिद्वातो रमते परिज्मन् ॥२॥
विश्वस्य । हि । श्रुष्टये । देवः । ऊर्ध्वः । प्र । बाहवा । पृथुऽपाणिः । सिसर्ति ।
आपः । चित् । अस्य । व्रते । आ । निऽमृयाः । अयं । चित् । वातः । रमते । परिऽज्मन् ॥२॥

देवो द्योतमानः सविता पृथुपाणिर्महत्करो विश्वस्य श्रुष्टये जगतः सुखायोर्ध्वं उन्नतः सन् बाहवा बाह्व प्रसिसर्ति । प्रसारयति । आपश्चित् आपोऽप्यस्य व्रते प्रसवाख्ये कर्मणि सति ॥ व्रतं कर्परमिति तन्नामसु पाठात् ॥ आ खंदंत इति शेषः । तास्य निमृया नितरां शोध्यिज्यो गंगादिभ्येण जगत्प्राप्त्यर्थीत्यर्थः । अयं चिद्वातोऽयमपि वायुः परिज्मन् परितो गते व्याप्तेऽन्तरिक्षे रमते ॥

आशुभिश्चिद्धान्वि मुचाति नूनमरीरमदतमानं चिदेतोः ।

अस्यर्षूणां चिन्वयाँ अविष्यामनु व्रतं सवितुर्मोक्षागात् ॥३॥

आशुऽभिः । चित् । यान् । वि । मुचाति । नूनं । अरीरमत् । अतमानं । चित् । एतोः ।

अस्यर्षूणां । चित् । नि । अयान् । अविष्यां । अनु । व्रतं । सवितुः । मोकी । आ । अगात् ॥३॥

यान् गच्छन् सविताशुभिश्चिद्घातमिभिरपि ररिमभिर्विमुचाति । विमुच्यते । नूनमिति पुरणः । अतमानं चित्सततं गच्छंतमपि जनमेतोर्गमनादरीरमत् । उपरमयति । किंच अस्यर्षूणां । अहिमाहृतारं शत्रुमर्थ-
त्यभिगच्छंतीत्यह्यर्षवः । तेषामप्यविष्यां गमनेच्छां न्ययान् । नियच्छति । सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य व्रतं कर्मानु-
पस्थाओकी राशिः । मोकी शोकीति रात्रिनामसु पाठात् ॥ आगात् । आगच्छति । सवितुश्चेष्टोपरतौ रात्रि-
रागच्छतीति यावत् ॥

पुनः समव्यद्विततं वयंती मध्या कर्तोऽन्यधाच्छक्न धीरः ।

उत्संहायास्थाञ्चतूर्दधररमतिः सविता देव आगात् ॥४॥

पुनरिति । सं । अव्यत् । विऽततं । वयंती । मध्या । कर्तोः । नि । अधात् । शक्न । धीरः ।

उत् । संऽहाय । अस्थात् । वि । अतून । अर्द्धः । अरमतिः । सविता । देवः । आ ।

अगात् ॥४॥

वयंती वस्त्रं वयंती नारीव रात्रिर्विततमालोकं पुनः समव्यत् । संवेष्टयति । पुनःशब्दः पूर्वदुरप्येवमकार्षो-
दिति द्योतयति । धीरः प्रज्ञोऽपि सर्वो लोकः कर्तोः क्रियमाणं कर्म ॥ कर्तोः कर्तवा इति तन्नामसु पाठात् ॥
शक्न कर्तुं शक्यमपि मध्या मध्य उपक्रांतं कर्मापरिसमाप्यत्यर्थः । न्यधात् । निहितवान् । सवितुर्युपरत इति
शेषः । सर्वो लोकः संहाय शय्यां विहायोदस्थात् । अवशिष्टं कर्म कर्तुं पुनरुत्तिष्ठति ॥ संपूर्वो जहातिः शय्या-
परित्यागे वर्तते । तथा च श्रूयते । कलिः शय्यागो भवति संजिहानसु द्वापरः । ऐ० ब्रा० ७. १५. । इति । सविता
सर्वस्य प्रसविता सूर्योऽरमतिरनुपरतिर्देवो द्योतमान आगात् । आगच्छति । उदेतीति यावत् । अतून काल-
विशेषांश्च व्यदर्दः । विदारयति ॥

नानौकांसि दुर्यो विश्वमायुर्वि तिष्ठते प्रभवः शोको अग्नेः ।

ज्येष्ठं माता सूनवे भागमाधादन्वस्य केतमिषितं सवित्रा ॥५॥

नाना । ओकांसि । दुर्यः । विश्वं । आयुः । वि । तिष्ठते । प्रऽभवः । शोकः । अग्नेः ।

ज्येष्ठं । माता । सूनवे । भागं । आ । अधात् । अनु । अस्य । केतं । इषितं । सवित्रा ॥५॥

प्रभवः प्रभूतोऽपिः शोकस्तोवो दुर्यो गृह्यो गृहे भवो नानौकांसि यजमानानां पृथग्भूतान्गृहान्वितिष्ठते ।
अधितीष्ठति । विश्वमायुः सर्वमन्नं चाधितिष्ठति ॥ आयुः सृष्टेत्यन्ननामसु पाठात् ॥ मातोषाः सवित्रान्विषितं
प्रेषितमस्य केतं प्रज्ञापकमप्येज्येष्ठं प्रथममपिहोवाच्यं भागं सूनवेऽपय आधात् । आदधाति ॥ ॥२॥

समाववर्ति विष्टितो जिगीषुर्विश्वेषां कामश्चरताममाभूत् ।

शश्वौ अपो विकृतं हित्यागादनु व्रतं सवितुर्दैव्यस्य ॥६॥

संऽआववर्ति । विऽस्थितः । जिगीषुः । विश्वेषां । कामः । चरतां । अमा । अभूत् ।

शश्वान् । अपः । विऽकृतं । हित्वा । आ । अगात् । अनु । व्रतं । सवितुः । दैव्यस्य ॥६॥

जिगोषुर्विजयेच्छुर्योद्वा विष्ठितो युद्धार्थं प्रस्थितः समाववर्ति । समावर्तयति । विश्वेषां सर्वेषां चरतां जंगमानाममा । अमा दम इति गृहनामसु पाठात् । गृहं प्रति कामोऽभूत् । भवति । शृश्वान् नित्यं कर्मरतोऽपः कर्म विद्वत्तमर्धेकृतं हिवी हित्वायात् । गृहमागच्छति । एतत्सर्वं दैवस्य दिवि भवस्य सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य व्रतमस्तमयाख्यं कर्मानु जायत इत्यर्थः ॥

त्वया हितमप्यमप्सु भागं धन्वान्वा मृगयसो वि तस्युः ।

वनानि विभ्यो नकिरस्य तानि व्रता देवस्य सवितुर्मिनन्ति ॥ ७ ॥

त्वया । हितं । अप्यं । अप्सु । भागं । धन्वं । अनु । आ । मृगयसः । वि । तस्युः ।

वनानि । विभ्यः । नकिः । अस्य । तानि । व्रता । देवस्य । सवितुः । मिनन्ति ॥ ७ ॥

हे सवितस्त्वयाप्सन्तरिक्षे ॥ आपः पृथिवीत्वंतरिक्षनामसु पाठात् ॥ जलाधारे वा हितं जिहितमप्यमपां संबन्धिनं भागं धन्वानु निर्जलप्रदेशेष्वरण्येषु मृगयसो मृगयमाणा मृगा आ समन्ताद्विस्तृत्युः । अधितिष्ठति । किंच वनानि वृक्षा विभ्यः पक्षिभ्य आवासादिरूपेण त्वया भागो दत्तः । अस्य देवस्य सवितुस्तानि तादृशानि व्रता व्रतानि कर्माणि नकिर्मिनन्ति । केऽपि न हिंसन्ति ॥

याद्राध्यं वरुणो योनिमप्यमनिशितं निमिषि जभुराणः ।

विश्वो मार्ताण्डो व्रजमा पशुर्गात्स्थशो जन्मानि सविता व्याकः ॥ ८ ॥

यात्स्राध्यं । वरुणः । योनिं । अप्यं । अनिशितं । निमिषि । जभुराणः ।

विश्वः । मार्ताण्डः । व्रजं । आ । पशुः । गात् । स्थः । जन्मानि । सविता । वि ।

आ । अकरित्यकः ॥ ८ ॥

वरुणो याद्राध्यं यातां गच्छतां राध्यं राधनीयमप्यमाप्तुं योनिमनिशितमतीक्ष्णं । मुखकरमिति यावत् । योनिं स्थानं निमिषे निमेषे सवितुरस्तमये सति विश्वमार्थं प्राणिभ्यः प्रयच्छति । वरुणस्य रात्रिर्निर्वाहकत्वात् । जभुराणो मृशं गच्छन् विश्वः सर्वो मार्ताण्डो मृताञ्जिह्वादंडादुत्पद्यमानः पक्षागात् । आगच्छति । विश्वः पशुरपि व्रजं गोष्ठमागात् । सविता प्रेरकः स्थशः स्थाने स्थाने जन्मानि जातानि भूतानि व्याकः । पृथग्व्यापीति ॥

न यस्येंद्रो वरुणो न मिचो व्रतमर्यमा न मिनन्ति रुद्रः ।

नारातयस्तमिदं स्वस्ति हुवे देवं सवितारं नमोभिः ॥ ९ ॥

न । यस्य । इंद्रः । वरुणः । न । मिचः । व्रतं । अर्यमा । न । मिनन्ति । रुद्रः ।

न । अरातयः । तं । इदं । स्वस्ति । हुवे । देवं । सवितारं । नमोभिः ॥ ९ ॥

यस्य सवितुर्दैवस्य व्रतं प्रसवाख्यं कर्मेंद्रो न मिनाति । न हिनस्ति । वरुणश्च न मिनाति मिचश्चार्यमा च न मिनाति रुद्रश्च न मिनाति । अरातयोऽमुराश्च न मिनन्ति ॥ मिनातीति श्रुतमाख्यातं यथायोगं विपरिणामेन प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥ तं सवितारं सर्वस्य प्रेरकं देवं द्योतमानमिदमिदानीं नमोभिरन्नरूपैर्हविर्भिः सह ॥ नम आयुरित्यन्ननामसु पाठात् ॥ स्वस्ति चेमाय ऊवे । सौमि ॥

भगं धियं वाजयंतः पुरंधिं नराशंसो मास्पतिर्नो अब्याः ।

आये वामस्य संगथे रयीणां प्रिया देवस्य सवितुः स्याम ॥ १० ॥

भर्गं । धियं । वाजयंतः । पुरंऽधि । नराशंसः । माःपतिः । नः । अय्याः ।

आऽअये । वामस्य । संऽगथे । रयीणां । प्रियाः । देवस्य । सवितुः । स्याम ॥ १० ॥

भर्गं भवनीयं धियं ध्यातव्यं पुरंधिं पुरस्य धारयितारं बह्वप्रश्नं वा सवितारं ॥ पुरंधिर्बह्वधिरिति यास्कः ॥ वाजयंतो वाजिनं बलिनं कुर्वतः ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ नः सुवतोऽस्मान् नराशंसो नरैः शंसनीयो प्राप्सतिर्देव-
पत्नीनां पतिस्त्वंदसां पतिर्वा ॥ तथा च श्रूयते कंदांसि वै मा इति उत मा व्यंतु देवपत्नीः । ऋग्वे० ५. ४६. ८. ।
इति च ॥ सविताय्याः । अय्यात् । किंच वामस्य धनस्य रयीणां पशूनां च ॥ तथा च श्रूयते पशवो वै रयि-
रिति ॥ आद्य आगमने संगथे संगमने च निमित्ते देवस्य द्योतमानस्य सवितुः प्रेरकस्य वयं प्रियाः स्याम । भवेम ॥

अस्मभ्यं तद्विवो अद्भ्यः पृथिव्यास्त्वया दत्तं काम्यं राध आ गात् ।

शं यत्स्तोतृभ्य आपये भवात्युरुशंसाय सवितर्जरिचे ॥ ११ ॥

अस्मभ्यं । तत् । दिवः । अतऽभ्यः । पृथिव्याः । त्वया । दत्तं । काम्यं । राधः । आ । गात् ।

शं । यत् । स्तोतृभ्यः । आपये । भवाति । उरुशंसाय । सवितः । जरिचे ॥ ११ ॥

हे सवितः अस्मभ्यं त्वया दत्तं तत् प्रमिदं काम्यं कमनीयं राधो धनं दिवो द्युलोकात् अद्भ्योऽंतरिक्ष-
लोकात् पृथिव्या भूमेश्चा गात् । आगच्छतु । किंच स्तोतृभ्यः स्तोतृणामापये बंधवे तदंशजाय यद्वनं शं मुखकरं
भवाति भवेत् उरुशंसाय बह्वस्तुतये जरिचे स्तोत्रे मह्यं ॥ जरिता काररिति स्तोतृनामसु पाठात् ॥ हे सवितः
तत्प्रयच्छ ॥ ॥ ३ ॥

यावाणैवेत्यष्टर्चं सप्तमं सूक्तं गार्त्समदं वैष्टुभमाश्विनं यावाणैवाष्टावाश्विनमित्यनुक्रांतत्वात् ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टवे
पूर्वं पठनेऽस्य विनियोगः । सूचितं च । यावाणैवेके व्यावापृथिवी । आ० ४. ६. इति ॥ प्रातरनुवाकाश्वि-
नश्चतुर्थोरपीदं सूक्तं । सूचितं च । यावाणैव नासत्याभ्यामिति त्रीणि । आ० ४. १५. इति ॥

यावाणैव तदिदर्थं जरये गृध्रेव वृक्षं निधिमतमच्छ ।

ब्रह्माणैव विदथ उक्थशासा दूतेव हव्या जन्या पुरुचा ॥ १ ॥

यावाणाऽइव । तत् । इत् । अर्थं । जरये इति । गृध्राऽइव । वृक्षं । निधिऽमतं । अच्छ ।

ब्रह्माणाऽइव । विदथे । उक्थऽशासा । दूताऽइव । हव्या । जन्या । पुरुऽचा ॥ १ ॥

हे अश्विनी यावाणैव अरातिं प्रति प्रेषिती पाषाणाविव तदर्थं ॥ अर्तेधातोरर्थशब्दः । अर्थोऽर्तेरिति
यास्कः । नि० १. १८ ॥ तमरातिमित्यर्थः । इदिति पूरणः । जरये । जरयेथे । अरातिं बाधेयां । यद्वा यथा
गुरू यावाणौ क्षिप्नी तदानीमेव शीघ्रं गच्छतस्तथा तत् तमर्थं गंतारं जरये । शीघ्रं गत्वा स्तुतमित्यर्थः ॥
अरतिः स्तुतिकर्मा ॥ किंच गृध्रेव गृध्राविव पक्षिणाविव वृक्षं फलितं वृक्षं निधिमतं धनवंतं यजमानमच्छ ।
आगच्छतमिति शेषः । विदथे यक्षे ॥ विदथः सवनमिति यज्ञनामसु पाठात् ॥ उक्थशासोक्थशंसितारौ
ब्रह्माणैव ब्रह्मणाविव । जन्या जनपदेषु दूतेव राज्ञा प्रेषिती दूताविव पुरुचा बह्वभिः पुरुषैर्हव्या ह्यातव्यौ
युवां । अचोपमेयद्वित्वागुसारिणोपमानद्वित्वं ॥

प्रातर्यावाणा रथ्येव वीराजेव यमा वरमा संचेथे ।

मेने इव तन्वाऽशुभमाने दंपतीव क्रतुविदा जनेषु ॥ २ ॥

प्रातःऽयावन्ना । रथ्याऽइव । वीरा । अजाऽइव । यमा । वरं । आ । सचेथे इति ।
मेने इवेति मेनेऽइव । तन्वा । शुभमाने इति । दंपती इवेति दंपतीऽइव ।
क्रतुऽविदा । जनेषु ॥ २ ॥

हे अश्विनी प्रातर्यावाणा प्रातरेव यच्चार्थं गंतारौ रथ्येव रथिनाविव वीरौ स्वकर्मणि शूरो । अजेवा-
जाविव छागाविव यमा यमलौ । मेने इव नार्याविव तन्वा शरीरेण शुभमाने शोभमानौ । दंपतीव
आयापती इव संगतौ जनेषु विषयेषु क्रतुविदा कर्मविदा युवां वरं संभक्तारमासचेथे । आगच्छथ ॥

शृंगेव नः प्रथमा गंतमर्वाक् छपाविव जर्भुराणा तरोभिः ।
चक्रवाकेव प्रति वस्तोरुस्रावैचा यातं रथ्येव शक्रा ॥ ३ ॥
शृंगाऽइव । नः । प्रथमा । गंतं । अर्वाक् । शफौऽइव । जर्भुराणा । तरःऽभिः ।
चक्रवाकाऽइव । प्रति । वस्तोः । उस्त्रा । अर्वाचा । यातं । रथ्याऽइव । शक्रा ॥ ३ ॥

हे अश्विनी शृंगेव पशोः शृंगे इव प्रथमा देवानां प्रथमौ शफाविवाद्यादेः खुराविव तरोभिर्वैश्वर्जर्भुराणा
भृशं गच्छन्तौ युवां नोऽस्मान्प्रत्यर्वागभिमुखमागतं । आगच्छतं । किंच हे अश्विनी वस्तोः प्रति अहः प्रति
चक्रवाकेव चक्रवाकाविव हे उस्त्रा शूणामुत्सारकी गमनशीलौ वा रथ्येव रथिनाविव हे शक्रा स्वकर्मणि
शक्तावर्वाचास्त्रदभिमुखौ यातं । गच्छतं ॥

नावेव नः पारयतं युगेव नभ्येव न उपधीव प्रधीव ।
श्वानेव नो अरिषण्या तनूनां खृगलेव विस्रसः पातमस्मान् ॥ ४ ॥
नावाऽइव । नः । पारयतं । युगाऽइव । नभ्याऽइव । नः । उपधी इवेत्युपधीऽइव ।
प्रधी इवेति प्रधीऽइव ।

श्वानाऽइव । नः । अरिषण्या । तनूनां । खृगलाऽइव । विऽस्रसः । पातं । अस्मान् ॥ ४ ॥

हे अश्विनी नावेव नावाविव सिंधुन् नोऽस्मान् दुर्गाणि पारयतं । युगेव यथा रथस्य युगे नभ्येव यथा
च रथचक्रनाभिफलके । उपधी इव यथा तत्पार्श्वस्थे फलके प्रधी इव यथा वा चक्रबाह्यवलया रथं पारयतः
तथा नोऽस्मान्दुर्गाणि पारयतं । किंच श्वानेव श्वानाविव यथा श्वानी बाधकेभ्यो रक्षन्तौ तनोर्हिंसामपनयतः
तथा नोऽस्माकं तनुनामंगानामरिषण्यावहिंसकौ भवतं । खृगलेव यथा तनुवाणे तनुहिंसाया रक्षतः तथा
विस्रसो जराया अस्मान्युवां पातं ॥

वातेवाजुर्या नद्येव रीतिरक्षी इव चक्षुषा यातमर्वाक् ।
हस्ताविव तन्वेऽशंभविष्ठा पादेव नो नयतं वस्यो अर्च्छ ॥ ५ ॥
वाताऽइव । अजुर्या । नद्याऽइव । रीतिः । अक्षी इवेत्यक्षी इव । चक्षुषा । आ । यातं । अर्वाक् ।
हस्तौऽइव । तन्वे । शंभविष्ठा । पादाऽइव । नः । नयतं । वस्यः । अर्च्छ ॥ ५ ॥

हे अश्विनी वातेव वाताविवाजुर्या जरितुमशक्नौ नद्येव नद्याविव रीतिः ॥ व्यत्ययेनैकवचनं ॥ शीघ्रं
गंतारौ युवां । अक्षी इव अक्षिणी इव चक्षुषा दर्शनेनार्वागस्त्रदभिमुखमायातं । आगच्छतं । किंच हस्तेव
हस्ताविव पादेव पादाविव तन्वे शरीराय शंभविष्ठा मुखस्य भावयितृतमौ युवां नोऽस्मान् वस्यो वसीयः
अष्टं धनमर्च्छ प्रति नयतं । प्रापयतं ॥ ॥ ४ ॥

ओष्ठाविव मध्वास्त्रे वदंता स्तनाविव पिप्यतं जीवसे नः ।
 नासेव नस्तन्वो रक्षितारा कर्णाविव सुश्रुता भूतमस्मे ॥६॥
 ओष्ठोऽइव । मधु । आस्त्रे । वदंता । स्तनोऽइव । पिप्यतं । जीवसे । नः ।
 नासाऽइव । नः । तन्वः । रक्षितारा । कर्णोऽइव । सुऽश्रुता । भूतं । अस्मे इति ॥६॥

हे अश्विनी ओष्ठाविवास्त्र आस्त्राय मधुररसवद्वचनं वदंती स्तनाविव नोऽस्मान् जीवसे जीवनाय पिप्यतं । प्याययतं । किंच नासेव नासिके इव नोऽस्माकं तन्वस्तनो रक्षितारा रक्षितारी भूतं । भवतं । अपि च कर्णाविवास्त्रे अस्माकं सुश्रुता सुश्रवणे युवां भूतं । भवतं ॥

हस्तेव शक्तिमभि सन्ददी नः क्षामेव नः समजतं रजसि ।
 इमा गिरो अश्विना युष्मयंतीः क्षणोच्चेणेव स्वधितिं सं शिशीतं ॥७॥
 हस्ताऽइव । शक्तिं । अभि । सन्ददी इति संऽददी । नः । क्षामंऽइव । नः । सं । अजतं । रजसि ।
 इमाः । गिरः । अश्विना । युष्मऽयंतीः । क्षणोच्चेणऽइव । स्वऽधितिं । सं । शिशीतं ॥७॥

हे अश्विनी हस्तेव हस्ताविव शक्तिं सामर्थ्यं नोऽस्माकमभिसन्ददी अभिमुख्येन सम्यक् प्रयच्छंती भवतं । किंच क्षामेव रोदसी इव रजसि स्थानानुदकानि वा ॥ उदकं रज उच्यत इति यास्कः ॥ नोऽस्माकं समजतं । प्रेरयतं । अपि च अश्विना हे अश्विनी इमा गिरोऽस्माभिः कृताः क्षुतीर्युष्मयंतीर्युवामिच्छंतीः स्वधितिमसि क्षणोच्चेणेव तेजनशायवत् संशिशीतं । सम्यक् तीक्ष्णीकृतं ॥

एतानि वामश्विना वर्धनानि ब्रह्म स्तोमं गृत्समदासो अक्रन् ।
 तानि नरा जुजुषाणोप यातं बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥८॥
 एतानि । वां । अश्विना । वर्धनानि । ब्रह्म । स्तोमं । गृत्सऽमदासः । अक्रन् ।
 तानि । नरा । जुजुषाणा । उप । यातं । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥८॥

अश्विना हे अश्विनी वां युवयोरेतानि वर्धनानि वृद्धिसाधनानि ब्रह्म ब्रह्माणि मन्वान् स्तोमं स्तोत्रं च गृत्समदासो गृत्समदा अक्रन् । अकुर्वन् । तानि ब्रह्माणि नरा नेतारी जुजुषाणा भृशं प्रीयमाणौ युवामुपयातं । उपगच्छतं । किंच सुवीराः शोभनपुत्रा वयं विदथे यज्ञे युवां बृहद्वदेम । प्रभूतं क्षमः ॥ ॥५॥

सोमापूषणेति षड्वचमष्टमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभं सोमापूषदेवताकं । तथा चानुक्रांतं । सोमापूषणा षट् सोमापूषणमन्त्रोऽर्धर्चोऽप्यदितेरिति । अतः देव्यदितिरित्यस्यात्थार्धर्चस्यादितिर्देवता ॥ सोमापूषणे पर्षा वपापुरोडाशहविषामायास्तिस्रः क्रमेणानुवाक्या उत्तरास्तिस्रो याज्याः । अप्रीषोमाविति खंडे सूचितं । सोमापूषणा जनना रयीणां । आ० ३. ८. इति ॥

सोमापूषणा जनना रयीणां जनना दिवो जनना पृथिव्याः ।
 जातौ विश्वस्य भुवनस्य गोपौ देवा अकृण्वन्मृतस्य नाभिं ॥९॥
 सोमापूषणा । जनना । रयीणां । जनना । दिवः । जनना । पृथिव्याः ।
 जातौ । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपौ । देवाः । अकृण्वन् । अमृतस्य । नाभिं ॥९॥

सोमापूषणा हे सोमापूषणौ युवां रयीणां धनानां जनना जनयितारौ दिवो पृथिव्यापि जनना

जनयितारौ पृथिव्याः प्रथितायाश्च जनयितारौ भवथः । किंच जातौ जातमात्रावेव युवां विश्वस्य भुवनस्य
कृत्स्नस्य जगतो गोपौ गोप्तारौ देवा अमृतस्यामरणस्य नाभिं हेतुमकृण्वन् । अकार्षुः ॥

इमौ देवौ जायमानौ जुषन्तेमौ तमांसि गूहतामजुष्टा ।

आभ्यामिन्द्रः पक्वमाप्तास्वन्तः सोमापूषभ्यां जनदुस्त्रियासु ॥ २ ॥

इमौ । देवौ । जायमानौ । जुषन्त । इमौ । तमांसि । गूहतां । अजुष्टा ।

आभ्यां । इन्द्रः । पक्वं । आप्तासु । अन्तरिति । सोमापूषभ्यां । जन्तु । उस्त्रियासु ॥ २ ॥

इमौ सोमापूषणौ देवौ जायमानौ जायमानावुत्पन्नमात्रावेव जुषन्त । सर्वे देवा अजुषन्त । सेवितवन्त इति
यावत् । किंच इमौ सोमापूषणावजुष्टासेव्यानि तमांसि सर्वस्य गूहतां । नाशयतः । किंच आभ्यामेताभ्यां
सोमापूषभ्यां सहैन्द्र आप्तासु तरुणीषूस्त्रियासु गोष्वन्तर्मध्य ऊधःप्रदेशे पक्वं परिपक्वं पयो जनत् । जनयति ॥

सोमापूषणा रजसो विमानं सप्तचक्रं रथमविश्वमिन्वं ।

विष्ववृतं मनसा युज्यमानं तं जिवन्थो वृषणा पंचरश्मिं ॥ ३ ॥

सोमापूषणा । रजसः । विमानं । सप्तचक्रं । रथं । अविश्वमिन्वं ।

विष्ववृतं । मनसा । युज्यमानं । तं । जिवन्थः । वृषणा । पंचरश्मिं ॥ ३ ॥

वृषणा वृषणौ कामानां वर्षितारौ सोमापूषणा हे सोमापूषणौ रजसो लोकस्य । लोका रजांस्तुच्यन्त
इति यास्कः । विमानं परिच्छेदकं । सर्वमानमित्यर्थः । सप्तचक्रं सप्ततुचक्रं । त्रयोदशो मासः सप्तम ऋतुः ।
अस्ति त्रयोदशो मास इति श्रुतेः । अविश्वमिन्वं विश्वस्यापरिच्छेद्यं विष्ववृतं विष्वक् सर्वत्र परिवर्तमानं पंचर-
श्मिं पंचतुरश्मिं । हेमतशिशिरयोः समासेनर्तवः पंच । तथा च श्रूयते । द्वादश मासाः पंचर्तवो हेमतशिशि-
रयोः समासेन । ऐ० ब्रा० १. १. इति । मनसा युज्यमानं मनोमात्रेण युज्यमानं । तं प्रसिद्धं रथं जिवन्थः ।
अस्मान्प्रति प्रेरयथः ॥

दिव्यैन्यः सदनं चक्र उच्चा पृथिव्यामन्यो अर्ध्यन्तरिक्षे ।

तावस्मभ्यं पुरुवारं पुरुक्षुं रायस्पोषं विष्यतां नाभिमस्मे ॥ ४ ॥

दिवि । अन्यः । सदनं । चक्रे । उच्चा । पृथिव्यां । अन्यः । अधि । अन्तरिक्षे ।

तौ । अस्मभ्यं । पुरुवारं । पुरुक्षुं । रायः । पोषं । वि । स्यतां । नाभिं । अस्मे इति ॥ ४ ॥

अन्यस्तयोरेकः पूषोच्चा उच्चैरुच्छ्रिते दिवि बुलोके सदनं स्थानं चक्रे । चकार । अन्योऽपरः सोमः पृथि-
व्यामोषधिरूपेण अर्ध्यन्तरिक्षेऽन्तरिक्षे च चन्द्ररूपेण सदनं चक्रे । तौ सोमापूषणौ युवां पुरुवारं बह्वभिर्वर-
णीयं पुरुक्षुं बह्वकीर्तिं रायस्पोषं धनस्य पुष्टिं । पञ्चात्मकं धनमित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं पशवो वै रायस्पोष
इति । अस्मे अस्माकं नाभिं विश्वस्य भोगस्य हेतुभूतमस्मभ्यं विष्यतां । विमुचतां । प्रयच्छतामित्यर्थः ॥

विश्वान्यन्यो भुवना जजान विश्वमन्यो अभिचक्षाण एति ।

सोमापूषणाववतं धियं मे युवाभ्यां विश्वाः पृतना जयेम ॥ ५ ॥

विश्वानि । अन्यः । भुवना । जजान । विश्वं । अन्यः । अभिचक्षाणः । एति ।

सोमापूषणौ । अवतं । धियं । मे । युवाभ्यां । विश्वाः । पृतनाः । जयेम ॥ ५ ॥

हे सोमापूषणी अन्यो युवथोरेकः सोमो विश्वानि भुवना भुवनानि भूतानि जवान् । अज्वनयत् । तथा च मंत्रः । सोमः पवते जनिता मतीनां । अन्वे ९. ९६. ५. । इति । अन्योऽपरः पूषादित्यो विश्वमभिचक्षाणो ऽभिपञ्चनेति । गच्छति । तौ युवां सोमापूषणी मे धियं कर्म ॥ धीः शचीति कर्मनामसु पाठात् ॥ अवनं । रचतं । किंच वयं युवाभ्यां हेतुभ्यां विश्वाः पृतनाः सर्वाः शत्रुसेना जयेम । अभिमवेम ॥

धियं पूषा जित्वतु विश्वमिन्वो रयिं सोमो रयिपतिर्दधातु ।

अवतु देव्यदितिरनर्वा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ६ ॥

धियं । पूषा । जित्वतु । विश्वं ऽइन्वः । रयिं । सोमः । रयिऽपतिः । दधातु ।

अवतु । देवी । अदितिः । अनर्वा । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ६ ॥

पूषादित्यो विश्वमिन्वो विश्वस्य प्रीणयिता धियमस्माकं कर्म जित्वतु । तर्पयतु । रयिपतिर्धनपतिः सोमो रयिं धनं दधातु । अस्मभ्यं ददातु । किंच देवी द्योतमानानर्वाप्रत्युता केनापि प्रातिकूल्यमप्रापितादितिरवतु । अस्मान् रचतु । अन्यत् सिद्धं ॥ ६ ॥

वायो ये ते इत्येकविंशत्युचं नवमं सूक्तं गार्त्तमदं गायचं । अंबितम इति षष्ठस्य तृचस्यादितो द्वे अनुष्टुभी तृतीया बृहती । वायो ये ते इत्यादिके द्वे अर्चौ वायव्यौ । शुक्रस्याद्येत्येष्ट्रवायवी । अयं वां मित्रावरुणेति पंचानां मित्रावरुणावश्विनाविन्द्रो विश्वे देवाः सरस्वतीति क्रमेण देवताः । प्रेतां यज्ञस्येत्यसृचो ब्राह्मण-सूत्रयोर्हविर्धानप्रवर्तने द्यावापृथिव्यनिविद्धानत्वेन च विनियुक्तत्वात् द्यावापृथिव्यो हविर्धानदेवत्यो वा । अपिं च हव्यवाहनमिति पादोऽग्निदेवत्यो वा । तथा चानुक्रांतं । वायो सैका गायत्रमुक्ता देवताः प्रउगेणाद्ये तु तृचेऽष्ट्रवायवी द्यावापृथिव्योऽत्यसृचो हविर्धानो वा तृतीयः पादो वापेयोऽंबितमेऽनुष्टुभी बृहती चेति ॥ पृथ्वाभिप्रवषडहयोर्द्वितीयेऽहनि प्रउगेऽत्यतृचवर्जमेतत्सूक्तं । वायव्यतृचस्य वायो ये ते सहस्रिण इत्याद्ये द्वे अर्चौ ऐंद्रवायवतृचस्य शुक्रस्याद्येत्येषा तृतीया । तथा च सूचितं । वायो ये ते सहस्रिण इति द्वे तीव्राः सोमास आ गहीत्येकोमा देवा दिविसृशेति द्वे शुक्रस्याद्य गवाशिर इत्येकायं वां मित्रावरुणेति पंच तृचाः । आ० ७. ६. । इति ॥ चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने मित्रावरुणशस्त्रेऽयं वां मित्रावरुणेति षष्ठहस्तोचियसंज्ञकः । चतुर्विंशे होताजनिष्टेति खंडे सूचितं । अयं वां मित्रावरुणा पुरुषाणां चिह्नानि । आ० ७. २. । इति ॥ आभिप्रविके-ष्वहःसु प्रातःसवने मित्रावरुणशस्त्रेऽयमेव तृचः पंचदशदिकोमनिमित्तमावापनीयः । अयं वां मित्रावरुणा नो मित्रावरुणेति तृचाः । आ० ७. ५. । इति सूचितत्वात् ॥ आद्या मित्रावरुणयहस्यानुवाक्या । सूचितं च । मित्रावरुणस्य अयं वां मित्रावरुणा । आ० ५. ५. । इति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोगायत्रे कंदोस गोमदू ध्विति तृचो विनियुक्तः । गोमदू षु नासत्येति तृचाः । आ० ४. १५. । इति सूचितत्वात् ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छसिश्च इन्द्रो अंग महद्भयमिति तृचः । अतिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे सूचितं । इन्द्रो अंग महद्भयमभि न्यू षु वाचं । आ० ६. ४. । इति ॥ आश्रयणे वैश्वदेवस्य हविषो विश्वे देवास इत्यनुवाक्या । आश्रयणमिति खंडे सूचितं । विश्वे देवास आ गत ये के च उमा महिनो अहिमायाः । आ० २. ९. । इति ॥ दशरात्रे प्रथमेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽंबितमे नदीतम इति सारस्वतः सप्तमसृचः । चतुर्थेऽहनीति खंडे सूचितं । अंबितमे नदीतम इत्यानुष्टुभं प्रउगं । आ० ७. ११. । इति ॥ ऋते दशरात्रे प्रथमे कंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेति द्यावापृथिव्यनिविद्धानीयसृचः । अथ कंदोमा इति खंडे सूचितं । प्रेतां यज्ञस्य शंभुवायं देवाय ज्वन्य इति तृचाः । आ० ८. ९. । इति ॥ हविर्धानप्रवर्तनेऽप्ययं तृचो विनियुक्तः । सूचितं च । प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा यमे इव यतमाने यदेतं । आ० ४. ९. ऐ० ब्रा० १. २९. । इति ॥

वायो ये ते सहस्रिणो रथासस्तेभिरा गहि । नियुत्वान्सोमपीतये ॥ १ ॥

वायो इति । ये । ते । सहस्रिणः । रथासः । तेभिः । आ । गहि । नियुत्वान् । सोमऽपीतये ॥ १ ॥

हे वायो ते त्वदीया ये सहस्रिणः सहस्रसंख्याका रथासो रथाः तेभिर्लैर्नियुत्वान् नियुन्निर्युक्तस्त्वं सोम-पीतये सोमपानार्थमागहि । आगच्छ । नानारूपत्वाद्वायोः सर्वाभिर्विभूतिभिः सहागमनं प्रार्थयति इति भावः ॥

नियुत्वान्वायवा गह्यं शुक्रो अयामि ते । गन्तासि सुन्वतो गृहं ॥२॥

नियुत्वान् । वायो इति । आ । गृहि । अयं । शुक्रः । अयामि । ते । गन्ता । अस्मि ।
सुन्वतः । गृहं ॥२॥

हे वायो नियुत्वान् । नियुतो वाहनानि वायोः । तैर्युक्तस्त्वमागृहि । आगच्छ । अयं शुक्रो दीप्यमानः सोमस्ते तुभ्यमयामि । नियतो गृहीत आसीत् ॥ यमेः कर्माणि लुङ् ॥ सुन्वतः सोमामिषवं कुर्वतो यजमानस्य गृहं गन्तासि । याता भवसि ॥

शुक्रस्याद्य गवाशिर इन्द्रवायू नियुत्वतः । आ यातं पिबतं नरा ॥३॥

शुक्रस्य । अद्य । गोऽआशिरः । इन्द्रवायू इति । नियुत्वतः । आ । यातं । पिबतं । नरा ॥३॥

हे नरा नेतारी हे इन्द्रवायू अद्यास्मिन्नहनि नियुत्वतः ॥ विभक्तियत्ययः ॥ नियुत्वन्तौ युवां गवाशिरः । गवं पय आशीराश्रपणसाधनं यस्य तस्य शुक्रस्य दीप्तस्य सोमस्य पानार्थमायातं । आगच्छतं । आगत्य सोमं पिबतं ॥

अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोमं ऋतावृधा । ममेदिह श्रुतं हवँ ॥४॥

अयं । वां । मित्रावरुणा । सुतः । सोमः । ऋतऽवृधा । मम । इत् । इह । श्रुतं । हवँ ॥४॥

मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ वां युवाभ्यामयं सोमः सुतः । अभिषुतः । ऋतावृधा हे सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकी ममेत् ममैव हवमाह्वानं श्रुतं । शृणुतं ॥

राजानावनभिद्रुहा ध्रुवे सदस्युत्तमे । सहस्रस्थूणे आसाते ॥५॥

राजानौ । अनभिद्रुहा । ध्रुवे । सदसि । उत्तमे । सहस्रस्थूणे । आसाते इति ॥५॥

राजानावीश्वरौ दीप्यमानौ वा अनभिद्रुहानभिद्रोघ्दारौ यौ मित्रावरुणौ ध्रुवे स्थिर उत्तम उत्कृष्टे सहस्रस्थूणे सदसि स्थान आसाते उपविशतः तावागच्छतमिति शेषः ॥ ७ ॥

ता सम्राजा घृतासुती आदित्या दानुनस्पती । सचेते अनवह्वरं ॥६॥

ता । संऽराजा । घृतासुती इति घृतऽआसुती । आदित्या । दानुनः । पती इति ।

सचेते इति । अनवऽह्वरं ॥६॥

सम्राजावाङ्मयैव सर्वेषां शास्त्रारौ घृतासुती घृताग्नी । तद्वां महित्वं घृताग्नावस्त्विति मन्त्रांतरात् । ऋक् ६. ६७. ८. । आदित्यादितिः पुत्री दानुनस्पती दानुनो दानस्य देवस्य वा धनस्य पती स्वामिनी । ता तौ मित्रावरुणावनवह्वरमकुटिलं यजमानं सचेते । सेवेते ॥

गोमदूषु नासत्याश्वावद्यातमश्विना । वर्ती रुद्रा नृपाय्यं ॥७॥

गोऽमन्त । ऊं इति । सु । नासत्या । अश्वऽवत् । यातं । अश्विना । वर्तिः । रुद्रा । नृऽपाय्यं ॥७॥

अश्विना हे अश्विनी हे नासत्यानृतभाषणरहिती हे रुद्रा रोक्ष्यमाणी द्रवन्ती युवां वर्तिर्मातः । तेन मार्गेण रथेन वा नृपाय्यं नृभिर्नृतभिर्देवैः पातयं सोमं गोमत् गोमद्यथा भवति तथा अश्ववत् अश्ववच्च यथा भवति तथा यातं । गच्छतं । ऊं ध्विति पूरणी ॥

न यत्परो नांतर आदर्धवृषण्वसू । दुःशंसो मर्त्यो रिपुः ॥ ८ ॥

न । यत् । परः । न । अंतरः । आऽदर्धत् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । दुःशंसः । मर्त्यः । रिपुः ॥ ८ ॥

वृषण्वसू हे धनस्य वर्धितारी यज्ञं परो दूरस्थो दुःशंसः शंसनाद्योग्यो मर्त्यो रिपुर्यज्ञादधर्षत तथोक्त-
लक्षणेतरऽतरः समीपवर्ती मर्त्यो रिपुरपि यज्ञादधर्षत तद्वनमावोहमिति शेषः ॥

ता न आ वोऽहमश्विना रयिं पिशंगसंदृशं । धिष्ण्या वरिवोविदं ॥ ९ ॥

ता । नः । आ । वोऽहं । अश्विना । रयिं । पिशंगऽसंदृशं । धिष्ण्या । वरिवः । विदं ॥ ९ ॥

हे धिष्ण्या धिषणाहवश्विना हे अश्विनौ ता तौ युवां पिशंगसंदृशं नानारूपं वरिवोविदं धनस्य संभक्तं
रयिं पशुं नोऽस्माभमावोहं । आवहतं ॥

इंद्रो अंग महद्भयमभी षट्प चुच्यवत् । स हि स्थिरो विचर्षणिः ॥ १० ॥

इंद्रः । अंग । महत् । भयं । अभि । सत् । षट्प । चुच्यवत् । सः । हि । स्थिरः । विऽचर्षणिः ॥ १० ॥

इंद्रो महदधिकमभीषदभिभवद्भयं भयकारणमपचुच्यवत् । अपच्यावयेत् । हि यस्मात्कारणात् स स्थिरः
केनापि चालयितुमशक्यो विचर्षणिर्विश्वस्य द्रष्टा ॥ ८ ॥

इंद्रश्च मृळयाति नो न नः पश्चादघं नशत् । भद्रं भवाति नः पुरः ॥ ११ ॥

इंद्रः । च । मृळयाति । नः । न । नः । पश्चात् । अघं । नशत् । भद्रं । भवाति । नः । पुरः ॥ ११ ॥

इंद्रश्च परमैश्वर्यवानिंद्रश्चेत् नोऽस्मान् मृळयाति सुखयेत् । पश्चात् पृष्ठतो नोऽस्मानघं दुरितं न नशत् । न
प्राप्नोति । नोऽस्माकं पुरः पुरस्ताद्भद्रं कल्याणं च भवाति । भवति ॥

इंद्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् । जेता शत्रून्विचर्षणिः ॥ १२ ॥

इंद्रः । आशाभ्यः । परि । सर्वाभ्यः । अभयं । करत् । जेता । शत्रून् । विऽचर्षणिः ॥ १२ ॥

विचर्षणिर्विविधं द्रष्टा जेता शत्रून्सुरान् जेता ॥ तुल्यतत्वात् षष्ठ्यभावः ॥ इंद्रः परमैश्वर्यवान् सर्वाभ्य
आशाभ्यो दिग्भ्योऽस्माकमभयं करत् । करोतु ॥ परीति पंचमीद्योतकः ॥

विश्वे देवास आ गत शृणुता मे इमं हवँ । एदं बर्हिर्नि षीदत ॥ १३ ॥

विश्वे । देवासः । आ । गत । शृणुता । मे । इमं । हवँ । आ । इदं । बर्हिः । नि । षीदत ॥ १३ ॥

हे विश्वे देवा आ गत । इहागच्छत । मे मदीयमिमं हवमाह्वानं शृणुत । इदं बर्हिरस्मिन्बर्हिष्यानिषीदत ।
उपविशत ॥

तीव्रो वो मधुमाँ अयं शुनहोत्रेषु मत्सरः । एतं पिबत काम्यं ॥ १४ ॥

तीव्रः । वः । मधुऽमान् । अयं । शुनहोत्रेषु । मत्सरः । एतं । पिबत । काम्यं ॥ १४ ॥

हे विश्वे देवाः तीव्रस्तीव्रमदो मधुमान् रसवान् मत्सरो मदकरः सोमोऽयं वो युष्मदर्थं शुनहोत्रेषु गृत्स-
मदेष्वस्मासु स्थितः । काम्यं कमनीयमेतं सोमं पिबत ॥

इंद्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः । विश्वे मम श्रुता हवँ ॥१५॥

इंद्रऽज्येष्ठाः । मरुत्ऽगणाः । देवासः । पूषऽरातयः । विश्वे । मम । श्रुता । हवँ ॥१५॥

हे इंद्रज्येष्ठा इंद्रपुरोगमा मरुद्गणा मरुत्समूहरूपाः पूषरातयः पूषाख्यो देवो रातिर्दाता येषां ते पूषरा-
तयो देवास हे द्योतमाना देवा विश्वे सर्वे यूयं मम मदीयं हवमाह्वानं श्रुत । श्रुत ॥ इंद्रज्येष्ठादयः संबोध-
नांताः । अन्वे० १. २३. ८. ॥ ॥९॥

अंबितमे नदीतमे देवितमे सरस्वति ।

अप्रशस्ता इव स्मसि प्रशस्तिमंब नस्कृधि ॥१६॥

अंबितमे । नदीतमे । देवितमे । सरस्वति ।

अप्रशस्ताऽइव । स्मसि । प्रशस्तिं । अंब । नः । कृधि ॥१६॥

अंबितमे मातृणां अष्टे नदीतमे नदीनां अष्टे देवितमे देवीनां अष्टे हे सरस्वति अप्रशस्ता इव धनाभा-
वादसमृद्धा इव वयं स्मसि । भवामः । अंब हे मातः सरस्वति नोऽस्मभ्यं प्रशस्तिं धनसमृद्धिं कृधि । कुष ।
प्रयच्छेत्पर्यः ॥

त्वे विश्वा सरस्वति श्रितायूषि देव्यां ।

शुनहोत्रेषु मत्स्व प्रजां देवि दिदिद्भि नः ॥१७॥

त्वे इति । विश्वा । सरस्वति । श्रिता । आयूषि । देव्यां ।

शुनऽहोत्रेषु । मत्स्व । प्रजां । देवि । दिदिद्भि । नः ॥१७॥

हे सरस्वति देव्यां द्योतमानायां त्वे त्वयि विश्वा विश्वानि सर्वाण्ययूष्यन्नानि । आयुः सृष्टितत्त्वनामसु
पाठात् । श्रिता । आश्रितानि । सा त्वं शुनहोत्रेषु गृत्समदेष्वस्मासु विषयेषु मत्स्व । सोमपानेन तृष्य । किंच हे
देवि सरस्वति नोऽस्मभ्यं प्रजां दिदिद्भि । पुत्रान्देहि ॥

इमा ब्रह्म सरस्वति जुषस्व वाजिनीवति ।

या ते मन्म गृत्समदा ऋतावरि प्रिया देवेषु जुहति ॥१८॥

इमा । ब्रह्म । सरस्वति । जुषस्व । वाजिनीऽवति ।

या । ते । मन्म । गृत्सऽमदाः । ऋतऽवरि । प्रिया । देवेषु । जुहति ॥१८॥

वाजिनीवत्यवति ऋतावर्युदकवति हे सरस्वति इमेमानि ब्रह्म ब्रह्माणि हवींषि जुषस्व । स्वीकृष्व ।
या यानि मन्म मननीयानि देवेषु प्रिया देवानां मध्ये तुभ्यं प्रियाणि देवेषु प्रियाणि वा ते त्वदर्थं
गृत्समदा जुहति ॥

प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा युवामिदा वृणीमहे । अग्निं च हव्यवाहनं ॥१९॥

प्र । इतां । यज्ञस्य । शंभुवा । युवां । इत् । आ । वृणीमहे । अग्निं । च । हव्यऽवाहनं ॥१९॥

यज्ञस्य यागस्य शंभुवा मुखसंपादके हविर्धाने अगसी तद्रूपे आवापृथिव्यौ वा प्रेतां । उत्तरवेदेः पश्चिम-
भागं प्रति प्रगच्छतां । अथ प्रत्यक्षतः । युवामित युवामेवावृणीमहे । प्रार्थयामहे । हव्यवाहनमग्निं आवृणीमहे ।
अग्निरत्र निपातभागिति ॥

द्यावा नः पृथिवी इमं सिध्ममद्य दिविस्पृशं । यज्ञं देवेषु यच्छतां ॥२०॥

द्यावा । नः । पृथिवी इति । इमं । सिध्मं । अद्य । दिविऽस्पृशं । यज्ञं । देवेषु । यच्छतां ॥२०॥

द्यावा यीः पृथिवी चोभे सिध्मं स्वर्गादेः साधकं दिविस्पृशं देवान् गच्छतं नोऽस्माकमिमं यज्ञं देवेषु यच्छतां । नियच्छतां ॥

आ वा मुपस्थमदुहा देवाः सीदंतु यज्ञियाः । इहाद्य सोमपीतये ॥२१॥

आ । वा । उपऽस्थं । अदुहा । देवाः । सीदंतु । यज्ञियाः । इह । अद्य । सोमऽपीतये ॥२१॥

अदुहा द्रोहवर्जिते हे हविर्धाने तद्रूपे द्यावापृथिव्यौ वा वा युवयो रूपस्थं समीपं यज्ञिया यज्ञार्हा देवा इह यज्ञेऽद्यास्मिन्नहनि सोमपीतये सोमपानायासीदंतु ॥ १० ॥

कनिक्रददिति तृचं दशमं सूक्तं । अचैवमनुक्रमणिका । कनिक्रदत्तृचमिति । मंडलद्रष्टा गुत्समदोऽस्य अक्षिः । त्रिष्टुप कंदः । कपिंजलरूपीन्द्रो देवता ॥ वयसाममनोक्षां वाचं श्रुतितसूक्तं जपेत् । सूचितं च । वयसाममनोक्षा वाचः श्रुत्वा कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इति सूक्ते जपेत् । आ० गृ० ३. १०. ९. इति ॥

कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इयति वाचमरितेव नावं ।

सुमंगलंश्च शकुने भवासि मा त्वा का चिदभिभा विख्या विदत् ॥१॥

कनिक्रदत् । जनुषं । प्रऽब्रुवाणः । इयति । वाचं । अरिताऽइव । नावं ।

सुऽमंगलः । च । शकुने । भवासि । मा । त्वा । का । चित् । अभिऽभा । विख्या । विदत् ॥१॥

कनिक्रदत् पुनः पुनः शब्दायमानो जनुषं जनिष्यमाणमर्थं प्रब्रुवाणः सूचयन् कपिंजलोऽरितेव कर्णधार इव नावं वाचमियति । प्रेरयति । अथ प्रत्यचकृतः । हे शकुने कपिंजल त्वं सुमंगलः प्रकष्टकक्ष्याणश्च भवासि । भव । किंच काचिदभिभा कोऽप्यभिवस्त्वा त्वां विख्या विख्यातः सर्वासु दिक्षु मा विदत् । मा प्रापत् । शकुनिः शक्रोत्पन्नेतुमात्मानं । न्यक्रंदीज्जन्म प्रब्रुवाणो यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति वाचमीरयितेव नावं । सुमंगलश्च शकुने भव कक्ष्याणमंगलो मंगलं गिरतेर्गुणात्यर्थं गिरत्यनर्थानिति वेति यास्कः । नि० ९. ४. ॥

मा त्वा श्येन उद्धधीन्मा सुपर्णो मा त्वा विददिषुमान्वीरो अस्ता ।

पिच्यामनु प्रदिशं कनिक्रदत्सुमंगलो भद्रवादी वदेह ॥२॥

मा । त्वा । श्येनः । उत । वधीत् । मा । सुऽपर्णः । मा । त्वा । विदत् । इषुऽमान् । वीरः । अस्ता ।

पिच्या । अनु । प्रऽदिशं । कनिक्रदत् । सुऽमंगलः । भद्रऽवादी । वद । इह ॥२॥

हे शकुने त्वा त्वां श्येनः प्रबलः पञ्चविंशेषो मा वधीत् । मा हिंसीत् । उत अपि च सुपर्णो गच्छः पक्षी मा वधीत् । तथेषुमान् वाणवान्वीरोऽस्मा शराणां क्षेप्ता धन्वी त्वा त्वां मा विदत् । मा प्रापत् । किंच पिच्यां प्रदिशं दक्षिणां दिशमनु । दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः । कनिक्रदत् पुनः पुनः शब्दं कुर्वन् सुमंगलः कक्ष्याणमंगलो भद्रवादी शोभनवादी सन् इहास्मद्विषये वद । मंगलं सूचय ॥

अव क्रंद दक्षिणतो गृहाणां सुमंगलो भद्रवादी शकुने ।

मा नः स्तेन ईशत माघशंसो बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥३॥

अव । क्रंद । दक्षिणतः । गृहाणां । सुऽमंगलः । भद्रऽवादी । शकुने ।

मा । नः । स्तेनः । ईशत । मा । अघऽशंसः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥३॥

शकुन्ते हे कपिंजल त्वं सुमंगलो भद्रवादी च सन् गृहाणां दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिश्वक्कंद । शब्दं कुब । दक्षिणतः शब्दायमानः शकुतो मंगलसूचको हि । नोऽस्माकं स्तनसत्करो भेशत । भेशिष्ट । अचशंसोऽनर्थकानां शंसकोऽपि भेशिष्ट । उत्तमः पादो व्याख्यातचरः ॥ ११ ॥

प्रदक्षिणिदिति तुघमेकादशं सूक्तं गार्त्समदं जागतं । तथा चानुक्रांतं । प्रदक्षिणिज्जागतं मध्येऽतिशक्त्यर्थे वेति । द्वितीयातिशक्तरी अष्टिर्वा । इतरे जगत्वी । कपिंजलरूपीन्द्रो देवता । वयसाममनोज्ञां वाचं श्रुत्वा प्रदक्षिणिदिति सूक्तं जपेत् । सूचं प्रागेवोदाहृतं ॥

प्रदक्षिणिदभि गृणन्ति कारवो वयो वदन्त ऋतुथा शकुंतयः ।

उभे वाचौ वदति सामगा इव गायचं च चैष्टुभं चानु राजति ॥ १ ॥

प्रऽदक्षिणिन् । अभि । गृणन्ति । कारवः । वयः । वदन्तः । ऋतुऽथा । शकुंतयः ।

उभे इति । वाचौ । वदति । सामगाऽइव । गायचं । च । चैष्टुभं । च । अनु । राजति ॥ १ ॥

शकुंतयः कपिंजला ऋतुथा काले काले वयोऽन्नं वदन्तः सूचयन्तः कारवः स्तोतार इव प्रदक्षिणिन् प्रदक्षिणमभिगृणन्ति । अभिवदन्तु ॥ वज्रवचनं पूजार्थं ॥ किंच उभे वाचौ गानं च श्रौतं च सामगा गायचं चैष्टुभं च सामनी इव शकुन्तिर्वदति । अनुराजति च । शृण्वतोऽनुरक्ताभकरोतीत्यर्थः ॥

उद्गातेव शकुने सामं गायसि ब्रह्मपुत्र इव सर्वनेषु शंससि ।

वृषेव वाजी शिशुमतीरपीत्या सर्वतो नः शकुने भद्रमा वद विश्वतो नः शकुने पुण्यमा वद ॥ २ ॥

उद्गाताऽइव । शकुने । सामं । गायसि । ब्रह्मपुत्रऽइव । सर्वनेषु । शंससि ।

वृषाऽइव । वाजी । शिशुऽमतीः । अपिऽइत्य । सर्वतः । नः । शकुने । भद्रं । आ । वद । विश्वतः । नः । शकुने । पुण्यं । आ । वद ॥ २ ॥

शकुने हे कपिंजल उद्गातेव साम यथोद्गाता साम गायति तथा त्वं गायसि । गानस्वनं करोषि । ब्रह्मपुत्र इव यथा ब्राह्मणाच्छंसी सर्वनेषु शस्त्राणि शंसति तथा त्वं कालेषु शंससि । श्रौतस्वरं करोषि । वृषेव वाजी सेचनसमर्थोऽश्वः शिशुमतीर्वडवा अपीत्याभिगत्य यथा शब्दं करोति तथा त्वमपि वद । शिष्टं स्पष्टं ॥

आवदंस्त्वं शकुने भद्रमा वद तूष्णीमासीनः सुमतिं चिकिद्भि नः ।

यदुत्पतन्वदसि कर्करिर्यथा बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ ३ ॥

आऽवदन् । त्वं । शकुने । भद्रं । आ । वद । तूष्णीं । आसीनः । सुऽमतिं । चिकिद्भि । नः ।

यत् । उत्पतन् । वदसि । कर्करिः । यथा । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ३ ॥

शकुने हे कपिंजल आवदन् शब्दं कुर्वस्त्वं भद्रमावद । मंगलं वद । तूष्णीमासीनसूष्णीं तिष्ठन्नपि नोऽस्माकं सुमतिं चिकिद्भि । बुध्यस्व । यद्यदुत्पतन् वदसि तदा कर्करिर्यथा कर्करिरिव वदसि । कर्करिर्बाव-विशेषः । अन्यद्व्याख्यातचरं ॥ १२ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे द्वितीयाष्टके द्वितीये मंडले चतुर्थोऽनुवाकः

समाप्तं च द्वितीयं मंडलं ॥

॥ ऋग्वेदः ॥

॥ अथ तृतीयं मंडलं ॥

विश्वामित्रे तृतीये पंचानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र सोमस्य मेति चयोर्विश्वत्त्वं प्रथमं सूक्तं । तथा चानुक्रांतं । सोमस्य त्र्यधिकेति । अ० ऋग्वेदोऽत्र विश्वामित्रं ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप छंदः । मंडलादिष्वामेयमिति परिभाषयाभिर्देवता ॥ प्रा० ऋग्वेदोऽत्र विश्वामित्रोऽस्मिन् छंदसि विनियोगः । तथा च सूचं । सोमस्य मा तवसं प्रत्यग्निरिति वीणि । आ० ४.

सोमस्य मा तवसं वक्ष्यमे वह्निं चकर्थ विदधे । यै ।

देवाँ अच्छा दीद्यद्युंजे अद्रिं शमाये अग्ने तन्वं जुषस्व ॥ १ ॥

सोमस्य । मा । तवसं । वक्षि । अग्ने । वह्निं । चकर्थ । विदधे । यजध्वे ।

देवान् । अच्छ । दीद्यत् । युंजे । अद्रिं । शंऽआये । अग्ने । तन्वं । जुषस्व ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं विदधे यज्ञे यजध्वे यष्टु सोमस्य वह्निं वोढारं यं मां चकर्थ कृतवानसि । तं मां तवसं तवस्त्विनं वक्षिणं वक्षि । कामयस्व । किंच हे अग्ने देवानच्छामि दीद्यत् दीप्यमानोऽहमद्रिं यावाणं युंजे । अभिषवणाय युनज्मि । शमाये । शान्त्यामि च । तथा च मंत्रांतरं । अग्नेन देवः सविता शमायते । अग्ने० ८. ८६. ५. । इति । यद्वा शमाये । सौमि । शशमानो जरतीति स्तुतिकर्मसु पाठात् । तथा च मंत्रांतरं । सो अप ईजे शशमे च मर्ते । अग्ने० ६. १. ९. । इति । किंच हे अग्ने तन्वं शरीरं जुषस्व । रक्षार्थं सेवस्व । यद्वा कर्माणि तन्वंतं मां सेवस्वित्यर्थः ॥

प्रांचं यज्ञं चक्रुम वर्धतां गीः समिद्धिरग्निं नमसा दुवस्यन् ।

दिवः शशासुर्विदथा कवीनां गृत्साय चित्रवसे गातुमीषुः ॥ २ ॥

प्रांचं । यज्ञं । चक्रुम । वर्धतां । गीः । समित्ऽभिः । अग्निं । नमसा । दुवस्यन् ।

दिवः । शशासुः । विदथा । कवीनां । गृत्साय । चित्र । तवसे । गातुं । ईषुः ॥ २ ॥

हे अग्ने वयं यज्ञं प्रांचं प्रकर्षेण गच्छंतं चक्रम । अकार्ष्म । गोर्मदीया स्तुतिर्वर्धतां । एधतां । अग्निं समिद्धिर्नमसा हविषा च दुवस्यन् । अस्मदीयाः परिचरेयुः । किंच दिवो बुलोकदागत्य देवाः कवीनां स्तोत्राणां विदथा ज्ञानानि स्तोत्राणि वा शशासुः । अन्वशिषन् । अपि च गृत्साय । गृणातिरिदं रूपं । स्तोत्रायापये तवसे वृद्धाय गातुं स्तोत्रमीषुक्षित । स्तोतार इच्छति च । चिदिति चार्थे ॥

मयो दधे मेधिरः पूतदक्षो दिवः सुबंधुर्जनुषा पृथिव्याः ।

अविंदन् दर्शतमप्स्व तर्देवासो अग्निमपसि स्वसृणां ॥ ३ ॥

मयः । दधे । मेधिरः । पूतऽदक्षः । दिवः । सुऽबंधुः । जनुषा । पृथिव्याः ।

अविंदन् । ऊं इति । दर्शतं । अपऽसु । अंतः । देवासः । अग्निं । अपसि । स्वसृणां ॥ ३ ॥

मेधिरो मेधावान् प्राज्ञः पूतदक्षः सुबुद्धो जनुषा जन्ममात्रेण सुबंधुः शोभनबंधुः । स्वत एव बंधुरिति यावत् । योऽपिर्दिवो बुलोकस्य पृथिव्या भूमेऽथ मयः सुखं दधे विदधाति । देवानां मनुष्याणां च सुखं करोतीति यावत् । तं दर्शतं दर्शनीयमग्निं देवासो देवाः स्वसृणां सरणशीलानां नदीनामप्स्वतर्गुडं स्थितमपसि यज्ञवहनरूपे कर्मणि निमित्ते ॥ ३ इति पूरणः ॥ अविंदन् । लब्धवंतः ॥

अवर्धयन्त्सुभगं सप्त यद्ग्रीः श्वेतं जज्ञानमरुषं महित्वा ।

शिशुं न जातमभ्यारुषा देवासो अग्निं जनिमन्वपुष्यन् ॥ ४ ॥

अवर्धयन् । सुऽभगं । सप्त । यद्ग्रीः । श्वेतं । जज्ञानं । अरुषं । महिऽत्वा ।

शिशुं । न । जातं । अभि । आरुः । अश्वः । देवासः । अग्निं । जनिमन् । वपुष्यन् ॥

सप्त सर्पणशीला यद्ग्रीर्यद्ग्री महत्यो नवः सुभगं शोभनधन श्वेतं शुभं जज्ञानं जातं महित्वा मह
षमारोचमानमपु स्थितमग्निमवर्धयन् । स्वकार्यभूताभिरोषधीर्भवृद्धिं प्रापितवत्यः । यद्वा दिव्य
वर्धयत्यविधनत्वात्तस्य । किंच शिशुं न जातं यथा जातं शिशुमश्वा वडवा अभ्यासः । अभिग
नव उत्पन्नमग्निमभ्यासः । अभिजग्मुः । अपि च देवासो देवा अग्निं जनिमन् जन्मनुदके व
दीप्तिमकुर्वन् ॥

शुक्रेभिरंगै रजं आततन्वान् क्रतुं पुनानः कविभिः पवित्रैः । मिः । पवित्रैः
शोचिर्वसानः पर्यायुरपां श्रियो मिमीते बृहतीरनूनाः ॥ ५ ॥ प्रद । सामगा गार्ध

शुक्रेभिः । अंगैः । रजः । आऽततन्वान् । क्रतुं । पुनानः । कवि
शोचिः । वसानः । परि । आयुः । अपां । श्रियः । मिमीते । बृहतीः । अनूनाः ॥ ५ ॥

अग्निः शुक्रेभिः शुक्रैरंगैस्तेजोभी रजोऽन्तरिक्षमाततन्वान् आतन्वन् व्याप्तुवन् क्रतुं कर्मणां कर्तारं यजमानं
कविभिः क्रांतप्रज्ञैः स्रोतश्चैर्वा पवित्रैः शोधकैस्तेजोभिः पुनानः शोधयन् शोचिर्दीप्तिं वस्त्रस्थानीयं परि परितो
वसान आच्छादयन् अपामपस्ततां कर्मवतामायुरत्नं बृहतीः प्रभूता अनूनाः संपूर्णाः श्रियः संपदश्च मिमीते ।
करोति ॥ ॥ १३ ॥

वव्राजा सीमनदतीरदब्धा दिवो यद्ग्रीरवसाना अनग्नाः ।

सना अच युवतयः सयोनीरेकं गर्भं दधिरे सप्त वाणीः ॥ ६ ॥

वव्राज । सी । अनदतीः । अदब्धाः । दिवः । यद्ग्रीः । अवसानाः । अनग्नाः ।

सनाः । अच । युवतयः । सऽयोनीः । एकं । गर्भं । दधिरे । सप्त । वाणीः ॥ ६ ॥

अनदतीरभज्यतीरदब्धा अहिंसिता मातृभूता अपोऽपिः सीं सर्वतो वव्राज । व्रजति । अपिरपां शोषकः
तं चापः शमयन्ति तदुभयमिह नास्तीत्युक्तं भवति । कीदृशस्ताः । दिवो यद्ग्रीः । अन्तरिक्षस्थापत्यभूताः ।
अवसानाः । वस्त्रमनाच्छादयत्यः । वस्त्रस्थानीयस्य जलस्य विद्यमानत्वात् । अत एवानपाः । किंच ता अपि
सनाः सनातन्यो युवतयो नित्यतद्वत्तः । नित्यवृद्धा इत्यर्थः । सयोनीः समानमन्तरिक्षं स्थानं यासां ताः सप्त
वाणीर्नव एकमपि गर्भं गर्भस्थं दधिरे । दधते ॥

स्तीर्णा अस्य संहतो विश्वरूपा घृतस्य योनौ स्रवथे मधूनां ।

अस्थुरच धेनवः पित्र्वमाना मही दस्मस्य मातरा समीची ॥ ७ ॥

स्तीर्णाः । अस्य । संऽहतः । विश्वऽरूपाः । घृतस्य । योनौ । स्रवथे । मधूनां ।

अस्थुः । अच । धेनवः । पित्र्वमानाः । मही इति । दस्मस्य । मातरा । समीची इति
संऽईची ॥ ७ ॥

घृतस्रोदकस्य योनी गर्भस्थानेऽतरिषे संहतः पुंजीभूताः ॥ हतैः क्षिप ॥ विश्वरूपा जगत्कृपाः स्त्रीणां सर्वत्र प्रकृता अस्मादि रश्मयो मधूनामुदकानां स्रवणे स्रवणे सत्यस्युः । तिष्ठति । पिन्वमानाः पूर्यमाणा अवापावापो धेनवः सर्वेषां प्रीणयित्वोऽभवन् । समीची समंचत्वी शोभमाने मही महती आवापृथिवी दक्षस्य दर्शनीयस्यापिमातरा मातरौ भवतः ॥

ब॒भ्रा॒णः॒ सू॒नो॒ सह॒सो॒ व्य॒द्यौ॒ह॒धानः॒ शु॒क्रा र॒भ॒सा व॒पूँषि॒ ।

श्रो॒तँति॒ धा॒रा॒ मधु॒नो घृ॒तस्य॒ वृ॒षा य॒च॒ वावृ॒धे का॒र्येन॒ ॥ ८ ॥

ब॒भ्रा॒णः । सू॒नो इति॒ । सह॒सः । वि । अ॒द्यौत् । द॒धानः । शु॒क्रा । र॒भ॒सा । व॒पूँषि ।

श्रो॒तँति । धा॒राः । मधु॒नः । घृ॒तस्य॒ । वृ॒षा । य॒च॒ । वावृ॒धे । का॒र्येन॒ ॥ ८ ॥

हे सहसः सूनो सहसस्युत्र बभ्राणः सर्वैर्धार्यमाणस्त्वं शुक्रा शुक्राणि मास्वराणि रभसा वेगवंति वपूँष्यर्चोषि दधानः धारयस्त्वं व्यद्यौत् । विद्योतसे । वृषाभिर्यत्र यस्मिन्वज्रमाने कार्येन स्तोत्रेण ववृधे वृद्धिं प्राप्नोति तदानीं मधुनोऽत्यंतं मधुरस्य घृतस्रोदकस्य धाराः श्रोतंति । स्रवंते । यदा यजमानस्तोत्रेणापिस्तुष्टो भवति तदानीं वृष्टिर्भवतीत्यर्थः ॥

पि॒तृश्चि॒दू॒र्ध॒र्ज॒नु॒षा वि॒वेद॒ व्य॒स्य॒ धा॒रा अ॒सृज॒न्नि॒ धे॒नाः ।

गु॒हा च॒रँतं॒ सखि॑भिः शि॒वेभि॑र्दिवो य॒ज्ञीभि॑र्न गु॒हा ब॒भूव॒ ॥ ९ ॥

पि॒तृः । चि॒त् । ऊ॒र्ध॒ः । ज॒नु॒षा । वि॒वेद॒ । वि । अ॒स्य॒ । धा॒राः । अ॒सृज॒त् । वि । धे॒नाः ।

गु॒हा । च॒रँतं॒ । सखि॑ऽभिः । शि॒वेभिः॑ । दि॒वः । य॒ज्ञीभिः॑ । न । गु॒हा । ब॒भूव॒ ॥ ९ ॥

पितुरंतरिक्षस्रोधरूधः स्थानीयं जलप्रदेशमयमपिर्जनुषा स्वयमेव विवेद । जानाति । किंचायमपिरस्रोधसः संबन्धिन्यो धाराः पयोधारा व्यस्रजत् । धेना माध्यमिका वाचश्च विस्रजति । शिवेभिः शिवंकरैः सखिभिरात्मनः सखिभूतैर्वायुभिर्दिवो यज्ञीभिरंतरिक्षस्थापत्यभूताभिरस्त्रिच सह गुहा गुहायां चरंतं वर्तमानमेनमपि गुहा चित् गुहायां स्थितः कोऽपि न बभूव । प्राप्तुं समर्थो नाभवत् ॥

पि॒तृश्च॒ गर्भं॒ जनि॑तुश्च॒ बभ्रे॒ पूर्वी॑रेको अ॒ध॒य॒न्ती॒ष्यानाः॒ ।

वृ॒ष्णे स॒पत्नी॒ शुच॑ये॒ सब॑ंधू उ॒भे अ॒स्मै म॒नुषे॒ऽनि॒ पा॒हि ॥ १० ॥

पि॒तृः । च॒ । गर्भं॑ । जनि॑तुः । च॒ । ब॒भ्रे । पूर्वी॑ः । एकः॑ । अ॒ध॒य॒त् । पी॒ष्यानाः॑ ।

वृ॒ष्णे । स॒पत्नी॒ इति॒ स॒पत्नी॑ । शुच॑ये । सब॑ंधू इति॒ स॒बंधू॑ । उ॒भे इति॒ । अ॒स्मै ।

म॒नुषे॒ऽइति॒ । नि॒ । पा॒हि ॥ १० ॥

अयमपिः पितृश्चांतरिक्षस्य गर्भं वृष्टिद्वारा गर्भभूतं जनितुः सर्वस्य लोकस्य जनयितुश्च ब्रह्मणश्च लोकभोषधादिकं बभ्रे । विभर्ति । एक एवापिः पूर्वीर्बह्वीः पीष्यानाः व्यायमाना वृद्धिं प्राप्ता औषधोरधयत् । धयति । भक्षयति । सपत्नी समान एकः सूर्यः पतिर्ययोले मनुष्ये मनुष्येभ्यो हिते उभे आवापृथिवी वृष्णे वर्षिचेऽस्त्री मुषयेऽपथे सबंधू भवतः । अजयोरपिरेव बंधुरित्यर्थः । हे अये त्वं ते आवापृथिवी नि पाहि । नितरां रच ॥ १४ ॥

उ॒रौ म॒हौ अ॒नि॒बा॒धे व॒व॒र्धापो॒ अ॒ग्निं य॒शसः॒ सं हि॒ पूर्वीः॒ ।

च॒त॒स्य॒ योना॑व॒शय॒ह॒मूना॒ जामी॑नाम॒ग्निर॒प॒सि स्व॒सृ॒णां ॥ ११ ॥

उरौ । महान् । अग्निऽबाधे । ववर्ध । आपः । अग्निं । यशसः । सं । हि । पूर्वीः ।
 ऋतस्य । योनौ । अशयत् । दमूनाः । जामीनां । अग्निः । अपसि । स्वसृणां ॥ ११ ॥

महानयमपिरग्निबाधेऽसंबाध उरौ विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे ववर्ध । वर्धते । अस्व वर्धने कारणमाह । हि यस्मात्कारणात्पूर्वोर्बद्धो यशसो । यशोऽन्नं । तद्वत् आपोऽग्निं संवर्धयति । एषमग्निर्वृद्धिं प्राप्नोऽग्निर्धृतस्त्रो-
 दक्स्व योनौ स्थानेऽन्तरिक्षे स्थितः स्वसृणां स्वतः सरंतीनां जामीनां भगिनीस्थानीयानां हेतुभूतेऽपसि पयसि
 दमूना दांतमनाः सन् अशयत् । शिते ॥

अक्रो न बभ्रिः संमिथे महीनां दिदृक्षेयः सूनवे भाञ्चजीकः ।
 उदुस्त्रिया जनिता यो जजानापां गर्भो नृतमो यद्गो अग्निः ॥ १२ ॥
 अक्रः । न । बभ्रिः । संऽइथे । महीनां । दिदृक्षेयः । सूनवे । भाऽञ्चजीकः ।
 उत् । उदुस्त्रियाः । जनिता । यः । जजान । अपां । गर्भः । नृतमः । यद्गो । अग्निः ॥ १२ ॥

जनिता सर्वस्य लोकस्य जनयिता अपासुदकानां गर्भो गर्भरूपो नृतमो नेतृतमोऽतिशयेन मनुष्याणां
 रचिता यद्गो महान् योऽपिरक्रः परेषामाक्रमिता परिरनाक्रमणीयो वा ॥ नेति पादपुरणः ॥ समिथे संग्रामे
 महीनां महतीनां स्वसेनानां बभ्रिर्भर्ता दिदृक्षेयः सर्वैर्दर्शनीयो भाञ्चजीकः स्वदीप्या प्रकाशमानः सोऽपिः
 सूनवे हविषां प्रदात्रे यजमानाय तदर्घ्यमुस्त्रिया अप उज्ज्वलान् । उदजनयत् ॥ सूनवे । यू प्रेरण इत्यस्याच्चा-
 तोरौसादिको गुप्रत्ययः ॥

अपां गर्भं दर्शतमोषधीनां वना जजान सुभगा विरूपं ।
 देवासंश्चिन्मनसा सं हि जग्मुः पनिष्ठं जातं तवसं दुवस्यन् ॥ १३ ॥
 अपां । गर्भं । दर्शतं । ओषधीनां । वना । जजान । सुभगा । विरूपं ।
 देवासः । चित् । मनसा । सं । हि । जग्मुः । पनिष्ठं । जातं । तवसं । दुवस्यन् ॥ १३ ॥

सुभगा सुभाष्या वना सर्वैर्वेगनीयारण्यैर्दर्शनीयं विरूपं जनाविधिरूपमपामोषधीनां च गर्भमोक्षं
 जवान् । अजनयत् । देवासश्चिन्मनसा अपि पनिष्ठं सुखं तवसं वृद्धं जातं जातमात्रं तमपि मनसा सुखा
 संवग्मुः । उपागच्छन्महीति पुरणः । त एव दुवस्यन् । पर्यवरन् ॥

बृहन् इज्जानवो भाञ्चजीकमग्निं संचन्त विद्युतो न शुक्राः ।
 गुह्येव वृद्धं सदसि स्वे अंतरपार ऊर्वे अमृतं दुहानाः ॥ १४ ॥
 बृहन्तः । इत् । भानवः । भाऽञ्चजीकं । अग्निं । संचन्त । विद्युतः । न । शुक्राः ।
 गुहाऽइव । वृद्धं । सदसि । स्वे । अन्तः । अपारे । ऊर्वे । अमृतं । दुहानाः ॥ १४ ॥

अपरिऽगाध ऊर्वे समुद्रेऽन्तर्मध्येऽमृतमुदकं दुहानाः चरन्तो बृहन् इज्जानवो महान्तः सूर्या एव शुक्रा
 दीप्यमाना विद्युतो न विद्युत इव स्वे स्वकीये सदसि सद्नेऽन्तरिक्षे गुह्येव गुहायामिव वृद्धं प्रवृद्धं भाञ्चजीकं
 प्रमथा दीप्यमानमग्निं संचन्त । आश्रयन्ति ॥

ईळे च त्वा यजमानो हविर्भिरीळे सखित्वं सुमतिं निकामः ।
 देवैरवो मिमीहि सं जरिषे रक्षा च नो दम्येभिरनीकिः ॥ १५ ॥

ई॒ळे । च । त्वा । यज॑मानः । ह॒विः॒ऽभिः । ई॒ळे । स॒खि॒ऽत्वं । सु॒ऽम॒तिं । नि॒ऽका॒मः ।

दे॒वैः । अ॒वः । मि॒मी॒हि । सं । ज॒रि॒चे । र॒क्ष । च । नः । द॒म्ये॒भिः । अ॒नी॒कैः ॥१५॥

यजमानोऽहं हविर्भिः साधनेस्त्वा त्वामीळे च । पश्चाद्विषयं धनं च याचे । सुमतिं शोभनां मतिं धर्मविषयां बुद्धिं निकामो नितरां कामयमानस्त्वया सह सखित्वमीळे । याचे । त्वं देवैः सह जरिचे खोचे खोचं कुर्वते मद्दमस्यार्थमवः पश्चाद्विषयां रक्षां मिमीहि । कुर्व । दम्येभिर्दमनीभिर्नियंतव्यैः । प्रयत्ननियंतव्यतयोच्छ्रितलोक्ता । अनीकैरेजोभिर्नोऽस्मान् रक्ष च ॥ १५ ॥

उ॒प॒क्षे॒तार॒स्तव॑ सु॒प्र॒णी॒ते॒ऽग्ने॒ वि॒श्वानि॒ धन्या॒ दधा॑नाः ।

सु॒रे॒त॒सा अ॒व॒सा तु॑ज॒माना॒ अभि॒ ध्याम॑ पृ॒त॒ना॒र्यूर॑दे॒वान् ॥१६॥

उ॒प॒ऽक्षे॒तारः॑ । तव॑ । सु॒ऽप्र॒णी॒ते । अ॒ग्ने । वि॒श्वानि॒ । धन्या॑ । दधा॑नाः ।

सु॒ऽरे॒त॒सा । अ॒व॒सा । तु॑ज॒मानाः । अभि॑ । स्या॒म । पृ॒त॒ना॒ऽयून् । अ॒दे॒वान् ॥१६॥

हे सुप्रणीते शोभनप्रणयन हे अग्ने तवोपक्षेतार उपगंतारः ॥ अत्र चित्तिर्गत्वर्थं वर्तते ॥ विश्वानि सर्वाणि धन्या धन्यानि पश्चाद्विधनप्राप्तिहेतुभूतानि कर्माणि दधाना विदधानाः कुर्वतसुंजमाना हवींषि प्रयच्छंतो वयं सुरेतसा शोभनवीर्येण अवसा त्वत्कृतेनाग्नेनादेवान् देवेभ्योऽन्यान् । वटिवयुक्तन्यायेन राक्षसा एव गृह्यते । यज्ञविघ्नकारिणस्तान्पृतनार्युंश्च शरीराद्युपद्रवकारिणः शत्रूंश्चामिध्याम । अभिमवेम । यद्वा देवान् पूजयतः शत्रून्निति योज्यं ॥

आ दे॒वाना॑म॒भवः॑ के॒तुर॑ग्ने म॒द्रो वि॒श्वानि॒ काव्या॑नि वि॒द्वान् ।

प्र॒ति॒ म॒र्ता॑ अ॒वा॒स॒यो द॑मू॒ना अनु॑ दे॒वा र॑षि॒रो या॑सि॒ साध॑न् ॥१७॥

आ । दे॒वाना॑ । अ॒भवः॑ । के॒तुः । अ॒ग्ने । म॒द्रः । वि॒श्वानि॒ । काव्या॑नि । वि॒द्वान् ।

प्र॒ति॒ । म॒र्ता॑न् । अ॒वा॒स॒यः॑ । द॑मू॒नाः । अनु॑ । दे॒वान् । र॑षि॒रः । या॑सि॒ । साध॑न् ॥१७॥

हे अग्ने मद्रः सुखः केतुर्यज्ञेषु देवानां प्रज्ञापकस्त्वमभवः । आ समंताद्भवसि । सर्वव्यापको भवसीत्यर्थः । किंच विश्वानि सर्वाणि काव्यानि यजमानादिभिः कृतानि खोचाणि विद्वान् जानन् त्वं मर्तान् मर्त्यान् खोतुन् स्वाभिलषितवस्तुसंपादनेन प्रीतान् विधाय गृहेषु प्रत्यवासयः । प्रतिवासयसि । रषिरो रषी साधन् देवानां हितानि कर्माणि साधयन् देवान् अनु यासि च । अनुगच्छसि च ॥

नि दुरो॒णे अ॒मृतो॑ म॒र्त्यानां॑ रा॒जा स॒साद॑ वि॒द्यानि॒ साध॑न् ।

घृ॒त॒प्र॒ती॒क उ॒र्वि॒या व्य॑द्यौ॒त्प्रि॒र्वि॒श्वानि॒ काव्या॑नि वि॒द्वान् ॥१८॥

नि । दुरो॒णे । अ॒मृतः॑ । म॒र्त्यानां॑ । रा॒जा । स॒साद॑ । वि॒द्यानि॒ । साध॑न् ।

घृ॒त॒ऽप्र॒ती॒कः । उ॒र्वि॒या । वि॒ । व्य॑द्यौ॒त् । प्रि॒ । वि॒श्वानि॒ । काव्या॑नि । वि॒द्वान् ॥१८॥

अमृतो निखो राजा राजमानो योऽभिर्विदधानि यज्ञान् साधन् साधयन् मर्त्यानामभिहोचिष्ठां दुरोणे गृहे निषसाद । निषीदति । विश्वानि काव्यानि विद्वान् जानन् घृतप्रतीको घृतेन संधुचितावयव उर्विया विखीर्षः सोऽभिर्विषीत् । विषीतते ॥

आ नो॑ ग॒हि स॒ख्येभिः॑ शि॒वेभिर्म॑हा॒न्म॒हीभि॑रू॒तिभिः॑ स॒र॒ण्यन् ।

अ॒स्मे र॒यिं ब॑हु॒लं सं॑तरु॒चं सु॒वाचं॑ भा॒गं य॒ज्ञसं॑ कृ॒धी नः॑ ॥१९॥

क्रत्वा । दक्षस्य । तरुषः । विऽधर्मणि । देवासः । अग्निं । जनयन्त । चित्सिऽभिः ।
रुरुचानं । भानुना । ज्योतिषा । महं । अत्यं । न । वाजं । सन्निधन् । उप । ब्रुवे ॥ ३ ॥

चित्सिभिर्मानैरुपलपिता देवासो देवास्तद्वचो व्यसनेभ्यस्तारकस्य दक्षस्य बलस्य क्रत्वा कर्मणा विधर्मणि
विधारके यज्ञेऽग्निं जनयन्त । अजनयन् । भानुना भासमानेन ज्योतिषा रुरुचानं रोचमानं महं महान्तमपि-
मत्वं न भारसहमश्चमिव वाजमघ्नं सन्निधन् लिप्समानोऽहमुप ब्रुवे । स्तौमि ॥

आ मद्रस्य सन्निधन्तो वरेण्यं वृणीमहे अह्यं वाजं भृग्मियं ।
रातिं भृगूणामुशिजं कविऽक्रतुमग्निं राजतं दिव्येन शोचिषा ॥ ४ ॥
आ । मद्रस्य । सन्निधन्तः । वरेण्यं । वृणीमहे । अह्यं । वाजं । भृग्मियं ।
रातिं । भृगूणां । उशिजं । कविऽक्रतुं । अग्निं । राजतं । दिव्येन । शोचिषा ॥ ४ ॥

मद्रस्य सुत्यस्य वैश्वानरस्य संबन्धिं वरेण्यं वरणीयमङ्गयमलज्जावहं ऋग्मियं प्रशस्त्वं वाजमघ्नं सन्निधन्तो
लिप्समाणा वयं भृगूणामृषीणां रातिमभिलषितार्थप्रदातारमुशिजमभिलष्यन्तं कविऽक्रतुं क्रांतप्रश्नं दिव्येन
दिविभवेन शोचिषा रोचिषा राजतं आजमानमपिमावृणीमहे । संभजामहे ॥

अग्निं सुन्नाय दधिरे पुरो जना वाजं श्रवसमिह वृक्तबर्हिषः ।
यतसुचः सुरुचं विश्वदेव्यं रुद्रं यज्ञानां साधदिष्टिमपसां ॥ ५ ॥
अग्निं । सुन्नाय । दधिरे । पुरः । जनाः । वाजंऽश्रवसं । इह । वृक्तऽबर्हिषः ।
यतऽसुचः । सुऽरुचं । विश्वऽदेव्यं । रुद्रं । यज्ञानां । साधत्ऽइष्टिं । अपसां ॥ ५ ॥

वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषो यतसुचः प्राप्सुच ऋत्विजः सुन्नाय सुखार्थं वाजश्रवसं मनुष्येभ्यः प्रेरितान्
सुवचं प्रशस्तदीप्तिमतं विश्वदेव्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो हितं रुद्रं दुःखानां द्रावकमपसां कर्मवतां यज्ञानां ।
यजन्तीति यज्ञा यजमानाः । तेषां साधदिष्टिं साधितयज्ञमग्निमिह यज्ञे पुरो दधिरे । सुवन्ति ॥ ॥ १७ ॥

पावकशोचे तव हि क्षयं परि होतयज्ञेषु वृक्तबर्हिषो नरः ।
अग्ने दुर्व इच्छमानास आप्यमुपासते द्रविणं धेहि तेभ्यः ॥ ६ ॥
पावकऽशोचे । तव । हि । क्षयं । परि । होतः । यज्ञेषु । वृक्तऽबर्हिषः । नरः ।
अग्ने । दुर्वः । इच्छमानासः । आप्यं । उप । आपसते । द्रविणं । धेहि । तेभ्यः ॥ ६ ॥

हे पावकशोचे शोधकदीप्ति हे होतर्देवानामाहूतः यज्ञेषु परि परितो वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषो दुःपः
परिचरणमिच्छमानास इच्छन्तो नरो नेतारो यजमाना आप्यमाप्तुं योग्यं तव स्वत्संबन्धिं ययं निवासं
यागगृहमुपासते । सेवन्ते । तेभ्यो द्रविणं धनं धेहि । विधिहि ॥

आ रोदसी अपृणदा स्वर्महज्जातं यदेनमपसो अधारयन् ।
सो अध्वराय परि णीयते कविरत्यो न वाजसातये चनोहितः ॥ ७ ॥
आ । रोदसी इति । अपृणत् । आ । स्वः । महत् । जातं । यत् । एनं । अपसः । अधारयन् ।
सः । अध्वराय । परि । नीयते । कविः । अत्यः । न । वाजऽसातये । चनऽहितः ॥ ७ ॥

रोदसी व्याघ्रापृथिव्यावापृथक् । आपुरयत् । तत्रा महत्प्रभुतं स्वरंतरिचमापृकञ्च । अपसः कर्मवन्तो यव-
माना जातं यवमेनममिमधारयन् आत्तो न अश्च इव कविः क्रांतः सर्वत्र व्याप्तश्चोहितो निहितात्नः सोऽय-
मपिर्वाजसातये वावस्त्रात्नस्त्र कीर्तेर्वा सातये कामाय परिणीयते । यच्चार्थं नीयते ॥

नमस्यत हव्यदातिं स्वध्वरं दुवस्यत दम्यं जातवेदसं ।

रथीर्चुतस्य बृहतो विचर्षणिर्मिर्देवानां भवत्पुरोहितः ॥ ८ ॥

नमस्यत । हव्यऽदातिं । सुऽअध्वरं । दुवस्यत । दम्यं । जातऽवेदसं ।

रथीः । चतुतस्य । बृहतः । विऽचर्षणिः । अग्निः । देवानां । अभवत् । पुरःऽहितः ॥ ८ ॥

रथीर्जेता बृहतो महत् अतस्त्र यज्ञस्त्र विचर्षणिर्द्रष्टा योऽपिर्देवानां पुरोहितः पुरस्ताद्ब्रह्मव्यतया स्था-
पितोऽभवत् हव्यदातिं देवेभ्यो हविषां दातारं स्वध्वरं शोभनयज्ञं दम्यं दमेभ्यो गृहेभ्यो हितं जातवेदसं
जातप्रज्ञं तमपिं नमस्यत । पूजयत । दुवस्यत । परिचरत ॥

तिस्रो यज्ञस्य समिधः परिज्मनोऽग्नेरपुनन्नुशिजो अमृत्यवः ।

तासामेकामर्दधुर्मर्त्ये भुजमु लोकमु द्वे उपं जामिमीयतुः ॥ ९ ॥

तिस्रः । यज्ञस्य । संऽइधः । परिऽज्मनः । अग्नेः । अपुनन् । उशिजः । अमृत्यवः ।

तासां । एकां । अर्दधुः । मर्त्ये । भुजं । ऊं इति । लोकं । ऊं इति । द्वे इति । उपं ।

जामिं । ईयतुः ॥ ९ ॥

उशिजः कामयमाना अमृत्यवो मृत्युरहिता देवा यज्ञस्य महतः परिक्रमनः परितो गंतुः समिधः समि-
धिकाः प्रकाशिकास्त्रिस्तः पार्थिववैद्युतसूर्यरूपास्त्रिस्तानुरपुनन् । अशोधयन् । ते देवा मुञ्चं सर्वेषां पाप्मयित्रीं
तासां तनूनां मध्य एकां पार्थिवीं तनुं मर्त्ये मर्त्यलोकेऽर्दधुः । न्यर्दधुः । उ इति पादपूरणः । इतरे द्वे तनु
जामिं लोकमासन्नमंतरिचमुपेयतुः । गच्छतः । अथवा तिस्रः समिध आघारसमिधौ द्वे अनूयाजसमिधौ द्वे ।
तासां समिधामेकामनूयाजसमिधं मर्त्ये इह लोके भोगहेतुमनूयाजपर्यंतमर्दधुः । धारयन्ति । प्रजा वा अनूयाजा
इति प्रवालेनानूयाजानां संज्ञावात् तदाश्रयत्वाच्चानूयाजसमिधः । इतरे द्वे समिधावन्तरिचे दिव्यभोगहेतु
उपेयतुः । उपगच्छतः । चीन्परिधीस्त्रिस्तः समिध इति हि निगमः ॥

विशां कविं विशपतिं मानुषीरिषः सं सीमकृत्स्नस्वधितिं न तेजसे ।

स उद्धतो निवतो याति वेविषत्स गर्भमेषु भुवनेषु दीधरत् ॥ १० ॥

विशां । कविं । विशपतिं । मानुषीः । इषः । सं । सीं । अकृत्स्नं । स्वऽधितिं । न । तेजसे ।

सः । उत्ऽवतः । निऽवतः । याति । वेविषत् । सः । गर्भं । एषु । भुवनेषु । दीधरत् ॥ १० ॥

इषः पश्चादित्येषां धनमिच्छन्तो मानुषीर्मनुष्यप्रजा विशां प्रजानां विशपतिं प्रभुं कविं मेधाविनं सीमेन
स्वधितिं न असिमिव तेजसे तेजस्वार्थं समकृत्स्नं । समस्कुर्वन् । सोऽपिब्रह्म उक्त्वायवतो निवतो नीचैर्माव-
तश्च प्रदेशान्वेविषत् व्यामुवन् याति । गच्छति । स एषु भुवनेषु गर्भमरक्षा दीधरत् । अधारयत् ॥ १० ॥

स जिन्वते जठरेषु प्रजज्ञिवानृषां चित्रेषु नानन्दं सिंहः ।

वैश्वानरः पृथुपाजा अमर्त्यो वसु रत्ना दयमानो वि दाप्नुषे ॥ ११ ॥

सः । जिन्वते । जठरेषु । प्रजज्ञिऽवान् । वृषा । चिबेषु । नानदत् । न । सिंहः ।

वैश्वानरः । पृथुऽपाजाः । अमर्त्यः । वसु । रत्ना । दयमानः । वि । दाशुषे ॥ ११ ॥

प्रजज्ञिवान् जातो वृषा वर्षकः स वैश्वानरश्चिबेषु नानाप्रकारेषु जठरेषु । प्राणिनां भेदाज्जठराणां भेदः । तेषु जिन्वते । वर्धते । चिबेषु नानाविधेष्वरस्त्रेषु ज्ञानदत् अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् सिंहो न । सिंह इव । किंविधो वैश्वानरः । पृथुपाजाः पृथुतेजाः । अथवा पृथुवेगः । अमर्त्यो मरणधर्मरहितो दाशुषे हविषां प्रदात्रे यजमानाय रत्ना रमणीयानि वसु वसूनि धनानि वि विशेषेण दयमाणः प्रयच्छन् ॥

वैश्वानरः प्रत्नथा नाकमारुहद्विस्मृष्टं भंदमानः सुमन्मभिः ।

स पूर्ववज्जनयञ्जंतवे धनं समानमज्मं पर्येति जागृविः ॥ १२ ॥

वैश्वानरः । प्रत्नऽथा । नाकं । आ । अरुहत् । दिवः । पृष्टं । भंदमानः । सुमन्मऽभिः ।

सः । पूर्वऽवत् । जनयन् । जंतवे । धनं । समानं । अज्मं । परि । एति । जागृविः ॥ १२ ॥

सुमन्मभिः स्तोतृभिर्भंदमानः स्तूयमानो वैश्वानरो जातमात्र एव प्रत्नथा प्रत्न इव चिरंतन इव नाकं । कं सुखं । अकं दुःखं । न विद्यतेऽकं यस्मिन् तन्नाकं । दिवोऽंतरिक्षस्य पृष्ठमुपरितनप्रदेशं स्वरोहिन्निरारुहत् । आरोहति । स वैश्वानरः पूर्ववत् पूर्ववत् अथिभ्य इव जंतवे स्तोत्रे यजमानाय धनं पश्चादिलक्षणं जनयन् संपादयन् जागृविः सदा प्रबुद्धः समानं सर्वेषां देवानां साधारणमज्ममाकाशमार्गे पर्येति । सूर्यरूपेण गच्छति ॥

ऋतावानं यज्ञियं विप्रमुक्थ्यमा यं दधे मातरिश्वा दिवि क्षयं ।

तं चित्रयामं हरिकेशमीमहे सुदीतिमग्निं सुविताय नव्यसे ॥ १३ ॥

ऋतऽवानं । यज्ञियं । विप्रं । उक्थ्यं । आ । यं । दधे । मातरिश्वा । दिवि । क्षयं ।

तं । चित्रऽयामं । हरिऽकेशं । ईमहे । सुऽदीतिं । अग्निं । सुविताय । नव्यसे ॥ १३ ॥

ऋतावानं बलवतं यज्ञियं यज्ञार्हं विप्रं मेधाविनमुक्थ्यं सुखं दिवि शुलोके क्षयं निवसतं यमपि मातरिश्वा वायुशुलोकादाहृत्य पृथिव्यामादधे । आहितवान् । चित्रयामं नानाविधगमनं हरिकेशं पिंगलाचिबं सुदीतिं शोभनदीप्तिं तमपि नव्यसे नवतराय सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय धनाय तदर्थमीमहे । याचामहे ॥

शुचिं न यामन्निषिरं स्वर्दृशं केतुं दिवो रोचनस्थामुषर्बुधं ।

अग्निं मूर्धानं दिवो अप्रतिष्कृतं तमीमहे नमसा वाजिनं बृहत् ॥ १४ ॥

शुचिं । न । यामन् । इषिरं । स्वःऽदृशं । केतुं । दिवः । रोचनऽस्थां । उषःऽबुधं ।

अग्निं । मूर्धानं । दिवः । अप्रतिऽस्कृतं । तं । ईमहे । नमसा । वाजिनं । बृहत् ॥ १४ ॥

नेति संप्रत्यर्थे । शुचिं दीप्तं यामन् यामनि यज्ञ इषिरमेषणीयं स्वर्दृशं सर्वदृशं सर्वपदार्थविज्ञानयुक्तं दिवो शुलोकस्य केतुं प्रज्ञापकं रोचनस्थां रोचनस्थं । रोचनः सूर्यः । तस्मिन् तिष्ठतं । उषर्बुधमपि होचिकरूपेणोषसि प्रबुध्यमानं दिवः स्वर्गस्य मूर्धानं प्रधानमप्रतिष्कृतमप्रतिहतशब्दं वाजिनमस्रवंतं बृहत् महान्तं तमपि नमसा स्तोत्रेणोमहे । याचामहे ॥

मंद्रं होतारं शुचिमर्दयाविनं दमूनसमुक्थ्यं विश्वचर्षणिं ।

रथं न चित्रं वपुषाय दर्शतं मनुर्हितं सद्मिद्राय ईमहे ॥ १५ ॥

मद्रं । होतारं । शुचिं । अहयाविनं । दमूनसं । उक्थ्यं । विश्वऽचर्षणिं ।
रथं । न । चिचं । वपुषाय । दर्शतं । मनुऽहितं । सदै । इत् । रायः । ईमहे ॥ १५ ॥

मद्रं शुचं होतारं देवानामाहूतारं शुचिं सर्वदा शुद्धमहयाविनमकुटिलं दमूनसं दानमनसमुक्थ्यं श्रेष्ठं विश्वचर्षणिं विश्वस्य द्रष्टारं चिचं ज्ञानाविधवर्णी रथं न रथमिव वपुषाय रूपार्थं दर्शतं दर्शनीयं सदमित् सदैव मनुर्हितं सर्वेभ्यो मनुष्येभ्यो हितं तमपि रायो धनानीमहे । याचामहे । अत्र याज्ञार्थत्वादस्य द्विकर्म-
कत्वं ॥ ॥ १९ ॥

वैश्वानरायेत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रं । अचेयमनुक्रमणिका । वैश्वानरायैकादशेति । पूर्वसूक्ते वैश्वान-
नरीयं तु आगतं त्वित्युक्तत्वादस्यापि सूक्तस्य जगती कंदो वैश्वानरोऽपिर्देवता ॥ अस्य सूक्तस्याग्निष्टोम आपि-
माहते शस्त्रे विनियोगः । सूच्यते हि । वैश्वानराय पृथुपाजसे शं नः करत्वर्वते । आ० ५. २०. इति ॥

वैश्वानराय पृथुपाजसे विपो रत्ना विधंत धरुणेषु गातवे ।
अग्निर्हि देवाँ अमृतो दुवस्यत्यथा धर्माणि सनता न दूदुषत् ॥ १ ॥
वैश्वानराय । पृथुऽपाजसे । विपः । रत्ना । विधंत । धरुणेषु । गातवे ।
अग्निः । हि । देवान् । अमृतः । दुवस्यति । अथ । धर्माणि । सनता । न । दूदुषत् ॥ १ ॥

विपो मेधाविनः स्तोतारः पृथुपाजसे बहुबलाय बहुज्ञाय वा । पाजःशब्दस्य बलान्ननाम्नोः पाठात् ।
वैश्वानरायामये धरुणेषु धर्मेषु यज्ञेषु रत्ना रमणीयानि स्तोत्राणि गातवे सन्मार्गलाभाय विधंत । परिचरन्ति ।
कुर्वन्ति । अमृतो मरणरहितोऽपिर्देवान् दुवस्यति । हविषां प्रदानेन परिचरति । हिः प्रसिद्धौ । अथ अतः
कारणात्कोऽपि सनता सनातनानि धर्माणि यज्ञान् न दूदुषत् । न दूषयति ॥

अंतर्दूतो रोदसी दस्म ईयते होता निषत्तो मनुषः पुरोहितः ।
क्षयं बृहंतं परि भूषति द्युभिर्देवेभिरग्निरिषितो धियावसुः ॥ २ ॥
अंतः । दूतः । रोदसी इति । दस्मः । ईयते । होता । निऽसत्तः । मनुषः । पुरऽहितः ।
क्षयं । बृहंतं । परि । भूषति । द्युऽभिः । देवेभिः । अग्निः । इषितः । धियावसुः ॥ २ ॥

दस्मो दर्शनीयो होतापिर्दूतो देवानां दूतः सन् रोदस्योर्बावापृथिव्योरंतर्मध्य ईयते । गच्छति । मनुषो
मनोजातस्य मनुष्यस्य पुरोहित आहवनीयादिरूपेण पुरतः स्थापितो निषत्तो निषसः सन् अपिर्दुभिर्दीप्ति-
भिर्बृहंतं महान्तं चयं यज्ञगृहं परिभूषति । अलंकुरुते । देवेभिर्देवैरिषितः प्रेषितो धियावसुः प्रज्ञया व्याप्तः ।
एते द्वे अपि विशेषणे ॥

केतुं यज्ञानां विदथस्य साधनं विप्रासो अग्निं महयंत चित्तिभिः ।
अपांसि यस्मिन्नधि संदधुर्गिरस्तस्मिन्सुखानि यजमान आ चके ॥ ३ ॥
केतुं । यज्ञानां । विदथस्य । साधनं । विप्रासः । अग्निं । महयंत । चित्तिभिः ।
अपांसि । यस्मिन् । अधि । संऽदधुः । गिरः । तस्मिन् । सुखानि । यजमानः । आ । चके ॥ ३ ॥

यज्ञानां केतुं प्रज्ञापकं विदथस्य यज्ञस्य गृहस्य वा साधनं प्राप्तिसाधनमसाधारणकारकं संतमपिं
विप्रासो विप्राश्चित्तिभिः स्वकर्मभिर्महयंत । पूजयति । किंच गिरः स्तोतारो यस्मिन्नपावपांसि स्वानुष्ठेयानि
कर्माण्यधि संदधुः संदधते यजमानस्तस्मिन्नपौ सुखानि सुखानि प्राप्ताचके । कामयते ॥

पिता यज्ञानामसुरो विपश्चितां विमानमग्निर्वयुनं च वाघतां ।

आ विवेश रोदसी भूरिवर्षसा पुरुप्रियो भंदते धामभिः कविः ॥४॥

पिता । यज्ञानां । असुरः । विपः ऽचितां । विऽमानं । अग्निः । वयुनं । च । वाघतां ।

आ । विवेश । रोदसी इति । भूरिऽवर्षसा । पुरुऽप्रियः । भंदते । धामऽभिः । कविः ॥४॥

यज्ञानां पिता पालयिता विपश्चितां विदुषां स्तोतृणामसुरो बलप्रदः । वाघतामृत्विजां वयुनं ज्ञानसाधनं । विमानं च । विमीयते फलमिति विमानं यज्ञादिकर्मसाधनं । मोऽग्निर्भूरिवर्षसा पार्थिववैद्युतादिवज्रविधरूपेण रोदसी बावापृथिव्यावाविवेश । प्रविशति । पुरुप्रियो मनुष्येष्वधिकं प्रियः । अथवा पुरुषां श्रेष्ठानां प्रियः पुरुप्रियः । धामभिस्तेजोभिर्युक्तः कविरग्निर्भंदते । यजमानेन सूयते ॥

चंद्रमग्निं चंद्ररथं हरिव्रतं वैश्वानरमप्सुषदं स्वर्विदं ।

विगाहं तूष्णिं तविषीभिरावृतं भूष्णिं देवासं इह सुश्रियं दधुः ॥५॥

चंद्रं । अग्निं । चंद्रऽरथं । हरिऽव्रतं । वैश्वानरं । अप्सुऽसदं । स्वऽविदं ।

विऽगाहं । तूष्णिं । तविषीभिः । आऽवृतं । भूष्णिं । देवासं । इह । सुऽश्रियं । दधुः ॥५॥

देवासो देवाश्चंद्रमाह्लादकरं चंद्ररथं । चंद्र आह्लादको रथो यस्येति तं हरिव्रतं पिंगलवर्णं हरिस्त्वचं वा । हरिस्त्वचमिति शाखांतरं । अप्सुषदमप्सु सीदतं स्वर्विदं सर्वज्ञं विगाहं विगाहमानं सर्वत्र व्याप्तं तूष्णिं क्षिप्रगामिनं शत्रूणां हिंसितारं वा तविषीभिर्बलैरावृतं भूष्णिं भर्तारं सुश्रियं शोभनदीप्तिं वैश्वानरमिहेहलोके दधुः । आदधुः ॥ २० ॥

अग्निदेवेभिर्मनुषश्च जंतुभिस्तन्वानो यज्ञं पुरुपेशसं धिया ।

रथीरंतरीयते साधदिष्टिभिर्जीरो दमूना अभिशस्तिचातनः ॥६॥

अग्निः । देवेभिः । मनुषः । च । जंतुऽभिः । तन्वानः । यज्ञं । पुरुऽपेशसं । धिया ।

रथीः । अंतः । ईयते । साधदिष्टिऽभिः । जीरः । दमूनाः । अभिशस्तिऽचातनः ॥६॥

देवैः साधदिष्टिभिः साधितयज्ञैर्जंतुभिर्चर्त्तित्वग्निश्च धिया कर्मणा मनुषो यजमानस्य पुरुपेशसं बद्धरूपं । पेश इति रूपनाम । पुरोडाशपशुसोमहविर्भेदैरेकाहाहीनसचात्मकभेदैश्च नानाविधरूपं यज्ञं तन्वानः कुर्वन् रथीः सर्वस्य लोकस्य नेता जीरः क्षिप्रकारी दमूना दांतमना दानमना वाभिश्चस्तिचातनोऽभिश्चस्तीनामरातीनां यज्ञविघ्नकारिणां रक्षसां चातयिता नाशयितापिरंतर्थावापृथिव्योर्मध्य ईयते । गच्छति ॥

अग्ने जरस्व स्वपत्य आयुन्यूजा पिन्वस्व समिषो दिदीहि नः ।

वयांसि जिन्व बृहतश्च जागृव उशिग्देवानामसि मुक्रतुर्विषां ॥७॥

अग्ने । जरस्व । सुऽअपत्ये । आयुनि । ऊर्जा । पिन्वस्व । सं । इषः । दिदीहि । नः ।

वयांसि । जिन्व । बृहतः । च । जागृवे । उशिक् । देवानां । असि । सुऽक्रतुः । विषां ॥७॥

हे अग्ने स्वपत्ये सुपुत्र आयुन्यायुषि ॥ निमित्तसप्तम्येषा ॥ आयुषि निमित्ते जरस्व । देवान् मुहि । होता-रमधिष्ठायोर्जा रसेनाग्नेन वा पिन्वस्व । देवान्प्रीणय । नोऽस्माकमिषः सख्यार्थं वृष्टीः संदिदीहि । संदीपय । वयांस्यन्नानि च ॥ वयः चक्षेत्र्यन्नानामसु पाठात् ॥ जिन्व । देहि । हे जागृवे सर्वदा जागरणशील । बृहतो

महतो यजमानस्तु जिविति संबंधः । मुक्तुः शोभनकर्मा शोभनयज्ञो वा त्वं विषां मेधाविनां देवानामुशिक्षं
कांतोऽसि ॥

विश्वपतिं यद्दमतिथिं नरः सदा यन्तारं धीनामुशिक्षं च वाघतां ।

अध्वराणां चेतनं जातवेदसं प्र शंसन्ति नमसा जूतिभिर्वृधे ॥ ८ ॥

विश्वपतिं । यद्दमं । अतिथिं । नरः । सदा । यन्तारं । धीनां । उशिक्षं । च । वाघतां ।

अध्वराणां । चेतनं । जातवेदसं । प्र । शंसन्ति । नमसा । जूतिभिः । वृधे ॥ ८ ॥

नरो नेतारः स्तोतारो वा विश्वपतिं विशां मनुष्याणां पतिं विश्वस्य पतिमिति वा यद्दं महान्तमतिथिं
सर्वस्यातिथिभूतं धीनां बुद्धीनां कर्मणां वा यन्तारं नियन्तारं वाघतामृत्विजां चोशिक्षं कांतं मनोज्ञमध्वराणां
यागानां चेतनं प्रज्ञापकं जूतिभिर्वैश्वर्युक्तं जातवेदसमधि वृधे वृद्धये समृद्धये नमसा नमस्कारेण जूतिभिश्च प्रशं-
सन्ति । प्रशंसां कुर्वन्ति ॥

विभावा देवः सुरणः परि क्षितीरग्निर्वभूव शवसा सुमद्रथः ।

तस्य व्रतानि भूरिपोषिणो वयमुप भूषेम दम आ सुवृत्तिभिः ॥ ९ ॥

विभावा देवः । सुरणः । परि । क्षितीः । अग्निः । वभूव । शवसा । सुमद्रथः ।

तस्य । व्रतानि । भूरिपोषिणः । वयं । उप । भूषेम । दमे । आ । सुवृत्तिभिः ॥ ९ ॥

विभावा दीप्तिमान् देवः सूयमानः सुरणः । अत्र वर्णलोपश्छांदसः । शोभनं रमयतीति सुरमणः ।
सुमद्रथः शोभनरथोऽग्निः शवसा बलेन क्षितीः सर्वाः प्रजाः परि वभूव । परितो गृह्णाति । अत्र भवतेरूपसर्ग-
वशात् परिरहार्थत्वं । भूरिपोषिणो बहूनां पोषयितुः पालयितुर्दमे यज्ञगृहे । दम इति गृहनामसु पाठात् ।
निवसतस्तस्याभेदतानि कर्माणि वयं सुवृत्तिभिः स्तोत्रैरुपभूषेम । उपभूषयामः । प्रकाशयामः ॥

वैश्वानर तव धामान्या चके येभिः स्वर्विदम्बो विचक्षण ।

जात आपृणो भुवनानि रोदसी अग्ने ता विश्वा परिभूरसि त्मना ॥ १० ॥

वैश्वानर । तव । धामानि । आ । चके । येभिः । स्वः । वित् । अम्बः । वि । चक्षण ।

जातः । आ । अपृणः । भुवनानि । रोदसी इति । अग्ने । ता । विश्वा । परिभूरः ।

असि । त्मना ॥ १० ॥

हे वैश्वानर तव धामानि त्वत्संबन्धीनि तेजांस्त्याचके । अभिष्टौमि । हे विचक्षण प्राज्ञ त्वं येभिर्वैश्वेजोभिः
स्वर्वित् सर्ववित् सर्वज्ञोऽम्बः । मवसि । जातमात्रस्त्वं भुवनानि भूतजातानि रोदसी द्यावापृथिव्यावापृणः ।
आपूरयः । हे अग्ने विश्वा विश्वानि सर्वाणि ता तानि भूतजातानि त्मना आत्मना परिभूरसि । परिरह्यतीतासि ॥

वैश्वानरस्य दंसनाभ्यो बृहदरिणादेकः स्वपस्यया कविः ।

उभा पितरा मह्यन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवी भूरिरेतसा ॥ ११ ॥

वैश्वानरस्य । दंसनाभ्यः । बृहत् । अरिणात् । एकः । सु । अपस्यया । कविः ।

उभा । पितरा । मह्यन् । अजायत । अग्निः । द्यावापृथिवी इति । भूरिरेतसा ॥ ११ ॥

वैश्वानरस्याभेदसनाभ्यस्तोषकारीभ्यः क्रियाभ्यो बृहत्सहजं भवतीति यत् तदवितथं । यतः कारणादेको

मुख्यः कविरपिः स्वपत्न्या शोभनयज्ञादिकर्मैच्छया यजमानादिभ्यो धनमरिणात् । ददाति । सोऽयमग्निर्भूरितरेता बज्ररेतस्कावुभोभौ पितरा पितरी मातापितरी ब्यावापृथिव्यौ महयन्पूजयन् अजायत ॥ २१ ॥

समित्समिदित्येकादशर्चं चतुर्थं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभं । अत्रागुक्रमणिका । समित्समिदाप्रिय इति । इध्मा दिस्वाहाद्यन्ताः पूर्वोक्ताः प्रत्यृचं देवताः । पशौ वैश्वामित्राणामाग्नीसूक्तं । दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेषु त्वष्टुर्याज्या तन्न इत्येषा । सूचितं च । इह त्वष्टारमग्रियं तन्नसुरीपमध पोषयितु । आ० १. १०. । इति ॥ त्वाष्ट्रे पशौ पुरोडाशस्थानुवाक्या । सूचितं च । तन्नसुरीपमध पोषयितु देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः । आ० ३. ८. । इति ॥

समित्समित्सुमना बोध्यस्मे शुचाशुचा सुमतिं रासि वस्वः ।

आ देव देवान्यजथाय वक्षि सखा सखीन्सुमना यक्ष्यमे ॥ १ ॥

समित्समित्सुमनाः । बोधि । अस्मे इति । शुचाऽशुचा । सुऽमतिं । रासि । वस्वः ।

आ । देव । देवान् । यजथाय । वक्षि । सखा । सखीन् । सुऽमनाः । यक्षि । अमे ॥ १ ॥

समित्समित् अथर्थं समिदस्त्वं सुमना बोधि । बुध्यस्व । शुचा शुचात्थर्थं प्रसर्पकेण ज्योतिषा युक्तस्त्वं वस्वो वसुनो धनस्य तद्विषयां सुमतिं शोभनां बुद्धिमक्ष्ये अस्मभ्यं रासि । देहि । हे देव योतमान देवान्यजनीयान्यजथाय यज्ञाय तदर्धमावधि । आवहसि । हे अमे सखा देवानां सखा त्वं सुमनाः सन् सखीन्देवान्यधि । यजस्व ॥

यं देवासस्त्रिरहंज्ञायजंते दिवेदिवे वरुणो मिचो अग्निः ।

सेमं यज्ञं मधुमंतं कृधी नस्तनूनपाद्घृतयोनिं विधंतं ॥ २ ॥

यं । देवासः । मिचः । अहन् । आऽयजंते । दिवेऽदिवे । वरुणः । मिचः । अग्निः ।

सः । इमं । यज्ञं । मधुऽमंतं । कृधि । नः । तनूऽनपात् । घृतऽयोनिं । विधंतं ॥ २ ॥

वरुणो मिचोऽग्निः एते त्रयो देवा यमग्निं दिवेदिवे प्रतिदिवसं अहन् अहनि मिचः प्रातर्मध्याह्नसायंतनेषु सवनेषु त्रिवारमायजंते हे तनूनपात् तनूनां शरीराणां न पातयितः स त्वं घृतयोनिं घृतस्योदकस्य कारणं विधंतं विधीयमानं क्रियमाणं नोऽस्मादीयमिमं यज्ञं मधुमंतं । मध्वित्युदकनाम । वृद्धादिफलयुक्तं कृधि । कुर्व ।

प्र दीधितिर्विश्ववारा जिगाति होतारमिळः प्रथमं यजध्वै ।

अच्छा नमोभिर्वृषभं वंदध्वै स देवान्यक्षदिषितो यजीयान् ॥ ३ ॥

प्र । दीधितिः । विश्वऽवारा । जिगाति । होतारं । इळः । प्रथमं । यजध्वै ।

अच्छ । नमःऽभिः । वृषभं । वंदध्वै । सः । देवान् । यक्षत् । इषितः । यजीयान् ॥ ३ ॥

विश्ववारा विश्वैर्जनैर्वरणीया दीधितिः स्तुतिर्दीप्तिर्वा होतारं देवानामाहुतातरमग्निं प्रजिगाति । जिगातु । प्रकर्षेण गच्छतु । प्रथमं मुख्यमच्छामिमुख्येन वृषभं संपदां वर्षितारं वंदध्वै वंदितुं योग्यमिति शेषः । अग्निं नमोभिर्नमस्कारिः सहैळ इषो हवीरूपास्तत्राणि यजध्वै यष्टुं प्रीणयितुं प्रजिगातु । इषितोऽस्माभिः प्रेरितो यजीयान् यष्टुतमः सोऽग्निर्देवान् यजत् । यजतु ॥

ऊर्ध्वो वां गातुरध्वरे अकार्यूर्ध्वा शेचींषि प्रस्थिता रजांसि ।

दिवो वा नाभा न्यसादि होता स्तृणीमहि देवय्यंचा वि बर्हिः ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वः । वां । गातुः । अध्वरे । अकारि । ऊर्ध्वा । शोचींषि । प्रऽस्थिता । रजांसि ।
दिवः । वा । नाभा । नि । असादि । होता । स्तृणीमहि । देवऽव्यचाः । वि । बर्हिः ॥ ४ ॥

वां युवयोः । अपिच बर्हिञ्चोभौ वामित्युच्येते । समिदादिभिः सहितस्त्रैवापेर्देवतात्वात् । ऊर्ध्व उन्नतो
गातुर्यज्ञमार्गोऽध्वरे यज्ञेऽकारि । आश्रयः क्रियते । शोचींष्यर्चिष्मन्ति रजांसि हवींषूर्ध्वोर्ध्वं प्रस्थिता । होता-
पिर्दिवो दीप्यमानस्य यागगृहस्य नाभा नामो मध्यप्रदेशे न्यसादि । निषीदति । देवव्यचा देवैर्व्याप्तं बर्हिश्च ।
चार्यं वाशब्दः । विलुणीमहि । विशेषेण स्तृणीमः ॥

सप्र होचाणि मनसा वृणाना इन्वंतो विश्वं प्रति यन्तृतेन ।
नृपेशसो विदथेषु प्र जाता अभीऽमं यज्ञं वि चरंत पूर्वीः ॥ ५ ॥
सप्र । होचाणि । मनसा । वृणानाः । इन्वंतः । विश्वं । प्रति । यन् । यन्तृतेन ।
नृऽपेशसः । विदथेषु । प्र । जाताः । अभि । इमं । यज्ञं । वि । चरंत । पूर्वीः ॥ ५ ॥

मनसा वृणानाः प्रार्थ्यमाना ऋतेनोदकेन विश्वमिन्वंतः प्रीणयन्तो देवाः सप्र होचाणि होतृणां वषट्कर्तृणां
कर्माणि प्रतियन् । प्रतिगच्छन्ति । अतः परं द्वारां स्तुतिः । नृपेशसो नररूपा विदथेषु यागेषु जाता उत्पन्नाः
पूर्वोर्ध्वो विद्यहवत्यो यज्ञद्वाराभिमानिदेवता इममस्यदीपं यज्ञं प्र विचरंत । प्रविचरन्तु ॥ ॥ २२ ॥

आ भंदमाने उषसा उपाके उत स्मयेते तन्वाऽविरूपे ।
यथा नो मिचो वरुणो जुजोषदिंद्रो मरुत्वाँ उत वा महोभिः ॥ ६ ॥
आ । भंदमाने इति । उषसौ । उपाके इति । उत । स्मयेते इति । तन्वा । विरूपे इति विऽरूपे ।
यथा । नः । मिचः । वरुणः । जुजोषत् । इंद्रः । मरुत्वान् । उत । वा । महःऽभिः ॥ ६ ॥

आ भंदमाने सूयमाने उपाके परस्परं संगति ॥ उषसानक्तापिषया द्विवचनं ॥ नक्तोषसौ रात्र्यहनी
आगच्छतां । उत अपि च विरूपे पृथग्रूपे तन्वा प्रकाशरूपेण शरीरेण स्रियेते । प्रकाशेते । मिचो वरुण उत
वा अपि चंद्रो मरुत्वांश्च नोऽस्मान्यथा जुजोषत् यथा सेवेत तथा महोभिस्तोभिर्युक्ते इमे बावापृथिव्यो
कुशतां ॥

दैव्या होतारा प्रथमा नृजे सप्र पृक्षासः स्वधया मदन्ति ।
ऋतं शंसंत ऋतमिह आहुरनु व्रतं व्रतपा दीध्यानाः ॥ ७ ॥
दैव्या । होतारा । प्रथमा । नि । ऋजे । सप्र । पृक्षासः । स्वधया । मदन्ति ।
ऋतं । शंसंतः । ऋतं । इत् । ते । आहुः । अनु । व्रतं । व्रतऽपाः । दीध्यानाः ॥ ७ ॥

दैव्या दिव्यौ प्रथमा प्रथमौ मुख्यौ होताराङ्गातारावपी नृजे । प्रसाधयामि । ऋतमुदकं शंसंत आशंस-
मानाः सप्र पृक्षासः । पृषमन्नं । तद्वत ऋत्विजसमपि स्वधया सोमेन हविषा मदन्ति । मादयन्ति । व्रतपा
व्रतानां कर्मणां रक्षितारो दीध्याना दीप्यमानाः अथवा स्वकर्मभिरपि दीपयन्त ऋत्विजोऽनु व्रतं व्रतेषु
ऋतमिह अपिमेवाहुः । अपिमेव ऋतभूतमाहुर्निर्त्यर्थः । एवकारार्थे इच्छब्दः ॥

आ भारती भारतीभिः सजोषा इळा देवैर्मनुष्येभिरग्निः ।
सरस्वती सारस्वतेभिरवाक् तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं संदंतु ॥ ८ ॥

आ । भारती । भारतीभिः । स॒ऽजोषाः । इ॒ळा । दे॒वैः । म॒नुष्ये॒भिः । अ॒ग्निः ।
सर॒स्वती । सार॒स्वते॒भिः । अ॒र्वाक् । ति॒स्रः । दे॒वीः । ब॒र्हिः । आ । इ॒दं । स॒दंतु ॥ ८ ॥

भारतीभिर्मरतस्य सूर्यस्य संबंधिनीभिः सजोषाः संगता भारती वाक् आगच्छतु । देवैर्मनुष्यैर्मनुष्यैश्च संगत्येका च भूमिश्चागच्छतु अपिश्च । सारस्वतेभिः सरस्वतीसंबन्धिभिर्मध्यमस्थानैः सह सरस्वती माध्यमिका वागागच्छतु । तिस्रो देव्यो वागिकाभारत्य आगच्छतु । अर्वागाभिमुखमेतद्वर्हिरा सदंतु । आसीदंतु ॥

तन्न॑स्तुरी॒पम॑धं पोषयि॒न्तु दे॒वं त्वष्ट॑र्वि॒ररा॑णः स्य॒स्व ।
यतो॑ वी॒रः क॑र्म॒ण्यः सु॒दक्षो॑ यु॒क्तया॑वा जाय॒ते दे॒वका॑मः ॥ ९ ॥
तत् । नः । तुरी॒पं । अध॑ । पो॒षयि॒न्तु । दे॒वं । त्वष्टः । वि॒ररा॑णः । स्य॒स्वेति॑ स्यस्व ।
यतः॑ । वी॒रः । क॑र्म॒ण्यः । सु॒दक्षः । यु॒क्तऽया॑वा । जाय॒ते । दे॒वऽका॑मः ॥ ९ ॥

हे देव स्वष्टः ऋष्टिकर्तः रराणो रममाणस्त्वमध अनंतरं नोऽस्मात् तुरीपं तारकं पोषयितुं पोषकं तत्प्रसिद्धं रेतो विष्यस्व । मोचय । यतो विमोचनाद्वीरः सत्त्ववान् कर्मणः कर्मसु कुशलः सुदक्षः सुबलौ युक्तयावाभिषयार्थं यावयुक्तः । सोममुदित्यर्थः । देवकामो देवान् कामयमानः पुत्रो जायते । जायेत ॥

वन॑स्पते॒ऽव सृ॒जोप॑ दे॒वान॒ग्निर्ह॒विः श॑मि॒ता सू॑द्याति ।
सेदु॑ होता॒ सत्य॑त॒रो य॒जाति॑ यथा॒ दे॒वानां॑ ज॒निमा॑नि वे॒द ॥ १० ॥
वन॑स्पते । अ॒व । सृ॒ज । उप॑ । दे॒वान् । अ॒ग्निः । ह॒विः । श॑मि॒ता । सू॑द्याति ।
सः । इ॒त् । ऊं । इति॑ । होता॒ । स॒त्यऽत॒रः । य॒जाति॑ । यथा॒ । दे॒वानां॑ । ज॒निमा॑नि । वे॒द ॥ १० ॥

हे वनस्पते देवानुपावच्छज । समीपे कुरु । शमिता पशोः संस्कर्तापिर्वनस्पतिश्च हविः सूद्याति । देवान्प्रति प्रेरयतु । सत्यतरोऽत्यर्थं सत्यः सत्यस्वरूपः स इत् स एव होता यजाति । यजतु । यथा यतः कारणात्स एवापि देवानां जनिमानि जन्मानि वेद वेत्ति अतः स एव यजत्वित्यर्थः ॥

आ या॒ह्यग्ने॑ स॒मिधा॑नो अ॒र्वाङि॑द्रे॒ण दे॒वैः सर॑थं॒ तुरे॑भिः ।
ब॒र्हिर्न॑ आ॒स्ताम॑दितिः सु॒पुत्रा॑ स्वाहा॒ दे॒वा अ॒मृता॑ मा॒दय॑तां ॥ ११ ॥
आ । या॒हि । अ॒ग्ने । स॒ऽइ॒धानः । अ॒र्वाङ् । इ॒द्रे॒ण । दे॒वैः । स॒ऽरथं॑ । तुरे॑भिः ।
ब॒र्हिः । नः । आ॒स्तां । अ॒दितिः॑ । सु॒ऽपुत्रा॑ । स्वाहा॒ । दे॒वाः । अ॒मृताः॑ । मा॒दय॑तां ॥ ११ ॥

हे अग्ने अर्वाक् अस्मादभिमुखं समिधानः समिध्यमानो ज्वालारूपेण दीप्यमानस्त्वमायाहि । देवतारूपेणागच्छ । कथमिति उच्यते । नोऽस्माकं यज्ञमिद्रेण देवैश्च तुरिभिस्त्वरमाग्नेर्देवैः सरथं समानरथं यथा तथायाहि । किंच सुपुत्रादितिरपि नो बर्हिरास्तां । अध्यास्तां । स्वाहाकरिण युक्ता अमृता नित्या देवा मादयतां । तृप्यंतु ॥ २३ ॥

प्रत्यपिरुषस इत्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं वैश्यामिचं वैशुभमापेयं । अत्रानुक्रमशिका । प्रत्यपिरिति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनश्चयोरिदमादिसूक्तत्रयस्य विनियोगः । सूचितं च । प्रत्यपिरुषस इति त्रीणि । आ० ४. १३ । इति ॥ इत्कामप इत्यस्योक्तो विनियोगः ॥

प्रत्य॑ग्निरु॒षस॑श्चे॒कितानो॑ऽबो॒धि वि॒प्रः प॒द्वीः क॑वी॒नां ।
पृ॒थुपा॑जा दे॒वय॑ज्ञिः स॒मिद्धो॑ऽप॒ द्वारा॑ त॒मसो॑ ब॒र्हि॒रावः ॥ १ ॥

प्रति । अग्निः । उषसः । चेकि॒तानः । अबो॒धि । वि॒प्रः । प॒द॒ऽवीः । क॒वी॒नां ।

पृ॒थु॒ऽपा॒जाः । दे॒व॒य॒त्॒ऽभिः । सं॒ऽइ॒ड्डः । अ॒प । द्वा॒रा । त॒म॒सः । व॒हिः । आ॒व॒रि॒त्या॒वः ॥ १ ॥

उषसश्चेकितानो जानन् विप्रो मेधावी कवीनां क्रांतदृशं पदवीर्मार्गान् गच्छन् योऽपिः प्रत्यबोधि प्रतिबुध्यते पृथुपाजाः पृथुतेजा देवयज्ञिर्देवकामैः समिद्धः सम्यक् दीप्तः स वह्निस्तमसोऽज्ञानस्य द्वारागमन-द्वाराख्यपावः । अपावृणोति ॥

प्रे॒ह॒मि॒र्वा॒वृ॒धे स्तो॒मे॒भिर्गी॒र्भिः स्तो॒तॄ॒णां न॒म॒स्य॒ उ॒क्थैः ।

पू॒र्वी॒र्च॒त॒स्य॒ सं॒दृ॒श॒श्च॒का॒नः सं दू॒तो अ॒द्यौ॒दु॒ष॒सो वि॒रो॒के ॥ २ ॥

प्र । इ॒त् । ऊं इ॒ति । अ॒ग्निः । व॒वृ॒धे । स्तो॒मे॒भिः । गीः॒ऽभिः । स्तो॒तॄ॒णां । न॒म॒स्यः । उ॒क्थैः ।

पू॒र्वीः । च॒त॒स्य॒ । सं॒ऽदृ॒शः । च॒का॒नः । सं । दू॒तः । अ॒द्यौ॒त् । उ॒ष॒सः । वि॒ऽरो॒के ॥ २ ॥

नमस्यः पूज्यो योऽपिः स्तोतृणां स्तोत्रैर्गीर्भिर्वाग्भिर्ब्रूयैः शस्त्रैश्च प्रववृधे वृद्धिं प्राप्नोति दूतो देवानां दूतः सः पूर्वोर्ब्रूयैर्चतस्रादित्यस्य संदृशो दीप्तीश्वकानः कामयमानः सन् उषसो विरोके विरोचने प्रातःकाले समबोत् । बोतते । इत् उ पूरणी ॥

अ॒धा॒म्य॒ग्नि॒र्मानु॒षी॒षु वि॒स्त्व॒पां ग॒र्भो मि॒त्र च॒तेन॒ सा॒ध॒न् ।

आ ह॒र्य॒तो य॒ज॒तः सा॒न्व॒स्था॒दभू॒दु वि॒प्रो ह॒व्यो म॒ती॒नां ॥ ३ ॥

अ॒धा॒यि । अ॒ग्निः । मा॒नु॒षी॒षु । वि॒ष्णु । अ॒पां । ग॒र्भः । मि॒त्रः । च॒तेन॒ । सा॒ध॒न् ।

आ । ह॒र्य॒तः । य॒ज॒तः । सा॒नु । अ॒स्था॒त् । अ॒भू॒त् । ऊं इ॒ति । वि॒प्रः । ह॒व्यः । म॒ती॒नां ॥ ३ ॥

मित्रो यजमानानां मित्रभूत च्छतेन सत्वेन साधन् कामान् साधयन् अपां गर्भोऽग्निर्मानुषीषु मनोः संबंधिनीषु विष्णु प्रजास्वधायि । देवैराहितः । किंच हर्यतः स्पृहणीयो यजतो यष्टव्यः स सानूचितं धिष्यन् मुत्तरवेद्याख्यमाख्यात् । अर्धतिष्ठत् । विप्रः प्राज्ञोऽग्निर्मतीनां मातृणां स्तोतृणां हव्यः क्षुत्योऽभूत् ॥

मि॒त्रो अ॒ग्नि॒र्भव॒ति य॒त्समि॒द्धो मि॒त्रो हो॒ता व॒रु॒णो जा॒तवे॒दाः ।

मि॒त्रो अ॒ध्व॒र्यु॒रि॒षि॒रो द॒मू॒ना मि॒त्रः सि॒धू॒नामु॒त प॒र्व॒ता॒नां ॥ ४ ॥

मि॒त्रः । अ॒ग्निः । भ॒व॒ति॒ । य॒त् । सं॒ऽइ॒ड्डः । मि॒त्रः । हो॒ता । व॒रु॒णः । जा॒त॒ऽवे॒दाः ।

मि॒त्रः । अ॒ध्व॒र्युः । इ॒षि॒रः । द॒मू॒नाः । मि॒त्रः । सि॒धू॒नां । उ॒त । प॒र्व॒ता॒नां ॥ ४ ॥

इयमुक् अपि सर्वात्मकत्वेन स्वीति । यद्यदा समिद्धोऽपिः तदा मित्रो भवति । सूर्यो भवति । मित्र एष सन् होता भवति । वरुणो भवति जातवेदा जातप्रज्ञः । स मित्रोऽध्वर्युर्भवति दमूना दानमना दांतमना वा । स एवेषिरः प्रेरको वायुर्भवति । उत अपि च सिंधूनां नदीनां पर्वतानां च मित्रः सहायो भवति ॥

पा॒ति प्रि॒यं रि॒पो अ॒यं प॒दं वेः पा॒ति य॒ह्म॒श्च॒र॒णं सू॒र्य॒स्य ।

पा॒ति ना॒भा स॒प्त॒शी॒र्षाण॒म॒ग्निः पा॒ति दे॒वाना॑मु॒प॒मा॒द॒मृ॒ष्वः ॥ ५ ॥

पा॒ति । प्रि॒यं । रि॒पः । अ॒यं । प॒दं । वेः । पा॒ति । य॒ह्मः । च॒र॒णं । सू॒र्य॒स्य ।

पा॒ति । ना॒भा । स॒प्त॒ऽशी॒र्षाण॑ । अ॒ग्निः । पा॒ति । दे॒वाना॑ । उ॒प॒ऽमा॒द॑ । अ॒मृ॒ष्वः ॥ ५ ॥

ऋषो दर्शनीयोऽपिर्वेग्याः सर्वव्याप्ताया रिपो भूम्याः प्रियमद्यं प्रथमं पदं स्थानं पाति । रक्षति । यद्गो महान् सूर्यस्य चरणं । चरत्यत्रेति चरणमंतरिक्षं । पाति । नामा नामावंतरिक्षस्य मध्ये सप्तशीर्षाणं मरुद्गणं पाति । देवानामुपमादमुपमादकं यज्ञं पाति । रक्षति ॥ २४ ॥

ऋभुश्चक्र ईड्यं चारु नाम विश्वानि देवो वयुनानि विद्वान् ।

ससस्य चर्म घृतवत्पदं वेस्तदिदृमी रक्षत्यप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुः । चक्रे । ईड्यं । चारु । नाम । विश्वानि । देवः । वयुनानि । विद्वान् ।

ससस्य । चर्म । घृतऽवत् । पदं । वेः । तत् । इत् । अग्निः । रक्षति । अप्रऽयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुर्महान् विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञातव्यानि पदार्थानि विद्वान् जानन् देवोऽग्निरीड्यं सुखं चारु मनोज्ञं नाम जलं चक्रे । करोति । नामेत्युदकनामसु पाठात् । वेद्याप्तस्य ससस्य स्वपतः शांतज्वालस्याप्यपेक्षम रूपं घृतवद्दीप्तिमद्भवति । सोऽपिस्तज्जलमप्रयुच्छन् अप्रमादन् रक्षति । पालयति ॥

आ योनिमग्निर्घृतवत्तमस्यात्पृथुप्रगाणमुशंतमुशानः ।

दीद्यानः शुचिर्ऋष्वः पावकः पुनःपुनर्मातरा नव्यसी कः ॥ ७ ॥

आ । योनिं । अग्निः । घृतऽवत् । अस्यात् । पृथुऽप्रगानं । उशंतं । उशानः ।

दीद्यानः । शुचिः । ऋष्वः । पावकः । पुनःऽपुनः । मातरा । नव्यसी इति ।

करिति कः ॥ ७ ॥

उशानः कामयमानोऽपिर्घृतवत्तं दीप्तिमंतं पृथुप्रगाणं पृथुगीतिमुशंतं कामयमानं योनिं स्थानमायतनं आ अस्यात् । आतिष्ठति । दीद्यानो द्योतमानः शुचिर्दर्शनीयः शुद्धो वा ऋषो महान् पावकोऽन्येषां शोधयिताभिर्मातरा मातरौ द्यावापृथिव्यौ पुनःपुनर्नव्यसी नवतरे कः । करोति ॥

सद्यो जात ओषधीभिर्ववक्षे यदी वर्धन्ति प्रस्वो घृतेन ।

आप इव प्रवता शुभमाना उरुथदग्निः पित्रोरुपस्थे ॥ ८ ॥

सद्यः । जातः । ओषधीभिः । ववक्षे । यदि । वर्धन्ति । प्रऽस्वः । घृतेन ।

आपःऽइव । प्रऽवता । शुभमानाः । उरुथत् । अग्निः । पित्रोः । उपऽस्थे ॥ ८ ॥

सद्यो जातोऽपिर्यदि यदीषधीभिर्ववक्षे उह्यते तदा प्रवता प्रवणेन मार्गेण गच्छन्त्य आप इव शुभमानाः शोभमानास्ता ओषधः प्रस्वः फलानि प्रसुवाना घृतेनोदकेन वर्धन्ति । वर्धयन्ति । पित्रोर्द्यावापृथिव्योरुपस्थे मध्यप्रदेशे वर्धमानोऽपिरुपस्थत् । अस्मान्नश्नु ॥

उदु हुतः समिधा यद्गो अद्यौवर्षेन्दिवो अधि नामा पृथिव्याः ।

मित्रो अग्निरीड्यो मातरिश्वा दूतो वक्षद्यथाय देवान् ॥ ९ ॥

उत् । उं इति । स्तुतः । संऽइधा । यद्गोः । अद्यौत् । वर्षेन् । दिवः । अधि । नामा । पृथिव्याः ।

मित्रः । अग्निः । ईड्यः । मातरिश्वा । आ । दूतः । वक्षत् । यजथाय । देवान् ॥ ९ ॥

उ इति पादपूरणः । स्तुतोऽस्माभिः स्तुतः समिधा समिधनेन यद्गो महान् अग्निः पृथिव्या उत्तरवेद्या

नामा नामी मध्यप्रदेशे स्थितः सन् दिवोऽन्तरिक्षस्य वर्षान् वर्षाणि रूपे उदधीत् । बोतते । मित्रः सर्वेषां मित्रभूत ईशः सुखो मातरिश्वा । मातर्यन्तरिक्षे अस्मिन् प्राणिति सूर्यरूपेण चेष्टत इति मातरिश्वा । अथवा मातर्यरक्षां अस्मिन् निवसतीति मातरिश्वा । तथाह यास्कः । मातर्यन्तरिक्षे अस्मिन् मातर्यान्वनितीति वा । नि० ७. २६. । दूतो देवानां दूतः सन् यज्ञाय यज्ञाय देवानावचत् । आवहतु ॥

उदस्तंभीत्समिधा नाकमृष्वोऽग्निर्भवन्नुत्तमो रोचनानां ।

यदी भृगुभ्यः परि मातरिश्वा गुहा संतं हव्यवाहं समीधे ॥ १० ॥

उत् । अस्तंभीत् । संऽइधा । नाकं । ऋष्वः । अग्निः । भवन् । उत्तमः । रोचनानां ।

यदि । भृगुभ्यः । परि । मातरिश्वा । गुहा । संतं । हव्यऽवाहं । संऽइधे ॥ १० ॥

ऋष्वो महानग्निः समिधा तेजसा नाकं स्वर्गमुदस्तंभीत् । उदस्तश्चात् । रोचनानां शोभनानां तेजसां मध्य उत्तमो भवन् उत्कृष्टतमो भवन् मातरिश्वा वायुर्भृगुभ्य आदित्यस्य रश्मिभ्यो गुहा गुहायां संतं हव्यवाहं हव्यानां वोढारमणिं यदि यदा समीधे समेष्ट तदा नाकमस्तम्नादिति संबंधः ॥

इळांमग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सृनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥

इळां । अग्ने । पुरुऽदंसं । सनिं । गोः । शश्वत्तमं । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सृनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ २५ ॥

प्र कारव इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रमाग्नेयं प्र कारव इत्यनुक्रांतत्वात् ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः सूक्तविनियोगः पूर्वसूक्त एव प्रत्यभिषेपसस्त्रीणीत्यनेनोक्तः ॥ आद्याग्नेये पशौ हविषो याज्या । सूत्रितं च । प्र कारवो मनना वच्यमाना एकाचेतसरस्वती नदीनां । आ० ३. ७. । इति ॥ ऐभिरप इति पात्नीवतयहस्य याज्या । सूत्रितं च । आप्रीधः पात्नीवतस्य यजत्यैभिरपे सरथं याह्यर्वाडिति । आ० ५. १०. । इति ॥

प्र कारवो मनना वच्यमाना देवद्रीचीं नयत देवयंतः ।

दक्षिणावाद्वाजिनी प्राच्येति हविर्भरंत्यग्नये घृताचीं ॥ १ ॥

प्र । कारवः । मनना । वच्यमानाः । देवद्रीचीं । नयत । देवऽयंतः ।

दक्षिणाऽवाट् । वाजिनी । प्राची । एति । हविः । भरंती । अग्नये । घृताचीं ॥ १ ॥

हे कारवः कर्तारो देवयंतो देवकामा युयं मनना मननेन मंत्रेण वच्यमानाः प्रेर्यमाणाः संतो देवद्रीचीं देवानंचंतीं सुचं प्रणयत । प्रकर्षेण नयत । प्रापयत । दक्षिणावाट् आहवनीयस्य दक्षिणत उद्यमाना वाजिन्यन्वती प्राची प्रागयापयेऽग्न्यर्थं हविर्भरंती हविर्धारयंती घृताची घृतेनाक्ता सुक् एति । गच्छति ॥

आ रोदसी अपृणा जायमान उत् प्र रिक्था अध नु प्रयज्यो ।

दिवश्चिदग्ने महिना पृथिव्या वच्यंतां ते वह्नयः सप्रजिह्वाः ॥ २ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणाः । जायमानः । उत । प्र । रिक्थाः । अध । नु । प्रयज्यो
इति प्रयज्यो ।

दिवः । चित् । अग्ने । महिना । पृथिव्याः । वच्यंतां । ते । वह्नयः । सप्तजिह्वाः ॥ २ ॥

हे अग्ने जायमानस्त्वं रोदसी बावापृथिव्यौ आ अपृणाः । आपुरयः । किंच हे प्रयज्यो यष्टव्यं दिवश्चित्
दिवश्चांतरिक्षात्पृथिव्याश्च महिना महिम्ना परिरक्थाः । अतिरिक्तश्चासि । अग्नेन वह्नेरतिशय उक्तः । एवंविधस्य
ते तव वह्नयोऽप्योऽंशभूता वह्नय आहवनीयादयो वच्यंतां । किंविधास्ते । सप्तजिह्वाः । सप्तजिह्वात्मकाः ॥

द्यौश्च त्वा पृथिवी यज्ञियांसो नि होतारं सादयन्ते दमाय ।

यदी विशो मानुषीर्देवयन्तीः प्रयस्वतीरीळते शुक्रमर्चिः ॥ ३ ॥

द्यौः । च । त्वा । पृथिवी । यज्ञियांसः । नि । होतारं । सादयन्ते । दमाय ।

यदि । विशः । मानुषीः । देवऽयन्तीः । प्रयस्वतीः । ईळते । शुक्रं । अर्चिः ॥ ३ ॥

द्यौश्चांतरिक्षं पृथिवी च यज्ञियांसो यज्ञार्हा देवाश्च होतारं त्वा त्वां दमाय । दमो यज्ञः । तस्मा अर्थ
निषादयन्ते । उपशमयन्ति । यदि यदा मानुषीर्मनोः संबन्धिन्यो देवयन्तीर्देवकामाः प्रयस्वतीर्हविष्मत्स्यो विशः
प्रजा होतारः शुक्रं दीप्तमर्चिरीळते । स्तुवंति ॥

महान्सधस्ये ध्रुव आ निषत्तोऽतर्द्यावा माहिने हर्यमाणः ।

आस्के सपत्नी अजरे अमृक्ते सबर्दुधे उरुगायस्य धेनू ॥ ४ ॥

महान् । सधऽस्ये । ध्रुवः । आ । निऽसत्तः । अंतः । द्यावा । माहिने इति । हर्यमाणः ।

आस्के इति । सपत्नी इति सऽपत्नी । अजरे इति । अमृक्ते इति । सबर्दुधे इति
सबऽदुधे । उरुऽगायस्य । धेनू इति ॥ ४ ॥

महान् अधिको हर्यमाणो यजमानादिभिः काम्यमानः । यदा यजमानाय धनं कामयमानोऽग्निर्द्यावा-
तर्बुभुम्योर्मध्ये माहिने महिम्ना युक्ते सधस्ये स्वकीये स्थाने ध्रुवोऽचलः सन् आ निषत्तो निषण्णो भवति । आस्के
आक्रमणशीले सपत्नी समान एकः सूर्यः पतिर्यथोक्ते सपत्न्यौ अजरे जरारहिते अमृक्ते अन्येनाहिंसिते
सबर्दुधे । सबरित्वमृतमुदकं । तस्य दीग्ध्रौ बावापृथिव्यावुरुगायस्य पृथुगमनस्याधिकस्तुतेर्वाग्धेनू प्रीण-
यित्र्यौ भवतः ॥

व्रता ते अग्ने महतो महानि तव क्रत्वा रोदसी आ ततंथ ।

त्वं दूतो अभवो जायमानस्त्वं नेता वृषभ चर्षणीनां ॥ ५ ॥

व्रता । ते । अग्ने । महतः । महानि । तव । क्रत्वा । रोदसी इति । आ । ततंथ ।

त्वं । दूतः । अभवः । जायमानः । त्वं । नेता । वृषभ । चर्षणीनां ॥ ५ ॥

हे अग्ने महतः सर्वोत्कृष्टस्य ते तव व्रता व्रतानि त्वत्संबन्धीनि कर्माणि महानि महान्ति भवन्ति । तव क्रत्वा
क्रतुना प्रकाशेन रोदसी बावापृथिव्यावाततंथ । विस्तृतवानसि । त्वं दूतोऽभवः । भव । हे वृषभ वर्षणशील
त्वं जायमानः सन् चर्षणीनां यजमानानां नेतासि । फलप्राप्तकोऽसि ॥ २६ ॥

च॒तस्य॑ वा के॒शिना॑ यो॒ग्याभि॑र्घृत॒स्तुवा॑ रोहि॒ता धुरि॑ धि॒ष्व ।

अथा॑ वह॒ देवा॑न्दे॒व वि॒श्वान्स्व॒ध्वरा॑ कृ॒णुहि॑ जा॒तवे॑दः ॥ ६ ॥

च॒तस्य॑ । वा । के॒शिना॑ । यो॒ग्याभिः॑ । घृ॒तऽस्तु॒वा । रोहि॒ता । धुरि॑ । धि॒ष्व ।

अथा॑ । आ । वह॒ । दे॒वान् । दे॒व । वि॒श्वान् । सु॒ऽअ॒ध्वरा॑ । कृ॒णुहि॑ । जा॒तऽवे॑दः ॥ ६ ॥

हे देव केशिना प्रशस्तकेशवन्तौ योग्याभिर्योजनसाधनभूताभी रज्जुभिर्युक्तौ घृतस्तुवा घृतं चरन्तौ रोहिता रोहितावन्तौ अतस्य यज्ञस्य ॥ वाशब्दस्यार्थः ॥ धुरि च धिष्व । धिहि । योजयेत्त्वर्थः । अथानन्तरं विश्वान् सर्वाद्देवान् रथे समारोप्य आ वह । हे जातवेदः तान् स्वध्वरा स्वध्वरान् शोभनाध्वरान् कृणुहि । कृष ॥

दि॒वश्चि॒दा ते॑ रुच॒यन्त॑ रो॒का उ॒षो वि॒भाती॑र॒नु भा॑सि पूर्वीः ।

अ॒पो यद॑म॒ उ॒शध॑ग्वनेषु होतु॒र्म॒द्रस्य॑ प॒नय॑न्त दे॒वाः ॥ ७ ॥

दि॒वः । चि॒त् । आ । ते॑ । रुच॒यन्त॑ । रो॒काः । उ॒षः । वि॒ऽभा॒तीः । अ॒नु । भा॑सि । पूर्वीः ।

अ॒पः । यत् । अ॒ग्ने । उ॒शध॑क् । वने॑षु । होतुः॑ । म॒द्रस्य॑ । प॒नय॑न्त । दे॒वाः ॥ ७ ॥

हे अपे यत् यदा वनेष्वरखिष्वप उशधक् कामयमानो दहञ्च वर्तसे तदा ते रोकाश्च त्वदीया दीप्तयो दिवश्चित् सूर्यादप्यारुचयन्त । आरोचन्ते । विभातीर्विशेषिण भांतीः प्रकाशमानाः पूर्वीः पुराणीष्व उषसोऽनु भासि । मन्द्रस्य सुत्यस्य होतुस्तव रोकान् देवाः स्तोतारः पनयन्त । सुवन्ति ॥

उ॒रौ वा॒ ये अ॒न्तरि॑स्त्रे म॒दन्ति॑ दि॒वो वा॒ ये रो॒चने॑ संति॑ दे॒वाः ।

ऊ॒मा वा॒ ये सु॒हवा॑सो॒ यज॑न्ना आ॒येमि॑रे र॒थ्यो अ॒ग्ने अ॒श्वः ॥ ८ ॥

उ॒रौ । वा॒ । ये । अ॒न्तरि॑स्त्रे । म॒दन्ति॑ । दि॒वः । वा॒ । ये । रो॒चने॑ । संति॑ । दे॒वाः ।

ऊ॒माः । वा॒ । ये । सु॒ऽहवा॑सः । यज॑न्नाः । आ॒ऽयेमि॑रे । र॒थ्यः । अ॒ग्ने । अ॒श्वः ॥ ८ ॥

उरौ विस्तीर्णोऽन्तरिक्षे ये देवा मदन्ति । हृष्यन्ति । दिवः सूर्यस्य रोचने प्रकाशन आलोके ये देवाः संति । ऊमाः । ऊमसंज्ञकाः पितरः संति । यजन्ना यष्टव्या ये देवाः सुहवासः शोभनाङ्गाना आयेमिरे । आयच्छन्ति । रथ्यो रथिणस्तव येऽश्वः संति हे अपे तैः सर्वैः सार्धमायाहीत्युत्तरयर्चा संबन्धः ॥

ऐ॒भिर॑ग्ने सर॒थं या॒ह्यर्वा॑ङ् नाना॒रथं॑ वा वि॒भवो॑ ह्य॒श्वः ।

प॒त्नी॑व॒तस्त्रिंश॑न्तं ची॒श्च दे॒वान॑न्नु॒ष्वध॑मा वह॒ मा॒दय॑स्व ॥ ९ ॥

आ । ए॒भिः । अ॒ग्ने । स॒ऽरथं॑ । या॒हि । अ॒र्वा॑ङ् । ना॒नाऽर॑थं । वा॒ । वि॒ऽभ॒वः । हि । अ॒श्वः ।

प॒त्नी॑ऽव॒तः । चिं॒शन्तं॑ । ची॒न् । च॒ । दे॒वान् । अ॒नुऽस्व॒धं । आ । वह॒ । मा॒दय॑स्व ॥ ९ ॥

हे अपे एभिः पूर्वोक्तैर्देवगणैः सार्धं सरथं समानरथं नानारथं वा त्वद्गन्धं समारोप्यायाह्यर्वाङ् अस्मद्भिमुखमायाहि । यतः कारणात्तेऽश्व विभवः प्रभवः समर्थाः ॥ हिः प्रसिद्धौ ॥ पत्नीवतः पत्नीभिः सहितान् चिंशन्तं चींश्च त्रयस्त्रिंशन्तं देवांश्चानुष्वधं बलार्थमज्ञार्थं वावह । मादयस्व सोमेनेति विशेषः ॥

स॒ होता॑ यस्य॒ रोद॑सी चि॒दुर्वी॑ य॒ज्ञं य॑ज्ञम॒भि वृ॑धे गृणी॒तः ।

प्रा॒ची अ॒ध्वरे॑व॒ तस्थुः॑ सु॒मेकै॑ च॒ताव॑री च॒तजा॑तस्य स॒त्ये ॥ १० ॥

सः। होता। यस्य। रोदसी इति। चित्। उर्वी इति। यज्ञं ऽयज्ञं। अभि। वृधे। गृणीतः।
 प्राची इति। अध्वरा ऽइव। तस्यतुः। सुमेके इति सु ऽमेके। चतवरी इत्युत ऽवरी।
 चत ऽजातस्य। सत्ये इति ॥ १० ॥

स एव होता भवति उर्वी विस्तीर्णो रोदसी चित् बावापृथिव्यावपि यस्यामेर्यज्ञं यज्ञं सर्वं यज्ञं वृधे समृ-
 द्धये ऽभिगृणीतः। प्रशंसतः। चतजातस्य जातसत्त्वस्य होतुः सुमेके सुरूपे चतवरी उदकवत्थौ सत्ये सत्त्वस्वरूपे
 प्राची अनुकूले तस्यतुः। तिष्ठतः। कथमिव। अध्वरेव। अध्वराविव। यन्नाविव ॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाम्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥

इळां। अग्ने। पुरु ऽदंसं। सनिं। गोः। शश्वत् ऽतमं। हवमानाय। साध्।

स्यात्। नः। सूनुः। तनयः। विजा ऽवा। अग्ने। सा। ते। सु ऽमतिः। भूतु। अस्मे इति ॥ ११ ॥

इळामग्न इतीयं पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
 विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके ऽष्टमो ऽध्यायः समाप्तः ॥

ओं

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः मुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननं ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

सोमस्येत्वनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र प्र य आरित्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं । मंडलद्रष्टा विश्वामित्र
ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् छंदः । मंडलादिपरिभाषयाभिर्देवता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्नशस्त्रयोः सूक्तत्रयस्य
प्रत्यभिषेपसस्त्रीणीति विनियोग उक्तः । तत्रेदं तृतीयं सूक्तं ॥

प्र य आरुः शितिपृष्ठस्य धासेरा मातरा विविष्नुः सप्त वाणीः ।

परिक्षिता पितरा सं चरेते प्र संस्रान्ते दीर्घमायुः प्रयक्षे ॥१॥

प्र । ये । आरुः । शितिऽपृष्ठस्य । धासेः । आ । मातरा । विविष्नुः । सप्त । वाणीः ।

परिऽक्षिता । पितरा । सं । चरेते इति । प्र । संस्रान्ते इति । दीर्घ । आयुः । प्रऽयक्षे ॥१॥

शितिपृष्ठस्य नीलपृष्ठस्य धासेः सर्वस्य धारयितुरपेयै रश्मयः प्राहः प्रकर्षेणोन्नच्छंति ते रश्मयो मातरा
मातरौ बावापृथिव्यावाविष्नुः । सर्वतः प्रविष्टाः । सप्त सर्पणस्वभावा वाणीर्वननीया नदीश्चाविष्नुः ।
परिक्षिता परितो वर्तमाने पितरा पितरौ बावापृथिव्यौ तेनाग्निना संचरेते । सम्यक् व्यवहरतः । तथा प्रयत्ने
प्रकर्षेण यष्टुं दीर्घमायुरपेक्षितं जीवनं प्रभूतमन्नं वा प्रसर्त्तते । प्रसारयतः । संपादयत इत्यर्थः । यद्वा बावा-
पृथिव्यौ प्रयत्ने प्रकर्षेण सततं यष्टुं यजमानस्य दीर्घमायुः संपादयतः ॥ प्र । निपातत्वेनाद्युदात्तः । तस्य छंदसि
व्यवहितश्चेति आरित्येन संबन्धः । आरुः । ऋ गतौ । लित्युसि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः ।
शितिपृष्ठस्य । पृष्ठशब्दस्थक्प्रत्ययांतोऽतोदात्तः । शितेर्नित्याबहुच् बङ्ग्रीहावभसदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
धासेः । डुधाञ् धारणपोषणयोः । धेट् पाने वा । तस्मात्कर्तव्यैणादिकः सिः । प्रत्ययस्वरः । मातरा । नप्तृ-
नेष्टृत्वष्टृत्वृत्तृहोतृपोतृमातृपितृजामातृदुहितृ । उ० २. ९६. । इति तृजंतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । ऋतो डीति
गुणः । सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । विविष्नुः । विश्वं प्रवेशने । लिटि असंयोगाल्लिट् किदिति किद्वद्वावानु-
याभावः । निघातः । सप्त । खपू गतौ । सष्यभूभ्यां तुट् च । उ० १. १५६. । इति सपेर्विधीयमानः कनिन्
तुडागमश्च बाहुलकादेतस्यापि भवति । ऋकारस्याकारश्च । प्रत्ययनित्वेऽपि व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । परिक्षिता ।
चि निवासगत्योः । क्तिप् चेति क्तिप् । पित्वात्तुगागमः । प्रादिसमासः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां
सुलुगिति सुपो डादेशः । चरेते । चर गतिभक्षणयोः । संपूर्वाच्चरतेः समसृतीयायुक्तात् । पा० १. ३. ५४. ।
इत्यात्मनेपदं । निघातः । संस्रान्ते । ख गतौ । अयमंतर्भावितव्यर्थः । रेफ्स्कांदसः । ईदृदेदिति प्रगृह्यसंज्ञा ।
निघातः । आयुः । इण् गतौ । उसिस्त्रित्वगुवृत्तौ एतेर्षिष्ठित्युसिन् । शित्वावृद्धिः । नित्वादाद्युदात्तः । प्रयत्ने ।
यज देवपूजासंगतिकरणदानेध्वित्वस्मात्तुमर्थे सेन्प्रत्ययः । प्रादिसमासः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृन्नेजंत
इत्यव्ययसंज्ञायां अव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् ॥

दिवक्षसो धेनवो वृष्णो अश्वो देवीरा तस्थौ मधुमङ्गहंतीः ।

ऋतस्य त्वा सदसि क्षेमयंतं पर्येका चरति वर्तनिं गौः ॥२॥

दिवक्षसः । धेनवः । वृष्णः । अश्वः । देवीः । आ । तस्थौ । मधुऽमत् । वहँतीः ।
 ऋतस्य । त्वा । सदर्सि । क्षेमऽयन्तं । परि । एका । चरति । वर्तनिं । गौः ॥ २ ॥

वृष्णः कामानां वर्षितुरपेरश्वा वाहनरूपा रोहिता दिवक्षसो दिवं व्याप्य वर्तमाना धेनवोऽग्नेः प्रीण-
 यित्री भवन्ति । सोऽयमग्निर्मधुमत् माधुर्योपेतमुदकं वहन्तीर्देवीर्द्योतनशीला नदीरातस्थौ । आतिष्ठति ।
 प्राप्नोतीत्यर्थः । गोशब्दे माध्यमिकवाग्वाची माध्यमिकां वाचमिति नैरुक्ता इत्यभिधानात् । एका गौः
 काचिदुक्तविधा वाक् ऋतस्योदकस्य सदर्सि स्थानेऽन्तरिक्षे क्षेमयन्तं क्षेममावासमिच्छन्तं वर्तनिं ज्वालाः प्रवर्त-
 यन्तं त्वा हे अग्ने त्वां परिचरति । सेवते ॥ दिवक्षसः । अश्व व्याप्ती । दिवं व्याप्नुवंतीति दिवक्षसः । वक्ष रोषे ।
 रोषार्थोऽप्ययं धातुरच व्याप्ती वर्तते । दिवं वक्षन्ति व्याप्नुवंतीति । असुमित्यसुप्रत्ययः । लोपो व्योर्वलीति
 वलोपः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । धेनवः । नुरित्यनुवृत्तौ धेट इञ्चेति नुप्रत्ययः । इकारस्य गुणः । प्रत्ययस्वरः ।
 वृष्णः । वृष सेचने । कनिन्युवृषितक्षिराजीत्यादिना कनिन् । कित्वाद्गुणाभावः । नित्वादाद्युदात्तः । अश्वः ।
 अश्व व्याप्ती । अग्निमुषिलटिकणीत्यादिना क्कन् । नित्वादाद्युदात्तः । तस्थौ । षा गतिनिवृत्तौ । कंदसि
 लुङ्लङ्घिट इति वर्तमाने लिट् । आत श्री गल इत्यौकारः । निघातः । मधुमत् । निदित्यनुवृत्तौ फलिपाटिन-
 मिमनिजनामित्यादिना मनेरुप्रत्ययः । तत्संनियोगेन नकारस्य धकारः । नित्वादाद्युदात्तः । त्वा । युष्मच्छब्दस्य
 द्वितीयैकवचनांतस्य त्वामाविति त्वाददेशः । अनुदात्तश्च । क्षेमयन्तं । क्षि निवासगत्योः । अर्तिस्तुमुङ्लङ्घु-
 क्षीत्यादिना मन् । क्षेममावासमात्मन इच्छन्तं । सुप आत्मनः क्वजिति क्वच् । क्वचि चेतीत्वं अछत्सार्वधातुक-
 योर्दीर्घ इति दीर्घत्वं च न कंदस्यपुत्रस्येति प्रतिषिध्यते । क्वचश्चित्त्वादंतोदात्तः । तदंताच्छतृप्रत्ययः । शप् ।
 शपः पित्वादनुदात्तत्वं शतुश्च सार्वधातुकस्वरेण । तयोः क्वचा सहैकादेशे कृते एकादेश उदात्तेनोदात्त
 इत्येकादेश उदात्तः । अम । सुप्तादनुदात्तः । उदात्तादनुदात्तस्यैवमः स्वरितत्वं । एका । इण् गती । इण्मी-
 कापेत्यादिना कन् । तदंतादाप् । नित्स्वरः । वर्तनिं । वृत्तु वर्तने । अंतर्भावितव्यर्थः । वृत्तेश्च । उ० २. १०७ ।
 इत्यनिः । गुणः । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । गौः । गमू गती । गमेडोः । उ० २. ६७ । इति डोप्रत्ययः । डित्वाट्टि-
 लोपः । गोतो णिदिति सुपो णित्वाद्बुद्धिः । प्रत्ययस्वरः ॥

आ सीमरोहत्सुयमा भवँतीः पतिश्चिकित्वान्रयिविद्रीयीणां ।

प्र नीलपृष्ठो अतसस्य धासेस्ता अवासयत्पुरुधप्रतीकः ॥ ३ ॥

आ । सीं । अरोहत् । सुऽयमाः । भवँतीः । पतिः । चिकित्वान् । रयिऽवित् । रयीणां ।

प्र । नीलऽपृष्ठः । अतसस्य । धासेः । ताः । अवासयत् । पुरुधऽप्रतीकः ॥ ३ ॥

रयीणां रयिवित् धनानां मध्ये विशिष्टधनस्य संभयिता चिकित्वान् ज्ञानवान् पतिरश्वानां पतिरयिः
 सीं सर्वतः सुयमाः सुखेन नियन्तुं शक्या भवन्तीर्या वडवा आरोहत् आरोहयति स्म नीलपृष्ठः पुरुधप्रतीको
 बज्रधाविचित्रांगः सोऽग्निरतसस्य सततगमनस्य धासेः पोषणार्थं ता अश्वः प्रावासयत् । प्रकर्षेण वासयति
 स्म । निवासेन अग्नेऽपनीते सततगमनं पोषयितुं शक्यमित्यर्थः ॥ सीं । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । अरोहत् ।
 इह प्रादुर्भावे । लङि रूपं । निघातः । सुयमाः । यम उपरमे । अस्माच्छक्यार्थं ईषद्ः मुष्विति खल् । छदुत्तर-
 पदप्रकृतिस्वरत्वं । पतिः । पा रक्षणे । पतिर्दतिरिति डित्वाट्टिलोपः । प्रत्ययस्वरः । चिकित्वान् । चिति संज्ञाने ।
 क्सौ रूपं । रयिवित् । विदू लाभे । क्लिप् । रयीणां । नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं । नीलपृष्ठः ।
 नीलशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । बज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतसस्य । अत सातत्यगमन इत्यस्मादत्यवि-
 चमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपशिमहिभ्यः । उ० ३. ११७ । इत्यसच् । चित्स्वरः । अवासयत् । वस
 निवासे । हेतुमतीति णिच् लुङ्लङ्घट्त्वडित्यङागमः । तिङुतिङ् इति निघातः । पुरुधप्रतीकः । पुरुशब्द
 इह संख्यावाची । संख्याया विधार्थं धेति धाप्रत्ययः । बज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इत्यस्मादंसः ॥

महि त्वाष्ट्रमूर्जयंतीरजुयं स्तभूयमानं वहतो वहन्ति ।

अंगेभिर्द्विद्युतानः सधस्य एकामिव रोदसी आ विवेश ॥ ४ ॥

महि । त्वाष्ट्रं । ऊर्जयंतीः । अजुयं । स्तभुऽयमानं । वहतः । वहन्ति ।

वि । अंगेभिः । द्विद्युतानः । सधऽस्य । एकाऽइव । रोदसी इति । आ । विवेश ॥ ४ ॥

ऊर्जयंतीरबलं बलिनं कुर्वत्यो वहतो वहनपरा नद्यो महि महान्तं त्वाष्ट्रं त्वष्टुः सुतमजुयं जरयितुमनर्हं स्तभूयमानं लोकानां संभनं धारणमिच्छंतमग्निं वहन्ति । धारयन्ति । सधस्यऽपां समीपेऽंगेभिरवयवैर्द्विद्युतानो दीप्यमानः सन् अपी रोदसी व्यावापृथिव्यौ व्याविवेश । विविधं प्रविष्टवान् । रोदस्योर्दृष्टान्तः । एकामिव । यथा पुमानेकां स्त्रियं प्रविशति । तद्वत् ॥ त्वाष्ट्रं । त्वष्टुरपत्यमित्यर्थे तस्यापत्यमित्यण् । प्रत्ययस्वरः । स्तभूयमानं । स्तभु संभनं । तदिच्छंतं । सुप आत्मनः क्यच् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । तदंताद्वात्ययेन शानच् । अकारांतत्वादाने मुक् । शानचो लसार्वधातुकस्वरिणानुदात्तत्वे कृते क्यजंताद्वातुस्वरः शिष्यते । अंगेभिः । बज्रलं कंदसीति भिस् ऐसादेशाभावः । बज्रवचने अस्त्रेदित्येत्वं । द्विद्युतानः । द्युत दीप्ती । कंदसि लिट् । तस्य कान्जादेशः । द्विर्वचनं । ह्लादिशेषे कृते द्यु इत्यस्याभ्यासस्य द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणं । पा० ७. ४. ६७. इति संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपत्वं । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । एकामिव । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । विवेश । विश प्रवेशन इत्यस्मात्क्षिति रूपं । निघातः ॥

जानन्ति वृष्णो अरुषस्य शेवंमुत ब्रध्नस्य शासने रणन्ति ।

दिवोरुचः सुरुचो रोचमाना इळा येषां गण्या माहिना गीः ॥ ५ ॥

जानन्ति । वृष्णः । अरुषस्य । शेवं । उत । ब्रध्नस्य । शासने । रणन्ति ।

दिवऽरुचः । सुऽरुचः । रोचमानाः । इळा । येषां । गण्या । माहिना । गीः ॥ ५ ॥

वृष्णः कामानां वर्षितुररुषस्य । रुषा हिंसकाः । तद्रहितस्य । शत्रुराहित्येन रोचमानस्येत्यर्थः । तथाविधस्यापिः शेवमाश्रयविषयं मुखं जना जानन्ति । उत अपि च जानंतस्ते ब्रध्नस्य महतोऽग्नेः शासन आज्ञायां सर्वे जना रणन्ति । रमन्ति । तथा च मंचः । म० १. ६०. २. । अस्य शासुर्ब्रध्नयासः सचंते हविष्मन्त उग्निजो ये च मर्ता इति । अपि च । येषां मनुष्याणामपि विषया माहिना महतीळा गीः स्तुतिरूपा वाक् गण्या गणनीया पूज्या ते दिवोरुचो द्युलोकस्य रोचकाः सुरुचः शोभनदीप्तयो रोचमाना देदीप्यमाना भवन्ति ॥ जानन्ति । ज्ञा अवबोधने । त्र्यादित्वात्तस्य ज्ञाजनीर्जेति जादेशः । प्रत्ययस्वरः । अरुषस्य । रुष रिष हिंसार्थाः । रोषंतीति रुषा हिंसकाः । इगुपधच्चेति कः । न संति रुषा यस्यासावरुषः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । शेवं । शीङ् स्वप्ने । इएशीङ्भ्यां वन्निति वन् । नित्स्वरः । शासने । शासु अनुशिष्टौ । अस्माज्जावे ल्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्वोदात्तत्वं । रणन्ति । निघातः । दिवोरुचः । रुच दीप्ती । अस्मात्क्षिप । तत्पुरुषे कृति बज्रलमिति षष्ठ्या अनुक् । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुरुचः । बज्रब्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । इळा । ईळ स्तुतौ । ह्रस्वस्कंदसः । यथा वाक्यशब्दाबंतस्तद्वत् । पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । गण्या । गण संख्याने । स्वार्थे ण्यंतादचो यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । माहिना । महिरिणश्चेति इणश्च । णित्त्वादुपधावृद्धिः । व्यत्येनाद्युदात्तः । गीः । गृ शब्दे । अस्मात्क्षिप । कृत इडातीरितीत्वं । वीरुपधाया इति दीर्घः । प्रातिपदिकस्वरः ॥ ११ ॥

उतो पितृभ्यां प्रविदानु घोषं महो महद्भ्यामनयंत श्रूषं ।

उक्षा ह यत्र परि धानमक्तोरेनु स्वं धाम जरितुर्ववक्ष ॥ ६ ॥

उतो इति । पितृभ्यां । प्रविदा । अनु । घोषं । महः । महत्भ्यां । अनयंत । श्रूषं ।

उक्षा । ह । यत्र । परि । धानं । अक्तोः । अनु । स्वं । धाम । जरितुः । ववक्ष ॥ ६ ॥

उतो अपि च महो महज्ञां महतो महज्ञां पितृभ्यां आवापृथिवीभ्यां प्रविदा प्रवेदनेनानु घोषमनु
घुष्यमाणं शूषं सुखं । शूषं शुनमिति सुखनामसु पाठात् । तत्सुखं यजमाना अधिमनयंत । अपिं प्रापितवतः ।
सोऽपिर्यच यजमानेषूष्णा वृध्युत्पादनेनोदकस्य सेक्ताक्तोः । अक्तुशब्दो रात्रिमाचष्टे । शर्वरी अक्तुरिति
तन्नामसु पाठात् अज्यते सिच्यते नीहरिण जगदस्यामिति व्युत्पत्तेश्च । तस्या रात्रेः परि धानं परितो धारकं
स्वमात्मीयं धाम तेजो जरितुः स्तोतुः स्तुतिश्रवणार्थमनु ववच ह । समीपे वहति खलु । संनिहितं करोतीत्यर्थः ॥
उतो । ऊदिति प्रगृह्यसंज्ञा । एवमादित्वादंतोदात्तः । घोषं । घुषिर् शब्दे । अस्मात्कर्मणि घञ् । लघूपधगुणः ।
जित्स्वरः । महः । अकारतकारयोर्लोपस्कांदसः । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेश्चदात्तत्वं । अनयंत ।
णीञ् प्रापण इत्यस्य लङि रूपं । निघातः । उष्वा । उष सेचने । अन्नुचन्नित्यादिना कनिन्प्रत्ययांतत्वेनोच्चनशब्दो
निपातितः । व्यत्ययेनांतोदात्तः । ह । चादिस्वादनोदात्तः । यञ् । जित्तीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । अक्तोः ।
अञ् व्यक्तिगतिस्रचशेषित्यस्मात् व्याज्यतिभ्यः क्तुरिति क्तुः । कित्त्वादिनिदितामिति नलोपः । प्रत्ययस्वरः ।
ववच । वह प्रापणे । कंदसि लुङ्लुङ्ङिट इति वर्तमाने लिट् । सकारस्कांदसः । तिपो ण्लादेशः । जित्तीति
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

अध्वर्युभिः पंचभिः सप्त विप्राः प्रियं रक्षन्ते निहितं पदं वेः ।

प्रांचो मदंत्युक्ष्णो अजुर्या देवा देवानामनु हि व्रता गुः ॥ ७ ॥

अध्वर्युभिः । पंचभिः । सप्त । विप्राः । प्रियं । रक्षन्ते । निहितं । पदं । वेरिति वेः ।

प्रांचः । मदन्ति । उक्ष्णः । अजुर्याः । देवाः । देवानां । अनु । हि । व्रता । गुरिति गुः ॥ ७ ॥

उन्नातृवर्गव्यतिरिक्ता द्वादशत्विजो भवन्ति । तत्र सप्त वषट्कर्तारः । पंचान्येऽध्वरं नयन्ति । तैः पंचभि-
रध्वर्युभिः सह सप्त विप्रा मेधाविनो होत्रका वर्गमनस्वभावस्याग्नेः प्रियं निहितमाहवनीयाख्यं पदं रक्षन्ते ।
पालयन्ति । प्रांचः सोमपानार्थं प्राङ्मुखा गच्छन्तोऽजुर्या जरयितुमशक्या उच्यन्ते सोमरसस्य सेक्तारो देवाः
स्तोतारो मदन्ति । हृष्यन्ति । किंच ते देवा देवानां संबन्धीनि व्रता व्रतानि यज्ञाननुगुः । अन्वगच्छन् । हि
प्रसिद्धौ । अग्नेः प्रसादाद्देवा यज्ञान् लब्धवन्त इत्यर्थः ॥ रक्षन्ते । रक्ष पालने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः ।
निहितं । दुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्य कर्मणि निघायां दधातिर्हिरिति हिरादेशः । गतिरनन्तर इति गतः
प्रकृतिस्वरत्वं । वेः । वी कांतित्यादिषु । अस्माद्विच् । सार्वधातुकार्धधातुकयोः । पा० ७. ३. ८४. इति गुणः ।
डसिङसोश्चेति पूर्वरूपत्वं । प्रांचः । अनिगंतोऽचताविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मदन्ति । मदी हृषे । निघातः ।
गुः । इण् गतावित्यस्माद्धिङि रूपं । इणो गा लुङीति गादेशः । आत इति शैर्जुसादेशः । बङ्गलं कंदसोत्यड-
भावः । हिशब्दयोगात् निहन्त्यते ॥

दैव्या होतारा प्रथमा नृजे सप्त पृक्षासः स्वधया मदन्ति ।

ऋतं शंसंत ऋतमिह आहुरनु व्रतं व्रतपा दीध्यानाः ॥ ८ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । नि । ऋजे । सप्त । पृक्षासः । स्वधया । मदन्ति ।

ऋतं । शंसंतः । ऋतं । इत् । ते । आहुः । अनु । व्रतं । व्रतपाः । दीध्यानाः ॥ ८ ॥

दैव्या दैव्यौ देवतारूपौ होतारा होतारौ होमनिष्पादकौ प्रथमा प्रथमौ मुख्याविमं चामुं चायी नृजे ।
ऋजतिः प्रसाधनकर्मैति यास्कः । मंत्रद्रष्टा विश्वामित्रोऽहं प्रसाधयामि । सप्त पृक्षासः सप्त होत्रकाः स्वधया
सोमेन मदन्ति । हृष्यन्ति । ऋतं स्तोत्रं शंसन्तो व्रतपा व्रतस्य यज्ञकर्मणो रक्षितारो दीध्याना दीप्यमानास्ते
होत्रका अनु व्रतं यज्ञे कर्मणि ऋतमित् सत्यमेवाप्तिमाहुः । वदन्ति ॥ ऋजे । ऋजि भृजी भर्जने । निपूर्वोऽयं
धातुः प्रसाधने वर्तते । निघातः । स्वधया । स्वं लोकं यजमानस्य दधाति विदधातीति स्वधा सोमः । आतो
ऽनुपसर्गे क इति कः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आहुः । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचीत्यस्य ङटि ब्रुवः पंचानामादित

आहो ब्रुव इति सेवसादेशो ब्रुवश्च आहादेशः । निघातः । दीधानाः । दीधीद् दीप्तिदेवनयोरित्यस्याच्चागच् ।
तस्य चित्त्वादंतोदात्तत्वे प्राप्तेऽभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

वृषायंते महे अत्याय पूर्वीर्वृष्णे चित्राय रश्मयः सुयामाः ।

देव होतमंद्रतरश्चिकित्वान्महो देवान्नोदसी एह वक्षि ॥ ९ ॥

वृषऽयंते । महे । अत्याय । पूर्वीः । वृष्णे । चित्राय । रश्मयः । सुऽयामाः ।

देव । होतः । मंद्रतरः । चिकित्वा । महः । देवान् । रोदसी इति । आ । इह । वक्षि ॥ ९ ॥

देव देदीप्यमान होतर्देवानामाहुतः हे अग्ने महे महतेऽत्याय सर्वानप्यतिक्रम्य वर्तमानाय चित्राय
नानाविधवर्णाय । यद्वा चित्राय देवैश्चायनीयाय पूज्याय । वृष्णे कामानां वर्षिषे तुभ्यं त्वदर्थं पूर्वीः प्रभृताः
सुयामा अतिशयेन विस्तृता रश्मयः सर्वतो व्याप्ता ज्वाला वृषयंते । वृषेवाचरंति । सेचका इव भवंति ।
होतारो ज्वालामिः समिद्धमपि दृष्ट्वा सोमाज्यपयःप्रभृतीनि हवींषि तच्च प्रक्षिपंत्येति ज्वालानां वृषत्वं । यद्वा
षष्पर्थे चतुर्थी । तथा च महतोऽत्यस्य चित्रस्य वृष्णेऽग्नेर्बहवो रश्मयो वृषेवाचरंति । वृष्यत्पादनद्वारा
पर्जन्यवदाचरंतीत्यर्थः । अपि च । मंद्रतरो यजमानस्य मादयितृतमश्चिकित्वाञ्जानोपेतः स त्वं महो महतः
पूज्यान् यष्टव्यान् देवान् रोदसी बावापृथिव्यां चेह वैदिकेऽस्मिन्कर्मण्यावचि । आवह ॥ वृषायंते । उपमाना-
दित्यनुवृत्ती कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ् । अहत्सार्वाधातुकयोरिति दीर्घः । पादादित्वाच्च निघातः । धातु-
स्वरः । महे । अकारतकारयोर्लोपश्चादंसः । बृहन्महतोरिति विभक्तेषुदात्तत्वं । पूर्वीः । पू पालनपूरणयोरि-
त्यस्मात् कुरित्यनुवृत्ती पृभिर्दिव्यधिगृधीत्यादिना कुप्रत्ययः । कित्वाद्गुणप्रतिषेधे उदीष्यपूर्वस्येत्युत्वं । उरण
रपरः । तस्माद्धोतो गुणवचनादिति ङीष् । यणादेशे कृते हलि चेति दीर्घः । वा कंदसीति सवर्णदीर्घः ।
रश्मयः । अशु व्याप्ती । अशुवते सर्वं जगदिति मिरित्यनुवृत्ती अश्रोते रश् । उ० ४. ४६. इति मिप्रत्ययो
रशादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । सुयामाः । यमनं यामः । भावे घञ् । बङ्गब्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
देव । अपादादाविति पर्युदासात्षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । होतः । इयतेस्माच्छीलिकस्तृन् । बङ्गत्वं कंदसीति संप्र-
सारणं । अपादायामंजितत्वान्निघातः । मंद्रतरः । मदि सुत्यादिषु । स्फायितंचिवंचीत्यादिना रक् ।
इदित्वाद्गुम् । तरपः पित्वाद्गुदात्तत्वे रक्प्रत्ययस्वरः । वचि । वह प्रापण इत्यस्य बङ्गत्वं कंदसीति शपो
सुकृ । टत्वकत्वपत्वानि । निघातः ॥

पृष्ठप्रयजो द्रविणः सुवाचः सुकेतव उषसो रेवतृषुः ।

उतो चिदग्ने महिना पृथिव्याः कृतं चिदेनः सं महे दशस्य ॥ १० ॥

पृष्ठऽप्रयजः । द्रविणः । सुऽवाचः । सुऽकेतवः । उषसः । रेवत् । ऊषुः ।

उतो इति । चित् । अग्ने । महिना । पृथिव्याः । कृतं । चित् । एनः । सं । महे । दशस्य ॥ १० ॥

द्रविणः । द्रवति सततं गच्छतीति द्रविणःशब्देनापिरभिधीयते । द्रविणः सततगमनस्वभाव हे अग्ने
पृष्ठप्रयजः पृष्ठाणि हविर्लक्षणाद्यन्त्राणि प्रकर्षणं यष्टुं प्रक्रम्यते यासूषःसु ताः पृष्ठप्रयजः । सुवाचः प्रातरनुवा-
कादिशोभना वाचो यासां ताः । सुकेतवो वयसां मनुष्याणां च शब्देः सुप्रज्ञानाः । एवंविधा उषसो रेवत्
अस्माकं धनयुक्तं यथा भवति तथोषुः । व्युच्छंति । उतो चित् अपि च हे अग्ने पृथिव्या विस्तीर्णाया ज्वालाया
महिना महत्त्वेन कृतं संपादितं चित् यत्किंचिदेनः प्राण्युपघातादिलक्षणं पापं महे महते यजमानाय मह्यं
मदर्थं संदशस्य । संबषय ॥ पृष्ठप्रयजः । अन्येभ्योऽपि दृष्ट्वा इति कर्मणि विच् दृशियहणादधिकृतो भवती-
त्युक्तं । बङ्गब्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतित्वात् । द्रविणः । द्रु गतावित्यस्मात् द्रुदक्षिभ्यामिनिन्नितीनप्रत्ययः । गुणा-
वादेशौ । संबुद्धौ सोर्लोपाभावश्चादंसः । आमंजितत्वान्निघातः । सुवाचः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
रेवत् । रयिर्धनमस्मिन्विद्यत इति मनुष्य । इत्यनुद्भ्यामिति मनुबुदात्तः । कंदसीर इति वत्त्वं । रयेर्मती बङ्गत्वं

कंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वे गुणः । ऊषुः । उष दाहि । दाहार्थोऽप्ययं धातुरच प्रकाशने वर्तते । कंदसि बुद्धिः ति वर्तमाने लिट् । उसि रूपं । निघातः । पृथिव्याः । प्रथ प्रख्यान इत्यस्मात्प्रथेः शिवन् संप्रसारणं चेति शिवन्प्रत्ययः । तत्संनियोगेन धातोः संप्रसारणं । शिव्नौरादिभ्यश्चेति ङीष् । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । दशस्य । निघातः ॥

इळांममे पुरुदंसं सनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावामे सा ते सुमतिभूत्वस्मे ॥ ११ ॥

इळां । अमे । पुरुऽदंसं । सनि । गोः । शश्वत्ऽतमं । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अमे । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥

हे अमे पुरुदंसं । अपोऽग्नौ दंसो वेष इति कर्मनामसु पठितत्वाद्दंसः शब्दः कर्मवाची । पुरुणि बह्वनि दंसांसि कर्माणि यस्याः सा । तां बह्वर्कमाणां गोः सनि गवादिपशून्संपादयित्रीमिळामेतन्नामिकां गोरूपां देवतां शश्वत्तमं निरंतरं हवमानाय यजमानाय मह्यं साध । साधय । किंच नोऽस्माकं सूनुः पुत्रस्तनयः पौत्रः स्थाव्रवत्विति ते तव या सुमतिः शोभना बुद्धिः सा विजावाबंधा सत्यस्ये अस्माकं भूतु । भवतु ॥ शश्वत्तमं । उच्छादिषु पाठादंतोदात्तत्वं । साध । राध साध संसिद्धौ । अंतर्भावितल्यर्थोऽयं । लोटि व्यत्ययेन शप । सेह्य-पिबेति हिरादेशः । तस्यातो हेरिति लुक् । निघातः । विजावा । जनी प्रादुर्भावे । अस्मादन्विभ्योऽपि वृश्चंत इति वनिप् । विडुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । लिंगव्यत्ययः । भूतु । भू सत्तायां । बह्वचं कंदसीति शपो लुक् । भूसुवोसिङीति गुणप्रतिषेधः ॥ ॥ २ ॥

अंजंतीत्यष्टमं वैश्वामित्रमेकादशर्चं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । अंजंति यूपसुतिः षष्ठ्याद्याभिर्बहवोऽत्या व्रश्चिन्यष्टमी वैश्वदेवी वा तृतीयासप्तम्यावगुप्तुमाविति । उक्चयस्व वनस्पते ये वृक्णास इत्येते तृतीयासप्तम्या-वगुप्तुमां शिष्टास्त्रिष्टुभः । छत्नस्व सूक्तस्य यूपो देवता । वनस्पते शतवल्गु इत्यस्यान्विष्टयूपस्य मूलभूतः स्था-गुर्देवता । आदित्या रुद्रा वसव इत्यष्टमी वैश्वदेवी यीपी वा । अत्र षष्ठ्यादीनां बहवो यूपा देवता बह्वनां स्तूयमानत्वात् । शिष्टा एकयूपदेवत्याः ॥ यूपांजनेऽंजंति त्वामित्येषा । प्रेषितो यूपायाग्यमानायांजंति त्वामध्वरे देवयंतः । आ० ३. १. इति ॥ यूपोक्चयणे समिदस्येति द्वे अचौ । उक्चयस्व वनस्पते समिदस्य अयमागः पुरस्तात् । आ० ३. १. इति सूचितत्वात् ॥ यूपपरिव्ययणे युवा सुवासाः परिवीत आगादिति परिदध्यात् । आ० ३. १. इति सूचितत्वात् ॥ यूपोक्चयणे जातो जायते मुदिनत्वे अह्नामित्यर्धर्च आरमेदिति सूचितं । यूपैकादशिन्यामन्यथापि बह्वयूपयुक्ते कर्मणि यान्वो नर इत्यादिभिः षड्विः पंचभिर्वा संस्तुयात् । संस्तुयादन-मिहिंछत्य यान्वो नरो देवयंतो नि मित्युरिति षड्विः पंचभिर्वा । आ० ३. १. इति ॥

अंजंति त्वामध्वरे देवयंतो वनस्पते मधुना दैव्येन ।

यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्ये ॥ १ ॥

अंजंति । त्वां । अध्वरे । देवऽयंतः । वनस्पते । मधुना । दैव्येन ।

यत् । ऊर्ध्वः । तिष्ठाः । द्रविणा । इह । धत्तात् । यत् । वा । क्षयः । मातुः । अस्याः । उपऽस्ये ॥ १ ॥

वनस्पते खदिरपलाशादिलक्षणा हे यूप अध्वरे यज्ञे देवयंतो देवान् कामयमाना अध्वर्चादयो दैव्येन मधुना देवसंबंधिना मधुना घृतेन । एतद्दे मधु दैव्यं यदाज्यमित्यास्मानात् । ऐ० ब्रा० २. २. तेन घृतेन त्वामंजंति । त्वयि घृतं संचंतीत्यर्थः । यत् यदि त्वमूर्ध्वस्तिष्ठाः । उन्नतस्तिष्ठसि । यद्वा यदि वा मातुरस्या मातृभूतायाः पृथिव्या उपस्य उत्संगे ते क्षयो निवासः । यदूर्ध्वस्तिष्ठसि यदि वा भूमौ शयानो वर्तसे उभयथापि त्वमिहा-स्मासु द्रविणा धनानि धत्तात् । धिहि ॥ ब्राह्मणेनेयमृग्याख्याता । अंजंति त्वामध्वरे देवयंत इत्यन्वाहाध्वरे ह्येन देवयंतोऽंजंति वनस्पते मधुना दैव्येनेत्येते मधु दैव्यं यदाज्यं यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्य इति यदि च तिष्ठासि यदि च शयासे द्रविणमेवास्मासु धत्तादित्येव तदाह । ऐ० ब्रा० २. २. ।

इति ॥ तथा च निश्चितमपि । अञ्जंति त्वामध्वरे देवान्कामयमाना वनस्यते मधुना दैत्येन च घृतेन च यदूर्ध्वः
 स्थास्यसि द्रविणानि च नो दास्यसि यद्वा ते कृतः चयो मातुरस्त्रा उपस्थ उपस्थाने । जि० ८. १८. । इति ॥
 अञ्जंति । अञ्जू व्यक्तिर्कातिगतिश्चक्षुषे । हृधादिस्वात् अञ् । तस्य लटि श्लेङ्गित्वादिनिदितामित्युपधातोपः ।
 असोरलोप इत्यलोपः । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः । त्वां । अमि युष्मच्छब्दस्य त्वमावेकवचन इति त्वादेशः ।
 द्वितीयायां चित्वाकारः । एकादेश उदात्तनोदात्त इत्येकादेशस्योदात्तत्वं । अध्वरे । न विद्यते ध्वरो हिंसा
 यस्येति बङ्गप्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । देवयंतः । देवानात्मन इच्छंतः ।
 सुप आत्मन इति क्यच् । क्वाचि चेतीत्वं अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वं च न कंदस्यपुनस्येत्यनेन प्रतिषिध्यते ।
 तदंताच्छतुप्रत्ययः । शपः पित्वाकृत्सार्वधातुकस्वरेण चानुदात्तत्वे कृते तयोरेकादेश उदात्तनोदात्त इति क्यच्
 एव स्वरः । वनस्यते । आमञ्चितस्य चित्वाद्युदात्तत्वं । मधुना । फलिपाटिनमिमनीत्यादिना उपप्रत्ययः । निदि-
 त्वगुत्तराद्युदात्तत्वं । दैत्येन । देवाद्यनञ्भाविति यञ् । अित्वाद्बुद्धिः । यस्येति लोपः । अित्वादाद्युदात्तः ।
 तिष्ठाः । ष्टा गतिनिवृत्तौ । लोटि सिप् । इतश्च लोप इतीकारलोपः । शपः शित्वात् पाघ्रेत्यादिना तिष्ठादेशः ।
 लोटोऽडाटावित्यडागमः । यच्छब्दयोगान्निघाताभावः । तिष्ठादेशस्याद्युदात्तत्वेन निपातितत्वादाद्युदात्तः ।
 द्रविणा । द्रुदक्षिभ्यामिनन्नितीनप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । अित्वादाद्युदात्तः । इह । इदमशब्दा-
 त्सप्रत्ययर्थ इदमो इ इति हः । इदम इतितीशादेशः । शित्वात्सर्वादेशः । प्रत्ययस्वरः । धत्तात् । बुधाञ्
 धारणपोषणयोरित्यस्य प्रार्थने लोट् । सिप् । तस्य सेह्यपिच्छेति हिरादेशः । तुष्टोः । पा० ७. १. ३५. । इति
 तातडादेशः । आभ्यस्योरात् इत्याकारलोपः । दधस्तथोश्च । पा० ८. २. ३८. । इति भष्भावः । जम्त्वचत्वे ।
 निघातः । वा । चादित्वादनुदात्तः । चयः । चियंति निवसंत्वस्मिन्नित्यधिकरणे घः । चयो निवास इत्याद्यु-
 दात्तत्वं । मातुः । नमृनेष्टृ इत्यादिना तुजंतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । अत उदिति ऊसः पूर्वपरयोश्चकारः ।
 अस्याः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेश्चोदात्तत्वं । उपस्थे । ष्टा गतिनिवृत्तौ । आतस्योपसर्ग इति कः । तत्पुंश्च
 तुकार्थेति मङ्गुधादिस्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

समिद्धस्य अयमाणः पुरस्ताद्ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरं ।

आरे अस्मदमतिं बाधमान उच्छ्रयस्व महते सौभगाय ॥ २ ॥

संऽइडस्य । अयमाणः । पुरस्तात् । ब्रह्म । वन्वानः । अजरं । सुऽवीरं ।

आरे । अस्मत् । अमतिं । बाधमानः । उत् । अयस्व । महते । सौभगाय ॥ २ ॥

हे यूप समिद्धस्य दीप्यमानस्याहवनीयाख्यस्थानेः पुरस्तात् प्राच्यां दिशि अयमाणस्तत्र वर्तमानो ब्रह्माज्ञं ।
 ब्रह्म वर्च इत्यन्ननामसु पाठात् । अजरं जरारहितं समृद्धं सुवीरं शोभनापत्ययुक्तं ब्रह्माज्ञं वन्वानः प्रयच्छन्
 अस्मदमतिमस्माकं शत्रुभूतामशनायां । अशनाया वै पाप्मामतिरिति श्रवणात् । तादृशं शत्रुमारे दूरे बाध-
 मानोऽपनुदंस्त्वं महते सौभगाय धनादिसंपत्त्यर्थमुच्छ्रयस्व । उच्छ्रितो भव । उक्तार्थे ब्राह्मणं । समिद्धस्य
 अयमाणः पुरस्तादिति समिद्धस्य ह्येष एतत्पुरस्ताच्छ्रयते ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरमित्याश्रयमेवाशास्त्र
 आरे अस्मदमतिं बाधमान इत्यशनाया वै पाप्मामतिस्त्वामेव तदारानुदते यज्ञाच्च यजमानाश्चोच्छ्रयस्व
 महते सौभगायित्याश्रयमेवाशास्त्रे । ऐ० ब्रा० २. २. । इति ॥ समिद्धस्य । जिह्मी दीप्री । कर्मणि निष्ठायां
 स्त्रीदितो निष्ठायामितीदृशप्रतिषेधः । सम्यगिद्ध इति गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अयमाणः ।
 अत्रि० सेवायामित्यस्य लटः शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः शिष्यते । पुरस्तात् ।
 पूर्वशब्दस्य दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीत्यादिना । पा० ५. ३. २७. । अस्मातिप्रत्ययः । अस्माति च । पा० ५. ३. ४०. ।
 इति पूर्वस्य पुरादेशः । प्रत्ययस्वरः । ब्रह्म । नक्षिपयस्यानिर्गतस्वेत्याद्युदात्तः । वन्वानः । वनु याचने । अबाधं
 धातुर्दानार्थं वर्तते । लटः शानच्प्रत्ययः । चित्वादांतोदात्तः । अजरं । नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदा-
 द्युदात्तत्वं । सुवीरं । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । आरे । एवमादिस्वादांतोदात्तः । अस्मत् । युष्मिभ्यां
 मदिति मदिक्प्रत्ययः । सुपां सुलुगिति सुपो लुक् । मदिक्प्रत्ययस्वरः । अमतिं । तत्पुंश्च इति पूर्वपदप्र-
 कृतिस्वरत्वं । उत् । निपातत्वेनाद्युदात्तः । अयस्व । अत्रि० सेवायामित्यस्य लोपमध्यमेकवचने आस । आसः स

इत्यादेशः । सवाभ्यां वामावित्कारस्य वकारः । निघातः । महति । वर्तमाने पृषद्वृहन्महदिति निपातनादन्तो-
दात्तः । वृहन्महतोरपसंख्यानमिति विभक्तेश्चदात्तत्वं । सीमगाय । प्राणभृज्जातिवयोवचनेत्यञ् । इज्जगसिध्वंति
पूर्वपदस्य चेति वृद्धिः । सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वादित्युत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवति । जित्स्वरः ॥

उच्छ्रयस्व वनस्पते वर्षन्पृथिव्या अधि ।

सुमिती मीयमानो वर्चो धा यज्ञवाहसे ॥३॥

उत् । अयस्व । वनस्पते । वर्षन् । पृथिव्याः । अधि ।

सुऽमिती । मीयमानः । वर्चः । धाः । यज्ञऽवाहसे ॥३॥

हे वनस्पते यूप पृथिव्या अधि पृथिव्यां वर्षन् उत्कृष्टे देवयजनाख्ये देशे उच्छ्रयस्व । उच्छ्रितो भव ।
सुमिती शोभमानया बुद्ध्या अथवा शोभनेन परिमाणेन मीयमान इत्यन्तया परिच्छिद्यमानस्त्वं यज्ञवाहसे
यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय वर्चो धाः । अन्नं धेहि । अयमेवार्थो ब्राह्मणेन दर्शितः । उच्छ्रयस्व वनस्पते
इत्युच्छ्रीयमाणायाभिरूपा ययज्ञेऽभिरूपं तत्समुद्रं । वर्षन्पृथिव्या अधीत्येतद्वै वर्षं पृथिव्यै यत्र यूपमुन्निर्व्वति
सुमिती मीयमानो वर्चो धा यज्ञवाहसे इत्यादिप्रथमाशस्ते । ऐ० ब्रा० २. २. ॥ वनस्पते । अपादादित्वादाष्टमि-
कमनुदात्तत्वं । पृथिव्याः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेश्चदात्तत्वं । सुमिती । माङ् मान इत्यस्य क्तिनि
यतिस्थितिमास्थेतीकारादेशः । शोभनया मित्या । तादौ च निति छत्यताविति गतेः प्रकृतित्स्वरत्वं । सुपां
सुलुगिति सवर्णदीर्घः । मीयमानः । माङ् मान इत्यस्य कर्मणि यक् । घुमास्थेतीत्वं । प्रत्ययस्वरः । धाः । धात्रो
लोडर्थे कंदसि लुङ्लङ्ङिति लुङ् । इत्येति सिप इकारलोपः । गातिस्थेति सिचो लोपः । बङ्गलं कंदसीत्यङ-
भावः । निघातः । यज्ञवाहसे । यज्ञं वहति प्राप्नोति । वह प्रापण इत्यस्य वहिहाधाऽभ्यस्कंदसीत्यमुन् । णि-
दित्यनुवृत्तेरपधावृद्धिः । गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं चेति पूर्वपदप्रकृतित्स्वरः । उ० ४. २२६. ॥

युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान्भवति जायमानः ।

तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्वोऽमनसा देवयन्तः ॥४॥

युवा । सुऽवासाः । परिऽवीतः । आ । अगात् । सः । उं इति । श्रेयान् । भवति । जायमानः ।

तं । धीरासः । कवयः । उत् । नयन्ति । सुऽआध्यः । मनसा । देवऽयन्तः ॥४॥

युवा दृढांगोऽष्टाश्र्यादिलक्षणलक्षित इत्यर्थः । सुवासाः शोभनेन वाससा रश्मनया युक्तः । परिवीतस्तया
रश्मनया वेष्टितः । एवंविधो यूप आगात् । आगच्छति । स उ स एव यूपः श्रेयान् जायमानः सर्वेभ्यो वनस्पतिभ्य
उत्कृष्टतया संपद्यमानो भवति । तमेवंविधं यूपं धीरासः प्राज्ञा मनसा देवयन्तो देवान् कामयमानाः स्वाध्वः
सुपु सर्वतो ध्यानयुक्ताः कवयः क्रांतदर्शिनोऽध्वर्यादय उन्नयन्ति । उन्नतं कुर्वन्ति । एतस्मिन्नर्थे ब्राह्मणं । युवा
सुवासाः परिवीत आगादित्युत्तमया परिदधाति प्राणो वै युवा सुवासाः सोऽयं शरीरैः परिवृतः स उ
श्रेयान्भवति जायमान इति श्रेयाञ्छ्रेयान्द्वेष एतद्भवति जायमानसं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्वो मनसा
देवयन्त इति ये वा अनुचानास्ते कवयस एवैनं तदुन्नयन्ति । ऐ० ब्रा० २. २. ॥ इति ॥ युवा । यन्तिः कनिन्युवृषित-
चीत्यादिना कनिन्यत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । उवङादेशः । नित्वादाबुदात्तत्वं । सुवासाः । वस आच्छादने ।
असुन्नित्यनुवृत्तौ वसेर्णिदित्यनुन्नत्ययः । शित्वाद्बुधधावृद्धिः । सोर्मनसी इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । परिवीतः । श्वेज्
संवरणे । कर्मणि क्तः । यजादित्वात्संप्रसारणं । गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं । अगात् । इण् गता-
वित्यस्य लुङि इणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लोपः । अडागमः । श्रेयान् । प्रशस्यस्य द्विवच-
नविभज्योपपद इतीयमुन्नत्ययः । तस्मिन्प्रशस्यस्य अ इति आदेशः । गुणः । नित्वादाबुदात्तत्वं । एकादेश
आबुदात्तः । स्वाध्वः । ध्वे चिंतायां । स्वाङोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । अन्येभ्योऽपि दृष्टंति इति क्तिप् । दृशि-
यद्गतात्संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपत्वं । हल इति दीर्घः । जसि एरनेकाच इति यणादेशः । ऋदुक्त-

रपदप्रकृतिस्वरत्वं । उदात्तस्वरितयोर्थेण इति असः स्वरितत्वं । देवयंतः । सुप आत्मनः क्वञिति क्वच् । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

जातो जायते सुदिनत्वे अह्नां समर्थे आ विदथे वर्धमानः ।

पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा देवया विप्र उदियति वाचं ॥ ५ ॥

जातः । जायते । सुदिनऽत्वे । अह्नां । सऽसमर्थे । आ । विदथे । वर्धमानः ।

पुनन्ति । धीराः । अपसः । मनीषा । देवऽयाः । विप्रः । उत । इयति । वाचं ॥ ५ ॥

जातः पृथिव्यां प्रथममुत्पन्नो यूषः समर्थे । मर्थ इति मनुष्यनाम । तैः सहिते विदथे वर्धमानः । विदथ इति यज्ञनाम विदथः सवर्णमिति यज्ञनामसु पाठात् । तस्मिन् यज्ञ आ वर्धमानो घृतांजनरशनापरिग्रहयज्ञादिना सर्वतः शोभमानः सन् अह्नां सुदिनत्वे जायते । पशुनियोजनादिवरिण यज्ञनिर्वाहकतयाहानि सुदिनानि करोतीत्यर्थः । अपसः कर्मवन्तो धीराः सुप्रज्ञा अध्वर्यादयो मनीषा बुद्ध्या तं यूषं पुनन्ति । प्रक्षालनादिभिः शोधयन्ति । देवया देवानां यष्टा देवानां हवींषि प्रापयिता वा विप्रो मेधावी होता च वाचं यूषविषयां स्तुतिलक्षणां वाचमुदियति । प्रेरयति । उच्चारयतीत्यर्थः ॥ उक्तार्थे ब्राह्मणं । जातो जायते सुदिनत्वे अह्नामिति जातो ह्येष एतज्जायते समर्थ आ विदथे वर्धमान इति वर्धयन्त्येवैनं तत्पुनन्ति धीरा अपसो मनीषेति पुनन्त्येवैनं तद्देवया विप्र उदियति वाचमिति देवेभ्य एवैनं तन्निवेदयति । ऐ० ब्रा० २. २. ॥ सुदिनत्वे । सुदिनानां भाव इति तस्य भावस्वतन्त्राविति त्वः । प्रत्ययस्वरः । समर्थे । मृक् प्राणत्याग इत्यस्माच्छन्दसि निष्टर्क्येति क्वप्रत्ययांतत्वेन निपातनाद्गुणः । समासस्थेयंतोदात्तत्वं । पुनन्ति । पूज् पवने । क्र्यादित्वाच्चा । प्वादित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । देवयाः । या प्रापणे । आतो मन्त्रिति विचप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इयति । ऋ गती । जुहोत्यादिः । अभ्यासस्थार्तिपिपर्थोऽस्तीत्यं । अभ्यासस्थासवर्ण इतीयङादेशः । निघातः ॥ ३ ॥

यान्वो नरो देवयंतो निमिम्युर्वनस्पते स्वधितिर्वा ततश्च ।

ते देवासः स्वरवस्तस्थिवांसः प्रजावदस्मे दिधिषंतु रत्नं ॥ ६ ॥

यान् । वः । नरः । देवऽयंतः । निऽमिम्युः । वनस्पते । स्वऽधितिः । वा । ततश्च ।

ते । देवासः । स्वरवः । तस्थिऽवांसः । प्रजाऽवत् । अस्मे इति । दिधिषंतु । रत्नं ॥ ६ ॥

हे यूषा देवयंतो देवास्कामयमाना नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयो यान्वो यान्युष्मान्निमिम्युः । अवटेषु प्रचिक्षिपुः । वा अपि च हे वनस्पते स्वधितिः परशुस्त्वदीयान्युपांस्ततश्च चिक्षेद् देवासो दीप्यमानाः स्वरवः । स्वशब्दः स्वशकलवाची । तदंतः । लुप्तमत्वर्थीयः । तस्थिवांसस्तिष्ठंतस्ते तादृशा यूषा अस्मे अस्मे यजमानाय प्रजावत् अपत्यसहितं रत्नमुत्तमं धनं दिधिषंतु । धारयंतु । प्रयच्छत्वित्यर्थः ॥ निमिम्युः । दुमिञ् प्रक्षेपण इत्यस्य लित्युसि असंयोगाद्भिद् किदिति किद्वद्वावानुणाभावः । यदुत्तयोगादनिघातः । सति शिष्टः स्वरो बलीयानिति वचनात्प्रत्ययस्वरः । स्वधितिः । स्वशब्दोपपदाद्वा धारण इत्यस्मात् क्तिन् । स्वा स्वकीया निशितधारा धीयते प्रक्षिप्यतेऽनेनेति स्वधितिः खड्गः । ततश्च । तनू त्वनू तनूकरण इत्यस्माद्भिद् शलि रूपादनिघातः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । स्वरवः । स्तु शब्दोपपत्तापयोरित्यस्मान्निदित्यनुवृत्तौ शृत्वस्त्रिह्रस्वपीत्यादिना उपप्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तः । तस्थिवांसः । षा गतिनिवृत्तावित्यस्माच्छन्दसि लिट् । तस्य क्तसुः । वस्वेकाजाहसामितीडागमः । प्रत्ययस्वरः । प्रजावत् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्मादुपसर्गे च संज्ञायामिति डः । ततश्चाप । तदस्माकीति मनुष्य । तस्य पित्वादनुदात्तत्वं । एकादेशस्वरः । अस्मे । अस्माच्छब्दस्य सुपां मुनुगिति शे आदेशः । दिधिषंतु । धिष धारणे । जुहोत्यादिः । निघातः ॥

ये वृक्षणासो अधि क्षमि निमितासो यत्सुचः ।

ते नो व्यंतु वार्ये देवना क्षेचसाधंसः ॥ ७ ॥

ये । वृक्णासः । अधि । क्षमि । निऽमितासः । यतऽसुचः ।

ते । नः । व्यंतु । वार्यं । देवऽचा । सेचऽसाधसः ॥ ७ ॥

अधि क्षमि क्षमायां भूमौ वृक्णासः परशुना क्षिप्त्वा ये यूपाः । यतसुच इति ऋत्विग्वाची यतसुचो मरुत इति ऋत्विङ्नामसु पठितत्वात् । यताः सुचो येस्ते यतसुचः । तैर्ऋत्विग्भिर्निमितासोऽवटेषु नितरां प्रक्षिप्ताः सेचसाधसः सेचस्य यज्ञस्य साधकाः । यथा सेचं सखादिद्वारा फलं प्रयच्छति तथा यज्ञोऽप्यपूर्वद्वारा स्वर्गादिफलं ददातीति सेचं यज्ञः । एवंविधास्ते यूपा नोऽस्मदीयं वार्यं वारणीयं संभजनीयं हविर्देवचा देवेषु व्यंतु । गमयंतु । अस्मदीयं हविर्देवाधीनं कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ वृक्णासः । ओत्रयू केदग इत्यस्य निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । कित्वाद्ब्रह्मिष्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । ओदितश्चेति निष्ठानत्वं । क्षमि । आतो धातोरित्यत्र आत इति योगविभागादाकारलोपः । निमितासः । डुमिञ् प्रक्षेपणे । कर्मणि क्तः । गतिरन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यतसुचः । वज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । व्यंतु । इण् गतावित्यस्य लोटि रूपं । इकारलोपश्छांदसः । अयमंतर्भावित्यर्थः । वार्यं । वृद्धं संभक्तावित्यस्माद्ब्रह्मलोर्ण्येदिति कर्मणि ण्यत् । ईडवं-दवृशंसदुहेत्यादिनाद्युदात्तत्वं । देवचा । चेत्यनुवृत्तौ देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्थेभ्य इत्यादिनाधिकरणे चाप्रत्ययः । सेचसाधसः । राध साध संसिद्धावित्यस्मादौणादिकोऽसुन् । छुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

आदित्या रुद्रा वसवः सुनीथा द्यावाक्षामा पृथिवी अंतरिक्षं ।

सजोषसो यज्ञमवंतु देवा ऊर्ध्वं कृण्वन्त्वध्वरस्य केतुं ॥ ८ ॥

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । सुऽनीथाः । द्यावाक्षामा । पृथिवी । अंतरिक्षं ।

सऽजोषसः । यज्ञं । अवंतु । देवाः । ऊर्ध्वं । कृण्वन्तु । अध्वरस्य । केतुं ॥ ८ ॥

सुनीथा यज्ञस्य सुष्ठु नेतार आदित्या द्वादशादित्या रुद्रा एकादश रुद्रा वसवोऽष्टौ वसवः । यद्वा सुष्ठुनी-थाः सुष्ठुतयः । सुतशस्त्राणि नीथानि चोक्थामदानि च । ऐ० ब्रा० २. ३८. । इति हि श्रूयते । द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ । पृथिवी । मुक्व्यत्ययः । पृथु विस्तीर्णमंतरिक्षं च । सजोषस एते सर्वे देवा ऐकमत्येन परस्परं संगता भूत्वे-ममस्मदीयं यज्ञमवंतु । रचंतु । किंच । अध्वरस्य यज्ञस्य केतुं ध्वजभूतं प्रज्ञापकं वेमं यूपमूर्ध्वं कृण्वन्तु । उच्छ्रितं कुर्वन्तु ॥ आदित्याः । अदितेरपत्यानि । दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदादिति ण्यः । णित्वादादिवृद्धिः । प्रत्ययस्वरः । रुद्राः । रोदयन्ति सर्वानंतकाले । रोदेर्णिलुक् चेति रक्प्रत्ययः । तत्संनियोगे णिलोपः । प्रत्ययस्वरः । असः सुष्ठादनुदात्तत्वे एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेशस्यायुदात्तत्वं । वसवः । वस निवासे । निदित्यनुवृत्तौ शृस्त्वृत्तिर्हित्रप्यसिवसीत्यादिनोप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः । सुनीथाः । णीञ् प्रापणे । हनिकुषिनीरमिकाश्रिभ्य इति कथन् । कित्वाद्गुणः । थाथघञ्केत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । द्यावाक्षामा । द्यौश्च क्षामा च । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । देवताद्वहे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । पृथिवी । प्रथ प्रख्याने । प्रथेः पिवन् संप्रसारणं चेति पिवन् संप्रसारणं च । विद्वीरादिभ्यश्चेति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । अवंतु । अव रक्षणे । निघातः । कृण्वन्तु । छवि हिंसाकरणयोरित्यस्माद्धोटि धिन्विछण्वोरक्षेत्युप्रत्ययः । अकारश्चांतादेशः । निघातः ॥

हंसा इव श्रेणिशो यतानाः शुक्रा वसानाः स्वरवो न आगुः ।

उच्चीयमानाः कविभिः पुरस्ताद्देवा देवानामपि यन्ति पाथः ॥ ९ ॥

हंसाऽइव । श्रेणिऽशः । यतानाः । शुक्रा । वसानाः । स्वरवः । नः । आ । अगुः ।

उत्ऽनीयमानाः । कविऽभिः । पुरस्तात् । देवाः । देवानां । अपि । यन्ति । पाथः ॥ ९ ॥

शुक्रा शुक्राणि दीप्तानि वासांसि वसाना आच्छादयन्तः स्वरवः स्वरमन्तः श्रेणिशः पंक्तिशो यतानाः प्रवर्तमानाः । अत्र दृष्टांतः । हंसा इवेति । यथा नभसि पंक्तिशः पतंतो हंसाः शोभन्ते तद्वत् शोभमानास्ते यूपा

नोऽस्मानागुः । प्रापुः । अपि च कविभिर्मैधाविभिरध्वर्धादिभिः पुरस्तादाहवनीयस्य पूर्वभाग उन्नीयमाना
उच्छ्रीयमाणा देवा दीप्यमानास्ते यूपा देवानां पाथो देवानां स्थानमंतरिचं । पाथोऽंतरिचं पथा व्याख्या-
तमिति यास्कः । पाथोनदीभ्यां ञ्गण । पा० ४. ४. १११ । इति सूत्रे पाथोऽंतरिचमिति वृत्तिकारोऽप्यवादीत् ।
तादृशमंतरिचमपियंति । प्राप्तवन्ति । अध्वर्धादिभिश्चच्छ्रीयमाणा यूपा अतिदीर्घादंतरिचं व्याप्य वर्तन्ते इत्यर्थः ॥
हंसा इव । इवेन विभक्त्यलोप इति वचनात्पूर्वपदस्वरः । अग्निशः । बहुल्यार्थादिति शस् । प्रत्ययस्वरः । शुक्रा ।
शुच दीप्तावित्यस्मादुच्चैर्द्रायेत्यादिना रन्त्ययांतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । अगुः । इण् गर्तो । अस्मात्कुडि-
रूपं । निघातः ॥

शृंगाणीवेच्छृंगिणां सं ददृशे चषाल्वंतः स्वरवः पृथिव्यां ।

वाघज्जिर्वा विह्वे ओषमाणा अस्माँ अवंतु पृतनाज्येषु ॥ १० ॥

शृंगाणिऽइव । इत् । शृंगिणां । सं । ददृशे । चषाल्वंतः । स्वरवः । पृथिव्यां ।

वाघत्ऽभिः । वा । विऽह्वे । ओषमाणाः । अस्मान् । अवंतु । पृतनाज्येषु ॥ १० ॥

स्वरवः स्वरमंतश्चषाल्वंतः प्रतिमुक्तकंठकाः । एवंविधा यूपाः पृथिव्यां शृंगिणां महिषादीनां शृंगाणीवेत्
विषाणानीव संददृशे । सम्यक् दृश्यंत एव । वा अपि च विह्वे । विविधं ह्वयते हवींष्यन्नेति विह्वो यज्ञः ।
तस्मिन्वाघे वाघज्जिर्च्चत्विग्भिः । वाघतो वृक्तवर्हिष इत्यृत्विङ्नामसु पाठात् । ओषमाणासीः क्रियमाणां सुति-
लक्षणं शब्दं शृण्वंतः । तादृशा यूपाः पृतनाज्येषु । पृतनाज्यशब्दः संयामवाची । आजौ पृतनाज्यमिति संयाम-
नामसु पठितत्वात् । पृतनाज्येषु संयामेषु । वधस्थलेष्विति यावत् । अस्मान्यजमानानवन्तु । रचन्तु ॥ शृंगाणि ।
शृ हिंसायामित्यस्माच्छृणातेर्ह्रस्वश्च । उ० १. १२५ । इति गण मुडागमो धातोर्ह्रस्वश्च । नित्स्वरः । ददृशे ।
कदसि मुकुङ्कित इति लङ्कार्थे लिट् । इरयो र इतीरेचो रे इत्यादेशः । निघातः ॥

वनस्पते शतवल्शो वि रोह सहस्रवल्शो वि वयं रुहेम ।

यं त्वामयं स्वधितिस्तेजमानः प्रणिनायं महते सौभगाय ॥ ११ ॥

वनस्पते । शतऽवल्शः । वि । रोह । सहस्रऽवल्शः । वि । वयं । रुहेम ।

यं । त्वां । अयं । स्वऽधितिः । तेजमानः । प्रऽनिनायं । महते । सौभगाय ॥ ११ ॥

हे वनस्पते क्षिप्रमूल स्थाणो शतवल्शः शतशाखः सन् विरोह । विशेषेण प्रादुर्भूतो भव । वयमपि सहस्र-
वल्शाः पुत्रपौत्रादिसंतानपरंपरया सहस्रशाखाः संतो विरुहेम । विशेषेण प्रादुर्भूता भवेम । तेजमानो
निश्चितधारोऽयं स्वधितिः परशुः हे स्थाणो यं त्वां महते सौभगाय महत्सीभाग्यं बहुशाखत्वलक्षणं प्रणिनाय ।
प्रकर्षेण प्रापयामास ॥ सहस्रवल्शाः । सहस्रशब्दः कर्दमादित्वात्तन्धोदात्तः । बहुब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
रुहेम । रुह प्रादुर्भाव इत्यस्मादाशीर्लिङ् किदाशिपीति यामुडागमः । स्तोः संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपः ।
क्षिप्रशिष्यक्षिप्रः प्रत्ययः । अतो येय इति इयादेशः । लोपो व्योर्वलीति यलोपः । गुणः । प्रणिनाय ।
यीञ् प्रापण इत्यस्मात् क्षिति शक्ति रूपं । पादादित्वादनघातः । क्षितीति प्रत्ययात्पूर्वस्त्वोदात्तत्वं ॥ ४ ॥

सखायस्त्विति नवर्षं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रं । अत्रेयमनुक्रमणिका । सखायो नव बार्हतिं विष्टुवंतमिति ।
चत्वा विष्टुः । शिष्टा अष्टौ बृहत् । प्रातरनुवाकाच्चिनशश्चयोर्योर्बार्हतिं छंदस्यस्य सूक्तस्य विनियोगः । अथितस्त्वा
इति खंडे सूचितं । सखायस्त्वायमपिरप आ याहि । आ० ४. १३. इति ॥

सखायस्त्वा ववृमहे देवं मतीस ऊतये ।

अपां नपातं सुभगं सुदीदिति सुप्रतूर्तिमनेहसं ॥ १ ॥

सखायः । त्वा । ववृमहे । देवं । मर्तासः । ऊतये ।

अपां । नपातं । सुऽभगं । सुऽदीदिति । सुऽप्रतूर्ति । अनेहसं ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्ने सखायः सोमाज्यादिहविप्रदानेनोपकारकत्वान्मित्राणि मर्तासो मनुष्या ऋत्विजो वयमपां नपातमपां नप्तारं सुभगं शोभनधनयुक्तं सुदीदिति शोभनदीप्तिं सुप्रतूर्ति शोभनप्रतरणं कर्मानुष्ठातृभिः सुखेन गन्तव्यमनेहसमुपद्रवरहितमेतादृशं देवं त्वामूतये रक्षणाय ववृमहे । वृणीमहे ॥ सखायः । ख्या प्रकथने । समाने ख्यश्चोदात्त इति समान उपपदे ङिदित्यनुवृत्ती ख्यातेरिण् । तस्य ङित्वाट्टिलोपः । तत्संनियोगेन यलोपः । समानस्य क्दस्यमूर्धेति सभावः । उपपदस्योदात्तत्वं । णिदित्यनुवृत्ती सख्युरसंबुद्धौ । पा० ७. १. ९२. इति णिद्वज्जावः । वृद्धायादेशौ । आबुदात्तः । ववृमहे । वृङ् संभक्तौ । क्दसि लुङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । क्रादित्वादिङभावः । निघातः । ऊतये । अत्र रक्षण इत्यस्य उदात्त इत्यनुवृत्तावृत्तियूतीत्यादिना क्लृप्ततत्वेन निपातनादतोदात्तः । अपां । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । सुभगं । आबुदात्तं द्व्यच् क्दसीत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । सुप्रतूर्ति । क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं ॥

कायमानो वना त्वं यन्मातृरजगन्नपः ।

न तत्ते अग्ने प्रमृषे निवर्तनं यदूरे सन्निहाभवः ॥ २ ॥

कायमानः । वना । त्वं । यत् । मातृः । अजगन् । अपः ।

न । तत् । ते । अग्ने । प्रऽमृषे । निऽवर्तनं । यत् । दूरे । सन् । इह । अभवः ॥ २ ॥

हे अग्ने वना काननानि कायमानः कामयमानस्त्वं यद्यस्मात्कारणात्तानि विहाय मातृरपो मातृभृता अपोऽजगन् । अगमः । गतवानसि । अप्सु प्रविष्टत्वाच्छातो वर्तसे । तत्तस्मात्ते तव निवर्तनं । नितरां तत्रैव वर्तनं । तेन च विनाशो लक्ष्यते । स विनाशो न प्रमृषे । न प्रमृष्यते । न सद्यते । कुत इत्यत आह । यद्यस्मात्कारणादूरे सन् अदृश्यतया वर्तमानस्त्वमिहास्मात्संबन्धिष्वरणि रूपेषु काष्ठेष्वभवः । मंथनात् क्षणमात्रेणास्माकं समीपे भवसि । तस्मात्तव दूरतो वर्तनमस्माभ्यं न रोचते । अस्मिन्नर्थे यास्कः । कायमानश्चायमानः कामयमान इति वा । वनानि त्वं यन्मातृरपोऽगम उपशाम्यन् । न तत्ते अग्ने प्रमृष्यते निवर्तनं दूरे यत्सन्निह भवसि जायमानः । नि० ४. १४. इति ॥ कायमानः । कमु कांती । कमेर्णिङ् । लटः शानच् । मकारलोपश्छांदसः । अजगन् । गमृ गतावित्यस्य लङि बङ्गलं क्दसीति शपः सुः । हल्ङ्यादिना सिलोपः । मो नो धातोरिति नकारः । यच्छब्दयोगादनिघातः । अडागमस्वरः । प्रमृषे । मृष तितित्वायां । व्यत्ययेन कर्मणि तप्रत्ययः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । धातुस्वरः । अभवः । क्दसि लुङ्लिट् इति लङर्थे लङ् । ययोगादनिघातः ॥

अतिं तृष्टं ववक्षिथाथैव सुमना असि ।

प्रप्रान्ये यंति पर्यन्य आसते येषां सख्ये असि श्रितः ॥ ३ ॥

अतिं । तृष्टं । ववक्षिथ् । अथ । एव । सुऽमनाः । असि ।

प्रऽप्र । अन्ये । यंति । परि । अन्ये । आसते । येषां । सख्ये । असि । श्रितः ॥ ३ ॥

हे अग्ने तृष्टं स्तोतृलुष्णाभिलाषं तदुचितफलप्रदानेन सफलं कर्तुमतिववक्षिथ । अतिशयेन वोढुमिच्छसि । अथैव अथापि त्वं सुमना असि । संतुष्टमनस्को वर्तसे । किंच । त्वं येषां षोडशानामृत्विजां सख्ये मैत्रे श्रितोऽसि वर्तसे तेषां मध्येऽन्येऽध्वर्युप्रभृतयो द्वादशर्त्विजः प्रयंति । प्रकर्षेण होतुं गच्छंति । अन्य उद्गातृप्रभृतयश्चत्वारः पर्यासते । परित आसीना वर्तते ॥ ववक्षिथ । वह प्रापण इत्यस्य सनि रूपं । अभ्यासस्य सन्यत इतीत्वाभावश्छांदसः । तदंताद्वर्तमाने लिट् । थल आर्धधातुकस्येड्लोदेरितीट् । कास्प्रत्ययादामित्याम् न भवति मंचत्वात् । निघातः । प्रप्र । प्रसमुपोद् इति द्विवचनं । यंति । इण् गतावित्यस्य लटि रूपं । एकान्याभ्यां

समर्थाभ्यामित्यन्यशब्दयोगात्पूर्वस्य निघाताभावः । आसति । आस उपवेशने । उत्तरत्वान्निघातः । असि । अस मुवि । तासस्तथोर्लोप इति सकारलोपः । यदुत्तयोगान्न निहन्यते ॥

ईयिवांसमति सिधः शश्वतीरन्ति सश्वतः ।

अन्वीमविन्दन्निचिरासो अद्रुहोऽप्सु सिंहमिव श्रितं ॥४॥

ईयिऽवांसं । अति । सिधः । शश्वतीः । अति । सश्वतः ।

अनु । ई । अविन्दन् । निऽचिरासः । अद्रुहः । अप्सु । सिंहऽइव । श्रितं ॥४॥

हे अपे अद्रुहोऽद्रोऽधारी निचिरासो नितरां चिरासश्चिरन्तना विश्वे देवाः सिधः शोषकाञ्छन्नुन्वले-
नातिक्रम्येयिवांसं गच्छन्तं शश्वतीर्बद्धीः सश्वतः संगतिकारिणीः सेनाश्रित्यतिक्रम्य गच्छन्तमप्सु श्रितं तिरो-
हितमत एव सिंहमिव गुहाप्रविष्टं सिंहमिव भीममीमेनं त्वामन्वविन्दन् । अनुगम्यालभन्त ॥ ईयिवांसं । इण्
गतावित्यस्य कृसावुपेयिवाननाश्राननुचानश्च । पा० ३. २. १०९. इति निपातितः । प्रत्ययस्वरः । सिधः । सिधेः
षयार्थस्य शोषणार्थस्य वा कृप् चेति कृप् । धातुस्वरः । सश्वतः । षस्त्र गतौ । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः ।
लटः शचादेशः । प्रत्ययस्वरः । अविन्दन् । विट् लाम इत्यस्य लङि रूपं । निचिरासः । नितरां चिराः । आञ्ज-
सेरसुगित्यस्य । समासस्वरः । अद्रुहः । द्रुह जिघांसायां । संपदादित्वाङ्गावे कृप् । बङ्गोही नञ्मुभ्यामि-
त्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । श्रितं । श्रिञ् सेवायामित्यस्य श्र्युकः कितितीट्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरः ॥

ससृवांसमिव त्मनाग्निमित्था तिरोहितं ।

एनं नयन्मातरिश्वा परावतो देवेभ्यो मथितं परि ॥५॥

ससृवांसंऽइव । त्मना । अग्निं । इत्या । तिरऽहितं ।

आ । एनं । नयत् । मातरिश्वा । पराऽवतः । देवेभ्यः । मथितं । परि ॥५॥

मातरिश्वा वायुरित्येत्यं त्वना खेच्छयाप्सु प्रवेशेन तिरोहितं निशीनं परि परितो मथितं मंथनेन
निष्पादितमेनमग्निं देवेभ्यः । तादर्थ्यं चतुर्थी । देवार्थं परावतो दूरदेशादानयत् । आनीतवान् । तच्च दृष्टांतः ।
ससृवांसमिव । यथा स्वाच्छेन ससृवांसं सरन्तं गच्छन्तं पुत्रं पिता बलादानयति तद्वत् ॥ ससृवांसमिव । ख
गतावित्यस्माद्धि । तस्य कृसुः । इवेन विभक्त्यलोप इत्युक्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । त्वना । आत्मन्शब्दस्य मंत्रेष्वङ्गा-
देरात्मन इत्याकारलोपः । इत्या । या हेतौ च कृंदसीति व्यत्ययेन याप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । एनं । अन्वादेशे
द्वितीयाटीःत्वेन इत्येनादेशः । अनुदात्तश्च । नयत् । गीञ् प्रापण इत्यस्य लङि रूपं । अडभावश्चांदसः ।
मातरिश्वा । मातर्यंतरिचे अस्सिति श्रुत्तुचत्त्रित्यादिना निपातितः ॥ ॥५॥

तं त्वा मर्ता अगृभ्णत देवेभ्यो हव्यवाहन ।

विश्वान्यद्यज्ञां अभिपासि मानुष तव क्रत्वा यविष्ठ्य ॥६॥

तं । त्वा । मर्ताः । अगृभ्णत । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन ।

विश्वान् । यत् । यज्ञान् । अभिऽपासि । मानुष । तव । क्रत्वा । यविष्ठ्य ॥६॥

हे हव्यवाहन हव्यानां वोढेर्हे अपे मर्ता मनुष्या अध्वर्युप्रभृतयस्तं तादृशमप्सु तिरोहितं त्वा त्वां देवेभ्यो
यद्यव्यदेवतार्थमगृभ्णत । अगृभूत । मानुष मनुष्याणां हितकारिन्यविष्ठ्य युवतम हे अपे तव क्रत्वा तव कर्मणा
माहात्म्येन विश्वान्सर्वानस्माभिः क्रियमाणान्यज्ञान्यद्यज्ञात्कारणादभिपासि सर्वतः पालयसि तस्मात्त्वा-
मगृभ्णतेति पूर्वशान्वयः ॥ अगृभ्णत । यह उपादाने । क्रयादित्वाङ्का । यहिज्यावयीति संप्रसारणं । हव्यहोर्मन्त्रं-

दसीति हकारस्य भकारः । तिङ्ङुतिङ्ङ इति निघातः । हव्यवाहन । वह प्रापण इति धातोर्जुडित्यनुवृत्तौ हव्येऽनंतःपादमिति ञ्युट् । उपधावृद्धिः । योरनादेशः । अपादादित्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वं । विश्वान् । विश्व प्रवेशन इत्यस्मादग्निप्रथिलटिरागिकणित्वादिविश्वभ्यः कृन्निति कृन् । कित्वाद्गुणाभावः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । अभिपासि । पा रचणे । अस्य धातो रचणार्थत्वात् पिबादेशः । यच्छब्दयोगात् निघातः । धातुस्वरः । कृत्वा । टा । जसादयस्कंदसि विकल्प्यंत इत्यत्र नादेशाभावः । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । यविष्य । युवशब्दादतिशायने तमविष्ठनावितीष्ठन् । स्थूलदूरयुवेति यणादि परं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः । वस्वादित्वात्स्वार्थिको यप्रत्ययः ॥

तद्भद्रं तव दंसना पाकाय चिच्छदयति ।

त्वां यदग्ने पशवः समासन्ते समिद्धमपिशर्वरे ॥ ७ ॥

तत् । भद्रं । तव । दंसना । पाकाय । चित् । छदयति ।

त्वां । यत् । अग्ने । पशवः । संऽआसन्ते । संऽईडं । अपिऽशर्वरे ॥ ७ ॥

हे अग्ने तव संबंधि तदिदं भद्रं शोभनं दंसनापिहोचादिकं कर्म पाकाय चित् । चिच्छब्दोऽप्यर्थे । पाकायेति कर्मणि चतुर्थी । पाकोऽर्भकः । तद्वदक्षमपि यजमानं कंदयति । स्वफलप्रदानेन पूजयति । पशुपुचादिभिः परिवृतं करोतीत्यर्थः । छदयतिशब्दोऽर्चतिकर्मा कंदयति कंदयतीति तन्नामसु पाठात् । यद्वा । पाकशब्दः प्रशस्त्रं वक्ति पाको वाम इति प्रशस्त्रनामसु पठितत्वात् । तद्भद्रं प्रशस्त्रं यजमानमभिमनतफलप्रदानेन पूजयतीत्यर्थः । यद्यस्मात्कारणादपिशर्वरे शर्वरीमुखेऽपिविहरणकाल एव समिद्धं दीप्यमानं त्वां पशवो द्विपदास्तुष्पदाद्योभये पशवः समासन्ते । सम्यगासन्ते । पशुपासत इत्यर्थः । तदिदं पश्वादिलक्षणं फलं यजमानाय प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ भद्रं । भदि कल्याण इत्यस्माद्वातोर्परि रक्प्रत्ययेन निपातनादंतोदात्तत्वं । पाकाय । पा रचण इत्यस्मादिणमीकापाशलीत्यादिना कृन् । पायते रच्यते राजादिनेति पाकः । नित्वादाद्युदात्तः । छदयति । छद् अपवरणे । स्वार्थे णिच् । अदंतत्वादुल्लभावाः । निघातः । समासन्ते । आस उपवेशने । अदादित्वाच्छपो लुक् । अग्नकारांतत्वाज्झस्यादादेशः । यद्योगादनिघातः । तिङ्ङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । धातुस्वरः ॥

आ जुहोता स्वध्वरं शीरं पावकशोचिषं ।

आशुं दूतमजिरं प्रत्नमीड्यं श्रुष्टी देवं सपर्यत ॥ ८ ॥

आ । जुहोत । सुऽअध्वरं । शीरं । पावकऽशोचिषं ।

आशुं । दूतं । अजिरं । प्रत्नं । ईड्यं । श्रुष्टी । देवं । सपर्यत ॥ ८ ॥

अध्विजो यजमानः प्रेरयति । हे अध्विजः पावकशोचिषं शोधकदीप्तिं शीरं काष्ठेष्वोषधीषु चानुशायिनं स्वध्वरं शोभनयज्ञोपेतमिममग्निमा जुहोत । आहुतिभिरा समंतात्तर्पयत । अपि च । आशुं कर्मणि व्याप्तं दूतमाह्वानकारित्वेन देवानां दूतमजिरं चिप्रं गंतारं प्रत्नं पुरातनमीड्यं स्तोतव्यं देवं द्योतमानमिममग्निं श्रुष्टी सपर्यत । श्रुष्टीति चिप्रनामेति यास्कः । चिप्रं पूजयत ॥ जुहोत । ऊ दानादनयोः । अस्माद्वातोर्लोट् । जुहोत्यादिभ्यः झुरिति शपः झुः । द्याविति द्विर्वचनं । लोटो लङ्ङदिति लङ्ङङ्ङविति तस्यस्यमिपामिति षस्य तादेशः । कंदसीत्यनुवृत्तौ तस्य तप्तनप्तनयनाशेति तवादेशः । पित्वाद्गुणः । निघातः । स्वध्वरं । बङ्गव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । शीरं । शीङ् स्वप्ने । अस्माद्वातोः स्फाथितंचिवंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । पावकशोचिषमित्यत्र पवनं पावः शुद्धिः । तं कायतीति पावकः । आतोऽनुपसर्गे कः । प्रत्ययस्वरः । बङ्गव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आशुं । अशू व्याप्तौ । अस्माद्वातोः छवापाजिमीत्यादिना उण् । उपधावृद्धिः । प्रत्ययस्वरः । अजिरं । अज गतिषेपणयोरित्यस्माद्वातोर्जरिशिशिरशिथिलेति किरष्प्रत्ययांतत्वेन निपातनादंतोदात्तत्वं । प्रत्नं । प्रगस्य कंदसि गलोपस्य । पा० ४. ३. २३. २ ।

इति गलोपः । चकारात् त्वप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ईडं । ईड सुती । अस्माक्यत् । ईडवंदेत्यादिनाबुदान्तत्वं । सपर्यत । सपरशब्दात्कङ्गादिभ्यो यक् पूजायां वर्तते । लोयमध्यमपुरुषबहुवचनं । शप् । अतो गुण इति पूर्व-
रूपत्वं । निघातः ॥

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नव चासपर्यन् ।

औक्षन्धृतैरस्तृणन्बर्हिर्हिरस्मा आदिहोतारं न्यसादयन्त ॥ ९ ॥

त्रीणि । शता । त्री । सहस्राणि । अग्निं । त्रिंशत् । च । देवाः । नव । च । असपर्यन् ।

औक्षन् । धृतैः । अस्तृणन् । बर्हिः । अस्मै । आत् । इत् । होतारं । नि । असादयन्त ॥ ९ ॥

त्रीणि शता त्रीणि शतानि त्री सहस्राणि त्रीणि सहस्राणि त्रिंशच्च नव चैकोनचत्वारिंशदधिकशतत्रयो-
पेतत्रिसहस्रसंख्याका देवा इममग्निमसपर्यन् । अपूजयन् । किंच ते देवा धृतैरिममग्निमौषन् । असिंचन् ।
तथास्मा अपये तदर्थं बर्हिरस्तृणन् । बर्हिषास्तरणं वेद्याच्छादनमकुर्वन् । आदिदन्तरमेव ते देवास्तस्मिन्बर्हि-
क्षेणमग्निं होतारं कृत्वा न्यसादयन्त । उपावेशयन् । देवैः पूज्यमिममग्निं सपर्यतेति पूर्वगान्वयः । देवसंख्या च
बृहदारण्यकेऽभिहिता । महिमान एवेषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वैव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदष्टौ वसव एकादश
बद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशौ । वृ० आ० ३. ९. इति ॥ शता । दशानां दशतां
शभावस्तच्च प्रत्ययः । दश दशतः परिमाणमेषां शतानि । सुपां मुलुगित्यादिना सुपो ङादेशः । प्रत्ययस्वरः ।
त्री । सुपां मुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः । फिट्स्वरः । सहस्राणि । कर्दमादित्वात्प्रथोदात्तः । त्रिंशत् । त्रयाणां
दशतां चिन्भावः शच्च प्रत्ययः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य त्रिंशत् । प्रत्ययस्वरः । नव । कनिन्नित्यनुवृत्तौ गु
सुतावित्यस्माद्धातोर्गुदंशोर्नुदश्चेति कनिन् । गुणश्च । नित्वादाबुदान्तः । असपर्यन् । लङि रूपं । निघातः ।
औषन् । उच्च सेचने । आङजादीनामित्याङागमः । वुद्धिः । पादादित्वान्न निहन्यते । आगमस्वरः । अस्तृणन् ।
सृज् आच्छादने । लङ्बहुवचने त्रयादित्वाच्छा । झेरंतादेशः । नित्यं ङित इतीकारलोपः । संयोगांतलोपः ।
आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । लुङ्लृट् लृट्त्वाङित्याङागमः । स चोदात्तः । आगमस्वरः । वाक्येत्यनुवृत्तौ
चादित्वान्निघाताभावः । बर्हिः । हिसिरित्यनुवृत्तौ वृहेर्नलोपश्चेतीसिः । तत्संनियोगेन गलोपः । प्रत्ययस्वरः ।
असादयन्त । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । अस्माद्धेतुमति चेति णिच् । उपधावुद्धिः । णिचश्चेत्यात्मनेपदं । लङि
बहुवचने रूपं । निघातः ॥ ६ ॥

त्वामप इति नवर्चं दशमं सूक्तं वैश्वामित्रमौष्णिहमापेयं । त्वामप औष्णिहमित्यनुक्तांतत्वात् ॥ प्रातरनु-
वाकाश्चिनशस्त्रयोरौष्णिहे कंदस्यस्य सूक्तस्य विनियोगः । अपेतस्या इति खंडे सूचितं । पुरु त्वा त्वामपे
। आ० ४. १३. इति ॥

त्वामग्ने मनीषिणः सम्राजं चर्षणीनां । देवं मर्तास इंधते समध्वरे ॥ १ ॥

त्वां । अग्ने । मनीषिणः । संऽराजं । चर्षणीनां । देवं । मर्तासः । इंधते । सं । अध्वरे ॥ १ ॥

हे अग्ने मनीषिणो धीमंतोऽध्वर्युप्रभृतयो मर्तासो मनुष्याश्चर्षणीनां प्रजानां सम्राजमधिपतिं देवं द्योत-
मानं त्वामध्वरे यज्ञे समिंधते । सोमाज्यपयःप्रभृतिभिराङ्गतिभिः सम्यग्दीपयन्ति ॥ मनीषिणः । मनीषिषा-
मसीति व्रीह्यादिभ्यश्चेति हनिः । यक्षेति चेत्यवर्णलोपः । प्रत्ययस्वरः । सम्राजं । राज्ञ दीप्ती । संपूर्वादस्याद्धातोः
सत्सूद्विषेति क्तिप् । क्तिलोपः । समो मकारस्य मोऽनुस्वार इत्यनुस्वारे प्राप्ति मो राज्ञि समः क्वाविति समो
मकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । चर्षणीनां । नामन्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्तत्वं । इंधते । अिंधी दीप्ती ।
अस्याद्धातोर्हेतुमति चेति णिच् । लटि अस्यात्मनेपदेष्वनत इत्यदादेशः । कंदस्युभयपेति अस्यार्धधातुकत्वात्से-
रनिटीति णिलोपः । निघातः ॥

त्वां यज्ञेष्वृत्विजमग्ने होतारमीळते । गोपा ऋतस्य दीदिहि स्वे दमे ॥ २ ॥

त्वां । यज्ञेषु । ऋत्विजं । अग्ने । होतारं । ईळते । गोपाः । ऋतस्य । दीदिहि । स्वे । दमे ॥ २ ॥

हे अग्नेऽध्वर्यादयो यज्ञेष्वग्निष्टोमादिषु त्वां होतारमृत्विजं होतृनामकमृत्विजमीकृते । सुवन्ति । तादृश-
स्त्वमृतस्य सत्यस्य यज्ञस्य गोपा गोपायिता सन् स्वे दमे स्वकीये गृहे यज्ञशालायां दीदिहि । दीप्यस्व ॥
दीदिहि । दिवु क्रीडादी । यङ्लुक् । लोट् । तुजादित्वादभ्यासदीर्घत्वं । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यभ्यासस्य
गुणाभावे लोपो व्योर्वलोति वलोपः ॥

स घा यस्ते ददाशति समिधा जातवेदसे । सो अग्ने धत्ते सुवीर्यं स पुष्यति ॥३॥

सः । घ । यः । ते । ददाशति । संऽइधा । जातवेदसे । सः । अग्ने । धत्ते । सुऽवीर्यं ।

सः । पुष्यति ॥३॥

हे अग्ने यो यजमानो जातवेदसे जातप्रज्ञाय ते तुभ्यं समिधा समिधनकारीण्याज्यपुरोडाशादिहवीषि
ददाशति ददाति स घ स खलु सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं पुत्रं धत्ते । धारयति । अपि च सः स एव पुष्यति ।
पशुपुत्रादिभिः समृद्धो भवति ॥ घ । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । ददाशति । दाशु दान इत्यस्माद्दातोः
कर्तरि शप् । तिप् । दिवचनं क्वांसं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अभ्यजानामादिरित्युदात्तः । समिधा । जिह्वी
दीप्री । अस्मात् क्तिप् चेति क्तिप् । उपधालोपः । सुपां सुलुगिति शसो डादेशः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
जातवेदसे । बङ्गव्रीही प्रकृत्या पूर्वपदमिति प्रकृतिस्वरत्वं । सुवीर्यं । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । पुष्यति ।
पुष पुष्टौ । अस्मात् ष्यन् । ङित्वाङ्गुणाभावः । निघातः ॥

स केतुर्ध्वराणामग्निर्देवेभिरा गमत् । अंजानः सप्त होतृभिर्हविष्मते ॥४॥

सः । केतुः । अध्वराणां । अग्निः । देवेभिः । आ । गमत् । अंजानः । सप्त । होतृभिः ।

हविष्मते ॥४॥

अध्वराणां यज्ञानां केतुः प्रज्ञापकः सोऽग्निः सप्त सप्तभिर्होतृभिर्वषट्कर्तृभिर्अंजानः सोमाज्याङ्गतिभिर
ज्यमानः सन् हविष्मते यजमानार्थं देवेभिर्यष्ट्यदेवैः सहागमत् । आगच्छतु ॥ गमत् । लोट्थं क्वादसि लुङ्ङिङ्गि
रति लुङ् । लुदित्वादङ् । बङ्गलं क्वादस्यमाङ्गो ग इत्यङभावः । निघातः । अंजानः । अंजू व्यक्तिप्रचलनगतिषु ।
व्यत्ययेन कर्मणि शानच् । चित्त्वादन्तोदात्तत्वं । हविष्मते । जुहोतेरर्चिशुचीत्यादिना इतिप्रत्ययातो हविःशब्दो
ऽन्तोदात्तः । स्वरविधी व्यंजनमविवक्ष्यमानवदिति परिभाषानाश्रयणान्मतुप उदात्तत्वाभावः । इतिप्रत्ययस्वरः ॥

प्र होत्रे पूर्व्यं वचोऽग्नये भरता बृहत् । विपां ज्योतींषि बिभ्रते न वेधसे ॥५॥

प्र । होत्रे । पूर्व्यं । वचः । अग्नये । भरत । बृहत् । विपां । ज्योतींषि । बिभ्रते । न । वेधसे ॥५॥

यजमानो होत्रादीन्प्रति ब्रूते । हे होत्रादयो विपां विप्राणां मेधाविनामध्वर्यादीनां ज्योतींषि सत्कर्म-
गुष्ठानसंपाद्यानि तेजांसि बिभ्रते निमित्ततया कुर्वाणाय वेधसे जगतो विधात्रे होत्रे देवानामाङ्गात्रेऽग्नये
बृहत्याहृत्यूर्ध्वं पूर्वैः कृतं पुरातनं वचः सोऽवशस्त्रादिकं वाक्यं प्रभरत । संपादयत । नेत्ययं पादपुराणोऽन्वया-
मावात् । यद्वा वेधसे न । यथा वेधा जगद्विधाता परमेश्वर आदित्यादीनि ज्योतींषि करोति तद्वदिति ॥
प्रशब्दस्य क्वादसि व्यपहिताच्चेति भरतेत्यनेन संबंधः । पूर्व्यं पूर्वैः कृतमित्यर्थः । पूर्वैः कृतमिनीयौ चेति यप्रत्ययः ।
भसंज्ञकत्वादवर्णलोपः । प्रत्ययस्वरः । भरत । भृञ् भरणे भौवादिकः । निघातः । बृहत् । वर्तमाने पुषद्बृहदिति
निपातनादन्तोदात्तः । बिभ्रते । भृञ् भरणे । जुहोत्यादिभ्यः झुः । भृजामिदित्यलं । अभ्यजानामादिरित्या-
द्युदात्तत्वं ॥ ॥७॥

अग्निं वर्धेतु नो गिरो यतो जायत उक्थ्यः । महे वाजाय द्रविणाय दर्शतः ॥६॥

अग्निं । वर्धेतु । नः । गिरः । यतः । जायते । उक्थ्यः । महे । वाजाय । द्रविणाय । दर्शतः ॥६॥

योऽयमपिर्यतो याभिः सुतिरूपाभिर्गोभिर्बकथो जायते । उक्थ्यशब्दः प्रशस्यवाची । अग्नभिः शस्य उक्थ्य इति तन्नामसु पाठात् । अतिशयेन सुतो भवतीत्यर्थः । यस्यायमपिर्मेहे महते वाजायान्नाय द्रविणाय धनाय च दर्शतो दर्शनीयो भवति तमिममपिं नो गिरोऽस्माकं सुतिरूपास्ता वाचो वर्धंतु । वर्धयंतु । पूजयंतित्यर्थः ॥ वर्धंतु । वृधु वर्धने । अस्मासिच् । लघूपधगुणः । कंदसुभयथेत्यार्धधातुकत्वात्तिलोपः । स्मरतादेशः । एङ् । पा० ३. ४. ८६. इत्युकारः । निघातः । उक्थ्यः । वच परिभाषणे । अस्मात्पातृतुदिवचिरिचोत्यादिना थक् । कित्वाद्द्विचिस्वीत्यादिना संप्रसारणं । उक्थं शस्त्रं । तेन सुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः । भवे कंदसीति यत् । यस्मेति लोपः । तित्स्वरितमिति स्वरितः । दर्शतः । मृमृदृशियजीत्यतचप्रत्ययः । चित्वादंतोदात्तः ॥

अग्ने यजिष्ठो अध्वरे देवान्देवयते यज । होता मंद्रो वि राजस्यति सिधः ॥७॥

अग्ने । यजिष्ठः । अध्वरे । देवान् । देवऽयते । यज । होता । मंद्रः । वि । राजसि । अति । सिधः ॥७॥

हे अग्ने यजिष्ठो यष्टतमस्त्वमध्वरे यज्ञे देवयते देवानात्मान इच्छते यजमानाय देवान्यज । तदर्थं यष्टव्या-
ग्यादीन्देवान्युजय । किंच । होता देवानामाहुता मंद्रो यजमानस्य मादयिता स त्वं सिधः क्षपयितुं च-
बुनति अतिक्रम्य वि राजसि । विशेषेण शोभसे ॥ यजिष्ठः । तुष्कंदसीतीष्टन् । तुरिष्ठेमेयः स्विति तुचो लोपः ।
नित्वादाद्युदात्तः । देवयते । क्वचश्चित्वादंतोदात्तत्वं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्धधातुकस्वरेण
तयोः क्वचा सहेकादेश एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यंतोदात्तो देवयच्छब्दः । ततः शतुरनुम इति विभक्तेश्-
चात्तत्वं । यज । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । अस्माहोद् । सिप् । सिपो हिरादेशः । अतो हेरिति हेर्लुक् ।
निघातः । राजसि । राज दीप्ता । निघातः ॥

स नः पावक दीदिहि द्युमदस्मे सुवीर्यं । भवा स्तोतृभ्यो अंतमः स्वस्तये ॥८॥

सः । नः । पावक । दीदिहि । द्युऽमत् । अस्मे इति । सुऽवीर्यं । भव । स्तोतृऽभ्यः । अंतमः । स्वस्तये ॥८॥

नः पावकास्तसंबन्धिनः पापस्य शोधक हे अग्ने स पूर्वमन्वे प्रतिपादितस्त्वं द्युमत्कांतियुक्तं सुवीर्यं शोभन-
सामर्थ्योपेतं दानभोगार्हं धनमस्ते अस्मभ्यं दीदिहि । यद्वा द्युमत्तेजोयुक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं च यथा
भवति तथास्ते अस्मदर्थं त्वं दीदिहि । दीप्यस्व । किंच स्तोतृभ्यः । पथ्यर्थे चतुर्थी । त्वद्विषयसुतिकारिणां
होचादीनां स्वस्तयेऽविनाशनाय जेमायांतमोऽतिकतमस्तेषामतिशयेन समीपवर्ती भव ॥ पावक । पूज् पवने ।
अस्माद्वातोर्लुक् । णित्वाद्बुद्धिः । वीरकादेशः । आर्भचित्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वं । दीदिहि । दिवु क्रीडादौ ।
अस्माद्यङ् । तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । बङ्गलं
कंदसीति यङो लुक् । लोटि सिप् । चर्करीतं परस्मैपदमदादिवक्षेति वचनाच्छपो लुक् । सिपो हिरादेशः ।
लोपो व्योर्बलीति वलोपः । हेरपित्वादगुणः । निघातः । द्युमत् । दिव उदित्युकारः । ह्रस्वनुङ्भ्यामिति मनुप
उदात्तत्वं । सुवीर्यं । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अंतमः । अंतोऽस्वासीत्यंतिकः । अत इतिठनाविति
ठन् । अतिशयेनांतिक इत्यतिशायने तमविति तमप् । तमे तादेशेति तादिलोपः । नित्वादाद्युदात्तः । स्वस्तये ।
प्रातिपदिकस्वरः ॥

तं त्वा विप्रा विपन्यवो जागृवांसः समिंधते । हव्यवाहममर्त्य सहोवृधं ॥९॥

तं । त्वा । विप्राः । विपन्यवः । जागृऽवांसः । सं । इंधते । हव्यऽवाहं । अमर्त्यं । सहऽवृधं ॥९॥

हे अग्ने विप्राः सुतीनां प्रेरका जागृवांसोऽपिहोचादिकर्मण्यप्रमत्ततया प्रबुद्धा विपन्यवः । विपन्युशब्दो
मेधाविनमावष्टे । विपश्चिद्विपन्युरिति तन्नामसु पाठात् । विपन्यवो मेधाविनः स्तोतारो हव्यवाहं हव्यानां वो-

डारममर्त्यं मरणधर्मरहितं सहोवृधं सहसा मथनरूपेण बलेन वर्धमानं तादृशं त्वा त्वां समिधते । सोमाया-
ज्जतिभिः सम्यग्दीपयति ॥ विप्राः । दुषप वीजसंताने । अस्माद्धातोर्द्ध्वेन्द्रायवज्रविप्रेति रन्मत्ययेत्वयोर्निपात-
नादाद्युदात्तत्वं । विपन्यवः । विविधं पनं पननं स्तुतिं यातीति विपन्युः । मृगय्यादयश्चेति कुः । अकारलोप-
श्छांदसः । प्रत्ययस्वरः । जागृषांसः । जागृ निद्राचये । अस्माद्धिद् । तस्य क्रसुः । उगिदचामिति गुम् । दिव-
चनाभावश्छांदसः । वस्वेकाजाहसामिति नियमादिङभावः । जाग्रोऽविचिस्त्वङित्सु । पा० ७. ३. ८५. । इति
गुणो न भवति तच्च विरित्यच क्रसोरपि गृहीतत्वात् । प्रत्ययस्वरः । इंधते । जिंधी दीप्ती । अंतर्भावितश्च-
र्थोऽयं । निघातः । हव्यवाहं । वह प्रापणे । वहश्चेति शिवः । उपधावृद्धिः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सहोवृधं ।
नृधु वर्धने । क्तिप् चेति क्तिप् ॥ ८ ॥

अग्निर्होतेति नवर्चमेकादशं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमापयं । अग्निर्होता गायत्रमित्यनुक्रांतत्वात् ॥ प्रातर-
नुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्गायत्रे छंदसीदं सूक्तं । सूचितं हि । अग्निर्होताप इकेति चतस्रः । आ० ४. १३. । इति ॥
आधाने प्रथमायां पवमानेष्टी स्विष्टकृतो याज्याग्निर्होतेतिषा स हव्यवाळमर्त्य इति पुरोनुवाक्या । द्वितीय-
पवमानेष्टी स्विष्टकृतोऽनुवाक्या साङ्गानिति । सूचितं च । साङ्गान्विश्वा अभियुजोऽग्निमीळे पुरोहितमिति
संयाज्ये । आ० २. १. । इति ॥ आभिर्लविकेषूक्येषु तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रेऽभि प्रयांसीति वैकल्पिकोऽनुरूप-
पसृचः । अच सूचं । प्र वो वाजा अभिववोऽभि प्रयांसि वाहसा । आ० ७. ८. । इति ॥

अग्निर्होता पुरोहितोऽध्वरस्य विचर्षणिः । स वेद यज्ञमानुषक ॥ १ ॥

अग्निः । होता । पुरः । हितः । अध्वरस्य । विऽचर्षणिः । सः । वेद । यज्ञ । आनुषक ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । होता देवानामाहुता पुरोहितः पुरत एवामिमतफलसंपादकत्वेन हितकारी । यद्वा
पुरः पूर्वभाग आहवनीयरूपेण हितो निहित इति पुरोहितः । अध्वरस्य यज्ञस्य विचर्षणिविशेषेण द्रष्टा वि-
चर्षणिर्विश्वचर्षणिरिति तन्नामसु पाठात् । स तथाविधोऽग्निरानुषगानुपूर्व्येण सक्तं यज्ञमपिष्टोमादिकं वेद ।
जानाति ॥ वेद । विद ज्ञाने । विदो लटो वेति तिपो ण्लादेशः । लघूपधगुणः । निघातः । आनुषक । आ समं-
तादनुषजतीत्यानुषक । षज संगे । धातुषकारस्य सकारः । क्तिप् चेति क्तिप् । अनिदितामित्युपधालोपः ।
उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं ॥

स हव्यवाळमर्त्य उगिदूतश्चनोहितः । अग्निर्धिया समृण्वति ॥ २ ॥

सः । हव्यऽवाट् । अमर्त्यः । उगिदूतः । निघातः । चनोहितः । अजु चनग्निः । धिया । सं ।
अमृण्वति ॥ २ ॥

स हव्यवाट् हविषो वोढामर्त्यो मरणधर्मरहितः । दूतो देवानां दूतश्चनो
हविर्लक्षणायास्त्राय हितो निहितः । यद्वा चनोहितः । चनोऽग्निं विभ्रते न मस्येति चनोहितः । स तथा-
विधोऽग्निर्धिया प्रज्ञया समृण्वति । संगच्छते । कर्मविषयप्रज्ञा । नोषि । विभ्रते । अपि तादृक्प्रज्ञान्विताम्करोत्व-
त्वाशस्ते ॥ हव्यवाट् । वह प्रापणे । वहश्चेति शिवः । इत्यजम् । उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उगिक् ।
वश कांतौ । इजिरित्यनुवृत्तौ वशेः किक्षेतीजप्रत्ययः । तस्य कित्त्व । हव्येति संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः ।
चनोहितः । चनः शब्दश्चायतरेत्रे ह्रस्वश्चेत्यनुजतः । चकारात्तुडागमः । तस्मिन्त्यलोपः । निष्वादाद्युदात्तः ।
पुनश्चनसोश्छंदसि गतिसंज्ञा वक्तव्या । पा० १. ४. ६०. २. । इति गतिसंज्ञायां गतिरनंतर इति प्रकृतिस्वरत्वं ।
बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धिया । सविकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अण्वति । अणु गतौ । जेटि
तनादित्वाद्युप्रत्ययः । लेटोऽडाटावित्यडागमः ॥

अग्निर्धिया स चेतति केतुर्यज्ञस्य पूर्यः । अर्थं त्वस्य तरणि ॥ ३ ॥

अग्निः । धिया । सः । चेतति । केतुः । यज्ञस्य । पूर्यः । अर्थः । हि । अस्य । तरणि ॥ ३ ॥

यज्ञस्यापिष्टोमादेः केतुः प्रज्ञापकः पूर्यः पूर्वं भवच्चिरंतनः स तथाविधोऽग्निर्धिया प्रज्ञया चेतति । सर्वं

जानीते । अस्तीतादृशस्यापिरर्थं गमनस्वभावं तेजोऽस्याकाशे दृश्यमानस्य तमसस्तरणि हि । तारकं खलु । निवर्तकमिति यावत् ॥ चेतति । चित्ती संज्ञाने । निघातः । अर्थः । अ गती । उषिकृषिगतिभ्यस्त्यत्रिति थन् । गुणः । नित्वादायुदात्तः । तरणि । तृ भ्रवनतरणयोः । अर्तिष्वभृधृधमीत्यादिना निप्रत्ययः । गुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

अग्निं सूनुं सनश्च्युतं सहसो जातवेदसं । वह्निं देवा अकृण्वत ॥ ४ ॥

अग्निं । सूनुं । सनऽश्च्युतं । सहसः । जातऽवेदसं । वह्निं । देवाः । अकृण्वत ॥ ४ ॥

सहसः सूनुं बलस्य पुत्रं मथनरूपेण बलेन निष्पाद्यमानत्वात् सनश्च्युतं सनातनत्वेन प्रसिद्धं जातवेदसं चातप्रश्नं तमिममग्निं देवा हविर्भुजो देवा वह्निं हविषां वोढारमकृण्वत । अकुर्वत ॥ सनश्च्युतं । शु अवशे । कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वह्निं । वह प्रापणे । निरित्यनुवृत्तौ वह्निश्रीत्यादिना निप्रत्ययः । अकृण्वत । कृवि हिंसाकरणयोः । इदित्त्वानुम् । धिन्विक्कण्वोरश्चैत्युप्रत्ययः । अकारश्चांतादेशः । णङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः ॥

अदाभ्यः पुरेता विशामग्निर्मानुषीणां । तूष्णीं रथः सदा नवः ॥ ५ ॥

अदाभ्यः । पुरऽएता । विशां । अग्निः । मानुषीणां । तूष्णीः । रथः । सदा । नवः ॥ ५ ॥

मानुषीणां मनोजातानां विशां प्रजानां पुरेता सव्यार्गप्रदर्शनेनाग्रतो गतात एव तूष्णींसाः प्रजा वैदिककर्मप्रवर्तकत्वेनानुग्रहीतुं त्वरायुक्त आलस्यरहितो रथो हविषां वह्नाद्रथसदृशः सदा सर्वदा तत्कर्मणि नवो नूतनः पुनर्मथनादभिनव एवंविधोऽपिरदाभ्यः । अहिंस्यः । न केनापि तिरस्कृत्य इत्यर्थः ॥ अदाभ्यः । दंभु दंभे । दंभेति वक्तव्यमिति कर्मणि क्तः । उपधावृद्धिः । न दाभ्योऽदाभ्यः । नञ्समासे तत्पुष्पे तुल्याथेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुरेता । इण् गती । एवञ्चतृचाविति तृच् । गुणः । चित्त्वादंतोदात्तः । मानुषीणां । मनोजातावच्यती षक् चेत्यञ् । टिङ्गाणञिति डीप् । अित्त्वादायुदात्तः । तूष्णीः । अित्वरा संभ्रम इति धातोर्निरित्यनुवृत्तौ वह्निश्च्युतुद्रुगलाहात्वरिभ्यो निदिति निप्रत्ययः । ज्वरत्वेरित्यादिना ऊट् । तस्य नित्वादायुदात्तः । संहितायां ढ्रलोपे पूर्वस्थिति दीर्घः । रथः । हनिकृषिनीरमिकाग्निश्च इति कथ्यन्प्रत्ययः । कित्त्वादनुदात्तोपदेशेतित्यादिनानुनासिकलोपः । नित्वादायुदात्तः । सदा । स्वरादिष्वायुदात्तत्वेन पठितत्वादायुदात्तः ॥ ॥ ५ ॥

साह्वान्विश्वा अभियुजः क्रतुर्देवानाममृतः । अग्निस्तुविश्रवस्तमः ॥ ६ ॥

साह्वान् । विश्वाः । अभिऽयुजः । क्रतुः । देवानां । अमृतः । अग्निः । तुविश्रवः । तमः ॥ ६ ॥

अभियुजोऽभियोक्तीर्विश्वाः सर्वाः सेनाः साह्वान्तहमानः स्वबलेन तिरस्कुर्वीणोऽत एवामृतः शत्रुभिरहिंसितो देवानां क्रतुः कर्ता हविष्प्रदानेन पोषक एवंभूतोऽग्निस्तुविश्रवस्तमः । तुविश्रब्दो बह्ववाची । तुवि पुष् इति तन्नामसु पाठात् । अयःशब्दोऽन्नवाची । अय इत्यन्ननाम श्रूयते । नि० १०. ३. इति निरुक्तेऽभिधानात् । अतिशयेन बह्विधानोपेतो वर्तते । यस्मादेवं तस्मादस्मानपि बह्विधानोपेतान्करोत्विति भावः ॥ साह्वान् । वह मर्षण इत्यस्य कृसौ दास्यान्साह्वानीङ्गांश्चेति निपातनाद्विर्वचनमिडागमश्च न भवति परस्परपदं च भवति । क्रतुस्वरः । क्रतुः । कृञः क्रतुः । कित्त्वानुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । तुविश्रवस्तमः । तु वृत्तिहिंसापुर्तिषु । अस्मादीणादिकः किप्रत्ययः । कित्त्वानुणाभावः । उवडादेशः । अंतोदात्तः । अयः । शु अवशे । श्रूयतेऽन्नमिति कर्मण्युप्रत्ययः । अतिशयेन तुविश्रवा इत्यतिशयेन तमिति तमप् । बह्वब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अभि प्रयांसि वाहसा दाश्वाँ अश्नोति मर्त्यैः । क्षयं पावकशोचिषः ॥ ७ ॥

अभि । प्रयांसि । वाहसा । दाश्वान् । अश्नोति । मर्त्यैः । क्षयं । पावकऽशोचिषः ॥ ७ ॥

दाश्वान् हविषां दाता मर्त्यो मनुष्यो यजमानो वाहसा हविषां वाहकेनापिना प्रयांस्यन्नान्यश्नोति । अभितः सर्वतः प्राप्नोति । किंच पावकशोचिषः शोधकदीप्तिरग्नेः सकाशात् चयं गृहं चाभ्यश्नोति ॥ प्रयांसि ।

प्रीञ् तर्पणे । अस्माद्वातोर्नर्त्तवित्त्वर्थोदसुन्प्रत्ययः । प्रीणयन्ति भक्षमिति प्रयांस्यन्नाणि । नित्वादाबुदात्तः । वाहसा । शिदित्यनुवृत्तौ वहिहाधाञ्च्यस्कंदसीत्यनु । शित्वादुपधावृद्धिः । नित्स्वरः । दाश्चान् । दाभृ दान इत्यस्य क्सौ दाश्चान्साङ्गानिति निपातनादिङागमो द्विर्वचनं च न भवति । क्सुन्प्रत्ययस्वरः । अन्नोति । अशू व्याप्ती । व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः ॥

परि विश्वानि सुधिताग्नेरश्याम मन्मभिः । विप्रांसो जातवेदसः ॥ ८ ॥

परि विश्वानि । सुधिता । अग्नेः । अश्याम । मन्मभिः । विप्रांसः । जातवेदसः ॥ ८ ॥

जातवेदसो जातप्रज्ञा विप्रासो मेधाविनो होचादयो वयमग्नेस्तव संबंधिभिर्मन्मभिर्मननीयैः स्तोमैर्विश्वानि सर्वाणि सुधिता सुहितानि सुष्ठु हितान्यभिलषितानि वसूनि पर्यश्याम । सर्वतः प्राप्नुयाम । जातवेदस इत्यपेक्षा विशेषणं । जातानि सर्वाणि वेत्तीति जातवेदाः सर्वज्ञ इत्यर्थः । एतादृशं जातवेदस्त्वमग्नेरेवोचितमिति तद्विशेषणत्वं युक्तं ॥ सुधिता । दुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्माद्वातोर्निष्ठायां कंदसीत्यनुवृत्तौ सुधितव-सुधितेत्यादिना निपातितः । शेस्कंदसि बज्रलमिति शैलुक् । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अश्याम । अशू व्याप्ती । बज्रलं कंदसीति श्रुप्रत्ययस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । यासुट् परस्मैपदेषूदात्त इति यासुट् । लिङः सलोप इति सलोपः । अदंतत्वाभावादियादेशो न भवति । मसः सकारस्य नित्यं ङित इति लोपः । निघातः । मन्मभिः । मनु अवबोधने । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । नित्स्वरः ॥

अग्ने विश्वानि वार्या वाजेषु सनिषामहे । त्वे देवास एरिरे ॥ ९ ॥

अग्ने । विश्वानि । वार्या । वाजेषु । सनिषामहे । त्वे इति । देवासः । आ । ईरिरे ॥ ९ ॥

हे अग्ने वार्या वरणीयानि संभजनीयानि विश्वानि सर्वाणि धनानि वाजेषु युग्मेषु सनिषामहे । वयं संभजामहे । यतः कारणाद्देवासः पूर्वमस्माभिरिष्टा देवा अस्मदभिमतफलप्रदानाय त्वे त्वय्येरिरे । आ समंतादगमन् । त्वयि प्रविष्टा इत्यर्थः । सर्वथापि त्वत्सकाशात् फलं लभेमहीति भावः ॥ वार्या । वृद्धं संभक्तौ । ऋहलोर्ण्येति ण्यत् । शेस्कंदसि बज्रलमिति शैलुक् । ईडवंदेत्यादिनाबुदात्तः । वाजेषु । वृषादित्वादाबुदात्तः । सनिषामहे । वन षण् संभक्तौ । धात्वादिः षः सः । लेटि सिद्धजलमिति सिप् । सिप् आर्धधातुकत्वादिङागमः । लेटोऽडाटावित्त्वाङागमः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः । त्वे । युष्मच्छब्दस्य सप्तम्यां त्वादेशः । सुपां सुलुगिति शेआदेशः । शे । पा० १. १. १३. । इति प्रगृह्यसंज्ञा । ईरिरे । ईर गतावित्यस्मात्परस्य लिटो झस्य ईरेजादेशः । इजादेशश्च गुरुमत इत्याम्न भवति मंत्रत्वात् । निघातः ॥ १० ॥

इंद्रापी इति नवर्चं द्वादशं सूक्तं विश्वामित्रमिन्द्राय । तथा चानुक्रम्यते । इंद्रापी ऐंद्रापमिति । गायत्रं त्विति तुशब्दादिदमपि सूक्तं गायत्रं । इंद्रापी देवता ॥ आभिन्नविकेप्त्वहःसु प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्र आवापार्थमिदं सूक्तं । अभिन्नवपृष्वाहानीति खंडे सूचितं । इंद्रापी आ गतं ता ऊवे ययोरिदं । आ० ७. ५. । इति ॥ अपिष्टोमेऽच्छावाकशस्त्र इंद्रापी आ गतमिति स्तोत्रियसृचः । तस्मैवाच्छावाकस्याद्या शस्त्रयाज्या । इंद्रापी आ गतं सुतमिति याज्या । आ० ५. १०. । इति सूचितत्वात् ॥ चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्र इंद्रापी आ गतं सुतमिति षष्ठहस्तोत्रियः । इंद्रापी आ गतमिदं अपा नमो बृहत् । आ० ७. २. । इति सूचितं ॥ अपिष्टो-माच्छावाकशस्त्रे तोशा वृचहणा ऊव इत्याद्यास्तिस्रः । सूचितं च । तोशा वृचहणा ऊव इत्याद्यास्तिस्रः । आ० ५. १०. । इति ॥ अपिष्टोमेऽच्छावाकशस्त्र इंद्रापी अपसस्यरीत्यनु रूपः । सूचितं च । इंद्रापी आ गतं सुतमिन्द्रापी अपसस्यरि । आ० ५. १०. । इति ॥

इंद्रापी आ गतं सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यं । अस्य पातं धियेषिता ॥ १ ॥

इंद्रापी इति । आ । गतं । सुतं । गीः । ऽभिः । नभः । वरेण्यं । अस्य । पातं । धिया । इषिता ॥ १ ॥

इंद्रापिष्टेन्द्रापी हे इंद्रापी देवी सुतमभिषवादिसंस्कारिः संस्कृतमत एव वरेण्यं वरणीयं संभजनीयमिमं सोमं प्रति गीर्भिरसदीयाभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिराहुतौ संतौ नभो नभसः स्वर्गस्थानादागतं । आगच्छतं ।

आगत्य च धियास्माभिः क्रियमाणि कर्मणीषिता प्रेरितौ युवामस्य पातं । इमं सोमं पिबतं । यद्वा धियास्मादीयया बुद्धेःषितौ प्राप्तावस्यज्ञतया प्रेरितौ युवामिमं सोमं पिबतं ॥ इंद्रापी । इंद्रयापिश्च द्वे चि । पा० २. २. ३२. । इत्यभिश्चब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ति अजावदंतं । पा० २. २. ३३. । इतींद्रश्चब्दस्य पूर्वनिपातः । पादादित्वाभिघातप्रतिषेधः । पाष्ठिकस्वरः । गतं । गम् सूप् गती । बङ्गलं कंदसीति शपो लुकि सत्यनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः । निघातः । वरेण्यं । वृङ् संभक्तौ । वृङ् एण्यः । वृपादित्वादाबुदात्तः । पातं । पा पाने । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यंत इति न पिबादेशः । इषिता । इष गतावित्यस्माद्वातोर्निष्ठायां तीषसहेतीडागमः । आगमा अनुदात्ता इतीटोऽनुदात्तत्वात् ऋस्वरः शिष्यते ॥

इंद्राग्नी जरितुः सचा यज्ञो जिगाति चेतनः । अया पातमिमं सुतं ॥ २ ॥

इंद्राग्नी इति । जरितुः । सचा । यज्ञः । जिगाति । चेतनः । अया । पातं । इमं । सुतं ॥ २ ॥

हे इंद्राग्नी जरितुः स्रोतुः सचा स्वर्गादिलक्षणफलप्राप्ती सहायभूतो यज्ञो ज्योतिष्टोमादियज्ञसाधनभूतश्चेतन इन्द्रियाणां चेतयिताप्यायनकारी सन् असी सोमो जिगाति । युवामभिगच्छति । अयास्मादीयया स्तुतिलक्षणयानया वाचाह्वती संतो सुतमभिषवादिसंस्कारोपेतमिमं सोमं पातं । पिबतं ॥ जिगाति । गा स्तुतावित्ययं धातुरच गमने वर्तते । कंदसि जुहोत्यादिः । बङ्गलं कंदसीत्यभ्यासस्त्वत्वं । निघातः । चेतनः । चित्ती संज्ञानि । कर्तरि बङ्गलवचनाह्युट् । नितीत्याबुदात्तत्वं । अया । इंद्रश्चब्दस्य तृतीयायाः सुपां मुलुगिति याजादेशः । अनादेशप्राप्ती हलि लोपः । पातं । पा पाने । निघातः ॥

इंद्रमग्निं कविच्छदा यज्ञस्य जूत्या वृणे । ता सोमस्येह तृपतां ॥ ३ ॥

इंद्रं । अग्निं । कविऽछदा । यज्ञस्य । जूत्या । वृणे । ता । सोमस्य । इह । तृपतां ॥ ३ ॥

अस्य यज्ञस्य साधनभूतस्य सोमस्य जूत्या । जूतिः प्रेरणं । सोमस्तावद्यजमानं प्रेरयति । साधनमुपलभ्य तत्साध्यकर्तौ यजमानः प्रवर्तत इति हि तस्य प्रेरकत्वं । तथा प्रेरणरूपया जूत्या प्रेरितोऽहं कविच्छदा कवीनां स्रोतृणामुचितफलप्रदानेनोपच्छंदकाविंद्रमग्निं च युवां वृणे । सोमपानार्थमिह कर्मणागच्छतमिति संभजे । ता आगती च ताविंद्रापी इह कर्मणि सोमस्य सोमपानेन तृपतां । तृप्यतां ॥ इंद्रं । इदि परमैश्वर्य इत्यस्माद्वातोर्छेद्रायेति रन्प्रत्ययांतत्वेन निपातनादाबुदात्तत्वं । कविच्छदा । छदि अपवारणे । अस्मात्किप् । सुपां मुलुगिति सुपो ङादेशः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जूत्या । जू इति सौत्रो धातुः । अस्मादुदात्त इत्यनुवृत्तावृत्तियूतिजूतीत्यादिना निपातनादंतोदात्तत्वं । उदात्तयणी हन्यूर्वादिनि विभक्त्येवादात्तत्वं । वृणे । वृङ् संभक्तौ । आप्रत्ययः । टित आत्मनेपदानामिति टेरत्वं । निघातः । ता । सुपां मुलुगिति ङादेशः । सोमस्य । पुञ् अभिषवे । अस्मादर्थिसुमुञ्छधृचीत्यादिना मन्प्रत्ययः । निःस्वरः । तृपतां । तृप प्रीणने । लोटि मुचादित्वात्तुमागमः । निघातः ॥

तोशा वृचहणा हुवे सजित्वानापराजिता । इंद्राग्नी वाजसातमा ॥ ४ ॥

तोशा । वृचऽहना । हुवे । सऽजित्वाना । अपराऽजिता । इंद्राग्नी इति । वाजऽसातमा ॥ ४ ॥

तोशा शत्रूणां बाधकौ वृचहणा वृचस्य पापस्य हंतारी सजित्वाना समानजेतारी परस्यापेक्षया जयशीलावपराजिता केनाप्यतिरस्कृतौ वाजमातमान्नस्यातिशयेन दाताराविंद्रापी युवां ऊवे । इह कर्मणि सोमपानार्थमहमाहुयामि ॥ वृचहणा । हन हिंसागत्योः । ब्रह्मभूणवृचेषु क्लिबिति क्लिप् । एकाजुत्तरपदे णः । पा० ८. ४. १२. । इति णत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऊवे । ऊयतेर्बङ्गलं कंदसीति लुकि सति ऊः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । उवङादेशः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः । सजित्वाना । जि जये । शीङ्-कुशिङ्गिजिबिबधृभ्यः । उ० ४. ११३. । इति क्लिप् । कित्वात्तुमागमः । पित्वात्तुमागमः । समानस्य कंदस्यमूर्धेति समानस्य सभावः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपराजिता । नञ्समासे तत्पुञ्चै तुच्चार्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्रापी । देवताद्वे चेतुभयपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति नोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति प्रतिषेधात्समासस्वरः । वाज-

सातमा । षण्णु दाणे । अस्माञ्जनसनखनक्रमगम इति विट् । विडुनोरनुनासिकस्यादित्याकारः । अतिशायने तमबिति तमप् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

प्र वा॑मर्च॑त्युक्थिनो॑ नीथा॒विदो॑ जरि॒तारः॑ । इंद्रा॑मी इष॒ आ वृ॑णे ॥५॥

प्र। वां। अर्च॑ति। उक्थिनः॑। नीथ॒ऽविदः॑। जरि॒तारः॑। इंद्रा॑मी इति। इषः॑। आ। वृ॒णे॑॥५॥

हे इंद्रामी उक्थिनः । उक्थं शस्त्रं । तद्वतः शस्त्रिणो होत्रादयो वां युवां प्रार्चति । इह कर्मणि सुतिरूपाभिर्वाग्भिः पूजयन्ति । तथा नीथाविदः स्तोत्राभिज्ञाः सामगानकुशला जरितारः स्तोत्रार उग्रात्रादयो ऽभिलषितफलावाप्तये युवामर्चति । अहमपीषेऽन्नस्य लाभार्थमिंद्रामी युवामा वृणे । सर्वतः संभजे । पूजयामोत्वर्थः ॥ वां । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायां पदात्परत्वायुष्मदस्यदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीया इत्यादिना वामित्यादेशोऽनुदात्तश्च । अर्चति । अर्चं पूजायां । निघातः । उक्थिनः । वच परिभाषणे । पातृतुदिवचिरिचीति कर्मणि थक् । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । उक्थं शस्त्रं । उक्थं येषां ते । अत इनिठनावितोनिः । यस्मेति लोपः । प्रत्ययस्वरः । नीथाविदः । शीञ् प्रापणे । हनिकुषिनीरमीत्यादिना कथन् । कित्वाद्गुणाभावः । विद ज्ञाने । क्तिप् चेति क्तिप् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्रामी । आभंचितत्वादायुदात्तत्वं । वृणे । वृङ् संभक्ती । निघातः ॥ ॥ ११ ॥

इंद्रा॑मी नव॒तिं पुरो॑ दा॒सप॑त्नीरधू॒नुतं॑ । सा॒कमे॑केन॒ कर्म॑णा ॥६॥

इंद्रा॑मी इति । न॒वतिं॑ । पुरः॑ । दा॒सऽप॑त्नीः । अधू॒नुतं॑ । सा॒कं । ए॒केन॑ । कर्म॑णा ॥६॥

हे इंद्रामी दासपत्नीः । दासयंत्युपक्षपयंतीति दासा उपक्षपयितारः शत्रवः । ते पतयः पालका यासां ता दासपत्नीः । नवतिं नवतिसंख्याकाः पुर एवंविधाः शत्रूणां पुरीरेकेन कर्मणैकेनैवोद्योगेन युवां साकं सह युगपत् अधूनुतं । अकंपयतं । ताविंद्रामी आह्वयामीति शेषः ॥ नवतिं । नवानां दशतां नवभावः तिस्र प्रत्ययः । प्रत्ययस्त्रेणांतोदात्तः । दासपत्नीः । दसु उपच्ये । दासयतीति दासः । पचाद्यजंतः । चित्त्वादंतोदात्तः । ते पतयो यासां नित्यं सपत्न्यादिषु दासाश्च । पा० ४. १. ३५. १. इत्युक्तत्वाद्विभाषा सपूर्वस्मेति डीप् । इकारस्य नकारः । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अधूनुतं । धूञ् कंपने । लङि स्वादिभ्यः झुः । निघातः । एकेन । इण गती । इण्भीकापाश्रय्यतिमर्चिभ्यः कन्निति कन् । नित्वादायुदात्तः ॥

इंद्रा॑मी अप॑स॒स्प॒र्युप॑ प्र यँति धी॒तयः॑ । ऋ॒तस्य॑ प॒थ्या॒ऽअनु॑ ॥७॥

इंद्रा॑मी इति । अप॑सः । परि॑ । उप॑ । प्र। यँति॑ । धी॒तयः॑ । ऋ॒तस्य॑ । प॒थ्याः॑ । अ॒नु॑ ॥७॥

हे इंद्रामी धीतयः सोमस्य धातारः पातारो होत्रादयश्चतस्र कर्मफलस्य पथ्याः पथो मार्गाननु लचीकृत्वापसोऽस्माभिः क्रियमाणस्य कर्मणः परि सर्वत उप प्र यंति । समीपे प्रकर्षेण वर्तते । अतः सोमपानार्थं युवामागच्छतमिति भावः । यद्वा । धीतयः सुतयश्चतस्र यज्ञस्य मार्गान् लचीकृत्य कर्मणः परितः प्रवर्तते । अतः स्तोत्रव्यतया युवामागतमिति ॥ यंति । इण गती । यणादेशः । निघातः । धीतयः । धेद् पान इत्यस्मात्कर्तरि क्तिच्क्ती च संज्ञायामिति क्तिच् । घुमास्मेतीत्वं । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

इंद्रा॑मी तवि॒षाणि॑ वां स॒ध॒स्थानि॑ प्रयाँसि च । यु॒वोर॒भूयँ॑ हितं ॥८॥

इंद्रा॑मी इति । तवि॒षाणि॑ । वां । स॒धऽस्थानि॑ । प्रयाँसि॑ । च । यु॒वोः॑ । अ॒प्ऽतूयँ॑ हितं ॥८॥

हे इंद्रामी वां युवयोस्तविषाणि बलानि प्रयांसन्नानि च सधस्थानि परस्परमवियुज्य वर्तते । तथामूर्धं वृष्टिद्वारा प्रेरकत्वं युवोर्युवयोरिव हितं निहितं वर्तते । तस्मात्सोमपानप्रभृतिषु सर्वकर्मस्विंद्राग्न्योः सहैव वर्तमानत्वमिति भावः ॥ वां । षष्ठीद्विवचने वामित्यादेशः । सधस्थानि । ष्टा गतिनिवृत्तौ । आतोऽनुपसर्गे कः । सध मादस्त्रयोऽर्कंदसीति सहस्र सधादेशः ॥

इंद्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूषथः । तद्धां चेति प्र वीर्ये ॥९॥

इंद्राग्नी इति । रोचना । दिवः । परि । वाजेषु । भूषथः । तत् । वां । चेति । प्र । वीर्ये ॥९॥

हे इंद्राग्नी दिवो रोचना स्वर्गस्य रोचको प्रकाशको युवां वाजेषु संगामेषु परि भूषथः । परितः सर्वतो ऽलंकृतो भवथः । शत्रून्पराजित्य सर्वतो विजयमानी वर्तेथे । वां युवयोर्वीर्यं सामर्थ्यमेव तत्तादृशं संगामविजयं प्र चेति । प्रकर्षेण ज्ञापयति । यद्वा युवां वाजेषु संगामेषु परिभूषथः । शत्रून्परिभवथः । शेषं पूर्ववत् ॥ रोचना । अथ दीप्तावित्यस्य अनुदात्तेतस्य हलादेरिति युच् । चित्त्वाद्दंतोदात्तः । भूषथः । भूष भूषणे । निघातः । चेति । चिती संज्ञानि । अयमंतर्भावित्यर्थः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । तकारलोपस्कांदसः ॥ ॥१२॥ ॥१॥

द्वितीयेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्र प्र वो देवायेति सप्तचर्माद्यं सूक्तं विश्वामित्रऋषभस्यायमपिदेवता-कमानुष्टुभं । अत्रानुक्रमणिका । प्र वः सप्त ऋषभस्त्वानुष्टुभमिति । विश्वामित्रपुत्र ऋषभ ऋषिः । मंडलादि-परिभाषयापिदेवता ॥ अपिष्टोम इदं सूक्तमाज्यशस्त्रं । पराङ्घर्यावावृत्त इति खंडे सूचितं । प्र वो देवा-येत्याज्यमुपसंतनुयात् । आ० ५. ९. इति ॥ इदमेव सूक्तं प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे च विनियुक्तं । सूचं च । प्र वो देवायामे कदा त इति पंच । आ० ४. १३. इति ॥ अभ्युदयेष्टौ स यंतित्यपेः प्रदानुर्याग्या । सूचितं च । स यंता विप्र एषां दीर्घस्ते अस्त्वंकुशः । आ० ३. १३. इति ॥

प्र वो देवायाग्रये बर्हिष्ठमर्चास्मै । गमहेवेभिरा स नो यजिष्ठो बर्हिरा सदत् ॥१॥

प्र । वः । देवाय । अग्रये । बर्हिष्ठं । अर्चं । अस्मै । गमत् । देवेभिः । आ । सः । नः ।

यजिष्ठः । बर्हिः । आ । सदत् ॥१॥

यजमानो होत्रादीन्प्रति ब्रूते । हे होत्रादयो वो युष्मत्संबन्धिने देवाय योतमानायास्मै अस्मिन्कर्मणि सुत्यायापये बर्हिष्ठं वृद्धतमं प्रभूतमिदं सुतिरूपं सोचशस्त्रादि वोकथ्यजातं प्रार्च । उच्चारयत । एवं सुतः सोऽपिदेवभिर्गृह्यदेवैः सहितः सन् नोऽस्मान्प्रति आगमत् । आगच्छतु । आगत्य च यजिष्ठो यष्टृतमः सोऽपिर्बर्हिरस्माभिर्व्यां स्तीर्णे बर्हिष्ठ्यासदत् । आसीदतु । उपविशतु ॥ बर्हिष्ठं । बर्हितुशब्दात्तुस्कंदसीत्यति-शायन इष्टन् । अर्चं । अर्चं पूजायां । भीवादिकः । बङ्गवचनस्थिकवचनं । निघातः । गमत् । गमू गतौ । अस्य कंदसि लुङ्ङिष्ठ इति लोट्थं लुङ् । लृदित्वात् छेरङ् । नित्यं ङित इतीकारलोपः । पादादित्वाच्च निघातः । यजिष्ठः । यष्टुशब्दात्तुस्कंदसीतीष्टन् । तुरिष्ठेभ्यःस्विति तुचो लोपः । नित्स्वरः । सदत् । पूर्ववत्लोड्थं लुङ् । षट् विशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्य लृदित्वादङ् । निघातः ॥

ऋतावा यस्य रोदसी दक्षं सचंत ऊतयः । हविष्मंतुस्तमीळते तं सनिष्यंतोऽवसे ॥२॥

ऋतऽवा । यस्य । रोदसी इति । दक्षं । सचंते । ऊतयः । हविष्मंतः । तं । ईळते ।

तं । सनिष्यंतः । अवसे ॥२॥

यस्य पूर्वमंचे प्रतिपादितस्यापि रोदसी इमे बावापृथिव्यौ वशे भवतः । अपेः प्रकाशकत्वेन तदधीनप्र-काशके भवत इत्यर्थः । किंच ऊतयो यजमानस्य फलप्रदानेन रक्षितारो देवा दक्षं यस्यापेर्बलं सचंते सेवते । सचंते सेवते । नि० ७. २३. इति यास्कः । अपेर्यजमानदक्षहविषां प्रदानुत्वेन तदधीना इत्यर्थः । एवम्भूतः सोऽपिर्ऋतावा सत्यकर्मा । सत्यसंकल्प इत्यर्थः । किंच हविष्मंतः संभृतहविष्का यजमाना हविर्वह्नार्यं तमेवापिमिळते । सुतिरूपाभिर्वाग्भिः पूजयंति । किंच सनिष्यंतो धनादिलाभमिच्छंतसमवसे रक्षणाय तमेवापिमाश्रयंते ॥ ऋतावा । ऋतशब्दात्तदस्यास्तीति कंदसीवनिपौ वक्तव्याविति वनिप् । अन्येषामपि वृक्षत इति दीर्घः । वनिप् । पित्त्वादनृदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः । सचंते । सच समवाये । व्यत्ययेनात्मनेपदं । यष्टुसथो-गादनिघातः । सनिष्यंतः । सनिर्लाभः । तमिच्छंतः । सुप् आत्मनः क्वच् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो ज्ञात्तसायां सुव्यक्तव्य इति क्वचि परतः सुगागमः । क्वचः स्वरः ॥

स यन्ता विप्र एषां स यज्ञानामथा हि षः ।

अग्निं तं वो दुवस्यत दाता यो वर्निता मघं ॥३॥

सः । यन्ता । विप्रः । एषां । सः । यज्ञानां । अथ । हि । सः ।

अग्निं । तं । वः । दुवस्यत । दाता । यः । वर्निता । मघं ॥३॥

विप्रो मेधावी कर्माभिज्ञः सोऽग्निरिषां कालापराधेन हविर्निर्वापं कृतवतां यजमानानां यथोक्तकर्मप्रदर्शनेन तत्र प्रवर्तकः । अथ किंच यज्ञानां ज्योतिष्टोमादीनां सोऽग्निर्नियन्ता फलप्रदानेन नियामकः । हि प्रसिद्धी । अत एव सर्वस्य नियन्ता खलु । किंच सोऽग्निर्दाता ज्योतिष्टोमादिकर्मफलदाता मघं महनीयं धनं । मघं रेक्का इति तन्नामसु पाठात् । तद्वनं वर्निता प्रयच्छन् भवति । वो युष्मत्संबन्धिनं तादृशमग्निं हे अत्विजो यूयं दुवस्यत । आहुतिप्रदानेन परिचरत । दुवस्यतिः परिचरणकर्मा नमस्यति दुवस्यतीति तन्नामसु पाठात् ॥ यन्ता । यम उपरम इत्यस्य तुचि रूपं । ऋदुशनसित्वादिना अनडादेशः । चित्स्वरः । अथा । निपातस्येति दीर्घः । दुवस्यत । दुवः परिचरणं । तदिच्छन्तः । सुपः क्यच् । तदंतस्य धातोर्लोपि रूपं । दाता । डुदात्र दाने । ताच्छीलिकसृज् । नित्वादाबुदात्तः ॥

स नः शर्माणि वीतयेऽग्निर्यच्छतु शंतमा ।

यतो नः प्रुणवत्सु दिवि क्षितिभ्यो अप्स्वा ॥४॥

सः । नः । शर्माणि । वीतये । अग्निः । यच्छतु । शंऽतमा ।

यतः । नः । प्रुणवत् । वसु । दिवि । क्षितिभ्यः । अप्ऽसु । आ ॥४॥

सोऽग्निर्नो हविष्प्रदातृभ्योऽस्मभ्यं शंतमा पशुपुत्रादिसमृद्धातिशयेन सुखकराणि । शर्मशब्दो गृहवाची काया शर्म वर्मेति तन्नामसु पाठात् । तथाविधानि गृहाणि वीतये संभजनायार्पणोच्चादिकर्मप्राप्त्यर्थं यच्छतु । ददातु । यतो यस्मादग्नेः सकाशात् प्रुणवत्समृद्धिमद्भानभोगादिना व्यये सत्यप्यतिशयेन वर्धमानं दिवि बुजोके क्षितिभ्यो भुजोकादप्स्वन्तरिक्षे च समुत्पन्नं वसु तत्तल्लोके असाधारण्येन वर्तमानं धनमा समन्तादुपनमति । यतोऽग्नेः प्रसादात् त्रिषु लोकेषु विद्यमानं धनमस्मानागच्छति सोऽग्निरिति पूर्वैरुक्तान्वयः ॥ वीतये । वी गति कात्यादिषु । मन्त्रे वृषेषपचेत्वादिना क्तिन् । उदात्तत्वेन निपातनादुदात्तः । यच्छतु । यम उपरमे । इषुर्गमियमां क इति मकारस्य कः । प्रुणवत् । प्रुष स्नेहनसंचनपुरणेषु । अस्मादाणादिको नकप्रत्ययः । तदस्यास्तीति मतुप । तस्योदात्तताभावश्चादसः ॥

दीद्विवांसमपूव्यं वस्वीभिरस्य धीतिभिः ।

ऋक्काणो अग्निमिंधते होतारं विशपतिं विशां ॥ ५ ॥

दीदिऽवांसं । अपूव्यं । वस्वीभिः । अस्य । धीतिभिः ।

ऋक्काणः । अग्निं । इंधते । होतारं । विशपतिं । विशां ॥ ५ ॥

ऋक्काणः स्तुतिं कुर्वाणाः शस्त्रिणो होत्रादयो दीद्विवांसं दीप्यमानमपूव्यं तेजस्वितया प्रतिक्षणमभिनवं होतारं देवानामाह्वितारं विशां विशपतिं प्रजानामतिशयेन पालयितारं तमग्निं वस्वीभिः प्रशस्ताभिरस्य धीतिभिरपिविषयस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः । यद्वा वस्वीभिर्वसुमङ्गिरस्य धीतिभिरितदुद्देशेन क्रियमाणाः कर्मभिरिंधते । दीपयन्ति । स्तोत्रकरणहविष्प्रदानादिव्यापारेण समृद्धिं कुर्वन्ति ॥ दीद्विवांसं । दिवु क्रीडादावित्यस्य क्लृप्ती रूपं । तुवादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घः । लोपो व्योरिति लोपः । वस्वीभिः । वसुशब्दाद्व्यत्ययेन ङीन् । नित्स्वरः । धीतिभिः । धेट् पाने । क्तिचक्त्वा च संज्ञायामिति क्तिच् । कित्वाद् घुमास्वेतीत्वं । चित्स्वरः । ऋक्काणः ।

अक्षशब्दात्तुवर्थे वनिप । अयस्मयादित्वाङ्गसंज्ञात्वात्कुत्वं । पदसंज्ञाभावाज्जम्बुभावाः । इधते । जिह्मी दी-
प्री । विरपति । परादिस्फुटसि बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । विशां । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

उत नो ब्रह्मन्विष उक्थेषु देवहूतमः । शं नः शोचा मरुद्वृधोऽग्ने सहस्रसातमः ॥ ६ ॥

उत नः । ब्रह्मन् । अविषः । उक्थेषु । देवऽहूतमः । शं । नः । शोच । मरुत्ऽवृधः ।

अग्ने । सहस्रऽसातमः ॥ ६ ॥

उत अपि च हे अग्ने नो यज्ञकारिणोऽस्मान् ब्रह्मन् ब्रह्मण्यस्माभिः क्रियमाणे स्तोत्रेऽविषः । स्तोत्रविषयन्यूना-
तिरेकदोषो यथा न भवति तथा पालय । किंच देवहूतमो देवानामाहुतमस्त्वमुक्थेष्वस्माभिः क्रियमाणेष्व-
ज्यप्रउगादिशस्तेष्वविषः । गोपाय । किंच मरुद्वृधो मरुद्विर्वर्धमानः सहस्रसातमः सहस्रसंख्याकस्य धनस्याति-
शयेन दाता त्वं नोऽस्माकं शं ऐहिकमामुष्मिकं च सुखं शोच । दीपय । वर्धयेत्यर्थः ॥ अविषः । अव रक्षणा-
दिष्वित्यस्माज्जेटि सिङ्गुलमिति सिप । अस्यार्धातुकत्वादिट् । इतश्च लोप इति सिप इकारलोपः । लेटोऽडा-
टावित्यडागमः । निघातः । उक्थेषु । वच परिभाषणे । अस्मात्कर्मणि पातुगुदिवचिरिचीत्यादिना थक् । कि-
त्वात्संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । देवहूतमः । हुयतेः क्तिप् । बङ्गलं कुंदसीति संप्रसारणपररूपत्वे । हल इति
दीर्घः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शोच । शुच दीप्री । अयमंतर्भावित्यर्थः । निघातः । मरुद्वृधः । वृधु वर्धने ।
इगुपधलक्षणः कः । मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । सहस्रसातमः । षण्णु दाने । अस्य जनसनखनक्रमगमो
विडिति विट् । विङ्गनोरनुनासिकस्थेत्वाकारः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

नू नो रास्व सहस्रवत्तोकवत्पुष्टिमद्वसु । द्युमदग्ने सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितं ॥ ७ ॥

नु । नः । रास्व । सहस्रऽवत् । तोकऽवत् । पुष्टिऽमत् । वसु । द्युऽमत् । अग्ने ।

सुऽवीर्यं । वर्षिष्ठं । अनुपऽक्षितं ॥ ७ ॥

अस्मिन्नुक्ते सूयमान हे अग्ने सहस्रवत्सहस्रसंख्योपेतं तोकवत्पुष्टीवादिमहितं पुष्टिमत्योषकृत् । अग्नेन
शरीरस्य चीरादिद्वारा बलारोग्यप्रदं गवादिक्कमुपलब्धते । द्युमत् दीप्तिमत् । अग्नेन रत्नकनकादिकं परिगृ-
ह्यते । सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं तत्तत्कार्येषु व्यवहारयोग्यं वर्षिष्ठमतिशयेन वृद्धं प्रभूतमत एवानुपक्षितं व्ये
क्रियमाणेऽप्यनुपक्षिणं । एवंभूतं वसु रत्नकनकपद्मादिलक्षणं धनं नोऽस्मभ्यं नु क्षिप्रमविलंबेन रास्व । दत्स्व ॥
नू नः । अक्षि तुनुधमस्त्विति दीर्घः । रास्व । रा दाने । अस्य लोटि रूपं । व्यत्ययेनात्मनेपदं । अदादित्वा-
च्छपो लुक् । निघातः । सहस्रवत् । मादुपधाया इति मतुपो वत्वं । कर्दमादित्वात्तन्मध्योदात्तः सहस्रशब्दः ।
पुष्टिमत् । पुष पुष्टी । अस्मात् क्तिच् । प्रत्ययस्वरैणांतोदात्तः । इत्स्वनुड्भ्यामिति मतुप उदात्तत्वं । वर्षिष्ठं ।
प्रियस्थिरित्यादिना वृद्धस्य वर्षि इत्यादेशः । नित्स्वरः । अनुपक्षितं । क्षि क्षय इत्यस्य दीर्घाभावान्निष्ठानत्वं न
भवति । तत्पुरुषत्वादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ॥ १३ ॥

आ होतिति सप्तमं द्वितीयं सूक्तं । आ होतित्यनुक्रमणिका । अष्टमस्त्विति तुशब्दप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य
अष्टम अष्टमः । अनुक्तत्वात् त्रिषुप । अपिर्देवता ॥ एतदादीनि दश सूक्तानि तृतीयाष्टमवर्जितानि प्रातरनुवाक
आश्विनशस्ते चैष्टुमे कुंदसि विनियुक्तानि । अर्थतस्या इति खंडे सूचितं । आ होतिति दशानां तृतीयाष्टमे उह-
रेदिति चैष्टुमं । आ० ४. १३. इति ॥

आ होता मंद्रो विदथान्यस्यात्सत्यो यज्वा कवितमः स वेधाः ।

विद्युदंथः सहस्रस्युचो अग्निः शोचिष्केशः पृथिव्यां पाजो अश्रेत् ॥ १ ॥

आ । होता । मंद्रः । विदथानि । अस्यात् । सत्यः । यज्वा । कविऽतमः । सः । वेधाः ।

विद्युत्ऽरंथः । सहस्रः । पुचः । अग्निः । शोचिऽकेशः । पृथिव्यां । पाजः । अश्रेत् ॥ १ ॥

ऋषभोऽपि स्तौति । होता देवानामाह्वाता मंद्रः सोतुर्मादयिता सत्यः सत्यकर्मा कवितमोऽतिशयेन
 मेधावी यज्वा देवानां यष्टा वेधाः सर्वस्य जगतो विधाता । एवंविधमहिमोपेतः सोऽपिर्विदधान्यस्माभिः
 क्रेयमाणान्यज्ञानास्थात् । आतिष्ठति । प्राप्नोति । किंच विदुद्रथो विद्योतमानयानोपेतः शोचिष्केशः । शो-
 वीषि ज्वालाः केशा यस्य सः । ज्वालामयकेशोपेतः सहससुत्रो बलस्य सूनुरेवंभूतः सोऽपिः पृथिव्यां विस्तीर्णोऽत-
 रिक्षे पाजस्तेजः स्वकीयां प्रभामश्नेत् । अयति । प्रापयति । यद्वा पृथिव्यां भूमौ वर्तमानः पाजो बलं सेवते ॥
 मंद्रः । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतितगतिषु । अस्मात्स्फायितं चीत्यादिना रक् । इदित्वाप्नुम । अस्थात् । षा गति-
 निवृत्तौ । कंदसि लुङ्ङिट इति वर्तमाने लुङ् । गातिस्थिति सिच् । लोपः । निघातः । यज्वा । यज देवपूजा-
 संगतिकरणदानेषु । सुयजोर्ङ्निबिति ङ्निप । तस्य पित्वादनुदान्तत्वे धातुस्वरः । कवितमः । कु शब्दे । कौति
 कूयते वा । अच इरिति कर्तरि भवि वा इप्रत्ययः । तमपः पित्वादनुदान्तत्वे प्रत्ययस्वरः । शोचिष्केशः । शुच दी-
 प्री । अर्चिशुचिङ्छपिच्छदिच्छर्दिभ्य इसिरितीसिः । प्रत्ययस्वरणांतोदान्तः । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
 अश्नेत् । अत्रि सेवायामित्यस्य कंदसि वर्तमाने लङ् । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । सार्वधातुकगुणः । निघातः ॥

अयामि ते नमउक्तिं जुषस्व ऋतावस्तुभ्यं चेतते सहस्वः ।

विद्वाँ आ वक्षि विदुषो नि षत्सि मध्य आ बर्हिर्ऋतये यजत्र ॥ २ ॥

अयामि । ते । नमःऽउक्तिं । जुषस्व । ऋतऽवः । तुभ्यं । चेतते । सहस्वः ।

विद्वान् । आ । वक्षि । विदुषः । नि । षत्सि । मध्ये । आ । बर्हिः । ऊतये । यजत्र ॥ २ ॥

ऋतावः । ऋतं सत्यभूतो यज्ञः । तद्वन् हे अग्ने ते त्वद्विषयां नमउक्तिं नमस्कारवाक्यमहमयामि । प्रेरया-
 मि । उच्चारयामि । हे सहस्वः । सहो बलं । तद्वन्नमे चेतते चेतयित्रे कर्मणः प्रज्ञापकाय तुभ्यं नमउक्तिः क्रियते ।
 तां जुषस्व । अस्माभिः क्रेयमाणं नमस्कारोक्तिं सेवस्व । किंच विद्वानानुपूर्व्येण देवाङ्गानाभिज्ञो विदुषः
 कर्माभिज्ञानावशि । आवह । किंच यजत्र यष्टव्य हे अग्ने ऊतयेऽस्माकं रक्षणाय मध्ये बर्हिः स्तीर्णस्य बर्हिषो
 मध्य आ निषत्सि । आ समंतान्निषीद ॥ अयामि । इण् गती । भौवादिकः । पादादित्वादिनिघातः । जुषस्व ।
 जुषी प्रीतिसेवनयोः । तुदादिः । लोटि रूपं । निघातः । चेतते । चित्ती संज्ञाने । शतुर्लसार्वधातुकस्वरिणानु-
 दान्तत्वे ततोऽंतोदान्तताभावाच्छतुरनुम इति धिमन्त्रेऽदान्तताभावः । धातुस्वरः । सहस्वः । सहोऽस्थस्येति
 मतुप । सकारस्य तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञकत्वाद्गुर्न भवति । मादुपधाया इति मतुपो वत् । उगिदचामिति
 गुम । हल्ङ्यादिलोपे नकारस्य मतुवसो ररिति वत् । आमंत्रितनिघातः । विदुषः । विद ज्ञान इत्येतस्मादु-
 त्तरस्य शतुर्विदेः शतुर्वमुरिति वखादेशः । भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । षत्सि । षट् विशरणा-
 दिषु । लटि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । शिप्रत्ययपरत्वाभावात्सीदादेशाभावः । सदेरप्रतेरिति षत् ।
 यजत्र । यज देवपूजादिषु । अमिनच्चियजीत्यादिनात्रन्यत्ययः । आमंत्रितनिघातः ॥

द्रवतां त उषसा वाजयंती अग्ने वातस्य पथ्याभिरच्छ ।

यत्सीमंजंति पूर्यं हविर्भिरा वंधुरैव तस्यतुदुरोणे ॥ ३ ॥

द्रवतां । ते । उषसा । वाजयंती इति । अग्ने । वातस्य । पथ्याभिः । अच्छ ।

यत् । सी । अंजंति । पूर्यं । हविःऽभिः । आ । वंधुराऽइव । तस्यतुः । दुरोणे ॥ ३ ॥

हे अग्ने वाजयंती वाजमन्नं कुर्वीषे उषसा उषासान्ते अहोरात्रौ ते त्वां द्रवतां । अभिगच्छतां । त्वमपि
 वातस्य वायोः पथ्याभिर्मार्गैरच्छ तावहोरात्रौ श्रीघ्नमभिगच्छ । यद्यस्मात्कारणादहोरात्राग्न्योः परस्परमभि-
 गमनेनान्योन्यसंबंधस्तस्मादहोरात्रयोः सार्धंप्रातःकालयोः पूर्यं पुरातनं त्वामृत्विजो हविर्भिराज्यादिभिः सीं
 सर्वतोऽंजंति । सिंचंति । किंच वंधुरैव । यथा कूवरस्थानं परस्परसंस्पर्शपादयोपेतं तद्वत्संस्पर्शं तावहोरात्रौ
 दुरोणेऽस्माकं गृहेऽपिहोत्रादिकर्मसिद्धयर्थमा आवृत्य पुनःपुनरावर्तमानौ संतौ तस्यतुः । तिष्ठतां । द्रवतां । द्रु

गतावित्यस्य लोटि रूपं । पथ्याभिः । पथिषु साधव इत्यर्थे तच्च साधुः । पा० ४. ४. ९८. इति यत् । नस्तद्वित
इति टिलोपः । तित्स्वरित इति स्वरितः । तत्स्थतुः । तिष्ठतेर्लिट्यसि रूपं । निघातः ॥

मित्रश्च तुभ्यं वरुणः सहस्वोऽग्ने विश्वे मरुतः सुम्नमर्चन् ।

यच्छोचिषा सहसस्पुत्र तिष्ठा अभि क्षितीः प्रथयन्सूर्यो नृन् ॥ ४ ॥

मित्रः । च । तुभ्यं । वरुणः । सहस्वः । अग्ने । विश्वे । मरुतः । सुम्नं । अर्चन् ।

यत् । शोचिषा । सहसः । पुत्र । तिष्ठाः । अभि । क्षितीः । प्रथयन् । सूर्यः । नृन् ॥ ४ ॥

सहस्वो बलवन् हे अग्ने मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ विश्वे मरुतः सर्वे देवाश्च तुभ्यं त्वदर्थं सुम्नं स्तोत्र-
मर्चन् । वहति । यद्वा सर्वे देवासुभ्यं त्वां सुम्नं सुखेनार्चन् । पूजयति । यद्यस्मात्कारणात्सहसस्पुत्र हे अग्ने सूर्यः
सुष्ठु अर्थः स्वामी यद्वा सर्वातर्यामितया सुष्ठु प्रेरको यद्वा सूर्यः शोभनवीर्योऽभि क्षितीः । क्षितिशब्दो मनुष्य-
वाची विशः क्षितय इति तन्नामसु पाठात् । मनुष्यानभिलक्ष्य नृन् मार्गप्रदर्शकत्वेन जेतुं आत्मनो रश्मीन्
प्रथयन्सर्वतो विस्तारयन्स्त्वं शोचिषा दीप्या समानः सन् तिष्ठाः । तिष्ठसि । तस्मादेते देवाः पूजयन्तीति ॥
अर्चन् । अर्चं पूजायामित्यस्य लङि रूपं । अडभावश्छांदसः । तिष्ठाः । ष्टा गतिनिवृत्तावित्यस्य लोटि रूपं ।
यद्योगादनिघातः । पाथेत्यादिना तिष्ठादेशस्याद्युदात्तत्वेन निपातनादाद्युदात्तः । सूर्यः । राजसूयसूर्येति
क्वबन्तत्वेन निपातनात्सर्वार्थाः सिद्धा भवन्ति ॥

वयं ते अद्य ररिमा हि काममुत्तानहस्ता नमसोपसद्य ।

यजिष्ठेन मनसा यक्षि देवानस्नेधता मन्मना विप्रो अग्ने ॥ ५ ॥

वयं । ते । अद्य । ररिम । हि । कामं । उत्तानहस्ताः । नमसा । उपसद्य ।

यजिष्ठेन । मनसा । यक्षि । देवान् । अस्नेधता । मन्मना । विप्रः । अग्ने ॥ ५ ॥

हे अग्ने उत्तानहस्ता हविःस्वीकरणादुत्तानपाणयो वयं कामं कमनीयं पुरोडाशादिहविस्ते तुभ्यमद्येदा-
नीमस्मिन्कर्मणि ररिम । दद्वः । नमसा नमस्कारेणोपसद्य प्रसन्नो भूत्वा यजिष्ठेन यष्टृतमेव यागेच्छावता
मनसांतःकरणेन देवान्यक्षि । यजनीयान्देवान्यज । पूजय । किंच विप्रो मेधावी कर्माभिज्ञस्त्वमस्नेधताबीणेन
प्रभृतेन मन्मना मन्तव्येन स्तोत्रेण देवान्पूजय ॥ अद्य । सद्यः पक्ष्यपरायणम इत्यादिना निपातितः । अन्तोदात्तश्च ।
ररिम । रा दान इत्यस्य वर्तमाने लटि परस्मैपदानां शल्लतुः । पा० ३. ४. ८२. इत्यादिना मसो मादेशः ।
क्वादिन्यमादिङागमः । आतो लोप इति चेत्याकारलोपः । ह्रियोगादनिघातः । आगमा अनुदात्ता इतीटो
ऽनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । उपसद्य । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । अस्य क्त्वा । समासेऽनञ्पूर्वे क्तो ल्यबिति ल्यप् ।
लित्स्वरः । यक्षि । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । लोटि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । षत्वकत्वे । सिपो
ह्यादेशाभावश्छांदसः । अस्नेधता । सिद्धिः क्षयार्थः । तत्पुरुष इति नञ्स्वरः ॥

त्वद्धि पुत्र सहसो वि पूर्वीर्देवस्य यंत्यूतयो वि वाजाः ।

त्वं देहि सहस्रिणं रयिं नोऽद्रोघेण वचसा सत्यमग्ने ॥ ६ ॥

त्वत् । हि । पुत्र । सहसः । वि । पूर्वीः । देवस्य । यन्ति । ऊतयः । वि । वाजाः ।

त्वं । देहि । सहस्रिणं । रयिं । नः । अद्रोघेण । वचसा । सत्यं । अग्ने ॥ ६ ॥

सहसः पुत्र बलस्य पुत्र हे अग्ने देवस्य देवनशीलस्य कर्मकरणप्रवृत्तस्य यजमानस्य त्वत् त्वत्तः सकाशा-
त्पूर्वीः प्रभृता ऊतयो विघ्नपरिहारेण कर्मपरिपालनादिरूपा रक्षा वि यन्ति हि । विविधं गच्छन्ति खलु ।
तमिमं यजमानं प्राप्नुवन्ति । तथा वाजा अन्नानि विर्यन्ति । एनं यजमानं प्राप्नुवन्ति । किंच हे अग्ने त्वं सहस्रिणं

सहस्रसंख्याकं रयिं धनं नोऽस्मभ्यं देहि । तथाद्रोघेण द्रोहरहितेन पापशून्येन वचसा वाक्येन युक्तं सत्यं सत्यशीलं सन्मार्गे प्रवर्तमानं पुत्रं च देहि । प्रयच्छ ॥ तत् । युष्मच्छब्दस्य पंचम्येकवचने त्वादेशः । ऊसरेकवचनस्य च । पा० ७. १. ३२. इत्यदादेशः । एकादेशस्वरः । पुत्र सहसः । परमपि कंदसीति परांगवज्जावाह्वयोः सर्वानुदात्तत्वं । देहि । डुदाञ् दान इत्यस्य लोटि घुसोरेद्वाविति धातोरेत्वमभ्यासलोपश्च । निघातः । अद्रोघेण । द्रुह जिघांसायां । घञ् । द्रोघः । घकारश्चादसः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

तुभ्यं दक्ष कविक्रतो यानीमा देव मर्तासो अध्वरे अकर्म ।

त्वं विश्वस्य सुरथस्य बोधि सर्वं तदग्ने अमृत स्वदेह ॥ ७ ॥

तुभ्यं दक्ष । कविक्रतो इति कविऽक्रतो । यानि । इमा । देव । मर्तासः । अध्वरे । अकर्म ।

त्वं । विश्वस्य । सुरथस्य । बोधि । सर्वं । तत् । अग्ने । अमृत । स्वद् । इह ॥ ७ ॥

दक्ष समृद्धतया सामर्थ्योपेत कविक्रतोऽतीन्द्रियविषयप्रज्ञोपेत सर्वज्ञ देव दीप्यमान हे अपि मर्तासो यजमाना वयं तुभ्यं त्वदर्थं यानीमा यानीमेमानि हवींषध्वरे यज्ञेऽकर्म । हविस्त्यागमकार्म । त्वं च सुरथस्य शोभनयानोपेतस्य विश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य बोधि । गोपायिता भवामीति बुध्यस्व । हे अमृत मरणधर्मरहिताप इहास्मिन्कर्मण्यस्माभिर्दत्तं तत्सर्वं हविः स्वद् । आस्वादय ॥ अकर्म । डुदाञ् करण इत्यस्य लङि कंदसुभयधेति मस आर्धधातुकत्वेन ङित्वाभावाद्गुणः । यदुत्तयोगादनिघातः । बोधि । बुध अवगमने । कंदसि लुङ्ङिति लोट्धेयं लुङ् । तिङां तिङो भवन्तीति सिपस्त्वादेशः । दीपजनबुधेत्यादिना कर्तरि चिण् । चिणो लुगिति तत्प्रत्ययस्य लोपः । अडभावश्चादसः । स्वद् । स्वद् आस्वादेन । अंतर्भावितव्यर्थः । लोटि रूपं । निघातः ॥ ॥ १४ ॥

वि पाजसा पृथुनेति सप्रचं तृतीयं मूक्तं कतगोत्रोत्पन्नोत्कीलस्यार्थं त्रैषुभमापेयं । अत्रेयमनुक्रमणिका । वि पाजसा काव्य उत्कीलस्त्विति । कतगोत्रोत्पन्न उत्कीलो नाम ऋषिः ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरा होतेत्यादिमूक्तदशकं विनियुक्तं तत्रेदं च द्वितीयं मूक्तं ॥

वि पाजसा पृथुना शोशुचानो बाधस्व द्विषो रक्षसो अमीवाः ।

सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्यामग्नेरहं सुहवस्य प्रणीतौ ॥ १ ॥

वि । पाजसा । पृथुना । शोशुचानः । बाधस्व । द्विषः । रक्षसः । अमीवाः ।

सुऽशर्मणः । बृहतः । शर्मणि । स्यां । अग्नेः । अहं । सुऽहवस्य । प्रऽणीतौ ॥ १ ॥

उत्कीलः स्त्रीति । हे अग्ने पृथुना विस्तीर्णेन पाजसा तेजसा शोशुचानोऽत्यर्थं दीप्यमानस्त्वं द्विषः कर्माशुष्ठानविघ्नकारिणः शत्रून् वि बाधस्व । विशेषण नाशय । तथामीवा रोगराहित्येन सामर्थ्योपेतानि रक्षसः । उभयत्र सुव्यत्ययः । तानि रक्षांसि बाधस्व । कर्मविघ्नकारीणि तान्यपनुदस्व । यद्वामीवा आभिमुख्येनागमनपरागमनपराः पिशाचिकाश्च बाधस्व । सुशर्मणः स्वर्गादिनक्षत्रशोभनमुखहेतोर्बृहतो महतः शत्रुविजयेन प्राप्तमहिम्नः सुहवस्य मुष्ठाङ्गानोपेतस्यार्थः शर्मण्यस्माकं मुखहेतोः प्रणीतावुत्तरवेद्यादिस्थानेषु प्रणयने । प्रकर्षेण नयनं तत्र तत्रानीय प्रक्षेपः । एवंभूते तव प्रणयनेऽहं स्यां । अपिप्रणयनपूर्वके कृत्वनुष्ठाने भवेयं ॥ पाजसा । पा रक्षणे । अमुन्नित्यनुवृत्तौ पातेर्बले जुट् चेत्यमुन् । जुडागमः । नित्वादाबुदात्तः । पृथुना । प्रथ प्रख्याने । उदित्यनुवृत्तौ प्रथिभ्रदिभ्रस्त्रां संप्रसारणमित्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । शोशुचानः । शुच दीप्रावित्यस्य यङ्लुकि गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणः । व्यत्ययेन शानच् । चर्करीतस्यादादिवज्जावाक्पो लुक् । चित्त्वादंतोदात्तत्वे प्राप्तिऽभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं । बाधस्व । बाधु लोट् इत्यस्य लोटि रूपं । पादादित्वाभिघाताभावः । सुशर्मणः । शृ हिंसायां । दुःखं शृणातोत्थीणादिको मनिन् । सोर्मनसी इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । स्यां । अस भुवीत्यस्य लिङि यामुट् परस्मैपदेष्वित्यादिना यामुट् । लिङः सन्तोप इति सन्तोपः । यामुटो ङित्वात् असोरङ्गोपः । निघातः ॥

त्वं नो अस्या उषसो व्युष्टौ त्वं सूर उदिते बोधि गोपाः ।

जन्मेव नित्यं तनयं जुषस्व स्तोमं मे अग्रे तन्वा सुजात ॥२॥

त्वं । नः । अस्याः । उषसः । विऽउष्टौ । त्वं । सूरैः । उत्ऽइते । बोधि । गोपाः ।

जन्मऽइव । नित्यं । तनयं । जुषस्व । स्तोमं । मे । अग्रे । तन्वा । सुऽजात ॥२॥

हे अग्रे त्वमस्या अद्य वर्तमानाया उषसो व्युष्टौ व्युक्त्वेन प्रकाशने सूरैः सूर्य उदिते च सति नोऽपिहोत्रादिकर्मणि प्रवृत्तानामस्माकं गोपा गोपायिता भवामीति बोधि । बुध्यस्व । केचित्सूर्योदयात्प्रागपिहोत्रं जुहुति केचिदुदिते तस्मिन्जुहुति । तेषामुभयेषां पालयिता भवेत्यर्थः । तन्वा सुजात ज्वालापरिवृतेन शरीरेण सुष्ठु जात देदीप्यमान । अथवा तन्वा सुजात आत्मनैव सुजातः स्वयंभूरित्यर्थः । तादृशस्त्वं मे मदीयं स्तोमं चित्पुत्रं च दशादिलक्षणं स्तोत्रं नित्यं जुषस्व । तत्र दृष्टान्तः । जन्मेवेति । यथा जन्म जनकः पितरसं तनयं पुत्रं परिष्वंगादिभिः सेवते तद्वदस्माभिः क्रियमाणमिमं सेवस्व ॥ व्युष्टौ । उच्छी विवासे । तमो विवास्यतेऽनयेति करणे क्तिन् । व्रथादिना पत्नं । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । गोपाः । गुपू रक्षणे । गुपूधूपविष्कणिपनिभ्य इत्यायप्रत्ययः । तदन्ताद्वातोः क्तिप् । अतो लोप इत्यकारलोपः । लोपो व्योरिति यलोपः । धातुस्वरः । जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोटि रूपं । निघातः ॥

त्वं नृचक्षा वृषभानु पूर्वीः कृष्णास्वमे अरुषो वि भाहि ।

वसो नेषि च पर्षि चात्यंहः कृधी नो राय उशिजो यविष्ठ ॥३॥

त्वं । नृऽचक्षाः । वृषभ । अनु । पूर्वीः । कृष्णासु । अग्रे । अरुषः । वि । भाहि ।

वसो इति । नेषि । च । पर्षि । च । अति । अंहः । कृधि । नः । राये । उशिजः । यविष्ठ ॥३॥

वृषभ कामानां वर्धितर्हे अग्रे नृचक्षा नृणां मनुष्याणां शुभाशुभकर्मणोर्द्रष्टा कृष्णासु रात्रिष्वरुष आरोचमानस्त्वमनु अनुक्रमेण पूर्वीर्बह्वीज्वाला वि भाहि । विशेषेण प्रकाशय । वसो सर्वस्य प्रकाशप्रदानेन स्वस्थानेषु वासयितरमे त्वं नोऽस्मान्नेषि । कर्मानुरूपफलानि च प्रापय । अंहोऽस्माकं दारिद्र्यलक्षणं पापमतिपर्षि च । अतिपारय । निवारयेति यावत् । किंच यविष्ठ युवतम हे अग्रे नोऽस्मान्नाये धनायोशिजः कामयमानान्कृधि । कृष । अभिलषितफलप्रदानेन प्राप्तकामान्कुर्वित्यर्थः ॥ नृचक्षाः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अयमच दर्शने वर्तते । अमुन्नित्यनुवृत्ती चचेर्बहुलं शिञ्चेत्यमुन् । शिद्वद्भावात् ख्यात्रादेशाभावः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वृषभ । वृषु सेचने । अर्भजित्यनुवृत्ती ऋषिवृषिभ्यां क्तिदित्यभच् । कित्वाङ्गुणाभावः । अपादादित्वान्निघातः । पूर्वीः । पुरुषशब्दस्य वोतो गुणवचनादिति ङीष् । आवस्योकारस्य दीर्घश्छांदसः । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । भाहि । भा दीप्ती । अंतर्भावित्यर्थः । लोटि रूपं । वसो । वस निवासे । उरित्यनुवृत्ती शृस्वृत्तिहिचयसिवसीत्यादिना उप्रत्ययः । पादादित्वान्न निघातः । षाधिकमाद्युदात्तत्वं । नेषि । णीञ् प्रापणे । छंदसि लोट्यर्थे लट् । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यामंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वान्न निघातः । पर्षि । पू पालनपूरणयोः । चादिषु चेति न निघातः । कृधि । जुह्वन् करण इत्यस्य लोटि सेह्यपिञ्चेति हिरादेशः । तस्य शृगुणपृक्बुभ्यश्छंदसीति धिरादेशः । बहुलं छंदसीत्युप्रत्ययस्य लुक् । पादादित्वान्न निघातः । राये । रा दाने । रातेर्देरिति डैप्रत्ययः । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । उशिजः । वश कांती । वशः किक्षेतीजिप्रत्ययः । कित्वात्संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । यविष्ठ । युवशब्दादतिशायन इष्टप्रत्ययः । खूलदूरयुवेत्यादिना यणादेः परस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः । आमंत्रितत्वान्निघातः ॥

अषाहो अग्रे वृषभो दिदीहि पुरो विश्वाः सौभगा संजिगीवान् ।

यज्ञस्य नेता प्रथमस्य पायोर्जातवेदो बृहत् सुप्रणीते ॥४॥

अषाढः । अग्ने । वृषभः । दिदीहि । पुरः । विश्वाः । सौमगा । संऽजिगीवान् ।
यज्ञस्य । नेता । प्रथमस्य । पायोः । जातऽवेदः । बृहतः । सुऽप्रनीति ॥४॥

हे अग्ने अषाढः शत्रुभिरसोढोऽपराजितः । स्वयं शत्रुञ्जयतीत्यर्थः । वृषभः कामानां वर्षयिता एवंभूतस्त्वं विश्वाः सर्वाः पुरः शत्रूणां पुरीः सौमगा तत्रत्यानि शोभनान्युत्तमानि धनानि च संजिगीवान् सम्यग्जयन् दी-
दिहि । सर्वतो ज्वालाभिर्दीप्यस्व । सुप्रणीति शोभनप्रणयन जातवेदो जातप्रज्ञ हे अग्ने बृहत उपदिष्टातिदिष्टवि-
विधितिकर्तव्यताकलापेन महतः पायोस्तत्फलप्रदानेन रक्षकस्य प्रथमस्य मुख्यतया प्रथमं क्रियमाणस्य । एष वाव
प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोम इति श्रुतेः । तादृशस्य ज्योतिष्टोमाख्यस्य यज्ञस्य नेता हविर्वहन्देवता-
ज्ञानादिक्रियाया निर्वहको भव ॥ अषाढः । षह मर्षण इत्यस्य निष्ठायां हो ढ इति ढकारः । शषसथोर्धोऽध
इति ऋस्य धकारः । एत्वेन ढः । ढलोपे कृते ढलोपे पूर्वस्य दीर्घ इति दीर्घः । औत्वाभावश्छांदसः । सहेः साडः
स इति सकारस्य मूर्धन्यादेशः । अन्वयपूर्वपदप्रकृतिस्वरे नञ्स्वरः । वृषभः । वृष सेचने । ऋषिवृषिभ्यां किदित्य-
भच् । चित्स्वरः । दीदिहि । दिवु क्रीडादावित्यस्य यङ्लुकि लोटो मध्यमैकवचने संज्ञापूर्वको विधिरनित्य
इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । सर्वे विधयश्छांदसि विकल्प्यन्ते इति पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तौ परत्वाच्चलिते चेत
दीर्घत्वं । पश्चाद्वलोपः । सौमगा । सुभगान्त्रं इत्युत्राच्चादिषु पाठाद्वावार्थेऽत्र । हज्जगसिध्वन्त इति पूर्वपदस्य वृद्धिः ।
उत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवति सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वात् । सुपां सुनुगिति सुपो डादेशः । तेन च सौभा-
ग्येन धनान्युपलब्धन्ते । जित्वादाबुदात्तः । संजिगीवान् । जि जये । छंदसि लिट् । तस्य क्तमुः । सन्निटोर्जैरिति
कवर्गादेशः । प्रत्ययस्वरः । दीर्घश्छांदसः । पायोः । पा रक्षणे । ऋवापाजिमीत्यादिना उणप्रत्ययः । आतो
युक् चिरकृतोरिति युगागमः । प्रत्ययस्वरः ॥

अच्छिद्रा शर्म जरितः पुरुणि देवाँ अच्छा दीद्यानः सुमेधाः ।

रथो न सस्त्रिभि वक्षि वाजमग्ने त्वं रोदसी नः सुमेके ॥५॥

अच्छिद्रा । शर्म । जरितरिति । पुरुणि । देवान् । अच्छ । दीद्यानः । सुऽमेधाः ।

रथः । न । सस्त्रिः । अग्नि । वक्षि । वाजं । अग्ने । त्वं । रोदसी इति । नः । सुमेके इति सुऽमेके ॥५॥

जरितः सर्वस्य जगतोऽतकाले जरयितर्हे अग्ने सुमेधाः शोभनप्रज्ञोपेतो दीद्यानः स्वतेजसा प्रकाशमानस्त्वं
देवान् यष्टव्यान्देवान् अच्छाभिलक्ष्य तदुद्देशेन क्रियमाणानि पुरुणि शर्म स्वर्गादिमुखसाधनभूतान्यपिहोत्रा-
दीनि कर्माणिच्छिद्रा अच्छिद्राणि कुरु । कर्तृकर्मसाधनवैकल्यराहित्येन संपूर्णानि कुरु । किंच हे अग्ने त्वं सस्त्रिः
संनिवृद्धः स्वकीयं सततगमनं संनिवृद्ध हविप्रक्षेपपर्यन्तमत्र वर्तमानस्त्वं वाजं नोऽस्माभिर्दीयमानं हविर्लक्षण-
मन्नमभि देवानभिलक्ष्य वक्षि । वह । प्रापय । तत्र दृष्टान्तः । रथो न रथ इव । यथा रथो धान्यादिकमूढा
तत्स्वामिन् प्रापयति तद्वत् । किंच त्वमग्ने रोदसी बावापृथिव्या सुमेके शोभनरूपोपेत स्वकीयप्रभाभिः प्रका-
शयुक्ते कुरु ॥ दीद्यानः । दीदेतिः दीप्तिकर्मा । तस्माच्छानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं । सुमेधाः । नि-
त्यमसिच् प्रजामेधयोरित्यसिच्प्रत्ययः । बज्रव्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सस्त्रिः । षस स्वप्ने ।
अस्मादीणादिको निन् । नित्वादाबुदात्तत्वं । वक्षि । वह प्रापणे । अस्य लोटः सिपि बज्रत्वं छंदसीति शपो
नुक् । ढत्वकले । हिरादेशश्छांदसत्वात् भवति । निघातः ॥

प्र पीपय वृषभ जिव् वाजानग्ने त्वं रोदसी नः सुदोधे ।

देवेभिर्देव सुरुचा रुचानो मा नो मर्तस्य दुर्मतिः परिं घात् ॥६॥

प्र । पीपय । वृषभ । जिव् । वाजान् । अग्ने । त्वं । रोदसी इति । नः । सुदोधे इति सुऽदोधे ।

देवेभिः । देव । सुऽरुचा । रुचानः । मा । नः । मर्तस्य । दुऽमतिः । परिं । घात् ॥६॥

वृषभ कामानां वर्धितर्हे अग्ने त्वं गोऽस्माकं प्रपीपय । अभिलषितफलानि वर्धय । वाजान्तानि च जिव्व । प्रयच्छ । किंच देव दीप्यमान हे अग्ने सुखा शोभनदीप्या रूचानः शोभमानस्त्वं देवेभिर्यजनीयदेवैः सहितोऽस्माकं रोदसी इमे यावापृथिवी सुदोघे वृष्टिद्वाराभिमतफलप्रदानेन सुष्ठु दोग्ध्रीं कृन् । तथा मर्तस्य शत्रोर्दुर्मतिर्दुष्टबुद्धिप्रयुक्तोऽभिभवो गोऽस्मान् मा परि घात । परितो मा गच्छतु ॥ पीपय । पा पान इत्येतस्य खंतस्य बुद्धिचङ्चि द्विर्वचनाभ्यासदीर्घी । सिपो लोपस्छांदसः । जिव्व । इवि जिवि धिवि प्रीणनार्थाः । एतस्य लोटि इदित्वात्तुम् । शप् । अतो हेरिति हेर्लुक् । आमंचितस्याविद्यमानवत्त्वेन अतिष्ठ उत्तरत्वाभावात् निघातः । सुदोघे । दोहनं दोघः । भावे घञ् । कृत्वं छांदसं । आयुदात्तं द्यष्ट छंदसीत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । दुर्मतिः । मनु अवबोधने । मन्यत इति मतिर्बुद्धिः । कर्तरि क्तिच् । दुष्टा बुद्धिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ऋतुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इळांमग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनृस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ७ ॥

इळां । अग्ने । पुरुदंसं । सनिं । गोः । शश्वत्तमं । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सूनृः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ७ ॥

उतो पितृभ्यामित्यस्मिन्वर्गे व्याख्यातियमुक् ॥ १५ ॥

अयमग्निरिति चतुर्थं षडृचं सूक्तमाप्तेयं । अत्रानुक्रमशिका । अयमग्निः षट् प्रागाथमिति । उत्कीलस्त्विति तुशब्दप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य स एव ऋषिः । अत्र विषमसंख्यानामृचां बृहती छंदसृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । समसंख्यानां तु सतोबृहती प्रथमतृतीयपादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । उक्तं च । अयुजौ जागती सतोबृहतीति ॥

अयमग्निः सुवीर्यस्येणं महः सौभगस्य ।

राय ईशे स्वपत्यस्य गोमत ईशे वृत्रहथानां ॥ १ ॥

अयं । अग्निः । सुवीर्यस्य । ईशे । महः । सौभगस्य ।

रायः । ईशे । सुअपत्यस्य । गोऽमतः । ईशे । वृत्रहथानां ॥ १ ॥

उत्कीलः स्तीति । अयं यजनीयत्वेनांगुल्या निर्दिष्टमानोऽग्निः सुवीर्यस्य शोभनसामर्थ्योपेतस्य महो महतः सौभगस्य सौभाग्यस्थे । ईष्टे । ईश्वरो भवति । सर्वस्य बलारोग्यहेतुतया सौभाग्यकारित्वात् । तथा गोमतो गवादिपशुयुक्तस्य स्वपत्यस्य शोभनापत्यस्य रायो धनस्थे । ईष्टे । पुत्रपश्वाशुद्देशेन क्रियमाणकर्मफलसंपादकत्वेन तत्स्वामित्वात् । तथैवंभूतोऽपि वृत्रहथानां । हननं हथः । शत्रुभूतपापविनाशनामपीशे । ईष्टे । त्वयि समर्पितकर्मणामस्माकं त्वत्प्रसादात्पापक्षयो भवतीति तस्यापि स्वामी ॥ ईशे । ईश ऐश्वर्ये । अदादित्वाच्छपो लुक् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । पादादित्वादनिघातः । सौभगस्य । सुभगस्य भावः सौभगं । उन्नादादित्वाद्ञ् । सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वाद् न ह्यनेत्यादिना प्राप्ताया उत्तरपदवृद्धेरभावः । रायः । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । ईशे । निघातः । स्वपत्यस्य । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । वृत्रहथानां । वृत्तु वर्तने । अस्मात् स्फायितंचिचंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः । कित्वादगुणः । हन हिंसागत्योरित्यस्मात् हनिकुषिनीरमिकाशिश्व इति कथन् । कित्वादनुनासिकलोपः । ऋतुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

इमं नरो मरुतः सश्वता वृधं यस्मिन्नायः शेवृधासः ।

अभि ये संति पृतनासु दृढ्यो विश्वाहा शत्रुमादुभुः ॥ २ ॥

इमं । नरः । मरुतः । सश्वतः । वृधं । यस्मिन् । रायः । शेऽवृधासः ।

अभि । ये । संति । पृतनासु । दुऽध्यः । विश्वाहा । शत्रुं । आऽदुभुः ॥ २ ॥

नरः कर्मणां नेतारो हे मरुतो देवा यूयं वृधं पशुपुत्रादिवर्धकमिममस्माभिः स्तूयमानमिममग्निं सञ्चत । हविरानयनार्थं सेवध्वं । कीदृशोऽग्निरित्याकांक्षायामाह । यस्मिन्देवे रायो धनानि शिवृधासो दानभोगाद्युपयोगेन सुखस्य वर्धकानि संति । ये च देवाः पृतनासु सेनासु तदुपलक्षितेषु संग्रामेषु दूढ्यो दुष्टध्यानोपेता-नात्मनो हिंसकाश्च वृधमसंति । अभिभवन्ति । ये च विश्वाहा विश्वान्यहानि यस्मिन्नखंडे काले तस्मिन्सर्वदा शत्रुमात्मनो द्वेष्टारमादभुः । आदभ्रवन्ति । हिंसन्ति । एवंभूतास्ते सर्वे मरुतो यूयं तमिममग्निं सेवध्वमिति पूर्वेष्वान्वयः ॥ सञ्चत । पस्ज संग इत्यस्मात्कोटि रूपं । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । निघातः । शिवृधासः । वर्णव्यत्ययः । शं सुखं वर्धयतीति । असुन्नित्यमुन् । गुणाभावस्कांदसः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतित्वात्वं चेत्यौणादिकसूत्रात् पूर्वपदप्रकृतित्वात् । संति । अस भुवि । दूढ्यः । धी चिंतायां । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति कृिप । दृशियहणात्संप्रसारणं । दुरो दाशनाशदभ्येषूत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेश्य ण्वत्वमिति जत्वटत्वे । कंदस्युभयथेति शसीयङादेशं बाधित्वा यणादेशः । ककुत्तरपदप्रकृतित्वात्स्वरणांतोदात्तः । शसः सुप्तादनुदात्तत्वे कृते उदात्तस्वरितयोर्यण इति शसः स्वरितत्वं । आदभुः । दम्भु दंभे । अस्मात्त्वित्यसि रूपं । अंथियंथिदंभित्वंजीनामुपसंख्यानमिति किद्वद्वावादनुनासिकलोपः । द्विवचनप्रकरणे कंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सति शिष्टस्वरो बलीयानिति प्रत्ययस्वरः ॥

स त्वं नो रायः शिशीहि मीढ्वो अग्ने सुवीर्यस्य ।

तुविद्युम्न वर्षिष्ठस्य प्रजावतोऽनमीवस्य शुष्मिणः ॥३॥

सः । त्वं । नः । रायः । शिशीहि । मीढ्वः । अग्ने । सुऽवीर्यस्य ।

तुविऽद्युम्न । वर्षिष्ठस्य । प्रजाऽवतः । अनमीवस्य । शुष्मिणः ॥३॥

हे अग्ने स तथाविधस्त्वं नोऽस्माञ्चायः । तृतीयार्थे षष्ठी । धनेन शिशीहि । तीक्ष्णान्कुर । अस्मान्धनसमृ-द्धान्कुर । किंच तुविद्युम्न बज्रधनोपेत अत एव मीढ्वो मीढ्वन् कामानां सेक्तः हे अग्ने त्वं वर्षिष्ठस्य वृद्धतमस्य प्रभूतस्य प्रजावतोऽपत्ययुक्तस्थानमीवस्यारोग्यहेतोरत एव शुष्मिणो बलहतोः सुवीर्यस्य शोभनसामर्थ्ययुक्त-स्यान्नस्य संबन्धिनोऽस्मान्कुर । यद्वा । एतत्सर्वं विशेषणतया योजनीयं । एताः षष्ठ्यस्मृतीयार्थे । एतदुक्तं भवति । धनेनापत्यारोग्यशरीरबलोपेतेनानिनास्मान्समृद्धान्कुर्विति ॥ शिशीहि । शिञ् निशान इत्यस्य लोटि बज्रं कंदसीति विकरणस्य युः । वा कंदसीति विकल्पेन कृत्वादङितथेति हेर्धिरादेशो न भवति । दीर्घस्कांदसः । निघातः । मीढ्वः । मिह सेचन इत्यस्य कृसी दाश्वान् साङ्गान् मीढ्वंश्चेति निपातनात् ढ्वं उपधादीर्घश्च । संबुद्धौ नुमि कृते हल्ङ्यादिलोपे संयोगांतलोपे च कृते मतुवसो रः संबुद्धौ कंदसीति रः । पादादित्वादा-द्युदात्तः ॥

चक्रियो विश्वा भुवनाभि सासहिश्चक्रिदेवेष्वामि दुवः ।

आ देवेषु यतंत आ सुवीर्य आ शंस उत नृणां ॥४॥

चक्रिः । यः । विश्वा । भुवना । अभि । सासहिः । चक्रिः । देवेषु । आ । दुवः ।

आ । देवेषु । यतंते । आ । सुऽवीर्य । आ । शंस । उत । नृणां ॥४॥

योऽयमग्निश्चक्रिः सर्वस्य जगतः कर्ता स च विश्वा भुवना विश्वानि भुवनान्यभि अभिविशति । तत्सृष्टा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः । चक्रिः कर्ता सोऽग्निः सासहिः पुरोडाशादिहविर्भारसहनशीलः सन् दुवोऽस्मा-भिर्दत्तं हविर्देवेषु यजनीयदेवेष्वामि । आनयति । स चाग्निर्देवेषु देवनशीलेषु स्तोतृष्वामि यतते । अभिमुख्येन गच्छति । यद्वा विश्वानि भुवनानि चक्रिरभिसासहिरभिवनशीलः । आकारश्चार्थः । देवेषु च दुवः परिचरणं चक्रिः कर्ता । य एवंभूतः स आयतत इत्यादि पूर्ववत् । उत अपि च नृणां यज्ञस्य नेतृणां शस्त्रिणां शंस । शंसनं शंसः शस्त्रं । तस्मिन् सोऽग्निरागच्छति । तथा नृणां मनुष्याणां सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतयुद्धे तद्ब्रह्मार्थमाग-च्छति । अग्नेनाग्नेः सर्वव्यापकता प्रतिपादिता भवति ॥ चक्रिः । कुञ्ज करणे । आदृगमहनजनः किकिनी बिट्

चेति किन्प्रत्ययः । लिङ्गज्ञावाह्विर्वचनं । कित्वाङ्गुणाभावः । निःस्वरः । सासहिः । यह मर्षण इत्यस्माद्यङन्ता-
त्सहिवह्विचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ । पा० ३. २. १७१. ४. इति किः । प्रत्ययस्वरः । यतते । यती प्रयत्ने ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः । शंसि । भावे घञ् । अिःस्वरः । नृणां । नृ चेति विकल्पेन दीर्घाभावः । नामन्यतरस्या-
मिति विभक्तेरुदात्तत्वं । विश्वेत्यादिषु न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

मा नो अग्नेऽमृतये मावीरतायै रीरधः ।

मागोतयै सहसस्युत्र मा निदेऽप द्वेषास्या कृधि ॥५॥

मा । नः । अग्ने । अमृतये । मा । अवीरतायै । रीरधः ।

मा । अगोतयै । सहसः । पुत्र । मा । निदे । अप । द्वेषांसि । आ । कृधि ॥५॥

सहसस्युत्र बलस्य पुत्र हे अग्ने त्वं नोऽस्मान् अमृतये शत्रुभूताय दारिद्र्याय मा रीरधः । संसिद्धान्विषय-
भूताम्ना कुरु । तथावीरताया अपुत्रतायै । अवीरशब्देन तद्वान् लक्ष्यते । वीरस्य भावो वीरता । न वीरता
अवीरता । तस्यै । अस्मान्पुत्रताया विषयभूताम्ना कुरु । तथा त्वमस्मान्गोतायै गवादिपशुसंपत्त्यभावस्य वि-
षयभूताम्ना कुरु । किंचास्मान्निदे निंदाया विषयभूताम्ना कुरु । मा विधिहि । तथा त्वं द्वेषांसि कर्मापराधनि-
मित्तान् द्वेषांश्चापाकृधि । अपाकुरु । निवारय ॥ अवीरतायै । वीरा अस्य संतीति वीरः । अर्शआदित्वादच् ।
तस्य भावो वीरता । तस्य भावस्त्वतलाविति तल् । न वीरता अवीरता । नञः स्वरं प्राप्ते परादिः ऋदसि
बहुलमिति नञुत्तरस्यादेरुदात्तता । रीरधः । राध माध संसिद्धौ । अस्माद्यन्ताच्छादसे लुङि णिश्चिद्रुसुभ्य
इति वृद्धादेशः । शेरनिटीति णिलोपः । णी चङ्गुपधाया इत्युपधाङ्गस्वः । चङीति द्विर्वचनं । सन्वङ्गघुनि
चङ्पर इति सन्वङ्गावः । सन्वत इत्यभ्यासस्यत्वं । तस्य दीर्घो लघोरिति दीर्घः । न माङ्गो ग इत्यङ्गभावः । नि-
घातः । अगोतयै । गोशब्देन गोमान् लक्ष्यते । न गौरगाः । अगोर्भावोऽगोता । तस्य भाव इति तल् । नि-
ःस्वरः । सहसस्युत्र । सुबामञ्चि पराङ्गवत्स्वर इति पराङ्गवङ्गावात्सहसस्युत्र इत्येतयोः सर्वानुदात्तत्वं । निदे ।
णिदि कुत्सायां । अस्मात्संपदादित्वाङ्गावे क्लिप् । अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः । सावेकाच इति विभ-
क्तेरुदात्तता ॥

शग्धि वाजस्य सुभग प्रजावतोऽग्ने बृहतो अर्ध्वरे ।

सं राया भूयसा सृज मयोभुना तुविद्युन् यशस्वता ॥६॥

शग्धि । वाजस्य । सुऽभग् । प्रजाऽवतः । अग्ने । बृहतः । अर्ध्वरे ।

सं । राया । भूयसा । सृज । मयःऽभुना । तुविऽद्युन् । यशस्वता ॥६॥

सुभग शोभनधनोपेत हे अग्ने त्वमर्ध्वरेऽस्माभिः क्रियमाणेऽस्त्रिप्रिष्टोमादिकर्मणि बृहतो महतः प्रभूतस्य
प्रजावतोऽपत्योपेतस्य वाजस्यान्नस्य शग्धि । ईशिषि । तादृशमन्नमस्त्रिध्वरेऽस्त्रभ्यं देहि । किंच तुविद्युन्
बहुधनयुक्त हे अग्ने मयोभुना । मय इति सुखनाम श्रेष्ठं मय इति तन्नामसु पाठात् । तद्गानाद्युपयोगहेतुतया
सुखस्य भावकेनात एव यशस्वता कीर्तिमता भूयसातिप्रभूतेन राद्यैर्विधेन धनेनास्मान्संरुज । संयोजय ॥
शग्धि । शक् शक्तावित्यस्य लोटि बहुलं कृदसीति विकरणस्य लुक् । ऊङ्गल्भ्यो हेर्धिरिति धिरादेशः । हेरपि-
त्वाद्दुदात्तता । राया । ऊङिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । भूयसा । बहुशब्दात् द्विवचनविभज्योपपद इतीयमुन् ।
बहोर्लोपो भू च बहोरितीयमुनः सर्वस्य लोपे प्राप्त आदेः परस्य । पा० १. १. ५४. इति प्रत्ययस्यादेर्लोपो
बहोर्भूरादेशश्च । निःस्वरः । रुज । रुज विसर्गे । तुदादिः । लोटि रूपं । निघातः । मयोभुना । भू सत्ताया-
मित्यस्मादीणादिको दुप्रत्ययः । तुविद्युन् । पादादित्वादनिघातः ॥ ॥१६॥

समिध्यमान इति पञ्चर्षं पञ्चमं सूक्तमायेयं चैष्टुभं वैश्वामित्रस्य कतस्त्वार्षं । तदुक्तं । समिध्यमानः पञ्च कतो
वैश्वामित्रस्त्विति ॥ आ होतित्यादिसूक्तदशकस्य विनियोग उक्तः प्रातरनुवाकाश्चिन्तयोरिति । तच्चेदं चतुर्थं ।

वाजपेये बार्हस्पत्ये चरावपिं सुदीतिमिति खिष्टकृतो याज्या । वाजपेयेनेत्यादिखंडे सूचितं । अपिं सुदीतिं सुदृशं गृह्यंत इति संयाज्ये । आ० ९. ९. इति ॥

समिध्यमानः प्रथमानु धर्मा समक्तुभिरज्यते विश्ववारः ।

शोचिष्केशो घृतनिर्णिकपावकः सुयज्ञो अग्निर्यजथाय देवान् ॥१॥

संइध्यमानः । प्रथमा । अनु । धर्म । सं । अक्तुऽभिः । अज्यते । विश्वऽवारः ।

शोचिऽकेशः । घृतऽनिर्णिक । पावकः । सुऽयज्ञः । अग्निः । यजथाय । देवान् ॥१॥

कतः सौति । धर्म । धारणाद्धर्म । अपेर्यज्ञनिर्वाहकतया तद्धारकत्वाद्धर्मापिः । तथा च मंत्रः । धर्माण-
मपिं विदथस्य साधनं । ऋग्वे० १०. ९२. २. इति । तादृशोऽग्निः प्रथमा प्रथमं यज्ञोपक्रमे अनु अग्न्यायतने-
ष्वनुक्रमेण समिध्यमानः सम्यक् प्रज्वाल्यमानः । यद्वा । अनु धर्म धर्मसाधनभूतेषु यज्ञेषु प्रथमं समिध्यमानो
विश्ववारो विश्वैः सर्वैर्यजमानैर्यष्टव्यतया वरणीयः शोचिष्केशः । शोचींषि ज्वालाः केशा यस्य स तथोक्तः ।
घृतनिर्णिक । घृतस्य तापनद्वारा विलापनेन शोधकः । पावकोऽस्मादीयपापशोधकः । सुयज्ञः शोभनयज्ञोपेतः ।
एवंभूतोऽभिर्देवानस्माभिर्यजनीयान्देवान्यजथाय यष्टुमक्तुभिरंजनसाधनैर्घृतादिभिः समज्यते । सम्यक् सिध्यते ॥
प्रथमा । सुपां सुगुणिति सुपो ङादेशः । धर्म । धृञ् धारण इत्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनन् । इत्स्वत्वं
कांदसं । नितस्वरः । अक्तुभिः । अञ्जु व्यक्तिगतिम्रचणेषु । अज्यत एभिरिति बाहुल्यकत्वात् क्तुः करणे । कित्वा-
दुपधालोपः । प्रत्ययस्वरः । अज्यते । स एव धातुः । कर्मणि यक् । अनिदितामित्युपधालोपः । विश्ववारः ।
विश्वैर्यजमानैर्होतृद्वारा वारो वारणं यस्त्येत्तुव वृञ् वरण इत्यस्य स्थंतस्य रूपं वारः । बहुव्रीहौ विश्वं
संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । घृतनिर्णिक । णिजिर् शोचपोषणयोः । छिप् । घृतं नेनेक्तीति द्वितीयात-
त्पुरुषत्वात्पूर्वपदस्वरः । यजथाय । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । अस्मादीणादिकोऽयप्रत्ययः । तादर्थं
चतुर्थी । प्रत्ययस्वरः ॥

यथायजो होचमग्ने पृथिव्या यथा दिवो जातवेदश्चिकित्वान् ।

एवानेन हविषा यक्षि देवान्मनुष्वद्यज्ञं प्र तिरेममद्य ॥२॥

यथा । अयजः । होचं । अग्ने । पृथिव्याः । यथा । दिवः । जातऽवेदः । चिकित्वान् ।

एव । अनेन । हविषा । यक्षि । देवान् । मनुष्वत् । यज्ञं । प्र । तिर । इमं । अद्य ॥२॥

हे अग्ने त्वं यथा पृथिव्या यजमानभूतायाः पृथिवीदेवतायाः पूर्वं होता सन् होचं होमसाधनं हविरयजो
ऽयाजीः जातवेदो जातप्रश्न हे अग्ने चिकित्वान् कर्मविषयज्ञानवान् त्वं यथा च दिवो यजमानभूताया
बुदेवताया होता भूत्वा हविरयजः । एव एवं त्वमस्मिन्कर्मणि होता सन् अनेनास्माभिर्दीयमानेन हविषा
देवान्यचि । यज । किंच त्वमद्येदानीमस्माभिः क्रियमाणमिमं यज्ञं प्र तिर । अनुष्ठानसंपूर्त्या पारं गमय । तत्र
दृष्टांतो मनुष्वदिति । यथा मनोर्यज्ञमनुष्ठानसंपूर्त्या पारमनैषीस्तद्वदिमं यज्ञं पारं नयेत्यर्थः ॥ यथा । प्रकार-
वचने थालिति थाल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । अयजः । यजेर्लङि रूपं । यच्छब्दयोगादनिघातः ।
होचं । ऊ दानादनयोः । ऊयामाश्रुभसिभ्यस्त्रात्रिति चन्प्रत्ययेनांतोदात्तः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्त्य-
दात्तत्वं । चिकित्वान् । कित्वा ज्ञान इत्यस्य क्त्वा रूपं । प्रत्ययस्वरः । अनेन । इदंशब्दस्य तृतीयैकवचन
अनायकः । पा० ७. २. ११२. इत्यन्तादेशः । यचि । यजेर्लङि रूपं । मनुष्वत् । तत्र तस्येवेति वतिः । नभोऽग्नि-
रोमनुषां वत्युपसंख्यानमिति भसंज्ञात्वाद्ब्रुत्वाभावः । प्रत्ययस्वरः । तिर । तरतेर्लोडि व्यत्ययेन शः । ऋत
इत्यातोऽरितीत्वं । निघातः ॥

चीण्यायूषि तव जातवेदस्तिस्त्र आजानीरुषसस्ते अग्ने ।

ताभिर्देवानामवो यक्षि विद्वानथा भव यजमानाय शं योः ॥३॥

जी॒णि । आ॒यू॒षि । त॒व । जा॒त॒ऽवे॒दः । ति॒स्रः । आ॒ऽजा॒नीः । उ॒षसः । ते । अ॒ग्ने ।
ताभिः । दे॒वानां । अ॒वः । य॒सि । वि॒द्वान् । अ॒थ । भ॒व । य॒ज॒मा॒नाय । शं । योः ॥ ३ ॥

हे जातवेदो जातप्रश्न तव जीष्यायूषि त्रिविधान्याज्यौषधिसोमात्मकान्यन्नाहारतया कल्पितानि हे अग्ने तिस्र उषस एकाहाहीनसन्नता उषस उषोऽभिमानिन्यसिन्नो देवतास्ते तवाजानीर्जनयित्र्यो मातरः । यद्वा । उषोऽभिमानिन्यो देवतास्तवाजानीस्त्वामनुजातास्तिस्रः स्वसारः । तथा च स्वसूः प्रकृत्य मंत्रः । प्रजामेका रक्षतूर्जमेका राष्ट्रमेका रक्षतीति । तामिदृषोऽभिमानीभिर्देवताभिः सहितस्त्वमवोऽस्माभिर्दीयमानं हविर्ब्रह्ममन्नं देवानां यच्च । यष्टव्यदेवानां प्रयच्छ । अथ अनंतरं विद्वान् ज्ञानंस्त्वं यजमानाय शं भव । सुखहेतुर्भव । योश्च सुखस्य मिश्रयिता च भव ॥ तव । युष्मदस्मदीर्क्षसीत्याद्युदात्तः । तिस्रः । त्रिशब्दस्य स्त्र्यर्थे चित्रुरोः स्त्रियामिति तिष्ठ इत्यादेशः । अचि र चत इति रेफादेशः । तिष्ठभ्यो जस इति विभक्त्युदात्तत्वं । आजानीः । जन जनने । जनिघसिभ्यामिण् इति कर्तरि ण् । णित्त्वादुपधावृद्धिः । वा कृंदसीति वर्णदीर्घः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । अवः । अव रक्षणे । असुन्नित्यमुन् । निस्वरः । यच्च । यजेदोनार्थस्य लटि रूपं । यजमानाय । पूज्योः शानन् । पा० ३. २. १२८. इति यजेः शानन् । निस्वरः । योः । यु मिश्रण इत्यस्मादन्वेष्योऽपि दृशंत इति विच् । आर्धधातुककचणो गुणः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

अ॒ग्निं सु॒दी॒तिं सु॒दृ॒शं गृ॒णंतो न॒म॒स्याम॒स्त्वे॒ज्यं जा॒त॒वे॒दः ।
त्वां दू॒तम॒र॒तिं ह॒व्य॒वाहं दे॒वा अ॒कृ॒ण्वन् मृ॒तस्य॒ नाभिं ॥ ४ ॥
अ॒ग्निं । सु॒ऽदी॒तिं । सु॒ऽदृ॒शं । गृ॒णंतः । न॒म॒स्यामः । त्वा । ई॒ज्यं । जा॒त॒ऽवे॒दः ।
त्वां । दू॒तं । अ॒र॒तिं । ह॒व्य॒ऽवाहं । दे॒वाः । अ॒कृ॒ण्वन् । अ॒मृ॒तस्य । नाभिं ॥ ४ ॥

जातवेदो जातस्य सर्वस्य वेदितर्हे अग्ने गृणंतस्त्वद्विषयां क्षुतिं कुर्वाणा वयमग्निमंगनादिगुणोपेतं सुदीतिं शोभनदीप्तिं अत एव सुदृशं सर्वैः सुदर्शनमीड्यं नुत्य एवंविधं त्वा त्वां नमस्यामः । हविर्भिः पूजयामः । किंच देवा अस्माभिर्यजनीया इन्द्रादयो देवा अरतिं । न विद्यते विषयेषु रतिः प्रीतिर्यस्यासावरतिः । विषयेष्वसक्तं अत एवामृतस्य देवान्नभृतायाः सुधाया नाभिं नाभिस्थानं त्वां तादृशं हव्यवाहं दूतमकृण्वन् । हविषां वोढारं दूतमकुर्वन् । दूतो हि द्विविधो वार्त्ताहारी कार्यकारी चेति । तत्र त्वां कार्यकारिणं दूतमकार्षुरिति भावः ॥ सुदीतिं । दीङ् चये । दीयते विनाशत आभिस्तम इति करणे क्तिन् । दीतयो दीप्यः । बङ्गव्रीही नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुदृशं । दृशिर् प्रेक्षणे । तस्माच्छक्यार्थं खल् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति गुणाभावः । जितोति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । गृणंतः । गृणातिरर्चतिकर्मा । नमस्यामः । नमस् पूजायां । नमो वरिवश्चिचडः क्वजिति क्वच् । तदंताकृष्टि रूपं । पादादित्वात्त निघातः । दूतं । दुदु उपतपि । दूतनिभ्यां दीर्घश्च । उ० ३. ९०. इति क्तः । तत्संनियोगेन धातोर्दीर्घः । दूत इतस्ततः संचारीत्यर्थः । प्रत्ययस्वरः । अरतिं । रमु क्रीडायां । भावे क्तिन् । अकृण्वन् । कृवि हिंसाकरणयोरित्यस्य लङि धिन्विह्रण्वोरश्चैत्युप्रत्ययोऽकारशान्तादेशः । निघातः ॥

यस्त्व॒द्धो॒ता पूर्वे॑ अ॒ग्ने य॒जी॒यान्वि॒ता च॒ सत्ता॑ स्व॒धया॑ च शं॒भुः ।
तस्या॒नु ध॒र्मं प्र॑ य॒जा चि॒क्त्वोऽथा॑ नो धा अ॒ध्वरं॑ दे॒ववी॑तौ ॥ ५ ॥
यः । त्वत् । हो॒ता । पूर्वेः । अ॒ग्ने । य॒जी॒यान् । वि॒ता । च॒ । सत्ता॑ । स्व॒धया॑ । च॒ । शं॒ऽभुः ।
तस्य॑ । अ॒नु । ध॒र्मं । प्र॒ । य॒ज॒ । चि॒क्त्वः । अ॒थ । नः॒ । धाः॒ । अ॒ध्वरं॑ । दे॒वऽवी॑तौ ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वत् त्वत्तोऽपि पूर्वः प्रथमभावी यजीयान् अतिशयेन यष्टा यो यः कश्चिद्धोता होमनिष्पादको दिता द्वैधं मध्यमे चोक्तमे च स्थाने स्वधया सोमाख्येनाग्नेन सह सत्ता निषसः सन् शंभुर्यष्टुणां सुखभूरभूत ।

द्वितीयपादमेवं यास्को व्याचख्यौ । द्विता च सत्ता स्वधया च शंभुः । द्विधं सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च शंभुः सुखभूः । नि० ५. ३. इति । चिकित्वा धर्मविषयचेतनावन् हे अग्ने तस्य यस्त्वत्तोऽपि पूर्वभावी होता निरूपितस्तस्य होतुरनु धर्म धर्माननु तेनानुष्ठितधर्मानुपलब्ध प्र यज । प्रकर्षेण देवान्पूजय । अथ अनंतरं हे अग्ने त्वं नोऽस्माकं संबन्धिनमध्वरमिमं यज्ञं देववीती देवानां प्रीत्यर्थं धाः । विधिहि ॥ यजीयान् । यष्टृशब्दस्य तुस्कंदसीतीयसुन् । तस्मिन् तुरिष्ठेमेयः स्विति तुचो लोपः । नित्वादायुदात्तः । द्विता । द्विशब्दात्संख्याया विधार्थे धेति धाप्रत्ययः । धकारस्य तकारस्कंदसः । प्रत्ययस्वरः । सत्ता । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । अस्य ताच्छीलिकसुन् । नित्स्वरः । स्वधया । स्वर्गं लोकं दधाति यजमानस्येति स्वधा । आतोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंभुः । शं सुखमस्माद्भवतीति भू सत्तायां विप्रसंभो ब्रह्मज्ञायामित्यत्र मितद्वादेरुपसंख्यानात् डुप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । यज । यजेर्लोपि रूपं । चिकित्वाः । कित ज्ञान इत्यस्य क्कसी रूपं । मतुवसो वः संबुद्धौ कंदसीति नकारस्य वः । अथा नः । निपातस्येति दीर्घः । धाः । डुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्य क्कंदसे लुङि रूपं । अडभावस्कंदसः । देववीती । देवानां वीतिरश्वनं यत्र प्रीती सा प्रीतिर्देववीतिः । वी कात्यादिष्वित्यस्माद्भावे क्तिन् । बज्जब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ १७ ॥

भवा नो अग्ने इति पंचचं षष्ठं सुक्तं । भवा न इत्यनुक्रमणिका । कतो वैश्वामित्रस्त्विति तुशब्दप्रयोगादस्यापि वैश्वामित्रः कत ऋषिः । अग्निर्देवता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनश्चस्त्वयोक्तः सूक्तविनियोगः । प्रवर्ग्येऽभिष्टवे भवा नो अग्ने इति दृचो विनियुक्तः । सूचितं च । भवा नो अग्ने सुमना उपेताविति दृचाः । आ० ४. ६. इति ॥

भवा नो अग्ने सुमना उपेतौ सखेव सख्ये पितरेव साधुः ।

पुरुदुहो हि क्षितयो जनानां प्रति प्रतीचीर्देहतादरातीः ॥ १ ॥

भव नः । अग्ने । सुमनाः । उपेऽइतौ । सखाऽइव । सख्ये । पितराऽइव । साधुः ।

पुरुऽदुहः । हि । क्षितयः । जनानां । प्रति । प्रतीचीः । देहतात् । अरातीः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वमुपेतावस्माभिः क्रियमाणस्य प्रवर्ग्याख्यकर्मण आभिमुख्येनागमने सुमनास्तत्कर्मसिद्ध्यर्थमनुकूलमनस्को भूत्वा नः साधुर्भव । अस्मात्संबधिकर्मसाधको भव । तत्र दृष्टान्तद्वयं । सखेव सख्ये पितरेवेति । यथा सखा सुहृत् सख्ये मित्राय हितोपदेशेन साधुर्भवति यथा च पितरा मातापितरौ पुत्राय सन्मार्गोपदेशेन साधको भवतः । तद्वत् । किंच । जनानां मनुष्याणां क्षितयो मनुष्याः पुरुदुहो हि नानाविधद्रोहयुक्ताः । द्विशब्दः कारणपरः । यस्माद्धोके परस्परमात्सर्यादिनान्योन्यमसहमाना जना वर्तन्ते तस्मात्त्वं प्रतीचीः प्रतीचः प्रतिकूलतयास्मादभिमुख्येनागच्छतोऽरातीररातीन् शत्रून्प्रति देहतात् । त्वं प्रतिकूलः सन् भस्मसात्कुर्व ॥ भवा नः । दृचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । उपेतौ । इण् गतौ । अयनमिति भावे क्तिन् । प्रादिसमासः । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सख्ये । समाने ख्यञ्चोदात्त इति इण् । डित्वाट्टिलोपः । तत्संनियोगेन यलोपः । समानस्य कंदसीत्यादिना सभावः । उदात्त इत्युक्तत्वादुपपदस्योदात्तता । साधुः । राध साध संसिद्धौ । छवापाजीत्यादिना उणप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । प्रतीचीः । अंचु गतिपूजनयोः । ऋत्विग्धुगित्यादिना क्तिन् । स्त्रियामुगित्येति ङीप् प्राप्ते पुनर्धातोर्गितः प्रतिषेध इति प्रतिषिद्धेऽन्तेऽप्यसंख्यानमिति प्रतिप्रसवात् ङीष् । तस्मिन्भसंज्ञायामच इत्यकारलोपः । चाविति दीर्घः । देहतात् । देह भस्मीकरण इत्यस्य लोणमध्यमैकवचने हेसुह्योस्तातङ्गाशिषीति तातङ्गादेशः । निघातः । अरातीः प्रतीचीः । उभयत्र लिंगव्यत्ययः ॥

तपो ष्वमे अंतराँ अमिचाँ तपा शंसमररुषः परस्य ।

तपो वसो चिकितानो अचिचान्वि ते तिष्ठतामजरा अयासः ॥ २ ॥

तपो इति । सु । अग्ने । अंतरान् । अमिचान् । तप । शंसं । अररुषः । परस्य ।

तपो इति । वसो इति । चिकितानः । अचिचान् । वि । ते । तिष्ठतां । अजराः । अयासः ॥ २ ॥

हे अपि अंतरान् अभिभावकानमिच्छन् सु सुष्ठु यथा भवति तथा तपो । तपैव । बाधस्व । किंच । अरक्षस्वभ्यं हविरप्रयच्छतोऽत एव परस्व शत्रुभूतस्य स्वं शंसमभिलाषं तप । क्षपय । वसो सर्वस्य वासयितर्ह्ये अपि चिकितानः कर्माभिश्चस्त्वमचित्तान् सत्कर्मण्यनासक्तमनस्कान्पुरुषान् तपो । संतप । यस्मादेतं तस्मान्ने तव रश्मयोऽवरा वरारहिताः प्रतिबंधरहिता अत एव अयासः सर्वत्रगमनस्वभावाः संतो वि तिष्ठतां । विशेषेण तिष्ठन्तु ॥ तपो । तप उ । गुणः । उज्जमवलंब्य उज इति प्रगृह्यसंज्ञा । पादादित्वादनघातः । तपा । तप संताप इत्यस्य लोटि रूपं । द्यचोऽतस्तिड इति संहितायां दीर्घः । अरक्षः । रा दान इत्यस्य क्कसौ वस्वेकाजिति प्राप्तस्वेष्टः संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीय इति संप्रसारणबलीयस्त्वान्निवृत्तिः । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । समासे नञ्स्वरः । चिकितानः । कित ज्ञान इत्यस्य क्दसि लिट् । तस्य लिटः कानज्वेति कानजादेशः । द्विर्वचनं । कित्वाद्गुणाभावः । चित्त्वादंतोदात्तः । तिष्ठतां । छ गतिनिवृत्तौ । विपूर्वात्तिष्ठतेः समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदं । निघातः । अयासः । अय गती । पचाद्यच् । चित्स्वरः ॥

इध्मेनाग्र इच्छमानो घृतेन जुहोमि हव्यं तरसे बलाय ।

यावदीशे ब्रह्मणा वंदमान इमां धियं शतसेयाय देवीं ॥३॥

इध्मेन । अग्ने । इच्छमानः । घृतेन । जुहोमि । हव्यं । तरसे । बलाय ।

यावत् । ईशे । ब्रह्मणा । वंदमानः । इमां । धियं । शतसेयाय । देवीं ॥३॥

हे अपि इच्छमानो धनं कामयमानोऽहं यजमान इध्मेन समिधनकारिसमित्समूहेन घृतेनाज्येन सह हव्यं हवनयोग्यं हविः पुरोडाशादिकं जुहोमि । किमर्थं । तरसे वेगाय तव सततगमनसिद्ध्यर्थं बलाय सामर्थ्याय । पुरोडाशादिहविर्भारवहनसिद्ध्यर्थं त्वयि हविः प्रक्षिपामि । किंच ब्रह्मणा सोत्रेण वंदमानस्त्वां सुवन्नहं यावदीशे यावद्वंदनं वोढुं शक्नोमि तावद्देहि । त्वं चेमामस्माभिः क्रियमाणां धियं त्वद्विषयां स्तुतिं शतसेयायापरिमितधनपर्यवसानाय देवीं दीप्तामतिप्रभुतां कुरु ॥ इध्मेन । जिहंधी दीप्ती । इध्यतेऽनेनाग्निरितीध्मः काष्ठविशेषः । इषियुधीधिदसिष्ठाधूमूभ्यो मगिति करणे मक् । कित्वादनुनासिकलोपः । प्रत्ययस्वरः । इच्छमानः । इषु इच्छायां । व्यत्ययेन शानच् । इषुगमियमां क् इति ककारः । जुहोमि । ऊ दानादनयो-रित्यस्य लटि रूपं । पादादित्वादनघातः । हव्यं । हवमर्हतीति क्दसि चेति यप्रत्ययः । भसंज्ञायां यस्वेति लोपः । प्रत्ययस्वरः । यावत् । यच्छब्दात् यत्तदेतिभ्यः परिमाणे वतुबिति वतुप् । आ सर्वनाम्न इत्याकारः । आबुदात्तः । ईशे । ईश ऐश्वर्य इत्यस्य लङुत्तमेकवचन इट्टेरेत्वं । अदादित्वाच्छपो लुक् । शतसेयाय । षो अंतकर्मणि । आदेच उपदेशेऽश्रितीत्यात्वं । अचो यदिति भावे यत् । ईद्यतीतीत्वं । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । छडुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

उच्छोचिषा सहसस्पुत्र स्तुतो बृहद्वयः शशमानेषु धेहि ।

रेवदग्ने विश्वामित्रेषु शं योर्मर्मृज्मा ते तन्वं भूरि कृत्वः ॥४॥

उत् । शोचिषा । सहस्रः । पुत्रः । स्तुतः । बृहत् । वयः । शशमानेषु । धेहि ।

रेवत् । अग्ने । विश्वामित्रेषु । शं । योः । मर्मृज्म । ते । तन्वं । भूरि । कृत्वः ॥४॥

सहसस्पुत्र हे अपि शोचिषा स्वकीयया दीप्या उत् । उद्दीप्यस्व । स्तुतः सोत्रशस्त्रसाधनभूतिर्मन्त्रैः स्तुतस्त्वं शशमानेषु । शशमानः शंसमानः । नि० ६. ८. । इति यास्कः । त्वद्विषयशंसनं कुर्वीतेषु विश्वामित्रेषु विश्वामित्रिणोचोत्पन्नेषु । विश्वं मित्रमस्वेति विश्वामित्र एकः । एकस्मिन्बहुवचनं पूजार्थं । तथाविधेष्वस्मासु रेवद्वनयुक्तं बृहत्प्रभूतं वयः । वयःशब्दोऽन्नवाची । अर्को वयः षष्टैर्यज्ञनामसु पठितत्वात् । तादृशं प्रभूतमन्नं धेहि । विधिहि । किंच शं रोगाणां शमनं चास्मासु धेहि । योर्मयानां यावनममिश्रणं च धेहि । शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाममिति यास्कः । कृत्वोऽस्माभिः क्रियमाणस्य कर्मणः प्रयोजकत्वेन कर्तर्ह्ये अपि ते तव तन्वं

तनुं भूरि बज्रवारं मर्मन्म । पुनःपुनः सोमाज्यपयःप्रभृतिभिर्वयं सिंचामः ॥ शशमानेषु । शश भुतगतावित्यर्थं धातुरत्र सुत्यर्थः । ताच्छीक्यवयोवचनशक्तिष्विति चानश् । चित इत्यंतोदान्तत्वं । धिहि । डुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्य लोटि रूपं । रेवत् । रयिरस्यास्तीति मनुष । इत्स्वगुड्भ्यां मनुविति मनुष उदान्तत्वं । छंदसीर इति तस्य वत्त्वं । रयेर्मती बज्रत्वं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणः । विश्वामित्रेषु । मित्रे चर्यौ । पा० ६. ३. १३०. इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । बज्रव्रीही विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदान्तत्वं । मर्मन्म । मृजू शुद्धावित्यस्य वर्तमाने लिट्युत्तमबज्रवचने मसो मादेशः । अनित्यभागमशासनमितीडभावः । रेफश्छांदसः । पादादित्वादिनिघातः । प्रत्ययस्वरः । भूरि । भू सत्तायां । अदिशदिभूगुभिभ्यः क्तिन्निति क्तिन् । कित्वाङ्गुणाभावः । नित्स्वरः । छत्स्वः । डुहाञ् करणे । संपदादित्वाङ्गावे क्तिप् । तदस्यास्तीति मनुष । इय इति तस्य वत्त्वं । तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञायां तकारस्य जञ्त्वाभावः । मनुवसो हरिति तकारस्य इत्त्वं ॥

कृधि रत्नं सुसन्नितर्धनानां स घेदमे भवसि यत्समिद्धः ।

स्तोतुर्दुरोणे सुभगस्य रेवत्सृप्रा करस्त्रा दधिषे वपूषि ॥५॥

कृधि । रत्नं । सुऽसन्नितः । धनानां । सः । घ । इत् । अमे । भवसि । यत् । संऽइद्धः ।

स्तोतुः । दुरोणे । सुऽभगस्य । रेवत् । सृप्रा । करस्त्रा । दधिषे । वपूषि ॥५॥

सुसन्नितरभिलषितधनानां सुष्ठु दातर्हे अये धनानां कनकपश्चादीनां मध्ये रत्नमुत्तमं धनं कृधि । विधेहि । मह्यं दत्स्व । यद्यदा त्वं समिद्धः सोमाज्यादिभिः सम्यगिद्धो दीप्तो वर्तसे तदा स घेत स तादृश एव त्वं धनस्य दाता खलु भवसि । किंच सुभगस्य त्वद्विषयस्तुत्या शोभनधनयुक्तस्य स्तोतुर्यजमानस्य दुरोणे गृहे सृप्रा प्रसर्पणशीली कर्मकरणार्थं प्रष्टतौ करस्त्रा कर्मणां प्रज्ञातारी बाह्व । करस्त्रौ बाह्व कर्मणां प्रज्ञातारी । नि० ६. १७ । इति यास्कः । वपूषि रूपाणि । वपूषो वपुरिति रूपनामसु पठितत्वात् । तादृशी बाह्व भास्वराणि ज्योतीषि च रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा दधिषे । धारयसि ॥ सुसन्नितः । षण् दान इत्यस्य तृचि रूपं । आमंचितनिघातः । सृप्रा । सृप् गती । अस्मात्स्फायितंचिबंचीत्यादिना रक् । कित्वादगुणः । प्रत्ययस्वरः । करस्त्रा । करोति फलमिति करः कर्म । पचायजंतः । कर्मणि स्त्रा शोधनं ययोस्त्री । यद्वा कर्मणां शोधनं याभ्यामिति बज्रव्रीही पूर्वपदस्वरः । दधिषे । डुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्य लटि छंदसुभयर्थेति यास आर्धधातुकत्वादिट् । आतो लोपः । निघातः ॥ ॥ १८ ॥

अग्निं होतारमिति पंचर्वं सप्रमं मृक्तं त्रैष्टुभमापेयं गाथिन आर्धं । तथा चानुक्रांतं । अग्निं होतारं गाथी हेति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनश्चयोरुक्तो विनियोगः ॥

अग्निं होतारं प्र वृणे मियेधे गृत्सं कविं विश्वविदममूरं ।

स नो यस्त्रहेवताता यजीयान्नाये वाजाय वनते मघानि ॥१॥

अग्निं । होतारं । प्र । वृणे । मियेधे । गृत्सं । कविं । विश्वऽविदं । अमूरं ।

सः । नः । यस्त्रत् । देवऽताता । यजीयान् । राये । वाजाय । वनते । मघानि ॥१॥

गाथी स्तीति । हे अग्ने गृत्सं गृत्संतं देवानां सुतिं कुर्वंतं कविं मेधाविनं विश्वविदं सर्वविषयज्ञानोपेतममूरममूढमग्निमंगनादिगुणोपेतं त्वां मियेधेऽस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन्यज्ञे होतारं होमनिष्पादकं देवानामाहुतारं वाहं प्र वृणे । प्रकर्षेण संभजे । स तथाविधोऽपिर्यजीयान् यष्टुतमः स नोऽस्माकं देवताता यष्टव्यतया संबन्धिनो देवान्यस्त । यजतु । किंच सोऽप्ती राये धनाय वाजायान्नाय च मघानि मंहनीयान्वस्त्राभिर्दीयमानानि हवीषि वनते । संभजतां ॥ वृणे । वृड् संभक्तौ । निघातः । मियेधे । मकारिकारयोर्मध्य इयागमश्छांदसः । गृत्सं । गृधु अमिकांक्षायां । गृधिपण्योर्दकौ च । उ० ३. ६९. इति सप्रत्ययः । अन्त्यस्य दकारः । व्यत्येनायुदात्तत्वं । अमूरं । मुह वैचित्य इत्यस्य निष्ठायां रूपं । रेफश्छांदसः । नजा समासे तस्य नञ्स्वरः । यश्चत् ।

यजैल्लेडि सिञ्जङ्गलं लेटीति सिप । लेटोऽडाटावित्वाङगमः । इतश्च लोप इतोकारलोपः । देवताता । देवशब्दात्स्वार्थे सर्वदेवात्तातिलिति तातिल् । सुपां सुषुगिति सुपो डादेशः । लिट्स्वरः । वनते । वन षण् संभक्तावित्वा लटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः ॥

प्र ते अग्ने हविष्मतीमियम्यच्छा सुद्युम्नां रातिनीं घृताचीं ।

प्रदक्षिणिद्देवतातिमुराणः सं रातिभिर्वसुभिर्यज्ञमश्रेत् ॥२॥

प्र । ते । अग्ने । हविष्मतीं । इयमि । अच्छ । सुऽद्युम्नां । रातिनीं । घृताचीं ।

प्रऽदक्षिणित् । देवऽतातिं । उराणः । सं । रातिऽभिः । वसुऽभिः । यज्ञं । अश्रेत् ॥२॥

हे अग्ने सुद्युम्नां सुतेजसं हविष्मतीं पुरोडाशादिहविर्युक्तां रातिनीं हविर्दाचीं घृताचीं घृतान्वितां जुहमुपभृतं वा ते तवाच्छ त्वदामिमुख्येन प्रेयमि । प्रेरयामि । देवतातिं देवान् उराण उरु वङ्ग कुर्वाणः । उराण उरु कुर्वाणः । नि० ६. १७. इति यास्कः । तादृशो भवान् रातिभिर्वसुभिरसम्भं देयतया प्राप्तिर्धनैः सह सन् प्रदक्षिणित् प्रादक्षिणेन समश्रेत् । तमिमं यज्ञं सम्यक् सेवतां ॥ हविष्मतीं । हविरस्यासीति मतुप् । तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञायां सकारस्य ङर्त्तं भवति । उगितश्चेति ङीप् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिभाषानाश्रयणात्मनुप उदात्तताभावः । इयमि । अङ्ग गतौ । जुहोत्यादिः । अतिपिपर्थोऽेत्यभ्यासस्त्वि । अभ्यासस्यासवर्ण इतीयडादेशः । मिपः पित्वाङ्गुणः । निघातः । अच्छ । निपातस्येति संहितायां दीर्घः । रातिनीं । रा दान इत्यस्य नपुंसके भावे क्तः । रातमस्यासीत्यत इनिठनावितीनिः । प्रत्ययस्वरः । घृताचीं । घृतपूर्वादचतेर्च्चेत्विग्दधृगित्यादिना क्तिन् । अचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् । भसंज्ञायामच इत्यकारलोपः । चाविति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वे प्राप्ते चाविति पूर्वपदांतोदात्तः । प्रदक्षिणित् । प्रदक्षिणं करोतीति तत्करोतीति शिजुत्यन्वमानो दक्षिणशब्दाङ्गवति । संयामयतेरेव सोपसर्गाशिजुत्यन्तिर्नान्यस्यादिति तदंतात् क्तिप् । ह्रस्वस्य पिति । पा० ६. १. ७१. इति तुक् । णिचो लोपाभावश्छांदसः । णिचस्वरः । देवतातिं । देवशब्दात्सर्वदेवात्तातिलिति तातिल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । उराणः । उरु करोतीति तत्करोतीति णिच् । तदंताच्छंदसि लिट् । मंत्रत्वादाश्च भवति । तस्य कानच् । शेरनिटीति णिलोपः । वरादेशाभावश्छांदसः । चित्वादंतोदात्तः । अश्रेत् । अश्च सेवायामित्यस्य छांदसे लङि वङ्गलं छंदसीति शपो लुक् । निघातः ॥

स तेजीयसा मनसा त्वोत उत शिक्ष स्वपत्यस्य शिक्षोः ।

अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ भूयाम ते सुष्टुतयश्च वस्वः ॥३॥

सः । तेजीयसा । मनसा । त्वाऽऊतः । उत । शिक्ष । सुऽअपत्यस्य । शिक्षोः ।

अग्ने । रायः । नृऽतमस्य । प्रऽभूतौ । भूयाम । ते । सुऽस्तुतयः । च । वस्वः ॥३॥

हे अग्ने त्वोतो यस्त्वया रक्षमाणः स तेजीयसातिशयेन तीक्ष्णेन सत्कर्मविषयतीक्ष्णबुद्धियुक्तेन मनसांतःकरणेन युक्तो भवति । उत अपि च तस्मै स्वपत्यस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । शोभनापत्योपेतं धनं शिक्ष । प्रयच्छ । शिक्षतिर्दानकर्मा दात्यादिषु दानकर्मसु पठितत्वात् । हे अग्ने शिक्षोरभिमतफलप्रदाने शक्तितुमिच्छो रायो नृतमस्य धनस्यातिशयेन नेतुर्दानुस्ते तव प्रभूतौ प्रभावे महिम्नि वयं स्ताम । किंच सुष्टुतयस्त्वद्विषयशोभनसुतिमंतो वयं वस्वो वसुनो भाजनं भूयाम । भूयास्य ॥ तेजीयसा । तेजितुशब्दादतिशायन इत्यसुन् । तुरिष्ठे मेयःस्विति तृचो लोपः । नित्स्वरः । त्वोतः । अत्र रक्षणादिषु । निष्ठायां ज्वरस्वरसिच्यविमवामुपधाया इत्यूट् । अलोपः । त्वया ऊतः । तृतीयेति योगविभागात्समासः । टेर्लोपश्छांदसः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । शिक्ष । शिक्ष विद्योपादान इत्ययमच दानार्थः । अस्माक्योऽटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । शिक्षोः । शक्नु शक्तावित्वास्य सन्त्येकाच उपदेश इति इट्प्रतिषेधः । सनि मीमाधुरभजभशकपतपदामच इसिति धातोरच

इसादेशः । अचलोपोऽभ्यासस्त्यभ्यासलोपः । सनाशंसभिच उरित्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । प्रभृती । भू सत्ता-
यामित्यस्य भावे क्तिन् । तादी च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । भूयाम् । भू सत्तायामित्यस्याशीर्लङि
किदाशिषीति यासुट् । कंदस्युभयर्थेति तस्य सार्वधातुकत्वात्सलोपः । आगमस्वरः । यदा तस्मात्प्रार्थनायां
लिङि यासुट् । वज्रत्वं कंदसीति शपो लुक् । अनदंतत्वादियादेशो न भवति । सुष्टुतयः । नञ्सुभ्यामित्युत्तर-
पदांतोदात्तत्वं । वस्वः । आगमानुशासनस्थानित्यत्वानुमभावः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वानुगताभावः ।
यणादेशः ॥

भूरीणि हि ते दधिरे अनीकामे देवस्य यज्यवो जनांसः ।

स आ वह देवतातिं यविष्ठ शर्धो यद्द्य दिव्यं यजांसि ॥४॥

भूरीणि । हि । ते इति । दधिरे । अनीका । अमे । देवस्य । यज्यवः । जनांसः ।

सः । आ । वह । देवऽतातिं । यविष्ठ । शर्धः । यत् । अद्द्य । दिव्यं । यजांसि ॥४॥

हे अमे देवस्य द्योतमानस्य तव संबंधिनो यज्यवो यष्टारोऽध्वर्युप्रभृतयो जनासो अना भूरीणि बह्वन्य-
नीका अनीकानि सेनारूपतया सर्वत्र प्रसृतानि ज्वालारूपाणि तेजांस्याङ्गतिप्रक्षेपेण ते त्वयि दधिरे हि ।
विदधिरे खनु । चक्रुरिति यावत् । स तादृशस्त्वं देवतातिं यष्टव्यदेवानिह कर्मण्यावह । आद्ध्य । हे यविष्ठ
युवतम यद्यस्मात्कारणादब्यास्मिन्कर्मणि दिव्यं दिवि भवं देवसंबंधि शर्धस्तेजस्त्वं यजांसि यजसि तस्माद्देवा-
नाद्ध्येति शेषः ॥ दधिरे । दधातेर्लीटि रूपं । ह्रियोगादनिघातः । चित्त्वादंतोदात्तः । यज्यवः । यज देवपुजा-
दिषु । यजिमनिशुं धिदसिजनिभ्यो युजिति युच् । व्यत्ययेनाबुदात्तत्वं । देवतातिं । देवशब्दात्सार्थे सर्वदेवात्ता-
तिलिति तातिल् । लीतीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यजांसि । यजेर्लेव्याडागमः । यवोगादनिघातः ॥

यत्त्वा होतारमनजन्मियेधे निषादयंतो यजथाय देवाः ।

स त्वं नो अमेऽवितेह बोध्यधि अवांसि धेहि नस्तनूषु ॥५॥

यत् । त्वा । होतारं । अनजन् । मियेधे । निऽसादयंतः । यजथाय । देवाः ।

सः । त्वं । नः । अमे । अविता । इह । बोधि । अधि । अवांसि । धेहि । नः । तनूषु ॥५॥

हे अमे यजथाय यजनाथं निषादयंतो निवसंतो देवा दीप्यमाना ऋत्विजो मियेधे मेधे यज्ञे होतारं
देवानामाह्वातारं त्वा त्वां यद्यस्मादनजन् घृताङ्गतिभिरौषन् । यदा निषादयंतो होतारं होमनिष्पादकं त्वां
बर्हिष्युपवेशयंत ऋत्विजो घृतेरसिचन् तस्मात्स तथाविधस्त्वमिहास्मिन्कर्मणि नोऽस्माकमविता पालयिता
भवामीति बोधि । बुध्यस्व । किंच नस्तनूष्वस्माकं तनुजेष्वपत्येषु अवांस्यन्नान्यधि धेहि । अधिकं निधेहि ॥ अन-
जन् । अंजू व्यक्तिगतिप्रक्षेपेषु । अस्माकङि रूधादित्वात् अम् । कंदसत्त्वादलोपाभावः । अनदितामित्युपधा-
लोपः । निषादयंतः । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । चुरादिः । सदेरप्रतेरिति पत्वं । यदा । हेतुमति णिच् । शतृ-
र्लसार्वधातुकस्वरिणानुदात्तत्वे कृते णिच्स्वरः । बोधि । बुध अवगमने । लोटि वज्रत्वं कंदसीति शपो लुक् ।
सेर्ह्यपिषेति सिपो हिरादेशः । वा कंदसीति विकल्पेन पित्त्वानुगः । ऊहल्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । धका-
रलोपश्चकंदसः । निघातः । धेहि । दधातेर्लीटि रूपं ॥ ॥१९॥

अग्निमुषसमिति पंचर्वमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभं । अत्रेयमनुक्रमणिका । अग्निमुषसमाख्यांति वैश्वदेव्याविति । गाथी
हेति ह्रस्वप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य गाथी ऋषिः । प्रथमापंचम्यौ वैश्वदेवताके शिष्टास्तिस्र अपिष्यः ॥ अस्य
सूक्तस्योक्तो विनियोगः ॥ महत्त्वतीयशस्त्रेऽग्निर्नैतेत्येषा धाव्या । सूचितं च । अग्निर्नैता त्वं सोम क्रतुभिः पितृन्त्यप
इति धाव्याः । आ० ५. १४. इति ॥

अग्निमुषसमंश्चिना दधिक्रां व्युष्टिषु हवते वह्निरुक्थैः ।

सुज्योतिषो नः शृण्वंतु देवाः सजोषसो अध्वरं वावशानाः ॥१॥

अग्निं । उषसं । अश्विना । दधिऽक्रां । विऽउष्टिषु । हवते । वह्निः । उक्थैः ।
सुऽज्योतिषः । नः । शृण्वंतु । देवाः । सऽजोषसः । अध्वरं । वावशानाः ॥ १ ॥

गाथी ब्रूते । वह्निर्हविषां प्रापयितामिर्बुष्टिषूषसां युक्त्वेष्वपि यजनीयं देवमुषसमुषोऽभिमानिनीं देव-
तामश्विना अश्विनीं देवीं दधिकां । दधिकावा नाम कश्चिद्देवः तं दधिकावाणं । एतान्देवानुक्थैः शस्त्रैः शंस-
नसाधनैरप्रगीतमंचात्मकैः सृक्तिर्हवते । आह्वयति । सुज्योतिषः सुष्ठु द्योतमाना नोऽध्वरमस्मात्संबन्धिनमिमं यज्ञं
वावशानाः कामयमानाः सजोषसः परस्परं संगता भूत्वा सर्वे देवास्तदाह्वानं शृण्वंतु ॥ दधिकां । क्रमु पाद-
विशेषे । दधीत्युपपदे जनसनखनक्रमगम इति विट् । विट् नोरनुनासिकस्यादित्याकारः । छदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । बुष्टिषु । उक्थी विवासे । भावे क्तिन् । प्रश्नादिना षत्वं । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वं । हवते । ह्वयतेर्बहुलं कंदसीति संप्रसारणं । सुज्योतिषः । सुष्ठु द्योतमाना इति विग्रहे द्युत दीप्तावित्यस्य
द्युतेरिसिन्नादेश जः । उ० २. १११. इतीसिन्प्रत्ययो दकारस्य जकारः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । बह्व्रीहिपञ्चे
तु नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तता स्यात् । यथा । सुज्योतिषो अक्तवस्ताँ अभि ष्युः । ऋग्वे० १०. ८९. १५. इत्य-
चांतोदात्तता । तस्मादत्र नायं समासः किंतु तत्पुरुष एव । शृण्वंतु । शृ अवण इत्यस्माच्छ्रुवः श्रु चेति श्रुत्वात्सं-
नियोगेन धातोः श्रु इत्यादेशः । निघातः । वावशानाः । वशं कांतावित्यस्य यङ्लुकि रूपं । अभ्यासस्य दीर्घो
ऽकित इति दीर्घः । अत्ययेन शानच् । चित्स्वरः ॥

अग्ने ची ते वाजिना ची षधस्था तिस्रस्ते जिह्वा ऋतजात पूर्वीः ।
तिस्र उ ते तन्वो देववातास्ताभिर्नः पाहि गिरो अप्रयुच्छन् ॥ २ ॥
अग्ने । ची । ते । वाजिना । ची । सधऽस्था । तिस्रः । ते । जिह्वाः । ऋतऽजात । पूर्वीः ।
तिस्रः । उं इति । ते । तन्वः । देवऽवाताः । ताभिः । नः । पाहि । गिरः । अप्रयुच्छन् ॥ २ ॥

हे अग्ने ते तव ची वाजिना आर्ज्यीषधिसोमात्मकानि चीष्णत्नानि ची षधस्था चीष्णापीधीयादीनि
धिष्ण्यानि स्थानानि । यद्वैकाहाहीनसत्रास्थानि चीणि स्थानानि । यद्वा त्रयो लोकाः । ऋतजात ऋतेषु
सत्यभूतेषु यज्ञेषु समुत्पन्न हे अग्ने ते तव पूर्वोर्देवानामुदरपूरयिष्यस्त्रिस्रो गार्हपत्यावा जिह्वाः । हे अग्ने ते तव
देववाता देवैरभिलषितास्तिस्रस्तन्वः पवमानपावकशुच्यात्मकानि चीणि शरीराणि । एवंभूतस्त्वमप्रयुच्छन्
अप्रमादन् सावधानो भूत्वा ताभिस्तनूभिर्नोऽस्माकं सोतृणां गिरः सोत्रशस्त्रादीनि वाक्यानि पाहि । पालय ॥
तिस्रः । तिस्रभ्यो जस इति जस उदात्तत्वं । जिह्वाः । लिह आस्वादने । लिहंत्याभी रसानिति शेषायङ्जिह्वा-
योवाष्वाभीवा इति निपातनाद्वन् । लकारस्य जकारः । गुणाभावः । अत्ययेनांतोदात्तत्वं । देववाताः । वा
गतिसंघनयोः । अस्मात्कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पाहि । पा रक्षण इत्यस्य लोटि
रूपं । निघातः । अप्रयुच्छन् । युच्छ प्रमादे । नञ्स्वरः ॥

अग्ने भूरीणि तव जातवेदो देव स्वधावोऽमृतस्य नाम ।
याश्च माया मायिनां विश्वमिन्व त्वे पूर्वीः संदधुः पृष्टबंधो ॥ ३ ॥
अग्ने । भूरीणि । तव । जातऽवेदः । देव । स्वधाऽवः । अमृतस्य । नाम ।
याः । च । मायाः । मायिनां । विश्वऽइन्व । त्वे इति । पूर्वीः । संऽदधुः । पृष्टऽबंधो
इति पृष्टऽबंधो ॥ ३ ॥

देव द्योतमान जातवेदो जातप्रज्ञ स्वधावोऽन्नवन्हे अग्नेऽमृतस्य मरणधर्मरहितस्य तव संबन्धिनो देवा
भूरीणि बह्वि नाम नामानि तेजांसि त्वे त्वयि संदधुः । संदधिर । किंच । विश्वमिन्व विश्वस्य संतर्पक पृष्टबंधो
अपेक्षितफलप्रज्ञविषयाणां सोतृणां बंधो हे अग्ने मायिनामसुराणां पूर्वोर्भूयसीयां माया देवास्त्वयि संदधुः

संप्रयुजिरे तास्त्वयि संति । तस्माद्यज्ञविघ्नकारिणां मायिनां मायाः परिहृत्यास्मदीयं यज्ञं पालयेति भावः ॥
 स्वधावः । स्वधास्यास्तीति मनुष्यः । मनुष्यो हरति नकारस्य हः । अमृतस्य । नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तर-
 पदाद्युदात्तत्वं । नाम । एम प्रह्वत्वे । नामन् सीमन् व्योमन्नित्यादिना मनिम्रत्ययांतत्वेन निपातनात्कारलोपो
 दीर्घश्च । नमयंति सर्वानपि स्वाश्रयभूतान्मुखाणि नामानि तेजांसि । सुपां सुलुगिति सुपो लुक् । नित्वा-
 दाद्युदात्तः । मायिनां । माया एषां संतीति व्रीह्यादित्वादिनिः । यस्थेति लोपः । प्रत्ययस्वरः । विश्वमिन्व ।
 इवि व्याप्तिप्रीणयोरित्यस्याद्विश्वशब्द उपपदे कर्मस्थित्यप्रत्ययः । धातूपदेशावस्थायामिदितो नुमिति नुमि
 प्राप्ति लघूपधगुणो न भवति । विश्वमिन्वति प्रीणयतीति विश्वमिन्वः । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमिति द्वितीयाया
 अलुक् । आमंचितत्वान्निघातः । संदधुः । दुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्य लित्युसि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
 प्रत्ययस्वरः । पृष्ठबंधो । प्रक्क्ष् क्षीप्सायामित्यस्य कर्मणि निष्ठायां यद्विध्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । ब्रश्चादिना
 षत्वं । बंध बंधन इत्यस्मात् शृस्त्वलिहीत्यादिना उपत्ययः । षष्ठीसमासः । आमंचितत्वान्निघातः ॥

अग्निर्नेता भग इव क्षितीनां दैवीनां देव ऋतुपा ऋतावा ।

स वृचहा सनयो विश्ववेदाः पर्षद्विश्वाति दुरिता गृणंतं ॥४॥

अग्निः । नेता । भगःऽइव । क्षितीनां । दैवीनां । देवः । ऋतुऽपाः । ऋतऽवा ।

सः । वृचऽहा । सनयः । विश्वऽवेदाः । पर्षेत् । विश्वा । अति । दुःऽइता । गृणंतं ॥४॥

योऽयमग्निः क्षितीनां मनुष्याणां दैवीनां देवसंबन्धिनीनां विश्वां नेतांतर्धामितया नियामकः । तत्र
 दृष्टान्तः । ऋतुपा भग इव । यथा वसंताद्यृतूनां पालकः सूर्यः सर्वस्य स्वप्रकाशप्रदानेन प्रवर्तकः । तद्वत् ।
 यज्ञाभिर्च्यतावा सत्यकर्मा वृचहा वृचस्य हंता सनयः सनातनः पुराणो विश्ववेदाः सर्वविषयज्ञानवान्सर्वज्ञो
 देवो द्योतमानः स तथाविधोऽभिर्गृणंतं तद्विषयां क्षुतिं कुर्वंतं क्षोतारं विश्वा दुरिता सर्वाणि दुरितान्यति
 अतिक्रम्य पर्यत् । पारं नयतु ॥ नेता । णीञ् प्रापण इत्यस्य वृचि रूपं । चित्स्वरः । क्षितीनां । क्षि निवासगत्योः ।
 क्तिचक्त्वा च संज्ञायामिति क्तिच् । नामन्यतरस्यामित्यंतोदात्तत्वं । दैवीनां । देवशब्दात्संबन्धार्थं देवाद्यञ-
 जावित्यञ् । अत्रि टिड्ढाणञिति ङीप् । नित्वादाद्युदात्तः । ऋतुपाः । पा रचण इत्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यंत
 इति विच् । ऋतून्पातीत्युपपदमतिङ् । पा० २. २. १९. इति समासः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वृचहा । हन
 हिंसागत्योः । ब्रह्मभूणवृचेषु क्तिविति क्तिप् । विश्ववेदाः । बङ्गव्रीही विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ।
 पर्यत् । पू पालनपूरणयोरित्यस्य लेटि सिञ्जङ्गलमिति सिप् । अडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । पादादि-
 त्वादनिघातः । गृणंतं । गृ शब्दे । लटः शतृ । क्रयादित्वात् आ । शचंतत्वात् आभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः ।
 शतृप्रत्ययस्वरः ॥

दधिक्रामग्निमुषसं च देवीं बृहस्पतिं सवितारं च देवं ।

अश्विना मिचावरुणा भगं च वसून् रुद्रां आदित्यां इह हुवे ॥५॥

दधिऽक्रां । अग्निं । उषसं । च । देवीं । बृहस्पतिं । सवितारं । च । देवं ।

अश्विना । मिचावरुणा । भगं । च । वसून् । रुद्रान् । आदित्यान् । इह । हुवे ॥५॥

हे दधिक्रावादयः सर्वे देवा होताहं दधिक्रां दधिक्रावाणमग्निमुषसं च देवीमुषोऽभिमानिनीं देवतां च
 बृहस्पतिं देवं द्योतमानं सवितारं सर्वस्य जगतः प्रेरकं देवं च अश्विना अश्विनी देवी मिचावरुणी भगं सूर्यं
 च वसून् रुद्रां रुद्रानेकादश रुद्रान् आदित्यान् द्वादशादित्यान् एतान्सर्वान् हविर्भुजो युष्मानिहासदीये
 कर्मणि ङवे । हविःस्वीकरणार्थमाह्वयामि ॥ दधिक्रां । दधातीति दधिः । आह्वयमहनेत्यादिना किप्रत्ययः । दधी-
 त्युपपदे कमेर्जनसनेत्यादिना विट् । विट् नोरित्यात्वं । देवीं । देवस्य पत्नी देवी । पुंयोगादाख्यायामिति ङीष् ।
 यस्थेति लोपः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । बृहस्पतिं । तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्चेति पतिशब्दे

परतो बृहच्छब्दस्य तलोपः मुडागमश्च । उभे वनसत्त्वादिषु युगपदित्युभयपदाबुदात्तत्वं । सवितारं । ध्रु प्रेरण इत्यस्य तुचि आर्धधातुकस्येड् वलादेरिति डागमः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । बद्रौ आदित्यौ इत्यत्र संहितायां शसो नकारस्य दीर्घादटि समानपाद इति इत्वं । ततः पूर्वस्वावर्णस्य आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकत्वं । भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽशीति रोर्यादेशः । लोपः शाक्यस्येति तस्य लोपः । यलोपस्यासिद्धत्वात्स्वरसंभिर्न भवति । अतो बद्रौ आदित्यौ इति भवति । एवमेकस्मिन्पाद आकारादटि परतो नकारस्य इत्ययत्पूर्वसवर्णानुनासिकादेशो उभेयाः । ऊवे । ऊयतेर्लटि बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । इट्टित आत्मनेपदानामित्वत्वं । उवडादेशः । निघातः ॥ २० ॥

इमं न इति पंचर्वं नवमं सूक्तं । अवेयमनुकमणिका । इमं न उपाये अनुष्टुभी विराड्रूपा सतोबृहती चांखिति । द्वितीयातृतीये अनुष्टुभी पंचमी विराड्रूपा सतोबृहती च । अनुक्तत्वात्प्रथमाचतुर्थी त्रिष्टुभी । अस्यापि गायी अग्निः ॥ पशौ स्तोकानुवचन इदं सूक्तं । सूचितं च । जुषस्व सप्रथस्तममिमं नो यज्ञं । आ० ३. ४. इति ॥

इमं नो यज्ञममृतेषु धेहीमा हव्या जातवेदो जुषस्व ।

स्तोकानामग्ने मेदसो घृतस्य होतः प्राशान प्रथमो निषद्य ॥ १ ॥

इमं । नः । यज्ञं । अमृतेषु । धेहि । इमा । हव्या । जातवेदः । जुषस्व ।

स्तोकानां । अग्ने । मेदसः । घृतस्य । होतरिति । प्र । अशान् । प्रथमः । निऽसद्य ॥ १ ॥

गायी प्रार्थयते । हे जातवेदो जातप्रज्ञापि नोऽस्माकं संबन्धिनमिमं यज्ञं पशुयागममृतेषु मरणधर्मरहितेषु यष्टव्यदेवेषु धेहि । तदधीनतया समर्पय । त्वं चेमा इमान्यस्माभिर्दीयमानानि हव्या हव्यानि हवीषि जुषस्व । सेवस्व । किंच होतर्देवानामाहुतः । अप्रिर्वै देवानां होतृत्याम्नानात् । तादृश हे अग्ने निषद्य वेद्यामुपविश्य प्रथमः सर्वेषामृत्विजामादिसः सन् मेदसो वपाख्यस्य हविषो घृतस्याज्यस्य च स्तोकानां । द्वितीयार्थे षष्ठी । मेदोघृतयोर्धे स्तोका विंदवो विद्यते तान्प्रकर्षेणाशान् । भक्षय । पिबेत्यर्थः ॥ धेहि । दधातेर्लोटि रूपं । जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोट्यात्मनेपदिनो रूपं । अशान् । अश भोजन इत्यस्य लोटि हलः अः शानञ्ज्ञौ । पा० ३. १. ८३. इति शानजादेशः । पद्यादतो हेरिति हेर्लुक् । निघातः । प्रथमः । प्रथ प्रख्याने । प्रथमः प्रथमेऽस्माद्वितीयादय इति । प्रथेरमच् । उ० ५. ६८. इत्यमच् । चित्त्वादंतोदात्तः । निषद्य । षट् विशरणगत्वसादनेष्वित्यस्य स्यापि रूपं । सदेरप्रतेरिति षत्वं । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

घृतवतः पावक ते स्तोकाः श्रोतंति मेदसः ।

स्वधर्मदेववीतये श्रेष्ठं नो धेहि वार्यं ॥ २ ॥

घृतवतः । पावक । ते । स्तोकाः । श्रोतंति । मेदसः ।

स्वधर्मन् । देववीतये । श्रेष्ठं । नः । धेहि । वार्यं ॥ २ ॥

पावक पापशोधक हे अग्ने स्वधर्मन् स्वायत्तधर्मके सांगेऽस्मिन्यज्ञे ते तव भक्षणार्थं देववीतये यजनीय-देवानां भक्षणार्थं च घृतवतो घृतोपेता मेदसो मेदोरूपस्य हविषः स्तोका विंदवः श्रोतंति । चरंति । अथवा देववीतये देवस्य तव वीतय इति योजनीयं । तस्माद्वार्थं वरणीयं संभजनीयं श्रेष्ठमुत्तमं धनं नोऽस्माभ्यं धेहि । प्रयच्छ ॥ श्रोतंति । क्षुतिर् चरण इत्यस्य लटि रूपं । स्वधर्मन् । स्वङ्गभूता धर्माणो यस्तेति बङ्गरीहौ पूर्वपदप्रकृतित्त्वरः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । देववीतये । देवानां वीतिः प्रीतिर्यस्यां भक्षणक्रियायां सा देववीतिः । बङ्गरीहौ पूर्वपदप्रकृतित्त्वरः । श्रेष्ठं । प्रशस्त्यशब्दादतिशायन इष्टम् । प्रशस्त्यस्य अ इति आदेशः । गुणः । एकादेशस्त्वरः । धेहि । दधातेर्लोटि । वार्यं । वृद्धं संभक्तौ । अहलोर्ष्यदिति खत् । ईडवदेत्यादिनाबुदात्तत्वं । एतिसुशासित्यादिना कप् वृणोतेरेव न वृडः ॥

तुभ्यं स्तोका घृतश्रुतोऽग्ने विप्राय संत्य ।

ऋषिः श्रेष्ठः समिध्यसे यज्ञस्य प्राविता भव ॥३॥

तुभ्यं । स्तोकाः । घृतऽश्रुतः । अग्ने । विप्राय । संत्य ।

ऋषिः । श्रेष्ठः । सं । इध्यसे । यज्ञस्य । प्रऽअविता । भव ॥३॥

संत्य यष्टुभिः संभजनीय यद्वा यष्टुभ्यः फलप्रद हे अग्ने विप्राय मेधाविने तुभ्यं त्वदर्थं घृतश्रुतः घृतश्र-
णयुक्ताः स्तोकाः संति । ऋषिरतीन्द्रियार्थदर्शी अत एव श्रेष्ठः सर्वातिशायी त्वं समिध्यसे । घृतयुक्तमेदोविंदुभिः
सम्यक् प्रज्वाल्यसे । स त्वं यज्ञस्यास्माभिः क्रियमाणस्य पशुयागस्य प्राविता प्रकर्षेण पाखको भव ॥ तुभ्यं ।
युष्मच्छब्दस्य ऊयि तुभ्यमह्यौ ऊयि । पा० ७. २. ९५. । इति तुभ्यादेशः । डेप्रथमयोरमिति डेरमादेशः । ऊयि
चेत्याद्युदात्तत्वं । संत्य । षण् संभक्तौ षण् दाने वा । क्तिचक्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । न क्तिचि दीर्घश्चेति
दीर्घनलोपाभावः । संती भवो भवे कंदसीति तच्च साधुरिति वा यत्प्रत्ययः । यस्तेति लोपः । आमंचित-
त्वान्निघातः । इध्यसे । जिह्वी दीप्ती । कर्मणि यक् । कित्वादनुनासिकलोपः । निघातः । प्राविता । अत्र
रक्षणादिषु । तुचि रूपं । समासस्वरः । भव । निघातः ॥

तुभ्यं श्रोतंत्यध्रिगो शचीवः स्तोकासो अग्ने मेदसो घृतस्य ।

कविशस्तो बृहता भानुनागा हव्या जुषस्व मेधिर ॥४॥

तुभ्यं । श्रोतंति । अध्रिगो इत्यध्रिऽगो । शचीऽवः । स्तोकासः । अग्ने । मेदसः । घृतस्य ।

कविऽशस्तः । बृहता । भानुना । आ । अगाः । हव्या । जुषस्व । मेधिर ॥४॥

अध्रिगो अधृतगमन सततगमनस्वभाव । अत एव शचीवः शक्तिमन् हे अग्ने तुभ्यं त्वदर्थं मेदसो मेदोऽपस्य
हविषो घृतस्य स्तोकासो विंदवः श्रोतंति । स्रवंति । तस्मात्कविशस्तः कविभिः कर्माभिश्चैर्होचादिभिः सुतस्त्वं
बृहता प्रभूतेन भानुना तेजसा सहितः सन् आगाः । अस्मदीयं पशुयागमभ्यागच्छ । आगत्य च मेधिर प्रज्ञावज्जमे
हव्या अस्माभिर्दीयमानानि वपादीनि हवींषि जुषस्व । सेवस्व ॥ अध्रिगो । गमनं गौरिति गम् सू
गतावित्यस्य भावे गमेर्होरिति डोः । अधृता गौर्येनेत्यत्र गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति गोशब्दस्य ह्रस्वत्वं ।
धृतशब्दस्य पृषोदरादित्वात् ध्रिभावः । संबोधने संबुद्धौ च । पा० ७. ३. १०६. । इति गुणः । अपादादि-
त्वान्निघातः । शचीवः । मतुपो मतुवसो हरिति इत्वं । कविशस्तः । शन्तु सुतावित्यस्य निष्ठायामनुनासिकलोपः ।
यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । थाथघञ्क्ताजविचकाणामित्यंतोदात्तत्वं । भानुना । भा दीप्ती । दाभाभ्यां नुरिति
कर्तरि नुः । प्रत्ययस्वरः । अगाः । इण् गतावित्यस्य छांदसे लुङि इणो गेति गादेशः । गातिस्थिति सिचो लोपः ।
निघातः । मेधिर । मेधारथाभ्यामिरनिरची वक्तव्यावितीरन् । आमंचितत्वान्निघातः ॥

ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद उद्धृतं प्र ते वयं ददामहे ।

श्रोतंति ते वसो स्तोका अधि त्वचि प्रति तान्देवशो विहि ॥५॥

ओजिष्ठं । ते । मध्यतः । मेदः । उत्ऽभृतं । प्र । ते । वयं । ददामहे ।

श्रोतंति । ते । वसोऽइति । स्तोकाः । अधि । त्वचि । प्रति । तान् । देवऽशः । विहि ॥५॥

हे अग्ने ओजिष्ठं अतिशयेन सारयुक्तं मेदो वपाख्यं हविर्मध्यतः पशोर्मध्यभागात्ते त्वदर्थमुद्धृतमुद्धृत-
मध्वर्यादयो वयमस्मिन्पशौ ते तुभ्यं प्रददामहे । उद्धृतं तद्वपाख्यं हविः प्रयच्छामः । वसो सर्वस्य जगतो वास-
यितर्हे अग्ने त्वच्छधि वपायामुपरि ये स्तोका घृतमिश्रा विंदवस्ते ते त्वदर्थं श्रोतंति । स्रवंति । यद्वा ते तव
त्वच्छधि ज्वालाख्यशरीरस्योपरि श्रोतंति । तान् स्तोकान्देवशो देवेषु प्रति विहि । प्रत्येकं विभजस्व ॥ मध्यतः ।

मध्यशब्दात् पञ्चम्यास्तसिः । पा० ५. ४. ४४. १. । इति तसिः । प्रत्ययस्वरः । उद्धृतं । हृज् हरणे । कर्मणि क्तः । हृज्यहोर्मन्द्दसीति हकारस्य भकारः । गतिरन्तर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । ददामहे । दद् दान इत्यस्य लटि क्त्वादात्मनेपदं । अतो दीर्घो यजीति दीर्घः । निघातः । खोतंति । खुतिर् हरणे । पादादित्वा-
दनिघातः । अतिर्लसार्वधातुकस्वरिणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । त्वचि । तनु विसरि । तनोतिरनञ् वः । उ० २. ६३. । इति कर्तरि कर्मणि वा चिक् । अकारनकारयोर्वकारादेशः । तनोति तायति वा त्वक् । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । विहि । वी कांतिगत्यादिष्वित्यस्य लोप्यदादित्वाच्छपो लुक् । ह्रस्वम्कांसः । निघातः । खित्वं ॥ ॥ २१ ॥

अयं स इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं । अयेयमनुक्रमणिका । अयं स उपांथानुष्टुप् पुरीषेभ्योऽग्निभ्य इति । अग्निः कौशिको गाथी । पञ्चचितिरूपा अपयो देवता । चतुर्थ्यनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनश्चतयोक्तः सूक्तविनियोगः । अग्निचयन इष्टकाप्रणयने पुरीषास इत्येषानुवचनीया । प्रेषितः पुरीष्यचित्तयेऽन्वाहेत्युपक्रम्य पुरीषासो अपय इति चिरुपांशु सप्रणवमिति सूचितं । आ० ४. ८. ॥

अयं सो अग्निर्यस्मिन्सोममिन्द्रः सुतं दधे जठरे वावशानः ।

सहस्रिणं वाजमत्यं न सप्तिं ससवान्सन्सूयसे जातवेदः ॥ १ ॥

अयं । सः । अग्निः । यस्मिन् । सोमं । इन्द्रः । सुतं । दधे । जठरे । वावशानः ।

सहस्रिणं । वाजं । अत्यं । न । सप्तिं । ससवान् । सन् । सूयसे । जातवेदः ॥ १ ॥

गाथी ब्रूते । अयमुत्तरवेद्यामाहुत्वधिकरणभृताहवनीयरूपतया दृश्यमानोऽग्निः स तथाविधः खलु वावशानः सोमं कामयमान इन्द्रो यस्मिन्नपी सुतमभिषवादिदंस्कारोपेतं सोमं जठरे खोदरे दधे दधार । तस्मात्तादृशमहिमोपेतः सोऽग्निरिति पूर्वणान्वयः । किंच । हे जातवेदः सहस्रिणं । सहस्रं नानारूपतां युद्धे यो भजति स सहस्री । तमत्वं वेगवशादतनशीलं सप्तिं न अग्नमिव वाजं आग्नीषधिसोमाद्यनेकप्रकारं हविल-
क्षणमन्नं ससवान् भजिवान् सन् त्वं सूयसे । खोतुभिरेखाभिः सूयमानो वर्तसे ॥ दधे । दधातेर्लिटि लिट-
स्तस्ययोरिशिरेजिति तप्रत्ययस्य एशित्यादेशः । यदुत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । वावशानः । वशं कांता-
वित्यस्य यङ्लुकि दीर्घोऽकित इत्यभ्यासस्य दीर्घः । व्यत्ययेन शानच् । चित्स्वरः । ससवान् । षण् संभक्तौ । कृसाविडभावः । नलोपः । प्रत्ययस्वरः । सूयसे । टुञ् सुती । कर्मणि यक् । अहत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । निघातः ॥

अग्ने यज्ञे दिवि वर्चैः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजत्र ।

येनांतरिक्षमुर्वाततंथ त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः ॥ २ ॥

अग्ने । यत् । ते । दिवि । वर्चैः । पृथिव्यां । यत् । ओषधीषु । अप्सु । आ । यजत्र ।

येन । अंतरिक्षं । उरु । आऽततंथ । त्वेषः । सः । भानुः । अर्णवः । नृऽचक्षाः ॥ २ ॥

यजत्र यजनीय हे अग्ने दिवि बुल्लोके यद्वर्च आदित्याख्यं यज्ज्योतिस्तत्ते तैव ज्योतिः । पृथिव्यामाहव-
नीयादिरूपतया वर्तमानं यज्ञेजस्तत्त्वदीयमेव । प्रसिद्धं तेजोऽभिधाय गूढं ज्योतिरभिधत्ते । यदोषधी-
ष्वप्स्विति । ओषधीष्वरणप्रभृतिषु काष्ठेषु यज्ञेजः । यद्वा । ओषधीषु वनस्पत्यादिषु सोमाख्यं यज्ञेजोऽप्सु
जलेषु यदौषधीष्वं तेजस्तासर्वं आ सर्वत्र वर्तमानं तेजस्तावकमेव । किंच येन वायुरूपेण तेजसांतरिक्षमाकाश-
मुर्वाततंथ आतेतिथि विसीर्षी कृतवानसि । त्वेषो दीप्तिमान् अत एव भानुर्भासमानो नृचक्षा नृणां साक्षितया
द्रष्टार्यवः समुद्रव्यहान् । स तादृशस्त्वमंतरिक्षमतेतिथेति पूर्वणान्वयः । उक्तार्थे वाजसनेयकं । अग्ने यज्ञे
दिवि वर्च इत्यादित्यो वा अस्स दिवि वर्चः पृथिव्यामित्ययमग्निः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजत्रेति य
एवौषधिषु चाप्सु चापिस्मेतदाह येनांतरिक्षमुर्वाततंथेति वायुः स त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षा इति महान्स

भानुरर्णवो नृचक्षा इत्येतत् । शत० ब्रा० ७. १. २३. । इति ॥ पृथिव्यां । उदात्तयणो ह्यपूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । ओषधीषु । ओषधेऽस्य विभक्तावप्रथमायामिति दीर्घत्वं । अप्सु । सवेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । आततंथ । तनु विसार इत्यस्य लिटि ण्वि बभूषाततंथ जगृभ ववर्धेति निपातनादिङेत्याभ्यासलोपा न भवन्ति । सितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः । अर्णवः । अर्णोऽस्यस्मिन्संतीति मनुवर्धे वप्रकरणेऽन्विभ्योऽपि दृश्यत इति वप्रत्ययः । अर्णसः सलोपश्चेति सलोपः । प्रत्ययस्वरः । नृचक्षाः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अभि-
व्यक्तवाग्वाच्यं धातुरचामिव्यक्तिमात्रे वर्तते । चचेर्बङ्गलं शिच्चेत्यसुप् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा देवाँ ऊचिषे धिष्ण्या ये ।

या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः ॥३॥

अग्ने । दिवः । अर्णः । अच्छ । जिगासि । अच्छ । देवान् । ऊचिषे । धिष्ण्याः । ये ।

याः । रोचने । परस्तात् । सूर्यस्य । याः । च । अवस्तात् । उपतिष्ठन्ते । आपः ॥३॥

हे अग्ने त्वं दिवोऽर्णं द्युलोके वर्तमानमर्णोऽभोऽक्छामिलस्य जिगासि । धूमद्वारा प्राप्नोषि । किंच । धि-
ष्ण्याः । धियं बुद्ध्युपहितं देहमुष्णं त्युष्णीकुर्वतीति धिष्ण्याः प्राणाभिमानीनो देवाः । तान्प्राणाख्यान्देवान्छानुक्क-
मेणोचिषे । समवेतान्करोषि । समवेता भवत्युक्तवानसीत्यर्थः । सूर्यस्य सूर्यलोकस्य परस्तादुपरि रोचने । रोचनो
नामायं लोको यत्राग्नेयं ज्योतिस्तपति । तस्मिन्भासमाने रोचनाख्ये लोके या आपो विद्यन्ते अवस्तात्सूर्यलो-
कादधस्तादंतरिक्षलोके याश्चाप उपतिष्ठन्ते वर्तन्ते ता उभयीरपस्त्वं प्रेरयसि । उक्तार्थो वाजसनेयिभिः स्पष्ट-
मभिहितः । आपो वा अस्य दिवोऽर्णस्ता एष धूमेनाच्छेत्त्यच्छा देवाँ ऊचिषे धिष्ण्या य इति प्राणा वै देवा
धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धिय इष्णन्ति या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आप इति रोचनो ह नामैष
लोको यत्रैष एतत्तपति तद्याश्चैतं परेणापो याश्चावरेण ता एतदाह । शत० ब्रा० ७. १. २४. । इति । ता उभयी-
रपस्त्वं प्रेरयसीति ॥ अर्णः । ऋ गतावित्यस्मादुदके गुट् चेत्यमुन्नुडागमश्च । अर्यते प्रार्थ्यते तत्पिपासुभिरित्यर्णः ।
सकारलोपश्छादसः । निच्चादाबुदात्तः । जिगासि । गा स्तुती च कंदसीत्ययं धातुश्चकाराग्रमने वर्तमानो
जुहोत्यादिः । बङ्गलं कंदसीत्यभ्यासस्यत्वं । निघातः । ऊचिषे । ब्रूञ व्यक्तायां वाचीत्येतस्य लिटि आर्धधातु-
कत्वाद्भुवो वचिः । पा० २. ४. ५३. । इति ऋच्यादेशः । असंयोगास्त्रिङ् किदिति किद्वद्वावावचिस्वपीत्यादिना संप्र-
सारणं । अभ्यासस्य लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति संप्रसारणं । आर्धधातुक इट् । निघातः । धिष्ण्याः । उष झुष
दाहे । धिय उष्णंतीति सानसिधर्णसिपर्णसितंडुलांकुशचषालिल्वलपल्लवधिष्ण्यशब्दा इति निपातनात् यन्नुडा-
गमधात्वादिलोपोपपदद्वयः सर्वे सिद्धा भवन्ति । निच्चादाबुदात्तः । अवस्तात् । अवरशब्दात् दिक्छन्देभ्यः
सप्तमीपञ्चमीत्यादिना अस्तातिः । तस्मिन्विभाषावरस्य । पा० ५. ३. ४१. । इत्यवादेशः । प्रत्ययस्वरः । उपतिष्ठते ।
ष्टा गतिनिवृत्ती । उपपूर्वात्तिष्ठतेरकर्मकाच्च । पा० १. ३. २६. । इत्यात्मनेपदं । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

पुरीथासो अग्रयः प्रवणेभिः सजोषसः ।

जुषन्तां यज्ञमदुहोऽनमीवा इषो महीः ॥४॥

पुरीथासः । अग्रयः । प्रवणेभिः । सजोषसः ।

जुषन्तां । यज्ञं । अदुहः । अनमीवाः । इषः । महीः ॥४॥

पुरीथासः सिकतासंमिश्रा अपयश्चित्वा अग्रयः प्रवणेभिर्मृत्खननसाधनभूतैरभ्यादिभिः सहिताः सजोषसः
परस्परसंगताः संतो यज्ञमस्त्राभिः क्रियमाणमपिचयनपूर्वकमिमं सोमयागं जुषन्तां । सेवन्तां । किंच । अदुहो
ऽद्रोग्धारो यूयमनमीवा रोगादिवर्जिता महीर्मह्य इष ऊर्जो रोगादिरहितान्यन्नान्यस्त्रभ्यं प्रयच्छन्तां ॥ पुरी-
थासः । पृ पासनपुरणयोः । ईषन्नित्यनुवृत्ती श्रुपृभ्यां क्ति । उ० ४. २७. । इतीषन्प्रत्ययः क्तिष्ठ । कित्वाद्भुयो प्रतिषिद्ध
उदोध्यपूर्वस्येत्युत्वं । रपरः । पृणाति पूर्यते वेति पुरीषं । पुरीषं पृणातिः पूरयतेवा । नि० २. २२. । इति यास्कः ।

तदहंतीति पुरीषाः । छंदसि चेति यप्रत्ययः । यच्च भमिति भसंज्ञायां यस्वेति लोपः । प्रत्ययस्वरः । प्रावणे-
भिः । वण षण् संभक्तावित्यस्मात्पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति करणे घप्रत्ययः । प्रकर्षेण वन्यते संभज्यते संश्लिष्यते
मृदेभिरिति प्रावणानि खनिचाणि । प्रनिरंतः । पा० ८. ४. ५. इत्यादिना णत्वं । वणं समासे । पा० ६. २. १७८. ।
इत्थंतोदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । यद्वा । प्रुङ् गर्ता । प्रवन्ते गच्छन्ति मृत्खननं प्रतीति चलनशब्दार्था-
दकर्मकाद्युच् । पा० ३. २. १४८. । इति युच् । चित्स्वरः । पूर्वस्मिन्पक्षे ऽवग्रहाभावस्कान्दस इति वक्तव्यं । जुषतां ।
जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोटि रूपं । पादादित्वादनघातः । महीः । महच्छब्दादुगितश्चेति ङीप् । तका-
रलोपस्कान्दसः । प्रत्ययस्वरैणांतोदात्तः ॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ५ ॥

इळा । अग्ने । पुरुऽदंसं । सनिं । गोः । शश्वत्ऽतमं । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ५ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥ २२ ॥

निर्मथितः सुधित इति पंचर्चमेकादशं सूक्तं । अचानुक्रमणिका । निर्मथितो देवश्रवा देववातश्च भारती
तृतीया सतोबृहतीति । भरतस्य पुत्री देवश्रवा देववातश्चेत्युभावस्य ऋषी । तृतीया सतोबृहती । शिष्टास्त्रिष्टुभः ।
अग्निर्देवता । आ होतित्यादिसूक्तदशकस्योक्तो विनियोगः प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः । इळामग्न इत्यस्या वि-
नियोगोऽसकृदुपदिष्टः ॥

निर्मथितः सुधित आ सधस्थे युवा कविरध्वरस्य प्रणेता ।

जूर्यत्स्वग्निरजरो वनेष्वचा दधे अमृतं जातवेदाः ॥ १ ॥

निऽमथितः । सुऽधितः । आ । सधऽस्थे । युवा । कविः । अध्वरस्य । प्रऽनेता ।

जूर्यत्ऽसु । अग्निः । अजरः । वनेषु । अच । दधे । अमृतं । जातऽवेदाः ॥ १ ॥

भारतावृषी स्रोचं कुर्वते । योऽग्निर्निर्मथितोऽग्निष्टोमादिकर्मस्वरण्योर्नितरां मथितः सन् सधस्थे यजमा-
नगृहे सुधितो गार्हपत्यादिषु चिषु कुंडेषु सुषु निहितः निधाय च काष्ठप्रक्षेपेण प्रज्वाल्यमानो युवा प्रबुद्धः अत
एवाध्वरस्य ज्योतिष्टोमादेः प्रणेता प्रकर्षेणानेता निर्वाहको नेतृत्वादेव कविः क्रांतदर्शी । तथाविधो जातवेदाः
सर्वविषयाभिज्ञानवान् सोऽग्निर्वनेषु महारण्येषु जूर्यत्सु दावाग्निसंबंधाज्जूर्यमाणेषु जरां नाशं प्राप्तुवत्स्वपि
स्वयमजरौ जरारहितः प्रत्युत दीप्यमानः सन् अत्र एवं स्तुतिं कुर्वीणेषु यजमानेष्वमृतं चयरहितं प्रभूतमन्न-
मादधे । निदधाति ॥ सुधितः । दधातेः कर्मणि निष्ठायां सुधितवसुधितनेमधितेत्यादिना निपातनाच्च इत्या-
देशः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जूर्यत्सु । जूरी घूरी हिंसावयोहान्योः । व्यत्ययेन शतृप्रत्ययः ।
दिवादित्वाच्छचन् । नित्वादाद्युदात्तः । अजरः । जू वयोहानावित्यस्माज्जाव ऋदोरवित्यप्रत्ययः । गुणः । जनी
जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दधे । दधातेर्वर्तमाने लिटि रूपं । जातवेदाः । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य
क्ते जनसनखनां सन्मूलोरित्याकारः । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अमथिष्टां भारता रेवदग्निं देवश्रवा देववातः सुदक्षं ।

अग्ने वि पश्य बृहताभि रायेषां नो नेता भवतादनु द्यून् ॥ २ ॥

अमथिष्टां । भारता । रेवत् । अग्निं । देवऽश्रवाः । देवऽवातः । सुऽदक्षं ।

अग्ने । वि । पश्य । बृहता । अभि । राया । इषां । नः । नेता । भवतात् । अनु । द्यून् ॥ २ ॥

हे अग्ने भारता भारती भरतस्य पुत्री देवश्रवा देववातश्चेत्युभौ सुदृढं शोभनसामर्थ्योपेतं रेवत् रयिमंत-
मभिर्मंगनादिगुणोपेतं त्वाममंथिष्टां । अग्निष्टोमादिकर्मप्राप्त्यर्थमब्रूवतां । मथनेन त्वामुत्पादितवन्तावित्यर्थः ।
तादृशस्त्वं बृहता प्रभूतेन राया धनेन सहितः सन् अभि अभिमुखो भूत्वा वि पश्य । अस्मान्विशेषेणानुग्रहदृष्ट्या
वीक्षस्व । किञ्च । अग्न्य ब्रून् । द्युशब्दोऽहर्वाची वस्त्रोर्बुरिति तन्नामसु पाठात् । ब्रून्नु सर्वेषु दिवसेषु नोऽस्माक-
मिषाममन्नानां नेता अग्निता भवतात् । भव ॥ अमंथिष्टां । मन्थ विलोडन इत्यस्मात्कुञ्चि सिच् । वदन्नजहन्त-
स्याचः । पा० ७. २. ३. इति वृद्धी प्राप्तायां नेटीति प्रतिषेधः । तस्यस्यमिषामित्यादिना तसस्त्वामादेशः ।
पादादित्वादिनिघातः । अट्स्वरः । भारता । भरतस्यापत्यमित्यर्थ उत्सादित्वाद्च् । तद्धितेष्वचामादेरित्यादि-
वृद्धिः । अित्स्वरः । रेवत् । रयिशब्दात्तुप् । वस्त्रोदात्तत्वसंप्रसारणपरपूर्वत्वगुणमुद्धोपाः । देवश्रवाः । श्रु
श्रवणे । असुन्निति कर्मण्यसुन् । देवैः श्रूयते प्रख्याप्यतेऽसाविति देवश्रवा ऋषिः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते
गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यौणादिकसूचात्पूर्वपदस्वरः । देववातः । वा गतिगंधनयोः । अस्मा-
त्कर्मणि क्तः । देवैरिष्यमाणतया प्राप्तो देववात ऋषिः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ब्रून् । बु
अभिमगने युत दीप्तौ वा । डिच्चेत्यनुवृत्तौ द्युभ्यां चेति भोजसूत्रेण डुप्रत्ययो ङिञ्च । बुतेरश्रादयश्च । उ० ५. २९. ।
इति दुन्नत्ययः । अभिगच्छत्वस्मिन् स्वं स्वमभिमंतं देशं प्राणिन इति श्रुतते किरणसंबन्धादिति वा बुर्दि-
वसः । प्रथमयोरिति सर्वर्णदीर्घः । तस्माच्छसो नः पुंसि । पा० ६. १. १०३. इति सकारस्य नकारः । एकादेशस्वरः ॥

दश क्षिपः पूर्वं सीमजीजनन्सुजातं मानृषु प्रियं ।

अग्निं स्तुहि देववातं देवश्रवो यो जनानामसंश्रयी ॥३॥

दश । क्षिपः । पूर्वं । सीं । अजीजनन् । सुऽजातं । मानृषु । प्रियं ।

अग्निं । स्तुहि । देवऽवातं । देवऽश्रवः । यः । जनानां । असंत् । वशी ॥३॥

हे अग्ने देववातस्य क्षिपः । क्षिप्यते कर्मकरणार्थमिति क्षिपोऽङ्गुलयः । ताश्च दश । बाहुद्वयस्य मथनसा-
धनत्वेन तत्रत्या अङ्गुलयो दशसंख्याकाः । तादृशोऽङ्गुलयः पूर्वं पुरातनं सीमेनं त्वामजीजनन् । उदपीपदन् ।
हे देवश्रवो मानृषु मानृभूतारण्योः सुजातं सुष्ठुत्पन्नं अत एव प्रियं कमनीयं देववातं देववातेन मथितमेनमपि
स्तुहि । योऽग्निर्जनानां स्रोतृणां यजमानानां वशी वशवर्ती कर्मणां स्वातंत्र्येण प्रवर्तकोऽसत् भवति तं स्तुहीति
पूर्वेणान्वयः ॥ दश । दन्श दशने । कनिष्ठिन्यनुवृत्तौ नुदशोर्गुणश्चेति कनिन् । नित्स्वरः । क्षिपः । क्षिप प्रेरणे ।
श्रीणादिकः कर्मणि क्तिप् । क्षिप्यन्ते प्रैर्यन्ते कर्मस्त्विति क्षिपोऽङ्गुलयः । धातुस्वरः । अजीजनन् । जनी प्रादुर्भावे ।
हेतुमग्नयंतस्य लुङि चङ् द्विर्वचनसन्वद्वावाभ्यासित्वदीर्घाः । निघातः । स्तुहि । टुच् स्तुतावित्यस्य लोटि रूपं ।
अदादित्वाच्छपो लुक् । निघातः । देववातं । देववातेन निर्वृत्तमित्यर्थे तेन निर्वृत्तं । पा० ४. २. ६८. इत्यण् ।
प्रत्ययस्वरः । असत् । अस भुवि । अस्य ल्यङागमः । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

नि त्वा दधे वर आ पृथिव्या इळायास्पदे सुदिनत्वे अह्नां ।

दृषद्वत्यां मानृष आपयायां सरस्वत्यां रेवदग्ने दिदीहि ॥४॥

नि । त्वा । दधे । वरै । आ । पृथिव्याः । इळायाः । पदे । सुदिनऽत्वे । अह्नां ।

दृषत्ऽवत्यां । मानृषे । आपयायां । सरस्वत्यां । रेवत् । अग्ने । दिदीहि ॥४॥

हे अग्ने इळाया गोरूपधारिण्याः पृथिव्या भूमेर्वरे वरिष्ठे पद उत्तरवेद्यां अह्नां सुदिनत्वे यजनीयदिवसानां
शोभनदिनत्वार्थं । येषु दिनेष्विन्द्रादयो वरीयांसो देवा इच्छन्ति तानि सुदिनानि । तदर्थं त्वा त्वामा निदधे ।
आ समंतान्निदधामि । उत्तमानि स्थानानि दर्शयति । दृषद्वत्यां । दृषद्वती नाम काचिन्नदी तस्यां । मानृषे
मनुष्यसंचारविषये तीरे । आपयायां । आपया नाम काचिन्नदी तस्यां । सरस्वत्यां नद्यां । एतेषु स्थानेषु त्वं
रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा दिदीहि । दीप्यस्व । महर्धयः सरस्वतीतीरे खलु यज्ञादिकर्माख्यकार्षुः । तथा
च ब्राह्मणं । ऋषयो वै सरस्वत्यां सचमासत । ऐ० ब्रा० २. १९. इति ॥ दधे । दधातेर्बिभ्युत्तमैकवचने रूपं । वरे ।

वृष् वरणे । यहवृद्धनिश्चिगमश्चेत्य । पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वृषद्वत्त्वां । दू विदारणे । वृणातिः पुग्घ-
स्वस्य । उ० १. १३०. । इत्यादिना पुगागमो धातोर्ह्रस्वस्य । वृषद् उपक्ता यस्यां संतीति मनुष्य । श्रय इति तस्य
वत्त्वं । स्वरविधौ व्यञ्जनमविवक्ष्यमानवदित्यस्याः परिभाषाया अत्राश्रयणाभावात्तुप उदात्तताभावः । अदिप्र-
त्ययस्वरः । सरस्वत्यां । सरःशब्दोऽनुनतत्वादाबुदात्तः । तदस्यास्तीति मनुष्य । अदुपधत्वात्तस्य वत्त्वं । उगि-
त्वात् ङीप् । दिदीहि । दिवु क्रीडादावित्यस्य यङ्नुक्ति रूपं ॥

इळांमये पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाये सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ५ ॥

इळां । अये । पुरुऽदंसं । सनिं । गोः । शश्वत्तऽतमं । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अये । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ५ ॥

व्याख्यातेयमित्युपेक्षिता ॥ २३ ॥

अये सहस्रति पञ्चर्षं द्वादशं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । अये सहस्र गायत्रमाद्यानुष्टुप्ति । ऋषिर्गायिनी
विश्वामित्रः । अपिर्देवता । आद्यानुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे
च प्रथमावर्जितस्य सूक्तस्य विनियोगः । अथितस्या इति खंडे सूचितं । अप इति चतस्रः । आ० ४. १३. । इति ॥
अभ्युदयेष्टावपेर्दातुरनुवाक्याये दा दामुष इत्येषा । अथापेय्य इति खंडे सूचितं । अये दा दामुषे रयिं स यंता
विप्र एषां । आ० ३. १३. । इति ॥

अये सहस्र पृतना अभिमातीरपास्य । दुष्टरस्तरन्नातीर्वर्चो धा यज्ञवाहसे ॥ १ ॥

अये । सहस्र । पृतनाः । अभिऽमातीः । अप । अस्य । दुस्तरः । तरन् । अरातीः ।

वर्चः । धाः । यज्ञऽवाहसे ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तीति । हे अये पृतना अभियोक्त्रीः सेनाः सहस्र । अभिभव । अभिमातीरभिमानिनः
कर्मविघ्नकारिणः शत्रून् अपास्य । अपनुद । किंच दुष्टरो न केनापि तरितुं शक्यः अत एव अरातीररातीन्
शत्रून् तरन् स्वतेजसा तिरस्कुर्वस्त्वं यज्ञवाहसे यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय वर्चो धाः । अन्नं धेहि । कुब ॥
सहस्र । यह मर्षण इत्यस्य लोटि रूपं । आमंत्रितस्याविवक्ष्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः । अभिमातीः । माकु
माने । मानं मातिः । भावे क्तिन् । अस्य लुग्विकरणत्वादीत्वे न भवतः । अभितो मानं धेपां त इति वङ्ग्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अस्य । असु चेषणे । दिवादिः । लोटि रूपं । दुष्टरः । तृ भ्रवणतरणयोः । अस्मात्कृच्छार्थे
खल् । सुषामादित्वादिसर्जनीयस्य सकारस्य षत्वं । लिट्स्वरः । तरन् । तरतेः शतरि रूपं । अदुपदेशात्सर्व-
धातुकस्वरेण शत्रुनुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । धाः । दधातेः कंदसि लुङि रूपं । निघातः ॥

अयं इळा समिध्यसे वीतिहोचो अमर्त्यः । जुषस्व सू नो अध्वरं ॥ २ ॥

अये । इळा । सं । इध्यसे । वीतिऽहोचः । अमर्त्यः । जुषस्व । सु । नः । अध्वरं ॥ २ ॥

हे अये वीतिहोचः । वीतिः प्रीतिविषयं होचमभिहोचादिकं यस्यासौ वीतिहोचः । यज्ञेषु प्रीतिमानि-
त्यर्थः । अमर्त्यो मरणधर्मरहितस्त्वमित्तेकायामीड्यायामुत्तरवेद्यां समिध्यसे । आज्याहुतिप्रक्षेपेण सम्यक् प्रज्वा-
ल्यसे । तादृशस्त्वं गोऽस्माकमध्वरिमं यज्ञं सु सुष्ठु जुषस्व । आहुतिस्वीकरणेन सेवस्व ॥ वीतिहोचः । वी
कांत्यादिषु । अस्मात्कर्मणि मंचे वृषेपचेत्यादिना क्तिमुदात्तः । वङ्ग्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । जुषस्व । जुषते-
लोटि रूपं । शस्वरः । सु । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः ॥

अये द्युधेनं जागृवे सहसः सूनवाहुत । एदं बर्हिः संदो मम ॥ ३ ॥

अये । द्युधेनं । जागृवे । सहसः । सूनो इति । आऽहुत । आ । इदं । बर्हिः । सद्दः । मम ॥ ३ ॥

बुध्नेन स्वतेजसा सह जागृवे । जागतीति जागृविः । तस्य संबुद्धिः । लोकरक्षार्थं स्तोत्रं रेवत् रयिमन्त-
वागरणोपेत आहुत देवताह्वानार्थमस्माभिराहुत सहस्रः सूनो बलस्य पुत्र हे अग्ने मम मत्संबो धवित्वर्थः ।
यदेवामासीर्णमिदं बर्हिस्तत्रासदः । आसीद ॥ जागृवे । जागृ निद्राक्षये । जृग्मसूजागृभ्यः क्तिन्निति । इष्ट्या
क्तिन्वाद्गुणः । जागतीति जागृविः । जागृविर्जागरणात् । नि० ९. ८. । इति यास्कः । संबुद्धौ चेति गुणः
एङ्हस्वात् । पा० ६. १. ६९. । इति सोलीपः । निघातः । सहस्रः सूनो । सुप आमन्त्रिते परांगवद्वावादनुदात्तत्वे
पादादित्वादनघातः । सदः । षट् विशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्य क्वांदसे लुङि लृदित्वादङ् । निघातः । मम ।
अस्मच्छब्दस्य षष्ठ्येकवचने ममादेशः । युष्मदस्मदीर्कसीत्याद्युदात्तत्वं ॥

अग्ने विश्वेभिरग्निभिर्देवेभिर्महया गिरः । यज्ञेषु य उ चायवः ॥४॥

अग्ने । विश्वेभिः । अग्निभिः । देवेभिः । महय । गिरः । यज्ञेषु । ये । ऊं इति । चायवः ॥४॥

हे अग्ने देवेभिर्दोतमानैर्विश्वेभिः सर्वैरग्निभिर्घृष्टव्यतया स्थितैरग्निभिः सहितस्त्वं चायव उक्तविषयस्तुतिरू-
पाभिर्वाग्भिरनन्यमनस्कतया पूजका ये विद्यन्ते तेषां यज्ञेषु ज्योतिष्टोमादिषु गिरः स्तोत्रशस्त्रादिलक्षणानि
वाक्यानि महय । पूजय ॥ महय । मह पूजायां । चुरादिः । अदंतत्वादुपधावृद्धभावः । निघातः । चायवः ।
चायू पूजानिशामनयोः । मृगध्वादयश्चेति कुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

अग्ने दा दाशुषे रयिं वीरवंतं परीणसं । शिशीहि नः सूनुमतः ॥५॥

अग्ने । दाः । दाशुषे । रयिं । वीरऽवंतं । परीणसं । शिशीहि । नः । सूनुऽमतः ॥५॥

हे अग्ने दाशुषे तुभ्यं हविर्दत्तवते यजमानाय वीरवंतं पुत्रयुक्तं परीणसं प्रभूतं रयिं धनं दाः । देहि ।
सूनुमतः पुत्रपौत्रादिसहितान्नोऽस्मान् शिशीहि । धनप्रदानेन तीक्ष्णिकुक् ॥ दाः । दुदाञ् दान इत्यस्य क्वांदसे
लुङि रूपं । आमन्त्रितस्याविवमानत्वेन पादादित्वादनघातः । दाशुषे । दाशू दान इत्यस्य क्त्वासी दाश्वान्सा-
ह्यान्मीढांश्चेति निपातनात् द्विवचनाभाव इडभावश्च । भसंज्ञायां संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । परीणसं । परिपूर्वा-
त्प्रसतिर्याप्यर्थात् क्तिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । शिशीहि । शिञ् निशाने । व्यत्ययेन सुः । दीर्घश्च क्वांदसः ।
हेरपित्वादतोदात्तत्वं ॥ २४ ॥

अग्ने दिव इति पंचर्चं त्रयोदशं सूक्तं वैश्वामित्रं । अत्रेयमनुक्रमणिका । अग्ने दिवो वैराजमुपांत्यापेन्द्रीति ।
विराट् क्वांदः । अग्ने इन्द्रश्चेत्यपेन्द्राभीदेवताका । शिष्टा अग्नेय्यः ॥ अपिष्टोम आज्यशास्त्रेऽग्न इन्द्रश्चेति याज्या ।
अग्ने इन्द्रश्च दाशुषो दुरीण इति याज्या । आ० ५. ९. । इति सूचितत्वात् ॥

अग्ने दिवः सूनुरसि प्रचेतास्तना पृथिव्या उत विश्ववेदाः ।

अधग्देवाँ इह यजा चिकित्वः ॥१॥

अग्ने । दिवः । सूनुः । असि । प्रऽचेताः । तना । पृथिव्याः । उत । विश्वऽवेदाः ।

अधक् । देवान् । इह । यज । चिकित्वः ॥१॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्ने विश्ववेदाः सर्वविषयज्ञानवान् प्रचेताः कर्मविषयज्ञानवांस्त्वं दिवो दुर्लो-
काभिमानिदेवतायाः सूनुरसि । पुत्रो भवसि । उत अपि च पृथिव्याः पृथिव्यभिमानिदेवतायास्तानां तनयोऽसि ।
किंच चिकित्वश्चेतनावन् हे अग्ने इहास्माभिः क्रियमाणोऽस्मिन्कर्मणि देवान् यजनीयानिन्द्रादिदेवान् अधक्
पृथक् क्रमेण यज । हविप्रदानेन पूजय ॥ असि । अस भुवीत्यस्य लटि तासस्त्योर्लोप इति सलोपः । निघातः ।
विश्ववेदाः । बङ्गव्रीही विश्वं सञ्जायामिति विश्वस्यातोदात्तत्वं ॥

अग्निः संनोति वीर्याणि विद्वान्संनोति वार्जममृताय भूषन् ।

स नो देवाँ एह वंहा पुरुक्षो ॥२॥

अग्निः । स॒नो॒ति । वी॒र्या॒णि । वि॒द्वान् । स॒नो॒ति । वा॒जं । अ॒मृता॒य । भूष॑न् ।
सः । नः । दे॒वान् । आ । इ॒ह । व॒ह । पु॒रु॒क्षो इति॑ पु॒रु॒ऽक्षो ॥ २ ॥

विद्वान् कर्माभिज्ञो योऽपिर्वीर्याणि पशुपुत्रादिसंपदूपाणि सामर्थ्यानि सनोति यजमानाय ददाति
यद्यापिभूषन् स्वतेजसा सर्वं जगद्भूषयन् अलंकुर्वन्नमृताय मरणधर्मरहितायेंद्रादिदेवाय वाजं हविर्लक्षणमन्नं
सनोति प्रयच्छति पुरुक्षो पुरोडाशादिबहुविधानोपेत हे अग्ने स तादृशस्त्वं नोऽस्माकं संबन्धिनीहास्मिन्यज्ञे
देवान्यजनीयान्देवानावह । आहुय ॥ सनोति । पशु दाने । तनादित्वाहुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वा-
दनिघातः । भूषन् । भूष अलंकरि । अंतर्भावितण्यर्थः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरिणानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ।
वह । वहेलौटि रूपं । पुरुक्षो । पुरवः जुधोऽन्नाणि यस्येति पुरुजुः । अत्यलोपच्छांदसः । संनुद्धौ चेति गुणः ॥

अग्नि॒द्यावा॑पृ॒थि॒वी वि॒श्वज॑न्ये आ भा॒ति दे॒वी अ॒मृते॑ अ॒मूरः । क्षय॑न्वा॒जैः पु॒रु॒श्चंद्रो॑
नमो॑भिः ॥ ३ ॥

अग्निः । द्यावा॑पृ॒थि॒वी इति॑ । वि॒श्वज॑न्ये इति॑ वि॒श्वऽज॑न्ये । आ । भा॒ति । दे॒वी इति॑ ।
अ॒मृते॑ इति॑ । अ॒मूरः । क्षय॑न् । वा॒जैः । पु॒रु॒ऽचंद्रः । नमः॑ऽभिः ॥ ३ ॥

अमूरोऽमूढः सर्वज्ञः जयन् ईशानः सर्वस्य जगतः अत एव पुरुश्चंद्रः पुरुचंद्रो बहुहिरण्योपेतः । यद्वा
बहुदीप्तिस्वरूपः । वाजैर्बलैर्नमोभिरग्नैश्च सहितः सोऽपिर्विश्वजन्ये विश्वस्य जनयिष्यी । यद्वा विश्वं जन्यमुत्पाद्यं
याभ्यां ते । देवी द्योतमाने अमृते मरणधर्मरहिते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावाभाति । आ समंतात्प्रकाशयति ॥
द्यावापृथिवी । दिवःशब्दस्य दिवो द्यावेति द्यावादेश आद्युदात्तः । पृथिवीशब्दो ङीष्तत्वेनांतोदात्तः । देव-
ताद्वे चेत्युभयोः प्रकृतिस्वरत्वं । विश्वजन्ये । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तः । तत्पुरुषे तु
स्वरश्चितनीयः । आ भाति । भा दीप्ता । अंतर्भावितण्यर्थः । जयन् । बि ऐश्वर्ये । शतुर्लसार्वधातुकस्वरिणानु-
दात्तत्वे धातुस्वरः । पुरुश्चंद्रः । ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंत्र इति सुडागमः । शुत्वेन शकारः । उत्तरपदांतोदात्त-
प्रकरणे त्रिचक्रादीनां कंदस्युपसंख्यानमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यद्वा समासस्त्वित्यंतोदात्तत्वं ॥

अ॒ग्न इंद्र॑श्च दा॒शुषो॑ दुरो॒णे सु॒ताव॑तो य॒ज्ञमि॒होप॑ यातं ।

अ॒मर्ध॑ता सोम॒पेया॑य दे॒वा ॥ ४ ॥

अ॒ग्ने । इंद्रः॑ । च॒ । दा॒शुषः॑ । दुरो॒णे । सु॒तऽव॑तः । य॒ज्ञं । इ॒ह । उप॑ । या॒तं ।

अ॒मर्ध॑ता । सोम॒ऽपेया॑य । दे॒वा ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वमिंद्रश्चोभौ देवा देवी युवाममर्धता अनागमनेन यज्ञहिंसामकुर्वतो संतौ सुतवतः सोमाभिषवं
कुर्वतो दाशुषो हविर्देत्तवतो यजमानस्तेह दुरोणे गृहे क्रियमाणमिमं यज्ञमभिलक्ष्य सोमपेयाय सोमपा-
नार्थमुप यातं । उप समीप आगच्छतं ॥ यातं । या प्रापण इत्यस्य लोटि रूपं । निघातः । अमर्धता । मृधु
हिंसायामित्यस्य शतरि रूपं । नञा समासः । सुपो डादेशः । तत्पुरुषे नञस्वरः । सोमपेयाय । पा पाने । अचो
यदिति यत् । ईषतीतीकारादेशः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

अ॒ग्ने अ॒पां स॒मि॒ध्यसे॑ दुरो॒णे नित्यः॑ सू॒नो स॒हसो॑ जा॒तवे॑दः ।

स॒ध॒स्यानि॑ म॒ह्यमा॑न ऊ॒ती ॥ ५ ॥

अ॒ग्ने । अ॒पां । सं । इ॒ध्यसे॑ । दुरो॒णे । नित्यः॑ । सू॒नो इति॑ । स॒हसः॑ । जा॒तऽवे॑दः ।

स॒धऽस्या॑नि । म॒ह्यमा॑नः । ऊ॒ती ॥ ५ ॥

सहस्रः सृणो बलस्य पुत्र जातवेदो जातप्रज्ञ हे अग्ने नित्योऽविनाशी जती जत्वा रक्षणेन सधस्थानि प्राणिनां निवासभूताः शोकात्प्रहयमानः परिचरंस्त्वमपां दुरोणेऽपां स्थानेऽतरिणे समिधसे । सम्यग्दीप्यसे ॥ दुरोणे । अथ रक्षण इत्यस्मादौणादिको नक्षत्रप्रत्ययः । ज्वरत्वेत्यादिना ऊट् । गुणः । दुरोण इति गृहनाम दुरवा भवन्ति । नि० ४. ५. इति यास्कः । प्रत्ययस्वरः । मह्यमानः । मह पूजायां । व्यत्ययेन शानच् । शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदान्तत्वे णिच्स्वरः । जती । अथ रक्षणादिषु । जतियूतिजूतीत्यादिना निपातनादंतो-दान्तः । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः ॥ २५ ॥

वैश्वानरं मनसेति नवर्चं चतुर्दशं सूक्तं । तत्रानुक्रमणिका । वैश्वानरं नव तृचौ वैश्वानरीयमारुतो जागती वृच आत्मसुतिर्वा पूर्वात्मगीतांथोपाध्यायसुतिरिति । वैश्वानरं मनसेत्याद्यौ तृचौ जागती । प्रथमस्य वैश्वानरोऽभिर्देवता द्वितीयस्य महतः । सप्तम्यावास्तस्त्रिष्टुभः । अपिरस्मांति वृचस्यापिः परं ब्रह्म वा देवता । नवम्यासु विश्वामिचोपाध्यायस्य सुत्यत्वात्स एव देवता । सप्तमीवर्जितस्य सूक्तस्य विश्वामिच ऋषिः । सप्तम्या ब्रह्मवाक्यत्वाद्यस्य वाक्यं स ऋषिरिति न्यायेन ब्रह्म ऋषिः ॥ वैश्वानरं मनसेत्याद्यसुच आभिन्नविके चतुर्थेऽहनि आपिमारुते वैश्वानरीयनिविहाने विनियुक्तः । तृतीयस्थेति खंडे सूचितं । वैश्वानरं मनसेति तिस्रः । आ० ७. ७. इति ॥ अयमेव तृचो बृहस्पतिसवेऽप्यापिमारुते वैश्वानरीयनिविहानीयः । प्र यंतु वाजा इति द्वितीयतृचो बृहस्पतिसवे मारुतनिविहानीयः । उभयमप्युशनसःस्तोमेनेति खंडे सूचितं । वैश्वानरं मनसापि निचाय्य प्र यंतु वाजास्तविषीभिरपयः । आ० ९. ५. इति ॥ अपिचयने संचिताग्न्यनुशंसनेऽपिरस्मीत्येषा । अथापि संचितमनु-गीतमनुशंसदित्युपक्रम्य सूचितं । अपिरस्मि जन्मना जातवेदा इति विर्मध्यमया वाचा । आ० ४. ८. इति ॥

वैश्वानरं मनसापि निचाय्या हविष्मंतो अनुषत्यं स्वर्विदं ।

सुदानुं देवं रथिरं वसूयवो गीर्भी रण्वं कुशिकासो हवामहे ॥ १ ॥

वैश्वानरं । मनसा । अग्निं । निऽचाय्यं । हविष्मंतः । अनुऽसत्यं । स्वःऽविदं ।

सुऽदानुं । देवं । रथिरं । वसुऽयवः । गीःऽभिः । रण्वं । कुशिकासः । हवामहे ॥ १ ॥

विश्वामिचः स्तीति । हे अग्ने हविष्मंतः संभृतहविष्का वसूयवो धनमात्मन इच्छंतः कुशिकासः कुशिकगो-चोत्पन्ना वयं वैश्वानरं । विश्वे नरा अपिप्रणयनादिक्रियाया नेतारो यस्येति विश्वानरोऽग्निः । तस्य संबंधी वैश्वानरः । अपत्यमिति यावत् । यद्वा विश्वानर एव वैश्वानरः । तद्वितोऽनन्यार्थो राक्षसवायसादिवत् । तमनुषत्यं सत्येनानुगतं कर्मानुरूपफलप्रदाने सत्यप्रतिज्ञं स्वर्विदं स्वर्गादिलक्षणफलस्य ज्ञातारं अत एव सुदानुं सुष्ठु फलस्य दातारं रथिरं रथवंतं अत एव रण्वं यज्ञान्गच्छंतं देवं द्योतमानं तमिममपि मनसा निचाय्य अंतःकरणेनैवविधगुणविशिष्टस्त्वमिति ज्ञात्वा गीर्भीः सुतिलक्षणाभिर्वाग्भिर्हवामहे । इह कर्मणि त्वामा-ह्वयामः ॥ वैश्वानरं । नरे संज्ञायामिति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । विश्वानरस्येदमित्यर्थे तस्येदमित्यण् । प्रत्ययस्वरः । निचाय्य । चायृ पूजानिशामनयोरित्यस्य व्यपि रूपं । लिट्स्वरः । अनुषत्यं । अनुगतं सत्येन । अवादयः क्रुष्टार्थे तृतीययेति समासः । सुषामादित्वात्पत्वं । निरुदकादिकादंतोदान्तत्वं । सुदानुं । उदाञ् दाने । दाभाभ्यां गुरिति कर्तरि नृप्रत्ययः । परादिः कंदसि बज्रलमित्युत्तरपदाशुदान्तत्वं । रथिरं । रथशब्दा-अनुषत्ये मेधारथाभ्यामिरनिरचौ वक्तव्यावितीरच् । चित्स्वरः । वसूयवः । वस्वात्मन इच्छंत इति सुप आत्मनः क्यच् । अज्ञत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अतो सोपः । प्रत्ययस्वरः । रण्वं । रविर्गत्वर्थः । रण्वति यज्ञान्गच्छतीति रण्वः । पचावजंतः । चित्स्वरः । कुशिकासः । कुशिकशब्दाद्गोचमित्यर्थे विदादित्वादच् । तस्य बज्रषु यजजोश्च । पा० २. ४. ६४. इति लुक् । हवामहे । ह्वयतेर्बज्रलं कंदसीति संप्रसारणं । निघातः ॥

तं शुभ्रमग्निमवसे हवामहे वैश्वानरं मातरिश्वा नमुक्थ्यं ।

बृहस्पतिं मनुषो देवतातये विप्रं श्रोतारमतिथिं रघुष्यदं ॥ २ ॥

तं । शुभं । अग्निं । अवसे । हवामहे । वैश्वानरं । मातरिश्वानं । उक्थ्यं ।
बृहस्पतिं । मनुषः । देवऽतातये । विप्रं । श्रोतारं । अतिथिं । रघुऽस्यदं ॥ २ ॥

योऽपिः पूर्वमंचे प्रतिपादितस्त्वं शुभं द्योतमानं वैश्वानरं विश्वानरसंबन्धिनं मातरिश्वानं । मातर्यंतरिक्षे
असिति विबुदादिरूपतया चेष्टत इति मातरिश्वानिः । तमुक्थ्यमुक्थेः शस्त्रेः शंसनीयं बृहस्पतिं बृहतो यज्ञस्य
पतिं पालकतया स्वामिनं विप्रं मेधाविनं श्रोतारं सोचशस्त्रादिमंत्रवाक्यं शृण्वंतमतिथिमातिथेयपुजार्हतया
यदुक्थ्या प्राप्तं रघुस्यदं लघुस्यदं । रघुर्लघुः स्यदो वेगो यस्येति चिप्रगंतरं । यद्वा स्यदशब्देनाध्वा लक्ष्यते
रघुस्यदः चिप्रगतेत्यर्थः । तमेवंविधगुणयुक्तमग्निमवसेऽस्माकं रक्षणाय हवामहे । कुशिकगोत्रजा वयमाहुयामः ।
किंच । मनुषो मनुष्यस्य देवतातये यज्ञार्थं त्वामाहुयामः ॥ शुभं । शुभ दीप्ती । अस्मात् स्फायितं चोत्थादिना
कर्तरि रक् । कित्वाङ्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । मातरिश्वानं । निर्माणहेतुत्वात्मातांतरिचं । तत्र असिति प्राणि-
तीति मातरिश्वानिः । शत्रुघ्नित्वादिना मातरिश्वञ्चब्दस्य कन्प्रत्ययांतत्वेन निपातनात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ।
उक्थ्यं । उक्थेन सोचैण स्तुत्यः । तत्र भव इत्यर्थे भवे कंदसीति यत् । तित्स्वरितमिति स्वरितः । देवतातये ।
देव एव देवतातिः । स्वार्थिकसातिल् । देवतातिशब्देन यज्ञो लक्ष्यते तत्संप्रदानकत्वाच्चक्ष्य । लिप्स्वरः ।
रघुस्यदं । स्यद् प्रस्रवण इत्यस्माद्वज्रतः स्यदशब्दः । स्यदो जव इति निपातनादनुनासिकलोपः । छद्बुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अश्वो न क्रंदन्नग्निभिः समिध्यते वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगेयुगे ।

स नो अग्निः सुवीर्यं स्वस्थं दधातु रत्नममृतेषु जागृविः ॥ ३ ॥

अश्वः । न । क्रंदन् । जनिऽभिः । सं । इध्यते । वैश्वानरः । कुशिकेभिः । युगेऽयुगे ।

सः । नः । अग्निः । सुऽवीर्यं । सुऽअस्थं । दधातु । रत्नं । अमृतेषु । जागृविः ॥ ३ ॥

यो वैश्वानरोऽपिः कुशिकेभिः सोचं कुर्वाणैर्हीचादिभिर्युगे युगे प्रतिदिनं समिध्यत आज्याहुतिप्रक्षेपेण
सम्यक् दीप्यते । तत्र दृष्टान्तः । अश्वो नेति । यथा जातोऽश्वः क्रंदन् हेघारवं कुर्वन् जनिभिर्जनयित्रीभि-
र्वडवाभिः सन्त्यप्रदानेन प्रतिदिनं सम्यक् पोष्यते तद्वत् । अमृतेषु मरणधर्मरहितेषु देवेषु मध्ये जागृविर्जालया
जाग्रत् दीप्यमानः सोऽपिः सुवीर्यं शोभनापत्ययुक्तं स्वस्थं शोभनाश्वादिपशुयुक्तं रत्नमुत्तमं धनं नोऽस्माकं
दधातु । विदधातु । प्रयच्छतु ॥ युगेयुगे । नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनं । परस्माद्विहितत्वादानुदात्तत्वे पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरः । स्वस्थं । अश्वशब्दः कन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । बङ्ग्रीहावाद्युदात्तं द्वाच कंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
यकारोपजनस्कांदसः । यद्वा । अश्वेषु साधवोऽश्व्याः । तत्र साधुरिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ।
बङ्ग्रीही पूर्वोक्तस्वरः । दधातु । दधातेर्लोपि रूपं । रत्नं । रमु क्रीडायां । रमेस्ते चेत्यधिकरणे न प्रत्ययसका-
रस्यांतादेशः । रमतेऽस्मिन्निति रत्नं । निदित्यनुवृत्तावाद्युदात्तः । जागृविः । क्तिन्प्रत्ययांतः । नित्वादाद्युदात्तः ॥

प्र यंतु वाजास्तविषीभिर्मयः शुभे संमिष्टाः पृषतीरयुक्षत ।

बृहदुक्षो मरुतो विश्ववेदसः प्र वैपयन्ति पर्वताँ अदाभ्याः ॥ ४ ॥

प्र । यंतु । वाजाः । तविषीभिः । अमयः । शुभे । संमिष्टाः । पृषतीः । अयुक्षत ।

बृहत्ऽउक्षः । मरुतः । विश्वऽवेदसः । प्र । वैपयन्ति । पर्वतान् । अदाभ्याः ॥ ४ ॥

वाजा वेगवंतोऽमयः प्रयंतु । जलमभिलक्ष्य गच्छंतु । गताश्च तेऽमयस्तविषीभिर्बलयुक्तेर्मरुद्भिः शुभे जले
संमिष्टाः परस्परं संगताः संतः पृषतीर्विदून्युक्षत । अयुञ्जन् । जले विदून्कुर्वन् । यद्वा वाजा वेगवंतोऽमयस्त-
विषीभिर्बलयुक्तेर्मरुद्भिर्जलमनुलक्ष्य प्रयंतु । गच्छंतु । ते च मरुतः शुभे जले संमिष्टा अपिभिः संगताः संतः
पृषतीश्चित्रवर्णा वाहनरूपा वडवा अयुक्षत । रथे मेघभेदनार्थं ता अयीचुः । रथारूढास्ते विश्ववेदसः प्राणि-

कृतकर्माभिज्ञानयुक्ता अदाभ्याः केनाप्यतिरस्कार्या मरुत एवंविधा वायवो बृहदुचः प्रभूतसेकृन्पर्वताभ्येधान् प्रवेपयन्ति । यथा प्रभूता वृष्टिर्भवति तथा मेघान् चालयन्ति ॥ तविषीभिः । तव गताविति स्त्रीचो धातुः । अस्मात्तवेर्णिहिति टिषच् निष् । तवन्ति संचरन्त्याकाश इति तविषा वायवः । टिड्ढाणञिति डीप् । लिंगव्यत्ययः । निष्वादाबुदान्तः । पृषतीः । पृषु सेचने पृ पालनपूरणयोरिति वा । अस्माद्वर्तमाने पृषतृहृहृदिति निपातनादतिप्रत्ययः शतुवञ्जवति । उगितश्चेति डीप् । पर्वतीति पृषत्यः शीकराः । पुशन्ति पालयन्तीति पृषत्यो वडवाः । अयुञ्जत । युजिर् योग इत्यस्य लुङि सिचि रूपं । निघातः । बृहदुचः । उच सेचन इत्यस्मात्किप् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वेपयन्ति । टुवेपु कंप्ने । निघातः । पर्वतान् । पर्व पूरण इत्यस्मात् भृमृदृशीत्यादिना अतच् । पर्वति पूरयति भूमिमुदकेनेति पर्वतो मेघः । व्यत्ययेनाबुदान्तः ॥

अग्निश्रियो मरुतो विश्वकृष्टय आ त्वेषमुग्रमव ईमहे वयं ।

ते स्वानिनो रुद्रिया वर्षनिर्णिजः सिंहा न हेषकृतवः सुदानवः ॥ ५ ॥

अग्निऽश्रियः । मरुतः । विश्वऽकृष्टयः । आ । त्वेषं । उग्रं । अवः । ईमहे । वयं ।

ते । स्वानिनः । रुद्रियाः । वर्षऽनिर्निजः । सिंहाः । न । हेषऽकृतवः । सुऽदानवः ॥ ५ ॥

अग्निश्रियो वैद्युतमग्निं श्रयन्तो विश्वकृष्टयः । विश्वस्य वृचादेः छष्टिराकर्षणं नमनोन्नमनादिलक्षणं कर्म येभ्यो भवति ते विश्वकृष्टयः । एवंविधा ये मरुतो विद्यन्ते तेषां च मरुतां त्वेषं दीप्तमुग्रमुन्नमनो रक्षणमेमहे । कुशिका वयमा समन्ताद्याचामहे । ते मरुतो रुद्रिया रुद्रपुत्रा वर्षनिर्णिजः । निर्णिकशब्दो रूपवाची निर्णि-
स्वविरिति तन्नामसु पाठात् । वर्षणं रूपं स्वभावो येषां ते वर्षनिर्णिजो वर्षकाः । हेषकृतवः । हेषारवस्य क्रतुः करणं येषां ते कृतहेषारवाः सिंहा न सिंहा इव स्वानिनः शब्दवन्तः । एवंविधास्ते मरुतः सुदानवः सुपु जलस्य दातारो भवन्ति ॥ अग्निश्रियः । श्रिञ् सेवायां । वचिप्रच्छीत्यादिना क्रिप् संप्रसारणाभावो धातोर्दीर्घश्च । असि इयङादेशः । छत्स्वरः । उग्रं । गम् गतौ । उत्पूर्वः । अज्रेन्द्रायेति निपातनाद्प्रत्ययो मकारलोप उपस-
र्गस्यांतलोपश्च । उन्नच्छतीत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ईमहे । ईं कातिगत्यादिषु । व्यत्ययेनात्मनेपदं । अदादित्वाच्छपो लुक् । निघातः । स्वानिनः । स्वानो घञंतः । तद्वंतः । अत इनिठनावितीनिः । प्रत्ययस्वरः । रुद्रियाः । रुद्रशब्दाच्चांसो घः । तस्येयादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥ २६ ॥

व्रातंव्रातं गुणंगणं सुशस्तिभिर्मेभ्यो मरुतामोज ईमहे ।

पृषदश्वासो अनवभ्रराधसो गंतारो यज्ञं विदधेषु धीराः ॥ ६ ॥

व्रातंऽव्रातं । गुणंऽगणं । सुशस्तिऽभिः । अग्नेः । भामं । मरुतां । ओजः । ईमहे ।

पृषत्ऽअश्वासः । अनवभ्रऽराधसः । गंतारः । यज्ञं । विदधेषु । धीराः ॥ ६ ॥

कुशिका वयमग्नेभ्यो भासकं मरुतामोजस्तेजो व्रातं व्रातं व्राते व्राते प्रतिसमूहं गणं गणं गणे गणे महति समूहे क्रियमाणाभिः सुशस्तिभिः । शोभनाः शक्तयः स्तुतयो यैर्मैत्रैः क्रियन्ते ते सुशक्तयः । तैर्मैत्रैरिमहे । तादृशं मास्ते तेजो याचामहे । पृषदश्वासः । पृषत्यश्चिवर्णा अश्वा येषां ते तादृशाः । अनवभ्रराधसः । न विद्यते ऽवधंशो यस्य तदनवधं । अनवधं राधो धनं येषां ते ऽनवधपृथनाः । संपूर्णधना इति यावत् । धीराः कर्माभिज्ञास्ते मरुतो विदधेषु यज्ञेषु यज्ञं यजनीयं हविरभिलक्ष्य गंतारो गमनशीला भवन्ति ॥ गणं गणं । गण संख्यानि । पचायच् । नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनं । परस्याभेदितत्वाद्गुदान्तत्वे पूर्वपदस्वरः । सुशस्तिभिः । वज्रग्रीहो नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । भामं । मा दीप्तौ । अर्तिसुखित्यादिना मन् । नित्स्वरः । ओजः । उष्ज आर्जवे । उष्जेर्बले बलोपश्च । उ० ४. १०९. । इत्यमुन् । तत्संनियोगेन नकारलोपः । आर्धधातुकलक्षणे गुणः । नित्स्वरः । ईमहे । ईं कात्यादिषु । निघातः । अनवभ्रराधसः । अनवधं । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । वज्रग्रीहो पूर्वपदस्वरः । गंतारः । ताच्छीलिकसृन् । विदधेषु । विद ज्ञाने । इदिविदिभ्यां किदित्यथ-
प्रत्ययः । कित्वाद्गुणः । विदित्यस्मिन्कर्मजातमध्यर्थादय इति विदधो यज्ञः । प्रत्ययस्वरः ॥

अ॒भिर॑स्मि॒ जन्म॑ना जा॒तवे॑दा घृ॒तं मे॒ चक्षु॑र॒मृतं॑ म॒ आ॒सन् ।

अ॒र्के॒स्त्रिधा॑तू॒ रज॑सो वि॒मानो॑ऽज॒स्रो घ॒र्मो ह॒विर॑स्मि॒ नाम॑ ॥७॥

अ॒भिः । अ॒स्मि॒ । जन्म॑ना । जा॒तऽवे॑दाः । घृ॒तं । मे॒ । चक्षुः॑ । अ॒मृतं॑ । मे॒ । आ॒सन् ।

अ॒र्कः । चि॑ऽधातूः । रज॑सः । वि॒मानः॑ । अज॑स्रः । घ॒र्मः । ह॒विः । अ॒स्मि॒ । नाम॑ ॥७॥

साक्षात्कृतपरतत्त्वरूपोऽपिर्द्वेन स्वात्मनः सर्वात्मकत्वानुभवमाविष्करोति । हे कुशिकाः । भोक्तृभोग्यभावेन द्विविधं हीदं सर्वं जगत् । एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमभिरन्नाद् इति श्रुतेः । तत्र सकलभोक्तृवर्गरूपेणात्मादोऽभिः । स चापिवाध्वादित्यभेदेन त्रेधा भूत्वा पृथिव्यन्तरिक्षबुलोकानधिष्ठति । तदुक्तं वाजसनेयके । स त्रेधात्मानं व्यभजत । आदित्यं तृतीयं वायुं तृतीयमिति । तत्र सोऽभिरहं जन्मनैव जातवेदा अस्मि । अवणमननादिसाधननिरपेक्षेण स्वभावत एव साक्षात्कृतपरतत्त्वस्वरूपोऽस्मि । घृतं मे चक्षुः । यदेतद्विषयस्य विभासकं मम स्वभावभूतप्रकाशात्मकं चक्षुस्तद्वृत्तं । इदानीमत्यंतं दीप्तं । यदेतदमृतं कर्मफलं दिव्यादिव्यविविधविषयोपभोगात्मकं तन्मे ममासन् । आस्ये वर्तते । सकलभोक्तृवर्गात्मना स्वयमेवावस्थानात् । एवं स्वात्मनः पृथिव्यधिष्ठातृरूपतामभिधाय वाध्वात्मनांतरिक्षाधिष्ठातृतामाह । अर्को जगत्स्रष्टा प्राणः । सोऽर्चन्नचरत्तत्त्वार्चत आपोऽजायंतार्चते वै मे कमभूदिति तदेवाकंस्वार्कत्वं । श० ब्रा० १०. ६. ५. । इति श्रुतेः । स प्राणोऽहं त्रिधातुः । त्रेधात्मानं विभज्य तत्र वाय्वत्मना रजसोऽन्तरिक्षस्य विमानो विमाताधिष्ठातास्मि । तथादित्यरूपेण बुलोकाधिष्ठातृतामाह । अजस्रो घर्म इति । अजस्रोऽनुपचीणो घर्मः प्रकाशात्मा बुलोकाधिष्ठातादित्योऽहमस्मि । एवं भोक्तृरूपमात्मनोऽनुसंधाय भोग्यरूपतामप्यनुसंधत्ते । यद्विभोग्यं प्रसिद्धमस्ति तदप्यहमेवास्मि । यद्वा । अहमभिरस्मि । देवानां हविष्प्रापणादंगनादिगुणयुक्तोऽस्मि । किंच जन्मनोत्पत्त्या जातवेदा जातप्रज्ञोऽस्मि । उत्पत्तिश्च एव सर्वज्ञोऽहमस्मि । अथवा जातं सर्वं स्वात्मरूपतया वेत्तीति जातवेदाः । सर्वात्मक इत्यर्थः । तत्कथमिच्छते । घृतं मे चक्षुः । यदेतद्वृत्तं प्रसिद्धमस्ति तन्मे चक्षुःस्थानीयं । यथा लोके चक्षुर्भासकं एवं घृतं मयि प्रचिप्तं ज्वालामुत्पादयन्मम भासकं । अमृतं प्रभाकूपं यदमृतमविनाशि ज्योतिर्मे ममासन् । आस्ये वर्तते । त्रिधातुः प्राणापानव्यानात्मना त्रिधा वर्तमानोऽर्कोऽर्चनीयो यो प्राणोऽस्ति सोऽप्यहमेवास्मि । तथा च रजसोऽन्तरिक्षस्य विमानो विशेषेण माता परिक्षेप्ता वायुश्चाहमस्मि । किंच । अजस्रो घर्मो नैरन्तर्येण संतापकारी सूर्यश्चाहमस्मि । किं ब्रह्मना आज्यपुरोडाशादिरूपं यदेतद्वहिरस्ति तदुपलब्धितं सर्वमप्यहमस्मि । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः । नामशब्दः प्रसिद्धौ । तदग्नेनाग्नेः सर्वात्मकत्वप्रतिपादनेन परब्रह्मत्वमुक्तं भवति ॥ चक्षुः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । उसिन्नित्यनुवृत्तौ चक्षेः शिष्येत्युसिन् । शिष्यत्वात् ख्याजादेशाभावः । नित्स्वरः । आसन् । आस्यशब्दस्य पह्नोमासित्यादिना आसनादेशः । मुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् । विमानः । माह् मानि । कृत्यल्युटो ब्रह्मलमिति कर्तरि ल्युट् । लित्स्वरः । अजस्रः । जसु मोक्षणे । नञ्पूर्वः । नमिकंपिस्स्यजसकमहिंसदीपो रः । पा० ३. २. १६७. । इति ताच्छीलिको रप्रत्ययः । नञ्पूर्वो जसिर्नैरन्तर्ये वर्तते । नञ्स्वरः । जस उपचये वा ॥

चि॒भिः प॒विचै॑र॒पुपो॑द्य॒र्कं ह॒दा म॒तिं ज्योति॑र॒नु प्रजा॑नन् ।

व॒र्षिष्ठं॑ रत्न॒मकृ॑त स्व॒धाभि॑रादि॒द्यावा॑पृथि॒वी पर्य॑पश्यत् ॥८॥

चि॒ऽभिः । प॒विचैः॑ । अ॒पुपोत् । हि । अ॒र्कं । ह॒दा । म॒तिं । ज्योतिः॑ । अ॒नु । प्र॒ऽजा॒नन् ।

व॒र्षिष्ठं॑ । रत्नं॑ । अ॒कृत॑ । स्व॒धाभिः॑ । आ॒त । इत् । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । परि॑ । अ॒प॒श्यत् ॥८॥

सर्वात्मकोऽपिर्द्वेदांतःकरणवृत्त्या मतिं मननीयं ज्योतिः स्वप्रकाशरूपं परब्रह्माख्यं तेजोऽनु प्रजानन् अवणमननादिक्रमेण प्रकर्षेण संशयविपर्ययासभावनावुद्धिनिरासेन स्वात्मरूपतया जानानः सन् पविचैः पावनैस्त्रिभिरभिवायुसूर्यैरर्कमर्चनीयं स्वात्मानमपुपोद्धि । तेभ्योऽपि निर्मलतया पावनं परिचिक्षेद् खलु । यथा दशापवित्रेण सोमं पावयति तद्वत् । एवं जानानोऽपिर्वर्षिष्ठं स्वात्मानमुत्तमं स्वधाभिः । स्वेन लोकान्धा-

तीति स्वधा । तैरपि वायुसूर्ये रत्नं रमणीयमकृत । अकार्षीत् । आदित् अनंतरमेवमात्मनि ज्ञाते सति बावा-
पृथिवी तत्र परिकल्पिते बावापृथिवी तदुपलक्षितं सर्वं जगच्च पर्यपश्यत् । परितः सर्वतः स्वात्मतयादर्शत् ।
आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति श्रुतिः ॥ पवित्रैः । पूज् पवने । अस्मात्कर्तरि चर्षिर्देवतयोः । पा०
३. २. १८६. । इति देवतायामभिधेयायां कर्तरि इत्प्रत्ययः । पुनर्तीति पवित्रा अपि वायुसूर्याः । प्रत्ययस्वरः ।
अपुपोत् । पूज् पवन इत्यस्य यङ्लुगंतस्य रूपं । सञ्ज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्भासस्य गुणाभावः । यदितुपरं
कंदसि । पा० ८. १. ५६. । इति न निघातः । अर्कं । अर्चं पूजायां । रुद्राधारार्चिकलिभ्यः क इति कप्रत्ययः ।
हृदा । हृदयशब्दस्य पदलोमासित्यादिना हृदादेशः । मतिं । मन ज्ञाने । मंचे वृषेपचेत्यादिना कर्मणि क्तिन्
उदात्तः । अकृत । करोतेर्लुङि सिच् । तस्य ह्रस्वादंगादिति लोपः । बावापृथिवी । देवताद्वंद्वे चेतुभयपद-
प्रकृतिस्वरः ॥

शतधारमुत्समक्षीयमाणं विपश्चितं पितरं वक्त्रानां ।

मेळिं मदंतं पित्रोरुपस्थे तं रोदसी पिपृतं सत्यवाचं ॥ ९ ॥

शतऽधारं । उत्सं । अक्षीयमाणं । विपऽचितं । पितरं । वक्त्रानां ।

मेळिं । मदंतं । पित्रोः । उपऽस्थे । तं । रोदसी इति । पिपृतं । सत्यऽवाचं ॥ ९ ॥

यस्मादुपाध्यायाद्विश्वामित्रो वैश्वानराख्यं परं ब्रह्माज्ञासीत्तमिममुपाध्यायमनयची स्तौति । हे रोदसी
बावापृथिवी शतधारमपरिमितजलधारायुक्तमक्षीयमाणं न कदापि विच्छिन्नप्रवाहमुत्सं उत्समिव शतप्रवा-
होपेतं स्रोत इवाविच्छिन्नवाक्तरणीसमेतं विपश्चितं मेधाविनं सकलशास्त्राभिज्ञं पितरं शिष्याणां विद्योपदेशेन
पालकं वक्त्रानां वक्तव्यानां वेदवाक्यानां मेळिं मेलकं नानाशाखागतानां वाक्यानामेकस्मिन्नर्थे संकलय्य वक्त्रारं
पित्रोर्बावापृथिव्योरुपस्थे समीपे मदंतं ज्ञानातिशयेन हृष्यंतं अत एव सत्यवाचमज्ञातार्थाभावात्परप्रतारणे
च कारणाभावात्सत्यवादिनं । तमिममुपाध्यायं पिपृतं । अपेक्षितफलप्रदानेन संपूर्णं कुरुतं । यद्वा पालयतं ॥
उत्सं । उन्दी क्लेदने । अस्मादुन्यमिगुधिकुषिभ्यः कित् । उ० ३. ६८. । इति सप्रत्ययः । कित्वात्कारलोपः ।
उगन्तीत्युत्सः । व्यत्येगाद्युदात्तः । विपश्चितं । विशेषेण पातीति विपा वाक् । विपो वाचश्चिनोतीति क्लिप् ।
ह्रस्वस्य पितीति तुक् । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमिति बङ्गलवचनात् द्वितीयाया अप्यनुक् । रुद्रुत्तरपदस्वरः ।
वक्त्रानां । वच परिभाषणे । अस्मात्कृत्यार्थे तर्वैक्येन्यत्वन इति त्वन्प्रत्ययः । चोः कुरिति कुत्वं । नित्स्वरः ।
मेळिं । मिलिः संपर्कार्थो धातुः । अस्मादीणादिक इप्रत्ययः । रोदसी । आमन्त्रितत्वान्निघातः । पिपृतं । पृ
पालनपूरणयोः । क्वादसो जुहोत्यादिः । अर्तिपिपत्योश्चैत्यभ्यासस्येत्वं । निघातः ॥ २७ ॥

प्र वो वाजा इति पंचदशर्चं पंचदशं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । प्र वः पंचोना गायत्रं त्वृतव्या वाद्येति ।
विश्वामित्र ऋषिः । गायत्री कंदः । अपिर्देवता । आद्या ऋतुदेवत्या वा ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनश्चस्वयोगायत्रे
कंदस्यस्य सूक्तस्य विनियोगः । प्र वो वाजा उपसद्याय । आ० ४. १३. । इति ॥ आभिन्नविकेषूक्येषु प्र वो वाजा
इति वैकल्पिकः स्तोत्रियसृचः । सूचितं च । प्र वो वाजा अभिव्यवोऽभि प्रयांसि वाहसा । आ० ७. ८. । इति ॥
सूक्तस्याद्या सामिधेनी । सूचितं च । प्र वो वाजा अभिव्यवोऽभि आ याहि वीतये । आ० १. २. । इति ॥ सामि-
धेनीषु समिध्यमान इत्येका । सूचितं च । समिध्यमानो अध्वरे समिद्धो अप आहुतेति द्वे । आ० १. २. । इति ॥
आधाने तृतीयायामिष्टी सामिधेनीष्विध्यमानेद्वयत्वोर्मध्ये पृथुपाजा इति द्वे धाव्ये । सूचितं च । प्रागुपोत्तमायाः
पृथुपाजा अमर्त्य इति द्वे । आ० २. १. । इति ॥ एवमन्यत्रापि यत्र यत्र सप्तदश सामिधेन्यस्य तत्रैते धाव्ये इति
द्रष्टव्यं ॥ विषुवत्येकविंशतिः सामिधेन्यः । तत्र पृथुपाजा अमर्त्य इति षडुचो धाव्याः । पृथुपाजा अमर्त्य इति
षट् धाव्याः सामिधेनीनां । आ० ८. ६. । इति सूचितं ॥ महाव्रतेऽपि पंचविंशतिसंख्याकाः सामिधेन्यः ।
तत्रायेताः षडुचो द्रष्टव्याः ॥ अग्नीषोमप्रणयने होता देवो अमर्त्य इति तुचः । सूचितं च । होता देवो अमर्त्यः
पुरस्तादुप त्वापे दिवेदिवे । आ० ४. १०. । इति ॥ ईकेन्यो नमस्यस्तिर इति तिस्रः सामिधेन्यः । सूचितं च ।
ईकेन्यो नमस्यस्तिरोऽपि दूतं वृणीमहे । आ० १. २. । इति ॥

प्र वो वाजा अभिद्यवो हविष्मन्तो घृताच्या । देवाज्जिगाति सुम्नयुः ॥१॥

प्र । वः । वाजाः । अभिऽद्यवः । हविष्मन्तः । घृताच्या । देवान् । जिगाति । सुम्नयुः ॥१॥

हे ऋतवो वाजाः । वर्जन्ति गच्छन्तीति वाजा मासाः । अभिद्यवः । अभितो बवो दिवसा येष्वित्यभिद्यवोऽर्ध-
मासाश्च । हविष्मन्तो हविर्भाजो देवाः । घृताच्या । घृतमंचतीति घृताची गौः । तथा च तैत्तिरीयकं । देवा हवि-
ष्मन्तो गीर्घृताची । सं० २. ५. ७. । इति । यद्वा हविष्मन्तो हविषः चीरादेः प्रदातारः पशवो घृताच्या । घृतमंचति
प्राप्नोतीति घृताची मुक् । तथा च वाजसनेयकं । पशवो हविष्मन्तः सुगधृताचीति । तथा घृताच्या सहिता हवि-
ष्मन्तो देवाः पशवश्च मासाश्चार्धमासाश्चेति सर्वे वो युष्माकं यजनार्थं प्रभवन्ति । तेषु वाजादिषु प्रभवत्सु सत्सु
सुम्नयुः सुखमात्मन इच्छन्त्यजमानो देवाज्जिगाति । यज्ञद्वारा देवान्प्राप्नोति । उक्तार्थं तैत्तिरीयब्राह्मणं । प्र वो
वाजा इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्धमासा अभिद्यवो देवा हविष्मन्तो गीर्घृताची यज्ञो देवाज्जिगाति यजमानः
सुम्नयुः । ६. ५. । इति ॥ अभिद्यवः । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । घृताच्या । घृ चरणदीप्त्योः । अस्मादंजिघृषिभ्यः
क्तः । ७. ३. ८९. । इति कर्मणि क्तः । घृतमाज्यमंचतीत्युत्विग्दधृगित्यादिना क्तिन् । अनदितामित्युपधास्तोपः ।
अंचतिश्चोपसंख्यानमिति ङीप् । चाविति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । जिगाति । गतिर्गत्यर्थः । छांदसो जुहोत्यादिः ।
निघातः । सुम्नयुः । सुम्नं सुखमात्मन इच्छन्निति सुप् आत्मनः क्वच् । क्वाच्छंदसीत्युः । प्रत्ययस्वरः ॥

ईळे अग्निं विपश्चितं गिरा यज्ञस्य साधनं । श्रुष्टीवानं धितावानं ॥२॥

ईळे । अग्निं । विपःऽचितं । गिरा । यज्ञस्य । साधनं । श्रुष्टीऽवानं । धितऽवानं ॥२॥

विपश्चितं मेधाविनं यज्ञस्य साधनं यज्ञस्य निर्वाहकं श्रुष्टीवानं सुखवंतं यद्वा वेगवंतं धितावानं । वानं
वननीयं धनं धितं निहितं यस्य तं निहितधनं । तमिममग्निं गिरा क्षुतिलक्षणया वाचेळे । विश्वामित्रोऽहं
स्त्वामि ॥ ईळे । ईड क्षुती । श्रुष्टीवानं । वन षण् संभक्तावित्यस्माद्विच् । श्रुष्टी वनतीति श्रुष्टीवा । छदुत्तर-
पदस्वरः । धितावानं । दधातेर्निष्ठायां धिरादेश्छांदसः । वन संभक्ता । कर्मणि घञ् । बङ्गब्रीहौ निष्ठेति
धितशब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

अग्ने शक्रेम ते वयं यमं देवस्य वाजिनः । अति द्वेषांसि तरेम ॥३॥

अग्ने । शक्रेम । ते । वयं । यमं । देवस्य । वाजिनः । अति । द्वेषांसि । तरेम ॥३॥

हे अग्ने वाजिनः संभृतहविष्का वयं देवस्य द्योतमानस्य ते तव यमं यमनमा यज्ञसमाप्तिरचावस्थानं कर्तुं
शक्रेम । शक्यास्म । वाजिनो वेगवतो देवस्येति वा योजनीयं । ततः कारणात् द्वेषांस्त्वस्मादीयानि पापान्यति-
तरेम । पापेभ्य उच्चीर्णा भवेम ॥ शक्रेम । शक् शक्तावित्यस्याशीर्लिङि लिङ्याशिथ्यङ्ङित्यङ्प्रत्ययः । किदाशि-
वीति यामुट् । सलोपेयादेश्यलोपगुणसलोपाः । आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः । उदात्त-
निवृत्तिस्वरः । यमं । यम उपरम इत्यस्माद्भावे घञ् । यम उपरम इति निपातनाद्बुद्धभावः । चित्स्वरः ।
तरेम । तृ प्रवनतरणयोः । प्रार्थने लिङि रूपं । निघातः ॥

समिध्यमानो अध्वरेऽग्निः पावक ईड्यः । शोचिष्केशस्तमीमहे ॥४॥

संऽइध्यमानः । अध्वरे । अग्निः । पावकः । ईड्यः । शोचिःऽकेशः । तं । ईमहे ॥४॥

योऽपिरध्वरे यज्ञे समिध्यमानो घृताज्याहुतिभिः सम्यक् प्रज्वाल्यमानोऽत एव शोचिष्केशो ज्वालाकेशः
पावकः शोधक ईड्यः क्षोतुभिः प्रशस्यो भवति तमिममभिमतफलार्थमीमहे । वयं याचामहे ॥ ईड्यः । ईड
क्षुतावित्यस्मादथत् । अस्य तित्स्वरितमिति स्वरितत्वे प्राप्त ईडवदेत्यादिनाबुदात्तत्वं । ईमहे । ई कात्यादिषु ।
अयं धातुरच याज्ञार्थः । निघातः ॥

पृथुपाजा अमर्त्यो घृतनिर्णिकस्वाहुतः । अग्निर्यज्ञस्य हव्यवाट् ॥ ५ ॥

पृथुऽपाजाः । अमर्त्यः । घृतऽनिर्णिकः । सुऽआहुतः । अग्निः । यज्ञस्य । हव्यऽवाट् ॥ ५ ॥

पृथुपाजाः प्रभूततेजोरूपोऽमर्त्यो मरणधर्मरहितो घृतनिर्णिकः । घृतस्य विलयनद्वारा शोधनं वेनेति घृतनिर्णिकः । स्वाहुतः सुष्ठु होवादिभिः सम्यगिष्टः । एवंभूतोऽग्निर्यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेर्हव्यवाट् हव्यानां वोढा भवति ॥ पृथुपाजाः । छदुत्तरपदस्वरः । स्वाहुतः । जुहोतेः कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । हव्यवाट् । वहश्चेति स्थिः ॥ ॥ २८ ॥

तं सबाधो यतसुच इत्या धिया यज्ञवैतः । आ चक्रुग्निमृतये ॥ ६ ॥

तं । सऽबाधः । यतऽसुचः । इत्या । धिया । यज्ञऽवैतः । आ । चक्रुः । अग्निं । जतये ॥ ६ ॥

सबाधः । रक्षोघ्नमञ्चोच्चरणेन तद्विषयबाधा सह वर्तेत इति सबाधः । यज्ञवन्तो यजनीयहविर्युक्ता यतसुचः । यताः संयताः सुचो जुह्वाया यैस्ते यतसुचः । ऋत्विजः । इत्येत्यमनेन प्रकरेण क्रियमाण्या धिया स्तुत्या तमेवंभूतमग्निमृतये राक्षसबाधाद्रक्षणाय आ अभिमुखं चक्रुः । कुर्वन्ति ॥ सबाधः । बाधु विलोडन इत्यस्मात् कृप् । छदुत्तरपदस्वरः । इत्या । इदंशब्दात्प्रकारार्थ इदमस्त्यसुः । तस्य मुपां मुलुगिति डादेशः । उदान्तनिवृत्तिस्वरेणांतोदान्तः । चक्रुः । डुकृञ् करण इत्यस्य लित्युसि यणादेशे कृते तस्य द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं । निघातः ॥

होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादिति मायया । विदथानि प्रचोदयन् ॥ ७ ॥

होता । देवः । अमर्त्यः । पुरस्तात् । एति । मायया । विदथानि । प्रऽचोदयन् ॥ ७ ॥

होता होमनिष्पादकोऽमर्त्यो मरणधर्मरहितो देवो द्योतमानो विदथानि वेदितव्यानि कर्माणि प्रचोदयन् प्रकर्षेण प्रेरयन् सोऽभिर्मायया कर्मविषयाभिज्ञानेन युक्तः सन् पुरस्तात्कर्मप्रारंभकाल एवैति । अस्माना- गच्छति ॥ मायया । माङ् मानि शब्दे चेत्यस्मात्माच्छाससिसृभ्यो य इति कर्तरि कर्मणि वा यप्रत्ययः । मिमीते जानीते कर्म मीयतेऽनयेति वा माया कर्मविषयज्ञानं । प्रत्ययस्वरः । विदथानि । विद् ज्ञान इत्यस्माद्बुद्धि- विदिभ्यां किदिति कर्मण्यथप्रत्ययः । कित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

वाजी वाजेषु धीयतेऽध्वरेषु प्र णीयते । विप्रो यज्ञस्य साधनः ॥ ८ ॥

वाजी । वाजेषु । धीयते । अध्वरेषु । प्र । नीयते । विप्रः । यज्ञस्य । साधनः ॥ ८ ॥

वाजी बलवानभिर्वाजेषु युद्धेषु धीयते । देवैः शत्रुह्ननार्थं निधीयते । किंच । अध्वरेष्वभिहोवादिषु प्र णीयते । अध्वर्थादिभिः प्रकर्षेणाहवनीयादिस्थानेषु प्रविष्यते । अत एव विप्रो मेधावी सन्नभिर्यज्ञस्यापि- होवादेः साधनः साधको भवति ॥ धीयते । दधातिः कर्मणि यक् । घुमास्त्रागपेत्यादिना ईत्वं । निघातः । नीयते । णीञ् प्रापण इत्यस्य कर्मणि यक् रूपं । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशश्चेति णत्वं । साधनः । साध संसिद्धौ । गंधादिस्वात्कर्तरि ल्युः । लित्स्वरः ॥

धिया चक्रे वरेण्यो भूतानां गर्भमा दधे । दक्षस्य पितरं तना ॥ ९ ॥

धिया । चक्रे । वरेण्यः । भूतानां । गर्भं । आ । दधे । दक्षस्य । पितरं । तना ॥ ९ ॥

योऽभिर्धियाधानपवमानेष्टिरूपेण कर्मणा चक्र आहवनीयरूपतया कृतोऽभूत् अत एव वरेण्यः सर्वैर्यज- मानैः कर्मागलेन वरणीयः यस्याभिर्भूतानां स्थावरजंगमात्मकानां भूतजातानामंतर्गमं स्वात्मानमेव गर्भरूप- तया आदधे सर्वं च दधार पितरं सर्वस्य जगतः पालकं तमिममपि दक्षस्य दक्षप्रजापतेस्तना तनया वेदिरूपा भूमिर्दर्शपूर्णमासाभिहोवादिर्कर्मसिद्धार्थं धारयति । भूमेर्दक्षदुहितुले मंचवर्णः । अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्ष या

दुहिता तव । ऋग्वे० १०. ७२. ५. । इति ॥ चक्रि । करोतिः कर्मणि लिटि रूपं । गर्भं । गृ निगरण इत्यस्मादति-
गृभ्यां भन्निति भन् । गिरति गीर्यते वा गर्भः । नित्वादाद्युदात्तः । दधे । दधातेर्लिटि रूपं । पितरं । पा
रक्षणे । गमुनेष्टु इत्यादिना तुजंतत्वेन निपातनादित्वं । पाति पालयतीति पिता पालकः । चित्स्वरः । तना ।
यत्नोपस्थादसः ॥

नि त्वा दधे वरेण्यं दक्षस्येळा सहस्रुत । अग्ने सुदीतिमुशिजं ॥१०॥

नि । त्वा । दधे । वरेण्यं । दक्षस्य । इळा । सहः ऽकृत । अग्ने । सुऽदीतिं । उशिजं ॥१०॥

उक्तार्थोऽनयर्चा विप्रियते । सहस्रुत मयनाख्येन बलेन निप्यन्न हे अग्ने सुदीतिं शोभनदीप्तिमुक्तमुशिजं
पुरोडाशादिहविः कामयमानं । यद्वा कर्मार्थिभिः काम्यमानं । अत एव वरेण्यं तैर्वरणीयं त्वा एवंविधं त्वां
दक्षस्य दुहितेळा वेद्यादिलक्षणा भूमिर्नि दधे । अपिहोवादिकर्मसमृद्धयर्थं नितरां दधार ॥ इळा । ईड सुती ।
पुंसि संज्ञायामित्यत्र प्राधिकवचनात् स्थ्यर्थेऽपि चप्रत्ययः । इह स्वर्णादसः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादगुणः ।
ईडांति स्तूयन्तेऽस्यां यजमानेर्देवा इतीळा भूमिः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणांतोदात्तः । प्रत्ययस्वरः । उशिजं । वश
कांतावित्यस्मादशः किञ्चेतीजिप्रत्ययः । कित्वात्संप्रसारणं । वष्टि हविः कामयते उश्नते काम्यते कर्मार्थिभिरिति
वा उशिक् अपिः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥२९॥

अग्निं यंतुरमप्सुरमृतस्य योगे वनुषः । विप्रा वाजैः समिंधते ॥११॥

अग्निं । यंतुरं । अपऽतुरं । ऋतस्य । योगे । वनुषः । विप्राः । वाजैः । सं । इंधते ॥११॥

वनुषः कर्मसिद्धयर्थं संभजमाना विप्रा मेधाविनोऽध्वर्वाद्यो यंतुरं सर्वस्य नियंतारं । यद्वा क्षिप्रं गंतारं ।
अप्सुरमपां प्रेरकं तमिममपिमृतस्य सत्यभूतस्य ज्योतिष्टोमादेर्योगे प्रयोगार्थं वाजैर्हविर्लक्ष्णैरग्निः समिंधते ।
सम्यग्दीपयति ॥ यंतुरं । वर्णयत्ययः । यंतारमित्यर्थः । अप्सुरं । तुर त्वरणे । अपस्तुतोर्ति त्वरयतीति क्लिप् ।
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । योगे । युजिर् योगे । भवे घञ् । चजोः कु घिण्यतोरिति कुत्वं । अित्स्वरः । वनुषः । वन
षण् संभक्तौ । जनेहसिरित्यधिकारे बङ्गलवचनादस्मादप्युसिः । प्रत्ययस्वरः । इंधते । जिह्मी दीप्ती । निघातः ॥

उजो नपातमध्वरे दीद्वांसमुप द्यवि । अग्निमीळे कविक्रतुं ॥१२॥

उजः । नपातं । अध्वरे । दीद्वांसं । उप । द्यवि । अग्निं । ईळे । कविऽक्रतुं ॥१२॥

उजो नपातं हविर्लक्ष्णैरग्निः समिध्यमानत्वेनाग्नस्य पुत्रं । यद्वाग्नस्य चतुर्थं । यथाज्ञादाऊतिराऊतेरादित्य
आदित्यादिभिरिति । उप द्यव्यंतरिचस्य समीपे दीद्वांसमतिशयेन दीप्यमानं कविक्रतुं । कवयो मेधाविनो
ऽध्वर्वाद्यो मयनेन क्रतवः कर्तारो यत्येति । अध्वर्वादिभिर्निष्पाद्यमानं तमिममपिमध्वरेऽस्मिन्यज्ञ ईळे ।
स्तुतिलक्षणाभिर्गीर्भिरहं स्तौमि ॥ उजः । उजं बल इत्यस्माद्वाजमासेत्यादिना ताच्छीलिकः क्लिप् । उजयति
शरीरमित्यूक्तं अन्नं । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । द्यवि । द्युत दीप्तावित्यस्मादाणादिको दुन्प्रत्ययः ।
द्योतते किरणसंबन्धादिति द्युरंतरिचं । नित्स्वरः । ईळे । लिटि रूपं ॥

ईकेन्यो नमस्यस्तिरस्तमांसि दर्शतः । समग्निरिध्यते वृषा ॥१३॥

ईकेन्यः । नमस्यः । तिरः । तमांसि । दर्शतः । सं । अग्निः । इध्यते । वृषा ॥१३॥

ईकेन्यः स्तोत्रभिरिड्योऽत एव नमस्यः सर्वैर्नमस्कार्यस्तमांसि तिरो ध्वांतानि स्वप्रभाभिस्तिरस्कुर्वन् दर्शतः
कमनीयतया सर्वैर्दर्शनीयः । तादृशोऽभिर्वृषा यजमानस्य कामानां वर्षिता समिध्यते । आऊतिप्रक्षेपेण प्रज्वा-
ल्यते । उक्तार्थे वाजसनेयकं । ईकेन्यो ह्येष नमस्यो ह्येष तिरस्तमांसि दृष्टे समिद्ध इति ॥ ईकेन्यः । ईड सुती ।
उक्तार्थे तवैकेन्यत्वेन इति केन्यः । प्रत्ययस्वरः । नमस्यः । नमस्यतेरचो यदिति यत् । अतोलीपयकोपी ।
तिस्वरितमिति स्वरितः । दर्शतः । दृशिर् प्रेषणे । अस्माद्भृमृदृशीत्यादिना कर्मण्यतचप्रत्ययः । चित्स्वरः ।
वृषा । वृषु सेचन इत्यस्मात्कनिग्युवृषीत्यादिना कनिन् । कित्वादगुणः । नित्वादाद्युदात्तः ॥

वृषो अग्निः समिध्यतेऽश्वो न देववाहनः । तं हविष्मन् ईळते ॥ १४ ॥

वृषो इति । अग्निः । सं । इध्यते । अश्वः । न । देवऽवाहनः । तं । हविष्मन् । ईळते ॥ १४ ॥

वृषो वृषैव कामानां वर्षिता देववाहनः । देवान्हवींषि वाहयति प्रापयतीति देववाहनः । तच्च दृष्टान्तः । अश्वो नेति । यथाश्वो राजानं वाहयति स्वपुरं प्रापयतीति । वाहनमश्वः । तद्वत् वाहनभूतो योऽग्निः समिध्यते आहुतिप्रदानेन सम्यग्दीप्यते तं तादृशमग्निं हविष्मन्तः संभृतहविष्का यजमाना ईळते । कर्मसिद्ध्यर्थं क्षुवंति ॥ वृषा उ । गुणः । उजमवर्षन् प्रगृह्यसंज्ञा । देववाहनः । वह प्रापण इत्यस्मात्पठ्यतात्कर्तरि ऋः । लिट्स्वरः । समासे छदुत्तरपदस्वरः ॥

वृषणं त्वा वयं वृषन्वृषणः समिधीमहि । अग्ने दीद्यतं बृहत् ॥ १५ ॥

वृषणं । त्वा । वयं । वृषन् । वृषणः । सं । इधीमहि । अग्ने । दीद्यतं । बृहत् ॥ १५ ॥

वृषन् कामानां वर्षितर्ह्ये अग्ने वृषणो वृषाणो घृताज्याहुतीनां सेक्तारो वयं वृषणमाहुतिद्वारोदकस्य सेक्तारं । तथा च स्मृतिः । अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्यायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः । मनु० ३. ७६. इति । दीद्यतं दीप्यमानं बृहदत एव महान्तं तमिममग्निं समिधीमहि । सम्यग्दीपयामः ॥ इधीमहि । जिह्मी दीप्तावित्यस्य प्रार्थने लिङि नकारलोपस्कांदसः । दीद्यतं । दीदेतिर्दीप्तिकर्मा । तस्य शतरि रूपं । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ ३० ॥

अग्ने जुषस्वेति षडृचं षोडशं सूक्तं वैश्वामित्रमाप्तेयं । अचानुकमणिका । अग्ने जुषस्व षट् तृतीयाद्युष्णिक्-त्रिष्टुब्जगत्य इति । पूर्वसूक्ते गायत्रं त्वित्युक्तत्वादेतदपि गायत्रं । तृतीया तूष्णिक् चतुर्थी त्रिष्टुप् पंचमी जगती ॥ अग्ने जुषस्वेति सवनीयपुरोडाशे स्विष्टकृतः प्रातःसवनीयानुवाक्या । सूत्रितं च । अथ स्विष्टकृतोऽग्ने जुषस्व नो हविः । आ० ५. ४. इति ॥ अतिरात्र आश्विनशस्त्रे परिहिते सति चमसगणैः सहाश्विनोर्द्विकपालः पुरोडाशः सर्वङ्गतो होतव्यः । यदि पुरोडाशमवशेष्य स्विष्टकृतं कुर्युस्तस्य स्विष्टकृतः पुरोक्ता अप इत्येषा याज्या । यद्येतस्य पुरोडाशस्य स्विष्टकृता चरेयुः पुरोक्ता अग्ने पचतः । आ० ६. ५. इति सूत्रितं ॥ माध्यंदिने सवने सवनीयपुरोडाशे स्विष्टकृतोऽनुवाक्या माध्यंदिने सवन इत्येषा । सूत्रितं च । अग्ने जुषस्व नो हविर्माध्यंदिने सवने जातवेदः । आ० ५. ४. इति ॥ तृतीयसवने सवनीयपुरोडाशस्य स्विष्टकृतोऽनुवाक्यापि तृतीये सवन इत्येषा । सूत्रितं च । अग्ने तृतीये सवने हि कानिष इत्यनुसवनमनुवाक्याः । आ० ५. ४. इति ॥ आश्विनपुरोडाशस्य स्विष्टकृतो याज्यापि वृधान इत्येषा । सूत्रितं च । अग्ने वृधान आहुतिमिति संयाज्ये । आ० ६. ५. इति ॥

अग्ने जुषस्व नो हविः पुरोक्ताशं जातवेदः । प्रातःसावे धियावसो ॥ १ ॥

अग्ने । जुषस्व । नः । हविः । पुरोक्ताशं । जातऽवेदः । प्रातःसावे । धियावसो इति धियाऽवसो ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । जातवेदः जातप्रज्ञ धियावसो । धिया स्तोत्रेण वसु धनं यस्माद्भवति सोऽयं धियावसुः । तस्य संबुद्धिः । कर्मानुरूपधनप्रद हे अग्ने प्रातःसावेऽपिष्टोमे प्रातःसवने नोऽस्मात्संबन्धि पुरोडाशं पुरोडाशाख्यं हविर्जुषस्व । सेवस् ॥ जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्मात्लोपि रूपं । आमंत्रितस्याविशमानवत्वेन पादादित्वादिनिघातः । प्रातःसावे । पुञ् अभिषवे । सवनं सावः । भावे घञ् । थाथघञ्ज्ञाजबिचकाणामित्यतोदात्तत्वं । धियावसो । विभक्त्यलोपस्कांदसः । आमंत्रितत्वान्निघातः ॥

पुरोक्ता अग्ने पचतस्तुभ्यं वा घा परिष्कृतः । तं जुषस्व यविष्ठ्य ॥ २ ॥

पुरोक्ताः । अग्ने । पचतः । तुभ्यं । वा । घा । परिऽकृतः । तं । जुषस्व । यविष्ठ्य ॥ २ ॥

यविष्य युवतम हे अग्ने यः पुरोक्ताः । पुरोडाशंतिऽध्वर्वादय एनमिति पुरोडाः पुरोडाशः । पचतः कपालयोः पक्वोऽस्ति । स च तुभ्यं त्वदर्थं परिष्कृतो वा घ पर्यप्रिकरणादिभिरसंकृतः खलु । तमिमं पुरोडाशं जुषस्व । सेवस्व ॥ पुरोडाः । दाशु दान इत्यस्मात्पुरस्पूर्वात्तत्रैवेति श्वेतवहोक्थशस्युरोडाशो ण्विन् । पा० ३. २. ७१. । इति कर्मणि ण्विन् कृते श्वेतवहादीनां ङस्यदस्य । पा० ३. २. ७१. १. । इति ङस्यप्रत्यये च कृते अचयाः श्वेतवाः पुरोडाशेति निपातनाहकारस्य ङत्वं । पुरोडाशंत एनमिति पुरोडाः पुरोडाशः । ङकारस्य ङकारो बहुच-सांप्रदायिकः । ऋदुत्तरपदस्वरः । पचतः । जुपचष् पाक इत्यस्माद्भृमुदृशीत्यादिना कर्मण्यतत्प्रत्ययः । पच्यते ङसाविति पचतः पक्वः । चित्स्वरः । घा । अघि तुनुधेत्यादिना संहितायां दीर्घः । परिष्कृतः । संपर्युपेभ्यः करोती भूषण इति करोतेः सुडागमः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । यविष्य । यविष्ठ एव यविष्यः । पादार्धाभ्यां च । पा० ५. ४. २५. । इत्यत्र चकारिण वस्वादीनां स्वार्थे यत्प्रत्ययस्योपादानाद्यविष्येत्यत्र स्वार्थिको यत्प्रत्ययः । आमन्त्रित्वान्निघातः ॥

अग्ने वीहि पुरोक्ताशमाहुतं तिरोअह्यं । सहसः सूनुरस्यध्वरे हितः ॥ ३ ॥

अग्ने । वीहि । पुरोक्ताशं । आऽहुतं । तिरःऽअह्यं । सहसः । सूनुः । अस्मि । अध्वरे । हितः ॥ ३ ॥

हे अग्ने तिरोअह्यं अङ्गि तिरोहिते सत्याङ्गतमा समंताहुतं पुरोडाशं पुरोडाशाख्यं हविर्वीहि । भक्षय । अध्वरेऽस्मिन्यज्ञे सहसः सूनूर्बलस्य पुत्रस्त्वं हितोऽसि । आहवनीयादिस्थानेष्वस्माभिर्निहितोऽसि । तस्माद्वीहीति शेषः ॥ वीहि । वी कांतिगत्यादिषु । लोटि रूपं । हेरपित्वादांतोदात्तत्वं । आङ्गतं । जुहोतेः कर्मणि क्ते गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । तिरोअह्यं । अङ्गि भवमह्यं । भवे ऋदसीति यत् । तिरोभूतमह्यं यस्मिन् काले स तिरोअह्यः । राजिकाल इत्यर्थः । कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया । प्रकृत्यांतःपादमित्येङः प्रकृतिभावः । अङ्गव्रीही पूर्वपदस्वरः ॥

माध्यंदिने सवने जातवेदः पुरोक्ताशमिह कवे जुषस्व ।

अग्ने यद्भस्य तव भागधेयं न प्र मिनन्ति विदथेषु धीराः ॥ ४ ॥

माध्यंदिने । सवने । जातऽवेदः । पुरोक्ताशं । इह । कवे । जुषस्व ।

अग्ने । यद्भस्य । तव । भागऽधेयं । न । प्र । मिनन्ति । विदथेषु । धीराः ॥ ४ ॥

कवे मेधाविन् हे जातवेद इहास्मिन्नपिष्टोमाख्ये कर्मणि तव च माध्यंदिने मध्यंदिनसंबन्धिनि सवने पुरोडाशं माध्यंदिनसवनीयपुरोडाशं जुषस्व । सेवस्व । हे अग्ने विदथेषु यज्ञेषु धीराः कर्मकुशला अध्वर्वादयो यद्भस्य । यांति प्राप्नुवन्ति देवा हवींष्यनेनेति यद्भो महानभिः । यद्भस्य महत्सव भागधेयं भागतया परिकल्पितमिमं पुरोडाशं न प्रमिनन्ति । न हिंसन्ति । किंतु तुभ्यं प्रयच्छन्ति । तं जुषसेति शेषः ॥ माध्यंदिने । मध्यंदिन-स्येदमित्यर्थ उत्सादित्वाद्भञ् । भित्त्वादादिवृद्धिः । भित्त्वादेवाबुदात्तत्वं । यद्भस्य । या प्रापण इत्यस्मात् शेषायद्भज्जिह्वेति निपातनात्करणे वन्प्रत्ययः । ऊगागमधातुह्रस्वी । यांत्यनेनेति यद्भोऽपि । व्यत्ययेनांतोदात्तः । भागधेयं । भागशब्दात्स्वार्थे भागरूपनामभ्यो धेयप्रत्ययो वक्तव्यः । पा० ५. ४. ३६. २. । इति धेयः । प्रत्ययस्वरः । मिनन्ति । मीञ् हिंसायामित्यस्य प्रयादित्वात् आ । तस्मिन् मीनातेर्निगम इति ह्रस्वत्वं । हिनु मीना । पा० ८. १५. । इति एत्वं न भवति सर्वविधीनां ऋदसि विकल्पितत्वादिति ॥

अग्ने तृतीये सवने हि कानिषः पुरोक्ताशं सहसः सूनवाहुतं ।

अथा देवेष्वध्वरं विपन्यया धा रत्नवंतममृतेषु जागृविं ॥ ५ ॥

अग्ने । तृतीये । सवने । हि । कानिषः । पुरोक्ताशं । सहसः । सूनो इति । आऽहुतं ।

अथ । देवेषु । अध्वरं । विपन्यया । धाः । रत्नऽवंतं । अमृतेषु । जागृविं ॥ ५ ॥

सहसः सुनो बलस्व पुन हे अये त्वं तृतीये सवन आहुतं ह्यमानं पुरोडाशं कानिषः । कामयसे । अथ अन्तरमध्वरमविनाशिनं रत्नवंतं । रत्नशब्देन स्वर्गादिलक्षणमुत्तमं फलमभिधीयते । तद्वतं फलप्रदं जागृविं जागरणकारिणं । प्रातः सोमो जागृविर्भवति स्वप्ननिवारक इति । तमिमं सोमं विपन्यया सुतिलचणया वाचा सुतस्त्वममृतेषु मरणधर्मरहितेषु देवेष्विन्द्रादिषु धाः । धेहि ॥ तृतीये । विशब्दात्पूरणार्थं चैः संप्रसारणं । पा० ५. २. ५५. । इति तीथप्रत्ययः । तत्संनियोगेन संप्रसारणं । हल इति दीर्घो न भवति । अन्निति तच्च नानुवर्तनात् प्रत्ययस्वरः । कानिषः । कनी कांत्यादिषु । लोटि सिद्धञलमिति सिप् । तस्यार्धधातुकत्वादिडागमः । कांतिरभिलाषः । अकारस्य आकारो व्यत्ययेन । हियोगादनिघातः । धातुस्वरः । विपन्यया । पन सुती । मावे क्तिप् । विपनं यातीति कप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । धाः । दधातेर्धातोः क्त्वांद्से लुङि रूपं । पादादित्वादनघातः । जागृविं । क्तिप्रत्ययातो जागृविशब्दः । नित्स्वरः ॥

अग्ने वृधान आहुतिं पुरोऽष्टाशं जातवेदः । जुषस्व तिरोऽग्रह्यं ॥ ६ ॥

अग्ने । वृधानः । आऽहुतिं । पुरोऽष्टाशं । जातऽवेदः । जुषस्व । तिरऽग्रह्यं ॥ ६ ॥

जातवेदो जातप्रज्ञ हे अग्ने वृधान आहुतिर्भिर्वर्धमानस्त्वं तिरोऽग्रह्यं । अहि भवमग्र्यं दिवसकृत्यं । तिरोभूतमग्र्यं यस्मिन्काले स तिरोऽग्रह्यो रात्रिकालः । तस्मिन्काल आहुतिं पुरोडाशाख्यं हविर्जुषस्व । सेवस्व ॥ आहुतिं । जुहोतिः कर्मणि क्तिन् । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ ३१ ॥

अस्तीदमिति षोडशर्चं सप्तदशं सूक्तं वैश्वामित्रं । अत्रानुक्रमणिका । अस्तीदं षोडशाद्याचतुर्थोदशमीद्वादशोऽनुष्टुभः षष्ठ्येकादश्युपांति च जगत्यः पंचम्युत्विग्भ्यो वेति । आद्याचतुर्थोदशमीद्वादशोऽनुष्टुभः षष्ठ्येकादश्युपांति च जगत्यः षष्ठ्येकादशी चतुर्दशी पंचदशी च जगत्यः शिष्टा अष्टौ त्रिष्टुभः । पंचमी मंथता नर इत्येषा अत्विग्देवताकापिदेवताका वा शिष्टा अपिदेवताकाः ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः । वरुणप्रघासेष्वग्निप्रणयन इळायास्त्वा पद इत्येषा । सूत्रितं च । इळायास्त्वा पदे वयमग्ने विद्येभिः स्वनीक देवैरित्यर्धर्च आरमेत् । आ० २. १७. । इति ॥ तत्रैवाग्निप्रणयन उत्तरवेद्यामर्प्या स्थापिते सति सीद होतरित्येषा । निहितेऽर्प्या सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वा । आ० २. १७. । इति सूत्रितं ॥ अरण्यामग्निसमारोपणेऽयं ते योनिरित्येषा । सूत्रितं च । अयं ते योनिर्हृत्स्वित्य इत्यरणी गार्हपत्ये प्रतितपेत्पाणी वा । आ० ३. १०. । इति ॥

अस्तीदमधिमंथनमस्ति प्रजननं कृतं ।

एतां विशपत्नीमा भराग्निं मंथाम पूर्वथा ॥ १ ॥

अस्ति । इदं । अधिऽमंथनं । अस्ति । प्रऽजननं । कृतं ।

एतां । विशपत्नी । आ । भर । अग्निं । मंथाम् । पूर्वथा ॥ १ ॥

यजमानोऽध्वर्यादीन्प्रति ब्रूते । इदमग्न्यर्थं यूपशकलमस्थधिमंथनं । अरण्या उपरि निधेयं मंथनसाधनभूतं दंडरज्ज्वादिकमस्ति । प्रजननमपिजननसाधनभूतं दर्भपिंजूलं कृतं संपादितमस्ति । यद्वा । प्रजननं मंथनदंडस्य विन्यासविशेषः । यस्मादेतानि यूपशकलादीन्यग्निमंथनसाधनान्याहुतानि सन्ति तस्माद्विशपत्नी विशां प्रजानामग्निसाध्याग्निहोत्रद्वारा स्वर्गादिफलसंपादनेन पालयित्रीमेतामरणीमाभर । हे अध्वर्यो आहर । तस्यामाहुतायां पूर्वथा यथा वयमाधानकालेऽग्निममधीम यथा वा पूर्वं महर्षयोऽग्निममंथिषुसद्वयमेनमग्निमस्मिन्कर्मणि मंथाम् । मंथनेन निष्पन्नं करवाम ॥ अस्तीति पदद्वयस्य पादादित्वादनघातः । विशपत्नी । पतिशब्दस्य विभाषा सपूर्वस्थेति ङीप् नकारश्चांतादेशः । परादिः क्त्वांद्से बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भर । हञ् हरण इत्यस्य लोटि ह्यहोर्भक्त्वांद्सीति भकारः । मंथाम् । मंथ विलोडने । लोटि रूपं । निघातः । पूर्वथा । पूर्वशब्दादिवार्थं प्रत्यपूर्वविश्वेमात्याल् क्त्वांद्सीति थारप्रत्ययः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

जातो अग्नी रोचते चेकितानो वाजी विप्रः कविशस्तः सुदानुः ।

यं देवास ईड्यं विश्वविदं हव्यवाहमदधुर्ध्वरेषु ॥७॥

जातः । अग्निः । रोचते । चेकितानः । वाजी । विप्रः । कविऽशस्तः । सुऽदानुः ।

यं । देवासः । ईड्यं । विश्वऽविदं । हव्यऽवाहं । अदधुः । अध्वरेषु ॥७॥

जातो मंथनान्तरमुत्पन्नः स च चेकितानो सर्वं जानातः सन् वाजी सततगमनस्वभावो विप्रो कर्माभि-
जोऽत एव कविशस्तः कविभिर्मेधाविभिर्होतृभिः स्तुतः सुदानुः सुष्ठु कर्मफलस्य दाता एवंविधोऽग्नी रोचते ।
दीप्यते । देवासो देवा इंद्रादय ईड्यं होत्रादिभिः स्तुतं विश्वविदं सर्वस्य जगतो वेदितारं यमपिमध्वरेषु
ज्योतिष्टोमादियज्ञेषु हव्यवाहं हव्यानां वोढारमदधुर्ध्वरेषु सोऽपि दीप्यत इति पूर्वणान्वयः ॥ चेकितानः । कित
ज्ञान इत्यस्य यङ्लुकि गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । कविशस्तः । याथ-
घञ्ताजबिचकाणामित्यन्तोदात्तत्वं । अदधुः । दधातेर्लङि श्वेः सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति जुस् । यद्वृत्तयोगादनि-
घातः । अडागमस्वरः ॥

सीदं होतः स्व उं लोके चिकित्वान्सादया यज्ञं सुकृतस्य योनौ ।

देवावीर्देवान्हविषा यजास्यमे बृहद्यजमाने वयो धाः ॥८॥

सीदं होतरिति । स्वे । उं इति । लोके । चिकित्वान् । सादय । यज्ञं । सुऽकृतस्य । योनौ ।

देवऽअवीः । देवान् । हविषा । यजासि । अग्ने । बृहत् । यजमाने । वयः । धाः ॥८॥

यजमानो ब्रूते । होतर्होमनिष्पादक हे अग्ने स्वे स्वकीये लोक उत्तरवेद्या नाम्नी सीदो । त्वं होमनिमित्त-
मुपविशैव । तथा चिकित्वान् ज्ञानवांस्त्वं सुकृतस्य सुकृतजन्योपभोगस्य योनौ स्थान उत्तमलोके यज्ञं यज्ञस्य
कर्तारं यजमानं सादय । स्थापय । किंच देवावीः । देवान् हविष्प्रदानेनावतीति देवावीः । तादृशस्त्वं हविषा
पुरोडाशादिलक्षणेन हव्येन देवान् यजासि । यज । अथ त्वं यजमाने यागं कुर्वणे मयि बृहत्प्रभूतं पशुपुत्रा-
दिसमेतं वयोऽज्ञं धाः । विधिर्हि ॥ सीदं । सदेर्लोऽङि रूपं । सादय । सदेर्ल्यंतस्य लोटि रूपं । णिच्स्वरः । देवा-
वीः । अव रक्षणादिषु । अविर्तृत्तृत्वविभ्य ईरितीप्रत्ययः । छदुत्तरपदस्वरः । यजासि । यजेर्लेव्याडागमः । धाः ।
दधातेर्लङादंसे लुङि रूपं ॥

कृणोत धूमं वृषणं सखायोऽस्नेधंत इतन् वाजमच्छ ।

अयमग्निः पृतनाषाट् सुवीरो येन देवासो असंहंत दस्यून् ॥९॥

कृणोत । धूमं । वृषणं । सखायः । अस्नेधंतः । इतन् । वाजं । अच्छ ।

अयं । अग्निः । पृतनाषाट् । सुऽवीरः । येन । देवासः । असंहंत । दस्यून् ॥९॥

यजमानोऽध्वर्यादीन्प्रति ब्रूते । हे सखायः कर्मसहकारिणो यूयं वृषणं कामानां वर्षितारं धूमं । धुनोति
कंपयतीति धूमोऽग्निः । एवंविधमग्निं कृणोत । कुरुत । मंथनेनोत्पादयत । यद्यपिर्न जायते तदानीमाह ।
अस्नेधंतोऽग्नीणां अनुपरतसामर्थ्याः संतो यूयं वाजं मंथनलक्षणेन युद्धमच्छाग्न्याभिसुख्येनेतन् । प्राप्तुत । सुवीरः
शोभनसामर्थ्योपेतोऽयमग्निः पृतनाषाट् पृतनोपलक्षितं युद्धं सहमानो भवति । येन युद्धं सहमानेनापिना
देवासो देवा दस्युपक्षपयितुं न मुराजसंहंत अभ्यभवन् । तस्मादग्नीणवला यूयं मंथनं कुरुतेति भावः ॥ कृणोत ।
कृवि हिंसाकरणयोः । लोटि तप्रत्ययस्य तप्तनप्तनयनाश्चेति तवादेशः । पित्वाङ्गुणः । पादादिस्वादनिघातः ।
उप्रत्ययस्वरः । धूमं । धूञ् कंपने । इषियुधींधिदसीत्यादिना मक् । कित्वाङ्गुणाभावः । धुनोति कंपयति दाह्या-
नोति धूमोऽग्निः । प्रत्ययस्वरः । इतन् । इण् गतावित्यस्य लोटि तप्रत्ययस्य तनादेशः । निघातः । पृतनाषाट् ।

वह मर्षणे । कंदसि सह इति णिवः । णित्वादुपधावृद्धिः । सहेः साडः स इति षत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । असहंत । वह मर्षण इत्यस्य लङि रूपं । यद्योगादनिघातः । दस्यून । दसु उपचये । यजिमनिशुधिदसिजनिभ्यो युजिति युच् । दस्यंतीति दस्यवः शचवः । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।

तं जानन्नम आ सीदाथा नो वर्धया गिरः ॥१०॥

अयं । ते । योनिः । ऋत्वियः । यतः । जातः । अरोचथाः ।

तं । जानन् । अमे । आ । सीद् । अथ । नः । वर्धय । गिरः ॥१०॥

हे अमे ऋत्वियो वसंतावृती भवोऽयमंगुल्या निर्दिश्यमानः पलाशाश्चत्यादिमयः काष्ठविशेषोऽरणिस्ते तव योनिरुत्पत्तिस्थानं यतोऽरणेर्जातस्त्वमरोचथाः । अशोभथाः । जानंस्त्वं तमरणि रूपं काष्ठविशेषमासीद् । तस्यामरण्यामारोपितः सन् निरंतर्येण तिष्ठ । अधानंतरं नोऽस्माकं गिरः स्तुतिलक्षणा वाचो वर्धय । यद्वा गीःशब्देन तद्वतो लक्ष्यंते । तथा स्तोतृनस्मान् वर्धय । पशुपुत्रादिभिः समृद्धान् कुरु ॥ योनिः । यु मिश्रणे । वहिथ्रीत्यादिना निप्रत्ययः । निदित्युक्तत्वादायुदात्तः । ऋत्वियः । कंदसि घसित्युत्तुशब्दात्प्राप्तार्थे घस्प्रत्ययः । घस्य इयादेशः । सितीति पदसंज्ञायां और्गुणः । पा० ६. ४. १४६. इति संज्ञाधीनो गुणो न भवति । प्रत्ययस्वरः । अरोचथाः । रुच दीप्तावित्यस्य लङि रूपं । यदुत्तयोगादनिघातः । सीद् । सदेर्लोटि पाघ्रेत्यादिना सीदादेशः । निघातः । अथा । निपातस्य चेति सांहितिको दीर्घः । वर्धय । वृधु वर्धने । हेतुमति णिच् । निघातः ॥ ॥३३॥

तनूनपादुच्यते गर्भे आसुरो नराशंसो भवति यद्विजायते ।

मातरिश्वा यदमिमीत मातरि वातस्य सर्गो अभवत्सरीमणि ॥११॥

तनूऽनपात् । उच्यते । गर्भः । आसुरः । नराशंसः । भवति । यत् । विऽजायते ।

मातरिश्वा । यत् । अमिमीत । मातरि । वातस्य । सर्गः । अभवत् । सरीमणि ॥११॥

योऽपिर्धदा गर्भोऽरणीषु गर्भरूपतया वर्तते तदा सोऽपिस्तनूनपादुच्यते । यष्टृणां तनूः शरीराणि न पातयति न दहतीति व्युत्पत्तेः । यद्वा तनूशब्देनापोऽभिधीयते नपाक्त्वेनैकांतरिताः प्रजाः । तथा चापां नप्ता । कथमेतत् । आपस्तता अंतरिचे । ताभ्य औषधिवनस्पतयो जायते । तेभ्यो ह्येष इति । यद्यदा विजायते विशेषेण प्रत्यक्षतया जायते तदासुरः कर्मविघ्नकारिणामसुराणां हंता एव नराशंसः नरैः कर्मणां नेतृभिः रध्वर्थादिभिः शंसनीयो भवति । यद्यदा मातर्यंतरिचे स्वं तेजोऽमिमीत निर्मिमीत तदा मातरिश्वा भवति । मातर्यंतरिचे अस्मिन्नि चेष्टत इति व्युत्पत्तेः । एवंविधस्यापिः सरीमणि सरणे शीघ्रगमने वातस्य वायोः सर्गः कष्टिरभवत् । भवति । यदापिररणीषु गर्भरूपतया वर्तते तदा तनूनपानामको भवति । यदा जायते तदा नराशंसनामको भवति । यदांतरिचे विद्योतते तदा मातरिश्वा नामको भवतीति ॥ तनूनपात् । तनु विस्तारे । ऋषिचमितनिधनिसर्जिर्जिर्जि ऊरित्युप्रत्ययः । व्यत्ययेनायुदात्तः । नपात् । पा रचणे पतु गतौ वा स्थंतः । क्षिप् । न पाति न पातयतीति वा नपात् । नष्पाएनपाप्पवेदा इत्यादिना निपातनाम्नः प्रकृतिभावः । नञ्स्वरः । तनूर्न पातीति तनूनपात् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्त उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । आसुरः । असुरस्यायमासुरः । अहितकारित्वेन संबन्धी । तस्येदमित्यस्य । प्रत्ययस्वरः । नराशंसः । नृ नये । ऋदोरनित्यप । प्रत्ययस्य पित्वात्तरशब्द आयुदात्तः । शन्तु स्तुतावित्यस्माद्वज्रं आयुदात्तः । नरशब्दस्यान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । वनस्पत्यादित्वादुभयोः प्रकृतिस्वरत्वं । विजायते । जनी प्रादुर्भावे । दिवादित्वात् शन् । धातुस्वरः । अमिमीत । माक् मने शब्दे च । जुहोत्यादिः । भृजामिदित्यभ्यासस्त्वेत्वं । यद्योगादनिघातः । सरीमणि । र गतौ । इमृच्छसुभूयः । उ० ४. १४७. इतीमनिप्रत्ययः । नित्स्वरः ॥

सुनिर्मथा निर्मथितः सुनिधा निहितः कविः ।

अग्ने स्वध्वरा कृणु देवान्देवयते यज ॥ १२ ॥

सुनिःऽमथा । निःऽमथितः । सुऽनिधा । निऽहितः । कविः ।

अग्ने । सुऽअध्वरा । कृणु । देवान् । देवऽयते । यज ॥ १२ ॥

हे अग्ने कविर्मैधावी सुनिर्मथा शोभनेन मंथनेन निर्मथितः । नितरां मथितोऽसि । तथा सुनिधा शोभनेन निधानेन निहितोऽसि । उत्तरवेद्यादिस्थानेषु नितरां प्रक्षिप्तोऽसि । किंच स्वध्वरास्त्राभिः क्रियमाणानि कर्माणि सुष्ठु हिंसारहितानि कृणु । कृणु । तथा देवयते देवान्कामयमानाय यजमानाय देवान्यजनीया-
गिन्द्रादीन् यज । पूजय ॥ सुनिर्मथा । मथे विलोडने । अस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । प्रादिसमासः ।
कृदुत्तरपदस्वरः । निर्मथितः । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुनिधा । निपूर्वस्य दधातेर्भाव आतस्थो
पसर्ग इत्यङ् । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् । कृदुत्तरपदस्वरः । कृणु । कवि हिंसाकरणयोरित्यस्य लोटि
धनिवृत्त्योरश्चेत्युप्रत्ययः । उतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुक् । निघातः ॥

अजीजनन्नमृतं मर्त्यासोऽस्त्रेमाणं तरणिं वीकुजंभं ।

दश स्वसारो अयुवः समीचीः पुमांसं जातमभि सं रभन्ते ॥ १३ ॥

अजीजनन् । अमृतं । मर्त्यासः । अस्त्रेमाणं । तरणिं । वीकुजंभं ।

दश । स्वसारः । अयुवः । संऽईचीः । पुमांसं । जातं । अभि । सं । रभन्ते ॥ १३ ॥

मर्त्यासो मर्त्या ऋत्विजोऽमृतं मरणधर्मरहितं अत एवास्त्रेमाणं चयरहितं वीकुजंभं हविर्भक्षणाथं दृढदंतं
तरणिं । तरन्ति यजमानाः पापमनेनेति तरणिरग्निः । तमजीजनन् । मंथनेनोदपीपदन् । अथ जातं तमग्निम-
भिलक्ष्य स्वसारः संरत्यो दश दशसंख्याका अयुवः । कर्मकरणार्थमयमंगतीत्ययुवोऽंगुलयः । तादृशा अंगुलयः
समीचीः परस्परं संगताः सत्यः संरभन्ते । शब्द कुर्वन्ते । जातमग्निं दृष्ट्वाध्वर्वादयो हर्षाद्वसत्यसंपुटेन शब्द
कुर्वन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । पुमांसमिति । यथा जातं पुत्रमुपलभ्य तत्रत्याः पित्रादयो हर्षादुद्योषन्ति तद्वत् ॥
अजीजनन् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य ख्यंतस्य लुङि चङि रूपं । अस्त्रेमाणं । स्त्रिवु गतिशोषणयोः । भावे
मनिन्निति मनिन्प्रत्ययः । लघूपधगुणः । लोपो व्योर्वलीति वलोपः । बङ्गब्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
तरणिं । तृ प्रवनतरणयोः । अर्तिष्टधृधम्यश्चावितृभ्योऽनिरित्यनिप्रत्ययः । गुणः । प्रत्ययस्वरः । स्वसारः ।
अमु क्षेपण इत्यस्मात्सुञ्यसेच्छन्निति ऋन्प्रत्ययः । सुष्ठु अस्थिति कर्मसु पदार्थानिति स्वसारः । न षट्स्वसादिभ्य
इति ङीप् । प्रतिषेधः । नित्वादाद्युदात्तः । अयुवः । अग्निं गर्ता । जन्नादयश्च । उ० ४. १०२ । इति रूपप्रत्ययः ।
निपातनाज्ञलोपः । जसि तन्वादित्वादुवडादेशः । प्रत्ययस्वरः । समीचीः । इण् गतावित्यस्मात्समीणः । उ० ४.
९२ । इति चट्प्रत्ययो धातोर्दीर्घश्च । टित्त्वाट्टिट्ठ्वाणजित्वादिना ङीप् । संयन्तीति समीच्यः । यद्वा संपूर्वस्थांचतेः
क्तिप् । समः समीति समि इत्यादेशः । अंचतेऽपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपः । चाविति दीर्घः ।
वा क्दंसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । एकादेशस्वरः । पुमांसं । पा रक्षण इत्यस्मात्पातेर्ङुम्मुन् । उ० ४. १७७ । इति
ङुम्मुन्प्रत्ययः । पुंसोऽसुङ् । पा० ७. १. ८९ । इत्यसुङादेशः । पाति कुलमिति पुमान् । नित्स्वरः । रभन्ते । रभ
शब्द इत्यस्य लटि रूपं । निघातः ॥

प्र सप्रहोता सनकादरोचत मातुरुपस्ये यदशोचदूर्धनि ।

न नि मिषति सुरणो द्विवेदिवे यदसुरस्य जठरादजायत ॥ १४ ॥

प्र । सप्रहोता । सनकात् । अरोचत् । मातुः । उपऽस्ये । यत् । अशोचत् । ऊर्धनि ।

न । नि । मिषति । सुऽरणः । द्विवेदिवे । यत् । असुरस्य । जठरात् । अजायत ॥ १४ ॥

सन्कात्सनातनोऽपिः सप्तहोता । सप्त होतारो होचका यस्यासौ सप्तहोता सन् प्रारोचत । गार्हपत्य-
स्थानेऽदीप्यत । यद्यदा मातुः पृथिव्या उपस्थ उत्संगे तत्राधूधन्धूःस्थान उत्तरवेद्यामशोचत् अशोभत तदा
सोऽपिः सुरणः । सुषु रणयति शब्दयतीति सुरणः । सर्वैः कमनीयतया दृश्यमानः सन् दिवे दिवे प्रतिदिनं
न निमिषति । न निद्राति । किंतु सर्वदा यज्ञार्थं जागर्त्येव । यद्यस्मादसुरस्याभिः प्रेरकस्थारणीरूपस्य काष्ठस्य
जठरादुदरादजायत कर्मार्थमुदपत्यत तस्मान्न निमिषतीति पूर्वणान्वयः ॥ अरोचत । रुच दीप्तावित्यस्य लङि
रूपं । निघातः । अशोचत् । शुच दीप्ता । ऊधनि । सकारस्य नकारश्चांदसः । मिषति । मिषु सेचन इत्यस्य
लटि रूपं । सुरणः । रण शब्दे । तत्करोतीति णिच् । तस्मादकृच्छार्थं खल् । नित्स्वरः । असुरस्य । असु चेपण
इत्यस्मादसेरन्निगुरन्प्रत्ययः । अस्यतीत्यसुरः । नित्स्वरः । जठरात् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्मात् जनैररष्ठ च
। उ० ५. ३८. । इत्यरप्रत्ययः ठकारश्चांतादेशः । प्रत्ययस्वरः । अजायत । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लङि अजि
ज्ञाजनोर्जेति धातोर्जादेशः । यद्योगादनिघातः ॥

अमित्रायुधो मरुतामिव प्रयाः प्रथमजा ब्रह्मणो विश्वमिद्विदुः ।

द्युम्नवद्ब्रह्म कुशिकास एरिर एकैको दमे अग्निं समीधिरे ॥ १५ ॥

अमित्रायुधः । मरुतांऽइव । प्रयाः । प्रथमजाः । ब्रह्मणः । विश्वं । इत् । विदुः ।

द्युम्नवत् । ब्रह्म । कुशिकासः । आ । ईरिरे । एकःऽएकः । दमे । अग्निं । सं । ईधिरे ॥ १५ ॥

अमित्रायुधोऽमित्रैः कर्मविघ्नकारिभिरसुरैः सह योद्धारः । यदा अमित्राणि पापानि । तैः सह योद्धारः ।
तत्र दृष्टांतः । मरुतामिव प्रया इति । यथा मरुतां देवानां प्रयाः प्रकर्षेण शत्रुनभियांतीति प्रया बलानि
शत्रूणां हंतृणि तद्वत्कर्मविघ्नकारिणां पापानां च हंतारो ब्रह्मणः सर्वस्य जगतः सप्तः प्रथमजाः प्रथममुत्पन्नाः
कुशिकासः कुशिकगोत्रोत्पन्ना ऋषयो विश्वं स्थावरजंगमात्मकं सर्वं जगद्विदुरित । जानंत्येव । तेऽमी कुशिका
द्युम्नवद्विर्युक्तं ब्रह्म स्तोचमेरिरे । अपय आ समंतात्प्रेरयंति । ते च दमे स्वे स्वे गृहे एक एक एकैको भूत्वाग्निं
समीधिरे । आच्याव्याङ्गतिभिः सम्यग्दीपयंति ॥ अमित्रायुधः । युध संप्रहारे । कृप् । छदुत्तरपदस्वरः ।
संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घश्चांदसः । प्रयाः । या प्रापणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । प्रथमजाः । जनी
प्रादुर्भावे । जनसनेत्यादिना विद् । विद्वनोरित्यात्वं । विदुः । विदेर्लटि विदो लटो वेति द्वेरुसादेशः । ईरिरे ।
ईर गतावित्यस्य लिटि रूपं । मंत्रत्वादान्न भवति । दमे । दसु उपशमने । करणे घञ् । मोदात्तोपदेशस्वेति
बुद्धिप्रतिषेधः । नित्स्वरः । ईधिरे । जिहंधी दीप्तावित्यस्य लिटि इंधिभवतिभ्यां चेति किद्वद्भावात्कारलोपः ।
निघातः ॥

यद्य त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्होतश्चिकित्वोऽवृणीमहीह ।

ध्रुवमया ध्रुवमुताशमिष्टाः प्रजानन्विद्वाँ उप याहि सोमं ॥ १६ ॥

यत् । अद्य । त्वा । प्रयति । यज्ञे । अस्मिन् । होतृरिति । चिकित्वः । अवृणीमहि । इह ।

ध्रुवं । अयाः । ध्रुवं । उत । अशमिष्टाः । प्रजानन् । विद्वान् । उप । याहि । सोमं ॥ १६ ॥

होतर्होमनिष्पादक चिकित्वः कर्मविषयज्ञानवन् हे अग्नि अवेदानीं प्रयति प्रवर्तमानेऽस्मिन् ज्योतिष्टो-
मादौ यज्ञे त्वा त्वां यद्यस्मात्कारणादवृणीमहि त्वद्विषयं वरणमकुर्म तस्मात्तादृशस्त्वमिह कर्मणि देवान्
ध्रुवमयाः । ध्रुवं यथा भवति तथास्माभिर्दत्तानि हवींषि प्रापय । उत अपि चाशमिष्टाः । हविःस्वीकर-
णात्तृप्तेर्देवैः शांतस्त्वमकारिष्टाः । अथ प्रजानन्निमं यज्ञं सम्यक् जानन्विद्वान्वत्किंचित्सर्वं जानानस्त्वं सोमम-
स्माभिः क्रियमाणमिममभिषुतं सोममभिलक्ष्योप याहि । समीप आगच्छ ॥ प्रयति । इण गतावित्यस्य शतरि
रूपं । शतुरनुम इति विभक्तेश्चदान्तत्वं । अवृणीमहि । वृञ् वरणे । त्रयादित्वात् आ । लङ्युत्तमवङ्भवचन ई
हृष्यघोरितीत्वं । आमंत्रितस्याविव्यमानवत्त्वेन पादादित्वादनघातः । अयाः । या प्रापण इत्यस्य लङि सिपि

रूपं । निघातः । अशमिष्ठाः । शमु उपशमन इत्यस्य ख्यंतस्य कर्मणि लुङि स्यसिच्सीयुट् । पा० ६. ४. ६२. इति विकल्पेनेडागमः । तस्यासिद्धत्वात्परिनिटीति णिलोपः । निघातः । प्रजानन् । ज्ञा अवबोधने । शतरि रूपं । याहि । यातेर्लोङि रूपं ॥ ३४ ॥ २ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थान्धतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरवुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

तृतीयेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्रेच्छन्ति त्वेति द्वाविंशत्युचं प्रथमं सूक्तं । तत्रेयमनुक्रमणिका । इच्छन्ति
द्वाधिकं द्रमिति । मंडलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः । इंद्रो देवता । अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप् छंदः ॥ आभिज्ञविके प्रथमे
ऽहनि दशरात्रे प्रथमेऽहनि च माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रेऽहीनसूक्तस्थाने द्वितीयमिदं संपातसूक्तं ।
अभिज्ञवपृथ्वाहानीति खंडे सूचितं । इमामू प्विच्छन्ति त्वा शासद्वहिरिति संपाताः । आ० ७. ५. इति ॥ इंद्रस्य
वृत्रघ्नः संबंधिनि पर्षा सहदानुमिति वपाया याज्या । सहदानुं पुरुहूत क्षियंतं स्नुत इंद्रो मघवा यद्व वृत्र
। आ० ३. ८. इति सूचितं ॥ स्वस्तये वाजिभिश्चेत्येषंद्रे पर्षा हविषो याज्या । सूचितं च । स्वस्तये वाजिभिश्च
प्रणेतः शुचो वो हव्या मरुतः शुचीनां । आ० ३. ७. इति ॥ शुनासीरीये वैकल्पिकस्येंद्रस्य शुनस्य शुनं
ऊवेमेत्यनुवाक्या । सूचितं च । शुनं ऊवेम मघवानमिंद्रमश्वायंतो गव्यंतो वाजयंतः । आ० २. २०. इति ॥

इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः सुन्वन्ति सोमं दधति प्रयांसि ।

तितिक्षन्ते अभिशस्तिं जनानामिंद्र त्वदा कश्चन हि प्रकेतः ॥ १ ॥

इच्छन्ति । त्वा । सोम्यासः । सखायः । सुन्वन्ति । सोमं । दधति । प्रयांसि ।

तितिक्षन्ते । अभिऽशस्तिं । जनानां । इंद्र । त्वत् । आ । कः । चन । हि । प्रऽकेतः ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इंद्र सोम्यासः सोमाहो ब्राह्मणास्त्वा त्वां शंसितुमिच्छन्ति । अत एव सखायस्ते
ब्राह्मणास्त्वदर्थं सोमं सुन्वन्ति । अभिषुण्वन्ति । प्रयांसीतराण्यपि हवींषि दधति । त्वदर्थं धारयन्ति । त्वया
प्रेरिताः संतो जनानां सपत्नानामभिऽशस्तिं तत्कृतां हिंसां तितिक्षन्ति । सहन्ति । एवमनुयाहकस्त्वत् त्वत्तोऽन्यः
कश्चन हि को नाम पुरुषः खलु आ प्रकेतः । सर्वतो जगति । प्रकेत्यते ज्ञाप्यत इति प्रकेतः । प्रज्ञापितो विद्यते ॥
सोम्यासः । सोममर्हतीत्यर्थे सोममर्हति य इति यः । प्रत्ययस्वरः । सुन्वन्ति । शुञ् अभिषवे । स्वादित्वात् शुः ।
सति शिष्टस्वरो बलीयानिति झिप्रत्ययस्वरः । दधति । दधातेर्लोङि रूपं । समानवाक्ये शुष्मदक्षदादेशनिघाताः
। पा० ८. १. १८. ५. इति सोमपदस्येतरवाक्येनान्वयान्न निघातः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । तितिक्षन्ति ।
तिज निश्चान इत्यस्य समायां गुप्तिज्जिह्वः सन्निति सन् । अभ्यस्तस्वरः । अभिशस्तिं । शमु हिंसायामित्यस्याज्ञावे
क्तिन् । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतित्स्वरत्वं । प्रकेतः । कित ज्ञाने । कर्मणि घञंतः । थायघञ्क्ते-
त्यंतोदात्तत्वं ॥

न ते दूरे परमा चिद्रजास्या तु प्र याहि हरिवो हरिभ्यां ।

स्थिराय वृष्णे सर्वना कृतेमा युक्ता यावाणः समिधाने अग्रौ ॥ २ ॥

न। ते। दूरे। परमा। चित्। रजांसि। आ। तु। प्र। याहि। हरिऽवः। हरिऽभ्यां।
स्थिराय। वृष्णे। सवना। कृता। इमा। युक्ताः। यावाणः। संऽइधाने। अग्रौ ॥ २ ॥

हरिवः। हरिवर्णावश्चै यस्य सोऽयं हरिवाग्निद्रः। हे हरिवः परमा चित् परमाणि दूरे वर्तमानान्यपि रजांसि स्थानानि ते तव दूरे न भवन्ति। तस्माद्हरिभ्यामुपेतस्त्वं तु क्षिप्रमा प्रयाहि। अस्मदीयं यज्ञमभिलक्ष्या-
गच्छ। स्थिराय फलप्रदाने दृढचित्तायात एव वृष्णे कामानां वर्षित्रे तुभ्यमिमा इमानि सवना सवनानि प्रातरादीनि कृता। कृतानि। किञ्च। अभावाहवनीये समिधान आङ्गत्वधिकरणतया सम्यग्दीप्यमाने सति यावाण उपला युक्ताः। सोमाभिषवार्थमुयुक्ताः। अतस्त्वं क्षिप्रमागच्छेति भावः॥ याहि। या प्रापण इत्यस्य लोटि रूपं। हरिवः। हरी अस्य स इति मनुष्यं। कंदसीर इति तस्य वत्त्वं। आमंत्रितत्वान्निघातः। स्थिराय। षा गतिनिवृत्तावित्यस्मादजिरशिशिरित्यादिना किरच्। प्रत्ययांतत्वेन निपातनादाकारलोपः। चित्स्वरः। सवना। पुञ् अभिषव इत्यस्मादधिकरणे ल्युट् चेति ल्युट्। मृयते सोमो यचेति सवनानि प्रातरादीनि। लित्स्वरः। समिधाने। जिह्वी दीप्तावित्यस्य कानचि रूपं। कित्त्वान्नकारलोपः। चित्स्वरः॥

इंद्रः सुशिप्रो मघवा तरुचो महाव्रातस्तुविकूर्मिर्ऋघावान्।
यदुयो धा बाधितो मर्त्येषु कृ० त्या ते वृषभ वीर्याणि ॥ ३ ॥
इंद्रः। सुऽशिप्रः। मघऽवा। तरुचः। महाऽव्रातः। तुविऽकूर्मिः। ऋघावान्।
यत्। उयः। धाः। बाधितः। मर्त्येषु। कृ० त्या। ते। वृषभ। वीर्याणि ॥ ३ ॥

वृषभ कामानां वर्षक हे इंद्र यस्त्वमिंद्रः परमैश्वर्यसंपन्नः सुशिप्रः। शिप्रशब्देन शिरस्त्राणमभिधीयते। शोभनशिरस्त्राणोपेतः। यद्वा शोभनहनुमान्। शिप्रे हनु नासिके वा। नि० ६. १७. इति यास्कः। मघवा धनवान् तरुचः। तरुत्वेन शत्रून्देवा इति तरुच इंद्रः। महाव्रातः। मरुद्भिर्महान्वातः समूहो यस्येति स तथोक्तः। तुविकूर्मिः संयामे नानाविधकर्मणां कर्ता ऋघावान् शत्रुविषयहिंसावान् अत एवोयः शत्रूणां भयंकरः स तादृशस्त्वं बाधितोऽसुरैः संयामे बाधितः सन् मर्त्येषु मारयितुं प्रसुरेषु यत् यानि वीर्याणि धा व्यधा इदानीं ते तव त्या तानि वीर्याणि कृ० क्रासते वद ॥ सुशिप्रः॥ रूपं गती। आणादिको रन्प्रत्ययः। बाङ्गलकात्सृ इत्यस्य शि इत्यादेशः। बङ्गव्रीहावायुदान्तं द्यच्छंदसीत्युत्तरपदायुदान्तत्वं। तरुचः। तरतेरशि-
चादिभ्य इचोत्रावित्युत्तरप्रत्ययः। व्यत्ययेनायुदान्तत्वं। महाव्रातः। आन्महत इत्याकारादेशो महत्तत्कारस्य। तुविकूर्मिः। करोतेरीणादिको मिप्रत्ययः। गुणे कृतेऽकारस्योत्वं क्रांदसं। हलि चेति दीर्घः। ऋघावान्। ऋन् हंतीत्यृधाः। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच्। दृशियहणात्तलोपो हकारस्य घत्वं। तदस्यास्तीति मतुबर्थे कंदसीवनिपाविति वनिप्। व्यत्ययेनायुदान्तः। कृ० किंशब्दस्य सप्तम्यर्थे किमोऽदित्यप्रत्ययः। तस्मिन् क्रातीति क्रादेशः। तित्स्वरः॥

त्वं हि ष्मा च्यावयन्नच्युतान्येको वृत्रा चरसि जिघ्रमानः।
तव द्यावापृथिवी पर्वतासोऽनु व्रताय निमित्तेव तस्युः ॥ ४ ॥
त्वं। हि। स्म। च्यावयन्। अच्युतानि। एकः। वृत्रा। चरसि। जिघ्रमानः।
तव। द्यावापृथिवी इति। पर्वतासः। अनु। व्रताय। निमिताऽइव। तस्युः ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वमेकोऽसहाय एवाच्युतानि च्युतिरहितानि दृढमूलान्यपि तव प्रतिपक्षभूतानि रक्षांसि च्यावयन् स्वस्वस्थानात्पातयन् तथा वृत्रा वृत्राणि पापानि जिघ्रमानो हिंसन् चरसि हि स्म। वर्तसे खलु। किञ्च। एवं-
विधसामर्थ्योपेतस्य तव व्रताय कर्मण आद्यायै द्यावापृथिवी पर्वताश्च निमित्तेव निष्ठाता निश्चला इवानुतस्युः। अनुकूलास्तिष्ठन्ति ॥ स्म। चादित्वादनुदान्तः। च्यावयन्। च्युद् गतावित्यस्य खंतस्य शतरि रूपं। शित्स्वरः।

चरसि । चर गतिभक्षणयोः । ह्रियोगादनिघातः । जिघ्रमानः । हन हिंसागत्योरित्यस्य घञर्थे कविधानमिति कः । तस्य कंदस्युभयथेति सार्वधातुत्वाच्छप् । तस्य स्युः । बज्जलं कंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । हंतीति जिघ्रः । आचारार्थे क्तिप् । अस्मात्ताच्छीत्यर्थे चानम् । शप् । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । यावापृथिवी । देवताद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । निमितेव । डुभिच् प्रक्षेपण इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । इवेन विभक्त्यलोप इत्युक्तत्वात्पूर्वपदस्वरः । तस्युः । षा गतिनिवृत्तावित्यस्य लित्युस्थातो लोपे कृते तस्य द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं । निघातः ॥

उताभये पुरुहूत श्रवोभिरेको दृहमवदो वृचहा सन् ।

इमे चिदिंद्रोदसी अपारे यत्संगृभ्णा मघवन्काशिरित्ते ॥५॥

उत । अभये । पुरुऽहूत । श्रवःऽभिः । एकः । दृहं । अवदः । वृचऽहा । सन् ।

इमे इति । चित् । इंद्रोदसी इति । अपारे इति । यत् । संगृभ्णाः । मघऽवन् । काशिः । इति । ॥५॥

उतेत्यामंत्रणे । हे इंद्र पुरुहूत पुरुभिर्बज्जभिर्यज्वभिराहृत । यद्वा देवैरसुरेभ्यो रक्षार्थं बज्जवारमाहृत । श्रवोभिर्वीर्यरूपेण एकोऽसहायस्त्वं वृचहा वृचशचोर्हता सन् अभयेऽसुरेभ्यः सकाशात्त्वा बिभीतीति देवान्प्रति यद्वाक्यमवदोऽवोचस्तद्वाक्यं दृढं । सत्यमेव । किंच । मघवन्निंद्र त्वमपारे चित् दूरपारेऽपीमे रोदसी यावापृथिवी यद्यस्मात्कारणात्संगृभ्णाः संगृह्णासि । परस्परमधरोत्तरभावेन संयोजितं करोषीति यावत् । एष ते तव महिमा काशिरित् प्रकाशो लोके प्रसिद्ध एव । यद्वा यत् येन ते रोदसी संगृह्णासि ते तव काशिर्मुष्टिर्महान् । काशिर्मुष्टिः । नि० ६. १. इति यास्कः ॥ अभये । जिभी भय इत्यस्माद्भाव एरजित्यच्प्रत्ययः । नञा समासे तस्य स्वरः । अवदः । वद व्यक्तायां वाचि । लङि रूपं । निघातः । अपारे । बज्जत्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । संगृभ्णाः । यह उपादाने । क्रयादित्वात् आ । यहिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । ह्यहोर्भस्कंदसीति हकारस्य भकारः । इतश्चेति सिप इकारलोपः । बज्जलं कंदसीत्यडभावः । समासस्वरः । काशिः । काशु दीप्ती । श्रीणादिक इप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥ ११ ॥

प्र सू त इंद्र प्रवता हरिभ्यां प्र ते वज्रः प्रमृणन्ते तु शचून ।

जहि प्रतीचो अनूचः पराचो विश्वं सत्यं कृणुहि विष्टमस्तु ॥६॥

प्र । सु । ते । इंद्र । प्रऽवता । हरिऽभ्यां । प्र । ते । वज्रः । प्रऽमृणन् । एतु । शचून ।

जहि । प्रतीचः । अनूचः । पराचः । विश्वं । सत्यं । कृणुहि । विष्टं । अस्तु ॥६॥

हे इंद्र ते तव हरिभ्यामश्रम्यां युक्तो रथः शचूनभिलक्ष्य प्रवता प्रवणेन मार्गेण सु सुष्ठु प्रेतु । शीघ्रं गच्छतु । तथा ते वज्रोऽग्निः शचूनमुरान्प्रमृणन् हिंसनीतु । त्वं च प्रतीचस्त्वदाभिमुख्येनागच्छतः शचून जहि । मारय । तथानूचोऽनुगच्छतः पार्श्व्याहानमुरान्पराचः पलायनपरांश्च जहि । एवं शत्रुषु बाधितेषु सत्सु विश्वं जगत्सत्यं कृणुहि । सत्यभूताग्निहोत्रादिकर्मपरं कुरु । एवंविधं सामर्थ्यं त्वयि विष्टं निविष्टमस्तु ॥ प्रवता । प्रशब्दादुपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थे इति वतिः । प्रत्ययस्वरः । प्रमृणन् । मृण हिंसायां । जहि । हन हिंसागत्योरित्यस्य लोटि सिपो हिरादेशः । तस्मिन्हंतेर्ज इति आदेशः । अतो हेरिति लुकि प्राप्त आभाच्छास्त्रस्यासिद्धत्वाच्चिबुक्तिः । हेर्ङित्वादांतोदात्तः । प्रतीचः । अंचु गतिपूजनयोः । अंचेऽकंदस्यसर्वनामस्थानमिति विभक्त्येदात्तत्वं । पराचः । अनिगंतोऽचती वप्रत्यय इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । कृणुहि । कृवि हिंसाकरणयोः । अस्तु । अस भुवि ॥

यस्मै धायुरदधा मर्त्यायाभक्तं चिज्जजते गेत्स्यंसः ।

भद्रा त इंद्र सुमतिर्घृताची सहस्रदाना पुरुहूत रातिः ॥७॥

यस्मै । धायुः । अर्द्धाः । मर्त्याय । अर्भक्तं । चित् । भजते । गेह्यं । सः ।
भद्रा । ते । इंद्र । सुऽमतिः । घृताची । सहस्रऽदाना । पुरुऽहूत । रातिः ॥ ७ ॥

हे इंद्र धायुर्निरंतरमैश्वर्यं दधानस्त्वं यस्मै मर्त्याय मनुष्याद्यादधा यदीर्यं दधासि स मर्त्याऽर्भक्तं चित् पूर्वमप्राप्तमपि गेह्यं गृहेषु भवं कनकपञ्चादिकं भजते । प्राप्नोति । किंच । हे पुरुहूत वज्रभिराहूतेन्द्र घृताची । घृतशब्दो हविर्मात्रमुपलक्षयति । तथा च सोमाज्यपुरोडाशादिलक्षणं हविरंचति प्राप्नोतीति घृताची ते तव सुमतिः शोभना बुद्धिर्भद्रा । कल्याणकरी । तथा तव रातिर्धनशक्तिः सहस्रदाना । अपरिमितधनदानसमेता । इंद्रस्य वज्रदातुत्वे मंत्रवर्णः । भूरिदा भूरि देहि नो मा दधं भूर्या भर । ऋग्वे० ४. ३२. २०. इति ॥ धायुः । दधातिरेणादिक उग्रप्रत्ययः । अर्द्धाः । दधातिर्बुद्धि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । मर्त्याय । मर्त एव मर्त्यः । वस्त्रादिषु पाठात् स्वार्थिको यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । गेह्यं । गेहशब्दात्तत्र भव इत्यर्थे भवे कंदसीति यत् । तित्स्वरितः । सुमतिः । मंत्रे वृषेत्यादिना मतिशब्दोऽतोदानः । समासे छदुत्तरपदस्वरः । रातिः । रा दाने । मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिसुदात्तः ॥

सहदानुं पुरुहूत क्षियंतं महस्त्वमिन्द्र सं पिणक्कुणारं ।
अभि वृचं वर्धमानं पियारुमुपादमिन्द्र तवसा जघंथ ॥ ८ ॥
सहऽदानुं । पुरुऽहूत । क्षियंतं । अहस्तं । इंद्र । सं । पिणक् । कुणारं ।
अभि । वृचं । वर्धमानं । पियारं । अपादं । इंद्र । तवसा । जघंथ ॥ ८ ॥

हे पुरुहूतेन्द्र त्वं सहदानुं । दानुर्दानवी वृत्रमाता तथा सह वर्तमानं । तथा च मंत्रवर्णः । दानुः शये सह-वत्सा । ऋग्वे० १. ३२. ९. इति । यद्वा सहदानुं दानुभिर्दानवैः सह वर्तत इति सहदानुः । तं क्षियंतं बाधमानं कुणारं कृण्वन्शीलं कंचिदसुरमहस्तं हस्तहीनं कृत्वा सं पिणक् । सम्यक् चूर्णीकृत । किंच । हे इंद्र वर्धमानं सर्वत इषुमात्रं वर्धमानं । स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ्कृत्वर्धत । तै० स० २. ४. १२. इति श्रुतेः । पियारं हिंसं वृचं वृत्रा-सुरमपादं पादहीनं कृत्वा तवसा बलेनाभिजघंथ । हतवानसि । यद्वा सहदानुमुदकदानोपेतं क्षियंतमाकाशे निवसंतं कुणारं गर्जंतं वृचं । वृणोत्याच्छादयति नभ इति वृचो मेघः । तमिमं वर्धमानं मेघं हस्तपादशून्यं कृत्वा संपिणक् । संपिण्डि । तथा च यास्कः । अहस्तमिन्द्र कृत्वा संपिण्डि परिक्कणनं मेघं । नि० ६. १. इति ॥ सहदानुं । दो अवलंदने । दाभाभ्यां नुरिति नुप्रत्ययः । यतीति दानुर्दानवः । यद्वा दानुर्दानं । वज्रग्रीहां पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । क्षियंतं । क्षि निवासगत्योः । तुदादित्वाच्च् । प्रत्ययस्वरः । पिणक् । पिण् संचूर्णने । रुधादित्वात् अं । हेर्बुक् षकारस्य ककारश्चादंसः । कुणारं । कुण शब्दने । बाङ्गलकाद्रूपसिद्धिः । आयुदात्तः । जघंथ । हन हिंसाग-त्योरित्यस्य लिटि थलि रूपं । अभ्यासाच्चेति धातुहकारस्य घत्वं । निघातः । उपदेशेऽल्वत इतीट्प्रतिषेधः ॥

नि सामनामिषिरामिन्द्र भूमिं महीमपारां सद्ने ससत्थ ।
अस्तभाद्यां वृषभो अंतरिक्षमर्षत्वापस्वयेह प्रसूताः ॥ ९ ॥
नि । सामनां । इषिरां । इंद्र । भूमिं । महीं । अपारां । सद्ने । ससत्थ ।
अस्तभात् । द्यां । वृषभः । अंतरिक्षं । अर्षेतु । आपः । त्वया । इह । प्रऽसूताः ॥ ९ ॥

हे इंद्र महीं महतीमत एवापारामिषिरां स्थानाभवेन चलंती एवंविधां भूमिं सामनां समानां । तथा च मंत्रवर्णः । गावी ते सामनावितः । ऋग्वे० १०. ८५. ११. इति । यद्वा सम एव साम । तथा च शतपथे श्रूयते । यदेव समः सुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एतैस्त्रिभिर्लोकैस्तस्यादेव साम । १४. ४. १. इति । तदस्यासीति सामनः । तां साम्यवतीं कृत्वा सद्ने स्वे स्थाने निषसत्थ । निवेशयामासिथ । तथा वृषभोऽभिमतफलानां वर्षक इंद्रो द्यां बुलोकमस्तभात् । यथा न पतति तथाधारयत् । तथांतरिक्षं । एवं द्यावापृथिव्योरवस्थितौ

सत्यां त्वया प्रसूता मेघमेदनेन प्रेरिता आप इह भूमावर्धतु । आगच्छतु । तथा च मंत्रवर्णः । यः पृथिवीं व्यथमानामवृंहत । ऋषि० २. १२. २. इति ॥ सामनां । सम एव साम । तदस्यास्तीति मतुवर्थे पामादित्वात्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । इषिरां । इष गती । इषिमदीत्यादिना । उ० १. ५२. । किरचप्रत्ययः । कित्वादगुणः । चित्स्वरः । समत्य । षट् विशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्यांतर्भावित्यर्थस्य लिटि थल्युपदेशेऽत एतौट्प्रतिषेधः । निघातः । अस्तभ्रात् । संभु संभन इति सौचो धातुः । संभुसुंभित्यादिना आप्रत्ययः । आन्नलोप इति धातुनकारलोपः । अडागमस्वरः । अर्पेतु । अषी गती । व्यत्ययेन श्प्रत्ययः । गुणः । पादादित्वादनिघातः । आपः । आप्ल व्याप्तौ । क्तिप् धातोर्ह्रस्वश्च । जस्यभृन्तृजित्यादिना दीर्घः । जसः सुप्तादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्रसूताः । घू प्रेरण इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

अ॒ला॒तृ॒णो व॒ल इ॒ंद्र ब्र॒जो गोः पुरा ह॑न्तो॒र्भय॑मानो॒ व्या॒र ।

सु॒गान्प॒थो अ॒कृ॒णो॒न्निर॒जे गाः प्राव॑न्वा॒णीः पुरु॑हूतं ध॒मंतीः ॥ १० ॥

अ॒ला॒तृ॒णः । व॒लः । इ॒ंद्र । ब्र॒जः । गोः । पुरा । ह॑न्तोः । भय॑मानः । वि । आ॒र ।

सु॒ऽगान् । प॒थः । अ॒कृ॒णोत् । निः॒ऽअ॒जे । गाः । प्रा॒आ॒वन् । वा॒णीः । पुरु॑हूतं । ध॒मंतीः ॥ १० ॥

हे इंद्र अलातृणः । बहदकतयालमत्यर्थमातृव्यते हिंस्यत इत्यलातृणः । गोर्माध्यमिकाया वाचो ब्रजो गोष्ठभृतो वलः । वृणोत्याकाशमिति वलो मेघः । पुरा हन्तोस्तव वज्रप्रहारात् प्राक् भयमानो बिभ्यद्धार । विस्मिष्टो बभूव । अनंतरं स इंद्रो गा अपो निरजे निर्गमयितुं सुगान् सुगमान् पथो मार्गानकृणोत् । अकरोत् । अतो वाणीर्वननीया धमंतीः शब्दायमानास्ता आपः पुरुहूतं बज्रभिराहतं पार्थिवमुदकं प्रति प्रावन् । अभ्यागच्छन् । एतामृचं यास्क एवं व्याख्यत । अलातृणो वल इंद्र ब्रजो गोः । अलातृणोऽलमातर्दनो मेघो वलो वृणोतेर्ब्रजो ब्रजत्यंतरिक्षे गोरितस्या माध्यमिकाया वाचः पुरा हननाद्भयमानो व्यार । सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः । सुगमनान्पथोऽकरोन्निरगमनाय गवां । प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमंतीः । आपो वा वहनाद्वाचो वा वदनाद्बज्रभिराहतमुदकं भवति । धमतिर्गतिकर्मा । नि० ६. २ ॥ अलातृणः । तृहि हिंसायां । अलपूर्वाच्चेर्धञर्थे कविधानमिति कर्मणि कप्रत्ययः । अलमो मकारस्याकारः । समासस्वरः । वलः । वल संवरणे । वल्यत आच्छाद्यते नभोऽनेनेति वलो मेघः । पुंसि संज्ञायामिति घः । प्रत्ययस्वरः । ब्रजः । ब्रज गती । गोचरसंचरेत्यादिना । पा० ३. ३. ११९. । घप्रत्ययांतत्वेन निपातनात्कुत्वाभावः । ब्रजत्यंतरिच इति । प्रत्ययस्वरः । भयमानः । त्रिभी भये । व्यत्ययेन श्प । आर । ऋ गतावित्यस्य लिटि णलि रूपं । निघातः । सुगान् । गम् गतावित्यस्मादधिकरणे सुदुरोरधिकरण इति डप्रत्ययः । डित्वादित्थलोपः । कृत्स्वरः । निरजे । अज गतिक्षेपणयोरित्यस्मात्संपदादिलक्षणे भावे क्तिप् । कृदुत्तरस्वरः । आवन् । अव रचणगत्यादिष्वित्यस्य लङि रूपं । पुरुहूतं । द्रुयते निष्ठायां यजादित्वात्संप्रसारणं । हल इति दीर्घः । याथादिस्वरः । धमंतीः । ध्मा शब्दे । शपि पात्रेत्यादिना धमादेशः । वा कंदसीति जसः सवर्णदीर्घः । शतुर्लसार्वधातुकस्ये कृते धातुस्वरः ॥ ॥ २ ॥

एको॒ द्वे वसु॑मती॒ समी॒ची इ॒ंद्र आ प॑प्रौ पृथि॒वीमु॒त द्यां ।

उ॒तांत॑रि॒क्षाद॒भि नः॒ समी॒क इ॒षो र॒थीः स॒युजः॒ शूर॒ वाजा॑न् ॥ ११ ॥

एकः । द्वे इति । वसुमती इति वसुऽमती । समीची इति संऽईची । इंद्रः । आ । प॒प्रौ । पृथि॒वीं । उ॒त । द्यां ।

उ॒त । अ॒न्तरि॑क्षात् । अ॒भि । नः॒ । संऽई॒के । इ॒षः । र॒थीः । स॒ऽयुजः॒ । शूर॒ । वाजा॑न् ॥ ११ ॥

योऽयमिंद्र एकोऽसहाय एव सन् पृथिवीमुत अपि च द्यां द्वे ऐते द्यावापृथिवी समीची परस्परसंगते वसुमती धनयुक्ते सत्यावा पप्रौ संमन्तात्पूरयामास । उत अपि च हे शूर सामर्थ्योपेत तादृशस्त्वं रथी रथवान् स नोऽस्माकं समीके समीप इषः स्थातुमिच्छन् सयुजः संगतान्वाजान् । वजंति गच्छंतीति वाजा अश्वाः ।

तानश्चानंतरिचादंतरिचसकाशात् अभि प्रेरय । रथारूढस्त्वमस्मात्समीपं श्रीघ्रमागच्छेति भावः ॥ वसुमती । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । पप्रौ । प्रा पूरण इत्यस्य लिटि णलि आत श्री णल इत्यौकारः । निघातः । इषः । इषु इच्छायां । अस्मादिगुपधलक्षणः कः । कित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । रथीः । रथोऽस्यासीति मतुबर्थे कंदसीवनिपाविति ईप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

दिशः सूर्यो न मिनाति प्रदिष्टा दिवेदिवे हर्यश्चप्रसूताः ।

सं यदान्ठध्वन आदिदशैर्विमोचनं कृणुते तत्त्वस्य ॥ १२ ॥

दिशः । सूर्यः । न । मिनाति । प्रदिष्टाः । दिवेऽदिवे । हर्यश्चऽप्रसूताः ।

सं । यत् । आनट् । अन्ध्वनः । आत् । इत् । अश्वैः । विमोचनं । कृणुते । तत् । तु । अस्य ॥ १२ ॥

हर्यश्चप्रसूताः । हरी अश्वौ यस्यासाविति हर्यश्च इंद्रः । तेन प्रेरिता दिशः प्रागादयो दिवे दिवे प्रति-
दिवसं प्रदिष्टाः सूर्यस्य गमनार्थं दत्ता या दिशो विद्यन्ते ताः सूर्यो न मिनाति । न हिनस्ति । किंतु ताभिरिव
व्रजति । यद्यदा सूर्योऽध्वनो गंतव्यान्प्रदेशानश्चैर्गमनसाधनभूतैः समानद् सम्यगश्रुते । आदित् अनंतरमेव
विमोचनं कृणुते । अश्वानां विमोचनं कुरुते । तदेतत्सर्वं कर्मास्य । तवैव खलु । तु प्रसिद्धौ ॥ सूर्यः । पू प्रेरण
इत्यस्मात्सुधाङ्गृधिभ्यः कृन्निति कन्प्रत्ययः । सुवति प्रेरयतीति सूर आदित्यः । सूर एव सूर्यः । वस्वादित्वा-
त्स्वार्थिको यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । मिनाति । मीञ् हिंसायां । मीनातेर्निगम इति ह्रस्वः । हर्यश्च-
प्रसूताः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आनट् । अशू व्याप्तावित्यस्य वङ्गत्वं कंदसीति लङ् । सुः ।
अश्रोतिष्वेति नुडागमः । व्रथादिना षत्वं । यद्योगादनिघातः ॥

दिदृक्षंत उषसो यामन्ऋक्तोर्विवस्वत्या महि चिचमनीकं ।

विश्वे जानन्ति महिना यदागादिद्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि ॥ १३ ॥

दिदृक्षन्ते । उषसः । यामन् । अक्तोः । विवस्वत्याः । महि । चिचं । अनीकं ।

विश्वे । जानन्ति । महिना । यत् । आ । अगात् । इंद्रस्य । कर्म । सुऽकृता । पुरुणि ॥ १३ ॥

विश्वे सर्वे जना विवस्वत्या विवासनवत्या निर्गमनपराया अक्तो रात्रेः संबंधिन उषसो यामन् यामनि
निर्गमने सति महि महत् चिचं चायनीयमनीकं सौरं तेजो दिदृक्षन्ते । द्रष्टुमिच्छन्ति । यद्यदा आगात् उषःकालः
समंतादागतो व्यपेति तदा तेजो दिदृक्षमाणाः सर्वे जना महिना महनीयान्यप्रहोवादीनि कर्माणि जानन्ति ।
कर्तव्यतयावबुध्यन्ते । हे इंद्र पुरुणि बहूनि सुकृता सुपु कृतानि कर्म कर्माणीद्रस्य तवैव ॥ दिदृक्षन्ते । दृशिर्
प्रेक्षण इत्यस्य सनि ज्ञाथुस्मृदृशां सनः । पा० १. ३. ५७. । इत्यात्मनेपदं । अभ्यस्तस्वरः । विवस्वत्याः । विवासतेः
संपदादिलक्षणः क्तिप् । व्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वं । तस्मात्तदस्यासीति मतुप् । मादुपधाया इति तस्य वत्त्वं । मतुपः
पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । जानन्ति । ज्ञा अवबोधने । ज्ञाजनोर्जेति जादेशः । निघातः । अगात् । इण् गता
वित्यस्य लुङि रूपं । यद्योगादनिघातः । सुकृता । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

महि ज्योतिर्निहितं वक्षणास्वामा पङ्कं चरति विभ्रती गौः ।

विश्वं स्वाद्य संभृतमुस्त्रियायां यत्सीमिंद्रो अर्द्धाङ्गोर्जनाय ॥ १४ ॥

महि । ज्योतिः । निऽहितं । वक्षणासु । आमा । पङ्कं । चरति । विभ्रती । गौः ।

विश्वं । स्वाद्यं । संभृतं । उस्त्रियायां । यत् । सीं । इंद्रः । अर्द्धात् । भोर्जनाय ॥ १४ ॥

वक्षणासु । वक्ष्यते यासूदकानीति वक्षणा नद्यः । तासु महि महत् ज्योतिर्ज्योतिष्मदुदकं निहितमिंद्रेणामा
नवसूतिका गौः पङ्कं चीरादिकं विभ्रती दधाना सती चरति । सर्वत्र वर्तते । यद्यस्यादुदकात्स्वाद्यं स्वादुतरं

संभृतं स्वेन संपादितं दधिघृतशीरादिकं सीमेतद्विश्वं सर्वमुन्नियायां गवि भोजनार्थेन्द्रोऽदधात् । तस्मात्क्षी-
रादिकं बिभ्रती गौश्वरतीति पूर्वणान्वयः ॥ वचणासु । वच रोषे । अस्मात्करणाधिकरणयोश्चेति करणे व्युट् ।
नित्स्वरः । पठ् । पचतेर्निष्ठातकारस्य पचो व इति वत्वं । प्रत्ययस्वरः । चरति । चरतिर्गत्यर्थः । बिभ्रती ।
बुभृन् धारणपोषणयोः । जुहोत्यादिः । शतृगित्वाद्गुणितश्चेति ङीप् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
उन्नियायां । वस निवासे । स्थायितंतीत्यादिनाधिकरणे रक्प्रत्ययः । यजादित्वात्संप्रसारणं । शासिवसिघ-
सीनां चेति यत्वाभावस्कादसः । स्वार्थिको घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

इंद्र दृह्यं यामकोशा अभूवन्यज्ञाय शिक्ष गृणते सखिभ्यः ।

दुर्मायवो दुरेवा मर्त्यासो निषंगिणो रिपवो हंत्वासः ॥ १५ ॥

इंद्र । दृह्यं । यामऽकोशाः । अभूवन् । यज्ञाय । शिक्ष । गृणते । सखिभ्यः ।

दुऽमायवः । दुऽएवाः । मर्त्यासः । निषंगिणः । रिपवः । हंत्वासः ॥ १५ ॥

हे इंद्र दृह्य । दृढो भव । यतो यामकोशाः । यात्यस्मिन्निति यामो मार्गः । तस्य कोशाः कोशवदाच्छादका
मार्गप्रतिबंधका राक्षसा अभूवन् । त्वं यज्ञाय यज्ञकर्त्रे गृणते स्तोत्रं कुर्वते यजमानाय सखिभ्यः पुत्रादिभ्यश्च
शिक्ष । अपेक्षितं फलं दत्त्वं । दुर्मायवः । दुष्टमायुधानि भिन्नंति प्रक्षिपंतीति दुर्मायवः । दुरेवा दुष्टं गच्छंती
मर्त्यासो मारयितारो निषंगिणः । निषंगशब्देनेषुधिरभिधीयते । तद्वतः । एवंविधसामर्थ्योपेता रिपवः शत्रवो
राक्षसा हंत्वासः । त्वया हननीयाः ॥ दृह्य । दृह दृहि वृह वृहि वृद्धी । व्यत्ययेन श्यन् । लोटि रूपं । नित्स्वरः ।
अभूवन् । भू सत्तायां । अस्य लुङि रूपं । गातिस्त्विति सिचो लुक् । भुमुवोस्तिङीति गुणे प्रतिषिद्धे भुवो
वुग्लुङ्निटोरिति वुगागमः । निघातः । शिक्ष । शिक्ष विद्योपादानि । अयं धातुरत्र दाने वर्तते । व्यत्ययेन
परस्मिपदं । निघातः । दुर्मायवः । मिनोतिः कृत्वापाजिमीत्यादिना उणप्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः । दुरेवाः ।
इण् गर्ता । इणशीङ्भ्यां वन्निति कर्तरि वन्प्रत्ययः । रिपवः । रपेरिङोपधाया इत्युप्रत्ययः । उपधाया इत्वं ।
प्रत्ययस्वरः । हंत्वासः । हन हिंसागत्योः । कृत्यार्थे तवैक्येन्यत्वन इति त्वन् । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

सं घोषः शृण्वेऽवमैरमिचैर्जही न्येष्वशनिं तपिष्ठां ।

वृश्चेमधस्ताद्वि रुजा सहस्व जहि रक्षो मघवन्नंधयस्व ॥ १६ ॥

सं । घोषः । शृण्वे । अवमैः । अमिचैः । जहि । नि । एषु । अशनिं । तपिष्ठां ।

वृश्च । ईं । अधस्तात् । वि । रुज । सहस्व । जहि । रक्षः । मघऽवन् । रंधयस्व ॥ १६ ॥

हे इंद्र अवमैः समीपे वर्तमानैरमिचैः शत्रुभिरसुरैस्तृष्टो योऽशनिर्घोषो घुष्यमाणः सं शृण्वे सम्यगस्माभिः
श्रूयति तपिष्ठामतिशयेन तापिकां तामशनिमेषु शत्रुष्विव निधाय जहि । मारय । तैः प्रयुक्तामशनिं तानेव
प्रापयेति भावः । ईमेनान् शत्रून् अधस्तान्मूलतो वृश्च । किंघि । किंच वि रुज । तान्विशेषेण बाधस्व । सहस्व ।
अभिभव च । हे मघवन्निंद्र रक्षः कर्मविघ्नकारीणि रक्षांसि जहि । मारय । अनंतरमिमं यज्ञं रंधयस्व । पारं
नय ॥ शृण्वे । निघातः । जहि । हन हिंसागत्योः । अस्य लोटि रूपं । अशनिं । अशू व्याप्तौ । अश्ववितृभ्यो
ऽनिरित्यनिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । तपिष्ठां । तपृशब्दादिष्ठन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । वृश्च । औत्रशू केदने । तुदादिः ।
ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । सहस्व । वाक्यभेदादनिघातः । रंधयस्व । रध हिंसासंराज्योरित्यस्य ख्यंतस्य लोटि
रधिवभोरचीति गुडागमः । वाक्यभेदादनिघातः ॥

उद्धृह रक्षः सहमूलमिंद्र वृश्चा मध्यं प्रत्ययं शृणीहि ।

आ कीवतः सललूकं चकथ ब्रह्मद्विषे तपुषि हेतिमस्य ॥ १७ ॥

उत् । वृह । रक्षः । सहऽमूलं । इंद्र । वृश्च । मध्यं । प्रति । अयं । शृणीहि ।
आ । कीवतः । सल्लूकं । चकर्थ । ब्रह्मऽद्विषे । तपुषिं । हेतिं । अस्य ॥१७॥

हे इंद्र रक्षः कर्मविघ्नकारि रक्षो रक्षःकुलं सहमूलं मूलसहितं यथा भवति तथोवृह । उद्धर । किंच । मध्यं तस्य मध्यभागं वृश्च । किंधि । प्रत्ययमयं प्रत्यागतं तत् शृणीहि । जहि । तस्य रक्षःकुलस्य मध्ये सल्लूकं सरणशीलं रक्ष आ कीवतः । आङ् मर्यादायां । कियतोऽनिर्घायमानपरिमाणादतिदूराद्देशाच्चकर्थ । कुरु । कृत्वा च ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेषकारिणे तस्मै रक्षसे तपुषिं तापकं हेतिं घातकमायुधमस्य । क्षिप । उक्तमर्थं यास्कोऽब्रवीत् । उद्धर रक्षः सहमूलमिन्द्र । मूलं मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा । वृश्च मध्यं प्रति शृणीह्ययं । अयमागतं भवति । आ कियतो देशात्सल्लूकं सल्लूकं भवति पापकमिति नेरुक्ताः सरल्लूकं वा स्यात्सर्तेरभ्यस्तात् । तपुषिस्तपतेर्हेतिहेतिः । नि० ६. ३. इति ॥ वृह । वृह उद्यमन इत्यस्य लोटि रूपं । शृणीहि । शृ हिंसायां । अस्य लोटि ह्री ई हल्यघोरितीत्वं । निघातः । कीवतः । किंशब्दात्किं परिमाणमस्येत्यर्थे किमिदंभ्यां वो घ इति किंशब्दाद्वतुबलीति ज्ञापितत्वाद्वतुब्वादेशाभावश्छांदसः । इदंकिमोरीरकी इति की इत्यादेशः । सल्लूकं । ख गती । छांदसी रूपसिद्धिः । चकर्थ । दुहन् करण इत्यस्य लिटि थलि रूपं । क्रादित्वादित्ठभावः । निघातः । तपुषिं । तप संताप इत्यस्मादतिपूर्वपियजितनिधनितपिभ्यां निदित्युसिप्रत्ययो निष् । अकारस्य इकारश्छांदसः । निम्स्वरः । हेतिं । हन हिंसागत्योः । जतियूतिज्रूतिसातीत्यादिना निपातनादतोदात्तः । अस्य । असु चेषणे । लोटि रूपं ॥

स्वस्त्यै वाजिभिश्च प्रणेतः सं यन्महीरिष आसत्सि पूर्वीः ।

रायो वंतारो बृहतः स्यामास्मे अस्तु भग इंद्र प्रजावान् ॥१८॥

स्वस्त्यै वाजिभिः । च । प्रनेतरिति प्रऽनेतः । सं । यत् । महीः । इषः । आऽसत्सि । पूर्वीः ।

रायः । वंतारः । बृहतः । स्याम । अस्मे इति । अस्तु । भगः । इंद्र । प्रजाऽवान् ॥१८॥

प्रणेतः प्रकर्षेण जगतो निर्वाहक हे इंद्र अस्मान्वाजिभिरथैः सहितान् कुरु । स्वस्त्यै चाविनाशाय कुरु । यदा त्वं समासत्सि अस्माकं समीपे यज्ञनिर्वाहार्थमासीदसि तदा वयं महीर्महान्तीषोऽज्ञानि पूर्वीः प्रभूतानि रायो धनानि वंतारस्तेषां संभक्तारः संतो बृहतो महान्तः स्याम । भवेम । किंच प्रजावान् अपत्योपेतं भगो धनमस्मै अस्मास्वस्तु । भवतु ॥ आसत्सि । षट् विशरणादिषु । बङ्गलं छंदसीति शपो लुक् । यद्योगादिनिघातः । इषो राय इति च द्वे षष्ठ्यर्थे द्वितीये । वंतारः । वन षण संभक्तावित्यस्य तृचि आगमानुशासनस्थानित्यत्वादित्ठभावः । चित्स्वरः । स्याम । अस भुवीत्यस्य लिङि रूपं । अस्मै । अस्मच्छब्दस्य सप्तम्याः सुपां सुलुगिति श इत्यादेशः ॥

आ नो भर भगमिन्द्र द्युमंतं नि ते देणस्य धीमहि प्ररेके ।

ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे तमा पृण वसुपते वसूनां ॥१९॥

आ । नः । भर । भगं । इंद्र । द्युऽमंतं । नि । ते । देणस्य । धीमहि । प्रऽरेके ।

ऊर्वऽइव । पप्रथे । कामः । अस्मे इति । तं । आ । पृण । वसुऽपते । वसूनां ॥१९॥

हे इंद्र नोऽस्मादर्थं द्युमंतं दीप्तियुक्तं भगं धनमाभर । आ समंतात्संभर । देणस्य दानशीलस्य ते तव संवंधिनो धनस्य प्ररेके प्ररेचने दाने निधीमहि । धनदानस्य वयं पाचभूताः स्म इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । अस्मै अस्माकं कामोऽभिलाष ऊर्व इव अनवाप्तकामो वडवानल इव पप्रथे । प्रभूतो वर्तते । वसूनां वसुपते धनानां मध्य उत्तमधनानामधिपति हे इंद्र तं महान्तं काममापृण । बङ्गधनप्रदानेनापूरय ॥ भर । भुञ् भरण इत्यस्य लोटि रूपं । देणस्य । दुदाञ् दाने । गादाभ्यामिष्णुजितीष्णुचप्रत्ययः । अत्यर्थं ददातीति देणः ।

चित्स्वरः । धीमहि । दधातेर्लुङि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । कंदस्युभयथेति महिङः सार्वधातुकत्वात्सीयुटः सलोपः । आर्धधातुकत्वादातो लोपः । निघातः । ऊर्व इव । पूर्वपदस्वरः । पप्रथे । प्रथ प्रख्यान इत्यस्य लोटि रूपं । पुण । पुण ग्रीण इत्यस्य लोटि सेर्हिः । तुदादिः । अतो हेरिति हेर्लुक् । वसूनां । नित्वादाद्युदात्तः ॥

इमं कामं मंदया गोभिरश्वैश्चंद्रवता राधसा पप्रथश्च ।

स्वर्यवो मतिभिस्तुभ्यं विप्रा इंद्राय वाहः कुशिकासो अक्रन ॥ २० ॥

इमं । कामं । मंदय । गोभिः । अश्वैः । चंद्रवता । राधसा । पप्रथः । च ।

स्वःऽयवः । मतिऽभिः । तुभ्यं । विप्राः । इंद्राय । वाहः । कुशिकासः । अक्रन् ॥ २० ॥

हे इन्द्र इमं धनादिविषयं काममस्मदीयमभिलाषं गोभिरग्निहोत्रादिकर्मसाधनभूतेर्गवादिभिर्वाहनसाधनभूतेरश्वैश्च चंद्रवता दीप्तियुक्तेन राधसा धनेन च मंदय । एतानि दत्त्वैममभिलाषं पूरय । किंच । एतेरस्मान्प्रथः । प्रथितांश्च कृष । पश्चात्स्वर्यवः स्वर्गादिमुखमात्मन इच्छंतो विप्राः कर्मकुशलाः कुशिकामः कुशिका मतिभिर्मननीयेर्मैत्रिर्वाहः सोत्रमिंद्राय तुभ्यमक्रन् । अकार्षुः ॥ मंदय । मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य लोटि रूपं । गोभिः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्चन्साववर्णेत्यादिना प्रतिषेधः । प्रकृतिस्वरः । पप्रथः । प्रथ प्रख्याने । कृष् । कंदस्युभयथेति तस्य सार्वधातुकत्वात् शप् । तस्य बङ्गलं कंदसीति सुः । धातुस्वरः । अक्रन् । करोतेर्लुङि मंचे घसङ्कृतेत्यादिना लुक् । निघातः ॥

आ नो गोत्रा ददृहि गोपते गाः समस्मभ्यं सनयो यंतु वाजाः ।

दिवक्षा असि वृषभ सत्यशुष्मोऽस्मभ्यं सु मघवन्बोधि गोदाः ॥ २१ ॥

आ । नः । गोत्रा । ददृहि । गोऽपते । गाः । सं । अस्मभ्यं । सनयः । यंतु । वाजाः ।

दिवक्षाः । असि । वृषभ । सत्यऽशुष्मः । अस्मभ्यं । सु । मघऽवन् । बोधि । गोऽदाः ॥ २१ ॥

गोपते गवां पते स्वर्गाधिपते हे इन्द्र नोऽस्मदर्थं गोत्रा गोत्राण्यभ्राणि गा अपः प्रत्या ददृहि । आद्रियस्य । अभ्राणि विदार्य जलानि प्रापयेत्यर्थः । ततः सनयः संभजनीयानि वाजा अत्रान्यस्मभ्यमस्मदर्थं संयंतु । समागच्छंतु । वृषभ कामानां वर्धितर्हे इन्द्र त्वं दिवक्षा असि । दिवं व्याप्य वर्तमानत्वेन महानसि । अत एव सत्यशुष्मः सत्यसामर्थ्यो मघवन् धनवन् हे इन्द्र अस्मभ्यं गोदा गवां प्रदाता भवामीति सु बोधि । सुष्ठु बुध्यस्व ॥ ददृहि । दृङ् आदरे । यङ्लुकि लोटि रूपं । अतश्च । पा० ७. ४. ९२. इत्यभ्यासस्य रुगागमः । निघातः । गाः । अतीतोऽन्शसोः । पा० ६. १. ९३. इत्योकारस्याकारः । एकादेशस्वरः । अस्मभ्यं । भ्यसो भ्यमिति चतुर्थोबङ्गवचनस्य भ्यमादेशः । यंतु । इण् गती । लोटि रूपं । दिवक्षाः । अशू व्याप्ती । असुन् । दिवं व्याप्नोतीति दिवक्षाः । छदुत्तरपदस्वरः । गोदाः । उदात्तं दान इत्यस्माद्विच् । छदुत्तरपदस्वरः ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिंद्रमस्मिभरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुग्रमूतये समत्सु भंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥ २२ ॥

शुनं । हुवेम । मघवान् । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृतमं । वाजऽसातौ ।

शृण्वंतं । उयं । उतये । समत्सु । भंतं । वृत्राणि । संजितं । धनानां ॥ २२ ॥

हे इन्द्र वाजसातौ । वाजस्यान्नस्य सातिर्लोभो यस्मिन् सोऽयं वाजसातिः । अस्मिभरे । विधति जयलक्ष्मीमेन योद्धार इति भरः संघामः । तस्मिन्संघामे शुनं शुनमुत्साहेन प्रवृजं । यद्वा शुनमिति सुखनाम । सुखकरं मघवानं धनवंतं अत एवेन्द्र निरतिशयैश्वर्यसंपन्नं नृतमं सर्वस्य जगतीति श्रेयं नेतारं त्वां हुवेम ।

कुशिका वयं यज्ञार्थमाहुयेम । तथा शृण्वंतमस्माभिः क्रियमाणां श्रुतिं शृण्वंतमुयं शृण्वां भयंकरं समत्सु संयामेषु वृक्षाणि वृक्षोपलक्षितानि सर्वाणि रक्षांसि घ्नंतं हिंसंतं धनानां शत्रुसंबन्धनां संजितं सम्यग्जेतारं त्वामूतये रक्षणाय वयमाहुयेम ॥ शुनं । दुश्नीश्च गतिवृद्धोरित्यस्य निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । यज्ञादित्वात्संप्रसारणं । दीर्घाभावश्छांदसः । प्रत्ययस्वरः । ऊवेम । ह्यतेर्बहुलं कंदसीति संप्रसारणे कृते शपो लुकि कृते च लिङि रूपं । निघातः । भरे । भृञ् भरणे । घः । वृषादित्वादाद्युदात्तः । वाजसाती । यशु दाने । भवि क्तिन् । जनसनेत्यादिनानुनासिकस्वात्वं । बज्रव्रीही पूर्वपदस्वरः । समत्सु । अद् भक्षणे । संपूर्वात् क्तिप् । संभक्षयति योजुषामायुंषीति समदः संयामाः । छदुत्तरपदस्वरः । घ्नंतं । हन हिंसागत्योरित्यस्य शतरि गमह-
नेत्यादिनोपधालोपः । हो हंतैरिति घत्वं । संजितं । जि जये । क्तिप् ॥ ४ ॥

शासद्वह्निरिति द्वाविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । शासत् कुशिको विश्वामित्र एव वा श्रुतेरिति । इषीरयस्य पुत्रः कुशिको विश्वामित्र एव वा ऋषिः । इंद्रो देवता । त्रिष्टुप् छंदः ॥ चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यं-
दिने सवनेऽच्छावाकशस्त्र आरंभणीयाया ऊर्ध्वमहीनसूक्तसंज्ञकमेतत्सूक्तं शंसनीयं । सूचितं च । अस्या इदु प्रतवसे शासद्वह्निरितीतरावहीनसूक्ते । आ० ७. ४. इति ॥ पृथ्याभिन्नवषडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने
ऽच्छावाकशस्त्रेऽहीनसूक्तस्य स्थाने चीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं तृतीयं संपातसूक्तं । इमामू ध्विच्छंति त्वा शास-
द्वह्निरिति संपाताः । आ० ७. ५. इति ॥

शासद्वह्निर्दुहितुर्नृष्यं गाव्हिर्वाँ ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् ।

पिता यच दुहितुः सेकमृजन्तं शग्म्येन मनसा दधन्वे ॥ १ ॥

शासत् । वह्निः । दुहितुः । नृष्यं । गात् । विद्वान् । ऋतस्य । दीधितिं । सपर्यन् ।

पिता । यच । दुहितुः । सेकं । ऋजन् । सं । शग्म्येन । मनसा । दधन्वे ॥ १ ॥

कुशिकः प्रसंगात् केचित् शास्त्रार्थं ब्रूते । अपुत्रस्य पितुः पुत्री दायादा पुत्रिका सती । यतः संतानकृतस्याः पुत्र इत्यनयोच्यत इति । अपुत्रो यः पिता कन्यामन्यकुलं प्रापयति स वह्निरित्युच्यते । स पिता शासत् । अत्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृतां । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति । वासि० १७. १७. । ऋत्युक्तमनुशासनं कुर्वन् दुहितुः पुत्रिकाया नप्त्यं नप्तारं पीचं गात् । गच्छति । दुहितुः पुत्रत्वेन स्वीकाराद्दौहित्रं नप्तृभवं पिंडदाना-
दिकं कर्तव्यतया गात् । गच्छति । किं कुर्वन् । विद्वान् अस्यां दुहितरि जातः पुत्रो मम स्वधाकारो भविष्यतीति ज्ञानं ऋतस्य सत्यस्य पुत्रोत्पादनसमर्थस्य रेतसो दीधितिं धर्तारं जामातरं तत्पतिं सपर्यन् वस्त्रालंकारा-
दिना पूजयन् पिता नप्तृभवं गच्छति । यच यस्मिन्निषथे पितापुत्रो जनको दुहितुरप्रज्ञायाः स्वकन्यायाः सेकं रेतसः सेकं तस्यां रेतःसेकमृजन् प्रसाधयन् शग्म्येन सुखनिमित्तेन मनसा संदधन्वे । आत्मानं संधत्ते । अपुत्र-
त्वनिमित्तदुःखापगमात् । यस्या दुहितुः पिता पालकः पतिर्जामाता सेकं तस्यां रेतःसेकमृजन् प्रसाधयन् सं शग्म्येन केवलं सुखनिमित्तेन मनसा तथा स्वशरीरं संदधन्वे । संधत्ते । न तु पुत्रनिमित्तेन मनसा । एतमर्थं यास्कोऽप्याह । प्रशास्ति वोढा संतानकर्मणे दुहितुः पुत्रभावं । दुहिता दुर्हिता दूरे हिता दोग्धेर्वा । नप्तारमु-
पागमद्दौहित्रं पीचमिति विद्वान्प्रजननयज्ञस्य रेतसो वांगादंगात्संभूतस्य हृदयादधि जातस्य मातरि प्रत्युतस्य विधानं पूजयन्नित्यादिना । नि० ३. ४. ॥ शासत् । शासिः शतर्यभ्यस्तत्वात्तुमभावः । दुहितुः । दुह प्रपूरणे । नप्तृनेष्टु इत्यादिना नृषि निपातनादिडागमः । चित्स्वरः । नप्त्यं । नप्तारि भवं । भवे कंदसीति यत् । रीकृत इति रीकदेशः । यस्मिन्नि ऋषिः । रेफलोपश्छांदसः । तित्स्वरितः । गात् । इण् गतावित्यस्य छांदसे लुङि रूपं । ऋजन् । ऋजतिः प्रसाधनकर्मा । शग्म्येन । शं सुखं गच्छतीति गमेरीणादिकः कप्रत्ययः । कित्वाग्रमहनेत्यादि-
नोपधालोपः । शग्मे साधुरिति तच्च साधुरिति यत्प्रत्ययः । वीरवीर्यौ धेत्यत्र यतोऽनाव इत्यस्यानित्यत्वस्य चापितत्वाच्च तित्स्वरः । दधन्वे । धवि सौचो धातुः । लिटि रूपं । प्रत्ययस्वरः । यथोगादनिघातः ॥

न जामये तान्वो रिक्थमरिक्चकार गर्भं सनितुर्निधानं ।

यदी मातरौ जनयंत वह्निमन्यः कर्तो सुकृतीरन्य ऋधन् ॥ २ ॥

न । जामये । तान्वः । रिक्थं । अरिक् । चकार । गर्भे । सनितुः । निऽधानं ।

यदि । मातरः । जनयंत । वहि । अन्यः । कर्ता । सुऽकृतोः । अन्यः । च्छंधन् ॥ २ ॥

अधातुकाया दुहितुः पुत्रिकाकरणात् सा रिक्थभागित्युक्तं । धातुमत्वात्तस्या रिक्थभाक्त्वं नासीति ब्रूते । तान्वस्तुज श्रीरसः पुत्रो जामये भगिन्वे रिक्थं पित्र्यं धनं नरिक् । न प्ररेचयति । न प्रददाति । किं तर्हि । सनितुरेनां संभजमानस्य भर्तुर्गर्भं । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । गर्भस्य निधानं रेतःसिकनिधानीमेनां चकार । पाणिग्रहणेन संस्कृतामेनां करोति । न तु तस्य रिक्थं ददातीत्यभिप्रायः । असंस्कृतास्तु संस्कार्या धातुभिः पूर्वसंस्कृतेः । भगिन्यस्य निजादंशाद्वत्त्वांशं तु तुरीयकमिति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । २. १२४. । स्त्रीपुंसलक्षणस्यापत्यस्यैकोत्पाद्यत्वाविशेषात्पुमपत्यस्य को विशेष इत्याशंक्य विशेषं दर्शयति । यदि यद्यपि मातरो मातापितरौ वहि । अवह्निः स्त्री वहिः पुमान् स्वभार्याया वोढृत्वात् । अवह्निश्च वहिः । तादृशं स्त्रीपुंसलक्षणमपत्यं जनयंत । तथापि तयोर्मध्येऽन्यः पुंसलक्षणः सुकृतोः शोभनस्य पिंडदानादेः कर्मणः कर्ता भवति । अन्यः स्त्रीलक्षणं च्छंधन् वस्त्राणांकारादिना च्छध्यमान एव भवति । पिंडदानादिकर्तृत्वात्पुत्रो दायार्हः दुहिता तथा नेति न दायार्हा सा तु केवलं परस्त्री दीयते । तथा च निरुक्तं । न जामये भगिन्वे । जामिरन्येऽस्यां जनयति जामपत्यं जमतेर्वा स्यान्नतिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति । तान्व आत्मजः पुत्रो रिक्थं प्रारिचत्प्रादाश्चकारेनां गर्भनिधानीं सनितुर्हस्तयाहस्य यदिह मातरोऽजनयंत वहि पुत्रमवह्निं च स्त्रियमन्यतरः संतानकर्ता भवति पुमान्दायादोऽन्यतरोऽर्धयित्वा जामिः प्रदीयते परस्त्री । नि० ३. ६. । इति ॥ तान्वः । तन्वाः प्राणाधिष्ठितत्वात्तनूः प्राणवती । तद्विकार इत्यर्थे प्राणिरजतादिभ्योऽजित्यच संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्नृणाभावः । रिक्थं । रिचिर् विरेचने । पातुतुदिवचिरिचिभ्यश्चक् । प्रत्ययस्वरः । अरिक् । रिचिर् विरेचन इत्यस्य लुङि सिचि वदव्रजेत्यादिना वृद्धिः । बङ्गलं कंदसीतीडभावः । हृल्ङ्यादिसंयोगांतलोपी । निघातः । सनितुः । षण् संभक्तावित्यस्य तृचि रूपं । निधानं । दधातेर्लुटि रूपं । तित्स्वरः । मातरः । पिता मात्रेति पितुः शेषे प्राप्ति मातुः शेषश्छांदसः । द्विर्वचनस्य बङ्गवचनं पूजार्थं । जनयंत । जनेर्णिचि रूपं । वहि । पुमान् स्त्रिया । पा० १. २. ६७. । इति वहिः शेषः । सुकृतोः । करोतेरौणादिकः क्तप्रत्ययः । च्छंधन् । च्छधु वृद्धौ । व्यत्ययेन झम् ॥

अग्निर्जज्ञे जुह्वा३रेजमानो महस्पुत्राँ अरुषस्य प्रयस्ये ।

महान्गर्भो मह्या जातमेषां मही प्रवृड्यैश्वस्य यज्ञैः ॥ ३ ॥

अग्निः । जज्ञे । जुह्वा । रेजमानः । महः । पुत्रान् । अरुषस्य । प्रऽयस्ये ।

महान् । गर्भः । महि । आ । जातं । एषां । मही । प्रऽवृत् । हरिऽश्वस्य । यज्ञैः ॥ ३ ॥

हे इंद्र अरुषस्यारोचमानस्य तव प्रयस्ये यज्ञार्थं जुह्वा ज्वालाभी रेजमानः कंपमानोऽग्निर्महः प्रभूतान् पुत्रान् रश्मीन् जज्ञे । उत्पादयामास । एषां रश्मीनां गर्भो ज्वालाभ्या क्रोडीकारो महानासीत् । किंच एषां रश्मीनां मेलनं आ जातं सर्वत ओषध्यात्मना जातं महि महदभूत् । किंच एषां रश्मीनां प्रवृत्तं अनेन प्रकारेण प्रवृत्तिर्हर्यश्वस्येन्द्रस्य यज्ञैर्यज्ञाहैः सोमाङ्गतिभिर्मही महती भवति ॥ जज्ञे । जग्नी प्रादुर्भाव इत्यस्य लिटि रूपं । अंतर्भावित्यर्थः । जुह्वा । जुहोतेर्दे दीर्घश्चेति क्तिप् द्विर्वचनं दीर्घश्च धातोः । उदात्तस्वरितधोरिति स्वरितत्वं । हर्यश्वस्य । हरी अश्वौ यस्येति बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतित्स्वरः ॥

अग्नि जैचीरसचंत स्पृधानं महि ज्योतिस्तमसो निरंजानन् ।

तं जानतीः प्रत्युदायन्नुषासः पतिर्गवामभवदेक इंद्रः ॥ ४ ॥

अग्नि । जैचीः । असचंत । स्पृधानं । महि । ज्योतिः । तमसः । निः । अजानन् ।

तं । जानतीः । प्रति । उत् । आयन् । उषसः । पतिः । गवाँ । अभवत् । एकः । इंद्रः ॥ ४ ॥

जैत्रीर्जित्यथो विशो महतः सृधानं वृक्षेण सह स्पर्धमानमिन्द्रमभ्यसचंत । सर्वतः समगच्छन् । ते च महत-
स्तस्मिन्वृक्षे हते महि महत ज्योतिः सूर्याख्यं तेजस्तमसस्तमोरूपावृचान्निरजानन् । निर्गतमज्ञासिषुः । तत इन्द्रं
वृचहंतारमुदितं सूर्यं जानतीर्जानाना उपसस्तं प्रत्युत अभिलक्ष्यैव आयन् प्राप्नुवन् । अथ तत्रोद्भूतानां गवां
रश्मीनामेकोऽद्वितीय एवेन्द्रः पतिरभवत् ॥ जैत्रीः । जयतेस्तु नि रूपं । गुणस्य स्थाने व्यत्ययेन वृद्धिः । नित्स्वरः ।
असचंत । षच समवाय इत्यस्य लङि रूपं । सृधानं । स्पर्ध संघर्षे । कंदसि कानजादेशः । कंदसि दिर्वचनस्य
विकल्पितत्वाद्दिर्वचनाभावः । चित्स्वरः । अजानन् । ज्ञा अवबोधन इत्यस्य लङि रूपं । निघातः । आयन् ।
अथ पथ गतावित्यस्य लङि रूपं ॥

वी॒ळौ स॒तीर॒भि धीरा॑ अ॒तृ॒दन्प्रा॒चाहि॒न्वन्मन॑सा स॒प्त वि॒प्राः ।

वि॒श्वाम॑वि॒दन्प॒थ्यामृ॒तस्य॑ प्र॒जान॑न्नित्ता नम॒सा वि॒वेश ॥ ५ ॥

वी॒ळौ । स॒तीः । अ॒भि । धीरा॑ । अ॒तृ॒दन् । प्रा॒चा । अ॒हि॒न्वन् । मन॑सा । स॒प्त । वि॒प्राः ।

वि॒श्वाम॑ । अ॒वि॒दन् । प॒थ्याम् । अ॒तृ॒तस्य॑ । प्र॒जान॑न् । इत् । ता । नम॑सा । आ । वि॒वेश ॥ ५ ॥

पुरा किलांगिरसां गावः पणिनामकैरसुरैरपहत्य निगूढे कस्मिंश्चित्पर्वते स्थापिताः । ते चांगिरसस्तत्प्रा-
प्त्यर्थमिन्द्रं तुष्टुवुः । स्तुतश्च स इन्द्रो गवान्विषणाय देवशुनीं प्राहिणोत् । सा च गवां गवेषणपरा सती तत्स्था-
नमलभत । तथा विज्ञापित इन्द्रस्ता गा आनीयांगिरोभ्यः प्रादादित्वितिहासिकी कथा । तथा चास्या
अचोऽयमर्थः । धीरा धीमंतः सप्त विप्रा मेधाविनः सप्तसंख्याका अंगिरसो वीळौ दृढे पर्वते सतीर्निबद्धाः
सतीर्गा अभि अभिलक्ष्यातृदन् । निधानमपावृण्वन् । उपेक्षामकुर्वन् । ततस्तेऽंगिरसः पर्वतविले गावः संतीति
मनसा निश्चित्य प्राचा येन मार्गेण प्रविष्टास्तेनैव प्राचीनेन मार्गेण ता गा अहिन्वन् । निरगमयन् । यद्वा
प्राचा । प्रकर्षेणैन्द्रमंचति प्राप्नोतीति प्राक् । तेनेन्द्रविषयेण मनसा । मन्यत इति मनः स्तोत्रं । तेन स्तोत्रे
णाहिन्वन् । अवर्धयन् । इन्द्रं तुष्टमकुर्वन् । स्तुत्वा च अतस्य पथ्यां यज्ञस्य मार्गे साधुभूतां विश्वां सर्वांमपहृतां
गामविदन् । अलभंत । ततः स इन्द्रस्ता तान्यांगिरसां कर्माणि प्रजानन्नित् प्रकर्षेण जानन्निन्द्रो नमसा नमस्कारि-
णांगिरसः संभावयन् तैरधिष्ठितं पर्वतमाविवेश ॥ अतृदन् । उतृदिर्हिंसानादरयोरित्यस्य लङि रुधादित्वात्
अम् । तस्य असौरित्यल्लोपः । निघातः । प्राचा । अचेऽइन्द्रस्य सर्वनामस्थानमिति विभक्तैरुदात्तत्वं । अहिन्वन् ।
हि गतिवर्धनयोरित्यस्य लङि रूपं । अविदन् । विद्रु लाभ इत्यस्य लङि मुचादित्वात् । निघातः । पथ्याम् ।
पथि साधुरित्यर्थे तच्च साधुरिति यत्प्रत्ययः । यचि भमिति भसंज्ञायां नस्तद्धित इति टिलोपः । यतोऽनाव
इत्यस्यानित्यत्वात्तत्स्वरित इति स्वरितः । विवेश । विश्वं प्रवेशन इत्यस्य लिटि रूपं ॥ ५ ॥

वि॒दद्यदी॑ स॒रमा॑ रु॒ग्णम॑द्रु॒र्महि॑ पाथः पू॒र्य्य स॒ध्र्यक् ।

अ॒यं न॑यत्सु॒पद्य॑क्षराणा॒मच्छा॑ रवं प्रथ॒मा जा॑न॒ती गा॑त् ॥ ६ ॥

वि॒दत् । यदि॑ । स॒रमा॑ । रु॒ग्णम् । अ॒द्रुः । महि॑ । पाथः । पू॒र्य्य । स॒ध्र्यक् । क॒रिति॑ कः ।

अ॒यम् । न॒यत् । सु॒पदी॑ । अ॒क्षरा॑णां । अ॒च्छम् । रवं । प्र॒थ॒मा । जा॑न॒ती । गा॑त् ॥ ६ ॥

यदि यदा सरमेन्द्रेण गवान्विषणार्थं प्रेषिता सरमा नाम देवशुन्यद्रे रुग्णं भयं द्वारं विदत् अलभत
तदानीमिन्द्रो महि महत्पूर्य्य पूर्वं प्रेषणकालेऽज्ञादिनीं ते प्रजां करिष्यामीति प्रतिज्ञातं सध्र्यक् इतरेरपि
भोजीः सधीचीनं पाथो गव्यादिलक्षणमन्नं कः । अकार्षीत् । तस्य दत्तवान् । ततः सुपदी शोभनपादयुक्ता सा
सरमाचराणां चयरहितानां गवामग्रं प्रातं नयत् । प्राप्नोत् । कुत इत्यत आह । यतो रवं तेषां हमारवं
प्रथमा प्रथमं जानती सती अच्छ शब्दाभिमुख्येन गात् । जगाम ॥ विदत् । विद्रु लाभ इत्यस्य लङि लृदित्वात्
क्षुरङादेशः । तस्य स्वरः । सरमा । सृ गती । श्रीणादिकोऽमप्रत्ययः । सरतीति । सरमा सरणादिति यास्कः ।
प्रत्ययस्वरः । रुग्णम् । रुजो भंग इत्यस्य निष्ठाया मोदितश्चेति नत्वं । प्रत्ययस्वरः । पाथः । पा रक्षणे । अन्ने च

। उ० ४. २०४. । इत्यमुन्प्रत्ययः । धुडागमः । पातीति पाथोऽन्नं । नित्स्वरः । सध्रक् । अंचु गतिपूजनयोः । अस्त्रिगित्यादिना क्तिन् । सहांचतीति । सहस्य सधिरिति सध्रादेशः । क्तिन्प्रत्ययस्य कुत्वं । अद्रिसध्रोरंतो-
दात्तत्वनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमिति सधि इत्यादेशोऽतोदात्तः । यणादेशे कृत उदात्तस्वरितयोर्यणः
स्वरित इति यणः स्वरितत्वं । कः । करोतेर्नुडि सिपि त्रैमंवे घसङ्करेत्यादिना लुक् । गुणे कृते हल्ङ्यादिना
सिपो लोपः । विसर्जनीयः । निघातः । नयत् । नयतेर्नुडि रूपं । सुपदो । पादोऽन्यतरस्यां । पा० ४. १. ८. ।
इति ङीप् । गात् । इणो लुङि रूपं ॥

अगच्छद् विप्रतमः सखीयन्नसूदयत्सुकृते गर्भमद्रिः ।

ससान् मर्यो युवभिर्मखस्यन्नथाभवदंगिराः सद्यो अर्चन् ॥ ७ ॥

अगच्छत् । ऊं इति । विप्रऽतमः । सखिऽयन् । असूदयत् । सुऽकृते । गर्भे । अद्रिः ।

ससान् । मर्यैः । युवऽभिः । मखस्यन् । अथ । अभवत् । अंगिराः । सद्यः । अर्चन् ॥ ७ ॥

विप्रतमोऽतिशयेन मेधावी सखीयन् अंगिरोभिः साकमात्मनः सखित्वमिच्छन् इन्द्रोऽगच्छत् । गोभिर-
धिष्ठितं पर्वतमगमदेव । सोऽद्रिः सखित्वमिच्छन् मुकृते सुधु युद्धकर्ष इन्द्राय गर्भं गवात्मकं गर्भमसूदयत् ।
निरगमयत् । युवभिर्नित्यतृणैर्मखः सह मखस्यन् गोधनमंगिरसामिच्छन् मर्योऽसुराणां मारयितेन्द्रः
ससान् । असुरैरपहृतास्ता गा भेजे । अथानंतरमंगिराः सप्तानामंगिरसां मध्ये वरिष्ठोऽंगिरा अघिरिन्द्रात्ता
गा लब्ध्वा सयसदानीमेवार्चन् इन्द्रं पूजयन्नभवत् ॥ अगच्छत् । गमेर्लुङि रूपं । सखीयन् । सुप आत्मनः क्यच् ।
असूदयत् । घूढ निरास इत्यस्य खंतस्य लुङि रूपं । ससान् । षण् संभक्तावित्यस्य लिटि णलि रूपं । नित्स्वरः ।
मखस्यन् । कंदसि परेच्छायामिति परेच्छायामपि क्यच् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुवक्तव्य इति सुगा-
गमः । एकादेशस्वरः । अंगिराः । छ गती । अंगारशब्द उपपदे सतेर्धातोर्मुन्प्रत्ययः । उपपदे गकारात्पर-
स्वत्वमन्त्यलोपश्च धातोर्लोपश्च अंगिराः । उ० ४. २३५. । इति सूत्रेण निपात्यते । भूतकालेऽंगरिभ्यः कृत इत्यंगिरा
अघिः । अंगरिष्वंगिरा इति यास्कः । नित्स्वरः ॥

सतःसतः प्रतिमानं पुरोभूर्विश्वं वेद जनिमा हन्ति शुष्णं ।

प्र णो दिवः पद्वीर्गव्युरर्चन्तसखा सखीरमुंचन्निर्वद्यात् ॥ ८ ॥

सतःऽसतः । प्रतिऽमानं । पुरःऽभूः । विश्वं । वेद । जनिम । हन्ति । शुष्णं ।

प्रा नः । दिवः । पद्वीः । गव्युः । अर्चन् । सखा । सखीन् । अमुंचत् । निः । अर्वद्यात् ॥ ८ ॥

योऽयमिन्द्रः सतः सत उत्तमस्य वस्तुनः प्रतिमानं । प्रतिमीयत उपमीयतेऽनेन सर्वमिति प्रतिमानं प्रति-
निधिः । यद्वा सतः सतो जातस्य सर्वस्य प्रतिमानं स्वस्य महत्त्वेन प्रतिमातीयन्तया सर्वं परिच्छिन्नन्तीत्यर्थः ।
पुरोभूर्युडे पुरतः श्रचूनवाप्नोतीति पुरोभूश्च विश्वा जनिम सर्वाणि जातानि वेद । जानाति । शुष्णं शुष्णना-
मानमसुरं हन्ति । पद्वीः कवितमो गव्युर्गोधनमंगिरसामिच्छन् अस्त्राकं सखेन्द्रः सखीन्नोऽस्मान् दिवो द्युलो-
कादागत्य प्रार्चन् प्रकर्षेण पूजयन् अवद्याद्वचबाधरूपाद्दोषाच्चिरमुंचत् । नितरां मुंचतु ॥ प्रतिमानं । मातीति
मानं । श्रीणादिको नन्प्रत्ययः । यद्वा करणे ल्युट् । पुरोभूः । भू प्राप्ती । क्तिप् । वेद । वेत्तेर्लुङि रूपं । जनिम ।
वणी प्रादुर्भावे । अग्निहव्यामिमनिनितीमनिन्प्रत्ययः । भूतकाले जातानीति जनिम । सुपां सुलुगिति सुपो
लुक् । नित्स्वरः । हन्ति । हन्तेर्लुङि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः । शुष्णं । शोषयतीति शुष्णः । प्र णः । उपसर्गा-
दङ्गलमिति संहितायां णत्वं । पद्वीः । वी कात्यादिषु । क्तिप् । पदानि वेत्ति परस्परसंगतानि करोतीति
पद्वीः कविः । गव्युः । गोशब्दात्परेच्छायां कंदसीति क्यच् । वातो यि प्रत्यय इति वांतादेशः । क्वाच्छंदसी-
त्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अर्चन् । अर्चते शतरि रूपं । सखीन् । संहितायां नकारस्य दीर्घादटीति हः । पूर्वस्य
वर्णस्य अचानुनासिक इत्यनुनासिकादेशः । अमुंचत् । मुञ्च मोक्षण इत्यस्य लुङि शे मुचादीनामिति नुमागमः ।

निघातः । अववात् । वद व्यक्तायां वाचीत्यस्य नञ्पूर्वस्य गर्ह्यार्थेऽववपण्यवर्या इति निघातनात् । पा० ३. १. १०१. । यत्प्रत्ययः ॥

नि गव्यता मनसा सेदुरकैः कृण्वानासो अमृतत्वाय गातुं ।

इदं चित्तु सदं भूर्येषां येन मासो असिषासन्तेन ॥ ९ ॥

नि । गव्यता । मनसा । सेदुः । अकैः । कृण्वानासः । अमृतत्वाय । गातुं ।

इदं । चित्तु । नु । सदं । भूरि । एषां । येन । मासान् । असिषासन् । ऋतेन ॥ ९ ॥

गव्यता गा इच्छता मनसा युक्ता अकैरर्चनीयैः स्तोत्रैरमृतत्वाय देवत्वप्राप्त्यर्थं गातुं । गच्छत्यनेनेति गातु-
मार्गः । अमृतत्वप्राप्त्युपायभूतं मार्गं कृण्वानासः कुर्वाणास्तेऽगिरसो निषेदुः । सचाख्ये कर्मण्यासीदन् । एषामं-
गिरसामिदं चित्सदनं इदमेव सचाख्ये कर्मण्यासदनं भूरि नु । प्रभूतं । अमृतत्वप्राप्त्यर्थं महानुपायः खलु । कुत
इत्थत् आह । ऋतेन सत्यभूतेन येन सचकर्मणा तेऽगिरसो मासानभिप्लवपृष्यषडहैः कल्पितान् मासान् असि-
षासन् । संभक्तुमैच्छन् ॥ गव्यता । गोशब्दात् क्वचि रूपं । वांतो यि प्रत्यय इति वांतादेशः । एकादेशस्वरः ।
सेदुः । सदेर्लिटि अत एकहल्प्रथ्येऽनादेशादेर्लिटीत्येवाभ्यासलोपी । निघातः । कृण्वानासः । ऋषि हिंसाकरण-
योरित्यस्य ताच्छीलिकस्यानन् । धिन्विह्रण्योरश्चेत्युप्रत्ययः । चित्त्वम् । गातुं । गाङ् गतौ । कमिसगिजनि-
गाभापायाहिभ्य इति करणे तुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । असिषासन् । षण् संभक्तावित्यस्य सनि जनसनखनां
सम्बन्धलोरित्यात्वं । अभ्यासस्य सन्त्यत इतीत्वं । सनोतेरन् इति संहितायां षत्वं । तदंताङ्गि रूपं । यद्वृत्तयोगा-
दनिघातः ॥

संपश्यमाना अमदन्नभि स्वं पयः प्रत्नस्य रेतसो दुघानाः ।

वि रोदसी अतपद्घोष एषां जाते निःशामदधुर्गोषु वीरान् ॥ १० ॥

संऽपश्यमानाः । अमदन् । अभि । स्वं । पयः । प्रत्नस्य । रेतसः । दुघानाः ।

वि । रोदसी इति । अतपत् । घोषः । एषां । जाते । निः । स्थ्यां । अदधुः । गोषु । वीरान् ॥ १० ॥

स्वं स्वकीयं गोधनमभि अभिलक्ष्य संपश्यमाना मदीया एता गाव इत्यात्मीयतया जानानास्तेऽगिरसः
प्रत्नस्य पुरा जातस्य रेतसस्यदुपलक्षितस्य पुत्रस्य धारणार्थं पयो दुघानास्ता गाः पयो दुहंतः संतोऽमदन् ।
अदधन् । एषामंगिरसां घोषो हर्षादुत्पन्नो महाध्वनिः स्तुतिजातो वा रोदसी व्यावापृथिव्यौ व्यतपत् । ते
व्याप्यातपिष्ट । ततस्तेऽगिरसो जात आत्मीयतया संपन्ने चराचरात्मके वस्तुनि निःशामं पूर्वं यथा स्थितिमकार्षुः ।
तथा गोष्वाहतासु वीरान् रक्षाकर्मण्यतिशूरान्पुरुषानदधुः । स्थापयामासुः ॥ संपश्यमानाः । संपूर्वस्य दृशेर्दृ-
शेक्षेति वक्तव्यमित्यात्मनेपदं । शानचो लसार्वाधातुकस्वेरणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । अमदन् । मदी हर्ष
इत्यस्य लुङि शिच्यङि रूपं । निघातः । दुघानाः । दुह प्रपूरण इत्यस्मात् शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
षत्वं क्दादसं । वृषादित्वादाबुदात्तः । अतपत् । विपूर्वस्य तपतेरच् सकर्मकत्वादात्मनेपदाभावः । लङि रूपं ।
घोषः । घुष संशब्दने । घञंतः । जित्स्वरः । निःशामं । शाम गतिनिवृत्तौ । स्थः क च । पा० ३. २. ७७. इति झिप् ।
कदुत्तरस्वरः । अदधुः । दधातेर्लङि द्वेः सिजभ्यक्षेति वुसादेशः । वाक्यभेदान्निघाताभावः । गोषु । सावेकाच
इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ति न गोश्चन्निति प्रतिषिद्धत्वात्प्रातिपदिकस्वरः ॥ ६ ॥

स जातेभिर्वृषहा सेदु हव्यैरुदुस्रिया असृजदिद्रो अकैः ।

उरुच्यस्मै घृतवद्भरंती मधु स्वाद्यं दुदुहे जेन्या गौः ॥ ११ ॥

सः । जातेभिः । वृषऽहा । सः । इत् । ऊं इति । हव्यैः । उत् । उस्रियाः । असृजत् । इंद्रः । अकैः ।

उरुची । अस्मै । घृतऽवत् । भरंती । मधु । स्वाद्यं । दुदुहे । जेन्या । गौः ॥ ११ ॥

स इन्द्रो जातेभिः सहायतया संपन्निर्मदग्निः सहितः सन् वृषहो वृषस्यासुरस्य हन्ता भवति । सेदु स एवेन्द्रोऽर्कैरर्चनीयः अत एव हव्यैर्होतयैर्मदग्निः सहितः सन् उस्त्रियाः । ऊर्ध्वं वसत्यासु चीरादिरूपं हविरित्युस्त्रिया गावः । यद्वा ऊर्ध्वं चीरदधिनवनीतादि क्रमेणासु वसतीति । उस्त्रियेति गोनामोत्साविशोऽस्त्रां भोगाः । नि० ४. १९. इति यास्कः । ता गा उद्दृजत । यज्ञार्थं सम्यक् ससर्ज । यस्मादेवं तस्मात् घृतवत् घृतोपेतं चीरादिकं हविर्मरती विभ्राणा अत एवोर्ध्वी । उष प्रभूतमग्निहोत्रादिकर्माचति हविः प्रदातुं प्राप्नोतीत्युर्ध्वी । जेन्या जेतव्या प्रशस्ता गौरक्षी यजमानाय स्वाद्य स्वादुतरं चीरादि दुदुहे । दुह्यते स ॥ उस्त्रियाः । वस निवास इत्यस्मात् स्फाचयितं चीत्यादिना रक्प्रत्ययः । उस्त्रशब्दात् स्वार्थे घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । यद्वा ख गतौ । उत्पूर्वस्य सरतेः कप्रत्ययः । पूर्वपदस्यात्यलोपस्कांदसः । अत्रापि स्वार्थिको घप्रत्ययः । अस्मज्जत । खज विसर्ग इत्यस्य लङि रूपं । उर्ध्वी । उर्वचतीति क्तिन् । अंचतेद्योपसंख्यानमिति ङीप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरिणांतोदात्तः । दुदुहे । दुह प्रपूरण इत्यस्य लिटि रूपं । जेन्या । जयतेः कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः । इकारलोपस्कांदसः । प्रत्ययस्वरः ॥

पि॒चे चि॒च्छ॒क्रुः स॒र्दनं॑ स॒मस्मै॑ म॒हि त्विषी॑मत्सुकृ॒तो वि हि ख्यन् ।

वि॒ष्क॒भ्रंतः॑ स्त॒भने॑ना॒ जनि॑ची॒ आसी॑ना ऊ॒र्ध्वं र॒भसं॑ वि मि॒न्वन् ॥ १२ ॥

पि॒चे । चि॒त् । च॒क्रुः । स॒र्दनं॑ । सं । अ॒स्मै । म॒हि । त्विषी॑मत् । सु॒कृतः॑ । वि । हि । ख्यन् ।

वि॒ऽस्क॒भ्रंतः॑ । स्त॒भने॑न । जनि॑ची॒ इति॑ । आसी॑नाः । ऊ॒र्ध्वं । र॒भसं॑ । वि । मि॒न्वन् ॥ १२ ॥

सचमनुतिष्ठतोऽगिरसः पिचे चित्पालकायास्मा इन्द्राय महि महत् त्विषीमहीप्तिमत् सदनमुत्तमं स्थानं संचक्रुः । कथमिति चेदुच्यते । यतः सुकृतः समुपार्जितकर्माणस्तेऽगिरसस्तादृशमिन्द्रस्योचितं स्थानं वि हि ख्यन् । विशेषेणादर्शयन् खलु । कुत इत्यत आह । आसीनाः सचमुपतिष्ठंतस्तेऽगिरसो जनिची सर्वस्य जगतो जनयित्री यावापृथिव्यौ स्तंभनेन स्तंभनसाधनेनांतरिक्षेण विष्कभ्रंतो यथा ते रोदस्यावधो न पततस्तथा विष्टब्धीकुर्वतः संतो रभसं वेगवतं तमिन्द्रमूर्ध्वं दुल्लोके वि मिन्वन् । हविःस्वीकरणार्थं विशेषेणास्थापयन् ॥ चक्रुः । करोतेर्ल्युप्ति रूपं । निघातः । ख्यन् । ख्या प्रकथने । अस्य लुङि त्वैरस्यतिवक्तिस्यातिभ्योऽङ्गित्यङादेशः । आतो लोप इटीत्याकारलोपः । ह्रियोगादनिघातः । विष्कभ्रंतः । स्तंभु रोधने । सीचो धातुः । तस्माच्छतरि रूपं । वेः स्तभ्रातेर्नित्यं । पा० ८. ३. ७७. इति षत्वं । शतृप्रत्ययस्वरः । जनिची । अन्नेभ्यो ङीप् । जनिता मंत्र इति निपातनाखिलोपः । वा कंदसीति सवर्णदीर्घः । आसीनाः । आस उपवेशन इत्यस्माच्छानच् । ईदासः । पा० ७. २. ८३. इतीकारः । शानचो लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । मिन्वन् । दुमिञ् प्रचेपण इत्यस्य लङि रूपं । निघातः ॥

म॒ही यदि॑ धि॒षणां॑ शि॒श्रये॑ धा॒त्सद्यो॑वृ॒धं वि॒भ्वं॑ रो॒दस्योः॑ ।

गि॒रो यस्मि॑न्न॒नव॒द्याः स॒मीची॑र्वि॒श्रवा॑ इ॒न्द्राय॑ त॒विषी॑रनु॒त्ताः ॥ १३ ॥

म॒ही । यदि॑ । धि॒षणां॑ । शि॒श्रये॑ । धा॒त् । स॒द्यः॑ । वृ॒धं । वि॒ऽभ्वं॑ । रो॒दस्योः॑ ।

गिरः॑ । यस्मि॑न् । अ॒न॒व॒द्याः । सं॒ऽई॒चीः॑ । वि॒श्रवाः॑ । इ॒न्द्राय॑ । त॒विषीः॑ । अ॒नु॒त्ताः ॥ १३ ॥

मही महती धिषणास्माभिः क्रियमाणेन्द्रविषया सुती रोदस्योः शिश्रये यावापृथिव्योरन्योन्यविश्लेषाय सद्योवृधं तदानीमेव वर्धमानं विभ्वं विभुं तयोर्धारणसमर्थं साधनं यदि धातुं अकरोत् ततस्तत्र वर्तमाने यस्मिन्नेन्द्रेऽनवद्या दोषरहिता गिरः सुतिलक्षणा वाचः समीचीः संगता भवति । इन्द्रायेति विभक्तित्वव्ययः । तादृशस्तेन्द्रस्य विश्वास्त्विवीः सर्वाणि बलान्वनुत्ता अपरप्रेषितानि स्वभावसिद्धान्येव ॥ धिषणा । जिघृषा प्रागल्भ्ये । ध्रुवेर्धिष च संज्ञायामिति कुप्रत्ययः । धातोर्धिषादेशः । धृष्णोत्वनयेति धिषणा सुतिः । प्रत्ययस्वरः । शिश्रये । श्रय हिंसार्थः । अस्मान्क्रिप् । कंदसुभययेति तस्य सार्वधातुकत्वाच्च् । तस्य बङ्गलं कंदसीति

सुः । वज्रं कंदसीत्यभ्यासखत्वं । धातुस्वरः । धात् । दधातेऽङ्कांदसे लुङि रूपं । यदियोगादनिघातः । विभवं । भवतेः क्तिप् । कंदस्युभयथेति यणदेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । अनुत्ताः । गुद प्रेरण इत्यस्य नञ्पूर्वस्य निष्ठायां नसत्तनिषत्तागुत्तेत्यादिना निपातनात्निष्ठातकारस्य नत्वाभावः । नञः स्वरः ॥

मह्या ते सख्यं वशिम शक्तीरा वृचमे नियुतो यंति पूर्वीः ।

महि स्तोत्रमव आगन्म सुरेऽस्माकं सु मघवन्बोधि गोपाः ॥ १४ ॥

महि । आ । ते । सख्यं । वशिम । शक्तीः । आ । वृचऽमे । निऽयुतः । यंति । पूर्वीः ।

महि । स्तोत्रं । अवः । आ । अगन्म । सुरेः । अस्माकं । सु । मघऽवन् । बोधि । गोपाः ॥ १४ ॥

हे इंद्र ते तव महि महत्सख्यमावशिम । आकामये । शक्तीस्वत्संबंधीनि दानानि चाकामये । वृचमे वृचासुरस्य हवे तुभ्यं पूर्वीर्बह्वो नियुतो वडवा आयंति । वहनार्थमागच्छंति । सुरेर्विदुषस्तव महि महत् स्तोत्रमवो हविलक्षणमन्नं चागन्म । प्रापयामः । हे मघवन्निंद्र तादृशस्त्वमस्माकं सु सुपु गोपाः पालयिता भवामीति बोधि । बुधस्व ॥ सख्यं । सख्युर्य इति भावार्थे यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । वशिम । वश कांती । लटि रूपं । नियुतः । यु मिश्रणे । क्तिप् । नितरां युवंति मिश्रयंत्यात्मानं रणेष्विति नियुतो वडवाः । अगन्म । गमे-लङ्घ्युत्तमवज्रवचने वज्रं कंदसीति शपो लुक् । स्वीयेति मकारस्य नकारः । निघातः । बोधि । बुधेर्लोऽटि हेर्धौ रूपं । निघातः । गोपाः । गुपू रचणे । गुपूधूपेत्यादिना आयप्रत्ययः । तदंतात् क्तिप् । अतो लोपयलोपी । प्रत्ययस्वरः ॥

महि क्षेचं पुरु चंद्रं विविद्वानादित्सखिभ्यश्चरथं समैरत् ।

इंद्रो नृभिरजनदीद्यानः साकं सूर्यमुषसं गातुमग्निं ॥ १५ ॥

महि । क्षेचं । पुरु । चंद्रं । विविद्वान् । आत् । इत् । सखिऽभ्यः । चरथं । सं । ऐरत् ।

इंद्रः । नृऽभिः । अजनत् । दीद्यानः । साकं । सूर्यं । उषसं । गातुं । अग्निं ॥ १५ ॥

योऽयमिंद्रो महि महत् चेचं केदारादि पुरु प्रभूतं चंद्रं हिरण्यं च विविद्वान् अर्थिभ्यः सखिभ्योऽस्मभ्यं संभयन् । आदित् अनंतरं चरथं चरात्मकं गवादिकं च समैरत् सम्यक् प्रैरयत् । दत्तवानित्यर्थः । दीद्यानो दीप्यमानः सोऽयमिंद्रो नृभिर्नैतुभिः कर्मसहायभूतैर्बुद्धिः साकं सहितः सन् सूर्यं कालस्य निर्वाहकमादित्यं उषसमुषःकालं गातुं । गायंति सुवन्त्यस्यामिंद्रादिदेवानिति गातुः पृथिवी । तां । अपिमपिहोवादिर्मसाध-नभूतमाहवनीयादिलक्षणमग्निं चाजनत् । अजनयत् ॥ पुरु चंद्रं । संहितायां इत्स्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंच इति सुडागमः । तस्य युत्वेन शकारः । पदकाले नास्ति सुडागमः । पुरु । कुप्रत्ययस्वरः । चंद्रं । रक् । प्रत्ययस्वरः । चरथं । चर गत्यर्थः । अस्मादीणादिकोऽथप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ऐरत् । ईर गतावित्यस्य लङि आडजादी-नामित्याडागमः । निघातः । अजनत् । जनेर्ल्यतस्य लङि रूपं । वज्रलमन्यवापि संज्ञाच्छंदसोरिति णिलुक् । गातुं । गे शब्दे । गापायाह्विभ्य इति तुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

अपश्चिदेष विभ्वोऽदमूनाः प्र सध्रीचीरसृजद्विश्वश्चंद्राः ।

मध्वः पुनानाः कविभिः पवित्रैर्द्युभिर्हिंन्वन्त्यक्तुभिर्धनुचीः ॥ १६ ॥

अपः । चित् । एषः । विऽभ्वः । दमूनाः । प्र । सध्रीचीः । असृजत् । विश्वऽचंद्राः ।

मध्वः । पुनानाः । कविऽभिः । पवित्रैः । द्युऽभिः । हिंन्वन्ति । अक्तुऽभिः । धनुचीः ॥ १६ ॥

दमूनाः । दांतं मणो यस्यासौ दमूनाः । दांतमणाः । यद्वा दाम्यतीति दमूनाः । उपरत इत्यर्थः । स एष एषेन्द्रो विभ्वो व्याप्ताः सध्रीचीः परस्परसंगता विश्वश्चंद्रा विश्वस्याह्नादधिचीः । विश्वस्याह्नादो याभ्यस्ता इति

वा । एवंभूता अपश्चिदपोऽपि प्रासृजत् । सृष्टवान् । सृष्टाश्च ता आपो मध्वो माधुर्योपेतान्तोमान्कविभिः
पवित्रैरभिवायुमूर्यैः पुनानाः शोधयिष्यो धनुजीः सर्वस्य जगतः प्रीणयिष्यः सत्यो बुभिर्दिवसैरक्षुभी रात्रि-
भिर्हिन्वन्ति । रात्रिदिवं सर्वं जगत्स्वस्वव्यापारप्रवणं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ दमूनाः । दमु उपशमे । दमेरूनसिरित्थूनसि-
प्रत्ययः । दाम्यतीति दमूनाः । यद्वा दांतशब्दस्य दभावो मनसो मकारात्परस्याकारस्य ऊकारश्चांदसः ।
असृजत् । सृज विसर्गे । हिन्वन्ति । हि गती । निघातः । धनुजीः । धन धान्य इत्यस्मादशित्रादित्वादुच्चप्रत्ययः ।
शार्ङ्गरवादिषु डीन् द्रष्टव्यः । नित्स्वरः ॥

अनु कृष्णे वसुधिति जिहाते उभे सूर्यस्य मंहना यजत्रे ।

परि यत्र महिमानं वृजध्यै सखाय इन्द्र काम्या ऋजिष्याः ॥११॥

अनु । कृष्णे इति । वसुधिति इति वसुऽधिति । जिहाते इति । उभे इति । सूर्यस्य ।
मंहना । यजत्रे इति ।

परि । यत् । ते । महिमानं । वृजध्यै । सखायः । इन्द्र । काम्याः । ऋजिष्याः ॥११॥

हे इन्द्र सूर्यस्य सुष्ठु जगतः प्रेरकस्य तव मंहना महत्त्वेन सामर्थ्येन वसुधिति वस्तव्यपदार्थधारणोपेति यजत्रे
यजन्तर्हे ते उभे कृष्णे अहोरात्रे अनु जिहाते । पुनः पुनरावृत्य वर्तते । किंच । ऋजिष्या ऋजुगतयः सखायस्य
मित्रभूताः काम्याः कमनीया मरुतो वृजध्यै । कर्मविघ्नकारिणामसुराणां वर्जनाय परिभवाय । यवस्य ते तव
महिमानं सामर्थ्यमनुसृत्य परि परितः प्रभवन्ति ॥ जिहाते । श्रीहाङ् गती । जुहोत्यादिः । भुजामिदित्यभ्या-
सस्यत्वं । निघातः । मंहना । महि वृद्धा । ल्युट् । लित्स्वरः । वृजध्यै । वृजी वर्जने । तुमर्थे कथ्यप्रत्ययः । कित्त्वा-
ब्रुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । काम्याः । कमेर्यन्तस्याचो यदिति यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ऋजिष्याः ।
आष्यायी वृद्धा । क्लिप् । लोपो व्योर्वलीति यलोपः । पूर्वपदस्योकारस्यकारो व्यत्ययेन । बङ्गवचनस्यैकवचनं
कांदसं । छन्दोत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

पतिर्भव वृत्रहन्सूनृतानां गिरां विश्वायुर्वृषभो वयोधाः ।

आ नो गहि सख्येभिः शिवेभिर्महान्महीभिर्भूतिभिः सरण्यन् ॥१८॥

पतिः । भव । वृत्रऽहन् । सूनृतानां । गिरां । विश्वऽआयुः । वृषभः । वयऽधाः ।

आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः । भूतिभिः । सरण्यन् ॥१८॥

हे वृत्रहन्निद्र विश्वायुः । विश्वं संपूर्णमायुर्यस्यासौ विश्वायुः । अविनाशी वृषभः कामानां वर्धिता वयोधा
अन्नस्य दाता तादृशस्त्वं सूनृतानां गिरामस्माभिः क्रियमाणानां प्रियतमानां वाचां पतिः स्वामी भव । तथा
सरण्यन् सरणं यच्चार्थं गमनमिच्छन् महान्महीभिर्महतीभिर्भूतिभी रक्षाभिः शिवेभिः कल्याणैः सख्येभिः
फलप्रदानरूपोपकारलक्षणेः सख्यैश्च सहितस्त्वं नोऽस्मान्प्रत्यागहि । यच्चार्थमागच्छ ॥ सूनृतानां । ऊन
परिहाणे । सुतरामूनयत्यप्रियमिति सूनिर्ति प्रियमुच्यते । तच्च तद्वत् सत्यं चेति सूनुतं । परादिष्कंदसि
बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । वयोधाः । वयस्युपपदे दधातेर्विच् । गहि । गमेर्लोपि बङ्गलं कंदसीति शपो
मुक् । सेर्हिरादेशः । अपश्च । तस्य कित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना मलोपः । तस्यासिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुक्
न भवति । निघातः । सरण्यन् । सरणशब्दात्क्यच् । एकादेशस्वरः ॥

तमंगिरस्वन्नमसा सपर्यन्तयं कृणोमि सन्यसे पुराजां ।

१० वि याहि बहुला अदेवीः स्वश्च नो मघवन्सातये धाः ॥१९॥

तं । अंगिरस्वत् । नमसा । सपर्यन् । नय्यं । कृणोमि । सन्यसे । पुराऽजां ।
द्रुहः । वि । याहि । बहुलाः । अदेवीः । स्व । रिति स्वः । च । नः । मघऽवन् । सातये । धाः ॥ १९ ॥

हे इंद्र अंगिरस्वत् अंगिरस इव नमसा स्तोत्रेण सपर्यन् पूजयन् विश्वामित्रोऽहं तं तावृश्महिमोपेतं पुराजां पुरातनं त्वां सन्यसे संभजनाय नय्यं कृणोमि । स्तोतव्यतयाभिनवं करोमि । अदेवीस्तमोरूपत्वेनाद्यो-
तमानाम्बुजला बह्वन् द्रुहो द्रोघून् शत्रुभूतान् राक्षसान् वि याहि । विशेषेण मृतिं प्रापय । हे मघवन्निंद्र
नोऽस्मभ्यं स्वः स्वं धनं च सातये संभजनार्थं धाः । धिहि ॥ अंगिरस्वत् । अंगिरस इव । तेन तुष्टमिति वतिप्र-
त्ययः । नमोऽंगिरोमनुषां वत्पुपसंख्यानमिति भसंज्ञायां सकारस्य इत्वाभावः । सपर्यन् । सपरशब्दः कंडादिः ।
नय्यं । शु स्तुतावित्यस्मादचो यदिति यत्प्रत्ययः । धातोस्तस्मिन्निमित्तस्तेति वांतादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ।
कृणोमि । कृवेर्लटि रूपं । सन्यसे । सनतेर्भावे क्तिप् । यसु प्रयत्ने । अस्मात् क्तिप् । सनः संभजनस्य यसे यत्नाय ।
संभजनार्थमित्यर्थः । पुराजां । जनेर्विव्यात्वे रूपं । याहि । यातिर्लोटि रूपं । स्वः । स्वरादिनिपातमव्ययमित्य-
व्ययसंज्ञायामव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् । सातये । षण् संभक्तौ । भावे क्तिन् । जनसनेत्यादिना आत्वं । जति-
युतीत्यादिना निपातनाडुदात्तः ॥

मिहः पावकाः प्रतता अभूवन्स्वस्ति नः पिपृहि पारमासां ।

इंद्र त्वं रथिरः पाहि नो रिषो मक्षूमक्षू कृणुहि गोजितो नः ॥ २० ॥

मिहः । पावकाः । प्रऽतताः । अभूवन् । स्वस्ति । नः । पिपृहि । पारं । आसां ।

इंद्र । त्वं । रथिरः । पाहि । नः । रिषः । मक्षुऽमक्षु । कृणुहि । गोऽजितः । नः ॥ २० ॥

हे इंद्र ते पावकाः पापानां शोधयित्र्यो मिहः सेचनसाधनान्यापः प्रतता लोके प्रकर्षेण विस्तृता अभूवन् ।
आसामपां स्वस्ति विनाशरहितं पारं तीरं नोऽस्मदर्थं पिपृहि । जलैः संपूर्णं कृष्ट । जलमवारपारीणं कुर्वि-
त्यर्थः । रथिरो रथवांस्त्वं रिषो हिंसकाच्छत्रोः सकाशाज्जोऽस्मान्पाहि । पालय । अनंतरं नोऽस्मान् मनु मनु
अतिशीघ्रं गोजितो गवादिपशूनां जेतुन् कृणुहि । कृष्ट । वृष्टिप्रदानेन तटाकादिजलाशयान् संपूर्णान् कृत्वा
गवादिधनयुक्तान् कुर्विति भावः ॥ अभूवन् । भू सत्तायामित्यस्य लुङि रूपं । निघातः । पिपृहि । पू पालनपू-
रणयोः । जुहोत्यादिः । अतिपिपत्वींश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । हेर्ङित्वादगुणः । निघातः । रथिरः । मत्स्ये मेधारथा-
भ्यामिरनिरचावितीरचप्रत्ययः । रिषः । रिष हिंसायां । क्तिप् । सविकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वं । मक्षू मक्षू ।
नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनं । संहितायामृचि तुनुधमनुतद्धिते दीर्घः ॥

अदेदिष्ट वृत्रहा गोपतिर्गा अंतः कृष्णो अरुषैर्धामभिर्गात् ।

प्र सूनृता दिशमान ऋतेन दुरेश्व विश्वा अवृणोदप स्वाः ॥ २१ ॥

अदेदिष्ट । वृत्रऽहा । गोऽपतिः । गाः । अंतरिति । कृष्णान् । अरुषैः । धामऽभिः । गात् ।

प्र । सूनृताः । दिशमानः । ऋतेन । दुरः । च । विश्वाः । अवृणोत् । अप । स्वाः ॥ २१ ॥

वृत्रहा वृत्रस्य हंता गोपतिर्गवां स्वामी सन्निद्रो गा अदेदिष्ट । अस्मभ्यं दिशतु । तथा कृष्णान् कर्मविघ्नका-
रिणोऽसुरानरूपैरारोचमानैर्धामभिस्तेजोभिरंतरंतर्धानं विनाशं गात् । गमयतु । तथा सूनृताः प्रियतमा गा
ऋतेन प्रतारणवर्जितेन सत्येन वाक्येन प्रदिशमानोऽंगिरोभ्यः प्रदिशन्निद्रो विश्वाः सर्वाणि दुरो गवां स्वेच्छया
निर्गमनद्वाराणि स्वाः स्वकीया गाश्चापावृणोत् । व्रजे गाः स्थापयित्वा तानि द्वारास्थाच्छादितवानित्यर्थः ॥
अदेदिष्ट । दिश अतिसर्जन इत्यस्माद्यङ्लुकि लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । अडागमस्वरः । गोपतिः । पत्याविश्वर्थं
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । गात् । इह गतौ । अंतर्भावित्यर्थः । दिशमानः । दिशेर्व्यत्ययेन शानच् । तस्य जसा-
र्वधातुक्स्वरैरानुदात्तत्वे शस्वरः । अवृणोत् । वृञ् वरण इत्यस्य लङि रूपं ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिद्रंस्मिन्भरे नृतं वाजसात्तौ ।

शृण्वन्तंमुयमूतये समत्सु भ्रंतं वृचाणि संजितं धनानां ॥२२॥

शुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसात्तौ ।

शृण्वन्तं । उयं । ऊतये । समत्सु । भ्रंतं । वृचाणि । संऽजितं । धनानां ॥२२॥

व्याख्यातेयमुक् ॥ ८ ॥

इंद्र सोमं सोमपते इति सप्तदशर्चं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रं वैष्टुभमेन्द्रं । अनुक्रांतं च । इंद्र सोमं ज्युनेति ॥ पृथ्वाभिन्नवषट्कहयोर्वितीथेऽहनि मरुत्वतीय इंद्र सोममितीदं सूक्तं निविद्वानीयं । द्वितीयस्येति खंडे सूचितं । इंद्र सोमं या त ऊतिरवमेति मध्यंदिनः । आ० ७. ६. इति ॥ गोसवविवधयोरपि मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । सूचितं च । इंद्र सोममेतायामेति मध्यंदिनः । आ० ९. ८. इति ॥ उग्नद्वलमिदोरपि मरुत्वतीय एतत्सूक्तं । सूचितं च । इंद्र सोममिन्द्रः पूर्वमिदिति मध्यंदिनः । आ० ९. ८. इति ॥

इंद्र सोमं सोमपते पिबेमं माध्यंदिनं सवनं चारु यत्ते ।

प्रमुथ्या शिप्रे मघवन्नृजीषिन्विमुच्या हरी इह मादयस्व ॥१॥

इंद्र । सोमं । सोमऽपते । पिबे । इमं । माध्यंदिनं । सवनं । चारु । यत् । ते ।

प्रऽमुथ्यं । शिप्रे इति । मघऽवन् । नृजीषिन् । विऽमुच्या । हरी इति । इह । मादयस्व ॥१॥

वैश्वामित्रो ब्रूते । सोमपते सोमस्याधिपते हे इंद्र इममस्याभिर्माध्यंदिने सवने क्रियमाणं सोमं सोमरसं पिबे । यद्यस्मान्ने त्वदर्थं क्रियमाणं माध्यंदिनं मध्यंदिनसंबन्धि सवनं निष्केवव्याख्यं शस्त्रं चारु रमणीयं वर्तते । मघवन् धनवन् ऋजीषिन् । ऋजीषशब्देन गतसारं सोमद्रव्यमुच्यते । तद्वन् हे इंद्र हरी रथे योजितावस्थौ रथादिसुस्थ शिप्रे हनू प्रमुथ्याचत्वेन यासेन पूरयित्वेह देवयजनदेशे मादयस्व । तावस्थौ हर्षय ॥ प्रमुथ्य । प्रोथु पर्याप्तावित्यस्य अपि रूपं । ह्रस्वः षष्ठादसः । लिट्स्वरः । ऋजीषिन् । अर्जं वर्जं अर्जन इत्यस्मादर्जेश्च ऋजि च । उ० ४. २८. इतीषन्प्रत्यय ऋजि इत्यादेशश्च धातोः । अर्ज्यत इत्यृजीषं । तदस्यासीतीतिप्रत्ययः । आमंत्रितत्वान्निघातः । मादयस्व । मदि सुत्यादिषु । हेतुमणिव् । निघातः ॥

गवाशिरं मंथिनमिन्द्र शुक्रं पिबा सोमं ररिमा ते मदाय ।

ब्रह्मकृता मार्स्तेना गणेन सजोषा रुद्रैस्तृपदा वृषस्व ॥२॥

गोऽआशिरं । मंथिनं । इंद्र । शुक्रं । पिबे । सोमं । ररिम । ते । मदाय ।

ब्रह्मऽकृता । मार्स्तेन । गणेन । सऽजोषाः । रुद्रैः । तृपत् । आ । वृषस्व ॥२॥

हे इंद्र गवाशिरं गव्यस्य पयस आशीर्मिश्रणं यस्मिन् तं सोमं । अपि च मंथिनं मंथसंयुक्तं शुक्रमभिन्नं यदा शुक्रामंथियहे वर्तमानं । एवं त्रिषु सवनेषु वर्तमानमिमं सोमं पिबे । ते तव मदाय हर्षाय ररिम । तं सोमं वयं प्रयच्छामः । मार्स्तेन । मरुतां गणो मारुतः । स च ब्रह्मकृत् । ब्रह्म सोमं करोतीति ब्रह्मकृत् । इंद्रसोमं कुर्वाणेन मार्स्तेन गणेन रुद्रैरेकादशसंख्याकै रुद्रैश्च सजोषाः संगतस्त्वं तृपत् सोमपानेन तृप्यन् आ वृषस्व । तमिमं सर्वतो ऋतेरि सिंच । धारय ॥ गवाशिरं । शीणातेराङ्पूर्वात्क्रियपसुधियामानुचुरित्यादिना निपातनादाशिरादेशः । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतित्स्वरः । पिबा । द्यौचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । ररिम । रतिष्ठादंसे वर्तमाने लिटि रूपं । असमानवाक्यत्वान्निघाताभावः । आगमा अनुदात्ता इतीडोऽनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । तृपत् । तृप प्रीणने । तुदादिः । आगमानुशासनत्वानित्यत्वानुमभावः । वृषस्व । वृषु सेचने । व्यत्ययेन शः ॥

ये ते शुष्मं ये तविषीमवर्धन्वर्चत इन्द्र मरुतस्त ओजः ।

माध्यंदिने सवने वज्रहस्त पिब रुद्रेभिः सगणः सुशिप्र ॥३॥

ये । ते । शुष्मं । ये । तविषीं । अवर्धन् । अर्चतः । इन्द्र । मरुतः । ते । ओजः ।

माध्यंदिने । सवने । वज्रहस्त । पिब । रुद्रेभिः । सगणः । सुशिप्र ॥३॥

हे इन्द्र ये मरुतस्ते तव शुष्मं शत्रुणां शोषकं तेजो ये च मरुतस्तविषीं बलं चावर्धन् युद्धसहकारितया-
वर्धयन् ते मरुतोऽर्चतस्त्वां सुवतः संतस्ते तवीजो युद्धसामर्थ्यमवर्धयन् । वज्रहस्त वज्रयुक्तो हस्तो यस्येति
तादृश सुशिप्र शोभनहनो । शिप्र हनू नाम्निके वेति यास्कः । हे इन्द्र रुद्रेभिः । रोदयति शत्रुनिति रुद्रा
मरुतः । तेः सगणस्त्वं माध्यंदिने सवने सोमं पिब ॥ अवर्धन् । वृधु वर्धने । अंतर्भावित्यर्थः । यद्वृत्तयोगा-
दनिघातः । माध्यंदिने । उत्सादित्वादञ् । जित्वादाबुदात्तः ॥

त इन्वस्य मधुमद्विविप्र इन्द्रस्य शर्धो मरुतो य आसन् ।

येभिर्वृचस्येषितो विवेदामर्मणो मन्यमानस्य मर्म ॥४॥

ते । इत् । नु । अस्य । मधुमत् । विविप्रे । इन्द्रस्य । शर्धः । मरुतः । ये । आसन् ।

येभिः । वृचस्य । इषितः । विवेद । अमर्मणः । मन्यमानस्य । मर्म ॥४॥

ये मरुत इन्द्रस्य शर्धो बलभृता आसन् त इत् त एव मरुतोऽस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । इममिन्द्रं मधुमत् ।
तव सहाया वयमास्महे त्वं युद्धमभिगच्छेति माधुर्येपितं वाक्यं यथा भवति तथा विविप्रे नु । चिप्रं प्रियम् ।
येभिर्ययुद्धसहायैर्मरुद्भिरिषितः प्रेरित इन्द्रोऽमर्मणः परैरविदितमर्मस्थानस्यात एव मन्यमानस्य न को-
मम हंत्येति मन्यमानस्य वृचस्यासुरस्य मर्मं यस्मिन् स्थाने प्रहृती सत्यां स मरिष्यति तादृशं स्थानं ।
अज्ञासीत् ॥ विविप्रे । विप क्षेपण इत्यस्य लिटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । इरेच इरयो र इति रे इत्यादेशः ।
निघातः । आसन् । अस भुवीत्यस्य लङि रूपं । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । विवेद । विद् ज्ञान इत्यस्य लिटि
रूपं । लिट्स्वरः । मर्म । मृद् प्राणत्याग इत्यस्मादीणादिको मनिन् । नित्स्वरः ॥

मनुष्वदिन्द्र सवनं जुषाणः पिब सोमं शश्वते वीर्याय ।

स आ ववृत्स्व हर्यश्च यज्ञैः सरण्युभिरपो अर्णा सिसर्षि ॥५॥

मनुष्वत् । इन्द्र । सवनं । जुषाणः । पिब । सोमं । शश्वते । वीर्याय ।

सः । आ । ववृत्स्व । हरिऽअश्च । यज्ञैः । सरण्युऽभिः । अपः । अर्णा । सिसर्षि ॥५॥

हे इन्द्र मनुष्वत् मनोर्यज्ञमिव ममेदं सवनं यच्च जुषाणः सेवमानस्त्वं शश्वते शश्वताय वीर्याय परपरि-
भवलक्षणाया सामर्थ्यायेमं सोमं पिब । हे हर्यश्च स तादृशस्त्वं यज्ञैर्यजनीयैर्मरुद्भिः साकमाववृत्स्व । आगच्छ ।
किंच सरण्युभिरकश्रुतिमन्त्रावानात्मन इच्छेद्भिः यद्वा सरण्युभिः सरण्युशीर्षैर्मरुद्भिः सहितस्त्वमपोऽंतरिक्षस्थि-
तान्युदकानि अर्णा पार्थिवान्युदकानि सिसर्षि । प्रापय । यद्वा अपः । पंचम्यंतमेतत्पदं । अपो व्याप्रादंतरिक्षा-
त्सकाशादणीसि प्रापय ॥ ववृत्स्व । वृत्तु वर्तने । व्यत्ययेन शपः झुः । लोटि रूपं । सरण्युभिः । रण्य शब्दार्थः ।
क्षिप । समानो रणो ध्वनियेषां ते सरणा मन्त्राः । तानिच्छंतः । सुपः क्वच् । क्वादित्युप्रत्ययः । यद्वा छ गती ।
छयुवचिभ्योऽन्युजागूजङ्गुचः । उ० ३. ८१. इत्यन्युचप्रत्ययः । रषाभ्यां । पा० ८. ४. १. इति णत्वं । चित्त्वाद्-
तोदात्तः । अपः । आपू व्याप्री । आप्रोतेः क्षिप ह्रस्वश्चेति क्षिप धातोर्ह्रस्वश्च । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
सिसर्षि । छ गती । छांदसो जुहोत्यादिः । वज्रलं कंदसीत्यभ्यासस्थित्वं ॥ ॥९॥

त्वमपो यद्ध वृचं जघन्वाँ अत्याँ इव प्रासृजः सर्तवाजौ ।

शयानमिन्द्रं चरता वधेन वव्रिवांसं परि देवीरदेवं ॥६॥

त्वं । अपः । यत् । ह । वृचं । जघन्वान् । अत्यान् । इव । प्र । असृजः । सर्तवै । आजौ ।

शयानं । इन्द्र । चरता । वधेन । वव्रिऽवांसं । परि । देवीः । अदेवं ॥६॥

हे इन्द्र त्वं देवीर्देवनशीला अपः परि वव्रिवांसं परित आवृत्य वर्तमानं अत एवादेवं बहूदकतयास्वच्छत्वेनाप्रतिभासमानं शयानमेकत्र निश्चलतया वर्तमानं वृचं मेघं यद्यदा चरता तमुद्दिश्य वर्तमानेन वधेन युद्धेन जघन्वान् हतवानसि तदा त्वमार्जौ युद्धे सर्तवै अतिवेगगमनायात्यानिव यथाश्चान् प्ररयसि तथा त्वमप उदकान्यंतरिक्षादाकाशात् प्रासृजो ह । प्रकर्षेण मेघभेदनं कृत्वासृजः खलु । तं यजाम इत्युत्तरेणान्वयः ॥ जघन्वान् । हन हिंसागत्योरित्यस्य कृसी विभाषा गमहनविद्विशामितीटो विकल्पितत्वाद्नेडभावः । अभ्यासाच्चेति हकारस्य घत्वं । प्रत्ययस्वरः । असृजः । सृज विसर्गे । श्विकरणी । यद्योगादनिघातः । सर्तवै । सृ गती । तुमर्थे तवैप्रत्ययः । अतश्च तवै युगपदिति धातोः प्रत्ययस्य चोदात्तत्वं । आजौ । अज गतिविपणयोः । अज्यतिभ्यां च । उ० ४. १३०. । इति इएप्रत्ययः । णित्तादुपधावृद्धिः । अजति गच्छत्यस्मिन्नित्याजिर्गुहं । प्रत्ययस्वरः । सर्तवाजावित्यत्र संहितायामायादेशे कृते तस्य लोपः शाकल्यस्येति यकारलोपः । सर्वविधीनां हृदसि विकल्पितत्वात्सर्वर्णदीर्घत्वं कर्तव्ये यलोपो नासिद्धो भवति । सर्वर्णदीर्घः । शयानं । शीङ् स्वप्ने । शानच् । अदादित्वाच्चपो लुक् । डित्वाङ्गसार्वधातुकस्वरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वधेन । हृतेर्भावे हनश्च वध इत्यप्रत्ययो वधादेशश्च धातोरन्तोदात्तश्च । वव्रिवांसं । वृज् वरण इत्यस्य कृसाविडागमः क्कादसः । प्रत्ययस्वरः ॥

यजाम् इन्नमसा वृद्धमिन्द्रं बृहन्तमृष्वमजरं युवानं ।

यस्य प्रिये ममतुर्यज्ञियस्य न रोदसी महिमानं ममाते ॥७॥

यजामः । इत् । नमसा । वृद्धं । इन्द्रं । बृहन्तं । अृष्वं । अजरं । युवानं ।

यस्य । प्रिये इति । ममतुः । यज्ञियस्य । न । रोदसी इति । महिमानं । ममाते इति ॥७॥

नमसा हविलक्षणेनान्नेन वृद्धं प्रवृद्धं अत एव बृहन्तं महातमृष्वं । ऋष्यते गम्यते स्तुतिलक्षणेर्मेवैरिति ऋष्वं स्तोतव्यं । अजरं जरारहितं अत एव युवानं नित्यतरुणं एवंविधमिन्द्रं यजाम इत् । कुशिका वयं यज्ञसिद्ध्यर्थं स्तुतिवाक्यैः पूजयामः । प्रिये प्रियतमे अपरिमिते रोदसी बावापृथिव्या यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य यस्मिन्द्रस्य तव महिमानं वैभवं न ममतुः । न परिच्छेत्तुं शक्नुतः । न ममाते इति द्वितीयं क्रियापदमादरार्थं ॥ यजामः । यजेलीट रूपं । ऋष्वं । ऋषी गता । सर्वनिघृष्वऋष्वेत्यादिना वप्रत्ययातो निपातितः । प्रत्ययस्वरः । प्रिये । ईदूदेदिति प्रगृह्यसंज्ञा । ममतुः । मा मान इत्यस्य लित्यतुमि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अत्ययस्वरः । महिमानं । महिशब्दात्तस्य भाव इत्यर्थे पृथ्वादित्वादिमनिच् । चित्स्वरः । ममाते । माङ् माने शब्दे चेत्यस्य लिट्यातामि रूपं ॥

इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि व्रतानि देवा न मिनन्ति विश्वे ।

दाधार यः पृथिवीं द्यामुतेमां जजान् सूर्यमुषसं सुदंसाः ॥८॥

इन्द्रस्य । कर्म । सुऽकृता । पुरुणि । व्रतानि । देवाः । न । मिनन्ति । विश्वे ।

दाधार । यः । पृथिवीं । द्यां । उत । इमां । जजान् । सूर्यं । उषसं । सुऽदंसाः ॥८॥

विश्वे सर्वे देवा इन्द्रस्य तव कर्म कर्माणि सुकृता सुकृतानि सुष्ठु निर्मितानि पृथिव्यादीनि पुरुणि बह्वनि

व्रतानि यज्ञादीनि च न भिन्मन्ति । एतानि सर्वाणि तव कर्माणि न हिंसन्ति । किंत्वाद्विद्यते । किंच योऽयमिन्द्रः पृथिवीं भूलोकं वां बूलोकं उत अपि चैमामिममन्तरिक्षलोकं च एतांस्त्रीन् लोकान् दाधार । सुदंसाः सुकर्मा शोभनकर्मा सन्निद्रः सूर्यं लोकप्रकाशकमादित्यमुषसमभिहोत्रादिकर्मनिर्वाहकमुषःकात्वं जजान । उत्पादयामास ॥ इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणीत्येतत्पदकदंबकमेको द्वे वसुमती इत्यस्मिन्वर्गे । अन्वे० ३. २. ३. पठितं । अत्रापि तदेव पठ्यते किमिति पदकाले नोत्सृज्यत इति चेन्न । वाक्यभेदात् । तच्चैन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणीत्येकं वाक्यं अत्र तु कर्म सुकृतेत्येकं वाक्यं पुरुणि व्रतानीत्यपरं । किंच तत्रत्यं पदकदंबकं प्रथमांतं अत्रत्यं द्वितीयांतं । अतो वाक्यभेदाद्विभक्तिभेदाच्च पदकाले नोत्सृज्यते ॥ भिन्मन्ति । मीञ् हिंसायामित्यस्य लटि रूपं । निघातः । दाधार । धृञ् धारण इत्यस्य लिटि रूपं । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः । लिट्स्वरः । जजान । जन जनन इत्यस्यांतर्भावितत्पर्यस्य लिटि रूपं । लिट्स्वरः । सुदंसाः । सोमं नसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

अद्रोघ सत्यं तव तन्महित्वं सद्यो यज्जातो अपिबो ह सोमं ।

न द्यावं इंद्र तवसस्तु ओजो नाहा न मासाः शरदो वरंत ॥९॥

अद्रोघ । सत्यं । तव । तत् । म॒हि॒ऽत्वं । स॒द्यः । यत् । जा॒तः । अपि॒बः । ह । सोमं ।

न । द्या॒वः । इं॒द्र । त॒वसः । ते । ओ॒जः । न । अ॒हा । न । मा॒साः । श॒रदः । व॒रंत ॥९॥

अद्रोघ द्रोहवर्जित हे इंद्र तव तन्महित्वं तादृशं माहात्म्यं सत्यं यथार्थं । यद्यस्माज्जात उत्पन्नः सद्यस्तदानीमेव सोममस्माभिर्दीयमानं सोमरसमपिबः । ह प्रसिद्धौ । किंच तवसो बलवतस्ते तवौजः सामर्थ्यं बावो दिवोपलब्धिताः सर्वे लोका न वरंत । न वारयन्ति । किंच । अहा प्रतिपदादीन्यहानि न वारयन्ति । तथा मासाश्चैवाद्याः शरदः संवत्सराश्च तव सामर्थ्यं न वारयन्ति । किंतु तव सामर्थ्यमनुसृत्य सर्वे वर्तन्ते इति भावः ॥ अद्रोघ । आमन्त्रितस्य चेति षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । अपिबः । यद्योगादनिघातः । मासाः । मसी परिमाणे । मस्यते परिमीयते विंशता दिनैरिति मासः । कर्मणि घञ् । जित्वादाद्युदात्तः । शरदः । शृ हिंसायामित्यस्मात् शृट्भसोऽदिरित्यधिकरणेऽदिप्रत्ययः । शीर्यन्तेऽस्यां तृणगुल्मवनस्यतीनां तेजांसीति शरत् । प्रत्ययस्वरः । वरंत । वृञ् वरणे । अंतर्भावितत्पर्योऽत्र निवारणे वर्तते । मौवादिकः । छान्दसे लङि रूपं । निघातः ॥

सद्यस्तदानीमेव जातः परमे व्योमन् उक्तमे स्थाने स्थितस्त्वं मदाय हर्षाय सोममपिबः । यद्यदा त्वं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावाविवेशीर्ह । आ समन्ताद्भृशं प्रविष्टोऽसि खलु । अथानन्तरं पूर्वं पुरातनः सन् कारुधायाः कर्मणां विधाताभवः खलु ॥ व्योमन् । अव रक्षणगत्यादिषु । विपूर्वस्यावतेर्नामन् सीमन्नित्यादिना मनिन् । जरत्खरेत्यादिना ऊट् । विशिष्येणौम व्याप्तिर्यस्य तत् । सुपां सुलुगित्यादिना सुपो लुक् । बज्रब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । आविवेशीः । विश प्रवेशन इत्यस्य यङ्लुकि लङि सिपि यङो वेतीङागमः । इतश्चेति सिप इकारलोपः । यद्योगादनिघातः । कारुधायाः । कारुः । करोतिः कृवापाजिमिखदिसाध्यशुभ्र उष्णप्रत्ययः । णित्वावृद्धिः । दधातेर्वहिहाधाञ्छब्दसौत्यसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिष् कृतोरिति युगागमः । समासे गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति सूचात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ॥ १० ॥

त्वं सद्यो अपिबो जात इंद्र मदाय सोमं परमे व्योमन् ।

यद् द्यावापृथिवी आविवेशीरथाभवः पूर्यः कारुधायाः ॥१०॥

त्वं । स॒द्यः । अपि॒बः । जा॒तः । इं॒द्र । म॒दाय । सोमं । प॒रमे । वि॒ऽव्योमन् ।

यत् । ह । द्या॒वापृथि॒वी इति । आ । अ॒विवेशीः । अ॒थ । अ॒भ॒वः । पू॒र्यः । का॒रु॒ऽधायाः ॥१०॥

हे इंद्र सद्यस्तदानीमेव जातः परमे व्योमन् उक्तमे स्थाने स्थितस्त्वं मदाय हर्षाय सोममपिबः । यद्यदा त्वं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावाविवेशीर्ह । आ समन्ताद्भृशं प्रविष्टोऽसि खलु । अथानन्तरं पूर्वं पुरातनः सन् कारुधायाः कर्मणां विधाताभवः खलु ॥ व्योमन् । अव रक्षणगत्यादिषु । विपूर्वस्यावतेर्नामन् सीमन्नित्यादिना मनिन् । जरत्खरेत्यादिना ऊट् । विशिष्येणौम व्याप्तिर्यस्य तत् । सुपां सुलुगित्यादिना सुपो लुक् । बज्रब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । आविवेशीः । विश प्रवेशन इत्यस्य यङ्लुकि लङि सिपि यङो वेतीङागमः । इतश्चेति सिप इकारलोपः । यद्योगादनिघातः । कारुधायाः । कारुः । करोतिः कृवापाजिमिखदिसाध्यशुभ्र उष्णप्रत्ययः । णित्वावृद्धिः । दधातेर्वहिहाधाञ्छब्दसौत्यसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिष् कृतोरिति युगागमः । समासे गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति सूचात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ॥ १० ॥

अहन्निहं परिशयान्मरणे औजायमानं तुविजात तव्यान् ।

न ते महित्वमनु भूदध द्यौर्यदन्यया स्फिग्याऽक्षामवस्थाः ॥११॥

अहन् । अहिं । परिऽशयानं । अर्यैः । औजायमानं । तुविऽजात । तव्यान् ।

न।ते।महिऽत्वं।अनु।भूत्।अध।द्यौः।यत्।अन्यया।स्फिग्या।क्षां।अवस्थाः॥११॥

तुविजात । बहूनि जातानि पृथिव्यादीनि यस्मात्सोऽयं तुविजातः । हे तुविजात इन्द्र तव्यानतिशयेन प्रवृद्धस्त्वमर्यैः परिशयानमुदकं परितः शयानमुदकमंतः कृत्वा परितो वर्तमानं अत एवौजायमानं बलमाचरंतमहिं । आ समंताज्जलपहरत्युदकमित्यहिर्मैघः । तमिमं मैघमहन् । उदकप्रेरणाय हतवानसि । अध अथ ते महित्वं महिमानं यौर्नानुभूत् । नानुभवति । न जानाति । यद्यस्मात्त्वमन्यथैकतरया स्फिग्या कस्यां क्षां भूमिमवस्थाः । अवच्छाद्य तिष्ठसि ॥ अहन् । इतिर्लङि सिब्लोपे रूपं । अहिं । हन् हिंसागत्योः । आङि अिहनिभ्यां ह्रस्वश्चेति इणप्रत्ययः ङिस् पूर्वपदस्य ह्रस्वश्च । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । औजायमानं । औजःशब्दादाचारार्थं कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ्प्रत्ययः सलोपश्च । ङित्त्वादात्मनेपदं । प्रत्ययस्वरः । तव्यान् । तु इति सौचो धातुः । अस्मात्तृजंतात्तुम्बंदसीतीत्यसुन् । तुरिष्ठेमेयःस्विति तृचो लोपः । भसंज्ञायामोर्गुणः । इकारलोपश्छांदसः । नित्स्वरः । भूत् । भवतेर्लुङि रूपं । स्फिग्या । यचि भमिति भसंज्ञां बाधित्वा स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायां जम्ब्वं । तृतीयायाः पूर्वसवर्णः । क्षां । क्षि निवासगत्योः । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति निरूपपदादपि ङप्रत्ययः । ततष्टाप् । क्षियंति निवसंत्यक्षां प्राणिन इति वा भूमिः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणांतोदात्तः । अवस्थाः । वस आच्छादन इत्यस्य लङ्गुदात्तत्वादात्मनेपदं । थास्यदादित्वाच्छपो लुक् । यद्योगादनिघातः । अडागमस्वरः ॥

यज्ञो हि त इन्द्र वर्धनो भूदुत प्रियः सुतसोमो मियेधः ।

यज्ञेन यज्ञमव यज्ञियः सन्यज्ञस्ते वज्रमहिहत्य आवत् ॥१२॥

यज्ञः । हि । ते । इन्द्र । वर्धनः । भूत् । उत । प्रियः । सुतऽसोमः । मियेधः ।

यज्ञेन । यज्ञं । अव । यज्ञियः । सन् । यज्ञः । ते । वज्रं । अहिऽहत्ये । आवत् ॥१२॥

हे इन्द्र अस्मदीयो यज्ञस्ते तव वर्धनो हविष्प्रदानेन वर्धयिता भूद्धि । भवति खलु । उत अपि च सुतसोमोऽभिषुतसोमवाक्येधो यज्ञस्तव प्रियः । स त्वं यज्ञियो यज्ञार्हः सन् यज्ञं यज्ञस्य कर्तारं यजमानं यज्ञेनानुष्ठीयमानेनानेनाव । फलप्रदानेन रच । किंचायं यज्ञस्ते तव वज्रमहिहत्ये वृचहनने कर्मण्यावत् । रचतु ॥ वर्धनः । वृधु वर्धन इत्यस्य खंतस्य नंबादित्वात् ल्युप्रत्ययः । लित्स्वरः । भूत् । हियोगादनिघातः । अव । अवतेर्लुङि रूपं । निघातः । सन् । असेः शतरि रूपं । प्रत्ययस्वरः । अहिहत्ये । हन् हिंसागत्योरित्यस्य भावे हनस्य चेति क्यप् तकारश्चांतादेशः । छदुत्तरपदस्वरः । आवत् । अवतेश्छांदसे लङि रूपं । निघातः ॥

यज्ञेनेन्द्रमवसा चक्रे अर्वागैनं सुम्नाय नव्यसे ववृत्यां ।

यः स्तोमैर्भिर्वावृधे पूर्व्येभिर्यो मध्यमेभिरुत नूतनेभिः ॥१३॥

यज्ञेन । इन्द्रं । अवसा । आ । चक्रे । अर्वाक् । आ । एनं । सुम्नाय । नव्यसे । ववृत्यां ।

यः । स्तोमैभिः । ववृधे । पूर्व्येभिः । यः । मध्यमेभिः । उत । नूतनेभिः ॥१३॥

हे इन्द्र सर्वो यजमानोऽवसा स्वरक्षणेन यज्ञेनेन्द्रं त्वामर्वागाचक्रे । हविष्प्रदानेनाभिमुखं करोति । तथाहं नव्यसे नवतराय सुम्नाय धनाधिगं त्वामा ववृत्यां । यज्ञेनावृत्तं मदभिमुखं कुर्या । कीदृशस्त्वं । यः पूर्व्येभिः पुरातनैः स्तोमैभिः स्तोत्रैर्ववृधे । तथा य इन्द्रो मध्यमेभिर्मध्ये भवैः स्तोत्रैरुतापि च नूतनेभिरस्माभिः क्रियमा-

गौरधुनातनैः स्तोत्रैर्वर्धते ॥ चक्रे । करोतेर्लिटि रूपं । नव्यसे । नवशब्दादीयसुनि भसंज्ञायामकारलोप ईका-
रलोपश्छादसः । निच्वादाद्युदात्तः । ववृत्वां । वृत्तु वर्तने । लिङि बङ्गलं कंदसीति शपः झुः । व्यत्ययेन परस्मै-
पदं । निघातः । ववृधे । वृधु वर्धन इत्यस्य लिटि रूपं । प्रत्ययस्वरः । मध्यमेभिः । मध्यशब्दात् शेषिकार्थे
मध्यात्मः । पा० ४. ३. ८. । इति मप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नूतनेभिः । नवशब्दस्य त्रप्तनम्नाश्च प्रत्यया वक्तव्या नू
इत्यादेशश्चेति तनप्रत्ययो नू इत्यादेशश्च ॥

विवेष यन्मा धिषणा जजान स्तवै पुरा पार्यादिद्रुमहः ।

अंहसो यत्र पीपरद्यथा नो नावेव यांतमुभये हवन्ते ॥ १४ ॥

विवेष । यत् । मा । धिषणा । जजान । स्तवै । पुरा । पार्यात् । इंद्रं । अहः ।

अंहसः । यत्र । पीपरत् । यथा । नः । नावाऽइव । यांतं । उभये । हवन्ते ॥ १४ ॥

यवदा धिषणेन्द्रं स्तवानीति मदीया बुद्धिर्मा विवेष व्याप्नोत् तदाहं स्तोत्रं जजान । करोमि । बुद्धेः
स्वरूपं दर्शयति । अहं पार्यात्परि भवादतिदूरवर्तिनो विघ्नकारिणोऽङ्गः पुरा पुर्वं स्तवै । स्तवानि । यत्र यस्यां
धिषणायामेव जातायां सत्यां स इंद्रो नोऽस्मानंहसः पापरूपाहारिद्यावथा पीपरत् यथा पारं नयेत्
तथास्मदुभयपार्थवर्तिधनार्थिनो जना हवन्ते । आह्वयति । तत्र दृष्टांतः । नावेव यांतं । यथा नद्यादिषु नीकया
यांतं गच्छंतं पुरुषमुभय उभयकूलवर्तिनो जना हवन्ते । आह्वयति । तद्वत् ॥ विवेष । विष्णु व्याप्तावित्यस्य लिटि
णलि रूपं । लिट्स्वरः । जजान । जन जनन इत्यस्य लिट्युत्तमे णलि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः । अंहसः ।
अम गत्यादिषु । अमेर्ङ्क् च । उ० ४. २१२. । इत्यमुप्रत्ययो ऊगागमश्च । लिट्स्वरः । पीपरत् । पृ पालनपूरण-
योरित्यस्य लुङि चङि ह्रस्वाभ्यासितदीर्घगुणाः । यथायोगादनिघातः । लिट्स्वरः । नावेव । नुद प्रेरण इत्य-
स्माङ्गानुदिभ्यां डीः । उ० २. ६४. । इति डीप्रत्ययः । नुदत इति नीः झवः । सविकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं ।
इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोप इत्यादि । उभये । उभशब्दात्परस्य तयप उभादुदात्तो नित्यं । पा० ५. २. ४४. ।
इत्ययजदेशः । वचनसामर्थ्यादादेरुदात्तत्वं । हवन्ते । ह्वयतेर्लिटि रूपं ॥

माध्यंदिने सवन आयीधीयस्य आपूर्णो अस्तेति प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । आपूर्णो अस्य कलशः स्वा-
हेति माध्यंदिन्यः । आ० ५. ५. । इति ॥

आपूर्णे अस्य कलशः स्वाहा सेक्तेव कोशं सिसिचे पिबन्धे ।

समु प्रिया आववृचन्मदाय प्रदक्षिणिदभि सोमास इंद्रं ॥ १५ ॥

आऽपूर्णः । अस्य । कलशः । स्वाहा । सेक्ताऽइव । कोशं । सिसिचे । पिबन्धे ।

सं । कुं इति । प्रियाः । आ । अववृचन् । मदाय । प्रऽदक्षिणिन् । अभि । सोमासः । इंद्रं ॥ १५ ॥

हे इंद्र अस्य तव पानार्थं कलशो द्रोणकलशः सोमेनापूर्णः । स्वाहा स्वाहाकृतो दत्तश्च सोमसहितः
कलशः पिबन्धे तव पानार्थं । सिसिचे । तं सोमं चोदिताधारे सिंचामि । तत्र दृष्टांतः । कोशं सेक्तेव । यथा
सेक्तोत्सेचको जलपूर्णात्कोशात् दृतेः सकाशाज्जलं पात्रांतरे सिंचति तद्वत् । प्रियाः स्वादुतमाः सोमासो
दत्तास्ते सोमा इंद्रं स्वामभि अभिलक्ष्यैव मदाय तव हृषार्थं प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन समाववृचन् । सम्यगावृत्य
वर्ततां ॥ आपूर्णः । पृ पालनपूरणयोरित्यस्य कर्मणि निष्ठा । रदाभ्यामिति तस्य नलं । गतिरनंतर इति
गतिस्वरः । स्वाहा । निपातत्वादाद्युदात्तः । सेक्तेव कोशं । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः । सिसिचे । विच
चरण इत्यस्य लिटि रूपं । पिबन्धे । पा पान इत्यस्य तुमर्थे शथिप्रत्ययः । शित्वात्पिबादेशः । निच्वादाद्यु-
दात्तः । अववृचन् । वृत्तु वर्तन इत्यस्य लङि शपः । बङ्गलं कंदसीति तस्य शपः झुः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बङ्गलं
कंदसीति शे बडागमः ॥

न त्वा गभीरः पुरुहूत सिंधुर्नाद्रयः परि षंतो वरंत ।

इत्था सखिभ्य इषितो यदिद्रा दृहं चिदरुजो गव्यमूर्वं ॥१६॥

न । त्वा । गभीरः । पुरुहूत । सिंधुः । न । अद्रयः । परि । संतः । वरंत ।

इत्था । सखिभ्यः । इषितः । यत् । इद्रा । आ । दृहं । चित् । अरुजः । गव्यं । ऊर्वं ॥१६॥

हे पुरुहूतं गभीरो गभीरः सिंधुः समुद्रस्त्वा त्वां न वारयति । ततः परि परितो वर्तमानाः संतोऽद्रयः शिलास्त्वां न वरंत । न वारयति । किंतु त्वामनुसृत्य वर्तते । यद्यस्मादित्येत्यमनेन प्रकारेण सखिभ्यः सखिभिर्देवैरिषितः प्रार्थितस्त्वं दृहं चिदतिप्रबलमपि गव्यं गवि भवमवटे वर्तमानमूर्वमूर्वानलमावृजः । सम्यगभांसीः ॥ गभीरः । गाधु प्रतिष्ठालिप्सयोर्यथे च । अस्मादीरचप्रत्ययः । धकारस्य भकार आकारस्य द्वस्वस्य गभीरगंभीरौ । उ० ४. ३५ । इत्यनेन निपात्यते । चित्स्वरः । सिंधुः । स्यन्दू प्रस्रवणे । स्यंदेः संप्रसारणं धञ्श्लुप्रत्ययः संप्रसारणं दकारस्य धकारः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः । परि षंतः । संतः । अस्तेः शतरि रूपं । उपसर्गप्रादुर्भासस्त्यर्चपर इति षत्वं । केचित्परः क्रियान्वयमिच्छति । तदा षत्वमनुपपन्नं । परि । निपातस्वरः । संतः । प्रत्ययस्वरः । वरंत । वृत् वरणे । भावादिकः । लङि रूपं । निघातः । अवृजः । वृजो भंग इत्यस्य लङि रूपं । गव्यं । गोर्विकार इत्यर्थे गोपयसौर्यदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

शुनं हुवेम मघवानमिंद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुयमूतये समत्सु घ्नंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥१७॥

शुनं । हुवेम । मघवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृतमं । वाजसातौ ।

शृण्वंतं । उयं । ऊतये । समत्सु । घ्नंतं । वृत्राणि । संजितं । धनानां ॥१७॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥ ॥११॥

प्र पर्वतानामिति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । प्र पर्वतानां सप्तोणा संवादो नदीभिर्विश्वामित्रस्योत्तितीर्षोस्तत्र नदीवाक्यं चतुर्थोषष्ठ्यष्टमीदशम्यः षष्ठीसप्तम्योस्त्विन्द्रसुतिरंत्यानुष्टुबिति । अत्र चतुर्थोषष्ठ्यष्टमीदशमिनां नदीवाक्यत्वात्तत्र एव ऋषयः शिष्टानां विश्वामित्रवाक्यत्वात्स एव ऋषिः । अंत्यानुष्टुप शिष्टास्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । यद्यापि षष्ठ्यां सप्तम्यां च विश्वामित्रो नद्यश्च स्तूयते तथापीन्द्र एव देवता ॥ सूक्तविनययोगो लिंगिकः ॥ पुरा किं विश्वामित्रः पित्रवनस्य मुदासो राज्ञः पुरोहितो बभूव । स च पुरोहित्येन लब्धधनः सर्वं धनमादाय विपाट्कुतुब्धोः संभेदमाययावनययुरितरे । अथोत्तितीर्षुर्विश्वामित्रोऽगाधजले ते नद्यां दृष्टोत्तरणार्थमावाभिस्तिष्ठभिक्षुष्टाव ॥

प्र पर्वतानामुशती उपस्थादश्वे इव विषिते हासमाने ।

गावैव शुभ्रे मातरा रिहाणे विपाट्कुतुद्री पर्यसा जवेते ॥१॥

प्र । पर्वतानां । उशती इति । उपस्थात् । अश्वे इवेत्यश्वेऽइव । विषिते इति विऽसिते ।

हासमाने इति ।

गावाऽइव । शुभ्रे इति । मातरा । रिहाणे इति । विऽपाट् । शुतुद्री । पर्यसा । जवेते इति ॥१॥

पर्वतानां गिरीणां शिलानामुपस्थादुत्संगात्तिर्गत्योशती समुद्रगमनं कामयमाने । गमने दृष्टांतः । अश्वे इव । यथा विषिते मंदुरातो विमुक्ते हासमाने अन्योन्यजवेन स्पर्धमाने । यद्वा हृष्यत्वावशे इव बडवे इव स्वरया गच्छन्ती परस्परं हृष्यन्ती । तथा गावैव शुभ्रे । यथा द्वौ गावौ शोभमानौ वर्तते तद्वत्शुभ्रे शोभमाने ।

किंच मातरा । यथा मातरौ धेनु रिहाणे । अंतर्णीतसमर्थौ लिहिः । वत्सं जिह्वया लेदुमिच्छन्ती शीघ्रं गच्छ-
तस्तद्वत्समुद्रं गंतुं अवाप्तच्छन्ती पयसा संयुक्ते विपाट् । कूलविपाटनात् विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा विपाट् ।
शुतुद्री । शु शिप्रं तु तुम्ना तुमेव द्रवति गच्छतीति शुतुद्री । एतन्नामके नद्यौ प्र जवेते । समुद्रं प्रति शीघ्रं
गच्छतः । अत्र निष्कृते । पर्वतानामुपस्थानादुपस्थानादुश्रव्यौ कामयमाने अश्वे इव विमुक्ते इति वा विषले इति
वा हासमाने हासतिः स्पर्धायां हर्षमाणे वा गावाविव शुभे शोभने मातरौ संरिहाणे विपाट्कुतुद्री पयसा
प्रजवेते । नि० ९. ३९. इति ॥ उशती । वश कांती । अश्व शतुर्दित्वाद्बहिर्ज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । विषिते ।
षिञ् बंधन इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । संहितायां परिनिविध्यः सेवसितसयसितुसहेत्यादिना । पा० ८. ३. ७०. । षत्वं ।
गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरः । हासमाने । हासतिः स्पर्धाकर्मा हसे हसने वा । शानच् । तस्य लसार्वधा-
तुक्स्वरे कृते धातुस्वरः । रिहाणे । लिह आस्वादने । स्वरितेत्वादुभयपदी । शानच् । अदादिस्वाक्पो लुक् ।
लकारस्य रेफश्छांदसः । रेफमवलंब्य णत्वं । चित्त्वादंतोदात्तः । विगाट् । पट गतौ पश बाधनस्पर्शनयोरिति
वा ष्यंतवेतौ विपूर्वी । शकारस्य प्रश्नादिना षत्वं । शुतुद्री । छांदसी रूपसिद्धिः । जवेते । जुङ् गती । भौवा-
दिकः । डित्त्वादात्मनेपदं । आतो डित इतीयादेशः । निघातः ॥

इंद्रेषिते प्रसवं भिक्षमाणे अच्छा समुद्रं रथ्येव यायः ।

समाराणे ऊर्मिभिः पिन्वमाने अन्या वामन्यामप्येति शुभ्रे ॥ २ ॥

इंद्रेषिते इतींद्रऽइषिते । प्रऽसवं । भिक्षमाणे इति । अच्छ । समुद्रं । रथ्याऽइव । यायः ।

समाराणे इति संऽआराणे । ऊर्मिऽभिः । पिन्वमाने इति । अन्या । वां । अन्यां ।

अपि । एति । शुभ्रे इति ॥ २ ॥

हे नद्यौ इंद्रेषिते इंद्रेण प्रेषिते प्रसवं तस्मिन्स्थानुज्जां-भिषमाणे प्रार्थयमाने युवां समुद्रमच्छाभिमुख्येन
यायः । गच्छथः । तत्र दृष्टांतः । रथ्येवेति । यथा रथिणौ लक्ष्यं देशमभिगच्छतस्तद्वत् । किं कुर्वन्ती । समाराणे
परस्परं संगच्छन्तावूर्मिभिसरंगैः पिन्वमाने परिसरप्रदेशं संतर्पयन्ती शुभ्रे शोभमाने । युवां समुद्रं गच्छथ इति
पूर्वेणान्वयः । तथा वां युवयोर्मध्येऽन्यैकान्यामपरां नदीमप्येति । अपिगच्छति । परस्परमैकमापद्यत इत्यर्थः ॥
इंद्रेषिते । इष गतावित्यस्य कर्मणि निष्ठायास्तीक्ष्णसहेत्यादिना इडागमः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदस्वरः ।
प्रसवं । ध्रु प्रेरण इत्यस्याप । याथादिस्वरः । भिषमाणे । भिष याज्यायां । आत्मनेपदी । शानचो लसार्वधातु-
क्स्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रथ्येव । रथस्त्रिमी । तस्मिन्मिथ्ये रथाद्यदिति यत्प्रत्ययः । तित्स्वरितः । इवेन
विभक्त्यलोपः । यायः । यतिर्लट् रूपं । समाराणे । अ गतावित्यस्य लिट् । संपूर्वस्थानिः समो गमीत्यादि-
नात्मनेपदत्वात्तस्य कानवादेशः । अच्छत्युतामिति गुणः । पिन्वमाने । पिवि सेचने । भूवादिः । लसार्वधातु-
क्स्वरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

अच्छा सिंधुं मातृतमामयासं विपाशमुर्वीं सुभगामगन्म ।

वत्समिव मातरां संरिहाणे समानं योनिमनु संचरंती ॥ ३ ॥

अच्छ । सिंधुं । मातृऽतमां । अयासं । विऽपाशं । उर्वीं । सुऽभगां । अगन्म ।

वत्संऽइव । मातरां । संरिहाणे इति संऽरिहाणे । समानं । योनिं । अनु । संचरंती

इति संऽचरंती ॥ ३ ॥

हे नद्यौ मातृतमामतिश्चेन मातरं सिंधुं स्रवंतीं शुतुद्रीं त्वामच्छाभिमुख्येनायासं । विश्वामित्रोऽहं
प्राप्तोऽभूव । उर्वीं महतीं सुभगां सीमाम्यवतीं विपाशं त्वामयन् । वयं प्राप्ताः स्मः । किं कुर्वन्ती । मातरा
मातरौ द्वे धेनु वत्समिव संरिहाणे । अंतर्णीतसमर्थौ लिहिः । जिह्वया लेदुमिच्छन्ती यथा वत्समनुगच्छतस्तद्वत्

समानमेकं योनिं स्थानं समुद्रमगु अभिलक्ष्य संचरंती सम्यक् चरंती । युवामयासिषमिति पूर्वणान्वयः ॥
अथासं । या प्रापण इत्यस्य रूपं । इडभावच्छांदसः । अगन् । गमेर्लङि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । स्वीष्टेति
मकारस्य नकारः । निघातः । संचरंती । चरतिर्गर्थः । तृतीयायुक्तत्वाभावादात्मनेपदाभावः । शतुर्लसार्वधा-
तुक्स्वरिणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः ॥

एना वयं पर्यसा पिन्वमाना अनु योनिं देवकृतं चरंतीः ।

न वर्तवे प्रसवः सर्गतक्तः कियुर्विप्रो नद्यो जोहवीति ॥४॥

एना । वयं । पर्यसा । पिन्वमानाः । अनु । योनिं । देवऽकृतं । चरंतीः ।

न । वर्तवे । प्रऽसवः । सर्गऽतक्तः । किंऽयुः । विप्रः । नद्यः । जोहवीति ॥४॥

एवं स्तुते नदी विश्वामित्रं प्रत्युचतुः । एनेनेन पर्यसा पिन्वमानाः संतर्पयंत्यो देवकृतं देवेनेद्रेण कृतं सदिष्टं
योनिं स्थानं समुद्रमगु लक्ष्मीकृत्य चरंतीर्गच्छंत्यो वयमास्महे । द्वयोर्बङ्गवचनं पूजार्थं । तासामस्माकं सर्गतक्तः
सर्गे गमने प्रवृत्तः प्रसव उद्योगो न वर्तवे । निवर्तनाय न भवति । कियुः किमिच्छन्सौ विप्रो ब्राह्मणो नद्यो
नदीरस्मान् जोहवीति । भृशमाहुयति ॥ एना । इदंशब्दस्य तृतीयाया एनादेशः । सुपां मुलुगिति तृतीयाया
आजादेशः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पिन्वमानाः । पिबि सेचने । देवकृतं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरः । वर्तवे । वृत्तु वर्तने । तुमर्थे तवेन्द्रप्रत्ययः । नित्स्वरः । सर्गतक्तः । क्ते चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । कियुः ।
किमिच्छन् । क्वाचि मांताव्ययप्रतिषेधः । पा० ३. १. ८. १. इति छांदसत्वाच्च प्रतिषेधो न भवतीति क्वच ।
क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नद्यः । छांदसो यणादेशः । जोहवीति । ह्रयो यङ्लुक्प्रत्ययस्य चेति
संप्रसारणे कृते गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणः । यङो वेतीडागमः । गुणः । निघातः ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरूपं मुहूर्तमेवैः ।

प्र सिंधुमच्छा बृहती मनीषावस्युरहे कुशिकस्य सूनुः ॥५॥

रमध्वं । मे । वचसे । सोम्याय । ऋतऽवरीः । उप । मुहूर्तं । एवैः ।

प्र । सिंधुं । अच्छ । बृहती । मनीषा । अवस्युः । अहे । कुशिकस्य । सूनुः ॥५॥

विश्वामित्रो नदीः प्रति ब्रूते । ऋतावरीः । ऋतमुदकं । तद्वत्यो हे नद्यो यूयं मे विश्वामित्रस्य मम
सोम्याय । उत्तीर्याहं सोमं संपादयामीत्थिवं सोमसंपादिने । वचसे तदर्थमेवैः । पंचम्यर्थे तृतीया । शीघ्रगमनेभ्यो
मुहूर्तं मुहूर्तमात्रमुप रमध्वं । उपपूर्वो रमिहपसंहारि वर्तते । ऋणमात्रं शीघ्रगमनादुपरता भवत । सामान्येन
नदीषूच्यमानासु समीहितं प्रयोजनमकुर्वतीषु पुरोवर्तिनीं शतुर्द्वीं प्रति ब्रूते । कुशिकस्य राजर्षेः सूनुर्विश्वामि-
त्रोऽहं बृहती महत्या मनीषा मनीषया स्तुत्यावस्युरात्मनो रचणमिच्छन् सन् सिंधुं शतुर्द्वीं त्वामच्छामिमुख्येन
प्राङ् । प्रकर्षेणाह्वयामि । अत्र निरुक्तं । उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसंपादिन ऋतावरीर्ऋतवत्य ऋत-
मित्युदकनाम प्रत्युतं भवति मुहूर्तमेवैरयनैरवर्तते । प्राप्तिह्वयामि सिंधुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया
स्तुत्या प्रज्ञया वावनाय कुशिकस्य सूनुः । कुशिको राजा बभूव । नि० २. २५. इति ॥ रमध्वं । रसु उपरमे ।
उपपूर्वाद्भर्तृर्वाभाषाकर्मकात् । पा० १. ३. ८५. इत्यात्मनेपदं । ऋतावरीः । ऋतशब्दात्प्रत्यये कंदसीवनिपा-
विति वनिप् । वनो र चेति डीप् रेफश्चांतादेशः । वा कंदसीति सवर्णदीर्घः । आमंत्रितस्य पादादित्वात्वा-
धिकमायुदात्तत्वं । एवैः । इण गती । इणशीङ्भ्यां वन् । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । नित्स्वरः । बृहती मनीषा ।
उभयत्र तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । अवस्युः । अवो रचणमिच्छन् । सुप आत्मनः क्वच । नः क्व इति नका-
रांतस्य पदसंज्ञाया नियमितत्वाच्च सकारस्य ऋर्न भवति । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अहे । ह्रयतेर्लुङि सिच
आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां । पा० ३. १. ५४. इत्याङादेशः । गुणः । निघातः ॥ १२ ॥

इंद्रो अस्माँ अरद्वज्रबाहुरपाहन्वृचं परिधिं नदीनाँ ।

देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥ ६ ॥

इंद्रः । अस्मान् । अरदत् । वज्रऽबाहुः । अप । अहन् । वृचं । परिऽधिं । नदीनाँ ।

देवः । अनयत् । सविता । सुऽपाणिः । तस्य । वयं । प्रऽसवे । यामः । उर्वीः ॥ ६ ॥

नयः प्रत्ययः । हे विश्वामित्र वज्रबाहुः । वज्रयुक्तो बाहुर्ग्रस्यसी वज्रबाहुः । तादृशो बलवानिंद्रो नदीरस्मानरदत् । रदतिः खनतिकर्मा । अखनत् । कथमखनत् । उच्यते । नदीनाँ शब्दकारिणीनामपां परिधिं परितो निहितमुदकमंतः कृत्वा परितो वर्तमानमित्यर्थः । तादृशं वृचं । वृणोत्याकाशमिति वृचो मेघः । तं मेघमपाहन् । जघान । तस्मिन्हत आपः पतिताः । तामिर्गच्छंतीभिर्वयं खाताः । एवं मेघहननद्वारेणाखनत् । न केवलमखनत् किं तर्हि सविता सर्वस्य जगतः प्रेरकः सुपाणिः शोभनहस्त उत्पत्तिस्थितिकर्तृत्वात्तादृशो देवो द्योतमान इंद्रोऽस्माननयत् । मेघभेदनं कृत्वोदकप्रेरणेन समुद्रमपूरयत् । तस्य तादृशसामर्थ्योपेतस्येन्द्रस्य प्रसवेऽभ्यनुज्ञायां वर्तमाना उर्वीरुदकैः प्रभृता वयं यामः । गच्छामः । न तव वचनादुपरमामहे । उक्तार्थं यास्को ब्रवीति । इंद्रो अस्मानरद्वज्रबाहु रदतिः खनतिकर्मापाहन्वृचं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातं । देवोऽनयत्सविता सुपाणिः कल्याणपाणिः । पाणिः पणायतेः पुजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान्पूजयति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीरुदकैः । नि० २. २६. इति ॥ अरदत् । रदतेर्लङि रूपं । वज्रबाहुः । बज्रव्रीहीं पूर्वपदस्वरः । अहन् । हतेर्लङि रूपं । निघातः । परिधिं । डुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्मात्कर्मण्युपसर्गे घोः किरिति किप्रत्ययः । आतो लोपः । कृदुत्तरपदस्वरः । अनयत् । नयतेर्लङि रूपं । सुपाणिः । पण व्यवहारे स्तुतौ च । अशिपणाद्यो रुडायलुकी च । उ० ४. १३२. इतीण् । आयलुक् । बज्रव्रीहीं नञ्सुभ्यामिति स्वरः । प्रसवे । पू प्रेरणे । ऋदोरिति भावेऽप्रत्ययः । थाथघञ्तेत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यामः । या प्रापण इत्यस्य लटि रूपं । निघातः । उर्वीः । उरुशब्दाद्वीतो गुणवचनादिति डीष् । वा कंदसीति सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः ॥

प्रवाच्यं शश्वधा वीर्यं तदिंद्रस्य कर्म यदहिं विवृश्वत् ।

वि वज्रेण परिषदो जघानायन्नापोऽयं नमिच्छमानाः ॥ ७ ॥

प्रऽवाच्यं । शश्वधा । वीर्यं । तत् । इंद्रस्य । कर्म । यत् । अहिं । विऽवृश्वत् ।

वि । वज्रेण । परिऽसदः । जघान् । आयन् । आपः । अयं न । इच्छमानाः ॥ ७ ॥

योऽयमिंद्रोऽहिं मेघं विवृश्वत् उदकप्रेरणार्थं जघानेति यत्कर्म केदनरूपं तदिंद्रस्य वीर्यं सामर्थ्यं शश्वधा सर्वदा प्रवाच्यं । प्रकर्षेण वचनीयं । तथा स इंद्रः परिषदः परितः सीदत आसीनान् प्रतिबंधकारिणोऽसुरान् वज्रेण वि जघान । अथायनं स्थानमिच्छमाना इच्छन्त्य आप आयन् । याति ॥ प्रवाच्यं । वच परिभाषण इत्यस्माद्वहलोर्यदिति ण्यत् । णित्वादुपधावृद्धिः । वचोऽशब्दसंज्ञायां । पा० ७. ३. ६७. इति कृत्वाभावः । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । यद्वा वाचयतेरचो यत् । यतोऽनाव इति स्वरः । शश्वधा । शश्वच्छब्दात्स्वार्थे धाप्रत्ययस्तकारलोपश्च द्रष्टव्यः । विवृश्वत् । औत्रयू केदने । तुदादिः । लङि ग्रहिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । सह सुपेत्यत्र सहेति योगविभागात्समासः । समासस्वरः । परिषदः । क्लिप् । संहितायां सदरेप्रतेरिति षत्वं । जघान । हतेर्लङि णलि रूपं । निघातः । आयन् । अय गतावित्यस्य लङि रूपं । पादादिस्वादि-निघातः । इच्छमानाः । इषु इच्छायामित्यस्माद्व्यत्ययेन शानच् । तस्य लसार्वधातुस्वरे कृते प्रत्ययस्वरः ॥

एतद्वचो जरितर्मापि मृष्टा आ यत्ते घोषानुत्तरा युगानि ।

उक्थेषु कारो प्रति नो जुषस्व मा नो नि कः पुरुषा नमस्ते ॥ ८ ॥

एतत् । वचः । जरितः । मा । अपि । मृष्टाः । आ । यत् । ते । घोषान् । उत्तरा । युगानि ।
उक्थेषु । कारो इति । प्रति । नः । जुषस्व । मा । नः । नि । करिति कः । पुरुषऽत्र ।
नमः । ते ॥ ८ ॥

नद्यः प्रसंगादिद्रष्टोत्रं कृत्वा विश्वामित्रं प्रब्रूयुः । जरितः स्तोत्रे विश्वामित्रं ते त्वदीयं यत्संवादात्मकं
वचस्त्वं नोऽभीत्या घोषानुद्घोषयन्वर्तसे तद्वचो मापि मृष्टाः । मा विश्वार्षीः । किं कारणं । उत्तरा युगान्युत्तरेषु
याज्ञिकेषु युगेष्वहःसूक्तेषु कारो शस्त्राणां कर्तृस्त्वं नोऽस्मान्प्रति जुषस्व । संवादात्मकेन तेन वाक्येन प्रतिसेवस्व ।
इदानीं नोऽस्मान् पुरुषत्रा पुरुषेषु मा नि कः । उक्तिप्रत्युक्तिरूपसंवादवाक्याध्यापनेन नितरां पुंवत् प्रागल्भ्यं
मा कार्षीः । ते तुभ्यं नमः ॥ मृष्टाः । मृजूष शुद्धावित्यस्य लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । अदादित्वाच्कपो लुक् ।
ब्रथादिना षत्वं । निघातः । घोषान् । घुषिर् संशब्दन इत्यस्य शतरि सर्वविधीनां कृंदसि विकल्पितत्वादतो
गुण इति पररूपत्वाभावः । सवर्णदीर्घः । शतुर्लसार्वाधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । युगानि । युजिर् योगे ।
उंकादिषु घञंतत्वेन निपातनादगुणत्वं । विशिष्टविषयं च निपातनमिष्यते । कालविशेषे रथाद्युपकरणे चेति
तत्र पाठादिवातोदात्तत्वं । कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया । कारो । करोतेः कृवापाजिनीत्यादिना
उणप्रत्ययः । आमंत्रितत्वान्निघातः । कः । करोतेर्लुङि त्रैमंवे घसेत्यादिना लुक् । हल्ङ्यादिना सिचो लोपः ।
न माध्योग इत्यडभावः । पुरुषत्रा । देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्थेभ्यो द्वितीयासप्तस्योर्बङ्गलमिति सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः ॥

ओ षु स्वसारः कारवे णृणोत ययौ वो दूरादनसा रथेन ।

नि षू नमध्वं भवता सुपारा अधोअक्षाः सिंधवः स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

ओ इति । सु । स्वसारः । कारवे । णृणोत । ययौ । वः । दूरात् । अनसा । रथेन ।

नि । सु । नमध्वं । भवत । सुपाराः । अधःअक्षाः । सिंधवः । स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रब्रूवाच । स्वसारो भगिन्यः सिंधवो हे नद्यः कारवे स्तोत्रं कुर्वाणस्य मम वचनं सु
मुष्टु ओ णृणोत । णृणुतेव । अनसा शकटेन रथेन च सह दूराद्विप्रकृष्टाद्देशाद्वा युष्मान्ययौ । प्राप्तोऽस्मि ।
यूयं सु मुष्टु नि नमध्वं । आत्मना स्वयं प्रह्ना भवत । तथा सुपाराः । रथादीनां तीरात्सुखिनावरोहणारोहणे
यथा स्यातां तथा शोभनरोधसश्च भवत । किंच यूयं स्रोत्याभिः स्रवणशीलाभिरङ्गिरधीअक्षा रथांगस्थाब्ध-
स्थाधस्ताद्भवत । यदापोऽब्धस्थाधस्ताद्भवति तदा रथादीनि नेतुं शक्वन्ति । तस्मात्तत्परिमाणोदका भवत्येतर्था-
भिप्रायः ॥ ओ इति प्रगृह्यसंज्ञा । णृणोत । शु अवल इत्यस्य लोटि तप्रत्ययस्य तप्पनप्पनयनाच्चेति तवादेशः ।
पित्वाङ्गुणः । निघातः । ययौ । या प्रापण इत्यस्य भूतमात्रे लिट्युत्तमे ण्यत्वात् ओ णल इत्यौकारः । एकादेश-
स्वरः । वः । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयाया बङ्गवचनस्य वस्त्रसाविति वसादेशः । षू । निपातस्येति संहितायां दीर्घः ।
नमध्वं । णसु प्रह्वत्वे शब्दे चेत्यस्य कर्मकर्तरि न दुहस्त्रुनसां यक्चिणाविति प्रतिषेधाद्यगभावः । अधोअक्षाः ।
अधरशब्दस्य पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषामित्यभिप्रत्ययोऽधादेशश्च । अक्षशब्दोऽशू व्याप्रावित्यस्माद-
शेर्देवने । उ० ३. ६५. इति सप्रत्ययांतः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । सिंधवः । आमंत्रितत्वान्निघातः । स्रोत्याभिः ।
स्तोत्रशब्दात्स्तोतसो विभाषा डाड्डी । पा० ४. ४. ११३. इति डप्रत्ययः । डित्वाङ्गुलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

आ ते कारो णृणवामा वचांसि ययार्थं दूरादनसा रथेन ।

नि ते नसै पीष्यानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचै ते ॥ १० ॥

आ । ते । कारो इति । णृणवाम । वचांसि । ययार्थं । दूरात् । अनसा । रथेन ।

नि । ते । नसै । पीष्यानाऽइव । योषा । मर्यायऽइव । कन्या । शश्वचै । त इति ते ॥ १० ॥

नद्यः पूर्वं विश्वामित्रवाक्यं प्रत्याख्यायानयन्ती तस्य वाक्यमाशुश्रुवुः । कारो स्तोत्रं कुर्वाण हे विश्वामित्र ते तव वचनासीमानि वाक्यान्या शृण्वाम । शृणुमः । तव समीहितं प्रयोजनं कुर्म इत्यर्थः । अगसा शकटेन रथेन च सह ययाथ । यतो दूरादागतोऽसि । वयं च ते त्वदर्थं नि नंसि । नीचैर्नमाम । प्रत्येकविवक्षयाचैकवचनं । रथेन गंतुं गाधोदका भवामेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । पीप्यानेव योषा । पीप्याना पुत्रं स्नानं पाययन्ती योषा माता यथा प्रह्वीभवति । दृष्टान्तांतरं । यथा कन्या युवतिर्मर्यादेव मनुष्याय पित्रे भ्रात्रे वा शश्वचैः परिष्वजनाय गच्छा भवति तद्वत्ते त्वदर्थं प्रह्वीभवामः । ते इति पुनरुक्तिरादरार्थः । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे । आशृण्वाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन च निनमाम ते पाययमानेव योषा पुत्रं मर्यादेव कन्या परिष्वजनाय निनमा इति वा । नि० २. २७. इति ॥ कारो । संबुद्धौ शाकल्यस्तेतौ । पा० १. १. १६. इति प्रगृह्यसंज्ञा । शृण्वाम । श्रु श्रवण इत्यस्य लोब्याडुत्तमस्य पिप्पेत्वाडागमः । पित्त्वाङ्गुणः । निघातः । ययाथ । या प्रापण इत्यस्य भूतमात्रे लिटि थल्लेकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्प्रतिषेधः । लिट्स्वरः । अगसा । सहार्थे तृतीया । नंसि । णमु प्रकृत्य इत्यस्य ल्युत्तमे लेटि सिङ्गुलमिति सिप् । वैतोऽन्यत्रेत्थीकारादेशः । निघातः । पीप्यानेव । पीप् पान इत्यस्यान्तर्भावितल्लर्थस्य लिटि कानचि रूपं । चित्स्वरः । योषा । यु मिश्रणे । वृत्तवदिहनीत्यादिना । उ० ३. ६२. सप्रत्ययः । यौतीति योषा । वृषादित्वादायुदात्तः । शश्वचैः । ध्वञ्ज परिष्वङ्ग इत्यस्यात्संपदादि-लक्षणी भावे क्तिप् । पृषोदरादित्वादिरूपसिद्धिरतोदात्तश्च ॥ १३ ॥

यद्गं त्वा भरताः संतरेयुर्गव्यन्याम इषित इंद्रजुतः ।

अर्षादहं प्रसवः सर्गतक्त आ वो वृणे सुमतिं यज्ञियानां ॥११॥

यत् । अंग । त्वा । भरताः । संऽतरेयुः । गव्यन् । ग्रामः । इषितः । इंद्रऽजुतः ।

अर्षात् । अहं । प्रऽसवः । सर्गऽतक्तः । आ । वः । वृणे । सुऽमतिं । यज्ञियानां ॥११॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच । अंगेत्यामं चणे । हे नद्यो यद्यस्माद्युष्माभिरुत्तितीर्थोर्ममोत्तरणमभ्यनुज्ञातं तस्माद्भरता भरतकुलजा मदीयाः सर्वे त्वा परस्परमेकतामापन्नां नदीं त्वां संतरेयुः । सम्यगुत्तीर्णा भवेयुः । तदेव विशिनष्टि । गव्यन् आ उदकाणि तरीतुमिच्छन्निषितस्त्वयाभ्यनुज्ञात इंद्रजुतो युष्माकं प्रवर्तकेन्द्रेण च प्रेरितो ग्रामो भरतानां संघोऽर्षात् । संतरेत् । यतः सर्गतक्तो गमनाय प्रवृत्तः प्रमवस्तेषामुद्योगोऽहं पूर्वं युष्माभिरनुज्ञातः । अहं तु यज्ञियानां यज्ञार्हाणां वो युष्माकं सुमतिं शोभनां क्षुतिमा वृणे । सर्वतः संभजे ॥ भरताः । भरतशब्दादुत्सादित्वाद्भञ् । तस्य यञञोश्चेति लुक् । अतच्प्रत्ययस्वरः । संतरेयुः । तरतेर्लिङि जुसि रूपं । झेर्लसार्वधातुस्वरि धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । गव्यन् । गा आत्मन इच्छन् । सुपः क्यच् । एकादेशस्वरः । ग्रामः । यसतेरा च । उ० १. १४२. इति मन्प्रत्यय आकारादेशश्च । निट्स्वरः । इंद्रजुतः । जू इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । श्युकः कित्तीति निष्ठायामित्प्रतिषेधः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अर्षात् । अ गतावित्यस्य लेटि तिपि सिङ्गुलमिति सिप् । जेटोऽडागमः । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । गुणः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वृणे । वृङ् संभक्तावित्यस्य लटि रूपं । यज्ञियानां । यज्ञत्विग्भ्यां घञ्जाविति घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

अतारिषुर्भरता गव्यवः समभक्त विप्रः सुमतिं नदीनां ।

प्र पिन्वध्वमिषयंतीः सुराधा आ वक्षणाः पृणध्वं यात शीमं ॥१२॥

अतारिषुः । भरताः । गव्यवः । सं । अभक्त । विप्रः । सुऽमतिं । नदीनां ।

प्र । पिन्वध्वं । इषयंतीः । सुऽराधाः । आ । वक्षणाः । पृणध्वं । यात । शीमं ॥१२॥

गव्यवो गा आत्मन इच्छन्ती भरता भरतकुलजाः सर्वेऽतारिषुः । तां नदीं समतरन् । विप्रो मेधावी विश्वामित्रो नदीनां सुमतिं शोभनां क्षुतिं समभक्तः । समभजतः । यूयं तु यथा पूर्वमिषयंतीः कुष्यादिद्वाराभं कुर्वाणा अत एव सुराधाः शोभनधनोपेता यूयं वक्षणाः कृत्रिमसरितः कुष्याः प्र पिन्वध्वं । प्रकर्षेण तर्पयत ।

आ पुणध्वं । ताः सर्वतः पूरयत च । शीमं शीघ्रं यात । गच्छत च ॥ अतारिषुः । तृ भवनतरणयोरित्यस्य लुङि सिचि वृद्धिः परस्त्रीपदेऽपि वृद्धिः । अडागमस्वरः । गव्यवः । सुपः क्यच् । क्वाच्छेदसीत्युप्रत्ययः । तस्य स्वरः । अभक्त । भज सेवायामित्यस्य लुङि सिचो झलो झलीति लोपः । पादादित्वादनिघातः । पिवध्वं । पिवि सेचन इत्यस्य लोटि रूपं । निघातः । इषयंतीः । इषं कुर्वत्यः । तत्करोतीति णिच् । णाविष्ठवत्प्रातिपदिक-स्त्रीतीष्ठवज्जावाटुरिति टिलोपः । वा कंदसीति सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । पुणध्वं । पुण प्रीणने । लोटि रूपं । व्यत्ययेनात्मनेपदं । वाक्यभेदादनिघातः । यात । या प्रापण इत्यस्य लोटि रूपं । अत्रापि न निघातः । शीमं । शीभृ कत्यने । स्नायतेऽनेन तद्वानिति करणे घञ् । जित्स्वरः ॥

उद्ध ऊर्मिः शम्या हंत्वापो योक्ताणि मुंचत ।

मादुष्कृतौ व्येनसाध्या शूनमारतां ॥ १३ ॥

उत् । वः । ऊर्मिः । शम्याः । हंतु । आपः । योक्ताणि । मुंचत ।

मा । अदुःकृतौ । विऽएनसा । अध्या । शूनं । आ । अरतां ॥ १३ ॥

पूर्वमुत्तितीर्षुर्विश्वाभिचो नदीवक्ताधुनोत्तितीर्षुः पुनराह । हे नद्यो वो युष्माकमूर्तिस्तरंगः शम्या युग-कीला युग्यकटपार्श्वदिसंलपा रज्जव उदूर्ध्वं यथा भवंति तथा हंतु । गच्छतु । स तरंगो रज्जुनामधो गच्छ-त्वित्यभिप्रायः । तथा हे आपो यूयं योक्ताणि ता रज्जुर्मुंचत । यथा न स्पृशति तथा यांत्वित्यभिप्रायः । व्येनसा विगतपापे अत एवादुष्कृतौ कल्याणकर्मकारिणौ अध्यावध्ये न केनापि तिरस्करणीये विपादकुतुह्यी शुभं समृद्धिं मारतां । आगच्छतां । एवं विश्वाभिचो नदीः सुत्वा ताभिरनुज्ञातोऽतरदति ॥ ऊर्मिः । अ गतौ । अर्तैरुन्नेति मिप्रत्ययः । ऊरित्ययमादेशो धातोः । अच्छतीत्यूर्मिः । प्रत्ययस्वरः । शम्याः । शम् उपशमे । पोरदुपधादिति यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं । हंतु । हन हिंसागत्योरित्यस्य लोटि रूपं । निघातः । योक्ताणि । युजिर् योगे । करणे दाम्नीशसयुयुजेत्यादिना ध्रुप्रत्ययः । नित्स्वरः । मुंचत । मुच् मोचणे । निघातः । अदुष्कृतौ । इमुसोः सामर्थ्य इति विसर्जनीयस्य घत्वं । व्येनसा । बह्व्रीहो पूर्वपदस्वरः । सुपो डादेशः । अध्या । हन हिंसागत्योरित्यस्य नञ्पूर्वस्थाध्यादयश्चेति निपातनाद्यक् । कित्त्वादुपधालोपः । हो हतेरिति घत्वं । सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वादचौडः शीमावाभावः । एकादेशस्वरः । शूनं । श्वयतेर्नपुंसके भावे क्त इति क्तः । यजादित्वात्संप्रसारणं । हल इति दीर्घत्वं । अदितश्चेति निष्ठानत्वं । निष्ठा च ब्रजनादि-त्याबुदात्तः । अरतां । अ गतावित्यस्य लुङि च्छेः सतिशास्वर्तिभ्यश्चेत्यडादेशः । अदृशोऽङि गुणः । न माङ्योग इत्यडभावः । निघातः ॥ ॥ १४ ॥

इंद्रः पूर्भिदित्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं वैश्वाभिचं चैषुभमिंद्रं । अत्रानुक्रमणिका । इंद्रः पूर्भिदेकादशेति ॥ अप्रिष्टोमे माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिश्च इंद्रः पूर्भिदिति सूक्तं । होत्रकाणामिति खंडे सूचितं । इंद्रः पूर्भिदुदु ब्रह्माणि । आ० ५. १६. इति ॥ पृथ्याभिज्ञवषडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिश्च चातुर्विंशकातिदिष्टस्याहीनसूक्तस्य स्थाने चीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं प्रथमं । इंद्रः पूर्भिद्य एक इत्यस्तिगमसृंगः । आ० ७. ५. इति ॥ उल्लिख्यलभिदोर्निष्केवस्य एतसूक्तं निविदानीयं । सूचितं च । इंद्र सोममिंद्रः पूर्भिदिति मध्यंदिनः । आ० ९. ८. इति ॥

इंद्रः पूर्भिदातिरहासमर्कैर्विदव्सुर्दयमानो वि शचून् ।

ब्रह्मजुतस्तन्वा वावृधानो भूरिदात्र आपृणद्रोदसी उमे ॥ १ ॥

इंद्रः । पूःऽभित् । आ । अतिरत् । दासं । अर्कैः । विदत्ऽव्सुः । दयमानः । वि । शचून् ।

ब्रह्मऽजुतः । तन्वा । ववृधानः । भूरिऽदात्रः । आ । अपृणत् । रोदसी इति । उमे इति ॥ १ ॥

विश्वाभिचः सीति । पूर्भिदसुरपुरां भेत्ता अत एव विदव्सुर्वेदयज्ञिः स्वमहिमप्रख्यापकैर्वसुभिर्वृक्तः

शत्रूनसुरान् विद्वसुर्दयमानो वि शत्रुनिति हिंसाकर्मा । नि० ४. १७. इति । तादृश इन्द्रो दासं । दस्यतेऽनेन तम इति दासो वासरः । तमर्कैरर्चनीयैः स्वतेजोभि-
रातिरत् । समंतादवर्धयत् इन्द्रस्य सूर्यात्मकत्वात् । तथा च स्मृतिः । चैत्रमासे तपेदिन्द्र इति । किंच । ब्रह्मजुतो
ब्रह्मणा स्तोत्रेणाकृष्टः । यद्वा ब्रह्मणा जगत्स्रष्टा प्रेरितस्तन्वा स्वशरीरेण वावृधानो वर्धमानो भूरिदात्रः ।
दायते लूयतेऽनेन शत्रुशिर इति दात्रमायुधं । बज्रविधायुधोपेतः । तादृश इन्द्र उभे रोदसी यावापृथिव्या-
वापृणत् । सर्वतोऽतर्पयत् ॥ पूर्भित् । भिदिर् विदारणे । क्लिप् । अतिरत् । तरतेर्व्यत्ययेन शः । ऋत इडातो-
रितीत्वं । निघातः । दासं । करणे घञ् । जित्स्वरः । विद्वसुः । विदेरंतर्भावितल्लघुस्य शतर्यदादित्वाच्छपो
लुकि सति प्रत्ययस्वरेण शत्रुदत्तत्वं । बज्रव्रीही पूर्वपदस्वरः । दयमानः । दय दानगतिरक्षणहिंसाग्रहणेषु ।
आत्मनेपदी । लट् । शानच् । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः । ववृधानः । वृधु वर्धने । कानचि रूपं । संहिता-
यामभ्यासस्य तुजादित्वाद्दीर्घः । भूरिदात्रः । दाप् लवने । करणे दास्त्रीत्यादिना प्रन्प्रत्ययः । बज्रव्रीही
पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अपृणत् । पृण प्रीणन इत्यस्य लङि तुदादित्वाच्छः । निघातः । रोदसी । रुदेरसुनि
रूपं । नित्स्वरः ॥

मखस्य ते तविषस्य प्र जूतिमियर्मि वाचममृताय भूषन् ।

इंद्रं क्षितीनामसि मानुषीणां विशां दैवीनामुत पूर्वयावा ॥ २ ॥

मखस्य । ते । तविषस्य । प्र । जूतिं । इयर्मि । वाचं । अमृताय । भूषन् ।

इंद्रं । क्षितीनां । असि । मानुषीणां । विशां । दैवीनां । उत । पूर्वयावा ॥ २ ॥

हे इन्द्र भूषन् त्वामलंकुर्वन्नहं मखस्य महनीयस्य सुखस्य तविषस्य बलवतसे तव जूतिं मनसा प्रेरितां
वाचं स्तुतिलक्षणांममृतायान्नार्थं प्रेयर्मि । प्रकर्षणोच्चारयामि । मानुषीणां क्षितीनां मनोजातानां मनुष्याणां
उत अपि च दैवीनां देवसंबन्धिनीनां विशां प्रजानां पूर्वयावायतो गता त्वमसि ॥ मखस्य । मह पुजायां ।
महेर्हलोपस्य । उ० ५. २३. इति हलोप इत्यनुवृत्ती महेर्धेति खप्रत्ययो हलोपस्य । मह्यते पुज्यते सर्वैरिति मखः ।
खांतस्याश्रमादेः । फि० १. ६. इत्यंतोदात्तत्वं । यद्यपि मकारादिर्भवति तथापि वचनसामर्थ्याद्भवति । तविषस्य ।
तवतेष्टिषचप्रत्ययः । चित्स्वरः । जूतिं । जूतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । इयर्मि । अर्तिर्जुहोत्यादिः । अर्तिपि-
पत्न्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्यासस्येतीयडादेशः । पादादित्वान्न निघातः । अभ्यस्तस्वरः । भूषन् । भूष अलंकार
इत्यस्य शतरि रूपं । शत्रुर्लसार्वधातुकस्वरि धातुस्वरः । असि । अस्तेर्लङि रूपं । निघातः । मानुषीणां । मनो-
जातावित्यञ् । पुगागमः । टिड्ढाणञिति ङीप् । जित्स्वरः । दैवीनां । देवाद्यञजावित्यञ् । अत्रापि पूर्ववत्
ङीप् । जित्स्वरः । पूर्वयावा । या प्रापण इत्यस्मादातो मनिन्क्वनिङ्वनिपश्चेति वनिप् । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

इंद्रो वृचमवृणोच्छर्धनीतिः प्र मायिनाममिनाद्वर्षणीतिः ।

अहन्व्यसमुशधग्वनेष्वाविधेना अकृणोद्राम्याणां ॥ ३ ॥

इंद्रः । वृचं । अवृणोत् । शर्धेऽनीतिः । प्र । मायिनां । अमिनात् । वर्षेऽनीतिः ।

अहन् । विऽञ्जसं । उशधक् । वनेषु । आविः । धेनाः । अकृणोत् । राम्याणां ॥ ३ ॥

शर्धनीतिः । नयनं नीतिः कर्म । शर्धं प्रवृद्धं नीतिः कर्म यस्य स तथोक्तः । स इन्द्रो वृचमममृतायान्नार्थं
बलेनाश्रद्धत् । तथा वर्षणीतिर्युञ्जे परप्रहाराणां निवारककर्मेन्द्रो मायिनां । द्वितीयार्थे षष्ठी । मायिनो
ऽसुरान् प्रामिनात् । प्रकर्षणावधीत् । उशधक् शत्रुवधं कामयमान इन्द्रो वनेषु गूढचारिणमसुरं व्यसं विष-
तांसं यथा भवति तथाहन् । जघान । अथ तस्मिन् रात्रिचरे गवामपहर्तरी हते सति राम्याणां । रमणं
स्त्रीभिः सह क्रीडा रामः । तमहंतीति राम्या रात्रयः । तासां रात्रीणामंतःस्थिता धेना गा आविरकृणोत् ।
प्रकटा अकरोत् । रात्रीणामसुराक्रांतत्वे तैत्तिरीयकं । अहर्देवानामासीद्वाचिरसुराणां तेऽसुरा यद्देवानां

विभक्तं वेद्यमासीत्तेन सह रात्रिं प्राविशन्निति ये दिवा स्रोतारो रात्र्यास्तेषां वाचो धेना इति ॥ अच्युतोत् । वृत्र वरण इत्यस्य लङि रूपं । निघातः । शर्धनीतिः । शर्धतिइत्साहार्थः । अस्मात्कर्मणि घञ् । बङ्गव्रीही पूर्वपदस्वरः । अमिनात् । मीञ् हिंसायामित्यस्य लङि मीनातेर्निगम इति वृत्तः । निघातः । अहन् । हतेर्लङि रूपं । उग्रधक् । वश कांती । पृषोदरादित्वाद्दूपसिद्धिः । आविः । खरादिष्वन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः । धेनाः । धेद् पाने । धेट ई च । उ० ३. ११. इति नप्रत्यय ईकारस्यान्तादेशः । गुणः । धयंति तामिति धेना वाक् । धेना जिगाति । ऋत्वि० १. २. ३. इत्यच प्रत्ययस्वरिणांन्तोदात्तः । अत्र व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अकृणोत् । कृवि हिंसाकरणयोः । निघातः । रात्र्याणां । रसु कीडायां । राममर्हतीत्यर्थे कंदसि चेति यप्रत्ययः । तस्य स्वरः । यद्वा रमेरन्तर्णीतिवर्धादध्यादथश्चेति यकप्रत्ययः । प्ररमयति भूतानि नक्तंचारीषुपरमयतीतराणीति यास्कः । नि० २. १८. । वर्णव्यत्ययः ॥

इंद्रः स्वर्षा जनयन्नहानि जिगायोशिग्भिः पृतना अभिष्टिः ।

प्रारोचयन्मनवे केतुमहामविंदज्योतिर्वृहते रणाय ॥४॥

इंद्रः । स्वःऽसाः । जनयन् । अहानि । जिगाय । उशिक्ऽभिः । पृतनाः । अभिष्टिः ।

प्र । अरोचयत् । मनवे । केतुं । अह्नां । अविंदत् । ज्योतिः । वृहते । रणाय ॥४॥

स्वर्षाः स्वर्गप्रद इंद्रोऽहानि स्वतेजोभिर्जनयन्नुशिग्भिर्युद्धं कामयमानैरंगिरोभिः सह पृतनाः परकीयाः सेना अभिष्टिरभिभावुकः सन् जिगाय । शत्रुनजेषीत् । शत्रुवधानंतरं मनवे मनुष्याय कर्मकर्त्रे यजमानाय अह्नां केतुं प्रज्ञापकं सूर्यं प्रारोचयत् तथा च तमोरूपासुरवधात्मकर्वेणादीपयत् । ततो वृहते रणाय युद्धप्रकाशनाय ज्योतिः प्रकाशमविंदत् । अलभत ॥ स्वर्षाः । षण्णु दाने । क्रिप् । वनसगखनां सन्नुल्लोरित्यात्वं । सनो-तेरन इति षत्वं । अहरादीनां पत्न्यादिषूपसंख्यानमिति विसर्जनीयस्य सत्वं । जिगाय । जि जय इत्यस्य लिटि सन्निटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः । लिट्स्वरः । पृतनाः । पृङ् व्यायामे । कृपृभां किदिति तनन्प्रत्ययः । व्याप्रियंतेऽच योद्धार इति पृतनाः सेनाः । निच्चादाद्युदात्तः । अभिष्टिः । अभिगता । इष गतौ । मंत्रे वृषेत्यादिना क्रिमुदात्तः । स हि भावपरोऽपि भवितारं लक्षयति । तितुचतथेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । शकंधादित्वात्प-ररूपत्वं । कृदुत्तरस्वरः । अरोचयत् । इच दीप्तावित्यस्य लङि रूपं । मनवे । मन ज्ञाने । शृस्वृलिहीत्यादिना उप्रत्ययः । निदनुवृत्तेराद्युदात्तः । अविंदत् । विद् लाम इत्यस्य शे मुचादीनामिति नुम् । पादादित्वादिनिघातः । रणाय । क्रियायहणं कर्तव्यं । म० १. ४. ३२. इति संप्रदानसंज्ञा । रणतिः शब्दार्थः । वशिरण्यो-पसंख्यानमित्यप्रत्ययः । रणति शब्दं कुर्वति परस्परं योद्धारोऽचेति रणः संग्रामः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

इंद्रस्तुजो बर्हणा आ विवेश नृवहधानो नर्या पुरुणि ।

अचेतयद्वियं इमा जरिचे प्रेमं वर्णमतिरच्छुक्रमासां ॥५॥

इंद्रः । तुजः । बर्हणाः । आ । विवेश । नृवत् । दधानः । नर्या । पुरुणि ।

अचेतयत् । धियः । इमाः । जरिचे । प्र । इमं । वर्णं । अतिरत् । शुक्रं । आसां ॥५॥

स तादृश इंद्रस्तुजो बाधिका बर्हणा युद्धोत्साहेन वर्धमानाः परकीयाः सेना नृवन्मनुष्यवदा विवेश । प्रकाशं लब्ध्वा प्राविशत् । किं कुर्वन् । पुरुणि बह्वनि नर्या युद्धनयनकारिणां योग्यानि धनानि दधानः प्रयच्छन्नाविवेश । स इंद्रो जरिचे सोत्र इमा दृश्यमाना धिय उपसः । ध्यायंत्यासु मनुष्या इति । ता धियोऽचेतयत् । अज्ञापयत् । अथासामुषसामिमं शुक्रं वर्णं प्रकाशिन युक्तं प्रातिरत् । स्वतेजसा प्रकीर्णं वर्धयति । धीशब्दस्त्रोषः परत्वे मंचवर्णः । शुक्रवर्णामुदु गो यंसते धियं । ऋत्वि० १. १४३. ७. इति ॥ तुजः । तुज हिंसायां । क्रिप् । धातुस्वरः । बर्हणाः । वृहि वृद्धौ । अस्माद्युच बङ्गलमिति कर्तरि युच् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । विवेश ।

विश्वेर्लिटि रूपं । निघातः । वृषत् । वृषद्वात्तेन तुल्यमिति वतिप्रत्ययः । तस्य स्वरः । दधानः । दधातेः शानचि रूपं । अभ्यसानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । नर्था । नरेषु साधूनीत्यर्थे तत्र साधुरिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अचेतयत् । चिती संज्ञान इत्यस्य ख्यंतस्य लङि रूपं । अडागमस्वरः । धियः । धी चिंतायां । अन्येभ्योऽपि वृष्यत इति क्तिप् । वृषिग्रहणात्संप्रसारणं । धातुस्वरः । इमाः । दस्य । पा० ७. २. १०९. इति दकारस्य मकारः । एकादेशस्वरः । अतिरत् । तरतेर्बल्येन शः । निघातः । आसां । इदमोऽन्वादेशेऽशित्य-
शादेशोऽनुदात्तश्च । प्रत्ययः सुप्तादनुदात्तः । अतः सर्वानुदात्तः ॥ १५ ॥

महो महानि पनयंत्यस्येंद्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि ।

वृजनेन वृजिनान्सं पिपेष मायाभिर्दस्यूरभिभूत्योजाः ॥ ६ ॥

महः । महानि । पनयंति । अस्य । इंद्रस्य । कर्म । सुऽकृता । पुरुणि ।

वृजनेन । वृजिनान् । सं । पिपेष । मायाभिः । दस्यून । अभिभूतिऽओजाः ॥ ६ ॥

महो महतोऽख्येतादृशसामर्थ्यस्येंद्रस्य महानीयानि पुरुणि बहूनि सुकृता सुष्ठु कृतानि कर्म वृच-
हननादीनि कर्माणि पनयंति । सुवंति । इंद्रस्य कर्म सुकृता पुरुणीत्येतत्पदकदंबकमत्रार्थमेदात्पदकाले
नोत्सृज्यते । तादृश इंद्रो वृजनेन । वर्ज्यते शत्रवोऽनेनेति वृजनं बलं । तेन बलेन वृजिनान्यापूरूपानसुरान
सं पिपेष । सम्यक् चूर्णचिकार । तथाभिभूत्योजाः । अभिभूतिः शत्रुविषयोऽभिभवः । तत्रौजो बलमस्येत्यभि-
भूत्योजाः शत्रूणां पराभवे समर्थः । तादृश इंद्रो दस्युपक्षपयितृनसुराभ्यामाभिः कपटैः सं पिपेष ॥ पनयंति ।
पनतेः सुत्यर्थस्य गुपधूपविच्छिपणपनिभ्य इत्यायप्रत्ययः । इस्वस्कांदसः । निघातः । वृजनेन । वृजौ वर्जने ।
कृपवृजिमंदिनिधाभ्यः क्युरिति क्युप्रत्ययः । कित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । वृजिनान् । वृजौ वर्जने । वृजः कित्त्वा
। उ० २. ४७. इतीनचप्रत्ययः । वृजिनं पापं । तद्वतः । अर्शआदित्वादच् । एकादेशस्वरः । पिपेष । पिषू संचूर्णन
इत्यस्य लिटि णलि रूपं । निघातः । अभिभूत्योजाः । भूतिर्भवनं । भावे क्तिन् । तादी च नितोत्यभेः प्रकृतिस्व-
रत्वं । अभिभूतावौजो यस्येति सप्तस्युपमानपूर्वपदस्य बङ्गव्रीहिरिति समासः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

युधेंद्रो म्हा वरिवश्चकार देवेभ्यः सत्पतिश्चर्षणिप्राः ।

विवस्वतः सद्ने अस्य तानि विप्रा उक्थेभिः कवयो गृणन्ति ॥ ७ ॥

युधा । इंद्रः । म्हा । वरिवः । चकार । देवेभ्यः । सत्ऽपतिः । चर्षणिऽप्राः ।

विवस्वतः । सद्ने । अस्य । तानि । विप्राः । उक्थेभिः । कवयः । गृणन्ति ॥ ७ ॥

सत्पतिः सतां देवानां पतिश्चर्षणिप्राश्चर्षणीनां मनुष्याणामपेक्षितफलप्रदानेन कामपूरकः स इंद्रो म्हा
महता युधा युधेन वरिवः । भृशं त्रियतेऽर्थिभिरिति वरिवो धनं । तादृशं धनं युधेन लब्ध्वा देवेभ्यो देवन-
शीलेभ्यः स्तोतृभ्यश्चकार । दत्तवान् । विप्रा मेधाविनः कवयः स्तोतारो विवस्वतो विशेषेणाग्निहोत्रादिकर्मार्थं
वसतो यजमानस्य सद्ने गृहेऽस्येंद्रस्य तानि वृचहननबङ्गप्रदानानि कर्माण्युक्थेभिः स्तोत्रैर्गृणन्ति । सुवंति ॥
युधा । युध संप्रहरे । भावे संपदादिलक्षणः क्तिप् । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तता । वरिवः । वृज् वरण
इत्यस्य यङ्नुकि ऋतश्चेत्यभ्यासस्य रिगागमः । तदंतादमुन् । बाङ्गलकाटिलोपः । नित्स्वरः । चकार । करो-
तेर्लिटि रूपं । निघातः । सत्पतिः । अस्तेः शतरि रूपं सदिति । पत्वावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
चर्षणिप्राः । प्रा पूरणे । विच् । विवस्वतः । विपूर्वाद्दस निवास इत्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ।
तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप् । मादुपधाया इति तस्य वत्त्वं । प्रत्ययस्य पित्वाद्नुदात्तत्वे धातुस्वरः । गृणन्ति । गृ
शब्द इत्यस्य लिटि रूपं । निघातः ॥

सचासाहं वरेण्यं सहोदां संसवांसं स्वरपश्च देवीः ।

ससान् यः पृथिवीं द्यामुतेमामिंद्रं मदंत्यनु धीरणासः ॥ ८ ॥

स॒त्राऽसहं । वरे॑ण्यं । स॒हःऽदां । स॒सऽवांसं । स्वः । अ॒पः । च॒ । दे॒वीः ।
स॒सानं । यः । पृथि॒वीं । द्यां । उ॒त । इ॒मां । इंद्रं । म॒दन्ति॒ । अ॒नु । धी॒र॒णासः ॥ ८ ॥

धीरणासो धिया स्तुत्या रणयंतः स्तोतारः सत्रासाहं महतो वृत्रादेरभिभवितारमत एव वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं सहोदां दुर्बलस्यार्थिनो बलप्रदं देवीर्देवनशीला अपः स्वश्च स्वर्लोकं च ससवांसं भजमानमिन्द्रमनु मदन्ति । हृष्यन्ति । हर्षमनु स्वयं हृष्यन्तीत्यर्थः । य इंद्रः पृथिवीमुत अपि च द्यां द्युलोकमिमामिममंतरिक्षलोकं चैतांस्त्रीक्ष्णोक्तान् ससान तत्तत्प्रोक्तवासिभ्यो ददौ । तमनुमदन्तीत्यन्वयः ॥ सत्रासाहं । षह मर्षणे । कंदसि सह इति श्विः । शित्वादुपधावृद्धिः । ससवांसं । षण संभक्तावित्यस्य क्त्वाविडभावे नकारलोपे रूपं । प्रत्ययस्वरः । ससान । षणु दान इत्यस्य लिटि रूपं । लिट्स्वरः । मदन्ति । मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः । धीरणासः । रणतीति रणा वाक् । धिया स्तुत्या रणा येषां ते धीरणाः । बज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृतित्स्वरः ॥

स॒साना॒न्याँ उ॒त सूर्यं स॒सानेन्द्रः स॒सान पुरु॑भोजसं गां ।
हि॒र॒ण्यय॑मु॒त भोगं स॒सान ह॒त्वी दस्यून्प्रा॑र्यं वर्ण॑मावत् ॥ ९ ॥
स॒सानं । अ॒त्यान् । उ॒त । सूर्यं । स॒सान् । इंद्रः । स॒सान् । पुरु॑ऽभोजसं । गां ।
हि॒र॒ण्ययं । उ॒त । भोगं । स॒सान् । ह॒त्वी । दस्यून् । प्र । आ॒र्यं । वर्णं । आ॒वत् ॥ ९ ॥

पूर्वमंचे प्रतिपादितः स इंद्रोऽत्यानश्चान् ससान । युद्धार्थं मरुद्भ्यो ददौ । उत अपि च सूर्यं जगत्प्रकाशकर्मादित्यं ससान । प्राणिनां व्यवहारनिर्वाहाय तेभ्यो ददौ । तथा पुरुभोजसं । पुरुभिः सर्वैर्जनैः क्षीरादिद्वारिणोपभुज्यत इति पुरुभोजः । क्षीरादिरूपवज्रविधानोपेतां गामप्रहोत्रादिसिद्धार्थं ससान । तेभ्यो ददौ । उत अपि च हिरण्ययं सुवर्णमयं भोगं धनं । भुज्यतेऽस्मिन्निति भोगो गृहं वा । ससान । अर्थिभ्यो ददौ । ततो दस्यून वाधकानसुरान् हत्वी हत्वार्यमुत्तमं वर्णं त्रैवर्णिकं प्रावत् । यथा कर्मविघ्नो न भवेत्तथापालयत् ॥ ससान । षणु दान इत्यस्य लिटि णलि रूपं । लिट्स्वरः । हिरण्ययं । हिरण्यशब्दाद्विकारार्थं मयङ्गितयोः । पा० ४. ३. १४३. इति विहितस्य कंदसि विषय च्छत्वावास्त्ववास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि कंदसीति निपातनाभ्यटो मकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । हत्वी । हतेः क्त्वाथे स्त्रात्वाद्यच्चेति निपातितः । प्रत्ययस्वरः । आवत् । अवर्तलङि रूपं ॥

इ॒न्द्र ओष॑धीरस॒नो॒दहानि॒ वन॒स्पती॑रस॒नो॒दन्तरि॑क्षं ।
वि॒भेदं व॒लं नु॒नुदे॒ विवा॑चोऽथा॒भवह॑मि॒ताभि॑क्र॒तूनां ॥ १० ॥
इ॒न्द्रः । ओष॑धीः । अ॒स॒नोत् । अ॒हानि॒ । वन॒स्पती॑न् । अ॒स॒नोत् । अ॒न्तरि॑क्षं ।
वि॒भेदं । व॒लं । नु॒नुदे॒ । वि॒वा॒चः । अ॒थ । अ॒भ॒वत् । द॒मि॒ता । अ॒भिऽक्र॒तूनां ॥ १० ॥

तादृश इंद्र ओषधीः पक्कफलसंयुक्तासृणुगुल्मादिका असनोत् । प्राणिनामुपभोगार्थं प्रादात् । तच्चाहानि दिवसांश्चायुष्परिकुल्यर्थं प्रायच्छत् । किंच वनस्पतीन्त्यञ्चार्थं खदिरपलाशादिलक्षणान् वृक्षानसनोत् । तथा-न्तरिक्षं संचारार्थं प्रादात् । तथा वलं । संत्रियतेऽनेनाकाशमिति वलो मेघः । तं मेघं विभेद । उदकप्रेरणार्थमभेदत् । विवाचो विरुद्धवाचः प्रतिकूलानसुरान् नुनुदे । प्राणिनां रक्षार्थं तान् ववाधे । अथानंतरमभिक्रतूनां । क्रतुः कर्म । अभि अभिमुख्येन युद्धार्थं कर्म येषां तेऽभिक्रतवो बलीयांसः शत्रवः । तेषामपि दमितोपशमयिताभवत् । एवं हितकरणाहितपरिहाराभ्यां सर्वाः प्रजाः पालयति स्मेति भावः ॥ असनोत् । षणु दान इत्यस्य लङि रूपं । वनस्पतीन् । पारस्करप्रभृतित्वात् सुडागमः । वनशब्दो नञ्विषयस्तेत्याद्युदात्तः । पतिशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । उभे वनस्याद्यादिषु युगपदित्युभयपदप्रकृतित्स्वरत्वं । विभेद । भिदिर् विदारण इत्यस्य लिटि

रूपं । तित्स्वरः । गुणदे । गुद प्रेरण इत्यस्य निटि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । दमिता । दसु उपशम इत्यस्य तुवि रूपं । चित्स्वरः । अभिक्रतूनां । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

श्रूखन्तमुयमूतये समत्सु घन्तं वृचाणि संजितं धनानां ॥११॥

शुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।

श्रूखन्तं । उयं । ऊतये । समत्सु । घन्तं । वृचाणि । संऽजितं । धनानां ॥११॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥ ॥१६॥

तिष्ठा हरी इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं वैष्टुभमिन्द्रं । तिष्ठा हरी इत्यनुक्रमणिका ॥ अपिष्टुति मरुत्व-
तीयशस्त्रे निविज्ञानं सूक्तं । सूचितं च । तिष्ठा हरी यो जात एवेति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. इति ॥ इंद्रान्योः
कुलायनाम्येकाहेऽप्येतन्मरुत्वतीयनिविज्ञानं । सूचितं च । तिष्ठा हरी तसु दृष्टीति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. इति ॥ समूढे दशरात्रे तृतीये कंदोमे मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । सूचितं च । तिष्ठा हरी प्र मंदिने इमा च
त्विति मरुत्वतीयं । आ० ८. ७. इति ॥ अतिरात्रे तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे परिहिते सत्याद्या तिष्ठा हरी इत्येषा
शस्त्रयाज्या । सूचितं च । विश्वजिते तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमाना याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छ ।

पिबास्यंधो अभिसृष्टो अस्मे इंद्र स्वाहा ररिमा ते मदाय ॥१॥

तिष्ठ । हरी इति । रथे । आ । युज्यमाना । याहि । वायुः । न । निऽयुतः । नः । अच्छ ।

पिबासि । अंधः । अभिऽसृष्टः । अस्मे इति । इंद्र । स्वाहा । ररिम । ते । मदाय ॥१॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इंद्र रथे खंदने युज्यमाना संयुज्यमानो हरी अश्वावभिलक्ष्य कंचित्कालमा तिष्ठ ।
तत्र दृष्टान्तः । वायुर्नेति । यथा वायू रथे नियुज्यमाना नियुतो वडवा अभिलक्ष्य कंचित्कालं तिष्ठति तद्वत् ।
अथ रथाच्छस्त्रं नोऽस्मान्च्छाभिलक्ष्या याहि । शीघ्रमागच्छ । आगत्य चास्मै अस्माभिरभिसृष्टोऽनुज्ञातस्त्वमंधः
सोमलक्षणममं पिबासि । पिब । स्वाहा । दत्तश्चायं सोमः । वयं ते तव मदाय हर्षाय स्वाहाकृतमिमं सोमं
ररिम । ददाम ॥ अत्र याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छेत्थत्र रथेना याहीत्यर्थः । आपश्चित्पिषुः सय्यो न गावः
। अस्वे ७. २३. ४. इत्यत्र तत्र तथेति पदकाले नोत्पृज्यते ॥ तिष्ठ । तिष्ठतेर्लोपि रूपं । तिष्ठादेशस्याबुदात्तः ।
याहि । यातेर्लोपि रूपं । हेर्ङित्त्वादंतोदात्तः । वायुः । वा गतिगंधनयोरित्यस्मात्कृवापेत्यादिना उण् । आतो
युक् । प्रत्ययस्वरः । पिबासि । पातेर्लेव्याडागमः । आगमस्यानुदात्तत्वाद्वातुस्वरः । अंधः । अद भक्षणे । अदेर्नुम
धश्चेत्यमुमुमागमो धकारश्चांतादेशः । अद्यते प्राणिभिरुदा स्वयमच्चीति । तथा च श्रुतिः । अद्यतेऽन्ति च
भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते । ते ७. २. २. इति । नित्स्वरः । अस्मै । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः शे इत्यादेशः ।
ररिम । रातेर्लिटि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः । प्रत्ययस्वरः ॥

उपाजिरा पुरुहूताय सप्ती हरी रथस्य धूर्वा युनज्मि ।

द्रवद्यथा संभृतं विश्वतश्चिदुपेमं यज्ञमा वहात इंद्रं ॥२॥

उप । अजिरा । पुरुऽहूताय । सप्ती इति । हरी इति । रथस्य । धूऽसु । आ । युनज्मि ।

द्रवत् । यथा । संऽभृतं । विश्वतः । चित् । उप । इमं । यज्ञं । आ । वहातः । इंद्रं ॥२॥

हे इंद्र पुरुहूताय पुरुभिर्बहुभिर्वजमानैर्यज्ञार्थमाहूताय तुभ्यमजिरा शीघ्रगमनशीलो सप्ती सर्पणशीलो
हरी हरिनामकावधौ रथस्य धूर्वा युनजातेषुपा युनज्मि । अहं तथा योजयामि । द्रवत् स रथो यथा

गच्छेत्तथेति शेषः । विश्वतश्चित् सर्वतः संभृतं अघ्निर्यजुर्मिः सविता सोमेरित्यादियज्ञसंभरिः संपूर्णमिमं यज्ञं प्रतीद्रे त्वामुपा वह्नातः । तावन्धौ सम्यगावहतां ॥ धूर्धु । धूर्धो द्विसार्थः । कृष्ण । राक्षोप इति वकारलोपः । वौषधधाया इति दीर्घः । सावेकाच इति विभक्त्यदात्तता । युनज्मि । युजिर् योगे । इधादिः । लटि रूपं । निघातः । द्रष्ट । द्रु गतावित्यस्य छान्दसे लङि रूपं । व्यत्ययेनातोदात्तत्वं । वह्नातः । वह्नेर्ल्यङागमे रूपं ॥

उपो नयस्व वृषणा तपुष्योतेमव त्वं वृषभ स्वधावः ।

यसेतामश्वा वि मुचेह शोणा दिवेदिवे सदृशीरङ्घ्रि धानाः ॥३॥

उपो इति । नयस्व । वृषणा । तपुःऽपा । उत । ई । अ । त्वं । वृषभ । स्वधाऽवः ।

यसेतां । अश्वा । वि । मुच । इह । शोणा । दिवेऽदिवे । सऽदृशीः । अङ्घ्रि । धानाः ॥३॥

वृषभ कामानां वर्षक स्वधावोऽन्नवन् हे इन्द्र वृषणा सेचनसमर्थो तपुष्या तापकेभ्यः शत्रुभ्यो रक्षकावश्वा-
वपो नयस्व । अश्वात्समीपं प्रापय । उत अपि च त्वमीमेनं यजमानमव । पालय । शोणा शोणवर्णीं तावन्धा-
विहासिन्देवयजने वि मुच । विमुक्ता तावन्धौ यसेतां । विघसं भक्षयतां । त्वं तु सदृशीरेकरूपान् धाना
भृष्टयवान् दिवे दिवे प्रतिदिवसमङ्घ्रि । भक्षय ॥ नयस्व । नयतेर्लोटि रूपं । तपुष्या । पा रक्षणे । आतोऽनुप-
सर्गे कः । सुपां सुसुगिति डादेशः । इसुसोः सामर्थ्य इति संहितायां विसर्जनीयस्य पत्वं । छदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरः । अ । अवतेर्लोटि रूपं । स्वधावः । मतुवसोरिति नकारस्य इत्वं । निघातः । यसेतां । यमु अदन्
इत्यस्य लोव्यातामि रूपं । पादादित्वादिनिघातः । आतामो लसार्वधातुक्स्वरे धातुस्वरः । मुच । मुंचतेर्लोटि
रूपं । आयमानुशासनस्थानित्यत्वानुमभावः । सदृशीः । समानशब्द उपपदे दृशिर् प्रक्षणे इत्यस्यात्समानान्य-
योश्चेति कञ्प्रत्ययः । समानस्य दृग्दृश्यत्वमिति सभावः । टिड्ढाणञ् इत्यादिना ङीप् । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः । अङ्घ्रि । अद भक्षण इत्यस्य लोव्यदादित्वाच्छपो लुक् । ऊङ्गल्भ्यो हेर्धिरिति ध्यादेशः । निघातः ।
धानाः । दुधाञ् धारणपोषणयोः । धापवस्यत्यतिभ्यो न इति नप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणार्कसिंशस्त्रे ब्रह्मणा त इत्यारंभणीया । सूचितं च । ब्रह्मणा ते
ब्रह्मयुजा युनज्म्युहं नो लोकमनु नेषि विद्वान् । आ० ७. ४. इति ॥

ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मि हरी सखाया सधमादे आणू ।

स्थिरं रथं सुखमिन्द्राधितिष्ठन्प्रजानन्विद्वाँ उप याहि सोमै ॥४॥

ब्रह्मणा । ते । ब्रह्मऽयुजा । युनज्मि । हरी इति । सखाया । सधऽमादे । आणू इति ।

स्थिरं । रथं । सुऽखं । इन्द्र । अधिऽतिष्ठन् । प्रऽजानन् । विद्वान् । उप । याहि । सोमै ॥४॥

हे इन्द्र ब्रह्मयुजा ब्रह्मणा मंत्रेण योक्तव्यौ सधमादे । मायंति योद्धारोऽचेति मादो युद्धं । सहमादः
सधमादः । तस्मिन्नुद्धे सखाया समानप्रसिद्धी अत एवाणू क्षिप्रगमनोपेतौ ते तव हरी अश्वौ ब्रह्मणा स्तोत्रेण
युनज्मि । रथे संयोजयामि । स्थिरं सुवृद्धं सुखं सुपुद्गारं तादृशं रथमधितिष्ठन् आरूढस्त्वं सोमपानार्थमा-
याहि । प्रजानन्निव्याचगमत् ॥ ब्रह्मयुजा । युजेरौणादिकः कर्मणि कृष्ण । युनज्मि । युजेर्लोटि रूपं । निघातः ।
सधमादे । मदी हर्षे । अधिकरणे घञ् । सध मादस्ययोः छन्दसीति सहस्य सधादेशः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ।
रथं । अधिशीङ्स्थासां कर्मेति कर्मसंज्ञा । सुखं । खनु विदारणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति डः । छदुत्तरस्वरः ॥

मा ते हरी वृषणा वीतपृष्ठा नि रीरमन्यजमानासो अन्ये ।

अत्यायाहि शश्वतो वयं तेऽरं सुतेभिः कृण्वाम सोमैः ॥५॥

मा । ते । हरी इति । वृषणा । वीतऽपृष्ठा । नि । रीरमन् । यजमानासः । अन्ये ।

अतिऽआयाहि । शश्वतः । वयं । ते । अरं । सुतेभिः । कृण्वाम । सोमैः ॥५॥

हे इंद्र वृषणा कामानां सेचकौ वीतपृष्ठा कमनीयपृष्ठभागी ते तव हरी अन्ये अस्मदन्ये यजमानासो यजमाना मा नि रीरमन् । मा हर्षयन् । वयं तु सुतेभिरभिषुतैः सोमैस्ते तवारं पर्याप्तं कृणवाम । यथा तव तृप्तिर्भवति तथा कुर्म इत्यर्थः । त्वं तु आत्मायाहि शश्वतः । बह्वनन्यामतिक्रम्य सोमपानार्थं शीघ्रमागच्छ ॥ वीतपृष्ठा । वी कात्यादिषु । अस्मात्कृतप्रत्ययः । बह्व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । रीरमन् । रसु क्रीडायामित्यस्य ख्यंतस्य लुङि चङि रूपं । न माद्भ्योग इत्यङ्भावः । निघातः । आत्मायाहि । यातेर्लोङि रूपं । गतिर्गताविति पूर्वस्य निघातः । कृणवाम । कृणोतेर्लोङि रूपं । निघातः ॥ ॥ १७ ॥

तवायं सोम इति माध्यंदिने सवने नेष्टुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च । तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ्निद्राय सोमाः प्रदिवः । आ० ५ प. ५. इति ॥

तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ् शश्वत्तमं सुमना अस्य पाहि ।

अस्मिन्यज्ञे बर्हिष्या निषद्या दधिष्वेमं जठर इंदुमिन्द्र ॥ ६ ॥

तव । अयं । सोमः । त्वं । आ । इहि । अर्वाङ् । शश्वत्तमं । सुमनाः । अस्य । पाहि ।

अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । आ । निऽसद्य । दधिष्व । इमं । जठरे । इंदु । इंद्र ॥ ६ ॥

हे इंद्र अयं सोमस्तव त्वदर्धमभिषुतः । त्वमर्वाङ् सोमाभिमुख्येनैहि । आयाहि । आगत्य च सुमनाः शोभनमनस्को भूत्वा शश्वत्तमं भूयांसमस्त्रेमं सोमं पाहि । पिब । बर्हिषि प्रवृद्धेऽस्मिन्यज्ञे निषद्योपविश्वेदुं क्लेदनशीलमिमं सोमं जठर आ दधिष्व । धारय । यथा नाभिरधस्तात्न गच्छति तथा धारय ॥ अंगिरोभिरा गहि यज्ञियेभिः । ऋग्वे० १०. १४. ५. इत्यत्र न यज्ञविशेषणं बर्हिर्मिन्द्ररूपं वा तदित्यतो नोत्सृज्यते ॥ इहि । इण् गतौ । अस्य लोटि रूपं । निघातः । शश्वत्तमं । उंकादित्वादंतोदात्तत्वं । पाहि । पा पान इत्यस्य लोटि रूपं । बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । निघातः । निषद्य । सदेर्ह्यपि सदेरप्रतेरिति षत्वं । लित्स्वरः । दधिष्व । दधातेर्लोङि कंदस्युभयथेति थास आर्धधातुकत्वादिङागमः । प्रत्ययस्वरः । इंदु । उन्दी क्लेदने । उदेरिच्चादेरित्युप्रत्ययः । धातोरादेरिकारादेशः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ॥

स्तीर्णे ते बर्हिः सुत इंद्र सोमः कृता धाना अक्षवे ते हरिभ्यां ।

तदोक्से पुरुशाकाय वृष्णे मरुत्वते तुभ्यं राता हवींषि ॥ ७ ॥

स्तीर्णे । ते । बर्हिः । सुतः । इंद्र । सोमः । कृताः । धानाः । अक्षवे । ते । हरिऽभ्यां ।

तत्ऽओक्से । पुरुऽशाकाय । वृष्णे । मरुत्वते । तुभ्यं । राता । हवींषि ॥ ७ ॥

हे इंद्र ते तवोपवेशनार्थं बर्हिः स्तीर्णे । विसृतं । तथा सोमश्च त्वदर्धं सुतः । अभिषुतः । ते तव हरिभ्या मत्तवे भक्षणार्थं धाना भृष्टयवाः कृताः । संपादिताः । तदोक्से । तद्बर्हिरोक्ती निलयो यस्य तस्मै । पुरुशाकाय बह्वभिः सुत्वाय यद्वा बह्वसहायाय वृष्णे कामानां वर्षित्रे मरुत्वते । मरुतो देवविशः । तद्वते । एवंभूताय तुभ्यं हवींषि सोमाज्यादीनि राता । अस्माभिर्दत्तानि । तानि सेवस्वेति भावः ॥ स्तीर्णे । सृञ् आच्छादन इत्यस्य ऋत इडातोऽरितीत्वं । रदाभ्यामिति निष्ठानत्वं । प्रत्ययस्वरः । अक्षवे । अद् भक्षण इत्यस्मात्तुमर्थे तवेन्द्रप्रत्ययः । लित्स्वरः । तदोक्से । बह्व्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पुरुशाकाय । शच व्यक्तायां वाचीत्यस्मात्कर्मणि घञ् । चजोः कु घिस्यतोरिति कुत्वं । छदुत्तरपदस्वरः । मरुत्वते । तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञायां तकारस्य जन्त्वाभावः । प्रत्ययस्य पित्वाद्गुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः । राता । रा दान इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । प्रत्ययस्वरः ॥

इमं नरः पर्वतास्तुभ्यमापः समिन्द्र गोभिर्मधुमंतमक्रन् ।

तस्यागत्या सुमना ऋष्व पाहि प्रजानन्विज्ञान्पथ्याऽऽनु स्वाः ॥ ८ ॥

इ॒मं । न॒रः । प॒र्व॒ताः । तु॒भ्यं । आ॒पः । सं । इ॒न्द्र । गो॒भिः । म॒धु॒ऽम॒न्तं । अ॒क्र॒न् ।

तस्य॑ । आ॒ऽग॒त्य । सु॒ऽम॒नाः । ऋ॒ष्व । पा॒हि । प्र॒ऽजा॒न॒न् । वि॒द्वान् । प॒थ्याः । अ॒नु । स्वाः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयः पर्वता यावाण आपश्चैते सर्वे संभूय तुभ्यं त्वदर्थमिमं सोमं गोभिः पयोभिर्मधुमन्तं माधुर्योपितं समकृन् । सम्यगकार्षुः । ऋष्व दर्शनीय हे इन्द्र सुमनाः शोभनमनस्को विद्वान्कर्माभिज्ञः स्वाः स्वकीयाः पथ्या वैदिके पथि कर्मणि साधुभूताः सुतीरानु प्रजानन् त्वं तस्य पाहि । इममभिपुतं सोमं पिब ॥ अक्रन् । करोतेर्लुङि रूपं । निघातः । आगत्य । गमेर्ल्यपि रूपं । लिट्स्वरः । पाहि । पातेर्लोङि रूपं ॥

याँ आ॒भ॒जो म॒रुतं इ॒न्द्र सोमे॒ ये त्वा॒मव॑र्ध॒न् न॒भ॒व॒न्ग॒ण॒स्ते ।

तेभि॑रे॒तं स॒जोषा॑ वाव॒शानो॑ऽग्नेः पि॒ब जि॒ह्या सोम॑मिन्द्र ॥ ९ ॥

यान् । आ । अ॒भ॒जः । म॒रुतः॑ । इ॒न्द्र । सोमे॑ । ये । त्वां । अ॒व॒र्ध॒न् । अ॒भ॒व॒न् । ग॒णः । ते ।

तेभिः॑ । ए॒तं । स॒ऽजोषाः॑ । वा॒व॒शानः॑ । अ॒ग्नेः । पि॒ब । जि॒ह्या । सोम॑ । इ॒न्द्र ॥ ९ ॥

हे इन्द्र यात्नकृतः सोमे सोमपानविषय आभजः समभावयः ये च मरुतस्त्वामवर्धन् युद्धे प्रोत्साहोत्पादनेनावर्धयन् ये च मरुतस्ते तव गणोऽभवन् सहाया अभूवन्नित्यर्थः । हे इन्द्र एवंविधैस्तेभिस्तेर्मरुद्भिः सजोषाः संगतः सन् एतमभिपुतं सोमं वावशानः कामयमानस्त्वमपेराङ्गत्वाधिकरणभूतस्याहवनीयस्य ज्वालारूपया जिह्वयेमं पिब ॥ अभजः । भज सेवायामित्यस्य लङि रूपं । यदुत्तयोगादनिघातः । अवर्धन् । वृधु वर्धन इत्यस्य ण्यन्तस्य लङि रूपं । कंदस्युभययथेति क्षेरार्धधातुकत्वात्तेरनिटीति णिलोपः । अत्रापि ययोगादनिघातः । अभवन् । वाक्यभेदादनिघातः । वावशानः । वश कांतावित्यस्य यङ्लुकि चानशि रूपं । चित्स्वरः । पिब । पा पाने । निघातः ॥

इ॒न्द्र पि॒ब स्व॒धया॑ चित्सु॒तस्या॒ग्नेर्वा॑ पा॒हि जि॒ह्या यज॑त्र ।

अ॒ध्व॒र्यो॒र्वा॒ प्र॒य॒तं श॒क्र ह॒स्ता॒ङ्घोतु॑र्वा॒ य॒ज्ञं ह॒विषो॑ जुष॒स्व ॥ १० ॥

इ॒न्द्र । पि॒ब । स्व॒धया॑ । चि॒त् । सु॒तस्य॑ । अ॒ग्नेः । वा । पा॒हि । जि॒ह्या । य॒ज॒त्र ।

अ॒ध्व॒र्योः । वा । प्र॒ऽय॒तं । श॒क्र । ह॒स्तात् । होतुः॑ । वा । य॒ज्ञं । ह॒विषः॑ । जुष॒स्व ॥ १० ॥

हे इन्द्र स्वधया । स्वमात्मानं दधाति पोषयतीति स्वधा बलं । तेन । चिद्विकल्पार्थः । बलादपहृत्य मुतस्य मुतमभिपुतं ङतं वा पिब । यजत्र यष्ट्यैन्द्राग्नेर्ज्वालारूपया जिह्वया वाङ्गतं सोमं पाहि । पिब । हे शक्र समर्थेन्द्र अध्वर्योर्हस्ताद्वा प्रयतं दातुमुपक्रांतं सोमं पिब । अथवा होतुर्यज्ञं यजनीयं वषट्कारोपेतं हविषो भागं जुषस्व । सेवस्व । सर्वथापि त्वमत्रागत्यास्माभिर्दीयमानं सोमं पिबेति भावः ॥ पिब । आर्माचितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः । अध्वर्योः । अध्वरं कामयतीति क्यच् । क्यध्वरेत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । तत एकादेशस्वरः । प्रयतं । यम उपरम इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । शक्र । शक्नु शक्नौ । स्फाथितंचीत्यादिना रक् । हस्तात् । असिहसीत्यादिना तन् । लिट्स्वरः । होतुः । जुहोतेस्ताच्छीलिकमृन् । लिट्स्वरः । जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोटि रूपं । निघातः ॥

अ॒नु॒नं हु॒वेम॑ म॒घ॒वान्मि॑न्द्रं म॒स्मि॒न्भ॒रे नृ॒त॒मं वा॒ज॒सा॒तौ ।

अ॒ण्व॒न्तं मु॒य॒मू॒तये॑ स॒म॒त्सु॑ घ॒न्तं वृ॒चा॒णि॑ सं॒जितं॑ ध॒नानां॑ ॥ ११ ॥

अ॒नु॒नं । हु॒वेम॑ । म॒घ॒ऽवा॒नं । इ॒न्द्रं । अ॒स्मि॒न् । भ॒रे । नृ॒ऽत॒मं । वा॒ज॒ऽसा॒तौ ।

अ॒ण्व॒न्तं । उ॒यं । उ॒तये॑ । स॒म॒त्सु॑ । घ॒न्तं । वृ॒चा॒णि॑ । सं॒ऽजि॒तं । ध॒नानां॑ ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ १८ ॥

इमामू ध्वित्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं वैश्वभमेन्द्रं । अचानुकमणिका । इमामू घृपांत्यां घोरोऽपश्यत् सा निर्द-
हेच्छमनेति श्रूयत इति । दशम्या आंगिरसो घोर चक्षुः शिष्टानां विश्वामित्रः ॥ अग्निष्टोमे माध्यंदिनस-
वनेऽच्छावाकशस्त्रे दशमीवर्जितमिमामू ध्विति सूक्तं । सूचितं च । इमामू ध्वित्युपोत्तमासुद्धरेत्सर्वच । आ० ५. १६ ।
इति ॥ पृथ्वाभिन्नवषट्कहयोर्माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे चातुर्विंशिकातिदिष्टस्याहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपा-
तसूक्तानि । तत्रोपोत्तमावर्जमेतत्प्रथमं सूक्तं । सूचितं च । इमामू ध्विच्छंति त्वा । आ० ७. ५. । इति ॥

इमामू षु प्रभृतिं सातये धाः शश्वच्छश्वदूतिभिर्यादमानः ।

सुतेसुते वावृधे वर्धनेभिर्यः कर्मभिर्महद्भिः सुश्रुतो भूत् ॥ १ ॥

इमां । ऊं इति । सु । प्रऽभृतिं । सातये । धाः । शश्वत्ऽशश्वत् । ऊतिऽभिः । यादमानः ।

सुतेऽसुते । ववृधे । वर्धनेभिः । यः । कर्मऽभिः । महत्ऽभिः । सुऽश्रुतः । भूत् ॥ १ ॥

विश्वामित्र इन्द्रं स्वीति । हे इन्द्र ऊतिभिः । अयंति रचंति सर्वमित्युतयो मन्तः । तैः शश्वच्छश्वत्सर्वदा
यादमानः संगतिं याचमानस्त्वं प्रभृतिं । प्रकर्षेण धियते धार्यते यज्ञार्थमिति प्रभृतिः सोमः सुतिर्वा । इमा-
मिमं सोममिमां सुतिं वा सातयेऽस्माकं धनलाभार्थं सु धाः । सुषु संपादय । तथा स इन्द्रः सुते सुते सोमे
ऽभिषुते सति वर्धनेभिर्वर्धनकारिभिः सोमाज्यादिभिर्हविर्भिर्वावृधे । वर्धते । य इन्द्रो महद्भिः कर्मभिरसुरवध-
मेघभेदनादिलक्ष्णैर्व्यापारैः सुश्रुतो लोके प्रसिद्धो भूत् । स इन्द्र इति पूर्वेष्वान्वयः ॥ प्रभृतिं । तादौ च निति
छत्यताविति गतेः प्रकृतित्स्वरत्वं । धाः । दधतिऽकांदसे लुङि रूपं । निघातः । शश्वच्छश्वत् । नित्यवीप्सयो-
रिति द्विवचनं । यादमानः । दुयाचु याज्यायां । शानचि रूपं । चकारस्य दकारऽकांदसः । वावृधे । वृधु
वर्धन इत्यस्याल्लिटि रूपं । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः संहितायां । निघातः । वर्धनेभिः । वर्धतेऽर्थेति तस्य नंबा-
दित्वाभ्युट् । लिट्स्वरः । सुश्रुतः । श्रु अवण इत्यस्यात्कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतिस्वरः । भूत् ।
भवतेर्लुङि रूपं ॥

माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकस्य प्रस्थितयाज्येन्द्राय सोमाः प्रदिव इत्येषा । सूचितं च । इन्द्राय सोमाः प्रदिवो
विदाना आपृणो अस्व । आ० ५. ५. । इति ॥

इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विदाना ऋभुर्येभिर्वृषपर्वा विहायाः ।

प्रयम्यमानान्प्रति षू गृभायेन्द्र पिब वृषधूतस्य वृष्णः ॥ २ ॥

इन्द्राय । सोमाः । प्रऽदिवः । विदानाः । ऋभुः । येभिः । वृषऽपर्वा । विऽहायाः ।

प्रऽयम्यमानान् । प्रति । सु । गृभाय । इन्द्र । पिब । वृषऽधूतस्य । वृष्णः ॥ २ ॥

हे इन्द्र इन्द्राय तुभ्यं सोमाः प्रदिवः प्रगतेषु पूर्वेष्वहःसु विदानाः । अस्माभिलेभिताः । वृषपर्वा । वृषाणः
फलस्य वर्षकाः पर्वाणि कालावयवा वर्षाया यस्य स तथोक्तः । कालात्मक इत्यर्थः । अत एव विहायाः ।
विजहात्युत्सृजत्यर्थानर्थिभ्य इति विहाया महान् । तावृष इन्द्रो येभिर्येदं सैः सोमैर्चमुदीप्तो वर्तते हे इन्द्र त्वं
प्रयम्यमानान् प्रकर्षेण संचैरुपयम्यमानानिमान्सोमान् सु सुषु प्रति गृभाय । प्रतिगृहाण । गृहीत्वा च वृषधूतस्य
वृषभिर्यावभिरभिषुते वृष्णः स्वर्गादिफलवर्षकमिमं सोमं पिब ॥ प्रदिवः । दिवु क्रीडादौ । क्लिप् । कालाध्वनो-
रत्यंतसंयोग इति द्वितीया । दिव्यब्दो दिवसवाची । छद्गुत्तरपदस्वरः । विदानाः । विद्वा काम इत्यस्य व्यत्ययेन
शानच् । बज्रलं कंदसीति विक्ररणस्य लुक् । विहायाः । ओहाक् त्यागे । वहिहाधाभ्यर्कंदसीत्यमुन् । शि-
दित्यनुवृत्तेरातो युक् चिरहृतोरिति युगागमः । गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं । गृभाय । यह
उपादान इत्यस्य लोटि हौ आप्रत्ययस्य कंदसि शायजपीति शायजादेशः । ह्यहोर्म इति भत्वं । अतो हेरिति
हेर्लुक् । निघातः ॥

माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे याज्या पिबा वर्धस्वेत्येषा । सूचितं च । पिबा वर्धस्व तव घा सुतास इति
याज्या । आ० ५. १६. । इति ॥

पिब॒ वर्ध॑स्व॒ तव॑ घा सु॒तास॒ इन्द्र॑ सोमा॑सः प्रथ॒मा उ॒त्तेमे॑ ।

यथा॑पि॒बः पू॒र्व्याँ इन्द्र॑ सोमाँ॑ ए॒वा पा॑हि॒ पन्यो॑ अ॒द्या नवी॑यान् ॥३॥

पिब॒ । वर्ध॑स्व । तव॑ । घ । सु॒तासः॑ । इन्द्र॑ । सोमा॑सः । प्रथ॒माः । उ॒त् । उ॒त्तेमे॑ ।

यथा॑ । अपि॒बः । पू॒र्व्यान् । इन्द्र॑ । सोमा॑न् । ए॒व । पा॑हि । पन्यः॑ । अ॒द्य । नवी॑यान् ॥३॥

हे इन्द्र इमं सोमं पिब । ततो वर्धस्व । शरीरेण पुष्टो भव । त्वदर्थं प्रथमाः पुरातना उत अपि चेमेऽभि-
नवा उभयविधाः सोमाः सुतासो घ । यावभिरभिषुताः खलु । हे इन्द्र पूर्व्यान्पुरातनास्तोमान्यथा त्वमपिब
एवैवमद्याधुना पन्यः सुखोऽत एव नवीयानतिशयेनाभिनवस्त्वमिमानभिनवान्तोमान्याहि । पिब ॥ पिब ।
पातेर्लोष्टि रूपं । वर्धस्व । तिङ् उत्तरत्वान्निघाताभावः । अपिबः । यथायोगादनिघातः । पाहि । पातेर्लोष्टि
बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । निघातः । पन्यः । पनतेः सुत्वर्थस्याध्यादित्वाद्धत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ।
नवीयान् । नवशब्दादीयसुनि रूपं । नित्स्वरः ॥

म॒हाँ अ॒म॒त्रो वृ॒जने॑ वि॒र॒प्श्यु॒यं शवः॑ प॒त्यते॑ धृ॒ष्ण्वो॒जः ।

नाह॑ वि॒व्याच॑ पृ॒थि॒वी च॒नैनं॑ यत्सोमा॑सो ह॒र्यश्च॑म॒मंद॑न् ॥४॥

म॒हान् । अ॒म॒त्रः । वृ॒जने॑ । वि॒र॒प्शी । उ॒यं । शवः॑ । प॒त्यते॑ । धृ॒ष्णु । ओ॒जः ।

न । अ॒ह । वि॒व्या॒च । पृ॒थि॒वी । च॒न । ए॒नं । यत् । सोमा॑सः । ह॒रिऽअ॒श्वं । अ॒मंद॑न् ॥४॥

योऽयमिन्द्रो महानतिशयितसामर्थ्यवान् वृजने बलोपलक्षिते युद्धेऽमत्रः शत्रूणामभिभविता एव विरप्शी
विरपणशीलो भुजास्फालनेन युद्धार्थं शत्रूणामाह्वानकारी । यद्वा विविधं रपणं स्तुतिलक्षणं यस्मेति । स सर्वैः
सुख इत्यर्थः । तादृशस्त्रिंशोऽयमुन्नूणं शवो बलं धृष्णु धर्षणशीलमोजः पराक्रमलक्षणं तेजः पत्यते । सर्वत्र
प्रसरति । एनमेतादृशमहिमोपेतमिन्द्रं पृथिवी विसीर्णा भूमिर्न विव्याच । न व्याप्नोति । अहशब्द एवार्थः ।
चनेत्यर्थः । वीरपि न व्याप्नोतीत्यर्थः । यद्यदा सोमासः स्वाहाकृताः सोमा हर्यश्चमिन्द्रममंदन् । अमादयन् ।
तदा तमेन द्यावापृथिव्या व्याप्तुं न शक्नुत इत्यर्थः ॥ अमत्रः । अम गत्यादिषु । अभिनक्षिजतीत्यादिनाचम्रत्ययः ।
नित्स्वरः । विरप्शी । रप लप व्यक्तायां वाचि । औणादिकः शप्रत्ययः । विविधं रपंतीति विरप्शाः स्तोतारः ।
तेऽस्य संतीत्यत इनिः । यद्वा विविधं रपणं विरप्शं । तदस्यास्तीति । प्रत्ययस्वरः । पत्यते । व्यत्ययेन कर्तरि
यक् । निघातः । धृष्णु । जिधृषा प्रागल्भ्ये । चसिगृधिधृषिचिपेः क्लृप्रत्ययः । रषाभ्यामिति णत्वं । प्रत्ययस्वरः ।
विव्याच । व्यचेलिष्टि णलि लिङ्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य संप्रसारणं । निघातः । चनेति निपातसमुदाय-
श्चार्थं वर्तते । एवमादित्वादंतोदात्तः । अमंदन् । मदि सुत्यादिष्वित्यस्य लङि रूपं । यद्योगादनिघातः ॥

म॒हाँ उ॒यो वा॒वृ॒धे वी॒र्या॑य स॒माच॑क्रे वृ॒षभः॑ का॒व्येन॑ ।

इन्द्रो॑ भ॒गो वा॒ज॒दा अ॒स्य गा॒वः प्र॑ जा॒यते॑ दक्षि॒णा अ॒स्य पू॒र्वीः ॥५॥

म॒हान् । उ॒यः । व॒वृ॒धे । वी॒र्या॑य । सं॒ऽआ॒च॒क्रे । वृ॒षभः॑ । का॒व्येन॑ ।

इन्द्रः॑ । भ॒गः । वा॒ज॒ऽदाः । अ॒स्य । गा॒वः । प्र॑ । जा॒यते॑ । दक्षि॒णाः । अ॒स्य । पू॒र्वीः ॥५॥

महान्युद्धकर्मणि बलवानुयः शत्रूणां भयंकर इन्द्रो वीर्याय वीर्यकरणाय वावृधे । वर्धते । वृषभः फलस्था-
भिवर्धको भगः सर्वैर्भजनीयः स इन्द्रः काव्येन । कवयः स्तोतारः । तत्कर्म स्तोत्रं । तेन स्तोत्रेण समाचक्रे ।
संगच्छते । तादृशस्यास्त्रिंशस्य गावो वाजदाः वीरादिलक्षणाप्रदाः प्रजायते । तथास्य पूर्वोर्व्यास्ता गावो
दक्षिणाः प्रजायते ॥ वावृधे । वर्धतेर्लिष्टि रूपं । निघातः । वीर्याय । वीरे भवं वीर्यं । भवे कंदसीति यत् ।
वीरवीर्यौ चेत्यत्र यतोऽनाव इत्यस्यानित्यत्वस्य चापितत्त्वान्तिस्वरितः । समाचक्रे । करोतेर्लिष्टि रूपं । गति-

गताविति पूर्वस्य गतेर्निघातः । काव्येन । कवेः कर्म काव्यं । ब्राह्मणादित्वात् षञ् । जित्वाहुपधावृद्धिः । जित्स्वरः । वाजदाः । ददातिरातोऽनुपसर्गे कः । जायते । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लटि रूपं । दक्षिणाः । दक्ष वृद्धावित्यस्मात् द्रुदक्षिभ्यामिनन्तितीनन्त्ययः । नित्वादायुदात्तः ॥ १९ ॥

प्र यत्सिंधवः प्रसवं यथायन्नापः समुद्रं रथ्यैव जग्मुः ।

अतश्चिदिंद्रः सदसो वरीयान्यदी सोमः पृणति दुग्धो अंशुः ॥ ६ ॥

प्र । यत् । सिंधवः । प्रऽसवं । यथा । आयन् । आपः । समुद्रं । रथ्याऽइव । जग्मुः ।

अतः । चित् । इंद्रः । सदसः । वरीयान् । यत् । ई । सोमः । पृणति । दुग्धः । अंशुः ॥ ६ ॥

सिंधवो नद्यो यथा प्रसवं । प्रकर्षेण सूयत इति प्रसवः कामः । तमनुसृत्य यद्यदा प्रायन् प्रकष्टमतिदूरं समुद्रं गच्छन्ति तदापो महान्तं समुद्रं रथ्यैव रथिण इव जग्मुः । प्रीणनार्थं गच्छन्ति । तद्वत् अतश्चित्सदसो ऽस्मादप्यंतरिक्षादसाविंद्रो वरीयान् । उत्तरः खलु । यदीं यमेनमिंद्रं दुग्धोऽभिषुतोऽंशुर्लताखंडरूपोऽल्पः सोमः पृणति प्रीणयति । यथात्या नद्योऽल्पीयांसि च जलानि महान्तं समुद्रं प्रीणयन्ति तद्वदल्पतरोऽंशुभूतः सोमो वरीयांसमिंद्रं प्रीणयति ॥ प्रसवं । सवतेः कर्मण्यप् । यथादिस्वरः । आयन् । अयतेर्लेङि रूपं यद्योगादनिघातः । रथ्यैव । रथस्त्रेमे रथ्याः । रथाद्यदिति यत् । सुपां सुगुगिति सुपो डादेशः । तित्स्वरितः इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । जग्मुः । गमेर्लेङि रूपं । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । निघातः वरीयान् । उरुशब्दादीयसुनि प्रियस्त्रिरेत्यादिना वरादेशः । नित्वादायुदात्तः । पृणति । पृण प्रीणने तुदादिः । यद्योगादनिघातः । दुग्धः । दुहेः क्तः । एकाच इतीदप्रतिषेधः । दादेर्धातोर्घे इति हकारस्य घत्वं झषस्तथोर्धोऽधः । प्रत्ययस्वरः ॥

समुद्रेण सिंधवो यादमाना इंद्राय सोमं सुषुतं भरंतः ।

अंशुं दुहन्ति हस्तिनो भरिचैर्मध्वः पुनन्ति धारया पविचैः ॥ ७ ॥

समुद्रेण । सिंधवः । यादमानाः । इंद्राय । सोमं । सुऽसुतं । भरंतः ।

अंशुं । दुहन्ति । हस्तिनः । भरिचैः । मध्वः । पुनन्ति । धारया । पविचैः ॥ ७ ॥

समुद्रेण । सहिता नद्यादिरूपेणापोऽभिद्रवन्त्येनमिति समुद्रः । तेन यादमानास्तेन सह संगतिं याचमानाः सिंधवो नद्यो यथा तं पूरयन्ति तद्वद्वस्तिनो हस्तवन्तोऽध्वर्यादय इंद्राय तुभ्यं सुषुतं सुहृभिषुतं सोमं भरंतः संपादयन्तोऽंशुं दुहन्ति । लताखंडमभिषुण्वन्ति । तथा तेऽध्वर्यादयः स्रवतो रसस्य धारया पविचैः पावनैर्भरिचैः । कर्मकारणार्थं पदार्थान्विभ्रतीति भरिचा बाहवः । तैर्मध्वो माधुर्येपितान्सोमान्पुनन्ति । शोधयन्ति ॥ समुद्रेण । समुत्पूर्वाद्भवतेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति डः । डित्वाडिलोपः । यदा । उन्दी क्लेदने । संपूर्वस्य स्फाचि-तंचीत्यादिना रक् । कित्वाहुपधालोपः । उभयत्र प्रत्ययस्वरः । सुपा सहैकादेशे कृत एकादेश उदात्त एव । यादमानाः । टुयाच याज्जायां । शानच् । व्यत्ययेन चकारस्य दकारः । शानचो लसर्वधातुक्स्वरे धातुस्वरः । दुहन्ति । दुह प्रपूरण इत्यस्य लटि रूपं । भरिचैः । डुभृच् धारणपोषणयोरित्यस्मादक्षिप्तादिभ्य इचोच्चावित्ती-चप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पुनन्ति । पूज पवन इत्यस्य लटि रूपं ॥

हृदा इव कुक्षयः सोमधानाः समीं विव्याच सवना पुरुणि ।

अन्ना यदिंद्रः प्रथमा व्याश वृचं जघन्वाँ अवृणीत सोमं ॥ ८ ॥

हृदाऽइव । कुक्षयः । सोमऽधानाः । सं । ईमिति । विव्याच । सवना । पुरुणि ।

अन्ना । यत् । इंद्रः । प्रथमा । वि । आश । वृचं । जघन्वान् । अवृणीत । सोमं ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य कुक्षय उदराणि सोमधानाः । सोमो निधीयते येष्विति सोमधानाः । तच्च वृष्टांतः । इन्द्रा हव । यथा इन्द्रा जलाधारा भवन्ति तद्वत् । ई सोऽयमिन्द्रः । पुच्छणि सवना चीणि सवनानि सं विव्याच । सम्यक् व्याप्नोति । इन्द्रः प्रथमा प्रथमान्यन्ता भक्षणीयानि सोमादीन्यन्तानि यद्यस्याद्याश्च विशेषेण जघास ततो वृचं जघन्वान्वृचस्य हंतैन्द्रः सोमं माध्वादिने सवने देवेभ्योऽवृणीत । समभजत ॥ कुक्षयः । कुष निष्कर्षे । भुषिकुषि-
गुषिभ्यः क्तिः । उ० ३. १५५ । कुष्यत इति कुषिः । प्रत्ययस्वरः । सोमधानाः । दधातिरधिकरणे ल्युट् । लिट्स्वरः । विव्याच । व्यचेर्लिटि रूपं । अन्ता । अद् भक्षणे । अद्यत इत्यन्नं । आश । अश भोजन इत्यस्य लिटि णलि रूपं । अत आदेरित्यभ्यासस्य दीर्घः । यद्योगादनिघातः । लिट्स्वरः । वृचं । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः । जघन्वान् । हंतैः क्त्वाविडभावे रूपं । प्रत्ययस्वरः । अवृणीत । वृङ् संभक्तावित्यस्य लङि रूपं ॥

आ तू भर माकिरेतत्परिं छाडिन्ना हि त्वा वसुपतिं वसूनां ।

इंद्र यत्ते माहिंनं दत्तमस्त्यस्मभ्यं तद्वर्यंश्च प्र यंधि ॥ ९ ॥

आ । तु । भर । माकिः । एतत् । परि । स्थात् । विद्म । हि । त्वा । वसुऽपतिं । वसूनां ।

इंद्र । यत् । ते । माहिंनं । दत्तं । अस्ति । अस्मभ्यं । तत् । हरिऽश्च । प्र । यंधि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र तु चिप्रं धनमा भर । एतत्त्वया दीयमानं धनं माकिः को वा परि छात् । प्रतिबध्य तिष्ठेत् । त्वा त्वां वसूनां धनानां वसुपतिमुत्तमस्य धनस्य स्वामिनं विद्म हि । जानीमः खलु । ते तव माहिंनं मंहनीयं यद्दत्तं धनमस्ति हे हर्यश्च तद्वनमस्मभ्यं प्र यंधि । प्रयच्छ ॥ तु । अच्चि तुनुधेत्यादिना संहितायां दीर्घः । भर । भरते-
र्लोटि रूपं । माकिः । निपातः । स्थात् । तिष्ठतेष्कांदसे लुङि रूपं । उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना संहिताया
षत्वं । निघातः । विद्म । वेत्तेर्लोटि विदो लटो वेति मसो मादेशः । प्रत्ययस्वरः । संहितायां द्यचोऽतस्तिङ्
इति दीर्घः । वसुपतिं । पत्वाविश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । माहिंनं । महिरिणश्चेतीनणप्रत्ययः । गित्त्वादु-
पधावृद्धिः । यामादित्वादाबुदात्तः । यंधि । यमु उपरमे । लोटि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । सेर्हिः । तस्य
वा कंदसीति पितृस्य विकल्पितत्वाद्वाङित्वादङितश्चेति हेर्धादेशः । निघातः ॥

जातकर्मण्यंसाभिमर्शनेऽस्मै प्रयंधीषिषा । आ० गृ० १. १५ । यद्यपि सा निर्दहेदिति वचनेन शंसने निषिद्धा
तथाप्यभिमर्शनस्य शंसने चोदितत्वात्प्रोक्तदोषः ॥

अस्मे प्र यंधि मघवन्तृजीषिन्निद्रं रायो विश्ववारस्य भूरैः ।

अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीराज्जश्वत इन्द्र शिप्रिन् ॥ १० ॥

अस्मे इति । प्र । यंधि । मघऽवन् । ऋजीषिन् । इंद्र । रायः । विश्वऽवारस्य । भूरैः ।

अस्मे इति । शतं । शरदः । जीवसे । धाः । अस्मे इति । वीरान् । शश्वतः । इंद्र । शिप्रिन् ॥ १० ॥

मघवन्धनवन्तृजीषिन् गतसारसोमवन् हे इन्द्र विश्ववारस्य । विश्वैः सर्वैः संभजनीयतया वरणं यस्य तत् ।
भूरैर्भूरि बङ्ग रायो धनं । द्वितीयाथे षष्ठी । अस्मे अस्मभ्यं प्र यंधि । प्रयच्छ । किंच अस्मे अस्माकं जीवसे
जीवनाय शतं शरदः संवत्सराभ्याः । देहि । शिप्रिन् शोभनहृनो हे इन्द्र अस्मे अस्माकं शश्वतः । शश्वदिति
बङ्गनाम । बहन्वीरान्युच्चांदेहि ॥ जीवसे । जीव प्राणधारण इत्यस्य तुमर्थेऽसेप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । शश्वतः ।
दुःश्रीश्च गतिवृद्धोः । अस्मात्संख्येहदित्यादिना अतिप्रत्ययांतत्वेन निपातनादिरूपसिद्धिः ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुयमूतये समत्सु घंतं वृचाणि संजितं धनानां ॥ ११ ॥

शुनं । हुवेम । मघऽवान् । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।

शृण्वंतं । उयं । उतये । समत्सु । घंतं । वृचाणि । संजितं । धनानां ॥ ११ ॥ ॥ २० ॥

वार्चहत्यायेत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तं । एकादशनुष्टुप शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रांतं । वार्चहत्याय गाय-
त्रमंत्यानुष्टुबिति ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे वार्चहत्यायेत्युत्तमावर्जं सूक्तं शंसनीयं । तथा च
सूचितं । वार्चहत्यायेत्युत्तमामुद्धरेत् । आ० ६. ४. इति ॥ महाव्रते गायत्रीतृचाशीतावुत्तमावर्जमिदं सूक्तं पंच-
मारण्यके सूचितं । वार्चहत्याय शवसे इत्युत्तमामुद्धरति । ऐ० आ० ५. २. ५. इति ॥

वार्चहत्याय शवसे पृतनाषाह्याय च । इंद्र त्वा वर्तयामसि ॥ १ ॥

वार्चहत्याय । शवसे । पृतनाऽसह्याय । च । इंद्र । त्वा । आ । वर्तयामसि ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इंद्र वार्चहत्याय वृत्रहृन्ननिमित्ताय शवसे बलायापि च पृतनासाह्याय परकी-
यसेनाभिभवाय त्वामा सर्वतो वर्तयामसि । प्रवर्तयामः ॥ वार्चहत्याय । वृत्रघ्नः कर्मैत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् थञ् ।
हनस्तोऽचिस्त्रलोः । पा० ७. ३. ३२. इति तकारः । जित्वादायुदात्तः । पृतनाषाह्याय । षह मर्षण इत्यस्मात्त्रावे
शकिसहोद्वेति यत् । संहितायां सहेः पृतनर्ताभ्यां च । पा० ८. ३. १०९. इति षत्वं । दीर्घश्चादसः । वर्तयामसि ।
वृत्तु वर्तन इत्यस्य स्थितस्य मस इदं तो मसिरिति मसि इत्यादेशः । निघातः ॥

अर्वाचीनं सु ते मन उत चक्षुः शतक्रतो । इंद्र कृण्वंतु वाघतः ॥ २ ॥

अर्वाचीनं । सु । ते । मनः । उत । चक्षुः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । इंद्र । कृण्वंतु ।

वाघतः ॥ २ ॥

हे शतक्रतो । शतं क्रतवो यस्यासौ शतक्रतुः । हे इंद्र वाघतः । वहति यज्ञियां धुरमिति वाघतः स्तो-
तारः । ते तव सु अस्मदभिमतफलसंपादनेन शोभनं मनोऽर्वाचीनमस्मदभिमुखं कृण्वंतु । कुर्वंतु । उत अपि च
चक्षुस्त्वदीयं दर्शनमस्मास्वनुग्रहदृष्टिं कुर्वंतु ॥ अर्वाचीनं । विभाषांचिरदिक्स्त्रियामिति खप्रत्ययः । खस्त्रेनादेशः ।
चक्षुः । चक्षेः शिञ्चेत्युसिप्रत्ययः । शिञ्जन्नावात् ख्याच्चादेशाभावः । निदित्यनुवृत्तेरायुदात्तः । कृण्वंतु । कृवि हिं
साकरणयोरित्यस्य लोटि रूपं । आमंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वादनघातः । प्रत्ययस्वरः । वाघतः ।
वह प्रापणे । संखद्वेहदित्यादिना अतिप्रत्ययांतत्वेन निपातनादुपधावृद्धिः । हकारस्य घत्वं । प्रत्ययस्वरः ॥

नामानि ते शतक्रतो विश्वाभिर्गीर्भिरीमहे । इंद्राभिमातिषाह्ये ॥ ३ ॥

नामानि । ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । विश्वाभिः । गीऽभिः । ईमहे । इंद्र ।

अभिमातिऽसह्ये ॥ ३ ॥

शतक्रतो हे इंद्र अभिमातिषाह्ये । मातिर्मानो गर्वः । अभितो मानो येषां तेऽभिमातयः शत्रवः । तेषां
सहनमेव सह्यं । तस्मिन्नुच्चैऽस्माकमुपस्थिते सति ते तव नामानि शक्रवज्रहस्तादीनि नामधेयानि । यद्वा । तदुप-
लक्षितानि बलानि विश्वाभिर्गीर्भिः सर्वाभिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिरीमहे । वयं याचामहे ॥ ईमहे । ई कात्या-
दिषु । व्यत्ययेनात्मनेपदं । अदादित्वाच्छपो लुक् । निघातः ॥

पुरुष्टुतस्य धामभिः शतेन महयामसि । इंद्रस्य चर्षणीधृतः ॥ ४ ॥

पुरुऽस्तुतस्य । धामऽभिः । शतेन । महयामसि । इंद्रस्य । चर्षणिऽधृतः ॥ ४ ॥

हे इंद्र पुरुष्टुतस्य पुरुभिर्बज्रभिः स्तोतृभिः स्तुतस्य शतेनापरिमितसंख्याकैर्धामभिसंजोभिर्युक्तस्य चर्षणीधृ-
तश्चर्षणीनां मनुष्याणां कर्मानुष्ठातृणामभिमतफलसंपादनेन धारकस्त्रिंशस्य । यद्वा । आकृष्यति सर्वमनेनेति
चर्षणि बलं । तद्वारकस्य तव महयामसि । स्तोत्रं कुर्मः ॥ पुरुष्टुतस्य । पुञ् स्तुती । कर्मणि क्तः । याथादिस्वरः ।
संहितायां स्तुतस्तोमयोऽच्छंदसीति षत्वं । महयामसि । मह पूजायामित्यस्य लटीदंतो मसिः । निघातः ।
चर्षणीधृतः । कृष आकर्षणे । कृषेरादेश चः । उ० २. १०५. इत्यनिप्रत्ययः । ककारस्य चकारादेशः । यद्वा । कृष
विलेखने । कर्षतीति चर्षणयो मनुष्याः । धृ धारणे । कृप् । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

इंद्रं वृचाय हंतवे पुरुहूतमुप ब्रुवे । भरेषु वाजसातये ॥५॥

इंद्रं । वृचाय । हंतवे । पुरुहूतं । उप । ब्रुवे । भरेषु । वाजसातये ॥५॥

हे इंद्र वृचाय हंतवे वृचनामकमसुरं हंतुं भरेषु युद्धेषु वाजसातयेऽज्ञोपलक्षितधनलाभाय च पुरुहूतं पुरुभिराकृतमिंद्रं बलवतं त्वामुपब्रुवे । सोमपानार्थं विश्वामित्रोऽहमाहुयामि ॥ वृचाय । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानं । हंतवे । हंतेऽनुमर्थं तवेन्द्रप्रत्ययः । नित्स्वरः । ब्रुवे । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचीत्यस्य न्ययुत्तम इटि रूपं । निघातः । वाजसातये । सननं सातिः । वाजस्य सातिर्वाजसातिः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतित्स्वरः ॥ ॥२९॥

वाजेषु सासहिर्भव त्वामीमहे शतक्रतो । इंद्रं वृचाय हंतवे ॥६॥

वाजेषु । सासहिः । भव । त्वां । ईमहे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । इंद्रं । वृचाय । हंतवे ॥६॥

शतक्रतो हे इंद्र वाजेषु संग्रामेषु सासहिः शत्रूणामभिभविता भव । वृचाय हंतवे वृचं हंतुं त्वामीमहे । प्रार्थयामहे ॥ सासहिः । सहिवहचलिपतिभ्यो यङंतेभ्यः किकिनौ वक्तव्याविति किप्रत्ययः । तस्य स्वरः । वृचाय । कर्मणः संप्रदानं । हंतवे । तुमर्थं तवेन्द्रप्रत्ययः ॥

द्युम्नेषु पृतनाज्ये पृत्सुतूर्षु श्रवःसु च । इंद्रं सास्त्वाभिमातिषु ॥७॥

द्युम्नेषु । पृतनाज्ये । पृत्सुतूर्षु । श्रवःसु । च । इंद्रं । सास्त्वा । अभिऽमातिषु ॥७॥

हे इंद्र द्युम्नेषु द्योतमानेषु धनेषु प्राप्तयेष्वभिमानिनो ये सपत्नाः पृतनाज्ये । पृतनानामजनें गमनं यस्मिन्निति पृतनाज्यं संग्रामः । तस्मिन्संग्रामे च पृत्सुतूर्षु पृतनासु तरणशीलेषु शूरेषु श्रवःसु बलेषु च येऽभिमानिनः सपत्नाः संति तान् सास्त्वा । अभिभव । तथाभिमातिषु सर्वतो गर्वयुक्तेषु शत्रुषु पुरुषेषु ये सपत्नाः तांश्चाभिभव ॥ पृतनाज्ये । अज गतिवैपण्योरित्यस्य ण्यंतस्य अचो यत् । पृतनानामाज्यं पृतनाज्यं । एकादेशस्वरः । पृत्सुतूर्षु । पृतनाशब्दस्य सी परतः मांस्युत्सूनामुपसंख्यानमिति पृदादेशः । जित्वरा संभमे । ताच्छीलिकः क्तिप् । ज्वरत्वेत्यादिना ऊट् । तत्पुरुषे कृति बज्जलमिति पूर्वपदस्य सप्तम्या अलुक् । ऊटुत्तरपदस्वरः । सास्त्वा । सह मर्षण इत्यस्य लोटि बज्जलं कृदसीति शपो लुक् । ढत्वकले । दीर्घम्कांदसः ॥

चातुर्विंशकेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिश्चस्वे शुष्मिन्तमं न ऊतय इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूचितं च । शुष्मिन्तमं न ऊतये आयांत इव सूर्यं । आ० ७. ४. इति ॥

शुष्मिन्तमं न ऊतये द्युम्निनं पाहि जागृविं । इंद्रं सोमं शतक्रतो ॥८॥

शुष्मिन्ऽतमं । नः । ऊतये । द्युम्निनं । पाहि । जागृविं । इंद्रं । सोमं । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥८॥

शतक्रतो हे इंद्र शुष्मिन्तमं बलवतां मध्येऽतिशयेन बलवतं द्युम्निनं दीप्तिमंतं । यद्वा शुष्मिन्तमं शत्रूणां शोषकतमं द्युम्निनं यशस्विनं जागृविं जागरणशीलं । पीतः सोमो जागृविः स्वप्ननिवारक इति । तादृशं नोऽस्माकं संबन्धिनं सोममृतयेऽस्माकं रक्षणाय पाहि । अचागत्य पिब ॥ शुष्मिन्तमं । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । पाहि । पातेर्लोटि बज्जलं कृदसीति शपो लुक् । निघातः । जागृविः । क्तिन्प्रत्ययांतः । जित्वादाद्युदात्तः ॥

इंद्रियाणि शतक्रतो या ते जनेषु पंचसु । इंद्रं तानि त आ वृणे ॥९॥

इंद्रियाणि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । या । ते । जनेषु । पंचसु । इंद्रं । तानि ।

ते । आ । वृणे ॥९॥

शतक्रतो हे इंद्र ते तव संबन्धिषु पंचसु जनेषु गंधर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येषु या यानींद्रियाणि रूपयहणादिसामर्थ्यानि स्थितानि ते त्वदीयानि तानींद्रियाण्यहमा वृणे । संभजे । यद्वा । पंचजनेषु निषाद-पंचमेषु चतुर्षु जनेषु यानींद्रियाणि सामर्थ्यानि तानि त्वदीयान्यहमा वृणे ॥ इंद्रियाणि । इंद्रियमिंद्रलिंगमिंद्रवृष्टमिंद्रवृष्टमिंद्रजुष्टमिंद्रदत्तमिति वेति घच्प्रत्ययांतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । वृणे । वृङ् संभक्तावित्यस्य लटि रूपं । निघातः ॥

अगन्निद्र अर्वा बृहद्युमं दधिष्व दुष्टरं । उन्ने शुष्मं तिरामसि ॥ १० ॥

अगन् । इंद्र । अर्वाः । बृहत् । युमं । दधिष्व । दुष्टरं । उन् । ते । शुष्मं । तिरामसि ॥ १० ॥

हे इंद्र बृहन्न्यहत् अर्वाः सोमलक्षणमस्माभिर्दीयमानमन्नमग्न । त्वां गच्छतु । त्वं दुष्टरं दुष्टरं शुभमिस्तरी-तुमशक्यं युमं धनं दधिष्व । अस्मभ्यं प्रयच्छ । वयं तु ते त्वदीयं शुष्मं बलमुत्कृष्टं तिरामसि । सोमाज्यादि-मिर्वर्धयामः ॥ अगन् । गमेर्लङि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । हल्ङ्यादिना तिलोपः । मो नो धातोः । अडागमस्वरः । दधिष्व । दधतेर्लोपि कंदस्युभयथेति थास आर्धधातुकत्वादिडागमः । निघातः । दुष्टरं । तरतेः ऋच्छार्थं खल् । सुषामादित्वात्संहितायां खल् । लिट्स्वरः । तिरामसि । इदंतो मसिः । निघातः ॥

अर्वावतो न आ गृह्यथो शक्र परावतः ।

उ लोकी यस्ते अद्रिव इंद्रेह तत् आ गृहि ॥ ११ ॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गृहि । अथो इति । शक्र । पराऽवतः ।

उ इति । लोकिः । यः । ते । अद्रिऽवः । इंद्रे । इह । ततः । आ । गृहि ॥ ११ ॥

शक्र बलवन्हे इंद्र अर्वावतोऽर्वाचीनात्समीपाद्देशात् अथो अपि च परावतोऽतिदूराद्देशात्तोऽस्मानभि-लक्ष्या गृहि । आगच्छ । अद्रिवः । अस्ति भक्षयति शत्रुनिहतिर्वचः । तद्वन् हे इंद्र ते तव य उ लोके उत्तमो लोकोऽस्ति ततस्तस्मादपि लोकादिहास्मिन्देवयजने देशे सोमपागार्थमा गृहि । आगच्छ ॥ गृहि । गमेर्लोपि रूपं । परावतः । उपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थ इति वतिः । प्रत्ययस्वरः । अद्रिवः । मतुवसो हरिति हः । ततः । पंचम्यास्तसिलिति तसिल् । लिट्स्वरः ॥ ॥ २२ ॥

अभि तष्टेवेति दशर्चं नवमं सूक्तं । अचानुक्रमणिका । अभि तष्टेव दश प्रजापतिः स वैश्वामित्रो वाच्यो वा द्वौ वा तौ न वैकोऽपीति । विश्वामित्रगोचः प्रजापतिर्वाचः पुत्रः प्रजापतिर्वा च्षविः । तावुभावपि समुक्षि-तावस्य सूक्तस्य च्षवी इति द्वितीयः पद्यः । अथवा गोभावपि किंतु विश्वामित्र एवेति तृतीयः पद्यः । त्रिष्टुप् कंदः । इंद्रो देवता ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रेऽभि तष्टेवेत्यहरहःशस्त्रनामकं सूक्तं । सूचितं च । उदु प्रह्लाण्यभि तष्टेवेतीतरावहरहःशस्त्रे । आ० ७. ४. इति ॥ एवं सर्वचाहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु माध्यन्दिने सवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तं ॥

अभि तष्टेव दीधया मनीषामन्यो न वाजी सुधुरो जिहानः ।

अभि प्रियाणि मर्मशत्पराणि कवीरिच्छामि संदृशे सुमेधाः ॥ १॥

अभि । तष्टाऽइव । दीधय । मनीषां । अन्यः । न । वाजी । सुधुरः । जिहानः ।

अभि । प्रियाणि । मर्मशत् । पराणि । कवीन् । इच्छामि । संदृशे । सुऽमेधाः ॥ १ ॥

यजमानः स्तोतारं प्रति ब्रूते । हे स्तोतर्मनीषामिंद्रविषयां स्तुतिमभि दीधय । सर्वतो दीप्तां कुब । तच्च वृष्टांतः । तष्टेव । यथा तष्टा तच्छणि काष्ठं संस्कारोति तद्वत् । सुधुरः शोभनया धुरान्वितो वाजी वेगवान्यो नाश्व इव जिहानः कर्मणि प्रवर्तमानः पराश्रुत्तमानि प्रियाणींद्रस्य प्रियतमानि । यद्वा । पराश्रुत्तरेष्वहःसु

क्रियमाणानि कर्माण्यभिमर्शतु अत्यर्थमभि मृशन् सुमेधाः शोभनमेधावानहं कवीन् । ये पूर्वमनुष्ठितयज्ञादिव-
भूयमगमन् ते कवयः । तान् संदृशे संद्रष्टुमिच्छामि । उक्तार्थे ब्राह्मणं । अभि तथेव दीधया मनीषामित्यच्छा-
वाकोऽहरहः शंसत्यभिवक्तव्ये रूपमभि प्रियाणि मर्मशृत्पराणीति यान्येव पराण्यहानि तानि प्रियाणि तान्येव
तदभिमर्शतो यंत्यभ्यारभमाणाः परो वा अस्माहोकात्स्वर्गो लोकस्तमेव तदभिवदति कवीरिच्छामि संदृशे
सुमेधा इति ये वै ते न क्षयः पूर्वं प्रेतास्ते वै कवयस्तानेव तदभ्यतिवदति । ऐ० ब्रा० ६. २०. । इति ॥ तथेव । तच्च
त्वच्च तनूकरण इत्यस्य तुनि रूपं । नित्स्वरः । दीधय । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोरित्यस्यांतर्भावितण्यर्थस्य लोटि
शपो बज्रं कंदसीति लुगभावः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । सुधुरः । आद्युदात्तं द्वाचंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
जिह्वानः । ओहाङ् गतावित्यस्य शानचि भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । चित्त्वादंतोदात्तत्वे प्राप्तिभ्यस्तानामादिरि-
त्याद्युदात्तत्वं । मर्मशृत् । मृश आमर्शन इत्यस्य यङ्लुकि इयिकी च लुकीत्यभ्यासस्य ङगागमः । तदंताच्छतरि
रूपं । नाभ्यस्ताच्छतुरिति लुगभावः । अभ्यस्तस्वरः । संदृशे । दृशिर् प्रेक्षण इत्यस्मात्तुमर्थे दृशे विख्ये चेति
केन्रत्ययांतत्वेन निपातनादाद्युदात्तः । समासे छदुत्तरपदस्वरः । सुमेधाः । नित्यमसिच् प्रजामेधयोरित्य-
सिच्प्रत्ययः । चित्स्वरः ॥

इ॒नो॒त पृ॒च्छ॒ ज॒नि॒मा क॒वी॒नां म॒नो॒धृतः॑ सु॒कृत॑स्त॒स्य॒त॒ द्यां ।

इ॒मा उ॑ ते प्र॒ण्यो॒र्ध॒र्ध॒मा॒ना॒ म॒नो॒वा॒ता॒ अध॒ नु॒ ध॒र्म॒णि ग॒मन् ॥२॥

इ॒ना । उ॒त । पृ॒च्छ॒ । ज॒नि॒म । क॒वी॒नां । म॒नः॒ऽधृतः॑ । सु॒ऽकृतः॑ । त॒स्य॒त॒ । द्यां ।

इ॒माः । उं॒ इति॑ । ते । प्र॒ऽन्यः॑ । व॒र्ध॒मा॒नाः । म॒नः॒ऽवा॒ताः । अध॒ नु॒ । ध॒र्म॒णि । ग॒मन् ॥२॥

उत्तेत्यामंत्रणे । हे इंद्र कवीनां सुकृतकर्मणां देवभूयगतानां जनिम जन्म । केन कर्मणा दिवं गताः कुतो
वा तेषामुत्पत्तिरित्येतमर्थमिना ईश्वरान् गुरुन्पृच्छ । ते कवयो मनोधृतः संयतमनस्का अत एव सुकृतः
शोभनकर्माणः संतो द्यां दिवं तद्यत । अकुर्वन् । अध अथेदानीं धर्मण्यस्त्रिन्यज्ञे ते त्वदर्थं प्रण्यः प्रणीयमाना
मनोवाता मनोवेगा वर्धमानास्त्वां वर्धयंत्य इमा अस्माभिः क्रियमाणाः सुतयो नु चिप्रं गमन् । त्वां गच्छंतु ।
उ सर्वत्र प्रसिद्ध्यर्थः ॥ पृच्छ । प्रच्छ क्षीप्सायामित्यस्य लोटि तुदादित्वाच्छः । तस्य छित्त्वाद्बहिज्यादिना संप्र-
सारणं । निघातः । प्रण्यः । णीञ् प्रापण इत्यस्मादीणादिकः कर्मणि क्तिप् । सर्वविधीनां कंदसि विकल्पित-
त्वादियङादेशं बाधित्वा यणादेशः । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं । गमन् । गमेर्बङि बज्रं कंदसीति
शपो लुक् । छेर्छित्त्वान्नमहनेत्यादिनोपधालोपः । निघातः ॥

नि॒ षी॒मि॒दञ् गु॒ह्या द॒धाना॑ उ॒त क्ष॒त्राय॑ रो॒दसी॑ स॒मंज॑न् ।

सं॒ मा॒त्राभि॑र्म॒मिरे॑ ये॒मु॒र्वी अ॒ंत॒र्म॒ही स॒मृते॑ धा॒य॒से धुः ॥३॥

नि॒ । सीं॒ । इत् । अ॒त्र । गु॒ह्या । द॒धानाः॑ । उ॒त । क्ष॒त्राय॑ । रो॒दसी॑ इति॑ । सं॒ । अंज॑न् ।

सं॒ । मा॒त्राभिः॑ । म॒मिरे॑ । ये॒मुः । उ॒र्वी इति॑ । अ॒ंतः । म॒ही इति॑ । स॒मृते॑ इति॑ सं॒ऽञ्ज॑ते ।

धा॒य॒से । धु॒रिति॑ धुः ॥३॥

अत्र भूलोके गुह्या गूढानि कर्माणि सीमितं सर्वत एव निदधानाः कुर्वाणा एते कवय उत अपि च क्षत्राय
बलाय धनाय वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ समंजन् । औषधीभिः पृथिवीं देवैश्च दिवं संगतामकार्षुः । किंच ते
मात्राभिः । मीयन्ते मांतीति वा मात्राः शिलोच्चयाः । ताभिर्मात्राभिः सं ममिरे । ते रोदस्यावियत्तया परि-
च्छिन्ने चक्रुश्च । समृते परस्परं संगते उर्वी विस्तीर्णे मही महती ते द्यावापृथिव्यौ येमुः । नियमितवतः । विष्ट-
भकेनांतरिक्षेणांतर्दृश्यच्छन् । तथा धायसे तयोर्धारणार्थमंतरिक्षं धुः । व्यधुः ॥ इद्वधारणार्थं । गुह्या ।
गुह्यायां भवानि । भवार्थे यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तः । दधानाः । दधातेः शानचि रूपं । अभ्यस्तस्वरः ।
अंजन् । अञ्जु व्यक्तिप्रचणगतिज्वित्यस्य लङि असोरलोपः । निघातः । मात्राभिः । मा माने माङ् माने वा ।

ऊयामेत्यादिना चन्द्रप्रत्ययः । नित्स्वरः । ममिरे । माङ् मान इत्यस्य लिटि रूपं । चादिलोपे विभाषेति न निघातः । येसुः । यम उपरम इत्यस्य लिट्युसि रूपं । तिङुत्तरत्वादिनिघातः । धायसे । वहिहाधाञ्भ्यश्छन्द-
सीत्यसुन् । नित्स्वरः । धुः । दधातेर्लुङि रूपं ॥

आतिष्ठंतं परि विश्वे अभूषञ्छ्रियो वसानश्चरति स्वरोचिः ।

महत्तद्वृणो असुरस्य नामा विश्वरूपो अमृतानि तस्थौ ॥ ४ ॥

आऽतिष्ठंतं । परि । विश्वे । अभूषन् । श्रियः । वसानः । चरति । स्वऽरोचिः ।

महत् । तत् । वृणः । असुरस्य । नाम । आ । विश्वऽरूपः । अमृतानि । तस्थौ ॥ ४ ॥

विश्वे सर्वे कवयो रथमातिष्ठन्तिमिन्द्रं पर्यभूषन् । परितोऽलमकुर्वन् । स्वरोचिः । स्वमेव रोचिर्यस्यासी
स्वरोचिः । स्वप्रभयैव दीप्यमान इत्यर्थः । अत एव श्रियो दीप्तीर्वसान आच्छादयन् सोऽयमिन्द्रश्चरति । सर्वत्र
वर्तते । वृणः कामानां वर्षितुरसुरस्य । अस्यति प्रेरयति सर्वानन्तर्यामितयेत्यसुरः । तस्मिन्द्रस्य तत्तादृशमनुभू-
तपूर्वं नाम । नमयति सर्वाननेन शत्रूनिनाम कर्म । यदा नम्यते सर्वैर्नमस्क्रियत इति नामिन्द्रस्य शरीरं कर्म
वा । महदाश्चर्योपेतं वर्तते । तथा विश्वरूपो नानाविधरूपतां भजमानः स इन्द्रो वरुणात्मनामृतानि जला-
न्या तस्थौ । अधितिष्ठति ॥ विश्वे । जसः शी । अभूषन् । भूष अलंकार इत्यस्य लङि रूपं । वसानः । वस
आच्छादन इत्यस्य शानचि रूपं । तस्य लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । नाम । एषु प्रहृत्य इत्यस्मान्नामन्सीमन्नि-
त्यादिना मनिन्प्रत्ययांतत्वेन निपातनादाद्युदात्तः । विश्वरूप इति तस्य संज्ञा । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति
पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अमृतानि । कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया । तस्थौ । तिष्ठतेर्लिटि णलि रूपं ॥

असूत पूर्वो वृषभो ज्यायानिमा अस्य शुरुधः संति पूर्वीः ।

दिवो नपाता विदथस्य धीभिः क्षत्रं राजाना प्रदिवो दधाथे ॥ ५ ॥

असूत । पूर्वः । वृषभः । ज्यायान् । इमाः । अस्य । शुरुधः । संति । पूर्वीः ।

दिवः । नपाता । विदथस्य । धीभिः । क्षत्रं । राजाना । प्रऽदिवः । दधाथे इति ॥ ५ ॥

वृषभः कामानां वर्षकः पूर्वश्चिरंतनोऽत एव ज्यायानिन्द्रोऽसूत । अपः ससर्ज । पूर्वोर्बह्य इमा अनेन सृष्टा
आपोऽस्य शुरुधः संति । शुचः पिपासाया रोधयिष्यो भवन्ति । दिवो नपाता दिवो न पातयितारौ हे
राजानाविद्रावरुणां प्रदिवः प्रकर्षेण द्योतमानस्य विदथस्य यज्ञकारिणः स्तोतुर्धीभिः स्तुतिभिः क्षत्रं धनं
दधाथे । अस्मभ्यं दातुं धारयेथे ॥ असूत । पूङ् प्राणिगर्भविमोचन इत्यस्य लङि रूपं । अडागमस्वरः । ज्या-
यान् । प्रशस्यशब्दादीयसुनि ज्य चेति ज्यादेशः । ज्यादादीयस इतीयस आदेराकारादेशः । नित्वादाद्युदात्तः ।
शुरुधः । पृषोदरादिः । नपाता । नभ्राणनपादिति निपातनान्नञः प्रकृतिभावः । आमन्त्रितत्वान्निघातः ।
धीभिः । सविकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वं । राजाना । आमन्त्रितत्वान्निघातः । दधाथे । दधातेर्लिटि रूपं ।
निघातः ॥ ॥ २३ ॥

षीणि राजाना विदथे पुरुणि परि विश्वानि भूषथः सदांसि ।

अपश्यमत्र मनसा जगन्वान्प्रते गंधर्वा अपि वायुकैशान् ॥ ६ ॥

षीणि । राजाना । विदथे । पुरुणि । परि । विश्वानि । भूषथः । सदांसि ।

अपश्यं । अत्र । मनसा । जगन्वान् । प्रते । गंधर्वान् । अपि । वायुऽकैशान् ॥ ६ ॥

हे राजानाविद्रावरुणां विदथेऽस्मिन् यज्ञे विश्वानि व्याप्तानि पुरुणि यजनीयैः सोमादिभिः पूर्णानि
षीणि सदांसि सवनानि परि भूषथः । सर्वतोऽलंकृत्यः । हे इन्द्र त्वं जगन्वान् । यज्ञं प्रति गतवानसि । अपि

संभावनायां । यतोऽहमत्र ब्रते यज्ञे वायुक्तेष्वान् वायुवृक्षलनरप्रमीन् गंधर्वान् सोमरक्षकान् खानभ्राजादीन् मनसापश्यं । ते च खानभ्राजादयस्त्रिंशत्तरीयके स्पष्टमभिहिताः । खान भ्राजांघारे बंभरि हस्त सुहस्त कृशानवेति वः सोमकृपणास्तान्नबद्धं मा वो दमन् । स० १. २. ७. इति ॥ भूषयः । भूष अलंकार इत्यस्य लटि रूपं । अपश्यं । दृशिर् भ्रेक्षणे इत्यस्य लटि रूपं । पादादित्वादिनिघातः । जगन्वान् । गमेः कसौ विभाषा गमहनविद्विगमितीटो विकल्पितत्वाद्बेडभावः । मो नो धातोर्वीक्षति मकारस्य नकारः । प्रत्ययस्वरः । गंधर्वान् । धृज् धारणे इत्यस्य गोशब्द उपपदे गवि गन् धृजो व इति वप्रत्ययः । तत्संनियोगेन गोशब्दस्य गनादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥

तदिन्वस्य वृषभस्य धेनोरा नामभिर्ममिरे सक्म्यं गोः ।

अन्यदन्यदसुर्यं वसाना नि मायिनो ममिरे रूपमस्मिन् ॥ ७ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । वृषभस्य । धेनोः । आ । नामऽभिः । ममिरे । सक्म्यं । गोः ।

अन्यत् । अन्यत् । असुर्यं । वसानाः । नि । मायिनः । ममिरे । रूपं । अस्मिन् ॥ ७ ॥

ये यजमाना वृषभस्याभिमतफलप्रदस्यास्त्रिंशत्सार्थं धेनोर्गोर्नामभिर्विश्वायुर्विश्वव्या इत्यादिभिरुपलक्षितां गां सक्म्यं संभजनाहं तत्कीरादिकं हविर्नु चिप्रमाममिर आदुहति । धातूनामनेकार्थत्वात् । तेन च हविषा यज्ञमनुष्ठाय देवभूयं प्राप्तस्ते कवयोऽन्यदन्यनूतनमसुर्यमसुराणां बलं वसाना आच्छादयन्त अत एव मायिनो मायया स्वीकृतकामरूपाः । यद्वा मायिनः प्रज्ञावन्तः संतोऽस्मिन्निद्रे रूपं स्वं स्वं रूपं नि ममिरे । इयत्तया परिच्छिद्य निदधुः ॥ इत् पूरणं । ममिरे । माङ् माने । लिटि रूपं । निघातः । सक्म्यं । युजिर्वचिजिजां कुशेत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्सचतेर्मकप्रत्ययः कुत्व च । सचनं सक्मः । तत्र भव इत्यर्थे भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तः । गोः । एकादेशस्वरः । असुर्यं । असुरस्य स्वमित्यर्थेऽसुरस्य स्वं । पा० ४. ४. १२३. इति यत् । तिप्स्वरितः । रूपं । रूप रूपक्रियायां । ल्यंतः । खप्पशिल्पशप्पवाप्प रूपपर्यंतल्याः । उ० ३. २८. इति पप्रत्ययांतत्वेन निपातनात्यकारलोपोऽगुणत्वं च । रूपयति रूप्यते वेति रूपं । प्रत्ययस्वरः ॥

तदिन्वस्य सवितुर्नकिमे हिरण्ययीममतिं यामशिश्नेत् ।

आ सुष्टुती रोदसी विश्वमिन्वे अपीव योषा जनिमानि वव्रे ॥ ८ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । सवितुः । नकिः । मे । हिरण्ययीं । अमतिं । यां । अशिश्नेत् ।

आ । सुऽस्तुती । रोदसी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वंऽइन्वे । आपऽइव । योषा ।

जनिमानि । वव्रे ॥ ८ ॥

तत्तस्मात्सवितुः सर्वस्य जगतोऽतर्थामितया प्रेरयितुरस्त्रिंशत्स मे मम हिरण्ययीं सुवर्णमयीममतिं दीप्तिं नकिः को वा परिच्छिनत्ति खलु । यां मदीयां दीप्तिमशिश्नेत् य आश्रयति स सुष्टुती शोभनया सुत्या सुतः सन् विश्वमिन्वे सर्वस्य संतर्पयिष्यां रोदसी द्यावापृथिव्यावा वव्रे । स्ककीयतया सर्वतो वृणुते । तत्र दृष्टांतः । अपीव योषा जनिमानि । यथा योषा स्त्री जनिमानि जातान्यपत्यानि वृणोति तद्वत् ॥ नकिः । निपातः । हिरण्ययीं । हिरण्यस्य विकारार्थं मयद्वैतयोरिति मयट् । ऋत्थवास्त्थवास्त्वमाधीहिरण्ययानि कंदसीति निपातनाम्नयटो मकारलोपः । टित्वाट्टिङ्गाणञिति डीप् । प्रत्ययस्वरः । अमतिं । अम गत्यादिषु । अमेरतिरित्यतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अशिश्नेत् । अयतेर्लङि बङ्गलं कंदसीति शपः सुः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सुष्टुती । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः । विश्वमिन्वे । हवि व्याप्तिप्रीणनयोरित्यस्मात्कर्मण्यण् । इदित्त्वानुम् । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमिति द्वितीयाया अनुक् । ऋदुत्तरपदस्वरः । योषा । यीतिर्मित्रीभावकर्मणो वृत्तवदिहनि-कमिकषियुमुचिभ्यः स इति सप्रत्ययः । यामादित्वादाद्युदात्तः । जनिमानि । जनी प्रादुर्भावे । हजनिभ्यामि-मनिस्त्रितीमनिप्रत्ययो भूतकाले । नित्वादाद्युदात्तः । वव्रे । वृज् वरण इत्यस्य लिटि रूपं ॥

युवं प्रत्नस्य साधथो म॒हो य॒हैवी॑ स्व॒स्तिः परि॑ णः स्यातं ।

गो॒पाजि॑ह्रस्य त॒स्युषो॑ वि॒रूपा॑ वि॒श्वे प॒श्यन्ति॑ मा॒यिनः॑ कृ॒तानि॑ ॥९॥

युवं । प्र॒त्नस्य॑ । सा॒धथः॑ । म॒हः । यत् । दै॒वी । स्व॒स्तिः । परि॑ । नः । स्या॒तं ।

गो॒पाजि॑ह्रस्य । त॒स्युषः॑ । वि॒रूपा॑ । वि॒श्वे । प॒श्यन्ति॑ । मा॒यिनः॑ । कृ॒तानि॑ ॥९॥

हे इंद्रावबणी युवं युवां प्रत्नस्य स्तोतुर्महतादृशं श्रेयः साधयः । साधयथः । कीदृशं तदित्यत आह । यद्देवी स्वस्तिर्यदिदं देवसंबन्धि श्रेयः स्वराज्यलक्षणं । किंच युवां नोऽस्मान्परि परितः स्यातं । रचकौ भवेतं । विश्वे सर्वे मायिनो देवा गोपाजिह्रस्य । गोप्त्री जिह्रा मा बिभीतेत्येतादृशी वाग्यस्य स तथोक्तः । तस्युषः स्थिरतरस्त्रेहस्य विरूपा नानाविधानि वृत्रहणनादीनि कृतानि कर्माणि पश्यति । एवमिन्द्रस्य विश्वरूपत्वमुक्तं ॥ युवं । युष्मच्छब्दस्य द्विवचने युवावौ द्विवचन इति युवादेशः । छिप्रथमयोरमिति सुपोऽमादेशः । साधयः । साध संसिद्धावित्यस्य ख्यंतस्य लटि रूपं । बज्रलमन्यवापीति ऐर्लुक् । निघातः । दैवी । देवाद्यञ्जावित्यञ्प्रत्ययः । जित्स्वरः । स्यातं । अस्तेर्लिङि रूपं । गोपाजिह्रस्य । गुप् रचण इत्यस्याधप्रत्ययांतस्य क्लिप्ततोलोपयलोपयोः कृतयो रूपं गोपा इति । बज्रग्रीही पूर्वपदस्वरः । तस्युषः । षा गतिनिवृत्तावित्यस्य क्कसौ वस्वेकाजाह्नसामिति प्राप्तस्त्रेहः संप्रसारणं । संप्रसारणाश्रयं च बलीय इति संप्रसारणस्य बलीयस्त्वान्निवृत्तिः । वसोः संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । पश्यन्ति । दृशिर् प्रेक्षणे । निघातः ॥

अ॒नुं हु॒वेम॑ म॒घवा॑न॒मिद्रे॑म॒स्मिन्भरे॑ नृ॒तमं॑ वाज॑सातौ ।

अ॒ण्वंत॑मु॒यमू॒तये॑ स॒मत्सु॑ भ॒न्तं वृ॒त्राणि॑ सं॒जितं॑ ध॒नानां॑ ॥१०॥

अ॒नुं । हु॒वेम॑ । म॒घऽवा॑नं । इ॒द्रे । अ॒स्मिन् । भ॒रे । नृ॒तमं॑ । वाज॑ऽसातौ ।

अ॒ण्वन्तं॑ । उ॒यं । उ॒तये॑ । स॒मत्सु॑ । भ॒न्तं । वृ॒त्राणि॑ । सं॒जितं॑ । ध॒नानां॑ ॥१०॥ ॥ २४॥ ॥ ३॥

अथ चतुर्थेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि । तत्रंद्रं मतिरिति नवर्चं प्रथमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमिन्द्रं । इंद्रं मतिर्नेत्यनुकांतं । सूक्तविनियोगो लिंगादवगतव्यः ॥

इ॒द्रे म॒तिर्हृ॒द आ व॒च्यमा॑ना॒च्छा पतिं॑ स्तो॒म॒त॒ष्टा जि॑गाति ।

या जा॒गृवि॑र्वि॒दये॑ श॒स्यमा॑ने॒द्र॒ यत्ने॑ जा॒यते॑ वि॒द्धि तस्य॑ ॥१॥

इ॒द्रे । म॒तिः । हृ॒दः । आ । व॒च्यमा॑ना । अ॒च्छ । पतिं॑ । स्तो॒म॒ऽत॒ष्टा । जि॑गा॒ति ।

या । जा॒गृविः॑ । वि॒दये॑ । श॒स्यमा॑ना । इ॒द्रे । यत् । ते । जा॒यते॑ । वि॒द्धि । तस्य॑ ॥१॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इंद्र हृदो हृदयाद्वच्यमानोच्यमाना स्तोमतष्टा स्तोमकारिभिः कृता मतिः स्तुतिः पतिं सर्वस्य जगतः स्वामित्रं त्वामच्छामिन्नच्छा जिगाति । समंताद्गच्छतु । या मदीया स्तुतिर्जागृविः स्तुत्यस्य तव जागरणं कुर्वाणा विदधे यत्ने शस्यमाना भवति । हे इंद्र ते त्वदर्थं यत्स्तोचं मत्तो जायते तद्विद्धि । वागीहि । तस्थेति द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ मतिः । मंत्रे वृषेत्यादिना क्रिमुदान्तः । हृदः । हृदयशब्दस्य पद्मोमासि-
त्यादिना हृदादेशः । ऊडिदमिति विभक्तेश्दान्तत्वं । वच्यमाना । वच परिभाषण इत्यस्य कर्मणि यक् । संप्रसारणाभावश्छांदसः । प्रत्ययस्वरः । स्तोमतष्टा । तच्च त्वच्च तन्नूकरण इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जिगाति । गा स्तुती छंदसीति जुहोत्यादिः । बज्रलं छंदसीत्यभ्यासस्त्रेह । निघातः । जायते । अनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लटि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । विद्धि । विद ज्ञान इत्यस्य लोटि हेर्जश्चल्भ्यो हेर्धिरिति ध्वादेशः । वाक्छमेदादनिघातः ॥

दिवश्चिदा पूर्वा जायमाना वि जागृविर्विदथे शस्यमाना ।

भद्रा वस्त्राण्यर्जुना वसाना सेयमस्मे सनजा पित्र्या धीः ॥ २ ॥

दिवः । चित् । आ । पूर्वा । जायमाना । वि । जागृविः । विदथे । शस्यमाना ।

भद्रा । वस्त्राणि । अर्जुना । वसाना । सा । इयं । अस्मे इति । सनजा । पित्र्या । धीः ॥ २ ॥

हे इंद्र दिवश्चित् द्योतमानात्सूर्यादपि पूर्वा पूर्वकाले भवोषःकालसंबन्धिन्या जायमाना या सुतिलक्षणा वाग्विभवति सेयं वाग्विदथे यज्ञे शस्यमाना जागृविः सुतस्य तव जागरणं कुर्वाणा भद्रा कल्याणान्यर्जुना शुक्लवर्णानि वस्त्राणि योग्यतया तेजांसि वसानास्ते अस्माकं पित्र्या पितृक्रमागता अत एव सनजा पुरातनी सती धीस्त्व सुतिर्भवति ॥ दिवः । दिवेः कृिप् । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । अर्जुना । अर्जेर्णिभुक्त्वेत्युनन् । निस्वरः । सनजा । जनैरन्येभ्योऽपि वृश्चत इति डः । प्रत्ययस्वरः । पित्र्या । पितृशब्दात्तत आगत इत्यर्थे पितृथञ्चेति यत्प्रत्ययः । रीकृत इति रीडादेशः । यस्थिति लोपः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

यमा चिदचं यमसूरसूत जिह्वाया अयं पतदा ह्यस्यात् ।

वपूषि जाता मिथुना सचेते तमोहना तपुषो बुध एता ॥ ३ ॥

यमा । चित् । अचं । यमऽसूः । असूत । जिह्वायाः । अयं । पतत् । आ । हि । अस्यात् ।

वपूषि । जाता । मिथुना । सचेते इति । तमऽहना । तपुषः । बुधे । आऽइता ॥ ३ ॥

प्रसंगादुषःकालं प्रशंसति । यमसूः । यमौ यमनी मूत इति यमसूष्वोऽभिमानीनी देवता । सा यमा यमलावश्चिनावचोषःकालेऽसूत । अश्विनोस्तत्र शस्यमानत्वात्तावश्चिनी स्तोतुं मम जिह्वाया अयं पतच्चलमास्यात् । तिष्ठति खलु । तमोहना तमसो हन्तारी तपुषः । तपत्यस्मिन्सूर्य इति तपुर्दिवसः । तस्य बुधे मूल एता एतावागता मिथुना परस्परं संगता तावश्चिनी जातोत्पन्नानि वपूषि । उच्यते निधीयते इति वपूष्युःकाङ्क्षे क्रियमाणानि शस्त्रादीनि कर्माणि । सचेते । संगच्छतः ॥ यमसूः । षूङ् प्राणिगर्भविमोचन इत्यस्य कृिप् । ऊडुत्तरपदस्वरः । असूत । तस्यैव धातोर्लङ्ग्युदादित्वाच्क्वो लुक् । निघातः । पतत् । पतू गती । शुतुर्लसार्वधातुक्स्वरे धातुस्वरः । अस्यात् । षा गतिनिवृत्तौ । लुङि रूपं । हियोगादनिघातः । वपूषि । बुवप् वीजसंताने । अर्तिपूवपियाजतनिधनितपिभ्यो निदित्युसिप्रत्ययः । निश्चेत्युक्त्वादाद्युदात्तः । सचेते । घञ् समवाय इत्यस्य लटि रूपं । तपुषः । तप संतापे । अर्तिपूवपीत्यादिना उसिः । बुधे । बन्ध बंधने । बंधेर्ब्रधिवुधी च । उ० ३. ५. इति नक्प्रत्ययः । ब्रधिवुधी एतावादेशो धातोः । प्रत्ययस्वरः । एता । इण् गतावित्यस्य कर्मणि निष्ठा । गतिरन्तर इति गतेः स्वरः ॥

नकिरेषां निदिता मर्त्येषु ये अस्माकं पितरो गोषु योधाः ।

इंद्र एषां दृहिता माहिनावानुज्ञोचाणि ससृजे दंसनावान् ॥ ४ ॥

नकिः । एषां । निदिता । मर्त्येषु । ये । अस्माकं । पितरः । गोषु । योधाः ।

इंद्रः । एषां । दृहिता । माहिनाऽवान् । उत् । गोचाणि । ससृजे । दंसनाऽवान् ॥ ४ ॥

हे इंद्र सचे प्रवृत्तानामस्माकं ये पितरोऽगिरसो गोषु पणिभिरपहतेषु तन्निमित्तं योधा योद्धारो वर्तते तेषामेषां मर्त्येषु निदिता दूषको नकिर्न कश्चिदस्ति । कुत इत्यत आह । माहिनावाव्यहिमोपेतो दंसनावानुबहजनादिकर्मवानिंद्र एषामगिरसां दृहितानि समृजानि गोचाणि गवां वृंदान्युत्सखजे । तेभ्योऽगिरोभ्यो ददौ ॥ निदिता । निदि कृत्सायामित्यस्य वृचि रूपं । मर्त्येषु । वस्त्रादित्वात्स्वार्थिको यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । योधाः । युध संहार इत्यस्य पचाद्यचि रूपं । दृहिता । दृह दृहि वृद्धावित्यस्य निष्ठायां रूपं । माहिनावान् ।

महेरिनयेतीनप्रत्ययः । तदस्यासीति मनुष्यः । माहिनावानिति तस्य संज्ञा । मती बहुचोऽनजिरादीना-
मिति संहितायां दीर्घः । गोत्राणि । गवां समूह इत्यर्थे खलगोरथादित्यनुवृत्ताविनिश्चयश्चेति गोशब्दाच्च-
प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सङ्गजे । सङ्गज विसर्ग इत्यस्य लिटि रूपं ॥

दशपथे निष्किले निविदानीयस्य पुरस्तात्सखा ह यत्वेतेषा । सूचितं च । सखा ह यच्च सखिभिर्नववि-
रिति निविदानीयचोराद्ये । आ० ९. ३. इति ॥

सखा ह यच्च सखिभिर्नववैरभिद्वा सत्वभिर्गा अनुगमन् ।

सत्यं तदिन्द्रो दशभिर्दशग्वैः सूर्यं विवेद तमसि क्षियंतं ॥ ५ ॥

सखा । ह । यच्च । सखिऽभिः । नवऽग्वैः । अभिऽद्वा । आ । सत्वऽभिः । गाः । अनुऽगमन् ।

सत्यं । तत् । इन्द्रः । दशऽभिः । दशऽग्वैः । सूर्यं । विवेद । तमसि । क्षियंतं ॥ ५ ॥

सखिभिः समानख्यानैः सत्वभिर्निद्रमभितः सीदन्ननवग्वैः । मेधातिथिप्रभृतयोऽगिरसः केचिन्नव मासा-
न्तचमनुष्याय फलं लेभिरे केचिद्दश मासाननुष्यायति । तच्च ये नव मासान् सचमनुष्याय लब्धफला उदतिष्ठन् ते
नवगाः । तैः सत्वभिर्गिरोभिः सखा समानख्यान इन्द्रो यच्च यस्मिन्विले पणिभिर्निद्रवा गा अभिलक्ष्याभिष्टु
अभिगतजानुकं यथा भवति तथानुगमन् अनुगच्छन्निद्रस्तत्तत्र विले दशग्वैः । ये दश मासान्तचमनुष्याय लब्धफ-
ला उदतिष्ठन् ते दशगाः । दशभिर्दशसंख्याकैर्गिरोभिः सहितः सन् तमसि विलवर्तित्यंधकारे क्षियंतं निवसंतं
सत्यं यथार्थप्रकाशं सूर्यं विवेद । लेभे । ततो लब्धप्रकाशः स इन्द्रस्ता गा आनीयागिरोभ्यः प्रादादिति भावः ॥
सखा । ख्या प्रकथने । समाने ख्यस्योदात्त इतीएप्रत्ययः । डिञ् । समानस्य कंदसीति समानस्य सभावः ।
उदात्त इत्युक्तिन सामर्थ्यादुपपदस्येति गम्यते । आयुदात्तः । नवग्वैः । गमेरीणादिको द्वप्रत्ययः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदस्वरः । अभिष्टु । प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञरिति विधीयमानो क्षुरभेरुत्तरस्य व्यत्ययेन भवति । सत्वभिः । षट्
विशरणगत्यवसादनेर्जित्यस्यात्प ईरसद्योऽसुट चेति कृनिप्रत्ययः । तुडागमः । नित्वादायुदात्तः । अनुगमन् ।
गमेः शतरि षड्भवं कंदसीति शपो लुकि कृते गमहनेत्यादिनोपधालोपः । प्रादिसमासः । शतृस्वरः । विवेद ।
विद ज्ञान इत्यस्यास्मिन् लिटि रूपं । क्षियंतं । क्षि निवासगत्योरित्यस्य शतरि रूपं ॥ २५ ॥

इन्द्रो मधु संभृतमुस्त्रियायां पृथ्विवेद शफवन्त्रमे गोः ।

गुहा हितं गुह्यं गूळहमप्सु हस्ते दधे दक्षिणे दक्षिणावान् ॥ ६ ॥

इन्द्रः । मधु । संऽभृतं । उऽस्त्रियायां । पत्ऽवत् । विवेद । शफऽवत् । नमे । गोः ।

गुहा । हितं । गुह्यं । गूळं । अप्ऽसु । हस्ते । दधे । दक्षिणे । दक्षिणाऽवान् ॥ ६ ॥

इन्द्र उस्त्रियायां चीरदध्यादिक्रमेणोत्साविष्यां भोगवत्यां गवि संभृतं संपादितं मधु चीरादि विवेद ।
अज्ञासीत् । तत्सदर्थं पद्वत्पादयुक्तं शफवत्स्वरूपेति गोधनं विवेद । लेभे । कथं लब्धवानिति तदुच्यते । गमे
गोः । गोरिति द्वितीयायै षष्ठी । पणिनामकैरसुरैरपहतां गां गमे । आनीतामकरोत् । तथा दक्षिणावानी-
दार्यवान्समर्थः स इन्द्रो गुहा गुहायां हितं गुह्यं प्रच्छन्नं अत एवाप्स्वंतरिक्षे गूळं गूढचारिणं मायिनमसुरं
दक्षिणे हस्ते दधे । दधार । अयहीदित्यर्थः ॥ द्वितीयाष्टके । २. ६. ३. शुधो हवमित्यस्मिन्वर्गे गुहा हितमित्ये-
तत्सम्यगभ्याधाय । उस्त्रियायां प्रक्रिया सम्यक् पूर्वमेवावादि ॥ विवेद । विद ज्ञाने विट् लाभे । एतयोर्लिटि
रूपं । शफवत् । शफोऽस्यासीति मनुष्यः । ह्रस्वगुह्यां मनुष्येति मनुष्य उदात्तत्वं । गमे । णसु प्रहृत्य इत्यस्य
लिटि रूपं । द्विवचनस्य कंदसि विकल्पितत्वाच्च द्विवचनाभावः । वाक्यभेदादनिघातः । गुह्यं । गुह्य संवरण
इत्यस्याच्छंसिगुह्यदुहिभ्यो वेतिवक्तव्यमिति कथम् । कित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्य पित्वाद्गुदात्तत्वे धातुस्वरः । दधे ।
दधातेर्लिटि रूपं । दक्षिणावान् । दक्ष वृद्धौ । द्रुदक्षिभ्यामिन्नतितीनप्रत्ययः । तदस्यासीति मनुष्यः । संहिता-
यामन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः । नित्स्वरः ॥

ज्योतिर्वृणीत तमसो विजानन्नारे स्याम दुरिताद्भीकै ।

इमा गिरः सोमपाः सोमवृद्ध जुषस्वेन्द्र पुरुतमस्य कारोः ॥ ७ ॥

ज्योतिः । वृणीत । तमसः । विजानन् । आरे । स्याम । दुःऽइतात् । अभीकै ।

इमाः । गिरः । सोमऽपाः । सोमऽवृद्ध । जुषस्व । इन्द्र । पुरुऽतमस्य । कारोः ॥ ७ ॥

तमसो रात्रेः सकाशाद्विजानन्विशेषेण जानन् प्रादुर्भवन्सूर्यात्मक इन्द्रो ज्योतिर्वृणीत । जगद्वावहारनिर्वाहक प्रकाशं समभक्त । यद्वा तमसस्तमोरूपावृत्तादेर्विजानन् प्रादुर्भवन् । वृचं हत्वा प्रकाशमवृणीत । वयं दुरिता-
त्पापादारे दूरे पापवर्जिताः संतोऽभीकै भयरहिते स्थाने स्याम । भवेम । सोमपाः सोमस्य पातरत एव
सोमवृद्ध सोमपानेषु वृद्ध हे इन्द्र पुरुतमस्य । पुरुवृद्धश्चात्र तामयति ग्लापयतीति पुरुतमः । तादृशस्य कारोः
स्तोत्रं कुर्वाणस्य ऋत्विज इमाः स्तुतिनक्षणा गिरो वाचो जुषस्व । सेवस्व ॥ वृणीत । वृद्ध संभक्तावित्यस्य लङि
रूपं । विजानन् । ज्ञा अवबोधने । विशेषेण ज्ञानं प्रकाशः । प्रत्ययस्वरः । अभीकै । न विद्यते भीर्यस्मिन् । ततः शेषा-
द्विभाषा । पा० ५. ४. १५४. । इति कप्रत्ययः । नञ्मुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ति कपि पूर्वं । पा० ६. २. १७३. । इति पूर्व-
स्यान्तोदात्तत्वं । पुरुतमस्य । तमु ग्लान इत्यस्मात्प्रत्ययान्तात्पचादचि परादिङ्कंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

ज्योतिर्यज्ञाय रोदसी अन्तु ष्यादरे स्याम दुरितस्य भूरैः ।

भूरि चिद्धि तुजतो मर्त्यस्य सुपारासो वसवो बर्हणावत् ॥ ८ ॥

ज्योतिः । यज्ञाय । रोदसी इति । अन्तु । स्यात् । आरे । स्याम । दुःऽइतस्य । भूरैः ।

भूरि । चित् । हि । तुजतः । मर्त्यस्य । सुऽपारासः । वसवः । बर्हणाऽवत् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ज्योतिर्जगत्प्रकाशकः सूर्यो यज्ञायामिहोत्तादिकर्मकरणाय रोदसी द्यावापृथिव्यावनु ष्यात् ।
अनुभवतु । प्रकाशयतु । वयं भूरैः प्रभुतस्य दुरितस्य पापस्थारि दूरे स्याम । भवेम । हे वसवः सर्वस्य वैसायि-
तार इन्द्रादयः सुपारासः सुपाराः शोभनपाराः सुत्याभिमुखीकर्तुं शक्या यूयं भूरि चिदतिप्रभूतं बर्हणावत्स-
मृद्वियुक्तं धनं तुजतो भूरिप्रदस्य मर्त्यस्य प्रयच्छथ । अत्र योग्यक्रियाध्याहारः ॥ स्यात् । अस्तेर्लिङि रूपं ।
संहितायामनोरुत्तरस्यास्तेरुपसर्गप्रादुर्भासस्तिर्यचपर इति षत्वं । निघातः । तुजतः । तुजि पिजि लजि
हिंसादाननिकेतनेषु । शत्रुरमुम इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । बर्हणावत् । वृहि वृद्धावित्यस्य भाव औणादिको
युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

श्रुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

श्रुखंतमुयमूतये समत्सु घंतं वृचाणि संजितं धनानां ॥ ९ ॥

श्रुनं । हुवेम । मघऽवानं । इन्द्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।

श्रुखंतं । उयं । उतये । समत्सु । घंतं । वृचाणि । संऽजितं । धनानां ॥ ९ ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थास्तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

इंद्र त्वेति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमिंद्रं । तथा चानुक्रांतं । इंद्र त्वा गायत्रं हीति ॥ अपिष्टोमे प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिस्त इदं सूक्तं । सूचितं च । इंद्र त्वा वृषभमुद्दिमीति तिस्रः । आ० ५. १०. । इति ॥ आद्या प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । इंद्र त्वा वृषभं मरुतो यस्य । आ० ५. ५. । इति ॥

इंद्र त्वा वृषभं वयं सुते सोमे हवामहे । स पाहि मध्वो अंधंसः ॥ १ ॥

इंद्र । त्वा । वृषभं । वयं । सुते । सोमे । हवामहे । सः । पाहि । मध्वः । अंधंसः ॥ १ ॥

इंदो स्रवति सोमरसे रमते क्रीडतीतींद्रः । यद्वा इदं सर्वं जगत्साक्षाद्दर्शयतीतींद्रः । तस्य संबुद्धिः । हे इंद्र वृषभं कामानां वर्धकं त्वा त्वां सुते यावभिरभिषुते सोमे वयं हवामहे । सोमपानार्थमाहुयामः । स त्वं मध्वो मदकरमंधसोऽन्नलक्षणं सोमं पाहि । पिब । इंद्रशब्दं यास्को बद्धधा निर्विवेच । इंद्र इरां वृणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयतीति वेरां धारयतीति वेदेवे द्रवतीति वेदी रमत इति वेदे भूतानीति वा । तद्यदेनं प्राणैः समेधंस्तदिंद्रस्तेंद्रत्वमिति । यच्च यच्च योऽर्थोऽनुगुणस्तच्च सोऽर्थः स्वीकार्यः । इदं दर्शनादित्योपमन्यवः । इदं ब्रह्म साक्षात्पश्यतीतींद्रः । तथा चारण्यके श्रूयते । स एतमेव पुरुषं ब्रह्मततममपश्यदिदमदर्शमितींद्रः । तस्मादिंद्रो नामेदंद्रो ह वै नाम तमिदं संतमिंद्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः । ऐ० आ० २. ४. ३. । इति ॥ इंद्र । इदि परमैश्वर्य इति धातुः । स्वमायया जगद्रूपत्वं परमैश्वर्यं । अनेनाभिप्रायेण श्रूयते । इंद्रो मायाभिः पुरुषरूप ईयत इति । इंदुशब्द उपपदे रमतेरन्वेभ्योऽपि वृक्षत इति डः । पूर्वपदस्योकारलोपः । इदि परमैश्वर्य इत्यस्मादृजेंद्रायेत्यादिना रन्प्रत्ययांतत्वेन निपातितः । एवमेतानि निर्वचनानि द्रष्टव्यानि । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । हवामहे । हुयतेर्बहुलं कंदसीति संप्रसारणे लोटि रूपं । इंद्रः । मधुशब्दः फलिपाटीत्यादिनोन्मत्तयांतः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वानुमभावः । वृणादेशः । अंधंसः । अदिर्नुम धश्चेत्यमुन् । निस्वरः ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवन इंद्र क्रतुविदमिति शस्त्रयाज्या । सूचितं च । इंद्र क्रतुविदं सुतमिति याज्या । आ० ५. १०. । इति ॥

इंद्र क्रतुविदं सुतं सोमं हर्यं पुरुष्टुत । पिबा वृषस्व तातृपिं ॥ २ ॥

इंद्र । क्रतुऽविदं । सुतं । सोमं । हर्यं । पुरुऽस्तुत । पिब । आ । वृषस्व । तातृपिं ॥ २ ॥

हे इंद्र क्रतुविदं क्रतोः प्रज्ञाया लभकं सुतमभिषुतमिमं सोमं हर्यं । पातुं कामयस्व । हे पुरुष्टुत पुरुषिर्बहुभिः स्तुतिं तातृपिं तर्पकमाप्यायनकारिणमिमं सोमं पिब । पीतमिमं सोममा वृषस्व । जठरे सिंच । यथा नाभेरधो न पतति तथा धारयेति भावः ॥ हर्यं । हर्यं गतिकांतोरित्यस्य लोटि रूपं । निघातः । पुरुष्टुत । सुतस्त्वोमयोऽकंदसीति संहितायां पत्वं । वृषस्व । वृष सेचन इत्यस्य लोटि रूपं । आड उत्तरत्वान्निघातः । तातृपिं । तुप प्रीणन इत्यस्माच्छंसि सदादिभ्यो दर्शनादिति क्तिन् । तस्य लिङ्गवावाह्विर्वचनादि । संहितायामन्येषामपीत्यभ्यासस्य दीर्घः । नित्वादाद्युदात्तः ॥

इंद्र प्र णो धितावानं यज्ञं विश्वेभिर्देवेभिः । तिरः स्तवान विशपते ॥ ३ ॥

इंद्र । प्र । नः । धितऽवानं । यज्ञं । विश्वेभिः । देवेभिः । तिरः । स्तवान् । विशपते ॥ ३ ॥

हे स्तवान स्तोतृभिः स्तूयमान विशपते विशां मरुतां पते हे इंद्र विश्वेभिर्देवेभिः सर्वैर्यजनीयैर्देवैः सहितस्त्वं धितावानं । वन्यते संभज्यत इति वानं हविः । धितं निहितं हविर्यस्य तं । संभृतहविष्कमित्यर्थः । अस्मदीयमिमं

यच्च प्र तिरः । प्रकर्षेण वर्धय । हविःस्वीकरणेन संपूर्णं कुर्विति भावः ॥ शः । उपसर्गाद्बलमिति संहितायां
णत्वं । धितावान् । दुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्मान्निष्ठा । बज्जब्रीहौ पूर्वपदस्वरः । तिरः । तरतेर्व्यत्ययेन शः ।
प्रत्ययस्वरः । सवान् । दुञ् सुती । सम्यानच् सुव इत्युपपदाभावेऽपि कर्मणानच्प्रत्ययः । आमन्त्रित-
त्वान्निघातः ॥

इन्द्र सोमाः सुता इमे तव प्र यंति सत्पते । क्षयं चंद्रास इंदवः ॥४॥

इन्द्र । सोमाः । सुताः । इमे । तव । प्र । यंति । सत्पते । क्षयं । चंद्रासः । इंदवः ॥४॥

हे सत्पते इन्द्र चंद्रास आल्हादयितार इंदवो दीप्ताः सुता अभिषुता इमेऽस्माभिर्दत्ताः सोमाः क्षयं ।
क्षियंति निवसंत्यस्मादीव्येति क्षयो जठरं । प्र यंति । प्रकर्षेण गच्छंति । तान् धारयेति भावः ॥ क्षयं । क्षि
निवासगत्योरित्यस्मादधिकरणे घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वे प्राप्ति क्षयो निवास इत्याद्युदात्तत्वं ।
चंद्रासः । चदि आल्हादने दीप्ता च । अस्मात्स्फायितं चोत्थादिना रक्प्रत्ययः । आज्ञसेरसुगित्यसुक् । प्रत्यय-
स्वरः । इंदवः । उंदेरिच्चादेरित्युप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ॥

दधिष्वा जठरे सुतं सोममिन्द्र वरेण्यं । तव द्युक्षास इंदवः ॥५॥

दधिष्व । जठरे । सुतं । सोमं । इन्द्र । वरेण्यं । तव । द्युक्षासः । इंदवः ॥५॥

हे इन्द्र वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं सुतमभिषुतं सोमं जठरे दधिष्व । धारय । इंदवो दीप्ता इमे सोमास्तव
द्युक्षासः । दिवि क्षियंति निवसंतीति द्युक्षासः । अतस्त्वं तान् धारयेति भावः ॥ दधिष्व । दधातेर्लोपि रूपं ।
आगमा अनुदात्ता इतीटोऽनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । वरेण्यं । वृद्ध संभक्तौ । वृद्ध एण्य इत्येण्यप्रत्ययः । वृषादि-
त्वादाद्युदात्तः । द्युक्षासः । क्षियतेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति डप्रत्ययः । छदुत्तरपदस्वरः ॥ ॥५॥

गिर्वेणः पाहि नः सुतं मधोर्धाराभिरज्यसे । इन्द्र त्वादातमिद्यशः ॥६॥

गिर्वेणः । पाहि । नः । सुतं । मधोः । धाराभिः । अज्यसे । इन्द्र । त्वाऽदातं । इत् । यशः ॥६॥

गिर्वेणो गीर्भर्वननीय । तथा च यास्कः । गिर्वेणा देवो भवति गीर्भरेण वनयंति । नि० ६. १४. इति ।
तादृशेन्द्र नोऽस्मादीयं सुतमभिषुतमिमं सोमं पाहि । पिव । यतो मधोर्मदकरस्य सोमस्य धाराभिरज्यसे
सिच्यसे हे इन्द्र त्वादातमित्यया शोधितं विशदीकृतमेव यशोऽन्नमस्मासु भवति ॥ गिर्वेणः । वन संभक्तावि-
त्यस्मादमुन् । गिर उपधाया दीर्घाभावस्कांदसः । आमन्त्रितत्वेति षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । पाहि । पा पान
इत्यस्मात्लोपि रूपं । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादिनिघातः । प्रत्ययस्वरः । त्वादातं । दैप् शोधने ।
सत्यपि पकारे नानुबंधकृतमनेजंतत्वमित्येजंत एवायं । तत आदेच इत्यात्वं । अस्मात्कर्मणि क्तः । दाधा
ध्वदावित्यच्चादाविति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया अभावाद्दो दङोरिति ददादेशो न भवति । त्वेति युष्मच्छब्दस्य
तृतीया कर्तृकरणे कृता बज्जलमिति समासः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । यशः । अशू व्याप्तौ ।
अशेर्युद्धेत्यमुन् । तत्संनियोगेन धातोर्युडागमः । नित्वादाद्युदात्तः ॥

अभि द्युक्षानि वनिन इन्द्र सचंते अक्षिता । पीत्वी सोमस्य वावृधे ॥७॥

अभि । द्युक्षानि । वनिनः । इन्द्र । सचंते । अक्षिता । पीत्वी । सोमस्य । ववृधे ॥७॥

वनिनः । वनं देवताविषयं संभजनमस्मास्तीति वनी । तस्य देवान् संभजमानस्य यजमानस्य द्युक्षानि
द्योतमानान्यक्षिता क्षयरहितानि संपूर्णानि सोमादीनि हवीर्षीन्द्रमभि अभितः सचंते । समवयंति । तेषु मध्ये
सोमस्य पीत्वी सोमं पीत्वा वावृधे । स इन्द्रो वर्धते ॥ वनिनः । अत इनिठनावितीनिप्रत्ययः । तस्य स्वरः ।
सचंते । वच समवाच इत्यस्य लटि रूपं । अक्षिता । क्षि क्षय इत्यस्य निष्ठा । अच खदर्थ इति दीर्घाभावः ।
तस्मादेव क्षियो दीर्घादिति निष्ठानत्वाभावः । नञा समासे तस्य स्वरः । पीत्वी । पा पान इत्यस्मात् क्ताप्र-
त्ययस्य क्तात्स्वादयस्वेति निपातनात् वी इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । घुमास्यागपेत्यादिना ईत्वं ॥

अ॒र्वा॒वतो॑ न॒ आ ग॒हि परा॒वत॑श्च वृ॒त्रह॑न् । इ॒मा जुष॑स्व नो॒ गिरः॑ ॥८॥

अ॒र्वा॒ऽवतः॑ । नः॒ । आ । ग॒हि । परा॒ऽवतः॑ । च । वृ॒त्रऽह॑न् । इ॒माः । जुष॑स्व । नः॒ । गिरः॑ ॥८॥

हे वृत्रहन्निद्र अर्वावतोऽर्वाचीनात्समीपाद्देशात्परावतोऽतिदूराद्देशाद्वा नोऽस्मानभिलक्ष्या गहि । आ-
गच्छ । आगत्य च नोऽस्मदीया इमाः स्तुतिस्त्रिणा गिरो वाचो जुषस्व । सेवस्व ॥ परावतः । उपसर्गाच्छं-
दसि धात्वर्थ इति वतिः । प्रत्ययस्वरः ॥

यद॑न्तरा परा॒वत॑म॒र्वा॒वतं॑ च हू॒यसे॑ । इ॒न्द्रे॒ह त॑त॒ आ ग॒हि ॥९॥

यत् । अ॒न्तरा॑ । परा॒ऽवतं॑ । अ॒र्वा॒ऽवतं॑ । च । हू॒यसे॑ । इ॒न्द्र । इ॒ह । त॑तः । आ । ग॒हि ॥९॥

हे इन्द्र यद्यस्मिन्परावतमतिविप्रकृष्टस्य देशस्यार्वावतं संनिष्ठस्य देशस्य चांतरा तयोर्मध्यदेशे हूयसे
सम्यगिज्यसे ततस्तस्माद्देशादिहास्मिन्यज्ञ आ गहि । सोमपानार्थमागच्छ ॥ परावतं अर्वावतं । अंतरांतरेण युक्ते
। पा० २. ३. ४. । इति द्वितीया । ततः । पंचम्यास्तसिल् । लिट्स्वरः ॥ ॥२॥

आ तू न इन्द्रेति नवचं तृतीयं सूक्तं वैश्वामिचं गायत्रिन्द्रं । आ तू न इत्यनुक्रांतं ॥ अतिरात्रे द्वितीये पर्याये
ब्राह्मणाच्छंसिश्च एतदादिके द्वे सूक्ते । सूचितं च । आ तू न इन्द्र मध्यगिति सूक्ते । आ० ६. ४. । इति ॥

आ तू न॑ इ॒न्द्र म॒ध्य॒ग्धु॒वानः॑ सोम॒पीत॑ये । हरि॒भ्यां या॒ह्यद्रि॒वः॑ ॥१॥

आ । तु । नः॒ । इ॒न्द्र । म॒ध्य॒क् । हु॒वानः॑ । सोम॒ऽपीत॑ये । हरि॒ऽभ्यां । या॒हि । अ॒द्रि॒ऽवः॑ ॥१॥

हे अद्रिवो हे वज्रिन् हे इन्द्र ऊवानो होतृभिराह्वयमानस्त्वं मध्यक् मदभिमुखः सन् नोऽस्मदीये यज्ञे
सोमपीतये सोमपानार्थं हरिभ्यामश्वभ्यां सह तु क्षिप्रमा याहि ॥ तु । अचि तुनुधेत्यादिना संहितायां दीर्घः ।
मध्यक् । मामंचतीति अल्विग्दधुगित्यादिना क्तिन् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चैत्यस्मच्छब्दस्यैकवचने मपर्यंतस्य
मादेशः । विश्वदेवयोश्च टेरञ्चर्तौ वप्रत्यय इति टेरद्रि इत्यादेशः । अद्रिसधोरंतोदात्तत्वात्निपातनं कृत्व-
रनिवृत्त्यर्थमिति वचनाद्वादिशोऽतोदात्तः । यणादेशे कृत उदात्तस्वरितयोर्यण इति यणः स्वरितत्वं । क्ति-
न्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वं । सोमपीतये । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अद्रिवः । मनुषसोरिति क्वत्वं ।
आमंचित्वान्निघातः ॥

स॒त्तो होता॑ न ऋ॒त्विय॑स्ति॒स्तिरे॑ ब॒र्हिरा॑नुषक् । अ॒युज॑न्प्रा॒तर॒द्रयः॑ ॥२॥

स॒त्तः । होता॑ । नः॒ । ऋ॒त्वियः॑ । ति॒स्तिरे॑ । ब॒र्हिः । आ॒नु॒षक् । अ॒युज॑न् । प्रा॒तः । अ॒द्रयः॑ ॥२॥

हे इन्द्र नोऽस्मदीये यज्ञे होता ऋत्विक तवाह्वानार्थमृत्वियः प्राप्तकालः सन् सत्तो निषण्णो वर्तते । तथा
बर्हिरानुषक् अनुषक्तं परस्परसंबन्धं यथा भवति तथा तिस्तिरे । हविष्वासन्नेषु स्त्रीर्णमभुत् । तथा प्रातः
प्रातःसवने सोमाभिषवार्थमद्रयो आवाणोऽयुजन् । परस्परं संगता अभुवन् । तस्मात्सोमपानार्थं त्वमागच्छेति
भावः ॥ सत्तः । षट् विशरणादिष्वित्यस्मान्नत्यर्थाकर्मकाद्यपेत्यादिना । पा० ३. ४. ७२. । कर्तरि क्तः । सर्वविधीनां
क्षंदसि विकल्पितत्वाद्च निघातकारस्य नत्वाभावः । ऋत्वियः । ऋतुशब्दाच्छंदसि घसिति घस्प्रत्ययः । घस्ते-
यादेशः । सितीति पदसंज्ञायामोर्गुण इति भसंज्ञाधीनो गुणो न भवति । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । तिस्तिरे ।
सूत्र आच्छादन इत्यस्य कर्मणि लियूत इडातोरितीत्वं । दिर्वचने शपूर्वाः खय इति तकारस्य शेषः । लिट्-
क्षप्प्रयोरिशेरिति तप्रत्ययस्यैशित्यादेशः । पादादित्वादनघातः । प्रत्ययस्वरः । आनुषक् । षञ्ज संगे । क्षिप् ।
अनिदितामिति नलोपः । आङ्गन्वोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । गतिसमासः । कृदुत्तरपदस्वरः । अयुजन् ।
युजिर् योग इत्यस्य लुङि क्लेरिरितो वेत्यङादेशः । बङ्गलं क्षंदसीति ऋडागमः । पादादित्वादनघातः ।
अङागमस्वरः ॥

इ॒मा ब्र॒ह्म ब्र॒ह्मवा॒हः क्रि॒यन्त॒ आ ब॒र्हिः सी॒द । वी॒हि शूर॒ पुरो॒ऽऽशं ॥३॥

इ॒मा । ब्र॒ह्म । ब्र॒ह्मऽवा॒हः । क्रि॒यन्ते । आ । ब॒र्हिः । सी॒द । वी॒हि । शूर॒ । पुरो॒ऽऽशं ॥३॥

ब्रह्माणि सोचाणि सुत्यतया वहतीति ब्रह्मवाहा ब्रह्मणा सोत्रेण प्राप्यत इति वा । हे ब्रह्मवाह इन्द्र तुभ्यमिमेमानि ब्रह्म ब्रह्माणि सोचाण्यस्माभिः क्रियन्ते । अतो बर्हिरा सीद । सुत्यतया बर्हिषि यज्ञ उपविश । हे शूर समर्थेन्द्रास्माभिर्दीयमानमिमं पुरोडाशं पुरोडाशाख्यं हविर्वीहि । भवय ॥ ब्रह्मवाहः । वह प्रापण इत्यस्माद्वहिहाधाभ्यश्च कंदसीत्यमुन । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । आमंत्रितत्वान्निघातः । क्रियन्ते । करोतेः कर्मणि यक् । रिङ् शयगिर्लङ्गिति रिङादेशः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वादनिघातः । बर्हिः । कालाधनोरत्नसंयोगे द्वितीया । वीहि । वी कात्यादिषु । लोटि रूपं । हेर्ङित्वादुदात्तः । पुरोडाशं । दामृ दान इत्यस्मात्पुरस्पूर्वाच्च येतव होक्थशस्युरोडाशो ष्विन् । पुरो दाशत एनमिति । निपातनाहकारस्य ऋकारः । छकुत्तरपदस्वरः ॥

रा॒रं॒धि स॒र्वनेषु॑ ए॒ एषु॑ स्तो॒मेषु॑ वृ॒त्रह॒न् । उ॒क्थेष्वि॒न्द्र गि॒र्वणः ॥४॥

रा॒रं॒धि । स॒र्वनेषु॑ । नः । ए॒षु । स्तो॒मेषु॑ । वृ॒त्रऽह॒न् । उ॒क्थेषु॑ । इ॒न्द्र । गि॒र्वणः ॥४॥

हे गिर्वणो गीर्भिः स्तुतिभिर्वर्णनीय वृत्रहन् वृत्रस्य हंतर्हे इन्द्र नोऽस्माकं संबन्धिषु त्रिषु सवनेष्वेषु क्रियमाणेषु स्तोमेषु सोत्रेषूक्थेषु शस्त्रेषु च रारंधि । रमस्व ॥ रारंधि । रमतेर्लोटि बङ्गलं कंदसीति शपः सुः । कंदस्युभयथेति हेराधधातुकत्वेनाङित्वादङितश्चेति हेर्धिः । सवनेषु । मूयते सोमो येष्वित्यधिकरणे मुनोतेर्बुद्धिः । लिट्स्वरः । एः । नसो नकारस्य नश्च धातुस्थोरुपुभ्य इति संहितायां णत्वं ॥

म॒तयः॑ सोम॒पामु॑रुं रि॒हन्ति॑ श॒र्वस॒स्पतिं॑ । इ॒न्द्र व॒त्सं न मा॒तरः॑ ॥५॥

म॒तयः॑ । सोम॒ऽपां । उ॒रुं । रि॒हन्ति॑ । श॒र्वसः॑ । प॒तिं । इ॒न्द्र । व॒त्सं । न । मा॒तरः॑ ॥५॥

हे इन्द्र मतयोऽस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतय उरुं महान्तं सोमपां सोमस्य पातारं शवसो बलस्य पतिमिन्द्र त्वां रिहन्ति । लिहन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वत्सं न । यथा वत्सं मातरो धेनवो लिहन्ति तद्वत् ॥ मतयः । मन ज्ञान इत्यस्मात्कर्मणि मन्त्रे वृषेत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । उरुं । ऊर्णञ् आच्छादन इत्यस्मात्प्रत्ययार्थे गम्यमाने महति ब्रह्मस्य । उ० १. ३२. इति कुप्रत्ययो धातोर्ह्रस्वश्च । प्रत्ययस्वरः । रिहन्ति । लिह आस्वादन इत्यस्य लटि रूपं । रलयोरभेदः । प्रत्ययस्वरः । शवसस्पतिमिति संहितायां षष्ठाः पतिपुत्रपृष्ठेत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वं । वत्सं । वद व्यक्तायां वाचि । अस्माद्वृत्तुवदिहनीत्यादिना सप्रत्ययः । वदत्यभीष्टं मातरमिति वत्सो गोबालः । प्रत्ययस्वरः ॥ ३ ॥

स म॑ंद॒स्वा ह्य॑ध॒सो रा॒धसे॑ त॒न्वा म॒हे । न स्तो॒तारं॑ नि॒दे क॑रः ॥६॥

सः । म॑ंद॒स्व । हि । अ॒ध॒सः । रा॒धसे॑ । त॒न्वा । म॒हे । न । स्तो॒तारं॑ । नि॒दे । क॑रः ॥६॥

हे इन्द्र स तथाविधस्त्वं महे महते राधसे धनायांधसोऽस्माभिर्दीयमानस्य सोमस्य पानेन तन्वा शरीरेण सह मंदस्व । हृष्टो भव । हिरत्र समुच्चयार्थः । किंच त्वं स्तोतारं मां निदे निंदायै विषयभूतं न करः । मा कार्योः ॥ मंदस्व । मदि सुत्यादिष्वित्यस्य लोटि रूपं । हि चेति निघातप्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेन्न । तत्राप्रतिषेधस्य इति वर्तते । अत्र हेः समुच्चयार्थत्वान्निघातः । तन्वा । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं । महे । तकारलोपश्चान्दसः । वृहन्नहतीरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । निदे । णिदि कुत्सायामित्यस्मात्संपदादिलक्षणी भावे क्तिप् । आगमानुशासनस्थानित्वत्वान्नुमभात्रः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । करः । करोतेर्बुद्धिः क्लृप् । छमृद्वह्निभ्यश्च कंदसीत्यङादेशः । निघातः ॥

व॒यमि॑न्द्र त्वा॒यवो॑ ह॒विष्म॑न्तो ज॒राम॑हे । उ॒त त्व॑म॒स्मयु॑र्व॒सो ॥७॥

व॒यं । इ॒न्द्र । त्वा॒ऽय॒वः । ह॒विष्म॑न्तः । ज॒राम॑हे । उ॒त । त्वं । अ॒स्मऽयुः । व॒सो इति॑ ॥७॥

हे इंद्र त्वायवो यज्ञार्थं त्वामात्मन इच्छंतस्त्वत्कामाः संतो हविष्मंतः संभृतहविष्का वयं जरामहे । त्वां स्तुमः । हे वसो सर्वस्य वासक इंद्र उत त्वमप्यस्मयुरस्मादीयहविःस्वीकरणार्थमस्मानात्मन इच्छन् भव ॥ त्वायवः । त्वामिच्छंतीत्यर्थे सुप आत्मनः क्वच् । प्रत्ययान्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । त्वयव इति प्राप्ती युष्मदस्मादोरनादेश इत्यविभक्तावपि ह्रस्वादौ व्यत्ययेनात्वं । प्रत्ययस्वरः । हविष्मंतः । तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञायां सकारस्य ह्रस्वाभावः । स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति परिभाषानाश्रयणात्तुप उदात्तताभावः । इसिप्रत्ययस्वरः । जरामहे । जरतिः स्तुतिकर्मेति यास्कः । अस्मयुः । अस्मानिच्छंतीत्यर्थे सुपः क्वच् । तस्मादुप्रत्ययः । पूर्वपदांतलोपस्कांदसः । प्रत्ययस्वरः ॥

मारे अस्मद्वि मुमुचो हरिप्रियावाञ्छाहि । इंद्र स्वधावो मत्स्वेह ॥ ८ ॥

मा । आरे । अस्मत् । वि । मुमुचः । हरिऽप्रिय । अवाङ् । याहि । इंद्र । स्वधाऽवः । मत्स्व । इह ॥ ८ ॥

हे हरिप्रिय हरी अस्मौ प्रियौ यस्य तादृश हे इंद्र अस्मादस्मात्त आरे दूरे रथे योजितावश्चौ मा वि मुमुचः । मा विमोचय । ताभ्यामुपेत एवावाङ् अस्मादभिमुख्येन याहि । आगच्छ । हे स्वधावः सोमलक्षणान्न-
वन्निद्र इहास्मिन्देवयजने मत्स्व । सोमं पीत्वा हृष्टो भव ॥ अस्मत् । अस्माच्छब्दस्य पंचमीबहुवचनस्य पंचम्या अत् । पा० ७. १. ३१. इत्यदादेशः । मुमुचः । मुमु मोचण इत्यस्य खंतस्य क्वांदसे लुङि चङि रूपं । अभ्यासस्य दीर्घाभावस्कांदसः । न माङ्योग इत्यडभावः । निघातः । हरिप्रिय । आमंचितस्य पादादित्वात्षाष्ठिकमाद्यु-
दात्तत्वं । मत्स्व । मदि लुत्यादिष्वित्यस्य लोटि बङ्गलं क्दंसीति विकरणस्य रुक् । आमंचितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः ॥

अवांचं त्वा सुखे रथे वहतामिंद्र केशिना । घृतसू बर्हिःसदे ॥ ९ ॥

अवांचं । त्वा । सुऽखे । रथे । वहतां । इंद्र । केशिना । घृतसू इति घृतऽसू । बर्हिः । आऽसदे ॥ ९ ॥

हे इंद्र घृतसू श्रमजनितजलप्रसवणयुक्ती केशिना केशिनी स्कंधप्रदेशे लंबमानकेशयुक्ती हरी आसद आसदनीयं बर्हिरभिलक्ष्य सुखे सुखकरे रथेऽवांचमस्मादभिमुखं त्वा त्वां वहतां । अवांचं । अंचतेः क्तिन्नुगिद-
चामिति नुम् । वहतां । वहेलोटि रूपं । तसौ लसार्वधानुकस्वरे कृते धातुस्वरः । आसदे । सदेः छत्वार्यर्थ-
केन्द्रप्रत्ययः । नित्स्वरः । छदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरः ॥ ॥ ४ ॥

उप नः सुतमिति नवर्चं चतुर्थं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रेमंद्र । उप न इत्यनुक्रमणिका । पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

उप नः सुतमा गहि सोममिंद्र गवाशिरं । हरिभ्यां यस्तै अस्मयुः ॥ १ ॥

उप । नः । सुतं । आ । गहि । सोमं । इंद्र । गोऽआशिरं । हरिऽभ्यां । यः । ते । अस्मऽयुः ॥ १ ॥

हे इंद्र गोऽस्मादीयं सुतमभिषुतं गवाशिरं पयसा मिश्रितं सोमं प्रति उपा गहि । समीप आगच्छ । यतो हरिभ्यामश्वभ्यां युक्तस्तव रथोऽस्मयुरस्मान्कामयमानो वर्तते ॥ गवाशिरं । आरूप्यस्य श्रीणतिः क्तिप्पस्युधे-
यामानृचुरित्यादिनाशिरित्यादेशः । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

तमिंद्र मद्मा गहि बर्हिःषां यावभिः सुतं । कुविन्वस्य नृष्णवः ॥ २ ॥

तं । इंद्र । मदं । आ । गहि । बर्हिःऽस्यां । यावऽभिः । सुतं । कुवित् । नु । अस्म्य । नृष्णवः ॥ २ ॥

हे इंद्र यावभिः सुतमभिषुतं बर्हिःषां बर्हिषि स्थितं मदं । मद्यतेऽनेनेति मदः सोमः । तमिमं सोममा गहि ।

आगच्छ । कुवित्प्रभूतं यथा भवति तथास्य सोमस्य पाने नु चिप्रं तृप्तावः । तृप्तो भव ॥ मदं । मदी हर्षे । मदीऽनुपसर्ग इत्यप्रत्ययः । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । बर्हिःषां । षा गतिनिवृत्तौ । क्लिप् । संहितायां पूर्वपदसकारस्यादेशप्रत्यययोरिति षत्वं । पुल्वं । कृदुत्तरपदस्वरः । तृप्तावः । तृप प्रीणन इत्यस्य लेख्यडागमः । कुविद्योगादनिघातः । शुभादिषु नृनमन तृप्तीतीति पठितं । तथापि सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वाच्च णत्वप्रतिषेधो न भवति । प्रत्ययस्वरः ॥

इंद्रमि॒त्था गि॒रो म॒माच्छा॑गुरि॒षिता॑ इ॒तः । आ॒वृ॒ते सोम॑पी॒तये ॥३॥

इंद्रं । इत्था । गिरः । मम । अच्छ । अगुः । इषिताः । इतः । आवृते । सोमऽपीतये ॥३॥

हे इंद्र इषितास्त्वदर्थं प्रेरिता इत्येत्यमनेन प्रकारेणोच्यमाना मम गिरः स्तुतिलक्षणा वाच इंद्रं त्वामितो ऽस्माद्विवयजनदेशादच्छागुः । आभिमुख्येन गच्छतु । किमर्थं । सोमपीतये सोमपानार्थमावृते त्वामावर्तयितुं ॥ इत्था । इंद्रशब्दात्था हेतौ च कंदसीति व्यत्ययेन चाप्रत्ययः । इदम एतेतौ रथोरितीदित्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । अच्छ । अच्छ गत्यर्थवदेप्थिति गतिसंज्ञा । अगुः । इण गतावित्यस्य लुङि रूपं । निघातः ॥

इंद्रं सोम॑स्य पी॒तये स्तोमै॑रि॒ह ह॑वामहे । उ॒क्थेभिः॑ कु॒विदा॑ग॒मन्त॑ ॥४॥

इंद्रं । सोमस्य । पीतये । स्तोमैः । इह । हवामहे । उक्थेभिः । कुवित् । आऽगमन्त ॥४॥

स्तोमैस्त्रिवृत्पंचदशादिस्तोमसाधैः स्तोत्रैरुक्थेभिरुक्थैः शस्त्रैश्चेह कर्मणि सोमस्य पीतये सोमपानार्थमिंद्रं हवामहे । वयमाहुयामः । कुविद्वज्रवारमाहृतः स इंद्र आगमत् । यज्ञं प्रत्यागच्छतु ॥ आगमत् । गमेलेख्यडागमः । आगमा अनुदात्ता इत्यटोऽनुदात्तत्वादातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतिर्निघातः । कुविद्यो-गादनिघातः ॥

इंद्रं सोमाः॑ सु॒ता इ॒मे ता॒न॒ध्विष्व॑ श॒तक्र॑तो । ज॒ठरे॑ वा॒जिनी॑व॒सो ॥५॥

इंद्रं । सोमाः । सुताः । इमे । तान् । ध्विष्व । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । जठरे ।

वा॒जिनी॑व॒सो इति॑ वा॒जिनी॑ऽव॒सो ॥५॥

हे शतक्रतो इंद्र इमे सोमाः सुताः । यावन्मिस्त्वदर्थमभिषुताः । हे वाजिनीवसो अन्नधन । यद्वा । वाजो ऽन्नमासु फलत्वेनास्तीति वाजिन्यः क्रियाः । तासां वासक हे इंद्र तान्सोमरसान् जठरे ध्विष्व । धारय ॥ वाजिनीवसो । वाजशब्दान्त्वर्थेऽत इनिठनावितीनिप्रत्ययः । अन्नेभ्यो ङीबिति ङीप् । तासां वसो । संबुद्धौ चेति गुणः । आमंचितत्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वं ॥ ५॥

वि॒द्या हि॒ त्वा ध॒नंज॒यं वा॒जेषु॑ द॒धृषं॑ क॒वे । अ॒र्धं ते॒ सु॒स्रमी॑महे ॥६॥

विद्य । हि । त्वा । धनंजयं । वाजेषु । दधृषं । कवे । अर्धं । ते । सुस्रं । ईमहे ॥६॥

हे कवे क्रांतदर्शित्रिंद्र वाजेषु युद्धेषु दधृषं शत्रूणामभिभवितारं अत एव धनंजयं । धनं जयतीति धनंजयः । तावृशं त्वा त्वां विद्य हि । जानीमः खलु । अधानंतरं ते तव सुस्रं धनमीमहे । याचामहे ॥ विद्य । विदेर्लटि विदो लटो वेति मसो मादेशः । पादादित्वादनघातः । धनंजयं । जि जय इत्यस्माद्धन उपपदे संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदम इति खच्प्रत्ययः । अर्द्धिषदजंतस्य सुमिति पूर्वपदस्य मुमागमः । चित्त्वा-दंतोदात्तः । दधृषं । जिधृषा प्रागल्भ्य इत्यस्य यङ्लुक्प्रभ्यासस्य रीगभावश्छांदसः । तदंतात्पचादचि यङो ऽचि चेति यङो लुक् । लघूपधगुणे प्राप्ते न धातुलोप इति तस्य प्रतिषेधः । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

इ॒ममि॑ंद्र॒ गवा॑शि॒रं य॒वाशि॑रं च नः पि॒ब । आ॒ग॒त्या वृ॑ष॒भिः सु॒तं ॥७॥

इमं । इंद्रं । गोऽआशिरं । यवऽआशिरं । च । नः । पिब । आगत्या । वृषभिः । सुतं ॥७॥

हे इंद्र गवाशिरं गवमिअणोपेतं सोमं तथा यवाशिरं यवमिअणोपेतं वृषभिर्यावभिः सुतमभिषुतं नो
ऽस्यदीयमिमं सोमं देवयजनमागत्य पिब ॥ गवाशिरं यवाशिरमित्यत्र आहपूर्वस्य श्रीणातेः क्लियपसृधेया-
मागृचुरित्यादिनाशिरित्यादेशः । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

तुभ्येदिन्द्र स्व ओक्वेऽसोमं चोदामि पीतये । एष रारंतु ते हृदि ॥ ८ ॥

तुभ्यं । इत् । इन्द्र । स्वे । ओक्वे । सोमं । चोदामि । पीतये । एषः । रारंतु । ते । हृदि ॥ ८ ॥

हे इंद्र तुभ्येतुभ्यमेव पीतये पानार्थं स्वे स्वकीय ओक्वे स्थाने जठरेऽभिषुतमिमं सोमं चोदामि ।
प्रेरयामि । एष पीतः सोमसे तव हृदि हृदये रारंतु । अत्यर्थं रमतां ॥ तुभ्यं । युष्मच्छब्दस्य चतुर्थ्येकवचने
तुभ्यमह्याविति तुभ्यादेशः । सुपां सुलुगिति सुपो लुक् । ऊयि चेत्याद्युदात्तः । ओक्वे । वस्वादित्वात्स्वार्थिको
यत्प्रत्ययः । तित्स्वरितः । चोदामि । चुद् प्रेरणे । खंतस्य लटि रूपं । बङ्गलमन्यचापीति ऐर्लुक् । निघातः ।
रारंतु । रसु क्रीडायामित्यस्य यङ्लुकि लोटि सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वादचाभ्यासस्य नुमभावः ।
संहितायामन्येषामपीत्यभ्यासस्य दीर्घः । निघातः । हृदि । हृदयशब्दस्य पह्नोमास्त्वेदित्यादिना हृदादेशः ।
ऊङिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

त्वां सुतस्य पीतये प्रत्नमिन्द्र हवामहे । कुशिकासो अवस्यवः ॥ ९ ॥

त्वां । सुतस्य । पीतये । प्रत्नं । इन्द्र । हवामहे । कुशिकासः । अवस्यवः ॥ ९ ॥

हे इंद्र अवस्यवस्त्वत्तो रक्षणमिच्छंतः कुशिकासः कुशिकगोचोत्पन्ना वयं सुतस्य यावभिरभिषुतस्य सोमस्य
पीतये पानार्थं प्रत्नं पुरातनं त्वां हवामहे । स्तुतिलक्षणाभिर्गोभिर्ग्राहयामः ॥ पीतये । स्थागापापचो भाव इति
क्तिन् । हिष्ठवत्सरतिश्रत्यांताणां । फि० १. ७. । इत्यंतोदात्तत्वं । हवामहे । ऊयतेर्लटि बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणे
रूपं । अवस्यवः । अव इच्छंतीत्यर्थे सुपः क्यच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । कुशिकासो अवस्यव इत्यत्र संहितायाम-
व्यादवद्यादित्यादिना । पा० ६. १. ११६. । एङः प्रकृतिभावः ॥ ६ ॥

आ याह्यर्वाङित्यष्टर्चं पंचमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैधुममिन्द्रं । आ याह्यष्टावित्यनुक्रमणिका ॥ दशरात्रे चतुर्थे
ऽहनि सोमवृष्टौ माध्यन्दिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे सोमाभिर्गंसनार्थमिदं सूक्तं । सूचितं च । आ याह्यर्वाङित्य-
ष्टर्चान्यावपेरन् । आ० ७. १२. । इति ॥ महाव्रतेऽप्यावपनीयं ॥

आ याह्यर्वाङुप वंधुरेष्टास्तवेदनुं प्रदिवः सोमपेयं ।

प्रिया सखाया वि मुचोप बर्हिस्त्वामिमे हव्यवाहो हवन्ते ॥ १ ॥

आ । याहि । अर्वाङ् । उप । वंधुरेऽस्थाः । तव । इत् । अनुं । प्रऽदिवः । सोमऽपेयं ।

प्रिया । सखाया । वि । मुच । उप । बर्हिः । त्वां । इमे । हव्यऽवाहः । हवन्ते ॥ १ ॥

हे इंद्र वंधुरेष्टाः । वंधुरशब्देनेषाद्वयसंबंधस्थानमभिधीयते । तेन तद्विशिष्टो रथो लक्ष्यते । तस्मिन् रथे
तिष्ठन् त्वमर्वाङ्छादभिमुखः सन् आ अभिलक्ष्योप याहि । समीप आगच्छ । प्रदिवः प्रत्नं पूर्वक्रमगतं तवेत्तवैव
संबन्धि सोमपेयं सोमपानं त्वमनु उद्दिश प्रिया तव प्रियतमौ सखाया समानख्यानावधौ बर्हिरूप बर्हिषः
समीपे वि मुच । विमुंच । हव्यवाहः । हव्यं वहंतीति हव्यवाहः । इमे ऋत्विजस्त्वां हवन्ते । सोमपानार्थमाहुयंति ।
तस्मादागच्छति भावः ॥ वंधुरेष्टाः । तिष्ठतेर्विच् । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमिति सप्तम्या अलुक् । प्रदिवः । सका-
रांतमवयं । सोमपेयं । पा पान इत्यस्य भावेऽचो यदिति यत्प्रत्ययः । ईयतीतीत्वं । आर्धधानुकलचणो गुणः ।
यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । समासे छद्बुत्तरपदस्वरः । मुच । मुंचतेर्लोत्यागमानुशासनस्थानित्वत्वानुमभावः ॥

आ याहि पूर्वीरिति चर्षणीराँ अयं आशिष उप नो हरिभ्यां ।

इमा हि त्वा मृतयः स्तोमंतष्टा इन्द्र हवन्ते सख्यं जुषाणाः ॥ २ ॥

आ । या॒हि । पू॒र्वीः । अ॒ति । च॒र्ष॒णीः । आ । अ॒र्यः । आ॒ऽशिषः । उप । नः । हरि॑ऽभ्यां ।
इ॒माः । हि । त्वा । म॒तयः । स्तोम॑ऽत॒ष्टाः । इं॒द्र । ह॒व॑ते । स॒ख्यं । जुषा॑णाः ॥ २ ॥

हे इंद्र पूर्वीः सर्वाश्चर्षणीः प्रजा अत्या याहि । अतिक्रम्यागच्छ । द्वितीय आह पूरणः । अर्योऽस्माकं स्वामी त्वं न आशिषस्त्वमत्रागत्य सोमं पिबेत्पिवमादिका अस्माकं प्रार्थना हरिभ्यामश्वाभ्यां युक्तः सन् उपागच्छ । किंच ते तव सख्यं जुषाणाः सेवमानाः स्तोमतष्टाः स्तोमकारिभिः स्तोतुभिः कृता इमा मतयः स्तुतयो हवते । सोमपाणार्थं त्वामाहुयन्ति । हि प्रसिद्धी । करणे कर्तृव्यापारः । काष्ठानि पचन्तीतिवत् ॥ आ । संहितायामाडोऽनुनासिकः ऋदसीत्यनुनासिकः । अर्यः । अ गती । अर्यः स्वामिवैश्वयोरिति निपातनाद्यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे प्रप्तेऽर्थस्य स्वाम्याख्या चेत् । फि० १. १८. इत्थन्तोदात्तत्वं । आशिषः । क्षिपि शास इदङ्हलोऽरित्युपधाया इत्वं । शासिवसिधसीनां चेति षत्वं । स्तोमतष्टाः । तच्च त्वच्च तनुकरण इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

आ नो॑ य॒ज्ञं न॒मो॒वृधं॑ स॒जोषा॑ इं॒द्र दे॒व॒ हरि॑भिर्याहि॒ तूयं॑ ।
अ॒हं हि॒ त्वा॒ म॒तिभि॒र्जोह॑वीमि घृत॒प्रयाः॑ स॒ध॒मादे॑ म॒धूनां॑ ॥ ३ ॥
आ । नः । य॒ज्ञं । न॒मः॒ऽवृधं॑ । स॒ऽजोषाः॑ । इं॒द्र । दे॒व॒ । हरि॑ऽभिः । या॒हि । तूयं॑ ।
अ॒हं । हि । त्वा॒ । म॒तिऽभिः॑ । जोह॑वीमि । घृत॒ऽप्रयाः॑ । स॒ध॒ऽमादे॑ । म॒धूनां॑ ॥ ३ ॥

देव द्योतमान हे इंद्र नोऽस्माकं नमोवृधं नमसोऽन्नस्य वर्धकमिमं यज्ञं हरिभिरश्वैः सजोषाः सहप्रीतिस्त्वं तूयं क्षिप्रमा याहि । घृतप्रयाः । घृतसहितानि प्रयांस्यन्नरूपाणि हवींषि यस्य स तथोक्तः । तादृशोऽहं मधूनां सोमानां सधमादे । सह मादयति यत्र सोम इति सधमादः । तस्मिन् स्थाने मतिभिः स्तुतिभिस्त्वा त्वां जोहवीमि हि । भृशमाहुयामि खलु ॥ जोहवीमि । यङ्लुक्प्रत्ययस्य चेति संप्रसारणं । गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणः । यङो वेतीडागमः । ह्रियोगादनिघातः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः । घृतप्रयाः । घृ चरणदीप्योरित्यस्मादजिघृषिभ्यः क्त इति क्तप्रत्ययः । बङ्ग्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

आ च॒ त्वामे॒ता वृष॑णा॒ वहा॑तो॒ हरी॒ सखा॑या सु॒धुरा॒ स्वंगा॑ ।
धा॒नाव॒दि॒न्द्रः॑ स॒र्वनं॑ जुषा॒णः॑ स॒खा स॒ख्युः॑ शृ॒णव॑व॒द॒नानि॑ ॥ ४ ॥
आ । च । त्वां । ए॒ता । वृष॑णा । वहा॑तः । हरी॒ इति॑ । सखा॑या । सु॒ऽधुरा॑ । सु॒ऽअंगा॑ ।
धा॒नाऽव॑त् । इं॒द्रः । स॒र्वनं॑ । जुषा॒णः । स॒खा । स॒ख्युः । शृ॒णव॑त् । व॒द॒नानि॑ ॥ ४ ॥

हे इंद्र वृषणा सेचनसमर्थौ सुधुरा शोभनया धुरान्विती स्वंगा शोभनावयवोपेती सखाया शोभनख्यानावेतेती हरी त्वामा वहतश्च । यज्ञं प्रत्यागमनाय रथे त्वामावहतः । अथ धानावत् भृष्टयवोपेतं सवनं जुषाणः सेवमानः सखा सखिभूतः स इंद्रः सख्युः स्तोतुर्मम वंदनानि स्तोत्राणि शृणवत् । शृणुयात् ॥ वहतः । वहिर्ब्रह्माडागमे रूपं । चवाद्योगे प्रथमेति न निघातः । शृणवत् । श्रु अवण इत्यस्य लेव्यडागमे रूपं । निघातः ॥

कु॒विन्मा॑ गो॒पां कर॑से॒ जन॑स्य कु॒विद्रा॑जानं म॒घव॑न्नु॒जीषिन् ।
कु॒विन्म॒ ऋषिं॑ प॒पि॒वांसं॑ सु॒तस्य॑ कु॒विन्मे॒ वस्वो॑ अ॒मृत॑स्य॒ शिक्षाः॑ ॥ ५ ॥
कु॒वित् । मा॒ । गो॒पां । कर॑से । जन॑स्य । कु॒वित् । राजा॑नं । म॒घऽव॑न् । ऋ॒जी॒षिन् ।
कु॒वित् । मा॒ । ऋषिं॑ । प॒पि॒ऽवांसं॑ । सु॒तस्य॑ । कु॒वित् । मे॒ । वस्वः॑ । अ॒मृत॑स्य । शिक्षाः॑ ॥ ५ ॥

हे इंद्र कुविदपि च मा मां जनस्व गोपां गोप्तां करसे । कुह । तथा हे मघवन्धनववृजीषिन्सोमवन् हे इंद्र मां राजानं सर्वस्व स्वामिन् कुह । कुविच्च मा मामृषिमतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारं कुह । ऋषिदर्शनादिति यास्कः । तथा सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पपिवांसं पातारं कुह । अपि च मे मह्यममृतस्य चयरहितं वस्त्रो वसु शिषाः । प्रयच्छ ॥ करसे । कृञ् करणे । लेख्यडागमे रूपं । कुविद्योगादनिघातः । म ऋषिमिष्य च संहितायामृत्यक इति प्रकृतिभावो ह्रस्वश्च । पपिवांसं । पा पान इत्यस्य क्लृप्ता वस्त्रेकाजाहसामितीडागमः । प्रथयस्वरः । शिषाः । शिषतिर्दानकर्मा । अस्त्रास्त्रेयाडागमे रूपं । कुविद्योगादनिघातः । आगमा अनुदात्ता इत्याटो ऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

आ त्वा बृहंतो हरयो युजाना अर्वाग्निं सधमादो वहंतु ।

प्र ये द्विता दिव ऋजंज्याताः सुसंमृष्टासो वृषभस्य मूराः ॥६॥

आ । त्वा । बृहंतः । हरयः । युजानाः । अर्वाक् । इंद्र । सधमादः । वहंतु ।

प्र । ये । द्विता । दिवः । ऋजंजति । आताः । सुसंमृष्टासः । वृषभस्य । मूराः ॥६॥

हे इंद्र त्वा त्वां बृहंतो महान्तो युजाना रथे युज्यमाना हरयोऽश्वाः सधमादः सह मादयंतः संतोऽर्वाक् अस्त्रदभिमुखमा वहंतु । वृषभस्य कामानां वर्षितुरिन्द्रस्य मूराः शत्रूणां मारकाः सुसंमृष्टास इंद्रस्य हस्ताभ्यां पृष्ठभागे सुष्ठु संसृष्टा दिवो नभसः सकाशादागच्छंतो येऽश्वा आताः । अभिमुखेन गम्यते प्राणिभिस्तत्कार्यं प्रतीत्याता दिशः । सर्वा दिशो द्विता द्वैधं यथा भवति तथा प्र ऋजंजति । प्रकर्षेण साधयंति ॥ युजानाः । युजिर् योगे । युजिबुधिदृशः किञ्च । उ० २. ९० । इत्यानच् । चित्त्वादंतोदात्तः । सधमादः । मदी हर्ष इत्यस्मात्प्रयतात् कृप् । कृदुत्तरपदस्वरः । द्विता । द्विशब्दात्संख्याया विधायं धेति धाप्रत्ययः । धकारस्य तकारात्कादसः । प्रथयस्वरः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तिरुदात्तत्वं । आताः । अत सातत्त्वगमन इत्यस्मात्कर्मणि घञ् । व्यत्ययेनानुदात्तः ॥

इंद्र पिब वृषधूतस्य वृष्णा आ यं ते श्येन उश्नते जभारं नुक्रम
यस्य मदे च्यावयसि प्र कृष्टीर्यस्य मदे अप गोत्रा ववर्थ १॥

इंद्र । पिब । वृषधूतस्य । वृष्णाः । आ । यं । ते । श्येनः । उश्नते । जभारं ।

यस्य । मदे । च्यावयसि । प्र । कृष्टीः । यस्य । मदे । अप॥ गोत्रा । ववर्थ ॥१॥

हे इंद्र वृषधूतस्य यावभिरभिषुतं वृष्णोऽभिमतफलसेचकं सोमं पिब । श्येनः शंसनीयगतिरुच्छंदोरूपः सुपर्ण उश्नते सोमं कामयमानाय ते तुभ्यं यं सोममा जभार । आजहार । यस्य सोमस्य मदे हर्षे संजाते सति कृष्टीः । आकर्षति वशीकुर्वति कर्मणा सर्वानिति कृष्टयो मनुष्याः । तान सपत्नभूतामनुष्यान् प्र च्यावयसि । प्रकर्षेण पातयसि । यस्य सोमस्य मदे संजाते सति गोत्रा । गामुदकं रश्मिभिरावृतं वर्षास्त्रुतुषु चायते पालयंतीति गोत्रा मेघाः । तानप ववर्थ । अपवृणोषि । वृषधूतस्य । धूञ् कंपन इत्यस्य निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदस्वरः । श्येनः । श्लैङ् गती । श्लास्त्याहजविभ्य णच् । उ० २. ४६ । इतीनच्प्रत्ययः । श्लाथत इति श्येनः । चित्त्वादंतोदात्तः । जभार । हरतेलिटि णलि रूपं । ह्यहोर्मरुच्छंदसीति भकारः । यवृत्तयोगादनिघातः । लिट्स्वरः । मदे । मदी हर्षे । मदोऽनुपसर्गे इत्यप्रत्ययः । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । गोत्रा । चैङ् पाञ्चन इत्यस्यातोऽनुपसर्गे क इति कः । सुपो डादेशः । एकादेशस्वरः । ववर्थ । वृञ् वरण इत्यस्य लिटि थञ्छ्रुतो भारद्वाजस्येतीट्प्रतिषेधः । गुणः । लिट्स्वरः ॥

अनुं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

अण्वंतमुयमूतये समत्सु घंतं वृचाणि संजितं धनानां ॥८॥

शुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।

शृण्वंतं । उयं । उतये । समत्ऽसु । ग्रंतं । वृत्राणि । संऽजितं । धनानां ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥

अयं ते अस्त्विति पंचर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं बार्हतमिन्द्रं । अत्रानुक्रमणिका । अयं ते पंच बार्हतं त्विति ॥ महाव्रते बार्हत्यां तृचाशीताविदं सूक्तं । ऐ० आ० ५. २. ॥ षोडशिशस्त्रेऽयं ते अस्तु हर्यत इत्याद्यस्तुचो विनि-
युक्तः । सूचितं च । अयं ते अस्तु हर्यत इत्यादिहबार्हतौ तृचौ । आ० ६. २. इति ॥

अयं ते अस्तु हर्यतः सोम आ हरिभिः सुतः ।

जुषाण इंद्र हरिभिर्न आ गत्या तिष्ठ हरितं रथं ॥ १ ॥

अयं । ते । अस्तु । हर्यतः । सोमः । आ । हरिऽभिः । सुतः ।

जुषाणः । इंद्र । हरिऽभिः । नः । आ । गहि । आ । तिष्ठ । हरितं । रथं ॥ १ ॥

हे इंद्र हरिभिः । हरन्ति सोमरसानेभिरिति हरयो यावाणः । तैरा सुतः सर्वतोऽभिपुतो हर्यतः कमनीयो जुषाणः प्रीतिविषयोऽयं सोमस्ते तुभ्यमस्तु । त्वं हरिभिरश्वैर्युक्तं हरितं हरिद्वर्णं रथमा तिष्ठ । अधितिष्ठ । ततो नोऽस्मानभिलक्ष्या गहि । आगच्छ ॥ हर्यतः । हर्य गतिकांत्योरित्यस्माद्भृमृदृशीत्यादिनातच्प्रत्ययः । चित्त्वा-
दंतोदात्तः । हरितं । इज् हरणे । हृष्टाभ्यामितन् । उ० ३. ९३. इतीतन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । रथं । रसु
क्रीडायां । हनिकुपिनीत्यादिना कथनप्रत्ययः । कित्त्वादनुनासिकलोपः । नित्स्वरः ॥

हर्यन्नुषसमर्चयः सूर्यं हर्यन्नरोचयः ।

विद्वान्श्चिकित्वाह्यंश्च वर्धस इंद्र विश्वा अभि श्रियः ॥ २ ॥

हर्यन् । उषसं । अर्चयः । सूर्यं । हर्यन् । अरोचयः ।

विद्वान् । चिकित्वान् । हरिऽअश्व । वर्धसे । इंद्र । विश्वाः । अभि । श्रियः ॥ २ ॥

हे इंद्र हर्यन् सोमं कामयमानस्त्वमुषसमुषःकालमर्चयः । पूजयसि । तथा हर्यन्नुदिते सूर्ये सोमं कामय-
मानस्त्वं सूर्यमरोचयः । दीपयसि । हे हर्यंश्चंद्र विद्वानेतत्सर्वं जानानश्चिकित्वानस्मदभिलषितफलविषयज्ञा-
नवांस्त्वं विद्वानः सर्वाः श्रियो नः संपदोऽभि वर्धसे । अभिमतफलप्रदानेनाभितो वर्धयसि ॥ चिकित्वान् । कित
ज्ञान इत्यस्य क्लृप्ता रूपं । प्रत्ययस्वरः । वर्धसे । वृधु वर्धन इत्यस्यांतर्भावितत्पर्यस्य लटि रूपं । निघातः ॥

द्यामिन्द्रो हरिधायसं पृथिवीं हरिर्वर्षसं ।

अधारयद्धरितोर्भूरि भोजनं ययोरंतर्हरिश्चरत् ॥ ३ ॥

द्यां । इंद्रः । हरिऽधायसं । पृथिवीं । हरिऽवर्षसं ।

अधारयत् । हरितोः । भूरि । भोजनं । ययोः । अंतः । हरिः । चरत् ॥ ३ ॥

सोऽयमिन्द्रो हरिधायसं । हरितो हरितवर्णा धायसो धारका रश्मयो यस्याः सा । तां वामधारयत् ।
तथा हरिवर्षसमोषधीभिर्हरितवर्णा पृथिवीमधारयत् । हरितोर्हरिद्वर्णयोर्धयोर्वावापृथिव्योर्मध्ये स्वकीययो-
रश्वयोर्भूरि प्रभूतं भोजनं । भुज्यत इति भोजनं ययसादि । लभ्यते । ययोश्च वावापृथिव्योरंतर्मध्ये हरिरिन्द्रश्चरत् ।
चरति । ते वावापृथिव्याविन्द्रोऽधारयदित्यर्थः ॥ हरिधायसं । दुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्माद्वहिहा-
धाभ्यश्चंदसीत्यसुन् । णिदित्यगुवृत्तेरातो युक् । बज्रग्रीही पूर्वपदस्वरः । पृथिवीं । प्रथेः विषन् संप्रसारणं
चेति विषनप्रत्ययः । विद्वीरादिभ्यश्चेति ङीष् । प्रत्ययस्वरिणांतोदात्तः । हरिवर्षसं । वृद्ध संभक्तौ । वृद्धशीर्ष्वा

रूपस्वांगयोरित्यमुन्नत्ययः पुगागमश्च । संभज्यते तदिति वर्षो रूपं । बज्रग्रीही पूर्वपदस्वरः । हरितोः । इत् हरण इत्यस्मात् इत्स्वहियुषिभ्य इति । उ० १. ९९ । इतीतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । भोजनं । भुज पालनाभ्यवहारयोरित्यस्मात्कृत्यल्युटो बज्रलमिति कर्मणि ल्युट् । लित्स्वरः । अंतः । स्वरादिष्वंतोदात्तत्वेन पठितत्वादंतोदात्तः । चरत् । चरतिर्गत्यर्थः । लोटि रूपं । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

जज्ञानो हरितो वृषा विश्वमा भाति रोचनं ।

हर्यश्चो हरितं धत्त आयुधमा वज्रं बाहोर्हरिं ॥४॥

जज्ञानः । हरितः । वृषा । विश्वं । आ । भाति । रोचनं ।

हरिऽअश्वः । हरितं । धत्ते । आयुधं । आ । वज्रं । बाहोः । हरिं ॥४॥

वृषा कामानां वर्षको हरितो हरिद्वर्णोपेतो जज्ञानो जात इन्द्रो विश्वं सर्वं रोचनं दीप्यमानं लोकमा भाति । सर्वतः प्रकाशयति । तथा हर्यश्च इन्द्रो हरितं हरिद्वर्णोपेतमायुधं धत्ते । बाहोर्धत्ते । तथा हरि शूच्यां प्राणहारकं वज्रं बाहोराधत्ते ॥ जज्ञानः । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लिटः कानच् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । चित्त्वादंतोदात्तः । भाति । भा दीप्तावित्यस्यांतर्भावित्यर्थस्य लटि रूपं । रोचनं । इच दीप्तावित्यस्मादनुदात्ततश्च ह्लादेरिति युच् । चित्त्वादंतोदात्तः । बाहोः । उदात्तयणो हल्यूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

इंद्रो हर्यतमर्जुनं वज्रं शुक्रैर्भीवृतं ।

अपावृणोच्चरिभिरद्रिभिः सुतमुद्रा हरिभिराजत ॥५॥

इंद्रः । हर्यतं । अर्जुनं । वज्रं । शुक्रैः । अभिऽवृतं ।

अप । अवृणोत् । हरिऽभिः । अद्रिऽभिः । सुतं । उत् । गाः । हरिऽभिः । आजत ॥५॥

सोऽयमिन्द्रो हर्यतं कमनीयमर्जुनं शुभं । शुभत्वमुपपादयति । शुक्रैः शुभैः चीरादिभिरभिवृतं व्याप्तं वज्र वेगवतं हरिभिः । हर्येभिः सोमरसानिति हरयः । तैरद्रिभिर्द्यावभिः सुतमभिषुतं सोममपावृणोत् । आवरणरहितमकरोत् । तथा च मंचवर्णः । वृषा राजानमाधुणिरपगूळं गुहा हितं अविंदत् । ऋग्वे० १. २३. १४ । इति । तथा गाः पणिभिरपहता गा हरिभिरश्वैरुपेतः स इन्द्र उदाजत । विलासिरगमयत् ॥ अर्जुनं । अर्जं वर्जं अर्जन इत्यस्मादर्जैर्णिङ्कुचेत्युनन् । नित्स्वरः । अभिवृतं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । आजत । अज गतिचेपणयोः । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः ॥ ॥८॥

आ मंद्रैरिति पंचर्वं सप्तमं सूक्तं वैश्वामित्रं बार्हतमिंद्रं । आ मंद्रैरित्यनुक्रमशिका । पूर्वसूक्ते बार्हतं त्वित्युक्तत्वादस्यापि बार्हतत्वं ॥ विशेषविनियोगसु यच्च श्रुत्या न सूचितः । स्मार्तं तच्च विजानीयादृग्विधानादिशास्त्रतः ॥

आ मंद्रैरिंद्र हरिभिर्योहि मयूररोमभिः ।

मा त्वा के चिन्नि यमन्विं न पाशिनोऽति धन्वेव तां इहि ॥१॥

आ । मंद्रैः । इंद्र । हरिऽभिः । याहि । मयूररोमऽभिः ।

मा । त्वा । के । चित् । नि । यमन् । विं । न । पाशिनः । अति । धन्वेऽइव । तान् । इहि ॥१॥

हे इन्द्र मंद्रैर्मादयितुमिर्मयूररोमभिर्मयूररोमसदृशरोमयुक्तेर्हरिभिरश्वैरुपेतस्त्वमा याहि । यच्चं प्रत्यागच्छ । केचिदपि जनास्वा त्वां मा नि यमन् । मा नियच्छंतु । गमनप्रतिबंधं मा कुर्वस्वित्यभिप्रायः । प्रतिबंधं दृष्टांतः । विं न । यथा पाशिनः पाशहस्ता व्याधा विं गच्छंतं पक्षिणं नियच्छन्ति तद्वत्मा नियच्छंतु । किंच धन्वेव । यथा पांथा धन्व मरुदेशं शीघ्रमतिगच्छन्ति । तद्वन्नमनप्रतिबंधकानतीत्य शीघ्रमिहि । आगच्छ ॥

मद्विः । मदि सुत्यादिष्वित्यस्य स्थायितं चीत्यादिना रक्प्रत्ययः । इदित्त्वानुम् । प्रत्ययस्वरः । मयूरोमभिः । मयूरोमवद्गोमाणि घेषामिति सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बज्रव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च । पा० २. २. २४. १२. । इति समास उत्तरपदलोपश्च । मयूरशब्दो मीनातेरुत्तर । उ० १. ६८. । इत्यूरन्प्रत्ययांतः । मीनाति सर्पानिति मयूरो वही । नित्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ति मादीनां । फि० ३. ४. । इति सूत्रेण मथोदात्तः । बज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । यमन् । यम उपरम इत्यस्य लैव्यडागमे रूपं । इहि । इण् गतावित्यस्य लोटि रूपं ॥

वृचखादो वलंरुजः पुरां दुर्मो अपामजः ।

स्थाता रथस्य हर्योरभिस्वर इंद्रो दृह्वा चिदारुजः ॥२॥

वृचऽखादः । वलंऽरुजः । पुरां । दुर्मः । अपां । अजः ।

स्थाता । रथस्य । हर्योः । अभिऽस्वरे । इंद्रः । दृह्वा । चित् । आऽरुजः ॥२॥

सोऽयमिंद्रो वृचखादः । वृचं खादति हिनस्तीति वृचखादः । वलंरुजः । वृणोत्याकाशमिति वलो मेघः । तस्य भंजकः । तथा च भंजवर्णः । विभेद वलं । ऋग्वे० ३. ३४. १०. । इति । ततोऽपामजो मेघभेदनद्वारापां प्रेरकः पुरां शत्रुसंबन्धिनां पुराणां दुर्मो दारकः । तथा हर्योरश्वयोरभिस्वरेऽस्मदाभिमुख्येन प्रेरणे निमित्तभूते सति रथस्य स्थाता रथमधिष्ठाता । तथा दृह्वा चित् दृढानामतिबलवतां शत्रूणामप्याजः समंताञ्जको भवति ॥ वृचखादः । खादृ भक्षण इत्यस्मात्कर्मण्यण् । छदुत्तरपदस्वरः । वलंरुजः । रुजो भंगे । कर्मण्युपपदे मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । तत्पुरुषे कृति वज्रलमिति द्वितीयाया अलुक् । याथादिस्वरः । आरुजः । रुजो भंग इत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः । समासे याथादिस्वरः ॥

गंभीरां उदधीरिव क्रतुं पुष्यसि गा इव ।

प्र सुगोपा यवसं धेनवो यथा हृदं कुल्या इवाशत ॥३॥

गंभीरान् । उदधीन्ऽइव । क्रतुं । पुष्यसि । गाऽइव ।

प्र । सुऽगोपाः । यवसं । धेनवः । यथा । हृदं । कुल्याऽइव । आशत ॥३॥

हे इंद्र त्वं गंभीरात्महावकाशानुदधीन् समुद्रानुदकैर्यथा पोषयसि तद्वत्क्रतुं यज्ञस्य कर्तारमिमं यजमानमभिमतफलप्रदानेन पुष्यसि । पोषयसि । अत्र दृष्टांतः । यथा सुगोपाः समीचीनो गोपालो यवसेन गाः पोषयति तद्वत् । यथा धेनवो यवसं तृणादिकं प्राप्नुवन्ति तद्वत्त्वं सोमान् प्राप्नोषि । ते च सोमाः कुल्या इव छत्रिमसरितो हृदं महाजलाशयं यथा प्राप्नुवन्ति तद्वत्त्वामाशत । व्याप्नुवन्ति ॥ गंभीरान् । गाधृ प्रतिष्ठालिप्स योयंथे चेत्यस्मान्गंभीरगंभीरावित्यनेन सूत्रेण हरचप्रत्ययः । नुमागमोपधाह्रस्वभकाराः सर्वे निपात्यन्ते । चित्त्वा दंतोदात्तः । उदधीनिव । उदकशब्द उपपदे दधातेरधिकरणेऽर्थे कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । उदकशब्दस्य पेषवासवाहनधिषु च । पा० ६. ३. ५८. । इत्युदभावः । छत्स्वरः । इवेन विभक्त्यलोपः । पुष्यसि । पुष पुष्टावित्यस्यांतर्णीतण्यर्थस्य लटि रूपं । निघातः । सुगोपाः । गोपायतेः क्लिपि रूपं । यथा । यथेति पादांति । फि० ४. १७. । इति निघातः । आशत । अशू व्याप्तावित्यस्माज्जडि बज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

आ नस्तुजं रयिं भरांशं न प्रतिजानते ।

वृक्षं पक्वं फलमंकीव धूनुहींद्रं संपारणं वसु ॥४॥

आ । नः । तुजं । रयिं । भर । अंशं । न । प्रतिऽजानते ।

वृक्षं । पक्वं । फलं । अंकीऽइव । धूनुहि । इंद्रं । संऽपारणं । वसु ॥४॥

हे इंद्र नोऽस्माकं तुजं शत्रूणां बाधकं रयिं धनेनोपलब्धितं पुत्रमा भर । संपादय । तत्र दृष्टान्तः । अंशं न । यथा पिता प्रतिजानते व्यवहारज्ञाय पुत्राय स्वकीयस्य धनस्य भागं ददाति तद्वत् । किंच पक्कं फलं प्रति वृक्षमंकीवांकुशी यथा धूनीति तथा त्वं संपारणमस्मादिच्छायाः सम्यक् पूरकं वसु धनं धूनुहि । चालय । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ प्रतिजानते । ज्ञा अवबोधन इत्यस्य शतरि रूपं । प्रादिसमासः । शतुरनुम इति विभक्तेश्च दान्तत्वं । धूनुहि । धून् कंपन इत्यस्य लोटि रूपं । संपारणं । पृ पालनपूरणयोरित्यस्य ख्यंतस्य करणे ल्युट् । समासे कृत्स्वरः ॥

स्वयुरिद्र स्वराळसि स्मद्दिष्टिः स्वयंशस्तरः ।

स वावृधान ओजसा पुरुष्टुत भवा नः सुश्रवस्तमः ॥ ५ ॥

स्वऽयुः । इंद्र । स्वऽराट् । असि । स्मत्स्दिष्टिः । स्वयंशऽतरः ।

सः । ववृधानः । ओजसा । पुरुऽस्तुत । भव । नः । सुश्रवऽतमः ॥ ५ ॥

हे इंद्र स्वयुर्धनवानसि । तथा स्वराट् स्वर्गस्य राजासि । स्मद्दिष्टिर्मदवाक्यः स्वयंशस्तरोऽतिशयेन प्रभूत-कीर्तिरसि । हे पुरुष्टुत बह्मभिराहतेन्द्र स त्वमोजसा बलेन वावृधानः वर्धमानः सन् नोऽस्मादर्थं सुश्रवस्तमोऽतिशयेन शोभनान्नोपेतो भव ॥ स्वयुः । स्वशब्दान्त्वर्थीयो युः । स्वराट् । राज्ञु दीप्ता । कृप । व्रथादिना षत्वं । स्मद्दिष्टिः । स्मत् सुमदित्यर्थः । उकारलोपस्कांदसः । बह्व्रीही पूर्वपदस्वरः । पुरुष्टुत । संहितायां सुत-स्तोमयोऽस्कंदसीति षत्वं । भव । भवतेर्लोटि रूपं । ब्रह्मोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । सुश्रवस्तमः । श्रवःशब्दोऽनुगतः । बह्व्रीहावायुदानं ब्रह्मदसीत्युत्तरपदायुदानत्वं । तदंतादतिशायने तमप । तस्य पित्वा-दनुदानत्वे बह्व्रीहिस्वरः ॥ ॥ ९ ॥

युधस्य त इति पंचर्चमष्टमं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रं । युधस्येत्यनुक्रमणिका ॥ दशरात्रे चतुर्थेऽहनि निष्केवत्ये युधस्य त इति सूक्तं निविद्वानं । सूत्रितं च । कुह श्रुत इंद्रो युधस्य त इति निष्केवत्यं । आ० ७. ११. इति ॥ ऋषभनाम्न्येकहिऽपि निष्केवत्य इदं सूक्तं निविद्वानं । सूत्रितं च । युधस्य त इति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. इति ॥

युधस्य ते वृषभस्य स्वराज उग्रस्य यूनः स्थविरस्य घृष्वेः ।

अजूर्यतो वज्रिणो वीर्याङ्गणीद्र श्रुतस्य महतो महानि ॥ १ ॥

युधस्य । ते । वृषभस्य । स्वऽराजः । उग्रस्य । यूनः । स्थविरस्य । घृष्वेः ।

अजूर्यतः । वज्रिणः । वीर्याणि । इंद्र । श्रुतस्य । महतः । महानि ॥ १ ॥

हे इंद्र युधस्य योधनशीलस्य वृषभस्याभिमतफलसेचकस्य स्वराजो धनाधिपतेत्यस्य समर्थस्य यूनो नित्यतरुणस्य स्थविरस्य चिरंतनस्य घृष्वेः शत्रूणां संघर्षकस्याजूर्यतो जरारहितस्य वज्रिणः श्रुतस्य त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धस्य अत एव महतस्ते तव वीर्याणि महानि । महानि खलु ॥ युधस्य । युध संप्रहारे । रषियुधीधिदसी त्यादिना मकप्रत्ययः । यूनः । यैतिः कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । श्वयुषमघोनामतद्वित इति संप्रसारणं । निस्वरः । स्थविरस्य । अजरशिशिरशिशिलेत्यादिना किरन्प्रत्ययांतो निपातितः । घृष्वेः । घृषु संघर्षे । हवि-घृष्विच्छवीत्यादिना क्तिन्प्रत्ययांतो निपात्यते । नित्वादायुदानतः ॥

महाँ असि महिष वृष्यैर्भिर्धनस्पृदुय सहमानो अन्यान् ।

एको विश्वस्य भुवनस्य राजा स योधया च क्षयया च जनान् ॥ २ ॥

महान् । असि । महिष । वृष्यैर्भिः । धनस्पृत् । उय । सहमानः । अन्यान् ।

एकः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा । सः । योधय । च । क्षयय । च । जनान् ॥ २ ॥

हे महिष महनीय उय इन्द्र त्वं महानसि । धनसृत् धनानि दानभोगत्यागिः पारं नयस्त्वं वृष्णिभिर्वी-
रैरन्यान् शत्रून्सहमानोऽभिभवन्वर्तसे । तथा विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्यैकोऽसहायो राजा स त्वं योधय च ।
सपत्नान् प्रहर । जनान् जयय च । निवासय । बाधकान्हत्वा साधुजनान् स्वस्थानि स्थापयेत्यभिप्रायः ॥ महिष ।
मह पूजायां । अविमह्योष्टिष्व । उ० १. ४६. । इति टिषचप्रत्ययः । अमंचितत्वान्निघातः । वृष्णिभिः । वृष्णि
भवानि भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याबुदात्तः । योधय । युध संप्रहार इत्यस्य स्थंतस्य लोटि रूपं ।
चादिषु चेति न निघातः । णित्स्वरः । जयय । चि निवासगत्योरित्यस्य स्थंतस्य लोटि रूपं । अत्रापि पूर्वव-
दनिघातः ॥

प्र माचाभी रिरिचे रोचमानः प्र देवेभिर्विश्वतो अप्रतीतः ।

प्र मज्मना दिव इंद्रः पृथिव्याः प्रोरोर्महो अंतरिक्षादृजीषी ॥३॥

प्र । माचाभिः । रिरिचे । रोचमानः । प्र । देवेभिः । विश्वतः । अप्रतिऽइतः ।

प्र । मज्मना । दिवः । इंद्रः । पृथिव्याः । प्र । उरोः । महः । अंतरिक्षात् । ऋजीषी ॥३॥

रोचमानो दीप्यमानो विश्वतः सर्वैरप्रतीत एतावदस्य सामर्थ्यमित्यपरिच्छिद्यमान ऋजीषी सोमवानिंद्रो
माचाभिः । मीयंते परिच्छिद्यंत इति माचाः श्लोच्चयाः । तेभ्योऽपि प्र रिरिचे । प्रकर्षेण महत्तयातिरिक्तो
ऽभूत् । तथा देवेभिर्देवेभ्योऽपि मज्मना । मज्जयति शत्रून्दुःखसागर इति मज्म वत् । तेन बलेन प्ररिरिचे ।
तथा दिवः पृथिव्या द्यावापृथिवीभ्यां च प्ररिरिचे । तथोरोर्विस्तीर्णान्महो महतोऽंतरिक्षादपि प्ररिरिचे ॥
माचाभिः । माह् माने शब्दे चेत्यस्मात् ऊयामाश्रुभसिभ्यस्तन्निति वन्नप्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तः । द्रलोपि
पूर्वस्य दीर्घोऽण इति संहितायां दीर्घः । रोचमानः । रुच दीप्तावित्यस्मात् शानाच रूपं । तस्य लसार्वधातु-
कस्वरे धातुस्वरः । अप्रतीतः । इण गतौ । कर्मणि क्तः । प्रादिसमासः । नत्रा समामे तस्य स्वरः । मज्मना ।
टुमस्जो शुद्धौ । औणादिको मनिचप्रत्ययः । झनां जप् झशीति जप्त्वं । चित्त्वादंतोदात्तः । पृथिव्याः ।
उदात्तयणो ह्रस्वोर्षादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

उरुं गभीरं जनुषाभ्युपयं विश्वव्यचसमवतं मतीनां ।

इंद्रं सोमासः प्रदिवि सुतासः समुद्रं न स्रवत आ विशंति ॥४॥

उरुं । गभीरं । जनुषा । अभि । उपयं । विश्वऽव्यचसं । अवतं । मतीनां ।

इंद्रं । सोमासः । प्रऽदिवि । सुतासः । समुद्रं । न । स्रवतः । आ । विशंति ॥४॥

उरुं महांत अत एव गभीरं महावकाशं जनुषा जन्मना स्वभावत एवोयं शत्रूणां भयंकरं । गभीरत्वमेवो-
च्यते । विश्वव्यचसं विश्वव्याप्तं मतीनां स्मृतीनां स्तोत्राणां वावतं रचकं तादृशमिंद्रं प्रदिवि पूर्वेष्वहःसु सुतासो
द्यावभिरभिपुताः सोमासः सोमा अभि आभिमुख्येना विशंति । तच्च दृष्टांतः । समुद्रं न । यथा स्रवतः स्रवत्यो
नद्यः समुद्रमाविशंति तद्वत् ॥ जनुषा । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्माज्जनेरुसिरित्युसिप्रत्ययः । विश्वव्यचसं । व्यच
व्याजीकरण इत्यस्मादसुन । व्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यमित्यत्रानसीति पर्युदासात् ङित्वाभावः । विश्व-
व्यचा इतींद्रस्य नाम । बह्व्रीही विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदस्यांतोदात्तत्वं । अवतं । अव रचणादिषु ।
औणादिकोऽतचप्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

यं सोममिंद्र पृथिवीद्यावा गर्भं न माता बिभृतस्त्वाया ।

तं ते हिन्वन्ति तमु ते मृजंत्यध्वर्यवो वृषभ पातवा उ ॥५॥

यं । सोमं । इंद्रं । पृथिवीद्यावा । गर्भं । न । माता । बिभृतः । त्वाऽया ।

तं । ते । हिन्वन्ति । तं । उं इति । ते । मृजन्ति । अध्वर्यवः । वृषभ । पातवै । उं इति ॥५॥

हे इन्द्र पृथिवीद्यावा द्यावापृथिवी त्वाया त्वत्कामतया यं सोमं विभृतोऽन्तर्धारयतः । अत्र दृष्टान्तः । गर्भं न । यथा माता गर्भं विभर्ति तद्वत् । हे वृषभ कामानां वर्षक हे इन्द्र अध्वर्यवोऽध्वरं यजमानायेच्छंतस्ते त्वदर्थं तं सोमं हिन्वन्ति । प्रेरयन्ति । किंच ते तव पातवै पानाय तं सोमं मृजन्ति । शोधयन्ति । उ प्रसिद्धौ ॥ पृथिवीद्यावा । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । आद्युदात्तः । नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमथिष्वित्यत्र पर्युदासाद्देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरः । कृतसमासस्य विपर्यासश्छांदसः । विभृतः । दुभृज् धारणपोषणयोरित्यस्माद्धटि भृजामिदित्यभ्यासस्यत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः । अजादिप्रत्ययपरत्वाभावादजाभ्यस्तानामादिरिति स्वरौ न भवति । प्रत्ययस्वरः । त्वाया । त्वामिच्छतीत्यर्थे सुप आत्मनः क्वच् । पूर्वपददकारस्याकारश्छांदसः । अ प्रत्ययादिति भावेऽप्रत्ययः । सुपां सुनुगिति तृतीयायाः सवर्णादीर्घः । एकादेशस्वरः । अध्वर्यवः । अध्वरमिच्छंतः । सुपः क्वच् । क्वच्ध्वरपृतनस्यर्चि लोप इत्यकारलोपः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पातवै । पा पाने । तुमर्थे तवैप्रत्ययः । अंतश्च तवै युगपदिति धात्वन्तस्य प्रत्ययस्य चोदात्तत्वं । उज इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ १० ॥

मरुत्वानिति पंचर्चं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रं चैष्टुभमिन्द्रं । मरुत्वानित्यनुक्रमणिका ॥ दशरात्रे चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं निविद्वानीयं । सूचितं च । शुधी हवमिन्द्र मरुत्वाँ इन्द्रेति मरुत्वतीयं । आ० ७. ११. इति ॥ ऋषभनाम्न्येकाहिऽपि मरुत्वतीयशस्त्र एतन्निविद्वानं । सूचितं च । मरुत्वाँ इन्द्र युध्मस्य त इति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. इति ॥

मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणाय पिब सोममनुष्वधं मदाय ।

आ सिंचस्व जठरे मध्वं ऊर्मि त्वं राजासि प्रदिवः सुतानां ॥ १ ॥

मरुत्वान् । इन्द्र । वृषभः । रणाय । पिब । सोमं । अनुऽस्वधं । मदाय ।

आ । सिंचस्व । जठरे । मध्वः । ऊर्मि । त्वं । राजा । असि । प्रऽदिवः । सुतानां ॥ १ ॥

हे इन्द्र यो वृषभोऽपां वर्षिता मरुत्वान् । मरुतो देवविशस्तद्वान् । स त्वमनुष्वधं स्वधया सवनीयपुरोडाशादिरूपेणाज्ञेनानुगतं सोमं रणाय रमणीयसंग्रामार्थं मदाय तं सोमं पिब । किंच मध्वो मदकरस्य सोमस्योर्मिं संघातं बद्धरसं जठरे । जग्धमन्नमस्त्रिंस्त्रिंशतीति जठरमुदरं । तस्मिन्नुदर आ सिंचस्व । सर्वतः चारय । यतस्त्वं प्रदिवः पूर्वेष्वहःसु सुतानामभिषुतानां सोमानां राजासीशितासि । न केवलमधुनातनानामिति भावः । उक्तमर्थं यास्को ब्रवीति । मरुत्वानिन्द्र मरुद्विस्तद्वान् वृषभो वर्षितायां रणाय रमणीयाय संग्रामाय पिब सोममनुष्वधमन्वन्नं मदाय मदनीयाय जैत्रायासिंच स्वजठरे मधुन ऊर्मि । मधु सोममिच्छी-पमिकं माद्यतेरिदमपीतरन्ध्रधेतस्मादेव । त्वं राजासि पूर्वेष्वणहःसु सुतानां । नि० ४. ८. इति ॥ अनुस्वधं । स्वधामनुगम्य वर्तमानं । अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीययेति समासः । संहितायां पूर्वपदात् । पा० ८. ३. १०६. इति षत्वं । निबद्धकादित्वादन्तोदात्तत्वं । ऊर्मि । अर्तैरुक्षेति मिप्रत्ययः । धातोरु इत्यादेशो रपरः । प्रत्ययस्वरः ॥

सजोषा इन्द्रेति मरुत्वतीयग्रहस्य याज्या । सूचितं च । सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्विरिति भवयित्वैतत्पात्रं । आ० ५. १४. इति ॥

सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्विः सोमं पिब वृचहा शूर विद्वान् ।

जहि शत्रूरप मृधो नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः ॥ २ ॥

सऽजोषाः । इन्द्र । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । सोमं । पिब । वृचऽहा । शूर । विद्वान् ।

जहि । शत्रून् । अप । मृधः । नुदस्व । अथ । अभयं । कृणुहि । विश्वतः । नः ॥ २ ॥

हे शूर बलवान् हे इन्द्र सजोषाः संगतो देवैर्मरुद्विः सगणो मरुद्विरेव वृचहा वृचस्य हंता विद्वान्कर्मविषयाभिज्ञस्त्वं सोमं पिब । ततो नः शत्रून् जहि । मृधो हिंसकान् शत्रून्प नुदस्व । यदा मृधः । हिंसन्तेऽत्र प्राणिन

इति मृधः संयामाः । तत्र वर्तमानान् शत्रून्पनुदस्व । अथानंतरं नोऽस्माकं विश्वतः सर्वतोऽभयं कृणुहि । कुरु । सर्वतो मयरहितान्स्मान्कुर्वित्यर्थः ॥ वृत्रहा । हंतेर्ब्रह्मभूणवृत्रेषु कृिप । अभयं । जिभी भय इत्यस्मादेरच् । नञा समासे तस्य स्वरः । विश्वतः । पंचम्यास्तसिस् । लिट्स्वरः ॥

उत ऋतुभिर्ऋतुपाः पाहि सोममिंद्रं देवेभिः सखिभिः सुतं नः ।

याँ अभजो मरुतो ये त्वान्वहन्वृचमदधुस्तुभ्यमोजः ॥ ३ ॥

उत । ऋतुऽभिः । ऋतुऽपाः । पाहि । सोमं । इंद्रं । देवेभिः । सखिऽभिः । सुतं । नः ।

यान् । आ । अभजः । मरुतः । ये । त्वा । अनु । अहन् । वृचं । अदधुः । तुभ्यं । ओजः ॥ ३ ॥

उत अपि च हे ऋतुपाः कालनिर्वाहकतया ऋतूनां पतः । ऋतुषु सोमं पिबतीति वा ऋतुपाः । यद्वा ऋतुभिर्मरुद्भिः सह सोमं पिबतीति ऋतुपाः । तादृश हे इंद्र सखिभिः समानख्यानैर्ऋतुभिर्मरुद्भिर्देवेभिर्देवैः सहितस्त्वं नः संबन्धिनं सुतमभिषुतं सोमं पाहि । पिब । किंच यान्मरुत अभजो युद्धसहायार्थमसेवथा ये च मरुतस्त्वा त्वां युद्धे स्वामिनमन्वभजंत । ततस्त्वं वृचमहन् । हतवानसि । ते मरुतस्तुभ्यं त्वदर्थमोजो युद्धे शत्रुह-
ननादिरूपं पराक्रममदधुः । अकुर्वन् ॥ अभजः । भज सेवायामित्यस्य लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अहन् । हन हिंसागत्योरित्यस्य लङि सिपो हल्ङादिना लोपः । पादादित्वादनिघातः । अदधुः । दधातेर्लङि झेः सिजभ्यस्तेति जुस् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

मरुत्वतीयशस्त्रे याज्या ये त्वाहिहत्य इत्येषा । सूचितं च । ये त्वाहिहत्ये मघवन्नवर्धन्निति याज्या । आ० ५. १४. इति ॥

ये त्वाहिहत्ये मघवन्नवर्धन्ये शांबरे हरिवो ये गविष्टौ ।

ये त्वा नूनमनुमदंति विप्राः पिबेद्र सोमं सगणो मरुद्भिः ॥ ४ ॥

ये । त्वा । अहिऽहत्ये । मघऽवन् । अवर्धन् । ये । शांबरे । हरिऽवः । ये । गोऽईष्टौ ।

ये । त्वा । नूनं । अनुऽमदंति । विप्राः । पिबे । इंद्रं । सोमं । सऽगणः । मरुतऽभिः ॥ ४ ॥

हे मघवन्नंद्र ये मरुतोऽहिहत्ये वृत्रहननरूपे कर्मणि त्वा त्वामवर्धन् प्रहर भगवो जहि वीरयस्तेति बलदानेनावीवृधन् । हे हरिवोऽश्ववन्नंद्र ये च शांबरे शंबरवधसंबन्धिन युद्धे त्वामवीवृधन् । इंद्रः शंबरम-
वधीदित्यस्मिन्नर्थे मंत्रवर्णाः । यः शंबरं पर्वतेषु क्षियंतं चत्वारिंशां शरव्यन्विंदत् । ओजायमानं यो अहिं जघान । अश्वे० २. १२. ११. इति । तथा ये मरुतो गविष्टौ पणिनामकैरसुरैः सह गवार्थे युद्धे च त्वामवीवृधन् । विप्रा मेधाविनो ये च मरुतो नूनमिदानीं त्वामनुमदंति मादयंति तादृशैर्मरुद्भिः सगणः सन् इमं सोमं पिब ॥ अहिहत्ये । हंतेर्भावे हनस्त चेति क्यप् । कृदुत्तरपदस्वरः । अवर्धन् । वृधु वृद्धावित्यस्य खंतस्य लङि रूपं । कंदस्युभयर्थेति क्षेरार्धधातुकत्वात्क्षेर्लोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शांबरे । शंबरस्तेदमित्यर्थे तस्तेदमि-
त्यप्रत्ययः । गविष्टौ । इषु इच्छायां । भावे क्तिन् । बङ्गव्रीही पूर्वपदस्वरः । अनुमदंति । मदि सुत्यादिष्वित्यस्य लटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । क्षेर्लसार्वधातुकस्ते कृते धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥

मरुत्वंतं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिंद्रं ।

विश्वसाहमवसे नूतनायोयं सहोदामिह तं हुवेम ॥ ५ ॥

मरुत्वंतं । वृषभं । ववृधानं । अकवऽअरिं । दिव्यं । शासं । इंद्रं ।

विश्वऽसहं । अवसे । नूतनाय । उयं । सहऽदां । इह । तं । हुवेम ॥ ५ ॥

हे इन्द्र मरुत्वंतं मरुत्स्त्रिद्वतं वृषभं मेघमेदनद्वारापां वर्षकं ववृधानं वृचहननादिकर्मसूत्साहेन वर्धमान-
मकवारिं प्रभूतशत्रुकं यद्वा अकुत्सितारिं । तथा च मंत्रः । स्वरिरमचो ववचे रणाय । ऋग्वे० १. ६१. ९. इति ।
दिव्यं दिवि स्वर्गलोके वर्तमानं शासं हितोपदेशाहितपरिहाराभ्यां शासितारं विश्वासाहं विश्वस्य प्रतिपन्नस्य
सर्वस्याभिभवितारमुयं शत्रुघ्नं सहोदां युद्धसहकारिणां मरुतां बलप्रदं तं तादृशसामर्थ्योपेतमिन्द्रं नूतनाय
नवतरायावसे रक्षणायेह कर्मणि ऊवेम । त्वामाहुयेम ॥ नूतनाय । नवशब्दस्य नू इत्यादेशः । तप्तनखाश्च
प्रत्यया वक्तव्या इति तनप्रत्ययः ॥ ॥ ११ ॥

सद्यो हेति पंचर्चं दशमं सूक्तं वैश्वामित्रं वैपुभमिन्द्रं । सद्यो हेत्यनुक्रमणिका ॥ अपिष्टोमे माध्यंदिनसवने
मैत्रावरुणशस्त्रे सद्यो ह जात इत्येतत्सूक्तं । सूचितं च । सद्यो ह जात एवा त्वामिन्द्र । आ० ५. १६. इति ॥
चातुर्विंशिकेऽप्यहनि मैत्रावरुणशस्त्रेऽहरहःशस्त्रसंज्ञमेतत्सूक्तं । सूचितं च । सद्यो ह जात इत्यहरहःशस्त्रं मैत्रा-
वरुणः । आ० ७. ४. इति ॥ अहर्गणे द्वितीयादिष्वहःसु माध्यंदिनसवनेऽस्मिन् शस्त्र एतत्सूक्तं । अहरहःशस्त्रानीति
होत्रका द्वितीयादिष्वेव । आ० ७. १. इति सूचितं ॥ साद्यस्क एकहि मरुत्वतीये शस्त्रे सद्यो ह जात इत्याद्या
सूक्तमुखीया । सूचितं च । सद्यो ह जातो वृषभः कनीनस्त्वं सद्यो अपिबो जात इन्द्र । आ० ९. ५. इति ॥

सद्यो ह जातो वृषभः कनीनः प्रभर्तुमावदंधसः सुतस्य ।

साधोः पिब प्रतिकामं यथा ते रसाशिरः प्रथमं सोम्यस्य ॥ १ ॥

सद्यः । ह । जातः । वृषभः । कनीनः । प्रभर्तुः । आवत् । अंधसः । सुतस्य ।

साधोः । पिब । प्रति । कामं । यथा । ते । रसः । आशिरः । प्रथमं । सोम्यस्य ॥ १ ॥

वृषभो वृष्टिद्वारापां वर्षिता सद्यस्तदानीमेव जात उत्पन्नः कनीनः कमनीय इन्द्रः सुतस्याभिषुतस्यांधसो
हविलक्षणस्यान्नस्य सोमस्य प्रभर्तुं प्रकर्षेण भर्तारं संगृहीतारं यजमानमावत् । रचतु । ह प्रसिद्धौ । किंच
तादृशस्त्वं प्रतिकामं कामे कामे सोमपानिच्छायां सत्यां ते तव यथा कामस्य पूर्तिर्भवति तथा साधो रसात्मना
संसिद्धं रसाशिरौ गोपयोमिश्रणोपेतं सोम्यस्य सोममयं रसं प्रथमं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्तात्पिब ॥ प्रति । कामं ।
कामं कामं प्रति । वीप्सायामव्ययीभावः । समासस्वरः । यथा । अपादांतत्वादेव लिट्स्वरः । रसाशिरः ।
आहपूर्वात् श्रीणातिः क्लियपसृधेयामित्वादिनाशिर् इत्यादेशः । बज्जब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । सोम्यस्य ।
सोमशब्दाद्व्ययङर्थे मये चेति यप्रत्ययः ॥

यज्जायथास्तदहरस्य कामेऽंशोः पीयूषमपिबो गिरिष्ठां ।

तं ते माता परि योषा जनित्री महः पितुर्दम आसिंचदग्रे ॥ २ ॥

यत् । जायथाः । तत् । अहः । अस्य । कामे । अंशोः । पीयूषं । अपिबः । गिरिऽस्थ्यां ।

तं । ते । माता । परि । योषा । जनित्री । महः । पितुः । दमे । आ । असिंचत् । अग्रे ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं यद्यस्मिन्नहनि जायथा अजायथाः तदहस्तस्मिन्नेवाहन्यस्य सोमस्य कामे पिपासायां सत्यां गिरिष्ठां
गिरिष्ठां पर्वतस्थोच्चस्थाने वर्तमानमंशोः सोमलताखंडविशिष्टस्य ऋजीषस्य पीयूषमभिनवं रसमपिबः ।
पीतवानसि । उत्पत्तिश्चण एव सोमपाने कारणं दर्शयति । ते तव जनित्री माता योषा युवतिरदितिर्महो
महतः पितुर्जनकस्य कक्षपस्य दमे सूतिकागृहेऽथे सत्यदानात् प्राक् तं तादृशं सोमं पर्यासिंचत् । तवास्थे
परितोऽचारयत् ॥ जायथाः । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लङि बज्जलं कंदसीत्यडभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
जनित्री । जनिता मंत्र इति निपातनास्तेलौपः ॥

उपस्थाय मातरमन्नमैटु तिग्ममपश्यदभि सोममूधः ।

प्रयावयन्नचरद्भृत्सो अन्यान्महानि चक्रे पुरुधप्रतीकः ॥ ३ ॥

उपऽस्थाय । मातरै । अन्नं । ऐट्ट । तिग्मं । अपश्यत् । अभि । सोमं । ऊधः ।
प्रऽयवयन् । अचरत् । गृत्सः । अन्यान् । महानि । चक्रे । पुरुधऽप्रतीकः ॥ ३ ॥

स इंद्रो मातरमुपस्थाय प्रार्थयित्वा तमेष्टु । तामन्नमयाचत । ईळिरधिषणाकर्मेति यास्कः । ततस्तस्या
ऊध ऊधसि चौररूपेण स्थितं तिग्मं दीप्तं सोममभ्यपश्यत् । सर्वतोऽदर्शत् । गृत्सः । अभिकांच्यते सर्वदेवैः
शत्रुहृन्नार्थमिति गृत्स इंद्रः । अन्यान्सपत्नान्प्रयवयन् स्वस्वस्थानात्प्रकर्षेणोच्चालयन्नचरत् । सर्वत्र चरति । किंच
पुरुधप्रतीकसेजोयोगाद्बहुधा विचित्रांगो महानि महानि वृत्रहृन्नादीनि कर्माणि चक्रे ॥ उपस्थाय । तिष्ठते
व्यपि घुमास्थेतीति प्राप्ते न व्यपीति प्रतिषेधः । लिप्स्वरः । ऐट्ट । ईळिर्याज्यार्थः । तस्माद्भट्टि रूपं । आडजा-
दीनामित्याडागमः । द्रुत्वं । निघातः । तिग्मं । तिज निशाने । अस्मादुजिह्वचितिजां कुशेति मक्प्रत्ययः कव-
र्गादेशश्च । प्रयवयन् । यु मिश्रणामिश्रणयोरित्यस्य खंतस्य शतरि रूपं । लिप्स्वरः । गृत्सः । गृधु अभिकां-
चायां । गृधिपत्न्योर्दकौ चेति सप्रत्ययो दकारश्चांतादेशः । वृषादित्वादाबुदात्तः । पुरुधप्रतीकः । पुरुशब्द
इह संख्यावाची । संख्याया विधार्थं धेति धाप्रत्ययः । ह्रस्वस्कांदसः । बज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

उयस्तुराषाठ्भिभूत्योजा यथावशं तन्वं चक्र एषः ।
त्वष्टारमिंद्रो जनुषाभिभूयामुषा सोममपिबच्चमूषु ॥ ४ ॥
उयः । तुराषाट् । अभिभूतिऽओजाः । यथावशं । तन्वं । चक्रे । एषः ।
त्वष्टारं । इंद्रः । जनुषा । अभिऽभूय । आऽमुष्य । सोमं । अपिबत् । चमूषु ॥ ४ ॥

य एष इंद्र उयः शत्रूणां भयंकरस्तुराषाट् त्वरया शत्रूणामभिभविता अत एवाभिभूत्योजाः शत्रूणामभि-
भवमपराक्रमोपेतः सन् तन्वमात्मीयं शरीरं यथावशं यथाकामं नानाविधरूपोपेतं चक्रे । तथा च मंचवर्णः ।
रूपंरूपं मघवा बोभवीति । ऋत्वे० ३. ५३. ८. इति । स इंद्रो जनुषा जन्मना सामर्थ्येन त्वष्टारं त्वष्टृनामकमसुर-
मभिभूय चमूषु चमसेषु स्थितमामुष्य चौरयित्वा सोममपिबत् । त्वष्टा हतपुत्रो वीद्रमित्यादि प्रासहा सोमम-
पिबत् । सं० २. ४. १२. इति तैत्तिरीयकं ॥ तुराषाट् । जित्वरा संभमे । कृिप् । ज्वरत्वरित्यादिना ऊट् । सहेः
दसि सह इति णिवः । कर्तृकरणे कृता बज्रलमिति समासः । तत्पुरुषे कृति बज्रलमिति तृतीयाया अनुक् । सहेः
साडः स इति पत्वं । कृदुत्तरपदस्वरः । यथावशं । वशं काममनतिक्रम्येत्यव्ययीभावसमासः । समासस्वरः ।
आमुष्य । मुष स्तेये । ल्यप् । चमूषु । चमु अदने । कृषिचमितनिधनिर्जिह्वार्जिभ्य ऊरित्यूप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिंद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
शृण्वंतमुयमूतये समत्सु घंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥ ५ ॥
शुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।
शृण्वंतं । उयं । ऊतये । समत्ऽसु । घंतं । वृत्राणि । संऽजितं । धनानां ॥ ५ ॥

सिद्धेया ॥ ॥ १२ ॥

शंसा महामिति पंचचर्मेकादशं सूक्तं वैश्वामित्रं चैष्टुभमिंद्रं । शंसा महामित्यनुक्रमणिका ॥ समूह्ये दशरात्रे
ऽष्टमेऽहनि महत्त्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । सूत्रितं च । शंसा महं महश्चित्त्वमिंद्र । आ० ८. ७. इति ॥

शंसा महामिंद्रं यस्मिन्विश्व आ कृष्टयः सोमपाः काममर्थ्यन् ।
यं सुक्रतुं धिषणे विभवत्तं घनं वृत्राणां जनयंत देवाः ॥ १ ॥

शंसं । म॒हां । इंद्र॑ । यस्मिन् । वि॒ष्वाः । आ । कृ॒ष्टयः । सो॒म॒ऽपाः । का॒मैः । अ॒व्यन् ।
यं । सु॒ऽक्रतुं । धि॒षणे॒ इति॑ । वि॒भ्व॒ऽत॒ष्टं । घ॒नं । वृ॒त्राणां॑ । ज॒नय॑न्त । दे॒वाः ॥ १ ॥

हे होतः महं महान्तमिन्द्रं शंस । शस्त्रैः सुहि । यस्मिन्निन्द्रे रक्षितरि सति विष्वाः कृष्टयः सर्वे मनुष्याः सोमपा यज्ञमनुष्ठाय सोमपाः संतः कामं । काम्यत इति कामः स्वर्गादिः । तमाव्यन् सर्वतः प्राप्नुवन्ति । धिषणे देवमनुष्यादीनां धारयित्री । यद्वा । प्रगल्भे समर्थे स्वाश्रितान् रक्षितुमिति धिषणे व्यावापृथिव्यौ । देवाश्च सुक्रतुं । क्रतुः कर्म जगत्पालनादि । शोभनः क्रतुर्यस्यासी सुक्रतुः । तादृशं विभवतष्टं विभुना ब्रह्मणा जगदाधिपत्ये स्थापितं महान्तं वृत्राणां पापरूपाणां घनं हन्तारं यमिन्द्रं जनयन्त । अजनयन् ॥ शंस । शन्सु स्तुतावित्यस्य लोटि रूपं । पादादित्वादनघातः । द्वचोऽतस्त्रिङ् इति संहितायां दीर्घः । अव्यन् । वी कांतिगत्यादिषु । लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अट्स्वरः । सुक्रतुं । क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तः । धिषणे । जिधृषा प्रागल्भ्य इत्यस्माद्वृषेर्धिष च संज्ञायामिति क्यप्रत्ययः । धिष इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । घनं । हन्तेः पुंसि संज्ञायामिति घः । हो हन्तेरिति कुत्वं । प्रत्ययस्वरः । जनयन्त । जनेर्ध्वतस्य लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

यं नु न॒किः पृ॒त॒नासु॑ स्व॒राजं॑ द्वि॒ता तर॑न्ति नृ॒त॒मं हरि॑ष्ठां ।

इ॒न॒त॒मः स॒त्त्व॒भि॒र्यो ह॑ श्रू॒षैः पृ॒थु॒जया॑ अ॒मि॒ना॒दायु॑र्द॒स्योः ॥ २ ॥

यं । नु । न॒किः । पृ॒त॒नासु॑ । स्व॒ऽराजं॑ । द्वि॒ता । तर॑न्ति । नृ॒ऽत॒मं । हरि॑ऽस्थां ।

इ॒न॒ऽत॒मः । स॒त्त्व॑ऽभिः । यः । ह॑ । श्रू॒षैः । पृ॒थु॑ऽजयाः । अ॒मि॒ना॒त् । आ॒युः । द॒स्योः ॥ २ ॥

पृतनासु । व्याप्रियन्तेऽत्र योद्धार इति पृतनाः संग्रामाः । तेषु स्वराजं हरिष्ठां हरिस्थां हरियुक्ते रथे वर्तमानं नृतमं बलस्य युद्धे नेतृतमं द्विता युद्धमासाय सेनां द्विधा कृत्वा वर्तमानं यमिन्द्रं नकिर्न कश्चिदपि तरन्ति उत्तीर्य गच्छति । न कोऽप्यभ्यस्तीत्यर्थः । नु प्रसिद्धौ । स इंद्र इनतमोऽतिशयेन सेनास्वामी सत्त्वभिः परितः सीदन्निर्महद्भिः सह यो यान् गच्छन् श्रूषैः । शोषयन्ति परबलानीति श्रूषाणि बलानि । तैः पृथुजया युद्धं प्रति तीव्रवेगः सन् दस्योः शत्रोरायुरन्नं प्राणं वामिनात् । हिनस्ति । ह प्रसिद्धौ ॥ अत्र निरुक्तं । पृथुजयाः पृथुजवः । पृथुजया अमिनादायुर्दस्योः । प्रामापयदायुर्दस्योः । प. ९. इति ॥ तरन्ति । नृ प्रवनतरणयोरित्यस्य लटि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यः । या प्रापणे । श्रीणादिकः कप्रत्ययः । आतो लोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

स॒हावा॑ पृ॒त्सु तर॑णि॒र्नार्वा॑ व्या॒न॒शी रो॒द॒सी मे॒ह॒ना॒वान् ।

भ॒गो न॑ का॒रे ह॒व्यो म॒ती॒नां पि॒तेव॑ चा॒रुः सु॒ह॒वो व॒यो॒धाः ॥ ३ ॥

स॒ह॒ऽवा॑ । पृ॒त्सु । तर॑णिः । न । अ॒र्वा । वि॒ऽआ॒न॒शिः । रो॒द॒सी इति॑ । मे॒ह॒ना॒ऽवान् ।

भ॒गः । न । का॒रे । ह॒व्यः । म॒ती॒नां । पि॒ता॒ऽइव॑ । चा॒रुः । सु॒ऽह॒वः । व॒यः॒ऽधाः ॥ ३ ॥

य इंद्रः सहावा बलवान्पृत्सु संग्रामेषु तरणिः । शत्रूनुत्तीर्य वर्तत इति तरणिः । तत्र दृष्टान्तः । अर्वा न । यथावा बलवानश्वः शत्रुबलं तरति तथा रोदसी व्यावापृथिव्यौ व्यानशिव्यामुषन्नेहनावान् । मिह्यते सिध्यते दीयतेऽर्थिभ्य इति मेहनं धनं । तद्वान्भवति । तादृश इंद्रः करि । क्रियत इति कारो यज्ञादिः । तस्मिन्त्यश्च भगो न पुषा देव इव हव्यो हवनीयो मतीनां स्तोतृणां स्तुतीनां वा पितेव पालयिता चारुः कमनीयः सुहवः सुष्ठाङ्गानोपेतो वयोधा अन्नस्य दाता भवति ॥ सहावा । सहोऽस्यास्तीति मतुवर्थे कंदसीवनिपाविति वनिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । पृत्सु । पृतनाशब्दस्य सौ परतः मांस्युत्तूनामुपसंख्यानमिति पुदादेशः । सविकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । व्यानशिः । अशू व्याप्तावित्यस्माच्छ्वंदसि सदादित्वात्किप्रत्ययः । तस्य लिङ्गभावः । अत आदेरित्यभ्यासस्य दीर्घे कृतेऽश्रोतेऽश्रिति नुडागमः । प्रादिसमासः । करि । करोतेः कर्मणि

घञ् । कर्षाखतो घञोऽंत उदात्त इत्यंतोदात्तत्वं । हव्यः । जुहोतेरचो यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ।
मुहवः । ह्यतेर्भावेऽनुपसर्गस्य । पा० ३. ३. ७५. इत्यप्रत्ययः । संप्रसारणं । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातु-
स्वरः । आद्युदात्तं द्यच्छंदसीति बज्रव्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

ध॒र्ता दि॒वो रज॑सस्पृष्ट ऊ॒र्ध्वो रथो॑ न वा॒युर्वसु॑भिर्नियु॒त्वान् ।

क्ष॒पां व॒स्ता ज॑नि॒ता सूर्य॑स्य विभ॑क्ता भा॒गं धि॒षणै॑व वाजं ॥४॥

ध॒र्ता । दि॒वः । रज॑सः । पृ॒ष्टः । ऊ॒र्ध्वः । रथः॑ । न । वा॒युः । वसु॑ऽभिः । नि॒यु॒त्वान् ।

क्ष॒पां । व॒स्ता । ज॑नि॒ता । सूर्य॑स्य । वि॒ऽभ॑क्ता । भा॒गं । धि॒षणा॑ऽइव । वाजं ॥४॥

स इंद्रो दिवो बुलोकस्य रजसोऽंतरिक्षस्य च धर्ता धारकः पृष्टः सर्वत्र वर्तमानो रथो न तदीयो रथ इवोर्ध्वो वायुर्ऊर्ध्वं गता वसुभिः सहायतया निवसद्भिर्महद्भिर्नियुत्वान्सहायवान् । यद्वा नेत्ययमुत्तरेणापि संबध्यते । यथा वायुर्नियुत्वान्नियुत्तामकवडवाभिस्तद्वानिवमिंद्रो वसुभिर्महद्भिः सहायवान् । तथा क्षपां वस्ता रात्रिमाच्छादयन्सूर्यस्य जगत्प्रकाशकस्यादित्यस्य जनिता जनयिता भागं भजनीयं वाजं कर्मफलरूपमन्नं विभक्ता साधु विभागकर्ता भवति । तत्र दृष्टान्तः । धिषणैव । यथाद्यानां वागस्त्रेदमिति विभागं करोति तद्वत् ॥ रजसः । रज्ज् राग इत्यस्माद्भूरजिभ्यां कित् । उ० ४. २१६. इत्यमुन् । कित्त्वान्नलोपः । रज्यते प्रकाशेनेति रजोऽंतरिक्षं । गित्त्वादाद्युदात्तः । वस्ता । वस आच्छादन इत्यस्य तृचि रूपं । जनिता । जनयतेऽसृचि जनिता मंत्र इति निपातनाग्निलोपः । चित्त्वादंतोदात्तः विभक्ता । भज सेवायामित्यस्य साधुकारिण्यर्थे तृन् । एकाच उपदेश इतीदृप्रतिषेधः । तादां च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतस्वरत्वं ॥

शु॒नं हु॒वेम॑ म॒घवान्नि॑मि॒द्रम॒स्मिन्भरे॑ नृ॒तमं॑ वाज॑सातौ ।

शृ॒ण्वंतं॑ मु॒ग्रमू॒तये॑ स॒मत्सु॑ घ॒तं वृ॒चाणि॑ संजि॒तं ध॒नानां॑ ॥५॥

शु॒नं । हु॒वेम॑ । म॒घऽवा॑नं । इं॒द्रं । अ॒स्मिन् । भरे॑ । नृ॒ऽत॑मं । वाज॑ऽसातौ ।

शृ॒ण्वंतं॑ । उ॒यं । उ॒तये॑ । स॒मत्ऽसु॑ । घ॒तं । वृ॒चाणि॑ । सं॒ऽजि॑तं । ध॒नानां॑ ॥५॥ ॥१३॥

इंद्रः स्वाहेति पंचर्चं द्वादशं सूक्तं वैश्वामित्रं वैश्वमिंद्रं ॥ दशराचे नवमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं च । तृतीयखिंद्रः स्वाहा गायत्साम । आ० ८. ७. इति ॥

इ॒न्द्रः स्वा॒हा पि॒बतु॑ यस्य॒ सोमं॑ आ॒गत्या॑ तु॒म्रो वृष॑भो म॒रुत्वान् ।

ओ॒रुव्य॑चाः पृ॒णता॑मे॒भिर॒क्षैरा॑स्य ह॒विस्त॒न्वः॑ का॒ममृ॑ध्याः ॥१॥

इ॒न्द्रः । स्वा॒हा । पि॒बतु॑ । यस्य॒ । सोमः॑ । आ॒ऽग॒त्य॑ । तु॒म्रः । वृष॑भः । म॒रु॒त्वान् ।

ओ॒रु॒व्य॒चाः । पृ॒ण॒तां । ए॒भिः । अ॒क्षैः । आ॒ । अ॒स्य॒ । ह॒विः । त॒न्वः । का॒मं । अ॒मृ॒ध्याः ॥१॥

अयमिंद्रः स्वाहा स्वाहाकृतमिमं सोमं पिबतु । यखिंद्रस्यायं सोमः स इंद्रो यज्ञं प्रत्यागत्य तुम्रः कर्म-
विघ्नकारिणां हिंसको वृषभो यष्ट्यामभिमतफलवर्षको मरुत्वात्पृच्छिस्तद्वान् उरुव्यचाः प्रभूतव्याप्तिः सन्
एभिरक्षामिर्दत्तैरक्षैः सोमादिलक्षणेर्हविर्भिरा पृणतां । समंतात्पूरयतु । ततोऽखिंद्रस्य संबंधिनस्तन्वः शरीरस्य
कामं पुष्ट्यादिलक्षणाविषयमभिलाषं हविरक्षामिर्दत्तमा अमृध्याः । सर्वतः पूरयतु ॥ तुम्रः । तुमिराह्वनार्थः ।
उरुव्यचाः । व्यचेरमुन् । व्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यमित्यवानसीति पर्युदासात् कित्त्वाभावः । कृदुत्तर-
स्वरः । अमृध्याः । अमृतेराशीर्बुद्धि रूपं ॥

आ ते सपर्यू जवसे युनज्मि ययोरनु प्रदिवः श्रुष्टिमावः ।

इह त्वा धेयुर्हरयः सुशिप्र पिब त्वस्य सुषुतस्य चारोः ॥ २ ॥

आ । ते । सपर्यू इति । जवसे । युनज्मि । ययोः । अनु । प्रदिवः । श्रुष्टिं । आवः ।

इह । त्वा । धेयुः । हरयः । सुशिप्र । पिब । तु । अस्य । सुषुतस्य । चारोः ॥ २ ॥

हे इंद्र ते तव जवसे यज्ञं प्रत्यागमनाय सपर्यू परिचारकौ हरी आ युनज्मि । रथे योजयामि । प्रदिवः पुरातनस्त्वं ययोरश्वयोः श्रुष्टिं वेगं । श्रुष्टीति क्षिप्रनामेति यास्कः । तमन्वावः । अनुगच्छसि । हे सुशिप्र शोभनहृनो इंद्र हरयो रथे योजितास्तेऽश्वा इह कर्मणि त्वा त्वां धेयुः । यज्ञं प्रति धारयंतु । तत आगतस्त्वं सुषुतस्य सुष्ठमिषुतं चारोः कमनीयमस्त्रेभ्यं सोमं तु क्षिप्रं पिब ॥ सपर्यू । सपरशब्दः कंडादिः । तदंतादीणां दिक् कृप्रत्ययः । आवः । अत्र रक्षणादिषु । क्वांदसे लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । धेयुः । दधातिराशीर्लिङि किदाशिषीति यामुट् । एर्लिङि । पा० ६. ४. ६७. इत्यकारादेशः । निघातः । पिब । पादादित्वादिनिघातः । सुषुतस्य । षुञ् अभिषवे । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतिस्वरः । उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना संहितायां षत्वं ॥

गोभिर्मिमिक्षुं दधिरे सुपारमिंद्रं ज्यैष्ठ्याय धायसे गृणानाः ।

मंदानः सोमं पपिवां ऋजीषिन्समस्मभ्यं पुरुधा गा इषण्य ॥ ३ ॥

गोभिः । मिमिक्षुं । दधिरे । सुपारं । इंद्रं । ज्यैष्ठ्याय । धायसे । गृणानाः ।

मंदानः । सोमं । पपिवान् । ऋजीषिन् । सं । अस्मभ्यं । पुरुधा । गाः । इषण्य ॥ ३ ॥

गृणानाः स्तोत्रं कर्वाणा ऋत्विजो मिमिक्षुं स्तोतृणामभिमतफलं वर्षितुमिच्छंतं सुपारं शोभनपारं सुतिभिरभिमुखीकर्तुं शक्यमित्यर्थः । तादृशमिंद्रं ज्यैष्ठ्याय धनादिसंपत्त्या श्रेष्ठत्वाय धायसे चिरकालमायुर्धारणाय च गोभिर्गोमिश्रितैः सोमैर्दधिरे । धारयति । शेषः प्रत्ययः । हे ऋजीषिन् सोमवज्रिंद्र स त्वं मंदानो मोदमानः सोमं पपिवान् सोमस्य पाता सन् स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं पुरुधा बज्रधा गा अपिहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थं धेनूः समिषण्य । सम्यक् प्रेरय ॥ गोभिः । सावेकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः । मिमिक्षुं । मिह सेचन इत्यस्य सत्येकाच इतीदृप्रतिषेधे हलन्ताच्चेति किदृश्रावः । सनाशंसमिच्छ उः । प्रत्ययस्वरः । ज्यैष्ठ्याय । ज्येष्ठस्य भाव इत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् षञ् । जित्वादाबुदात्तः । गृणानाः । गृ शब्दे । क्रयादित्वात् श्रा । चित्त्वादंतोदात्तः । मंदानः । मदि सुत्यादिष्वित्यस्य शानचि बज्रलं कंदसीति शपो लुक् । पुरुधा । पुरुशब्द इह संख्यावाची । संख्याया विधार्थे धेति धाप्रत्ययः । इषण्य । इष गती । इषणमिच्छतीति कंदसि परेच्छायां क्यच् । तदंतादंतर्भावितर्ण्याल्लोटि रूपं ॥

इमं कामं मंदया गोभिरश्वैश्चंद्रवंता राधसा पप्रथश्च ।

स्वर्यवो मतिभिस्तुभ्यं विप्रा इंद्राय वाहः कुशिकासो अक्रन् ॥ ४ ॥

इमं । कामं । मंदय । गोभिः । अश्वैः । चंद्रवंता । राधसा । पप्रथः । च ।

स्वःऽयवः । मतिऽभिः । तुभ्यं । विप्राः । इंद्राय । वाहः । कुशिकासः । अक्रन् ॥ ४ ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिंद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुयमृतये समत्सु घंतं वृचाणि संजितं धनानां ॥ ५ ॥

शुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।
 मृत्वंतं । उयं । उतये । समत्ऽसु । घ्नंतं । वृत्राणि । संऽजितं । धनानां ॥ ५ ॥

एते व्याख्याति ॥ १४ ॥

चर्षणीधृतमिति द्वादशर्चं चयोदशं सूक्तं वैश्वामित्रमिंद्रं । अचानुक्रमणिका । चर्षणीधृतं द्वादशायां त्वौ
 तृचौ जागतगायत्राविति । आद्यसृचो जागतोऽत्यसृचो गायत्रः शिष्टा च्चस्त्रिष्टुभः ॥ सूक्तविनियोगो
 खेगिकः । उक्थे क्रतौ मेवावरुणशस्त्रेऽनुरूपतृचानंतरमाद्यसृचः शंसनीयः । सूचितं च । चर्षणीधृतमस्रभा-
 द्यामसुर इति तृचौ । आ० ६. १. इति ॥ विषुवति निष्कैवल्ये नृणामु लेति तृचः । विषुवानिति खंडे सूचितं ।
 नृणामु त्वा नृतमं गीर्भिरुक्थैरिति तिस्रः । आ० ८. ६. इति ॥ बृहस्पतिसवेऽप्ययं तृचो निष्कैवल्ये निवि-
 द्यानीयः । सूचितं च । नृणामु लेति मध्यंदिनः । आ० ९. ५. इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्कैवल्येऽयं तृचः ॥
 दशरात्रे चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीय इंद्र मरुत्व इति तिस्रः । षष्ठेऽहनि षष्ठस्थिति खंडे सूचितं । इंद्र मरुत्व इति
 तिस्र इति मरुत्वतीयं । आ० ८. १. इति ॥ बृहस्पतिसवेऽपि मरुत्वतीयशस्त्रेऽयं तृचो निविद्यानीयः । सूचितं
 च । इंद्र मरुत्व इह नृणामु लेति मध्यंदिनः । आ० ९. ५. इति ॥ आद्या मरुत्वतीयग्रहस्यानुवाक्या ।
 सूचितं च । मरुत्वतीयेन ग्रहेण चरंतींद्र मरुत्व इह पाहि सोमं । आ० ५. १४. इति ॥ तृतीये पर्याये होतुः
 शस्त्र इदं ह्यन्वोजसेति स्तोत्रियसृचः । सूचितं च । इदं ह्यन्वोजसा मह्यं इंद्रो य ओजसा । आ० ६. ४. इति ॥

चर्षणीधृतं मघवानमुक्थ्यमिंद्रं गिरो बृहतीरभ्यनूषत ।

वावृधानं पुरुहूतं सुवृक्तिभिरमर्त्यं जरमाणं दिवेदिवे ॥ १ ॥

चर्षणिऽधृतं । मघऽवानं । उक्थ्यं । इंद्रं । गिरः । बृहतीः । अभि । अनूषत ।

ववृधानं । पुरुहूतं । सुवृक्तिऽभिः । अमर्त्यं । जरमाणं । दिवेऽदिवे ॥ १ ॥

बृहतीः प्रभूता गिरोऽस्मदीयाः स्तुतिलक्षणा वाचश्चर्षणीधृतं चर्षणीनां मनुष्याणामभिमतफलप्रदानेन
 धारकं पोषकं । यद्वा । आकृष्यत्यनेन सर्वमिति चर्षणि बलं तद्वारकं । मघवानं धनवंतमुक्थ्यमुक्थेः शस्त्रैः
 शंसनीयं वावृधानं बलधनादिसंपत्त्या प्रतिक्षणं वर्धमानं पुरुहूतं स्तोत्रभिर्बहुवारमाहृतममर्त्यं मरणधर्म-
 रहितं सुवृक्तिभिः शोभनस्तुतिवाक्यैर्दिवे दिवे प्रत्यहं जरमाणं स्तुयमानं तमिममिंद्रमभ्यनूषत । अभितः सर्वतः
 सुवंतु । बृहतीः । वा कंदसीति सवर्णदीर्घः । अनूषत । शू सवने । अस्माद्धुडि सिच् । धातोः कुटादित्वात्सिचो
 ङित्वेन गुणाभावः । सुवृक्तिभिः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यद्वा । सुवृक्तय इति स्तुतिकरणभूता च्चो
 वृक्तिशब्देनोच्यते । क्तिचक्ता चेति क्तिच् । छत्स्वरेणांतोदात्तः । दिवे दिवे । नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनं ।
 परस्माद्धितत्वादनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः ॥

शतक्रतुमर्णवं शक्तिनं नरं गिरो म इंद्रमुप यंति विश्वतः ।

वाजसनिं पूभिदं तूर्णिमभ्रुरं धामसाचंमभिषाचं स्वर्विदं ॥ २ ॥

शतऽक्रतुं । अर्णवं । शक्तिनं । नरं । गिरः । मे । इंद्रं । उप । यंति । विश्वतः ।

वाजऽसनिं । पूऽभिदं । तूर्णिं । अपऽभ्रुरं । धामऽसाचं । अभिऽसाचं । स्वऽविदं ॥ २ ॥

मे मदीया गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः शतक्रतुं । शतं क्रतवो यद्वा यस्य तं । अर्णवं पर्जन्यात्मनोदकवंतं
 शक्तिनं । शक्तौत्थेभिरिंद्र इति शाकाः सहायभूता मरुतः । तद्वतं । नरं सर्वस्य जगतो नेतारं वाजसनिं
 वाजस्यान्वस्य दातारं पूभिदं शत्रुपुरां भेत्तारं तूर्णिं युद्धं प्रति शीघ्रं गंतारमभ्रुरं मेघमेदनद्वाराणां प्रेरकं धाम-
 साचं तेजो भजमानं । यद्वा धनं धाम । तदर्थिभिः सह योजयितारं । अभिषाचं शत्रूणामभिभवितारं स्वर्विदं

स्वर्गस्य लभकं तमिममिन्द्रं विश्वतः सर्वत उप यंति । उपगच्छन्तु ॥ अर्णवं । अर्णोऽस्यासीति मत्वर्थेऽर्णसः सलो-
पश्चेति वप्रत्ययः सकारलोपश्च । प्रत्ययस्वरः । नरं । नयतेर्ङिच्चेत्यृप्रत्ययः । अमः सुप्तादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः ।
यंति । इण् गतावित्यस्य लटीणो यस्मिन्ति यण् । निघातः । वाजसनिं । षणु दाने । खनिकथंज्यसिवसीत्यादिना
इप्रत्ययः । परादिम्बुदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तूणिं । जित्वरा संभ्रमे । वहित्रीत्यादिना निप्रत्ययः ।
ज्वरत्वेरित्यादिना ऊट् । निदित्यतिदेशादाद्युदात्तः । अमुरं । तुर त्वरणे । क्रिप् । छदुत्तरपदस्वरः । अभिषाचं ।
यच समवाये । खंतस्य क्रिप् ॥

आ॒करे॒ वसो॑र्ज॒रिता॒ प॒नस्य॑तेऽने॒हसः॒ स्तु॒भ॒ इन्द्रो॑ दुव॒स्यति॒ ।

वि॒वस्व॑तः॒ स॒द॒न॒ आ॒ हि॒ पि॒प्रि॒ये स॒त्रा॒साह॑न॒भिमा॑ति॒हनं॑ स्तु॒हि ॥३॥

आ॒ऽकरे॒ । वसोः॑ । ज॒रिता॒ । प॒नस्य॑ते॒ । अ॒ने॒हसः॑ । स्तु॒भः । इन्द्रः॑ । दुव॒स्यति॒ ।

वि॒वस्व॑तः । स॒द॒ने । आ॒ । हि॒ । पि॒प्रि॒ये । स॒त्रा॒ऽसहं॑ । अ॒भि॒मा॒ति॒ऽहनं॑ । स्तु॒हि ॥३॥

जरिता शत्रूणां जरयितेन्द्र आकरे । आकीर्यते युद्धार्थं धनमत्रेत्याकरो युद्धं । तस्मिन्वसोर्धनस्य स्थानभूते
युद्धे पनस्यते । सर्वैः स्तूयते । यद्वा वसोः । वसत्याभिमुख्येन तिष्ठतीति वसुः शत्रुस्तस्य जरयितेति योजनीयं ।
स इन्द्रोऽनेहसोऽपापाः स्तुभः स्तुतीर्दुवस्यति । परिचरति । तासां फलं प्रयच्छन् पूजयतीत्यर्थः । किंच स इन्द्रो
विवस्वतो विशेषेणापिहोचार्थं वसतो हविष्मतो वा यजमानस्य सद्ने गृह आ पिप्रिये हि । सोमपानादिना-
त्यंतं प्रीतो भवति खलु । सत्रासाहं शत्रूणामेव हंतारं यद्वा मरुद्भिः सह शत्रूणामभिभवितां अत एवाभिमा-
तिहनं शत्रूणां हंतारमिन्द्रं स्तुहि । हे विश्वामित्रेति ॥ आकरे । कृ विक्षेपे । अधिकरण ऋदोरबित्यप् । याथा-
दिस्वरेणांतोदात्तः । जरिता । जृष् वयोहानावित्यस्यांतर्भावित्यर्थस्य तृचि रूपं । चित्त्वादंतोदात्तः । पनस्यते ।
पनस्यतिः स्तुतिकर्मा । तस्य कर्मणि लटि रूपं । निघातः । अनेहसः । हंतेर्नञ्युपपदे नञि हन एह चित्यसिप्रत्यय
एह इत्ययं चादेशो धातोः । नञ्मुभ्यामिति स्वरेणांतोदात्तः । स्तुभः । स्तोभतिरर्चतिकर्मा । क्रिप् । दुवस्यति ।
दुवः परिचरणमात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यच् । निघातः । पिप्रिये । प्रीङ् तर्पणे । लिटि रूपं । हियोगादनिघातः ॥

नृ॒णामु॑ त्वा॒ नृत॑मं गी॒र्भिरु॒क्थैर॒भि प्र॒ वी॒रम॑र्च॒ता स॒बाधः॑ ।

सं स॒ह॒से॒ पुरु॑मा॒यो जि॒हीते॒ नमो॑ अस्य प्र॒दिव॒ एकं॑ ई॒शे ॥४॥

नृ॒णां । ऊं॒ इति॑ । त्वा॒ । नृ॒ऽत॑मं । गी॒ऽभिः । उ॒क्थैः । अ॒भि । प्र॒ । वी॒रं । अ॒र्च॒त॒ । स॒ऽबाधः॑ ।

सं । स॒ह॒से । पुरु॑ऽमा॒यः । जि॒ही॒ते॒ । नमः॑ । अ॒स्य॒ । प्र॒ऽदि॒वः । एकः॑ । ई॒शे ॥४॥

हे इन्द्र सबाधः । रक्षोघ्नमञ्चोच्चारणेन तद्विषयबाधया सह वर्तत इति सबाध ऋत्विजः । नृणां नृतमं
मनुष्याणामतिशयेन स्वकर्मणि नेतारं वीरं सामर्थ्योपेतं त्वां गीर्भः स्तुतिसाधनभूतेर्वाक्थैरुक्थैः शस्त्रैश्चाभ्या-
भिमुख्येन प्रार्चत । प्रकर्षेणार्चति । पुरुमायो वृत्रहणनादिबहुकर्मा स इन्द्रः सहसे बलाय सं जिहीति । गमनोद्यमं
करोति । किंच प्रदिवः पुरातन एकोऽसहायः स इन्द्रो नमो नमसोऽस्य हविर्लक्षणस्यान्नस्थे । ईष्टे । यद्वा
अस्य सर्वस्य जगत ईष्टे । तस्मा इन्द्राय नमः ॥ नृणां । नामन्यतरस्यामिति विभक्त्येदात्तत्वं । अर्चत । अर्चते-
र्लटि श्लेष्तादेशः तिङां तिङो भवन्तीति वचनात् । सबाधः । बाधु विलोडने । क्रिप् । वोपसर्जनस्येति सहस्य
सत्वं । छदुत्तरपदस्वरः । पुरुमायः । अंतोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनामुपसंख्यानमित्यंतोदात्तत्वं । ईशे । ईश
ऐश्वर्य इत्यस्य लटि लोपश्च आत्मनेपदेष्विति तलोपः । निघातः ॥

पू॒र्वीर॑स्य नि॒ष्पि॒धो म॒र्त्येषु॑ पु॒रू वसू॑नि पृ॒थि॒वी बि॑भर्ति ।

इन्द्रा॒य द्या॒व॒ ओष॑धीरु॒तापो॑ र॒यिं र॑क्षंति जी॒रयो॑ वना॒नि ॥५॥

पूर्वीः । अस्य । निःसिधः । मर्त्येषु । पुरु । वसूनि । पृथिवी । बिभर्ति ।
इंद्राय । द्यावः । ओषधीः । उत । आपः । रयिं । रक्षन्ति । जीरयः । वनानि ॥ ५ ॥

मर्त्येषु मनुष्येष्वेन्द्रस्य निष्पिधोऽनुशासनानि पूर्वोहितोपदेशादिभिः प्रभूतानि नानाप्रकाराणि भवन्ति ।
इंद्रस्य शासितुत्वे मंत्रः । उक्तमिंद्राय शंस्यं वर्धनं पुरुनिष्पिधः । ऋत्वि० १. १०. ५. इति । तथा शासकाय तस्मा
इंद्राय पृथिवी पुरु पुरुणि वह्नि वसूनि धनानि बिभर्ति । अंतर्धारयति । किंच द्यावो बुलोका ओषधी-
रोषधय उत अपि चापो जलानि जीरयः । जीर्यत इति जीरयो मनुष्याः । वनानि वृक्षाश्च एते सर्वे इंद्र-
स्याज्ञया तदुपभोगयोग्यं रयिं धनं रक्षन्ति ॥ निष्पिधः । पिधु गत्वा । क्लिप् । संहितायां निसः सकरिणेणो
व्यवधानं क्वांदसत्त्वादनादृत्योपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं । निसः सकारस्य घुना घुरिति षत्वं ॥ १५ ॥

तुभ्यं ब्रह्माणि गिरं इंद्र तुभ्यं सत्त्वा दधिरे हरिवो जुषस्व ।
बोध्याऽपिरवसो नूतनस्य सखे वसो जरितृभ्यो वयो धाः ॥ ६ ॥
तुभ्यं । ब्रह्माणि । गिरः । इंद्र । तुभ्यं । सत्त्वा । दधिरे । हरिऽवः । जुषस्व ।
बोधि । आपिः । अवसः । नूतनस्य । सखे । वसो इति । जरितृभ्यः । वयः । धाः ॥ ६ ॥

हे हरिवोऽथर्वसिंद्र तुभ्यं त्वदर्थं ब्रह्माणि स्तोत्राणि तथा तुभ्यं गिरः शस्त्राणि च सत्त्वा सत्यमेव दधिरे ।
ऋत्विजो धारयन्ति । तानि जुषस्व । सेवस्व । हे वसो सर्वस्य वासयितः सखे सखिभूत हे इंद्र आपिर्वाप्तस्त्वं
नूतनस्य नवतरमवसोऽन्नलक्षणं हविर्बोधि । त्वदर्थं दीयमानं जानीहि । अतस्त्वं जरितृभ्यः स्तोत्रभ्योऽस्त्रभ्यं
वयोऽन्नं धाः । देहि ॥ तुभ्यं । उच्य चेत्याद्युदात्तत्वं । जुषस्व । जुषी प्रीतिमेव नयोरित्यस्य लोटि रूपं । वाक्य-
भेदादनिघातः । बोधि । बुध अवगमन इत्यस्य लोटि वा क्दसीति हेर्विकल्पेन डित्त्वादत्र पित्त्वानुणः ।
ऊङ्गान्भ्यो हेर्धिरिति ध्यादेशः । डित्त्वादतोदात्तः ॥

इंद्र मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याते अपिबः सुतस्य ।
तव प्रणीती तव शूर शर्मन्ना विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः ॥ ७ ॥
इंद्र । मरुत्वः । इह । पाहि । सोमं । यथा । शार्याते । अपिबः । सुतस्य ।
तव । प्रऽनीती । तव । शूर । शर्मन् । आ । विवासन्ति । कवयः । सुऽयज्ञाः ॥ ७ ॥

हे मरुत्वो मरुद्भिस्तद्वन् हे इंद्र त्वमिहास्मदीये यज्ञ आगत्य सोमं पाहि । पिब । यथा त्वं पूर्वं शार्याते
शर्यातेः पुत्रे तस्मिन्नाजनि यज्ञं कुर्वाणे सुतस्याभिषुतं सोममपिबः तथाचापि पिबेत्यर्थः । इंद्रः शार्यातस्य यज्ञे
सोमरसानपिबदित्विषोऽर्थः कौपीतके स्पष्टमुक्तः । तथा मंत्रवर्णश्च । आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शार्यातस्य
प्रभृता येषु मंदसे । ऋत्वि० १. ५१. १२. इति । हे शूरेंद्र तव संबंधिनि शर्मन् शर्मणि निर्बाधस्थाने स्थिताः
सुयज्ञाः सुष्ठुतयज्ञाः कवयो मेधाविनो यजमानाः प्रणीती तव हविषां प्रणयनेन प्रापणेन आ समंतादि-
वासन्ति । त्वामेव परिचरन्ति । विवासतिः परिचरणकर्मा ॥ शार्याते । शर्यातेरयमित्यर्थे तस्येदमित्यणप्रत्ययः ।
अपिबः । यथायोगादनिघातः । अडागमस्वरः । प्रणीती । नयतेर्भावे क्तिन् । तादां च निति कृतीति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः । उपसर्गादसमासेऽपि णत्वं ॥

स वावशान इह पाहि सोमं मरुद्भिरिंद्र सखिभिः सुतं नः ।
जातं यत्त्वा परि देवा अभूषन्महे भराय पुरुहूत विश्वे ॥ ८ ॥
सः । वावशानः । इह । पाहि । सोमं । मरुत्ऽभिः । इंद्र । सखिऽभिः । सुतं । नः ।
जातं । यत् । त्वा । परि । देवाः । अभूषन् । महे । भराय । पुरुऽहूत । विश्वे ॥ ८ ॥

हे इंद्र वावशानः सोमं कामयमानः स तादृशस्त्वं सखिभिः समानख्यानैर्महद्भिः सह जोऽस्मात्संबन्धिनी-
हास्मिन्यश्चे सुतमभिषुतं सोमं पाहि । पिब । हे पुब्रह्मत पुब्रमिराह्मतेन्द्र जातं पानेन प्रबलं संपन्नं यत् यं त्वां
विश्वे सर्वे देवा महे महते भराय । ह्रियंते योधानामायूष्यचेति मरः संग्रामः । तस्मै संग्रामाय पर्यभूषण ।
सर्वतोऽलमकुर्वन् ॥ वावशानः । वशैर्यद्वक्तुं चानश्चि रूपं । चित्त्वादंतोदात्तः । अभूषण । भूष अलंकारि ।
भूवादितः । लङि रूपं । यद्योगादनिघातः । भराय । हज् हरणे । अधिकरणे घः । ह्यहोर्मस्कंदसीति हकारस्य
भकारः । वृषादित्वादाबुदात्तः ॥

अभूर्ये मरुत आपिरेषोऽमंदन्निद्रमनु दातिवाराः ।

तेभिः साकं पिबतु वृचखादः सुतं सोमं दाशुषः स्वे सधस्थे ॥९॥

अप्ऽतूर्ये । मरुतः । आपिः । एषः । अमंदन् । इंद्रं । अनु । दातिवाराः ।

तेभिः । साकं । पिबतु । वृचखादः । सुतं । सोमं । दाशुषः । स्वे । सधस्थे ॥९॥

हे मरुतो य एष इंद्रोऽभूर्येऽपां प्रेरण आपिर्युष्माकं सखा सन् वर्तते दातिवाराः । वारो वरणीयं बलं
धनं वा । दत्तबला दत्तधना वा ते मरुतस्तमिन्द्रमन्वमंदन् । अहयन् । वृचखादो वृचस्य हिंसकः स इंद्रस्तेभि-
सैर्महद्भिः साकं दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य स्वे स्वकीये सधस्थे । सह तिष्ठत्यस्मिन्निति सधस्थं गृहं ।
तस्मिन् सुतमभिषुतं सोमं पिबतु ॥ अभूर्ये । तूरी त्वराहंसयोरित्यस्मादध्यादयश्चेति यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्या-
बुदात्तः । समासे छदुत्तरपदस्वरः । अमंदन् । मदि सुत्यादिषु । परस्मैपदी । पादादित्वादनिघातः । वृचखादः ।
खादृ भक्षणे । कर्मस्थण । दाशुषः । दाशु दान इत्यस्य क्त्वा दाश्यान्ताङ्गाशीढांश्चेति द्विवचनाद्यभावः । वसोः
संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । सधस्थे । सध मादस्थयोऽस्कंदसीति सहस्य सधादेशः ॥

इदं ह्यन्वोजसा सुतं राधानां पते । पिबा त्वस्य गिर्वेणः ॥१०॥

इदं । हि । अनु । ओजसा । सुतं । राधानां । पते । पिब । तु । अस्य । गिर्वेणः ॥१०॥

हे राधानां पते धनानां स्वामिन् गिर्वेणो गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय हे इंद्र इदमनु अनेनानुक्रमेण ।
उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः । ओजसा बलेन यावभिः सुतमभिषुतं सोमं तु क्षिप्रं पिब हि ॥

यस्ते अनु स्वधामसत्सुते नि यच्छ तन्वं । स त्वा ममन्तु सोम्यं ॥११॥

यः । ते । अनु । स्वधां । असत् । सुते । नि । यच्छ । तन्वं । सः । त्वा । ममन्तु । सोम्यं ॥११॥

हे इंद्र त्वदर्थं यः सोमः स्वधामन्नमनु अनुष्ठत्य यावभिरभिषुतोऽसत् सुते तस्मिन् सोमे तन्वं स्वकीयं
शरीरं नि यच्छ । प्रेरय । स सोमः सोम्यं सोमार्हं त्वा त्वा ममन्तु । मादयतु ॥ असत् । अस्तेर्लेखडागमे रूपं ।
यदुत्तयोगादनिघातः । आगमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

प्र ते अश्रोतु कुक्ष्योः प्रेद्र ब्रह्मणा शिरः । प्र बाहू शूर राधसे ॥१२॥

प्र । ते । अश्रोतु । कुक्ष्योः । प्र । इंद्र । ब्रह्मणा । शिरः । प्र । बाहू इति । शूर । राधसे ॥१२॥

हे इंद्र स सोमस्ते तव कुक्ष्योः कुक्षेभ्योः पार्श्वयोर्भूमी पार्श्वौ प्राश्रोतु । प्रकर्षेण व्याश्रोतु । तथा ब्रह्मणा
स्तोत्रेण सहितः स सोमः शिरः शरीरं । अवयवादिनावयवी लक्ष्यते । त्वच्छरीरं प्राश्रोतु । हे शूर इंद्र राधसे
धनाय तव बाहू अपि प्राश्रोतु ॥ अश्रोतु । अशू व्याप्तावित्यस्य लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः । कुक्ष्योः ।
उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ ॥१६॥

धानावंतमित्यष्टर्चं चतुर्दशं सूक्तं वैश्वामित्रमिन्द्रं । अचेयमनुक्रमणिका । धानावंतमष्टौ पूर्वार्धं गायत्रं षष्ठी
जगतीति । आदितश्चतस्रो गायत्र्यस्तृतीये धाना इति षष्ठी जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । सूक्तविनियोगो सिंगाद-

वर्गंतव्यः । प्रातःसवनीयपुरोडाशस्यानुवाक्या धानावंतमित्याद्या । सूचितं च । धानावंतं करंभिणमिति प्रातःसवनेऽनुवाक्या । आ० ५. ४. । इति ॥

धानावंतं करंभिणमपूपवंतमुक्थिनं । इंद्रं प्रातर्जुषस्व नः ॥ १ ॥

धानाऽवंतं । करंभिणं । अपूपऽवंतं । उक्थिनं । इंद्रं । प्रातः । जुषस्व । नः ॥ १ ॥

हे इंद्र धानावंतं । धाना मृष्टयवाः । तद्वंतं करंभिणं । करंभो दधिमिश्राः सक्तवः । तद्वंतमपूपवंतं सवनीयपुरोडाशोपेतमुक्थिनं शस्त्रिणं नोऽस्यदीयमिमं सोमं प्रातः प्रातःसवने जुषस्व । सेवस्व ॥ प्रातः । स्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः ॥

पुरोऽकाशं पचत्यं जुषस्वेन्द्रा गुरस्व च । तुभ्यं हव्यानि सिंसते ॥ २ ॥

पुरोऽकाशं । पचत्यं । जुषस्व । इंद्रं । आ । गुरस्व । च । तुभ्यं । हव्यानि । सिंसते ॥ २ ॥

हे इंद्र पचत्यं पचने साधुं पुरोडाशं । पुरो दाशंत एनमिति पुरोडाशो हविः । जुषस्व । किंच आ गुरस्व । पुरोडाशमचणार्थमुद्यमं कुरु । हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि हवीषि तुभ्यं त्वदर्थं सिंसते । आहवनीयं गच्छति । तानि सेवस्वेति भावः ॥ पचत्यं । पचतश्चोदात्तच साधुरिति यत्प्रत्ययांतस्य पदस्य द्वाचत्वाभावादच यतोऽनाव इत्यस्य प्राप्तिर्नास्ति । तित्स्वरितः । गुरस्व । गुरी उद्यमने । शविकरणी । निघातः । सिंसते । च गती । कंदसि जुहोत्यादिः । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

पुरोऽकाशं च नो घसो जोषयासे गिरंश्च नः । वधूयुरिव योषणां ॥ ३ ॥

पुरोऽकाशं । च । नः । घसः । जोषयासे । गिरः । च । नः । वधूयुःऽइव । योषणां ॥ ३ ॥

हे इंद्र नोऽस्यत्संबंधिनं पुरोडाशं घसः । भक्षय च । नोऽस्यदीयाः स्तुतिलक्षणा गिरो जोषयासे । सेवस्व च । तच्च दृष्टांतः । वधूयुरिव योषणां । यथा वधूयुः स्त्रीकामो योषणां भजनीयां युवतिं सेवते तद्वत् ॥ घसः । घसू अदन इत्यस्य लेख्याडागमे रूपं । चवायोगे प्रथमेति न निघातः । जोषयासे । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य ण्यंतस्य लेख्याडागमे रूपं । आगमस्यानुदात्तत्वे णिच्स्वरः । पादादिखादनिघातः । वधूयुरिव । सुप आत्मनः क्यच् । क्यच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । योषणां । युष भजन इति सौचो धातुः । कृत्यलुटो बज्जलमिति ल्युट् । लित्स्वरः ॥

पुरोऽकाशं सनश्नुत प्रातःसावे जुषस्व नः । इंद्रं क्रतुर्हि ते बृहन् ॥ ४ ॥

पुरोऽकाशं । सनश्नुत । प्रातःसावे । जुषस्व । नः । इंद्रं । क्रतुः । हि । ते । बृहन् ॥ ४ ॥

हे सनश्नुत पुराणतया प्रसिद्ध हे इंद्र नोऽस्यत्संबंधिनमिमं पुरोडाशं प्रातःसावे । सूयतेऽच सोम इति सावः । तस्मिन् प्रातःसवने जुषस्व । यतस्ते तव क्रतुः कर्म बृहन् महद्भि ॥ प्रातःसावे । पुञ् अभिषवे । कर्मणि घञ् । प्रादिसमासः । थाथादिस्वरेणांतोदात्तः ॥

माध्यंदिनसवने सवनीयपुरोडाशस्य माध्यंदिनस्य सवनस्य धाना इत्यनुवाक्या । सूचितं च । माध्यंदिनस्य सवनस्य धाना इति माध्यंदिने । आ० ५. ४. । इति ॥

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य धानाः पुरोऽकाशमिंद्रं कृष्वेह चारं ।

प्र यत्स्तोता जरिता तूर्यर्थो वृषायमाण उप गीर्भिरीष्टे ॥ ५ ॥

माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । धानाः । पुरोऽकाशं । इंद्रं । कृष्वे । इह । चारं ।

प्र । यत् । स्तोता । जरिता । तूर्यऽर्थः । वृषऽयमाणः । उप । गीऽभिः । ईष्टे ॥ ५ ॥

हे इंद्र माध्यंदिनस्य मध्यदिने भवस्य सवनस्य संबन्धिनीर्धना भृष्टयवान् चारुं कमनीयं पुरोडाशं चेह कर्मण्यागल्य कृष्व । भक्षणेन संस्क्रु । यद्यदा जरिता भवत्परिचरणं कुर्वाणस्तूर्ण्यस्त्वां स्तोतुमितस्ततस्त्वरित-
गमनः अत एव वृषायमाणो वृषेवाचरन् स्तोता गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिरुप समीपे प्रेष्टु प्रकर्षेण स्तौति ।
तदा पुरोडाशादिहवीर्षि भक्षयेति भावः ॥ माध्यंदिनस्य । मध्यंदिनशब्दात्तत्र भवार्थ उत्सादित्वाद्भ ।
जित्वादायुदान्तः । चारुं । चर गतिभक्षणयोः । दूसनजनिचरिचटिरहिभ्यो जुषिति जुण् । णित्वादुपधा-
वृद्धिः । जित्वादायुदान्तः । तूर्ण्यर्थः । तूर्णिः । जित्वरा संभ्रम इत्यस्माद्वहित्रीत्यादिना निप्रत्ययो निष्ठ । अर्थः ।
अ गती । उपिकुषिगार्तिभ्यस्तिति यन् । वज्रव्रीही पूर्वपदस्वरः । वृषायमाणः । वृषेवाचरतीत्यर्थे कर्तुः क्यङ्
सलोपश्चेति क्यङ् । अष्टत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । ङित्वादनृदात्तङित इत्यात्मनेपदं । लट् । शानच् । तस्य लसा-
र्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । ईड्रे । ईड सुतावित्यस्य लटि रूपं । यद्योगादानघातः ॥ ॥ १७ ॥

तृतीयसवने सवनीयपुरोडाशस्य तृतीये धाना इत्यनुवाक्या । सूचितं च । तृतीये धानाः सवने पुरुष्टुतेति
तृतीयसवने । आ० ५. ४. इति ॥

तृतीये धानाः सवने पुरुष्टुत पुरोऽष्टाशमाहुतं मामहस्व नः ।

ऋभुमंतं वाजवंतं त्वा कवे प्रयस्वंतं उप शिष्ये म धीतिभिः ॥ ६ ॥

तृतीये । धानाः । सवने । पुरुऽस्तुत । पुरोऽष्टाशं । आऽहुतं । ममहस्व । नः ।

ऋभुऽमंतं । वाजऽवंतं । त्वा । कवे । प्रयस्वंतः । उप । शिष्ये म । धीतिऽभिः ॥ ६ ॥

हे पुरुष्टुत पुरुभिर्बज्रभिः स्तोतुभिः स्तुत हे इंद्र तृतीये सवने नोऽस्मादीयान्धाना ऋतान् भृष्टयवानाङ्गतं
पुरोडाशं च मामहस्व । भक्षणेन महय । संभावय । हे कवे इंद्र प्रयस्वंतः संभृतहविका वयमुभुमंतं । ऋभवो ये
केचन देवास्तद्वंतं । वाजवंतं । वाजो नाम सुधन्वनः पुत्रस्तद्वंतं त्वां धीतिभिः स्तुतिभिरुप शिष्ये म । समीपे परि-
चरेम ॥ आङ्गतं । जुहोतिः कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतिः स्वरः । मामहस्व । मह पुजायामित्यस्य यङ्लु-
गंतस्य लोटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । शपो लुगभावस्कृदांसः । शिष्ये म । शिष्यतेराशीर्लिङि लिङ्याशिष्याङ्ङुत्यङ्प्र-
त्ययः । निघातः । धीतिभिः । हिष्ठवत्सरतिश्रत्यांतानामित्यंतोदात्तत्वं ॥

पूषण्वते ते चकृमा करंभं हरिवते हर्यश्वाय धानाः ।

अपूपमङ्घ्रि सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृचहा शूर विद्वान् ॥ ७ ॥

पूषण्वते । ते । चकृम । करंभं । हरिऽवते । हरिऽअश्वाय । धानाः ।

अपूपं । अङ्घ्रि । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । सोमं । पिब । वृचऽहा । शूर । विद्वान् ॥ ७ ॥

हे इंद्र पूषण्वते । पूषा नाम कश्चिद्देवोऽदंतकः । तद्वते ते तुभ्यं करंभं दधिमित्रं सक्तुं चक्रम । भक्षणाथं
कुर्मः । तथा च श्रुतिः । पूषा प्रपिष्टभागोऽदंतको हि । तै० स० २. ६. ८. इति । हरिवते । हरिनामकावर्धो । तद्वते
हर्यश्वाय हरितवर्णाश्चयुक्तायिद्राय तुभ्यं धाना भक्षणाथं कुर्मः । तथा च मंत्रवर्णः । यसेतामश्वा वि मुचेह
शोणा दिवेदिवे सदृशीरङ्घ्रि धानाः । ऋग्वे० ३. ३५. ३. इति । मरुद्भिः सगणस्त्वमपूपं पुरोडाशमङ्घ्रि । भक्षय ।
हे शूर असहाय हे इंद्र वृचहा वृचस्य हंता विद्वान् सर्वं जानानस्त्वं सोमं पिब ॥ पूषण्वते । पूषशब्दस्य मतुप ।
अनो नुडिति नुडागमः । रषाभ्यामिति णत्वं । चक्रम । करोतिस्कृदांसे वर्तमाने लिटि क्रादित्वादिङ्भावः ।
निघातः । हरिवते । कंदसीर इति मतुपो वत्त्वं ॥

प्रति धाना भरत तूर्यमस्मै पुरोऽष्टाशं वीरतमाय नृणां ।

दिवेदिवे सदृशीरिद्र तुभ्यं वर्धतु त्वा सोमपेयाय धृष्णो ॥ ८ ॥

प्रति । धानाः । भरत । तूयं । अस्मै । पुरोऽष्टाशं । वीरऽतमाय । नृणां ।
दिवेऽदिवे । सऽदृशीः । इंद्र । तुभ्यं । वर्धतु । त्वा । सोमऽपेयाय । धृष्णो इति ॥ ८ ॥

यजमानोऽध्वर्यादीन्प्रति ब्रूते । हे अध्वर्यादयः अस्मा इन्द्राय धानासूयं क्षिप्रं प्रति भरत । संपादयत । नृणां वीरतमायास्मा इन्द्राय पुरोडाशं च संपादयत । अथ प्रत्यच्छतः । हे धृष्णो शत्रूणामभिवनशील हे इंद्र सदृशीरेकविधाः स्तुतयस्तुभ्यं त्वदर्थं दिवे दिवे प्रतिदिवसमस्माभिः क्रियते । ताः स्तुतयः सोमपेयाय सोमपानार्थं त्वां वर्धतु । उत्साहेन प्रवृद्धं कुर्वतु ॥ सदृशीः । समानान्वयोऽस्येति कम्प्रत्ययः । टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् । दृग्दृशवतुष्विति समानस्य समावः ॥ ॥ १८ ॥

इन्द्रापर्वतेति चतुर्विंशत्युचं पंचदशं सूक्तं । अचेयमनुक्रमणिका । इन्द्रापर्वता चतुर्विंशतिराधिन्द्रापर्वती पंचदशादिद्वे वाचे ससर्पेयं चतस्रो रथांगस्तुतयोऽत्या अभिशपास्ता वसिष्ठेविष्णो न वसिष्ठाः शृण्वन्ति । दशमीषोडशी जगती त्रयोदशी गायत्री द्वादशीविंशीद्वाविंशोऽनुष्टुभोऽष्टादशी बृहतीति । विश्वामित्र ऋषिः । दशमी षोडशी च द्वे जगती त्रयोदशी गायत्री द्वादशीविंशीद्वाविंशस्त्रिंशोऽनुष्टुभोऽष्टादशी बृहती शिष्टा-
स्तिष्टुभः । आधिन्द्रापर्वतदेवताका पंचदशीषोडशी वाग्देवत्ये तदुत्तराश्वतस्रो रथांगदेवताकाः शिष्टा ऐन्द्राः ॥

इन्द्रापर्वता बृहता रथेन वामीरिष आ वहतं सुवीराः ।

वीतं हव्यान्यध्वरेषु देवा वर्धेथां गीर्भिरिळ्या मदता ॥ १ ॥

इन्द्रापर्वता । बृहता । रथेन । वामीः । इषः । आ । वहतं । सुऽवीराः ।

वीतं । हव्यानि । अध्वरेषु । देवा । वर्धेथां । गीऽभिः । इळ्या । मदता ॥ १ ॥

इन्द्रापर्वता इंद्रश्च पर्वतश्च । हे इंद्रापर्वती बृहता रथेनागत्य वामीर्वननीयाः सुवीराः शोभनपुत्रोपिता इषोऽज्ञान्या वहतं । अस्मदर्थं धारयतं । प्रयच्छतमित्यर्थः । किंच हे देवी द्योतमानावध्वरेष्वस्मत्संबन्धिषु यज्ञेषु हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि हवींषि वीतं । भक्षयतं । तथेळ्यास्माभिर्दत्तेन हविषा मदता हव्यंती युवां गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिरस्मदीयाभिर्वाग्भिर्वर्धेथां । समृद्धी भवतं ॥ इंद्रापर्वता । आमंत्रितस्य पादादि-
स्वात्पादिकमाद्युदात्तत्वं । सुवीराः । बङ्गव्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । वीतं । वी कात्यादिष्वित्यस्य लोप्यदादित्वाच्क्पो लुक् । प्रत्ययस्वरः । वर्धेथां । वृधु वृद्धावित्यस्य लोप्याधामो लसार्वाधातुक्स्वरे धातुस्वरः ॥

अहर्गणेष्वन्त्यवर्जितेष्वहःसु हारियोजनस्य तिष्ठा सु कमित्यनुवाक्या । सूचितं च । तिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गा अयं यज्ञो देवया अयं मिधेधः । आ० ६. ११. इति ॥

तिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गाः सोमस्य नु त्वा सुषुतस्य यक्षि ।

पितुर्न पुत्रः सिचमा रभे त इंद्र स्वादिष्ठया गिरा शचीवः ॥ २ ॥

तिष्ठ । सु । कं । मघऽवन् । मा । परा । गाः । सोमस्य । नु । त्वा । सुऽसुतस्य । यक्षि ।

पितुः । न । पुत्रः । सिचै । आ । रभे । ते । इंद्र । स्वादिष्ठया । गिरा । शचीऽवः ॥ २ ॥

हे मघवन्धनवद्भिद्रं कं सुखेनास्मिन्त्यज्ञे सु तिष्ठ । सुष्ठु कंचित्कालमत्र तिष्ठ । मा परा गाः । अस्मदीयाव-
ज्ञास्मा गच्छ । तत्र कारणमाह । सुषुतस्य सुष्ठुभिषुतेन सोमस्य सोमेन नु क्षिप्रं त्वां यक्षि । यजे । हे शचीवः
शक्तिमद्भिद्रं ते तव सिचं वस्त्रप्राप्तं स्वादिष्ठया स्वादुतरया स्तुतिलक्षणाया गिरा आ रभे । आलभे । गृह्णा-
मीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । पितुर्न । यथा पुत्रो मधुरया वाचा पितुर्जनकस्य विलाचलं गृह्णाति तद्वत् ॥ सु कमिति
निपातद्वयं । प्रथमस्य निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तत्वं । द्वितीयस्य चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं ।
सोमस्य यक्षि । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । स्वरितञित इत्यात्मनेपदं । तस्य लुकिं सिच्येकाच इतीदम्-

तिवेधः । ब्रश्चादिना षत्वं । षढोः कः सीति कत्वं । सिचः सकारस्य षत्वं । निघातः । रमे । डुलभष् प्राप्ता । ल्युत्तम इटि रूपं । रलयोरभेदः । निघातः । स्वादिष्ठया । स्वादुशब्दादिष्ठनि रूपं । नित्वादाबुदात्तः ॥

शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीद्राय वाहः कृणवाव जुष्टं ।

एदं बर्हिर्यजमानस्य सीदथा च भूदुक्थमिन्द्राय शस्तं ॥३॥

शंसाव । अध्वर्यो इति । प्रति । मे । गृणीहि । इंद्राय । वाहः । कृणवाव । जुष्टं ।

आ । इदं । बर्हिः । यजमानस्य । सीद । अर्थ । च । भूत् । उक्थं । इंद्राय । शस्तं ॥३॥

शंसिष्यन् होताध्वर्युं ब्रूते । हे अध्वर्यो आवां शंसाव । होतस्त्वमेव शंससि । कथमहं शंसानि । अत आह । प्रति मे गृणीहीति । त्वं मे प्रतिगृणीहि । औथामोदैवेत्यादिको होतुस्तसाहजननः प्रतिगरः । आ० ७. ११. तं दत्स्व । तथेन्द्राय जुष्टं प्रीतियुक्तं वाहः स्तोत्रं कृणवाव । त्वं यजमानस्येदं बर्हिरस्मिन्बर्हिष्या सीद । उपविश । अथ चानंतरमिन्द्रार्थेन्द्रार्थमावाभ्यां क्रियमाणमुक्थं शस्तं शस्तं प्रशस्तं भूत् । भवतु ॥ शंसाव । शन्तु सुतावित्यस्य ल्युत्तमद्विवचने रूपं । आदुत्तमस्येत्याडागमः । उत्तमस्य पितृज्ञावादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । मे । अनु प्रतिगृण्य । पा० १. ४. ४१. इति संप्रदानसंज्ञा । जुष्टं । नित्यं मंच इत्याबुदात्तत्वं ॥

जायेदस्तं मघवन्त्सेदु योनिस्तदिच्छा युक्ता हरयो वहंतु ।

यदा कदा च सुनवाम सोममग्निष्टा दूतो धन्वात्यच्छ ॥४॥

जाया । इत् । अस्तं । मघवन् । सा । इत् । ऊं इति । योनिः । तत् । इत् । त्वा । युक्ताः । हरयः । वहंतु ।

यदा । कदा । च । सुनवाम । सोमं । अग्निः । त्वा । दूतः । धन्वाति । अच्छ ॥४॥

हे मघवन्धनवर्तिन्द्र अस्तं । अस्तंति क्षिप्यंति पदार्था अत्रेत्यस्तं गृहं । जायेज्जायैव गृहं भवति । न गृहं गृहं मित्याङ्गर्गृहिणी गृहमुच्यत इति स्मृतेः । तथा सेत् सा जायैव योनिः पुरुषस्य मिश्रणस्थानं । उ प्रसिद्धार्थः । तस्मात्तदित् तच्च गृह एव युक्ता रथे योजिता हरयोऽश्वास्त्वा त्वां वहंतु । वयं तु यदा कदा च त्वदर्थं सोमं सुनवाम अभिषुतं करवाम तदास्माभिः प्रहितो दूतोऽग्निस्त्वा त्वामच्छामिमुख्येन धन्वाति । गच्छेत् ॥ अस्त । असु क्षेपणे । असिहसिमृगिण्वामीत्यादिना तन्मत्त्ययः । नित्वादाबुदात्तः । सुनवाम । पुञ् अभिषव इत्यस्य लोटि रूपं । यदुत्तयोगादनिघातः । त्वा । युष्मत्तत्तत्तत्तुः पतः पादमिति संहितायां षत्वं । धन्वाति । धावित्यर्थः । लेत्याडागमे रूपं । निघातः ॥

अहर्गणेऽत्यवर्जितेष्वहःसु हारियोजनस्य वैकल्पिकी परा याहीत्यनुवाक्या । परा याहि मघवन्ना च याहीति वानुवाक्येति सूचितं । आ० ६. ११. ॥

परा याहि मघवन्ना च याहीन्द्रं भातरुभ्यचा ते अर्थे ।

यचा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो रासंभस्य ॥५॥

परा । याहि । मघवन् । आ । च । याहि । इंद्रं । भातः । उभयच । ते । अर्थे ।

यचं । रथस्य । बृहतः । निऽधानं । विऽमोचनं । वाजिनः । रासंभस्य ॥५॥

हे मघवन्धनवर्तिन्द्र त्वं परा याहि । अस्माद्देवयजनात्पराबुखो गृहं प्रति गच्छ । अथवा देवयजनं प्रत्यायाहि । हे भातः पोषकोभयत्रापि ते तवार्थं । अर्थंते प्राप्यत इत्यर्थः प्रयोजनं । अस्ति तच्च जायाच सोमः । प्रयोजनान्तरमाह । यच्च गृहं प्रति गमने बृहतो महतो रथस्योपरि निधानमवस्थानं प्रयोजनं । अच स्थितौ रासंभस्य हेपारवं कुर्वतो वाजिनोऽश्वस्य रथाद्विमोचनं प्रयोजनं ॥ अर्थं । च गती । उषिकृषिगार्तिभ्यस्त्विति

यन् । निःस्वरः । निधानं । दधातेर्भावे ल्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । रासभस्य । राह् शब्दे । रासि-
वस्त्रिभ्यां च । उ० ३. १२५. । इति कर्तर्यमचप्रत्ययः । ग्रामादित्वादाबुदात्तः ॥ ॥ १९९ ॥

अंथिष्वहःसु हारियोजनस्थापाः सोममित्यनुवाक्या । सूत्रितं च । हारियोजनोऽपाः सोममस्तमिन्द्र प्र
याहि । आ० ६. ११. । इति ॥

अपाः सोममस्तमिन्द्र प्र याहि कल्याणीजाया सुरणं गृहे ते ।

यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो दक्षिणावत् ॥ ६ ॥

अपाः । सोमं । अस्तं । इन्द्र । प्र । याहि । कल्याणीः । जाया । सुऽरणं । गृहे । ते ।

यत्र । रथस्य । बृहतः । निऽधानं । विऽमोचनं । वाजिनः । दक्षिणाऽवत् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र सोममपाः । अत्रैव स्थित्वा सोमं पिब । पीत्वास्तं गृहं प्र याहि । प्रकर्षेण गच्छ । ते तव गृहे कल्या-
णीर्मंगलकारिणी जाया शची विद्यते । सुरणं शोभनगीतादिध्वनिश्चास्ति । यद्वा । सुरणं सुरमणीयं यथा
भवति तथा गृहे जाया तिष्ठति । यत्रेत्यादि गतं । दक्षिणावत् । अत्र स्थितौ सत्यां रथे योजितानां वाजिनां
विमोचनं खादनपानादिना दक्षिणावत् प्रयोजनवद्भवति । विमुक्तेभ्यो वाजिभ्यो खादनं पानं चोपहरति ॥
अपाः । पा पाने । लुङि गातिर्ल्येति सिचो लुक् । अडागमस्वरः । कल्याणीः । कल्याणमस्यास्तीति मत्वर्थे
कंदसीवनिपाविति ईप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सुरणं । रण शब्दार्थः । अस्मादकृच्छार्थे खल् । निःस्वरः । प्रत्ययस्य
पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । समासे छदुत्तरपदस्वरः ॥

इमे भोजा अंगिरसो विरूपा दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः ।

विश्वामित्राय ददतो मघानि सहस्रसावे प्र तिरंत आयुः ॥ ७ ॥

इमे । भोजाः । अंगिरसः । विऽरूपाः । दिवः । पुत्रासः । असुरस्य । वीराः ।

विश्वामित्राय । ददतः । मघानि । सहस्रऽसावे । प्र । तिरंते । आयुः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र इमे यागं कुर्वाणा भोजाः सीदासाः क्षत्रियाः तेषां याजका विरूपा नानारूपा मेधातिथिप्रभु-
तयोऽंगिरसश्च दिवोऽसुरस्य देवभ्योऽपि बलवतो रुद्रस्य पुत्रासः पुत्रा वीरा बलवन्तो मरुतः ते सर्वे
विश्वामित्राय मह्यं सहस्रसावे । सहस्रं सृयतेऽत्रेति सहस्रसावोऽश्वमेधः । तस्मिन्नश्वमेधे मघानि महनीयानि
धनानि ददतः प्रयच्छतः संत आयुर्जीवनमन्नं वा प्र तिरंते । प्रकर्षेण वर्धयति ॥ दिवस्पुत्रास इति संहितायां
षष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं । ददतः । डुदाच् दान इत्यस्य शतरि रूपं । अभ्यस्तानामादिरित्याबु-
दात्तत्वं । तिरंते । तरतेर्बल्येन शः ॥

रूपंरूपं मघवा बोभवीति मायाः कृण्वानस्तन्वं परि स्वां ।

त्रिर्यद्विवः परि मुहूर्तमागात्स्वैर्मन्त्रैरनृतुपा ऋतावा ॥ ८ ॥

रूपंऽरूपं । मघऽवा । बोभवीति । मायाः । कृण्वानः । तन्वं । परि । स्वां ।

त्रिः । यत् । दिवः । परि । मुहूर्तं । आ । अगात् । स्वैः । मन्त्रैः । अनृतुऽपाः । ऋतऽवा ॥ ८ ॥

मघवा धनवानिन्द्रो रूपं रूपं यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्रूपं बोभवीति । भृशं प्राप्नोति तत्तद्रूपात्मको भवति ।
तत्र कारणमुच्यते । माया अनेकरूपग्रहणसामर्थ्योपेताः कृण्वानः कुर्वाणः स्वां तन्वं स्वकीयां तनूं परि । पंचम्यर्थे ।
स्वस्माच्छरीरान्नानाविधानि शरीराणि निर्मिमीते । यद्वा । स्वां तनूं नानाविधरूपोपेतां करोति । तथा च
मंत्रवर्णः । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपः । अश्वे० ६. ४७. १८. । इति । यद्यस्मात्स्वैर्मन्त्रैः स्वकीयैः क्षुतिलक्षणीर्वाक्यै-

राहृतोऽनृतुपाः । न केवलमनृतुष्वेव पिबति किंत्वनृतुष्वपि । बह्वृशः सोमं पिबन्नित्यर्थः । अतावा सत्यवान् तादृश इन्द्रो दिवः स्वर्गलोकात्परि मुहूर्तमेकस्मिन्नेव मुहूर्ते नानादेशवर्तिषु यज्ञेषु तत्रापि त्रिः त्रिषु सवने-
ष्वागात् । आगच्छति ॥ बोभवीति । भवतेर्यङ्नुकि तिपि यङो वेतीडागमः । निघातः । अगात् । इणो लुङि
रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

महाँ ऋषिर्देवजा देवजूतोऽस्तभ्रात्सिंधुमर्णवं नृचक्षाः ।

विश्वामित्रो यदवहत्सुदासमप्रियायत कुशिकेभिरिन्द्रः ॥ ९ ॥

महान् । ऋषिः । देवऽजाः । देवऽजूतः । अस्तभ्रात् । सिंधुं । अर्णवं । नृऽचक्षाः ।

विश्वामित्रः । यत् । अवहत् । सुदासं । अप्रियायत । कुशिकेभिः । इन्द्रः ॥ ९ ॥

महान् तपसातिशयितसामर्थवानृषिरतीन्द्रियार्थद्रष्टा देवजा द्योतमानानां तेजसां जनयिता देवजूतसौ-
स्तेजोभिराकृष्टो नृचक्षा नृणां कर्मनेतृणामध्वर्धादीनामुपद्रष्टा स विश्वामित्रोऽर्णवमुदकवंतं सिंधुं विपाट्कु-
तुघ्नोः संभेदमस्तभ्रात् । निबद्धवेगमकरोत् । किंच स विश्वामित्रः सुदासं पैजवनं राजानं यथादावहत् अयाजयत्
तदानीमिन्द्रः कुशिकेभिः कुशिकगोचोत्पन्नैर्ऋषिभिः सहाप्रियायत । प्रिय इवाचरत् ॥ अवहत् । वह प्रापण
इत्यस्य लङि रूपं । यद्योगादनिघातः । अप्रियायत । प्रिय इवाचरतीत्यर्थे कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ् ।
तदंताल्लङि रूपं । पादादित्वादनिघातः ॥

हंसा इव कृणुष्य श्लोकमद्रिभिर्मदंतो गीर्भिरध्वरे सुते सचा ।

देवेभिर्विप्रा ऋषयो नृचक्षसो वि पिबध्वं कुशिकाः सोम्यं मधु ॥ १० ॥

हंसाऽइव । कृणुष्य । श्लोकं । अद्रिऽभिः । मदंतः । गीऽभिः । अध्वरे । सुते । सचा ।

देवेभिः । विप्राः । ऋषयः । नृऽचक्षसः । वि । पिबध्वं । कुशिकाः । सोम्यं । मधु ॥ १० ॥

हे विप्रा मेधाविनो हे ऋषयोऽतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारो हे नृचक्षसो नृणां कर्मनेतृणां विशेषेण द्रष्टारो हे
कुशिकाः कुशिकगोचोत्पन्ना हे पुत्रा अध्वरे यज्ञेऽद्रिभिर्गोविभिः सोमे सुतेऽभिषुते सति गीर्भिमदंतः स्तुतिभिर्दे-
वान्मादयंतो यूयं श्लोकं । श्लोक्यते शस्यतेऽनेनेति श्लोकः शस्तं । कृणुष्य । सम्यगुच्चारयत । तच्च दृष्टांतः । हंसा
इव । यथा हंसाः सम्यक् शब्दं कुर्वन्ति तद्वत् । किंच देवेभिः सचा यष्टव्यदेवैः सहिता यूयं सोम्यं सोममयं मधु
मधुकरं रसं वि पिबध्वं । परस्परव्यतिहरिण पिबत ॥ श्लोकं । श्लोक शब्दे । करणे घञ् । जित्वादायुदात्तः ।
मदंतः । मदी हर्ष इत्यस्यांतर्भावितल्यर्थस्य व्यत्ययेन शप् । पिबध्वं । पा पाने । कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यात्मनेपदं ।
सोम्यं । सोमशब्दान्मये चेति यप्रत्ययः ॥ ॥ २० ॥

उप प्रेत कुशिकाश्चेतयध्वमश्वं राये प्र मुंचता सुदासः ।

राजा वृचं जंघनत्प्रागपागुदगथा यजाते वर आ पृथिव्याः ॥ ११ ॥

उप । प्र । इत् । कुशिकाः । चेतयध्वं । अश्वं । राये । प्र । मुंचत् । सुदासः ।

राजा । वृचं । जंघनत् । प्राक् । अपाक् । उदक् । अथ । यजाते । वर । आ । पृथिव्याः ॥ ११ ॥

हे कुशिकाः कुशिकगोचोत्पन्ना हे पुत्रा उप प्रेत । अश्वस्य समीपे प्रकर्षेण गच्छत । तच्च गत्वा चेतयध्वं ।
सावधाना भवत । यद्वा । अश्वरक्षिणः सावधानान् कुर्वत । सुदासः पैजवनस्य राज्ञोऽश्वं राये तस्य दिग्वि-
जयेन धनलाभाय प्र मुंचत । राजा देवानां स्वामीन्द्रो वृचं कर्मविघ्नकारिणमसुरं प्रागपागुदक् पूर्वपश्चिमोत्तरेषु
देशेषु जंघनत् । भृशं हतवान् । तस्मादश्वं विमुंचतेति भावः । अथानंतरं पृथिव्या वर उत्तमे देवयजनदेशे
यजाते । स राजा यजेत ॥ चेतयध्वं । चित्ती संज्ञान इत्यस्य स्थंतस्य लोटि रूपं । आमंचितस्यावियमानवत्त्वेन

तिड उत्तरत्वात् निघातः । अघनत् ।
 नुगागमः । तदंतात्त्रिंशडागमः । प्राक्
 यजतेर्लेखाडागमः । निघातः ।
 धातुस्वरः ॥

यद्वलुकि नुगतोऽनुनासिकांतस्थित्यभ्यासस्य
 निगंतोऽचतावप्रत्यय इति गतेः स्वरः । यजाति ।
 यद्वलुकिनिश्चिगमस्येत्यप्रत्ययः । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे

य इमे रोदसी उभे
 यः । इमे इति । रोदसी

वं । विश्वामित्रस्य रक्षति ब्रह्मेदं भारतं जनं ॥ १२ ॥
 उभे इति । अहं । इदं । अतुस्तवं । विश्वामित्रस्य । रक्षति ।
 । जनं ॥ १२ ॥

हे विश्वामित्रः विश्वामित्रा योऽहं विश्वामित्र उभे इमे रोदसी यावापृथिव्याविद्रमनुष्टवं स्तावयामि । यावा-
 पृथिवीभ्यामिद्रमनुष्टवं स्तोत्रं मया कारितमित्यर्थः । यद्वा । उभयो रोदस्योरंतरवस्थितमिद्रं स्तामि । स्तोत्रं कुर्वाणस्य
 विश्वामित्रस्य भवेदमिद्रविषयं ब्रह्म स्तोत्रं भारतं भरतकुलं जनं रक्षति । पालयति ॥ अतुष्टवं । पुत्रं स्तुती ।
 अतस्तस्य लुडि चडि रूपं । यद्वत्तयोगादनिघातः । भारतं । भरतशब्द उत्सादिः । त्रित्वादाबुदात्तः ॥

विश्वामित्रा अरासत ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे । करदिन्नः सुराधसः ॥ १३ ॥

विश्वामित्राः । अरासत । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे । करत् । इत् । नः । सुराधसः ॥ १३ ॥

विश्वामित्रा वज्रिणे वज्रहस्तायेंद्राय ब्रह्म स्तोत्रमरासत । अकुर्वन् । स्तुतः स इन्द्रो नोऽस्मान् सुराधसः
 शोभनधनोपेतान् करदित् । करोत्विव ॥ अरासत । रास्य शब्द इत्यस्य लङि वक्तुं कंदसीति शपो लुक् ।
 निघातः । करत् । करोतेर्लुङि त्रिः कर्मदृष्टिभ्यश्च कंदसीत्यडादेशः । सुराधसः । आबुदात्तं ब्रह्मकंदसीत्युत्तर-
 पदाबुदात्तत्वं ॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुहे न तपन्ति घर्मे ।

आ नो भर प्रमगंदस्य वेदो नैचाशाखं मघवनंधया नः ॥ १४ ॥

किं । ते । कृण्वन्ति । कीकटेषु । गावः । न । आऽशिरं । दुहे । न । तपन्ति । घर्मे ।

आ । नः । भर । प्रऽमगंदस्य । वेदः । नैचाऽशाखं । मघऽवन् । रंधय । नः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र कीकटेष्वनार्यनिवासेषु जनपदेषु । यद्वा । क्रियाभिर्यागदानहोमलक्षणभिः किं फलिष्यतीत्यश्रद्-
 धानाः प्रत्युत पिबत खादतायमेव लोको न पर इति वदंतो नास्तिकाः कीकटाः । तेषु गावस्ते तव किं
 कृण्वन्ति । किं कुर्वन्ति । न क्वचित्तवोपयोगं कुर्वन्तीत्यर्थः । अनुपयोगं दर्शयति । आशिरं सोममिश्रणयोग्यं पयो
 न दुहे । न दुहन्ति । किंच घर्मे प्रवर्ग्याख्यकर्मोपयुक्तं महावीरपात्रं स्वपयःप्रदानद्वारेण न तपन्ति । न दीपयन्ति ।
 एतेन सांन्यायार्थमपि नोपयुज्यत इत्यपि सूचितं भवति । एवं क्वचिदपि वैदिके कर्मस्थानुपयुक्तास्ता गा नो
 ऽस्मभ्यमा भर । आहर । न केवलं ता एव किं तर्हि प्रमगंदस्य । द्वैगुण्यादिलक्षणपरिमाणं गतोऽर्थो मामेव
 गमिष्यतीति बुद्ध्या परेषां ददातीति मगंदो वार्धुषिकः । तस्यापत्यं पुत्रादिः प्रमगंदः । प्रस्फुणादिवदपत्यार्थः
 प्रशब्देन बोध्यते । तस्यात्यंतकुसीदिकुलस्य वेदो धनमाहर । किंच हे मघवन्यनवजिद्र नैचाशाखं । नीचासु
 शूद्रयोगिभूत्पादिता शाखा पुत्रपौत्रादिपरंपरा येन स नीचाशाखः । शूद्रापत्यैश्च केवलीः शूद्राविदी
 इति च पातकहेतुत्वेन स्मरणात् । पतितस्य संबंधि धनं नीचाशाखं । तद्वनं नोऽस्मभ्यं रंधय । साधय
 तद्वनं तव नोपयुज्यते अस्मदायत्तं तु तद्वनं यागादिद्वारा तवोपयुज्यते । तस्मात्तदस्मभ्यं
 एतमर्थं यास्कोऽप्याह । किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः । कीकटो नाम देशोऽनार्यनिवासः
 किं क्रियाभिरिति प्रेप्सा वा । नैव चाशिरं दुहे न तपन्ति घर्मे घरणं । आ हर
 मगंदः कुसीदी मांगदो मामागमिष्यतीति च ददाति । तदपत्यं प्रमगंदोऽत्यं

योऽयमेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः । पंडको वा पंडकः पंडगः प्रार्दको वा प्रार्दयत्पांडौ । आंडावाणी इव ब्रीडयति । तत्स्थं नैचाशाखं । नीचाशाखो नीचैःशाखः । शाखाः शक्नोते । आणिररणात् । तन्नो मघ-
वज्रंधयेति रध्यतिर्वशगमने । नि० ६. ३२. इति ॥ आशिरं । आङ्पूर्वाच्छीणातिः क्रियपस्युधियामित्यादिना-
शिरित्यादेशः । कुहे । कुहेर्लिटीरयो र इति रेआदेशः । द्विर्वचनस्य विकल्पितत्वात् द्विर्वचनाभावः । चादि-
लोपे विभाषेति न निघातः । नैचाशाखं । तस्येदमित्यण् । प्रत्ययस्वरः । रंधय । रधिर्धत्तस्य रधिजभोरचीति
नुमागमः ॥

ससर्परीवृचे प्राङ्गरितिहासं पुराविदः । सीदासनृपयज्ञे वै वसिष्ठात्मजशक्तिना । विश्वामित्रस्याभिभूतं
बलं वाक् च समंततः । वासिष्ठेनाभिभूतः स ह्यवासीदथ गाधिजः । तस्मै ब्राह्मीं तु सीरीं वा नाम्ना वाचं
ससर्परीं । सूर्यवेश्मन आहत्य ददुर्वै जमदग्नयः । कुशिकानां मतिः सा वागमतिं तामपानुदत् ॥

ससर्परीरमतिं बाधमाना बृहन्मिमाय जमदग्निदत्ता ।

आ सूर्यस्य दुहिता ततान् श्रवो देवेष्वमृतमजुयं ॥ १५ ॥

ससर्परीः । अमतिं । बाधमाना । बृहत् । मिमाय । जमदग्निदत्ता ।

आ । सूर्यस्य । दुहिता । ततान् । श्रवः । देवेषु । अमृतं । अजुयं ॥ १५ ॥

जमदग्निदत्ता जमदग्निभिः प्रज्वलिताग्निभिर्हविभिरस्त्रभ्यं दत्तामतिमज्ञानं बाधमाना ससर्परीः सर्वत्र
शब्दरूपतया सर्पणशीला वाक् बृहत्प्रभृतं यथा भवति तथा मिमाय । नभसि शब्दं करोति । सैषा सूर्यस्य
दुहिता वाग्देवता देवेष्विन्द्रादिष्वजुयं चयिरहितममृतममृतलक्षणं श्रवोऽत्रमा ततान् । समन्तात्स्वाहाकारवाचं
तनोति ॥ जमदग्निदत्ता । दाण् दान इत्यस्य निष्ठायां दो दहोरिति ददादेशः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरः । अजुयं । जृ वयोहानी । ऋहलोर्ध्वत् । बज्रलं कंदसीत्युत्वं । नञ्सुभ्यामित्यंतोदात्तत्वं ॥ ॥ २१ ॥

ससर्परीरभरतूयमेभ्योऽधि श्रवः पांचजन्यासु कृष्टिषु ।

सा पत्न्याऽनव्यमायुर्दधाना यां मे पलस्तिजमदग्नयो ददुः ॥ १६ ॥

ससर्परीः । भरत् । तूयं । एभ्यः । अधि । श्रवः । पांचजन्यासु । कृष्टिषु ।

सा । पत्न्या । नव्यं । आयुः । दधाना । यां । मे । पलस्तिजमदग्नयः । ददुः ॥ १६ ॥

ससर्परीः सर्वत्र शब्दपद्यात्मकत्वेन सर्पणशीला वाग्देवता पांचजन्यासु कृष्टिषु । निषादपंचमाश्रित्वारो वर्णाः
पंचजनाः । तत्संबन्धिनीषु प्रजासु यच्छ्रवोऽन्नं विद्यते तन्नोऽस्मभ्यमधि अधिकं यथा भवति तथा तूयं क्षिप्रमभरत् ।
भरत् । संपादयत् । पलस्तिजमदग्नयः पलस्तयः पलिता दीर्घायुषो जमदग्नयो मुनयो यां वाचं सूर्यादाहृत्य मे
मह्यं ददुरददुः पत्न्या पत्नस्य पत्नादिनिर्वाहकस्य सूर्यस्य दुहिता सा वाक् नव्यं नवतरमायुरन्नं जीवनं वा
दधाना मम कुर्वाणा भवतु ॥ पांचजन्यासु । बहिर्देवपंचजनेभ्यश्चेति वक्तव्यमिति ज्यप्रत्ययः । जित्वादायुदात्तः ।
पत्न्या । पत्ने भवा । दिगादिस्वाद्यत् । तित्स्वरितः । नव्यं । नवशब्दादस्वादित्वात्स्वार्थको यत् । पलस्तिजम-
दग्नयः पलस्तयो जमदग्नयः । कर्मधारयसमासः । समासस्वरः ॥

स्थिरौ गावौ भवतां वीकुरक्षो मेषा वि वर्हि मा युगं वि शारि ।

इंद्रः पातल्ये ददतां शरीतो ररिष्टनेमे अभि नः सचस्व ॥ १७ ॥

स्थिरौ । गावौ । भवतां । वीकुरः । अक्षः । मा । ईषा । वि । वर्हि । मा । युगं । वि । शारि ।

इंद्रः । पातल्ये । इति । ददतां । शरीतोः । अरिष्टनेमे । अभि । नः । सचस्व ॥ १७ ॥

राक्षः सुदासो यज्ञेऽवमृथं कृत्वा यज्ञशालातो निर्गतुमिच्छन् रथेऽश्वादिकं युञ्जानो विश्वामित्रो रथा-
गानि स्तौति । गावौ । गच्छत इति गावावस्थौ । स्थिरौ भवतां । अक्षस्य वीकृद्वृद्धौ भवतु । ईषा दंडस्य मा
वि वर्हि । वृद्धौ मा भवतु । युगं च मा वि शारि । विशीर्णं मा भवतु । इंद्रः पातक्ष्ये पतनशीले कीलके शरी-
तोर्विशरणात्प्राक् ददतां । धारयतु । हे अरिष्टनेमे अहिंसितप्रधिविशिष्ट हे रथ नोऽस्मानभि आभिमुख्येन
सचस्व । संगतो भव ॥ वि वर्हि । वृहि वृद्धौ । विपूर्वो वृहिविनाशे वर्तते । अस्मात्कर्मकर्तरि लुङि चिण् भाव-
कर्मणोरिति चिण् । चिणो लुगिति तप्रत्ययस्य लृक् । निघातः । युगं । युगशब्द उंकादिषु रथाद्युपकरणेऽर्थे
घञत्वेन निपातनादगुणत्वं । तत्र पाठादंतोदात्तत्वं । शारि । शृ हिंसायामित्यस्य लुङि रूपं । अरिष्टनेमे ।
पादादित्वात् षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं ॥

बलं धेहि तनूषु नो बलमिंद्रानकुत्सु नः ।

बलं तोकाय तनयाय जीवसे त्वं हि बलदा असि ॥ १८ ॥

बलं । धेहि । तनूषु । नः । बलं । इंद्र । अनकुत्सु । नः ।

बलं । तोकाय । तनयाय । जीवसे । त्वं । हि । बलदाः । असि ॥ १८ ॥

हे इंद्र नोऽस्माकं तनूषु शरीरेषु बलं धेहि । नोऽस्मात्संबन्धिरथवाहिष्वनकुत्सु बलं धेहि । तोकाय पुत्राय
तनयाय पौत्राय च जीवसे चिरं जीवनाय बलमायुर्विधेहि । एतादृशं दातृत्वं कृत इत्यत आह । त्वं बलदाः ।
बलं ददातीति बलदाः । असि हि । सर्वेषु लोकेषु प्रसिद्धोऽसि खलु ॥ अनकुत्सु । वह प्रापणे । अनसि वहेः
क्लिबनसो डश्चेति क्लिप । अनसः सकारस्य डत्वं । वहेर्यजादित्वात्संप्रसारणं । वसुसंमुखंस्वनडुहां द इति
हकारस्य डत्वं । छदुत्तरस्वरः । असि । हियोगादनिघातः । सिपः पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

अभि व्ययस्व खदिरस्य सारमोजो धेहि स्पंदने शिंशपायां ।

अक्षं वीळो वीळित वीळयस्व मा यामादस्मादव जीहिपो नः ॥ १९ ॥

अभि । व्ययस्व । खदिरस्य । सारं । ओजः । धेहि । स्पंदने । शिंशपायां ।

अक्षं । वीळो इति । वीळित । वीळयस्व । मा । यामात् । अस्मात् । अव । जीहिपः । नः ॥ १९ ॥

हे इंद्र खदिरस्य सारं । सारिण हि आणिः क्रियते । तं खदिरस्य सारभृतमाणिमभि व्ययस्व । अभित-
स्तत्तत्स्थानेषु दाढ्यार्थं निधेहि । स्पंदने रथस्य गमने सति शिंशपायां शिंशपाख्यदाहनिर्मिते रथस्य फलक
ओजो धेहि । दाढ्यं कुष्ठ । हे वीळो वृद्ध वीळितास्माभिर्वृद्धीकृत हे अक्ष वीळयस्व । त्वं वृद्धो भव । यद्वास्मान्
वृद्धीकुष्ठ । यामाद्रक्ततोऽस्माद्रथातोऽस्मान् माव जीहिपः । मा पीपतः ॥ खदिरस्य । अजिरशिश्नित्यादिना
किरचप्रत्ययांतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । वीळित । वीळयतेर्ल्यंतस्य निष्ठायामिडागमः । निष्ठायां सेटि
। पा० ६. ४. ५२. इति ऐर्लुक् । वीळयस्व । आमंचितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनघातः । यामात् । या
प्रापण इत्यस्मादतिस्तुमुज्ज इत्यादिना मन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः । जीहिपः । ओहाक् त्यागे । ल्यंतस्य लुङि
चङि रूपं । अकारस्येकारश्चान्दसः ॥

अयमस्मान्वनस्पतिर्मा च हा मा च रीरिषत् ।

स्वस्त्या गृहेभ्य आवसा आ विमोचनात् ॥ २० ॥

अयं । अस्मान् । वनस्पतिः । मा । च । हाः । मा । च । रीरिषत् ।

स्वस्ति । आ । गृहेभ्यः । आ । अवऽसै । आ । विऽमोचनात् ॥ २० ॥

यजमान आत्मनः श्रेय आशास्ते । वनस्पतिर्वनस्पतिनिर्मितोऽयं रथो रथाह्वानस्मान् मा च हाः । मा

त्यासीत् । किंच मा रीरिषत् । अस्मान् मा विनाशयतु । किंचा गृहेभ्यः । यावद्गृहान् प्राप्नुयाम तावदस्मभ्यं स्वस्ति भवतु । तथावसै । पंचम्यर्थे चतुर्थी । यावद्गृथवेगावसानं तावत् । आ विमोचनात् । यावद्गृथयोजि-
ताश्चविमोचनं तावत् स्वस्ति भवतु ॥ हाः । ओहाक् त्यागे । लुङि मंचे घसेत्यादिना सिचो लुक् । पुरुषव्यत्ययः ।
चवाद्योगे प्रथमेति न निघातः । रीरिषत् । रिष हिंसायामित्यस्य खंतस्य लुङि चङि रूपं । द्वितीयत्वान्नि-
घातः । गृहेभ्यः । यहेर्गेहे क इति कः । पंचम्यपाङ्परिभिरिति पंचमी । अवसै । षोऽतकर्मणि । क्तिप् । चतुर्थ्ये-
कवचन आतो लोपाभावस्कादसः । वृद्धिः । एकादेशस्वरः ॥ ॥ २२ ॥

इंद्रोतिभिरित्याद्याश्चतस्रो वसिष्ठद्वेषिण्यः । पुरा खलु विश्वामित्रशिष्यः सुदा नाम राजर्षिरासीत् । स च
केनचित्कारणेन वसिष्ठद्वेष्योऽभूत् । विश्वामित्रस्य शिष्यस्य रक्षार्थमाभिर्घर्तयिष्यति इति वसिष्ठमश्रुत् । इमा अभिशप-
रूपाः । ता ऋचो वसिष्ठा न शृण्वन्ति ॥

इंद्रोतिभिर्बहुलाभिर्नो अद्य याच्छ्रेष्ठाभिर्मघवञ्छूरजिन्व ।

यो नो द्वेष्ट्यधरः सस्यदीष्ट यमु द्विष्मस्तमु प्राणो जहातु ॥ २१ ॥

इंद्र । ऊतिऽभिः । बहुलाभिः । नः । अद्य । यात्ऽश्रेष्ठाभिः । मघऽवन् । शूर । जिन्व ।
यः । नः । द्वेष्टि । अधरः । सः । पदीष्ट । यं । ऊं इति । द्विष्मः । तं । ऊं इति । प्राणः । जहातु ॥ २१ ॥

परस्य शापं करिष्यन् आदावात्मनो रक्षां कुरुते प्रथमेनार्धर्चेन । हे शूर शौर्यवन्पराभिभवशक्त हे मघ-
वन्धनवन्निद्र अथास्मिन्काले यात् । यातयतिर्वधकर्मा । यातयतीति यात् । सुपां सुलुगिति शपो लुक् । यातः
शत्रून् हिंसतो नोऽस्मानूतिभिस्त्वदीयामी रक्षाभिर्जिन्व । प्रीणय । कीदृशीभिः । बङ्गलाभिर्बङ्गीभिः श्रेष्ठाभिः
प्रशस्यतराभिः । अथ शपति । नोऽस्मान्यः शत्रुर्द्वेष्यो द्वेष्ट्यस्त्रिषयामप्रीतिं करोति सोऽधरो निरुष्टः सन्
पदीष्ट । पततु । वयं च यमु द्विष्मस्तमु तं द्वेष्ट्यं प्राणो देहमध्ये वर्तमानः पंचवृत्तिर्वायुर्जहातु । परित्यजतु ।
उग्रब्दी पूरकी ॥

परशुं चिद्वि तपति शिबलं चिद्वि वृश्चति ।

उखा चिदिंद्र येषंती प्रयस्ता फेनमस्यति ॥ २२ ॥

परशुं । चित् । वि । तपति । शिबलं । चित् । वि । वृश्चति ।

उखा । चित् । इंद्र । येषंती । प्रयस्ता । फेनं । अस्यति ॥ २२ ॥

परशुं चित् । चिच्छब्द उपमार्थः । यथा परशुं कुठारं प्राप्य वृक्षो वि तपति विशिष्टतापयुक्तो भवति । एवं
मदीयो द्वेष्टा वितपतु । शिबलं चित् शल्लालीकुमुमं यथानायासेन वि वृश्चति विच्छिद्यते । एवं स द्वेष्टा विवृश्चति ।
विच्छिन्नावयवो भवतु । प्रयस्ता प्रहता येषंती सवत्सुखा चित् स्थालीव स द्वेष्टा मदीयमंत्रसामर्थ्येन प्रहतः
सन् फेनमस्यति । फेनं सुखादुन्निरतु ॥

न सायंकस्य चिकिते जनासो लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः ।

नावाजिनं वाजिनां हासयन्ति न गर्दभं पुरो अश्वांश्चयन्ति ॥ २३ ॥

न । सायंकस्य । चिकिते । जनासः । लोधं । नयन्ति । पशु । मन्यमानाः ।

न । अवाजिनं । वाजिनां । हासयन्ति । न । गर्दभं । पुरः । अश्वात् । नयन्ति ॥ २३ ॥

पुरा खलु तपसः क्षयो मा प्रापदिति शापान्निवृत्तं मौनिनं विश्वामित्रं वसिष्ठपुत्रं बङ्गानीतवन्तः ।
ताम्रति विश्वामित्रो ब्रूते । हे जनासो जनाः सायकस्यावसानकारिणो विश्वामित्रस्य मंत्रगणसामर्थ्यं न

चिकिते । भवन्निर्ण जायते । अत एव लोभं लुब्धं तपसः षयो मा भूदिति लोभेन तूष्णीं स्थितमृषिं पशु
मन्यमानाः । पशु इति निपातः पशुशब्दसमानार्थः । पशुवन्नन्यमाना एते नयन्ति । बद्धा स्वकीयं देशं प्राप-
यन्ति । एवं स्वसामर्थ्यं प्रदर्श्य विसदृशो वसिष्ठो मया सह स्पर्धितुं नार्हतीति धिक्करोति । नावाजिनमिति ।
अवाजिनं । वाचामिनो वाजिनः सर्वज्ञः । तद्विलक्षणं मूर्खजनं वाजिना वागीशा न हासयन्ति हास्यास्पदं न
कुर्वन्ति । तेन सह न स्पर्धत इत्यर्थः । तथा गर्दभं रासभमश्वात्पुरः पुरस्तात् नयन्ति । एवमेव विसदृशो वसिष्ठो
न मया स्पर्धितुमीष्ट इत्यर्थः ॥

इम ईदृ भरतस्य पुत्रा अपपित्वं चिकितुर्न प्रपित्वं ।

हिन्यन्त्यश्वमरणं न नित्यं ज्यावाजं परिणयन्त्याजौ ॥ २४ ॥

इमे । ईदृ । भरतस्य । पुत्राः । अपऽपित्वं । चिकितुः । न । प्रऽपित्वं ।

हिन्यन्ति । अश्वं । अरणं । न । नित्यं । ज्याऽवाजं । परि । नयन्ति । आजौ ॥ २४ ॥

हे ईदृ भरतस्य पुत्रा भरतवंशा इमे विश्वामित्रा अपपित्वमपगमनं वसिष्ठेभ्यश्चिकितुः । जानन्ति । प्रपित्वं
प्रगमनं न जानन्ति । शिष्टैः सह तेषां संगतिर्नास्ति । ब्राह्मणा एव त इत्यर्थः । अपि चार्जो संयामे नित्यं सहज-
मरणं नारिमिव वसिष्ठान्प्रत्यक्षं हिन्यन्ति । प्रेरयन्ति । ततश्च ज्यावाजं बलं धनुः परिणयन्ति । वसिष्ठान्हन्तुं
शरसंधानेन चरन्ति ॥ २३ ॥ ४ ॥

पंचमेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्रिमं मह इति द्वाविंशत्युचं प्रथमं सूक्तं वैष्णवं वैश्वदेवं विश्वामित्रपुत्रस्य
वाक्पुत्रस्य वा प्रजापतेराप्यं । अत्रियमनुक्रमशिका । इमं महे द्वाधिकोक्तगोचः प्रजापतिर्हि वैश्वदेवं हेति ।
अस्मिन् सूक्ते आद्यापेयी ततः परं सप्तर्चो द्यावापृथिव्यास्ततः परा युदेवताका दशमी द्यावापृथिवीकादशी
सावित्री ततः परं मुहुरदिति त्वाष्ट्यार्भवी च विद्युद्रथेति मारुती सारस्वती च ततः परं तिस्रो विष्ण्वंद्राप्ति-
देवताकाः स्वदस्वेत्यापेयीति । एवं वैश्वदेवं सूक्तं ॥ सूक्तविनियोगो षैंगिकः । अपिप्रणयने राजन्यस्थेन मह इति
प्रतिपत् । पंचम्यां पौर्णमास्यामित्यत्र सूचितं । इमं महे विदध्याय शूषं । आ० २. १७. इति ॥

इमं महे विदध्याय शूषं शश्वत्कृत्व ईड्याय प्रजभुः ।

शृणोतु नो दम्येभिरनीकैः शृणोत्वग्निर्दिव्यैरजस्रः ॥ १ ॥

इमं । महे । विदध्याय । शूषं । शश्वत् । कृत्वः । ईड्याय । प्र । जभुः ।

शृणोतु । नः । दम्येभिः । अनीकैः । शृणोतु । अग्निः । दिव्यैः । अजस्रः ॥ १ ॥

महे महते विदध्याय विदधे यज्ञे मंथनेन निष्पाद्यमानायेड्याय सर्वैः सुत्यायापये शूषं मुखकरमिमं
स्त्रोमं शश्वत्कृत्वो भूयो भूयः प्रजभुः । प्रभरन्ति । प्रकर्षेण धारयन्ति । उच्चारयन्तीत्यर्थः । सोऽग्निर्दम्येभिः परेषां
दमनकुशलेर्दमे गृहे विद्यमानैर्वागीकैस्तेजोभिर्युक्तः सन् नोऽस्मदीयमिमं स्त्रोमं शृणोतु । दिव्यैर्दिवि भवेस्तेजो-
भिरजस्रो गिरन्तरं युक्तोऽग्निरिमं स्त्रोमं शृणोतु । शश्वत्कृत्व ईड्याय प्रजभुरिति स्वानामेवैतं तच्छ्रेष्ठं गमयति
। ए० ब्रा० १. २८. इति ब्राह्मणानुसारेण महदादिगुणविशिष्टाय यजमानायैममग्निं प्रजभुः प्रहरन्त्युत्तिज इति वा
व्याख्येयं । उत्तरार्धचः समान एव ॥ विदध्याय । तत्र भव इत्यर्थे भवे कंदसीति यत् । तिप्स्वरितः । ईड्याय । ईड्यदे-
त्यादिना उदात्तत्वं । दम्येभिः । तत्र साधुरिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । दिव्यैः । दिवमर्हतीत्यर्थे कंदसि
चेति यप्रत्ययः । अजस्रः । असु मोक्षणे । नमिकंपीत्यादिना ताच्छीलिको रप्रत्ययः । नञा समासे तस्य स्वरः ॥

महिं महे दिवे अर्चो पृथिव्यै कामो म इच्छश्चरति प्रजानन् ।

ययोर्ह स्तोमे विदधेषु देवाः संपर्यवो मादयन्ते सचायोः ॥ २ ॥

महि । महे । दिवे । अर्च । पृथिव्यै । कामः । मे । इच्छन् । चरति । प्रऽजानन् ।
ययोः । ह । स्तोमे । विदथेषु । देवाः । सपर्यवः । मादयन्ते । सचा । आयोः ॥ २ ॥

हे स्तोतमहे महत्यै दिवे युलोकदेवतायै महत्यै पृथिव्यै च महि महत् त्वं प्रजानन् स्तोत्रमर्च । कुब । मे मम कामो मनोरथः सर्वान् भोगानिच्छन् चरति । सर्वत्र वर्तते । आयोर्मनुष्यस्य विदथेषु यज्ञेषु ययोर्बावा-
पृथिव्योः स्तोमे स्तोत्रे सपर्यवः पूजाकामा देवाः स्तोतारो वा सचा मादयन्ते ह सह मादयन्ति खलु ॥ पृथिव्यै ।
उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सपर्यवः । सपर्यामिच्छतीत्यर्थे सुपः क्वच ॥

युवोर्ऋतं रोदसी सत्यमस्तु महे षु एः सुविताय प्र भूतं ।
इदं दिवे नमो अग्ने पृथिव्यै सपर्यामि प्रयसा यामि रत्नं ॥ ३ ॥
युवोः । ऋतं । रोदसी इति । सत्यं । अस्तु । महे । सु । नः । सुविताय । प्र । भूतं ।
इदं । दिवे । नमः । अग्ने । पृथिव्यै । सपर्यामि । प्रयसा । यामि । रत्नं ॥ ३ ॥

हे रोदसी बावापृथिव्यौ युवोर्युवयोर्ऋतमानुशंसं सत्यं यथार्थमस्तु । युवां नोऽस्माकं महे महते सुविता-
याभ्युदयाय यज्ञसमाप्त्यर्थं सु सुपु प्र भूतं । प्रभवतं । हे अग्ने दिवे पृथिव्यै चेदं नमोऽस्तु । प्रयसा हविर्लक्षणेनान्नं
सपर्यामि । परिचरामि । रत्नमुत्तमं धनं यामि । याचे । यातिर्याज्याकर्म ईमह इत्यादिषु पठितत्वात् ॥ षु ।
संहितायां सुच इति षत्वं । एः । संहितायां नञ् धातुस्थोऽपुभ्य इति एत्वं । सुविताय । इण् गती । अधिकरणे
क्तः । शोभनं गम्यतेऽस्मिन्निति सुवितं । उवडादेशश्चादसः । भूतं । भवतेर्लोऽटि बङ्गलं कंदसीति शपो लुकि
रूपं । यद्वा । कंदसे लुङि सिचो गातिस्थेति लुक् । निघातः । दिवे पृथिव्यै । नमःस्वस्तीत्यादिना । पा० २. ३. १६. ।
चतुर्थी । सपर्यामि कंडादिः परिचरणे वर्तते । प्रत्ययस्वरः । यामि । यातेर्लोऽटि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः ॥

उतो हि वां पूर्या आविविद्रे ऋतावरी रोदसी सत्यवाचः ।
नरश्चिद्वां समिथे शूरसातौ ववंदिरे पृथिवि वेविदानाः ॥ ४ ॥
उतो इति । हि । वां । पूर्याः । आविविद्रे । ऋतावरी इत्यृतंऽवरी । रोदसी इति । सत्यऽवाचः ।
नरः । चित् । वां । संऽइथे । शूरऽसातौ । ववंदिरे । पृथिवि । वेविदानाः ॥ ४ ॥

उतो अपि च हे ऋतावरी । ऋतं सत्यं । तद्वत्तौ हे रोदसी बावापृथिव्यौ पूर्याः पूर्वे भवाः पुरातनाः
सत्यवाचो महर्षयो वां युवाभ्यामाविविद्रे हि । तं तमपेक्षितमर्थं लेभिरे खलु । तथा हे पृथिवि शूरसातौ
शूराणां सातिर्लामो यस्मिन् तस्मिन्समिथे संगमननिमित्ते युद्धे नरश्चिदवतना मनुष्याश्च वां युवयोर्माहात्म्यं
वेविदाना जानंतोऽतो बावापृथिव्यौ ववंदिरे । लुवन्ति ॥ आविविद्रे । विदुः लाभे इत्ययमुभयपदे । लिटि
इरयो र इति रेऽआदेशः । सह सुपेत्थ्यच सहेति योगविभागादाङ्का सह समासः । समिथे । इण् गती । समीण
इति थक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

को अद्वा वेद क इह प्र वोचहेवाँ अच्छा पथ्याऽका समेति ।
ददृश्रे एषामवमा सदांसि परेषु या गुह्येषु व्रतेषु ॥ ५ ॥
कः । अद्वा । वेद । कः । इह । प्र । वोचत् । देवान् । अच्छ । पथ्या । का । सं । एति ।
ददृश्रे । एषां । अवमा । सदांसि । परेषु । या । गुह्येषु । व्रतेषु ॥ ५ ॥

को वाक्वा सत्यभूतं तादृशमर्थं वेद । वेत्ति । को वेहास्मिन्प्रज्ञातमर्थं प्र वोचत् । प्र ब्रवीति । किं तत्तदुच्यते ।
देवान्छामिलक्ष्य का पथ्या पथि साधुः समीचीनः को वा मार्गः समेति । सम्यक् प्राप्नोतीति । इममर्थं न कश्चि-

ज्जानाति । न कोऽपि ब्रवीति । किं ते देवा विद्यन्ते । वाढमित्याह । एषां दिवि स्थितानां न च चक्षुषाणां देवानामवमाधोमुखानि सदांसि स्थानानि दृश्ये । दृश्यन्ते । तथापि परेषूत्तमेषु गुह्येषु दुर्ज्ञानेषु व्रतेषु कर्मस्व-
गुणितेषु वा यानि दिवि देवस्थानानि लभ्यन्ते तत्रागंतुं को मार्ग इति वेदमंतरेण न कश्चिज्जानातीत्यभिप्रायः ॥
अज्ञा । स्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः । वोचत् । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । लुङि ब्रुवो वचिरिति
वच्चादेशः । अस्त्यतिवक्तव्यत्वातिभ्य इति श्रैरङादेशः । वच उमित्युभागमः । निघातः ॥ २४ ॥

कविर्नृचक्षा अभि षीमचष्ट ऋतस्य योना विधृते मदंती ।

नाना चक्राते सदंनं यथा वेः समानेन क्रतुना संविदाने ॥ ६ ॥

कविः । नृचक्षाः । अभि । सीं । अचष्ट । ऋतस्य । योना । विधृते इति विऽधृते । मदंती इति ।

नाना । चक्राते इति । सदंनं । यथा । वेः । समानेन । क्रतुना । संविदाने इति संऽविदाने ॥ ६ ॥

कविः क्रांतदर्शी नृचक्षा गुणां द्रष्टा सूर्यः सीमेते बावापृथिव्यावभ्यचष्ट । सर्वतः पश्यति । अतस्त्र योना
जलस्य स्थानेऽन्तरिक्षे मदंती हृष्यन्ती विधृते । धृतमस्या ओषधयो जलममुष्या इति । एवंविधरसोपेते समानेन ।
समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः । भूमिं पजन्या जिवन्ति दिवं जिवन्त्यमय इति परस्परप्रीणनाख्येनैकेन क्रतुना
कर्मणा संविदाने परस्परमैकमत्वं प्राप्ते ते बावापृथिव्या नाना पृथग्भूतं सदंनं स्थानं चक्राते । तथा च श्रुतिः ।
इमौ वै लोकां सहासां ती ज्यैतामिति । तत्र दृष्टांतः । यथा वेः कुलाय नाना भवति तद्वत् ॥ अचष्ट । चचिङ्
व्यक्तायां वाचीत्यस्य लङि स्कोः संयोगाद्योरिति ककारलोपः । निघातः । संविदाने । विद् ज्ञान इत्यस्य समो
गमीत्यादिनात्मनेपदे शानच् । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

समान्या वियुते दूरेऽन्ते ध्रुवे पदे तस्यतुर्जागरूके ।

उत स्वसारा युवती भवन्ती आतुं ब्रुवाते मिथुनानि नाम ॥ ७ ॥

समान्या । वियुते इति विऽयुते । दूरेऽन्ते इति दूरेऽन्ते । ध्रुवे । पदे । तस्यतुः । जागरूके इति ।

उत । स्वसारा । युवती इति । भवन्ती इति । आतुं । उं इति । ब्रुवाते इति । मिथुनानि ।

नाम ॥ ७ ॥

समान्या समाने परस्परप्रीणनाख्येन कर्मणैकमत्वं गते वियुते वियुज्य वर्तमाने दूरेऽन्ते । दूरेऽन्तोऽवसानं
यद्योस्ते दूरेऽन्ते । अविनाशिन्यी ते बावापृथिव्या जागरूके जागरणशीले सत्यां ध्रुवेऽविनाशिनि पदेऽन्तरिक्षे
तस्यतुः । तिष्ठतः । उतापि च युवती नित्यतरुणे स्वसारा भगिन्यावेकस्मादात्मनो जाते इति भवन्ती तस्यतुरि-
त्यन्वयः । आदन्तंरं मिथुनानि द्वंद्वानि नाम उर्वी पृथ्वी बज्जले दूरेऽन्ते रोदसी पुरोहिते इत्यादीनि नामानि
ब्रुवाते । ते परस्परं ब्रूतः । उर्व्यादिभिर्द्वंद्वनामभिर्द्यावापृथिव्यावुच्येते इत्यर्थः ॥ समान्या । सुपां सुसुगिति विभ-
क्तेर्ङादेशः । दूरेऽन्ते । एण् गती । दुरीणो लोपश्च । उ० २. २०. । इति रक्प्रत्ययो धातोर्लोपश्च । रो रीति
रेफलोपः । द्वलोप इति दीर्घः । अंतश्चन्दोऽमेरसिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययांतः । सप्तम्युपमानेति बज्जव्रीहिः ।
हलदन्तादिति सप्तम्या अनुक् । पूर्वपदस्वरः । जागरूके । जागृ निद्राचय इत्यस्मात्तात्कीत्यर्थे जागृकः
। पा० ३. २. १६५. । इत्यूकप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । स्वसारा । न षट्स्वस्त्रादिभ्य इति ङीपः प्रतिषेधः ॥

विश्वेदेते जनिमा सं विविक्तो महो देवान्बिभ्रती न व्यथेते ।

एजंङुवं पत्यते विश्वमेकं चरत्पतञ्चि विषुणं वि जातं ॥ ८ ॥

विश्वः । इत् । एते इति । जनिमा सं । विविक्तः । महः । देवान् । बिभ्रती इति । न व्यथेते इति ।

एजत् । ध्रुवं । पत्यते । विश्वं । एकं । चरत् । पतञ्चि । विषुणं । वि । जातं ॥ ८ ॥

एते यावापृथिवी विश्वेज्जनिम सर्वाण्यपि भूतजातानि सं विविक्तः । अवकाशप्रदानेन संविभज्य कुतः । किंच महो महतो देवानिंद्रसूर्यादीन् सरित्समुद्रपर्वतादींश्च बिभ्रती बिभ्राणे अपि न व्यथेते । न खिद्येते । किंच एज्जंगमात्मकं ध्रुवं स्थावरात्मकं च विश्वं जगदेकं स्थानं पृथिवीमेव पत्यते । अभिगच्छति । तथा चरच्चंचलं पशुजातं पतच्च पक्षिजातं च विषुणं विष्वक् नानारूपमनयोर्मध्ये वितिष्ठते । योग्यक्रियाध्याहारः ॥ विविक्तः । विचिर् पृथग्भावे । जुहोत्यादिः । निघातः । बिभ्रती । दुभृञ् धारणपोषणयोरित्यस्य शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमभावः । अभ्यस्तस्वरः । एजत् । एजू कंप्ने । शतरि रूपं । पत्यते । पद गतौ । दिवादिरात्मनेपदी । दकारस्य तकारो व्यत्ययेन । निघातः ॥

सना पुराणमध्येम्यारान्महः पितुर्जनितुर्जामि तन्नः ।

देवासो यच्च पनितार एवैरुरौ पृथि व्युते तस्युरंतः ॥ ९ ॥

सना । पुराणं । अधि । एमि । आरात् । महः । पितुः । जनितुः । जामि । तत् । नः ।

देवासः । यच्च । पनितारः । एवैः । उरौ । पृथि । विऽउते । तस्युः । अंतरिति ॥ ९ ॥

हे बीर्महो महत्याः पितुः सर्वस्य पालयित्र्या जनितुर्जनयित्र्यास्तव सना सनातनं पुराणं पूर्वक्रमागतं नो ऽस्माकं तज्जामि जामित्वं । सर्वमेकस्माज्जातमिति बीर्मगिनी भवति । तादृशं भगिनीत्वं तदारादधुनाधेमि । स्मरामि । दिवः पितुत्वे जनयितुत्वे च मंचवर्णः । बीर्मै पिता जनिता नाभिरत्र । ऋग्वे० १. १६४. ३३ । इति । यच्च यस्यां दिव्यंतर्मध्य उरौ विस्तीर्णे व्युते विविक्ते पृथि नभसि पनितारस्त्वां सुवंतो देवासो देवा एवैर्गमनसाधनैः स्विः स्वीवाहनैः सहिताः संतस्तस्युः । तत्र स्थिता देवा मदीयं स्तोत्रं शृण्वंत्विति भावः ॥ पुराणं । पुराशब्दात् शिषिकार्थे सायंचिरमिति व्युत्पत्ययः । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्विति निपातनात्तुडभावः । निपातनादेवां तोदात्तत्वं । एमि । इक् स्मरणे । अदादिः । लटि रूपं । निघातः । व्युते । वेञ् तंतुसंताने । कर्मणि क्तः । यजा दिव्वात्संप्रसारणं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरः । तस्युः । तिष्ठतेर्लिटि रूपं । यच्चयोगादनिघातः ॥

इमं स्तोमं रोदसी प्र ब्रवीम्यदूदराः शृणवन्नमिजिह्वाः ।

मित्रः सम्राजो वरुणो युवान आदित्यासः कवयः पप्रथानाः ॥ १० ॥

इमं । स्तोमं । रोदसी इति । प्र । ब्रवीमि । अदूदराः । शृणवन् । अमिऽजिह्वाः ।

मित्रः । संऽराजः । वरुणः । युवानः । आदित्यासः । कवयः । पप्रथानाः ॥ १० ॥

हे रोदसी यावापृथिव्याविमं युष्मदीयं स्तोमं प्र ब्रवीमि । प्रकर्षेण वदामि । अदूदराः । अदु मृदु उदरं येषां ते अदूदराः । यद्वा । मृदुदरे सोमो येषां ते अदूदराः । अमिजिह्वाः । अमिर्जिह्वास्थानीयो येषां ते तथोक्ताः । सम्राजः सम्यग्दीप्यमाना युवानो नित्यतरुणाः । यद्वा । यजमानानभिमतफलैर्मिथीकुर्वतः । कवयः क्रांतदर्शिः पप्रथानाः स्वानि स्वानि कर्मणि प्रथयंतो मित्रादयो देवाः शृणवन् । तदिदं स्तोत्रं शृण्वन्तु ॥ शृणवन् । श्रु श्रवण इत्यस्य लेव्यडागमः । अमिजिह्वाः । अमिजिह्वास्त्वादतोदात्तत्वं । पप्रथानाः । प्रथ प्रस्थान इत्यस्य कानचि रूपं । चित्त्वादंतोदात्तः ॥ ॥ २५ ॥

हिरण्यपाणिः सविता सुजिह्वस्त्रिरा दिवो विदथे पत्यमानः ।

देवेषु च सवितः श्लोकमश्रेरादस्मभ्यमा सुव सर्वताति ॥ ११ ॥

हिरण्यऽपाणिः । सविता । सुऽजिह्वः । चिः । आ । दिवः । विदथे । पत्यमानः ।

देवेषु । च । सवितरिति । श्लोकं । अश्रेः । आत् । अस्मभ्यं । आ । सुव । सर्वऽताति ॥ ११ ॥

हिरण्यपाणिः । दानार्थं हिरण्यं पाणी हस्ते यस्य स तथोक्तः । यद्वा । देवकर्तृकयागे सवितुर्हस्तिगभृतस्य हस्ते प्राशित्रं भक्षणार्थमध्वर्यवो ददुः । तत्प्राशित्रं तस्य हस्तौ चिक्षेद । ततोऽध्वर्यवो हिरण्यमर्था हस्तौ कृत्वा संदधुः । ततोऽयं हिरण्यपाणिः । तथा च कौषीतकं । सवित्रे प्राशित्रं प्रतिजहुस्तत्तस्य पाणी प्रचिक्षेद तस्मै हिरण्यमर्था प्रतिदधुस्तस्माद्धिरण्यपाणिरिति । मुजिह्वः शोभनवाक् सविता विदधे यज्ञे चिस्त्रिषु सवनेषु दिवो नभसः सकाशादा पत्यमान आगच्छन् भवतीति शेषः । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षः । हे सवितस्त्वं देवेषु स्रोतृषु विद्यमानं च स्त्रोकं । स्त्रोक्यतेऽनेनेति स्त्रोकः स्त्रोचं । तदग्रेः । प्राप्नुहि च । आदनंतरं सर्वतातिं सर्वमपेक्षितं फलमस्मभ्यमा सुव । प्रेरय ॥ हिरण्यपाणिः । हिरण्यशब्दं यास्को बज्रधा निर्वक्ति । हिरण्यं कस्माद्विद्यत आयम्यमानमिति वा ह्रियते जनाज्जनमित्यादिना । नि० २. १०. पाणिशब्दं च निर्विवेच । पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः । नि० २. २६. इति ॥ हर्यं कांतियत्योः । हर्यतेः कन्यन् हिर चेति कन्यन् हिर इत्ययमादेशो धातोः । निच्वादायुदात्तः । बज्रग्रीही पूर्वपदस्वरः । पत्यमानः । पद गतौ । दिवादिरात्मनेपदी । दकारस्य तकारश्छांदसः । अग्निः । अग्निं सेवायामित्यस्य लङि बज्रं कंदसीति शपो लुक् । चवायौगे प्रथमेति न निघातः । सुव । पू प्रेरणे । तुदादिः । सर्वतातिं । सर्वदेवात्तातिल् स्वार्थिकः । लिट्स्वरः ॥

सुकृत्सुपाणिः स्वर्वाँ ऋतावाँ देवस्त्वष्टावसे तानि नो धात् ।

पूषण्वंतं ऋभवो मादयध्वमूर्ध्वयावाणो अध्वरमतष्ट ॥ १२ ॥

सुकृत् । सुपाणिः । स्वऽवान् । ऋतऽवा । देवः । त्वष्टा । अर्वासे । तानि । नः । धात् ।

पूषण्ऽवतः । ऋभवः । मादयध्वं । ऊर्ध्वऽयावानः । अध्वरं । अतष्ट ॥ १२ ॥

सुकृत्सुषु जगतः कर्ता सुपाणिः कल्याणपाणिः स्ववान् धनवानृतावा सत्यसंकल्पस्त्वष्टा देवस्तानि यान्यस्माकमपेक्षितान्यवसे रक्षणाय नोऽस्मभ्यं धात् । ददातु । ऋभवः । उरु भांतीत्युभवः । हे ऋभवः पूषण्वंतः पूष्णा सहिता यूयं मादयध्वं । अस्मान् धनप्रदानेन वृष्टान् कुर्वत । ऊर्ध्वयावाणः सोमाभिषवार्थमुद्यतयावाणः संत ऋत्विज इममस्मदीयमध्वरमतष्ट । अकुर्वन् ॥ अतष्ट । तच्च त्वच्च तनूकरणे । ऊदित्वाद्वेदभावः । श्लो श्लोति सिलोपः । स्त्रोः संयोगादोरिति ककारलोपः । बज्रवचनस्यैकवचनं छांदसं ॥

विद्युद्रथा मरुतं ऋष्टिमंतो दिवो मर्यां ऋतजाता अयासः ।

सरस्वती शृणवन् यज्ञियासो धाता रयिं सहवीरं तुरासः ॥ १३ ॥

विद्युत्ऽरथाः । मरुतः । ऋष्टिऽमंतः । दिवः । मर्याः । ऋतऽजाताः । अयासः ।

सरस्वती । शृणवन् । यज्ञियासः । धातं । रयिं । सहऽवीरं । तुरासः ॥ १३ ॥

विद्युद्रथा विद्योतमानरथोपेता ऋष्टिमंतो दीप्तिमंतः । ऋष्टिरायुधविशेषः । तद्वतो वा दिवो व्योतमाना मर्याः शत्रूणां मारयितार ऋतजाता उदकाद्यक्षाद्या प्रादुर्भूताः । यद्वा । ऋतमुदकं जातं येभ्यस्ते ऋतजाताः । अयासः सततगमनशीला यज्ञियासो यज्ञार्हा मरुतः सरस्वती । गद्यपद्यरूपेण प्रसरणमस्या अस्तीति सरस्वती । वाग्देवता च । एते सर्वे देवा मदीयमिमं स्त्रोमं शृणवन् । शृण्वन्तु । तुरासोऽस्माकं फलप्रदाने त्वरणयुक्ता हे मरुतः सहवीरं पुत्रसहितं रयिं धनं धात । अस्मभ्यं धत्त ॥ धात । दधातेर्लोपि बज्रं कंदसीति शपो लुक् । तप्तनप्तनथनाक्षेति तवादेशः । पादादित्वादिनिघातः । तपः पित्त्वादनृदात्तत्वे धातुस्वरः । तुरासः । तुर त्वरणे । इगुपध्वलणः कः । आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥

विष्णुं स्तोमासः पुरुत्समर्का भगस्येव कारिणो यामनि गमन् ।

उरुक्रमः कंकुहो यस्य पूर्वीर्न मर्धति युवतयो जनिचीः ॥ १४ ॥

विष्णुं । स्तोमासः । पुरुऽदस्मं । अर्काः । भगस्यऽइव । कारिणः । यामनि । गमन् ।
उरुऽक्रमः । ककुहः । यस्य । पूर्वीः । न । मर्धति । युवतयः । जनिचीः ॥ १४ ॥

स्तोमासः । स्तूयंत एभिरिति स्तोमाः स्तोत्राणि । अर्का अर्चनीयानि शस्त्राणि च भगस्येव धनस्य कारिणः
कर्तृणीव स्थितानि तानि यामनि संततं प्रतायमानेऽस्मिन्यज्ञे पुरुदसं बह्वर्कमाणं । यद्वा । बह्वन् दस्यत्युपप-
द्यतीति पुरुदसः । तं विष्णुं देवं गमन् । गच्छंतु । पूर्वोर्बह्व्यो जनिचीः सर्वस्य जनयित्र्यो युवतयः परस्परमसं-
कीर्णाः ककुहः । कं स्कुभन्ति विस्तारयन्तीति ककुभो दिशः । यद्वा । ककुबुद्ध्यर्थः । उच्छ्रिता इव हि दिशो
वृषाद्येषूपलभ्यमानास्तिष्ठति । एता दिशो विष्णोराज्ञा न मर्धति । न हिंसति । स विष्णुश्चक्रमः । उद्धर्महान
क्रमः पादविक्षेपो यस्य सः । त्रिविक्रमावतार एकेनैव पादेन सर्वं जगदाक्रम्यातिष्ठत ॥ गमन् । गमेर्लुङि मंचे
घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । ककुभः । पृषोदरादित्वाद्भूपस्वरसिद्धिः ॥

इंद्रो विश्वैर्वीर्यैः पत्यमान उभे आ पप्रौ रोदसी महित्वा ।

पुरंदरो वृत्रहा धृष्णुषेणः संगृभ्या न आ भरा भूरि पश्वः ॥ १५ ॥

इंद्रः । विश्वैः । वीर्यैः । पत्यमानः । उभे इति । आ । पप्रौ । रोदसी इति । महिऽत्वा ।

पुरंऽदरः । वृत्रहा । धृष्णुऽसेनः । संऽगृभ्य । नः । आ । भर । भूरि । पश्वः ॥ १५ ॥

विश्वैः सर्वैर्वीर्यैः सामर्थ्यैः पत्यमानः प्राप्यमाणः स इंद्र उभे रोदसी बावापृथिव्यौ महित्वा स्वकीयेन
महिम्ना पप्रौ । पुरयामास । शेषः प्रत्यक्षकृतः । पुरंदरः शत्रुपुरां दारयिता वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता धृष्णुषेणः
पराभिभवनशीलसेनोपेतः स त्वं पश्वः पशून् संगृभ्य संगृह्य नोऽस्मभ्यं भूरि प्रभूतं यथा भवति तथा भर । देहि ।
यद्वा । पश्वः पशोर्भूरि बह्वत्वं बह्वन् पशून् यच्छति ॥ पुरंदरः । दू विदारण इत्यस्य पुरशब्द उपपदे पूःसर्व-
योर्दारिसहोरिति खच्प्रत्ययः । वाचंयमपुरंदरौ चेति निपातनात्पूर्वपदस्यामागमः । चित्त्वादंतोदात्तः ।
धृष्णुषेणः । पूर्वपदादिति संहितायां षत्वं । यद्वा षत्वं तदा रषाभ्यामिति णत्वं । संगृभ्य । ग्रहेर्ह्यपि स्थानि-
वज्रावात्संप्रसारणं । ह्यहोर्मस्कंदसीति भत्वं । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पश्वः । पशुशब्दात् शसः
जसादिषु कंदसि वावचनमिति सदार्णदीर्घाभावः ॥ ॥ २६ ॥

नासत्या मे पितरा बंधुपृच्छा सजात्यमश्विनोश्चारु नाम ।

युवं हि स्थो रयिदौ नो रयीणां दात्रं रक्षेथे अकवैरदब्धा ॥ १६ ॥

नासत्या । मे । पितरा । बंधुऽपृच्छा । सऽजात्यं । अश्विनोः । चारु । नाम ।

युवं । हि । स्थः । रयिऽदौ । नः । रयीणां । दात्रं । रक्षेथे इति । अकवैः । अदब्धा ॥ १६ ॥

हे नासत्यावश्विनौ बंधुपृच्छा । हविष्प्रदातृत्वेन बंधूनस्मानपेक्षितमर्थं पृच्छत इति बंधूनां प्रष्टारौ । युवां
मे पितरौ पालयितारौ भवतं । युवयोरश्विनोः सजात्यं सजाते भवं संगतं चाह नाम कमनीयं खलु । हे
अश्विनौ युवं युवां नोऽस्मभ्यं रयीणां धनानां मध्ये रयिदावुत्तमस्य धनस्य दातारौ स्थो हि । भवथः खलु ।
किंच अदब्धा केनाप्यतिरस्कृतौ युवां दात्रं हविषां दातारं मामकवैरकुत्सितैः शोभनैः कर्मभी रक्षेथे । पालयतं ॥
नासत्या । नभ्राएनपादित्यादिना निपातनामत्रः प्रकृतिभावः । बंधुपृच्छा । पृच्छेः क्तिप् । सुपां सुलुगिति सुपो
डादेशः । सजात्यं । सजाते भवं । भवे कंदसीति यत् । तित्स्वरितः । स्थः । अश्विनौ कृपं । द्विद्योगादनिघातः ॥

महत्तद्वः कवयश्चारु नाम यद्व देवा भवथ विश्व इंद्रे ।

सखं ऋभुभिः पुरुहूत प्रियेभिरिमां धियं सातये तक्षता नः ॥ १७ ॥

म॒हत् । तत् । वः । क॒व॒यः । चारु॑ । ना॒म । यत् । ह॒ । दे॒वाः । भव॑थ । वि॒श्वे । इ॒द्रे ।
सखा॑ । ऋ॒भुऽभिः । पु॒रुऽहू॒त । प्रि॒येभिः । इ॒मां । धि॒यै । सा॒तये॑ । त॒क्षत॑ । नः ॥ १७ ॥

हे कवयो मेधाविनो हे देवा वो युष्माकं तत्तादृशं महत्प्रभुतं नाम कर्म नमनं वा चारु मनोहरं खलु । यथेन कर्मणा विश्वे सर्वे यूयमिन्द्र इन्द्रोपलक्षिते लोके देवा भवथ ह देवत्वं प्राप्नुथ खलु । हे पुरुषत ब्रह्मभि-
राहृत हे इन्द्र त्वं प्रियेभिः प्रियतमैर्ऋभुभिः । ऋतेन भवत्वृतेन भांतीति वा । ऋभुभिर्देवैः सखासि । इन्द्रस-
हिता ऋभवो यूयमिमामस्रदीयां धियं क्षुतिं नोऽस्माकं सातये धनादिलाभार्थं तक्षत । स्वीकुरुत ॥ यत् ।
सुपां सुगुणित्यादिना सुपो जुक् । भवथ । भवतेर्लटि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सख ऋभुभिरित्यस्य संहिता-
यामृत्यक इति प्रकृतिभावो ब्रह्मत्वं च ॥

अ॒र्य॒मा णो॑ अ॒दितिर्य॑ज्ञिया॒सोऽद॑ब्धानि॒ वरु॑णस्य व्र॒तानि॑ ।
यु॒योत॑ नो अ॒नप॒त्यानि॒ गंतोः॑ प्र॒जावा॑न्नः प॒शुमाँ॑ अ॒स्तु गा॒तुः ॥ १८ ॥
अ॒र्य॒मा । नः । अ॒दितिः॑ । य॒ज्ञिया॑सः । अ॒द॒ब्धानि॑ । वरु॑णस्य । व्र॒तानि॑ ।
यु॒योत॑ । नः । अ॒नप॒त्यानि॑ । गंतोः॑ । प्र॒जाऽवा॑न् । नः । प॒शुऽमा॑न् । अ॒स्तु । गा॒तुः ॥ १८ ॥

अर्यमा । ऋच्छति सर्वदा गच्छतीत्यर्यमा सूर्यः । अदितिर्देवमाता यज्ञियासो यज्ञार्हा देवा यस्य वरुणस्य
व्रतानि कर्माण्यदब्धान्यहिंसितानि भवन्ति स वरुणसे चार्यमादयो देवा नोऽस्मान्नक्षत्रित्वेति शेषः । ते यूयं
नोऽस्माकमनपत्न्यान्पत्न्यानां पुत्राणामहितानि कर्माणि । यद्वा । पतनकारणं न भवतीत्यपत्न्यं । तदन्यान्वप-
त्यानि पतनकारणानि कर्माणि गंतोः सन्मार्गाद्युयोत । पृथक्कुरुत । यथा तान्यहितानि कर्माणि न सुश्रुति
तथा कुरुतेत्यर्थः । अथ गातुः । गायन्ति सुवन्तीन्द्रादीनवेति गातुर्गृहं । नोऽस्मदीयं गृहं पशुमान्पश्यादियुक्तं
प्रजावानपत्योपेतमसु ॥ अर्यमा । ऋ गती । अन्नुचस्त्रीहन्क्लेदन्नित्यादिना निपातनाद्रूपसिद्धिः । अदितिः ।
दीङ् चय इत्यस्य कर्तरि क्तिच् । नञा समासः । अदितिरदीनेति यास्कः । छांदसं ब्रह्मत्वं । नञः स्वरः ।
युयोत । यतीरमिश्रीभावकर्मणो लोटि ब्रह्मत्वं कंदसीति शपः झुः । तप्तनबिति तप्रत्ययस्य तबादेशः ।
गंतोः । गम् गती । सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कुशिश्व इति तुन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः । गातुः । गापाहि-
भ्यश्चेति तुप्रत्ययः ॥

दे॒वानाँ॑ दू॒तः पु॒रुध॑ प्र॒सूतोऽना॑गा॒न्नो वो॒चतु॑ स॒र्वता॑ता ।
शृ॒णोतु॑ नः पृ॒थि॒वी द्यौ॑रु॒तापः॑ सू॒र्यो नक्ष॑त्रैरु॒र्व॑त॒रि॒क्षं ॥ १९ ॥
दे॒वानाँ॑ । दू॒तः । पु॒रुध॑ । प्र॒ऽसू॒तः । अ॒ना॒गा॒न् । नः । वो॒च॒तु । स॒र्वऽता॑ता ।
शृ॒णोतु॑ । नः । पृ॒थि॒वी । द्यौः । उ॒त । आ॒पः । सू॒र्यः । नक्ष॑त्रैः । उ॒रु । अ॒न्त॒रि॒क्षं ॥ १९ ॥

पुरुध पुरुषु ब्रह्मषु देशेषु प्रसूतोऽपिहोचार्थं विहितः । यद्वा । पुरुभिर्यजमानैः प्रसूतो यष्टव्यदेवाह्वानार्थं
प्रेरितो देवानां दूतः । तथा च तैत्तिरीयकं । अपिर्देवानां दूत आसीदिति । तादृशोऽपिः कर्मकर्तृसाधनवै-
गुल्येन सापराधान्यस्माननामाननागसः सर्वताता सर्वत्र वोचतु । ब्रवीतु । किंच पृथिवी द्यौश्च उतापि चापः
सूर्यश्च नक्षत्रैश्च विस्तीर्णमन्तरिक्षं च । एते सर्वे देवा नोऽस्मदीयां क्षुतिं शृणोतु । शृण्वंतु । प्रत्येकविवक्ष्यै-
कवचनं ॥ प्रसूतः । धू प्रेरणे । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरः । अनागान् । शसि सकारलोप-
च्छांदसः । सवर्णदीर्घे कृते तस्माच्छसो न इति नत्वं । वोचतु । वच परिभाषणे । व्यत्ययो ब्रह्ममिति शपो
ऽछादेशः । वच उम् । गुणः । निघातः । नक्षत्रैः । नक्ष गती । अमिनश्चियजिबन्धिपतिभ्योऽन्नित्यन्नप्रत्ययः ।
नित्वादाद्युदात्तः । यद्वा । न चरति न क्षीयत इति वा नचचं । नद्याणनपादिति नञः प्रकृतिभावः । नञः स्वरः ॥

शृण्वंतु नो वृषणः पर्वतासो ध्रुवक्षेमास इळया मदंतः ।

आदित्यैर्नो अदितिः शृणोतु यच्छंतु नो मरुतः शर्म भद्रं ॥२०॥

शृण्वंतु । नः । वृषणः । पर्वतासः । ध्रुवऽक्षेमासः । इळया । मदंतः ।

आदित्यैः । नः । अदितिः । शृणोतु । यच्छंतु । नः । मरुतः । शर्म । भद्रं ॥२०॥

वृषणोऽभिमतफलसेचका मरुतः पर्वतासः । पुणति पूरयंत्यर्थिनां कामानिति पर्वता यावाभिमानिनो देवाः ध्रुवक्षेमासो निखलस्थाना इळया हविर्लक्षणेनाग्नेन मदतो मायंतः संतो नोऽस्मादीयां स्तुतिं शृण्वंतु । किंच आदित्यैरपत्यभूतैरादित्यैरुपेतादितिर्नोऽस्मादीयां स्तुतिं शृणोतु । मरुतश्च नोऽस्माभ्यं भद्रं कक्षाणाकरं शर्म सुखं यच्छंतु । ददतु ॥ आदित्यैः । अदितेरपत्यानीत्यर्थे दित्यदितीति ख्यः । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । सुपा सहैकादेशे छत एकादेश उदात्तः ॥

प्रवत्यन्यजमानः सदा सुग इत्यृचं जपन् गच्छेत् । सूचितं च । सदा सुगः पितुमाँ असु पंथा इति पंधान-मवरुह्य । आ० २. ५. इति ॥

सदा सुगः पितुमाँ अस्तु पंथा मध्वा देवा ओषधीः सं पिपृक्त ।

भगो मे अग्ने सख्ये न मृध्या उद्रायो अश्यां सदनं पुरुक्षोः ॥२१॥

सदा । सुऽगः । पितुऽमान् । अस्तु । पंथाः । मध्वा । देवाः । ओषधीः । सं । पिपृक्त ।

भगः । मे । अग्ने । सख्ये । न । मृध्याः । उत् । रायः । अश्यां । सदनं । पुरुऽक्षोः ॥२१॥

हे अग्ने अस्माकं पंथा मार्गः सदा सर्वदा सुगः सुखेन गंतुं शक्यः पितुमानन्नवांश्चासु । हे देवा मध्वा माधुर्योपेतिनोदकेनीषधीः सं पिपृक्त । संपर्चयत । सेचयत्यर्थः । हे अग्ने त्वया सख्ये संजाते सति मे मम भगो धनं न मृध्याः । न विनश्यतु । किंच रायो धनस्य पुरुषोर्बहुन्नस्य च सदनं स्थानमुदश्यां । प्राप्नुयां ॥ सदा । स्वरादिष्वायुदात्तत्वेन पाठादायुदात्तः । पिपृक्त । पृची संपर्के । लोटि बङ्गलं कंदसीति शपः सुः । बङ्गलं कंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । मृध्याः । मृष्टिः हिंसार्थः । लिङि तिङां तिङो भवतीति तिपः सिपः ॥

पशो पुरोडाशस्विष्टकृतः स्वदस्व हव्येति याज्या । सूचितं च । स्वदस्व हव्या समिषो दिदीहीति पुरोडाशस्विष्टकृतः । आ० ३. ५. इति ॥

स्वदस्व हव्या समिषो दिदीह्यस्मश्च१क्सं मिमीहि श्रवांसि ।

विश्वो अग्ने पृत्य ताञ्जेषि शन्नून्हा विश्वा सुमना दीदिही नः ॥२२॥

स्वदस्व । हव्या । सं । इषः । दिदीहि । अस्मश्च१क् । सं । मिमीहि । श्रवांसि ।

विश्वान् । अग्ने । पृत्य । सु । तान् । जेषि । शन्नून् । अहा । विश्वा । सु । मनाः । दीदिहि । नः ॥२२॥

हे अग्ने हव्या हवनयोग्यानि हवींषि स्वदस्व । स्वादय । अस्माकमिषोऽन्नानि सं दिदीहि । सम्यक् प्रकाशय । दीपितानि तानि श्रवांश्चान्नान्यस्मश्चगस्मदभिमुखानि सं मिमीहि । संमानय । कुर्वित्यर्थः । ततः पृत्य संयामेषु तान्वाधकान्विश्वान् शन्नून् जेषि । जय । अथ सुमनाः शोभनमनस्कः सन् नोऽस्माकं विश्वाहा सर्वाण्यहानि दीदिहि । अग्निहोत्रादिकर्मयोग्यानि प्रकाशय ॥ स्वदस्व । स्वद आस्वादने । लोटि रूपं । थासो लसार्वधातु-कस्वरं धातुस्वरः । दिदीहि । दिवु क्रीडादावित्यस्य लोटि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य सुः । परत्वात् हलि चेति दीर्घत्वे कृते पश्चाद्वलि लोपः । निघातः । अस्मश्च१क् । अस्मानंचतीत्यंचतेः कृिप । विश्वदेवयोश्च टेरिति यणः स्वरितत्वं । मिमीहि । माङ् माने शब्दे च । जुहोत्यादिः । तस्य लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः । सुमनाः । सोम-नसीत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । दीदिहि । दिवैर्यङ्नुकि लोटि गुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः । वलि लोपः ॥ ॥२३॥

उषसः पूर्वा इति द्वाविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं चैष्टुभं । उषस इत्यनुक्रमणिका । प्रजापतेरायं वैश्वदेवं प्रजा-
पतिर्हि वैश्वदेवं हेति पूर्वसूक्ते हिह्रशब्दप्रयोगात् । सूक्तविनियोगो लेखिकः । अत्राद्योषस्या ततः परं नवचो
ऽग्न्यादिदेवतास्ततः पराहोरात्रदेवताका ततश्चतस्रो रोदस्योः पंचदशी बुनिशोर्वा षोडशी दिग्देवताका
ततः षड्वचो वर्षत इन्द्रस्य केचिदपेस्त्वष्टुश्चेति मन्यते ॥

उषसः पूर्वा अध यद्वृषुर्महद्भिर्जज्ञे अक्षरं पदे गोः ।

व्रता देवानामुप नु प्रभूषन्महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १ ॥

उषसः । पूर्वाः । अध । यत् । विऽऊषुः । महत् । वि । जज्ञे । अक्षरं । पदे । गोः ।

व्रता । देवानां । उप । नु । प्रऽभूषन् । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १ ॥

पूर्वा उदयकालात्माचीना उपसो यद्यदा व्युष्युर्बुध्दंति अध तदानीमक्षरं । न चरतीत्यक्षरं । अविनाश्या-
दित्याख्यं महत्प्रभूतं ज्योतिर्गोरोदकस्य पदे स्थाने समुद्रे नभसि वा वि ब्रजे । उत्पद्यते । अथोदिते सूर्ये प्रभूषन्-
पिहोचादिकर्मसु प्रभवितुमिच्छन्त्यजमानो व्रता कर्माणि देवानां नु क्षिप्रमुप समीपं तिष्ठति । योग्यक्रियाध्या-
हारः । तदिदं देवानामेकं मुख्यमसुरत्वं । अस्म्यति क्षिपति सर्वानित्यसुरः प्रबलः । तस्य भावोऽसुरत्वं प्राबल्यं ।
महद्देश्यर्थं ॥ व्युषुः । उप झुष दाह इत्यस्य विपूर्वस्य लिव्युसि रूपं । सहेति योगविभागात्समासः । यद्वृत्तयो-
गादनिघातः । प्रभूषन् । भवतेः सनि द्विवचनस्य क्दंसि विकल्पितत्वाच्च द्विवचनाभावः । तदंताच्छतरि रूपं ।
प्रादिसमासः । शतुर्नसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः ॥

मो घू णो अत्र जुहुरंत देवा मा पूर्वे अग्ने पितरः पदज्ञाः ।

पुराण्योः सद्यनोः केतुरंतर्महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ २ ॥

मो इति । सु । नः । अत्र । जुहुरंत । देवाः । मा । पूर्वे । अग्ने । पितरः । पदऽज्ञाः ।

पुराण्योः । सद्यनोः । केतुः । अंतः । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ २ ॥

हे अग्ने अत्रास्मिन्काले देवा नोऽस्मान् सु सुष्ठु मो जुहुरंत । मा हिंस्युः । तथा पदज्ञाः कर्माण्यनुष्ठाय
देवपदमनुभवंतः पूर्वं पुरातनाः पितरो मा हिंसिषुः । यस्मात्केतुर्यज्ञानां प्रज्ञापकः सूर्यः पुराण्योः पुरातनयोः
सद्यनोः । सीदंत्यनयोर्देवमनुष्या इति सद्यनी रोदसी । तथोरंतर्मध्य उदेति । तस्माच्च मा हिंसंत्वित्यर्थः ।
महद्देवानामित्यादि पूर्ववत् ॥ जुहुरंत । ह प्रसह्यकरणे । जुडि जुहोत्यादित्वात् झुः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । ब्रज्जं
क्दंसीत्युत्वं । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाददादेशाभावेऽतादेशः ॥

वि मे पुरुषा पतयन्ति कामाः शम्यच्छा दीद्ये पूर्थाणि ।

समिद्धे अग्रावृतमिद्धेदम महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ३ ॥

वि । मे । पुरुऽचा । पतयन्ति । कामाः । शमि । अच्छ । दीद्ये । पूर्थाणि ।

संऽइद्धे । अग्रौ । ऋतं । इत् । वदेम । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ ३ ॥

हे अग्ने मे मम पुरुषा बहवः कामा अभिलाषा वि पतयन्ति । विविधं गच्छन्ति । शम्यपिष्टोमादिलक्षकं
कर्माच्छाभिलक्ष्याहं पूर्थाणि पुरातनानि स्तोत्राणि तदर्थं दीद्ये । दीपयामि । पश्चाद्यज्ञार्थमग्नौ समिद्धे दीप्य-
माने सत्युतमित् सत्यमेव वदेम । अनृतवचने हि यद्ये वैगुण्यं स्यादिति ॥ पुरुषा । देवमनुष्यपुरुषेत्यादिना
चाप्रत्ययः । पतयन्ति । पतू गतौ । स्वार्थिको णिष् ॥

स॒मा॒नो राजा॒ विभृ॑तः पुरु॒चा श॒ये श॒यासु॑ प्रयु॒तो व॒नानु॑ ।

अ॒न्या व॒त्सं भ॑रति॒ क्षेति॑ मा॒ता म॒हद्दे॒वाना॑मसुरत्वमेकं ॥४॥

स॒मा॒नः । राजा॑ । वि॒भृ॑तः । पुरु॒ऽचा । श॒ये । श॒यासु॑ । प्र॒यु॒तः । व॒ना । अ॒नु ।

अ॒न्या । व॒त्सं । भ॑रति । क्षे॒ति । मा॒ता । म॒हत् । दे॒वाना॑ । अ॒सुर॒ऽत्वं । एकं ॥४॥

समानः साधारणः सर्वेषां । यद्वा । एक एव राजा दीप्यमानोऽपिः पुरुचा बज्रपु देशेषु विभृतोऽपिहोचार्थं विहृतो भवति । यद्वा । राजाभिषुतः सोमः सर्वेषु देशेषु यज्ञार्थं विहृतो भवति । स चापिः सोमो वा शयासु । शेरते हविरादयः पदार्था अचेति शया वेद्यः । तासु शये । श्रुते । निवसति । वनानु अनुवनं वनेष्वरणि रूपेषु काष्ठेषु प्रयुतो विभक्तोऽपिर्वर्तते । सोमश्चेद्वनेषु चमसेषु विभक्तो वर्तते । तस्य द्वे मातरौ द्यावापृथिव्यौ । तयोरन्या द्यौरस्या भूमेर्जायमानतया वत्सं वत्सभृतमपि सोमं वा भरति । वृध्यादिरूपेण भरति । पोषयति । माता वसुधा चेति । केवलं निवासयति ॥ विभृतः । इज् हरणे । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पुरुचा । अधिकरणे चाप्रत्ययः । शये । शीङ् स्वप्ने । लोपस्त इति तकारलोपः । शीङ् सार्वधातुके गुणः । शयासु । शीङ् स्वप्ने । एरजित्यधिकरणेऽच् । भरति । भृज् भरणे । भूवादिः । एकान्याभ्यां समर्थाभ्यामिति पूर्वस्य न निघातः । चेति । चि निवासगत्योरित्यस्य लटि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

आ॒क्षि॒त्पूर्वा॒स्वप॑रा अ॒नूरु॑त्स॒द्यो जा॒तासु॑ त॒रु॒णीष्व॑तः ।

अ॒न्तर्व॑तीः सुव॒ते अ॒प्र॒वीता॑ म॒हद्दे॒वाना॑मसुरत्वमेकं ॥५॥

आ॒ऽक्षि॒त् । पूर्वा॑सु । अ॒प॒राः । अ॒नूरु॑त् । स॒द्यः । जा॒तासु॑ । त॒रु॒णीषु॑ । अ॒न्त॒रि॒ति ।

अ॒न्तः॒ऽव॑तीः । सुव॒ते । अ॒प्र॒ऽवी॒ताः । म॒हत् । दे॒वाना॑ । अ॒सुर॒ऽत्वं । एकं ॥५॥

पूर्वासु जीर्णास्वीषधीष्वान्निदावर्तमानस्तथापरा नव्या ओषधीरनूरुदनुर्बंधन उत्पत्त्यानुगुण्येनानुतिष्ठन्निःसूर्यो वा सद्यो जातासु तदानीमुत्पन्नासु तरुणीषु पल्लवितास्वीषधीष्वन्तर्वर्तते । ता ओषधयोऽप्रवीताः केनापि पुरुषेणानिधिकरेतस्का अनभ्यक्ता वा अन्तर्वर्तीरग्निना गर्भवत्यो भूत्वा सुवते । फलं पुष्पं चोत्पादयन्ति । तदिदं देवानामैश्वर्यं ॥ आक्षित् । चि निवासगत्योः । क्तिप् । अनूरुत् । अनी रुध कामे । अस्मात् क्तिप् । अन्येषामपि इक्षत इति दीर्घः । छत्स्वरः । तरुणीषु । नञ्संज्ञिककण्ठ्यस्तत्त्वतस्तुनानामुपसंख्यानं । म० ४. १. १५. ६. । इति ङीप् । अन्तर्वतीः । श्रय इति मतुपो वत् । सुवते । पूङ् प्राणिगर्भविमोचन इत्यस्य लटि रूपं । निघातः ॥ २८ ॥

श॒युः प॒रस्ता॑दध॒ नु द्वि॑मा॒ताब॑न्ध॒नश्च॑रति॒ वत्स॑ एकः ।

मि॒त्रस्य॑ ता वरु॒णस्य॑ व्र॒तानि॑ म॒हद्दे॒वाना॑मसुरत्वमेकं ॥६॥

श॒युः । प॒रस्ता॑त् । अ॒ध॒ । नु । द्वि॒ऽमा॒ता । अ॒ब॑न्ध॒नः । च॒रति॑ । व॒त्सः । एकः ।

मि॒त्रस्य॑ । ता । वरु॒णस्य॑ । व्र॒तानि॑ । म॒हत् । दे॒वाना॑ । अ॒सुर॒ऽत्वं । एकं ॥६॥

द्विमाता । द्वे द्यावापृथिव्यौ मातरौ यस्य स द्विमाता । यद्वा । द्वयोर्लोकयोर्निर्माता सूर्यः परस्तात्पञ्चिमायां दिक्षस्तवेलायां शयुः शयानोऽव्याप्रियमाणो भवति । अध नु अधोदयवेलायामेको द्यावापृथिव्योः साधारणस्तयो रसादानाद्वत्सः पुत्रोऽबन्धनोऽप्रतिबद्ध्यतिरनालंबन एकः सन् चरति । नभसि गच्छति । ता तानीमानि मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोर्व्रतानि कर्माणि ॥ शयुः । शीङ् स्वप्ने । भृमृशीतृचरीत्यादिना उप्रत्ययः । द्विमाता । नवृतश्चेति प्राप्तस्य कप ऋतश्चंदसीति प्रतिषेधः ॥

द्विमाता होता विदथेषु सम्राठन्वयं चरति क्षेति बुधः ।

प्र रण्यानि रण्यवाचो भरंते महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ७ ॥

द्विऽमाता । होता । विदथेषु । संऽराट् । अनु । अयं । चरति । क्षेति । बुधः ।

प्र । रण्यानि । रण्यऽवाचः । भरंते । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ ७ ॥

द्विमाता द्वयोर्लोकयोर्निमाता विदथेषु यज्ञेषु होता देवानामाह्वाता सम्राट् यज्ञेषु सम्यगाजमानो ऽपिरन्वयमये दिवि चरति । सूर्यभूतस्तत्र वर्तते । बुधः सर्वस्य कर्मणो मूलभूतः सन् ज्ञेति । भूमौ वसति । यद्वा । अयं मुख्यं भागं चरति । भक्षयति । ज्ञेति । यज्वनां गृहेषु निवसति । यद्वा । बुधः प्रतिष्ठातिभागी स्विष्ट-
कृद्रूपेण । प्रतिष्ठा वै स्विष्टकृदिति श्रुतिः । किंच रण्यवाचो रमणीयवाचः स्तोतारो रण्यानि रमणीयानि स्तोत्राणि प्र भरंते । प्रणयंति । कुर्वन्ति । तदिदं देवानामैश्वर्यं ॥ चरति । चादिलोप इति न निघातः ॥

शूरस्येव युध्यतो अंतमस्य प्रतीचीनं ददृशे विश्वमायत् ।

अंतर्मतिश्चरति निष्पिधं गोर्महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ८ ॥

शूरस्यऽइव । युध्यतः । अंतमस्य । प्रतीचीनं । ददृशे । विश्वं । आऽयत् ।

अंतः । मतिः । चरति । निऽसिधं । गोः । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ ८ ॥

अंतमस्य समीपे वर्तमानस्य दावापिरायदभिमुखमागच्छद्विश्वं भुतजातं प्रतीचीनं पराङ्मुखं ददृशे । दृश्यते । तत्र दृष्टांतः । शूरस्येव । यथा युध्यतो युद्धं कुर्वाणस्य शूरस्य समर्थस्य राज्ञोऽभिमुखमागच्छत्यपरबलं पराङ्मुखं दृश्यते तद्वत् । मतिः सर्वेज्ञायमानः सोऽग्निर्गोवृद्धकस्य निष्पिधं हिंसिकां दीप्तिमंतश्चरति । अंतर्धा-
रयति ॥ युध्यतः । युध संप्रहरि । दिवादिः । तस्य शतरि रूपं । अंतमस्य । अंतशब्दादत इनिठनाविति ठन् । अतिशयेनांतिक इत्यर्थे तमप । तमे तादृशेति तादिलोपः । नित्वादाद्युदात्तः । प्रतीचीनं । प्रतिपूर्वस्थांचतिः
क्लिञ् । तस्माद्विभाषांचेरदिकस्त्रयामिति खः । ईनादेशः । प्रत्ययस्वरः । आयत् । या प्रापण इत्यस्याङ्पूर्वस्य
शतरि रूपं आङ्पूर्वस्य अय पय गतावित्यस्य शतरि रूपं वेति व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥

नि वेवेति पलितो दूत आस्वंतर्महांश्चरति रोचनेन ।

वपूषि बिभ्रदभि नो वि चष्टे महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ९ ॥

नि । वेवेति । पलितः । दूतः । आसु । अंतः । महान् । चरति । रोचनेन ।

वपूषि । बिभ्रत् । अभि । नः । वि । चष्टे । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ ९ ॥

पलितः पालयिता पूर्णो वा देवानां दूतोऽग्निरास्त्रोषधीषु नि वेवेति । नितरां व्याप्य वर्तते । महान्
सोऽपी रोचनेन सूर्येण सहांता रोदस्योर्मध्ये चरति । वपूषि नानाविधानि रूपाणि बिभ्रत् सोऽग्निर्गोऽस्मान्
यष्टुनभि वि चष्टे । विशेषेणानुग्रहदृष्ट्या पश्यति ॥ वेवेति । वी गत्यादिषु । यङ्लुकि ईडभावे रूपं । रोचनेन ।
सहार्थे तृतीया । बिभ्रत् । डुभृञ् धारणपोषणयोरित्यस्य शतरि रूपं । अभ्यस्तस्वरः ॥

विष्णुर्गोपाः परमं पाति पाथः प्रिया धामान्यमृता दधानः ।

अग्निश्चा विष्वा भुव्नानि वेद महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १० ॥

विष्णुः । गोपाः । परमं । पाति । पाथः । प्रिया । धामानि । अमृता । दधानः ।

अग्निः । ता । विष्वा । भुव्नानि । वेद् । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १० ॥

विष्णुर्ब्राह्मो गोपाः सर्वस्य गोपायिता प्रिया प्रियतमान्यमृता चररहितानि धामानि तेजांसि दधानः सोऽपिः परमं पाथः स्थानं पाति । रक्षति । यद्वा । धामानि लोकधारकाण्यमृतोदकानि दधानः सन् परमं पाथ उदकस्य स्थानमंतरिषं पाति । सोऽपिस्ता तानि विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि वेद । जानाति ॥ गोपाः । गोपायतेः क्लिप्यतोलोपयलोपी । अपिष्टेत्यत्र संहितायां युष्मत्तत्तत्तुःश्वन्तःपादमिति षत्वं ॥ २९॥

नानां चक्राने यम्या वपूषि तयोरन्यदोचते कृणामन्यत् ।

श्यावीं च यदरुषी च स्वसारौ महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ११ ॥

नानां । चक्राने इति । यम्या । वपूषि । तयोः । अन्यत् । रोचते । कृणां । अन्यत् ।

श्यावीं । च । यत् । अरुषी । च । स्वसारौ । महत् । देवानां । असुरत्वं । एकं ॥ ११ ॥

यस्या यमरूपे मिथुनभूते अहश्च रात्रिश्चेत्येते नाना नानाविधानि वपूषि शुक्लकृष्णादीनि रूपाणि चक्राने । कुरुतः । श्यावी कृष्णवर्णारूपी शुक्लतयारोचमाना यत् ये परस्परं स्वसारौ भवतस्तयोर्मध्येऽन्यदर्जुनमहो रोचते । किरणसंबन्धाद्दीप्यते । अन्यद्रात्रिलक्षणं कृष्णं तमःसंबन्धात् कृष्णवर्णमाभाति ॥ यस्या । सुपो डादेशः । रोचते । एकान्याभ्यां समर्थाभ्यामिति न निघातः ॥

माता च यच्च दुहिता च धेनू सबर्दुधे धापयेते समीची ।

ऋतस्य ते सदसीळे अंतर्महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १२ ॥

माता । च । यच्च । दुहिता । च । धेनू इति । सबर्दुधे इति सबःऽदुधे । धापयेते इति ।

समीची इति संऽईची ।

ऋतस्य । ते इति । सदसि । ईळे । अंतः । महत् । देवानां । असुरत्वं । एकं ॥ १२ ॥

माता सर्वेषां निर्मातृत्वान्माता पृथिवी च दुहिता दूरे निहिता द्यौश्च । दुहिता दुर्हिता दूरे हिता दोग्धर्वेति यास्कः । एते सबर्दुधे मवरः स्वीयस्य चौररूपस्य रसस्य दोग्ध्री अत एव धेनू जगतः प्रीणयित्री द्यावापृथिव्या यज्ञांतरिक्षे समीची परस्परं संगतिं सत्यां धापयेते स्वकीयं रसमन्योन्यं पाययेते ऋतस्योदकस्य सदसि स्थानभूते तस्मिन्तरिक्षेऽतः स्थितिं द्यावापृथिव्यावीळि । अहं स्तामि । यद्वा । वृष्टिलक्षणं रसं द्यौः पृथिवीं धापयत आङ्गितिलक्षणं रसं द्यां पृथिवीत्येवमन्योन्यं माता च दुहिता च भवतः । ऋतस्य सदसि स्थाने यज्ञसदने स्थितोऽहं ते उभे स्तामि ॥ सबर्दुधे । सबःशब्दः चौरवाचीति संप्रदायविद् आङ्गः । तस्मिन्नुपपदे दुह प्रपूरण इत्यस्माद्वातोर्दुहः कञ्यश्चेति कप्प्रत्ययो घञ्छांतादेशः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदान्तत्वे धातुस्वरः । धापयेते । धेत् पान इत्यस्य श्यंतस्य लटि निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति परस्मैपदे प्राप्ति पादिषु धेट् उपसंख्यानमित्यात्मनेपदं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

अन्यस्या वत्सं रिहती मिमाय कया भुवा नि दधे धेनुरुधः ।

ऋतस्य सा पर्यसापिन्वतेळा महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १३ ॥

अन्यस्याः । वत्सं । रिहती । मिमाय । कया । भुवा । नि । दधे । धेनुः । ऊधः ।

ऋतस्य । सा । पर्यसा । अपिन्वत् । इळा । महत् । देवानां । असुरत्वं । एकं ॥ १३ ॥

अन्यस्याः पृथिव्या वत्समग्निं रिहत्युदकधाराकूपया जिह्वया लिहती द्यौर्मिमाय । मेघद्वारा ध्वनिं करोति । धेनुः प्रीणयित्री सा द्यौः कया जलवर्जितया भुवा तत्रत्यं जलमादाय स्वकीयमूधो मेघरूपं नि दधे । उदकेन निहितमकरोत् । सा जलवर्जितेळा पृथिवृतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य पयसोदकेनापिन्वत् ।

वर्षकाले सिक्ता भवति । आदित्याज्जायते वृष्टिः । मनु० ३. ७६. । इति स्मृतेः ॥ रिहती । लिह आस्वादन इत्यस्य शतरि रूपं । शतुरनुम इति ङीप् उदात्तत्वं । अपिन्वत । पिवि सेचने । मुचादिरात्मनेपदी । निघातः ॥

पद्या वस्ते पुरु॒रूपा॒ वपूँ॑ध्व॒र्धा त॑स्थौ॒ अविं॑ रे॒रिहा॑णा ।

ऋ॒तस्य॑ स॒द्य वि॒ च॒रामि॑ वि॒द्वान्म॒हद्दे॒वाना॑म॒सुर॒त्वमेकं॑ ॥ १४ ॥

पद्या । वस्ते । पुरु॒रूपा । वपूँ॑षि । ऊ॒र्ध्वा । त॑स्थौ । चि॒ऽअविं॑ । रे॒रिहा॑णा ।

ऋ॒तस्य॑ । स॒द्य । वि॒ । च॒रामि॑ । वि॒द्वान् । म॒हत् । दे॒वानां॑ । अ॒सुर॒ऽत्वं । एकं॑ ॥ १४ ॥

पद्या । जगत्सप्तः परमेश्वरस्य पद्मां जातत्वात्पद्या भूमिः । तथा च मंत्रवर्णः । पद्मां भूमिः । ऋ॒त्वे० १०. ९०. १४. । इति । यद्वा । पादसंचारे साधुः पद्या भूमिः पुरु॒रूपा नानाविधस्वरूपाणि वपूँषि स्थावरजंगमात्मकानि रूपाणि वस्ते । आच्छादयति । सैषा भूमिरूर्ध्वोत्तरवेद्यात्मनोन्नता सती स्वसारभूतेन हविषा अविं । सार्धसंवत्सरवयस्को वत्सश्चाविरित्युच्यते । तत्प्रमाणमादित्यं । चीन् लोकानवति स्वतेजसा व्याप्नोतीति अविंरति वा । रे॒रिहा॑णा लिहती तस्थौ । ऋ॒तस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य सद्य स्थानं विद्वान् जानानोऽहं वि चरामि । हविर्भिक्तमादित्यं परिचरामि ॥ पद्या । पादशब्दाद्भवे कंदसीति यत् । पद्यात्यतदर्थे । पा० ६. ३. ५३. । इति पादस्य पद्मावः । यद्वा । तत्र साधुरिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अविं । अव रक्षणादिषु । इतितीत्यर्थः । ऋ॒त्स्वरः । रे॒रिहा॑णा । लिह आस्वादन इत्यस्य यङ्लुकि शानचि रूपं । अभ्यस्तस्वरः ॥

पदे॒ इव॑ नि॒हिते॒ द॒स्मे अ॒न्तस्तयो॑र॒न्यद्गुह्य॑मा॒विर॒न्यत् ।

स॒ध्री॒ची॒ना प॒थ्या॒ऽसा वि॒षू॒ची म॒हद्दे॒वाना॑म॒सुर॒त्वमेकं॑ ॥ १५ ॥

पदे॒ इवेति॑ पदे॒ऽइव॑ । नि॒हिते॒ इति॑ नि॒ऽहिते॑ । द॒स्मे । अ॒न्तरि॑ति । तयोः । अ॒न्यत् ।

गुह्यं॑ । आ॒विः । अ॒न्यत् ।

स॒ध्री॒ची॒ना । प॒थ्या । सा । वि॒षू॒ची । म॒हत् । दे॒वानां॑ । अ॒सुर॒ऽत्वं । एकं॑ ॥ १५ ॥

पदे इव । पथ्येते ज्ञायते तत्तदसाधारणलिंगेनेति पदे । अहश्च रात्रिश्चैत्येते दस्मे सर्वेर्दर्शनीये ते उभे अन्तर्जमसि मध्ये निहिते स्थापिते इव वर्तन्ते । तयोरहोरात्रयोरन्यद्गुह्यमप्रकाशमानतया गूढमिवास्ते । अन्यदहराविः सूर्यप्रकाशेन प्रकटं भवति । सध्रीचीनाहोरात्रयोः परस्परमेलनरूपा पथ्या मार्गः । काल इत्यर्थः । सा विषूची । पुण्यकृतोऽपुण्यकृतश्च प्राप्नोतीति विषूची भवति । सर्वे जना अहोरात्रयोर्वर्तन्ते । यद्वा । पदे इव देवमनुष्यादीनां स्थानभूते व्यावापृथिव्यावन्तरंतरिक्षे निहिते वर्तन्ते । तयोरन्यद्गुह्यमप्रकाशमानतया गूढं वर्तते । अन्यत्पृथिव्याविः सर्वेर्दृश्यमानत्वेन प्रकटा भवति । सध्रीचीनेति पूर्ववत् ॥ सध्रीचीना । सहपूर्वादंचतेः क्तिन् । सहस्य सध्रिरिति सध्रादेशः । विभाषांचेरदिकृत्स्त्रियामिति खः ॥ ३० ॥

आ धे॒नवो॑ धुन॒यन्ता॑म॒शि॒श्वीः स॒वर्दु॑घाः श॒श॒या अ॒प्रदु॑घाः ।

न॒य्या न॒य्या यु॒वत॑यो भ॒वन्ती॑र्म॒हद्दे॒वाना॑म॒सुर॒त्वमेकं॑ ॥ १६ ॥

आ । धे॒नवः । धु॒न॒यन्ता॑ । अ॒शि॒श्वीः । स॒वः॒ऽदु॒घाः । श॒श॒याः । अ॒प्र॒ऽदु॒घाः ।

न॒य्याः॒ऽन॒य्याः । यु॒वत॑यः । भ॒वन्तीः । म॒हत् । दे॒वानां॑ । अ॒सुर॒ऽत्वं । एकं॑ ॥ १६ ॥

धेनवो वृष्टिद्वारा सर्वस्य जगतः प्रीणयित्वोऽशिश्नीः शिशुरहिताः । यद्वा । शिशवो न भवन्तीत्यशिश्नीः । शशया नभसि शयाना वर्तमानाः केनाप्यप्रदुग्धा अशीणरसाः सवर्दुघा उदकलक्षणस्य क्षीरस्य दोग्ध्रो युवतयः परस्परमिश्रणोपेता नय्या नय्या अतिशयेन नूतना भवन्तीर्दिशो मेघा वा आ धुनयन्तां । आदुहंतु ।

मेघपक्षेऽश्विर्भवंतीरित्यत्र लिंगव्यत्ययः ॥ धुनयंतां । धूञ् कपने । णिचि धूञ्प्रीणोर्गुणव्यत्ययः । पा० ७. ३. ३७. १. । इति नृक् । इत्स्वच्छादसः । अश्विः । सख्यश्वितीति भाषायामिति व्यत्ययेन क्दसि भवति ॥

यदन्यासु वृषभो रोरवीति सो अन्यस्मिन्यूथे नि दधाति रेतः ।

स हि क्षपावान्त भगः स राजा महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १७ ॥

यत् । अन्यासु । वृषभः । रोरवीति । सः । अन्यस्मिन् । यूथे । नि । दधाति । रेतः ।

सः । हि । क्षपाऽवान् । सः । भगः । सः । राजा । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १७ ॥

वृषभोऽपां वर्षको यद्यः पर्जन्यात्तन्द्रोऽन्यासु दिक्षु रोरवीति मेघद्वारा भृशं शब्दं करोति स पर्जन्य इन्द्रोऽन्यस्मिन्यूथे दिशां वृन्दे रेत उदकं नि दधाति । तत्र वर्षति । लोके हि वृषभः कामुचिन्नोषु रेतःसकार्थं रवं करोत्यन्यस्मिन् गोयूथे रेतः सिंचति । तद्वत् । स इन्द्रः क्षपावान् । क्षिपति शत्रूनुदकं वेति क्षेपणवान् । यद्वा । क्षपा रात्रिः । तथा रात्रिपर्याययागानां सोचाणां भागभूता या रात्रिः सोच्यते । तद्वान् । स भगः । सर्वैर्भजनीयः । स राजा हि । तत्तत्कर्मानुरूपफलप्रदानेन सर्वेषां राजा खलु ॥ रोरवीति । इ शब्द इत्यस्य यङ्लुगंतस्य लटि रूपं । एकान्याभ्यां समर्थ्याभ्यामिति प्रथमस्य न निधातः । यूथे । यु मिश्रणे । तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथा इति थक्प्रत्ययांतत्वेन निपातनाद्दीर्घः । रेतः । रीङ् षरण इत्यस्मात् सुरीभ्यां तुट् चेत्यमुन्प्रत्ययस्तुडागमश्च । निज्वादाद्युदात्तः ॥

वीरस्य नु स्वर्ध्वं जनासः प्र नु वोचाम विदुरस्य देवाः ।

षोऽह्ना युक्ताः पंचपंचा वहन्ति महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १८ ॥

वीरस्य । नु । सुऽअर्ध्वं । जनासः । प्र । नु । वोचाम । विदुः । अस्य । देवाः ।

षोऽह्ना । युक्ताः । पंचऽपंच । आ । वहन्ति । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १८ ॥

हे जनासो जना वीरस्य शूरस्त्रिंशस्य स्वर्ध्वं शोभनाश्चोपेतत्वं नु क्षिप्रं प्र वोचाम । प्रकर्षेण वदाम । तथा देवा अर्धस्त्रिंशस्य स्वर्ध्वत्वं विदुः । जानन्ति । किं तत्स्वर्ध्वत्वं । तदुच्यते । षोऽह्ना मासानां द्वंद्वयोगकाले षोढा दृश्यमाना ऋतवोऽस्या निरूप्यन्ते । ते च षट्पञ्चाका ऋतवो हेमंतशिशिरयोः समासेन पंच पंच युक्ताः संतः कालात्मकमिंद्रमा वहन्ति । तदिदमिंद्रस्य स्वर्ध्वत्वं यद्वतुमिरूढत्वं ॥ षोऽह्ना । षष्पञ्चात्संख्याया विधार्थे धेति धाप्रत्ययः । षष उल्वं दतृदशधामुत्तरपदादेः पुल्वं च । पा० ६. ३. १०९. ३. । इत्युल्वं पुल्वं च । प्रत्ययस्वरः ॥

त्वाष्ट्रे पशी हविषोऽनुवाक्या देवस्त्वष्ट्रेषा । सूत्रितं च । देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपो देव त्वष्टर्यङ् चास्त्वमानट् । आ० ३. ८. । इति ॥

देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुपोष प्रजाः पुरुधा जजान ।

इमा च विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १९ ॥

देवः । त्वष्टा । सविता । विश्वऽरूपः । पुपोष । प्रजाः । पुरुधा । जजान ।

इमा । च । विश्वा । भुवनानि । अस्य । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १९ ॥

सवितांतर्यामितया सर्वस्य प्रेरको विश्वरूपो नानाविधरूपस्त्वष्टा त्वष्टृनामको देवः प्रजाः पुरुधा ब्रह्म जजान । जनयति । तास्य पुपोष । पोषयति । इमेमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि चास्य त्वष्टुः संबंधीनि ॥ विश्वरूपः । ब्रह्मप्रीही विश्वं सञ्जायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

मही समैरक्ष्वा समीची उभे ते अस्य वसुना न्यूष्टे ।

शृण्वे वीरो विंदमानो वसूनि महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ २० ॥

मही इति । सं । ऐरत् । चक्षा । समीची इति संऽईची । उमे इति । ते इति । अस्य ।
वसुना । नृष्टे इति निऽनृष्टे ।

शृण्वे । वीरः । विंदमानः । वसूनि । महत् । देवानां । असुरत्वं । एकं ॥ २० ॥

मही महती समीची परस्परं संगतिं चक्षा । चमत्त्यदंत्यनयोर्देवमनुष्या इति चम्वी । यद्वा । चम्येति अथेति भूतजातेरिति चम्वी बावापृथिवी । समैरत् । इंद्रः प्रजापत्यादिभिः सम्यग्योजयत् । ते उमे बावापृथिव्याव-
क्षिंद्रस्य वसुना तेजसा धनेन वा नृष्टे नितरां व्याप्तिं भवतः । वीरः समर्थः स इंद्रो वसूनि शत्रून् अभिभूय
तदीयानि धनानि विंदमानो लभमानः सन् शृण्वे । सर्वैः श्रूयते । तवेदिदमभितक्षेकिते वसु । ऋग्वे० १. ५३. ३ ।
इत्यादिषु दृष्टत्वात् ॥ ऐरत् । ईर गतावित्यस्य लङि रूपं । नृष्टे । ऋषी गतौ । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति
गतेः स्वरः । शृण्वे । श्रु अवण इत्यस्य व्यत्ययेन कर्मणि श्रुः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । विंदमानः । विद्
लाम इत्यस्य लटि शानचि रूपं । तस्य लसार्वधातुक्स्वरे धातुस्वरः ॥

इमां च नः पृथिवीं विश्वधाया उप क्षेति हितमित्रो न राजा ।

पुरःसदः शर्मसदो न वीरा महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ २१ ॥

इमां च नः । पृथिवीं । विश्वधायाः । उप । क्षेति । हितमित्रः । न । राजा ।

पुरःसदः । शर्मसदः । न । वीराः । महत् । देवानां । असुरत्वं । एकं ॥ २१ ॥

विश्वधाया विश्वस्य धाता सर्वाज्ञो वा नोऽस्माकं राजिंद्र इमां पृथिवीमंतरिक्षं चोप तयोः समीपे चेति ।
निवसति । तत्र दृष्टांतः । हितमित्रो न । यथा कस्यचित् हितोपदेष्टा सुहृत्समीपे निवसति तद्वत् । वीराः समर्था
युद्धसहाया मरुतः पुरःसदो युद्धार्थं पुरतो निश्चयेन गंतार इंद्रस्य शर्मसदः । न चार्थे । शर्मणि गृहे सीदंतश्च
भवन्ति । यत्र यत्रासौ तत्र तत्र संनिधिं कुर्वाणा इत्यर्थः ॥ चेति । चि निवासगत्योरित्यस्य लटि बज्रलं
कंदसीति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

निष्पिध्वरीस्त ओषधीरुतापो रयिं त इंद्र पृथिवी बिभर्ति ।

सखायस्ते वामभाजः स्याम महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ २२ ॥

निःसिध्वरीः । ते । ओषधीः । उत । आपः । रयिं । ते । इंद्र । पृथिवी । बिभर्ति ।

सखायः । ते । वामभाजः । स्याम । महत् । देवानां । असुरत्वं । एकं ॥ २२ ॥

हे पर्जन्यात्मकेन्द्र ओषधीरोषधयस्ते निष्पिध्वरीर्निष्पिध्वर्यो नितरां त्वत्कर्तृकसिद्धिमत्यः । उतापि च आप-
स्वत्तो निःस्रताः । पृथिवी ते तव भोगयोग्यं रयिं धनं बिभर्ति । पुरु वसूनि पृथिवी बिभर्ति । ऋग्वे० ३. ५१. ५ ।
इति हि निगमः । ततस्ते तव सखायो हविष्प्रदानेनोपकारकाः स्रोतारो वयं वामभाजः स्याम । सर्वे वननीय-
धनमणिगो भवेम । तदेतद्देवानां महद्देश्यं ॥ निष्पिध्वरीः । पिधु संराज्यौ । संपदादिलक्षणो भावे क्लिप ।
तदस्यासौत्यर्थे कंदसीवनिपाविति वनिप् । वनो र चेति ङीप् रेफश्च । निसा सह समासः । निसः सकारं
कंदसत्वाद्नादृत्योपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं । ङीप्ः पित्वाद्गुदात्तत्वे धातुस्वरः । बिभर्ति । डुभृञ् धार-
णपोषणयोरित्यस्य लटि भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं । निघातः । वामभाजः । भज सेवायां । भजो शिवः । पा० ३.
२. ६२. इति शिवः । छदुत्तरपदस्वरः ॥ ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विधातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

न ता मिनन्तीत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तं विश्वामित्रस्य वाचः पुत्रस्य वा प्रजापतेरार्षं त्रिष्टुभं वैश्वदेवं । तथा चानु-
क्रमणिका । न ताष्टाविति । सूक्तविनियोगो लिंगादवगतव्यः । अस्मिन्सूक्ते प्रायेणादित्यैः सह संवत्सरः स्तूयते ॥

न ता मिनन्ति मायिनो न धीरा व्रता देवानां प्रथमा ध्रुवाणि ।

न रोदसी अद्रुहा वेद्याभिर्न पर्वता निनमे तस्थिवांसः ॥ १ ॥

न । ता । मिनन्ति । मायिनः । न । धीराः । व्रता । देवानां । प्रथमा । ध्रुवाणि ।

न । रोदसी इति । अद्रुहा । वेद्याभिः । न । पर्वताः । निऽनमे । तस्थिऽवांसः ॥ १ ॥

मायिनः कपटबुद्ध्यपेता अमुरा देवानामिन्द्रादीनां प्रथमा । प्रथमानि सृष्ट्यनंतरभावीनि ध्रुवाणि स्थिराणि
केनापि चालयितुमशक्यानि ता तानि लोके प्रसिद्धानि व्रता व्रतानि लोकपालनादिकर्माणि न मिनन्ति । न
हिंसन्ति । तथा धीरा विद्वांसोऽपि न हिंसन्ति । तथा अद्रुहा देवमनुष्यादिषु प्रजासु द्रोहवर्जिते रोदसी व्यावा-
पृथिव्या वेद्याभिः स्वाश्रयतया सर्ववेदनीयाभिः प्रजाभिः सहितानि कर्माणि न मिनीतः । तदेतदुपपादयति ।
तस्थिवांसः पृथिव्यामूर्ध्वतया स्थिताः पर्वता न निनमे । निनमनीया न भवन्ति । एतदुक्तं भवति । यद्देवमनु-
ष्यादीनां व्यावापृथिव्याधारकतयावस्थापनं यच्च पर्वतादीनामुन्नततयावस्थापनं तदिदं देवानां कर्म । तन्न को
ऽप्यन्यथयितुमर्हतीति ॥ मिनन्ति । मीड् हिंसायामित्यस्य लटि मीनातिर्निगम इति ङस्वः । निघातः । वेद्याभिः ।
वेदनमर्हति । कंदसि चेति यत्प्रत्ययः । निनमे । णमु प्रकृत्य इत्यस्य कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः । कृतस्वरः ॥

षड्भारान् एको अचरन्विभर्त्युतं वर्षिष्ठमुप गाव आगुः ।

तिस्रो महीरुपरास्तस्थुगत्या गुहा द्वे निहिते दश्येका ॥ २ ॥

षट् । भारान् । एकः । अचरन् । विभर्ति । ऋतं । वर्षिष्ठं । उप । गावः । आ । अगुः ।

तिस्रः । महीः । उपराः । तस्थुः । अत्याः । गुहा । द्वे इति । निहिते इति निऽहिते ।

दर्शि । एका ॥ २ ॥

अचरन् स्थायी एकः संवत्सरः षट् षट्संख्याकान् भारान् । ध्रियते पुष्पविकासादि येष्विति भारा
ऋतवः । तान्वसंतादीन् विभर्ति । अवयवत्वेन धारयति । तथा ऋतं सत्यभूतं वर्षिष्ठं वृद्धतरमादित्यात्मकं
तमेव संवत्सरं गावो रश्मय उपागुः । प्राप्नुवन्ति । किंच तस्मिन्नेव संवत्सरेऽत्या अतनशीला आगमापायि-
धर्मेऽपेतास्तिस्रो महीस्त्रयो लोका उपरा उपर्युपरि वर्तमानास्तस्थुः । तिष्ठति । लोकत्रयमेव दर्शयति । गुहा
गुहायां स्वात्मनि द्वे द्वायांतरिचं चेत्येते निहिते । न दृश्येते । एका भूमिर्दर्शि । सर्वभूताधारतया दृश्यते ॥
भारान् । दुभृज् धारणपोषणयोरित्यस्मादधिकरणे घञ् । कर्षात्वतो घञ इत्यतोदात्तत्वं । निहिते । दधातेः
कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतस्वरत्वं । दर्शि । दृशिर् प्रेक्षणे । कर्मणि लुङि चिणि चिणो
लुगिति प्रत्ययस्य लुक् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

त्रिपाजस्यो वृषभो विश्वरूप उत अुधा पुरुध प्रजावान् ।

अनीकः पत्यते माहिनावान्स रेतोधा वृषभः शश्वतीनां ॥ ३ ॥

त्रिऽपाजस्यः । वृषभः । विश्वऽरूपः । उत । त्रिऽउधा । पुरुध । प्रजाऽवान् ।

त्रिऽअनीकः । पत्यते । माहिन्ऽवान् । सः । रेतऽधाः । वृषभः । शश्वतीनां ॥३॥

त्रिपाजस्यः यीष्मवर्षाहिमंताखीस्त्रिभिर्ऋतुभिः पाजस्यसुरो यस्य स त्रिपाजस्यः । त्र्युरस्त इत्यर्थः । उरो-
वचनञ्च पाजस्यशब्दः । इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यि पाजस्यं । वाज० २५. ८. । इत्यश्वमेधमंत्र उरःपरतयास्मानात्
पाजसि बले साधुरिति व्युत्पत्तेश्च सर्वेषामंगानां मध्य उरसो बलवत्त्वात् । वृषभः स्वावयवभूते वर्षर्तावपां
वर्षको विश्वरूपस्तत्तद्वत्साधारणकार्यैः पुष्पविकासादिभिर्लिङ्गैर्नानारूप उतापि च त्र्युधा । वसंतशरद्वेमंता-
खीस्त्रिभिर्ऋतुभिर्ऋधो यस्य स त्र्युधा । प्रजावान् । प्रकर्षेण जायंत इति ब्रीह्यादयः प्रजाः । पुरुध नामाप्र-
कारेण विद्यमानब्रीह्यवादिरूपप्रजावान् । किंच अनीकस्त्रिभिर्ऋणवर्षशीताखीरनीकैर्गुणैरुपेतो माहिना-
वान्महत्त्ववान् संवत्सराभिमानो देवः पत्यते । आगच्छति । वृषभः सेवनसमर्थः स संवत्सरः शश्वतीनां बह्वी-
नामोषधीनां पुष्पफलादिसंपत्तये रेतोधा रेतस उदकस्य धर्ता भवति ॥ त्र्युधा । बह्वीहिर्ऋधसोऽनङ्गित्वनङ् ।
सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वात्पुंस्यपि भवति । ऊकारस्य ह्रस्वम्ह्रदंसः । उत्तरपदांतोदान्तप्रकरणे त्रिच-
क्रादीनां कंदस्युपसंख्यानमित्युत्तरपदांतोदान्तत्वं ॥

अभीक आसां पदवीरबोधादित्यानामहे चारु नाम ।

आपंश्चिदस्मा अरमंत देवीः पृथग्ब्रजंतीः परि षीमवृंजन् ॥४॥

अभीकै । आसां । पदऽवीः । अबोधि । आदित्यानां । अहे । चारु । नाम ।

आपः । चित् । अस्मै । अरमंत । देवीः । पृथक् । ब्रजंतीः । परि । सीं । अवृंजन् ॥४॥

संवत्सर आसामोषधीनामभीके समीपे पदवीः । पदानि तत्तद्वनविशिष्टपुष्पफलादीनि वेति प्रजनयतीति
पदवीः सन् अबोधि । बुध्यते । सावधानो वर्तते । तथादित्यानां । आदित्या मासाः संख्यासाम्यात् । यद्वा ।
आदित्यसंकमणनिमित्तत्वादादित्या मासाः । मेषादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चांद्रश्चैवायः स ज्ञेय
इति स्मृतेः । तेषां चैत्रादीनां मासानां चारु नाम मधुश्च माधवश्चेत्यादि नामधेयमहे । आहूयामि । उच्चार-
यामीत्यर्थः । किंच देवीर्द्यौतनशीलाः पृथगितस्ततो ब्रजंतीर्गच्छन्त्य आपश्चित् आपोऽप्यक्षी संवत्सराधारमंत ।
संवत्सरसंबन्धिमासचतुष्टये वृष्टिद्वारा रमते । ता आपः सीमेन संवत्सरं पर्यवृंजन् । अष्टसु मासेषु परिवर्जयंति ॥
पदवीः । वी गत्यादिषु । क्लिप् । अबोधि । बुध अवगमन इत्यस्य लुङि दीपजनबुधपुरितायिष्यायिभ्योऽन्तर-
स्यामिति कर्तरि चिणो लुक् । निघातः । आदित्यानां । आदित्यसंबन्धिन इत्यर्थे दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्य
इति ण्यः । अतोलोपयलोपी । प्रत्ययस्वरः । अहे । ह्रयतेर्लुङि सिच आत्मनेपदेष्वन्तरस्यामित्यङादेशः । गुणः ।
निघातः । अवृंजन् । वृजो वर्जन इत्यस्य लङि अमि रूपं । निघातः ॥

वी षधस्था सिंधवस्त्रिः कवीनामुत त्रिमाता विदथेषु सम्राट् ।

चतुतावरीयोषणास्त्रिस्तो अयास्त्रिरा दिवो विदथे पत्यमानाः ॥५॥

वी । सधऽस्था । सिंधवः । त्रिः । कवीनां । उत । त्रिऽमाता । विदथेषु । संऽराट् ।

चतुऽवरीः । योषणाः । त्रिस्तः । अयाः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । पत्यमानाः ॥५॥

प्रजापतिः स्वविज्ञानं सिंधूनां निवेदयति । हे सिंधव आपः सर्वसाक्षिणो यूयं । वी षधस्था त्रयो लोकाः ।
ते च प्रत्येकं त्रिभवंति । तथा त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोका इति श्रुतिः । न दाव इन्द्रभोजसा नांतरिक्षाणि
वक्षिणं न विज्यचंत भूमयः । अश्वे० ८. ६. १५. । इति प्रत्येकं बह्ववचनश्रवणात् । बह्ववचनं च कर्पिजलन्यायेन
त्रिले पर्यवसितं । ते च लोकाः कवीनां देवानां निवासस्थानानि भवंति । उतापि च त्रिमाता त्रयाणाममीषां
लोकानां निर्माता संवत्सरः सूर्यो वा विदथेषु यज्ञेषु सम्राट् यजनीयतया सन्यग्दीप्यमानो वर्तते । तथा

ऋतावरीरुदकवत्योऽप्या नमस्या आप्नव्या वा तिस्रो योषणास्त्रिसंख्याका इलासरस्वतीभारतीखिवरूपाः परस्परमिश्रणोपेता देवता विदधे यज्ञे दिवो दिवसस्य त्रिस्त्रिषु सवनेष्वा पत्न्यमाना आगच्छन्त्यो भवन्ति ॥ सधस्या । पूर्वपदादिति संहितायां षत्वं । योषणाः । युष इति सौचो धातुः । झुटि रूपं । चित्स्वरः । तिस्रः । तिस्रभ्यो अस इत्याद्युदात्तत्वं । अयाः । अप इत्यन्तरिचनानाम् । तच्च भवाः । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

चिरा दिवः सवितर्वार्याणि दिवेदिव आ सुव चिनो अहः ।

चिधातु राय आ सुवा वसूनि भग चातधिषणे सातये धाः ॥ ६ ॥

चिः । आ । दिवः । सवितः । वार्याणि । दिवेऽदिवे । आ । सुव । चिः । नः । अहः ।

चिऽधातु । रायः । आ । सुव । वसूनि । भग । चातः । धिषणे । सातये । धाः ॥ ६ ॥

सवितः सर्वस्य प्रेरक हे आदित्य दिवो दुलोकादागत्य त्वं वार्याणि सर्वैः संभजनीयानि धनानि दिवे दिवे प्रतिदिनं चिरा सुव । चिवारमस्मभ्यं प्रेरय । प्रयच्छेत्यर्थः । तदेवोच्यते । भग सर्वैर्भजनीय चातरस्माकं रत्नक हे आदित्य चिधातु चिधातूनि पशुकनकरत्नभेदेन त्रिप्रकाराणि वसूनि धनानि रायः । रांति वीरा-दीनीति रायो गोधनानि । तानि च नोऽस्मभ्यमहः संबन्धिषु त्रिस्त्रिषु सवनेष्वा सुव । प्रयच्छ । धिषणे माध्यमिके हे वाक् सातये धनलाभाय धाः । अस्मान् कुरु ॥ चिः । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् । पा० ५. ४. १८. इति सुच् । चित्स्वरः । सुव । षू प्रेरणे । तुदादिः । लोटि रूपं । चिधातु । डुधाच् धारणपोषणयोरित्यस्मात्सित-निगमिमसीत्यादिना तुन्प्रत्ययः । धिषणे । आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥

चिरा दिवः सविता सोषवीति राजाना मित्रावरुणा सुपाणी ।

आपश्चिदस्य रोदसी चिदुर्वी रत्नं भिक्षंत सवितुः सवाय ॥ ७ ॥

चिः । आ । दिवः । सविता । सोषवीति । राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुऽपाणी ।

आपः । चित् । अस्य । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । रत्नं । भिक्षंत । सवितुः । सवाय ॥ ७ ॥

सविता देवो दिवो दिवसस्य त्रिस्त्रिषु कालेष्वपि सोषवीति । अस्मभ्यं धनान्यामुवतु । प्रेरयतु । किंच राजाना राजानौ सुपाणी कल्याणपाणी मित्रावरुणावापः । आप्नोति सर्वं जगदिदं वाप अन्तरिक्षं । नित्यवज्र-वचनांतत्वाद्ब्रह्मवचनं । चिदपि च उर्वी विस्तीर्णे रोदसी बावापृथिव्यावेता देवताः सवितुः प्रेरकस्यास्य देवस्य सवाय सवेन प्रेरणेन रत्नमपेक्षितमर्थं भिक्षंत । याचन्ते ॥ सोषवीति । षू प्रेरण इत्यस्य यङ्लुकि लटि रूपं । मित्रावरुणा । देवताद्वंद्वे चेतुर्भ्यपदप्रकृतिस्वरत्वं । भिक्षंत । भिक्ष याज्यायामित्यस्य लङि रूपं । सवाय । अवसवी च । पा० ३. ३. ५६. ४. इत्यजन्तत्वेन निपातनादंतोदात्तत्वं ॥

चिरुत्तमा दूणशा रोचनानि त्रयो राजंत्यसुरस्य वीराः ।

ऋतावान इषिरा दूळभास्त्रिरा दिवो विदधे संतु देवाः ॥ ८ ॥

चिः । उतऽतमा । दुऽनशा । रोचनानि । त्रयः । राजन्ति । असुरस्य । वीराः ।

ऋतऽवानः । इषिराः । दुऽदभासः । चिः । आ । दिवः । विदधे । संतु । देवाः ॥ ८ ॥

दूणशा दुर्गशा केनापि विनाशयितुमशक्यानि रोचनानि दीप्यमानानि त्रिस्त्रीण्युत्तमानि स्थानानि संति । एतेषु त्रिषु स्थानेष्वसुरस्य । अस्यति चिपति सर्वमित्यसुरः कालात्मा संवत्सरः । तस्य वीराः पुत्रास्त्रयोऽपि वायुसूर्यरूपा राजन्ति । शोभन्ति । तानेव विशिगष्टि । ऋतावानः । ऋतं सत्यभूतमपि होचादिकं कर्म तद्वतः । इषिरा यज्ञार्थं शीघ्रगतिमन्तो दूळभासो दुर्दभासः केनापि स्वतेजसा तिरस्कृतुमशक्या एते सर्वे देवा विदधे

ऽस्मादीये यज्ञे दिवोऽहः संबन्धिषु बिस्त्रिषु सवनेष्वा संतु । समंताद्यवनीयतया भवंतु ॥ उत्तमा । उत्तमश-
श्चत्तमी सर्वचैतुंकादिषु पाठादंतोदात्तत्वं । दूषाशा । नशिः कृच्छार्थे खल । दुरो दाशनाशदभेषूत्वं चत्तवमिति
रेफस्योत्वं । उत्तरपदादेः टुत्वं । लिट्स्वरः । दूळभासः । पूर्ववदुत्पुत्वे ॥ १ ॥

प्र मे विविक्कानिति षड्वचं चतुर्थं सूक्तं । विश्वामित्र ऋषिः । विष्टुप कंदः । विश्वे देवा देवता । अचानुक्क-
मणिका । प्र मे षक्तिरिति । सूक्तविनियोगो खेंगिकः ॥

प्र मे विविक्काँ अविदन्मनीषां धेनुं चरंतीं प्रयुतामगोपां ।

सद्यश्चिद्या दुदुहे भूरि धासेरिद्रस्तदग्निः पनितारो अस्याः ॥ १ ॥

प्र । मे । विविक्कान् । अविदत् । मनीषां । धेनुं । चरंतीं । प्रयुतां । अगोपां ।

सद्यः । चित् । या । दुदुहे । भूरि । धासेः । इंद्रः । तत् । अग्निः । पनितारः । अस्याः ॥ १ ॥

विविक्कान्विवेकवानिद्रोऽपिर्वा मे मम मनीषां देवताविषयां स्तुतिं प्राविदत् । प्रकर्षेण जानातु । तच्च
दृष्टान्तः । चरंतीं यवस इतस्ततो गच्छंतीं प्रयुतां पृथग्भूतामेकाकिनीमगोपां गोमृरहितां यथाकामं चरंतीं
धेनुं नवभूतिकां गामिव देवतानां प्रीणयित्रीं स्तुतिमविददित्यन्वयः । या स्तुतिरूपा धेनुः सद्यश्चित्तदानीमेव
धाम्नेः । धारयति प्राणान् धीयते दीयतेऽर्थिभ्य इति वा धासिरज्जं । कर्मणि षष्ठी । भूरि बहुवचनपेक्षितं फलं
दुदुहे दुग्धे इंद्रोऽपिरन्ये च देवा अस्याः स्तुतिरूपाया धेनोस्तत्तस्यान्नभूतस्य पयसः पनितारः स्तोतारो
भवति । यद्वा । इंद्राग्नी स्तोतारो वयं चास्या धेनोस्तत्पयः प्राप्नुमः ॥ विविक्कान् । विचिर् पृथग्भाव इत्यस्य
कसौ रूपं । अविदत् । विद ज्ञान इत्यस्य लङि बज्जलं कंदसीति शः । दुदुहे । दुह प्रपूरण इत्यस्य लिटि रूपं ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । पनितारः । पन स्तुतावित्यस्य तुचि रूपं ॥

इंद्रः सु पूषा वृषणा सुहस्ता दिवो न प्रीताः शशयं दुदुहे ।

विश्वे यदस्यां रणयंत देवाः प्र वोऽच वसवः सुम्नमश्यां ॥ २ ॥

इंद्रः । सु । पूषा । वृषणा । सुहस्ता । दिवः । न । प्रीताः । शशयं । दुदुहे ।

विश्वे । यत् । अस्यां । रणयंत । देवाः । प्र । वः । अच । वसवः । सुम्नं । अश्यां ॥ २ ॥

वसवः सर्वस्य वासयितारो हे देवा इंद्रः पूषा च वृषणाभिमतफलस्य सेक्तारौ सुहस्ता कक्ष्याणपाणी
नासत्तौ मित्रावरुणौ वा । राजाना मित्रावरुणा सुपाणी इत्यादिषु दृष्टत्वात् । एते सर्वे देवाः । नेति संप्रत्यर्थे ।
इदानीं प्रीताः संतः शशयं नभसि शयागं मेघं दिवो नभसः सकाशात्सु दुदुहे । वृष्टिद्वारापेक्षितं फलं सुदु
दुहंति । यथक्कादिश्वे सर्वे देवा अस्यां वेद्यां रणयंत रमयंत वो युष्माकं संबन्धिन्यत्रलोके सुम्नं सुखकरमपेक्षितं
फलं प्राप्नुयां । प्राप्नुयां ॥ सुहस्ता । हसेरसिहसीत्वादिना तन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः । बज्जम्रीहावाद्युदात्तं
ब्रह्मदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दुदुहे । दुह प्रपूरण इत्यस्य लिटीरयो रे । रणयंत । रमु क्रीडायां । श्यंतस्य
लङि रूपं । वर्णव्यापत्तिः । अश्यां । अशू व्याप्तावित्यस्य लिङि बज्जलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन
परस्मैपदं ॥

या जामयो वृष्णा इच्छंति शक्तिं नमस्यंतीर्जानते गर्भमस्मिन् ।

अच्छा पुत्रं धेनवो वावशाना महश्चरंति बिभ्रंतं वपूषि ॥ ३ ॥

याः । जामयः । वृष्णे । इच्छंति । शक्तिं । नमस्यंतीः । जानते । गर्भं । अस्मिन् ।

अच्छं । पुत्रं । धेनवः । वावशानाः । महः । चरंति । बिभ्रंतं । वपूषि ॥ ३ ॥

या जामयः । जमन्ति वर्षाकाले प्रादुर्भवन्तीति जामय ओषधयः । वृष्णेऽपां वर्षकायेंद्राय शक्तिं सेचनसामर्थ्यमिच्छन्ति । नमस्यन्तीः प्रकृतीभूतास्ता ओषधयोऽस्मिन्निद्रे गर्भं वृष्टिद्वारा पुष्पफलादिलक्षणगर्भाधानादिसामर्थ्यं जानन्ति । जानन्ति । वावशानाः फलं कामयमाना धेनवः सर्वस्य प्रीणयिष्य ओषधयो महो महान्ति नानाप्रकाराणि वपुंषि रूपाणि विभक्तं ब्रीहियवनीवारादिफललक्षणं पुत्रं तनयमच्छामिमुख्येन चरन्ति । प्राप्नुवन्ति । लोके हि हंभारवं कुर्वाणा धेनवो वत्समभिलक्ष्य गच्छन्ति । तद्वत् । यद्वा । जामयः । जमन्ति सर्वत्र प्रसरन्तीति जामयः सूर्यदीप्तयः । वृष्णेऽपां वर्षकाय । स्वररिमभिर्भौमान्नसानादाय पुनर्वर्षतीति वर्षकः सूर्यः । आदित्याज्वायते वृष्टिरिति स्मृतेश्च । तस्यै वर्षणशक्तिमिच्छन्ति । ता दीप्तयोऽस्मिन्नादित्यं गर्भमब्रूयगर्भाधानसामर्थ्यं जानन्ति ॥ जामयः । जमतेर्गैतिकर्मणो जनिघसिभ्यामिहिति विधीयमानो बज्रलवचनादस्मादपि भवति । नमस्यन्तीः । नमःशब्दान्नमोवरिवचित्रङः क्वजिति क्वञ् । तदन्ताच्छतरि रूपं । प्रत्ययस्वरः । जानन्ति । ज्ञा अवबोधन इत्यस्य लटि रूपं । अच् । निपातस्य चिति संहितायां दीर्घः ॥

अच्छा विवक्त्रि रोदसी सुमेके याव्णो युजानो अध्वरे मनीषा ।

इमा उ ते मनवे भूरिवारा ऊर्ध्वा भवन्ति दर्शता यजत्राः ॥४॥

अच्छा विवक्त्रि रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके । याव्णः । युजानः । अध्वरे । मनीषा ।

इमाः । उ इति । ते । मनवे । भूरिऽवाराः । ऊर्ध्वाः । भवन्ति । दर्शताः । यजत्राः ॥४॥

अध्वरे यज्ञे याव्णः सोमाभिषवार्थमुपलान् युजानः प्रयुजानोऽहं सुमेके सुरूपे रोदसी द्यावापृथिवी मनीषा मनस ईषया सुतिलक्षणया वाचाच्छ विवक्त्रि । आभिमुख्येन स्तौमि । हे अग्ने ते तव भूरिवारा यजमानैर्बज्रवारं वरणीया दर्शताः कमनीयतया दर्शनीया यजत्राः पूज्या इमा दीप्तयो मनवे मनुष्यव्यवहारार्थमूर्ध्वा ऊर्ध्वमुक्ता भवन्ति ॥ विवक्त्रि । वच परिभाषणे । लटि बज्रलं कंदसीति शपः सुः । अर्तिपिपत्योश्च बज्रलं कंदसीत्यभ्यासस्येतत् । चकारस्य कृत्वं व्यत्ययेन । युजानः । युजिबुधिदृशः किञ्चेत्यानच् । कित्वाद्गुणः । चित्वाद्गुणः । चित्वाद्गुणः । मनीषा । सुपो डादेशः ॥

या ते जिह्वा मधुमती सुमेधा अग्ने देवेषूच्यते उरूची ।

तयेह विश्वाँ अवसे यजत्राना सादय पायया चा मधूनि ॥५॥

या । ते । जिह्वा । मधुऽमती । सुऽमेधाः । अग्ने । देवेषु । उच्यते । उरूची ।

तया । इह । विश्वान् । अवसे । यजत्रान् । आ । सादय । पायय । च । मधूनि ॥५॥

हे अग्ने ते तव मधुमत्युदकवती सुमेधाः । शोभना मेधा प्रज्ञा यस्याः सा । सर्वस्य ज्ञापयित्री या जिह्वा ज्वालोरूची बज्रव्याप्तिः सती देवेषु मध्य आह्वानार्थमुच्यते प्रेर्यते तया जिह्वया यजत्रान्यजनीयान्विश्वान्देवानिह कर्मण्यस्माकमवसे रक्षणाया सादय । उपवेशय । किञ्च तान्विश्वान्देवान्मधूनि मदकरान् सोमान्पायय ॥ सुमेधाः । नित्यमसिचप्रजामेधयोरित्यसिच् । उच्यते । वच परिभाषणे । कर्मणि यकि रूपं । यदुत्तयोगादनिघातः । उरूची । अंचतेः क्तिन् । अंचतेशोपसंख्यानमिति ङीप् । अनुदात्तस्य च यचोदात्तलोप इति ङीप् उदात्तत्वं । पायय । पा पान इत्यस्य णी परतः शास्त्रासाह्वावेषां युगिति युक् । तिङ् उत्तरत्वाद्निघातः ॥

या ते अग्ने पर्वतस्येव धारासंश्रंती पीपयद्देव चित्रा ।

तामस्मभ्यं प्रमन्ति जातवेदो वसो रास्व सुमन्ति विश्वजंन्यां ॥६॥

या । ते । अग्ने । पर्वतस्यऽइव । धारा । असंश्रंती । पीपयत् । देव । चित्रा ।

तां । अस्मभ्यं । प्रऽमन्ति । जातऽवेदः । वसो इति । रास्व । सुऽमन्ति । विश्वऽजंन्यां ॥६॥

देव दीप्यमान हे अपि विचा नानारूपासञ्चलकादन्यत्र संगतिमकुर्वाणा या ते तव प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः पीपयत् अपिचितफलदानेनास्मान्वर्धयति । तत्र दृष्टान्तः । पर्वतस्यैव धारा । यथा पर्वतस्य मेघस्योदकधारौ-षधिवनस्याद्यादिषु संगतिं कुर्वाणा तान्वर्धयति तद्वत् । वसो सर्वस्य वासयितृजातवेदो जातप्रज्ञ हे अपि तां प्रमतिं परहितकरणासमर्थौ बुद्धिमन्त्राभ्यं रास्व । इत्स्व । तथा विश्वजन्यां सर्वजनहितां सुमतिं शोभनां बुद्धिं दत्स्व ॥ असञ्चन्ती । सञ्चतिर्गतिकर्मा । शतर्युगितश्चेति ऊीय । नञा समासे नञस्वरः । पीपयत् । पा पाने । श्वन्तस्य लुङि चङि रूपं । चञ्चन्यतरस्यामिति षङि परतः पूर्वस्योदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रमतिं । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । रास्व । रा दाने । अत्ययेनात्मनेपदं । लोटि रूपं । आमञ्चितस्याविद्यमानत्वान्निघाताभावः ॥ ॥२॥

धेनुः प्रत्नश्चेति नवर्चं पंचमं सूक्तं वैश्वामित्रं वैदुभमाश्विनं । तथा चानुक्रांतं । धेनुर्नवाश्विनमिति ॥ प्रातरनुवाक् आश्विनक्रतौ वैदुभे कंदस्याश्विनशस्त्रे चास्य सूक्तस्य विनियोगः । सूचितं च । धेनुः प्रत्नस्य क उ अर्वादिनि सूक्ते । आ० ४. १५ । इति ॥ ब्यूद्धे दशरात्रे द्वितीये कंदोमे प्रउगशस्त्रेऽयमाश्विनश्चतुर्थस्तृचः । द्वितीयस्यापि व इति खडे सूचितं । धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहाना ब्रह्मा ण इंद्रोप याहि विद्वान् । आ० ८. १० । इति ॥

धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहानांतः पुचश्चरति दक्षिणायाः ।

आ द्योतनिं वहति शुभयामोषसः स्तोमो अश्विनोवजीगः ॥ १ ॥

धेनुः । प्रत्नस्य । काम्यं । दुहाना । अंतरिति । पुचः । चरति । दक्षिणायाः ।

आ । द्योतनिं । वहति । शुभऽयामा । उषसः । स्तोमः । अश्विनौ । अजीगरिति ॥ १ ॥

धेनुः प्रीणयिष्युषाः प्रत्नस्य पुरातनस्यापिः काम्यं कमनीयं पयो दुहाना । दोग्ध्री भवति । दक्षिणाया उषसः पुचः सूर्यस्तस्या अंतश्चरति । उषसोऽनंतरं शुभयामा । सूर्यकिरणसंपर्काच्छुभतया गमनं यस्यासौ शुभयामा दिवसः । द्योतनिं सर्वस्य प्रकाशकं सूर्यमा वहति । निमर्ति । अत उषसः पुराश्विनौ स्तोतुं स्तोमः स्तोत्रकारी होत्रादिरजीगः । जागर्ति । उत्तिष्ठति ॥ शुभयामा । या प्रापणे । आतो मनिन । बज्रव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अजीगः । जागृ निद्राक्षये । लङि तिथदादिवाच्यो लुक् । आकारस्येकारश्चान्दसः । गुणे कृते हल्ङ्यादिना तिपो लोपः ॥

सुयुग्वहन्ति प्रति वामृतेनोर्ध्वा भवन्ति पितरेव मेधाः ।

जरेथामस्मद्वि पण्येर्मनीषां युवोरवश्चकृमा यातमर्वाक् ॥ २ ॥

सुऽयुक् । वहन्ति । प्रति । वां । अृतेन । उर्ध्वाः । भवन्ति । पितराऽइव । मेधाः ।

जरेथां । अस्मत् । वि । पण्येः । मनीषां । युवोः । अवः । चकृम । आ । यातं । अर्वाक् ॥ २ ॥

हे अश्विनौ सुयुक् सुष्ठु रथे योजिता अश्वा अतन सत्यभूतेन रथेन वां युवां प्रति वहन्ति । यज्ञं प्रत्यागमनाय धारयन्ति । मेधा यज्ञाश्चोर्ध्वा शुष्मदमिमुखमूर्ध्वा भवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । पितरेव । यथा पुत्राः पितरौ मातापितरावभिलष्य गच्छन्ति तद्वत् । अस्मदस्मत्तः सकाशात्पण्येर्मनीषामासुरीं बुद्धिं वि जरेथां । विशेषेण नाशयतं । वयं तु युवोर्युवयोरवो हविर्लक्षणमज्ञं चकृम । कुर्मः । युवामर्वागस्मदाभिमुख्येना यातं ॥ सुयुक् । युजेः क्तिप् । सुपां सुलुगिति सुपो लुक् । पितरेव । पिता मावेति पितुः शेषः । सुपो जादेशः । जरेथां । वृष वयो-हानौ । श्वन्तस्य जनीजृष्णसुरंजोऽमंताश्चेति मित्वाबुद्धभावः । कंदसुभयथेत्वायाम आर्धधातुक्त्वात्तिलोपः । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

सुयुग्भिरश्वैः सुवृता रथेन दस्माविमं नृणुतं द्योकमद्रेः ।

किमंग वां प्रत्यवर्ति गमिष्ठाहुर्विप्रासो अश्विना पुराजाः ॥ ३ ॥

सुयुक्ऽभिः । अश्वैः । सुऽवृता । रथेन । दसौ । इमं । शृणुतं । श्लोकं । अद्रेः ।

किं । अंग । वां । प्रति । अवर्ति । गमिष्ठा । आहुः । विप्रांसः । अश्विना । पुराऽजाः ॥ ३ ॥

हे अश्विनी सुयुग्मिः सुष्ठु योजितैरश्वैः सुवृता । पुनः पुनरावर्तत इति वृत्तकं । शोभनचक्रोपेतैश्च रथेनागत्य दक्षौ शत्रूणामुपपत्तितारौ युवामद्रेः । आद्रियते सर्वैरित्यद्रिः स्तोता । तस्यैव श्लोकं स्तोत्रं शृणुतं । अंग हे अश्विनी विप्रासो मेधाविनः पुराजाः पुरातना अथवा वां युवामवर्तिमस्माकं वृत्तिहानिं प्रति गमिष्ठा अतिशयेन गंताराविति किमाहुः किं कथयंतीति । न कथयंतीत्यर्थः । प्रथमाष्टकेऽष्टमेऽध्याये सुवृता रथेनेत्यादि गतं ॥ गमिष्ठा । गंतृशब्दादिष्ठनि रूपं ॥

आ मन्येथा॒मा गतं॑ कश्चिदेवैर्विश्वे॑ जना॒सो अश्विना॑ हवन्ते ।

इ॒मा हि वां गो॒ऋजीका॑ मधू॒नि प्र मि॒त्रासो॑ न द॒दुरु॒सो अये॑ ॥ ४ ॥

आ । म॒न्येथां । आ । ग॒तं । क॒त् । चि॒त् । ए॒वैः । वि॒श्वे । ज॒नासः । अ॒श्विना । ह॒वन्ते ।

इ॒मा । हि । वां । गोऽ॒ऋजीका॑ । म॒धूनि । प्र । मि॒त्रासः । न । द॒दुः । उ॒स्रः । अ॒ये ॥ ४ ॥

कश्चिदिति प्रश्ने । हे अश्विनी आ मन्येथां । इमां मदीयां स्तुतिं जानीतं । किंच एवैर्गमनसाधनैरश्वैरा गतं । यज्ञं प्रत्यागच्छतं । विश्वे सर्वे जनासः स्तोतारोऽश्विनाश्विनी वां युवां हवन्ते । स्तुतिब्रह्मणाभिर्वाग्भिराहुयन्ति । किंच गोऋजीका गवां पयसा मिश्रणोपेतानि मधूनि मदकराणि सोमरसरूपाणिभिमानि हवीषि युवाभ्यां प्र ददुः । अध्वर्यादयः प्रयच्छन्ति । तच्च दृष्टांतः । मित्रासो न । यथा मित्राणि मित्रेभ्योऽपेक्षितं ददति तद्वत् । उस्रः । वसति जमसीत्युस्रः सूर्यः । अथ उषसोऽय उदेति । तस्मादागच्छतमिति भावः ॥ ददुः । दाण् दान इत्यस्य लिट्युसि रूपं । हियोगादनिघातः । उस्रः । वस निवासे । स्फायितं चीत्यादिना रक् । कित्वात्संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वाभावश्चांदसः ॥

तिरः॑ पुरु॒ चिदश्विना॑ रजा॒स्यांगूषो॑ वां मघ॒वाना॑ जने॒षु ।

ए॒ह यातं॑ प॒थिभिर्दे॒वयानैर्दे॒सावि॒मे वां नि॒धयो॑ मधू॒नां ॥ ५ ॥

तिरः॑ । पु॒रु । चि॒त् । अ॒श्विना । रजा॑ंसि । आ॒ंगूषः । वां । म॒घऽवा॒ना । ज॒नेषु ।

आ । इ॒ह । या॒तं । प॒थिऽभिः । दे॒वऽयानैः । द॒सौ । इ॒मे । वां । नि॒धयः । म॒धूनां ॥ ५ ॥

हे अश्विनी पुरु चिद्वह्नयपि रजांसि स्थानानि तिरः स्वतेजसा तिरस्कुर्वन्ती वां युवामिह कर्मणि देवयानिः पथिभिर्मर्गैरा यातं । मघवाना धनवन्तौ हे अश्विनी जनेषु स्तोत्रेषु वां युवयोरांगूष आ समंताहोषणीयं स्तोत्रं वर्तते । दक्षौ शत्रूणामुपपत्तितारौ हे अश्विनी वां युवयोर्मधूनां मदकराणां सोमानामिमे निधयः । निधीयतेऽच सोम इति निधयः पात्रविशेषाः । संति । तस्मादागच्छतमिति भावः ॥ आंगूषः । आहुपूर्वाहुषः कर्मणि घञ् । आघुष्यत इत्याघोषः । घो इत्यस्य पृषोदरादित्वाद्गु इत्यादेशः । आङोऽनुनासिकश्चंदसीत्यन्यप्यनुनासिकश्चांदसः । यद्वा । अगिर्गत्यर्थः । अस्मादंगूष इति सूत्रेणोषचप्रत्ययांतो निपातितः । अंगति गच्छति देवानित्यंगूषः स्तोत्रं । अंगूष एवांगूषः । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोऽङ् । प्रत्ययस्वरः । एह यातमि-
त्यर्धर्चो गतः ॥ ३ ॥

अप्तेर्यामेऽतिरिक्तोक्त्येच्छावाकशस्त्रे पुराणमोक्त इति चतस्रो विकल्पेन याज्याः । सूचितं च । यदि नाधीयात्पुराणमोक्तः सख्यं शिवं वामिति चतस्रो याज्याः । आ० ९. ११. इति ॥

पुरा॒णमो॒क्तः स॒ख्यं शि॒वं वां यु॒वोर्न॑रा द्रवि॒णं ज॒हाव्यां॑ ।

पुनः॑ कृ॒त्वा नाः स॒ख्या शि॒वानि॑ म॒ध्वा मदे॑म स॒ह नू संमा॑नाः ॥ ६ ॥

पुराणं । ओकः । सख्यं । शिवं । वां । युवोः । नरा । द्रविणं । जहाय्यां ।

पुनरिति । कृण्वानाः । सख्या । शिवानि । मध्वा । मदेम । सह । नु । समानाः ॥ ६ ॥

हे अश्विनी वां युवयोः पुराणं पुरातनं सख्यमोकः सेव्यं शिवं कल्याणकरं भवति । किंच हे नरा नराव-
कादीपस्य कर्मणो नेतारौ युवोर्युवयोर्द्रविणं धनं जहाय्यां जहृकुलजायां भवति । शिवानि सुखकराणि
युवयोः सख्यानि पुनः कृण्वानाः कुर्वतः समाना हविष्प्रदानेनोपकारकत्वान्निचभूता एकीभूताः संतो वयं
मध्वा मदकरेण सोमेन युवां सह युगपत् नु चिप्रं मदेम । हर्षयेम ॥ सख्यं । सख्युर्भाव इत्यर्थे सख्युर्य इति
यप्रत्ययः । जहाय्यां । जह्रोः संबन्धिनीत्यर्थे तस्येदमित्यण् । ओगुणः । ह्रस्वदीर्घयोर्व्यत्ययः । मदेम । मदी हर्ष
इत्यस्याशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङ्प्रत्ययः । निघातः ॥

अश्विना वायुना युवं सुदक्षा नियुजिष्य सजोषसा युवाना ।

नासत्या तिरोऽञ्छ्रं जुषाणा सोमं पिबतमस्रिधा सुदानू ॥ ७ ॥

अश्विना । वायुना । युवं । सुदक्षा । नियुत्ऽभिः । च । सऽजोषसा । युवाना ।

नासत्या । तिरोऽञ्छ्रं । जुषाणा । सोमं । पिबतं । अस्त्रिधा । सुदानू इति सुदानू ॥ ७ ॥

सुदक्षा शोभनसामर्थ्येपितौ युवाना नित्यतरुणी नासत्या । न विद्यतेऽसत्त्वं ययोस्तौ । सुदानू शोभन-
फलस्य दातारौ हे अश्विनी वायुना नियुजिष्यैश्च सजोषसा संगतौ जुषाणा सोमविषयप्रीतियुक्तावसिधानुप-
चीणौ युवं युवां तिरोऽञ्छ्रमहि तिरोहिते ह्यमानमिमं सोमं पिबतं ॥ नियुजिः । यौतेः क्तिप् । तिरोऽञ्छ्रं ।
अहि भवमह्यं । भवे कंदसीति यत् । तिरो भूतमह्यं यस्मिन्काले स तिरोऽञ्छ्रः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

अश्विना परि वामिषः पुरुचीरीयुगीर्भिर्यतमाना अमृधाः ।

रथो ह वामृतजा अद्रिजूतः परि द्यावापृथिवी याति सद्यः ॥ ८ ॥

अश्विना । परि । वां । इषः । पुरुचीः । ईयुः । गीऽभिः । यतमानाः । अमृधाः ।

रथः । ह । वां । अमृतजाः । अद्रिजूतः । परि । द्यावापृथिवी इति । याति । सद्यः ॥ ८ ॥

हे अश्विनी पुरुचीः पुर्वंचति गच्छंतीति पुरुचीर्बह्वनीषो हविलंबणान्यन्त्राणि वां युवां परीयुः । परितो
गच्छंति । तथामृधाः केनाप्यतिरस्कृता यतमानाः कर्मणि प्रवर्तमानाः स्रोतारो गीर्भिः सुतिलचणामिर्वा-
गिभर्युवां परिचरन्ति । अमृतजा अमृतस्योदकस्य जनयिता । अमृते यज्ञे प्रादुर्भवतीति वा । अद्रिजूतः स्रोतुभि-
राकृष्टो वां युवयो रथो द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सद्यस्तदानीमेव परि याति ह । सर्वतः प्राप्नोति खलु ।
अश्विनो रथस्य वेगवत्त्वे मंचवर्णः । यो वामश्विना मनसा जवीयान्नयः स्वश्चो विश आजिगाति । अमृते १.
११७. २. इति । अतः कारणादस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतमिति भावः ॥ ईयुः । इण् गतावित्यस्य खिटि दीर्घ
इणः क्तितीत्यभ्यासस्य दीर्घः । पादादित्वादनिघातः । यतमानाः । यती प्रयत्न इत्यस्य शानचि रूपं । शपः
पित्वादनुदात्तत्वे शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । अमृतजाः । जनेर्विट् । विद्वन्नोरित्वात्वं ।
अद्रिजूतः । जू इति सौचो धातुः । कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदस्वरः ॥

अश्विना मधुषुसमो युवाकुः सोमस्तं पातमा गतं दुरोणे ।

रथो ह वां भूरि वर्षः करिंक्रत्सुतावतो निष्कृतमार्गमिष्टः ॥ ९ ॥

अश्विना । मधुमुत्ऽतमः । युवाकुः । सोमः । तं । पातं । आ । गतं । दुरोणे ।

रथः । ह । वां । भूरि । वर्षः । करिंक्रत् । सुतऽवतः । निऽकृतं । आऽगमिष्टः ॥ ९ ॥

हे अश्विनी यः सोमो मधुपुत्तमो मधुरसमत्वं प्रेरयन्नुवाकुर्युवां कामयमानो वर्तते । यद्वा । युवाकुर्वस-
तीवरीप्रभृतिभिर्मिश्रित इत्यर्थः । तमिमं सोमं पातं । पिबतं । दुरोणेऽस्माकं गृह आ गतं । आगच्छतं । भूरि
प्रभूतं वर्षो वारकं तेजः रूपं वा सर्वैर्वरणीयं धनं वा करिकल्पुनः पुनः कुर्वन्वां युवयो रथः सुतवतः सोममभि-
पुतवतो यजमानस्य निष्कृतं । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । नि० १२. ७. । इति यास्कः । संस्कारि । यद्वा । संस्कृतं
गृहमागमिषोऽतिशयेनागच्छन् भवति ॥ युवाकुः । यतीः कटिकृषिभ्यां काकुरिति बाहुलकादस्मादपि भवति ।
प्रत्ययस्वरेण मध्योदान्तः । करिकत् । करोतिर्यङ्लुकि शतरि दाधर्ति दधर्ति दधर्षीत्यादिना चुत्वाभावे
यणादेशे कृतेऽगस्थानुकारांतत्वादभ्यासस्य रिगागमो न प्राप्नोतीति सोऽपि निपात्यते । अभ्यस्तस्वरः ।
निष्कृतं । करोतिरादिकर्मणि क्तः । संस्कृतं प्रवृत्त इत्यर्थः । थायादिस्वरः ॥ ४॥

मित्रो जनानिति नवर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं चैष्टुमं मैत्रं । मित्रो मैत्रं चतुर्गायत्र्यंतमित्यनुक्रमणिका ।
आदितः पंच चिष्टुमः शिष्टाश्चतस्रो गायत्र्यः । मित्रो देवता ॥ अपिहोचार्थे पयसि वर्षविंदुपतने मित्रो जना-
नित्यनया समिधमादध्यात् । सूचितं च । मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण इति समिधाधानं । आ० ३. ११. इति ॥

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्यां ।

मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ १ ॥

मित्रः । जनान् । यातयति । ब्रुवाणः । मित्रः । दाधार । पृथिवीं । उत । द्यां ।

मित्रः । कृष्टीः । अग्निमिषा । अभि । चष्टे । मित्राय । हव्यं । घृतवज्जुहोत ॥ १ ॥

ब्रुवाणः स्तूयमानः शब्दं कुर्वाणो वा मित्रः । प्रकर्षेण सर्वैर्मोचते ज्ञायते तथा सर्वान्नुष्टिप्रदानेन चायत इति
वा मित्रः सूर्यः । जनान् कर्षकादिजनान्यातयति । कृष्ट्यादिकर्मसु प्रयत्नं कारयति । तथा मित्र एव पृथिवीमुतापि
च आमेतावुमी लोकौ वृष्टिद्वारात्नं यागांश्च जनयन् दाधार । धारयति । तथा सति मित्रोऽग्निमिषानिमि-
षेणानुग्रहवृष्ट्या कृष्टीः कर्मवतो मनुष्यानामि चष्टे । सर्वतः पश्यति । एतत्सर्वं ज्ञात्वा हे अश्विनी घृतवदुपस्तर-
णाभिधारणयुक्तं हव्यं हवणयोग्यं पुरोडाशादिकं तस्मै मित्राय देवाय जुहोत । जुहुत । प्रयच्छतेत्यर्थः । उक्तार्थं
यास्को ब्रवीति । मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणः शब्दं कुर्वन् । मित्र एव धारयति पृथिवीं च दिवं च । मित्रः
कृष्टीरनिमिषन्नमिविपश्यतीति । कृष्टय इति मनुष्यानाम कर्मवतो भवन्ति विकृष्टदेहा वा । मित्राय हव्यं घृत-
वज्जुहोतेति व्याख्यातं । जुहोतिर्दानकर्मा । नि० १०. २२. । इति ॥ यातयति । यती प्रयत्न इत्यस्य ख्यंतस्य लटि
रूपं । दाधार । तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घः । जुहोत । जुहोतेर्लोपि प्रत्ययस्य तबादेशः । गुणः । निघातः ॥

देवसुवां हविःषु मित्रस्य सत्यस्य प्र स मित्रेति याज्या । एषैव प्रातर्होमस्य कालात्ययनिमित्ते मैत्रे चरी
याज्या । सूचितं च । प्र स मित्रं मर्तो अस्तु प्रयस्वांस्त्वां नष्टवान्नाहिमाय पृच्छते । आ० ४. ११. इति ॥ तत
इष्टिमित्रः सूर्योऽभि यो महिना दिवं प्र स मित्रं मर्तो अस्तु प्रयस्वानिति संखितायां । आ० ३. १२. ।
इति च ॥

प्र स मित्रं मर्तो अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्यं शिक्षति व्रतेन ।

न हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमंहो अश्वोत्यंतितो न दूरात् ॥ २ ॥

प्र । सः । मित्रं । मर्तः । अस्तु । प्रयस्वान् । यः । ते । आदित्यं । शिक्षति । व्रतेन ।

न । हन्यते । न । जीयते । त्वाऽऊतः । न । एनं । अंहः । अश्वोति । अंतितः । न । दूरात् ॥ २ ॥

हे आदित्य व्रतेन यज्ञेन युक्तो यो मनुष्यस्ते तुभ्यं शिक्षति हविर्ब्रह्मणमग्नं ददाति हे मित्र स मर्तो मनुष्यः
प्रयस्वानन्नवान् प्रास्तु । प्रभवतु । त्वोतस्त्वया रक्षितः स मनुष्यः केनापि न हन्यते । न बाध्यते । न जीयते ।
नाभिभूयते च । एनं तुभ्यं हविर्दत्तवतं पुरुषमंहः पापमंतितः समीपात्प्राप्नोति । न प्राप्नोति । दूरादपि न
प्राप्नोति ॥ शिक्षतिर्दानकर्मा । अत्ययेन परस्मैपदं । यदुक्तयोगादनिघातः । जीयते । जयतेः कर्मणि यक्ब्रह्म-

त्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । खोतः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदस्वरः । अत्रोति । अशू व्याप्नो । स्वादिः । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥

देवसुपां हविःषु मित्रस्य सत्यस्यानुवाक्या । अगमीवास इळया मदंतः प्र स मित्र मर्तो अशु प्रयस्वानिति सूचितं । आ० ४. ११. ॥

अ॒न॒मी॒वा॒स॒ इ॒ळ॒या॒ म॒द॒ंतो॒ मि॒त॒ज्ञ॒वो॒ व॒रि॒म॒न्ना॒ पृ॒थि॒व्याः ।

आ॒दि॒त्यस्य॑ व्र॒तमु॑प॒क्षि॒यंतो॑ व॒यं मि॒त्रस्य॑ सु॒म॒तौ स्या॑म ॥ ३ ॥

अ॒न॒मी॒वा॒सः । इ॒ळ॒या॒ । म॒द॒ंतः । मि॒त॒ऽज्ञ॒वः । व॒रि॒म॒न् । आ॒ । पृ॒थि॒व्याः ।

आ॒दि॒त्यस्य॑ । व्र॒तं । उ॒प॒ऽक्षि॒यंतः॑ । व॒यं । मि॒त्रस्य॑ । सु॒ऽम॒तौ । स्या॑म ॥ ३ ॥

हे मित्र अगमीवासो रोगवर्जिता इळयान्नेन मदंतो माव्यंतः पृथिव्या वरिमन्विस्तीर्णे प्रदेशे मितज्ञवो मितजानुका आ यथाकामं सर्वत्र गच्छंत आदित्यस्य संबंधि व्रतं कर्मोपबिद्यंतस्तस्य कर्मणः समीपे निवसंतः । तदीयं कर्म कुर्वाणा इत्यर्थः । तादृशं वयं मित्रस्यादित्यस्य सुमती शोभनायामनुग्रहबुद्ध्यां स्याम । वर्तेमहि ॥ मदंतः । मदी हर्ष इत्यस्य शतरि व्यत्ययेन शप् । मितज्ञवः । जानुशब्दस्य झुस्कांदसः । वरिमन् । उरुशब्दात्पृथादित्वादिमनिच् । प्रियस्थिरेत्यादिना वरादेशः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । व्यत्ययेनाबुदान्तः ॥

अ॒यं मि॒त्रो न॑म॒स्यः॑ सु॒शेवो॒ राजा॑ सु॒क्ष॒त्रो अ॒जनि॑ष्ट वे॒धाः ।

तस्य॑ व॒यं सु॒म॒तौ य॒ज्ञिय॑स्यापि॒ भ॒द्रे सौ॒मन॑से स्या॑म ॥ ४ ॥

अ॒यं । मि॒त्रः । न॑म॒स्यः॑ । सु॒ऽशे॒वः । राजा॑ । सु॒ऽक्ष॒त्रः । अ॒जनि॑ष्ट । वे॒धाः ।

तस्य॑ । व॒यं । सु॒ऽम॒तौ । य॒ज्ञिय॑स्य । अपि॒ । भ॒द्रे । सौ॒मन॑से । स्या॑म ॥ ४ ॥

अयं पूर्वमंत्रे प्रतिपादितो मित्रः सूर्यो नमस्यः सर्वैर्नमस्करणीयः सुशेवः शोभनमुखः । सुखेन सेव्य इत्यर्थः । राजा सर्वस्य जगतः प्रकाशप्रदानेन स्वामी सुक्षत्रः । चक्रशब्देन बलमुच्यते । शोभनबलोपेतो वेधाः सर्वस्य जगतो विधाता । एवंगुणोपेतः सूर्योऽजनिष्ट । प्रादुरभूत् । तस्मिन्विधगुणोपेतस्य यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य सूर्यस्य सुमती शोभनायां बुद्ध्यां भद्रे कल्याणकारिणि सौमनसे सौमनस्येऽपि यजमाना वयं स्याम । भवेम ॥ नमस्यः । नमसि साधुः । तच्च साधुरिति यत् । तित्स्वरितः । अजनिष्ट । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लुङि सिचि रूपं । सौमनसे । सुमनस इदमित्यर्थे तस्येदमित्यण् । प्रत्ययस्वरः ॥

म॒ह्यं आ॒दि॒त्यो न॑म॒सोप॑सद्यो या॒त॒यज्ज॑नो गृ॒णते॑ सु॒शेवः॑ ।

तस्मा॑ ए॒तत्प॑न्य॒तमा॑य जु॒ष्टम॒ग्नी मि॒त्राय॑ ह॒विरा॑ जु॒होत॑ ॥ ५ ॥

म॒हान् । आ॒दि॒त्यः । न॑म॒सा । उ॒प॒ऽसद्यः॑ । या॒त॒यत्ऽज॑नः । गृ॒णते॑ । सु॒ऽशे॒वः ।

तस्मै॑ । ए॒तत् । प॑न्य॒तमा॑य । जु॒ष्टं । अ॒ग्नी । मि॒त्राय॑ । ह॒विः । आ॒ । जु॒होत॑ ॥ ५ ॥

योऽयमादित्यो महान् अत एव नमसा नमस्करिणोपसद्यः सर्वैरुपसदनीयो यातयज्जनः । प्रातः प्रातः स्वस्वकर्मणि प्रवर्तनीया अना येनेति स तथोक्तः । गृणते स्तोत्रं कुर्वते जनाय सुशेवश्च भवति तस्मै पन्यतमाय सुखतमाय मित्रायादित्याय जुष्टं प्रीतिविषयमेतद्विरपावा जुहोत । जुहुत ॥ यातयज्जनः । यती प्रयत्न इत्यस्य स्थंतस्य शतरि रूपं । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरि प्राप्ति मध्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । गृणते । गृ शब्दे । शतुरगुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । पन्यतमाय । पनतेरध्यादित्वात् । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं । जुष्टं । नित्यं मंत्र इत्याबुदात्तत्वं ॥ ५ ॥

अभिप्रवषडहे दशरात्रे च सप्तदशैकाविंशदिसोमे सति होवादिक्शस्त्रेष्वावापस्थाने पंचसप्तादिसंख्याका
अथ आपवनीयाः । तत्र मैत्रावरुणशस्त्रे मित्रस्य चर्षणीधृत इत्याद्याश्चतस्र आवापार्थाः । सूचितं च । मित्रस्य
चर्षणीधृत इति चतस्रो मैत्र्यः । आ० ७. ५. । इति ॥

मित्रस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य सानसि । द्युम्नं चित्रश्रवस्तमं ॥ ६ ॥

मित्रस्य । चर्षणिऽधृतः । अवः । देवस्य । सानसि । द्युम्नं । चित्रश्रवःऽतमं ॥ ६ ॥

चर्षणीधृतो मनुष्याणां वृष्टिप्रदानेन धारकस्य मित्रस्य देवस्य संबन्धवोऽन्नं सानसि सर्वैः संभजनीयं द्युम्नं
तदीयं धनं च चित्रश्रवस्तमं । अतिशयेन चायनीयकीर्तियुक्तं ॥ सानसि । सनोतेः सानसिपर्णसीत्यादिना-
सिचप्रत्ययांतत्वेन निपातनादुपधावृद्धिः । चित्त्वादांतोदात्तः । स्वमोरिति स्वमोलुक् ॥

प्रातर्होमस्य कालाख्ये मैत्रेष्टिः । तस्यामभि यो महिनेत्यनुवाक्या । सूचितं च । अभि यो महिना दिवं प्र
स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान् । आ० ३. १२. । इति ॥

अभि यो महिना दिवं मित्रो बभूव सप्रथाः । अभि श्रवोभिः पृथिवीं ॥ ७ ॥

अभि । यः । महिना । दिवं । मित्रः । बभूव । सऽप्रथाः । अभि । श्रवःऽभिः । पृथिवीं ॥ ७ ॥

यो मित्रो महिना स्वकीयेन महिष्वा दिवमंतरिक्षमभि बभूवाभिभवति स मित्रः सप्रथाः । प्रथः प्रसिद्धिः
कीर्तिः । तत्सहितः श्रवोभिर्वृष्टिद्वारोत्पादितैरग्निः पृथिवीमप्यभिभवति । बहुजनयुक्तां करोतीत्यर्थः ॥ सप्रथाः ।
प्रथ प्रख्याने । अमुन् । वोपसर्जनस्येति सहस्य सभावः ॥

मित्राय पंच येमिरे जना अभिष्टिशवसे । स देवान्विश्वान्विभर्ति ॥ ८ ॥

मित्राय । पंच । येमिरे । जना । अभिष्टिऽशवसे । सः । देवान् । विश्वान् । विभर्ति ॥ ८ ॥

पंच जना निषादपंचमाश्रितारो वर्णा अभिष्टिशवसे शत्रूणामभितृबलयुक्ताय मित्राय येमिरे । हवींषु-
द्यच्छंति । स तादृशो मित्रो ऽस्थान् सर्वान्देवान्विभर्ति । स्वस्वरूपतया धारयति ॥ अभिष्टिशवसे । इषेमंचे
वृषेत्यादिना क्तिन् । तादां च नितीत्यभेरंतोदात्तत्वं । शकंधादित्वात्पररूपत्वं । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

मित्रो देवेष्वायुषु जनाय वृक्तबर्हिषे । इषं इष्टव्रता अकः ॥ ९ ॥

मित्रः । देवेषु । आयुषु । जनाय । वृक्तऽबर्हिषे । इषः । इष्टऽव्रताः । अकरित्यकः ॥ ९ ॥

मित्रो भगवानादित्यो देवेषु द्योतमानादिगुणयुक्तेष्वायुषु मनुष्येषु मध्ये यो जनो वृक्तबर्हिः । वृक्तं लूनं
बर्हिर्येन सः । बर्हिर्लवनासादनपूर्वं हविषो दाता अस्त्वितिगित्यर्थः । तस्मै वृक्तबर्हिषे जनायेष्टव्रताः । इष्टानि
कल्याणानि व्रतानि कर्माणि याभिः मिथ्यंति ता इपसादृशान्यन्नान्यकः । करोति । तस्मै ददातीत्यर्थः ॥
वृक्तबर्हिषे । ओत्रशू केदने । कर्मणि निष्ठायां यस्य विभाषितीट्प्रतिषेधः । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अकः ।
करोतेर्लुङि ज्ञेमंचे घसेत्यादिना लुक् । सिपो हल्ङ्यादिलोपः । निघोतः ॥ ६ ॥

इहेह व इति सप्तमं सप्तमं मूक्तं वैश्वामित्रं जागतमुमुदेवताकं । अत्यलुच इन्द्रदेवताकस्य । तथा चानुक्रांतं ।
इहेह वः सप्तामर्वं जागतं तृचोऽत्य ऐन्द्रयेति ॥ मूक्तविनियोगो लैंगिकः । आवाश्रितस्रः पृथ्याभिप्रवषडहयोः
प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आर्भवनिविहानीयाः । सूचितं च । इहेह व इति चतस्रः । आ० ७. ५. । इति ॥

इहेह वो मनसा बंधुता नर उशिजो जग्मुरभि तानि वेदसा ।

याभिर्मायाभिः प्रतिजूतिवर्षसः सौधन्वना यज्ञियं भागमान्श ॥ १ ॥

इहेऽइहे । वः । मनसा । बंधुता । नरः । उशिजः । जग्मुः । अभि । तानि । वेदसा ।

याभिः । मायाभिः । प्रतिजूतिऽवर्षसः । सौधन्वनाः । यज्ञियं । भागं । आनश ॥ १ ॥

हे ऋभवो वो युष्माकं बंधुता । बध्नंति फलेन संयोजयंतीति बंधवः कर्माणि । तेषां समूहो बंधुता । इहेह सर्वत्र मनसा सर्वैर्ज्ञायते । नरो हे मनुष्या ऋभव उशिजो यज्ञभागं कामयमाना भवन्तो वेदसा यज्ञभागप्रापककर्मविषयज्ञानिन तानि तादृशानि कर्माख्यभि जग्मुः । प्राप्तुवन्ति । कानि तानि । मायाभिः । मीयन्ते ज्ञायन्त इति मायाः कर्माणि । याभिर्मायाभिर्धैः कर्मभिः प्रतिजुतिवर्षसः प्रतिपञ्चाभिवनशीलतेजोयुक्ताः सौधन्वनाः । सुधन्वनामांगिरसः पुत्रः कश्यपुः । तस्य पुत्राः सौधन्वनाः । ते च त्रय ऋभुर्विभ्वा वाज इति । एबन्नामका यूयं यज्ञियं यज्ञार्हं भागं सोमपाणादिलक्षणमानश । प्राप्ताः स्ख । तथा च मंचवर्णाः । ऋभुर्विभ्वा वाजो देवाँ अगच्छत स्वपसो यज्ञियं भागमेतन् । ऋग्वे० १. १६१. ६. । इति । अयमर्थो ब्राह्मणेऽप्यृभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन्नित्यबोपाख्यानपूर्वकं स्पष्टमभिहितः । यद्वा । नरः कर्मणां नेतारो हे ऋभव उशिजः कामयमाना वेदसा हविर्लक्षणेन धनेन युक्ताः सोतारो वो युष्माकं तानि चमसतक्षणादीनि कर्माणि बंधुता बंधुतया सख्येन मनसा जग्मुः । अभिगच्छंति । कानीत्याशंकायामाह । यैश्चमसतक्षणादिभिः कर्मभिर्यज्ञार्हं भागं यूयमाप्नुत तान्यभिगच्छंति । युष्माकं बुद्धिनेपुणानि चिंतयंतीत्यर्थः ॥ इहेह । नित्यवीप्सयोरिति द्विवचन । परस्माद्विहितत्वाद्गुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः । बंधुता । बन्ध बंधने । नृसृस्त्रिहीत्यादिना कर्तर्युप्रत्ययः । समूह इत्यर्थे ग्रामजनबंधुसहायेभ्यस्तत् । पा० ४. २. ४३. । इति तस् । लिट्स्वरः ॥

याभिः शचीभिश्चमसाँ अपिँशत यया धिया गामरिणीत चर्मणः ।

येन हरी मनसा निरतक्षत तेन देवत्वमृभवः समानश ॥ २ ॥

याभिः । शचीभिः । चमसान् । अपिँशत । यया । धिया । गां । अरिणीत । चर्मणः ।

येन । हरी इति । मनसा । निः । अतक्षत । तेन । देवत्वं । ऋभवः । सं । आनश ॥ २ ॥

हे ऋभवो याभिः शचीभिः शक्तिभिश्चमसान् चतुरोऽपिँशत विभक्तवन्तः स्ख । यया धिया प्रज्ञया गां मृतामरिणीत चर्मणः चर्मणा योजनात्प्रापितवन्तः स्ख । येन मनसा प्रज्ञानेन हरी एतन्नामकाविद्रस्वाश्वी निरतक्षत नितरामकुक्षत । तथायं मंचवर्णाः । य इन्द्राय वचोयुजा ततश्चुर्मनसा हरी । ऋग्वे० १. २०. २. । इति । तेन सर्वेणानेन कर्मणा देवत्वं यज्ञभागार्हत्वलक्षणं देवभावं समानश । सम्यक् प्राप्ताः स्ख ॥ अपिँशत । पिश अवयवे । तुदादिः । तस्य लङि मध्यमे रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अरिणीत । री गतिरिषण्योः । क्रयादिः । तस्य लङि रूपं । अचापि पूर्ववदनिघातः । निरतक्षत । तद्धू त्वद्धू तनूकरणे । लङि रूपं । पूर्ववदनिघाते तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । अडुदात्तः । आनश । अत्रोत्तिर्लिटि रूपं । निघातः ॥

इंद्रस्य सख्यमृभवः समानशुर्मनोर्नपातो अपसो दधन्विरे ।

सौधन्वनासो अमृतत्वमेरिरे विष्टी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया ॥ ३ ॥

इंद्रस्य । सख्यं । ऋभवः । सं । आनशुः । मनोः । नपातः । अपसः । दधन्विरे ।

सौधन्वनासः । अमृतत्वं । आ । ईरिरे । विष्टी । शमीभिः । सुऽकृतः । सुऽकृत्यया ॥ ३ ॥

मनोर्नपातो मनुष्यस्यांगिरसः पुत्रा अपसो यागादिलक्षणकर्मवन्त ऋभव इन्द्रस्य सख्यं समानस्थानत्वं समानशुः । सम्यक् प्राप्तवन् । तथेन्द्रस्य सख्यं प्राप्तस्त ऋभवो दधन्विरे । पूर्वं मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अपीदानीमिन्द्र सख्येन प्राणान्धारयन्ति । तथा मंचः । आधारयन्त वह्यः । ऋग्वे० १. २०. ८. । इति । सौधन्वनासः सुधन्वाणामकश्यपेः पुत्रा ऋभवः सुकृतः शोभनकर्माणाः संतः प्रभूतैः शमीभिर्देवत्वप्राप्तिप्रतिबंधनिवारणहेतुभिः कर्मभिः सुकृत्यया शोभनेन कर्मणा च विष्टी व्याप्यामृतत्वमेरिरे । देवत्वं प्रापुः । तथा च मंचांतरमास्त्रायते । मर्तासः संतो अमृतत्वमानशुः । ऋग्वे० १. २०. ८. । इति । नपातः । नध्राणपादित्यादिना नजः प्रकृतिभाषः । दधन्विरे । धविर्गेत्यर्थः । व्यत्ययेन चेति कषप । ङिटि रूपं । ईरिरे । ईर गती । मंचत्वादास्त्र भवति । निघातः । सुकृत्यया । करोतेर्भावे कृञ् । तस्य व्यत्ययेनातोदात्तत्वं । समासे कृदुत्तरस्वरः ॥

इद्रेण याथ सरथं सुते सचाँ अथो वशानां भवथा सह श्रिया ।

न वः प्रतिमै सुकृतानि वाघतः सौधन्वना ऋभवो वीर्याणि च ॥ ४ ॥

इद्रेण । याथ । स० सरथं । सुते । सचाँ । अथो इति । वशानां । भवथ । सह । श्रिया ।

न । वः । प्रतिमै । सुकृतानि । वाघतः । सौधन्वनाः । ऋभवः । वीर्याणि । च ॥ ४ ॥

हे ऋभवो यूयमिद्रेण सचा सह सरथं समानमेकं रथमारुह्य सुतऽभिषुतसोमवति यज्ञे याथ । गच्छ । अथो अनंतरमिद्रेण सहैकरथमारुढा यूयं वशानां । उज्यते काम्यते यजमानेन स्वर्गादिलक्षणं फलमेभिरिति वशा मनुष्याः । तेषां श्रिया स्तुतिहविरादिरूपया सह भवथ । हे सौधन्वनाः सुधन्वः पुत्रा वाघतोऽमृत-
त्वादिलक्षणफलस्य वोढारो मेधाविनो वेति यास्कः । तादृशा हे ऋभवो वो युष्माकं सुकृतानि देवस्य प्रापकाणि शोभनानि कर्माणि न प्रतिमै । प्रतिमातुमियत्तया परिच्छेत्तुं न केनापि शक्यानि । तथा वीर्याणि युष्माकं सामर्थ्यानि च नैव प्रतिमातुं शक्यानि ॥ वशानां । वश कांती । वशिरण्योरुपसंख्यानमिति करणे
ऽप्रत्ययः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वशशब्दो बंध्यावचनश्चेदतोदात्तो भवति । वशा मेधा
अवष्टास आकृताः । अश्वे० १०. ९१. १४. इति । वः । युष्मच्छब्दस्य षष्ठीबहुवचने वसादेशः । निघातः ।
प्रतिमै । माह माने । विच् । प्रतिमाः प्रतिमानं । तस्य चतुर्थ्यवचन आतो लोपश्चादसः । एकादेशस्वरः ॥

आमिषविके पंचमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इन्द्र ऋभुभिरित्यार्भवसृचः । सूचितं च । घृतवती भुवनाना-
मभिश्चिद्येन्द्र ऋभुभिर्वाजवज्जिरिति तुचौ । आ० ७. ७. इति ॥ आद्यसृतीयसवने होतुः प्रस्थितयाज्या । सूचितं
च । इन्द्र ऋभुभिर्वाजवज्जिः समुचितमिन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतं । आ० ५. ५. इति ॥

इन्द्र ऋभुभिर्वाजवज्जिः समुक्षितं सुतं सोममा वृषस्वा गभस्त्योः ।

धियेषितो मघवन्दाशुषो गृहे सौधन्वनेभिः सह मत्स्वा नृभिः ॥ ५ ॥

इन्द्र । ऋभुऽभिः । वाजवत्ऽभिः । संऽउक्षितं । सुतं । सोमं । आ । वृषस्व । गभस्त्योः ।

धिया । इषितः । मघऽवन् । दाशुषः । गृहे । सौधन्वनेभिः । सह । मत्स्व । नृऽभिः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वाजवज्जिः । वाजो नाम ऋभूणां आता । यद्वा । वाजोऽन्नं । तत्सहितैर्ऋभुभिः सहितस्त्वं समुक्षितं
सम्यगज्जिः सिक्तं यावभिः सुतं सोमं गभस्त्योः । अपत्यदंत्वाभ्यामन्नमिति गृह्णीत पदार्थानाभ्यामिति वा गभस्ती
बाह्व । तयोर्बाह्वोरा वृषस्व । आचारय । यहमुभाभ्यां बाहुभ्यां गृहीत्वा सोमं पिबेत्पर्यः । हे मघवन् हे इन्द्र धिया
स्तोत्ररूपेण कर्मणेषितः प्रेरितस्त्वं दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य गृहे सौधन्वनेभिः सुधन्वः पुत्रैर्नृभिर्मनु-
ष्यैर्ऋभुभिः सह साकं मत्स्व । सोमपानेन हृष्टो भव ॥ समुक्षितं । उच्च सेचने । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति
गतिः स्वरः । गभस्त्योः । मस मत्सर्गदीप्त्योरित्यस्माद्वसर्गद्वेति सूत्रेण तिप्रत्ययो धातोर्गडागमश्च । यद्वा । गृह्णीतेः
पृषोदरादित्वादेवं नेयं । मत्स्व । मदि स्तुत्यादिषु । लोटि बहुलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

इन्द्र ऋभुमान्वाजवान्मत्स्वेह नोऽस्मिन्सर्वने शच्या पुरुष्टुत ।

इमानि तुभ्यं स्वसराणि येमिरे व्रता देवानां मनुषश्च धर्मभिः ॥ ६ ॥

इन्द्र । ऋभुऽमान् । वाजऽवान् । मत्स्व । इह । नः । अस्मिन् । सर्वने । शच्या । पुरुऽस्तुत ।

इमानि । तुभ्यं । स्वसराणि । येमिरे । व्रता । देवानां । मनुषः । च । धर्मऽभिः ॥ ६ ॥

पुरुष्टुत बहुभिः स्तुत हे इन्द्र ऋभुमान् ऋभूणां तवान् वाजवान् वाजेन ऋभोर्भावा युक्तः शब्धिद्राण्या
कर्मणा वा सहितः सन् नोऽस्माकमिह कर्मण्यस्मिन् तृतीयसवने इ- - - - - भव । हे इन्द्र तुभ्यं त्वदर्धमिमानि
स्वसराण्यहानि येमिरे । तव सोमपानार्थं चिषु सवनेषु नियतं यज्ञियं । देवानामग्न्यादीनां व्रता व्रतानि
कर्माणि च मनुषो मनुष्यस्य धर्मभिः कर्मभिः साकं त्वदर्धं नि

इंद्रं ऋभुभिर्वाजिभिर्वाजयन्निह स्तोमं जरितुरूपं याहि यज्ञियं ।

शतं केतेभिरिषिरेभिरायवे सहस्रणीथो अध्वरस्य होमनि ॥ ७ ॥

इंद्रं । ऋभुऽभिः । वाजिऽभिः । वाजयन् । इह । स्तोमं । जरितुः । उप । याहि । यज्ञियं ।

शतं । केतेभिः । इषिरेभिः । आयवे । सहस्रऽनीथः । अध्वरस्य । होमनि ॥ ७ ॥

हे इंद्र वाजिभिर्वाजयुक्तेर्ऋभुभिः सहितस्त्वं वाजयन् सोतुर्वाजमन्नं कुर्वाण इह यज्ञे यज्ञियं यज्ञार्हं जरितुः स्तोमं स्तोत्रमुप याहि । आगच्छ । पुनः किंविशिष्टः । केतेभिः । केत्यते ज्ञायते सर्वमेभिरिति केताः प्राज्ञा मरुतः । तेः शतं शतसंख्याकैरिषिरेभिरिषिरेर्गमनकुशैरश्वैः सहित आयवे मनुष्याय यजमानाय सहस्रनीथो बह्वप्रकारनयनोपेतोऽध्वरस्य । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्य तादृशस्य सोमस्य होमनि होम आगच्छेति शेषः ॥ वाजयन् । वाजं करोतीति णिच् । णाविष्ठवदितीष्ठवद्वावाचुरिष्ठमेयः स्थिति टिलोपः । केतेभिः । कित ज्ञाने । घञ् । जित्वादायुदात्तः ॥ ७ ॥

उषो वाजेनेति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं वैश्वामित्रमुषोदेवताकं । तथा चानुक्रांतं । उष उषस्यमिति ॥ प्रातरनुवाक उषस्ये कृतावाश्विनशस्ते च वैपुमे कंदस्येतस्य सूक्तस्य विनियोगः । सूचितं च । उषो वाजेनेदमु त्वत् ॥ आ० ४. १४. । इति ॥

उषो वाजेन वाजिनि प्रचेताः स्तोमं जुषस्व गृणतो मघोनि ।

पुराणी देवि युवतिः पुरंधिरनु व्रतं चरसि विश्ववारे ॥ १ ॥

उषः । वाजेन । वाजिनि । प्रऽचेताः । स्तोमं । जुषस्व । गृणतः । मघोनि ।

पुराणी । देवि । युवतिः । पुरंधिः । अनु । व्रतं । चरसि । विश्वऽवारे ॥ १ ॥

वाजेन वाजिन्यज्ञेनाग्नवति । तथा च मंत्रः । सं वाजैर्वाजिनीवति । ऋग्वे० १. ४८. १६. । इति । मघोनि धनवति हे उषः प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवती सती गृणतः तव स्तोत्रं कुर्वतः स्तोतुः स्तोमं स्तोत्रं जुषस्व । सेवस्व । यद्वा । वाजेन हविर्बलयोगेनाग्नेन सह स्तोमं जुषस्विति संबंधः । विश्ववारि विश्वैः सर्वैर्वरणीये हे उषो देवि पुराणी पुरातनी युवतिरित्युपमा तद्वच्छोभमाना । सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषा । ऋग्वे० १. १२३. ११. । इतिवत् । पुरंधिः । पुरु बह्व धीः स्तोत्रलक्षणं कर्म यस्याः सा । बह्वस्तोत्रवती । पुरंधिर्बह्वधीरिति यास्कः । पुरंधिः शोभमाना वा । एवंविधगुणोपेता त्वमनु व्रतं यज्ञकर्मभिलक्ष्य चरसि । यष्टव्यतया वर्तसे ॥ मघोनि । मघशब्दात्तुबर्थे कंदसीवनिपाविति वनिप् । स्त्रियामृतेभ्यो ङीप् । अयुवमघोनामतद्धित इति संप्रसारणे कृते गुणः । संबुद्धावंबार्थनयोर्ह्रस्वः । निघातः । पुराणी । पुराणशब्दः पुराणप्रोक्तेष्वित्यंतोदात्तत्वेन निपातितः । टिड्ढाणमिति ङीप् । अनुदात्तस्य च यचोदात्तलोप इत्यंतोदात्तत्वं । पुरंधिः । पृषोदरादित्वादुकारस्यामादेश ईकारस्य ह्रस्वश्च । आबुदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां कंदस्युपसंख्यानमित्याबुदात्तत्वं ॥

उषो देव्यमर्त्या वि भाहि चंद्ररथा सूनृता ईरयंती ।

आ त्वा वहंतु सुयमांसो अश्व्या हिरण्यवर्णा पृथुपाजंसो ये ॥ २ ॥

उषः । देवि । अमर्त्या । वि । भाहि । चंद्रऽरथा । सूनृताः । ईरयंती ।

आ । त्वा । वहंतु । सुऽयमांसः । अश्व्याः । हिरण्यऽवर्णा । पृथुऽपाजंसः । ये ॥ २ ॥

हे उषो देव्यमर्त्या मरणधर्मरहिता चंद्ररथा सुवर्णमयरथोपेता सूनृताः प्रियसत्वरूपा वाच ईरयंत्युच्चारयंती । तथा च मंत्रवर्णः । सुक्तावरी सूनृता ईरयंती । ऋग्वे० १. ११३. १२. । इति । तादृशी त्वं वि भाहि ।

सूर्यकिरणसंबन्धाद्विशेषेण दीप्यस्व । पृथुपाजसः प्रभृतबलयुक्ता अरणवर्णा येऽश्वा विद्यते सुयमासः सुष्ठु
नियंतुं शक्या रथे योजितास्तेऽश्वा हिरण्यवर्णा त्वा त्वामा वहंतु ॥ सुयमासः । यमेरक्ष्णार्थं खलु । लिप्स्वरः ॥

उषः प्रतीची भुवनानि विश्वोर्ध्वा तिष्ठस्यमृतस्य केतुः ।

समानमर्थं चरणीयमाना चक्रमिव नव्यस्या ववृत्स्व ॥३॥

उषः । प्रतीची । भुवनानि । विश्वा । ऊर्ध्वा । तिष्ठसि । अमृतस्य । केतुः ।

समानं । अर्थं । चरणीयमाना । चक्रंऽइव । नव्यसि । आ । ववृत्स्व ॥३॥

हे उषो देवि विश्वा सर्वाणि भुवनानि प्रतीची । प्रत्याभिमुख्येनांचति प्राप्नोतीति प्रतीची । अमृतस्य
मरणधर्मरहितस्य सूर्यस्य केतुः प्रज्ञापयित्री त्वमूर्ध्वा नभस्युन्नता तिष्ठसि । नव्यसि पुनःपुनर्जायमानतया
नवतरे हे उषो देव्यर्थं । अर्थं गम्यतेऽस्मिन्नित्यर्थो मार्गः । समानमेकं मार्गमुदयात्राचीनकाललक्षणं चरणी-
यमाना चरितुमिच्छंती त्वमा ववृत्स्व । पुनस्तस्मिन्मार्गे आवृत्ता भव । तत्र दृष्टान्तः । चक्रमिव । यथा नभसि
चरितुः सूर्यस्य रथांगं पुनःपुनरावर्तते तद्वत् ॥ प्रतीची । प्रतिपूर्वादंचतेः क्तिन् । अंचतेऽप्योपसंख्यानमिति ङीप् ।
अथ इत्यकारलोपे चाविति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्त्रेणांतीदात्तः । केतुः । चायु पूजानिशामनयोरित्यस्मा-
च्चायः की चेति तुः । की इत्यादेशः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । अर्थं । अर्तंस्त्र्यप्रत्ययः । नव्यसि । नवशब्दा-
दीयमुनि ङीप् रूपं । ईकारलोपस्कांदसः । ववृत्स्व । वृत्तु वर्तने । वज्रं कंदसीति विकरणस्य झुः ॥

अव स्यूमेव चिन्वती मघोन्युषा याति स्वसरस्य पत्नी ।

स्वर्जनेती सुभगा सुदंसा अंतादिवः पप्रथ आ पृथिव्याः ॥४॥

अव । स्यूमऽइव । चिन्वती । मघोनी । उषाः । याति । स्वसरस्य । पत्नी ।

स्वः । जनेती । सुऽभगा । सुऽदंसाः । आ । अंतात् । दिवः । पप्रथे । आ । पृथिव्याः ॥४॥

येयमुषाः स्यूमेव वस्त्रमिव विसृतं तमोऽवचिन्वत्यवचयमपक्षयं प्रापयंती मघोनी धनवती स्वसरस्य ।
सुष्ठुस्यति क्षिपति तम इति स्वसरः सूर्यो वासरो वा । तस्य पत्नी सती याति गच्छति । स्वः स्वकीयं तेजो
जनंती जनयंती सुभगा सुधना सौभाग्ययुक्ता वा सुदंसाः शोभनापिहोत्रकर्मा सेयमुषा दिवो दुलोकस्यांता-
त्पृथिव्याश्चांतादावसानात्पप्रथे । प्रथते । प्रकाशत इत्यर्थः ॥ स्यूमेव । पिवु तंतुसंताने । अविविधविशुद्धिभिः किदिति
मन्त्रप्रत्ययः । क्वोः श्रुडनुनासिके चेत्युट् । यणादेशः । सुपां मुलुगिति सोर्लुक् । निस्वादाशुदात्तः । चिन्वती ।
शतुरनुम इति ङीप् उदात्तत्वं । जनंती । जन जनन इत्यस्य ण्यंतस्य शतरि रूपं । कंदसुभयथेति शप
आर्धधातुकत्वेन णिलोपः ॥

अच्छा वो देवीमुषसं विभातीं प्र वो भरध्वं नमसा सुवृत्तिं ।

ऊर्ध्वं मधुधा दिवि पाजो अश्रेत्प रोचना रुरुचे रण्वसंदृक् ॥५॥

अच्छ । वः । देवीं । उषसं । विऽभातीं । प्र । वः । भरध्वं । नमसा । सुऽवृत्तिं ।

ऊर्ध्वं । मधुधा । दिवि । पाजः । अश्रेत् । प्र । रोचना । रुरुचे । रण्वऽसंदृक् ॥५॥

हे स्तोतारो वो युष्माकञ्छामिलस्य विभातीं शोभमानामुषसं देवीं प्रति वो युष्माकं संबंधिना नमसा
नमस्कारेण सह सुवृत्तिं शोभनां स्तुतिं प्रभरध्वं । यूयं कुर्वत । मधुधा । मधुराणि स्तुतिलक्षणाणि वाक्यानि
दधातीति । मधु सोमः । तं धारयतीति वा । यद्वा । मधुधादित्यधात्री । यद्वा । अवयवाभावादव्युत्पन्नावयवम-
खंडमिदं पदमुपोनाम । सेयमुषा दिवि नभस्यूर्ध्वं पाज ऊर्ध्वाभिमुखं पाजस्तोत्रोऽश्रेत् । अयति । तथा रोचना

रोचनशीला रण्वसंदृक् रमणीयदर्शनोषाः प्र हृष्ये । प्रकर्षेण दीपयति । यद्वा । रोचना लोकान्प्र हृष्ये । प्रकर्षेण स्वतेजसा दीपयति । तथा च मन्त्रवर्णः । व्युत्कंती हि रश्मिभिर्विश्रमाभासि रोचनं । अथर्व० १. ४९. ४. । इति ॥ रण्वसंदृक् । रवेर्गत्वर्थस्याच्प्रत्ययः । इदित्वाप्तुमागमः । संपूर्वाद्भूः क्तिन् । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

ऋतावरी दिवो अर्करबोध्या रेवती रोदसी चित्रमस्यात् ।

आयतीमम उषसं विभातीं वाममेषि द्रविणं भिक्षमाणः ॥ ६ ॥

ऋतऽवरी । दिवः । अर्कः । अबोधि । आ । रेवती । रोदसी इति । चित्रं । अस्यात् ।

आऽयतीं । अग्ने । उषसं । विऽभातीं । वामं । एषि । द्रविणं । भिक्षमाणः ॥ ६ ॥

ऋतावरी सत्यवती येयमुषा दिवो बुलोकादकैस्तेजोभिरबोधि सर्वैर्ज्ञायते । ततो रेवती धनवती येयं रोदसी द्यावापृथिव्यां चित्रं नानाविधरूपयुक्तं यथा भवति तथास्यात् सर्वतो व्याप्य तिष्ठति हे अग्ने आयतीं त्वदभिमुखमागच्छंतीं विभातीं भासमानामुषसमुषोदेवीं भिक्षमाणो हवींषि याचमानस्त्वं वामं वननीयं द्रविणमभिहोत्रादिलक्षणं धनमेषि । प्राप्नोषि ॥ अबोधि । बुध अवगमने । कर्मणि लुङि चिष् भावकर्मणोरिति चिष् । चिष्णो लुक् । रेवती । रयिश्ब्दान्मतुप । कंदसीर इति वत्त्वं । रयेर्मती बङ्गलमिति संप्रसारणपरपूर्वत्वे । गुणः । उगितश्चेति ङीप् । रेशब्दाच्चोपसंख्यानमिति मतुप उदात्तत्वं ॥

ऋतस्य बुध उषसामिषण्यन्वृषा मही रोदसी आ विवेश ।

मही मित्रस्य वरुणस्य माया चंद्रेव भानुं वि दधे पुरुचा ॥ ७ ॥

ऋतस्य । बुधे । उषसां । इषण्यन् । वृषा । मही इति । रोदसी इति । आ । विवेश ।

मही । मित्रस्य । वरुणस्य । माया । चंद्राऽइव । भानुं । वि । दधे । पुरुऽचा ॥ ७ ॥

वृषा वृष्टिद्वारा प्रेरक आदित्य ऋतस्याभिहोत्रादिकर्मकरणे सत्यभूतस्याहो बुधे मूल उषसामिषण्यन् प्रेरणं कुर्वन्मही महती रोदसी द्यावापृथिव्यावा विवेश । स्वतेजोभिः सर्वतः प्रविष्टवान् । यद्वा । वृषा वर्ष-
तेषण्यन् सर्वतो गच्छन्नुषसां संबन्धी रश्मिसमूहो रोदसी द्यावापृथिव्यां विष्टवानिति योजनीयं । तत उषा मही महती मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोर्माया प्रभाकरा सती चंद्रेव सुवर्णानीव भानुं स्वप्रभां पुरुचा बङ्गपु देशेषु वि दधे । विदधाति । सर्वत्र प्रसारयति ॥ मही । अलोपस्कंदसः । पुरुचा । देवमनुष्येत्यादि-
नाधिकरणे चाप्रत्ययः ॥ ॥ ८ ॥

इमा उ वामित्वष्टादशर्चं नवमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । इमा उ द्रुमैर्द्रावरुणबार्हस्पत्यपौष्णसावित्र-
साम्यमैत्रावरुणासृचा अंत्यो जमदग्न्यार्षो वा चतुर्थ्याद्या गायत्र्य इति । कृत्स्नस्य विश्वामित्र ऋषिरंत्यस्य तृचस्य जमदग्निर्वा । आद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः शिष्टाः पंचदश गायत्र्यः । प्रथमस्येंद्रावरुणी देवता द्वितीयस्य बृहस्पतिसृतीयस्य पूषा चतुर्थस्य सविता पंचमस्य सोमः षष्ठस्य मित्रावरुणी । आभिन्नविकेपूकष्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धौ सत्यां स्वस्वशस्त्रे होत्रका अंत्यसूक्तमवशेष्य स्तोमाभिर्गंसनार्थं तृचादिसंख्या ऋच आवपेयुः । तत्र मित्रावरुणस्यावापार्थमावसृचः । सूचितं च । इमा उ वां भूमयो मन्यमाना इति तिस्रः । आ० ७. ९. इति ॥

इमा उ वां भूमयो मन्यमाना युवावन्ते न तुज्या अभूवन् ।

क्वप्यन्दिद्रावरुणा यशो वां येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्यः ॥ १ ॥

इमाः । ऊं इति । वां । भूमयः । मन्यमानाः । युवाऽवन्ते । न । तुज्याः । अभूवन् ।

क्व । त्यत् । इन्द्रावरुणा । यशः । वां । येन । स्म । सिनं । भरथः । सखिऽभ्यः ॥ १ ॥

हे इन्द्रावरुणी वां युवयोः संबन्धिन्यो मन्यमाना बलिभिः शत्रुभिरभिमन्यमाना अत एव भूमयो धमण-

शीला इमाः प्रजाः । उः पूरणः । युवावते । तृतीयार्थे चतुर्थी । यौवनवता बलिना शत्रुणा तुज्या हिंसा नाभूवन् । न भवन्तु । अपि च वां युवयोस्त्यक्तादृशं यशः कृत्वास्ते । येन यशसा सखिभ्योऽस्मभ्यं सिनमन्नं भरथः स्म प्रदातुं संपादयथः । तत्कृत्वा इत्यन्वयः । यद्वा । हे इंद्रावरुणौ वां युवयोः संबन्धिन्य इमा अस्माभिः क्रियमाणा भूमयो युवां प्राप्तुं भ्रमणशीला मन्यमानाः । मन्यतिरर्चतिकर्मा । युवामर्च्यत्वाः स्तुतयो युवावते युवाभ्यां सदृशायात्यक्षी देवाय न तुज्याः । तुजतिर्दानकर्मार्यः । प्रदेया मा भूवन् । शिष्टं समानं ॥ भूमयः । भमु अगवस्थाने । भमेः संप्रसारणं चेतीन्द्रायः संप्रसारणं च । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । युवावते । युष्मदस्माभ्यां कंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप । अविभक्तावपि युवादेशश्चकंदसः । तुज्याः । तुज हिंसादाननिकेतनेषु । अघ्यादयश्चेति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । सिनं । विञ् बंधने । इणिवज्जीकुष्यविभ्यो नगिति नक् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

अयमु वां पुरुतमो रयीयञ्छ्वत्तममवसे जोहवीति ।

सजोषाविंद्रावरुणा मरुद्भिर्दिवा पृथिव्या ऋणुतं हवं मे ॥ २ ॥

अयं । ऊं इति । वां । पुरुऽतमः । रयिऽयन् । श्वत्तऽतमं । अवसे । जोहवीति ।

सऽजोषौ । इंद्रावरुणा । मरुत्ऽभिः । दिवा । पृथिव्या । ऋणुतं । हवं । मे ॥ २ ॥

हे इंद्रावरुणौ रयीयन् रयिमात्मन इच्छन्नयमु पुरुतमो वैदिककर्मप्रवृत्ततयातिशयेन पुरुर्महान्यजमानोऽवसे रक्षणायान्नाय वा वां युवां श्वत्तमं सर्वदा जोहवीति । भृशमाहुयति । मरुद्भिर्देवविशेषैर्दिवा पृथिव्या च सजोषी संगच्छन्ती युवां मे मम हवं युष्मदीयमाह्वानं ऋणुतं ॥ पुरुतमः । तमपो व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । जोहवीति । ह्यतिर्यङ्लुक्प्रत्ययस्य चेति संप्रसारणे रूपं । दिवा । ऊडिदमिति विभक्तेश्चुदात्तत्वं । पृथिव्या । उदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वं । हवं । ह्यतिर्भवेऽनुपसर्गस्थित्यप । प्रत्ययस्य पित्वादन्युदात्तत्वं ॥

अस्मे तदिंद्रावरुणा वसु ष्यादस्मे रयिर्मरुतः सर्ववीरः ।

अस्मान्वरुचीः शरणैरवंतस्मान्होत्रा भारती दक्षिणाभिः ॥ ३ ॥

अस्मे इति । तत् । इंद्रावरुणा । वसु । स्यात् । अस्मे इति । रयिः । मरुतः । सर्वऽवीरः ।

अस्मान् । वरुचीः । शरणैः । अवन्तु । अस्मान् । होत्रा । भारती । दक्षिणाभिः ॥ ३ ॥

हे इंद्रावरुणावस्मै अस्मासु तदभिलषितं तादृशं वसु धनं स्यात् । भवतु । हे मरुतः सर्ववीरः सर्वेषु कर्मसु वीरः समर्थो रयिः पुत्रपीत्रयुक्तः पशुसंघः । पशवो वै रयिरिति तैत्तिरीयकं । सोऽस्मै अस्माकं भवतु । वरुचीः सर्वैः संभजनीया देवपत्न्यः शरणैः । शृणोति शीतादिक्लेशमिति शरणानि गृह्णाः । तैरस्मानवन्तु । होत्रा । ह्यतिर्यङ्स्थां हवीषीति । यद्वा । ह्यति तत्र प्राण इति होत्रा वाक् । तथा च श्रुतिः । वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचं । कौ० उ० २. ५. । इति । यद्वा । होत्रेति यज्ञनाम । ह्यति तत्र हविरिति । यज्ञस्य वागुच्यते । वाचं यच्छन्ति वाचि यज्ञः । ऐ० ब्रा० ५. २४. । इति ब्राह्मणं । तादृशी भारती सरस्वती दक्षिणाभिर्गौरूपाभिर्दक्षिणाभिः । यद्वा । उदारारभिर्वीरभिरस्मान् पालयतु ॥ वसु ष्यादित्यत्र संहितायां पूर्वपदादिति षत्वं । वरुचीः । यसितस्कभितेत्यादिना ऊर्ध्वतत्वेन निपातनादिष्टसिद्धिः । होत्रा । ऊ दानादनयोः । ऊया-माश्रुभसिभ्यस्त्रिष्यधिकरणे चान्प्रत्ययः ॥

बृहस्पते जुषस्व नो हव्यानि विश्वदेव्य । रास्व रत्नानि दाशुषे ॥ ४ ॥

बृहस्पते । जुषस्व । नः । हव्यानि । विश्वऽदेव्य । रास्व । रत्नानि । दाशुषे ॥ ४ ॥

विश्वदेव्य सर्वदेवहित हे बृहस्पते नोऽस्मात्संबन्धीनि हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि हवींषि जुषस्व । सेवस्व । तत्तत्त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय मह्यं रत्नान्युत्तमानि धनानि रास्व । देहि ॥ रास्व । रा दाने । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

शुचिर्मर्केर्बृहस्पतिमध्वरेषु नमस्यत । अनाम्योज आ चके ॥ ५ ॥

शुचिं । अर्कः । बृहस्पतिं । अध्वरेषु । नमस्यत । अनामि । ओजः । आ । चके ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजो घृयमध्वरेषु शुचिं शुद्धं बृहस्पतिमर्केरर्चनीयेः स्तोत्रैर्नमस्यत । परिचरत । अनाम्यनमनशीलं परैरनभिभवनीयमोजस्तस्य बलमा चके । सर्वतो याचे ॥ बृहस्पतिं । वनस्पत्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्वरः । चके । कर्मेर्ल्युत्तमे मकारलोपः क्वांसः ॥ ॥ १॥

वृषभं चर्षणीनां विश्वरूपमदाभ्यं । बृहस्पतिं वरेण्यं ॥ ६ ॥

वृषभं । चर्षणीनां । विश्वरूपं । अदाभ्यं । बृहस्पतिं । वरेण्यं ॥ ६ ॥

चर्षणीनां मनुष्याणां वृषभमभिमतफलवर्षकं विश्वरूपं व्याप्तरूपं । यद्वा । विश्वरूपानामकगोवाहनोपेतं । तथा च मंचवर्णः । बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत । ऋत्वि० १. १६१. ६. इति । अदाभ्यं केनाप्यतिरस्करणीय वरेण्यं सर्वैर्भजनीयं बृहस्पतिं । अभिमतफलं याच इति पूर्वेष्वान्वयः ॥ विश्वरूपं । वज्रप्रीही विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा । विश्वरूपस्य सतीति अर्शआदित्वादचप्रत्ययः । मरुदृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अदाभ्यं । दभेष्टेति वक्तव्यमिति ख्यप्रत्ययः ॥

इयं ते पूषन्नाघृणे सुष्टुतिर्देव नव्यसी । अस्माभिस्तुभ्यं शस्यते ॥ ७ ॥

इयं । ते । पूषन् । आघृणे । सुऽस्तुतिः । देव । नव्यसी । अस्माभिः । तुभ्यं । शस्यते ॥ ७ ॥

आघृणे आगतदीप्तिमन् हे पूषन् देव नव्यसी नवतरेयं सुष्टुतिः शोभनस्तुतिरूपा वाक् ते त्वत्संबन्धिनी भवति । सैषा स्तुतिरस्माभिः स्तोतृभिस्तुभ्यं त्वदर्घं शस्यते । तां जुषस्वेत्युत्तरेणान्वयः ॥

तां जुषस्व गिरं मम वाजयंतीमवा धियं । वधूयुरिव योषणां ॥ ८ ॥

तां । जुषस्व । गिरं । मम । वाजयंतीं । अव । धियं । वधूयुः । इव । योषणां ॥ ८ ॥

हे पूषन् स्तोत्रं कुर्वाणस्य मम तां तादृशीं गिरं स्तुतिलक्षणां वाचं जुषस्व । सेवस्व । स्तुत्या प्रीतस्त्वं वाजयंतीं वाजमग्नमिच्छंतीं हर्षकारिणीं धियमिमां स्तुतिं प्रत्यव । अभिगच्छ । तत्र दृष्टान्तः । वधूयुरिव । यथा वधूयुः स्त्रीकामो योषणां स्त्रियं प्रत्यागच्छति तद्वत् ॥ वाजयंतीं । वाजशब्दादिच्छतीत्यर्थे क्यच् । तदन्ताच्छतरि ङीप् रूपं । ङीपोऽनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । अव । अव रक्षणादिष्वित्यस्य लोटि रूपं ॥

यो विश्वाभि विपश्यति भुवना सं च पश्यति । स नः पूषाविता भुवत् ॥ ९ ॥

यः । विश्वा । अभि । विऽपश्यति । भुवना । सं । च । पश्यति । सः । नः । पूषा । अविता । भुवत् ॥ ९ ॥

यः पूषा विश्वा भुवना सर्वाङ्गलोकानभि अभिमुख्येन विपश्यति विशेषेण पश्यति । किंच तानि सं पश्यति तत्तद्वस्तुयाथावत् सत्यं जानाति । स तादृशः पूषा देवो नोऽस्माकमविता रक्षको भुवत् । भवतु ॥ विपश्यति । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । पश्यति । अत्र सकर्मकत्वात्परस्मैपदं । पूर्ववदनिघातः । भुवत् । भवतेर्लेखडागमः । भूमवोस्तिङीति गुणप्रतिषेध उवडादेशः । निघातः ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे तत्सवितुरिति द्वे ऋचौ प्रतिपत्तृचस्य द्वितीयातृतीये । सूचितं च । तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे दोषो आगात् । आ० ८. १. इति ॥ अभिप्लवपृष्णषडहयोर्द्वितीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे प्रतिपत्तृचस्तीते एव प्रथमाद्वितीये । सूचितं च । तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे आविश्वदेवं । आ० ७. ६. इति ॥

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १० ॥

तत् । सवितुः । वरेण्यं । भर्गः । देवस्य । धीमहि । धियः । यः । नः । प्रऽचोदयात् ॥ १० ॥

यः सविता देवो नोऽस्माकं धियः कर्माणि धर्मादिविषया वा बुद्धीः प्रचोदयात् प्रेरयेत् तत्तस्य देवस्य सवितुः सर्वोतर्यामितया प्रेरकस्य जगत्स्रष्टुः परमेश्वरस्य वरेण्यं सर्वरूपास्यतया क्षेयतया च संभजनीयं भर्गोऽविद्यातत्कार्ययोर्मज्जनाङ्गर्गः स्वयंज्योतिः परब्रह्मात्मकं तेजो धीमहि । वयं ध्यायामः । यद्वा । तदिति भर्गो-विशेषणं । सवितुर्देवस्य तत्तादृशं भर्गो धीमहि । किं तदित्यपेक्षायामाह । य इति लिंगव्यत्ययः । यङ्गर्गो धियः प्रचोदयात् । तद्धायेमेति समन्वयः । यद्वा । यः सविता सूर्यो धियः कर्माणि प्रचोदयात् प्रेरयति तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवितुर्देवस्य द्योतमानस्य सूर्यस्य तत्सर्ववृक्षमानतया प्रसिद्धं वरेण्यं सर्वैः संभजनीयं भर्गः पापानां तापकं तेजोमंडलं धीमहि । क्षेयतया मनसा धारयेम । यद्वा । भर्गःशब्देनात्ममभिधीयते । यः सविता देवो धियः प्रचोदयति तस्य प्रसादाङ्गर्गोऽज्ञादिलक्षणं फलं धीमहि । धारयामः । तस्याधारभूता भवेमेत्यर्थः । भर्गःशब्दस्याज्ञपरत्वे धीशब्दस्य कर्मपरत्वे चाथर्वणं । वेदांस्कंदांसि सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य कवयोऽज्ञमाङ्गः कर्माणि धियस्तदु ते प्रब्रवीमि प्रचोदयंतसविता याभिरितीति । गो० ब्रा० १. ३२. ॥ भर्गः । भस्ज पाकि । असुन् । भस्जो रोपधयो रमन्वतरस्यां । पा० ६. ४. ४७. । इति रोपधयोर्लोपो रमागमः । व्यङ्कादिपाठात् कुत्वं । धीमहि । ध्यायतेर्लिङि वङ्गत्वं कृंदसीति संप्रसारणं । व्यत्ययेनात्मनेपदं । यद्वा । धीङ् आधरि । लिङि वङ्गत्वं कृंदसीति विकरणस्य लुक् । प्रचोदयात् । चोदयतेर्लिङ्याङागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । आगमस्यानुदात्तत्वे णिचः स्वरः ॥ ॥ १० ॥

देवस्य सवितुर्वयं वाजयंतः पुरंध्या । भर्गस्य रातिमीमहे ॥ ११ ॥

देवस्य । सवितुः । वयं । वाजयंतः । पुरंध्या । भर्गस्य । रातिं । ईमहे ॥ ११ ॥

वाजयंतो वाजमत्तमात्मन इच्छंतो वयं देवस्य द्योतमानस्य सवितुः पुरंध्या तद्विषयमुत्वा पञ्चया वा भगस्य भजनीयस्य धनस्य रातिं दानमीमहे । याचामहे ॥ रातिं । मंत्रे वृषत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

देवं नरः सवितारं विप्रा यज्ञैः सुवृक्तिभिः । नमस्यंति धियेषिताः ॥ १२ ॥

देवं । नरः । सवितारं । विप्राः । यज्ञैः । सुवृक्तिभिः । नमस्यंति । धिया । इषिताः ॥ १२ ॥

नरः कर्मणां नेतारो विप्रा मेधाविनोऽध्वर्यादयो धियेषिताः कर्मणा बुद्ध्या वा प्रेर्यमाणाः संतः सवि-तारं देवं त्वां यज्ञैर्यजनीयैर्हविर्भिः सुवृक्तिभिः शोभनस्तोत्रैश्च नमस्यंति । परिचरंति ॥ नमस्यंति । नमोर्वरिषश्चिचङः क्यजिति क्यच् ॥

अग्नीषोमप्रणयने सोमो जिगातीत्याद्यास्तिस्र ऋचः । सूचितं च । सोमो जिगाति गातुर्विदेवानां तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिनेत्यर्धं आरमेत् । आ० ४. १०. । इति ॥

सोमो जिगाति गातुर्विदेवानामेति निष्कृतं । ऋतस्य योनिमासदं ॥ १३ ॥

सोमः । जिगाति । गातुऽवित् । देवानां । एति । निः । ऋतस्य । योनिं । आऽसदं ॥ १३ ॥

गातुवित् । गातुर्वेदिमार्गः । तं जानानः सोमो जिगाति । गच्छति । गंतव्यं स्थानं दर्शयति । देवानां संबंधि निष्कृतं संस्कृतमासदं सर्वैरासदनीयमृतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानं हविर्धानाख्यमेति । प्राप्नोति ॥ जिगाति । गा सुती । जुहोत्यादिः ॥

सोमो अस्मभ्यं द्विपदे चतुष्पदे च पशवे । अनमीवा इषंस्करत् ॥ १४ ॥

सोमः । अस्मभ्यं । द्विऽपदे । चतुऽपदे । च । पशवे । अनमीवाः । इषः । करत् ॥ १४ ॥

सोमः सोतुभ्योऽस्मभ्यं तथा द्विपदेऽस्मदीयाभ्यो द्विपाद्भ्यः प्रजाभ्यश्चतुष्पदे पशवे चतुष्पाद्भ्यो गवादिपशु-भ्यश्चानमीवा रोगवर्जितानीषोऽज्ञानि करत् । करोतु ॥ चतुष्पदे । भसंज्ञायां पादस्य पञ्चावः । इसुसोः सामर्थ्य इति संहितायां सत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति सत्वं । वङ्गव्रीही पूर्वपदस्वरः । करत् । करोतेर्लिङ्याङागमः । इष-स्करदित्यत्र संहितायां कः करत्करतीत्यादिना सत्वं ॥

अस्माकमायुर्वर्धयन्नभिमातीः सहमानः । सोमः सधस्यमासदत् ॥ १५ ॥

अस्माकं। आयुः। वर्धयन्। अभिऽमातीः। सहमानः। सोमः। सधऽस्यं। आ। असदत् ॥ १५ ॥

स सोमो देवोऽस्माकमायुरन्नं जीवनं वा वर्धयन्नृद्धिं प्रापयन्नभिमातीः कर्मविघ्नकारिणः शत्रुन् महमानोऽभिवन्नस्माकं सधस्यं हविर्धानास्यं स्थानमासदत् । आसीदत् ॥ असदत् । सदेर्नेटि रूपं । निघातः ॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवने मित्रावरुणशस्त्र आ नो मित्रावरुणेति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च । आ नो मित्रावरुणा नो गंतं रिशादसा । आ० ५. १०. । इति ॥ चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने मित्रावरुणे शस्त्र आ नो मित्रावरुणेति षडहस्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः । सूत्रितं च । आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे । आ० ७. २. । इति ॥ सोमषुद्धावयमेव तृच आवापार्थः । सूत्रितं च । आ नो मित्रावरुणेति तृचौ । आ० ७. ५. । इति ॥ दाक्षायणे यज्ञे द्वे अमावास्ये कर्तव्ये । तत्रोत्तरस्याममावास्यायां द्वितीयेऽहनि मित्रावरुण आ नो मित्रावरुणेति तस्या नुवाक्या । सूत्रितं च । आ नो मित्रावरुणा यद्वह्निष्ठं नातिविधे सुदानू । आ० २. १४. । इति ॥

आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतं । मध्वा रजांसि सुक्रतू ॥ १६ ॥

आ। नः। मित्रावरुणा। घृतैः। गव्यूतिं। उक्षतं। मध्वा। रजांसि। सुक्रतू इति सुऽक्रतू ॥ १६ ॥

सुक्रतू शोभनकर्माणां हे मित्रावरुणो नोऽस्माकं गव्यूतिं गवां मार्गं गोनिवासस्थानं घृतैः चरणसाधनैः पयोभिरोक्षतं । समंतात्सिंचतं । अस्मभ्यं दोग्ध्रीर्गाः प्रयच्छतमिति भावः । रजांस्यस्मदावासस्थानानि मध्वा मधुररसेन सिंचतं ॥ गव्यूतिं । गोयूती कंदसीति वांतादेशः । मध्वा । सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वाद्वा नुमागमाभावः ॥

उरुशंसा नमोवृधा मृहा दक्षस्य राजथः । द्राघिष्ठाभिः शुचिव्रता ॥ १७ ॥

उरुऽशंसा। नमःऽवृधा। मृहा। दक्षस्य। राजथः। द्राघिष्ठाभिः। शुचिऽव्रता ॥ १७ ॥

शुचिव्रता परिशुद्धकर्माणां हे मित्रावरुणा उरुशंसा उरुभिर्बहुभिः शंसनीयौ । यद्वा । उरु महच्छंसः शस्त्रं ययोस्तौ । नमोवृधा नमसा हविर्लक्षणेनान्नेन स्तोत्रेण वा वर्धमानौ द्राघिष्ठाभिरत्यंतं दीर्घस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिर्युक्तौ युवां दक्षस्य । दक्षं धनं बलं वा । तस्य मृहा महत्त्वेन राजथः । ईशाथे ॥ उरुशंसा । शन्सु स्तुती । कर्मणि घञ् । कृत्स्वरः । द्राघिष्ठाभिः । दीर्घशब्दादिष्वनि प्रियस्थिरित्यादिना द्राघीत्यादेशः । नित्वादाद्युदात्तः ॥

मित्रावरुणस्य ग्रहस्य याज्या गृणाना जमदग्निनेत्रिषा । सूत्रितं च । होता यद्वामित्रावरुणा गृणाना जमदग्निना । आ० ५. ५. । इति ॥ अध्यायोपाकरणे मंडलाद्यंतहोमे गृणाना जमदग्निनेत्रिषा । आ० गृ० ३. ५. ॥

गृणाना जमदग्निना योनावृतस्य सीदतं । पातं सोममृतावृधा ॥ १८ ॥

गृणा। ना। जमत्ऽअग्निना। योनौ। वृतस्य। सीदतं। पातं। सोमं। मृतावृधा ॥ १८ ॥

हे मित्रावरुणो जमदग्निनैतन्नामकेन महर्षिणा गृणाना स्तूयमानो यद्वा । जमदग्निना प्रज्वलिताग्निना विश्वामित्रेण स्तूयमानो युवामृतस्य यज्ञस्य योनी देवयजनाख्ये देशे सीदतं । उपविशतं । अमृतावृधा अतस्य कर्मफलस्य वर्धयितारौ युवां सोमं पातं । पिबतं ॥ गृणाना । गृ शब्दे । व्यत्ययेन कर्मणि शानच् । चित्वादात्तोदात्तः । सीदतं । सदेर्नेटि पाठेत्यादिना सीदादेशः । पातं । पा पाने । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् ॥ १९ ॥

॥ इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तृतीयाष्टके तृतीये मंडले पंचमोऽनुवाकः
समाप्तं च तृतीयं मंडलं ॥

॥ ऋग्वेदः ॥

॥ अथ चतुर्थे मंडले ॥

वामदेव्ये चतुर्थे मंडले पंचानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके दश सूक्तानि । तेषु त्वां ह्यग्ने सदमिदिति विंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । त्वां ह्यग्ने विंशतिरथ्यतिजगतीधृतय आद्या उपाद्याश्चतस्रो वारुण्यश्च वेति । मंडलद्रष्टा वामदेव ऋषिः । प्रथमा चतुःषथ्यचराष्ट्रिद्वितीया द्विपंचाशदचरातिजगती तृतीया द्विसप्तत्यचरा धृतिश्चतुर्ध्याद्या अनादेशपरिभाषया सप्तदश त्रिष्टुभः । छत्सस्य सूक्तस्य मंडलादिध्याये-
यमिति परिभाषयाग्निदेवता द्वितीयाद्याश्चतस्रो वरुणदेवत्या ऋ ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ आद्याध्यायो-
पाकरणे मंडलादिहोमे विनियुक्ता ॥

त्वां ह्यग्ने सदमिदत्समन्यवो देवासो देवमरतिं न्येरिर इति क्रत्वा न्येरिरे ।

अमर्त्यं यजत मर्त्येष्व्वा देवमादेवं जनत प्रचेतसं विश्वमादेवं जनत प्रचेतसं ॥ १ ॥

त्वां । हि । अग्ने । सदै । इत् । सऽमन्यवः । देवासः । देवं । अरतिं । निऽएरिरे । इति ।

क्रत्वा । निऽएरिरे ।

अमर्त्यं । यजत । मर्त्येषु । आ । देवं । आऽदेवं । जनत । प्रऽचेतसं । विश्वं । आऽदेवं ।

जनत । प्रऽचेतसं ॥ १ ॥

वामदेवः स्तौति । हे अग्ने समन्यवः । मन्युः स्पर्धा । तथा सह वर्तमानाः । स्वममानैः स्पर्धमाना इत्यर्थः । देवासो देवनशीला इन्द्रादयो देवा देवं द्योतमानमरतिं शीघ्रं गंतारं त्वां सदमिदत्सदैव न्येरिर हि । स्पर्धा निमित्तं युद्धे प्रेरयति खलु । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्देवास्त्वां युद्धार्थं नितरां प्रेरयति तस्माद्यजमानाः क्रत्वा स्तुतिलक्षणेन कर्मणा न्येरिरे । यज्ञकर्मणि देवान्हविः प्रापयितुं देवानाद्वातुं च त्वां नितरां प्रेरयति खलु । यजत यजनीय हे अग्ने अमर्त्यं मरणधर्मरहितमा सर्वतो देवं द्योतमानं प्रचेतसं । प्रकृष्टं कर्मविषय चेतो ज्ञानं यस्य तादृशं त्वां मर्त्येषु यागं कुर्वाणेषु मनुष्येष्व्वादेवमागंतारं जनत । देवा हविःश्रपणार्थमजनयन । तथा प्रचेतसं कर्माभिज्ञमादेवं तत्तद्यज्ञेष्व्वागंतारं त्वां विश्वं जनत । युगपत्तानादेशवर्तिषु यज्ञेषु यागपथेन हविरानयनार्थं व्याप्तं देवा अकुर्वन् ॥ न्येरिरे । ईर गती । लिटि मंत्रत्वादास्त्र भवति । संहति योगविभागात्समासः । हिद्योगादनिघातः । क्रत्वा । जसादिषु कृंदसि वावचनमिति नादेशाभावः । यणादेशः ॥

स भ्रातरं वरुणमग्र आ ववृत्स्व देवाँ अच्छा सुमती यज्ञवनसं ज्येष्ठं यज्ञवनसं ।

ऋतावानमादित्यं चर्षणीधृतं राजानं चर्षणीधृतं ॥ २ ॥

सः । भ्रातरं । वरुणं । अग्ने । आ । ववृत्स्व । देवान् । अच्छ । सुऽमती । यज्ञऽवनसं ।

ज्येष्ठं । यज्ञऽवनसं ।

ऋतऽवानं । आदित्यं । चर्षणिऽधृतं । राजानं । चर्षणिऽधृतं ॥ २ ॥

हे अग्ने स तादृशस्त्वं भ्रातरमेकस्थानवासेन भ्रातरं वरुणं । वृणोत्युदकमिति वरुणः । तं देवं यज्ञवनसं यज्ञीर्वनगीर्धैर्हविर्भिः संभजनीयं यज्ञवनसं च यज्ञस्य संभक्तारं ज्येष्ठमतिशयेन प्रशस्यमुतावानमपां स्वामित-
योदकवंतं सत्यवंतं वा आदित्यमदितेः पुत्रं चर्षणीधृतं मनुष्याणामुदकप्रदानेन धारकं सुमती शोभनबुद्ध्या हेतुना चर्षणीधृतं चर्षणिभिर्विद्वद्भिर्धृतं राजानं राजंतं एतादृशं वरुणं देवं देवान् देवनशीलान् स्तोतृन-
च्छाभ्या ववृत्स्व । आवर्तय । अभिमुखीकुर्व ॥ ववृत्स्व । वृत्तु वर्तने । लोटि बङ्गलं कृंदसीति विकरणस्य युः ।

निघातः । सुमती । मंत्रे वृषेत्यादिना क्लृप्तादात्तः । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । एकादेशस्वरः । ज्येष्ठं । प्रशस्यस्तेष्वणि ज्य चेति ज्यदेशः । निन्त्वादाद्युदात्तः । एकादेशस्वरः । यज्ञवनसं । वन षण् संभक्तौ । कर्मकर्तरि चासुन्यत्ययः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति पूर्वपदस्वरः ॥

प्रवर्येऽभिष्टव उत्तरस्मिन्पटले सखे सखायमित्येषा । सूचितं च । सखे सखायमभ्या ववृत्स्वोर्ध्व ऊ षु ण कृतये । आ० ४. ७. इति ॥

सखे सखायमभ्या ववृत्स्वाप्सु न चक्रं रथ्येव रंह्यास्मभ्यं दस्म रंह्या ।

अग्ने मृळीकं वरुणे सचा विदो मरुत्सु विश्वभानुषु ।

तोकाय तुजे षुषुचान् शं कृध्यस्मभ्यं दस्म शं कृधि ॥३॥

सखे । सखायं । अभि । आ । ववृत्स्व । आ । षु । न । चक्रं । रथ्याऽइव । रंह्या । अस्मभ्यं । दस्म । रंह्या ।

अग्ने । मृळीकं । वरुणे । सचा । विद् । मरुत्सु । विश्वभानुषु ।

तोकाय । तुजे । षुषुचान् । शं । कृधि । अस्मभ्यं । दस्म । शं । कृधि ॥३॥

सखे सखिभूत दस्म दर्शनीय हे अग्ने त्वं तव सखायं वरुणमस्मभ्यमस्मदर्शमा ववृत्स्व । अभिमुखीकुरु । तत्र दृष्टांतः । रंह्या रंहणे गमने साधुभूतां रथ्येव रथे योजितावस्थी यथाशुं शीघ्रगंतु चक्रं लक्ष्यदेशं प्रत्यभिमुखीकुरुतस्तद्वत् । हे अग्ने सचा तव सहाये वरुणे मृळीकं मुखकरं हविर्विदः । लब्धवानसि । तथा विश्वभानुषु सर्वतो व्याप्ततेजस्केषु मरुत्सु मुखकरं लब्धवानसि । आग्निवारुणाग्निमारुतयोः कर्मणोरिष्टवानसीत्यर्थः । षुषुचान् दीप्यमान हे अग्ने तोकाय । तुज्यते पीड्यतेऽनेन माता गर्भवासिनेति तोकं पुत्रः । तस्मै तुजे । गच्छत्यनेनानृण्यं पितेति तुक् पीत्रः । तस्मै शं मुखं कृधि । कुरु । दस्म दर्शनीय हे अग्ने अस्मभ्यं शं कृधि । मुखं कुरु ॥ रथ्येव । रथस्येमावित्यर्थे रथाद्यदिति यत् । सुपां सुलुगिति सुपो ङादेशः । रंह्या । रंहशब्दात्तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

त्वं नो अप्र इत्येतदारभ्येदं सूक्तमुत्तराणि सूक्तानि च प्रातरनुवाक आग्नेये कर्ता वैष्टुभे कंदस्याश्विनशस्त्रे च विनियुक्तानि । सूचितं च । त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानित्येतत्प्रभृतीनि चत्वारि । आ० ४. १३. इति ॥ अवमृथेयां स्विष्टकृदर्थेऽग्नीवरुणौ यष्टव्यौ । तत्र त्वं नो अप्र इति द्वे याज्यानुवाकौ । सूचितं च । अग्नीवरुणौ स्विष्टकृदर्थे त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति द्वे । आ० ६. १३. इति ॥ अस्मातो यद्यग्निहोत्रं जुहुयात्तदाग्निवारुणौष्टिः । तस्यमिमे एव याज्यानुवाकौ । तदाज्यं आहिताग्निरित्युपक्रम्यास्मात् । तस्य याज्यानुवाकौ त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती । ऐ० ब्रा० ७. ९. इति ॥

त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेळोऽव यासिसीष्टाः ।

यजिष्ठो वह्नितमः शोषुचानो विश्वा द्वेषांसि प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॥४॥

त्वं । नः । अग्ने । वरुणस्य । विद्वान् । देवस्य । हेळः । अव । यासिसीष्टाः ।

यजिष्ठः । वह्निऽतमः । शोषुचानः । विश्वा । द्वेषांसि । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥४॥

हे अग्ने विद्वान् सर्वपुरुषार्थसाधनोपायज्ञस्त्वं देवस्य द्योतमानस्य वरुणस्य हेळः क्रोधान् नोऽस्मात्संबन्धिना वरुणकर्तृकान्याशयहणानव यासिसीष्टाः । अपनय । किंच यजिष्ठो यष्टृतमो वह्नितमो हविषामतिशयेन वोढा शोषुचानोऽतिशयेन दीप्यमानस्त्वं विश्वा सर्वाणि द्वेषांसि पापानि द्वेष्टुणि रजांसि वा अस्मदस्मात्तः प्र मुमुग्धि । प्रकीर्ण मोचय ॥ हेळः । हेतु अनादरे । क्षिप् । शसि रूपं । शसः सुप्त्वादनृदात्तत्वे धातुस्वरः । यासिसीष्टाः । यसेर्थ्यतादाशीर्लिङ् । यासि सीयुडागमः । कंदस्युभयथेति लिङ् । सार्वधातुकत्वात्सिखोपाभावः । अवपूर्वो यासिर्वनाशे वर्तते । मुमुग्धि । मुंचतेर्लोटि रूपं । बङ्गत्वं कंदसीति शपः झुः ॥

स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ ।

अव यस्त्व नो वरुणं रराणो वीहि मृळीकं सुहवो न एधि ॥ ५ ॥

सः । त्वं । नः । अग्ने । अवमः । भव । ऊती । नेदिष्ठः । अस्याः । उषसः । विऽउष्टौ ।

अव । यस्त्व । नः । वरुणं । रराणः । वीहि । मृळीकं । सुऽहवः । नः । एधि ॥ ५ ॥

हे अग्ने स तादृशस्त्वमूती ऊत्या रक्षणेन नोऽस्माकमवमोऽर्वाचीनः प्रत्यासन्नः सन् अस्या उषसो व्युष्टौ व्युच्छने प्रातःकालेऽग्निहोत्रादिकर्मसिद्धार्थं नेदिष्ठो भव । अतिशयेनास्मदंतिकस्थो भव । यद्वा । ऊत्या गमनेनास्माकमवमो रक्षको भव । किंच नोऽस्माकं वरुणं वरुणकृतं जलोदरादिरागं आवारकं पापं वा अव यस्त्व । अवयज । विनाशयेत्यर्थः । रराणोऽस्मदन्ते हविषि रममाणः । यद्वा । यजमानेभ्योऽत्यंतमीप्सितफलप्रदस्त्वं मृळीकं मुखकरमिदं हविर्वीहि । भक्षय । किंच नोऽस्माकं सुहवः शोभनाङ्गानोपेत एधि । भव ॥ नेदिष्ठः । अंतिकशब्दादिष्ठन्यंतिकवाढयोर्नेदसाधाविति नेद् इत्यादेशः । निच्वादाबुदात्तः । रराणः । रमतेः कानचि मकारान्तोपसृष्टादसः । यद्वा । रातिर्यङ्लुकि व्यत्ययेन कानच । अभ्यस्तानामादिः । एधि । अस्तेर्लोपि च्वसोरेद्वा वभ्यासलोपश्चेति ए इत्यादेशः । तस्यासिद्धत्वाद्भुसन्त्यो हेर्धिः । निघातः ॥ ॥ १२ ॥

अस्य श्रेष्ठा सुभगस्य संदृग्देवस्य चित्रतमा मर्त्येषु ।

शुचि घृतं न तप्त्रमग्न्यायाः स्यार्हा देवस्य मंहनेव धेनोः ॥ ६ ॥

अस्य । श्रेष्ठा । सुऽभगस्य । संऽदृक् । देवस्य । चित्रऽतमा । मर्त्येषु ।

शुचिं । घृतं । न । तप्त्रं । अग्न्यायाः । स्यार्हा । देवस्य । मंहनाऽइव । धेनोः ॥ ६ ॥

सुभगस्य सुधनस्य सुष्ठु भजनीयस्याग्नेर्देवस्य श्रेष्ठातिशयेन प्रशस्या संदृक् संदृष्टिमर्त्येषु चित्रतमातिशयेन चायनीया पूजनीया भवति । स्यार्हा सर्वैः स्पृहणीया भवति । तत्र दृष्टांतः । यथा देवस्य क्षीरं कामयमानस्य पुरुषस्याग्न्याया अहंतव्याया गोः शुचि तेजोयुक्तं घृतं चरणयुक्तं तप्त्रं क्षीरं स्पृहणीयं भवति । तत्रैव दृष्टांतांतरं । यथा गां भिद्यमानस्य मर्त्यस्य धेनोर्दोग्ध्रा गोर्महनेव । मंहतिर्दानकर्मा । दानं यथा प्रियकरं भवति तद्वत् ॥ सुभगस्य । आबुदात्तं द्व्यच्च्दसीत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । स्यार्हा । कर्षात्त्वतो घञोऽंत उदात्तः । देवस्य । दीव्यतीति देवः । दीव्यतेः काल्यर्थस्य पचाद्यचि रूपं ॥

चिरस्य ता परमा संति सत्या स्यार्हा देवस्य जनिमान्यग्नेः ।

अनन्ते अंतः परिवीत आगाच्छुचिः शुक्रो अर्यो रोरुचानः ॥ ७ ॥

चिः । अस्य । ता । परमा । संति । सत्या । स्यार्हा । देवस्य । जनिमानि । अग्नेः ।

अनन्ते । अंतरिति । परिऽवीतः । आ । अगात् । शुचिः । शुक्रः । अर्यः । रोरुचानः ॥ ७ ॥

अपेरेरग्न्यभिमानिनोऽस्य देवस्य चिस्त्रीष्णपिवायुसूर्यात्मना चीणि ता तानि प्रसिद्धानि परमोत्तमानि सत्या यथार्थभूतानि जनिमानि जन्मानि स्यार्हा सर्वैः स्पृहणीयानि संति । यद्वा । अपेरेव चीणि जन्मानि दिवस्यारि प्रथमं जज्ञे अग्निः । ऋग्वे० १०. ४५. १. इति चीणि जाना परि भृषंत्यस्य । ऋग्वे० १. १५. ३. इत्येव मादिषु मंत्रेषु प्रसिद्धानि । अनन्तेऽपर्यन्ते नमस्तंतर्मध्ये स्वतेजसा परिवीतः परिवेष्टितः शुचिः सर्वस्य शोधकः शुक्रो दीप्तिर्युक्तोऽत एव रोरुचानो भृशं दीप्यमानोऽर्थः स्वामी तादृशो देव आगात् । अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतु ॥ सत्या । श्रेष्ठं दसि वज्रलमिति शैर्लुक् । परिवीतः । ज्येष्ठ संवरणे । कर्मणि क्तः । यजादिस्वात्संप्रसारणं । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । अर्यः । ऋ गतौ । अर्थः स्वामिवैश्वर्योरिति यत्प्रत्ययातो निपातितः । स्वामिन्यतोदात्तत्वं वक्तव्यमित्यतोदात्तत्वं ॥

स दूतो विश्वेदुभि वष्टि सद्मा होता हिरण्यरथो रंसुजिह्वः ।

रोहिदश्वो वपुषो विभावा सदा रण्वः पितुमतीव संसत् ॥ ८ ॥

सः । दूतः । विश्वा । इत् । अभि । वष्टि । सद्मा । होता । हिरण्यऽरथः । रंसुजिह्वः ।

रोहितऽश्वः । वपुषः । विभाऽवा । सदा । रण्वः । पितुमतीऽइव । संऽसत् ॥ ८ ॥

देवानां दूतो होता देवानामाह्वाता हिरण्यरथः सुवर्णमयरथोपेतो रंसुजिह्वो रमणीयशोभनज्वालोपेतः स तादृशोऽपिर्विश्वेत् सर्वाण्येव सप्त देवयजनस्थानान्यभि वष्टि । कामयते । पुनश्च कीदृशः । रोहिदश्वः । रोहितवर्णा अश्वो यस्य स तथोक्तः । वपुषो वपुषि रूपे साधुर्विभावा कांतियुक्तोऽत एव सदा रण्वो रमणीयो भवति । तत्र दृष्टान्तः । पितुमतीव संसत् । यथान्नादिवत्समृद्धं गृहं रमणीयं तद्वत् ॥ रंसुजिह्वः । रमतेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । बङ्गव्रीही पूर्णपदस्वरः । वपुषः । तत्र साधुरिति यत् । तित्स्वरितः । विभावा । कुंदसीवनिपाविति वनिप् ॥

स चेतयन्मनुषो यज्ञबन्धुः प्र तं मह्या रशनया नयति ।

स क्षेत्यस्य दुर्यासु साधन्देवो मर्तस्य सधनित्वमाप ॥ ९ ॥

सः । चेतयत् । मनुषः । यज्ञऽबन्धुः । प्र । तं । मह्या । रशनया । नयति ।

सः । क्षेति । अस्य । दुर्यासु । साधन् । देवः । मर्तस्य । सधनिऽत्वं । आप ॥ ९ ॥

यज्ञबन्धुः । यज्ञेऽपिहोवादी बंधनं विनियोजनं यस्य स तथोक्तः । सोऽपिमनुषः कर्मणि प्रवृत्ताग्रमुत्थानं चेतयत् । जानाति । मह्या महत्या रशनया स्तुतिरूपया रज्ज्वा युक्तं तं तादृशमपि प्रणयति । उत्तरवेद्यादिष्वध्वर्वादयः प्रक्षिपति । मर्तस्य मनुष्यस्यास्य यजमानस्य दुर्यासु गृहेषु साधन् अभीष्टानि साधयन् सोऽपि क्षेति । वसति । स देवो द्योतमानोऽपि सधनित्वं यस्य गृहे निवसति तेन धनिना साहित्यमाप । प्राप्नोति । प्रभुतं धनं यजमानाय दापयित्वा तेन सहितोऽभवदित्यर्थः ॥ साधन् । राध साध संसिद्धौ । क्षंतस्य शतरि रूपं ॥

स तू नो अग्निर्नयतु प्रजानचच्छा रत्नं देवभक्तं यदस्य ।

धिया यद्विश्वे अमृता अकृण्वन्द्यौष्मिता जनिता सत्यमुक्षन् ॥ १० ॥

सः । तु । नः । अग्निः । नयतु । प्रऽजानन् । अच्छ । रत्नं । देवऽभक्तं । यत् । अस्य ।

धिया । यत् । विश्वे । अमृताः । अकृण्वन् । द्यौः । पिता । जनिता । सत्यं । उक्षन् ॥ १० ॥

प्रजानन् सर्वे जानानः सोऽपिर्देवभक्तं देवैर्देवनशीलैः स्तोतृभिः संभजनीयमस्यापिः संबंधि यदुत्तमं रत्नं धनमस्ति तद्रत्नमच्छाभिमुख्येन तु क्षिप्रं नोऽस्मान्नयतु । प्रापयतु । अमृता मरणधर्मरहिता विश्वे सर्वे देवा धिया हविर्वह्नलक्षणेन कर्मणा हेतुना यद्यमपिमह्यवन् हविषां प्रापयितारमकुर्वन् । यस्य चापेक्षीः पिता पालयित्री जनिता जनयित्री च । अपि दिवः सूनुरसि प्रचेताः । ऋग्वे० ३. २५. १. इति श्रवणात् । यद्वा । द्यौर्देवनशील आदित्यः पिता जनयिता च । आदित्यादभिरित्यास्मानात् । सत्यं यथार्थभूतं तमपिमुक्षन् । घृताबाहुतिभिरध्वर्वादयः सिंचन्ति ॥ देवभक्तं । भज सेवायां । कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । उचन् । उच सेचने । लङि रूपं । बङ्गलं कुंदसीवडभावः ॥ ॥ १३ ॥

स जायत प्रथमः पस्त्यासु महो बुधे रजसो अस्य योनौ ।

अपादशीर्षा गुहमानो अंतायोयुवानो वृषभस्य नीळे ॥ ११ ॥

सः । जा॒य॒त । प्र॒थ॒मः । प॒स्त्या॒सु । म॒हः । बु॒ध्ने । रज॑सः । अ॒स्य । यो॒नौ ।

अ॒पात् । अ॒शी॒र्षा । गु॒ह॒मा॒नः । अ॒न्ता । आ॒ऽयो॒यु॒वानः । वृ॒ष॒भ॒स्य । नी॒ळे ॥ ११ ॥

सोऽपिः प्रथम आहवनीयादिरूपतया श्रेष्ठः सन् पस्त्यासु यजमानानां गृहेषु जायत । आहुत्यधिकरण-
तया संपद्यते । तथा महो महतोऽस्य रजसोऽन्तरिक्षस्य बुध्ने मूले पृथिव्यां तत्रापि योनावुत्तरवेद्यादिस्थाने
संपद्यते । सोऽपिरपात्यादवर्जितोऽशीर्षा शिरोवर्जितः । तदेवाह । अन्ताद्यन्ते पादशिरसी गुहमानो गुहमानः ।
अविज्ञेयपादशिरा इत्यर्थः । वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य मेघस्य नीळे निलये नभस्यायोयुवानो धूमाकरिणात्मा-
नमायोजयन्वर्तते । यद्वा । यः प्रथमो वैद्युतोऽपिः पस्त्यासु नदीषु बुध्नेऽन्तरिक्षे महो महतो रजस उदकस्य
तेजसो वा योनौ स्थाने च चरति । अपादशीर्षा पादशिरोवर्जितोऽन्तात्मनः पर्यन्तप्रदेशान् स्वतेजसा गुहमान
आच्छादयन् पुनश्चायोयुवानस्तानि तेजांसि स्वात्मनि मिथीकुर्वन्वृषभस्य मेघस्य नीळे स्थाने नभसि चरति
सोऽपिरधुना कर्मयोग्यतया जायत ॥ अपात् । पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य इत्यकारलोपः समासांतः । गुह-
मानः । गुह्र संवरणे । शविकरणी । शानचि रूपं । शानचो लसार्वधातुकस्वरे कृते प्रत्ययस्वरः । आयोयुवानः ।
यु मिश्रणे । यङ्लुकि शानचि रूपं । अभ्यस्तस्वरेणाद्युदात्तः ॥

प्र शर्धे आर्ते प्रथमं विपन्यं ऋतस्य योना वृषभस्य नीळे ।

स्याहो युवा वपुषो विभावा सप्त प्रियासोऽजनयन्त वृष्णे ॥ १२ ॥

प्र । शर्धेः । आ॒र्ते । प्र॒थ॒मं । वि॒प॒न्या । ऋ॒त॒स्य । यो॒ना । वृ॒ष॒भ॒स्य । नी॒ळे ।

स्या॒हः । यु॒वा । व॒पु॒ष्यः । वि॒भा॒ऽवा । स॒प्त । प्रि॒या॒सः । अ॒ज॒न॒य॒न्त । वृ॒ष्णे ॥ १२ ॥

हे अपि विपन्या सुत्या युक्तमृतस्योदकस्य योनी स्थाने वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य मेघस्य नीळे कुलायभृतेऽन्-
तरिक्षे वैद्युताग्निरूपेण वर्तमानं त्वां शर्धस्तेजः प्रथमं प्रार्ते । प्रकर्षेण गच्छति । यश्चाग्निः स्याहः सर्वः स्पृहणीयो
युवा नित्यतरुणो वपुष्यः कमनीयो विभावा दीप्तिमान् तस्मै वृष्णेऽभिमतफलवर्षकायामये प्रियासः प्रियाः
सप्त होत्रका अजनयन्त । सोऽवमकुर्वन् ॥ आर्ते । अङ्ग गती । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः । विपन्या । पन
चेत्यस्तेनप्रत्ययः । कृदिकारादङ्गिन् इति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणातोदात्तः । उदात्तयणो हन्पूर्वादिति विभक्त्य-
दात्तत्वं । विपन्यं ऋतस्येत्यत्र संहितायामिकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ब्रह्मस्य । पा० ६. १. १२७. । इत्यनिकोऽपि
ह्रस्वोऽनुनासिकश्च ॥

अस्माकमत्र पितरो मनुष्या अभि प्र सेदुर्ऋतमाशुषाणाः ।

अशर्मव्रजाः सुदुधा वव्रे अन्तर्दुस्त्रा आजन्वुषसो हुवानाः ॥ १३ ॥

अ॒स्मा॒कं । अ॒त्र । पि॒तरः । म॒नु॒ष्याः । अ॒भि । प्र । से॒दुः । ऋ॒तं । आ॒शु॒षा॒णाः ।

अ॒श॒र्म॒ऽव्र॒जाः । सु॒दु॒धाः । व॒व्रे । अ॒न्तः । उ॒त् । उ॒स्त्राः । आ॒ज॒न् । उ॒ष॒सः । हु॒वा॒नाः ॥ १३ ॥

अत्र लीके पूर्वे मनुष्या अस्माकं पितरोऽगिरस ऋतं यज्ञमाशुषाणा अशुवानाः संतोऽभि प्र सेदुः ।
अपिमभिलक्ष्य प्रजग्मुः । तेऽगिरसोऽपिपरिचर्याबलादशर्मव्रजाः पर्वतैः परिवृता वव्रे । वृणोत्याच्छादयतीति
वव्रं पर्वतविलातवर्तते तमः । तस्मिन्नंतर्मध्ये स्थिताः सुदुधाः सुषु दोग्ध्रीरुस्त्राः पणिभिरपहता गा उदाजन् ।
तस्माद्विलान्निरगमयन् । किं कुर्वन्तः । तमसो विध्वंसिनीरुषसो देवीः प्रकाशार्थं ऊवाना आहुयन्तः ॥ वव्रे ।
वृणोतिरेणादिकः कः । कृजादीनां द्वे भवत इति द्विवचनं ॥

ते मर्मजत ददृवांसो अद्रिं तदेषामन्ये अभितो वि वोचन् ।

प॒श्वयँ॑चा॒सो अ॒भि का॒र॒म॒र्च॒न्वि॒दन्त॑ ज्योतिश्चकृपन्त धीभिः ॥ १४ ॥

ते । म॒र्म॒ज॒त । द॒दृ॒ऽवांसः । अ॒द्रि॒ । तत् । ए॒षां । अ॒न्ये । अ॒भि॒तः । वि । वो॒च॒न् ।

प॒ञ्च॒ऽय॑ँचासः । अ॒भि । का॒रं । अ॒र्च॒न् । वि॒द॒न्त । ज्यो॒तिः । च॒कृ॒प॒न्त । धी॒भिः ॥ १४ ॥

तेऽगिरसोऽद्रिं पणिभिरपहतानां गवां निरोधकं पर्वतं ददृवांसो विदारयन्तः संतो मर्मजत । अपि पर्यचरन् । एषामगिरसां तत्तादृशं कर्मान्ये महर्षयोऽभितः सर्वत्र जगति वि वोचन् । विशेषेणाकथयन् । पञ्चयंचासः पशुनिर्गमनार्थानि यन्त्राण्युपाया येषां तेऽगिरसः कारमभिमतस्य प्रयोजनस्य कर्तारमपिमभ्यर्चन् । असुवन् । ततस्तमोपहमादित्याख्यं ज्योतिर्विदन्त । अलभन्त । ततो धीभिर्बुद्धिमिश्रकपन्त । यच्चानकल्पयन्त-कुर्वन् ॥ मर्मजत । मृजूष मुञ्चौ । यद्भुक्तिं लब्धिं व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः । चक्रपन्त । कृपु सामर्थ्यं । खन्तस्य लुङि चङि सन्वन्नावाभावच्छादसः ॥

ते ग॒व्य॒ता म॒न॒सा दृ॒ध्रमु॒ब्धं गा ये॒मा॒नं प॒रि ष॑न्तम॒द्रि॒ ।

दृ॒हं न॒रो व॒च॒सा दै॒व्येन॒ व्र॒जं गो॒म॑न्तमु॒शिजो॒ वि व॒व्रुः ॥ १५ ॥

ते । ग॒व्य॒ता । म॒न॒सा । दृ॒ध्रं । उ॒ब्धं । गाः । ये॒मा॒नं । प॒रि । सं॒तं । अ॒द्रि॒ ।

दृ॒हं । न॒रः । व॒च॒सा । दै॒व्येन॒ व्र॒जं । गो॒ऽम॑न्तं । उ॒शिजः । वि । व॒व्रु॒रिति॑ व॒व्रुः ॥ १५ ॥

नरः कर्मणां नेतार उशिजोऽपि कामयमानास्तेऽगिरसो गव्यता गा इच्छता मनसा दृध्रं गवां निर्गमन-द्वारनिरोधकमुब्धं समुब्धं संहतं । यद्वा । उभिः पूरणार्थः । गोभिः पूर्णं गा येमानं नियच्छन्तं परि सर्वतः संतं वर्तमानं दृहं दृढं गोमन्तं गोभिर्युक्तं व्रजं गवां निवासस्थानमद्रिं पर्वतं दैव्येनापिविषयेण वचसा वेदात्मकेन स्तोत्रेण वि वव्रुः । गोनिर्गमनार्थमुहाटितवन्तः ॥ उब्धं । उभ्रातिर्हृतिना समानार्थः । यद्वा । उभ उभ पूरणे । कर्मणि क्तः । येमानं । यमेः कानच्चेत्वाभ्यासलोपी । चित्त्वादन्तोदात्तः । परि षन्तमित्यत्र संहितायामुपसर्ग-प्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्पर इति षत्वं ॥ ॥ १४ ॥

ते म॒न्व॒त प्र॒थ॒मं ना॒म धे॒नो॒स्त्रिः स॒प्त मा॒तुः प॒र॒मा॒णिं वि॑दन् ।

तज्जा॒न॒ती॒रभ्य॑नूष॒त॒ वा आ॒वि॒र्भु॑वद॒रु॒णीर्य॑श॒सा गोः ॥ १६ ॥

ते । म॒न्व॒त । प्र॒थ॒मं । ना॒म । धे॒नोः । त्रिः । स॒प्त । मा॒तुः । प॒र॒मा॒णिं । वि॑दन् ।

तत् । जा॒न॒तीः । अ॒भि । अ॒नू॒ष॒त॒ । वाः । आ॒विः । भु॒व॒त् । अ॒रु॒णीः । य॒श॒सा । गोः ॥ १६ ॥

हे अये ते स्तोत्रं कुर्वाणा अगिरसो मातुर्जन्या धेनोर्वाचः संबंधि नाम स्तुतिसाधकं शब्दमात्रं प्रथमं पूर्वं मन्वत । अजानत । पश्चात्तस्या वाचः संबंधीनि त्रिः सप्तैकविंशतिसंख्याकानि स्तुतिसाधनानि कृदांसि । तानि च गायत्र्यादीनि जगत्तानि सप्त । अतिजगत्त्वादीन्यतिधृत्तानि सप्त । कृतिप्रभृतीन्युत्कृतिपर्यंतानि सप्तेति । एवं त्रिः सप्त कृदांसि परमाण्युत्तमानि विदन् । अलभन्त । एवंविधच्छन्दोयुक्तेर्मन्त्रैरपिमसुवन्नित्यर्थः । तत्ततो जानतीः सर्वं जानाना वाः । वा इत्युपोनाम । उपसोऽभ्यनूषत । असुवन् । ततो गोः सूर्यस्य यशसा तेजसा सहावणीरवणीवणीषा आविर्भुवत् आविरभूत् । यद्वा । तेऽगिरसः प्रथमं पुरातनं नाम एहि सुरभि गुग्गुलु गंधिनीति धेनोर्नामधेयं मन्वत । उच्चारयामासुः । मातुर्भूम्याः स्वभूतानि पणिभिरपहतानि त्रिः सप्त रत्नानि विदन् । तत उच्चरितं नाम जानन्त्यो गावोऽभ्यनूषत । हंभारवलक्षणं शब्दमकुर्वन् । तदानीमुषाः प्रादुरभूदिति ॥ जानतीः । एकस्मिन्पक्षे वा कृदासीति पूर्वसवर्णदीर्घः । उभयत्र शतुरनुमो नवजादीति ङीप उदात्तत्वं । अनूषत । णु स्तुती । लुङि कृपं । कृतादित्वाद्गुणः । अरुणीः । सौरलोपच्छादसो गौरीर्ममाय । अ॒न्वे० १. १६४. ४१. । इति षत् ॥

ने॒श॒त॒मो॒ दु॒धितं॒ रोच॑त॒ द्यौरु॒द्दे॒ष्या उ॒षसो॒ भा॒नुर॑र्त ।

आ॒ सूर्यो॑ बृ॒हत॒स्तिष्ठ॑द॒जौ ऋ॒जु म॑र्तेषु वृ॒जि॒ना च॒ पश्य॑न् ॥ १७ ॥

ने॒श॒त॒ । त॒मः । दु॒धितं॒ । रोच॑त । द्यौः । उ॒त् । दे॒ष्याः । उ॒षसः॑ । भा॒नुः । अ॒र्त ।

आ । सूर्यः । बृ॒ह॒तः । तिष्ठ॑त् । अ॒जान् । ऋ॒जु । म॑र्तेषु । वृ॒जि॒ना । च । पश्य॑न् ॥ १७ ॥

तमो रात्रिक्तं ध्वातं दुधितं । दुधिः प्रेरणकर्मा । प्रातरपिविहरणकाल उषसा प्रेरितं सत् नेशत् । अनश्नत् । ततो द्यौरंतरिक्षं रोचत । अदीप्यत । ततो देव्या देवनशीलाया उषसो भागुः प्रभोदत । उन्नच्छति । अथ सूर्यो बृहतो महतोऽज्ञानजरान्पर्वतान् गमनशीलान्नमीन्वा तिष्ठत् । अर्धतिष्ठत् । किं कुर्वन् । मर्तेषु मनुष्येषु विद्यमानमृजु सत्कर्म वृजिनामृजून्यसत्कर्माणि च पश्यन् । अर्धतिष्ठदिति शेषः ॥ नेशत् । एष अदर्शने । लङि एशिमन्योरलित्येत्वं वक्तव्यमित्येत्वं । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । रोचत । रुच दीप्ता । लङि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः ॥

आदि॒त्य॒श्चा बु॒बुधा॒ना व्य॑ख्यन्नादि॒द्र॒त्नं धा॒रय॑न्त॒ द्यु॒भ॒क्तं ।

वि॒श्वे वि॒श्वा॒सु दु॒र्या॒सु दे॒वा मि॒त्रं धि॒ये व॑रुण स॒त्यम॑स्तु ॥ १८ ॥

आ॒त् । इ॒त् । प॒श्चा । बु॒बुधा॒नाः । वि॒ । अ॒ख्य॒न् । आ॒त् । इ॒त् । र॒त्नं । धा॒र॒य॒न्त॒ । द्यु॒भ॒क्तं ।

वि॒श्वे । वि॒श्वा॒सु । दु॒र्या॒सु । दे॒वाः । मि॒त्रं । धि॒ये । व॑रुण । स॒त्यं । अ॒स्तु ॥ १८ ॥

आदित्सूर्योदयादन्तरं बुबुधानाः पणिभिरपहता निरोधान्निर्गता गा जामाना अंगिरसः पश्चा पृथ्यदेशेषु व्यख्यन् । अशेषेण ता गा अपश्यन् । तथादिदन्तरं द्युभक्तं दीप्तियुक्तं देवैः संभक्तं वा रत्नं पणिभिरपहतं धनं च धारयन्त । आधारयन् । लब्धगोधनानामंगिरसां विश्वासु दुर्यासु सर्वेषु गृहेषु विश्वे यजनीयाः सर्वे देवा आजग्मुः । हे मित्र मित्रभूत हे वरुणोपद्रवाणां वारक हे अग्ने धिये कर्मणां कर्त्रे स्तोत्रे वा यजमानाय सत्यमस्तु । यदेतत्तपोपद्रववारणसामर्थ्यं तद्यथार्थभूतमस्तु ॥ पश्चा । पश्च पश्चा च कंदसीति निपातितः । बुबुधानाः । बुधेर्लिङि कानचि रूपं । चित्त्वादन्तोदात्तः । द्युभक्तं । भज सेवायां । कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

अ॒च्छा वो॒चे॒य शु॒शु॒चा॒नम॒ग्निं हो॒तारं॑ वि॒श्वभ॑र॒सं य॒जिष्ठं॑ ।

शु॒च्य॒धो अ॒तृ॒ण॒न्न ग॒वा॒म॒धो न॒ पू॒तं प॑रि॒षि॒क्तमं॒शोः ॥ १९ ॥

अ॒च्छ । वो॒चे॒य । शु॒शु॒चा॒नं । अ॒ग्निं । हो॒तारं॑ । वि॒श्वभ॑र॒सं । य॒जिष्ठं॑ ।

शु॒चि॒ । ऊ॒धः । अ॒तृ॒ण॒त् । न । ग॒वां । अ॒धः । न । पू॒तं । प॑रि॒सि॒क्तं । अं॒शोः ॥ १९ ॥

हे अग्ने शुशुचानं भृशं दीप्यमानं होतारं देवानामाहुतारं विश्वभरसमाहुतिद्वारा वृष्टिप्रदानेन विश्वस्य पोषकं यजिष्ठं यष्टुतममग्निं त्वामच्छाभिलक्ष्य वोचेय । स्तवानि । गवामूधः शुचि शुद्धं पयो नातुणत् । तवाऽत्यर्थं यजमानो न दोषिध । अंशोः सोमलताखंडस्य संबन्धंधो रसाख्यमन्नं पूतं दशापचिरेण शोधितं सत् न परिषिक्तं । गृहेषु न प्रक्षिप्तं । किंत्वेन यजमानेन केवलं सुतिरिव क्रियते ॥ वोचेय । ब्रूज आशीर्लिङि ब्रुवो वचः । लिङ्याशिष्यङ् । कंदसुभयधेति सार्वधातुकत्वात्सीयुटः सलोपः । अतृणत् । उतृदिर् हिंसानादरयोः । दोहनमवोधोहिंसनं । परिषिक्तं । सिंचतेः कर्मणि क्तः । उपसर्गात्सुनोतीति संहितायां षत्वं । गतिरन्तर इति गतेः स्वरः ॥

वि॒श्वेषा॑मदि॒तिर्य॒ज्ञिया॑नां॒ वि॒श्वेषा॑म॒तिथि॒र्मानु॑षाणां ।

अ॒ग्निर्दे॒वाना॑म॒व आ॒वृ॒णानः॑ सु॒मृ॒च्छी॒को भ॑वतु जा॒तवे॑दाः ॥ २० ॥

विश्वेषां । अदितिः । यज्ञियाणां । विश्वेषां । अतिथिः । मानुषाणां ।

अग्निः । देवानां । अवं । आऽवृणानः । सुऽमृच्छीकः । भवतु । जातऽवेदाः ॥ २० ॥

अयमपि विश्वेषां सर्वेषां यज्ञियाणां यज्ञार्हाणां देवानामदितिः । अदितिर्देवमाता । तद्वद्देवानां पोषक इत्यर्थः । यद्वा । विश्वेषां देवानामदितिर्भूस्थानीयः आधारभूत इति यावत् । अयं वा अप्रिर्वैश्वानर इति श्रुतिः । तथायमपि विश्वेषां मानुषाणामतिथिरतिथिवत्पूज्यो भवति । देवानां देवनशीलानां स्तोत्राणामवोऽन्नं हविरावृणानः संभजन् जातवेदाः । जातं सर्वं वेत्तीति जातवेदाः । सोऽपि स्तोत्राणां सुमृच्छीकः सुखकरो भवतु ॥ अतिथिः । अतः सातत्यगमने । अतन्वजीत्यादिनेयिन्प्रत्ययः । नित्वादायुदात्तः । मानुषाणां । मनोर-
पत्थानीत्यर्थे मनोजातावज्यतौ पुक्चेत्यप्रत्ययः । नित्वादायुदात्तः ॥ १५ ॥

यो मर्त्येष्विति विंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं वामदेवस्थार्थं त्रैपुत्रभाष्येयं । यो मर्त्येष्वित्यनुक्रमणिका ॥ अस्य सूक्तस्य प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः पूर्वसूक्त एव विनियोग उक्तः ॥

यो मर्त्येष्वमृतं ऋतावा देवो देवेष्वरतिर्निधायि ।

होता यजिष्ठो महा शुच्यै हव्यैरग्निर्मनुष ईरयथै ॥ १ ॥

यः । मर्त्येषु । अमृतः । ऋतऽवा । देवः । देवेषु । अरतिः । निऽधायि ।

होता । यजिष्ठः । महा । शुच्यै । हव्यैः । अग्निः । मनुषः । ईरयथै ॥ १ ॥

अमृतो मरणधर्मरहितो योऽपि मर्त्येषु मनुष्येष्वृतावा सत्यवान्निधायि निहितः । यद्वा । मर्त्येषु मनुष्यसं-
बन्धिषु वागादीन्द्रियेषु निहितः । अपिर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदिति श्रुतिः । देवो देवनशीलो योऽपि रिद्धादिषु
देवेष्वरतिरभिगता शत्रुणां । यद्वा । देवलोकं गता । निधायि निहितः । स च होता देवानामाह्वाता यजिष्ठो
यष्टृतमोऽपिर्महा स्वकीयेन महता तेजसा शुच्यै दीपितमुत्तरवेद्यां निहितः । किंच हव्यैर्हवनीयेराज्यपुरोडा-
शादिभिर्हविर्भिर्हेतुभिर्मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्त्वरयथै स्वर्गं प्रति प्रेरणाय निहितः । अरतिः । अद् गतौ ।
वहिवस्वर्तिभ्यश्चिदित्यतिप्रत्ययः । चित्वादंतोदात्तः । निधायि । दधातेः कर्मणि लुङि रूपं । परादिस्क्वंदसी-
त्युत्तरपदायुदात्तत्वं । शुच्यै । शुच दीप्ता । तुमर्थे कथीप्रत्ययः । कित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । ईरयथै । ईरय-
तेऽनुमर्थे श्थीप्रत्ययः । शित्वेन सार्वधातुकत्वात्सिलोपाभावः ॥

इह त्वं सूनो सहसो नो अद्य जातो जातौ उभयौ अंतरंगे ।

दूत ईयसे युयुजान ऋष्व ऋजुमुष्कान्वृषणः शुक्रांश्च ॥ २ ॥

इह । त्वं । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । जातः । जातान् । उभयान् । अंतः । अंगे ।

दूतः । ईयसे । युयुजानः । ऋष्व । ऋजुऽमुष्कान् । वृषणः । शुक्रान् । च ॥ २ ॥

हे सहसः सूनो बलस्य पुत्राये अवास्मिन्दिवसे नोऽस्मादीय इह कर्मणि जात आधानपवमानेष्टिभिः
संस्कृतस्त्वं जातानुत्पन्नानुभयान्देवमनुष्ठानतस्तेषामुभयेषां मध्ये दूतो हवींषि देवान्प्रापयितुमीयसे । गच्छसि ।
किं कुर्वन् । हे ऋष्व दर्शनीयाये ऋजुमुष्कान् । मुष्कशब्देन मांसलोऽभिधीयते । ऋजवः प्रसाधकाः । ऋजवश्च
ते मुष्काश्चेत्युजमुष्काः । तान्वृषणः रेतःसेचनसमर्थान् शुक्रान्दीप्यमानान्श्चांश्च युयुजानः स्वरथे योजयन्मीयसे ।
यद्वा । ऋष्व महत्प्रये युयुजानो हविर्वहने नियुज्यमानस्त्वं वृषणो हविःसेचनसमर्थान्वजमानान् दीप्तान्देवां-
श्चेयसे ॥ सूनो सहसः । परमपि कंदसीति सहसः परांगवज्जावात् द्वयोः सर्वानुदात्तत्वं । ईयसे । ईद् गतौ ।
दिवादिः । निघातः । युयुजानः । युजे वर्तमाने लिटि कानचि रूपं । ऋष्व । संहितायामृष्यक इति प्रकृति-
भावः । ऋजुमुष्कान् । समासस्वरः ॥

अत्या वृधसू रोहिता घृतसू ऋतस्य मन्ये मनसा जविष्ठा ।

अंतरीयसे अरुषा युजानो युष्मानश्च देवान्विश आ च मर्तान् ॥३॥

अत्या वृधसू इति वृधसू रोहिता घृतसू इति घृतसू ऋतस्य मन्ये मनसा जविष्ठा ।

अंतः । ईयसे । अरुषा । युजानः । युष्मान् । च । देवान् । विशः । आ । च । मर्तान् ॥३॥

हे अग्ने ऋतस्य सत्यभूतस्य तव संबन्धिनी मनसा मनसोऽपि जविष्ठा वेगवत्तमो वृधसू । वर्धयतीति वृधमसं । तत्संवर्तौ । घृतसू । घृतमुदकं तत्संवर्तौ रोहिता रोहितवर्णावत्याश्चौ मन्ये । सौमि । अरुषारोचमानौ तावश्चौ युजानो रथे युजानस्त्वं युष्मान् । देवेष्वपेरंतर्भावाद्यजनीयरूपेण कीर्तनं । युष्मान्यष्ट्यान्देवान् विशः परिचारकाश्चर्तान्नुपस्थानंतः । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । तेषां मध्य आ समंतादीयसे । हविः स्वीकर्तुं यजमानान् गच्छसि । तद्विः प्रदातुं देवान् गच्छसि ॥ मन्ये । मन्यतिर्चर्तितकर्मा । मनसा । सुपां सुलुगिति पंचम्या आकारः । युजानः । युजिर् योगे । युजिबुधिदृशः किञ्चेत्यानच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

अर्यमणं वरुणं मित्रमेषामिन्द्राविष्णू मरुतो अश्विनोत ।

स्वश्वो अग्ने सुरथः सुराधा एदु वह सुहविषे जनाय ॥४॥

अर्यमणं । वरुणं । मित्रं । एषां । इन्द्राविष्णू इति । मरुतः । अश्विना । उत ।

सुऽअश्वः । अग्ने । सुऽरथः । सुऽराधाः । आ । इत् । ऊं इति । वह । सुऽहविषे । जनाय ॥४॥

हे अग्ने स्वश्वः शोभनाश्वोपेतः सुरथः शोभनरथः सुराधाः शोभनधनोपेतस्त्वमेषां मर्त्यानां मध्ये सुहविषे शोभनहविष्काय जनाय यजमानायार्यमादीनुतापि चाश्विनी यष्ट्यान्देवाना वहेदु । आहुधैव । उः पूरणः ॥ इन्द्राविष्णू । अश्वेद्वेद्यादिना निपातनादिंद्रशब्द आबुदात्तः । देवताद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुहविषे । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

गोमाँ अग्नेऽविमाँ अश्वी यज्ञो नृवत्सखा सद्मिदं प्रमृष्यः ।

इळावाँ एषो असुर प्रजावाँ दीर्घो रयिः पृथुबुधः सभावान् ॥५॥

गोऽमान् । अग्ने । अविऽमान् । अश्वी । यज्ञः । नृवत्सखा । सद्मं । इत् । अग्रऽमृष्यः ।

इळाऽवान् । एषः । असुर । प्रजाऽवान् । दीर्घः । रयिः । पृथुऽबुधः । सभाऽवान् ॥५॥

हे असुर बलवन्हे अग्ने एष मदीयोऽयं यज्ञो गोमान् गोभिलदानविमान् । अवयो मेषा अस्व संति तदान् अश्व्यश्वोपेतश्चासु । नृवत्सखा । नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयस्तद्वतः सखायोऽनुष्ठातारो यजमाना यस्य स तथोक्तः । सद्मिदं देवाग्रमृष्योऽग्रधृष्यश्चासु । तथेळावान् । इळा हविर्यज्जगमसं । तदान् । प्रजावान्युचपौत्रादियुक्तश्चासु । दीर्घोऽविच्छिन्नानुष्ठानोपेतो रयिर्धनवान् । लुप्तमत्वर्थीयः । पृथुबुधः । पृथूनि बज्रलानि बुधानि धनादीनि कारणानि यस्य स तथोक्तः । सभावानुपद्रष्टृरूपसमायुक्तश्चासु ॥ नृवत्सखा । नरो येषां संतीति नृवत् । मतुप । तस्य क्वादसं वत् । इत्यनुब्रूयां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । बज्रब्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥ ॥५६॥

यस्त इध्मं जभरंत्सिष्विदानो मूर्धानं वा तत्तपते त्वाया ।

भुवस्तस्य स्वतवाँः पायुरग्ने विश्वस्मात्सीमघायत उरुथ ॥६॥

यः । ते । इध्मं । जभरत् । सिस्विदानः । मूर्धानं । वा । ततपते । त्वाऽया ।

भुवः । तस्य । स्वऽतवान् । पायुः । अग्ने । विश्वस्मात् । सीं । अघऽयतः । उरुष्य ॥ ६ ॥

हे अपि ते त्वदर्थं यः पुमान् सिस्विदानः सिस्विदानः स्विद्यन्नात्रः सन् इध्मं त्वत्समिधनार्थं काष्ठभारं जभरत् । आहरति । यो वा त्वाया त्वत्कामनया मूर्धानं स्वमस्तकं ततपते काष्ठभारेण तापयति तस्य तादृशस्य पुंसः स्वतवान् । स्वतवान्यनवानिति तलवकार उक्तं । धनवान् भुवः । भवसि । पायुः पालयितासि । सीमेनं विश्वस्मादघायतोऽघं पापमिच्छतः पुरुषादुरुष्य । रच ॥ जभरत् । हरतेर्लुङि चङि रूपं । चङ्यन्यतरस्यामिति चङ्पूर्वस्योदात्तत्वं । सिस्विदानः । जिप्विदा गात्रचरणे । कानचि रूपं । संहितायामादेशप्रत्यययोरिति धातुसकारस्य षत्वं । त्वाया । त्वामात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यच् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । दकारस्य क्वांदसमात्वं । क्यञंताज्ञातोर्भावे अ प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः । एकादेशस्वरः । भुवः । भवतेर्लेव्यडागमे रूपं । भ्रुवोऽस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । आगमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । स्वतवोः पायुरित्यत्र संहितायां स्वतवान्यायी । पा० ८. ३. ११. इति नकारस्य षत्वं । अचानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्याकारोऽनुनासिकः । रेफस्य विसर्जनीयः । कुप्वोः × क × पी चेति × प इत्यादेशः । अघायतः । अघमात्मन इच्छतीत्यर्थे सुपः क्यच् । अश्वाघस्यादित्यात्वं । तदंताक्तृप्रत्ययः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । उरुष्य । उरुशब्दः कङ्गादिः । लोटि रूपं । निघातः ॥

यस्ते भरादन्नियते चिदन्नं निशिषन्मद्रमतिथिमुदीरत् ।

आ देवयुरिन्धते दुरोणे तस्मिन्नयिर्ध्रुवो अस्तु दास्वान् ॥ ७ ॥

यः । ते । भरात् । अन्नियते । चित् । अन्नं । निऽशिषत् । मद्रं । अतिथिं । उत्ऽईरत् ।

आ । देवऽयुः । इन्धते । दुरोणे । तस्मिन् । रयिः । ध्रुवः । अस्तु । दास्वान् ॥ ७ ॥

हे अग्ने यः पुमानन्नियतेऽन्नमिच्छते ते तुभ्यं हविर्लक्षणं पुरोडाशादिकमन्नं भरात् दातुं विभ्रूयात् । चिदिति चार्थः । यस्य मद्रं मदकरं सोमं निशिषत् नितरां प्रयच्छति । यस्यातिथिमतिथिवत्पूज्यं त्वामुदीरत् उत्तरवेद्यां प्रणयति । आ अपि च यस्य देवयुर्देवं त्वां कामयमानो दुरोणे स्वकीये गृहे इन्धते त्वां समिद्धिः समिधते तस्मिन्नेतस्मिन्पुरुषे रयिः पुत्रो ध्रुव आस्तिक्यबुद्ध्या वैदिके मार्गे निश्चलोऽस्तु । तथा दास्वानौदार्योपेतश्चास्तु ॥ भरात् । दुभृञ् धारणपोषणयोरित्यस्य लेव्याडागमे रूपं । यदृत्तयोगादनिघातः । अन्नियते । अन्नमात्मन इच्छते । क्यच् । क्यचि चेतीत्वं । इत्स्वष्कांदसः । निशिषत् । शासु अनुशिष्टौ । लुङि सर्तिशास्त्यतिथ्यश्चेति त्रिरङादेशः । शास इदङ्लोरिति । उदीरत् । ईर गती । लटि बल्येन परस्मैपदं । अडागमः । आगमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । इन्धते । जिह्धी दीप्ती । लटि बल्येन शप् । बधादिवात् अम् । आत्त्रलोप इति धातुनकारलोपः किङ्त्वरत्वाभावात् असोरलोपाभावः । यदृत्तयोगादनिघातः । अमः स्वरः । दास्वान् । दास्व दानि । संपदादिप्रकरणो भावे क्तिप् । तदस्यास्तीति मनुप । मादुपधाया इति वत्वं । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

यस्त्वा दोषा य उषसि प्रशंसात्प्रियं वा त्वा कृण्वते हविष्मान् ।

अश्वो न स्वे दम् आ हेम्यावान्तमंहसः पीपरो दाश्वंसं ॥ ८ ॥

यः । त्वा । दोषा । यः । उषसि । प्रऽशंसात् । प्रियं । वा । त्वा । कृण्वते । हविष्मान् ।

अश्वः । न । स्वे । दमे । आ । हेम्याऽवान् । तं । अंहसः । पीपरः । दाश्वंसं ॥ ८ ॥

हे अपि यः पुमान् दोषा दोषायां रात्री त्वां प्रशंसात् संस्तुयात् । यशोषसि प्रातःकाले त्वां प्रशंसित् । हविष्मान् संभृतहविष्को यो वा यजमानस्त्वा त्वां प्रियं हविर्भिः प्रीतं क्षणवते । कुर्यात् । आ अथ दाश्वंसं

हविर्दत्तवन्तं तं तादृशं यजमानं स्वे दमे स्वकीये गृहे हेम्यावान् सुवर्णनिर्मितकक्ष्यावानश्वो न अश्व इव संच-
रस्त्वमंहसः पापरूपाहारिद्यात्पीपरः । पारं नय । तस्मै यजमानाय बज्र धनं प्रयच्छेत्पर्यः ॥ दोषा । सप्तम्या
आकारः । प्रशंसात् । शन्सु सुती । लेव्याडागमे रूपं । कृणवते । कृवि हिंसाकरणयोरित्यस्य लेटि धिन्वि-
कृण्वोरित्येत्युप्रत्ययः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । हेम्यावान् । हेमार्हति ।
कंदसि चेति यः । पीपरः । पृ पालनपूरणयोरित्यस्य खंतस्य लुङि चङि रूपं । निघातः ॥

यस्तुभ्यमग्ने अमृताय दाशहुवस्वे कृणवन्ते यतसुक् ।

न स राया शशमानो वि योषन्नैनमंहः परि वरदघायोः ॥ ९ ॥

यः । तुभ्यं । अग्ने । अमृताय । दाशत् । दुवः । त्वे इति । कृणवन्ते । यतऽसुक् ।

न । सः । राया । शशमानः । वि । योषत् । न । एनं । अंहः । परि । वरत् । अघऽयोः ॥ ९ ॥

हे अग्ने यो यजमानोऽमृताय मरणधर्मरहिताय तुभ्यं दाशत् हवींषि प्रयच्छेत् । यतसुक् संयतसुक् यस्य
यजमानस्त्वे त्वयि दुवः परिचर्या कृणवते करोति शशमानः स्तोत्रं कुर्वाणः स यजमानो राया धनेन न वि
योषत् । न पृथग्भवत् । सदा धनयुक्तो भवेदित्यर्थः । अघायोः पापमिच्छतो हिंसकस्य संबन्धं ह आहननं
पापमेनं यजमानं न परि वरत् । न परिवृणुयात् । न स्पृशेदित्यर्थः ॥ दाशत् । दाशु दाने । लेव्याडागमे रूपं ।
त्वे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः श्रे इत्यादेशः । कृणवते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । योषत् । यु मिश्रणे । लेटि
सिञ्चलमिति सिप् । अडागमः । निघातः । वरत् । वृज् वरणे । लेटि रूपं ॥

यस्य त्वमग्ने अध्वरं जुजोषो देवो मर्तस्य सुधितं रराणः ।

प्रीतेदसडोचा सा यविष्ठासाम यस्य विधतो वृधासः ॥ १० ॥

यस्य । त्वं । अग्ने । अध्वरं । जुजोषः । देवः । मर्तस्य । सुऽधितं । रराणः ।

प्रीता । इत् । असत् । होचा । सा । यविष्ठ । असाम । यस्य । विधतः । वृधासः ॥ १० ॥

हे अग्ने रराणो रममाणो देवो दीप्यमानस्त्वं यस्य मर्तस्य मनुष्यस्य संबंधि सुधितं त्वदर्थं सुष्ठु निहित-
मध्वरमनुपहतं हविर्लक्षणमग्नं जुजोषः सेवेया हे यविष्ठ युवतम सा होचा स होता यजमानः प्रीतेदसत् । प्रीत
एव भवेत् । असाम तस्य यजमानस्य संबंधिनो भवेम यस्य विधतोऽग्निपरिचर्यां कुर्वतो यजमानस्य होचादयो
वृधासो यज्ञस्य वर्धयितारो भवन्ति ॥ जुजोषः । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य बज्रखं कंदसीति झुः । अडागमः ।
अभ्यस्तस्वरः । सुधितं । दधातेर्निष्ठायां सुधितवसुधितेति निपातनात् ध्यादेशः । गतिरनंतर इति गतेः स्वरः ।
असाम । अलेर्लोव्याडुत्तमस्य पिप्पेत्याडागमः । उत्तमस्य पिप्पेत्वावादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । विधतः । विध
विधाने । तुदादिः । शतुरनुम इति विभक्त्येदात्तत्वं ॥ ॥ १० ॥

चिन्तिमचिन्तिं चिनवद्वि विद्वान्पृष्ठेव वीता वृजिना च मर्तान् ।

राये च नः स्वपत्याय देव दितिं च रास्वादितिमुरुष्य ॥ ११ ॥

चिन्तिं । अचिन्तिं । चिनवत् । वि । विद्वान् । पृष्ठाऽइव । वीता । वृजिना । च । मर्तान् ।

राये । च । नः । सुऽअपत्याय । देव । दितिं । च । रास्व । अदितिं । उरुष्य ॥ ११ ॥

विद्वान् प्राणिनां पुण्यपापरूपाणि कर्माणि जानानः सोऽपिचिन्तिं ज्ञातव्यं पुण्यमचिन्तिमनुपादेयत्वेना-
चेतनीयं पापं । यद्वा । चिन्तिं ज्ञानमचिन्तिमज्ञानं वि चिनवत् । विचिनोतु । पृथक्करोतु । तत्र दृष्टान्तः ।
पृष्ठेव । यथाश्वपालोऽश्वाणां वीता कान्तानि वृजिना दुर्वहाणि च पृष्ठा पृष्ठानि ज्ञेयोपादेयत्वेन पृथक्करोति

तद्वत् । किंच मर्तान्पुण्यकृतोऽपुण्यकृतश्च मनुष्यान् पृथक्करोतु । हे देवाग्ने स्वपत्याय शोभनपुत्रोपेताय राये धनाय नोऽस्मान् कुर्व । दितिं दातारं च रास्व । देहि । अदितिं । पंचम्यर्थे द्वितीया । अदातुः सकाशादुपपन्नः । राच ॥ चित्तं । चिती संज्ञाने । स्त्रियां क्तिन् । नित्वादाशुदात्तः । चिगवत् । चिनोतेर्नेत्यडागमः । दितिं । दाण् दाने । कर्तरि क्तिच् । रास्व । रा दाने । लोटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । चवायोगे प्रथमेति न निघातः ॥

कविं शशामुः कवयोऽदब्धा निधारयंतो दुर्योस्वायोः ।

अतस्त्वं दृश्यां अग्र एतान्पद्भिः पश्येरहुतां अर्य एवैः ॥ १२ ॥

कविं । शशामुः । कवयः । अदब्धाः । निऽधारयंतः । दुर्योसु । आयोः ।

अतः । त्वं । दृश्यान् । अग्ने । एतान् । पदऽभिः । पश्येः । अद्भुतान् । अर्यः । एवैः ॥ १२ ॥

हे अग्ने आयोर्मनुष्यस्य दुर्योसु गृहेष्वदब्धाः केनाप्यतिरस्कृता निधारयंतो निवसंतः कवयः क्रांतदृशो देवाः कविं मेधाविनं त्वां शशामुः । होता भवेति शशामुः । अतः कारणादर्यो यज्ञस्य स्वामी त्वं दृश्यान्दर्शनीयानद्भुतानाश्चर्यरूपोपेतानिंद्रादीनेतान्देवानेवैर्गमनशीलैः पद्भिः पादैः स्वतेजोभिः पश्येः । जानीयाः ॥ दृश्यान् । दृशिर् प्रेक्षणे । अद्भुतपञ्चाङ्गाकूपिचृतेः । पा० ३. १. ११०. इति कर्मणि कप् । कित्वाद्गुणः । पित्वा-दनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

त्वमग्ने वाघते सुप्रणीतिः सुतसोमाय विधते यविष्ठ ।

रत्नं भर शशमानाय घृष्वे पृथु चंद्रमवसे चर्षणिप्राः ॥ १३ ॥

त्वं । अग्ने । वाघते । सुऽप्रणीतिः । सुतऽसोमाय । विधते । यविष्ठ ।

रत्नं । भर । शशमानाय । घृष्वे । पृथु । चंद्रं । अवसे । चर्षणिऽप्राः ॥ १३ ॥

हे यविष्ठ युवतम घृष्वे दीप्तियुक्त । यद्वा । परेषां धर्षणशील हे अग्ने चर्षणिप्रा अपेक्षितप्रदानेन मनुष्याणां कामपुरकः सुप्रणीतिः सुधूत्तरवेदां प्रणयनीयस्त्वं सुतसोमाय विधते तव परिचरणं कुर्वते शशमानाय त्वां सुवते वाघते यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय पृथु प्रभुतं चंद्रमाह्लादकारि रत्नमुत्तमं धनमवसे रक्षणाय भर । आहर । प्रयच्छेत्पर्यः ॥ सुप्रणीतिः । णीञ् प्राप्ते । कर्मणि क्तिन् । तादौ च निरति कृतीत्यनंतरप्रशब्दस्योदात्तत्वं । पृथु चंद्रमित्यत्र संहितायां ब्रह्माह्लादोत्तरपदे मंच इति मुडागमः । सुत्वेन शकारः ॥

अधा ह यद्वयमग्ने त्वाया पद्भिर्हस्तेभिश्चकुमा तनूभिः ।

रथं न क्रंतो अपसा भुरिजोर्चृतं येमुः सुध्यं आशुषाणाः ॥ १४ ॥

अध । ह । यत् । वयं । अग्ने । त्वाऽया । पदऽभिः । हस्तेभिः । चकुम । तनूभिः ।

रथं । न । क्रंतः । अपसा । भुरिजोः । चृतं । येमुः । सुऽध्यः । आशुषाणाः ॥ १४ ॥

हे अग्ने अध ह अथ खलु वयं त्वाया त्वत्कामनया पद्भिः पादैर्हस्तेभिर्हस्तेस्तनूभिरेवैवावयवैश्चक्रम यत् यस्मात्कारणात्कर्मसिद्धयर्थं त्वामुपपादयामस्तस्मात्सुध्यः सुकर्मण आशुषाणाः कर्मणि व्याप्तवन्तस्तेऽगिरस चतं सत्यभूतं त्वां भुरिजोः । बिभृतः कर्मकरणसामर्थ्यं पदार्थान्वेति भुरिजौ बाह्व । तयोरपसा मंथनाख्येन कर्मणा येमुः । उषच्छंति । तत्र दृष्टान्तः । रथं न । यथा क्रंतः कारवः शिल्पिनः क्रामंतोऽध्वगा वा हस्तयोर्यथा रथमुदच्छंति तद्वत् । यद्वा । भुरिजोः । देवान्मनुष्यांश्च बिभृत इति भुरिजौ बावापृथिव्यौ । तयोर्मध्येऽपसा परिचरणकर्मणा सत्यभूतं तमपि येमुः । उषच्छंति ॥ अध । संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । क्रंतः । करोतिः शतरि बडलं कंदसीति विकरणस्य लृक् । प्रत्ययस्वरः । भुरिजोः । जुभृञ् धारणपोषणयोः । भृञ् उच्च । उ० २. ७१. इती-जिप्रत्ययः । धातोर्कारो रपरः । प्रत्ययस्वरः ॥

अधा मातुरुषसः सप्त विप्रा जायेमहि प्रमा वेधसो नृन् ।

दिवस्पुत्रा अंगिरसो भवेमाद्रिं रुजेम धनिनं शुचं ॥ १५ ॥

अध । मातुः । उषसः । सप्त । विप्राः । जायेमहि । प्रथमाः । वेधः । नृन् ।

दिवः । पुत्राः । अंगिरसः । भवेम । अद्रिं । रुजेम । धनिनं । शुचंतः ॥ १५ ॥

वामदेवोऽग्निः षड्भिरंगिरोभिः सह ब्रूते । अधापि च मातुरुषसः सकाशात्सप्त सप्तसंख्याका विप्राः प्रो वयं स्मः । प्रथमाः श्रेष्ठा वयं वेधसोऽग्नेः परिचारकान् वधसो लिधातृन् ररमीन् वा जायेमहि । वयं जनयामः । दिवो द्योतमानस्यादित्यस्य पुत्रा वयमंगिरसो भवेम । भूतिमंतः स्याम । शुचंतो दीप्यमाना वयं धनिनमुदकवंतमद्रिं मेघं रुजेम । वर्षार्थं भिवाम । यद्वा । धनिनं पणिनामकासुरापहतगोधनयुक्तमद्रिं पर्वतं रुजेम । अंगिरसामादित्यपुत्रत्वमेवमास्त्रायते । तस्य यद्वेतसः प्रथममुददीप्यत तदसावादित्योऽभवदित्युपक्रम्य येऽगारा आसंस्तेऽंगिरसोऽभवन् । ऐ० ब्रा० ३. ३४. । इति ॥ जायेमहि । जनी प्रादुर्भावे । लिङि ज्ञाजनीर्जेति आदेशः । वेधसः । दुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्माद्विधाभो वेध च । उ० ४. २२४. । इत्यसिप्रत्ययः । धातोर्वेध इत्यादेशः । दिवस्पुत्रा इत्यच संहितायां षष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं । रुजेम । रुजो भंगे । अदादिः । लिङि रूपं ॥ ॥ १८ ॥

अधा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासो अग्र ऋतमाशुषाणाः ।

शुचीदयन्दीधितिमुकथशसः क्षामा भिंदंतो अरुणीरपं व्रन् ॥ १६ ॥

अध । यथा । नः । पितरः । परासः । प्रत्नासः । अग्ने । ऋतं । आशुषाणाः ।

शुचिं । इत् । अयन् । दीधितिं । उकथऽशसः । क्षाम । भिंदंतः । अरुणीः । अपं । व्रन् ॥ १६ ॥

हे अग्ने अधापि च परासः श्रेष्ठाः प्रत्नासः पुराणा ऋतं सत्यभूतं यज्ञं यथा यथावदाशुषाणा अशुषाणा नोऽस्माकं पितरोऽंगिरसः शुचिं दीप्तं स्थानमयन् । अगच्छन् । तथा दीधितिं तेजश्चागच्छन् । किंच उकथशस उकथानां शस्त्राणां शंसितारः क्षाम वयकारणं तमः पापं वा भिंदंतो विनाशयंतोऽंगिरसोऽरुणीररुणवर्णाः पणिभिरपहृता गा उषसो वा अग्र व्रन् । अपावृण्वन् । प्रकाशितवंत इत्यर्थः ॥ अयन् । इयं गती । लङीणो यस्मिन्ति यत् । व्यत्ययेनाडागमः । दीधितिं । दीधीद् दीप्तिदेवनयोरित्यस्मात् क्तिनि ह्रस्वच्छांदसः । नित्वा-दाद्युदान्तः । उकथशसः । उकथशब्द उपपदे श्नु सुतावित्यस्माच्च श्वेतवहोक्थशसुरोडाशो ण्विति ण्विन् नकारलोपश्च निपातनादेव । पदकाले ह्रस्वच्छांदसः । अरुणीः । गौरादिङीषतः । एकादेशस्वरः । व्रन् । वृणोतेर्लुङि भञ्जे घसेत्यादिना श्लुलुक् । निघातः ॥

आग्रयणं आपिंद्रस्य हविषः सुकर्माणा इति याज्या । सूचितं च । सुकर्माणाः सुवचो देवयंतो विश्वे देवास आ गत । आ० २. ९. । इति ॥

सुकर्माणः सुवचो देवयंतोऽयो न देवा जनिमा धमंतः ।

शुचंतो अग्निं ववृधंत इंद्रमूर्वे गव्यं परिषदंतो अग्रमन् ॥ १७ ॥

सुऽकर्माणः । सुऽवचः । देवऽयंतः । अयः । न । देवाः । जनिम । धमंतः ।

शुचंतः । अग्निं । ववृधंतः । इंद्रं । ऊर्वं । गव्यं । परिऽसदंतः । अग्रमन् ॥ १७ ॥

सुकर्माणाः सुवृणुषितयागादिकर्माणाः सुवचः शोभनदीप्तयो देवयंतो देवान् कामयमाना देवा देवन-शीलाः सोतारो जनिम स्वकीयं मानुषं जन्म धमंतो यागादिलक्षणेन कर्मणा निर्मलीकृततः । तच्च वृष्टांतः । अयो न । यथा कर्माणा अयो मस्त्रेण धमन्ति तद्वत् । तादृशा अग्निं शुचंतो हविर्भिदीपयंत इंद्रं ववृधंतः

सोमेन सुत्वा वा वर्धयंतोऽगिरसः परिषदंतः परितः सीदंतः संत ऊर्वं महान्तं गव्यं गोसंघमगमन् । प्राप्नुवन् ॥
सुकर्माणः । सोर्मनसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । धमंतः । ध्मा शब्दाप्रिसंयोगयोः । शतरि पाघ्रादिना धमादेशः ।
शपः पित्वाद्नुदात्तत्वे शतुर्लसार्वधातुक्स्वरः । ववृधंतः । वृधु वर्धने । व्यत्ययेन परस्मैपदं । शतरि शपः झुः ।
गव्यं । गवां समूह इत्यर्थे खलगोरथादिति यः । अगमन् । गमेर्लुङि क्लृप्तं रूपं ॥

आ यूथेव सुमतिं पश्वो अख्यद्देवानां यज्जनिमांत्युय ।

मर्तानां चिदुर्वशीरकृप्रन्वृधे चिदर्य उपरस्यायोः ॥ १८ ॥

आ । यूथाऽईव । सुऽमतिं । पश्वः । अख्यत् । देवानां । यत् । जनिम । अन्ति । उय ।

मर्तानां । चित् । उर्वशीः । अकृप्रन् । वृधे । चित् । अर्यः । उपरस्य । आयोः ॥ १८ ॥

उय तेजस्विहे अग्ने देवानामगिरसां संबन्ध यज्जनिम यं गोसंघमन्ति पर्वतस्य समीप आख्यत् । आ समन्तादिद्रोऽपश्यत् । तच्च दृष्टांतः । यूथेव । यथा पश्वः पशूनां गवां यूथानि सुमत्यन्नवत्वाद्गृहे वर्तमानानि पश्यन्ति जनास्तद्वत् । यद्वा । हे अग्ने तव परिचारकोऽगिरीगणो देवानामिन्द्रादीनां यज्जनिम योऽयं जनीऽति मदंतिके पश्वः पणिभिरपहतान्यशुनाख्यत् । समन्तान्यश्नति । तच्च दृष्टांतः । यथा सुमति शब्दं कुर्वाणे गवां यूथा यूथे पशून्पश्यन्ति तद्वत् । मर्तानां चिन्ननुषाणामुर्वशीरूढभ्यामश्रुवानाः । उर्वभ्यश्रुत ऊरुभ्यामश्रुत इति यास्तः । नि० ५. १३. प्रजा अकृप्रन् । ताभिरानीताभिर्गोभिः क्लृप्ताः समर्था अभवन् । चिदपि च अर्यः स्वामी लब्धगोधन उपरस्योत्पस्य निषिक्तस्यापत्यस्य वृधे वर्धनाय समर्थो भवति । तथायोर्मनुष्यस्य भृत्यादेश्य पोषणे समर्थो भवति ॥ यूथेव । शसः सप्तम्या वा डादेशः । सुमति । सुदित्यन्ननाम । यद्वा । टुशु शब्दे । भावे क्रिप । क्वांसस्तकारलोपः । तदस्यास्तीति मतुप । इस्वनुङ्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । अख्यत् । ख्या प्रकथने । लुङि त्रिरस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिःत्यङादेशः । आतो लोपः । जनिम । जनी प्रादुर्भावे । हजनिभ्यामिमनिन्नितिमनिन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः । अकृप्रन् । कृपू सामर्थ्ये । लङि वज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । वडागमः ॥

अकर्म ते स्वपसो अभूम ऋतमवसन्नुषसो विभातीः ।

अनूनमग्निं पुरुधा सुश्वद्रं देवस्य मर्मजतश्चारु चक्षुः ॥ १९ ॥

अकर्म । ते । सुऽअपसः । अभूम । ऋतं । अवसन् । उषसः । विभातीः ।

अनूनं । अग्निं । पुरुधा । सुऽचंद्रं । देवस्य । मर्मजतः । चारु । चक्षुः ॥ १९ ॥

हे अग्ने ते तव परिचरणमकर्म । कर्मः । तेन कर्मणा स्वपसः शोभनकर्माणोऽभूम । विभातीर्बुच्छंत्य उषस ऋतं तेजोऽवसन् । आच्छादयन्ति । धारयन्तीत्यर्थः । तथा ता उषसोऽनूनं संपूर्णं पुरुधा वज्रधा सुश्वद्रं सुहा-
लादकारिणं यद्वा सुहिरण्यमग्निं धारयन्ति । किंच देवस्य द्योतमानस्य तव चारु मनोहरं चक्षुसेजो मर्मजतः
परिचरन्तो वयं स्वपसोऽभूमेति पूर्वेणान्वयः ॥ अकर्म । करोतेर्लङि वज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ।
मर्मजतः । मृजूष् सुद्धौ । यङ्लुकि इयिकौ च लुकीत्यभ्यासस्य वगागमः । शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम-
भावः । अभ्यस्तस्वरः ॥

एता ते अग्न उचथानि वेधोऽवोचाम कवये ता जुषस्व ।

उच्छोचस्व कृणुहि वस्यसो नो महो रायः पुरुवार प्र यंधि ॥ २० ॥

एता । ते । अग्ने । उचथानि । वेधः । अवोचाम । कवये । ता । जुषस्व ।

उत् । शोचस्व । कृणुहि । वस्यसः । नः । महः । रायः । पुरुऽवार । प्र । यंधि ॥ २० ॥

वेधो विधातर्हं अपि कवचे मेधाविने ते तुभ्यमेतैतान्युचथान्युक्त्यानि शस्त्राण्यवीचाम । त्वं ता तानि जुषस्व । सेवस्व । किंच त्वमुच्छोचस्व । उद्दीप्यस्व । नोऽस्मान्वस्वसोऽतिशयेन धनयुक्तान् कृणुहि । कुष । तदे-
वोच्यते । पुरुवार पुरुभिर्वज्रभिर्वरणीय महो रायो महद्वनं प्र यंधि । अस्मभ्यं प्रयच्छ ॥ अवीचाम । वच
परिभाषणे । लुङि त्रैरङादेशः । पादादित्वादनघातः । कृणुहि । कृवि हिंसाकरणयोरित्यस्य लोटि रूपं ।
तिङ उत्तरत्वादनघातः । वस्वसः । वसुमच्छब्दादीयसुनि विद्यतोर्लुगिति मतुपो लुकि टिलोपे च कृत ईका-
रलोपश्चादसः । यंधि । यमेलोति वज्रनं कंदसीति विकरणस्य लुक् । वा कंदसीति हेर्विकल्पेन पित्वादङि-
तश्चेति धिरादेशः ॥ ॥ १९ ॥

आ वो राजानमिति षोडशर्चं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्वार्थं त्रैष्टुभमापियं । आ वः षोऽश्वेत्यनुक्रांतं ॥ प्रातर-
नुवाकाश्चिन्नशस्त्रयोर्विनियोग उक्तः ॥

आ वो राजानमध्वरस्य रुद्रं होतारं सत्ययजं रोदस्योः ।

अग्निं पुरा तनयित्नोरचित्ताद्धिरण्यरूपमवसे कृणुध्वं ॥ १ ॥

आ । वः । राजानं । अध्वरस्य । रुद्रं । होतारं । सत्ययजं । रोदस्योः ।

अग्निं । पुरा । तनयित्नोः । अचित्तात् । हिरण्यरूपं । अवसे । कृणुध्वं ॥ १ ॥

हे ऋत्विग्यजमाना अध्वरस्य यज्ञस्य राजानमधिपतिं होतारं देवानामाहुतारं रुद्रं रोदयमाणं द्रवंतं
शत्रून्रोदयंतं वा । यद्वा । एषा वा अपेक्षानुर्यद्रुद्र इति रुद्रात्मकं रोदस्योर्वावापृथिव्योः सत्ययजं सत्यस्याप्तस्य
दातारं । यद्वा । सत्ययजं सत्येन हविषा देवान्यजंतं । यद्वा । रोदस्योर्वाप्य वर्तमानं हिरण्यरूपं सुवर्णप्रभं ।
एवंविधमग्निं वो युष्माकमवसे रक्षणाय तनयित्नोः । तनयित्पुराणिः स ह्याकस्मिकः । तत्सदृशादचित्तात् ।
न विद्यते चित्तं यस्मिन् तदचित्तं । चित्तोपलक्षितसर्वैर्द्वियोपसंहारो मरणमिति यावत् । तस्मान्नरणात्पुरा
प्रागेवा कृणुध्वं । यूयं समंताद्दिविर्भरपिं भजध्वं ॥ रुद्रं । रोदयते रोदेर्णिनुक्च । उ० २. २२. इति रक्प्रत्ययः ।
तनयित्नोः । तनिः शब्दार्थः । चुरादिरदंतः । स्तनिशुधिपुष्पगमिमनिभ्यो णिरित्युक् । उ० ३. २९. इतीत्युचप्रत्ययः ।
चित्स्वरिणांतोदात्तः । सुपा सहेकादेश एकादेशस्वरः । कृणुध्वं । कृवि हिंसाकरणयोः । लोटि रूपं ॥

अयं योनिश्चकुमा यं वयं ते जायेव पत्यं उशती सुवासाः ।

अर्वाचीनः परिवीतो नि षीदेमा उं ते स्वपाक प्रतीचीः ॥ २ ॥

अयं । योनिः । चकुम । यं । वयं । ते । जायाऽइव । पत्यं । उशती । सुऽवासाः ।

अर्वाचीनः । परिऽवीतः । नि । सीद् । इमाः । उं इति । ते । सुऽअपाक । प्रतीचीः ॥ २ ॥

हे अपि ते त्वदर्थं यमुत्तरवेदिलक्षणं प्रदेशं वयं चक्षम । कुर्मः । अयं योनिस्तव स्थानं भवति । तत्र दृष्टांतः ।
जायेव । यथा पत्यं उशती पतिं कामयमाना सुवासाः शोभनवस्त्रोपिता जाया स्वात्मसमीपे तस्य स्थानं
करोति तद्वत् । हे स्वपाक स्वपस्क सुकर्मज्ञे त्वं परिवीतो यष्ट्यदेवैस्तेजोभिर्वा परिवीतोऽर्वाचीनोऽस्मादभि-
मुखः सन् नि षीद् । उत्तरवेद्यामुपविश । तत्र स्थितस्य ते तवेमा ज्वालाः स्तुतयो वा प्रतीचीस्त्वदभिमुखाः
प्रवर्तन्ते ॥ चक्षम । करोतेर्लिटि रूपं । वाक्यभेदान्नघाताभावः । अर्वाचीनः । विभाषांचेरदिगिति खः । परि-
वीतः । ज्येष् संवरणे । कर्मणि निष्ठा । यजादिस्वात्संप्रसारणं । गतिरनंतर इति गतिः स्वरः ॥

आभृण्वते अदृपिताय मन्म नृचक्षसे समृच्छीकाय वेधः ।

देवाय शस्तिममृताय शंस यावैव सोता मधुषुहमीळे ॥ ३ ॥

आऽमृण्वते । अदृपिताय । मन्म । नृऽचक्षसे । सुऽमृळीकाय । वेधः ।
देवाय । शस्तिं । अमृताय । शंस । यावाऽइव । सोता । मधुऽसुत । यं । ईळे ॥ ३ ॥

वेधः स्तोत्राणां कर्तृहे स्तोतरामृण्वते स्तोत्राकर्णनपरायादृपितायादृप्तायाप्रमत्ताय नृचक्षसे नृणां द्रष्टे
समृळीकाय सुसुखायामृताय मरणधर्मरहिताय देवाय तस्मा अपये मन्म स्तोत्रं शस्तिं शस्त्रं च शंस । मधु-
षुम्भदकरस्य सोमस्य सोता । तत्र दृष्टांतः । यावेव । यथा यावा सोमस्य सोता तद्वत् । सोमामिषवं कुर्वाणो
यजमानो यमप्रमीळि । स्तीति । तस्मै शंसति समन्वयः । यद्वा । मधुषुत्सोमसुयजमानोऽपिमीळि । स्तीति । तत्र
दृष्टांतः । यथा यावा सोमस्य सोता शब्दं करोति । प्रीति वदंतु प्र वयं वदाम यावभ्यः । ऋग्वे० १०. ९४. १. ।
इत्यत्र यावणां कर्तृत्वं श्रुतमिति ॥ आमृण्वते । शतुरनुम इति विभक्तिरुदात्तत्वं । ईळे । ईड सुती । लटि लोपस्त
आत्मनेपदेष्विति तलोपः । यद्वा । लिटि तशब्दस्यैशदेशे कृते रूपं ॥

त्वं चिन्मः शम्या अग्ने अस्या ऋतस्य बोध्युतचित्स्वाधीः ।

कदा ते उक्था सधमाद्यानि कदा भवन्ति सख्या गृहे ते ॥ ४ ॥

त्वं । चित् । नः । शम्यै । अग्ने । अस्याः । ऋतस्य । बोधि । ऋतऽचित् । सुऽआधीः ।

कदा । ते । उक्था । सधऽमाद्यानि । कदा । भवन्ति । सख्या । गृहे । ते ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं चित्तमेव शम्यै । शमीशब्दः कर्मनाम । अस्याः शम्यै नोऽस्मात्संबन्धिनोऽस्य कर्मणो देवता
भवति । हे ऋतचित् सत्यज्ञ हे अग्ने स्वाधीः सुकर्मा सुधानो वा त्वमतस्य बोधि । अस्मदीयं स्तोत्रं बुध्यस्व ।
ते तव सधमाद्यानि सहमदनिमित्तान्युक्था शस्त्राणि कदा कस्मिन्काले भवन्ति । भविष्यन्ति । तथास्मदीये गृहे
ते त्वया सह सख्या सख्यानि कदा भविष्यन्ति ॥ सधमाद्यानि । मादयतेष्व्यंतस्याचो यदिति यत् । सध मादस्य-
योरिति सहस्य सधादेशः । भवन्ति । विभाषा कदाकर्तव्यः । पा० ३. ३. ५. । इति भविष्यदर्थे लट् ॥

कथा ह तद्वरुणाय त्वमग्ने कथा दिवे गर्हसे कन् आगः ।

कथा मित्राय मीळुषे पृथिव्यै ब्रवः कर्दर्यम्णे कङ्गगाय ॥ ५ ॥

कथा । ह । तत् । वरुणाय । त्वं । अग्ने । कथा । दिवे । गर्हसे । कत् । नः । आगः ।

कथा । मित्राय । मीळुषे । पृथिव्यै । ब्रवः । कत् । अर्यम्णे । कत् । भगाय ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं तदस्मदीयं पापं वरुणाय कथा गर्हसे । केन हेतुना गर्हापूर्वमावेदयेः । हेति पूरणः । दिवे
बुल्लोकाय द्योतमानाय सूर्याय वा कथा कथं तत्पापमावेदयेः । नोऽस्माकमागस्तत्पापं कल्मसि । त्वत्परि-
चरणान्नास्तीत्यर्थः । तथा मीळुषेऽभिमतफलसेक्ते मित्राय पृथिव्यै च कथा ब्रवः । कथमागो ब्रूयाः । अर्यम्णे
देवाय भगायैतन्नामकाय च देवाय कत्कथं ब्रूयाः ॥ कथा । किंशब्दात्या हेतौ च कंदसीति थाप्रत्ययः ।
प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञायां किमः कः । पा० ७. २. १०३. । इति कादेशः । मीळुषे । मिह सेचने ।
कसी दाश्वान् साह्वान् मीढ्वान्शेति निपातितः । ब्रवः । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । लिटि लिटोऽडाटावित्यडागमः ।
पादादित्वादिनिघातः । आगमस्यानुदात्तत्वाद्वातुस्वरः ॥ ॥ २० ॥

कङ्घिण्यासु वृधसानो अग्ने कङ्घाताय प्रतवसे शुभंये ।

परिज्मने नासत्याय शे ब्रवः कर्दमे रुद्राय नृग्ने ॥ ६ ॥

कत् । धिण्यासु । वृधसानः । अग्ने । कत् । वाताय । प्रऽतवसे । शुभंऽये ।

परिऽज्मने । नासत्याय । शे । ब्रवः । कत् । अग्ने । रुद्राय । नृऽग्ने ॥ ६ ॥

हे अपि धिष्ण्यास्वापीधीयादिधिष्येषु वृधसानो घृताबाहुतिभिर्वर्धमानस्त्वं कत्कथं ब्रूयाः । प्रतवसे प्रकृष्टबलाय शुभंये शुभस्य प्रापयित्रे परिज्मने परितो गंचे नासत्याय सत्यस्य नेत्रे । यद्वा । न विद्यतेऽसत्त्वं यस्य तस्मै वाताय वायवे । यद्वा । नासत्यायेति वचनव्यत्ययः । नासत्याभ्यामश्विभ्यां । चे । चेति पृथिवीमाह । नियंति निवसंत्यस्यां प्राणिन इति । तस्मै चे पृथिव्यै च कत्कथं ब्रूयाः । हे अपि नृधे नृणां पापकृतां हंचे रुद्राय देवाय कत्कथमागो ब्रवः । ब्रूयाः ॥ वृधसानः । वृधु वर्धने । असानजित्यनुवृत्तावृजिवृधिमंदिसहिभ्यः किदित्यसानच्प्रत्ययः । कित्वादगुणः । चित्वादंतोदात्तः । शुभंये । या प्रापणे । विच् । तत्पुरुषे कृति बज्रलमिति द्वितीयाया अप्यनुक् । कृत्स्वरः । चे । वि निवासगत्योः । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इत्यधिकरणे डः । ततष्टाप् । चतुर्थैकवचन आतो धातोरित्यत्रात इति योगविभागादाकारलोपः । नृधे । हन हिंसागत्योः । बज्रलं कंदसीति क्लिप् ॥

कथा महे पुष्टिभराय पूष्णे कद्रुद्राय सुमखाय हविर्दे ।

कद्विष्णव उरुगायाय रेतो ब्रवः कदमे शरवे बृहत्यै ॥ ७ ॥

कथा । महे । पुष्टिभराय । पूष्णे । कत् । रुद्राय । सुमखाय । हविःऽदे ।

कत् । विष्णवे । उरुगायाय । रेतः । ब्रवः । कत् । अमे । शरवे । बृहत्यै ॥ ७ ॥

हे अपि महे महते पुष्टिभराय पुष्टिधारकाय पूष्णे एतन्नामकाय देवाय कथा केन हेतुना पापं ब्रवीथाः । सुमखाय सुपूजनीयाय सुयज्ञाय वा हविर्देऽपिरूपेण देवानां हविर्दाने । यद्वा । स्विष्टकृत्त्वाद्ब्रविषो दाने । रुद्राय कत्कथं ब्रूयाः । तथोरुगायायोर्भिर्वर्द्धभिर्गायमानाय । यद्वा । प्रभूतकीर्तये विष्णवे रेतः क्षयहेतु पापं कत्कथं वदेः । शरवे । शृणाति पक्वा ओषधीरिति शरः शरत्संवत्सरः । यद्वा । हिंसिका निर्घृतिः । बृहत्यै महत्यै शरदे निर्घृत्यै वा कत्कथं पापं ब्रवः । ब्रूयाः ॥ पुष्टिभराय । डुभृञ् धारणपोषणयोः । संज्ञायां भृतृवृ-जीत्यादिना खच् । अर्द्धिषदजंतस्य मुमिति पूर्वपदस्य सुमागमः । चित्वादंतोदात्तः । समासे कृत्स्वरः । हविर्दे । अनुदात्तस्य च यचोदात्तलोप इति सुप् उदात्तत्वं । शरवे । शृ हिंसायां । शृम्शृस्त्रिहिचयसीत्यादिना उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराबुदात्तः ॥

कथा शर्धाय मरुतामृताय कथा सूरै बृहते पृच्छचमानः ।

प्रति ब्रवोऽदितये तुराय साधा दिवो जातवेदश्चिकित्वान् ॥ ८ ॥

कथा । शर्धाय । मरुतां । ऋताय । कथा । सूरै । बृहते । पृच्छचमानः ।

प्रति । ब्रवः । अदितये । तुराय । साध । दिवः । जातवेदः । चिकित्वान् ॥ ८ ॥

हे अपि ऋताय गंचे सत्यभृताय वा मरुतां शर्धाष बलभृताय गणाय कथा केन हेतुना मदीयमागः प्रतिब्रूयाः । तेन पृच्छचमानः सन् तस्मै बृहते महते सूरै सूर्याय कथा कथं वदेः । तथादितये देव्यै तुराय त्वरितगमनाय वायवे । अदितयेऽदीनाय तुराय वा । प्रति ब्रवः । मदीयमागः कथं प्रतिब्रूयाः । यस्मादेवं तस्मात् हे जातवेदोऽमे चिकित्वान् तत्सर्वं जानानस्त्वं दिवो दीप्नान्देवान् साध । साधय । गच्छ । यद्वा । दिवो बुलोकस्य यज्ञवहनलक्षणं कार्यं साध । कुश् ॥ सूरै । सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वात् डेर्यत्वाभावः । अतो गुण इति पररूपत्वं । पृच्छचमानः । प्रच्छ क्षीप्सायां । कर्मणि यक् । यहिज्यादिना संप्रसारणं । शानचो लसार्वधातुकाबुदात्तत्वे यक्स्वरः । साध । राध साध संसिद्धी । अंतर्भावितव्यर्थस्य लोटि व्यत्ययेन शप् ॥

ऋतेन ऋतं नियतमीळ आ गोरामा सचा मधुमत्पक्कममे ।

कृष्णा सती रुशता धासिनैषा जामर्येण पर्यसा पीपाय ॥ ९ ॥

च॒तेन॑ । च॒तं । निऽय॑तं । इ॒ळे । आ । गोः । आ॒मा । स॒चा । म॒धुऽम॑त् । प॒क्कं । अ॒ग्ने ।
कृ॒ष्णा । स॒ती । रु॒श॒ता । धा॒सि॒ना । ए॒षा । जा॒म॒र्ये॒ण । प॒य॒सा । पी॒पा॒य ॥ ९ ॥

हे अपे च॒तेन॑ सत्यभूतेन यज्ञेन नियतमनुस्यूतमृतमुदकं गोर्धेनोः पय ए॒ळे । आयाचे । सांनाय्यादिहविरर्थं गव्यं पयस्त्वां याच इत्यभिप्रायः । आमाप॒क्ता सा गी॒र्मधु॒मन्माधुर्यो॑पेतं प॒क्कं पयः स॒चा सह॑ धारयति । कृष्णा कृष्णवर्णा सत्येषा गी॒ रुश॒ता च॒तेन॑ धासिना प्राणिनां धारकेण जामर्येण । जायंत इति जाः प्रजाः । ता जा अमर्येणामरणनिमित्तेन तेन पयसा पीपाय । प्रजाः प्याययति । तवैष महिमा यद्रसान्परिणामयन्नेवं करोषि ॥ पीपाय । प्यायतेर्लिटि लिङाङोश्चिती पीभावः ॥

च॒तेन॑ हि ष्मा वृष॒भश्चि॑द॒क्तः पु॒माँ अ॒ग्निः प॒य॒सा पृ॒ष्ठ्ये॑न ।
अ॒स्प॑द॒मानो॑ अ॒चर॑द्वयो॒धा वृषा॑ शु॒क्रं दु॒दुहे॑ पृ॒श्नि॒रू॒धः ॥ १० ॥
च॒तेन॑ । हि । स्म । वृष॒भः । चि॒त् । अ॒क्तः । पु॒मान् । अ॒ग्निः । प॒य॒सा । पृ॒ष्ठ्ये॑न ।
अ॒स्प॑द॒मानः । अ॒चर॑त् । व॒यः॒ऽधाः । वृषा॑ । शु॒क्रं । दु॒दुहे॑ । पृ॒श्निः । ऊ॒धः ॥ १० ॥

वृषभोऽभिमतफलवर्षकः पुमान् श्रेष्ठः सोऽग्निश्च॒तेन॑ सत्यभूतेन पृष्ठ्येन धारकेण पयसाक्तः सिक्तो भवति । हि ष्म चि॒त् त्रयः पूरणाः । वयो॒धा अ॒न्नदः सोऽग्निरस्य॑द॒मान एक॑चावस्थितः सन् एवाचरत् । सर्वत्र तेजसा चरति । तथा वृषापां वर्षकः पृ॒श्निः सूर्यः शु॒क्रं पय॑ ऊ॒धोऽर्तार॑त् मेघं वा दु॒दुहे॑ । दी॒ग्धि॑ ॥ अ॒क्तः । अ॒ज्ज॒ व्यक्तिस्रक्षणगतिषु । कर्मणि निष्ठा । दु॒दुहे॑ । द्विकर्मकोऽयं धातुः । ऊ॒धः । अ॒कथि॑तं चेति कर्मसंज्ञा ॥ ॥ २१ ॥

च॒तेना॑दिं व्य॒स॒भि॒द॒न्तः॒ सम॑ंगिर॒सो न॒वंत॑ गो॒भिः ।
शु॒नं न॒रः परि॑ षद॒न्नुषा॑स॒माविः॒ स्वर॑भवज्जा॒ते अ॒ग्नौ ॥ ११ ॥
च॒तेन॑ । अ॒दिं । वि । अ॒स॒न । भि॒द॒न्तः । सं । अ॒ंगिर॑सः । न॒वंत॑ । गो॒भिः ।
शु॒नं । न॒रः । परि॑ । स॒द॒न् । उ॒ष॒सं । आ॒विः । स्वः । अ॒भ॒व॒त् । जा॒ते । अ॒ग्नौ ॥ ११ ॥

अंगिरसो मेधातिथिप्रभृतय च॒तेन॑ यज्ञेन हेतुना गवां निरोधकमद्रिं पर्वतं भिदन्तो विदारयंतः संतो व्यसन् । व्यक्षिपन् । ततस्ते गोभिः सं नवंत । समगच्छंत । नरः कर्मणां नेतारस्ते शुनं सुखिनोषसं परि स॒द॒न् । परितः प्राप्नुवन् । ततः स्वः सूर्योऽप्याविरभवत् । सर्वमेतदग्नी त्वयि जाते मंथनेन निष्पादिते सत्यभूदिति ॥ असन् । अस्थतेर्लुङि चुरस्थतिवक्तीत्यादिनाडादेशः । अनित्यमागमशासनमिति धुगभावः ॥

च॒तेन॑ दे॒वीर॒मृता॑ अ॒मृ॒क्ता अ॒र्णो॑भि॒रापो॑ म॒धुम॑द्भि॒रग्ने॑ ।
वा॒जी न॒ सर्गे॑षु प्र॒स्तुभा॑नः प्र स॒द॒मित्स॑र्वितवे द॒ध॒न्युः ॥ १२ ॥
च॒तेन॑ । दे॒वीः । अ॒मृ॒ताः । अ॒मृ॒क्ताः । अ॒र्णोऽभिः । आ॒पः । म॒धुम॑त्ऽभिः । अ॒ग्ने ।
वा॒जी । न । सर्गे॑षु । प्र॒ऽस्तुभा॑नः । प्र । स॒द॒ । इ॒त् । स॑र्वितवे । द॒ध॒न्युः ॥ १२ ॥

हे अपे अमृता अमरणहेतव अमृक्ता रक्षःप्रभृतिभिरबाधिता मधुमद्भिर्माधुर्योपेतैरर्णोभिश्चदकैर्युक्ता देवीर्दे॒व्यो न॒द्य च॒तेन॑ सत्येन यज्ञेन वा हेतुनाप आप्नव्याः सत्यः स॒द॒मित्स॑देव स॒र्वित॑वे स्रवणाय प्र द॒ध॒न्युः । प्रगच्छति । तच्च दृष्टान्तः । वा॒जी न । यथा सर्गे॑षु श्रेणेषु प्रस्तुभानः प्रोत्साह्यमानोऽश्वः प्रगच्छति तद्वत् ॥ आपः । आप्लू व्याप्री । आप्नोतेः क्तिप् इत्येति कर्मणि क्तिप् । अमृतात्वादिना जसि दीर्घः । प्रस्तुभानः । स्तोभतिरर्चतिकर्मा ॥

मा कस्य यक्षं सदमिदुरो गा मा वेशस्य प्रमिनतो मापेः ।

मा भ्रातृरमे अनृजोऽर्चुणं वेमा सख्युर्दक्षं रिपोर्भुजेम ॥ १३ ॥

मा । कस्य । यक्षं । सदै । इत् । हुः । गाः । मा । वेशस्य । प्रऽमिनतः । मा । आपेः ।

मा । भ्रातुः । अमे । अनृजोः । अर्चुणं । वेः । मा । सख्युः । दक्षं । रिपोः । भुजेम ॥ १३ ॥

हे अमे ऊरोऽस्माकं हिंसकस्य कस्य कस्यचिदपि जंतोर्यत्नं यत्नं सदमित्सदैव मा गाः । कदाचिदपि मा गच्छ । प्रमिनतो हिंसकस्य वेशस्य प्रातिवेशस्य यत्नं मा गाः । तथापिर्मद्व्यतिरिक्तस्य बंधोर्यत्नं मा गच्छ । तथानृजोः कुटिलचित्तस्य भ्रातृर्चणमृणवद्द्वयं हविर्मा वेः । मा कामयेथाः । तथा वयमपि सख्युर्मित्रस्य रिपोः शत्रोर्दक्षं भोगसमर्थं धनं मा भुजेम । मा भुंजीमहि । किंतु त्वया दत्तं धनं भुंजीमहि ॥ ऊरः । हे प्रसह्यकरणे । क्षिप । वज्रं कंदसीत्युत्वं । सविकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वं । भुजेम । भुज पालनाभ्यवहारयोः । आशीर्लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । लिङ्गाशिथङ्ङित्यङ्प्रत्ययः ॥

रक्षां णो अमे तव रक्षणेभी रारक्षाणः सुमख प्रीणानः ।

प्रति स्फुर वि रुज वीड्वंहो जहि रक्षो महि चिद्वावृधानं ॥ १४ ॥

रक्षं । नः । अमे । तव । रक्षणेभिः । ररक्षाणः । सुऽमख । प्रीणानः ।

प्रति । स्फुर । वि । रुज । वीडु । अंहः । जहि । रक्षः । महि । चित् । ववृधानं ॥ १४ ॥

सुमख सुयज्ञ सुधनेति वा हे अमे ररक्षाणो भृशमस्माकं रक्षिता प्रीणानो हविर्भिः प्रीतस्त्वं तव रक्षणे भित्स्वदीयैरवनेर्नोऽस्मान्नक्ष । पालय । प्रति स्फुर । अस्मान्प्रतिदीप्यस्व । वीडु दृढमंहः पापं वि रुज । विशेषेण नाशय । किंच महि चिद्महदपि वावृधानं वर्धमानं वृद्धं वा बाधकं रक्षो जहि ॥ णः । नश्च धातुस्योरुपुग्य इति संहितायां शतृत्वं । ररक्षाणः । रत्वेर्यङ्लुकि चानशि रूपं । जहि । हन हिंसागत्योः । लोटि हतेर्ज इति जादेशः । आभाक्षास्त्रीयस्यासिद्धत्वादतो हेरिति लुक् न भवति ॥

एभिर्भव सुमना अमे अर्कैरिमानस्पृश मन्मभिः शूर वाजान् ।

उत ब्रह्माण्यंगिरो जुषस्व सं ते शस्तिर्देववाता जरेत ॥ १५ ॥

एभिः । भव । सुऽमनाः । अमे । अर्कः । इमान् । स्पृश । मन्मऽभिः । शूर । वाजान् ।

उत । ब्रह्माणि । अंगिरः । जुषस्व । सं । ते । शस्तिः । देवऽवाता । जरेत ॥ १५ ॥

हे अमे एभिर्मदीयैरर्कैरर्चनीयैः शस्त्रैः सुमनाः शोभनमनस्को भव । हे शूर इमान्स्वदीयान्हविर्लक्षणा-न्वाजान्मन्मभिः स्तोत्रैः सह स्पृश । प्रतिगृहाण । उतापि च अंगिरः । अंगति हवींषि प्राप्नोतीत्यंगिरा अपिः । यद्वा । येऽगारा आसंसेऽंगिरसोऽभवन् । ऐ० ब्रा० ३. ३४. इति ब्राह्मणं । तेषामंगिरसां कारणत्वादपेरंगिरस्त्वं । तत्कारणत्वे च मंत्रः । ये अंगिरसः मूनवस्ते अमेः परि जज्ञिरे । ऋग्वे० १०. ६२. ५. इति । तादृश हे अमे ब्रह्माणि मंत्रान् जुषस्व । सेवस्व । देववाता । देवार्थं गता देवान् स्तोतुं प्राप्नोत्यर्थः । तादृशी शस्तिः शंसनं ते त्वां सं जरेत । संवर्धयतु ॥ स्पृश । स्पृश संस्पर्शने । तुदादिः । देववाता । वा गतिगन्धनयोः । गत्यर्थाकर्मकेति कर्तरि क्तः । देवः । पचाद्यजंतः । क्ते चेति चतुर्थ्यंतस्य पदस्य प्रकृतिस्वरः ॥

एता विश्वा विदुषे तुभ्यं वेधो नीथान्यमे निगया वचांसि ।

निवचना कवये काथ्यान्यशंसिषं मतिभिर्विप्र उक्थैः ॥ १६ ॥

ए॒ता । वि॒श्वा । वि॒दुषे । तु॒भ्यं । वे॒धः । नी॒थानि । अ॒ग्ने । नि॒रया । व॒चांसि ।
नि॒ऽव॒चना । क॒वये । का॒व्यानि । अ॒शंसि॒षं । म॒तिऽभिः । वि॒प्रः । उ॒क्थैः ॥ १६ ॥

वेधो विधातर्हे अग्ने विदुषे कर्मविषयज्ञानवते कवये क्रांतदर्शिने तुभ्यं नीथानि फलप्रापकाणि निष्ठा
नेयार्थानि गूढानि निवचना नितरां वक्तव्यानि काव्यानि कविभिर्मैधाविभिः कृतान्येता विद्वितानि सर्वाणि
वचांसि वाक्यानि मतिभिर्मननीयैः स्तोत्रैरुक्थैः शस्त्रैश्च सहितो विप्रः प्राज्ञोऽहमशंसिषं । अवोचं । तानि
सेवस्वेत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

ऋगुज्वेति पंचदशर्चं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्वार्थं त्रैष्टुभं रचोहापिदेवताकं । ऋगुज्व पंचोना राक्षोघ्नमित्य
नुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः सूक्तविनियोगः ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टवे ऋगुज्व पाज इत्याद्याः पंचर्चो
विनियुक्ताः । सूचितं च । ऋगुज्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीमिति पंच । आ० ४. ६. इति ॥

कृ॒णु॒ष्व पा॒जः प्र॒सितिं॑ न पृ॒थ्वीं या॒हि रा॒जे॒वाम॑वाँ इ॒भेन॑ ।
तृ॒ष्ठीमनु॑ प्र॒सितिं॑ दू॒णानो॑ऽस्ता॒सि वि॒ध्य र॒क्षस॑स्त॒पिष्ठेः॑ ॥ १ ॥
कृ॒णु॒ष्व । पा॒जः । प्र॒ऽसितिं॑ । न । पृ॒थ्वीं । या॒हि । रा॒जाऽइ॒व । अ॒मऽवा॒न् । इ॒भेन॑ ।
तृ॒ष्ठीं । अ॒नु । प्र॒ऽसितिं॑ । दू॒णानः॑ । अ॒स्ता । अ॒सि । वि॒ध्य । र॒क्षसः॑ । त॒पिष्ठेः॑ ॥ १ ॥

हे अग्ने पाजस्तेजःसंधं ऋगुज्व । कुरुष्व । विस्तारय । तत्र दृष्टांतः । प्रसितिं न । यथा मृगयुः पृथ्वी
विस्तीर्णा प्रसितिं । प्रकर्षेण सीयते बध्यत इति प्रसितिर्वागुरा । तादृशीं प्रसितिं पक्षियहणार्थं वनगहनेषु
प्रसारयति तद्वत्त्वमपि रक्षांसि हंतुं महद्वलमद्यतस्तनुष्व । इमेन गतमयेन तेजःसंधेन युक्तस्त्वं याहि । रक्षांसि
हंतुं गच्छ । तत्र दृष्टांतः । राजेव । यथामवान् राजा । सह वर्तत इत्यमोऽमात्यः । तद्वान् । यद्वा । अमोऽमनं
रोगः । शत्रूणां कर्तव्यै रोगैस्तद्वान् । शत्रूणां रोगभृत इत्यर्थः । राजेभेन गजेन युक्तः सन् परबलं प्रतिगच्छति
तद्वत् । किंच तृष्ठीं । तृष्ठीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रगामिनीं प्रसितिं प्रकृष्टां सेनामनु दूणानोऽनुगच्छन् । यद्वा ।
तृष्ठीमिति तृतीयार्थे द्वितीया । तृष्या क्षिप्रया प्रसित्यानुबद्धया संततया गत्या दूणानः परसेनां हिंसन
अस्ता शत्रूणां चेप्तासि । तपिष्ठेस्तप्तमैस्तेजोभी रक्षसो राक्षसान्विध्य । ताडय ॥ अत्र निरुक्तं । कुरुष्व पाजः ।
पाजः पालनात् । प्रसितिमिव पृथ्वीं । प्रसितिः प्रसहनात्तत्तुर्वा जालं वा । याहि राजेवामात्यवानभ्यमन
वान्स्ववात्वेरावता गणेन गतमयेन हस्तिनेति वा । तृष्यानु प्रसित्या दूणानः । तृष्ठीति क्षिप्रनाम तरतेर्वा
स्वरतेर्वा । अस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठेस्तप्तमैस्तपिष्ठतमैरिति वा । नि० ६. १२. इति ॥ ऋगुज्व । ऋषि हिंसा-
करणयोः । लोटि धिन्निर्गण्योरश्चेत्युप्रत्ययः । ब्यत्ययेनात्मनेपदं । विकरणस्वरसु सति शिष्टोऽपि लसार्वधा-
तुकस्वरं न बाधत इति लसार्वधातुकस्वरः । म० ६. १. १५८. ११. ॥

त॒व भ॒मास॑ आ॒शुया॑ प॒तंत्य॑नु॒ स्पृश॑ धृ॒षता॑ शो॒णु॒चानः॑ ।
त॒पू॒ष्यमे॑ जु॒ह्वा प॒तंगान॑सं॒दि॒तो वि॒ सृ॒ज वि॒ष्व॒गुल्काः॑ ॥ २ ॥
त॒व । भ॒मासः॑ । आ॒शुऽया । प॒तंति॑ । अ॒नु । स्पृ॒श । धृ॒षता॑ । शो॒णु॒चानः॑ ।
त॒पू॒षि । अ॒ग्ने । जु॒ह्वा । प॒तंगान् । अ॒सं॒दि॒तः । वि॒ । सृ॒ज । वि॒ष्वक् । उ॒ल्काः॑ ॥ २ ॥

हे अग्ने तव संबंधिनो भ्रमासो भ्राम्यंत आशुया शीघ्रगतयो ररमयः पतंति । सर्वतः प्रसरंति । शोशु-
चानो मृशं दीप्यमानस्त्वं धृषताभिवसमर्थेन तेजःसंधेन शत्रून् क्रमेण स्पृश । दह । दहनोपायं दर्शयति ।
असंदिनः परैरनिरुद्धस्त्वं तपूषि तापकानि तेजांसि पतंगान् पतनशीलान्विस्फुलिंगानुल्काश्चेत्यितत्तितयं जुह्वा ।
ह्यर्थेऽस्त्रामाहुतय इति जुह्वर्ज्वाला । तथा विष्वक् सर्वतो वि सृज । प्रसारय ॥ आशुया । आशुशब्दाज्जसः
मुपां मुलुगिति याजादेशः । चित्स्वरः । धृषता । धृष प्रसहने । चुरादिराधृषीयः । ब्यत्ययेन शः । शत्रुर्नुम

इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । जुह्वा । जुहोतेर्दीर्घश्चेति क्तिप् विर्वचनं दीर्घत्वं । उदात्तयणो हलपूर्वादिति विभक्तेश्च-
दात्तत्वस्य नोङ्धात्वोरिति प्रतिषेध उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । असदितः । दो अवखण्डने । कर्मणि
निष्ठा । व्यतिस्थतीतीत्वं । नञा समासे तस्य स्वरः ॥

प्रति स्पशो वि सृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो अस्या अदब्धः ।

यो नो दूरे अघशंसो यो अंत्यमे माकिष्टे व्यथिरा दधर्षीत् ॥ ३ ॥

प्रति । स्पशः । वि । सृज । तूर्णिऽतमः । भव । पायुः । विशः । अस्याः । अदब्धः ।

यः । नः । दूरे । अघऽशंसः । यः । अंति । अंत्ये । माकिः । ते । व्यथिः । आ । दधर्षीत् ॥ ३ ॥

हे अमे तूर्णितमस्वरिततमस्त्वं स्पशः परबाधकान्नशमीन् चारान्वा सत्यागृतविवेकार्थं वि सृज । शत्रु-
न्मति विशेपेण प्रेरय । अदब्धः केनाप्यहिंसितस्त्वमस्यास्त्वदीयाया विशोऽस्मादिकायाः प्रजायाः पायुः
पालको भव । कस्मात्तद्रक्षणमित्यपेक्षायामाह । नोऽस्माकं दूरे योऽघशंसः । अघं पापात्मकं शंसनमभिलाषः
कीर्तनं वा यस्य सोऽघशंसः । यस्याघशंसोऽत्यस्माकं समीपे तिष्ठति तस्मादुभयविधाच्छत्रोः पालको भव ।
किंच ते त्वत्संबन्धिनोऽस्मास्माकिर्न कश्चिदपि व्यथिर्बाधको राक्षस आ दधर्षीत् । आ धर्षयतु । अस्माकं
कश्चिदपि परिभवं मा करोत्वित्यर्थः ॥ अंति । अंतिकस्य कादिलोप आबुदात्तत्वं च । अमे । पादादित्वात्पा-
थिकमाबुदात्तत्वं । माकिष्ट इति संहितायां युष्मत्तत्तनुःष्वन्तःपादमिति षत्वं । दधर्षीत् । धृष प्रसहने ।
लङि बङ्गलं कंदसीति शपः स्युः । बङ्गलं कंदसीति तिप ईडागमः । निघातः ॥

उदमे तिष्ठ प्रत्या तनुष्व न्यमिचौ ओषतात्तिग्महेते ।

यो नो अरातिं समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतसं न श्रुष्कं ॥ ४ ॥

उत् । अमे । तिष्ठ । प्रति । आ । तनुष्व । नि । अमिचान् । ओषतात् । तिग्मऽहेते ।

यः । नः । अरातिं । संऽइधान । चक्रे । नीचा । तं । धक्षि । अतसं । न । श्रुष्कं ॥ ४ ॥

तिग्महेते । तिग्मास्त्रीरूपा हेतयो ज्वाला यस्य स तथोक्तः । तादृश हे अमे उत्तिष्ठ । रक्षोहननार्थमुद्यतो
भव । शत्रुन्प्रत्या तनुष्व । ज्वालासंघं विस्तारय । तैस्तेजःसंधैरमिचान् शत्रुज्योषतात् । नितरां दह । हे समिधान
समिद्धिर्दीप्यमानामे यः पुमान् नोऽस्माकमरातिं । भावप्रधाननिर्देशः । अरातित्वं शाचवं चक्रे । कुर्वते । अराति-
मदानं वा कुर्वते । तं पुमांसं नीचा न्यग्भूतं धक्षि । दह । तत्र दृष्टान्तः । अतसं न । यथा शुष्कमनार्द्रमतसं काष्ठं
दहसि तद्वत् ॥ ओषतात् । उष दाहि । लोटि हेसुह्योरिति तातडादेशः । धक्षि । दहेर्लोपि बङ्गलं कंदसीति
शपो लुक् । हो ढ इति ढत्वं । भप्भावः । षढोः कः सीति कत्वं । निघातः ॥

ऊर्ध्वो भव प्रति विध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व दैव्यान्यमे ।

अव स्थिरा तनुहि यातुजूनां जामिमजामिं प्र मृणीहि शचून् ॥ ५ ॥

ऊर्ध्वः । भव । प्रति । विध्य । अधि । अस्मत् । आविः । कृणुष्व । दैव्यानि । अमे ।

अव । स्थिरा । तनुहि । यातुऽजूनां । जामिं । अजामिं । प्र । मृणीहि । शचून् ॥ ५ ॥

हे अमे ऊर्ध्वो भव । रक्षोहननार्थमुद्युक्तो भव । अस्मदस्मात्तोऽधि अधिकान्नाशसान् प्रति विध्य । प्रत्येकं
ताडय । दैव्यानि तेषां च विष्कृणुष्व । आविष्कृ । एतत्तयं विधाय यातुजूनां यातयितुं प्राणिनः क्लेशयितुं
ये अव कुर्वन्ति तेषां यातुधानानां स्थिरा दृढानि धनूंष्वव तनुहि । अवगतज्यानि कुर्व । किंच जामिमजामिं
बंधुमबंधुं शत्रुन् मृणीहि । प्रजहि । यद्वा । जामिं यः पूर्वं प्रहृतस्तं । अजामिं पूर्वमप्रहृतं । एवंभूतान् शचून् जहि ।

प्रवृत्तोऽयमित्यपेक्षां मा कृथाः ॥ आविष्कृत्यैव संहितायामिदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति पत्वं । तनुहि । तनोते-
लौक्युतश्च प्रत्ययाच्छंदसि वावचनमिति हेर्लुगभावः । यातुजूनां । जु गती । क्लिप्तवीत्यादिना क्लिप् । दीर्घः ।
आमि क्वांदसो नुम् । मृणीहि । मृक् प्राणत्यागे । अंतर्भावितत्पर्यस्य लोटि बज्जलं कंदसीति विकरणस्य आ ।
निघातः ॥ २३ ॥

स ते जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत् ।

विश्वान्यस्मै सुदिनानि रायो युस्मान्यर्यो वि दुरो अभि द्यौत् ॥ ६ ॥

सः । ते । जानाति । सुऽमतिं । यविष्ठ । यः । ईवते । ब्रह्मणे । गातुं । ऐरत् ।

विश्वानि । अस्मै । सुऽदिनानि । रायः । युस्मानि । अर्यः । वि । दुरः । अभि । द्यौत् ॥ ६ ॥

यविष्ठ युवतम । यद्वा । देवानां हवींषि मिश्रयितुमस्मै हे अपे यः पुमान्नीवते गमनवते कल्याणहेतुभूताग-
मनाय ब्रह्मणे परिवृढाय तुभ्यं गातुं । गीयत उच्चार्यत इति गातुः स्तोत्रं । तदैरत् । प्रेरयति । स पुमान् ते तव
सुमतिं कल्याणकरीमनुग्रहात्मिकां बुद्धिं जानाति । लभत इत्यर्थः । अक्षी स्तोत्रं कृतवते यजमानाय तदर्थं
विश्वानि सुदिनानि शोभनानि दिनानि रायो धनानि युस्मानि युतिमंति रत्नकनकादीनि दुरो गृहानभि
अभिलक्ष्यार्यो यज्ञानां स्वामी त्वं वि द्यौत् । विशेषेण द्योतस्व । केचिदत्र वाक्यभेदमंगीकुर्वते । स्तोत्रं कृतवते
यजमानाय विश्वानि सुदिनान्यभ्युदयकारीणि भवन्ति । रायः । रांति क्षीरादीनीति रायो गोधनानि । युस्मानि
द्योतमानानि कनकादीनि चाक्षी भवन्ति । अर्यः कर्मणामनुष्ठाता स यजमानो दुरो गृहानभि वि द्यौत् ।
विशेषेण द्योतते ॥ ईवते । ई गती । क्लिप् । तदस्यासीति मतुप् । कंदसीर इति मतुपो वत् । ऐरत् । ईर गती ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः । अर्यः । अ गती । अर्यः स्वामिवैश्वर्योरिति यत्प्रत्ययांतो निपातितः । स्वामिन्यंतो-
दात्तत्वं । द्यौत् । युत दीप्ता । क्वांदसे लुङि युङो लुङीति परस्मैपदं । बज्जलं कंदसीत्यडभावः ॥

सेदमे अस्तु सुभगः सुदानुर्यस्त्वा नित्येन हविषा य उक्थैः ।

पिप्रीषति स्व आयुषि दुरोणे विश्वेदस्मै सुदिना सासद्विष्टिः ॥ ७ ॥

सः । इत् । अमे । अस्तु । सुऽभगः । सुऽदानुः । यः । त्वा । नित्येन । हविषा । यः । उक्थैः ।

पिप्रीषति । स्वे । आयुषि । दुरोणे । विश्वा । इत् । अस्मै । सुऽदिना । सा । असत् । इष्टिः ॥ ७ ॥

हे अपे यः पुमान् नित्येन यावज्जीवं संकल्पितेनाग्निहोत्रादिसाधनभूतेन हविषा त्वा त्वां पिप्रीषति ।
प्रीणयितुमिच्छति । यद्युक्थैः शस्त्रैः प्रीणयितुमिच्छति सेत् स एव पुमान् सुभगः शोभनधनः सौभाग्यवान्वा
सुदानुः शोभनदानोपेतश्चासु । किंच दुरोणे दुरवने कृच्छ्रलभ्ये स्वे स्वकीय आयुषि शतवर्षांश्च जीवने तिष्ठतु ।
अक्षी यजमानाय विश्वा सर्वाणि सुदिना शोभनानि दिनानि भवन्तु । अस्य सेष्टिः स यज्ञोऽसत् । फलसाध-
नसमर्थो भवतु ॥ पिप्रीषति । प्रीञ् तर्पणे । धातोः कर्मण इति सन् । असत् । अक्षेर्लैव्यडागमः । इष्टिः । मंचे
वृषेत्यादिना क्लित्त्वादात्तः ॥

उत्सासंभरणीयेष्टावपेः चचभृतोऽर्चामि त इति याज्या । सूचितं च । अर्चामि ते सुमतिं घोष्यर्वागिती-
दप्रभृतिकर्मणां । आ० ४. १. इति ॥

अर्चामि ते सुमतिं घोष्यर्वाक्सं ते वावाता जरतामियं गीः ।

स्वश्वास्त्वा सुरथा मर्जयेमास्मे क्ष्वाणि धारयेरनु द्यून् ॥ ८ ॥

अर्चामि । ते । सुऽमतिं । घोषि । अर्वाक् । सं । ते । वावाता । जरतां । इयं । गीः ।

सुऽअश्वाः । त्वा । सुऽरथाः । मर्जयेम । अस्मे इति । क्ष्वाणि । धारयेः । अनु । द्यून् ॥ ८ ॥

हे अग्ने ते तव सुमतिमनुग्रहकरां शोभनां बुद्धिमर्चामि । पूजयामि । ववाता पुनःपुनस्त्वामभिगच्छंतीष-
मुच्छमाना गीर्वाग्घोषि घोषयुक्तं यथा भवति तथावाक् स्वदभिमुखं ते त्वां सं जरतां । स्त्रीतु । वयमपि स्वन्नाः
शोभनाश्चोपेताः सुरथाश्च । उपलक्षणमेतत् । पुत्रपौत्रादिभिः सहिताः संतस्त्वां मर्जयेम । अलंकुर्याम । परि-
चरेमेति यावत् । त्वं तु अग्नौ ब्रून्वहमस्मे अस्मासु चचाणि धनानि धारयेः । निधेहि ॥ घोषि । घोष शब्दने ।
श्रीणादिक इन् । निस्वादाबुदात्तः । वावाता । वा गतिगंधनयोरित्यस्य यङ्लुगंतस्य निष्ठायां रूपं । मर्जयेम ।
मृषू शीघ्रालंकारयोः । स्तंतस्य लिङि रूपं । वृद्धभावच्छांदसः ॥

इह त्वा भूर्या चरेदुप त्मन्दोषावस्तर्दीदिवांसमनु द्यून् ।

क्रीळंतस्त्वा सुमनसः सपेमाभि द्युम्ना तस्थिवांसो जनानां ॥ ९ ॥

इह । त्वा । भूरि । आ । चरेत् । उप । त्मन् । दोषाऽवस्तः । दीदिऽवांसं । अनु । द्यून् ।

क्रीळंतः । त्वा । सुऽमनसः । सपेम । अभि । द्युम्ना । तस्थिऽवांसः । जनानां ॥ ९ ॥

हे अग्ने इह रघोहृगनाख्ये कर्मणि यद्वाक्लिङ्गोक्ते यः पुरुषो दोषावस्ता राचावहनि च दीदिवांसं दीप्य-
मानं त्वामग्नौ ब्रून्वहं त्वन् आत्मना स्वयमेवोप समीपे भूरि भूयिष्ठं यथा भवति तथा चरेत् । परिचरति ।
तस्माद्वयमपि अनागां शत्रूणां द्युम्ना द्युम्नानि धनान्यभि तस्थिवांसस्त्वत्प्रसादादात्मसात्कुर्वतोऽत एव क्रीळंतः
स्वे स्वे गृहे पुत्रपौत्रादिभिः सह संक्रीडमानास्तथा सुमनसः शोभनमग्नस्काः संतस्त्वां सपेम । परिचरेम । यद्वा ।
दोषावस्तरिति संबुद्धिः । दोषाया रात्रिकृतस्य तमसो वस्तराच्छादयितर्निवारयितः ॥ त्वन् । आत्मशब्दस्य
तृतीयायाः सुपां सुलुगिति लुक् । मन्वेष्वाद्यादेरात्मन् इत्याकारलोपः । दोषावस्तः । इद्वपचे कार्तिकौजपाद-
यश्चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । संबुद्धिपच आमंचितस्य पादादित्वात् षाष्टिकमाबुदात्तत्वं । सपेम । षप समवाये ।
लिङि रूपं । निघातः ॥

यस्त्वा स्वश्वः सुहिरण्यो अग्र उपयाति वसुमता रथेन ।

तस्य चाता भवसि तस्य सखा यस्त आतिथ्यमानुषग्जुजोषत् ॥ १० ॥

यः । त्वा । सुऽअश्वः । सुऽहिरण्यः । अग्ने । उपऽयाति । वसुऽमता । रथेन ।

तस्य । चाता । भवसि । तस्य । सखा । यः । ते । आतिथ्यं । आनुषक् । जुजोषत् ॥ १० ॥

हे अग्ने यः पुमान् स्वश्वः शोभनाश्चोपेतः सुहिरण्यो यागयोग्यधनोपेतो वसुमता ब्रीह्यादिधनयुक्तेन रथेन
सहितः सन् त्वामुपयाति । परिचरणार्थं तव समीपं गच्छति । तस्य पुंसस्त्राता सर्वदुरितेभ्यो रक्षको भवसि । यश्च
पुमान् ते तवातिथ्यमतिथियोग्यां पूजामानुषगनुक्रमेण जुजोषत् प्रापयति तस्य पुंसः सखा तदुचितफलप्रदाने-
नोपकर्ता भवसि ॥ उपयाति । सह सुपेत्यच सहेति योगविभागात्समासः । तिपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । आतिथ्यं । अतिथिशब्दात्तादर्थ्ये अतिथेऽर्थ इति ज्यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ।
जुजोषत् । जोषयतेर्लिङि बङ्लं कंदसीति शपः झुः । अडागमः । कंदस्युभयथेति तिप आर्धधातुकत्वात्लिङलोपः ।
अभ्यस्रानामादिरित्याबुदात्तः ॥ ॥ २४ ॥

महो रुजामि बंधुता वचोभिस्तन्मा पितुर्गोतमादन्वियाय ।

त्वं नो अस्य वचसश्चिकिद्धि होतर्यविष्ट सुक्रतो दमूनाः ॥ ११ ॥

महः । रुजामि । बंधुता । वचःऽभिः । तत् । मा । पितुः । गोतमात् । अनु । इयाय ।

त्वं नः । अस्य । वचसः । चिकिद्धि । होतः । यविष्ट । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । दमूनाः ॥ ११ ॥

हे होतर्देवानामाज्ञातर्यविष युवतम सुकृतो शोभनप्रज्ञ हे अपे वचोभिस्त्वबुद्देशेन कृतेः स्तोत्रैः समुप-
जाता येयं बंधुता बंधुभावस्तया बंधुतया महो महतो राक्षसानुजामि । भगज्मि । तत्तादृशं स्तोत्रात्मकं वचः
पितृवत्यादयितुर्गौतमाद्वेषः सकाशात्ता वामदेवं मामन्विषाय । दमूना दांतमना दानमना वा शत्रूणामुप-
क्षपयिता वा तादृशस्त्वं नोऽस्मादीयस्यास्य वचसः स्तोत्रात्मकमेतद्वाक्यं चिकिद्मि । जानीहि ॥ चिकिद्मि । कित
ज्ञाने । जीहोत्यादिकः । लोटि रूपं । होतः । पादादित्वात् षाष्ठिकमाशुदान्तत्वं । इतरयोस्तु नामंचिते समा-
नाधिकरण इति प्रथमस्याविद्यमानवज्ञावनिषेधादपादादित्वेन निघातः ॥

अस्वप्नजस्तरणयः सुशेवा अतंद्रासोऽवृका अश्रमिष्ठाः ।

ते पायवः सध्वंचो निषद्यामे तव नः पांतमूर ॥ १२ ॥

अस्वप्नजः । तरणयः । सुशेवाः । अतंद्रासः । अवृकाः । अश्रमिष्ठाः ।

ते । पायवः । सध्वंचः । निऽसद्यः । अमे । तव । नः । पांतु । अमूर ॥ १२ ॥

अमूर अमूढ सर्वज्ञ । यद्वा । अमूर अप्रतिहतगते हे अमे अस्वप्नजोऽस्वपंतः । जागरूका इति यावत् ।
तरणयः सततगमनस्वभावा आपश्यसारका वा सुशेवाः सुसुखा अतंद्रासोऽतंद्रा अनलसाः सर्वदोषुक्ता
अवृका अहिंसका अश्रमिष्ठा अश्रान्ततमाः सध्वंचः परस्परं संगताः पायवो रक्षकास्तौ तादृशास्तव रश्मयो
निषद्यास्मद्यश्चे निषणा भूत्वा नोऽस्मान्पांतु । रचंतु ॥ अस्वप्नजः । स्वपितुषोर्नजिह्वप्रत्ययः । मध्येऽवयवह्रस्वां-
दसः । सध्वंचः । सहपूर्वादंचतेः कृिप । सहस्य सधिरिति सहस्य सध्रादेशः । सध्रादेशस्यांतोदान्तत्वनिपात-
नाद्यणादेश उदान्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं । अमूर । मूढ वैचित्ति । निषायां ढकारस्य रेफह्रस्वांदसः । यद्वा ।
मूढ बंधने । शीणादिको रक् ॥

ये पायवो मामतेयं ते अमे पश्यंतो अंधं दुरितादरक्षन् ।

ररक्ष तान्सुकृतो विश्ववेदा दिप्संत इद्रिपवो नाहं देभुः ॥ १३ ॥

ये । पायवः । मामतेयं । ते । अमे । पश्यंतः । अंधं । दुऽइतात् । अरक्षन् ।

ररक्ष । तान् । सुऽकृतः । विश्वऽवेदाः । दिप्संतः । इत् । रिपवः । न । अहं । देभुः ॥ १३ ॥

अत्रेयमैतिहासिकी कथा । उच्यते गभिर्णी ममतानामधेयां भार्या तदनुजो बृहस्पतिरचकमत । तस्यां
रेत आधित्सु तं बृहस्पतिं गर्भस्थं रेतोऽब्रवीत् । रेतोऽच मा सेषीरहमच वसामीति । एवमुक्तो बृहस्पतिर्निष-
ङ्गरेतस्तः सन् रेतोरूपं गर्भं शशाप । जात्यंधत्वरूपं दीर्घं तमः प्राप्नुहीति । ततस्तस्यां दीर्घतमा अजनिष्ट । स
चांध्यपरिहारायामिं सुत्वा चक्षुरलभतेति । तदिदानीमाह । हे अमे पायवो रक्षकाः पश्यंतोऽधोऽयमिति
छपादृष्ट्या पश्यंतस्ते तव ये रश्मयो मामतेयं ममतायाः पुत्रमंधं चक्षुर्हीनं दीर्घतमसं दुरितादांध्यलक्षणाच्छा-
पादरक्षन् चक्षुःप्रदानेनापालयन् । विश्ववेदा विश्वप्रज्ञो भवान् सुकृतः शोभनं चक्षुःप्रदानादिकर्म कृतवतस्ता-
च्छरमीञ्जरक्ष । आदरेण परिगृह्य पालयति । तेषां परिग्रहसिद्धिरभिधीयते । दिप्संत इत् दंभितुं परिभवितु-
मिच्छंत एव रिपवः शत्रव एषं दीर्घतमसं नाहं देभुः । नैव परिभवंति खलु ॥ मामतेयं । ममताया अपत्यमि-
त्यर्थे स्त्रीभ्यो ङक् । दिप्संतः । दम्भु दंभे । सनीवतर्धेत्यादिना इडभावः । दंभ इच्छेतीकारः । देभुः । अंधियंभि-
दंभिष्वंजीनामुपसंख्यानमिति लिटः कित्वाकुपधात्तोपः ॥

त्वया वयं सध्वन्यस्त्वोतास्तव प्रणीत्यश्याम वाजान् ।

उभा शंसां सूदय सत्यतातेऽनुष्ठुया कृणुह्यहयाण ॥ १४ ॥

त्वया । वयं । सध्वन्यः । त्वाऽर्जताः । तव । प्रऽनीती । अश्याम् । वाजान् ।

उभा । शंसां । सूदय । सत्यऽताते । अनुष्ठुया । कृणुहि । अह्याण ॥ १४ ॥

अह्रयाणं अलज्जितगमन । अह्रयाणोऽह्रीतयान इति यास्कः । तावृश हे अपि वयं स्तोतारस्त्वया सध-
न्यस्त्वत्प्रसादात्समानधनास्त्वोतास्त्वया रक्षिता वयं तव प्रणीती प्रणीत्वा तव प्रेरणानुज्ञया बाजानाम्ना-
न्यश्नाम । प्राप्तुयाम । हे सत्यताति । सत्त्वं तनोतीति वा सत्त्वं तायते यस्मिन्निति वा सत्यतातिः । हे सत्यताति
शंसा पापानां शंसितारानुभावासन्नविप्रकृष्टौ शत्रू सुदय । अहि । अनुष्ठयानुक्रमेण ह्यगुहि । अस्मिन्भूते
प्रतिपादितमर्थं कुरु ॥ सधन्यः । धनमेषामसीति कंदसीवनिपावितीप्रत्ययः । एरनेकाच इति यण् । उदात्त-
स्वरितयोरिति स्वरितत्वं । अनुष्ठया । अपदुःसुषु स्थ इति विधीयमानः कुप्रत्ययो वज्रलवचनादनुपूर्वस्यापि
भवति । सुपां सुनुगिति तृतीयाया याजादेशः । अह्रयाण । ह्री लज्जायां । वज्रलं कंदसीति शपः सुभावा-
भावः । अनित्यमागमशासनमिति मुगभावः ॥

अ॒या ते॒ अ॒ग्ने स॒मिधा॑ वि॒धेम॒ प्रति॒ स्तोमं॑ श॒स्यमानं॑ गृ॒भाय॑ ।

दहा॒शसो॑ र॒क्षसः॑ पा॒ह्य॑ स्मा॒न्दुहो॑ नि॒दो मि॑चमहो अव॒द्यात् ॥ १५ ॥

अ॒या । ते॒ । अ॒ग्ने । स॒ऽइधा॑ । वि॒धेम॒ । प्रति॒ । स्तोमं॑ । श॒स्यमानं॑ । गृ॒भाय॑ ।

दह॑ । अ॒शसः॑ । र॒क्षसः॑ । पा॒हि । अ॒स्मान् । दु॒हः । नि॒दः । मि॑च॒ऽमहः॑ । अव॒द्यात् ॥ १५ ॥

हे अपि अयानया समिधा दीप्या सुत्या ते त्वां विधेम । परिचरेम । अस्माभिः शस्यमानमिमं स्तोमं
स्तोत्रं प्रति गृभाय । प्रतिगृहाण । अशसः । शंसन्ति कुर्वन्तीति शसः स्तोतारः । ते न भवन्तीत्यशसो नृशंसाः ।
तान्नचसो दह । भस्मसात्कुरु । हे मिचमहो मिचैः पूजनीय हे अपि दुहो द्रोग्धुर्निदो निदकादवद्यात्परिवा-
दास्मास्मान् पाहि । रच ॥ गृभाय । यहेर्लोटि कंदसि शायजपीति अः शायच् । ह्यहोर्मः । पाहि । वाक्त्रमेदा-
दनिघातः । निदः । णिदि कुत्सायां । क्लिप् । आगमशासनस्थानित्यत्वान्मुगभावः । सावेकाच इति विभक्त-
दान्तत्वं । अवद्यात् । अवध्यपण्येति यत् । ययतोश्चातदर्थे । पा० ६. २. १५६ । इत्वंतोदात्तत्वं । मिचमहो अवद्या-
दित्यत्र संहितायामव्यादवद्यादित्येकः प्रकृतिभावः ॥ ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहितामाध्वे तृतीयाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

चतुर्थे मंडले प्रथमेऽनुवाके दश सूक्तानि । वैश्वानरायेति पंचदशर्चं पंचमं सूक्तं वामदेवस्त्वायं विष्टुमं वैश्वा-
नराग्निदेवताकं । अचानुकमणिका । वैश्वानराय वैश्वानरीयमिति ॥ विनियोगो शैंगिकः ॥

वै॒श्वान॒राय॑ मी॒ऽह्रुषे॑ स॒जोषाः॑ क॒था दा॑शेमा॒ग्नये॑ बृ॒हन्नाः॑ ।

अ॒नूनेन॑ बृ॒हता॑ व॒क्ष्येनो॑प॒ स्तभा॑यदुप॒मिन्न॑ रोधः ॥ १ ॥

वै॒श्वान॒राय॑ । मी॒ऽह्रुषे॑ । स॒ऽजोषाः॑ । क॒था । दा॑शे॒म । अ॒ग्नये॑ । बृ॒हत् । भाः ।

अ॒नूनेन॑ । बृ॒हता॑ । व॒क्ष्येन॑ । उ॒प॒ । स्त॒भा॒यत् । उ॒प॒ऽमि॒त् । न । रोधः॑ ॥ १ ॥

सञ्जीवाः सञ्जीवसः समानप्रीतियुक्ता वयमुत्विग्यजमाना वैश्वानराय विश्वानरसंबन्धिन एतन्नामकाय मीळुषेऽभिमतवृद्धादिसेत्ति बृहद्बृहते महते भा भासमानायाप्रये देवाय कथा कथं केन प्रकारेण दाशेम । दद्याम । सामर्थ्याद्विवरिति गम्यते । अथवा बृहन्ना इत्युत्तरत्र योज्यं । कथा दाशेमैत्युक्तं । किं तत्राधिक्यमिति तदुच्यते । योऽग्निर्बृहन्नाहाभा भासमानश्च सन् अग्निनाविकलेन संपूर्णेन अत एव बृहता प्रभूतेन वक्ष्येन वोढव्येन स्वशरीरेणोप स्तभायत् । उपस्तभाति । सामर्थ्याद्यामिति शेषः । बुलोकं व्याप्नोतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । उपमिन्न रोधः । उप समीपे मीयते क्षिप्यत इत्युपमित् स्थूणा । सा यथा तृणाच्छादनादिनिरोधकं वंशादिमुपस्तभाति तद्वत् । यद्वा । वक्ष्येनोक्त्यलक्षणेन फलादिवाहकेन स्तोत्रेण सह बुलोकमुपस्तभायत् ॥ स्तभायत् । स्तम्भुः सौबो धातुः । लङि कंदसि शायजपीति व्यत्ययेनाहावपि शायजादेशः । बङ्गलं कंदसीत्यङागमाभावः । किमिव । उपमिन्न रोधः । उप समीपे मीयत इत्युपमित्दुदकं । कूलमिव ॥

मा निंदत य इमां मह्यं रातिं देवो ददौ मर्त्याय स्वधावान् ।

पाकाय गृत्सो अमृतो विचेता वैश्वानरो नृतमो यद्गो अग्निः ॥ २ ॥

मा । निंदत । यः । इमां । मह्यं । रातिं । देवः । ददौ । मर्त्याय । स्वधाऽवान् ।

पाकाय । गृत्सः । अमृतः । विऽचेताः । वैश्वानरः । नृऽतमः । यद्गो । अग्निः ॥ २ ॥

हे होवाद्योऽमुं वैश्वानरमपि मा निंदत । निंदां मा कुर्वत । स्तुतेत्यर्थः । यो देवो दीप्यमानोऽग्निः स्वधावानस्वहृत्तेन हविर्लक्षणेनात्रेन तद्वाग् सन् मर्त्याय मरणधर्माय पाकाय परिपक्वप्रज्ञाय मह्यं यजमानायेमामिदानीं दीयमानप्रकारां रातिं धनं ददौ । दत्तावान् । स विशिष्यते । गृत्सो मेधावी । मेधाविनामेतत् । अमृतोऽमरणस्वभावो विचेता विशिष्टप्रज्ञो वैश्वानरो विश्वैर्मरैराहवनीयादिरूपेण नीयमानो नृतमो नेतृतमः फलादीनां यद्गो महान् । महन्नामेतत् । अपिरंगनादिगुणविशिष्टः । तादृशमपि स्तुतेति भावः ॥

सामं द्विबर्हा महि तिग्मभृष्टिः सहस्रेता वृषभस्तुविष्मान् ।

पदं न गोरपगूळं विविद्वानग्निर्मह्यं प्रेदु वोचन्मनीषां ॥ ३ ॥

सामं । द्विऽबर्हाः । महि । तिग्मऽभृष्टिः । सहस्रऽरेताः । वृषभः । तुविष्मान् ।

पदं । नागोः । अपऽगूळं । विविद्वान् । अग्निः । मह्यं । प्रादत् । ऊं इति । वोचत् । मनीषां ॥ ३ ॥

द्विबर्हा द्वयोर्मध्यमोत्तमयोः स्थानयोः परिवृढसिग्मभृष्टिस्तीक्ष्णतेजाः सहस्रेता बह्विधहिरण्यरेतस्कः । रेतःशब्दः सारवाची । प्रभूतसारो वा । वृषभो वर्षिता कामानां तुविष्मान्वङ्गधन ईदृशोऽयमपिरत्वंतगोपितं गोः पदं न गष्टाया गोः पदमिवापगूळमत्यंतरहस्यं । मनीषाशब्दो ज्ञानवाची सन्नच ज्ञातव्ये वर्तते । मनीषां ज्ञातव्यं महि महत्पूज्यं सामास्यदभिमतं स्तोत्रं विविद्वान् विशेषेण जानन् प्रेदु वोचत् । प्रेव ब्रवीतु ॥

प्र ताँ अग्निर्बभसत्तिग्मजंभस्तपिष्ठेन शोचिषा यः सुराधाः ।

प्र ये मिनन्ति वरुणस्य धामं प्रिया मित्रस्य चेततो ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

प्र । तान् । अग्निः । बभसत् । तिग्मऽजंभः । तपिष्ठेन । शोचिषा । यः । सुऽराधाः ।

प्र । ये । मिनन्ति । वरुणस्य । धामं । प्रिया । मित्रस्य । चेततः । ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

योऽग्निः सुराधाः शोभनधनः स तिग्मजंभस्तीक्ष्णदंष्ट्रः सन् तपिष्ठेन शोचिषातिशयेन शत्रूणां तापकेन तेजसा तावच्छमाणां द्वेष्टन्न बभसत् । प्रकर्षेण भर्त्सयतु । दहत्वित्यर्थः ॥ भस भर्त्सनदीप्त्योः । सेटीतश्च स्तोप इतीकारलोपः । सेटोऽडाटावित्यङागमः ॥ तानित्युक्तं कानित्याह । ये द्वेष्टारश्चेततो जानतः । एतदुभयवि-

शेषां । मित्रस्य वरुणस्य च प्रिया प्रियाणि ध्रुवाणि स्थिराणि धाम धामानि तेजःस्थानानि कर्माणि वा प्र
मिनन्ति । प्रकर्षेण हिंसन्ति ॥ मीञ् हिंसायां । मीनातेर्निगम इति वृत्तत्वं । विकरणस्वरः ॥

अभ्रातरो न योषणो व्यंतः पतिरिपो न जनयो दुरेवाः ।

पापासः संतो अनृता असत्या इदं पदमजनता गभीरं ॥ ५ ॥

अभ्रातरः । न । योषणः । व्यंतः । पतिरिपः । न । जनयः । दुःएवाः ।

पापासः । संतः । अनृताः । असत्याः । इदं । पदं । अजनत । गभीरं ॥ ५ ॥

अभ्रातरो भ्रात्रादिबन्धुरहिता योषणो न गतभर्तृका योषित इव ॥ वा षपूर्वस्य निगम इति विकल्पना-
द्दीर्घाभावः ॥ ता यथा भर्तृगृहात्पितृगृहं प्रत्यायन्ति तद्वद्भ्रान्तो गच्छतः । यज्ञादीनपहायामार्गे वर्तमाना इत्यर्थः ।
तथा पतिरिपो न जनयः पतिद्वेषिणः स्त्रिय इव दुरेवा दुष्टगतयो दुराचारा अत एव पापासः पापाः
संतोऽनृता मानससत्वरहिता असत्या वाचिकसत्वरहिता मनसा वाचाभिमतमजमाना इदं पापिभिरनुभूयमा-
नतया प्रसिद्धं गभीरमगाधं पदं नरकस्थानमजनत । अजनयंत । उत्पादयन्ति ॥ लङि जनेरंतर्भावितस्पर्धाद्व्य-
त्ययेनैकवचनं ॥ ॥ ५ ॥

इदं मे अग्ने कियते पावकामिनते गुरुं भारं न मन्म ।

बृहद्दधाय धृषता गभीरं यद्गं पृष्ठं प्रयसा सप्तधातु ॥ ६ ॥

इदं । मे । अग्ने । कियते । पावक । अमिनते । गुरुं । भारं । न । मन्म ।

बृहत् । दधाय । धृषता । गभीरं । यद्गं । पृष्ठं । प्रयसा । सप्तधातु ॥ ६ ॥

हे पावक शोधकामे कियतेऽत्यल्पाय गुरुं भारं न वोढुमशक्यं भारमिव । तं यथा धर्तुमसहमानः पात-
यति तद्वत्त्वदीयं कर्माभिनतेऽहिंसतेऽत्यजते मे मह्यमिदं ज्ञातव्यत्वेन प्रसिद्धं बृहत्प्रभृतं मन्म मननीयं धनं
दधाय । देहि । तदेव विशेयति । धृषता शत्रूणां धर्षकेण प्रयसा । अन्ननामेतत् । अन्नेन युक्तं गभीरमन्धिरनव-
गाह्यं यद्गं महत्पृष्ठं स्पष्टं योम्यं सप्तधातु ग्राम्यारण्यभेदेन सप्तप्रकारं । सप्त ग्राम्याः पशवः सप्तरक्षाः । तै० स०
७. २. २. इति श्रुतेः । ईदृग्धनं देहीत्यर्थः । गुरुं भारं न अन्यदीयं भारं यथान्यस्त्री ददाति तद्वदस्त्राकं दातव्यं
धनं देहीति वा योज्यं ॥

तमिच्छेऽव समना समानमभि क्रत्वा पुनती धीतिरश्याः ।

ससस्य चर्मन्निधि चारु पृश्नेरये रूप आरुपितं जवारु ॥ ७ ॥

तं । इत् । नु । एव । समना । समानं । अभि । क्रत्वा । पुनती । धीतिः । अश्याः ।

ससस्य । चर्मन् । अधि । चारु । पृश्नेः । अये । रूपः । आरुपितं । जवारु ॥ ७ ॥

अपिबिबुदादित्यास्त्रयोऽपि मतभेदेन वैश्वानरशब्दाभिधेया इति । नि० ७. २३. । यास्तेनोक्तत्वादित्यादि-
त्यात्मना वैश्वानरः सूयते । तमिच्छेऽव वैश्वानरं बुद्धानं समानं सर्वेषामेकरूपं समना सदृशी तथोम्या
पुनत्यस्मान् शोधयित्री धीतिर्मतिरसदीया क्षुतिः क्रत्वा तदुचितेन कर्मणा न्वेव क्षिप्रमेवाश्याः । अभिप्राप्नु-
यात् । भजेदित्यर्थः ॥ अन्नोतेर्लिङि बज्जलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्त्रीपदं मध्यमपुरुषत्वं च ॥
पूर्वच तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यस्य बुद्धानस्य वैश्वानरस्य जवारु जवमानरोहि जरमाणरोहि वा
षाब् दीप्तं मंडलं । जवारु जरमाणरोहीति वा जवमानरोहीति वेति यास्कः । नि० ६. १७. । अये पुरस्तात्पू-
र्वस्थां दिशि रूपः । आरोपयति स्वात्मनि सखादीनि इविति भूमिष्यति । तस्याः सकाशात्ससस्य । शुभ्रोपम-
मेतत् । स्वपत इव निश्चलस्य पृश्नेः । बुनामेतत् स्वः पृश्निरिति बुल्लोकादित्ययोः साधारणानामसु पाठात् ।

ज्योतिरादिभिः शुभ्रमाणस्य बुलोकस्याधि उपरि चर्मन् चर्मणे चरणाय ॥ चरेरौणादिको मनिन् । सुपां
मुमुगिति चतुर्थी लुक् ॥ आरुपितमारोपितं देविः । तमश्वा इति पूर्वचान्वयः ॥

प्रवाच्यं वचसः किं मे अस्य गुहा हितमुप निणिग्वदन्ति ।

यदुस्त्रियाणामप वारिव व्रन्पाति प्रियं रूपो अयं पदं वेः ॥ ८ ॥

प्रऽवाच्यं । वचसः । किं । मे । अस्य । गुहा । हितं । उप । निणिक् । वदन्ति ।

यत् । उस्त्रियाणां । अप । वाऽऽव । व्रन् । पाति । प्रियं । रूपः । अयं । पदं । वेरिति वेः ॥ ८ ॥

मे मदीयस्यास्य वक्ष्यमाणस्य वचसो वाक्यस्य किं प्रवाच्यमस्ति । तथ्यमेवोच्यत इत्यर्थः । किं तद्वच इत्यु-
च्यते । उस्त्रियाणां । गोनामेतत् । चीराद्युत्साविणीनां गवां संबंधि यत्चीरं वारिवोदकमिव तद्यथा सेकेना-
विष्कुर्वन्ति तथाप व्रन् । अपवृण्वन्ति । दोग्धारो निणिक् । नितरां नेनेक्ति शोधयतीति निणिक् चीरमुच्यते ।
तादृक् चीरमनेन वैश्वानरेण गुहा गुहायामुप हितमुपनिहितं वदन्ति वित्तारः । किंचायं वेद्याप्ताया रूपो
भूत्याः प्रियं सर्वेषामाधारत्वेन प्रियभूतमयं श्रेष्ठं पदं स्थानं पाति । रक्षति ॥

इदमु त्यन्महिं महामनीकं यदुस्त्रिया सचत पूर्यं गौः ।

चतस्य पदे अधि दीद्यानं गुहा रघुष्यद्रघुयद्विवेद ॥ ९ ॥

इदं । ऊं इति । त्यत् । महिं । महान् । अनीकं । यत् । उस्त्रिया । सचत । पूर्यं । गौः ।

चतस्य । पदे । अधि । दीद्यानं । गुहा । रघुऽस्यत् । रघुऽयत् । विवेद ॥ ९ ॥

इदमु इदमेव त्वत्प्रसिद्धं महि महत्पूज्यं महान् महतां देवानामनीकं समूहं सूर्यमंडलं वैश्वानर एवेति
शेषः । पूर्यं पूर्वकालीनं पूरकं वा यच्चंडलमुस्त्रिया चीराद्युत्साविणी गौरपिहोवाच्यं सचत । सेवते । चतस्रो-
दकस्य पदे स्थानेऽतरिचेऽध्यधिकं । यद्वा । अधीति सप्रत्यर्थानुवादः । दीद्यानं द्योतमानं गुहा गुहायां रघुष्यत्
शीघ्रं खंदमानं रघुयत् शीघ्रं गच्छसूर्यमंडलं विवेद । वैश्वानरमेवेति ज्ञातवानस्मि ॥

अध द्युतानः पिचोः सचासामनुत गुह्यं चारु पृथ्वेः ।

मातुष्पदे परमे अंति घ्नोर्वृणाः शोचिषः प्रयतस्य जिह्वा ॥ १० ॥

अध । द्युतानः । पिचोः । सचा । आसा । अमनुत । गुह्यं । चारु । पृथ्वेः ।

मातुः । पदे । परमे । अंति । सत् । गोः । वृणाः । शोचिषः । प्रऽयतस्य । जिह्वा ॥ १० ॥

अध अथ द्युतानो दीप्यमानः पिचोर्वावापृथिव्योः सचा सह मध्ये व्याप्तः सन् पृथ्वेर्गोः संबंधि चारु
रमणीयं गुह्यमूधसि निगूढं पय आसा स्वकीयेनास्त्रेणामनुत । पानायाबुध्यत । उक्तमेवार्थं विवृणोति ।
मातुः चीरादिनिर्मात्रा गोः परमे पद उत्कृष्टे स्थान ऊधोलक्षणेऽति सत् समीपे विद्यमानं चीरं वृणाः
फलानां वर्धितुः शोचिषो दीप्तस्य प्रयतस्याहवनीयादिरूपेण नियतस्य वैश्वानरस्य जिह्वा पातुमिच्छतीति
शेषः ॥ ॥ २ ॥

चतुतं वोचे नमसा पृच्छ्यमानस्तवाशसा जातवेदो यदीदं ।

त्वमस्य क्षयसि यद्द विष्णं दिवि यद्द द्रविणं यत्पृथिव्यां ॥ ११ ॥

चतुतं । वोचे । नमसा । पृच्छ्यमानः । तव । आऽशसा । जातऽवेदः । यदि । इदं ।

त्वं । अस्य । क्षयसि । यत् । ह । विष्णं । दिवि । यत् । ऊं इति । द्रविणं । यत् । पृथिव्यां ॥ ११ ॥

अहं यजमानो नमसा नमस्करिण सह पुच्छ्यमानोऽन्यैरनुयुज्यमानः सन् श्रुतं वोचि । सत्यं ब्रवीमि । किं तदित्युच्यते । हे जातवेदो जातानां वेदितर्जातप्रश्नं वामे तवाशसा त्वत्सुखा साधनेन यदीदं धनं सन्ध्याभिः स्नात् अस्य धनस्य त्वं चयसि । त्वमेवेश्वरो भवसि । तस्य धनस्य यज्ञादिवारागन्धर्वत्वादिति भावः । अत्यल्पमिदमुक्तं । यच्च विश्वं यत्त्वत्तु कृत्स्नं धनमस्ति तस्यापीश्वरे । विश्वमिति सामान्येन यदुक्तं तदेव विश्व-
दयति । दिवि युक्तोके यदु द्रविणं यदेव धनं यच्च पृथिव्यां धनं तस्य सर्वस्य त्वमीश्वरो भवसि । यज्ञार्थं द्व्यमुत्पन्नमिति स्मरणात् । अभिव्यतिरेकेण यज्ञासंभवादिति भावः ॥

किं नो अस्य द्रविणं कइ रत्नं वि नो वोचो जातवेदश्चिकित्वान् ।

गुहाध्वनः परमं यत्नो अस्य रेकु पदं न निदाना अगन्म ॥१२॥

किं । नः । अस्य । द्रविणं । कत् । ह । रत्नं । वि । नः । वोचः । जातवेदः । चिकित्वान् ।

गुहा । अध्वनः । परमं । यत् । नः । अस्य । रेकु । पदं । न । निदानाः । अगन्म ॥१२॥

पूर्वमंत्रेण यस्य धनस्याभिस्वामित्वमुक्तमस्य धनस्य किं द्रविणं किं साधनभूतं नोऽस्मभ्यं दातव्यं धनमस्ति । कइ रत्नं किं च रमणीयं हितकरं धनमस्ति । तद्वनं हे जातवेदो जातधनामे चिकित्वांश्चिन्तनावानभिज्ञस्त्वं नोऽस्मभ्यं वि वोचः । विब्रूहि । यद्वा । किं दातव्यं द्रविणमस्ति । अस्य द्रविणराशेः कइ रत्नमिति योज्यं । अस्याध्वनो धनप्राप्तिमार्गस्य यद्गुहा गुहायां निहितं गूढं परममुत्कृष्टं प्राप्तव्यमस्ति तदपि नोऽस्मभ्यं विवोचः । वयं रेकु रिक्तं पदं गंतव्यं स्नानं गृहादिकं निदाना अन्यैर्निवामानाः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ नागम्य । न प्राप्तुमः ॥

का मर्यादा वयुना कइ वाममच्छा गमेम रघवो न वाजं ।

कदा नो देवीरमृतस्य पत्नीः सूरौ वर्णेन ततननुषासः ॥१३॥

का । मर्यादा । वयुना । कत् । ह । वामं । अच्छ । गमेम । रघवः । न । वाजं ।

कदा । नः । देवीः । अमृतस्य । पत्नीः । सूरः । वर्णेन । ततनन् । उषसः ॥१३॥

का मर्यादा का प्रीत्यादिव्यवस्था का च वयुना प्रज्ञानं पदार्थविषयं कइ किं च वामं वननीयं पदार्थ-
जातं । एतत्सर्वमच्छ गमेम । अभिगच्छेम । तच्च दृष्टान्तः । रघवो न वाजं । शीघ्रगामिनोऽश्वादयः संयाममिव
तद्वत् । कदा कस्मिन्काले नोऽस्माकं व्यवहाराय देवीर्देव्यो द्योतमाना अमृतस्वामरणधर्मस्यादित्यस्य पत्नीः
पत्न्यः पालयिष्यः सूरः प्रसविष्य उषासो वर्णेन प्रकाशेन ततनन् । विस्तारयेयुः । एवं सूर्यसंबन्धिन उषसः सुत्या
सर्वात्मनो वैश्वानरस्य सुतिरवगंतव्या ॥ तनोतेर्लेटि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य झुः । द्विर्भावहस्तादिशेषौ ॥

अनिरेण वचसा फल्ग्वेन प्रतीत्येन कृधुनातृपासः ।

अधा ते अग्ने किमिहा वदंत्यनायुधास आसता सचंतां ॥१४॥

अनिरेण । वचसा । फल्ग्वेन । प्रतीत्येन । कृधुना । अतृपासः ।

अध । ते । अग्ने । किं । इह । वदन्ति । अनायुधासः । आसता । सचंतां ॥१४॥

अनिरेण । इरात्रं । तद्गृहितेन फल्ग्वेनोक्थेन प्रतीत्येन प्रतिगंत्येन । आरोह्येतिवार्थः । कृधुना हस्तेन ।
कृध्विति हस्तेनाम कृधुवो वसक इति तन्नामसूक्तत्वात् । एवंविधेन वचसातृपासोऽनुप्रा अनाः । अध अधुने-
हास्त्रिण लोके हे अग्ने ते त्वां किं वदन्ति । निर्द्विविक्रिण वचसा न किंचिद्विभक्त इत्यर्थः । किंत्वेनायुधासः ।
आयुधशब्दः साधनं सचयति । हविरादिसाधनरहितास्तेऽसता दुःखेन सचंतां । संगच्छंतां ॥

अस्य श्रिये समिधानस्य वृष्णो वसोरनीकं दम आ हरोच ।

रुश्वसानः सुदृशीकरूपः क्षितिर्न राया पुरुवारो अद्यौत् ॥ १५ ॥

अस्य । श्रिये । संऽइधानस्य । वृष्णः । वसोः । अनीकं । दमे । आ । हरोच ।

रुशत् । वसानः । सुदृशीकऽरूपः । क्षितिः । न । राया । पुरुऽवारः । अद्यौत् ॥ १५ ॥

समिधानस्य समिध्यमानस्य ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ वृष्णो वर्षितुः फलस्य वसोर्वासयितुरस्याघेरनीकं तेजःसंधो दमे यागगृह आ हरोच । सर्वतो दीप्यते । किमर्थं । श्रिये श्रियसे यजमानानां । सोऽपी रुशत् । वर्णनामैतत् । दीप्तं तेजो वसान आच्छादयन् अत एव सुदृशीकरूपः सुष्ठु दर्शनीयरूपः पुरुवारो वज्रभिर्च्छ-
त्विग्भिर्धजमानैर्वरणीयः सन्नद्यौत् । द्योतते । किमिव । रायाद्यादिधनेन क्षितिर्न राजादिरिव । क्षितिरिति मनुष्यनाम ॥ ॥ ३ ॥

ऊर्ध्व ऊ पु ण इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं वामदेवस्यायं वैष्टुभमायेयं । ऊर्ध्व ऊ प्वेकादशेत्यनुक्रांतं ॥ प्रातर-
नुवाकाश्चिनशस्त्रयोरायेये क्रतौ वैष्टुभे कंदसीदं । सूचितं च । ऊर्ध्व ऊ पु णः ससस्य यद्वियुतेति पंच । आ०
४. १३. । इति ॥

ऊर्ध्व ऊ पु णो अध्वरस्य होतरग्रे तिष्ठ देवताता यजीयान् ।

त्वं हि विश्वमभ्यसि मन्म प्र वेधसश्चित्तिरसि मनीषां ॥ १ ॥

ऊर्ध्वः । ऊं इति । सु । नः । अध्वरस्य । होतः । अग्रे । तिष्ठ । देवऽताता । यजीयान् ।

त्वं । हि । विश्वं । अभि । असि । मन्म । प्र । वेधसः । चित् । तिरसि । मनीषां ॥ १ ॥

हे अध्वरस्य होतर्यागसंबंधिनां देवानामाह्वातः । यद्वा । होतरित्वं प्रकृत्यंशोऽनुवादः । हे होमनिष्पा-
दकायै यजीयान्यष्टमस्त्वं नोऽस्माकमूर्ध्व ऊ पु तिष्ठ । उन्नत एव तिष्ठ । नित्यमुन्नतो भवेत्यर्थः । कुचेति
तदुच्यते । देवताता देवताती । देवास्त्रायंते विस्तीर्यंतेऽचेति देवतातिर्यङ्मः । तस्मिन् । त्वं हि त्वं खलु विश्वं
सर्वं मन्म मननीयं शत्रूणां धनमभ्यसि । अभिमवसि । किंच वेधसश्चित् । चित्पूजायां । स्तोतुर्यजमानादेर्मनीषां
मतिं सुतिं प्र तिरसि । प्रवर्धयसि । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥

अमूरो होता न्यसादि विस्त्वग्निमंद्रो विदथेषु प्रचेताः ।

ऊर्ध्व भानुं सवितेवाश्रेन्मेतेव धूमं स्तभायदुप द्यां ॥ २ ॥

अमूरः । होता । नि । असादि । विस्त्वु । अग्निः । मंद्रः । विदथेषु । प्रऽचेताः ।

ऊर्ध्व । भानुं । सविताऽइव । अश्रेत् । मेताऽइव । धूमं । स्तभायत् । उप । द्यां ॥ २ ॥

अमूरोऽमूरः । प्रगल्भ इत्यर्थः । होता होमनिष्पादको मंद्रो मदनीयो मादयिता वा प्रचेताः प्रकृष्ट-
ज्ञानोऽपिर्देवो विस्त्वस्त्रियूपासु प्रजासु मध्ये विदथेषु यागेषु निमित्तभूतेषु न्यसादि । नितरां स्थापितः । अथ
तथाभूतोऽग्निर्भागुं दीप्तिं सवितेवोदितः सूर्य इवोर्ध्वमश्रेत् । ऊर्ध्वमुखमाश्रयति । किंच मेतेव स्थूणेव । सा यथा
स्वाधिष्ठितं वंशादिकं स्तभाति तद्वदयमग्निर्धूमं स्वीकृत्यं ब्यामुप द्युलोकखोपरि स्तभायत् । स्तभाति ॥

यता सुजूर्णी रातिनी घृताची प्रदक्षिणिहेवतातिमुराणः ।

उदु स्वरुर्नवजा नाक्रः पश्वो अनक्ति सुधितः सुमेकः ॥ ३ ॥

यता । सुऽजूर्णिः । रातिनी । घृताची । प्रऽदक्षिणित् । देवऽताति । उराणः ।

उत् । ऊं इति । स्वरुः । नवऽजाः । न । अक्रः । पश्वः । अनक्ति । सुऽधितः । सुऽमेकः ॥ ३ ॥

यता संयता सुजूर्णिः शोभनजवा सुष्ठु जीर्णा पुराणी वा । घृताची । घृतमंचतीति घृताची जुहूः । रातिनी । रातिर्धनं । हविर्लक्षणधनवती । आज्यपूर्णा भवतीत्यर्थः । देवतातिं यज्ञं तथोराण उरु कुर्वाणो ऽध्वर्युरभिषा प्रदक्षिणित् । प्रदक्षिणमेतीति प्रदक्षिणित् । प्रदक्षिणगमनो भवति ॥ अकारलोपश्चादसः ॥ नवजा नवजातस्रदानीमेवोत्पादितः स्वरुर्न । यूपशकलवाची स्वरुश्च यूपं लक्षयति । चषालवतः स्वरवः पृथिव्यां । ऋग्वे० ३. ८. १० । इत्यादिषु स्वरुशब्देन यूपामिधानाच्च । नकारः समुच्चये । यूपोऽप्युद् । उपसर्गः श्रुतेर्योग्यक्रियाधाहारः । उन्नतो भवति । किंच अक्र आक्रमिता सुमेकः सुदीप्तः सुधितः स्वधितिरित्यर्थः । सोऽपि पश्वः पशूननक्ति । गच्छति । यद्वा । सुधितः स्वरुर्वोद् उत्कृष्टः पश्वः पशूननक्ति । स्वरुणा पशुमनक्तीति श्रुतेः ॥

स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्रा ऊर्ध्वो अध्वर्युर्जुषाणो अस्यात् ।

पर्यग्निः पशुपा न होता त्रिविध्येति प्रदिव उराणः ॥ ४ ॥

स्तीर्णे । बर्हिषि । संऽइधाने । अग्रा । ऊर्ध्वः । अध्वर्युः । जुषाणः । अस्यात् ।

परि । अग्निः । पशुऽपाः । न । होता । त्रिऽविष्टि । एति । प्रऽदिवः । उराणः ॥ ४ ॥

बर्हिषि वेद्यां स्तीर्णे आश्रुते सत्यपावाहवनीयादिके समिधाने सम्यगधिमाने च सत्यध्वर्युरध्वरस्य नेता जुषाणो देवान्प्रीणयन्ऊर्ध्वोऽस्यात् । तिष्ठति । होता होमनिष्पादकः प्रदिवः । पुराणनामैतत् । पुरातन उराणः स्वल्पमपि हविर्देवयोग्यत्वसंपादनेनोर् कुर्वाणः । उराण उरु कुर्वाण इति निरुक्तं । यज्ञे देवैर्जोष्यते हविस्तन्नि-
रिमाचं वर्धत इति श्रुतेरमेरुकरणमुचितं । ईदृशोऽग्निः पशुपा न पशूनां पालक इव पशून् त्रिविष्टि विरावृत्त्य पर्येति । त्रिर्हि पर्यग्निः क्रियते ॥

परि त्मना मितदुरेति होताग्निर्मंद्रो मधुवचा ऋतावा ।

द्रवंत्यस्य वाजिनो न शोका भयंते विश्वा भुवना यदभ्राद् ॥ ५ ॥

परि । त्मना । मितऽद्रुः । एति । होता । अग्निः । मंद्रः । मधुऽवचाः । ऋतऽवा ।

द्रवंति । अस्य । वाजिनः । न । शोकाः । भयंते । विश्वा । भुवना । यत् । अभ्राद् ॥ ५ ॥

उक्तमेवार्थं स्पष्टयति । अयं होता होमनिष्पादकोऽपिस्त्रनात्मना स्वरूपेणैव मितद्रुः परिमितगतिः सन् पर्येति । परितो गच्छति पशुं । कीदृशोऽयं । मंद्रो मादनीयो मोदयिता वा मधुवचा मधुरवचन ऋतावा यज्ञवान् । वाजिनो हविष्मतोऽस्याग्नेः शोका न दीप्तयोऽपि । नशब्दोऽप्यर्थः । द्रवंति । गच्छंति परितः । यद्वा । नकार उपमार्थीयः । वाजिनो न अश्वा इव द्रवंतीति योज्यं । यद्यस्मादयमभ्राद् । भ्राजते । तस्माद्विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि भयंते । भीतानि भवंति ॥ ४ ॥

भद्रा ते अग्ने स्वनीक संदृघोरस्य सतो विषुणस्य चारुः ।

न यज्ञे शोचिस्तमसा वरंत न ध्वस्मानस्तन्वीरेप आ धुः ॥ ६ ॥

भद्रा । ते । अग्ने । सुऽअनीक । संऽदृक् । घोरस्य । सतः । विषुणस्य । चारुः ।

न । यत् । ते । शोचिः । तमसा । वरंत । न । ध्वस्मानः । तन्वीरेप । आ । धुरिति धुः ॥ ६ ॥

हे स्वनीक शोभनज्वालाये घोरस्य भीतिजनकस्यापि सती विषुणस्य विष्वक् सर्वतो व्याप्तस्य ते तव चारु रमणीया भद्रा सुत्या कल्याणी वा मूर्तिः संदृक् संदृष्टिः । सम्यक् दृष्ट्वा भवतीत्यर्थः । यद्यस्मान्ने शोचिर्दीप्तिं तमसांधकारिण न वरंत । वारयन्ति निशाः । यस्माच्च ध्वस्मानो ध्वंसका राक्षसादयस्ते तन्नि तव शरीरे रेपः पापं ध्वंसनादिरूपं ना धुः । न दधति । न कुर्वन्ति । अतः संदृगिति संबंधः ॥

न यस्य सातुर्जनितोरवारि न मातरा पितरा नू चिदिष्टौ ।

अधा मित्रो न सुधितः पावकोऽग्निर्दीदाय मानुषीषु विष्णु ॥ ७ ॥

न । यस्य । सातुः । जनितोः । अवारि । न । मातरा । पितरा । नु । चित् । इष्टौ ।

अध । मित्रः । न । सुधितः । पावकः । अग्निः । दीदाय । मानुषीषु । विष्णु ॥ ७ ॥

जनितोर्जनयितुर्वृथ्यत्वादकस्य यस्य वैश्वानरस्य सातुः सनिः पश्चादिलक्षणं दानं दीप्तिर्वा नावारि । केनापि न वार्यते । किंच मातरा पितरा मातापितरौ यावापृथिव्यां यस्थेष्टौ प्रपणे नू चित् क्षिप्रमेव न प्रभवतः । अधापि च मित्रो न सखेव सुधितः सुतुष्टः पावकः शोधकोऽग्निर्मानुषीषु मनोः संबंधिनीषु विष्णु प्रजासु दीदाय । दीप्यते ॥ दीपी दीप्ता । पकारलोपपञ्चादसः । अत्ययेन परस्मैपदं । लियभ्यासस्य द्व्वि कृते तुजादित्वाद्दीर्घत्वं ॥

द्विर्यं पंच जीजनन्संवसानाः स्वसारो अग्निं मानुषीषु विष्णु ।

उष्वुधमथर्योऽन दंतं शुक्रं स्वासं परशुं न तिग्मं ॥ ८ ॥

द्विः । यं । पंच । जीजनन । संऽवसानाः । स्वसारः । अग्निं । मानुषीषु । विष्णु ।

उषःऽवुधं । अथर्यः । न । दंतं । शुक्रं । सुऽआसं । परशुं । न । तिग्मं ॥ ८ ॥

मानुषीषु मनोः संबंधिनीषु विष्णु प्रजासु संवसानाः मंगच्छमाना द्विः पंच दश स्वसारोऽंगुलयो यमपि जीजनन । मंथनेनोदपादयन् ॥ जनी प्रादुर्भावे । लुडि क्वांसत्वादडभावः ॥ कीदृश्य अंगुलयः । अथर्यो न स्तिय इव । कीदृशमपि । उष्वुधमुषसि बुध्यमानं दंतं हविषां भक्षकं शुक्रं रश्मिभिर्दीप्यमानं स्वासं शोभनाख्यं तिग्मं तीक्ष्णं परशुं न परशुमिव रक्षसां हन्तारमिति शेषः ॥

तव न्ये अग्ने हरितो घृतस्ना रोहितास ऋजुञ्चः स्वंचः ।

अरुषासो वृषण ऋजुमुष्का आ देवतातिमहंत दस्माः ॥ ९ ॥

तव । न्ये । अग्ने । हरितः । घृतऽस्नाः । रोहितासः । ऋजुऽअंचः । सुऽअंचः ।

अरुषासः । वृषणः । ऋजुऽमुष्काः । आ । देवऽतातिं । अहंत । दस्माः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वे ते प्रसिद्धास्तव हरितस्वत्संबंधिनोऽश्वा देवतातिमहदीयं यागं प्रत्याहंत । अत्विग्मिरा-
हयन्ति ॥ लुडि लिपिसिचिद्भ्येत्यडादेशः ॥ कीदृशाः । घृतस्ना घृतस्नुवो बलातिशयात्त्रासापुटादिस्थानेभ्य
उदकं शरतो रोहितासो रोहिता लोहितवर्णा ऋज्वंचः । ऋज्वकुटिलमंचन्ति गच्छन्तीत्यृज्वंचः । स्वंचः सुष्ठु
गच्छन्तः । अरुषास आरोचमाना वृषणो युवानो वर्षितारो वा ॥ वा षपूर्वस्य निगम इति विकल्पेन दीर्घ-
विधानादत्र दीर्घाभावः ॥ ऋजुमुष्काः साधनमुष्का दस्मा दर्शनीयाः ॥

ये ह न्ये ते सहमाना अयासस्त्वेषासो अग्ने अर्चयश्चरन्ति ।

श्येनासो न दुवसनासो अर्थं तुविष्वणसो मारुतं न शर्थः ॥ १० ॥

ये । ह । त्वे । ते । सहमानाः । अयासः । त्वेष्टासः । अग्ने । अर्चयः । चरन्ति ।

श्वेनासः । न । दुवसनासः । अर्थे । तुविऽस्वनसः । मारुतं । न । शर्थः ॥ १० ॥

हे अग्ने ये ह खलु त्वे ते प्रसिद्धाः सहमानाः शत्रूनभिभवन्तोऽयासो गमनशीलास्त्वेषासो दीप्ता दुवसनासः परिचरणीयास्ते त्वदीया अर्चयो ररमयः श्वेनासो न अश्वा इवार्थं गन्तव्यं चरन्ति । गच्छन्ति । कीदृशाः । मारुतं शर्थो न मरुत्संबन्धी गण इव तुविष्वणसस्तुविस्वना अधिकध्वनयो भवन्ति ॥

अकारि ब्रह्म समिधान तुभ्यं शंसात्युक्थं यजन्ते व्यू धाः ।

होतारमग्निं मनुषो नि षेदुर्नमस्यन्त उशिजः शंसमायोः ॥ ११ ॥

अकारि । ब्रह्म । संऽइधान । तुभ्यं । शंसाति । उक्थं । यजन्ते । वि । उं इति । धाः ।

होतारं । अग्निं । मनुषः । नि । सेदुः । नमस्यन्तः । उशिजः । शंसं । आयोः ॥ ११ ॥

हे समिधान समिध्यमानाग्ने तुभ्यं त्वदर्थं ब्रह्म स्तोत्रमकारि । अस्माभिः कृतं । होतोक्थं शस्वरूपं स्तोत्रं शंसाति । शंसति ॥ शन्सु सुती । लेटोऽडाटावित्याडागमः ॥ त्वां यजमानो यजते । अतः कारणादस्मभ्यं धनं वि धाः । विधेहि ॥ दधातेऽष्कान्दसे लुङि बङ्गलं कंदसीत्यडभावः । उ इति पादपुराणः ॥ किंच आयोर्मनुषस्य शंसं शंसनीयं होतारं देवानामाह्वातारमग्निं त्वां नमस्यन्तः पूजयन्त उशिजः पश्चादिलक्षणं धनं कामयमाना मनुषो मनुष्या ऋत्विजो नि षेदुः । उपाविशन् । सेवंत इत्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

अयमिहत्याकादशचं सप्तमं सूक्तं वामदेवस्वार्चमाग्नेयं । आद्या जगती द्वितीयाद्याः पंचानुष्टुभः शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । अयमिहादौ जगती पंचानुष्टुभ इति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ अग्निप्रणयनेऽयमिह इति वैश्वस्य प्रतिपत् । तथा च सूचितं । अयमिह प्रथमो धायि धातुभिरिति तु राजन्यवैश्वयोराधे । आ० २. १७. । इति ॥

अयमिह प्रथमो धायि धातुभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः ।

यमप्रवानो भृगवो विरूचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशेविशे ॥ १ ॥

अयं । इह । प्रथमः । धायि । धातुऽभिः । होता । यजिष्ठः । अध्वरेषु । ईड्यः ।

यं । अप्रवानः । भृगवः । विऽरूचुः । वनेषु । चित्रं । विऽभ्वं । विशेऽविशे ॥ १ ॥

धातुभिर्यज्ञार्थं कर्म कुर्वन्निरध्वर्युभिरिहास्त्रिन्यज्ञे होता देवानामाह्वाता यजिष्ठोऽतिशयेन यथाध्वरेषु यागेष्वीड्य ऋत्विग्भिः स्तूयमानः प्रथमः सर्वेषां देवानां मुख्योऽयमाहवनीयादिस्थानेषु प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानोऽग्निर्धायि । अधायि । निहितः ॥ दधातेः कर्मणि लुङ् । बङ्गलं कंदस्यमाड्योग इत्यडभावः । तिङ्कृतिङ् इति निघातः ॥ अयमपिरित्युक्तं । कोऽसावग्निरित्यत आह । अप्रवानो भृगुसंबन्धी कश्चिदृषिः स चान्ये भृगवस्य वनेष्वरक्षेपु चित्रं दावाप्ररूपेण बङ्गधा दर्शनीयं विशे विशे । वीप्सया सर्वजनव्याप्तिर्गृह्यते । सर्वस्या विशः प्रजाया विभ्वं विभुमीश्वरं यं देवानां हविषाहकत्वेन प्रसिद्धमग्निं विरूचुः । दीप्तियुक्तं कुर्वन्ति स्म । यमिति यच्छब्दस्यायमितीदंशब्देन संबन्धः ॥

अग्ने कदा त इति । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोराधेयि क्रतावानुष्टुभे कंदस्यपि कदा त इत्याद्याः पंचर्चः । सूचितं च । अग्ने कदा त इति पंच । आ० ४. १३. । इति ॥

अग्ने कदा तं आनुषग्भुवद्देवस्य चेतनं ।

अथा हि त्वा जगृभ्रिरे मर्तासो विष्वीड्यं ॥ २ ॥

अग्ने । कदा । ते । आनुषक् । भुवत् । देवस्य । चेतनं ।
अध । हि । त्वा । जगृभिरे । मर्तासः । विष्णु । ईड्यं ॥ २ ॥

हे अग्ने अधातः कारणादिवस्य द्योतमानस्य ते तव संबंधि चेतनं तेजः कदागुषक् अनुषक्तं भुवत् । भवेत् ॥
लेख्यडागमः । बज्रं कंदसीति विकरणस्य लुक् । भुसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः ॥ अतः कारणादित्युक्तं ।
कस्माद्धितोरित्युच्यते । हि यस्मात्कारणान्मर्तासो मनुष्या विष्णु विड्भिः प्रजाभिरीड्यं लुक् त्वा त्वां जगृभिरे ।
जगृहिरे । गृह्णति ॥ यद्देधातोर्लिटि ह्यहोर्भे इति भत्वं । बज्रं कंदसीति रडागमः ॥

ऋतावानं विचेतसं पश्यंतो द्यामिव स्तुभिः ।
विश्वेषामध्वराणां हस्कर्तारं दमेदमे ॥ ३ ॥
ऋतऽवानं । विऽचेतसं । पश्यंतः । द्यांऽइव । स्तुऽभिः ।
विश्वेषां । अध्वराणां । हस्कर्तारं । दमेऽदमे ॥ ३ ॥

ऋतावानममायिनं विचेतसं विशिष्टज्ञानं स्तुभिर्नक्षत्रैः परिवृतं द्यामिव विस्फुलिङ्गैः समेतं विश्वेषां सर्वेषामध्वराणां यज्ञानां हस्कर्तारं प्रभासकं वृद्धिः कर्तारं वाचिं पश्यंत ऋत्विगादयो दमे दमे सर्वस्मिन्वृद्धिं जगृभिर इति पूर्वेण संबंधः ॥

आशुं दूतं विवस्वतो विश्वा यश्चर्षणीरभि ।
आ जभुः केतुमायवो भृगवाणं विशेविशे ॥ ४ ॥
आशुं । दूतं । विवस्वतः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि ।
आ । जभुः । केतुं । आयवः । भृगवाणं । विशेऽविशे ॥ ४ ॥

योऽपिर्विश्वाश्चर्षणीः सर्वाः प्रजा अभि भवति आयवो मनुष्याः । आयव इति मनुष्यनाम आयवो यदव इति मनुष्यनामसु पाठात् । आशुं क्षिप्रगामिनं विवस्वतो मनुष्यस्य यजमानस्य दूतं । विवस्वत इति मनुष्यनामेदं । केतुं प्रज्ञापकं भृगवाणं भृगवदाचरंतं । दीप्यमानमित्यर्थः ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्लिष्टत्वव्य इति क्लिप् । तदंताङ्गटो व्यत्ययेन शानच् । अदुपदेशास्त्वसर्वधातुकानुदात्तत्वे प्राप्ते वृषादेराङ्गतिगणत्वादायुदात्तत्वं ॥ तमपि विशे विशे सर्वस्मिन् प्रजाया आ जभुः । आजहुः ॥ ह्यहोर्भे इति भत्वं ॥

तमीं होतारमानुषक्चिक्त्वांसं नि षेदिरे ।
रणं पावकशोचिषं यजिष्ठं सप्त धामभिः ॥ ५ ॥
तं । ईं । होतारं । आनुषक् । चिक्त्वांसं । नि । षेदिरे ।
रणं । पावकऽशोचिषं । यजिष्ठं । सप्त । धामऽभिः ॥ ५ ॥

ऋत्विगादयो मनुष्या आनुषक् आनुपूर्व्येण होतारं देवानामाह्वतारं चिक्त्वांसं जानंतं ॥ कित ज्ञाने ।
लिटिः क्तसुः । द्विभावह्लादिशेषचुत्वदीर्घाः । प्रत्ययस्वरः ॥ तमीं तमिममपि नि षेदिरे । निषादयन्ति स्म ।
कीदृशं । रणं रमणीयं पावकशोचिषं शोधकदीप्तिं यजिष्ठं यष्टतमं सप्त सप्तभिर्धामभिस्तेजोभिर्युक्तं ॥ ६ ॥

तं शश्वतीषु मातृषु वन आ वीतं अश्रितं ।
चिचं संतं गुहा हितं सुवेदं कूचिदर्थिनं ॥ ६ ॥

तं । शश्वतीषु । मातृषु । वने । आ । वीतं । अश्रितं ।
चिचं । संतं । गुहा । हितं । सुऽवेदं । कूचित्ऽअर्थिनं ॥ ६ ॥

शश्वतीषु बह्वीषु मातृष्वप्सु । ताः सस्यादिनिर्मातृकत्वान्मातर इत्युच्यते । वन आ वृक्षसमूहे च । आकार-
श्चार्थः । संतं विद्यमानं वीतं कान्तमश्रितं प्राणिभिर्दाहभयादसेवितं । दुरासदमित्यर्थः । चिचं चायनीयं गुहा
गुहायां हितं निहितं सुवेदं सुविज्ञानं सुधनं वा कूचिदर्थिनं क्वापि हविष्यर्थिनं समिदाज्यपुरोडाशादि हविः
स्वीकुर्वतं ॥ क्लृप्त्य च वकारस्य क्वांसे संप्रसारणे परपूर्वत्वे च हल इति दीर्घत्वं ॥ एवंभूतमपि निषेदिर इति
पूर्वेण संबंधः ॥

प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे कंदसि ससस्य यद्वियुतेत्याद्याः पंचर्चः । सूचितं च । ससस्य यद्वियुतेति
पंच । आ० ४. १३. इति ॥

ससस्य यद्वियुता सस्मिन्नूधन्नृतस्य धामन्नरण्यं देवाः ।
महाँ अग्निर्नमसा रातहव्यो वेरध्वराय सदमिदृतावा ॥ ७ ॥
ससस्य । यत् । विऽयुता । सस्मिन् । ऊधन् । ऋतस्य । धामन् । रण्यं । देवाः ।
महान् । अग्निः । नमसा । रातऽहव्यः । वेः । अध्वराय । सद् । इत् । ऋतऽवा ॥ ७ ॥

यद्यमपि देवाः स्रोतारः ससस्य स्वप्नस्य वियुता वियुते वियोगे । उषसीत्यर्थः । ऋतस्योदकस्य धामन
धामनि स्थाने सस्मिन् सर्वस्मिन्नूधन्नूधनि यज्ञे रण्यंत । रमयंति । स्रोत्रैरिति शेषः । महान्प्रभूतो नमसा
नमस्कारेण रातहव्यो दत्तहविष्क ऋतावा सत्यवान् सोऽपिः सदमित्सदेवाध्वरायाध्वरं यजमानैः कृतं
यज्ञं ॥ सुपां सुपो भवतीति वक्तव्यं । म० ७. १. ३९. इति वचनादत्र द्वितीयाय चतुर्थी ॥ वेः । वेत्ति । जानाति ।
यद्वा । देवा इन्द्रादयः ससस्य ऋत्विग्भिः सेव्यस्य यद्यस्यापेर्वियुता विशिष्टे सस्मिन् भजनीय ऋतस्य सत्यस्य
धामन धामनि योनावूधन्नूधनि यज्ञे रण्यंत । रमयंति । महान्प्रभूतो नमसा हविषा रातहव्यो दत्तहविष्क
ऋतावा सत्यवान् सोऽपिरध्वराय यज्ञार्थं सदमित्सदैव वेः । गता भवति । अध्वराय यज्ञं वेः कामयते वा ॥

वेरध्वरस्य दूत्यानि विद्वानुभे अंता रोदसी संचिकित्वान् ।
दूत इयसे प्रदिव उराणो विदुष्टरो दिव आरोधनानि ॥ ८ ॥
वेः । अध्वरस्य । दूत्यानि । विद्वान् । उभे इति । अंतरिति । रोदसी इति । संऽचिकित्वान् ।
दूतः । इयसे । प्रऽदिवः । उराणः । विदुऽतरः । दिवः । आऽरोधनानि ॥ ८ ॥

हे अपे विद्वान् सर्वं जानानस्त्वमध्वरस्य यज्ञस्य संबंधीनि दूत्यानि दूतकर्माणि वेः । वेत्सि कामयसे
वा । यद्वा । वेरिति यज्ञविशेषणं । वेर्यजमानस्याभीष्टफलजनकस्याध्वरस्य यागस्य संबंधीनि दूत्यानि दूतक-
र्माणि विद्वान् जानन् उभे रोदसी उभयो रोदस्योर्बावापृथिव्योरंतरमध्ये स्थितमंतरिक्षं संचिकित्वान् सम्यक्
जानन् प्रदिवः पुराणः । पुराणनामिदं प्रत्नं प्रदिव इति पुराणनामसु पाठात् । उराणोऽल्पमपि हविर्बहु बह्व
कुर्वाणः । उराण उरु कुर्वाण इति यास्केनोक्तत्वात् । विदुष्टरो विद्वत्तरो देवानां दूतस्त्वं दिवः स्वर्गस्थारो
धनान्यारोहणानि । आरोहणार्हाणि स्थानानीत्यर्थः । देवानां हवीर्ध्वर्ययितुमीयसे । गच्छसि ॥

कृष्णं त एम रुशतः पुरो भाश्चरिष्ववर्चिर्वपुषामिदेकं ।
यदप्रवीता दधते ह गर्भे सद्यश्चिज्जातो भवसीदु दूतः ॥ ९ ॥

कृष्णं । ते । एमं । रुशतः । पुरः । भाः । चरिष्णु । अर्चिः । वपुषां । इत् । एकं ।

यत् । अप्र० वीता । दधते । ह । गर्भं । सद्यः । चित् । जातः । भवसि । इत् । कुं इति । दूतः ॥ ९ ॥

हे अपि दृशतो रोचमानस्य ते तव संबंध्यचैम । एमञ्चाद्देन गमनमार्ग उच्यते । एम वर्त कृष्णं कृष्णवर्णं भवति । भास्व संबंधिनी दीप्तिः पुरः पुरस्ताद्भवति । चरिष्णु संचरणशीलमर्चिस्त्वदीयं तेजो वपुषां वपुष्मतां रूपवतां । तेजस्विनामित्यर्थः । एकमिच्छुमेव भवति । यद्यं त्वामप्रवीता अनुपगता यजमाना गर्भं त्वज्जन-
नहेतुमरणं दधते ह । धारयन्ति खलु । स त्वं सद्यश्चित्तस्य एव जात उत्पन्नः सन् दूतो भवसीदु । यजमानस्य दूतो भवस्येव ॥

सद्यो जातस्य ददृशानमोजो यदस्य वातो अनुवाति शोचिः ।

वृणक्ति तिग्मामतसेषु जिह्वां स्थिरा चिदन्ना दयते वि जभैः ॥ १० ॥

सद्यः । जातस्य । ददृशानं । ओजः । यत् । अस्य । वातः । अनु० वाति । शोचिः ।

वृणक्ति । तिग्मां । अतसेषु । जिह्वां । स्थिरा । चित् । अन्ना । दयते । वि । जभैः ॥ १० ॥

सद्यो जातस्यारणिर्निर्भयनादनंतरमेवोत्पन्नस्यापिरोजस्तेजो ददृशानं । अस्त्रिगादिभिर्दृश्यमानं भवतीति शेषः । वातो वायुर्यदास्यापिः शोचिर्दीप्तिमनु लचीकृत्य वाति गच्छति तदा सोऽयमपिरतसेषु वृक्षसंघेषु तिग्मां तीक्ष्णां जिह्वां ज्वालां वृणक्ति । संयोजयति । स्थिरा चित् स्थिराण्यप्यन्नान्नरूपाणि काष्ठादीनि जभैर्लजोभिर्वि दयते । विखंडयति । भक्षयतीत्यर्थः ॥

तृषु यदन्ना तृषुणा ववक्ष तृषु दूतं कृणुते यद्गो अग्निः ।

वातस्य मेळिं सचते निजूर्वेन्नाशुं न वाजयते हिन्वे अर्वा ॥ ११ ॥

तृषु । यत् । अन्ना । तृषुणा । ववक्ष । तृषु । दूतं । कृणुते । यद्गो । अग्निः ।

वातस्य । मेळिं । सचते । नि० जूर्वेन् । आशुं । न । वाजयते । हिन्वे । अर्वा ॥ ११ ॥

यद्योऽपिस्तृषु क्षिप्रमेवान्नान्नानि काष्ठादीनि तृषुणा क्षिप्रेण रश्मिसमूहेन ववक्ष । वहति । दहतीत्यर्थः । यद्गो महान् सोऽपिस्तृषुमात्मानं दूतं कृणुते । यजमानदूतं करोति । निजूर्वेन् काष्ठानि निःशेषेण दहन्नपि-
वातस्य वायोर्मेळिं बलं सचते । सेवते । आशुं न । अश्वसादी यथाश्वं तथावा गमनशीलोऽपिः स्वरश्मिं वाजयते । वाजिनं बलवंतं करोति । हिन्वे । प्रेरयति च ॥ ७ ॥

दूतं व इत्यष्टर्चमष्टमं सूक्तं वामदेवस्वार्थं गायत्रीकंदस्क्रमपिदेवताकं । तथा चानुकम्यते । दूतं वोऽष्टौ गायत्रं त्विति ॥ बृह्दे दशरात्रे प्रथमे कंदोम इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानीयं । तथा च सूचितं । दूतं व इत्यापिमाहृतं । आ० ८. ९. इति ॥ इदमादिके द्वे सूक्ते प्रातरनुष्ठाकस्यापिथे क्रती गायत्रे कंदसि विनियुक्ते । सूचितं च । अपि पावक दूतं व इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥

दूतं वो विश्ववेदसं हव्यवाहममर्त्यं । यजिष्ठमृजसे गिरा ॥ १ ॥

दूतं । वः । विश्व० वेदसं । हव्य० वाहं । अमर्त्यं । यजिष्ठं । अंजसे । गिरा ॥ १ ॥

हे अपि विश्ववेदसं । विश्वं समस्तं वेदो धनं यस्यासौ विश्ववेदाः । तं सर्वविद् वा हव्यवाहं देवेभ्यो हविषां वोढारममर्त्यममरणधर्माणं यजिष्ठमतिशयेन यष्टारं दूतं देवानां वस्त्वां गिरा स्मृतिरूपया वाचा अंजसे । यजमानोऽहं प्रसाधयामि । वर्धयामीत्यर्थः । अंजतिः प्रसाधनकमेति यास्कः ॥

स हि वेदा वसुधितिं महौ आरोधनं दिवः । स देवाँ एह वसति ॥२॥

सः । हि । वेद । वसुधितिं । महान् । आरोधनं । दिवः । सः । देवान् । आ । इह । वसति ॥२॥

स हि प्रसिद्ध एवापिर्वसुधितिं यजमानाभीष्टफलरूपधनस्य दानं वेद । वेत्ति । महान् प्रभूतोऽपिर्दिव आरोधनमारोहणं देवानां स्थानं वेत्ति । सोऽपिरिहास्मिन्यज्ञे देवानिन्द्रादीना वसति । आवहतु ॥ वहेर्धा-
तोर्लिङ्गर्थे लोटिति लोट् । तस्य तिप् । सिञ्चञ्चलं लोटिति सिप् । लोटोऽडाटावित्यडागमश्च । हो ङ इति ङत्वं ।
ठत्वकत्वपत्वानि । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः ॥

स वेद देव आनमं देवाँ ऋतायते दमे । दाति प्रियाणि चिद्धसु ॥३॥

सः । वेद । देवः । आऽनमं । देवान् । ऋतऽयते । दमे । दाति । प्रियाणि । चित् । वसु ॥३॥

देवो द्योतमानः सोऽपिरानमं यजमानादीनानमयितुं नमस्कारयितुं देवानिन्द्रादीन्वेद । क्रमेण वेत्ति ।
दमे यज्ञगृह ऋतायत ऋतं यज्ञमिच्छते यजमानाय प्रियाणि चिद्धभीष्टान्यपि वसु वसूनि पञ्चादीनि धनानि
दाति । ददाति । प्रयच्छति ॥

स होता सेदु दूत्यं चिकित्वाँ अंतरीयते । विद्धाँ आरोधनं दिवः ॥४॥

सः । होता । सः । इत् । ऊँ इति । दूत्यं । चिकित्वान् । अंतः । ईयते । विद्वान् । आरोधनं । दिवः ॥४॥

सोऽपिर्होता देवानामाह्वाता भवति । सेदु स एवापिर्दूत्यं देवानां दूतकर्म चिकित्वान् जानन् दिवः
स्वर्गस्वारोधनमारोहणमारोहणार्हं देवानां स्थानं च विद्वान् जानन् अंतरीवापुथिव्योर्मध्य ईयते । गच्छति ॥
ईङ् गतौ । दिवादिभ्यः श्रण् । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः ॥

ते स्याम ये अग्रये ददाणुर्हव्यदातिभिः । य ई पुथ्यंत इंधते ॥५॥

ते । स्याम । ये । अग्रये । ददाणुः । हव्यदातिभिः । ये । ई । पुथ्यंतः । इंधते ॥५॥

ते तव यजमानाः स्याम । भूयाम । त इत्युक्तं । क इत्युच्यते । ये यजमाना अपये हव्यदातिभिर्हविर्दानेर्द-
दाणुः । प्रीतिं कुर्वन्ति । ईमेनमसि पुथ्यंतो वर्धयंतो ये यजमाना इंधते । समिद्धिर्दीप्तिर्युक्तं कुर्वन्ति ॥

ते राया ते सुवीर्यैः ससवांसो वि शृण्विरे । ये अग्रा दधिरे दुवः ॥६॥

ते । राया । ते । सुवीर्यैः । ससवांसः । वि । शृण्विरे । ये । अग्रा । दधिरे । दुवः ॥६॥

ये यजमाना अपापी ॥ सुपां सुलगित्वाकारः ॥ दुवः परिचर्या दधिरे । धारयन्ति । कुर्वन्तीत्यर्थः । ते ससवां-
सोऽपि संभजमाना राया पञ्चादिलक्षणेन धनेन वि शृण्विरे । विश्रूयन्ते । प्रस्थाप्यन्ते । ते सुवीर्यैः शोभन-
वीर्योपेतैः पुत्रादिभिश्च विश्रूयन्ते ॥

अस्मे रायो दिवेदिवे सं चरंतु पुरुस्पृहः । अस्मे वाजास ईरतां ॥७॥

अस्मे इति । रायः । दिवेदिवे । सं । चरंतु । पुरुस्पृहः । अस्मे इति । वाजासः । ईरतां ॥७॥

पुरुस्पृह ऋत्विगादिभिरभिलष्यमाणा रायः पञ्चादिधनान्यस्मि अस्मासु यजमानेषु दिवे दिवे प्रतिदिनं सं
चरंतु । प्रचरन्त्यो भवंतु ॥ दिवश्च द्वादुत्तरस्याः सप्तम्याः सुपां सुलगित्वादिना शेषादेश ऊडिदमित्यादिना च
तस्योदात्तत्वं । नित्यवीप्सयोरिति द्विर्भावे सत्युत्तरभागस्यानुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं ॥ वाजासोऽन्तानि चास्मि
अस्माभीरतां । यज्ञार्थं प्रेरयंतु ॥

स विप्रश्चर्षणीनां शर्वसा मानुषाणां । अति स्मिमेव विध्यति ॥ ८ ॥

सः । विप्रः । चर्षणीनां । शर्वसा । मानुषाणां । अति । स्मिमेव । विध्यति ॥ ८ ॥

विप्रो मेधावी । विप्र इति मेधाविनाम विप्रो धीर इति तन्नामसु पाठात् । सोऽपिः शर्वसा बलेन । शर्व इति बलनाम पाजः शर्व इति तन्नामसु पाठात् । मानुषाणां मनुसंबंधिनां चर्षणीनां प्रजानां स्मिमेव विद्याखेव विनाशयितुमर्हति । दुरितानीति शेषः । अति विध्यति । अति विध्यतु । अतिशयेन नाशयतु ॥ ८ ॥

अग्ने मृकैत्यष्टर्चं नवमं मूक्तं वामदेवस्यार्थं गायत्रीच्छंदस्कमग्निदेवताकं । अनुक्रांतं च । अग्ने मृकैति ॥ द्वितीये कंदोम इदं मूक्तं जातवेदस्थनिविद्वानीयं । सूचितं च । क्रीकं वः शर्धोऽग्ने मृकैत्याग्निमादतं । आ० ८. १०. इति ॥

अग्ने मृक महँ असि य ईमा देवयुं जनं । इयेथ बर्हिरासदं ॥ १ ॥

अग्ने । मृक । महान् । असि । यः । ई । आ । देवऽयुं । जनं । इयेथ । बर्हिः । आऽसदं ॥ १ ॥

हे अग्ने मृक । अस्मान् मुखय । स त्वं महानसि । प्रभूतो भवसि । यस्त्वमीमिमं देवयुं देवानां कामयितारं जनं यजमानं बर्हिर्दर्ममासदं यज्ञ आसत्तुमा इयेथ । आगच्छसि ॥

स मानुषीषु दृढभो विष्णु प्रावीरमर्त्यः । दूतो विश्वेषां भुवत् ॥ २ ॥

सः । मानुषीषु । दुः । दमः । विष्णु । प्रऽअवीः । अमर्त्यः । दूतः । विश्वेषां । भुवत् ॥ २ ॥

दृढभो दुर्दभो राक्षसादिना दुर्हिंसो मानुषीषु मनुसंबंधिनीषु विष्णु प्रजासु प्रावीः प्रकर्षेण गतामर्त्योऽमरणधर्मा सोऽग्निर्विश्वेषां सर्वेषां देवानां दूतो भुवत् । भवतु ॥

स सद्य परि णीयते होता मंद्रो दिविष्टिषु । उत पोता नि षीदति ॥ ३ ॥

सः । सद्य । परि । नीयते । होता । मद्रः । दिविष्टिषु । उत । पोता । नि । सीदति ॥ ३ ॥

सोऽपिः सद्य यज्ञगृहं परि णीयते । अत्विग्निः परितो नीयते । नीयमानः सन् दिविष्टिषु यागेषु मंद्रो मदनीयः स्तुत्यः सोऽग्निर्होता च भवति । उतापि च पोता सन्नि षीदति । यज्ञगृह उपविशति ॥

उत मा अग्निरध्वर उतो गृहपतिर्दमे । उत ब्रह्मा नि षीदति ॥ ४ ॥

उत । माः । अग्निः । अध्वरे । उतो इति । गृहऽपतिः । दमे । उत । ब्रह्मा । नि । सीदति ॥ ४ ॥

उतापि चाग्निरध्वरे यागे मा देवपत्नीर्यजति । यष्टा भवतीत्यर्थः । यद्वा । मा गच्छन्नध्वर्युर्भवति । उतो अपि च सोऽग्निर्दमे यज्ञगृहे गृहपतिर्यजमानश्च भवति । उतापि च ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंसी सन्नि षीदति । उपविशति ॥

वेषि ह्यध्वरीयतामुपवक्ता जनानां । हव्या च मानुषाणां ॥ ५ ॥

वेषि । हि । अध्वरिऽयतां । उपऽवक्ता । जनानां । हव्या । च । मानुषाणां ॥ ५ ॥

अध्वरीयतां यज्ञमिच्छतां मानुषाणां मनुसंबंधिनां जनानां हव्या च हव्यानि हवींषि हे अग्ने वेषि हि । कामयसे खलु । उपवक्ताध्वर्युप्रभृतीनां सर्वेषां कर्मणामनुज्ञार्थं मां प्रणयेत्यादिरूपस्य वाक्यस्य वक्ता सन् ब्रह्मा चासि । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां । अग्ने० १०. ७१. ११. इति श्रुतिः । उपवक्ता सर्वेषां कर्मणामवैकल्यार्थमुपद्रष्टा वा सदस्योऽसि । स हि सप्तदशः कर्मणामुपद्रष्टा भवतीत्यापस्तम्बेनोक्तत्वात् ॥

वेषीद्वस्य दूत्यं यस्य जुजोषो अध्वरं । हव्यं मर्तस्य वोळ्वे ॥६॥

वेषि । इत् । ऊं इति । अस्य । दूत्यं । यस्य । जुजोषः । अध्वरं । हव्यं । मर्तस्य । वोळ्वे ॥६॥

हे अपे त्वं मर्तस्य मनुष्यस्य यस्य यजमानस्याध्वरं यागं हव्यं हविर्वोळ्वे वोढुं ॥ वहिर्धातोऽनुमर्थे सेसेनस इति तवेन्मत्ययः । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं ॥ जुजोषः सेवेथाः ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः । लेट् । बङ्गत्वं कंदसीति शपः सुद्धिर्भावश्च । लेटोऽडाटावित्यडागमः ॥ अस्य यजमानस्य दूत्यं दूतकर्म वेषीदु । काम-यस एव ॥

अस्माकं जोषध्वरमस्माकं यज्ञमंगिरः । अस्माकं शृणुधी हवं ॥७॥

अस्माकं । जोषि । अध्वरं । अस्माकं । यज्ञं । अंगिरः । अस्माकं । शृणुधि । हवं ॥७॥

हे अंगिरोऽपे त्वमस्माकमध्वरमस्मादीयं यागं जोषि । जुषस्व । सेवस्व । अस्माकमस्मादीयं यज्ञं यजनसाधनं हविश्च जुषस्व । अस्माकमस्मादीयं हवमाङ्गानरूपं स्तोत्रं च शृणुधि । शृणु ॥ शृणोतेर्लोऽमध्यमैकवचने सिप् । तस्य हिरादेशे श्रुवः शृ चेति धातोः श्रुप्रत्ययः शृभावश्च । श्रुशृणुपृष्ठवृभ्यश्च कंदसीति हेर्धिरादेशः ॥

परि ते दूळभो रथोऽस्माँ अश्नोतु विश्वतः । येन रक्षसि दाशुषः ॥८॥

परि । ते । दुः । ऽदभः । रथः । अस्मान् । अश्नोतु । विश्वतः । येन । रक्षसि । दाशुषः ॥८॥

हे अपे त्वं येन रथेन विश्वतो विश्वासु सर्वासु दिक्षु गच्छन् दाशुषो हविष्प्रदातृन्यजमानान्नक्षसि । विघ्नैश्च पालयसि । त्वदीयो दूळभो दुर्दभो दुर्हिंसः स रथोऽस्मान्यजमानान् परि परितः सर्वतोऽश्नोतु । व्याप्नोतु ॥ अश्नोतेर्बल्येन परस्मैपदं ॥ ८॥

अपे तमद्येष्टव्यं दशमं सूक्तं वामदेवस्वार्धमापेयं । तथा चानुकमणिका । अपे तमद्य पदपांक्तं पंचमी महापदपंक्तिरंत्योष्णिक् चतुर्थी षष्ठ्युपांत्या वा सप्तम्याः पंचकां मुख्यां तृतीयः सप्तको नवकस्याष्टम्याः पंचकः पादश्चतुष्कः सप्तकस्त्रैष्टुभश्चेति । इदं कृत्वमपि सूक्तं पदपंक्तिच्छेदस्कं पंचकाश्चत्वारः षट्शैकश्चतुर्थश्चतुष्को वा पदपंक्तिरित्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । पंचमी तव स्वादिष्टेलिषा महापदपंक्तिः पंच पंचकाः षट्शैक इति लक्षणसंज्ञावात् । अंत्या शिवा नः सख्येलिषोष्णिक्कंदस्का । चतुर्थीषष्ठीमप्तम्य आभिष्टे अद्य घृतं न पूतं कृतं चिद्धि ष्येलितास्त्रिंश उष्णिहः पदपंक्त्यो वा । अत्र सप्तम्यष्टम्योः पदपंक्त्युष्णिहोः परिभाषोक्तपादविच्छेदापवादाय प्रकारांतरेण विच्छेदः कृतः ॥ दशमेऽहनोदं सूक्तमाज्यशस्त्रं । सूचितं च । अपे तमद्याश्च न स्तोमैरित्याज्यं । आ० ८. १२. इति ॥ पिंडपितृयज्ञेऽपे तमद्येत्वनयापिं प्रत्यागच्छेत् । सूचितं च । अपिं प्रत्येयादपे तमद्याश्च न स्तोमैरिति । आ० २. ७. इति ॥ पीनराधेयिक्यां स्विष्टकृत्वैषैव याज्या । सूचितं च । अपे तमद्याश्च न स्तोमैरिति संयाज्ये । आ० २. ८. इति ॥

अपे तमद्याश्च न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हृदिस्पृशं । ऋध्यामा त ओहैः ॥९॥

अपे । तं । अद्य । अश्वं । न । स्तोमैः । क्रतुं । न । भद्रं । हृदिऽस्पृशं । ऋध्याम । ते । ओहैः ॥९॥

हे अपे अथास्त्रिंशहनि वयमृत्विगादय ओहिरिन्द्रादिप्रापकैः स्तोमैः स्तोत्रसमूहेस्तं प्रसिद्धं त्वामृध्याम । समर्धयामः । कीदृशं त्वां । अश्वं न वोढारमश्चमिव तथा हविषो वाहकं क्रतुं न कर्तारमिव । उपकर्तार-मित्यर्थः । तथा भद्रं भजनीयं हृदिस्पृशं हृदयंगमं । अतिशयेन प्रियमित्यर्थः ॥

पीनराधेयिक्यामिष्टी प्रधानस्याधा ह्यप इतिषानुवाक्या । एभिर्नो अर्कैरिति तस्यां स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । आभिष्टे अवेति प्रधानस्य याज्या । सूचितं च । अधा ह्यपे क्रतोर्मद्रस्याभिष्टे अद्य गीर्भगृणांत एभिर्नो अर्कैः । आ० २. ८. इति ॥

अधा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः । रथीऋतस्य बृहतो बभूव ॥२॥

अधः । हि । अग्ने । क्रतोः । भद्रस्य । दक्षस्य । साधोः । रथीः । ऋतस्य । बृहतः । बभूव ॥२॥

अधा हि इदानीमेव हे अग्ने त्वं क्रतोरस्यदीयस्य यागस्य रथीर्नेता बभूव । भवसि ॥ कंदसि जुह्वहि
इति भवतेर्वर्तमानेऽर्थे लिटि सिपस्यल् । आर्धधातुकस्तेङ्गलादेरितीडागमे प्राप्ते बभूयाततर्थात् निपातनादि-
डभावः ॥ कीदृशस्य यागस्य । भद्रस्य भजनीयस्य दक्षस्य प्रवृद्धस्य साधोरभीष्टफलानां साधकस्य ऋतस्य
सत्यभूतस्य बृहतो महतः ॥

एभिर्नो अर्कैर्भा नो अर्वाङ् स्वर्णं ज्योतिः । अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥३॥

एभिः । नः । अर्कैः । भव । नः । अर्वाङ् । स्वः । न । ज्योतिः । अग्ने । विश्वेभिः ।

सुऽमनाः । अनीकैः ॥३॥

हे अग्ने ज्योतिर्ज्योतिष्मान् स्वर्णं सूर्यं इव तथा विश्वेभिर्विश्वैः समसैरनीकैस्तेजोभिः सुमनाः शोभनमन-
स्कस्त्वं नोऽस्यदीयैरेभिरेतैरर्कैरर्वनीयैः स्तोत्रैर्नोऽस्माकमर्वाङ्भिमुखो भव ॥

आभिष्टे अद्य गीर्भिर्गुणतोऽग्ने दाशेम । प्र ते दिवो न स्तनयन्ति शुष्माः ॥४॥

आभिः । ते । अद्य । गीः । ऽभिः । गुणतः । अग्ने । दाशेम । प्र । ते । दिवः । न । स्तनयन्ति । शुष्माः ॥४॥

अद्यास्मिन्दिवसे हे अग्ने आभिर्गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिर्गुणतस्त्वां स्तुवतो वयमृत्विगादयस्ते तुभ्यं दाशेम ।
हवींषि दशाम । दिवो न सूर्यस्य रश्मय इव ते त्वदीयाः शुष्माः शोधका ज्वालाः प्र स्तनयन्ति । प्रकर्षेण
शब्दायते । यद्वा । दिवो न मेघा इव त्वदीया ज्वालाः शब्दायते ॥

तव स्वादिष्टाग्ने संदृष्टिरिदा चिदहं इदा चिदक्तोः । श्रिये रुक्मो न रोचत उपाके ॥५॥

तव । स्वादिष्टा । अग्ने । संदृष्टिः । इदा । चित् । अहं । इदा । चित् । अक्तोः । श्रिये ।

रुक्मः । न । रोचते । उपाके ॥५॥

हे अग्ने स्वादिष्टा स्वादुतमा प्रियतमा तव त्वदीया संदृष्टिर्दोषिरिह इदा चित् दिवसस्येदानीं चाक्तो-
रिदा चित् । अक्षुरिति रात्रिनाम शर्वर्यक्तुर्हस्येति रात्रिनामसु पाठात् । रात्रिरदानीं च । अहोरात्र इत्यर्थः ॥
अन्धू व्यक्तिमन्त्रणाकांतिगतिष्वित्यस्माद्वातोः किञ्चित्प्राणादिकसूक्ष्मं तु प्रत्ययः तस्य किद्वद्भावश्च । तितुचेतीदृशं
षधः । अनिदितामित्युपधानकारलोपः । चोः कुरिति कुत्वं ॥ रुक्मो नालंकार इव श्रिये पदार्थमाश्रयितुमु-
पाकेऽतिके । उपाक इत्यंतिकनाम आक उपाक इति तन्नामसु पाठात् । रोचते । राजते ॥

घृतं न पूतं तनूररेपाः शुचिं हिरण्यं । तत्ते रुक्मो न रोचत स्वधावः ॥६॥

घृतं । न । पूतं । तनूः । अरेपाः । शुचिं । हिरण्यं । तत् । ते । रुक्मः । न । रोचत । स्वधाऽवः ॥६॥

हे स्वधावः । स्वधाशब्दोऽन्नवाची । अन्नवन्नमे पूतं शोधितं घृतं नाज्यमिव तनूस्त्वदीया मूर्तिरेपाः
षापरहिता भवति । शुचिं शुद्धं हिरण्यं हितरमणीयं ते त्वदीयं तत्प्रसिद्धं तेजो रुक्मो न भूषणमिव रोचत ।
रोचते । भासते ॥

कृतं चिद्धि ष्मा सनेमि द्वेषोऽग्रं इनोषि मतीत् । इत्था यजमानादृतावः ॥७॥

कृतं । चित् । हि । स्म । सनेमि । द्वेषः । अग्ने । इनोषि । मतीत् । इत्था । यजमानात् ।

ऋतऽवः ॥७॥

हे ऋतावः सत्यवन्नपे कृतं चित् यजमानेन कृतमपि सनेमि चिरंतनं । सनेमीति पुराणनाम सनेमि पूर्वं-
मिति पुराणनामसु पाठात् । द्वेषः पापं मर्ताव्यनुष्याव्यजमानादित्या सत्यं । इत्येति सत्यनामैतत् अद्वैत्येति
तन्नामसु पाठात् । इनोषि हि स्य । प्रेरयत्येव खलु । नाशयसीत्यर्थः ॥

शिवा नः सख्या संतु भ्रात्रामे देवेषु युष्मे । सा नो नाभिः सद्ने सस्मिन्बुधन् ॥ ८ ॥
शिवा । नः । सख्या । संतु । भ्रात्रा । अमे । देवेषु । युष्मे इति । सा । नः । नाभिः ।
सद्ने । सस्मिन् । ऊधन् ॥ ८ ॥

हे अमे नोऽस्मादीयानि सख्या सख्यानि सखित्वानि भ्रात्रा भ्रात्राणि भ्रातृसंबन्धीनि कर्माणि देवेषु द्योत-
मानेषु युष्मे युष्मासु ॥ सुपां सुलुगिति सप्तमीबहुवचनस्य शेषादेशः ॥ शिवा शिवानि संतु । मंगलानि
भवंतु । सा सखित्वभ्रातृकर्मसंततिः सद्ने देवानां स्थाने सस्मिन्बुधनि सर्वस्मिन्यज्ञे नोऽस्माकं नाभिर्बन्धनं
भवति ॥ ॥ १० ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र भद्रं त इति षड्वचं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्यार्थं त्रिष्टुप्कंदस्कमग्निदे-
वताकं । भद्रं षड्वचनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्मशस्त्वथोरापेये कर्तौ त्रैष्टुभे कंदसीदमादिके द्वे सूक्ते
विनियुक्ते । तथा च सूचितं । भद्रं ते अय इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥

भद्रं ते अमे सहसिन्ननीकमुपाक आ रोचते सूर्यस्य ।
रुशदृशे ददृशे नक्तया चिदरुक्षितं दृश आ रूपे अन्नं ॥ १ ॥
भद्रं । ते । अमे । सहसिन् । अनीकं । उपाके । आ । रोचते । सूर्यस्य ।
रुशत् । दृशे । ददृशे । नक्तया । चित् । अरुक्षितं । दृशे । आ । रूपे । अन्नं ॥ १ ॥

हे सहसिन् बलवन्नपे ते त्वदीयं भद्रं भजनीयमनीकं तेजः सूर्यस्योपाके समीपभृते । दिवस इत्यर्थः । आ
रोचते । समंताद्दीप्यते । रुशद्रोचमानं दृशे दर्शनीयं तेजो नक्तया चिद्रात्रावपि ददृशे । दृश्यते । आ इत्ययं
शब्दश्चेत्यर्थे वर्तते । आ किंच अरुक्षितं स्निग्धं दृशे दर्शनीयमन्नं पुरोडाशादिरूपं हवी रूपे रूपवति त्वष्टृत्व-
गादिभिर्कृतं भवति ॥

वि षाह्यमे गृणते मनीषां खं वेपसा तुविजात स्तवानः ।
विश्वेभिर्यद्वावनः शुक्र देवैस्तन्नो रास्व सुमहो भूरि मन्म ॥ २ ॥
वि । साहि । अमे । गृणते । मनीषां । खं । वेपसा । तुविजात । स्तवानः ।
विश्वेभिः । यत् । ववनः । शुक्र । देवैः । तत् । नः । रास्व । सुमहः । भूरि । मन्म ॥ २ ॥

हे तुविजात मघनेनारणिद्वारा यज्ञादिकर्मसु बहुजन्मन्नपे स्तवान ऋत्विगादिभिः स्तूयमानस्त्वं वेपसा
यज्ञादिकर्मणा । वेप इति कर्मनाम वेपो वेपो विहीति कर्मनामसु पाठात् । मनीषां क्षुतिं गृणति कुर्वते यजमा-
नाय खं यजमानप्राप्त्यस्य पुण्यलोकस्य द्वारं वि षाहि । विथ । विमुंचेत्यर्थः ॥ षोऽतकर्मणीत्यस्माद्वातोर्लोयम-
ध्यमपुष्टेकवचनं । सिप । दिवादिभ्यः श्यन् । तस्य बहुलं कंदसीति लुक् । आदेच उपदेशेऽश्रित्यात्वं । सेहि-
रादेशः । तिङ्श्रुतिङ् इति निघातः ॥ हे शुक्र दीप्यमानापे त्वं विश्वेभिर्विश्वैः सर्वैः ॥ बहुलं कंदसीति भिस
ऐसभावः ॥ देवैरिन्द्रादिभिः सह यत्पञ्चादिधनं ववनः । यजमानेभ्यः प्रयच्छेः ॥ वनतेर्नेट् । तस्य सिप इत्यस्य
लोप इतीकारलोपः । बहुलं कंदसीति विकरत्तस्य झुः । स्थाविति द्विवचनं । हलादिशेषः । सेतोऽडाटावित्य-
डागमः । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघाताभावः ॥ हे सुमहः शोभनतेजस्कापि भूरि प्रभूतं मन्म मननीयं तद्वनं
नोऽस्मभ्यं रास्व । देहि ॥

महापितृयज्ञे स्विष्टकृदग्निः कव्यवाहनो यष्टव्यः । तस्य द्वे अनुवाक्ये । तत्र त्वदग्ने काव्येति द्वितीयानुवाक्या । तथा च सूचितं । त्वदग्ने काव्या त्वन्मनीषाः स प्रत्यथा सहसा जायमानः । आ० २. १९. इति ॥

त्वदग्ने काव्या त्वन्मनीषास्त्वदुक्था जायन्ते राध्यानि ।

त्वदेति द्रविणं वीरपेशा इत्याधिये दाशुषे मर्त्याय ॥३॥

त्वत् । अग्ने । काव्या । त्वत् । मनीषाः । त्वत् । उक्था । जायन्ते । राध्यानि ।

त्वत् । एति । द्रविणं । वीरऽपेशाः । इत्याऽधिये । दाशुषे । मर्त्याय ॥३॥

हे अग्ने काव्या काव्यानि हविर्वहनदेवतानयनादीन्यग्निसंबंधीनि कर्माण्याध्वर्यवाणि कर्माणि वा त्वद्भवतो जायन्ते । उत्पद्यन्ते । मनीषाः स्मृतिरूपा वाचस्त्वदेव जायन्ते । राध्यानि राहुं योग्यान्मुक्त्योक्त्यानि शस्त्राणि त्वत्त्वत्तो जायन्ते । इत्याधिये । धीरिति कर्मनाम । इत्येति सत्यनामसु पाठात् सत्यकर्मणे दाशुषे हवीषि दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय वीरपेशाः । पेश इति रूपनाम । इदं विक्रांतं रूपं । अत्र लिंगव्यत्ययेन वीरपेशा इति रूपं । द्रविण पश्चादिधनं त्वत्त्वत्त एति । निर्गच्छति । उत्पद्यत इत्यर्थः ॥

त्वद्वाजी वाजंभरो विहाया अभिष्टिकृज्जायते सत्यशुष्मः ।

त्वद्रयिर्देवजूतो मयोभुस्त्वदाशुजुवाँ अग्ने अर्वा ॥४॥

त्वत् । वाजी । वाजंऽभरः । विऽहायाः । अभिष्टिऽकृत् । जायते । सत्यऽशुष्मः ।

त्वत् । रयिः । देवऽजूतः । मयऽभुः । त्वत् । आशुः । जूजुऽवान् । अग्ने । अर्वा ॥४॥

हे अग्ने वाजी बलवान्वाजंभरो हविर्लक्षणात्तस्य वाहकः ॥ अग्नेर्वाजंभर इत्येषा वैदिकी संज्ञा । संज्ञायां भृतृवृजीति वाजशब्दे कर्मण्युपपदे खच्प्रत्ययः । अर्हर्षिषदजंतस्येति मुमागमः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं ॥ विहाया महानभिष्टिकृद्यज्ञकृत् अभ्येषणकृत्वा । सत्यशुष्मः सत्यबलः पुत्रस्त्वत्त्वत्तो जायते । उत्पद्यते । देवजूतो देवैः प्रेरितो मयोभुः सुखप्रदः । मय इति सुखनामितत् । रयिर्धनं त्वज्जायते । आशुः शीघ्रगामी । अप्रतिहतगमन इत्यर्थः । जूजुवात्वेन गच्छन्वाश्वस्त्वद्भवतो जायते ॥

त्वामग्ने प्रथमं देवयंतो देवं मर्ता अमृत मंद्रजिह्वं ।

द्वेषोयुतमा विवासंति धीभिर्दमूनसं गृहपतिममूरं ॥५॥

त्वां । अग्ने । प्रथमं । देवऽयंतः । देवं । मर्ताः । अमृत । मंद्रऽजिह्वं ।

द्वेषऽयुतं । आ । विवासंति । धीभिः । दमूनसं । गृहऽपतिं । अमूरं ॥५॥

हे अमृत अमरणशीलाग्ने देवयंतो देवानिच्छंतो मर्ता मनुष्या यजमानास्त्वां धीभिः स्तुतिभिः कर्मभिर्वा आ विवासंति । समंतात्परिचरन्ति । कीदृशं त्वां । प्रथमं देवानामाद्यं देवं द्योतमानं मंद्रजिह्वं । देवानां मादयित्री जिह्वा यस्य तं । द्वेषोयुतं द्वेषसां पापानां पृथक्कृतीरं दमूनसं रक्षसां दमनकरेण मनसोपेतं । दमूनःशब्दस्य कथमयमर्थ इति दमूना दममना वा दानमना वा दांतमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यादिति यास्केनोक्तत्वादिति ॥ दमु उपशमने । दमेरुनसिरित्यौणादिक ऊनसिप्रत्ययः ॥ गृहपतिं गृहाणां पालयितारममूरममूढं । प्रगल्भमित्यर्थः ॥

स्वस्थयन्वामारे अस्मदिति स्वस्तिमतोऽभिर्याज्या । सूचितं च । अग्ने अस्मदमतिमग्ने अंहः । आ० २. १०. इति ॥

आरे अस्मदमतिमारे अंह आरे विश्वां दुर्मतिं यन्निपासि ।

दोषा शिवः सहसः सूनो अग्ने यं देव आ चित्सर्वसे स्वस्ति ॥६॥

आरे । अस्मत् । अमतिं । आरे । अंहः । आरे । विश्वां । दुःमतिं । यत् । निःपासि ।

दोषा । शिवः । सहसः । सूनो इति । अग्ने । यं । देवः । आ । चित् । सर्वसे । स्वस्ति ॥६॥

हे सहसः सूनो बलस्य पुत्र । मध्यमानोऽभिर्मथनकारिणां हि बलेन जायत इत्यपेर्बलपुत्रत्वं । हे अग्ने दोषा रात्रौ शिवः शिवकरो देवो द्योतमानस्त्वं यं यानस्मान् स्वस्त्यविनाशाय आ सर्वसे । परितः सेवसे । चिदिति पूरणः । यद्यस्मात्कारणान्निपासि । यजमानान्नितरां पालयसि । तेभ्योऽस्यदस्यन्तोऽमतिं पापरूपामश-
नेच्छामारे दूरे कुरु । अशनाया वै पाप्मामतिः । ऐ० ब्रा० २. २. इति ब्राह्मणं । आरे दूरेऽस्यन्तोऽहः पापं कुरु । आरे इति दूरनामेतत् । अस्मत् आरे दूरे दुर्मतिं दुर्मनस्त्वं कुरु ॥ १११ ॥

यस्त्वामप इति षड्वचं द्वितीयं सूक्तं । वामदेव ऋषिः । वैष्टुभं छंदः । अपिर्देवता । यस्त्वामित्यनुक्रांतं ॥
प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

यस्त्वामप इन्धते यत्सुक्तिस्ते अन्नं कृणवत्सस्मिन्नहन् ।

स सु द्युन्नैरभ्यस्तु प्रसक्षत्तव क्रत्वा जातवेदश्चिकित्वान् ॥ १ ॥

यः । त्वां । अग्ने । इन्धते । यत्सुक् । चिः । ते । अन्नं । कृणवत् । सस्मिन् । अहन् ।

सः । सु । द्युन्नैः । अभि । अस्तु । प्रसक्षत् । तव । क्रत्वा । जातवेदः । चिकित्वान् ॥ १ ॥

हे अग्ने यत्सुक् सुचा संबद्धो यो यजमानस्त्वामिनधते । दीप्तियुक्तं कुर्यात् । यः सस्मिन्नहन् सर्वस्मिन्नहन्
ते तुभ्यं चिस्त्रिवारं सवनत्रयेऽन्नं हविलक्ष्णमन्नं कृणवत् । कुर्यात् । हे जातवेदो जातानां वेदितरग्ने तव तोषकेण
क्वत्वेधनादिहेतुना कर्मणा प्रसक्षत् प्रसहमानं त्वदीयं तेजश्चिकित्वान् जानन् स यजमानो द्युन्नैर्धनैर्यशोभिर्वा
सु अत्यंतमभ्यस्तु । शत्रून्भिमवतु ॥

इध्मं यस्ते जभरच्छश्रमाणो महो अग्ने अनीकमा संपर्यन् ।

स इधानः प्रति दोषामुषासं पुष्यन्नयिं सचते घ्नन्मित्रान् ॥ २ ॥

इध्मं । यः । ते । जभरत् । शश्रमाणः । महः । अग्ने । अनीकं । आ । संपर्यन् ।

सः । इधानः । प्रति । दोषां । उषसं । पुष्यन् । रयिं । सचते । घ्नन् । मित्रान् ॥ २ ॥

हे अग्ने यो यजमानस्तु तुभ्यमिध्मं होमसाधनं समिञ्जातं जभरत् । आहरत् ॥ हज् हरणे । लिङर्थे लेट् ।
तस्य तिप् इतश्च लोप इतीकारलोपः । बज्जलं छंदसीति शपः सुः । दिर्वचनादिकार्यं । लेटोऽडाटावित्यडा-
गमः । हज्जहोर्भ इति भत्वं ॥ शश्रमाण इध्माद्याहरणे आस्यन्नहो महतस्तवानीकं । आकारश्चार्थः । तेजश्च
संपर्यन्परिचरन् यो यजमानो दोषां प्रति रात्रिं लक्ष्मीकृत्योषसं प्रत्युषःकालं च लक्ष्मीकृत्य । कालद्वयेऽपीत्यर्थः ।
इधान इधानस्त्वां दीप्तियुक्तं करोति पुष्यन् प्रजाभिः पशुभिश्च पुष्टः सन् स यजमानोऽमित्रान् शत्रून् घ्नन्
सन्नयिं धनं सचते । सेवते । सर्वदा पश्चादिधनसमृद्धो भवतीत्यर्थः ॥

उवासंभरणीयेष्टावदेः चत्रभृतोऽनुवाक्या । तथा च सूचितं । अपिरीशे बृहतः चत्रियस्यार्चामि ते सुमतिं
घोष्यवाक् । आ० ४. १. इति ॥

अपिरीशे बृहतः क्षत्रियस्याग्निर्वाजस्य परमस्य रायः ।

दधाति रत्नं विधते यविष्ठो ध्यानुषङ्ग्यर्थाय स्वधावान् ॥ ३ ॥

प्रत्यपिरिति पञ्चमं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्यार्थं वैदुभमायेयं तत्तत्कववर्णाभिधयोः प्रभृतिदेवतं वा । तथा चाङ्गकांतं । प्रत्यपिः पञ्च लिंगोक्तदेवतं त्वेक इति ॥ लिंगिको विनियोगः ॥

प्रत्यग्निरुषसामयमख्यद्विभातीनां सुमना रत्नधेयं ।

यातमश्विना सुकृतो दुरोणमुत्सूर्यो ज्योतिषा देव एति ॥ १ ॥

प्रति । अग्निः । उषसां । अयं । अख्यत् । विऽभातीनां । सुऽमनाः । रत्नऽधेयं ।

यातं । अश्विना । सुऽकृतः । दुरोणं । उत् । सूर्यः । ज्योतिषा । देवः । एति ॥ १ ॥

सुमनाः शोभनमनस्कोऽपिर्विभातीनां व्युच्छंतीनामुषसामुषोदेवतानां रत्नधेयं रत्नधानं । धनप्रकाशक-
मित्यर्थः । अयं प्रति पूर्वकालं लब्धोक्त्याख्यत् । प्रवृद्धो भवति । हे अश्विनाश्विना युवां सुकृतो यजमानस्य
दुरोणं गृहं । दुरोण इति गृहनाम दुरोणे दुर्या इति गृहनामसु पाठात् । यातं । गच्छतं । सूर्यं अश्विगादीनां
प्रेरको देवो ज्योतिषा स्वेन तेजसोदेति । उषःकाले प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥

ऊर्ध्वं भानुं सविता देवो अश्रेद्द्रुप्सं दविध्वद्गविषो न सत्वा ।

अनु व्रतं वरुणो यंति मित्रो यत्सूर्यं दिव्यारोहयंति ॥ २ ॥

ऊर्ध्वं । भानुं । सविता । देवः । अश्रेत् । द्रुप्सं । दविध्वत् । गोऽड्षः । न । सत्वा ।

अनु । व्रतं । वरुणः । यंति । मित्रः । यत् । सूर्यं । दिवि । आऽरोहयंति ॥ २ ॥

सविता प्रेरको देव ऊर्ध्वमुन्मुखं भानुमश्रेत् । आश्रयति । यद्यदा रश्मयः सूर्यं दिवि बलोक आरोहयंति ।
आरोहणं कारयंति । तदा वरुणो राज्यभिमानी देवो मित्रोऽहरभिमान्यन्ये देवाश्च व्रतं तत्संबन्धि कर्मानु
यंति । अनुगच्छंति । अनुगमने दृष्टान्त उच्यते । द्रुप्सं पार्थिवं रजो दविध्वद्गुन् । विकिरन्नित्यर्थः । गविषो गा
इच्छन् सत्वा न वृषभ इव तद्वत् ॥

यं सीमकृण्वन्तमसे विपृचे ध्रुवक्षेमा अनवस्यंतो अर्थे ।

तं सूर्यं हरितः सप्त यद्भीः स्पशं विश्वस्य जगतो वहन्ति ॥ ३ ॥

यं । सीं । अकृण्वन् । तमसे । विऽपृचे । ध्रुवऽक्षेमाः । अनवऽस्यंतः । अर्थे ।

तं । सूर्यं । हरितः । सप्त । यद्भीः । स्पशं । विश्वस्य । जगतः । वहन्ति ॥ ३ ॥

ध्रुवक्षेमाः स्थिरनिवासाः खटिकर्तारो देवाः सीं सर्वतस्तमसे तमसो विपृचे पृथक्करणायाथं जगत्तत्क्षणं
कार्यमनवस्यंतोऽविमुचंतः कुर्वन्त एव यं सूर्यमकृण्वन् । अखजन्नित्यर्थः । यद्भीर्महत्तः सप्त सप्तसंख्याका
हरितोऽश्वा विश्वस्य समस्तस्य जगतः प्राणिसमूहस्य स्पशं प्रेरकत्वेन ज्ञातारं तं सूर्यं वहन्ति । धारयन्ति ॥

वहिष्ठेभिर्विहरंन्यासि तंतुमवव्ययन्नसितं देव वस्म ।

दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य चर्मवावाधुस्तमो अप्स्वंतः ॥ ४ ॥

वहिष्ठेभिः । विऽहरन् । यासि । तंतुं । अवऽव्ययन् । असितं । देव । वस्म ।

दविध्वतः । रश्मयः । सूर्यस्य । चर्मऽइव । अव । अधुः । तमः । अपऽसु । अंतरिति ॥ ४ ॥

हे देव द्योतमान सूर्य त्वं जगन्निर्वाहात्मकस्य रसस्यादानार्थं तंतुं रश्मिसमूहं विहरन्विस्तारयन् असितं
कृष्णवर्णं वस्त्रं नक्तंचराणां निवासभूतां रात्रिमवव्ययन् अवाचीनं यथा भवति तथा संवृण्वन् । तिरस्कु-
र्वन्नित्यर्थः । वहिष्ठेभिर्वोढुमत्वं शक्तेरश्वैर्यासि । गमनमार्गं गच्छसि । अस्यामृचि पूर्वार्धे सूर्यस्य प्रत्यक्षमर्थं
प्रतिपाद्योत्तरार्धे परोक्षमर्थं प्रतिपादयितुमाह । दविध्वतो ध्रुवानाः सूर्यस्य संबंधिनो रश्मयः किरणा

अप्स्वन्तरिषे । आप इत्यन्तरिक्षनाम आकाशमापः पृथिवीति तन्नामसु पाठात् । अन्तर्मध्ये चर्मैव चर्मवत्स्थितं तमोऽधकारमवाधुः । अवाचीनमदधुः । तिरस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

अनायतो अनिबद्धः कथायं न्यङ्कुत्तानोऽव पद्यते न ।

कया याति स्वधया को ददर्श दिवः स्कंभः समृतः पाति नाकं ॥ ५ ॥

अनायतः । अनिऽबद्धः । कथा । अयं । न्यङ् । उत्तानः । अव । पद्यते । न ।

कया । याति । स्वधया । कः । ददर्श । दिवः । स्कंभः । संऽमृतः । पाति । नाकं ॥ ५ ॥

आयतशब्दो दूरवाची । तद्विपरीतोऽनायत आसीनः सन्नयं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानो मंडलाभिमानी सूर्योऽनिबद्धः । केनापि बद्धो न क्रियते । अपि चायं सूर्यो न्यङ्कुत्तानोऽवः सन् केनचित्कथा कथं नाव पद्यते । न हिंस्थते । किंचायमुत्तान ऊर्ध्वमुखत्वेन तिष्ठन् कथा स्वधया केन बलेन याति । गच्छति । स्वधाशब्दोऽज्ञवाच्यः तत्कार्यं बलं लक्षयति । अपि च दिवो बुलोकस्य स्कंभः स्कंभः समृतो नकिं समवेतः सूर्यो नाकं स्वर्गं पाति । पालयति । को ददर्श । तत्त्वतः कः पश्यति । न कोऽपि जानातीत्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

प्रत्यग्निरुषस इति पंचर्चं चतुर्थं मूर्तं वामदेवस्थार्थं त्रैलोक्यमभिमन्त्र्य मां च वर्णिकदेवतं वा । तथा चानुक्रांतं । प्रत्यग्निरिति । लिंगोक्तदेवतं त्विति तु शब्दादस्यापि मूर्तस्य लिंगोक्तदेवतत्वं ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

प्रत्यग्निरुषसो जातवेदा अख्यद्देवो रोचमाना महोभिः ।

आ नासत्योरुगाया रथेनेमं यज्ञमुप नो यातमच्छ ॥ १ ॥

प्रति । अग्निः । उषसः । जातऽवेदाः । अख्यत् । देवः । रोचमानाः । महऽभिः ।

आ । नासत्या । उरुऽगाया । रथेन । इमं । यज्ञं । उप । नः । यातं । अच्छ ॥ १ ॥

देवो द्योतमानो जातवेदा जातधनोऽग्निर्महोभिस्तेजोभी रोचमाना दीप्यमाना उषसः प्रत्युषसो लक्ष्मीकृत्वाख्यत् । प्रवृद्धो भवति । उरुगाया प्रभूतगमनी हे नासत्याश्विनी रथेन नोऽस्रदीयमिमं यज्ञमच्छाभिमुखमुप यातं । उपगच्छतं ॥

ऊर्ध्वं केतुं सविता देवो अश्रेज्ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वन् ।

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं वि सूर्यो रश्मिभिश्चेकितानः ॥ २ ॥

ऊर्ध्वं । केतुं । सविता । देवः । अश्रेत् । ज्योतिः । विश्वस्मै । भुवनाय । कृण्वन् ।

आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति । अन्तरिक्षं । वि । सूर्यः । रश्मिभिः । चेकितानः ॥ २ ॥

विश्वस्वी सर्वस्वी भुवनाय लोकाय ज्योतिस्तेजः कृण्वन् कुर्वन् सविता प्रेरको देव ऊर्ध्वमुखं केतुं प्रकाशकं भानुमश्रेत् । आश्रयति । वि चेकितानः सर्वे विशेषेण पश्यन् सूर्यो रश्मिभिः स्वकीयैः किरणैर्द्यावापृथिवी बुलोकभूलोकी चांतरिक्षं चाप्राः । समन्तादपूरयत् ॥

आवहंत्यरुणीज्योतिषागान्मही चिचा रश्मिभिश्चेकिताना ।

प्रबोधयंती सुविताय देव्युषा ईयते सुयुजा रथेन ॥ ३ ॥

आऽवहंती । अरुणीः । ज्योतिषा । आ । अगात् । मही । चिचा । रश्मिभिः । चेकिताना ।

प्रऽबोधयंती । सुविताय । देवी । उषाः । ईयते । सुयुजा । रथेन ॥ ३ ॥

आवहन्ती धनानि धारयन्त्यङ्गीरङ्गावर्णाः ॥ प्रथमेकवचने द्वितीयावङ्गवचनं क्वांसं ॥ ज्योतिषा तेजसा युक्ता मही महती रश्मिभिः किरणैश्चिवा दर्शनीया चेकिताना जानत्युषा आगात् । आगच्छत् । किञ्च प्रबोधयन्ती सुप्तान् प्रबुद्धान् कुर्वती देवी द्योतमानोषाः सुयुजा शोभनयुक्तेन रश्मेन सुविताय सुखप्राप्तय ईयते । गच्छति ॥

आ वां वहिष्ठा इह ते वहंतु रथा अश्वास उषसो व्युष्टौ ।

इमे हि वां मधुपेयाय सोमा अस्मिन्यज्ञे वृषणा मादयेथां ॥ ४ ॥

आ । वां । वहिष्ठाः । इह । ते । वहंतु । रथाः । अश्वासः । उषसः । विऽउष्टौ ।

इमे । हि । वां । मधुऽपेयाय । सोमाः । अस्मिन् । यज्ञे । वृषणा । मादयेथां ॥ ४ ॥

हे अश्विनाविह यज्ञे वहिष्ठा वोढृतमास्ते प्रसिद्धा रथा रंहणा गंतारीऽश्वासोऽश्वा वां युवामुषस उषोदेवताया व्युष्टौ व्युक्कनकाल आ वहंतु । समंतात्प्रयंतु । हि यस्मात्कारणात् हे वृषणा वृषणी कामानां वर्षितारो हे अश्विनाविमे सोमा वां युवां मधुपेयाय मधोः सोमस्व पाणायास्मिन्यज्ञे मादयेथां । हर्षयेथां ॥

अनायतो अनिवद्धः कथायं न्यङ्कुत्तानोऽव पद्यते न ।

कया याति स्वधया को ददर्श दिवः स्कंभः समृतः पाति नाकं ॥ ५ ॥

अनायतः । अनिऽवद्धः । कथा । अयं । न्यङ् । उत्तानः । अव । पद्यते । न ।

कया । याति । स्वधया । कः । ददर्श । दिवः । स्कंभः । संऽऋतः । पाति । नाकं ॥ ५ ॥

इयमृक्पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ १४ ॥

अग्निर्होतेति दशर्चं पंचमं सूक्तं वामदेवस्वार्थं गायचं । अत्रेयमनुक्रमणिका । अग्निर्होता दश गायत्रमृषिर्बोधदित्वाभ्यां सोमकं साहदेव्यमभ्यवदत्पराभ्यामस्वाश्विनावायुरयाचतेति । बोधव्यदिति दृष्टेन सोमकराजा स्तूयत एष वामिति दृष्टेनाश्विनी शिष्टाभिः षड्भिरग्निः स्तूयते । अतस्ता एष क्रमेण देवताः ॥ सूक्तार्विनयोगो जैगिकः ॥ पशोः पर्यपिकरणेऽग्निर्होता न इत्याव्यस्तृचोऽनुवचनीयः । तथा च सूचितं । अग्निर्होता न इति तृचं पर्यग्रेयेऽन्वाह । आ० ३. २. इति ॥ प्रातरनुवाकेऽप्याग्नेये कर्तौ गायत्रे कंदस्वाश्विनशस्त्रे चायं तृचो विनियुक्तः । तथा च सूचितं । अग्निर्होता नो अध्वर इति तिस्रः । आ० ४. १३. इति ॥

अग्निर्होता नो अध्वरे वाजी सन्परि णीयते । देवो देवेषु यज्ञियः ॥ १ ॥

अग्निः । होता । नः । अध्वरे । वाजी । सन् । परि । नीयते । देवः । देवेषु । यज्ञियः ॥ १ ॥

होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वाग्निर्नोऽस्मदीयेऽध्वरे यागे । वाजीत्येतद्भूतोपमाकं । वाजी शीघ्रगामी वोढाश्च इव तथा देवेभ्यो हविर्वाहकः सन् परि णीयते । परितः समंतात्प्राप्यते । तथा ब्राह्मणं च भवति । वाजी सन्परि णीयत इति वाजिनमिव ह्येनं संतं परिणयति । ऐ० ब्रा० २. ५. इति । कीदृशोऽग्निः । देवेषु द्योतमानेष्विन्द्रादिषु मध्ये देवो द्योतमानो यज्ञियो यज्ञार्हः ॥

परि चिविष्ट्यध्वरं यात्यग्नी रथीरिव । आ देवेषु प्रयो दधत् ॥ २ ॥

परि । चिऽविष्टि । अध्वरं । याति । अग्निः । रथीऽइव । आ । देवेषु । प्रयः । दधत् ॥ २ ॥

देवेषु द्योतमानेष्विन्द्रादिषु । प्रय इत्यज्ञनामेदं । प्रयो यजमानैर्दत्तं हवीरूपमज्ञमा दधत् आ समंताद्वा-रयत्रपिरंगनादिगुणविशिष्टोऽग्निस्त्रिविष्टि चिवारं । सवनवयेऽपीत्यर्थः । परि परितः समंतादध्वरं यजमानैः छतं यागं याति । गच्छति । परिगमने दृष्टांतः । रथीरिव । रथवान्युद्धवो यथा शीघ्रं याति तद्वत् । तथा च ब्राह्मणं । परि चिविष्ट्यध्वरं यात्यग्नी रथीरिवेत्येष हि रथीरिवाध्वरं पर्येति । ऐ० ब्रा० २. ५. इति ॥

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् । दधद्रत्नानि दाशुषे ॥३॥

परि। वाजऽपतिः। कविः। अग्निः। हव्यानि। अक्रमीत्। दधत्। रत्नानि। दाशुषे ॥३॥

वाजपतिर्वाजानामन्तानां पतिः पालकः । परि वाजपतिः कविरित्येष हि वाजानां पतिः । ऐ० ब्रा० २. ५. । इति ब्राह्मणं । कविः क्रांतदर्शी मेधावी वा दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि दधत् प्रयच्छन्नपिर्हव्यानि हवींषि पर्यक्रमीत् । परितः क्रामति । व्याप्नोति ॥

अयं यः सृजये पुरो देववाते समिध्यते । द्युमाँ अमित्रदंभनः ॥४॥

अयं। यः। सृजये। पुरः। देवऽवाते। संऽइध्यते। द्युऽमान्। अमित्रऽदंभनः ॥४॥

यः प्रसिद्धोऽयं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानोऽपि देववाते देववातस्य पुत्रे सृजये । सृजयो नाम कश्चित्सोमयाजी । तस्मिन्निमित्तभूते सति । तद्योगार्थमित्यर्थः । सृजयस्य यष्टृत्वं तैत्तिरीया आमनन्ति । वासिष्ठो ह सात्यहव्यो देवभागं पप्रच्छ यत्सृजयाम्बुजयाजिनोऽयीयजः । तै० स० ६. ६. २. २. । इति । पुरः पूर्वस्थां दिशि स्थितायामुत्तरवेद्यां समिध्यते । सम्यग्दीप्यते । अमित्रदंभनः शत्रूणां हिंसकः सोऽपिर्बुमान् दीप्तिमान् भवतीति शेषः ॥

अस्य घा वीर ईवतोऽग्नेरीशीत मर्त्यः । तिग्मजंभस्य मीःहुषः ॥५॥

अस्य। घ। वीरः। ईवतः। अग्नेः। ईशीत। मर्त्यः। तिग्मऽजंभस्य। मीःहुषः ॥५॥

वीरः सुतो विक्रांतो मर्त्यो मरणधर्मा यजमानस्तिग्मजंभस्य तीक्ष्णतेजसो मीःहुषोऽभिलषितफलानां सेकुरीवतो गमनवतोऽस्याग्नेरीशीत । ईश्वरो भवेत् । घेति पादपूरणः । एतेन यजमान आत्माभीष्टफलं कारयितुं समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ ॥१५॥

तमर्वतं न सान्सिमरुषं न दिवः शिष्नुं । मर्मृज्यंते दिवेदिवे ॥६॥

तं। अर्वतं। न। सान्सिं। अरुषं। न। दिवः। शिष्नुं। मर्मृज्यंते। दिवेऽदिवे ॥६॥

यजमाना अर्वतं न शीघ्रगामिनमश्वमिव सान्सिं संभजनीयं दिवः शिष्नुं न बुलोकस्य पुत्रभूतं सूर्यमिवावषमारोचमानं तमपि दिवे दिवे प्रतिदिनं मर्मृज्यंते । मृशं परिचरणं कुर्वति ॥

बोधयन्मा हरिभ्यां कुमारः साहदेव्यः । अच्छा न हूत उदरं ॥७॥

बोधत्। यत्। मा। हरिऽभ्यां। कुमारः। साहऽदेव्यः। अच्छ। न। हूतः। उत्। अरं ॥७॥

साहदेव्यः सहदेवनाम्नो राज्ञः पुत्रः कुमारः सोमकामिधो राजा हरिभ्यामश्वभ्यामश्वौ दातुं मा मां यद्यदा बोधत् । बोधयामासेमौ तवाश्वमिति । तदाहमच्छाभिमुख्येन कुमारिण हतः सन् नोदरं । तावन्नावलब्ध्वा न निर्गतवानस्मि ॥

उत त्या यजता हरी कुमारात्साहदेव्यात् । प्रयता सद्य आ ददे ॥८॥

उत। त्या। यजता। हरी। कुमारात्। साहऽदेव्यात्। प्रऽयता। सद्यः। आ। ददे ॥८॥

उतापि च साहदेव्यात्सहदेवस्य पुत्रात्कुमारात्सोमकाद्राज्ञो यजता पूजनीयो प्रयता प्रयती त्या त्वी ती प्रसिद्धौ हरी अश्वौ सद्यो यस्मिन्दिने तेनाहृतस्तस्मिन्नेव दिन आ ददे । आदत्तवानस्मि । मंत्रद्रष्टा अक्षिर्बोधादित्युग्वयेन कुमारमश्वेष्वयाम्भुपगम्याश्ववेत्तस्मात्तद्ध्वा प्रीतोऽभवदित्यर्थः ॥

एष वां देवावश्विना कुमारः साहदेव्यः । दीर्घायुरस्तु सोमकः ॥ ९ ॥

एषः । वां । देवौ । अश्विना । कुमारः । साहदेव्यः । दीर्घः । आयुः । अस्तु । सोमकः ॥ ९ ॥

देवी द्योतमानौ हे अश्विनी वां युवां तर्पकः साहदेव्यः सहदेवस्य पुत्रः कुमारः सोमकः सोमकाभिधान एष राजा दीर्घायुरस्तु । शतायुष्को भवतु । एतसु हेव प्रोचतुः पर्वतनारदां सोमकायेत्यादिना सर्वे हेव महाराजा आसुः । ऐ० ब्रा० ७. ३४. । इत्यनेन ब्राह्मणेन सोमकस्य राजत्वं स्पष्टीकृतं ॥

तं युवं देवावश्विना कुमारं साहदेव्यं । दीर्घायुषं कृणोतन ॥ १० ॥

तं । युवं । देवौ । अश्विना । कुमारं । साहदेव्यं । दीर्घः । आयुषं । कृणोतन ॥ १० ॥

हे देवावश्विना द्योतमानावश्विनी युवं युवां साहदेव्यं सहदेवस्य पुत्रं कुमारं सोमकाख्यं राजानं दीर्घायुषं शतायुष्कं कृणोतन । कुरुतं । अनेन द्वेचनास्य कुमारस्य दीर्घमायुरश्विनावृषिरयाचतेत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

आ सत्यो यात्वित्येकविंशत्युचं षष्ठं सूक्तं वैष्टुभमिन्द्रं । अत्रेयमनुक्रमणिका । आ सत्यः सैकिन्द्रमिति । तच्चिन्द्रमित्युक्तत्वादन्यधिकारो निवृत्त इत्यवगम्यते ॥ चतुर्विंशेऽहनि माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्र इदं द्वितीयमहीनसूक्तं । तथा च सूचितं । आ सत्यो यात्वित्यहीनसूक्तं द्वितीयं मैत्रावरुणः । आ० ७. ४. । इति ॥ समूच्छेदशरात्रे नवमेऽहनि निष्केवत्यशस्त्र इदं सूक्तं । तथा च सूचितं । आ सत्यो यात्वहं भुवं तत्त इन्द्रियमिति निष्केवत्यं । आ० ८. ७. । इति ॥

आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषी द्रवत्वस्य हरय उप नः ।

तस्मा इदंधः सुषुमा सुदक्षमिहाभिपित्वं करते गृणानः ॥ १ ॥

आ । सत्यः । यातु । मघवान् । ऋजीषी । द्रवतु । अस्य । हरयः । उप । नः ।

तस्मै । इत् । अंधः । सुषुम । सुदक्षः । इह । अभिऽपित्वं । करते । गृणानः ॥ १ ॥

ऋजीषी । ऋजीषशब्देन निष्पिष्टो विगतसारः सोमोऽभिधीयते । तद्वान् सत्यः सत्यवान्मघवान्मघवा नवान्निद्रो नोऽस्माकमुप समीप आ यातु । आगच्छतु । किंच अस्विन्द्रस्य हरयोऽद्या नोऽस्माकमुप समीप द्रवतु । आगच्छतु । वयं यजमाना इहास्मिन्यज्ञे तस्मा इन्द्राय सुदक्षं शोभनबलं । सारोपेतमित्यर्थः । इदिदं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानमंधोऽन्नरूपं सोमं सुषुम । अभिषुतं कुर्याम । गृणानोऽस्माभिः स्तूयमान इन्द्रोऽभिपित्वमस्मादभिमतप्राप्तिं करते । करोतु ॥

अव स्य श्रूराध्वनो नांतेऽस्मिन्नौ अद्य सवने मंदध्यै ।

शंसात्युक्थमुशनेव वेधाश्चिकितुषे असुर्याय मन्म ॥ २ ॥

अव । स्य । श्रूर । अध्वनः । न । अंते । अस्मिन् । नः । अद्य । सवने । मंदध्यै ।

शंसाति । उक्थं । उशनाऽइव । वेधाः । चिकितुषे । असुर्याय । मन्म ॥ २ ॥

हे श्रूर श्रूणामभिभवसमर्थेन्द्र अवेदानीमस्मिन् सवने माध्यंदिनाख्ये मंदध्यै त्वां मादयितुं नोऽस्मानवस्य । विमुच । तत्र दृष्टान्तः । अध्वनो गंतव्यस्य मार्गस्थानि समीपे नाश्वास्त्राण्यथा यथा मुचंति तद्वत् । उशनेव काव्य इव वेधाः शंसिता यजमानो हे इन्द्र चिकितुषे सर्वं जानतेऽसुर्यायासुराणां हिंसाय तुभ्यं मया मननीयमुक्थं शस्त्ररूपं सोमं शंसाति । शंसनं करोति ॥

कविर्न निरण्यं विदधानि साधन्वृषा यत्सेकं विपिपानो अर्चीत् ।

दिव इत्या जीजनत्सप्त कारूनह्ना चिच्चकुर्वयुना गृणंतः ॥ ३ ॥

क्विः । न । नि॒ण्यं । वि॒द॒थानि । सा॒धन् । वृ॒षा । यत् । से॒कं । वि॒ऽपि॒पा॒नः । अ॒र्चात् ।
दि॒वः । इ॒त्या । जी॒ज॒नत् । स॒प्त । का॒रुन् । अ॒ह्ना । चि॒त् । च॒क्रुः । व॒यु॒ना । गृ॒णतः ॥ ३ ॥

कविर्मेधावी निष्णं न । निष्णमित्यंतर्हितनामेतत् । अंतर्हितं गूढमर्थमिव विदथानि वेदनीयानि कार्यजा॒तानि साधन् साधयन् वृषा कामानां वर्षितेन्द्रो यद्यदा सेकं सेचनीयं सोमं विपिपानोऽत्यर्थं पिबन् अर्चात् विशेषणार्चति । सोमपाने अह्नां करोतीत्यर्थः । तदानीं दिवोऽमुष्माह्नोकादित्या सत्यमेव सप्त सप्तसंख्याकान् कारुन्ऋमीन् जीजनत् । अजीवनत् । जनयति । गृणतः सूयमाना रश्मयो वयुना वयुनानि मनुष्याणां ज्ञानान्यह्ना चित् दिवसेनापि चक्रुः । कृतवतः ॥

स्व॑र्य॒वेदि॑ सु॒दृ॒शी॒कम॑र्कैर्महि॒ ज्योती॑ रुरुचु॒र्य॒ज्ञ व॒स्तोः ।

अ॒न्धा तमा॑सि॒ दु॒धिता॑ वि॒चक्षे॑ नृ॒भ्यश्च॑कार॒ नृ॒त॒मो अ॒भिष्टौ॑ ॥ ४ ॥

स्वः । यत् । वेदि॑ । सु॒दृ॒शी॒कं । अ॒र्कैः । महि॑ । ज्यो॒तिः । रुरु॒चुः । यत् । ह॒ । व॒स्तोः ।

अ॒न्धा । तमा॑सि । दु॒धिता॑ । वि॒ऽचक्षे॑ । नृ॒ऽभ्यः । च॒कार॒ । नृ॒ऽत॒मः । अ॒भिष्टौ॑ ॥ ४ ॥

यद्य यदा खलु महि महत्प्रभूतं ज्योतिस्तेजोरूपं यत्स्वर्चो दुर्लोकोऽर्कै रश्मिभिः सुदृशीकं सुष्ठु दर्शनीयं वेदि । अवेदि । ज्ञायते । तदानीं देवास्तस्मिन् स्वर्गे वस्तोर्निवासाय रुरुचुः । दीप्तियुक्ता बभूवुः । नृतमो नेतृतमः सूर्योऽभिष्टावभ्यागमने नृभ्यो नृणां विचक्षे विशेषेण दर्शनायां धांधकाररूपाणि निविडानि तमांसि दुधितानि नाशितानि चकार । कृतवान् ॥

व॒व॒क्ष इ॒न्द्रो अ॒मित॑मृ॒जी॒षु॒भे आ॒ प॒ग्रौ रो॒द॒सी महि॒त्वा ।

अ॒तश्चि॒दस्य॑ महि॒मा वि॒ रे॒च्य॒भि यो वि॒श्वा भु॒व॒ना ब॒भूव॑ ॥ ५ ॥

व॒व॒क्षे । इ॒न्द्रः । अ॒मितं । अ॒जी॒षी । उ॒भे इति॑ । आ॒ । प॒ग्रौ । रो॒द॒सी इति॑ । महि॒ऽत्वा ।

अ॒तः । चि॒त् । अ॒स्य॒ । महि॒मा । वि॒ । रे॒चि॒ । अ॒भि॒ । यः । वि॒श्वा । भु॒व॒ना । ब॒भूव॑ ॥ ५ ॥

अजीषी । अजीषश्चेन निष्पिष्टो विगतसारः सोमोऽभिधीयते । तद्वानिन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तोऽमितमित्यन्तारहितं महिमानं ववक्षे । उवाह । किंच महित्वा महत्त्वेन स्वेन महिम्नोभे रोदसी उभे यावापृथिव्यावा पग्रौ । समंतादपूरयत् । य इन्द्रो विश्वा भुवना सर्वाणि भुवनान्यभि बभूव । तिरश्चकार । अतश्चिदेभ्योऽपि विश्वेभ्यो भुवनेभ्योऽस्त्रेन्द्रस्य महिमा वि रेचि । अतिरिरिचि । अधिको बभूवेत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

वि॒श्वा॒नि श॒क्रो न॒र्या॒णि वि॒द्वान॒पो रि॒रेच॑ स॒खि॒भिर्नि॒कामैः॑ ।

अ॒श्मा॒नं चि॒द्ये बि॒भि॒दुर्व॑चो॒भिर्व्र॑जं गो॒मंत॑मु॒शिजो॑ वि व॒व्रुः ॥ ६ ॥

वि॒श्वा॒नि । श॒क्रः । न॒र्या॒णि । वि॒द्वान् । अ॒पः । रि॒रेच॑ । स॒खि॒ऽभिः । नि॒ऽकामैः॑ ।

अ॒श्मा॒नं । चि॒त् । ये । बि॒भि॒दुः । व॒चः॒ऽभिः । व्र॒जं । गो॒ऽमंतं॑ । उ॒शिजः॑ । वि॒ ।

व॒व्रु॒रिति॑ व॒व्रुः ॥ ६ ॥

विश्वाणि समस्तानि नर्याणि मनुष्याणां हितानि वृष्ट्यादीनि कार्याणि विद्वान् जानन् शक्रः समर्थ इन्द्रो निकामैर्निकामयमानेभ्यः सखिभिर्मित्रभूतेभ्यो मरुद्भ्यः ॥ व्यत्ययेन चतुर्थ्ये तृतीया ॥ अपो वृष्टिलक्षणाद्युदकानि रिरेच । रिक्तीचकार । इन्द्रः सखादिफलसिद्धयर्थं मेघस्थान्युदकानि मरुद्भ्यो दत्तवानित्यर्थः । यद्वा । निकामैर्निर्निकामयमानैः सखिभिर्मरुद्भिः सहितः सन् अपो जलसः सकाशात् । आप इत्यंतरिक्षनामेतत् ॥ अत्र विभक्तिः

व्यत्ययः ॥ रिरिच । अतिरिक्तो बभूव । ये मरुतो वधोभिर्वायूपैर्धनिभिररमानं चित् पर्वतमपि मेघं वा । अरमेति मेघनामैतत् । बिभिदुः । अमैत्सुः । उशिजः कामयमानास्ते मरुतो गोमंतं गोभिरपेतं ब्रजमगिरसां संबंधि गोस्थानं वि ववुः । आच्छादयामासुः ॥

अपो वृत्रं वविवांसं पराहन्प्रावत्ते वज्रं पृथिवी सचेताः ।

प्राणींसि समुद्रियाण्येनोः पतिर्भवञ्छवसा शूर धृष्णो ॥ ७ ॥

अपः । वृत्रं । वविऽवांसं । परा । अहन् । प्र । आवत् । ते । वज्रं । पृथिवी । सऽचेताः ।

प्र । अणींसि । समुद्रियाणि । ऐनोः । पतिः । भवन् । शवसा । शूर । धृष्णो इति ॥ ७ ॥

हे इंद्र प्रावत् राक्षसादिभ्यः प्रकर्षेण लोकान् पालयितुं ते त्वदीयं वज्रमपो वृष्टिलक्षणाद्युदकानि वविवांसं समावरकं वृत्रं मेघं पराहन् । प्रकर्षेण प्रेरयति स्म । पृथिवी भूमिः सचेताश्चित्तनावती । त्वया संगता बभूव । धृष्णो धर्षणशील हे शूर विक्रान्तिं त्वं शवसा बलेन पतिर्भवन् लोकानां पालकः सन् समुद्रियाणि समुद्रसंबन्धीन्यणींसि नभसि स्थितान्युदकानि प्रैणोः । प्रेरकोऽभूः ॥

अपो यदद्रिं पुरुहूत ददराविर्भुवत्सरमा पूर्वं ते ।

स नो नेता वाजमा दधि भूरि गोत्रा रुजन्गंगिरोभिर्गृणानः ॥ ८ ॥

अपः । यत् । अद्रिं । पुरुऽहूत । ददः । आविः । भुवत् । सरमा । पूर्वं । ते ।

सः । नः । नेता । वाजं । आ । दधि । भूरि । गोत्रा । रुजन् । अंगिरःऽभिः । गृणानः ॥ ८ ॥

हे पुरुहूत वज्रभिराहतेन्द्र यद्यदापः प्रति वृष्टिलक्षणाद्युदकानि लक्ष्मीकृत्वाद्रिं मेघं ददः । विदारितवानसि । सरमा देवशुनी पूर्वं पुरा ते तुभ्यं पणिभिरपहृतं गोधनमाविर्भुवत् । प्रकाशयामास । अंगिरोभिर्द्धधिभिर्गृणानः स्तूयमानः सन् गोत्रा गोत्राख्यभाणि रुजन् नोऽस्मान् भूरि प्रभूतं वाजमन्नं नेता प्रापयिता स त्वमा दधि । आदरं कृतवानसि ॥

अच्छा कविं नृमणो गा अभिष्टौ स्वर्धाता मघवन्नाधमानं ।

जतिभिस्तमिषणो द्युम्नहूतौ नि मायावानब्रह्मा दस्युरर्त ॥ ९ ॥

अच्छ । कविं । नृऽमनः । गाः । अभिष्टौ । स्वऽसाता । मघऽवन् । नाधमानं ।

जतिऽभिः । तं । द्युम्नः । द्युम्नऽहूतौ । नि । मायाऽवान् । अब्रह्मा । दस्युः । अर्त ॥ ९ ॥

हे मघवन्धनवसिन्द्र नृमणः । नृभिर्मनुष्यैर्मन्यत इति नृमणः । त्वं कविं मेधाविनं कुत्समच्छ गाः । अभ्यगाः । किंच स्वर्धाता । स्वर्धनं । तस्य सातौ दाने निमित्तेऽभिष्टौ कवेरभिगमे सति नाधमानं युद्धार्थं त्वां याचमानं कुत्समूतिभिः शत्रुकृतोपद्रवपरिहाररूपे रक्षणीरिषणः । प्रेरितवानसि । मायावान् कपटवानब्रह्मा । अद्विगिभः क्रियमाणं सर्वं कर्मजातमनुष्कारूपेण जानन् अद्विगिशेषो ब्रह्मशब्देनोच्यते । स न विद्यते यस्य सोऽब्रह्मा । वेदोक्तकर्मस्वास्तिक्यरहित इत्यर्थः । दस्युः कुत्सस्य शत्रुर्द्युम्नहूतौ युद्धं धनं हतिराह्वानं यस्यां युधि तस्यां न्यत । विनष्टो बभूव । इंद्रः कुत्सेनाहृतः सन् तस्य शत्रुं हतवानित्यर्थः ॥

आ दस्युघ्ना मनसा याह्यस्तं भुवत्ते कुत्सः सख्ये निकामः ।

स्वे योनौ नि षदतं सरूपा वि वां चिकित्सदृतचिद्ध नारी ॥ १० ॥

आ । दस्युऽघ्ना । मनसा । याहि । अस्तं । भुवत् । ते । कुत्सः । सख्ये । निऽकामः ।

स्वे । योनौ । नि । सद्दत् । सऽरूपा । वि । वां । चिकित्सत् । ऋतुऽचित् । ह । नारीं ॥ १० ॥

अत्र काचिदाख्यायिका श्रूयते । कथं । इहनामकः कश्चिद्राजर्षिः । तस्य पुत्रः कुत्साख्यो राजर्षिरासीत् । स च कदाचिच्छत्रुभिः सह युयुत्सुः संग्रामे स्वयमशक्तः सन् शत्रूणां हननार्थमिन्द्रस्याङ्गानं चकार । स चेन्द्रः कुत्सस्य गृहमागत्य तस्य शत्रून् जघान । तदनंतरमतिप्रीत्या तयोः सख्यमभवत् । सख्यानंतरमिन्द्र एनमपि स्वकीयं गृहं प्रापयामास । तत्र शचीन्द्रं प्राप्तुमागता सती तौ समानरूपौ दृष्ट्वायमिन्द्रोऽयं कुत्स इति विवेकाभावेन संशयं चकारिति । अनयाख्यायिकया प्रतीयमानोऽर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते । हे इन्द्र दस्युघ्ना दस्यूनां शत्रूणां हं चा मनसा युक्तस्त्वमस्तं कुत्सस्य गृहं । अस्मिति गृहनामैतत् । आ याहि । आगाः ॥ लुङर्थे लोट् ॥ कुत्सश्च ते तव संबंधिनि सख्ये निकामो नितरां कामयमानो भुवत् । अभवत् । ततस्तौ युवां स्वे योनौ स्वकीये स्थाने नि षदत् । न्यसीदत् । उपविष्टावभूतं । ऋतचित्सत्यदर्शनी नारीन्द्रस्य भार्या शची सरूपा समानरूपौ वां युवां वि चिकित्सत् । संशयं चकार ॥ ॥ १८ ॥

यासि कुत्सेन सरथमवस्युस्तोदो वातस्य हर्योरीशानः ।

ऋज्ञा वाजं न गधं युयूषन्कविर्यदहन्पार्याय भूषात् ॥ ११ ॥

यासि । कुत्सेन । सऽरथं । अवस्युः । तोदः । वातस्य । हर्योः । ईशानः ।

ऋज्ञा । वाजं । न । गधं । युयूषन् । कविः । यत् । अहन् । पार्याय । भूषात् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र अवस्युः कुत्सस्य रक्षणमिच्छन् ॥ कंदसि क्वच परेच्छाधामपि दृश्यते ॥ तोदस्तोदकः शत्रूणां हिंसको वातस्य वायुसदृशयैर्विगवतोर्हयोरेश्वयोरीशान ईश्वरस्त्वं कुत्सेन कुत्साख्येन राजर्षिणा सरथं समानरथं यासि । गच्छसि । गधं ग्राह्यं । गधं गृह्णातिः । ऋज्ञा वाजं न गधं युयूषन्नित्यपि निगमो भवतीति निरुक्तं । प. १५. । वाजं नान्नमिव ऋज्ञा ऋजुगामिनावर्था युयूषन् स्वकीये रथे योजयन् कविः प्राज्ञः कुत्सो यद्यस्मिन्नहन्नहनि दिवसे पार्याय पारणाय आपन्नस्तरणाय भूषात् । प्रभवति । तस्मिन्नेव दिने कुत्सेन सरथं यासीति पूर्वेण संबंधः ॥

कुत्साय शुष्णमशुषं नि बर्हीः प्रपित्वे अहः कुर्यवं सहस्रां ।

सद्यो दस्यून्प्र मृण कुत्सेन प्र सूरश्चक्रं वृहताद्भीके ॥ १२ ॥

कुत्साय । शुष्णं । अशुषं । नि । बर्हीः । प्रऽपित्वे । अहः । कुर्यवं । सहस्रां ।

सद्यः । दस्यून् । प्र । मृण । कुत्सेन । प्र । सूरः । चक्रं । वृहतात् । अभीके ॥ १२ ॥

शुष्णं पिप्पुमित्यस्त्वामुचि । अखे० १. १०३. ८. । प्रतिपादितोऽर्थः कुत्सायेत्यनेन ऋग्वयेन स्पष्टीक्रियते । हे इन्द्र त्वं कुत्साय कुत्सार्थमशुषं । शुषमिति मुखनामैतत् । तद्रहितं । अत्र दीर्घाभावः । शुष्णं शुष्णनामानमसुरं नि बर्हीः । न्यबर्हीः । अवधीः । तथाहो दिवसस्य प्रपित्वे प्रक्रमे पूर्वाह्णे कुर्यवं कुर्यवनामानमसुरं च हतवानसि । तथा स त्वं सहस्रा सहस्रेण बह्वभिः परिजनैः सह सद्यो यस्मिन् काले कुर्यवमवधीस्तस्मिन् काल एव कुत्सेन । कुत्स इति वज्रनामैतत् । कुत्स एव कुत्सं वज्रं । तेन दस्यून् शत्रून् मृण । जहि ॥ भूतार्थे लोट् ॥ हतवानसि । तथा सूरः प्रेरकस्य सूर्यस्य चक्रमायुधमभीके समीपे संग्रामे वा प्र वृहतात् । प्रकर्षेण क्षिप्तवानसि ॥

त्वं पिप्पुं मृगयं शूशुवांसमृजिष्वने वैदधिनाय रंधीः ।

पंचाशत्कृष्णा नि वपः सहस्रात्कं न पुरो जरिमा वि ददेः ॥ १३ ॥

त्वं । पि॒पुं । मृ॒गयं । शू॒श्रुऽवांसं । ऋ॒जि॒श्वने । वे॒दधि॒नाय । रं॒धीः ।

पं॒चा॒शत् । कृ॒ष्णा । नि॒व॒पः । स॒हस्रा । अ॒र्त्तकं । न । पु॒रः । ज॒रि॒मा । वि॒द॒र्द॒रिति॑ द॒र्दः ॥१३॥

हे इंद्र त्वं पिपुं पिपुनामानमसुरं शूश्रुवांसं प्रवृद्धं मृगयं मृगयनामानमसुरं च हतवानसि । किंच स त्वं वेदधिनाय विदधिः पुत्राय ऋजिश्चने ऋजिश्चनास्त्रे राक्षे रंधीः । वशमनयः । पंचाशत्पंचाशत्संख्याकानि सहस्रा सहस्राणि कृष्णा कृष्णवर्णानि रक्षांसि नि वपः । न्यवपः । अवधीः । तथा स त्वं जरिमा जरात्तकं न वयोविशेषं रूपमिव पुरः शंबरस्य नगराणि वि दर्दः । विदारितवानसि ॥

मूर॑ उपा॒के त॒न्वं॑ द॒धानो॑ वि॒ यत्ते॒ चेत्य॑मृत॒स्य॒ वर्षः॑ ।

मृ॒गो न ह॒स्ती त॒विषी॑मुषा॒णः सि॒ंहो न भी॒म आयु॑धानि॒ बिभ्र॑त् ॥१४॥

मूरः॑ । उपा॒के । त॒न्वं । द॒धानः । वि॒ । यत् । ते । चेति॑ । अ॒मृत॒स्य । वर्षः॑ ।

मृ॒गः । न । ह॒स्ती । त॒विषी॑ । उषा॒णः । सि॒ंहः । न । भी॒मः । आयु॑धानि॒ बिभ्र॑त् ॥१४॥

हे इंद्र मूरः प्रेरकस्य सूर्यस्योपाके समीपे तन्वं त्वदीयं शरीरं यद्यदा दधानो धारकोऽभवः तदामृतस्य मरणरहितस्य ते त्वदीयं वर्षो रूपं वि चेति । व्यचेति । हे इंद्र ज्ञातुभिर्विशेषेणाज्ञायत । सूर्यस्य समीपे सर्वाणि रूपाणि मलिनीभवन्ति न तथेन्द्रस्य रूपं किंतु सूर्यस्य समीपे इंद्रस्य रूपं विशेषेण भासमानं बभूवेत्यर्थः । अपि च हे इंद्र हस्ती मृगो न गजविशेषो मृग इव तविषीं परेषां बलमुषाणो दहन् आयुधानि वज्रादीनि शस्त्राणि बिभ्रद्विभ्राणस्त्वं सिंहो न सिंह इव भीमो भयंकरोऽभूः ॥

इ॒न्द्रं का॒मा वसू॑यंतो अ॒गम॒न्स्व॒मी॒ळे न स॒र्वने॑ च॒कानाः॑ ।

अ॒व॒स्य॒वः श॒श॒मा॒नास॑ उ॒क्थै॒रोको॑ न र॒खा सु॒दृशी॑व पु॒ष्टिः ॥१५॥

इ॒न्द्रं । का॒माः । वसू॑यंतः । अ॒गम॒न् । स्वः॑ऽमी॒ळे । न । स॒र्वने॑ । च॒कानाः॑ ।

अ॒व॒स्य॒वः । श॒श॒मा॒नासः॑ । उ॒क्थैः॑ । ओ॒कः । न । र॒खा । सु॒दृशी॑ऽइव । पु॒ष्टिः ॥१५॥

कामा राक्षसादिभयनिवारणार्थमिन्द्रं कामयमाना वसूयंतः पश्चादिधनमिच्छंतः स्तोतार इन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तमगमन् । अगमन् । गच्छन्ति ॥ वर्तमानार्थे क्कांदसो लुङ् ॥ कीदृशाः स्तोतारः । स्वमीळे न युद्ध इव सवने यज्ञे चकाना याचमानाः अवस्यवोऽन्नकामा उक्थैः स्तोत्रैः शशमानासः शंसमानाः सुवतः । तदा सोऽयमिन्द्र ओको न स्तोतृणामावास इव भवति । रखा रमणीया सुदृशीव पुष्टिः शोभनदर्शना लक्ष्मीरिव भवति ॥ ॥१५॥

तमि॒द्व इ॒न्द्रं सु॒हवं॑ हु॒वेम॒ यस्ता॒ च॒कार॒ नर्या॑ पु॒रूणि॑ ।

यो मा॒वते॑ ज॒रि॒चे ग॒ध्वं चि॒न्म॒क्षू वाजं॑ भ॒रति॑ स्पा॒र्ह॒राधाः॑ ॥१६॥

तं । इत् । वः । इ॒न्द्रं । सु॒हवं॑ । हु॒वेम॒ । यः । ता । च॒कार॑ । नर्या॑ । पु॒रूणि॑ ।

यः । मा॒व॒ते । ज॒रि॒चे । ग॒ध्वं । चि॒त् । म॒क्षू । वाजं॑ । भ॒रति॑ । स्पा॒र्ह॒राधाः॑ ॥१६॥

य इन्द्रो नर्या नर्याणि मनुष्यहितानि पुरूणि बहूनि ता तानि प्रसिद्धानि कर्माणि चकार । अकरोत् । किंच स्पर्हराधाः सृहणीयधनो य इन्द्रो मावते मत्सदृशाय जरिचे स्तोत्रे गध्वं चित् याह्यं संयोजनीयमपि वाजमत्तं मक्षु शीघ्रं भरति । आहरति । वयं स्तोतारो हे यजमाना वो युष्मभ्यं तमित्तमेवैन्द्रं सुहवं शोभनमाह्वानं यथा भवति तथा ऊवेम । आह्वयामः ॥

तिग्मा यदंतरशनिः पताति कस्मिञ्चिच्छूर मुहुके जनानां ।

घोरा यदर्यं समृतिर्भवात्यधं स्मा नस्तन्वो बोधि गोपाः ॥१७॥

तिग्मा । यत् । अन्तः । अशनिः । पताति । कस्मिन् । चित् । शूर । मुहुके । जनानां ।

घोरा । यत् । अर्यं । संऽसृतिः । भवाति । अधं । स्म । नः । तन्वः । बोधि । गोपाः ॥१७॥

हे शूर विक्लान्तिद्र यद्यदा कस्मिंश्चित्सर्वस्मिन्नपि जनानां मनुष्याणां मुहुके मोहके युद्धेऽंतरस्माकं मध्ये तिग्मा तीक्ष्णाशनिः पताति । पतेत् । हे अर्य स्वामिन्निद्र यद्यदास्माकं शत्रुभिः सह घोरा भीमरूपा समृतिर्युद्धं भवाति । भवेत् । अध तदानीं नोऽस्मदीयस्य तन्वः शरीरस्य गोपा रक्षको बोधि स्म । अबोधः । शत्रुभ्यः सकाशादस्मान्नक्षकत्वेन बुद्धवानसि खलु ॥

भुवोऽविता वामदेवस्य धीनां भुवः सखावृको वाजसातौ ।

त्वामनु प्रमंतिमा जगन्मोरुशंसो जरिचे विश्वधं स्याः ॥१८॥

भुवः । अविता । वामदेवस्य । धीनां । भुवः । सखा । अवृकः । वाजसातौ ।

त्वां । अनु । प्रऽमंति । आ । जगन्म । उरुशंसः । जरिचे । विश्वधं । स्याः ॥१८॥

हे इंद्र त्वं वामदेवस्य वामदेवाख्यस्य मंत्रद्रष्टुर्मम संबंधिनीनां धीनां कर्मणामविता रक्षिता भुवः । भव । अवृको हिंसारहितस्त्वं वाजसातौ युद्धे सखा मम मुहङ्गवः । भव । हे इंद्र वयं प्रमंति प्रकृष्टज्ञानं त्वामनु लक्ष्मीकृत्या जगन्म । आगच्छाम । स त्वं विश्वध सर्वदा जरिचे सोत्र उरुशंसो महता शंसनेन युक्तः स्याः । भवेः ॥

एभिर्नृभिरिद्र त्वायुभिष्ट्वा मघवद्भिर्मघवन्विश्वं आजौ ।

द्यावो न द्युमैरभि संतौ अर्यः क्षपो मदेम शरदश्च पूर्वीः ॥१९॥

एभिः । नृऽभिः । इंद्र । त्वायुऽभिः । त्वा । मघवत्ऽभिः । मघऽवन् । विश्वे । आजौ ।

द्यावः । न । द्युमैः । अभि । संतः । अर्यः । क्षपः । मदेम । शरदः । च । पूर्वीः ॥१९॥

हे मघवन्धनवन्निद्र विश्वे विश्वस्मिन्नाजौ संयामे त्वायुभिः शत्रुजयार्थं त्वां कामयमानैर्मघवन्निस्त्वदर्थं दीयमानहर्विलक्षणैर्धनैरुपैतैरेभिः प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानैर्नृभिः पुत्रपौत्राद्यैः परिजनेः सहिता वयं यजमाना युक्तीर्धनैर्द्यावो न द्योतमानाः प्रकाशमाना धनिनो यथा तथार्योऽरीन् शत्रून् अभि संतोऽभिभवन्तः क्षपः सर्वा रात्रीः पूर्वोर्बद्धीः शरदश्च संवत्सरांश्च मदेम । सवाम । यजमानाः सर्वेषु कालेषु सोत्रैरिद्रं हर्षयन्तीत्यर्थः ॥

एवेदिद्राय वृषभाय वृष्णे ब्रह्माकर्म भृगवो न रथं ।

नू चिद्यथा नः सख्या वियोषदसन्न उयोऽविता तनूपाः ॥२०॥

एव । इत् । इंद्राय । वृषभाय । वृष्णे । ब्रह्म । अकर्म । भृगवः । न । रथं ।

नू । चित् । यथा । नः । सख्या । विऽयोषत् । असत् । नः । उयः । अविता । तनूपाः ॥२०॥

यथेन्द्रो नोऽस्मदीयानि सख्या सख्यानि कर्माणि नू चित् वियोषत् । न पृथक्कुर्यात् । उयस्तेजस्वी तनूपाः शरीराणां पालक इंद्रो यथा नोऽस्मानविता रक्षितासत् । स्यात् । तथा वयं यजमाना एवेदेवमेवोक्तप्रकारेणैन्द्राय वृषभाय कामानां वर्षिचे वृष्णे नित्यतर्पणाय ब्रह्म सोत्रमकर्म । अकर्म । तच्च दृष्टांतः । भृगवो

दीप्तास्तबाणो रथं न रथमिव तद्वत् । यजमानेभ्यो यथेन्द्रोऽभीप्सितफलप्रदो भवति तथेन्द्रं यजमानाः
सुवन्तीत्यर्थः ॥

नू हुत इन्द्र नू गृणान इधं जरिचे नद्योऽन पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नय्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ २९ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इधं । जरिचे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नय्यं । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ २९ ॥

हे इन्द्र नु चिप्रं स्तुतः पूर्वैर्ध्विभिः संस्तुतो नु चिप्रं गृणानोऽस्माभिः स्तूयमानश्च त्वमिषमन्नं जरिचे स्तोत्रे
मह्यं नद्यो न अस्मिन्दीरिव पीपेः । प्यायय । प्रवृद्धं कुब । हे इन्द्र हरिवो हरिवन् हरिसंज्ञकाद्योपेतेंद्र ते
तुभ्यं नय्यं नवतरं ब्रह्म स्तोत्रमकारि । अस्माभिः क्रियते । रथ्यो रथवन्तो वयं धिया प्रज्ञारूपया सुख्या
सदासास्त्वां सर्वदा भजमानास्त्वदर्थं हवीरूपस्थान्नस्य दातारो वा स्याम । भूयास्व ॥ २० ॥

त्वं मह्यं इन्द्र तुभ्यमित्येकविंशत्युचं सप्तमं सूक्तं । अचेयमनुक्रमणिका । त्वं मह्यं असिक्वामेकपदेति ।
असिक्वां यजमानो न होतित्येकपदा विराट् शिष्टा विंशतिस्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता ॥ समूहो दशरात्रेऽष्टमे
ऽहनि निष्केवल्ह इदं सूक्तं विनियुक्तं । तथा च सूचितं । त्वं मह्यं इन्द्र तुभ्यमिति निष्केवल्हं । आ० ८, ७ । इति ॥
इन्द्रस्य वृचघ्नस्त्वं मह्यं इति पशुपुरोडाशस्यानुवाक्या । सूचितं च । त्वं मह्यं इन्द्र तुभ्यं ह जाः सचाहणं
। आ० ३, ८ । इति ॥

त्वं मह्यं इन्द्र तुभ्यं ह क्षा अनु क्षचं मंहना मन्यत द्यौः ।

त्वं वृचं शर्वसा जघन्वान्सृजः सिन्धूरहिना जयसानान् ॥ १ ॥

त्वं । महान् । इन्द्र । तुभ्यं । ह । क्षाः । अनु । क्षचं । मंहना । मन्यत । द्यौः ।

त्वं । वृचं । शर्वसा । जघन्वान् । सृजः । सिन्धून् । अहिना । जयसानान् ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं महान्भूतो भवसि । जाः पृथिवी । जा इति पृथिवीनामेतत् । मंहना महत्त्वेन युक्ता सती
तुभ्यं ह त्वदर्थमेव क्षचं त्वदीयं बलमनु मन्यत । अन्वमन्यत । अनुमतीचकार । द्यौश्च त्वदर्थं बलमन्वमन्यत ।
हे इन्द्र त्वं शर्वसा त्वदीयेन बलेन वृचं लोकानामावरकं वृचनामकमसुरं जघन्वान् । हतवान् । किञ्च अहिना
वृचेण जयसानान् जयहाणान् यस्तान् ॥ यस्तेर्लिटः कानजादेशः ॥ सिन्धून् अपः सृजः । असृजः । सृष्टवानसि ॥

तव त्विषो जनिमन्वेजत द्यौ रेजद्भूमिर्भियसा स्वस्य मन्योः ।

ऋघायंतं सुभ्वः पर्वतास आर्दन्धन्वानि सरयंत आपः ॥ २ ॥

तव । त्विषः । जनिमन् । रेजत । द्यौः । रेजत । भूमिः । भियसा । स्वस्य । मन्योः ।

ऋघायंतं । सुऽभ्वः । पर्वतासः । आर्दन् । धन्वानि । सरयंत । आपः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्विषो दीप्यमानस्य तव त्वदीये जनिमन् जन्मनि सति द्यौरंतरिचं स्वस्य त्वदीयान्मन्योः कोपात् ।
पंचम्यर्थे षष्ठी । भियसा जातमथेन रेजत । अरेजत । अकंपत । भूमिश्च रेजत । कंपमाना बभूव । सुभ्वो महान्तः
पर्वतासः । पर्वता मेघाः । ऋघायंतं । सस्यादीनां वृष्टिप्रदानार्थं नियामकेन त्वयाबाध्यत । तथा मेघा
आर्दन् । प्राणिनां पिपासारूपां पीडामहिंसन् । तथा मेघा धन्वान्युदकरहितान्देशानापोऽपः सरयन्ति ।
गमयन्ति ॥

भिन्नगिरिं शर्वसा वज्रमिष्णन्नाविष्कृण्वानः सहसान् ओजः ।

वधीवृचं वज्रेण मंदसानः सरन्नापो जवसा हतवृष्णीः ॥३॥

भिन्नत् । गिरिं । शर्वसा । वज्रं । इष्णन् । आविः । ऽकृण्वानः । सहसानः । ओजः ।

वधीत् । वृचं । वज्रेण । मंदसानः । सरन् । आपः । जवसा । हतवृष्णीः ॥३॥

सहसानः शत्रूणामभिभवतोऽस्तेज आविष्कृण्वान आविष्कृर्वसिन्द्रो वज्रमिष्णन् वज्रं प्रेरयन् शर्वसा बलेन गिरिं पर्वतजातं भिन्नत् । अभिन्नत् । बिभेद । किंच मंदसानः सोमेन मोदमान इन्द्रो वज्रेण वृचं वृचनामान-
मसुरं वधीत् । अवधीत् । अधान । तत आपो वृषेणावृतान्युदकानि हतवृष्णीः । हतो वृषा वृचो यासां ता
हतवृष्णः । ता वृचवधानंतरं निवारणरहिताः सत्यो जवसा वेगेन सरन् । असरन् । अगच्छन् ॥

सुवीरस्ते जनिता मन्यत द्यौरिन्द्रस्य कर्ता स्वपस्तमो भूत् ।

य इ जजान स्वयं सुवज्रमनपच्युतं सदसो न भूर्म ॥४॥

सुऽवीरः । ते । जनिता । मन्यत । द्यौः । इन्द्रस्य । कर्ता । स्वपः । ऽतमः । भूत् ।

यः । इ । जजान । स्वयं । सुऽवज्रं । अनपऽच्युतं । सदसः । न । भूर्म ॥४॥

हे इन्द्र यः प्रजापतिः स्वयंमृत्विगादिभिः सुखं सुवचं शोभनवक्षोपितं सदसः स्वकीयात्स्वर्गाख्यात्स्थाना-
दनपच्युतं विनाशरहितं च । नेति समुच्चयार्थे । भूम भुम्ना महत्त्वेन युक्तमीमेन त्वां जजान । अजीजनत् ॥ जन
जनन इति धातुः ॥ द्यौर्द्यौतमानस्ते तव जनिता जनयिता स प्रजापतिः सुवीरः शोभनपुत्रवानहमस्मीति
मन्यत । अमन्यत । किंच इन्द्रस्य कर्तेन्द्रस्य जनयिता प्रजापतिः स्वपस्तमोऽत्यंतं शोभनकर्माभूत् ॥

य एक इक्ष्वावयति प्र भूमा राजा कृष्टीनां पुरुहूत इन्द्रः ।

सत्यमेनमनु विश्वे मदन्ति रातिं देवस्य गृणतो मघोनः ॥५॥

यः । एकः । इत् । च्यवयति । प्र । भूम । राजा । कृष्टीनां । पुरुऽहूतः । इन्द्रः ।

सत्यं । एनं । अनु । विश्वे । मदन्ति । रातिं । देवस्य । गृणतः । मघोनः ॥५॥

कृष्टीनां सर्वासां प्रजानां राजा प्रभुः पुरुहूतो वज्रभिराहूत एक इक्ष्वाणां मध्ये मुख्य एव य इन्द्रो भूम
भूतं निष्यन्नं शत्रुभ्यो भयं प्र ष्ठावयति । प्रकर्षेण नाशयति । विश्वे सर्वे यजमाना मघोऽनो मघवतः । हविर्ल-
क्षणाधनवत इत्यर्थः । देवस्येन्द्रसमाश्रयात् द्योतमानस्य गृणतः सुवतो रातिं बंधुमेनमिन्द्रमनु लक्ष्मीकृत्य सत्यमेव
मदन्ति । सुवन्ति ॥ ॥२९॥

सचा सोमा अभवन्नस्य विश्वे सचा मदासो बृहतो मदिष्ठाः ।

सचाभवो वसुपतिर्वसूनां दचे विश्वा अधिषा इन्द्र कृष्टीः ॥६॥

सचा । सोमाः । अभवन् । अस्य । विश्वे । सचा । मदासः । बृहतः । मदिष्ठाः ।

सचा । अभवः । वसुऽपतिः । वसूनां । दचे । विश्वाः । अधिषाः । इन्द्र । कृष्टीः ॥६॥

विश्वे सर्वे सोमा अस्तेन्द्रस्य सचा । सचेति सत्यनामेतत् । सत्यमेव प्रभूता अभवन् । किंच मदासो मदा
मदकराः सोमा बृहतो महतोऽस्तेन्द्रस्य मदिष्ठा मादयितुतमाः सचा सत्यमेवाभवन् । हे इन्द्र त्वं वसुपतिर्धन-
पतिः । न केवलं धनपतिः किंतु वसूनां सर्वेषां पञ्चादीनां धनानां पतिः सचा सत्यमेवाभवः । भवसि । हे इन्द्र
त्वं दचे धने निमित्तभूते सति विश्वाः सर्वाः कृष्टीः सोमीः प्रजा अधिषाः । धारयसि ॥

त्वमध प्रथमं जायमानोऽमे विश्वा अधिथा इन्द्र कृष्टीः ।

त्वं प्रति प्रवत आशयानमहिं वज्रेण मघवन्वि वृश्चः ॥ ७ ॥

त्वं । अध । प्रथमं । जायमानः । अमे । विश्वाः । अधिथाः । इन्द्र । कृष्टीः ।

त्वं । प्रति । प्रवतः । आशयानं । अहिं । वज्रेण । मघवन् । वि । वृश्चः ॥ ७ ॥

अध अपि च प्रथममेव जायमानस्त्वममे वृचनिमित्ते भये सति विश्वाः सर्वाः कृष्टीः प्रजा अधिथाः । रक्षकत्वेन धारयसि । हे मघवन्धनवज्रिन्द्र त्वं प्रति प्रवतः प्रति प्रवणानुदकवतो देशान् लब्धीकृत्याशयानमपां निरोधकमहिं वृचनामानमसुरं वज्रेण वि वृश्चः । व्यवृश्चः । क्षिप्तवानसि ॥

इन्द्रस्य वृचघ्नः पशौ सत्राहणमिति हविषोऽनुवाक्या । सूचितं च । सत्राहणं दाधृषिं तुम्रमिन्द्रं सहदानं पृषहृतं चियंतं । आ० ३. ८. । इति ॥

सत्राहणं दाधृषिं तुम्रमिन्द्रं महामंपारं वृषभं सुवज्रं ।

हंता यो वृचं सन्तिता वाजं दाता मघानि मघवा सुराधाः ॥ ८ ॥

सत्राऽहनं । दधृषिं । तुम्रं । इन्द्रं । महं । अपारं । वृषभं । सुवज्रं ।

हंता । यः । वृचं । सन्तिता । उत । वाजं । दाता । मघानि । मघवा । सुराधाः ॥ ८ ॥

सत्राहणं बहूनां शत्रूणां हंतारं दाधृषिमत्यंतं धर्षकं तुम्रं । तुमिः प्रेरणकर्मा । शत्रूणां प्रेरकं महं महान्त-
मपारमपरिमाणं । विनाशरहितमित्यर्थः । वृषभं कामानां वर्षितारं सुवज्रं शोभनेन वज्रेणोपेतमिन्द्रं । वयं
स्रोतारः सुमेति शेषः । य इन्द्रो वृचं वृचनामानमसुरं हंता हिंसिता भवति । उतापि च य इन्द्रो वाजमन्नं
सन्तिता दाता भवति । सुराधाः शोभनधनयुक्तो यो मघवेन्द्रो मघानि धनानि दाता भवति । तमिन्द्रं सुमेति
पूर्वेणान्वयः ॥ अत्र सर्वत्र तृणतत्त्वान्न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधे सति द्वितीयैव भवति ॥

अयं वृतश्चातयते समीचीर्य आजिषु मघवा ऋखे एकः ।

अयं वाजं भरति यं सनोत्यस्य प्रियासः सख्ये स्याम ॥ ९ ॥

अयं । वृतः । चातयते । संऽईचीः । यः । आजिषु । मघवा । ऋखे । एकः ।

अयं । वाजं । भरति । यं । सनोति । अस्य । प्रियासः । सख्ये । स्याम ॥ ९ ॥

मघवा धनवान्य इन्द्र आजिषु संयामेष्वेको मुख्य एव ऋखे । श्रूयते । अयमिन्द्रः समीचीः संगता वृतः ।
वृख्वत्वाच्छादयति लोकानिति वृतः शत्रुसेनाः । ताश्चातयते । नाशयति । अयमिन्द्रो यं वाजं यदन्नं सनोति ।
यजमानाय ददाति । तं वाजं भरति । यजमानस्य तदन्नं दातुं विभर्ति । स्रोतारो वयमस्मैवभूतस्त्रिन्द्रस्य सख्ये
सखित्वे प्रियासः प्रियाः स्नाम । भवेम ॥

अयं ऋखे अध जयन्नुत घ्नन् यमुत प्र कृणुते युधा गाः ।

यदा सत्यं कृणुते मनुमिन्द्रो विश्वं दृहं भयत एजदस्मात् ॥ १० ॥

अयं । ऋखे । अध । जयन् । उत । घ्नन् । अयं । उत । प्र । कृणुते । युधा । गाः ।

यदा । सत्यं । कृणुते । मनुं । इन्द्रः । विश्वं । दृहं । भयते । एजत । अस्मात् ॥ १० ॥

अथापि च अयमिन्द्रो जयन् शत्रून्विजयन् ऋखे । श्रूयते । सर्वत्र प्रख्यातो भवति । उतापि च घ्नन् शत्रू-

न्हिसन् सर्वेषु श्रूयते । उतापि चायमिन्द्रो युधा युजेन गाः पशून् कृणुते । शत्रुसकाशादाहरति । किंच इन्द्रो यदा मन्युं कोपं सत्यमेव कृणुते । द्विषदर्थं करोति । तदानीं दृढं स्थिरं स्थावररूपमेजत्कंपमानं जंगमरूपं च विश्वं समस्तं जगदस्मादिन्द्राद्भवति । विभेति ॥ ॥२२॥

समिन्द्रो गा अजयत्सं हिरण्या समश्रिया मघवा यो ह पूर्वीः ।

एभिर्नृभिर्नृतमो अस्य शकै रायो विभक्ता संभरश्च वस्वः ॥११॥

सं । इन्द्रः । गाः । अजयत् । सं । हिरण्या । सं । अश्रिया । मघवा । यः । ह । पूर्वीः ।

एभिः । नृभिः । नृतमः । अस्य । शकैः । रायः । विभक्ता । संभरः । च । वस्वः ॥११॥

यो ह यः खलु मघवा धनवानिन्द्रो गा असुराणां समजयत् । सम्यक् जितवान् भवति । किंच हिरण्या हिरण्यानि हितरमणीयानि शत्रुसंबन्धीनि धनानि समजयत् । तथा अश्रियाश्रियानि शत्रुसंबन्धीनोऽश्वस मूहान् सम्यक् जयति स्म । तथा पूर्वोर्वेद्वीः शत्रुसेनाः समजयत् । इन्द्रः सर्वान् शत्रून् जित्वा सकलमपि पश्चादिधनमपहतवानित्यर्थः । शकैः सामर्थ्येनृतमो नेतृतमः पश्चादीनामतिशयेन निर्वाहकः स इन्द्र एभिर्नृभिर्नेतृभिः सोतृभिः सुतः सन् अस्य रायः पश्चादिरूपस्य धनस्य विभक्ता सोतृभ्यो विभागस्य कर्ता । दाता भवतीत्यर्थः । किंच वस्वो वसुनो धनस्य संभरश्च संभर्ता धारकश्च भवति ॥

कियत्स्विदिन्द्रो अध्येति मातुः कियत्पितुर्जनिनितुर्यो जजान् ।

यो अस्य शुष्मं मुहुकैरियति वातो न जूतः स्तनयद्भिरभैः ॥१२॥

कियत् । स्वि । इन्द्रः । अधि । एति । मातुः । कियत् । पितुः । जनिनितुः । यः । जजान् ।

यः । अस्य । शुष्मं । मुहुकैः । इयति । वातः । न । जूतः । स्तनयत् । भिः । अभैः ॥१२॥

य इन्द्रो मातुर्जन्याः सकाशात्कियत्स्विदावद्वलमधेति । अधिगच्छति । पितुः सकाशात्कियत्स्विदावद्वलमधिगच्छति । य इन्द्रो जनिनितुर्जनयितुर्यस्मात्प्रजापतेः सकाशादिदं दृश्यमानं जगज्जान । अजयत् । य इन्द्रस्तस्मात्प्रजापतेः सकाशादस्य जगतः शुष्मं यावद्वलं मुहुकैर्मुहुकैरियति । प्रेरयति । स्तनयद्भिर्जनिर्भैर्भैर्जितः प्रेरितो वातो न वायुरिव तथा स इन्द्रः सोतृभिर्जितः प्रेरितो हविष्प्रदानार्थमाहूतो भवति ॥

क्षियन्तं त्वमक्षियन्तं कृणोतीयति रेणुं मघवा समोहं ।

विभञ्जनुरशनिमाँ इव द्यौरुत स्तोतारं मघवा वसौ धात् ॥१३॥

क्षियन्तं । त्वं । अक्षियन्तं । कृणोति । इयति । रेणुं । मघवा । सं । ओहं ।

विभञ्जनुः । अशनिमान् । इव । द्यौः । उत । स्तोतारं । मघवा । वसौ । धात् ॥१३॥

मघवा धनवानिन्द्रः क्षियन्तं धनराहित्येन क्षीयमाणं त्वमेकं जनमक्षियन्तं धनेनाक्षीयमाणं कृणोति । करोति । अकिंचनः कश्चित्पुरुष इन्द्रं सुत्वा धनसमृद्धोऽभवदित्यर्थः । अशनिमानशनिना युक्तो वीरिवांतरिक्षमिव विभञ्जनुः शत्रूणां विशेषेण भञ्जको मघवेन्द्रः समोहं समूहं रेणुं पापमियति । सोतुः सकाशात्प्रेरयति । उतापि च मघवा धनवानिन्द्रः स्तोतारं वसौ धने धात् । अधात् । निदधाति ॥

अयं चक्रमिषणात्सूर्यस्य न्येतंशं रीरमत्समृमाणं ।

आ कृष्ण ई जुहुराणो जिघर्ति त्वचो बुधे रजसो अस्य योनौ ॥१४॥

अ॒यं । च॒क्रं । इ॒ष॒ण॒त् । सू॒र्य॑स्य । नि । ए॒त॒शं । री॒र॒म॒त् । स॒सृ॒मा॒णं ।

आ । कृ॒ष्णः । इ॒ । जु॒हुरा॒णः । जि॒घ॒र्ति॑ । त्व॒चः । बु॒धे । रज॑सः । अ॒स्य । यो॒नौ ॥ १४ ॥

प्रेतशं सूर्ये पस्पृधानमित्यर्धर्चे । ऋग्वे० १. ६१. १५ । पूर्वं काचिदाख्यायिका सूचिता । अचाप्ययं चक्रमिति पूर्वार्धे सा सूच्यते । स्वश्वनामा कश्चिद्राजा । स च पुत्रार्थं सूर्यमुपास्ते । स च सूर्यः पुत्ररूपेण स्वयमेव ततोत्पन्नः सन् एतशाख्येन महर्षिणा सार्धं युद्धं चकार । तदाभीं स ऋषिर्युद्धे जयार्थमिन्द्रं तुष्टाव । स इन्द्रस्तेन स्तूयमानः सन् स्वश्वपुत्रस्य सूर्यस्य संबन्धिनः संयामादेनमपालयदिति । अयमिन्द्रः सूर्यस्य चक्रमायुधमिषणत् । प्रेरयत् । ससृमाणां युद्धार्थं सरंतं गच्छंतमेतशनामानमुषिं नि रीरमत् । न्यरीरमत् । निवारितवान् । जुहुराणः कुटिलं यथा भवति तथा संचरन् कृष्णः कृष्णवर्णो मेघस्त्वचस्तेजसो बुधं मूलभूते रजसोऽस्रोदकस्य योनौ स्थाने ऽतरिचे स्थितमीमेनमिन्द्रमा जिघर्ति । आसिंचति । शूराणां प्रेरिताश्चक्रादेस्त्वसं ररचेत्यर्थः ॥

असि॒कृ॒ष्यां॒ यज॑मानो न होता ॥ १५ ॥

असि॒कृ॒ष्यां । यज॑मानः । न । होता ॥ १५ ॥

एकपदेयमृक् पूर्वर्चा सह वृष्टांतत्वेन संबध्यते । असिकृष्यां राची यजमानो न यजमान इव होता होता-रमाह्वातारमपि । द्वितीयार्थे प्रथमा । सोमेनासिंचति तद्वत्क्षेप इन्द्रमासिंचतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

ग॒व्य॒न्त॒ इ॒न्द्रं॑ स॒ख्याय॑ वि॒प्रां अ॒श्व॒य॒न्तो॒ वृ॒ष॒णं॑ वा॒ज॒य॒न्तः ।

ज॒नी॒य॒न्तो॒ ज॒नि॒दाम॑क्षि॒तो॒ति॒मा आ॒व॒यामो॑ऽव॒न्ते न॒ को॒शं ॥ १६ ॥

ग॒व्य॒न्तः । इ॒न्द्रं । स॒ख्याय॑ । वि॒प्राः । अ॒श्व॒ऽय॒न्तः । वृ॒ष॒णं । वा॒ज॒य॒न्तः ।

ज॒नि॒ऽय॒न्तः । ज॒नि॒ऽदां । अ॒क्षि॒त॒ऽऊ॒तिं । आ । आ॒व॒यामः॑ । अ॒व॒न्ते । न । को॒शं ॥ १६ ॥

गव्यन्तो गा इच्छन्तोऽश्वयन्तोऽश्वानिच्छन्तो वाजयन्तो वाजमन्नमिच्छन्तो जनीयन्तो जायाश्चेच्छन्तो विप्रा मेधाविनः स्तोतारो वयं सख्यायिन्द्रसंबन्धिने सखित्वाय वृषणं कामाणां वर्धितारं जनिदां जायाप्रदमक्षितो-तिमचीणरक्षं । सर्वदा रक्षाकरमित्यर्थः । एवंभूतमिन्द्रमा आवयामः । आगमयामः । तच्च वृष्टांतः । अवन्ते कूपे । अवत इति कूपनाम अवतोऽवटः क्रिविरिति कूपनामसु पाठात् । कोशं न जलोद्धरणपात्रमिव । पुष्या जलोद्धरणपात्रं जलेन पूरयितुं कूपे यथाआवयन्ति तथा वयमावयाम इत्यर्थः ॥

चा॒ता नो॑ बो॒धि॒ ददृ॑शान आ॒पिर॑भि॒ख्या॒ता म॑र्दि॒ता सो॒म्याना॑ ।

स॒खा पि॒ता पि॒तृ॒तमः॑ पि॒तृ॒णां क॑र्ते॒मु लो॒कमु॑श्न॒ते व॒यो॒धाः ॥ १७ ॥

चा॒ता । नः । बो॒धि॒ । ददृ॑शानः । आ॒पिः । अ॒भि॒ऽख्या॒ता । म॑र्दि॒ता । सो॒म्याना॑ ।

स॒खा । पि॒ता । पि॒तृ॒ऽतमः॑ । पि॒तृ॒णां । क॑र्ता । इ॒ । ऊं॒ इति॑ । लो॒कं । उ॒श्न॒ते । व॒यो॒ऽधाः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र आपिराप्नो ददृशानः सर्वे पालकत्वेन पश्यांस्त्वं नोऽस्माकं चाता रक्षको बोधि । भव । किंच । अभिख्यातामिन्द्रा मर्दिता सुखयिता सोम्यानां सोमार्हाणां यजमानादीनां सखा प्रजापतिना समानख्यातिः पिता पालकः । केवलं पालको न किंतु पितृणां पालकाणां मध्ये पितृतमोऽतिशयेन पालकः कर्तेषु पितृणां सखा च त्वं लोकं स्वर्गादिलोकमुश्नते कामयमानाय स्तोत्रे वयोधाः । वय इत्यन्ननामितत् । अन्नप्रदो भव ॥

स॒खी॒य॒ताम॑वि॒ता बो॒धि॒ स॒खा गृ॑णान॒ इ॒न्द्रं॑ स्तु॒वन्ते॒ वयो॑ धाः ।

व॒यं ह्या ते॑ च॒कृ॒मा स॒बाध॑ आ॒भिः श॒मी॑भिर्म॒हय॑न्त इ॒न्द्र ॥ १८ ॥

सखिऽयतां । अविता । बोधि । सखा । गृणानः । इन्द्र । स्तुवते । वयः । धाः ।

वयं । हि । आ । ते । चकुम । सऽबाधः । आभिः । शमीभिः । महयंतः । इन्द्र ॥ १८ ॥

हे इन्द्र त्वं सखीयतां सखित्वमिच्छतामस्माकमविता रक्षिता बोधि । भव । तथा गृणानः स्तूयमानस्त्वं सखा भव । हे इन्द्र स्तुवते स्तुतिं कुर्वते मह्यं वयोऽन्नं धाः । अधाः । धेहि । हे इन्द्र सबाधो बाधासहिता वयं हि वयं खलु ते त्वामा चकुम । आहूयामः । किं कुर्वतः । आभिः प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानैः शमीभिः स्तुतिरूपैः कर्मभिर्महयंतस्त्वां पूजयंतः ॥

इन्द्रस्य वृचघ्नः पुरोडाशस्य स्तुत इन्द्र इति याज्या । सूचितं च । स्तुत इन्द्रो मघवा यज्ञ वृचैवा वस्व इन्द्रः सत्यः सम्राट् । आ० ३. ८. इति ॥

स्तुत इन्द्रो मघवा यज्ञं वृचा भूरीण्येको अप्रतीनि हन्ति ।

अस्य प्रियो जरिता यस्य शर्मन् न किं देवा वारयन्ते न मर्ताः ॥ १९ ॥

स्तुतः । इन्द्रः । मघऽवा । यत् । ह । वृचा । भूरीणि । एकः । अप्रतीनि । हन्ति ।

अस्य । प्रियः । जरिता । यस्य । शर्मन् । न किं । देवाः । वारयन्ते । न । मर्ताः ॥ १९ ॥

यज्ञ यदा खलु मघवा धनवानिन्द्रः स्तुतोऽस्माभिः स्तुतो भवति तदेन्द्र एकोऽसहाय एव भूरीणि बह्वन्य-
प्रतीन्यप्रतिगमनाणि । अभिगमनयुक्तानीत्यर्थः । वृचा वृचाणि शशूहन्ति । हिनस्ति । यस्मिन्द्रस्य शर्मन् शर्मण्याश्रये
वर्तमानं सोतारं देवा न किंवारयन्ते । निवारणं न कुर्वन्ति । मर्ताश्च न निवारयन्ते अस्मिन्द्रस्य जरिता सोता
प्रियो भवति ॥

आभिमाकृतशस्त्र एवा न इन्द्र इति परिधानीया । सूचितं च । एवा न इन्द्रो मघवा विरप्शीति परिद-
ध्यात् । आ० ५. २०. इति ॥

एवा न इन्द्रो मघवा विरप्शी कर्त्तव्या चर्षणीधृदन्वा ।

त्वं राजा जनुषां धेह्यस्मे अधि श्रवो माहिनं यज्जरिचे ॥ २० ॥

एव । नः । इन्द्रः । मघऽवा । विऽरप्शी । कर्त्त । सत्या । चर्षणिऽधृत् । अन्वा ।

त्वं । राजा । जनुषां । धेहि । अस्मे इति । अधि । श्रवः । माहिनं । यत् । जरिचे ॥ २० ॥

विरप्शी बहुविधशब्दान् चर्षणीधृत् सर्वासां प्रजानां धारयितानर्वाप्रत्यूतः । केनापि प्रतिकूलेन न प्राप्त
इत्यर्थः । मघवा धनवानिन्द्र एवैवमस्माभिः स्तुतः सन् नोऽस्माकं सत्या सत्यरूपाण्यभिमतानि फलानि कर्त्तु ।
करोतु । हे इन्द्र जनुषां जन्मवतां सर्वेषां राजा प्रभुस्त्वं माहिनं महिस्त्रोपेतं यच्छ्रवो यद्यशो जरिचे सोचे देयं
तद्यशोऽस्मै अस्मास्वधि अधिकत्वेन धेहि ॥ एवा न इन्द्रो मघवा विरप्शीत्युक्तमया परिदधातीयं वा इन्द्रो
मघवा विरप्शीत्यादि ब्राह्मणं । ऐ० ब्रा० ३. ३८. ॥

नू हुत इन्द्र नू गृणान इषं जरिचे नद्योऽन पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नय्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ २१ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नू । गृणानः । इषं । जरिचे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नय्यं । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ २१ ॥

नू हुत इन्द्रेति आख्याता ॥ २४ ॥

अयं पंथा इति त्रयोदशर्वमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभं । अत्रानुक्रमणिका । अयं पंथाः सप्तोना संवाद इन्द्रादिति-
वामदेवानामिति । यस्य वाक्यं स ऋषिर्था तेनोच्यते सा देवतेति परिभाषितत्वादृषिदेवते तत्र तत्र ज्ञातव्ये ।
अस्मिन् सूक्ते इन्द्रादितिवामदेवसंवादरूपिणी काचिदाख्यायिका श्लोकरूपेण सूच्यते ॥ गर्भस्थो ज्ञानसंपन्नो
वामदेवो महामुनिः । मतिं चक्रे न जायेय योनिदेशात्तु मातुतः ॥ किंतु पार्श्वीदितश्चेति ज्ञात्वा नु जननी
त्वदं । दधौ शंखे शचीं देवीमदिति त्विंद्रमातरं ॥ अदितिस्त्विंद्रसहिता गर्भिणीमभ्यगादने । अदितिंद्रवा-
मदेवा संवादमथ चक्रिरे ॥ संवाद इति सूत्रेण कथा सैषात्र सूच्यते । नोक्तो वक्तृविशेषोऽत्र ह्युपदेशेष्वनुक्तितः ॥
अर्थतत्त्ववर्गंतव्यो वक्तृभेद इति स्थितिः । इन्द्रोऽदितिर्ऋषिश्चास्मिन्मिथः सूक्ते समुचिरे ॥ गर्भे शयानं सुचिरं
मातुर्गर्भादनिर्गतं । वामदेवं प्रति ब्रूत आख्ययर्चा शतक्रतुः ॥ द्वितीयादिभिरर्धर्चैर्ऋषिरत्राह पंचमिः । गृही
त्वस्थेति सप्त स्युरर्धर्चा अदितेर्वचः ॥ ममस्मन त्वा युवतिरित्युचः पंच वै मुनेः । दौर्गत्यशान्तिमत्राह वामदेव-
स्तथात्यया ॥ एवमर्थावक्तृभेद इति बहुचशासनं । अर्थो विवेकस्यष्टत्वादुपदेशेषु नेरितः । ऋषिदेवतसिद्ध्यर्थं
विवेकादर्थ ईरित इति ॥

अयं पंथा अनुवित्तः पुराणो यतो देवा उदजायंत विश्वे ।

अतश्चिदा जनिषीष्ट प्रवृद्धो मा मातरंममुया पत्तवे कः ॥१॥

अयं । पंथाः । अनुऽवित्तः । पुराणः । यतः । देवाः । उत्ऽअजायंत । विश्वे ।

अतः । चित् । आ । जनिषीष्ट । प्रऽवृद्धः । मा । मातरं । अमुया । पत्तवे । करिति कः ॥१॥

पुराणोऽनादिरयं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानः पंथा योनिनिर्गमनरूपो मार्गोऽनु आनुपूर्व्येण वित्तः । सर्वेजाय-
मानैर्लब्धः । यतो यस्माद्योनिमार्गाद्विश्वे सर्वे देवा उदजायंत । उत्कर्षेणोत्पन्ना भवन्ति । तस्माद्योनिमार्गात्प्रनुष्या
उत्पन्ना भवन्तीति किमु वक्तव्यं । अतश्चिदस्माद्योनिमार्गादेव प्रवृद्धो गर्भे प्रकर्षेण वृद्धिं गतो वामदेव आ
जनिषीष्ट । आ समंताज्जायतां । अमुयामूं मातरं पत्तवे पतनाय । मरणायेत्यर्थः । मा कः । मा करोतु ॥

नाहमतो निरया दुर्गहैतत्तिरश्चता पार्श्वान्निर्गमाणि ।

बहूनि मे अकृता कर्त्तानि युध्यै त्वेन सं त्वेन पृच्छे ॥२॥

न । अहं । अतः । निः । अय । दुःऽगहा । एतत् । तिरश्चता । पार्श्वीत् । निः । गमानि ।

बहूनि । मे । अकृता । कर्त्तानि । युध्यै । त्वेन । सं । त्वेन । पृच्छे ॥२॥

वामदेव एवमुक्तवतमिंद्रं प्रत्याह । अहमतो योनिमार्गात्त्र निरया । न निरयाणि । न निर्गच्छानि ।
एतयोनिनिर्गमरूपं वत्सं दुर्गहा । दुर्गहं । दुःखेन याह्यं । न प्राप्यं भवतीत्यर्थः । किंतु तिरश्चता तिरश्चीना-
त्पार्श्वान्निर्गमाणि । निर्गच्छानि । योनिदेशादनिर्गतोऽहं पार्श्वं भित्त्वा निर्गच्छानीत्यर्थः । अन्यैरुक्तमिदमेव न
केवलं मया क्रियते किंतुन्यैरुक्तानि बहूनि कर्माणि मे कर्त्तानि कर्तव्यानि संति । त्वेनैकेन सपत्नेन विवदमानेन
सह युध्यै । युद्धं करवाणि । त्वेनैकेन वुस्तुना सं पृच्छे । सम्यक् पृच्छानि ॥

परायतीं मातरंमन्वचष्ट न नानु गान्यनु नू गमानि ।

त्वष्टुर्गृहे अपिबत्सोममिंद्रः शतधन्यं चम्बोः सुतस्य ॥३॥

पराऽयतीं । मातरं । अनु । अचष्ट । न । न । अनु । गानि । अनु । नु । गमानि ।

त्वष्टुः । गृहे । अपिबत् । सोमं । इंद्रः । शतऽधन्यं । चम्बोः । सुतस्य ॥३॥

अथि गर्भस्थिते सतींद्रो मदीयां मातरं परायतीं परेतां म्रियमाणामन्वचष्ट । अन्वब्रवीत् । एवमपीदानीं

जृजति । परि । वृद्धि । नः । अश्मा । भवतु । नः । तनूः ।

सोमः । अधि । ब्रवीतु । नः । अदितिः । शर्म । यच्छतु ॥ १२ ॥

जृजति । जृजु गच्छतीत्यृजोतिरिषुः । हे एषो नोऽस्मान्परि वृद्धि । परितो वर्धय । नोऽस्माकं तनूः शरीरमश्मा भवतु । अश्मवदभिया दृढा भवतु । किंच नोऽस्माभ्यं सोमोऽधि ब्रवीतु । पचपातेन ब्रवीतु । अदितिरपि शर्म सुखं यच्छतु ॥

आ जंघन्ति सान्वेषां जघनां उप जिघ्रते ।

अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्समत्सु चोदय ॥ १३ ॥

आ । जंघन्ति । सानु । एषां । जघनान् । उप । जिघ्रते ।

अश्वऽजनि । प्रऽचेतसः । अश्वान् । समत्सु । चोदय ॥ १३ ॥

अश्वाजन्मशानां जेप्ति कशे यथा त्वया प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः साद्दिनः सारचक्षो वैशामशानां सानु सानुनि सक्थीन्वा जंघन्ति आघन्ति । जघनान् जघनानि चोप जिघ्रते उपजिघ्रति सा त्वं समत्सु संयामेष्वश्वान् चोदय । प्रेरय । तथा च यास्कः । आघन्ति सानुशेषां सरशानि सक्थीनि । सक्थि सचतेरासक्तोऽश्विन कायः । जघनानि चोपघन्ति । जघनं जंघन्यते । अश्वाजनि प्रचेतसः प्रवृद्धचित्तोऽश्वान् समत्सु समरणिषु संयामेषु चोदय । नि० ९. २०. । इति ॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्यायां हेति परिबाधमानः ।

हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमांसं परि पातु विश्वतः ॥ १४ ॥

अहिःऽइव । भोगैः । परि । एति । बाहुं । ज्यायाः । हेति । परिऽबाधमानः ।

हस्तऽघ्नः । विश्वा । वयुनानि । विद्वान् । पुमान् । पुमांसं । परि । पातु । विश्वतः ॥ १४ ॥

अथ धन्विनः प्रकोष्ठे बंधनीयस्व हस्तघ्नस्व सुतिः । हस्तघ्नः । हस्ते हस्तसमीपे वर्तिनि प्रकोष्ठे स्थितः सन् जया हन्यत इति हस्तघ्नः ॥ घञर्थे कविधानमिति कः ॥ ज्याया हेति ज्यहेतुकां हिंसां परिबाधमानो निवारयन् भोगैः शरीरेण ॥ वचनव्यत्ययः ॥ अहिरिव सर्प इव बाहुं प्रकोष्ठं । लक्षणाया बाहुशब्दः प्रकोष्ठे पतति । पर्येति । परिवेष्टयति । किंच विश्वा विश्वानि वयुनानि ज्ञानानि ज्ञातव्यानि । माया वयुनमिति तन्नामसु पाठात् । विद्वान् ज्ञानं पुमान्पौरोषोपेतः स्वयं पुमांसं धन्विनं विश्वतः सर्वतः परि पातु । रक्षति । तथा च यास्कः । अहिरिव भोगैः परिवेष्टयति बाहुं ज्याया बधात्परिबाधमाशो हस्तघ्नः सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रज्ञानं पुमान्पुरुषमना भवति पुंसतेर्वा । नि० ९. १५. । इति ॥

आलाक्ता या रुंशीर्ष्यथो यस्या अयो मुखं ।

इदं पर्जन्यरेतस इष्वे देव्यै बृहन्नमः ॥ १५ ॥

आलऽअक्ता । या । रुंऽशीर्षि । अथो इति । यस्याः । अयः । मुखं ।

इदं । पर्जन्यऽरेतसे । इष्वे । देव्यै । बृहत् । नमः ॥ १५ ॥

येपुरालाक्तालेन विषयाक्ता रुंशीर्षी हंतुशिरस्का ॥ अर्तेर्हिंसाकर्मणो रुंशब्दोत्पत्तिः ॥ शुंगशीर्षी वा । अथो किंच यस्या एषोर्मुखमयोऽयोमयं भवति पर्जन्यरेतसे । पर्जन्यो रेतो यस्याः सा पर्जन्यरेताः । तस्यै पर्जन्यकार्यभूतायै । शरकांडस्य पर्जन्यजन्मत्वात् । बृहत् बृहत्सै तस्यै देव्या इदं नमः क्रियत इति ॥ २१ ॥

अवसृष्टा परा पत शरब्धे ब्रह्मसंशिते ।

गच्छामिचान् प्र पद्यस्व मामीषां कं चनोच्छिषः ॥ १६ ॥

अवऽसृष्टा । परा । पत । शरब्धे । ब्रह्मऽसंशिते ।

गच्छ । अमिचान् । प्र । पद्यस्व । मा । अमीषां । कं । चन । उत् । शिषः ॥ १६ ॥

ब्रह्मसंशिते मन्त्रेण तीक्ष्णीकृते शरब्धे हिंसाकुशल इषो त्वमवसृष्टा चिन्ता परा पत । परागच्छ । इतो देशागच्छ च । अमिचान्हिसकान्त्र पद्यस्व । प्रामुहि च । अमीषाममिचाणां मध्ये कं चन कंचिदपि मोच्छिषः । अवशिष्टं मा कुर्व ॥

यच वाणाः संपतंति कुमारा विशिखा इव ।

तचा नो ब्रह्मणस्पतिरदितिः शर्म यच्छतु विश्वाहा शर्म यच्छतु ॥ १७ ॥

यच । वाणाः । सऽपतंति । कुमाराः । विशिखाःऽइव ।

तच । नः । ब्रह्मणः । पतिः । अदितिः । शर्म । यच्छतु । विश्वाहा । शर्म । यच्छतु ॥ १७ ॥

यच युष्मि कुमारा विशिखा इव सृङ्गिता इव वाणाः संपतंति तच नोऽस्मभ्यं ब्रह्मणस्पतिः शर्म सुखं विश्वाहा सर्वदा यच्छतु । अदितिश्च शर्म यच्छतु । द्विस्तिरादरार्था ॥

मर्माणि ते वर्मेणा छादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानु वस्तां ।

उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयंतं त्वानु देवा मदंतु ॥ १८ ॥

मर्माणि । ते । वर्मेणा । छादयामि । सोमः । त्वा । राजा । अमृतेन । अनु । वस्तां ।

उरोः । वरीयः । वरुणः । ते । कृणोतु । जयंतं । त्वा । अनु । देवाः । मदंतु ॥ १८ ॥

हे राजन् ते त्वदीयानि मर्माणि । धेनु स्थानेषु विव्रः सद्यो म्रियते तानि मर्माणि । वर्मेणा कवचेन छादयामि । सोमो राजा त्वा त्वामनु मर्मच्छादनान्तरममृतेन वस्तां । आच्छादयतु । किंच वरुणोऽपि ते तुभ्यमुरोर्वरीय उद्यतरं सुखं कृणोतु । करोतु । जयंतं त्वा त्वां देवाः सर्वेऽप्यनु मदंतु । अनुदधंतु ॥

यो नः स्वो अरणो यश्च निध्यो जिघांसति ।

देवास्तं सर्वे धूर्वतु ब्रह्म वर्म ममांतरं ॥ १९ ॥

यः । नः । स्वः । अरणः । यः । च । निध्यः । जिघांसति ।

देवाः । तं । सर्वे । धूर्वतु । ब्रह्म । वर्म । मम । अंतरं ॥ १९ ॥

यः स्वो ज्ञातिररणोऽरममाद्यो यश्च निध्यक्षिरोभूतो दूरे स्थितो नोऽस्मान् जिघांसति हंतुमिच्छति तं देवाः सर्वे देवा धूर्वतु । हिंसंतु । ब्रह्म मंचो ममांतरं शराणां निवारकं वर्म विधत्ते ॥ २२ ॥

॥ इति सायणाचार्यविरचिते द्वाशतत्याः षष्ठे मंडले षष्ठोऽनुवाकः समाप्तं मंडलं च ॥

गर्भे स्थितोऽहं पुराणं पंधानं न नानु गानि । नानुगच्छामीति न । किंतु नु क्षिप्रमनु गमानि । अनुगच्छान्वेव । वामदेवः स्वकीयमहात्म्यकारित्वं परिहृत्येन्द्रस्याहात्म्यकारित्वमुत्तरार्धचैत्रं प्रतिपादयति । इन्द्रश्चन्वोः सोमामिषवफलकयोः सुतस्य सोमं सुतवतोऽभिषुतवतस्त्वष्टुः संबंधिनि गृहेऽनुपहृतः सन् शतधन्यं बह्वधनेन क्रीतं सोममपिबत् । बलात्कारिण सोमस्य पानं कृतवान् । अयमर्थसैत्तिरीयेस्त्वष्टा हतपुत्रो वींद्रं सोममाहरदित्यनुवाके । तै० सं० २. ४. १२ । महता प्रबंधेन प्रपंचितः ॥

किं स ऋधक्कृणवद्यं सहस्रं मासो जभारं शरदंश्च पूर्वीः ।

नही न्वस्य प्रतिमानमस्त्यंतर्जातेषूत ये जनिन्वाः ॥ ४ ॥

किं । सः । ऋधक् । कृणवत् । यं । सहस्रं । मासः । जभारं । शरदः । च । पूर्वीः ।

नहि । नु । अस्य । प्रतिमानं । अस्ति । अंतः । जातेषु । उत । ये । जनिन्वाः ॥ ४ ॥

अदितिर्यमिंद्रं सहस्रं बह्वन्मासो मासान्पूर्वीर्बह्वीः शरदश्च संवत्सरांश्च जभारं । जभारं ॥ विभर्तेरिंद्रं रूपं ॥ गर्भे स्थित इंद्रो बह्वेषु संवत्सरेष्वदितिं क्लेशितवानित्यर्थः । एवंभूतः स इन्द्रः किं यत्किमपि । सर्वमपीत्यर्थः । ऋधक् विरुद्धं कर्म कृणवत् । अकरोत् । इन्द्रस्याक्षिपमसहमानादितिरिंद्रमातायिनं प्रति ब्रूते । हे वामदेव जातेषूत्यनेषु देवादिष्वंतर्मध्येऽस्मिंद्रस्य प्रतिमानं न ह्यस्ति । न विद्यते खलु । नु इति पादपूरणार्थः । उतापि च ये देवादयो जनिन्वा जनयितव्या जनयिष्यमाणास्तेषु मध्येऽस्मिंद्रस्य प्रतिमानं नास्ति ॥

अवद्यमिव मन्यमाना गुहाकरिंद्रं माता वीर्येणा नृष्टं ।

अथोदस्यात्स्वयमक्तं वसान् आ रोदसी अपृणाज्जायमानः ॥ ५ ॥

अवद्यंऽइव । मन्यमाना । गुहा । अक्तः । इंद्रं । माता । वीर्येण । निऽऽनृष्टं ।

अथ । उत । अस्यात् । स्वयं । अक्तं । वसानः । आ । रोदसी इति । अपृणात् ।

जायमानः ॥ ५ ॥

गुहा गुहायां गड्ढरूपे सूतिकागृहे जातमिंद्रमवद्यमिव गर्हमिव मन्यमाना जानती मातिंद्रजनन्यदिति वीर्येण सामर्थ्येन नृष्टं नितरां प्राप्तमक्तः । अकरोत् । अथानंतरं जायमान उत्पद्यमान इन्द्रः स्वयमेवात्कं तेजो वसान आक्कादकः सन् । दधान इत्यर्थः । उदस्यात् । उत्कर्षेणातिष्ठत् । किंच रोदसी बावापृथिव्यावापृणात् । समंतात्पूरयामास ॥ २५ ॥

एता अर्षेत्यललाभवतीऋतावरीरिव संक्रोशमानाः ।

एता वि पृच्छ किमिदं भनन्ति कमापो अद्रिं परिधिं रुजन्ति ॥ ६ ॥

एताः । अर्षेति । अललाऽभवतीः । ऋतावरीऽइव । संऽक्रोशमानाः ।

एताः । वि । पृच्छ । किं । इदं । भनन्ति । कं । आपः । अद्रिं । परिधिं । रुजन्ति ॥ ६ ॥

अललाभवतीरललेखिवंरूपं शब्दं कुर्वत्य ऋतावरीरिवोदकवत्य एवैता नद्यः संक्रोशमाना इंद्रमहत्त्वप्रतिपादकोद्भूतेन हर्षेण बहुविधं शब्दायमानाः सत्योऽर्षेति । गच्छति । एवंभूता नद्य इदं किं भनन्ति ओचयाहं शब्दायमानं किं वदतीममर्थं हे ऋषे त्वमेता नदीर्वि पृच्छ । विशेषेण पृष्टवान् भव । एवं संपृच्छ । विचारिते सत्यितच्छब्दायमानमिंद्रमाहात्म्यस्यैव वचनं भवतीत्यर्थः । किंच आप उदकानि परिधिमावरकं कमद्रिं कं मेघं रुजन्ति । भजन्ति । आपः कमपि मेघं न भजन्ति किंतु इंद्रो मम पुत्र एवोदकावरकं मेघं भक्तापः प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥

किमु ध्विदस्मै निविदो भनन्तेद्रस्यावृद्धं दिधिषन्त आपः ।

ममेतान्पुत्रो महता वधेन वृचं जघन्वाँ असृजद्वि सिंधून् ॥ ७ ॥

किं । ऊं इति । स्विन् । अस्मै । निऽविदः । भनन्त । इंद्रस्य । अवृद्धं । दिधिषन्ते । आपः ।

मम । एतान् । पुत्रः । महता । वधेन । वृचं । जघन्वान् । असृजत् । वि । सिंधून् ॥ ७ ॥

यदेन्द्रो वृचासुरं हतवान् तदा शाश्वतीं ब्रह्महत्यां प्राप्तवानिति वामदेवस्याभिप्रायमुन्नीयादितिराह । निविदः । मरुत्वतीयशस्त्रे प्रयुज्यमानानि मरुत्सोचो मरुत्तण इत्यादीनीन्द्रसुतिप्रतिपादकानि कानिचित्पदानि निविच्छन्देनोच्यते । ता निविदोऽस्या इमं वृचवधनिमित्तं ब्रह्महत्यारूपं पापं प्राप्नुवन्तमिन्द्रं किमु ध्वित् भनन्त । भनन्ति । किं वदन्तीति चेत् । तर्हि । पापरहितमिन्द्रं मत्वा निविदः स्तुवंति । कथमिन्द्रस्य पापरहितत्वं । उच्यते । आपः फेनरूपेणाखिन्द्रस्वावयं ब्रह्महत्यादिरूपं पापं दिधिषन्ते । धारयन्ति । मम पुत्रो मदीयः पुत्र इन्द्रो महता प्रभूतेन वधेन । वध इति वज्रनामेतत् । वज्रेण वृचं जघन्वान् । हतवान् । तत एतान् सिंधून् दकानि व्यसृजत् । विशेषेण खैरत्वेन सत्तुं सृष्टवान् । इंद्रेणोत्सृष्टा आपस्तस्य पापं जगृज्जरित्वर्थः ॥

ममच्चन त्वा युवतिः परास ममच्चन त्वा कुषवा जगार ।

ममच्चिदापः शिशवे ममृद्भुर्ममच्चिदिन्द्रः सहसोदतिष्ठत् ॥ ८ ॥

ममत् । चन । त्वा । युवतिः । पराऽआस । ममत् । चन । त्वा । कुषवा । जगार ।

ममत् । चित् । आपः । शिशवे । ममृद्भुः । ममत् । चित् । इंद्रः । सहसा । उत । अतिष्ठत् ॥ ८ ॥

सूक्तशेषेण ऋषिरिन्द्रं स्तौति । हे इंद्र ममच्चन मायंखिव । प्रमत्तैवेत्यर्थः । युवतिस्त्वदीया मातादितिस्त्वा त्वां परास । पराचिचेप । किंच कुषवानाम्नी काचिद्राक्षसी सा ममच्चन प्रमत्तैव त्वा त्वां जगार । गिरति स्म । हे इंद्र ममच्चित्प्रमायंख एवापः शिशवे जाताय तुभ्यं ममृद्भुः । मुखयांचक्रुः । ममच्चित् मायन्नेवेन्द्रः सहसा स्वेन वीर्येणोदतिष्ठत् । सूतिकागृहाद्राक्षसीं बाधमानः सन् उत्कर्षेण तस्थी ॥

ममच्चन ते मघवन्ध्वंसो निविविध्वाँ अप हनू जघान ।

अधा निविद्ध उत्तरो बभूवाज्जिह्वो दासस्य सं पिण्णवधेन ॥ ९ ॥

ममत् । चन । ते । मघऽवन । विऽअंसः । निऽविविध्वान् । अप । हनू इति । जघान ।

अध । निऽविद्धः । उत्तरः । बभूवान् । शिरः । दासस्य । सं । पिण्णक् । वधेन ॥ ९ ॥

हे मघवन्धनवन्निन्द्र ममच्चन प्रमायन्नेव ध्वंसो नाम राक्षसो निविविध्वान् प्रविध्न्य ते हनू त्वदीये हनू मुखपाशैर् अप जघान । अपहतवान् । अध अधानन्तरं हे इंद्र निविद्धो राक्षसेन ताडितस्त्वमुत्तरो ध्वंसाद्धि-कबलो बभूवान् भूतः सन् दासस्य क्षीणस्य ध्वंसस्य शिरो वधेन वज्रेण सं पिण्णक् । पिष्टवानसि ॥

गृष्टिः संसूव स्थविरं तवागामनाधृष्यं वृषभं तुम्रमिन्द्रं ।

अरीँहं वत्सं चरथाय माता स्वयं गातुं तन्वं इच्छमानं ॥ १० ॥

गृष्टिः । संसूव । स्थविरं । तवागां । अनाधृष्यं । वृषभं । तुम्रं । इंद्रं ।

अरीँहं । वत्सं । चरथाय । माता । स्वयं । गातुं । तन्वं । इच्छमानं ॥ १० ॥

गृष्टिः काचिन्नौर्वत्सं यथा समुव । सुषुवे । तथा मतिंद्रजनन्यदितिस्ररथाय स्वेच्छया संचरणायिंद्र समुव । सुषुवे । कीदृशमिंद्र । स्थविरं वयसा प्रवृद्धं तवागां प्रवृद्धवत्समनाधृष्यं शत्रुभिरनभिभावं वृषभं सेचनसमर्थं तुमं प्रेरकमरीद्धं शत्रुभिरनभिभूतं स्वयं गातुमन्यनिरपेक्षगमनं तन्वे स्वशरीरायेच्छमानमिच्छंतं ॥

उत माता महिषमन्ववेनदमी त्वा जहति पुत्र देवाः ।

अथाब्रवीद्वृचमिंद्रो हनिष्यन्तसखे विष्णो वितरं वि क्रमस्व ॥११॥

उत । माता । महिषं । अनु । अवेनत् । अमी इति । त्वा । जहति । पुत्र । देवाः ।

अथ । अब्रवीत् । वृचं । इंद्रः । हनिष्यन् । सखे । विष्णो इति । वि । त्रं । वि । क्रमस्व ॥११॥

उतापि च हे मदीय पुत्रेन्द्र अमी बह्यादयो देवास्त्वा त्वां जहति । त्यजन्ति । इत्युक्तवतींद्रस्व मातादितिरिंद्र महिषं महांतं । महिष इति महन्नामैतत् । अन्ववेनत् । अयाचत । अथानंतरं हे विष्णो व्यापनशील हे सखे मित्रभूत हरे त्वं वृचं हनिष्यन् हंतुमिच्छन् वितरं वि क्रमस्व । अतिपराक्रमी भवेतींद्रो विष्णुमब्रवीत् । उवाच ॥

कस्ते मातरं विधवामचक्रच्छयुं कस्त्वामजिघांसत् चरंतं ।

कस्ते देवो अधि माडीके आसीद्यत्प्राक्षिणाः पितरं पादगृह्य ॥१२॥

कः । ते । मातरं । विधवां । अचक्रत् । शयुं । कः । त्वां । अजिघांसत् । चरंतं ।

कः । ते । देवः । अधि । माडीके । आसीत् । यत् । प्रा । अक्षिणाः । पितरं । पादऽगृह्य ॥१२॥

हे इंद्र यद्यस्मात्कारणात्पितुः सकाशाज्जनिष्यमाणोऽङ्गीतस्त्वं त्वदीयं पितरं पादगृह्य पादेषु गृहीत्वा प्राक्षिणाः । प्रकर्षणावधीः । तस्मात्कारणान्ते त्वत्तोऽन्यः को देवो मातरं स्वकीयजननीं विधवां पितुवधेन पतिरहितामचक्रत् । अकरोत् । कस्त्वत्तोऽन्यः शयुं शयानं चरंतं जायतं वा त्वामजिघांसत् । हंतुमिच्छत् । ते त्वत्तोऽन्यः को देवो माडीके प्रजानां मुखकरणेऽधि अधिक आसीत् । अयमर्थः ऋक्सामे वै देवेभ्य इत्यनुवाके यज्ञो दक्षिणामभ्यध्यायदित्यादिब्राह्मणेन । तै० सं० ६. १. ३. ६. । तैत्तिरीयकैर्बहुधा प्रपंचितः ॥

अर्वत्या शुनं आंचाणि पेचे न देवेषु विविदे मर्दितारं ।

अपश्यं जायाममहीयमाना मधा मे श्येनो मध्वा जभार ॥१३॥

अर्वत्या । शुनः । आंचाणि । पेचे । न । देवेषु । विविदे । मर्दितारं ।

अपश्यं । जायां । अमहीयमानां । अध । मे । श्येनः । मधु । आ । जभार ॥१३॥

अनया वामदेवः स्वकीयं दारिद्र्यं सूचयन्निंद्रस्योत्कर्षमाह । वामदेवोऽहमवर्त्या जीवनोपायराहित्येन शुनः शुनकसंबन्धीन्यांचाणि पुरीतंति पेचे । अपश्यं । देवेषु द्योतमानेषु बह्यादिषु मध्य इंद्रादन्यं मर्दितारं सुखयितारं न विविदे । न लेभे । किंच जायां स्वकीयां भार्याममहीयमानामज्ञाघनीयामपश्यं । अद्राक्षं । अध अथानंतरं श्येनः श्येनवच्छीघ्रगामींद्रो मे मह्यं मधु मधुरोपेतमुदकमा जभार । आजहार ॥ ॥२६॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थान्शतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरनुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके पंचमोऽध्यायः संपूर्णः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

चतुर्थे मंडले द्वितीयानुवाकेऽष्ट सूक्तानि व्याख्यातानि । एवा त्वामिन्द्रोक्तादशर्चं नवमं सूक्तं । तस्य मंडलादिपरिभाषया वामदेव ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छंदः । इंद्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । एवैकादशेति ॥ अप्रिष्टोमे माध्यादिनसवने मैत्रावरुणशस्त्र इदं सूक्तं । सूच्यते हि । एवा त्वामिन्द्रोशस्तु षु शः सुमना उपाक इति याज्या । आ० ५. १६. इति । पृथ्याभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि मैत्रावरुणशस्त्रेऽहीनसूक्तं तत्स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं प्रथमं सूक्तं । सूचितं च । एवा त्वामिन्द्र यज्ञ इंद्रः । आ० ७. ५. इति ॥

ए॒वा त्वामि॑न्द्र॒ वज्रि॑न्न॒त्र वि॒श्वे दे॒वासः॑ सु॒हवा॑स॒ ऊमाः॑ ।

म॒हामु॑भे रोद॑सी वृ॒द्धमृ॑ष्वं निरे॒कमि॑द्वृ॒णते॑ वृ॒चह॑त्ये ॥ १ ॥

ए॒व । त्वां । इं॒द्र । व॒ज्रिन् । अ॒त्र । वि॒श्वे । दे॒वासः । सु॒हवा॑सः । ऊ॒माः ।

म॒हां । उ॒भे इति॑ । रोद॑सी इति॑ । वृ॒द्धं । ऋ॒ष्वं । निः । ए॒कं । इत् । वृ॒णते॑ । वृ॒च॒ह॒त्ये ॥ १ ॥

अत्रास्मिन्यज्ञे वज्रिन् हे वज्रवज्रिन्द्र सुहवासः सुहवाः शोभनाङ्गानां ऊमा रत्नका विश्वे देवासः सर्वे देवा उभे रोदसी बाषापृथिव्यां च एवैवमुक्तप्रकारेण स्तूयमानं महां महातं प्रभुतं वृद्धं गुणैः प्रवृद्धमृष्वं दर्शनीयं त्वामेकमिदेकमेव वृचहत्ये वृचहननार्थं निर्वृणते । निःशेषेण संभजते ॥

अ॒वा॒सृ॒जंत॑ जि॒व्रयो॑ न दे॒वा भु॑वः स॒म्रा॒ठि॒न्द्र स॒त्ययो॑निः ।

अ॒ह॒न्नि॒हिं परि॑श्या॒नम॑रुणः प्र॒ वर्त॑नी॒रर॑दो वि॒श्वधे॑नाः ॥ २ ॥

अ॒व । अ॒सृ॒जंत॑ । जि॒व्रयः॑ । न । दे॒वाः । भु॑वः । स॒ं॒राट् । इं॒द्र । स॒त्य॒यो॒निः ।

अ॒ह॒न् । अ॒हिं । परि॑श्या॒नं । अ॒रुणः॑ । प्र॒ । वर्त॑नीः । अ॒र॒दः । वि॒श्व॒धे॒नाः ॥ २ ॥

हे इंद्र देवास्त्वां जिब्रयो न जीर्णाः प्रवृद्धाः पितरो यूनाः पुत्रानिवावाकृजंत । असुरवधार्थं प्रैरयन् । ततो हे इंद्र सत्ययोनिः सत्यनिवासस्त्वं सम्राट् सर्वेषां लोकानामधीश्वरो भुवः । अभवः । अर्ण उदकं लक्ष्मीकृत्य परिश्यानं परितः समंताच्छयनं कुर्वंतमहिं वृत्रासुरमहन । अवधीः । विश्वधेना विश्वस्य प्रीणयि-जीर्वर्तनीः सर्वत्र प्रवर्तिका नदीः प्रारदः । प्रकर्षेण विलेखनं कृतवानसि । इंद्रो वृत्रं हत्वा तेनावृतान्युदकानि प्रवाहरूपेण प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥

अ॒तृ॒णु॒वंतं॑ वि॒यत॑म॒बुध्य॑म॒बुध्य॑मानं सु॒षुपा॒णमि॑न्द्र ।

स॒प्त प्र॑ति॒ प्र॒वत॑ आ॒श्या॒नम॑हिं व॒ज्रेण॑ वि॒ रि॒णा अ॒प॒र्वन् ॥ ३ ॥

अ॒तृ॒णु॒वंतं॑ । वि॒य॒तं । अ॒बु॒ध्यं । अ॒बु॒ध्य॒मानं॑ । सु॒षुपा॒नं । इं॒द्र ।

स॒प्त । प्र॑ति॒ । प्र॒व॒तः । आ॒श्या॒नं । अ॒हिं । व॒ज्रेण॑ । वि॒ । रि॒णाः । अ॒प॒र्वन् ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वमतृणुवंतं भोगेष्वतृणुवंतं वियतं शिथिलांगमबुध्यं दुर्विज्ञानमबुध्यमानं किमप्यजानंतं सुषुपाणं सुप्तं सप्त सर्पणस्वभावाः प्रवतोऽपः प्रत्याशयानमावृत्य तिष्ठंतमहिं वृत्रमपर्वन् अपर्वणि पौर्णमास्यां वज्रेण वि

रिणाः । अरिणाः । विशेषेण हतवानसि । पीर्णमास्यां वृत्रवधस्त्वष्टा हतपुत्र इत्यनुवाके घृति वा एनं पीर्णमास
आमावास्यायां व्याययतीति तैत्तिरीयेऽप्युक्तः । ति० सं० २. ५. २. ५. ॥

अक्षोदयच्छवसा क्षामं बुधं वारुणं वातस्तविषीभिरिंद्रः ।

दृहान्यौभ्रादुशमान् ओजोऽवाभिनत्कुभः पर्वतानां ॥ ४ ॥

अक्षोदयत् । शवसा । क्षामं । बुधं । वाः । न । वातः । तविषीभिः । इंद्रः ।

दृहानि । औभ्रात् । उशमानः । ओजः । अव । अभिनत् । कुभः । पर्वतानां ॥ ४ ॥

इंद्रः परमेश्वर्ययुक्तः शवसा बलेन बुधमंतरिक्षं क्षाम क्षीणोदकमक्षोदयत् । संपिपेक्ष । तच्च दृष्टान्तः ।
वातो वायुस्तविषीभिर्बलैर्वानं उदकमिव तद्वत् । किंच ओजो बलमुशमानः कामयमान इंद्रो दृहानि दृहानि
क्षिराण्यध्याख्यौभ्रात् । अभांक्षीत् । तथा पर्वतानां गिरीणां कुभः पञ्चानवाभिनत् । अत्यंतमभैत्सीत् ॥

अभि प्र ददुर्जनयो न गर्भं रथा इव प्र ययुः साकमद्रयः ।

अतर्पयो विसृतं उज्ज ऊर्मीन्त्वं वृताँ अरिणा इंद्र सिंधून् ॥ ५ ॥

अभि । प्र । ददुः । जनयः । न । गर्भं । रथाः । इव । प्र । ययुः । साकं । अद्रयः ।

अतर्पयः । विऽसृतः । उज्जः । ऊर्मीन् । त्वं । वृतान् । अरिणाः । इंद्र । सिंधून् ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वामद्रयो महतो जनयो जनन्यो गर्भं न पुत्रमिवाभि प्र ददुः । अभिजग्मुः । किंच रथा इव
रंहणशीला रथा यथा तथा वृत्रवधार्थं त्वया साकं प्र ययुः । प्रकर्षणायासिपुः । हे इंद्र त्वं विष्टतो विसर-
णशीला नदीरतर्पयः । अस्त्रिरपूरयः । तथोर्मिन्निधानुज्जः । अवधीः । तथा त्वं वृतान्वृत्रेणावृतान् सिंधून्पयो
ऽरिणाः । प्रैरयः ॥ ॥ ५ ॥

त्वं महीमवनिं विश्वधेनां तुर्वीतये वय्याय क्षरंतीं ।

अरमयो नमसैजदरणीः सुतरणाँ अकृणोरिंद्र सिंधून् ॥ ६ ॥

त्वं । महीं । अवनिं । विश्वऽधेनां । तुर्वीतये । वय्याय । क्षरंतीं ।

अरमयः । नमसा । एजत् । अरणीः । सुऽतरणान् । अकृणोः । इंद्र । सिंधून् ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं महीं महतीं विश्वधेनां विश्वस्य प्रीणयित्रीं तुर्वीतये तुर्वीतिनाम्ने राज्ञे वय्याय वय्यनाम्ने च
क्षरंतीमभीष्टान् कामान्द्रुहतीमवनिं भूमिं नमसन्निजदेजता चलतारणींऽर्णसोदकेन चारमयः । रमयसि ।
इंद्रः पृथिवीमन्नोदकसमृद्धां करोतीत्यर्थः । किंच हे इंद्र त्वं सिंधून् जलानि सुतरणान् सुष्ठु तीर्णान्वकृणोः ।
अकार्षीः ॥

प्रायुवो नभन्वोऽन वक्त्रा ध्वसा अपिन्वद्युवतीर्चतज्ञाः ।

धन्वान्यजौ अपृणक्तृषाणाँ अधोगिंद्रः स्तर्योऽदंसुपत्नीः ॥ ७ ॥

प्र । अयुवः । नभन्वः । न । वक्त्राः । ध्वसाः । अपिन्वत् । युवतीः । चतऽज्ञाः ।

धन्वानि । अजान् । अपृणक् । तृषाणान् । अधोक् । इंद्रः । स्तर्यः । दंसुपत्नीः ॥ ७ ॥

इंद्रो नभन्वः शशूणां हिंसिका वक्त्रा न सेना इव ध्वसाः कूलानां ध्वंसिका युवतीरङ्घ्रिर्मिश्रिता अतश्चा
अतस्त्रास्त्रस्य जनयित्रीरयुवः । अयुव इति नदीनामैतत् । अयगामिनीर्नदीः प्रापिन्वत् । प्रकर्षणापूरयत् ।

तथा धन्वा निर्वृत्तानुज्ञतादेशांश्च वृद्धापृणक् । अपूरयत् । तथाञ्चास्मार्गस्व गंतुं तृषाणान् पिपासया युक्तान् पुरुषानपृणक् । अपूरयत् । किंच इंद्रो दंसुपत्नीः । दमनपरा असुराः सुष्ठु पतयो यासां ताः स्तयः सरीर्निवृत्तप्रसवा गा अधोक् । अधुषत् । इंद्रो राक्षसकृतनिरोधदुःखान्निबद्धप्रसवा अपि गा विमुच्य सप्रसवाश्चकारित्वर्थः ॥

पूर्वीरुषसः शरदश्च गूर्ता वृचं जघन्वाँ असृजद्वि सिंधून् ।

परिष्ठिता अतृणद्वद्धधानाः सीरा इंद्रः स्रवितवे पृथिव्या ॥ ८ ॥

पूर्वीः । उषसः । शरदः । च । गूर्ताः । वृचं । जघन्वान् । असृजत् । वि । सिंधून् ।

परिऽस्थिताः । अतृणत् । द्वद्धधानाः । सीराः । इंद्रः । स्रवितवे । पृथिव्या ॥ ८ ॥

वृचं वृचाख्यमसुरं जघन्वान्हृतवानिंद्रो गूर्तास्तमिस्रया गोर्णाः पूर्वीर्बङ्गीरुषसः शरदश्च संवत्सरांश्च व्यसृजत् । विशेषेण ससर्ज । तथा सिंधून् वृत्रेणावृतान्युदकानि व्यसृजत् । किंच इंद्रः परिष्ठिता मेघेषु परितः स्थिता द्वद्धधाना वृत्रेण परितो बध्यमानाः सीरा नदीः । सीरा इति नदीनामेतत् । पृथिव्या पृथिवीरूपेण मार्गेण स्रवितवे स्रवितुं गमनार्थमतृणत् । अविध्यत् ॥

वस्मीभिः पुचमयुवो अदानं निवेशनाद्धरिव आ जभर्थ ।

व्यंधो अख्यदहिमाददानो निर्भूदुखच्छित्समरंत पर्व ॥ ९ ॥

वस्मीभिः । पुचं । अयुवः । अदानं । निऽवेशनात् । हरिऽवः । आ । जभर्थ ।

वि । अंधः । अख्यत् । अहिं । आऽददानः । निः । भूत् । उखऽछित् । सं । अरंत । पर्व ॥ ९ ॥

हे हरिवो हरिसंज्ञकाश्चोपेतं त्वं वस्मीभिरुपजिह्विकाभिरदानमद्यमानमयुवः । अयू नाम काचित् । तस्याः पुचं निवेशनाद्वस्मीकाख्यात्स्थानादा जभर्थ । आहृतवानसि । आददान इंद्रेणाह्रियमाणोऽयुवः पुचो अंधः पूर्वमंधः सन् अहिं सर्पं व्यख्यत् । विशेषेणापश्यत् । ततो निर्भूत् । वस्मीकान्निर्गतोऽभूत् । उखच्छित् वस्मीकाख्याया उखायाश्छेदकानि पर्व पर्वारण्यस्य सर्वाण्यंगानां शिथिलानि पर्वणि समरंत । समगच्छंत । उपजिह्विकाभिः शिथिलीकृतान्ययुवः पुचस्य पर्वानीद्रेण समधीयंतित्वर्थः ॥

प्र ते पूर्वाणि करणानि विप्राविद्धाँ आह विदुषे कराँसि ।

यथायथा वृषण्यानि स्वगूर्तापाँसि राजन्नर्याविवेधीः ॥ १० ॥

प्र । ते । पूर्वाणि । करणानि । विप्रः । आऽविद्वान् । आह । विदुषे । कराँसि ।

यथाऽयथा । वृषण्यानि । स्वऽगूर्ता । अपाँसि । राजन् । नर्या । अविवेधीः ॥ १० ॥

हे राजन्नाजमनिंद्र वृषण्यानि वर्षणयोग्यानि स्वगूर्ता स्वगूर्तानि स्वयमुन्नीर्णानि नर्या नर्याणि मनुष्यहितान्यपाँसि त्वत्संबंधीनि कर्माणि यथायथाविवेधीर्बान्धोः । अकार्षीरिति यावत् । तथातथा हे विप्र प्राञ्छेद्र विदुषे विदुषः सर्वं जानतस्ते त्वत्संबंधीनि पूर्वाणि पुरातनानि करणानि कर्मास्त्वाविद्वान् आ समंताज्जानन् वामदेवः कराँसि त्वदीयानि कर्माणि प्र प्रकर्षेणाह । ब्रवीति ॥

नू घृत इंद्र नू गृणान इषं जरिचे नद्योऽन पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नय्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इंद्र । नु । गृणानः । इषं । जरिचे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नद्यं । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

हे इंद्र नु क्षिप्रं स्तुतः पूर्वेर्द्धिभिः संस्तुतो नु क्षिप्रं गृणानोऽस्माभिः स्तूयमानस्त्वमिषमन्नं जरिचे स्तोत्रे मह्यं नद्यो नास्तिर्नदीरिष पीपेः । प्यायय । प्रवृद्धं कुब । हे हरिवो हरिसंज्ञकाद्योपेतेंद्र ते तुभ्यं नद्यं नद्यतरं ब्रह्म स्तोत्रमकारि । अस्माभिः क्रियते । रथ्यो रथवंतो वयं धिया प्रज्ञारूपया स्तुत्या सदासास्त्वां सर्वदा भजमानास्त्वदर्थं हवीरूपस्थान्नस्य दातारो वा स्याम । भूयास ॥ ॥ २ ॥

आ न इंद्र इत्येकादशर्चं दशमं सूक्तं वामदेवस्यार्घ्यं वैष्टभमैन्द्रं । आ न इत्यनुक्रमणिका ॥ पृथ्वाभिन्नवषट्-हयोः प्रथमेऽहनि निष्केवक्ष्य एतन्निविद्वानीयं । सूचितं च । आ न इंद्र इति निष्केवक्ष्यं । आ० ७. ५. । इति ॥ महाव्रतेऽधेतत्संपातसूक्तं । तथैव पंचमारण्यके सूचितं च । आ न इंद्रो दूरादा न आसादिति संपातः । ऐ० आ० ५. २. २. । इति ॥

आ न इंद्रो दूरादा न आसादभिष्टिकृदवसे यासदुयः ।

ओजिष्ठेभिर्नृपतिर्वज्रबाहुः संगे समत्सु तुर्वणिः पृतन्यून ॥ १ ॥

आ । नः । इंद्रः । दूरात् । आ । नः । आसात् । अभिष्टिऽकृत् । अवसे । यासत् । उयः ।

ओजिष्ठेभिः । नृऽपतिः । वज्रऽबाहुः । संऽगे । समत्ऽसु । तुर्वणिः । पृतन्यून ॥ १ ॥

अभिष्टिकृद्यजमानसंबन्धिनामभीष्टानां कर्तव्यस्तेजस्वीन्द्रो नोऽस्माकमवसे रक्षणाय दूरादा यासत् । आयातु । आगच्छतु । अपि च आसादासन्नादंतिकाश्च नोऽस्माकमवसे रक्षणाय यासत् । आयातु । कीदृशः । समत्सु संयामेषु संगे शत्रुभिः संयोगे सति पृतन्यून शत्रून् तुर्वणिर्हिसन वज्रबाहुर्वज्रहस्तो नृपतिर्वृष्टिद्वारा नृणां मनुष्याणां पालक ओजिष्ठेभिरतिशयेन तेजस्विभिर्महन्निर्युक्त इति शेषः ॥

आ न इंद्रो हरिभिर्यात्वच्छावाचीनोऽवसे राधसे च ।

तिष्ठाति वज्री मघवा विरप्शीमं यज्ञमनु नो वाजसातौ ॥ २ ॥

आ । नः । इंद्रः । हरिऽभिः । यातु । अच्छ । अवाचीनः । अवसे । राधसे । च ।

तिष्ठाति । वज्री । मघऽवा । विऽरप्शी । इमं । यज्ञं । अनु । नः । वाजऽसातौ ॥ २ ॥

अवाचीनोऽस्मादभिमुख इंद्रोऽवसेऽस्मादीयाय रक्षणाय राधसे च धनाय च नोऽच्छास्मानभि लक्ष्मीकृत्य हरिभिरश्वैः सहा यातु । आगच्छतु । किंच वज्री वज्रवाक्मघवा धनवान्विरप्शी महान् । विरप्शीति महन्नामसु पाठात् । अस्मादीयस्य कर्मणो द्वेष्टभिरसुरादिभिः सह नोऽस्माकं वाजसातौ युञ्जे प्राप्तिं सतीममस्मादीयं यज्ञ-मनुहिश्च तिष्ठाति । तिष्ठतु ॥

इमं यज्ञं त्वमस्माकमिन्द्र पुरो दधत्सनिष्यसि क्रतुं नः ।

अग्नीव वज्रिन्सनये धनानां त्वया वयमर्यं आजिं जयेम ॥ ३ ॥

इमं । यज्ञं । त्वं । अस्माकं । इंद्र । पुरः । दधत् । सनिष्यसि । क्रतुं । नः ।

अग्नीऽइव । वज्रिन् । सनये । धनानां । त्वया । वयं । अर्यः । आजिं । जयेम ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं नोऽस्मान्पुरो दधत् पुरस्कृतान् कुर्वन् अस्माकं क्रतुं क्रियमाणमिमं यज्ञं सनिष्यसि । संभजिष्यसि । अपि च अग्नीव मृगयुर्मृगागिव हे वज्रिन् वज्रवर्तिन्द्र त्वयार्योऽर्यः स्तोतारो वयं धनानां पश्चादिधनानां सनये लामायाजिं शत्रुसंबन्धिनं संग्रामं जयेम । संजीयास ॥

अपिष्टोमे माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणस्योशुषु षु य इति शस्त्रयाज्या । सूचितं च । उशुषु षु यः सुमना
उपाक इति याज्या । आ० ५. १६. । इति ॥

उशुषु षु यः सुमना उपाके सोमस्य नु सुषुतस्य स्वधावः ।

पा इन्द्र प्रतिभृतस्य मध्वः समंधसा ममदः पृष्ठ्येन ॥४॥

उशन् । ऊं इति । सु । नः । सुऽमनाः । उपाके । सोमस्य । नु । सुऽसुतस्य । स्वधाऽवः ।

पाः । इन्द्र । प्रतिऽभृतस्य । मध्वः । सं । अंधसा । ममदः । पृष्ठ्येन ॥४॥

हे स्वधावोऽन्नवन्निद्र सुमनाः शोभनमनस्कस्त्वमुपाके समीपे नोऽस्मानुशुषु सु अत्यंतं कामयमानः सन्
सुषुतस्य सुहृभिषुतं प्रतिभृतस्य संभृतं मध्वो मादकं सोमस्य सोमं नु क्षिप्रमेव पाः । पिब । पृष्ठ्येन । पृष्ठ्यशब्देन
माध्यंदिनसवन उद्गातृभिरुद्गीयमानं स्तोत्रमुच्यते । तत्संबंधिनांधसा पीतेन सोमेन सं ममदः । प्रहृष्टो भव ॥

वि यो ररप्शे ऋषिभिर्नर्वेभिर्वृक्षो न पक्कः सृण्यो न जेता ।

मर्यो न योषामभि मन्यमानोऽच्छा विवक्ति पुरुहूतमिन्द्र ॥५॥

वि । यः । ररप्शे । ऋषिऽभिः । नर्वेभिः । वृक्षः । न । पक्कः । सृण्यः । न । जेता ।

मर्यः । न । योषां । अभि । मन्यमानः । अच्छ । विवक्ति । पुरुऽहूतं । इन्द्र ॥५॥

पक्कः पक्कफलो वृक्षो न वृक्ष इव । अत्र सृणिशब्दोऽकुशवाची । तेनायुधमात्रं लक्ष्यते । सृण्य आयुधकु-
शलो जेता न शत्रुविजयी वीरपुरुष इव यो नर्वेभिर्नर्वेनूतनैर्ऋषिभिर्वि ररप्शे । विविधं सूयते । स्तोताहं
पुरुहूतं बह्मभिराहूतं तमिन्द्रमच्छाभि लक्ष्मीकृत्य विवक्ति । विशेषेण वक्ति । स्तौमि । तत्र दृष्टान्तः । अभि
मन्यमानो मदीयेयं योषिदित्यभिजानन्मर्यो मर्यो योषां न स्त्रीमिव तद्वत् ॥ ३॥

गिरिर्न यः स्वतवाँ ऋष्व इन्द्रः सनादेव सहसे जात उग्रः ।

आदर्ता वज्रं स्थविरं न भीम उद्वेव कोशं वसुना न्यूष्टं ॥६॥

गिरिः । न । यः । स्वऽतवान् । ऋष्वः । इन्द्रः । सनात् । एव । सहसे । जातः । उग्रः ।

आऽदर्ता । वज्रं । स्थविरं । न । भीमः । उद्वाऽद्वेव । कोशं । वसुना । निऽन्यूष्टं ॥६॥

गिरिर्न पर्वत इव स्वतवान् स्वयं प्रवृद्ध ऋष्वो महान् । ऋष्व इति महत्ताम महत् ब्रध्न ऋष्व इति
तन्नामसु पाठात् । उग्र ओजस्वी य इन्द्रः सहसे शत्रोरभिभवाय सनादेव चिरादेव जात उत्पन्नो भीमः
शत्रूणां भयंकरः स इन्द्र उद्वेव कोशमुदकेन जलपात्रमिव वसुना तेजसा न्यूष्टं निगतं स्थविरं बृहद्वज्रं न वज्रं च ।
नेति चार्थः । आदर्ता । आदृतवानासीत् ॥

न यस्य वर्ता जनुषा न्वस्ति न राधस आमरीता मघस्य ।

उद्वावृषाणस्तविषीव उग्रास्मभ्यं दद्वि पुरुहूत रायः ॥७॥

न । यस्य । वर्ता । जनुषां । नु । अस्ति । न । राधसः । आऽमरीता । मघस्य ।

उत्ऽववृषाणः । तविषीऽवः । उग्र । अस्मभ्यं । दद्वि । पुरुऽहूत । रायः ॥७॥

हे इन्द्र यस्य तव कश्चिज्जनुषा जन्मना स्वत एव नु सत्यं वर्ता वारयिता नास्ति । राधसो यज्ञादिकर्मणां
साधकस्य मघस्य त्वया दीयमानस्य धनस्यामरीता कश्चिदपि नाशयिता नास्ति हे तविषीवो बलवन्नुग्र

तेजस्विन् हे पुष्टकृत बज्रभिराहतेन्द्र उद्धवृषाणोऽभीष्टान् कामान्वर्षकस्त्वं रायः पश्चादिधनान्यकभ्यं सोतृभ्यो दधि । देहि ॥

ईक्षे रायः क्षयस्य चर्षणीनामुत व्रजमपवर्तासि गोनां ।

शिखानरः समिधेषु प्रहावान्वस्वो राशिमभिनेतासि भूरि ॥ ८ ॥

ईक्षे । रायः । क्षयस्य । चर्षणीनां । उत । व्रजं । अपऽवर्ता । असि । गोनां ।

शिखाऽनरः । संऽइधेषु । प्रहाऽवान् । वस्वः । राशिं । अभिऽनेता । असि । भूरि ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वं चर्षणीनां प्रजानां रायो धनस्य क्षयस्य गृहस्य चिधे । ईक्षसे । उतापि च गोनां गवां व्रजं समूहमपवर्तापवारकोऽसि । निरोधकेभ्योऽसुरेभ्यो गवां मोचयिता भवसीत्यर्थः । किंच हे इंद्र शिखानरः शिखया नेता प्रज्ञानां शासकः समिधेषु युद्धेषु प्रहावान् प्रहरणवांस्त्वं भूरि प्रभूतं वस्वो धनस्य राशिं समूहमभिनेतासि । प्रापयिता च भवसि ॥

कया तच्छृण्वे शच्या शचिष्ठो यया कृणोति मुहु का चिदृष्वः ।

पुरु दाशुषे विचयिष्ठो अंहोऽथा दधाति द्रविणं जरिचे ॥ ९ ॥

कया । तत् । शृण्वे । शच्या । शचिष्ठः । यया । कृणोति । मुहु । का । चित् । ऋष्वः ।

पुरु । दाशुषे । विऽचयिष्ठः । अंहः । अथ । दधाति । द्रविणं । जरिचे ॥ ९ ॥

शचिष्ठोऽतिशयेन प्राज्ञः । तदिति लिंगव्यत्ययः । तत् स इंद्रः कया शच्या कया प्रज्ञया । शचीति प्रज्ञा-
नामैतत् । शृण्वे । श्रूयते । ऋष्वो महानिद्रो मुहु मुहुर्यथा प्रज्ञया का चित् कानिचित्कर्माणि कृणोति ।
करोति । स इंद्रो दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय पुष्ट भूयिष्ठमंहः पापं विचयिष्ठोऽतिशयेन नाशको भवति ।
अथापि च जरिचे स्तोत्रे द्रविणं पश्चादिधनं दधाति । ददाति ॥

मा नो मधीरा भरा दृद्धि तन्नः प्र दाशुषे दातवे भूरि यत्ते ।

नव्ये देणो शस्ते अस्मिन्ता उक्थे प्र ब्रवाम वयमिन्द्र स्तुवंतः ॥ १० ॥

मा । नः । मधीः । आ । भर । दृद्धि । तत् । नः । प्र । दाशुषे । दातवे । भूरि । यत् । ते ।

नव्ये । देणो । शस्ते । अस्मिन् । ते । उक्थे । प्र । ब्रवाम । वयं । इंद्र । स्तुवंतः ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वं नोऽस्मात्मा मधीः । मा हिंसी । किंतु त्वमा भर । पोषको भव । हे इंद्र ते त्वदीयं भूरि बहुपि
यजनं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय दातवे दातुं । प्र भवतीति शेषः । नोऽस्माभ्यं तदनमाहृत्य दधि । देहि ।
हे इंद्र त्वां स्तुवंतो वयमस्मिन्नुक्थेऽस्मिन्निष्किवन्त्याशस्ते ते त्वदर्थं नव्ये नूतने शस्ते प्रशस्ते देणे दातव्ये हविषि
निमित्तभूते सति प्र ब्रवाम । प्रकर्षेण त्वां वदाम ॥

नू हुत इंद्र नू गृणान इषं जरिचे नद्योऽन पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इंद्र । नु । गृणानः । इषं । जरिचे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यं । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ४ ॥

आ यात्विन्द्र इत्येकादशर्चमेकादशं सुतं वामदेवस्यार्घं वैश्वभेन्द्रं । आ यात्विद्यनुक्रांतं ॥ पृथ्याभिप्लवध-
उहयोः प्रथमेऽहन्वेतन्निविदानीयं । सूचितं च । आ यात्विन्द्रोऽवस इति मरुत्वतीयं । आ० ७. ५. । इति ॥

आ यात्विन्द्रोऽवस उप न इह स्तुतः सधमादस्तु शूरः ।

वावृधानस्तविषीर्यस्य पूर्वीद्यौर्न स्रचमभिभूति पुष्यात् ॥ १ ॥

आ । यातु । इन्द्रः । अवसे । उप । नः । इह । स्तुतः । सधमात् । अस्तु । शूरः ।

ववृधानः । तविषीः । यस्य । पूर्वीः । द्यौः । न । स्रचं । अभिभूति । पुष्यात् ॥ १ ॥

स इन्द्रो नोऽस्माकमवसे रक्षणायोपा यातु । उपागच्छतु । य इन्द्र इहास्मिन्यज्ञे स्तुतः । शूरो विक्रांतो
ववृधानः प्रवृद्धोऽयमिन्द्रः सधमादस्तु । अस्माभिः सह मायन भवतु । यस्मिन्स्य तविषीस्तविष्यो बलानि पूर्वीः
पूर्वीं बहूनि । संतीति शेषः । यस्मिन्द्रो बौर्न द्यौतमानः सूर्य इवाभिभूति परकीयं बलमभिभावुकं चचं स्वकीयं
बलं तेजो वा पुष्यात् पुष्यतु । स इन्द्र उपायात्विनि पूर्वेण संबंधः ॥

तस्येदिह स्तवथ वृष्यानि तुविद्युम्नस्य तुविराधसो नृन् ।

यस्य क्रतुर्विदथ्योऽन सम्राट् साह्यं तरुचो अभ्यस्ति कृषीः ॥ २ ॥

तस्य । इत् । इह । स्तवथ । वृष्यानि । तुविऽद्युम्नस्य । तुविऽराधसः । नृन् ।

यस्य । क्रतुः । विदथ्यः । न । संऽराट् । साह्यं । तरुचः । अभि । अस्ति । कृषीः ॥ २ ॥

तुविद्युम्नस्य बज्रकीर्तितुविराधसो बज्रधनस्य तस्येत्तस्मिन्स्यैव वृष्यानि बलभूतान्नृन् नेतृन्मरुतो हे
स्रोतारो यूयमिहास्मिन्यज्ञे स्तवथ । स्तुत । साह्यं शत्रुनभिभावुकस्तर्चोऽस्मानापह्यस्तारको यस्मिन्स्य
क्रतुः कर्म कृष्टीः शत्रुसंबन्धिनीः प्रजा अभ्यस्ति अभिभवति । तत्र दृष्टांतः । विदथ्यो न सम्राट् । विदथाहो न
यज्ञार्हः सम्राट् सकललोकानामधिपतिरिव तद्वत् । तस्य वृष्यानीति पूर्वेण संबंधः ॥

आ यात्विन्द्रो दिव आ पृथिव्या मसू समुद्रादुत वा पुरीषात् ।

स्वर्णरादवसे नो मरुत्वान्परावतो वा सदनादृतस्य ॥ ३ ॥

आ । यातु । इन्द्रः । दिवः । आ । पृथिव्याः । मसू । समुद्रात् । उत । वा । पुरीषात् ।

स्वःऽनरात् । अवसे । नः । मरुत्वान् । पराऽवतः । वा । सदनात् । ऋतस्य ॥ ३ ॥

मरुत्वाग्रहजिः सहित इन्द्रो नोऽस्माकमवसे रक्षणाय दिवः स्वर्गलोकादा यातु । आगच्छतु । पृथिव्या
भूलोकाश्च मधु शीघ्रमा यातु । उत वा अथवा समुद्रादंतरिक्षलोकाद्यायातु । समुद्र इत्यंतरिक्षनाम सगरः
समुद्रोऽध्वरमिति तन्नामसु पाठात् । अथवा पुरीषादुदकादायातु । पुरीषमित्युदकनाम मधु पुरीषं पिप्पल-
मिति तन्नामसु पाठात् । स्वर्णरात् स्वरादित्यो नरो नेता यस्य तस्मान्नोकाद्यायातु । परावतो वा दूराद्वायातु ।
ऋतस्योदकस्य सदनात्स्थानान्निधलोकाद्यायातु ॥

स्थूरस्य रायो बृहतो य ईशे तमुं हवाम विदथेष्विन्द्रं ।

यो वायुना जयति गोमतीषु प्र धृष्णुया नयति वस्यो अच्छं ॥ ४ ॥

स्थूरस्य । रायः । बृहतः । यः । ईशे । तं । ऊं इति । स्तवाम् । विदथेषु । इन्द्रं ।

यः । वायुना । जयति । गोऽमतीषु । प्र । धृष्णुऽया । नयति । वस्यः । अच्छं ॥ ४ ॥

य इन्द्रः स्खूरस्य स्खूलस्य बृहतो महतो रायो धनस्येति ईष्टे विदधेषु यज्ञेषु । विदध इति यज्ञनामितत् । तमिन्द्रसु तमिन्द्रमेव वयं स्तोतारः स्तवाम । य इन्द्रो वायुना प्राणरूपेण बलेन गोमतीषु सेनासु जयति शत्रुन्विजयति । धृष्णुया धृष्णुः प्रगल्भो य इन्द्रः स्तोतृन्वस्यो वसीयः श्रेष्ठं पन्थादिधनमच्छामि प्रणयति प्रापयति । तमेवेन्द्रं स्तवामिति पूर्वेषां संबंधः ॥

उप॒ यो नमो॑ नमसि॒ स्तभा॒यन्निर्यति॑ वाचं॒ जनय॑न्यज॒ध्वे ।

चञ्ज॒सानः॑ पु॒रुवारं॑ उ॒क्थैरेन्द्रं॑ कृ॒ण्वीत॑ स॒दनेषु॑ होता ॥ ५ ॥

उप॒ । यः । नमः॑ । नमसि॒ । स्तभा॒यन् । इर्यति॑ । वाचं॒ । जनय॑न् । यज॒ध्वे ।

चञ्ज॒सानः॑ । पु॒रुऽवारः॑ । उ॒क्थैः । आ । इन्द्रं॑ । कृ॒ण्वीत॑ । स॒दनेषु॑ । होता ॥ ५ ॥

उप स्तभायन् लोकानुपसंभयन् यजध्वे यष्टुं वाचं गर्जितलक्षणां वाचं जनयन् प्रजनयन् चञ्जसानः प्रसाध्यमानः । चञ्जतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः । उक्थैः शस्त्रलक्षणीः स्तोत्रैः पुरवारो बद्धभिः संभजनीयो य इन्द्रो नमसि । नम इत्यज्ञनामितत् । यजमानैर्दत्ते हविषि नमो यजमानेभ्यो यज्ञादिसाधनमन्नमियति प्रेरयति । इन्द्रो हविषा तृप्तः सन् वृष्टिद्वारात्नं प्रयच्छति तेन चाग्नेन पुनर्यज्ञः प्रजायत इत्यर्थः । अस्मदीयो होता सद्नेषु यज्ञगृहेषु तमिन्द्रमा कृण्वीत । अभिमुखीकरोतु ॥ ॥ ५ ॥

धि॒षा यदि॑ धिष॒ण्यंतः॑ सर॒ण्यान्सदंतो॑ अ॒द्रिमौ॑शिजस्य॒ गोहे॑ ।

आ॒ दुरो॑षाः पा॒स्त्यस्य॑ होता॒ यो नो॑ म॒हान्सं॑वर॒णेषु॑ वह्निः ॥ ६ ॥

धि॒षा । यदि॑ । धिष॒ण्यंतः॑ । सर॒ण्यान् । सदंतः॑ । अ॒द्रिम् । औ॒शिजस्य॑ । गोहे॑ ।

आ॒ । दुरो॑षाः । पा॒स्त्यस्य॑ । होता॒ । यः । नः॑ । म॒हान् । संऽवर॒णेषु॑ । वह्निः ॥ ६ ॥

धिषण्यंतो धिषणांमिन्द्रविषयां स्तुतिमिच्छंत औशिजस्य । औशिजः कामयमाना ऋत्विजः । तेषां संबन्धीश्विजो यजमानः । तस्य गोहे गृहे सदंतो निषीदंतो जना अद्रिम् । आदृणाति शत्रुनित्यद्रिर्द्रिन्द्रः । तमिन्द्रं धिषा स्तुत्या यदि यदा सरण्यान् उपागच्छेयुः तदा स इन्द्र आ यातु । नोऽस्माकं संवरणेषु शत्रुसंबन्धिषु निरोधेषु वह्निर्वीढा पास्त्यस्य पत्ये गृहे वसता यजमानेन होताह्वाता दुरोषा दुस्तरक्रोधो य इन्द्रो महान्प्रभूतो भवति । स आयात्विति ॥

स॒चा यदी॑ भा॒र्वरस्य॑ वृ॒ष्णः॑ सि॒षक्ति॑ शु॒ष्मः॑ स्तु॒वते॑ भ॒राय॑ ।

गुहा॒ यदी॑मौशिजस्य॒ गोहे॑ प्र॒ यद्विये॑ प्राय॒से मदा॑य ॥ ७ ॥

स॒चा । यत् । ई॒ । भा॒र्वरस्य॑ । वृ॒ष्णः॑ । सि॒षक्ति॑ । शु॒ष्मः॑ । स्तु॒वते॑ । भ॒राय॑ ।

गुहा॒ । यत् । ई॒ । औ॒शिजस्य॑ । गोहे॑ । प्र॒ । यत् । धिये॑ । प्र॒ । अय॑से । मदा॑य ॥ ७ ॥

भार्वरस्य । भार्वरो जगद्धर्ता प्रजापतिः । तस्य पुत्रो भार्वरः । तस्य वृष्णः कामानां वर्षितुरिन्द्रस्य संबंधी ईमेव शुष्मो बलं स्तुवते स्तोत्रं कुर्वंतं यजमानं सिषक्ति सेवत इति यत्तत्सचा सत्यमेव । ईमेतद्वलमौशिजस्य यजमानस्य भराय भर्तुं गुहा गुहायां गुहारूपे हृदये प्र भवतीति यत्तत्सत्यं । यजमानस्य गोहे गृहे धिये कर्मणे प्र भवतीति यत्तत्सत्यं । अयसे गमनाय कामानां प्राप्तये मदाय हर्षाय तत्र यद्वलं प्रभवति तत्सत्यं । इन्द्रस्य बलं यजमानं सर्वदा पालयतीत्यर्थः ॥

वि॒ यद्वरा॑सि॒ पर्व॑तस्य॒ वृ॒क्षे प॒योभिर्जि॑न्वे अ॒पां जवा॑सि ।

वि॒द॒न्नौरस्य॑ गव॒यस्य॑ गोहे॒ यदी॑ वाजा॒य सु॒ध्योऽ॒वह॑न्ति ॥ ८ ॥

वि । यत् । वरांसि । पर्वतस्य । वृषे । पयः ऽभिः । जिन्वे । अपां । जवांसि ।
विदत् । गौरस्य । गवयस्य । गोहे । यदि । वाजाय । सुऽध्यः । वहन्ति ॥ ८ ॥

इंद्रः पर्वतस्य मेघस्य वरांसि द्वाराणि वि वृषे विवृतानि कृतवानिति यत् । अपामुदकानां जवांसि
वेगान्ययोभिर्जलैर्जिन्वे प्यायतीति यत् । यदि यदा सुध्यः शोभनकर्माणां यजमाना वाजायान्नाय वहन्ति
इंद्रं प्राप्नुवन्ति तदा गोहे गृहे गौरस्य गौरमृगस्य गवयस्य गवयमृगस्य च विदत् तौ द्वौ प्रभू लभत इति
यत् । तत्सर्वं सचेति पूर्वेण संबंधः ॥

अभुदयेष्टाविंद्रस्य प्रदातुर्भद्रा ते हस्तेति याज्या । सूत्रितं च । दीर्घस्ते अस्त्वंकुशो भद्रा ते हस्ता सुकृतोत
पाणी । आ० ३. १३. इति ॥

भद्रा ते हस्ता सुकृतोत पाणी प्रयंतारा स्तुवते राधं इंद्र ।

का ते निषत्तिः किमु नो ममत्सि किं नोदुदु हर्षसे दातवा उ ॥ ९ ॥

भद्रा । ते । हस्ता । सुऽकृता । उत । पाणी इति । प्रऽयंतारा । स्तुवते । राधः । इंद्र ।

का । ते । निऽसत्तिः । किं । ऊं इति । नो इति । ममत्सि । किं । न । उत्ऽउत् ।

ऊं इति । हर्षसे । दातवै । ऊं इति ॥ ९ ॥

हे इंद्र ते त्वदीयी भद्रा भद्रौ कल्याणी हस्ता हस्तौ सुकृता सुकृती शोभनकर्माणी भवतः । उतापि च
पाणी त्वदीयी हस्तौ स्तुवते स्तोत्रे यजमानाय राधो धनं प्रयंतारा प्रयंतारी प्रदातारी भवतः । हे इंद्र ते
त्वदीया निषत्तिर्निषदनं स्थितिः का । त्वमस्मान् किमु किमर्थं नो ममत्सि । न मादयसि । किमुदुदु किमर्थमेव
दातवा अस्माकं धनं दातुं न हर्षसे । हृष्टो न भवसि ॥

इंद्रस्य वार्चस्त्रस्य पशवेवा वस्व इति हवियो याज्या । सूत्रितं च । एवा वस्व इंद्रः सत्यः सम्राड्वाग्व-
दंत्वविचेतनानि । आ० ३. ८. इति ॥

एवा वस्व इंद्रः सत्यः सम्राडुता वृचं वरिवः पूरवे कः ।

पुरुष्टुत क्रत्वा नः शग्धि रायो भक्षीय तेऽवसो दैव्यस्य ॥ १० ॥

एव । वस्वः । इंद्रः । सत्यः । संऽराट् । हंता । वृचं । वरिवः । पूरवे । करिति कः ।

पुरुऽस्तुत । क्रत्वा । नः । शग्धि । रायः । भक्षीय । ते । अवसः । दैव्यस्य ॥ १० ॥

एवैवमुक्तप्रकारेण स्तूयमानः सत्यः सत्यवान्वस्वो धनस्य सम्राड्दीश्वरो वृचं वृचनामानमसुरं हंता हिंसि-
तेंद्रः पूरवे मनुष्याय यजमानाय वरिवो धनं कः । करोति । ददातीत्यर्थः । क्रत्वा कर्मणा स्तुतिहेतुना हे पुरुष्टुत
बहुभिर्यजमानैः स्तुतेंद्र त्वं नोऽस्मभ्यं रायो धनानि शग्धि । देहि । ते त्वया दीयमानस्य दैव्यस्य देवसंबंधिनो
ऽवसोऽन्नस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ अन्नं भक्षीय । अहं भजेय ॥

नू ष्टुत इंद्र नू गृणान इषं जरिचे नद्योऽन पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नय्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इंद्र । नू । गृणानः । इषं । जरिचे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नय्यं । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

तत्र तृतीयाशुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र यत्त इन्द्र इत्येकादशर्चं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्थार्थं वैश्वभर्मिन्द्र । यत्त इत्यनुक्रमणिका ॥ पृष्ठाभिन्नवषट्पहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने भिन्नावरणशस्त्रे द्वितीयमिदं संपात-सूक्तं । सूचितं च । एषा त्वामिन्द्र यत्त इन्द्रः । आ० ७. ५. । इति ॥

यत्त इन्द्रो जुजुषे यच्च वष्टि तन्नो महान्करति शुष्म्या चित् ।

ब्रह्म स्तोमं मघवा सोममुक्था यो अश्मानं शर्वसा बिभ्रदेति ॥ १ ॥

यत् । नः । इन्द्रः । जुजुषे । यत् । च । वष्टि । तत् । नः । महान् । करति । शुष्मी । आ । चित् ।

ब्रह्म । स्तोमं । मघवा । सोमं । उक्था । यः । अश्मानं । शर्वसा । बिभ्रत् । एति ॥ १ ॥

इन्द्रो गोऽक्षदीयं यज्ञविलक्षणान्नादिकं जुजुषे सेवते यच्च हविरादिकं च वष्टि कामयते महान् प्रभूतः शुष्मी बलवानिन्द्रः । चिदिति चार्थः । ब्रह्म चित् हविलक्षणपुरोडाशादिकमन्नं च स्तोमं स्तोत्रसमूहं च सोम-मभिषुतं सोमं चोक्थोक्थानि शस्त्राणि चेत्येवंभूतं तद्वह्नादिचतुष्टयमा करति । आकरोतु । स्वीकरोतु । मघवा धनवान् । अन्नारमशब्दो वज्रवाची । अश्मानं वज्रं बिभ्रत् धारयन् शर्वसा बलेन युक्तो य इन्द्र एति आग-च्छति । स इन्द्रः स्वीकरोत्विति पूर्वेण संबंधः ॥

वृषा वृषंधिं चतुरश्रिमस्यन्नुयो बाहुभ्यां नृतमः शचीवान् ।

श्रिये परुष्णीमुषमाण ऊर्णा यस्याः पर्वणि सख्याय विव्ये ॥ २ ॥

वृषा । वृषंधिं । चतुःऽश्रिं । अस्यन् । उयः । बाहुभ्यां । नृतमः । शचीवान् ।

श्रिये । परुष्णीं । उषमाणः । ऊर्णा । यस्याः । पर्वणि । सख्याय । विव्ये ॥ २ ॥

वृषा कामानां वर्षिता वृषंधिं मेघमेदनद्वारेण वर्षं कुर्वतं चतुरश्रिं चतस्रभिरश्रिभिर्धाराभिरपेतं वज्रं बाहुभ्यां हस्ताभ्यामस्यन् शत्रुषु प्रक्षिपन् उय उन्मूर्णबलो नृतमः नेतुतमः शचीवान् कर्मवानिन्द्र ऊर्णामाच्छा-दिकां परुष्णीं पर्ववतीं नदीं श्रिय आश्रयणार्थमुषमाणः सेवमानो भवति । यस्या नद्याः पर्वणि भित्तादेशान् सख्याय सखिकर्मणे विव्ये संवृतवान् ॥

यो देवो देवतमो जायमानो महो वाजेभिर्महद्भिश्च शुष्मैः ।

दधानो वज्रं बाह्णोरुशंतं द्याममेन रेजयत्प्र भूमं ॥ ३ ॥

यः । देवः । देवऽतमः । जायमानः । महः । वाजेभिः । महत्ऽभिः । च । शुष्मैः ।

दधानः । वज्रं । बाह्णोः । उशंतं । द्यां । अमेन । रेजयत् । प्र । भूमं ॥ ३ ॥

देवो दीप्यमानो देवतमो दातृतमो जायमान उत्पद्यमानो य इन्द्रो महो महद्भिर्वाजेभिरन्नेर्महद्भिः शुष्मैर्वलिश्च । युक्तोऽभवदिति शेषः । स इन्द्रो बाह्णोर्हस्तयोरुशंतं कामयमानं वज्रं दधानो धारयन् अमेन बलेन द्यां युक्तोक्तं च भूम भूलोक्तं च प्र रेजयत् । प्रकंपयति स्म ॥

विश्वा रोधांसि प्रवतश्च पूर्वीद्यौर्ऋष्वाज्जनिमन्नेजत् छाः ।

आ मातरा भरति शुष्म्या गोर्नृवत्परिज्मन्नोनुवंत वाताः ॥ ४ ॥

विश्वा । रोधांसि । प्रवतः । च । पूर्वीः । द्यौः । ऋष्वात् । जनिमन् । रेजत् । छाः ।

आ । मातरा । भरति । शुष्मी । आ । गोः । नृवत् । परिज्मन् । नोनुवंत । वाताः ॥ ४ ॥

विश्वा विश्वानि रोधांसि । रोधःशब्देनोन्नतप्रदेशा उच्यन्ते । उन्नतप्रदेशाः पर्वताश्च पूर्वीः पूर्वो बह्वनि प्रवतः प्रवणानि । समुद्राश्चेत्यर्थः । द्यौर्दुलोकश्च चाः पृथिवी च जनिमन्निद्रश्च जन्मनि सत्युष्वाभ्यहतो ऽस्मादिन्द्राद्विजत । अरेजंत । अकंपंत । किंच शुष्मी बलवानिन्द्रो गोगंतुः सूर्यश्च मातरा मातरौ मातापितृभृतौ द्यावापृथिव्यौ च । आ इति चार्थः । आ भरति । आ समंताद्विभर्ति । नृवन्ननुष्या इव वाता इंद्रेण प्रेरिता वायवश्च परिज्मन्तंरिचे नोनवत । शब्दायन्ते ॥

ता तू तं इंद्र महतो महानि विश्वेष्वित्सवनेषु प्रवाच्या ।

यच्छूर धृष्णो धृषता दधृष्वानहिं वज्रेण शवसाविवेधीः ॥ ५ ॥

ता । तु । ते । इंद्र । महतः । महानि । विश्वेषु । इत् । सवनेषु । प्रऽवाच्या ।

यत् । शूर । धृष्णो इति । धृषता । दधृष्वान् । अहिं । वज्रेण । शवसा । अविवेधीः ॥ ५ ॥

हे इंद्र महतः प्रभूतस्य ते त्वदीयानि ता तानि कर्माणि तु क्षिप्रं महानि महान्ति भवन्ति । विश्वेष्वित्सर्वेष्वेव सवनेषु प्रातःसवनादिकर्मसु त्वदीयानि कर्माणि प्रवाच्या प्रवाच्यानि स्तोतुभिः प्रकर्षेण वक्तुं योग्यानि स्तुत्यानीति यत् । हे धृष्णो प्रगल्भ हे शूर विक्रान्तिंद्र दधृष्वान्पालकत्वेन लोकान्धारयन् शवसा बलेन युक्तस्त्वं धृषता धर्षकेण वज्रेणाहिं वृचमसुरमविवेधीः अवधीरिति यत् । एतदादीनि कर्माणि महान्तीति पूर्वेण संबंधः । अत्राविवेधीरिति वधकर्मा ॥ ७ ॥

ता तू ते सत्या तुविनृम्ण विश्वा प्र धेनवः सिस्रते वृष्ण ऊध्रः ।

अधा ह त्वद्वृषमणो भियानाः प्र सिंधवो जवसा चक्रमंत ॥ ६ ॥

ता । तु । ते । सत्या । तुविऽनृम्ण । विश्वा । प्र । धेनवः । सिस्रते । वृष्णः । ऊध्रः ।

अध । ह । त्वत् । वृषऽमनः । भियानाः । प्र । सिंधवः । जवसा । चक्रमंत ॥ ६ ॥

हे तुविनृम्णाधिकबलेन्द्र ते त्वदीयानि विश्वा विश्वानि ता तानि कर्माणि तु क्षिप्रं सत्या सत्यानि भवन्ति । हे इंद्र वृष्णः कामानां वर्षितुस्त्वत्तो भयाद्देनवो गाव ऊध्रः स्वकीयादापीनात्प्र सिस्रते । प्रकर्षेण चीरं चरन्ति । अधापि च हे वृषमनः कामानां वर्षणपरमनस्केन्द्र सिंधवो नद्यस्त्वत्त्वत्तो भियाना बिभ्यत्यः सत्यो जवसा वेगेन प्र चक्रमंत ह । प्रकर्षेण गच्छन्ति खलु ॥

अत्राह ते हरिवस्ता उ देवीरवोभिरिंद्र स्तवंत स्वसारः ।

यत्सीमनु प्र मुचो बद्धधाना दीर्घामनु प्रसितिं स्यंद्यध्वै ॥ ७ ॥

अत्र । अह । ते । हरिऽवः । ताः । ऊं इति । देवीः । अरवऽभिः । इंद्र । स्तवंत । स्वसारः ।

यत् । सीं । अन् । प्र । मुचः । बद्धधानाः । दीर्घा । अन् । प्रऽसितिं । स्यंद्यध्वै ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वं यद्यदा बद्धधाना वृत्रेण वध्यमानाः सीमनु एना नदीरहिश्च दीर्घामत्यधिकां प्रसितिं बंधनमनु स्यंद्यध्वै यथाकामं स्वंदितुं प्र मुचः । प्रकर्षेणामोचयः । हे हरिवो हरिवन्तिंद्र अत्राहाचैव मोचनवेलायां ता उ ताः प्रसिद्धा एव देवीर्देव्यो द्योतमानाः स्वसारो नद्यः । अत्र स्वष्टशब्दो नदीवाची । अवोभिस्त्वत्कृते रचणेनै त्वां स्तवंत । स्तावयन्ति । नदीपूरणादिभिः कर्मभिर्जना इंद्रं सुषन्तीत्यर्थः ॥

पिपीके अंशुर्मद्यो न सिंधुरा त्वा शमी शशमानस्य शक्तिः ।

अस्मद्यक्शुशुचानस्य यम्या आशुर्न रश्मिं तुष्योजसं गोः ॥ ८ ॥

पिपी॒ळे । अ॒ंशुः । म॒द्यः । न । सि॒ंधुः । आ । त्वा । श॒मी । श॒श॒मा॒न॒स्य॑ । श॒क्तिः ।
अ॒स्म॒द्य॒क् । शु॒शु॒चा॒न॒स्य॑ । य॒म्याः । आ॒शुः । न । र॒श्मिं । तु॒वि॒ऽओ॒ज॒सं । गोः ॥ ८ ॥

हे इंद्र मद्यो मादयितांशुः सोमः पिपीळे । अपीडात । अभ्यसूयतेत्यर्थः । नेति संप्रत्यर्थे । न इदानीं
सिंधुः खंदमानः सोमस्त्वा त्वामा यम्याः । आयच्छतु । शुशुचानस्य दीप्यमानस्य शशमानस्य सुवतः संबंध्य-
स्मश्रगस्मदभिमुखं शमी शमनं शक्तिः स्तुतिकर्म चायच्छतु । तत्र दृष्टांतः । आशुः शीघ्रगामी यंता गोर्गतुरश्वस्य
तुव्योजसं बद्धबलं । दृढमित्यर्थः । रश्मिं न अश्वबंधनरज्जुमिव तद्वत् ॥

अ॒स्मे व॒र्षि॒ष्ठा कृ॒णु॒हि ज्ये॒ष्ठा नृ॒म्णा॒नि स॒त्रा स॒हुरे॒ सहा॑ंसि ।
अ॒स्मभ्य॑ वृ॒चा सु॒हना॑नि रं॒धि ज॒हि व॒ध॒र्व॒नुषो॑ म॒र्त्यस्य॑ ॥ ९ ॥
अ॒स्मे इति॑ । व॒र्षि॒ष्ठा । कृ॒णु॒हि । ज्ये॒ष्ठा । नृ॒म्णा॒नि । स॒त्रा । स॒हुरे॒ । सहा॑ंसि ।
अ॒स्मभ्य॑ । वृ॒चा । सु॒हना॑नि । रं॒धि । ज॒हि । व॒धः । व॒नुषः॑ । म॒र्त्यस्य॑ ॥ ९ ॥

हे सज्जरे सहनशीलेंद्र त्वं सत्रा सर्वदा सहांसि शत्रूनभिभावुकानि वर्षिष्ठा वर्षिष्ठानि प्रवृद्धानि ज्येष्ठा
ज्येष्ठानि प्रशस्तानि नृम्णानि वलान्यस्मे अस्मभ्यं कृणुहि । कृ॒णु । हे इंद्र त्वमस्मभ्यं सुहनानि शोभनवधानि वृचा
वृचाणि शत्रून् रंधि । रंधय । वधं नय । किंच वनुषो हिंसकस्य मर्त्यस्य मरणधर्मेणः शत्रोः संबंधि वधो
हननसाधनमायुधं जहि । नाशय ॥

अ॒स्माक॑मित्तु शृ॒णु॒हि त्वमि॑न्द्रा॒स्मभ्य॑ चि॒त्राँ उप॑ माहि॒ वाजा॑न् ।
अ॒स्मभ्य॑ वि॒श्वा इ॒षणः॑ पु॒रंधी॑र॒स्माकं॑ सु॒ म॒घव॑न्बोधि॒ गो॒दाः ॥ १० ॥
अ॒स्माकं॑ । इत् । सु । शृ॒णु॒हि । त्वं । इं॒द्र । अ॒स्मभ्य॑ । चि॒त्रान् । उप॑ । मा॒हि । वाजा॑न् ।
अ॒स्मभ्य॑ । वि॒श्वाः । इ॒षणः॑ । पु॒रं॒ऽधीः॑ । अ॒स्माकं॑ । सु॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । बो॒धि । गो॒ऽदाः ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वमस्माकमित् अस्मदीया एव स्तुतीः सु सुष्ठु शृणुहि । तथा हे इंद्र त्वं चित्रान् चायनीयानि
वाजानन्नायस्मभ्यमुप माहि । देहि । किंच अस्मभ्यं विश्वाः सर्वाः पुरंधीर्बुद्धीरिषणः । प्रेरय । अपि च हे
मघवन्धनवर्तिन्द्र अस्माकं गोदा गवां दाता सु सुष्ठु बोधि । भव ॥

नू॒ ह्युत॑ इं॒द्र नू॒ गृ॒णा॒न इ॒षं ज॒रि॒चे न॒द्यो॒ऽन पी॒पेः ।
अ॒कारि॑ ते ह॒रिवो॑ ब्र॒ह्म न॒य्यं धि॒या स्या॑म र॒थ्यः सदा॑साः ॥ ११ ॥
नु । स्तुतः । इं॒द्र । नु॒ । गृ॒णा॒नः । इ॒षं । ज॒रि॒चे । न॒द्यः । न । पी॒पे॒रिति॑ पी॒पेः ।
अ॒कारि॑ । ते । ह॒रि॒ऽवः॑ । ब्र॒ह्म । न॒य्यं । धि॒या । स्या॑म । र॒थ्यः । सदा॑साः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ८ ॥

कथा महामित्येकादशर्षं द्वितीयं सूक्तं वामदेवस्वार्थं वैद्युभमिंद्रं । अतस्य हीत्याद्यास्तिस्रश्चतदेवताका
वा । तथा चाशुक्रांतं । कथोपांत्यास्तिस्रश्चतदेव्यो वेति ॥ आभिज्ञविकेऽहनि दशरात्रे प्रथमेऽहनि माध्यं-
दिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रेऽहीनसूक्तस्य स्थान इदं तृतीयं संपातसूक्तं । सूचितं च । कथा महामिंद्रः पूर्वमिव
एक इत् । आ० ७. ५. । इति ॥ महाव्रते निष्केवच्य एतत् । तथैव पंचमारण्यके शौनकेन सूचितं च । कथा
महामवृधत्स्य होतुरिति संपातः । ऐ० आ० ५. २. २. । इति ॥

कथा म॒हाम॑वृ॒धत्कस्य॑ होत॒र्यज्ञं॑ जुषा॒णो अ॒भि सोम॑मू॒धः ।

पिब॑न्नु॒शानो॑ जुषमा॒णो अ॒ंधो वव॑क्ष ऋ॒ष्वः शुच॑ते धना॒य ॥ १ ॥

कथा । म॒हा । अ॒वृ॒धत् । कस्य॑ । होतुः । य॒ज्ञं । जुषा॒णः । अ॒भि । सोम॑ । ऊ॒धः ।

पिब॑न् । उ॒शानः॑ । जुषमा॒णः । अ॒ंधः । वव॑क्षे । ऋ॒ष्वः । शुच॑ते । धना॒य ॥ १ ॥

महां महांतं गुणैः प्रवृद्धमिन्द्रं कथा कथं केन प्रकारेणावृधत् । वर्धयेत् । अस्मिन्निरिता सुतिरिति शेषः । तस्य महिम्नोऽतिमहत्त्वादिति भावः । स एवेन्द्रो होतुर्होमनिष्पादकस्य कस्य यजमानस्य यज्ञं यामं जुषाणः प्रीयमानः सन् अभि । गच्छेदिति शेषः । उपसर्गश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः । किंच ऊध उद्धतमतिप्रवृद्धं सोममंधः सोमलक्षणमज्ञं पिबन्नास्वादयन् उशानसदेवानं कामयमानो जुषमाणः सेवमानश्च ऋष्वो महानिन्द्रः शुचते प्रदीप्ताय धनाय हिरण्यादिलक्षणाय । उक्तलक्षणं धनं कस्य यजमानाय दातुं ववक्षे । वहति । पीतमेवान्नं जठरे धारयति । अनेन वाक्यद्वयेनेन्द्रस्याचिंत्यचरितत्वं स्थापितं भवति ॥

को अस्य वीरः सध॒माद॑माप॒ समानं॑ सुम॒तिभिः॑ को अस्य ।

कद॑स्य चि॒त्रं चि॑किते॒ कद॑ती वृ॒धे भुव॑च्छ॒शमा॑नस्य॒ यज्योः॑ ॥ २ ॥

कः । अस्य॑ । वीरः । स॒ध॒माद॑ । आप॒ । सं । आ॒नं॑ । सुम॒तिभिः॑ । कः । अस्य॑ ।

कत् । अस्य॑ । चि॒त्रं । चि॑किते । कत् । ऊ॒ती । वृ॒धे । भुव॑त् । श॒शमा॑नस्य॒ यज्योः॑ ॥ २ ॥

अस्मिन्द्रस्य संबंधिन् सधमादं । सह मावांतीति सधमादः संयामः । तं सह सोमपानं वा वीरः स्तोत्राणामभिवाणां वा वीरयिता कः पुमानाप । प्राप्नोति । कथास्मिन्द्रस्य सुमतिभिः शोभनाभिरनुग्रहबुद्धिभिः समानं । संगच्छते । कत्कदा वास्मिन्द्रस्य चित्रं चायनीयं धनं चिकिते । प्रज्ञायते । तत्प्रदानसमयं न कोऽपि जानातीत्यर्थः । कत्कदा वा शशमानस्य सुवतो यज्योर्यष्टयजमानस्य वृधे वर्धनायोती कथा रक्षया सुवत् । भवेत् ॥

कथा शृ॒णोति॑ हूयमा॒नमि॑न्द्रः कथा शृ॒ण्वन्न॑वसामस्य वेद ।

का अस्य॑ पू॒र्वीरु॑पमातयो ह कथै॒नमाहुः॑ पपु॒रिं जरि॑चे ॥ ३ ॥

कथा । शृ॒णोति॑ । हूयमा॒नं । इ॒न्द्रः । कथा । शृ॒ण्वन् । अ॒वसां॑ । अस्य॑ । वे॒द ।

काः । अस्य॑ । पू॒र्वीः । उप॑मातयः । ह । कथा । ए॒नं । आ॒हुः । पपु॒रिं । जरि॑चे ॥ ३ ॥

इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तो हूयमानमाहुयंतं स्तोतारं कथा कथं शृणोति । स्तोत्राणि शृण्वन्नस्य स्तोतुः संबंधीन्वपसां रक्षणानि कथा कथं च वेद । वेत्ति । पूर्वीः पुरातनान्यस्मिन्द्रस्य संबंधीन्पुपमातयो दानानि का ह । कानि चित् संतीति शेषः । तानि दानानि जरिचे स्तोतुः संबंधिनां कामानां पपुरि पूरयितारमेनमिन्द्रं कथा कथं चाहुः । वदति ॥

कथा स॒बाधः॑ श॒शमा॑नो अस्य॒ नश॑द॒भि द्रवि॑णं दी॒ध्यानः॑ ।

दे॒वो भुव॑न्न॒वेदा॑ म ऋ॒तानां॑ नमो॒ जगृ॑भ्वाँ अ॒भि यज्जु॑जोषत् ॥ ४ ॥

कथा । स॒बाधः॑ । श॒शमा॑नः । अस्य॑ । नश॑त् । अ॒भि । द्रवि॑णं । दी॒ध्यानः॑ ।

दे॒वः । भुव॑त् । न॒वेदाः॑ । मे । ऋ॒तानां॑ । नमः॑ । जगृ॑भ्वान् । अ॒भि । यत् । जुजु॑षत् ॥ ४ ॥

सबाधः सपत्नानां पीडासहितः शशमान इन्द्रविषयां क्षुतिं कुर्वन् दीध्यानः कर्मभिर्दीप्यमानो यजमानो
ऽस्त्रिंशस्य संबंधि द्रविणं पञ्चादिधनं कथा कथमभि नशत् । अभिप्राप्नोति । नमो हविर्लक्षणमग्नं जगृभवान्
गृहीतवानिन्द्रो यद्यदाभि जुजोषत् मामभिसेवेत तदा देवो दीप्यमान इन्द्रो मे मदीयानामृतानां स्तोत्राणां
नवेदा अतिशयेन ज्ञाता भवत् । भवेत् । अत्र निपातस्थो नकारोऽतिशयवाची ॥

कथा कदस्या उषसो व्युष्टौ देवो मर्तस्य सख्यं जुजोष ।

कथा कदस्य सख्यं सखिभ्यो ये अस्मिन्कामं सुयुजं ततसे ॥ ५ ॥

कथा । कत् । अस्याः । उषसः । विऽउष्टौ । देवः । मर्तस्य । सख्यं । जुजोष ।

कथा । कत् । अस्य । सख्यं । सखिभ्यः । ये । अस्मिन् । कामं । सुऽयुजं । ततसे ॥ ५ ॥

देवो योतमान इन्द्रोऽस्या उषसो व्युष्टौ प्रभाति मर्तस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य स्रोतुः संबंधि सख्यं सखिकर्म
कथा कथं केन प्रकारेण कत्कदा जुजोष । सेवेत । ये स्तोतारोऽस्मिन्निन्द्रे सुयुजं सुष्ठु प्रयुज्यमानं कामं काम-
नीयं हविः स्तोत्रं च ततसे वितेजिरे अस्त्रिंशस्य सख्यं सखिकर्म सखिभ्यः स्तोतृभ्यः कथा कथं कत्कदाचित् ।
भवेदिति शेषः ॥ ॥ ९ ॥

किमादमचं सख्यं सखिभ्यः कदा नु ते भ्रात्रं प्र ब्रवाम ।

अथिे सुदृशो वपुःस्य सर्गाः स्वर्णं चित्रतममिष आ गोः ॥ ६ ॥

किं । आत् । अमचं । सख्यं । सखिभ्यः । कदा । नु । ते । भ्रात्रं । प्र । ब्रवाम ।

अथिे । सुऽदृशः । वपुः । अस्य । सर्गाः । स्वः । न । चित्रऽतमं । इषे । आ । गोः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वयं यजमानास्ते त्वदीयममचं शत्रून्भिभावुकं सख्यं सखिकर्म सखिभ्यः स्तोतृभ्यः किमात् किं स्वि-
त् प्र ब्रवाम । प्रकर्षेण वदेम । ते त्वदीयं भ्रात्रं भ्रातृकर्म च कदा नु कदा खलु प्र ब्रवाम । सुदृशः शोभनदर्शन-
स्यास्त्रिंशस्य संबंधिनः सर्गा उद्योगाः अथिे सर्वेषां स्तोतृणां श्रेयसे । भवन्तीति शेषः । स्वर्णं सूर्यो यथा दर्शनी-
यतमस्तथा गोर्गन्तुरिन्द्रस्य चित्रतमं दर्शनीयतमं वपुः शरीरमेधे । आ समन्तात्सर्वैरिष्यते ॥

द्रुहं जिघांसन्ध्वरसमनिन्द्रां तेतिक्ते तिग्मा तुजसे अनीका ।

अृणा चित्तं अृणया न उयो दूरे अज्ञाता उषसो बबाधे ॥ ७ ॥

द्रुहं । जिघांसन् । ध्वरसं । अनिन्द्रां । तेतिक्ते । तिग्मा । तुजसे । अनीका ।

अृणा । चित् । यत् । अृणऽयाः । नः । उयः । दूरे । अज्ञाताः । उषसः । बबाधे ॥ ७ ॥

अथमिन्द्रो द्रुहं द्रोहं कुर्वतीं ध्वरसं हिंसिकामनिन्द्रामिन्द्रमजानतीं राक्षसीं जिघांसन् हन्तुमिच्छन् तिग्मा
तिग्मानि पूर्वमेव तीक्ष्णान्यनीकानीकान्यायुधानि तुजसे तद्वधाय तेतिक्ते । अत्यर्थं तीक्ष्णीकरोति । यत्र
यामुषःसु तदुपलक्षितज्वहःसृणा चित् अृणान्यपि नोऽस्मान्वाधत् इति शेषः । ता उषसश्चोय उन्नूर्णबल
अृणया अृणस्य हतिन्द्रः । यातिर्वधकर्मा । दूरेऽज्ञाता अननुभूताः सतीर्वबाधे । अपीडयत् ॥

अतपेयनाम्येकाहे महत्त्वतीयनिष्केवस्यशस्त्रयोर्निविज्ञानात्पुरस्तादृतस्य हीयितदादिके हे अची क्रमेण
शंसनीये । सूचितं च । अतस्य हि शुब्धः संति पूर्वैरिति सूक्तमुखीये । आ० ९. ७. इति ॥

अतस्य हि शुरुधः संति पूर्वीर्अतस्य धीतिर्वृजिनानि हन्ति ।

अतस्य श्लोको बधिरा ततर्द कर्णो बुधानः शुचमान आयोः ॥ ८ ॥

ऋतस्य । हि । शुरुधः । संति । पूर्वीः । ऋतस्य । धीतिः । वृजिनानि । हन्ति ।
 ऋतस्य । श्लोकः । बधिरा । ततर्द । कर्णा । बुधानः । शुचमानः । आयोः ॥ ८ ॥

अत्र ऋतशब्देनैन्द्रो वादित्यो वा सत्यं वा यज्ञो बोध्यते ॥ ऋतस्य ऋतदेवस्य संबंधिन्यः पूर्वीर्बह्व्यः शुरुध आपः संति हि । भवंति खलु । ऋतस्य ऋतदेवस्य संबंधिनी धीतिः प्रज्ञा तद्विषया स्तुतिर्वा वृजिनानि वर्जनीयानि पापानि हन्ति । हिनस्ति । ऋतस्य ऋतदेवस्य संबंधिनी श्लोकः स्तुतिरूपा वागायोगैर्गुणैर्गुण्यस्य संबंधिनी बधिरा बधिरौ प्रतिबद्धौ कर्णा कर्णौ ततर्द । तृणन्ति । कीदृशः श्लोकः । बुधानो बुध्यमानः शुचमानो दीप्यमानः ॥

ऋतस्य दृष्ट्वा धरुणानि संति पुरुणि चंद्रा वपुषे वपूषि ।
 ऋतेन दीर्घमिषणंत पृक्षं ऋतेन गावं ऋतमा विवेषुः ॥ ९ ॥
 ऋतस्य । दृष्ट्वा । धरुणानि । संति । पुरुणि । चंद्रा । वपुषे । वपूषि ।
 ऋतेन । दीर्घं । इषणंत । पृक्षः । ऋतेन । गावः । ऋतं । आ । विवेषुः ॥ ९ ॥

वपुषे वपुष्मतः । यष्यर्थे चतुर्थी । ऋतस्य ऋतदेवस्य संबंधीनि दृष्ट्वा दृष्टानि धरुणानि धारकाणि पुरुणि बह्वनि चंद्रा चंद्राण्याह्लादकानि वपूषि रूपाणि संति । भवंति । ऋतेन ऋतदेवेन दीर्घमत्यधिकं पृक्षोऽत्रमिषणंत । स्तोतार इच्छति । ऋतेन ऋतदेवेन गावो धेनव ऋतं यज्ञं दक्षिणात्वेना विवेषुः । प्रविशन्ति । यदा । गावो ररमय ऋतमुदकमा विवेषुः ॥

ऋतं येमान ऋतमिद्वनोत्यृतस्य शुष्मस्तुरया उ गव्युः ।
 ऋताय पृथ्वी बहुले गभीरे ऋताय धेनू परमे दुहाते ॥ १० ॥
 ऋतं । येमानः । ऋतं । इत् । वनोति । ऋतस्य । शुष्मः । तुरयाः । उं इति । गव्युः ।
 ऋताय । पृथ्वी इति । बहुले इति । गभीरे इति । ऋताय । धेनू इति । परमे इति ।
 दुहाते इति ॥ १० ॥

ऋतमृतदेवं येमानो नियच्छन् स्तुतिभिर्वशीकुर्वन् स्तोता ऋतमित् ऋतदेवमेव वनोति । संभजते । ऋतस्य ऋतदेवस्य संबंधि शुष्मो बलं तुरयास्तूर्णं गव्युः । उ इति चार्थे । जलकामश्च भवति । बहुले विस्तीर्णे गभीरे दुरवगाहे पृथ्वी बावापृथिव्यावृताय ऋतदेवाय भवतः । धेनू प्रीणयित्री परमे उत्कृष्टे बावापृथिव्यावृताय ऋतदेवायैव दुहाते । दोहनं कुर्वति ॥

नू हृत इंद्र नू गृणान इषं जरिचे नद्योऽन पीपेः ।
 अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥
 नु । स्तुतः । इंद्र । नु । गृणानः । इषं । जरिचे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।
 अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यं । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ११० ॥

का सुष्टुतिरथिकादशर्चं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्वार्थमैन्द्रं । दशम्यनुष्टुप शिष्टास्त्रिष्टुमः । तथा चानुक्रमणिका ।
 का सुष्टुतिरपांत्थानुष्टुबिति । विनियोगो लेखिकः ॥

का सुष्टुतिः शर्वसः सूनुमिद्रमर्वाचीनं राधस आ ववर्तत ।

ददिहि वीरो गृणते वसूनि स गोपतिर्निष्पिधा नो जनासः ॥१॥

का । सुऽस्तुतिः । शर्वसः । सूनुं । इन्द्रं । अर्वाचीनं । राधसे । आ । ववर्तत ।

ददिः । हि । वीरः । गृणते । वसूनि । सः । गोऽपतिः । निऽसिधां । नः । जनासः ॥१॥

का कीदृशी सुष्टुतिः शर्वसः सूनुं बलस्य पुत्रं । अतिबलिनमित्यर्थः । अर्वाचीनमस्मादभिसुखमिन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तं राधसे धनायास्त्रभ्यं धनं दातुमा ववर्तत । आवर्तयेत् । हे जनासो जना यजमाना वीरो विक्रातो गोपतिः पञ्चादिधनस्य पालकः स इन्द्रो निष्पिधां निष्पेक्षणां शत्रूणां संबंधीनि वसूनि धनानि गृणते गृणञ्चः स्तोतृभ्यो नोऽस्त्रभ्यं ददिहि । दाता खलु भवति ॥

स वृचहृत्ये हव्यः स ईड्यः स सुष्टुत इन्द्रः सत्यराधाः ।

स यामन्ना मघवा मर्त्याय ब्रह्मण्यते सुष्वये वरिवो धात् ॥२॥

सः । वृचऽहृत्ये । हव्यः । सः । ईड्यः । सः । सुऽस्तुतः । इन्द्रः । सत्यराधाः ।

सः । यामन् । आ । मघऽवा । मर्त्याय । ब्रह्मण्यते । सुष्वये । वरिवः । धात् ॥२॥

स इन्द्रो वृचहृत्ये वृचाणां शत्रूणां हृत्ये हनने निमित्तभूते सति यामन्युद्धे हव्य आह्नातव्यो भवति । स इन्द्र ईड्यः स्तुत्यो भवति । स इन्द्रः सुष्टुतः सन् सत्यराधा यजमानेभ्यो दातुं सत्यधनो भवति । मघवा धनवान् स इन्द्रो ब्रह्मण्यते स्तोत्रमिच्छते सुष्वये सोमं सुन्वते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय वरिवो धनं । वरिव इति धननामेतत् । आ धात् । आ समंताद् दाति ॥

तमिन्नरो वि ह्वयंते समीके रिरिक्कांसस्तन्वः कृण्वत चां ।

मिथो यत्यागमुभयासो अगमन्नरस्तोकस्य तनयस्य सातौ ॥३॥

तं । इत् । नरः । वि । ह्वयंते । संऽईके । रिरिक्कांसः । तन्वः । कृण्वत । चां ।

मिथः । यत् । त्यागं । उभयासः । अगमन् । नरः । तोकस्य । तनयस्य । सातौ ॥३॥

नरो नेतारो मनुष्याः समीके युद्धे तमित्तमेवेन्द्रं वि ह्वयंते । विविधमाह्वानं कुर्वते । तन्वः स्वकीयानि शरीराणि रिरिक्कांसस्तपसा रेचयंतो यजमानास्तेवेन्द्रं चां चातारं कृण्वत । कृण्वते । कुर्वते । यद्यदा मिथः परस्परं संगता उभयास उभये यजमानाः स्तोतारश्च त्यागं त्यागकर्तारं दातारमिन्द्रमगमन् उपगच्छन्ति तदा नर उभयविधा मनुष्यास्तोकस्य पुत्रस्य तनयस्य पौत्रस्य च सातौ लाभे निमित्तभूते सति तमेवेन्द्रं चातारं कुर्वतीति संबंधः ॥

क्रतूयंति क्षितयो योग उयाप्नुषाणासो मिथो अर्णसातौ ।

सं यद्विशोऽववृचंत युध्मा आदिन्नेम इन्द्रयंते अभीके ॥४॥

क्रतुऽयंति । क्षितयः । योगे । उय । आप्नुषाणासः । मिथः । अर्णऽसातौ ।

सं । यत् । विशः । अववृचंत । युध्माः । आत् । इत् । नेमे । इन्द्रयंते । अभीके ॥४॥

हे उद्योगूर्णबलेन्द्र आप्नुषाणासो व्याप्तवन्तः क्षितयो मनुष्याः । क्षितय इति मनुष्यनामितत् । अर्णसातौ सखादिफलसिद्धयर्थमुदकलाभे निमित्ते सति मिथः परस्परं योगे संबंधे सति क्रतूयंति । क्रतून् कर्माशीच्छन्ति ।

यद्यदा युध्मा योधयिष्यो विशः प्रजा अभीके युद्धे । अभीक इति संयामनामेतत् । समववृन्त संवर्तते परस्परं संगच्छते आदित् तदानीमेव नेमे केचन भाग्यवन्तो योधका इन्द्रयन्ते । युद्ध इन्द्रमिच्छन्ति ॥

आदिङ् नेमं इन्द्रियं यजन्त आदित्पक्तिः पुरोऽकाशं रिरिच्यात् ।

आदिस्तोमो वि पपृच्यादसुष्वीनादिज्जुजोष वृषभं यजध्वे ॥ ५ ॥

आत् । इत् । ह । नेमं । इन्द्रियं । यजन्ते । आत् । इत् । पक्तिः । पुरोऽकाशं । रिरिच्यात् ।

आत् । इत् । सोमः । वि । पपृच्यात् । असुस्वीन् । आत् । इत् । जुजोष । वृषभं । यजध्वे ॥ ५ ॥

आदित्तदानीमेव युद्धकाले नेमेऽन्ये योधा इन्द्रियं बलवन्तमिन्द्रं यजन्ते ह । पूजयन्ति खलु । कश्चिदादिदन्तरमेव पुरोऽकाशं पिष्टरूपं हविः पक्तिः पचन् रिरिच्यात् । इन्द्राय दद्यात् । आदिदन्तरमेव सोमोऽभिषुत-सोमो यजमानोऽसुष्वीननभिषुतसोमान्यजमानान् वि पपृच्यात् । धनैः पृथक्कुर्यात् । आदिदन्तरमेव कश्चिद्वृषभं कामानां वर्षितारमिन्द्रं यजध्वे यष्टुं जुजोष । सेवते ॥ ॥ ११ ॥

कृणोत्यस्मै वरिवो य इत्येन्द्राय सोममुशन्ते सुनोति ।

सध्रीचीनेन मनसा विवेनं तमित्सखायं कृणुते समत्सु ॥ ६ ॥

कृणोति । अस्मै । वरिवः । यः । इत्या । इन्द्राय । सोमं । उशन्ते । सुनोति ।

सध्रीचीनेन । मनसा । अविऽवेनं । तं । इत् । सखायं । कृणुते । समत्सु ॥ ६ ॥

यो यजमानः सोममुशन्ते कामयमानायेत्यामुच स्वर्गलोके स्थितायेन्द्राय सुनोति अभिषवं करोति इन्द्रोऽप्यक्षे यजमानाय वरिवो धनं कृणोति । करोति । सध्रीचीनेन संगतेन मनसा प्रवणेन चित्तेनाविवेनं । वेनतिः कांतिकर्मा । विवेनो विगतेच्छः । तदन्योऽविवेनः । आत्मानं कामयमानं तमित्तमेव सुन्वतं यजमानं सखायं मित्रं समत्सु संयामेष्विन्द्रः कृणुते । करोति ॥

य इन्द्राय सुनवत्सोममद्य पचात्पक्तीरुत भृज्जाति धानाः ।

प्रति मनायोरुचथानि हर्यन्तस्मिन्दध्वृषणं शुष्ममिन्द्रः ॥ ७ ॥

यः । इन्द्राय । सुनवत् । सोमं । अद्य । पचात् । पक्तीः । उत । भृज्जाति । धानाः ।

प्रति । मनायोः । उचथानि । हर्यन् । तस्मिन् । दधत् । वृषणं । शुष्मं । इन्द्रः ॥ ७ ॥

अवाक्षिन्दिवसे यो यजमान इन्द्राय परमैश्वर्ययुक्ताय देवाय सोमं सोमलक्षणमन्नं सुनवत् सुनुयात् अभिषवं कुर्यात् । तथा यः पक्तीः पक्त्व्याञ्च पुरोऽकाशादीन्पचात् पचेत् पचनं कुर्यात् । उतापि च यो धाना भर्जनयोग्यान्वान् । अच भृष्टयववाची धानाशब्दस्तद्योग्यं यवमात्रं लक्षयति । भृज्जाति भृज्जेत भर्जनं कुर्यात् । इन्द्रो मनायोः स्तुतिमिच्छतो यजमानस्त्वोचथानि स्तोत्राणि प्रति हर्यन् प्रतिकामयमानः सन् तस्मिन् यजमाने वृषणं कामानां वर्षणसमर्थं शुष्मं बलं दधत् । धारयति ॥

यदा समर्थं व्यचेदृधावा दीर्घं यदाजिमभ्यख्यदर्थः ।

अचिक्कद्वृषणं पत्न्यच्छा दुरोणे आ निशितं सोमसुभिः ॥ ८ ॥

यदा । समर्थं । व्यचेत् । दृधावा । दीर्घं । यत् । आजिम् । अभि । अख्यत् । अर्थः ।

अचिक्कदत् । वृषणं । पत्नी । अच्छ । दुरोणे । आ । निऽशितं । सोमसुत्सुभिः ॥ ८ ॥

यदा ऋधावा शृणुणां हिंसक इन्द्रः समयं सह मर्त्यं शत्रुं व्यचेत् व्यज्ञासीत् विशिषेण जानीयात् । यद्यदार्थः स्वामीन्द्रो दीर्घमत्यधिकमाजिं संग्राममभ्यस्यत् अभिपश्यत् तदा तस्यैन्द्रस्य पत्नी दुरोणे यज्ञगृहे सोमसुप्तिः सोमं सुप्तस्त्रिर्ध्वत्विग्भिर्निशितं तीक्ष्णीकृतं । सोमपानेनोत्साहवंतमित्यर्थः । वृषणं कामानां वर्षि-
तारमिन्द्रमच्छाभि आविक्रदत् । आक्रंदति । आह्वयते ॥

भूयसा वस्त्रमचरत्कनीयोऽविक्रीतो अकानिषं पुनर्यन् ।

स भूयसा कनीयो नारिरेचीहीना दक्षा वि दुहन्ति प्र वाणं ॥ ९ ॥

भूयसा । वस्त्रं । अचरत् । कनीयः । अविक्रीतः । अकानिषं । पुनः । यन् ।

सः । भूयसा । कनीयः । न । अरिरेचीत् । दीनाः । दक्षाः । वि । दुहन्ति । प्र । वाणं ॥ ९ ॥

अत्र ऋग्वेदे संप्रदायविज्ञिः पूर्वाचार्यैः केचित् श्लोकाः पठन्ति । त एव लिख्यन्ति ॥ अल्पं यः परिगृह्णाति मूल्यं पण्येन भूयसा । स क्रेतारं पुनर्गच्छन् विक्रीतस्त्वयं मया ॥ इति ब्रुवन्कामयति पुनर्मूल्यस्य पूरणं । स विक्रीता पुनर्मूल्यं भूयसा न प्रपूरयेत् ॥ हीनं न लभते वस्त्रं यदा विक्रीतवान्पुरा । यथासमयमेव स्वात्तयोर्न पुनरन्यथा ॥ अयं विक्रय एवेति समयश्चेत्कृतो भवेत् । अथ मूल्यार्थमेतत्त्याद्विचार्यैव तु निर्णयः ॥ इत्येवं समयोऽकारि तदा मूल्यं प्रपूर्यते । तस्मादादौ मया कार्यः समयोऽनेति चिंतयन् ॥ वामदेवो वशीकृत्य शक्रं सोमेण भूयसा । विक्रीणन् समयं चक्र इन्द्रं क इममित्युचि ॥ अतश्च वृच एकार्थो भूयसा वस्त्रमित्ययमिति ॥ अयमर्थः प्रतिपाद्यते । कश्चिद्भूयसा भूम्ना पण्येन द्रव्येण कनीयोऽल्पतरं वस्त्रं वसु मूल्यं धनमचरत् । प्राप्नोति । पुनर्यन् क्रेतारं पुनर्गच्छन् स विक्रीतायमर्थो मयाविक्रीत इति ब्रुवन्नकानिषं । मूल्यपूर्तिं कामयति ॥ व्यत्यये-
नोक्तमपुरुषः ॥ स विक्रीता भूयसा धनेन कनीयोऽल्पतरं मूल्यं नारिरेचीत् । क्रेतुः सकाशात् रिक्तीकरोति । न लभत इत्यर्थः । दीना असमर्था दक्षाः समर्थाश्च वाणं वचनं वि प्र दुहन्ति । यथोक्तं क्रयकाले तथैव लभते ॥

क इमं दशभिर्ममेन्द्रं क्रीणाति धेनुभिः । यदा वृचाणि जंघनदधेनं मे पुनर्देदत् ॥ १० ॥

कः । इमं । दशऽभिः । मम । इन्द्रं । क्रीणाति । धेनुऽभिः । यदा । वृचाणि । जंघनत् ।

अर्थः । एनं । मे । पुनः । ददत् ॥ १० ॥

मम मदीयमिमं स्वभूतमिन्द्रं धेनुभिः प्रीणयित्रीभिर्दशभिर्दशसंख्याकाभिः सुतिभिः कः क्रीणाति । क्रयं करोति । तदानीं हे क्रेतारो युष्माकं मध्य एवमपि समयः क्रियते । यदायमिन्द्रो वृचाणि त्वदीयान् शत्रून् जंघनत् हन्यात् अथानन्तरमेवैनमिन्द्रं मे मह्यं पुनर्देदत् । पुनर्देद्यात् ॥

नृ हुत इन्द्र नृ गृणान इषं जरिचे नद्योऽन पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नय्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नृ । गृणानः । इषं । जरिचे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नय्यं । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ १२ ॥

को अद्येत्यष्टवं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्वार्थं वैष्णवमिन्द्रं । तथा चानुक्रांतं । को अद्याष्टाविति ॥ दशरात्रे चतुर्थे ऽहनि माध्याह्ने सवने सोमवृद्धौ मैत्रावरुणशस्त्र आरंभणीयाया उपरिष्ठादिदं सूक्तमावपनीयं च । सूचितं च । सोमे वर्धमाने को अद्य नयः । आ० ७. १२ । इति ॥

को अद्य नर्यो देवकाम उश्चिन्द्रस्य सख्यं जुजोष ।

को वा महेऽवसे पार्याय समिद्धे अग्नौ सुतसोम ईद्रे ॥ ११ ॥

कः । अ॒द्य । न॒र्यः । दे॒वऽका॒मः । उ॒शन् । इं॒द्रस्य । स॒ख्यं । जु॒जोष ।

कः । वा । म॒हे । अ॒वसे । पा॒र्याय । संऽइ॒डे । अ॒ग्नौ । सु॒तऽसो॒मः । ई॒ष्टे ॥ १ ॥

अथास्मिन्दि॒वसे न॒र्यो मनु॒ष्यहि॒तो दे॒वका॒मो दे॒वानि॒च्छन् उ॒शन् का॒मय॒मानः को य॒जमा॒न इं॒द्रस्य स॒ख्यं सखि॒त्वं जु॒जोष । से॒वते । किंच सु॒तसो॒मोऽभि॒षुत॒सोमः को वा य॒जमा॒नोऽग्नौ स॒मिडे प्र॒ज्वलि॒ते सति म॒हे म॒हते प्र॒वृडाय पा॒र्याय पा॒रम॒र्हतेऽव॒से तर्प॑णाये॒ष्टे । इं॒द्रं स्तौ॑ति ॥

को ना॒नाम॒ वच॑सा सो॒म्याय॒ मना॒युर्वो भ॒वति॒ वस्त्वं उ॒स्माः ।

क इं॒द्रस्य॒ युज्यं॒ कः स॒खि॒त्वं को भ्रा॒चं व॒ष्टि क॒वये॒ क ऊ॒ती ॥ २ ॥

कः । न॒नाम॒ । वच॑सा । सो॒म्याय॒ । मना॒युः । वा । भ॒वति॒ । वस्त्वे । उ॒स्माः ।

कः । इं॒द्रस्य॒ । युज्यं॒ । कः । स॒खि॒ऽत्वं । कः । भ्रा॒चं । व॒ष्टि । क॒वये॒ । कः । ऊ॒ती ॥ २ ॥

को य॒जमा॒नो वच॑सा वा॒युप॒या सु॒त्या सो॒म्याय॒ सोमा॑र्हयि॒द्राय॒ नना॑म । न॒मति॒ । प्र॒ह्रीभ॒वति॒ । को व॒द्राय॒ मना॑युर्भवति । सु॒तिकामो॑ऽस्ति । क उ॒स्मा इं॒द्रेण॒ दत्ता॒ गा व॒स्ते । आ॒च्छाद॑यति । धा॒रय॑तीत्यर्थः । क इं॒द्रस्य॒ युज्यं॒ साहा॑य्यं व॒ष्टि । इ॒च्छति॒ । कः स॒खि॒त्वं कः भ्रा॒चं भ्रातृ॑भावं व॒ष्टि । इ॒च्छति॒ । क॒वये॒ क्रा॑त॒दर्शि॒न इं॒द्रायो॑ती ऊ॒तये॒ तर्प॑णाय । को भ॒वतीति॑ शेषः ॥

को दे॒वाना॒मवो॑ अ॒द्या वृ॒णीते॒ क आ॒दित्याँ॑ अ॒दितिं॒ ज्योति॑री॒ष्टे ।

कस्या॒श्विना॒वि॒द्रो अ॒ग्निः सु॒तस्यां॑शोः पि॒बन्ति॒ मन॒सावि॒वेनं॑ ॥ ३ ॥

कः । दे॒वानाँ॑ । अ॒वः । अ॒द्या । वृ॒णीते॒ । कः । आ॒दित्यान् । अ॒दितिं॒ । ज्योतिः॑ । ई॒ष्टे ।

कस्य॑ । अ॒श्विनौ॑ । इं॒द्रः । अ॒ग्निः । सु॒तस्य॑ । अं॒शोः । पि॒बन्ति॒ । मन॑सा । अ॒वि॒ऽवेनं॑ ॥ ३ ॥

अथास्मिन्दि॒ने को य॒जमा॒नो दे॒वानां॑ द्यो॒तमा॒नाना॑मि॒न्द्रादी॑नामवो रच॑णं वृ॒णीते । प्रा॒रथ॑यते । क आ॒दि॒त्यान्दे॒वान॒दितिं॑ दे॒वमा॒तरं च॒ ज्योति॑रु॒दकं॑ चे॒ष्टे । या॒चते॒ । अ॒श्विना॒वश्वि॑दे॒वावि॒न्द्रश्चा॑पि॒स्र मन॑सा सु॒त्या प्री॑ताः सं॒तोऽवि॒वेन॑मवि॒गत॑कामं । यथा॑का॒ममि॒त्यर्थः । कस्य॑ य॒जमा॒नस्य॑ सं॒बन्धि॑नं सु॒तस्या॑भि॒षुत॒स्यांशोः सो॒मस्य॑ । सो॒ममि॒त्यर्थः । पि॒बन्ति॒ । पा॒नं कु॑र्वन्ति ॥

तस्मा॑ अ॒ग्निर्भा॑रतः श॒र्मं यंस॒ज्योक् प॒श्यात्सूर्य॑मु॒च्चर॑तं ।

य इं॒द्राय॒ सु॒नवा॒मेत्या॒ह नरे॒ नर्या॑य नृ॒तमा॑य नृ॒णां ॥ ४ ॥

तस्मै॑ । अ॒ग्निः । भा॑रतः । श॒र्मं । यंस॒त् । ज्यो॒क् । प॒श्यात् । सू॒र्यं । उ॒त्ऽच॑रतं ।

यः । इं॒द्राय॒ । सु॒नवा॑म । इति॑ । आ॒ह । नरे॑ । नर्या॑य । नृ॒तमा॑य । नृ॒णां ॥ ४ ॥

भा॒रतो॑ ह॒विषो॑ भ॒र्ताग्निः । प्रा॒णो भू॒त्वा प्र॒जा धा॑रयन् भा॒रत॑ इति वा॒जस॑नेयकं । अ॒पि स॒खी य॒जमा॒नाय॒ शर्म॑ सु॒खं यंस॑त् । यच्छेत् । किंच अ॒यम॒ग्निर्ज्यो॒क् चि॒रका॒लमु॒च्चर॑तमु॒द्यतं॑ सू॒र्यं प॒श्चात् । प॒श्चेत् । यो य॒जमा॒न इं॒द्राय॒ सु॒नवा॒मेत्या॒ह इं॒द्रार्थं॑ सो॒माभि॒षव॑न् कु॒र्यामि॒ति ब्र॒वीति॑ । की॒दृश॑यि॒द्राय॒ । नरे॑ ने॒त्रे न॒र्याय॑ न॒रहि॑ताय नृ॒णां न॒राणां॑ ने॒तृणां॑ मध्ये नृ॒तमा॑य ने॒तृत॑माय ॥

न तं जि॒नन्ति॒ ब॒हवो॒ न द॒भ्रा उ॒र्वेस्मा॒ अ॒दितिः॒ शर्म॑ यंसत् ।

प्रि॒यः सु॒कृत्प्रि॒य इं॒द्रे मना॒युः प्रि॒यः सु॒प्रा॒वीः प्रि॒यो अस्य॑ सो॒मी ॥ ५ ॥

न । तं । जि॒न॒न्ति । ब॒हवः । न । द॒भ्राः । उ॒रु । अ॒स्मै । अ॒दि॒तिः । श॒र्म । यं॒सत् ।
प्रि॒यः । सु॒ऽकृ॒त् । प्रि॒यः । इ॒ंद्रै । म॒ना॒युः । प्रि॒यः । सु॒प्र॒ऽअ॒वीः । प्रि॒यः । अ॒स्य । सो॒मी ॥ ५ ॥

द॒भ्रा अ॒स्या ब॒हवो न ब॒हवोऽपि श॒त्रुज॒नासं यज॒मानं न जि॒नन्ति । न हिं॒सन्तु । य इ॒न्द्राय सु॒नवा॒मेत्याह
तमि॒ति पु॒र्वेण॑ सं॒बंधः । अ॒दि॒तिरि॒न्द्रमा॒तास्त्री यज॒माना॒योऽरु॒ विस्ती॒र्णं श॒र्म सु॒खं यं॒सत् । यच्छ॒तु । किंच इ॒न्द्र
इ॒न्द्राय सु॒कृत् शो॒भन॒थागा॒दीनां॑ क॒र्ता यज॒मानः प्रि॒यो भव॒ति । म॒नायु॒रि॒न्द्रविष॒यस्तु॒तिकाम॒श्चाखि॒न्द्रस्य॑ प्रि॒यो
भव॒ति । सु॒प्रावीः सु॒ष्ठु प्रा॒विता सु॒ष्ठु प्रगच्छ॑न्नुपगच्छ॒न्वा यज॒मानोऽखि॒न्द्रस्य॑ प्रि॒यो भव॒ति । सो॒मी सोम॒वान्यज॒-
मा॒नोऽखि॒न्द्रस्य॑ प्रि॒यो भव॒ति ॥ ॥ १३ ॥

सु॒प्रा॒व्यः प्रा॒प्नुषा॒ऽऽष वी॒रः सु॒ष्वैः प॒त्तिं कृ॒णुते॒ केव॒लेन्द्रः ।
नामु॒ष्वेरा॒पिर्न सखा॒ न जा॒मिर्दु॒ष्प्रा॒व्योऽव॒हन्ते॒ दवा॒चः ॥ ६ ॥
सु॒प्र॒ऽअ॒व्यः । प्रा॒प्नुषा॒ट् । ए॒षः । वी॒रः । सु॒स्वैः । प॒त्तिं । कृ॒णुते॒ । के॒वला॒ । इ॒न्द्रः ।
न । अ॒सु॒स्वैः । आ॒पिः । न । सखा॒ । न । जा॒मिः । दुःप्र॒ऽअ॒व्यः । अ॒व॒ऽहन्ता॒ । इत् । अ॒वा॒चः ॥ ६ ॥

प्रा॒प्नुषा॒ट् श॒त्रूणां॑ प्र॒कर्षे॑ण शीघ्रमभि॒भवि॒ता वी॒रो वि॒क्रांत ए॒ष इ॒न्द्रः सु॒प्रा॒व्यः सु॒ष्ठूपगच्छ॑तो ह॒विर्भिः सु॒ष्ठु
प्रत॑र्पयितु॒र्वा सु॒ष्वैः सु॒न्वतो॑ यज॒मानस्य॑ सं॒बन्धि॒नीं के॒वला॒ के॒वलाम॑सा॒धारणां॑ प॒त्तिं कृ॒णुते । आ॒त्मनः॑ कुरु॒ते ।
किंचि॒न्द्रोऽमु॒ष्विरसु॒न्वतो॑ यज॒मानस्या॒पिर्वाप्नो॑ न भव॒ति । इ॒न्द्रोऽयज॒मानस्य॑ सखा॒ न भव॒ति । जा॒मिर्ब॑धु॒य
न भव॒ति । अपि॑ च दु॒ष्प्रा॒व्यो दु॒रूपग॑मनस्या॒वाचः॑ स्तुतिर॒हितस्य॑ पु॒रुष॑स्या॒वह॑न्तेत् हिं॒सिते॒व भव॒ति ॥

न रे॒वता॑ प॒णिना॑ स॒ख्यमि॒न्द्रोऽसु॒न्वता॑ सु॒त॒पाः सं गृ॑णी॒ति ।
आ॒स्य वे॒दः खि॒दति॒ हन्ति॒ न॒ग्रं वि सु॒ष्वये॒ प॒क्तये॒ के॒वलो॒ भूत् ॥ ७ ॥
न । रे॒वता॑ । प॒णिना॑ । स॒ख्यं । इ॒न्द्रः । अ॒सु॒न्वता॑ । सु॒त॒ऽपाः । सं । गृ॑णी॒ति ।
आ । अ॒स्य । वे॒दः । खि॒दति॒ । हन्ति॒ । न॒ग्रं । वि । सु॒ष्वये॒ । प॒क्तये॒ । के॒वलः । भूत् ॥ ७ ॥

सु॒त॒पा अ॒भिषु॑तं सोमं पिब॒न्निन्द्रो॑ रे॒वता॑ ध॒नव॒ता प॒णिना॑ व॒णिजा॒ लुब्धे॒नासु॒न्वता॑ सो॒माभिष॑वमकुर्व॒ताय॒-
ज॒मानेन॑ सह स॒ख्यं स॒खित्वं॑ न सं गृ॑णी॒ति । न सं॒सीति॑ । ना॒नुम॑न्यत इत्यर्थः । किंच अ॒स्यायज॑मानस्य न॒ग्रं
नि॒रर्थकं॑ वे॒दो ध॒नं ज्ञा॒नं वा आ॒ खि॒दति॒ । उ॒द्वर॒ति । ह॒न्ति । हि॒नस्ति॒ च । अपि॑ च सु॒ष्वये॒ सोमं॑ सु॒न्वते॒ प॒क्तये॒
हवी॑षि प॒चते॒ यज॒मानाय॑ के॒वलोऽसा॒धारणः॑ सन् वि भूत् । वि॒भव॒ति ॥

इ॒न्द्रं पे॒रेऽव॒रे म॒ध्यमा॑स॒ इ॒न्द्रं या॑न्तोऽव॒सिता॑स॒ इ॒न्द्रं ।
इ॒न्द्रं क्षि॒यन्त॑ उ॒त यु॒ध्यमा॑ना॒ इ॒न्द्रं न॒रो वा॒ज॒यन्तो॑ ह॒वन्ते ॥ ८ ॥
इ॒न्द्रं । पे॒रे । अ॒वरे॒ । म॒ध्य॒मा॒सः । इ॒न्द्रं । या॑न्तः । अ॒व॒ऽसिता॑सः । इ॒न्द्रं ।
इ॒न्द्रं । क्षि॒यन्तः । उ॒त । यु॒ध्य॒मा॒नाः । इ॒न्द्रं । न॒रः । वा॒ज॒यन्तः । ह॒वन्ते ॥ ८ ॥

प॒र उ॒त्कृ॑ष्टा अ॒वरे॒ नि॒कृ॑ष्टाश्च ज॒ना इ॒न्द्रं ह॒वन्ते । आ॒ह्वय॑न्ति । म॒ध्यमा॑सो म॒ध्यमा॑खि॒न्द्रमे॒व ह॒वन्ते । या॑न्तः
का॒र्यसि॒द्ध्यर्थं॑ गच्छ॒न्तो ज॒ना इ॒न्द्रमे॒वाह्व॑यन्ति । अ॒वसिता॑सो नि॒विष्टा॑खि॒न्द्रमे॒वाह्व॑यन्ति । चि॒यन्तो॑ गृ॒हे नि॒वस॑न्तो ज॒ना
इ॒न्द्रमे॒व ह॒वन्ते । उ॒तापि॑ च यु॒ध्यमा॑ना यु॒द्धं कु॒र्वाणा॑ ज॒ना अ॒थार्थमि॒न्द्रमे॒वाह्व॑यन्ति । वा॒ज॒यन्तो॑ वा॒जम॑न्नमिच्छ॒न्तो
न॒रो ने॒तारो॑ म॒नुष्या॑ इ॒न्द्रमे॒व ह॒वन्ते ॥ ॥ १४ ॥

अ॒हं म॒नुरि॒ति स॒प्रर्षं॑ प॒ञ्चमं॑ सू॒क्तं वा॒मदे॒वस्या॑र्थं । अ॒धेय॑मनु॒क्रम॑णिका । अ॒हं म॒नुः स॒प्ताद्या॑भि॒स्त्रि॒भिरि॒न्द्र-
मि॒वात्मान॑मृषि॒सुष्टो॒र्वेन्द्रो॑ वा॒त्मानं॑ प॒रा न॒वाष्टी॑ वा श्ले॒नस्तु॒तिरि॒ति । अ॒वाहं॑ म॒नुरित्या॑द्याभि॒स्त्रि॒भिरा॒त्मान-

मिन्द्ररूपेण वामदेवः स्तुतवान् । यद्वा । इन्द्र एवात्मानं स्तुतवान् । अतो वामदेववाक्यपक्षे वामदेव ऋषिरिन्द्रो देवता । इन्द्रवाक्यपक्षे त्विन्द्र ऋषिः परमात्मा देवता । त्रिष्टुप् छंदः । अवशिष्टाणां वामदेव ऋषिः । अवशिष्टाभिस्तत्तरसूक्तेन च सुपर्णात्मना ब्रह्म सूयते । अतस्तासां परब्रह्म देवता ॥ श्वेनान्गन्येकाहि माध्यादिनसवने महत्त्वतीयशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं च । श्वेनाजिराभ्यामभिचरन्त्यजेताहं मनुर्गर्भे नु सन् । आ० ९. ७. इति ॥

अहं मनु॒रभ॒वं सूर्य॑श्चा॒हं क॒क्षीवाँ॑ ऋ॒षिरस्मि॑ वि॒प्रः ।

अहं कु॒त्समा॒र्जुने॒यं न्य॑जेऽहं क॒विरु॒शना॑ पश्य॒ता मा ॥ १ ॥

अ॒हं । मनुः॑ । अ॒भ॒वं । सूर्यः॑ । च॒ । अ॒हं । क॒क्षीवा॑न् । ऋ॒षिः । अ॒स्मि॒ । वि॒प्रः ।

अ॒हं । कु॒त्सं । आ॒र्जुने॒यं । नि॒ । ऋ॒जे॒ । अ॒हं । क॒विः । उ॒शना॑ । पश्य॒त । मा॒ ॥ १ ॥

इदमादिमंत्रवयेण गर्भे वसन्वामदेव उत्पन्नतत्त्वज्ञानः सन् सार्वीक्यं स्वानुभवं मन्वादिरूपेण प्रदर्शयन्नाह । अहं वामदेव इन्द्रो वा मनु॒रभ॒वं । सर्वस्व मंता प्रजापतिरस्मि । अहमेव सूर्यश्च सर्वस्व प्रेरकः सविता चास्मि । विप्रो मेधावी कक्षीवान् दीर्घतमसः पुत्र एतत्संज्ञक ऋषिरप्यहमेवास्मि । आर्जुनेयमर्जुन्याः पुत्रं कुत्समेतन्नामकमृषिमहमेव न्य॑जे । नितरां प्रसाधयामि । कविः क्रांतदर्शुश्चनेतदाख्य ऋषिरहमेवास्मि । उक्तमुपलक्षणं । परमार्थदृष्ट्या कृत्स्नमप्यहमेवास्मीत्यर्थः । हे जना मा मां सर्वात्मकं पश्यत । यूयमप्येवमेव स्वस्वरूपमनुभवतेत्युक्तं भवति ॥

अहं भूमि॑मद॒दामा॑र्याया॒हं वृष्टिं॑ दा॒शुषे॑ म॒र्त्याय॑ ।

अ॒हम॒पो अ॒नयं॑ वाव॒शाना॑ मम॒ दे॒वासो॑ अ॒नु के॒तमा॑यन् ॥ २ ॥

अ॒हं । भूमि॑म् । अ॒द॒दां । आ॒र्याय॑ । अ॒हं । वृष्टि॑म् । दा॒शुषे॑ । म॒र्त्याय॑ ।

अ॒हं । अ॒पः । अ॒न॒यं । वा॒व॒शा॒नाः । मम॑ । दे॒वासः॑ । अ॒नु । के॒तं । आ॒यन् ॥ २ ॥

अहं वामदेव इन्द्रो वा आर्याय मन्त्रे भूमिं पृथ्वीमददां । दत्तवानस्मि । दाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय वृष्टिं सस्याद्यभिवृद्धयर्थं वृष्टिलक्षणमुदकमहमेवाददां । किंच अहं वावशानाः शब्दायमाना अप उदकान्यनयं । सर्वमपि प्रदेशमगमयं । देवासो ब्रह्मादयो देवा मम केतं मदीयं संकल्पमन्वायन् । अनुयन्ति ॥

अ॒हं पु॒रो म॑द॒सानो॒ ध्यैरं॑ न॒वं सा॒कं न॑व॒तीः शं॒बर॑स्य ।

श॒त॒त॒मं वे॒श्यं स॒र्वता॑ता दि॒वो॒दास॑मति॒धिग्वं॑ यदा॒वै ॥ ३ ॥

अ॒हं । पु॒रः । म॑द॒सानः॑ । वि॒ । ऐ॒रं॑ । न॒वं । सा॒कं । न॑व॒तीः । शं॒बर॑स्य ।

श॒त॒ऽत॒मं । वे॒श्यं । स॒र्वऽता॑ता । दि॒वःऽदा॑सं । अ॒ति॒धि॒ऽग्वं । यत् । आ॒वै ॥ ३ ॥

अहं वामदेव इन्द्रो वा मंदसानः सोमेन माद्यन्नव नवसंख्याका नवतीर्णवतिसंख्याकाश्च शंबरश्चेतन्नामकस्यामुरस्य संबन्धीनि पुरः पुराणि साकं युगपदेव ध्यैरं । अध्वंसयं । शततमं शतसंख्यापूरणं पुरं वेश्मं दिवोदासनाम्ने प्रवेशार्हमकरवं । सर्वताता सर्वतातो यज्ञेऽतिथिस्वमतिथीनामभिगंतारं दिवोदासं दिवोदासनामकं राजर्षिं यदावं अपालयं । तदा पुरो ध्यैरमिति पूर्वेण संबन्धः ॥

प्र सु ष वि॒भ्यो म॑रुतो॒ विर॑स्तु प्र श्ये॒नः श्ये॒नेभ्य॑ आ॒शुप॒त्वा ।

अ॒च॒क्रया॑ यत्स्व॒धया॑ सु॒पर्णो॑ ह॒व्यं भ॑र॒न्मन॑वे दे॒वजु॑ष्टं ॥ ४ ॥

प्र। सु। सः। विऽभ्यः। मरुतः। विः। अस्तु। प्र। श्येनः। श्येनेभ्यः। आप्नुऽपत्वा।
अचक्रया। यत्। स्वधया। सुऽपुर्णः। हव्यं। भरत्। मनवे। देवऽजुष्टं ॥ ४ ॥

अथैतदादिभिः श्येनः सूयते। हे मरुतो वेगेन मरुत्सदृशाः पक्षिणः स प्रसिद्धः श्येनाख्यो विः पक्षी
विभ्यः पक्षिभ्यो युष्मन्तः प्र सु अस्तु। बलेन प्रकृष्टो भवतु। किंच श्येनेभ्यः शंसनीयगमनेभ्यः स्वसमानजातिभ्यः
पक्षिभ्यः सकाशादाशुपत्वाशुपतनः शीघ्रगामी श्येनः प्रकृष्टो भवतु। सुपुर्णः शोभनपतनो यद्यदा श्येनोऽचक्रया
चक्रवर्जितया स्वधया रथेन देवजुष्टं देवैः सेवितं हव्यं सोमलक्षणं हविर्मनवे प्रजापतये भरत् अहरत्
बुलोकसकाशादाहृतवान्। अच स्वधाशब्दो रथवाच्यचक्रया स्वधया वर्तमानमित्यादौ। ऋग्वे० १०. २७. १९।
दर्शनात् ॥

भरद्वादि विरतो वेविजानः पथोरुणा मनोजवा असर्जि।
तूयं ययौ मधुना सोम्येनोत श्रवो विविदे श्येनो अच ॥ ५ ॥
भरत्। यदि। विः। अतः। वेविजानः। पथा। उरुणा। मनःऽजवाः। असर्जि।
तूयं। ययौ। मधुना। सोम्येन। उत। श्रवः। विविदे। श्येनः। अच ॥ ५ ॥

यदि यदा विः पक्षी श्येनोऽतोऽमुष्माद्युलोकाद्विविजानः सोमपालकान् भीषयन् भरत्। अहरत्।
सोममाहृतवान्। तदोरुणा विस्तीर्णेन पथांतरिचमर्गेण मनोजवा मनोवद्वेगयुक्तः सन् असर्जि। संस्पृष्ट
आसीत्। सोम्येन सोममयेन मधुनात्रेन सह तूयं क्षिप्रं ययौ। जगाम। उतापि च अचाक्षिन् लोके श्येनः
सुपुर्णः श्रवः सोमाहरणनिमित्तं यशो विविदे। छेमे ॥

चृजीपी श्येनो ददमानो अंशुं परावतः शकुनो मद्रं मदं।
सोमं भरद्वाहाणो देवावान्दिवो अमुष्मादुत्तरादादाय ॥ ६ ॥
चृजीपी। श्येनः। ददमानः। अंशुं। पराऽवतः। शकुनः। मद्रं। मदं।
सोमं। भरत्। ददृहाणः। देवऽवान्। दिवः। अमुष्मात्। उत्तरात्। आऽदाय ॥ ६ ॥

चृजीप्युजगामी परावतो दूरादंशुं सोमं ददमानो धारयन् श्येनः शंसनीयगमनो देववान्देवैः सहितः
शकुनः पक्षी मद्रं मदनीयं सुत्यं मदं मदकरं सोममुत्तरादुन्नततरादमुष्मादिवो बुलोकादादाय स्वीकृत्य
ददृहाणो दृढीभवन् भरत्। अहरत् ॥

आदाय श्येनो अभरत्सोमं सहस्रं सवाँ अयुतं च साकं।
अचा पुरंधिरजहादरातीर्मदे सोमस्य मूरा अमूरः ॥ ७ ॥
आऽदाय। श्येनः। अभरत्। सोमं। सहस्रं। सवान्। अयुतं। च। साकं।
अच। पुरंऽधिः। अजहात्। अरातीः। मदे। सोमस्य। मूराः। अमूरः ॥ ७ ॥

श्येनः शंसनीयगमनः पक्षी सवान् सवानां यज्ञानां सहस्रं सहस्रसंख्याकमयुतं चायुतसंख्याकं। अपरिमि-
तसंख्याकमित्यर्थः। साकं सह सोमं सोमलक्षणमन्नमादायादानं कृत्यामरत्। अहरत्। आजहार। अचाक्षिन्
सोम आहृते सति पुरंधिः पुरंधीर्बहुकर्मामूरोऽमूढः प्राज्ञ इन्द्रः सोमस्य संबंधिनि मदे हर्षे सति मूरा मूढा
अरातीः शत्रून्जहात्। अत्यजत्। जघानेत्यर्थः ॥ अचारातिशब्दः स्त्रीलिंगः ॥ १५ ॥

गर्भे न्विति पंचर्षं षष्ठं सूक्तं वामदेवस्यार्धं त्रिष्टुभं । अंत्वा शक्ररी वदपंचाशदक्षरा । श्लेनो देवता । पूर्वसू-
क्तेऽष्टौ वेत्युक्तत्वादंत्वाया इन्द्रो वा देवता । तथा चानुकांतं । गर्भे नु पंचांत्वा शक्ररीति ॥ श्लेने निष्कैवञ्चशस्य
इदं सूक्तं । सूचं तु पूर्वमुदाहृतं ॥

गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा ।

शतं मा पुर आयसीररक्षन्नध श्येनो जवसा निरदीयं ॥१॥

गर्भे । नु । सन् । अनु । एषां । अवेदं । अहं । देवानां । जनिमानि । विश्वा ।

शतं । मा । पुरः । आयसीः । अरक्षन् । अध । श्येनः । जवसा । निः । अदीयं ॥१॥

अत्रैष श्लोकः पठ्यते । श्लेनभावं समाख्याय गर्भाद्योगेन निःसृतः । ऋषिर्गर्भे शयानः सन् ब्रूते गर्भे नु
सन्निति । गर्भे नु गर्भ एव सन् विद्यमानोऽहं वामदेव एषामिन्द्रादीनां देवानां विश्वा विश्वानि सर्वाणि
जनिमानि जन्मान्यन्ववेदं । आनुपूर्व्येणाज्ञासिधं । परमात्मनः सकाशात्सर्वे देवा जाता इत्यवेदिषमित्यर्थः ।
इतः पूर्वं शतं बह्वन्यायसीरयोमयान्यभेषानि पुरः शरीराणि मा मामरक्षन् । अपालयन् । यथाहं शरीराद्व्य-
तिरिक्तमात्मानं न जानीयां तथा मामरक्षन्नित्यर्थः । अधाधुना श्लेनः श्लेनवत्स्थितोऽहं जवसा वेगेन निरदीयं ।
शरीरान्निरगमं । अनाधरणमात्मानं जानन्निरगतोऽस्मीत्यर्थः । पुरुषे ह वा अयमादित इति खंडे गर्भ एवैतच्छ-
यानो वामदेव एवमुवाचेत्यादिना । ऐ० आ० २. ५. १. । अयमर्थः सम्यक् प्रतिपादितः ॥

न घा स मामप जोषं जभाराभीमास त्वक्षसा वीर्येण ।

ईर्मा पुरंधिरजहादरातीरुत वातां अतरच्छूष्नुवानः ॥२॥

न । घ । सः । मां । अप । जोषं । जभार । अभि । ई । आस । त्वक्षसा । वीर्येण ।

ईर्मा । पुरंऽधिः । अजहात् । अरातीः । उत । वातान् । अतरत् । शूष्नुवानः ॥२॥

स गर्भो मां वामदेवं जोषं पर्याप्तं न घ निवाप जभार । अपजहार । गर्भेऽपि वसतो मे मोहो नाभू-
दित्यर्थः । अहं तु ईमिदं गर्भस्थं दुःखं त्वक्षसा तीक्ष्णेन वीर्येण ज्ञानसामर्थ्येनाभ्यास । अभ्यभवं । ईर्मा सर्वस्य
प्रेरकः पुरंधिः पुरां धारकः परमात्मा रातीर्गर्भसंश्रितान् शत्रून्जहात् । अजहात् । जघान । उतापि च शूष्नु-
वानो वर्धमानः परिपूर्णाः परमात्मा वातान् गर्भक्षेशकरान्वायूनतरत् । अतारोत् ॥

अव यच्छचेनो अस्वनीदध द्योर्वि यद्यदि वात ऊहुः पुरंधिं ।

सृजद्यदस्मा अव ह क्षिपज्यां कृशानुरस्ता मनसा भुरण्यन् ॥३॥

अव । यत् । श्येनः । अस्वनीत् । अध । द्योः । वि । यत् । यदि । वा । अतः । ऊहुः । पुरंधिं ।

सृजत् । यत् । अस्मै । अव । ह । क्षिपत् । ज्यां । कृशानुः । अस्ता । मनसा । भुरण्यन् ॥३॥

अध तदानीं सोमाहरणकाले यद्यदा श्लेनो योर्बुलोकादवास्वनीत् अवाद्युखं शब्दमकरोत् । यदि वा
यदा च । वेति चार्थः । यद्यं पुरंधिं सोममतोऽस्माच्छचेनाद्भूतः । सोमपात्ता विक्षिप्तवतः । यद्यदास्ता शराणां
चेन्ना मनसा मनोवेगेन भुरक्षणं गंतुमिच्छन् कृशानुरेतन्नामकः सोमपात्तो ज्यां धनुषः कोटी मीर्षा क्षिपत् ।
क्षिपेत् खलु । अस्मै श्लेनाय शरमवाह्यजत् । त्यक्तवान् । तथा च ब्राह्मणं । तस्या अनुविद्युः कृशानुः सोम-
पात्तः सत्यस्य पदो नष्टमच्छिददित्यादि । ऐ० ब्रा० ३. २६. । यदा सोमपात्ता इत्यमित्यं चक्रुस्सदा श्लेनः सोम-
माजहरेत्युचोत्तरया संबंधः ॥

अजिष्य ईमिन्द्रावतो न भुज्युं श्येनो जभार बृहतो अधि णोः ।

अंतः पतत्पतत्र्यस्य पर्णमध यामनि प्रसितस्य तवेः ॥ ४ ॥

अजिष्यः । ई । इन्द्रावतः । न । भुज्युं । श्येनः । जभार । बृहतः । अधि । णोः ।

अंतरिति पतत् । पतत्रि । अस्य । पर्णे । अधि । यामनि । प्रसितस्य । तत् । वेरिति वेः ॥ ४ ॥

अजिष्य अजुगामी श्येन इन्द्रावत इन्द्रो रक्षको यस्य तस्माद्बृहतो महतोऽधि उपरि णोः स्थिताद्युलोकादीमेन सोमं जभार । आजहार । तत्र दृष्टान्तः । इन्द्रावतः । इन्द्रः समर्थः । तद्वतो देशामुज्युं न भुज्युनामकं राजानं यथाश्विनावाजहृतुस्तद्वत् । अध तदानीं यामनि युजे प्रसितस्य कृशानोरस्त्रिर्बद्धस्य वेगैर्गुरस्य श्येनस्यांतर्मध्ये स्थितं पतत्रि पतनशीलं तत्पर्यं पतत् । अपतत् ॥

अध श्वेतं कलशं गोभिर्ऋक्तापिष्यानं मधवा शुक्रमंधः ।

अध्वर्युभिः प्रयतं मध्वो अयमिन्द्रो मदाय प्रति धत्पिबन्धै शूरो मदाय प्रति धत्पिबन्धै ॥ ५ ॥

अध । श्वेतं । कलशं । गोभिः । अक्तां । अपिष्यानं । मधवा । शुक्रं । अंधः ।

अध्वर्युभिः । प्रयतं । मध्वः । अयं । इन्द्रः । मदाय । प्रति । धत् । पिबन्धै । शूरः । मदाय । प्रति । धत् । पिबन्धै ॥ ५ ॥

अधाधुना शूरो विक्रान्तो मधवा धनवानिन्द्रः श्वेतं शुभ्रं कलशं कलशे पात्रे स्थितं गोभिर्ऋक्तेन पयसाक्तं सिक्तापिष्यानमापाययंतं शुक्रं सारोपेतमध्वर्युभिः प्रयतं दत्तमंधः सोमलक्षणमन्नं मध्वो मधुरस्य सोमरसस्यायमये मदाय मदार्यं पिबन्धै पातुं प्रति धत् । प्रतिदधातु । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ ५६ ॥

त्वा युजति पंचर्चं सप्तमं सूक्तं वामदेवस्थार्थं वैश्वभिमिन्द्रासोमदेवताकं । अनुक्रान्तं च । त्वा युजेंद्रासोममिति । विनियोगो शैलिकः ॥

त्वा युजा तव तत्सोम सख्य इन्द्रो अपो मनवे ससुतस्कः ।

अहन्बहिमरिणात्सप्त सिंधूनपावृणोदपिहितेव खानि ॥ १ ॥

त्वा । युजा । तव । तत् । सोम । सख्ये । इन्द्रः । अपः । मनवे । ससुतः । कुरिति कः ।

अहन् । अहिं । अरिणात् । सप्त । सिंधून् । अपं । अवृणोत् । अपिहिताऽइव । खानि ॥ १ ॥

हे सोम तव त्वदीये तत्तस्मिन् सख्ये सखित्वे सति त्वा त्वया युजा सहायेनेन्द्रः ससुतः सरणशीला अपो वृष्टिलक्षणाव्युदकाणि मनवे मनुष्येभ्यः कः । अकरोत् । किंच अहिं वृचमसुरमहन् । हतवान् । सप्त सर्पणशीलाः सिंधूनपावृणोदपिहिताः । प्रेरयत् । अपिहितेषापिहितानीव वृषेण तिरोहितानि च । अत्रेवशब्दस्त्वार्थः । खानि स्रोतसां द्वारास्थपावृणोत् । उहाटितवान् ॥

त्वा युजा नि खिदत्सूर्यस्येन्द्रश्चक्रं सहसा सद्य इंदो ।

अधि णुना बृहता वर्तमानं महो दुहो अप विश्वायु धायि ॥ २ ॥

त्वा । युजा । नि । खिदत् । सूर्यस्य । इन्द्रः । चक्रं । सहसा । सद्यः । इंदो इति ।

अधि । णुना । बृहता । वर्तमानं । महः । दुहः । अपः । विश्वऽआयु । धायि ॥ २ ॥

हे इंदो सोम इंद्रः सद्यः सपदि त्वा त्वया युजा सहायेन सूर्यस्य प्रेरकस्य सवितुः संबंधिनः पूर्वं द्विचक्रस्य रथस्यैकं चक्रं सहस्राभिभावकेन बलेन नि खिदत् । आच्छिन्नत् । कीदृशं । अधि उपरि स्तुना स्थितेन बृहता महतांतरिक्षेण वर्तमानं । किंच महो महतः प्रभूतस्य द्रुहो द्रोणुः सूर्यस्य संबंधि विश्वायु सर्वतो गंतु चक्रमप धायि । इंद्रेणापाहारि ॥

अहन्निद्रो अदहदग्निरिंदो पुरा दस्यून्मध्यंदिनाद्भीके ।

दुर्गे दुरोणे क्रत्वा न यातां पुरु सहस्रा शर्वा नि बर्हीत् ॥ ३ ॥

अहन् । इंद्रः । अदहत् । अग्निः । इंद्रो इति । पुरा । दस्यून् । मध्यंदिनात् । अभीके ।

दुः५गे । दुरोणे । क्रत्वा । न । यातां । पुरु । सहस्रा । शर्वा । नि । बर्हीत् ॥ ३ ॥

हे इंदो सोम अभीके संयामे दस्यून् शत्रूनिद्रोऽहन् । अवधीत् । अग्निः कांश्चिच्छत्रूनदहत् । ददाह । कीदृशाविंद्रापी । मध्यंदिनामध्याह्नापुरा पुरस्तात्पूर्वाह्ने तव पानाह्न्यवलाविति शेषः । यातां गच्छताम-सुराणां पुरु पुरुणि बह्वनि सर्वा सर्वाणि निरवशेषाणि सहस्रा सहस्राण्यपरिमितानि नि बर्हीत् । न्यबर्हीत् । इंद्रोऽवधीत् । तत्र दृष्टांतः । दुरोणे दुरवने रक्षितुमशक्ये दुर्गे दुरवगाहे देशे क्रत्वा न कर्मणा स्वकीयं कार्यमुद्दिश्य गच्छतः पथिकान्यथा धनलोलुपश्चोरो हति तद्वत् ॥

विश्वस्मात्सीमधर्मा इंद्र दस्यून्विशो दासीरकृणोरप्रशस्ताः ।

अवाधेथाममृणतं नि शत्रून्विंदेथामपचितिं वधचैः ॥ ४ ॥

विश्वस्मात् । सीं । अधर्मान् । इंद्र । दस्यून् । विशः । दासीः । अकृणोः । अप्रऽशस्ताः ।

अवाधेथां । अमृणतं । नि । शत्रून् । अविंदेथां । अपऽचितिं । वधचैः ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वं सीमेनान्दस्यून्विश्वस्मात्सर्वस्मान्गुणाधमान् हीनानकृणोः । अकरोः । किंच दासीः कर्महीना विशो मानुषीः प्रजा अप्रशस्ता गर्हिता अकृणोः । हे इंद्रासोमी युवां शत्रून्वाधेथां । न्यमृणतं । नितरां हिंसितवन्ती । अपि च वधचैस्तेषां शत्रूणां प्रहरिरपचितिं पूजां जनेभ्योऽविंदेथां । अलभेथां ॥

एवा सत्यं मघवाना युवं तदिंद्रश्च सोमोर्वमम्भ्यं गोः ।

आददृतमपिहितान्यश्ना रिरिचयुः क्षाश्चित्तृदाना ॥ ५ ॥

एव । सत्यं । मघऽवाना । युवं । तत् । इंद्रः । च । सोम । ऊर्वे । अम्भ्यं । गोः ।

आ । अददृतं । अपिऽहितानि । अश्ना । रिरिचयुः । क्षाः । चित् । तृदाना ॥ ५ ॥

हे सोम त्वं चंद्रश्चेति युवामुभावूर्वं महांतमम्यमश्वसमूहं गोर्गवां समूहं चाददृतं । आदरयतं । अपिहि-तानि पणिभिराच्छादितानि गवां वृंदाणि चाश्चित् पणीनां भूमीश्चाग्राशनपरेण बलेन रिरिचयुः । रेचित-वन्ती । हे मघवाजौ धनवताविंद्रासोमी तृदाना शत्रूणां हिंसकौ युवं युवामेवैवमुक्तप्रकारेण यत्कृतवन्ती तत्सर्वं सत्यमेव ॥ ॥ १७ ॥

आ नः स्तुत इति पंचर्वमष्टमं सूक्तं वामदेवस्वार्थं चैष्टुममैंद्रं । आ नः स्तुत इत्यनुक्रमणिका । विनिधोगो शैलिकः ॥

आ नः स्तुत उप वाजेभिरुती इंद्र याहि हरिभिर्मदसानः ।

तिरश्चिदर्यः सर्वना पुरुषाणां गूषेभिर्गृणानः सत्यराधाः ॥ १ ॥

आ । नः । स्तुतः । उप । वाजैभिः । ऊती । इंद्र । याहि । हरिऽभिः । मंदसानः ।
तिरः । चित् । अर्यः । सर्वना । पुरुणि । आंगूषेभिः । गृणानः । सत्यऽराधाः ॥ १ ॥

हे इंद्र स्तुतस्त्वं वाजैर्भिर्वाजैरनैः सह तिरश्चित् प्राप्तानि । तिरः सत इति प्राप्तस्य । नि० ३. २०. । इति यास्कः । पुरुणि पूर्णानि सवना सवनानि नोऽस्मादीयान्यङ्गानुप प्रत्युती ऊति नोऽस्माकं रक्षणार्थं हरिभिर-
क्षैरा याहि । आगच्छ । कीदृशः । मंदसानो मोदमानोऽर्थः स्वाम्यांगूषेभिः स्तोत्रैर्गृणानः स्तूयमानः सत्यराधाः
सत्यधनः ॥

आ हि ष्मा याति नर्यैश्चिकित्वान्हूयमानः सोतृभिरुप यज्ञं ।
स्वश्चो यो अभीरुर्मन्यमानः सुष्वाणेभिर्मदति सं ह वीरैः ॥ २ ॥
आ । हि । स्म । याति । नर्यैः । चिकित्वान् । हूयमानः । सोतृऽभिः । उप । यज्ञं ।
सुऽअश्वः । यः । अभीरुः । मन्यमानः । सुस्वानेभिः । मदति । सं । ह । वीरैः ॥ २ ॥

नर्यो नृभ्यो हितश्चिकित्वान् सर्वं जानन् सोतृभिः सोममभिषुण्वन्नर्च्यत्विग्भिर्हूयमान आहूयमान इंद्रो
ऽस्मादीयं यज्ञमुप प्रति आ याति । आगच्छतु । हि स्मेति पूरणी । स्वश्चः शोभनाश्वोपेतोऽभीरुर्निर्मन्यशीलः
सुस्वानेभिः सुवन्निर्यजमानैर्मन्यमानः स्तूयमानो य इंद्रो वीरैः शूरैर्मदति सह सं मदति ह सह माद्यत्येव ।
स इंद्र आगच्छत्विति पूर्वेण संबंधः ॥

आवयेदस्य कर्णा वाजयध्ये जुष्टामनु प्र दिशं मंदयध्ये ।
उद्धावृषाणो राधसे तुविष्मान्करन् इंद्रः सुतीर्थामयं च ॥ ३ ॥
अवय । इत् । अस्य । कर्णा । वाजयध्ये । जुष्टा । अनु । प्र । दिशं । मंदयध्ये ।
उत्ऽववृषाणः । राधसे । तुविष्मान् । करत् । नः । इंद्रः । सुऽतीर्था । अभयं । च ॥ ३ ॥

हे स्तोतस्त्वमस्य इंद्रस्य संबंधिनी कर्णा कर्णौ वाजयध्या इंद्रं बलिनं कर्तुं जुष्टामनु दिशं सेवितामु सर्वासु
दिशु प्र मंदयध्ये प्रकर्षणेन्द्रं मादयितुं च अवय । स्तोत्राणि आवय । इदिति पूरणः । उद्धवृषाणः सोमेनोत्ति-
ष्ठमानसुविष्मान्बलवानिंद्रो नोऽस्माकं राधसे धनार्थं सुतीर्था शोभनानि तीर्थान्यभयं च भयराहित्यं च
करत् । करोतु ॥

अच्छा यो गन्ता नाधमानमूती इत्था विप्रं हवमानं गृणंतं ।
उप त्मनि दधानो धुर्याऽशून्सहस्राणि शतानि वज्रबाहुः ॥ ४ ॥
अच्छ । यः । गन्ता । नाधमानं । ऊती । इत्था । विप्रं । हवमानं । गृणंतं ।
उप । त्मनि । दधानः । धुरि । आशून् । सहस्राणि । शतानि । वज्रऽबाहुः ॥ ४ ॥

वज्रबाहुर्वज्रहस्तो य इंद्रस्त्वन्मात्मनि स्थितानात्मवशान् सहस्राणि सहस्रसंख्याकान् शतानि शतसंख्या-
कानामून् शीघ्रगामिनोऽश्वाभुरि रथवहनप्रदेशे उप दधानः संस्थापयन्मूती रक्षणार्थं नाधमानं याचमानं
विप्रं मेधाविनं हवमानमाहूयंतमित्येत्यमनेन प्रकारेण गृणंतं सुवतं यजमानमच्छाभिमुख्येन गन्ता गमनशीलः ।
भवतीति शेषः । स इंद्रः सुतीर्थान्यभयं च करोत्विति पूर्वेण संबंधः ॥

त्वोतासो मघवच्चिद्र विप्रा वयं ते स्याम सूरयो गृणंतः ।
भेजानासो बृहद्विवस्य राय आकाय्यस्य दावने पुरुक्षोः ॥ ५ ॥

त्वाऽऊतासः । म॒घऽव॒न् । इं॒द्र । वि॒प्राः । व॒यं । ते । स्या॒म । सू॒रयः । गृ॒णतः ।

भे॒जा॒नासः । बृ॒हन्ऽदि॒वस्य । रा॒यः । आ॒ऽका॒र्यस्य । दा॒वने । पु॒रु॒ऽक्षोः ॥ ५ ॥

हे मघवन्मघवन्निद्रं स्तोतासस्त्वया रचिता विप्रा मेधाविनो गृणंतस्त्वां सुवतः सूरयः स्तोतारो वयं बृहद्विषस्य महद्दीप्तेराकाशस्य आ समंतात्सुखस्य पुरुषोर्बहुतस्य बहुकीर्तेर्वी ते स्वदीयस्य रायो धनस्य दावने दाने निमित्ते सति भेजानासस्त्वां भजमानाः स्वाम । भवेम ॥ ॥ १८ ॥

नकिरिंद्रेति चतुर्विंशत्यृचं नवमं सूक्तं वामदेवस्त्वार्षं गायत्रं । अष्टमी चतुर्विंशी च द्वे अनुष्टुभी । इंद्रो देवता । दिवस्त्रिहेत्ययं तृच उषोदेवताक इंद्रदेवताकश्च । तथा चानुक्रांतं । नकिश्चतुर्विंशतिर्दिवस्त्रितृच उषस्त्रयं गायत्रं ह्यष्टम्यं चानुष्टुभाविति ॥ अतिरात्रे तृतीये पर्याये भिन्नावरणशस्त्र उत्तमावर्जमिदं सूक्तं । तथा च सूचितं । नकिरिंद्र त्वदुत्तर इत्युत्तमामुद्धरेत् । आ० ६. ४. इति ॥

नकि॒रि॒द्र त्वदु॒त्तरो॒ न ज्या॒याँ अ॒स्ति वृ॒चह॒न् । नकि॒रि॒वा यथा॒ त्वं ॥ १ ॥

नकिः । इं॒द्र । त्वत् । उ॒त्त॒ऽतरः । न । ज्या॒यान् । अ॒स्ति । वृ॒चऽह॒न् । नकिः । ए॒व । यथा॒ । त्वं ॥ १ ॥

हे वृचहन्निद्र वृचस्य नाशकिंद्र । लोक एकोऽपीति शेषः । त्वत्त्वत्त उत्तर उत्कृष्टतरो नकिरस्ति । न भवति । त्वत्तो ज्यायान् प्रशस्यतर एकोऽपि नास्ति । हे इंद्र त्वं लोके यथा प्रसिद्धो भवसि तथाविध एकोऽपि नकिरेवास्ति । नैव भवति । कश्चिदपि लोक इंद्रसदृशो नास्तीत्यर्थः ॥

स॒चा ते॒ अनु॑ कृ॒ष्टयो॒ विश्वा॑ च॒क्रे॒व वावृ॑तुः । स॒चा म॒हाँ अ॒सि श्रु॑तः ॥ २ ॥

स॒चा । ते॒ । अनु॑ । कृ॒ष्टयः । विश्वा॑ । च॒क्राऽइ॒व । व॒वृ॒तुः । स॒चा । म॒हान् । अ॒सि । श्रु॑तः ॥ २ ॥

हे इंद्र कृष्टयः प्रजासि त्वामनु लक्ष्मीकृत्य सचा सत्यमेव ववृतुः । वर्तते । तच्च दृष्टांतः । विश्वा विश्वानि व्याप्तानि चक्रेव चक्राणीव । यथा चक्राणि शकटमनुवर्तते तद्वत् । हे इंद्र महान्स्त्वं सचा सत्यमेव श्रुतो विश्रुतोऽसि । गुणैः प्रख्यातो भवसि ॥

वि॒श्वे च॒ने॒द॒ना त्वा॒ दे॒वासं॑ इं॒द्र यु॒यु॒धुः । यद॒हा न॒क्त॒माति॑रः ॥ ३ ॥

वि॒श्वे । च॒न । इ॒त् । अ॒ना । त्वा॒ । दे॒वासः॑ । इं॒द्र । यु॒यु॒धुः । यत् । अ॒हा । न॒क्तं । आ॒ । अ॒ति॑रः ॥ ३ ॥

हे इंद्र विश्वे चनेत्सर्व एव देवासोऽमुरान्विजिगीषवो देवा अना प्राणरूपेण बलेन त्वा त्वां सहायं लब्ध्वा युयुधुः । असुरैः सह युद्धं चक्रुः । यद्यस्मात्कारणादहा अहःसु नक्तं रात्रिषु चातिरः । आ समंतात् शत्रून्वधीः । अतः कारणाद्युयुधुरिति पूर्वेण संबंधः ॥

यचो॒त बा॒धिते॒भ्यश्च॑क्रं कु॒त्साय॑ यु॒ध्यते॑ । मु॒षाय॑ इं॒द्र सू॒र्यै ॥ ४ ॥

यच॑ । उ॒त् । बा॒धिते॒भ्यः । च॒क्रं । कु॒त्साय॑ । यु॒ध्यते॑ । मु॒षायः॑ । इं॒द्र । सू॒र्यै ॥ ४ ॥

यच यस्मिन्बुद्ध उतापि च हे इंद्र त्वं बाधितेभ्यः कुत्ससहायेभ्यो युध्यते युद्धं कुर्वते कुत्साय च सूर्यं सूर्य-संबन्धि चक्रं मुषायः । असुष्याः । अपहृतवागसीत्यर्थः । तस्मिन्बुद्धे प्रावः शचीभिरतश्मिति परेण संबंधः ॥

यच॑ दे॒वाँ ऋ॒घाय॑तो विश्वाँ अ॒युध्य॑ ए॒क इ॒त् । त्वमि॑न्द्र व॒नूर॑हन् ॥ ५ ॥

यच॑ । दे॒वान् । ऋ॒घाय॑तः । विश्वा॑न् । अ॒युध्यः॑ । ए॒कः । इ॒त् । त्वं । इं॒द्र । व॒नून् । अ॒हन् ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वमेक इदसहाय एव यच यस्मिन् संयामे देवानिंद्रादीर्गृघायतो बाधमानान्विज्वाण सर्वाच्चाष-सादीनयुध्यः । युद्धमकरोः । तथा वनून् हिंसकानहन् । अवधीः ॥ ॥ १९ ॥

यचो॒त म॒र्याय॒ कम॒रिणा॒ इन्द्र॒ सूर्ये॑ । प्रावः॒ शची॑भिरेत॒शं ॥६॥

यच॑ । उ॒त । म॒र्याय॒ । कं । अ॒रिणाः॑ । इन्द्र॒ । सूर्ये॑ । प्र । आ॒वः । शची॑भिः । एत॒शं ॥६॥

यच यस्मिन् संगाम उतापि च हे इन्द्र त्वं मर्याय मनुष्यायैतशाख्याय अषये सूर्यमरिणाः । अहिंसीः । कमिति पूरणः । तदानीं शचीभिर्युद्धकर्मभिरतश्मेतत्संज्ञकमृषिं प्रावः । प्रकर्षेणारचः ॥

किमा॒दुता॒सि वृ॒चह॒न्म॒घव॒न्म॒न्युम॒त्तमः॑ । अ॒चाह॒ दानु॒माति॒रः ॥७॥

किं । आ॒त । उ॒त । अ॒सि । वृ॒चऽह॒न् । म॒घऽव॒न् । म॒न्युम॒त्तमः॑ । अ॒च । अ॒ह ।

दानुं॑ । आ । अ॒ति॒रः ॥७॥

हे वृचहन् वृचाणामावरकाणां तमसां हन्तर्मघवन्मवन्निद्र त्वमादनंतरमेव उतापि च । किमिति प्रश्ने । मन्युमत्तमोऽसि । अत्यंतं क्रोधवान् भवसि । अचास्मिन्नंतरिचेऽहैव दानुं दानोः पुत्रं वृचमातिरः । आ समं तादहिंसीः ॥

ए॒तद्दे॒वत॒ वी॒र्यं॑ मि॒न्द्र च॒कर्ण॑ पौ॒ंस्यं॑ । स्त्रियं॑ यदु॒र्हणा॒युवं॑ व॒धीर्दु॒हितरं॑ दि॒वः ॥८॥

ए॒तत् । घ । इ॒त् । उ॒त । वी॒र्यं॑ । इन्द्र॒ । च॒कर्ण॑ । पौ॒ंस्यं॑ । स्त्रियं॑ । यत् । दुः॒ह॒ना॒युवं॑ ।

व॒धीः । दु॒हितरं॑ । दि॒वः ॥८॥

हे इन्द्र उतापि च यद्यस्त्वमेतदुपलक्षितं पौंस्यं वलं वीर्यं सामर्थ्येपितं चकर्ण । हतवानसि । चेदिति पूरणी । किंच दुर्हणायुवं दुष्टं हननमिच्छतीं दिवो दुहितरं बुल्लोकसकाशादुत्पन्नां स्त्रियमुषसं वधीः । अवधीः ॥

दि॒वश्चि॒ह्वा दु॒हितरं॑ म॒हान्म॒हीय॒मानां॑ । उ॒षास॑मिन्द्र॒ सं पि॒णक् ॥९॥

दि॒वः । चि॒त् । घ । दु॒हितरं॑ । म॒हान् । म॒हीय॒मानां॑ । उ॒षसं॑ । इन्द्र॒ । सं । पि॒णक् ॥९॥

हे इन्द्र महान्स्त्वं दिवो दुहितरं बुल्लोकस्य पुत्रीं महीयमानां पूज्यमानामुषसमुषोदेवीं सं पिणक् चिह्न । संपिष्टवानसि खलु ॥

अ॒पो॒षा अ॒न॒सः॑ स॒रत्सं॑पि॒ष्टाद॒हं वि॒भ्युषी॑ । नि॒ यत्सीं॑ शि॒घ्नथ॑वृ॒षा ॥१०॥

अ॒प । उ॒षाः । अ॒न॒सः । स॒रत् । संऽपि॒ष्टात् । अ॒हं । वि॒भ्युषी॑ । नि॒ । यत् । सीं॑ ।

शि॒घ्नथ॑त् । वृ॒षा ॥१०॥

वृषा कामानां वर्धितेन्द्रो यद्यदा सीमेतदुषःसंबन्धि शकटं नि शिघ्नथत् । न्यवधीत् । तदोषा उषोदेवता विभ्युषीद्रसकाशास्त्रीता सती संपिष्टादिद्रेण संचूर्णितादनसः शकटादप सरत् । अपासरत् । अपजगाम । अहेति पूरणः ॥ ॥२०॥

ए॒तद॒स्या अ॒न॒सः॑ श॒ये सु॒सं॑पि॒ष्टं वि॒पा॒श्या । स॒सारं॑ सीं॑ प॒रा॒वतः॑ ॥११॥

ए॒तत् । अ॒स्याः । अ॒न॒सः । श॒ये । सु॒सं॑पि॒ष्टं । वि॒पा॒शि । आ । स॒सारं॑ । सीं॑ । प॒रा॒ऽव॒तः॑ ॥११॥

सुसंपिष्टमिद्रेण सुष्ठु संचूर्णितमस्या उषसः संबन्धितदनः शकटं विपाशि । विपाडाख्या नदी । तस्यां तप्तीर आ शये । आ समंताच्छेति । अशित । सीमिद्यमुषोदेवता शकटे भवे सति परावतो दूरदेशात्सार । अपससार ॥

उत सिंधुं विबाल्यं वितस्थानामधि क्षमि । परिं ष्टा इंद्र मायया ॥१२॥

उत । सिंधुं । वि॒ऽबाल्यं । वि॒ऽतस्थानां । अधि । क्षमि । परि । स्थाः । इंद्र । मा॒यया ॥१२॥

हे इंद्र उतापि च विबाल्यं विगतबाल्यावस्थां संपूर्णजलां वितस्थानां वितिष्ठमानां सिंधुं नदीमधि क्षमि चमायां मायया प्रक्षया परि ष्टाः । पर्यस्थाः । सर्वतः स्थापनं कृतवानसि ॥

उत शुष्णास्य धृष्णुया प्र मृक्षो अभि वेदनं । पुरो यदस्य संपिणक् ॥१३॥

उत । शुष्णास्य । धृष्णु॒ऽया । प्र । मृक्षुः । अभि । वेदनं । पुरः । यत् । अस्य । सं॒ऽपिणक् ॥१३॥

उतापि च हे इंद्र धृष्णुया धृष्णुः धर्षकस्त्वं शुष्णस्य शुष्णनाम्नोऽसुरस्य संबंधि वेदनं वित्तमभि अभितः सर्वतः प्र मृक्षः । प्रक्षेपणाबाधयाः । यद्यदास्य शुष्णस्य पुरः पुराणि नगराणि संपिणक् । संपिष्टवानसि । तद्वा प्र मृक्ष इति संबंधः ॥

उत दासं कौलितरं बृहतः पर्वतादधि । अवाहन्निंद्र शंबरं ॥१४॥

उत । दा॒सं । कौ॒लि॒ऽतरं । बृ॒हतः । पर्व॑तात् । अधि । अ॒व । अ॒हन् । इंद्र । शं॒बरं ॥१४॥

उतापि च हे इंद्र त्वं दासमुपक्षपयितारं कौलितरं कुलितरनाम्नोऽपत्यं शंबरमसुरं बृहतो महतः पर्वतादद्रेरधुपरि अव अवाचीनं कृत्वाहन् । हतवानसि ॥

उत दासस्य वर्चिनः सहस्राणि शतावधीः । अधि पंच प्रधीरिव ॥१५॥

उत । दा॒सस्य । वर्चि॑नः । स॒हस्रा॑णि । श॒ता । अ॒वधीः । अधि । पंच । प्र॒धीन्ऽइ॒व ॥१५॥

उतापि च हे इंद्र त्वं प्रधीनिव चक्रस्य परितः स्थितान् शकूनिव हिंसकान्पंच शता पंचशतानि पंचशत-संख्याकान् सहस्राणि सहस्रसंख्याकान्दासस्य लोकानामुपक्षपयितुर्वर्चिनो वर्चिनामकस्यासुरस्य संबंधिनोऽनुच-रागुदधानध्यधिकमवधीः । हतवानसि ॥ ॥२१॥

उत त्वं पुत्रमयुवः परावृक्तं शतक्रतुः । उक्थेष्विंद्र आभजत् ॥१६॥

उत । त्वं । पु॒त्रं । अ॒युवः । परा॑ऽवृक्तं । श॒तऽक्र॑तुः । उ॒क्थे॑षु । इंद्रः । आ । अ॒भ॒जत् ॥१६॥

उतापि च शतक्रतुः शतकर्मैद्रस्थं तं प्रसिद्धमयुव एतन्नाम्न्याः पुत्रं परावृक्तमेतन्नामकमुक्थेषु स्तोत्रेष्वाभजत् । भागिनं कृतवान् । अयमर्थो वसीभिः पुत्रमयुवः । अश्वे० ४. १९. ९. । इत्यस्यामृचि प्रतिपादित इति ॥

उत त्या तुर्वशायदू अस्त्रातारा शचीपतिः । इंद्रो विद्वाँ अपारयत् ॥१७॥

उत । त्या । तु॒र्वशाय॑दू । अ॒स्त्रा॒तारा । श॒ची॒ऽप॒तिः । इंद्रः । वि॒द्वाँ । अ॒पा॒र॒यत् ॥१७॥

उतापि च अस्त्रातारास्त्रातारौ यथातिशयादगमिषिक्ता त्या त्यौ तौ प्रसिद्धौ तुर्वशायदू तुर्वशनामानं यदुनामकं च राजानौ शचीपतिः कर्मणां पालकः । यद्वा । शचींद्रस्य भार्या । तस्माः पतिर्मता विद्वान् सकलमपि ज्ञानं इंद्रोऽपारयत् । अभिवेकाद्वावकरोत् ॥

उत त्या सद्य आर्या सरयोरिंद्र पारतः । अर्णीचिचरथावधीः ॥१८॥

उत । त्या । स॒द्यः । आ॒र्या । सर॑योः । इंद्र । पा॒र॒तः । अ॒र्णी॒चि॒च॒र॒था । अ॒वधीः ॥१८॥

उतापि च सद्यः सपदि हे इंद्र त्वं त्वा त्वी तावार्थावार्थावार्थस्वामिमानिनी संतावपि । इंद्रविषयमक्तिश्र-
धारहितावित्थर्थः । सरयोः सरध्वा नद्याः पारतः पारे तीरे वसंतावर्णाचिचरथा अर्णनामकं चिचरथनामकं
च राजानाववधीः । अहिंसीः ॥

अनु द्वा जहिता नयोऽंधं ओणं च वृचहन् । न तत्ते सुम्नमष्टवे ॥१९॥

अनु । द्वा । जहिता । नयः । अंधं । ओणं । च । वृचऽहन् । न । तत् । ते । सुम्नं । अष्टवे ॥१९॥

हे वृचहन् वृचस्य हिंसकेन्द्र त्वं जहिता जहितौ सर्वैर्बधुभिस्त्यक्ताबंधं चक्षुर्हीनमेकं ओणं च पंगुमपरं च द्वा
एतौ द्वावनु नयः । अंधपंगुत्वपरिहरिणानुनीतवानसि । हे इंद्र ते त्वया दत्तं तत्सुम्नं सुखमष्टवे व्याप्तुं कोऽपि
न प्रभवतीति शेषः ॥

शतमश्मन्मयीनां पुरामिन्द्रो व्यास्यत् । दिवोदासाय दाप्नुषे ॥२०॥

शतं । अश्मन्ऽमयीनां । पुरां । इन्द्रः । वि । व्यास्यत् । दिवःऽदासाय । दाप्नुषे ॥२०॥

इन्द्रोऽश्मन्मयीनां पाषाणीर्निर्मितानां पुरां शंबरस्य संबंधिनां नगराणां शतं शतसंख्याकं दिवोदासायैत-
न्नामकाय दाप्नुषे हविर्दत्तवते यजमानाय व्यास्यत् । व्यभिपत् ॥ ॥२२॥

अस्वापयद्भीतये सहस्रां त्रिंशतं हथैः । दासानामिन्द्रो मायया ॥२१॥

अस्वापयत् । द्भीतये । सहस्रां । त्रिंशतं । हथैः । दासानां । इन्द्रः । मायया ॥२१॥

इन्द्रो मायया स्वकीयया शक्त्या दासानां लोकानामुपचपयितॄणां राक्षसादीनां त्रिंशतं त्रिंशत्संख्याकानि
सहस्रा सहस्राणि द्भीतये द्भीतिनामकस्यार्थाय हथैर्हननसाधनेरायुधैरस्वापयत् । अवधीत् ॥

स घेदुतासि वृचहन्समान इन्द्र गोपतिः । यस्ता विश्वानि चिच्युषे ॥२२॥

सः । घ । इत् । उत । असि । वृचऽहन् । समानः । इन्द्र । गोऽपतिः । यः । ता ।

विश्वानि । चिच्युषे ॥२२॥

उतापि च हे इंद्र यस्त्वं ता तानि विश्वानि समस्तान् शत्रून् चिच्युषे । प्राच्यावयः । हे वृचहन्
वृचाणां शत्रूणां हिंसकेन्द्र गोपतिर्गवां पालकः स त्वं समानः सर्वेषां यजमानानां समः सन् प्रख्यातोऽसि ।
चेदिति पुरणौ ॥

उत नूनं यदिद्रियं करिष्या इन्द्र पौंस्यं । अद्या नकिष्टदा मिनत् ॥२३॥

उत । नूनं । यत् । इन्द्रियं । करिष्याः । इन्द्र । पौंस्यं । अद्या । नकिः । तत् । आ । मिनत् ॥२३॥

उतापि च हे इंद्र यत्पौंस्यं त्वदीयं बलमिन्द्रियं सामर्थ्योपेतं नूनं करिष्याः । कृतवानसि खलु । अद्या-
नकृत्तः कश्चित्तद्वत्तं नकिरा मिनत् । न हिंस्यात् ॥

वामं वामं त आदुरे देवो ददात्वयमा । वामं पूषा वामं भगो वामं देवः कर्कळती ॥२४॥

वामंऽवामं । ते । आऽदुरे । देवः । ददातु । अयमा । वामं । पूषा । वामं । भगः । वामं ।

देवः । कर्कळती ॥२४॥

हे आदुरे शत्रूणामादारयितरिन्द्र ते तव वामं वामं यद्यद्वननीयं संभजनीयं धनमस्ति लोके तद्वामं
वस्त्वयमारोणां नियमयितैतन्नामको देवो ददातु । प्रयच्छतु । तथा कर्कळती कृत्तदंतः पूषा पोषको देवो

वामं धनं ददातु । भगोऽपि धनं ददातु । ननु कच्छतीत्येतत्संनिहितत्वाद्भग इत्यनेन संबंधनीयं । अथवार्य-
मादीनां चयाणामपि विशेषणत्वेन भावं । कथं पूष्णो विशेषणं स्यादिति साकांक्षत्वात् न । सांनिध्याकांक्षयोः
सङ्गावेऽपि योग्यतामंतरेणान्वयायोगात् । तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽदंतको हि । तै० स० २. ६. ८. ५. । इत्यादि-
श्रुतिषु पूष्ण एवादंतकत्वेन प्रसिद्धेर्व्यवहितस्यापि तस्यैव विशेषणत्वं युक्तं । वामं वननीयं भवतीत्यादि
निश्चितं । ६. ३१. । अत्र द्रष्टव्यं ॥ ॥ २३ ॥

कथा न इति पंचदशर्चं दशमं सूक्तं वामदेवस्यार्धमैंद्रं गायत्रं । अग्नीं पु ण इत्येषा पादनिचृद्नाम गायत्री
त्रयः सप्तकाः पादनिचृदिति तल्लक्षणयुक्तत्वात् । तथा चानुक्रमणिका । कथा पंचोनाग्नीं पु पादनिचृदिति ॥
सूक्तविनियोगो लैंगिकः । अग्निष्टोमे चातुर्विंशिकेऽहनि च माध्यंदिने सवने मैत्रावरुणस्य कथा न इत्याद्यसृचः
स्तोत्रियः । सूचितं च । होचकाणां कथा नश्चित्र आ भुवत् । आ० ७. ४. । इति ॥ वरुणप्रधासेषु कायस्य
हविषोऽनुवाक्या कथा न इत्येषा । तथा च सूचितं । कथा नश्चित्र आ भुवश्चिररुणगर्भः समवर्तताये । आ०
२. १७. । इति ॥

(कथा नश्चित्र आ भुवदृती सदावृधः सखा । कथा शचिष्ठया वृता ॥ १ ॥

कथा । नः । चित्रः । आ । भुवत् । ऊती । सदाऽवृधः । सखा । कथा । शचिष्ठया । वृता ॥ १ ॥

सदावृधः सदा वर्धमानश्चित्रश्चायनीयः पूजनीयः सखा मित्रभूत इंद्रः कथोती ऊत्या तर्पणेन नोऽस्मान्ना
भुवत् । अभिमुख्येन भवेत् । शचिष्ठया प्रज्ञावत्तमया प्रज्ञासहितमनुष्ठीयमानेन कथा वृता केन वर्तनेन
कर्मणा चाभिमुखो भवेत् ॥

कत्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदंधसः । दृह्वा चिदारुजे वसु ॥ २ ॥

कः । त्वा । सत्यः । मदानां । मंहिष्ठः । मत्सत् । अंधसः । दृह्वा । चित् । आऽरुजे । वसु ॥ २ ॥

मंहिष्ठः पूजनीयः सत्यः सत्यभूतो मदानां मादयितृणां मध्ये को मदकरोऽंधसः सोमस्य रसो दृह्वा चित्
दृढान्यपि वसु वसुनि शत्रूणां धनान्यारुज आ समंताज्जुं हे इंद्र त्वा त्वां मत्सत् । मादयेत् ॥

अग्नीं पु णः सखीनामविता जरितृणां । शतं भवास्यूतिभिः ॥ ३ ॥

अग्नि । सु । नः । सखीनां । अविता । जरितृणां । शतं । भवासि । ऊतिऽभिः ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं सखीनां समानख्यातीनां जरितृणां स्तोतृणामविता रक्षिता त्वं शतं शतेन बह्वीभिस्तृतिभि
रक्षाभिः सह नोऽस्माकं सु सुष्ठुभि भवासि । अभिमुखो भव ॥

अग्नीं न आ ववृत्स्व चक्रं न वृत्तमर्वतः । नियुज्जिश्चर्षणीनां ॥ ४ ॥

अग्नि । नः । आ । ववृत्स्व । चक्रं । न । वृत्तं । अर्वतः । नियुत्ऽभिः । चर्षणीनां ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वं वृत्तं चक्रं न वर्तमानं चक्रमिवार्वत उपगंतृन्नोऽस्मान् चर्षणीनामसदीयानां मनुष्याणां नियुज्जिः
स्तृतिभिरभ्या ववृत्स्व । अभ्यावर्तस्व ॥

प्रवता हि क्रतूनामा हा पदेव गच्छसि । अभक्षि सूर्ये सचा ॥ ५ ॥

प्रऽवता । हि । क्रतूनां । आ । ह । पदाऽइव । गच्छसि । अभक्षि । सूर्ये । सचा ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वं क्रतूनां कर्मणां यजमानानां संबंधिनः प्रवता प्रवतः प्रवणान्देशान्पदेव पदानि स्वकीयानि
स्थानानीवा गच्छसि हि । आगतो भवसि खलु । हेति पूरणः । हे इंद्र त्वामहं सूर्ये सूर्येण सचा सहामसि ।
भजे ॥ ॥ २४ ॥

सं यत्तं इन्द्र मन्यवः सं चक्राणि दधन्विरे । अध त्वे अध सूर्ये ॥ ६ ॥

सं । यत् । ते । इन्द्र । मन्यवः । सं । चक्राणि । दधन्विरे । अध । त्वे इति । अध । सूर्ये ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ते त्वदर्थं मन्यवः सुतयो यद्यदा सं दधन्विरे । अस्माभिरनुमन्यते । चक्राणि चक्रमणानि कर्माणि च सं दधन्विरे अध तदानीं ताः सुतयस्तानि कर्माणि च त्वे त्वयि भवन्ति । अध तदनन्तरं सूर्ये च भवन्ति ॥

उत स्मा हि त्वामाहुरिन्मघवानं शचीपते । दातारमविदीधयुं ॥ ७ ॥

उत । स्म । हि । त्वां । आहुः । इत् । मघऽवानं । शचीऽपते । दातारं । अविऽदीधयुं ॥ ७ ॥

हे शचीपते कर्मपालकेन्द्र उतापि च मघवानं धनवंतं दातारं स्त्रीतृभ्योऽभीष्टप्रदं त्वा त्वामविदीधयुं । विदीधयुरदीधमानः । न विदीधयुरविदीधयुः । तं दीधमानमाहुः स्म । प्रवर्दन्ति खलु । हीदिति द्वयं पूरणार्थं ॥

उत स्मा सद्य इत्परि शशमानाय सुन्वते । पुरु चिन्मंहसे वसुं ॥ ८ ॥

उत । स्म । सद्यः । इत् । परि । शशमानाय । सुन्वते । पुरु । चित् । मंहसे । वसुं ॥ ८ ॥

उतापि च हे इन्द्र त्वं सद्य इत्सद्य एव शशमानाय सुतिं कुर्वते । शशमानः शंसमानः । नि० ६. ८. । इति यास्केनोक्तत्वात् । सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय पुरु चित्पुरुणि बहन्त्यपि वसु वसूनि धनानि परि परितो मंहसे स्म । प्रयच्छसि खलु ॥

नहि ष्मा ते शतं चन राधो वरंत आमुरः । न च्यौत्नानि करिष्यतः ॥ ९ ॥

नहि । स्म । ते । शतं । चन । राधः । वरन्ते । आऽमुरः । न । च्यौत्नानि । करिष्यतः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र आमुरो बाधका राक्षसादयस्ते त्वदीयं शतं चन शतपरिमितमपि राधो धनं नहि वरन्ते स्म । न वारयन्ति खलु । किंच शत्रूणां हिंसनं करिष्यतस्तव च्यौत्नानि बलानि न वारयन्ति ॥

अस्माँ अवंतु ते शतमस्मान्सहस्रमूतयः । अस्मान्विश्वा अभिष्टयः ॥ १० ॥

अस्मान् । अवंतु । ते । शतं । अस्मान् । सहस्रं । ऊतयः । अस्मान् । विश्वाः । अभिष्टयः ॥ १० ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयाः शतं शतसंख्याका ऊतयो रक्षा अस्मानवंतु । रचंतु । सहस्रं सहस्रसंख्याकास्त्वदीया रक्षा अस्मानवंतु । विश्वाः सर्वाण्यभिष्टयस्त्वदीयान्यभिगमनान्यस्मानवंतु ॥ २५ ॥

अस्माँ इहा वृणीष्व सख्याय स्वस्तये । महो राये दिवित्मते ॥ ११ ॥

अस्मान् । इहा । वृणीष्व । सख्याय । स्वस्तये । महः । राये । दिवित्मते ॥ ११ ॥

हे इन्द्र त्वमिहास्त्रिन्यज्ञेऽस्मान्यजमानान् सख्याय सखिभावाय स्वस्तयेऽविनाशाय च महो महति दिवित्मते दीप्तिमते राये धनाय च वृणीष्व । संभजस्व ॥

अस्माँ अविड्ढि विश्वहेन्द्र राया परीणसा । अस्मान्विश्वाभिरूतिभिः ॥ १२ ॥

अस्मान् । अविड्ढि । विश्वहा । इन्द्र । राया । परीणसा । अस्मान् । विश्वाभिः ।

ऊतिऽभिः ॥ १२ ॥

हे इन्द्र त्वं विश्वहा सर्वेष्वहःसु परीणसा महता राया धनेनास्मान्यजमानानविड्ढि । रक्ष । किंच विश्वाभिः सर्वाभिरूतिभी रक्षाभिरस्मानविड्ढि ॥

अस्मभ्यं ताँ अपा वृधि व्रजाँ अस्तेव गोमंतः । नवाभिरिन्द्रोतिभिः ॥ १३ ॥

अस्मभ्यं । तान् । अप । वृधि । व्रजान् । अस्ताऽइव । गोऽमंतः । नवाभिः । इन्द्र ।

ऊतिऽभिः ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वं नवाभिर्नूतनाभिऋतिभी रक्षाभिरस्तेव क्षेप्ता शूर इव गोमतो गोभिर्युक्तान् तान् प्रसिद्धाम्ब्र-
जान् गोनिवासानस्यमया वृधि । उवाचय ॥

अस्माकं धृष्णुया रथो द्युमाँ इन्द्रानपच्युतः । गव्युरश्वयुरीयते ॥ १४ ॥

अस्माकं । धृष्णुऽया । रथः । द्युऽमान् । इन्द्र । अनपऽच्युतः । गव्युः । अश्वऽयुः । ईयते ॥ १४ ॥

हे इन्द्र धृष्णुया धृष्णुः शत्रूणां धर्षको द्युमान्दीप्तिमाननपच्युतो विनाशरहितो गव्यगोमानश्चयुरश्ववान-
स्माकमस्यत्संबंधी रथ ईयते । सर्वत्र गच्छतु । तेन रथेनास्मान्नक्षेत्र्यः ॥

अस्माकमुत्तमं कधीत्यनयादित्यं दृष्ट्वा रथादवरोहेत् । तथा च सूचितं । अस्माकमुत्तमं कधीत्यादित्यमी-
क्षमाणो जपित्वावरोहेत् । आ० गु० २. ६. १२. इति ॥

अस्माकमुत्तमं कृधि अवी देवेषु सूर्य । वर्षिष्ठं द्यामिवोपरि ॥ १५ ॥

अस्माकं । उत्तमं । कृधि । अवी । देवेषु । सूर्य । वर्षिष्ठं । द्यांऽइव । उपरि ॥ १५ ॥

हे सूर्य सर्वस्य प्रेरकेंद्र हे आदित्य वा त्वं देवेषु द्योतमानेषु वज्रादिषु मध्येऽस्माकमस्यत्संबंधि अवी यश्च
उत्तममुत्कृष्टं कृधि । कुरु । तत्र दृष्टान्तः । वर्षिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धं सेचनसमर्थं वा द्यामिव बुलोकं यथा सर्वेषां
लोकानामुपरि स्थितमुत्कृष्टमकरोस्तद्वत् ॥ २६ ॥

आ तू न इन्द्रेति चतुर्विंशत्युचमेकादशं सूक्तं वामदेवस्यार्धं गायत्रमेन्द्रं । अन्त्ये कनीनकेवेत्यादिके द्वे इन्द्रस्या-
श्वदेवताके । तथा चानुक्रांतं । आ तू नश्चतुर्विंशतिरन्त्याभ्यामिन्द्राश्चौ स्तुताविति । गतो विनियोगः ॥

आ तू न इन्द्र वृचहन्स्माकमर्धमा गहि । महान्महीभिऋतिभिः ॥ १६ ॥

आ । तु । न । इन्द्र । वृचऽहन् । अस्माकं । अर्धं । आ । गहि । महान् । महीभिः । ऊतिऽभिः ॥ १६ ॥

हे वृचहन् वृचाणां शत्रूणां हिंसकेंद्र त्वं नोऽस्मान्प्रति तु क्षिप्रमागच्छ । हे इन्द्र महान्प्रभुतत्त्वं महीभिर्म-
हतीभिऋतिभी रक्षाभिः सहास्माकमर्धं समीपमा गहि । आगच्छ ॥

भूमिश्चिद्वासि तूतुजिरा चित्र चित्रिणीष्व । चित्रं कृणोष्युतये ॥ २० ॥

भूमिः । चित्र । घा । अस्मि । तूतुजिः । आ । चित्र । चित्रिणीषु । आ । चित्रं । कृणोषि । ऊतये ॥ २० ॥

हे चित्र चायनीय पूजनीयेन्द्र त्वं भूमिश्चित् भ्रमणशीलोऽपि तूतुजिर्घासि । अस्मदभीष्टप्रदाता च भवसि ।
आकारश्चार्थः । चित्रिणीषु चित्रकर्मयुक्तास्वस्मद्रूपासु प्रजासु चित्रं चायनीयं धनमूतये रक्षणाय आ कृणोषि ।
आ समन्तात्करोषि । धेति पूरणः ॥

दध्नेभिश्चिच्छशीयांसं हंसि ब्राधंतमोजसा । सखिभिर्ये त्वे सचा ॥ ३० ॥

दध्नेभिः । चित् । शशीयांसं । हंसि । ब्राधंतं । ओजसा । सखिऽभिः । ये । त्वे इति । सचा ॥ ३० ॥

हे इन्द्र त्वं दध्नेभिश्चिदक्षीरपि सखिभिर्यजमानैः सह शशीयांसं ॥ शश भुतगती ॥ उत्प्लवमानं ब्राधंतं
महांतमपि शत्रुमोजसा बलेन हंसि । नाशयसि । ये यजमानास्त्वे त्वयि सचा संगताः । तैरिति पूर्वेण संबंधः ॥

व्यमिन्द्र त्वे सचा वयं त्वाभि नोनुमः । अस्माँअस्माँ इदुदव ॥ ४ ॥

वयं।इंद्र।त्वेइति।सचा।वयं।त्वा।अभि।नोनुमः।अस्मान्।अस्मान्।इत्।उत्।अव॥४॥

हे इंद्र वयं यजमानास्त्वे त्वयि सचा संगताः स्मः । वयं त्वा त्वामाभ नोनुमः । अतिशयेनाभिष्टुमः ।
हे इंद्र त्वमप्यस्मान्स्मानित् सर्वान्स्मानेवोदव । उत्कर्षेण रच ॥

स नश्चित्राभिरद्विवोऽनवद्याभिरूतिभिः । अनाधृष्टाभिरा गहि ॥ ५ ॥

सः।नः।चित्राभिः।अद्विऽवः।अनवद्याभिः।ऊतिऽभिः।अनाधृष्टाभिः।आ।गहि॥५॥

हे अद्विवो वज्रवन्निद्र स त्वं चित्राभिश्चायनीयाभिरनवद्याभिरनिदिताभिरनाधृष्टाभिः शत्रुभिरप्रधर्षितै-
रूतिभि रक्षणीः सहितः सन्नोऽस्माना गहि । आगच्छ ॥ ॥ २७ ॥

भूयामो षु त्वावतः सखाय इंद्र गोमंतः । युजो वाजाय घृष्वये ॥ ६ ॥

भूयामो इति । सु । त्वाऽवतः । सखायः । इंद्र । गोऽमंतः । युजः । वाजाय । घृष्वये ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वावतस्त्वत्सदृशस्य गोमतो गोभिर्युक्तस्य देवस्य संबन्धिनः सखायः स्तोतारो वयं घृष्वये महते
वाजायान्नाय युजः संयुक्ताः सु सुष्ठु भूयामो । भवामैव ॥

त्वं ह्येक ईशिष इंद्र वाजस्य गोमंतः । स नो यंधि महीमिषं ॥ ७ ॥

त्वं । हि । एकः । ईशिषे । इंद्र । वाजस्य । गोऽमंतः । सः । नः । यंधि । मही । इषं ॥ ७ ॥

हे इंद्र हि यस्मात्कारणात्त्वमेक एव गोमतो गोभिर्युक्तस्य वाजस्यान्नस्थिषि । प्रभवसि । अतः कारणात्स
त्वं नोऽस्मभ्यं महीं महतीमिषमन्नं यंधि । प्रयच्छ ॥

न त्वा वरंते अन्यथा यद्वित्संसि स्तुतो मघं । स्तोतृभ्य इंद्र गिर्वणः ॥ ८ ॥

न । त्वा । वरंते । अन्यथा । यत् । दित्संसि । स्तुतः । मघं । स्तोतृऽभ्यः । इंद्र । गिर्वणः ॥ ८ ॥

हे इंद्र गिर्वणो गिरां संभक्तः स्तुतोऽस्माभिः संस्तुतो यद्यदा स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं मघं धनं दित्संसि । दातुमि-
च्छसि । तदा त्वा त्वामन्यथा प्रकारांतरेण न वरंते । न निवारयंति । किंतु सर्वेऽप्यनुकूला एव भवंति ॥

अभि त्वा गोतमा गिरानूषत प्र दावने । इंद्र वाजाय घृष्वये ॥ ९ ॥

अभि । त्वा । गोतमाः । गिरा । अनूषत । प्र । दावने । इंद्र । वाजाय । घृष्वये ॥ ९ ॥

हे इंद्र त्वा त्वामभि खडीकृत्य गोतमा एतन्नामका ऋषयो गिरा स्तुतिरूपया वाचा दावने धनदानार्थं
प्रानूषत । प्रकर्षेण सुवंति । घृष्वये महते वाजायान्नाय प्रस्तुवंति ॥

प्र ते वोचाम वीर्याया मंदसान आरुजः । पुरो दासीरभीत्य ॥ १० ॥

प्र।ते।वोचाम।वीर्या।याः।मंदसानः।आ।आरुजः।पुरः।दासीः।अभिऽइत्यं॥१०॥

हे इंद्र मंदसानः सोमेन मोदमानस्त्वं दासीः चैष्टुरसुरस्य स्वभूता याः पुरो यानि नगराख्यभीत्याभि-
गम्यारुजः । आ समंतादभांशीः । हे इंद्र ते त्वदीयानि तत्त्वानि वीर्या वीर्याणि वयं स्तोतारः प्र वोचाम ।
प्रकर्षेण वदाम ॥ ॥ २८ ॥

ता ते गृणन्ति वेधसो यानि चर्क्य पौंस्या । सुतेष्विन्द्र गिर्वणः ॥ ११ ॥

ता । ते । गृणन्ति । वेधसः । यानि । चर्क्य । पौंस्या । सुतेषु । इन्द्र । गिर्वणः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र गिर्वणो गिरां स्तुतिरूपाणां वाचां संभक्ता त्वं यानि पौंस्या पौंस्यानि बलानि चर्क्य । दत्तवानसि ।
हे इन्द्र वेधसः प्राज्ञाः सुतेष्वभिषुतेषु सोमेषु ते त्वदीयानि ता तानि बलानि गृणन्ति । कीर्तयन्ति ॥

अवीवृधन्त गोतमा इन्द्र त्वे स्तोमवाहसः । ऐषु धा वीरवद्यशः ॥ १२ ॥

अवीवृधन्त । गोतमाः । इन्द्र । त्वे इति । स्तोमऽवाहसः । आ । ऐषु । धाः । वीरऽवन्त । यशः ॥ १२ ॥

स्तोमवाहसः स्तोमानां स्तोत्राणां वोढारो गोतमा ऋषयो हे इन्द्र त्वे त्वामवीवृधन्त । स्तोत्रैर्वर्धयन्ति ।
त्वमेषु गोतमेषु वीरवत्पुत्रपौत्रादियुक्तं यशोऽन्नमा धाः । निधिहि ॥

यच्चिद्धि शश्वतामसीन्द्र साधारणस्त्वं । तं त्वा वयं हवामहे ॥ १३ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वतां । असि । इन्द्र । साधारणः । त्वं । तं । त्वा । वयं । हवामहे ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वं यच्चिद्धि यद्यपि खलु शश्वतां बहूनां सर्वेषां यजमानानां साधारणोऽसि । सामान्यो भवसि ।
तथापि तमेव त्वा त्वां वयं स्तोतारो हवामहे । आह्वयामः ॥

अर्वाचीनो वसो भवास्मे सु मत्स्वांधसः । सोमानामिन्द्र सोमपाः ॥ १४ ॥

अर्वाचीनः । वसो इति । भव । अस्मे इति । सु । मत्स्व । अंधसः । सोमानां । इन्द्र ।
सोमऽपाः ॥ १४ ॥

हे वसो यच्चनिवासकेन्द्र त्वमस्मै अस्मासु यजमानेष्वर्वाचीनोऽभिमुखो भव । तथा हे सोमपाः सोमानां
पातरिन्द्र त्वं सोमानामंधसोऽग्नेन सु सुष्ठु मत्स्व । माद्य ॥

अस्माकं त्वा मतीनामा स्तोम इन्द्र यच्छतु । अर्वागा वर्तया हरी ॥ १५ ॥

अस्माकं । त्वा । मतीनां । आ । स्तोमः । इन्द्र । यच्छतु । अर्वाका । आ । वर्तय । हरी इति ॥ १५ ॥

मतीनां स्तोत्राणां ॥ मन्यतेः कर्तरि क्तिच् ॥ अस्माकं संबन्धि स्तोमः स्तोत्रं हे इन्द्र त्वा त्वामा यच्छतु ।
अस्मासु नियच्छतु । त्वमपि हरी त्वदीयावश्चावर्वागस्मदभिमुखं यथा भवति तथा आ वर्तय । परिवर्तनं कुरु ॥

पुरोक्ताशं च नो घसो जोषयासे गिरश्च नः । वधूयुरिव योषणां ॥ १६ ॥

पुरोक्ताशं । च । नः । घसः । जोषयासे । गिरः । च । नः । वधूयुऽइव । योषणां ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वं नोऽस्मदीयं पुरोक्ताशं च पुरोडाशरूपमन्नं च घसः । अद्धि । तथा नोऽस्मदीया गिरश्च
स्तुतिरूपा वाचश्च जोषयासे । सेवस्व । तच्च दृष्टांतः । वधूयुरिव । स्त्रीकामो यथा योषणां स्त्रीणां गिरः
सेवते तद्वत् ॥ ॥ २९ ॥

सहस्रं व्यतीनां युक्तानामिन्द्रमीमहे । शतं सोमस्य खार्यः ॥ १७ ॥

सहस्रं । व्यतीनां । युक्तानां । इन्द्र । ईमहे । शतं । सोमस्य । खार्यः ॥ १७ ॥

वयं स्तोतारु इन्द्र परमैश्वर्ययुक्तं युक्तानां शिषितानां व्यतीनां गमनवतामश्वाणां सहस्रं सहस्रसंख्याक-
मीमहे । याचामहे । तथा सोमस्वाभिषुतसोमस्य शतं शतसंख्याकाः खार्यः खारीरीमहे । अथ मानविशेषवा-
चिना खारीशब्देन द्रोणकलश उपलक्ष्यते । अपरिमितद्रोणकलशान् बह्वन्यश्चान्याचामह इत्यर्थः ॥

सहस्रां ते शता वयं गवामा च्यावयामसि । अस्मन्वा राध एतु ते ॥ १८ ॥

सहस्रां । ते । शता । वयं । गवां । आ । च्यावयामसि । अस्मन्वा । राधः । एतु । ते ॥ १८ ॥

हे इंद्र ते त्वदीयानि गवां सहस्रा सहस्रसंख्याकानि शता शतसंख्याकानि च च्यावयामसि । आच्यावयामः । अस्मदभिमुखं कुर्मः । तथास्मन्वा अस्मासु त्वदीयं राधो धनं ते त्वत्त एतु । आगच्छतु ॥

दश ते कलशानां हिरण्यानामधीमहि । भूरिदा असि वृचहन् ॥ १९ ॥

दश । ते । कलशानां । हिरण्यानां । अधीमहि । भूरिदाः । असि । वृचऽहन् ॥ १९ ॥

हे इंद्र ते त्वत्तः कलशानां कुंभानां । कुंभपरिमितानामिति यावत् । हिरण्यानां हितरमणीयानां धनानां दश दशसंख्याकान्यधीमहि । धारयामः । हे वृचहन्वृचाणां शत्रूणां हिंसकेन्द्र त्वं भूरिदा असि । बज्रप्रदो भवसि ॥

भूरिदा भूरि देहि नो मा दभ्रं भूर्या भर । भूरि घेदिन्द्र दित्ससि ॥ २० ॥

भूरिदाः । भूरि । देहि । नः । मा । दभ्रं । भूरि । आ । भर । भूरि । घा । इत् । इंद्र । दित्ससि ॥ २० ॥

हे इंद्र भूरिदा बज्रप्रदस्त्वं भूरि बज्र धनं नोऽस्मभ्यं देहि । प्रयच्छ । किंतु दभ्रमल्पं धनं मा प्रयच्छ । भूरि बज्रलं धनमस्मभ्यमा भर । आहर । किंच भूरीत् अदभ्रमेव धनं दित्ससि घ । अस्मभ्यं दातुमिच्छसि खलु ॥

भूरिदा ह्यसि श्रुतः पुरुचा पूर वृचहन् । आ नो भजस्व राधसि ॥ २१ ॥

भूरिदाः । हि । असि । श्रुतः । पुरुऽचा । पूर । वृचऽहन् । आ । नः । भजस्व । राधसि ॥ २१ ॥

हे वृचहन्वृचस्य हिंसक शूर विक्रान्तिं भूरिदा बज्रप्रदस्त्वं पुरुचा पुरुषु बज्रषु यजमानेषु श्रुतोऽसि हि । विख्यातो भवसि खलु । राधसि धने नोऽस्माना भजस्व । आ समंताद्वाग्निनः कृष ॥

प्र ते बभू विचक्षणं शंसामि गोषणो नपात् । माभ्यां गा अनुं शिश्रथः ॥ २२ ॥

प्र । ते । बभू इति । विऽचक्षणं । शंसामि । गोऽसन् । नपात् । मा । आभ्यां । गाः ।

अनुं । शिश्रथः ॥ २२ ॥

हे विचक्षणं प्राज्ञेन्द्र ते त्वदीयी बभू बभुवर्णावस्थौ प्र शंसामि । प्रकर्षेण स्तौमि । हे गोसनो गवां सगितर्हे नपात् न पातयितः स्तोतृनविनाशयितः । किंतु पालयितरित्यर्थः । हे इंद्र त्वमाभ्यां त्वदीयाभ्यामस्माभ्यां गा अनु अस्मदीया गा लचीकृत्य मा शिश्रथः । विनष्टा मा कार्षीः । गावोऽश्वदर्शनाद्विशिष्यते । तस्मा भूदित्यर्थः ॥

कनीनकेव विद्रुधे नवे द्रुपदे अर्भके । बभू यामेषु शोभेते ॥ २३ ॥

कनीनकाऽइव । विद्रुधे । नवे । द्रुपदे । अर्भके । बभू इति । यामेषु । शोभेते इति ॥ २३ ॥

विद्रुधे विद्रुधे व्युधे नवे नवजातेऽर्भकेऽल्पके द्रुपदे द्रुमाख्यस्थाने स्थिते कनीनकेव कमनीये शालभंजिके इव हे इंद्र बभू बभुवर्णी त्वदीयावस्थौ यामेषु यज्ञेषु शोभेते । कांतियुक्तौ भवतः ॥ कनीनके कन्यके । कन्या कमनीया भवति क्लियं नेतयेति वा कमनेनानीयत इति वा कनतेर्वा स्यात्कांतिकर्मण इत्यादि निरुक्तं । ४. १५. ॥

अरं म उस्मयाग्रेऽरमनुस्मयाग्रे । बभू यामेष्वसिधा ॥ २४ ॥

अरं । मे । उस्मयाग्रे । अरं । अनुस्मयाग्रे । बभू इति । यामेषु । असिधा ॥ २४ ॥

हे इंद्र अस्मिन्निधावहिंसको बभूवभुवर्णो त्वदीयावञ्ची यामेषु गमनेषु प्राप्तिषु सत्सूत्रयाम्नी ।
उस्माभ्यामनदुड्भ्यां युक्तेन रथेन यातीत्युत्तयामा । तस्मै मे मह्यमरमणं पर्याप्तकारिणी भवतां । अगुत्तयाम्नी
पद्मामेव गच्छते मह्यमरं पर्याप्तकारिणी भवतां ॥ ३० ॥ ३॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

चतुर्थेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र प्र ऋभुभ्य इत्याकादशर्चं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्वार्चं त्रैष्टुभं । तुह्यादि-
परिभाषयेदमादिसूक्तपंचकमुमुदेवताकं । अत्रानुक्रमणिका । प्र ऋभुभ्य एकादशार्चं वा इति ॥ ब्रूहे दशरात्रे
चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आर्भवनिविद्वानीयमिदं । तथा च सूचितं । प्र ऋभुभ्यः प्र शुक्लित्विति वैश्वदेवं
। आ० ८. ८. इति ॥

(प्र ऋभुभ्यो दूतमिव वाचमिथ उपस्तिरे श्वेतरिं धेनुमीळे ।

ये वातजूतास्तरणिभिरेवैः परि द्यां सद्यो अपसो बभूवुः ॥ १ ॥

प्र । ऋभुभ्यः । दूतंऽइव । वाचं । इथे । उपऽस्तिरे । श्वेतरिं । धेनुं । ईळे ।

ये । वातऽजूताः । तरणिऽभिः । एवैः । परि । द्यां । सद्यः । अपसः । बभूवुः ॥ १ ॥

तत्र ऋभुणां पूर्वं मनुष्याणामेव सतां तपसा देवत्वप्राप्तिरार्भवं शंसत्युभवो वै देवेभ्यः । ऐ० ब्रा० ३. ३०. ।
इत्यत्र ब्राह्मणे स्पष्टमास्त्राता । केचन ऋभवो नाम सूर्यरश्मय इत्याचक्षते । अहं यजमान ऋभुभ्य उद्भास-
मानेभ्य एतन्नामकेभ्यो देवेभ्यो वाचं स्तुतिरूपां प्रेषे । प्रेरयामि । किमिव । दूतमिव । यथा दूतं स्वकार्यं
प्रति प्रेषयति तद्वत् । किंच उपस्तिरे सोमोपस्तरणाय श्वेतरिं पद्योयुक्तां श्वेततरां वा धेनुमीळे । याचाम्यभून् ।
य ऋभवो वातजूता वातसमानगतयोऽपसो जगदुपकारिकर्माणाः संतस्तरणिभिस्तारकैरेवैर्गमनशीलैरश्वैर्वा-
मंतरिक्षं सद्यस्तदानीमेव परि बभूवुः । परिभवंति । सर्वतो व्याप्नुवन्ति । अथ रश्मय एव ऋभव इत्युक्तत्वादा-
दित्यं वा रश्मयः परितो व्याप्नुवन्ति ॥

यदार्मक्रन्तृभवः पितृभ्यां परिविष्टी वेषणा दंसनाभिः ।

आदिहेवानामुप सख्यमायन्धीरासः पुष्टिमवहन्मनायै ॥ २ ॥

यदा । अरं । अक्रन् । ऋभवः । पितृभ्यां । परिऽविष्टी । वेषणा । दंसनाभिः ।

आत् । इत् । देवानां । उप । सख्यं । आयन् । धीरासः । पुष्टिं । अवहन् । मनायै ॥ २ ॥

यदा यस्मिन्काले ऋभवः पितृभ्यां मातापितृभ्यां परिविष्टी परिवेषणेन परिचर्यया वेषणा वेषणेन व्याप्या ।
यदा । वेषेण जरदूपयोर्युवत्वकरणेन दंसनाभिरश्वैश्चमसनिर्माणादिकर्मभिररमत्यर्थमक्रन् आदिद्वन्तरमेव
देवानामिन्द्रादीनां सख्यं सखित्वं समानख्यानत्वं देवतात्वमुपाधत् । आगमन् । युवशा कर्त्वा । ऋग्वे० १. १६१. ३. ।

इति देवत्वप्राप्तिरेकांतत्वेन देवैकत्वादिति भावः । किंच धीरासो धीरा बुद्धिमंतस्तेषां पुष्टिं गवादिविषयां मनाद्यै मतिरुते यजमानायावहन् । वहन्ति । धारयन्ति । यद्वा । सविषयां पुष्टिं मनाद्यै मनसे प्रकृतमनस्क-
त्वायावहन् ॥

पुनर्ये चक्रुः पितरा युवाना सना यूपैव जरणा शयाना ।

ते वाजो विभ्वाँ ऋभुरिंद्रवंतो मधुप्सरसो नोऽवंतु यज्ञं ॥३॥

पुनः । ये । चक्रुः । पितरा । युवाना । सना । यूपाऽइव । जरणा । शयाना ।

ते । वाजः । विऽभ्वाँ । ऋभुः । इंद्रऽवंतः । मधुऽप्सरसः । नः । अवंतु । यज्ञं ॥३॥

य ऋभवः पितरा मातापितरौ यूपेव क्लिप्तस्थाणू इव जरणा जीर्णौ शयाना शयानौ पुनः सना सदा युवाना युवानौ चक्रुः । नित्यतरुणावकुर्वन् । ते वाजो विभ्वा ऋभुश्च एतन्नामकास्त्रयः सुधन्वन आगिरसस्य पुत्रा ऋभव इंद्रवंतोऽनुयाह्वयेणैन्द्रेण तद्वंतो मधुप्सरसो मधुरस्य सोमरसस्य भक्षयितारो मनोहररूपा वा नोऽस्मदीयं यज्ञमवंतु । रचंतु गच्छंतु वा ॥

यत्संवत्समृभवो गामरक्षन्त्यत्संवत्समृभवो मा अपिंशन् ।

यत्संवत्समभरन्भासो अस्यास्ताभिः शमीभिरमृतत्वमाणुः ॥४॥

यत् । संऽवत्सं । ऋभवः । गां । अरक्षन् । यत् । संऽवत्सं । ऋभवः । माः । अपिंशन् ।

यत् । संऽवत्सं । अमरन् । भासः । अस्याः । ताभिः । शमीभिः । अमृतत्वं । आणुः ॥४॥

संवत्सं । संवसन्ति भूतान्यस्मिन्निति संवत्सः संवत्सरः । संवत्सरपर्यंतमृभवो गां मृतामरक्षन्नालकयन् । स्वसा-
मर्थ्यादिति यत् यदंतत्कर्मास्ति । तथा संवत्सं संवत्सरमृभवो मास्तस्या एव गोमसमपिंशन् अवयवानकु-
र्वन्निति यत् । किंच संवत्सं संवत्सरपर्यंतमस्या भासोऽमरन् दीप्तीरवयवशोभा अकुर्वन्निति यत् ताभिः
शमीभिर्मृताया गोर्नवीकरणविषयैः कर्मभिरमृतत्वमाणुः । देवत्वं प्राप्ताः । धेनुः कर्त्तुं देवत्वप्राप्तिसाधनत्वेन
देवैः प्रतिश्रुतत्वात् । यद्वा । अत्र संवत्समित्यतद्वत्त्वेन सहेति व्याख्येयं ॥

ज्येष्ठ आह चमसा द्वा करेति कनीयान्चीन्कृण्वामेत्याह ।

कनिष्ठ आह चतुरस्करेति त्वष्ट ऋभवस्तत्पनयद्वचो वः ॥५॥

ज्येष्ठः । आह । चमसा । द्वा । कर । इति । कनीयान् । चीन् । कृण्वाम । इति । आह ।

कनिष्ठः । आह । चतुरः । कर । इति । त्वष्ट । ऋभवः । तत् । पनयत् । वचः । वः ॥५॥

एकं चमसं चतुरस्कुणोतन । ऋग्वे० १. १६१. २. इति यदा देवदूतोऽपिच्छंभूनाह देवत्वप्राप्त्युक्त्वेन तदा
तेषु मध्ये देवत्वप्राप्त्युक्त एको ज्येष्ठ ऋभुरितरावाह । किमिति । उच्यते । चमसा द्वा करेति । एकमेव संतं द्वौ
क्षणवामेति । कनीयान् तदनंतरो विभ्वा चीन् क्षणवाम करवामेत्याह । तद्वचः कनिष्ठो वाजस्तुरः कर
चतुर्धा करवामेत्याह । तदेव चतुष्कारणरूपं हे ऋभवस्त्वष्टा युष्मद्ब्रूहः वो वचः युष्मद्वचनं पनयत् । अस्मौत् ।
अंगीचकारित्यर्थः ॥ ॥१॥

सत्यमूचुर्नर एवा हि चक्रुर्नु स्वधामृभवो जग्मुरेतां ।

विभ्राजमानांश्चमसाँ अहेवावेनस्त्वष्टा चतुरो ददृश्वान् ॥६॥

सत्यं । ऊचुः । नरः । एव । हि । चक्रुः । अनु । स्वधां । ऋभवं । जग्मुः । एतां ।
विऽभ्राजमानान् । चमसान् । अहाऽइव । अवेनत् । त्वष्टा । चतुरः । दृष्टवान् ॥ ६ ॥

नरो मनुष्यरूपा ऋभवः सत्यमूचुः । सत्यमेवानुवन् । हि यस्मादेत एवैवं चक्रुः । चतुरोऽकुर्वन् । यथोक्तं
तथैव कृतत्वादित्यभिप्रायः । अनु चतुर्धाकरणान्तरमेतां तृतीयसवनगतां स्वधां सोमाख्यममृतमृभवो जग्मुः ।
एकं चमसं चतुरस्कृणोतन साकं देवैर्यज्ञियासो भविष्यथेति श्रुतत्वात् । अथ त्वष्टा देवो विभ्राजमानानहवा-
हानीव दीप्यमानांश्चमसांश्चतुरो ददृश्वान्दृष्टवान् सन्नवेनत् । अकामयत । अंगीचकारेत्यर्थः ॥

द्वादश द्यून् दगोह्यस्यातिथ्ये रणन् ऋभवं ससंतः ।

सुक्षेचाकृण्वन्ननयंत सिंधून् धन्वातिष्ठन्नोषधीर्निस्त्रमापः ॥ ७ ॥

द्वादश । द्यून् । यत् । अगोह्यस्य । आतिथ्ये । रणन् । ऋभवं । ससंतः ।

सुऽक्षेचा । अकृण्वन् । अनयंत । सिंधून् । धन्व । आ । अतिष्ठन् । ओषधीः ।
निस्त्रं । आपः ॥ ७ ॥

तत्र रथमय एव ऋभव इत्युक्तत्वात्तद्वृत्तेण सूयते । यद्यदा द्वादश द्यून् दिवसान् । आर्द्रादिद्वादशवृष्टि-
चक्षाणीत्यर्थः । अगोह्यस्यागोष्यस्यादित्यस्य गृह आतिथ्ये । अकस्मादागतोऽतिथिः । तदुचितं सत्काररूपं
कर्मातिथ्यं । तदर्थं ससंतः स्वपंतः सुखेन निवसंत ऋभवो रणन् रमन्ते । अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे । ऋग्वे० १.
१६१. ११. इत्युक्तं । तदानीं सुचेचाकृण्वन् । अकृष्टानि शून्यानि चेचाणि वृथ्वा सस्यादिसमृद्धान्यकुर्वन् । सिंधू-
न् नदीरनयंत । प्रेरयन् । तस्मिन् काले ओषधीरोषधयो धन्व निरुदकस्थानमाश्रित्यातिष्ठन् । निस्त्रं नीचस्थान-
मापोऽतिष्ठन् । उद्वत्स्वस्या अकृणोतना तृणं निवत्स्वप इत्युक्तं ॥

रथं ये चक्रुः सुवृत्तं नरेष्टां ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपां ।

त आ तंस्तं ऋभवो रयिं नः स्ववसः स्वपसः सुहस्ताः ॥ ८ ॥

रथं । ये । चक्रुः । सुऽवृत्तं । नरेऽस्थां । ये । धेनुं । विश्वऽजुवं । विश्वऽरूपां ।

ते । आ । तंस्तं । ऋभवं । रयिं । नः । सुऽअवसः । सुऽअपसः । सुऽहस्ताः ॥ ८ ॥

य ऋभवः सुवृत्तं सुचक्रं सुष्ठु वर्तमानं वा नरेष्टां जेतारि चक्रे वर्तमानं रथं चक्रुः । ये च विश्वजुवं विश्वस्य
प्रेरयिषीं विश्वरूपां बह्वरूपाभेतन्नामिकां वा धेनुं गां चक्रुः । अकुर्वन् । बृहस्पतिर्विश्वरूपांमुपाजत । ऋग्वे० १.
१६१. ६. इति ह्युक्तं । ते महान्तं ऋभवो नोऽस्माकं रयिं धनमा तच्छतु । सर्वतो निष्पादयंतु । कीदृशास्त
ऋभवः । स्वपसः सुकर्माणः स्ववसः शोभनान्नोपेताः सुरक्षणा वा सुहस्ताः शोभनहस्ताः कुशलहस्ताः ॥

अपो ह्येषामजुषंत देवा अभि क्रत्वा मनसा दीध्यानाः ।

वाजो देवानामभवत्सुकर्मेद्रस्य ऋभुक्षा वरुणस्य विभ्वा ॥ ९ ॥

अपः । हि । एषां । अजुषंत । देवाः । अभि । क्रत्वा । मनसा । दीध्यानाः ।

वाजः । देवानां । अभवत् । सुऽकर्मा । इंद्रस्य । ऋभुक्षाः । वरुणस्य । विऽभ्वा ॥ ९ ॥

एषामृभूणामपोऽश्चरथनिर्माणादिरूपं कर्म देवा इंद्रादयोऽजुषंत । असेवंत । इंद्रो हरी युयुजे अश्विना
रथमित्यादिमंत्रोक्तप्रकारेण स्वीकृतवन्त इत्यर्थः । कीदृशास्ति । क्रत्वा वरप्रदानरूपेण कर्मणा मनसा शोभनेन

विज्ञेयानुग्रहयुक्तेनाभि दीध्याना दीप्यमानाः । देवानामनुग्रहेण किं लब्धमित्याह । सुकर्मा शोभनव्यापारो वाजः कभीयान्देवानां सर्वेषां संबन्धभवत् । तथेन्द्रस्य संबन्धमुवाच ऋभुज्येष्ठः । विभ्वा मध्यमो वरुणस्य संबन्धभवत् ॥

ये हरी मेधयोक्था मदंत इन्द्राय चक्रुः सुयुजा ये अश्व्या ।

ते रायस्पोषं द्रविणान्यस्मे धत्त ऋभवः क्षेमयंतो न मित्रं ॥१०॥

ये । हरी इति । मेधया । उक्था । मदंतः । इन्द्राय । चक्रुः । सुयुजा । ये । अश्व्या ।

ते । रायः । पोषं । द्रविणानि । अस्मे इति । धत्त । ऋभवः । क्षेमयंतः । न । मित्रं ॥१०॥

य ऋभवो हरी अश्वी मेधया प्रज्ञयोक्था उक्थैः स्तुतिभिर्मदंतो हर्षयंतश्चक्रुः । ये च तौ सुयुजा सुयुजौ सुयोजनावश्चाविन्द्रायेंद्रार्थं चक्रुः । अकुर्वन् । हे ऋभवस्ते यूयं रायस्पोषं धनपुष्टिं द्रविणानि गवादिधनानि च सुखानि वाक्से अस्मासु धत्त । धारयत । किमिव । क्षेमयंतः क्षेममिच्छंतो मित्रं न मित्रमिव । अत्र यद्यप्येक एव ऋभुनामा तत्संबन्धादितरेऽप्यभव उच्यंते प्राणभृद्वायेन ॥

इदाहः पीतिमुत वो मदं धुर्न ऋते आतस्य सख्याय देवाः ।

ते नूनमस्मे ऋभवो वसूनि तृतीये अस्मिन्सर्वने दधात ॥११॥

इदा । अहः । पीतिं । उत । वः । मदं । धुः । न । ऋते । आतस्य । सख्याय । देवाः ।

ते । नूनं । अस्मे इति । ऋभवः । वसूनि । तृतीये । अस्मिन् । सर्वने । दधात ॥११॥

इदेदानीं चमसादिनिर्माणानंतरमहः सुत्याहसंबन्धिनस्तृतीये सवने पीतिं सोमपानमुतापि च मदं तज्जनितं वो युष्माकं धुः । ददुर्देवाः । आतस्य आतात्तपोयुक्तादृते सख्याय सखित्वाय न भवंति देवाः । यत एते आता अतो ददुरित्यर्थः । हे ऋभवस्ते महान्तो यूयं नूनं निश्चयमस्मे अस्मास्वस्मिन् तृतीये सवने वसूनि धनानि दधात । धारयत ॥ ॥२॥

ऋभुर्विभ्वेकादशर्चं द्वितीयं सुक्तं वामदेवस्यार्धं वैश्वदेवस्यार्धं । ऋभुर्विभ्वेकानुक्रमणिका ॥ ब्यूहे दशरात्रे पंचमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आर्भवनिविज्ञानीयमिदं । ऋभुर्विभ्वा सुषे जनं । आ० ८. ८. । इति सूचितत्वात् ॥

ऋभुर्विभ्वा वाज इन्द्रो नो अच्छेमं यज्ञं रत्नधेयोप यात ।

इदा हि वो धिषणा देव्यहामधात्पीतिं सं मदा अगमता वः ॥१॥

ऋभुः । विभ्वा । वाजः । इन्द्रः । नः । अच्छेमं । यज्ञं । रत्नधेया । उप । यात ।

इदा । हि । वः । धिषणा । देवी । अह्ना । अधात् । पीतिं । सं । मदाः । अगमत् । वः ॥१॥

ऋभुर्विभ्वा वाज इन्द्रश्चैते देवा नोऽस्मादीयमिमं यज्ञमच्छामिमुखं रत्नधेयासम्भं रत्नधानायोप यात । उपगच्छत । ननु इन्द्रः सोमस्वामित्वादागच्छतु कथमेतेषां यज्ञप्राप्तिरिति चेत् । उच्यते । इदा हीदानीं खलु वो युष्माकं धिषणा वाक् देवी प्रजापतेः संबन्धिन्यूहं सोमाभिषवसंबन्धिनां पीतिं सोमपानमधात् । स प्रजापतिरब्रवीत्सवितारं तव वा इमेऽन्तेवासास्त्वमेवैभिः संपिबस्व । ऐ० ब्रा० ३. ३०. । इति ब्राह्मणं । यस्मादेवं तस्माददास्य वो युष्मान् समगमत । संगताः । यदा । वो मदा देवैः संगताः ॥

विदानासो जन्मनो वाजरत्ना उत ऋतुभिर्ऋभवो मादयध्वं ।

सं वो मदा अगमत् सं पुरंधिः सुवीरामस्मे रयिमेरयध्वं ॥२॥

वि॒दा॒नासः । जन्म॑नः । वा॒ज॒ऽर॒त्नाः । उ॒त । ऋ॒तु॒ऽभिः । ऋ॒भ॒वः । मा॒द॒य॒ध्वं ।
सं । वः । म॒दाः । अ॒ग॒म॒त । सं । पु॒रं॒ऽधिः । सु॒ऽवी॒रा । अ॒स्मे इति॑ । र॒यिं । आ । इ॒र॒य॒ध्वं ॥ २ ॥

हे वाजरत्नाः सोमलक्षणेनान्नेन राजमाना ऋभवो यूयं जन्मनो जन्मनस्य देवत्वलक्षणस्य देवत्वप्राप्तिं विदानासो जानंतः । यद्वा । विदानासः सोमप्राप्तिं जानंतो जन्मनः पूर्वं मनुष्यजन्मवतश्च संतः । उतशब्दश्चार्थः । ऋतुभिर्देवैः सह मादयध्वं । वो युष्माकदाः सोमपानजनिताः समगमत । संगताः । पुरंधिः स्तुतिरपि समगमत । ते यूयमस्मै अस्माकं सुवीरां शोभनैवीरैः पुत्रैरुपेतां रयिमेरयध्वं । प्रेरयत ॥

अ॒यं वो॑ य॒ज्ञ ऋ॒भ॒वो॒ऽका॒रि॒ य॒मा म॑नु॒ष्वत्प्र॒दि॒वो॑ द॒धि॒ध्वे ।
प्र वो॒ऽच्छा जु॒षु॒षा॒णासो॑ अ॒स्यु॒रभू॑त॒ विश्वे॑ अ॒ग्नि॒योत॑ वा॒जाः ॥ ३ ॥
अ॒यं । वः । य॒ज्ञः । ऋ॒भ॒वः । अ॒का॒रि॒ । यं । आ । म॑नु॒ष्वत् । प्र॒ऽदि॒वः । द॒धि॒ध्वे ।
प्र । वः । अ॒च्छा । जु॒षु॒षा॒णासः । अ॒स्युः । अ॒भू॒त । विश्वे॑ । अ॒ग्नि॒या । उ॒त । वा॒जाः ॥ ३ ॥

हे ऋभवो वो युष्मदर्धमयं यज्ञोऽकारि । यं यज्ञं मनुष्वन्मनुष्यवत्प्रदिवः प्रकर्षेण द्योतमानाः संत आ दधिध्वे । धारयत जठरे । तदर्थं वो युष्मानच्छाभिमुख्येन जुषुषाणासः सेवमानाः सोमाः प्रास्थुः । प्रतिष्ठते । उतापि च धारयित्वा च हे वाजा ऋभवो विश्वे यूयमग्नियाग्राह्यं अग्रत्वसंपादिनो वा अभूत । भवथ ॥

अ॒भू॒दु वो॑ वि॒ध॒ते र॒त्न॒धेय॑मि॒दा न॑रो दा॒शुषे॑ म॒र्त्याय॑ ।
पि॒ब॒त वा॒जा ऋ॒भ॒वो द॒दे वो॑ म॒हि तृ॒तीयं॑ स॒र्व॒नं म॑दा॒य ॥ ४ ॥
अ॒भू॒त् । ऊं इति॑ । वः । वि॒ध॒ते । र॒त्न॒ऽधेयं॑ । इ॒दा । न॒रः । दा॒शुषे॑ । म॒र्त्याय॑ ।
पि॒ब॒त । वा॒जाः । ऋ॒भ॒वः । द॒दे । वः । म॒हि । तृ॒तीयं॑ । स॒र्व॒नं । म॑दा॒य ॥ ४ ॥

हे नरो नेतार ऋभवो वो युष्माकमनुग्रहादिदेदानां तृतीये सवने रत्नधेयं दातव्यं रत्नं विधत्ते । विधतिः परिचरणकर्म । स्तुत्या परिचरते दाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय यजमानाय मह्यमभूत् । भवतु । तदर्थं हे वाजा हे ऋभवः । एतद्वयं विश्वनामकस्याप्युपलक्षणं । इतरापेक्षया प्रत्येकं बहुवचनं । यूयं पिबत । तदर्थं वो ददे । किं । महि महत्प्रभूतं तृतीयं सवनं । तत्संबन्धिनं सोममित्यर्थः । किमर्थं । मदाय हृषीय तृप्तये वा ॥

आ वा॒जा या॒तोप॑ न ऋ॒भु॒क्षा म॒हो न॑रो द्र॒वि॒णसो॑ गृ॒णा॒नाः ।
आ वः॑ पी॒तयो॑ऽभि॒पि॒त्वे अ॒ह्नामि॒मा अ॒स्तं न॒व॒स्व इ॒व ग॑मन् ॥ ५ ॥
आ । वा॒जाः । या॒त । उ॒प । नः । ऋ॒भु॒क्षाः । म॒हः । न॒रः । द्र॒वि॒णसः॑ । गृ॒णा॒नाः ।
आ । वः । पी॒तयः॑ । अ॒भि॒ऽपि॒त्वे । अ॒ह्ना । इ॒माः । अ॒स्तं । न॒व॒स्वः॑ऽइ॒व । ग॑मन् ॥ ५ ॥

हे वाजा ऋभुक्षा नरो नेतारो यूयं न उपा यात । किं कुर्वतः । महो महतो द्रविणसो धनस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ महत् द्रविणं गृणानाः सुवतः । किंच अह्नामभिपित्वेऽभिपतने समाप्ता । तृतीये सवन इत्यर्थः । वो युष्मानिमाः पीतयः पानान्या गमन् । आगच्छन्ति । तच्च दृष्टान्तः । अस्तं । गृह्णामेतत् । गृहं नवस्वो नवप्रसवा गाव इव ॥ ३ ॥

आ न॒पातः॑ श॒वसो॑ या॒त॒नोपे॑मं य॒ज्ञं न॑म॒सा हू॒यमा॑नाः ।
स॒जोष॑सः सूर॒यो य॒स्य च॒ स्थ म॑ध्वः पा॒त र॒त्न॒धा इ॒द्र॒वंतः॑ ॥ ६ ॥

आ । न॒पातः । श॒वसः । या॒तन । उप । इ॒मं । य॒ज्ञं । नम॑सा । हू॒यमा॑नाः ।

स॒ऽजोष॑सः । सू॒रयः । य॒स्य । च । स्थ । म॒ध्वः । पा॒त । र॒त्न॒ऽधाः । इं॒द्र॒ऽव॑न्तः ॥ ६ ॥

हे शवसो नपातो बलस्य न पातयितारस्तस्य पुत्रा वा । बलवन्त इत्यर्थः । यूयं नमसा स्तोत्रेण हूयमाना आकारिताः संत इमं यज्ञमुपा यातन । उपागच्छत । कीदृशा यूयं । सजोषस इन्द्रेण सह प्रीताः सूरयो मेधाविनः । इंद्रस्य चैषां च कः प्रसंग इत्युच्यते । यस्य च स्थ । चेति प्रसिद्धा । यस्मिंद्रस्य सर्वधनो यूयं भवथ तदुचिताश्च निर्माणादित्यभिप्रायः । यस्मादेवं तस्मादिन्द्रवन्तः प्रीतिनेन्द्रेण तद्वन्तो रत्नधा रमणीयधनानां दातारो यूयं मध्वो मधुरं सोमं पात । पिबत ॥

स॒जोषा॑ इं॒द्र वरु॑णेन॒ सोमं॑ स॒जोषाः॑ पा॒हि गि॒र्व॑णो म॒रुद्भिः॑ ।

अ॒ग्रे॒पाभि॑र्च॒तुपा॑भिः स॒जोषा॑ ग्रा॒स्पत्नी॑भी र॒त्न॒धाभिः॑ स॒जोषाः॑ ॥ ७ ॥

स॒ऽजोषाः॑ । इं॒द्र । वरु॑णेन । सोमं॑ । स॒ऽजोषाः॑ । पा॒हि । गि॒र्व॑णः । म॒रुत॑ऽभिः ।

अ॒ग्रे॒ऽपाभिः॑ । ऋ॒तु॒ऽपाभिः॑ । स॒ऽजोषाः॑ । ग्रा॒ः प॒त्नीभिः॑ । र॒त्न॒ऽधाभिः॑ । स॒ऽजोषाः॑ ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वं वरुणेन राज्यभिमानिदेवेन सजोषाः समानप्रीतिः सन् सोमं पाहि । पिब । हे गिर्वणो गोभिर्वननीय संभजनीयं त्वं मरुद्भिः सजोषाः संगतः सन् सोमं पाहि । पिब । किंच अग्रेपाभिः प्रथमपातुभिर्ऋतुपाभिर्ऋतुयाजदेवैश्च ग्राःपत्नीभिः । स्त्रीणां पालयित्र्यो देव्यो ग्राःपत्न्यः । ताभिः । मेना या इति स्त्रीणामिति निरुक्तं । ३. २९. । रत्नधाभी रमणीयधनदातृभिर्ऋतुभिः सह पिब । यद्वा । एतत् ग्राःपत्नीभिः रित्यस्य विशेषणं । ताभिर्वा सजोषाः सोमं पिब ॥

स॒जोष॑स आ॒दित्यै॑र्मा॒दय॑ध्वं स॒जोष॑स ऋ॒भवः॑ पर्व॑तेभिः ।

स॒जोष॑सो दै॒व्ये॒ना स॒वि॒त्रा स॒जोष॑सः सि॒धुभी॑ र॒त्न॒धेभिः॑ ॥ ८ ॥

स॒ऽजोष॑सः । आ॒दित्यैः । मा॒दय॑ध्वं । स॒ऽजोष॑सः । ऋ॒भवः॑ । पर्व॑तेभिः ।

स॒ऽजोष॑सः । दै॒व्ये॒न । स॒वि॒त्रा । स॒ऽजोष॑सः । सि॒धुऽभिः॑ । र॒त्न॒ऽधेभिः॑ ॥ ८ ॥

हे ऋभव आदित्यैः सजोषसः संगता यूयं मादयध्वं । तथा पर्वतेभिः पर्ववद्भिः पर्वण्यर्चमानैर्देवविशेषैः सजोषसो मादयध्वं । तथा च दैव्येन देवेभ्यो हितेन सवित्रा सजोषसो रत्नधेभी रत्नानां दातृभिः सिंधुभिः स्तद्वत्स्वभावविर्गद्यभिमानिदेवैश्च सजोषसो मादयध्वं ॥

ये अ॒श्विना॑ ये पि॒तरा॑ य ऊ॒ती धे॒नुं त॑त॒स्तुः ऋ॒भवो॑ ये अ॒श्वी ।

ये अ॒ंस॒चा॒ य ऋ॒ध॒यो॒दसी॑ ये वि॒भ्वो॑ नरः स्व॒प॒त्यानि॑ च॒क्रुः ॥ ९ ॥

ये । अ॒श्विना॑ । ये । पि॒तरा॑ । ये । ऊ॒ती । धे॒नुं । त॑त॒स्तुः । ऋ॒भवः॑ । ये । अ॒श्वी ।

ये । अ॒ंस॒चा॒ । ये । ऋ॒ध॒क् । रो॒दसी॑ इति । ये । वि॒भ्वः॑ । नरः । सु॒ऽअ॒प॒त्यानि॑ । च॒क्रुः ॥ ९ ॥

य ऋभवोऽश्विनाश्विनावूती ऊत्या क्रियया रथनिर्माणरूपयाप्रीणयन् । ये च पितरा पितरौ ततस्तुः तत्क्षणेन समपादयन् जीर्णं संतावूती ऊत्या युवानौ चक्रुः । ये च धेनुं ततस्तुः मृतायाः पुनर्जवीकरणेन । ये चाश्वी ततस्तुः । निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिर्या जरता युवशा ताकृणोतनेत्याद्युक्तं । ऋग्वे० १. १६१. ७. । ये चांसचांसचाणि कवचाणि देवेभ्यश्चक्रुः । ये च रोदसी द्यावापृथिव्यावुधक् पृथक्चक्रुः । एवमुक्तप्रकरणेन ये विभ्वो व्याप्ता ऋभवो नरो नेतारः स्वपत्यानि स्वपतनसाधनानि तत्प्राप्तिसाधनानि वा कर्माणि चक्रुः । ते ऽपेया इत्युत्तरच संबंधः ॥

ये गोम॑ंतं वाज॑वंतं सुवीरं॑ रयिं ध॑त्थ वसु॑मंतं पुरु॑क्षु ।

ते अ॒येपा ऋ॒भवो म॑ंदसा॒ना अ॒स्मे ध॑त्त ये च रा॒तिं गृ॑ण॑न्ति ॥१०॥

ये । गोऽम॑ंतं । वाज॑ऽवंतं । सु॒वीरं॑ । र॒यिं । ध॑त्थ । वसु॑ऽमंतं । पुरु॑ऽक्षु ।

ते । अ॒येपाः । ऋ॒भवः । म॑ंदसा॒नाः । अ॒स्मे इति॑ । ध॑त्त । ये । च । रा॒तिं । गृ॑ण॑न्ति ॥१०॥

हे ऋभवो ये यूयं गोमंतं गोसहितं वाजवंतमन्नवंतं सुवीरं शोभनपुत्रोपेतं वसुमंतं निवासयोग्यगृहादिधनोपेतं पुरुक्षुं बह्व्रतं रयिं धनं धत्थ । धारयथ मह्यं दातुं । हे ऋभवस्ते यूयमयेपाः प्रथमं पातारो मंदसाना माबंतः संतोऽस्ते अस्मभ्यं धत्त । दत्तं रयिं । ये च यूयं रातिं दानं दत्तं सोमं वा गृणन्ति । कुर्वन्ति । ते धत्त । यद्वा । ये च रातिं गृणन्ति यजमानास्तेभ्योऽपि धत्त ॥

नापा॑भूत॒ न वोऽती॑तृषामा॒निःश॒स्ता ऋ॒भवो य॒ज्ञे अ॒स्मिन् ।

समि॑द्रेण॒ मद॑थ॒ सं म॒रुद्भिः॒ सं राज॑भी रत्न॒धेया॑य दे॒वाः ॥११॥

न । अप॑ । अ॒भूत॒ । न । वः । अ॒ती॒तृषा॑म । अ॒निःऽश॒स्ताः । ऋ॒भवः । य॒ज्ञे । अ॒स्मिन् ।

सं । इ॒द्रेण॑ । म॒दथ॑ । सं । म॒रुत्ऽभिः॑ । सं । राज॑ऽभिः । रत्न॒ऽधेया॑य । दे॒वाः ॥११॥

हे ऋभवो यूयं नापाभूत । नापगच्छत । अपरक्ता न भवत । वयं च वो युष्माज्जातीतृषाम । अत्यंतं तुषितान्मा करवाम । अतो हे ऋभवो देवा अग्निःशस्ता अग्निदिताः संतोऽस्मिन्यद्य इद्रेण सं मदथ । मरुद्भिः सं मदथ । राजभी राजमानैरन्विदैवैः सं मदथ । तुष्टा भवथ । किमर्थं । रत्नधेयाय रमणीयाय धनदानाय ॥ ॥४॥

इहोप यातेति नवर्चं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्वार्थं विष्टुभमार्भवं । इहोप नवेत्यनुक्रमणिका ॥ तृतीयसवने मैत्रावरुणस्तेदमुन्नीयमानसूक्तं । सूचितं च । आ त्वा वहंत्वसावि देवमिहोप यातेत्यनुसवनं । आ० ५. ५. इति ॥

इ॒होप॑ यात शव॒सो नपा॑तः सौध॒न्वना ऋ॒भवो माप॑ भूत ।

अ॒स्मिन्हि वः॒ सव॑ने रत्न॒धेयं॒ गम॑न्त्वि॒द्रम॑नु वो म॒दासः॑ ॥१॥

इ॒ह । उ॒प । या॑त । श॒वसः॑ । न॒पातः॑ । सौध॒न्वनाः । ऋ॒भवः । मा । अप॑ । भूत॒ ।

अ॒स्मिन् । हि । वः । स॒वने॑ । रत्न॒ऽधेयं॑ । ग॒मन्तु॑ । इ॒द्रं । अ॒नु । वः । म॒दासः॑ ॥१॥

हे शवसो नपातो बलस्य पुत्रास्तस्य न पातयितारो वा हे सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्रा हे ऋभवो यूयमिहोप यात । अस्मिन् तृतीये सवन उपगच्छत । माप भूत । अपगता न भवत । अस्मिन् सवने रत्नधेयं रमणीयधनस्य दातारमिद्रमनु अनुकृत्य वो युष्माकदासो मदकराः सोमा गमन्तु । गच्छन्तु । अन्विति क्रियया वा संबध्यते । इन्द्रं युष्मांस्त्रावागच्छंत्वित्यर्थः । हि पूरणः ॥

आग॑न्तृभू॒णामि॒ह रत्न॑धेय॒मभू॑त्सोम॒स्य सु॑ष्ठुत॒स्य पी॒तिः ।

सु॒कृत्य॑या यत्स्व॒पस्य॑या च॒ एकं॑ वि॒चक्र॑ च॒मसं॑ च॒तुर्धा॑ ॥२॥

आ । अ॒गन् । ऋ॒भूणां॑ । इ॒ह । रत्न॑ऽधेयं । अ॒भूत् । सोम॑स्य । सु॒ऽसुत॑स्य । पी॒तिः ।

सु॒ऽकृत्य॑या । यत् । सु॒ऽअ॒पस्य॑या । च । एकं॑ । वि॒ऽच॒क्र । च॒मसं॑ । च॒तुऽधा॑ ॥२॥

ऋभूणां युष्माकमिह तृतीयसवने रत्नधेयं रत्नदानमागन् । आगच्छतु मह्यं । यद्वा । युष्माकमेव सोमाच्छं

रत्नमागन् । यस्मात्सोमस्य सुषुतस्य पीतिः पानमभूत् । प्रजापतिना लब्धमित्यर्थः । तदपि कुत इति चेत् । उच्यते । यद्यस्मात्सुकृत्यया शोभनहस्तव्यापारेण स्वपस्यया शोभनरथनिर्माणादिकर्मच्छया चैकं संतं चमसं चतुर्धा विचक्र । कृतवन्तः ॥

अकृणोत चमसं चतुर्धा सखे वि शिष्येत्यब्रवीत् ।

अथैत वाजा अमृतस्य पंथां गृणं देवानामृभवः सुहस्ताः ॥३॥

वि । अकृणोत् । चमसं । चतुःऽधा । सखे । वि । शिष्य । इति । अब्रवीत् ।

अथ । ऐत । वाजाः । अमृतस्य । पंथां । गृणं । देवानां । ऋभवः । सुहस्ताः ॥३॥

हे ऋभवो यूयं चमसं चतुर्धा व्यकृणोत । व्यकृणुत । कृत्वा च हे सखे हे सखिभूताग्ने वि शिष्यानुगृहाण सोमपानमित्यब्रवीत् । अवदत् यूयं । अथ सोऽपिर्युष्मानवादीत् खलु । किमिति । हे वाजा ऋभवः सुहस्ताः कुशलहस्ता यूयममृतस्यामरणधर्मकस्य स्वर्गस्य पंथां पंथानमेत । गच्छत । किं तदमृतमिति । देवानामिन्द्रादीनां गणं संघातमेत ॥

किंमयः स्विच्चमस एष आस यं काव्येन चतुरौ विचक्र ।

अथा सुनुध्वं सवनं मदाय पात ऋभवो मधुनः सोम्यस्य ॥४॥

किंऽमयः । स्वित् । चमसः । एषः । आस । यं । काव्येन । चतुरः । विऽचक्र ।

अथ । सुनुध्वं । सवनं । मदाय । पात । ऋभवः । मधुनः । सोम्यस्य ॥४॥

किंमयः स्वित् किमात्मक एष चमस आस । स्वित् प्रश्ने । यं चमसमेकं संतं काव्येन कवीनां मेधाविनां संबन्धिना कर्मणा कौशलेन चतुरौ विचक्र । कृतवन्तः । अथाधुना सवनं । सूयत इति सवनः सोमः । तं मदाय हर्षाय सुनुध्वं हे चत्विजः । हे ऋभवो यूयं च सोम्यस्य सोमसंबन्धिना मधुनो मधुरं रसं पात । पिबत ॥

शच्याकर्त पितरा युवाना शच्याकर्त चमसं देवपानं ।

शच्या हरी धनुतरावतष्टेन्द्रवाहवृभवो वाजरत्नाः ॥५॥

शच्या । अकर्त । पितरा । युवाना । शच्या । अकर्त । चमसं । देवऽपानं ।

शच्या । हरी इति । धनुऽतरौ । अतष्ट । इन्द्रऽवाहौ । ऋभवः । वाजऽरत्नाः ॥५॥

हे वाजरत्ना रमणीयसोमात्रा हे ऋभवो यूयं शच्या कर्मणा पितरा मातापितरौ युवाना युवाना-वकर्त । अकृणुत । तथा शच्या चमसं देवपानं देवपानार्हमकर्त । चतुर्धाकृणुतेत्यर्थः । शच्या हरी अतष्ट । तक्षणेन संपादितवन्तः । कीदृशौ हरी । धनुतरौ शीघ्रं गन्तुतराविन्द्रवाहाविन्द्रवाहारौ ॥ ५॥

यो वः सुनोत्यभिपित्वे अह्नां तीव्रं वाजासः सवनं मदाय ।

तस्मै रयिमृभवः सर्ववीरमा तक्षत वृषणो मंदसानाः ॥६॥

यः । वः । सुनोति । अभिऽपित्वे । अह्नां । तीव्रं । वाजासः । सवनं । मदाय ।

तस्मै । रयिं । ऋभवः । सर्वऽवीरं । आ । तक्षत । वृषणः । मंदसानाः ॥६॥

हे ऋभवो वाजासोऽन्नवन्तो वो युष्मभ्यं यो यजमानोऽह्नामभिपित्वेऽभिपतने । तृतीयसवन इत्यर्थः । तक्षन् तीव्रं रसवत्तरं सवनं । सूयत इति सवनः सोमः । तं मदाय सुनोति तस्मै सर्ववीरं बज्रपुच्छेपितं रयिं धनं हे वृषणः फलवर्षितारो मंदसाना मोदमानाः संत आ तक्षत । संपादयतेत्यर्थः ॥

प्रातः सुतमपिबो हर्यश्च माध्यंदिनं सर्वनं केवलं ते ।

समृभुभिः पिबस्व रत्नधेभिः सखीर्या इन्द्र चकृषे सुकृत्या ॥ ७ ॥

प्रातरिति । सुतं । अपिबः । हरिऽअश्च । माध्यंदिनं । सर्वनं । केवलं । ते ।

सं । ऋभुऽभिः । पिबस्व । रत्नधेभिः । सखीन् । यान् । इन्द्र । चकृषे । सुऽकृत्या ॥ ७ ॥

हे हर्यश्च हरितवर्णाश्चोपेतैर्द्र प्रातः प्रातःसवने सुतमभिषुतं सोममपिबः । पिबस्व । माध्यंदिनं सवनं केवलं ते । परं तवैव नान्येषां । सवनद्वयस्य पृथगभिधानान्तृतीयसवनं परिशिष्यते । तृतीयसवने रत्नधेभी रमणीयदानैर्ऋभुभिः सं पिबस्व । हे इन्द्र यानृभून् मुकृत्या शोभनकर्मणा सखीन् चकृषे । अकरोः ॥

ये देवासो अभवता सुकृत्या श्येना इवेदधि दिवि निषेद ।

ते रत्नं धात शवसो नपातः सौधन्वना अभवतामृतासः ॥ ८ ॥

ये । देवासः । अभवत । सुऽकृत्या । श्येनाःऽइव । इत् । अधि । दिवि । निऽसेद ।

ते । रत्नं । धात । शवसः । नपातः । सौधन्वनाः । अभवत । अमृतासः ॥ ८ ॥

हे ऋभवो ये यूयं मुकृत्या शोभनकर्मणा देवासो देवा अभवत । अभूत । श्येना इवेत् शंसनीयगतयो गृध्रविशेषा इव दिवि दुर्लुकेऽधि निषेद अधिनिषणाः हे शवसो नपातो बलवन्तस्ते यूयं रत्नं धनं धात । प्रयच्छत । हे सौधन्वना अमृतासोऽमृता देवा अभवत ॥

यत्तृतीयं सर्वनं रत्नधेयमकृणुध्वं स्वपस्या सुहस्ताः ।

तद्भवः परिषिक्तं व एतत्सं मदेभिरिन्द्रियेभिः पिबध्वं ॥ ९ ॥

यत् । तृतीयं । सर्वनं । रत्नधेयं । अकृणुध्वं । सुऽअपस्या । सुऽहस्ताः ।

तत् । ऋभवः । परिऽसिक्तं । वः । एतत् । सं । मदेभिः । इन्द्रियेभिः । पिबध्वं ॥ ९ ॥

हे सुहस्ताः शोभनहस्ता ऋभवो रत्नधेयं रमणीयसोमदानवयत्तृतीयं सवनमकृणुध्वं । प्रसाधितवन्तः । स्वपस्या शोभनकर्मेच्छया तदेतत्सवनं सवनगतं सोमद्रव्यं परिषिक्तं परिषेचनवद्भ्यो युष्माकं संबंधिभिर्मदेभिर्माद्यद्विरिन्द्रियेभिरिन्द्रियैः सं पिबध्वं । यद्यपि यदनमेव पानसाधनं तथापि चक्षुःश्रोत्रादीनामपि दर्शनश्रवणादिना तृप्तिस्त्वावात्पातुत्वमुपचर्यते ॥ ॥ ६ ॥

अनश्नो जात इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तमार्भवं । ऋषिर्वाग्मदेवः । अंत्या त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्थः । अनश्नोऽत्या त्रिष्टुबित्यनुक्रमणिका ॥ आभिर्लपिके तृतीयेऽहनि वैश्वदेवश्च आर्भवनिविज्ञानीयमिदं । तथा च सूचितं । अनश्नो जातः परावतो य इति वैश्वदेवं । आ० ७. ७. । इति ॥

अनश्नो जातो अनभीष्पुरुक्थ्योऽरथस्त्रिचक्रः परि वर्तते रजः ।

महत्तद्वो देव्यस्य प्रवाचनं द्यामृभवः पृथिवीं यच्च पुष्यथ ॥ १ ॥

अनश्नः । जातः । अनभीष्पुः । उक्थ्यः । रथः । त्रिऽचक्रः । परि । वर्तते । रजः ।

महत् । तत् । वः । देव्यस्य । प्रऽवाचनं । द्यां । ऋभवः । पृथिवीं । यत् । च । पुष्यथ ॥ १ ॥

हे ऋभवोऽश्विनोः संबंधी युष्महस्तो रथोऽनश्नो जातो वाहनाश्चनिरपेक्षः संपन्नः । तथानभीष्पुः प्रयहरहित उक्थ्यः सुत्यस्त्रिचक्रश्चक्रचययुक्तः सन् रजोऽन्तरिक्षं परि वर्तते । परिधमति । महत्प्रभूतं तद्भवनिर्मा-

शास्त्रं कर्म वो युष्माकं देवस्य देवत्वस्य प्रवाचनं प्रवक्तुं प्रख्यापकं । यच्च येन कर्मणा वां पृथिवीं च पुथ्य ।
पुष्टां कुरुष्व ॥

रथं ये चक्रुः सुवृत्तं सुचेतसोऽर्विह्वरंतं मनसस्परि ध्याया ।

तां ऊ न्वपस्य सर्वनस्य पीतय आ वो वाजा अभवो वेदयामसि ॥ २ ॥

रथं । ये । चक्रुः । सुऽवृत्तं । सुऽचेतसः । अर्विऽह्वरंतं । मनसः । परि । ध्याया ।

तान् । ऊं इति । नु । अस्य । सर्वनस्य । पीतये । आ । वः । वाजाः । अभवः । वेदयामसि ॥ २ ॥

सुचेतसः शोभनचित्ता य अभवः सुवृत्तं सुवर्तनचक्रमविह्वरंतमकुटिलं रथं मनसः परि ध्याया मनसो
धानेनाप्रयत्नेन नु चिप्रं चक्रुः तान् । उशब्द एवार्थः । तानेवास्य सर्वनस्य पीतय एतं मोमं पातुं हे वाजा हे
अभवो वो युष्माना वेदयामसि । आवेदयामः ॥

तद्धो वाजा अभवः सुप्रवाचनं देवेषु विभ्वो अभवन्महत्त्वं ।

जिह्वी यत्संतां पितरां सनाजुरा पुनर्युवाना चरथाय तक्षथ ॥ ३ ॥

तत् । वः । वाजाः । अभवः । सुऽप्रवाचनं । देवेषु । विऽभ्वः । अभवत् । महिऽत्वं ।

जिह्वी इति । यत् । संतां । पितरां । सनाऽजुरां । पुनः । युवाना । चरथाय । तक्षथ ॥ ३ ॥

हे वाजा अभवो हे विभ्वो विभवः । इतरपेक्षया परस्परं बह्वचनमित्युक्तं । वो युष्माकं तन्महत्त्वं
महत्त्वं माहात्म्यं देवेषु मध्ये सुप्रवाचनं प्रवाच्यमभवत् । तदित्युक्तं यदित्याह । जिह्वी वृद्धी संता संती
सनाजुरा सदा जीर्णी संती पितरा पितरी पुनर्युवाना नित्यतृणी चरथाय यथेच्छं संचरणाय तक्षथ ।
संपादिवंतः ॥

एकं वि चक्र चमसं चतुर्वयं निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिः ।

अथा देवेष्वमृतत्वमानश श्रुष्टी वाजा अभवस्तद्ध उक्थ्यं ॥ ४ ॥

एकं । वि । चक्र । चमसं । चतुऽवयं । निः । चर्मणः । गां । अरिणीत । धीतिऽभिः ।

अथ । देवेषु । अमृतऽत्वं । आनश । श्रुष्टी । वाजाः । अभवः । तत् । वः । उक्थ्यं ॥ ४ ॥

हे अभव एकं चमसमेकमेव संतं पानसाधनं चमसं चतुर्वयं । वयाः शाखाः । चतुःशाखं चतुरवयवं वि
चक्र । व्यकुर्वत । तथा धीतिभिः कर्मभिश्चर्मणो नूतनां गां निररिणीत । समस्तुर्वत । निरित्येष समित्येतस्य
स्थाने । अथ अतः कारणात् देवेषु मध्येऽमृतत्वमानश । प्राप्तुत । हे वाजा हे अभवस्तत्तावृशं वो युष्माकं कर्म ।
श्रुष्टीति चिप्रनामेतत् । चिप्रमुक्थं सुखं भवति ॥

अभुतो रयिः प्रथमश्रवस्तमो वाजश्रुतासो यमजीजनन्नरः ।

विभ्वतष्टो विदथेषु प्रवाच्यो यं देवासोऽवथा स विचर्षणिः ॥ ५ ॥

अभुतः । रयिः । प्रथमश्रवःऽतमः । वाजऽश्रुतासः । यं । अजीजनन् । नरः ।

विभ्वऽतष्टः । विदथेषु । प्रऽवाच्यः । यं । देवासः । अवथा । सः । विऽचर्षणिः ॥ ५ ॥

अभुत अभूतां सकाशात्प्रथमश्रवस्तमः प्रथमं सुखमतिशयितमन्नं यशो वा यस्य धनस्य तद्वचिर्धनं ।
अस्माकं भवत्विति शेषः । वाजश्रुतासो वाजैः सह विख्याता नरो नेतार अभवो यं रयिमजीजनन् । उत्पा-

दितवन्तः । विभ्वतष्टो विभ्वभिर्ह्यमुभिस्तष्टस्तृणसंपन्नसमसोऽश्विनो रथो वा विदधेषु यज्ञेषु प्रवाच्यः । प्रकर्षेण स्तुत्यः । हे देवासो ब्रूतमाना यूयं यं रथं चमसं वावथ । रक्षथ । स विचर्षणिर्विविधं द्रष्टा भवति । द्रष्टव्यो भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

स वाज्यर्वा स ऋषिर्वचस्यया स शूरो अस्ता पृतनासु दुष्टरः ।

स रायस्पोषं स सुवीर्यं दधे यं वाजो विभ्वौ ऋभवो यमाविषुः ॥ ६ ॥

सः । वाजी । अर्वा । सः । ऋषिः । वचस्यया । सः । शूरः । अस्ता । पृतनासु । दुष्टरः ।

सः । रायः । पोषं । सः । सुवीर्यं । दधे । यं । वाजः । विभ्वौ । ऋभवः । यं । अमाविषुः ॥ ६ ॥

स वाजी वेजनवान् बलवान् सन् अर्वारणकुशलो भवति । स ऋषिरतीन्द्रियज्ञानी सन् वचस्यया स्तुत्या युक्तो भवति । स शूरो विक्रान्तः सन् अस्ता जेप्ता शत्रूणां भवति । स्वयं च पृतनासु संग्रामेषु दुष्टरो नामिभाव्यो भवति । स एव रायस्पोषं धनपुष्टिं दधे । धत्ते । स सुवीर्यं सुवीरत्वं दधे । धत्ते । यं मनुष्यं वाजो विभ्वा ऋभवश्चाविषुः । अरक्षन् । स एवमेवं भवतीति । अंत्यस्य बह्ववन्निर्देशस्त्रयाणामुभयव्यवहारप्राचुर्याभिप्रायः ॥

श्रेष्ठं वः पेशो अधि धायि दर्शतं स्तोमो वाजा ऋभवस्तं जुजुष्टन ।

धीरासो हि ष्ठा कवयो विपश्चितस्तान् एना ब्रह्मणा वेदयामसि ॥ ७ ॥

श्रेष्ठं । वः । पेशः । अधि । धायि । दर्शतं । स्तोमः । वाजा । ऋभवः । तं । जुजुष्टन ।

धीरासः । हि । स्थि । कवयः । विपः । चितः । तान् । वः । एना । ब्रह्मणा । आ । वेदयामसि ॥ ७ ॥

श्रेष्ठमत्युत्कृष्टमत एव दर्शतं दर्शनीयं वो युष्माकं पेशो रूपमधि धायि । अधिनिहितं । अतस्तदुचितो यः स्तोमः स्तोत्रमस्मात्कृतमस्ति हे वाजा ऋभवस्तं स्तोमं स्तोत्रं जुजुष्टन । श्रेष्ठत्वं । ये यूयं धीरासो हि धीमन्तः प्रसिद्धाः कवयो मेधाविनो विपश्चितो ज्ञानवन्तः स्तु तान् वो युष्मानेनैनेन ब्रह्मणा मंत्रेण शस्त्रात्मकेना वेदयामसि । अथवोक्तलक्षणा विपश्चितः स्तोतारो यान् । सुवन्तीति शेषः । तान्ब्रह्मणा आ वेदयामसि । प्रज्ञापयामः ॥

यूयमस्मभ्यं धिषणाभ्यस्परि विद्वांसो विश्वा नर्याणि भोजना ।

द्युमंतं वाजं वृषंशुष्ममुत्तममा नो रयिमृभवस्तस्तता वयः ॥ ८ ॥

यूयं । अस्मभ्यं । धिषणाभ्यः । परि । विद्वांसः । विश्वा । नर्याणि । भोजना ।

द्युमंतं । वाजं । वृषंशुष्मं । उत्तमं । आ । नः । रयिं । ऋभवः । तस्तता । आ । वयः ॥ ८ ॥

हे ऋभवो यूयमस्मभ्यं धिषणाभ्यस्परि स्तुतिभ्यो निमित्तभूताभ्यः ॥ परीति पंचम्यर्थानुवादी ॥ यद्वा । अस्मभ्यस्तिभ्योऽधिकानि नर्याणि नृभ्यो हितानि विश्वा सर्वाणि भोजना भोग्यानि विद्वांसो ज्ञानतः संत आ तस्तत । संपादयत । किंच द्युमंतं दीप्तिमंतं हिरण्यादिरूपं वाजं बलवन्तं वृषशुष्मं सेतूणां बलवतां शोषकमुत्तमं रयिं नोऽस्माकं वयोऽप्तं चा तस्तत हे ऋभवः ॥

इह प्रजामिह रयिं रराणा इह श्रवो वीरवत्तस्तता नः ।

येन वयं चितयेमात्यन्यान् वाजं चित्रमृभवो ददा नः ॥ ९ ॥

इह । प्र॒ऽजां । इह । र॒यिं । ररा॒णाः । इह । अ॒वः । वी॒र॒ऽव॒न्त । त॒क्ष॒न्त । नः ।

ये॒न । व॒यं । चि॒तये॒म । अ॒ति । अ॒न्यान् । तं । वा॒जं । चि॒त्रं । ऋ॒भ॒वः । द॒त् । नः ॥ ९ ॥

नोऽस्माकमिह यज्ञे रराणा रममाणाः प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपां तक्षत । संपादयत । इहैव यज्ञे रयिं च तक्षत । इहैव यज्ञे अबो यज्ञो वीरवहीरेर्भृत्यादिभिरूपेतं तक्षत । किंच वयं येन वाजेनान्यान्स्मत्समानानि चितयेम । अतिक्रम्य ज्ञायेमहि । तं चित्रं चायनीयं वाजमज्ञं हे ऋभवो नो दद । अस्मभ्यं दत्त ॥ ८ ॥

उप नो वाजा इत्यष्टर्चं पंचमं सूक्तं वामदेवस्वार्धमार्भवं चैष्टुभं । पंचम्यावाञ्चतस्रोऽनुष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । उप नोऽष्टौ चतुरनुष्टुबंतमिति ॥ ब्रूहे दशरात्रे षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आवाञ्चतस्रः शस्त्राः । उप नो वाजा इति त्रयोदशमर्भवं चतस्रश्च । आ० ८. ८. इति हि सूचितं ॥

उप॑ नो वा॒जा अ॒ध्व॒र॒मृ॒भु॒क्षा दे॒वा या॒त प॒थिभि॑र्दे॒व॒यानैः ।

यथा॑ य॒ज्ञं म॒नु॒षो वि॒ष्ट्वा॒ऽसु द॒धि॒ध्वे र॒खाः सु॒दि॒नेष्व॒ह्नां ॥ १ ॥

उप॑ । नः । वा॒जाः । अ॒ध्व॒रं । ऋ॒भु॒क्षाः । दे॒वाः । या॒त । प॒थि॒ऽभिः । दे॒व॒ऽयानैः ।

यथा॑ । य॒ज्ञं । म॒नु॒षः । वि॒ष्टु । आ॒सु । द॒धि॒ध्वे । र॒खाः । सु॒ऽदि॒नेषु । अ॒ह्नां ॥ १ ॥

हे वाजा हे ऋभुक्षा ऋभवो हे देवा नोऽध्वरं यागमुप यात । उपगच्छत । देवयानिर्देवैर्गतव्यैः पथिभिर्मार्गैः । यथा येन प्रकारेण मनुषो मनोः संबंधिनीष्वासु विशु प्रजासु यजमानेषु मध्ये हे रखा रमणीया ऋभवोऽह्नां सुदिनेषु सुदिनत्वनिमित्तेषु यज्ञमस्मदीयं दधिध्वे । धारयथ । यथा येन प्रकारेण यज्ञमागत्य सुदिनत्वं कुरुथ तथा यज्ञमायातेति ॥

ते वो॑ ह॒दे म॒न॒से संतु॑ य॒ज्ञा जु॒ष्टासो॑ अ॒द्य घृ॒तनि॑र्णिजो गुः ।

प्र वः॑ सु॒तासो॑ हर॒यन्त॑ पू॒र्णाः क्र॒त्वे द॒क्षा॒य ह॒र्ष॒यन्त॑ पी॒ताः ॥ २ ॥

ते । वः । ह॒दे । म॒न॒से । संतु॑ । य॒ज्ञाः । जु॒ष्टा॒सः । अ॒द्य । घृ॒त॒ऽनि॒र्णि॒जः । गुः ।

प्र । वः । सु॒ता॒सः । ह॒र॒यन्त॑ । पू॒र्णाः । क्र॒त्वे । द॒क्षा॒य । ह॒र्ष॒यन्त॑ । पी॒ताः ॥ २ ॥

अवास्निन्यागदिने त एते यज्ञा यागसाधनाः सोमा वो हृदे हृदयाय मनसे तत्प्रीतये संतु । भवंतु । अवास्निन्दिने जुष्टासः पर्याप्ताः सोमा घृतनिर्णिजो मिश्रणद्रव्येण दीप्तरूपा गुः । गच्छंतु युष्मद्वृद्धयं । सुतासोऽभिषुताः सोमाश्चमसेषु पूर्णा वो युष्मदर्थं प्र हरयन्त । प्रह्रियन्ते । यद्वा । हर्यन्तेः कांतिकर्मण इदं रूपं । प्रकर्षण वो युष्मान् कामयन्ते । क्रत्वे क्रतवे कर्मणे दद्यायोत्साहाय पीता हर्षयन्त । हर्षयन्तु ॥

अ॒द्याय॑ दे॒वहि॑तं यथा॑ वः॒ स्तोमो॑ वा॒जा ऋ॒भु॒क्ष॒णो द॒दे वः ।

जु॒ह्वे म॒नु॒ष्वदु॒प॒रासु॑ वि॒ष्टु यु॒ष्मे स॒चा बृ॒ह॒द्वि॒वेषु॑ सोमं ॥ ३ ॥

वि॒ऽउ॒दा॒यं । दे॒व॒ऽहि॑तं । यथा॑ । वः । स्तो॒मः । वा॒जाः । ऋ॒भु॒क्ष॒णः । द॒दे । वः ।

जु॒ह्वे । म॒नु॒ष्वत् । उ॒प॒रासु॑ । वि॒ष्टु । यु॒ष्मे इति॑ । स॒चा । बृ॒ह॒त्॒ऽदि॒वेषु॑ । सोमं ॥ ३ ॥

अुदायं अुदयं सवनययगमनोपेतं देवहितं सोमास्त्रमज्ञं देवभ्यो हितं देवैर्वा विहितं । तृतीयसवनस्त्रमित्यर्थः । तद्यथा वो युष्मान्ददे । धारयति । हे वाजा हे ऋभुक्षण ऋभवो यथा सोमः स्तोत्रं वो ददे । धारयति । उपरासु । उप देवयजनसमीपे रमन्त इत्युपराः । तासु विशु प्रजासु बृहद्विवेषु प्रभूतदीप्तिषु देवेषु मध्ये मनुष्वत् मनुश्च युष्मे युष्मदर्थं सचा सहानेकयज्ञेषु प्रक्षिप्तं जुह्वे । जुहोमि सोमं ॥

पीवोऽश्वः शुचद्रथा हि भूतायःशिप्रा वाजिनः सुनिष्काः ।

इंद्रस्य सूनो शवसो नपातोऽनु वशेत्ययियं मदाय ॥४॥

पीवःऽश्वः । शुचत्ऽरथाः । हि । भूत । अयःऽशिप्राः । वाजिनः । सुऽनिष्काः ।

इंद्रस्य । सूनो इति । शवसः । नपातः । अनु । वः । चेति । अयियं । मदाय ॥४॥

हे वाजिन ऋभवः पीवोऽश्वः । पीवानोऽश्वः येषां ते तादृशाः । तथा शुचद्रथा दीप्तरथा अयःशिप्राः । शिप्रे हनू नासिके वा । अयोवत्सारभूतशिप्राः सुनिष्काः शोभनधनाश्च भूत । भवत । हे इंद्रस्व सूनो सूनवः पुचवद्रक्षणीया हे शवसो नपातो बलस्य पुचा बलिगो वो युष्मभ्यं मदायानु चेति । अन्वज्ञायि । देवेष्वयि-यमये भवं तृतीयसवनं ॥

ऋभुर्भुक्ष्णो रयिं वाजै वाजिन्तमं युजै । इंद्रस्वंतं हवामहे सदासातममश्विनै ॥५॥

ऋभुं । ऋभुक्ष्णः । रयिं । वाजै । वाजिन्ऽतमं । युजै । इंद्रस्वंतं । हवामहे । सदाऽसातमं ।

अश्विनै ॥५॥

हे ऋभुक्ष्ण ऋभव ऋभुमुदभासमानं रयिं धनरूपं । तद्वेतुभूतत्वात् ताच्छब्दं । वाजै संयामे वाजिन्तम-मत्वंतबलवंतं युजं परस्परयोगोपेतमिंद्रस्वंतमिंद्रवंतमिंद्रियवंतं सदासातमं सर्वदा दातृतममश्विनमश्ववंतं भवतां गणं हवामहे । आहुयामि ॥ ॥५॥

सेदृभवो यमवथ यूयमिंद्रश्च मर्

सः । इत् । ऋभवः । यं । न

मेधऽसाता ।

हे ऋभवो यूयमिंद्रश्च यं म

धीभिः कर्मभिः सनिता संभक्ता भवतु ।

वि नो वाजा ऋभुक्ष्णः ५

अस्मभ्यं सूरयः स्तुता विश्वा आशास्तु

वि । नः । वाजाः । ऋभुक्ष्णः । पथः । चितन । यष्टवे ।

अस्मभ्यं । सूरयः । स्तुताः । विश्वाः । आशाः । तरीषणि ॥७॥

हे वाजा हे ऋभुक्ष्ण ऋभवो नोऽस्माकं पथो मार्गान् यष्टवे यष्टुं यज्ञमार्गान्वि चितन । विचेतयत । प्रज्ञापयतेत्यर्थः । अस्मभ्यं हे सूरयो मेधाविनो यूयं स्तुताः संतो विश्वा आशाः सर्वा दिशस्तरीषणि तरीतुं सामर्थ्यं । वितरतेति शेषः ॥

तं नो वाजा ऋभुक्ष्ण इंद्र नासंत्या रयिं । समर्थं चर्षणिभ्य आ पुरु शस्त मघत्तये ॥८॥

तं । नः । वाजाः । ऋभुक्ष्णः । इंद्र । नासंत्या । रयिं । सं । अर्थं । चर्षणिऽभ्यः । आ । पुरु ।

शस्त । मघत्तये ॥८॥

अनया क्षुतिमुपसंहृत्याभिमतमाशास्ते । हे वाजा हे ऋभुक्ष्ण ऋभवो हे इंद्र हे नासत्याश्विनौ ते यूयं

नोऽस्त्रभ्यं चर्षणिभ्यो मनुष्येभ्यः स्तोत्रभ्यस्तं पुरु प्रभूतं रयिं धनमश्वं च पुरु प्रभूतं मघत्तये धनदानाय समाशस्त । सम्यगाशासनं कुरुत ॥ ॥ १० ॥

उतो हि वामिति दशर्षं षष्ठं सुक्तं । वामदेव ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । दधिका देवता । आद्या व्यावापृथिव्या । अत्रानुक्रमणिका । उतो हि दश दाधिकं हि व्यावापृथिव्यावेति । विनियोगो लैंगिकः ॥

उतो हि वां दाचा संति पूर्वा या पूरुभ्यस्त्रसदस्युर्नितोशे ।

क्षेत्रासां ददधुर्वरासां घनं दस्युभ्यो अभिभूतिमुयं ॥ १ ॥

उतो इति । हि । वां । दाचा । संति । पूर्वा । या । पूरुऽभ्यः । त्रसदस्युः । निऽतोशे ।

क्षेत्रऽसां । ददधुः । उर्वराऽसां । घनं । दस्युऽभ्यः । अभिऽभूतिं । उयं ॥ १ ॥

उतो इति पुराणः । अस्या व्यावापृथिव्यत्वादत्र तद्वाचकशब्दाभावेऽपि ते एव संबोद्धव्ये । हे व्यावापृथिव्यां वां युवाभ्यां सकाशाद्वाचा दानकर्त्रा पौरुषकृतेन त्रसदस्युना लब्धानि पूर्वा पूर्वाणि पुरातनानि पूरकाणि वा धनानि संति । या यानि धनानि पूरुभ्योऽर्षिभ्यो मनुष्येभ्यस्त्रसदस्यु राजा नितोशे । न्यतोशत । दत्तवान् । क्षेत्रासां । क्षेत्राणि सर्वा भूमीः सनोतीति क्षेत्रसा अश्वः । तं ददधुः । तथोर्वरासां । उर्वरा सर्वसस्याद्या भूः । तां सनोतीत्युर्वरासाः पुत्रः । तं ददधुः । घनं हननार्हमायुधं दस्युभ्यो दस्युनां वधार्थं च ददधुः । कीदृशमायुधं । अभिभूतिमभिभवितारमुयमुन्नतुर्णवत् । यद्वा । उत्तरार्धमेकं वाक्यं । दातव्यानि धनान्युक्तलक्षणं पुत्रं च ददधुः । दत्तवत्पत्नी स्त्रः । तानि मह्यमपि ददायामित्यर्थः ॥

उत वाजिनं पुरुनिष्पिधानं दधिक्रामु ददधुर्विश्वकृष्टिं ।

ऋजिष्यं श्येनं प्रुषितप्सुमाशुं चर्कृत्यमर्यो नृपतिं न शूरं ॥ २ ॥

उत । वाजिनं । पुरुनिऽसिधानं । दधिऽक्रां । उं इति । ददधुः । विश्वऽकृष्टिं ।

ऋजिष्यं । श्येनं । प्रुषितऽप्सुं । आशुं । चर्कृत्यं । अर्यः । नृऽपतिं । न । शूरं ॥ २ ॥

उतापि च वाजिनं गमनवतं । अश्वरूपं वा देवं अपेरश्वरूपस्यैव दधिकाख्यत्वात् । अपेसाद्रूपत्वं ब्राह्मणे समान्नातं । तानभिरश्वो भूत्वाभ्यद्रवदिति । पुरुनिष्पिधानं पुरुणां बहूनां शत्रूणां निष्पेक्षारं दधिकां । दधदश्वं धारयन् कामतीति दधिकाः । तमेतन्नामकं देवं । उः पुराणः । विश्वकृष्टिं । विश्वाः कृष्टयो रक्षणीयाः सेवका वा मनुष्या यस्य तं । ऋजिष्यं । ऋज्वाप्नोति गच्छतीत्यृजिष्यः । तं श्वेनं शंसनीयगमनं प्रुषितप्सुं दीप्तरूपमाशुं व्याघ्रं शीघ्रगमनं वार्योऽरेसकृत्यं कर्तनशीलं शूरं नृपतिं न राजानमिव स्थितं देवं व्यावापृथिव्यां ददधुः । धारयतः ॥

यं सीमनु प्रवतेव द्रवतं विश्वः पूरुर्मदति हर्षमाणः ।

पद्भिर्गृध्यंत मेधयुं न शूरं रथतुरं वातमिव ध्रजंत ॥ ३ ॥

यं । सीं । अनु । प्रवताऽइव । द्रवतं । विश्वः । पूरुः । मदति । हर्षमाणः ।

पद्ऽभिः । गृध्यंतं । मेधऽयुं । न । शूरं । रथऽतुरं । वातंऽइव । ध्रजंतं ॥ ३ ॥

यं दधिकां विश्वः पूरुः सर्वोऽपि मनुष्यो हर्षमाणो हृष्यन् हर्षयन्वा मदति । स्तौति । तं देवं व्यावापृथिव्यां ददधुरिति संबंधः । स देवो विशेष्यते । सीं सर्वतः प्रवता प्रवणवता निम्नेन मार्गेणोदकमिवानुक्रमेण द्रवतं गच्छंतं पद्भिः पादैर्गृध्यंतमभिकांचंतं दिशो लंघितुं । तत्र दृष्टांतः । मेधयुं न शूरं । संयामेच्छुं शूरमिव । यद्वा । यज्ञक्रमणेच्छुमध्वर्यादिकमिव । रथतुरं रथेन गच्छंतं वातमिव ध्रजंतं शीघ्रगं वायुमिव । उक्तविशेष-विशिष्टानुदकशूरवायून्यथा सर्वो जनः स्तौति तथा यं देवं स्तौति तं ददधुरित्यर्थः ॥

यः स्मा॒न्धा॒नो ग॒ध्या॒ सम॒त्सु स॒नु॒त॒र॒श्चर॑ति॒ गो॒षु ग॒च्छन् ।

आ॒वि॒र्ज॒जी॒को वि॒दथा॑ नि॒चि॒क्य॒न्ति॒रो अ॒र॒तिं पर्या॑प॒ आ॒योः ॥ ४ ॥

यः । स्म । आ॒ऽन्धा॒नः । ग॒ध्या । सम॒त्ऽसु । स॒नु॒ऽत॒रः । च॒र॒ति । गो॒षु । ग॒च्छन् ।

आ॒विः॒ऽऽ॒र्ज॒जी॒कः । वि॒दथा॑ । नि॒ऽचि॒क्य॒त् । ति॒रः । अ॒र॒तिं । परि॑ । आ॒पः । आ॒योः ॥ ४ ॥

यः स यः खलु देवो गध्या गध्यानि । गध्यातिर्मित्रीभावकमेति निरुक्तं । ५. १५ । मिश्रयितव्यानि फलानि समत्सु संग्रामेष्वान्धानः सर्वतो निरोधयन् सनुनरः संभृतरु गोषु सर्वासु दिषु गोषु वा निमित्तभूतेषु गच्छन्नाविर्जजीक आविर्भूतसाधन आविर्भूतमुष्को वा विदथा विदथानि ज्ञातव्यानि निचिक्यत् । पञ्चतिकमेतत् । जानन् अरतिमरणं दुःखमभिगन्तारमरिं वा परि सर्वतस्त्रिरश्चरति । तिरस्करोति । कस्यारतिमिति । आपो व्याप्तस्य स्तोत्राद्योर्मनुष्यस्य यजमानस्य ॥

उ॒त स्मै॑नं वस्त्र॒मथि॑ न ता॒युम॑नुं क्रो॒शंति॑ स्त्रि॒तयो॑ भ॒रेषु॑ ।

नी॒चा॒य॒मा॒नं ज॒सुरि॑ न श्ये॒नं अ॒व॒श्चा॒च्छा प॒शुम॑च्च॒ यूथं॑ ॥ ५ ॥

उ॒त । स्म । ए॒नं । वस्त्र॒ऽमथि॑ । न । ता॒युं । अ॒नुं । क्रो॒शंति॑ । स्त्रि॒तयः॑ । भ॒रेषु॑ ।

नी॒चा । अ॒य॒मा॒नं । ज॒सुरि॑ । न । श्ये॒नं । अ॒वः । च॒ । अ॒च्छा । प॒शुऽम॒त् । च॒ । यू॒थं ॥ ५ ॥

उत स अपि खल्वेनं दधिक्रां भरेषु संग्रामेषु वस्त्रमथिं तायुं न वस्त्रमाधिनं तस्करमिव । तं दृष्ट्वा त्रितयो मनुष्या यथानु क्रोशन्ति तद्वद्वैरिणोऽनुक्रोशन्ति । किंच नीचा नीचैरयमानं गच्छन्तं जसुरिं न श्येनं बुधितं श्येनं पक्षिमिव । तं यथा दृष्ट्वा पक्षिणः पलायते तद्वत् । अत्रोऽन्नं कीर्तिं वा पशुमयूथं चाच्छामिलस्य गच्छन्तमेनमनुक्रोशन्तीति संबंधः । अपि स्मै न वस्त्रमथिमिव वस्त्रमाधिनमित्यादिनिरुक्तमवानुसंधेयं । नि० ४. २४. ॥ ११ ॥

उ॒त स्मा॒सु प्र॒थमः॑ स॒रि॒ष्यन्ति॑ वे॒वेति॑ श्रेणि॒भी रथानां॑ ।

स॒जं कृ॒ण्वानो॑ ज॒न्यो न शु॒भ्वा रे॒णुं रे॒रि॒ह॒न्कि॒रणं॑ द॒द॒श्चान् ॥ ६ ॥

उ॒त । स्म । आ॒सु । प्र॒थमः॑ । स॒रि॒ष्यन् । नि । वे॒वेति॑ । श्रेणि॑ऽभिः । रथानां॑ ।

स॒जं । कृ॒ण्वानः॑ । ज॒न्यः । न । शु॒भ्वा । रे॒णुं । रे॒रि॒ह॒त् । कि॒रणं॑ । द॒द॒श्चान् ॥ ६ ॥

उत स अपि च खल्व्वास्वसुरसेनासु सरिष्यन् सर्तुमिच्छन् प्रथमः प्रथम उत्कृष्टतमो मुख्यः सन् रथानां श्रेणिभी राजभिर्युक्तः सन् नि वेवेति । नितरां गच्छति । इतस्ततो धावति । क इवेति । उच्यते । सजं । सृज्यत उत्पाद्यते रूपमनयेति स्रगलंकृतिः । तां कृण्वानो जन्यो न जनेभ्यो हितोऽथ इव सुभ्वा । सुषु भवतीति सुभ्वा शोभमानः । किरणमास्त्रगतं खलीनं ददश्चान् दशन रेणुं स्वपादघातजनितं रेरिहत् । भृशं खेदि ॥

उ॒त स्य॑ वा॒जी स॒हुरि॑र्ज॒तावा॑ शु॒श्रूष॑माणस्त॒न्वा स॒म॒र्ये॑ ।

तु॒रं य॒तीषु॑ तु॒रय॑न्नु॒जि॒प्योऽधि॑ भु॒वोः किर॑ते रे॒णुमृ॑जन् ॥ ७ ॥

उ॒त । स्यः॑ । वा॒जी । स॒हुरिः॑ । ऋ॒त॒ऽवा॑ । शु॒श्रूष॑माणः । त॒न्वा । स॒ऽम॒र्ये॑ ।

तु॒रं । य॒तीषु॑ । तु॒रय॑न् । ऋ॒जि॒प्यः । अ॒धि॑ । भु॒वोः । किर॑ते । रे॒णुं । ऋ॒ज॒न् ॥ ७ ॥

उत अपि च स्य स उक्तलक्षणे वाजी वेजनवान् गमनवान् समर्थे समरणि सहरिः सहनशीलः शत्रूणां मृतावाप्तवांस्तन्वा स्वावयवेन खुरादिना स्वतनुं शुश्रूषमाणसुरं यतीषु त्वरगामिनीष्वसुरसेनासु तुरयन् त्वरयन् ऋजिप्य ऋजुगामी रेणुं धूलिमृजन्प्रसाधयन्समेव रेणुं भुवोरधुपरि किरते । विक्षिपति ॥

उ॒त स्मा॑स्य तन्य॒तोऽरि॑व द्योर्ऋ॒घाय॑तो अ॒भियु॑जो भय॑न्ते ।

य॒दा स॒हस्र॑म॒भि भी॑मयो॒धीर्हु॑र्वर्तुः स्मा भव॑ति भी॒म ऋ॑जन् ॥ ८ ॥

उ॒त । स्म । अ॒स्य । तन्य॒तोऽइ॒व । द्योः । ऋ॒घाय॑तः । अ॒भिऽयु॑जः । भय॑न्ते ।

य॒दा । स॒हस्रं॑ । अ॒भि । सी॑ । अयो॒धीत् । दुः॒वर्तुः॑ । स्म । भव॑ति । भी॒मः । ऋ॑जन् ॥ ८ ॥

उत स्म अपि च खलु द्योर्दीप्यमानास्तन्यतोः शब्दयितुरग्नेरिव ऋघायतो हिंसतोऽस्मास्माद्दधिरावा-
ख्याद्वाद्भियुजोऽभियोक्तारोऽसुरा भयन्ते । बिभ्यति । किंचायं यदा सीं सर्वतः सहस्रमभ्ययोधीत् ।
संग्रहरेत् । तदा ऋजन् प्रसाधयन्नात्मानं भीमो भयहेतुर्दुर्वर्तुर्दुर्वीरश्च भवति ॥

उ॒त स्मा॑स्य पन॑यन्ति जना॑ जू॒तिं कृ॑ष्टिप्रो अ॒भिभू॑तिमा॒शोः ।

उ॒तैन॑माहुः समि॒थे वि॑यन्तः परा॑ दधि॒क्रा अ॑सरत्स॒हस्रैः॑ ॥ ९ ॥

उ॒त । स्म । अ॒स्य । पन॑यन्ति । जनाः । जू॒तिं । कृ॑ष्टिऽप्रः । अ॒भिऽभू॑तिं । आ॒शोः ।

उ॒त । ए॒नं । आ॒हुः । सं॒ऽइ॒थे । वि॒ऽयन्तः॑ । परा॑ । दधि॒ऽक्राः । अ॒सर॑त् । स॒हस्रैः॑ ॥ ९ ॥

उत स्म अपि च खल्वस्य दधिकाव्णोऽभिभूतिमभिभविषीं जूतिं पराभिभूतिं चेतुमयं वा जनाः पनयन्ति ।
सुर्वन्ति । कीदृशस्यास्य । कृष्टिप्रः । कृष्टयो मनुष्याः । तेषां पूरकस्याशोर्वाप्तस्य वेगवतो वा । उतापि चैनं समिथे
संयामे वियन्तो विविधं गच्छन्तो जना अयं दधिका देवः सहस्रैरनुचरैः परिवृतः परासरदति अस्मान्विहा
यान्यान् हंतुं गत इत्याहुः । यद्वा । एनमेवमाहुः । वियन्तः शचवः परा । भवन्तीति शेषः । दधिकाः सहस्रैरसरत ।
गच्छन्तीति ॥

पविचेष्टावा दधिका इति दधिकाव्णो याज्या । तथा च सूचितं । दधिकाव्णो अकारिषमा दधिकाः
श्वसा पंच कृष्टीः । आ० २. १२. इति ॥

आ दधि॒क्राः श॑वसा पंच॑ कृ॒ष्टीः सूर्ये॑ इव ज्योति॑षा पस्त॑तान ।

स॒हस्र॑साः श॑तसा वा॒ज्यर्वा॑ पृ॒णक्तु॑ म॒ध्वा स॑मि॒मा वचा॑ंसि ॥ १० ॥

आ । दधि॒ऽक्राः । श॑वसा । पंच॑ । कृ॒ष्टीः । सूर्येऽइ॒व । ज्योति॑षा । अ॒पः । त॒तान् ।

स॒हस्र॑ऽसाः । श॑त॒ऽसाः । वा॒जी । अ॒र्वा । पृ॒णक्तु॑ । म॒ध्वा । सं । इ॒मा । वचा॑ंसि ॥ १० ॥

द्यो दधिका देवः श्वसा बलेन पंच कृष्टीः पंच जनान् देवमनुष्यासुररचःपितृसंज्ञकाग्निषादपंचमान्
चतुरो वर्णान्वा सूर्यो ज्योतिषा तेजसा यथा जगदावुणोति तद्वदप उदकान्या ततान् । आतनोति । सहस्रसाः
शतसाः शतानां सहस्राणां च दाता वाजी वेजनवानर्धरणकुशलः स देवो मध्वा मधुना मधुरेण फलेनेमे-
मान्युक्तानि स्तुतिवचांसि सं पृणक्तु । संयोजयतु ॥ ॥ १२ ॥

आशुं दधिकामिति षडृचं सप्तमं सूक्तं । आदितः पंच चिष्टमः षड्यनुष्टुप् । ऋषिर्वाग्मदेवः । पूर्वसूक्ते हीत्यु-
क्त्वादेतदपि दाधिकं । तथा चानुक्रांतं । आशुं षठ्ठ्यानुष्टुबिति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

आ॒शुं दधि॑क्रां तमु॒ नु ह॑वाम दि॒वस्पृ॑थि॒व्या उ॒त च॑र्कि॒राम॑ ।

उ॒च्छंती॑र्मा॒मुष॑सः सू॒दय॑न्त्वति॒ विश्वा॑नि दुरि॒तानि॑ पर्ष॑न् ॥ १ ॥

आ॒शुं । दधि॑ऽक्रां । तं । उं इति । नु । स्त॒वाम् । दि॒वः । पृ॒थि॒व्याः । उ॒त । च॑र्कि॒राम् ।

उ॒च्छंतीः॑ । मां । उ॒षसः॑ । सू॒दय॑न्तु । अति॑ । विश्वा॑नि । दुः॒ऽइ॒तानि॑ । पर्ष॑न् ॥ १ ॥

आशुं शीघ्रगामिनं तसु तमेव दधिकां देवं नु चिप्रं सवाम । उतापि च दिवः पृथिव्याश्च सकाशादस्य
घासं चर्किराम । विक्षिपाम । उच्छंतीस्तमो विवासयंतीरुषसो मां प्रति सूदयंतु । रक्षंतु फलानि ।
विश्वानि सर्वाणि दुरितान्यति पर्षन् । अतिपारयंतु । अन्यदेवताकेषु मंत्रेष्वन्यदेवतास्तुतिस्तसां निपातभा-
क्तास्त विरुध्यते ॥

महश्चर्कर्म्यर्वतः क्रतुप्रा दधिकाव्णः पुरुवारस्य वृष्णः ।

यं पूरुभ्यो दीदिवांसं नामिं ददधुर्मिचावरुणा ततुरिं ॥२॥

महः । चर्कर्मि । अर्वतः । क्रतुऽप्राः । दधिऽक्राव्णः । पुरुऽवारस्य । व

यं । पूरुऽभ्यः । दीदिऽवांसं । न । अमिं । ददधुः । मिचावरुणा । ३।२ ॥२॥

क्रतुप्राः कर्मणां पूरकोऽहं महो महतोऽर्वतोऽरणवतः पुरुवारस्य बह्वभिर्वरणीयस्य वृष्णो वर्षकस्य
दधिकाव्णः स्तुतिं चर्कर्मि । अत्यर्थं करोमि । हे मिचावरुणा मिचावरुणा युवां ततुरिं तारकं यं दीदिवांसं
नामिं दीप्यमानमप्रिमिव स्थितं पूरुभ्यो मनुष्येभ्यस्तेषामुपकाराय ददधुः । धारयथः ॥

यो अश्वस्य दधिकाव्णो अकारीत्समिद्धे अग्रा उषसो व्युष्टौ ।

अनागसं तमदितिः कृणोतु स मिचेण वरुणेना सजोषाः ॥३॥

यः । अश्वस्य । दधिऽक्राव्णः । अकारीत् । संऽइद्धे । अग्रा । उषसः । विऽउष्टौ ।

अनागसं । तं । अदितिः । कृणोतु । सः । मिचेण । वरुणेन । सऽजोषाः ॥३॥

यो यजमानोऽश्वस्याश्वरूपस्य व्याघ्रस्य वा दधिकाव्णः स्तुतिमुषसो व्युष्टौ प्रभाति सत्यपौ समिद्धे सत्य
कारीत् । अकार्षीत् । मिचेण वरुणेन चाहोरात्राभिमानिदेवाभ्यां सजोषाः समानप्रीतिरदितिरखंडनीयो
दधिकाव्णं यजमानमनागसं कृणोतु । करोतु ॥

दधिकाव्ण इष ऊर्जो महो यदमन्महि मरुतां नाम भद्रं ।

स्वस्तये वरुणं मिचममिं हवामह इद्रं वज्रबाहुं ॥४॥

दधिऽक्राव्णः । इषः । ऊर्जः । महः । यत् । अमन्महि । मरुतां । नाम । भद्रं ।

स्वस्तये । वरुणं । मिचं । अमिं । हवामहे । इद्रं । वज्रऽबाहुं ॥४॥

इषोऽन्नसाधकस्योर्जो बलसाधकस्य महो महतो दधिकाव्णो देवस्य मरुतां स्तोतृणां स्वभूतं भद्रं कल्याणं
नाम नामरूपमस्ति यत्तदमन्महि । सुमः । किंचात्र निपातभाजो वरुणादींश्च स्वस्तये चेमाय हवामहे ॥

इद्रमिवेदुभये वि ह्वयंत उदीराणा यज्ञमुपप्रयंतः ।

दधिक्रामु सूदनं मर्त्याय ददधुर्मिचावरुणा नो अश्वं ॥५॥

इद्रंऽइव । इत् । उभये । वि । ह्वयंते । उत्ऽईराणाः । यज्ञं । उपऽप्रयंतः ।

दधिऽक्रां । ऊं इति । सूदनं । मर्त्याय । ददधुः । मिचावरुणा । नः । अश्वं ॥५॥

इद्रमिवैनं दधिक्रामुदीराणा युद्धाद्योद्योग्यं कुर्वंतो यज्ञमुपप्रयंतो यज्ञमुपकृत्य प्रवर्तमानाश्चोभये वि
ह्वयंते । आह्वयंति । यं मर्त्याय मर्त्यस्य सूदनं प्रेरकमश्वमश्वरूपं दधिकां देवं हे मिचावरुणा नोऽस्माकमर्थाय
ददधुः । धारयथः । तं विह्वयंते । उभय इत्यत्र स्तोतृशंसितुमेदेन बोभयविधत्स्वमवगंतव्यं ॥

दधिक्राव्णो अकारिषमिति षष्ठी पवित्रेष्ट्या अनुवाक्या । सूचितं च । दधिक्राव्णो अकारिषमा दधिक्राः शवसा पंच कृष्टीः । आ० २. १२. इति ॥ दधिद्रव्यमभरणेऽपिषा । दधिक्राव्णो अकारिषमित्याग्नीध्रीये दधिद्रव्यान् भक्षयन्ति । आ० ६. १२. इति सूचितत्वात् ॥

दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।

सुरभि नो मुखां करत्प्र ण आयूषि तारिषत् ॥ ६ ॥

दधिऽक्राव्णः । अकारिषं । जिष्णोः । अश्वस्य । वाजिनः ।

सुरभि । नः । मुखां । करत् । प्र । नः । आयूषि । तारिषत् ॥ ६ ॥

दधिक्राव्णो देवस्य स्तुतिमकारिषं । करवाणि । जिष्णोर्जयशीलस्याश्वस्य व्यापकस्य वाजिनो वेगवतः । स देवो नोऽस्माकं मुखां मुखानि चचुरादीन्द्रियाणि सुरभि सुरभीणि करत् । करोतु । नोऽस्मभ्यमायूषि प्र तारिषत् । प्रवर्धयतु । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ ॥ १३ ॥

दधिक्राव्ण इदिति पंचर्वमष्टमं सूक्तं वामदेवस्वार्थं दाधिक्रं । आद्या विष्टुष शिष्टा जगत्सु । हंसः शुचिषदित्येषा सूर्यदेवताका । तथा चानुक्रमणिका । दधिक्राव्णः पंच चतस्रोऽत्या जगत्सोऽत्या सौरीति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

दधिक्राव्ण इदु नु चर्किराम विश्वा इन्मामुषसः सूदयन्तु ।

अपामग्रेरुषसः सूर्यस्य बृहस्पतेरांगिरसस्य जिष्णोः ॥ १ ॥

दधिऽक्राव्णः । इत् । ऊं इति । नु । चर्किराम । विश्वाः । इत् । मां । उषसः । सूदयन्तु ।

अपां । अग्रेः । उषसः । सूर्यस्य । बृहस्पतेः । आंगिरसस्य । जिष्णोः ॥ १ ॥

दधिक्राव्ण इदु एतन्नामकस्य देवस्यैव स्तुतिं नु क्षिप्रं चर्किराम । भृशं करवाम । मां विश्वा इदुषसः सर्वा अपि ताः सूदयन्तु । कर्मसु प्रेरयन्तु । अहमप्यवादिदेवतानां स्तुतिं करवाणीति शेषः । तासामपि निपातभाक्तात् स्तुतिरविरुद्धा ॥

सत्वा भरिषो गविषो दुवन्यसच्छ्रवस्यादिष उषसस्तुरण्यसत् ।

सत्यो द्रवो द्रवरः पतंगरो दधिक्रावेष्मूर्जे स्वर्जनत् ॥ २ ॥

सत्वा । भरिषः । गोऽइषः । दुवन्यऽसत् । श्रवस्यात् । इषः । उषसः । तुरण्यऽसत् ।

सत्यः । द्रवः । द्रवरः । पतंगरः । दधिऽक्रावा । इषं । ऊर्जे । स्वः । जनत् ॥ २ ॥

सत्वा गता भरिषो भरणकुशलो गविषो गवां प्रेरक एष्टा वा दुवन्यसत् । दुवः परिचरणमिच्छन्तो दुवन्याः । तेषु सीदतीति दुवन्यसत् । इष इष्यमाणाया उषसः संबन्धिनि काल इत्यर्थः । यद्वा । इष एष्टा एषणीयो वा । श्रवस्यात् । श्रवस्येत् । अन्नमिच्छेत् । किंच तुरण्यसत् । स्वरया सीदतीति तुरण्यसत् । सत्यः सत्सु तायमानो द्रवो गता द्रवरः प्रकृष्टवेगवान् पतंगरः । पतनेनोत्प्लवनेन पतनं पतंगः । तद्वान् पतंगरः । उक्तलक्षणो दधिक्रावा देव इषमन्नमूर्जं बलं स्वः स्वर्गं च जनत् । जनयेत् । उत्पादयेत् ॥

उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पर्णे न वेरन्तु वाति प्रगर्धिनः ।

श्येनस्यैव ध्रजतो अंकसं परि दधिक्राव्णः सहोर्जा तरिचतः ॥ ३ ॥

उत । स्म । अस्य । द्रवतः । तुरणयतः । पर्णे । न । वे । अनु । वाति । प्रऽगुर्धिनः ।
श्वेनस्यऽइव । ध्रजतः । अंकसं । परि । दधिऽक्राव्णः । सह । ऊर्जा । तरिचतः ॥ ३ ॥

उत स्म अपि च खलु द्रवतो गच्छतस्तुरण्यतस्त्वरमाणस्य प्रगर्धिनः प्रकर्षणाभिकांचतोऽस्य देवस्य गतिं वेर्गंतुः पक्षिणः पर्णे न गमनं पंच वानुसृत्य यथा वात्यन्थे पक्षिणस्तद्वदनु वाति सर्वो वेगवान् जनः । सर्वेषामपि शीघ्रगामीत्यर्थः । किंच ध्रजतो गच्छतस्तुरितस्तारयतोऽन्यान् ॥ अंतर्भावितत्वर्योऽयं ॥ श्वेनस्यैवांकसं पादाधारमुरःप्रदेशं वा परि परित ऊर्जा बलेन निमित्तेनान्नार्थं वा सहैकीभूय । संधेन गच्छंतीति शेषः ॥

उत स्य वाजी क्षिपणिं तुरणयति यीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि ।
क्रतुं दधिका अनु संतवीत्वत्पथामंकांस्यन्वापनीफणत् ॥ ४ ॥
उत । स्यः । वाजी । क्षिपणिं । तुरणयति । यीवायां । बद्धः । अपिऽकक्षे । आसनि ।
क्रतुं । दधिऽक्राः । अनु । संऽतवीत्वत् । पथां । अंकांसि । अनु । आऽपनीफणत् ॥ ४ ॥

उतापि च स्य स वाजी वेजनवानश्वरूपो देवो यीवायां गरणसाधनायां कंठे बद्धोऽपिकक्षे कक्षप्रदेशे आसन्वास्त्रे च बद्धः । बद्धपक्ष्यं कस्योक्तेषु स्थानेषु पाशबंधाः संभवन्ति । एवं बद्धः सन् क्षिपणिं क्षेपणमनु तुरण्यति । त्वरयति गंतुं । किंचायं दधिका देवः क्रतुं कर्म प्रज्ञां वान्वनुसृत्य संतवीत्वत् प्रवृद्धबलवान् सन् पथां मार्गाणामंकांसि कुटिलान्यनुसृत्यापनीफणत् । सर्वतो भृशं गच्छति ॥ फणतेर्गत्यर्थस्य यङ्गुकीदं रूपं ॥ अपि स वाजी वेजनवानित्यादिनिबृत्तमनुसंधेयं । नि० २. २८. ॥

दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रे हंसः शुचिषदित्थिषा । आहूय दूरोहणं रोहिद्वंसः शुचिषदिति पच्छोऽर्धर्वशः । आ० ८. २. इति सूचं ॥ स्मार्तविनियोगमाह शौनकः । हंसः शुचिषदित्युवा शुचिरीचे हिवाकरं । अंतकाले जपन्नेति ब्रह्मणः सप्त शाश्वतं । ऋग्वि० २. १३. इति ॥

हंसः शुचिषद्वसुरंतरिक्षसद्भोता वेदिषदतिथिदुरोणसत् ।
नृषद्वरसदृतसद्भोमसदस्मा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं ॥ ५ ॥
हंसः । शुचिऽसत् । वसुः । अंतरिक्षऽसत् । होता । वेदिऽसत् । अतिथिः । दुरोणऽसत् ।
नृऽसत् । वरऽसत् । ऋतऽसत् । व्योमऽसत् । अपऽजाः । गोऽजाः । ऋतऽजाः ।
अद्रिऽजाः । ऋतं ॥ ५ ॥

अनया सौर्यर्चा य एषोऽतरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यरमशुः । छा० उ० १. ६. ६. । इत्यादि-श्रुत्युक्तो मंडलाभिमानो देवोऽस्ति यश्च सर्वप्राणिचित्स्वरूपस्थितः परमात्मा यश्च निरस्तसमस्तौपाधिकं परं ब्रह्म तत्सर्वमेकमेवेति प्रतिपाद्यते ॥ हंसः । हंतिर्गत्यर्थः । सर्वत्र सर्वदा गता योऽहं सोऽसावित्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेणैकीकृत्योपास्यः परमात्ममंचप्रतिपाद्य आदित्यः । स च शुची दीप्तिं बुल्लोके सीदतीति शुचिषत् । अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत इत्यादिश्रुतेः । अनेन बुद्धान् आदित्यः प्रतिपादितः । स एव मध्यस्थानी वायुरित्याह । वसुः सर्वस्य वासयिता वायुः । स चांतरिक्षसदंतरिक्षसंचारी । अथ तस्मै च चित्स्थानवैदिकामिरूपतामाह । होता देवानामाहुता होमनिष्पादको वा वेदिषदेयां गार्हपत्यादिरूपेण स्थितः । अतिथिरतिथिषत्सर्वदा पूज्योऽपि । दुरोणसत् । दुरोणं गृहनाम । तत्र पाकादिसाधनत्वेन स्थितः । अनेन लौकिकाग्न्यात्मकत्वमुक्तं । नृषत् । नृषु मनुष्येषु चैतन्यरूपेण सीदतीति नृषत् । अनेन परमात्मरूपत्वमुक्तं । पुनरप्यादित्यात्मतामाह । वरसत् । वरं वरणीये मंडले सीदतीति वरसदादित्यः । वरं वा एतत्सत्त्वनां यस्मिन्नेष आसन्नस्तपतीति हि श्रूयते । ऋतं सत्यं ब्रह्म यच्चो वा । तत्र सीदतीत्यृतसदपि । व्योमांतरिक्षं । तत्र सीदतीति व्योमसद्वायुः । रदानीमादित्यतोच्यते । अस्मा उदकेषु जातः । उदकमध्ये खल्वयं जायते । गोवा गोषु रत्निमेषु जातः । ऋतं

सत्त्वं । सर्वैर्दृश्यत्वेन सत्त्वजातः । न ह्यसाविन्द्रादित्यपरोक्षो भवति । यद्वा । उदकेषु वैद्युतरूपेण वा वाडवरूपेण वा जातः । अद्रिजा अद्रावुदयाचले जातः । एवं महानुभाव आदित्य ऋतं सत्यमबाध्यं सर्वाधिष्ठानं ब्रह्मतत्त्वं । तद्रूपो ह्यसाविव । आदित्यस्योक्तस्वरूपत्वं हंसः शुचिषदित्येष वै हंसः शुचिषदित्यादिना ब्राह्मणे । ऐ० ब्रा० ४. २० । समाज्जातं ॥ ॥ १४ ॥

इन्द्रा को वामित्येकादशर्चं नवमं सूक्तं वामदेवस्यार्थं चैष्टुभमिन्द्रावरुणं । अत्रानुक्रमणिका । इन्द्रा को वामेकादशेन्द्रावरुणं त्विति ॥ आभिज्ञविकेषूक्येषु तृतीयसवने मेवावरुणशस्त्रेषु सोमवृद्धावावापार्थमेतदादि-सूक्तद्वयं । इन्द्रा को वामिति सूक्ते । आ० ७. ९. इति सूचितत्वात् ॥

इन्द्रा को वाँ वरुणा सुस्रमाप स्तोमो हविष्माँ अमृतो न होता ।

यो वाँ हृदि क्रतुमाँ अस्मदुक्तः पस्पर्शेदिन्द्रावरुणा नमस्वान् ॥ १ ॥

इन्द्रा । कः । वाँ । वरुणा । सुस्रं । आप । स्तोमः । हविष्मान् । अमृतः । न । होता ।

यः । वाँ । हृदि । क्रतुऽमान् । अस्मत् । उक्तः । पस्पर्शेत् । इन्द्रावरुणा । नमस्वान् ॥ १ ॥

हे इन्द्रा हे वरुणा हे इन्द्रावरुणा । परस्परपिच्छया द्विवचनं । वाँ युवयोः सुस्रं सुखं कः स्तोमो हविष्मान् हविर्भिष्यतः सोमाज्यादिप्रदेयद्रव्योपेतं क्रतुमाँ सुस्रमाप । फलकत्वेन प्राप्त्युपादित्यर्थः । यद्वा । हविष्मानित्येतदुत्तरत्र योज्यं । हविष्मान् हविर्युक्तोऽमृतोऽमरणलक्षणाः स्वर्गसाधनो होताभिरिव । स यथा तथा यः स्तोमो हे इन्द्रावरुणा वाँ युवयोर्हृदि हृदये क्रतुमान्प्रज्ञोपेतोऽस्मदस्मात्सकाशादुक्त उदितो नमस्वान् हविष्मान्नमस्कारोपेतो वा पस्पर्शेत् । स्पृशेत् । हृदयंगमो भवेत् । स क इति सोमप्रशंसा ॥

इन्द्रा ह यो वरुणा चक्र आपी देवौ मर्तैः सख्याय प्रयस्वान् ।

स हँति वृचा समिथेषु शन्नूनवोभिर्वा महद्भिः स प्र शृण्वे ॥ २ ॥

इन्द्रा । ह । यः । वरुणा । चक्रे । आपी इति । देवौ । मर्तैः । सख्याय । प्रयस्वान् ।

सः । हँति । वृचा । संऽइथेषु । शन्नून् । अवंऽभिः । वा । महत्ऽभिः । सः । प्र । शृण्वे ॥ २ ॥

इन्द्रा वरुणेन्द्रावरुणा देवौ । हश्चन्द्रः पुराणः प्रसिद्धौ वा । यो मर्तौ मरणधर्मा प्रयस्वान् हविर्लक्षणाज्ञवान् सन् सख्याय सखित्वायापी बंधू चक्रे । करोति । स मर्तौ वृचा आवरकाणि पापानि हँति । तथा समिथेषु संग्रामेषु शन्नून् हँति । वाशब्दश्चार्थः । महद्भिरवोभी रक्षणीः स नरः प्र शृण्वे । प्रकृष्टं श्रूयते । विख्यातो भवति ॥

इन्द्रा ह रत्नं वरुणा धेष्टेत्या नृभ्यः शशमानेभ्यस्ता ।

यदी सखाया सख्याय सोमैः सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते ॥ ३ ॥

इन्द्रा । ह । रत्नं । वरुणा । धेष्टा । इत्या । नृऽभ्यः । शशमानेभ्यः । ता ।

यदि । सखाया । सख्याय । सोमैः । सुतेभिः । सुऽप्रयसा । मादयैते इति ॥ ३ ॥

इन्द्रावरुणा ता । हेति प्रसिद्धौ । तौ खलु देवावित्येत्यं शुभ्यो मनुष्येभ्यः शशमानेभ्यः शंसमानेभ्यः सोतुभ्योऽस्माभ्यं रत्नं रमणीयं धनं धेष्टा दातुतमौ । भवत इति शेषः । यदि सखाया परस्परं यजमानस्य वा सखिभूतौ सख्याय सखिकर्मणे सखित्वाय सुतेभिरभिषुतैः सोमैः सुप्रयसा शोभनसोमान्नयंतौ मादयैते । मादयतां । तर्हि रत्नानां दातारौ भवतः ॥

इन्द्रा युवं वरुणा दिद्युमस्मिन्नोजिष्ठमुया नि वधिष्टं वज्रं ।

यो नो दुरेवो वृकतिर्दभीतिस्तस्मिन्निमाथामभिभूत्योजः ॥ ४ ॥

इंद्रा । युवं । वरुणा । दिद्युं । अस्मिन् । ओजिष्ठं । उया । नि । वधिष्ठं । वज्रं ।

यः । नः । दुः । एवः । वृकतिः । दभीतिः । तस्मिन् । मिमाथां । अभिऽभूति । ओजः ॥ ४ ॥

हे इंद्रा इंद्रौ वरुणा वरुणौ हे उया उयौ । अत्र सर्वत्र परस्परपिबया द्विवचनं प्र मित्रयोर्वरुणयोः । ऋग्वे० ७. ६६. १. इतिवत् । यद्वा । इंद्रसत्त्वाद्यवहितस्याप्यानङ् । अस्मिन् शची दिद्युं दीप्तिमोजिष्ठमतिशयेन तेजोवद्वज्रमायुधं नि वधिष्ठं । वधार्थं प्रेरयतमित्यर्थः । यः शत्रुर्नोऽस्माकं दुरेवो दुष्प्रापो वृकतिरतिशयेना-
घाता दभीतिर्हंसकस्तस्मिन् शचावभिभूत्यभिभावुकमोजो बलं मिमाथां । कुर्वतमित्यर्थः ॥

इंद्रा युवं वरुणा भूतमस्या धियः प्रेतारा वृषभेव धेनोः ।

सा नो दुहीयद्यवसेव गत्वी सहस्रधारा पयसा मही गौः ॥ ५ ॥

इंद्रा । युवं । वरुणा । भूतं । अस्याः । धियः । प्रेतारा । वृषभाऽइव । धेनोः ।

सा । नः । दुहीयत् । यवसाऽइव । गत्वी । सहस्रधारा । पयसा । मही । गौः ॥ ५ ॥

हे इंद्रा वरुणा इंद्रावरुणौ युवं युवामस्या धियः सुत्याः प्रेतारा प्रीणयितारौ भूतं । भवतं । वृषभा
सेक्तारौ वृषभौ धेनोरिव । सा सुतिरूपा धेनुर्नोऽस्माकं दुहीयत् । दुह्येत् । कामान् पूरयेत् । यवसा तृणादि-
घासेन निमित्तेन गत्वी गत्वा पयसा सहस्रधारा मही महती गौरिव ॥ ॥ ५५ ॥

तोके हिते तनय उर्वरासु सूरौ दृशीके वृषणश्च पौंस्ये ।

इंद्रा नो अत्र वरुणा स्यातामवोभिर्दस्मा परितकम्यायां ॥ ६ ॥

तोके । हिते । तनये । उर्वरासु । सूरः । दृशीके । वृषणः । च । पौंस्ये ।

इंद्रा । नः । अत्र । वरुणा । स्यातां । अवःऽभिः । दस्मा । परितकम्यायां ॥ ६ ॥

इंद्रावरुणौ देवौ नो हिते तोके पुत्रे तनये तत्पुत्रे चोर्वरासु सख्याद्यासु भूमिषु निमित्तभूतासु सूरः
प्रेरकस्य सूर्यस्य दृशीके चिरकालदर्शनाय । चिरजीवनाथेत्यर्थः । तथा वृषणः सेक्तुर्मम पौंस्ये च पुंस्त्वाय च
पुनरपि प्रजननसामर्थ्याय च दस्मा शत्रूणां हिंसकौ संतौ नोऽस्माकमवोभौ रक्षणेः सह परितकम्यायां परि-
तकने निमित्तभूते सति । यद्वा रात्रिनामितत् । रात्रौ हिंसकानां वधाय स्यातां । भवेतां ॥

युवामिद्ववसे पूर्याय परि प्रभूती गविषः स्वापी ।

वृणीमहे सख्याय प्रियाय शूरा मंहिष्ठा पितरेव शंभू ॥ ७ ॥

युवां । इत् । हि । अवसे । पूर्याय । परि । प्रभूती इति प्रऽभूती । गोऽइषः । स्वापी
इति सुऽआपी ।

वृणीमहे । सख्याय । प्रियाय । शूरा । मंहिष्ठा । पितराऽइव । शंभू इति शंऽभू ॥ ७ ॥

हे इंद्रावरुणौ गविषो गा इच्छन्ते वयं युवामित् । हीति पादपूरणः । युवामेव पूर्याय पुरातनाय
युवाभ्यां कृतायावसे रक्षणाय । वृणीमहे इति संबंधः । प्रभूती प्रभवन्ती स्वापी शोभनबंधुभूती । आपिरिति
बंधुः । यद्वा । सुष्ठु व्यापनशीलौ शूरा विक्रान्ती मंहिष्ठातिशयेन पुज्यौ युवां सख्याय समानख्यानाय प्रियाय
च परि वृणीमहे । परितः प्रार्थयामहे । शंभू सुखस्य भावयितारौ पितरेव पितरौ पुत्राय तद्वत् ॥

ता वां धियोऽवसे वाजयंतीराजिं न जग्मुर्युवयूः सुदानू ।

अत्रिये न गाव उप सोममस्युरिंद्रं गिरो वरुणं मे मनीषाः ॥८॥

ताः।वां।धियः।अवसे।वाजऽयंतीः।आजिं।न।जग्मुः।युवऽयूः।सुदानू इति सुदानू ।

अत्रिये । न । गावः । उप । सोमं । अस्युः । इंद्रं । गिरः । वरुणं । मे । मनीषाः ॥८॥

सुदानू शोभनफलदातारौ हे देवी वां युवां वाजयंती रत्नमिच्छन्त्यो धियः स्तुतयो जग्मुः । गच्छन्ति । युवयूर्युवां कामयमानाः पदातय अवसे रचणाय आजिं न संयाममिव । किंच अत्रिये दध्यादिश्रयणाय गावः सोमं न सोममिवेन्द्रं वरुणं च मे मदीया मनीषा मनस ईश्वरा गिरः स्तुतय उपास्युः । तिष्ठन्ति । प्रीणयंतीत्यर्थः ॥

इमा इंद्रं वरुणं मे मनीषा अगमन्नुप द्रविणमिच्छमानाः ।

उपेमस्युर्जोष्टार इव वस्वो रघीरिव अवसो भिक्षमाणाः ॥९॥

इमाः । इंद्रं । वरुणं । मे । मनीषाः । अगमन् । उप । द्रविणं । इच्छमानाः ।

उप । इंद्रं । अस्युः । जोष्टारऽइव । वस्वः । रघीऽइव । अवसः । भिक्षमाणाः ॥९॥

इंद्रं वरुणं च मे मम मनीषाः स्तुतयो द्रविणमिच्छमानाः सत्य उपागमन् । उपगच्छन्ति । जोष्टारः सेवका वस्वो धनस्य लाभाय धनिकं स्वामिनमिव । रघीरिव लघ्व इव शीघ्रगामिन्य इव अवसोऽन्नस्यान्नं भिक्षमाणा एनमिंद्रं वरुणं चोपास्युः । उपतिष्ठते ॥

अश्वस्य त्मना रथ्यस्य पुष्टेर्नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।

ता चक्राणा जतिभिर्नव्यसीभिरस्मत्वा रायो नियुतः सचंतां ॥१०॥

अश्वस्य । त्मना । रथ्यस्य । पुष्टेः । नित्यस्य । रायः । पतयः । स्याम ।

ता । चक्राणौ । जतिऽभिः । नव्यसीभिः । अस्मत्वा । रायः । निऽयुतः । सचंतां ॥१०॥

अश्वस्याश्वसमूहस्य रथ्यस्य रथरूपस्य रथार्हस्य वा पुष्टेः पोषस्य नित्यस्याविचलितस्य रायो धनस्य त्मनात्मना स्वयमेवाप्रयत्नेन पतयः स्याम । ता तौ देवी चक्राणा चक्रममाणा गंतारौ । भवतमिति शेषः । नव्यसीभिर्नूतनाभिरुतिभो रक्षाभिरस्मत्वास्मासु नियुतोऽश्वा रायो धनानि च सचंतां । सेवंतां ॥

आ नो बृहता बृहतीभिर्हती इंद्रं यातं वरुणं वाजसातौ ।

यद्दिद्यवः पृतनासु प्रक्रीळान्तस्य वां स्याम सनितारं आजेः ॥११॥

आ । नः । बृहता । बृहतीभिः । जती । इंद्रं । यातं । वरुणं । वाजऽसातौ ।

यत् । दिद्यवः । पृतनासु । प्रऽक्रीळान् । तस्य । वां । स्याम । सनितारः । आजेः ॥११॥

हे बृहता महांती हे इंद्र हे वरुण बृहतीभिर्महतीभिर्हती जतिभो रक्षाभिः सहा यातं । आगच्छन्तं । वाजसातौ संयामेऽन्नलाभनिमित्तभूते वा यद्यस्मिन्नाजौ संयामे पृतनासु सेनासु दिद्यवः । आयुधनामैतत् । आयुधानि शत्रुसंबन्धीनि प्रक्रीळान् । प्रक्रीडन्ति । तस्य तादृशस्याजेः सनितारः संभक्तारः स्याम । भवेम । वां युवयोरनुग्रहात् ॥ ॥१६॥

मम द्वितेति दशर्वं दशमं सूक्तं । पुरुकुत्तस्य पुत्रस्त्रसदस्य राजर्षिः । आद्यासु षट्स्वात्मनः स्तुत्यत्वादात्मा देवता । अवशिष्टाणां चतसृणामिन्द्रावरुणौ देवता । चिष्टुष कंदः । अचानुक्रमणिका । मम द्विता दश चसदस्युः पौरुकुत्तस्य षट्काद्या आत्मसाव इति । उक्तो विनियोगः पूर्वसूक्ते ॥

मम द्विता राष्ट्रं क्षत्रियस्य विश्वायोर्विश्वे अमृता यथा नः ।

क्रतुं सचन्ते वरुणस्य देवा राजामि कृष्टेरुपमस्य वज्रेः ॥ १ ॥

मम । द्विता । राष्ट्रं । क्षत्रियस्य । विश्वऽआयोः । विश्वे । अमृताः । यथा । नः ।

क्रतुं । सचन्ते । वरुणस्य । देवाः । राजामि । कृष्टेः । उपमस्य । वज्रेः ॥ १ ॥

क्षत्रियस्य क्षत्रियजात्युत्पन्नस्य विश्वायोः कृत्तमनुष्ठाधीशस्य । ममेत्यात्मनो निर्देशः । द्विता क्षितिस्वर्गभेदेन द्वित्वापन्नं राष्ट्रं । मम असदस्योर्विश्वे सर्वेऽमृता देवा यथा नोऽस्माकं भवति तथा राष्ट्रं प्रजाश्चेत्यर्थः । वरुणस्य वारकस्य वरुणात्मनो वा कृष्टेर्मनुष्यस्य तद्वतो वा उपमस्य । अंतिकर्णामैतत् । सर्वेषामंतिकतमस्य वज्रेः । रूपनामैतत् । रूपवतो मम क्रतुं कर्म सचन्ते । सेवन्ते देवाः सर्वेऽपि । अहं च राजामि । राजतिरैश्वर्यकर्मा । सर्वेश्वरो भवामि । यद्वा । उपमस्य वज्रेः कृष्टे राजामीति योज्यं ॥

अहं राजा वरुणो मह्यं तान्यसुर्याणि प्रथमा धारयंत ।

क्रतुं सचन्ते वरुणस्य देवा राजामि कृष्टेरुपमस्य वज्रेः ॥ २ ॥

अहं । राजा । वरुणः । मह्यं । तानि । असुर्याणि । प्रथमा । धारयंत ।

क्रतुं । सचन्ते । वरुणस्य । देवाः । राजामि । कृष्टेः । उपमस्य । वज्रेः ॥ २ ॥

अहमेव च राजा वरुणो भवामि । मह्यं मदर्थमेव प्रथमा मुख्यानि तानि प्रसिद्धान्यसुर्याण्यसुरविघातकानि बलानि धारयंत । अधारयन्देवाः । शिष्टं गतं ॥

अहमिंद्रो वरुणस्ते महिन्वोर्वी गभीरे रजसी सुमेके ।

त्वष्टेव विश्वा भुवनानि विद्वान्समैरयं रोदसी धारयं च ॥ ३ ॥

अहं । इंद्रः । वरुणः । ते इति । महिऽत्वा । उर्वी इति । गभीरे इति । रजसी इति ।

सुमेके इति सुऽमेके ।

त्वष्टाऽइव । विश्वा । भुवनानि । विद्वान् । सं । ऐरयं । रोदसी इति । धारयं । च ॥ ३ ॥

अहं असदस्युरिंद्र इन्द्रोऽप्यस्मि । अहं वरुणश्च । ते महित्वा महित्वेनोर्वी विश्वीर्णे गभीरे दुरवगाहि अवकाशवती वा सुमेके सुरूपे रजसी बावापृथिवी ते अयहमेव । विद्वान् जानन्नहं त्वष्टेव प्रजापतिरिष विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतानि समैरयं । समैरयं । रोदसी बावापृथिवी धारयं च । धृतवानस्मि ॥

अहमपो अपिन्वमुक्षमाणा धारयं दिवं सदनं ऋतस्य ।

ऋतेन पुत्रो अदितेऽर्चतावोत त्रिधातुं प्रथयद्वि भूमं ॥ ४ ॥

अहं । अपः । अपिन्वं । उक्षमाणाः । धारयं । दिवं । सदने । ऋतस्य ।

ऋतेन । पुत्रः । अदितेः । ऋतऽवा । उत । त्रिऽधातुं । प्रथयत् । वि । भूमं ॥ ४ ॥

अहमेवोक्षमाणाः सिंचतीरपोऽपिन्वं । असेचयं । तथा ऋतस्योदकस्यादित्यस्य वा सदने स्थाने निमित्ते सति दिवं बुलोकं धारयं । यद्वा । उदकाधारे स्थाने दिवमादित्यं धारयं । अहमेव ऋतेनोदकेन निमित्तेनादितेः पुत्र ऋतावामूवं । उतापि च भूमं व्याप्तमाकाशं त्रिधातुं त्रिप्रकारं वि विशेषेण प्रथयत् । मदर्थमेव चित्यादिलोकचयमकार्षीत्येतिरश्वरः ॥

मां नरः स्वश्वा वाजयंतो मां वृताः समरणे हवन्ते ।

कृणोम्याजिं मघवाहमिन्द्र इयमि रेणुमभिभूत्योजाः ॥ ५ ॥

मां । नरः । सुऽअश्वाः । वाजयंतः । मां । वृताः । संऽअरणे । हवन्ते ।

कृणोमि । आजिं । मघऽवा । अहं । इंद्रः । इयमि । रेणुं । अभिभूतिऽओजाः ॥ ५ ॥

मां मामेव स्वश्वाः शोभनाश्वा वाजयंतः संग्राममिच्छन्तो नरो नेतारो भटाः । अनुगच्छन्तीति शेषः ।
मामेव वृताः संतः समरणे संग्रामे हवन्ते । आह्वयन्ति युद्धार्थं । मघवा धनवानहमिन्द्रः सन्नाजिं कृणोमि ।
करोमि । अभिभूत्योजाः परेषामभिभाविष्योऽहं रेणुमियमि । प्रेरयामि ॥ ॥ १७ ॥

अहं ता विश्वा चकरं नकिर्मा दैव्यं सहो वरते अप्रतीतं ।

यन्मा सोमासो ममदन्यदुक्थोभे भयेते रजसी अपारे ॥ ६ ॥

अहं । ता । विश्वा । चकरं । नकिः । मा । दैव्यं । सहः । वरते । अप्रतिऽइतं ।

यत् । मा । सोमासः । ममदन् । यत् । उक्था । उभे इति । भयेते इति । रजसी इति ।

अपारे इति ॥ ६ ॥

अहं चसदस्युस्ता तानि प्रसिद्धानि विश्वा सर्वाणि चकरं । अकार्षं । अप्रतीतमप्रतिगतं मा मां दैव्यं सहो
देवसंबन्धि सहो बलं नकिर्वरते । नैव वारयति । यद्यस्मात्सोमासः सोमा मा मां ममदन् । ममदयन् ।
यद्योक्था शस्त्राण्यपि ममदन् तस्मान्मासोऽपरि दूरपरि उभे रजसी द्यावापृथिव्यौ भयेते । चलतः ॥

विदुष्टे विश्वा भुवनानि तस्य ता प्र ब्रवीषि वरुणाय वेधः ।

त्वं वृचाणि शृण्विषे जघन्वान् वृताँ अरिणा इंद्र सिंधून् ॥ ७ ॥

विदुः । ते । विश्वा । भुवनानि । तस्य । ता । प्र । ब्रवीषि । वरुणाय । वेधः ।

त्वं । वृचाणि । शृण्विषे । जघन्वान् । त्वं । वृतान् । अरिणाः । इंद्र । सिंधून् ॥ ७ ॥

इतः परमिन्द्रावरुणयोः स्तुतिः । हे वरुण तस्य ते ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ तं त्वां विश्वा सर्वाणि ता तानि
भुवनानि भूतजातानि विदुः । जानन्ति । हे वेधः । स्तोतुनामैतत् । हे स्तोतर्वरुणाय प्र ब्रवीषि । वरुणं स्तौषि ।
हे इंद्र त्वं वृचाणि वैरिणो जघन्वान् हतवानिति शृण्विषे । श्रूयसे । किंच हे इंद्र त्वं वृतानाच्छत्रान् सिंधून्
खंडनस्वभावानप्यंधारिणाः । अगमयः ॥

अस्माकमच पितरस्त आसन्तस्त्र ऋषयो दीर्गहे बध्यमाने ।

त आर्यजंत चसदस्युमस्या इंद्रं न वृचतुरमर्धदेवं ॥ ८ ॥

अस्माकं । अच । पितरः । ते । आसन् । सप्त । ऋषयः । दीऽगहे । बध्यमाने ।

ते । आ । अर्यजंत । चसदस्युं । अस्याः । इंद्रं । न । वृचऽतुरं । अर्धऽदेवं ॥ ८ ॥

पुरुकुत्सस्य महिषी दीर्गहे बंधनस्थिते । पत्न्यावराजकं दृष्ट्वा राष्ट्रं पुत्रस्य लिप्सया ॥ यदृच्छया समाया-
तान् सप्तर्षीन्पर्यपूजयत् । ते च प्रीताः पुनः प्रोत्सुर्यजेंद्रावरुणौ भृशं ॥ सा चेंद्रावरुणाविष्टा चसदस्युमजीजनत् ।
इतिहासमिमं जानन्नृषिभूतिं चचाविह ॥ अथास्माकमचाक्षित्वराजके देशेऽस्यां पृथिव्यां वा पितरः पालयितार
उत्पादकास्त आसन् । अभवन् । एते सप्तर्षयः प्रसिद्धा दीर्गहे दुर्गहस्य पुत्रे पुरुकुत्से बध्यमाने दृढं पार्श्वीर्यक्षा-

दस्या अख्यै पुरुकुत्सान्यै चसदस्युमायजंत । प्रादुरिंद्रावरुणयोरनुयहात् । कीदृशं तं । वृचतुरं वृचस्य शचोर्हं-
तारमर्धदेवं देवानामर्धं समीपे वर्तमानं । यद्वा । देवानामर्धभूतमिंद्रं न इंद्रमिव स्थितं पुत्रं दत्तवतः ।
यत्सर्वेषामर्धमिंद्रः प्रति तस्मादिंद्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तम इति तैत्तिरीयकं । तै० स० ५. ४. ८. ३. ॥

पुरुकुत्सानी हि वामदाशङ्ख्येभिरिंद्रावरुणा नमोभिः ।

अथा राजानं चसदस्युमस्या वृचहणं ददधुरर्धदेवं ॥९॥

पुरुकुत्सानी । हि । वां । अदाशत् । ह्व्येभिः । इंद्रावरुणा । नमःऽभिः ।

अथ । राजानं । चसदस्युं । अस्याः । वृचऽहनं । ददधुः । अर्धऽदेवं ॥९॥

हे इंद्रावरुणौ पुरुकुत्सानी पुरुकुत्सस्य पत्नी ऋषिप्रेरिता वां युवामदाशङ्खि । अग्नीष्मद्यत् खलु । ह्व्येभिर्ह-
विर्भिर्नमोभिः स्तुतिभिश्च । अथ राजानं चसदस्युं वृचहणमर्धदेवमुक्तलक्षणं पुत्रमस्या अख्यै पुरुकुत्सान्यै ददधुः ।
दत्तवताविति ॥

राया वयं ससवांसो मदेम ह्व्येन देवा यवसेन गावः ।

तां धेनुमिंद्रावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमनपस्फुरंतीं ॥१०॥

राया । वयं । ससऽवांसः । मदेम । ह्व्येन । देवाः । यवसेन । गावः ।

तां । धेनुं । इंद्रावरुणा । युवं । नः । विश्वाहा । धत्तं । अनपऽस्फुरंतीं ॥१०॥

राया धनेन मदेम ससवांसो युवां संभक्तारो वयं । ह्व्येन देवा मोदंतु यवसेन च गावः । तां धेनुं
प्रीणयित्रीं रयिं हे इंद्रावरुणौ विश्वाहा विश्वस्य हंतारौ युवं युवां नोऽस्माकं धत्तं । दत्तं । कीदृशीं । अनप-
स्फुरंतीमनवहिंसितां । यद्वा । विश्वाहेत्यव्ययं । सर्वदेत्यर्थः ॥ ॥१०॥

क उ अवदिति सप्तर्चमेकादशं सूक्तं । सुहोचपुत्री पुरुमीळाजमीळावृषी । त्रिष्टुप् कंदः । अश्विनी देवता ।
अचानुक्रमणिका । क उ अवत्सप्त पुरुमीळाजमीळा सौहोत्री त्वाश्विनं हि ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयो-
राश्विने क्रतौ त्रैष्टुभे कंदसीदमादिके द्वे सूक्ते । धेनुः प्रत्नस्य क उ अवत् । आ० ४. १५. । इति सूचितत्वात् ॥

क उ अवत्कतमो यज्ञियानां वंदार देवः कतमो जुषाते ।

कस्येमां देवीममृतेषु प्रेष्ठां हृदि श्रेषाम सुष्टुतिं सुह्व्यां ॥१॥

कः । ऊं इति । अवत् । कतमः । यज्ञियानां । वंदार । देवः । कतमः । जुषाते ।

कस्यं । इमां । देवीं । अमृतेषु । प्रेष्ठां । हृदि । श्रेषाम । सुऽस्तुतिं । सुऽह्व्यां ॥१॥

यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये क उ देवः अवत् । शृणुयात्स्तुतिं । कतमो देवो वंदार वंदनशीलं
लोकं । कतमो देवो जुषाते । सेवते । कस्य हृदिमां प्रेष्ठां प्रियतरां देवीं द्योतमानां सुह्व्यां शोभनाज्ञोपेतां
शोभनेर्हविर्मर्युक्तां वा सुष्टुतिममृतेषु मध्ये श्रेषाम । श्रेष्येम आययेम वा । अश्विनावंतरेण स्तुतेः को देवः
स्वामी भवेदिति ॥

को मृळाति कतम आगमिष्ठो देवानामु कतमः शंभविष्ठः ।

रथं कमाहुर्देवदश्वमाशुं यं सूर्यस्य दुहितावृणीत ॥२॥

कः । मृळाति । कतमः । आऽगमिष्ठः । देवानां । ऊं इति । कतमः । शंऽभविष्ठः ।

रथं । कं । आहुः । ददधुऽश्वं । आशुं । यं । सूर्यस्य । दुहिता । अवृणीत ॥२॥

को मृच्छाति । को देवो मृच्छाति । सुखयेदस्मान् । कतमो देव आगमिष्य आगतुतमोऽस्म्यन्नं प्रति । देवानामु देवानां मध्ये कतमो देवः शंभविष्ठः सुखस्य भावयितुतमः । एवमुक्तगुणविशिष्टः को भवेत् अश्विनावन्तरेणेति भावः । कं रथं द्रवदश्वमायुमाङ्गः । ब्रुवते । यं रथं सूर्यस्य दुहिता सूर्यस्य पत्न्यपुणीत । समभजत् । तं कं रथं वेगवन्तमाङ्गः ॥

म॒क्षू हि ष्मा॒ गच्छ॑थ॒ ईव॑तो॒ द्यूनि॑द्रो न श॒क्तिं परि॑तक॒म्यायां॑ ।

दि॒व आ॒जा॒ता दि॒व्या सु॒पर्णा॑ क॒या श॒ची॒नां भव॑थः श॒चि॒ष्टा ॥३॥

म॒क्षु । हि । स्म॒ । गच्छ॑थः । ईव॑तः । द्यून् । इंद्रः । न । श॒क्तिं । परि॑तक॒म्यायां॑ ।

दि॒वः । आ॒ऽजा॒ता । दि॒व्या । सु॒ऽपर्णा॑ । क॒या । श॒ची॒नां । भव॑थः । श॒चि॒ष्टा ॥३॥

मक्षु शीघ्रं । हि स्मेति पूरणी । ईवतो गमनवत् आगामिनो यून्धिवसान् सुत्यासंबन्धिनः प्रति गच्छथः । इंद्रः शक्तिं न स्वकीयां शक्तिं यथा परितकम्यायां रात्रावतीतायां । प्रदर्शयतीति शेषः । सुत्याहन्त्युषःकालं इंद्रो यथा गच्छति तद्वयुवामपि गच्छतमित्यर्थः । दिवो बुल्लोकादाजातागती दिव्या दिवि भवौ सुपर्णा शोभनगमनौ युवां शचीनां युष्मत्संबन्धिनां कर्मणां शक्तीनां वा मध्ये कया शच्या शचिष्टा शक्तिमन्तरौ शोभनकर्मवन्तौ वा भवथः ॥

का वा॑ भू॒दुप॑मातिः क॒या न॒ आ॒श्वि॒ना गम॑थो हू॒यमा॑ना ।

को वा॑ म॒हश्चि॒त्यज॑सो अ॒भी॒क उरु॑थ॒तं मा॒ध्वी द॑सा न॒ ऊ॒ती ॥४॥

का । वा॑ । भूत् । उप॑ऽमातिः । क॒या । नः । आ । अ॒श्वि॒ना । गम॑थः । हू॒यमा॑ना ।

कः । वा॑ । म॒हः । चि॒त् । त्यज॑सः । अ॒भी॒कै । उरु॑थ॒तं । मा॒ध्वी इति॑ । द॒सा । नः । ऊ॒ती ॥४॥

वां युवयोः कोपमातिः । उप समीपे मातिर्मानं गुणानां परिच्छित्तिर्यस्यां सा स्तुतिः का भूत् । भवेत् । कया स्तुत्या हूयमानावाहूयमानौ संतौ नोऽस्माना गमथः । आगच्छथः । वां युवयोरभीक आसन्नप्रदेशे महश्चिन्त्यजसः । त्यज्यते परित्यज्यते सर्वैरिति त्यजः क्रोधः । तस्य सोढा को भवेत् । हे माध्वी मधुर-रसस्योदकस्य स्रष्टारी हे दसा शत्रूणामुपपत्तिपयितारावश्विनौ नोऽस्मान्मृती ऊत्वा रथयोरुत्थतं । रचाक-मेतत् । रचतं ॥

उरु॑ वा॑ रथः परि॑ नक्षति॒ द्यामा॑ यत्स॒मुद्रा॑द॒भि वर्त॑ते वा॑ ।

म॒ध्वा मा॒ध्वी म॒धु वा॑ प्रुषा॒यन्य॑त्सीं वा॑ पृ॒क्षो भुर॑ज॒त प॒क्काः ॥५॥

उरु॑ । वा॑ । रथः । परि॑ । न॒क्षति॒ । द्यां । आ । यत् । स॒मुद्रा॑त् । अ॒भि । वर्त॑ते । वा॑ ।

म॒ध्वा । मा॒ध्वी इति॑ । म॒धु । वा॑ । प्रुषा॒यन् । यत् । सीं । वा॑ । पृ॒क्षः । भुर॑ज॒त । प॒क्काः ॥५॥

हे अश्विनौ वां रथो द्यां परि बुल्लोकस्य परित उरु प्रभूतं नक्षति । गच्छति । यद्यस्मादा अर्वाक् समुद्रा-त्समुद्रवणसाधनादन्तरिक्षाद्वां प्रति अभि वर्तते । अभिमुखेन गच्छति । हे माध्वी उक्तलक्षणा मध्वा मधुरेण पयसा मधु मधुरं सोमरसं प्रुषायन् । सिंचत्यध्वर्यवः । यद्यस्मात्सीं सर्वतो वां पृक्षो युवयोः सोमं पक्काः पक्का यवा भुरजत । प्राप्नुवन्ति । तस्मादभिवर्तते वामिति ॥

सि॒धुर्हे वा॑ र॒सया॑ सि॒च॒द॒श्वान्धृ॑णा व॒योऽरु॑षासः परि॑ ग॒मन् ।

त॒द्रू षु वा॑म॒जिरं॑ चेति॒ यानं॑ येन॒ पती॑ भव॑थः सूर्या॒याः ॥६॥

सिंधुः । ह । वा । रसया । सिंचत् । अश्वान् । घृणा । वयः । अरुषासः । परि । गमन् ।
तत् । ऊं इति । सु । वा । अजिरं । चेति । यानं । येन । पती इति । भवथः । सूर्यायाः ॥ ६ ॥

वां युवयोरश्वान् सिंधुः खंदमानो मेघ उदकं वा रसया रसेन सिंचत् । असेचयत् । घृणा दीप्त्या वयः
पक्षिसदृश वेतारो वा अश्वान् अरुषास आरोचमानाः संतः परि परितो गमन् । गच्छति । वां यानं गमन-
साधनं प्रसिद्धो रथोऽजिरं । क्षिप्रनामितत् । सु सुष्ठु चेति । ज्ञायते । येन रथेन सूर्यायाः पती पालयितारो
बोढारो भवथः स रथश्चेतीति ॥

इहेह यद्वां समना पपृक्षे सेयमस्मे सुमतिर्वीजरत्ना ।

उरुथतं जरितारं युवं ह श्रितः कामो नासत्या युवद्रिक् ॥ ७ ॥

इहऽइह । यत् । वा । समना । पपृक्षे । सा । इयं । अस्मे इति । सुऽमतिः । वाजऽरत्ना ।

उरुथतं । जरितारं । युवं । ह । श्रितः । कामः । नासत्या । युवद्रिक् ॥ ७ ॥

हे अश्विनी यद्यस्मात् । यया वा सुमत्या । इहेहास्मिन्नेव यज्ञे समना समानमनस्का । सदृशावित्वर्थः ।
तौ वां युवां सुमत्या पपृक्षे । सुत्या संयोजयामि । सेयमिदानीं क्रियमाणा सुमतिः शोभनस्तुतिरस्मि अस्मा-
कमेव फलवती भवत्विति शेषः । हे वाजरत्ना रमणीयान्नौ । अन्नं वै वाजः । शत० ब्रा० ९. ३. ४. ५. । इति
श्रुतेः । युवं युवां जरितारं गरितारं स्तोतारं मामुरुथतं । रचतं । हे नासत्याश्विनी कामोऽस्मदीयो युवद्रिक्
ह युवामेव गच्छन् श्रितः प्राप्तः ॥ ॥ १९ ॥

तं वां रथमिति सप्तर्चं द्वादशं सूक्तं । पुरुमीळाजमोळाविव ऋषी । विष्टुप छंदः । अश्विनी देवता । तं
वामित्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विनश्स्त्रयोऽक्तो विनियोगः ॥

तं वां रथं वयमद्या हुवेम पृथुजयमश्विना संगतिं गोः ।

यः सूर्या वहति वंधुरायुर्गिर्वाहसं पुरुतमं वसूयं ॥ १ ॥

तं । वां । रथं । वयं । अद्य । हुवेम । पृथुऽजयं । अश्विना । संऽगतिं । गोः ।

यः । सूर्या । वहति । वंधुरऽयुः । गिर्वाहसं । पुरुऽतमं । वसुऽयुं ॥ १ ॥

हे अश्विनी वां युवयो रथं स्तोतारोऽद्य सुत्याहनि हुवेम । आह्वयामः । कीदृशं तं । पृथुजयं प्रथितवेगं
गोः गवां संगतिं संगमयितारं । यो रथः सूर्या वहति । धारयति । वंधुरयुः । रथे निवासाधारभूतः काष्ठो
बंधुरं तद्वान् । तं गिर्वाहसं गिरां सुतीनां बोढारं पुरुतमं प्रभूततमं वसूयं वसुमंतं ॥

युवं श्रियमश्विना देवता तां दिवो नपाता वनथः शचीभिः ।

युवोर्वपुरभि पृक्षः सचंते वहति यत्कुहासो रथे वां ॥ २ ॥

युवं । श्रियं । अश्विना । देवता । तां । दिवः । नपाता । वनथः । शचीभिः ।

युवोः । वपुः । अभि । पृक्षः । सचंते । वहति । यत् । कुहासः । रथे । वां ॥ २ ॥

हे दिवो नपातादित्यस्य पुत्रस्थानीयो बुलोकस्य वा न पातयितारो हे अश्विनी युवं युवां देवता देवते ॥
विभक्तित्वत्थयः ॥ तां प्रसिद्धां श्रियं शचीभिः कर्मभिः शक्तिभिर्वा वनथः । संभजेथे । यद्वा । वनतिर्दानार्थः ।
युवोर्युवयोर्वपुः शरीरं पृष्ठोऽज्ञानि सोमलक्षणान्यभि सचंते । यद्वा रथे वां वहति कुहासो महांतोऽश्वाः ।
यद्वा । सुतयो वां युवां रथे वहति ॥

को वामद्या करते रातहव्य ऊतये वा सुतपेयाय वाकैः ।

चतस्य वा वनुषे पूर्याय नमो येमानो अश्विना ववर्तत् ॥३॥

कः । वां । अद्य । करते । रातऽहव्यः । ऊतये । वा । सुतऽपेयाय । वा । अकैः ।

चतस्य । वा । वनुषे । पूर्याय । नमः । येमानः । अश्विना । आ । ववर्तत् ॥३॥

को यजमानोऽद्य वां युवयोः करते । कुर्यात् स्तुतिं । अर्कैर्मन्त्रै रातहव्यो दत्तसोम ऊतये वा रक्षणाय वा सुतपेयाय सोमपात्राय वा । चतस्रोदकस्य यज्ञस्य वा पूर्याय पुराणाय वनुषे संभजनाय हे अश्विना नमो येमानो नमस्कारं कुर्वाणः क आ ववर्तत् । आवर्तयेद्यज्ञं प्रति ॥

हिरण्ययेन पुरुभू रथेनेमं यज्ञं नासत्याप यातं ।

पिबाथ इन्मधुनः सोम्यस्य दधथो रत्नं विधते जनाय ॥४॥

हिरण्ययेन । पुरुभू इति पुरुऽभू । रथेन । इमं । यज्ञं । नासत्या । उप । यातं ।

पिबाथः । इत् । मधुनः । सोम्यस्य । दधथः । रत्नं । विधते । जनाय ॥४॥

हे पुरुभू बह्व भवन्ती नासत्याविमं यज्ञं हिरण्ययेन रथेनोप यातं । सोम्यस्य सोमसंबन्धिनी मधुनी मधुररसस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ सोमरसं पिबाथः । पिबाथः । विधते परिचरते जनाय मह्यं रत्नं रमणीयं धनं दधथः । धारयथः ॥ दधतेदानार्थस्य लेटि रूपं ॥

आ नो यातं दिवो अच्छा पृथिव्या हिरण्ययेन सुवृता रथेन ।

मा वामन्ये नि यमन्देवयंतः सं यद्दे नाभिः पूर्या वां ॥५॥

आ । नः । यातं । दिवः । अच्छ । पृथिव्याः । हिरण्ययेन । सुऽवृता । रथेन ।

मा । वां । अन्ये । नि । यमन् । देवऽयंतः । सं । यत् । दे । नाभिः । पूर्या । वां ॥५॥

नोऽस्मानच्छाभि प्राप्तुं दिवो बुलोकात्पृथिव्याः सकाशाद्वा आ यातं । केन साधनेन । हिरण्ययेन हितरमणीयेन सुवृता शोभनावर्तनेन रथेन । वां युवामन्ये देवयंतो देवी युवामिच्छन्तो यजमाना मा नि यमन् । नियमनं मा कुर्वन् । यद्यस्मात्पूर्या पूर्वाहेतरयष्टभ्यः पूर्वभाविनी नाभिर्वन्धिका स्तुतिः सं ददे । संबध्नाति । तस्मादायातं ॥

नू नो रयिं पुरुवीरं बृहंतं दत्ता मिमाथामुभयेष्वस्मे ।

नरो यद्वामश्विना स्तोममावन्तसधस्तुतिमाजमीऽह्मासो अगमन् ॥६॥

नू । नः । रयिं । पुरुऽवीरं । बृहंतं । दत्ता । मिमाथां । उभयेषु । अस्मे इति ।

नरः । यत् । वां । अश्विना । स्तोमं । आवन् । सधऽस्तुतिं । आजऽमीऽह्मासः । अगमन् ॥६॥

नू क्षिप्रं नोऽस्माकं रयिं धनं पुरुवीरं बह्वपुत्रपितं बृहंतं महान्तं हे दत्ताश्विनौ मिमाथां । कुरुतं । उभयेषु पुरुमीऽह्माजमीऽह्मेष्वस्मै अस्मासु यद्यदा नरो नेतार चत्विजः पुरुमीऽह्मसंबन्धिनी वां युवयोः स्तोमं स्तोत्रमावन् । अगमन् । प्राप्ताः । तथा सधस्तुतिं सहस्तुतिमाजमीऽह्मासोऽजमीऽह्मसंबन्धिनीऽपि तैः सहागमन् । अगमन् ॥

इहेह यद्वाँ सम॒ना प॑पृ॒क्षे से॒यम॒स्मे सु॑म॒तिर्वी॑जर॒त्ना ।

उ॒रु॒थत॑ ज॒रितार॑ यु॒वं ह॒ श्रितः॑ का॒मो ना॑स॒त्या यु॒व॒द्रिक् ॥ ७ ॥

इह॑इह॑ । यत् । वाँ । सम॒ना । प॑पृ॒क्षे । सा । इ॒यं । अ॒स्मे इति॑ । सु॒म॒तिः । वा॒ज॒र॒त्ना ।

उ॒रु॒थत॑ । ज॒रितार॑ । यु॒वं । ह॒ । श्रितः॑ । का॒मः । ना॑स॒त्या । यु॒व॒द्रिक् ॥ ७ ॥

इहेहेति गतं ॥ ॥ २० ॥

एष स्य भानुरिति सप्तचं त्रयोदशं सूक्तं । आदितः षट् त्रयत्यः सप्तमी त्रिष्टुप् । मंडलद्रष्टा वामदेव ऋषिः । अश्विनौ देवता । एष स्य त्रिष्टुबंतमिति ह्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विनश्चस्त्रयोर्जागते कंदसीदं शस्त्रं । तथा च सूचितं । अबोध्यभिर्ज्म एष स्य भानुः । आ० ४. १५. इति ॥

ए॒ष स्य॑ भा॒नुरु॑दिय॒र्तिं यु॒ज्यते॑ रथः॒ परि॑ज्मा दि॒वो अ॒स्य सा॑न॒वि ।

पृ॒क्षासो॑ अ॒स्मिन्मि॑थु॒ना अ॒धि त्रयो॑ दृ॒तिस्तू॒रीयो॑ म॒धुनो॑ वि र॒प्शते॑ ॥ १ ॥

ए॒षः । स्यः॑ । भा॒नुः । उ॒त् । इ॒य॒र्तिं । यु॒ज्यते॑ । रथः॑ । परि॑ज्मा । दि॒वः । अ॒स्य । सा॑न॒वि ।

पृ॒क्षासः॑ । अ॒स्मिन् । मि॒थु॒नाः । अ॒धि । त्रयो॑ । दृ॒तिः । तू॒रीयः॑ । म॒धुनः॑ । वि । र॒प्शते॑ ॥ १ ॥

एष पुरतो दृश्यमानः स्य स भानुर्दीप्तिमानादित्य उदियर्ति । ऊर्ध्वं गच्छति । पुरस्ताद्रथश्च युवयोः संबंधी परिज्मा परितो गतास्य दिवो द्योतमानस्यादित्यस्य सानवि सानौ समुच्छितप्रदेश उदियर्तीति वा रप्शत इति वा संबंधनीयं । अस्मिन्नथेऽधि उपरिभागे मिथुना मिथुनीभूतास्त्रयस्त्रिविधाः पृक्षासोऽज्ञानि । त्रैधा विहितं चात्र । इदमन्नमशनं पानं खादथेति हि श्रुतं । त्रिष्वपि पदार्थेषु मिथुनशब्दस्तैत्तिरीयेषु दृश्यते । माता पिता पुत्रस्तदेव तस्मिन्मिति । दृतिस्तूरीयः । रसद्रव्याधारः पदार्थश्चर्ममयो दृतिरित्युच्यते । मधुनः सोम-रसस्य संबंधी मधुपूर्णश्चतुर्थो वि रप्शते । विविधं राजते ॥

उ॒द्वाँ पृ॒क्षासो॑ म॒धुम॑न्त॒ ईर॑ते रथा॒ अ॒श्वास॑ उ॒षसो॑ व्यु॒ष्टिषु॑ ।

अ॒पो॒र्णु॒वंत॑स्तम॒ आ परी॑वृ॒तं स्व॑र्णं शु॒क्रं त॒न्वन्त॑ आ रजः॑ ॥ २ ॥

उ॒त् । वाँ । पृ॒क्षासः॑ । म॒धु॒म॑न्तः । ई॒र॑ते । रथाः॑ । अ॒श्वासः॑ । उ॒षसः॑ । वि॒ऽउ॒ष्टिषु॑ ।

अ॒प॒ऽउ॒र्णु॒वंतः॑ । तमः॑ । आ । परि॑वृ॒तं । स्वः॑ । न । शु॒क्रं । त॒न्वन्तः॑ । आ । रजः॑ ॥ २ ॥

पृक्षासः पृक्षास्त्रिविधास्तवन्ती मधुमन्तः सोमरसोपेता अश्वासोऽश्वयुक्ता वां युवयो रथाः । यद्वा । मधुमन्तः पृक्षा रथा अश्वासोऽश्वा उषसो व्युष्टिषु व्युच्छनेषु सत्पूदीरते । उन्मुखं गच्छति । किं कुर्वन्तः । परीवृतं परितो व्याप्तं तम आ सर्वतोऽपोर्णुवंतोऽपाकुर्वन्तः स्वर्ण आदित्य इव शुक्रं दीप्तं रजस्तेजश्च तन्वन्तः । आकारश्चार्थः । यद्वा । रजोऽतरिष्णं शुक्रं दीप्तं तन्वन्तः ॥

म॒ध्वः पि॒बत॑ म॒धुपे॑भि॒रास॑भि॒रुत॑ प्रि॒यं म॒धुने॑ युं॒जाथां॑ रथं॑ ।

आ व॑र्त॒न्निं म॒धुना॑ जि॒न्वथ॑स्प॒थो दृ॒तिं व॑हे॒थे म॒धुम॑न्तम॒श्विना॑ ॥ ३ ॥

म॒ध्वः । पि॒ब॒तं । म॒धु॒ऽपे॒भिः । आ॒स॒ऽभिः॑ । उ॒त । प्रि॒यं । म॒धुने॑ । युं॒जा॒थां । रथं॑ ।

आ । व॑र्त॒न्निं । म॒धुना॑ । जि॒न्व॒थः । प॒थः । दृ॒तिं । व॑हे॒थे इति॑ । म॒धु॒ऽम॑न्तं । अ॒श्वि॒ना ॥ ३ ॥

मध्वो मधुरं सोमरसं मधुपेभिः सोमपागार्हैरासभिरास्त्रिः पिबतं । उतापि च प्रियं रथं मधुने मधुना-
भाय युजाथां । अश्विर्युक्तं कुषतं । वर्तनिं यजमानगृहमा गच्छतमिति शेषः । पथो गमनमार्गान्मधुना जिव्वथः ।
प्रीणयतं । यद्वैकं वाक्च । पथो वर्तनिमाकाशं जिव्वथः । दृतिं मधुमंतं हे अश्विना वह्ने । धारयथः ॥

हंसासो ये वां मधुमंतो अस्त्रिधो हिरण्यपर्णा उहुव उषर्बुधः ।

उद्मृतो मंदिनो मंदिनिस्पृशो मध्वो न मस्रः सर्वनानि गच्छथः ॥ ४ ॥

हंसासः । ये । वां । मधुऽमंतः । अस्त्रिधः । हिरण्यऽपर्णाः । उहुवः । उषःऽबुधः ।

उद्ऽमृतः । मंदिनः । मंदिऽनिस्पृशः । मध्वः । न । मस्रः । सर्वनानि । गच्छथः ॥ ४ ॥

हंसासोऽध्वनि शीघ्रं गंतारो मधुमंतो माधुर्योपेता अस्त्रिधोऽद्रोग्धारो हिरण्यपर्णा हितरमणीयपर्णा
उद्भवो वोढार उषर्बुध उषसि बुध्यमाना उद्मृत उदकस्य प्रावयितारो मंदिनो हर्षयितारो मंदिनिस्पृशो
मंदिनं सोमं स्पृशतः । इत्यल्लक्षणा अथा ये संति तैरश्वैर्मध्वो न मध्विव मत्तो मन्त्रिकाः सर्वनान्यस्मदीयानि
गच्छथः ॥

स्वध्वरासो मधुमंतो अग्रय उस्त्रा जरंते प्रति वस्तोरश्विना ।

यन्निक्तहस्तस्तरणिर्विचक्षणः सोमं सुषाव मधुमंतमद्रिभिः ॥ ५ ॥

सुऽअध्वरासः । मधुऽमंतः । अग्रयः । उस्त्रा । जरंते । प्रति । वस्तोः । अश्विना ।

यत् । निक्तऽहस्तः । तरणिः । विऽचक्षणः । सोमं । सुषाव । मधुऽमंतं । अद्रिऽभिः ॥ ५ ॥

स्वध्वरासः शोभनयागसाधना मधुमंतो होतव्यसोमवंतोऽग्रयो गार्हपत्यादय उस्त्रा सह निवसंतावश्विना
प्रति वस्तोरन्वहमुषःकाले जरंते । स्तुवंति । यद्यदा निक्तहस्तः समन्त्रेणोदकेन शोधितहस्तस्तरणिः कर्मणस्तार-
यिता विचक्षणो विविधं द्रष्टाध्वर्युः सोमं मधुमंतमद्रिभिर्गोवभिः सुषाव । अभिषुतवान् । तदा तेऽग्रयः
स्तुवंति । तस्मादागच्छतमित्यर्थः ॥

आकेनिपासो अहभिर्देविध्वतः स्वर्णं शुक्रं तन्वंत आ रजः ।

सूरश्चिदश्वान्युयुजान ईयते विश्वाँ अन्तु स्वधया चेतथस्पथः ॥ ६ ॥

आकेऽनिपासः । अहऽभिः । देविध्वतः । स्वः । न । शुक्रं । तन्वंतः । आ । रजः ।

सूरः । चित् । अश्वान् । युयुजानः । ईयते । विश्वान् । अन्तु । स्वधया । चेतथः । पथः ॥ ६ ॥

आकेनिपासः । आकेऽतिके निपतंतीत्याकेनिपा रश्मयः । ते चाहभिरहोभिर्देविध्वतः कंपयंतो ध्वंसयंतो
वा तमांसि । स्वर्णं आदित्य इव शुक्रं दीप्तं रज आ तन्वंतो भवंत्यश्विनोरश्वः । सूरश्चित्सूर्यश्चाश्वान्युयुजानो
योजयन्तीयते । गच्छति । हे अश्विनी युवां विश्वान्यथ आगमनमार्गाननुक्रमेण स्वधयात्तेन सोमलक्षणेन
चेतथः । चेतयथः । प्रज्ञापयथः ॥

प्र वामवोचमश्विना धियंधा रथः स्वश्वो अजरो यो अस्ति ।

येन सद्यः परि रजांसि याथो हविष्मंतं तरणिं भोजमच्छ ॥ ७ ॥

प्र । वां । अवोचं । अश्विना । धियंऽधा । रथः । सुऽअश्वः । अजरः । यः । अस्ति ।

येन । सद्यः । परि । रजांसि । याथः । हविष्मंतं । तरणिं । भोजं । अच्छ ॥ ७ ॥

धियंधाः कर्मणां धारकोऽहं हे अश्विना वां प्रावोचं । प्रब्रवीमि । स्तौमि । स्वद्योऽजरोऽजीर्णो नित्यनू-
तनोऽजरयिता वा रथो योऽस्ति । येन रथेन सद्यस्तदानीमेव रजांसि लोकान्परि याथः तेन रथेन
हविष्मंतं सोमादिहविर्युक्तं तरणिं तारकं शीघ्रगामिनं भोजं भोजयितारमस्यबागमच्छ प्राप्तुमागच्छतमिति
शेषः ॥ ॥ २१ ॥ ॥ ४ ॥

पंचमेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्रायं पिबेति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्वार्थं गायचं । छत्समिन्द्रवा-
युदेवताकमाद्या केवलवायव्या । तथा चानुक्रांतं । अयं वायव्यादिन्द्रवायवं तु गायचमिति ॥ सूक्तविनियोगो
लैंगिकः । आद्ये द्वे ऐन्द्रवायव्यहस्य याज्ये । तथा च सूत्रितं । अयं पिबामधूनामिति याज्ये अन्नवाचं
। आ० ५. ५. । इति ॥

अयं पिबामधूनां सुतं वायो दिविष्टिषु । त्वं हि पूर्वपा असि ॥ १ ॥

अयं पिबामधूनां । सुतं वायो इति । दिविष्टिषु । त्वं हि । पूर्वपाः । असि ॥ १ ॥

हे वायो त्वमग्रमिन्द्रादिभ्यः पूर्वं मधूनां मधुररसानां सोमानां संबन्धिनं सुतमभिषुतं रसं पिब । कुचेति
तदुच्यते । दिविष्टिषु दिवः स्वर्गस्य प्रापकेषु यज्ञेषु । यद्वा । अस्माकं दिवः स्वर्गस्थेषु निर्मितेषु । त्वं हि त्वं
खलु पूर्वपा असि । हिशब्दो देव दधिषे पूर्वपेयं । ऋग्वे० ७. ९२. १. । इत्यादिमंचांतरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । वायो-
रयपानं देवा वै सोमस्य राज्ञोऽग्रपेये न समपादयन्नहं प्रथमः पिबेयमित्यादिब्राह्मणे । ऐ० ब्रा० २. २५. ।
स्पष्टमान्नातं । तत्र हि वायुराजिं प्रथमं धावित्वायपानं लब्धवान् ॥

शतेना नो अभिष्टिभिर्नियुत्वा इन्द्रसारथिः । वायो सुतस्य तृपतं ॥ २ ॥

शतेन । नः । अभिष्टिभिः । नियुत्वा । इन्द्रसारथिः । वायो इति । सुतस्य । तृपतं ॥ २ ॥

हे वायो नियुत्वात्रियुज्जिस्तद्वान् इन्द्रसारथिरिन्द्रसहायः सन् त्वं शतेनापरिमितैरभिष्टिभिरभित एषणीयैः
कामैर्निमित्तभूतैरागच्छेति शेषः । आगत्य च सुतस्य सुतमभिषुतं सोमं तृपतं । पिबतं त्वमिन्द्रस्य । इन्द्रस्य
साहित्यं ब्राह्मण एवोक्तं । तत्तुरीयभागिन्द्रोऽभवत्त्रिभागावायुरिति तुरीये हेव संग्रहीतारो वदतेऽमुनेवान्-
काशेन यदद इन्द्रः सारथिरिव भूत्वोदजयत् । ऐ० ब्रा० २. २५. । इति वा ॥

आ वां सहस्रं हरय इन्द्रवायू अभि प्रयः । वहंतु सोमपीतये ॥ ३ ॥

आ । वां । सहस्रं । हरयः । इन्द्रवायू इति । अभि । प्रयः । वहंतु । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

हे इन्द्रवायू वां युवां सहस्रं हरयः सहस्रसंख्याका अश्वाः प्रयोऽन्नं प्रति स्वरयंतः संति । अत्र हरिश-
ब्दोऽश्वसामान्यवचनः । ते सोमपीतय आ वहंतु ॥

रथं हिरण्यवंधुरमिन्द्रवायू स्वध्वरं । आ हि स्थाथो दिविस्पृशं ॥ ४ ॥

रथं । हिरण्यवंधुरं । इन्द्रवायू इति । सुऽअध्वरं । आ । हि । स्थाथः । दिविऽस्पृशं ॥ ४ ॥

हे इन्द्रवायू हिरण्यवंधुरं हिरण्यमयनिवासाधारकाष्ठोपेतं दिविस्पृशं ब्रूलोकस्पर्शिनं स्वध्वरं शोभनाध्वरवंतं
रथमा स्थाथो हि । आस्थिती खलु । यस्मादेवं तस्मादागच्छतमित्यर्थः । स्वध्वरं प्रत्यास्थाथ इति वा व्याख्येयं ॥

रथेन पृथुपाजसा दाश्वांसमुप गच्छतं । इन्द्रवायू इहा गतं ॥ ५ ॥

रथेन । पृथुपाजसा । दाश्वांसं । उप । गच्छतं । इन्द्रवायू इति । इहा । आ । गतं ॥ ५ ॥

हे इंद्रवायू पृथुपाजसा प्रभूतबलेन रथेन दास्यांसं दातारं यजमानमुप गच्छतं । तदर्थमिहास्मिन्यज्ञ आगतं । आगच्छतं ॥

इंद्रवायू अयं सुतस्तं देवेभिः सजोषसा । पिबतं दाशुषो गृहे ॥ ६ ॥

इंद्रवायू इति । अयं । सुतः । तं । देवेभिः । सजोषसा । पिबतं । दाशुषः । गृहे ॥ ६ ॥

हे इंद्रवायू अयं सोमः सुतोऽभिषुतः । तं सोमं देवेभिर्देवैः सजोषसा समानप्रीतौ दाशुषो हविर्दातुर्गृहे यागशालायां पिबतं ॥

इह प्रयाणमस्तु वामिंद्रवायू विमोचनं । इह वां सोमपीतये ॥ ७ ॥

इह । प्रऽयानं । अस्तु । वां । इंद्रवायू इति । विऽमोचनं । इह । वां । सोमऽपीतये ॥ ७ ॥

हे इंद्रवायू वां युवयोरिहास्मिन्यज्ञे प्रयाणं गमनमस्तु । इहास्मिन्नेव यज्ञे वां सोमपीतये विमोचनमश्नानामस्तु । पर्यवसानत एकार्थत्वेऽप्यादरार्थत्वादविरोधः ॥ ॥ २२ ॥

वायो शुक्र इति चतुर्द्ध्वं द्वितीयं सूक्तमानुष्टुभं वामदेवस्यार्धमिंद्रवायवं । आद्या केवलवायव्या । अत्रानुक्रमणिका । वायो चतुष्कमाद्या वायव्यानुष्टुभं त्विति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ आद्या दशरात्रे चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतृत्रे प्रथमा । वायो शुक्रो अयामि ते विहि होत्रा अवीताः । आ० ७. ११. इति सूचितं ॥

वायो शुक्रो अयामि ते मध्वो अयं दिविष्टिषु ।

आ याहि सोमपीतये स्पार्हो देव नियुत्वता ॥ १ ॥

वायो इति । शुक्रः । अयामि । ते । मध्वः । अयं । दिविष्टिषु ।

आ । याहि । सोमऽपीतये । स्पार्हः । देव । नियुत्वता ॥ १ ॥

हे वायो ते तुभ्यं शुक्रो व्रतचर्यादिना दीप्तोऽहं मध्वो मधुरं सोमरसं ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ अयमितरेभ्यः पूर्वमयामि । आययामि ॥ अयतिरंतर्भावितण्यर्थः ॥ किमर्थं । दिविष्टिषु दिवो ब्रूलोकस्थेषु सत्सु हे देव वायो स्पार्हः स्पृहणीयस्त्वं नियुत्वता । नियुद्वायोः प्रतिनियुतोऽश्वः । तेन साधनेना याहि सोमपीतये सोमपानाय ॥

इंद्रश्चेत्यादिसृचो दशरात्रे चतुर्थेऽह्ये इंद्रवायवो द्वितीयः । सूचितं च । इंद्रश्च वायवेषां सोमानामाचिकितान मुक्रतू । आ० ७. ११. इति ॥

इंद्रश्च वायवेषां सोमानां पीतिमर्हथः । युवां हि यंतींदवो निम्नमापो न सध्यक् ॥ २ ॥

इंद्रः । च । वायो इति । एषां । सोमानां । पीतिं । अर्हथः । युवां । हि । यंति । इंद्रवः ।

निम्नं । आपः । न । सध्यक् ॥ २ ॥

हे वायो त्वमिंद्रश्चेषां गृहीतानां सोमानां पीतिं पानमर्हथः । युवां हि खल्विंदवः सोमा यंति । प्राप्नुवन्ति । निम्नं खातप्रदेशमापो न सध्यक् उदकानि यथा सहैव गच्छन्ति तद्वत्सर्वे सोमा युवां हि यंति ॥

वायविंद्रश्च शुष्मिणा सरथं शवसस्पती । नियुत्वता न ऊतय आ यातं सोमपीतये ॥ ३ ॥

वायो इति । इंद्रः । च । शुष्मिणा । सऽरथं । शवसः । पती इति । नियुत्वता । नः ।

ऊतये । आ । यातं । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

हे वायो त्वमिन्द्रश्च हे श्वसस्यती बलस्य पती शुष्मिणा बलवती नियुत्वंता नियुत्संज्ञकाश्चवती युषां सरथं समानमेव रथमारुह्यति शेषः । न ऊतये रथणाय सोमपीतये सोमपानायाचा यातं । आगच्छतं । यद्वा । सरथमधितिष्ठतमारुह्य चायातमिति च वाक्यद्वयं ॥

या वां संति पुरुस्पृहो नियुतो दाशुषे नरा । अस्मे ता यज्ञवाहसंद्रवायू नि यच्छतं ॥४॥
याः । वां । संति । पुरुऽस्पृहः । निऽयुतः । दाशुषे । नरा । अस्मे इति । ताः । यज्ञऽवाहसा ।
इंद्रवायू इति । नि । यच्छतं ॥४॥

हे नरा नेतारी हे यज्ञवाहसा यज्ञवाहकाविंद्रवायू याः पुरुस्पृहो बह्वभिः स्पृहणीया नियुतः संति अस्मै अस्मभ्यं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय मदर्थं ता नियुतो नि यच्छतं ॥ ॥२३॥

विहि होत्रा इति पंचर्वं तृतीयं सूक्तं वामदेवं वायव्यं । अत्रानुक्रमणिका । विहि पंच वायव्यमिति ॥ सूक्तविनियोगो ऋगिकः ॥ आद्या दशरात्रे चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्य द्वितीया । तथा च सूचितं । विहि होत्रा अवीता वायो शतं हरीणां । आ० ७. ११. इति ॥

विहि होत्रा अवीता विपो न रायो अर्यः । वायवा चंद्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥१॥
विहि । होत्राः । अवीताः । विपः । न । रायः । अर्यः । वायो इति । आ । चंद्रेण । रथेन ।
याहि । सुतस्य । पीतये ॥१॥

हे वायो विहि । वीहि । मच्चय । होत्रा होमसाधिकाः सोमाहुतीरवीता अर्यैः पूर्वमभक्षिता विपो न शत्रूणां वेपथिता राजिव । किंचार्यः स्तोतुर्मम रायो धनानि संपादयेति शेषः । हे वायो चंद्रेणाह्लादकेन रथेना याहि सुतस्य सोमस्य पीतये पानाय ॥

नियुवाणो अशस्तीर्नियुवाँ इंद्रसारथिः । वायवा चंद्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥२॥
निऽयुवानः । अशस्तीः । नियुवान् । इंद्रऽसारथिः । वायो इति । आ । चंद्रेण । रथेन ।
याहि । सुतस्य । पीतये ॥२॥

हे वायो त्वमशस्तीरभिश्शस्तीर्नियुवाणो निःशेषेण नियोजयन्नियुत्वान्नियुत्संज्ञकाश्चवानिंद्रसारथिरिंद्र-सहायः सन् आ याहि ॥

अनु कृष्णे वसुधिते येमाते विश्वपेशसा । वायवा चंद्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥३॥
अनु । कृष्णे इति । वसुधिते इति वसुऽधिते । येमाते इति । विश्वऽपेशसा । वायो इति । आ । चंद्रेण । रथेन । याहि । सुतस्य । पीतये ॥३॥

कृष्णे कृष्णवर्णे वसुधिते वसूनां धात्र्यौ विश्वपेशसा विश्वरूपे बावापृथिव्यौ त्वामनु धेमाति । अनुगच्छतः ॥ वहंतु त्वा मनोयुजो युक्तासो नवतिर्नव । वायवा चंद्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥४॥
वहंतु । त्वा । मनऽयुजः । युक्तासः । नवतिः । नव । वायो इति । आ । चंद्रेण । रथेन ।
याहि । सुतस्य । पीतये ॥४॥

हे वायो त्वा त्वां मनोयुजो मनःसमानगतयो युक्तासः परस्परसंयुक्ता नवतिर्नव नवोत्तरनवतिसंख्याका अश्वा वहंतु । धारयंतु ॥

वायो शतमिति पंचमी पूर्वोक्त एव तृचि तृतीया । सूचं पूर्वमेवोक्तं ॥

वायो शतं हरीणां युवस्व पोषाणां । उत वा ते सहस्रिणो रथ आ यातु पाजसा ॥ ५ ॥
वायो इति । शतं । हरीणां । युवस्व । पोषाणां । उत । वा । ते । सहस्रिणः । रथः ।
आ । यातु । पाजसा ॥ ५ ॥

हे वायो त्वं पोषाणां पोषणीयानां हरीणां शतं युवस्व । योजय रथे । उत वा अथवा ते सहस्रिणः सहस्रसंख्यापूरका अश्वाः । तैर्युक्तो रथः पाजसा बलेना यातु । आगच्छतु ॥ ॥ २४ ॥

इदं वामास्य इति षड्वचं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्यार्थं गायत्रमिन्द्राबार्हस्पत्यं । अत्रानुक्रमणिका । इदं वां षड्वचमिन्द्राबार्हस्पत्यं गायत्रमिति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

इदं वामास्ये हविः प्रियमिन्द्राबृहस्पती । उक्थं मदश्च शस्यते ॥ १ ॥
इदं वां । आस्ये । हविः । प्रियं । इन्द्राबृहस्पती इति । उक्थं । मदः । च । शस्यते ॥ १ ॥

हे इन्द्राबृहस्पती वामास्य इदं प्रियं हविः सोमरूपं प्रक्षिपामीति शेषः । उक्थं शस्त्रं च मदो मदजनकं शस्यते ॥

अयं वां परि पिच्यते सोमं इन्द्राबृहस्पती । चारुर्मदाय पीतये ॥ २ ॥
अयं वां । परि । सिच्यते । सोमः । इन्द्राबृहस्पती इति । चारुः । मदाय । पीतये ॥ २ ॥

हे इन्द्राबृहस्पती वामास्ये चारुः शोभनोऽयं सोमः परि पिच्यते । परितो दीयते । मदाय हर्षाय पीतये पानाय च ॥

ऐन्द्राबार्हस्पत्यायामिष्टी प्रधानस्या न इद्वेति तृतीयानुवाक्योत्तरा याज्या । सूचितं च । आ न इन्द्राबृहस्पती अस्मि इन्द्राबृहस्पती । आ० २. ११. । इति ॥

आ न इन्द्राबृहस्पती गृहमिन्द्रश्च गच्छतं । सोमपा सोमपीतये ॥ ३ ॥
आ । नः । इन्द्राबृहस्पती इति । गृहं । इन्द्रः । च । गच्छतं । सोमपा । सोमपीतये ॥ ३ ॥

हे इन्द्राबृहस्पती । अथ विविच्योच्यते । हे बृहस्पते त्वं चन्द्रश्च सोमपा सोमपी युवां सोमपीतये सोमपानाय नो गृहमस्मत्प्राप्तसंबन्धा गच्छतं ॥

अस्मे इन्द्राबृहस्पती रयिं धत्तं शतग्विनं । अश्वावंतं सहस्रिणं ॥ ४ ॥
अस्मे इति । इन्द्राबृहस्पती इति । रयिं । धत्तं । शतग्विनं । अश्वावंतं । सहस्रिणं ॥ ४ ॥

अस्या विनियोगः पूर्वमन्त्रेण सहोक्तः । हे इन्द्राबृहस्पती अस्मि अस्मभ्यं रयिं धनं धत्तं । कीदृशं रयिं । शतग्विनं शतसंख्याकाभिर्गीभिर्युक्तमश्वावंतमश्ववंतं सहस्रिणं सहस्रसंख्यायुक्तं ॥

इन्द्राबृहस्पती वयं सुते गीर्भिर्हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ५ ॥
इन्द्राबृहस्पती इति । वयं । सुते । गीः । ऽभिः । हवामहे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ५ ॥

सुते सोमेऽभिषुते गीर्भिः स्तुतिभिः । शिष्टं गतं ॥

सोममिन्द्राबृहस्पती पिबतं दाप्नुषो गृहे । मादयेथां तदोक्ता ॥ ६ ॥
सोमं । इन्द्राबृहस्पती इति । पिबतं । दाप्नुषः । गृहे । मादयेथां । तत् । ऽओक्ता ॥ ६ ॥

हे इंद्राबृहस्पती युवां दामुषो हविर्दामृत्यजमानस्य गृहे तदोक्ता । तदेव यजमानगृहमोक्षो निवासस्थानं ययोस्ती । तादृशौ संतौ सोमं पिबतं । पीत्वा च मादयेधामिति ॥ २५ ॥

यस्तस्तमेवेकादशर्चं पंचमं सूक्तं वामदेवस्यार्चं चैष्टुभं । दशमी जगती । दशम्येकादशाविंद्राबृहस्पतिदेवताके श्रिष्टा नव बार्हस्पत्यः । अत्रानुक्रमणिका । यस्तस्तमेकादश बार्हस्पत्यमंति ऐंशौ चोपांत्या जगती ॥ आभिर्भवि-
केषूक्थेषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः सोमवृद्धाविदं सूक्तमावापार्थं । तथा च सूचं । यस्तस्तं यो अद्रिभित् । आ० ७. ९. इति ॥ आये बृहस्पतिसवने मरुत्वतीयनिष्केवत्ययोः सूक्तमुखीये । सूचितं च । यस्तस्तं धुनेतय इति सूक्तमुखीये । आ० ९. ५. इति ॥

(यस्तस्तं सहसा वि ज्मो अंतान्बृहस्पतिस्त्रिषधस्थो रवेण ।

तं प्रत्नास ऋषयो दीध्यानाः पुरो विप्रा दधिरे मंद्रजिह्वं ॥ १ ॥

यः । तस्तं । सहसा । वि । ज्मः । अंतान् । बृहस्पतिः । त्रिऽसधस्थः । रवेण ।

तं । प्रत्नासः । ऋषयः । दीध्यानाः । पुरः । विप्राः । दधिरे । मंद्रजिह्वं ॥ १ ॥

यो बृहस्पतिर्बृहतो देवस्य यज्ञस्य वा पालयिता देवः सहसा बलेन ज्मः पृथिव्या अंतान् । दश दिश इत्यर्थः । तान् वि तस्तं । विविधं संभितवान् । नियमितवान् । त्रिषधस्थस्त्रिषु स्थानेषु वर्तमानो रवेणैवं त्रिष-
तेत्यनेन शब्देन तं देवं प्रत्नासः पुराणा ऋषयोऽतींद्रियद्रष्टारो दीध्याना दीप्यमाना विप्रा मेधाविनो यजमानादयः पुरो दधिरे । पुरस्तात्स्थापितवतः सुखादिना । मंद्रजिह्वं मादनजिह्वं मोदनजिह्वं ॥

धुनेतयः सुप्रकेतं मदंतो बृहस्पते अभि ये नस्तस्मे ।

पृषंतं सुप्रमदंभमूर्वं बृहस्पते रक्षतादस्य योनिं ॥ २ ॥

धुनऽइतयः । सुऽप्रकेतं । मदंतः । बृहस्पते । अभि । ये । नः । तस्मे ।

पृषंतं । सुप्रं । अदंभं । ऊर्वं । बृहस्पते । रक्षतात् । अस्य । योनिं ॥ २ ॥

हे बृहस्पते धुनेतयः । धुना शत्रूणां कंपयित्रीतिर्गतिर्येषां ते । तादृशः सुप्रकेतं शोभनप्रज्ञं त्वां मदंतो मादयंतो नोऽस्तसंबन्धिनो य ऋत्विजोऽभि ततस्ते आत्मानमुपचिपंति सुवर्ति वा अस्त्रेषां योनिं कारकं यज्ञं यजमानं वा मां रक्षतात् । रक्ष । योनिर्विशिष्यते । पृषंतं फलानि सिंचंतं सुप्रं सर्पणस्वभावमदंभमहिंसितमूर्वमुषं ॥

बृहस्पते धेत्यादिके द्वे बार्हस्पत्ये पशौ वपापुरोडाशयोरनुवाक्ये । बृहस्पते या परमा परावदिति द्वे । आ० ३. ७. इति हि सूचितं ॥

बृहस्पते या परमा परावदत आ तं ऋतस्पृशो नि षेदुः ।

तुभ्यं खाता अवता अद्रिदुग्धा मध्वः श्रोतंत्यभितो विरप्शं ॥ ३ ॥

बृहस्पते । या । परमा । पराऽवत् । अतः । आ । ते । ऋतऽस्पृशः । नि । सेदुः ।

तुभ्यं । खाताः । अवताः । अद्रिऽदुग्धाः । मध्वः । श्रोतंति । अभितः । विऽरप्शं ॥ ३ ॥

हे बृहस्पते या प्रसिद्धा परमोत्कृष्टा परावदत्यंतं दूरभूता वसतिः स्वर्गाख्यालि । यद्वा सिंगव्यत्ययः । परमं स्थानमस्ति । अतोऽस्मादेशादा । आ इत्यर्वागर्थे । अधस्तात्ते तव संबन्धिन ऋतस्पृशो यज्ञं स्पृशंतोऽस्मा नि षेदुः । निषणा भवति । तुभ्यं खाता अवताः । सुप्तोपमैषा । यथा खाताः कूपा अभितः श्रोतंति तद्वदद्रि-
दुग्धा यावभिरभिषुताः सोमा विरप्शं विशेषेण शब्देन स्तोत्रं यथा भवति तथा मध्वो मधुररसं श्रोतंति । स्वर्ति ॥

बृहस्पतिः प्रथमं जायमानो महो ज्योतिषः परमे व्योमन् ।

सप्तास्यस्तुविजातो रवेण वि सप्तरश्मिरधमत्तमांसि ॥४॥

स्पतिः । प्रथमं । जायमानः । महः । ज्योतिषः । परमे । विऽव्योमन् ।

सप्त- , तुविऽजातः । रवेण । वि । सप्तरश्मिः । अधमत् । तमांसि ॥४॥

अथं बृहस्पतिर्मंत्राभिमानो देवो महो महतो ज्योतिषो दीप्तिस्त्रादित्यस्य परमे निरतिशये व्योमन् व्योमनि प्रथमं जायमानः प्रादुर्भवन् सप्तास्यः सप्तच्छंदोमथमुखस्तुविजातो बहुप्रकारं संभूतो रवेण शब्देन सप्तरश्मिः सर्पणस्वभावतेजोयुक्तस्तमांसि अधमत् । धमतिर्गतिकर्मेति निबृहत् । ६. २. विविधं गच्छति । नाश-यतीत्यर्थः ॥

स सुष्टुभा स ऋक्ता गणेन वलं रुरोज फलिंगं रवेण ।

बृहस्पतिरुस्रिया हव्यसूदः कनिक्कदत्तार्वावशतीरुदाजत् ॥५॥

सः । सुऽस्तुभा । सः । ऋक्ता । गणेन । वलं । रुरोज । फलिऽगं । रवेण ।

बृहस्पतिः । उस्रियाः । हव्यऽसूदः । कनिक्कदत् । वावशतीः । उत् । आजत् ॥५॥

स बृहस्पतिः सुष्टुभा शोभनस्तुतिमतर्क्कता दीप्तिमता गणेनागिरसां रवेण शब्देन च सह फलिंगं ॥ त्रिफला-विशरणे ॥ फलिर्भेदः । तेन गच्छतीति फलिंगं । वलं वलनामानमसुरं रुरोज । बभञ्ज । द्वितीयः सशब्दः पूरणः । स एव देव उस्रिया भोगानामुत्साविणीर्हव्यसूदः क्षीरादिहविष्पेरिका वावशतीर्वावश्माना गा कनिक्कदत् शब्दं कुर्वन्नुदाजत् । उदाटयति अ ॥ ॥२६॥

एवा पिच इति बार्हस्पत्ये पशौ हविषो याज्या । एवा पिचे विश्वदेवाय वृष्णे विश्वे अय महतो विश्व-जतो । आ० ३. ७. इति सूत्रितत्वात् ॥ अपिष्टोमे वैश्वदेवशस्त्र एषेव धाव्या । तथा च सूत्रं । एवा पिचे विश्वदे-वाय वृष्णे आ नो भद्राः क्रतवो यंतु विश्वतः । आ० ५. १८. इति ॥

एवा पिचे विश्वदेवाय वृष्णे यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।

बृहस्पते सुप्रजा वीरवतो वयं स्याम पतयो रयीणां ॥६॥

एव । पिचे । विश्वऽदेवाय । वृष्णे । यज्ञैः । विधेम । नमसा । हविऽभिः ।

बृहस्पते । सुऽप्रजाः । वीरऽवतः । वयं । स्याम । पतयः । रयीणां ॥६॥

पिचे पालकाय विश्वदेवाय सर्वदेवतारूपाय । देवानां मंत्रप्रतिपाद्यत्वादस्य च मंत्राभिमानित्वाद्द्विश्वदेवत्वं । यद्वा । अत्र देवशब्दः सुत्यर्थः । सर्वैः सुत्याय वृष्णे वर्षकाय बृहस्पतये देवायैवैवमुक्तप्रकारेण यज्ञैस्तत्साधनेर्ह-विर्भिराज्यधर्वादिष्वर्णैर्ममसा सुत्या च विधेम । परिचरेम । हे बृहस्पते सुप्रजाः शोभनपुत्रा वीरवतो वीर्योपेता वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम ॥

स इद्राजा प्रतिजन्यानि विश्वा शुष्मेण तस्थावभि वीर्येण ।

बृहस्पतिं यः सुभृतं बिभर्ति बल्गूयति वंदते पूर्वभाजं ॥७॥

सः । इत् । राजा । प्रतिऽजन्यानि । विश्वा । शुष्मेण । तस्थौ । अभि । वीर्येण ।

बृहस्पतिं । यः । सुऽभृतं । बिभर्ति । बल्गुऽयति । वंदते । पूर्वऽभाजं ॥७॥

इदमावृत्तयं पुरोहितप्रशंसेति ब्राह्मणं । ऐ० ब्रा० ८. २६. । अथवा सूक्तस्य ऋग्वेदवर्जितस्य बार्हस्पत्यत्वाद्-
हस्यतिरेव स्मृतिः । स इत्स एव राजा मूर्धाभिषिक्तोऽन्यो वा राजमानः प्रतिजन्यानि । जन्मं युद्धं प्रति ब्रह्मा-
नीत्यर्थः । प्रत्यर्चिजनपदानि वा तानि विश्वा सर्वाणि शुष्मेण बलेन वीर्येण शरीरसामर्थ्येन वाभि अभिगम्या-
कम्य तस्थी । तिष्ठति । स इत्युक्तं क इत्याह । यो बृहस्पतिं बृहतां महतां पालयितारं देवसूक्तलक्षणं पुरोहितं
वा सुभृतं सुष्ठु हविःस्रोत्रादिनात्राच्छादनादिना वा बिभर्ति भरति । वल्गूयति सौति । वंदते नमस्करोति
च पूर्वभाजमितरेभ्यः प्रथमसंभक्तारं कृत्वा । एवं यः करोति स एव तस्याविति ॥

स इत्सेति सुधित ओकसि स्वे तस्मा इळा पिन्वते विश्वदानीं ।

तस्मै विशः स्वयमेवा नमंते यस्मिन्ब्रह्मा राजनि पूर्व एति ॥ ८ ॥

सः । इत् । छेति । सुधितः । ओकसि । स्वे । तस्मै । इळा । पिन्वते । विश्वदानीं ।

तस्मै । विशः । स्वयं । एव । नमंते । यस्मिन् । ब्रह्मा । राजनि । पूर्वः । एति ॥ ८ ॥

स इत्स एव चेति । निवसति । सुधितः सुष्ठु तृप्तः सन् स्वे स्वकीय एवौकसि सद्ने । स एव समृद्धो
निर्बाधः सन् सुखेनास्ते । तस्मा इळा भूमिर्विश्वदानीं सर्वकालं पिन्वते । वर्धते फलैः । तस्मै विशः प्रजाः
स्वयमेव नमंते । प्रणता भवन्ति । दंडनमंतरेण स्वयमेव दत्तकरा भवन्ति । यस्मिन्नाजनि ब्रह्मा पूर्वः प्रथमं पूज्यः
सन्नेति । गच्छति । वर्तत इत्यर्थः ॥

अप्रतीतो जयति सं धनानि प्रतिजन्यान्युत या सजन्या ।

अवस्यवे यो वरिवः कृणोति ब्रह्मणे राजा तमवन्ति देवाः ॥ ९ ॥

अप्रतिऽइतः । जयति । सं । धनानि । प्रतिऽजन्यानि । उत । या । सऽजन्या ।

अवस्यवे । यः । वरिवः । कृणोति । ब्रह्मणे । राजा । तं । अवन्ति । देवाः ॥ ९ ॥

स एवाप्रतीतोऽन्यैरप्रतिगतः सन् यानि धनानि प्रतिजन्यानि प्रतिसर्धिजनसंबंधीनि उतापि च सजन्या
जनसंबंधीनि धनानि सं जयति । यो राजावस्यवेऽवसीयसे धनरहिताय रक्षणमिच्छते ब्रह्मणे ब्राह्मणाय वा
प्रीणनमिच्छते बृहस्पतये वा वरिवो धनं कृणोति । करोति । ददाति । स उक्तप्रकारेण मह्यम्भवति । तमेव
देवा अवन्ति । रक्षन्ति ॥

इंद्रश्च सोममिति दशमी तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च । इंद्रश्च सोमं पिबतं
बृहस्पत आ वो वहंतु सप्तयो रघुष्यदः । आ० ५. ५. । इति ॥

इंद्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पतेऽस्मिन्यज्ञे मंदसाना वृषण्वसू ।

आ वां विशंविंदवः स्वाभुवोऽस्मे रयिं सर्ववीरं नि यच्छतं ॥ १० ॥

इंद्रः । च । सोमं । पिबतं । बृहस्पते । अस्मिन् । यज्ञे । मंदसाना । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।

आ । वां । विशंतु । इंदवः । सुऽआभुवः । अस्मे इति । रयिं । सर्वऽवीरं । नि । यच्छतं ॥ १० ॥

हे बृहस्पते त्वमिंद्रश्च सोमं पिबतं । कीदृशी युवां । अस्मिन्यज्ञे मंदसाना इष्टंती वृषण्वसू वर्षितुधनी ।
यजमानेभ्यो दीयमानधनावित्यर्थः । वां युवां स्वाभुवः सुष्ठु सर्वतो भवतः । कृत्स्नशरीरव्यापनसमर्था इत्यर्थः ।
तादृशा इंदवः सोमा विशंतु । युवयोः शरीरं प्रविशंतु । अस्मै अस्मभ्यं रयिं धनं सर्ववीरं सर्वपुत्रायुपेतं
नि यच्छतं । दत्तं ॥

बृहस्पत इन्द्र वर्धतं नः सचा सा वां सुमतिर्भूत्वस्मे ।

अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्जजस्तमर्यो वनुषामरातीः ॥ ११ ॥

बृहस्पते । इन्द्र । वर्धतं । नः । सचा । सा । वां । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ।

अविष्टं । धियः । जिगृतं । पुरंऽधीः । जजस्तं । अर्यः । वनुषां । अरातीः ॥ ११ ॥

हे बृहस्पते हे इन्द्र युवां नोऽस्मान्वर्धतं । वर्धयतं । प्रवृष्टान्कुरुतं । सा सुमतिर्युवयोरनुग्रहबुद्धिरस्मे अस्मासु सचा सह भूतु । भवतु । धियः कर्माणां विष्टं । रक्षतं । पारं नयतं । पुरंधीः पुरं शरीरं धीयते स्थाप्यते याभिर्मतिभिः स्तुतीर्जिगृतं । प्रबुध्यतं । वनुषां संभक्त्या मन्त्राकमर्यो गंचीररातीः । शत्रूनि त्वर्थः । जजस्तं । बुध्यतं । अपयतमित्यर्थः ॥ छंदस्वरातिशब्दः स्त्रीलिंगः ॥ एवं स्तुतिं निगमय्याभीष्टं प्रार्थितवान् ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

श्रीमत्सायणमंचीशो दाशतय्यास्तृतीयके । अष्टके सप्तमाध्यायं व्याकाशोदतिपेशलं ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथाष्टमं व्याख्यातुमारभते । इदमु त्पदित्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं वामदेवस्वार्चं वैष्टभमुषोदेवताकं । इदमुषस्य त्वित्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाक उषस्ये कर्तौ वैष्टभे छंदस्याश्विनशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं च । उषो वाजेनेदमु त्थत् । आ० ४. १४. इति ॥

इदमु त्पुरुतमं पुरस्ताज्ज्योतिस्तमसो वयुनावदस्यात् ।

नूनं दिवो दुहितरो विभातीर्गातुं कृणवन्नुषसो जनाय ॥ १ ॥

इदं । ऊं इति । त्पु । पुरुऽतमं । पुरस्तात् । ज्योतिः । तमसः । वयुनऽवत् । अस्यात् ।

नूनं । दिवः । दुहितरः । विऽभातीः । गातुं । कृणवन् । उषसः । जनाय ॥ १ ॥

इदमु पुरतो दृश्यमाणमिदं तत्तदस्माभिः स्तुतं सर्वप्रसिद्धं पुरुतममत्यंतप्रभूतं ज्योतिस्तेजो वयुनावत् ॥ वेतेः कांतिकर्मण इदं ॥ प्रकृष्टकांतिमत् । अथवा वयुनमिति प्रज्ञानाम् । प्रज्ञोपेतं । सर्वस्य प्रज्ञापकमित्यर्थः । कीदृक् तेजः । पुरस्तात् पूर्वस्थां दिशि तमसोऽधकारादस्यात् । उदतिष्ठत् । एवं सति नूनं सत्यं दिव आदित्यस्य दुहितरो दुहितृस्थानीया विभातीर्विभाणं कुर्वतीरुषसो जनाय यजमानानां गातुं गमनं गमनादित्यापारसामर्थ्यं कृणवन् । अकुर्वन् ॥

अस्थुरु चिन्वा उषसः पुरस्तान्मिता इव स्वरवोऽध्वरेषु ।

यू व्रजस्य तमसो द्वारोच्छंतीरव्रज्जुचयः पावकाः ॥ २ ॥

अस्युः । उं इति । चि॒त्राः । उ॒षसः । पु॒रस्ता॒त् । मि॒ताः ऽइ॒व । स्वर॑वः । अ॒ध्व॒रेषु॑ ।
वि । उं इति । व्र॒जस्य॑ । तम॑सः । द्वा॒रा । उ॒च्छंतीः । अ॒वन् । शु॒चयः । पा॒वकाः ॥ २ ॥

चित्राश्चायनीया उषसः पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशस्युः । तिष्ठन्ति । व्याप्ता इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अध्वरेषु मिताः खाताः स्वरवो यूपा इव । ते यथा वेद्याः पुरतो भासन्ति तद्वत् । यद्यपि स्वर्गशब्दो यूपच्छेदपतितप्रथमशकलवाची यः प्रथमः शकलः परापतेत्स्वर्गः कार्य इत्युक्तत्वात् तथाप्यत्र मितशब्दश्रवणाच्चवाक्यवन्तः स्वरवः । ऋग्वे० ३. म. १०. । इत्यादौ तथा दर्शनाच्चात्र यूपवचनः । ता व्रजस्य वारकस्य तमसो द्वारा द्वाराणि व्यच्छन्तीः शुचयो दीप्ताः पावकाः शोधिकाः अवन् । व्यपृण्वन् ॥

उ॒च्छंती॑र॒द्य चि॒तय॑न्त॒ भो॒जान्ना॒धोदे॒यायो॒षसो॑ म॒घोनीः॑ ।
अ॒चि॒त्रे अ॒न्तः प॒णयः॑ स॒सं॒त्वबु॒ध्यमा॒नास्त॒मसो॑ वि॒मं॒ध्ये ॥ ३ ॥
उ॒च्छंतीः॑ । अ॒द्य । चि॒तय॑न्त॒ । भो॒जान् । रा॒धः ऽदे॒याय॑ । उ॒षसः॑ । म॒घोनीः॑ ।
अ॒चि॒त्रे । अ॒न्तरि॑ति । प॒णयः॑ । स॒सं॒तु । अ॒बु॒ध्यमा॒नाः । तम॑सः । वि॒मं॒ध्ये ॥ ३ ॥

अद्यास्मिन्दिन उच्छन्तीस्तमो विवासयन्तो मघोनीर्धनवत्य उषसो भोजान् भोजयितुं न्यजमानान् तेषां राधोदेयाय सोमादिधनदानाय चितयन्त । प्रज्ञापयन्ति । अचित्रेऽचायनीये तमसो विमंध्ये । अत्यन्तगाढांधकार इत्यर्थः । तत्र पणयो वणिज इवादातारोऽबुध्यमानाः ससंतु । स्वपंतु ॥

कु॒वित्स॑ दे॒वीः स॒नयो॑ न॒वो वा॒ यामो॑ ब॒भूया॑दुष॒सो वो अ॒द्य ।
ये॒ना न॒व॒ग्वे अंगि॑रे द॒श॒ग्वे स॒प्तास्ये॑ रे॒वती॑ रे॒वदू॒ष ॥ ४ ॥
कु॒वित् । सः । दे॒वीः । स॒नयः॑ । न॒वः । वा॒ । या॒मः । ब॒भूया॑त् । उ॒षसः॑ । वः । अ॒द्य ।
ये॒न । न॒व॒ग्वे । अंगि॑रे । द॒श॒ग्वे । स॒प्त॒ग्वे । रे॒वतीः॑ । रे॒वत् । उ॒ष ॥ ४ ॥

हे देवीर्द्योतमाना उषसो वो युष्मान् सनयः पुराणो नवो वा यामो गमनसाधनः स रथोऽद्यास्मिन्यागदिने कुविद्वज्ज्वारं बभूयात् । भवेत् । गच्छेदित्यर्थः । येन रथेन हे रेवतीर्धनवत्यो यूयं नवग्वे दशग्वे सप्तास्त्रे सप्तच्छंदोयुक्तमुखेऽंगिरिऽंगिरोगणे । तौ द्वौ तत्र येऽप्यंगिरसस्तेषां गणे । तथान्यत्र नवग्वो नु दशग्वो अंगिरस्तमः । ऋग्वे० १०. ६२. ६. । इति । रेवद्वनवदथा भवति तथोष । विभातं हतवत्यः ॥ वसेर्युच्छन्कर्माणो लिएमध्यमवज्ज्वचनस्तेदं रूपं ॥

यू॒यं हि दे॒वीर्ज्ञा॑न्त॒युग्मि॑र॒श्वैः परि॑प्रयाथ॒ भुव॑नानि स॒द्यः ।
प्र॒बो॒धय॑न्तीरुष॒सः स॒संतं॑ द्वि॒पाच्चतु॑ष्पाच्च॒रथा॑य जी॒वं ॥ ५ ॥
यू॒यं । हि । दे॒वीः । ऋ॒त॒युक् ऽभिः॑ । अ॒श्वैः । परि॑ऽप्रयाथ । भुव॑नानि । स॒द्यः ।
प्र॒ऽबो॒धय॑न्तीः । उ॒षसः॑ । स॒संतं॑ । द्वि॒ऽपात् । चतु॑ऽपात् । च॒रथा॑य । जी॒वं ॥ ५ ॥

हे देवीर्द्योतमाना उषसो यूयं हि खलु ऋतयुग्मिर्यज्ञगामिभिरश्वैर्भुवनानि सद्यः परिप्रयाथ । परितः प्रकष्टं गच्छथ । किं कुर्वत्यः । ससंतं स्वपंतं द्विपाच्चतुष्पाच्चनुष्यगवादिशृण्व जीवं चरथाय चरथाय गमनादि-व्यवहाराय प्रबोधयन्तीः प्रबोधयत्यः सत्यः परिप्रयाथ ॥ ॥ १ ॥

ॐ स्वि॒दासां॑ क॒त॒मा पु॒रा॒णी यया॑ वि॒धाना॑ वि॒दधु॑र्च॒भूणां॑ ।
शु॒भं यच्छु॑भ्रा उ॒षस॑श्चर॑न्ति॒ न वि॑ ज्ञाय॑न्ते स॒दृशी॑र॒जुर्याः॑ ॥ ६ ॥

क्व । स्वि॒त् । आ॒सां । क॒त॒मा । पु॒रा॒णी । य॒यां । वि॒ऽधा॒ना । वि॒ऽदु॒धुः । ऋ॒भू॒णां ।
शु॒भं । य॒त् । शु॒भ्राः । उ॒ष॒सः । च॒र॒न्ति । न । वि । ज्ञा॒य॒न्ते । स॒ऽदृ॒शीः । अ॒जु॒र्याः ॥६॥

आसामुषसां मध्ये क्व स्विदभूदद्य कतमा पुराणी पुरातनी । यथा ऋभूणां संबंधीनि विधाना चमसादिनिर्माणानि विदधुः । अकुर्वन्मृभवः । यथाशोषसः शुभ्रा दीप्ताः शुभं चरन्ति । शोभां दीप्तिं कुर्वन्ति । ता अजुर्या अशीर्णा नित्यनूतना न वि ज्ञायन्ते । यतः सदृशीः सदृशः सर्वेष्वपि दिवसेष्वेकरूपा अतोऽद्यतन्य एता एताः पुराण्य इति न ज्ञायन्ते । उषासादृशं सदृशीरद्य सदृशीरिदु श्वः । अखे १. १२३. ८. । इत्यत्र प्रतिपादितं ॥

ता घा॒ ता भ॒द्रा उ॒ष॒सः । पु॒रा॒सुर॒भि॒ष्टि॒द्यु॒म्ना च॒त॒जा॒त॒स॒त्याः ।

यास्वी॒जा॒नः श॒श॒मा॒न उ॒क्थैः स्तु॒व॒ञ्छं॒स॒न्द्रवि॒णं स॒द्य आप॑ ॥७॥

ताः । घ । ताः । भ॒द्राः । उ॒ष॒सः । पु॒रा । आ॒सुः । अ॒भि॒ष्टि॒ऽद्यु॒म्नाः । च॒त॒जा॒त॒ऽस॒त्याः ।

यासु॑ । ई॒जा॒नः । श॒श॒मा॒नः । उ॒क्थैः । स्तु॒वन् । शंस॑न् । द्रवि॑णं । स॒द्यः । आप॑ ॥७॥

ता घ । घेति प्रसिद्धी । ताः खलूपकारिण्यस्ता भद्राः कल्याणः सुखा वा उषसः पुरा पूर्वमासुः । अभवन् । अभिष्टिद्युम्नाः अभिगमनमात्रेण युस्मं धनं यासां ताः । चतजातसत्याः । चतार्थं यच्चार्यं जातास्त ताः सत्याः सत्यफलास्त तादृशः । यासुषःस्वीजानो यागं कुर्वाण उक्थैः शस्त्रैः शशमानः शंसमानः सुवन् सामभिः स्तोत्रं निष्पादयन् शंसन् शस्त्राणि कुर्वन् द्रविणं धनं सद्य आप । प्राप्नोति । ता भद्रा इति संबंधः ॥

ता आ च॒र॒न्ति स॒म॒ना पु॒रस्ता॑त्स॒मा॒न॒तः स॒म॒ना प॑प्र॒था॒नाः ।

च॒त॒स्य॑ दे॒वीः स॒द॒सो बु॒धा॒ना ग॒वां न सर्गा॑ उ॒ष॒सो ज॒र॒न्ते ॥८॥

ताः । आ । च॒र॒न्ति । स॒म॒ना । पु॒रस्ता॑त् । स॒मा॒न॒तः । स॒म॒ना । प॑प्र॒था॒नाः ।

च॒त॒स्य॑ । दे॒वीः । स॒द॒सः । बु॒धा॒नाः । ग॒वां । न । सर्गा॑ । उ॒ष॒सः । ज॒र॒न्ते ॥८॥

ता उषस आ सर्वतश्चरन्ति । समना सर्वतः समानाः पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि समानतः समानाद्देशादंतरिज्ञात्समना सर्वतः पप्रथानाः प्रथमाना चतस्य यज्ञस्य सदसः सदः । तत्रत्यमृत्विग्धविरादिकमित्यर्थः । बुधाना बोधयन्त्यः ॥ अंतर्भावितव्यर्थोऽयं ॥ एवं महानुभावा उषसो जरन्ते । स्तूयन्ते । गवां सर्गा न उदकानां दृष्टय इव । गवां सर्गा न ररमयः । अखे ४. ५२. ५. । इति हि श्रुतं । ता यथा सर्वत्र प्रसंगादुपकारत्वाच्च स्तूयन्ते तद्वत् ॥

ता इ॒न्वे॒ऽव स॒म॒ना स॒मा॒नीर॑मी॒तव॑र्णा उ॒ष॒सश्च॑र॒न्ति ।

गू॒हंती॒र॒भ्व॒म॒सि॒तं रु॒श॒द्भिः शु॒क्रास्त॑नू॒भिः शु॒च॒यो रु॒चा॒नाः ॥९॥

ताः । इत् । नु । ए॒व । स॒म॒ना । स॒मा॒नीः । अ॒मी॒त॒ऽव॒र्णाः । उ॒ष॒सः । च॒र॒न्ति ।

गू॒हंतीः । अ॒भ्वं । अ॒सि॒तं । रु॒श॒त्ऽभिः । शु॒क्राः । त॒नू॒भिः । शु॒च॒यः । रु॒चा॒नाः ॥९॥

ता एवोषसः । इदिति पुराणः । नु अथ समना समानाः । एकधेत्यर्थः । समानीरेकरूपा अमीतवर्णा अहिंसितवर्णा अपरिमितवर्णा वा उषसश्चरन्ति सर्वतः । किं कुर्वत्यः । अभ्वं । महन्नामेतत् । अतिमहदसितं कृष्णं रूपं गूहंतीर्गोपयन्त्यो दृशद्भी रोचमानैस्तनूभिः स्वशरीरैः शुक्रा दीप्ताः शुचयः शुद्धा रुचाना रोचमाना रोचयन्त्यो वा ॥

र॒यिं दि॒वो दु॒हित॑रो वि॒भा॒तीः प्र॒जाव॑तं य॒च्छता॑स्मासु॒ दे॒वीः ।

स्यो॒नादा॑ वः प्र॒ति॒बु॒ध्य॑मा॒नाः सु॒वीर्य॑स्य॒ पत॑यः स्याम ॥१०॥

रयिं । दिवः । दुहितरः । विऽभातीः । प्रजाऽवतं । यच्छत । अस्मासु । देवीः ।
स्योनात् । आ । वः । प्रतिऽबुध्यमानाः । सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ १० ॥

हे दिवो दुहितरो ब्योतमानस्यादित्यस्य दुहितृस्थानीया विभातीर्विभात्यो विशेषेण भागं कुर्वत्योऽस्मासु प्रजावतं रयिं पुत्राद्युपेतं धनं यच्छत । दत्त । हे देवीर्देव्यः स्योनात्सुखान्निमित्तभूताद्वो युष्मान् प्रतिबुध्यमानाः प्रतिबोधयंतो वयं सुवीर्यस्य पतयः स्याम । पुत्रादिसहितस्य धनस्य पालका भवेम ॥

तद्वो दिव इति व्युष्टायां जपेत् ॥

तद्वो दिवो दुहितरो विभातीरूपं ब्रुव उषसो यज्ञकेतुः ।
वयं स्याम यशसो जनेषु तद्यौश्च धत्तां पृथिवी च देवी ॥ ११ ॥
तत् । वः । दिवः । दुहितरः । विऽभातीः । उप । ब्रुवे । उषसः । यज्ञऽकेतुः ।
वयं । स्याम । यशसः । जनेषु । तत् । द्यौः । च । धत्तां । पृथिवी । च । देवी ॥ ११ ॥

हे दिवो दुहितरो हे उषसो विभातीर्वो युष्मान् तदुत्तरार्धप्रथमपादेन वक्ष्यमाणं फलं यज्ञकेतुः । यज्ञ एव केतुः प्रज्ञापको यस्य तादृशोऽहमुप ब्रुवे । उपेत्य ब्रवीमि । अथ बह्वदुच्यते । वयं सुवतो जनेष्वस्मात्समानेषु मध्ये यशसः कीर्तिरन्नस्य वा स्वामिनः स्याम । तद्यशो द्यौः पृथिवी च देवी धत्तां । धारयतां ॥ २ ॥

प्रति धेति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं गायत्रमुषोदेवताकं । प्रति ध्या सप्त गायत्रमित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाक उपस्थे क्रतौ गायत्रे छंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं शस्त्रं । अथोषस्यः प्रति ध्या सूनरी । आ० ४. १४. । इति हि सूचितं ॥

प्रति ध्या सूनरी जनीं व्युच्छंती परि स्वसुः । दिवो अदर्शि दुहिता ॥ १ ॥
प्रति । स्या । सूनरी । जनी । विऽउच्छंती । परि । स्वसुः । दिवः । अदर्शि । दुहिता ॥ १ ॥

स्या सा संस्तूयमाना सूनरी सुष्ठु प्राणिनां नेत्री जनी जनयित्री फलानां स्वसुः स्वस्वस्थानीयाया रात्रिः परि उपरिभागे रात्रिपर्यवसानकाले व्युच्छंती तमो विवासयंती । स्वसा स्वस्त्रे ज्यायस्यै । ऋग्वे० १. १२४. ८. । इत्युक्तं । दिवो ब्योतमानस्यादित्यस्य दुहितोषाः प्रत्यदर्शि । प्रतिदृश्यते सर्वैः ॥

अश्वेव चित्रारूषी माता गवामृतावरी । सखाभूदश्विनोरूषाः ॥ २ ॥
अश्वोऽइव । चित्रा । अरूषी । माता । गवां । ऋतऽवरी । सखा । अभूत् । अश्विनोः ।
उषाः ॥ २ ॥

अश्वेव चित्रा चायनीयारूषी आरोचमाना गवां ररमीनां माता निर्मात्री ऋतावरी यज्ञवत्युषा अश्विनोः सखा समानख्याना सह स्तूयमानाभूत् । भवति । अश्विनोरूषसा सह स्तूयमानत्वात्सखित्वं परस्परं ॥

उत सखास्यश्विनोरुत माता गवामसि । उतोषो वस्व ईशिषे ॥ ३ ॥
उत । सखा । असि । अश्विनोः । उत । माता । गवां । असि । उत । उषः । वस्वः । ईशिषे ॥ ३ ॥

उतापि चाश्विनोः सखासि । उतापि च गवां ररमीनां मातासि । उतापि च हे उषो वस्वो धनस्त्रेशिषे । ईश्वरा भवसि ॥

यावयद्वेषसं त्वा चिकित्विसूनृतावरि । प्रति स्तोमैरभुस्महि ॥ ४ ॥
यवयत् । द्वेषसं । त्वा । चिकित्वि । सूनृताऽवरि । प्रति । स्तोमैः । अभुस्महि ॥ ४ ॥

यावयद्वेषसं । यवयंतो वियुज्यमाना द्वेषांसि द्वेष्टारो यस्यास्तादृशी । पृथक्क्रियंते द्वेषांस्वनयेति वा । रात्रौ हननायोयुक्ता द्वेषिण उषःकाले हि पलायन्ते । तादृशीं चिकित्स्वित् ज्ञापयंतीं स्वा त्वां सृनुतावरि । सृनुतेति वाङ्माम । तद्वति देवि सोमैः स्तुतिभिः प्रत्यमुत्सहि । प्रतिबोधयामः । सुम इत्यर्थः ॥

प्रति भद्रा अदृक्षत गवां सर्गा न रश्मयः । ओषा अप्रा उरु जयः ॥५॥

प्रति।भद्राः।अदृक्षत।गवां।सर्गाः।न।रश्मयः।आ।उषाः।अप्राः।उरु।जयः॥५॥

भद्राः स्तुत्या रश्मयः प्रत्यदृक्षत । प्रतिदृक्षते । गवामुदकानां सर्गा न वर्षधारा इवेयमुषा उरु जयो महत्तेज आप्राः । आपुरयत् ॥

आपमुषी विभावरि व्यावज्योतिषा तमः । उषो अनु स्वधामव ॥६॥

आऽपमुषी।विभाऽवरि।वि।आवः।ज्योतिषा।तमः।उषः।अनु।स्वधां।अव॥६॥

हे विभावरि विभावत्युषस्त्वमापमुष्यापूरयंती तेजसा जगत् ज्योतिषा तेजसा तमोऽधकारं व्यावः । व्यावृणोः । किंच अनु पश्चात् स्वधां हविर्लक्षणमन्नमव । रक्ष ॥

आ द्यां तनोषीत्येषा देवानां हविःषूषसोऽनुवाक्या । सूत्रितं च । आ द्या तनोषि रश्मिभिरावहती पोष्या वार्याणि । आ० ६. १४. इति ॥

आ द्यां तनोषि रश्मिभिरांतरिक्षमुरु प्रियं । उषः शुक्रेण शोचिषा ॥७॥

आ।द्यां।तनोषि।रश्मिऽभिः।आ।अंतरिक्षं।उरु।प्रियं।उषः।शुक्रेण।शोचिषा॥७॥

हे उषो रश्मिभिर्द्यां दिवमा तनोषि । उरु विस्तीर्णं प्रियमंतरिक्षं रश्मिभिरा तनोषि । शुक्रेण दीप्तिन शोचिषा प्रकाशेन युक्ता सत्येवं करोषि ॥ ३ ॥

तद्देवस्येति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं वामदेवस्यार्थं जागतं सावित्रं । तथा चानुक्रम्यते । तद्देवस्य सावित्रं तु जागतमिति ॥ आभिर्लविके तृतीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे सावित्रनिविद्यानमिदं । तथा च सूत्रितं । तद्देवस्य घृतेन वावापृथिवी इति तिस्रः । आ० ७. ७. इति ॥

तद्देवस्य सवितुर्वार्यं महवृणीमहे असुरस्य प्रचेतसः ।

छर्दिर्येन दाशुषे यच्छति तमना तन्नो महौ उदयान्देवो अक्तुभिः ॥१॥

तत्।देवस्यं।सवितुः।वार्यं।महत्।वृणीमहे।असुरस्यं।प्रचेतसः।

छर्दिः।येनं।दाशुषे।यच्छति।तमना।तत्।नः।महान्।उत्।अयान्।देवः।

अक्तुऽभिः ॥१॥

सवितुः प्रेरकस्य देवस्य वार्यं वरणीयं महत्पूज्यं तद्वनं वृणीमहे । प्रार्थयामः । असुरस्य । असुर्बलं । तद्वतः प्रचेतसः प्रकष्टमतेः । देवस्येति संबंधः । येन धनेन युक्तः सन् छर्दिः । गृहनामेतत् । गृहोपलब्धितं धनजातं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय त्वनात्वनैव यच्छति तच्छर्दिर्महान्देवः सविताक्तुमी रात्रिभिः । एतद्ब्रह्मण्युपलक्षणं । सर्वैर्दिवसैः सर्वेषु दिवसेषु नोऽस्माकमुदयान् । उदच्छतु । करोत्वित्यर्थः । यद्वा । छर्दिरिति तेजोनाम । तत्तेज उदच्छत्विति ॥

दिवो धर्ता भुवनस्य प्रजापतिः पिशंगं द्रापिं प्रति मुंचते कविः ।

विचक्षणः प्रथयन्नापृणन्नुर्वजीजनत्सविता सुस्रमुक्थ्य ॥२॥

दिवः । धर्ता । भुवनस्य । प्रजाऽपतिः । पिशंगं । द्रापिं । प्रति । मुंचते । कविः ।
विऽचक्षणः । प्रथयन् । आऽपृणन् । उरु । अजीजनत् । सविता । सुम्भं । उक्थ्यं ॥ २ ॥

दिवो बुलोकस्य धर्ता धारकः । न केवलं दिव एव अपि तु भुवनस्य हस्तस्यापि लोकस्य धर्ता प्रजापतिः प्रजानां प्रकाशवृद्ध्यादिना पालयिता कविः प्राज्ञो देवः पिशंगं द्रापिं हिरण्मयं कवचं प्रति मुंचते । आच्छादयति प्रत्युदयं । विचक्षणो विविधं द्रष्टा स एव देवः प्रथयन् प्रख्यापयन् तेज आपृणन्नापूरयन् परित उरु प्रभूतं सुम्भं सुखमुक्थं सुखमजीजनत् । उत्पादयति ॥

आप्रा रजांसि दिव्यानि पार्थिवा श्लोकं देवः कृणुते स्वाय धर्मणे ।
प्र बाहू अस्माक्सविता सवीमनि निवेशयन् प्रसुवन्नक्तुभिर्जगत् ॥ ३ ॥
आ । अप्राः । रजांसि । दिव्यानि । पार्थिवा । श्लोकं । देवः । कृणुते । स्वाय । धर्मणे ।
प्र । बाहू इति । अस्माक् । सविता । सवीमनि । निऽवेशयन् । प्रऽसुवन् । अक्तुऽभिः ।
जगत् ॥ ३ ॥

अयं देवः सविता दिव्यानि वसुबंधीनि पार्थिवा पार्थिवानि रजांसि लोकान् । तिस्रः खलु व्यावः पृथिव्यश्च । तिस्रो भूमीधारयन् ऋक्षत वृन् । ऋग्वे० २. २७. ८. इति हि श्रुतं । आप्राः । आपूरयति स्वाभिर्भाभिर्देवः । स्वाय धर्मणे स्वकीयाय धारणाय श्लोकं प्रशस्तिं कृणुते । करोति । सविता सवीमनि प्रसवेऽनुज्ञायां निमित्तायां बाहू स्वीयौ प्रास्माक् । प्रसृजति । प्रसारयतीत्यर्थः । किं कुर्वन् । अक्तुभिः कांतिभिर्जगत्तिवेशयन् स्वस्वकार्ये स्थापयन् प्रसुवन् प्रेरयन् । अथवा अक्तुभिरिति रात्रिनाम । तदुपलक्षितैः सर्वैर्वासरैः सर्वेष्वपि दिनेष्वेवं करोतीत्यर्थः ॥

अदाभ्यो भुवनानि प्रचाकश्वृतानि देवः सविताभि रक्षते ।
प्रासाग्बाहू भुवनस्य प्रजाभ्यो धृतव्रतो महो अज्मस्य राजति ॥ ४ ॥
अदाभ्यः । भुवनानि । प्रऽचाकशत् । वृतानि । देवः । सविता । अभि । रक्षते ।
प्र । अस्माक् । बाहू इति । भुवनस्य । प्रऽजाभ्यः । धृतऽव्रतः । महः । अज्मस्य । राजति ॥ ४ ॥

सविता देवोऽदाभ्योऽक्षिरहंसितः सन् भुवनानि प्रचाकशत् दीपयन् वृतानि कर्माणि प्राणिनामभि रक्षते । भुवनस्य लोकस्य प्रजाभ्यस्तत्रत्याभ्यो बाहू स्वीयौ प्रास्माक् । प्रसारयति । स्वस्वकर्मणेऽनुज्ञानातीत्यर्थः । सर्वव्यापाराणां सूर्याधीनत्वात् । सविता वै प्रसवानामीश । ऐ० ब्रा० १. १६. इति हि श्रुतिः । धृतव्रतो धृतकर्मा स तथा कुर्वन् महो महतोऽज्मस्य जगतो राजति । ईश्वरो भवति ॥

चिरंतरिक्षं सविता महित्वना ची रजांसि परिभूस्त्रीणि रोचना ।
तिस्रो दिवः पृथिवीस्त्रिस्त्र इन्वति चिभिर्घ्नैरभि नो रक्षति त्मना ॥ ५ ॥
चिः । अंतरिक्षं । सविता । महिऽत्वना । ची । रजांसि । परिभूः । चीणि । रोचना ।
तिस्रः । दिवः । पृथिवीः । तिस्रः । इन्वति । चिऽभिः । घ्नैः । अभि । नः । रक्षति । त्मना ॥ ५ ॥

अयं सविता चिस्त्रिभेदमंतरिक्षं । अंतरा ज्ञातं भवति जगदित्यंतरिक्षं । परिभूः परिभविता सन् महित्वना महित्वेनेन्वति । व्याप्नोति । वायुविबुद्ध्याख्यास्त्रयो लोका अंतरिक्षभेदाः स वायुलोकं स वरुण-

लोकमित्यादिभ्युतेः । की० उ० १. ३. । ची रजांसि रंजनात्मकानि चीणि चित्थंतरिचयुलक्षणान् चीन् लोकानि-
न्वति । पूर्वमंतरिचसीवावांतरमेद उक्त इह तु सामान्याकरिणेत्युपनक्षतिः । चीणि रोचना रोचनानि रोच-
मानानपिवाध्यादित्यानुक्तस्थानचयस्वामित्वेनेन्वति । पूर्वमंतरिचसीवावांतरमेद उक्तः । अथ दुपुथिव्योरवां-
रमेद उच्यते । तिस्रो दिव इन्द्रप्रजापतिसत्याख्यान् चीन् लोकानिन्वति । तथा तिस्रः पृथिवीरिन्वति । चित्थ-
वांतरमेदान् लोकानिन्वति । एवं सर्वत्र व्याप्तो देवस्त्रिभिर्ब्रतैः कर्मभिरुपवर्षहिमाख्यैर्नोऽस्मान् त्वनात्मनैव
स्वीयानुग्रहबुद्धिवाभि रक्षति । अभिरक्षतु । परिपालयतु ॥

बृहत्सुम्नः प्रसवीता निवेशनो जगतः स्थातुर्भयस्य यो वशी ।

स नो देवः सविता शर्म यच्छत्वस्मे क्षयाय चिवरूथमंहसः ॥ ६ ॥

बृहत्सुम्नः । प्रसविता । निवेशनः । जगतः । स्थातुः । उभयस्य । यः । वशी ।

सः । नः । देवः । सविता । शर्म । यच्छतु । अस्मे इति । क्षयाय । चिवरूथं । अंहसः ॥ ६ ॥

यो बृहत्सुम्नः प्रभूतधनः प्रभूतसुखो वा प्रसविता प्रकर्षणानुज्ञाता कर्मणां निवेशनः सर्वैर्गतव्यः । जगतो
जंगमस्य स्थातुः स्थावरस्थोभयस्य यो वशी स महान् सविता देवो नोऽस्माभ्यं शर्म सुखं यच्छतु । कीदृशं शर्म ।
चिवरूथं । चीणि वरूथानि गृहाणि स्थानानि चित्वादीनि यस्य तत्तादृशं । अस्मै अस्माकमंहसः पापस्य
क्षयाय भवत्विति शेषः ॥

राजक्रय आगन्देव इत्येषानुवचनीया । सूचितं च । आगन्देव ऋतुभिर्वर्धतु क्षयमित्यर्धं च आरमेत् । आ०
४. ४. । इति ॥

आगन्देव ऋतुभिर्वर्धतु क्षयं दधातु नः सविता सुप्रजामिधं ।

स नः क्षपाभिरहंभिश्च जिन्वतु प्रजावतं रयिमस्मे समिन्वतु ॥ ७ ॥

आ । अग्न । देवः । ऋतुऽभिः । वर्धतु । क्षयं । दधातु । नः । सविता । सुऽप्रजां । इधं ।

सः । नः । क्षपाभिः । अहंभिः । च । जिन्वतु । प्रजाऽवतं । रयिं । अस्मे इति । सं । इन्वतु ॥ ७ ॥

देवः सविता ऋतुभिः सहागन् । आगच्छतु ॥ गमेर्लङि रूपं ॥ किंच क्षयं गृहं वर्धतु । वर्धयतु । नोऽस्माकं
सुप्रजां शोभनपुत्रायुपेतमिषमन्नं दधातु । ददातु । स एव नोऽस्मान् क्षपाभी रात्रिभिरहंभिश्च । सर्वेषु दिनेष्वि-
त्यर्थः । जिन्वतु । प्रीणयतु धनादिभिः । अस्मै अस्मासु प्रजावतं रयिं समिन्वतु । व्याप्नोतु । प्रापयत्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

अभूदेव इति षड्वचं नवमं सूक्तं वामदेवस्थार्थं सावित्रं । अंत्या चिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः ।
तथा चानुक्रमणिका । अभूदेवः षट् चिष्टुबंतमिति ॥ अपिष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे सावित्रनिविज्ञानमिदं । तथा च
सूचं । अभूदेव एकया च दशभिश्च स्वभूते । आ० ५. १८. । इति ॥ आद्या सावित्रग्रहस्थानुवाक्या । तथा च सूचं ।
सावित्रेण ग्रहेण चरंत्यभूदेवः सविता वंशो नु नः । आ० ५. १८. । इति ॥

अभूदेवः सविता वंशो नु न इदानीमहं उपवाच्यो नृभिः ।

वि यो रत्ना भजति मानवेभ्यः श्रेष्ठं नो अत्र द्रविणं यथा दधत् ॥ १ ॥

अभूत् । देवः । सविता । वंशः । नु । नः । इदानीं । अहं । उपऽवाच्यः । नृऽभिः ।

वि । यः । रत्ना । भजति । मानवेभ्यः । श्रेष्ठं । नः । अत्र । द्रविणं । यथा । दधत् ॥ १ ॥

स सविता देवोऽभूत् । प्रादुरासीत् । अतो नु क्षिप्रमेव नोऽस्माकं वंशो वंदनीयो भवति । इदानीं
यागकालेऽह्नस्तृतीयसवने नृभिरस्मादीधेर्होतुभिरुपवाच्यः सुखो भवति । यो देवो मानवेभ्यो मनोरपत्येभ्यो

यजमानेभ्यस्तेषामर्थाय रत्ना रमणीयानि धनानि वि भजति स देवः श्रेष्ठं प्रशस्त्वं द्रविणं गवादिस्त्रक्षणं धनं नोऽस्मभ्यमत्रास्मिन्कर्मणि यथा दधत् । दद्यादित्यर्थः । तथा वयं उपवाच्यस्वामुदिति ॥

देवेभ्यो हि प्रथमं यज्ञियेभ्योऽमृतत्वं सुवसि भागमुत्तमं ।

आदिहामानं सवितर्यूर्णुषेऽनूचीना जीविता मानुषेभ्यः ॥ २ ॥

देवेभ्यः । हि । प्रथमं । यज्ञियेभ्यः । अमृतत्वं । सुवसि । भागं । उत्तमं ।

आत् । इत् । दामानं । सवितः । वि । ऊर्णुषे । अनूचीना । जीविता । मानुषेभ्यः ॥ २ ॥

प्रथमं देवेभ्यो हि । हिशब्दः प्रसिद्धौ । देवेभ्यो यज्ञियेभ्यो यज्ञार्हेभ्योऽमृतत्वं तत्साधनमुत्तममुत्कृष्टतमं भागं सोमादिस्त्रक्षणं सुवसि । अनुजानासि । आदिदन्तरमेव दामानं हविषां दातारं हे सवितर्यूर्णुषे । प्रकाशयसि । मानुषेभ्यो यजमानेभ्यो जीविता जीवितान्यनूचीनानुक्रमयुक्तानि । पितृपुत्रपीत्रा इत्यनुक्रमः । ईदृशानि जीवितानि पञ्चाह्यूर्णुषे ॥

अचिन्ती यच्चकृमा दैव्ये जने दीनैर्दक्षैः प्रभूती पुरुषत्वता ।

देवेषु च सवितरमानुषेषु च त्वं नो अत्र सुवतादनागसः ॥ ३ ॥

अचिन्ती । यत् । चकृम । दैव्ये । जने । दीनैः । दक्षैः । प्रभूती । पुरुषत्वता ।

देवेषु । च । सवितः । मानुषेषु । च । त्वं । नः । अत्र । सुवतात् । अनागसः ॥ ३ ॥

हे सवितर्वयमचिन्ती अप्रज्ञया दैव्ये जने देवे त्वयि दीनैर्दुर्बलैः पुत्रादिभिर्द्विगिर्भवा तथा दक्षैः प्रवृद्धैर्वा तेः प्रभूती प्रभूत्या । ऐश्वर्यमदेनेति यावत् । पुरुषत्वता पुरुषवत्तया च यदागच्छन्म । न केवलं त्वय्येव कृतमपि तु देवेष्वन्येषु मानुषेषु चाज्ञानादिभिर्यच्छन्म नः कृतवतोऽस्मान् त्वमत्रास्मिन्कर्मणागसः सुवतात् । अनुजानीहि ॥

देवमुवां हविषु सवितुः सत्यप्रसवस्य न प्रमिय इति याज्या । सूचितं च । न प्रमिये सवितुर्दैवस्य तद्वृहस्पते प्रथमं । आ० ४. ११. इति ॥

न प्रमिये सवितुर्दैवस्य तद्यथा विश्वं भुवनं धारयिष्यति ।

यत्पृथिव्या वरिमन्ना स्वंगुरिर्वर्षेन्दिवः सुवति सत्यमस्य तत् ॥ ४ ॥

न । प्रमिये । सवितुः । दैवस्य । तत् । यथा । विश्वं । भुवनं । धारयिष्यति ।

यत् । पृथिव्याः । वरिमन् । आ । सुऽअंगुरिः । वर्षेन् । दिवः । सुवति । सत्यं ।

अस्य । तत् ॥ ४ ॥

सवितुर्दैवस्य देवस्य तत्कर्म न प्रमिये । न प्रमोयेत । न प्रहिंसेत । हिंसाहं न भवतीत्यर्थः ॥ कृतार्थं केन्रत्ययः ॥ यद्वा । दैवस्येत्यधिकरणे षष्ठी । सा च कर्मार्था । दैव्यं कर्मैत्यर्थः । कथमहिंसमित्यत आह । यथा विश्वं भुवनं धारयिष्यति । धारयति । विश्वधारणरूपं यत्कर्मोस्ति तन्न प्रमिये । तथा स्वंगुरिः शीभनांगुष्ठुपलक्षितहस्तो यत् यः पृथिव्या वरिमन्ना । आकारश्चार्थः । भूम्या उरुत्वे च सुवति । तथा दिवो द्युलोकस्य वर्षेत्तुल्ये च सुवति अस्य देवस्य तदुक्तं कर्म सत्यमबाध्यमिति ॥

इंद्रज्येष्ठान्बृहद्भ्यः पर्वतेभ्यः क्षयौ एभ्यः सुवसि पस्त्यावतः ।

यथायथा पतयंतो वियेमिर एवैव तस्यः सवितः सवायं ते ॥ ५ ॥

इंद्रोऽज्येष्ठान् । बृहत्सभ्यः । पर्वतेभ्यः । क्षयान् । एभ्यः । सुवसि । पस्त्यंऽवतः ।

यथाऽयथा । पतयंतः । विऽयेमिरे । एव । एव । तस्युः । सवितरिति । सवायं । ते ॥ ५ ॥

हे सवितरिन्द्रज्येष्ठान् । इंद्रः परमैश्वर्ययुक्तस्त्वमेवेंद्रो वा ज्येष्ठो ज्ञायान् पूज्यो येषां ते तादृशाः । तान्-
आम्बुहृज्यो महज्यः पर्वतेभ्योऽप्यधिकान् सुवसि । प्रेरयसि । किंच एभ्यो यजमानेभ्यः पस्त्यावतो गृहवतः
यथान्निवासान् ग्रामनगरादीन् सुवसि । प्रेरयसि । यथा यथा पतयंतो गच्छंतस्त्वां विधेमिरे । विनियम्यते
त्वया । ते तव सवायानुज्ञाया एवैवमेव नियमनमनतिक्रम्य तस्युः । तिष्ठति ॥

ये ते चिरहन्तसवितः सवासो दिवेदिवे सौभगमासुवन्ति ।

इंद्रो द्यावापृथिवी सिंधुरज्जिरादित्यैर्नो अदितिः शर्मं यंसत् ॥ ६ ॥

ये । ते । चिः । अहन् । सवितरिति । सवासः । दिवेऽदिवे । सौभगं । आऽसुवन्ति ।

इंद्रः । द्यावापृथिवी इति । सिंधुः । अन्तऽभिः । आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्मं । यंसत् ॥ ६ ॥

ये यजमाना हे सवितस्ते त्वदर्थं सवासः सवाः सोमाः । द्वितीयार्थे प्रथमा । सोमान् । यद्वा । सवासः
सवनानि प्रातरादीनि प्रति चिरहन्नभिपुण्वन्ति । न केवलमेकस्मिन्नेवाहनि सवनत्रयेषु अपि तु दिवे दिवे
प्रतिदिनं सौभगं सौभाग्यजनकमासुवन्ति । अभिपुण्वन्ति । तेभ्यो नोऽस्मभ्यमिन्द्रः शर्मं यंसत् । यच्छतु । द्यावापृ-
थिवी चास्त्रिर्विशिष्टा सिंधुः सिंध्वभिमानिदेवता चादित्यैः सहितादितिश्च शर्मं यंसत् । सावित्रे सूक्तं इंद्रादीनां
निपातमुक्त्वा तेषां प्रार्थना न विरुध्यते ॥ ५ ॥

को वस्त्रातेति दशर्चं दशमं सूक्तं वामदेवस्वार्थं विश्वदेवदेवताकं । अष्टम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः शिष्टा
अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रम्यते । को वो दश वैश्वदेवं त्रिगायत्र्यंतं त्विति । विनियोगो
लैंगिकः ॥

को वस्त्राता वसवः को वरूता द्यावाभूमी अदिते चासीथां नः ।

सहीयसो वरुण मित्र मर्तात्को वोऽध्वरे वरिवो धाति देवाः ॥ १ ॥

कः । वः । चाता । वसवः । कः । वरूता । द्यावाभूमी इति । अदिते । चासीथां । नः ।

सहीयसः । वरुण । मित्र । मर्तात् । कः । वः । अध्वरे । वरिवः । धाति । देवाः ॥ १ ॥

हे वसवः सर्वस्य वासयितारो देवा वो युष्मान् कस्त्रातास्ति । यतो यूयं वसवोऽत इत्यभिप्रायः । कथं
वरूता संभक्तास्ति । यद्वा । वो युष्माकं मध्ये कस्त्राता रक्षको देवः कथं वरूता वारयिता दुःखानां वरणीयो
वा भवति । हे द्यावाभूमी नोऽस्मान् चासीथां । रक्षतं । हे अदिते अखंडनीये । एतदपि द्यावाभूम्योर्विशेषणं ।
संख्याव्यत्ययः । यदीदं पृथग्देवतामंत्रणं स्यात् तर्हि निघातो न स्यात् । आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति
पूर्वस्वाधिव्यमानवत्त्वेनाखिव पादादित्वात् । अदिते मित्र वरुणोत मृळ । ऋग्वे० २. २७. १४ । इति आदित्या
६ ॥ १ वसवः सुदानवः । ऋग्वे० १०. ६६. १२ । इतिवत् । तस्यैव विशेषणत्वे समानाधिकरण इति सामाना
धि । एष्यात् अपि पावक रोचिषा । ऋग्वे० ५. २६. १. । इतिवत् अस्य निघातः सिध्यति । तस्मात् द्यावाभूमी
इत्येव विशेषणं । हे वरुण हे मित्र युवां सहीयसो मर्तादभिर्भावितुर्मनुष्यात् नस्त्रासीथां । हे देवा वो युष्मा-
कमध्वरे यागे को वरिवो धनं धाति । ददाति । यद्वा । वो युष्माकं मध्ये को वरिवो धाति । धारयति ॥

प्र ये धामानि पूर्याण्यर्चान्वि यदुच्छान्वियोतारो अमूराः ।

विधातारो वि ते दधुरजसा ऋतधीतयो रुरुचंत दुस्माः ॥ २ ॥

प्र । ये । धामानि । पूर्याणि । अर्चान् । वि । यत् । उच्छान् । विऽयोतारः । अमूराः ।
विऽधातारः । वि । ते । दधुः । अजस्राः । ऋतुऽधीतयः । रुरुचन्त । दस्माः ॥ २ ॥

ये देवाः पूर्याणि पुरातनानि धामानि स्थानानि वा प्रार्चान् । अर्चन्ति । प्रयच्छन्ति स्तोत्रम् । यत् ये च
वियोतारो बुःखानामभिग्रथितारोऽमूरा अमूढा व्युच्छान् । व्युच्छन्ति । तमो विवासयन्ति देवाः । ते विधा-
तारः फलानां कर्तारोऽजस्रा नित्या वि दधुः । कुर्वन्त्यभिमतं । किंच ऋतधीतयः सत्यकर्माणां दस्मा दर्शनी-
यास्तै ररुचन्त । रुरुचन्ते ॥

प्र पस्त्याऽमदिति सिंधुमर्कः स्वस्तिमीळे सख्याय देवीं ।

उभे यथा नो अहनी निपात उषासानक्ता करतामदब्धे ॥ ३ ॥

प्र । पस्त्यां । अदिति । सिंधुं । अर्कः । स्वस्ति । ईळे । सख्याय । देवीं ।

उभे इति । यथा । नः । अहनी इति । निऽपातः । उषासानक्ता । कर्ता । अदब्धे इति ॥ ३ ॥

पस्त्यां सर्वैर्गतव्यामदिति मदीनां देवमातरं तां देवीं सिंधुं खंदनशीलां नद्यभिमानिदेवीं स्वस्तिं मुखनि-
वासाभित्तमिकां देवीं सख्यायानुकूल्याय किंमैवैरीळे । स्तौमि । उभे अहनी द्यावापृथिव्यौ यथा नोऽस्मा-
न्निपातः नितरां पातः तथा स्तौमि । उषासानक्ता होरात्राभिमानिदेवते अदब्धे अदंभनीये कर्ता । कृतां ।
अभिमतमिति शेषः ॥

अर्यमा वरुणश्चेति पंथांमिषस्पतिः सुवितं गातुमग्निः ।

इंद्राविष्णू नृवदु षु स्तवाना शर्म नो यंतममवद्वह्यं ॥ ४ ॥

वि । अर्यमा । वरुणः । चेति । पंथां । इषः । पतिः । सुवितं । गातुं । अग्निः ।

इंद्राविष्णू इति । नृऽवत् । उं इति । सु । स्तवाना । शर्म । नः । यंतं । अमऽवत् । वद्वह्यं ॥ ४ ॥

अर्यमा देवोऽस्माकं पंथां यज्ञादिमार्गं वि चेति । ज्ञापयति । तथा वरुणो वि चेति । इषोऽन्नस्य हवि-
र्नक्षत्रस्य पतिः पालकोऽग्निः सुवितं सुखकरं गातुं गमनं मार्गं वा स्वर्गादेर्वि चेति । इंद्राविष्णू सु सुष्ठु स्तवाना
स्तूयमानौ नृवद्वनुष्यवद्वनुष्योपेतं वद्वह्यं वरुणीयममवद्वलोपेतं शर्म गृहं सुखं वा नोऽस्माकं यंतं । यच्छन्तं ॥

आ पर्वतस्य मरुतामवांसि देवस्य चातुरग्नि भगस्य ।

पात्यतिर्जन्यादंहसो नो मित्रो मित्रियादुत न उरुष्येत् ॥ ५ ॥

आ । पर्वतस्य । मरुतां । अवांसि । देवस्य । चातुः । अग्निः । भगस्य ।

पात् । पतिः । जन्यात् । अंहसः । नः । मित्रः । मित्रियात् । उत । नः । उरुष्येत् ॥ ५ ॥

पर्वतस्थेन्द्रसखीतन्नामकस्य देवस्य मरुतां च चातू रक्षकस्य भगस्य देवस्य अवांसि रक्षयान्वाग्निः ।
आवृणोति । किंच पतिर्वरुणो देवो जन्याज्जनसंबन्धादंहसः पापात् नोऽस्मान्पात । पातु । रक्षतु । उतापि च
मित्रश्च मित्रियात् मित्रभावेन न उरुष्येत् । रक्षतु ॥ ६ ॥

नू रोदसी अहिना बुध्येन स्तुवीत देवी अर्पेभिरिष्टैः ।

समुद्रं न संचरणे सनिष्यवो धर्मस्वरसो नद्योऽप्यप्य वन् ॥ ६ ॥

नु । रोदसी इति । अहिना । बुध्नेन । स्तुवीत । देवी इति । अर्पेभिः । इष्टैः ।
समुद्रं । न । संऽचरणे । सन्निष्ववः । घर्मऽस्वरसः । नद्यः । अप । व्रन् ॥ ६ ॥

हे रोदसी आवापृथिवी युवामहिना बुध्नेनाहिर्बुध्न्यनामकेन देवेन सह नु क्षिप्रमप्येभिरापनीधिरिष्टैः कामिर्निमित्तभूतैः स्तुवीत । स्तुवे । सन्निष्ववो धनानां संभक्तुमिच्छन्तः संचरणे संचाराय समुद्रमध्यगमनाय समुद्रमिव । तं यथा स्तुवंति तद्वत् । यस्मादेते देवा घर्मस्वरसो दीप्तध्वनयो नद्यो नदीरप व्रन् । अपवृण्वन्तीति परोक्ष इव । अथवा ते देवा नदीरपवृण्वन्त्वित्याशीः । तस्मात् स्तुव इति संबन्धः ॥

देवैर्नो देव्यदितिर्नि पातु देवस्त्राता चायतामप्रयुच्छन् ।
नहि मित्रस्य वरुणस्य धासिमर्हामसि प्रमियं सान्वग्नेः ॥ ७ ॥
देवैः । नः । देवी । अदितिः । नि । पातु । देवः । चाता । चायता । अप्रऽयुच्छन् ।
नहि । मित्रस्य । वरुणस्य । धासिं । अर्हामसि । प्रऽमियं । सानुं । अग्नेः ॥ ७ ॥

अदितिर्देव्यदीना देवमाता देवैरन्यैर्मित्रादिभिः सह नोऽस्मान्नि पातु । पालयतु । तथा चाता पालको देवः । इंद्र इत्यर्थः । सोऽप्यप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् चायतां । वयं च मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्च सानु समुच्छितं धासिमन्नं सोमादिलक्षणं प्रमियं हिंसितुं नह्यर्हामसि । अर्हामः । समर्था भवामः । किंलनुष्ठानेन संवर्धितुमर्हाम इत्यर्थः ॥

अग्निरीशे वसव्यस्याग्निर्महः सौभगस्य । तान्यस्मभ्यं रासते ॥ ८ ॥
अग्निः । ईशे । वसव्यस्य । अग्निः । महः । सौभगस्य । तानि । अस्मभ्यं । रासते ॥ ८ ॥

अग्निर्देवो वसव्यस्य धनसमूहस्येश । ईष्टे दातुं । तथाग्निर्महो महतः सौभगस्य सुभगत्वस्यापीशे । अतस्तानि धनानि सौभाग्यं चास्मभ्यं रासते । ददातु ॥

उषो मघोन्या वह् सूनृते वार्या पुरु । अस्मभ्यं वाजिनीवति ॥ ९ ॥
उषः । मघोनि । आ । वह् । सूनृते । वार्या । पुरु । अस्मभ्यं । वाजिनीऽवति ॥ ९ ॥

हे उषो हे मघोनि धनवति हे सूनृते प्रियसत्वरूपवागभिमानिनि हे वाजिनीवत्यन्नवति देवि अस्मभ्यं वार्या वरणीयानि पुरु बहूनि धनान्या वह् । प्रापय ॥

तत्सु नः सविता भगो वरुणो मित्रो अर्यमा । इंद्रो नो राधसा गमत् ॥ १० ॥
तत् । सु । नः । सविता । भगः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । इंद्रः । नः । राधसा । आ । गमत् ॥ १० ॥

येन राधसा धनेन सह सविता भगो वरुणो मित्रोऽर्यमिन्द्रः प्रत्येकमा गमत् । आगच्छति यज्ञं । तद्राधो धनं ते देवा नोऽस्मभ्यं सु सुष्ठु प्रयच्छन्त्विति शेषः ॥ ॥ ७ ॥

मही आवापृथिवी इति सप्तर्चमेकादशं सूक्तं वामदेवस्वार्धे आवापृथिव्यं । पूर्वच त्रिगायत्र्यंतं त्वित्युक्तत्वात्पंचम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः शिष्टास्त्रिष्टुभः । मही सप्त आवापृथिवीयमित्यनुक्रमणिका ॥ बृहदे दशरात्रे पंचमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आदितश्चतुर्ध्वं आवापृथिव्यनिविज्ञानीयं । तथा च सूचितं । मही आवापृथिवी इति चतस्रश्चतुर्विधा । आ० ८. ८. इति ॥

म॒ही द्यावा॑पृथि॒वी इ॒ह ज्येष्ठे॑ रु॒चा भ॑वतां शुचय॑द्भिर्ऋ॒कैः ।

यत्सीं॑ वरि॒ष्ठे बृ॒हती वि॑मि॒न्वन्बृ॒हो॒क्षा प॑प्र॒थाने॒भिरे॒वैः ॥ १ ॥

म॒ही इति॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । इ॒ह । ज्येष्ठे॑ इति॑ । रु॒चा । भ॑वतां । शुचय॑त्ऽभिः । ऋ॒कैः ।
यत्।सीं॑ । वरि॒ष्ठे इति॑ । बृ॒हती इति॑ । वि॑ऽमि॒न्वन् । रु॒वत् । ह । उ॒क्षा । प॑प्र॒थाने॒भिः । ए॒वैः ॥ १ ॥

इह यज्ञे मही महती ज्येष्ठे प्रशस्ते द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी रुचा दीप्या युक्ते शुचयद्भिर्दीपयद्भिर्ऋकैर्मन्त्रैः सोमादिहविर्भिर्वा युक्ते भवतां । यत् यस्मात् सीं सर्वतो वरिष्ठे उरुतरे बृहती महती द्यावापृथिवी विमिन्वन् परिच्छिन्दन् स्थापयन् उक्षा सेक्ता पर्जन्यः पप्रथानेभिः प्रथमानैरेवैर्गमनशीलैर्मन्त्रैर्मन्त्रैर्वा सह रुवत् । रीति । शब्दं करोति । हेति पूरणः । तस्माद्रुचा भवतामिति संबंधः ॥

दे॒वी दे॒वेभि॑र्य॒जते॑ यज॒त्रैर॑मि॒नती॑ त॒स्थतु॑रु॒क्षमा॑णे ।

च॒त॒व॒री अ॒द्रुहा॑ दे॒वपु॑त्रे य॒ज्ञस्य॑ ने॒ची शुचय॑द्भिर्ऋ॒कैः ॥ २ ॥

दे॒वी इति॑ । दे॒वेभिः॑ । य॒जते॑ इति॑ । यज॒त्रैः । अ॒मि॒नती॑ इति॑ । त॒स्थतुः॑ । उ॒क्षमा॑णे इति॑ ।

च॒त॒व॒री इत्यु॑त्ऽव॒री । अ॒द्रुहा॑ । दे॒वपु॑त्रे इति॑ दे॒वऽपु॑त्रे । य॒ज्ञस्य॑ । ने॒ची इति॑ ।

शुचय॑त्ऽभिः । ऋ॒कैः ॥ २ ॥

देवी देवी यजति यष्ट्ये अमिनती प्रजा अहिंसत्यावुचमाणे सिंचत्यावृतावरी ऋतवत्यावद्रुहाद्रोग्ध्यौ द्रोहमकुर्वत्या देवपुत्रे देवोत्पादिक्यौ यज्ञस्य नेची निर्वाहयित्री द्यावापृथिव्यौ देवेभिर्देवैर्यजत्रैर्यष्ट्यैः सहिते शुचयद्भिः शोचयद्भिर्ऋकैर्मन्त्रैर्हविर्भिर्वा युक्ते तस्थतुः । तिष्ठतः । स्थातामित्यर्थः ॥

स इ॒त्स्वपा॑ भुव॒नेष्वा॑स॒ य इ॒मे द्यावा॑पृथि॒वी ज॒जान॑ ।

उ॒र्वी ग॒भीरे॑ रज॒सी सु॒मेके॑ अ॒व॒ंशे धी॒रः श॒च्या स॒मैर॑त् ॥ ३ ॥

सः । इत् । सु॒ऽअ॒पाः । भुव॒नेषु॑ । आ॒स । यः । इ॒मे इति॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । ज॒जान॑ ।

उ॒र्वी इति॑ । ग॒भीरे॑ इति॑ । रज॒सी इति॑ । सु॒मेके॑ इति॑ सु॒ऽमेके॑ । अ॒व॒ंशे । धी॒रः । श॒च्या ।

सं । ऐ॒रत् ॥ ३ ॥

स इत्स एव स्वपाः शोभनकर्मा सन् भुवनेष्वास । आसी । य इमे द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी जजान उत्पादितवान् । यस्य प्रजापतिरुर्वी उर्वी विस्तीर्णे गभीरे अविचले सुमेके शोभनरूपे अवंशे उत्पत्तिरहिते अनाधारे वांतरिक्षे धीरो धीमान् शच्या कुशलकर्मणा समैरत् । सम्यक् प्रेरितवान् । स एव स्वपा इति ॥

नू॒ रोद॑सी बृ॒हद्भि॑र्नो॒ वरू॑थैः पत्नी॑वद्भि॒रिष॑य॒ती स॒जोषाः॑ ।

उ॒रू॒ची वि॒श्वे य॒जते॑ नि पा॒तं धि॒या स्या॑म॒ रथ्यः॑ सदा॒साः ॥ ४ ॥

नु॒ । रोद॑सी इति॑ । बृ॒हद्भिः॑ । नः॑ । वरू॑थैः । पत्नी॑वत्ऽभिः । इ॒षय॑ती इति॑ । स॒जोषाः॑ ।

उ॒रू॒ची इति॑ । वि॒श्वे इति॑ । य॒जते॑ इति॑ । नि । पा॒तं । धि॒या । स्या॑म॒ । रथ्यः॑ । सदा॒साः ॥ ४ ॥

हे रोदसी द्यावापृथिवी नु चिप्रं पत्नीवद्भिः पत्नीसहितैर्बृहद्भिर्महद्भिर्वरूथैर्गृहीधर्निर्वा सहिषयती अस्माकमन्नमिच्छत्या सजोषाः परस्परं संगते उरूची उर्वचने विश्वे व्याप्ते यजते यष्ट्ये सत्यौ नोऽस्मान् नि पातं । नितरां रचतं । धियेत्यादि गतं ॥

प्र वामित्यादिगायत्रसृचो ब्रूहे दशरात्रे वैश्वदेवशस्त्रे बावापृथिव्यनिविज्ञानीयत्वेन प्रचेयः । तथा च सूचितं । प्र वां महि द्यवी इति तृची । आ० ८. ११. इति ॥

प्र वां महि द्यवी अभ्युपस्तुतिं भरामहे । शुची उप प्रशस्तये ॥ ५ ॥

प्र।वां।महि।द्यवी।इति।अभि।उपऽस्तुतिं।भरामहे।शुची।इति।उप।प्रऽशस्तये॥५॥

हे बावापृथिव्यौ द्यवी द्योतमाने वां युवाभ्यामुपस्तुतिं स्तोत्रं महि महत्प्रभूतमभि प्र भरामहे । प्रकर्षेण संपादयामः । शुची शुद्धे युवां प्रशस्तये प्रशंसितुमुप । उपसर्गश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः । उप गच्छाम इति शेषः ॥

पुनाने तन्वा मिथः स्वेन दक्षेण राजथः । ऊह्याथे सनादृतं ॥ ६ ॥

पुनाने इति । तन्वा । मिथः । स्वेन । दक्षेण । राजथः । ऊह्याथे इति । सनात् । ऋतं ॥ ६ ॥

हे देव्यौ तन्वा स्वकीयया मूर्त्या स्वेन दक्षेण बलेन च मिथः प्रत्येकं पुनाने शोधयन्त्यौ यज्ञं यजमानं वा युवां राजथः । यद्वा । तन्वा स्वस्वशरीरिकदेशेन मिथः परस्परं पुनाने शोधयन्त्यौ । द्यौः स्वीयनासारेण भुवं सा च स्वकीयेन काशेन चंद्रमसि स्थितेन दिवमिति विवेकः । सनात्सदाकालमृतं यज्ञमूह्याथे । वहथः ॥

मही मित्रस्य साधयस्तरंती पिप्रती ऋतं । परि यज्ञं नि षेदथुः ॥ ७ ॥

मही इति । मित्रस्य । साधयः । तरंती इति । पिप्रती इति । ऋतं । परि । यज्ञं । नि । षेदथुः ॥ ७ ॥

मही महती बावापृथिव्यौ मित्रस्य मित्रभूतस्य स्तोतुरभिमतं साधयः । ऋतमन्नं तरंती तारयन्त्यौ पिप्रती पूरयन्त्यौ यज्ञं परि परितो नि षेदथुः । आश्रयतः ॥ ८ ॥

चेत्रस्य पतिनेत्यष्टर्चं द्वादशं सूक्तं वामदेवस्यार्थं । आद्याचतुर्थीषष्ठीसप्तम्योऽनुष्टुभः पंचमी पुरउष्णिक् । आद्यश्चेत्पुरउष्णिगिति हि तल्लक्षणं । शिष्टास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । आद्यास्तिस्रः चेत्रपतिदेवताकाश्चतुर्थी शुनाख्यदेवताका पंचम्यष्टम्यौ शुनासीरदेवताके षष्ठीसप्तम्यौ सीतादेवताके । तथा चानुक्रमणिका । चेत्रस्याष्टौ तिस्रः चेत्रपत्याः शुनायैका परा पुरउष्णिक् सांख्या च शुनासीराभ्यामुपांखे सीतायै ते अनुष्टुभावाद्या च चतुर्थी चेति ॥ चेत्रस्य कर्षणेऽनेन सूक्तेन प्रत्युचं जुहुयाज्जपेद्वा । तथा च सूचितं । चेत्रस्य पतिना वयमिति प्रत्युचं जुहुयाज्जपेद्वा । आ० गृ० २. १०. इति ॥ अग्नोर्यामे होतुरतिरिक्तोकथ्य आश्विनशस्त्रादूर्ध्वं चत्वार्यतिरिक्तोकथ्यानि । तत्राद्या परिधानीया । सूचितं च । चेत्रस्य पतिना वयमिति परिधानीया । आ० ९. ११. इति ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनैव जयामसि । गामश्वं पोषयित्वा स नो मृळातीदृशे ॥ १ ॥
क्षेत्रस्य । पतिना । वयं । हितेनैव । जयामसि । गां । श्वं । पोषयित्वा । आ । सः ।
नः । मृळाति । ईदृशे ॥ १ ॥

वयं यजमानाः चेत्रस्य पतिना देवेन ॥ रुद्रं चेत्रपतिं प्राहुः केचिदपिमथापरि । स्वतंत्र एव वा कश्चित्चेत्रस्य पतिरुच्यते ॥ हितेनैव । इवशब्द एवार्थः । सर्वप्राणिहितेनैव तेन । अथवा मित्रेणैव । यथा सख्युः साहाय्ये सन् स्वकार्यं साधयति तद्वत् । जयामसि । जयामः क्षेत्रं । स देवो गामश्वं च पोषयितुं पोषयितुं गवाश्चलक्षणं धनमा हरत्विति शेषः । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । स एव देवो नोऽस्मान्निदृश उक्तलक्षणे धने दातव्ये सति मृळाति । सुखयति । चेत्रस्य पतिनेत्यादिनिर्दिष्टं । १०. १५. जानीयात् ॥

अग्नोर्यामे मैत्रावरुणस्यातिरिक्तोकथ्ये परिधानीया । सूचितं च । चेत्रस्य पते मधुमंतमूर्मिमिति परिधानीया । आ० ९. ११. इति ॥

क्षेचस्य पते मधुमंतमूर्मिं धेनुरिव पयो अस्मासु धुस्व ।

मधुश्चुतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृळयंतु ॥ २ ॥

क्षेचस्य । पते । मधुऽमंतं । ऊर्मिं । धेनुऽइव । पयः । अस्मासु । धुस्व ।

मधुऽश्चुतं । घृतंऽइव । सुऽपूतं । ऋतस्य । नः । पतयः । मृळयंतु ॥ २ ॥

हे क्षेचस्य पते त्वं मधुमंतं माधुर्योपेतमूर्मिं प्रवृद्धमुदकं धेनुः पय इव सा यथा दुग्धे तथास्मासु धुस्व । मधुश्चुतं मधुस्रावि सुपूतं घृतमिवेत्युपमा । तादृशमुदकमिच्छर्थः । ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा पतयः स्वामिनो नोऽस्मान् मृळयंतु । सुखयंतु । यद्वा । ऋतस्यैतत्कर्मणि षष्ठी । ऋतं मृळयंतु । प्रयच्छंतु । मृळतिरच दानकर्मा ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनोऽतिरिक्तोक्थे परिधानीयैषा । मधुमतीरोषधीर्द्याव आप इति परिधानीया । आ० ९. ११. इति सूचितत्वात् ॥

मधुमतीरोषधीर्द्याव आपो मधुमन्नो भवत्वन्तरिक्षं ।

क्षेचस्य पतिर्मधुमान्नो अस्वरिष्यंतो अन्वेनं चरेम ॥ ३ ॥

मधुऽमतीः । ओषधीः । द्यावः । आपः । मधुऽमत् । नः । भवतु । अन्तरिक्षं ।

क्षेचस्य । पतिः । मधुऽमान् । नः । अस्तु । अरिष्यंतः । अनु । एनं । चरेम ॥ ३ ॥

ओषधीरोषधो ग्रीहिप्रियम्बादयो नोऽस्मभ्यं मधुमतीर्मधुमन्नो भवतु । तथा द्यावः । तिस्रो दिव इत्युक्त-
तादृक्प्रवचनं युक्तं । तथापोऽन्तरिक्षं च नो मधुमन्नवतु । किंच क्षेचस्य पतिरपि मधुमात्रोऽस्तु । अरिष्यंतो
ऽन्वेरहिष्यंतो वयमेनं क्षेचपतिमनु अनुसृत्य चरेम । संचरेम सुखेन ॥

शुनं वाहाः शुनं नरः शुनं कृषतु लांगलं । शुनं वरचा बध्यंतां शुनमष्टामुदिंगय ॥ ४ ॥

शुनं । वाहाः । शुनं । नरः । शुनं । कृषतु । लांगलं । शुनं । वरचाः । बध्यंतां । शुनं ।

अष्टां । उत् । इंगय ॥ ४ ॥

वाहा बलीवर्दाः शुनं । सुखनामेतत् । सुखं यथा भवति तथा वहत्विति शेषः । तथा नरो नेतारो
मनुष्याः कर्षकाः शुनं कुर्वंतु । तथा लांगलमपि शुनं कृषतु । वरचा वरणेन चायमाणाः प्रग्रहाः शुनं बध्यंतां ।
अष्टां प्रतोदं शुनमुदिंगय । प्रेरय । शुनाख्यो वाख्विन्द्रयोरन्यतमः सुखकृद्देवः । तदनुग्रहादेतत्सर्वं भवत्विति
तस्य श्रुतिसामान्येन स्तुतिः ॥

शुनासीरीये पर्वणि शुनासीरदेवताकस्य हविषोऽनुवाक्यैषांत्या अक् याज्या । सूचितं च । शुनासीराविमां
वाचं जुषेथां शुनं नः फालाः । आ० २. २०. इति ॥

शुनासीराविमां वाचं जुषेथां यहिवि चक्रथुः पयः । तेनेमामुप सिंचतं ॥ ५ ॥

शुनासीरौ । इमां । वाचं । जुषेथां । यत् । दिवि । चक्रथुः । पयः । तेनं । इमां ।

उप । सिंचतं ॥ ५ ॥

सुदेवः शुनदेवतेति शौनकः । अतः शुन इन्द्रः सीरो वायुः । शुनो वायुः शु एत्थन्तरिक्षे सीर आदित्यः
सरणात् । नि० ९. ४०. इति यास्कः । हे शुनासीरौ तौ शुनामिमां वक्ष्यमाणां मदीयां वाचं जुषेथां । यत्पयो
दिवि चक्रथुः तेनेमां भूमिमुप सिंचतं ॥

अ॒र्वाचीं सु॒भगे भव॒ सीते॒ वंदा॑महे॒ त्वा । यथा॑ नः सु॒भगास॑सि॒ यथा॑ नः सु॒फला॑ससि ॥ ६ ॥
 अ॒र्वाचीं । सु॒ऽभगे॒ । भ॒व । सी॒ते । वंदा॑महे । त्वा । यथा॑ । नः । सु॒ऽभगा॑ । अ॒ससि॑ ।
 यथा॑ । नः । सु॒ऽफला॑ । अ॒ससि॑ ॥ ६ ॥

हे सुभगे सीते त्वमर्वाच्यर्वागचना भव । त्वा त्वा वंदामहे । सुवीमहि । यथा नः सुभगाससि । शोभनधना भवसि । यथा नः सुफलाससि तथा वंदामहे ॥

इ॒न्द्रः सी॒तां नि गृ॒ह्णातु॒ तां पू॒षा नु॑ यच्छतु ।
 सा नः॒ प॒र्य॒स्वती॒ दुहा॑मु॒त्तरा॑मु॒त्तरा॑ समा॑ ॥ ७ ॥
 इ॒न्द्रः । सी॒तां । नि । गृ॒ह्णातु॒ । तां । पू॒षा । अ॒नु॑ । य॒च्छतु॒ ।
 सा । नः॒ । प॒र्य॒स्वती॒ । दुहा॑ । उ॒त्तरा॑ऽउ॒त्तरा॑ । समा॑ ॥ ७ ॥

इन्द्रो देवः सीतां सीताधारकाष्ठां नि गृह्णातु । तां सीतां पूषा देवोऽनु यच्छतु । नियमयतु । सा द्यौः पर्यस्वत्युदकवती दुहा । दुह्यात् । कदेति तदुच्यते । उत्तरामुत्तरां समामुत्तरमुत्तरं संवत्सरं ॥

अस्या अष्टम्या विनियोगः शुनासीराविमामित्युक्तः ॥

शु॒नं नः॒ फा॒ला वि कृ॑षंतु भूमिं शु॒नं की॒नाशा॑ अ॒भि यंतु॑ वा॒हिः ।
 शु॒नं प॒र्जन्यो॑ मधु॒ना प॒योभिः॑ शु॒नासी॒रा शु॒नम॒स्मासु॑ धत्तं ॥ ८ ॥
 शु॒नं । नः॒ । फा॒लाः । वि । कृ॑षंतु । भूमिं । शु॒नं । की॒नाशाः॑ । अ॒भि । यंतु॑ । वा॒हिः ।
 शु॒नं । प॒र्जन्यः॑ । मधु॒ना । प॒यःऽभिः॑ । शु॒नासी॒रा । शु॒नं । अ॒स्मासु॑ । ध॒त्तं ॥ ८ ॥

नो भूमिं फाला भूमिषिदारककाष्ठाः शुनं वि कृषंतु । शुनं यथा भवति तथा । कीनाशा बलीवर्द्धरचका वाहिर्बलीवर्द्धरभि यंतु । अभिगच्छंतु । शुनं यथा भवति तथा । पर्जन्यो मधुना मधुरिः पयोभिर्बदकैः सिंचतु । हे शुनासीरा इन्द्रवायू वाय्वादित्यौ वा शुनं सुखमस्मासु धत्तं । धारयतं ॥ ॥ ८ ॥

समुद्रादूर्मिरित्यादशर्चं त्रयोदशं सूक्तं । अंत्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । अपिसूर्याब्जोघृतानामन्यतमो देवता । वामदेव ऋषिः । अचानुक्रमणिका । समुद्रादूर्मिरिकादशमेयं जगत्वंतं सौर्यं वापं वा गव्यं वा घृतस्रुतिर्वेति ॥ विषुवतीदं सूक्तमाज्यं । तथा च सूचं । समुद्रादूर्मिरित्याज्यं त्वं सुमेधं । आ० ८. ६. इति ॥ ब्रूढे दशरात्रे सप्तमेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यं । सूचितं च । अथ कंदोमाः समुद्रादूर्मिरित्याज्यं । आ० ८. ९. इति ॥

स॒मु॒द्रादूर्मि॑र्मधु॒माँ उ॒दा॒रदु॒पां शु॒ना स॒म॒मृत॒त्वमा॑न॒द ।
 घृ॒तस्य॒ नाम॒ गुह्यं॒ यदस्ति॑ जि॒ह्वा दे॒वाना॑म॒मृत॒स्य नाभिः॑ ॥ ९ ॥
 स॒मु॒द्रात् । उ॒र्मिः । मधु॑ऽमा॒न् । उ॒त् । अ॒रा॒त् । उ॒प । अं॒शुना॑ । सं । अ॒मृत॒ऽत्वं । अ॒ना॒न् ।
 घृ॒तस्य॑ । ना॒म । गुह्यं॑ । य॒त् । अ॒स्ति॑ । जि॒ह्वा । दे॒वाना॑ । अ॒मृत॒स्य । नाभिः॑ ॥ ९ ॥

संमोदंतेऽस्मिन्यजमाना इति वा समुद्रोऽपिः पार्थिवः अथवा समुद्रवंत्यापोऽस्मादिति व्युत्पत्त्या वैद्युतोऽपिः । तस्मादूर्मिर्भूमिर्वदुपयुपयुञ्जतो मधुमाकाधुर्योपेतफलसमूह उदारत् । उन्नच्छति । अथवा वैद्युतादूर्म्युत्पादको रस उदारत् । उन्नतः । अथवा समुद्रात्समुद्रवणसाधनादादित्यादूर्मी रस उदकलक्षण उदारत् । आदित्याज्यायते वृष्टिरिति श्रुतेः । यद्वा । समुद्रादुक्तव्युत्पत्तेरंतरिक्षादूर्मिर्बदकमुदारत् । अथवा समुद्रादुक्त-

लक्षणाग्रवामूधसः सकाशादूर्ध्वज्ज्वलः क्षीररसः । एतद्भुतपक्षेऽपि समानं । यद्यपि घृतं क्षीराज्जायते तथापि तस्योधस उत्पत्तेरेवमुपचर्यते । शिष्टं वाक्चमग्न्यादिपंचसु पक्षेष्वपि समानं । अंशुना दीप्याग्निं वामृतत्वं मोक्षमुपसमानत् । उपेति पूरणः । प्राप्नोति नरः । घृतस्य दीप्तस्य क्षीरद्रव्यरूपस्य वा गुह्यं नाम गोपनीयं नमनसाधनं यदस्ति तद्वद्वीमि । तद्देवानां जिह्वास्वादकजिह्वास्थानीयं भवति । तदेवामृतस्य नाभिर्वंधकं भवति । तदुभयं घृतस्य नामेत्यर्थः । एवं सर्वमंत्रेषु तत्तत्पञ्चानुसारेण योज्यं ॥

वयं नाम प्र ब्रवामा घृतस्यास्मिन्यज्ञे धारयामा नमोभिः ।

उप ब्रह्मा शृणवच्छस्यमानं चतुःशृंगोऽवमीक्षीर एतत् ॥ २ ॥

वयं । नाम । प्र । ब्रवाम । घृतस्य । अस्मिन् । यज्ञे । धारयाम । नमः । ऽभिः ।

उप । ब्रह्मा । शृणवत् । शस्यमानं । चतुः । ऽशृंगः । अवमीत् । गौरः । एतत् ॥ २ ॥

वयं यजमाना घृतस्य नाम प्र ब्रवाम । सुमः । अस्मिन्यज्ञे नमोभिर्नमस्कारिर्हविर्भिर्वा धारयाम च । ब्रह्मा परिवृढो देवः शस्यमानं सूयमानमिदमुप शृणवत् । शृणुयात् । चतुःशृंगः । चत्वारि शृंगाणि वेदचतुष्टयरूपाणि यस्य सः । आदित्यादिपञ्च एवं । इतरेष्वपि यास्कोक्तव्युत्पत्त्या शृंगशब्दो व्याख्येयः । गौरोऽङ्गणवर्ण-
सादृशो देव एतत्कर्म जगद्वावमीत् । उन्निरति । निर्वहतीत्यर्थः ॥

चत्वारि शृंगा चयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आ विवेश ॥ ३ ॥

चत्वारि । शृंगा । चयः । अस्य । पादाः । द्वे इति । शीर्षे इति । सप्त । हस्तासः । अस्य ।

त्रिधा । बद्धः । वृषभः । रोरवीति । महः । देवः । मर्त्यान् । आ । विवेश ॥ ३ ॥

यद्यपि सूक्तस्यापिसूर्यादिपंचदेवताकत्वात्पंचाधायं मन्त्रो व्याख्येयस्तथापि निरुक्ताव्युक्तनीत्या यज्ञात्मकाग्नेः सूर्यस्य च प्रकाशकत्वेन तत्परतया व्याख्यायते । अस्य यज्ञात्मकस्याग्नेश्चत्वारि शृंगा चत्वारो वेदाः शृंगस्थानीयाः । यद्यथापक्षेन यज्ञं व्याख्यास्यामः स त्रिभिर्वेदैर्विधीयते । परिभा० १. ३. । इत्युक्तं तथाप्याथर्वणस्येतरानपेक्षयैव-
कापिसाध्यानां कृत्स्नकर्मणामभिधायकत्वात्तदपेक्षया चत्वारि शृंगेत्युक्तं । चयो अस्य पादाः सवनानि त्रीण्यस्य पादाः । प्रवृत्तिसाधनत्वात्पादा इत्युच्यते । द्वे शीर्षे ब्रह्मौदनं प्रवर्ग्यथ । इष्टिसोमप्राधान्येनैदमुक्तं । सप्त हस्तासः सप्त कंदांसि । हस्ता अनुष्ठानस्य मुख्यसाधनं । कंदांस्यपि देवताप्रीणनस्य मुख्यसाधनमिति हस्तव्यवहारः । त्रिधा बद्धो मन्त्रकल्पब्राह्मणैस्त्रिप्रकारं बद्धः । बंधनमस्य तन्निष्पाद्यत्वं । वृषभः फलानां वर्षिता रोरवीति । शृंगं शब्दायते । ऋग्यजुःसामोक्तैः शस्त्रयागस्तुतिरूपैर्होत्राव्युत्पादितैर्ध्वनिभिरसौ रीति । एवं महो देवो मर्त्यानां विवेश । मर्त्यैर्यजमानैर्निष्पाद्यत्वात्प्रवेश उपचर्यते ॥ अत्र यास्कश्चत्वारि शृंगेति वेदा वा एत उक्ताः । नि० १३. ७. । इत्यादिना निरवोचत् । तद्वचनसंधेयं ॥ अथ सूर्यपक्षे व्याख्यायते । अस्यादित्यस्य चत्वारि शृंगाणि चतस्रो दिशः । एताः अथणार्थत्वात्कृंगाणीत्युपचर्यते । चयो अस्य पादाः । चयो वेदाः पादस्थानीया भवन्ति गमनसाधनत्वात् । तथा ह्यग्निः पूर्वाह्ने दिवि देव ईयत इत्युपक्रम्य वेदैरभ्युपगम्यति मरिचिः सूर्यः । तै० ब्रा० ३. १२. ९. १. । इति हि वेदचयेण गतिराम्नाता । द्वे शीर्षे । अहश्च रात्रिश्चेति द्वे शिरसी । सप्त हस्तासो अस्य । सप्त रश्मयः षड्विंशत्या अतएव एकः साधारण इति वा सप्त हस्ता भवन्ति । त्रिधा बद्धस्त्रिषु स्थानेषु त्रित्यादिष्वग्न्यायात्मकत्वेन संबद्धः । यीष्मवर्षाहिमंताख्यैस्त्रिभिस्त्रिधा बद्धो वा । वृषभो वर्षिता रोरवीति । शब्दं करोति वृथादिद्वारा । स महो महान् देवो मर्त्यानां विवेश तन्निर्गतया । सूर्य आत्मा जगतस्तस्युपस्थ । ऋग्वे० १. ११५. १. । इति हि श्रुतं ॥ एवं त्वत्वादिपक्षेऽपि योज्यं । शाब्दिकास्तु शब्दब्रह्मपरतया चत्वारि शृंगेति चत्वारि पदजातानि नामाख्याति चोपसर्गनिपाताद्येत्यादिना व्याचक्षते । अपरे त्वपरतया । तत्सर्वमत्र द्रष्टव्यं ॥

त्रिधा हितं प॒णिभिर्गुह्यमानं॑ गवि॑ दे॒वासो घृतमन्व॑विन्दन् ।

इंद्र॑ एकं॒ सूर्य॑ एकं॒ जजान॑ वे॒नादेकं॑ स्व॒धया॒ निष्ट॑तसुः ॥ ४ ॥

त्रिधा । हितं । प॒णिऽभिः । गुह्यमानं । गवि । दे॒वासः । घृतं । अनु । अ॒वि॒न्दन् ।

इंद्रः । एकं । सूर्यः । एकं । ज॒जान॑ । वे॒नात् । एकं । स्व॒धया॒ । निः । त॒त॒सुः ॥ ४ ॥

पणिभिरसुरैर्गवि गोषु त्रिधा क्षीरदध्याज्यभेदेन त्रिप्रकारं हितं निहितं गुह्यमानं गोपितं घृतं दीप्तं रसरूपं वा द्रव्यं देवासो देवा अन्वविन्दन् । अलभन्त । तत्रेन्द्र एकं क्षीरं जजान । उदपादयत् । सूर्य एकं जजान । वेनात्कांतिमतोऽभेर्गमनवतो वायोर्विकं घृतं स्वधयान्नैव निमित्तेन द्रव्येण वा साधनेन निष्टतसुः । निरपादयन् देवाः ॥

ए॒ता अ॑र्षेति॒ हृद्या॑त्समु॒द्राच्छ॑त॒व्रजा॑ रि॒पुणा॑ नाव॒चक्षे॑ ।

घृत॑स्य॒ धारा॑ अ॒भि चा॑क॒शीमि॑ हि॒र॒ण्ययो॑ वे॒त॒सो म॑ध्य॒ आसां॑ ॥ ५ ॥

ए॒ताः । अ॑र्षेति॒ । हृद्या॑त् । स॒मु॒द्रात् । श॒त॒ऽव्र॑जाः । रि॒पुणा॑ । न । अ॒व॒ऽच॑क्षे ।

घृत॑स्य । धाराः । अ॒भि । चा॒क॒शीमि॑ । हि॒र॒ण्ययः॑ । वे॒त॒सः । म॑ध्ये । आ॒सां ॥ ५ ॥

एता आपो घृतधारा वार्षति । अधः पतन्ति । शतव्रजा अपरिमितगतयः सत्यो हृद्यादृदयंगमात्समुद्रा-
दन्तरिक्षाद्रिपुणा जलमोकप्रतिबंधकारिणा शत्रुणा वृत्रेण नावचक्षे न अवदर्शनाय यथावृष्टं भवति तथार्षति ।
ता घृतस्य धारा अभि चाकशीमि । अभिपश्यामि । कुर्वति तदुच्यते । हिरण्ययो हिरण्यमयो वेतसोऽप्संभवो
ऽभिर्वैद्युत आसामपां मध्ये वर्तत इति शेषः । अत्र घृतस्य धारा अभि चाकशीमीत्यनेन चरमपादेन होमाधा-
रोऽभिर्वैद्युतोऽपिरादित्यो वीक्षतः ॥ ॥ ५० ॥

स॒म्यक् स्र॑वंति स॒रितो॑ न धे॒ना अ॑न्तर्हृ॒दा म॑नसा पू॒यमा॑नाः ।

ए॒ते अ॑र्षेत्यू॒र्मयो॑ घृत॑स्य॒ मृगा॑ इ॒व क्षि॑प॒णोरी॑ष॒माणाः॑ ॥ ६ ॥

स॒म्यक् । स्र॑वंति । स॒रितः॑ । न । धे॒नाः । अ॑न्तः । हृ॒दा । म॑नसा । पू॒यमा॑नाः ।

ए॒ते । अ॑र्षेति॒ । ऊ॒र्मयः॑ । घृत॑स्य॒ । मृगाः॑ऽइ॒व । क्षि॑प॒णोः । ई॒ष॒माणाः॑ ॥ ६ ॥

अस्त्रापेक्षपरि सम्यक् स्रवंति । सरन्ति । घृतस्य धाराः । किमिव । सरितो न धेनाः प्रीणयिष्यो नद्य इव ।
अन्तर्हृदा मनसा हृदयमध्यगतेन चित्तेन । भावनासचिर्वेनेति यावत् । तेन पूयमानाः शुद्धीकृताः । तदेवोच्यते ।
एते घृतस्योर्मयो रसा अर्षति । गच्छन्ति । जुष्टाः सकाशादपेक्षपरि पतन्ति । किमिव । क्षिपणोः क्षेपकाद्याधा-
दीषमाणाः पलायमाना मृगा इव । ते यथा कचं प्रविशन्ति तद्वत् । अनेन श्रेष्ठ्यमुक्तं भवति ॥

सिं॒धोरि॑व प्रा॒ध्वने॑ शू॒घ॒नासो॑ वा॒त॒प्रमि॑यः प॒तय॑न्ति य॒ज्ञाः ।

घृत॑स्य॒ धारा॑ अ॒रुषो॑ न वा॒जी का॒ष्ठा भि॑दन्मि॒भिः पि॑न्व॒मानः॑ ॥ ७ ॥

सिं॒धोःऽइ॒व । प्र॒ऽअ॒ध्वने॑ । शू॒घ॒नासः॑ । वा॒त॒ऽप्रमि॑यः । प॒तय॑न्ति । य॒ज्ञाः ।

घृत॑स्य । धाराः । अ॒रुषः॑ । न । वा॒जी । का॒ष्ठाः । भि॑दन् । मि॒भिः । पि॑न्व॒मानः॑ ॥ ७ ॥

सिंधोः स्तब्धमानाया नद्याः सकाशादिवोदकानीव प्राध्वने प्रवणवति देशे शूघनास आशुगन्धः । आशु
इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भवत इति निरुक्तं । ६. ५. वातप्रमियो वायुवत्प्रकृष्टवेगा यज्ञा महत्यो घृतस्य

धाराः पतयन्ति । गच्छन्त्येवपरि । घृतमुदकमिति पक्षे सिंधोरिवेत्येवशब्दोऽनर्थकः । स्यंदनसाधनादंतरि-
चादुक्तलक्षणा घृतधारा उदकधाराः पतयन्ति । गच्छन्ति भूमौ । किंच घृतसंस्थायः काष्ठा मर्यादाभूतान्परि-
धीन्मिदन्तूर्मिभी रसैः पिब्यमानो वर्धमानो भवति । उदकमिति पक्षे काष्ठाः क्रात्वा स्थिता दिशो मिदन्तूर्मि-
भिस्ररंगैः पिब्यमानो भवति । तच्च दृष्टान्तः । अक्षो न वाजी आरोचमानो गर्वेण गमनशीलोऽश्व इव । स
यथा मिदन्पिब्यमानश्च भवति तद्वत् ॥

अभि प्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निं ।

घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषाणो हर्यन्ति जातवेदाः ॥ ८ ॥

अभि । प्रवन्त । समनाऽइव । योषाः । कल्याण्यः । स्मयमानासः । अग्निं ।

घृतस्य । धाराः । संऽइधः । नसन्त । ताः । जुषाणः । हर्यन्ति । जातऽवेदाः ॥ ८ ॥

घृतस्य धारा अमुमग्निं समनेव समानमनस्का योषा योषितः पतिमिवाभि प्रवन्त । अभिनमयन्ति । निमयं
कुर्वन्ति । कीदृशस्थाः । कल्याण्यो भद्ररूपाः स्मयमानासो हसन्त्यः । किंच ताः समिधः सम्यग्दीपयिष्यः सत्यो
नसन्त । व्याप्नुवन्ति । ता एव धारा जुषाणः प्रीयमाणः सेवमानो वायं जातवेदा हर्यन्ति । कामयते । घृतशब्द-
स्योदकमिति पक्षेऽपि जातवेदः शब्दाभ्यां वैद्युतोऽग्निरादित्यो वा गृह्यते । तं देवमुदकधारा अभि प्रवन्त नसन्त
च । स ताश्च हर्यन्ति ॥

कन्या इव वहतुमेतवा उ अंज्यंजाना अभि चाकशीमि ।

यच सोमः सूयते यच यज्ञो घृतस्य धारा अभि तत्पवन्ते ॥ ९ ॥

कन्याःऽइव । वहतुं । एतवै । ऊं इति । अंजि । अंजानाः । अभि । चाकशीमि ।

यच । सोमः । सूयते । यच । यज्ञः । घृतस्य । धाराः । अभि । तत् । पवन्ते ॥ ९ ॥

कन्या इवानूढा बालिका इव । ता यथा वहतुमुदाहं प्राप्तुमेतवा उ एतुं पतिं गंतुमंज्यंजकमाभरणं तेजो
वांजाना व्यंजयन्त्यः । एवंकुर्वन्त्यः कन्या इव स्वभर्तृभूतमाध्वरं वैद्युतं वापिमादित्यं वा वहतुमेतुमंजि व्यंजकं
तदीयं रूपमंजाना व्यंजयन्तीर्घृतस्य धारा अभि चाकशीमि । अभिपश्यामि । घृतेनोदकेन च भौमस्य वैद्युतस्य
चाग्नेः प्रज्वलनं प्रसिद्धं । किंच ता धाराः सोमः सूयते यच यच चेतरो यज्ञसायते तत्तं यज्ञमभिलक्ष्य पवन्ते ।
गच्छन्ति खलु ॥

अभ्यर्षत सुष्टुतिं गव्यमाजिमस्मासु भद्रा द्रविणानि धत्त ।

इमं यज्ञं नयत देवता नो घृतस्य धारा मधुमत्पवन्ते ॥ १० ॥

अभि । अर्षत । सुऽस्तुतिं । गव्यं । आजिं । अस्मासु । भद्रा । द्रविणानि । धत्त ।

इमं । यज्ञं । नयत । देवता । नः । घृतस्य । धाराः । मधुऽमत् । पवन्ते ॥ १० ॥

हे मदीया अश्विजो गव्यं गोसमूहं गोसंबन्धिनं वाजिं संधातमभ्यर्षत । अभिगच्छत । अभिगमयत वा
सुष्टुतिं शोभनां सुतिं । अत्र गोशब्देनोदकानि गावो वोच्यन्ते । तत्संधातोऽभिप्रेतः । अस्मासु यजमानेषु भद्रा
सुत्वानि द्रविणानि धत्त । धारयत । सुत्वा खलु फलं लप्स्यते । किंच नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं देवता अत्र
यष्टव्यान्देवान्नयत । प्रापयत । घृतस्य धारा मधुमद्यथा तथा पवन्ते । गच्छन्ति ॥

धामन्त इत्येवोत्तरसूक्तस्याद्या चाध्यायोत्सर्जनोपाकरणयोर्विजुक्ते । धामन्ते विश्वमिति प्रतीकमुक्त्वा
तदन्ते वृचाः । आ० गृ० ३. ५. इति सूचितत्वात् ॥

धामन्ते विश्वं भुवनमधि श्रितमंतः समुद्रे हृद्यं तरायुषि ।

अपामनीके समिथे य आभृतस्तमश्याम मधुमंतं त ऊर्मि ॥ ११ ॥

धामन् । ते । विश्वं । भुवनं । अधि । श्रितं । अंतरिति । समुद्रे । हृदि । अंतः । आयुषि ।

अपां । अनीके । संऽद्वये । यः । आऽभृतः । तं । अश्याम । मधुऽमंतं । ते । ऊर्मि ॥ ११ ॥

ते त्वदीये धामन्धामनि तेजःस्थाने विश्वं भुवनमधि श्रितं । अंतः समुद्रे वडवाप्तित्वेन हृद्यंतः सर्वप्राणिनां हृदये वैश्वानरत्वेनायुष्यन्ते सर्वप्राण्याहारत्वेन । यद्वा । आयुषीत्येतद्विशेषणं । जठराग्निना खत्वायुर्धार्यते । अपामनीक उदकसंस्त्यायै वैद्युताप्तित्वेन समिथे संग्रामे च शौर्याप्तिरूपेण । एवं सर्वेषु स्थानेषु वर्तमानं धाम । तस्मिन्धामनि य ऊर्मिर्धृतरूप उदकरूपो वा रस आभृतः स्थापितः ते त्वदीयं तं रसं मधुमंतं माधुर्योपेतमश्याम । व्याप्नुयाम ॥ ॥ ११ ॥ ॥ ५ ॥

इत्थं श्रीबुक्कभूपालसाम्राज्यैकधुरंधरः । विद्यातीर्थगुरोर्दृष्ट्या प्राप्तसार्वज्ञ्यवैभवः ॥

श्रीमत्सायणमंचीशः सकलागमतत्त्ववित् । दाशतय्यां माधवीये वेदार्थस्य प्रकाशने ॥

चतुर्थं मंडलं सम्यक् वामदेवेन वीक्षितं । अष्टोत्तरिस्तु पंचाशत्सूक्तिः पंच शतैरपि ॥

एकोनया नवत्या च युक्तैर्मैत्रेय संमितं । व्याकार्षीत्सुखबोधार्थं पञ्चतैतद्विमत्सराः ॥

॥ इति चतुर्थं मंडलं समाप्तं ॥

॥ ऋग्वेदः ॥

॥ अथ पंचमं मंडलं ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अत्रेये पंचमे मंडले षडनुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि । तत्राबोधमिरिति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । अबोधि द्वादश बुधगविष्टिराविति । पंचमे मंडलेऽनुक्तगोचमात्रेयं विद्यादिति परिभाषितत्वादात्रेयी बुधगविष्टिरावृषी । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । मंडलादिपरिभाषयाभिर्देवता ॥ प्रातरनुवाक आत्रेये क्रतौ त्रैष्टुभे कंदस्याश्विनशस्त्रे चैतदादिचत्वारि सूक्तानि । तथा च सूत्रितं । अबोधमिः समिधेति चत्वारि । आ० ४. १३. इति ॥ अध्यायोत्सर्जनोपाकरणयोर्धामन्ते विश्वमिति वृचत्वेन विनियोग उक्तः ॥

अबोध्यमिः समिधा जनानां प्रति धेनुमिवायतीमुषासं ।

यद्वा इव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानवः सिस्रते नाकमच्छ ॥ १ ॥

अबोधि । अग्निः । संऽइधा । जनानां । प्रति । धेनुंऽइव । आऽयतीं । उषसं ।

यद्वाःऽइव । प्र । वयां । उत्ऽजिहानाः । प्र । भानवः । सिस्रते । नाकं । अच्छ ॥ १ ॥

अयमभिर्जनानामध्वर्वादीनां समिधा समिद्धिरबोधि । प्रवृद्धोऽभूत् । धेनुमिव । अपिहोत्रार्थधेनुं प्रति यथा प्रातर्बुध्यते तद्वायतीमागच्छंतीमुषसं प्रति । उषःकाल इत्यर्थः । अथ प्रवृद्धस्याभिर्भानवो ज्वाला यद्वा महान्तो वयां शाखां प्रोज्जिहानाः प्रोन्नमयंतो वृक्षा इव प्रोज्जिहानाः स्वाधिष्ठानं त्यजंतो नाकमंतरिक्षमच्छा भिमुख्येन प्र सिस्रते । प्रसरन्ति ॥

अबोधि होता यजथाय देवानूर्ध्वो अग्निः सुमनाः प्रातरस्थात् ।

समिद्धस्य रुशददर्शि पाजो महान्देवस्तमसो निरमोचि ॥ २ ॥

अबोधि । होता । यजथाय । देवान् । ऊर्ध्वः । अग्निः । सुऽमनाः । प्रातः । अस्थात् ।

संऽइद्धस्य । रुशत् । अदर्शि । पाजः । महान् । देवः । तमसः । निः । अमोचि ॥ २ ॥

अयं होता होमनिष्पादकोऽभिर्देवान्यष्टव्यान् यजथाय यष्टुमबोधि । बुध्यते । सोऽग्निः प्रातःकाले सुमनाः शोभनमनस्को यजमानानुग्रहबुद्धिः सन् ऊर्ध्वोऽस्थात् । उत्तिष्ठति । समिद्धस्यास्य रुशद्रोचमानं पाजो बलं ज्वालालक्षणमदर्शि । दृश्यते । अथ तथाभूतो महान्देवस्तमसोऽधकारान्निरमोचि । निर्मुक्तोऽभूत् ॥

यदीं गणस्य रशनामजीगः शुचिरंक्ते शुचिभिर्गोभिरग्निः ।

आदक्षिणा युज्यते वाजयंत्युत्तानामूर्ध्वो अधयज्जुहूभिः ॥ ३ ॥

यत् । ईं । गणस्य । रशनां । अजीगरिति । शुचिः । अंक्ते । शुचिऽभिः । गोभिः । अग्निः ।

आत् । दक्षिणा । युज्यते । वाजऽयन्ती । उत्तानां । ऊर्ध्वः । अधयत् । जुहूभिः ॥ ३ ॥

यद्यदेमयमभिर्गणस्य संधात्मकस्य जगतो रशनां रज्जुरिव व्यापारप्रतिबंधकं तमोऽजीगः । गिरति गृह्णाति वा । समिद्धो भवतीत्यर्थः । तदा शुचिर्दोष्टोऽग्निः शुचिभिर्गोभिर्दोष्टे ररिमभिरंक्ते । अर्चयति विश्वं जगत् । आदनंतरमेव दक्षिणा प्रवृद्धा वाजयंत्यमच्छंत्वाज्यधारा युज्यते । युक्ता भवति । अथवा दक्षिणा प्रवृद्धाज्यधारा युज्यते । तां च धारामुत्तानामूर्ध्वतानामुपरि विस्तृतामूर्ध्वं उन्नतः सन् जुहूभिरधयत् । पिबति ॥

अग्निमच्छा देवयतां मनांसि चक्षूषीव सूर्ये सं चरन्ति ।

यदीं सुवाति उषसा विरूपे श्वेतो वाजी जायते अये अह्ना ॥४॥

अग्निं । अच्छ । देवऽयतां । मनांसि । चक्षूषिऽइव । सूर्ये । सं । चरन्ति ।

यत् । ई । सुवाति इति । उषसा । विरूपे इति विरूपे । श्वेतः । वाजी । जायते ।

अये । अह्ना ॥४॥

अग्निं देवमच्छाभिमुखेन देवयतां देवानात्मन इच्छतां यजमानानां मनांसि सं चरन्ति । देवा यष्टव्या-
स्तदर्थं कदायं वर्धयन्तीति ध्यायन्तीत्यर्थः । चक्षूषीव सर्वेषां प्राणिनां यथा सूर्ये संचरन्ति तद्वत् । यद्यदेमेनम-
ग्निमुषसा सह विरूपे नानारूपे द्यावापृथिव्यां सुवाति । जनयतः । तदानीं श्वेतः प्रकृष्टवर्णीपेतो वाजी वेजन-
वानग्निरह्नामय उदयकाले जायते । प्रवर्धत इत्यर्थः ॥

जनिष्ट हि जेन्यो अये अह्ना हितो हितेष्वरूपो वनेषु ।

दमेदमे सप्त रत्ना दधानोऽग्निर्होता नि षसाद् यजीयान् ॥५॥

जनिष्ट । हि । जेन्यः । अये । अह्ना । हितः । हितेषु । अरूपः । वनेषु ।

दमेऽदमे । सप्त । रत्ना । दधानः । अग्निः । होता । नि । षसाद् । यजीयान् ॥५॥

अयमपिजेन्य उत्पादनीयोऽह्नामय उदयकाले जनिष्ट । प्रादुरभूत् । पश्चात् हितेषु वनेषु वनोत्थेषु काष्ठे-
ष्वरूप आरोचमानः सन् हितः । स्थापितः । पश्चाद्दमे दमे तत्तद्यागगृहे सप्त रत्ना रमणीयाः सप्त ज्वाला
दधानो धारयमाणः । अथवा यजमानेभ्यः सप्तविधानि रत्नानि दधानोऽग्निर्होता होमनिष्पादकः सन्
यजीयान्यष्टव्यः सन् नि षसाद् । निषसो भवति ॥

जीवति यजमाने मृत इति शब्दो यदि स्थाप्यदानीं सुरभिर्मतीष्टिः कार्या । तत्रेयमशुवाक्या । सूचितं च ।
अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयान्त्साध्वीमकदेववीतिं नो अद्य । ऐ० ब्रा० ७. ९. इति ॥

अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयानुपस्थे मातुः सुरभा उं लोके ।

युवा कविः पुरुनिःष्ट ऋतावा धर्ता कृष्टीनामुत मध्यं इद्धः ॥६॥

अग्निः । होता । नि । असीदत् । यजीयान् । उपऽस्थे । मातुः । सुरभौ । उं इति । लोके ।

युवा । कविः । पुरुनिःऽस्थः । ऋतऽवा । धर्ता । कृष्टीनां । उत । मध्ये । इद्धः ॥६॥

अयमपिर्होता होमनिष्पादकः सन् यजीयान्यष्टव्यश्च सन् न्यसीदत् । निषसाद् । कुचेति तदुच्यते । मातुः
सर्वस्य निर्मातुर्भूम्या उपस्थ उत्संगे तत्रापि सुरभावाज्यादिसौरभ्ययुक्ते लोके सर्वैर्द्रष्टव्ये स्थाने वेदिलक्षणे ।
उतापि च युवा नित्यतरुणः सर्वत्र मिश्रितो वा कविर्मेधावी पुरुनिःष्टो बद्धस्थान ऋतावा यज्ञवान्धर्ता
सर्वस्य धारक एवंभूतः सन् कृष्टीनामृत्विग्यजमानानां मध्य इद्धः समिद्धः सन् वर्तत इति शेषः ॥ ॥१२॥

प्र णु त्वं विप्रमध्वरेषु साधुमग्निं होतारमीळते नमोभिः ।

आ यस्ततान् रोदसी ऋतेन नित्यं मृजन्ति वाजिनं घृतेन ॥७॥

प्र । नु । त्वं । विप्रं । अध्वरेषु । साधुं । अग्निं । होतारं । ईळते । नमःऽभिः ।

आ । यः । ततान् । रोदसी इति । ऋतेन । नित्यं । मृजन्ति । वाजिनं । घृतेन ॥७॥

त्वं तमयि नमोभिः स्तुतिभिर्नृ चिप्रं प्रेळते । सुवति । कीदृशं तं । विप्रं मेधाविनमध्वरेषु साधुं फलसाधकं
होतारं होमनिष्पादकं । यो देवो रोदसी द्यावापृथिव्यावृतेनोदकेना ततान् । विस्तारितवान् । अपी प्रास्ता-
ऊतेरादित्यद्वारा वृध्युत्पादकत्वात् । अथवा ऋतेन सत्यभूतेन हविषा दिवं तथाभूतेन वृद्धादिफलेन भुवं चा
ततान् । वाजिनमत्तवंतं देवं यजमाना नित्यं घृतेनोदकेनाग्नेन वा मृजंति । परिचरंति ॥

मार्जाल्यो मृज्यते स्वे दमूनाः कविप्रशस्तो अतिथिः शिवो नः ।

सहस्रशृंगो वृषभस्तदोजा विश्वा अग्ने सहसा प्रास्यन्यान् ॥ ८ ॥

मार्जाल्यः । मृज्यते । स्वे । दमूनाः । कविऽप्रशस्तः । अतिथिः । शिवः । नः ।

सहस्रऽशृंगः । वृषभः । ततऽश्रोजाः । विश्वान् । अग्ने । सहसा । प्र । असि । अन्यान् ॥ ८ ॥

मार्जाल्यः संमार्जनीयोऽयमपिमृज्यते । परिचर्यते । स्वे स्वकीये स्थाने । कीदृशोऽयं । दमूना दानमना
दांतमना वा कविप्रशस्तः कविभिर्मेधाविभिः प्रशस्तः प्रकर्षेण सुखो नोऽस्माकमतिथिरतिथिवत्पूज्यः शिवः
सुखकरश्च । सहस्रशृंगोऽपरिमितज्वालो वृषभो वर्धिता फलानां तदोजाः । यत्प्रसिद्धं बलं तेजो वासि
तदेवीजो यस्य तादृशः । सर्ववत्स्वरूप इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षवादः । हे अग्ने विश्वान्यान् स्वयतिरिक्तान्
सर्वान् सहसा बलेन प्रासि । प्रेति परेत्यर्थे । पराभवसि । व्याप्तुं वा प्रभवसि ॥

प्र सद्यो अग्ने अत्येयन्यानाविर्यस्मै चारुतमो बभूथ ।

ईकेन्यो वपुषो विभावा प्रियो विशामतिथिर्मानुषीणां ॥ ९ ॥

प्र । सद्यः । अग्ने । अति । एषि । अन्यान् । आविः । यस्मै । चारुऽतमः । बभूथ ।

ईकेन्यः । वपुषः । विभाऽवा । प्रियः । विशां । अतिथिः । मानुषीणां ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं यज्ञमासाद्य सवस्तुदानीमेवान्यान् स्वसमानानत्येषि । अतिक्रामसि । यस्यै चारुतमः सन्नावि-
र्बभूथ । किंच त्वमीकेन्यः सुखो वपुषो वपुष्करो दीप्तिकरो वा विभावा विशिष्टदीप्तिमान् प्रियः प्रियभूतो
विशां सर्वेषां प्राणिनां तथातिथिः पूज्यो मानुषीणां प्रजानां भवसि ॥

तुभ्यं भरंति क्षितयो यविष्ठ बलिमग्ने अंतित ओत दूरात् ।

आ भंदिष्ठस्य सुमतिं चिकिद्धि बृहत्ते अग्ने महि शर्म भद्रं ॥ १० ॥

तुभ्यं । भरंति । क्षितयः । यविष्ठ । बलिं । अग्ने । अंतितः । आ । उत । दूरात् ।

आ । भंदिष्ठस्य । सुऽमतिं । चिकिद्धि । बृहत् । ते । अग्ने । महि । शर्म । भद्रं ॥ १० ॥

हे यविष्ठ युवतमाप्ते तुभ्यं क्षितयो मनुष्या भरंति । संपादयंति । किं । बलिं पूजां हविलक्षणांमंतितो
ऽतिकादुतापि च दूरात् । आ इति चार्थे । किंच भंदिष्ठस्यातिशयेन स्तोतुः सुमतिं स्तुतिमा चिकिद्धि । आजा-
नीहि । हे अग्ने ते तव शर्म सुखमस्मभ्यं दातव्यं बृहन्नहन्नद्रं सुखं च ॥

आद्य रथं भानुमो भानुमंतमग्ने तिष्ठ यजतेभिः समंतं ।

विद्वान्पथीनामुर्वेऽन्तरिक्षमेह देवान्हविरद्याय वक्षि ॥ ११ ॥

आ । अद्य । रथं । भानुऽमः । भानुऽमंतं । अग्ने । तिष्ठ । यजतेभिः । संऽअंतं ।

विद्वान् । पथीनां । उरु । अंतरिक्षं । आ । इह । देवान् । हविःऽअद्याय । वक्षि ॥ ११ ॥

हे भानुमो दीप्तिमन्त्रये अद्यास्मिन्यागदिने भानुमंतं दीप्तिमंतं समंतं समीचीनप्रांतोपेतं रथं यजतेभिर्यष्ट-
वैदेवैः सहा तिष्ठ । आरोह । विद्वान्यष्टव्यदेवपरिज्ञानवांस्त्वं पथोनां देवयजनमार्गान्प्रति ॥ द्वितीयार्थे षष्ठी ॥
उर्वतरिचं प्रभूतिऽंतरिचे देवान्यष्टव्याहविरयाय हविर्भक्षणायेहा वशि । आवहसि ॥

अवोचाम कवये मेध्याय वचो वंदारु वृषभाय वृष्णे ।

गविष्ठिरो नमसा स्तोममग्नौ दिवीव रुक्ममुख्यंचमश्रेत् ॥ १२ ॥

अवोचाम । कवये । मेध्याय । वचः । वंदारु । वृषभाय । वृष्णे ।

गविष्ठिरः । नमसा । स्तोमं । अग्नौ । दिविऽईव । रुक्मं । उरुऽव्यंचं । अश्रेत् ॥ १२ ॥

वयमात्रेयाः कवये मेधाविने मेध्याय मेधाह्राय वृषभाय वर्षकाय फलानां वृष्णे सेक्ते यूने वंदारु वंदन-
शीलं वचः स्तोत्रमवोचाम । अथ ऋषिरात्मानं परोक्षेणैव निर्दिश्य स्तुतिमुपसंहरति । गविष्ठिरोऽयमृषिर्नमसा
नमस्कारेण हविषा वा युक्तं स्तोमं स्तोत्रमवावश्रेत् । अथति स्म । दिवि रुक्मं रोचमानमुख्यंचमुह्यगमनमा-
दित्यमिव ॥ ॥ १३ ॥

कुमारं मातेति द्वादशर्चं द्वितीयं सूक्तं । अचेः पुत्रः कुमार ऋषिर्जननाम्नः पुत्रो वृशो वोभौ वाच ऋषी ।
कमेतं त्वं वि ज्योतिषेत्वनयोस्तु वृश एव नोभौ न कुमारः । अंत्या षट्पंचाशदक्षरा शक्करी शिष्टास्त्रिष्टुभः ।
अग्निर्देवता । अचानुक्रमणिका । कुमारं कुमारो वृशो वा जान उभौ वा शक्कयंतं कं वीत्यृचोस्तु वृश एवेति ॥
प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरस्यापि सूक्तस्य विनियोग उक्तः पूर्वसूक्तेन सह ॥

कुमारं माता युवतिः समुख्यं गुहां विभर्ति न ददाति पित्रे ।

अनीकमस्य न मिनज्जनांसः पुरः पश्यन्ति निहितमरुतौ ॥ १ ॥

कुमारं । माता । युवतिः । संऽउख्यं । गुहां । विभर्ति । न । ददाति । पित्रे ।

अनीकं । अस्य । न । मिनत् । जनांसः । पुरः । पश्यन्ति । निऽहितं । अरुतौ ॥ १ ॥

शाव्यायनब्राह्मणोक्त इतिहास इहोच्यते । राजा वैवृष्ण ऐत्ताकस्त्यक्षोऽभवदस्य च ॥ पुरोहितो वृशो जान
ऋषिरासीत्तदा खलु । संगृह्णति रथान्नाञ्चां रक्षणाय पुरोहिताः ॥ अरुणस्य वृशो रथिभं संजयाह पुरोहितः ।
कुमारो वर्त्तमानं क्रीडन्नथचक्रेण घातितः ॥ द्विजः कुमारश्चक्रेण ममाराथ पुरोहितः । त्वं हंतास्येति राजानं
राजा चापि पुरोहितं ॥ त्वं हंतास्य कुमारस्य नाहमित्यब्रवीत्तदा । यतस्त्वं रथवेगस्य नियंतातस्त्वया हतः ॥
रथस्वामी यतो राजन् तस्मात्त्वं तस्य घातकः । एवं विवदमानौ तावित्त्वाकून्प्रभृमागतौ ॥ तौ पप्रच्छतुरि-
त्त्वाकून् केनासौ निहतो द्विजाः । तेऽब्रुवन्नथयंतारं हंतारं वृशसंज्ञकं ॥ स वृशो वार्शसास्त्रा तं कुमारं समजी-
वयत् । एवमाख्याय तत्रैव पुनरन्यदुदीरितं ॥ यत इत्त्वाकवो रागाहंतारमृषिमब्रुवन् । तस्मात्तेषां गृह्णन्ते-
स्तेजो निर्गतमेषु च ॥ गृहे पाकादयो नासन् तत्कारणमचिंतयन् । वृशं कुमारहंतारं यदवोचाम तेन नः ॥
अपाक्रमद्वरो वहेराह्वयाम वृशं वयं । इति संचिंत्य तमृषिमाह्वयामासुरादरात् ॥ समागत्य ततः शीघ्रं तेषा-
मपेक्षितो भवेत् । इति वार्शेण सास्त्रासावकामयत पूर्ववत् ॥ एवं गायन् स ऋषिर्ब्रह्महत्यां भार्याजातां चसद-
स्थोर्गृपस्य । पिशाचविषां हर आदाय चाग्निर्गृह्णातीत्या कश्चिपौ स्थापयन्तीं ॥ दृष्ट्वा सम्यक् तद्वरस्तोषचित्वा
सास्त्रा पश्चाद्योजयामास चाग्निं । ततः सतेजाः संजातोऽभवत्पाकादिः पूर्ववत् ॥ एवं शाव्यायनेनोक्तं तांडको-
क्तमथोच्यते । वृशः पुरोधा अभवच्चसदस्थोर्महीपतेः ॥ स रथं धावयन्नाजा ब्राह्मणस्य कुमारकं । चिच्छेद
रथचक्रेण प्रमादात्सोऽब्रवीद्वृशं ॥ पुरोहिते वर्तमाने त्वयि मां हंति रागता । एषा त्वयापनेतव्या ऋषिमित्र-
ब्रवीन्नृपः ॥ स ऋषिर्वार्शसास्त्रा तं कुमारमुदजीवयत् ॥ माता कुमारस्योत्पादयित्री युवतिर्यौवनोपेता कुमारं
पथि संचरन्तं समुख्यं चक्रेण हतं गुहा गुहायां विभर्ति । धारयति । न ददाति पित्रे तस्य जनकाय । यद्वा ।
माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी समुख्यं सम्यक् निगूढं गुहा विभर्ति । न ददाति पित्रे । अस्य कुमारस्थानीकं

रूपं मिनत् हिंसितं जनासो जना न पश्यन्ति । किंतु अरतावरमणे देशे निहितं स्थितं पुरः पुरोदेशे पश्यन्ति । अथवायं वृशेन पुनरुज्जीवितः कुमार आत्मानमपरोक्षतया वक्ति । कथयति । जानो वा तं जीवयित्वा वक्ति । अथवा सूक्तस्यापेयत्वात्कुमार इत्यप्रिहच्यते । तं मातारणिर्युवतिर्मिश्रयती समुब्धं निगूढं गुहायां विभर्ति । पित्र उत्पादकाय यजमानाय न ददाति । अस्यापेर्मिनत् हिंसत् दाहकमनीकं तेजो जना न पश्यन्ति । किंतु अरतावरणां हितं पश्यन्ति ॥

कमेतं त्वं युवते कुमारं पेधी विभर्षि महिषी जजान ।

पूर्वीर्हि गर्भः शरदो ववर्धापश्यं जातं यदसूत माता ॥ २ ॥

कं । एतं । त्वं । युवते । कुमारं । पेधी । विभर्षि । महिषी । जजान ।

पूर्वीः । हि । गर्भः । शरदः । ववर्ध । अपश्यं । जातं । यत् । असूत । माता ॥ २ ॥

अत्रापेक्षित्वायमानत्वात्कुमारशब्देन व्यवहारः । हे युवते त्वं कमेतं कुमारं पेधी हिंसिका पिशाचिका सती विभर्षि । एवं वृशाख्यो महर्षिः कशिपुनाच्छमपेर्हरो ब्रूते । त्वयानुत्पादितत्वाद्धारणमनुचितमित्यर्थः । महिषी महती पूजनीयारणिरें जजान । अजनयत् । तदेवाह । गर्भः शिशोर्ग्राहकोऽरण्याः संबन्धी गर्भो हि यस्मात्पूर्वीः शरदो गतानेकान् संवत्सरान्ववर्ध । ववृध । अहं च ततो जातमपश्यं । यद्यस्मान्मातारणिरसूत । उदपादयत् । राजकुमारपत्ने हे युवते भूदेवि कमेतं कुमारं पेधी सती विभर्षि । अर्वाशिष्टं कुमारजननपरतया योज्यं । एवमुत्तरत्रापि कुमारपिहरसोः परत्वेन यथोचितं व्याख्येयं ॥

हिरण्यदंतं शुचिवर्णमारात्क्षेत्रादपश्यमायुधा मिमानं ।

ददानो अस्मा अमृतं विपृक्तं मामनिद्राः कृणवन्ननुकथाः ॥ ३ ॥

हिरण्यदंतं । शुचिऽवर्णं । आरात् । क्षेत्रात् । अपश्यं । आयुधा । मिमानं ।

ददानः । अस्मै । अमृतं । विपृक्तं । किं । मां । अनिद्राः । कृणवन् । अनुकथाः ॥ ३ ॥

हिरण्यदंतं हिरण्यसदृशदंतस्थानीयज्वालोपेतं शुचिवर्णं प्रदीप्तवर्णमायुधायुधान्यायुधस्थानीयान् स्फुलिं गान् ज्वाला वा मिमानं निर्ममाणमग्निमारात्समीपे क्षेत्रात् क्षेत्रे देशेऽपश्यं । पश्येयं । एवं वृशः कामयते । अहमस्मा अपयेऽमृतमविनाशमृतत्वसाधनं वा विपृक्तसर्वतो व्याप्तं हविः स्तोत्रं वा ददानः । दातास्मि । मामनिद्राः । इंद्रः परमेश्वर्योऽपिः । तद्रहिता अनिद्राः । इंद्रमयजंत इत्यर्थः । अनुकथा असुतय इंद्रमनुवन्तश्च किं कृणवन् । किं कुर्युः ॥

क्षेत्रादपश्यं सनुतश्चरंतं सुमद्यूथं न पुरु शोभमानं ।

न ता अगृभन्नजनिष्ट हि षः पलिक्रीरिद्युवतयो भवन्ति ॥ ४ ॥

क्षेत्रात् । अपश्यं । सनुतरिति । चरंतं । सुऽमत् । यूथं । न । पुरु । शोभमानं ।

न । ताः । अगृभन् । अजनिष्ट । हि । सः । पलिक्रीः । इत् । युवतयः । भवन्ति ॥ ४ ॥

अहं वृश इदानीं क्षेत्रात् क्षेत्रे सनुतः । अंतर्हितनामितत् । निगूढं चरंतमरण्यां यूथं न गवां समूहमिव सुमत्स्वयमेव पुरु बद्ध शोभमानमपश्यं । पश्यामि । पुरा हरसः पिशाच्याक्रमणकाले ता ज्वाला निर्बीर्या नागृभन् । नागृहन्त नराः । इदानीं सोऽपिरजनिष्ट हि । हरसा प्रादुरभूत्वल्नु । अत एव हेतोः पलिक्रीरित्यल्लिङ्गः पलिता जीर्णा ज्वाला एवेदानीं युवतयो भवन्ति ॥

के मे मर्यकं वि यवंत गोभिर्न येषां गोपा अरणश्चिदास ।

य ई जगृभुरव ते सृजंताजाति पश्व उप नश्चिकित्वान् ॥ ५ ॥

के । मे । मर्यकं । वि । यवंत । गोभिः । न । येषां । गोपाः । अरणः । चित् । आस ।

ये । ई । जगृभुः । अव । ते । सृजंतु । आ । अजाति । पश्वः । उप । नः । चिकित्वान् ॥ ५ ॥

के मे मदीयं मर्यकं मर्त्यमघं राष्ट्रं गोभिः सह वि यवंत । विद्युक्तमकुर्वन् । गा भृत्यांश्च व्ययोजयन् । येषां गोपा अस्माकं गोपयितारणाश्चिदभिगता नास । बभूव । सोऽयमपि । ये द्वेष्टिण ईमेन जनसंघं राष्ट्रं जगृभुः । गृह्णन्ति । तेऽव सृजंतु । नश्यंतु । किंच चिकित्वान् चेतनावानस्मद्विषयज्ञानवानपि नोऽस्माकं पश्वः पशूनुपाजाति । उपागच्छति ॥

वसां राजानं वसतिं जनानामरातयो नि दधुर्मर्त्येषु ।

ब्रह्माण्यत्रैव तं सृजंतु निंदितारो निंद्यासो भवंतु ॥ ६ ॥

वसां । राजानं । वसतिं । जनानां । अरातयः । नि । दधुः । मर्त्येषु ।

ब्रह्माणि । अत्रैः । अव । तं । सृजंतु । निंदितारः । निंद्यासः । भवंतु ॥ ६ ॥

वसां वसतां प्राणिनां राजानं स्वामिनं जनानां प्राणिनां वसतिमावासभूतं अरणमुक्तलक्षणमग्निं वारातयो नि दधुः । अगोपयन् । मर्त्येषु लोकेषु मध्ये । अत्रैरत्रिगोत्रस्य वृशस्य ब्रह्माणि मंचाः स्तोत्राणि वा तं कुमारमग्निं वाव सृजंतु । अथवात्रैरत्रिगोत्रस्य कुमार ब्रह्माणि । यद्वा । वृशस्य ब्रह्माण्यत्रैरत्रिगोत्रं ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ तं कुमारमव सृजंतु । विस्वजंतु । निंदितारोऽस्मिन्दका निंद्यासोऽस्माभिर्निंद्या भवंतु । अत्रैर्ब्रह्माणीत्येतदुपजीव्य वृशमप्यात्रेयं वर्दति । आत्रेयः कुमार इति पक्षे स एव प्राणमयमात्मानमवसृजंत्वित्याशस्ते ॥ १४ ॥

अजःसव आहवनीयोपस्थानि शुनश्चिच्छेपमित्येषा । अग्निमाहवनीयमुपस्थापयांचकार शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्रात् । ऐ० ब्रा० ७. १७. । इति ब्राह्मणं ॥

शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्राद्यूपादमुंचो अशमिष्ट हि षः ।

एवास्मदग्ने वि मुमुग्धि पाशान्होतश्चिकित्व इह नू निषद्य ॥ ७ ॥

शुनःऽशेपं । चित् । निऽदितं । सहस्रात् । यूपात् । अमुंचः । अशमिष्ट । हि । सः ।

एव । अस्मत् । अग्ने । वि । मुमुग्धि । पाशान् । होतृरिति । चिकित्वः । इह । तु । निऽसद्य ॥ ७ ॥

हे अग्ने निदितं नितरां बह्वं शुनःशेपमृषिं सहस्रादनेकरूपाद्यूपादमुंचः । अमोचयः । चिदिति पूरणः । शुनःशेपमिति पदस्य मध्ये पदांतरस्य संहितायां व्यत्ययेनावस्थितिः । स ऋधिरशमिष्ट हि । शांतवान् खलु । यद्वा । स हि यस्मादशमिष्ट । स्तुतिकर्मतत् । अस्मावीत् । तस्मादमुंच इति संबंधः । एवैवमस्मादस्मात्तः पाशान् विमुमुग्धि । विमोचय । हे होतर्हे चिकित्वश्चेतनावन्नपे इह तु वेदां निषद्यावस्थाय ॥

हृणीयमानो अप हि मदीयेः प्र मे देवानां व्रतपा उवाच ।

इंद्रो विद्वां अनु हि त्वा चक्ष तेनाहमग्ने अनुशिष्ट आगां ॥ ८ ॥

हृणीयमानः । अप । हि । मत् । ऐयैः । प्र । मे । देवानां । व्रतऽपाः । उवाच ।

इंद्रः । विद्वान् । अनु । हि । त्वा । चक्ष । तेन । अहं । अग्ने । अनुऽशिष्टः । आ । अगां ॥ ८ ॥

हे अग्ने हृणीयमानः क्रुध्यस्त्वं मत् मत्तोऽप्येहि । अपागाः खलु ॥ ई गतावित्यस्मात् श्रुत्विकरणाद्ब्रुहि मध्यमे षांसे परक्षीपद् आडागमे वृद्धौ व्यत्ययेन श्रुतोऽकारस्य एकारे च हते रूपं ॥ मे मह्यं देवानां व्रतपाः कर्मणः पालक इन्द्रः प्रोवाच हि । स एव विद्वान् त्वानु चक्ष । त्वां ददर्श । तेनानुशिष्टोऽहं हे अग्ने त्वामागामिति । एवं वृश आह ॥

वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महित्वा ।

प्रादेवीर्मायाः संहते दुरेवाः शिशीति शृंगे रक्षसे विनिक्षे ॥ ९ ॥

वि । ज्योतिषा । बृहता । भाति । अग्निः । आविः । विश्वानि । कृणुते । महिऽत्वा ।

प्र । अदेवीः । मायाः । संहते । दुऽएवाः । शिशीति । शृंगे इति । रक्षसे । विऽनिक्षे ॥ ९ ॥

अयमग्निर्ज्योतिषा तेजसा बृहता महता वि भाति । विशेषेण दीप्यते । अथ तथाभूतः सन् महित्वा स्वमहत्वेन विश्वानि सर्वाणि पदार्थजातान्याविष्कृत्यते । प्रकटीकरोति । एवं प्रवृद्धोऽग्निरदेवीरदेवनशीला आसुरीर्माया दुरेवा दुःखगमनाः प्रसहते । अभिभवति । किञ्च शिशीति । तीक्ष्णीकरोति । शृंगे शृंगाणि । शृंगसदृशीर्हिंसिका वा ज्वालाः शिशीति । तीक्ष्णीकरोति । किमर्थं । रक्षसे विनिक्षे रक्षसो नाशाय । निश्च्यति शृंगे रक्षसो विनिक्षणाय । नि० ४. १८. इति यास्कः ॥

उत स्वानासो दिवि षंत्येस्तिग्मायुधा रक्षसे हंतवा उ ।

मदे चित्स्य प्र रुजंति भामा न वरंते परिबाधो अदेवीः ॥ १० ॥

उत । स्वानासः । दिवि । संतु । अग्नेः । तिग्मऽआयुधाः । रक्षसे । हंतवै । उं इति ।

मदे । चित् । अस्य । प्र । रुजंति । भामाः । न । वरंते । परिऽबाधः । अदेवीः ॥ १० ॥

उतापि चाग्नेः स्वानासः शब्दं कुर्वाणा ज्वाला दिवि षंतु । बुल्लोके प्रादुर्भवंतु । किमर्थं । तिग्मायुधास्तीक्ष्णायुधस्थानीया ज्वालाः । रक्षसे हंतवा उ रक्षसो हननाय । उ इति पूरणः । मदे चित् हर्षे सत्यस्याग्नेर्भामाः क्रोधा दीप्तयो वा प्र रुजंति । प्रकर्षेण भंगं गच्छन्ति पीडयन्ति वा रक्षांसि । परिबाधः परितो बाधिका अदेवीरदेवना आसुर्यः सेना न वरंते । न वारयन्त्येनं ॥

एतं ते स्तोमं तुविजात विप्रो रथं न धीरः स्वपा अतश्च ।

यदीदमे प्रति त्वं देव हर्याः स्वर्वतीरप एना जयेम ॥ ११ ॥

एतं । ते । स्तोमं । तुविऽजात । विप्रः । रथं । न । धीरः । सुऽअपाः । अतश्च ।

यदि । इत् । अग्ने । प्रति । त्वं । देव । हर्याः । स्वऽवतीः । अपः । एन । जयेम ॥ ११ ॥

हे तुविजात बह्मभावमापन्नाग्ने ते त्वदर्थमेतं स्तोममेतत्स्तोत्रं विप्रो मेधावी स्तोता रथं न रथमिव धीरः स्वपाः शोभनकर्माहमतश्च । समपादयं । हे अग्ने देव त्वं यदीदेनं स्तोमं प्रति हर्याः । प्रतिकामयेथाः । तर्हि स्वर्वतोः स्वरणवतीर्बाप्तिमतीरप एनेन जयेम । प्राप्तुयाम ॥

तुवियीवो वृषभो वावृधानोऽश्चुर्यः समजाति वेदः ।

इतीममग्निममृता अवीचन्बर्हिष्मते मनवे शर्म यंसङ्गविष्मते मनवे शर्म यंसत् ॥ १२ ॥

तुविऽयीवः । वृषभः । ववृधानः । अशत्रु । अर्येः । सं । अजाति । वेदः ।
इति । इमं । अग्निं । अमृताः । अवोचन् । बर्हिष्मते । मनवे । शर्म । यंसत् ।
हविष्मते । मनवे । शर्म । यंसत् ॥ १२ ॥

तुवियीवो बह्वज्जालः प्रभूतयीवो वा वृषभो वर्षिता कामानां ववृधानो वर्धमानोऽग्निर्योऽरेर्वेदो धन-
मशत्रुकंठकं समजाति । संयोजयति । इतीममर्थमग्निममृता अन्ये देवा अवोचन् । यस्मादेवं तस्माद्वर्हिष्मते
यागवते मनवे मनुष्याय यजमानाय शर्म सुखं यंसत् । यच्छतु । हविष्मते च शर्म यंसत् ॥ १५ ॥

त्वमग्ने वरुण इति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तमावेयस्य वसुश्रुतस्यार्थं वैष्टुभमाग्नेयं । त्वमग्ने वसुश्रुत इत्यनुक्रांतं ॥
प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्विनिधोगोऽबोध्यग्निरित्युक्तः ॥

त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रो भवसि यत्समिद्धः ।
त्वे विश्वे सहसस्पुत्र देवास्त्वमिन्द्रो दाशुषे मर्त्याय ॥ १ ॥
त्वं । अग्ने । वरुणः । जायसे । यत् । त्वं । मित्रः । भवसि । यत् । संऽइद्धः ।
त्वे इति । विश्वे । सहसः । पुत्र । देवाः । त्वं । इन्द्रः । दाशुषे । मर्त्याय ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं वरुणस्तमसां वारको राज्यभिमानी देवोऽपि त्वमेव यद्यदा जायसे । किंच त्वं मित्रोऽहरभि-
मानी देवः प्रमोतिस्त्राता यद्यदा समिद्धः । त्वमत्यन्नमात्रः सन्न तमो निवारयसि प्रवृद्धः सन्न हितकारी
भवसीत्यर्थः । त्वे त्वयि विश्वे सर्वेऽपि देवा वर्तन्ते । त्वदन्तेन हविषा तेषां जीवनात् । ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्रा-
विशन्निति हि श्रुतेः । हे सहसस्पुत्र बलेन मध्यमानत्वात् । किंच त्वमिन्द्रः स्वामी दाशुषे हविर्दावे मर्त्याय
यजमानाय ॥

विवाहे चतुर्थ्यामाज्याहुतौ त्वमर्थमेत्थेषा । सूत्रितं च । त्वमर्थमा भवसि यत्कनीनामिति विवाहे चतुर्थी
। आ० गृ० १. ४. इति ॥

त्वमर्थमा भवसि यत्कनीनां नाम स्वधावन्गुह्यं बिभर्षि ।
अजंति मित्रं सुधितं न गोभिर्यदंपती समनसा कृणोषि ॥ २ ॥
त्वं । अर्थमा । भवसि । यत् । कनीनां । नाम । स्वधाऽवन् । गुह्यं । बिभर्षि ।
अजंति । मित्रं । सुऽधितं । न । गोभिः । यत् । दंपती इति दंऽपती । सऽमनसा । कृणोषि ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वमर्थमा भवसि । सर्वेषां नियमितासि । यद्यदा कनीनां कन्यकानां संबंध्यसि । किंच हे स्वधावन्
हविर्लक्षणात्प्रवन् गुह्यं गोपनीयं नाम बिभर्षि वैश्वानर इति तन्नाम । सुधितं सुष्ठु निहितं मित्रं न मित्रमिव
गोभिः । विकारे प्रकृतिशब्दः । गोविकारैः क्षीरादिभिरंजति । यद्यस्मादंपती जायापती समनसा समानम-
नस्कौ कृणोषि । करोषि ॥

तव श्रिये मरुतो मर्जयंत रुद्र यज्ञे जनिम चारु चित्रं ।
प्रदं यद्विष्णोरुपमं निधायि तेन पासि गुह्यं नाम गोनां ॥ ३ ॥
तव । श्रिये । मरुतः । मर्जयंत । रुद्र । यत् । जनिम । चारु । चित्रं ।
प्रदं । यत् । विष्णोः । उपऽमं । निऽधायि । तेन । पासि । गुह्यं । नाम । गोनां ॥ ३ ॥

अनयापेर्माध्यमिकी मूर्तिरुच्यते । हे अग्ने तव अग्ने अयणाय मरुतोऽपोऽंतरिक्षा मर्जयंत । मार्जयंति । हे रुद्र वृथा रुद्रवद्धितरपे ते तव यज्जनिम जन्म वैद्युतलक्षणं चारु चरणीयं चित्रं चायनीयं च । तत्कथमिति चेदुच्यते । विष्णोर्वापनशीलस्य देवस्योपमं गुह्यमगम्यं यत्पदं निधायि । अनेनांतरिक्षमुक्तं । उपमेयमिव विष्णोर्मध्यमं पदं तस्मान्नांतरिक्षं पश्यंतीति ब्राह्मणं । तेन गोनामुदकानां गुह्यं नाम नामानि पाप्सि । रक्षसि ॥

तव श्रिया सुदृशो देव देवाः पुरु दधाना अमृतं सपंत ।

होतारमग्निं मनुषो नि षेदुर्दशस्यंत उशिजः शंसमायोः ॥ ४ ॥

तव । श्रिया । सुऽदृशः । देव । देवाः । पुरु । दधानाः । अमृतं । सपंत ।

होतारं । अग्निं । मनुषः । नि । सेदुः । दशस्यंतः । उशिजः । शंसं । आयोः ॥ ४ ॥

हे देवापे सुदृशस्तव श्रिया समृद्धा देवा इंद्रादयः पूर्वत्यधिकं दधानास्त्वयि प्रीतिं धारयंतोऽमृतं सपंत । सृशंति । होतारं होमनिष्पादकमग्निं मनुषो मनुष्या नि षेदुः । परिचरन्त्युत्विजः । किं कुर्वंतः । दशस्यंतो हविर्वितरंतः शंसं फलमुशिजः कामयमानस्यायोर्मनुष्यस्य यजमानस्यार्थं ॥

न त्वद्धोता पूर्वो अग्ने यजीयान्न काव्यैः परो अस्ति स्वधावः ।

विशश्च यस्या अतिथिर्भवासि स यज्ञेन वनवद्देव मर्तान् ॥ ५ ॥

न । त्वत् । होता । पूर्वः । अग्ने । यजीयान् । न । काव्यैः । परः । अस्ति । स्वधाऽवः ।

विशः । च । यस्याः । अतिथिः । भवासि । सः । यज्ञेन । वनवत् । देव । मर्ता ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वत्त्वत्तोऽन्यो नास्ति होता पूर्वः पूरकः पुराणो वा यजीयान्यष्टा वा । काव्यैः स्तोत्रैः श्रुत्यैः परः परस्तात्परस्मिन्नपि काले नास्ति । हे देव हे स्वधावोऽज्ञवन् यस्या विशः प्रजाया ऋत्विगूपाया अतिथिर्भवासि । अतिथिवत्पूज्यो भवासि । स यज्ञेन मर्तानस्मद्विष्टुन् वनवत् । वृश्चति । हिनस्ति । यद्वा । मर्तान्परिचारकान्वनवत् । संभजेत् ॥

वयमग्ने वनुयाम त्वोता वसूयवो हविषा बुध्यमानाः ।

वयं समर्ये विदथेष्वह्नां वयं राया सहसस्युच मर्तान् ॥ ६ ॥

वयं । अग्ने । वनुयाम । त्वाऽऊताः । वसुऽयवः । हविषा । बुध्यमानाः ।

वयं । सऽमर्ये । विदथेषु । अह्नां । वयं । राया । सहसः । पुच । मर्तान् ॥ ६ ॥

हे अग्ने वयं यजमानास्त्वोतास्त्वया रचिताः संतो वनुयाम । शत्रून्पीडयाम संभजेमहि वा धनं । कीदृशा वयं । वसूयवो वसुकामा हविषा त्वां बुध्यमाना बोधयंतो वयं समर्ये समरणे जयेम शत्रूनि ति शेषः । विदथेषु यागेषु प्राप्तयाम बलं । यद्वा । वनुयामित्येतदनुषज्यते । अह्नां सर्वेष्वहःसु । किंच वयं हे सहसस्युच बलस्य पुत्रपालक वामे राया धनेन सह मर्तान्पुचभृत्यादीन् लभेमहि ॥ ॥ १६ ॥

यो न आगो अभ्येनो भरात्यधीदघमघशंसे दधात ।

जही चिकित्वो अभिशस्तिमेतामग्ने यो नो मर्चयति द्वयेन ॥ ७ ॥

यः । नः । आगः । अभि । एनः । भराति । अधि । इत् । अघं । अघऽशंसे । दधात ।

जहि । चिकित्वः । अभिऽशस्तिं । एतां । अग्ने । यः । नः । मर्चयति । द्वयेन ॥ ७ ॥

यो मर्त्य आगोऽपराधमेनः पापं च नोऽस्त्रभ्यमभि भराति । अभितः करोति । तस्मिन्नघशंसेऽघं पापमधि दधात । ददात्वभिः । इदिति पुराणः । आगोऽपराधं यो मह्यमिदं करोति तस्मा एवापिस्तत्करोत्वित्यर्थः । अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । हे अपे एतामभिश्चिं जहि । उत्तरं च यच्छब्दश्रवणात्तदानुगुण्येनैवमभिश्चिं सक्रमिति व्याख्येयं । योऽभिश्चिं नोऽस्मान्द्वयेनोक्तेनागसैनसा वा मर्चयति । बाधते । तमिति ॥

त्वामस्या व्युषि देव पूर्वे दूतं कृण्वाना अयजंत हव्यैः ।

संस्थे यदग्र ईयसे रयीणां देवो मर्तैर्वसुभिरिध्यमानः ॥ ८ ॥

त्वां । अस्याः । विऽउषि । देव । पूर्वे । दूतं । कृण्वानाः । अयजंत । हव्यैः ।

संऽस्थे । यत् । अग्रे । ईयसे । रयीणां । देवः । मर्तैः । वसुऽभिः । इध्यमानः ॥ ८ ॥

हे अपे त्वामस्या रात्रेर्युषि । व्युष्टायामुषसीत्यर्थः । पूर्वे पुरातना यजमाना दूतं देवानां प्रेरकं कृण्वानाः कृवाणा अयजंत हव्यैर्हविर्भिः साधनै रयीणां हविर्लक्षणाणां संस्थे संस्थान आसादने सति हे अपे यद्यदेयसे । गच्छसि । देवो द्योतमानो मर्तैर्मेनुष्यैश्चैत्विग्भिर्वसुभिर्वीर्यैः सैरिध्यमानः समिध्यमानः सन् ॥

अव स्पृधि पितरं योधि विद्वान्पुत्रो यस्तं सहसः सून ऊहे ।

कदा चिकित्वो अभि चक्षसे नोऽग्रै कदा चतुचिद्यातयासे ॥ ९ ॥

अव । स्पृधि । पितरं । योधि । विद्वान् । पुत्रः । यः । ते । सहसः । सूनो इति । ऊहे ।

कदा । चिकित्वः । अभि । चक्षसे । नः । अग्रै । कदा । चतुऽचित् । यातयासे ॥ ९ ॥

हे सहसः सूनो बलस्य पुत्राय त्वमव स्पृधि । पारय । योधि । पृथक्कृत्वा पापात् । यः पुत्रः पुत्रस्थानीयस्तव यो यजमानस्ते त्वां पितरं पालकं पितृभूतं विद्वान् जामन् ऊहे । वहति हविः । तमेवं कुर्वित्युषिरात्मानं परोक्षेणाह । हव्यवाक्पिरजरः पिता नः । अश्वे ५. ४. २. इति हि वक्ष्यति । यद्वा । पितृपुत्रभावो व्यत्यस्तः । पितरं पितृवद्भक्तं यजमानमव स्पृधि योधि च यस्त्वं पुत्रः पुत्रवत्सदा रक्षणीयः । त्वं पुत्रो भवसि यस्य विधत् । अश्वे २. १. ९. इति हि श्रुतिः । हे चिकित्वसेतनावस्ये कदा नोऽस्मान्मि चक्षसे । अभिपश्यसि । कदा च चतुचिद्यस्त्योदकस्य वा चेतयिता यातयासे । प्रेरयसि सन्मार्गेण ॥

भूरि नाम वंदमानो दधाति पिता वसो यदि तज्जोषयासे ।

कुविद्देवस्य सहसा चकानः सुम्रमग्निर्वनते वावृधानः ॥ १० ॥

भूरि । नाम । वंदमानः । दधाति । पिता । वसो इति । यदि । तत् । जोषयासे ।

कुवित् । देवस्य । सहसा । चकानः । सुम्रं । अग्निः । वनते । ववृधानः ॥ १० ॥

भूरि प्रभूतं नाम त्वदीयं नाम वंदमानः सन् दधाति । धारयति । सामर्थाद्भविः । अथवा नामकं हविः प्रभूतं धारयति दातुं । पिता पालकस्त्वं हे वसो वासकापे यदि तज्जविर्जोषयासे । सेवसे । देवस्य व्यवहर्तुर्यजमानस्य कुविद्भूत हविः सहसा बलेन युक्तः सन् चकानः कामयमानः । यद्वा कर्मणि षष्ठी । देवं यजमानं कामयमानोऽपिर्वृधानो वर्धमानो यजमानं वर्धयन्वा सुम्रं वनते । प्रयच्छति ॥

त्वमंग जरितारं यविष्ठ विश्वान्यग्रे दुरितातिं पषि ।

स्तेना अदृश्रन्निपवो जनासोऽज्ञातकेता वृजिना अभूवन् ॥ ११ ॥

त्वं । अंग । जरितारं । यविष्ठ । विश्वानि । अग्ने । दुःऽइता । अति । पर्षि ।

स्तेनाः । अदृशन् । रिपवः । जनासः । अज्ञातऽकेताः । वृजिनाः । अभूवन् ॥ ११ ॥

हे अंग स्वामिन्यविष्ठ युवतमग्ने जरितारं स्तोतारमनुग्रहीतुं विश्वानि दुरिता दुरितान्यति पर्षि । अतिपारयसि । स्तेनास्तस्करा अदृशन् । दृश्यते । रिपवो जनासः शत्रुभूता मनुष्या अज्ञातकेता अमज्ञातचिह्ना वृजिना अस्त्राभिर्वर्जिता अभूवन् । भवन्ति ॥

इमे यामासस्त्वद्रिगभूवन्वसवे वा तदिदागो अवाचि ।

नाहायमग्निर्भिशस्तये नो न रीषते वावृधानः परा दात् ॥ १२ ॥

इमे । यामासः । त्वद्रिक् । अभूवन् । वसवे । वा । तत् । इत् । आगः । अवाचि ।

न । अह । अयं । अग्निः । अभिऽशस्तये । नः । न । रिषते । ववृधानः । परा । दात् ॥ १२ ॥

इमे यामासो गंतारः स्तोमास्त्वद्रिक् त्वदभिमुखा अभूवन् । भवन्ति । वा अथवा वसवे वासकाय तदागो ऽपराधमाशासनरूपमवाचि । उक्तवानहमग्निं । इदं देहीति याचनमेवापराधः । इदिति पूरणः । यद्वा । तदिदं वक्ष्यमाणं शुभमिः कृतमागो ऽवाचि । किंचायमग्निर्ववृधानः स्तुत्या वर्धमानः सन् नाह नैवाभिश्स्तये निंदाय नो ऽस्मान् परा दात् । परादद्यात् । तथा रिषते हिंसकाय नैव परा दात् ॥ १७ ॥

त्वामप इत्येकादशर्चं चतुर्थं सूक्तमात्रेयस्य वसुश्रुतस्यार्थं त्रैष्टुभमात्रेयं । अनुक्रांतं च । त्वामप एकादशेति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्तयिष्यस्वयोर्विनियोगो ऽबोधप्रित्यचोक्तः ॥

त्वामग्ने वसुपतिं वसूनामभि प्र मंदे अध्वरेषु राजन् ।

त्वया वाजं वाजयंतो जयेमाभि ध्याम पृत्सुतीर्मर्त्यानां ॥ १ ॥

त्वां । अग्ने । वसुऽपतिं । वसूनां । अभि । प्र । मंदे । अध्वरेषु । राजन् ।

त्वया । वाजं । वाजऽयंतः । जयेम । अभि । स्याम । पृत्सुतीः । मर्त्यानां ॥ १ ॥

हे अग्ने वसूनां वसुपतिं । वृत्त्यवृत्तिभ्यां वसूनां बाहुव्यं तत्स्वामित्वं चोक्तं । वह्नां धनानां स्वामिन् त्वामध्वरेषु यागेष्वभि प्र मंदे । आभिमुख्येन स्तौमि हे राजन् । किंच त्वयानुकूलेन वाजयंतोऽन्नमिच्छन्तो वयं वाजं जयेम । किंच मर्त्यानां मरणधर्मकाणां पृत्सुतीः सेना अभि ध्याम । अभिवेदम ॥

दर्शपूर्णमासे पत्नीसंयाजे गृहपतेर्याज्येषा । सूचितं च । हव्यवाळ्मिरजरः पिता न इति पत्नीसंयाजाः । आ० १. १०. । इति ॥ देवसुवां हविःष्वपेरेषैव याज्या । सूचितं च । हव्यवाळ्मिरजरः पिता नस्त्वं च सोम नो वशः । आ० ४. ११. । इति ॥

हव्यवाळ्मिरजरः पिता नो विभुर्विभावा सुदृशीको अस्मे ।

सुगार्हपत्याः समिधो दिदीह्यस्मद्यक्सं मिमीहि अवांसि ॥ २ ॥

हव्यऽवाट् । अग्निः । अजरः । पिता । नः । विऽभुः । विभाऽवा । सुऽदृशीकः । अस्मे इति ।

सुऽगार्हपत्याः । सं । इषः । दिदीहि । अस्मद्यक् । सं । मिमीहि । अवांसि ॥ २ ॥

अयं हव्यवाळ्मिरजरोऽजीर्णः सन् नः पिता भवत्विति शेषः । किंच विभुर्व्याप्तः विभावा दीप्तिमान् सुदृशीकः शोभनदर्शनोऽस्मै अस्माकं भवतु । अथ प्रत्यक्षवादः । सुगार्हपत्याः शोभनगार्हपत्ययुक्तानीषोऽन्नानि सं दिदीहि । सम्यक् प्रकाशय । ददस्व वा । अस्मद्यक् अस्मादभिमुखं अवांस्यन्नानि सं मिमीहि । सम्यक् प्रयच्छ ॥

वि॒शां क॒विं वि॒श॒पतिं॑ मा॒नु॒षीणां॑ शु॒चिं पा॒व॒कं घृ॒तपृ॒ष्ठम॒ग्निं ।
 नि॒ हो॒तारं॑ वि॒श्ववि॒दं दधि॒ध्वे स दे॒वेषु॑ व॒न॒ते वा॒र्याणि॑ ॥३॥
 वि॒शां । क॒विं । वि॒श॒पतिं॑ । मा॒नु॒षीणां॑ । शु॒चिं । पा॒व॒कं । घृ॒तपृ॒ष्ठं । अ॒ग्निं ।
 नि॒ । हो॒तारं॑ । वि॒श्ववि॒दं । दधि॒ध्वे । सः । दे॒वेषु॑ । व॒न॒ते । वा॒र्याणि॑ ॥३॥

मानुषीणां विशां विशपतिं सर्वासां मनुष्यरूपाणां प्रजानां पालकं स्वामिनं वा कविं मेधाविनं शुचिं शुद्धं दीप्तं वा पावकमन्वेषां शोधकं घृतपृष्ठं प्रदीप्तपृष्ठोपलक्षितशरीरं । अथवा उपरितनभागाज्योपितं होतारं होमनिष्पादकं विश्वविदं विश्वस्य वेन्नारमणिं नि दधिध्वे । धारयथ । हे ऋत्विजः । स देवो देवेषु मध्ये वार्याणि वरणीयानि धनानि वनते । संभजतेऽस्मदर्थं । स्वयं वा वार्याणि हवींषि वनते ॥

जुष॒स्वा॒ग्न इ॒ळया॑ स॒जोषा॑ य॒त॒मानो॑ र॒श्मिभिः॑ सूर्य॑स्य ।
 जुष॒स्व नः॑ स॒मिधं॑ जा॒तवे॒द आ च॑ दे॒वान्ह॒विर॒द्याय॑ व॒ष्टि ॥४॥
 जुष॒स्व । अ॒ग्ने । इ॒ळया॑ । स॒जोषाः॑ । य॒त॒मानः॑ । र॒श्मिभिः॑ । सूर्य॑स्य ।
 जुष॒स्व । नः॑ । स॒ं॒इ॒धं । जा॒त॒वे॒दः । आ । च॑ । दे॒वान् । ह॒विः॒ऽअ॒द्याय॑ । व॒ष्टि ॥४॥

हे अग्ने जुषस्व । सेवस्व स्तुतिं । इळया वेदिलक्षणया भूम्या वाचा वा सजोषाः समानप्रीतिः । तथा सूर्यस्य रश्मिभिर्यतमानः प्रयत्नमुषःकाले कुर्वन् । किंच हे जातवेदो जातस्य वेदितरपे नोऽस्मदीयां समिधं जुषस्व । सेवस्व । आवह च देवान्हविरद्याय हविरदनाय । आवाह्य वष्टि । वहसि तद्वविः ॥

अथ पवित्रेष्वां स्विष्टकृतोऽनुवाक्यैषा । सूचितं च । जुष्टो दमूना अग्ने शर्धं महते सौभगायेति संयाज्ये । आ० २. १२. इति ॥ मरुद्भ्यः पुरोडाशं सप्तकपालमित्यत्रापि स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । अत्यासौ न ये मरुतः स्वंचो जुष्टो दमूनाः । आ० २. १८. इति ॥

जुष्टो॑ द॒मूना॑ अ॒तिथि॑दु॒रो॒णे इ॒मं नो॑ य॒ज्ञमु॒प या॒हि वि॒द्वान् ।
 वि॒श्वा अ॒ग्ने अ॒भियु॑जो वि॒हत्या॑ श॒चूय॒तामा॑ भ॒र भो॑ज॒नानि॑ ॥५॥
 जुष्टः॑ । द॒मूनाः॑ । अ॒तिथिः॑ । दु॒रो॒णे । इ॒मं । नः॑ । य॒ज्ञं । उ॒प । या॒हि । वि॒द्वान् ।
 वि॒श्वाः । अ॒ग्ने । अ॒भि॒ऽयु॒जः । वि॒ह॒त्य । श॒चु॒ऽय॒तां । आ । भ॒र । भो॑ज॒नानि॑ ॥५॥

जुष्टः पर्याप्तो दमूना दानमना दांतमना वा अतिथिस्तद्वदुरोणे गृहे पूज्यः सन् इमं नोऽस्मदीयं यज्ञमुप याहि । उपगच्छ । विद्वान् जानन् हे अग्ने विश्वा अभियुजो सर्वानभियोक्तृन्विहत्य शचूयतां तेषां भोजनान्यन्नानि धनान्या भर । आहर । अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवतीत्यादिनिर्दिष्टं । नि० ४. ५. द्रष्टव्यं ॥ ॥ १८ ॥

व॒धेन॑ द॒स्युं प्र॑ हि चा॒तय॑स्व॒ वयः॑ कृ॒ण्वान॑स्त॒न्वे॒ऽस्वायि॑ ।
 पि॒प॒र्षि य॑त्स॒हस॑स्पुच॒ दे॒वान्सो॑ अ॒ग्ने पा॒हि नृ॒तम॑ वा॒जे अ॒स्मान् ॥६॥
 व॒धेन॑ । द॒स्युं । प्र॑ । हि । चा॒तय॑स्व । वयः॑ । कृ॒ण्वानः॑ । त॒न्वे । स्वा॒यि ।
 पि॒प॒र्षि । य॑त् । स॒हसः॑ । पु॒च । दे॒वान् । सः । अ॒ग्ने । पा॒हि । नृ॒तम॑ । वा॒जे । अ॒स्मान् ॥६॥

हे अग्ने वधेनायुधेन दस्युमुपपथितारं प्र हि चातयस्व । प्रणाशय । हीति पुरणः । वयः कृण्वानः

कुर्वाणस्तन्वे शरीराय स्वायै स्वीयाय । अथवा स्वायै तन्वे यजमानादिरूपाय पुत्राय वयोऽन्नं कुर्वाणः । यद्यस्मात् सहसस्युवापि देवान्पिपर्षि । तर्पयसि । हे श्रुतम नेतृतमापि स त्वं वाजे संयामेऽस्मान् पाहि । रक्ष ॥

वयं ते अग्न उक्थैर्विधेम वयं हव्यैः पावक भद्रशोचे ।

अस्मे रयिं विश्ववारं समिन्वास्मे विश्वानि द्रविणानि धेहि ॥ ७ ॥

वयं । ते । अग्ने । उक्थैः । विधेम । वयं । हव्यैः । पावक । भद्रशोचे ।

अस्मे इति । रयिं । विश्ववारं । सं । इन्वा । अस्मे इति । विश्वानि । द्रविणानि । धेहि ॥ ७ ॥

हे अग्ने ते त्वां वयमुक्थैः शस्त्रैर्विधेम । परिचरेम । वयं हव्यैर्हविर्मावधेम । पावक शोधक हे भद्रशोचे कल्याणदीप्ति अस्ते अस्मभ्यं विश्ववारं विश्वैर्वरणीयं रयिं धनं समिन्व । प्रापय । अस्ते अस्मभ्यं विश्वानि द्रविणानि धेहि । स्थापय ॥

अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्व सहसः सूनो त्रिषधस्य हव्यं ।

वयं देवेषु सुकृतः स्याम शर्मणा नस्त्रिवरूथेन पाहि ॥ ८ ॥

अस्माकं । अग्ने । अध्वरं । जुषस्व । सहसः । सूनो इति । त्रिऽसधस्य । हव्यं ।

वयं । देवेषु । सुऽकृतः । स्याम । शर्मणा । नः । त्रिऽवरूथेन । पाहि ॥ ८ ॥

हे अग्ने अस्माकमध्वरं जुषस्व । सेवस्व । हे सहसः सूनो हे बलस्व पुत्र त्रिषधस्य त्रिषु चित्वादिषु स्थानेषु स्थित हव्यं हविर्जुषस्व । यद्वा । अध्वरं हविरिति योज्यं । अहिंसितं हविरित्यर्थः । वयं यजमाना देवेषु मध्ये सुकृतः शोभनापूर्वकर्तारः स्याम । भवेम । त्रिवरूथेन वाचिकादिभेदेन त्रिधा वरणीयेन शर्मणा सुखेन चिच्छ-
दिक्क्षिण गृहेण वा नः पाहि । रक्ष ॥

विश्वानि नो दुर्गहा जातवेदः सिंधुं न नावा दुरिताति पर्षि ।

अग्ने अचिवन्नमसा गृणानोऽस्माकं बोध्यविता तनूनां ॥ ९ ॥

विश्वानि । नः । दुऽगहा । जातऽवेदः । सिंधुं । न । नावा । दुऽइता । अति । पर्षि ।

अग्ने । अचिऽवत् । नमसा । गृणानः । अस्माकं । बोधि । अविता । तनूनां ॥ ९ ॥

हे जातवेदो नोऽस्माकं दुर्गहा दुःखेन गाह्यानि दुःखेन भोग्यानि विश्वानि दुरितान्यति पर्षि । अति-
पारय । सिंधुं न नावा नदीं नाविकी यथा तद्वत् । हे अग्ने अचिवत् अचेर्यथा तथास्माकं नमसा सोत्रेण गृणानः स्तूयमानः सन् अस्माकं तनूनामविता रक्षको बोधि । बुध्यस्व ॥

पुत्रकामेभ्यः यस्त्वेतेषां प्रधानस्व याज्या । सूचितं च । यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽप्रिसुविश्ववस्तमं । आ० २. १०. । इति ॥

यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि ।

जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्यां ॥ १० ॥

यः । त्वा । हृदा । कीरिणा । मन्यमानः । अमर्त्यं । मर्त्यः । जोहवीमि ।

जातऽवेदः । यशः । अस्मासु । धेहि । प्रऽजाभिः । अग्ने । अमृतऽत्वं । अश्यां ॥ १० ॥

यो मर्त्यो मरणधर्माहममर्त्यमनाशं त्वा त्वां कीरिणा सुत्वादिषु विचित्रेण हृदा हृदयेन युक्तो मन्यमानः
सुवन् जोहवीमि । अत्यर्थमाहुयामि । यद्वा । स्तोत्रवाचकेन कीरिणाशब्देन स्तुतिरूपलक्ष्यते । स्तुतियुक्तेन
मनसा त्वां मन्यमानो जोहवीमि । हे जातवेदो यशो धनं प्रजां वाक्सासु धेहि । प्रजाभिस्त्वहं त्वाभिर्हे अग्ने
ऽहममृतत्वं संतत्यविक्षेदलक्षणमश्नां । प्राप्नुयां । प्रजामनु प्रजायसे तदु ते मर्त्यामृतं । तै० ब्रा० १. ५. ५. ६. । इति
हि श्रुतिः ॥

तस्मादेव पुत्रकामेष्ट्यां यक्षी त्वमित्तिषाग्नेः पुत्रवतोऽनुवाक्या । यक्षी त्वं सुकृते जातवेदो यस्त्वा हृदा
कीरिणा मन्यमानः । आ० २. १०. । इति हि सूचितं ॥

यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृणवः स्योनं ।

अश्विनं स पुत्रिणं वीरवंतं गोमंतं रयिं नशते स्वस्ति ॥ ११ ॥

यस्मै । त्वं । सुऽकृते । जातऽवेदः । उं इति । लोकं । अग्ने । कृणवः । स्योनं ।

अश्विनं । सः । पुत्रिणं । वीरऽवंतं । गोऽमंतं । रयिं । नशते । स्वस्ति ॥ ११ ॥

हे जातवेदोऽग्ने त्वं यक्षी सुकृते सुकर्मणे यजमानाय । उ इति पूरणः । लोकं स्योनं सुखकरं कृणवः ।
अकरोः । यद्वा । लोकमालोकेन स्योनं कृणवः । अनुग्रहेण कुर्वित्यर्थः । स यजमानोऽश्विनं बहुश्वोपेतं पुत्रिणं
बहुपुत्रोपेतं वीरवंतं वीरैर्वीर्येण वोपेतं गोमंतं रयिं धनं नशते । प्राप्नोति । स्वस्त्याविनश्वरं ॥ ॥ ११ ॥

सुसमिद्धायेत्येकादशर्चं पंचमं सूक्तमाचिद्यस्य वसुश्रुतस्वार्थं गायत्रिमिध्माशुक्तदेवताकं । आप्रमित्युक्तत्वान्तनू-
नपाद्वर्जितं । अनुक्र० म० १. सू० १३. । सुसमिद्धायाग्रं गायत्रिमित्यनुक्रमणिका । अचीणामिदमाग्रीसूक्तं । समिद्धो
अवेति सर्वेषां यथर्षि वा । आ० ३. २. । इत्युक्तत्वात् ॥

सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोतन । अग्रये जातवेदसे ॥ १ ॥

सुऽसमिद्धाय । शोचिषे । घृतं । तीव्रं । जुहोतन । अग्रये । जातऽवेदसे ॥ १ ॥

सुसमिद्धाय सुष्ठु समिद्धाद्यैतन्नामकायाग्रये शोचिषे दीप्तिमते घृतमाज्यं तीव्रं प्रभूतं जुहोतन हे ऋत्विज
अग्रयेऽगनादिगुणयुक्ताय जातवेदसे जातधनाय ॥

नराशंसः सुषूदतीमं यज्ञमदाभ्यः । कविर्हि मधुहस्त्यः ॥ २ ॥

नराशंसः । सुसूदति । इमं । यज्ञं । अदाभ्यः । कविः । हि । मधुऽहस्त्यः ॥ २ ॥

नराशंसः नरैः शंसनीयोऽयमग्निरिमं यज्ञमिदं हविर्वा सुषूदति । सुष्ठु प्रेरयति । स देवोऽदाभ्योऽहिंस्यः
केनापि कविर्मधावी मधुहस्त्यो मधुरहस्त्यः ॥

ईकितो अग्र आ वहेंद्रं चित्रमिह प्रियं । सुखै रथेभिरूतये ॥ ३ ॥

ईकितः । अग्ने । आ । वह । इंद्रं । चित्रं । इह । प्रियं । सुऽखैः । रथेभिः । ऊतये ॥ ३ ॥

हे अग्ने ईकितः सुतः सत्ता वहेंद्रं चित्रं चायनीयं प्रियमिहास्मिन्यज्ञे सुखै रथेभी रथैरूतयेऽसद्वचनाय ॥

ऊर्णमदा वि प्रथस्वाभ्यर्का अनूषत । भवा नः शुभ्र सातये ॥ ४ ॥

ऊर्णऽमदाः । वि । प्रथस्व । अभि । अर्काः । अनूषत । भव । नः । शुभ्र । सातये ॥ ४ ॥

हे ऊर्णमदा ऊर्णाकंबलवत् मृदु हे बर्हिर्वि प्रथस्व । प्रथय । अर्काः स्तोतारोऽभ्यनूषत । कुवंति । हे शुभ्र
दीप्त सातये धनाय तहानाय वा नोऽस्माकं भव ॥

देवीर्द्वारो वि अयध्वं सुप्रायणा न ऊतये । प्रप्र यज्ञं पृणीतन ॥ ५ ॥

देवीः । द्वारः । वि । अयध्वं । सुप्रऽअयनाः । नः । ऊतये । प्रऽप्र । यज्ञं । पृणीतन ॥ ५ ॥

हे द्वारो यज्ञस्य द्वाराभिमानिन्यो हे देवीर्देव्यो वि अयध्वं । विद्युक्ता भवत । सुप्रायणाः शोभनगमनसाधना नोऽस्माकमूतये रक्षायै यज्ञं यजमानं प्रप्र पृणीतन । पूरयत कामैर्यज्ञमेव वा फलैः ॥ ॥ २० ॥

सुप्रतीके वयोवृधा यद्ही ऋतस्य मातरा । दोषामुषासमीमहे ॥ ६ ॥

सुप्रतीके इति सुऽप्रतीके । वयःऽवृधा । यद्ही इति । ऋतस्य । मातरा । दोषां । उषसं । ईमहे ॥ ६ ॥

हे अहो रात्रेश्चाभिमानिदेव्यो सुप्रतीके सूरूपे शोभनांगे वा वयोवृधास्तस्य वर्धयिष्यौ यद्ही महत्यावृतस्य यज्ञस्योदकस्य वा मातरा निर्मात्र्यौ तयोर्मध्ये प्रत्येकं दोषां रात्रिदेवीमुषसमहर्देवीमीमहे । सुमः ॥

वातस्य पत्नन्नीक्रिता दैव्या होतारा मनुषः । इमं नो यज्ञमा गतं ॥ ७ ॥

वातस्य । पत्नन् । ईक्रिता । दैव्या । होतारा । मनुषः । इमं । नः । यज्ञं । आ । गतं ॥ ७ ॥

वातस्य पत्नन् । जुप्तोपमैषा । वायुगमनसदृशगमनार्थमीक्रितास्त्राभिः स्तुतौ । यद्वा । वातस्य पतनसाधने ऽन्तरिक्षे गच्छन्तौ दैव्या देवादपेरादित्याश्च समुद्भूतौ होतारा देवानामाह्वातारौ युवां मनुषो मनुष्यस्त्रिमं नो ऽस्माकं यज्ञमा गतं । आगच्छतं । नो मनुषो यज्ञमिति व्यधिकरणे षष्ठी । अस्माकं यजमानस्य यज्ञमित्यर्थः ॥

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः । बर्हिः सीदंत्वस्रिधः ॥ ८ ॥

इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयःऽभुवः । बर्हिः । सीदंतु । अस्त्रिधः ॥ ८ ॥

इळा पृथिवी सरस्वती । सर उदकं । तस्मात्सरस्वान्वायुः । तस्य स्त्री सरस्वती । मही महती भारती भरतस्यादित्यस्य पत्नी । अत्र यद्यपिषा नोक्ता तथापि सर्वत्र सहृदृष्टत्वात्तिसंख्याश्रवणाच्च सा गृह्यते । अथैताः त्रित्यन्तरिक्षबुद्धानां वाग्देव्यः । एता मयोभुवः सुखस्य भावयिष्योऽस्त्रिधोऽहिंसिकाः सत्यो बर्हिर्बर्हिषि सीदंतु । उपविशंतु ॥

शिवस्त्वष्टरिहा गहि विभुः पोष उत त्मना । यज्ञेयज्ञे न उदव ॥ ९ ॥

शिवः । त्वष्टः । इह । आ । गहि । विऽभुः । पोषे । उत । त्मना । यज्ञेऽयज्ञे । नः । उत् । अत्र ॥ ९ ॥

हे त्वष्टर्देव शिवः सुखकरः सन्निहा गहि । अस्त्रयज्ञमागच्छ । विभुर्ब्रह्मस्त्वं पोषे पोषकरणे । उतागत्य च त्मनात्मना स्वयमेव यज्ञे यज्ञे सर्वेषु यज्ञेषु नोऽस्मानुदव । उत्कृष्टं रच ॥

अग्निहोत्र उत्तराह्णतिस्कंदने यत्र वेत्येत्यनया समिधमादध्यात् । सूचितं च । यत्र वेत्य वनस्पत इत्युत्तरस्या आह्वयाः स्कंदने । आ० ३. ११. । इति ॥

यत्र वेत्य वनस्पते देवानां गुह्या नामानि । तत्र हव्यानि गामय ॥ १० ॥

यत्र । वेत्य । वनस्पते । देवानां । गुह्या । नामानि । तत्र । हव्यानि । गमय ॥ १० ॥

हे वनस्पते घृपाभिमानिदेव यत्र यस्मिन् स्थाने वेत्य देवानां गुह्या गुह्यानि नामानि नामकानि रूपानि तत्र हव्यानि गमय । प्रापय ॥

स्वाहा॒ग्नये॒ वरु॑णाय॒ स्वाहे॑न्द्राय॒ मरु॑तः । स्वाहा॑ दे॒वेभ्यो॑ ह॒विः ॥११॥

स्वाहा॑ । अ॒ग्नये॑ । वरु॑णाय । स्वाहा॑ । इ॒न्द्राय॑ । म॒रुत॑ऽभ्यः । स्वाहा॑ । दे॒वेभ्यः॑ । ह॒विः ॥११॥

अग्न्यादि विश्वे देवाः । तेभ्यो देवेभ्य इदं हविः स्वाहा करोमीति शेषः । स्वाहुतं करोमीत्यर्थः । एवं स्वाहाकृतेः स्तुतिः ॥ ॥२१॥

अग्निं तं मन्ये इति दशर्चं षष्ठं सूक्तं वसुश्रुतस्वार्पमापेयं पातं । अग्निं तं दश पातमित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाक आप्रेथे क्रतौ पातं कंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं । अग्निं तं मन्ये इति पातं । आ० ४. १३. इति हि सूचितं ॥ आश्वमेधिके मध्येऽहनीदमेवाज्यशस्त्रं । सूचितं च । अग्निं तं मन्ये इत्याज्यं तस्यैकाहिकमुपरिष्ठात् । आ० १०. १०. इति ॥ आद्य आभिन्नविकेषूक्येषु मेधावरुणस्यानुरूपसृचः । सूचितं च । अग्निं तं मन्ये यो वसुरग्ने स्थूरं रयिं भर । आ० ७. ८. इति ॥

अ॒ग्निं तं म॒न्ये यो वसु॑रस्तं॒ यं यंति॑ धे॒नवः॑ ।

अस्त॑म॒र्वत॑ आ॒शवो॑ऽस्तं॒ नित्या॑सो वा॒जिन॒ इधं॑ स्तो॒तृभ्य॒ आ भर॑ ॥१॥

अ॒ग्निं । तं । म॒न्ये । यः । वसु॑ः । अस्तं॑ । यं । यंति॑ । धे॒नवः॑ ।

अस्तं॑ । अ॒र्वतः॑ । आ॒शवः॑ । अस्तं॑ । नित्या॑सः । वा॒जिनः॑ । इधं॑ । स्तो॒तृभ्यः॑ । आ । भर॑ ॥१॥

तमग्निं मन्ये । स्तौमि । योऽपिर्वसुर्वासकः । यमस्तं सर्वेषां गृहवदाश्रयभूतं धेनवो यंति । गच्छंति प्रीणयितुं । अस्तमुक्तलक्षणमर्वतोऽरणवतोऽश्वा आशवः शीघ्रगामिनो यंति । तथा नित्यासो नित्यप्रवृत्तयो वाजिनो हविर्लक्षणावर्ततो यजमाना यमस्तं यंति तं मन्ये । इयमन्नं स्तोतृभ्योऽस्त्रभ्यमा भरापि ॥

सो अ॒ग्निर्यो वसु॑र्गृणे॒ सं यमा॑यंति॒ धे॒नवः॑ ।

सम॑र्वतो रघु॒दुवः॒ सं सु॑जा॒तासः॑ सूर॒य इधं॑ स्तो॒तृभ्य॒ आ भर॑ ॥२॥

सः । अ॒ग्निः । यः । वसु॑ः । गृ॒णे । सं । यं । आ॒यंति॑ । धे॒नवः॑ ।

सं । अ॒र्वतः॑ । रघु॑ऽदुवः । सं । सु॑जा॒तासः॑ । सूर॒यः । इधं॑ । स्तो॒तृभ्यः॑ । आ । भर॑ ॥२॥

सोऽग्निः स खल्वग्निर्यो वसुर्वासको गृणे । स्तूयते । यं धेनवः समायंति होमार्थं । अर्वतोऽश्वा रघुदुवो लघुगमनाः समायंति । सुजातासः सूरयो मेधाविनश्च समायंति स खल्वग्निरिति ॥

अ॒ग्निर्हि वा॒जिनं॑ वि॒शे द॑दाति वि॒श्वच॑र्षणिः ।

अ॒ग्नी रा॒ये स्वा॒भुवं॑ स प्री॒तो या॑ति वा॒र्यमिधं॑ स्तो॒तृभ्य॒ आ भर॑ ॥३॥

अ॒ग्निः । हि । वा॒जिनं॑ । वि॒शे । द॑दाति । वि॒श्वऽच॑र्षणिः ।

अ॒ग्निः । रा॒ये । सु॑ऽआ॒भुवं॑ । सः । प्री॒तः । या॑ति । वा॒र्यं । इधं॑ । स्तो॒तृभ्यः॑ । आ । भर॑ ॥३॥

अपिर्ह्ययमग्निः खलु विशे यजमानाय वाजिनमन्नवंतं पुत्रमश्वमन्नं वा ददाति । विश्वचर्षणिः । विश्वे चर्षणयो मनुष्या रक्षणीया अर्चका वा यस्य स तपोक्तः । यद्वा । पश्यतिकर्मैतत् । सर्वस्य द्रष्टापी राये धनार्थिने । अथवा द्वितीयार्थे चतुर्थी । धनं स्वाभुवं सुष्ठु सर्वत्र व्याप्तं वार्यं सर्वैर्वरणीयं प्रीतः सन् याति । यमयति । दातुं वा गच्छति । इयमित्यादि गतं ॥

आभिन्नविकेषूक्येषु तृतीयसवने स्तोत्रियतुचस्या ते अपि इधीमहीत्यादिके प्रथमाद्वितीये । सूचितं च भवति । आ ते अग्ने इधीमह्यमे सुषुंद्र सर्पिष इति द्वे एका च । आ० ७. ८. इति ॥

आ ते अग्र इधीमहि द्युमंतं देवाजरं ।

यद्ध स्या ते पनीयसी समिहीदयति द्यवीषं स्तोतृभ्य आ भर ॥४॥

आ । ते । अग्ने । इधीमहि । द्युऽमंतं । देव । अजरं ।

यत् । ह । स्या । ते । पनीयसी । संऽइत् । दीदयति । द्यवि । इषं । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥४॥

हे अग्ने देव द्युमंतं दीप्तिमंतमजरमजीर्णं ते स्वामा सर्वत इधीमहि । दीपयामः । यद्ध खलु स्या सा ते तव पनीयसी सुत्या समिहीतिर्दीदयति । दीप्यते । द्यवि द्युलोके ॥

आ ते अग्र ऋचा हविः शुक्रस्य शोचिषस्पते ।

सुचंद्र दस्म विशपते हव्यवाट तुभ्यं हूयते इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥५॥

आ । ते । अग्ने । ऋचा । हविः । शुक्रस्य । शोचिषः । पते ।

सुऽचंद्र । दस्म । विशपते । हव्यऽवाट । तुभ्यं । हूयते । इषं । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥५॥

हे शोचिषो दीप्तिः पते स्वामिन्नये शुक्रस्य दीप्तस्य ते तुभ्यमुचा मंत्रेण सह हविर्हयते । हे सुचंद्र सुध्राह्वादक शोभनहिरण्य वा हे दस्म शत्रूणामुपक्षपयितर्विशपते विशां प्रजानां पालक हव्यवाट हविषो वोढः । इषमिति गतं ॥ ॥२२॥

प्रो त्वे अग्रयोऽग्निषु विश्वं पुष्यंति वार्यं ।

ते हिंन्विरे त इन्विरे त इषण्यंत्यानुषगिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥६॥

प्रो इति । त्वे । अग्रयः । अग्निषु । विश्वं । पुष्यंति । वार्यं ।

ते । हिंन्विरे । ते । इन्विरे । ते । इषण्यंति । आनुषक् । इषं । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥६॥

प्रो प्रेव पुष्यंति त्वे तेऽग्रयो धिष्ण्या अग्निषु गार्हपत्यादिषु । यद्वा । लौकिका अग्रयस्तेजःपदार्थोऽग्निषु वेदिकेषु विश्वं सर्वं वार्यं वरणीयमपेक्षितं धनं पुष्यंति । तेऽग्रयो हिंन्विरे । प्रीणयंति । इन्विरे । व्याप्नुवन्ति च । त इष्यन्ति । अन्नमिच्छन्ति । आनुषक् सर्ववानुषक्तं । तत्राग्निसामान्याभिप्रायेणैकवचनं ॥

तव त्वे अग्ने अर्चयो महि व्राधंत वाजिनः ।

ये पत्वभिः शफानां व्रजा भुरंत गोनामिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥७॥

तव । त्वे । अग्ने । अर्चयः । महि । व्राधंत । वाजिनः ।

ये । पत्वऽभिः । शफानां । व्रजा । भुरंत । गोनां । इषं । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥७॥

हे अग्ने तव त्वदीयास्थे तेऽर्चयो रश्मयो महि महदत्यधिकं वाजिनोऽन्नवंतो वा व्राधंत । वर्धते । यद्वा लुप्तोपमा । वाजिनोऽश्वा इव । ये रश्मयः पत्वभिः पतनैः शफानां गोनां व्रजा यूथानि भुरंत । इच्छन्ति । आयता ज्वाला होमाय कांचंत इत्यर्थः । ते वर्धते ॥

नवा नो अग्र आ भर स्तोतृभ्यः सुक्ष्मितीरिषः ।

ते स्याम य आनृचुस्वादृतासो दमेदम इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥८॥

नवाः । नः । अग्ने । आ । भर । स्तोतृभ्यः । सुऽक्षितीः । इषः ।

ते । स्याम । ये । आनृचुः । त्वाऽदूतासः । दमेऽदमे । इषं । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ ८ ॥

हे अग्ने स्तोतृभ्यो नोऽस्मभ्यं नवाः स्तुत्या नृत्वा वा मुचितीः मुनिवासाः सुप्रजा वा इष उक्तलक्षणान्यज्ञान्या भर । प्रयच्छ । ये वयं दमे दमे सर्वेषु यागगृहेषु त्वामानृचुः । अर्चयन्ति । ते वयं त्वादूतासस्त्वां दूतं फलसूचकं लब्धवन्तः संतः स्याम । समृद्धा भूयास्व । दमे दमे स्वामेति वा योज्यं ॥

आभिन्नविकेषूक्येषु तृतीयसवने वैकल्पिकस्तोत्रियतृच उभे सुचंद्रेत्येषा तृतीया । सूत्रमुक्तं ॥

उभे सुचंद्र सर्पिषो दर्वी श्रीणीष आसनि ।

उतो न उत्पूर्या उक्येषु श्वसस्पत इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ९ ॥

उभे इति । सुऽचंद्र । सर्पिषः । दर्वी इति । श्रीणीषे । आसनि ।

उतो इति । नः । उत् । पुपूर्याः । उक्येषु । श्वसः । पते । इषं । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ ९ ॥

हे सुचंद्र शोभनाह्लादन शोभनहिरण्य वापि उभे सर्पिषः पूर्णे दर्वी जुहूपमृतावासन्यास्ये श्रीणीषे । अयसि पचसि वा । उतो अपि च नोऽस्मानुक्येषु यागेषूपूर्याः । उत्पूरय फलैः । हे श्वसस्पते बलस्य पालयितः ॥

एवाँ अग्निमंजुर्यमुगीर्भिर्यज्ञेभिरानुषक् ।

दधत्स्मे सुवीर्यमुत त्यदाश्वश्चमिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ १० ॥

एव । अग्निं । अजुर्यमुः । गीऽभिः । यज्ञेभिः । आनुषक् ।

दधत् । अस्मे इति । सुऽवीर्यं । उत् । त्यत् । आश्वश्चमिषं । इषं । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ १० ॥

एवोक्तरीत्याग्निं गीर्भिः स्तुतिभिर्यज्ञेभिर्यज्ञैर्वा तत्साधनैर्हविर्भिर्वा आनुषगनुषक्तमजुः । गच्छन्ति । तथा कृत्वा यमुः । यमयन्ति । स्थापयन्ति । हविर्भिर्यज्ञंतीत्यर्थः । एवमाचेयाः स्वाम्परोक्षतया निर्दिशन्ति ॥ अजुर्यमु-रित्यच्चाख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्य इति समासः ॥ किंच अस्मै अस्मासु सुवीर्यं शोभनपुत्रादिकमुतापि च त्वत्तदाश्वश्च । आश्वोऽश्वा यस्य भवन्ति स आश्वश्च । तस्य भाव आश्वश्च । तदपि दधत् । धारयति ॥ ॥ २३ ॥

सखायः सं व इति दशर्चं सप्तमं सूक्तं । आचेय इष ऋषिः । अंत्या पंक्तिः शिष्टाः पंक्त्यंतपरिभाषयानुष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । सखाय इषः पंक्त्यंतमिति ॥ प्रातरनुवाक आपेये कृतावानुष्टुभे छंदस्याश्विनशस्त्रे चोत्तमावर्जमिदं सूक्तं । सूत्रितं च । सखायः सं वस्त्वामपि हविष्मन्त इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥

सखायः सं वः सम्यंचमिषं स्तोमं चाग्रये । वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नष्ट्रे सहस्वते ॥ १ ॥

सखायः । सं । वः । सम्यंचं । इषं । स्तोमं । च । अग्रये । वर्षिष्ठाय । क्षितीनां । ऊर्जः । नष्ट्रे ।

सहस्वते ॥ १ ॥

हे सखायः सखिभूता ऋत्विजो वो यूयं संस्क्रुत । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । किंच सम्यंचमिषमन्नं स्तोमं स्तोत्रं चाप्ये वर्षिष्ठायतिशयेन प्रवृद्धाय क्षितीनां यजमानानामर्थाय वर्षिष्ठाय प्रवृद्धतमायोजी नष्ट्रे बलस्य न पातयिचे तत्पुत्राय वा सहस्वते बलवते संस्क्रुतेति ॥

कुचा चिद्यस्य समृतौ रखा नरो नृषदने । अर्हेतश्चिद्यमिधते संजनयति जंतवः ॥२॥
 कुच । चित् । यस्य । संऽऋतौ । रखाः । नरः । नृऽसदने । अर्हेतः । चित् । यं । इंधते ।
 संऽजनयति । जंतवः ॥२॥

सोऽपिः कुच चिद्यते इति शेषः । कुचास्ते । यस्यापिः समृतौ संप्राप्ता रखा रममाणा नरो नेतार
 ऋत्विजः । नृषदने यागगृहेऽर्हेतश्चित् । चिदिति पूजायां । अर्हेतः पूज्याः पूजयंतो वा संतो यमिधते । दीप-
 यति । तदर्थं संजनयति चारणां जंतवः प्राणिनः । स कुचेति संबंधः ॥

सं यदिषो वनामहे सं हव्या मानुषाणां । उत द्युमस्य शवसा ऋतस्य रश्मिमा ददे ॥३॥
 सं । यत् । इषः । वनामहे । सं । हव्या । मानुषाणां । उत । द्युमस्य । शवसा । ऋतस्य ।
 रश्मिं । आ । ददे ॥३॥

यद्यदेषोऽन्नानि सं वनामहे । संभजामहे । यदा च मानुषाणामस्माकं हव्या हवींश्चपिः संसेवते उत
 तदानीं द्युमस्य शोतमानस्यान्नस्य शवसा बल्लेन सामर्थ्येन ऋतस्योदकस्य ग्राहकं रश्मिमा ददे । आदत्ते
 ऽपिः । फलजनकं तेजः स्वीकृतवानित्यर्थः । यदा । ऋतस्य यज्ञस्य रश्मिं रश्मिवद्ग्राहकं सवमा ददे ।
 स्वीकरोति ॥

स स्मा कृणोति केतुमा नक्तं चिदूर आ सते । पावको यद्वनस्पतीन् प्र स्मा मिनात्यजरः ॥४॥
 सः । स्म । कृणोति । केतुं । आ । नक्तं । चित् । दूरे । आ । सते । पावकः । यत् । वनस्पतीन् ।
 प्र । स्म । मिनाति । अजरः ॥४॥

स स्मा स खल्वपिः कृणोति । करोति । केतुं प्रज्ञानमा सर्वतः । कस्येत्युच्यते । चिदप्यर्थे । नक्तं चिद्रात्रा-
 वपि दूर आ सते । आ इति चार्थे । दूरेऽपि वर्तमानाय मनुष्याय । कदा । यद्यदा पावकोऽयमपिरजरो
 ऽजीर्णोऽनभिभाव्यः सन् वनस्पतीनिधांसि प्र स्मा मिनाति । प्रकर्षेण दहति । स्मेति पूरणः ॥

अव स्म यस्य वेषणे स्वेदं पथिषु जुहति । अभि महु स्वजेन्यं भूमा पृष्ठेव रुरुहुः ॥५॥
 अव । स्म । यस्य । वेषणे । स्वेदं । पथिषु । जुहति । अभि । इ । अहं । स्वऽजेन्यं । भूमं ।
 पृष्ठाऽइव । रुरुहुः ॥५॥

यस्यापेर्वेषणे परिचर्यायां पथिषु होममार्गेषु रश्मिषु स्वेदं स्रवदाज्यमवाधोमुखं जुहत्यध्वर्यवः तदानी-
 मीमेनमभिमभि ब्रह्मरह । अभ्यारोहंति वाज्यधाराः । अह इति विनिगृह्यार्थीयः । स्वजेन्यं स्वोत्पन्नं भूमं । ब्रह्म
 भवतीति भूमापत्यं । तत्पृष्ठेव पितुः पृष्ठदेशानिव । पुत्रा यथा पितुरंकमारोहन्ति तद्वत् ॥ ॥२४॥

यं मर्त्यैः पुरुस्पृहं विदद्विश्वस्य धायसे । प्र स्वादनं पितूनामस्ततातिं चिदायवे ॥६॥
 यं । मर्त्यैः । पुरुऽस्पृहं । विदत् । विश्वस्य । धायसे । प्र । स्वादनं । पितूनां । अस्तऽतातिं ।
 चित् । आयवे ॥६॥

यमपिं पुरुस्पृहं ब्रह्मभिः स्पृहणीयं विदत् । वेत्ति । मर्त्यैः यजमानो विश्वस्य धायसे सर्वस्य व्याप्त्यर्थं पितू-
 नामन्नानां प्र स्वादनं प्रकर्षेण स्वादूकर्तारमस्ततातिमस्ते गृहे निवासकर्तारमायवेऽन्नार्थं यजमानार्थं वा ॥

स हि ष्मा धन्वाक्षितं दाता न दात्या पशुः । हिरिश्मश्रुः शुचिदन्भुरनिभृष्टतविषिः ॥ ७ ॥
 सः । हि । स्म । धन्व । आ । ऽक्षितं । दाता । न । दाति । आ । पशुः । हिरि । श्मश्रुः । शुचि । दन् ।
 च्छुः । अनिभृष्ट । तविषिः ॥ ७ ॥

स हि ष्म स खल्वपिर्धन्व निषदकप्रदेशमाक्षितं तृणाकाशादिमिराक्षिप्तमा दाति । सर्वतः खंडयति ।
 दहतीत्यर्थः । दाता तृणादिखंडयिता पशुर्न पशुरिव । पशुर्यथा तृणजातं क्रमेण भक्षयति तद्वत् । हिरिश्मश्रु-
 हिरिश्मश्रुः शुचिदन् दीप्तदंत च्छुश्च भवन् । महानित्यर्थः । अनिभृष्टतविषिरपीडितबलः ॥

शुचिः ष्म यस्मा अचिवत्प्र स्वधितिर्वीर्यते । सुषूरसूत माता क्राणा यदानुशे भर्गं ॥ ८ ॥
 शुचिः । स्म । यस्मै । अचि । ऽवत् । प्र । स्वधितिः । ऽइव । रीर्यते । सु । सूतः । असूत । माता ।
 क्राणा । यत् । आनुशे । भर्गं ॥ ८ ॥

अयमभिः शुचिः ष्म दीप्तः खलु । यस्मा अप्रयेऽचिवदचिरिव यजमानो हविर्दातुं प्र रीर्यते । प्रगच्छति ।
 यद्वा । क्षेति पूरणः । शुचिर्यस्मै ॥ प्रथमार्थे चतुर्थी ॥ दीप्तो योऽचिवत् । अस्ति तृणमित्यचिः पशुः । स इव ।
 स यथा तृणानि खादमानो गच्छति तद्वद्दहतीत्यर्थः । स्वधितिरिव परशुरिव किंदन् । सुषूः सुप्रसवा माता-
 रणिरसूत क्राणा कुर्वाणं जगदुपकारकं । यद्यस्मात् य इति वा । योऽभिर्भगमन्नमानशे । अश्रुते ॥

आ यस्ते सर्पिरासुते ऽग्ने शमस्ति धायसे । ऐषु द्युम्नमुत श्रव आ चित्तं मर्त्येषु धाः ॥ ९ ॥
 आ । यः । ते । सर्पिः । ऽआसुते । अग्ने । शं । अस्ति । धायसे । आ । ऐषु । द्युम्नं । उत । श्रवः ।
 आ । चित्तं । मर्त्येषु । धाः ॥ ९ ॥

हे सर्पिरासुते घृताख्यान्नापि यस्त्वमा सर्वतो भवसि तादृशाय धायसे सर्वस्य धात्रे ते तुभ्यं शमस्ति ।
 सुखमस्ति । स्तुतेः सकाशात् । तथा चेत् एषु मर्त्येषु स्तोतृष्वग्नेषु द्युम्नं यश आ धाः । आधेहि । उतापि च
 श्रवोऽन्नमा धाः । चित्तं त्वदीयामनुग्रहबुद्धिमया धाः ॥

इति चिन्मन्युमग्निजस्त्वादातमा पशुं ददे ।

आदग्ने अपृणतोऽचिः सासह्यादस्यूनविषः सासह्यान्नृन् ॥ १० ॥

इति । चित् । मन्युं । अग्निजः । त्वा । ऽदातं । आ । पशुं । ददे ।

आत् । अग्ने । अपृणतः । अचिः । ससह्यात् । दस्यूनं । इषः । ससह्यात् । नृन् ॥ १० ॥

इति चित् इत्थं कृतप्रकारेण मन्युं मननसाधनं स्तोत्रमग्निजः । अधृतमन्त्रैरपि व्यतिरिक्तैरधृत्य वा जन-
 यिता ऋषिस्त्वादातं त्वया दातव्यं पशुमा ददे । आदत्ते । आददीत वा । आदन्तं रमेवापेरपृणतोऽददतो
 दस्यूनविषज्ञोच इषः सासह्यात् । भृशमभिभवेत् । इष एष्टुन्न विरोधिनः सासह्यात् । पुनश्चक्तिराद-
 राया ॥ ॥ २५ ॥

त्वामग्न इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तमात्रेयस्त्रिष्वक्षार्थं जागतमात्रेयं । त्वामग्ने सप्त जागतमित्यनुक्रमशिका ॥ प्रा-
 तरनुवाक आप्रये क्रतौ जागते छंदस्त्रास्त्रिणशस्ते चेदं सूक्तं । तथा च सूचं । जनस्य गोपास्त्वामग्न अतायवः
 । आ० ४. १३. । इति ॥

त्वामग्न च्छतायवः समीधिरे प्रत्नं प्रत्नासं जतये सहस्रकृत ।

पुरुषं द्रं यजतं विश्वधायसं दमूनसं गृहपतिं वरेण्यं ॥ १ ॥

त्वां । अग्ने । ऋत॒ऽयवः । सं । ई॒धिरे । प्र॒त्नं । प्र॒त्नासः । ऊ॒तये । स॒हऽकृ॒त ।
पु॒रुऽच॒द्रं । य॒जतं । वि॒श्वऽधा॒यसं । द॒मून॑सं । गृ॒हऽप॑तिं । वरे॒ण्यं ॥ १ ॥

हे सहस्रकृत बलस्य कर्तरये प्रत्नं पुरातनं त्वां प्रत्नासः पुरातना ऋतायवो यज्ञकामा ऋषय ऊतये स्वर-
ज्जाय समीधिरे । सम्यग्दीपितवन्तः । कीदृशं त्वां । पुरुचंद्रं बह्वधनमतिशयेनाह्लादकं वा यजतं यष्टव्यं
विश्वधायसं बह्वत्नं दमूनसं दानमनसं गृहपतिं यजमानगृहस्य पालकं वरेण्यं वरणीयं ॥

त्वामग्ने अतिथिं पूर्वं विशः शोचिष्केशं गृहपतिं नि धेदिरे ।
बृहत्केतुं पुरु॒रूपं ध॒न॒स्पृतं सु॒श॒र्मा॒णं स्व॒वसं ज॒रद्विषं ॥ २ ॥
त्वां । अग्ने । अतिथिं । पूर्वं । विशः । शोचिऽकेशं । गृ॒हऽप॑तिं । नि । से॒दिरे ।
बृ॒हत्ऽके॑तुं । पु॒रुऽरू॒पं । ध॒न॒ऽस्पृ॑तं । सु॒ऽश॒र्मा॒णं । सु॒ऽअ॒वसं । ज॒र॒त्ऽवि॒षं ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वां विशो यजमाना गृहपतिं गृहस्वामिनं नि धेदिरे । गार्हपत्यरूपेण स्थापितवन्त इत्यर्थः । कीदृशं
त्वां । अतिथिमतिथिवत्पूज्यं पूर्वं पुरातनं शोचिष्केशं दीप्तज्वालं बृहत्केतुं प्रभूतप्रज्ञानं पुरुषरूपमाहवनीयादि-
रूपेण बह्वत्नं धनस्पृतं धनानां स्यतारं सुशर्माणं शोभनमुखं स्ववसं सुरक्षणं जरद्विषं अरतां वृक्षाणां व्यापकं
जीर्णोदकं वा ॥

अग्नीनां परस्परं संसर्गे विविचयेऽप्यये काचिदिष्टिः । तच्च त्वामग्ने मानुषीरिति याज्या । सूचितं च ।
त्वामग्ने मानुषीरीकृते विशोऽयं आयाहि वीतये । आ० ३. १३. इति ॥

त्वामग्ने मानु॒षीरी॑कृते विशो हो॒त्रा॒विदं॑ वि॒विचिं॑ रत्न॒धात॑मं ।
गुहा॒ संतं॑ सु॒भग॑ वि॒श्वदर्श॑तं तु॒विष्व॑णसं सु॒यजं॑ घृ॒त॒श्रियं॑ ॥ ३ ॥
त्वां । अग्ने । मानु॒षीः । ई॒कृ॒ते । विशः । हो॒त्रा॒ऽवि॒दं । वि॒विचिं॑ । रत्न॒ऽधा॒त॑मं ।
गुहा॒ । संतं॑ । सु॒ऽभ॒ग॒ । वि॒श्वऽदर्श॑तं । तु॒वि॒ऽस्व॒न॒सं । सु॒ऽय॒जं । घृ॒त॒ऽश्रि॒यं ॥ ३ ॥

हे अग्ने सुभग शोभनधन त्वां मानुषीर्विशो मानुषसंबन्धिन्यः सर्वाः प्रजा ईकृते । सुवन्ति । कीदृशं त्वां ।
होत्राविदं होमानां सप्तहोत्रकाणां वा वेत्तारं विविचिं विविचकं सदसतोः रत्नधातमं रमणीयानां धनानां
दानुतमं गुहा गुहायामरणां हृदयेषु वा संतं सर्वदा वर्तमानं विश्वदर्शतं सर्वैर्द्रष्टव्यं तुविष्वणसं प्रभूतध्वनिं
सुयजं सुष्ठु यष्टारं घृतश्रियं घृतं अयंतं ॥

त्वामग्ने ध॒र्ण॒सिं वि॒श्वधा॑ व॒यं गी॒र्भिर्गृ॑णंतो नम॒सोप॑ सेदिम ।
स नो॑ जुष॒स्व स॒मिधा॑नो अ॒ंगिरो॑ दे॒वो म॑र्त॒स्य य॒शसा॑ सु॒दी॒तिभिः॑ ॥ ४ ॥
त्वां । अग्ने । ध॒र्ण॒सिं । वि॒श्वधा॑ । व॒यं । गीः॑ऽभिः । गृ॒णंतः॑ । नम॑सा । उप॑ । से॒दिम॑ ।
सः । नः॑ । जुष॒स्व । सं॑ऽइ॒धानः॑ । अ॒ंगि॒रः । दे॒वः । म॑र्त॒स्य । य॒शसा॑ । सु॒दी॒ति॑ऽभिः ॥ ४ ॥

हे अग्ने धर्णसिं सर्वस्य धारकं त्वां वयमावेया वा विश्वधा बहुप्रकारेण गीर्भिर्गृणंतः सुवन्तो नमसा नम-
स्कारेणोप सेदिम । उपसन्ना भवेम । स त्वं नोऽस्मान् जुषस्व । सेवस्व धनादिभिः । समिधानः सम्यग्दीप्तो
दीप्यमानोऽस्माभिर्हो अंगिरः सर्वत्र गंतरंगिरसः पुत्र वा देवो दीप्यमानस्त्वं मर्तस्य यजमानस्य यशसा सुदी-
तिभिर्जीवाभिः सह जुषस्व ॥

त्वमग्ने पुरु॒रूपो॑ वि॒शेवि॑शे वयो॑ दधासि प्र॒त्नथा॑ पुरु॒ष्टुत ।

पुरु॒ण्यन्ना॑ सह॒सा वि॑ रा॒जसि॑ त्वि॒षिः सा ते॑ ति॒त्विषा॑णस्य॒ नाधृ॑षे ॥५॥

त्वं । अग्ने । पुरु॒ऽरूपः । वि॒शेऽवि॑शे । वयः । द॒धासि॑ । प्र॒त्नऽथा॑ । पुरु॒ऽस्तुत॑ ।

पुरु॒णि । अ॒न्ना । सह॒सा । वि॒ । रा॒जसि॑ । त्वि॒षिः । सा । ते । ति॒त्विषा॑णस्य॒ । न । आ॒धृषे॑ ॥५॥

हे अग्ने त्वं पुरु॒रूपः सन् वि॒शे वि॑शे सर्व॒स्य यज॑मानाय प्र॒त्नथा॑ पुरा॒ण इव॑ वयो॒ऽन्नं द॑धासि । धारयसि । हे पुरु॒ष्टुत ब॒ज्रभिः॑ सु॒त्य पुरु॒णि ब॒ह्वन्त्यन्ना॑नि च॒रुपुरो॑डा॒शादी॑नि सह॒सा ब॒लेन॑ वि॒ रा॒जसि॑ । ई॒श्वरो॑ भवसि स्वी॒कर्तुं । ति॒त्विषा॑णस्य दी॒प्तस्य॑ ते तव सा प्र॒सिद्धा॑ त्वि॒षिर्दी॒प्तिर्ना॑धृषे । अ॒न्यैरधृ॑ष्या भवति ॥

त्वमग्ने स॒मिधा॑नं य॒विष्य॑ दे॒वा दू॑तं च॒क्रिरे॑ ह॒व्यवा॑हनं ।

उ॒रुज॑यसं घृ॒तयो॑नि॒माहु॑तं त्वे॒षं चक्षु॑र्दधिरे चो॒दय॑न्मति ॥६॥

त्वां । अग्ने । सं॒ऽइधा॑नं । य॒विष्य॑ । दे॒वाः । दू॑तं । च॒क्रिरे॑ । ह॒व्यऽवा॑हनं ।

उ॒रुऽज॑यसं । घृ॒तऽयो॑निं । आ॒ऽहु॑तं । त्वे॒षं । चक्षुः॑ । द॒धिरे॑ । चो॒दय॑त्ऽमति ॥६॥

हे यविष्य यु॒वत॑माग्ने स॒मिधा॑नं स॒म्यगि॑ध्य॒मानं त्वां ह॒व्यवा॑हनं ह॒विषां॑ वो॒ढारं॑ दू॒तं च॒क्रिरे॑ । कृत॑वन्तो दे॒वाः । व॒याणा॑मग्नी॒नां मध्ये॑ ह॒व्यवा॑हनः खलु॑ पु॒र्वं दे॒वैर्हवि॑र्वह॒नाय॑ दू॒तः कृतः॑ । ह॒व्यवा॑ह॒नो दे॒वानां॑ । तै० सं० २. ५. ८. ६. । इति॑ हि श्रुतिः । किंच उ॒रुज॑यसं प्र॒भूत॑वि॒गं घृ॒तयो॑निं । घृ॒तं यो॑निः का॒रणं॑ यस्य तं । आ॒हु॑तं त्वां चो॒दय॑न्मति । चो॒दय॑ती मतिर्यस्य तच्चो॒दय॑न्मति । त्वे॒षं दी॒प्तं चक्षुः॑ कृ॒तल॑क्षणं सर्व॒प्रका॑शकं चक्षुः॒स्थानी॑यं कृ॒त्वा दधि॑रे दे॒वा मनु॑ष्याश्च । म॒त्या हि॑ चक्षु॒श्चो॒दय॑ते ॥

त्वमग्ने प्र॒दिव॑ आ॒हु॑तं घृ॒तैः सु॒म्नाय॑वः सु॒षमि॑धा॒ समी॑धिरे ।

स वा॒वृधा॑न ओष॒धीभि॑रु॒क्षितो॑ऽभि॒ जया॑सि पा॒र्थिवा॑ वि तिष्ठ॑से ॥७॥

त्वां । अग्ने । प्र॒ऽदिवः॑ । आ॒ऽहु॑तं । घृ॒तैः । सु॒म्नाऽय॑वः । सु॒ऽस॒मिधा॑ । सं । ई॒धिरे॑ ।

सः । वा॒वृधा॑नः । ओष॒धीभिः॑ । उ॒क्षितः॑ । अ॒भि । जया॑सि । पा॒र्थिवा॑ । वि । तिष्ठ॑से ॥७॥

हे अग्ने घृ॒तैरा॒हु॑तं त्वां प्र॒दिवः॑ पुरा॒तनाः सु॒म्नाय॑वः सु॒खमिच्छ॑न्तो यज॑मानाः सु॒षमि॑धा शो॒भने॑ने॒धेन॑ समी॒धिरे । स॒म्यक् दी॑पित॒वन्तः । स त्वं वा॒वृधा॑नो वर्ध॑मान ओष॒धीभि॑रु॒क्षितः॑ सितो॒ जया॑स्यन्ना॒नि पा॒र्थिवा॑ पा॒र्थिवान्बृ॑हान् । यद्वा । पा॒र्थिवेति॑ अ॒योवि॑शेष॒णं । पा॒र्थिवा॑नि च॒रुपुरो॑डा॒शादि॑कान्यभि॒ वि तिष्ठ॑से । अ॒भिव्य॑ज्य वर्त॑से ॥ ॥ २६ ॥

वे॒दार्थ॑स्य प्र॒काशे॑न तमो॒ हार्दं॑ नि॒वारय॑न् । पु॒मर्था॑स्तु॒रो दे॒याद्वि॒द्याती॒र्थम॑हे॒श्वरः॑ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ कल्याणं भूयात् ॥

ओं

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशायाः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः सुखं नमामि गजाननं ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं अगतं । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

पंचमे मंडले प्रथमेऽनुवाके पूर्वमष्टौ सूक्तानि व्याख्यातानि । त्वामग्ने हविष्मंत इति सप्तमं नवमं सूक्तमा-
त्रेयस्य गयस्यार्थं । सप्तमीपंचम्यौ पंक्ती शिष्टा अनुष्टुभः । अपिर्देवता । तथा चानुक्रम्यते । त्वामग्ने गयो
ऽत्यापंचम्यौ पंक्ती इति ॥ प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे चैतदादिके द्वे सूक्ते शंसनीये । तथैव सूचितं । त्वामग्ने
हविष्मंत इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥

त्वामग्ने हविष्मंतो देवं मर्तास ईळते । मन्ये त्वा जातवेदसं स हव्या वक्ष्यानुषक् ॥१॥
त्वां । अग्ने । हविष्मंतः । देवं । मर्तासः । ईळते । मन्ये । त्वा । जातवेदसं । सः । हव्या ।
वक्षि । आनुषक् ॥१॥

हे अग्ने त्वां देवं दीप्यमानं हविष्मंतो होमसाधनद्रव्यसमेता मर्तासो मर्त्या ईळते । सुवर्ति । अहं च
जातवेदसं । जातमुत्पन्नं चराचरं भूतजातं वेत्तीति जातवेदाः । अथवा जातानि स्थावरजंगमात्मकान्येन
विदुरिति जातवेदाः । यद्वा । वेद इति धननाम । जातं सर्वं वेदो धनं यस्यासी जातवेदाः । एवंविधं त्वा
त्वां मन्ये । स्तौमि । मनिरत्र सुत्यर्थे वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् । स त्वं हव्या हवनसाधनानि हवीष्यानुषक्
निरंतरतयानुषक्तं यथा तथा वक्षि । वहसि ॥ हविष्मंतः । हविःशब्दः श्रीणादिकइत्प्रत्ययांतत्वात्प्रत्ययस्वरे-
णांतोदात्तः । तदस्यास्तीति मनुष्य । पदसंज्ञाया अपवादत्वेन तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञायां इत्वाभावः ।
मनुष्यसोरनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । देवं । अच्प्रत्ययांतत्वाद्देवशब्दोऽंतोदात्तः । मर्तासः । मृड-
प्राणत्यागे । असिहसिमृडित्यादिना तन् । गुणः । मर्तः । जसेरसुक् । मर्तासः । नित्वादाबुदात्तः । ईळते । ईड-
सुती । अदादित्वाच्छपो लुक् । आत्मनेपदेष्वनतो ष्टेरेत्वं । अत्र डकारस्याधेतुसंप्रदायप्राप्तो ऊकारः । लसा-
र्वधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वरे प्राप्त आष्टमिको निघातः । मन्ये । श्नो नित्वादाबुदात्तत्वं । त्वा । युषि
मिश्रणे । मदिकप्रत्ययांतो युष्मच्छब्दः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । त्वमावेकवचन इति मपर्यंतस्य त्वादेशः ।
द्वितीयायां च । पा० ७. २. ८७. इत्याकारः । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेशोऽप्युदात्त एव । त्वामी
द्वितीयाया इति त्वादेशः । स्थानिवद्भावेनांतोदात्तत्वे प्राप्तेऽनुदात्तं सर्वमपादादावित्यनुदात्तत्वं । जातवेदसं ।
जनी प्रादुर्भावे । ऋः । स्त्रीदितो निष्ठायामितीदृप्रतिषेधः । जनसनखणां सन्मूलोरित्यात्वं । प्रत्ययस्वरेणांतो-
दात्तः । वेदसशब्दोऽप्यनुप्रत्ययांतत्वादाबुदात्तः । कर्मधारयपक्षे समासांतोदात्तापवादत्वेन तत्पुरुषे तुष्ट्या-
र्थेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतित्त्वे प्राप्ते छदुत्तरपदप्रकृतित्त्वरत्वं । तदपवादत्वेन गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृ-
तित्त्वरत्वं चेति पूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्वं । बङ्ग्रीहिपक्षे बङ्ग्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति । हव्या । हवमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे
य इत्वनुवर्तमाने कंदसि चेति यः । नपुंसकत्वाच्चिरादेशः । श्मकंदसि बङ्गलमिति लोपः । प्रत्ययलक्षणेन
नुम । दीर्घनलोपी । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । वक्षि । वह प्रापणे । सिप । लुगनुवृत्तौ बङ्गलं कंदसीति शपो
लुक् । टत्वकत्वषत्वानि । सिपः पित्वादनुदात्तत्वेन धातुस्वरेणाबुदात्तत्वे प्राप्ते निघातः । आनुषक् । अनुपूर्वस्य
षञ्जेः क्तिप् । नकारलोपः कुत्वं च । धात्वादेः सकारस्थोपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं । दीर्घश्चकंदसः । छदु-
त्तरपदप्रकृतित्त्वरत्वं ॥

अग्निर्होता दास्वतः क्षयस्य वृक्तबर्हिषः । सं यज्ञासश्चरन्ति यं सं वाजासः श्रवस्यवः ॥ २ ॥
अग्निः । होता । दास्वतः । क्षयस्य । वृक्तऽबर्हिषः । सं । यज्ञासः । चरन्ति । यं । सं । वाजासः ।
श्रवस्यवः ॥ २ ॥

यमपि यज्ञासः सर्वे यज्ञाः सं चरन्ति सहिता गच्छन्ति । श्रवस्यवो यजमानस्य प्रभूतां कीर्तिं संपादयन्तो वाजासो हवींषि यमपि सं चरन्ति प्राप्नुवन्ति । एवंविशिष्टोऽग्निर्दास्वतो हविश्रवेणणादिदानवतो वृक्तबर्हिषः । वृक्तानि लूनानि बर्होषि दर्भा येनासी वृक्तबर्हिः । तस्य क्षयस्य । क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन् स्वर्गसाधनफलानीति क्षयः । तस्य यजमानस्य यागार्थं होता देवानामाह्वाता भवति ॥ दास्वतः । दा दाने । असुप्तत्ययातः । मतुपो ऽदुपधात्वाद्वत्वं । धातुस्वरेणाद्युदात्त एव । क्षयस्य । क्षि निवासगत्योः । क्षयो निवास इत्याद्युदात्तत्वं । वृक्तबर्हिषः । वृक्ती वर्जने । वर्जनमचोपचाराच्छेदनं । निष्ठा । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । बज्रव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यज्ञासः । यज्ञशब्दो यजयाचेत्यादिना नङ्प्रत्ययांतोऽतोदात्तः । चरन्ति । चर गतिभक्षणयोः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकाद्युदात्तत्वं । यदुत्तान्नित्यमिति निघाताभावः । वाजासः । वज्रिर्धञ् । वाजः । कर्षात्त्वं इत्वंतोदात्तत्वं । क्वांदसत्वात् त्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः । श्रवस्यवः । क्वादसि परेच्छायामिति क्यच् । क्वाच्छेदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः ॥

उत स्म यं शिशुं यथा नवं जनिष्टारणी । धर्तारं मानुषीणां विशमग्निं स्वध्वरं ॥ ३ ॥
उत । स्म । यं । शिशुं । यथा । नवं । जनिष्ट । अरणी इति । धर्तारं । मानुषीणां । विशां ।
अग्निं । सुऽअध्वरं ॥ ३ ॥

उत स्म अपि च मानुषीणां मनोजातानां विशां । विशन्ति प्रविशन्ति गर्भाशयमिति विशः प्रजाः । तासां धर्तारमाहारादिपाकद्वारेण शरीरधातूनां पोषकं स्वध्वरं शोभनयज्ञं यमपिमरणी द्वे अरणी नवं नूतनं शिशुं यथा अपत्यमिव जनिष्ट अजनिघातां । अरणी प्रजानां पोषणार्थं चैतमपिमच्छजतामित्यर्थः ॥ शिशुं । शो तनूकरणे । आदेच इत्यादिना आत्वं । शः कित्सन्वच्चेत्युप्रत्ययः सन्वद्भावश्च । द्विर्भावोऽभ्यासस्य द्वस्त्वश्च । सन्वत इतीत्वं । आतो धातोरित्याकारलोपः । नित्वादाद्युदात्तः । यथा । यथेति पादांत इति सर्वानुदात्तः । जनिष्ट । जनी प्राकुर्भवे । लुङ् । क्वांदसत्वाद्वचनव्यत्ययः । अरणी । ऋ गतौ । अर्तिस्मृधृधम्यश्चवितृभ्यो ऽनिरित्यनिप्रत्यय आद्युदात्तः । आभ्यामर्ति गच्छत्यनिरित्यरणी । कथमपादानार्थं श्रीणादिकोऽग्निः । ताभ्यामन्यचोणादयः । पा० ३. ४. ७५ । इति नियमाद्वीमादित्वात्सिद्धं । मानुषीणां । मनोजातावज्यतौ पुक्चेत्युप्रत्ययः पुगागमश्च । त्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । विशां । विश प्रवेशने । कर्तरि क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । स्वध्वरं । हिंसार्थस्य ध्वरतेः पचाद्यच् । न विद्यते ध्वरो यागहिंसा यस्मिन्नित्यध्वरः । बज्रव्रीहिसुरापवादत्वेन नञ्सुभ्यामित्यंतोदात्तः ॥

उत स्म दुर्गृभीयसे पुत्रो न ह्यार्याणां । पुरु यो दग्धासि वनाग्ने पशुर्न यवसे ॥ ४ ॥
उत । स्म । दुऽगृभीयसे । पुत्रः । न । ह्यार्याणां । पुरु । यः । दग्धा । असि । वना ।
अग्ने । पशुः । न । यवसे ॥ ४ ॥

उत स्म अपि च ह्यार्याणां कुटिलं गच्छतां सर्पाणां । यद्वा । आस्त्रंदितादिगतिविशेषेण वक्रगमनानामश्वाणां पुत्रो न पुत्र इव बालसर्प इवाशिक्षितबालाश्च इव वा दुर्गृभीयसे । दुर्वेन गृह्यसे । हे अग्ने यस्त्वं पुत्र बह्वनि वना वनानि दग्धासि दाहको भवसि । कथमिव । यवसे तृणे पशुर्न पशुरिव । अयमर्थः । अत्यंतपुधार्तः पशुसृणुविषये विद्वष्टः सन् यथा सर्वे भक्षयति तद्वदित्यर्थः ॥ दुर्गृभीयसे । यह उपादाने । यक् । भुव ईदित्यनुवृत्तौ बज्रत्वं क्वादसीतीडागमः । ग्रहीत्यादिना संप्रसारणं । ह्यग्रहोर्म्यक्त्वादसीति भकारः । निघातः ।

ह्यार्थाणां । ह्रू कौटिल्ये । अहलोर्ण्यत् । आदिवृद्धिः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । पुर । पू पालनपुरणयोः ।
पृभिद्विध्यधिगृधिधृषिदृशिभ्य इति कुप्रत्ययः । उदोऽप्यपूर्वस्थितुत्वं । प्रत्ययस्वरिणां तोदात्तत्वं । असि । यद्वृत्तान्नि-
त्यमिति न निघातः ॥

अध स्म यस्यार्चयः सम्यक्संयन्ति धूमिनः ।

यदीमहं चितो दिव्युप ध्मातेव धमति शिशीते ध्मातरौ यथा ॥ ५ ॥

अध । स्म । यस्य । अर्चयः । सम्यक् । संऽयन्ति । धूमिनः ।

यत् । ई । अहं । चितः । दिवि । उप । ध्माताऽइव । धमति । शिशीते । ध्मातरि । यथा ॥ ५ ॥

अध स्म अपि च धूमिनो धूमवतो यस्यापेरर्चयोऽर्चयि सम्यक् शोभनं संयन्ति सर्वतः प्राप्नुवन्ति
चितस्त्रिषु स्थानेषु ततो व्याप्तः त्रीणि स्थानानि वातीत्य दिव्यन्तरिक्षे यद्यदा ईमयमात्मानमुप धमति उपवर्ध-
यति तदा ज्वालाः सर्वतो निर्गच्छन्तीत्यर्थः । कथमिव । ध्मातेव । कर्मारो यथा भस्त्रादिभिरपि संवर्धयति
तद्वत्स्वात्मानं वर्धयतीत्यर्थः । किंच ध्मातरि यथा । यथा ध्मातृसमीपे विद्यमानोऽपि स्नेहं ध्यायमानः स
आत्मानं शिशीते तीक्ष्णीकरोति तद्वत्स्वयमेव स्वात्मानं तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । अहेति पादपूरणः ॥ यन्ति ।
इण गती । यच्छब्दयोगान्निघाताभावः । धमति । ध्मा शब्दापिसंयोगयोः । पाघ्रादिना धमादेशः । पूर्ववन्नि-
घाताभावः । शिशीते । शी तनुकरणे । व्यत्ययेनात्मनेपदी । स्थावित्यनुवर्तमाने बज्रं कंदसीति विकरणस्य
युः । आदेच उपदेशे शितीत्यात्वं । स्थाविति द्विवचनं । बज्रं कंदसीत्यभ्यासस्थित्वं । उभे अभ्यस्तसंज्ञायामात
ई हल्यघोरितित्वं । तिङ उत्तरत्वान्निघाताभावः ॥

तवाहमग्र ऊतिभिर्मित्रस्य च प्रशस्तिभिः । द्वेषोयुतो न दुरिता तुर्याम मर्त्यानां ॥ ६ ॥

तव । अहं । अग्ने । ऊतिऽभिः । मित्रस्य । च । प्रशस्तिऽभिः । द्वेषऽयुतः । न । दुःऽइता ।

तुर्याम । मर्त्यानां ॥ ६ ॥

हे अग्ने मित्रस्य सर्वेषां मित्रभूतस्य तवोतिभिर्गुणैर्भूतकर्तृकरक्षणीयुष्मत्प्रशस्तिभिश्चास्मत्कृतैः स्तोत्रैश्च मर्त्यानां
शत्रुभूतानां मनुष्याणां दुरिता दुरितानि तत्कर्तृकाणि पापसाधनकर्माणि द्वेषोयुतो न द्वेषयुक्तान् शत्रुनिव
तुर्याम । तरेयं । अयमर्थः । त्वद्रक्षणीस्त्वत्संबन्धिसुतिभिश्च बाह्याभ्यन्तरशत्रून् तरेयमित्यर्थः ॥ ऊतिभिः । अ-
व रक्षणे । क्तिन् । ज्वरत्वरक्षिव्यविमवामुपधायाश्चेत्युट् । ऊतियूतिसातिहेति कीर्तयश्चेत्यन्तोदात्तो निपातितः ।
प्रशस्तिभिः । शम्भु सुती । क्तिन् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरापवादत्वेन तादी च निति कृत्यताविति गतेरुदात्तत्वं ।
द्वेषोयुतः । द्वेष अप्रीती । भावेऽमुन्यत्ययः । यु मिश्रणे । कर्तरि क्तिप् । तुक् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
तुर्याम । तृ प्लवनतरणयोः । प्रार्थनायां लिङ् । यासुट् । लिङः सलोपोऽन्यत्वेति सकारलोपः । बज्रं
कंदसीति शपो लुक् । उदोऽप्यपूर्वस्य बज्रं कंदसीत्युत्वं । यामुडागमस्योदात्तत्वाच्चेष्टनिघातः । अपादादाविति
प्रतिषेधान्निघाताभावः ॥

तं नो अग्ने अभी नरो रयिं सहस्व आ भर ।

स क्षेपयत्स पोषयद्भुवद्वाजस्य सातय उतैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ७ ॥

तं । नः । अग्ने । अभी । नरः । रयिं । सहस्वः । आ । भर ।

सः । क्षेपयत् । सः । पोषयत् । भुवत् । वाजस्य । सातये । उत । एधि । पृत्सु । नः । वृधे ॥ ७ ॥

हे अग्ने सहस्वो बलवन्नरो हविषां नेतारो नोऽस्माकं तं रयिं लोके प्रसिद्धं पञ्चादिलक्षणं धनमभ्या भर ।
आभिमुख्येनाहर । पूर्वोक्तः सोऽपिः क्षेपयत् । अस्मादीयान् शत्रून् क्षेपयतु । सोऽपिः पोषयत् । अस्मान्पोषयतु ।

वाजस्यान्नस्य सातये लाभाय भवत् । भवतु । उत अपि च हे अग्ने पृतसु पृतनासु युजेषु नोऽस्माकं वृधे समृद्धय एधि । भव । संयामे शुचुर्विजयार्थं स त्वं समृद्धिं कुर्वित्वर्थः ॥ सहस्रः । षह मर्वणे । असुन् । सहस्रत्वेन शुचुर्निति सहो बलं । मतुप । मादुपधाया इति वत् । मतुवसो रुः संबुद्धौ कंदसीति ह्रस्वं । आमन्त्रितस्य चेति निघातः । जेपयत् । ज्विप प्रेरणे । शिजंतास्तेट् । इतश्च लोपः । लोटोऽडाटावित्यडागमः । शब्दगुणायादेशौ पररूपत्वं च । पोषयत् । पुष पुष्टौ । भवत् । भू सत्तायां । भूसुवोस्तिडीति गुणप्रतिषेधः । उवङ् । एधि । अस भुवि । घुसोरि-
द्वावभ्यासलोपश्चेत्येत्वं । तस्यासिद्धत्वाद्बुद्धत्वाभ्यो हेर्धिरिति धिरादेशः । निघातः । पृतसु । पदादिवित्यादिना पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । साविकाच्चादंतोदात्तत्वं ॥ १॥

अप ओजिष्ठमिति सप्तर्चं दशमं सूक्तं । ऋष्यादि विनियोगश्च पूर्ववत् । चतुर्थीसप्तम्यौ पंक्ती । अप ओजि-
ष्ठमन्त्याचतुर्थी चेत्यनुक्रांत ॥

अप ओजिष्ठमा भर द्युम्नस्मभ्यमग्निगो । प्र नो राया परीणसा रत्ति वाजाय पंथां ॥१॥
अग्ने । ओजिष्ठ । आ । भर । द्युम्न । अस्मभ्यं । अग्निगो इत्यग्निऽगो । प्र । नः । राया ।
परीणसा । रत्ति । वाजाय । पंथां ॥१॥

हे अग्ने ओजिष्ठं बलवत्तमं द्युम्नं । द्योतते कटकमुकुटादिरूपेण सर्वत्र प्रकाशत इति द्युम्नं धनं । अस्मभ्यमा
भर । आहर । हे अग्निगो अधृतगमन । अधृतमप्रतिहतं गमनं यस्येत्यधृता अनिवारिता गावो रश्मयो
यस्येति बाधृतगुरग्निगुः । तस्य संबोधनं । नोऽस्मान् परीणसा परितो व्यापकेन राया धनेन प्र प्रकर्षेण
योजय । वाजायान्नलाभाय पंथां पंथानमन्नस्य मत्समीपप्राप्तिसाधनं मार्गं रत्ति । विलिख । कुर्वित्वर्थः ॥
ओजिष्ठं । उज्ज आर्जवे । उज्जीर्बलोपश्चेत्यमुन् बलोपस्य । गुणः । ओजः । तदस्यास्तीत्यर्थेऽस्मायामेधेत्यादिना
विनिः । अतिशायन इतीष्टन् । विन्मत्तोर्लुक् । टेरिति टिलोपः । निच्चादाबुदात्तः । द्युम्नं । द्युत दीप्तावित्य-
स्माद्वातोः सुम्नद्युम्ननिश्चेत्यादिना नकप्रत्ययो मकारश्चांतादेशो निपात्यते । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । अग्निगो ।
अधृतशब्दस्य अध्यादेशः । गोशब्दस्योपसर्जनङ्गत्वं । आमन्त्रितस्य निघातः । परीणसा । णस कर्ताटन्त्येऽत्र
व्याप्त्यर्थी धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । परि प्राप्तं नस् व्यापनं यस्य तत्तथोक्तं ।
उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वं । अत्र प्रापणक्रियया युक्तस्य परिणमिति प्रत्युपसर्गसंज्ञा नास्ति यत्क्रियायुक्तासं
प्रति गत्युपसर्गसंज्ञाः । पा० १. ४. ६०. ३. इति न्यायात् । अतः कथं णत्वं । एवं तर्ह्युपसर्गाद्बहुलमिति वचनात्
णसो णत्वं भविष्यति । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घः । बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रत्ति ।
रद् विलिखने । भौवादिकः । बहुलं कंदसीति शपो लुक् । पादादित्वान्निघाताभावः । पंथां । द्वितीयैकवचन
इतोऽत सर्वनामस्थान इत्यत् । नकारलोपश्चांदसः । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याबुदात्तत्वं ॥

त्वं नो अग्ने अद्भुत क्रत्वा दक्षस्य मंहना । त्वे असुर्यं मा रूहत्क्राणा मित्रो न यज्ञियः ॥२॥
त्वं । नः । अग्ने । अद्भुत । क्रत्वा । दक्षस्य । मंहना । त्वे इति । असुर्यं । आ । अरूहत् ।
क्राणा । मित्रः । न । यज्ञियः ॥२॥

हे अग्ने अद्भुत सामर्थ्यातिशयेन सर्वेषामाश्चर्यभूत त्वं नोऽस्माकं क्रत्वा कर्मणास्मकृतेन यज्ञादिव्यापारेण
प्रीतः सन् दक्षस्य बलस्य धनस्य वा मंहना मंहनं नाम दानं कुर्विति शेषः । यतः कारणात्वे त्वय्यसुर्यमसुरघ्नं
बलमाहृत आरूढं अतो मित्रो न सूर्य इव यज्ञियो यज्ञार्हस्त्वं क्राणा यज्ञघातकराक्षसापनोदनलक्षणाणि
कर्माणि कुर्वाणो भव ॥ अद्भुत । आमन्त्रितस्याबुदात्तत्वं । क्रत्वा । डुकृञ् करणे । कृञः कतुरिति कतुप्रत्ययः ।
ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यणादेशः । क्रतुः कर्म । तृतीयैकवचने जसादिषु वावचनमिति वचनान्नाभा-
वाभावः । दक्षस्य । दक्ष गतिहिंसनयोः । दक्ष्यते हिंस्यतेऽनेन शचव इति दक्षं बलं । करणाधिकरणयोश्चेति
घञ् । निच्चादाबुदात्तः । मंहना । मंहतिर्दानकर्मा । सुपां सुगुणित्वाकारादेशः । त्वे । सुपां सुगुणित्यादिना छेः
शआदेशः । सुबादेशत्वादनुदात्तः । त्वशब्दः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेशस्यो-

दान्तत्वं । आबृहत् । बृहर्धातोर्लुङि कृमृदृरुहिभ्यश्चंदसीति त्रिरङादेशः । ङित्वाङ्गुणाभावः । क्राणा । डुङ्गञ् करणे । शानच् । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । यणादेशः । सुपां मुलुगित्वात् । चित् इत्यतोदात्तः । यच्चयः । यच्चमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यच्चत्विग्भ्यां घञञाविति घः । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः ॥

त्वं नो अग्रे एषां गयं पुष्टिं च वर्धय । ये स्तोमेभिः प्र सूरयो नरो मघान्यान्शुः ॥३॥
त्वं नः । अग्रे । एषां । गयं । पुष्टिं । च । वर्धय । ये । स्तोमेभिः । प्र । सूरयः । नरः ।
मघानि । आनशुः ॥३॥

हे अग्रे त्वमेषां नस्त्वत्स्तावकानामस्माकं गयं । गम्यते निवासायेति गयं गृहं गीयते सूयत इति वा गयं धनं । पुष्टिं च गवादिविषयां पुष्टिं च वर्धय । प्रापय । वृद्धिं प्रापय । ये लोके प्रसिद्धाः सूरयो लब्धवर्णा नरः स्तोतारो मनुष्याः स्तोमेभिः स्तोमैः स्तोत्रैर्मघानि मंहनीयानि गवादिधनानि यथा प्राणशुः प्राप्नुवन् तद्वदय मपीत्यर्थः ॥ गयं । गृहपक्षे गमेरध्यादयश्चेति यत्प्रत्ययांतो मकारलोपश्च निपात्यते । धनपक्षे गा सुती । अस्माद्यत्प्रत्ययः । ह्रस्वत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । पुष्टिं । पुष पुष्टी । स्त्रियां क्तिन् । क्हांदसत्वादंतोदात्तत्वं । स्तोमेभिः । डुङ् सुती । अर्तिसुमुङ् इत्यादिना मन् । गुणः । नित्वादाद्युदात्तः । आनशुः । अशू व्याप्ती । लिट् । द्विवचनं । हलादिशेषः । अत आदेरित्वात्वं । अशोतेत्येति गुडागमः । निघातः ॥

ये अग्रे चंद्र ते गिरः शुभंत्यश्वराधसः ।

शुष्मेभिः शुष्मिणो नरो दिवश्चिद्येषां बृहत्सुकीर्तिर्बोधति त्मना ॥४॥

ये । अग्रे । चंद्र । ते । गिरः । शुभंति । अश्वऽराधसः ।

शुष्मेभिः । शुष्मिणः । नरः । दिवः । चित् । येषां । बृहत् । सुऽकीर्तिः । बोधति । त्मना ॥४॥

हे अग्रे चंद्र सर्वेषां प्राणिनामाद्वादकर ये नरस्ते गिरस्त्वत्संबन्धिसोचरूपा वाचः शुभंति शोभनाः कुर्वन्ति तेऽश्वराधसोऽश्वधना भवन्ति । एतेन समृद्धिरूपलक्ष्यते । किंच । शुष्मिणो बलवन्तः संतः शुष्मेभिः शुष्मैः स्वकीयैर्बलैः सत्त्वैः शत्रुशोषका भवन्ति । येषां त्वत्संबन्धिनं स्तवं कुर्वतां दिवश्चिदाकाशादपि बृहन्नहती सुकीर्तिर्भवति । सर्वदिगंतारावर्तिनी कीर्तिर्भवतीत्यर्थः । एवंविधं त्वां गयस्मनात्मना स्वयमेव बोधति । बोधयति ॥ शुभंति । शुभ शुभ दीप्ती । तुदादिः । पादादित्वान्निघाताभावः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्राप्ते सति शिष्टत्वाद्धिकरणस्वर एव । अश्वराधसः । अशू व्याप्ती । अशूप्रसीत्यादिना क्कन् । अशुते व्याप्तीत्यध्वानामित्यश्वः । नित्वादाद्युदात्तः । राध साध संसिद्धी । असुन् । राधुवन्ति साधयंत्यनेन धर्मादीनीति राधो धनं । बङ्गव्रीहिल्लात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बृहत् । बृह बृहि वृद्धी । शतृ । डीपो लोपश्चंदासः । प्रत्ययस्वरः । बोधति । बुध अवगमने । ण्यंतात् शपि कृते तस्य कंदसुभयथेति सार्वधातुकसंज्ञायां णिलोपः । यदुत्तान्नित्यमिति निघाताभावः । धातुस्वरिणाद्युदात्तः । त्मना । मंचेष्वाद्यादेरात्मन इत्याकारलोपः ॥

तव ते अग्रे अर्चयो भाजंतो यन्ति धृष्णुया ।

परिज्मानो न विद्युतः स्वानो रथो न वाजयुः ॥५॥

तव । ते । अग्रे । अर्चयः । भाजंतः । यन्ति । धृष्णुऽया ।

परिऽज्मानः । न । विऽद्युतः । स्वानः । रथः । न । वाजऽयुः ॥५॥

हे अग्रे धृष्णुया धृष्णवोऽत्यंतप्रगल्भा भाजंतो दीप्यमानास्त्ये ते प्रसिद्धा अर्चयस्त्वदीया रश्मयो यन्ति । सर्वतो गच्छन्ति । कथमिव । परिज्मानः परितो गन्त्र्यः सर्वतो व्याप्ता विद्युतो नाचिरप्रभा इव । अनेन प्रकाशातिशय उक्तः । स्वानः शब्दायमानो रथो न रथ इव । अनेनार्चिषां स्वनाधिक्यमुक्तं । वाजयुर्न

अन्नकाम इवाज्ञार्थं युद्धेषु शत्रुविजयाय यथा प्रवर्तते तद्वदित्यर्थः । अनेनाहुतिविषयोऽभिलाष उक्तः ॥ यंति ।
इण् गती । धृष्णुया । जिधृषा प्रागल्भ्ये । त्रिसिगुधिधृषीत्यादिना क्लृप्त्ययः । आदितश्च । पा० ७. २. १६ ।
इतीदृप्रतिषेधः । बङ्गवचने सुपां सुलुगित्यादिना याजादेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । परिज्मानः । अज ब्रज
गती । परिपूर्वाद्वातोरेत्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । अकारलोपश्छांदसः । नित्वादाबुदात्तः । वाजयुः ।
वाजमात्मन इच्छतीति क्वच । न छंदस्यपुत्रस्येतीत्यदीर्घयोः प्रतिषेधः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥

नू नो अ॒ग्रे उ॒तये॑ स॒बाध॑सश्च रा॒तये॑ । अ॒स्माका॑सश्च सू॒रयो॑ वि॒श्वो आ॑शा॒स्तरी॑षणि ॥ ६ ॥
नु । नः । अ॒ग्रे । उ॒तये॑ । स॒बाध॑सः । च । रा॒तये॑ । अ॒स्माका॑सः । च । सू॒रयः । वि॒श्वो ।
आ॑शाः । त॒री॒षणि ॥ ६ ॥

हे अग्ने नोऽस्माकं नु बिप्रमृतये रक्षायै भव । सबाधसश्च दारिद्र्यनिमित्तबाधसहितस्य च रातये
धनानां दानाय भव । किंच अस्माकासोऽस्माकाः पुत्रमित्रादयः सूरयः स्तोतारो विश्वोः सर्वा आशा दिश-
स्तरीषणि । तासां तरणे जमा भवन्तु । अथवा आशाः कामाः । अयमर्थः । स्वाभिलषितप्रशस्तसमस्तवस्तुसंपादनं
कुर्वित्यर्थः ॥ सबाधसः । बाधेरमुन् । बाधसा सह वर्तत इति सबाधाः । वोपसर्जनस्थिति सहस्य सभावः ।
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रातये । रा दाने । क्लिन् । मंत्रे वृषेपचमनविदभूवीरा उदात्त इत्यंतोदात्तः ।
अस्माकासः । तस्मिन्नाणि च युष्माकास्माकावित्यणि कृतेऽस्माकादेशः । छांदसत्वादर्णो लोपः । बङ्गवचन
ऽमुगागमः । षष्ठीबङ्गवचने मध्योदात्तत्वेन दृष्टत्वात्तथाविधमादेशमवापि कृतवानाचार्यः । विश्वोः । विश्वे-
रशिमुषीत्यादिना क्लृन् । नित्वादाबुदात्तः । तरीषणि । तृ भ्रवनतरणयोः । कृतृभ्यामीषन् । उ० ४. २६ । इतीषन ।
बङ्गवचनाल्लोपाभावः । अंतोदात्तश्छांदसः ॥

त्वं नो अ॒ग्रे अंगिरः॑ स्तुतः स्त॒वान् आ॑ भर ।

होत॑र्वि॒भ्वास॑हं र॒यिं स्तो॑तृभ्यः स्त॒वसे॑ च न उ॒तैधि॑ पृ॒त्सु नो॑ वृ॒धे ॥ ७ ॥

त्वं । नः । अ॒ग्रे । अंगिरः॑ । स्तुतः । स्त॒वानः । आ॑ । भर ।

होतः॑ । वि॒भ्वऽस॑हं । र॒यिं । स्तो॑तृभ्यः । स्त॒वसे॑ । च । नः । उ॒त । ए॒धि । पृ॒त्सु । नः । वृ॒धे ॥ ७ ॥

हे अग्ने अंगिरः । कार्यकारणयोरभेदोपचारादंगिरसां प्रकृतिभूतोऽप्यगिरगिरा इत्युच्यते । हे अंगिरः
पूर्वैः पुरातनैर्महर्षिभिः स्तुतः स्तवान् इदानींतनैश्च स्तूयमानस्त्वं विभ्वासहं महतामप्यभिभवितारं । अभिभव
हेतुत्वादभिभवितुं धनमुच्यते । रयिं धनं नोऽस्माकमा भर । आहर । हे होतर्देवानामाहुतः स्तोतृभ्यो नो
ऽस्मभ्यं स्तवसे स्तोतुं सामर्थ्यं च प्रयच्छ । उतापि च पृत्सु युद्धेषु नोऽस्माकं वृधे समृद्धय एधि । भव ॥ स्तवानः ।
पुत्र स्तुती । शानचि कर्मणि व्यत्ययेन शप्प्रत्यय आबुदात्तश्च । विभ्वासहं । संहितायां विभूनामिति षष्ठीबङ्गव-
चनस्य सुपामित्यादिना आकारादेशः । तत्पुद्गले कृति बङ्गलमिति षष्ठा अनुक् । पदकारास्तु विपूर्वाङ्गवतेर-
गागमेऽन्वेषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं च मत्वावग्रहं कुर्वति । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्तवसे । पुत्र स्तुती ।
तुमर्थेऽसेन्द्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तः ॥ ॥ २ ॥

जनस्य गोपा इति षड्वचनेकादशं सूक्तमात्रेयस्य सुतंभरस्यार्थं जागतमाप्तेयं । तथा चानुक्रांतं । जनस्य
षट् सुतंभरो जागतमिति ॥ प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे चास्य सूक्तस्य विनियोगः । जनस्य गोपास्त्वामप
श्चतायवः । आ० ४. १३. । इति ॥

जन॑स्य गो॒पा अ॒जनि॑ष्ट जा॒गृवि॑र॒ग्निः सु॒दक्षः॑ सु॒विता॑य न॒व्यसे॑ ।

घृ॒तप्र॑ती॒को बृ॒हता॑ दि॒विस्पृ॑शा ह्यु॒मद्वि॑ भा॒ति भ॒रते॑भ्यः शु॒चिः ॥ १ ॥

जनस्य । गोपाः । अजनिष्ट । जागृविः । अग्निः । सुदक्षः । सुविताय । नयसे ।

घृतप्रतीकः । बृहता । दिविऽस्पृशा । द्युऽमत् । वि । भाति । भरतेभ्यः । शुचिः ॥ १ ॥

जनस्य गोपा गोपायिता रक्षिता जागृविर्जागरणशीलः सदा प्रबुद्धः सुदक्षः सुबलः सर्वैः स्नाघनीयबलः सोऽग्निर्नयसे नवतराय सुविताय लोकानां कल्याणायजनिष्ट । जातः । घृतप्रतीको घृतेन प्रज्वलितांगो बृहता महता दिविस्पृशाभलिहेन तेजसा युक्तः शुचिः शुद्ध एवंविधोऽग्निर्भरतेभ्य ऋत्विग्भ्यस्तदर्थं द्युमद्भ्योऽग्निमयथा भवति तथा वि भाति । प्रकाशति ॥ गोपाः । गुपू रक्षणे । आचप्रत्ययः । गोपायतेः क्तिप् । परत्वादतो लोपः । अच परत्वादपुक्तलोपे कृते वर्णाश्रयत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावेन यलोपो न स्यात् । लोपो व्योर्वलीति प्रथमं लोपग्रहणाज्ज्ञापकाद्यलोप एव भवति । लोपाज्ज्ञादेशस्य यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भावः । प्रत्ययस्वरः । जागृविः । जागृ निद्राचये । जृप्स्तृजागृभ्यः क्तिन्निति क्तिन्नप्रत्ययः । जाग्रोऽविचिम्बलङ्कित्विति प्रति वेधाङ्गुणाभावः । नित्वादाद्युदात्तः । सुदक्षः । आद्युदात्तं द्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुविताय । तन्वादीनां कंदस्युपसंख्यानमिति सोऽवडादेशः । सूपमानात् क्त इत्युत्तरपदातोदात्तत्वं । नयसे । नवशब्दादतिशयनेऽर्थ ईयसुप्रत्ययः । ईकारलोपश्छांदसः । अतो लोपः । आद्युदात्तः । दिविस्पृशा । हृद्युभ्यां ङेःपसंख्यानमित्यलुक् । ऋदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरत्वं । द्युमत् । ह्रस्वनुद्भ्यां मनुबिति ह्रस्वात्परस्य मनुपोऽतोदात्तत्वं ॥

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहितमग्निं नरस्त्रिषधस्थे समीधिरे ।

इंद्रेण देवैः सरथं स बर्हिषि सीदन्नि होता यजथाय सुक्रतुः ॥ २ ॥

यज्ञस्य । केतुं । प्रथमं । पुरःऽहितं । अग्निं । नरः । त्रिऽसधस्थे । सं । ईंधिरे ।

इंद्रेण । देवैः । सरथं । सः । बर्हिषि । सीदन् । नि । होता । यजथाय । सुऽक्रतुः ॥ २ ॥

नर ऋत्विजो यज्ञस्य यागस्य केतुं प्रज्ञापकं पुरोहितं यजमानैः पुरस्कृतमिंद्रेण देवैश्च सरथं तेषां मान्यत्वात्समानरथमग्निं त्रिषधस्थे त्रिस्थाने विहारप्रदेशे प्रथमं समीधिरे । समिधत । सुक्रतुः शोभनकर्मा होता देवानामाहुता सोऽग्निर्बर्हिषि बर्हिर्युक्ते तस्मिन् स्थाने यजथाय यज्ञाय नि षीदत् । प्रतिष्ठितोऽभवदिति यावत् ॥ केतुं । कित ज्ञाने । श्रीणादिक उग्रप्रत्ययः । अंतोदात्तः । पुरोहितं । पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञायां गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं । त्रिषधस्थे । आहवनीयादिलक्षणेन त्रिप्रकारेणानेन सह तिष्ठतीति त्रिषधस्थः । कप्रत्ययः । सध मादस्ययोश्छन्दसीति सधादेशः । ऋदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरत्वं । सीदत् । सदेः पाप्मादिना सीदादेशः । बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्युद्भावः । पादादित्वान्निघाताभावः । यजथाय । यजेरौणादिकोऽथप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरणे मध्योदात्तः ॥

असंमृष्टो जायसे माचोः शुचिर्मंद्रः कविरुदतिष्ठो विवस्वतः ।

घृतेन त्वावर्धयन्नग्र आहुत धूमस्ते केतुरभवहिवि श्रितः ॥ ३ ॥

असंऽमृष्टः । जायसे । माचोः । शुचिः । मंद्रः । कविः । उत् । अतिष्ठः । विवस्वतः ।

घृतेन । त्वा । अवर्धयन् । अग्ने । आऽहुत । धूमः । ते । केतुः । अभवत् । दिवि । श्रितः ॥ ३ ॥

हे अग्ने माचोररथ्योः । स्वजननिमित्तादरणी मातरावित्युच्येते । ताभ्यामसंमृष्टोऽबाधित एव जायसे । प्रादुर्भूतो भवसि । मंद्रः सर्वैः सुखः कविः क्रांतः सर्वत्र व्याप्तः । अथवा मेधावी शुचिस्त्वं विवस्वतोऽग्निहोचावर्थं गृहे विशेषेण वसतो यजमानादुदतिष्ठः । उदितोऽभवः । पूर्वं महर्षयस्त्वा त्वां घृतेनावर्धयन् । वृद्धिमनयन् । हे आहुत आहुतिभिर्जत ते तव दिव्यंतरिक्षे श्रितो व्याप्तो धूमः केतुः प्रज्ञापकोऽभवत् । अग्न्यनुमापकत्वाद्भूमस्य ॥ माचोः । उदात्तयणो ह्रस्पूर्वादिति विभक्तेश्छांदसत्वं । मंद्रः । मदि सुतिमोदमदस्वप्रकांतिगतिषु । अच सुत्वर्थादस्मात्स्फायितंवीत्यादिना रक् । अंतोदात्तः । कविः । क्रमेरिन् सर्वधातुभ्य इतीत्यप्रत्ययः ।

बाहुलकत्वात्कारस्य वत्वं रेफलोपस्य । व्यत्ययेनातोदात्तत्वं । उदतिष्ठः । उत्पूर्वाद्धर्मकर्मवाचिनस्तिष्ठतेरात्म-
नेपदाभावः । विवस्वतः । विपूर्वाद्धसतेः संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । तदस्यास्तीति मतुप् । मादुपधायाच्चेति
वत्वं । मतुपोऽनुदात्तत्वाच्चातुस्वरः ॥

अग्निर्नो यज्ञमुप वेतु साधुयाग्निं नरो वि भरंते गृहेगृहे ।

अग्निर्दूतो अभवद्वाह्यवाहनोऽग्निं वृणाना वृणते कविक्रतुं ॥ ४ ॥

अग्निः । नः । यज्ञः । उप । वेतु । साधुऽया । अग्निं । नरः । वि । भरंते । गृहेऽगृहे ।

अग्निः । दूतः । अभवत् । हव्यऽवाहनः । अग्निं । वृणानाः । वृणते । कविऽक्रतुं ॥ ४ ॥

साधुया सर्वपुरुषार्थानां साधकोऽग्निर्नो यज्ञमस्मदीयं यागं प्रत्युप वेतु । आगच्छतु । नरो मनुष्या गृहे
गृहेऽनुगृहमग्निं वि भरंते । विहरन्ति । विहरणं कुर्वन्तीत्यर्थः । हव्यवाहनो हव्यानां हविषां वोढाभिर्दूतो देवानां
दूतोऽभवत् । वृणानाः संभजमानाः संतः कविक्रतुं क्रांतयज्ञमग्निं वृणते । संभजति ॥ साधुया । सुपां सुलुगित्वा
दिना विभक्तिर्यादेशः ॥

तुभ्येदमग्ने मधुमत्तमं वचस्तुभ्यं मनीषा इयमस्तु शं हृदे ।

त्वां गिरः सिंधुमिवावनीर्महीरा पृणन्ति शवसा वर्धयति च ॥ ५ ॥

तुभ्यं । इदं । अग्ने । मधुमत्तमं । वचः । तुभ्यं । मनीषा । इयं । अस्तु । शं । हृदे ।

त्वां । गिरः । सिंधुऽइव । अवनीः । महीः । आ । पृणन्ति । शवसा । वर्धयति । च ॥ ५ ॥

हे अग्ने तुभ्यं तुभ्यं त्वदर्थं मधुमत्तममत्वंतं मधुरमिदं वचः क्रियते । हृदे हृदि शं मुखं कुर्वन्तीयं मनीषा
स्मृतिस्तुभ्यमस्तु । गिरः स्मृतिरूपा वाचस्त्वामा पृणन्ति । पूरयति । शवसा बलेन वर्धयति च । कथमिव ।
महीर्महत्योऽवनीरवन्यो नवः सिंधुमिव समुद्रमिव ॥

त्वामग्ने अंगिरसो गुहा हितमन्वविंदज्जिश्त्रियाणं वनेवने ।

स जायसे मथ्यमानः सहो महत्त्वामाहुः सहसस्पुचमंगिरः ॥ ६ ॥

त्वां । अग्ने । अंगिरसः । गुहा । हितं । अन्नु । अविंदन् । जिश्त्रियाणं । वनेऽवने ।

सः । जायसे । मथ्यमानः । सहः । महत् । त्वां । आहुः । सहसः । पुचं । अंगिरः ॥ ६ ॥

हे अग्नेऽंगिरस ऋषयो गुहा गुहायां हितं निहितं निगूढं वने वने वृक्षे वृक्षे जिश्त्रियाणमाश्रितं त्वामन्व-
विंदन् । अलभन्त । महत्त्वामाहुः सहः सहसा बलेन युक्तः स त्वं मथ्यमानो जायसे । हे अंगिरोऽंगिरसां प्रकृतिभूत
त्वां सहसः पुचमाहुः ॥ जिश्त्रियाणं । जिज्ञासेवाचां । लिटः कानच् । शपः स्तुः । स्वाविति द्विवचनं । इयङादेशः ।
चित्त्वादतोदात्तः ॥ ॥ ३ ॥

प्रापये बृहत् इति षड्वचं द्वादशं सूक्तं सुतंभरस्वार्थं वैष्टुभमाग्नेयं । प्रापये इत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाक आग्नेये
कतौ वैष्टुभे कंदस्याश्चिनशस्त्रे चेदं सूक्तं विनियुक्तं । सूचितं च । प्रापये बृहते प्र वेधसे । आ० ४. १३. इति ॥

प्रापये बृहते यज्ञियाय ऋतस्य वृष्णे असुराय मन्म ।

धृतं न यज्ञ आस्येऽमुपूतं गिरं भरे वृषभाय प्रतीचीं ॥ १ ॥

प्र । अ॒ग्रये । बृ॒हते । य॒ज्ञिया॒य । ऋ॒तस्य॑ । वृ॒ष्णे । अ॒सुरा॒य । म॒न्म ।
घृ॒तं । न । य॒ज्ञे । आ॒स्ये॑ । सु॒ऽपू॒तं । गि॒रं । भ॒रे । वृ॒षभा॒य । प्र॒ती॒चीं ॥ १ ॥

बृहते सामर्थ्यातिशयेन महते यज्ञियाय यज्ञार्हाय ऋतस्योदकस्य वृष्णे वर्षित्रे । ऋतमित्युदकनाममुपाठात् । असुराय बलवते ॥ असेरीणादिक उरन्त्ययः ॥ वृषभाय कामानां वर्षित्रेऽप्ये मय्यज्ञानसाधनं प्रतीचीमभिमुखीं गिरं स्तिरूपां वाचं प्र भरे । प्रणयामि । कथमिव । सुपूतं सम्यक्संस्कृतमाख्ये प्रकृतं यज्ञे घृतं न घृतमिव । आख्ये प्रकृतं घृतं यथा प्रीतिकरे भवति तथा प्रीतिकरीं स्तिरूपां स्तिरूपां ॥

ऋ॒तं चि॒कित्व॑ ऋ॒तमि॒च्छि॒कि॒ष्टृ॒तस्य॑ धा॒रा॒ अनु॑ तृ॒न्धि॒ पूर्वीः॑ ।
नाहं॑ या॒तुं सह॑सा॒ न इ॒येन॑ ऋ॒तं स॑पा॒म्यरू॒षस्य॑ वृ॒ष्णः ॥ २ ॥
ऋ॒तं । चि॒कित्वः॑ । ऋ॒तं । इत् । चि॒कि॒ष्टि॒ । ऋ॒तस्य॑ । धा॒राः । अनु॑ । तृ॒न्धि॒ । पूर्वीः॑ ।
न । अ॒हं । या॒तुं । सह॑सा । न । इ॒येन॑ । ऋ॒तं । स॑पा॒मि॒ । अ॒रू॒षस्य॑ । वृ॒ष्णः ॥ २ ॥

ऋतं स्तोत्रं हे चिकित्वो जानन्नप्ये त्वं ऋतं मया क्रियमाणमिदं स्तोत्रं चिकिष्टि । जानीहि ॥ कित ज्ञाने । जुहोत्यादिः । लोटि रूपं । इदिति पूरणः । ऋतमिति पदस्य परस्मिन्नामचित्ते विद्यमानेऽपि छांदसत्वात्परांगवद्भावाभावः ॥ किंच पूर्वीर्वङ्गीऋतस्योदकस्य धारास्तस्य पोषणार्थमुत्पादयितुमनु तृन्धि । मेघाननुविध्य । सहसा बलेन युक्तोऽहं यातुं कर्मणा नाशकरीं हिंसां न सपामि । न खृशामि । न करोमीति यावत् । इयेन च सत्त्वानुताभ्यां यत्किंचिद्वैदिकं कृत्यं न सपामि ॥ षप समवाय इति धातुः ॥ किंतु अरूषस्य रोचमानस्य वृष्णः कामानां वर्षितुस्तव ऋतं स्तोत्रमेव सपामि ॥

क॒या॒ नो॒ अ॒ग्न॒ ऋ॒तय॑न्नु॒तेन॑ भु॒वो॒ नवे॑दा उ॒चथ॑स्य॒ नव्यः॑ ।
वे॒दा॒ मे॒ दे॒व ऋ॒तु॒पा॒ ऋ॒तूनां॑ नाहं॑ प॒तिं स॒न्नि॒तुर॑स्य रा॒यः ॥ ३ ॥
क॒या॒ । नः॑ । अ॒ग्ने॒ । ऋ॒तय॑न् । ऋ॒तेन॑ । भु॒वः । नवे॑दाः । उ॒चथ॑स्य । नव्यः॑ ।
वे॒द॒ । मे॒ । दे॒वः । ऋ॒तु॒ऽपाः । ऋ॒तूनां॑ । न । अ॒हं । प॒तिं । स॒न्नि॒तुः । अ॒स्य । रा॒यः ॥ ३ ॥

हे अग्ने ऋतयन् सर्वप्राणिनां जीवनहेतुकमुदकं कुर्वन् कया केनाप्यृतेन सत्त्वेन क्रियमाणेन कर्मणा न उचथस्यास्मदीयस्य स्तोत्रस्य नवेदा ज्ञाता भुवः । भवेः । नव्यः स्तुत्य ऋतूनां ऋतूपाः । द्वितीय ऋतुशब्दोऽनुवादकः । देवो द्योतमानोऽपिर्मे मां वेद । वेत्तु । सन्नितुर्भजमानस्यास्य मम रायः पश्चादिलक्षणस्य पतिं स्वामिनं तमपिमहं न जानामि ॥ भुवः । भू सत्तायां । लिङ्गर्थे लेख्यडागमः । उवडादेशः । नवेदाः । न न वेत्तीति वेत्तीत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । कथमेतल्लभ्यते । निपातनात् । द्विनञ्पूर्वस्यामुन्प्रत्ययांतस्य वेदेरेकस्य नञो लोपोऽन्यस्य प्रकृतिभावस्य स्कंदस्वामिना निपातितः । पाणिनिना तु नञ्भाएनपादिति सूत्रेन वेत्तीत्येतस्मिन्नर्थे निपातितः । अस्वार्थस्यानुपपन्नत्वात् स्कंदस्वामिपच एवाश्रीयते ॥

के॒ ते॒ अ॒ग्ने रि॒पवे॑ ब॒न्ध॒नासः॑ के॒ पा॒यवः॑ स॒न्नि॒षंत॑ द्यु॒मंतः॑ ।
के॒ धा॒सिम॑ग्ने॒ अ॒नृत॑स्य पा॒न्ति॒ क॒ आ॒संतो॑ व॒चसः॑ सं॒ति गो॒पाः ॥ ४ ॥
के॒ । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । रि॒पवे॑ । ब॒न्ध॒नासः॑ । के॒ । पा॒यवः॑ । स॒न्नि॒षंत॑ । द्यु॒ऽमंतः॑ ।
के॒ । धा॒सिं॑ । अ॒ग्ने॒ । अ॒नृत॑स्य । पा॒न्ति॒ । के॒ । आ॒संतः॑ । व॒चसः॑ । सं॒ति॒ । गो॒पाः ॥ ४ ॥

हे अग्ने ये रिपवे स्वकीयस्य शत्रोः बंधनासो बंधकाः स्तुते त्वत्संबन्धिनस्ते पुरुषाः के कीदृशाः । साम-

ध्यातिशयादेवविधा इति केनापि ज्ञातुं न शक्यंत इत्यर्थः । ये पायवो जनानां रक्षितारो युमंतो दीप्तिमंतः सनिषंत दीनेभ्यो धनं प्रयच्छन्ति त्वदीयाः के कीदृशाः । येऽनृतस्यासत्यस्य धासिं धारकं जनं पांति रक्षन्ति ते त्वदीया जनाः के संति । न केऽपीत्यर्थः । येऽसतो दुष्टस्याभिशापादिलक्षणास्य वचसो गोपा गोपाधितारो रक्षितारस्ते त्वदीयाः के संति । न केऽपीत्यर्थः । अथवा ये के जना रिपोर्बंधकाः । ये के पायवो रक्षितारः सनिषंत धनं प्रयच्छन्ति युमंतः । ये केऽनृतस्यासत्यस्य धासिं धारकं जनं पांति अनृतजनितपापात्परिहृत्य सन्मार्गप्रदानेन रक्षन्ति । ये केऽसतोऽभिशापादिलक्षणावचसो गोपा गोपाधितारः संति ते सर्वे त्वदीयाः । त्वदुपासका इत्यर्थः ॥

सखायस्ते विषुणा अग्र एते शिवासः संतो अशिवा अभूवन् ।

अधूर्धत स्वयमेते वचोभिर्ऋजूयते वृजिनानि ब्रुवंतः ॥ ५ ॥

सखायः । ते । विषुणाः । अग्रे । एते । शिवासः । संतः । अशिवाः । अभूवन् ।

अधूर्धत । स्वयं । एते । वचःऽभिः । ऋजूऽयते । वृजिनानि । ब्रुवंतः ॥ ५ ॥

हे अग्रे ते तव सखायः स्तोतारो विषुणा विप्रकीर्णाः सर्वत्र आप्ता एते पूर्वमशिवाः परनिंदादि कुर्वाणा-
स्त्वत्परिचर्यां त्वजंतोऽभद्राः संत इदानीं त्वत्परिचर्यां कुर्वन्तः शिवासः शिवा आद्या अभूवन् । किंच य
ऋजूयत ऋजू सम्यगाचरन्तेऽपि मह्यं वचोभिरसाधूक्तिभिर्वृजिनानि कुटिलानि ब्रुवंतस्त एते मम सपत्नाः स्वय-
मेवाधूर्धत । अहिंसन्त ॥ धूर्वर्तिर्हिंसाकर्मण इदं रूपं ॥

यस्ते अग्रे नमसा यज्ञमीदृ ऋतं स पात्यरुषस्य वृष्णः ।

तस्य स्रयः पृथुरा साधुरेतु प्रसर्सीणस्य नहुषस्य शेषः ॥ ६ ॥

यः । ते । अग्रे । नमसा । यज्ञं । ईदृ । ऋतं । सः । पाति । अरुषस्य । वृष्णः ।

तस्य । स्रयः । पृथुः । आ । साधुः । एतु । प्रऽसर्सीणस्य । नहुषस्य । शेषः ॥ ६ ॥

हे अग्रे यो मनुष्यो यज्ञं यजनीयं ते त्वां नमसा स्तोत्रेणैव स्तौति । यद्वा । ते तुभ्यं यज्ञं यागं नमसा-
न्नरूपेण हविषेणैव यजति ॥ अस्मिन् पक्षे यजेर्वज्रं कंदसीति शपः सुः । स्थाविति द्विवचनं । बज्रं कंदसीति
संप्रसारणं । सवर्णदीर्घः । जकारस्य टकारः ॥ योऽरुषस्य रोचमानस्य वृष्णः कामानां वर्पितुरपेक्ष्यंतं स्तोत्रं
पाति रक्षति तस्य यजमानस्य ज्यो गृहं पृथुर्विस्तीर्णं भवति । पश्चादिलक्षणेर्धनेः संपूर्णं भवतीत्यर्थः । प्रसर्सी-
णस्य प्रकर्षेण परिचर्यां गच्छतो नहुषस्य मनुष्यस्य साधुः कामानां साधकः शेषः । शिष्यत इति शेषः । पुत्र
एतु । आगच्छतु । भवत्वित्यर्थः ॥ ॥ ४ ॥

अर्चतस्वेति षडृचं चयोदशं मुक्तं मुतंभरस्वार्थं गायत्रमापेयं । अनुक्रांतं च । अर्चतो गायत्रं त्विति ॥
प्रातरनुवाक आपेयक्रांतौ गायत्रच्छंदस्याश्विनशस्त्र इदमादिके द्वे सूक्ते । सूचितं च । अर्चतस्वेति सूक्ते । आ०
४. १३. इति ॥ आहवनीयोपस्थाने त्वमपे सप्रथा असीत्वेका । सूचितं च । सं नः खज सुमत्या वाजवत्या
त्वमपे सप्रथा असीति च । आ० ३. १०. इति ॥ अश्वमेधे पौष्णेष्टी त्वमपे सप्रथा इति प्रथमाज्यभागानुवाक्या ।
त्वमपे सप्रथा असि सोम यास्ते मयोभुव इति सध्वंती । आ० १०. ६. इति ॥

अर्चतस्वा हवामहेऽर्चतः समिधीमहि । अग्रे अर्चत ऊतये ॥ १ ॥

अर्चतः । त्वा । हवामहे । अर्चतः । सं । इधीमहि । अग्रे । अर्चतः । ऊतये ॥ १ ॥

हे अग्रे त्वा स्वामर्चतः पूजयंतो वयं हवामहे । आह्वयामः । अर्चतः सुवंतो वयमूतये रक्षणाय तर्पणाय
वा त्वां समिधीमहि । समिद्धिः संदीपयामः । अर्चत इति तृतीयं पदमादरातिशयार्थं ॥

अग्नेः स्तोमं मनामहे सिध्मद्य दिविस्पृशः । देवस्य द्रविणस्यवः ॥२॥

अग्नेः । स्तोमं । मनामहे । सिध्मं । अद्य । दिविऽस्पृशः । देवस्य । द्रविणस्यवः ॥२॥

द्रविणस्यवो द्रविणं धनमिच्छन्तो वयं दिविस्पृशः सूर्यरूपेणाकाशं व्याप्नुवतो देवस्य द्योतमानस्यापिः सिध्मं पुरुषार्थानां साधकं स्तोमं स्तोत्रमद्यास्त्रिहवि मनामहे । ब्रूमः ॥

अग्निर्जुषत नो गिरो होता यो मानुषेष्व्वा । स यक्षद्वैव्यं जनं ॥३॥

अग्निः । जुषत । नः । गिरः । होता । यः । मानुषेषु । आ । सः । यक्षत् । द्वैव्यं । जनं ॥३॥

होता देवानामाहुता योऽग्निर्मानुषेष्व्वा वसति सोऽग्निर्नोऽस्माकं गिरः स्तुतीर्जुषत । सेवतां । सोऽपिद्वैव्यं जनं देवसंबन्धिनं जनं यक्षत् । यजतु ॥

त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया यज्ञं वि तन्वते ॥४॥

त्वं । अग्ने । सऽप्रथाः । असि । जुष्टः । होता । वरेण्यः । त्वया । यज्ञं । वि । तन्वते ॥४॥

हे अग्ने जुष्टः सर्वदा प्रीतो वरेण्यः सर्वैर्वरणीयो होता त्वं सप्रथाः सर्वतः पृथुरसि । भवसि । तथाह यास्कः । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । नि० ६. ७. इति । किंच सर्वे यजमानास्त्वया साधनेन यज्ञं वि तन्वते ॥

त्वमग्ने वाजसातमं विप्रां वर्धति सुष्टुतं । स नो रास्व सुवीर्यं ॥५॥

त्वां । अग्ने । वाजऽसातमं । विप्राः । वर्धति । सुऽस्तुतं । सः । नः । रास्व । सुऽवीर्यं ॥५॥

हे अग्ने विप्रा मेधाविनः स्तोतारो वाजसातमं । वाजोऽज्ञं । तद्दत्तं सुष्टुतं पूर्वैर्महर्षिभिः सम्यक् स्तुतं तं त्वां वर्धति । स्तोत्रैर्वर्धयति । स त्वं नोऽस्मभ्यं सुवीर्यं सर्वैः स्थापनीयं बलं रास्व । देहि ॥

अग्ने नेमिराँ इव देवांस्त्वं परिभूरसि । आ राधश्चिचमृजसे ॥६॥

अग्ने । नेमिः । अरान्ऽइव । देवान् । त्वं । परिऽभूः । असि । आ । राधः । चिचं । मृजसे ॥६॥

हे अग्ने त्वं देवान् परिभूरसि । स्वतेजसा परिभवसि । कथमिव । नेमिः प्रकाशमानश्चक्रस्य बाह्यो वलयोऽरानिव नाभावर्पितान् सूक्ष्मान् स्थासकानिव । किंच त्वं चिचं नानाविधं राधः । साधयत्यनेन पुरुषार्थानिति राधो धनं । आ मृजसे । स्तोत्रभ्यः प्रसाधय । धननामसु पाठाद्राधो धनमित्युक्तं ॥ ५॥

अग्निं स्तोमेनेति षड्भुवं चतुर्दशं सूक्तं सुतंभरस्वार्थं गायत्रमामेयं । अग्निं स्तोमेनेत्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्चिचस्त्वयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

अग्निं स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यं । हव्या देवेषु नो दधत् ॥७॥

अग्निं । स्तोमेन । बोधय । संऽइधानः । अमर्त्यं । हव्या । देवेषु । नः । दधत् ॥७॥

हे स्तोत्रमर्थममरणधर्माणामग्निं स्तोमेन स्तोत्रेण बोधय । स्वामिर्लपितार्थसिद्धये प्रबोधय । योऽपि समिधानः स्तोत्रैः सम्यक् प्रकाशमानः स नो हव्यास्त्रदीयानि हव्यानि हवींषि देवेषु दधत् । निदधातु ॥

तमध्वरेष्वीकृते देवं मर्ता अमर्त्यं । यजिष्ठं मानुषे जने ॥८॥

तं । अध्वरेषु । ईकृते । देवं । मर्ताः । अमर्त्यं । यजिष्ठं । मानुषे । जने ॥८॥

मर्ता मनुष्या देवं द्योतमानममर्त्यममरणधर्माणं मानुषे मनुष्याणां संबन्धिनि जने लोके यजिष्ठं यष्टुतमं तमपिमध्वरेषु सप्ततंतुष्वीकृते । सुवंति ॥

तं हि शश्वंत ईळते सुचा देवं घृतश्रुता । अग्निं हव्याय वोळ्हेवे ॥३॥

तं । हि । शश्वंतः । ईळते । सुचा । देवं । घृतश्रुता । अग्निं । हव्याय । वोळ्हेवे ॥३॥

शश्वंतो बहवः स्तोतारस्तं देवमपिमीकृते । सुवंति । कीदृशास्ते । घृतश्रुता घृतं चरन्त्या सुचा सहिताः । किमर्थं सुवंति । हव्याय हव्यवहनार्थं चरुपुरोडाशादिलक्षणं हविर्वोढवे वोढुं ॥

अग्निर्जातो अरोचत मन्दस्यूज्योतिषा तमः । अविंदत्ता अपः स्वः ॥४॥

अग्निः । जातः । अरोचत । मन् । दस्यून् । ज्योतिषा । तमः । अविंदत् । गाः ।

अपः । स्वपरिति स्वः ॥४॥

जातोऽरन्ध्रमेधनेन प्रादुर्भूतोऽपिर्दस्यून् यज्ञविघ्नकारिणः शूभून् घन् हिंसन् ज्योतिषा स्वेन तेजसा तमो घ्नरोचत । अदीप्यत । किञ्च गा अप उदकानि स्वः सूर्यं चाविंदत् । अवेदयत् ॥

अग्निमीळैन्यं कविं घृतपृष्ठं सपर्यत । वेतु मे शृणवद्भव ॥५॥

अग्निं । ईळैन्यं । कविं । घृतपृष्ठं । सपर्यत । वेतु । मे । शृणवत् । हव ॥५॥

हे जना ईळैन्यं सुखं कविं क्रांतदर्शिनं घृतपृष्ठं दीप्तोपरिभागमग्निं सपर्यत । पूजयत । सोऽग्निमे हवं मदीयमाह्वानं वेतु । कामयतां । शृणवत् । शृणोतु च ॥

अग्निं घृतेन वावृधुः स्तोमेभिर्विश्वचर्षणिं । स्वाधीभिर्वचस्युभिः ॥६॥

अग्निं । घृतेन । वावृधुः । स्तोमेभिः । विश्वचर्षणिं । सुआधीभिः । वचस्युभिः ॥६॥

अत्विजो विश्वचर्षणिं विश्वस्य द्रष्टारं स्वाधीभिः शोभनाधानैर्वचस्युभिः स्तुतिकामैर्देवैः समेतमग्निं घृतेन स्तोमेभिः स्तोमेः स्तोमैर्ववृधुः । अवर्धयन् ॥ ६॥ १॥

द्वितीयेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्र प्र वेधसे इति पंचर्चं प्रथमं सूक्तमांगिरसस्य धरुणस्यार्थं वैदुभमापेयं । अचानुक्रमणिका । प्र वेधसे पंचांगिरसो धरुण इति ॥ प्रातरनुवाक आपेये क्रती वैदुभे कंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं । सूचितं च । प्र वेधसे कवये त्वं नो अपि वरुणस्य विद्वान् । आ० ४. १३. । इति ॥

प्र वेधसे कवये वेद्याय गिरं भरे यशसे पूर्वाय ।

घृतप्रसक्तो असुरः सुशेवो रायो धर्ता धरुणो वस्वो अग्निः ॥१॥

प्र । वेधसे । कवये । वेद्याय । गिरं । भरे । यशसे । पूर्वाय ।

घृतप्रसक्तः । असुरः । सुशेवः । रायः । धर्ता । धरुणः । वस्वः । अग्निः ॥१॥

योऽपिघृतप्रसक्तो हवीरूपेण घृतेन प्रसक्तोऽसुरो बलवान् सुशेवः । शोभनं शिवं सुखं यस्यासौ सुशेवः शिवमिति सुखनामसु पाठात् । रायो धनस्य धर्ता पोषको धरुणो हविषां धारको वस्वो वासकोऽग्निर्भवति वेधसे विधात्रे कवये क्रांतदृशे वेद्याय सुख्याय ॥ विदिरयं मणिना समानार्थो मनिश्च स्तुतिकर्मा ॥ यशसे यशस्विने पूर्वाय सुख्याय तस्या अपये गिरं स्तुतिं प्र भरे । प्रणयानि ॥

ऋतेन ऋतं धरुणं धारयंत यज्ञस्य शके परमे व्योमन् ।

दिवो धर्मन्धरुणे सेदुषो नृञ्जातैरजाताँ अभि ये ननःसुः ॥ २ ॥

ऋतेन । ऋतं । धरुणं । धारयंत । यज्ञस्य । शके । परमे । विऽओमन् ।

दिवः । धर्मन् । धरुणे । सेदुषः । नृन् । जातैः । अजातान् । अभि । ये । ननःसुः ॥ २ ॥

ये यजमाना दिवो बुलोकस्य धरुणे धारके धर्मन्धरे सेदुष आसीनान् नृनजातान्देवान् जातैर्मनुष्यैर्ह-
विभिर्मरुभि ननसुः अभिप्राप्नुवन्ति ते यजमाना यज्ञस्य धरुणं धारकमुतं सत्वरूपमग्निं शके कर्मणि निमित्ते
परम उत्कृष्टे व्योमन् स्थान उत्तरवेद्यामृतेन सोत्रेण धारयंत । धारयन्ति ॥

अंहोयुर्वस्तन्वस्तन्वते वि वयो महद्दुष्टं पूर्याय ।

स संवतो नवजातस्तुत्यात्सिंहं न क्रुद्धमभितः परि षुः ॥ ३ ॥

अंहःऽयुर्वः । तन्वः । तन्वते । वि । वयः । महत् । दुष्टं । पूर्याय ।

सः । संऽवतः । नवऽजातः । तुत्यात् । सिंहं । न । क्रुद्धं । अभितः । परि । स्युः ॥ ३ ॥

ये यजमानाः पूर्याय मुख्यायास्मा अपये महदधिकं दुष्टं राक्षसीर्दुष्प्रापं वयो हवीरूपमन्नं प्रयच्छन्ति
ते यजमानास्तन्वः स्वास्तनूरंहोयुवोऽहसा वियोजिका वि तन्वते । विस्तारयन्ति । नवजातः सोऽपिः संवतः
संगतान् शत्रून् तुत्यात् । तरतु । किंचाभितः सर्वतो वर्तमानाः शत्रवो मां परि वर्जयित्वा स्युः । तिष्ठेयुः ।
कथमिव । मृगाः क्रुद्धं सिंहं न सिंहमिव ॥

मातेव यद्भरसे प्रप्रथानो जनंजनं धायसे चक्षसे च ।

वयोवयो जरसे यद्धानः परि त्मना विषुरूपो जिगासि ॥ ४ ॥

माताऽइव । यत् । भरसे । प्रप्रथानः । जनंऽजनं । धायसे । चक्षसे । च ।

वयःऽवयः । जरसे । यत् । दधानः । परि । त्मना । विषुऽरूपः । जिगासि ॥ ४ ॥

प्रप्रथानः सर्वत्र प्रथमानो यद्यस्त्वं मातेव जननीव जनं जनं सर्वं जनं भरसे बिभर्षि । किंच धायसे
धारणाय चक्षसे दर्शणाय च सर्वैः प्रार्थ्यसे । यद्यदा दधानो धार्यमाणो भवसि तदा वयो वयः सर्वमन्नं
जरसे । जरयसि । अपि च विषुरूपो नानारूपः सन् तन्नात्मना परि जिगासि । सर्वभूतानि परिगच्छसि ॥

वाजो नु ते शर्वसस्पात्वन्तंमुहं दोघं धरुणं देव रायः ।

पदं न तायुर्गुहा दधानो महो राये चितयन्त्रिंमस्यः ॥ ५ ॥

वाजः । नु । ते । शर्वसः । पातु । अन्तं । उहं । दोघं । धरुणं । देव । रायः ।

पदं । न । तायुः । गुहा । दधानः । महः । राये । चितयन् । अत्रिं । अस्परित्यस्यः ॥ ५ ॥

हे देव द्योतमानाग्ने उहं पृथुं दोघं कामानां दोग्धारं रायो धनस्य धरुणं धारकं वाजो हविर्लक्ष्यमन्नं
ते त्वदीयस्य शर्वसो बलस्यान्तं समाप्तिं संपूर्तिं नु अद्य पातु । रक्षतु । तायुर्न तत्कारो यथा गुहा गुहायां पदं
द्रव्यं दधानो धारयन् रक्षति तद्वत् महो महते राये धनाय धनलाभार्थं चितयन् सम्भारं प्रकाशयन् अत्रि-
मस्यः । अत्रिमृषिमप्रीणयः ॥ स्युः प्रीणनपारणयोरिति धातुः ॥ ७ ॥

बृहद्वय इति पंचर्चं द्वितीयं सूक्तमावेयस्य पूरोरार्थः । अंत्या पंक्तिः शिष्टा अणुशुभः । अप्रिदेवता । तथा चानुक्रांतं । बृहत्पूषः पंक्त्यंतं हीति ॥ प्रातरनुवाक आप्रेये क्रतावानुशुभे कंदस्याश्विनशस्ये चेदमादीनि दश सूक्तानि चतुर्थगवमवर्जितानि । आदितस्त्रिषु सूक्तेष्वंत्यामुद्धरेत् । तथा च सूचितं । बृहद्वय इति दशानां चतुर्थनवमे उद्धरेदुत्तमासुत्तमां चादितस्त्रयाणां । आ० ४. १३. इति ॥

बृहद्वयो हि भानवेऽर्चा देवायाग्रये । यं मिचं न प्रशस्तिभिर्मर्तासो दधिरे पुरः ॥ १ ॥
बृहत् । वयः । हि । भानवे । अर्चं । देवाय । अग्रये । यं । मिचं । न । प्रशस्तिभिः ।
मर्तासः । दधिरे । पुरः ॥ १ ॥

यज्ञे भानवे दीप्तिमतेऽग्रये बृहद्वयो हवीरूपमन्नं दीयते हि । अतस्त्वमपि देवाय योतमानायाग्रये वयोऽर्चं । प्रयच्छ । मर्तासो मनुष्या यमपि मिचं न सखायमिव प्रशस्तिभिः प्रकृष्टाभिः स्तुतिभिः पुरो दधिरे पुरस्कृवंति ॥

स हि द्युभिर्जनानां होता दक्षस्य बाहोः । वि हव्यमग्निरानुषग्भगो न वारं मृण्वति ॥ २ ॥
सः । हि । द्युभिः । जनानां । होता । दक्षस्य । बाहोः । वि । हव्यं । अग्निः । आनुषक् ।
भगः । न । वारं । ऋण्वति ॥ २ ॥

योऽप्रिह्वं हविर्देवेष्वानुषक् देवेष्वनुषक्तं करोति बाहोर्भुजयोर्दक्षस्य बलस्य द्युभिर्युतिभिर्युक्तः सोऽपि जनानां यजमानानां होता देवानामाह्वाता भवति । भगो न सूर्य इव वारं वरणीयं धनं व्युण्वति । विशेषेण प्रयच्छति मनुष्येषु ॥

अस्य स्तोमे मघोनः सख्ये वृद्धशोचिषः ।
विश्वा यस्मिन्तुविष्वणि समर्ये शुष्ममादधुः ॥ ३ ॥
अस्य । स्तोमे । मघोनः । सख्ये । वृद्धऽशोचिषः ।
विश्वा । यस्मिन् । तुविऽस्वनि । सं । अर्ये । शुष्मं । आऽदधुः ॥ ३ ॥

मघोनो मघवतो धनवतो वृद्धशोचिषः । वृद्धानि शोचीषि तेजांसि यस्यासौ वृद्धशोचिः । तस्यैवंविधस्याग्निः स्तोमे स्तोत्रे सख्ये च स्यात् । तुविष्वणि वृद्धशब्देऽर्थे स्वामिनि यस्मिन्नर्पा विश्वा ॥ सुपां सुलुगिति डादेशः ॥ विश्वे सर्व ऋत्विजः शुष्मं बलं हविर्भिः स्तोत्रैश्च समादधुः सम्यगादधति ॥

अधा ह्यग्र एषां सुवीर्यस्य मंहना । तमिद्यहं न रोदसी परि श्रवो बभूवतुः ॥ ४ ॥
अध । हि । अग्ने । एषां । सुऽवीर्यस्य । मंहना । तं । इत् । यहं । न । रोदसी इति ।
परि । श्रवः । बभूवतुः ॥ ४ ॥

हे अग्ने अध अधिषामस्माकं यजमानानां सुवीर्यस्य सर्वैः सृहणीयस्य बलस्य मंहना मंहनायै दानाय भव ॥ मंहतिर्दानकर्मा ॥ रोदसी व्यावापृथिव्यौ यहं न महान्तं सूर्यमिव श्रवः सर्वैः श्रवणीयं तमित्तमग्निमेव परि बभूवतुः । परिगृह्णीतः ॥

नू न एहि वार्यमग्ने गृणान आ भर ।
ये वयं ये च सूरयः स्वस्ति धामहे सचोतैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ५ ॥

नु । नः । आ । इहि । वार्ये । अग्ने । गृणानः । आ । भूर ।

ये । वयं । ये । च । सूरयः । स्वस्ति । धामहे । सचा । उत । एधि । पृतऽसु । नः । वृधे ॥ ५ ॥

हे अग्ने गृणानः स्तूयमानः सन् नु चिप्रमेहि । यज्ञं प्रत्यागच्छ । आगत्य च नोऽस्माभ्यं वार्यं वरणीयं धनमा भर । संपादय । ये वयं यजमाना ये च सूरयः स्तोतारः सचा हविर्भिः सहिता उभे ये वयं स्वस्ति स्तोत्रं धामहे । कुर्मः । उतापि च पृतु पृतनासु नोऽस्माकं वृधे समृद्धय एधि । भव ॥ ॥ ८ ॥

आ यज्ञैरिति पंचर्चं तृतीयं सूक्तमात्रेयस्य पुरोरार्षमात्रेयं । अंत्वा पंक्तिः शिष्टाः पंक्त्यंतपरिभाषयानुष्टुभः । आ यज्ञैरित्यनुक्रमणिका ॥ अंत्वावर्जं प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्बृहद्वय इत्यादिदशसूक्तमध्ये विनियोग उक्तः ॥

आ यज्ञेदेव मर्त्य इत्या तव्यांसमृतये । अग्निं कृते स्वध्वरे पूरुः । इतीतावसे ॥ १ ॥

आ । यज्ञेः । देव । मर्त्यः । इत्या । तव्यांसं । उतये । अग्निं । कृते । सुऽअध्वरे । पूरुः । इतीत । अवसे ॥ १ ॥

हे देव मर्त्यो मनुष्य ऋत्विगित्येत्यं तव्यांसं स्वतेजोभिः प्रवृद्धमग्निमृतये तर्पणाय यज्ञैः स्तोत्रैरा ङ्गयति । किंच पूरुर्मनुष्यः स्तोता कृते स्वध्वरे शोभने कर्ता तमग्निमवसे रक्षणायेकीत । स्तौति ॥

अस्य हि स्वयंशस्तर आसा विधर्मन्मन्यसे ।

तं नाकं चित्रशोचिषं मद्रं परो मनीषया ॥ २ ॥

अस्य । हि । स्वयंशऽतरः । आसा । विऽधर्मन् । मन्यसे ।

तं । नाकं । चित्रऽशोचिषं । मद्रं । परः । मनीषया ॥ २ ॥

हे विधर्मन् । विशिष्टो धर्मो यस्यार्मा विधर्मा स्तोता । तस्य संबोधनं । हे स्तोतः स्वयंशस्तरः सुयशसां मध्येऽतिशयेन सुयशस्त्वं मनीषया प्रकृष्टबुद्ध्या साधनेन प्रसिद्धमस्यामुं ह्यपिमासास्तेन वाचा मन्यसे । स्तौषि । किंविशिष्टमग्निं । नाकं मुखं । अकं दुःखं । न विद्यतेऽकं यस्य सः । तं चित्रशोचिषं चित्रतेजसं मद्रं सुत्यं परः परस्तात्स्थितं ॥

अस्य वासा उ अर्चिषा य आयुक्त तुजा गिरा ।

दिवो न यस्य रेतसा बृहच्छोचंत्यर्चयः ॥ ३ ॥

अस्य । वै । असौ । ऊं इति । अर्चिषा । यः । आयुक्त । तुजा । गिरा ।

दिवः । न । यस्य । रेतसा । बृहत् । शोचंति । अर्चयः ॥ ३ ॥

योऽपिसुजा जगद्रक्षणसमर्थेन बलेन गिरा सुत्यायुक्त संबद्धो भवति दिवो न द्योतमानस्यादित्यस्यैव यस्यापि रेतसा प्रभया कृत्तं जगद्वाप्तं यस्यापि बृहद्बृहंतोऽर्चयो दीप्तयः शोचंति प्रकाशते अस्य वै खल्वपेरर्चिषा प्रभयासावादित्योऽर्चिष्मान्भवति । उ इति पूरणः ॥

अस्य क्रत्वा विचेतसो दस्मस्य वसु रथ आ ।

अधा विश्वासु हव्योऽग्निर्विष्णु प्र शस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । क्रत्वा । विऽचेतसः । दस्मस्य । वसु । रथे । आ ।

अध । विश्वासु । हव्यः । अग्निः । विष्णु । प्र । शस्यते ॥ ४ ॥

विचेतसः सुमतय ऋत्विजोऽस्य दक्षस्य दर्शनीयस्यास्याभिः क्रत्वा कर्मणा यज्ञादिना वसु वसुनि धनानि रथ आ दधति । हव्यो यज्ञार्थमाहातव्यः सोऽपिरथ अथ उत्पत्यनंतरमेव विश्वासु सर्वासु विशु प्रजासु प्र शस्यते । स्तूयते ॥

नू न इद्धि वार्यमासा सचंत सूरयः ।

ऊर्जो नपादभिष्टये पाहि शग्धि स्वस्तये उत्तैधि पृतसु नो वृधे ॥ ५ ॥

नु । नः । इत् । हि । वार्ये । आसा । सचंत । सूरयः ।

ऊर्जः । नपात् । अभिष्टये । पाहि । शग्धि । स्वस्तये । उत्तैधि । पृतसु । नः । वृधे ॥ ५ ॥

हे अग्ने नोऽस्मभ्यं वार्यं वरणीयं धनं नु क्षिप्रं यच्छ । इद्धीति पूरणौ । यतः सूरयः स्तोतारस्त्वन्तः सक्ताशादासास्तेन स्तोत्रेण सचंत धनं लभन्ते । किंच हे ऊर्जो नपादन्नस्य न पातयितव्यस्य पुत्र वा अभिष्टये ऽभीच्छते मह्यमन्नं प्रयच्छेति शेषः । पाहि । अस्मानापशो रक्ष । स्वस्तये जेमाय पश्वादिलक्षणस्य धनस्य जेमार्थं शग्धि । त्वां याचि ॥ व्यत्ययेन मध्यमा ॥ शक्नो भवेति वा । हे अग्ने उतापि च पृतसु पृतनासु नो वृधे समृद्धय एधि । भव ॥ ॥ ५ ॥

प्रातरपिरिति पंचर्चं चतुर्थं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । प्रातर्मृक्तवाहा द्वित इति । मृक्तवाहा इति विशेषणविशिष्ट आत्रेयो द्वित ऋषिः । पंक्तयंतं हीति हिशब्दादस्यापि सूक्तस्य पंचमी पंक्तिः । पंक्तयंतपरिभाषया शिष्टा अनुष्टुभः ॥ उक्तो विनियोगः प्रातरनुवाकाश्चिनश्स्त्रयोः ॥

प्रातरग्निः पुरुप्रियो विशः स्तवेतातिथिः ।

विश्वानि यो अमर्त्यो हव्या मर्तेषु रण्यति ॥ १ ॥

प्रातः । अग्निः । पुरुऽप्रियः । विशः । स्तवेत । अतिथिः ।

विश्वानि । यः । अमर्त्यः । हव्या । मर्तेषु । रण्यति ॥ १ ॥

पुरुप्रियो बद्धप्रियो विशो यजमाने धनस्य निवेशकोऽतिथिः । यजमानानां गृहान्प्रति तिथिष्वभ्येतीत्यतिथिः । तथाह यास्कः । अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवत्यभ्येति तिथिषु परकुजानीति वा परगृहाणीति वा । नि० ४. ५. । इति ॥ एवंविधोऽपिः प्रातः स्तवेत । स्तूयते । अमर्त्योऽमरणधर्मा योऽपिमर्तेषु मनुष्येषु यजमानेषु स्थितानि विश्वानि सर्वाणि हव्या हव्यानि हवींषि रण्यति कामयते ॥

द्विताय मृक्तवाहसे स्वस्य दक्षस्य मंहना । इंदुं स धत्ते आनुषक् स्तोता चित्ते अमर्त्य ॥ २ ॥

द्विताय । मृक्तऽवाहसे । स्वस्य । दक्षस्य । मंहना । इंदुं । सः । धत्ते । आनुषक् । स्तोता ।

चित् । ते । अमर्त्य ॥ २ ॥

हे अग्ने द्विताय द्वितपुत्राय मृक्तवाहसे । मृक्तं शुद्धं हविर्देवेभ्यो वहति प्रापयतीति मृक्तवाहाः । तस्मै स्वस्वात्मीयस्य दक्षस्य बलस्य धनस्य वा मंहना मंहनायै दानाय भव । हे अमर्त्य नित्याग्ने यतः कारणात्ते तुभ्यं स मृक्तवाहा आनुषक् सर्वदानुषक्तमिंदुं सोमं धत्ते धारयति स्तोता चित् स्तोता च भवति ॥

तं वो दीर्घायुशोचिषं गिरा हुवे मघोना । अरिष्टो येषां रथो व्यंशदावन्नीयते ॥ ३ ॥

तं । वः । दीर्घायुऽशोचिषं । गिरा । हुवे । मघोना । अरिष्टः । येषां । रथः । वि ।

अश्वऽदावन् । ईयते ॥ ३ ॥

हे अग्ने दीर्घायुशोचिषं दीर्घगमदीप्तिं तं वः । पूजायां बह्वचनं । त्वां मघोनां धनिनां कृते गिरा
स्त्रोत्रेण ऊवे । आह्वयामि । हे अश्वदावन्नश्वानां दातार्येषां धनिनां रथो युद्धेष्वरिष्टः शत्रुभिरहिंसितो
वीर्यते विगच्छतु ॥

चिन्ना वा येषु दीधितिरासन्नकथा पांति ये ।

स्त्रीर्णं बर्हिः स्वर्णरे श्रवांसि दधिरे परि ॥४॥

चिन्ना । वा । येषु । दीधितिः । आसन् । उक्था । पांति । ये ।

स्त्रीर्णं । बर्हिः । स्वःऽनरे । श्रवांसि । दधिरे । परि ॥४॥

येष्वृत्विषु चिन्ना नानाविधा दीधितिर्यज्ञविषया क्रिया भवति । ये आसन्नास्य उक्तोक्त्यानि स्त्रीचाणि
पांति रक्षन्ति तैर्हृत्विभिः स्त्रीर्णं स्त्रीर्णस्य बर्हिर्बर्हिषः पर्युपरि श्रवांस्यन्नानि हवींषि स्वर्णरे । स्वः स्वर्गं नरं
यजमानं नयतीति स्वर्णरो यज्ञः । तस्मिन्दधिरे । निधीयते ॥

ये मे पंचाशतं ददुरश्वानां सधस्तुति ।

द्युमदग्ने महि श्रवो बृहत्कृधि मघोनां नृवदमृत नृणां ॥५॥

ये । मे । पंचाशतं । ददुः । अश्वानां । सधऽस्तुति ।

द्युऽमत् । अग्ने । महि । श्रवः । बृहत् । कृधि । मघोनां । नृऽवत् । अमृत । नृणां ॥५॥

ये मघवानो दातारो मे मह्यं सधस्तुति स्तुत्या सहितं त्वत्सोचसमन्तरमश्वानां पंचाशतं ददुः हे
अमृताग्ने त्वं तेषां मघोनां नृणां द्युमत् दीप्तिमन्बर्हि महद्बृहत्परिवृढं नृवत्परिचारकमनुष्ययुक्तं श्रवोऽन्नं कृधि ।
कृष । देहीत्यर्थः ॥ ॥१०॥

अभ्यवस्था इति पंचर्चं पंचमं सूक्तं । अचेयमनुक्रमणिका । अभ्यवस्था वत्रिर्गायत्र्यावनुष्टुभी विराड्रूपेति ।
आचेयो वत्रिर्हृषिः । प्रथमाद्वितीये गायत्री तृतीयाचतुर्थ्यावनुष्टुभी पंचमी विराड्रूपा एकादशिनस्त्रयो
ऽष्टकश्च विराड्रूपेत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् ॥

अभ्यवस्थाः प्र जायन्ते प्र ववेर्वत्रिश्चिकेत । उपस्थे मातुर्वि चष्टे ॥१॥

अभि। अवऽस्थाः । प्र। जायन्ते । प्र। ववेः । वत्रिः । चिकेत । उपऽस्थे । मातुः । वि । चष्टे ॥१॥

वत्रेर्हृषेरभ्युत्तरोत्तरमवस्था अशोभना दशाः प्र जायन्ते । तादृशीर्वत्रिर्हृषिषां संभक्ता सोऽग्निः प्र
चिकेत । प्रजानीयात् । ज्ञात्वा चापनयत्विति भावः । योऽग्निर्मातुः पृथिव्या उपस्थे समीपे स्थितं पदार्थजानं
वि चष्टे पश्यति ॥

जुहुरे वि चितयन्तोऽनिमिषं नृम्णं पांति । आ दृह्णां पुरं विविशुः ॥२॥

जुहुरे । वि । चितयन्तः । अनिऽमिषं । नृम्णं । पांति । आ । दृह्णां । पुरं । विविशुः ॥२॥

ये वि चितयन्तस्तव प्रभावं जानन्तो अनास्त्वानिमिषं सर्वदा जुहुरे यज्ञार्थं त्वामाह्वयन्ति आह्वय च नृम्णं
तव बलं हविर्भिः स्त्रीचैश्च पांति रक्षन्ति ते दृह्णां शत्रुभिः साधयितुमशक्तां पुरं पुरीमा विविशुः । प्रविशन्ति ।
शतं पूर्विरायसीभिर्नि पाहि । ऋक् ७. ३. ७. इति निगमः ॥

आ श्वेचेयस्य जंतवो ह्युमवर्धत कृष्टयः ।

निष्कयीवो बृहदुक्थ एना मध्वा न वाजयुः ॥३॥

आ । श्वेचेयस्य । जंतवः । ह्युऽमत् । वर्धत । कृष्टयः ।

निष्कऽयीवः । बृहतऽउक्थः । एना । मध्वा । न । वाजऽयुः ॥३॥

जायंत इति जंतवः । कृष्टयो मनुष्या ऋत्विजो मध्वा न मधुनेव एनैनया स्तुत्या । यद्वा नकारश्चार्थः । मधुना च श्वेचेयस्य । श्वित्रमंतरिक्षं । तत्र भवस्य वैद्युतस्यापिर्द्युमहीप्तिमद्वलमा वर्धत । अभिवर्धयंति । किंविधाः कृष्टयः । निष्कयीवो निष्केण सुवर्णेनालंकृतयीवाः ॥ अत्ययेनैकवचनं ॥ बृहदुक्थो बृहत्स्तोत्रा वाजयुरन्नकामाः ॥

प्रियं दुग्धं न काम्यमजामि जाम्योः सचा । घर्मो न वाजजठरोऽदब्धः शश्वतो दभः ॥४॥

प्रियं । दुग्धं । न । काम्यं । अजामि । जाम्योः । सचा । घर्मः । न । वाजऽजठरः । अदब्धः ।

शश्वतः । दभः ॥४॥

जाम्योर्दीवापृथिव्योः सचा सहायभूतोऽपिर्दुग्धं न पय इव काम्यं कमनीयमजामि दोषरहितं प्रियमस्मदीयं स्तोत्रं शृणोतु । किंविधोऽग्निः । घर्मो न प्रवर्ग्य इव वाजजठरः । वाजोऽन्नं जठरे यस्य सः । घर्मो यथा हव्येनाज्येन पयसासिक्तो वाजजठरस्तद्वत् । हविर्जठर इत्यर्थः । अदब्धः शत्रुभिः स्वयमर्हिसितः शश्वतः शश्वतो नित्यो दभः शत्रूणां हिंसकः ॥

क्रीळन्नो रश्म आ भुवः सं भस्मना वायुना वेविदानः ।

ता अस्य सन्धृषजो न तिग्माः सुसंशिता वक्ष्यो वक्षणेस्थाः ॥५॥

क्रीळन् । नः । रश्मे । आ । भुवः । सं । भस्मना । वायुना । वेविदानः ।

ताः । अस्य । सन् । धृषजः । न । तिग्माः । सुऽसंशिताः । वक्ष्यः । वक्षणेऽस्थाः ॥५॥

हे रश्मे रश्मिमन्त्रये क्रीळन् वनेषु क्रीडन् भस्मना स्वकार्येण भसितेन वायुना प्रेरकेण महता च सं वेविदानः सम्यक् ज्ञायमानस्त्वं नोऽस्माकमा भुवः । अभिमुखो भव । वक्षणेस्था वक्षणे वह्नी स्थिता वक्ष्यः । हविर्वहंतीति वक्ष्यो ज्वालाः । सुसंशिताः सुतीक्ष्णा धृषजः शत्रूणां धर्षिकास्ता ज्वाला अस्य यजमानस्य मम न तिग्मा न तीक्ष्णाः सन् । संतु ॥ अस्तेर्लेटि रूपं ॥ ॥११॥

यमग्रे इति चतुर्द्ध्वं षष्ठं सूक्तमचीणां प्रयस्वतामार्षमायेयं । अंत्या पंक्तिः शिष्टा अनुष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । यमपे चतुष्कं प्रयस्वतः पंक्त्यंतं हेति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोद्धतो विनियोगः ॥ अत्रेक्षतुर्वीराख्येऽहीनि द्वितीयेऽहनीदं सूक्तमाज्यशस्त्रं । सूचितं च । यमपे वाजसातमेति द्वितीयेऽहन्याज्यं । आ० १०. २. इति ॥

यमग्रे वाजसातम त्वं चिन्मन्यसे रयिं । तं नो गीर्भिः अवाय्यं देवचा पनया युजं ॥१॥

यं । अग्रे । वाजऽसातम । त्वं । चित् । मन्यसे । रयिं । तं । नः । गीऽभिः । अवाय्यं ।

देवऽचा । पनय । युजं ॥१॥

हे अग्रे हे वाजसातमा त्वमतद त्वं यं रयिं धनमस्माभिर्दीयमानं हवीरूपं धनं मन्यसे बुध्यसे । चिदिति पादपूरणः । अवाय्यं अवलीयं शस्यं गीर्भिः स्तुतिभिर्युजं युक्तं नोऽस्मदीयं हविर्लेक्षणं धनं तं देवचा देवेषु पनय । प्रापयेत्यर्थः ॥

ये अग्ने नेरयंति ते वृद्धा उयस्य शवसः । अप द्वेषो अप हरोऽन्यव्रतस्य सन्धिरे ॥२॥
 ये । अग्ने । न । ईरयंति । ते । वृद्धाः । उयस्य । शवसः । अप । द्वेषः । अप । हरः ।
 अन्यऽव्रतस्य । सन्धिरे ॥२॥

हे अग्ने ये जना वृद्धाः पञ्चादिलक्षणीर्धनैः समृद्धाः संतप्ते तुभ्यं नेरयंति हवींषि न प्रयच्छंति त उयस्या-
 धिकेन शवसो बलेनाग्नेन वाप नीताः । बलान्नहीना भवन्तीत्यर्थः । किंचान्यव्रतस्यान्यद्वैदिकाद्विभक्तं व्रतं कर्म
 यस्य तस्यासुरस्य द्वेषस्त्वत्संबन्धिनं विरोधं हरोऽतिहिंसां चाप्य सन्धिरे । आत्मानं प्रापयंति ॥

होतारं त्वा वृणीमहेऽग्ने दक्षस्य साधनं । यज्ञेषु पूर्वं गिरा प्रयस्वन्तो हवामहे ॥३॥
 होतारं । त्वा । वृणीमहे । अग्ने । दक्षस्य । साधनं । यज्ञेषु । पूर्वं । गिरा । प्रयस्वन्तः ।
 हवामहे ॥३॥

हे अग्ने प्रयस्वन्तोऽव्रतं एतन्नामका वयं दक्षस्य बलस्य साधनं साधकं साधयितारं त्वां होतारं देवाना-
 माह्वतारं वृणीमहे । किंच यज्ञेषु पूर्वं मुखं त्वां गिरा स्तुतिरूपया वाचा हवामहे । सुमः ॥

इत्था यथा त ऊतये सहसावन्दिवेदिवे ।

राय ऋताय सुक्रतो गोभिः स्याम सधमादो वीरिः स्याम सधमादः ॥४॥

इत्था । यथा । ते । ऊतये । सहसाऽवन् । दिवेऽदिवे ।

राये । ऋताय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । गोभिः । स्याम । सधऽमादः । वीरिः ।
 स्याम । सधऽमादः ॥४॥

हे सहसावन् बलवत्तमे दिवे दिवेऽन्वहं वयं ते तवोतये रक्षणाय यथा स्याम तथेत्येत्यं कुब । हे सुक्रतो
 राये धनाय ऋताय यज्ञाय च यथा स्याम तथा कुब । किंच वयं गोभिः सधमादः सह मावन्तः स्याम ।
 वीरिः पुत्रैश्च सधमादः सह मावन्तः स्याम । तथा कुब ॥ ॥१२॥

मनुष्वत्त्वेति चतुर्ध्वचं सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य सप्तस्यार्थं । मनुष्वत्सस इत्यनुक्रमणिका । पंक्त्यन्तं हेति पूर्वोक्त-
 त्वादिदमादीनि त्रीणि सूक्तानि पंक्त्यन्तानि । शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्नशस्त्रयोक्तो
 विनियोगः ॥

मनुष्वत्त्वा नि धीमहि मनुष्वत्समिधीमहि । अग्ने मनुष्वदंगिरो देवान्देवयते यज ॥१॥
 मनुष्वत् । त्वा । नि । धीमहि । मनुष्वत् । सं । इधीमहि । अग्ने । मनुष्वत् । अंगिरः ।
 देवान् । देवऽयते । यज ॥१॥

हे अग्ने त्वा त्वां मनुष्वन्नुरिव नि धीमहि । मनुःशब्दो मनुपर्यायः ॥ नभोऽंगिरोमनुषां वक्ष्युपसंख्यान-
 मिति भसंज्ञायां हत्वाभावः ॥ मनुष्वन्नुरिव त्वा समिधीमहि । समिद्धिः संदीपयामः । हे अंगिरोऽगारा-
 त्मकापि देवयते देवकामाय यजमानाय मनुष्वन्नवे मनोरपत्याय देवान् यज ॥

त्वं हि मानुषे जनेऽग्ने सुप्रीत इध्यसे । सुचस्त्वा यंत्यानुषक्सुजात सर्पिरासुते ॥२॥

त्वं । हि । मानुषे । जने । अग्ने । सुऽप्रीतः । इध्यसे । सुचः । त्वा । यन्ति । आनुषक् ।
 सुऽजात । सर्पिःऽआसुते ॥२॥

हे ऋषे त्वं मानुषे जने मनुष्यलोके सुप्रीतः स्तोत्रैः सुपु प्रीतः सन् इच्छसे । दीप्यसे । सुचो हविर्भिः संपूर्णा
आनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा त्वा त्वां यंति । प्राप्नुवन्ति । हे सुजात हे सर्पिरासुते घृतयुक्तामिति ॥

त्वां विश्वे सजोषसो देवासो दूतमक्रत । सपर्यंतस्त्वा कवे यज्ञेषु देवमीळते ॥ ३ ॥

त्वां । विश्वे । सऽजोषसः । देवासः । दूतं । अक्रत । सपर्यंतः । त्वा । कवे । यज्ञेषु ।
देवं । ईळते ॥ ३ ॥

सजोषसः सह प्रीयमाणा विश्वे सर्वे देवासो देवास्त्वां दूतमक्रत । अकुर्वन् । अतः कारणात् हे कवे क्रांत-
दर्शिन् देवं द्योतमानं त्वा त्वां सपर्यंतः परिचरंतो यजमाना यज्ञेष्वीळते । देवानामाहूतुं याचते ॥

देवं वो देवयज्ययामिमीळीत मर्त्यः ।

समिद्धः शुक्र दीदिहृतस्य योनिमासदः सस्य योनिमासदः ॥ ४ ॥

देवं । वः । देवऽयज्यया । अमिं । ईळीत । मर्त्यः ।

संऽईद्धः । शुक्र । दीदिहि । ऋतस्य । योनिं । आ । असदः । सस्य । योनिं ।
आ । असदः ॥ ४ ॥

मर्त्यो मनुष्यो देवं द्योतमानमपिमयस्यं वस्त्वां देवयज्यया देवयज्यायै देवयगार्थमीळीत । स्तोतुमर्हति ।
हे शुक्र शोचिष्मन् समिद्धो हविर्भिः प्रवृद्धः सन् दीदिहि । दीप्यस्व । ऋतस्य सत्यभूतस्य सस्य ऋषेर्मम योनिं
योनिकारणं स्वर्गसाधनं यज्ञस्थानमासदः । देवतारूपेणासीद् । आदरातिशयद्योतनार्थं पुनर्वचनं ॥ १३ ॥

प्र विश्वसामन्निति चतुर्च्चमष्टमं सूक्तं । आचियो विश्वसामा ऋषिः । चतुर्थी पंक्तिः शिष्टा अनुष्टुभः ।
अभिर्देवता । तथा चानुक्रांतं । प्र विश्वसामन्विश्वसामेति ॥ उक्तो विनियोगः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः ॥

प्र विश्वसामन्नचिवदर्ची पावकशोचिषे । यो अध्वरेष्वीद्भ्यो होता मंद्रतमो विशि ॥ १ ॥

प्र । विश्वऽसामन् । अचिऽवत् । अर्चं । पावकऽशोचिषे । यः । अध्वरेषु । ईद्भ्यः । होता ।
मंद्रऽतमः । विशि ॥ १ ॥

हे विश्वसामन् । ऋषेः संबोधनमेतत् । त्वमचिवदचिरिव पावकशोचिषे शोधकदीप्ये तस्मा अपद्ये प्रार्चं ।
प्रगाय । योऽपिरध्वरेष्वीद्भ्यः सर्वैर्यज्जभिः सुख्यो होता देवानामाह्वाता विशि जने मंद्रतमः सुख्यतमः ॥

न्य५मिं जातवेदसं दधाता देवमृत्विजं । प्र यज्ञ एत्वानुषगद्या देवव्यचस्तमः ॥ २ ॥

नि । अमिं । जातऽवेदसं । दधात । देवं । ऋत्विजं । प्र । यज्ञः । एतु । आनुषक् ।
अद्य । देवव्यचऽतमः ॥ २ ॥

हे यजमाना जातवेदसं जातप्रज्ञं जातधनं वा देवं द्योतमानमृत्विजमृत्युयष्टारममिं नि दधात । निधत्त ।
किंच देवव्यचस्तमो देवानामाप्ततमो यज्ञो यज्ञसाधनमस्माभिर्दीयमानं हविरानुषक् अनुषक्तं यथा भवति
तथाव्यास्मिन्नहनि तममिं प्रितु । गच्छतु ॥

चिकित्विन्मनसं त्वा देवं मर्तीस ऊतये । वरेण्यस्य तेऽवस इयानासो अमन्महि ॥ ३ ॥

चिकित्विऽमनसं । त्वा । देवं । मर्तीसः । ऊतये । वरेण्यस्य । ते । अवसः । इयानासः ।
अमन्महि ॥ ३ ॥

हे अग्ने चिकित्स्विन्नसं । चिकित्स्विन्नान्नसो यस्यासौ चिकित्स्विन्नाः । तं देवं त्वा त्वामिद्यानास उपगच्छन्तो मर्तासो मनुष्या वयमृतये रक्षणार्थं वरेण्यस्य संभजनीयस्य ते तवावसोऽवसे तर्पणायामन्महि । सुमः ॥

अग्ने चिकित्स्वस्य न इदं वचः सहस्य ।

तं त्वा सुशिप्र दंपते स्तोमैर्वर्धेत्यच्यो गीर्भिः शुभंत्यच्यः ॥ ४ ॥

अग्ने । चिकित्स्वि । अस्य । नः । इदं । वचः । सहस्य ।

तं । त्वा । सुऽशिप्र । दंऽपते । स्तोमैः । वर्धेति । अच्यः । गीऽभिः । शुभंति । अच्यः ॥ ४ ॥

हे अग्ने हे सहस्य सहस्रो बलस्य पुत्र नोऽस्मदीयमस्येदं परिचरणमिदं वचः स्तोत्रं चिकित्स्वि । जानीहि । हे सुशिप्र । शोभने शिप्रे हनू नासिके वा यस्यासौ सुशिप्रः । तस्य संबोधनं । सुशिप्र सुहनो दंपते गृहपते तं त्वामच्योऽत्रिपुत्राः स्तोमैः स्तोत्रैर्वर्धन्ति । वर्धयन्ति । अच्यो गीर्भिः शुभन्ति । अलंकुर्वन्ति ॥ ॥ १४ ॥

अग्ने सहंतमिति चतुर्थं नवमं सूक्तं । अचानुक्रमणिका । अग्ने युञ्जो विश्वचर्षणिरिति । युञ्ज ऋषिः । चतुर्थो पंक्तिः । आद्यास्त्रिस्तोऽनुष्टुभः । अपिर्देवता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्नशस्त्रयोर्देशसूक्तांतःपातित्वाकुक्तो विनियोगः ॥

अग्ने सहंतमा भर युञ्जस्य प्रासहा रयिं । विश्वा यश्चर्षणीरभ्याऽसा वाजेषु सासहंत ॥ १ ॥

अग्ने । सहंतं । आ । भर । युञ्जस्य । प्रऽसहा । रयिं । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि ।

आसा । वाजेषु । सासहंत ॥ १ ॥

हे अग्ने प्रासहा प्रकृष्टेन बलेन सहंतं शत्रून् अभिभवन्तं रयिं पुत्रं युञ्जस्य युञ्जाय मम ऋषय आ भर । आहर ॥ चतुर्थे षष्ठी ॥ एतदेव विवृणोति । यः पुत्र आसास्त्रेण स्तोत्रेण युक्तः सन् वाजेषु युद्धेष्वभि अभिमुख्येन गतान् विश्वाः सर्वान् चर्षणीर्मनुष्यान् शत्रून् सासहन् अभिभवति ॥

तमग्ने पृतनाषहं रयिं सहस्व आ भर । त्वं हि सत्यो अङ्गुतो दाता वाजस्य गोमंतः ॥ २ ॥

तं । अग्ने । पृतनाऽसहं । रयिं । सहस्वः । आ । भर । त्वं । हि । सत्यः । अङ्गुतः । दाता ।

वाजस्य । गोऽमंतः ॥ २ ॥

हे अग्ने सहस्वो बलवन् पृतनासहं पृतनाः सेना अभिभवितारं रयिं पुत्रं त्वमा भर । आहर । त्वं हि सत्यः सत्यभूतोऽङ्गुतो महान् गोमतो गोभिर्युक्तस्य वाजस्यान्नस्य दाता ॥

विश्वे हि त्वा सजोषसो जनासो वृक्तबर्हिषः । होतारं सद्यसु प्रियं थ्यन्ति वार्या पुरु ॥ ३ ॥

विश्वे । हि । त्वा । सऽजोषसः । जनासः । वृक्तऽबर्हिषः । होतारं । सद्यऽसु । प्रियं ।

थ्यन्ति । वार्या । पुरु ॥ ३ ॥

हे अग्ने सजोषसः सह प्रीयमाणा वृक्तबर्हिषो लूनबर्हिषो विश्वे सर्वे जनासो जना ऋत्विजः सद्यसु यज्ञगृहेषु होतारं देवानामाह्वातारं प्रियं सर्वेषां प्रीतिकरं त्वा त्वां पुत्रं पुरुणि बह्वनि वार्या वरणीयानि धनानि थ्यन्ति । याचन्ति ॥

स हि ष्मा विश्वचर्षणिरभिमाति सहो दधे ।

अग्र एषु क्षयेष्वा रेवन्नः शुक्र दीदिहि द्युमत्पावक दीदिहि ॥ ४ ॥

सः । हि । स्म । विश्वऽचर्षणिः । अभिऽमाति । सहः । दधे ।

अग्ने । एषु । क्षयेषु । आ । रेवत् । नः । शुक्र । दीदिहि । द्युमत् । पावक । दीदिहि ॥ ४ ॥

हे अग्ने स लोकेषु प्रसिद्धो विश्वचर्षणिर्हविरभिमाति शत्रूणां हिंसकं सहो बलं दधे । धारयतु । हि ऋति पूरणी । हे शुक्र शोचिष्मन् त्वं नोऽस्मदीयेषु जयेषु गृहेषु रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा दीदिहि । दीप्यस्व । हे पावक पापानां शोधकामे त्वं बुमहोत्तियुक्तं यशोयुक्तं च दीदिहि । दीप्यस्व ॥ ॥ १५ ॥

अग्ने त्वं न इति चतुर्ह्वयं दशमं सूक्तं । अचानुक्रमणिका । अग्ने त्वं गौपायना लौपायना वा बंधुः सुबंधुः श्रुतबंधुर्विप्रबंधुश्चैकर्चा द्वैपदमिति । विंशतिका द्विपदा विराज इत्युक्तत्वाच्च । अग्निर्देवता ॥ महापितृयज्ञ आहवनीयं प्रति गच्छत ऋत्विज इदं सूक्तं जपेयुः । तथा च सूचितं । अग्निमभिसमायति मा प्र गामामे त्वं न इति जपंतः । आ० २. १९. इति ॥ दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणस्याग्ने त्वमिति द्वे तं त्वा शोचिष्ठेति । एवं मिलितो द्वैपदसृचः स्तोत्रियः । तथैव सूचितं । अग्ने त्वं नो अंतमोऽग्ने भव सुषमिधा । आ० ८. २. इति ॥

अग्ने त्वं नो अंतम उत चाता शिवो भवा वरूय्यः ।

वसुरग्निर्वसुश्च वा अच्छा नक्षि द्युमत्तमं रयिं दाः ॥ १ ॥ २ ॥

अग्ने । त्वं । नः । अंतमः । उत । चाता । शिवः । भव । वरूय्यः ।

वसुः । अग्निः । वसुऽश्च वाः । अच्छ । नक्षि । द्युमत्ऽतमं । रयिं । दाः ॥ १ ॥ २ ॥

हे अग्ने वरूय्यो वरणीयः संभजनीयः । यद्वा । वरूय्यैः परिधिभिर्वृतस्त्वं नोऽस्माकमंतमोऽतिकतमो भव । उतापि च चाता रक्षकः शिवः सुखकरश्च भव । वसुर्वासकोऽग्निः सर्वेषामगणीर्वसुश्च वा व्याप्राप्तस्त्वमच्छाभिमुख्येन नक्षि । अस्मान्वाप्नुहि । द्युमत्तममतिशयेन दीप्तिमंतं रयिं पश्चादिलक्षणं धनं दाः । अस्मभ्यं देहि ॥

स नो बोधि श्रुधी हवमरूपा णो अघायतः समस्मात् ।

तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुन्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सः । नः । बोधि । श्रुधि । हव । उरूय्य । नः । अघऽयतः । समस्मात् ।

तं । त्वा । शोचिष्ठ । दीदिऽवः । सुन्नाय । नूनं । ईमहे । सखिऽभ्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥

हे अग्ने स त्वं नोऽस्मान् बोधि । बुध्यस्व । हवमस्मदीयमाज्ञानं श्रुधि । शृणु । अघायतोऽघमिच्छतः समस्मात्सर्वस्माज्जनात्रोऽस्मानुरूय्य । रक्ष । हे शोचिष्ठातिशोचिष्मन् दीदिवः स्वतेजोभिर्दीप्तामे तं त्वां सुन्नाय सुन्नाय । सुन्नामिति सुखनाम । तदर्थं सखिभ्यः समानख्यातिभ्यः पुत्रेभ्यस्तदर्थं च नूनमीमहे । याचामहे ॥ ॥ १६ ॥

अच्छा वो अग्निमिति नवचर्मेकादशं सूक्तं । अचानुक्रमणिका । अच्छा वो नव वसूयव आनुष्टुभमिति । आत्रेया वसुयुनामान ऋषयः । अनुष्टुप् । मंडलादिपरिभाषयामिर्देवता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिजशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥ प्रातःसवनेऽच्छावाक वदस्वेत्युक्तेऽच्छा वो अग्निमवस इत्यृचमनुब्रूयात् । तथा च सूचितं । अच्छा वो अग्निमवस इत्यृचमन्वाह । आ० ५. ७. इति ॥

अच्छा वो अग्निमवसे देवं गासि स नो वसुः ।

रासत्पुत्र ऋषूणामृतावा पर्षति द्विषः ॥ १ ॥

अच्छ । वः । अग्निं । अवसे । देवं । गासि । सः । नः । वसुः ।

रासत् । पुत्रः । ऋषूणां । ऋतऽवा । पर्षति । द्विषः ॥ १ ॥

हे वसूयवो वो यूयं देवमग्निमवसे रक्षणायाच्छा गासि । अग्निप्रगायत । वसुरग्निहोचार्थं यजमानानां गृहे वासयिता सोऽग्निर्नोऽस्माभ्यं रासत् । कामान्ददातु । ऋषूणामृषीणां पुत्रः । ऋषिभिर्मन्थनेन अनितत्वात्पुत्र इत्युपचर्यते । ऋतावा ऋतावान् सत्यवानुदकवान्वा सोऽग्निर्द्वियोऽस्माकं शत्रून्पर्वति । पारयतु ॥

स हि सत्यो यं पूर्वे चिद्देवासंश्चिद्यमीधिरे । होतारं मद्रजिह्वमित्सुदीतिभिर्विभावसुं ॥२॥
सः । हि । सत्यः । यं । पूर्वे । चित् । देवासः । चित् । यं । ईधिरे । होतारं । मद्रजिह्वं । इत् ।
सुदीतिभिः । विभावसुं ॥ २ ॥

पूर्वे चित्पूर्वे महर्षयो होतारं देवानामाहूतारं मद्रजिह्वं । हविषां प्रदानेन देवानां मादयिषी जिह्वा यस्य सः । तं । यद्वा मोदनजिह्वं । तथाह यास्कः । मद्रजिह्वं मंदनजिह्वं मोदनजिह्वमिति वा । नि० ६. २३. । इति । सुदीतिभिः शोभनदीप्तिभिर्युक्तं विभावसुं प्रभाधनं यमग्निमीधिरे समंधत देवासश्चिद्देवा अपि यमग्निमीधिरे समंधत स ह्यग्निः सत्यो भवति । सत्यप्रतिश्रवो भवति । इदिति पूरणः ॥

स नो धीती वरिष्ठया श्रेष्ठया च सुमत्या । अग्ने रायो दिदीहि नः सुवृक्तिभिर्वरेण्य ॥३॥
सः । नः । धीती । वरिष्ठया । श्रेष्ठया । च । सुमत्या । अग्ने । रायः । दिदीहि । नः । सुवृक्तिभिः ।
वरेण्य ॥ ३ ॥

सुवृक्तिभिः स्तुतिभिः स्तूयमान वरेण्य वरणीय हे अग्ने स त्वं वरिष्ठया वरतमेन श्रेष्ठयातिशयेन प्रशस्येन नो धीती धीत्यास्मदीयेन परिचरणात्मकेन कर्मणा सुमत्या च । सुमतिरिति शस्त्रमुच्यते । शस्त्रेण च प्रीतः सन् रायो धनानि नोऽस्माभ्यं दीदिहि । देहि ॥

अग्निर्देवेषु राजत्यग्निर्मेतेष्वाविशन् । अग्निर्नो हव्यवाहनोऽग्निं धीभिः संपर्यत ॥४॥
अग्निः । देवेषु । राजति । अग्निः । मेतेषु । आऽविशन् । अग्निः । नः । हव्यऽवाहनः ।
अग्निं । धीभिः । संपर्यत ॥ ४ ॥

योऽग्निर्देवेषु देवानां मध्ये राजति देवतारूपेण प्रकाशते । योऽग्निर्मेतेषु मनुष्येष्वाविशन् आहवनीयादिरूपेण प्रविष्टो भवति । योऽग्निर्नोऽस्माकं हव्यवाहनो भवति अस्मदीयेषु यज्ञेषु देवतार्थं हव्यानां वोढा भवति हे यजमानास्तमग्निं धीभिः स्तुतिभिः संपर्यत । परिचरत ॥

पुत्रकामेष्ट्यामपिस्तुविश्रवस्तममिति द्वे स्विष्टकृतो याज्ञानुवाकौ । सूचितं च । अपिस्तुविश्रवस्तममिति द्वे संयाज्ये । आ० २. १०. । इति ॥

अग्निस्तुविश्रवस्तमं तुविब्रह्माणमुत्तमं । अतूर्तं आवयत्पतिं पुत्रं ददाति दाशुषे ॥५॥
अग्निः । तुविश्रवःऽतमं । तुविऽब्रह्माणं । उत्तमं । अतूर्तं । आवयत्ऽपतिं । पुत्रं ।
ददाति । दाशुषे ॥ ५ ॥

अग्निस्तुविश्रवस्तममतिशयेन बह्वन्नं तुविब्रह्माणं बहुसोचमुत्तममुत्कृष्टमतूर्तं शत्रुभिरहिंसितं आवयत्पतिं । आवयति विश्रुतान् करोति पतीन् पालयितृन्पितृनि स्वकर्मणा पितृणां प्रस्थापक इति आवयत्पतिः । तथाविधं पुत्रं दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय ददाति । ददातु ॥ १७ ॥

अग्निर्देदाति सत्पतिं सासाह यो युधा नृभिः । अग्निरत्यं रघुष्यदं जेतारमपराजितं ॥ ६ ॥
अग्निः । ददाति । सत्पतिं । सासाह । यः । युधा । नृभिः । अग्निः । अत्यं । रघुः स्यदं ।
जेतारं । अपराजितं ॥ ६ ॥

यः पुत्रो युधा युद्धेन नृभिः परिजनैः ससाह शत्रून् अभिभवति सत्पतिं सतां पालयितारं तथाविधं पुत्र-
मग्निर्देदाति । अस्मभ्यं ददातु । किंचामी रघुष्यदं । रघुर्लघुः स्वदो जवो यस्य तं । जेतारं शत्रूणामपराजितं
शत्रुभिरत्यं । अतति सततं गच्छतीत्यत्योऽश्वः । तं ददातु ॥

अश्वमेधे पौष्ण्यामिष्टौ यद्वाहिष्ठमिति स्विष्टकृतौ याज्या । सूचितं च । यद्वाहिष्ठं तदपय इति संयाज्ये
। आ० १०. ६. इति ॥

यद्वाहिष्ठं तदपये बृहदर्चं विभावसो । महिषीव त्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥ ७ ॥
यत् । वाहिष्ठं । तत् । अपये । बृहत् । अर्चं । विभावसो इति विभाऽवसो । महिषीऽइव ।
त्वत् । रयिः । त्वत् । वाजाः । उत् । ईरते ॥ ७ ॥

वाहिष्ठं वोढुतमं यत्सोचं तदपये क्रियते । अतो हे विभावसो प्रमाधनाये बृहद्वृद्धं धनं वार्चं । अस्मभ्यं
प्रयच्छ । कथमस्यान्नधनप्रदानुत्पत्तिमित्यपेक्षायामाह । यतस्त्वत्त्वत्तः सकाशान्महिषी महती रयिर्धनमुदीरते
उन्नच्छति । वाजा अत्रानि च त्वत्त्वत्त उदीरते उन्नच्छति । इवेति पूरणः ॥

तव द्युमंतो अर्चयो यावेवोच्यते बृहत् ।
उतो ते तन्यतुर्यथा स्वानो अर्तं त्मना दिवः ॥ ८ ॥
तव । द्युऽमंतः । अर्चयः । यावाऽइव । उच्यते । बृहत् ।
उतो इति । ते । तन्यतुः । यथा । स्वानः । अर्तं । त्मना । दिवः ॥ ८ ॥

हे अग्ने तवार्चयो रश्मयो द्युमंतो दीप्तिमंतो भवति । बृहन्नहान् त्वं यावेवामिषययावेवोच्यते । सूयसे ।
उतो अपि च त्मनात्माना दिवो द्यौतमानस्य ते तव स्वानः शब्दस्तन्यतुर्यथा मेघगर्जितमिवार्तं । उन्नच्छति ॥

एवाँ अग्निं वसूयवः सहसानं ववंदिम । स नो विश्वा अति द्विषः पर्षन्नावेव मुक्रतुः ॥ ९ ॥
एव । अग्निं । वसूऽयवः । सहसानं । ववंदिम । सः । नः । विश्वाः । अति । द्विषः । पर्षत् ।
नावाऽइव । सुऽक्रतुः ॥ ९ ॥

वसूयवो वसुकामा वयं सहसानमस्माकं बलमिवाचरंतमपिमेवमुक्तप्रकारेण ववंदिम । सुमः । मुक्रतुः
शोभनकर्मा सोऽग्निर्नोऽस्मान् विश्वाः सर्वान् द्विषः शत्रून्ति पर्षत् । अतिपारयतु । कथमिव । नावा साधनेन
सिंधुमिव ॥ ॥ १८ ॥

अग्ने पावकेति नवर्चं द्वादशं सूक्तं । वसूयव ऋषयः । गायत्री छंदः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रांतं । अग्ने
गायत्रिमिति ॥ प्रातरनुवाक अग्नेये कर्तौ गायत्रे छंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं । सूचितं च । अग्ने पावक दूतं व
इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥ आधानि द्वितीयायामिष्टौ प्रथमस्य हविषोऽग्ने पावकेत्येषा याज्या । सूचितं
च । स नः पावक दीदिवोऽग्ने पावक रोचिषा । आ० २. १. इति ॥

अग्ने पावक रोचिषा मंद्रया देव जिह्या । आ देवान्वस्ति यस्ति च ॥ १ ॥
अग्ने । पावक । रोचिषा । मंद्रया । देव । जिह्या । आ । देवान् । वस्ति । यस्ति । च ॥ १ ॥

हे पावक शोधक रोचिषा स्वदीप्या मंद्रया देवानां मादयित्र्या जिह्वया च हे देव द्योतमानाग्ने देवानां वशि । यज्ञार्थमावह । यच्चि च । तान्यज ॥

तं त्वा घृतस्त्रवीमहे चिचभानो स्वर्दृशं । देवाँ आ वीतये वह ॥ २ ॥

तं । त्वा । घृतस्त्रो इति घृतऽस्त्रो । ईमहे । चिचभानो इति चिचऽभानो । स्वऽदृशं । देवान् । आ । वीतये । वह ॥ २ ॥

हे घृतस्त्रो घृतस्य प्रेरक । यज्ञा । घृतेन जगित । हे चिचभानो । चिचा नामाविधा भानवो ररमयो यस्यासौ चिचभानुः । तस्य संबोधनं । स्वर्दृशं सर्वद्रष्टारं तं त्वा त्वामीमहे । याचामहे । अतो वीतये हविषां भक्षणाय देवानां वह ॥

वीतिहोचं त्वा कवे द्युमंतं समिधीमहि । अग्ने बृहंतमध्वरे ॥ ३ ॥

वीतिऽहोचं । त्वा । कवे । द्युऽमंतं । सं । इधीमहि । अग्ने । बृहंतं । अध्वरे ॥ ३ ॥

हे कवे क्रांतदर्शित्रमे वीतिहोचं क्रांतयज्ञं द्युमंतं दीप्तिमंतं बृहंतं महान्तं त्वा त्वामध्वरे यज्ञे समिधीमहि । समिद्धिः संदीपयामः ॥

अग्ने विश्वेभिरा गहि देवेभिर्हव्यदातये । होतारं त्वा वृणीमहे ॥ ४ ॥

अग्ने । विश्वेभिः । आ । गहि । देवेभिः । हव्यऽदातये । होतारं । त्वा । वृणीमहे ॥ ४ ॥

हे अग्ने विश्वेभिः सर्वेदेवेभिर्देवैः सह त्वं हव्यदातये हविषां दात्रे यजमानाय तदर्थमा गहि । यज्ञं प्रत्यागच्छ । यतो होतारं देवानामाह्वातारं त्वा त्वां वृणीमहे । प्रार्थयामहे ॥

यजमानाय सुन्वत आग्ने सुवीर्यं वह । देवैरा संत्सि बर्हिषि ॥ ५ ॥

यजमानाय । सुन्वते । आ । अग्ने । सुऽवीर्यं । वह । देवैः । आ । संत्सि । बर्हिषि ॥ ५ ॥

हे अग्ने सुन्वतेऽभिषवं कुर्वते यजमानाय सुवीर्यं शोभनं बलमा वह । प्रापय । किंच देवैः सह बर्हिषि यज्ञ आ संत्सि । आसीदिति ॥ ॥ १९ ॥

समिधानः सहस्रजिदग्ने धर्माणि पुष्यसि । देवानां दूत उक्थ्यः ॥ ६ ॥

संऽइधानः । सहस्रऽजित् । अग्ने । धर्माणि । पुष्यसि । देवानां । दूतः । उक्थ्यः ॥ ६ ॥

हे सहस्रजित्सहस्रस्य जेतरमे समिधानो हविर्भिः समिध्यमान उक्थ्यः प्रशस्यस्त्वं देवानां दूतः सन् धर्माणि नः कर्माणि यज्ञादिक्रियाः पुष्यसि । पोषयसि ॥

न्य॒ग्निं जा॒तवे॒दसं हो॒त्रवा॒हं यवि॑ष्ठ्यं । दधा॒ता दे॒वमृ॒त्विजं ॥ ७ ॥

नि । अ॒ग्निं । जा॒तऽवे॒दसं । हो॒त्रऽवा॒हं । यवि॑ष्ठ्यं । दधा॒त । दे॒वं । अ॒मृ॒त्विजं ॥ ७ ॥

हे यजमाना जातवेदसं । जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदाः । तं होत्रवाहं होत्रस्य यज्ञस्य वोढारं यविष्यं युवतमं देवं द्योतमानमृत्विजमृतौ यष्टारमग्निं नि दधात । निधत्त ॥

प्र य॒ज्ञ ए॒तानु॑ष॒ग॒द्या दे॒वव्य॑च॒स्तमः । स्मृ॒णीत॑ ब॒हिरा॒सदे॑ ॥ ८ ॥

प्र । य॒ज्ञः । ए॒तु । आ॒नु॒ष॒क् । अ॒द्य । दे॒वव्य॑चऽतमः । स्मृ॒णीत॑ । ब॒र्हिः । आ॒ऽसदे॑ ॥ ८ ॥

अद्यास्त्रिहवि देवव्यचक्ष्मो देवैः प्रकाशमानैः स्तोतृभिर्वाप्ततमो यज्ञो यज्ञसाधनं हविरानुषगनुषक्तं यथा भवति तथा प्रेतु । देवान् गच्छतु । हे ऋत्विज आसदेऽपिरासदनार्थं बर्हिः स्तृणीत ॥

एदं मरुतो अश्विना मित्रः सीदंतु वरुणः । देवासः सर्वया विशा ॥९॥

आ । इदं । मरुतः । अश्विना । मित्रः । सीदंतु । वरुणः । देवासः । सर्वया । विशा ॥९॥

मरुतो मरुद्गणा अश्विनाश्विनी देवानां भिषजौ मित्रः सूर्यो वरुणश्च देवास एते सर्वे देवाः सर्वया विशा समस्तेन स्वीयेन परिजनेन सार्धमिदं बर्हिरा सीदंतु ॥ २० ॥

अनस्वतेति षड्रुचं त्रयोदशं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । अनस्वता षट् त्रिवृष्णपौष्टकृत्यो द्वौ त्र्यवृष्णचसदस्यु राजानौ भारतश्चाश्वमेधोऽत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभो नात्मात्मने दद्यादिति सर्वास्वविं केचिदंष्ट्रिं द्राप्तीति । त्रिवृष्णस्य पुत्रस्त्यवृष्णः पुष्टकृतस्य पुत्रस्तसदस्युर्भरतस्य पुत्रोऽश्वमेध एते त्रयोऽपि राजानः संभूयास्य सूक्तस्य ऋषयः । यद्वा । अचिरेव ऋषिः । आद्यास्तिस्रस्तिष्ठुभश्चतुर्थोऽत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । षष्ठीं द्राप्तिदेवत्या शिष्टाः पंचाभिः ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

अनस्वता सत्पतिर्मांमहे मे गावा चेतिष्ठो असुरो मघोनः ।

त्रैवृष्णो अग्ने दशभिः सहस्रैर्वैश्वानर अरुणश्चिकेत ॥१॥

अनस्वता । सत्पतिः । ममहे । मे । गावा । चेतिष्ठः । असुरः । मघोनः ।

त्रैवृष्णः । अग्ने । दशभिः । सहस्रैः । वैश्वानर । त्रिऽअरुणः । चिकेत ॥१॥

अग्नी राजर्षीणां दानमग्नेः पुरतोऽग्नेन सूक्तेनावर्णयत् । हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां नेतरग्ने सत्पतिः सतां साधूनां पालयिता चेतिष्ठो ज्ञातुतमोऽसुरो बलवान्मघोनो मघवा धनवान् ॥ प्रथमार्थे ऊसिः ॥ त्रैवृष्ण-स्त्रिवृष्णपुत्रस्त्यवृष्णस्त्यवृष्ण इत्येतन्नामा राजर्षिरनस्वतानस्वतावनसा शकटेन संयुक्तौ गावा गावावनद्वाहौ गवां हिरण्यादीनां दशभिः सहस्रैः सह मे मह्यं ममहे । ददौ ॥ महि दाने ॥ स राजर्षिश्चिकेत । सर्वैर्जनैरनेन दानेन ज्ञायते ॥

यो मे शता च विंशतिं च गोनां हरीं च युक्ता सुधुरा ददाति ।

वैश्वानर सुष्टुतो वावृधानोऽग्ने यच्छ अरुणाय शर्म ॥२॥

यः । मे । शता । च । विंशतिं । च । गोनां । हरी । इति । च । युक्ता । सुऽधुरा । ददाति ।

वैश्वानर । सुऽस्तुतः । ववृधानः । अग्ने । यच्छ । त्रिऽअरुणाय । शर्म ॥२॥

यस्त्यवृष्णः शता च शतानि सुवर्णानां गोनां गवां विंशतिं च युक्ता रथेन युक्तौ सुधुरा सुधुरी सुष्ठु धुरं वहंतौ हरी अश्वौ च मे मह्यं ददाति अददात् हे वैश्वानरग्ने सुष्टुतोऽस्माभिः सम्यक्सुतो ववृधानो हविर्भि-वर्धमानस्त्वं तस्मै त्र्यवृष्णाय शर्म सुखं यच्छ । प्रयच्छ ॥

एवा ते अग्ने सुमतिं चकानो नविष्ठाय नवमं चसदस्युः ।

यो मे गिरस्तुविजातस्य पूर्विर्युक्तेनाभि अरुणो गृणाति ॥३॥

एव । ते । अग्ने । सुऽमतिं । चकानः । नविष्ठाय । नवमं । चसदस्युः ।

यः । मे । गिरः । तुविऽजातस्य । पूर्वीः । युक्तेन । अभि । त्रिऽअरुणः । गृणाति ॥३॥

यस्यैरणसुविजातस्य बहूपत्यस्य मे पूर्वीर्बह्वीर्गिरः स्तुतीः श्रुत्वा प्रीतः सन् युक्तेनाभियुक्तेन मनसाभि
गृणाति इदं गृहाणेदं गृहाणेति तथा मां ब्रवीति एवैवं हे अग्ने नविष्टायात्यंतं स्तुत्याय ते तुभ्यं नवमं नवतमां
सुमतिं स्तुतिं चकानः कामयमानस्त्रसदस्युरपीदं गृहाणेदं गृहाणेति मां प्रार्थितवान् ॥

यो म॒ इति॑ प्र॒वोच॑त्यश्व॒मेधाय॑ सूर॒ये । द॒द॒दृ॒चा स॒निं य॒ते द॒द॒न्मे॒धामृ॒ताय॑ते ॥ ४ ॥

यः । मे । इति । प्र॒वोच॑ति । अश्व॒मेधाय॑ । सूर॒ये । द॒द॒त् । ऋ॒चा । स॒निं । य॒ते ।
द॒द॒त् । मे॒धां । ऋ॒त॒ऽय॒ते ॥ ४ ॥

यो भिन्नमाणोऽर्थी सूरये प्रेरकाय धनानां दात्रे वाक्मा अश्वमेधाय राजर्षये मे मह्यं देहीति प्रवोचति
प्रब्रवीति । योऽश्वमेधं धनानि भिन्नत इत्यर्थः । ऋचाभिः स्तोत्रेण सह यत आत्मनः समीपं गच्छते तस्मा
अर्थिनेऽश्वमेधः सनिं धनं ददत् । ददाति । हे अग्ने ऋतायते यज्ञमिच्छते तस्मा अश्वमेधाय मेधां यज्ञविषयां
प्रज्ञां ददत् । देहि ॥

यस्य॑ मा प॒रुषाः॑ श॒तमु॒द्ध॒र्षय॑त्यु॒क्ष्णः॑ । अश्व॒मेधस्य॑ दा॒नाः सोमा॑ इव॒ आशि॒रः ॥ ५ ॥

यस्य॑ । मा । प॒रुषाः॑ । श॒तं । उ॒त्ऽह॒र्षय॑ति । उ॒क्ष्णः॑ । अश्व॒मेधस्य॑ । दा॒नाः । सोमा॑ः ।
ऽइव॑ । चि॒ऽआशि॒रः ॥ ५ ॥

यस्य येनाश्वमेधस्याश्वमेधेन दाना दत्ताः परुषाः कामानां पूरकाः शतमुक्ष्ण उच्चाणो बलीवर्दी मा
मामुद्धर्षयति उत्कर्षेण हर्षयति हे अग्ने त उच्चाणस्त्याशिरः । दधिसक्तुपयोरूपास्तिष्ठ आशिरोऽधिश्चयणसा
धनभूता येषां ते आशिः । सोमा इव तव प्रीणनाय भवन्तु ॥

इ॒न्द्राग्नी॑ श॒तदा॒व्यश्व॒मेधे॑ सु॒वीर्यं॑ । स॒त्रं धा॒रय॑तं बृ॒हद्दिवि॑ सूर्य॑मिवा॒जरं॑ ॥ ६ ॥

इ॒न्द्राग्नी॑ इति॑ । श॒तदा॒त्रि । अश्व॒मेधे॑ । सु॒वीर्यं॑ । स॒त्रं । धा॒रय॑तं । बृ॒हत् । दि॒वि ।
सूर्य॑ऽइव॑ । अ॒जरं॑ ॥ ६ ॥

हे इन्द्राग्नी शतदात्रि । शतमपरिमितमर्थिभ्यो धनं ददातीति शतदावा । तस्मिन्नश्वमेधे राजर्षीं सुवीर्यं
शोभनवीर्यसहितं बृहन्महदजरं जरारहितं सत्रं धनं धारयतं । निधारयतं । कथमिव । दिव्यतरिचे सूर्य-
मिव ॥ ॥ २९ ॥

समिद्धो अग्निरिति षडृचं चतुर्दशं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । समिद्धो विश्ववारात्रेयी त्रिष्टुब्जगती
त्रिष्टुबनुष्टुब्गायत्र्याविति । अचिगीचोत्पन्ना विश्ववारानामिकास्य सूक्तस्य ऋषिः । आद्यातृतीये त्रिष्टुर्भा
द्वितीया जगती चतुर्थनुष्टुप् अत्रेय गायत्र्या । अग्निर्देवता ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

समि॒द्धो अ॒ग्निर्दि॒वि शो॒चिर॑श्चेत्प्र॒त्यङ्कु॒षसं॑मु॒र्विया॑ वि भा॒ति ।

एति॑ प्रा॒चीं वि॒श्ववा॑रा॒ नमो॑भिर्दे॒वाँ ई॒ळा॒ना ह॒विषा॑ घृ॒ताची॑ ॥ ७ ॥

सं॒ऽइ॒ष्टः । अ॒ग्निः । दि॒वि । शो॒चिः । अ॒श्नेत् । प्र॒त्यङ् । उ॒षसं॑ । उ॒र्वि॒या । वि । भा॒ति ।

एति॑ । प्रा॒चीं । वि॒श्व॒ऽवा॒रा । नमः॑ऽभिः । दे॒वान् । ई॒ळा॒ना । ह॒विषा॑ । घृ॒ताची॑ ॥ ७ ॥

समिद्धः सम्यग्दीप्तोऽग्निर्दिवि द्योतमानेऽतरिचे शोचिस्तेजोऽश्नेत् । श्रयति । तथोषसं प्रत्यङ् उषसम-
भिमुखः सन् उर्वियोश्च विस्तीर्णं वि भाति । विशेषेण भाजते । नमोभिः स्तोत्रैर्देवानिन्द्रादीनीळानां सुवती
हविषा पुरोडाशादिलक्षणेन युक्तया घृताची घृताच्या सुचा सहिता विश्ववारा सर्वमपि पापकूपं शत्रुं वार-
यिञ्चेतन्नामिका प्राची प्राशुखी सत्येति । एवभूतमग्निं प्रतिगच्छति ॥

समिध्यमानो अमृतस्य राजसि हविष्कृण्वन्तं सचसे स्वस्तये ।

विश्वं स धत्ते द्रविणं यमिन्वस्यातिथ्यमग्ने नि च धत्त इत्पुरः ॥ २ ॥

संऽइध्यमानः । अमृतस्य । राजसि । हविः । कृण्वन्तं । सचसे । स्वस्तये ।

विश्वं । सः । धत्ते । द्रविणं । यं । इन्वसि । आतिथ्यं । अग्ने । नि । च । धत्ते । इत् । पुरः ॥ २ ॥

हे अपि समिध्यमानः सम्यगिध्यमानस्वममृतस्योदकस्य राजसि । ईशिषे । तथा हविष्कृण्वन्तं पुरोडाशादिहविष्कर्तारं यजमानं स्वस्तयेऽविनाशाय सचसे । सेवसे । किंच यं यजमानमिन्वसि गच्छसि स यजमानो विश्वं समस्तं द्रविणं पश्यादिलक्षणं धनं धत्ते । धारयति । अपि च हे अपि आतिथ्यमतिथिरूपस्य तव योग्यं हविः पुर इत् तव पुरस्तादेव नि धत्ते च । स्थापयति च ॥

पवित्रेभ्योऽस्विष्टकृतोऽग्ने शर्धेति याज्या । सूच्यते हि । जुष्टो दमूना अपि शर्धं महते सीमगायेति संयाज्ये । आ० २. १२. इति ॥ साकमेधेषु मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशं सप्तकपालमित्यवायेष्वेव स्विष्टकृतो याज्या । सूचितं च । जुष्टो दमूना अपि शर्धं महते सीमगायेति संयाज्ये । आ० २. १८. इति ॥

अग्ने शर्धं महते सीमगाय तव द्युम्नान्युत्तमानि संतु ।

सं जास्पत्यं सुयममा कृणुष्व शत्रूयतामभि तिष्ठा महांसि ॥ ३ ॥

अग्ने । शर्धं । महते । सीमगाय । तव । द्युम्नानि । उत्तमानि । संतु ।

सं । जाःपत्यं । सुऽयमं । आ । कृणुष्व । शत्रुऽयतां । अभि । तिष्ठ । महांसि ॥ ३ ॥

हे अपि त्वं महते प्रभूताय सीमगायास्माकं शोभनधनत्वाय शर्धं । शत्रून् सहस्व । तथा तव संबंधीनि द्युम्नानि धनानि तेजांसि वा उत्तमान्युत्कृष्टानि संतु । भवंतु । किंच हे अपि सं जास्पत्यं । जा जाया च पतिश्च जायापती । तयोः कर्म जास्पत्यं । तत्सुयमं सुष्ठु नियमनोपेतं । अन्योन्यसंक्षिप्तमित्यर्थः । समा कृणुष्व । सम्यक्कृष्व । अपि च शत्रूयतां शत्रुमात्मन इच्छतां सपत्नानां महांसि तेजांस्यभि तिष्ठ । आक्रमस्व ॥

समिद्धस्य प्रमहसोऽग्ने वंदे तव श्रियं । वृषभो द्युम्नवाँ असि समध्वरेष्विध्यसे ॥ ४ ॥

संऽइद्धस्य । प्रऽमहसः । अग्ने । वंदे । तव । श्रियं । वृषभः । द्युम्नवान् । असि । सं ।

अध्वरेषु । इध्यसे ॥ ४ ॥

हे अपि समिद्धस्य प्रवृद्धस्य प्रमहसः प्रकृष्टतेजसस्तव संबंधिनीं श्रियं दीप्तिं वंदे । अहं यजमानः स्तोमि । वृषभः कामानां वर्षिता त्वं द्युम्नवानसि । धनवान्भवसि । अध्वरेषु यज्ञेषु समिध्यसे । सम्यग्दीप्यसे ॥

दर्शपूर्णमासयोः समिद्धो अग्न आहुतेति द्वे सामिधेयौ । सूचितं च । समिद्धो अग्न आहुतेति द्वे । आ० १. २. इति ॥

समिद्धो अग्न आहुत देवान्यक्षि स्वध्वर । त्वं हि हव्यवाळसि ॥ ५ ॥

संऽइद्धः । अग्ने । आऽहुत । देवान् । यक्षि । सुऽअध्वर । त्वं । हि । हव्यऽवाद । असि ॥ ५ ॥

हे आहुत यजमानेरा समंताहुत हे स्वध्वर शोभनयज्ञोपेत हे अपि समिद्धः सम्यग्दीप्यस्त्वं देवान्योतमानानिन्द्रादीन्यक्षि । यज्ञस्व । हि यस्मात्कारणात् हे अपि त्वं हव्यवाडसि हव्यानां वोढा भवसि । अतः कारणादेवान्यजस्वेति संबंधः ॥

आ जुहोता दुवस्यतामिं प्रयत्यध्वरे । वृणीध्वं हव्यवाहनं ॥ ६ ॥

आ । जुहोत । दुवस्यत । अमिं । प्रयति । अध्वरे । वृणीध्वं । हव्यवाहनं ॥ ६ ॥

हे ऋत्विजो यूयमध्वरेऽस्यदीययागे प्रयति प्रवृत्ते सति हव्यवाहनं हविषां वोढारमेतन्नामकमग्निमा जुहोत । आ समन्ताञ्जुहोत । तथा दुवस्यत । परिचरत । वृणीध्वं । संभजध्वं च हव्यवाहनं । हव्यवाहननाम-
कस्त्रिवापेदेवतासंबंधो यजमानैर्वरणीयत्वं च तैत्तिरीये स्पष्टमास्नातं । चयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां
कव्यवाहनः पितृणां सहरत्ना अमुराणां । त एतर्ह्याशंसंति मां वरिष्यते मामिति वृणीध्वं हव्यवाहनमित्याह य
एव देवानां तं वृणीति । तै० सं० २. ५. ८. ६. इति ॥ ॥ २२ ॥

अयमिति पंचदशर्चं पंचदशं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । अयमा पंचोना गौरिवीतिः शाक्त्य ऐंद्रमुशना
यदौशनसो वा पाद इति । शक्तिगोचोत्पन्नो गौरिवीतिर्नाम ऋषिः । अनुक्तत्वाच्चिष्टम् । इंद्रो देवता मंडला
दिपरिभाषाया निवृत्तत्वात् । उशना यत्सहस्रैरिति पाद औशनस ऐंद्रो वा ॥ आभिलषिके तृतीयेऽहनि
मरुत्वतीय एतन्निविधानं । सूचितं च । तृतीयस्य अयमा यो जात एवेति मध्यंदिनः । आ० ७. ७. इति ॥

अयमा मनुषो देवताता ची रोचना दिव्या धारयंत ।

अर्चति त्वा मरुतः पूतदक्षास्त्वमेषामृषिरिन्द्रासि धीरः ॥ १ ॥

ची । अयमा । मनुषः । देवताता । ची । रोचना । दिव्या । धारयंत ।

अर्चति । त्वा । मरुतः । पूतदक्षाः । त्वं । एषां । ऋषिः । इंद्र । असि । धीरः ॥ १ ॥

मनुषो मनोः संबंधिनि देवताता देवताती यज्ञे ची चीष्ययमार्यमाणि यानि तेजांसि संति । तथा ची
चीणि रोचना रोचमानानि वाय्वग्निमूर्यात्मकानि दिव्या दिव्यान्यंतरित्वे भवानि तानि तेजांसि धारयंत ।
मरुतो धारयति । पूतदक्षाः शुद्धबला मरुतस्त्वा त्वामर्चति । लुबन्ति । हे इंद्र धीरो धीमांस्त्वमेषां मरुतामृ-
षिरसि । द्रष्टा भवसि ॥

अनु यदी मरुतो मंदसानमार्चन्निंद्रं पपिवांसं सुतस्य ।

आदत्त वज्रमभि यदहिं हन्नपो यद्भीरसृजत्सर्तवा उं ॥ २ ॥

अनु । यत् । ई । मरुतः । मंदसानं । आर्चन् । इंद्रं । पपिवांसं । सुतस्य ।

आ । अदत्त । वज्रं । अभि । यत् । अहिं । हन् । अपः । यद्भीः । असृजत् । सर्तवै । उं इति ॥ २ ॥

यद्यदा मरुतो मंदसानं तृप्यंत सुतस्याभिषुतं सोमं पपिवांसं पीतवंतमीमेनमिंद्रमन्वाचर्चन् अन्वसुवन्
तदेन्द्रो वज्रमादत्त । आददी । ततो यद्यदाहिं वृचमभि हन् अभ्यहन् अभिहतवान् तदा यद्भीर्महतीरपो
वृत्रेण निषडान्युदकानि सर्तवै स्त्रित्वेन सर्तुं गंतुमसृजत् । निरोधाच्चासृजत् ॥

उत ब्रह्माणो मरुतो मे अस्येन्द्रः सोमस्य सुषुतस्य पेयाः ।

तद्धि हव्यं मनुषे गा अविंदत्तहन्नहिं पपिवाँ इंद्रो अस्य ॥ ३ ॥

उत । ब्रह्माणः । मरुतः । मे । अस्य । इंद्रः । सोमस्य । सुसुतस्य । पेयाः ।

तत् । हि । हव्यं । मनुषे । गाः । अविंदत् । अहन् । अहिं । पपिवाँ । इंद्रः । अस्य ॥ ३ ॥

उतापि च हे ब्रह्माणो बृहंतो हे मरुतो यूयमिन्द्राय सुसुतस्य सुषुमिषुतस्य मे मदीयस्यास्य सोमस्येनं
सोमं ॥ द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ पेयाः । पिबत ॥ पिबतेराशीर्लिङि मध्यमवङ्गवचनस्त्रिकवचनं ॥ तद्धि तत्खलु हव्यं

युष्माभिः पीतं सोमात्सकं हविर्मनुषे मनुष्याय यजमानाय गा धेनुर्वृष्टिलक्षणाभ्युदकानि वा अविंदत् । वेदयति । यजमानं गा संभयतीत्यर्थः । किंचास्मिन् सोमं पपिषान् पीतवानिंद्रोऽहिं वृचमहन् । अवधीत् ॥

आद्रोदसी वितरं वि ष्कभायत्संविष्यान्श्चिद्रियसे मृगं कः ।

जिगर्तिमिंद्रो अपजर्गुराणः प्रति श्वसंतमव दानवं हन् ॥ ४ ॥

आत्। रोदसी इति । विऽतरं । वि । स्क् । भायत् । संऽविष्यान् । चित् । भियसे । मृगं । करिति कः ।

जिगर्ति । इंद्रः । अपऽजर्गुराणः । प्रति । श्वसंतं । श्व । दानवं । हन्विति हन् ॥ ४ ॥

इंद्रः परमैश्वर्ययुक्त आत्सोमपानानंतरं रोदसी बावापृथिवी वितरमतिशयेन ॥ अमु च कंदसीति विसरपि कृतेऽमुप्रत्ययः ॥ वि ष्कभायत् । व्यस्तभात् । चलनरहिते अकरोत् । संविष्यान्श्चित् संवृण्वान् संगच्छमानो वेद्रः ॥ व्यतिर्वा संवरणकर्मणो वेतिर्वा गतिकर्मणो रूपं । चिद्विष्येतिव्यस्यार्थे वर्तते ॥ मृगं मृगव-
त्पलायमानं वृचं भियसे भयाय कः । अकार्षीत् ॥ करोतेर्लुङि मंचे घसङ्करेत्यादिना श्लोपः । बङ्गलं कंदस्य-
माङ्गुलिऽपीत्यङभावः ॥ इंद्रो जिगर्ति गिरंतमाच्छादयंतं श्वसंतं भयार्थं श्वासं कुर्वंतं दानवं दनोः पुत्रं
वृचमपजर्गुराण आच्छादनाद्विमोचयन् प्रति प्रतिगत्याव हन् । अवहतवान् ॥

अध क्रत्वा मघवन्तुभ्यं देवा अनु विश्वे अददुः सोमपेयं ।

यत्सूर्यस्य हरितः पतंतीः पुरः सतीरुपरा एतंशे कः ॥ ५ ॥

अध । क्रत्वा । मघऽवन् । तुभ्यं । देवाः । अनु । विश्वे । अददुः । सोमऽपेयं ।

यत् । सूर्यस्य । हरितः । पतंतीः । पुरः । सतीः । उपराः । एतंशे । करिति कः ॥ ५ ॥

अधापि च हे मघवन धनवन्निद्र क्रत्वा क्रतुना त्वदीयेन कर्मणा विश्वे सर्वे देवा द्योतमाना वह्यादयः
स्तुभ्यं त्वदर्थं सोमपेयं सोमपानमन्वददुः । आनुपूर्व्येण दत्तवतः । ततः प्रभृतीन्द्रो देवेभ्यः सर्वेभ्योऽधिको
ऽभवदित्यर्थः । तथा च श्रूयते । स महान्भुत्वा देवता अत्रवीदुद्धारं म उद्हरतेत्यादि । ऐ० ब्रा० ३. २१. । हे इंद्र
यद्यस्त्वं पतंतीरागच्छंतीः पुरः सतीः पुरस्ताद्भवतीः सूर्यस्य संबन्धिनीर्हरितो वडवा उपरा उपरता मंदगती-
रेतश् एतशाख्याय अषधे कः अकार्षीः । एतशो हि स्वश्वपुत्रेण सूर्येण सह स्वधामकरोदिति यावत् । तथा च
निगमांतरे । प्रेतशं सूर्ये पशुधानं सौवर्ध्रे सुध्विमावदिंद्रः । ऋग्वे० १. ६१. १५. । इति ॥ २३ ॥

नव यदस्य नवतिं च भोगान्साकं वज्रेण मघवा विवृशत् ।

अर्चंतींद्रं मरुतः सधस्थे चैष्टुभेन वचसा बाधत द्यां ॥ ६ ॥

नव । यत् । अस्य । नवतिं । च । भोगान् । साकं । वज्रेण । मघऽवा । विऽवृशत् ।

अर्चंति । इंद्रं । मरुतः । सधऽस्थे । चैष्टुभेन । वचसा । बाधत । द्यां ॥ ६ ॥

यद्यदा मघवा धनवानिंद्रः । अस्तेत्यनेन शंबर उच्यते । अस्य शंबरस्य संबन्धीनि नव नवसंख्याकानि
नवतिं च नवतिसंख्याकानि च भोगान्पुराणि । भोगानित्यंतोदान्तः पुरवचनः । साकं युगपदेव वज्रेण विवृशत्
व्यवृशत् अभिगत् तदा मरुतः सधस्थे सहस्रानि युद्धे वा स्थितमिंद्रं चैष्टुभेन त्रिष्टुपकंदस्तेन वचसा वायूपेण
सोत्रेणार्चंति । अस्तुवन । इंद्र एवं स्तुतः सन् द्यां मरुद्भिः प्रयुज्यमानेन मंत्रेण दीप्तं शंबरस्यमसुरं बाधत ।
अबाधत । पिपीडे ॥

सखा सख्ये अपचतूयमग्निरस्य क्रत्वा महिषा ची शतानि ।
 ची साकमिन्द्रो मनुषः सरांसि सुतं पिबवृचहत्याय सोमं ॥ ७ ॥
 सखा । सख्ये । अपचत् । तूयं । अग्निः । अस्य । क्रत्वा । महिषा । ची । शतानि ।
 ची । साकं । इन्द्रः । मनुषः । सरांसि । सुतं । पिबत् । वृचऽहत्याय । सोमं ॥ ७ ॥

सखेन्द्रस्य मित्रभूतोऽग्निर्महिषा महिषाणां पशूनां ची चीणि शतानि शतसंख्याकानि सख्ये सख्युर्मित्रभू-
 तस्याखेन्द्रस्य क्रत्वा कर्मणा निमित्तभूतेन तूयं चिप्रमपचत् । पपाच । किंच इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तो मनुषो मनोः
 संबन्धीनि ची चीणि सरांसि पात्राणि । अत्र सरःशब्देन पूतभृदाधवनीयद्रोणकलशसंज्ञानि पात्राण्युच्यते ।
 तेषु स्थितं सुतमभिषुतं सोमं साकं युगपदेव वृचहत्याय वृचहननाय पिबत् । अपिबत् । पर्या ॥

ची यच्छता महिषाणामघो मास्ती सरांसि मघवा सोम्यापाः ।
 कारं न विश्वे अहंत देवा भरमिन्द्राय यदहिं जघान ॥ ८ ॥
 ची । यत् । शता । महिषाणां । अघः । माः । ची । सरांसि । मघऽवा । सोम्या । अपाः ।
 कारं । न । विश्वे । अहंत । देवाः । भरं । इन्द्राय । यत् । अहिं । जघान ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं यद्यदा ची चयाणां शता शतसंख्याकानां महिषाणां पशूनां मा मांसान्यघः भक्षितवानसि ॥
 घसेरन्तेर्वा रूपं ॥ यदा च मघवा धनवांस्त्वं सोम्या सोममयानि ची चीणि सरांसि पात्राण्यपाः पीतवानसि ।
 यद्यदेन्द्रोऽहिं वृचं जघान हतवान तदा विश्वे सर्वे देवा भरं सोमपानादिना पूर्णमिन्द्रायिन्द्रं युद्धार्थमहंत ।
 आह्वयंत । तत्र दृष्टान्तः । कारं न । स्वामिनः कर्मकरमिव तद्वत् ॥

उशनसः सोम उशना यत्सहस्यैरिति मन्त्रत्वतीये सूक्तमुखीया । सूत्रितं च । उशनसः सोमिन गरगीणं
 मिवात्मानं मन्यमानो यजेतोशना यत्सहस्यैरयातं । आ० ९. ५. इति ॥

उशना यत्सहस्यैरयातं गृहमिन्द्र जूजुवानेभिरश्वैः ।
 वन्वानो अत्र सरथं ययाथ कुत्सेन देवैरवनोर्ह शुष्णं ॥ ९ ॥
 उशना । यत् । सहस्यैः । अयातं । गृहं । इन्द्र । जूजुवानेभिः । अश्वैः ।
 वन्वानः । अत्र । सऽरथं । ययाथ । कुत्सेन । देवैः । अवनोः । ह । शुष्णं ॥ ९ ॥

यद्यदा हे इन्द्र त्वमुशना काव्यश्च सहस्यैरभिभवनशीलैर्जूजुवानेभिर्जूजुवानैर्गच्छन्निरश्वैः कुत्सस्य गृहमयातं
 अगच्छतं तदा हे इन्द्र त्वमवास्त्रिन्काले वन्वानः शत्रून् हिंसन् कुत्सेन देवैश्च सह सरथं समानमेकं रथं ययाथ ।
 जगंध । किंच शुष्णमेतन्नामकमसुरमवनोर्ह । अहिंसीः खलु ॥

प्रान्यच्चक्रमवृहः सूर्यस्य कुत्सायान्यद्वरिवो यातवेऽकः ।
 अनासो दस्यूरमृणो वधेन नि दुर्योण आवृणद्मृधवाचः ॥ १० ॥
 प्र । अन्यत् । चक्रं । अवृहः । सूर्यस्य । कुत्साय । अन्यत् । वरिवः । यातवे । अकरित्यकः ।
 अनासः । दस्यून् । अमृणः । वधेन । नि । दुर्योणे । आवृणक् । मृधऽवाचः ॥ १० ॥

हे इन्द्र पूर्वं द्विचक्रस्य सूर्यस्यान्यदेकं चक्रं प्रावृहः । पृथक् चकर्थ । अन्यदेकं चक्रं कुत्साय कुत्सस्य वरिवो
 धनं यातवे प्राप्तुमकः । अकार्षीः । किंच अनास आस्वरहितान् । आस्वशब्देन शब्दो लक्ष्यते । अशब्दाभ्याकान्

दस्यूनसुरान् वधेनायुधेन वज्रेणामृणः । अहिंसीः । दुर्योणे संग्रामे मृधवाचो हिसितवागिन्द्रियानसुरान्मृणक् ।
नितरां क्षिप्तवानसि । अमृणो न्यवृणगिति द्विरुक्तिरादरार्था ॥ २४ ॥

स्तोमासस्त्वा गौरिवीतेरवर्धन्नरंधयो वैदधिनाय पिप्पुं ।

आ त्वामृजिश्वा सख्याय चक्रे पचन्पक्तीरपिवः सोममस्य ॥ ११ ॥

स्तोमासः । त्वा । गौरिऽवीतेः । अवर्धन् । अरंधयः । वैदधिनाय । पिप्पुं ।

आ । त्वां । ऋजिश्वा । सख्याय । चक्रे । पचन् । पक्तीः । अपिवः । सोमं । अस्य ॥ ११ ॥

हे इंद्र गौरिवीतेरेतन्नामकस्य मंचद्रष्टुर्मम संबंधीनि स्तोमासः स्तोत्राणि त्वा त्वामवर्धन् । वर्धयंतु ।
वैदधिनाय विदधिनः पुत्राय ऋजिश्वानाम्ने पिप्पुमेतन्नामकमसुरमरंधयः । वशमनयः । हे इंद्र ऋजिश्वानामा
कश्चिदृषिः सख्याय तव सखित्वाय पक्तीः पक्त्व्यानि पुरोडाशादीनि पचन् पाकं कुर्वन् त्वामा चक्रे । अभिमु-
खीचकार । किंच त्वमस्य ऋजिश्वनः संबंधिनं सोममपिवः । अपाः ॥

दशपथेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे नवग्वास इति सूक्तमुखीया । सूचितं च । नवग्वासः सुतसोमास इंद्रं सखा
ह यत्र सखिभिर्नवग्विरिति निविद्वानयोराद्ये । आ० ९. ३. इति ॥

नवग्वासः सुतसोमास इंद्रं दशग्वासो अभ्यर्चन्त्यर्कः ।

गव्यं चिदूर्वमपिधानवंतं तं चिन्नरः शशमाना अपं व्रन् ॥ १२ ॥

नवऽग्वासः । सुतऽसोमासः । इंद्रं । दशऽग्वासः । अभि । अर्चन्ति । अर्कः ।

गव्यं । चित् । ऊर्वं । अपिधानंऽवंतं । तं । चित् । नरः । शशमानाः । अपं । व्रन् ॥ १२ ॥

नवग्वासः । सत्रयागमनुतिष्ठतो ये नवभिर्मसैः समाप्य गतास्ते नवग्वाः । दशभिर्मसैः समाप्य ये गतास्ते
दशग्वाः । एत उभयविधा अंगिरसः सुतसोमासोऽभिषुतसोमाः संत इंद्रमर्कैरर्चनीयैः स्तोत्रैरभ्यर्चन्ति ।
अभिष्टुवन्ति । तथा शशमानाः सुवन्तो नरो नेतारोऽंगिरसोऽपिधानवंतं बलेनासुरेणाच्छादितवंतं तं चित्
बहुषु प्रदेशेषु प्रसिद्धमपि गव्यं चित् गोसंबंधिनमप्यूर्वं समूहमप व्रन् । अपावृण्वन् ॥

परिक्रीनान्येकाहे मरुत्वतीयनिष्केवत्ययोः सूक्तमुखीये कथो नु त इत्याद्ये द्वे ऋचौ । सूचितं च । कथो
नु ते परि चराणि विद्वानिति द्वे । आ० ९. ५. इति ॥

कथो नु ते परि चराणि विद्वान्वीर्या मघवन्था चकर्थ ।

या चो नु नर्या कृणवः शविष्ठ प्रेदु ता ते विदथेषु ब्रवाम ॥ १३ ॥

कथो इति । नु । ते । परि । चराणि । विद्वान् । वीर्या । मघऽवन् । या । चकर्थ ।

या । चो इति । नु । नर्या । कृणवः । शविष्ठ । प्र । इत् । ऊं इति । ता । ते । विदथेषु ।

ब्रवाम् ॥ १३ ॥

हे मघवन् धनवन्निद्र त्वं या यानि वीर्या वीर्याणि चकर्थ चक्रे अहं तानि वीर्याणि विद्वान् जानन् ते
तुभ्यं कथो नु कथं नु परि चराणि । परिचर्यां करवाणि । हे शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र त्वं या चो यानि चैव नर्या
नर्यानि नूतनानि वीर्याणि नु क्षिप्रं कृणवः कुर्याः ते त्वदीयानि ता तानि वीर्याणि विदथेषु यक्षेषु प्रेदु
ब्रवाम । प्रेव वदाम ॥

ए॒ता वि॒श्वा च॒कृ॒वाँ इ॒न्द्र भूर्य॑परीतो ज॒नुषा॑ वी॒र्ये॑ण ।

या चि॒न्नु व॑ज्रि॒कृ॒णवो॑ दधृ॒ष्वान्न॑ ते॒ वर्ता॑ तवि॒ष्या अ॒स्ति तस्याः॑ ॥ १४ ॥

ए॒ता । वि॒श्वा । च॒कृ॒ऽवान् । इ॒न्द्र । भूरि॑ । अ॒परि॑ऽइतः । ज॒नुषा॑ । वी॒र्ये॑ण ।

या । चि॒त् । नु । व॒ज्रि॒न् । कृ॒णवः॑ । दधृ॒ष्वान् । ना॒ते । वर्ता॑ । तवि॒ष्याः । अ॒स्ति । तस्याः॑ ॥ १४ ॥

हे इन्द्र अपरीतः शत्रुभिरपरिगतस्त्वं जनुषा जननसिद्धिनात्मीयेन वीर्येण बलेन भूरि भूरीणि बह्व्येतै-
तानि प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानानि विश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवनजातानि चक्रवान् । कृतवानसि । हे वज्रिन
वज्रवन्निद्र दधृष्वान् सपत्नान्धर्षयस्त्वं नु चिप्रं या चिद्यानि च विश्वानि कृणवः कुर्याः ते त्वदीयस्य तस्यास्त-
विष्यास्तस्य बलस्य वर्ता निवारयिता न कोऽप्यस्ति ॥

इ॒न्द्र ब्र॒ह्म क्रि॒यमा॑णा जुष॒स्व या ते॑ श॒विष्ठ॑ न॒व्या अ॒कर्म॑ ।

वस्त्रे॑व भ॒द्रा सु॒कृता॑ वसू॒यू रथं॑ न धीरः॒ स्वपा॑ अत॒क्षं ॥ १५ ॥

इ॒न्द्र । ब्र॒ह्म । क्रि॒यमा॑णा । जुष॒स्व । या । ते । श॒विष्ठ॑ । न॒व्याः । अ॒कर्म॑ ।

वस्त्रा॑ऽइव । भ॒द्रा । सु॒ऽकृता॑ । वसू॒ऽयुः । रथं॑ । न । धीरः॑ । सु॒ऽअपाः॑ । अत॒क्षं ॥ १५ ॥

हे शविष्ठ बलवन्तम शूरतम वेन्द्र ते तुभ्यं या यानि स्तोत्राणि नव्या नूतना अद्यतना वयमकर्म अकर्म हे
इन्द्र त्वं क्रियमाणास्त्राभिः क्रियमाणानि ब्रह्म ब्रह्माणि तानि स्तोत्राणि जुषस्व । सेवस्व । धीरो धीमान्
स्वपाः शोभनकर्मा वसूयुधनकामोऽहं वस्त्रेव वस्त्राणीव भद्रा भद्राणि भजनीयानि सुकृता सुष्ठु कृतानि
स्तोत्राणि रथं न रथमिवातचं । अकरवं । स्तोत्राण्युपसंहारवद्वाह्याणीत्यभिप्रायेण वस्त्रनिदर्शनमुक्तं । रथदृ-
ष्टान्तस्वागमनसाधनत्वप्रतिपादनाय । स्तोत्राणि स्वीकृत्य मह्यं धनं प्रयच्छेत्पर्यः ॥ ॥ २५ ॥

कृ स्य वीर इति पंचदशर्चं षोडशं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । कृ स्य बभुर्क्षणांचयोऽप्यत्र राजा सुत इति ।
बभुर्क्षपिः । अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप् । इन्द्रो देवता । अक्षणांचयनामा राजापि कृचित्सूयते । अतः सोऽपि देवता ॥
तीव्रसोमाख्य एकाहे मरुत्वतीयशस्त्र इदं सूक्तं निविद्वानं । सूत्रितं च । तीव्रसोमेनाज्ञायकामः कृ स्य वीरः
। आ० ९. ७. इति ॥

कृ॒स्य वी॒रः को॑ अ॒पश्य॑दि॒न्द्रं सु॒खर॑थमी॒यमानं॑ ह॒रिभ्यां॑ ।

यो रा॒या व॒ज्री सु॒तसो॑ममि॒च्छन्त॑दो॒को ग॑ता॒ पुरु॑हूत॒ ऊ॒ती ॥ १ ॥

कृ॒ । स्यः॑ । वी॒रः । कः । अ॒पश्य॑त् । इ॒न्द्रं । सु॒खऽरथं॑ । ई॒यमा॑नं । ह॒रिऽभ्यां॑ ।

यः । रा॒या । व॒ज्री । सु॒तऽसो॑मं । इ॒च्छन् । तत् । ओ॒कः । ग॑ता॒ । पुरु॑ऽहूतः । ऊ॒ती ॥ १ ॥

वज्री वज्रवान् पुरुहूतो बह्मभिराहूतो य इन्द्रो राया देवेन धनेन सह सुतसोममिच्छन् अभिषुतसोमं
यजमानमन्विच्छन् ऊती ऊती रचायै तत्तस्य यजमानस्यैको गृहं गता प्राप्नो भवति वीरो विक्रांतः स्य स
इन्द्रः कृ कुच विद्यते । सुखरथं शोभनाक्षद्वारो रथो यस्य स सुखरथः । सुष्ठु खनति लिखति भूमिमिति वा
सुखं । तादृयथं । सुहितं खिभ्यः खं पुनः खनतेरिति यास्कः । नि० ३. १३. । हरिभ्यां स्ववाहनाभ्यामश्वभ्यामीय-
मानं गच्छतमिन्द्रं कोऽपश्यत् । कश्च ददृशे ॥

अ॒वाच॑चक्षं प॒दम॑स्य स॒स्वर॑थं नि॒धातु॑र॒न्वाय॑मि॒च्छन् ।

अ॒पृच्छ॑म॒न्याँ उ॒त ते म॑ आ॒हु रि॒न्द्रं न॑रो॒ वुबु॑धा॒ना अ॒शेम॑ ॥ २ ॥

अ॒व । अ॒च॒च॒क्षं । प॒दं । अ॒स्य । स॒स्वः । उ॒यं । नि॒ऽधा॒तुः । अ॒नु । आ॒यं । इ॒च्छन् ।
अ॒पृ॒च्छं । अ॒न्यान् । उ॒त । ते । मे । आ॒हुः । इ॒ंद्रं । न॒रः । बु॒बु॒धा॒नाः । अ॒शे॒म ॥ २ ॥

अस्येन्द्रस्य पदं स्थानमवाचचक्षं । अहमवाद्राक्षं । कीदृशं । सस्वोऽतर्हितमुयमुन्नृणं । किंच इच्छन्निद्रम-
विच्छन्नहं निधातुः स्वं स्थापयितुरस्येन्द्रस्य पदमन्वायं । अन्वगमं । अन्यानुतान्यान्विदुषोऽपि मार्गं इन्द्रमपृच्छं ।
पृष्ठवानस्मि । पृष्ठस्ते मे मह्यमिन्द्रमाहुः । किमाहुरित्युच्यते । नरो यज्ञानां नेतारो बुबुधाना बुभुत्समाना
वयमशेम । इंद्रं प्राप्तवन्तः स्मः । यद्यपींद्रो विद्यते तथापि दुर्लभश्चेदनुपगतव्य इति बुभुत्समानः स्वभावमपृच्छत्
पृष्ठस्य सुलभ इत्युक्त इन्द्रप्राप्त्यर्थं सूक्तशेषमपश्यदित्यर्थः ॥

प्र नु व॒यं सु॒ते या ते कृ॒तानी॒द्र॒ ब्रवा॑म॒ यानि॑ नो जुजोषः ।

वे॒द॒द॒वि॒द्वान्मृ॒णव॑त्त॒ च वि॒द्वान्व॑ह॒तेऽयं म॒घवा॑ सर्व॒सेनः ॥ ३ ॥

प्र । नु । व॒यं । सु॒ते । या । ते । कृ॒तानि॑ । इ॒ंद्रं । ब्रवा॑म । यानि॑ । नः । जुजोषः ।

वे॒द॒त् । अ॒वि॒द्वान् । मृ॒णव॑त् । च । वि॒द्वान् । व॑ह॒ते । अ॒यं । म॒घ॒ऽवा । सर्व॑ऽसेनः ॥ ३ ॥

हे इंद्र ते त्वदीयानि यानि कृतानि कर्माणि संति नु अद्य वयं स्तोतारः सुते सोमेऽभिषुते सति तानि
कर्माणि प्र ब्रवाम । प्रकर्षेण वदाम । त्वमपि नोऽस्मदर्थं यानि कर्माणि जुजोषः असेवथाः तानि कर्माण्य-
विद्वान् इतः पूर्वमजानन् जनो वेदत् । जानातु । विद्वान् मृणवत् । मृणुयात् । यद्वा । विद्वान् अजानन् पुरुषः
मृणवत् । अजानन्तमपि जनं आवयेत् । सर्वसेनः सर्वाभिः सेनाभिर्युक्तो मघवा धनवान् विद्वान् जानन्नयमिंद्रो
जानतश्च मृणवतश्च तान् जनान् प्रति वहते । अश्वैरुह्यते ॥ व्यत्ययेन कर्तृप्रत्ययः ॥ प्रापयति ॥

स्थि॒रं म॒नश्च॑कृ॒षे जा॒त इ॒ंद्र वे॒षीदे॒को यु॒धये॑ भूय॒सश्चित् ।

अ॒श॒मा॒नं चि॒च्छव॑सा दि॒द्युतो॑ वि वि॒दो ग॒वा॒मूर्व॑मु॒स्त्रिया॑णां ॥ ४ ॥

स्थि॒रं । म॒नः । च॒कृ॒षे । जा॒तः । इ॒ंद्र । वे॒षि । इत् । ए॒कः । यु॒धये॑ । भूय॒सः । चि॒त् ।

अ॒श॒मा॒नं । चि॒त् । श॒व॒सा । दि॒द्यु॒तः । वि । वि॒दः । ग॒वां । ऊ॒र्व । उ॒स्त्रिया॑णां ॥ ४ ॥

हे इंद्र जात उत्पन्नमात्र एव त्वं स्थिरं चलनरहितं मनश्चित्तं चकृषे । चकर्थ । सर्वान् बलिष्ठान् जयेय
मितीदृशं । तथा हे इंद्र एक इदसहाय एव त्वं युधये युद्धाय भूयसश्चित् बलतरान् राक्षसादीनपि वेषि ।
अवेः । अगमः । किंच अशमानं चित् गवामावरकं पर्वतमपि शवसा बलेन वि दिद्युतः । व्यभिः । किंच
उस्त्रियाणां क्षीरमुत्सारयन्तीनां गवां धेनूनामूर्वं समूहं विदः । अवेदयः । अलंभयः ॥

प॒रो य॒त्त्वं प॒रम॑ आ॒जनि॑ष्ठाः प॒रा॒वति॑ श्रु॒त्यं नाम॑ बिभ्र॑त् ।

अ॒तश्चि॒द्वि॒द्रा॒दभ॑यन्त दे॒वा वि॒श्वा अपो॑ अ॒जय॑हा॒सप॑त्नीः ॥ ५ ॥

प॒रः । य॒त् । त्वं । प॒रमः । आ॒ऽज॒नि॒ष्ठाः । प॒रा॒ऽव॒ति । श्रु॒त्यं । नाम॑ । बि॒भ्र॑त् ।

अ॒तः । चि॒त् । इ॒द्रा॒त् । अ॒भ॒य॒न्त । दे॒वाः । वि॒श्वाः । अपः । अ॒ज॒य॒त् । दा॒स॒ऽप॑त्नीः ॥ ५ ॥

यद्यदा हे इंद्र परः परस्तादुपरिष्ठात्स्थितः परम उत्कृष्टतमस्त्वं परावति दूरे श्रुत्यं श्रवणीयं नाम
नामधेयं बिभ्रत् धारयन्नाजनिष्ठाः आ समन्तादजायथाः । शेषः परोचकृतः । अतश्चिदत आरभ्यैव देवा
द्योतमाना अग्न्यादय इन्द्रादभयन्त । बिभ्युः । विश्वा अपः सर्वाण्युदकानींद्रोऽजयत् । वशीचके । कीदृशीः ।
दासपत्नीः । दासो वृचः पतिः पालयिता यासामपां ता इति ॥ २६ ॥

तुभ्येदेते मरुतः सुशेवा अर्चैत्यर्के सुन्वंत्यंधः ।

अहिमोहानमप आशयानं प्र मायाभिर्मायिनं सस्रदिंद्रः ॥ ६ ॥

तुभ्य । इत् । एते । मरुतः । सुशेवाः । अर्चैति । अर्के । सुन्वंति । अंधः ।

अहि । ओहानं । अपः । आशयानं । प्र । मायाभिः । मायिनं । सस्रत् । इंद्रः ॥ ६ ॥

एते मरुतः । महद्भवन्ति वदन्तीति मरुतः स्तोतारः । सुशेवाः । शेवमिति मुखनामैतत् । शोभनमुखाः संतः । स्तोत्रेण शोभनं मुखमुत्पादयंत इत्यर्थः । हे इंद्र तुभ्येत्तुभ्यमेवार्कमर्चनीयं स्तोत्रमर्चति । सुवंति । कुर्वन्तीत्यर्थः । अंधः सोमलक्षणमन्नं सुन्वंति । अभिषवं कुर्वति । इंद्रः परमेश्वर्ययुक्तो मायाभिः स्वकीयाभिः शक्तिभिरहिं वृचं प्र सस्रत् । अभ्यभवत् । कीदृशं । ओहानं देवान्बाधमानमप उदकान्याशयानमावृत्त्य शयनं कुर्वन् मायिनं कपटवंतमिति ॥

वि षू मृधो जनुषा दानमिन्वन्नह्गवा मघवन्तसंचकानः ।

अत्रा दासस्य नमुचेः शिरो यदवर्तयो मनवे गातुमिच्छन् ॥ ७ ॥

वि । सु । मृधः । जनुषा । दानं । इन्वन् । अहन् । गवा । मघऽवन् । संऽचकानः ।

अत्र । दासस्य । नमुचेः । शिरः । यत् । अवर्तयः । मनवे । गातुं । इच्छन् ॥ ७ ॥

हे मघवन्धनवज्रिंद्र संचकानोऽस्माभिः स्तूयमानस्त्वं ॥ संपूर्वः कायतिः शब्दकर्मा । तस्य लङर्थे लिटि रूपं ॥ दानं देवानां बाधकं वृचमसुरं गवा वज्रणेन्वन् प्रेरयन् हिंसन् जनुषा जन्मना मुधस्तदनुचरान्नाक्षसादीन् शत्रून् सु मुष्टु व्यहन् । विजघंथ । इंद्रस्यासुरा जन्मारभ्य शत्रव इत्यर्थः । हे इंद्र त्वमवाप्सिन्युद्धे मनवे नमुचिनापहतगोधनाय मह्यं गातुं सुखमिच्छन् अभिलषन् नमुचिरेतन्नामकस्योपक्षपयितुरसुरस्य संबंधि शिरः शीर्षं यद्यदावर्तयः अचूर्णयः तदा शत्रून् विजघंथेति पूर्वेण संबंधः ॥

युजं हि मामकृथा आदिदिंद्र शिरो दासस्य नमुचेर्मथायन् ।

अशमानं चित्स्वर्यं वर्तमानं प्र चक्रियैव रोदसी मरुद्भ्यः ॥ ८ ॥

युजं । हि । मां । अकृथाः । आत् । इत् । इंद्र । शिरः । दासस्य । नमुचेः । मथायन् ।

अशमानं । चित् । स्वर्यं । वर्तमानं । प्र । चक्रियाऽइव । रोदसी इति । मरुत्ऽभ्यः ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वं स्वर्यं स्वरेण सहितं वर्तमानं भ्रमंतमशमानं चित् मेघमिव स्थितं दासस्योपक्षपयितुर्नमुचिरसुरस्य शिरो मथायन् चूर्णयन् आदिदन्तरमेव मां युजं सखायमकृथा हि । चक्रे खलु । तदानीं मरुद्भ्यस्त्वत्सहायेभ्यो रोदसी बावापृथिव्यौ चक्रियेव चक्रे इव प्रास्तां ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाधाहारः ॥

स्त्रियो हि दास आयुधानि चक्रे किं मां करन्नबला अस्य सेनाः ।

अंतर्ह्यर्ख्यादुभे अस्य धेने अथोप प्रैद्बुधये दस्युमिंद्रः ॥ ९ ॥

स्त्रियः । हि । दासः । आयुधानि । चक्रे । किं । मा । करन् । अबलाः । अस्य । सेनाः ।

अंतः । हि । अर्ख्यात् । उभे इति । अस्य । धेने इति । अथ । उप । प्र । ऐत् । युधये ।

दस्युं । इंद्रः ॥ ९ ॥

दास उपचपयिता नमुचिरसुरः स्त्रियः स्त्रीरायुधानि युद्धसाधनानि चक्रे हि । कृतवान् खलु । इंद्रेण सह योद्धुं प्रतिहितवानित्यर्थः । अस्त्रासुरस्य संबंधिन्योऽबलाः स्त्रीरूपाः सेना मा मां किं करन् किं कुर्युरिति मन्यमान इन्द्रस्तासां मध्येऽस्त्रासुरस्य धने प्रीणयिष्यौ मरुपे उभे द्वे स्त्रियावंतरखाद्वि । गृहमध्ये निदधे खलु । अथानंतरमिन्द्रो दक्षं नमुचिं युधये युवायोप प्रैत् । उपप्रागच्छत् ॥

समच गावोऽभितोऽनवंतेहेह वत्सैर्वियुता यदासन् ।

सं ता इंद्रो असृजदस्य शकैर्यदो सोमासः सुषुता अमंदन् ॥ १० ॥

सं । अच । गावः । अभितः । अनवंत । इहऽइह । वत्सैः । विऽयुताः । यत् । आसन् ।

सं । ताः । इंद्रः । असृजत् । अस्य । शकैः । यत् । इं । सोमासः । सुऽसुताः । अमंदन् ॥ १० ॥

यद्यदा गावो वत्सैर्वियुता आसन् वियुक्ता अभवन् अचास्त्रिन्कालेऽभितः सर्वतो नमुचिनापहृता गाव इहेह इह चेह च सर्वतः समनवंत । अत्यंतमगच्छन् । यद्यदा सुषुता बभूनाम्ना ऋषिणा सुषुभिषुताः सोमासः सोमा ईमेनमिंद्रममंदन् अमादयन् तदिंद्रः शकैः शक्तिर्मरुद्विः सहास्य बभ्रोः संबंधिनीर्नमुचिनापहृतास्ता गाः समसृजत् । वत्सैः सह समयोजयत् ॥ २७ ॥

यदो सोमा बभूधूता अमंदन्नरोरवीवृषभः सार्दनेषु ।

पुरंदरः पपिवाँ इंद्रो अस्य पुनर्गवामददादुस्त्रियाणां ॥ ११ ॥

यत् । इं । सोमाः । बभूऽधूताः । अमंदन् । अरोरवीत् । वृषभः । सार्दनेषु ।

पुरंऽदरः । पपिऽवान् । इंद्रः । अस्य । पुनः । गवाँ । अददात् । उस्त्रियाणां ॥ ११ ॥

यद्यदा बभूधूता बभूणाभिषुताः सोमा ईमेनमिंद्रममंदन् अमादयन् तदा वृषभः कामानां वर्धितेन्द्रः सार्दनेषु युद्धेऽरोरवीत् । अत्यर्थं शब्दमकरोत् । पुरंदरः पुरां दारयितास्त्रिमं सोमं पपिवान् पीतवानिंद्रः पुनरुस्त्रियाणां क्षीरमुत्स्राविषीर्गवां गा अददात् । बभ्रवे ददौ ॥

भद्रमिदं रुशमा अमे अक्रन्गवाँ चत्वारि ददतः सहस्रा ।

ऋणंचयस्य प्रयता मघानि प्रत्ययभीष्म नृतमस्य नृणां ॥ १२ ॥

भद्रं । इदं । रुशमाः । अमे । अक्रन् । गवाँ । चत्वारि । ददतः । सहस्रा ।

ऋणंऽचयस्य । प्रऽयता । मघानि । प्रति । अयभीष्म । नृऽतमस्य । नृणां ॥ १२ ॥

रुशम इति कश्चिज्जनपदविशेषः । अच रुशमशब्देन तत्रत्या जना उच्यन्ते । रुशमा ऋणंचयनाम्नो राज्ञः किंकरा हे अमे भद्रं कल्याणमिदं कर्माक्रन् । अकुर्वन् । कीदृशाः । गवां धेनुनां चत्वारि चतुःसंख्यायुक्तानि सहस्रा सहस्राणि ददतो मह्यं प्रयच्छंतः । राज्ञा हि दीयमानानि धनानि राजपुरुषा एव प्रयच्छन्तीत्यर्थः । नृणां नेतृणां मध्ये नृतमस्यातिशयेन नेतृतमस्य ऋणंचयस्यैतन्नामकेन राज्ञा प्रयता प्रयतानि दत्तानि मघानि गोरूपाणि धनानि वयं प्रत्ययभीष्म । प्रतिगृहीतवन्तः स्मः । पूजार्थं बह्वचनं ॥

सुपेशंसं माव सृजंत्यस्तं गवाँ सहस्रै रुशमासो अमे ।

तीव्रा इंद्रमममंदुः सुतासोऽक्तीर्व्युष्टौ परितक्म्यायाः ॥ १३ ॥

सुऽपेशंसं । मा । अव । सृजन्ति । अस्तं । गवाँ । सहस्रैः । रुशमासः । अमे ।

तीव्राः । इंद्रं । अममंदुः । सुतासः । अक्तीः । विऽउष्टौ । परिऽतक्म्यायाः ॥ १३ ॥

हे अग्ने इशमासो इशमा ऋणंचयस्व किंकराः सुपेशसं मुरूपमर्जंकाराच्छादनादिभिः संस्कृतं मा मामसं गृहं गवां धेनूनां सहस्रीः सहाव स्रजंति । प्रापयंति स्म । तदनंतरमेव तीव्रा रसवतः सुतासो लब्धवज्रधनेन मयाभिषुताः सोमाः परितक्म्याथाः । तमसा भूतानि परितस्तकति गच्छतीति परितक्म्या । तस्या अक्तो राचेर्वुष्टी व्युच्छने सति । उषःकाल इत्यर्थः । इंद्रमममंडुः । अमादयन् । बभुर्गवां प्राप्यनंतरमविलंबितमेव सोमेनेज इत्यर्थः ॥

अच्युत्सा राची परितक्म्या याँ ऋणंचये राजनि रुशमानां ।

अत्यो न वाजी रघुरज्यमानो बभुश्चत्वार्यसनत्सहस्रा ॥ १४ ॥

अच्युत् । सा । राची । परिऽतक्म्या । या । ऋणंऽचये । राजनि । रुशमानां ।

अत्यः । न । वाजी । रघुः । अज्यमानः । बभुः । चत्वारि । असनत् । सहस्रा ॥ १४ ॥

इशमानां इशमनाम्नां जनानां राजनि प्रभावृणंचय एतत्संज्ञके तत्समीप एव या राचिः परितक्म्या परितो गंची भवति सा राज्यौच्छत् । व्युष्टाभवत् । अत्यः सततगामी वाजी न अश्व इव रघुः शीघ्रगाम्यज्यमानः प्रेर्यमाणो बभुरेतन्नामक ऋषिश्चत्वारि चतुःसंख्याकानि सहस्रा सहस्राणि गोरूपाणि धनान्यसनत् । अलभत ॥

चतुःसहस्रं गव्यस्य पश्वः प्रत्ययभीष्म रुशमेष्वग्ने ।

धर्मश्चित्तपः प्रवृजे य आसीदयस्मयस्तस्वादां विप्राः ॥ १५ ॥

चतुःऽसहस्रं । गव्यस्य । पश्वः । प्रति । अग्रभीष्म । रुशमेषु । अग्ने ।

धर्मः । चित् । तपः । प्रऽवृजे । यः । आसीत् । अयस्मयः । तं । ऊं इति । आदां । विप्राः ॥ १५ ॥

हे अग्ने वयं रुशमेष्वेतत्संज्ञकेषु जनेषु गव्यस्य गवात्मकस्य पश्वः पशोः पशूनां । जातावेकवचनं । चतुःसहस्रं चत्वारि सहस्राणि प्रत्ययभीष्म । प्रतिगृहीतवतः स्मः । प्रवृजे प्रवृजनार्थं तपः संतपः शोभनवर्णो धर्मश्चित्त-हावीर इवायस्मयोऽयोमयो हिरण्मयो यः कलश आसीत् अभवत् तसु दोहनार्थं कलशं च विप्रा मेधाविनो वयं रुशमेष्वादां । आदत्तवतः ॥ ॥ २८ ॥

इंद्रो रथायैति त्रयोदशर्चं सप्तदशं मूक्तं । अवस्युर्नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप कंदः । इंद्रो देवता । उषमयातं सं ह यद्वामिति पादयोः क्रमेण कुत्सोशनसी विकल्पेन देवता । इंद्राकुत्सा वहमानेत्यस्या इंद्रः कुत्सश्च । तथा चानुक्रांतं । इंद्रो रथाय सप्तोनावस्युष्यमिति कौत्सोशनसी वा पादौ परेन्द्राकौत्सीति ॥ विनियोगो लेखिकः ॥

इंद्रो रथाय प्रवतं कृणोति यमध्यस्थान्मघवां वाजयंतं ।

यूथेव पश्वो व्युनोति गोपा अरिष्टो याति प्रथमः सिषासन् ॥ १ ॥

इंद्रः । रथाय । प्रऽवतं । कृणोति । यं । अधिऽअस्थात् । मघऽवा । वाजऽयंतं ।

यूथाऽइव । पश्वः । वि । उनोति । गोपाः । अरिष्टः । याति । प्रथमः । सिषासन् ॥ १ ॥

मघवा धनवानिंद्रो वाजयंतमन्नमिच्छंतं यं रथमध्यस्थात् अधितिष्ठति तस्मै रथाय प्रवतं प्रवणमाजिं कृणोति । करोति । अपि च गोपा गोपालः पश्वो यूथेव पशोः पशूनां यूथानि यथा व्युनोति प्रेरयति तथा शत्रुसैन्यानि प्रेरयति । अरिष्टः शत्रुभिः स्वयमहिंसितः प्रथमो देवानां मुख्य इंद्रः सिषासन् शत्रुधनानीच्छन् याति । गच्छति ॥

आ प्र द्रव हरिवो मा वि वेनः पिशंगराते अभि नः सचस्व ।

नहि त्वदिद्र वस्यो अन्यदस्त्यमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ ॥ २ ॥

आ । प्र । द्रव । हरिऽवः । मा । वि । वेनः । पिशंगऽराते । अभि । नः । सचस्व ।

नहि । त्वत् । इन्द्र । वस्यः । अन्यत् । अस्ति । अमेनान् । चित् । जनिऽवतः । चकर्थ ॥ २ ॥

हे हरिवो हरिवत्तिद्र त्वमास्मानभिमुखं प्र द्रव । प्रकर्षेण गच्छ । किंतु मा वि वेनः । वेनतिः कांतिकर्मा । अस्मासु विगतकामो मा भूः । किंच हे पिशंगराते बह्वर्धनं नोऽस्मानभि सचस्व । अभिसेवस्व । अपि च हे इन्द्र वस्यो वसीयः श्रेयस्करं त्वत्त्वत्तोऽन्यन्नह्यस्ति । अन्यद्वसुजातं नास्ति । अमेनांश्चित् । मेनाशब्दः स्त्रीवाची । अपगतस्त्रीकांश्चित् जनिवतो जायावतश्चकर्थ । करोषि ॥

उद्यत्सहः सहस्र आजनिष्ट देदिष्ट इंद्र इन्द्रियाणि विश्वा ।

प्राचोदयत्सुदुघा वव्रे अंतर्वि ज्योतिषा संववृत्वत्तमोऽवः ॥ ३ ॥

उत् । यत् । सहः । सहस्रः । आ । अजनिष्ट । देदिष्टे । इन्द्रः । इन्द्रियाणि । विश्वा ।

प्र । अचोदयत् । सुऽदुघाः । वव्रे । अंतः । वि । ज्योतिषा । संऽववृत्वत् । तमः ।

अवरित्यवः ॥ ३ ॥

यद्यदा सहः सूर्यसंबन्धि तेजः सहस्र उपःसंबन्धिनस्तेजस उदाजनिष्ट उपरिष्ठात् प्रादुर्बभूव तदिन्द्रो विश्वा विश्वानि सर्वाणीन्द्रियाणि धनानि । इन्द्रियमिति धननामेतत् । देदिष्टे । यजमानेभ्यो दिशति । वव्रे निवारके पर्वतेऽतर्मध्ये बलेन निरुद्धाः सुदुघाः सुष्ठु दोग्ध्रीर्गाः प्राचोदयत् । प्रैरयत् । ज्योतिषा तेजसा संववृत्वत् संव-रणशीलं तमो व्यवः । निवारितवान् ॥

अनवस्ते रथमश्वाय तस्मन्त्वष्टा वज्रं पुरुहूत द्युमंतं ।

ब्रह्माण इंद्रं महयंतो अर्केरवर्धयन्महये हंतवा उ ॥ ४ ॥

अनवः । ते । रथं । अश्वाय । तस्मन् । त्वष्टा । वज्रं । पुरुऽहूत । द्युऽमंतं ।

ब्रह्माणः । इन्द्रं । महयंतः । अर्कैः । अवर्धयन् । अहये । हंतवै । उं इति ॥ ४ ॥

हे पुरुहूत बह्वभिराहूतेन्द्र ते त्वदीयं रथमश्वायाम्नाभ्यां संयोगार्हमनवः । अनवो मनुष्याः । अश्वस्त-चन । अतचन । अकुर्वन् । त्वष्टा च त्वदीयं वज्रं द्युमंतं दीप्तिमंतमकरोत् । उ अपि च महयंत इन्द्रं पूजयंतो ब्रह्माणोऽगिरसः परिवृढा मरुतो वा अहयेऽहिं वृत्रं हंतवै हंतुमर्कैः स्तोत्रैरवर्धयन् । वर्धितवतः ॥

वृष्णे यज्ञे वृषणो अर्कमर्चानिद्र यावाणो अदितिः सजोषाः ।

अनश्वासो ये पवयोऽरथा इंद्रेषिता अभ्यवर्तंत दस्यून् ॥ ५ ॥

वृष्णे । यत् । ते । वृषणः । अर्कं । अर्चान् । इन्द्रं । यावाणः । अदितिः । सऽजोषाः ।

अनश्वासः । ये । पवयः । अरथाः । इन्द्रऽइषिताः । अभि । अवर्तंत । दस्यून् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र यद्यदा वृष्णः सेचनसमर्था मरुतो वृष्णे कामानां वर्धये ते तुभ्यमर्कं स्तोत्रमर्चान् अनुवृत्त । अकुर्वन्नित्यर्थः । तदादितिरदीनाः ॥ वचनव्यत्ययः ॥ यावाणोऽभिषवपाषाणाः सजोषाः संगता बभूवुरिति

शेषः । अग्न्यासोऽश्ववर्जिता अरथा रथहीना इंद्रेषिता इंद्रेण प्रेषिताः पवयः पवमाना गच्छन्तो ये मरुतो दस्युः शत्रुनभ्यवर्तन्त अभिभूतान् कुर्वन्तो वर्तन्ते स्य ते मरुतोऽर्चानिति संबंधः ॥ २९ ॥

प्र ते पूर्वाणि करणानि वोचं प्र नूतना मघवन्त्या चकर्थ ।

शक्तीवो यद्विभरा रोदसी उभे जयन्पो मनवे दानुचिचाः ॥ ६ ॥

प्र । ते । पूर्वाणि । करणानि । वोचं । प्र । नूतना । मघऽवन् । या । चकर्थ ।

शक्तिऽवः । यत् । विऽभराः । रोदसी इति । उभे इति । जयन् । अपः । मनवे । दानुऽचिचाः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयानि पूर्वाणि पुरातनानि करणानि कर्माणि प्र वोचं । अहं प्रकर्षेण ब्रवीमि । नूतना नूतनानि नवानि कर्माणि प्र वोचं । प्रब्रवीमि । हे मघवन् धनवन्निद्र या यानि कर्माणि चकर्थ कृतवानसि तानि प्र वोचमिति संबंधः । हे शक्तीवः शक्तिमन् । शक्तिर्वज्रं कर्म वा । तद्वन्निद्र यत् यस्त्वमुभे रोदसी द्यावापृथिव्या जयन्वशीकुर्वन् अप उदकानि मनवे मनुष्याय विभराः विविच्य विभर्षि । कीदृशीः । दानुचिचाः चिचदानाः ॥

तदिन्नु ते करणं दस्म विप्राहिं यद्वन्नोजो अचामिमीथाः ।

शुष्णस्य चित्परि माया अगृभ्णाः प्रपित्वं यन्नप दस्यूरसेधः ॥ ७ ॥

तत् । इत् । नु । ते । करणं । दस्म । विप्र । अहिं । यत् । घ्नन् । ओजः । अच । अमिमीथाः ।

शुष्णस्य । चित् । परि । मायाः । अगृभ्णाः । प्रऽपित्वं । यन् । अप । दस्यून् । असेधः ॥ ७ ॥

हे दस्यु दर्शनीय विप्र मेधाविन्निद्र त्वमचास्मिन्नोकेऽहिं वृत्रमसुरं घ्नन् हिंसन् यदोजो यद्वलममिमीथाः प्रकाशितवानसि तदिन्नु तत्खलु ते त्वदीयं करणं कर्म विद्यते । अपि च शुष्णस्य चिदेतन्नामकस्याप्यसुरस्य संबन्धिनीमाया प्रज्ञाः पर्यगृभ्णाः । परिगृहीतवानसि । हे इन्द्र त्वं प्रपित्वं संग्रामं समीपं वा यन् प्राप्तुवन् दस्यूनसुरानपासेधः । अपावाधथाः ॥

त्वमपो यदवे तुर्वशाया रमयः सुदुघाः पार इन्द्र ।

उयमयातमवहो ह कुत्सं सं ह यद्वामुशनारैत देवाः ॥ ८ ॥

त्वं । अपः । यदवे । तुर्वशाय । अरमयः । सुऽदुघाः । पारः । इन्द्र ।

उयं । अयातं । अवहः । ह । कुत्सं । सं । ह । यत् । वां । उशना । अरैत । देवाः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं परि नदीनां तीरे । प्रवृद्ध इति शेषः । सुदुघा ओषधिवनस्पतीन् सुष्ठु दुहतीरप उदकानि यदवे यदुनामकाय राज्ञे तुर्वशयैतन्नामकाय राज्ञे चारमयः । रमितवानसि । हे इन्द्र युवां । त्वं कुत्सश्चेति शेषः । उयमुन्नूर्णं शुष्णमयातं । आगच्छतं । तदनंतरं त्वं शुष्णं हत्वा कुत्समवहो ह । स्वगृहं प्रापितवानसि खलु । यद्यदा वां युवामिन्द्राकुत्सावुशना भार्गवो देवाश्च समरंत ह संभेजिरे खलु ॥

इन्द्राकुत्सा वहमाना रथेना वामत्या अपि कर्णे वहंतु ।

निः षीमद्भ्यो धर्मयो निः षधस्थान्मघोनो हृदो वरथस्तमांसि ॥ ९ ॥

इन्द्राकुत्सा । वहमाना । रथेन । आ । वां । अत्याः । अपि । कर्णे । वहंतु ।

निः । सीं । अत्ऽभ्यः । धर्मयः । निः । सधऽस्थात् । मघोनः । हृदः । वरथः । तमांसि ॥ ९ ॥

हे इंद्राकुत्सेंद्राकुत्सी रथेन वहमाना वहमानाबुद्धमाना वां युवामत्या अन्धाः कर्णेऽपि । सोचाणि कृणोति करोतीति कर्णः सोता यजमानो वा । तत्समीपेऽपीति यावत् । आ वहंतु । आ समंताद्वाहका भवंतु । युवामप्यज्ञोऽप्यु प्रविष्टं सीमेन शुष्णासुरं निर्धमयः । अबाधेयां । सीमिति शुष्णासुरो बुद्धिस्थः परा-
मुञ्चते । सधस्यात्स्वकीयात्स्थानान्निरबाधेयां । मघो नो मघवतो हविष्मतो यजमानस्य हृदो हृदयात्तमां-
स्वज्ञानरूपाणि पापानि वरयः । निवारययः ॥

वातस्य युक्तान्सुयुजश्चिदश्वान्कविश्चिदेषो अजगन्नवस्युः ।

विश्वे ते अचं मरुतः सखाय इंद्रं ब्रह्माणि तविषीमवर्धन् ॥ १० ॥

वातस्य । युक्तान् । सुऽयुजः । चित् । अश्वान् । कविः । चित् । एषः । अजगन् । अवस्युः ।

विश्वे । ते । अचं । मरुतः । सखायः । इंद्रं । ब्रह्माणि । तविषीं । अवर्धन् ॥ १० ॥

कविश्चिदश्वोऽथवस्युरेतन्नामक एष मंचद्रष्टा वातस्य वायोर्वेगेन युक्तान् संयुक्तान् सुयुजश्चित्सुषु योज-
नीयानश्चानजगन् । प्राप्नोत् । अवस्योः सखायो विश्वे सर्वे मरुतो बहवः सोतारो हे इंद्र अचाक्षिणोके ते
त्वदीयां तविषीं बलं ब्रह्माणि ब्रह्मभिः सोत्रैरवर्धन् । अवर्धयन् ॥ ॥ ३० ॥

सूरश्चिद्रथं परितक्म्यायां पूर्वं करदुपरं जूजुवांसं ।

भरच्चक्रमेतशः सं रिणाति पुरो दधत्सनिष्यति क्रतुं नः ॥ ११ ॥

सूरः । चित् । रथं । परिऽतक्म्यायां । पूर्वं । करत् । उपरं । जूजुऽवांसं ।

भरत् । चक्रं । एतशः । सं । रिणाति । पुरः । दधत् । सनिष्यति । क्रतुं । नः ॥ ११ ॥

इंद्रः परितक्म्यायां संयामे । परितो गच्छंस्वस्थां भय इति परितक्म्या संयामः । एतशाख्येन ऋषिणा
सह योद्धुः सूरश्चित्सूर्यस्यापि संबंधिनं जूजुवांसं वेगेन गच्छंतं रथमुपरमुपरतव्यापारं पूर्वं करत् । पुरोऽकरोत् ।
एतश एतशाय ॥ विभक्तियत्ययः ॥ इंद्रः पूर्वं द्विचक्रस्य रथस्थिकं चक्रं भरत् । अहरत् । स इंद्रस्तेन चक्रेणा-
सुरान् सं रिणाति । हिनस्ति । अपि च पुरो दधदस्मान्पुरस्कुर्वन् नोऽस्मदीयं क्रतुं यज्ञं सनिष्यति । संभजतु ॥

आयं जना अभिचक्षे जगामेन्द्रः सखायं सुतसोममिच्छन् ।

वदन्पावाव वेदिं भ्रियाते यस्य जीरमध्वर्यवश्चरन्ति ॥ १२ ॥

आ । अयं । जनाः । अभिऽचक्षे । जगाम । इंद्रः । सखायं । सुतऽसोमं । इच्छन् ।

वदन् । पावा । अवा । वेदिं । भ्रियाते । यस्य । जीरं । अध्वर्यवः । चरन्ति ॥ १२ ॥

हे जना अभिचक्षे युष्मानभिद्रष्टुमयमिन्द्रः सखायं सोतारं सुतसोममभिषुतसोमं यजमानमिच्छन्नभिल-
षन्ना जगाम । आगच्छति । अध्वर्यवो यस्य पावाणो जीरं क्षेपणं प्रेरणं चरन्ति स पावा सोमाभिषवपाषाणी
वदन् शब्दं कुर्वन् वेदिमव भ्रियाति । अभिहितयति ॥

ये चाकनंत चाकनंत नू ते मतीं अमृत मो ते अंह आरन् ।

वावंधि यज्यूरुत तेषु धेह्योजो जनैषु येषु ते स्याम ॥ १३ ॥

ये । चाकनंत । चाकनंत । नु । ते । मतीः । अमृत । मो इति । ते । अंहः । आ । अरन् ।

वावंधि । यज्यून । उत । तेषु । धेहि । ओजः । जनैषु । येषु । ते । स्याम ॥ १३ ॥

हे इंद्र धनार्थं ये जनास्त्वां चाकनंत अकामयंत पुनस्त ते नु क्षिप्रमेव त्वां चाकनंत हे अमृत अमरण-
शीलेंद्र मर्ता मरणधर्माणस्ते जना अंहोऽनर्थं मो आरन् । मा गमन् ॥ मा उ इति निपातसमुदायो मेल्येक-
निपातार्थं वर्तते ॥ उतापि च यज्यून्यजमानान्वबन्धि । संभजस्व । येषु जनेषु येषां जनानां मध्ये वयं स्तोतारस्ते
त्वदीयाः स्याम भवाम हे इंद्र त्वं तेषु जनेष्वोजो बलं धेहि ॥ ३१ ॥

अदर्दत्समिति द्वादशर्चमष्टादशं सूक्तं । गातुर्नामात्रेय अघिः । चिष्टुष्वं दः । इंद्रो देवता । तथा चानु-
क्रांतं । अदर्दद्वादश गातुरिति ॥ गतो विनियोगः ॥

अदर्दत्समसृजो वि खानि त्वमर्णवान्बद्धधानाँ अरम्णाः ।

महांतमिंद्र पर्वतं वि यद्वः सृजो वि धारा अव दानवं हन् ॥ १ ॥

अदर्दः । उत्सं । असृजः । वि । खानि । त्वं । अर्णवान् । बद्धधानान् । अरम्णाः ।

महांतं । इंद्र । पर्वतं । वि । यत् । वरिति वः । सृजः । वि । धाराः । अव । दानवं ।
हन्ति हन् ॥ १ ॥

हे इंद्र त्वमुत्समुत्स्यंदमानं मेघमदर्दः । विदारितवानसि । तदनंतरं खानि मेघस्थोदकानां निर्गमनद्वाराणि
व्यसृजः । विशेषेण सृष्टवानसि । किंच बद्धधानान्बाध्यमानानर्णवानुदकवतो मेघानरम्णाः । विसर्ज-
यसि । चारयसीत्यर्थः ॥ अत्र रम्णातिर्विसर्जनकर्मा ॥ हे इंद्र यद्यस्त्वं ॥ यदिति लिंगव्यत्ययः ॥ महान्तं प्रभूतं
पर्वतं मेघं वि वः । विवृतवानसि । धारा अपां वि सृजः । विस्फुटवानसि । अपि च दानवं दनोः पुत्रं वृचमसुरं
यद्वोदकस्य दातारं मेघं वाव हन् । अभिहतवानसि । अत्र निरुक्तं । अदृणा उत्सं । उत्स उत्सदनाद्योत्स्यंदना-
द्योन्नेर्वा स्यात् । व्यसृजोऽस्य खानि त्वमर्णवानर्णस्वत एतानित्यादि । नि० १०. ९ ॥

त्वमुत्साँ ऋतुभिर्वद्धधानाँ अरंह ऊधः पर्वतस्य वज्रिन् ।

अहिँ चिदुय प्रयुतं शयानं जघन्वाँ इंद्र तविषीमधत्थाः ॥ २ ॥

त्वं । उत्सान् । ऋतुऽभिः । बद्धधानान् । अरंहः । ऊधः । पर्वतस्य । वज्रिन् ।

अहिँ । चित् । उय । प्रस्युतं । शयानं । जघन्वान् । इंद्र । तविषीं । अधत्थाः ॥ २ ॥

हे वज्रिन् वज्रवज्रिंद्र त्वमुतुभिर्ऋतुषु वृष्टिकालेषु बद्धधानान्प्रतिबध्यमानानुत्सान्मेघान्प्रतिबंधनादमोचय
इति शेषः । अपि च पर्वतस्य मेघस्य संबन्धूधो बलमरंहः । अगमयः । हे उय उन्नूर्णबलेंद्र प्रयुतमुद्युक्तं शयानं
जले शयनं कुर्वतमहिँ चिद्वृत्रं च जघन्वान् हतवानसि । हे इंद्र त्वं तविषीं बलमधत्थाः । आधारयः । वृचव-
धानंतरमिंद्रो लोके प्रख्यातो भवतीत्यर्थः ॥

त्यस्य चिन्महतो निर्मृगस्य वधर्जघान तविषीभिरिंद्रः ।

य एक इदं प्रतिर्मन्यमान आदस्मादन्यो अजनिष्ट तव्यान् ॥ ३ ॥

त्यस्य । चित् । महतः । निः । मृगस्य । वधः । जघान् । तविषीभिः । इंद्रः ।

यः । एकः । इत् । अप्रतिः । मन्यमानः । आत् । अस्मात् । अन्यः । अजनिष्ट । तव्यान् ॥ ३ ॥

निर्जघानायुधं शक्रो वृत्रेण क्षिप्रमोजसा । वृचस्य गात्रादन्यो यः प्रादुर्भूतो महासुरः ॥ वृत्रं पूर्वं निह-
त्वंद्रो द्वितीयं शुष्णसंघातं । पुनर्जघानेंद्र इति पराभिः कीर्तयत्युधिरिति ॥ इंद्रो महतः प्रभूतस्य मृगस्य मृगव-
च्छीघ्रगामिनस्तस्य चित् तस्य वृचस्य संबन्धि वधरायुधं तविषीभिः स्वकीयैर्बलैर्निर्जघान । निःशेषेणावधीत् ।

एक इदसहाय एवाप्रतिः प्रतिद्वंद्विरहितो मन्यमान आत्मानं योऽस्तीति शेषः । आत्तदानीमस्माद्वृत्तान्तव्यान्त्र-
वृत्ततरोऽन्योऽसुरोऽजनिष्ट । प्रादुरभूत् ॥

त्यं चिदेषां स्वधया मदैतं मिहो नपातं सुवृधं तमोगां ।
वृषप्रभर्मा दानवस्य भामं वज्रेण वज्री नि जघान् शुष्णं ॥ ४ ॥
त्यं । चित् । एषां । स्वधया । मदैतं । मिहः । नपातं । सुऽवृधं । तमऽगां ।
वृषऽप्रभर्मा । दानवस्य । भामं । वज्रेण । वज्री । नि । जघान् । शुष्णं ॥ ४ ॥

एषां प्राणिनां स्वधयात्नेन मदैतं मोदमानं सर्वप्राणिनामन्नं स्वयमेव भुञ्जानं मिहः सेचनसमर्थस्य मेघस्य
नपातं पातारं रक्षितारं । अत्र नपाच्छब्दः पातरि वर्तते । प्राणो वै तन्नूनपात्स हि तन्वः पाति । ऐ० ब्रा० २. ४. ।
इति ब्राह्मणं । सुवृधं प्रवृधं तमोगां तमोऽधकारं गच्छंतं त्वं चित्तं च वृत्तं निजघानेति शेषः । वृषप्रभर्मा वर्षण-
शीलस्य मेघस्य प्रहृती वज्री वज्रवानिंद्रो वज्रेण स्वकीयेनायुधेन दानवस्य दनुजस्य भामं । अत्र क्रोधवाचिभा-
मशब्देन क्रोधादुत्पन्नः शुष्णासुरो लक्ष्यते । तं शुष्णासुरं नि जघान । हतवान् ॥

त्यं चिदस्य क्रतुभिर्निषत्तममर्मणो विददिदस्य मर्म ।
यदीं सुक्षत्र प्रभृता मदस्य युयुत्संतं तमसि हर्म्ये धाः ॥ ५ ॥
त्यं । चित् । अस्य । क्रतुऽभिः । निऽसत्तं । अमर्मणः । विदत् । इत् । अस्य । मर्म ।
यत् । ई । सुऽक्षत्र । प्रऽभृता । मदस्य । युयुत्संतं । तमसि । हर्म्ये । धाः ॥ ५ ॥

अमर्मणो मर्महीनमात्मानं मन्यमानस्यास्य वृत्रस्य निषत्तं निषत्तं त्वं चित् त्वत्तदेव ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ मर्म
प्राणस्थानं । यत्र स्थाने विद्धो म्रियते तन्मर्मैत्युच्यते । अस्य वृत्रस्य क्रतुभिः प्रक्षानैर्हे इन्द्र त्वं विददित् । अक्षा-
सीरेव । यद्यदा हे सुक्षत्र सुवलेंद्र त्वं मदस्य मादकस्य सोमस्य प्रभृता प्रभृतौ संभरणे सति युयुत्संतं योऽमुमि-
च्छंतमीमेन वृत्रं हर्म्ये हारके तमसि धाः न्यदधाः । वृत्र इन्द्रस्य भयात्तमसि प्राविशदित्यर्थः ॥

त्यं चिदित्था कत्पयं शयानमसूर्ये तमसि वावृधानं ।
तं चिन्मंदानो वृषभः सुतस्योच्चैरिंदो अपगूर्या जघान ॥ ६ ॥
त्यं । चित् । इत्था । कत्पयं । शयानं । असूर्ये । तमसि । वावृधानं ।
तं । चित् । मंदानः । वृषभः । सुतस्य । उच्चैः । इंद्रः । अपऽगूर्ये । जघान् ॥ ६ ॥

सुतस्याभिषुतेन सोमेन मंदानो मोदमानो वृषभः कामानां वर्षितेन्द्र उच्चैर्ध्वमपगूर्य वज्रमुद्यस्य तं चि
त्तमेव वृत्रासुरं जघान । अवधीत् । कीदृशं । इत्यामुत्रांतरिक्षलोके कत्पयं । कत्सुखकरं पयो यस्य तं । शया
नमप्सु शयनं कुर्वंतमसूर्ये सूर्यरहिते तमस्संधारि ववृधानं वर्धमानं । त्वं चिदिति पुनर्वचनं पूरणार्थं ॥ ३२ ॥

उद्यदिंदो महते दानवाय वधर्यमिष्ट सहो अप्रतीतं ।
यदीं वज्रस्य प्रभृतौ ददाभ विश्वस्य जंतोरधमं चकार ॥ ७ ॥
उत् । यत् । इंद्रः । महते । दानवाय । वधः । यमिष्ट । सहः । अप्रतिऽइतं ।
यत् । ई । वज्रस्य । प्रऽभृतौ । ददाभ । विश्वस्य । जंतोः । अधमं । चकार ॥ ७ ॥

यद्यदेन्द्रो महते प्रभूताय दानवाय वृत्रासुराय सहः शत्रूणामभिभवितुं अप्रतीतं केनाप्यप्रतिगतं वधर्वञ्च-
मुषमिष्ट उदयच्छत् । यद्यदा वज्रस्य प्रभूती प्रहृती प्रहरणे सति ॥ ह्यहोर्भ इति भत्वं ॥ ईमेनं वृत्रं ददाम
अहिंसीत् तदा विश्वस्य सर्वस्य जंतोः प्राणिनोऽधमं नीचं चकार । अकरोत् ॥

त्वं चिद्रेणं मधुपं शयानमसिन्वं वृत्रं मध्याददुयः ।

अपादमृत्रं महता वधेन नि दुर्योणे आवृणुमृधवाचं ॥ ८ ॥

त्वं । चित् । अरेणं । मधुऽपं । शयानं । असिन्वं । वृत्रं । महि । आदत् । उयः ।

अपादं । अत्रं । महता । वधेन । नि । दुर्योणे । आवृणक् । मृधऽवाचं ॥ ८ ॥

उय उन्नूर्णबल इन्द्रो महि महान्तं त्वं चित्तमेव वृत्रमादत् । आददी । प्रत्ययहीत् । कीदृशं । अरेणं गंतारं
जलं मेघं वावृत्य शयानं शयनं कुर्वतं । स्थितवन्तमित्यर्थः । मधुपं मधुनोऽभसः पातारं पालयितारमसिन्वं
सपत्नानामवचेष्टारं ॥ अस्त्येतिरिदं रूपं ॥ वृत्रं वृण्वन्तं सर्वमप्याच्छादयन्तं । स इमांश्चोक्तानवृणोक्तवृत्रस्य वृत्रत्वं
। तौ सं० २. ५. २. २. इति हि तैत्तिरीयकं । तदनन्तरमिन्द्रो दुर्योणे संग्रामे महता प्रभूतेन वधेन वज्रेणापादं
पादरहितममचममात्रं परिमाणरहितं मृधवाचं हिंसितवागिन्द्रियं । जृम्भाभिभूतमित्यर्थः । वृत्रं न्यवृणक् ।
नितरामहिंसीत् । तस्माज्जंजम्भमानादपीषोमी निरक्तामतां प्राणापानी वा एनं तदजहितां । तौ सं० २. ५. २. ४. ।
इति हि तैत्तिरीयकं ॥

को अस्य शुष्मं तविषीं वरात् एको धना भरते अप्रतीतः ।

इमे चिदस्य जयसो नु देवी इन्द्रस्यौजसो भियसा जिहाते ॥ ९ ॥

कः । अस्य । शुष्मं । तविषीं । वरात् । एकः । धना । भरते । अप्रतिऽडतः ।

इमे इति । चित् । अस्य । जयसः । नु । देवी इति । इन्द्रस्य । औजसः । भियसा ।
जिहाते इति ॥ ९ ॥

अस्त्रेन्द्रस्य संबंधिनीं शुष्मं शोषणीं तविषीं बलं को वरात् । निवारयेत् ॥ शुष्मशब्दस्य स्त्रीलिंगविशेष-
णत्वेऽपि नियतलिंगत्वात्पुंल्लिङ्गत्वमेव ॥ अप्रतीतः केनाप्यप्रतिगत इन्द्र एकोऽसहाय एव धना धनानि
शत्रूणां वसूनि भरते । बिभर्ति हरते वा । देवी देवीं द्योतमाने इमे चिदेव द्यावापृथिव्यौ जयसो वेगवतो
ऽस्त्रेन्द्रस्य संबंधिन औजसो बलादुज्ज्वलेन भियसा भयेन नु चिप्रं जिहाते । गच्छतः । चलत इत्यर्थः ॥

न्यस्मै देवी स्वधितिर्जिहीत इन्द्राय गातुरुशन्तीव येमे ।

सं यदोजो युवते विश्वमाभिरनु स्वधावे स्तितयो नमंत ॥ १० ॥

नि । अस्मै । देवी । स्वऽधितिः । जिहीते । इन्द्राय । गातुः । उशन्ती ऽइव । येमे ।

सं । यत् । औजः । युवते । विश्वं । आभिः । अनु । स्वधाऽवे । स्तितयः । नमंत ॥ १० ॥

स्वधितिः स्वधृतिः स्वेन धृता देवी द्योतमाना द्यौरस्मा इन्द्राय नि जिहीते । नीचत्वेन याति । गातुर्भू-
मिदृशतीव कामयमाना योषिर्देवेन्द्राय येमे । आत्मानं नियच्छति । यथेष्टमात्मानं विनियोजितुं योग्या भवती-
त्यर्थः । यद्यदेन्द्रो विश्वं समस्तमोजो बलमाभिः प्रजाभिः सं युवते संयोजयति । इन्द्रः स्वकीयं बलं सर्वासु
प्रजासु निहितवानित्यर्थः । अनु आनुकूल्येन वर्तमानाः क्षितयो मनुष्याः । क्षितय इति मनुष्यनामैतत् । स्वधावे
बलवत् इन्द्राय नमंत । संनमंति । प्रह्रीभवन्ति ॥

एकं नु त्वा सत्पतिं पांचजन्यं जातं शृणोमि यशसं जनेषु ।
 तं मे जगृभ आशसो नविष्टं दोषा वस्तोर्हवमानास इंद्र ॥११॥
 एकं । नु । त्वा । सत्पतिं । पांचजन्यं । जातं । शृणोमि । यशसं । जनेषु ।
 तं । मे । जगृभे । आशसः । नविष्टं । दोषा । वस्तोः । हवमानासः । इंद्र ॥११॥

हे इंद्र त्वा त्वामेकं मुख्यमेव जनेषु सर्वेषु मनुष्येषु मध्येऽहं मंचद्रष्टा शृणोम्यधिमुख्येभ्यः । कीदृशं । सत्पतिं सतां साधूनां पालकं पांचजन्यं पंचजनेभ्यो मनुष्येभ्यो हितं जातमुत्पन्नं यशसं यशोयुक्तं । दोषा क्षपायां वस्तो र्वासरे च हवमानासः सुवत आशसः कामानां शंसमाना मे मदीयाः प्रजा नविष्टमतिशयेन सुखं तमिंद्र जगृभे । गृह्णतु । स्वीकृर्वेतु ॥

एवा हि त्वामृतुथा यातयंतं मघा विप्रेभ्यो ददंतं शृणोमि ।
 किं ते ब्रह्माणो गृह्णते सखायो ये त्वाया निदधुः काममिंद्र ॥१२॥
 एव । हि । त्वां । शृणुऽथा । यातयंतं । मघा । विप्रेभ्यः । ददंतं । शृणोमि ।
 किं । ते । ब्रह्माणः । गृह्णते । सखायः । ये । त्वाऽया । निऽदधुः । कामं । इंद्र ॥१२॥

एवैवमुक्तप्रकारेण हि ऋतुथा काले काले यातयंतं जंतून्प्रेरयंतं हे इंद्र त्वां विप्रेभ्यः स्तोतृभ्यो मघा मघानि धनानि ददंतं यच्छंतं शृणोमि । निशामयामि । एतन्मृषैव प्रतिभाति । हे इंद्र त्वाया त्वयि ये स्तोतारः कामं स्वकीयाभिलाषं निदधुः न्यक्षिपन् ब्रह्माणो बृहंतस्ते त्वदीयाः सखायः स्तोतारः किं गृह्णते । त्वत्तः किं गृह्णते । ऋषिः स्वकीयाभिलाषप्राप्तिविलंबनादेवमुक्तवानित्यर्थः ॥ ॥३३॥ ॥२॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीत्यतुरो देयाद्विदातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विदातीर्थमहेश्वरं ॥
 चतुर्थे प्रथमाध्यायं व्याख्याय व्याकृतिसमः । सुधीः श्रीसायणाचार्यो द्वितीयं व्याचिकीर्षति ॥

तत्राचिः पंचमे मंडले तृतीयेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र महि मह इति दशर्वं प्रथमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य संवरणस्वार्थं । इंद्रो देवता । त्रिष्टुप् छंदः । महि दश प्राजापत्यः संवरण इत्यनुक्रांतं । विनियोगो लिंगिकः ॥

महिं महे तवसे दीध्ये नृनिंद्रायेत्या तवसे अतव्यान् ।
 यो अस्मै सुमतिं वाजसाती स्तुतो जने समर्थश्चिकेत ॥१॥
 महि । महे । तवसे । दीध्ये । नृन् । इंद्राय । इत्या । तवसे । अतव्यान् ।
 यः । अस्मै । सुऽमतिं । वाजऽसाती । स्तुतः । जने । सऽमर्थः । चिकेत ॥१॥

अहं संवरणोऽतव्यानखंतमिव दुर्बलः सन् महि महत् प्रभूतं स्तोत्रं महे महते तवसे बलवत इन्द्रायेत्येत्थं
वक्ष्यमाणप्रकारेण दीध्ये । दीपयामि । प्रकाशयामि । किमर्थं । नून ॥ षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥ मनुष्याणामस्मदी-
यानां तवसे बलाय । यद्वा । नूनस्मद्विरोधिनामभिभवयेति शेषः । तदर्थं तवसेऽस्मद्वलाय । य इन्द्रोऽस्मी जने
जनाय संवरणाय वाजसार्ता संयामे वाजस्यान्नस्य वा लाभे निमित्ते सति सुतः सन् सुमतिं समर्थो मर्त्यैः
स्तोतृभिः सहितो यद्वा सह त्रियमाणैर्युधमार्जैर्बुधदादिभिरथवा समरार्हश्चिकेत जानाति ॥

स त्वं न इन्द्र धियसानो अर्केर्हरीणां वृषन्योक्तमश्रेः ।

या इत्था मघवन्ननु जोषं वक्षो अभि प्रार्यः ससि जनान् ॥२॥

सः । त्वं । नः । इन्द्र । धियसानः । अर्कः । हरीणां । वृषन् । योक्तुं । अश्रेः ।

याः । इत्था । मघऽवन् । अनु । जोषं । वक्षः । अभि । प्र । अर्यः । ससि । जनान् ॥२॥

हे वृषन् वर्षकेन्द्र स प्रसिद्धस्त्वं नोऽस्मान्धियसानो ध्यायन् अर्केरर्चनसाधनैः स्तोत्रैर्निमित्तभूतेर्हरीणां
रथे नियोज्यानामश्वानां योक्तुं नियोजनरज्जुमश्रेः । आश्रयसि । याः ॥ लिंगव्यत्ययः ॥ यानर्कान् हे मघवन्
इत्येत्यं जोषं प्रीतिमनु वक्षोऽवहः तैर्निमित्तैर्योक्तमश्रेरिति । तथा कृत्वार्योऽस्मदरीन् जनानामभि आभिमुख्येन
प्र प्रकृष्टं सन्नि । पराभव ॥

न ते त इन्द्राभ्यस्मदृष्वायुक्तासो अब्रह्मता यदसन् ।

तिष्ठ रथमधि तं वज्रहस्ता रश्मिं देव यमसे स्वश्वः ॥३॥

न । ते । ते । इन्द्र । अभि । अस्मत् । ऋष्व् । अयुक्तासः । अब्रह्मता । यत् । असन् ।

तिष्ठ । रथं । अधि । तं । वज्रऽहस्त । आ । रश्मिं । देव । यमसे । सुऽश्वः ॥३॥

हे ऋष्व महर्षिन्द्र यत् येऽस्मदस्मत्स्त्वङ्गभ्योऽन्वेऽयुक्तासस्त्वयासंयुक्ता असन् आसन् अभवन् अब्रह्मता ।
ब्रह्म परिवृढं कर्म । तद्रहितत्वात् ते नरास्ते त्वदीया न भवन्ति । अतोऽस्मदङ्गमभ्यागतुं तं प्रसिद्धं रथमधि
तिष्ठ । हे वज्रहस्तन्द्र देव स्वश्वस्त्वं यं रथमारोढुं रश्मिं ग्रहमा यमसे नियमयसि तमधि तिष्ठ ॥

पुरु यत्त इन्द्र संत्युक्था गवे चकर्थोर्वरासु युध्यन् ।

ततस्ते सूर्याय चिदोकसि स्वे वृषा समत्सु दासस्य नाम चित् ॥४॥

पुरु । यत् । ते । इन्द्र । संति । उक्था । गवे । चकर्थ । उर्वरासु । युध्यन् ।

ततस्ते । सूर्याय । चित् । ओकसि । स्वे । वृषा । समत्ऽसु । दासस्य । नाम । चित् ॥४॥

हे इन्द्र ते तव यद्यदा स्वभूतानि पुरु पुरुणि बह्व्युक्थोक्थानि शस्त्राणि संति तदोर्वरासु सस्योपेतासु
भूमिषु निमित्तभूतासु गवे वृष्युक्थाय युध्यन् जलप्रतिबंधकान् सहरन् चकर्थ । करोषि भेदनं । कुचेति । सूर्याय
सूर्यस्य स्वे स्वकीय ओकसि स्थानि । वृषा वर्षिता सन् ततश्चे । संपादयसि । समत्सु संयामेषु दासस्य वृष्टिप्रति-
बंधकर्तुरेतन्नामकस्यासुरस्य नाम चित्नामापि ततश्चे । नाशयसीत्यर्थः ॥

वयं ते त इन्द्र ये च नरः शर्धो जज्ञाना याताश्च रथाः ।

आस्माज्जगम्यादहिष्णुष्व सत्वा भगो न हव्यः प्रभृषेषु चारुः ॥५॥

वयं । ते । ते । इन्द्र । ये । च । नरः । शर्धः । जज्ञानाः । याताः । च । रथाः ।

आ । अस्मान् । जगम्यात् । अहिऽष्णुष्व । सत्वा । भगः । न । हव्यः । प्रऽभृषेषु । चारुः ॥५॥

हे इन्द्र ये च नरः कर्मणां नेतार ऋत्विग्यजमाना वयं स्मः ते वयं ते त्वदीयाः । कीदृशा वयं । शर्धो बलं जज्ञाना उत्पादयंतः सुतिमिर्याताश्च होतुं त्वां प्राप्ताश्च रथा रंहणशीलाश्च । किंच हे अहिमुष्म । अहिरयनात् । सर्वतो व्याघ्रबलेन्द्र त्वदनुग्रहाद्वयः सुत्यः प्रतिभटेराह्लातव्यो वा चारुः संगता सत्वा भृत्यादिः प्रभुषेष्ु संगामेषु यज्ञेषु वास्त्वाना जगम्यात् । आगच्छेत् । भगो न भग इव हव्यश्वाहः । भगदेवो यथास्मत्सहाय आगच्छति तथा भृत्यादिरागच्छेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

प॒पृ॒क्षे॒ण्य॒मिन्द्र॒ त्वे॒ ह्यो॒जो॒ नृ॒म॒णानि॒ च॒ नृ॒त॒मानो॒ अ॒म॒र्तः ।

स॒ न॒ ए॒नीं॒ व॒स॒वानो॒ र॒यिं॒ दा॒ः प्रा॒र्यः॒ स्तु॒षे॒ तु॒वि॒म॒घ॒स्य॒ दानं॑ ॥ ६ ॥

प॒पृ॒क्षे॒ण्यं॑ । इन्द्र॒ त्वे॒ इति॑ । हि । ओजः । नृ॒म॒णानि॑ । च॒ । नृ॒त॒मानः॑ । अ॒म॒र्तः ।

सः । नः । ए॒नीं॒ । व॒स॒वानः॑ । र॒यिं॒ । दा॒ः । प्र । अ॒र्यः॑ । स्तु॒षे॒ । तु॒वि॒म॒घ॒स्य॑ । दानं॑ ॥ ६ ॥

हे इन्द्र प॒पृ॒क्षे॒ण्यं संप॒र्काहं॑ पू॒ज्यं वी॒जो बलं॑ त्वे हि त्वयि खलु । त्वदधीनमित्यर्थः । नृ॒त॒मानो नृत्यन् अमर्तो॑ ऽमरणधर्मा स त्वं वसवान् आच्छादयन् स्वतेजसा जगत् नृ॒म॒णानि॑ नृ॒म॒णानि॑ द्रविणानि । वक्ष्यमाणरक्ष्यपेक्षया चशब्दः । ए॒नीमे॒नव॒र्णी॑ श्वेतवर्णा रयिं धनं दाः । देहि । अहं च अर्य ईश्वरस्य तुविमघस्य प्रभूतधनस्य च दानं प्र स्तुषे । स्तौमि ॥

ए॒वा न॑ इन्द्रो॒तिभि॑रव पा॒हि गृ॒णतः॑ शूर॒ का॒रु॒न् ।

उ॒त त्वचं॑ द॒दतो॑ वाज॒सातो॑ पि॒प्री॒हि म॒ध्वः॒ सु॒षु॒तस्य॑ चारोः ॥ ७ ॥

ए॒व । नः॑ । इन्द्र॒ । उ॒ति॒मि॒भिः॑ । अ॒व॒ । पा॒हि॒ । गृ॒णतः॑ । शूर॒ । का॒रु॒न् ।

उ॒त । त्वचं॑ । द॒दतः॑ । वाज॒स॒ातो॑ । पि॒प्री॒हि । म॒ध्वः॑ । सु॒सु॒तस्य॑ । चारोः॑ ॥ ७ ॥

हे शूरेंद्र एवैवं नोऽस्मान् गृणतः सुवतः कारुन् कर्तृनृत्विज उतिभी रक्षणीरव । पालय । उतापि च वाजसातो संग्रामे त्वचमाच्छादकं रूपं ददतः प्रयच्छतः सुषुतस्य सुषुभिपुतस्य चारोर्मनोहरस्य मध्वः सोमस्य पिप्रीहि । प्रीणयात्मानं । द्वितीयार्थे षष्ठी । उक्तलक्षणं सोमं पिबेत्यर्थः । अथवा तृतीयार्थे षष्ठी । उक्तलक्षणेन सोमपानेन प्रीणय ॥

उ॒त॒ त्वे॒ मा॒ पौ॒रु॒कु॒त्स्यस्य॑ सू॒रे॒स्त्व॒स॒द॒स्यो॒हि॒र॒णि॒नो॒ ररा॑णाः ।

व॒हंतु॑ मा॒ द॒श॒ श्ये॒ता॒सो॒ अस्य॑ गै॒रि॒क्षि॒तस्य॑ क्र॒तु॒भि॒र्नु स॒श्वे ॥ ८ ॥

उ॒त । त्वे॒ । मा॒ । पौ॒रु॒कु॒त्स्यस्य॑ । सू॒रेः॑ । त्व॒स॒द॒स्योः॑ । हि॒र॒णि॒नः॑ । ररा॑णाः ।

व॒हंतु॑ । मा॒ । द॒श॑ । श्ये॒ता॒सः॑ । अस्य॑ । गै॒रि॒क्षि॒तस्य॑ । क्र॒तु॒भिः॑ । नु॒ । स॒श्वे ॥ ८ ॥

वसदस्युश्च विदथो ध्वन्यश्चेति त्रयो नृपाः । अश्वान्वनानि गाश्चादुर्ध्वपथे तद्वदस्युषिः ॥ उतापि च त्वे ते मा । चतुर्थार्थे द्वितीया । मह्यमित्यर्थः । रराणाः ॥ रातेर्दानार्थस्य कर्मणि लिटः कानचि रूपं । दत्ता इत्यर्थः । पौरुकुत्सस्य पुरुकुत्सापत्यस्य सूरेः प्रेरकस्य हिरणिनो हिरण्यवतोऽस्य वसदस्योरेतन्नामकस्य राजर्षेर्गैरिचितस्य गिरिचितगोत्रोत्पन्नस्य श्वेतासः शुभवर्णा दशाश्वा मा मां वहंतु । प्रापयंतु । अहं च क्रतुभिः कर्मभी रथनियोजनादिभिर्व्यज्ञादिभिर्वा नु चिप्रं सञ्चै । गच्छेयं ॥

उ॒त॒ त्वे॒ मा॒ मा॒रु॒ताश्व॑स्य॒ शो॒णाः॒ क्र॒त्वा॒म॒घा॒सो॒ वि॒दथ॑स्य॒ रा॒तौ ।

स॒ह॒स्रा॒ मे॒ च्य॒व॒तानो॑ द॒दान॑ आ॒नू॒क॒म॒र्यो॒ वपु॑षे॒ ना॒र्च॑न्त ॥ ९ ॥

उ॒त । त्वे । मा । मा॒रु॒तऽअ॒श्वस्य । शो॒णाः । कृ॒त्वाऽम॒घासः । वि॒दथ॒स्य । रा॒ती ।
स॒हस्रा । मे । च्य॒व॒ता॒नः । द॒दा॒नः । आ॒नू॒कं । अ॒र्यः । व॒पु॒षे । न । आ॒र्च॒त् ॥ ९ ॥

उतापि च त्वे तेऽश्वा वक्ष्यमाणा मारुताश्च । मरुत्सदृशवेगाश्चवात्मारुताश्च । तदपत्यस्य विदथस्यैत-
न्नामकस्य राज्ञः शोणाः शोणवर्णाः कृत्वा मघासः क्रतुना कर्मणा शीघ्रगमनादिलक्षणेन माहनीया अश्वा
राती दाने विनियुक्ता मां वहन्तीति शेषः । किंच सहस्रा सहस्राण्यपरिमितानि धनान्यर्यः पूज्यस्य मे ।
चतुर्थ्ये षष्ठी । पूज्याय मह्यं च्यवतानख्यावयन् ददानः प्रयच्छन् स आनूकमाभरणं च वपुषे स्वशरीरानं
कारायार्चत् । प्रायच्छत् । नेति चार्थे ॥

उ॒त त्वे मा ध्व॒न्यस्य जु॒ष्टा ल॒क्ष्म॒ण्यस्य सु॒रुचो॒ यता॒नाः ।

म॒ह्ना रा॒यः सं॒व॒र॒णस्य ऋ॒षेर्व्र॒जं न गा॒वः प्र॒य॒ता अपि॑ ग॒मन् ॥ १० ॥

उ॒त । त्वे । मा । ध्व॒न्यस्य । जु॒ष्टाः । ल॒क्ष्म॒ण्यस्य । सु॒रु॒चः । यता॒नाः ।

म॒ह्ना । रा॒यः । सं॒व॒र॒णस्य । ऋ॒षेः । व्र॒जं । न । गा॒वः । प्र॒य॒ताः । अपि॑ । ग॒मन् ॥ १० ॥

उतापि च त्वे ते वक्ष्यमाणा रायो ध्वन्यस्य ध्वन्यनामकस्य लक्ष्मणस्य लक्ष्मणपुत्रस्य राज्ञः संबंधिनोऽश्वा
मा जुष्टा मां प्राप्ताः सुरुचः शोभनदीप्तयो यताना वहमानाय यतमानाः । रायो मह्ना महत्त्वेन युक्ता
रायः प्रयता दत्ताः सत्यः संवरणस्य ऋषेरपि गमन् । अपिगताः । प्राप्ता मद्गृहमिति शेषः । व्रजं न गावो
गोष्ठं गाव इव । यद्वा । नेति चार्थे । गावश्च मम व्रजमपि गमन् । अत्रिंद्रे सूक्ते प्रायेणैद्रे मरुतो राज्ञां च
दानस्तुतयः । अनु० २. २०. इत्युक्त्वाद्राज्ञां दानस्तुतिरविवृद्धा ॥ २० ॥

अजातशत्रुमिति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं प्राजापत्यस्य संवरणस्यार्थमिंद्रं । नवमी त्रिष्टुप शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभा
षया जगत्तः । अजातशत्रुं नव त्रिष्टुबंतमित्यनुक्रमणिका ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

अ॒जा॒त॒श॒त्रु॒म॒ज॒रा स्व॒र्व॒त्यनु॑ स्व॒धामि॑ता द॒स्ममी॑यते ।

सु॒नो॒त॒न॒ प॒च॒त् ब्र॒ह्म॒वा॒ह॒से पु॒रु॒ष्टु॒ताय॑ प्र॒तरं॑ द॒धा॒त॒न ॥ १ ॥

अ॒जा॒त॒ऽश॒त्रुं । अ॒ज॒रा । स्वः॑ऽव॒ती । अ॒नु॒ । स्व॒धा । अ॒मि॒ता । द॒स्मं । ई॒य॒ते ।

सु॒नो॒त॒न॒ । प॒च॒त् । ब्र॒ह्म॒ऽवा॒ह॒से । पु॒रु॒ऽस्तु॒ताय॑ । प्र॒ऽत॒रं । द॒धा॒त॒न॒ ॥ १ ॥

अजातशत्रुं । अनुत्पन्नाः शातयितारो यस्य तं । दस्मं शत्रूणामुपब्रूयितारमजराचीणा स्वर्वती स्वरणव-
त्त्वमितापरिमिता स्वधात्रं हविरन्वीयते । अनुप्राप्नोति । तदर्थं हे ऋत्विजः सुनोतन । अभिषुणुत । पचत
पुरोडाशादिकं । कस्यै । ब्रह्मवाहसे ब्रह्मणः परिवृढस्य स्तोत्रस्य वाहकाय पुरुष्टुताय बज्रभिः स्तुतायेंद्राय ।
प्रतरं प्रकृष्टतरं दधातन । धारयत स्वस्वीचितकर्म ॥

आ॒ यः सो॒मे॒न ज॒ठर॑म॒पि॒प्र॒ताम॑ंद॒त म॒घ॒वा म॒ध्वो अ॒ध॒सः ।

य॒दी॑ मृ॒गाय॑ ह॒तं॒वे म॒हा॒व॒धः स॒हस्र॑भृष्टिमु॒श॒ना व॒धं य॒म॒त् ॥ २ ॥

आ॒ । यः । सो॒मे॒न । ज॒ठरं॑ । अ॒पि॒प्र॒त॒ । अ॒म॑ंद॒त॒ । म॒घ॒ऽवा॒ । म॒ध्वः । अ॒ध॒सः ।

यत् । ई॒ । मृ॒गाय॑ । ह॒तं॒वे । म॒हा॒ऽव॒धः । स॒हस्र॑ऽभृष्टिं । उ॒श॒ना । व॒धं । य॒म॒त् ॥ २ ॥

यो मघवा सोमेन जठरं स्वकीयोदरमा सर्वतोऽपिप्रत अपूरयत् मध्वो मधुररसस्याधसः सोमस्य
पानेनामंदत । अतृप्यत् । यद्यदेमयं मृगायैतन्नामकायासुराय हंतवे तं हंतुं महावधो महावज्रः सहस्रभृष्टिरप-
रिमिततेजा उशना कामयमानः शत्रुं यद्वोशनसा सह वधं वज्रं यमत् उदयच्छत् तदापिप्रत अमंदत च ॥

यो अस्मै घंस उत वा य ऊधनि सोमं सुनोति भवति युमाँ अहं ।

अपाप शक्रस्तनुष्टिमूहति तनूशुभ्रं मघवा यः कवासखः ॥ ३ ॥

यः । अस्मै । घंसे । उत । वा । यः । ऊधनि । सोमं । सुनोति । भवति । युऽमान् । अहं ।

अपऽअप । शक्रः । ततनुष्टिं । ऊहति । तनूऽशुभ्रं । मघऽवा । यः । कवऽसखः ॥ ३ ॥

यो यजमानोऽस्मा इन्द्राय घंसे । अहर्नामैतत् । गृह्णातिऽस्मिन्नसा इति घंसः । तस्मिन् । उत वा अथवा यो यजमान ऊधनि । उद्धततरं भवत्युद्धमिति बोधो रात्रिः । स्नेहप्रदानरसाभ्यामूधसि रात्रौ च समत्वाद्वात्रिरपूध उच्यते । अहनि रात्रौ च सोमं सुनोति स भवति युमान् दीप्तिमान् । अहेति विनियहार्थीयः । किंच शक्रः शक्तोऽयमिन्द्रस्तनुष्टिं । ततं धर्मसंततिं नुदति वष्टिं कामयते कामानिति ततनुष्टिः । तं तनूशुभ्रं । तनुः शुभ्रा शोभनीयालंकारादिभिर्यस्य तं । तादृशं स्वपोषकमयज्जानमपोहति । अपरोऽपशब्दः पूरणार्थः । मघवा धनवान्यश्च कवासखः कुत्सितपुरुषसहायस्तमपोहतीति ॥

यस्यावधीत्पितरं यस्य मातरं यस्य शक्रो भ्रातरं नातं ईषते ।

वेतीदस्य प्रयता यतंकरो न किल्बिषादीषते वस्व आकरः ॥ ४ ॥

यस्य । अवधीत् । पितरं । यस्य । मातरं । यस्य । शक्रः । भ्रातरं । न । अतः । ईषते ।

वेति । इत् । ऊं इति । अस्य । प्रऽयता । यतऽकरः । न । किल्बिषात् । ईषते । वस्वः ।

आऽकरः ॥ ४ ॥

शक्रो शक्तोऽयं यस्यायज्वनः पितरमवधीत् हतवान् । यस्य च मातरमवधीत् । यस्य च भ्रातरं अतोऽस्मादयज्वनः सकाशान्नेषते । न विभेति न गच्छति वा । किंत्वस्य प्रयता दत्तानि हवींषि वेतीदु । कामयत एव । अयज्वानं शिञ्चयित्वा नियोजयतीत्यर्थः । यतंकरो यमनकर्ता वस्वो वसुनो धनस्याकर आभिमुख्यकर्ता यः किल्बिषात्पित्रादिवधयुक्तान्नेषते न चलति न विभेति वा । इन्द्रस्यास्तोतृणां हतिरिन्द्रो यतीन् साला वृकेभ्यः प्रायच्छत् अंतरिक्षे पीलोमान्यृथिव्यां कालकांज्यान्वस्युखान्यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छमित्यादि-श्रुतिषु प्रसिद्धा ॥

न पंचभिर्दशभिर्विष्टारभं नासुन्वता सचते पुष्यता चन ।

जिनाति वेदमुया हंति वा धुनिरा देवयुं भजति गोमति व्रजे ॥ ५ ॥

न । पंचऽभिः । दशऽभिः । वष्टि । आऽरभं । न । असुन्वता । सचते । पुष्यता । चन ।

जिनाति । वा । इत् । अमुया । हंति । वा । धुनिः । आ । देवऽयुं । भजति । गोऽमति । व्रजे ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रः पंचभिर्दशभिर्वा सहाधैरारभमारभं शत्रुहननायालंबनं न वष्टि । साहाय्यं नापिषत इत्यर्थः । यद्वा । अमुमिन्द्रं पंचभिर्दशभिर्वा यज्ञादन्यैरुपाधैरारभमारब्धुमुद्योगं कर्तुं न वष्टि । न कामयते । असुन्वता भिषवमकुर्वता सह पुष्यता चन बंधादीनपोषयतापि न सचते । न संगच्छते । असुन्वतमभिषवमकुर्वाणमयष्टारमपुण्यंतं च न प्राप्नोतीत्यर्थः । न केवलमप्राप्तिमात्रं किंतु जिनाति वा । वाशब्दश्चार्थः । जिनाति च । बाधते । इदिति पूरणः । हंति वामुयामुमयष्टारं धुनिः कंपकः शत्रूणां । देवयुं देवमिन्द्रं कामयमानं यजमानं गोमति व्रज आ भजति । योजयतीत्यर्थः ॥ ॥ ३ ॥

वित्वक्ष्णः समृतौ चक्रमासजोऽसुन्वतो विषुणः सुन्वतो वृधः ।

इन्द्रो विश्वस्य दमिता विभीषणो यथावशं नयति दासमार्यैः ॥ ६ ॥

विऽत्वक्ष्णः । संऽच्चतौ । चक्रंऽआसजः । असुन्वतः । विषुणः । सुन्वतः । वृधः ।
इंद्रः । विश्वस्य । दमिता । विऽभीषणः । यथाऽवशं । नयति । दासं । आर्यः ॥ ६ ॥

समृतौ संयामे वित्वक्ष्णो विशेषेण तन्मूर्कतां शत्रूणां तदर्थं चक्रमासजो रथचक्रस्यासंजयितासुन्वतोऽयज-
मानस्य विषुणः पराङ्मुखः सुन्वतो यजमानस्य वृधो वर्धयितेन्द्रो विश्वस्य दमिता शिषयिता विभीषणो
भयजनक आर्यः स्वामी यथावशं यथेच्छं दासं दासकर्माणं जनं नयति स्ववशं ॥

समीं पणेरजति भोजनं मुषे वि दाप्नुषे भजति सूनरं वसु ।
दुर्गे चन ध्रियते विश्व आ पुरु जनो यो अस्य तविषीमचुकुधत् ॥ ७ ॥
सं । ई । पणेः । अजति । भोजनं । मुषे । वि । दाप्नुषे । भजति । सूनरं । वसु ।
दुऽगे । चन । ध्रियते । विश्वः । आ । पुरु । जनः । यः । अस्य । तविषीं । अचुकुधत् ॥ ७ ॥

ईमयमिंद्रः पणेरजति इव लुब्धकस्यादातुर्भोजनं धनमन्नं वा मुषे चोरयितुं समजति । सम्यक् गच्छति ।
गत्वा चादाय दाशुषे हविर्दात्रे यजमानाय वि भजति सूनरं शोभनमनुष्यं वसु धनं । अयदुर्धनमाकृष्य यद्रे
प्रयच्छतीत्यर्थः । न केवलं वणिग्धनप्रदानमात्रं किंतु पुरु पुरुणि दुर्गे चन दुःखेन गंतव्य आपवपि विश्वः
सर्वोऽपि दातुजन आ ध्रियते । आस्थाप्यते । यो जनोऽस्यिंद्रस्य तविषीं बलमचुकुधत् विहिताकरणादिना
तस्य पणेरजतीति पूर्वशेषः । यद्वा । योऽस्य तविषीमचुकुधत् स सर्वोऽपि जनो दुर्गे चनाध्रियत इंद्रेण ॥ चने-
त्येकपदमध्येतुसंप्रदायप्राप्तं ॥

सं यज्जनौ सुधनौ विश्वशर्धसावेदिंद्रो मघवा गोषु णुभिषु ।
युजं ह्यन्यमकृत प्रवेपन्युदीं गव्यं सृजते सत्वभिर्धुनिः ॥ ८ ॥
सं । यत् । जनौ । सुधनौ । विश्वऽशर्धसौ । अवेत् । इंद्रः । मघऽवा । गोषु । णुभिषु ।
युजं । हि । अन्यं । अकृत । प्रऽवेपनी । उत् । ई । गव्यं । सृजते । सत्वऽभिः । धुनिः ॥ ८ ॥

समवेत्संजानाति यद्यदा जनौ परस्परं प्रतिद्वंद्विनी सुधनौ शोभनधनौ विश्वशर्धसौ व्याप्तवली बहत्सा-
हौ वा मघवा धनवानिंद्रो गोषु णुभिषु शोभनासु गोषु निमित्तभूतासु अन्यं यष्टारं युजं सहायमकृत कृत-
वान् प्रवेपनी शत्रूणां प्रवेपनवान् । ईमस्मै गव्यं गोसमूहसृजते सत्वभिर्महद्भिः सह धुनिर्मैधानां कंपयिता ।
इंद्रो यजमानमयजमानं वा यं जानाति गोनिमित्तं ज्ञात्वा यज्जने गोसमूहं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

सहस्रसामाग्निवेशिं गृणीषे शचिमग्न उपमां केतुमर्यः ।
तस्मा आपः संयतः पीपयंत तस्मिन्स्तचममवत्त्वेषमस्तु ॥ ९ ॥
सहस्रऽसां । आग्निऽवेशिं । गृणीषे । शचिं । अग्ने । उपऽमां । केतुं । अर्यः ।
तस्मै । आपः । संऽयतः । पीपयंत । तस्मिन् । स्तचं । अमऽवत् । त्वेषं । अस्तु ॥ ९ ॥

अग्निवेशिसुतं शचिमसंख्यातधनप्रदं । आशास्त ऋषिरित्यर्चा प्रजापतिसुतः सुधीः ॥ अर्योऽहं सहस्रसाम-
परिमितधनप्रदमाग्निवेशिमग्निवेशिसुतं शचिमेतन्नामकं राजर्षिं गृणीषे । गृणे । स्तौमि । हे अग्ने अंगनादिगु-
णविशिष्टेन्द्र । कीदृशं तं । उपमामुपमानभूतं केतुं प्रज्ञापकं । प्रख्यातमित्यर्थः । तस्मा आपः संयतः सम्यक्
गच्छत्वः पीपयंत । प्यायतां । तस्मिन्नाग्निं स्तचं धनममवद्वलसहितं त्वेषं दीप्तमस्त्विति ॥ ॥ ४ ॥

यस्ते साधिष्ठ इत्यष्ट्वं तृतीयं सूक्तं । अंगिरोगोत्रः प्रभूवसुर्नाम ऋषिः । अंत्या पंक्तिः । पंक्त्यंतपरिभाषया श्रिष्टा अनुष्टुभः । इंद्रो देवता । यस्तेऽष्टौ प्रभूवसुरांगिरसः पंक्त्यंतमित्यनुक्रांतं ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ आभिन्नविकेषूक्थेषु तृतीयसवर्ण आद्यसृचोऽच्छावाकस्य वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूचितं च । यस्ते साधिष्ठोऽवसे पुरां भिदुर्युवा कविः । आ० ७. ८. इति ॥ द्वितीयतृतीययोः स्वरसाम्नोश्चादौ तृचावनुरूपी । यस्ते साधिष्ठोऽवस इति षष्ठानुष्टुभः । आ० ८. ५. इति हि सूचितं ॥

यस्ते साधिष्ठोऽवस इंद्र क्रतुष्टमा भर । अस्मभ्यं चर्षणीसहं सस्त्रिं वाजेषु दुष्टरं ॥ १ ॥
यः । ते । साधिष्ठः । अवसे । इंद्र । क्रतुः । तं । आ । भर । अस्मभ्यं । चर्षणिऽसहं ।
सस्त्रिं । वाजेषु । दुष्टरं ॥ १ ॥

हे इंद्र ते तव यः साधिष्ठोऽतिशयेन साधकः क्रतुवृत्तलक्षणं कर्म प्रज्ञा वास्ति तं क्रतुं नोऽवसेऽस्यद्रक्षणायास्त्वभ्यमा भर । आहर । कीदृशं तं । चर्षणीसहं सर्वेषां मनुष्याणामभिभवितारं सस्त्रिं संस्त्रातं शुद्धं वाजेषु संग्रामेषु दुष्टरमन्यैरनभिभावं ॥

यदिंद्र ते चतस्रो यच्छूर संति तिस्रः । यद्वा पंच क्षितीनामवस्तत्सु न आ भर ॥ २ ॥
यत् । इंद्र । ते । चतस्रः । यत् । शूर । संति । तिस्रः । यत् । वा । पंच । क्षितीनां ।
अवः । तत् । सु । नः । आ । भर ॥ २ ॥

हे इंद्र ते तव यत् या ऊतयश्चतस्रश्चतुर्षु वर्णेषु संश्रिताः संति याश्च हे शूर तिस्रस्त्रिषु लोकेषु वर्तमानाः । यद्वा । वाशब्दश्चार्थः । यद्वाश्च पंच क्षितीनां पंचजनसंबन्धिन्य ऊतयः संति तत्सर्वमवो रक्षणं सु मुष्टु नोऽस्त्वभ्यमा भर । आहरेति ॥

आ तेऽवो वरेण्यं वृषंतमस्य हूमहे । वृषजूतिर्हि जज्ञिष आभूभिरिंद्र तुर्वणिः ॥ ३ ॥
आ । ते । अवः । वरेण्यं । वृषन्ऽतमस्य । हूमहे । वृषऽजूतिः । हि । जज्ञिषे । आ
ऽभूभिः । इंद्र । तुर्वणिः ॥ ३ ॥

हे इंद्र वृषंतमस्य फलानां वर्षकतमस्य ते तवावो रक्षणं गमनं वा वरेण्यं वरणीयमा हूमहे । आह्वयामः । हे इंद्र वृषजूतिर्वर्षणगमनसुर्वणिस्तूर्णवर्णिर्हिसको वा त्वमाभूभिः सर्वतो भवद्भिर्व्याप्त्रैर्महद्भिः सहावो हि जज्ञिषे । उत्पादयसि खलु । तेऽव आह्वयाम इति । यद्वा । वृषगमनः सन्यस्तावक्षमागत्य फलं जज्ञिषे तस्मात्तेऽवो हूमहे इति ॥

वृषा ह्यसि राधसे जज्ञिषे वृष्णि ते शवः । स्वस्त्रं ते धृषन्मनः सचाहमिंद्र पौंस्यं ॥ ४ ॥
वृषा । हि । असि । राधसे । जज्ञिषे । वृष्णि । ते । शवः । स्वऽस्त्रं । ते । धृषत् । मनः ।
सचाऽहं । इंद्र । पौंस्यं ॥ ४ ॥

हे इंद्र राधसे यजमानानां समृद्धये वृषा ह्यसि । फलस्य वर्षकोऽसि खलु । यद्वा । वृषा खल्वसि । राधसे धनार्थं जज्ञिषे । उत्पादयसे । ते शवो बलं वृष्णि वर्षितु । ते मनः स्वस्त्रं स्वायत्तबलं धृषत् धर्षकं विरोधिनां । हे इंद्र ते पौंस्यं पुंस्त्वं सचाहं संघहंतु ॥

त्वं तमिंद्र मर्यममिचयंतमद्रिवः । सर्वरथा शतक्रतो नि याहि शवसस्पते ॥ ५ ॥
त्वं । तं । इंद्र । मर्यं । अमिचऽयंतं । अद्रिऽवः । सर्वऽरथा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
नि । याहि । शवसः । पते ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं तममिचयंतं शत्रुत्वमाचरंतं शत्रुं वेच्छंतं मर्त्यं हे अद्रिर्वो वज्रवसिन्द्र सर्वरथा सर्वच व्याप्तेन रथेन ॥ मुपां मुलुगित्वाकारः ॥ हे शतक्रतो हे श्वसस्यते बलस्य पालकेन्द्र नि याहि । नितरां गच्छा-
भिभवितुं ॥ ५ ॥

त्वामिदृचहंतम् जनांसो वृक्तबर्हिषः । उग्रं पूर्वीषु पूर्यं हवन्ते वाजसातये ॥ ६ ॥
त्वां । इत् । वृचहन्ऽतम् । जनांसः । वृक्तऽबर्हिषः । उग्रं । पूर्वीषु । पूर्यं । हवन्ते ।
वाजऽसातये ॥ ६ ॥

हे वृचहंतमातिशयेन वृचाणां हंतरिन्द्र त्वामित्वामिव जनांसो जना वृक्तबर्हिष आच्छादितदर्भाः । प्रवृत्त-
यज्ञा इत्यर्थः । उग्रमुन्नूर्णबलं पूर्वीषु बह्वीषु प्रजासु मध्ये पूर्यं पुरातनं संतं वाजसातये संयामाय हवन्ते ।
आहुयन्ते ॥

अस्माकमिन्द्र दुष्टरं पुरोयावानमाजिषु । सयावानं धनेधने वाजयंतमवा रथं ॥ ७ ॥
अस्माकं । इन्द्र । दुस्तरं । पुरःऽयावानं । आजिषु । सऽयावानं । धनेऽधने । वाजऽयंतं ।
अव । रथं ॥ ७ ॥

हे इन्द्र अस्माकं रथं रहणस्वभावं वा पुत्रमव । रत्न । कीदृशं रथं । दुष्टरं दुःखेन तरणीयमाजिषु
संयामेषु पुरोयावानं पुरतो मिश्रयितारं सयावानमनुचरैः सह गंतारं धने धने सर्वेषु धनेषु वाजयंतं
संयामं धनं वेच्छंतं ॥

अस्माकमिन्द्रेहि नो रथमवा पुरंध्या ।
वयं शविष्ठ वायं दिवि श्रवो दधीमहि दिवि स्तोमं मनामहे ॥ ८ ॥
अस्माकं । इन्द्र । आ । इहि । नः । रथं । अव । पुरंऽध्या ।
वयं । शविष्ठ । वायं । दिवि । श्रवः । दधीमहि । दिवि । स्तोमं । मनामहे ॥ ८ ॥

हे इन्द्र अस्माकमस्मदीय एव सन् एहि । आगच्छ । आगत्य च पुरंध्या शोभनबुद्ध्या नोऽस्माकं रथमव ।
रत्न । वयं च हे शविष्ठ अतिशयेन बलवन् त्वदनुग्रहाद्वार्यं वरणीयं श्रवोऽन्नं कीर्तिं वा दिवि द्योतमाने त्वयि
दधीमहि । स्थापयामः । तथा दिवि त्वयि स्तोमं स्तोत्रं मनामहे । करवामहे इत्यर्थः ॥ ६ ॥

स आ गमदिति षडृचं चतुर्थं सूक्तं । आंगिरसः प्रभूवसुर्ऋषिः । तृतीया जगती श्रिष्टा अनुक्तत्वात् विष्टुमः ।
इन्द्रो देवता । अनुक्रांतं च । स आ गमत् षट् तृतीया जगतीति ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

स आ गमदिन्द्रो यो वसूनां चिकेतदातुं दामनो रयीणां ।
धन्वचरो न वंसगस्तृषाणश्चकमानः पिबतु दुग्धमंशुं ॥ ९ ॥
सः । आ । गमत् । इन्द्रः । यः । वसूनां । चिकेतत् । दातुं । दामनः । रयीणां ।
धन्वऽचरः । न । वंसगः । तृषाणः । चकमानः । पिबतु । दुग्धं । अंशुं ॥ ९ ॥

स इन्द्रोऽस्मद्यज्ञं प्रत्या गमत् । आगच्छतु । यो देवो वसूनां धनानां ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ वसूनि धनानि
चिकेतत् जानाति प्रदातुं । स कीदृशः । दामनो दाता दानमना वा रयीणां धनानां । गमने दृष्टांतः ।
धन्वचरो न धनुषा सह संचरन् धानुष्क इव वंसगो वननीयगमनस्तृषाणोऽत्यंतं तृषितश्चकमानः कामयमानश्च
सन् दुग्धमभिषुतमंशुं सोमं पिबतु ॥

आ ते हनू हरिवः शूर शिमे रुहत्सोमो न पर्वतस्य पृष्ठे ।
 अनु त्वा राजन्वतो न हिन्वन् गीर्भिर्मदेम पुरुहूत विश्वे ॥२॥
 आ ते हनू इति हरिऽवः । शूर । शिमे इति रुहत् । सोमः । न । पर्वतस्य । पृष्ठे ।
 अनु । त्वा । राजन् । अन्वतः । न । हिन्वन् । गीऽभिः । मदेम । पुरुऽहूत । विश्वे ॥२॥

हे इंद्र हे हरिवो हरिभ्यां तद्वन् शूर ते तव हनू हननसाधने । यद्यप्ययं शिमावचनस्तथापि पुनः शिमा-
 भिधानाङ्गीणोऽवगंतव्यः । उक्तरूपे संहति वा शिमे आ रुहत् आगेहतु प्राप्नोतु सोमोऽसहत्तः । पर्वतस्य पृष्ठे
 न रुहत् । नारोहति । तत्र न तिष्ठतीत्यर्थः । यद्वा । नशब्दः पुरस्तात्प्रयुक्तोऽप्यचोपमार्थः । पर्वतस्य पृष्ठ उप-
 रिप्रदेशे सोमो न । तत्र यथा विस्रंभेण प्रसरति तद्वत् । हे राजन् राजमानेन्द्र त्वा त्वामनु त्वया सह ॥ तृती-
 यार्थ इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं ॥ विश्वे वयमन्वतो नाद्यानिव तृणादिभिर्गीर्भिः स्तुतिभिर्हिन्वन् हिन्वंतस्त्वां
 प्रीणयंतः संतो मदेम । हृष्येम । हे पुरुहूत बद्धप्रकारं बद्धभिर्वाहतेन्द्र ॥

चक्रं न वृत्तं पुरुहूत वेपते मनो भिया मे अमतेरिदद्रिवः ।
 रथादधि त्वा जरिता सदावृध कुविन्नु स्तोषन्मघवन्पुरुवसुः ॥३॥
 चक्रं । न । वृत्तं । पुरुऽहूत । वेपते । मनः । भिया । मे । अमतेः । इत् । अद्रिऽवः ।
 रथात् । अधि । त्वा । जरिता । सदाऽवृध । कुवित् । नु । स्तोषत् । मघऽवन् । पुरुऽवसुः ॥३॥

हे पुरुहूत बद्धभिराहत हे अद्रिवो वज्रवन्निद्र मे मनोऽमतेरिद्वारिद्यादस्रोतुर्वा यकाशान्निया भीत्या
 वेपते । कंपते । वृत्तं चक्रं न भूमीं वर्तमानं चक्रमिव । यस्मादेवं तस्माद्रथादध्युपरि स्थितं त्वा त्वां हे सदावृध
 सर्वदा वर्धमान हे मघवन्निद्र जरिता स्तोता पुरुवसुरहमृषिः कुविद्वज्ज नु क्षिप्रं स्तोषत् । स्तोषति । स्तूयात् ॥
 अत्र कुविच्छब्दयोगेऽप्याख्यातस्य बद्धलयहणान्निघातः ॥

एष यावेव जरिता त इंद्रेयर्ति वाचं बृहदांशुषाणः ।
 प्र सव्येन मघवन्यंसि रायः प्र दक्षिणिङ्हरिवो मा वि वेनः ॥४॥
 एषः । यावाऽइव । जरिता । ते । इंद्र । इयर्ति । वाचं । बृहत् । आंशुषाणः ।
 प्र । सव्येन । मघऽवन् । यंसि । रायः । प्र । दक्षिणिङ् । हरिऽवः । मा । वि । वेनः ॥४॥

एष जरिता गरिता स्तोता यावेवाभिषवारमेव । स यथा रसं जनयति तद्वत् हे इंद्र ते तुभ्यं वाचं स्तुति-
 मियर्ति । प्रेरयतीत्यर्थः । बृहन्महत्प्रभृतं फलमांशुषाण आशु संभक्ता सन् हे मघवन् सव्येन हस्तेन रायो धनानि
 प्र यंसि । प्रयच्छसि । दक्षिणिङ्क्षिणेनापि प्र यंसीति शेषः । मा वि वेनः । विगतकामं मा कार्षीः ॥

वृषा त्वा वृषणं वर्धतु द्यौर्वृषा वृषभ्यां वहसे हरिभ्यां ।
 स नो वृषा वृषरथः सुशिप्र वृषक्रतो वृषा वज्रिभरे धाः ॥५॥
 वृषा । त्वा । वृषणं । वर्धतु । द्यौः । वृषा । वृषऽभ्यां । वहसे । हरिऽभ्यां ।
 सः । नः । वृषा । वृषऽरथः । सुऽशिप्र । वृषक्रतो इति वृषऽक्रतो । वृषा । वज्रिन् ।
 भरे । धाः ॥५॥

हे इंद्र त्वा त्वां वृषा वर्षित्री द्यूतीतयित्री स्तुतिः ॥ द्यूततेर्द्यूतिर्वा स्तुत्यर्थस्येदं रूपं ॥ वृषणं कामानां वर्षकं त्वां वर्धतु । वर्धयतु । वृषा त्वं वृषभ्यां सेक्तृभ्यां हरिभ्यां वहसे । यज्ञं प्रत्युह्यसे । हे मुनिप्र शोभनहनो वृषक्रतो वर्षणकर्मण हे वज्रिन् वज्रयुक्तेन्द्र स त्वं वृषा वृषरथश्च सन् नोऽस्मान् भरे संयामे भरणवति यज्ञे वा धाः । धारय ॥

यो रोहितौ वाजिनौ वाजिनीवान्निभिः शतैः सचमानावदिष्ट ।

यूने समस्मै क्षितयो नमन्तां श्रुतरथाय मरुतो दुवोया ॥ ६ ॥

यः । रोहितौ । वाजिनौ । वाजिनीऽवान् । त्रिऽभिः । शतैः । सचमानौ । अदिष्ट ।

यूने । सं । अस्मै । क्षितयः । नमन्तां । श्रुतरथाय । मरुतः । दुवऽया ॥ ६ ॥

इयं श्रुतरथस्य राज्ञो दानस्तुतिः । यो राजा वाजिनीवान्नवान् श्रुतरथो रोहितौ रोहितवर्णौ वाजिनी वेजनवंतावश्चौ त्रिभिः शतैर्गवां धनानां वा उक्तसंख्याभिः सचमानौ संगच्छमानावदिष्ट ॥ ददातेर्दिशतेर्वा लुडीदं रूपं ॥ यूने सर्वत्र मिश्रयित्रे नित्यतरुणाय वाक्षी श्रुतरथाय क्षितयः सर्वाः प्रजा दुवोया ॥ तृतीयैकवचनस्य याजादेशः ॥ परिचर्यया सं नमन्तां । प्रणता भवन्तु । सेवतामित्यर्थः । हे मरुत इतीन्द्रसहायभूतानां मरुतां संबोधनं ॥ ७ ॥

सं भानुनेति पंचर्चं पंचमं सूक्तमत्रैरार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रं । सं भानुना पंचाचिरित्यनुक्रमणिका ॥ विनियोगो नैगिकः ॥

सं भानुना यतते सूर्यस्याजुह्वानो घृतपृष्ठः स्वंचाः ।

तस्मा अमृधा उषसो व्युच्छान्य इंद्राय सुनवामेत्याह ॥ १ ॥

सं । भानुना । यतते । सूर्यस्य । आऽजुह्वानः । घृतऽपृष्ठः । सुऽअंचाः ।

तस्मै । अमृधाः । उषसः । वि । उच्छान् । यः । इंद्राय । सुनवाम । इति । आह ॥ १ ॥

सूर्यस्य भानुना तेजसा सहाजुह्वानः सर्वत्र ह्ययमानः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ घृतपृष्ठः प्रदीप्तज्वालो घृतयुक्तपृष्ठप्रदेशो वा स्वंचाः स्वंचनोऽपिः सं यतते । सम्यक् प्रयत्नं करोति । उदयकाले ह्ययमयः प्रज्वाल्यते । तस्मात्कारणाद्यो यजमान इंद्राय सुनवामेत्याह ब्रूतेऽध्वर्युं प्रति तस्मै यजमानायामृधा अहिंसिता उषसो व्युच्छान् । व्युच्छन्तु । उदयकालेऽपिः प्रज्वालितस्तस्मात्सोमयागं कुर्म इति यो ब्रूते तस्य सुदिनानि भवन्तीत्यर्थः ॥

समिद्धाग्निर्वनवत्स्तीर्णवर्हिर्युक्तायावा सुतसोमो जराते ।

यावाणो यस्येषिरं वदंत्ययदध्वर्युर्हविषाव सिंधुं ॥ २ ॥

समिद्धऽअग्निः । वनवत् । स्तीर्णऽवर्हिः । युक्तऽयावा । सुतऽसोमः । जराते ।

यावाणः । यस्य । इषिरं । वदन्ति । अयत् । अध्वर्युः । हविषा । अवं । सिंधुं ॥ २ ॥

समिद्धाग्निः प्रदीप्ताग्निः स्तीर्णवर्हिः प्रसृतदर्भोऽयं यजमानो वनवत् । संभजते । युक्तायावा नियुक्ताभिषवपाषाणः सुतसोमोऽभिषुतसोमो जराते । जरति । क्षीति । यस्याध्वर्योर्यावाणोऽभिषवसाधना इषिरमेषणीयं गमनशीलं वा शब्दं वदन्ति सोऽध्वर्युर्हविषा सहावायत सिंधुं । पत्नेजनीरवगच्छति ॥

वधूरियं पतिमिच्छंत्येति य ईं वहति महिषीमिषिरां ।

आस्य अवस्याद्रथ आ च घोषात्पुरु सहस्रा परि वर्तयाते ॥ ३ ॥

वधूः । इयं । पतिं । इच्छंती । एति । यः । ई । वहति । महिषीं । इषिरां ।

आ । अस्य । अवस्यात् । रथः । आ । च । घोषात् । पुरु । सहस्रां । परि । वर्तयाते ॥ ३ ॥

इयं वधूरिद्रस्य पत्नी पतिमिच्छंती स्वप्रियं यज्ञगमनाय प्रवृत्तमिच्छत्येति । अनुगच्छति । य इन्द्र ईमेनां महिषीं वहति वहतीषिरां गमनवतीं अस्थिद्रस्य रथ आ अर्वागस्तदभिमुखं अवस्थात् । अन्नमिच्छति । आ च घोषात् । आघुष्यति । शब्दयति । पूर्वत्यधिकं सहस्रा सहस्राणि धनानि परि परितो वर्तयाते । वर्तयति । प्रापयति । अवस्थादा च घुष्यादिति वा ॥

न स राजा व्यथते यस्मिन्निद्रस्तीव्रं सोमं पिबति गोसंखायं ।

आ सत्वनैरजति हंति वृचं क्षेति क्षितीः सुभगो नाम पुष्यन् ॥ ४ ॥

न । सः । राजा । व्यथते । यस्मिन् । इन्द्रः । तीव्रं । सोमं । पिबति । गोऽसंखायं ।

आ । सत्वनैः । अजति । हंति । वृचं । क्षेति । क्षितीः । सुऽभगः । नाम । पुष्यन् ॥ ४ ॥

स राजा न व्यथते । व्यथितो न भवति । यस्मिन्नाजनि तदीये यज्ञ इन्द्रस्तीव्रं मदजनकं सोमं पिबति गोसंखायं । विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीरादिमिश्रणवतं । स राजा सत्वनैः सत्वभिरनुचैरा सर्वतोऽजति । गच्छति । हंति च वृचं पापं वैरिणं वा । क्षेति गच्छति क्षितीः प्रजाः । अथवा क्षितीर्निवासान्नवसते । सुभगः शोभनमुखो नाम नामकं धनमिन्द्रस्य स्तोत्रं वा पुष्यन् पोषयन् ॥

पुष्यात्क्षेमे अभि योगे भवात्युभे वृत्तौ संयती सं जयाति ।

प्रियः सूर्ये प्रियो अग्रा भवाति य इन्द्राय सुतसोमो ददाशत् ॥ ५ ॥

पुष्यात् । क्षेमे । अभि । योगे । भवाति । उभे इति । वृत्तौ । संयती इति संऽयती । सं । जयाति ।

प्रियः । सूर्ये । प्रियः । अग्रा । भवाति । यः । इन्द्राय । सुतऽसोमः । ददाशत् ॥ ५ ॥

पुष्यात् पोषयेद्ब्रध्वादीन् । क्षेमे प्राप्तस्य धनस्य रक्षणे योगेऽलब्धस्य प्राप्ती चाभि भवाति । भवति । अभीत्यनर्थको धात्वर्थानुवादी वा । प्रभुर्भवतीत्यर्थः । तथोभे वृत्तौ वर्तमाने संयती नियते अहीरात्रे सं जयाति । सम्यक् जयति । ते सुखकरे स्थातामित्यर्थः । किंच स प्रियो भवति सूर्ये तथाप्राप्ती प्रियो भवति य इन्द्राय सुतसोमो ददाशत् सोमं ददाति ॥ ५ ॥

उरोष्ट इति पंचर्चं षष्ठं सूक्तमचेरार्षमानुष्टुभमिन्द्रं । उरोरानुष्टुभमित्यनुक्रांतं ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

उरोष्ट इन्द्र राधसो विभ्वी रातिः शतक्रतो । अधा नो विश्वचर्षणे दुस्त्रा सुस्त्रा च मंहय ॥ १ ॥

उरोः । ते । इन्द्र । राधसः । विऽभ्वी । रातिः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । अध । नः ।

विश्चऽचर्षणे । दुस्त्रा । सुऽस्त्रा च । मंहय ॥ १ ॥

हे इन्द्र शतक्रतो बज्रकर्मन् ते तवोरोः प्रभूतस्य राधसो धनस्य रातिर्दानं विभ्वी महती । अधातः कारणात् नोऽस्त्रमं हे विश्वचर्षणे सर्वस्य द्रष्टः सुब्रश्च शोभनधनेन्द्र । अत्रमिति धननाम । दुस्त्रा दुस्त्रानि धनानि मंहय । प्रयच्छ ॥

यदीमिन्द्र अवाय्यमिषं शविष्ठ दधिषे । पप्रथे दीर्घश्रुतमं हिरण्यवर्णं दुष्टरं ॥ २ ॥

यत् । ई । इन्द्र । अवाय्यं । इषं । शविष्ठ । दधिषे । पप्रथे । दीर्घश्रुत्ऽतमं । हिरण्यऽवर्णं ।

दुस्तरं ॥ २ ॥

हे इंद्र शविष्ठ अतिशयेन बलवान् यद्विषमज्ञं अवाख्यं अवशीयमीं सर्वतो दधिषे धारयसि ददासि वा ॥
इषशब्दो नपुंसकलिंगोऽप्यस्ति ॥ हे हिरण्यवर्णेन्द्र तदज्ञं पप्रथे । प्रथते । कथं । दीर्घश्रुतममतिदूरश्रवणीयतमं ।
सर्वत्र कीर्त्यमित्यर्थः । दुष्टरसनभिभाव्यमुक्तलक्षणं प्रथते ॥

शुष्मासो ये ते अद्रिवो मेहना केतसापः । उभा देवावभिष्टये दिवश्च गमश्च राजथः ॥३॥
शुष्मासः । ये । ते । अद्रिऽवः । मेहना । केतऽसापः । उभा । देवौ । अभिष्टये । दिवः ।
च । गमः । च । राजथः ॥३॥

हे अद्रिवो वज्रवज्जिन्द्र ते त्वदीया ये शुष्मासो बलभूता मरुतः संति । कीदृशास्ति । मेहना मंहनीयाः
केतसापः प्रज्ञापकं कर्मातरिचं वा सृशंतः । उभौ देवौ त्वं च मरुत्समूहश्रेणुभौ युवां दिवश्च दुस्लोकात् गमश्च
भूमेः सकाशादभिष्टयेऽमितो गमनाय राजथः । ईशाथे ॥

उतो नो अस्य कस्य चिद्वृक्षस्य तव वृचहन् ।
अस्मभ्यं नृम्णमा भरास्मभ्यं नृमणस्यसे ॥४॥
उतो इति । नः । अस्य । कस्य । चित् । दक्षस्य । तव । वृचऽहन् ।
अस्मभ्यं । नृम्णं । आ । भर । अस्मभ्यं । नृऽमनस्यसे ॥४॥

उतो अपि च हे वृचहज्जिन्द्र नोऽस्मभ्यं कस्य चिदनिर्देशस्य दबस्य प्रवृद्धस्य दातुर्वास्य तव स्वभूतेभ्योऽस्मभ्यं ।
पुनःश्रुतिरादरार्था । नृम्णं नृमणं धनमा भर । आहर । हे इंद्र यतस्त्वमस्मभ्यं नृमणस्यसे धनमिच्छसि ॥

नू त आभिरभिष्टिभिस्तव शर्मञ्छतक्रतो ।
इंद्र स्याम सुगोपाः शूर स्याम सुगोपाः ॥५॥
नू । ते । आभिः । अभिष्टिऽभिः । तव । शर्मन् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
इंद्र । स्याम । सुऽगोपाः । शूर । स्याम । सुऽगोपाः ॥५॥

हे शतक्रतो इंद्र ते तवाभिरभिष्टिभिरभिगमनैर्नु शीघ्रं समृद्धा भवेमेति शेषः । हे इंद्र तव शर्मन् शर्मणि
मुखे सति सुगोपाः स्याम । भवेम । हे शूर तव शर्मणि सुगोपाः शोभनरक्षणाः स्याम । भवेम । पुनश्चक्ति-
रादरार्था ॥ ॥९॥

यदिन्द्र चिचेति पंचर्षं सप्तमं सूक्तमचेरार्षमैन्द्र । अन्त्या पंक्तिः शिष्टाः पंत्यंतपरिभाषयानुष्टुभः । यदिन्द्र
पंत्यंतमित्यनुक्रमणिका ॥ आभिर्लविकेषूक्येषु तृतीयसवन आद्यसृचोऽच्छावाकस्य वैकल्पिकः स्तोत्रियः ।
सूचितं च । यदिन्द्र चिच मेहना यस्ते साधिष्ठोऽवसे । आ० ७. ८. इति ॥

यदिन्द्र चिच मेहनास्ति त्वादातमद्रिवः । राधस्तन्नो विदद्वस उभयाहस्त्या भर ॥९॥
यत् । इंद्र । चिच । मेहना । अस्ति । त्वाऽदातं । अद्रिऽवः । राधः । तत् । नः । विदद्वसो
इति विदत्ऽवसो । उभयाहस्ति । आ । भर ॥९॥

हे इंद्र हे चिच चायनीय हे अद्रिवो वज्रवज्जिन्द्र यन्मेहना मंहनीयं त्वादातं त्वया दातव्यं राधो
धनमस्ति तद्वन्न हे विदद्वसो लब्धधनेन्द्र नोऽस्मभ्यमुभयाहस्त्युभाभ्यां हस्ताभ्यामा भर । आहर । अत्र यदिन्द्र
चिच चायनीय मंहनीयं धनमस्तीत्यादिनिबृक्तं द्रष्टव्यं । नि० ४. ४. ॥

यन्मन्यसे वरेण्यमिन्द्र द्युक्षं तदा भर । विद्याम तस्य ते वयमकूपारस्य दावने ॥२॥
यत् । मन्यसे । वरेण्यं । इन्द्र । द्युक्षं । तत् । आ । भर । विद्याम । तस्य । ते । वयं ।
अकूपारस्य । दावने ॥२॥

हे इन्द्र यत् बुद्धमन्नं वरेण्यं वरणीयं मन्यसे तत् बुद्धमा भरास्त्रभ्यं । ते तव संबन्धिनो वयं तस्य तादृश-
स्योक्तलक्षणस्याकूपारस्य । अकृतितः पारोऽतो यस्य तादृशस्यान्नस्य दावने दाने विद्याम । स्त्राम ॥

वाजपेयेऽतिरिक्तोक्ते यत्ते दिव्यत्वेष्टा । सूत्रितं च । यत्ते दित्सु प्रराध्यं त्वामिच्छवसस्यते । आ० ९. ९. इति ॥
यत्ते दित्सु प्रराध्यं मनो अस्ति श्रुतं बृहत् । तेन दृष्ट्वा चिदद्रिव आ वाजं दर्षि सातये ॥३॥
यत् । ते । दित्सु । प्रऽराध्यं । मनः । अस्ति । श्रुतं । बृहत् । तेन । दृष्ट्वा । चित् । अद्रिऽवः ।
आ । वाजं । दर्षि । सातये ॥३॥

हे इन्द्र ते तव यदित्सु दानेच्छु प्रराध्यं प्रकर्षेण सुत्यं श्रुतं विश्रुतं बृहन्महन्मनोऽस्ति तेन मनसा हे अद्रिवो
वज्रवन्निन्द्र दृष्ट्वा चिदृष्टमपि वाजमन्नमा दर्षि । आदरयसि सातयेऽस्त्रासंभजनाय लाभाय वा ॥

मंहिष्ठं वो मघोनां राजानं चर्षणीनां । इन्द्रमुप प्रशस्तये पूर्वीभिर्जुजुषे गिरः ॥४॥
मंहिष्ठं । वः । मघोनां । राजानं । चर्षणीनां । इन्द्रं । उप । प्रऽशस्तये । पूर्वीभिः । जुजुषे ।
गिरः ॥४॥

मघोनां हविर्लक्षणधनवतां वो युष्माकं मंहिष्ठमतिशयेन पूज्यं चर्षणीनां मनुष्याणां राजानमिन्द्रमुपेत्य
प्रशस्तये प्रशंसितुं पूर्वीभिः पुरातनीभिर्वाग्भिर्गिरः स्तोतारो जुजुषे । सेवते ॥

अस्मा इत्काव्यं वच उक्थमिन्द्राय शंस्यं ।

तस्मा उ ब्रह्मवाहसे गिरो वर्धत्यच्यो गिरः शुभंत्यच्यः ॥५॥

अस्मै । इत् । काव्यं । वचः । उक्थं । इन्द्राय । शंस्यं ।

तस्मै । ऊं इति । ब्रह्मऽवाहसे । गिरः । वर्धति । अच्यः । गिरः । शुभंति । अच्यः ॥५॥

अस्मा इदस्मा एवेन्द्राय काव्यं कवेः स्तोतुः संबन्धि । यद्वा । ऊं शब्दे । शब्दनीयं वचो वायूपमुक्थं शस्त्रं
शंस्यं शंसनीयं । यस्मादेवं तस्मात्तस्मा उ तस्मा इन्द्रायैव ब्रह्मवाहसे परिवृढस्य स्तोत्रस्य वाहकाय गिरः
स्तोत्रचयोऽचिगोत्रा वर्धति । वर्धयति । अच्यो गिरः शुभंति । दीपयति । पुनश्चक्तिरादरार्था ॥ ॥१०॥

आ याह्यद्रिभिरिति नवचर्मष्टमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । आ याहि नव त्र्युष्णिगाद्यन्तानुष्टुप्मध्ये च
सा सौरी तदादीतिहासः स्तुतिकर्मत्वादचिदेवैवेति । छत्त्रस्य ऋषिश्चान्यस्मात् । अनु० १२. २. इति परिभा-
षयाचिर्हृषिः । आयास्त्रिषि उष्णिहः पंचमीनवम्यावनुष्टुभी शिष्टाश्चतसस्त्रिष्टुभः । अत्रेः सूयमानत्वात् षड्याद्या
अचिदेवताका अत्र्यार्षेयाश्च पंचमी सूर्यदेवता शिष्टा ऐंश्रः ॥ दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्र आद्यसृच ऐंद्रः
पंचमः । सूत्रितं च । आ याह्यद्रिभिः सुतं सजूर्विश्वेभिर्देवेभिः । आ० ७. १०. इति ॥ महाव्रतेऽप्यौष्णिहनुचा-
शीतावयं तृचः ॥

आ याह्यद्रिभिः सुतं सोमं सोमपते पिव । वृषन्निद्र वृषभिवृचहंतम ॥१॥

आ । याहि । अद्रिऽभिः । सुतं । सोमं । सोमऽपते । पिब । वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः ।
वृचहन्तऽतम ॥१॥

हे इंद्र आ याहि । अस्मद्यज्ञमागच्छ । आगत्य च हे सोमपते सोमस्य स्वामिन्निंद्र अद्रिभिर्यावभिः सुतमभिषुतं सोमं पिब । हे वृषन् फलस्य वर्षयितवृत्रहंतमातिशयेन शत्रूणां हंतुतम वृषभिर्वर्षकैर्मरुद्भिः सहा याहि पिब च ॥

वृषा यावा वृषा मदो वृषा सोमो अयं सुतः । वृषन्निंद्र वृषभिर्वृत्रहंतम ॥२॥
वृषा । यावा । वृषा । मदः । वृषा । सोमः । अयं । सुतः । वृषन् । इंद्र । वृषऽभिः ।
वृत्रहन्ऽतम ॥२॥

यावाभिषवसाधनः पाषाणो वृषा वर्षकः सोमरसस्य फलस्य वा । मदः सोमपानेन जनितो वृषा वर्षकः । अयं सुतोऽभिषुतः सोमो वृषा । तं सोमं वृषभिः सह पिब ॥

वृषा त्वा वृषणं हुवे वज्रिञ्चिचाभिरूतिभिः । वृषन्निंद्र वृषभिर्वृत्रहंतम ॥३॥
वृषा । त्वा । वृषणं । हुवे । वज्रिन् । चिचाभिः । ऊतिऽभिः । वृषन् । इंद्र । वृषऽभिः ।
वृत्रहन्ऽतम ॥३॥

हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र वृषा सोमरसस्य सेक्ताहं वृषणं त्वां हुवे । आहूयामि । किमर्थं । चिचाभिश्चायनी-यामिरूतिभी रक्षाभिर्निमित्तभृताभिः । शिष्टं गतं ॥

ऋजीषी वज्रीलेषा ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रयाज्या । ऋजीषी वज्री वृषभस्तुराषाकिति याज्या । आ० ५. १६ । इति हि सूचितं ॥

ऋजीषी वज्री वृषभस्तुराषादृष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा ।
युक्ता हरिभ्यामुप यासद्वाङ्माध्यंदिने सवने मत्सदिंद्रः ॥४॥
ऋजीषी । वज्री । वृषभः । तुराषाट् । शुष्मी । राजा । वृत्रऽहा । सोमऽपावा ।
युक्ता । हरिऽभ्यां । उप । यासत् । अर्वाङ् । माध्यंदिने । सवने । मत्सत् । इंद्रः ॥४॥

ऋजीषी । सवनद्वयेऽभिषुतस्य गतसारस्य सोमरसस्य तृतीयसवन आयायाभिषुतो योऽस्ति स ऋजीषः सोमः । सोऽस्यास्तीत्युजीषी । वज्री वज्रवान् वृषभो वर्षिता तुराषाट् तुराणां त्वरमाणानां शत्रूणां सोढा शुष्मी बलवान् राजेश्वरः सर्वस्य वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता सोमपावा सोमरसस्य पाता एवं महानुभाव इन्द्रो हरिभ्यां युक्ता रथं योजयित्वोप यासत् । उपगच्छतु । अर्वाङ्गसदभिमुखमागच्छतु । माध्यंदिने सवने मत्सत् माद्यतु सोमेनेंद्रः ॥

यत्त्वा सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः । अक्षैश्चविद्यथा मुग्धो भुवनान्यदीधयुः ॥५॥
यत् । त्वा । सूर्यं । स्वःऽभानुः । तमसा । अविध्यत् । आसुरः । अक्षैश्चऽवित् । यथा ।
मुग्धः । भुवनानि । अदीधयुः ॥५॥

इदमादिचतुर्भिर्मन्त्रैरज्रीणां कर्म कीर्त्यते । हे सूर्य प्रेरक देव त्वा त्वां यद्यदासुरोऽसुरस्य प्राणापहर्तुरसुर्या वा पुत्रः स्वभानुः स्वर्भानुसंज्ञकस्तमसा मायानिमित्तेनाविध्यत् । आवृणोदित्यर्थः । तदा भुवनानि सर्वाण्यदीधयुः । दृश्यन्ते । यथा तत्रत्यः सर्वो जनोऽक्षैश्चवित् स्वस्वस्थानमजानन् मुग्धो मूढो भवति तथा ॥ ॥११॥

स्वर्भानोरध यदिंद्र माया अवो दिवो वर्तमाना अवाहन् ।
गूळं सूर्यं तमसापव्रतेन तुरीयेण ब्रह्मणाविन्दत्रिः ॥६॥

स्वःऽभानोः । अध । यत् । इन्द्र । मायाः । अवः । दिवः । वर्तमानाः । अवऽअहन् ।
गूळं । सूर्यं । तमसा । अपऽव्रतेन । तुरीयेण । ब्रह्मणा । अविन्दत् । अचिः ॥ ६ ॥

अथाथ जगन्मोहानंतरं स्वर्भानोरसुरस्य यत् या मायाः संति । कीदृशस्ताः । दिवो धीतमानादादि-
त्यादयोऽवस्ताद्वर्तमानाः । तदुपरितरोधानासामर्थादिति भावः । हे इन्द्र ताः सर्वा अवाहन । अवहंसि ।
अथाचरेव परीक्षवादः । तमसांधकारिणापव्रतेनापगतकर्मणा गूळं सूर्यं । अंधकारस्यावरणरूपत्वादपव्रतत्वं ।
तथाविधं तुरीयेण ब्रह्मणा यावन्तो ब्रह्मेत्यनेनाचिरविन्दत् । लब्धवान् आवरणापगमोपायं निवारणं शुभं वा
सूर्यमिति । पूर्वमंत्रापेक्षयास्य तुरीयत्वं । एकैकं मायांशमेकैकेन मंत्रेणापनोय चतुर्थेन मंत्रेण निलीनं तमो
ऽप्यनुददित्यर्थः ॥

मा मामिमं तव संतमत्र इरस्या दुग्धो भियसा नि गारीत् ।
त्वं मित्रो असि सत्यराधास्तौ मेहावतं वरुणश्च राजा ॥ ७ ॥
मा । मां । इमं । तव । संतं । अत्रे । इरस्या । दुग्धः । भियसा । नि । गारीत् ।
त्वं । मित्रः । असि । सत्यऽराधाः । तौ । मा । इह । अवतं । वरुणः । च । राजा ॥ ७ ॥

इदं सूर्यवाक्यं । हे अत्रे मामिममीदृगवस्थं मां तव संतं तव स्वभुतमिरस्यान्नेच्छया दुग्धो द्रोग्धासुरो
भियसा भयजनकेन तमसांधकारेण मा नि गारीत् । मा गिरतु । किंच हे मित्र त्वं मित्रोऽसि । प्रमोतिः
सकाशाच्चाता भवसि । सत्यराधाः सत्यधनश्च । तौ राजा वरुणश्च त्वं च तौ युवां मा मामिहावतं । रक्षतं ।
यद्वा । अचरेव मित्र उच्यते । वरुणश्च युवां ॥

यावणो ब्रह्मा युयुजानः संपर्यन् कीरिणा देवान्नमसोपशिक्षन् ।
अचिः सूर्यस्य दिवि चक्षुराधास्वर्भानोरप माया अघुक्षत् ॥ ८ ॥
यावणः । ब्रह्मा । युयुजानः । संपर्यन् । कीरिणा । देवान् । नमसा । उपऽशिक्षन् ।
अचिः । सूर्यस्य । दिवि । चक्षुः । आ । अधात् । स्वःऽभानोः । अप । मायाः । अघुक्षत् ॥ ८ ॥

ब्रह्मा ब्राह्मणोऽत्रिर्भामिहावतमित्युपशिक्षन् यावणोऽभिषवसाधनाय युयुजानो युंजन । इन्द्रार्थं सोमम-
भिषुण्वन्नित्यर्थः । तथा कीरिणा । कीर्यते विक्षिप्यत इति कीरि स्तोत्रं । तेन देवान् संपर्यन् पुजयन्नमसा ।
उक्तः साधनैः सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्य चक्षुः सर्वस्य ख्यापकं मंडलं दिव्यंतरिक्ष आधात् । निस्तमस्कं कृतवानि-
त्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । स्वर्भानोरेतन्नामकस्यासुरस्य मायाः । स्वाश्रयमया मोहयती परांस्तथा कुर्वती
मायेत्युच्यते । तादृशीर्मायाः । तुरीयेण ब्रह्मणेत्युक्तं । तदेतदुक्तं यत्तुरीयं ब्रह्म । तेनात्रिसहाय इन्द्रोऽपाधुक्षत् ।
अपजुगोप । न्यवारयदित्यर्थः । अथवा तृतीयपाद एवं व्याख्येयः । सूर्यस्य दिवि पूर्वमावृते प्रकाशे तदपनोय
स्वकीयं चक्षुराधात् । निवारणं तेजःसंस्थाप्यं दृष्टवानित्यर्थः । स्वर्भानुमायया सूर्यस्यावृतिर्हारिद्रविके समा-
न्नाता । स्वर्भानुश्चासुरः सूर्यं तमसाविध्यत्तस्मै देवाः प्रायश्चित्तमेच्छन् तस्य यत्प्रथमं तमोऽपाघ्नन् सा कृष्णा-
विरमवत् यद्वितीयं सा फाल्गुनी यत्तृतीयं सा वलकी यदध्यस्थादपाकृतं तन्नित्यादि ॥

यं वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः । अत्रयस्तमन्वविन्दन्नह्यन्ये अशक्नुवन् ॥ ९ ॥
यं । वै । सूर्यं । स्वःऽभानुः । तमसा । अविध्यत् । आसुरः । अत्रयः । तं । अनु ।
अविन्दन् । नहि । अन्ये । अशक्नुवन् ॥ ९ ॥

अचिह्नतं सामर्थ्यमनुवदति यं वै सूर्यमिति । निगतथाख्येषा । अचयसं सूर्यमन्वविंदन् । इंद्रार्थं सो-
मयागदेवतासुतिनमस्करिरनुक्रमेणेषदीपत्तमो विरह्य लब्धवन् इत्यर्थः । अन्ये गह्यशक्तुवन् । न लब्धवन्तः
खलु ॥ १२ ॥

को नु वामिति विंशत्युचं नवमं सूक्तं भीमस्याचिरार्थं । षोडशीसप्तदश्यावतिजगत्यां विंशेकपदा विराट्
शिष्टाः सप्तदश त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रांतं । को नु विंशतिर्वैश्वदेवं वै तत् षोडश्यावतिजग-
त्यावन्त्येकपदेति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

को नु वां मित्रावरुणावृतायन्दिवो वा महः पार्थिवस्य वा दे ।

ऋतस्य वा सदसि चासीथां नो यज्ञायते वा पशुषो न वाजान् ॥ १ ॥

कः । नु । वां । मित्रावरुणौ । ऋतऽयन् । दिवः । वा । महः । पार्थिवस्य । वा । दे ।

ऋतस्य । वा । सदसि । चासीथां । नः । यज्ञऽयते । वा । पशुऽसः । न । वाजान् ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ देवा वां युवां को नु कः खलु यजमान ऋतायन्यज्ञमिच्छन् शक्तुयादिति शेषः । तस्मात्कृतं
मथैव । दिवः सदसि ब्रूलोकसंबन्धिनि स्थाने महो महतः पार्थिवस्य सदस्युतस्योत्पादकस्यांतरिक्षस्य सदसि ।
तद्वेतुत्वात्ताच्छब्दं । त्रिषु स्थानेषु नोऽस्मान् चासीथां । रत्नतं । वाशब्दश्चार्थः । किंच यज्ञायते दे वा हविर्दाने
च मह्यं पशुषो न वाजान् पशुषु सीदतो वाजानन्नानि क्षीरदध्यादीनीव । तानि यथा प्रयच्छथः तद्वदवत-
मिति । यद्वा । नशब्दश्चार्थः । पशुषः पशून्वाजांश्च दत्तमित्यर्थः ॥

ते नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिंद्र ऋभुक्षा मरुतो जुषंत ।

नमोभिर्वा ये दधते सुवृक्तिं स्तोमं रुद्राय मीळ्हुषे सजोषाः ॥ २ ॥

ते । नः । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । आयुः । इंद्रः । ऋभुक्षाः । मरुतः । जुषंत ।

नमऽभिः । वा । ये । दधते । सुऽवृक्तिं । स्तोमं । रुद्राय । मीळ्हुषे । सऽजोषाः ॥ २ ॥

ते मित्रादयो देवा नोऽस्माकं सुवृक्तिं स्तोमं शोभनपापादिवर्जनवत्स्त्वोचं नमोभिर्वा हविर्मिषं जुषंत ।
संवतां । ये दधते धारयंत्युक्तलक्षणं स्तोत्रं । देवा द्विविधाः स्तोत्रभाजो हविर्भाजश्च । अत्र स्तोत्रभाज उच्यते ।
आयुः सततगतिर्वायुश्च्यते । अथ मरुत एव वियुज्य विशिष्यते । रुद्राय मीळ्हुषे ॥ तृतीयार्थे चतुर्थी ॥ रुद्रेण
सह सजोषाः सजोषसः सह प्रीयमाणाः । तेषां पुत्रत्वादिति भावः । केचन रुद्राय सजोषा इत्येतन्मित्रादिस-
र्वदेवताविशेषणमिति कथयन्ति ॥

आ वां येषांश्चिना हुवर्थ्ये वातस्य पत्मन्नर्थ्यस्य पुष्टौ ।

उत वा दिवो असुराय मन्म प्रांधांसीव यज्यवे भरध्वं ॥ ३ ॥

आ । वां । येषां । अश्चिना । हुवर्थ्ये । वातस्य । पत्मन् । रर्थ्यस्य । पुष्टौ ।

उत । वा । दिवः । असुराय । मन्म । प्र । अंधांसिऽइव । यज्यवे । भरध्वं ॥ ३ ॥

अनयाश्चिनी रुद्रश्चोच्यते । हे अश्चिनाश्चिनी येषां कामानां यंतुतर्मा वां युवां वातस्य पत्मन् । धर्मसा-
म्याद्विर्मियहणं । वायुसमानगतिरश्चस्य नमने प्राप्ता रथस्य रथस्य पुष्टौ च निमित्ते सति ऊवर्थ्ये । ऊवे । आहू-
यामि । आहूतुं प्रभवामि । अथवा वायुवद्वयोः शीघ्रगमनसाधनरथस्य पोषे च निमित्ते सति । उत वा
किंचित्यर्थः । दिवो द्योतमानाय ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ असुराय प्राणापहर्त्रे रुद्राय । यद्वा । ब्रूलोकसंबन्धिनेऽसुराय
प्राणदात्रे सृष्टीय वायवे वा यज्यवे यागसाधकाय मन्म मननीयं स्तोत्रं प्र भरध्वं । संपादयत हे अश्विजः ।
अंधांसीवाप्तानि हविर्लक्षणानि हवींषि स्तोत्रं चेत्यर्थः ॥

प्र स॒क्ष॒णो दि॒व्यः क॒ण्व॒होता चि॒तो दि॒वः स॒जोषा वा॒तो अ॒ग्निः ।

पू॒षा भ॒गः प्र॒भृथे वि॒श्वभो॒जा आ॒जिं न ज॒ग्मु॒राश्व॑श्व॒तमाः ॥४॥

प्र । स॒क्ष॒णः । दि॒व्यः । क॒ण्व॒ऽहोता । चि॒तः । दि॒वः । स॒ऽजोषाः । वा॒तः । अ॒ग्निः ।

पू॒षा । भ॒गः । प्र॒ऽभृथे । वि॒श्वऽभो॒जाः । आ॒जिं । न । ज॒ग्मुः । आ॒श्वश्व॑ऽतमाः ॥४॥

अत्र लिंगोक्तदेवताः । प्र जग्मुरिति संबंधः । सक्ष्णो यच्च सेवमानः शत्रूणां सोढा वा दिव्यो दिवि भवः कण्वहोता । कण्वा ऋषयो मेधाविनो वा होतार आह्वातारो यस्य स तथोक्तः । चितस्त्रिषु क्षित्यादिस्थानेषु तायमानो दिवः सूर्येण सह सजोषाः समानगतिः समानप्रीतिर्वा वात् उक्तलक्षणको वायुरग्निः पूषा पोषक एतन्नामा भगव्य प्रभृथे प्रभरणवत्यस्मिन्यज्ञ उक्ताः सर्वदेवा विश्वभोजा विश्वरक्षकाः कृत्वात्तारो वा आश्व-श्वतमाः प्रकृष्टगमनाश्ववतां त्रिष्टाः संत आजिं न संयाममिव प्र जग्मुः । प्रगच्छन्ति ॥

प्र वो रयिं यु॒क्ताश्वं॑ भ॒रध्वं रा॒य एषे॑ऽव॒से द॒धीत॒ धीः ।

सु॒शेव॒ एवै॒रौशि॒जस्य॑ होता॒ ये व॒ एवा॑ म॒रुत॑स्सुरा॒णां ॥५॥

प्र । वः । रयिं । यु॒क्तऽश्वं । भ॒रध्वं । रा॒यः । एषे॑ । अ॒व॒से । द॒धीत॒ । धीः ।

सु॒ऽशेवः । एवैः । औ॒शि॒जस्य॑ । होता॒ । ये । वः । एवा॑ । म॒रुतः । तु॒राणां॑ ॥५॥

हे मरुतो वो यूयं रयिं धनं युक्ताश्वमश्वसहितमश्वयोग्यं पुत्रं वा प्र भरध्वं । संपादयत । रायो धनानि गवा-श्यादिजक्षणान्येषे प्राप्तुं । अवसे । अव इत्यज्ञनाम । अज्ञाय प्राप्तानां धनानां रक्षणाय वा धीः स्तोता दधीत । धारयति स्तुतिं । स औशिजस्य कक्षीवतो होताचिरेविर्गतव्यैः कामैर्गमनसाधनैरश्वैर्वा सुशेवः । शेवमिति सुखनाम । सुमुखो भवतु । हे मरुतसुराणां त्वरमाणानां वो युष्माकं य एवाः कामा अस्या वा संति तैरिति ॥ १३॥

प्र वो वायुमिति षष्ठी वायव्ये पर्शो हविषो याज्या । प्र वो वायुं रथयुजं ऋणुध्वमुत त्वामदिते महि । आ० ३. ८. इति सूचितं ॥

प्र वो वा॒युं रथ॑युजं कृ॒णुध्वं प्र दे॒वं वि॒प्रं प॒नितार॑म॒र्कैः ।

इ॒षुध्व॑व॒ ऋत॑सा॒पः पु॒रंधी॑र्वस्वी॒नां अ॒च॒ प॒त्नीरा॑ धि॒ये धुः ॥६॥

प्र । वः । वा॒युं । रथ॑ऽयुजं । कृ॒णुध्वं । प्र । दे॒वं । वि॒प्रं । प॒नितारं॑ । अ॒र्कैः ।

इ॒षुध्व॑वः । ऋ॒तऽसा॒पः । पु॒रं॑ऽधीः । व॒स्वीः । नः । अ॒च॒ । प॒त्नीः । आ॒ । धि॒ये । धु॒रिति॑ धुः ॥६॥

हे मदीया ऋत्विजो वो यूयं वायुं वायुदेवं रथयुजं यज्ञगमनाय रथसंबद्धं ऋणुध्वं । कुरुध्वं । प्र देवं द्योतमानं विप्रं विशेषेण कामानां पुरकं विप्रवत्पूज्यं वा पनितारं ॥ कर्मणि कर्तुं प्रत्ययः ॥ स्तुत्यमित्यर्थः । फलप्रदातारं वा अर्कैरर्चनसाधनैर्मन्त्रैः प्र ऋणुध्वं । स्तुत । किंचेषुध्वो गन्त्र ऋतसापो यज्ञस्पृशः पुरंधीः पुरंध्यः स्त्रीरूपा रूपवत्यो वा वस्वीः प्रशंसाः पत्नीर्देवपत्न्योऽवास्मिन्यज्ञे नोऽस्मदीयाय धिये कर्मणे तन्निष्पत्तय आ धुः । आगतवत्यः ॥

उ॒प व॒ एषे॒ वंदे॑भिः श्रू॒षैः प्र य॒ह्नी दि॒वश्चित॑य॒द्भिर्कैः ।

उ॒षासा॑न॒क्ता वि॒दुषी॑व॒ विश्व॑मा हा॒ वह॑तो म॒र्त्याय॑ य॒ज्ञं ॥७॥

उ॒प । वः । एषे॑ । वंदे॑भिः । श्रू॒षैः । प्र । य॒ह्नी इति॑ । दि॒वः । चि॒तय॑त्ऽभिः । अ॒र्कैः ।

उ॒षसा॑न॒क्ता । वि॒दुषी॑ इ॒वेति॑ वि॒दुषी॑ऽइव । विश्वं । आ । हा॒ । वह॑तः । म॒र्त्याय॑ । य॒ज्ञं ॥७॥

हे उपासान्ता अहोरात्राभिमानदेवते यद्गी महती वंशेभिर्वदनाहिरितरिदेवैः सह दिवोऽंतरिक्षाद्-
विशेषेण सर्वप्रदेशाद्गो युष्मभ्यमुप प्रेषे । उपप्रापयामि हविः ॥ इषिः प्रापणकर्म स्वादुपप्राभिः समन्वितः ॥
शूषैः सुखकरैः चितयस्त्रिर्णापयस्त्रिरैर्मन्त्रैः सहोपप्रापयामि । हे उक्तदेवते विश्वं सर्वं कर्तव्यजातं विदुषी इव
ज्ञानव्यापिव मर्त्याय यजमानाय यज्ञमा वहतः । अभिमुखं प्रापयतः । हेति पूरणः । यद्वा । शूषैरित्यादीनि
तृतीयाब्रह्मवचनांतानि वंशेभिरित्यस्य विशेषणानीति केचिदाहुः ॥

अभि वो अर्चे पोष्यावतो नृन्वास्तोष्पतिं त्वष्टारं रराणः ।

धन्या सजोषा धिषणा नमोभिर्वनस्पतीरोषधी राय एषे ॥ ८ ॥

अभि । वः । अर्चे । पोष्याऽवतः । नृन् । वास्तोः । पतिं । त्वष्टारं । रराणः ।

धन्या । सऽजोषाः । धिषणा । नमःऽभिः । वनस्पतीन् । ओषधीः । रायः । एषे ॥ ८ ॥

अहं पोष्यावतो ब्रह्मपोष्यजनयुक्तान्कर्मनेतृन् वो युष्मानभ्यर्चे । अभिपूजयामि । सौमीत्यर्थः । के पुनस्ते
यूयं । उच्यते । वास्तोष्पतिं त्वष्टारं रराणः स्तोत्रादिभिः क्रीडन् हविर्ददद्वाहं । धन्या धनकरी सजोषा
इतरदेवैः सह गच्छती प्रीणयती वा धिषणा । वाङ्ममितत् । वाग्देवता ॥ एता द्वितीयार्थे प्रथमाः ॥ उक्तल-
क्षणां वाणीं वनस्पतीनोषधीश्च नमोभिः सहार्च इति संबंधः । किमर्थं । राय एषे धनानि प्राप्तुं ॥

तुजे नस्तने पर्वताः संतु स्वैतवो ये वसवो न वीराः ।

पनित आशो यजतः सदा नो वर्धन्तः शंसं नर्यो अभिष्टौ ॥ ९ ॥

तुजे । नः । तने । पर्वताः । संतु । स्वऽएतवः । ये । वसवः । न । वीराः ।

पनितः । आशः । यजतः । सदा । नः । वर्धात् । नः । शंसं । नर्यः । अभिष्टौ ॥ ९ ॥

पर्वताः पर्वतः पूरणवतो वा मेघास्तने विस्तृते तुजे दाने । यद्वा । तनेति पुत्रनाम ॥ पृथर्थे चतुर्थी ॥
पुत्रस्य दान इत्यर्थः । अथवा नस्तुजे पुत्रे तने तत्पुत्रे च स्वैतवः शोभनगमनाः संतु । भवंतु । कीदृशास्ते । ये
वसवो जगतो वासयितारो वीरा न वीरा इव । किंच पनितः स्तुत आप्त्य आप्तव्यः सर्वैर्यजतो यजनीय
आदित्यः सदा सर्वदा नः शंसमस्माकं स्तुतिं नर्यो नरेभ्यो हितो देवोऽभिष्टावमित एषोऽभिगमने वा सति
वर्धात् । वर्धयेत् ॥

वृष्णो अस्तोषि भूम्यस्य गर्भं चितो नपातमपां सुवृक्ति ।

गृणीते अग्निरेतरी न शूषैः शोचिष्केशो नि रिणाति वना ॥ १० ॥

वृष्णः । अस्तोषि । भूम्यस्य । गर्भं । चितः । नपातं । अपां । सुऽवृक्ति ।

गृणीते । अग्निः । एतरी । न । शूषैः । शोचिःऽकेशः । नि । रिणाति । वना ॥ १० ॥

भूम्यस्य । भूमिरंतरिक्षं । तदर्हस्य । तादृशस्य वृष्णो वर्षकस्य पर्जन्यस्य । अथवा भूम्यो भूमेरेवाहं
तदुचितवृष्टिप्रदानात् । तादृशस्य मेघस्य गर्भं गर्भस्थानीयमपां नपातं रक्षकं वैद्युतमपि सुवृक्ति । स्तोत्रकर्मितत् ।
शोभनपापादिवर्जनवता स्तोत्रेणास्तोषि । स्तुतवानहं । स चितस्तीर्णतमस्त्रिषु स्थानेष्वन्येषु त्रिवापनेषु ताय-
मानोऽग्निरितरि गंतरि मयि शूषैः सुखकरै रग्निमभिर्न गृणीते । न गरणं कुर्वते । न क्रुध्यतीत्यर्थः । किंतु
शोचिष्केशः प्रदीप्तरग्निः सन् वना वनानि नि रिणाति । हिनस्ति । दहतीत्यर्थः ॥ ॥ १४ ॥

कथा महे रुद्रियाय ब्रवाम कद्राये चिकितुषे भगाय ।

आप ओषधीस्त नोऽवन्तु द्यौर्वना गिरयो वृक्षकेशः ॥ ११ ॥

कथा । महे । रुद्रियाय । ब्रवाम् । कत् । राये । चिकितुषे । भगाय ।

आपः । ओषधीः । उत । नः । अवंतु । द्यौः । वना । गिरयः । वृक्षऽकेशाः ॥ ११ ॥

वयमवयः कथा केन प्रकारेण महे महते रुद्रियाय रुद्रपुत्राय मरुद्गणाय ब्रवाम् स्तुतीः । कत् किं च स्तोत्रं राये धनलाभाय चिकितुषे सर्वे जानते भगाद्येतन्नामकाय देवाय ब्रवाम् । उतापि चापोऽद्भ्येवता ओषधीरोषधयो यौर्युदेवता वना वनानि गिरयो वृक्षकेशाः । वृक्षा एव केशस्थानीया येषां ते । एता उक्ता देवता नोऽस्मानवंतु । रवंतु ॥

शृणोतु न ऊर्जा पतिर्गिरः स नभस्तरयी इषिरः परिज्मा ।

शृण्वंत्वापः पुरो न शुभाः परि सुचो बबृहाणस्याद्रेः ॥ १२ ॥

शृणोतु । नः । ऊर्जा । पतिः । गिरः । सः । नभः । तरीयान् । इषिरः । परिऽज्मा ।

शृण्वंतु । आपः । पुरः । न । शुभाः । परि । सुचः । बबृहाणस्य । अद्रेः ॥ १२ ॥

नोऽस्माकं गिरः स्तुतीः शृणोतु । कः । ऊर्जा बलानां पतिर्वायुः । अथवा ऊर्जामन्त्रानां पतिः । प्राणोपाधिकस्य वायोः कृत्स्नान्तुत्वं प्रसिद्धं । श्रुतिश्च भवति । प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् । मनु० ५. २८. । इति । स नभो नभसि चारी तरीयान् तरितव्य इषिरो गमनशीलः परिज्मा परितो गता । किंचापः शृण्वंतु गिरः । कीदृशस्ताः । पुरो न पुराणीव शुभा दीप्ता बबृहाणस्य वर्धमानस्याद्रेर्मेघस्य वा पर्वतस्य वा परि परितः सुचः सरणशीलाः ॥

विदा चिन्तु महांतो ये व एवा ब्रवाम दस्मा वार्ये दधानाः ।

वयश्चन सुभ्वः आव यंति सुभा मर्तमनुयतं वधस्त्रैः ॥ १३ ॥

विद । चित् । नु । महांतः । ये । वः । एवाः । ब्रवाम् । दस्माः । वार्ये । दधानाः ।

वयः । चन । सुऽभ्वः । आ । अवं । यंति । सुभा । मर्तं । अनुऽयतं । वधऽस्त्रैः ॥ १३ ॥

हे महांतो मरुतो नु चिप्रं युयं विद । जानीथ स्तोत्रं । हे दस्मा दर्शनीया वो युष्मान्य एवा गंतारो युष्मान्भजमाना वार्यं वरणीयं हविर्दधाना ददाना धारयंतो वा वयं ब्रवाम स्तुतिं । यद्वा । ये वो यूयमित्यर्थः । ये यूयमेवा अस्मद्वज्रमभिगंतारस्ते विद । चिदिति पुरणः । वयश्चनगंतारश्चेति मरुतः सुभ्वः सुष्ठु भवंतः प्रवृद्धा आ अस्मदभिमुखमव यंति । गच्छंति । किं कुर्वंतः । सुभा क्षोभकेण सहितं मर्तं मरणधर्माणं वैरिणमनुयतमभिगतं वधस्त्रैरायुधैः परिहरंतोऽव यंति ॥

आ दैव्यानि पार्थिवानि जन्मापश्चाच्छा सुमंखाय वोचं ।

वर्धतां द्यावो गिरश्चंद्राया उदा वर्धतामभिषाता अर्याः ॥ १४ ॥

आ । दैव्यानि । पार्थिवानि । जन्म । अपः । च । अच्छ । सुऽमंखाय । वोचं ।

वर्धतां । द्यावः । गिरः । चंद्रऽअयाः । उदा । वर्धतां । अभिऽसाताः । अर्याः ॥ १४ ॥

दैव्यानि देवसंबंधीनि पार्थिवानि पृथिवीसंबंधीनि च जन्म जन्मान्यपश्चापसाक्षाभिप्राप्तं सुमंखाय शोभनयज्ञाय मरुद्गणाय वोचं । ब्रवीमि । गिरः स्तुतयो वर्धतां । द्यावो द्योतमानाः स्वप्रतिपाद्यार्थप्रकाशिन्यश्चंद्रायाः । आह्लादनं हिरण्यं वापि यासां ताः । तादृशः सत्यो वर्धतां । अर्या नव्यश्चाभिषाता मरुद्भिः संभक्ता उदोदकेन वर्धतां । समृद्धा भवंतु ॥

पदेपदे मे जरिमा नि धायि वरूची वा शक्रा या पायुभिश्च ।

सिषक्तु माता मही रसा नः स्मत्सूरिभिर्ऋजुहस्ता ऋजुवनिः ॥ १५ ॥

पदेऽपदे । मे । जरिमा । नि । धायि । वरूची । वा । शक्रा । या । पायुऽभिः । च ।

सिषक्तु । माता । मही । रसा । नः । स्मत् । सूरिभिः । ऋजुऽहस्ता । ऋजुऽवनिः ॥ १५ ॥

जरिमा सुतिर्मे मदीया पदे पदे तदा तदा भूमौ नि धायि । निधीयते । स्थाप्यते । क्रियत इत्यर्थः । या च शक्रा शक्रा सती पायुभी रक्षणीर्वक्ष्यस्मदुपद्रववारयित्री भवति । वाशब्दश्चार्थः । माता सर्वस्य निर्मात्री मही महती पूज्या रसा सारभूता भूमिः सिषक्तु सेवतां नोऽस्माकं सुति । अथवा सुता नोऽस्मान् सिषक्तु । अच्छब्दः प्रशस्त्रवचनः । प्रशस्तीः सूरिभिर्मेधाविभिः स्तोत्रभिर्निमित्तैः । तेषां परिचर्यया प्रीतित्वर्थः । ऋजुहस्ता-
सदगुक्कलहस्ता ऋजुवनिः कल्याणदाना भवतु ॥ ॥ १५ ॥

कथा दाशेम नमसा सुदानूनेव्या मरुतो अच्छोक्तौ प्रश्रवसो मरुतो अच्छोक्तौ ।

मा नोऽहिर्बुध्नो रिषे धादस्माकं भूदुपमातिवनिः ॥ १६ ॥

कथा । दाशेम । नमसा । सुदानून । एवऽया । मरुतः । अच्छऽउक्तौ । प्रऽश्रवसः ।

मरुतः । अच्छऽउक्तौ ।

मा । नः । अहिः । बुध्नः । रिषे । धात् । अस्माकं । भूत् । उपमातिऽवनिः ॥ १६ ॥

वयं कथा केन प्रकारेण दाशेम परिचरेम नमसा स्तोत्रेणान्नैव वा सुदानून शोभनदानात्मकतः । एवयैवं क्रियमाणप्रकारेणाच्छोक्तावाभिमुख्येन वचने निमित्ते सति तान्मरुतः कथं परिचरेम । तेषां दुराराध्यत्वादिति भावः । कथं । प्रश्रवसः प्रकृष्टास्त्रा भवन्ति । अच्छोक्तौ । अभिगन्त्युक्तिः सुतिर्यस्य तादृशे मयि । यद्वा । प्रश्रवसः प्रकृष्टास्त्रस्य ममाच्छोक्तौ स्तोत्रनिमित्ते सति मरुतः कथा केन प्रकारेण दाशेम । पुनरुक्तिरादरार्था । अहिर्बुध्नो देवो नोऽस्मान् रिषे हिंसकाय मा धात् । मा स्थापयतु । स देवोऽस्माकं भूत् भवतूपमातिवनिः शत्रूणां हन्ता ॥

इति चिन्तु प्रजायै पशुमत्यै देवासो वनन्ते मर्त्यो व आ देवासो वनन्ते मर्त्यो वः ।

अवा शिवां तन्वो धासिमस्या जरां चिन्मे निर्वृतिर्जयसीत ॥ १७ ॥

इति । चित् । नु । प्रऽजायै । पशुऽमत्यै । देवासः । वनन्ते । मर्त्यः । वः । आ । देवासः ।

वनन्ते । मर्त्यः । वः ।

अवा । शिवां । तन्वः । धासिं । अस्याः । जरां । चित् । मे । निऽऽवृत्तिः । जयसीत् ॥ १७ ॥

हे देवासो देवा वो युष्मानिति चिदित्यमेव नु बिभ्रं प्रजायै पशुमत्यै पशुसहितायापत्याय वनन्ते भजन्ते मर्त्यो मनुष्यो यजमानः । आ देवास इति पुनरुक्तिरादरार्था । अवास्मिन्यक्षे शिवां धासिमन्नं मे ममास्या-
सन्वो देवैरनुगृहीतस्य पुत्रस्य करोतु निर्वृतिर्देवता । जरां चिज्जरां च जयसीत । यसतु ॥

तां वो देवाः सुमतिमूर्जयंतीमिषमश्याम वसवः शसा गोः ।

सा नः सुदानुर्मृळयंती देवी प्रति द्रवंती सुविताय गम्याः ॥ १८ ॥

तां । वः । देवाः । सुऽमृतिं । ऊर्जयंतीं । इषं । अश्याम । वसवः । शसा । गोः ।
सा । नः । सुऽदानुः । मृळयंती । देवी । प्रति । द्रवंती । सुविताय । गम्याः ॥ १८ ॥

हे देवा हे वसवो वासयितारो वो युष्माकं स्वभूतां तां प्रसिद्धां सुमतिं शोभनमननसाधनां । अन्नेन मतिवृद्धिरन्नमयं हि सोम्य मनः । का० उ० ६. ५. ४. । इत्यादिषु प्रसिद्धा । ऊर्जयंतीं बलकारीमिषमेघणसाधनमन्नं वीरदध्यादिबलक्षणं शसा सुत्वा गोः सकाशादश्याम । प्राप्नुयाम । सा देवी नोऽस्मान् सुविताय सुखाय प्रति गम्याः । गम्यात् । अभिगच्छेत् । सद्देवता विशेष्यते । सुदानुः शोभनदाना मृळयंती सुखयंती द्रवंत्यस्मदभिमुखं गच्छंती ॥

अभि न इळा यूथस्य माता स्मन्नदीभिर्वशी वा गृणातु ।
उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणानाभ्यूष्वाना प्रभृथस्यायोः ॥ १९ ॥
अभि । नः । इळा । यूथस्य । माता । स्मत् । नदीभिः । उर्वशी । वा । गृणातु ।
उर्वशी । वा । बृहत्ऽदिवा । गृणाना । अभिऽऊर्ष्वाना । प्रऽभृथस्य । आयोः ॥ १९ ॥

अभि गृणातु नोऽस्मानिळा भूमिर्यूथस्य गोसंघस्य माता निर्मात्री । यद्वेळा गोरूपधरा मनोः पुत्री-
त्याहुः । यद्वा यूथस्य मरुद्गणस्य निर्मात्रीळा माध्यमिकी वाक् । अथवोर्वशी माध्यमिकी वाक् । नदीभिर्गंगा-
दिभिः सह गृणातु । स्मच्छब्दः प्रशस्तवचन इत्युक्तं । प्राशस्त्यं गृणातु । वाथवोर्वशी बृहद्दिवा प्रभूतदीप्तिर्गृणाना
शब्दयंत्यस्मदीयं कर्म प्रशंसत्यभ्यूष्वानाच्छादयंती । कं । आयोरायुं मनुष्यं यजमानं । केन । प्रभृथस्य तेजसो
वोदकस्य वा दानिन । प्रभृथस्य तेजसो वोदकस्येति निरुक्तं । ११. ४९. । अथवा प्रभृथस्य प्रभरणवत आयोर्यज्ञ-
मभ्यूष्वानाच्छादयंती ॥

सिषक्तु न ऊर्ज्यस्य पुष्टेः ॥ २० ॥

सिषक्तु । नः । ऊर्ज्यस्य । पुष्टेः ॥ २० ॥

ऊर्ज्यस्यैतन्नामकस्य राक्षः पुष्टेः पोषकस्य संबन्धिनो नोऽस्मान् सिषक्तु । सेवतां । सामर्थ्याद्विवसंघ इति
गम्यते । अथवोर्वशी मरुद्गणो वा गृह्यते प्रकृतत्वादिति ॥ १६ ॥

प्र शंतमेत्यष्टादशर्चं दशमं सूक्तं भौमस्याचिरार्थं त्रैपुमं । पूर्वसूक्ते वै तदित्युक्तत्वादिदमपि वैश्वदेवं । तमु
पुहीत्येकादशी रुद्रदेवत्या । सप्तदशैकपदैतयोऽरुपांतीकपदैत्यनुक्रमिष्यमाणत्वात् । अत्रानुक्रमणिका । प्र शंतमा
द्व्युनैकादशी रौद्रीति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

प्र शंतमा वरुणं दीधिती गीर्मिचं भगमदिति नूनमश्याः ।
पृषद्योनिः पंचहोता ऋणोत्वतूर्तपंथा असुरो मयोभुः ॥ १ ॥
प्र । शंऽतमा । वरुणं । दीधिती । गीः । मिचं । भगं । अदितिं । नूनं । अश्याः ।
पृषत्ऽयोनिः । पंचऽहोता । ऋणोतु । अतूर्तऽपंथाः । असुरः । मयःऽभुः ॥ १ ॥

प्र शंतमात्यंतं सुखकरी गीः सुतिरूपा वाग्वरुणं मिचं भगमदिति च दीधितो दीधित्या कर्मणा हविष्प्र-
चेपणात्मकेन सह नूनमवितथं प्राश्याः । प्राप्नोतु । किंच पृषद्योनिः पृषद्वर्षांतरिक्षस्यः पंचहोता पंचविधस्य
प्राणापानादिद्व्योमस्य साधको वायुः । यद्वा । पंचहोतेति वायोर्नाम । वायुः पंचहोता स प्राण इति हि श्रुतेः ।
स चातूर्तपंथा अहिंसितगतिरसुरः प्राणस्य दाता मयोभुः सुखस्यासदभूतः । एवमुक्तलक्षणी वायुः शृणोतु
सोत्रमिति ॥

प्रति मे स्तोममदितिर्जगृभ्यात्सूनुं न माता हृद्यं सुशेवं ।

ब्रह्म प्रियं देवहितं यदस्ति हं मित्रे वरुणे यन्मयोभु ॥ २ ॥

प्रति । मे । स्तोमं । अदितिः । जगृभ्यात् । सूनुं । न । माता । हृद्यं । सुऽशेवं ।

ब्रह्म । प्रियं । देवऽहितं । यत् । अस्ति । अहं । मित्रे । वरुणे । यत् । मयऽभु ॥ २ ॥

मे मदीयं स्तोमं स्तोत्रमदितिर्देवता प्रति जगृभ्यात् । प्रतिगृह्णातु । सूनुं न माता स्वतनुजं जननीव । सा यथा प्रतिगृह्णाति पारितुष्यति तद्वदित्यर्थः । कीदृशं तं । हृद्यं हृदयंगमं सुशेवं शोभनसुखकरं । एतद्व्ययं साधारणं । किंच ब्रह्म मंत्रजातं प्रियं प्रियकरं देवहितं देवैः प्राप्यं यदस्ति यद्वृह्म मयोभु सुखसाधनं तदहं मित्रे वरुणे च प्रापयामीति शेषः । यद्वा । मित्रे वरुणे चाहोरात्राभिमानिदेवयोर्यदुक्तलक्षणं ब्रह्म परिवृढं यज्ञादिरूपं कर्मास्ति तदहं धारयामीति ॥

उदीरयेत्येषैकादशने सावित्रे पर्षा वपायाज्या । सूत्रितं च । उदीरय कवितमं कवीनां भगं धियं वाजयंतः पुरंधिमिति द्वे । आ० ३. ७. इति ॥

उदीरय कवितमं कवीनामुनत्तैनमभि मध्वा घृतेन ।

स नो वसूनि प्रयता हितानि चंद्राणि देवः सविता सुवाति ॥ ३ ॥

उत् । ईरय । कविऽतमं । कवीनां । उनत्त । एनं । अभि । मध्वा । घृतेन ।

सः । नः । वसूनि । प्रऽयता । हितानि । चंद्राणि । देवः । सविता । सुवाति ॥ ३ ॥

अनया सविता च स्तूयते । हे ऋत्विजः कवीनां कवितमं क्रांतदर्शिनममुं पुरोवर्तिनमभिं सवितारं उदीरय । ऊर्ध्वं प्रापयत । हर्षयतेत्यर्थः । एनं देवं मध्वा मधुरेण सोमरसेन घृतेन चाभ्युनक्त । अभिषिचत । तर्पयतेत्यर्थः । स सविता देवो नोऽस्माभ्यं वसूनि निवासयोग्यानि गवादिधनानि प्रयता प्रयतानि हितानि चंद्राणां हितानि हिरण्यानि सुवाति । प्रयच्छत्वित्यर्थः ॥

समिंद्र णो मनसा नेषि गोभिः सं सूरिभिर्हरिवः सं स्वस्ति ।

सं ब्रह्मणा देवहितं यदस्ति सं देवानां सुमत्या यज्ञियानां ॥ ४ ॥

सं । इंद्र । नः । मनसा । नेषि । गोभिः । सं । सूरिऽभिः । हरिऽवः । सं । स्वस्ति ।

सं । ब्रह्मणा । देवऽहितं । यत् । अस्ति । सं । देवानां । सुऽमत्या । यज्ञियानां ॥ ४ ॥

हे इंद्र नोऽस्माभ्यनसा प्रकृष्टेन चेतसा गोभिः सह सं नेषि । नयसि । अस्मान् गाः प्रापयसीत्यर्थः । एवं सर्वत्र । हे हरिवो हरिभ्यां तद्वन्निंद्र सूरिभिर्मैधाविभिः पुत्रैर्ऋत्विग्भिर्वा सं नेषि । तथा स्वस्ति स्वस्तिभिः चैर्मः सं नेषि । ब्रह्मणा प्रभूतेनानि सं नेषि । यदन्नं देवहितमस्ति तेन । किंच यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानां सुमत्यानुयहवुद्ध्या सं नेषि ॥

देवो भगः सविता रायो अंश इंद्रो वृचस्य संजितो धनानां ।

ऋभुक्षा वाज उत वा पुरंधिरवंतु नो अमृतासस्तुरासः ॥ ५ ॥

देवः । भगः । सविता । रायः । अंशः । इंद्रः । वृचस्य । संऽजितः । धनानां ।

ऋभुक्षाः । वाजः । उत । वा । पुरंऽधिः । अवंतु । नः । अमृतासः । तुरासः ॥ ५ ॥

अत्र लिङ्गोक्ता देवताः । भगो देवः सविता च रायो धनस्य स्वाम्यंशस्त्वष्टा वृचस्य हृतेन्द्रस्य एते देवा धनानां संजितः सम्यग्जेतार ऋभुषा ऋभुर्वाजश्च उत वापि च पुरंधिः बङ्गधीः । विभ्वोच्यते । एते चामुता-
सोऽमृता अमरणधर्माणो भगादिदेवास्तुरासोऽस्यश्च प्रति त्वरमाणाः संतो नोऽस्मानवन्तु । रचन्तु ॥ १७ ॥

मरुत्वतो अप्रतीतस्य जिष्णोरजूर्यतः प्र ब्रवामा कृतानि ।

न ते पूर्वे मघवन्नापरासो न वीर्ये नूतनः कश्चनाप ॥ ६ ॥

मरुत्वतः । अप्रतिऽइतस्य । जिष्णोः । अजूर्यतः । प्र । ब्रवाम् । कृतानि ।

न । ते । पूर्वे । मघवन् । न । अपरासः । न । वीर्ये । नूतनः । कः । चन । आप ॥ ६ ॥

वयं यजमाना मरुत्वतो मरुद्भिस्तद्वत् इन्द्रस्य कृतानि कर्माणि प्र ब्रवाम । प्रख्यापयाम । कीदृशस्य तस्य । अप्रतीतस्याप्रतिगतस्य युद्धेऽपलायमानस्य । न केवलं तावन्मात्रं । जिष्णोर्जयनशीलस्याजूर्यतोऽजीर्यमाणस्य । सर्वदा यून इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । हे मघवन्निन्द्र ते तव वीर्यं पराक्रमं पूर्वं पुरातनाः पुरुषा नापुः । नापरासोऽपरेऽपि नापुः । किं बङ्गना । नूतनः कश्चनाश्चर्यभूतो यः कोऽपि वीर्यं नाप । न प्राप्नोति ॥

उप स्तुहि प्रथमं रत्नधेयं बृहस्पतिं सनितारं धनानां ।

यः शंसते स्तुवते शंभविष्ठः पुरुवसुरागमज्जोहुवान् ॥ ७ ॥

उप । स्तुहि । प्रथमं । रत्नधेयं । बृहस्पतिं । सनितारं । धनानां ।

यः । शंसते । स्तुवते । शंभविष्ठः । पुरुवसुः । आगमत् । जोहुवान् ॥ ७ ॥

हे अंतरात्मन् त्वं प्रथमं मुख्यं । प्रकृतममित्यर्थः । रत्नधेयं रमणीयधनदातारं धनानां हविर्लक्षणानां सनितारं संभक्तारं । अथवा रत्नशब्देन मणिमुक्तादयो गृहीता इह धनशब्देन गवादयः । गवादिदातारं बृहस्पतिं बृहतो मंचस्य पतिं स्वामिनं देवमुप स्तुहि । यो देवः शंसते शस्त्रैः स्तुवते सामभिर्यजमानाय शंभविष्ठः सुखस्य भावयितृ तमो भवति । यस्य जोहुवानमाहुयंतं यजमानं पुरुवसुः प्रभूतधनः सन्नागमत् आगच्छति तमुप स्तुहि ॥

तवोतिभिः सचमाना अरिष्टा बृहस्पते मघवानः सुवीराः ।

ये अश्वदा उत वा संति गोदा ये वस्त्रदाः सुभगास्तेषु रायः ॥ ८ ॥

तव । उतिऽभिः । सचमानाः । अरिष्टाः । बृहस्पते । मघवः । सुवीराः ।

ये । अश्वदाः । उत । वा । संति । गोदाः । ये । वस्त्रदाः । सुभगाः । तेषु । रायः ॥ ८ ॥

हे बृहस्पते तवोतिभो रक्षाभिः सचमानाः संगच्छमाना अरिष्टा अहिंसिता मघवानो धनवतः सुवीराः शोभनपुत्राश्च भवन्ति । ये त्वदनुगृहीता अश्वदा बहूनामश्वानां दातारः संति । उत वाथवा गोदाः संति । ये च वस्त्रदाः सुभगाः शोभनधनाः संति तेषु सर्वेषु रायो धनानि संभवंतीति शेषः ॥

विसर्माणं कृणुहि वित्तमेषां ये भुञ्जते अपृणन्तो न उक्थैः ।

अपव्रतान्प्रसवे वावृधानां ब्रह्मद्विषः सूर्याद्यावयस्व ॥ ९ ॥

विऽसर्माणं । कृणुहि । वित्तं । एषां । ये । भुञ्जते । अपृणन्तः । न । उक्थैः ।

अपव्रतान् । प्रसवे । ववृधानान् । ब्रह्मद्विषः । सूर्यात् । यवयस्व ॥ ९ ॥

एषां वक्ष्यमाणानां वित्तं धनं विसर्माणं विसरणशीलं कृणुहि । कुरु । हे ब्रह्मणस्पते । एषामित्युक्तं केषा-
मित्याह । ये भुञ्जतेऽपुण्यतोऽप्रयच्छन्तः । केभ्यः । उक्थिः स्तुतिप्रतिपादकैः शस्त्रैर्विशिष्टेभ्यो नोऽस्मभ्यं । तानप-
व्रतानपगतकर्मणः प्रसव उत्पत्तिमति मनुष्यलोके ववृधानान् वर्धमानान्ब्रह्मद्विषो ब्राह्मणद्वेष्टृन्चद्वेष्टृन् वा
सूर्याबावयस्व । पृथक्कुरु । अंधकारे स्थापयेत्यर्थः ॥

य ओहते रक्षसो देववीतावचक्रेभिस्तं मरुतो नि यात ।

यो वः शमीं शशमानस्य निंदात्तुच्छ्यान्कामान्करते सिष्विदानः ॥ १० ॥

यः । ओहते । रक्षसः । देवऽवीतौ । अचक्रेभिः । तं । मरुतः । नि । यात ।

यः । वः । शमीं । शशमानस्य । निंदात् । तुच्छ्यान् । कामान् । करते । सिष्विदानः ॥ १० ॥

यो यजमानो रक्षसो बलिनी राक्षसानोहते प्रापयति देववीतौ । देवानां वीतिः प्राप्तिसंशयः वा यत्र
म तथोक्तः । तस्मिन्त्यजे । अन्यथानुष्ठानादिनामुरं करोतीत्यर्थः । तं यजमानमचक्रेभिरचक्रे रथैर्हे मरुतो नि
यात । नितरां प्रापयतांधकारं । यद्वा । अचक्रेभिरिति पूर्वचान्वयः । चक्रशब्देनांगान्युच्यते । पुनः पुनरंगरहितैः
केवलैरेव प्रधानैरोहते प्रापयति । सांगं हि कर्म देवानभ्येति । यश्च वो युष्माकं शमीं कर्म स्तुतिलक्षणं
शशमानस्य मम संबंधि निंदात् निंदेत् वैदिकं ज्योतिष्टोमादिरूपं कर्म निंदति स्वयं च तुच्छ्यान्नश्वरान्
कामान् कृष्यादिजनितभोगान् करते कुरुते सिष्विदानः स्वयन्नात्मानं क्लेशयन् । अथवा युष्मासु कमनोया-
भोगान् तुच्छ्यान् करोति ॥ ॥ १८ ॥

तमु एहि यः स्विषुः सुधन्वा यो विश्वस्य क्षयति भेषजस्य ।

यस्त्वा महे सौमनसाय रुद्रं नमोभिर्देवमसुरं दुवस्य ॥ ११ ॥

तं । ऊं इति । स्तुहि । यः । सुऽइषुः । सुऽधन्वा । यः । विश्वस्य । क्षयति । भेषजस्य ।

यस्त्वा । महे । सौमनसाय । रुद्रं । नमःऽभिः । देवं । असुरं । दुवस्य ॥ ११ ॥

हे आत्मन् तमु तमेव रुद्रं स्तुहि । स्तुतिं कुरु । यः स्विषुः शोभनवाणः सुधन्वा च । विरोधिहंतृत्वात्सुष्ठुत्वं ।
यश्च विश्वस्य भेषजस्योषधस्य क्षयति ईश्वरो भवति । शारीरस्य सांसारिकस्य वा रिष्टस्य शमनाद्येश्वरस्य
व्यतिरिक्तस्योषधस्याभावाद्भिषक्तमत्वाच्चास्य भेषजस्यमित्वं । भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि । ऋग्वे० २. ३३. ४. ।
इत्यादिश्रुतेः । किंच तमेव रुद्रं दुःखात्तत्साधनाद्दुरिताद्वा मोचयितारं देवं यस्त्व यज च महे महते
सौमनसाय सुमनस्त्वाय । ईश्वराराधनाच्चित्तशान्तिः प्रसिद्धा । किंच नमोभिर्हविर्भिर्नमस्कारैर्वा देवं द्योतमा-
नमसुरं प्रकृष्टासुं । बलवंतमित्यर्थः । यद्वा । प्राणदातारं रुद्रं दुवस्य । परिवरेति ॥

दमूनसो अपसो ये सुहस्ता वृष्णः पत्नीर्नद्यो विभवतष्टाः ।

सरस्वती बृहद्विवोत राका दशस्यंतीर्वरिवस्यंतु शुभ्राः ॥ १२ ॥

दमूनसः । अपसः । ये । सुहस्ताः । वृष्णः । पत्नीः । नद्यः । विभवऽतष्टाः ।

सरस्वती । बृहत्ऽदिवा । उत । राका । दशस्यंतीः । वरिवस्यंतु । शुभ्राः ॥ १२ ॥

अत्र लिंगोक्तदेवताः । दमूनसो दानमनसो दांतमनसो वापसश्चमसाश्चरथगवादिशोभनकर्मवन्तः ॥
मत्वर्थो लुप्यते ॥ अत एव सुहस्ताः कुशलहस्ता ये संति त ऋभवो वृष्णो वर्षकस्त्रेद्रस्य पत्नीः पत्न्यः पालयित्र्यो
नद्यो नदनशीला गंगाया विभवतष्टा ऋभूणां मध्यमेन कृताः सरस्वत्येतन्नामिका नदी वाग्देवी वा बृहद्विवा
प्रभूतदीप्तिरुतापि च राका देवी च दशस्यंतीर्दशस्यंत्यः कामान्प्रयच्छंत्यः शुभ्रा दीप्ताः ताश्च वरिवस्यंतु ।
अस्मभ्यं धनमिच्छंतु ॥

प्र सू महे सुशरणाय मेधां गिरं भरे नव्यसीं जायमानां ।

य आहना दुहितुर्वक्षणासु रूपा मिनानो अकृणोद्विदं नः ॥ १३ ॥

प्र । सु । महे । सुऽशरणाय । मेधां । गिरं । भरे । नव्यसीं । जायमानां ।

यः । आहनाः । दुहितुः । वक्षणासु । रूपा । मिनानः । अकृणोत् । इदं । नः ॥ १३ ॥

सु सुष्ठु प्र भरे प्रकर्षेण संपादयामि महे महते सुशरणाय शोभनरत्नकार्येन्द्राय पर्जन्याय वा सुमुखाय वा । किं । मेधां मती धीयमानां गिरं स्तुतिं । कीदृशीं । नव्यसीं नवतरामतिशयेन स्तुत्यां वा जायमानामिदानीमुत्पद्यमानां । नूतनामित्यर्थः । य इन्द्रः पर्जन्यो वा आहना आहंता रूक्ता दुहितुर्दुहितृस्थानीयायाः पृथिव्या हिताय वक्षणासु नदीषु रूपा रूपाणि मिनानः कुर्वाण इदमुदकं नोऽस्मभ्यमकृणोत् करोतु ॥

प्र सुष्टुतिः स्तनयंतं रुवंतमिळस्पतिं जरितनूनमश्याः ।

यो अर्द्धिमाँ उदनिमाँ इयति प्र विद्युता रोदसी उक्षमाणः ॥ १४ ॥

प्र । सुऽस्तुतिः । स्तनयंतं । रुवंतं । इळः । पतिं । जरितः । नूनं । अश्याः ।

यः । अर्द्धिऽमान् । उदनिऽमान् । इयति । प्र । विऽद्युता । रोदसी इति । उक्षमाणः ॥ १४ ॥

अत्र पर्जन्यः स्तूयते । सुष्टुतिः शोभना स्तुतिः स्तनयंतं गर्जंतं रुवंतं वर्षणजनितं शब्दं कुर्वाणमिळोऽन्नस्योदकस्य वा पतिं स्वामिनं हे जरितः स्तोतस्त्वदीया स्तुतिनूनं प्राप्ताः । प्रकर्षेण व्याप्नोतु । यश्च पर्जन्योऽर्द्धिमान् । अर्द्धिरपां दानवान्निघ्नः । तद्वान् । उदनिमानुदकवान्विद्युता तडिता रोदसी वावापृथिव्यावुक्षमाणः सिंचन प्रयतिं गच्छति ॥

एष स्तोमो मारुतं शर्धो अच्छा रुद्रस्य सूनूर्युवन्यूरुदश्याः ।

कामो राये हवते मा स्वस्त्युपं स्तुहि पृषदश्वाँ अयासः ॥ १५ ॥

एषः । स्तोमः । मारुतं । शर्धः । अच्छ । रुद्रस्य । सूनून । युवन्यून । उत् । अश्याः ।

कामः । राये । हवते । मा । स्वस्ति । उपं । स्तुहि । पृषत्ऽअश्वान् । अयासः ॥ १५ ॥

एष मया संपादितः स्तोमः स्तोत्रं मारुतं शर्धो मरुतां बलमच्छामिमुखमश्याः । प्राप्नोतु । समुदायरूपेण स्तुत्वा समुदायरूपेणाह । रुद्रस्य सूनून । एषां रुद्रेण पुत्रत्वेन परिकृप्तिरसकृदुक्ता । युवन्यूनो मिश्रणेच्छून्वा उदुन्नतमत्यधिकमश्याः । व्याप्नुहि हे मनः । कामः संकल्पो राये धनार्थं मा मां स्वस्त्वविनश्यत् हवते । आह्वयति । प्रेरयतीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्पृषदश्चान्पृषद्वर्णाश्चोपेतानयासो यज्ञगंतृनुपोपेत्य स्तुहि ॥

प्रेष स्तोमः पृथिवीमंतरिक्षं वनस्पतीरोषधी राये अश्याः ।

देवोदेवः सुहवो भूतु मह्यं मा नो माता पृथिवी दुर्मतौ धातु ॥ १६ ॥

प्र । एषः । स्तोमः । पृथिवीं । अंतरिक्षं । वनस्पतीन् । ओषधीः । राये । अश्याः ।

देवऽदेवः । सुऽहवः । भूतु । मह्यं । मा । नः । माता । पृथिवी । दुऽदुर्मतौ । धातु ॥ १६ ॥

एष स्तोमः स्तुतिः पृथिव्यादिदेवताः प्राप्ताः । प्राप्नोतु । किमर्थं । राये धनार्थं । देवो देवः सर्वोऽपि देवो मह्यं मदर्थं सुहवो भूतु । स्वाङ्गानो भवतु । नोऽस्मान्दुर्मतौ माता सर्वस्य निर्मात्री । यद्वा । अवेर्भौमत्वादिशेषेण माता । तादृशी पृथिवी मा धातु । मा स्थापयतु ॥

उ॒रौ दे॒वा अ॒नि॒बा॒धे स्या॒म ॥ १७ ॥

उ॒रौ । दे॒वाः । अ॒नि॒ऽबा॒धे । स्या॒म ॥ १७ ॥

हे देवा युष्माकं संबंधिन्युरौ महत्यनिबाधे नितरां बाधरहिते सुखे स्थाम । भवेम वयमत्रयः ॥

सम॒श्चिनो॒रव॑सा॒ नूत॑नेन मयो॒भुवा॑ सुप्र॒णी॒ती गमे॑म ।

आ नो॑ र॒यिं व॒हत॑मोत वो॒राना॑ विश्वा॒न्यमृ॑ता॒ सौभ॑गानि ॥ १८ ॥

सं । अ॒श्चिनोः॑ । अ॒वसा॑ । नूत॑नेन । म॒यःऽभु॑वा । सु॒ऽप्र॒णी॒ती । ग॒मे॒म ।

आ । नः । र॒यिं । व॒हतं॑ । आ । उ॒त । वो॒रान् । आ । विश्वा॒नि । अ॒मृ॒ता । सौभ॑गानि ॥ १८ ॥

वयमश्चिनोर्नूतनेन पूर्वमन्यैरननुभूतेन मयोभुवा सुखस्य भावयिष्या सुप्रणीती शोभनप्रणयनवतावसा रक्षणेन सं गमेम । संगच्छेमहि । हे अमृतामरणावश्चिनी नोऽस्माभ्यं रयिं धनमा वहतं । प्रापयतं । आत वोरान् सुवीर्यवतः पुत्रानप्या वहतं । विश्वानि सौभगान्यप्या वहतं ॥ ॥ १८ ॥

आ धेनव इति सप्तदशर्चमेकादशं मूक्तमचेरार्थं त्रैपुभं वैश्वदेवं । अचानुकमणिका । आ धेनवस्त्यूजैतयोः पात्यैकपदेति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥ अपोनप्रीय एकधनासु हविर्धानं प्रति नीयमानास्वाद्यानुवचनीया । सूत्रितं च । आ धेनवः पयसा तूर्ण्यर्थाः समन्या यंत्यप यंत्यन्याः । आ० ५. १. इति ॥

आ धे॒नवः॑ प॒यसा॑ तूर्ण्य॑र्था॒ अम॑र्ध॒तीरु॑प॒ नो य॑ंतु म॒ध्वा ।

म॒हो रा॒ये बृ॒हतीः॑ स॒प्त वि॒प्रो म॑यो॒भुवो॑ ज॒रिता॑ जो॒हवी॑ति ॥ १९ ॥

आ । धे॒नवः॑ । प॒यसा॑ । तूर्णि॑ऽअ॒र्थाः । अम॑र्ध॒तीः । उ॒प॒ । नः॑ । य॑ंतु । म॒ध्वा ।

म॒हः । रा॒ये । बृ॒हतीः॑ । स॒प्त । वि॒प्रः । म॒यःऽभु॑वः । ज॒रिता॑ । जो॒हवी॑ति ॥ १९ ॥

धेनवः प्रीणयित्वो नवो मध्वा मधुरेण पयसा रसेन सहितास्तूर्ण्यर्थास्त्वरमाणगमनाः । अर्थोऽर्तेः । नि० १. १८. इति यास्कः । अमर्धतीरर्हसंत्यः सत्यो नोऽस्मानुपा यंतु । उपागच्छंतु । तदर्थं महो महते राये धनाय बृहतीर्महतीः सप्त सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्याका इमं मे गंगे । ऋत्वे० १०. ७५. ५. इति मंचोक्ता गंगाद्या वा । तत्र हि प्राधान्येन सप्तैवोक्ताः । मयोभुवः सुखस्य भावयिषीर्विप्रो विशेषेण प्रीणयिता जरिता स्तोता जोहवीति । आहुयति ॥

आ सु॒ष्टुती॑ नम॑सा॒ वर्त॑य॒थ्ये द्या॒वा वा॒जाय॑ पृ॒थि॒वी अ॒मृ॒ध्रे ।

पि॒ता मा॒ता म॒धुव॑चाः सु॒हस्ता॑ भ॒रैभ॑रे नो य॒शसा॑वविष्टां ॥ २० ॥

आ । सु॒ऽस्तु॒ती । नम॑सा । वर्त॑य॒थ्ये । द्या॒वा । वा॒जाय॑ । पृ॒थि॒वी इति॑ । अ॒मृ॒ध्रे इति॑ ।

पि॒ता । मा॒ता । म॒धुऽव॑चाः । सु॒ऽहस्ता॑ । भ॒रैऽभ॑रे । नः॑ । य॒शसौ॑ । अ॒वि॒ष्टां ॥ २० ॥

अहं सुष्टुती सुष्टुत्या शोभनस्तोत्रेण नमसा हविषा चामृध्रे हिसारहिते द्यावा पृथिवी द्यावापृथिव्यावा वर्तयथ्ये । आवर्तयितुमिच्छामि वाजायान्नार्थं । अन्नं वै वाज इति हि श्रुतिः । पिता पालयिषी क्षीर्माता निर्मात्रो पृथिवी मधुवचाः प्रियवचना सुहस्ताभिमतदानेन शोभनहस्ता । एते उभयविशेषे । यशसौ यशो-युक्ता द्यावापृथिव्यौ भरे भरे सर्वेषु संयामेषु यज्ञेषु वा नोऽस्मानविष्टां । रचतां ॥

अध्वर्यवश्चकृवांसो मधूनि प्र वायवे भरत चारु शुक्रं ।

होतेव नः प्रथमः पाह्यस्य देव मध्वो ररिमा ते मदाय ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । चकृऽवांसः । मधूनि । प्र । वायवे । भरत । चारु । शुक्रं ।

होताऽइव । नः । प्रथमः । पाहि । अस्य । देव । मध्वः । ररिम । ते । मदाय ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवोऽध्वरं युञ्जाना मधूनि मधुररसानि सोमाज्यादीनि चक्रवांसः कुर्वाणा यूयं वायवे प्रथमं प्र भरत प्रकर्षेण संपादयत चारु चरणीयं शुक्रं दीप्तं सोमं । हे वायो त्वं च होतेव होता यथा प्रथमं पिबति तद्वन्नोऽस्यार्थमस्यामुं सोमं प्रथम इतरदेवेभ्यः पूर्वं पाहि । पिब । हे देव वायो मध्वो मधुरं सोमरसं ते मदाय ररिम । ददाम । वायोः पूर्वपानमसकृत्प्रपंचितं ॥

दश क्षिपो युञ्जते बाहू अद्रिं सोमस्य या शमितारा सुहस्ता ।

मध्वो रसं सुगभस्तिर्गिरिष्ठां चनिश्चददुदुहे शुक्रमंशुः ॥ ४ ॥

दश । क्षिपः । युञ्जते । बाहू इति । अद्रिं । सोमस्य । या । शमितारा । सुहस्ता ।

मध्वः । रसं । सुगभस्तिः । गिरिऽस्थां । चनिश्चदत् । दुदुहे । शुक्रं । अंशुः ॥ ४ ॥

अत्राभिषवस्य प्रतिपाद्यमानत्वात्सोमो देवता । यद्वा ऐंद्री । अद्रिमभिषवयावाणं दश क्षिपो दश-संख्याकाः क्षेप्योऽगुलयो युञ्जते । गृह्णन्ति । यद्वा । परस्परं युक्ता भवन्ति । बाहू अप्यध्वर्युसंबन्धनावद्रिं युञ्जते । या यी सुहस्ता शोभनहृन्नां सोमस्य शमितारावभिषोतारां तां बाहू युञ्जते । मध्वो मधुरस्य सोमस्य रसं गिरिष्ठां गिरिस्थायिनं गिरिवदुन्नतप्रदेशस्थितं वा सुगभस्तिः शोभनांगुलिर्ध्वर्युश्चनिश्चददाल्लादयन् ॥ चदि आल्लादन् इत्यस्माद्यङ्नुकि क्वादसं रूपं ॥ दुदुहे । दोग्धि । स चांशुः शुक्रं निर्मलं रसं दुदुहे । दुग्धे । यद्वक् वाक्वं । अंशुर्वाप्रः सुगभस्तिः सुहस्तोऽध्वर्युर्मध्वो रसं दुदुहे । दोग्धि ॥

असावि ते जुजुषाणाय सोमः क्रत्वे दक्षाय बृहते मदाय ।

हरी रथे सुधुरा योगे अर्वागिंद्र प्रिया कृणुहि हूयमानः ॥ ५ ॥

असावि । ते । जुजुषाणाय । सोमः । क्रत्वे । दक्षाय । बृहते । मदाय ।

हरी इति । रथे । सुधुरा । योगे । अर्वाक् । इंद्र । प्रिया । कृणुहि । हूयमानः ॥ ५ ॥

हे इंद्र ते तुभ्यं जुजुषाणाय सेवमानाय सोमोऽसावि । अभिषुतः । किमर्थं । क्रत्वे क्रतवे वृचवधादिकर्मणो दक्षाय बलाय बृहते मदाय च । यस्मादेवं तस्मात् हे इंद्र त्वं हूयमानः सन् सुधुरा शोभनायां धुरि नियुक्ता प्रिया प्रिया हरी अर्था योगे योगार्हे युक्ते वा रथे योजयित्वा तं रथमर्वागस्मदभिमुखं कृणुहि । कुरु ॥ २० ॥

आ नो महीमरमतिं सजोषा मां देवीं नमसा रातह्व्यां ।

मधोर्मदाय बृहतीमृतज्ञामाग्रे वह पथिभिर्देवयानैः ॥ ६ ॥

आ । नः । मही । अरमतिं । सजोषाः । मां । देवीं । नमसा । रातऽह्व्यां ।

मधोः । मदाय । बृहतीं । ऋतऽज्ञां । आ । अग्रे । वह । पथिऽभिः । देवऽयानैः ॥ ६ ॥

अत्रापि संबोध्य पादेवताया आवाह्यत्वादस्याभिषा वा देवता । हे अपि सजोषा अस्माभिः सह प्रीयमाणस्त्वं मां देवीं सर्वगंतव्यमितन्नामिकां देवतां । मेना मा इति स्त्रीणां । नि० ३. २९. । इति यास्कः । नोऽस्म-

दर्थं देवयानैर्देवैर्गंतव्यैः पथिभिर्मार्गैरा अभिमुखमा वह । कीदृशीं । महीं महतीमरमतिमा समंताद्रममाणां सर्वत्र गंत्रीं वा नमसा स्तोत्रेण सह रातह्व्यां । रातं दत्तं दानाय संकल्पितं हव्यं यस्यास्तां । दत्तहविष्कामित्वर्थः । किमर्थं । मधोर्मधुरस्य सोमस्य मदाय । पुनः कीदृशीं । बृहतीं प्रवृद्धामृतज्ञां यज्ञमभिजानतीं ॥

प्रवर्ये महावीरेऽज्यमानेऽजंति यमित्वेषा । सूचितं च । अजंति यं प्रथयंतो न विप्रा इत्यज्यमाने । आ० ४. ६. इति ॥

अजंति यं प्रथयंतो न विप्रा वपावंतं नाग्निना तपंतः ।

पितुर्न पुत्र उपसि प्रेष्ठ आ घर्मो अग्निमृतयन्त्रसादि ॥ ७ ॥

अजंति । यं । प्रथयंतः । न । विप्राः । वपाऽवंतं । न । अग्निना । तपंतः ।

पितुः । न । पुत्रः । उपसि । प्रेष्ठः । आ । घर्मः । अग्निं । मृतयन् । असादि ॥ ७ ॥

यं घर्मं महावीरं प्रथयंतो न ॥ नेति संप्रत्यर्थीयः । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः ॥ इदानीं प्रथयंतो विप्रा मेधाविन ऋत्विजोऽध्वर्यादयो वपावंतं न । वपावंतं प्रवृद्धं पशुं यथाग्नी तपति तद्वदग्निना तपंतो अजंति । पितुर्न पुत्र उपसि प्रेष्ठः पितुरुपस्थे प्रियतमः पुत्र इव घर्मो महावीरः । यद्वा इत्यपतन्तद्धर्मस्य घर्मस्य । तै० ऐ० ५. १. ५. इति हि श्रुतिः । स ऋतयन्यज्ञमिच्छन्नग्निमग्निमावासादि । आसादितः । अत्र पितुपुत्रदृष्टांतः स्फोटोदिराहित्येन सुखवासप्रख्यापनार्थः ॥

अच्छा मही बृहती शंतमा गीर्दूतो न गंत्वश्विना हुवर्धै ।

मयोभुवा सरथा यातमर्वाग्गतं निधिं धुरमाणिर्न नाभिं ॥ ८ ॥

अच्छ । मही । बृहती । शंऽतमा । गीः । दूतः । न । गंतु । अश्विना । हुवर्धै ।

मयःऽभुवा । सऽरथा । आ । यातं । अर्वाक् । गंतं । निऽधिं । धुरं । आणिः । न । नाभिं ॥ ८ ॥

अच्छाभिमुखमश्विनाश्विनी ऊवध्या आह्वातुं गीरसदीया स्तुतिर्दूतो न दूत इवाह्वातिव गंतु । गच्छतु । गीर्विशेयते । मही पुज्या बृहती महती शंतमा सुखतमा । हे अश्विनी मयोभुवा सुखस्य भावयितारौ सरथेकरथी संती निधिं निहितं सोममर्वागमिमुखं यातं । गच्छतं । धुरं भारवाहिकां नाभिमाणिर्न कील इव । यथा निष्कीला नाभी रथं न निर्वहति तद्वत् युवाभ्यां वियुक्तः सोमो यागं न निर्वहतीति ज्ञापयितुमेवं दृष्टांतितं ॥

प्र तव्यसो नमउक्तिं तुरस्याहं पूष्ण उत वायोरदिक्षि ।

या राधसा चोदितारा मतीनां या वाजस्य द्रविणोदा उत त्मन् ॥ ९ ॥

प्र । तव्यसः । नमःऽउक्तिं । तुरस्य । अहं । पूष्णः । उत । वायोः । अदिक्षि ।

या । राधसा । चोदितारा । मतीनां । या । वाजस्य । द्रविणःऽदौ । उत । त्मन् ॥ ९ ॥

अहमुषिस्तव्यसः प्रकृष्टबलस्य तुरस्य त्वरमाणस्य पूष्णः पोषकस्य देवस्य । उक्तगुणकाय देवाय उतापि च वायोऽक्तलक्षणाय च नमउक्तिं नम इति वचनं स्तोत्रं प्रादिक्षि । प्रदिशामि । या यी पुषवायू राधसा हविर्लक्षणेन निमित्तेन मतीनां चोदितारा प्रेरयितारौ । यद्वा । राधसेति षष्ठ्यर्थे तृतीया । राधसो धनस्य मतीनां च चोदयितारौ । यी च वाजस्यान्नस्य संग्रामस्य वा चोदयितारौ तौ देवावुतापि च तन्नात्मन्यन्यप्रेरणायैव द्रविणोदौ भवतमिति शेषः ॥

आ नामभिर्मरुतो वसि विश्वाना रूपेभिर्जातवेदो हुवानः ।

यज्ञं गिरौ जरितुः सुष्टुतिं च विश्वे गंत मरुतो विश्वे ऊती ॥ १० ॥

आ । नामऽभिः । मरुतः । वसि । विश्वान् । आ । रूपेभिः । जातऽवेदः । हुवानः ।

यज्ञं । गिरः । जरितुः । सुऽस्तुतिं । च । विश्वे । गंत । मरुतः । विश्वे । ऊती ॥ १० ॥

हे जातवेदो जातप्रज्ञापे ऊवानोऽस्माभिराह्वयमानः सन् विश्वान्मरुतः सर्वानपि स्तोत्रभाजो हविर्भाजश्च देवान् नामभिरिन्द्रवरुणेत्यादिलक्षणीरा वसि । आवहसि । रूपेभिः सहस्राक्षवज्रहस्तत्वादिलक्षणी रूपैरा वसि । वहसि यज्ञं । किंच हे मरुतो विश्वे सर्वे यूयं यज्ञमस्मदीयं यज्ञसंबन्धि हविर्वा जरितुः स्तोतुः संबन्धि-
नोर्गिरः स्तुतिवचांसि सुष्टुतिं तत्साध्यां शोभनफलां स्तुतिं च ॥ अवयविन्याः स्तुतिरेकत्वादेकवचनं । अवयवानां बहुत्वाद्बहुवचनं ॥ उक्ते यज्ञस्तुती अभिलक्ष्य गंत । आगच्छत । विश्वे च यूयमूतो ऊत्या रक्षया च सह गंत ॥ ॥ २१ ॥

आ नो दिव इत्येकादशी बृहते दशरात्रे नवमेऽहनि प्रउगशस्त्रे सारस्वततुचे द्वितीया । सूत्रितं च । आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यः । आ० ८. ११. इति ॥

आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वती यजता गंतु यज्ञं ।

हवँ देवी जुजुषाणा घृताचीं शग्मां नो वाचमुशती शृणोतु ॥ ११ ॥

आ । नः । दिवः । बृहतः । पर्वतात् । आ । सरस्वती । यजता । गंतु । यज्ञं ।

हवँ । देवी । जुजुषाणा । घृताचीं । शग्मां । नः । वाचं । उशती । शृणोतु ॥ ११ ॥

नोऽस्माकं यज्ञं यजता यष्टव्या देवी सरस्वती दिवो द्योतमानाद्युलोकादा गंतु । आगच्छतु । तथा बृहतो महतः पर्वतात्पर्वतः पूरणवतः प्रीणनवतो वांतरिचान्नेधाद्वा सरस्वत्या गंतु । आगच्छतु । अनेन माध्यमिकी वागुच्यते । यद्वैतद्विद्व इत्यस्य विशेषणं । संति हि युलोकस्य चीणि पर्वणि तिस्रो दिवः पृथिवीरित्यादि श्रुतेः । अस्मिन्पक्षे द्वितीय आकारः पूरणः । तदर्थं हवमस्मदीयमाह्वानं देवी सरस्वती जुजुषाणा स्तुतिं सेव-
माना घृताची घृतमुदकमंचतो नोऽस्मदीयां शग्मां सुखकरीं वाचं स्तुतिमुशती कामयमाना सती शृणोतु ॥

आ वेधसं नीलपृष्ठं बृहतं बृहस्पतिं सद्ने सादयध्वं ।

सादद्योनिं दम आ दीदिवांसं हिरण्यवर्णमरुषं सपेम ॥ १२ ॥

आ । वेधसं । नीलऽपृष्ठं । बृहतं । बृहस्पतिं । सद्ने । सादयध्वं ।

सादत्ऽयोनिं । दमे । आ । दीदिऽवांसं । हिरण्यऽवर्णं । अरुषं । सपेम ॥ १२ ॥

एषा बार्हस्पत्या । हे ऋत्विजो यूयं बृहस्पतिं बृहतो मंचस्य स्वामिनं देवं सद्नेऽस्मद्यागगृह आ सादयध्वं । स्थापयध्वं । कीदृशं देवं । वेधसं विविधकर्तारं नीलपृष्ठं स्निग्धागं बृहतं महातं । तथा संतं वयमृत्विग्यजमानाः सपेम । परिचरेम । स एव विशेष्यते । सादद्योनिं योनीं सीदतं दमे यागगृह आ सर्वतो दीदिवांसं दीप्यमानं हिरण्यवर्णमरुषमारोचमानं । अथवेयमाप्तेयी । बृहतः परिवृढस्य कर्मणः स्वामीति बृहस्पतिरभिबुध्यते । तथा नीलवर्णधूमपृष्ठत्वसदनसादनहिरण्यवर्णत्वादलिंगिरप्यभिरेव बृहस्पतिः ॥

आ धर्णसिर्बृहद्विद्वो रराणो विश्वेभिर्गत्वोर्मभिर्हुवानः ।

आ वसान ओषधीरमृध्रस्त्रिधातुशृंगो वृषभो वयोधाः ॥ १३ ॥

आ । ध॒र॒ण॒सिः । बृ॒ह॒त्॒ऽदिवः । र॒रा॒णः । वि॒श्वे॒भिः । ग॒न्तु । ओ॒म॒ऽभिः । हु॒वा॒नः ।
माः । व॒सा॒नः । ओष॑धीः । अ॒मृ॒ध्नः । चि॒धा॒तु॒ऽमृ॒गः । वृ॒ष॒भः । व॒यः॒ऽधाः ॥ १३ ॥

इदमावृत्तयमपेयं । अपिरा गंतु आगच्छत्वस्यन्नं धर्णसिः सर्वस्य धारको बृहदिवः प्रभूतदीप्ति ररा-
णो रममाणः कामान् प्रयच्छन् आ विश्वेभिः सर्वैरोमभी रचणैः सह ऊवान् आह्वयमानः । मा गन्त्रीर्जाला
ओषधीश्च वसानोऽमृध्नोऽहिंसितस्त्रिधातुमृगस्त्रिप्रकारमृगवदुन्नतलोहितशुक्लकृष्णवर्णज्वालो वृषभो वर्धिता
वयोधा अन्नस्य दाता हविषो वा धारकः ॥

मा॒तु॒ष्प॒दे प॒र॒मे शु॒क्र आ॒योर्वि॒प॒न्य॒वो रा॒स्पि॒रा॒सो अ॒ग॒म॒न् ।
सु॒शे॒व्यं न॒म॒सा रा॒त॒ह॒व्याः शि॒शुं मृ॒ज॒न्त्या॒य॒वो न वा॒से ॥ १४ ॥
मा॒तुः । प॒दे । प॒र॒मे । शु॒क्रे । आ॒योः । वि॒प॒न्य॒वः । रा॒स्पि॒रा॒सः । अ॒ग॒म॒न् ।
सु॒ऽशे॒व्यं । न॒म॒सा । रा॒त॒ऽह॒व्याः । शि॒शुं । मृ॒ज॒न्ति॒ । आ॒य॒वः । न । वा॒से ॥ १४ ॥

आयोर्मनुष्यस्य यजमानस्य विपन्यवः । सोतृनामैतत् । सोतारो होत्रादयो रास्पिरासः ॥ रा धनं
हविलक्षणां । तत्सुश्रुतिं रास्या जुहादयः । तद्वान् रास्यी । तद्वतो रास्विराः ॥ उक्तविधा ऋत्विजो मा-
तुर्निर्मातुः पृथिव्याः शुक्रे दोष्टे परमे पद उत्तरवेद्यां स्थितमगमन् । अगमन् । भजन्ति । तदर्थं सुशेव्यं सुखाय
हितं शिशुमुत्पन्नमात्रं वासे वासाय नमसा सोत्रिण रातहव्या दत्तहव्याः । हविष्का इत्यर्थः । तादृशास्ते मृजन्ति ।
समार्जयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । आयवो न लौकिका मनुष्या इव । ते यथा शिशुं वासाय मृजन्ति तद्वत् ॥

बृ॒ह॒द्व॒यो बृ॒ह॒ते तु॒भ्य॑म॒ग्ने धि॒या॒जु॒रो मि॒थु॒ना॒सः स॒च॒न्त ।
दे॒वो॒दे॒वः सु॒ह॒वो भू॒तु म॒ह्यं मा नो॑ मा॒ता पृ॒थि॒वी दु॒र्म॒तौ धा॒त् ॥ १५ ॥
बृ॒ह॒त् । व॒यः । बृ॒ह॒ते । तु॒भ्यं । अ॒ग्ने । धि॒या॒ऽजु॒रः । मि॒थु॒ना॒सः । स॒च॒न्त ।
दे॒वः॒ऽदे॒वः । सु॒ऽह॒वः । भू॒तु । म॒ह्यं । मा । नः । मा॒ता । पृ॒थि॒वी । दुः॒ऽम॒तौ । धा॒त् ॥ १५ ॥

बृहत्प्रभृतं वयोऽन्नं हे अग्ने बृहते तुभ्यं धियाजुरः कर्मणा जीर्णा मिथुनासः पत्नीभिः सहिताः सचन्त ।
सेवन्ते । जायापती अप्रिमादधीयातामित्यादिश्रुतेः । अधिकाराध्याये षष्ठे स्त्रिया अग्न्यधिकारः स च पत्या
सहेति हि प्रतिपादितं । पू० मी० ६. १. २४. । अवशिष्टं गतं ॥

उ॒रौ दे॒वा अ॒नि॒बा॒धे स्या॑म ॥ १६ ॥

उ॒रौ । दे॒वाः । अ॒नि॒ऽबा॒धे । स्या॑म ॥ १६ ॥

स॒म॒श्वि॒नो॒र॒व॒सा नू॒त॒नेन॑ म॒यो॒भु॒वा सु॒प्र॒णी॒ती ग॒मे॒म ।

आ नो॑ र॒यिं व॒ह॒त॒मो॒त वी॒रा॒ना वि॒श्वान्य॑मृ॒ता सौ॒भ॒गानि ॥ १७ ॥

सं । अ॒श्वि॒नोः । अ॒व॒सा । नू॒त॒नेन॑ । म॒यः॒ऽभु॒वा । सु॒ऽप्र॒णी॒ती । ग॒मे॒म ।

आ । नः । र॒यिं । व॒ह॒तं । आ । उ॒त । वी॒रा॒न् । आ । वि॒श्वानि॑ । अ॒मृ॒ता । सौ॒भ॒गानि ॥ १७ ॥

व्याख्याते द्वे ॥ ॥ २२ ॥

तं प्रत्यर्थेति पंचदशर्चं द्वादशं सूक्तं । अवत्सारो नाम ऋषिः स च कश्यपगोत्रः । यास्वृषु सदापृणबाहुवृ-
क्तादयः श्रुतासासु तेऽपि समुच्चीयन्ते । चतुर्दशीपंचदशी चिष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्त्वः । विश्वे

देवा देवता । अनुक्रांतं च । तं प्रत्यथा पंचोना काशपोऽवत्सारोऽन्ये च ऋषयोऽच दृष्टलिंगा द्वित्रिष्टुबंतमिति ॥ वाजपेयेऽतिरिक्तोक्त्य आदितस्त्रयोदशर्वः शंसनीयाः । सूत्रितं च । तं प्रत्यथेति त्रयोदशानामेकां शिष्टाह्वय दूरोहणं रोहित । आ० ९. ९. इति ॥

तं प्रत्यथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिषदं स्वर्विदं ।

प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिराशुं जयंतमनु यासु वर्धसे ॥ १ ॥

तं । प्रत्यऽथा । पूर्वऽथा । विश्वऽथा । इमऽथा । ज्येष्ठऽतातिं । बर्हिऽसदं । स्वःऽविदं ।

प्रतीचीनं । वृजनं । दोहसे । गिरा । आशुं । जयंतं । अनु । यासु । वर्धसे ॥ १ ॥

इयमुत्तरा च द्वे ऐन्द्रावित्याहुः । तत्रोपपत्तिमेवाहुः । तं प्रत्यथेति शुक्रामंथियहणे विनियुक्ता । ऐन्द्रौ च शुक्रामंथिनी । यदैन्द्रं शंसति तेन शुक्रामंथिना उक्थवन्तौ । ऐ० ब्रा० ३. १. इति हि ब्राह्मणं । अध्वर्युसंप्रिषोऽपि भवति । प्रातःप्रातः सवस्य शुक्रवतो मधुश्रुत इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्नेष्य । शत० ब्रा० ४. २. १. २३. इति । प्रशासृप्रिषश्च भवति । होता यजद्विन्द्रं प्रातः प्रातः सवस्य । आ० ५. ५. इत्यादि । प्रस्थिता इन्द्राय सोमा इति याज्या चंद्रौ । इदं ते सोम्यं मधु । आ० ५. ५. इति । तस्मादैन्द्रौ ॥ तमिन्द्रं प्रत्यथा पुरातना यजमाना इव पूर्वथास्मदीयाः पूर्वं यथा विश्वथा विश्वे सर्वे प्राणिनो यथेमथेम इदानीं वर्तमाना यजमानाः । ते यथेन्द्रस्य स्तुत्या फलमलभंत तद्वदयमपि हे अंतरात्मन् त्वमपि ज्येष्ठतातिं ज्येष्ठं बर्हिषदं बर्हिषि सीदंतं स्वर्विदं सर्वज्ञं सर्वस्य संभयितारं वा प्रतीचीनं प्रत्यस्मादभिमुखमंचतं वृजनं । बलनामेतद्वलवति वर्तते । बलवंतमाशुं शीघ्र-गामिनं व्याप्तं वा जयंतं सर्वमभिवंतमिन्द्रं गिरा स्तुत्या साधनेन दोहसे । धुत्व सर्वदा सर्वान् कामान् । इत्यंतरात्मनः प्रेषः । यासु स्तुतिषु वर्धसे प्रवृद्धो भवसि वर्धयसि वेद्रं यया स्तुतिरिति । यास्विति व्यत्ययेन बहुवचनं ॥

अग्ने सुदृशीरुपरस्य याः स्वर्विरोचमानः ककुभांमचोदते ।

सुगोपा असि न दभाय सुक्रतो परो मायाभिर्च्युत आस नाम ते ॥ २ ॥

अग्ने । सुऽदृशीः । उपरस्य । याः । स्वः । विऽरोचमानः । ककुभां । अचोदते ।

सुऽगोपाः । असि । न । दभाय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । परः । मायाभिः । च्युते ।

आस । नाम । ते ॥ २ ॥

हे इन्द्र स्वः स्वर्गे विरोचमानस्त्वमचोदतेऽप्रेरयितुः ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ उपरस्य मेघस्य संबन्धिन्यः सुदृशीः सरोचमाना या आपः संति तासामपां ककुभां सर्वासां दिशां मध्ये अग्ने प्राणिनां अयणाय प्रेरको भवेति शेषः । हे सुक्रतो शोभनवृष्टिप्रदानादिकर्मकेन्द्र त्वं सुगोपाः प्राणिनां सुष्ठु गोपायितासि । अतो न दभाय न दभनाय वधाय प्राणिनां नासि । न प्रभवसि । त्वं च मायाभिरासुरीभिः परो मायाभ्यः परस्ताद्वर्तमानः । यस्मान्ते त्वदीयं नाम नामकं रूपमृते सत्यलोक आस आसी ॥

अत्यं हविः संचते सच्च धातु चारिष्टगातुः स होता सहोभरिः ।

प्रसर्सीणो अनु बर्हिर्वृषा शिशुर्मध्ये युवाजरो विमुहा हितः ॥ ३ ॥

अत्यं । हविः । संचते । सत् । च । धातु । च । अरिष्टऽगातुः । सः । होता । सहःऽभरिः ।

प्रऽसर्सीणः । अनु । बर्हिः । वृषा । शिशुः । मध्ये । युवा । अजरः । विऽमुहा । हितः ॥ ३ ॥

इयमाग्नेयी होतृत्वयुवत्वादितिः । अयमग्निरत्नं सततमतनार्हं हविराज्यादिकं सचते । सेवते । कीदृशं हविः । सत् । सत्फलसाधनत्वाद्भविरपि सत् । धातु च धारकं सर्वस्य । इयमानस्य हविष आदित्यद्वारा वृष्टिसाधनत्वात् तथा च वृष्ट्या प्रजोत्पत्तेर्धारकत्वं । तथा हि । अग्नीं प्रास्ताज्जतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टिरन्नं ततः प्रजाः । मनु० ३. ७६. इति । अरिष्टगातुरहिंसितगमनः । सति तस्य गमने यज्ञनिष्पत्त्या फलसिद्धेररिष्टगमनत्वं । तदेवाह । स खलु होता होमनिष्पादकः सहोभरिर्वलस्य भर्ता बर्हिरनु प्रसर्त्तः । प्रकर्षेण सरन् वृषा वर्षकः फलस्य शिशुः स इव रक्षणीयोऽप्रौढो वा युवा सर्वेषु मिश्रयिताजरो जरारहितो विबुधा विबुहाणामोषधीनां मध्ये हितो निहितः स्थापितः । एवंभूतः सचते ॥

प्र व एते सुयुजो यामन्निष्टये नीचीरमुष्मै यम्य ऋतावृधः ।

सुयंतुभिः सर्वशासैरभीष्टुभिः क्रिविर्नामानि प्रवणे मुषायति ॥ ४ ॥

प्र । वः । एते । सुऽयुजः । यामन् । इष्टये । नीचीः । अमुष्मै । यम्यः । ऋतऽवृधः ।

सुयंतुऽभिः । सर्वऽशासैः । अभीष्टुऽभिः । क्रिविः । नामानि । प्रवणे । मुषायति ॥ ४ ॥

एषा सौरी वा । एते रश्मयः सुयुजः सुष्ठु परस्परं संयुक्ता यामन्यज्ञगमन इष्टय एषणाय नीचीः । नीचं गच्छंतीति शेषः । अमुष्मै यजमानाय यम्यो यम्या गमनाह्वाः । अथवा यमो नियमितादित्यः । तस्य संबन्धिनः । ऋतावृधो यज्ञस्य वर्धयितारश्च । अयमादित्यः सुयंतुभिः सुगमनैः सर्वशासैः सर्वस्य शासकैरभीष्टुभी रश्मिभिः क्रिविः कर्ता नामानि नामकान्युदकानि प्रवणे निक्षे भूप्रदेशे मुषायति । मुष्णाति । आदत्त इत्यर्थः । अथवा मिनावाह्यस्याग्नेरेतेऽश्वा इष्टये यज्ञगमनाय यामानि रथे सुयुजः प्रगच्छन्ति । शिष्टं समानं । क्रिविः क्रिविसदृशोऽग्निः प्रवणे नामानि हवींष्युक्तलक्षणाभिर्जीवाभिर्मुषायति । आदत्ते ॥

संजर्भुराणस्तर्भुभिः सुतेगृभं वयाकिनं चित्तगर्भासु सुस्वरुः ।

धारवाकेष्वृजुगाथ शोभसे वर्धस्व पत्नीरभि जीवी अंध्वरे ॥ ५ ॥

संऽजर्भुराणः । तर्भुभिः । सुतेऽगृभं । वयाकिनं । चित्तऽगर्भासु । सुऽस्वरुः ।

धारऽवाकेषु । ऋजुऽगाथ । शोभसे । वर्धस्व । पत्नीः । अभि । जीवः । अंध्वरे ॥ ५ ॥

हे ऋजुगाथ शोभनस्तुतिकामे तर्भुभिस्तद्विकारिर्धृष्टैः सुतेगृभमभिपुतेन रसेन गृहीतं वयाकिनं । कुत्सिता वयाः शाखा वयाका लताः । तद्वत् सोमं चित्तगर्भासु चित्तयाहिणीषु स्तुतिषु स्तुतिभिः सह संजर्भुराणो गृभान् गृह्णन् सुस्वरुः शोभनगमनः शोभनस्तुतिको वा त्वं धारवाकेषु । धारयति वाकान् सोचाणीति धारवाका ऋत्विग्यजमानाः । तेषु मध्ये शोभसे । किंचांध्वरे जीवः सर्वस्य जीवयिता पत्नीः पालयित्रीरोषधीर्जीवा वा अभि अभिमुखं वर्धस्व । अभिवर्धय ॥ २३ ॥

यादृगेव ददृशे तादृगुच्यते सं छायाया दधिरे सिधयाप्स्वा ।

महीमस्मभ्यमुरुषामुरु जयो बृहत्सुवीरमनपच्युतं सहः ॥ ६ ॥

यादृक् । एव । ददृशे । तादृक् । उच्यते । सं । छायाया । दधिरे । सिधया । अपऽसु । आ ।

महीं । अस्मभ्यं । उरुऽसां । उरु । जयः । बृहत् । सुऽवीरं । अनपऽच्युतं । सहः ॥ ६ ॥

एषा वैश्वदेवी । यादृगेव ददृशे यादृगूपमेव दृश्यते तादृगुच्यते । तादृगूपमेवोच्यते । यथादृष्टमेव स्तूयते न तु परवचनप्रत्ययेन । यस्माच्छायाया दीप्त्या सिधया साधिकया सहाप्सु व्यापकासु स्तुतिषु अप्स्येव वा आ सं दधिरे सम्यग्धारयन्ति स्वीयं रूपं स्तुतिं वा । ते देवा महीं महतीं पूज्यामुरुषां बज्रदात्रीं रयिसुरु प्रभूतं जयो वेगं बृहन्नहत्सुवीरं शोभनवीर्यमपत्यमनपच्युतमनुपक्षीणं सहो बलं चाभिभावुकमस्मभ्यं प्रयच्छंस्त्वित्यर्थः ॥

वेत्यमुर्जनिवान्वा अति स्पृधः समर्यता मनसा सूर्यः कविः ।

ग्रंसं रक्षंतं परि विश्वतो गयमस्माकं शर्म वनवत्स्वावसुः ॥ ७ ॥

वेति । अमुः । जनिऽवान् । वै । अति । स्पृधः । सऽमर्यता । मनसा । सूर्यः । कविः ।

ग्रंसं । रक्षंतं । परि । विश्वतः । गयं । अस्माकं । शर्म । वनवत् । स्वऽवसुः ॥ ७ ॥

इयं सौरी । सूर्यो देवोऽशुरयगामी जनिवान्वै जन्मवान् जायावान्वा । उषा ह्यस्य जाया । वा इति प्रसिद्धा । कविः क्रांतदर्शी समर्यता समरमिच्छता मनसा स्पृधः संयामानति वेति । अतिगच्छति मंदेहानसुराव्योहुं । ग्रंसं दीप्तं गयं गृहमंतरिचं वा विश्वतः सर्वतो रक्षंतं । परिचरेमेति शेषः । स देवोऽस्माकं शर्म सुखं परि सम्यग्वनवत् । दद्यात् । स्वावसुः स्वायत्तधनः सन् ॥

ज्यायांसमस्य यतुनस्य केतुन ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते ।

यादृशिमन्यायि तमपस्यया विदद्य उं स्वयं वहते सो अरं करत् ॥ ८ ॥

ज्यायांसं । अस्य । यतुनस्य । केतुना । ऋषिऽस्वरं । चरति । यासु । नाम । ते ।

यादृशिमन् । धायि । तं । अपस्यया । विदत् । यः । उं इति । स्वयं । वहते । सः ।

अरं । करत् ॥ ८ ॥

इयमाग्नेयी सौरी वा । हे देव ज्यायांसमतिशयेन प्रवृद्धमस्य यतुनस्य । यततिर्गतिकर्मा । गंतुरस्य सूर्यस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ अमुं गंतारं केतुना प्रज्ञापकेन कर्मणोदयादिलक्षणेन विशिष्टमृषिस्वरमृषिभिः सुखं त्वां चरति । गच्छति । भजते यजमानः । केन साधनेन । यासु स्तुतिषु ते त्वदीयं नाम नमनं नामकं वा रूपं वर्तते ताभिरित्यर्थः । यद्वा । अस्य यतुनस्य गमनशीलस्य तव केतुना तमोनिर्हरणादिकर्मणा विशिष्टं त्वां चरति । यादृशिमन्यादृशे कामे धायि धत्ते ॥ कर्तरि चिण् ॥ सामर्थ्यान्मनो गम्यते । तं । यथानिर्देशं प्रतिनिर्दिष्टव्यत्वात्तादृशमित्यर्थो ज्ञातव्यः । तादृशं काममपस्यया कर्मणा हविःसुखादिलक्षणेन विदत् । विंदते । य उ य एव स्वयमनन्यप्रेरितः सन् स्वमनीषयैव वहते धारयति फलं सोऽरमलमत्यर्थं करत् । करोति । अथवा य उ य एव स्वयं वहते स्वयमेवानुतिष्ठति सोऽत्यर्थं कुर्यात् । न ह्यन्येन कारितं फलवद्भवति ॥

समुद्रमासामवं तस्ये अग्निमा न रिष्यति सवनं यस्मिन्नायता ।

अत्रा न हार्दि क्रवणस्य रेजते यत्रा मतिर्विद्यते पूतबंधनी ॥ ९ ॥

समुद्रं । आसां । अवं । तस्ये । अग्निमा । न । रिष्यति । सवनं । यस्मिन् । आऽयता ।

अत्र । न । हार्दि । क्रवणस्य । रेजते । यत्र । मतिः । विद्यते । पूतऽबंधनी ॥ ९ ॥

इयमपि सौरी । आसां स्तुतीनां समुद्रं समुद्रवत्पर्यवसानभूतं सूर्यमयिमात्यंतं श्रेष्ठास्त्रदीया स्तुतिरव तस्ये । अवगच्छति । यद्वा । आसां प्रजानामृत्वजां स्तुतिरिति संबंधः । सवनं । सूर्यते सोमोऽवेति सवनं यज्ञगृहं । न रिष्यति । न हिंस्यते । किंतु प्रवर्धत इत्यर्थः । यस्मिन्नायता विस्तीर्णानि स्तोत्राणि तत्सवनमिति । अत्रास्मिन्यजमानगृहे क्रवणस्य स्तुतिकर्तृहार्दि हृदयसंबंधि हृदयगतं काम्यं फलं न रेजते । न विचलति । न मृषा भवति । यत्र यस्मिन् स्तोत्रगृहे मतिः स्तुतिः पूतबंधनी पूतं सूर्यमनुबध्नती विद्यते अत्र न रेजत इति ॥

स हि क्षत्रस्य मनसस्य चित्तिभिरेवावदस्य यजतस्य सधैः ।

अवत्सारस्य स्पृणवाम रखभिः शविष्ठं वाजं विदुषा चिदर्थ्य ॥ १० ॥

सः । हि । स्रवस्य । मनसस्य । चित्तिऽभिः । एवऽवदस्य । यजतस्य । सधेः ।

अवऽत्सारस्य । स्पृणवाम । रणवऽभिः । शविष्ठं । वाजं । विदुषा । चित् । अर्धं ॥ १० ॥

इयमपि सौरी । स हि स खलु सविता देवः सर्वैः सुखः । सर्वकामपूरक इत्यर्थः । हिशब्दो लोकवेदयोः प्रसिद्धिद्योतकः । तस्मात्सकाशात् । अत्रान्ये च ऋषयोऽत्र दृष्टलिङ्गा इत्युक्तत्वात् अत्रादय ऋषयः । अत्रस्य मनसस्यैवावदस्य यजतस्य सधिरवत्सारस्य चैषामृषीणामस्माकं रणवभी रमणीयाभिश्चित्तिभिः स्पृणवाम । पूरयाम । किं । शविष्ठं वाजमतिशयेन बलवद्भ्रं । अन्नं वै वाज इति श्रुतेः । विदुषा चित्त्रिपश्चितार्थं समर्थनीयं स्पृणवाम । अत्रादयो वयमिति संबंधः ॥ ॥ २४ ॥

श्वेन आसामदितिः कस्योऽमदो विश्ववारस्य यजतस्य मायिनः ।

समन्यमन्यमर्थयत्येतवे विदुर्विषाणं परिपानमन्ति ते ॥ ११ ॥

श्वेनः । आसां । अदितिः । कस्यः । मदः । विश्वऽवारस्य । यजतस्य । मायिनः ।

सं । अन्यंऽअन्यं । अर्थयन्ति । एतवे । विदुः । विऽसानं । परिऽपानं । अन्ति । ते ॥ ११ ॥

मददेवत्येयं । विश्ववारादीनां त्रयाणामृषीणां स्वभूत आसामपां सोमरसलक्षणां मदः श्वेनः शंसनीय-गमनः शीघ्रं पातुसकाशं गतादितिरदीनोऽतिसमृद्धः कस्यः कस्यपूरकश्च भवतीति शेषः । ते विश्ववारादयः सचे प्रवृत्ता एतवे सोमं प्राप्तुं तत्पानायान्यमन्यं परस्परं समर्थयन्ति । याचन्तेऽनुज्ञां । ते विषाणं विशेषेण मदस्य दातारं परिपानमन्त्यन्तिके विदुः । जानन्ति लभन्ते वा ॥

सदापृणो यजतो वि द्विषो वधीद्बाहुवृक्तः श्रुतवित्तयो वः सचा ।

उभा स वरा प्रत्येति भाति च यदीं गणं भजते सुप्रयावभिः ॥ १२ ॥

सदाऽपृणः । यजतः । वि । द्विषः । वधीत् । बाहुऽवृक्तः । श्रुतऽवित् । तयः । वः । सचा ।

उभा । सः । वरा । प्रति । एति । भाति । च । यत् । ई । गणं । भजते । सुप्रयावऽभिः ॥ १२ ॥

सदापृणः सर्वदा दानशील एतन्नामा यजतो यथा च बाहुवृक्तो बाहुभ्यां वृक्तदर्भश्च श्रुतवित् श्रुतस्य वेत्ता च तयश्च । एतेषां पंचानां परस्परपेक्षया प्रत्येकमेकवचनं । स स ऋषिर्द्विषः शत्रून्वि वधीत् हिंस्यात् वो युष्माकं सचा सहितः । युष्माभिः सहित इत्यर्थः । स ऋषिर्वरा श्रेष्ठानुभोभाविहलोकपरलोकविषयौ कामा प्रत्येति । अभिगच्छति । भाति च । यद्यस्मादीमेनं गणं देवसंघं सुप्रयावभिः सुष्ठु प्रकर्षेण मिश्रयद्भिः सोऽैर्भजते तस्मादेवं भातीति ॥

सुतंभरो यजमानस्य सत्पतिर्विश्वासांमूधः स धियामुदंचनः ।

भरद्भेनू रसवच्छिश्रिये पयोऽनुब्रुवाणो अर्धेति न स्वपन् ॥ १३ ॥

सुतंभरः । यजमानस्य । सत्पतिः । विश्वासां । ऊर्धः । सः । धियां । उत्ऽअंचनः ।

भरत् । धेनुः । रसऽवत् । शिश्रिये । पयः । अनुऽब्रुवाणः । अर्धि । एति । न । स्वपन् ॥ १३ ॥

यजमानस्त्वावत्सारस्य मम सुतंभरो यागनिर्वाहक एतन्नामा ऋषिः सत्पतिः सतां विद्यमानानां फलानां पालयिता होता भवतीत्यर्थः । स च विश्वासां धियां सर्वेषां कर्मणामूध उद्धततरं फलमुदंचन ऊर्ध्वमुन्नम-यिता । फलप्रापक इत्यर्थः । धेनुर्गौ रसवत्सारवत्पयो भरत् । अहरत् । तत्र पयः शिश्रिये । अयति चास्य सामर्थ्यात् । तत्सर्वमनुब्रुवाणोऽनुक्रमेण संकीर्तयन् न स्वपन् स्वापमकुर्वन् अनवरतमध्येति । स्मरत्यवत्सारः । सुतंभरस्तादृश इति ॥

यो जा॒गार॒ तमृ॑चः काम॒यन्ते॒ यो जा॒गार॒ तमु॒ सामा॑नि यन्ति ।

यो जा॒गार॒ तम॒यं सोम॑ आ॒ह तवा॒हम॑स्मि स॒ख्ये न्यो॑काः ॥ १४ ॥

यः । जा॒गार॑ । तं । ऋ॒चः । का॒म॒यन्ते॒ । यः । जा॒गार॑ । तं । ऊं इति॑ । सामा॑नि । यन्ति॑ ।

यः । जा॒गार॑ । तं । अ॒यं । सोमः॑ । आ॒ह । तव॑ । अ॒हं । अ॒स्मि । स॒ख्ये । निऽओ॑काः ॥ १४ ॥

यो देवो जागार सर्वदा विनिद्रो जागरूको गृहे वर्तते तमृचः सर्वशास्त्रात्मिकाः कामयन्ते । यश्च जागार तमु तमेव सामानि स्तोत्ररूपाणि यन्ति । प्राप्नुवन्ति । यो जागार तमयमभिषुतः सोम आह वक्ति मां स्वीकुर्वति । हे अये तादृशस्य तव सख्ये समानख्यानि हितकरणे न्योका नियतस्थानोऽहमस्मि । भवामि ॥

अ॒ग्निर्जा॒गार॒ तमृ॑चः काम॒यन्ते॒ ऽग्निर्जा॒गार॒ तमु॒ सामा॑नि यन्ति ।

अ॒ग्निर्जा॒गार॒ तम॒यं सोम॑ आ॒ह तवा॒हम॑स्मि स॒ख्ये न्यो॑काः ॥ १५ ॥

अ॒ग्निः । जा॒गार॑ । तं । ऋ॒चः । का॒म॒यन्ते॒ । अ॒ग्निः । जा॒गार॑ । तं । ऊं इति॑ । सामा॑नि । यन्ति॑ ।

अ॒ग्निः । जा॒गार॑ । तं । अ॒यं । सोमः॑ । आ॒ह । तव॑ । अ॒हं । अ॒स्मि । स॒ख्ये । निऽओ॑काः ॥ १५ ॥

पूर्वथैव निगदितव्याख्या । य इत्यस्य स्थानेऽपिरिति विशेषः ॥ ॥ २५ ॥ ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र विदा दिव इत्येकादशर्चं प्रथमं सूक्तं । सदापृणो नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । वै तदित्युक्तत्वादित्दमपि वैश्वदेवं । विदा एकादश सदापृण इत्यनुक्रमणिका । विनि योगो लैंगिकः ॥

वि॒दा दि॒वो वि॒थन्न॑द्रि॒मुक्थै॑रा॒यत्या॑ उ॒षसो॑ अ॒र्चिनो॑ गुः ।

अ॒पाव॑त व्र॒जिनी॑रु॒स्वर्गा॑द्वि दुरो॑ मा॒नुषी॑र्दे॒व आवः॑ ॥ १ ॥

वि॒दाः । दि॒वः । वि॒ऽस्यन् । अ॒र्द्रि॑ । उ॒क्थैः॑ । आ॒ऽय॒त्याः । उ॒षसः॑ । अ॒र्चिनः॑ । गुः ।

अ॒प॑ । अ॒वृ॒त् । व्र॒जिनीः॑ । उ॒त् । स्वः॑ । गा॒त् । वि॒ । दुरः॑ । मा॒नुषीः॑ । दे॒वः । आ॒व॒रि॒त्यावः॑ ॥ १ ॥

अत्रेन्द्रादयो लिंगोक्तदेवताः । अत्रांगिरसां पणिभिरपहृत्य गिरिरधः स्थापितानां गवामिन्द्रेण विमोकः प्रतिपाद्यते । विदाः । अवेदयदिन्द्रः । किं । गा निगूढा इति संबंधः । किं कुर्वन् । उक्थैरंगिरसां स्तुतिभिर्निमित्तभूताभिरर्द्रिं वज्रं विथन्नं प्रक्षिपन् । रक्षकाणामुपरि गिरिभेदनाय च विथन्नं । आयत्या आगामिन्या उषसः संबंधिनीऽर्चिनो रश्मयो गुः । अगच्छन् । सर्वत्र प्रकृता अभवन् । अपावृत अपावृणोव्रजिनीस्तमःपुञ्जवतीर्निशाः । स्वः स्वराणशील आदित्य उन्नात् । उदगात् । तथा कृत्वा मानुषीर्मनुष्यसंबंधिनीर्दुरो द्वाराणि देवः सूर्यो व्यावः । अवृणोत् । अंधकारापनयनेन मनुष्यादिव्यवहारायाकरोदित्यर्थः ॥

वि सूर्यो॑ अ॒मतिं॑ न श्रियं॑ सा॒दोर्वा॑द्गवां मा॒ता जा॑न॒ती गा॑त् ।

ध॒न्व॒र्णसो॑ न॒द्यः । खादो॑ऽअ॒र्णाः । स्थू॒र्णैव॑ सु॒मिता॑ दृ॒हत॑ द्यौः ॥ २ ॥

वि । सूर्यः॑ । अ॒मतिं॑ । न । श्रियं॑ । सा॒त् । आ॒ । ऊ॒र्वा॒त् । गवां॑ । मा॒ता । जा॑न॒ती । गा॑त् ।

ध॒न्व॒ऽअ॒र्णसः॑ । न॒द्यः । खादः॑ऽअ॒र्णाः । स्थू॒र्णाऽइ॒व । सु॑ऽमिता॑ । दृ॒हत॑ । द्यौः ॥ २ ॥

सूर्यो देवः श्रियं दीप्तिं वि सात् । विभजते । प्रकाशयतीत्यर्थः । अमतिं न । रूपनामितत् । रूपमिव द्रव्यं । यथा द्रव्याणि घटपटादीनि नीलपीतादिरूपं लभन्ते तद्वत् । तथा गवां रश्मिनां मातोषा जानती सूर्य

उद्देश्यति मया च व्युत्क्रान्तं कर्तव्यमिति जानत्यूवाग्रहतोऽंतरिक्षादा गात् । आगच्छति । तथा नद्यश्च धन्वर्णसः ॥ धन्वतिर्गतिकर्मा । धन्वन्ति गच्छन्त्यर्णसि यासु तास्तथोक्ताः । दीर्घाभावस्कादसः ॥ खादीअर्णा भक्षितकूलोदकाः । कूलंकषा इत्यर्थः । नद्यश्चैव रूपा भवन्ति । किंच बौश सुमिता सुष्ठु गृहे स्थापिता स्थूलेव गृहाधारस्तंभ इव बृंहत । बृढाभवत् । एतत्सर्वं सूर्यस्याज्ञयेति भावः ॥

अस्मा उक्थाय पर्वतस्य गर्भो महीनां जनुषे पूर्याय ।

वि पर्वतो जिहीत साधत द्यौराविवासंतो दसयंत भूम ॥ ३ ॥

अस्मै । उक्थाय । पर्वतस्य । गर्भः । महीनां । जनुषे । पूर्याय ।

वि । पर्वतः । जिहीत । साधत । द्यौः । आऽविवासंतः । दसयंत । भूम ॥ ३ ॥

अस्मै मह्यमुक्थाय स्तोत्रे पर्वतस्य पर्वततो मेघस्य गर्भो गर्भस्थानीयमुदकं जिहीत । चलति । चालयति वेन्द्रः । कीदृशायास्मै । महीनां महतीनां स्तोतीनां जनुष उत्पादयित्री पूर्याय प्रत्नाय । तदेव पुनरुच्यते । पर्वतो मेघो वि जिहीत । बौश साधत । साधयति वृष्टिं । आविवासंतः सर्वतः परिचरन्तोऽगिरसो भूमात्यधिकं दसयंत । उपपपयन्त्यात्मानं कर्मभिः ॥

सूक्तेभिर्वा वचोभिर्देवजुष्टैरिन्द्रा न्वग्नी अवसे हुवध्यै ।

उक्थेभिर्हि ष्मा कवयः सुयज्ञा आविवासंतो मरुतो यजन्ति ॥ ४ ॥

सुऽउक्तेभिः । वः । वचःऽभिः । देवऽजुष्टैः । इन्द्रा । नु । अग्नी इति । अवसे । हुवध्यै ।

उक्थेभिः । हि । स्म । कवयः । सुऽयज्ञाः । आऽविवासंतः । मरुतः । यजन्ति ॥ ४ ॥

हे इन्द्रा हे अग्नी ॥ परस्परपिच्छया प्रत्येकं द्विवचनं । यद्यप्येकमेव पदं मध्ये व्यवधानं कादसं ॥ हे इन्द्राग्नी वो युवां ॥ व्यत्ययेन बहुवचनं ॥ देवजुष्टैर्देवैः सेवनीयैः सूक्तेभिः सूक्तेः सुवचनैः शोभनगुणप्रकाशनप्रवर्णैर्वचो भिरवसेऽसद्वचणाय ऊवध्यै । आहुयामि । नु क्षिप्रं युवामुक्थेभिः स्तोत्रैः कवयोऽनूचानाः पूर्वं ऋषयः सुयज्ञाः शोभनयागा आविवासंतः सुत्यादिना परिचरन्तो मरुतो मरुत्सदृशाः कर्मसु शीघ्रा यजन्ति । पुजयन्ति ॥ हि स्मिति पूरणा ॥

एतो न्वग्द्य सुध्योऽभवाम प्र दुच्छुनां मिनवाम वरीयः ।

आरे द्वेषांसि सनुतदधामायाम प्रांचो यजमानमच्छ ॥ ५ ॥

एतो इति । नु । अद्य । सुऽध्यः । भवाम । प्र । दुच्छुनाः । मिनवाम । वरीयः ।

आरे । द्वेषांसि । सनुतः । दधाम । अयाम । प्रांचः । यजमानं । अच्छ ॥ ५ ॥

अयमंगिरसां वादः । अद्यास्मिन्यागदिने नु क्षिप्रमेतो । एत । गच्छत । सुध्यः शोभनकर्माणो भवाम । दुच्छुना द्विषः प्र मिनवाम । प्रकर्षेण हिंसाम वरीयः । अत्यंतमित्यर्थः । तदेवोच्यते । सनुतः संभक्तान् द्वेषांसि यजमानस्य द्वेषृणरि दूरे दधाम । स्थापयाम । यद्वा । सनुतरित्यंतर्हितनाम । पूर्वं प्रकाशवैरिणां वध उक्त इदानीं प्रच्छन्नानामिति विवेकः । तदर्थं यजमानं प्रांचः सदापुणमवत्सारं चाच्छामिमुखमयाम । गच्छाम ॥ ॥ २६ ॥

एता धियं कृण्वामा सखायोऽप या माताँ ऋणुत व्रजं गोः ।

यया मनुर्विशिशिप्रं जिगाय यया वणिग्वंकुरापा पुरीषं ॥ ६ ॥

आ । इत । धियँ । कृण्वाम । सखायः । अप । या । माता । ऋणुत । व्रजं । गोः ।
यया । मनुः । विशिऽशिप्रं । जिगाय । यया । वणिक् । वंकुः । आप । पुरीषं ॥ ६ ॥

इदमप्यंगिरसां वाक्यं । एत । आगच्छत । आगत्य च धियं स्तुतिं कृण्वाम । करवाम । हे सखायः परस्परं सखिभूता अंगिरस इत्यंगिरसां वचनं । या धीर्माता गवां निर्मात्री गोर्गवां व्रजं पणिभिरपहृतमप ऋणुत अपावृणोत् । यया च मनुर्विशिशिप्रं विगतहनुं शत्रुं जिगाय जितवान् । यद्वा । मनुः सर्वस्य मर्तेन्द्रो विशिशिप्रो वृत्रः । स तमस्त्राभिः कृतया स्तोमलक्षणाया धिया जिगाय । यया च वणिक् वणिगिवात्येन कर्मणा वङ्गफलाकांची कलीवान् वंकुर्जलेच्छया वनगामी पुरीषं पूरकमुदकमाप । याभिः सुदानू श्रीशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशः । ऋग्वे० १. ११२. ११. इति हि श्रुतं ॥

अनू॒नो॒द॒च॒ ह॒स्त॒यतो॒ अ॒द्रि॒रार्च॒न्येन॒ द॒श॒ मा॒सो॒ न॒व॒ग्वाः ।
ऋ॒तं॒ य॒ती॒ स॒र॒मा॒ गा॒ अ॒वि॒द॒द्वि॒श्वानि॒ स॒त्यांगि॒राश्च॒कार ॥ ७ ॥
अनू॒नो॒त् । अ॒र्च॒ । ह॒स्त॒ऽयतः॒ । अ॒द्रिः॒ । अ॒र्च॒न॒ । येन॒ । द॒श॒ । मा॒सः॒ । न॒व॒ऽग्वाः॒ ।
ऋ॒तं॒ । य॒ती॒ । स॒र॒मा॒ । गाः॒ । अ॒वि॒द॒त् । वि॒श्वानि॒ । स॒त्या॒ । अ॒ंगि॒राः॒ । च॒कार ॥ ७ ॥

अत्रास्मिन्यच्चेऽद्रिरभिषवयावा हस्तयतो हस्तेन संहतः सन् अनू॒नो॒त् । नीतिरत्र शब्दमात्रे वर्तते । अशब्दयत् । येन ग्रावणा तदभिषवेण दश मासो मासान् दशमासपर्यंतं नवग्वाः । नवमासपर्यंतं गवार्थमनु॒तिष्ठ॑तोऽंगिरसो नवग्वाः । नवगोयुक्ता वार्चनं अपूजयन्निद्रं । यद्वा । दशसंख्याकमासोपेता दशमासानुष्ठाना अंगिरसोऽपरे नवग्वाश्चेति सर्वेऽपि येनार्चित । नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रं । ऋग्वे० ५. २९. १२. इति हि निगमः । ऋतं सत्यं यज्ञं वा यती प्राप्नुवती सरमा सरणशीला स्तुतिरूपा वागंगिरसां गवार्थमिन्द्रेण प्रहिता देवशुनी वा गा अविदत् पणिभिरपहृताः । विश्वानि सर्वाणि सुत्यादिलक्षणानि सत्या सत्यानि चकारांगिराः ॥

वि॒श्वे॒ अ॒स्या॒ व्यु॒षि॒ माहि॒नायाः॒ सं॒ य॒ज्ञोभि॒रंगि॒रसो॒ न॒वंत॒ ।
उ॒त्स॒ आ॒सां॒ प॒र॒मे॒ स॒ध॒स्ये॒ ऋ॒तस्य॒ प॒था॒ स॒र॒मा॒ वि॒द॒द्वाः ॥ ८ ॥
वि॒श्वे॒ । अ॒स्याः॒ । वि॒ऽउ॒षि॒ । माहि॒नायाः॒ । सं॒ । य॒त् । गो॒भिः॒ । अ॒ंगि॒रसः॒ । न॒वंत॒ ।
उ॒त्सः॒ । आ॒सां॒ । प॒र॒मे॒ । स॒ध॒ऽस्ये॒ । ऋ॒तस्य॒ । प॒था॒ । स॒र॒मा॒ । वि॒द॒त् । गाः ॥ ८ ॥

विश्वे सर्वेऽंगिरसो माहिनाया मंहनीयाया अस्या उपसो व्युषि व्युच्छने सति गवामावरकेऽधकारेऽपवृते सति यद्यदा गोभिः सं नवंतं संजग्मरे तदासां गवामुत्सः क्षीराद्युत्सावः परम उत्कृष्टे सधस्ये सहस्रानि यज्ञ उपयुक्तोऽभवदित्यर्थः । ऋतस्य सत्यस्य पथा मार्गेण सरमा वाक् देवशुनी वा गा निगूढा विदत् । अलभत । यद्वा । आसां गवां परमे सधस्ये सहस्रानि व्रजस्य निगूहनप्रदेश उत्स उदकस्य प्रस्रवणो वर्तते । बिलमित्यर्थः । तेन ऋतस्योदकस्य पथा मार्गेण सरमा गा विदत् ॥

आ॒ सूर्यो॑ या॒तु॒ स॒प्ता॒श्वः॒ क्षे॒चं॒ य॒द॒स्योर्वि॒या दी॒र्घया॒थे॒ ।
र॒घुः॒ श्ये॒नः॒ प॒त॒य॒द॒धो॒ अ॒च्छा॒ यु॒वा॒ क॒वि॒दी॒द॒य॒ज्ञोषु॒ ग॒च्छन् ॥ ९ ॥
आ॒ । सूर्यः॑ । या॒तु॒ । स॒प्ता॒ऽश्वः॒ । क्षे॒चं॒ । य॒त् । अ॒स्य॒ । उ॒र्वि॒या॒ । दी॒र्घ॒ऽया॒थे॒ ।
र॒घुः॒ । श्ये॒नः॒ । प॒त॒य॒त् । अ॒धः॒ । अ॒च्छ॒ । यु॒वा॒ । क॒विः॒ । दी॒द॒य॒त् । गो॒षु॒ । ग॒च्छन् ॥ ९ ॥

सूर्यः सर्वस्य प्रेरको देवः मन्त्राश्चः सर्पणस्वभावाश्चोपेतः सप्तसंख्याकाश्चो वा आ यातु । अस्मदभिमुखमा-
गच्छतु । यद्यस्मादस्य सूर्यस्य दीर्घयाधे दीर्घगमने चेत्तं गंतव्यप्रदेश उर्विद्योरु अतिप्रभूतायामः । स एव देवो
रघुर्लघुगमनः सन् श्वेनः शंसनीयगमनोऽधो दीयमानं हविरच्छाभिलक्ष्य पतयत् । आगच्छति । युवा सर्वत्र
मिश्रयिता कविः क्रांतदर्शी सन् गोषु रश्मिषु गच्छन्मध्ये वर्तयन् दीदयत् । दीप्यते । यद्वा । श्वेनः सुपणो
ऽधोऽच्छ पतयत् । बुलोकस्थं सोमलक्षणं देवानामन्नमस्रबागार्थमानेतुं तदभिमुखमगात् । युवेत्यादि शिष्टं
समानं ॥

आ सूर्यो अरुहच्छुक्रमणोऽयुक्तं यद्धरितो वीतपृष्ठाः ।

उद्गा न नावमनयन्त धीरा आशृण्वतीरापो अर्वागतिष्ठन् ॥ १० ॥

आ । सूर्यः । अरुहत् । शुक्रं । अर्णः । अयुक्तं । यत् । हरितः । वीतऽपृष्ठाः ।

उद्गा । न । नावम् । अनयन्त । धीराः । आऽशृण्वतीः । आपः । अर्वाक् । अतिष्ठन् ॥ १० ॥

सूर्यो देवः शुक्रं दीप्तमर्ण उदकं प्रत्यारुहत् । सर्वतः प्रादुर्भवति । यद्यस्माद्यदा वा हरितोऽस्मान्वीतपृष्ठाः
क्रांतपृष्ठानयुक्तं रथेऽयोजयत् तदा तं सूर्यं धीरा धीमन्तो यजमानादय उदोदकेन नावं न नावमिवानयन्त ।
तदाशृण्वतीः सर्वतोऽनुज्ञां कुर्वाणा आपोऽर्वागवाङ्मुखा अतिष्ठन् । अभवन ॥

धियं वो अप्सु दधिषे स्वर्षा ययातरन्दश मासो नवग्वाः ।

अया धिया स्याम देवगोपा अया धिया तुतुर्यामात्यंहः ॥ ११ ॥

धियं । वः । अप्सु । दधिषे । स्वः । सां । यया । अतरन् । दश । मासः । नवऽग्वाः ।

अया । धिया । स्याम । देवऽगोपाः । अया । धिया । तुतुर्याम । अति । अंहः ॥ ११ ॥

हे देवा वो युष्माकं धियं स्तुतिमप्स्वन्नित्तां स्वर्षा सर्वस्य दात्रीं दधिषे । धारयामि ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥
यया धिया कर्मणा नवग्वा अंगिरसो दश मासोऽतरन् समनुतिष्ठन्त अयानया धिया देवगोपा देवैर्गुप्ताः
स्याम । भवेम । अया धियांहः पापमति तुतुर्याम । अतितरेम ॥ ॥ २७ ॥

हयो नेत्यष्टर्चं द्वितीयं मृक्तं प्रतिचक्रस्वार्थं । अष्टमो द्वितीया च त्रिष्टुमी शिष्टाः षट् जगत्सु । आदितः
षड्विंशदेव्यः सप्तम्यष्टम्योर्देवपत्न्यो देवता । तथा चानुक्रांतं । हयोऽष्टौ प्रतिचक्रोऽत्यो दृचो देवपत्नीस्तवोऽत्या
त्रिष्टुप द्वितीया चेति ॥ मृक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

हयो न विद्वाँ अयुजि स्वयं धुरि तां वहामि प्रतरणीमवस्युवं ।

नास्या वशिम विमुचं नावृतं पुनर्विद्वान्पथः पुरएत ऋजु नैषति ॥ १२ ॥

हयः । न । विद्वान् । अयुजि । स्वयं । धुरि । तां । वहामि । प्रऽतरणीं । अवस्युवं ।

न । अस्याः । वशिम । विऽमुचं । न । आऽवृतं । पुनः । विद्वान् । पथः । पुरऽएता ।

ऋजु । नैषति ॥ १२ ॥

हयो न अथ इव विद्वान् सर्वज्ञः प्रतिचक्रः स्वयमनन्यप्रेरितः सन् धुरि यज्ञात्मिकायामयुजि । युक्तो
ऽभवत् । तां धुरं प्रतरणीं प्रकर्षेण तारयित्रीमवस्युवं रक्षयित्रीं वहामि । धारयाम्यहमध्वर्युर्होता वा । अस्या
धुरो विमुचं विमोचनं परित्यागं न वशिम । न कामये । नावृतं पुनः पुनरावरणं धारणमपि न च वशिम ।
मम को भार इति तदेवोच्यते । विद्वान्मार्गाभिज्ञोऽतर्यामी देवः पुरएता पुरतो गन्ता सन् पथो यज्ञमार्गा
शृज्वकुटिलं नैषति । प्रापयति ॥

अग्र इन्द्र वरुण मित्र देवाः शर्धः प्र यंत मारुतो विष्णो ।

उभा नासत्या रुद्रो अध माः पूषा भगः सरस्वती जुषंत ॥ २ ॥

अग्रै । इन्द्र । वरुण । मित्र । देवाः । शर्धः । प्र । यंत । मारुत । उत । विष्णो इति ।

उभा । नासत्या । रुद्रः । अध । माः । पूषा । भगः । सरस्वती । जुषंत ॥ २ ॥

हे अग्र इन्द्र वरुण मित्र देवा यूयं शर्धो बलमस्माकं प्र यंत । प्रापयत ॥ अत्र सर्वत्र पूर्वस्याविद्यमानत्वे-
नोत्तरस्योत्तरस्य पादादित्वादिनिघातः । प्रथमस्य तु स्वत एव पादादित्वं ॥ उतापि च हे मारुत मारुतानि
मारुतां बलानि हे विष्णो यूयं शर्धः प्र यंत ॥ विष्णो इत्यस्योत्तिथ्यनन व्यवधानान्निघातः ॥ किंचोभोभौ ना-
सत्या सत्यभूती रुद्रोऽध अग्र मा एतेषां देवानां स्त्रियश्च पूषा भगः सरस्वती च जुषंत । सर्वतामस्मादीयं यज्ञं
सुति वा ॥

इन्द्राग्नी मित्रावरुणादिति स्वः पृथिवीं द्यां मरुतः पर्वतां अपः ।

हुवे विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं भगं नु शंसं सवितारमृतये ॥ ३ ॥

इन्द्राग्नी इति । मित्रावरुणा । अदिति । स्वः । पृथिवीं । द्यां । मरुतः ।

पर्वतान् । अपः ।

हुवे । विष्णुं । पूषणं । ब्रह्मणः । पतिं । भगं । नु । शंसं । सवितारं । उतये ॥ ३ ॥

इन्द्रादिसवितरान् चतुर्दश देवानृतयेऽस्माद्रक्षणाय ऊवे । आहूयामि सौमि वा ॥ स्वरित्वादित्य उच्यते
स्वरणात् ॥

उत नो विष्णुस्त वातो अस्मिधो द्रविणोदा उत सोमो मयस्करत् ।

उत ऋभवं उत राये नो अश्विनोत त्वष्टोत विभ्वानु मंसते ॥ ४ ॥

उत । नः । विष्णुः । उत । वातः । अस्मिधः । द्रविणः । दाः । उत । सोमः । मयः । करत् ।

उत । ऋभवं । उत । राये । नः । अश्विना । उत । त्वष्टा । उत । विभ्वा । अनु । मंसते ॥ ४ ॥

उतापि च नोऽस्माकं विष्णुर्वापको देवो मयस्करत् । मय इति सुखनाम । सुखं करोतु । उतापि च
वातो वायुरस्मिधोऽहिंसकः सन् मयस्करत् । किंच द्रविणोदा धनस्य दाता सोमोऽपि मयस्करत् । उतापि
च ऋभवो नोऽस्माभ्यं राये धनाद्यानु मंसते । अनुमन्यतां । उताश्विनाश्विनी च उत त्वष्टा देव उत विभ्वा
ऋभूणामन्यतमो देवः । एते सर्वेऽप्यनु मंसते । यद्वा । अनुमंस्त इति प्रत्येकं संबंधनीयं ॥

उत त्यन्नो मारुतं शर्ध आ गमद्विद्विष्यं यजतं बहिरासदे ।

बृहस्पतिः शर्म पूषोत नो यमद्विद्विष्यं वरुणो मित्रो अर्यमा ॥ ५ ॥

उत । त्यत् । नः । मारुतं । शर्धः । आ । गमत् । दिविऽद्विष्यं । यजतं । बर्हिः । आऽसदे ।

बृहस्पतिः । शर्म । पूषा । उत । नः । यमत् । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ॥ ५ ॥

उतापि च त्यन्नाहृतं शर्धो मरुतां बलं संधो नोऽस्माना गमत् । आगच्छतु । कीदृशं तच्छर्धः । दिविष्यं
बुल्लोके वर्तमानं यजतं पूज्यं । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते । बर्हिर्बर्हिष्यासद उपवेष्टुं । उपविश्य हविःस्वीका-

रायेत्यर्थः । किंच बृहस्पतिर्देवः शर्मं सुखं यमत । यच्छतु । उत नोऽस्माभ्यं पूषापि यमत । कीदृशं शर्मं । वरूथं । वारयति शीतवातादिकमिति वरूथं गृहं । तदहं वरूथं । किंच वरूणादयस्त्रयोऽपि प्रत्येकं शर्मं यच्छतु ॥

उत ते नः पर्वतासः सुशस्तयः सुदीतयो नद्यस्तमणे भुवन् ।

भगो विभक्ता शवसावसा गमदुर्व्यचा अदितिः श्रोतु मे हव ॥ ६ ॥

उत । ते । नः । पर्वतासः । सुशस्तयः । सुदीतयः । नद्यः । चामणे । भुवन् ।

भगः । विभक्ता । शवसा । अवसा । आ । गमत् । उर्व्यचाः । अदितिः । श्रोतु ।

मे । हव ॥ ६ ॥

उतापि च ते ते पर्वतासः पर्ववतोऽद्रयः सुशस्तयः शोभनस्तयः किंच सुदीतयः सुदाना नद्यश्च चामणे पालनेऽस्माकं भुवन् । भवन्तु । भगो देवो विभक्ता धनानां विभागकर्ता दाता सन् शवसानेनावसा रक्षणेन च सहा गमत् । आगच्छतु । उर्व्यचाः प्रभूतव्याप्तिरदितिरदीना देवमाता मे हव स्तुतिमाह्वानं वा श्रोतु । शृणोतु ॥

पत्नीसंयाजेषु देवपत्नीनां देवानां पत्नीरित्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च । देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न इति द्वे । आ० १. १०. । इति ॥ आपिमावतशस्त्रेऽप्येति । देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न इति द्वे राकामहमिति द्वे । आ० ५. २०. । इति ॥

देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये ।

याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नो देवीः सुहवाः शर्मं यच्छत ॥ ७ ॥

देवानां । पत्नीः । उशतीः । अवन्तु । नः । प्र । अवन्तु । नः । तुजये । वाजसातये ।

याः । पार्थिवासः । याः । अपां । अपि । व्रते । ताः । नः । देवीः । सुहवाः ।

शर्मं । यच्छत ॥ ७ ॥

देवानामिन्द्रादीनां पत्नीः पत्न्य उशतीरुशत्योऽस्मदीयां स्तुतिं कर्म वा कामयमाना नोऽस्मानवन्तु । रक्षन्तु । तथा नोऽस्माकं तुजये बलवते पुत्राय वाजसातयेऽन्नलाभाय संयामाय वा प्रावन्तु । प्रकर्षेण रक्षन्तु गच्छन्तु वा । याः पार्थिवासः पृथिवीसंबन्धिन्यो याश्चापामुदकानां व्रते कर्मण्यन्तरिक्षे वर्तन्ते ता हे देवीर्देव्यो हे सुहवाः शोभनाह्वाना यूयं नोऽस्माभ्यं शर्मं यच्छत ॥

उत मा व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्यग्नाय्यश्विनी राट् ।

आ रोदसी वरूणानी शृणोतु व्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनां ॥ ८ ॥

उत । माः । व्यन्तु । देवपत्नीः । इन्द्राणी । अग्नयी । अश्विनी । राट् ।

आ । रोदसी इति । वरूणानी । शृणोतु । व्यन्तु । देवीः । यः । ऋतुः । जनीनां ॥ ८ ॥

उतापि च माः स्त्रियो देवपत्नीर्देवपत्न्यो देवाः पतयो यासां ताः । तादृश्यो व्यन्तु । हविर्भक्षयन्तु । ता विविच्योच्यन्ते । इन्द्राणीन्द्रस्य पत्न्यग्नाय्यग्नेः पत्न्यश्विन्यश्विनोः पत्नी राट् राजमाना । किंच रोदसी । रुद्रस्य पत्नीति यास्केनोक्तं । एवं सति विधितस्तुका रोदसी । ऋग्वे० १. १६७. ५. । इत्यत्र यथायुदात्तप्रगृह्यति न सप्तद्वद्वापि भाव्यं । तथापि शाकल्येन महर्षिणैवमुक्तत्वात्तथैव द्रष्टव्यं । वरूणानी वरूणस्य पत्न्या सर्वतः

प्रत्येकं शृणोतु । किंच देवीः पत्नीसंयाजदेव्यो ब्यंतु । खादंतु हविः । यो जनीनां देवजायानामृतुः कालस्तदभि-
मानी देवोऽपि शृणोतु वेतु च । अत्रापि च पा ब्यंतु देवपत्न्यः । नि० १२. ४६. । इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽस्तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणामात्येन
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीभारत्यै नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्र प्रयुंजतीति सप्तचं तृतीयं सूक्तं प्रतिरथस्वार्थं त्रैष्टुभं । पूर्वच वैश्वदेवं चै
तदित्युक्तत्वादिदमपि वैश्वदेवं । प्रयुंजती सप्त प्रतिरथ इत्यनुक्रमणिका ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

प्रयुंजती दिव एति ब्रुवाणा मही माता दुहितुर्बोधयंती ।

आविवासंती युवतिर्मनीषा पितृभ्य आ सद्ने जोहुवाना ॥ १ ॥

प्रऽयुंजती । दिवः । एति । ब्रुवाणा । मही । माता । दुहितुः । बोधयंती ।

आऽविवासंती । युवतिः । मनीषा । पितृभ्यः । आ । सद्ने । जोहुवाना ॥ १ ॥

एषोषस्या । प्रयुंजती प्राणिनः प्रसुतेषु कर्मसु दिवो बुलोकादेति । आगच्छति ब्रुवाणा स्तूयमाना ॥
कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ मही महती माता प्रकाशस्य देवानां वा निर्मात्री दुहितुर्भूम्या बोधयंती बोधं
कुर्वाणा । तदुपजीव्यत्वात् दुहितृत्वमुपचर्यते । यद्वा दुहितुर्दिव इति संबंधः ॥ उपसो दिवो दुहितृत्वं व्युक्त्वा
दुहितर्दिवः । ऋग्वे० १. ४८. १. । इत्यादिषु प्रसिद्धं । अन्यत्र च दिवो दुहिता भुवनस्य पत्नी । ऋग्वे० ७. ७५. ४. ।
इत्युपसो बुदुहितृत्वमात्रातं । अत इदमधिगम्यते । कदाचिद्द्वीरुपसो जायत उपाश्च दिव इति । प्रजापतिर्वै
स्वां दुहितरमभ्यध्यायद्विवमित्यन्य आङ्गुषसमित्यन्ये । ऐ० ब्रा० ३. ३३. । इति हि श्रूयते । लिंगं च दृश्यते कार्य-
कारणभावव्यत्ययेऽदितेर्देव्यो अजायत दक्षादिति । ऋग्वे० १०. ७२. ४. । इति ॥ किंच आविवासंती परिचरंती
युवतिर्मिश्रयंती सर्वत्र नित्यतरुणी वा मनीषा स्तुतिमती पितृभ्यः ॥ तृतीयार्थे पंचमी ॥ पितृभिः पालकेर्देवैः
सह सद्ने यागगृह आ सर्वतो जोहुवानाह्वयमाना । यद्वा । पितृभ्यः कर्मणां पालकेभ्यो यजमानेभ्य इष्टप्रा-
प्तेन पालकेभ्यो वा तेषामर्थाय जोहुवाना ॥

अजिरासस्तदप ईयमाना आतस्थिवांसो अमृतस्य नाभिं ।

अनंतास उरवो विश्वतः सीं परि द्यावापृथिवी यंति पंथाः ॥ २ ॥

अजिरासः । तत्ऽअपः । ईयमानाः । आतस्थिऽवांसः । अमृतस्य । नाभिं ।

अनंतासः । उरवः । विश्वतः । सीं । परि । द्यावापृथिवी इति । यंति । पंथाः ॥ २ ॥

अजिरासो गमनशीलाः ॥ अजिरिचप्रत्ययांतीऽजिरिशिशिरेत्यादिना निपातितः ॥ तदपस्तदेव प्रकाश-
नरूपं कर्म यस्य तत्तादृशमहरीयमाना गच्छंतीऽमृतस्य सूर्यस्य नाभिं संग्राहकं मंडलं अमृतस्योदकस्य वा

नाभिमन्तरिक्षमातस्थिवांस आतिष्ठन्तोऽन्तासोऽपरिमिता उरवो व्याप्ताः पन्थाः पतनशीला रश्मयो द्यावा-
पृथिवी परि दिवं च पृथिवीं चांतरिक्षं च विश्वतः परितो यन्ति । गच्छन्ति । सीमिति पूरणः ॥

उक्षा समुद्रो अरुषः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुरा विवेश ।

मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मा वि चक्रमे रजसस्यात्यन्तौ ॥३॥

उक्षा । समुद्रः । अरुषः । सुऽपर्णः । पूर्वस्य । योनिं । पितुः । आ । विवेश ।

मध्ये । दिवः । निऽहितः । पृश्निः । अश्मा । वि । चक्रमे । रजसः । पाति । अन्तौ ॥३॥

सीर्योऽयं तुचः । उच्चोदकस्य कामानां वा सेक्ता समुद्रः समुदनः । यद्वा । समोदते तस्मिन्देवा इति
समुद्रः । अरुष आरोचमानः सुपर्णः सुगमनः पूर्वस्य । अवयवलक्षणाय । पूर्वदिगवयवस्य पितुः पालकस्यान्त-
रिक्षस्य योनिमुत्पादकमवयवमा विवेश । आविष्टवान् । पश्चाद्दिवो मध्ये निहितः पृश्निः । प्राश्रुत एनं वर्णं
इति पृश्निरादित्यः । अश्मा सर्वत्र व्याप्तः । लुप्तोपमा वा । अश्मसदृशो रजसोऽन्तरिक्षस्यान्तौ पूर्वापरभागौ
वि चक्रमे । विक्रमते । पाति च जगत् । जगद्रक्षार्थं क्रमत इत्यर्थः ॥

चत्वार ईं विभ्रति क्षेमयन्तो दश गर्भं चरसे धापयन्ते ।

त्रिधातवः परमा अस्य गावो दिवश्चरन्ति परि सद्यो अन्तान् ॥४॥

चत्वारः । ईं । विभ्रति । क्षेमऽयन्तः । दश । गर्भं । चरसे । धापयन्ते ।

त्रिऽधातवः । परमाः । अस्य । गावः । दिवः । चरन्ति । परि । सद्यः । अन्तान् ॥४॥

चत्वार ऋत्विज ईमेनमादित्य क्षेमयन्तः क्षेममात्मन इच्छन्तो विभ्रति । धारयन्ति हविर्भिः स्तुतिभिश्च ।
किंच दश दिशो गर्भं गर्भवन्मथ्य उत्पन्नमेनं चरसे चरणाद्योदयास्तमयव्यवहाराय धापयन्ते । गमयन्ति ।
त्रिधातवस्त्रिप्रकाराः शीतोष्णवर्षभेदेन त्रिविधा अस्त्रादित्यस्य परमा उत्कृष्टा गावो रश्मयो दिवोऽन्तरि-
क्षस्यान्तान् परि परितः सद्य उदयानन्तरमेव चरन्ति । गच्छन्ति ॥

इदं वपुर्निवचनं जनासश्चरन्ति यन्नद्यस्तस्युरापः ।

हे यदीं विभृतो मातुरन्ये इहेह जाते यम्याऽसंबंधू ॥५॥

इदं । वपुः । निऽवचनं । जनासः । चरन्ति । यत् । नद्यः । तस्युः । आपः ।

हे इति । यत् । ईं । विभृतः । मातुः । अन्ये इति । इहऽइह । जाते इति । यम्या ।

संबंधू इति सऽबंधू ॥५॥

जनासो हे जना ऋत्विज इदं पुरतो दृश्यमानं वपुः शरीरं मंडलं निवचनं स्तुतं भवतीति शेषः । यन्मंड-
लमुपजीव्य नद्यश्चरन्ति प्रवहन्ति । आपश्च यन्मंडलमधितस्युः । मंडलाधीनत्वात्तासां । ईमेतदुक्तलक्षणं यन्मंडलं
हे अहोरात्रे मातुर्निर्मातृस्थानीयादन्तरिक्षादन्ये इहेह जाते इह चेह च सूर्ये जाते निष्पन्ने यम्या यम्ये
नियमनीये युग्मभूते वा संबंधू समानबले समानबंधने उभयोरप्येक एव सूर्यो बंधकोऽसौ ययोस्तादृशौ
विभृतः धारयतः ॥

वि तन्वते धियो अस्मा अपांसि वस्ता पुत्राय मातरो वयन्ति ।

उपप्रक्षे वृषणो मोदमाना दिवस्पथा वध्वो यन्त्यच्छ ॥६॥

वि । तन्वते । धियः । अस्मै । अपांसि । वस्त्रा । पुत्राय । मातरः । वयंति ।
उपऽप्रक्षे । वृषणः । मोदमानाः । दिवः । पथा । वध्वः । यंति । अच्छं ॥ ६ ॥

अस्मै सूर्याय धियः सुतीरपांसि कर्माणि च वि तन्वते । विस्तारयंति यजमानाः । पुत्राय पुत्रस्थानीयाय मातरो निर्मात्र्य उपसो दिशो वा वस्त्रा वस्त्राणि वयंति । निष्पादयंति । वस्त्रसदृशानि तेजांसि निविडानि संपादयंतीत्यर्थः । वृषणः सेक्तुः सूर्यस्योपग्रह उपपर्वणे संपर्के सति मोदमाना हृष्यंती वध्वो वधूस्थानीया रश्मयो दिवस्थया सूर्यसंबन्धिना मार्गेणाच्छादयन्ति मुखं यंति । गच्छंति । प्रसरंति ॥

तदस्तु मित्रावरुणा तदग्ने शं योरस्मभ्यमिदमस्तु शस्तं ।
अशीमहि गाधमुत प्रतिष्ठां नमो दिवे बृहते सार्दनाय ॥ ७ ॥
तत् । अस्तु । मित्रावरुणा । तत् । अग्ने । शं । योः । अस्मभ्यं । इदं । अस्तु । शस्तं ।
अशीमहि । गाधं । उत । प्रतिऽस्थां । नमः । दिवे । बृहते । सार्दनाय ॥ ७ ॥

अत्र लिंगसिद्धा देवताः । हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ तदिदं सूक्तं शस्तं सुतमस्तु । भवतु । हे अग्ने तत्सूक्तं शस्तमस्तु । अस्मभ्यं शं सुखाय योर्दुःखानामभिग्रहणार्थेदं शस्तमस्तु । वयं चाशीमहि प्राप्तुयाम गाधं स्थितिं । उतापि च प्रतिष्ठां स्थितेरविच्छिन्ति चाशीमहि । नमो नमस्करोमि दिवे द्योतमानाय सूर्याय बृहते महते सार्दनायाश्चयाय विश्वस्य ॥ ॥ १ ॥

कदु प्रियायेति पंचर्वं चतुर्थं सूक्तं । प्रतिभानुर्नामात्रेय ऋषिः । जगती छंदः । विश्वे देवा देवता । अत्रानुक्रमिका । कदु पंच प्रतिभानुर्जागतमिति ॥ आभिज्ञविके पंचमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तं निविडानं । सूचितं च । कदु प्रियायेति वैश्वदेवं । आ० ७. ७. इति ॥

कदु प्रियाय धाम्ने मनामहे स्वर्क्षत्राय स्वयंशसे महे वयं ।
आमेन्यस्य रजसो यदभ्र आँ अपो वृणाना वितनोति मायिनी ॥ १ ॥
कत् । ऊँ इति । प्रियाय । धाम्ने । मनामहे । स्वऽर्क्षत्राय । स्वऽयंशसे । महे । वयं ।
आऽमेन्यस्य । रजसः । यत् । अभ्रे । आ । अपः । वृणाना । विऽतनोति । मायिनी ॥ १ ॥

अत्र वैद्युताग्निसंस्तवः । कदु कदा । उ इति पूरणः । प्रियाय सर्वेषां प्रियभूताय । वृष्टिद्वारा हविरादिप्रयोजकत्वात्सर्वप्रियत्वमस्य प्रसिद्धं । तादृशाय धाम्ने तेजसे वैद्युताय । उत्तरवाक्त्रेऽभ्रेऽपो वितनोतीति वक्ष्यमाणत्वादिदं लभ्यते । कीदृशाय । स्वर्क्षत्राय स्वभूतवलाय किंच स्वयंशसे स्वभूताम्नाय । सर्वमप्यन्नं ह्यस्य स्वं । महे महते पूज्याय वयं कदा मनामहे । स्तवाम । यत् ॥ उत्तरत्र स्त्रीलिंगनिर्देशादिति विपरिणामयितव्यं ॥ यापेयी शक्तिरामेन्यस्य समंतान्मातव्यस्य रजसोऽंतरिक्षस्य । अपरिमितमपि नम इत्यदिति सर्वैर्मीयते । संबंधिन्यभ्रे मेघ आ अधि मेघस्योपर्यप उदकानि वृष्टिलक्षणाणि वितनोति विस्तारयति वृणानाच्छादयंती सेव्यमाना वा मायिनी । मायेति प्रज्ञानाम । प्रज्ञावती सती । यद्यस्य संबंधिनी माध्यमिकी वागिति वा योज्यं ॥

ता अलत वयुनं वीरवर्क्षणं समान्या वृतया विश्वमा रजः ।
अपो अपाचीरपरा अपेजते प्र पूर्वाभिस्तिरते देवयुर्जनः ॥ २ ॥
ताः । अलत । वयुनं । वीरऽवर्क्षणं । समान्या । वृतया । विश्वं । आ । रजः ।
अपो इति । अपाचीः । अपराः । अपः । ईजते । प्र । पूर्वाभिः । तिरते । देवऽयुः । जनः ॥ २ ॥

इयमुषस्या । ता उषसोऽतत । वितन्वति । किं । वयुनं प्रज्ञानं । कीदृशं । वीरवचनं वीरेर्द्ध्विग्विह-
नीयं । यद्वा । वचनाः कार्यवीढारो येन प्रेर्यते तत्तादृशं । किंच समान्यैकरूपया वृत्त्यावरकया दीप्त्या
विश्वमा सर्वमपि रजो जगदतत । एवं सति देवयुर्देवकामो जनोऽपाचीरपांचनाः प्रतिनिवृत्तमुखीरपरा
अन्या आगामिनीरुषसोऽपेजते । अपचालयति । अपरोऽपशब्दः पूरणः । पूर्वाभिस्ताभिः प्र तिरते । प्रपूर्व-
स्तिरतिवर्धनार्थः । वर्धयति स्वमनीषां वर्धते वा स्वयं ॥

आ यावभिरहन्येभिरक्तुभिर्वरिष्ठं वज्रमा जिघर्ति मायिनि ।

शतं वा यस्य प्रचरन्स्वे दमे संवर्तयंतो वि च वर्तयन् अहा ॥३॥

आ । यावऽभिः । अहन्येभिः । अक्तुऽभिः । वरिष्ठं । वज्रं । आ । जिघर्ति । मायिनि ।

शतं । वा । यस्य । प्रऽचरन् । स्वे । दमे । संऽवर्तयंतः । वि । च । वर्तयन् । अहा ॥३॥

अत्र पूर्वार्धे इंद्र उच्यत उत्तरार्धे इंद्रात्मा सूर्यः । आ ह्यत इति शेषः । कैः । अहन्येभिरहनि संपादि-
तैरक्तुभी रात्रिभिः । तत्र निष्पन्नैरित्यर्थः । तथाविधैर्यावभिः । साध्ये साधनशब्दः । यावसाधैरभिषवैर्नि-
मित्तभूतैः । आगत्याच सोमी सन् मायिनि वृत्रे निमित्ते सति वरिष्ठमुत्तरं वज्रमा सर्वतो जिघर्ति । दीपयति ।
वा किंच । वाशब्दश्चार्थः । यत्स्येन्द्रात्मकस्यादित्यस्य शतं शतसंख्याका रश्मयः स्वे दमे स्वकीये गृहे आकाशे
प्रचरन् प्रचरन्ति । किं कुर्वन्तः । संवर्तयन्तः प्राणिनो नाशयन्तः । यद्वा । अहाहानि दिवसान् संवर्तयन्तः सम्यक्
प्रवर्तयन्तो वि च वर्तयन् अहाहानि निवर्तयन्ति गतान्येव पुनः प्रापयन्ति च । तपनपरिस्थंदाधीनत्वात्प्राणिना-
मायुःक्षयस्याहोरात्रादिव्यवहारस्य ॥

तामस्य रीतिं परशोरिव प्रत्यनीकमख्यं भुजे अस्य वर्षसः ।

सचा यदि पितुमंतमिव क्षयं रत्नं दधाति भरहूतये विशे ॥४॥

तां । अस्य । रीतिं । परशोःऽइव । प्रति । अनीकं । अख्यं । भुजे । अस्य । वर्षसः ।

सचा । यदि । पितुमंतंऽइव । क्षयं । रत्नं । दधाति । भरऽहूतये । विशे ॥४॥

इयमायेयी । तां प्रसिद्धामस्याये रीतिं स्वभावं गतिं वा परशोरिव प्रति परशोः प्रतिनिधिमिव
पश्यामि । परशुर्यथा स्वस्वामिन्यभिमतं साधयति तद्वदित्यर्थः । अस्य वर्षसो रूपवतोऽस्यादित्यस्यानीकं
रश्मिसमूहं भुजे भोगायाख्यं । कथयाम्यहं । यदि यस्मात्स च देवः सचास्मात्सहायः सन् पितुमंतमन्नवंतं क्षय-
मिव निवासमिव भरहूतये संयामि यज्ञे बाह्यानयुक्ताय विशे यजमानाय रत्नं रमणीयं धनं दधाति
धारयति । उभयमपि ददातीत्यर्थः ॥

स जिह्या चतुरनीकं चञ्जते चारु वसानो वरुणो यतन्नरि ।

न तस्य विद्म पुरुषत्वता वयं यतो भगः सविता दाति वार्ये ॥५॥

सः । जिह्या । चतुऽअनीकः । चञ्जते । चारु । वसानः । वरुणः । यतन् । अरि ।

न । तस्य । विद्म । पुरुषत्वता । वयं । यतः । भगः । सविता । दाति । वार्ये ॥५॥

सोऽपिशचतुरनीकश्चतुर्दिशु प्रवृत्तज्वालः सन् जिह्या चञ्जते । गच्छति घृतादिकं । यद्वा । जिह्या
चतुरनीकः सन् चञ्जते । अलंकरोति स्वात्मानं । किं कुर्वन् । चारु रमणीयं तेजो वसान आच्छादयन्
वरुणस्तमोवारकः सन् अरिममिचं यतन् उद्धरन् । तस्य । तमित्यर्थः । तं न विद्म । न जानीमो वयं पुरुषत्वता
पुरुषत्वेन कामानां पूरकत्वेन वा युक्तं ॥ अपरो भावप्रत्ययः पूरणः ॥ यतोऽयं भगो महान् भजनीयः सविता
प्रेरको देवो दाति यच्छति वार्यं वरणीयं धनं ॥ ॥२॥

देवं व इति पंचर्चं पंचमं सूक्तमात्रेयस्य प्रतिप्रमोऽर्था तृणपाणि-
रित्यनुक्रमशिका ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

देवं वो अद्य सवितारमेधे भगं च रत्नं विभजंतमायोः ।

आ वां नरा पुरुभुजा ववृत्यां दिवेदिवे चिदश्विना सखीयन् ॥ १ ॥

देवं । वः । अद्य । सवितारं । आ । ईधे । भगं । च । रत्नं । विऽभजंतं । आयोः ।

आ । वां । नरा । पुरुऽभुजा । ववृत्यां । दिवेऽदिवे । चित् । अश्विना । सखिऽयन् ॥ १ ॥

देवं द्योतमानं सवितारं सर्वस्याभ्यनुज्ञातारं वः । त्वामित्यर्थः । यद्वा होतुरिदं वाक्यं । वो यजमानेभ्यो युष्म-
भ्यमर्थायावेदानीमेधे । उपगच्छामि । भगं च भजनीयं देवमायोर्मनुष्यस्य यजमानस्य रत्नं रमणीयं हविर्वि-
भजंतं । भगो वां विभजत्विति हि भगस्य विभजनं प्रसिद्धं । राधो विभक्ता संभरश्च वस्वः । ऋग्वे० ४. १७. ११. ।
भगो विभक्ता श्वसा । ऋग्वे० ५. ४६. ६. । इति च श्रुतिः । यद्वा । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । यजमानार्थं रत्नं रमणीयं धनं
विभजंतं । हे नरा नेतारी हे पुरुभुजा । पुरु भुजाते इति पुरुभुजा । हे अश्विनाश्विनी वां युवां दिवे दिवे
प्रतिदिनमा ववृत्यां । आवर्तयाम्यस्मदभिमुखं । सखीयन् युवयोः सखित्वमिच्छन् । चिदिति पूरणः ॥

प्रति प्रयाणमसुरस्य विद्वान्सूक्तैर्देवं सवितारं दुवस्य ।

उपं ब्रुवीत नमसा विजानञ्ज्येष्टं च रत्नं विभजंतमायोः ॥ २ ॥

प्रति । प्रऽयानं । असुरस्य । विद्वान् । सुऽउक्तैः । देवं । सवितारं । दुवस्य ।

उपं । ब्रुवीत । नमसा । विऽजानन् । ज्येष्टं । च । रत्नं । विऽभजंतं । आयोः ॥ २ ॥

असुरस्य शत्रूणां निरसितुः सवितुः प्रति प्रयाणं प्रत्यागतिं विद्वान् जानन् सूक्तैः सवितारं देवं दुवस्य ।
परिचर हे अंतरात्मानं । किंचायोर्मनुष्याय ज्येष्ठं रत्नं धनं च विभजंतं । गमयंतमित्यर्थः । नमसा नमस्कारेण
हविषा वा विजानन् । विशेषेण भावयन्नित्यर्थः ॥ यद्वांतर्णीतव्यर्थोऽयं ॥ ज्ञापयन् उप ब्रुवीत । स्तौतु भवान् ॥

अदत्रया दयते वार्याणि पूषा भगो अदितिर्वस्ते उग्रः ।

इंद्रो विष्णुर्वरुणो मित्रो अग्निरहानि भद्रा जनयंत दस्माः ॥ ३ ॥

अदत्रऽया । दयते । वार्याणि । पूषा । भगः । अदितिः । वस्ते । उग्रः ।

इंद्रः । विष्णुः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । अहानि । भद्रा । जनयंत । दस्माः ॥ ३ ॥

अयमग्निरदत्रयादनीयानि ॥ अदेरीणादिकोऽत्रप्रत्ययः । सुपां मुलुगिति याजादेशः ॥ अथवात्तीत्यदत्रा
जिह्वा । तथा वार्याणि वरणीयानि काष्ठानि दयते । दयतिरनेककर्माच्च दहने वर्तते । दहतीत्यर्थः । सामर्थ्या-
दग्निरिति गम्यते । यद्वा । अदनीयानि वरणीयान्यन्नानि दयते । ददाति यजमानाय ॥ दय दानगति-
हिंसाबलाख्यानेषु ॥ कीदृशोऽग्निः । पूषा पोषको भगो भजनीयोऽदितिरखंडनीयः । यद्वा । पूषादयस्त्रयोऽपि
प्रत्येकमदनीयानि वार्याणि चान्नानि दयते । उग्रः सूर्यो वस्ते । आच्छादयति । सामर्थ्यात्तेजांसि । इंद्रादयः
पंचापि देवा दस्मा दर्शनीया अहानि सर्वाण्यांगतृणि भद्रा शोभनीयानि जनयंत । जनयति । दिवसानां
यागदानादिविशिष्टत्वमेव भद्रत्वं ॥

तन्नो अन्वा सविता वरुणं तत्सिंधव इषयंतो अन्नु गमन् ।

उप यज्ञोचै अध्वरस्य होता रायः स्याम पतयो वाजरत्नाः ॥ ४ ॥

तत् । नः । अन॒र्वा । स॒वि॒ता । व॒रू॒थं । तत् । सि॒ध॒वः । इ॒ष॒यंतः । अ॒नु । ग॒म॒न् ।

उ॒प । यत् । वो॒चै । अ॒ध्व॒र॒स्य । हो॒ता । रा॒यः । स्या॒म । प॒त॒यः । वा॒ज॒ऽर॒त्नाः ॥४॥

तत्प्रसिद्धं वरूथं वरणीयमस्मदभिमतं धनं नोऽस्मभ्यमनर्वाप्रवृत्तः केनाप्यतिरस्कृतः सविता देवः प्रयच्छ-
त्विति शेषः । तद्धनं सिधवः स्तंदनशीला इषयंतो गच्छंत्यो नद्योऽनु अनुसृत्य गमन् । गच्छंतु । धनं दातुं
गच्छत्वित्यर्थः । यद्यस्मादध्वरस्य यागस्य होता होमनिष्पादकोऽहमुप वोचे उपेत्य ब्रवीमि तस्मात्तत्प्रयच्छ-
त्विति शेषः । वयं चाच्यो राच्यो धनस्य बहुविधस्य पतयः स्वामिनः स्याम । भवेम । वाजरत्ना अन्नेन बलेन
वा रमणीयाः । अथवा यद्यस्माद्वोचे स्तौमि तस्मात्सविता नो वरूथमागच्छतु । तस्मान्नव्यश्च नो वरूथं यज्ञमनु
गमन् अनुगच्छत्विति वा योज्यं ॥

प्र ये वसु॑भ्य ई॒व॒दा नमो॑ दुर्ये मि॒त्रे वरू॑णे सू॒क्त॒वा॒चः ।

अ॒वै॒त्व॒भ्वं कृ॑णुता वरी॑यो दि॒वस्पृ॑थि॒व्यो॒र॒व॒सा म॒दे॒म ॥५॥

प्र । ये । वसु॑भ्यः । ई॒व॒त् । आ । नमः॑ । दुः । ये । मि॒त्रे । वरू॑णे । सू॒क्त॒ऽवा॒चः ।

अ॒व । ए॒तु । अ॒भ्वं । कृ॑णुत । वरी॑यः । दि॒वःपृ॑थि॒व्योः । अ॒व॒सा । म॒दे॒म ॥५॥

ये यजमाना वसुभ्यो यज्ञनिवासेभ्यो देवेभ्य ईवद्वन्नमनवन्नमोऽन्नं पश्चात्प्रदत्तं प्र दुः प्रादुः । ये च मित्रे देवे
वरूणे च सूक्तवाचः सूक्तवचसो भवन्ति तानस्मान्भवं महद्भनं तेजो वावैतु । अवगच्छतु । हे देवाः कृणुत कुरुत
चैतेभ्यो वरीय उरुतरं सुखं । दिवस्पृथिव्योर्वावापृथिव्योरवसा रक्षणेन मदेम । इत्थम् ॥ ॥३॥

विश्वो देवस्तेति पंचचं षष्ठं सूक्तं स्वस्त्यात्रेयमुनेरायं वैश्वदेवं । पंचमी पंक्तिराद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः । तदुक्तम-
नुक्रमणां । विश्वः स्वस्त्यात्रेयः पंक्त्यंतमिति ॥ पृथ्वाभिन्नवषडहयोः प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे विश्वो देवस्तेति
प्रतिपत्तुचस्याद्यः । सूचितं च । विश्वो देवस्य नेतुरित्येका । आ० ७. ६. इति ॥ आभिन्नविकेषु द्वितीयचतुर्थ-
षष्ठ्यहःस्वर्षव वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य प्रतिपत् । युग्मेष्वेवमभिज्ञवे । आ० ७. ६. इति सूचितत्वात् ॥

वि॒श्वो दे॒वस्य॑ ने॒तु॒र्म॒तो व॒री॒त स॒ख्यं । वि॒श्वो रा॒य इ॒षु॒ध्यति॑ द्यु॒म्नं वृ॒णी॒त पु॒ष्य॒से ॥१॥

वि॒श्वः । दे॒वस्य॑ । ने॒तुः । म॒र्तः । व॒री॒त । स॒ख्यं । वि॒श्वः । रा॒ये । इ॒षु॒ध्यति॑ । द्यु॒म्नं । वृ॒णी॒त ।

पु॒ष्य॒से ॥१॥

विश्वः सर्वो मर्तो नेतुर्देवस्य । सवितुरित्यर्थः । तस्य सख्यं वरीत । वृणीत । विश्वो जनो राये धनस्तेषु-
ध्यति ॥ पंचमलकारः ॥ ईशीत । तस्यानुग्रहात् सर्वो जनो द्युम्नं धनं वृणीत पुष्यसे पुष्ये पर्याप्तं धनं ॥

ते ते॑ दे॒व ने॒त॒र्ये चे॒माँ अ॒नु॒श॒से । ते रा॒या ते ह्या॒ऽपृ॒चे स॒चे॒महि॑ स॒च॒थ्यैः ॥२॥

ते । ते । दे॒व । ने॒तः । ये । च । इ॒मा॒न् । अ॒नु॒ऽश॒से । ते । रा॒या । ते । हि । आ॒ऽपृ॒चे ।

स॒चे॒महि॑ । स॒च॒थ्यैः ॥२॥

हे नेतर्देव ते तव स्वभूतास्ते वयं यजमाना ये चान्य इमान् ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ इमे होत्रादयोऽनुशसे
शंसितुं प्रभवन्ति तेऽपि त्वदीयाः । यद्वा । इमानन्यानिन्द्रादीननुशसे क्रमेण शंसितुं प्रभवन्ति । एकैव वा महा-
नात्मा देवता स सूर्यः स हि सर्वभूतास्तेत्युक्तत्वादितरासां देवतानां तदंतर्भावादिति भावः । न केवलं त्वच्छं-
सका एवेत्यर्थः । त उभये वयं राया धनेन सचेमहीति संबंधः । ते हि ते खल्वापृच आपर्चनीयाः ॥ कृत्यार्थं
केन्द्रत्ययः । कृत्वाजंत इत्यव्ययत्वादिभक्तिरदर्शनं ॥ सचथ्यैः सर्वैः कामैः सचेमहि । संगच्छेमहि ॥

अतो न आ नृनतिथीनतः पत्नीर्देशस्यत । अरे विश्वं पथेष्ठां द्विषो युयोतु यूयुविः ॥ ३ ॥
 अतः । नः । आ । नृन । अतिथीन् । अतः । पत्नीः । दशस्यत । अरे । विश्वं । पथेऽस्यां ।
 द्विषः । युयोतु । यूयुविः ॥ ३ ॥

अतोऽस्मिन्यज्ञे ॥ सार्वविभक्तिकससिः ॥ नोऽस्माकमृत्विजां नृनेतृनतिथीन् तद्वत्पूज्यान्देवानां दशस्यत । सर्वतः परिचरत । अतोऽस्मिन्यज्ञे पत्नीर्देवानां पत्नीरपि दशस्यत हविष्प्रदानादिना । यद्वा । नोऽस्माभ्यं नृन् पुत्रभृत्यादीनतिथीन् पत्नीश्चित्तयमत्र दशस्यत । हे देवाः प्रयच्छत । अरे दूरे विश्वं सर्वं पथेष्ठां मार्गं वर्तमानं वैरिणं द्विषोऽन्यानपि द्विषो द्वेष्टुन्युयोतु पृथक्करोतु देवसंघः सविता वा यूयुविः सर्वस्याभिप्रयिता पृथक्कर्ता ॥

यच्च वह्निरभिहितो दुद्रवद्गोण्यः पशुः । नृमणा वीरपस्त्योऽर्णा धीरेव सनिता ॥ ४ ॥
 यच्च । वह्निः । अभिऽहितः । दुद्रवत् । द्रोण्यः । पशुः । नृऽमनाः । वीरऽपस्त्यः ।
 अर्णा । धीरांऽइव । सनिता ॥ ४ ॥

यच्च यस्मिन्यज्ञे वह्निर्यज्ञस्य वोढाभिहितो यूपं प्रापितो द्रोण्यो यूपार्हः पशुर्दुद्रवत् गच्छति यूपं प्रति तच्च नृमणा यजमानमनाः सविता वीरपस्त्यः । वीरा अस्त्विग्यजमानाः पुत्रभृत्यादयो वा तद्वत्पस्थं गृहं यस्य स तादृशः । प्रेरितगृहो वा । पुत्राद्युपेतगृहप्रद इत्यर्थः । सनिता संभक्ता भवति । अर्णारणकुशला धीरेव योषि-
 दिव । यद्वा । अर्णानि हवींश्चभिलक्ष्य सनिता भवति ॥

एष ते देव नेता रथस्पतिः शं रयिः ।
 शं राये शं स्वस्त्यै इषःस्तुतो मनामहे देवस्तुतो मनामहे ॥ ५ ॥
 एषः । ते । देव । नेतरिति । रथःपतिः । शं । रयिः ।
 शं । राये । शं । स्वस्त्यै । इषःऽस्तुतः । मनामहे । देवऽस्तुतः । मनामहे ॥ ५ ॥

हे नेतर्देव सवितस्ते तवैष रथःपतिः सर्वस्य पालको रयिर्दातव्यधनवान् ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ शं करोत्विति शेषः । वयं च राये धनस्य शं सुखाय । यद्वा । राये धनाय शं सुखाय च स्वस्त्यैऽविनाशायैषःस्तुत एषणी-
 यस्य सवितुः स्तोतारो वयं मनामहे । सुमः । देवस्तुतो देवानां देवस्य वा सवितुः स्तोतारो मनामहे ।
 सुमः ॥ ४ ॥

अग्ने सुतस्तेति पंचदशर्चं सप्तमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । अग्ने पंचोना चतस्रो गायत्र्यः षड्गुणिहस्तिस्त्रो जगत्स्त्रिष्टुभो वांत्वे अनुष्टुभाविति । ऋषिद्यान्यस्यादिति परिभाषया स्वस्त्याचेय ऋषिः । आदितश्चतस्रो गायत्र्यः पंचम्याद्याः षड्गुणिह एकादश्याद्यास्त्रिस्त्रो जगत्स्त्रिष्टुभो वा चतुर्दशीपंचदश्यावनुष्टुभौ । विश्वे देवा देवता ॥

अग्ने सुतस्य पीतये विश्वैरुमेभिरा गहि । देवेभिर्हव्यदातये ॥ १ ॥
 अग्ने । सुतस्य । पीतये । विश्वैः । उमेभिः । आ । गहि । देवेभिः । हव्यऽदातये ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं सुतस्य पीतये सोमपानाय विश्वैरुमेभिर्ऋमैः सर्वैरपि रश्मिर्देवेभिर्देवैरिन्द्रादिभिः सह हव्यदा-
 तयेऽस्माकं हविर्दानाय तद्वात्रे यजमानाय वा आ गहि । आगच्छ ॥

ऋतधीतय आ गत सत्यधर्माणो अध्वरं । अग्नेः पिबत जिह्या ॥ २ ॥
 ऋतऽधीतयः । आ । गत । सत्यऽधर्माणः । अध्वरं । अग्नेः । पिबत । जिह्या ॥ २ ॥

हे ऋतधीतयः सत्यस्तुतयोऽबाध्यकर्माणो वा देवा अध्वरमस्मद्वन्मा गत । आगच्छत । आगत्य च हे सत्यधर्माणाः सत्यस्य धारयितारो यूयमग्नेर्जिह्वा पिबताज्यसोमादिकं ॥

विप्रेभिर्विप्र संत्य प्रातर्यावभिरा गहि । देवेभिः सोमपीतये ॥ ३ ॥

विप्रेभिः । विप्र । संत्य । प्रातर्यावऽभिः । आ । गहि । देवेभिः । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

हे विप्र मेधाविन् विविधकामानां वा पूरक हे संत्य संभजनीयासि विप्रेभिरुक्तलक्ष्णैः प्रातर्यावभिः प्रातःकाल आगतृभिर्देवेभिर्देवैः सार्धमा गहि । आगच्छ । किमर्थं । सोमपीतये सोमपानाय ॥

अयं सोमश्चमू सुतोऽमन्त्रे परि षिच्यते । प्रिय इन्द्राय वायवे ॥ ४ ॥

अयं । सोमः । चमू इति । सुतः । अमन्त्रे । परि । सिच्यते । प्रियः । इन्द्राय । वायवे ॥ ४ ॥

अयं पुरतो वर्तमानः सोमश्चमू चम्वोरज्योरधिषवणफलकयोः सुतोऽभिषुतः सन् अमन्त्रे पात्रे परि षिच्यते । पूर्यते । स चेंद्राय वायवे च प्रियः । तं पातुं हे इन्द्रवायू आगच्छतमिति शेषः ॥

वायवा याहील्लेषा पृथ्व्यस्तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्थादा । सूचितं च । वायवा याहि वीतय इत्येका वायो याहि शिवा दिव इति द्वे । आ० ७. १०. । इति ॥

वायवा याहि वीतये जुषाणो हव्यदातये । पिबा सुतस्यांधसो अभि प्रयः ॥ ५ ॥

वायो इति । आ । याहि । वीतये । जुषाणः । हव्यऽदातये । पिब । सुतस्य । अंधसः ।

अभि । प्रयः ॥ ५ ॥

हे वायो प्रयोऽन्नं सोमाख्यमभि अभिलक्ष्या याहि वीतये भक्षणाय जुषाणः प्रीयमाणो हव्यदातये हविर्दात्रे यजमानाय तदर्थं । आगत्य च सुतस्यांधसोऽभिषुतमंधोऽन्नं सोमलक्षणं पिब ॥ ५ ॥

पृथ्व्यस्तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रवायवतृच इन्द्रश्चेत्यादिके द्वे ऋचौ शंसेत् । तयोः प्रथमां द्वितीयां वावर्त्य तृच संपादयेत् । तथा च सूचितं । इन्द्रश्च वायवेषां सुतानामिति द्वयोरन्यतरां द्विः । आ० ७. १०. । इति ॥

इंद्रश्च वायवेषां सुतानां पीतिर्मर्हथः । ताञ्जुषेथामरेपसावभि प्रयः ॥ ६ ॥

इंद्रः । च । वायो इति । एषां । सुतानां । पीतिं । अर्हथः । तान् । जुषेथां । अरेपसौ ।

अभि । प्रयः ॥ ६ ॥

हे वायो त्वं चेंद्रश्चैषां पुरतो गृहीतानां सुतानामभिषुतानां सोमानां पीतिं पानमर्हथः । यस्मादेवं तस्मात्तान् सोमरसान् जुषेथां सेवेथामरेपसावर्हंसकी । तदर्थं प्रयः सोमाख्यमन्नमभिलक्ष्यागच्छतमिति शेषः । यद्वा । प्रयोऽन्नरूपान् ॥

सुता इन्द्राय वायवे सोमासो दध्याशिरः । निस्त्रं न यंति सिंधवोऽभि प्रयः ॥ ७ ॥

सुताः । इन्द्राय । वायवे । सोमासः । दधिऽआशिरः । निस्त्रं । न । यंति । सिंधवः ।

अभि । प्रयः ॥ ७ ॥

इन्द्राय वायवे च सोमासः सोमा दध्याशिरो दध्याश्रयणाः सुताः । अभिषुताः । संपादिताः । ते च निस्त्रं गतं सिंधवो न नद्य इव हे इन्द्रवायू युवामभि यंति प्रयोऽन्नरूपाः ॥

तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे सजूर्विश्वेभिरिति वैश्वदेवसृचः । सूचितं च । सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरुत नः प्रिया प्रियासु । आ० ७. १०. । इति ॥

सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरश्विभ्यामुषसा सजूः । आ यात्यमे अचिवत्सुते रण ॥ ८ ॥

सऽजूः । विश्वेभिः । देवेभिः । अश्विभ्यां । उषसा । सऽजूः । आ । याहि । अग्ने ।
अचिवत् । सुते । रण ॥ ८ ॥

हे अग्ने विश्वेभिः सर्वेदेवेभिर्देवैः सजूः संगतः सन् अश्विभ्यामुषसा च सजूः समानप्रीतिः सन् आ याहि । आगहि । अचिवदचिरिव । अचिर्यज्ञे यथा तथेत्यर्थः । यद्वा । अचिर्यथा यज्ञे रमते तद्वत्सुतेऽभिषुते सोमे रण । रमस्व ॥

उत्तरे द्वे नवमीदशम्यौ स्पष्टे ॥

सजूर्मित्रावरुणाभ्यां सजूः सोमेन विष्णुना । आ यात्यमे अचिवत्सुते रण ॥ ९ ॥

सऽजूः । मित्रावरुणाभ्यां । सऽजूः । सोमेन । विष्णुना । आ । याहि । अग्ने ।
अचिवत् । सुते । रण ॥ ९ ॥

सजूरादित्यैर्वसुभिः सजूरिंद्रेण वायुना । आ यात्यमे अचिवत्सुते रण ॥ १० ॥

सऽजूः । आदित्यैः । वसुभिः । सऽजूः । इंद्रेण । वायुना । आ । याहि । अग्ने ।
अचिवत् । सुते । रण ॥ १० ॥ ॥ ६ ॥

पृथक्स्व षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे स्वस्ति न इति तृचः । सूचितं च । स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति तृच इति वैश्वदेवं । आ० ८. १. । इति ॥ तथा बृहस्पतिसर्वे वैश्वदेवनिविद्धानार्थोऽयं तृचः । स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति वैश्वदेवं । आ० ९. ५. । इति सूचितत्वात् ॥

स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भगः स्वस्ति देव्यदितिरनर्वणः ।

स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः स्वस्ति द्यावापृथिवी सुचेतुना ॥ ११ ॥

स्वस्ति । नः । मिमीतां । अश्विना । भगः । स्वस्ति । देवी । अदितिः । अनर्वणः ।

स्वस्ति । पूषा । असुरः । दधातु । नः । स्वस्ति । द्यावापृथिवी इति । सुचेतुना ॥ ११ ॥

नोऽस्मभ्यमश्विनाश्विनी स्वस्त्यविनाशं क्षेमं मिमीतां । कुरुतां । भगश्च स्वस्ति क्षेमं मिमीतां । तथा देव्यदितिश्च स्वस्ति मिमीतां । अनर्वणोऽप्रत्यूतः पूषा असुरः शत्रूणां निरसिता प्राणानां बलानां दाता वा नः स्वस्ति दधातु । नोऽस्मभ्यं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावपि सुचेतुना शोभनेन प्रज्ञानेन विशिष्टे स्वस्ति मिमीतां ॥

स्वस्त्यै वायुमुप ब्रवामहे सोमं स्वस्ति भुवन्स्य यस्पतिः ।

बृहस्पतिं सर्वगणं स्वस्त्यै स्वस्त्यं आदित्यासो भवन्तु नः ॥ १२ ॥

स्वस्त्यै । वायुं । उप । ब्रवामहे । सोमं । स्वस्ति । भुवन्स्य । यः । पतिः ।

बृहस्पतिं । सर्वेऽगणं । स्वस्त्यै । स्वस्त्यै । आदित्यासः । भवन्तु । नः ॥ १२ ॥

स्वस्तये जेमाय वायुमुप ब्रवामहे । सुम इत्यर्थः । सोमं चोप ब्रवामहे । यस्व सोमो भुवनस्य पतिः पालकः । सर्वलोकजीवनस्य सोमायत्तत्वात् । तथा सर्वगणं सर्वदेवगणोपेतं बृहस्पतिं बृहत्तः कर्मणो मंत्रस्य पालयितारं स्वस्तये सुमः । आदित्यास आदित्या अदितेः पुत्राः सर्वे देवा अरुणादयो द्वादश वा नोऽस्माकं स्वस्तये भवन्तु ॥

सचमध्ये दीक्षिते व्याधिते सति तस्मिन्नहनि वैश्वदेवशस्त्रेऽयं तृचो निविद्वानार्थः । सूचितं च । स्वस्त्याच्चेति निविदं दध्यात् । आ० ६. ९. इति । स्वस्त्याच्चेयशब्देनायं तृचो विवक्षित इति तत्र व्याख्यातं । तथारूपादिके सत्ययं तृचो जप्यः ॥

विश्वे देवा नो अद्या स्वस्तये वैश्वानरो वसुरग्निः स्वस्तये ।

देवा अवन्तृभवः स्वस्तये स्वस्ति नो रुद्रः पातंहंसः ॥ १३ ॥

विश्वे । देवाः । नः । अद्य । स्वस्तये । वैश्वानरः । वसुः । अग्निः । स्वस्तये ।

देवाः । अवन्तु । ऋभवः । स्वस्तये । स्वस्ति । नः । रुद्रः । पातु । अंहंसः ॥ १३ ॥

विश्वे सर्वेऽपि देवा नोऽस्मानद्यास्मिन्यागदिने स्वस्तये जेमायावन्तु । वैश्वानरः । विश्व एनं नरा नयन्तीति वैश्वानरः । वसुः सर्वस्य वासयितामिर्देवः । अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपुणिः । नि० ७. २३. इति यास्कः । सोऽपि स्वस्तयेऽवन्तु । देवा ऋभवोऽपि स्वस्तयेऽवन्तु । रुद्रो दुःखाद्वावयिता देवोऽयंहंसः पापात् स्वस्ति पानु नोऽस्मान् ॥

स्वस्ति मित्रावरुणा स्वस्ति पथ्ये रेवति ।

स्वस्ति न इन्द्रश्चाग्निश्च स्वस्ति नो अदिते कृधि ॥ १४ ॥

स्वस्ति । मित्रावरुणा । स्वस्ति । पथ्ये । रेवति ।

स्वस्ति । नः । इन्द्रः । च । अग्निः । च । स्वस्ति । नः । अदिते । कृधि ॥ १४ ॥

हे मित्रावरुणा अहोरात्राभिमानिदेवी स्वस्ति कुरुतं । हे पथ्ये । पन्था अन्तरिक्षमार्गः । तत्र हिता मार्गाभिमानिनी देवी । हे तादृशि रेवति धनवति देवि स्वस्ति कृधि । इन्द्रश्चाग्निश्च प्रत्येकं नोऽस्मभ्यं स्वस्ति कृधि । हे अदिते देवि नः स्वस्ति कृधि । कुरु ॥

स्वस्ति पन्थामनु चरेम सूर्याचंद्रमसाविव । पुनर्ददताम्रता जानता सं गमेमहि ॥ १५ ॥

स्वस्ति । पन्थां । अमनु । चरेम । सूर्याचंद्रमसौऽइव । पुनः । ददता । अम्रता । जानता । सं ।

गमेमहि ॥ १५ ॥

पन्थां पन्थानं स्वस्ति जेमेणानु चरेम सूर्याचंद्रमसाविव । तौ यथा निरालंबे मार्गे राक्षसादिभिरनुपद्रुतौ संचरतस्तद्वत् । किंच वयं प्रवसंतः पुनर्ददताभिमतमम्रता चिरकालविलंबकोपेनाहिंसता जानताविस्मरता मदीयश्चिरकालं गतः कोऽयमिति संदेहमकुर्वता । मदीयोऽयमिति बुध्यमानेत्यर्थः । उक्तलक्षणेन बंधुजनेन सं गमेमहि । यद्वा । पूर्वार्धं प्रवसतां वाक्यमुत्तरार्धं बंधूनां । वयं बंधवो ददताभिमतमुपार्जितं यच्छताम्रता प्रयामकोपेनाहिंसता जानता सल्लेहमधिगच्छता प्रवसता सं गमेमहि ॥ ॥ ७ ॥

प्र श्लावाश्चेति सप्तदशर्चमष्टमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । प्र श्लावाश्च त्र्यूना श्लावाश्चो मारुतं ह तत्पत्तिः षष्ठ्यं चेत । आत्रेयः श्लावाश्च ऋषिः । ह तदिति प्रयोगादिदमादीनि दश सूक्तानि मरुदेवत्वानि । षष्ठी सप्तदशी च पंक्त्यौ शिष्टाः पंक्त्यंतपरिभाषयानुष्ठुभः ॥ गतो विनियोगः ॥

प्र श्यावाश्च धृष्णुयार्चा मरुद्भिर्ऋक्कभिः । ये अद्रोघमनुष्वधं श्रवो मदंति यज्ञियाः ॥१॥
 प्र । श्यावऽअश्वः । धृष्णुऽया । अर्चः । मरुत्ऽभिः । ऋक्ऽभिः । ये । अद्रोघं । अनुऽस्वधं ।
 श्रवः । मदंति । यज्ञियाः ॥१॥

हे श्यावाश्च एतन्नामक ऋषे धृष्णुया धृष्णुस्त्वमृक्कभिः सुत्यामरुद्भिर्मरुतः प्रार्च ॥ द्वितीयार्थे तृतीया ॥
 एवं स्वयमेव संप्रेषति । यदा । यजमानो होतारं श्यावाश्च ब्रूते । यदा । मरुद्भिर्मरुतदृशीर्ऋक्कभिः स्तोतृभिः
 सह स्तोत्रैर्वार्च । सुहीत्यर्थः । ये मरुतो यज्ञिया यज्ञार्हा अनुष्वधं प्रत्यहं । हविर्लक्षणात्प्रदानं स्वधा । अनु
 पश्चाद्वा । अद्रोघमहिंसकं श्रवोऽन्नं लब्ध्वा मदंति हृष्यति ॥

ते हि स्थिरस्य शवसः सखायः संति धृष्णुया ।

ते यामन्ना धृषद्विनस्मना पांति शश्वतः ॥२॥

ते । हि । स्थिरस्य । शवसः । सखायः । संति । धृष्णुऽया ।

ते । यामन् । आ । धृषत्ऽविनः । त्मना । पांति । शश्वतः ॥२॥

ते हि ते खलु स्थिरस्याविचलितस्य शवसो बलस्य सखायः संति । भवंति मह्यं । धृष्णुया धृष्णवः । ते च
 यामन्ना । आ इति चार्थे । गमनेऽपि धृषद्विनो धर्षणवंतस्मनात्मनानुग्रहेण वास्मदुपकारमनपेक्षीव शश्वतो
 बह्वनखान्पुत्रमृत्यादीन्यांति । रक्षन्ति ॥

ते स्यद्रासो नोक्षणोऽति श्वंरंति शर्वरीः । मरुतामधा महौ दिवि क्षमा च मन्महे ॥३॥
 ते । स्यद्रासः । न । उक्षणः । अति । श्वंरंति । शर्वरीः । मरुता । अधः । महः । दिवि । क्षमा ।
 च । मन्महे ॥३॥

ते मरुतः स्यद्रासः स्यंदनशीला उक्षणो जलस्य सेतारश्च । नेति चार्थे । यस्मात्स्यद्रा अन्येषां तस्मात्
 शर्वरीः । शर्वर्यो राजव्यः । कालावयवानित्यर्थः । तानति श्वंरंति । अतिक्रम्य गच्छन्ति । नित्या इत्यर्थः । यस्मादेत
 एवंविधास्तस्मान्नरतामधाधुना महस्तेजो दिवि दुर्लोकं क्षमा क्षमायां भूमी च वर्तमानं मन्महे । सुमः ॥

मरुत्सु वो दधीमहि स्तोमं यज्ञं च धृष्णुया । विश्वे ये मानुषा युगा पांति मर्त्यं रिषः ॥४॥
 मरुत्ऽसु । वः । दधीमहि । स्तोमं । यज्ञं । च । धृष्णुऽया । विश्वे । ये । मानुषा । युगा ।
 पांति । मर्त्यं । रिषः ॥४॥

हे अध्वर्युहोवाद्यो वो यूयं मरुत्सु धृष्णुया धर्षकेषु दधीमहि ॥ व्यत्ययेनोत्तमः ॥ धत्त । किं । स्तोमं
 स्तोत्रं यज्ञं च । इज्यतेऽनेनेति यज्ञं हविः । तदुभयं किमर्थं दीयत इति । ये मरुतो विश्वे सर्वेऽपि मानुषा मानु-
 षाणि युगा युगानि । सर्वेषु कालेष्वित्यर्थः । मर्त्यं मरणधर्माणं यजमानं रिषो हिंसकात्सकाशात्पांति रक्षन्ति ॥

अर्हेतो ये सुदानवो नरो असामिश्रवसः । प्र यज्ञं यज्ञियेभ्यो दिवो अर्चा मरुद्भिः ॥५॥
 अर्हेतः । ये । सुऽदानवः । नरः । असामिऽश्रवसः । प्र । यज्ञं । यज्ञियेभ्यः । दिवः । अर्चः ।
 मरुत्ऽभ्यः ॥५॥

हे होतः हे आत्मन्वा येऽर्हेतः पूज्याः सुदानवः शोभनदाना नरो नेतारः कर्मणामसामिश्रवसोऽनल्पबलाः

सन्ति तेभ्यो यज्ञिभ्यो यज्ञार्हेभ्यो दिवो द्योतमानेभ्यो मरुद्भ्यः ॥ विभक्तिवचनयोर्व्यत्ययः ॥ यद्वा कर्मणि षष्ठी ॥
दीप्तं यज्ञं यज्ञसाधनं हविः प्रार्चः । पूजय । प्रयच्छेत्यर्थः । अथवा दिवोऽन्तरिक्षादागतेभ्य इति संबंधः ॥ ८ ॥

आ रुक्मैरा युधा नरं ऋष्या ऋष्टीरसृक्षत ।

अन्वेनाँ अहं विद्युतो मरुतो जम्भतीरिव भानुरर्तं त्मना दिवः ॥ ६ ॥

आ । रुक्मैः । आ । युधा । नरः । ऋष्याः । ऋष्टीः । असृक्षत ।

अनु । एना । अहं । विद्युतः । मरुतः । जम्भतीः । इव । भानुः । अर्तं । त्मना । दिवः ॥ ६ ॥

नरो वृष्टेर्नेतार ऋष्या महान्तो मरुतो रुक्मि रोचमानैराभरणविशेषैरा रोचन्त इति शेषः ॥ उपसर्गश्रुतेः
संगतक्रियाध्याहारः ॥ तथा युधा प्रहरणसाधनेनायुधेना रोचन्ते । एते मरुत ऋष्टीरायुधविशेषानखक्षत ।
प्रक्षिपन्ति मेघभेदार्थं । एनामरुतो विद्युतोऽपि जम्भतीरिव शब्दकारिण्य आप इव । जम्भतीरापो भवन्ति
शब्दकारिण्यः । नि० ६. १६. । इति निरुक्तं । अन्वह अनुगच्छन्तिव । दिवो द्योतमानस्य मरुद्गणस्य भानुर्दी-
प्तिस्त्वना स्वयमेवार्त । निरगात् ॥

ये वावृधन्त पार्थिवा य उरावन्तरिक्ष आ । वृजने वा नदीनां सधस्थे वा महो दिवः ॥ ७ ॥

ये । ववृधन्त । पार्थिवाः । ये । उरौ । अन्तरिक्षे । आ । वृजने । वा । नदीनां । सधस्थे ।

वा । महः । दिवः ॥ ७ ॥

ये मरुतः पार्थिवाः पृथिवीसंबद्धाः संतो ववृधन्त वर्धन्ते । ये चोरी महत्त्वंतरिक्षे च ववृधन्त । आ इति
चार्थः । नदीनां गदनवतीनां वृजने वा बले ववृधन्त । महो महतो दिवो बुलोकस्य सधस्थे सहस्रानि च
ववृधन्त । उभयत्र वाशब्दस्यार्थः । एवं सर्वत्र वर्धमाना मरुतो वृध्यर्थमृष्टीरखक्षन्तेति पूर्वत्र संबंधः ॥

शर्धो मारुतमुच्छंस सत्यशंसमृभ्वंसं । उत स्म ते शुभे नरः प्रस्यद्रा युजत त्मना ॥ ८ ॥

शर्धः । मारुतः । उत । शंस । सत्यः । शंसं । अृभ्वंसं । उत । स्म । ते । शुभे । नरः । प्र । स्यद्राः ।

युजत । त्मना ॥ ८ ॥

हे स्रोतमरुतं शर्धो बलमुत् उत्कृष्टं शंस । सुहि । कीदृशं शर्धः । सत्यशंसं सत्यविगमृभ्वंसं महदतिप्रवृद्धं ।
उत आपि च नरो वृष्टेर्नेतारस्ते मरुतः शुभ उदकार्थं प्र युजत प्रायुजत समयोजयन् तन्नात्मनैव जगद्द्रष्टा-
बुद्धीव स्यद्राश्चलनस्वभावाः पृषतीरित्यर्थः ॥

उत स्म ते परुषाणामूर्णा वसत शुंध्यवः । उत पय्या रथानामद्रिं भिंदंत्योजसा ॥ ९ ॥

उत । स्म । ते । परुषाणां । ऊर्णाः । वसत । शुंध्यवः । उत । पय्या । रथानां । अद्रिं ।

भिंदन्ति । ओजसा ॥ ९ ॥

उत आपि च ते मरुतः परुषाणामेतन्नामिकायां गथां वर्तन्ते । य ऊर्णा दीप्तीः शुंध्यवः शोधिका वसत
आच्छादयन्ति ते । उतापि च पय्या नेम्या रथानां स्वकीयानां रथचक्रेणीजसा बलिन चाद्रिं भिंदन्ति । मेघं
गिरि वा विदारयन्ति ॥

आपययो विपययोऽतस्पथा अनुपथाः । एतेभिर्मह्यं नामभिर्यज्ञं विष्टार ओहते ॥ १० ॥

आऽपययः । विऽपययः । अंतःऽपथाः । अनुऽपथाः । एतेभिः । मह्यं । नामऽभिः ।

यज्ञं । विऽस्तारः । ओहते ॥ १० ॥

आपथयः । अस्मदभिमुखा मार्गा येषां ते तादृशाः । विपथयो विष्वक्पार्गा अंतस्थया दरीमुषिरादिमार्गा अनुपथा अनुकूलमार्गाश्च ये महतः संति त एतेभिरेतैश्चतुर्विधैर्नामभिर्नामकैः स्वरूपैर्मह्यं मदर्थं यज्ञं विस्तारो विस्तृताः संत ओहते । वहन्ति । यद्वा । एतैर्नामभिर्दकैः सार्धं यज्ञमोहते ॥ ९॥

अधा नरो न्योहतेऽधा नियुत ओहते ।

अधा पारावता इति चित्रा रूपाणि दर्श्या ॥ ११ ॥

अध । नरः । नि । ओहते । अध । निऽयुतः । ओहते ।

अध । पारावताः । इति । चित्रा । रूपाणि । दर्श्या ॥ ११ ॥

अधाथ नरोऽभिमतवृद्धादिनेतारो न्योहते । नितरां वहन्ति जगत् । अध नियुतः स्वयमेव मिश्रयितारः संत ओहते । अधाथ पारावताः । परावहुरदेशः । तत्संबन्धिनश्चांतरिक्षादिदूरदेशे ग्रहतारामेघादिधारकाः संत ओहत इत्यर्थः । इत्युक्तप्रकारेण तेषां रूपाणि चित्रा नानाविधानि चायनीयानि वा दर्श्या स्वव्यापारिर्दर्शनीयानि भवन्त्विति शेषः ॥

छंदःस्तुभः कुभन्यव उत्समा कीरिणो नृतुः ।

ते मे के चित्र तायव ऊमा आसन्दृशि त्विषे ॥ १२ ॥

छंदःऽस्तुभः । कुभन्यवः । उत्सं । आ । कीरिणः । नृतुः ।

ते । मे । के । चित्र । न । तायवः । ऊमाः । आसन् । दृशि । त्विषे ॥ १२ ॥

छंदःस्तुभस्कंदोभिः स्तोतारः कुभन्यव उदकेच्छवः कीरिणः स्तोतार उत्सं कूपमपेक्ष्य तृषिताय गीतमाय यान्महत आ नृतुः सर्वतोऽकुर्वन् अनयन्वा स्तोत्रं । यद्वा । ये छंदःस्तुभस्कंदोभिः स्तुत्याः ॥ स्तोभतिः स्तुतिकर्मा ॥ कुभन्यवः सेक्तारो वृध्यदकस्य ॥ कुभिरुदनकर्मा ॥ कीरिणः स्तोतुर्गीतमस्य पानार्थमुत्सं कूपमा नृतुः आनीतवतः । असिंचन्नुत्सं गीतमाय तृणजे । ऋग्वे० १. ८५. ११. इति ह्युक्तं ॥ नृ नय इत्यस्य वा नर्ततेवा विक्षेप-मात्रार्थस्येदं रूपं ॥ ते महतः के चित्रे मह्यं तायवो न कदाचिदप्यदृष्ट्वास्तस्करा इव स्थिता ऊमा रक्षका दृशि दर्शन आसन् । विषयभूता अभवन् । केचित्त्विषे शरीरदीप्तिं बलाय वासन् । प्राणरूपेणेति भावः ॥

य ऋष्या ऋष्टिविद्युतः कवयः संति वेधसः ।

तमृषे मारुतं गुणं नमस्या रमया गिरा ॥ १३ ॥

ये । ऋष्याः । ऋष्टिऽविद्युतः । कवयः । संति । वेधसः ।

तं । ऋषे । मारुतं । गुणं । नमस्य । रमय । गिरा ॥ १३ ॥

ये महत ऋष्या दर्शनीया ऋष्टिविद्युत आयुधैर्विद्योतमानाः कवयो मेधाविनो वेधसः सर्वस्य विधातारः संति तं तेषां मारुतं गुणं रमया रमणीयया गिरा स्तुत्या हे ऋषे श्लावाश्च नमस्य । परिचर । स्तुहि ॥

अच्छ ऋषे मारुतं गुणं दाना मित्रं न योषणा ।

दिवो वा धृष्णव ओजसा स्तुता धीभिरिषयत ॥ १४ ॥

अच्छ । ऋषे । मारुतं । गुणं । दाना । मित्रं । न । योषणा ।

दिवः । वा । धृष्णवः । ओजसा । स्तुताः । धीभिः । इषयत ॥ १४ ॥

हे ऋषे मरुतं गणं मरुत्संघं मित्रं न आदित्यमिव दाना हविर्दानेन योषणा ॥ यौतेरिदं रूपं । यौतीति योषा स्तुतिः ॥ तथा चाच्छ अभिगच्छेति शेषः । ऋषेरुत्तरार्धः प्रत्यक्षवादः । ओजसा बलेन हे धृष्णवी धर्षका मरुतो दिवो वा बुलोकाद्वा । वाशब्दश्रुतेरितरलोकद्वयाद्वा । धीमिरस्यदीयाभिः स्तुतिभिः स्तुता इष्यन्त । गच्छत यज्ञं ॥

नू मन्वान एषां देवाँ अच्छान वक्षणा । दाना सचेत सूरिभिर्यामश्रुतेभिरंजिभिः ॥१५॥
नु । मन्वानः । एषां । देवान् । अच्छ । न । वक्षणा । दाना । सचेत । सूरिभिः । याम
ऽश्रुतेभिः । अंजिभिः ॥१५॥

नु चिप्रमेषां मरुतां । एतामरुत इत्यर्थः । मन्वानः सुवन् देवान्मरुततिरिक्तान्वक्षणा वह्नेन निमित्तेनाच्छ अभिप्राप्तुं न मनुते । स स्तोता सूरिभिर्मैधाविभिर्यामश्रुतेभिः शीघ्रगमनेन विश्रुतेरंजिभिः फलस्य व्यञ्जकैर्मरुद्भिः ॥ सर्वाः पंचम्यर्थे तृतीयाः ॥ उक्तलक्षणेभ्यो मरुद्भ्यो दानाभिमतदानानि सचेत । संगच्छते ॥

प्र ये मे बंध्वेषे गां वोचंत सूरयः पृश्निं वोचंत मातरं ।

अधा पितरमिष्मिणं रुद्रं वोचंत शिक्कसः ॥१६॥

प्र । ये । मे । बंधुऽएषे । गां । वोचंत । सूरयः । पृश्निं । वोचंत । मातरं ।

अध । पितरं । इष्मिणं । रुद्रं । वोचंत । शिक्कसः ॥१६॥

ये मरुतो मे मह्यं बंध्वेषे स्वेष्टां बंधूनामन्वेषणे सति सूरयः प्रेरका गां माध्यमिकां वाचं गोदेवतां वा प्र वोचंत प्रावोचन् ॥ अविशिष्टमृषेर्वाक्यं । ऋषिर्मरुदाक्यमनुवदति । तस्मादुत्तरयोराख्यातयोर्यच्छब्दानन्वयान्निघातः ॥ ते पृश्निं बुदेवतां पृश्निवर्णां गां वा मातरं वोचंत । अन्नवन् । पृश्निं वै पयसो मरुतो जाता इति श्रुतेः । अधाय पितरं स्वकीयमिष्मिणं गमनवंतमन्नवंतं वा रुद्रं वोचंत शिक्कसः शक्तास्ते । मरुतां रुद्रेण पुत्रत्वपरिग्रहो बह्वृत्तत्वं उपपादितः ॥

सप्त मे सप्त शाकिन् एकमेका शता ददुः ।

यमुनायामधि श्रुतमुद्राधो गव्यं मृजे नि राधो अश्व्यं मृजे ॥१७॥

सप्त । मे । सप्त । शाकिन्ः । एकऽएका । शता । ददुः ।

यमुनायां । अधि । श्रुतं । उत् । राधः । गव्यं । मृजे । नि । राधः । अश्व्यं । मृजे ॥१७॥

सप्त सप्तसंख्याकाः संघाः । सप्तगणा वै मरुतः । तै० सं० २. २. ११. १. । इति श्रुतेः । अदितिगर्भे वर्तमानं वायुमिन्द्रः प्रविश्य सप्तधा विदार्य पुनरेकैकं सप्तधा व्यदारयत् त एकोनपंचाशन्मरुद्गणा अभवन्निति पुराणेषु प्रसिद्धं । ते च सप्तसंख्याकाः शाकिनः सर्वमपि कर्तुं शक्ताः । ते चैकमेकैकिको गणो मे मह्यं शता शतसंख्याकानि गवाश्चयूषानि ददुः । दत्तवंतः । प्रयच्छन्त्विति वाशीः । तैर्दत्तं यमुनायां नद्यामधि । अयं सप्तम्यर्थानुवादी । तच्च श्रुतं प्रसिद्धं गव्यं गोसमुहात्मकं गोसंबन्धि वा राधो धनमुच्यते । उच्चार्ययामि । तथा तैर्दत्तमश्वमश्वसमुहात्मकं तत्संबन्धि वा राधो धनं नि मृजे । निमार्ज्मि ॥ ॥१०॥

को वेद जानमिति षोडशर्चं नवमं सूक्तं । आथापंचमीदशम्येकादशीपंचदशः ककुभः षष्ठीसप्तमीनवमीचयोदशीचतुर्दशीषोडशः सतोबृहत्वीऽष्टमी द्वादशी च गायत्री द्वितीया बृहती तृतीया-नुष्टुप चतुर्थी पुरउष्णिक् । मरुतो देवता । तथा चानुक्तांतं । को वेद षोडश ककुबृहत्तनुष्टुप पुरउष्णिक् ककुप्सतोबृहत्वी गायत्री सतोबृहती ककुभी गायत्री सतोबृहती ककुप्सतोबृहतीति । विनियोगो वैगिकः ॥

को वेद् जानमेषां को वा पुरा सुखेष्वास मरुतां । यद्युयुजे किलास्यः ॥ १ ॥

कः । वेद् । जानं । एषां । कः । वा । पुरा । सुखेषु । आस । मरुतां । यत् । युयुजे ।
किलास्यः ॥ १ ॥

एषां ॥ मरुतां पूर्वसूक्ते प्रस्तुतत्वाद्दान्वादेशविषयत्वादेषामित्यस्य निघातता ॥ जानमुत्पत्तिं को वेद । जानाति कः पुमान् । को वा पुरा पूर्वमेषां मरुतां सुखेषु सुखेष्वास । भवति । यद्यदैते किलास्यः किलासीः । पृषतीरित्यर्थः । ता युयुजे रथे योजितवन्तः तदेषां स्थितिं बललक्षणानि सुखानि च को जानातीत्यर्थः । वेगविषये सर्वत्र वायोरुपमास्यदत्वादिति भावः ॥

ऐतान्रथेषु तस्थुषः कः शुश्राव कथा ययुः ।

कस्मै ससुः सुदासे अन्वापय इठाभिर्वृष्टयः सह ॥ २ ॥

आ । एतान् । रथेषु । तस्थुषः । कः । शुश्राव । कथा । ययुः ।

कस्मै । ससुः । सुदासे । अनु । आपयः । इठाभिः । वृष्टयः । सह ॥ २ ॥

एतान्मरुतो रथेषु तस्थुषः स्थितवतः क आ शुश्राव । श्रावयेदित्यर्थः । यद्वा । एतेषां क्रोशध्वनिं रथध्वनिं च कः शृणुयात् । कथा कथं ययुर्गच्छति तदपि को जानाति । यद्वा । तान् कथमन्ये देवादयोऽनुगच्छेयुः । कस्मै सुदासे सुदानायापयो बंधुभूता व्याप्ता वृष्टयो वर्षकाः ॥ अयं कर्तरि क्तिच् ॥ इठाभिर्वृष्टविधरतः सह सहिता अनु ससुः । अनुक्रमेणावतरेयुः ॥

ते मं आहुर्य आययुरूप द्युभिर्विभिर्मदे । नरो मर्या अरेपस इमान्पश्यन्निति द्रुहि ॥ ३ ॥

ते । मे । आहुः । ये । आऽययुः । उप । द्युभिः । विऽभिः । मदे । नरः । मर्याः । अरेपसः ।

इमान् । पश्यन् । इति । स्तुहि ॥ ३ ॥

ऋषिर्हृदयाभ्यां मरुत्प्रादुर्भावमाख्यास्यन्नया प्रादुर्भूतान्पश्यन्नाह । ते मरुत इत्थं लपन्ते मे मह्यमाहुः य उपाययुः ये मरुतो मां प्राप्ताः । कैः साधनेः । द्युभिर्व्योतमानैर्विभिर्गंतुभिरश्वैः । किमर्थं । मदे मदाय सोमपानजनिताय । किमाहुरिति तदनुब्रूते । नरो नेतारो मर्या मनुष्यभ्यो हिता अरेपसोऽलेपास्ते । हे ऋषे इमान्स्मान् पश्यन् तथा स्थितान् चक्षुषावलोकयन् स्तुहीत्याहुः । यद्वा । इतीत्थं पश्यन् स्तुहीति ॥

ये अंजिषु ये वाशीषु स्वभानवः स्रक्षु रुक्मेषु खादिषु । आया रथेषु धन्वसु ॥ ४ ॥

ये । अंजिषु । ये । वाशीषु । स्वऽभानवः । स्रक्षु । रुक्मेषु । खादिषु । आयाः । रथेषु ।

धन्वऽसु ॥ ४ ॥

अनया मरुतां स्वरूपं निरूपयति । हे मरुतो युष्माकं ये प्रसिद्धाः स्वभानवः स्वदीप्तयोऽंजिष्वाभरणेषु आया आश्रयभूताः सन्ति । ये च वाशीष्वायुधेषु । ये च स्रक्षु माख्येषु । ये रुक्मेषूरोभूषणेषु । ये च खादिषु हस्तपादस्थितकटकेषु । हस्तेषु खादिषु कृतिस्य । ऋग्वे० १. १६८. ३. । पत्सु खादयः । ऋग्वे० ५. ५४. ११. । इति हि श्रुती भवतः । रथेषु धन्वसु च ये च स्वभानवः आयाः सन्ति । सुधन्वान् इषुमंतः सुरथाः पृश्निमातरः । ऋग्वे० ५. ५७. २. । इति च निगमः । तान् सर्वान् क्षुम इति शेषः । यद्वा । ये स्वभानवः स्वायत्तदीप्तयो मरुतोऽंजिष्वाभरणेषु निमित्तेषु आया आश्रया भविष्यामः । ये च वाशीषु निमित्तेषु । एवं सर्वत्र योज्यं । तादृग्विधानिमान्पश्यन् स्तुहीति पूर्वत्र संबंधः । तेषामेवेदं वाक्यं ॥

युष्माकं स्मा रथौ अनु मुदे दधे मरुतो जीरदानवः । वृष्टी द्यावो यतीरिव ॥५॥
 युष्माकं । स्म । रथान् । अनु । मुदे । दधे । मरुतः । जीरदानवः । वृष्टी । द्यावः ।
 यतीःऽइव ॥५॥

हे जीरदानवः शीघ्रदाना हे मरुतो युष्माकं रथाननुद्दिश्य मुदे मोदाय दधे । धारयामि । करोमीत्यर्थः ।
 सामर्थ्यात्सुतीरिति लभ्यते । स्मेति पूरणः । वृष्टी वृष्ट्या यतीः सर्वत्र गच्छन्तीर्यावो दीप्तीरिव दृश्यमानान्
 रथानिति संबन्धः ॥ ॥५॥

कारीया तिस्रः पिंडो होतव्याः । तत्र द्वितीयाया आ यं नर इत्यनुवाक्या । सूचितं च । आ यं नरः
 मुदानवो ददाशुषे विद्युन्महसो नरो अग्रमदिव्यः । आ० २. १३. इति ॥

आ यं नरः सुदानवो ददाशुषे दिवः कोशमचुच्यवुः ।
 वि पर्जन्यं सृजन्ति रोदसी अनु धन्वना यन्ति वृष्टयः ॥६॥
 आ । यं । नरः । सुदानवः । ददाशुषे । दिवः । कोशं । अचुच्यवुः ।
 वि । पर्जन्यं । सृजन्ति । रोदसी इति । अनु । धन्वना । यन्ति । वृष्टयः ॥६॥

नरो नेतारः सुदानवः शोभनदाना मरुतो यं कोशं । मेघनामैतत् । अपां कोशवद्धारकं मेघं ददाशुषे
 हविर्दत्तवते यजमानाय दिवोऽन्तरिक्षादाचुच्यवुः आच्यावयन्ति पर्जन्यं मेघं रोदसी अनु द्यावापृथिव्यावनुसृत्य
 वि सृजन्ति । विमोचयन्ति । पश्चात् धन्वना सर्वत्र गच्छतोदकेन सह वृष्टयो वृष्टिप्रदा मरुतो यन्ति । सर्वत्र
 व्याप्नुवन्ति ॥

तनूदानाः सिंधवः क्षोदसा रजः प्र ससुर्धेनवो यथा ।
 स्यन्ना अश्वान् इवाध्वनो विमोचने वि यद्वर्तते एन्यः ॥७॥
 तनूदानाः । सिंधवः । क्षोदसा । रजः । प्र । ससुः । धेनवः । यथा ।
 स्यन्नाः । अश्वान्ऽइव । अध्वनः । विमोचने । वि । यत् । वर्तते । एन्यः ॥७॥

सिंधवः स्तब्धमाना अपस्तनूदाना निर्भिदंतो मेघान्मरुतः क्षोदसोदकेन सह रजोऽन्तरिक्षं प्र ससुः ।
 प्रसरन्ति । धेनवो यथा पयः सिंचन्त्यो नवप्रसूता गाव इव । किंच दृष्टान्तांतरं । स्यन्ना आशुगतयोऽश्वान् इव
 यथाध्वनो विमोचने मनुष्याणामध्वविमोकाय संचरन्ति तथेत्यर्थः । यद्यदैव्यः । नदीनामैतत् । नद्यो वि वर्तते
 विविधं संचरन्ति । अथवा प्रतिनिवृत्त्य वर्तते । प्रवर्धत इत्यर्थः । तदैवं कुर्वतीति पूर्वचान्वयः ॥

आ यात मरुतो दिव आन्तरिक्षाद्मादुत । माव स्यात् परावतः ॥८॥
 आ । यात् । मरुतः । दिवः । आ । अन्तरिक्षात् । अमात् । उत । मा । अव । स्यात् ।
 परावतः ॥८॥

हे मरुतः परावतोऽत्यंतदूरदेशात् दिवो बुल्लोकादा यात । तथांतरिक्षादा यात । उतापि चामादस्मा-
 द्लोकादा यात । परावत इत्यत्रापि वा योज्यं । परावतो दूरदेशे तत्र तत्र बुल्लोकादौ माव स्यात् । अवस्थिति
 मा कुर्वत ॥

मा वो रसानितभा कुभा कुमुर्मा वः सिंधुर्नि रीरमत ।
 मा वः परि हात्सरयुः पुरीषिण्यस्मे इत्सुमर्मस्तु वः ॥९॥

मा । वः । रसा । अनितभा । कुभा । क्रमुः । मा । वः । सिंधुः । नि । रीरमत् ।

मा । वः । परि । स्यात् । सरयुः । पुरीषिणी । अस्मे इति । इत् । सुम् । अस्तु । वः ॥ ९ ॥

हे महतो वो युष्मान रसा । नदीनामैतत् । रसा नदी भवति । नि० ११. २५. । इति निरुक्तं । रसनवती शब्दवती । अनितभा । इता प्राप्ता भा यस्याः सेतभा । न तादृशानितभा । कुभा कुत्सितदीप्तिश्च मा नि रीरमत् । मा निरुक्तं रमत् । क्रमुः सर्वत्रक्रमणः सिंधुः समुद्रश्च मा नि रीरमत् । तथा पुरीषिणी । पुरीष-मुदकं । तद्वती सरयुरपि मा परि छात् । परितस्तिष्ठत् । मा निरुणद् । अस्मे इत् अस्मास्वेवास्तु सुम् त्वदाग-मनजनितं सुखं वो युष्माकं संबंधि युष्मत्स्वभूतं ॥

तं वः शर्धं रथानां त्वेषं गणं मारुतं नव्यसीनां । अनु प्र यंति वृष्टयः ॥ १० ॥

तं वः । शर्धं । रथानां । त्वेषं । गणं । मारुतं । नव्यसीनां । अनु । प्र । यंति । वृष्टयः ॥ १० ॥

तं मारुतमित्यनेन संबध्यते । वो युष्माकं प्रेरकं नव्यसीनां नूतनानां रथानां शर्धं बलं त्वेषं दीप्तं तं मारुतं गणं च स्त्रीमीत्यर्थः । यद्वा । रथानां रंहणशीलानां वो युष्माकं शर्धं परेषामभिभावकं गणं स्त्रीमीत्येकमेव वाक्यं । अथ परोक्षकृतः । वृष्टयो युष्माननु प्र यंति । प्रकर्षेण गच्छंति । यद्वा । वर्षका महतोऽनु अनुकूलं प्रकृष्टं यंति । गच्छंति ॥ ॥ १२ ॥

शर्धंशर्धं व एषां व्रातंव्रातं गणंगणं सुशस्तिभिः । अनु क्रामेम धीतिभिः ॥ ११ ॥

शर्धंऽशर्धं । वः । एषां । व्रातंऽव्रातं । गणंऽगणं । सुशस्तिऽभिः । अनु । क्रामेम ।

धीतिऽभिः ॥ ११ ॥

हे महत एषां वो युष्माकं शर्धं शर्धं तत्तद्वलं व्रातं व्रातं । अविवक्षितगणो व्रातः । तं तं व्रातं वो गणं गणं तं तं सप्तसप्तसमुदायात्मकं गणं गणं च सुशस्तिभिः शोभनस्तुतिभिर्धीतिभिः कर्मभिर्हविष्प्रदानादिलच-णैरनु क्रामेम । अनुगच्छेम ॥

कस्मा अद्य सुजाताय रातहव्याय प्र ययुः । एना यामेन मरुतः ॥ १२ ॥

कस्मै । अद्य । सुऽजाताय । रातऽहव्याय । प्र । ययुः । एना । यामेन । मरुतः ॥ १२ ॥

अथास्मिन्दिने कस्मै सुजाताय रातहव्याय दत्तहविष्काय प्र ययुः प्रकर्षेण गच्छेयुरेनानेन यामेन रथेन महतः ॥

येन तोकाय तनयाय धान्यं बीजं वहध्वे अक्षितं ।

अस्मभ्यं तद्वत्तन यद्व ईमहे राधो विश्वायु सौभगं ॥ १३ ॥

येन । तोकाय । तनयाय । धान्यं । बीजं । वहध्वे । अक्षितं ।

अस्मभ्यं । तत् । धत्तन । यत् । वः । ईमहे । राधः । विश्वऽआयु । सौभगं ॥ १३ ॥

हे महतो येन सद्येन मनसा तोकाय पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय धनाय वा धान्यं बीजमक्षितमक्षीणं वहध्वे धारयध्वे तेन वित्तेनास्मभ्यं तद्वान्यं बीजं धत्तन । यच्च वो युष्मानीमहे याचामहे राधो धनं विश्वायु सर्वाप्तोपेतं कृत्वायुष्योपेतं वा सौभगं सौभाग्यं च तद्वत्तनेति समन्वयः ॥

अतीयाम निदस्तिरः स्वस्तिभिर्हित्वावद्यमरातीः ।

वृष्टी शं योराप उस्ति भेषजं स्याम मरुतः सह ॥ १४ ॥

अति॑ । इ॒याम् । नि॒दः । ति॒रः । स्व॒स्तिऽभिः॑ । हि॒त्वा । अ॒व॒द्यं । अ॒रा॒तीः ।
वृ॒ष्टी । शं । योः । आ॒पः । उ॒सि । भे॒ष॒जं । स्या॒म । म॒रु॒तः । स॒ह ॥ १४ ॥

हे मरुतो वयं स्वस्तिभिः चेमैरवद्यं पापं हित्वा परित्यज्य निदो निंदकानरातीः शत्रून् तिरः प्राप्तान् । यद्वा तिरोऽतर्हितं । अतीयाम् । अतिक्रम्य गच्छेम । तिरस्कुर्म इत्यर्थः । अनेनानिष्टपरिहारः प्रार्थित उत्तरे-
णोष्टप्राप्तिरुच्यते । वृष्टी वृष्टिषु युष्मत्प्रेरितासु सतीषु शं सुखं योः पापानां यावनं चाप उदकानि ॥ शसः स्थाने
जस् ॥ उ॒सि गोयुक्तं भेषजं । यद्यथेतदुदकनाम तथापि पृथगपामभिधानाद् न तद्वेतुकार्यमन्नमुच्यते । तत् सर्वं
सह स्वाम लभेमहि हे मरुतो वयं । यद्वा । आपो युष्मत्प्रेरिता उक्तं सर्वं कुर्वतु । वयं सर्वे सहैव स्वाम । भवेम
युष्मत्स्वभूताः ॥

सु॒दे॒वः स॒महा॑सति सु॒वीरो॑ नरो मरु॒तः स म॒र्त्यः । यं चा॒य॒ध्वे स्या॒म ते ॥ १५ ॥
सु॒ऽदे॒वः । स॒म॒ह । अ॒स॒ति । सु॒ऽवी॒रः । न॒रः । म॒रु॒तः । सः । म॒र्त्यः । यं । चा॒य॒ध्वे ।
स्या॒म । ते ॥ १५ ॥

हे समह । प्रशस्तवचनः समहशब्दः । हे पूजित मरुतां गण सुदेवः कन्याणामरुत्संज्ञकदेवोपेतोऽसति ।
भवति । हे नरो जेतारो हे मरुतः स मर्त्यः सुवीरः शोभनपुत्राबुपितश्चासति । भवति । यं मर्त्यं चायध्वे पाज-
यध्वे । एवं भवति ते वयं स्वाम युष्मदीयाः ॥

स्तु॒हि भो॒जान् स्तु॒वतो॑ अ॒स्य॒ याम॑नि रण॒ग्वा॒वो न॒ यव॑से ।
य॒तः पूर्वा॑ इ॒व स॒खी॑रनुं ह्र॒य गि॒रा गृ॒णीहि॑ का॒मिनः॑ ॥ १६ ॥
स्तु॒हि । भो॒जान् । स्तु॒वतः । अ॒स्य॒ । याम॑नि । रण॒न् । गा॒वः । न । यव॑से ।
य॒तः । पूर्वा॑न् ऽइ॒व । स॒खी॑न् । अ॒नु । ह्र॒य । गि॒रा । गृ॒णीहि॑ । का॒मिनः॑ ॥ १६ ॥

हे ऋषे स्तुवतः स्तुतिं कुर्वतोऽस्य यजमानस्य यामनि यज्ञे भोजान् दातृमरुतः स्तुहि । गावो न यवसे ।
तृणादिभक्षणाय गच्छन्त्यो गावो यथा रमन्ते तद्वन्मरुतोऽपि रणन् । रमन्तां । यतो गच्छतो मरुतः पूर्वा-
पुरातनान् सखीनिवानु ह्रय । आह्रय । कामिनः स्तुतीच्छावतो मरुतो गिरा स्तुत्या गृणीहि । स्तुहि ॥ ॥ १३ ॥

प्र शर्धायेति पंचदशर्चं दशमं सूक्तं श्लावाश्चस्वार्थं मरुद्देवताकं । चतुर्दशी त्रिष्टुप शिष्टा जगत्थः । प्र शर्धाय
पंचोना जागतमुपात्त्या त्रिष्टुपित्यनुक्रांतं ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ आर्षेन्द्रामारुत्यां प्रधानस्य याज्या ।
सूचितं च । प्र शर्धाय मारुताय स्वभानव इत्येन्द्रीमनूच्य मारुत्या यजेत् । आ० २. ११. इति ॥

प्र श॒र्धाय॑ मा॒रु॒ताय॑ स्व॒भान॑व इ॒मां वाच॑मन॒जा पर्व॑त॒च्युते॑ ।
घ॒र्म॒स्तु॒भे दि॒व आ॑ पृ॒ष्ठ॒य॒ज्वने॑ द्यु॒म्नश्च॑वसे॒ महि॑ नृ॒म्णम॑र्चत ॥ १ ॥
प्र । श॒र्धाय॑ । मा॒रु॒ताय॑ । स्व॒ऽभान॑वे । इ॒मां । वाचं॑ । अ॒न॒ज । पर्व॑त॒ऽच्युते॑ ।
घ॒र्म॒ऽस्तु॒भे । दि॒वः । आ॑ । पृ॒ष्ठ॒ऽय॒ज्वने॑ । द्यु॒म्नश्च॑वसे॒ महि॑ । नृ॒म्णं । अ॒र्च॒त ॥ १ ॥

प्र अन्नजेति संबन्धः । मारुताय मरुत्संबन्धिने शर्धाय बलायेमां क्रियमाणां वाचं स्तुतिं प्रानज । प्रापय ।
स्वभानवे स्वायत्ततेजसे पर्वतच्युते पर्वतस्य आवयित्रे घर्मस्तुभे घर्मस्य स्तोभयित्रे दिव आ बुल्लोकादागच्छते
पृष्ठयज्वने षट् पृष्ठे रथंतरवृहदादिभिरीजानाय द्युम्नश्चवसे द्योतमानाज्ञाय महि महत् प्रभूतं नृम्णं धनं
हविर्बलशमर्चत । ददतेत्यर्थः ॥

कारीर्यं प्रथमस्थाः पिंड्याः प्र वो मरुत इति याज्या । सूचितं च । प्र वो मरुतस्तविषा आ यं नरः । आ० २. १३. । इति ॥

प्र वो मरुतस्तविषा उदन्यवो वयोवृधो अश्वयुजः परिजयः ।

सं विद्युता दधति वाशति चितः स्वरंत्यापोऽवना परिजयः ॥२॥

प्र । वः । मरुतः । तविषाः । उदन्यवः । वयःऽवृधः । अश्वऽयुजः । परिऽजयः ।

सं । विऽद्युता । दधति । वाशति । चितः । स्वरंति । आपः । अवना । परिऽजयः ॥२॥

हे मरुतो वो युष्माकं गणाः प्र प्रादुर्भवन्ति । कीदृशा गणाः । तविषा दीप्ता महांतो वा उदन्यव उदके-
च्छ्वो जगद्रक्षणार्थं वयोवृधोऽन्नस्य वर्धयितारोऽश्वयुजो गमनाय रथेऽश्वानां योक्तारः परिजयः परितो
गंतारो विद्युता सं दधति । संगच्छन्ते । तदानीं चितस्त्रिषु स्थानेषु तायमानो मेघो मरुन्नणो वा वाशति ।
शब्दयति । अस्मिन्पक्षे संघवादोऽयं । तदापः परिजयः परितो गन्त्र आपोऽवनावर्ना भूमौ स्वरन्ति । अधः
पतन्ति ॥

विद्युन्महस इति तृतीया कारीर्यमेव द्वितीयस्थाः पिंड्या याज्या । सूचितं च । विद्युन्महसो नरोऽश्मदि-
वयः कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णाः । आ० २. १३. । इति ॥

विद्युन्महसो नरो अश्मदिद्यवो वातत्विषो मरुतः पर्वतच्युतः ।

अन्द्या चिन्मुहुरा ह्रादुनीवृतः स्तनयदमा रभसा उदोजसः ॥३॥

विद्युत्ऽमहसः । नरः । अश्मऽदिद्यवः । वातऽत्विषः । मरुतः । पर्वतऽच्युतः ।

अन्दऽया । चित् । मुहुः । आ । ह्रादुनीऽवृतः । स्तनयत्ऽअमाः । रभसाः ।

उत्ऽओजसः ॥३॥

विद्युन्महसो विद्योतमानतेजसो नरो वृध्यादेर्नेतारोऽश्मदिद्यवो व्याप्तायुधा अश्मसारमयायुधा वा
वातत्विषः प्राप्नोतिप्रयः पर्वतच्युतः पर्वतानां मेघानां वा व्यावयितारोऽन्द्या चिन्मुहुरदकानां दातारः ॥
शसो याज्यदेशः । चिदिति पूरणः ॥ ह्रादुनीवृतो ह्रादुन्या अशनेः प्रवर्तकाः स्तनयदमाः । अमाशब्दः साहि-
त्यवाची । शब्दोपेतगणा इत्यर्थः । रभसा वृध्वर्थमुद्युजाना उदोजस उदितबला मरुतो वृध्वर्थं प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥

व्यक्तून्नुद्रा व्यहानि शिक्कसो व्यन्तरिषं वि रजांसि धूतयः ।

वि यदजौ अजंथ नाव ई यथा वि दुर्गाणि मरुतो नाह रिष्यथ ॥४॥

वि । अक्तून् । रुद्राः । वि । अहानि । शिक्कसः । वि । अन्तरिषं । वि । रजांसि । धूतयः ।

वि । यत् । अजान् । अजंथ । नावः । ई । यथा । वि । दुःऽगानि । मरुतः । न । अह ।

रिष्यथ ॥४॥

हे रुद्रा रुद्रपुत्रा मरुतः अक्तून् राचीर्व्यजथेत्युत्तरार्धगतेन संबध्यते । एवं सर्वत्रेति । क्षिपयेति तस्यार्थः ।
अहान्यपि व्यजथ । हे शिक्कसः शक्ताः सर्वमपि कर्तुमन्तरिषं व्यजथ । तथा रजांसि व्यजथ । हे धूतयः कंपका
यद्यदाज्जमेघान् व्यजथ गमयथ नाव ई ता यथा समुद्रं तद्वत् दुर्गाणि शत्रुनगराणि व्यजथ हे मरुतो नाह
रिष्यथ । नैव हिंस्यथ ॥

तद्दीर्घं वो मरुतो महित्वं दीर्घं ततान् सूर्यो न योजनं ।

एता न यामे अगृभीतशोचिषोऽनश्चदां यन्ययातना गिरिं ॥ ५ ॥

तत् । वीर्यं । वः । मरुतः । महिऽत्वनं । दीर्घं । ततान् । सूर्यः । न । योजनं ।

एताः । न । यामे । अगृभीतऽशोचिषः । अनश्चऽदां । यत् । नि । अयातन । गिरिं ॥ ५ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं तद्दीर्घं प्रसिद्धं सामर्थ्यं महित्वं महत्त्वं दीर्घमत्यंतमायतं ततान् । तनोति । लोके सूर्यो न योजनं सूर्यस्तेज इव । एता न एतवर्णा देवानामश्वा इव । ते यथा यामे गमने योजनं दीर्घं तन्वति तद्वदित्यपरो दृष्टांतः । ते चागृभीतशोचिषोऽगृहीततेजस्काः । यद्वैतस्मरतां विशेषणं । हे मरुतो यूयमगृभीतशोचिषः संतो यद्यदानश्चदां व्यापकोदकादातारं पणिभिरपहतानामश्वानामप्रदातारं वा गिरिं मेघं पर्वतं वा न्ययातन निहतवतः ॥ ॥ ५४ ॥

अभ्राजि शर्धो मरुतो यदर्णसं मोषथा वृक्षं कपनेव वेधसः ।

अध स्मा नो अरमतिं सजोषसश्चक्षुरिव यंतमनु नेषथा सुगं ॥ ६ ॥

अभ्राजि । शर्धः । मरुतः । यत् । अर्णसं । मोषथ । वृक्षं । कपनाऽइव । वेधसः ।

अध । स्म । नः । अरमतिं । सऽजोषसः । चक्षुःऽइव । यंतं । अनु । नेषथ । सुगं ॥ ६ ॥

हे वेधसो वृष्टिर्विधातारो हे मरुतः शर्धो भवतां गणमभ्राजि । भ्राजति । यद्यस्मादर्णसमुदकवंतं वृक्षं । वृक्ष्यते विदार्यते इति वृक्षो मेघः । तं मोषथ । ताडयथेत्यर्थः । कपनेव । इवेत्यनर्थकः । कपनाः संतः । यद्वा । कपनाः क्रिमयो वृक्षं घुणादयः । ते यथा मुष्णति तद्वत् । अधापि च । स्मेति पूरणः । नोऽस्मान् । मामित्यर्थः । हे सजोषसो युष्मासु परस्परं समानप्रीतयो यूयमरमतिमारमणं धनादिकं प्रति यंतं गच्छंतमनु नेषथ अनुक्रमेण नयथ सुगं सुगमनं मार्गं । तच्च दृष्टांतः । चक्षुरिव । तद्यथा मार्गप्रदर्शनेन नायकं भवति तद्वत् ॥

न स जीयते मरुतो न हन्यते न स्नेधति न व्यथते न रिष्यति ।

नास्य राय उप दस्यंति नोतय ऋषिं वा यं राजानं वा सुषूदथ ॥ ७ ॥

न । सः । जीयते । मरुतः । न । हन्यते । न । स्नेधति । न । व्यथते । न । रिष्यति ।

न । अस्य । रायः । उप । दस्यंति । न । उतयः । ऋषिं । वा । यं । राजानं । वा । सुसूदथ ॥ ७ ॥

हे मरुतो यूयं यमृषिं मंत्रद्रष्टारं ब्राह्मणं राजानं वा सुषूदथ चारयथ प्रेरयथ सत्कर्मसु स ऋषी राजा वा न जीयते । अन्यैर्न पराभाव्यते ॥ जि जये ज्या वयोहानावित्यस्य वा रूपं ॥ हे मरुतो न हन्यते । न हिंस्यते । अत्यर्थं प्राणैर्न विरुज्यते । न स्नेधति । न क्षीयते । न व्यथते । न पीड्यते । न रिष्यति । न हिंस्यते । अत्र हिंसा बाधमात्रं । अस्य रायो धनानि नोप दस्यंति । नोपक्षीयंते । तथा नोतयो रक्षा अप्युप दस्यंति ॥

कारीर्यमेव तृतीयस्थाः पिंडा याज्या नियुक्तं इत्येषा । सूचितं च । नियुक्तं यामजितो यथा नरोऽपि बाधस्व वि मृधो वि दुर्गहा । आ० २. १३. इति ॥

नियुक्तं यामजितो यथा नरोऽर्यमणो न मरुतः कवंधिनः ।

पिन्वंत्युत्सं यद्दिनासो अस्वरन्धुदंति पृषिवीं मध्वो अंधसा ॥ ८ ॥

नियुक्तः । यामऽजितः । यथा । नरः । अर्यमणः । न । मरुतः । कवंधिनः ।

पिन्वंति । उत्सं । यत् । दिनासः । अस्वरन् । वि । उदंति । पृषिवीं । मध्वः । अंधसा ॥ ८ ॥

नियुत्वंतो नियुत्संक्षकैरश्वैस्तद्वन्तो मरुतो ग्रामजितः संधातृकस्य पदार्थस्य विश्लेषयितारो नरो नराकारा नेतारो वा । मरुतो नियुत्वंतः । अयं शब्दोऽत्राश्वसामान्ये वर्तते । नितरां यवनवंतोऽश्ववंतो ग्रामजितो ग्रामस्य जितारो नर इव मनुष्या इव तथा भवन्ति । अयमणो न अयमप्रभृतय आदित्वा इव । दीप्ता इति शेषः । तादृशा मरुतः कवंधिन उदकवंतो भवन्ति । यद्यदेनास ईश्वरा उत्सं कूपादिनिम्नप्रदेशं मेघं वा पिबन्ति प्याययंत्युदकेन । यदास्वरन् शब्दयन्ति यदा ब्रुवन्ति पृथिवीं मध्यो मधुरस्योदकस्यांधसा सरिण तदैव भवन्ति । यद्वा । यदास्वरन् तदा पिबन्त्युत्समिनासः तदांधसः पृथिवीं ब्रुवन्तीति ॥

प्रवत्वंतीयं पृथिवी मरुद्भ्यः प्रवत्वंती द्यौर्भवति प्रयत्नः ।

प्रवत्वंतीः पथ्या अंतरिक्ष्याः प्रवत्वंतः पर्वता जीरदानवः ॥ ९ ॥

प्रवत्वंती । इयं । पृथिवी । मरुत्भ्यः । प्रवत्वंती । द्यौः । भवति । प्रयत्नः ।

प्रवत्वंतीः । पथ्याः । अंतरिक्ष्याः । प्रवत्वंतः । पर्वताः । जीरदानवः ॥ ९ ॥

इयं पृथिवी मरुद्भ्यो मरुतामर्थाय प्रवत्वंती । प्रवन्तः प्रकर्षवंतो विस्तीर्णाः प्रदेशा यस्यां सा प्रवत्वंती । तादृशी भवति । छत्वापि भूमिर्महत्परा भवतीत्यर्थः । तां सर्वामपि व्याप्नुवन्तीति यावत् । तथा वारपि प्रयत्नः प्रकर्षेण गच्छद्भ्यस्तेभ्यः प्रवत्वंती भवति । सापि मरुतां संचाराय । तथांतरिक्ष्या अंतरिक्षे भवाः पथ्याः स्नुगतयोऽपि प्रवत्वंतीः प्रवत्वंत्यो मरुद्भ्यो भवन्ति । पर्वता अद्रयो मेघा वा प्रवत्वंतो भवन्ति जीरदानवः चिप्रदाना मरुद्भ्यः ॥

यन्मरुतः सभरसः स्वर्णरः सूर्य उदिते मदथा दिवो नरः ।

न वोऽश्वाः अथयन्ताह सिम्नतः सद्यो अस्याध्वनः पारमश्रुथ ॥ १० ॥

यत् । मरुतः । सभरसः । स्वःऽनरः । सूर्य । उतऽइते । मदथ । दिवः । नरः ।

न । वः । अश्वाः । अथयन्त । अह । सिम्नतः । सद्यः । अस्य । अध्वनः । पारं । अश्रुथ ॥ १० ॥

हे मरुतः सभरसः सहबलाः स्वर्णरः सर्वस्य नेतारो यूयं यद्यदा सूर्य उदित उन्नते मध्याह्ने मदथ सोमेन हे दिवो बुलोकस्य नरो नेतारः । यदा सोमं पातुमिच्छथेत्यर्थः । तदा वोऽश्वाः सिम्नतः सरन्तो नाह अथयन्त । नैव अथयन्ति । सद्यस्तदानीमेवास्याध्वनो देवयजनमार्गस्य पारमश्रुथ । व्याप्नुथ । यद्वा । यदा सोमेन मदथ तदा त्वदीया अश्वा न शिथिला भवन्ति । यूयं च छत्नस्य लोकवयमार्गस्य पारमश्रुथ ॥ ११ ॥

अंसेषु व ऋष्टयः पत्सु खादयो वक्षःसु रुक्मा मरुतो रथे शुभः ।

अग्निभाजसो विद्युतो गभस्त्योः शिप्राः शीर्षसु वितता हिरण्ययीः ॥ ११ ॥

अंसेषु । वः । ऋष्टयः । पत्सु । खादयः । वक्षःसु । रुक्माः । मरुतः । रथे । शुभः ।

अग्निभाजसः । विद्युतः । गभस्त्योः । शिप्राः । शीर्षसु । विऽतताः । हिरण्ययीः ॥ ११ ॥

हे मरुतो वो युष्माकमंसेष्वृष्टय आयुधानि भासन्त इति शेषः । पत्सु खादयः कटकाः । वक्षःसु रुक्मा हाराः । रथे शुभो मधुरामुषा आपः । अग्निभाजसोऽग्निदीप्ता विद्युतो गभस्त्योर्हस्तयोर्भासन्त इत्यर्थः । शीर्षसु शिरःसु हिरण्ययीर्हिरण्यमयः शिप्रा उष्णीषमय्यो वितता विसृताः । प्रतिवाक्यं वितता इति वा संबंधणीयं ॥

तं नाकमर्यो अगृभीतशोचिषं रुशन्तिर्प्पलं मरुतो वि धूनुथ ।

समच्यन्त वृजनातिविषन्त यत्स्वरन्ति घोषं विततमृतायवः ॥ १२ ॥

तं । नाकैः । अर्यैः । अगृभीतऽशोचिषं । रुशत् । पिप्पलं । मरुतः । वि । धूनुथ ।
सं । अच्यंत । वृजना । अतित्विषंत । यत् । स्वरंति । घोषं । विऽतंतं । ऋतऽयवः ॥ १२ ॥

हे मरुतोऽर्यो गंतारो यूयं तं प्रसिद्धं नाकमादित्यं । नास्मिन्नकमस्तीति नाकः । अगृभीतशोचिषमसुरैर-
नपहततेजस्कं तं रुशक्तुभ्रवर्णं पिप्पलमुदकं वि धूनुथ । विविधं चालयथ ॥ अयं द्विकर्मकः ॥ यद्यदा वृजना
बलानि समच्यंत संगता बलिनो भवथ । हविर्भरस्मद्वैरिति भावः । पश्चादतित्विषंत दीप्ता भवथ ॥ उभयत्र
पुरुषव्यत्ययः ॥ यद्वा । यदासुरा वृजना बलैः समच्यंत अतित्विषंत तदा घोषं भयजनकं शब्दं विततं विसृतं
स्वरंति । कुशतेत्यर्थः । ऋतायव उदकमिच्छंतो यूयं । यद्वा । उत्तरार्धं ऋत्विग्यजमानपरतया व्याख्येयः ।
यद्यदा ऋतायवो यज्ञकामा यजमानादयो यदा समच्यंत संगता वृजना बलान्यतित्विषंत च स्वरंति घोषं
स्त्रोत्रं विततं तदानीं पिप्पलं वि धूनुथेति संबंधः ॥

युष्मादत्तस्य मरुतो विचेतसो रायः स्याम रथ्योऽवयस्वतः ।

न यो युच्छति तिथ्योऽयथा दिवोऽस्मे रारंत मरुतः सहस्रिणं ॥ १३ ॥

युष्मादत्तस्य । मरुतः । विऽचेतसः । रायः । स्याम । रथ्यः । वयस्वतः ।

न । यः । युच्छति । तिथ्यः । यथा । दिवः । अस्मे इति । रारंत । मरुतः । सहस्रिणं ॥ १३ ॥

हे विचेतसो विविधप्रज्ञा हे मरुतो युष्मादत्तस्य युष्माभिर्दत्तस्य वयस्वतोऽन्नवतो रायो धनस्य स्याम ।
भवेम स्वामिनः । के । रथ्यो रथस्वामिनो वयं । यो युष्माभिर्दत्तो रा न युच्छति न च्यवते । यथा दिवः
सकाशात्तिथ्य आदित्यो न युच्छति । तथास्ते अस्मांमु सहस्रिणमपरिमितं रारंत । रमयत हे मरुतः ॥

यूयं रयिं मरुतः स्पर्हवीरं यूयमृषिमवथ सामविप्रं ।

यूयमर्वंत भरताय वाजं यूयं धृत्य राजानं श्रुष्टिमंतं ॥ १४ ॥

यूयं । रयिं । मरुतः । स्पर्हऽवीरं । यूयं । ऋषिं । अवथ । सामऽविप्रं ।

यूयं । अर्वंत । भरताय । वाजं । यूयं । धृत्य । राजानं । श्रुष्टिऽमंतं ॥ १४ ॥

हे मरुतो यूयं रयिं धनं स्पर्हवीरं स्पृहणीयवीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतं धृत्य । दत्त । हे मरुतो यूयं
सामविप्रं साम्नां विविधं प्रेरयितारं यद्वा सामसहिता विप्रा यस्य तादृशमृषिमवथ । रक्षथ । हे यूयमर्वंतमश्वं
वाजमन्नं च भरताय देवान् बिभ्रते श्लावाश्वाय धृत्य । हे मरुतो यूयं राजानं दीप्तं स्वामिनं वा श्रुष्टिमंतं
सुखवंतं । पुत्रमित्यर्थः । धृत्य ॥

तद्धो यामि द्रविणं सद्यःकृतयो येना स्वर्णं ततनाम नृरभि ।

इदं सु मे मरुतो हर्यता वचो यस्य तरेम तरसा शतं हिमाः ॥ १५ ॥

तत् । वः । यामि । द्रविणं । सद्यःऽकृतयः । येन । स्वः । न । ततनाम । नृन् । अभि ।

इदं । सु । मे । मरुतः । हर्यत । वचः । यस्य । तरेम । तरसा । शतं । हिमाः ॥ १५ ॥

हे सद्यःकृतयः । तदानीमेव रक्षा येषां ते तादृशाः । सद्योगमना वा वो युष्मान् तद्रविणं धनं यामि ।
याचामहे । येन धनेन नृनस्त्युचभृत्यादीनभि ततनाम स्वर्णं आदित्य इव ररमीन् । हे मरुतो मे मम स्वभूत-
मिदमिदानीं क्रियमाणं वचः स्त्रोत्रं सु सुष्ठु हर्यत । कामयध्वं । यस्य स्त्रोत्रवचसस्तरसा बलेन शतं शतसंख्या-
कान् हिमा हेमन्तान् तरेम । शतसंवत्सरं जीवेमित्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

प्रयज्यव इति दशर्चमेकादशं सूक्तं श्वावाश्वस्यार्धं भारतं । दशमी चिष्टुष शिष्टा जगत्यः । प्रयज्यवो दशांत्या चिष्टुबित्यनुक्रमणिका ॥ आभिप्लविके षष्ठेऽह्न्यापिभारत इदं सूक्तं भारतनिविद्धानीयं । सूचितं च । प्रयज्यव इमं स्तोममित्यापिभारतं । आ० ७. ७. इति ॥

प्रयज्यवो मरुतो भ्राजदृष्टयो बृहद्वयो दधिरे रुक्मवक्षसः ।

इयंते अश्वैः सुयमेभिराशुभिः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ १ ॥

प्रऽयज्यवः । मरुतः । भ्राजन्तऽञ्जयः । बृहत् । वयः । दधिरे । रुक्मऽवक्षसः ।

ईयन्ते । अश्वैः । सुऽयमेभिः । आऽणुऽभिः । णुभं । यातां । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ १ ॥

प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टारी भाजदृष्टयो दीप्तायुधा मरुतो बृहत् प्रभूतं वयो यौवनलक्षणं प्रभूतमन्नं वा दधिरे । धारयन्ति । रुक्मवक्षसो हारायतवक्षस्काः । ते मरुतः सुयमेभिः सुखेन नियमितुं शक्यैराशुभिः शीघ्र-
गैरश्विरीयन्ते । प्राप्यन्ते । शुभं शोभनं यथा भवति तथा । यद्वा । उदकमभिलक्ष्य यातां गच्छतां मरुतो रथा
अप्यन्ववृत्सत । अनुवर्तन्ते ॥

स्वयं दधिध्वे तविषीं यथा विद् बृहन्महांत उर्विया वि राजथ ।

उ॒ता॒न्तरि॒क्षं म॒मिरे॒ व्योज॑सा॒ शुभं॑ या॒ताम॑नु रथा॒ अ॒वृत्स॑त ॥२॥

स्वयं । दधिध्वे । तविषीं । यथा । विद् । बृहत् । महांतः । उर्विया । वि । राजथ ।

उत । अंतरिक्षं । ममिर् । वि । ओजसा । शुभं । यातां । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ २ ॥

हे महान्तो यूयं स्वयमसहायिनैव दधिध्वे । धारयध्वे । कुहध्व इत्यर्थः । किं । तविषीं बलं सामर्थ्यं । यथा विद जानीथ । अप्रतिबद्धसामर्थ्या इत्यर्थः । हे महान्तो यूयमुर्विथोरवः संतो वि राजथ । उतापि चांतरिक्ष-मोजसा बलेन वि ममिरे । व्याप्नुथ । शुभमित्यादि गतं ॥

साकं जा॒ताः सु॒खः सा॒कमु॒क्षिताः श्रि॒ये चि॒दा प्र॒त॒रं वा॒वृ॒धु॒र्नरः ।

वि॒रो॒कि॒णः॑ सू॒र्य॑स्येव रश्मयः शु॒भं या॒ताम॑नु रथा॑ अ॒वृत्स॑न् ॥ ३ ॥

साकं। जाताः। सुऽभ्वः। साकं। उक्षिताः। श्रिये। चित्। ज्ञा। प्रऽतरं। ववृधः। नरः।

विऽरोकिणः । सूर्यस्यऽइव । रश्मयः । शुभं । यातां । अन्तु । रथाः । अवत्सत ॥ ३ ॥

साकं सहेव जाता उत्पन्ना सुखः सुषु भवतः । महांत इत्यर्थः । तथैव साकं सहेवोचिताः सेक्तारो वर्षकाः
 श्रिये चित् शोभाया एव प्रतर्ं प्रकृष्टतरमा सर्वतो ववृधुः । अवर्धयन् । नरः कर्मणां नेतारो विरोकिणः
 विरोचमानाः सूर्यस्त्रेव रश्मयः सूर्यरश्मय इव । शुभमित्यादि गतं ॥

आभूषेण्यं वो मरुतो महित्वनं दिदृक्षेण्यं सूर्यस्येव चक्ष्णं ।

उतो अस्माँ अमृतत्वे दधातन शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥४॥

आऽभूषेण्यै । वः । मरुतः । महिऽत्वनं । दिदक्षेण्यै । सूर्यस्यऽइव । चक्ष्णं ।

उतो इति । अस्मान् । अमृतं ऽत्वे । दधातन । शुभं । यातां । अन्तु । रथाः । अवत्सत ॥४॥

हे मरुतो वो युष्माकं महित्वनं महत्त्वमाभूषेष्णं क्षुत्थं । किञ्च सूर्यस्त्वेव चक्षुषां रूपमिव दिदृक्षेष्णं दर्शनीयं ।
उतो अपि चास्मान्मृतत्वे मोक्षे । स्वर्ग इत्यर्थः । तच्च दधातन । धारयत । श्रिष्टं गतं ॥

कारीर्था प्रथमस्याः पिंड्या उदीरयथेत्यनुवाक्या । सूचितं च । उदीरयथा मरुतः समुद्रतः प्र वो मरुत-
स्त्वपि उदन्यवः । आ० २. १३. इति ॥

उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः ।

न वो दस्मा उप दस्यंति धेनवः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥५॥

उत् । ईरयथ । मरुतः । समुद्रतः । यूयं । वृष्टिं । वर्षयथ । पुरीषिणः ।

न । वः । दस्माः । उप । दस्यंति । धेनवः । शुभं । यातां । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥५॥

हे मरुतो यूयं समुद्रतः समुद्रवणसाधनादंतरिषादुदीरयथ । प्रेरयथ वृष्टिं । अयमेवार्थः पुनरुच्यते । हे
पुरीषिणः । पृणतेः प्रीणातिर्वा पुरीषमुदकं । हे तदंतो यूयं वृष्टिं वर्षयथ । हे दस्मा दर्शनीयाः शत्रूणामुपक्षप
यितारो वा वो युष्माकं धेनवः प्रीणयितारो मेघा गोप दस्यंति । न शुष्यंति ॥ ॥१७॥

यदश्वान्धूषु पृषतीरयुग्धं हिरण्ययान्प्रत्यक्ताँ अमुग्धं ।

विश्वा इत्स्पृधो मरुतो व्यस्यथ शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥६॥

यत् । अश्वान् । धूः । सु । पृषतीः । अयुग्धं । हिरण्ययान् । प्रति । अत्कान् । अमुग्धं ।

विश्वाः । इत् । स्पृधः । मरुतः । वि । अस्यथ । शुभं । यातां । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥६॥

हे मरुतो यूयं यद्यदाश्वान् धूषु रथसंबन्धिनीष्वयुग्धं योजितवंतः स्था । कीदृशानश्वान् । पृषतीः । पृषत्यो
मरुतामित्युक्तत्वात् । पृषद्वर्णा वडवाः । सारंगी वात्राश्चशब्दवाच्या । हिरण्ययान्हिरण्यवर्णानत्कान्कवचान्
प्रत्यमुग्धं प्रत्यमुंचत । एवं कृत्वा विश्वा इत् स्पृधः सर्वानपि संग्रामान् हे मरुतो व्यस्यथ । विक्षिपथ । शुभमि-
त्यादि गतं ॥

न पर्वता न नद्यो वरंत वो यचाचिध्वं मरुतो गच्छथेदु तत् ।

उत द्यावापृथिवी याथना परि शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥७॥

न । पर्वताः । न । नद्यः । वरंत । वः । यच । अचिध्वं । मरुतः । गच्छथ । इत् । ऊं इति । तत् ।

उत । द्यावापृथिवी इति । याथन । परि । शुभं । यातां । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥७॥

हे मरुतो वो युष्मान् पर्वताः शिलोच्चया न वरंत । न वारयंतु । तथा नद्यश्च न वारयंतु । किंतु यच्च
यस्मिन्वादिस्थानेऽचिध्वं जानीथ संकल्पयथ तत्स्थानं गच्छथेदु । गच्छथैव । उतापि च द्यावापृथिवी च परि
परितो याथन । याथ वृथ्यर्थमिति ॥

यत्पूर्थं मरुतो यच्च नूतनं यदुद्यते वसवो यच्च शस्यते ।

विश्वस्य तस्य भवथा नवेदसः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥८॥

यत् । पूर्थं । मरुतः । यत् । च । नूतनं । यत् । उद्यते । वसवः । यत् । च । शस्यते ।

विश्वस्य । तस्य । भवथ । नवेदसः । शुभं । यातां । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥८॥

हे मरुतो यूयं यत्पूर्थं पूर्वतनं पूर्वमनुष्ठितं यत्कर्मास्ति तदित्यर्थः । यच्च नूतनं कर्मास्ति । यच्चोद्यत ऊर्ध्वं
प्राप्यते । स्तूयत इत्यर्थः । हे वसवो वासका यच्च शस्यते शंसनं क्रियते तस्य विश्वस्तोत्कृष्टस्य नवेदसो जा
नंतो भवथ ॥

मृ॒ळत॑ नो मरुतो॒ मा व॑धि॒ष्टना॒स्मभ्यं॑ श॒र्मं बहु॑लं वि यं॑तन ।

अधि॑ स्तो॒त्रस्य॑ स॒ख्यस्य॑ गा॒तनु॑ ऋ॒भं या॒तामनु॑ रथा॑ अ॒वृत्स॑त ॥ ९ ॥

मृ॒ळत॑ । नः । म॒रुतः॑ । मा । व॑धि॒ष्टन॑ । अ॒स्मभ्यं॑ । श॒र्मं । बहु॑लं । वि । यं॑तन ।

अधि॑ । स्तो॒त्रस्य॑ । स॒ख्यस्य॑ । गा॒तनु॑ । ऋ॒भं । या॒तां । अ॒नु । रथा॑ । अ॒वृत्स॑त ॥ ९ ॥

हे मरुतो नोऽस्मान् मृळत । मुखयत । मा वधिष्टन । असम्यक्करणादिजनितेन कोपेन मा वधिध्वं ।
किंत्वस्मभ्यं शर्म सुखं बङ्गलमत्यधिकं वि यंतन । कुहत । किंच स्तोत्रस्य स्तोत्रं सख्यस्य सख्यमधि गातन ।
अधिगच्छत । स्तुतिमनुभूयास्मासु सख्यं कुहतेत्यर्थः ॥

यू॒यम॒स्मान्न॑यत॒ वस्यो॑ अ॒च्छा निर॑हृति॒भ्यो मरु॑तो गृ॒णानाः॑ ।

जुष॑ध्वं नो ह॒व्यदा॑तिं यज॒त्रा व॑यं स्या॒म पत॑यो र॒यीणां॑ ॥ १० ॥

यू॒यं । अ॒स्मान् । न॒यत॑ । व॒स्यः । अ॒च्छ । निः । अ॒हृति॑ऽभ्यः । म॒रुतः॑ । गृ॒णानाः॑ ।

जुष॑ध्वं । नः । ह॒व्यऽदा॑तिं । यज॒त्राः । व॑यं । स्या॒म । पत॑यः । र॒यीणां॑ ॥ १० ॥

हे मरुतो यूयमस्मान्वस्यो वक्षीयो धनं स्वर्गादिलक्षणं स्थानं वाच्छामिलक्ष्य नयत । प्रापयत । किंचाह-
तिभ्यः पापेभ्यो निर्णयत । निर्गमयत गृणानाः स्तूयमानाः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ जुषध्वं सेवध्वं नोऽस्माकं
हव्यदातिं हविर्दानवतं यज्ञं हे यजत्रा यष्टव्या यूयं । वयं च रयीणां बङ्गविधानां धनानां पतयः स्याम ।
भवेम ॥ ॥ १० ॥

अपे शर्धंतमिति नवचं द्वादशं सूक्तं श्लावाश्चत्वार्षं मारुतं । तृतीयासप्तम्यौ सतोबृहत्या शिष्टा बृहत्यः ।
अपे नव बार्हतं तृतीयासप्तम्यौ सतोबृहत्यावित्यनुक्रमणिका ॥

अ॒ग्ने श॑र्धंत॒मा ग॒णं पि॒ष्टं रु॒क्नेभि॑रंजिभिः ।

वि॒शो अ॒द्य म॒रुता॑म॒व ह॒ये दि॒वश्चि॑द्रोच॒नादधि॑ ॥ १ ॥

अ॒ग्ने । श॑र्धंतं । आ । ग॒णं । पि॒ष्टं । रु॒क्नेभिः॑ । अंजिभिः॑ ।

वि॒शः । अ॒द्य । म॒रुतां॑ । अ॒व । ह॒ये । दि॒वः । चि॒त् । रो॒चनात्॑ । अधि॑ ॥ १ ॥

हे अग्ने शर्धंतं शत्रुनभिभवतं यज्ञायोत्सहमानं वा गणं मरुतां गणमा ह्वयेति शेषः । कीदृशं गणं ।
रुक्नेभी रुक्ने रोचमानैरंजिभिराभरणैश्च पिष्टमवयवितं । युक्तमित्यर्थः । अद्यास्मिन्यागदिने मरुतां विशः
प्रजाः । गणानित्यर्थः । तान्रोचनाद्रोचमानात् दिवो बुलोकात् । अधीति पंचम्यर्थानुवादी । चित्पूरणः ।
अवावस्तादस्मदभिमुखं ह्वये । आह्वयामि ॥

यथा॑ चि॒न्मन्य॑से ह॒दा तदि॑न्मे जग्मु॒राश॑सः ।

ये ते॒ नेदि॑ष्टं ह॒वनान्या॑गम॒न्तान्व॑र्ध भी॒मसंदृ॑शः ॥ २ ॥

यथा॑ । चि॒त् । म॒न्यसे॑ । ह॒दा । तत् । इत् । मे । जग्मुः॑ । आऽश॑सः ।

ये । ते । नेदि॑ष्टं । ह॒वनानि॑ । आऽग॑मन् । तान् । व॒र्ध । भी॒मऽसंदृ॑शः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं हदा हृदयेन मरुतो यथा चिन्मन्यसे । चिदिति पूजायां । येन प्रकारेणातिपूजितं जानासि ।
तेष्वादरं करोषीत्यर्थः । तदित्तथैव मे मदर्थं जग्मुर्गच्छत्वाशस आशंसितार इच्छंतः शत्रून् हिंसतो वा ।

अनंतरं ये मरुतो नेदिष्ठमत्यन्तांतिकं संनिधावेव ते तव हवनाभ्याङ्गानानि श्रुत्वागमन् आगच्छन्ति तान् भीमसदृशः कालविलंबासहनेन भयंकरदर्शनान्वर्धं । वर्धय हविष्प्रापणेन ॥

मी॒ऽऽष्म॑तीव पृथि॒वी परा॑हता॒ मद॑न्येत्य॒स्मदा॑ ।

ऋ॒क्षो न वो॑ मरुतः॒ शिमी॑वाँ॒ अमो॑ दु॒धो गौरि॑व भीम॒युः ॥३॥

मी॒ऽऽष्म॑तीऽइव । पृथि॒वी । परा॑ऽहता । मद॑ती । ए॒ति । अ॒स्मत् । आ ।

ऋ॒क्षः । न । वः । म॒रुतः॒ । शिमी॑ऽवान् । अ॒मः । दु॒धः । गौःऽइव । भी॒मऽयुः ॥३॥

मी॒ऽऽष्म॑ती प्रबलस्वामिका पराहतान्यैरभिभूता पृथिवीव । अत्र पृथिवीशब्दस्तदधिष्ठितां प्रजां लक्षयति । सा यथा स्वस्वामिनमुपद्रुताभिगच्छति तद्वदिति । मरुतां साकल्येन सर्वथा प्राप्तिर्दृष्टांतः । एवं मदंती हृष्यंती मरुत्सेनास्मत् । अस्मानित्यर्थः । ऐति । आगच्छति । हे मरुतो वो युष्माकममो बलं गण ऋक्षो न अपिरिव शिमीवान् कर्मवान् दुधो दुर्धरो गौरिव भीमयुर्भोर्मिर्वृषभैर्युक्तो गौरिव । स यथा शिमीवान् कर्मवान् ॥

नि ये रि॒ण्यो॒जसा॒ वृथा॑ गावो॒ न दु॑र्धुरः ।

अ॒श्मानं॑ चि॒त्स्व॒र्यं प॑र्वतं गि॒रिं प्र॑ च्याव॒यन्ति॒ याम॑भिः ॥४॥

नि । ये । रि॒ण्यंति॑ । ओ॒जसा॑ । वृ॒था । गावः॑ । न । दुः॑ऽधुरः ।

अ॒श्मानं॑ । चि॒त् । स्व॒र्यं । प॑र्वतं । गि॒रिं । प्र । च्या॒व॒यन्ति॑ । याम॑ऽभिः ॥४॥

ये मरुत ओजसा स्वीयेन बलेन नि रिण्यन्ति हिंसन्ति शत्रून् वृथानायासेन स्वसंचारमात्रेण गावो न दुर्धुरो दुःखेन हिंस्या अश्वा इव । ते मरुतः स्वर्थं शब्दयन्तमश्मानं व्याप्तं पर्वतं जगत्पूरकोदकवन्तं । पर्ववान्पर्वतः पर्व पुनः पृणतिः प्रीणातिर्वा । नि० १. २०. इति निरुक्तं । तादृशं गिरिं मेघं । यद्वा । पर्वतमिति विशेष्यं गिरिमिति विशेषणं । निगिरत्युदकमिति गिरिः । तं यामभिर्गमनेः प्र च्यावयन्त्युदकनिर्गमनार्थं ॥

उत्तिष्ठ॑ नून॒मेषां॒ स्तोमैः॒ समु॑क्षितानां । म॒रुताँ॑ पु॒रुत॑म॒मपूर्व्यं॒ गवाँ॑ सर्गमिव॒ ह्रये॑ ॥५॥

उत् । तिष्ठ॑ । नूनं॑ । ए॒षां । स्तोमैः॑ । संऽउ॒क्षितानां॑ । म॒रुताँ॑ । पु॒रुऽत॑मं । अ॒पूर्व्यं । गवाँ॑ ।

सर्ग॑ऽइव । ह्र॒ये ॥५॥

हे मरुतो यूयमुत्तिष्ठ । उत्तिष्ठत ॥ व्यत्ययेनैकवचनं ॥ नूनं निश्चयमेषां स्तोमैः स्तोत्रैः समुक्षितानां वर्धितानां मरुतां । यद्वा । स्तोमैरुपहृत्य इति संबंधः । तादृशां मरुतां पुरुतमं प्रभूततममपूर्व्यं । न विद्यते पूर्वं येभ्यस्तमपूर्व्यं सर्गं संघं गवामुदकानां प्रसिद्धानां गवां वा सर्गं संघमिव ह्रये । आह्रये ॥ ॥ १९ ॥

यु॒ग्ध्वं ह्य॑रु॒षी रथे॑ यु॒ग्ध्वं रथे॑षु रो॒हितः॑ ।

यु॒ग्ध्वं हरी॑ अ॒जिरा॒ धुरि॑ वो॒ऽह्वे॒ वहि॑ष्ठा धुरि॑ वो॒ऽह्वे॒ ॥६॥

यु॒ग्ध्वं । हि । अ॒रु॒षीः । रथे॑ । यु॒ग्ध्वं । रथे॑षु । रो॒हितः॑ ।

यु॒ग्ध्वं । हरी॑ इति॑ । अ॒जिरा॒ । धुरि॑ । वो॒ऽह्वे॒ । वहि॑ष्ठा । धुरि॑ । वो॒ऽह्वे॒ ॥६॥

हे मरुतो यूयं रथे युष्मदीये सर्वेषां साधारणभूतेऽरुषीरारोचमाना वडवा युग्ध्वं । योजयध्वं । तथा रथेषु युष्मदीयेषु रोहितो रोहितवर्णा युग्ध्वं । हरी अश्वावजिराजिरावागुगमनौ धुरि वोऽह्वे वहनाय युग्ध्वं । आदरार्थं पुनर्वचनं । वहिष्ठा वोढृतमावक्षी धुरि वोऽह्वे ॥

उ॒त॒ स्य॒ वा॒ज्य॒रू॒षस्तु॒वि॒ष्व॒णि॒रि॒ह॒ स्म॒ धा॒यि॒ दर्श॑तः ।

मा॒ वो॒ या॒मेषु॑ म॒रुत॑श्चि॒रं क॑र॒त्प्र तं॑ रथेषु॑ चोद॒त ॥ ७ ॥

उ॒त॒ । स्यः॑ । वा॒जी । अ॒रू॒षः । तु॒वि॒ऽस्व॒निः । इ॒ह । स्म॒ । धा॒यि॒ । दर्श॑तः ।

मा॒ । वः॑ । या॒मेषु॑ । म॒रुतः॑ । चि॒रं । क॑र॒त् । प्र॒ । तं॑ । रथेषु॑ । चो॒द॒त ॥ ७ ॥

उतापि च स्य स वाजी वेजनवानरूष आरोचमानसुविष्वणिः प्रभूतध्वनिरथः । अरूष इत्यनेन रोहित इत्युक्तं भवति । प्रष्टिर्वहति रोहितः । ऋग्वे० १. ३९. ६. इति ह्युक्तं । इह दानीं दर्शतो दर्शनीयः सन् धायि । रथे नियोजितः । स्नेति पूरणः । हे मरुतो वो यामेषु गमनेषु सोऽश्वाश्चिरं विलंबं मा करत् । मा करोतु । तं रथेषु । रथे युक्तमिति शेषः । प्र चोदत । प्रेरयत । यथा विलंबं न कुर्यात्तथा प्रेरयत ॥

रथं॑ नु॒ मा॒रुतं॑ व॒यं अ॒व॒स्यु॒मा हु॑वामहे ।

आ॒ यस्मि॑न्त॒स्थौ॒ सुर॑णानि॒ बिभ्र॑ती॒ सचा॑ म॒रुत्सु॑ रोद॒सी ॥ ८ ॥

रथं॑ । नु॒ । मा॒रुतं॑ । व॒यं । अ॒व॒स्युं । आ॒ । हु॒वा॒म॒हे ।

आ॒ । यस्मि॑न् । त॒स्थौ॒ । सु॒ऽर॒णानि॑ । बिभ्र॑ती । सचा॑ । म॒रुत्सु॑ । रो॒द॒सी ॥ ८ ॥

वयमावेया रथं रंहणस्वभावं मारुतं मरुतां संबंधिनं रथं अवस्युमन्नेच्छुं नु अथा ऊवामहे । आहुयामः । यस्मिन्नथे सुरणानि सुरमणानि जलानि बिभ्रती धारयती रोदसी रुद्रस्य पत्नी मरुतां माता । यद्वा । रुद्रो वायुः । तत्पत्नी माध्यमिका देवी मरुत्सु सचा सहिता आ तस्थी आस्थितवती तं रथमाहुवे ॥

तं वः॑ श॒र्धं रथे॑षुभं॒ त्वेषं॑ प॒न॒स्यु॒मा हु॑वे ।

यस्मि॑न्तुजा॒ता सु॒भगा॑ म॒ही॒यते॒ सचा॑ म॒रुत्सु॑ मी॒ळु॒षी ॥ ९ ॥

तं । वः॑ । श॒र्धं । रथे॑ऽषुभं॒ । त्वेषं॑ । प॒न॒स्युं । आ॒ । हु॒वे ।

यस्मि॑न् । सु॒ऽजा॒ता । सु॒ऽभगा॑ । म॒ही॒यते॒ । सचा॑ । म॒रुत्सु॑ । मी॒ळु॒षी ॥ ९ ॥

हे मरुतो वः शर्धं युष्मदीयं वलं गणं रथेषुभं रथे शोभनं त्वेषं दीप्तं पनस्युं सुत्यमा ऊवे । आहुये । यस्मिन् शर्धं सुजाता सुष्ठु प्रवृद्धा सुभगा शोभनभाग्यातिमहती मीळुषी । मीळुष्टम शिवतमेत्यादी दर्शनाः ऋषीणां रुद्रः । तत्पत्नी मीळुषी । मरुत्सु सचा सह महीयते पूज्यते तं शर्धमा ऊवे । आपस्तंबोऽपि रुद्रपत्नीं मीळुषीसंज्ञया व्यवजहार । उत्तरया दक्षिणस्यामीशानमावाहयति लौकिक्या वाचोत्तरस्यां मीळुषीं मध्ये जयंतं । आप० गृ० २०. १-३. इति ॥ ॥ २० ॥ ॥ ४ ॥

पंचमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्रा रुद्रास इत्यष्टर्चं प्रथमं सूक्तं श्लावाश्वस्थार्थं मारुतं । सप्तम्यष्टम्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टाः षट् जगत्थः । आ रुद्रासोऽष्टौ द्वित्रिष्टुवंतमित्यनुक्रमणिका ॥ विनियोगो लेखिकः ॥

आ॒ रु॒द्रा॒स॒ इ॒ंद्र॑वंतः॒ स॒जोष॑सो॒ हिर॑ण्य॒रथाः॑ सु॒वि॒ताय॑ गंत॒न ।

इ॒यं वो॑ अ॒स्मत्प्र॑ति॒ ह॒र्य॑ते॒ म॒तिस्तृ॑णजे॒ न दि॒व उ॒त्सा॑ उ॒दन्य॑वे ॥ १ ॥

आ॒ । रु॒द्रा॒सः॑ । इ॒ंद्र॑ऽवंतः॒ । स॒ऽजोष॑सः॒ । हिर॑ण्य॒ऽरथाः॑ । सु॒वि॒ताय॑ । गंत॒न ।

इ॒यं । वः॑ । अ॒स्मत् । प्र॑ति॒ । ह॒र्य॑ते॒ । म॒तिः । तृ॒ण॑ऽजे॒ । न । दि॒वः । उ॒त्साः॑ । उ॒दन्य॑वे ॥ १ ॥

हे इन्द्रासो इन्द्रपुत्रा इन्द्रवंत इन्द्रेण युष्मत्स्वामिना तद्वतः सजोषसः परस्परं समानप्रीतयो हिरण्यरथा हिरण्यमयरथाः संतः सुविताय सुगमनाय तत्साधनाय सुष्ठु सर्वैर्गन्तव्याय यज्ञाय तदर्थमा गंतन । आगच्छत । किमत्र विद्यत इति तदुच्यते । इयमस्मदस्मदीया मतिः सुतिर्वो युष्मान् प्राति हर्यते । कामयते । तस्मादागच्छत । उदन्यथ उदकेच्छ्वे तृष्णजे गीतमाय दिवो बुलोकसकाशादुत्सा उदकनिष्पन्दा यथा युष्माभिः प्रेरितास्मदस्मदर्थमप्यागत्याभिमतं ददतेत्यर्थः ॥

वाशीमंत ऋष्टिमंतो मनीषिणः सुधन्वान् इषुमंतो निषंगिणः ।

स्वश्वाः स्थ सुरथाः पृश्निमातरः स्वायुधा मरुतो यायना शुभं ॥ २ ॥

वाशीऽमंतः । ऋष्टिऽमंतः । मनीषिणः । सुऽधन्वानः । इषुऽमंतः । निषंगिणः ।

सुऽअश्वाः । स्थ । सुऽरथाः । पृश्निऽमातरः । सुऽआयुधाः । मरुतः । यायनः । शुभं ॥ २ ॥

हे मरुतो यूयं वाशीमंतः । वाशीति तच्चणसाधनमायुधं । तद्वतः स्थ । ऋष्टिमंतः । ऋष्टिर्नाम कुरिका । तद्वतः स्थ । एवं सर्वत्र योज्यं । मनीषिणो मनस ईश्वरा मनस्विनः सुधन्वानः शोभनधनुष्का इषुमंतो वाणवंतो निषंगिणो निषंगवंतः स्वश्वाः स्थ । शोभनाश्वा भवथ । सुरथाः शोभनरथाः पृश्निमातरः पृश्ने पुत्राः स्वायुधाः खड्गपरश्वादिसकलायुधोपेताः । एवं महात्मानः संतः शुभं शोभनं यथा भवति तथा शुभमुदकाय वा रथेन यायन । गच्छथ ॥

धूनुथ द्यां पर्वतान्दाशुषे वसु नि वो वना जिहते यामनो भिया ।

कोपयथ पृथिवीं पृश्निमातरः शुभे यदुयाः पृषतीरयुग्ध्वं ॥ ३ ॥

धूनुथ । द्यां । पर्वतान् । दाशुषे । वसु । नि । वः । वना । जिहते । यामनः । भिया ।

कोपयथ । पृथिवीं । पृश्निऽमातरः । शुभे । यत् । उयाः । पृषतीः । अयुग्ध्वं ॥ ३ ॥

हे मरुतो द्यां । दिवीत्यर्थः । पर्वतान्मेघान्दाशुषे हविर्दात्रे यजमानाय वसु धनानि च धूनुथ । प्रापयथ । वो युष्माकं यामनो गमनस्व भिया भीत्या वना वनानि वृक्षादिसमूहा नि जिहते । नितरां कंपते । अवनता भृशं शंसन्तीत्यर्थः । हे पृश्निमातरः पृश्ने पुत्राः । पृश्न्यै वै पयसो मरुतो जाता इति हि श्रुतिः । हे मरुतः पृथिवीं कोपयथ । अभिवृद्ध्या क्षोभयथ । हे उया उन्नूर्णबला यूयं यद्यदा शुभ उदकार्थं पृषतीर्युष्मदीया अश्वा अयुग्ध्वं योजयथ तदा कोपयथ पृथिवीं ॥

वातत्विषो मरुतो वर्षनिर्णिजो यमा इव सुसदृशः सुपेशसः ।

पिशंगाश्वा अरुणाश्वा अरेपसः प्रत्वक्षसो महिना द्यौरिवोरवः ॥ ४ ॥

वातऽत्विषः । मरुतः । वर्षऽनिर्निजः । यमाऽइव । सुऽसदृशः । सुऽपेशसः ।

पिशंगऽअश्वाः । अरुणऽअश्वाः । अरेपसः । प्रऽत्वक्षसः । महिना । द्यौःऽइव । उरवः ॥ ४ ॥

वातत्विषः सर्वदा संप्राप्तदीप्तयो वर्षनिर्णिजो वृष्टेः शोधयितारः । अथवा निर्णिगिति रूपनाम । वर्षमेव रूपं येषां ते तादृशाः । वृष्टिप्रदा इत्यर्थः । यमा इव युगलोत्पन्ना इव सुसदृशाः परस्परं बलरूपादिभिरत्यंतं सरूपाः सुपेशसः शोभनरूपाः पिशंगाश्वाः पिशंगवर्णाश्चोपेतास्तथाङ्गणाश्वा अरेपसोऽपापाः प्रत्वक्षसः प्रकृष्टं तनूकर्तारो द्वेष्टृणां महिना महत्त्वेन द्यौरिवांतरिक्षमिवोरवो विसीर्णाः । उक्तलक्षणा नाम भेजिर इत्युत्तरेण संबंधः ॥

पुरुषा अजिमतः सुदानवस्त्वेषसंदृशो अनवभ्राधसः ।

सुजा॒तासौ ज॒नुषा॑ रु॒क्मव॑क्षसो दि॒वो अ॒र्का अ॒मृतं॑ नाम भेजिरे ॥ ५ ॥

पुरुऽद्रप्साः । अंजिऽमंतः । सुऽदानवः । त्वेषऽसंदृशः । अनवभ्रऽराधसः ।

सुऽजातासः । जनुषा । रुक्मऽवक्षसः । दिवः । अर्काः । अमृतं । नाम । भेजिरे ॥ ५ ॥

पुष्ट्रप्साः प्रभूतोदका अजिमंत आभरणवंतः सुदानवः शोभनदानास्त्वेषसंदृशो दीप्तरूपा अनवभराधसो
 जनवष्टधनाः सुजातासः शोभनजनना जनुषा जन्मनैवोक्तरूपा स्वप्नधसो हारवच्छा अर्काः पूज्या महतो
 दिवो बुलोकादगत्यामृतममरणसाधनं नामोदकं नमनहेतुकमुक्तलक्षणं हविर्वा भेजिरे । लब्धवंतः ॥ ॥२१॥

ऋष्टयो वो मरुतो अंसयोरधि सह औजो बाह्वोर्वो बलं हितं ।

नृम्णा शीर्षस्वायुधा रथेषु वो विश्वा वः श्रीरधि तनूषु पिपिशे ॥ ६ ॥

कृष्टयः । वः । मरुतः । असंयोः । अधि । सहः । ओजः । बाह्वोः । वः । बलं । हितं ।

नृम्णा। शीर्षेऽसु। आयुधा। रथेषु। वः। विश्वा। वः। श्रीः। अधि। तनूषु। पिपिशे॥६॥

हे मरुतो वो युष्माकमस्योरधृष्टय आयुधविशेषा हिताः । आश्रिताः । वक्ष्यमाणहितशब्दो विपरि-
णतव्यः । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । तथा वो बाह्वोरधि सहः शत्रूणामभिभावुकमोजः । ओज नामाष्टमो
धातुः । तद्रूपं बलं हितं । निहितं । शीर्षसु शिरःसु नृम्णा नृम्णानि हिरण्यमयानि पटोष्णीषादीनि निहि-
तानि । रथेष्वायुधायुधानि युद्धसाधनानि निहितानि । वः श्रीर्युष्माकं कांतिस्तनूषु तदीयेष्वधि परिपशे ।
अधिष्ठिता । आश्रिता ॥

गोमदश्चावद्रथवत्सुवीरं चंद्रवद्राधो मरुतो ददा नः ।

प्रशस्तिं नः कृणुत रुद्रियासो भक्षीय वोऽवसो दैव्यस्य ॥ ७ ॥

गोऽमत् । अश्वऽवत् । रथऽवत् । सुऽवीर । चंद्रऽवत् । राधः । मरुतः । दद । नः ।

प्रऽशस्तिं । नः । कृणुत । रुद्रियासः । भक्षीय । वः । अत्रवसः । दैव्यस्य ॥ ७ ॥

हे मरुतो नोऽस्मभ्यं गोमद्वज्रभिर्गोभिरुपेतमश्वावद्वज्रभिरश्वैरुपेतं रथवद्द्रुथोपेतं सुवीरं सुधु पुत्रोपेतं चंद्र-
वद्विरण्योपेतं राधोऽन्नं दद । ददत ॥ व्यत्ययेनैकवचनं । अथवा लोडर्थस्य लिटो मध्यमबहुवचनं ॥ हे इन्द्रि-
यासो रुद्रपुत्रा मरुतो नोऽस्मदीयां प्रशस्तिं । समृद्धिमित्यर्थः । तां कृणुत । कुरुत । वो युष्माकं स्वभूतमवसो
ऽवो रक्षणं दैव्यस्य दैव्यं देवाहं भवीय । भजेय ॥

हृये नरो मरुतो मृळता नस्तुवीमघासो अमृता ऋतज्ञाः ।

सत्यश्रुतः कवयो युवानो बृहन्निरयो बृहदुक्षमाणाः ॥ ८ ॥

हये । नरः । मरुतः । मृळतः । नः । तुविऽमघासः । अमृताः । ऋतऽज्ञाः ।

सत्यं ऽश्रुतः । कवयः । युवानः । बृहन् ऽगिरयः । बृहत् । उक्षमाणाः ॥ ८ ॥

हये हे नरो नेतारो मरुतो नोऽस्मानृकृतः सुखयत । अश्वभ्यं हिताय वा सुखिनी भवत । हे तुवीमघासः प्रभूतधना अमृता अमररत्नभावा अतश्चा उदकस्य यज्ञस्य वा ज्ञातारः । कर्तार इत्यर्थः । सत्यश्रतः सखेन

सत्यफलत्वेन प्रसिद्धाः कवयो मेधाविनो युवानो नित्यतरुणा बृहन्निरयः प्रभूतस्तुतयो बृहदत्यधिकमुन्नमाणा हविर्भिः सेविता उदकं वा सिंचन्तो यूयं मृळत ॥ २२ ॥

तमु नूनमित्यष्टर्चं द्वितीयं सूक्तं श्लावाश्चस्वार्धं चैष्टुभं मारुतं । तस्मिन्मनुक्रमणिका । विनियोगो लैंगिकः ॥

तमु नूनं तविषीमंतमेषां स्तुषे गणं मारुतं नव्यसीनां ।

य आश्वश्वा अमवद्वहंत उतेशिरे अमृतस्य स्वराजः ॥ १ ॥

तं । ऊं इति । नूनं । तविषीऽमंतं । एषां । स्तुषे । गणं । मारुतं । नव्यसीनां ।

ये । आश्वऽश्वः । अमऽवत् । वहंत । उत । ईशिरे । अमृतस्य । स्वऽराजः ॥ १ ॥

तमु तमेव पूर्वं स्तुतमेव मारुतं मरुतां संबंधिनं तं गणं तविषीमंतं दीप्तिमंतं नूनमथ स्तुषे । कीदृशां मरुतां । नव्यसीनां ॥ बिंग्यत्ययः ॥ नवतराणां स्तुत्यानां वा । एषां मारुतं गणं । गणावयवभूता मरुतः । कीदृशा इत्युच्यते । ये मरुत आश्वश्वाः शीघ्रगाम्यश्चपिता अमवत् बलवन्तो यथा भवन्ति तथा वहन्ते गच्छन्ति । उतापि चेशिरे ईश्वरा भवंत्यमृतस्योदकस्य स्वराजः स्वायत्तदीप्तयः स्वयमेव राजमानाः तेषां गणं स्तुषे ॥

त्वेषं गणं तवसं खादिहस्तं धुनिव्रतं मायिनं दातिवारं ।

मयोभुवो ये अमिता महित्वा वंदस्व विप्र तुविराधसो नृन् ॥ २ ॥

त्वेषं । गणं । तवसं । खादिऽहस्तं । धुनिऽव्रतं । मायिनं । दातिऽवारं ।

मयऽभुवः । ये । अमिताः । महिऽत्वा । वंदस्व । विप्र । तुविऽराधसः । नृन् ॥ २ ॥

त्वेषं दीप्तं गणं मारुतं तवसं बलवतं खादिहस्तं कटकहस्तं धुनिव्रतं कंपयितुकर्माणं मायिनं प्रज्ञावंतं दातिवारं दत्तधनं हे विप्र होतवंदस्व । स्तुहीति संबंधः । ये मरुतो मयोभुवः मुखस्य भावयितारो महित्वा महत्त्वेनामिता अपरिच्छिन्नाः । तान् तुविराधसः प्रभूतधनान् नृन् नेतृन् वंदस्व ॥

आ वो यंतूदवाहासो अद्य वृष्टिं ये विश्वे मरुतो जुनन्ति ।

अयं यो अग्निर्मरुतः समिद्ध एतं जुषध्वं कवयो युवानः ॥ ३ ॥

आ । वः । यंतु । उदऽवाहासः । अद्य । वृष्टिं । ये । विश्वे । मरुतः । जुनन्ति ।

अयं । यः । अग्निः । मरुतः । संऽइद्धः । एतं । जुषध्वं । कवयः । युवानः ॥ ३ ॥

ये विश्वे व्याप्ता मरुतो वृष्टिं जुनन्ति प्रेरयन्ति त उदवाहास उदकस्य वोढारो मरुतोऽवेदानीं वो युष्माका यंतु आगच्छंतु हे ऋत्विग्यजमानाः । अथ प्रत्यक्षवादः । हे मरुतो यः प्रसिद्धोऽयमग्निः समिद्धः सम्यक् दीपित एतमग्निं जुषध्वं सेवध्वं हे कवयो मेधाविनो हे युवानो नित्यतरुणाः सर्वत्र व्याप्ता वा ॥

यूयं राजानमिर्यं जनाय विभवतष्टं जनयथा यजचाः ।

युष्मदेति मुष्टिहा बाहुजूतो युष्मत्सदृशो मरुतः सुवीरः ॥ ४ ॥

यूयं । राजानं । इर्यं । जनाय । विभवऽतष्टं । जनयथ । यजचाः ।

युष्मत् । एति । मुष्टिऽहा । बाहुऽजूतः । युष्मत् । सत्ऽअश्वः । मरुतः । सुऽवीरः ॥ ४ ॥

हे मरुतो यूयं जनाय यजमानाय राजानं स्वामिनं राजमानं वेर्यं शत्रूणां प्रेरकं व्यावयितारं विभवतष्टं । विष्वा नाम ऋभूणां मध्यमः । स कुशली । तेन निर्मितं । अत्यंतरूपवंतमित्यर्थः । तादृशं पुत्रं जनयथ ।

उत्पादयथ हे यजत्रा यष्ट्र्याः । हे मरुतो शुष्मबुष्मन्त एति गच्छति पुत्रः । कीदृशः । सुष्टिहा । सुष्टिशब्दो बाह्यपल्लवकः । स्वभुजबलेनैव हंता शत्रूणां । तदेवोच्यते । बाहुजुतः । बाहुः प्रेरकः शत्रूणां यस्य तादृशः पुत्र एति । तथा शुष्मबुष्मन्तः सदस्यो विद्यमानाश्च । बह्वश्च इत्यर्थः । सुवीरः शोभनवीर्यः पुत्र एति । जायत इत्यर्थः ॥

वरुणप्रघासे मारुत्या आमिन्वाया अरा इवेति याज्या । सूचितं च । अरा इवेदचरमा अहेवेन मे वरुण शुधि । आ० २. १७. । इति ॥ एकादशिनो मारुते पशवेष्वेव पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूचितं च । अरा इवेदचरमा अहेव या वः शर्म शशमानाय संति । आ० ३. ७. । इति ॥

अरा इवेदचरमा अहेव प्रप्र जायन्ते अकवा महोभिः ।

पृथ्वेः पुत्रा उपमासो रभिष्ठाः स्वया मत्या मरुतः सं मिमिक्षुः ॥ ५ ॥

अराऽइव । इत् । अचरमाः । अहाऽइव । प्रऽप्र । जायन्ते । अकवाः । महऽभिः ।

पृथ्वेः । पुत्राः । उपऽमासः । रभिष्ठाः । स्वया । मत्या । मरुतः । सं । मिमिक्षुः ॥ ५ ॥

अरा इवेत् रथशंकव इवाचरमा अनिष्टाः । सर्वसमाः सहेवोत्पन्नाश्चेत्यर्थः । अहेवाहानीव । दिवसा यथा सर्वेऽपि षष्टिघटिकात्मकास्तद्वत्सप्तसंख्योपेतसप्तगणरूपेण समा इत्यर्थः । अनेन दृष्टान्तद्वयेन विसदृशभावः प्रतिपादितः । एवमुक्तलक्षणा महोभिस्तेजोभिः प्रप्र जायन्ते । प्रकर्षेण प्रादुर्भवन्ति ॥ एकः प्रसमुपोदः पादपूरण इत्युपसर्गाभ्यासः स च पूरणः ॥ ते चाकवा अनल्पाः । यदा महोभिरित्यस्य विशेषणं । पुत्रेर्माध्यमिकाया वाचो गोरूपाया अंतरिक्षस्य वा पुत्रस्थानीया उपमासः प्रत्येकं समाना रभिष्ठाः प्रकृष्टवेगाः । एवं महानुभावा मरुतः स्वया मत्या स्वकीयैवानुग्रहबुद्ध्या सं मिमिक्षुः । वृथ्वा सम्यक् सिंचन्ति ॥

यत्प्रायासिष्ट पृषतीभिरश्वैर्वीर्यैर्विर्मरुतो रथेभिः ।

क्षोदन्त आपो रिणते वनान्यवोस्त्रियो वृषभः क्रदतु द्यौः ॥ ६ ॥

यत् । प्र । अयासिष्ट । पृषतीभिः । अश्वैः । वीर्यैर्विर्मरुतो रथेभिः । मरुतः । रथेभिः ।

क्षोदन्ते । आपः । रिणते । वनानि । अवं । उस्त्रियः । वृषभः । क्रदतु । द्यौः ॥ ६ ॥

हे मरुतो यद्यदा प्रायासिष्ट प्रगच्छ पृषतीभिः पृषत्संज्ञकेरश्वैर्वाहनसाधनैरश्वैः । अश्वशब्दोऽत्र वाहनसामान्यवचनः । अतः पुँल्लिंगता । तथान्यत्र । यदश्वान्पृष पृषतीरयुग्धं । ऋग्वे० ५. ५५. ६. । रोहिदस्योऽजाश्च इति समानाधिकरणप्रयोगः । एवंभूताश्चयुक्तेर्वीर्यैर्विर्मरुतैर्दृढरथनेमिभिरथेभिः प्रायासिष्ट । यदा । अश्वै रथैश्च सह मरुतो यदा प्रायासिष्ट तदापः क्षोदन्ते । क्षरन्ति । वनानि वृषसमूहा रिणते । हिंस्वन्ति । वेगेन भज्यन्ते । उस्त्रियः । उस्त्राः सूर्यरश्मयः । तत्संबन्धी पर्जन्यो वृषभोऽपां वर्षिता बीर्बोतमानोऽव क्रदतु । अवा-
ङ्मुक्त्वं शब्दयतु वृथ्यर्थः ॥

प्रथिष्ट यामन्पृथिवी चिदेषां भर्तव गर्भे स्वमिच्छवो धुः ।

वातान्श्वान्धुर्यायुयुजे वर्षे स्वेदं चक्रिरे रुद्रियासः ॥ ७ ॥

प्रथिष्ट । यामन् । पृथिवी । चित् । एषां । भर्ताऽइव । गर्भे । स्वं । इत् । शवं । धुः ।

वातान् । हि । श्वान् । धुरि । आऽयुयुजे । वर्षे । स्वेदं । चक्रिरे । रुद्रियासः ॥ ७ ॥

एषां मरुतां यामन्यामनि गमने पृथिवी चित् भूमिः । चिदिति पूरणः । प्रथिष्ट । प्रख्यातामवत् । गर्भ-
योग्यामवदित्यर्थः । ते च मरुतो भर्ता लौकिकः पतिर्गर्भमिव भार्यायास्तथा भूम्याः स्वमित्स्वभूतं गर्भं गर्भस्था-

नीयं श्व उदकं धुः । स्थापितवतः । हि यस्माद्वातान् गंतुमश्नान् धुरि रथसंबन्धिन्यामायुयुक्ते आयोजितवतः । तस्माद्वर्षं खेदं खेदस्थानीयं वृष्टिसंस्थायां चक्रिरे कुर्वन्ति रुद्रियासो रुद्रपुत्राः ॥

ह्ये नरो मरुतो मृळता नस्तुवीमघासो अमृता ऋतज्ञाः ।

सत्यश्नुतः कवयो युवानो बृहन्निरयो बृहदुक्षमाणाः ॥८॥

ह्ये । नरः । मरुतः । मृळतः । नः । तुविऽमघासः । अमृताः । ऋतऽज्ञाः ।

सत्यऽश्नुतः । कवयः । युवानः । बृहत्ऽगिरयः । बृहत् । उक्षमाणाः ॥८॥

ह्ये नर इत्यष्टमी गता ॥ २३ ॥

प्र वः स्पृष्टिष्वर्चं तृतीयं सूक्तं श्वावाश्वस्यार्धं मारुतं । अष्टमी त्रिष्टुप् श्रिष्टाः सप्त जगत्थः । प्र वः स्पृष्टिष्वर्चं तृतीयं सूक्तं श्वावाश्वस्यार्धं मारुतं । अष्टमी त्रिष्टुप् श्रिष्टाः सप्त जगत्थः । प्र वः स्पृष्टिष्वर्चं तृतीयं सूक्तं श्वावाश्वस्यार्धं मारुतं । अष्टमी त्रिष्टुप् श्रिष्टाः सप्त जगत्थः ।

प्र वः स्पृष्टिष्वर्चं तृतीयं सूक्तं श्वावाश्वस्यार्धं मारुतं । अष्टमी त्रिष्टुप् श्रिष्टाः सप्त जगत्थः । प्र वः स्पृष्टिष्वर्चं तृतीयं सूक्तं श्वावाश्वस्यार्धं मारुतं । अष्टमी त्रिष्टुप् श्रिष्टाः सप्त जगत्थः ।

उक्षते अश्वान्तरुषते आ रजोऽनु स्वं भानुं अथयन्ते अर्णवैः ॥ १ ॥

प्र । वः । स्पृष्ट । अक्रन् । सुविताय । दावने । अर्चं । दिवे । प्र । पृथिव्यै । ऋतं । भरे ।

उक्षते । अश्वान् । तरुषते । आ । रजः । अनु । स्वं । भानुं । अथयन्ते । अर्णवैः ॥ १ ॥

हे मरुतो वो युष्मभ्यं सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय दावने हविष्प्रदानाय स्पृष्ट स्पृष्टा होता प्र प्रकर्षेणाक्रन् । क्रदति । स्नाति । वो युष्मान् वा सुष्ठु प्राप्तव्याय दानायाक्रन् ॥ क्रदतिः शब्दकर्मणो लङर्थे लुङि तिपि रूपं ॥ हे होतर्दिवे द्योतमानाय बुदेवाय प्रार्चं । प्रकर्षेण लुङि हे आत्मन् । तथा पृथिव्यै पृथिव्याश्च ऋतं स्तोत्रं भरे । संपादयामि । द्यावापृथिव्यावपि मरुतामाधारत्वाच्च निपातभार्जा भवतः । किंच ते मरुतोऽश्वान् व्यापका-नुदकसंधानुचंते । सिंचन्ति । रज आ अंतरिक्षमा सर्वतस्तारुषते । तरन्ति । संचरन्ति । स्वं भानुं स्वकीयं तेजोऽर्णवैर्मेघैः सहानु अथयन्ते । अनुक्षेपयन्ति । अनुकूलं प्रापयन्तीत्यर्थः ॥

अमदिषां भियसा भूमिरेजति नौर्न पूर्णा क्षरति व्यथिर्यती ।

दूरेदृशो ये चितयन्त एमभिरन्तर्महे विदथे येतिरे नरः ॥ २ ॥

अमात् । एषां । भियसा । भूमिः । एजति । नौः । न । पूर्णा । क्षरति । व्यथिः । यती ।

दूरेऽदृशः । ये । चितयन्ते । एमऽभिः । अन्तः । महे । विदथे । येतिरे । नरः ॥ २ ॥

एषां ॥ अन्वादेशविषयत्वादनुदात्तः ॥ एषां मरुतां भियसा भयेन भूमिरेजति । कंपते नौर्न पूर्णा प्राणि-भिः । सा यथोदकमध्ये क्षरति चलति व्यथिर्व्यथिता यती गच्छती । एतदुभयं नीविशेषणं । दूरेदृशो दूरे दृश्यमाना अपि ये मरुत एमभिर्गमनैश्चितयन्ते ज्ञायन्ते ते महातो मरुतो विदथे यच्च महे महते हविषे हविर्भक्षणायांतर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये येतिरे । यन्ति । नरो नेतारो मरुतः ॥

गवांमिव श्रियसे शृंगमुत्तमं सूर्यो न चक्षू रजसो विसर्जने ।

अत्या इव सुभ्वश्चारवः स्थन मर्या इव श्रियसे चेतया नरः ॥ ३ ॥

गवांऽइव । श्रियसे । शृंगं । उत्तमं । सूर्यः । न । चक्षुः । रजसः । विऽसर्जने ।

अत्याऽइव । सुऽभ्वः । चारवः । स्थन । मर्याऽइव । श्रियसे । चेतय । नरः ॥ ३ ॥

हे मरुतो यूयं गवां शृंगमिवोत्तममुत्कृष्टमुष्णीषपट्टादिकं श्रियसे श्रिये धारयथेति शेषः । सूर्यो न सूर्य इव । स यथा रजसस्तेजसो विसर्जने चक्षुर्दर्शनसाधनं मंडलं धत्ते तद्वद्रजसो वृष्टेर्विसर्जने विसर्जनाय चक्षुः सर्वस्य प्रकाशकं तेजो धारयथ । अथा इवाद्या इव सुभ्यः सुष्ठु सर्वत्र भवतो वेगवन्तश्चारवो दर्शनीयाः स्थन । भवथ । मर्या मर्या यजमाना इव । ते यथा श्रियसे जानति यज्ञादिकं तद्वच्छ्रिये चेतथ हे नरो नेतारो मरुतः ॥

को वो महान्ति महतामुदश्ववत्कस्काव्या मरुतः को ह पौंस्या ।

यूयं ह भूमिं किरणं न रेजथ प्र यद्भरंध्वे सुविताय दावने ॥४॥

कः । वः । महान्ति । महतां । उत् । अश्ववत् । कः । काव्या । मरुतः । कः । ह । पौंस्या ।

यूयं । ह । भूमिं । किरणं । न । रेजथ । प्र । यत् । भरंध्वे । सुविताय । दावने ॥४॥

हे मरुतो वो युष्माकं महतां पूज्यानां को यजमानो महान्ति श्रेयांस्युदश्ववत् । उत्कृष्टं प्राप्तुयात् । कश्च तदर्थं काव्या काव्यानि कवीनां युष्माकं संबंधीनि स्तोत्राण्युदश्ववत् । को ह कश्च पौंस्या पौंस्थानि पराक्रमा-
नुदश्ववत् । आदरार्थं पुनर्वचनं । यूयं ह यूयं खलु भूमिं किरणं न किरणमिव रेजथ । किरणं यथा वृष्यर्थं चालयथ तद्वद्भूमिं रेजथ । यवस्मात् सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय । प्राप्तव्यस्येत्यर्थः । तादृशस्य धनस्य वृष्युदकस्य वा दावने दानाय प्र भरंध्वे प्रकर्षेण संपादयथ वृष्टिं । यस्माद्यूयमेवं कुर्वथ तस्मात्क एवं करोतीत्यर्थः ॥

अश्वा इवेदरूषासः संबंधवः शूरा इव प्रयुधः प्रोत युयुधुः ।

मर्या इव सुवृधो वावृधुर्नरः सूर्यस्य चक्षुः प्र मिनन्ति वृष्टिभिः ॥५॥

अश्वाःऽइव । इत् । अरूषासः । सऽबंधवः । शूराःऽइव । प्रऽयुधः । प्र । उत् । युयुधुः ।

मर्याःऽइव । सुऽवृधः । वऽवृधुः । नरः । सूर्यस्य । चक्षुः । प्र । मिनन्ति । वृष्टिऽभिः ॥५॥

मरुत एतेऽश्वा इव शीघ्रगन्तारोऽरूषास आरोचमानाः संबंधवः । समान एक एव बंधुबंधको रुद्रो येषां ते तादृशाः । परस्परं बंधवः स्नेहयुक्ता वा शूरा भटा इव प्रयुधः प्रयोद्धारो वैरिभिः सह तादृशा उतापि च प्र युयुधुः । प्रकर्षेण युध्यन्ति । मर्या इव मनुष्या यथा वर्धन्ति तथा सुवृधः सुष्ठु वर्धयितारो वर्ध-
माना वा नरो नेतारो ववृधुः । वर्धन्ति । एवं महात्मानः सूर्यस्य चक्षुस्तेजःसमूहं मंडलं वा वृष्टिभिः प्र मिनन्ति । प्रकर्षेण हिंसन्ति । आवृण्वन्तीत्यर्थः ॥

ते अज्येष्टा अकनिष्ठास उद्भिदोऽमध्यमासो महसा वि वावृधुः ।

सुजातासो जनुषा पृश्निमातरो दिवो मर्या आ नो अच्छा जिगातन ॥६॥

ते । अज्येष्टाः । अकनिष्ठासः । उत्ऽभिदः । अमध्यमासः । महसा । वि । वऽवृधुः ।

सुऽजातासः । जनुषा । पृश्निऽमातरः । दिवः । मर्याः । आ । नः । अच्छ । जिगातन ॥६॥

ते मरुतोऽज्येष्टा अकनिष्ठासोऽकनिष्ठा उद्भिद् उद्भेदयितारः शत्रूणाममध्यमासोऽमध्यमाः सर्वप्रकारिः समा महसा तेजसा वि ववृधुः । विवर्धन्ति । सुजातासः सुष्ठु संभूता जनुषा जन्मना पृश्निमातरः पृश्ने पुत्रा मर्या मनुष्येभ्यो हिता यूयं दिवः सकाशात्तोऽस्मानच्छाभिमुखमा जिगातन । सर्वतः प्रशंसत साध्वनुष्ठितमिति । उत्तरार्धः प्रत्यक्षरुतः । यद्वा । ये सुजाता जनुषा पृश्निमातरश्च तान् दिव आगतान् हे ऋत्विजो मर्या यूयमा जिगातन आगच्छत ते नोऽच्छ । आगच्छतास्मदभिमुखं ॥

वयो न ये श्रेणीः पप्पुरोजसांतान्दिवो बृहतः सानुनस्परि ।

अश्वास एषामुभये यथा विदुः प्र पर्वतस्य नभनूरचुच्यवुः ॥७॥

वयः । न । ये । श्रेणीः । प॒प्तुः । ओज॑सा । अ॒न्तान् । दि॒वः । बृ॒हतः । सानु॑नः । परि॑ ।
अ॒श्वासः । ए॒षां । उ॒भये॑ । यथा॑ । वि॒दुः । प्र । पर्व॑तस्य । न॒भनू॑न् । अ॒चुच्य॑वुः ॥ ७ ॥

ये महतो वयो न पक्षिण इव श्रेणीः पंक्तयः संत ओजसा बलेन दिवोऽन्तरिक्षादित्यस्य वांतान् पर्यंतान् बृहतो महतः सानुनः समुन्नतस्याकाशवल्लयस्य परि परितः पप्तुः पतन्ति एषामश्वासोऽश्वाः पर्वतस्य मेघस्य नभनून् ॥ भगतेः शब्दकर्मणो नभ्राडितिवत् नभनवः ॥ उदकानि प्राचुच्यवुः । आचवयन्ति । उभये देवा मनुष्याश्च यथा विदुर्जानन्ति तथा । मनुष्याणां ज्ञानं प्रसिद्धं । देवाश्च वृष्टौ सत्यामायायणादौ हविष्प्रदानेन जानन्ति । देवानां वृष्टिसंपूर्तिपरिज्ञानमाश्वलायनोक्तं । यदा वर्षस्य तृप्तः स्यादथाययणेन यजेतेत्युपक्रम्यापि हि देवा आहुस्तृप्तो नूनं वर्षस्याययणेन हि यजते । आ० २. ९. इति ॥

मिमा॑तु द्यौरदिति॑वी॒तये॑ नः॒ सं दानु॑चि॒चा उ॒षसो॑ यत॑तां ।
आ॒चुच्य॑वुर्द्वि॒थं को॑शमे॒त ऋ॒षे रू॒द्रस्य॑ म॒रुतो॑ गु॒णानाः॑ ॥ ८ ॥
मिमा॑तु । द्यौः । अदितिः । वी॒तये॑ । नः । सं । दानु॑ऽचि॒चाः । उ॒षसः॑ । यत॑तां ।
आ । अ॒चुच्य॑वुः । दि॒थं । को॑शं । ए॒ते । ऋ॒षे । रू॒द्रस्य॑ । म॒रुतः॑ । गु॒णानाः॑ ॥ ८ ॥

नोऽस्मदर्थं द्यौरन्तरिक्षं मिमातु । निर्मिमातु वृष्टिं । तदनुकूलं करोत्वित्यर्थः । कीदृशी । अदितिरदीना । यद्वा । यानिर्मालवदितिर्भूमिश्च मिमातु सुखं । किमर्थं । वीतय उत्पत्तये प्रजननाय वा । दानुचिचा विचित्र-प्रकाशादिदाना उषसः सं यततां । हे ऋषे त्वया गुणानाः स्तूयमाना महतः । रुद्रस्य पुत्रा इत्यर्थः । एते दिथं कोशं मेघमुदकमाचुच्यवुः । आचवयन्ति ॥ द्विकर्मकोऽयं ॥ ॥ २४ ॥

ई॒ळे अ॒ग्निं स्व॒वसं॑ नमो॒भिरि॑ह प्र॒सृजो॑ वि च॒यत्कृतं॑ नः ।
रथै॑रिव॒ प्र भ॑रे वा॒जय॑ज्ञिः प्र॒दक्षि॑णिन्म॒रुतां॑ स्तोम॑मृ॒ध्यां ॥ ९ ॥
ई॒ळे । अ॒ग्निं । सु॒ऽअ॒वसं॑ । नमः॑ऽभिः । इ॒ह । प्र॒ऽसृ॒जः । वि । च॒यत् । कृतं॑ । नः ।
रथैः॑ऽइव । प्र । भ॑रे । वा॒जय॑त्ऽभिः । प्र॒ऽदक्षि॑णित् । म॒रुतां॑ । स्तोमं॑ । ऋ॒ध्यां ॥ ९ ॥

ई॒ळे अ॒ग्निं स्व॒वसं॑ नमो॒भिरि॑ह प्र॒सृजो॑ वि च॒यत्कृतं॑ नः ।
रथै॑रिव॒ प्र भ॑रे वा॒जय॑ज्ञिः प्र॒दक्षि॑णिन्म॒रुतां॑ स्तोम॑मृ॒ध्यां ॥ ९ ॥
ई॒ळे । अ॒ग्निं । सु॒ऽअ॒वसं॑ । नमः॑ऽभिः । इ॒ह । प्र॒ऽसृ॒जः । वि । च॒यत् । कृतं॑ । नः ।
रथैः॑ऽइव । प्र । भ॑रे । वा॒जय॑त्ऽभिः । प्र॒ऽदक्षि॑णित् । म॒रुतां॑ । स्तोमं॑ । ऋ॒ध्यां ॥ ९ ॥

अहं श्वावाश्वोऽग्निं स्ववसं स्वायत्तरक्षणं नमोभिः स्तोत्रैरीळे । स्तौमि । तत्स्तोत्रं कृतमिहेदानीं प्रसक्तः प्रसक्तः प्रकर्षेण यज्ञं प्राप्तो वा सन् नोऽस्मदर्थं वि चयत् । विजानातु । वाजयज्ञिरन्नमिच्छज्ञिः स्तोत्रे रथैरिव रथैर्यथाभिमतं प्राप्नुवन्ति तद्वद्ब्रह्मसाधनैः प्र भरे । प्रकर्षेण संपादयाम्यभिमतं । प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन गच्छन् मरुतां स्तोमं स्तोत्रमृध्यां । वर्धयेयं ॥

आ॒ ये त॒स्युः । पृ॒षती॑षु । श्रु॒तासु॑ सु॒खेषु॑ रू॒द्रा म॒रुतो॑ रथेषु॑ ।
वना॑ चिदु॒या जि॒हते॑ नि वो॒ भिया॑ पृ॒थिवी॑ चिद्रे॒जते॑ पर्व॑तश्चित् ॥ २ ॥
आ । ये । त॒स्युः । पृ॒षती॑षु । श्रु॒तासु॑ । सु॒खेषु॑ । रू॒द्राः । म॒रुतः॑ । रथेषु॑ ।
वना॑ । चि॒त् । उ॒याः । जि॒हते॑ । नि । वः । भि॒या । पृ॒थिवी॑ । चि॒त् । रे॒जते॑ । पर्व॑तः । चि॒त् ॥ २ ॥

ये मरुतो रुद्रा रुद्रपुत्रा आ तस्युः आतिष्ठन्ति पृषतीषु मरुतां वाहनेषु श्रुतासु आतासु प्रसिद्धासु वा सुखेषु । खमाकाशं क्षिद्रं । शोभनरथाश्वरिषु रथेषु रथानां तस्युः आतिष्ठन्ति । हे उया उन्नूर्णवला मरुतो यूयं यदा रथमाकृढाः स्य तदानीं वना चित् वनान्यपि नि जिहति न्यगच्छन्ति वो युष्माकं भिया भीत्या । पृथिवी चित् पृथिव्यपि रेजते । पर्वतश्चित् पर्वतोऽपि रेजते । कंपते । उत्तरार्धः प्रत्यक्षतः । पूर्वार्धं य एवम-
कुर्वन् तेषां स्तोममृध्यामिति पूर्वचान्वयः ॥

कारीर्यो मास्तस्य सप्तकपालस्य पर्वतश्चिदित्येषा याज्या । सूत्रितं च । पर्वतश्चिन्महि वृद्धो बिभाय सृजन्ति
ररिमोजसा । आ० २. १३. इति ॥

पर्वतश्चिन्महि वृद्धो बिभाय दिवश्चित्सानुं रेजत स्वने वः ।

यत्कीळथ मरुत ऋष्टिमन्त आप इव सध्वंचो धवध्वे ॥ ३ ॥

पर्वतः । चित् । महि । वृद्धः । बिभाय । दिवः । चित् । सानुं । रेजत । स्वने । वः ।

यत् । कीळथ । मरुतः । ऋष्टिऽमन्तः । आपःऽइव । सध्वंचः । धवध्वे ॥ ३ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं स्वने भयंकरशब्दे सति पर्वतश्चित् पर्वतोऽपि महि महान्वृद्धः सन्नपि बिभाय ।
विभेति । दिवश्चित् अंतरिक्षस्यापि सानु समुच्छ्रितः प्रदेशो रेजत । कंपते । यद्यदा कीळथ हे मरुतो यूयमृ-
ष्टिमन्त आयुधवंतः संतस्तदापि इवोदकानीव सध्वंचः सहांचना धवध्वे । धवध्वे । गच्छथ ॥

वरा इवैद्रेवतासो हिरण्यैरभि स्वधाभिस्तन्वः पिपिथ्रे ।

श्रिये श्रेयांसस्तवसो रथेषु सचा महंसि चक्रिरे तनूषु ॥ ४ ॥

वराऽइव । इत् । रैवतासः । हिरण्यैः । अभि । स्वधाभिः । तन्वः । पिपिथ्रे ।

श्रिये । श्रेयांसः । तवसः । रथेषु । सचा । महंसि । चक्रिरे । तनूषु ॥ ४ ॥

वरा इव विवाहयोग्या युवान इव । ते यथा रैवतासो धनवंतो हिरण्यैर्हिरण्यमयैराभरणविशेषैः स्वधा-
भिरुदकैश्च तन्वः स्वीयानि शरीराण्यभि पिपिथ्रे संयोजयन्ति अलंकुर्वन्ति तद्वदन्ते मरुतोऽपि रैवतासो धनवंतो
हिरण्यैर्हिरण्यस्थानीयैर्विद्युदाख्यैराभरणैः स्वधाभिश्च तन्वः स्वीयानि शरीराणि पिपिथ्रे । श्रिये शोभायै
श्रेयांसः श्रेयास्तवसो बलवंतो मरुतो रथेषु सचा सत्त्वं सह वा तनूषु महंसि चक्रिरे । कृतवंतः । सर्वाभरणैश्च-
दकैश्चोपेता रथानधिष्ठाय शरीरेषु तेजांस्यधारयन्नित्यर्थः ॥

अज्येष्टासो अकनिष्ठास एते सं भ्रातरो वावृधुः सौभगाय ।

युवा पिता स्वपा रुद्र एषां सुदुघा पृश्निः सुदिना मरुद्भ्यः ॥ ५ ॥

अज्येष्टासः । अकनिष्ठासः । एते । सं । भ्रातरः । ववृधुः । सौभगाय ।

युवा । पिता । सुऽअपाः । रुद्रः । एषां । सुऽदुघा । पृश्निः । सुऽदिना । मरुत्ऽभ्यः ॥ ५ ॥

अज्येष्टासोऽकनिष्ठासः परस्परं ज्येष्ठकनिष्ठभावरहिताः सहैवोत्पन्नाः समानवला एते मरुतो भ्रातरः पर-
स्परं भ्रातृभूताः संतः सौभगाय सुभगत्वाय सं ववृधुः । वर्धते । युवा नित्यतरुणः स्वपाः शोभनकर्मिषां मरुतां
रुद्रः पिता सुदुघा सुष्ठु दोग्ध्री पृश्निर्गोदेवता मातृभूता मरुद्भ्यो मरुदर्थं सुदिना शोभनदिनानि । अकुरु-
तामिति शेषः ॥

यदुत्तमे मरुतो मध्यमे वा यद्वावमे सुभगासो दिवि ष्ट ।

अतो नो रुद्रा उत वा न्वस्याग्ने विताडविषो यद्यजाम ॥ ६ ॥

यत् । उत्तमे । मरुतः । मध्यमे । वा । यत् । वा । अवमे । सुभगासः । दिवि । स्थ ।
अतः । नः । रुद्राः । उत्त । वा । नु । अस्य । अग्ने । विज्ञात् । हविषः । यत् । यजाम ॥ ६ ॥

हे मरुतो यूयं यदुत्तम उत्कृष्ट उत्तमे चरमे वा दिवि द्युलोके मध्यमे वा दिवि यद्वावमे दिवि हे सुभ-
गासः स्थ भवथ । चयो वा इमे त्रिवृतो लोकास्त्रिस्रो दिवः पृथिवीरित्यादिश्रुतेर्द्युलोकस्य त्रैविध्यं । अतो
ऽस्मात् स्थानचयाप्तोऽस्मदर्थं हे रुद्रा आगच्छतेति शेषः । उत्त वा अथवा नु अथ यद्यजाम यद्विः प्रक्षिपामः
हे अग्ने त्वमस्य हविष एतद्विर्विज्ञात् । विद्वि ॥

अग्निश्च यन्मरुतो विश्ववेदसो दिवो वहध्व उत्तरादधि णुभिः ।

ते मंदसाना धुनयो रिशादसो वामं धत्त यजमानाय सुन्वते ॥ ७ ॥

अग्निः । च । यत् । मरुतः । विश्ववेदसः । दिवः । वहध्वे । उत्तरात् । अधि । णुभिः ।

ते । मंदसानाः । धुनयः । रिशादसः । वामं । धत्त । यजमानाय । सुन्वते ॥ ७ ॥

हे विश्ववेदसः सर्वस्य ज्ञातारो विश्वधना वा हे मरुतो यद्वयमग्निश्च दिवो द्युलोकादुत्तरादुत्कृष्टतरा-
दधि उपरि णुभिः सानुभिरुपरिप्रदेशे वहध्वे उह्यध्वे । तत्र निवसथेत्यर्थः । यद्वा सुशब्देन तत्सदृशा अश्वा
उच्यन्ते । तैर्वोह्यध्वे । ते यूयं मंदसाना मोदमाना अस्मदीयैः स्तोत्रैर्विभिन्सु धुनयः शत्रूणां कंपयितारो
रिशादसोऽस्मद्विंसकानामत्तारः संतो वामं वननीयं धनं धत्त दत्त यजमानाय सुन्वतेऽभिषवं कुर्वन्ते ॥

अग्ने मरुद्भिः श्रुभयद्भिर्ऋक्भिः । आ० ५. २०. । इति सूचि-
तत्वात् ॥

अग्ने मरुद्भिः श्रुभयद्भिर्ऋक्भिः सोमं पिब मंदसानो गणश्रिभिः ।

पावकेभिर्विश्वमिन्वेभिरायुभिर्वैश्वानर प्रदिवा केतुना सजूः ॥ ८ ॥

अग्ने । मरुत् । श्रिभिः । श्रुभयत् । श्रिभिः । ऋक् । श्रिभिः । सोमं । पिब । मंदसानः । गणश्रिभिः ।

पावकेभिः । विश्वं । इन्वेभिः । आयुभिः । वैश्वानर । प्रदिवा । केतुना । सजूः ॥ ८ ॥

हे अग्ने मरुद्भिः सह मंदसानः सन् सोमं पिब । कीदृशीर्मरुद्भिः । श्रुभयद्भिः शोभमानैरन्यान शोभयद्भिर्वि-
ऋक्भिः सुखैर्गणश्रिभिर्गणभावमाश्रयद्भिः पावकेभिः शोधकैर्विश्वमिन्वेभिर्विश्वं वृथा प्रीणयद्भिरायुभिरा-
युष्मद्भिः । हे वैश्वानर विश्वनरहिताग्ने प्रदिवा पुराणेन केतुना ज्वालापुंजेन सजूः सहितः ॥ ॥ २५ ॥

के षा नर इत्येकोनविंशत्युचं पंचमं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । के षिकोना गायत्रं श्लावाश्चोऽच वैददश्वी
तरंतपुरुमीह्री दार्भ्यं रथवीति मरुतस्य दानतुष्टः प्रशंसं बुद्धा च तरंतमहिषीं शशीयसीं पंचम्यनुष्टुप नवमी
सतोबृहतीति । श्लावाश्च ऋषिः । पंचम्यनुष्टुप नवमी सतोबृहती शिष्टा गायत्र्यः । आवाश्चतस्रो मरुदेवताकाः ।
सनत्सेत्वादीनां चतसृणां शशीयसी नाम तरंतस्य राज्ञो भार्या देवता । उत मेऽरपदित्यस्या वैददश्विः
पुरुमीह्री देवता । यो मे धेनुनामित्यस्या वैददश्विस्तरंतो राजा देवता । य ईं वहंत इत्याद्याः षण्मातुः ।
एतं म इत्यस्य तुचस्य दार्भ्यं रथवीतिर्नाम राजा देवता ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

अत्राश्चर्यं पुरावृत्तमाङ्गरागमपारगाः । अर्चनानाः पुरात्रेयो दार्भ्येण रथवीतिना ॥ आर्त्विज्याय वृत्तो
यज्ञे वितते हीच आस्थितः । रथवीतिमुतां कन्यां ददर्श पितुरंतिके ॥ ययाचे स्वकुमाराय श्लावाश्चाय च तां
मुतां । स प्रदानमना भार्यामपृच्छत्किं प्रयच्छसि ॥ इति पृष्टा पुनः प्राह कथमस्मै प्रदास्यसि । इतः पूर्वं मुता
दत्ता नासीदनुष्टुपे क्वचित् ॥ तत्तर्ध्वेति निश्चित्य प्रत्याचष्टार्चनानसं । श्लावाश्चः संस्थिते यज्ञे तेन राज्ञा
निराकृतः ॥ तत्प्रत्याशान्वितो विप्रस्तपस्तेपे सुदारुणं । ब्रह्मचर्यरतः शांतो भिचार्यं पर्यटनं द्विजः ॥ तरंतम-

हिषीं साध्वीं बिभिक्षेऽसौ शशीयसी । सा संप्राप्यातिकं पत्युः प्रोवाचागतवानृषिः ॥ इत्युक्तो नृपतिर्भायी
प्रत्याहेन प्रपूजय । सानुज्ञाता गवां यूथं प्रादादाभरणानि च ॥ तरंतोऽपि पुनस्तस्यै प्रादाञ्जनमपेक्षितं । दत्त्वा
च पुनमीच्छस्य स्वाशुजस्यातिकं प्रति ॥ प्रेरयामास तमृषिं सोऽपि त्वां मानयिष्यति ॥ तथेति राज्ञो वचनं
निश्चय तज्ज्ञार्यया दर्शितसर्वमार्गः । गच्छन् शनैरर्धपथे मरुद्गणान् समानरूपान् स्वदिदृक्षयागतान् ॥ विलोक्य
विप्रः सभयः प्रणम्य कृताञ्जलिः कंटकिताङ्गसंघः । तुष्टाव हृष्टान्नरतो विशिष्टैरर्थैर्वचोभिः परितुष्टचित्तः ॥
संप्राप्य सर्वं स्वमनीषितं तदा मरुद्गणेभ्यो मुदितात्मवज्रः ॥ तदाभवदृषिः सूक्तद्रष्टा श्लावाश्वनामकः । पश्चा-
त्युनर्गृहं गत्वा भूयो लब्ध्वा गवां शतं ॥ दार्भ्यो मंत्रदृशे राज्ञ्या चोदितः स्वसुतां ददौ । पुनमीच्छस्तरंतश्च
तज्ज्ञार्या च शशीयसी ॥ दार्भ्यो यो रथवीत्याख्यः सप्त ये मरतां गणाः । ते तस्मै यद्दुसुष्टास्तत्के छेत्तु च वर्ण्यते ॥

के ष्ठा नरः श्रेष्ठतमा य एकैक आयय । परमस्याः परावतः ॥ १ ॥

के। स्थ। नरः। श्रेष्ठऽतमाः। ये। एकःऽएकः। आऽयय। परमस्याः। पराऽवतः ॥ १ ॥

हे नरो नेतारो मरुतः श्रेष्ठतमा अत्यंतं श्रेष्ठा यूथं के ष्ठा । के स्थ । के भवथ । एवं स्वरूपानिश्चयात्संदिह्य
ब्रवीति । ये यूथमेक एकः प्रत्येकमायय आगच्छ । कस्मादित्युच्यते । परमस्याः परावतोऽत्यंतदूरदेशात् ।
अंतरिक्षादित्यर्थः ॥

क्व॑ वोऽश्वाः क्वा॑भीश॑वः कथं शे॑क कथा॑ यय । पृ॒ष्ठे स॒दो न॒सो॒र्यमः ॥ २ ॥

क्व। वः। अश्वाः। क्वा। अभीश॑वः। कथं। शे॑क। कथा॑। यय। पृ॒ष्ठे। स॒दः। न॒सोः। यमः ॥ २ ॥

हे मरुतो वो युष्माकमश्वाः क्व कुत्रत्याः । क्व चाभीशवो बंधनरज्जवः । कथं च शेक । शीघ्रं गंतुं शक्ता
भवथ । कथा कथं यय । याताः स्थ । पृष्ठेऽश्वानां पृष्ठदेशे सदः । सीदति तिष्ठत्येति सदः पर्यायः । तत्र दृश्यते ।
तथा नसोर्नासिकयोर्धर्मो नियमिता पलायनप्रतिबंधकारी पशोर्नासिकयोर्दृश्यते । तस्मादश्वादिभिर्गैः कुत्रापि
लरितगमना इव प्रतिभांति के यूथमिति देवत्वमनवधार्याह ॥

जघ॑ने॒ चोद॑ एषां॒ वि स॒कथानि॒ नरो॑ यमुः । पु॒त्रकृ॑थे न जन॑यः ॥ ३ ॥

जघ॑ने॒। चोद॑ः। ए॒षां। वि। स॒कथानि॑। नरः॑। य॒मुः। पु॒त्रऽकृ॑थे। न। जन॑यः ॥ ३ ॥

एषामश्वानां जघने हंतव्यप्रदेशे चोदः प्रेरिका कशा अरायकाष्ठविशेषो वा वर्तते । शीघ्रगमनाय ताडय-
न्वर्तत इत्यर्थः । सकथान्यूरुप्रदेशान्नरो नेतारो मरुतो वि विविच्य यमुः । नियच्छंति । आशुधावनेन विवृता
भवन्तीत्यर्थः । विवृती दृष्टांतः । पुत्रकृथे पुत्रकरण उत्पादने जनयो नापत्योत्पादयिष्यो योषित इव । ता यथा
पुत्रोत्पादनकाले संगमसमय ऊरू विवृती कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

परा॑ वीरा॒स एत॑न॒ मर्या॑सो भद्र॑जानयः । अ॒ग्नि॒तपो॒ यथा॑सथ ॥ ४ ॥

परा॑। वी॒रा॒सः। इ॒त॒न॒। मर्या॑सः। भद्र॑ऽजानयः। अ॒ग्नि॒तपो॑ऽतपः। यथा॑। अस॑थ ॥ ४ ॥

कशाताडनादिभिर्गेन जिगमिषून्मत्वा ब्रूते । हे वीरासो वीरा अमित्राणाभीरयितारो हे मर्यासो
मर्त्येभ्यो हिता हे भद्रजानयः । भद्रः सुखो जानिर्जन्म येषां ते तथोक्ताः । रुद्रपुत्रा इत्यर्थः । अग्नि॒तपोऽग्निना
तप्तास्ताम्रादयो यथा दीप्तास्तद्वत् प्रदीप्ता असथ । भवथ । अथवाग्नि॒तप्ता दग्धदेहा यथा पलायन्ते तथा
भवथेति ॥

स॒न॒त्सा॒श्वं प॒शुमु॑त ग॒थं श॒ताव॑यं । श्या॒वाश्व॑स्तु॒ताय॒ या दी॒र्वीरा॑यो॒प॒ब॒र्बृ॒हत् ॥ ५ ॥

स॒न॒त्। सा॑। अ॒श्वं। प॒शुं। उ॒त। ग॒थं। श॒तऽअ॑वयं । श्या॒वाश्व॑ऽस्तु॒ताय॒। या। दीः॑।

वी॒रा॒य॑। उ॒प॒ऽब॒र्बृ॒हत् ॥ ५ ॥

सा तरंतमहिषी मह्यं सनत् । प्रादात् । किं । अश्वमश्वात्मकं तत्समूहात्मकं वा पशुं । जातावेकवचनं । उतापि च गन्धं गोसमूहात्मकं पशुं शतावयमनेकैरविभिर्युक्तं सनदिति । सेत्युक्तं केल्याह । या श्वावाश्चसुताय श्वावाश्चैन मया सुताय वीराय तरंताय दोः स्वकीयं भुजमुपवर्बृहत् उपोदयच्छदालिंगनाय सा सनदिति । यतो भर्तृप्रेमास्यदा तस्मादेव बहू धनं दातुं शक्तित्वर्थः ॥ ॥ २६ ॥

उत त्वा स्त्री शशीयसी पुंसो भवति वस्यसी । अदेवचादराधसः ॥ ६ ॥

उत । त्वा । स्त्री । शशीयसी । पुंसः । भवति । वस्यसी । अदेवऽचात् । अराधसः ॥ ६ ॥

उतापि च त्वैका शशीयसी । शशीयसीत्येतन्महिष्या नाम । सैव स्त्री । यद्वा । उतैत्यमेवकारार्थं । स्त्रीषु सैव प्रशस्येत्यर्थः ॥ त्वसमसिमनेमेत्यनुष्ठानीति वचनात् त्वेति निघातः ॥ सैव पुंसः पुरषाद्वस्यसी वसीयसी भवति । कस्मात्पुंस इत्युच्यते । अदेवचात् । देवा न येन चायते सुखादिना सोऽदेवचः । तस्मादराधसः । राधो धनं । दानार्हधनरहितात् । लुब्धकादित्यर्थः ॥

वि या जानाति जसुरिं वि तृष्यंतं वि कामिनं । देवचा कृणुते मनः ॥ ७ ॥

वि । या । जानाति । जसुरिं । वि । तृष्यंतं । वि । कामिनं । देवऽचा । कृणुते । मनः ॥ ७ ॥

या शशीयसी जसुरिं व्यथितं ॥ जसिस्ताडनकर्मापक्षेपणकर्मा वा ॥ तं वि जानाति । तथा तृष्यंतं वि जानाति । कामिनं धनाद्यभिलाषवंतं वि जानाति । अनुकंपयाभिमतं दत्तवतीत्यर्थः । देवचा देवेषु मनः कृणुते कुरुते देवप्रीत्यर्थं प्रदानबुद्धिं करोति या सैव स्त्रीति पूर्वच संबंधः ॥

उत घा नेमो अस्तुतः पुमाँ इति ब्रुवे पणिः । स वैरदेय इत्समः ॥ ८ ॥

उत । घा । नेमः । अस्तुतः । पुमान् । इति । ब्रुवे । पणिः । स । वैरऽदेये । इत् । समः ॥ ८ ॥

उत घापि च । घेति पूरणः । नेमः । त्वो नेम इत्यर्धस्थिति निरुक्तं । ३. २०. । नेमोऽर्धः । जायापत्योर्मिलित्वैकार्यकर्तृत्वादिक एव पदार्थः । अर्धं शरीरस्य भार्येत्यादि स्मृतः । शशीयस्या अर्धभूतस्तरंतः पुमानस्तुत इति ब्रुवे । बहूधा स्तुतोऽपि गुणस्यातिबाहुल्यादस्तुत एवेति ब्रुवे पणिः स्तोताहं । स च तरंतो वैरदेये । वीरा धनानां प्रेरयितारो दानशीलाः । तैर्दातव्यं धनं देयं । तस्मिन्ने समः । सर्वेभ्यो दातित्वर्थः । इदिति पूरणः ॥

उत मेऽरपद्युवतिर्ममंदुषी प्रति श्यावाय वर्तनिं ।

वि रोहिता पुरुमीऽह्माय येमतुर्विप्राय दीर्घयशसे ॥ ९ ॥

उत । मे । अरपत् । युवतिः । ममंदुषी । प्रति । श्यावाय । वर्तनिं ।

वि । रोहिता । पुरुऽमीऽह्माय । येमतुः । विप्राय । दीर्घऽयशसे ॥ ९ ॥

उतापि च श्वावाय श्वावाश्वाय मे मह्यमरपत् । अलपत् । स्पष्टमाचष्ट । किं । वर्तनिं मार्गं । कीदृशी सा । युवतिः प्रवृत्तधीवना प्रति ममंदुषी प्रतिमोदमाना । कक्षे । दीर्घयशसे प्रभूतान्नाय प्रभूतकीर्तये वा पुरुमीऽह्मायैतन्नामकाय प्रभूतगृहाय विप्राय ॥ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः । पा० २. ३. १४. । इति चतुर्थी ॥ पुरुमीऽह्मा प्राप्नुमित्यर्थः । तदर्थं रोहिता रोहितवर्णावश्चौ शशीयस्या दत्ता वि येमतुः । धृतवंतावित्यर्थः । याश्वाभ्यां युक्ते रथे स्थापयित्वा पुरुमीऽह्मगृहस्य मार्गं प्रदर्शयंती पुरतो गता सैव पुंसो भवति वस्यसीति पूर्वच संबंधः ॥

यो मे धेनूनां शतं वैददश्विर्यथा ददत् । तरंत इव मंहना ॥ १० ॥

यः । मे । धेनूनां । शतं । वैदत् । अश्विः । यथा । ददत् । तरंतऽइव । मंहना ॥ १० ॥

इयं पुरुमीळ्हेऽपि । वेददश्विः पुरुमीळ्हेऽपि यो मे मह्यं धेनुनां शतं यथा येन प्रकारेण ददत् दत्तवान् । तथा मंहना मंहनीयानि धनान्यपि ददत् तरंत इव । स यथा धेनुशतं बज्रविधं धनं च दत्तवान् तद्वद्वेददश्विः पुरुमीळ्हेऽपि ददत् । तं सुव इति शेषः ॥ २७ ॥

य ईं वहंत आ॒प्नुभिः॑ पिबंतो म॒दिरं॑ मधु । अ॒त्र अ॒वांसि॑ दधिरे ॥ ११ ॥

ये । ईं । वह॑न्ते । आ॒प्नुऽभिः॑ । पिब॑न्तः । म॒दिरं॑ । मधु॑ । अ॒त्र । अ॒वांसि॑ । दधि॑रे ॥ ११ ॥

इदानीं मरुत एवेत इति निश्चित्य जनप्रसिद्धैर्माहात्म्यैः स्तौति । ये मरुत ईमिदानीमाप्नुभिः शीघ्रगामिभिरश्वैर्वहन्ते उह्यन्ते । किं कुर्वन्तः । मदिरं मदकरं मधु सोमरसं पिबन्तः । पाथेयत्वेन धृतं सोममित्यर्थः । ते मरुतोऽत्रास्मिन्देशे अवांसि स्तुतिजनितानि यज्ञांसि दधिरे । धारयन्ति ॥

येषां॑ श्रिया॒धि रोद॑सी वि॒भ्राज॑न्ते रथे॒ष्वा । दि॒वि रु॒क्म ईवो॑परि ॥ १२ ॥

येषां॑। श्रि॒या। अ॒धि। रोद॑सी इति। वि॒ऽभ्राज॑न्ते। रथे॒षु। आ॒। दि॒वि। रु॒क्मः। ई॒व। उ॒परि॑ ॥ १२ ॥

येषां मरुतां श्रिया कांत्वा रोदसी द्यावापृथिव्यावधि । अधिष्ठिते भवत इति शेषः । यस्मादेते मरुतो रथेषु विभ्राजन्ते विशिषेण दीप्यन्ते । आ इति चार्थः । तत्र दृष्टान्तः । उपर्युपरिभूते दिवि बुल्लोके रुक्मो रोचमान आदित्य इव । यद्वा । उपरि रथस्योपरीति वा योज्यं ॥

युवा॑ स मा॒रुतो॑ ग॒णस्त्वे॒षरथो॑ अ॒नेद्यः॑ । शु॒भं॒यावा॑प्रतिष्कुतः ॥ १३ ॥

युवा॑। स। मा॒रुतः॑। ग॒णः। त्वे॒षऽरथः॑। अ॒नेद्यः॑। शु॒भं॒ऽयावा॑। अ॒प्रति॑ऽस्कुतः ॥ १३ ॥

स मारुतो गणो युवा सर्वत्र मिश्रयिता नित्यतरुणो वा त्वेषरथो दीप्तरथोऽनेद्योऽनेद्यः शुभंयावा शोभनं गन्ताप्रतिष्कृतोऽप्रतिगतोऽप्रतिशब्दितो वा । एवं महानुभावो गणो दीप्यत इति ॥

को वे॒द नून॑मैषां॒ यत्रा॑ म॒दंति॑ धू॒तयः॑ । ऋ॒तजा॑ता अ॒रेप॑सः ॥ १४ ॥

कः । वे॒द । नूनं॑ । ए॒षां । य॒त्र । म॒दंति॑ । धू॒तयः॑ । ऋ॒तऽजा॑ताः । अ॒रे॒प॑सः ॥ १४ ॥

एषां मरुतां स्थानं को वेद । को जानाति । नूनमिदानीं यत्र स्थाने धूतयः शत्रूणां कंपका मदन्ति ह्वयन्ति ऋतजाता जलार्थमुत्पन्ना यज्ञे वा प्रादुर्भूता अरेपसोऽपापाः ॥

यू॒यं म॒र्ते वि॒प॒न्यवः॑ प्र॒णेतारं॑ इ॒त्या धि॒या । श्रो॒तारो॑ या॒म॒हूति॑षु ॥ १५ ॥

यू॒यं । म॒र्ते । वि॒प॒न्य॒वः । प्र॒ऽने॒तारः॑ । इ॒त्या । धि॒या । श्रो॒तारः॑ । या॒म॒ऽहू॒ति॑षु ॥ १५ ॥

हे विपन्यवः स्तुतिकामा मरुतो यूयं मर्ते मरणस्वभावं यजमानमित्यानया धियेदानीं कृतप्रकारयानुग्रहबुद्ध्या ईदृशेन स्तुतिकर्मणा वा निमित्तेन प्रणेतारः प्रकर्षेण प्रापयितारोऽभिमतं स्वर्गादिकं । यामहूतिषु । यामो गमनं । तदर्थं हृतयो यस्मिन्निति यामहृतयो यज्ञाः । तेषु श्रोतार आह्वानानां ॥ २८ ॥

ते नो॒ वसू॑नि॒ काम्या॑ पुरु॒श्च॒न्द्रा रि॑शाद॒सः । आ य॑ज्ञिया॒सो ववृ॑त्तन ॥ १६ ॥

ते । नः॑ । वसू॑नि । काम्या॑ । पुरु॒ऽच॒न्द्राः । रि॒शा॒द॒सः । आ । य॑ज्ञिया॒सः । व॒वृ॒त्त॒न ॥ १६ ॥

हे रिशादसो हिंसकानां शत्रूणामन्तारो हे यज्ञियासो यज्ञार्हाः पुरुचंद्राः प्रभूताह्लादकधनास्ते यूयं नोऽस्मभ्यं वसूनि निवासयोग्यानि धनानि काम्या सृहणीयान्या ववृत्तन । आवर्तयथेत्यर्थः । मरुतां दानप्रशंसाया अपर्षितत्वान्न प्रार्थनीचिता ॥

एतं मे स्तोममूर्म्यं दार्भ्याय परा वह । गिरौ देवि रथीरिव ॥ १७ ॥

एतं । मे । स्तोमं । ऊर्म्यं । दार्भ्याय । परा । वह । गिरः । देवि । रथीः ॥ १७ ॥

संपन्नश्चविभावस्य श्लावाश्चस्वार्चनानसः । रथवीतिसुतायाश्च विवाहं शीनकोऽब्रवीत् ॥ कथं । मरुत्सु तु प्रयातेषु श्लावाश्चः सुमहायशाः । प्रादुर्भूतार्धमात्मानं ज्ञात्वा चिकुलनन्दनः ॥ रथवीतेर्दुहितरमगच्छन्नस्य तदा । स सत्यमृषिमात्मानं प्रवक्ष्यन्नथवीतये ॥ एतं मे स्तोममित्याभ्यां दौत्ये रात्रिं न्यवेदयत् । ऋषेर्नियोग-
माज्ञाय देव्या रात्र्या प्रचोदितः ॥ आदाय कन्यकां दातुमुपेयायार्चनानसं । पादौ तस्थोपसंगृह्य स्थित्वा प्रह्वः
कृताञ्जलिः ॥ रथवीतिरहं दार्भ्य इति नाम शशंस सः । मया संयोगमिच्छतं त्वां प्रत्याचक्षि यत्पुरा ॥ तत्त्वमस्व
नमस्तेऽसु मे मा स्म भगवन् कुधः ॥ ऋषेः पुत्रः स्वयमृषिः पितासि भगवानृषेः । इतं प्रतिगृहाणेमां सुषामि-
त्येनमब्रवीत् ॥ तस्मै ददावश्चशतं स राजा स्वलंकृतां चापि सुतां सुषार्थं । विवाहकालेऽपि ददौ नरेन्द्रः शतं
हयानां दुहितुः सहस्रं ॥ गवां सहस्रं वसु च प्रभूतं तप्तं तपोऽतिथ वनं जगामेति ॥ हे ऊर्म्यं रात्रि देवि । ऊर्म्येति
रात्रिनाम । मे मदीयमेतं स्तोमं मरुद्भ्यः कृतं स्तोत्रमहं मंचदृक् भूत्वा मरुतः सुतवानित्वेवं दार्भ्याय श्लावाश्चाय
परा पराङ्मुखी दार्भ्याभिमुखी सती वह । प्राप्येत्यर्थः । तदेवादरार्थमुच्यते । हे रात्रि देवि गिरः सुतोर्म-
द्विषयाः परा वह रथीरिव । रथी यथा रथेऽभिप्रेतं वसु स्थापयित्वाभिमतं देशं प्रापयति तद्वत् ॥

उत मे वोचतादिति सुतसोमे रथवीतौ । न कामो अप वेति मे ॥ १८ ॥

उत । मे । वोचतात् । इति । सुतऽसोमे । रथऽवीतौ । न । कामः । अप । वेति । मे ॥ १८ ॥

हे ऊर्म्यं उतापि च मे मां वोचतात् । ब्रूहि । किमित्युच्यते । इतीत्यं । कथमिति । सुतसोमे कृतसोमयागि
रथवीतौ रात्रि मे कामस्तत्पुत्रीविषयो नाप वेति । नापगच्छति न विरमत इतीत्यं वोचतात् ॥

एष स्तेति रथवीतिर्मघवा गोमतीरनु । पर्वतेष्वपश्रितः ॥ १९ ॥

एषः । स्तेति । रथऽवीतिः । मघऽवा । गोऽमतीः । अनु । पर्वतेषु । अपऽश्रितः ॥ १९ ॥

कन्यां दत्त्वा कृतार्थं तं श्लावाश्चोऽथ वनं गतं । रथवीतिं तपस्यतं संप्रेक्ष्यर्षेण चक्षुषा । रम्ये हिमवतः
पृष्ठ एष जेतोति सोऽब्रवीत् ॥ एष रथवीतिर्मघवा धनवान् गोमतीरनुदकवतीर्नदीरनु अनुसृत्य नदीनां तीरे
जेति निवसति पर्वतेषु हिमवत्पर्वतप्रातेष्वपश्रित आश्रितः ॥ ॥ २० ॥

ऋतेन ऋतमिति नवर्चं षष्ठं सूक्तमाचैयस्य श्रुतविद् आर्षं वैष्टुभं मैत्रावरुणं । तथा चानुकम्यते । ऋतेन
नव श्रुतविन्मैत्रावरुणं वै तदिति । वै तदित्युभयोः प्रयोगानुह्यादिपरिभाषयैतदादीन्येकादश सूक्तानि मित्रा-
वरुणदेवत्वानि ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

ऋतेन ऋतमपिहितं ध्रुवं वां सूर्यस्य यत्र विमुचंत्यश्चान् ।

दशं शता सह तस्युस्तदेकं देवानां श्रेष्ठं वपुषामपश्यं ॥ १ ॥

ऋतेन । ऋतं । अपिऽहितं । ध्रुवं । वां । सूर्यस्य । यत्र । विऽमुचंति । अश्चान् ।

दशं । शता । सह । तस्युः । तत् । एकं । देवानां । श्रेष्ठं । वपुषां । अपऽश्यं ॥ १ ॥

सूर्यस्य ऋतं सत्यभूतं मंडलमृतेनोदकेनापिहितमाच्छादितं ध्रुवं शाश्वतमपश्यमिति संबंधः । यत्र वां
पुवाभ्यां स्थितिरादित्यर्थः । सूर्यमंडले मित्रावरुणयोः स्थितिश्चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मिचस्य वरुण-
स्यापिः । ऋते० १. ११५. १. । उद्वां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं देवयोः । ऋते० ७. ६१. १. । इति चक्षुर्मिचस्य वरुणस्य
। ऋते० ७. ६३. १. । इत्यादिषु प्रसिद्धा । यत्र यस्मिन्मंडले स्थितानश्चान् विमुचंति विमोचयंति स्तोतारः ।
मंदेहादिभिर्निर्ब्रजानित्यर्थः । अथवा शीघ्रधावनाय सुत्वा प्रेरयंति । यस्मिंश्च मंडले दश शता शतानि

सहस्रसंख्याका रश्मयस्तस्युः तिष्ठन्ति तादृशं देवानां वपुषां वपुष्मतां तेजोवतामग्न्यादीनां श्रेष्ठं प्रशस्यं ॥
मत्वर्यलक्षणा अथवा व्यधिकरणपट्टी ॥ देवानां वपुषां शरीराणां श्रेष्ठं । मंडलं हि सूर्यस्य वपुःस्थानीयं ।
तन्मंडलमपञ्च । अथवा वां युवयोर्मध्ये सूर्यस्य मंडलमपञ्चमिति व्याख्येयं मैत्रं वा अहः । ति० ब्रा० १. ७. १०. १. ।
इति श्रुतेर्मित्रस्यैव सूर्यत्वादित्याशयेन ॥

तत्सु वां मित्रावरुणा महित्वमीर्मा तस्युषीरहंभिर्दुदुहे ।

विश्वाः पिन्वथः स्वसरस्य धेना अनु वामेकः पविरा वर्तते ॥२॥

तत् । सु । वां । मित्रावरुणा । महिऽत्वं । ईर्मा । तस्युषीः । अहंऽभिः । दुदुहे ।

विश्वाः । पिन्वथः । स्वसरस्य । धेनाः । अनु । वां । एकः । पविः । आ । वर्तते ॥२॥

हे मित्रावरुणा वां युवयोस्तन्महित्वं महत्त्वं सु सुष्ठु । अतिप्रशस्तमित्यर्थः । किं तदित्युच्यते । ईर्मा सत-
तगता सर्वस्य प्रेरको वादित्योऽहमिरहोभिर्वर्षर्तुसंबन्धमिस्तस्युषीः स्थावरभूता अपो दुदुहे । दुग्धे । किंच
स्वसरस्य स्वयं सर्तुरादित्यस्य विश्वाः सर्वा धेना लोकानां प्रीणयित्रीर्बुतीः पिन्वथः । वर्धयथः । वां युवयो-
रेकोऽप्रतियोगी पविः । पविरिति रथस्य नेमिः पवी रथनेमिर्भवति । नि० ५. ५. । इति यास्तवधनात् ।
तथाप्यत्र लक्षितलक्षणया रथे वर्तते केवलचक्रस्यावर्तनायोगात् । युवयोरेको रथोऽन्वा वर्तते । अनुक्रमेण
परिभ्रमति ॥

अधारयतं पृथिवीमुत द्यां मित्रराजाना वरुणा महोभिः ।

वर्धयतमोषधीः पिन्वतं गा अव वृष्टिं सृजतं जीरदानू ॥३॥

अधारयतं । पृथिवीं । उत । द्यां । मित्रराजाना । वरुणा । महोभिः ।

वर्धयतं । ओषधीः । पिन्वतं । गाः । अव । वृष्टिं । सृजतं । जीरदानू इति जीरदानू ॥३॥

हे मित्रराजाना । मित्रभूताः स्रोतारो राजानः स्वामिन ईश्वरा भवन्ति ययोः सकाशात्तौ मित्रराजानौ ।
हे वरुणा ॥ प्रतियोग्यपेक्षया द्विवचनं । अत्र पादादित्वादाद्यं पदं न निहन्त्यते । वरुणेत्येतस्य स्वामंचितं पूर्व-
मविद्यमानवदिति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेनास्त्यैव पादादित्वादनघातत्वं युक्तं । नैवं भवति । नामंचिते समा-
नाधिकरणे सामान्यवचनमिति वरुणेत्येतस्यामंचितसमानाधिकरणत्वात्तस्य च सामान्यवचनत्वादविद्यमान-
वत्त्वाभावेन पादादित्वाभावादुत्तरस्य निघातत्वं युक्तं ॥ हे देवी महोभिस्तेजोभिः स्वसामर्थ्यैः पृथिवीमुतापि
च वामधारयतं । हे देवी युवामोषधीर्वर्धयतं वृष्टिप्रेरणेन । गाः पिन्वतं । गवाश्चादीन्वर्धयतं । तदर्थं
वृष्टिमव सृजतं । अवाङ्मुखं प्रेरयतं हे जीरदानू क्षिप्रदानौ ॥

आ वामश्वासः सुयुजो वहंतु यतरश्मय उप यन्तर्वाक् ।

घृतस्य निर्णिगनु वर्तते वामुप सिंधवः प्रदिवि क्षरन्ति ॥४॥

आ । वां । अश्वासः । सुयुजः । वहंतु । यतऽरश्मयः । उप । यंतु । अर्वाक् ।

घृतस्य । निऽनिक् । अनु । वर्तते । वां । उप । सिंधवः । प्रऽदिवि । क्षरन्ति ॥४॥

हे मित्रावरुणौ वां युवामश्वासोऽश्वाः सुयुजः सुष्ठु रथे युक्ताः संत आ वहंतु । यतरश्मयः सारथिनिय-
तप्रपहासोऽर्वागुप यंतु । घृतस्योदकस्य निर्णिग्यूपं वामनु वर्तते । अनुगच्छति । किंच प्रदिवि । पुराणनामैतत् ।
पुराणाः सिंधव उप क्षरन्ति । उपगच्छन्ति युवयोरनुग्रहात् ॥

अनु श्रुताममतिं वर्धदुर्वी बर्हिर्विव यजुषा रक्षमाणा ।

नमस्वंता धृतदक्षाधि गर्ते मिचासाथे वरुणेळास्वंतः ॥ ५ ॥

अनु । श्रुतां । अमतिं । वर्धत् । उर्वी । बर्हिः । इव । यजुषा । रक्षमाणा ।

नमस्वंता । धृतऽदक्षा । अधि । गर्ते । मित्र । आसाथे इति । वरुण । इळासु ।

अंतरिति ॥ ५ ॥

श्रुतां विश्रुताममतिं । रूपनामितत् । शरीरदीप्तिमित्यर्थः । तामनु वर्धदनुवर्धयन्ती । बर्हिर्यज्ञः । स इव स यथा यजुषा मंत्रेण रक्ष्यते तदुर्वी रक्षमाणा पालयन्ती नमस्वंतामवन्ती हे धृतदक्षात्तबली हे मित्र हे वरुण हे मित्रावरुणौ युवामुक्तलक्षणी संताविळासु यागभूमिष्वन्तर्मध्ये गर्तेऽधि रथ आसाथे । उपविश्यः । रथोऽपि गर्तं उच्यते । नि० ३. ५. इति यास्कः । आ रोहथो वरुण मित्र गर्ते । ऋग्वे० ५. ६२. ८. इति ॥ ३० ॥

अक्रविहस्ता सुकृते परस्या यं चासाथे वरुणेळास्वंतः ।

राजाना स्रचमहणीयमाना सहस्रस्थूणं विभृथः सह द्वौ ॥ ६ ॥

अक्रविऽहस्ता । सुऽकृते । परऽपा । यं । चासाथे इति । वरुणा । इळासु । अंतरिति ।

राजाना । स्रचं । अहणीयमाना । सहस्रऽस्थूणं । विभृथः । सह । द्वौ ॥ ६ ॥

अक्रविहस्ता अक्रपणहस्तौ । दानशूरावित्यर्थः । कक्षी । सुकृते शोभनस्तुतिकर्त्रे परस्या परस्तात्पातारी रक्षितारां हे वरुणा मित्रवरुणौ युवां यं यजमानमिळासु यागभूमिष्वन्तर्मध्ये चासाथे रथः तक्षी सुकृते ऽक्रविहस्ता परस्या च भवथ इति संबंधः । किंच युवां राजाना राजमानावहणीयमानाकुध्यन्ती द्वौ परस्परं सह साहित्येन चचं धनं सहस्रस्थूणमनेकावष्टंभकसंभोषितं सौधादिरूपं गृहं च विभृथः । धारयथः सुकृते यजमानाय । अथवा चचं बलमपरिमिताभिः स्थूणाभिरुपेतं रथं चागमनार्थं सह धारयथः ॥

हिरण्यनिर्णिगयो अस्य स्थूणा वि भ्राजते दिव्यश्वाजनीव ।

भद्रे क्षेत्रे निमिता तिल्विले वा सनेम मध्वो अधिगर्तस्य ॥ ७ ॥

हिरण्यऽनिर्निक् । अयः । अस्य । स्थूणा । वि । भ्राजते । दिवि । अश्वाजनीऽइव ।

भद्रे । क्षेत्रे । निऽमिता । तिल्विले । वा । सनेम । मध्वः । अधिऽगर्तस्य ॥ ७ ॥

अनयो रथो हिरण्यनिर्णिक् हिरण्यरूपः । निर्णिगिति रूपनाम । अस्य रथस्य स्थूणा कीलकादयोऽयः । हिरण्यनामितत् । अयोविकारा इत्यर्थः । अयोमया वा । तादृशो रथो दिव्यंतरिक्षे वि भ्राजते । किमिव । अश्वाजनीव । अश्वा व्यापनशीला मेघाः । तानजति गच्छतीत्यश्वाजनी विद्युत् । सेव दिवि भ्राजते । किंच भद्रे कक्ष्याणे सुत्ये वा क्षेत्रे देवयजने तिल्विले वा ॥ तिल क्षेत्रे ॥ तिलुः स्निग्धा इला भूमिर्यस्य तत् क्षेत्रं तिल्विलं देवयजनं । घृतसोमादिना स्निग्धे भद्रे च क्षेत्रे निमिता स्थूणा घृपयष्टिरवस्थितः । मध्वो मधुपूर्णं गर्तस्य गर्तं रथं सनेम । संभजेम ॥ कर्मणि षष्ठी । अधीति पूरणः ॥ अथवा गर्तस्याधि रथस्योपरि मध्वो मधु सोमरसं सनेम । स्थापयेत्यर्थः ॥

हिरण्यरूपमुषसो व्युष्टावयःस्थूणमुदिता सूर्यस्य ।

आ रोहथो वरुण मित्र गर्तमतश्चक्षाथे अदितिं दितिं च ॥ ८ ॥

हिरण्यरूपं । उषसः । विऽउष्टौ । अयःऽस्थूणं । उत्ऽइता । सूर्यस्य ।

आ । रोहथः । वरुण । मित्र । गर्तं । अतः । चक्षाये इति । अदितिं । दितिं । च ॥ ८ ॥

उषसो व्युष्टौ । प्रातःकाल इत्यर्थः । सूर्यस्योदितोदितानुदये । स एव कालः प्रकारान्तरेणोक्तः । तस्मिन् काले हिरण्यरूपमयःस्थूणमयोमयशकुं गर्तं रथं हे वरुण हे मित्र युवां गर्तमा रोहथो यज्ञं प्राप्तुं । अतो ऽस्माद्धेतोरदितिमखंडनीयां भूमिं दितिं खंडितां प्रजादिकां च चक्षाये । पञ्चमः ॥

दाक्षायणयज्ञे यद्वंहिष्ठमिति नवमी द्वितीयस्याममावास्याया मित्रावरुणस्य हविषो याज्या । सूचितं च । आ नो मित्रावरुणा यद्वंहिष्ठं नातिविधे सुदानू । आ० २. १४. इति ॥ मित्रावरुणे पशौ हविष एषैव याज्या । सूचितं च । यद्वंहिष्ठं नातिविधे सुदानू हिरण्यगर्भः समवर्तताये । आ० ३. ८. इति ॥

यद्वंहिष्ठं नातिविधे सुदानू अच्छिद्रं शर्मं भुवनस्य गोपा ।

तेन नो मित्रावरुणावविष्टं सिषासंतो जिगीवांसः स्याम ॥ ९ ॥

यत् । बंहिष्ठं । न । अतिऽविधे । सुदानू इति सुऽदानू । अच्छिद्रं । शर्मं । भुवनस्य । गोपा ।

तेन । नः । मित्रावरुणौ । अविष्टं । सिषासंतः । जिगीवांसः । स्याम ॥ ९ ॥

हे सुदानू शोभनदानौ हे भुवनस्य गोपा युवां बंहिष्ठं ब्रह्मतमं यदच्छिद्रमनवच्छिद्रं शर्मं सुखं गृहं वा नातिविधेऽतिवेदुमशक्तं शर्मेति शर्मविशेषणं ॥ व्यध ताडन इत्यस्मादलुपपदे कृत्यार्थं केन संप्रसारणं च ॥ तादृशं शर्मं धारयथः तेन शर्मणा नोऽस्मानविष्टं । रक्षतं । हे मित्रावरुणौ सिषासंतो धनानि संभक्तुमिच्छंतो वयं जिगीवांसः शत्रूणां धनानि जेतुमिच्छंतः स्याम । भवेम ॥ ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीभारत्यै नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अष्टकस्य चतुर्थस्य तृतीयो व्याकृतः स्फुटं । अध्यायः सायणार्थेण चतुर्थो व्याकरिष्यते ॥

ऋतस्य गोपाविति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । ऋतस्य सप्तार्चनाना जागतमिति । आचैथो ऽर्चनाना नाम ऋषिः । जगती कंदः । तुह्यादिपरिभाषया मित्रावरुणौ देवता ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

ऋतस्य गोपावधिं तिष्ठथो रथं सत्यधर्माणा परमे व्योमनि ।

यमत्र मित्रावरुणावथो युवं तस्मै वृष्टिर्मधुमत्पिन्वते दिवः ॥ १ ॥

ऋतस्य । गोपा । अधि । तिष्ठथः । रथं । सत्यऽधर्माणा । परमे । विऽव्योमनि ।

यं । अत्र । मित्रावरुणा । अवथः । युवं । तस्मै । वृष्टिः । मधुऽमत् । पिन्वते । दिवः ॥ १ ॥

हे ऋतस्त्रोदकस्य गोपी रक्षितारी सत्यधर्माणां सत्यधर्माणां युवां रथमधि तिष्ठथः । आरोह्योऽस्त्रव-
ज्जमागमनार्थं । कुत्र । परमे व्योमनि निरतिशय आकाशे । हे मित्रावरुणा युवं युवामत्रास्त्रिन्यज्ञे यं यजमा-
नमवधो रक्षथः तक्षी यजमानाय वृष्टिः पर्जन्यो मधुमदुदकं दिवो ब्रुलोकान्पिबन्ते । सिंचति । वर्धयति ॥

सम्राजावस्य भुवनस्य राजथो मित्रावरुणा विदथे स्वर्दृशा ।

वृष्टिं वां राधो अमृतत्वमीमहे द्यावापृथिवी वि चरन्ति तन्यवः ॥ २ ॥

संऽराजौ । अस्य । भुवनस्य । राजथः । मित्रावरुणा । विदथे । स्वःऽदृशा ।

वृष्टिं । वां । राधः । अमृतत्वम् । ईमहे । द्यावापृथिवी इति । वि । चरन्ति । तन्यवः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणा सम्राजौ सम्ययाजमानौ युवामस्य भुवनस्य राजथः । ईशाथे । स्वर्दृशा
स्वर्गस्य द्रष्टारौ युवां विदथेऽस्त्रवज्ञे सम्राजाविति संबंधः । वां युवां वृष्टिं राधो धनं वृष्ट्यास्त्रं धनममृतत्वं
स्वर्गं चेमहे । प्रार्थयामहे । युवयोस्तन्यवो विद्वता रथमयो द्यावापृथिवी वि चरन्ति । विविधं प्राप्नुवन्ति ।
अथवा वृष्टिं धनममृतत्वं चेमहे ॥

सम्राजा उया वृषभा दिवस्पतीं पृथिव्या मित्रावरुणा विचर्षणी ।

चित्रेभिरभैरुपं तिष्ठथो रवं द्यां वर्षयथो असुरस्य मायया ॥ ३ ॥

संऽराजौ । उया । वृषभा । दिवः । पती इति । पृथिव्याः । मित्रावरुणा । विचर्षणी
इति विऽचर्षणी ।

चित्रेभिः । अभैः । उप । तिष्ठथः । रवं । द्यां । वर्षयथः । असुरस्य । मायया ॥ ३ ॥

सम्राजौ सम्ययाजमानावुयोर्गर्णवली वृषभा वर्षितारौ दिवो ब्रुलोकस्य पती स्वामिनी पृथिव्याश्च पती
विचर्षणी सर्वस्य द्रष्टारौ मित्रावरुणौ । एवं महानुभावौ चित्रेभिश्चायनीधैरभैर्मैघैः सह रवं स्तोत्रमुप तिष्ठथः ।
पश्चात् द्यां च वर्षयथोऽसुरस्त्रोदकनिरसितुः पर्जन्यस्य मायया प्रज्ञया सामर्थ्येन ॥

माया वां मित्रावरुणा दिवि श्रिता सूर्यो ज्योतिश्चरति चित्रमायुधं ।

तमभ्रेण वृष्ट्या गूहथो दिवि पर्जन्य द्रप्सा मधुमंत ईरते ॥ ४ ॥

माया । वां । मित्रावरुणा । दिवि । श्रिता । सूर्यः । ज्योतिः । चरति । चित्रं । आयुधं ।

तं । अभ्रेण । वृष्ट्या । गूहथः । दिवि । पर्जन्य । द्रप्साः । मधुमंतः । ईरते ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणा वां युवयोर्माया दिवि श्रिता । आश्रिता । कैषा युवयोर्मायोच्यते । सूर्यः सर्वस्य प्रेरको
ज्योतिर्दीप्यमानश्चित्रं चायनीयमायुधमुक्तलक्षणायुधरूपश्चरति । परिभ्रमत्यंतरिक्षे । शत्रुमारकत्वादायुधमु-
च्यते । तं सूर्यमभ्रेण मेघेन वृष्ट्या दिवि गूहथः । गोपायथः । हे पर्जन्य देव त्वया मित्रावरुणाभ्यां वृष्ट्यर्थं
प्रेरितेन मधुमंतो द्रप्सा ईरते । ईर्यते । त्वत्सृष्टा वा गच्छन्ति ॥

रथं युंजते मरुतः शुभे सुखं शूरो न मित्रावरुणा गविंष्टिषु ।

रजांसि चित्रा वि चरन्ति तन्यवो दिवः सम्राजा पर्यसा न उक्षतं ॥ ५ ॥

रथं । युंजते । मरुतः । शुभे । सुखं । शूरः । न । मित्रावरुणा । गोऽष्टिषु ।

रजांसि । चित्रा । वि । चरन्ति । तन्यवः । दिवः । संऽराजा । पर्यसा । नः । उक्षतं ॥ ५ ॥

हे मित्रावरुणी युवयोरनुग्रहात् महतः शुभ उदकार्यं सुखं शोभनाद्यद्वारं रथं युञ्जते । अक्षैर्योजयन्ति । शूरो न शूर इव । स यथा युद्धार्थं रथं युनक्ति तद्वत् । गविष्टिषु गवामुदकानामेषणेषु निमित्तेषु चित्रा चायनीयानि रजांसि लोकान् तन्यवस्ततास्ते महतो वि चरन्ति । विविधं चरन्ति । तस्मात्तैः सहितौ हे सम्राजा युवां दिवो युलोकात्पयसोदकेन नोऽस्मानुचतं । सिंचतं ॥

वाचं सु मित्रावरुणाविरावतीं पर्जन्यश्चित्रां वदन्ति त्विषीमतीं ।

अभ्रा वसत मरुतः सु मायया द्यां वर्षयतमरुणामरेपसं ॥ ६ ॥

वाचं । सु । मित्रावरुणौ । इरावतीं । पर्जन्यः । चित्रां । वदन्ति । त्विषीमतीं ।

अभ्रा । वसत । मरुतः । सु । मायया । द्यां । वर्षयतं । अरुणां । अरेपसं ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणी युवयोरनुग्रहात् पर्जन्यो मेघः सु सुष्ठिरावतीमन्नवतीमन्नसाधिकां चित्रां चायनीयां त्विषीमतीं दीप्तिमतीं वाचं गर्जनशब्दं वदति । शब्दयति वृथ्यर्थं । महत्तथाभ्राभ्राणि मेघान् सु सुष्ठु वसत आच्छादयन्ति मायया स्वप्रज्ञया । युवां च पर्जन्येन महद्भिश्च सहारुणामरुणवर्णीमरेपसमपापां वृथ्यविधा-तिनीं द्यां वर्षयतं ॥

धर्मणा मित्रावरुणा विपश्चिता व्रता रक्षेथे असुरस्य मायया ।

ऋतेन विश्वं भुवनं वि राजथः सूर्यमा धृत्यो दिवि चित्र्यं रथं ॥ ७ ॥

धर्मणा । मित्रावरुणा । विपःऽचिता । व्रता । रक्षेथे इति । असुरस्य । मायया ।

ऋतेन । विश्वं । भुवनं । वि । राजथः । सूर्यं । आ । धृत्यः । दिवि । चित्र्यं । रथं ॥ ७ ॥

हे मित्रावरुणा विपश्चिता प्राज्ञौ युवां धर्मणा जगद्धारकेण वृथ्यादिलक्षणेन कर्मणा व्रता यज्ञादि-कर्मणि रक्षेथे । पालयथः । असुरस्य मेघानां निरसितुः पर्जन्यस्य मायया प्रज्ञया च ऋतेनोदकेन यज्ञेन वा निमित्तेन विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं वि राजथः । विदीपयथ इत्यर्थः । सूर्यमा सूर्यं च चित्र्यं पूज्यं रथं रंहण-स्वभावं दिवि दुल्लोके धृत्यः । धारयथो जगदुपकारार्थं ॥ ॥ १ ॥

वरुणं व इति सप्तर्चमष्टमं मृक्तमर्चनानस आर्घं मित्रावरुणं । पन्थयंतपरिभाषयानुष्टुभं । अन्त्या पंक्तिः । वरुणं पन्थयंतं त्वित्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैंगिकः ॥

वरुणं वो रिशादंसमृचा मित्रं हवामहे । परि व्रजेव बाह्वोर्जगन्वांसां स्वर्णरं ॥ १ ॥

वरुणं । वः । रिशादंसं । ऋचा । मित्रं । हवामहे । परि । व्रजाऽइव । बाह्वोः । जगन्वांसां ।

स्वःऽनरं ॥ १ ॥

वो युवयोर्मध्ये ॥ व्यत्ययेन बद्धवचनं ॥ रिशादंसं । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः । तेषां प्रेरकं स्वर्णरं स्वर्गस्य नेतारं । एतद्व्यवहितमप्युभयत्र संबध्यते । एवंविधं वरुणमुक्तलक्षणं मित्रं च ऋचा मंत्रेण हवामहे । आह्वयामः । अथावयुक्तोच्यते । व्रजेव गीयूथानीव बाह्वोर्बलेन परि जगन्वांसां परिगच्छन्तौ ॥

ता बाहवा सुचेतुना प्र यंतमस्मा अर्चते । शेवं हि जायं वां विश्वांसु क्षासु जोगुवे ॥ २ ॥

ता । बाहवा । सुऽचेतुना । प्र । यंतं । अस्मै । अर्चते । शेवं । हि । जायं । वां । विश्वांसु ।

क्षासु । जोगुवे ॥ २ ॥

ता तौ युवां बाहवा बाहुना सुचेतुना सुष्ठु प्रज्ञावा । प्रयासभूयस्त्वं जानतेत्यर्थः । यद्यप्यात्मेव ज्ञाता न

हस्तस्तथापि तद्धर्मचारोप्य सूयते । यद्वैतत्तावित्यस्य विशेषणं । सुज्ञानावित्यर्थः । शोभनहस्तेनास्मा अर्चते
स्तुवते मह्यं प्र यतं । अभिमतं सुखं प्रगमयतं ॥ अंतर्भावित्यर्थो द्रष्टव्यः । यमिर्दानकर्मा वा द्रष्टव्यः ॥ प्रयच्छ-
तमित्यर्थः । जार्थं स्तुवं श्रेवं सुखं वा युवयोः संबन्धि युवाभ्यां कृतं वा विश्वासु सर्वासु चासु भूमिषु जोगुवे ।
गच्छति । व्याप्नोति । अवते गवत इति गतिकर्मसु पाठादयमपि गतिकर्मा । अथवा जोगुवे सर्वत्र शब्द-
यामीत्यर्थः ॥

यन्नूनमश्यां गतिं मित्रस्य यायां पथा । अस्य प्रियस्य शर्मण्यहिंसानस्य सन्धिरे ॥३॥
यत् नूनं अश्यां गतिं मित्रस्य यायां पथा । अस्य प्रियस्य शर्मणि अहिंसानस्य
सन्धिरे ॥३॥

यद्यदा नूनमिदानीं गतिं गमनमश्यां प्राप्नुयां ॥ यद्योगादनिघातः ॥ तदा मित्रस्य मित्रभूतस्य पथा
मार्गेण मित्रप्रापकेण मार्गेण यायां । गच्छेयं । मित्रो नयतु विद्वान् । ऋक् १०. १. इत्यादिषु मित्रस्येष्टे-
शगमयितृत्वं प्रसिद्धं । न केवलमहमेक एव गता किंतु सर्वेऽपि तथागमनित्याह । अस्य प्रियस्य । मित्रस्येत्यर्थः ।
अहिंसानस्याहिंसतः । यतोऽयमहंतातः प्रिय इत्यर्थः । तस्य शर्मणि सुखे गृहे स्थाने वा सन्धिरे । संगताः ॥

युवाभ्यां मित्रावरुणोपमं धेयामृचा । यद्वा क्षये मघोनां स्तोतृणां च स्पर्धसे ॥४॥
युवाभ्यां मित्रावरुणा उपमं धेयां । ऋचा । यत् । ह । क्षये । मघोनां । स्तोतृणां ।
च । स्पर्धसे ॥४॥

हे मित्रावरुणा युवाभ्यां दातव्यमुपममुप समीपे मीयमानं धनमृचा स्तुत्या साधनेन धेयां । धारयामि ।
यद्वा यत्त्वल्गु युवाभ्यां सकाशादाप्तं धनं मघोनां धनवतामदातृणां स्तोतृणां च क्षये गृहे स्पर्धसे स्पर्धनाय
भवति । धनिकानां स्तोतृणां च धनाधिक्यविषये स्पर्धा भवतीत्यर्थः । अपरिमितं धनं भवतीति भावः ॥

आ नो मित्र सुदीतिभिर्वरुणश्च सधस्य आ । स्वे क्षये मघोनां सखीनां च वृधसे ॥५॥
आ । नः । मित्र । सुदीतिभिः । वरुणः । च । सधस्ये । आ । स्वे । क्षये । मघोनां ।
सखीनां । च । वृधसे ॥५॥

हे मित्र त्वं च वरुणश्च सुदीतिभिः सुदीप्तियुक्ता युवां नोऽस्माभ्यं सधस्य सहस्थानि यद्वा आ गच्छतं ।
द्वितीय आकारोऽनर्थक आदरार्थो वा । किमर्थमित्युच्यते । मघोनां धनवतां हविष्मतां सखीनां च युवयोः
सखिभूतानामस्माकं क्षये गृहे स्वे स्वकीये वृधसे वर्धनाय ॥

युवं नो येषु वरुण क्षत्रं बृहत् बिभृथः । उरु णो वाजसातये कृतं राये स्वस्तये ॥६॥
युवं । नः । येषु । वरुणा । क्षत्रं । बृहत् । च । बिभृथः । उरु । नः । वाजसातये । कृतं ।
राये । स्वस्तये ॥६॥

हे वरुणा मित्रावरुणी युवं युवां नोऽस्माकं क्षत्रं बलं बृहत् ब्रह्म परिवृढमन्नं च येषु स्तोत्रेषु निमित्तेषु
बिभृथः धारयथः युवाभ्यां धृतमन्नं च नोऽस्माभ्यं वाजसातयेऽन्नस्य लाभाय यज्ञाय वा राये धनाय स्वस्तये
जेमाय चोर्व विस्तीर्णं कृतं । कुशतं ॥

उच्छ्र्यां मे यजता देवर्ष्यं रुशन्नवि ।
सुतं सोमं न हस्तिभिरा पद्भिर्धावतं नरा बिभ्रतावर्चनानसं ॥७॥

उच्छ्रंत्याँ । मे । यजता । देवऽक्षवे । रुशन्ऽगवि ।

सुतं । सोमं । न । हस्तिऽभिः । आ । पटऽभिः । धावतं । नरा । विभ्रतौ । अर्चनानसं ॥ ७ ॥

उच्छ्रंत्यामुपसि । मे सोममिति संबंधः । यजता यष्टव्यौ रुशन्नवि रोचमानरश्मी प्रातःसवने देवक्षवे । देवानां क्षवं बलं यस्मिन् यज्ञे तद्विवक्षवं । तस्मिन्ने मदीयं सुतमभिषुतं सोमं न । नेति संप्रत्यर्थः । इदानीं हस्तिभिर्हस्तवद्भिः ॥ हृतेर्गतिकर्मणो हस्तशब्दः ॥ गमनसाधनपादवद्भिरित्यर्थः । पट्टिः पादवद्भिश्च पादचतुष्टयोपेतैरश्विरा धावतं आगच्छतं नरा हे नेतारौ मित्रावरुणौ ॥ २ ॥

यश्चिकेतिति षड्वचं नवमं सूक्तं रातहव्यस्याच्येयस्यार्थं मित्रावरुणं । यश्चिकेत षड्रातहव्य इत्यनुक्रमणिका । पंक्त्यंतं त्वित्युक्तत्वात् पंक्त्यंतपरिभाषयानुष्टुभं । अंत्या पंक्तिः ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

यश्चिकेत स सुक्रतुर्देवचा स ब्रवीतु नः । वरुणो यस्य दर्शतो मित्रो वा वनन्ते गिरः ॥ १ ॥

यः । चिकेत । सः । सुऽक्रतुः । देवऽचा । सः । ब्रवीतु । नः । वरुणः । यस्य । दर्शतः ।

मित्रः । वा । वनन्ते । गिरः ॥ १ ॥

यः स्तोता चिकेत जानाति स्तुतिं युवयोः स सुक्रतुः स एव शोभनकर्मा देवचा देवेषु स्तोतृमध्ये । यद्वा । देवेषु मध्ये । युवयोरेव स्तुतिं यश्चिकेत स सुक्रतुरिति । स सुकर्मा नोऽस्माकं ब्रवीतु । स्तुतिं परमुपदिशतु । यस्य दर्शतो दर्शनीयो वरुणो दर्शनीयो मित्रो वा मित्रश्च । वाशब्दस्यार्थः । गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीर्वनन्ते संभजते ॥

ता हि श्रेष्ठवर्चसा राजाना दीर्घश्रुत्तमा ।

ता सत्पती ऋतावृध ऋतावाना जनैजने ॥ २ ॥

ता । हि । श्रेष्ठऽवर्चसा । राजाना । दीर्घश्रुत्ऽतमा ।

ता । सत्पती इति सत्ऽपती । ऋतऽवृधा । ऋतऽवाना । जनैऽजने ॥ २ ॥

ता हि ती खलु मित्रावरुणौ श्रेष्ठवर्चसा प्रशस्ततेजस्वी राजानेश्वरौ दीर्घश्रुत्तमा दूरदेशादाह्वानश्रोतृ-
तमौ । ता तौ सत्पती सतां यजमानानां स्वामिनावृतावृधा यज्ञस्योदकस्य वा वर्धयितारौ जने जने सर्वेषु
स्तोतृषु निमित्तेष्वृतावाना गमनवन्तौ ॥

ता वामियानोऽवसे पूर्वा उप ब्रुवे सचा ।

स्वश्वासः सु चेतुना वाजाँ अभि प्र दावने ॥ ३ ॥

ता । वा । इयानः । अवसे । पूर्वा । उप । ब्रुवे । सचा ।

सुऽअश्वासः । सु । चेतुना । वाजान् । अभि । प्र । दावने ॥ ३ ॥

ता तौ पूर्वा पुरातनौ वां युवामियानो गच्छन् अवसे रक्षणाय सचा सहोप ब्रुवे । उपेत्य स्तौमि ।
स्वश्वासः स्वश्वा वयमात्रेयाः सुचेतुना शोभनप्रज्ञानौ युवां वाजानभि अन्नान्यभिलक्ष्य प्र प्रकर्षेण दावने
दानाय सुम इति शेषः । यद्वा । स्वश्वासः स्वश्वा ॥ द्वितीयाद्विवचनस्य जसादेशः ॥ उप ब्रुव इति संबंधः ॥

मित्रो अंहोश्चिदादुरु क्षयाय गातुं वनन्ते ।

मित्रस्य हि प्रतूर्वतः सुमतिरस्ति विधतः ॥ ४ ॥

मिचः । अंहोः । चित् । आत् । उरु । क्षयाय । गातुं । वनते ।

मिचस्य । हि । प्रऽतूर्वतः । सुऽमतिः । अस्ति । विधतः ॥ ४ ॥

मिचो देवोऽहोश्चित् चंहस्वतोऽपि स्तोत्रादनंतरमेवोद्धरवे क्षयाय गृहाय निवासाय वा गातुमुपायं वनते । प्रयच्छति । मिचस्य हि मिचस्य खलु देवस्य सुमतिः शोभनबुद्धिः प्रतूर्वतः प्रकर्षेण हिंसतोऽपि विधतः परिचरतः शुश्रूषकस्यास्ति हि । भवति खलु ॥

वयं मिचस्यावसि स्याम सप्रथस्तमे । अनेहसस्वोतयः सचा वरुणशेषसः ॥ ५ ॥

वयं । मिचस्य । अवसि । स्याम । सप्रथऽतमे । अनेहसः । त्वाऽऊतयः । सचा । वरुणऽशेषसः ॥ ५ ॥

वयं यजमाना मिचस्य दुःखनिवारकस्य देवस्य सप्रथस्तमे सर्वतः पृथुतमेऽवसि रक्षणे वयं स्याम । भवेम । किंचानेहसोऽपापास्वोतयस्त्वया रक्षिता वरुणशेषसः । शेष इत्यपत्यनाम । वारकाः पुत्रा येषां ते । तादृशाः सचा वयं सर्वे सहैव भवेम ॥

युवं मिचेमं जनं यतथः सं च नयथः ।

मा मघोनः परि ख्यतं मो अस्माकमृषीणां गोपीथे न उरुष्यतं ॥ ६ ॥

युवं । मिचा । इमं । जनं । यतथः । सं । च । नयथः ।

मा । मघोनः । परि । ख्यतं । मो इति । अस्माकं । ऋषीणां । गोऽपीथे । नः । उरुष्यतं ॥ ६ ॥

हे मिचा मिचावरुणी युवं युवामिमं जनं स्तोतारं मां प्रति यतथः । गच्छथः । आगत्य च सं च नयथः । संनयथस्य । कामान् प्रापयथः । यद्वा । यतथ इत्यंतर्णीतस्थर्थोऽयं । अहनि यतथः । व्यापरिषु गमयथः । रात्रौ च सं नयथः । निर्व्यापारं कारयथः । मघोनो हविर्लक्षणाव्रवतोऽस्मान्मा परि ख्यतं । मा परित्यजतं । मो मेव ऋषीणामस्माकं पुत्रानपि परि ख्यतं । किंतु गोपीथे । गौः सोमरसः । तस्य पानं यस्मिन् स गोपीथो यज्ञः । तस्मिन् उरुष्यतं । रक्षतं ॥ ३ ॥

आ चिकितानेति षड्वचं दशमं सूक्तं रातहव्यस्यार्धमानुष्टुभं मैचावरुणं । अचानुक्रमणिका । आ चिकितानानुष्टुभं त्विति ॥ आद्यसृचो दशरात्रे चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे मैचावरुणस्य । सूचितं च । आ चिकितान सुक्रतू त्वमु वो अप्रहणं । आ० ७. ११. इति ॥

आ चिकितान सुक्रतू देवौ मर्त रिशादसा । वरुणाय ऋतपेशसे दधीत प्रयसे महे ॥ १ ॥

आ । चिकितान । सुक्रतू इति सुऽक्रतू । देवौ । मर्त । रिशादसा । वरुणाय । ऋतऽपेशसे । दधीत । प्रयसे । महे ॥ १ ॥

हे चिकितान जागन् सुति हे मर्त मनुष्य रातहव्य त्वमिति तस्मै संबोधनं । सुक्रतू शोभनकर्माणी रिशादसा हिंसकानां हिंसकौ देवावा । आकारयेति शेषः । आह्वय च ऋतपेशसे । पेश इति रूपनाम । ऋतमुदकं । उदकमेव रूपं यस्य तादृशाय वरुणाय प्रयसे ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ हविर्लक्षणाव्रवते महे महते पूज्याय दधीत । दद्याः । हविरिति शेषः । द्वितीयार्थे वा चतुर्थी । महद्बविर्दधीत । महतोऽन्नस्य आभायेति वा योज्यं ॥

ता हि स्रुचमविहुतं सम्यगसुर्यं माशति । अथ व्रतेव मानुषं स्वर्णं धायि दर्शतं ॥२॥
ता । हि । स्रुचं । अविऽहुतं । सम्यक् । असुर्यं । आशति इति । अथ । व्रताऽइव । मानुषं ।
स्वः । न । धायि । दर्शतं ॥२॥

ता हि । हीति हेती । यस्मात्ता तौ चत्रं बलमविहुतमहिंस्यमसुर्यमसुरविधाति महद्वलं सम्यगाशति
व्याप्तुतः अथ अतो हेतोर्मानुषं मनुष्येषु प्रवृत्तं व्रतेव कर्मैव तद्यथा मनुष्येषु नियतं स्वर्णं सूर्य इव स यथा दिवि
दृश्यते तद्वद्दर्शतं दर्शनीयं बलं धायि । यज्ञे निहितं ॥

ता वामेषे रथानामुर्वी गव्यूतिमेषां । रातहव्यस्य सुष्टुतिं दधृक्स्तोमैर्मनामहे ॥३॥
ता । वां । एषे । रथानां । उर्वी । गव्यूतिं । एषां । रातऽहव्यस्य । सुऽस्तुतिं । दधृक् ।
स्तोमैः । मनामहे ॥३॥

हे मित्रावरुणौ ता तौ प्रसिद्धौ वां युवां रथानामस्रदीयानामेषां पुरतो वर्तमानानामुर्वी प्रभूतां
गव्यूतिमतिविकृतं मार्गमेषे गंतुं । मार्गरक्षणायित्यर्थः ॥ तुमर्थेऽसेन्द्रत्ययः ॥ तदर्थं वां मनामहे स्तुमो रातहव्यस्य
अथ रातहव्यसंबन्धिभिः सुष्टुतिं सुष्टुतिभिः शोभनस्तुतिसाधनैः स्तोमैः दधृक् धर्षकौ युवां ॥

अथा हि काव्या युवं दक्षस्य पूर्भिरद्भुता । नि केतुना जनानां चिकेथे पूतदक्षसा ॥४॥
अथ । हि । काव्या । युवं । दक्षस्य । पूऽभिः । अद्भुता । नि । केतुना । जनानां । चिकेथे
इति । पूतऽदक्षसा ॥४॥

अथ अपि च । हि प्रसिद्धौ । काव्या स्तुत्यौ युवं युवां दक्षस्य प्रवृद्धस्य मम पूर्भिः पूरकैः स्तवैर्हे अद्भुता
महांतावाच्यर्थभूतौ संतौ केतुना प्रज्ञानेनानुकूलेन मनसा जनानां । यजमानानामित्यर्थः । स्तोत्रं नि चिकेथे ।
नितरां जानीथः । हे पूतदक्षसा शुद्धन्ती युवां ॥

तदृतं पृथिवि बृहच्छ्रवणं ऋषीणां । जयसानावरं पृथुतिं क्षरन्ति यामभिः ॥५॥
तत् । ऋतं । पृथिवि । बृहत् । अश्रवःऽएषे । ऋषीणां । जयसानौ । अवरं । पृथु । अति ।
क्षरन्ति । यामऽभिः ॥५॥

हे पृथिवि देवि त्वयि तत्सर्वैरर्थ्यमानत्वेन प्रसिद्धं बृहत् प्रभूतमृतमुदकमृषीणां स्तोतृणामस्माकं अश्रवणे
ऽन्नक्षिणौ सति जयसानौ गच्छन्तौ ॥ कंदस्यसानच् शुजृभां । उ० २. ८६. । इत्यसानच् अयतेरपि भवति । चित
इत्यतोदात्तः ॥ अरमलमत्यर्थं पृथु यथा भवति तथा यामभिर्गमनैरति क्षरन्ति । अत्यर्थं वर्षतः ॥ व्यत्ययेन
बहुवचनं ॥

आ यज्ञामीयचक्षसा मित्रं वयं च सूरयः । व्यचिष्टे बहुपाय्ये यतेमहि स्वराज्ये ॥६॥
आ । यत् । वां । इयऽचक्षसा । मित्रा । वयं । च । सूरयः । व्यचिष्टे । बहुऽपाय्ये ।
यतेमहि । स्वऽराज्ये ॥६॥

हे इयचक्षसा व्याप्तदर्शनी हे मित्रा मित्रावरुणौ वां युवां यत् ये वयं च सूरयः स्तोतार आ आहूयामः ।
व्यचिष्टेऽत्यंतविकृते बहुपाय्ये बहुभिर्गतये बहुभी रक्षितये वा स्वराज्ये स्वराट्त्वाय एवंविधराज्यार्थं यतेमहि ।
गच्छेम ॥ ॥४॥

बळित्या देवेति पंचर्षमेकादशं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमशिका । बळित्या पंच यजत इति । यजती नामात्रेय
अधिः । मित्रावरुणौ देवता । आनुष्टुभं त्रित्युक्तात्वादिसमर्थानुष्टुभं । विनियोगो लिंगिकः ॥

बळित्या देव निष्कृतमादित्या यजतं बृहत् ।

वरुण मित्रार्यमन्वर्षिष्ठं स्रचमाशाये ॥१॥

बट् । इत्या । देवा । निःऽकृतं । आदित्या । यजतं । बृहत् ।

वरुण । मित्र । अर्यमन् । वर्षिष्ठं । स्रचं । आशाये इति ॥१॥

हे देवा द्योतमानौ हे आदित्यादितेः पुत्री हे वरुण हे अर्यमन् अरीणां नियमितमित्र देव युवां बट्
सत्वं निष्कृतमबाध्यमित्येत्यमिदानीं वर्तमानप्रकारेण यजतं यष्टव्यं बृहदतिप्रवृद्धं वर्षिष्ठं प्रवृद्धतमं स्रचं बलमा-
शाये । अश्रुवाये । यद्धार्यमा पृथगेव निर्देष्टव्यः । द्विवचनं बहुवचनीकर्तव्यं ॥

आ यद्योनिं हिरण्ययं वरुण मित्र सदथः । धर्तारा चर्षणीनां यंतं सुम्नं रिशादसा ॥२॥

आ । यत् । योनिं । हिरण्ययं । वरुण । मित्र । सदथः । धर्तारा । चर्षणीनां । यंतं । सुम्नं । रिशादसा ॥२॥

सुम्नं । रिशादसा ॥२॥

यद्यस्माद्विरण्यं हितरमणीयं योनिं यज्ञभूमिं हे वरुण हे मित्र आ सदथः आगच्छथः तस्माच्चर्षणीनां
मनुष्याणां धर्तारा धारकौ च हे रिशादसा हिंसकाणां चेप्पारौ युवामस्मभ्यं सुम्नं सुखं यंतं । कुरुतमित्यर्थः ॥

विश्वे हि विश्ववेदसो वरुणो मित्रो अर्यमा । व्रता पदेव सस्थिरे पांति मर्त्यं रिषः ॥३॥

विश्वे । हि । विश्वऽवेदसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । व्रता । पदाऽइव । सस्थिरे ।

पांति । मर्त्यं । रिषः ॥३॥

विश्वे हि सर्वेऽपि । हीति चार्थे । विश्ववेदसः सर्वविदः सर्वधना वा वरुणो मित्रोऽर्यमा चैते त्रयः सर्वे
व्रतास्मदीयानि कर्माणि पदेव पदानीव स्थानानीव सस्थिरे । संगता भवन्ति । आगत्य च मां मर्त्यं रिषो
हिंसकात्पांति । रक्षन्ति ॥

ते हि सत्या ऋतस्पृशं ऋतावानो जनेजने ।

सुनीथासः सुदानवोऽंहोश्चिदुरुचक्रयः ॥४॥

ते । हि । सत्याः । ऋतऽस्पृशः । ऋतऽवानः । जनेऽजने ।

सुऽनीथासः । सुऽदानवः । अंहोः । चित् । उरुऽचक्रयः ॥४॥

ते हि खलु सत्याः सत्यभूताः सत्यफला वा ऋतस्पृश उदकस्पर्शत्वस्य कर्तार ऋतावानो यज्ञवंतो जने जने
सर्वेषु यजमानेषु सुनीथासः सुनयनाः सुदानवः सुदानाः । हीति प्रसिद्धवाची सर्वत्र संबंधनीयः । एवं महा-
नुभावा वरुणादयोऽंहोश्चित् । चिदर्थे । पापिनोऽपि स्वस्रोतुरुचक्रयः प्रभूतधनादिकर्तारः ॥

की नु वां मित्रास्तुतो वरुणो वा तनूनां । तत्सु वा मेघंते मतिरचिभ्य एषंते मतिः ॥५॥

कः । नु । वां । मित्र । अस्तुतः । वरुणः । वा । तनूनां । तत् । सु । वां । आ । इषंते । मतिः ।

अचिऽभ्यः । आ । इषंते । मतिः ॥५॥

हे मित्र वां युवयोर्मध्ये त्वं च वरुणो वा को नु असुतः । सर्वैरस्तूयमानः कौऽस्ति । उभावपि सुत्यावि-
त्यर्थः । तनूनामिति तृतीयार्थं षष्ठी । तनुभिः सुतिभिरसुत इति संबंधः ॥ अत्र मित्रशब्देन मित्रशैकस्यैव
संबोधनं वरुणोक्तास्ततः । अन्वे ५. ६२. ६. । इत्यत्रैवात्र द्विवचनसूचकस्याकारस्यानाम्नात् । लोकेषु बह्वेषु
संग्रहितेष्वेकमेव संबोध्य युवयोरिदं शुष्माकमिदमिति प्रयुजते ॥ तत्तस्मात् यस्मात्सर्वे सुवन्ति तस्मात् । तनु-
नामित्येतद्व्यवहितमप्युत्तरत्र वा योज्यं । तनूनामल्पमतीनामस्माकं मतिः सुतिर्वा युवां सुष्ठु एषते । अभि-
गच्छति । अचिभ्योऽचिभ्योऽस्मभ्यमस्मादीयमतिरेषते । आदरार्थं पुनर्वचनं ॥ ५॥

प्र वो मित्रायेति पंचर्चं द्वादशं सूक्तमात्रेयस्य यजतस्वार्थं गायत्रं मैत्रावरुणं । तथा चानुक्रम्यते । प्र वो
गायत्रमिति ॥ अयिष्टोमे प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्र एतत्सूक्तं । सूचिः च । प्र वो मित्राय प्र मित्रयोर्वरुणयोः
। आ० ५. १०. । इति । अभिप्लवषडहे पृथ्व्यडहे च सोमनिमित्तावापार्थमिदमादीनि द्वितीयवर्जितानि चत्वारि
सूक्तानि । तथैव सूचितं । प्र वो मित्रायेति चतुर्णां द्वितीयमुद्धरेत् । आ० ७. ५. । इति ॥

प्र वो मित्राय गायत वरुणाय विपा गिरा । महिष्चावृतं बृहत् ॥ १॥

प्र । वः । मित्राय । गायत । वरुणाय । विपा । गिरा । महिऽश्चौ । ऋतं । बृहत् ॥ १॥

हे मदीया ऋत्विजो वो । यूयमित्यर्थः । मित्राय वरुणाय च विपा व्याप्तया गिरा सुत्या प्र गायत ।
सुतिं कुर्वत । सुत्या सुवतेत्येतत्पाकं पचतीतिवत् । हे महिश्चौ प्रभूतबली युवामृतं यज्ञं बृहच्चहृदतिप्रशस्तं ।
सुत्यर्थमागच्छतमिति शेषः । अथवा महत् प्रभूतमृतं स्तोत्रं शृणुतमिति शेषः ॥

सम्राजा या घृतयोनी मित्रश्चोभा वरुणश्च । देवा देवेषु प्रशस्ता ॥ २॥

संऽराजा । या । घृतयोनी इति घृतऽयोनी । मित्रः । च । उभा । वरुणः । च ।
देवा । देवेषु । प्रऽशस्ता ॥ २॥

या यौ मित्रश्च वरुणश्च । परस्परपिषया चशब्दः । उभोभौ सम्राजा सर्वस्य स्वामिनौ घृतयोनी उदक-
स्रोत्पादकौ देवा द्योतमानौ देवेषु मध्ये प्रशस्ता प्रकर्षेण सुत्या । तौ गायतेति पूर्वचान्वयः ॥

ता नः शक्तं पार्थिवस्य महो रायो दिव्यस्य । महि वां क्षत्रं देवेषु ॥ ३॥

ता । नः । शक्तं । पार्थिवस्य । महः । रायः । दिव्यस्य । महि । वां । क्षत्रं । देवेषु ॥ ३॥

ता तौ देवी नोऽस्मदर्थं पार्थिवस्य पृथिवीसंबद्धस्य दिव्यस्य दिवि भवस्य च महो महतो रायो धनस्य
शक्तं । समर्थो भवतं । दातुमिति शेषः । हे देवी वां युवयोर्महि महत्पूज्यं क्षत्रं वत्सं देवेषु प्रसिद्धं क्षुम
इति शेषः ॥

ऋतमृतेन सपंतैषिरं दक्षमाशाने । अद्दुहा देवौ वर्धते ॥ ४॥

ऋतं । ऋतेन । सपंता । इषिरं । दक्षं । आशाने इति । अद्दुहा । देवौ । वर्धते इति ॥ ४॥

ऋतेनोदकेन निमित्तेन ऋतं यज्ञं सपंता सृशंताविधिरभेषणवतं दक्षं प्रवृद्धं यजमानं हविर्विशाति ।
व्याभुतः । अद्दुहाद्रोग्धारी देवौ मित्रावरुणौ युवां वर्धते । प्रवृद्धौ भवतः ॥

वृष्टिद्यावा रीत्यापिषस्पती दानुमत्याः । बृहंतं गर्तमाशाने ॥ ५॥

वृष्टिऽद्यावा । रीतिऽआपा । इषः । पती इति । दानुऽमत्याः । बृहंतं । गर्तं ।
आशाने इति ॥ ५॥

वृष्टिबावा । वृष्ट्यर्था बाः स्तुतिर्ययोस्त्री वृष्टिबावा । अथवा वृष्टिर्वर्षिका बीरंतरिचं याभ्यां तौ तादृशी ।
रीत्वापा ॥ री गतिरेषणयोः ॥ रीतिः प्राप्तिः । सेवापाप्तिरभिमतप्राप्तिर्ययोस्त्री तादृशी । इषोऽन्नस्य पती
स्वामिनी । वृष्टिप्रदत्वात् स्वामित्वं । दानुमत्वा दानवत्वाः । दानुषूचितायत इत्यर्थः । एतदिद्विशेषणं । एवं
महानुभावौ वृहंतं महंतं गतं रथमाशति । व्याप्तुतः । अधितिष्ठतो यागार्थं ॥ ६॥

ची रोचनेति चतुर्ह्यक्षं त्रयोदशं सूक्तं । उच्चक्रिर्नामात्रेय ऋषिः । चिष्टुष कंदः । मित्रावरुणौ देवता ।
अनुक्रम्यते च । ची रोचना चतुष्कमुच्चक्रिरिति ॥ विनियोगो लेखिकः ॥

ची रोचना वरुण चीरुत द्यून्तीणि मित्र धारयथो रजांसि ।

वावृधानावमतिं क्षत्रियस्यानु व्रतं रक्षमाणावजुयं ॥ १ ॥

ची । रोचना । वरुण । चीन् । उत । द्यून् । चीणि । मित्र । धारयथः । रजांसि ।

वावृधानौ । अमतिं । क्षत्रियस्य । अनु । व्रतं । रक्षमाणा । अजुयं ॥ १ ॥

हे वरुण हे मित्र युवां ची चीणि रोचना रोचनानि भुलोकान् धारयथ इति संबंधः । उतापि च
चीन्धून् द्योतमानानंतरिचलोकान्धारयथः । तथा चीणि रजांसि भुलोकान् । कीदृशी युवां । वावृधानौ
वर्धमानौ क्षत्रियस्य । क्षत्रं बलं । तद्वत् इन्द्रस्य । यद्वा । क्षत्रियजातीयस्य यजमानस्यामतिं । रूपनामैतत् ।
रूपं व्रतं कर्म चाजुयमजीर्णमविरतं वा रक्षमाणा ॥

इरावतीवरुण धेनवो वां मधुमदां सिंधवो मित्र दुहे ।

त्रयस्तस्युर्वृषभासस्तिमृणां धिषणानां रेतोधा वि द्युमंतः ॥ २ ॥

इरावतीः । वरुण । धेनवः । वां । मधुमत् । वां । सिंधवः । मित्र । दुहे ।

त्रयः । तस्युः । वृषभासः । तिमृणां । धिषणानां । रेतःधाः । वि । द्युमंतः ॥ २ ॥

हे वरुण हे मित्र वां युवयोरान्नया धेनवो गाव इरावतीः । इरा बीरलक्षणा । तद्वत्यो भवन्ति । तथा
सिंधवः स्तंदनशीला मेघा नद्यो वा मधुमन्धुररसमुदकं दुहे । दुहन्ति । तथा त्रयस्त्रिसंख्याका वृषभासो
वर्षितारो रेतोधा उदकस्य धारका द्युमंतो दीप्तिमंतोऽपिवाय्वादित्यास्तिसृणां त्रिसंख्याकानां धिषणानां
स्थानानां पृथिव्यंतरिचभुलोकानां स्वामिनः संतो वि विविधं प्रत्येकं तस्युः । तिष्ठन्ति । युवयोरनुग्रहात् त्रयो
ऽपि देवास्त्रिषु स्थानेषु वर्तन्त इत्यर्थः ॥

प्रातर्देवीमदितिं जोहवीमि मध्यंदिन उदिता सूर्यस्य ।

राये मित्रावरुणा सर्वतातेऽं तोकाय तनयाय शं योः ॥ ३ ॥

प्रातः । देवी । अदितिं । जोहवीमि । मध्यंदिने । उतऽइता । सूर्यस्य ।

राये । मित्रावरुणा । सर्वऽताता । ईं । तोकाय । तनयाय । शं । योः ॥ ३ ॥

अहमृषिः प्रातः प्रातःकालेऽदितिमखंडनीयां देवानां जननीं देवीं द्योतमानां जोहवीमि । आहुयामि ।
तथा मध्यंदिने सूर्यस्योदितोदितौ तत्समृद्धिकाले माध्यंदिने सवने जोहवीमि । हे मित्रावरुणा युवां राये
धनप्राप्तये सर्वतातौ यच्च ईं । स्तौमि । पुनः किमर्थं । तोकाय पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय च श्रमरिष्टशमनाय
योः सुखस्य मिश्रणाय चेत् इति ॥

या धर्तारा रजसो रोचनस्योतादित्या दिव्या पार्थिवस्य ।

न वा देवा अमृता आ मिनन्ति व्रतानि मित्रावरुणा ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

या । ध॒र्त॒रा । रज॑सः । रो॒च॒न॒स्य॑ । उ॒त । आ॒दि॒त्या । दि॒व्या । पा॒र्थि॒व॒स्य॑ ।

न । वां । दे॒वाः । अ॒मृ॒ताः । आ । मि॒न॒न्ति॑ । व्र॒ता॒नि । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा । ध्रु॒वा॒णि ॥ ४ ॥

या यी रोचनस्य रोचमानस्य रजसो लोकस्य । स्वर्गाख्यस्येत्यर्थः । उतापि च पार्थिवस्य रजसो या यी धर्तारावादित्यादितेः पुत्री दिव्या दिवि भवती तौ युवामीळ इति पूर्वत्र संबंधः । हे मित्रावरुणा वां युवयो-ध्रुवाणि व्रतानि कर्माणि देवा अन्य इंद्रादयोऽमृता अमरणधर्माणोऽपि ना मिनन्ति । न हिंसन्ति । यतो ध्रुवाण्यत इत्यभिप्रायः ॥ ॥ ७ ॥

पुरुषणेति चतुर्दशं चतुर्दशं सूक्तमुच्यतेऽथैव गायत्रं मित्रावरुणं । पुरुषणा गायत्रं त्वित्यनुक्रमणिका ॥ पृथ्वाभिज्ववषडहयोः प्रातःसवन आवापार्थत्वेनेदमपि सूक्तं पूर्वसूक्तेन सह प्र वो मित्रायति चतुर्णां द्वितीयमुद्धरेदिति ह्युक्तं ॥ चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने मित्रावरुणशस्त्र आद्यसृचः षडहस्तोचियसंज्ञकः । सूचितं च । पुरुषणा चिद्व्यस्ति प्रति वां मूर उदिते । आ० ७. २. इति ॥

पुरु॒रुणा॑ चि॒द्व्य॒स्य॒वो नूनं॑ वां वरु॒ण । मि॒त्र॒ वंसि॑ वां सु॒म॒तिं ॥ १ ॥

पुरु॒ऽउ॒रुणा॑ । चि॒त् । हि॒ । अ॒स्ति॒ । अ॒वः । नूनं॑ वां । वरु॒ण । मि॒त्र॒ । वंसि॑ वां । सु॒ऽम॒तिं ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणा वां युवयोः पुरुषणा चित् ॥ अत्र सोः सुपां मुलुगित्वाकारः ॥ पुरोरपि बङ्ग उरु बङ्गतरं । अथवा पुरु च तदुरु च पुरुष । अत्यंतमुरतरमित्यर्थः । तादृगवो रक्षणं नूनं निश्चयेनास्ति । हि प्रसिद्धौ । चिदिति पूरणः । हे वरुण हे मित्र वां युवयोः सुमतिमनुग्रहवृद्धिं वंसि । संभजेय । यस्मादवोऽस्ति तस्माद्वसोति भावः ॥

ता वां स॒म्य॒ग्दृ॒ष्ट्वा॒णेष॑म॒श्याम॒ धाय॑से । व॒यं ते रु॒द्रा स्या॑म ॥ २ ॥

ता । वां । स॒म्य॒क् । अ॒दृ॒ष्ट्वा॒णा । इष॑ । अ॒श्या॒म । धाय॑से । व॒यं । ते । रु॒द्रा । स्या॑म ॥ २ ॥

हे अद्रुष्ट्वाणा हे अद्रोग्धारी ता तौ प्रसिद्धौ वां युवां सम्यक् सुम इति शेषः । स्तोतारो वयमिषमन्नं धायसे पानाय भोजनायाश्चाम । प्राप्नुयाम । हे रुद्रा दुःखाद्वावयितारौ रुदन्निर्द्रवणीर्या वा ते स्तोतारो वयं स्याम । भवेम । समृद्धा इति शेषः । युवाभ्यां स्वभूता वा स्याम ॥

पा॒तं नो॑ रु॒द्रा पा॒युभि॑रु॒त चा॑येथां सु॒चा॒चा । तु॒र्याम॑ द॒स्यून॑न॒नूभिः॑ ॥ ३ ॥

पा॒तं । नः । रु॒द्रा । पा॒युऽभिः॑ । उ॒त । चा॑ये॒थां । सु॒ऽचा॒चा । तु॒र्याम॑ । द॒स्यून॑ । त॒नूभिः॑ ॥ ३ ॥

हे रुद्रोक्तरूपी देवी युवां नोऽस्मान् पायुभी रक्षणेः पातं । रक्षतं । उतापि च सुचाचा शोभनेन चाशेन चायेथां । पालयेत । इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारभेदेन भेदः । स्तोत्रादिवैकल्याच्छ्रोत्रा चायेथां अभिमतप्राप्त्येन रक्षतमित्यर्थः । वयं च तनूभिः पुत्रादिभिः सहिताः स्वीयैरंगैर्वा दस्यूनं शत्रून् तुर्याम । हिंस्याम तरेम वा ॥

मा क॒स्या॒द्भु॒त॒क्रतू॑ य॒क्षं भु॑जे॒मा त॒नूभिः॑ । मा शे॒षसा॑ मा त॒न॒सा ॥ ४ ॥

मा । क॒स्य॑ । अ॒द्भु॒त॒क्रतू॑ इ॒त्य॒द्भु॒त॒ऽक्रतू॑ । य॒क्षं । भु॑जे॒म । त॒नूभिः॑ । मा । शे॒षसा॑ । मा ।

त॒न॒सा ॥ ४ ॥

हे अद्भुतक्रतू आश्चर्यकर्माणां वयं कस्यान्यस्य कस्यचन यत्नं पूजितं धनं मा भुजेम । मा भुंजीमहि तनूभि-रक्षदीयैरवयवैः । युवयोरनुग्रहात्समृद्धा वयमन्यथाचितधनेन शरीरपोषं न कुर्म इत्यर्थः । तथा शेषसापत्येन सहिता मा भुजेम । तनसा पात्रादिना सहिता मा भुजेम । अस्मात्कुले न केऽपि भुंजीमहीत्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥

आ नो गंतमिति तृचात्मकं पंचदशं सूक्तं बाहुवृत्तस्वार्थेयस्यार्थं गायत्रं मैत्रावरुणं । आ नसृचं बाहुवृत्त इत्यनुक्रमणिका ॥ उक्तः सूक्तविनियोगः ॥ अपिष्टोमे प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रेऽयमनुरूपसृचः । सूचितं च । आ नो मित्रावरुणा नो गंतं रिशादसा । आ० ५. १०. । इति ॥

आ नो गंतं रिशादसा वरुण मित्रं बर्हणा । उपेमं चारुमध्वरं ॥ १ ॥

आ । नः । गंतं । रिशादसा । वरुण । मित्रं । बर्हणा । उपे । इमं । चारुं । अध्वरं ॥ १ ॥

हे वरुण हे मित्र हे रिशादसा शत्रूणां प्रेरकौ युवां नोऽस्माकमिमं चारुं चरणीयमध्वरमहिंसकं यज्ञमुपा गंतं । उपागच्छतं । कीदृशी । बर्हणा परिवर्हणी निवर्हणी हंतारी शत्रूणां ॥

विश्वस्य हि प्रचेतसा वरुण मित्रं राजथः । ईशाना पिप्यतं धियः ॥ २ ॥

विश्वस्य । हि । प्रचेतसा । वरुण । मित्रं । राजथः । ईशाना । पिप्यतं । धियः ॥ २ ॥

हे मित्र हे वरुण प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानी युवां विश्वस्य राजथः । सर्वस्य स्वामिनी भवथः । हीति प्रसिद्धी । हे ईशाना अस्माकमीश्वरौ युवां धियोऽस्यदीयानि कर्माणि पिप्यतं । प्याययतं फलेः ॥

उपे नः सुतमा गंतं वरुण मित्रं दाशुषः । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

उपे । नः । सुतं । आ । गंतं । वरुण । मित्रं । दाशुषः । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

नोऽस्माकं सुतमभिषुतं सोमं प्रति हे वरुण हे मित्र युवामुपा गंतं । उपागच्छतं । दाशुषो हविर्दातुर्ममास्य सोमस्य पीतये पानाय ॥ ॥ ९ ॥

आ मित्रे वरुणे इति तृचात्मकं षोडशं सूक्तं बाहुवृत्तस्वार्थमीप्णिहं मैत्रावरुणं । आ मित्रं श्रीणिहमित्यनुक्रमणिका ॥ दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽयं मैत्रावरुणस्य तृचः । सूचितं च । आ मित्रे वरुणे वयमश्वि-नाविह गच्छतं । आ० ७. १०. । इति ॥

आ मित्रे वरुणे वयं गीर्भिर्जुहुमो अचिवत् । नि बर्हिषि सदतं सोमपीतये ॥ १ ॥

आ । मित्रे । वरुणे । वयं । गीःभिः । जुहुमः । अचिवत् । नि । बर्हिषि । सदतं । सोमपीतये ॥ १ ॥

वयमात्रेया मित्रे वरुणे मित्रावरुणयोरर्थाय गीर्भिर्मन्त्रैरा जुहुमः अचिवत् अस्मद्वोचप्रवर्तकोऽचिरिव । तस्मादे मित्रावरुणौ सोमपीतये बर्हिषि नि षदतं । निषीदतं ॥

व्रतेन स्थो ध्रुवक्षेमा धर्मणा यातयज्जना । नि बर्हिषि सदतं सोमपीतये ॥ २ ॥

व्रतेन । स्थः । ध्रुवःक्षेमा । धर्मणा । यातयत्ऽज्जना । नि । बर्हिषि । सदतं । सोमपीतये ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां धर्मणा अगङ्गारकेण व्रतेन कर्मणा योगेन ध्रुवक्षेमा स्थः । अविचलितस्थानी भवथः । यातयज्जना । यातयंतः कर्मसु प्रवर्तयंतो जना अस्त्विजो ययोस्ती यातयज्जनी । अथवा यातयंतः शत्रून् हिंसन्तो जना भृत्या ययोस्ती । शिष्टं गतं ॥

मित्रश्च नो वरुणश्च जुषेतां यज्ञमिष्टये । नि बर्हिषि सदतां सोमपीतये ॥ ३ ॥

मित्रः । च । नः । वरुणः । च । जुषेतां । यज्ञं । इष्टये । नि । बर्हिषि । सदतां । सोमपीतये ॥ ३ ॥

मित्रश्च वरुणश्चोमी नोऽस्माकं यज्ञमिष्टयेऽभीष्टाय जुषेतां । सेवेतां । आगत्य च बर्हिषि नि षदतां निवी-
दतां सोमपानाय ॥ १० ॥ ॥ ५ ॥

षष्ठेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि । तत्र यदद्य स्थ इति दशचं प्रथमं सूक्तमावेद्यस्य पौरनास्य आर्षमाणुष्टुभमा-
श्विनं । अगुक्रांतं च । यदद्य दश पौर आश्विनं तदानुष्टुभं त्विति । तदित्युक्तत्वाददिमादीनि षट् सूक्तान्याश्वि-
नानि । आनुष्टुभं त्विति तुशब्दादिदमुत्तरं च द्वे आनुष्टुभे ॥ प्रातरनुवाक आश्विने क्रतावानुष्टुभे छंदसाश्विन-
शस्त्रे चिदमादिके द्वे सूक्ते । यदद्य स्थ इति सूक्ते । आ० ४. १५. इति सूचितं ॥

यदद्य स्थः परावति यदर्वावत्यश्विना । यद्वा पुरु पुरुभुजा यदंतरिक्ष आ गतं ॥ १ ॥

यत् । अद्य । स्थः । पराऽवति । यत् । अर्वाऽवति । अश्विना । यत् । वा । पुरु । पुरु
ऽभुजा । यत् । अंतरिक्षे । आ । गतं ॥ १ ॥

हे पुरुभुजा ब्रह्मणो यज्ञेषु भोक्तारावधिकं रक्षितारौ वा हे अश्विना यद्यद्यथाश्विन् काले परावत्यत्यंतं
दूरदेशे ब्रह्मलोके स्थो भवथः । यद्वा । अर्वावत्यरणवति गंतुं शक्ये पदेशेऽतिके स्थः । यद्यदि वा अथवा पुरु
ब्रह्मप्रदेशेषु स्थः । यद्यद्यंतरिक्षे स्थः तस्मात्सर्वस्मादद्या गतं । आगच्छतं ॥

इह त्या पुरुभूतमा पुरु दंसांसि बिभ्रता । वरस्या याम्यध्रिगू हुवे तुविष्टमा भुजे ॥ २ ॥

इह । त्या । पुरुऽभूतमा । पुरु । दंसांसि । बिभ्रता । वरस्या । यामि । अध्रिगू । इत्यध्रि
ऽगू । हुवे । तुविऽतमा । भुजे ॥ २ ॥

इहाश्विन्यज्ञे त्या तौ पुरुभूतमा पुरुणां बहूनां यजमानानां भावयितृतमौ पुरु पुरुणि दंसांसि कर्माणि
बिभ्रता धारयंतौ वरस्या वरणीयावध्रिगू अन्यैरधृतगमनकर्माणी यामि । उपागच्छामि । तुविष्टमा प्रभूत-
तमौ भुजे भोगाय पालनाय वा ऊवे । आह्वयामि ॥

इमोन्यद्वपुषे वपुश्चक्रं रथस्य येमथुः । पर्यन्या नाहुषा युगा महा रजांसि दीयथः ॥ ३ ॥

इमा । अन्यत् । वपुषे । वपुः । चक्रं । रथस्य । येमथुः । परि । अन्या । नाहुषा । युगा ।
महा । रजांसि । दीयथः ॥ ३ ॥

हे अश्विनी युवां रथस्य युष्मदीयस्यान्यच्चक्रमीमा ॥ अर्तेरीमेति रूपं ॥ गंतयादित्ये वपुषे तस्य शोभायै
वपुर्वपुष्मत् तेजोवत् चक्रं येमथुः । नियमितवंतौ स्थः । अन्यान्येन चक्रेण महा महत्त्वेन स्वसामर्थ्येन नाहुषा
युगा । नाहुषा मनुष्याः । तेषां युगा युगोपलक्षितान् कालान् प्रातरादिसवनान् अहोरात्रादिकालान्वा
रजांसि लोकांश्च परि दीयथः । परिगच्छथः । न्य० ११. १०. १९. इत्युक्तं ॥

तदूषु वामेना कृतं विश्वा यद्वा मनु ष्वे । नाना जातावरेपसा समस्मे बंधुमेयथुः ॥ ४ ॥

तत् । ऊं इति । सु । वां । एना । कृतं । विश्वा । यत् । वां । अनु । स्तवे । नाना । जातौ ।
अरेपसा । सं । अस्मे इति । बंधुं । आ । इयथुः ॥ ४ ॥

हे विश्वा व्याप्ती यत् येन स्तोत्रेण वां युवामनु ष्वे अनुसुवे तद् । उ इति पूरणः । एनामेन पीरेण सु
सुषु वां युवाभ्यां कृतं संपादितं भवतु । नाना पृथगेव जाती समृद्धाचरेपसापापावक्ष्ये अस्मभ्यं बंधुमह्यं धनं वा
समेयथुः । सम्यक् गमयथः । सम्यक् प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

आ यद्वाँ सूर्या रथं तिष्ठद्रघुष्यदं सदा । परि वामरूषा वयो घृणा वरंत आतपः ॥५॥
 आ । यत् । वां । सूर्या । रथं । तिष्ठत् । रघुऽस्यदं । सदा । परि । वां । अरूषाः । वयः ।
 घृणा । वरंते । आऽतपः ॥५॥

हे अश्विनौ वां युवयोः सदा सर्वदा रघुष्यदं शीघ्रं रथं सूर्या युवयोः पत्नी यद्यदा आ तिष्ठत्
 आस्थितवती तदा वां परि वरंते । परितो वृण्वन्ति । के । अरूषा आरोचमाना घृणा दीप्ता आतप
 आतापनाः शत्रूणां वयोऽश्वाः । अथवातप इति विशेष्यं । वयो गंतार उक्तलक्षणा आतपः सर्वतस्तापयित्री
 दीपयः परि वरंते ॥ ॥५॥

युवोरचिश्चिकेतति नरा सुमेन चेतसा । घर्मे यद्वाँ मरेपसं नासत्यास्त्रा भुरण्यति ॥६॥
 युवोः । अचिः । चिकेतति । नरा । सुमेन । चेतसा । घर्मे । यत् । वां । अरेपसं । नासत्या ।
 आस्त्रा । भुरण्यति ॥६॥

हे नरा नेतारावश्विनौ युवोर्युवयोः । युवामित्यर्थः । अचिरस्मृतिता अचिः सुमेन सुखेनापिदाहोपशम-
 रूपेण हेतुना चेतसादरयुक्तेन मनसा चिकेतति । जानाति । सुतवानित्यर्थः । सति दुःखे सुखमुच्यते । दुःखस्य
 कः प्रसंग इत्यत आह । यद्यस्मात् हे नासत्या वां युवयोरास्त्रास्त्रेण तन्निष्पन्नेन स्त्रीचेण घर्मे दीप्तं दहंतमपि-
 मसुरैः स्वदाहाय प्रक्षिप्तमरेपसमपापं सुखकरं भुरण्यति प्राप्तवान् ॥ भुरण्यतिर्गतिकर्मा ॥ अचिरमेः सकाशा-
 द्रक्षणं हिमेनापि घंसं । अश्वे १. ११६. ८. । युवमृबीसमुत तप्तमचये । अश्वे १०. ३९. ९. । इत्यादिभिः स्पष्टं
 प्रदर्शितं ॥

उयो वाँ ककुहो ययिः शृण्वे यामेषु संतनिः । यद्वाँ दंसोभिरश्विनाचिर्नराववर्तति ॥७॥
 उयः । वां । ककुहः । ययिः । शृण्वे । यामेषु । संऽतनिः । यत् । वां । दंसःऽभिः । अश्विना ।
 अचिः । नरा । आऽववर्तति ॥७॥

उय उद्गूर्णबलो वां युवयोः ककुह उच्छ्रितो महान् ययिर्गता संतनिः सततं गच्छन् रथो यामेषु गमनेषु
 यज्ञेषु वा शृण्वे । श्रूयते । हे अश्विना हे नरा यद्यस्माद्वां युवां दंसोभिः कर्मभिरचिरस्मृतिताववर्तति
 आवर्तयति ॥

मध्वं ऊ षु मधूयुवा रुद्रा सिषक्ति पिप्युषी ।
 यत्समुद्राति पर्षथः पक्काः पृक्षो भरंत वां ॥८॥
 मध्वः । ऊं इति । सु । मधुऽयुवा । रुद्रा । सिसक्ति । पिप्युषी ।
 यत् । समुद्रा । अति । पर्षथः । पक्काः । पृक्षः । भरंत । वां ॥८॥

हे मधूयुवा मधुरस्य सोमादेर्मिश्रयितारी हे रुद्रा । रुद्रा सुतिः । तथा द्रवणीयौ रुद्रपुत्री वा वां मध्वो
 मधुररसेन सु पिप्युषी सुषु प्याययंती सुतिरस्मृता सिषक्ति । सेवते । यद्यदा समुद्रा समुद्रवशासाधनान्यत-
 रिचाण्यति पर्षथः अतिपारयथः । यज्ञं प्राप्नुय इत्यर्थः । पक्काः पृक्षोऽन्नानि हविर्लक्षणाणि वां भरंत । अयंते
 यजमानैः ॥

सत्यमिद्धा उ अश्विना युवामाहुर्मयोभुवा ।
 ता यामन्यामहूतमा यामन्ना मृळयत्तमा ॥९॥

स॒त्यं । इ॒त् । वै । ऊं॒ इति॑ । अ॒श्वि॒ना । यु॒वां । आ॒हुः । म॒यः॑ऽभु॒वा ।
ता । या॒म॒न् । या॒मः॑ऽहू॒त॒मा । या॒म॒न् । आ । मृ॒ळ॒यत्॑ऽत॒मा ॥ ९ ॥

हे अश्विना युवां सत्यमित् सत्यमेव । वा इति पादपूरणः । मयोभुवा मुखस्य भावयितारावाङ्गः पुराविदः । ता तौ मुखकरत्वेन प्रसिद्धौ युवां यामन्यञ्चे यामहूतमा गमनार्थं भृशमाङ्गातयौ भवतमिति शेषः । यामन्-स्यञ्चेऽस्यदर्थागमने वा मृळयत्तमा चातिशयेन मुखयितारौ भवतं । आकारश्चार्थः ॥

इ॒मा ब्र॒ह्मा॒णि॒ वर्ध॑ना॒श्वि॒भ्यां॑ संतु॒ शंत॑मा । या त॒क्षाम॒ रथाँ॑ इ॒वावो॑चाम बृ॒हन्म॑मः ॥ १० ॥
इ॒मा । ब्र॒ह्मा॒णि । वर्ध॑ना । अ॒श्विऽभ्याँ॑ । संतु॒ । शं॑ऽत॒मा । या । त॒क्षाम॒ । रथा॑न्ऽइ॒व ।
अ॒वो॑चाम । बृ॒हत् । न॒मः ॥ १० ॥

अथ स्तुतिं निगमयति । इमेमानीदानीं कृतानि ब्रह्माणि परिवृढानि सोचाण्यश्विभ्यां वर्धना वर्धनानि समर्धकानि शंतमा सुखतमानि संतु । या यानि तक्षाम संपादयाम रथानिव शिल्पी तद्वत्तक्षाम तानि संतु । वयं बृहत् प्रभूतं प्रभूतफलप्रदं नमो नमस्कारोक्तिमवोचाम ॥ ॥ १२ ॥

कूष्ठ इति दशर्चं द्वितीयं मूक्तं पौरस्वार्थः । कूष्ठ इत्यनुक्रमणिका । पूर्वत्र तुशब्दादिदमप्यानुष्ठुभं । आश्विनं तदिति पूर्वोक्तत्वात् ॥ प्रातरनुवाकाश्विनश्चस्त्रयोः पूर्वमूक्तेन सहोक्ती विनियोगः ॥

कू॒ष्ठो॑ दे॒वाव॑श्वि॒नाद्या॑ दि॒वो म॑नाव॒सू । तच्छ्र॑व॒थो वृ॒ष॒ण्व॒सू अ॒चि॒र्वा॒मा वि॑वास॒ति ॥ १ ॥
कू॒ऽस्यः॑ । दे॒वौ । अ॒श्वि॒ना । अ॒द्य । दि॒वः । म॒ना॒व॒सू इति॑ । तत् । अ॒व॒थः । वृ॒ष॒ण्व॒सू इति॑
वृ॒ष॒ण्व॒सू । अ॒चिः॑ । वां । आ । वि॒वा॒स॒ति ॥ १ ॥

हे देवी हे मनावसू स्तुतिधनावश्विनाद्यास्त्रिन्यागदिने दिवो दुर्लोकादागत्य कूष्ठः ॥ व्यत्ययेनैकवचनं ॥ कौ भूमी तिष्ठती संती तत्स्तोत्रं अवथः । शृणुथः । हे वृषण्वसू वर्षकधनौ वामचिरत्रेः पुत्र आ विवासति । सर्वतः परिचरति ॥ अथवा कू इत्यस्य निपातस्य स्य इत्याख्यातेन सहेति योगविभागात्समामः । ऐकस्वर्यं चाध्येतुस-मयप्राप्तं । अरा इव । ऋग्वे० ५. ५८. ५ । इत्यत्र यथेवशब्दः कूचिज्जायते । ऋग्वे० १०. ४. ५ । कूचित्तमं । ऋग्वे० १०. ९३. ११ । इत्यादिवदचापि द्रष्टव्यं । क्व स्थिती भवथः । अचिर्युवां स्तीति तं शृणुथ इत्यर्थः ॥

कु॒ह॒ त्या कु॒ह॒ नु॒ श्रु॒ता दि॒वि दे॒वा ना॑स॒त्या ।
कस्मि॒न्ना य॑तथो॒ जने॒ को वां॑ न॒दीनां॑ स॒चा ॥ २ ॥
कु॒ह॒ । त्या । कु॒ह॒ । नु॒ । श्रु॒ता । दि॒वि । दे॒वा । ना॑स॒त्या ।
कस्मि॑न् । आ । य॒त॒थः॑ । जने॑ । कः । वां । न॒दीनां॑ । स॒चा ॥ २ ॥

त्या तौ देवा देवी नासत्याश्विनी कुह कुच तिष्ठतः । नु अथ कुह श्रुता कुच श्रुती दिवि दुर्लोके निवसत इति शेषः । अथ प्रत्यक्षतः । हे देवी युवां कस्मिन् जने यजमान आ यतथः । आगच्छथः । कः स्तोता वां युवयोर्नदीनां स्तुतीनां सचा सहायः स्यात् ॥

कं॒ या॒थः॑ कं॒ ह॒ गच्छ॑थः॒ कम॑च्छा॒ युंजा॑थे॒ रथे॑ ।
कस्य॒ ब्र॒ह्मा॒णि रा॑य॒थो व॒यं वा॑मु॒श्मसी॑ष्टये ॥ ३ ॥

कं । याथः । कं । ह । गच्छथः । कं । अच्छ । युंजाथे इति । रथं ।

कस्य । ब्रह्माणि । रायथः । वयं । वां । उश्मसि । इष्टये ॥ ३ ॥

हे अश्विनी युवां कं यजमानं यज्ञं वा प्रति याथः । अध्वानमुल्लंघ्य याथः । कं ह कं च प्रति गच्छथः । गत्वा च केन सह संगती भवथः । कं चाच्छामिप्राप्तुं युंजाथे योजयथो रथमश्वैः । कस्य ब्रह्माणि परिवृढानि सोत्राणि रायथः । रमेथे । वयं च वां युवामिष्टये गमनाद्यैषणाय वोश्मसि । कामयामहे । तस्मात् कस्य च यागं प्रति न गंतव्यमित्यर्थः ॥

पौरं चिद्भुत्प्रुतं पौरं पौराय जिन्वथः । यदीं गृभीततातये सिंहमिव दुहस्पदे ॥ ४ ॥

पौरं । चित् । हि । उद्ऽप्रुतं । पौरं । पौराय । जिन्वथः । यत् । ई । गृभीतऽतातये ।

सिंहंऽइव । दुहः । पदे ॥ ४ ॥

हे पौर । इदमश्विनोः संबोधनं । पौरिण सुखत्वेन संबन्धादश्विनावपि पौरौ ॥ उभयोऽस्त्वांस्मेकवचनं ॥ हे पौरसंबन्धिनावश्विनी युवां पौरं । चिदिति पुराणः । पौरिण वृथ्यर्थं प्रार्थ्यमानत्वेन संबन्धान्नेधोऽपि पौरः । तमुद्भुतमुदकप्लावकं मेघं पौराय ऋषये मह्यं जिन्वथः । प्रेरयथः । यद्यौ युवां गृभीततातये गृहीतयज्ञसंता-
नाय पौरायमेनं मेघं प्रतिगच्छथो द्रुहो द्रोहस्य पदे स्थानेऽरण्यदेशे सिंहमिव । गर्जतं प्रबलं सिंहं यथा बलाध्यावयति शूराः तद्वज्जिन्वथ इति ॥

प्र च्यवानाज्जुजुरुषो वत्रिमत्कं न मुंचथः । युवा यदीं कृथः पुनरा काममृखे वध्वः ॥ ५ ॥

प्र । च्यवानात् । जुजुरुषः । वत्रिं । अत्कं । न । मुंचथः । युवा । यदि । कृथः । पुनः ।

आ । कामं । ऋखे । वध्वः ॥ ५ ॥

च्यवानादृषेर्जुजुरुषो जरसा जीर्णात्सकाशाद्वत्रिं हेयं पुराणं रूपमत्कं न कवचमिव प्र मुंचथः । प्रमुंचतं । प्रामुंचतं द्रापिमिव च्यवानादित्यादि मंत्रांतरं । ऋखे १. ११६. १०. । यदि यदा पुनर्युवा ऋषः । युवानं कृष्य इत्यर्थः । तदा वध्वः सुरूपायाः स्त्रियः कामं कमनीयं रूपमा ऋखे । प्राप्तवान् ॥ ॥ १३ ॥

अस्ति हि वामिह स्तोता स्मसि वां संदृशि श्रिये ।

नू श्रुतं म आ गतमवोभिर्वाजिनीवसू ॥ ६ ॥

अस्ति । हि । वां । इह । स्तोता । स्मसि । वां । संऽदृशि । श्रिये ।

नु । श्रुतं । मे । आ । गतं । अवःऽभिः । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ॥ ६ ॥

हे अश्विनी वां स्तोता पीरोऽस्ति हि । वर्तते खलु । हे देवी वां संदृशि संदर्शने संनिधानि स्मसि । स्मः । भवेम । किमर्थं । श्रिये । नु अद्य मे मदीयमाह्वानं श्रुतं । शृणुतं । श्रुत्वा आ गतं । आगच्छतं । किं तूष्णीं नेत्याह । अवोभी रचणैः सह वाजिनीवसू अन्नवसू ॥

को वामद्य पुरूणामा वव्रे मर्त्यानां । को विप्रो विप्रवाहसा को यज्ञैर्वाजिनीवसू ॥ ७ ॥

कः । वां । अद्य । पुरूणां । आ । वव्रे । मर्त्यानां । कः । विप्रः । विप्रऽवाहसा । कः ।

यज्ञैः । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ॥ ७ ॥

हे वाजिनीवसू अन्नवसू वां युवामद्यास्मिन्दिने पुरूणां मर्त्यानां मध्ये क आ वव्रे । सर्वतो भजति । हे

विप्रवाहसा विप्रैर्मेधाविभिर्वहनीयौ को विप्रो मेधावी वव्रे । को यजमानो यज्ञैर्वव्रे । अत्यंतविलंबमसहमानः पुनः पुनर्व्रते ॥

आ वां रथो रथानां येष्टो यात्वश्विना । पुरु चिदस्मयुस्तिर आंगूषो मर्त्येष्व ॥ ८ ॥

आ । वां । रथः । रथानां । येष्टः । यातु । अश्विना । पुरु । चित् । अस्मऽयुः । तिरः । आंगूषः । मर्त्येषु । आ ॥ ८ ॥

हे अश्विनाश्विनौ वां युवयो रथ एको रथो रथानां येष्ट इतरदेवरथानां मध्येऽतिशयेन गता सन् आ यातु । कीदृशः सन् । पुरु चिद्वह्न्यप्यस्मद्विरोधिनस्तिरो हिंसकस्तिरस्कर्ता वास्ययुरस्मान् कामयमानो मर्त्येषु सर्वेषु यजमानेषु मध्य आंगूषः सुत्यः । आकारः पूरणः । अथवा आंगूषः स्तोमः । स्तोमोऽस्मयुरस्मान् वसैर्योक्तुं कामयमानो मर्त्येषु मर्त्यैरस्मदीयेर्च्यत्विग्भिः प्रेरितः सन् । उक्तलक्षणाश्विनो रथस्य वा सुतिरा सर्वतः पुरु चित् पुरुष्यपि शत्रुबलानि तिरः । तिरस्करोति ॥

शमू षु वां मधूयुवास्माकमस्तु चर्कृतिः ।

अर्वाचीना विचेतसा विभिः श्येनेव दीयतं ॥ ९ ॥

शं । ऊं इति । सु । वां । मधुऽयुवा । अस्माकं । अस्तु । चर्कृतिः ।

अर्वाचीना । विऽचेतसा । विऽभिः । श्येनाऽइव । दीयतं ॥ ९ ॥

हे मधूयुवा मधुमंती वां युवाभ्यां चर्कृतिः पुनःपुनः करणं युवाभ्यामर्थाय पुनःपुनः क्रियमाणं स्तोत्रं युवयोरोगमनस्याभ्यासो वास्माकं सु सुष्ठु शम सुखकरमेवास्तु । भवतु । हे अर्वाचीनार्वागस्मदभिमुखांचनी हे विचेतसा विशिष्टप्रज्ञौ श्येनेव श्येनाविव विभिर्गेतुभिरश्वैर्दीयतं । गच्छतं ॥

अश्विना यज्ञ कर्हि चिच्छुश्रूयातमिमं हवँ ।

वस्वीरू षु वां भुजः पृंचन्ति सु वां पृचः ॥ १० ॥

अश्विना । यत् । ह । कर्हि । चित् । श्रुश्रूयातं । इमं । हवँ ।

वस्वीः । ऊं इति । सु । वां । भुजः । पृंचन्ति । सु । वां । पृचः ॥ १० ॥

हे अश्विना युवां यज्ञ यच्च कर्हि चित् स्थितवन्ती भवथः तत्रेवं मे हवमाह्वानं श्रुश्रूयातं । श्रुश्रूयतं । श्रुत्वागच्छतमित्यर्थः । किमर्थमित्युच्यते । वस्वीः प्रशस्या भुजो धनानि हविर्लक्षणानि सु सुष्ठु वां युवां पृंचन्ति । मिश्रयन्ति । प्राप्तुवन्ति । उ इति पूरणः । कीदृश्यो भुजः । वां युवां सु सुष्ठु पृचः संपर्चनाः । युवां प्राप्तुं कामयमाना इत्यर्थः । अथवा सु पृचः सुसंपर्चनाः स्तोतारो वस्वीर्भुजो वां सुष्ठु पृंचन्ति । संपर्चयन्ति ॥ १० ॥

प्रति प्रियतममिति नवर्चं तृतीयं सूक्तं । अवस्युर्नामात्रेय ऋषिः । पक्तिस्कंदः । अश्विनी देवता । अनुक्रांतं च । प्रति नवावस्युः पांक्तमिति ॥ प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ पांक्ते कंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं । प्रति प्रियतममिति पांक्तं । आ० ४. १५. इति हि सूचितं ॥

प्रति प्रियतमं रथं वृषणं वसुवाहनं ।

स्तोता वामश्विनावृषिः स्तोमेन प्रति भूषति माध्वी मम श्रुतं हवँ ॥ ११ ॥

प्रति । प्रियऽतमं । रथं । वृषणं । वसुऽवाहनं ।

स्तोता । वां । अश्विनौ । ऋषिः । स्तोमेन । प्रति । भूषति । माध्वी इति । मम । श्रुतं । हवँ ॥ ११ ॥

हे अश्विनी । एकः प्रतिशब्दोऽनुवादः । वां युवयोः प्रियतमं रथं स्तोता ऋषिरवस्युः सोमेन प्रति भूषति । अलंकरोति । कीदृशं रथं । वृषणं वर्षितारं फलानां वसुवाहनं धनानां वाहकं । ईदृशं रथमागमनाय स्तोती-
त्यर्थः । तस्मात् हे माधी मधुविद्याविदितारौ मम हवमाद्भानं श्रुतं । शृणुतं ॥

अत्यायातमश्विना तिरौ विश्वा अहं सना ।

दस्मा हिरण्यवर्तनी सुषुम्ना सिंधुवाहसा माधी मम श्रुतं हवँ ॥२॥

अतिऽआयातं । अश्विना । तिरः । विश्वाः । अहं । सना ।

दस्मा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी । सुऽसुम्ना । सिंधुऽवाहसा । माधी इति ।
मम । श्रुतं । हवँ ॥२॥

हे अश्विना अत्यायातं । सर्वान्यजमानानतिक्रम्यागच्छतं । यथाहमृषिर्विश्वाः सर्वा अस्मद्विरोधिप्रजाः सना
सदा तिरस्करोमि । अथवाहं तिरः । तिरः सत इति प्राप्त्येति निश्चितं । ३. २० । प्राप्ता विश्वाः सर्वाः क्रिया
युष्मदीया अनुतिष्ठेयमित्यर्थः । सना सनातनी दस्मा शत्रूणामुपक्षपयितारौ हिरण्यवर्तनी हिरण्यरथौ सुषुम्ना
सुधर्मा सिंधुवाहसा नदीनां प्रवाहयितारौ वृष्टिप्रेरणेन । तादृशी युवामत्यायातं ॥

आ नो रत्नानि बिभ्रतावश्विना गच्छतं युवं ।

रुद्रा हिरण्यवर्तनी जुषाणा वाजिनीवसू माधी मम श्रुतं हवँ ॥३॥

आ । नः । रत्नानि । बिभ्रतौ । अश्विना । गच्छतं । युवं ।

रुद्रा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी । जुषाणा । वाजिनीवसू इति वाजिनी
ऽवसू । माधी इति । मम । श्रुतं । हवँ ॥३॥

हे अश्विना नोऽस्माभ्यं रत्नानि रमणीयानि धनानि बिभ्रतौ धारयन्तौ युवं युवां नोऽस्मान्वा आ गच्छतं ।
हे रुद्रा रुद्रपुत्रौ सुखी वा हे वाजिनीवसू वाजिनधनी युवां हिरण्यवर्तनी हिरण्यरथौ जुषाणा यज्ञं सेव-
मार्गं संतावा गच्छतमिति । माधी इत्यादि गतं ॥

सुष्टुभो वां वृषण्वसू रथे वाणीच्याहिता ।

उत वां ककुहो मृगः पृक्षः कृणोति वापुषो माधी मम श्रुतं हवँ ॥४॥

सुऽस्तुभः । वां । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । रथे । वाणीची । आऽहिता ।

उत । वां । ककुहः । मृगः । पृक्षः । कृणोति । वापुषः । माधी इति । मम । श्रुतं । हवँ ॥४॥

हे वृषण्वसू वर्षधनी वर्षितारौ वा वसूनां हे अश्विनी सुष्टुभः सुस्तीर्तुर्मम वाणीची वायूपा स्तुतिर्वा युवयो
रथ आहिता । स्थापिता । अस्माभिः कृतेत्यर्थः । उतापि च वां युवाभ्यां ककुहो महान् मृगो मृगयिता वापुषो
वपुष्मान्यजमानः पृक्षोऽज्ञं हविः कृणोति । करोति । तस्मात्तम हवं श्रुतमिति ॥

बोधिन्मनसा रथ्येषिरा हवनश्रुता ।

विभिश्चवानमश्विना नि याथो अद्वयाविनं माधी मम श्रुतं हवँ ॥५॥

बो॒धित॑ऽम॒नसा । र॒थ्या । इ॒षिरा । ह॒वन्ऽश्रु॑ता ।
वि॑ऽभिः । च॒वानं॑ । अ॒श्विना॒ । नि । या॒थः । अ॒ह॒यावि॑नं । मा॒ध्वी इति॑ । म॒म ।
श्रु॑तं । ह॒वं ॥ ५ ॥

हे अश्विना बोधिन्मनसा बुध्यमानमनस्कौ रथ्या रथस्वामिनाविषिरा शीघ्रगंतारौ सर्वैर्गतव्यौ वा हव-
नश्रुता हवनस्य स्तुतेः श्रोतारौ युवां विभिरश्चैष्यवानमृषिमहयाविनं मायारहितं नि याथः । यथा तमृषिं
प्राप्तवन्तौ तद्वन्मां प्रति पथि नि याथः । नितरामागच्छतं । प्र चयानाज्जुष्यो वत्रिं । ऋग्वे० ५. ७४. ५. ।
इति ह्युक्तं ॥ ॥ ५५ ॥

आ वाँ न॒रा म॒नो॒युजो॑ऽश्वा॒सः प्रु॒षित॑प्स॒वः ।
वयो॑ वह॒न्तु पी॒तये॑ स॒ह सु॒स्त्रेभि॑र॒श्विना॒ मा॒ध्वी म॒म श्रु॑तं ह॒वं ॥ ६ ॥
आ । वाँ । न॒रा । म॒नः॑ऽयुजः । अ॒श्वा॒सः । प्रु॒षित॑ऽप्स॒वः ।
वयः॑ । वह॒न्तु । पी॒तये॑ । स॒ह । सु॒स्त्रेभिः॑ । अ॒श्विना॒ । मा॒ध्वी इति॑ । म॒म । श्रु॑तं । ह॒वं ॥ ६ ॥

हे नरा कर्मणां नेतारौ हे अश्विनी वां युवां मनोयुजो मनोमात्रेण युज्यमानाः । सुशिक्षिता इत्यर्थः ।
प्रुषितप्सवो विचित्ररूपा वयः शीघ्रगंतारोऽश्वासोऽश्वा आ वहन्तु पीतये सोमपानाय । सुस्त्रेभिः सह अस्त्रभ्यं
दैवैः सुविस्तृताधनिर्धनादिभिर्वा सह वहन्तु ॥

अ॒श्विना॒वेह॑ ग॒च्छतं॑ नास॒त्या मा वि वे॑नतं ।
ति॒रश्चि॑द॒र्यया॑ परि॒ व॒र्तिर्या॑तमदा॒भ्या मा॒ध्वी म॒म श्रु॑तं ह॒वं ॥ ७ ॥
अ॒श्विनौ । आ । इ॒ह । ग॒च्छतं॑ । नास॒त्या । मा । वि । वे॑नतं ।
ति॒रः । चि॒त् । अ॒र्यऽया॑ । परि॒ व॒र्तिः । या॒तं । अ॒दा॒भ्या । मा॒ध्वी इति॑ । म॒म । श्रु॑तं । ह॒वं ॥ ७ ॥

हे अश्विनाविहासिन्यश्च आ गच्छतं । हे नासत्या मा वि वेनतं । विगतकामी मा भवतं ॥ वेनतिः कांति-
कर्मा ॥ हे अदाभ्याहिर्यौ पुत्र्यौ अर्ययार्यौ स्वामिनी युवां । मुपां मुलुगित्यादिना मुपो याजादेशः ॥ तिरश्चित्
अंतर्हितादूरदेशादपि युवां वर्तिरस्त्रव्यङ्गगृहं परि घातं । आगच्छतं ॥

अ॒स्मि॒न्य॒ज्ञे अ॒दा॒भ्या ज॒रितारं॑ शु॒भस्प॑ती ।
अ॒व॒स्यु॒म॒श्विना॒ यु॒वं गृ॒णंत॑मु॒प भू॒षथो॑ मा॒ध्वी म॒म श्रु॑तं ह॒वं ॥ ८ ॥
अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे । अ॒दा॒भ्या । ज॒रितारं॑ । शु॒भः । प॒ती इति॑ ।
अ॒व॒स्युं । अ॒श्विना॒ । यु॒वं । गृ॒णंतं॑ । उ॒प । भू॒षथः॑ । मा॒ध्वी इति॑ । म॒म । श्रु॑तं । ह॒वं ॥ ८ ॥

हे अदाभ्या अहिंस्तौ हे शुभस्पती उदकस्य स्वामिनावश्विना युवं युवामस्मिन्यज्ञे जरितारं स्तोतारमवस्युं
गृणंतं सुवतं मासुप भूषथः । उपप्राप्तुं ॥

अ॒भू॒दु॒षा रु॒श॒त्प॒शुरा॒ग्नि॒र॒धाय॑तृ॒वियः॑ ।
अ॒यो॒जि वां वृ॒षण्व॑सू रथो॑ द॒स्रा॒वम॑त्यो॒ मा॒ध्वी म॒म श्रु॑तं ह॒वं ॥ ९ ॥

अभूत् । उषाः । रुशन्ऽपशुः । आ । अग्निः । अधायि । अत्वियः ।

अयोजि । वां । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । रथः । दसौ । अमर्त्यः । माध्वी इति ।

मम । श्रुतं । हवं ॥ ९ ॥

उषा व्युष्टिरभूत् । अग्निश्च रुशन्पशुर्दोषपशुमान् । प्रकाशितहविरित्यर्थः । अथवा पशवः किरणाः । रुश-
द्रश्मिः सन् अधायि । वेद्यामधीयत अपिराहवनीयं अत्वियं अती काले भवः । हे वृषण्वसू प्रदत्तधनौ हे
दसौ वां युवयोरमर्त्योऽमरणधर्मा ध्रुवो रथोऽयोजि । अश्वैर्युक्तो भवत्वित्यर्थः ॥ कंदसि लुङ्ङिट इत्यनेके-
ष्वर्थेषु लुङ् भवति । इह प्रार्थनायां ॥ माध्वी इत्यादि गतं ॥ ॥ १६ ॥

आ भात्यपिरिति पंचचं चतुर्थं सूक्तं भौमस्यात्रैरार्षं वैष्णवमाश्विनं । अत्रानुक्रमणिका । आ भाति पंचा-
त्रिरिति ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टवार्थमिदं सूक्तं । सूचितं च । आ भात्यपिर्यावाणेव । आ० ४. ६. इति ॥ प्रातरनुवाक
आश्विने क्रतौ वैष्णवे कंदस्याश्विनशस्त्रे चेदमादिके द्वे सूक्ते । सूच्यते हि । आ भात्यपिरिति सूक्ते । आ० ४. १५. ।
इति ॥ अत्रोर्यमे होतुरतिरिक्तोक्थ्य इदं सूक्तं । सूचितं च । आ भात्यपिः क्षेत्रस्य पतिना वयमिति परिधा-
नीया । आ० ९. ११. इति ॥

आ भात्यग्निरुषसामनीकमुद्विप्राणां देवया वाचो अस्थुः ।

अर्वाचा नूनं रथ्येह यातं पीपिवांसमश्विना घर्ममच्छ ॥ १ ॥

आ । भाति । अग्निः । उषसां । अनीकं । उत् । विप्राणां । देवऽयाः । वाचः । अस्थुः ।

अर्वाचा । नूनं । रथ्या । इह । यातं । पीपिऽवांसं । अश्विना । घर्मं । अच्छ ॥ १ ॥

उषसामनीकमनीकभृतः । अनीकं मुखं । उषसि प्रबुध्यमान इत्यर्थः । तादृशोऽपिरा भाति । दीप्यते ।
यद्वा । उषसां मुखमा भाति । दीपयति । उषःकाले ह्ययः प्रतिबोध्यते । किंच विप्राणां मेधाविनां स्तोत्राणां
देवया देवकामा वाचः स्तोत्राण्युदस्थुः । उत्तिष्ठति । यस्मादेवं तस्मात् हे रथ्या रथस्वामिनावश्विनावर्वाचा-
स्मदभिमुखांचनौ नूनमयास्मिन्यागदिन इहा यातं । कं प्रति । पीपिवांसं स्वांगिः परिवृढं घर्मं प्रदीप्तं यज्ञं ।
यद्वा । पीपिवांसमाप्यायितं वसतीवरीभिः चरद्रूपं सोमरसं । अथवा घृतादिना पीपिवांसं घर्मं प्रवर्ग्यमच्छा-
भिलक्ष्येह यातं । प्रवर्ग्येऽस्य सूक्तस्य विनियोगः ॥

न संस्कृतं प्र मिमीतो गमिष्ठांति नूनमश्विनोपस्तुतेह ।

दिवाभिपित्वेऽवसागमिष्ठा प्रत्यवर्ति दाशुषे शंभविष्ठा ॥ २ ॥

न । संस्कृतं । प्र । मिमीतः । गमिष्ठा । अंति । नूनं । अश्विना । उपऽस्तुता । इह ।

दिवा । अभिऽपित्वे । अवसा । आऽगमिष्ठा । प्रति । अवर्ति । दाशुषे । शंभविष्ठा ॥ २ ॥

अश्विनी संस्कृतं घर्मं न प्र मिमीतः । न हिंसां । किंतु अंत्यंतिके घर्मसमीपे नूनमिदानीमिह यज्ञे गमिष्ठा
गंतुमावश्विनाश्विनावुपस्तुतोपस्तुतौ भवतः । दिवाभिपित्वे दिवसस्याभिपतने प्रातःकालेऽवसा रक्षणेन सहा-
गमिष्ठागंतुतमौ । अवर्ति प्रति वृद्धभूतौ । वर्तिर्जीवनं । तदभावोऽवर्तिः । तद्रहितमन्नं यथा भवति तथागंतु-
तमौ । आगत्य च दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय शंभविष्ठा मुखस्य भावयितारौ भवतां ॥

उता यातं संगवे प्रातरहो मध्यंदिन उदिता सूर्यस्य ।

दिवा नक्तमवसा शंतमेन नेदानीं पीतिरश्विना ततान ॥ ३ ॥

उ॒त । आ॒ । या॒तं । सं॒ऽग॒वे । प्रा॒तः । अ॒हः । म॒ध्यंदि॒ने । उ॒त्ऽइ॒ता । सूर्य॑स्य ।
दि॒वा । न॒क्तं । अ॒व॒सा । शं॒तमे॒न । न । इ॒दानीं॑ । पी॒तिः । अ॒श्वि॒ना । आ॒ । त॒तान् ॥ ३ ॥

अहो वेधा चेधा पंचधा पंचदशधा समाना विभागाः संति । इह पंचधा विभाग आत्तः ॥ उतापि चा यातं । आगच्छतं । कदा । संगवे संगवकाले । संगच्छंते गावो दोहनभूमिं यस्मिन्काले स संगवः । रात्र्यपरकाले हि गावो वने हिमतृणानि भक्षयित्वा पुनर्दोहाय संगवे प्रतिनिवर्तते । तथा प्रातः प्रातःकालेऽपि । तथा मध्यंदिनेऽहो मध्यकाले सूर्यस्योदितोदितावभ्युदयेऽत्यंतप्रवृद्धसमये । अपराह्ण इत्यर्थः । एतत्सायाह्नस्याप्युपलक्षणं । न केवलमुक्तेष्वेव कालेषु किंतर्हि दिवा नक्तं सर्वदा शंतमेन सुखतमेनावसा रक्षणेन हविषा वा मिमिक्षेना यातं । किमर्थमागम्यते पूर्वमेवान्येर्देवैः स्वीकृतत्वात् नेत्याह । इदानीमपि पीतिरितरदेवानां पानं ना ततान न तनोत्यश्विनाश्विनीं विहायेति शेषः ॥

इ॒दं हि वां प्र॒दिवि॒ स्यान्मो॒क इ॒मे गृ॒हा अ॒श्वि॒ने॒दं दुरो॑णं ।
आ नो॑ दि॒वो बृ॒ह॒तः पर्व॑ता॒दाज्ञो॒ या॒तमि॒षमृ॑जं॒ वह॑ता ॥ ४ ॥
इ॒दं । हि । वां । प्र॒ऽदिवि॒ । स्या॒नं । ओ॒कः । इ॒मे । गृ॒हाः । अ॒श्वि॒ना । इ॒दं । दुरो॑णं ।
आ । नः॒ । दि॒वः । बृ॒ह॒तः । पर्व॑ता॒त् । आ॒ । अ॒त्ऽभ्यः॒ । या॒तं । इ॒षं । ऊ॒र्जं॒ । वह॑ता ॥ ४ ॥

हे अश्विना वां युवयोः प्रदिवि पुराणमिदं ह्योको निवासयोग्यं स्थानमुत्तरवेद्याख्यं । अथ सौमिकवेद्य-भिप्रायेणाह । इमे गृहाः प्राचीनवंशादयः । इदं दुरोणं देवयजनगृहं । नोऽस्मदर्थं दिवो द्युलोकाद्बृहतः पर्वतात् पर्ववतो मेघादज्ञोऽपां कारणादंतरिक्षादा यातं । आगच्छतं । किं तूष्णीं । न । इषमृजं चाप्यं बलं च । बलसाधनमन्नं सारभूतमित्यर्थः । तादृशं वहता वहंती ॥

सम॒श्विनो॒र॒व॒सा नू॒तने॒न म॒यो॒भुवा॑ मु॒प्रणी॑ती गमेम ।
आ नो॑ र॒यिं व॒हत॒मो॒त वी॒राना॑ वि॒श्वान्य॑मृ॒ता सौ॒भ॒गानि ॥ ५ ॥
सं । अ॒श्वि॒नोः । अ॒व॒सा । नू॒तने॒न । म॒यः॒ऽभुवा॑ । सु॒ऽप्र॒णी॑ती । ग॒मे॒म ।
आ । नः॒ । र॒यिं । व॒हतं॒ । आ॒ । उ॒त । वी॒रान् । आ॒ । वि॒श्वानि॑ । अ॒मृ॒ता । सौ॒भ॒गानि ॥ ५ ॥

वयं सं गमेम संगच्छेमाश्विनोर्नूतनेनावसान्यकृतेन रक्षणेन मयोभुवा सुखस्य भावयित्र्या सुप्रणीती मुप्रणीत्या सुप्रागमनेन च । अपि वैते उभे अवसो विशेषणे । उक्तलक्षणेन सं गमेम । नोऽस्मभ्यं रयिमा वहतं । उत वीरान् पुत्रादीना वहतं । हे अमृतामरणधर्माणी विश्वानि सौभगानि सुभगत्वान्या वहतं ॥ ॥ १७ ॥

प्रातर्यावाणेति पंचर्चं पंचमं सूक्तमात्रेयं त्रैष्टुभमाश्विनं । प्रातर्यावाणेति ह्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विन-शस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥ अप्तोर्यामे मैत्रावरुणातिरिक्तोक्थ इदमेव शस्यं । तथा च सूचितं । प्रातर्यावाणा चित्रस्य पते मधुमंतमूर्मि । आ० ९. ११० । इति ॥

प्रा॒त॒र्या॒वा॒णा प्र॒थ॒मा य॒ज॒ध्वं पु॒रा गृ॒धा॒द॒र॒रुषः॑ पि॒वा॒तः ।
प्रा॒त॒र्हि य॒ज्ञम॒श्वि॒ना द॒धा॒ते प्र॒ शंसं॑ति क॒वयः॑ पूर्॒वभा॑जः ॥ १ ॥
प्रा॒तः॒ऽया॒वा॒ना । प्र॒थ॒मा । य॒ज॒ध्वं । पु॒रा । गृ॒धा॒त् । अ॒र॒रुषः॑ । पि॒वा॒तः ।
प्रा॒तः । हि । य॒ज्ञं । अ॒श्वि॒ना । द॒धा॒ते इति॑ । प्र॒ । शंसं॑ति । क॒वयः॑ । पूर्॒व॒ऽभा॑जः ॥ १ ॥

हे मदीया ऋत्विजः प्रातर्यावाणा प्रातरेव यज्ञगंतारौ प्रथमात एवेतरेभ्यो देवेभ्यः पूर्वभाविनी प्रकृष्टतमौ वाश्विनी यजध्वं । किमर्थं । प्रथमयागनियोग उच्यते । गृध्रादभिकांचतोऽरुषोऽदातू रक्षःप्रभृतेः पुरा पूर्वं पिवातः । पिवातां । अनागतौ कथं यष्टुं शक्यावित्यत आह । अश्विनाश्विनी प्रातर्हि यज्ञं दधाते । धारयतः । संभजतः । पूर्वभाजः पूर्वकालीनाः कवयोऽनूचाना ऋषयः प्रातरेवैतौ प्र शंसन्ति । ये वा अनूचानास्ते कवयः । ऐ० ब्रा० २. ३८. । इति हि निगमः ॥

प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोत न सायमस्ति देवया अजुष्टं ।

उतान्यो अस्मद्यजते वि चावः पूर्वःपूर्वो यजमानो वनीयान् ॥ २ ॥

प्रातः । यजध्वं । अश्विना । हिनोत । न । सायं । अस्ति । देवयाः । अजुष्टं ।

उत । अन्यः । अस्मत् । यजते । वि । च । आवः । पूर्वः । पूर्वः । यजमानः । वनीयान् ॥ २ ॥

हे मदीयाः पुरुषा अश्विनाश्विनी प्रातः प्रातरेव यजध्वं । पुजयध्वं । सुध्वं । हिनोत । प्रहिणुत हवींषि । सायं सायंकाले हविर्देवया देवगामि नास्ति । न विद्यते । देवा न स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः । अजुष्टमसेव्यं तद्ववति । पूर्वाह्णे वै देवानामिति हि श्रुतिः । उतास्मदस्मत्तोऽन्यः कोऽपि यजते यजेत सोमेन वि चावः वितर्पयेच्च हविषा । अतोऽस्मास्वनेषु च मध्ये पूर्वः पूर्वो यजमानो यः पुरुषः पूर्वो यष्टा भवति स वनीयान् देवानां संभजनीयः संभाव्यो भवति ॥

हिरण्यत्वगित्येषाश्विने पशौ हविषो याज्या । हिरण्यत्वङ्मधुवर्णो घृतस्त्रुरभि क्वेन्द्र भूरध जमन् । आ० ३. ८. । इति हि सूत्रितं ॥

हिरण्यत्वङ्मधुवर्णो घृतस्तुः पृक्षो वहन्ना रथो वर्तते वां ।

मनोजवा अश्विना वातरंहा येनातियाथो दुरितानि विश्वा ॥ ३ ॥

हिरण्यत्वक् । मधुऽवर्णः । घृतऽस्तुः । पृक्षः । वहन् । आ । रथः । वर्तते । वां ।

मनः । जवाः । अश्विना । वातऽरंहाः । येन । अतिऽयाथः । दुः । इतानि । विश्वा ॥ ३ ॥

वां युवयो रथः पृक्षोऽन्नममृतं वहन्ना वर्तते । अस्मदभिमुखमागच्छति । कीदृशो रथः । हिरण्यत्वक् हिरण्याच्छादितरूपो हिरण्यावृतो मधुवर्णो मनोहरवर्णो घृतस्त्रुर्दक्ष प्रस्त्रवनो मनोजवा मनोवेगो वातरंहा वातमदृशवेगः । हे अश्विना येन रथेन विश्वा सर्वाणि दुरितानि दुर्गमनाम्नार्गानतियाथः अतिक्रम्य गच्छथः ॥

यो भूयिष्ठं नासत्याभ्यां विवेष चनिष्ठं पित्वो ररते विभागे ।

स तोकमस्य पीपरच्छमीभिरनूर्ध्वभासः सदमिच्छुतुर्यात् ॥ ४ ॥

यः । भूयिष्ठं । नासत्याभ्यां । विवेष । चनिष्ठं । पित्वः । ररते । विभागे ।

सः । तोकं । अस्य । पीपरत् । शमीभिः । अनूर्ध्वभासः । सदै । इत् । तुतुर्यात् ॥ ४ ॥

यो यजमानो विभागे हविर्विभागवति यागे नासत्याभ्यामश्विभ्यां भूयिष्ठं चनिष्ठं । चन इत्यन्ननाम । नि० ६. १६. । बह्वन्नं कर्म विवेष करोति । पित्वः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ अन्नं च ररते ददाति स यजमानोऽस्यान्न एव तोकं पुत्रं पीपरत् पालयेत् शमीभिः कर्मभिः । अनूर्ध्वभासोऽनुन्नततेजस्कान् । यद्वा । ऊर्ध्वभासोऽपयः । अपिरहितानयष्टून् सदमित् सदैव तुतुर्यात् । हिंसात् ॥

समश्चिनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयिं वहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभगानि ॥ ५ ॥

सं । अश्चिनोः । अवसा । नूतनेन । मयऽभुवा । सुऽप्रणीती । गमेम ।

आ । नः । रयिं । वहतं । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौभगानि ॥ ५ ॥

समश्चिनोरिति पंचमी गता ॥ ॥ १८ ॥

अश्चिनावेहेति नवचं षष्ठं सूक्तं । अचानुकमणिका । अश्चिनी नव सप्तवधिर्युष्णिगादि चतुर्थी त्रिष्टुप्-
चानुष्टुभ इति । सप्तवधिर्युष्णिगादि चतुर्थी त्रिष्टुप् शिष्टाः पंचानुष्टुभः ॥ प्रातरनु-
वाक आश्चिने कतावीष्णिहे छंदस्याश्चिने शस्त्रे चायसृचो विनियुक्तः । सूचितं च । अश्चिना वर्तिरस्यदाश्चिनवेह
गच्छतमिति तृचो । आ० ४. १५. इति ॥ दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽयमाश्चिनसृचः । सूचितं च । अश्चि-
नावेह गच्छतमा याह्यद्रिभिः सुतं । आ० ७. १०. इति ॥

अश्चिनावेह गच्छतं नासत्या मा वि वेनतं । हंसाविव पततमा सुताँ उप ॥ १ ॥

अश्चिनौ । आ । इह । गच्छतं । नासत्या । मा । वि । वेनतं । हंसौऽइव । पततं ।

आ । सुतान् । उप ॥ १ ॥

हे अश्चिनाविहास्त्रिन्याग आ गच्छतं । हे नासत्या मा वि वेनतं । वेनतिः कांतिकर्मा । मा विकामौ भवतं ।
निःसृहावकामौ वा न भवतमित्यर्थः । हंसाविव तौ यथा निर्मलोदकमागच्छतस्तद्वत् सुतानभिषुतान् सोमा-
नुपा पततं । उपागच्छतं ॥

अश्चिना हरिणाविव गौराविवानु यवसं । हंसाविव पततमा सुताँ उप ॥ २ ॥

अश्चिना । हरिणौऽइव । गौरौऽइव । अनु । यवसं । हंसौऽइव । पततं । आ ।

सुतान् । उप ॥ २ ॥

हे अश्चिनी हरिणाविव गौराविव गौरमृगाविव च । तौ यथा यवसं घासन्नु धावतः ताविव हंसाविव
च सोममागच्छतं ॥

अश्चिना वाजिनीवसू जुषेथाँ यज्ञमिष्टये । हंसाविव पततमा सुताँ उप ॥ ३ ॥

अश्चिना । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । जुषेथाँ । यज्ञं । इष्टये । हंसौऽइव ।

पततं । आ । सुतान् । उप ॥ ३ ॥

हे वाजिनीवसू अन्नार्थं वासयितारावश्चिना यज्ञमस्यदीयमिष्टयेऽभीष्टाद्यिषणाय वा जुषेथाँ । सेवेथाँ ॥

अत्रिर्यज्ञामवरोहन् नृवीसमजो हवीन्नाधमानेव योषा ।

श्वेनस्य चिज्जवसा नूतनेनागच्छतमश्चिना शंतमेन ॥ ४ ॥

अचिः । यत् । वां । अवऽरोहन् । ऋवीसं । अजो हवीत् । नाधमानाऽइव । योषा ।

श्वेनस्य । चित् । जवसा । नूतनेन । आ । अगच्छतं । अश्चिना । शंतमेन ॥ ४ ॥

अचिरस्मात्पिता यद्यदा वां युवामजोहवीत् असौषीत् नाधमाना याचमाना योषा योषिदिव । सा यथा पतिं प्रीणयति तद्वत्कुर्वन् अवीसं तुषान्निमन्निकुण्डे क्षिप्रः सन् अवरोहन् विमुञ्चन् अजोहवीत् । श्लेनस्य चिज्जवसा श्लेनस्य गह्वरत इव वेगेन । चिदित्युपमार्थे । अथवा श्लेनस्य जवसा वेगेन नूतनेन प्रथमोत्पन्नेन सततं गच्छतः श्लेनस्य प्रथमजवेन शतमेनास्माकं सुखतमेन च रथेन तं रञ्जितुमागच्छतं हे अश्विना ॥ ॥ १९ ॥

अत्र ब्रुवन्तीतिहासं सप्तवधेः पुराविदः ॥ आतुव्याः पेटिकायां तमृषिं प्रक्षिप्य यत्नतः । मुद्रां कृत्वा गृहे स्वीये रक्षयित्वा न्यवेशयन् ॥ न संगच्छेत भार्या स्वं यथा राज्ञां तथा कृतं । प्रातः प्रातः समुद्रात् निर्मथि-
र्यति तं मुनिं ॥ एवं स्थित्वा चिरं कालं पेटिकायां दुःस्वितः कृशः । उपायं चिंतयामास निर्गमस्य चिरं मुनिः ॥ हृदि निश्चित्य नासत्यावस्तौषीदृष्टमानसः । तमश्विनीं समागत्य समुद्रात् च पेटिकां ॥ उद्धृत्य तमृषिं शीघ्रं तावदृष्ट्वा बभूवतुः । स अर्धभार्यया सार्धं रमित्वाथ पुनर्भयात् ॥ प्रातरेत्य पुनः पेटां प्रविश्य प्रागिव स्थितः । पेटानिवाससमये दृष्टवानुगद्वयं तदा ॥

वि जिहीष्व वनस्पते योनिः सूर्यन्त्या इव ।

श्रुतं मे अश्विना हवं सप्तवधं च मुञ्चतं ॥ ५ ॥

वि । जिहीष्व । वनस्पते । योनिः । सूर्यन्त्याऽइव ।

श्रुतं । मे । अश्विना । हवं । सप्तवधं । च । मुञ्चतं ॥ ५ ॥

हे वनस्पते वनस्पतिविकाररूपे पेटिके वि जिहीष्व । विगच्छ । विवृता भव । सूर्यन्त्या इव प्रसवोन्मुख्याः स्त्रिया योनिरिव भगो यथा विव्रियते तथा त्वमपि विवृता भव । तदर्थं हे अश्विनाश्विनी मे हवमाह्वानं श्रुतं । शृणुतं । श्रुत्वा च सप्तवधं च मामृषिं मुञ्चतं । मोचयतं ॥

भीताय नाधमानाय ऋषये सप्तवधये ।

मायाभिरश्विना युवं वृक्षं सं च वि चाचथः ॥ ६ ॥

भीताय । नाधमानाय । ऋषये । सप्तवधये ।

मायाभिः । अश्विना । युवं । वृक्षं । सं । च । वि । च । अचथः ॥ ६ ॥

भीताय निर्गमाद्विभुषे नाधमानाय विमोक्षं याचमानाय सप्तवधय ऋषये हे अश्विनाश्विनी युवं युवं मायाभिवृक्षं वृक्षविकारां पेटिकां सं चाचथः । मम निर्गमार्थं संगच्छथः । व्यचथस्व । विभक्तं कुरुथः ॥

यथा वातः पुष्करिणीं समिगयति सर्वतः ।

एवा ते गर्भं एजतु निरैतु दशमास्यः ॥ ७ ॥

यथा । वातः । पुष्करिणीं । संऽङ्गयति । सर्वतः ।

एव । ते । गर्भः । एजतु । निऽऐतु । दशमास्यः ॥ ७ ॥

एतदावृत्तं गर्भस्त्राविष्युपनिषत् ॥ एतदावृत्तयेणासौ सप्तवधः स्वयोषितः । गर्भिण्याः प्रसवायाशु सुतवानश्विनावृषिः ॥ यथा वातः पुष्करिणीं सरादिकं सर्वतः समिगयति सम्यक् चालयति एवैवं तव गर्भं एजतु । कंपतां । इतस्ततः संचरतु । दशमास्यो दश मासान् गर्भं स्थितो निरैतु । निर्गच्छतु ॥

यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति ।

एवा त्वं दशमास्य सहावेहि जरायुणा ॥ ८ ॥

यथा । वातः । यथा । वनं । यथा । समुद्र । एजति ।

एव । त्वं । दशमास्य । सह । अथ । इति । जरायुणा ॥ ८ ॥

वातो यथा कंपमानो वनं कंपयति स्वयं । यथा समुद्रखलति चाख्यते वायु वायुना ॥ स्थित्वा दशैव मासांस्त्वं गर्भोल्बेन सुवेष्टितः । निर्गच्छ जठरान्मातुर्जरायुजस्ततः पतेत् ॥

दश मासाञ्छशयानः कुमारो अधि मातरि ।

निरैतुं जीवो अक्षतो जीवो जीवत्या अधि ॥ ९ ॥

दश । मासान् । शशयानः । कुमारः । अधि । मातरि ।

निःऽऐतुं । जीवः । अक्षतः । जीवः । जीवत्याः । अधि ॥ ९ ॥

दश मासानुषित्वासी जननीजठरे सुखं । निर्गच्छतु सुखं जीवो जननी चापि जीवतु ॥ २० ॥

महे नो अथेति दशर्चं सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य सत्यश्रवस आर्षं पांक्तमुषस्यं । अनुक्रम्यते च । महे दश सत्य-
श्रवा उषस्यं तु पांक्तमिति ॥ प्रातरनुवाक उषस्ये कर्तौ पांक्ते कंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं । सूच्यते हि । महे नो
अथेति पांक्तं । आ० ४. १४. । इति ॥

महे नो अद्य बोधयोषो राये दिवित्मती ।

यथा चित्तो अबोधयः सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाति अश्वसूनृते ॥ १ ॥

महे । नः । अद्य । बोधय । उषः । राये । दिवित्मती ।

यथा । चित् । नः । अबोधयः । सत्यऽश्रवसि । वाय्ये । सुऽजाति । अश्वऽसूनृते ॥ १ ॥

अद्यास्मिन्यागदिने हे उष उषोदेवि दिवित्मती दीप्तिमती त्वं नोऽस्मान्महे महते राये धनप्राप्तये बोधय ।
प्रज्ञापय । प्रकाशयेत्यर्थः । सति प्रकाशे क्रतुद्वारा द्रव्यस्योपार्जयितुं शक्यत्वात् । यथा चित् यथैव पूर्वं नो
ऽस्मान्बोधयः अतीतेषु दिवसेषु यथा बोधितवती तद्वदद्यापीत्यर्थः । हे सुजाति शीभनप्रादुर्भूते अश्वसूनृते ।
अथार्था प्रियसत्त्वात्मिका स्तुतिवाग्यस्याः सा । हे तादृशि देवि वाय्ये वय्यपुत्रे सत्यश्रवसि मय्यनुगृहाणेत्यर्थः ॥

या सुनीथे शौचद्रथे व्यौच्छो दुहितर्दिवः ।

सा व्युच्छ सहीयसि सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाति अश्वसूनृते ॥ २ ॥

या । सुनीथे । शौचद्रथे । व्यौच्छः । दुहितः । दिवः ।

सा । वि । उच्छ । सहीयसि । सत्यऽश्रवसि । वाय्ये । सुऽजाति । अश्वऽसूनृते ॥ २ ॥

हे दिवो दुहितर्दिवः सूर्यस्य पुत्र्युषो या त्वं सुनीथ एतन्नामके शौचद्रथे शुचद्रथस्यापत्ये पूर्वं व्यौच्छः
अवासयस्तमांसि सा त्वं सहीयस्यतिशयेन बलवति वाय्ये वय्यपुत्रे सत्यश्रवसि मयि व्युच्छ । तमो विवासय ।
उच्छो विवासे । विवासो वर्जनं । शिष्टमुक्तं ॥

सा नो अद्याभरद्वसुर्व्युच्छा दुहितर्दिवः ।

यो व्यौच्छः सहीयसि सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाति अश्वसूनृते ॥ ३ ॥

सा । नः । अद्य । आभरत्ऽवसुः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ।

यो इति । वि । व्यौच्छः । सहीयसि । सत्यऽश्रवसि । वाय्ये । सुऽजाति । अश्वऽसूनृते ॥ ३ ॥

हे इहितर्दिव उष आभरद्वसुराहतधना सा प्रसिद्धा त्वं नोऽस्माकमद्यास्मिन्दिने युक्छ । तमो विवासय ।
हे सहीयसि यो या । उकारोऽनर्थकः । या त्वं पूर्वं व्यौच्छः साद्यापीति ॥

अभि ये त्वा विभावरि स्तोमैर्गृणन्ति वह्नयः ।

मघैर्मघोनि सुश्रियो दामन्वतः सुरातयः सुजति अश्वसूनृते ॥४॥

अभि । ये । त्वा । विभाऽवरि । स्तोमैः । गृणन्ति । वह्नयः ।

मघैः । मघोनि । सुऽश्रियः । दामन्ऽवतः । सुऽरातयः । सुऽजति । अश्वऽसूनृते ॥४॥

हे विभावरि प्रकाशोपेति ॥ विभाशब्दाच्छन्दसीवनिपाविति वनिप । भातिर्वा कर्तरि वनिप ॥ उषस्त्वा
त्वामभि प्रति ये वह्नयो वोढार ऋत्विजः स्तोतारः स्तोमैः स्तोत्रैर्गृणन्ति कुर्वन्ति ते स्तोतारो मघैर्हं मघोनि
धनेर्धनवति त्वदनुग्रहात् सुश्रियो भवन्ति । सुष्ठुर्थिभिराश्रयणीया भवन्ति । दामन्वतो दानवन्तो भवन्ति । सुरा-
तयः । रातिर्दानं । सुदानाश्च भवन्ति ॥

यच्चिद्धि ते गणा इमे छदयन्ति मघत्तये ।

परि चिद्धय्यो दधुर्ददतो राधो अह्नयं सुजति अश्वसूनृते ॥५॥

यत् । चित् । हि । ते । गणाः । इमे । छदयन्ति । मघत्तये ।

परि । चित् । वष्टयः । दधुः । ददतः । राधः । अह्नयं । सुऽजति । अश्वऽसूनृते ॥५॥

हे उषो यच्चिद्धि । हीति पुरणः । यत् ये केचन ते तव स्वभूता इमे पुरतो वर्तमाना गणाः संघभूता
मघत्तये धनदातये धनदानाय धनवत्त्वाय वा छदयन्ति उपच्छदयन्ति ते सर्वेऽप्यस्मान् परि दधुः परितो
धारयन्ति वष्टयोऽस्मानेव कामयमानाः । किं कुर्वन्तः । अह्नयमह्नयमाणमक्षीणमलज्जावहं वा राधो धनं
हविर्लक्षणं ददतो यजन्त इत्यर्थः । अर्थिभ्योऽक्षीणं ददतो वा । ये त्वां हविर्ददतः कुर्वन्ति ते सर्वेऽप्यस्मादर्थमेव
फलं धारयन्ति । कुर्वन्तीत्यर्थः । अथवा यज्ञीत्यत्र यद्यपीति व्याख्येयं । तस्मिन् पक्षे उत्तरवाक्ये तथापीत्यध्या-
हार्यं । अवशिष्टं समानं ॥ ॥२९॥

एषु धा वीरवद्यश् उषो मघोनि सूरिषु ।

ये नो राधांस्यह्नया मघवानो अरासत सुजति अश्वसूनृते ॥६॥

आ । एषु । धाः । वीरऽवत् । यशः । उषः । मघोनि । सूरिषु ।

ये । नः । राधांसि । अह्नया । मघऽवानः । अरासत । सुऽजति । अश्वऽसूनृते ॥६॥

हे उषो देवि मघोनि मघवति त्वमेषु सूरिषु स्तोतृषु वा वीरवद्यशो वीरैः पुत्रादिभिर्हपेतमन्नं यशो
वा आ धाः । आधेहि । आदेहि । आनय । ये मघवानो धनवन्तो सूरयो नोऽस्मभ्यं तव स्तोतृभ्यो राधांसि
धनान्यह्नयाक्षीणान्यरासत ददुः तेष्वित्यर्थः ॥

तेभ्यो युष्मं बृहद्यश् उषो मघोन्या वह ।

ये नो राधांस्यश्वा गव्या भजंत सूरयः सुजति अश्वसूनृते ॥७॥

तेभ्यः । युष्मं । बृहत् । यशः । उषः । मघोनि । आ । वह ।

ये । नः । राधांसि । अश्वा । गव्या । भजंत । सूरयः । सुऽजति । अश्वऽसूनृते ॥७॥

हे उषो मघोनि त्वं तेभ्यो युष्मं द्योतमानं हिरणादिरूपं धनं बृहद्यशो महदन्नं महतीं कीर्तिं वा तेभ्यो यजमानेभ्य आ वह । य आद्या नोऽस्मभ्यं राधांसि धनान्यश्व्याश्चैर्युक्तानि गव्या गोभिर्युक्तानि गोसमूहानश्व-
समूहान् च भजंत भजिरन् ददुः सूरयो दातारः ॥

उत नो गोमतीरिष आ वह्ना दुहितर्दिवः ।

साकं सूर्यस्य रश्मिभिः शुक्रैः शोचद्भिरर्चिभिः सुजाति अश्वसूनृते ॥८॥

उत । नः । गोऽमतीः । इषः । आ । वह् । दुहितः । दिवः ।

साकं । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः । शुक्रैः । शोचत्ऽभिः । अर्चिऽभिः । सुऽजाति । अश्वऽसूनृते ॥८॥

उतापि च नोऽस्मभ्यं गोमतीर्गोभिरुपेताजीषोऽन्नान्या वह आनय हे दिवो दुहितरूपः । कदा । सूर्यस्य
रश्मिभिः साकं शोचद्भिर्दोषयद्भिः शुक्रैर्निर्मलैरर्चिभिरुपेक्ष्योभिश्च साकं । सूर्योदयकालेऽपि धनकाले चेत्यर्थः ॥

युच्छा दुहितर्दिवो मा चिरं तनुथा अपः ।

नेत्वा स्तेनं यथा रिपुं तपाति सूरौ अर्चिषा सुजाति अश्वसूनृते ॥९॥

वि । उच्छ । दुहितः । दिवः । मा । चिरं । तनुथाः । अपः ।

न । इत् । त्वा । स्तेनं । यथा । रिपुं । तपाति । सूरः । अर्चिषा । सुऽजाति । अश्वऽसूनृते ॥९॥

हे दिवो दुहितरूपः त्वं युच्छ । विभातं कुरु । अपोऽस्मदीयं कर्म प्रति चिरं विन्यं मा तनुथाः । त्वा
त्वां रिपुं स्तेनं यथा संतापयति राजादिस्तद्वत्सूरः सूर्योऽर्चिषा तेजसा नेत् नैव तपाति । तप्यात् । शीघ्रं नो-
देत्वित्यर्थः ॥

एतावद्धेदुषस्त्वं भूयो वा दातुमर्हसि ।

या स्तोतृभ्यो विभावयुच्छंती न प्रमीयसे सुजाति अश्वसूनृते ॥१०॥

एतावत् । वा । इत् । उषः । त्वं । भूयः । वा । दातुं । अर्हसि ।

या । स्तोतृऽभ्यः । विभाऽवरि । उच्छंती । न । प्रऽमीयसे । सुऽजाति । अश्वऽसूनृते ॥१०॥

हे उषस्त्वमस्मभ्यं वाथवा दित्सितं किमेतावदेव । इच्छद् एवकारार्थः । अस्मिन् सूक्ते प्रार्थितमेवेत्यर्थः ।
अथवा भूयो दातुमर्हसि । अप्रार्थितमपि । यद्वातयमस्ति तत्सर्वं देहीत्यर्थः । हे विभावयुषो या त्वं स्तोतृभ्य-
स्तेषां लौकिकवैदिकव्यवहारार्थं युच्छंती तमो विवासयंती न प्रमीयसे । न हंसि । न क्रुध्यसीत्यर्थः । सा त्वं
दातुमर्हसीति ॥ मीञ् हिंसायामित्यस्मात् आस्थाने व्यत्ययेन श्यञ् ॥ २२ ॥

द्युतद्यामानमिति षडृचमष्टमं सूक्तं । तत्रानुक्रमणिका । द्युतद्यामानं षडिति । सत्यश्रवा ऋषिः । अनुक्त-
त्वात् त्रिष्टुप् । उषसं त्वित्युक्तत्वादुषा देवता ॥ प्रातरनुषाक उषस्ये क्रती चैषुमे कंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं ।
सूचितं च । द्युतद्यामानमुषो वाजेन । आ० ४. १४. इति ॥

द्युतद्यामानं बृहतीमृतेन ऋतावरीमरुणस्सुं विभाती ।

देवीमुषसं स्वरावहंतीं प्रति विप्रासो मतिभिर्जरंते ॥१॥

द्युतत्ऽयामानं । बृहतीं । ऋतेन । ऋतऽवरीं । अरुणऽस्सुं । विऽभातीं ।

देवीं । उषसं । स्वः । आऽवहंतीं । प्रति । विप्रासः । मतिऽभिः । जरंते ॥१॥

द्युतयामानं दीप्तरथां बृहतीं महतीमृतेन सत्वेन यज्ञेन वर्तावरीमृतवतीमरणप्सुमरणरूपां विभातीं
बुच्छंतीं देवीं द्योतमानामुषसं खरावहंतीं सूर्यं गच्छंतीं । एवं महानुभावामुषसं विप्रासो मेधाविन ऋत्विजो
मतिभिः स्तुतिभिः प्रति जरंते । स्तुवंति ॥

एषा जनं दर्शता बोधयंती सुगान्पथः कृण्वती यात्यये ।

बृहद्रथा बृहती विश्वमिन्वोषा ज्योतिर्यच्छत्यये अहां ॥ २ ॥

एषा । जनं । दर्शता । बोधयंती । सुऽगान् । पथः । कृण्वती । याति । अये ।

बृहत्ऽरथा । बृहती । विश्वंऽइन्वा । उषाः । ज्योतिः । यच्छति । अये । अहां ॥ २ ॥

दर्शता दर्शनीयैषोषा बोधयंती । कं । जनं । प्रसुप्रमित्यर्थः । पथः सुगान् सुगमनान् ह्यखत्यये सूर्यस्य
पुरस्ताद्याति । गच्छति । कीदृशुषाः । बृहद्रथा प्रभुतरथा बृहती महती विश्वमिन्वा विश्वं व्याप्तवाना विश्व-
तर्पणा वा । ईदृशुषा अहामये ज्योतिस्तजो यच्छति ॥

एषा गोभिररुणेभिर्युजानास्सेधंती रयिमप्रायु चक्रे ।

पथो रदंती सुविताय देवी पुरुष्टुता विश्ववारा वि भाति ॥ ३ ॥

एषा । गोभिः । अरुणेभिः । युजाना । अस्सेधंती । रयिं । अप्रऽआयु । चक्रे ।

पथः । रदंती । सुविताय । देवी । पुरुऽस्तुता । विश्वऽवारा । वि । भाति ॥ ३ ॥

एषोषा अरुणेभिररुणवर्णैर्गोभिर्बलीवर्दै रथं युजाना योजयंत्यसेधंत्यशुष्यंत्यक्षीणा वा । किं । रयिं धन-
मप्राप्यप्रगंतुं अविचलितं चक्रे । करोति । किं कुर्वती । पथो मार्गान् रदंती प्रकाशयंती । किमर्थं । सुविताय
सुष्ठु गमनाय देवी द्योतमाना पुरुष्टुता बह्विभिः स्तुता विश्ववारा सर्वैर्वरणीया वि भाति । प्रकाशं करोति ॥

एषा येनी भवति द्विबर्ही आविष्कृण्वाना तन्वं पुरस्तात् ।

ऋतस्य पंथांमन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥ ४ ॥

एषा । विऽएनी । भवति । द्विऽबर्हीः । आविऽकृण्वाना । तन्वं । पुरस्तात् ।

ऋतस्य । पंथां । अनु । एति । साधु । प्रजानतीऽइव । न । दिशः । मिनाति ॥ ४ ॥

एषोषा येनी भवति विशेषेण श्वेता भवति द्विबर्ही द्वयोः प्रथममध्यमयोः परिवृढोषाः पञ्चाक्षन्वं स्त्रीयां
तन्माविष्कृण्वाना प्रकटीकुर्वती । कुत्र । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि । किंच ऋतस्यादित्यस्य पंथां पंथानं साधु
सम्यगन्वेति । किंच प्रजानतीव विश्वं प्रज्ञापयंती । इवेति संप्रत्यये । न दिशो मिनाति । न हिनास्ति । प्रत्युत
दिशः प्रकाशयति । अथवा प्रजानतीवानुगतव्यमिति प्रकर्षेणावगच्छंती चर्तस्य पंथामन्वेति ॥

एषा शुभ्रा न तन्वो विदानोर्ध्वं स्नाती दृश्ये नो अस्यात् ।

अप द्वेषो बाधमाना तमांस्युषा दिवो दुहिता ज्योतिषागात् ॥ ५ ॥

एषा । शुभ्रा । न । तन्वः । विदाना । ऊर्ध्वाऽइव । स्नाती । दृश्ये । नः । अस्यात् ।

अप । द्वेषः । बाधमाना । तमांसि । उषाः । दिवः । दुहिता । ज्योतिषा । आ । अगात् ॥ ५ ॥

एषोषाः शुभ्रा न शुभवर्णा निर्मला स्वलंकृता योषिदिव तन्वोऽंगानि विदाना प्रज्ञापयंती स्नाती स्नानं
कुर्वाणोर्ध्वोन्नतेव स्नानादुत्तिष्ठंतीव नोऽस्मादर्थमस्माकं पुरतो वा दृश्ये सर्वेषां दर्शनायोदस्थात् । पूर्वस्यां

दिश्वन्तिष्ठति । किं कुर्वती । द्वेषो द्वेष्याणि तमांस्यप बाधमाना दिवो दुहितोषा ज्योतिषा तेजसा सहागात् ।
आगच्छति ॥

एषा प्रतीची दुहिता दिवो नृत्योषेव भद्रा नि रिणीते अस्मः ।

व्यूर्ण्वती दाशुषे वार्याणि पुनर्ज्योतिर्युवतिः पूर्वथाकः ॥ ६ ॥

एषा । प्रतीची । दुहिता । दिवः । नृन् । योषाऽइव । भद्रा । नि । रिणीते । अस्मः ।

विऽऊर्ण्वती । दाशुषे । वार्याणि । पुनः । ज्योतिः । युवतिः । पूर्वथा । अकरित्यकः ॥ ६ ॥

एषोषाः प्रतीच्यभिमुखा सती दिवो दुहिता नृन् सर्वान् प्राणिनः प्रति भद्रा योषेव कल्याणविषा योषि-
दिवाप्सो रूपं नि रिणीते । प्रेरयति । किंच दाशुषे हविर्दात्रे यजमानाय वार्याणि वरणीयानि धनानि
व्यूर्ण्वती प्रयच्छंती युवतिर्नित्ययौवना सर्वत्र मिश्रयंती वा पुनरद्यापि पूर्वथा पूर्वमिव ज्योतिस्तेजोऽकः ।
करोति ॥ ॥ २३ ॥

युंजते मन इति पंचर्चं नवमं सूक्तं । अत्रियमनुक्रमणिका । युंजते पंच श्वावाश्चः सावित्रं तु जागतमिति ।
श्वावाश्चो नामात्रेय ऋषिः । जगती कंदः । सविता देवता ॥ पृथ्वाभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे
सावित्रनिविद्वानमिदं । सूचितं च । युंजते मन इहेह व इति चतस्रः । आ० ७. ५. इति ॥ आद्या यावत्सोत्रे
ऽपि । सूचितं च । युंजते मन उत युंजते धिय आ तू न इंद्रं जुमंतं । आ० ५. १२. इति ॥

युंजते मन उत युंजते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ १ ॥

युंजते । मनः । उत । युंजते । धियः । विप्राः । विप्रस्य । बृहतः । विपःऽचितः ।

वि । होत्राः । दधे । वयुनऽवित् । एकः । इत् । मही । देवस्य । सवितुः । परिऽस्तुतिः ॥ १ ॥

विप्रा मेधाविन ऋत्विग्यजमाना मनः स्वीयं सर्वेषु कर्मसु युंजते । योजयंति । सवित्रनुग्रहाय संकल्पं
कुर्वन्तीत्यर्थः । उतापि च धियः कर्माण्यपि युंजते । प्राप्नुवन्ति । कल्याणुञ्जयेत्युच्यते । विप्रस्य मेधाविनो बृहतो
महतो विपश्चितः स्तुत्यस्य ज्ञानवतो वा सवितुरनुज्ञयति । सविता वै प्रसवानामीश इति हि श्रुतिः । स एव
सविता होत्राः सप्त होत्रकाणामुचिताः क्रिया वयुनावित् । वयुर्नमिति प्रज्ञानाम् । तत्तदनुष्ठानविषयप्रज्ञा-
वन्तैक इत् एक एव वि दधे । करोति । पृथक् पृथग्वधारयति । किंच तस्य सवितुर्देवस्य परिष्टुतिः स्तुतिर्मही
महत्त्यतिप्रभृता । स्तुत्यगोचरेत्यर्थः ॥

हविर्धानप्रवर्तने ररात्यामवनद्यायां विश्वा रूपाणीत्येषानुवचनीया । सूचितं च । विश्वा रूपाणि प्रति
मुंचते कविरिति व्यवसायां । आ० ४. ९. इति ॥

विश्वा रूपाणि प्रति मुंचते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।

वि नाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो वि राजति ॥ २ ॥

विश्वा । रूपाणि । प्रति । मुंचते । कविः । प्र । असावीत् । भद्रं । द्विऽपदे । चतुःऽपदे ।

वि । नाकं । अख्यत् । सविता । वरेण्यः । अनु । प्रऽयानं । उषसः । वि । राजति ॥ २ ॥

कविर्मेधावी सविता विश्वा सर्वाणि रूपाण्यत्मनि प्रति मुंचते । बध्नाति । धारयति । किंच भद्रं कल्याणं
गमनादिविषयं प्रासावीत् । अनुजानाति । कक्षी । द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे गवाश्चादिकाय । किंच सविता

सर्वस्य प्रेरको देवो वरेण्यो वरणीयः सन् व्यख्यत । ख्यापयति । प्रकाशयति । किं । नाकं । नास्मिन्नकं दुःखम-
स्तीति नाकः स्वर्गः । यजमानार्थं स्वर्गं प्रकाशयतीत्यर्थः । स देव उषसः प्रयाणमुदयमनु वि राजति ।
प्रकाशते । सवितुर्दद्यात्पूर्वं ह्युषा उदेति ॥

यस्य प्रयाणमन्वन्य इद्युर्देवा देवस्य महिमान्मोजसा ।

यः पार्थिवानि विममे स एतंशो रजांसि देवः सविता महित्वना ॥ ३ ॥

यस्य । प्रऽयानं । अन्नु । अन्ये । इत् । ययुः । देवाः । देवस्य । महिमानं । ओजसा ।

यः । पार्थिवानि । विऽममे । सः । एतंशः । रजांसि । देवः । सविता । महिऽत्त्वना ॥ ३ ॥

अन्य इहेवा अन्येऽप्यग्न्यादयो यस्य देवस्य द्योतमानस्य सवितुः प्रयाणमनु ययुर्गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ।
किं । महिमानं महत्त्वं । सवितुर्दद्याभावेऽग्निहोत्राद्यभिप्यत्तेस्तेषां हविःसुत्थाद्यभावात् । ओजसा बलेन च
युक्ता भवन्ति । यः सविता पार्थिवानि रजांसि पृथिव्यादिलोकाव्याहृत्य स्वमहत्त्वेन विममे परिच्छिन्नान्ति स
देव एतश्च एतवर्णः शुभ्रः शोभमानः सन् । राजत इति शेषः ॥ युवशा तादृशोतन । ऋग्वे० १. १६१. ७. ।
इत्यादिवदेतश्च इत्यादिशकारोपजनः ऋग्वे० १. १६१. ७. ।

उत यासि सवितस्त्रीणि रोचनोत सूर्यस्य रश्मिभिः समुच्यसि ।

उत रात्रीमुभयतः परीयस उत मित्रो भवसि देव धर्मेभिः ॥ ४ ॥

उत । यासि । सवितरिति । त्रीणि । रोचना । उत । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः । सं । उच्यसि ।

उत । रात्री । उभयतः । परि । इयसे । उत । मित्रः । भवसि । देव । धर्मेऽभिः ॥ ४ ॥

हे सवितर्देव उतापि च त्रीणि रोचना रोचमानान् बुलोकान्यासि । गच्छसि । तिस्रो दिवः पृथिवीः
। ऋग्वे० ४. ५३. ५. । इत्युक्तं । उतापि च सूर्यस्य रश्मिभिः समुच्यसि । संगच्छसि ॥ उच समवाच इत्यखेदं रूपं ॥
उदयात्पूर्वभावी सवितोदयास्तमयवर्ती सूर्य इति । उतापि च रात्रीमुभयत उभयपार्श्वे परीयसे । परिगच्छसि ।
उतापि च हे देव सवितस्त्वं धर्मेभिर्जगद्धारकैः कर्मभिर्मित्रो भवसि । मित्राख्यो देवो भवसि । अथवा प्रका-
शादिप्रदानेन सखा भवसि सर्वजगतां ॥

उतेशिषे प्रसवस्य त्वमेक इदुत पूषा भवसि देव यामभिः ।

उतेदं विश्वं भुवनं वि राजसि श्यावाश्वस्ते सवितः स्तोममानशे ॥ ५ ॥

उत । ईशिषे । प्रऽसवस्य । त्वं । एकः । इत् । उत । पूषा । भवसि । देव । यामऽभिः ।

उत । इदं । विश्वं । भुवनं । वि । राजसि । श्यावऽश्वः । ते । सवितरिति । स्तोमं । आनशे ॥ ५ ॥

हे सवितस्त्वमेक इत् एक एव प्रसवस्य सर्वकर्मानुष्ठाकरणाख्येशिषे । समर्थो भवसि । ये लौकिकं गमना-
दिरूपं वैदिकमग्निहोत्रादिरूपं कर्मानुतिष्ठते तेषां सर्वेषामनुष्ठातुमेक एव प्रभवसि । उतापि च पूषा पोषको
भवसि हे देव यामभिर्गमनैः । उतापि चेदं विश्वं भुवनं भूतजातं वि राजसि । ईशिषे धारयितुं । यस्यादेवं
महानुभावस्तस्मात् हे सवितस्ते तुभ्यं श्यावाश्च ऋषिः स्तोमं स्तोचमानशे । व्याप्नोति । करोतीत्येवमात्मानं
परोक्षतया निर्दिशन्नाह ॥ ॥ २४ ॥

तत्सवितुरिति नवर्चं दशमं सूक्तं श्यावाश्चस्त्वार्चं । अचेयमनुक्रमणिका । तत्सवितुर्नव गायत्रमाद्यानुष्टुबिति ।
यमानुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । सावित्रं त्वित्युक्तत्वात्सावित्रं ॥ अग्निष्टोमे वैश्वदेवश्चस्त्वस्याद्यसृचः प्रतिपत् अथा

नो देवेभ्यनुचरः । सूचितं च । तत्सवितुर्वृणीमहेऽद्या नो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरी । आ० ५. १८. । इति ॥

तत्सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोजनं । श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि ॥१॥
तत् । सवितुः । वृणीमहे । वयं । देवस्य । भोजनं । श्रेष्ठं । सर्वऽधातमं । तुरं । भगस्य ।
धीमहि ॥१॥

तत् प्राप्यत्वेन प्रसिद्धं भोजनं भोग्यं धनं वयं सोतारो वृणीमहे । प्रार्थयामः । कस्य धनं । सवितुः प्रेरकस्य देवस्य स्वभूतं । लब्धा च श्रेष्ठं प्रशस्यं सर्वधातमं सर्वधातुतमं । सर्वभोगप्रदमित्यर्थः । तुरं शत्रूणां हिंसकं । धनेन शत्रून् हंतुं शक्यत्वात् । तादृशं धनं भगस्य भजनीयस्य सवितुरनुग्रहाद्भीमहि । धारयाम । उपभोगं करवामेत्यर्थः । अथवा धनं वृणीमहेऽर्थित्वाच्च लभेमहीति ॥

अस्य हि स्वयंशस्तरं सवितुः कच्चन प्रियं । न मिनन्ति स्वराज्यं ॥२॥
अस्य । हि । स्वयंशःऽतरं । सवितुः । कत् । चन । प्रियं । न । मिनन्ति । स्वऽराज्यं ॥२॥

अस्य सवितुः स्वयंशस्तरं स्वयमसाधारणं यशो धस्यातिशयेन भवति तत्तादृशं प्रियं सर्वेषां प्रियभूतं स्वराज्यं स्वयमेव राजमानत्वमैश्वर्यं कच्चन केचिदप्यसुरादयो न मिनन्ति । न हिंसन्ति ॥

स हि रत्नानि दाशुषे सुवाति सविता भगः । तं भागं चिचमीमहे ॥३॥
सः । हि । रत्नानि । दाशुषे । सुवाति । सविता । भगः । तं । भागं । चिचं । ईमहे ॥३॥

स हि स खलु सविता भगो भजनीयो देवो दाशुषे हविर्दात्रे मह्यं रत्नानि रमणीयानि धनानि सुवाति । प्रेरयति । प्रयच्छति । तं देवं भागं भजनीयं चिचं चायनीयं धनमीमहे । याचामहे ॥

अद्या न इति चतुर्थीपंचमीभ्याममनोऽस्वप्नदर्शने प्रत्युचं जुहुयात् । अद्या नो देव सवितरिति द्वाभ्यां । आ० गृ० ३. ६. ६. । इति हि सूचितं ॥

अद्या नो देव सवितः प्रजावत्सावीः सौभगं । परा दुःष्वप्यं सुव ॥४॥
अद्या नः । देव । सवितरिति । प्रजाऽवत् । सावीः । सौभगं । परा । दुःऽस्वप्यं । सुव ॥४॥

हे सवितर्देव नोऽस्मभ्यमद्यास्मिन्यागदिने प्रजावत्सुचाबुपेतं सौभगं धनं सावीः । प्रेरय । दुःष्वप्यं दुःस्वप्नं दुःस्वप्नवद्दुःखकरं दारिद्र्यं परा सुव । दूरे प्रेरय ॥

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुव । यद्भद्रं तन्न आ सुव ॥५॥
विश्वानि । देव । सवितः । दुःऽइतानि । परा । सुव । यत् । भद्रं । तत् । नः । आ । सुव ॥५॥

हे सवितर्देव त्वं विश्वानि दुरितानि परा सुव । यद्भद्रं प्रजापशुगृहादिकं तन्नोऽस्मभ्यमा सुव । अस्मद्भिमुखं प्रेरय । प्रजा वै भद्रं पशवो भद्रं गृहं भद्रमिति हि श्रुतिः ॥ २५ ॥

अनागसो अदितये देवस्य सवितुः सवे । विश्वा वामानि धीमहि ॥६॥
अनागसः । अदितये । देवस्य । सवितुः । सवे । विश्वा । वामानि । धीमहि ॥६॥

वयमनुष्ठतारः सवितुः प्रेरकस्य देवस्य सवेऽनुज्ञायां सत्यामदितयेऽखंडनीयायै देव्यै भूम्या अनागसः

स्वाम । अनपराधिनी भवेम । भूम्यां हि पापाः संभवन्ति । अपगतेष्वागः सु विश्वा सर्वाणि वामानि वननीयानि धनानि धीमहि । धारयाम ॥

चातुर्मासेषु वैश्वदेवे पर्वणि सावित्रस्य द्वादशकपालस्या विश्वदेवमित्यनुवाक्या । सूचितं च । आ विश्वदेवं सत्पतिं वाममद्य सवितः । आ० २. १६. । इति ॥ प्रायणीय एषैव सवितुरनुवाक्या । सूचितं च । आ विश्वदेवं सत्पतिं य इमा विश्वा जातानि । आ० ४. ३. । इति ॥ देवसुवां हविःष्वेषैव सवितुरनुवाक्या । सूचितं च । आ विश्वदेवं सत्पतिं न प्रमिये सवितुर्देवस्य तत् । आ० ४. ११. । इति ॥

आ विश्वदेवं सत्पतिं सूक्तेरद्या वृणीमहे । सत्यसवं सवितारं ॥ ७ ॥

आ । विश्वऽदेवं । सत्ऽपतिं । सुऽउक्तेः । अद्या । वृणीमहे । सत्यऽसवं । सवि॒तारं ॥ ७ ॥

विश्वदेवं । विश्वे देवा यस्य वशे भवन्ति तं तादृशं । तं हि सर्वात्मत्वादिद्रं मित्रं वरुणमग्निमाङ्गरित्यादि-
श्रुतिरितरेषां तद्विभूतित्वात् । सत्पतिं सतामनुष्ठातृणां पालकं सत्यसवं सत्यानुज्ञं सवितारं देवमद्यास्त्रिन्यागदिने
सूक्तेरा वृणीमहे । संभजामहे ॥

य इमे उ॒भे अ॒ह॒नी पुर॒ ए॒त्य॒प्र॒यु॒च्छन् । स्वा॒धी॒दे॒वः स॒वि॒ता ॥ ८ ॥

यः । इमे इति । उ॒भे इति । अ॒ह॒नी इति । पुरः । एति । अ॒प्र॒यु॒च्छन् । सुऽआ॒धीः ।
देवः । स॒वि॒ता ॥ ८ ॥

यः सविता देवः स्वाधीः शोभनाप्यानः सुकर्मा वा सन् इमे अहनी राज्यहनी तयोः पुरः पुरस्तादप्र-
युच्छन् अप्रमायन्नेति गच्छति तमा वृणीमहे इति संबंधः ॥

प्रायणीये य इमा विश्वेति सवितुर्याज्या । सूचितं च । य इमा विश्वा जातानि सुत्रामाणं पृथिवीं वाम-
नेहसं । आ० ४. ३. । इति ॥ अश्वमेधेऽश्वमुत्सृज्यानु सवनं सावित्रीष्टिः कार्या । तस्यामेषा माध्यंदिने सवनेऽनु-
वाक्या । सूचितं च । य इमा विश्वा जातान्या देवो यातु सविता सुरतः । आ० १०. ६. । इति ॥

य इ॒मा विश्वा॑ जा॒तान्या॑श्चा॒व॒य॒न्ति॒ श्लो॒केन॑ । प्र च॑ सु॒वा॒तिं स॒वि॒ता ॥ ९ ॥

यः । इ॒मा । विश्वा॑ । जा॒तानि॑ । आ॒ऽश्र॒व॒य॒न्ति॑ । श्लो॒केन॑ । प्र । च॑ । सु॒वा॒तिं । स॒वि॒ता ॥ ९ ॥

यो देव इमेमानि विश्वा सर्वाणि जातान्युत्पन्नान् प्राणिनः । जंगमानित्यर्थः । तान् श्लोकेन यशसाश्चाव-
यति । सर्वेऽप्यस्य स्तुतिं शृण्वन्तीत्यर्थः । अथवा गर्जनशब्देन सर्वाणीमान्युत्पन्नान्याश्चावयति वृथुःमुखः सन् ।
किंच सविता प्र सुवाति प्रेरयति तं वृणीमहे इत्यर्थः ॥ २६ ॥

अच्छा वदेति दशर्चमेकादशं सूक्तं भीमस्याचिरार्थं । अत्रेयमनुक्रमणिका । अच्छ दशात्रिः पार्जन्यमुपा-
यास्त्रिस्रो जगत्प उपांत्यानुष्ठुविति । यत्पर्जन्येतिषा नवम्यनुष्टुप वि वृत्तानित्याद्यास्त्रिस्रो जगत्पः शिष्टाः षट्
विष्टुभः । पर्जन्यो देवता ॥ अनेन सूक्तेन प्रत्यृचं वा दिश उपस्थेयाः । सूचितं च । संस्थितायां सर्वा दिश
उपतिष्ठेताच्छा वद तवसं गीर्भिराभिरिति चतसृभिः प्रत्यृचं सूक्तेन वा । आ० २. १३. । इति ॥

अच्छा॑ वद॒ त॒व॒सं॑ गी॒र्भिरा॑भिः स्तु॒हि प॒र्जन्यं॑ नम॒सा वि॒वास॑ ।

कनि॑क्रद॒वृष॒भो जी॒र॒दानू॑ रे॒तो द॒धा॒न्योष॑धीषु ग॒र्भे ॥ १ ॥

अच्छ॑ । वद॒ । त॒व॒सं॑ । गीःऽभिः । आ॒भिः । स्तु॒हि । प॒र्जन्यं॑ । नम॒सा । आ॒ । वि॒वा॒स॒ ।

कनि॑क्रदत् । वृष॒भः । जी॒र॒ऽदानुः । रे॒तः । द॒धा॒ति॒ । ओष॑धीषु । ग॒र्भे ॥ १ ॥

हे स्तोतस्त्वसं बलवन्तं पर्जन्यमच्छामिप्राप्य वद । प्रार्थय ॥ पर्जन्यशब्दो यास्मिन् बलुधा निरुक्तः । पर्जन्य-
स्त्रुपेराद्यन्तविपरीतस्य तर्पयिता जन्यः परो जेता वा जनयिता वा प्रार्जयिता वा रसानां । नि० १०. १०. ।
इति ॥ आभिर्गोभिः स्तुतिवाग्भिः स्तुहि । नमसास्त्रेण हविर्लक्षणेना विवास । सर्वतः परिचर । यः पर्जन्यो
वृषभोऽपां वर्धिता जीरदानुः बिप्रदानः कनिकदत्तं गर्जनशब्दं कुर्वन्नोषधीषु गर्भं गर्भस्थानीयं रेत उदकं
दधाति स्थापयति तं स्तुहि ॥

वि वृक्षान् हंत्युत हंति रक्षसो विश्वं बिभाय भुवनं महावधात् ।

उतानागा ईषते वृषण्यावतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हंति दुष्कृतः ॥ २ ॥

वि । वृक्षान् । हंति । उत । हंति । रक्षसः । विश्वं । बिभाय । भुवनं । महाऽवधात् ।

उत । अनागाः । ईषते । वृषण्यऽवतः । यत् । पर्जन्यः । स्तनयन् । हंति । दुःकृतः ॥ २ ॥

अयं मन्त्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः । तदेवात्र लिख्यते । पर्जन्यो विहंति वृक्षान्विहंति च रक्षांसि सर्वाणि
चास्माद्गतानि बिभ्यति महावधात् महान् ह्यस्य वधः । अयनपराधो भीतः पलायते वर्षकर्मवतो यत्पर्जन्यः
स्तनयन्हति दुष्कृतः पापकृतः । नि० १०. ११. । इति ॥

रथीव कश्याश्वं अभिक्षिपन्नाविदूतान्कृणुते वर्ध्यां३ अहं ।

दूरात्सिंहस्य स्तनथा उदीरते यत्पर्जन्यः कृणुते वर्ध्यां१ नभः ॥ ३ ॥

रथीऽइव । कश्या । अश्वान् । अभिऽक्षिपन् । आविः । दूतान् । कृणुते । वर्ध्यान् । अहं ।

दूरात् । सिंहस्य । स्तनथाः । उत् । ईरते । यत् । पर्जन्यः । कृणुते । वर्ध्यां । नभः ॥ ३ ॥

रथीव रथस्वामीव । स यथा कश्याश्वानभिक्षिपन् दूतान् भटानाविष्करोति तद्वदसी पर्जन्योऽपि
कश्याश्वान्नेधानभिक्षिपन् अभिप्रेरयन् वर्ध्यान् वर्षकान् दूतान् दूतवद्वृष्टिप्रेरकाब्नेधान् मरुतो वाविष्कृणुते ।
प्रकटयति । अहेति पुराणः । एवं सति सिंहस्य ॥ सहतेर्हिंसतेर्वा शब्दकर्मणः सिंहशब्दः ॥ अवर्षणेनाभिभवितुः
शब्दयितुर्वा मेघस्य स्तनथा गर्जनशब्दा दूरादुदीरते । उन्नच्छति । कदा । यद्यदा पर्जन्यो नभोऽन्तरिक्षं वर्धं
वर्षोपेतं कृणुते करोति तदा ॥

प्र वाता इति चतुर्थो पर्जन्यस्य चरोर्याज्या । सूचितं च । प्र वाता वांति पतयन्ति विद्युत इत्यग्न्याधेयप्र-
भृति । आ० २. १५. । इति ॥

प्र वाता वांति पतयन्ति विद्युत उदोषधीर्जिहते पिन्वते स्वः ।

इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते यत्पर्जन्यः पृथिवीं रेतसावति ॥ ४ ॥

प्र । वाताः । वांति । पतयन्ति । विऽद्युतः । उत् । ओषधीः । जिहते । पिन्वते । स्वऽरिति स्वः ।

इरा । विश्वस्मै । भुवनाय । जायते । यत् । पर्जन्यः । पृथिवीं । रेतसा । अवति ॥ ४ ॥

प्र वांति वाता वृष्ट्यर्थं । पतयन्ति गच्छन्ति समन्तात्संचरन्ति विद्युतः । ओषधीरोषधय उज्जिहते । उन्नच्छन्ति ।
प्रवर्धन्ते । स्वरन्तरिक्षं पिन्वते । चरति । इरा भूमिर्विश्वस्यै सर्वस्यै भुवनाय सर्वजगद्धिताय जायते । समर्था
भवति । कदैवमिति । यद्यदा पर्जन्यो देवः पृथिवीं रेतसोदकेनावति रक्षति अभिगच्छति वा तदैव भवति ॥

यस्य व्रते पृथिवी ननमीति यस्य व्रते शफवज्जभुरीति ।

यस्य व्रत ओषधीर्विश्वरूपाः स नः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ॥ ५ ॥

यस्य । व्रते । पृथिवी । ननमीति । यस्य । व्रते । शफऽवत् । जर्भुरीति ।

यस्य । व्रते । ओषधीः । विश्वऽरूपाः । सः । नः । पर्जन्य । महि । शर्म । यच्छ ॥ ५ ॥

यस्य पर्जन्यस्य व्रते कर्मणि पृथिवी ननमीति अत्यर्थं नमति सर्वेषामधो भवति । यस्य व्रते शफवत् पादोपेतं गवादिकं जर्भुरीति भिद्यते पूर्यते गच्छतीति वा । यस्य व्रते कर्मण्योषधीरवधो विश्वरूपा नानारूपा भवन्ति हे पर्जन्य स महास्त्वं नोऽस्माभ्यं महि शर्म महत् सुखं यच्छ । प्रयच्छ ॥ २७ ॥

दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं प्र पिन्वत वृष्णो अश्वस्य धाराः ।

अर्वाङ्तेन स्तनयित्नुनेह्यपो निषिंचन्नसुरः पिता नः ॥ ६ ॥

दिवः । नः । वृष्टिं । मरुतः । ररीध्वं । प्र । पिन्वत । वृष्णः । अश्वस्य । धाराः ।

अर्वाङ् । एतेन । स्तनयित्नुना । आ । इहि । अपः । निऽसिंचन् । असुरः । पिता । नः ॥ ६ ॥

हे मरुतो यूयं दिवोऽन्तरिक्षसकाशात् नोऽस्मादर्थं वृष्टिं ररीध्वं । दत्त । वृष्णो वर्षकस्याश्वस्य व्यापकस्य मेघस्य संबन्धिन्यो धारा उदकधारा प्र पिन्वत । प्रचरत । हे पर्जन्य त्वमेतेन स्तनयित्नुना गर्जता मेघेन सहा-
र्वाङ् अस्मादभिमुखमेहि । आगच्छ । किं कुर्वन् । अपोऽभांसि निषिंचन् स देवोऽसुर उदकानां निरसितापि सन् नोऽस्माकं पिता पालकश्च ॥

अभि क्रंद स्तनय गर्भमा धा उदन्वता परि दीया रथेन ।

दृतिं सु कर्ष विषितं न्यंच समा भवतूदतो निपादाः ॥ ७ ॥

अभि । क्रंद । स्तनय । गर्भं । धा । उदन्ऽवता । परि । दीया । रथेन ।

दृतिं । सु । कर्ष । विऽसितं । न्यंच । समाः । भवतु । उन्ऽवतः । निऽपादाः ॥ ७ ॥

अभि भुम्यभिमुखं क्रंद । शब्दय । तदेव पुनश्च्यते दाढ्याय । स्तनय । गर्ज । गर्भं गर्भस्थानीयमुदकमोष-
धीष्वा धाः । आधिहि । तदर्थमुदन्वतोदकवता रथेन परि दीया । परितो गच्छ । दृतिं दृतिवदुदकधारकं मेघं विषितं विशिष्टेण सितं बद्धं न्यंच न्यक् अधोमुखं सु सुष्ठु कर्ष । आकर्ष वृध्यर्थं । यद्वा । विषितं विमुक्तबंध-
नमेवं कर्ष । एवं कृत उदत्त ऊर्ध्ववन्त उन्नतप्रदेशा निपादा न्यग्भूतपादा निरुष्टपादा वा निम्नोन्नतप्रदेशाः समा
एकस्था भवन्तु । उदकपूर्णा भवत्वित्यर्थः ॥

महांतं कोशमुदचा नि षिंच स्यंदतां कुल्या विषिताः पुरस्तात् ।

घृतेन द्यावापृथिवी व्युंधि सुप्रपाणं भवत्वग्न्याभ्यः ॥ ८ ॥

महांतं । कोशं । उन् । अच । नि । सिंच । स्यंदतां । कुल्याः । विऽसिताः । पुरस्तात् ।

घृतेन । द्यावापृथिवी इति । वि । उंधि । सुऽप्रपाणं । भवतु । अग्न्याभ्यः ॥ ८ ॥

हे पर्जन्य त्वं महांतं प्रवृद्धं कोशं कोशस्थानीयं मेघमुदच । उन्नच्छ । उन्नमय वा । तथा कृत्वा नि षिंच ।
नीचैः चारय । कुल्या नद्यो विषिता विधूताः सद्यः स्यंदतां प्रवहन्तु पुरस्तात् पूर्वाभिमुखं । प्रायेण नद्यः
प्राग्यः स्यंदन्ते । घृतेनोदकेन द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च व्युंधि । क्लेदयात्यधिकं । अग्न्याभ्यो गोभ्यः सुप्र-
पाणं सुष्ठु प्रकर्षेण पातव्यमुदकं भवतु ॥

यत्प॒र्जन्य॒ कर्निक्र॑दत्स्नयन् हंसि दुष्कृतः ।

प्रती॒दं विश्वं॑ मोदते॒ यत्किं च॑ पृथि॒व्यामधि॑ ॥ ९ ॥

यत् । प॒र्जन्य॒ । कर्निक्र॑दत् । स्नयन् । हंसि । दुःकृतः ।

प्रति॑ । इ॒दं । विश्वं॑ । मो॒दते॒ । यत् । किं । च॑ । पृथि॒व्यां । अधि॑ ॥ ९ ॥

हे पर्जन्य यद्यदा त्वं कर्निक्रददत्यर्थं शब्दयन् स्नयन् दुष्कृतः पापकृतो मेघान् हंसि विदारयसि तदानीमिदं विश्वं जगत् प्रति मोदते । विश्वं विश्लेष्यते । यत्किंच पृथिव्यामधि भूम्यामधिष्ठितं यस्मैराचरात्मकं तदिदं विश्वं मोदते । वृष्टिः सर्वजगत्प्रीतिकारणत्वं प्रसिद्धं ॥

अ॒व॒र्षीर्वि॒र्षमु॒दु षू॒ गृ॒भा॒याक॑र्धन्वा॒न्यत्ये॑त॒वा उ॑ ।

अ॒जी॒जन॒ ओष॑धी॒भोज॑नाय॒ कमु॒त प्र॒जाभ्यो॑ऽवि॒दो म॒नीषां॑ ॥ १० ॥

अ॒व॒र्षीः । व॒र्षे । उ॒त । उं॑ इति॑ । सु॒ । गृ॒भा॒य॒ । अ॒कः । ध॒न्वा॒नि । अ॒तिऽए॒त॒वै । उं॑ इति॑ ।

अ॒जी॒जनः॑ । ओष॑धीः । भो॒ज॒नाय॑ । कं॑ । उ॒त । प्र॒जा॒भ्यः । अ॒वि॒दः । म॒नी॒षां ॥ १० ॥

इयमतिवृष्टिविमोचनी ॥ हे पर्जन्य त्वमवर्षीः । वृष्टवानसि । वर्षमुदु षू गृभाय । उत्कृष्टं सु सुष्ठु गृभाय । गृहाण । परिहरेत्यर्थः । धन्वानि निरुदकप्रदेशानकः । जलवतः छतवानसि । किमर्थं । अत्येतवा उ । अतिक्रम्य गंतुं । ओषधीरजीजनः । उदपादयः । किमर्थं । भोजनाय धनाय भोगाय वा । कमित्ययं शिशिरं जीवनाय कं । नि० १. १०. । इतिवत्पादपूरणः । उतापि च प्रजाभ्यः सकाशात् मनीषां स्तुतिमविदः । प्राप्तवानसि ॥ २८ ॥

बळित्येति तृचात्मकं द्वादशं सूक्तं भीमस्याचिरार्धं पृथिवीदेवताकमानुष्टुभं । अनुक्रांतं च । बळित्या तृचं पार्थिवमानुष्टुभमिति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः । आद्या देवानां हविःषु पृथिव्या अनुवाक्या । बळित्या पर्वतानां दृष्ट्वा चिद्या वनस्पतीन् । आ० ६. १४. । इति हि सूत्रितं ॥ भूमिस्तोमे चैषा महत्त्वतीयशस्त्रे सूक्तं मुखीया । आ० ९. ५. ॥

बळि॒त्या पर्व॑तानां॒ खि॒द्रं बि॒भर्षि॑ पृथि॒वि ।

प्र॒ या भूमिं॑ प्रव॒त्वति॑ म॒ह्ना जि॒नोषि॑ महि॒नि ॥ १ ॥

ब॒र् । इ॒त्या । पर्व॑तानां । खि॒द्रं । बि॒भर्षि॑ । पृथि॒वि ।

प्र॒ । या॒ । भूमिं॑ । प्र॒व॒त्वति॑ । म॒ह्ना । जि॒नोषि॑ । म॒हि॒नि ॥ १ ॥

द्विरूपा पृथिवी चैषा प्रत्यक्षदेवतापि च । मध्यस्थाना देवतोक्ता सात्र संबोध्य वर्ण्यते ॥ हे पृथिवि प्रथमवति मध्यस्थानदेवते । त्वमित्येत्यममुत्रांतरिक्षे वा बर्हस्यं पर्वतानां मेघानां वा खिद्रं खेदनं भेदनं बिभर्षि । धारयसि । हे महिनि महति हे प्रवत्वति प्रकर्षवति प्रवणोदकवति वा या त्वं भूमिं प्रत्यक्षां पृथिवीं मह्ना महत्त्वेन महतोदकेन वा प्र जिनोषि प्रकर्षेण प्रीणयसि ॥

स्तो॒मांस॑स्त्वा वि॒चारि॑णि॒ प्रति॑ शोभ॒न्त्य॒क्षुभिः॑ । प्र॒ या वा॒जं न॑ हे॒षंतं॑ पे॒रुम॑स्य॒स्यर्जु॑नि ॥ २ ॥

स्तो॒मांसः॑ । त्वा॒ । वि॒चा॒रि॒णि । प्रति॑ । स्तो॒भ॒न्ति॒ । अ॒क्षुऽभिः॑ । प्र॒ । या॒ । वा॒जं । न॒ ।

हे॒षंतं॑ । पे॒रुं । अ॒स्य॑सि । अ॒र्जु॒नि ॥ २ ॥

हे विचारिणि विविधचरणशीले पृथिवि देवि त्वा त्वां स्तोमासः स्तोतारोऽक्षुभिर्गमनशीलैः स्तोत्रैः प्रति

ष्टोमंति । अग्निष्टोमंति । किंच या त्वं हेषंतं शब्दयंतं वाजं न अश्वमिवोद्धृतं पेहं पूरकं मेघं प्रास्थसि प्रक्षिपसि हे अर्जुनि शुभ्रवर्णे गमनशीले वा ॥

देवानां हविःषु बृह्णा चिदिति पृथिव्या याज्या । एषैव भूमिस्तोमे निष्केवन्धे सूक्तमुखीया । सूचं तु पूर्वमेवोदाहृतं ॥

दृह्णा चिद्या वनस्पतीन्क्ष्मया दर्धर्षोर्जसा ।

यत्ते अभ्रस्य विद्युतो दिवो वर्षति वृष्टयः ॥ ३ ॥

दृह्णा । चित् । या । वनस्पतीन् । क्ष्मया । दर्धर्षि । ओर्जसा ।

यत् । ते । अभ्रस्य । विद्युतः । दिवः । वर्षति । वृष्टयः ॥ ३ ॥

हे पृथिवि या त्वं बृह्णा चित् ॥ सुपां सुनुगिति तृतीयाया आकारः ॥ बृहत्या क्षया भूम्या सह वनस्पतीन् वृषाणोजसा बलेन दर्धर्षि धारयसि । अथवा बृहति विधेयविशेषणं । वनस्पतीन् बृहान् कृत्वा धारयसीत्यर्थः । यद्यस्यास्ते तव संबंधिनो वृष्टयो वर्षका मेघा विद्युतो विद्योतमानादभ्रस्य ॥ पंचम्यर्थे षष्ठी ॥ अभ्रादपां हर्तुर्दिवोऽंतरिक्षादादित्याद्वा वर्षति । अथवा यद्यस्यास्ते तवाभ्रस्य मेघस्य वृष्टय उदकसंघाता विद्युतो विद्योतमानाया दिवः सकाशाद्वर्षति पतंति ॥ ॥ २९ ॥

प्र सम्राज इत्यष्टर्चं चयोदशं सूक्तमात्रेयं वैष्टुभं वारुणं । अनुक्रम्यते च । प्र सम्राजेऽष्टौ वारुणमिति । विनियोगो लैंगिकः ॥

प्र सम्राजे बृहदर्चा गभीरं ब्रह्म प्रियं वरुणाय श्रुताय ।

वि यो जघानं शमितेव चर्मोपस्तिरे पृथिवीं सूर्याय ॥ १ ॥

प्र । संऽराजे । बृहत् । अर्च । गभीरं । ब्रह्म । प्रियं । वरुणाय । श्रुताय ।

वि । यः । जघानं । शमिताऽइव । चर्म । उपऽस्तिरे । पृथिवीं । सूर्याय ॥ १ ॥

अग्निः स्वात्मानं संबोध्य ब्रवीति । हे अग्ने त्वं सम्राजे सम्ययाजमानायेश्वराय श्रुताय सर्वत्र श्रूयमाणाय वरुणायोपद्रवस्य निवारकाय जनानामावरकायैतन्नामकाय देवाय बृहत् प्रभूतं गभीरं दूरवगाहं बद्धधीपेतं प्रियं प्रियभृतं ब्रह्म स्तोत्ररूपं कर्म प्रार्चं । प्रार्चय । प्रोक्षारयेत्यर्थः । यो वरुणः शमितेव चर्मं शमिता पशुविशसनकर्ता यथोपस्तरणाय चर्मं हंति तद्वत्पृथिवीं विस्तीर्णमंतरिक्षं ॥ तृतीयस्यां पृथिव्यामिति श्रुतिरंतरिक्षस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं ॥ सूर्याय सूर्यस्थोपस्तिर आस्तरणाय वि जघान विस्तारयामास । विस्तृतं हि व्यवहारयोग्यं भवति तस्माद्व्यवहारायांतरिक्षं विस्तारितवान् । उरुं हि राजा वरुणश्चकार । ऋग्वे० १. २४. ८. । इति ह्युक्तं ॥

वनेषु व्यंतर्निक्षं ततान् वाजमर्वत्सु पय उस्त्रियासु ।

हत्सु क्रतुं वरुणो अप्स्रग्निं दिवि सूर्यमदधात्सोममद्रौ ॥ २ ॥

वनेषु । वि । अंतर्निक्षं । ततान् । वाजं । अर्वत्सु । पयः । उस्त्रियासु ।

हत्सु । क्रतुं । वरुणः । अप्सु । अग्निं । दिवि । सूर्यं । अदधात् । सोमं । अद्रौ ॥ २ ॥

अयं वरुणो वनेषु वृषायेष्वंतरिक्षं वि ततान् । विस्तारितवान् । तथा वाजसनेयकं । वनेषु हीदमेषु वृषायेष्वंतरिक्षं विततं तस्मादाह वनेषु व्यंतरिक्षं ततानेति । वाजं बलमर्वत्स्वेषु वि ततान् । पयः क्षीरसु स्त्रियासु गोषु । उस्त्रियेति गोनाम । उत्साविणोऽस्यां भोगा इति तद्व्युत्पत्तिः । हत्सु हृदयेषु क्रतुं कर्मसंकल्पं ।

यद्धि मनसा ध्याययति तत्कर्मणा करोति । अप्सूदकेष्वपि वैद्युतमौर्वं वा । सर्वत्र वि ततानेति संबंधः । किंच दिवि बुल्लोके सूर्यमदधात् । स्थापितवान् । सोमं चाद्रौ पर्वतेऽदधात् ॥

नीचीनवारं वरुणः कवंधं प्र ससर्ज रोदसी अंतरिक्षं ।

तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्युनत्ति भूमं ॥ ३ ॥

नीचीनऽवारं । वरुणः । कवंधं । प्र । ससर्ज । रोदसी इति । अंतरिक्षं ।

तेन । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा । यवं । न । वृष्टिः । वि । उनत्ति । भूमं ॥ ३ ॥

नीचीनवारमधोमुखविलं प्र ससर्ज । कृतवान् । कं । कवंधं । कवनमुदकं । तद्वीचतेऽवेति कवंधो श्रेष्ठः । त तथाकरोत् । अथवा कवंधमुदकं । तदुदकं नीचीनवारं नीचीननिर्गमनविलं चकार । मेघं विदार्योदकमधोमुखं चकारित्यर्थः । किं प्रतीत्युच्यते । रोदसी यावापृथिव्यावंतरिक्षं च प्रति । लोकत्रयाहतायेत्यर्थः । तेनोदकेन विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य राजा स्वामी वरुणो भूम भूमिं युनत्ति । क्लेदयति । वृष्टिः सेक्ता पुमान्वयं न यवमिव यवान्यथा प्ररोहाय सर्वत्र प्रसारयति तद्वज्रमिं सर्वचोन्नति । अथवा वृष्टिर्वरुण इति संबंधः । वर्षकः पर्जन्य इत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे यवं पुरुष इवेति पुरुषशब्दोऽध्याहार्यः । अत्र नीचीनवारं वरुणः कवंधं । नि० १०. ४. । इत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यं ॥

उनत्ति भूमिं पृथिवीमुत द्यां यदा दुग्धं वरुणो वष्ट्यादित् ।

समभ्रेण वसत पर्वतासस्तविषीयंतः अथयंत वीराः ॥ ४ ॥

उनत्ति । भूमिं । पृथिवीं । उत । द्यां । यदा । दुग्धं । वरुणः । वष्टि । आत् । इत् ।

सं । अभ्रेण । वसत । पर्वतासः । तविषीऽयंतः । अथयंत । वीराः ॥ ४ ॥

वरुणो भूमिं पृथिवीं प्रथितमंतरिक्षं । अंतरिक्षस्थापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पूर्वमुक्तं । उतापि च द्यां बुल्लोकमुनत्ति । क्लेदयति । यदायं दुग्धमुदकपूरणं वष्टि कामयते । अथवा दुग्धमुदकं । तेन तत्कार्यमोषध्यादिकं लक्ष्यते । औषध्यादयः प्रवर्धतामिति यदा कामयते आदिदन्तरमेव सं वसत । समाच्छादयति । के । पर्वतासः पर्वततोऽद्रयः । केन । अभ्रेण मेघेन । किंच तविषीयंतो बलमिच्छंतो वीरा विशेषेण वृष्टेः प्रेरयितारो महतः अथयंत । अथयति मेघान् ॥

इमामू ष्वासुरस्य श्रुतस्य महीं मायां वरुणस्य प्र वोचं ।

मानेनैव तस्थिवाँ अंतरिक्षे वि यो ममे पृथिवीं सूर्येण ॥ ५ ॥

इमां । ऊं इति । सु । आसुरस्य । श्रुतस्य । महीं । मायां । वरुणस्य । प्र । वोचं ।

मानेनऽइव । तस्थिऽवान् । अंतरिक्षे । वि । यः । ममे । पृथिवीं । सूर्येण ॥ ५ ॥

आसुरस्यासुरसंबन्धिनः । असुराणामस्य च वध्यघातकभावः संबंधः । असुरहंतुरित्यर्थः । अथवासुरो मेघः । प्राणदानात्तत्संबन्धिनः श्रुतस्य विश्रुतस्य महीं महतीमिमां मायां प्रज्ञां प्र वोचं । प्रब्रवीमि । केषां मायेति सोच्यते । यो वरुणोऽंतरिक्षे तस्थिवान् तिष्ठन्मानेनैव दंष्ट्रेणैव सूर्येण पृथिवीमंतरिक्षं वि ममे परिच्छिन्नं तस्थिषा माया ॥ ३० ॥

इमामू नु कवितमस्य मायां महीं देवस्य नकिरा दधर्ष ।

एकं यदुज्जा न पृणत्येनीरासिंचंतीरवनयः समुद्रं ॥ ६ ॥

इ॒मां । ऊं इति॑ । नु । क॒विऽत॑मस्य । मा॒यां । म॒हीं । दे॒वस्य॑ । न॒किः । आ । द॒ध॒र्षे ।
ए॒कं । यत् । उ॒द्गा । न । पृ॒णंति॑ । ए॒नीः । आ॒ऽसि॑चंतीः । अ॒व॒न॒यः । स॒मु॒द्रं ॥ ६ ॥

कवितमस्य प्रकृष्टप्रज्ञस्य देवस्य द्योतमानस्य सुत्यस्य वा वरुणस्येमां सर्वप्रसिद्धां महीं महतीं मायां प्रज्ञां न किर्नेवा दधर्ष । न हिनस्ति कश्चिदपि । ऊ न्विति पूरणौ । यद्यस्मादेकं समुद्रमुद्गोदकेन न पृणंति न पुरयंति । काः । एनीरेत्यः शुद्धा गमनशीला वासिचंतीरुदकमासेचयंत्योऽवनयो नवः । बह्व्यो नवः सर्वदोदकेन पुरयंत्योऽपि नैकमपि समुद्रं पुरयंतीति । इदं वरुणस्य महत्कर्मैति । अचांतरिक्षविस्तारादिसमुद्रापूरणपर्यंतं कर्म परमेश्वरस्यैवोचितं न वरुणस्यैति न वाच्यं तस्य वरुणादिरूपावस्थानात् । एष ब्रह्मेत्यादि श्रुतेः ॥

अ॒र्य॒म्यं वरु॑ण मि॒त्र्यं वा सखा॑यं वा स॒द॒मि॒द्भा॒तरं वा ।

वे॒शं वा॒ नित्यं॑ वरु॑णार॒णं वा॒ यत्सी॒मागं॑श्च॒कृ॒मा शि॒श्रथ॑स्तत् ॥ ७ ॥

अ॒र्य॒म्यं । वरु॑ण । मि॒त्र्यं । वा । सखा॑यं । वा । स॒द॒ । इत॑ । आ॒तरं । वा ।

वे॒शं । वा । नित्यं॑ । वरु॑ण । अ॒रणं । वा । यत् । सीं । आ॒गः । च॒कृ॒म । शि॒श्रथः । तत् ॥ ७ ॥

हे वरुण अर्यम्यं । अर्यमैवार्यम्यः ॥ स्वार्थिको यत् । अर्तेरिदं रूपं ॥ प्रदातारमित्यर्थः । अथवरुणात्मननाश्रयशस्तीत्यर्थमा गुरुः । तं । वा अथवा मित्र्य ॥ निमिदा स्नेहन इत्यस्मिन्निचं । स्वार्थिको यत् ॥ अनुरक्तमित्यर्थः । वा अथवा सखायं समानख्यानं सदमित्सर्वदेव आतरं वा । नित्यं निरंतरं वेशं निकटनिकेतनवर्तिनं वा । अरणं वा । अशब्दमित्यर्थः । अथवारणमदातारं वा नित्यं निरंतरं । एतान्प्रति यत्सीं यदेतदागोऽपराधं चकृम तच्छिश्नः । अस्मत्तो विनाशय ॥

कि॒त॒वा॒सो यद्वि॑रि॒पुर्न दी॒वि यद्वा॑ घा स॒त्यमु॑त यन्न वि॒द्म ।

स॒र्वा॒ ता वि॒ ष्य शि॒थिरे॒व दे॒वाधा॑ ते स्याम वरु॑ण प्रि॒यासः॑ ॥ ८ ॥

कि॒त॒वा॒सः । यत् । रि॒रि॒पुः । न । दी॒वि । यत् । वा । घ । स॒त्यं । उ॒त । यत् । न । वि॒द्म ।

स॒र्वा॒ । ता । वि । स्य । शि॒थि॒राऽइ॒व । दे॒व । अध॑ । ते । स्या॒म । वरु॑ण । प्रि॒यासः॑ ॥ ८ ॥

कितवासः कितवा द्यूतकृतः । किं तवास्ति सर्वं मया जितमिति वदतीति कितवः । न दीवि न देवने द्यूते यथा यद्विरिपुर्लेपयंति पापमारोपयंति तथास्मासु द्वेष्टारो मयि त्वमेतत्पापमकरोरित्वाक्षिपंति ॥ अत्र पुरस्तादुपचारोऽपि नकार उपमार्थीयः ॥ वा अथवा । घेति पूरणः । यत्पापं सत्यमारोपमंतरेण कृतवतः स्मः । उतापि च यत्कृतं पापं न विद्म न जानीमः ता तानि सर्वा सर्वाणि शिथिरेव शिथिलानीव शिथिलबन्धनानि फलानीव वि ष्य । विमोचय ॥ स्तिरूपकृष्टो विमोचने ॥ हे देव अधानंतरं ते तव प्रियासः प्रियाः स्याम । भवेम ॥ ॥ ३१ ॥

इंद्राग्नी यमिति षड्वचं चतुर्दशं सूक्तमचेरार्षमानुष्टुभमैन्द्रायं । षष्ठी विराट्पूर्वा । आद्यौ दशकावष्टकास्त्रयः । अनु० ९. ११. इति परिभाषितत्वात् । तथा चानुक्रांतं । इंद्राग्नी षष्ठेन्द्रापमानुष्टुभं विराट्पूर्वातमिति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

इ॒न्द्रा॒ग्नी॒ यम॑व॒थ उ॒भा वा॒जेषु॑ म॒र्त्यं । दृ॒ह्मा चि॒त्स प्र॑भे॒दति॑ द्यु॒म्ना वा॒णीरि॒व चि॒तः॑ ॥ १ ॥

इ॒न्द्रा॒ग्नी॒ इति॑ । यं । अ॒व॒थः । उ॒भा । वा॒जेषु॑ । म॒र्त्यं । दृ॒ह्मा । चि॒त् । सः । प्र । भे॒दति॑ ।

द्यु॒म्ना । वा॒णीःऽइ॒व । चि॒तः॑ ॥ १ ॥

हे इंद्राग्नी उभोभौ परस्परविद्युक्तौ युवां च मर्त्यमवधौ रक्षथो वाजेषु संगामेषु स मर्त्यौ दृष्ट्वा चित्
दृढान्यपि बुद्ध्या द्योतमानानि धनानि शत्रुसंबन्धीनि भेदति । भिनक्ति । चित् ऋषिर्वाणीरिव प्रतिवादिवा-
क्यानीव । अथवा चिबु स्थानेषु वर्तमानोऽपिः शत्रूणां वाक्यानीव ॥

या पृतनासु दुष्टरा या वाजेषु अवाय्या । या पंच चर्षणीरभींद्राग्नी ता हवामहे ॥२॥
या । पृतनासु । दुस्तरा । या । वाजेषु । अवाय्या । या । पंच । चर्षणीः । अभि । इंद्राग्नी
इति । ता । हवामहे ॥२॥

या याविंद्राग्नी पृतनासु दुष्टरा दुष्टरावनभिभाष्यौ । या यी च वाजेषु संगामेष्वन्नेषु वा अवाय्या
अवाय्या सुत्यौ । या यां पंच चर्षणीः । चर्षणयो मनुष्याः । तानभि । रक्षत इति शेषः । ता तौ महानुभावौ
हवामहे । सुमः ॥

तयोरिदमवच्छर्वस्तिग्मा दिद्युन्मघोनोः । प्रति दुणा गभस्त्योर्गवां वृत्रघ्न एषते ॥३॥
तयोः । इत् । अमऽवत् । शर्वः । तिग्मा । दिद्युत् । मघोनोः । प्रति । दुणा । गभस्त्योः ।
गवां । वृत्रघ्ने । आ । ईषते ॥३॥

अमवदभिभावुकं शवो बलं तयोरित् तयोरेव । मघोनोर्मघवतोरन्नवतोर्धनवतोर्वा तयोर्द्विदुत् वज्रं
तिग्मा तीक्ष्णं वर्तते गभस्त्योर्हस्तयोः । एवंभूतौ देवौ गवामुदकानां पणभिरपहृताणां वा गवां लाभाय दुणा
द्रुविकारेण गमनशीलेन वैकेन रथेन वृत्रघ्न आवरकमेघहननाय तथाविधवृत्रासुरवधाय वा प्रतीषते ।
प्रतिगच्छतः

ता वामेषे रथानामिंद्राग्नी हवामहे । पती तुरस्य राधसो विद्वांसा गिर्वेणस्तमा ॥४॥
ता । वां । एषे । रथानां । इंद्राग्नी इति । हवामहे । पती इति । तुरस्य । राधसः ।
विद्वांसा । गिर्वेणऽतमा ॥४॥

हे देवी ता तौ वक्ष्यमाणगुणौ वां युवां हवामहे । सुमः । किमर्थं । रथानामेषे युद्धे रथानां प्रेरणाय ।
कीदृशौ युवां । इंद्राग्नी इंद्रमग्निं च परस्परयुग्मभूतौ तुरस्य जंगमरूपस्य राधसो धनादिक्षणस्य पती
स्वामिनी विद्वांसा सर्वज्ञौ गिर्वेणस्तमा गीर्भर्वननीयतमौ । ईदृशौ युवां हवामहे ॥

ता वृधंतावनु द्यून्मर्ताय देवावदभा । अर्हता चित्पुरो दधेऽंशेव देवावर्तते ॥५॥
ता । वृधंतौ । अनु । द्यून् । मर्ताय । देवौ । अदभा । अर्हता । चित् । पुरः । दधे ।
अंशाऽइव । देवौ । अर्वते ॥५॥

ता तावनु द्यून् प्रतिदिनं वृधंतौ वर्धमानौ । सर्वदा प्रवृद्धावित्यर्थः । वर्धने दृष्टान्तः । मर्तेव मनुष्याविव ।
तौ यथा प्रतिदिनं वर्धते । देवौ द्योतमानावदभाहिंस्त्वावर्हता चित् प्रकर्षेण पूज्यौ । चिदिति पूजायां ।
तादृशौ महानुभावौ देवावर्ततेऽस्त्रलाभाय पुरो दधे पुरस्कुर्वे । अंशेव । अंशो नाम द्वादशादित्यमध्यवर्ती
देवः । स भगस्यायुपलक्षकः । अंशाविव । आदित्याविव । दीप्तावित्यर्थः ॥

एवेंद्राग्निभ्यामहावि ह्यंशं श्रूयं घृतं न पूतमद्रिभिः ।
ता सूरिषु श्रवो बृहद्रयि गृणत्सु दिधृतमिधं गृणत्सु दिधृतं ॥६॥

ए॒व । इं॒द्राग्नि॑ऽभ्यां । अ॒हा॒वि । ह॒व्यं । श्रू॒ष्यं । घृ॒तं । न । पू॒तं । अ॒द्रि॑ऽभिः ।

ता । सू॒रिषु॑ । अ॒वः । बृ॒हत् । र॒यिं । गृ॒णत्ऽसु॑ । दि॒धृतं॑ । इ॒षं । गृ॒णत्ऽसु॑ । दि॒धृतं॑ ॥ ६ ॥

एवमिदानीं क्रियमाणप्रकारेण । सुतिसाहित्येनेत्यर्थः । इंद्राग्निभ्यां हव्यं हविरहावि । परित्यक्तमासीत् । कीदृशं तत् । श्रूष्यं बलकरं । किमिव । अद्रिभिर्यावभिः पुतमभिपुतं घृतं न सोमरसमिव । तद्यथा युवाभ्यां प्रदीयते तद्वच्चरुपुरोडाशादिकमपि । ता तौ देवौ सूरिषु मेधाविष्वक्सासु बृहत् प्रभूतं अवोऽन्नं यशो वा रयिं धनं च दिधृतं । धारयतं । इषमन्नं गृणत्सु सुवत्सु दिधृतं । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ ३२ ॥

प्र वो मह इति नवर्चं पंचदशं सूक्तमेवयामरुदाख्यस्यात्रेयस्य मुनेरार्थं मरुद्देवताकमतिजगतीच्छंदस्कं । तथा चानुक्रमणिका । प्र वो नवैवयामरुदाख्यकमतिजगतीकमिति ॥ दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं च । एवयामरुदुक्तो वृषाकपिना । आ० ८. ४. इति ॥

प्र वो म॒हे म॒तयो॑ यंतु वि॒ष्णवे॑ म॒रुत्व॑ते गि॒रि॒जा ए॒व॒याम॑रुत् ।

प्र श॒र्धीय॑ प्र॒यज्य॑वे सु॒खा॒दये॑ त॒वसे॑ भ॒न्ददि॑ष्टये धु॒नि॒व्रता॑य श॒वसे॑ ॥ १ ॥

प्र । वः । म॒हे । म॒तयः॑ । यंतु॑ वि॒ष्णवे॑ । म॒रुत्व॑ते । गि॒रि॒जाः । ए॒व॒याम॑रुत् ।

प्र । श॒र्धीय॑ । प्र॒यज्य॑वे । सु॒खा॒दये॑ । त॒वसे॑ । भ॒न्दत्ऽदृष्ट॑ये । धु॒नि॒व्रता॑य । श॒वसे॑ ॥ १ ॥

प्र यंतु प्रगच्छंतु गिरिजा वाचि निष्पन्ना मनयः सुतयः । कक्षी । बसुभ्यं ॥ वचनव्यत्ययः ॥ विष्णवे व्याप्ता-येन्द्राय विष्णवे वा मरुत्वते मरुद्विस्तवते । कस्य सुतय इत्युच्यते । एवयामरुत् एतन्नामकस्य ऋषेः ॥ षष्ठ्या लुक् ॥ अथवायमृषिर्गिरिजाः सुतेर्जनयिता भवति । उत्तरार्धे मरुत्सुतिः । किंच प्र यंतु सुतयः । कक्षी । शर्धाश्च बलाय मारुताय । इतरत्सर्वं बलविशेषणं । प्रयज्यवे प्रकर्षेण यष्टव्याय सुखादये शोभनाभरणाय । खादिराभरणविशेषः । हस्तेषु खादिश्च । ऋग्वे० १. १६८. ३. पत्सु खादयः । ऋग्वे० ५. ५४. ११. इति च श्रुतेः । तवसे बलवते भन्ददिष्टये । सुतिरूपेष्टिर्यस्य तद्भन्ददिष्टि । तस्मै धुनिव्रताय मेघानां चालनं कर्म यस्य तादृशाय शवसे गमनवते ॥

प्र ये जा॒ता म॒हिना॑ ये च॒ नु स्व॒यं प्र वि॒द्यना॑ ब्रुव॑त ए॒व॒याम॑रुत् ।

क्र॒त्वा त॒द्वो म॒रुतो॑ ना॒धृषे॑ श॒वो दा॒ना म॒हा त॑दे॒षाम॑धृ॒ष्टासो॑ ना॒द्रयः॑ ॥ २ ॥

प्र । ये । जा॒ताः । म॒हिना॑ । ये । च॒ नु । स्व॒यं । प्र । वि॒द्यना॑ । ब्रुव॑ते । ए॒व॒याम॑रुत् ।

क्र॒त्वा । तत् । वः । म॒रुतः॑ । न । आ॒ऽधृषे॑ । श॒वः । दा॒ना । म॒हा । तत् । ए॒षां । अ॒धृष्टा॑सः ।

न । अ॒द्रयः॑ ॥ २ ॥

ये महिना महता विष्णुनेद्रेण वा सह प्र जाताः प्रादुर्भूतास्तान्ब्रुवते । ये च नु चिप्रं स्वयमेव विद्यना यज्ञगमनविषयज्ञानेन सह प्र जाताः प्रादुर्भूतास्तान्ब्रुवते । सूति ॥ प्रेत्ययमाख्यातेन वा संबन्धनीयः । ब्रुवत इति व्यत्ययेन बहुवचनं । एकवचने वा छांदसः शः । निघाताभावच्छांदसः ॥ अथ प्रत्यक्षवादः । हे मरुतो वो युष्माकं तत्प्रसिद्धं शवो बलं क्रत्वा चालनादिरूपेण कर्मणा युक्तं नाधृषे । कैश्चिदध्याधर्षणीयं न भवति । अन्येषामसुरादीनां क्रत्वा कर्मणा वागभिभाव्यं भवति ॥ क्रत्वार्थे केन ॥ किंचिषां वो तत् बलं दानाभिमतदाग्नेन महा महत्त्वेन चोपेतं । यूयं प्रबलाः । अधृष्टासोऽधर्षणीयाः । तच्च दृष्टान्तः । अद्रयो न । ते यथाधृष्टास्तद्वयमपि ॥

प्र ये दिवो बृहतः ऋग्विरे गिरा सुशुक्लानः सुभ्व एवयामस्त ।
 न येषामिरी सधस्य ईष्ट आँ अग्रयो न स्वविद्युतः प्र स्यद्रासो धुनीनां ॥ ३ ॥
 प्र । ये । दिवः । बृहतः । ऋग्विरे । गिरा । सुऽशुक्लानः । सुऽभ्वः । एवयामस्त ।
 न । येषाँ । इरी । सधऽस्ये । ईष्टे । आ । अग्रयः । न । स्वऽविद्युतः । प्र । स्यद्रासः ।
 धुनीनां ॥ ३ ॥

ये महतो बृहतो दिवो शुक्लोकादागच्छंतः प्र ऋग्विरे शुक्लांत तावन्नतो गिरैवयामस्तस्मृतवान् । कीदृ-
 शास्ते । शुशुक्लानो दीप्ताः सुभ्वः सुष्ठु भवन्तः । येषां महतां सधस्ये सहस्रानि स्वकीये निवासे तिष्ठतामिरीरिता
 प्रेरिता नेष्ट आ । नेष्टे च चालयितुं । आ इति चार्थे । अग्रयो न अग्रय इव स्वविद्युतः स्वयमेव विद्योत-
 माना धुनीनां नदीनां स्यद्रासो वर्षणेन चालयितारश्च ॥

स चक्रमे महतो निरुक्रमः समानस्मात्सदस एवयामस्त ।
 यदायुक्त त्मना स्वादधि षण्भिर्विस्पर्धसो विमहसो जिगाति शेवृधो नृभिः ॥ ४ ॥
 स । चक्रमे । महतः । निः । उरुऽक्रमः । समानस्मात् । सदसः । एवयामस्त ।
 यदा । अयुक्त । त्मना । स्वात् । अधि । षुऽभिः । विऽस्पर्धसः । विऽमहसः ।
 जिगाति । शेऽवृधः । नृऽभिः ॥ ४ ॥

स महद्गणो महतः प्रवृद्धात्समानस्मात्सर्वेषां साधारणात्सदसः स्थानादंतरिचादुत्क्रमो विस्तीर्णक्रमणः
 सन् निश्चक्रमे । निरगच्छत् । एवयामस्तद्विपर्यया स्वात्स्वकीयस्थानात् । अधीति पंचम्यर्थानुवादी । त्मनात्मनैव
 क्षुभिर्गंतुभिर्नृभिः स्वनेतृभिरश्वैरयुक्त युक्तोऽभवदागमनप्रार्थनाय । अथ बह्वबुध्यते । तदानीं विस्पर्धसो
 विविधस्पर्धाः । अहं पुरतो गच्छाम्यहं पुरतो गच्छामीति तेषां स्पर्धा । अथवा विगतस्पर्धाः । न ह्येषां साधं
 स्पर्धकाः संति । विमहसो विशिष्टबलाः शेवृधः शेवस्य सुखस्य वर्धयितारो जिगाति । निर्गच्छन्ति ॥ व्यत्य-
 येनैकवचनं ॥

स्वनो न वोऽमवानेजयवृषा त्वेषो ययिस्तविष एवयामस्त ।
 येना सहंत ऋजत स्वरोचिषः स्थारश्मानो हिरण्ययाः स्वायुधास इष्मिणः ॥ ५ ॥
 स्वनः । न । वः । अमऽवान् । रेजयत् । वृषा । त्वेषः । ययिः । तविषः । एवयामस्त ।
 येन । सहंतः । ऋजत । स्वऽरोचिषः । स्थाऽरश्मानः । हिरण्ययाः । सुऽआयुधासः ।
 इष्मिणः ॥ ५ ॥

हे महतो वो युष्माकं स्वनो वेगजनितः शब्दो न रेजयत् न कंपयत्वियामस्तं मां ॥ सुपां सुलुगिति
 द्वितीयालुक् ॥ स्वनो विशेयते । अमवान् बलवान् वृषा वर्धिता वृष्टेस्त्वेषो दीप्तो ययिर्गता तविषः प्रवृद्धः ।
 येन स्वनेन सहंतः शत्रून्भिभवन्तो यूयमृजत । प्रसाधयथ ॥ लङर्थे लोट् ॥ कीदृशा यूयं । स्वरोचिषः स्वायत्त-
 ररमयः स्थारश्मानः स्थिररश्मयो हिरण्यया हिरण्याभरणाः स्वायुधासः स्वायत्तायुधा इष्मिणोऽग्नवन्तो
 गमनवन्तो वा ॥ ॥ ३३ ॥

अपा॒रो वो॒ महि॒मा वृ॒द्धश॒वस॒स्त्वे॒षं श॒वोऽव॒त्वेव॒याम॑रुत् ।

स्था॒ता॒रो हि प्र॑सि॒तौ सं॒दृशि॒ स्थन् ते न॒ उरु॑थ॒ता नि॒दः शु॒श्रु॒क्षांसो॒ नाग्र॑यः ॥ ६ ॥

अपा॒रः । वः । महि॒मा । वृ॒द्धऽश॒वसः । त्वे॒षं । श॒वः । अव॑तु । ए॒व॒याम॑रुत् ।

स्था॒ता॒रः । हि । प्र॑सि॒तौ । सं॒दृशि॒ । स्थन् । ते । नः । उरु॑थ॒त । नि॒दः । शु॒श्रु॒क्षांसः ।
न । अग्र॑यः ॥ ६ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं महिमापा॒रोऽन॒वधि॒कः । हे वृ॒द्धश॒वसः प्र॒वृद्ध॒बला॒स्त्वे॒षं दी॒प्तं श॒वो यु॒ष्माकं ब॒लम॒वतु॒ रत्न॒त्वेव॒याम॑रुतं मां ॥ द्विती॒धिक॒वच॒नस्य॒ लुक् ॥ यूयं प्र॑सि॒तौ प्र॒बल॒बन्ध॒ने नि॒यम॑न॒वति॒ यज्ञे सं॒दृशि॒ संद॑र्श॒ने नि॒मित्ते॒ स्था॒ता॒रो हि स्था॒ननि॒यमे॒न तिष्ठ॑तो भवथ खलु । ते नोऽस्मान्नि॒दो नि॒दका॒च्छोः सका॑शादु॒रुथ॑त । र॒क्षत॒ । अग्र॑य इव शु॒श्रु॒क्षांसो यू॒यमि॑ति ॥

ते रु॒द्रासः॒ सु॒म॒खा अ॒ग्रयो॑ यथा तु॒विद्यु॒म्ना अ॒व॒त्वेव॒याम॑रुत् ।

दी॒र्घं पृ॒थु प॑प्र॒थे स॒द्य पा॒र्थि॒वं ये॒षाम॒ज्मे॒ष्वा म॒हः श॒र्धास्य॑द्भु॒तैर्न॑सां ॥ ७ ॥

ते । रु॒द्रासः । सु॒ऽम॒खाः । अ॒ग्रयः । यथा॒ । तु॒वि॒ऽद्यु॒म्नाः । अ॒व॒तु । ए॒व॒याम॑रुत् ।

दी॒र्घं । पृ॒थु । प॑प्र॒थे । स॒द्य । पा॒र्थि॒वं । ये॒षां । अ॒ज्मे॒षु । आ । म॒हः । श॒र्धासि॑ ।
अ॒द्भुत॑ऽए॒नसां॑ ॥ ७ ॥

हे मरुतो रु॒द्रासो रु॒द्रपु॒त्राः सु॒म॒खाः शो॒भन॑य॒ज्ञा अ॒ग्रयो॑ यथा अग्र॑य इव तु॒विद्यु॒म्नाः प्र॒भूत॑दी॒प्तयः । अथ॒वा अ॒प्रि॒स॒दृशा॒स्तु॒विद्यु॒म्नाः प्र॒भूत॑ध॒ना अ॒व॒तु रत्न॒त्वेव॒याम॑रुदे॒तन्ना॒मान॑मृ॒धिं मां । पा॒र्थि॒वं । पृ॒थिव्या॑न्ता॒रि॒चं । तत्स॑बन्धि दी॒र्घमा॑यतं पृथु॒ विस्ती॑र्णं स॒द्य स॒दनं प॑प्रथे । म॒हद्भिः प्र॑थितम॒भूत् । अ॒द्भुतै॑रसामपा॒पानां॑ ये॒षाम॒ज्मे॒षु ग॒मने॑षु म॒हो म॒हांति॑ श॒र्धासि॑ चा गच्छ॑तीति शेषः ॥

अ॒द्भे॒षो नो॒ मरु॑तो॒ गा॒तुमे॑त॒न॒ श्रो॒ता ह॒वँ ज॒रि॒तुरे॑व॒याम॑रुत् ।

वि॒ष्णोर्म॑हः स॒मन्य॑वो यु॒योत॑न् स्म॒द्रथ्यो॑ऽन॒ दंस॑नाप॒ द्वेषा॑सि स॒नुतः॑ ॥ ८ ॥

अ॒द्भे॒षः । नः । म॒रुतः । गा॒तुं । आ । इ॒त॒न् । श्रो॒तं । ह॒वँ । ज॒रि॒तुः । ए॒व॒याम॑रुत् ।

वि॒ष्णोः । म॒हः । स॒ऽम॒न्य॒वः । यु॒योत॑न् । स्म॒त् । र॒थ्यः । न । दंस॑ना । अप॑ । द्वेषा॑सि ।
स॒नुत॑रि॒ति ॥ ८ ॥

हे मरुतो अ॒द्भे॒षोऽद्भे॒षसो यू॒यं नोऽस्मा॑कं गा॒तुं ग॒मन॑स्वभा॒वं स्तो॒त्रं प्र॑थित॒न । आ॒गच्छ॑त । तद॒र्थं ज॒रि॒तुः स्तो॒त्रेव॒याम॑रुदे॒वयाम॑रुतो मम ह॒वँ श्रो॑त । शृ॒णुत॒ । वि॒ष्णोर्वा॒पक॑स्त्रि॒द्वस्य॒ म॒हो म॒हो हे॒ सम॑न्य॒वः स॒मा॒नय॑ज्ञा यू॒यं स्म॑त् । अ॒यं प्र॑शस्त॒नाम॒ । प्र॑श॒स्ता र॒थ्यो न र॑थि॒नो यो॒द्धार॒ इव॒ । ते यथा॑ श॒त्रून्पा॑कुर्व॒न्ति तद्व॑दस्मा॑कं दंस॒ना क॑र्मणा स॒नुतः । अ॒न्तर्हि॑त॒नामे॑तत् । अ॒न्तर्हि॑तान् द्वेषा॑सि द्वेष्ट॒न् अप॑ यु॒योत॑न् । दू॒रे वि॒योज॑यत । पृथ॑क्कु॒रत॑ ॥

अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोर्विनियुक्ता । आ० गृ० ३. ५. ॥

गंता॑ नो॒ य॒ज्ञं य॒ज्ञियाः सु॒श॒मि श्रो॑ता॒ हव॑म॒रुक्ष॑ ए॒व॒याम॑रुत् ।

ज्येष्ठा॑सो॒ न प॑र्व॒तासो॒ व्यो॑मनि यू॒यं तस्य॑ प्र॒चेत॑सः स्या॒त दु॒र्ध॒तैर्वो॒ नि॒दः ॥ ९ ॥

गंतं । नः । यज्ञं । यज्ञियाः । सुऽशमि । श्रोतं । हवँ । अरक्षः । एवयामरुत् ।
 ज्येष्ठासः । न । पर्वतासः । विऽओमनि । यूयं । तस्य । प्रऽचेतसः । स्यातं । दुऽधर्तवः ।
 निदः ॥ ९ ॥

हे यज्ञिया मरुतो यूयं नोऽस्माकं यज्ञं गंतं । आगच्छत । सुशमि शोभनकर्म यथा भवति तथा । सुकर्म-
 त्वाद्येत्यर्थः । तदर्थं नो हवमस्मदीयमाह्वानं श्रोत । शृणुत । अरक्षो रक्षोवर्जिता यूयं ॥ लिंगवचनयोर्व्यत्ययः ॥
 ज्येष्ठासो न ज्येष्ठा इव पर्वतासो विन्धादय इवातिप्रवृद्धा व्योमन्यंतरिक्षे वर्तमानाः प्रचेतसो यूयं तस्य निदो
 निन्दकस्य दुर्धर्तवो दुर्धराः स्यात । भवत ॥ ॥ ३४ ॥

॥ इति पंचमे मंडले षष्ठोऽनुवाकः समाप्तं चाक्षिप्यं पंचमं मंडलं ॥

॥ अथ षष्ठं मंडलं ॥

भारद्वाजे षष्ठे मंडले षडनुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि । तत्र त्वं ह्यप इति त्रयोदशर्चं प्रथमं सूक्तं । त्वं ह्यपि सप्तेति बार्हस्पत्यो भरद्वाजः षष्ठं मंडलमपञ्चदित्यनुक्तां तत्वात् मंडलद्रष्टा ख एव भरद्वाज ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । मंडलादिपरिभाषयापिर्देवता ॥ पशोर्हविष्यवदीयमानि मैत्रा-
वरुणेनानुवचनीयमिदं मनोतामूक्तं । सूचितं च । त्वं ह्यपि प्रथम इत्यन्वाह । आ० ३. ६. इति ॥ प्रातरनुवाक आप्रेये क्रतौ त्रैष्टुभे कंदस्थितदादिसूक्तषट्कं द्वितीयवर्जं । सूचितं च । त्वं ह्यपि प्रथम इति षष्ठां द्वितीयमुद्धरेत् । आ० ४. १३. इति ॥ आद्योपाकरणे विनियुक्ता । सूचं तु पूर्वं मंत्र उक्तं ॥

त्वं ह्यपि प्रथमो मनोतास्या धियो अभवो दस्म होता ।

त्वं सीं वृषन्नकृणोर्दुष्टरीतु सहो विश्वस्मै सहसे सहधै ॥ १ ॥

त्वं । हि । अग्ने । प्रथमः । मनोता । अस्याः । धियः । अभवः । दस्म । होता ।

त्वं । सीं । वृषन् । अकृणोः । दुष्टरीतु । सहः । विश्वस्मै । सहसे । सहधै ॥ १ ॥

हे अग्ने प्रथमो देवानां मध्ये प्रथमः प्रतमः प्रकष्टतमः पूर्वभावी वा त्वं मनोता हि देवानां मनो यत्रोतं संबद्धं भवति तादृशो भवसि । हिशब्दोऽपिः सर्वा मनोताम्यो मनाताः संगच्छन्ते । ऐ० ब्रा० २. १०. इत्यादि-
ब्राह्मणप्रसिद्धियोतनार्थः । हे दस्य दर्शनीय अस्या धियोऽस्य कर्मणो होता देवानामाह्वाताभवः । भवसि । हे वृषन् कामानां वर्धितः त्वं सीं सर्वतो दुष्टरीतु दुर्हिंस्यमहिंस्यं सहो बलमश्रुणोः । अकरोः । किमर्थं । विश्वस्मै सहसे सर्वस्यापि बलवतः शत्रोः सहध्या अभिभवनाय ॥

अधा होता न्यसीदो यजीयानिळस्पद इषयन्नीड्यः सन् ।

तं त्वा नरः प्रथमं देवयंतो महो राये चितयंतो अनु गमन् ॥ २ ॥

अध । होता । नि । असीदः । यजीयान् । इळः । पदे । इषयन् । ईड्यः । सन् ।

तं । त्वा । नरः । प्रथमं । देवऽयंतः । महः । राये । चितयंतः । अनु । गमन् ॥ २ ॥

अधाधुना हे अग्ने यजीयानतिशयेन यथा त्वं होता होमनिष्पादकः सन् इळो भूम्या वेदिलक्षणायाः पदे स्थाने न्यसीदः । निषण्वानसि । किं कुर्वन् । इषयन् पशुपुरोडाशादिलक्षणमन्नमिच्छन् ईड्यः सुत्यः सन् । तं तादृशं त्वा त्वां प्रथममितरदेवताभ्यः पूर्वं देवयंतो देवं त्वामात्मन इच्छन्तो नरो नेतारो मनुष्या ऋत्विग्य-
जमाना महो महते राये धनाय चितयंतो जानंतः सुत्या ज्ञापयंतो वा अनु गमन् । अन्वगच्छन् पूर्वं ॥

वृतेव यंतं बहुभिर्वसथैर्ऽस्वे रयिं जागृवांसो अनु गमन् ।

रुशंतमग्निं दर्शतं बृहतं वपावंतं विश्वहा दीदिवांसं ॥ ३ ॥

वृताऽइव । यंतं । बहुऽभिः । वसथैः । त्वे इति । रयिं । जागृऽवांसः । अनु । गमन् ।

रुशंतं । अग्निं । दर्शतं । बृहतं । वपाऽवंतं । विश्वहा । दीदिऽवांसं ॥ ३ ॥

वृतेव मार्गेण । इवेति संप्रत्यर्थे । लोकवृत्तमध्यगतेन मार्गेण बह्मभिरनेकैर्वसथैर्वसुभिः ॥ स्वार्थिकस्तज्जित-
प्रत्ययः ॥ यजमानानां निवासयोग्यीषा सार्धं यंतं गच्छंतं त्वामनु गमन् । अनुगच्छन्ति । संभवन्ति यजमानाः ।

कीदृशस्ते । त्वे त्वयि देवे रयिं धनं जागृवांसः । प्रयच्छंत इत्यर्थः । कीदृशं त्वामित्युच्यते । इष्टं दीप्तवर्णं-
पिमंगनादिगुणविशिष्टं दर्शतं दर्शनीयं बृहत्तं मह्यं वपावतं विश्वहा सर्वेषु कालेषु दीदिवांसं दीप्यमानं ॥

पदं देवस्य नमसा व्यंतः अवस्यवः अव आपन्नमृक्तं ।

नामानि चिद्दधिरे यज्ञियानि भद्रायां ते रणयंत संदृष्टौ ॥ ४ ॥

पदं । देवस्य । नमसा । व्यंतः । अवस्यवः । अवः । आपन्न । अमृक्तं ।

नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि । भद्रायां । ते । रणयंत । संदृष्टौ ॥ ४ ॥

देवस्य द्योतमानस्याग्नेः पदमाहवनीयस्थानं नमसा हविषा स्तोत्रेण वा व्यंतो गच्छंतः अवस्यवो
ऽन्नमिच्छंतः पूर्वं यजमानाः अवः सर्वत्र श्रूयमाणमन्नममृक्तमन्यैरपरिबाध्यमापन् । आप्नुवंति । हे अग्ने ते तव
भद्रायां स्तुत्यायां संदृष्टौ निमित्तायां रणयंत । रमयंति । यज्ञियानि यज्ञयोग्यानि नामानि नमनीयानि
वैश्वानरो जातवेदा इत्यादीनि दधिरे । धारयंति । अथवा नमनसाधनानि स्तोत्राणि दधिरे ॥

त्वां वर्धन्ति क्षितयः पृथिव्यां त्वां राय उभयांसो जनानां ।

त्वं चाता तरणे चेत्यो भूः पिता माता सद्मिन्मानुषाणां ॥ ५ ॥

त्वां । वर्धन्ति । क्षितयः । पृथिव्यां । त्वां । रायः । उभयांसः । जनानां ।

त्वं । चाता । तरणे । चेत्यः । भूः । पिता । माता । सद्म । इत् । मानुषाणां ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वां क्षितयो मनुष्या ऋत्विजः पृथिव्यां वेदिलक्षणायां वर्धन्ति । वर्धयंति । उभयांस उभयविधानि
पशुपशुपाणि जनानां यजमानानां संबन्धीनि रायो धनान्यृत्विजोऽध्वर्यादयस्त्वां त्वामुद्दिश्य वर्धन्ति ।
अथवोभयविधानि धनानि गवादीनि जनानां पुत्रादीनामर्थाय प्राप्तुं त्वां वर्धन्ति । हे तरणे दुःखान्तरकारि
त्वं चेत्यो ज्ञातव्यः स्तुत्यः सन् चाता रक्षिता भूः । भवसि । किंच मानुषाणां मनुष्याणां स्तोत्राणामस्माकं सद्मि-
त्सर्वदा पिता माता च मातापितृस्थानीयो भूः । भवसि ॥ ॥ ३५ ॥

सपर्येण्यः स प्रियो विश्वे अग्निर्होता मंद्रो नि षसाद् यजीयान् ।

तं त्वा वयं दमे आ दीदिवांसमुप जुबाधो नमसा सदेम ॥ ६ ॥

सपर्येण्यः । सः । प्रियः । विश्वे । अग्निः । होता । मंद्रः । नि । ससाद् । यजीयान् ।

तं । त्वा । वयं । दमे । आ । दीदिवांसं । उप । जुबाधः । नमसा । सदेम ॥ ६ ॥

सोऽग्निः सपर्येण्यः पूज्यः प्रियः कामानां पूरको विश्वे प्रजामु होता होमनिष्पादको मंद्रो मदनीयो
यजीयानतिशयेनेतरदेवानां यष्टा यजनीयो वा । एवं महानुभावोऽग्निं षसाद् । निषसोऽभूत् । अथ
प्रत्यक्षतः । तं त्वा तादृशं त्वां वयं यजमाना दमे गृहे दीदिवांसं दीप्यमानं जुबाधः जानुनी बाधयंतोऽवन-
तजानवः प्रणताः संतो नमसा स्तोत्रेणोपा सदेम । आसादधेम । अथवोपासीदेमेतिवमाशास्ते ॥

तं त्वा वयं सुध्यो नव्यमग्ने सुस्त्रायव ईमहे देवयंतः ।

त्वं विशो अनयो दीद्यानो दिवो अग्ने बृहता रोचनेन ॥ ७ ॥

तं । त्वा । वयं । सुध्यः । नव्यं । अग्ने । सुस्त्रायवः । ईमहे । देवयंतः ।

त्वं । विशः । अनयः । दीद्यानः । दिवः । अग्ने । बृहता । रोचनेन ॥ ७ ॥

हे अग्ने तं तादृशं महानुभावं नव्यं सुखं त्वा त्वां सुध्यः शोभनवृद्धयः सुन्नायवः सुखमिच्छन्तो देवयन्तो देवं त्वामिच्छन्तो वयमीमहे । याचामहे । सुम इत्यर्थः । हे अग्ने त्वं दीद्यानो दीप्यमानः सन् । केन । बृहता महता रोचनेन रोचमानेन तेजसा दीद्यानो विशः प्रजाः स्तोतृन्स्नान् दिवः स्वर्गमनयः । अगमयः । रोचनेनादित्येन दिवमगमय इति वा संबंधः । आदित्यमार्गेणेत्यर्थः ॥

विशां कविं विशपतिं शश्वतीनां नितोशनं वृषभं चर्षणीनां ।

प्रेतीषणिमिषयंतं पावकं राजंतमग्निं यजतं रयीणां ॥ ८ ॥

विशां । कविं । विशपतिं । शश्वतीनां । निऽतोशनं । वृषभं । चर्षणीनां ।

प्रेतिऽइषणिं । इषयंतं । पावकं । राजंतं । अग्निं । यजतं । रयीणां ॥ ८ ॥

शश्वतीनां नित्यानां विशामृत्विग्यजमानलक्षणां विशपतिं स्वामिन् कविं क्रांतदर्शिनं नितोशनं शत्रूणां हिंसकं वृषभं कामानां वर्षकं चर्षणीनां स्तोतृणां मनुष्याणां प्रेतीषणिं प्राप्नोमन्मिषयंतमन्नं कुर्वंतं पावकं शोधकं राजंतं दीप्यमानं दीपयंतं वा रयीणां लाभाय यजतं यष्टव्यमग्निं सुम इति शेषः ॥

सो अग्र ईजे शशमे च मर्तो यस्त आनट् समिधा हव्यदातिं ।

य आहुतिं परि वेद नमोभिर्विश्वेत्स वामा दधते त्वोतः ॥ ९ ॥

सः । अग्रे । ईजे । शशमे । च । मर्तः । यः । ते । आनट् । संऽइधा । हव्यऽदातिं ।

यः । आऽहुतिं । परि । वेद । नमः । ऽभिः । विश्वा । इत् । सः । वामा । दधते । त्वाऽऊतः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वां स मर्तः स यजमान ईजे । यजते । शशमे च । स्मृति । शशमान इति स्तुतिकर्मसु पाठादिदमपि स्तुतिकर्म । यो यजमानस्ते तव समिधा सह हव्यदातिं हविषां दानमानट् करोति । किंच यो यजमानो नमोभिः स्तुतिभिराहुतिमाज्यादिलक्षणां परि वेद परितो वेत्ति । ददातीत्यर्थः । स यजमानस्त्वोतस्त्वया रक्षितः सन् विश्वेत् सर्वाणि वामा वननीयानि धनानि दधते । धारयति ॥

अस्मा उ ते महि महे विधेम नमोभिरग्रे समिधोत हव्यैः ।

वेदी सूनो सहसो गीर्भिरुक्थैरा ते भद्रायां सुमतौ यतेम ॥ १० ॥

अस्मै । ऊं इति । ते । महि । महे । विधेम । नमः । ऽभिः । अग्रे । संऽइधा । उत । हव्यैः ।

वेदी । सूनो । इति । सहसः । गीः । ऽभिः । उक्थैः । आ । ते । भद्रायां । सुऽमतौ । यतेम ॥ १० ॥

हे अग्ने महे महतेऽस्मै ते तुभ्यं महि महदत्यधिकं विधेम । परिचरेम । कैरित्युच्यते । नमोभिर्नमस्कारैः समिधा वा उतापि च हव्यैर्हविर्भिः । हे सहसः सूनो वेदी वेद्यां गीर्भिः स्तोत्रैरुक्थैः शस्त्रैश्च विधेमिति संबंधः । किंच ते तव भद्रायां सुत्यायां सुमतौ शोभनानुग्रहबुद्धावा यतेम । आगच्छेम । भवेमेत्यर्थः ॥

आ यस्ततंथ रोदसी वि भासा अवोभिश्च अवस्यस्तृचः ।

बृहद्भिर्वाजैः स्थविरेभिरस्मे रेवद्भिरग्रे वितरं वि भाहि ॥ ११ ॥

आ । यः । ततंथ । रोदसी । इति । वि । भासा । अवः । ऽभिः । च । अवस्यः । तृचः ।

बृहत् । ऽभिः । वाजैः । स्थविरेभिः । अस्मे इति । रेवत् । ऽभिः । अग्रे । विऽतरं ।

वि । भाहि ॥ ११ ॥

हे अग्ने यस्त्वं रोदसी व्यावापृथिव्यौ भासा दीप्या व्या ततंथ व्यतनोः । किंच तद्वत्सारकस्त्वं श्रवोभिः
नृतिभिः श्रवस्यश्च भवसि हे तादृशमे बृहद्भिर्महद्भिर्वाजैरन्नेः स्थविरैभिः स्थविरैः स्थूलै रेवङ्गी रथिमङ्गिरस्ते
अस्मदर्थं वितरं विशिष्टतरं वि भाहि । विशेषेण दीप्यस्व ॥

नृवडसो सदमिद्धेह्यस्मे भूरि तोकाय तनयाय पश्वः ।

पूर्वीरिषो बृहतीररेअघा अस्मे भद्रा सौश्रवसानि संतु ॥ १२ ॥

नृऽवत् । वसो इति । सदं । इत् । धेहि । अस्मे इति । भूरि । तोकाय । तनयाय । पश्वः ।

पूर्वीः । इषः । बृहतीः । अरेऽअघाः । अस्मे इति । भद्रा । सौश्रवसानि । संतु ॥ १२ ॥

हे वसो वासक धनवन्वाग्ने नृवत् मनुष्यरूपेत्तं धनं सदमित्सर्वदास्ते अस्मासु धेहि । स्थापय । किंच भूरि
प्रभूतान् पश्वः पशून् धेहि । किमर्थं । तोकायास्तत्पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय । किंच पूर्वीः पुरयिष्यः कामानां
बद्धो वा बृहतीर्महत् अरेअघाः । अरे दूरेऽघानि यासु ताः । तादृश इष उक्तलक्षणाव्यन्तानि भद्रा
भद्राणि सौश्रवसानि सुश्रवस्त्वान्यस्ते अस्मासु संतु । भवन्तु ॥

पुरुष्यमे इति त्रयोदश्रुत्वासंभरणीयेष्टावग्नेः ऋचवतोऽनुधाक्या । सृजितं च । पुरुष्यमे पुरुधा त्वाया स
चित्रं चित्रं चितयन्तमस्ते । आ० ४. १. इति ॥

पुरुष्यमे पुरुधा त्वाया वसूनि राजन्वसुता ते अश्यां ।

पुरुणि हि त्वे पुरुवार संत्यमे वसु विधते राजन् त्वे ॥ १३ ॥

पुरुणि । अग्ने । पुरुधा । त्वाऽया । वसूनि । राजन् । वसुता । ते । अश्यां ।

पुरुणि । हि । त्वे इति । पुरुऽवार । संति । अग्ने । वसु । विधते । राजन् । त्वे इति ॥ १३ ॥

हे अग्ने राजन् ते तव पुरुणि बहूनि पुरुधा गवाश्वादिरूपेण बहुप्रकाराणि वसूनि धनानि वसुता
वसुतायै वसुमत्त्वायाश्नां । व्याप्त्यां मुंजीय वा । अत्र भरतस्वामी वसुतात इत्येकपदं सप्तम्यतं चकार भट्टभा-
स्करमिश्रोऽधिकपदं संबुद्धतं चकार ॥ हे पुरुवार बहुभिर्वरणीयाग्ने राजन् राजमाने त्वे त्वयि पुरुणि
बहूनि वसु वसूनि त्वे त्वां विधते परिचरते मह्यं दातव्यानि संति ॥ ॥ ३६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ पंचमोऽध्याय आरभ्यते ॥ षष्ठमंडलस्य षडनुवाकात्मकस्य प्रथमेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि । तत्र त्वं
हीत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थमाभेयं । अंत्या षट्पंचाशदक्षरा शक्कर्यादितो दशानुष्टुभः । अनुक्रम्यते
हि । त्वं ह्येकादशानुष्टुभं शक्कर्यतमिति ॥ प्रातरनुवाक आभेये क्रतावानुष्टुभे छंदसीदं सूक्तमुत्तमावर्जं विनि-
युक्तं । सूच्यते हि । त्वं हि चैतवदस्या यो होताजनिष्ट । आ० ४. १३. इति ॥ आश्विनशस्ते चैतत् शंसनीयं
प्रातरनुवाकान्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥ अंगिरसां द्विराचि द्वितीयेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशस्त्वं । सूचितं च । त्वं हि
चैतवदिति चाज्यं । आ० १०. २. इति ॥

त्वं हि क्षैतवद्यशोऽग्ने मित्रो न पत्यसे । त्वं विचर्षणे श्रवो वसो पुष्टिं न पुष्यसि ॥ १ ॥
 त्वं । हि । क्षैतऽवत् । यशः । अग्ने । मित्रः । न । पत्यसे । त्वं । विऽचर्षणे । श्रवः । वसो
 इति । पुष्टिं । न । पुष्यसि ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं हि त्वं खलु क्षैतवत् । क्षितिः क्षयोऽपचयः । तत्संबन्धि क्षैतं शुष्कं काष्ठं । तद्युक्तं यशोऽन्नं
 हविर्लक्षणं पत्यसे । अभिपतसि । गच्छसि । तत्र दृष्टान्तः । मित्रो न । अहरभिमानी देवो मित्रः । स इव ।
 यद्वा यश इति गृहनाम । क्षैतवत् । क्षैतं निवासकं हविर्लक्षणमन्नं । तद्युक्तं यजमानगृहं मित्रभूतः पुरुष इवा-
 भिपतसि । यद्वा पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । ईदृशमन्नं पत्यसे । ईशिषि । अतः कारणात् हे विचर्षणे विशेषेण सर्वस्य
 द्रष्टव्यसो वासकामि त्वं श्रवः श्रवणीयमन्नं यजमानगृहस्थं न । अयं नशब्दश्चार्थः । अन्नकार्यभूतां पुष्टिं च
 पुष्यसि । वर्धयसि ॥

त्वां हि ष्मा चर्षणयो यज्ञेभिर्गीर्भिरीकृते ।

त्वां वाजी यात्यवृको रजस्तूविश्वचर्षणिः ॥ २ ॥

त्वां । हि । स्म । चर्षणयः । यज्ञेभिः । गीऽभिः । ईकृते ।

त्वां । वाजी । याति । अवृकः । रजऽतूः । विश्वऽचर्षणिः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वां हि स्म त्वामेव खलु चर्षणयो मनुष्या यज्ञेभिर्यज्ञसाधनेर्हविर्भिर्गीर्भिः स्तुतिभिरीकृते । स्तुवंति ।
 अपि च वाजी । वाजो गमनं । तद्वान् सूर्यस्त्वां याति । गच्छति । प्रविशतीत्यर्थः । तथा च श्रूयते । अपि
 वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादपिर्दुरात्रक्त ददृश इति । वाजिशब्दश्च सूर्यवाचकत्वेन क्वचित् श्रूयते ।
 अप्रिर्वायुः सूर्यस्ते वै वाजिनः । तै० ब्रा० १. ६. ३. ९. इति वायुः सप्तिरादित्यो वाजीति च । कीदृशो वाजी ।
 अवृको हिंसकरहितो रजस्तूः । उदकमत्र रज उच्यते । तस्य वृष्टिलक्षणस्य प्रेरयिता । यद्वा । रजसां लोकानां
 तरिता गता विश्वचर्षणिः सर्वस्य द्रष्टा ॥

सजोषस्त्वा दिवो नरो यज्ञस्य केतुमिंधते ।

यज्ञस्य मानुषो जनः सुम्नायुर्जुह्वे अध्वरे ॥ ३ ॥

सऽजोषः । त्वा । दिवः । नरः । यज्ञस्य । केतुं । इंधते ।

यत् । ह । स्यः । मानुषः । जनः । सुम्नऽयुः । जुह्वे । अध्वरे ॥ ३ ॥

हे अग्ने सजोषः सजोषसः सह प्रीयमाणा दिवः स्तुतेर्नरो नेतार ऋत्विजो यज्ञस्य केतुं प्रज्ञापकं त्वा
 त्वामिंधते । समिद्धं कुर्वति । कर्देति चेदुच्यते । यज्ञ यदा खलु स्य स मानुषो मनोरपत्यभूतो जनो जातो
 यजमानो होता वा सुम्नायुः सुम्नं सुखमात्मन इच्छन् अध्वरे हिंसाप्रत्यवायरहिते यज्ञे जुह्वे त्वामाहु-
 यति तदेत्यर्थः ॥

ऋधद्यस्ते सुदानवे धिया मर्तः शशमते ।

ऊती ष बृहती दिवो द्विषो अहो न तरति ॥ ४ ॥

ऋधत् । यः । ते । सुदानवे । धिया । मर्तः । शशमते ।

ऊती । सः । बृहतः । दिवः । द्विषः । अहः । न । तरति ॥ ४ ॥

ऋधत् । स यजमान ऋधुयात् हे अग्ने सुदानवे शोभनदानाय तुभ्यं ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ तव संबन्धिना

धिया कर्मणा यो मर्तो मरणधर्मा यजमानः शशमते शाम्यति । यद्वा । शमतिः स्तुतिकर्मा । त्वदर्थं कर्मणा युक्तः सन् स्तौति । स यजमानो बृहतो महतो दिवो दीप्तस्य तव संबन्धिन्योती ऊत्या रक्षया द्विषो द्वेष्टुर्नहो न आह्वनशीलं पापमिव तरति । अतिक्रामति ॥

समिधा यस्तु आहुतिं निशितिं मर्त्यो नशत् ।

वयावतं स पुष्यति क्षयमग्ने शतायुषं ॥ ५ ॥

संऽइधा । यः । ते । आऽहुतिं । निऽशितिं । मर्त्यः । नशत् ।

वयाऽवतं । सः । पुष्यति । क्षयं । अग्ने । शतऽआयुषं ॥ ५ ॥

हे अग्ने समिधा समिधनहेतुभूतेनेधेन सह ते त्वदीयां निशितिं निशितां तनूकृतां मन्त्रसंस्कृतामाहुतिं यो मर्त्यो मनुष्यो नशत् व्याप्नुयात् । नशतिर्व्याप्तिकर्मा । स मनुष्यो यजमानो वयावतं । वयाः शाखाः पुत्रपीत्रादिलक्षणाः । तद्युक्तं शतायुषं बहुविधासं चिरकालजीवनं वा क्षयं गृहं पुष्यति । पोषयति । वर्धयति । तत्र चिरकालमवतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

त्वेषस्ते धूम ऋण्वति दिवि षञ्छुक्र आततः ।

सूरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥ ६ ॥

त्वेषः । ते । धूमः । ऋण्वति । दिवि । सन् । ऋक्रः । आऽततः ।

सूरः । न । हि । द्युता । त्वं । कृपा । पावक । रोचसे ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वेषो दीप्तस्य ते तव शुक्रो निर्मलः शुभ्रवर्णो वा धूमो दिव्यंतरिक्ष आततो विस्तीर्णः सन् ऋण्वति । मेघात्मना परिणतो गच्छति । अपि च हे पावक शोधकाग्ने सूर्यो न सूर्य इव कृपाभिमुखीकरणसमर्थया स्तुत्या स्तूयमानस्त्वं द्युता दीप्त्या रोचसे हि । दीप्यसे खलु ॥

अधा हि विस्त्वीड्योऽसि प्रियो नो अतिथिः ।

रखः पुरीव जूर्यः सूनुर्न चययाय्यः ॥ ७ ॥

अध । हि । विस्त्वा । ईड्यः । असि । प्रियः । नः । अतिथिः ।

रखः । पुरिऽइव । जूर्यः । सूनुः । न । चययाय्यः ॥ ७ ॥

अधापि च विष्णु प्रजासु हे अग्ने त्वमीडाः स्तुत्योऽसि । भवसि । हि यस्मादर्थे । यस्मादेवं तस्मात्तोऽस्माकमतिथिः । भुजोपममेतत् । अतिथिरिव प्रियोऽसि । यद्वा । हविर्वहनाय सततगामी भूत्वास्माकं प्रियोऽसि । तथा पुरीव नगर्यां जूर्यो जीर्णो वृद्धो हितोपदेष्टा राजिव रखो रमणीयो गंतव्यो वा भवसि । तथा सूनुर्न पुत्र इव चययाय्यो यजमानैस्त्रातव्यः पालयितव्यो भवसि ॥ चायतिरेतद्रूपं ॥ यद्वैतत्सूनोर्विशेषणं । विद्यातपःकर्मलक्षणं चयं यातीति चययाय्यः ॥ यातिरौणादिक आश्रयप्रत्ययः । स्पृहयाय्य इति यथा । अथवा चययाय्यो जन्मचयं प्राप्तः । जन्मचयं स्मर्यते । मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौजिवधनात् । तृतीयं यज्ञदीक्षाया इति जन्मचयं स्मृतं । मनु० २. १६९. इति । तादृशः पुत्र इति । रखो रमणीयोऽसि ॥

क्त्वा हि द्रोणे अज्यसेऽग्ने वाजी न कृत्यः ।

परिज्मेव स्वधा गयोऽत्यो न ह्यार्यः शिर्षुः ॥ ८ ॥

क्रत्वा । हि । द्रोणे । अज्यसे । अग्ने । वाजी । न । कृत्यः ।

परिज्माऽइव । स्वधा । गयः । अत्यः । न । ह्यार्यः । शिशुः ॥ ८ ॥

हे अपि क्रत्वा कर्मणा मन्थनरूपेण द्रोणे द्रुमे काष्ठेऽरण्यां विद्यमानस्त्वमज्यसे हि । व्यज्यसे खलु । तथा वाजी न वेजनवानश्च इव कृत्यः । कृत्यीति कर्मनाम । हविर्वहनादीनां कर्मणां कर्ता । स यथा पुरुषं वहति तद्वद्विर्वहनमपेरश्वसादृशं । तथा परिज्मेव परितः सर्वत्र गन्ता वायुरिव दावामलादिरूपेण सर्वत्र गन्ता त्वं स्वधा । अन्ननामैतत् । अन्नं गयो गृहं च भवसि । उभयोर्दतित्वर्थः । अपि च शिशुर्जातमात्रो बालोऽपि त्वमत्यो न सततशामी जात्यश्च इव ह्यार्यः कुटिलमितस्ततो गन्तासि ॥ ८ ॥ कौटिल्य इत्यस्यैतद्रूपं ॥

कारीर्यामपेर्धामच्छदो वैकल्पिकगुवाक्या त्वं त्येति । सूचितं च । त्वं त्या चिदच्युता धामन्ते विश्वं भुवनमधिष्ठितं । आ० २. १३. इति ॥

त्वं त्या चिदच्युताग्ने पशुर्न यवसे । धामां ह यज्ञे अजर वना वृश्चन्ति शिक्कसः ॥ ९ ॥

त्वं । त्या । चित् । अच्युता । अग्ने । पशुः । न । यवसे । धाम । ह । यत् । ते । अजर ।

वना । वृश्चन्ति । शिक्कसः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं त्या तानि काष्ठानि । चिच्छब्दोऽपिशब्दसमानार्थो भिन्नक्रमः । अच्युताच्युतानि आवयितुं मशक्यान्वपि । अत्सीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । यवसे घासे विच्छेदः पशुर्न पशुरिव । स यथा सर्वं भक्षयति तथा त्वं प्रोढकाष्ठादीनि क्षणमात्रेण दहसीत्यर्थः । हे अजर जरारहितेऽपि यवस्य ॥ सुपां मुलुगिति षष्ठा लुक् ॥ शिक्कसो दीपस्य ते तव धाम धामानि तेज्जांसि वना वननीयानि संभजनीयान्यरण्यानि वृश्चन्ति क्षिदन्ति तदन्ति स त्वमिति पूर्वचान्वयः । हेत्येतत्पदपुराणं ॥

वेषि सध्वरीयतामग्ने होता दमे विशां ।

समृधौ विशपते कृणु जुषस्व हव्यमंगिरः ॥ १० ॥

वेषि । हि । अध्वरिऽयतां । अग्ने । होता । दमे । विशां ।

संऽमृधः । विशपते । कृणु । जुषस्व । हव्यं । अंगिरः ॥ १० ॥

हे अग्ने अध्वरीयतामध्वरं यज्ञमात्मन इच्छतां विशां यजमानानां दमे गृहे त्वं होता देवानामाह्वाता सन् वेषि हि सुतिं हवींषि वा यतः कामयसे अतः कारणाद्विशपते विशां पालकापि समृधः समृधानस्मान्यजमानान् कृणु । जुष । कृत्वा च हे अंगिरोऽगनादिगुणयुक्त अंगाररूप वापि हव्यमस्मदीयं हविर्जुषस्व । सेवस्व ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।

वीहि स्वस्तिं सुक्षितिं दिवो नृन्दिषो अहांसि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥ ११ ॥

अच्छ । नः । मित्रऽमहः । देव । देवान् । अग्ने । वोचः । सुऽमतिं । रोदस्योः ।

वीहि । स्वस्तिं । सुऽक्षितिं । दिवः । नृन् । दिषः । अहांसि । दुऽइता । तरेम । ता । तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥ ११ ॥

हे मित्रमहोऽनुकूलदीप्ते देव दानादिगुणयुक्तापि रोदस्योर्बावापुष्टिब्योर्वर्तमानस्त्वं देवान्यष्ट्याग्निं द्रादी-
नच्छामिमुख्येन नोऽस्माकं सुमतिं सुतिं वोचः । ब्रूहि । दिवः स्तुतेर्नृन्नेतृणस्मान् सुक्षितिं शोभननिवासयुक्तं

स्वस्तिमविनाशं वीहि । गमय ॥ वेतिरत्रांतर्भावितव्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ वयं च द्विषो द्वेष्टुन् शत्रून्हांसि पापानि दुरिता तत्फलरूपाणि दुर्गमनानि तरेम । अतिक्रामेम । तथा ता तानि व्यवहितानि जन्मांतरकृतानि च पापादीनि तरेम । उक्त एवार्थो दाढीय पुनरुच्यते । हे अग्ने तवावसा रक्षणेन द्वेष्टुप्रभृतीनत्यंतं तरेम ॥ २ ॥

अग्ने स क्षेपदित्यष्टर्वं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं वैष्टभमाग्नेयं । अनुक्रांतं च । अग्नेऽष्टाविति ॥ प्रातरनुवा-
काश्चिनश्स्वयोरुक्तौ विनियोगः ॥

अग्ने स क्षेपदृतपा ऋतेजा उरु ज्योतिर्नशते देवयुष्टे ।

यं त्वं मित्रेण वरुणः सजोषा देव पासि त्यजसा मर्तमंहः ॥ १ ॥

अग्ने । सः । क्षेपत् । ऋतऽपाः । ऋतेऽजाः । उरु । ज्योतिः । नशते । देवऽयुः । ते ।

यं । त्वं । मित्रेण । वरुणः । सऽजोषाः । देव । पासि । त्यजसा । मर्तं । अंहः ॥ १ ॥

हे अग्ने स यजमानः क्षेपत् । क्षियति । निवसति । चिरकालं जीवेदित्यर्थः । कीदृशो यजमानः । ऋतपा ऋतस्य यज्ञस्य पालक ऋतेजा यज्ञनिमित्तं जातः । उषित्वा च ते त्वदीयं देवयुर्देवानात्मन इच्छन् स यजमान उरु विस्तीर्णं ज्योतिः सूर्याख्यं नशते । प्राप्नोति । हे देव द्योतमानाग्ने यं मर्तं मनुष्यं यजमानं मित्रेण वरुणः ॥ तृतीयार्थे प्रथमा ॥ वरुणेन च सजोषाः सह प्रीयमाणस्त्वं त्यजसा त्वाजनसाधनेनायुधेनाहोऽहसः पापात्पासि रक्षसि स यजमान इति पूर्वत्र संबंधः ॥

इजे यज्ञेभिः शशमे शमीभिर्ऋधद्वारायाम्रये ददाश ।

एवा च न तं यशसामजुष्टिर्नाहो मर्तं नशते न प्रदृप्तिः ॥ २ ॥

इजे । यज्ञेभिः । शशमे । शमीभिः । ऋधत्ऽवाराय । अम्रये । ददाश ।

एव । च । न । तं । यशसा । अजुष्टिः । न । अंहः । मर्तं । नशते । न । प्रऽदृप्तिः ॥ २ ॥

यो यजमान ऋधद्वाराय ऋधत्समुद्धं वारं वरणीयं धनं यस्य तादृशायाम्रये ददाश हवींषि ददाति स यजमानो यज्ञेभिः सर्वैर्यज्ञैरीजे । इष्टवान् भवति । तथा शमीभिः कर्मभिः कृच्छ्रांद्वायणादिभिः शशमे । शांतश्च भवति । आग्नेयेन यागिन सर्वं फलं लभत इत्यर्थः । अपि च तं यजमानं यशसां यशस्विनां पुत्राणाम-
जुष्टिर्प्राप्तिर्नैव नशते । नैव प्राप्नोति । पुत्रवाभ्यवत्येत्यर्थः । तथा मर्तं मनुष्यं तमंहः पापं न नशते । तथा प्रदृप्तिरनर्थहेतुः प्रदर्पश्च तं न प्राप्नोति ॥

सूरो न यस्य दृशतिररेपा भीमा यदेति शुचतस्त आ धीः ।

हेषस्वतः शुरुधो नायमक्तीः कुत्रा चिदृखो वसतिर्वनेजाः ॥ ३ ॥

सूरः । न । यस्य । दृशतिः । अरेपाः । भीमा । यत् । एति । शुचतः । ते । आ । धीः ।

हेषस्वतः । शुरुधः । न । अयं । अक्तीः । कुत्र । चित् । रखः । वसतिः । वनेऽजाः ॥ ३ ॥

सूरो न सूर्यस्त्वेव यस्यापिर्दृशतिर्दर्शनमरेपाः पापरहितं । हे अग्ने यत् यस्य ते तव शुचतो ज्वलतो धीर्धा-
रयित्री ज्वाला भीमा भयंकरा मतो आ समंतादेति गच्छति । योऽयमपिर्हेषस्वतः शब्दयुक्ताः शुरुधो न शुचः शोकस्य रोधयित्रीर्गाश्चाक्तोः । अक्षुरिति रात्रिनाम । तेन च तत्र संचारी रात्रिसादिलक्ष्यते । रात्रिसादेः स्वभूता ददातीति शेषः । सोऽयं वसतिः सर्वेषामावासभूतो वनेजा अरखे जायमानः कुत्रा चित् क्वचिदेव स्थाने पर्वताग्रादीं रखो रमणीयो भवति ॥

तिग्मं चिदेम महि वर्षो अस्य भसदश्वो न यमसान आसा ।

विजेहमानः परशुर्न जिह्वां द्रविर्न द्रावयति दारु धक्षत् ॥ ४ ॥

तिग्मं । चित् । एमं । महिं । वर्षः । अस्य । भसत् । अश्वः । न । यमसानः । आसा ।

विऽजेहमानः । परशुः । न । जिह्वां । द्रविः । न । द्रावयति । दारु । धक्षत् ॥ ४ ॥

अस्त्रापरेम गमनभृतो मार्गन्तिग्मं तीक्ष्णं स्पष्टमशक्यत्वात् । अस्य च वर्षो रूपं महि महत् प्रभृतं भसत् । दीप्यते ॥ भस भर्त्सनदीप्त्योरिति धातुः ॥ कीदृशोऽग्निः । अश्वो न अश्व इवासास्त्रेन यमसानसृणादिकं नियच्छन् । तथा परशुर्न । यथा परशुः स्वकीयां धारां काष्ठे प्रक्षिपति तथा स्वकीयां जिह्वां ज्वालां विजेहमानस्तद्गुल्मादीं प्रक्षिपन् । तथा दारु काष्ठं धक्षत् दहनं द्रविर्न । द्रविर्द्रावयिता स्वर्णकारः । स यथा स्वर्णादिकं द्रावयति तथा सर्वं वनं द्रावयति । मूर्तभृतं भस्मसात्करोतीत्यर्थः ॥

स इदस्तेव प्रति धादसिष्यञ्छिशीत तेजोऽयसो न धारां ।

चिचध्रजतिररतिर्यो अक्तोर्वेन दुषड्वा रघुपत्नजंहाः ॥ ५ ॥

सः । इत् । अस्ताऽइव । प्रति । धात् । असिष्यन् । शिशीत । तेजः । अयसः । न । धारां ।

चिचऽध्रजतिः । अरतिः । यः । अक्तोः । वेः । न । दुऽसडा । रघुपत्नऽजंहाः ॥ ५ ॥

स इत्स खल्वग्निरस्तेव वाणादेः क्षेपेव प्रति धात् । स्वकीयज्वाला प्रतिधत्ते । यथा धन्वी लक्ष्याभिमुखेन वाणं संधत्ते तथा ज्वालां संधत्त इत्यर्थः । प्रतिधाय चासिष्यन् ज्वालां प्रक्षिप्यन् तेजः स्वकीयं शिशीत । निश्च्यति । तीक्ष्णीकरोति । तच्च दृष्टांतः । अयसो न धारां । यथायोमयस्य परश्चादंधारां प्रक्षेप्तुकामस्तीक्ष्णीकरोति तद्वत् । तीक्ष्णीकृत्य च चिचध्रजतिर्विचित्रगतिरक्तो रात्रेररतिरभिगता वेन पक्षीव दुषडा वृक्षेषु सीदन् रघुपत्नजंहा लघुपतनसमर्थपादः । एवंभूतः सन् योऽग्निर्वर्तते स इति पूर्वचान्वयः ॥ ३ ॥

स ई रेभो न प्रति वस्ते उस्त्राः शोचिषा रारपीति मित्रमहाः ।

नक्तं य ईमरुषो यो दिवा नृनमर्त्यो अरुषो यो दिवा नृन ॥ ६ ॥

सः । ई । रेभः । न । प्रति । वस्ते । उस्त्राः । शोचिषा । रारपीति । मित्रऽमहाः ।

नक्तं । यः । ई । अरुषः । यः । दिवा । नृन् । अमर्त्यः । अरुषः । यः । दिवा । नृन् ॥ ६ ॥

स ई सोऽयमग्नी रेभो न स्तुत्यः सूर्य इवोस्त्रा दीप्ता ज्वालाः प्रति वस्ते । आच्छादयति । तथा मित्रमहाः सर्वेषामनुकूलप्रकाशः सन् शोचिषा तेजसा रारपीति । भृशं शब्दं करोति । य ईमयमग्निर्नक्तं रात्रावरुष आरोचमानः सन् दिवाहनीव नृन्मनुष्यान् स्वस्वकार्ये प्रेरयति । पुनर्यच्छब्दः पुरकः । तथामर्त्योऽमरणधर्मारुष आरोचमानो रोषरहितो वा योऽग्निर्दिवा द्योतमानेन तेजसा नृन्मनुष्यान्मात्रायाञ्जग्मीन् प्रेरयति स इति पूर्वच संबन्धः । यद्वा । नक्तं रात्रौ योऽयमग्निरुष आरोचमानो यश्च मरणरहितोऽग्निर्दिवाह्नि नृन्मनुष्यान् देवान्हविर्भिः संयोजयति । यो दिवा नृनिति पुनरुक्तिरादरार्था ॥

दिवो न यस्य विधतो नवीनोवृषा रुक्ष ओषधीषु नूनोत् ।

घृणा न यो ध्रजसा पत्नना यन्ना रोदसी वसुना दं सुपत्नी ॥ ७ ॥

दिवः । न । यस्य । विधत्तः । नवीनोत् । वृषा । रुक्षः । ओषधीषु । नूनोत् ।

घृणा । न । यः । ध्रजसा । पत्नना । यन् । आ । रोदसी इति । वसुना । दं । सुपत्नी

इति सुऽपत्नी ॥ ७ ॥

दिवो न दीप्तस्य सूर्यस्त्वेव विधतो विधातू ररमीकुर्वतो यस्याग्नेर्भवीनोत् भृशं शब्दोऽभूत् । एतदेव व्याचष्टे । वृषा कामानां वर्षिता रुचो दीप्तः सोऽग्निरोषधीषु दह्यमानासु नूनोत् । भृशं शब्दमकरोत् । यश्च घृणा न संवलनशीलेन दीप्तेनेव ध्रजसा गमनशीलेन तेजसा पत्ननेतस्तत् उत्पतता यन् गच्छन् वर्तते सोऽपिर्दं अस्मच्छत्रुन् दमयन् मुपत्ती शोभनपतिके रोदसी द्यावापृथिवी वसुना धनेना पूरयति ॥

धायोभिर्वा यो युज्येभिरर्केर्विद्युन्न दविद्योत्स्वेभिः शुष्मैः ।

शर्धो वा यो मरुतां ततस्तं ऋभुर्न त्वेषो रभसानो अद्यौत् ॥ ८ ॥

धायःऽभिः । वा । यः । युज्येभिः । अर्केः । विऽद्युत् । न । दविद्योत् । स्वेभिः । शुष्मैः ।

शर्धः । वा । यः । मरुतां । ततस्तं । ऋभुः । न । त्वेषः । रभसानः । अद्यौत् ॥ ८ ॥

योऽग्निर्धायोभिर्वा धारकैरद्वैरिव युज्येभिर्युज्यैः स्वयमेव युज्यमानैरर्केरर्चनीयेर्दीप्तिभिर्गच्छति सोऽपिर्विद्युन्न विद्युदिव स्वेभिः स्वकीयैः शुष्मैः शोषकैस्तेजोभिर्दविद्योत् । विद्योतते । यश्च मरुतामेतत्संज्ञकानां देवानां शर्धो वा बलमिव ततश्च तनूकरोति सर्वं तीक्ष्णीकरोति । शोषयतीति यावत् । सोऽयमृभुर्न उरु भासमानः सूर्य इव त्वेषो दीप्तो रभसानो वेगं कुर्वन् अद्यौत् । विद्योतते । प्रकाशते ॥ ॥ ४ ॥

यथा होतरित्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं वैष्टुभमाप्तेयं । यथा होतरित्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विन-शस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

यथा होतर्मनुषो देवताता यज्ञेभिः सूनो सहसो यजांसि ।

एवा नो अद्य समना समानानुशन्तं उशतो यस्मि देवान् ॥ ९ ॥

यथा । होतः । मनुषः । देवऽताता । यज्ञेभिः । सूनो इति । सहसः । यजांसि ।

एव । नः । अद्य । समना । समानान् । उशन् । अग्ने । उशतः । यस्मि । देवान् ॥ ९ ॥

हे होतर्देवानामाह्वातः सहसः सूनो बलस्य पुत्राप्ते यथा येन प्रकारेण मनुषो मनोः प्रजापतेर्यजमानस्य देवताता । यज्ञनामेतत् । देवताता यज्ञे यज्ञेभिर्यजमानसाधनैर्हविर्भिर्यजांसि देवान्यजसि एवैवं हे अग्ने नोऽस्माकमद्याश्विन्यज्ञे समानान् त्वत्सदृशानिन्द्रादीनुशन् कामयमानस्त्वमुशतः कामयमानान्यष्टयान् देवान् समना क्षिप्रं यक्षि । यज । यद्वा । समानं मन्यतेऽस्मिन् देवानिति समनो यज्ञः । तस्मिन्निति योज्यं ॥

स नो विभावा चक्षणिर्न वस्तोरग्निर्वंदारु वेद्यश्चनो धात् ।

विश्वायुर्यो अमृतो मर्त्येषूषर्भुद्भूदतिथिर्जातवेदाः ॥ २ ॥

सः । नः । विभाऽवा । चक्षणिः । न । वस्तोः । अग्निः । वंदारु । वेद्यः । चनः । धात् ।

विश्वऽआयुः । यः । अमृतः । मर्त्येषु । उषःऽभुत् । भूत् । अतिथिः । जातऽवेदाः ॥ २ ॥

वस्तोरहनि चक्षणिर्न प्रकाशकः सूर्य इव विभावा विशेषेण दीप्यमानो वेद्यः सर्वैर्ज्ञातव्यो लंभनीयो वा सोऽपिनोऽस्मभ्यं वंदारु वंदनीयं सुत्यं चनोऽन्नं धात् । दधातु । प्रयच्छत्वित्यर्थः । विश्वायुः सर्वान्नः सर्वेषां जीवनहेतुर्वामृतो मरणरहितोऽतिथिर्हविर्वह्नाय सततगामी जातवेदा जातानां वेदिता जातधनो वा एवंभूतो योऽपिमर्त्येषु मनुष्येषु यजमानेषूषर्भुद्भूत् उषःकालेऽग्निहोत्रहोमार्थं प्रबुद्धो भवति स इति पूर्वचान्वयः ॥

द्यावो न यस्य पनयंत्यभ्वं भासांसि वस्ते सूर्यो न शुक्रः ।

वि य इनोत्यजरः पावकोऽग्नस्य चिच्छिन्नपूर्याणि ॥ ३ ॥

द्यावः । न । यस्य । पनयति । अर्ध्वं । भासांसि । वस्ते । सूर्यः । न । शुक्रः ।
वि । यः । इनोति । अजरः । पावकः । अश्वस्य । चित् । शिञ्जयत् । पूर्याणि ॥ ३ ॥

नेति संप्रत्यर्थे । उक्तं च । अस्थुपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः । नि० ७. ३१. इति ॥ द्यावः स्तोतारः संप्रती-
दानीं यस्यापिरर्ध्वं महत्कर्म पनयति सुवति सोऽग्निः सूर्यो न सूर्य इव शुक्रः शुक्लवर्णः सन् भासांसि तेषांसि
वस्ते । आच्छादयति । यश्चाजरो जरारहितः पावकः सर्वस्य शोधकोऽपिर्वीनोति भासा सर्वे व्याप्नोति सो
ऽयमश्वस्य चित् व्यापनशीलस्यापि राक्षसादेः पूर्याणि चिरंतनानि पुराणि शिञ्जयत् । हिनस्ति ॥ अथ क्रथ
हिंसायामिति धातुः ॥

वद्मा हि सूनो अस्यद्वसद्वा चक्रे अग्निर्जनुषाज्मानं ।
स त्वं न ऊर्जसन ऊर्जे धा राजेव जेरवृके क्षेप्यंतः ॥ ४ ॥
वद्मा । हि । सूनो इति । असि । अद्वसद्वा । चक्रे । अग्निः । जनुषा । अज्मं । अन्नं ।
सः । त्वं । नः । ऊर्जसने । ऊर्जे । धाः । राजाऽइव । जेः । अवरुके । क्षेपि । अंतरिति ॥ ४ ॥

हे सूनो सहसः पुत्र । यद्वा पू प्रेरणे । सर्वस्य प्रेरकामे वद्मा वदनीयः सुखोऽसि हि । परः पादः
परोक्षकृतः । अद्वसद्वाद्वसदनीयेषु हविषु सीदन् हविःस्वीकरणाद्योपविशन्नभिर्जनुषा जन्मना स्वभावत
एवाज्म । गृहनामेतत् । गृहमन्नं च यजमानानां चक्रे । करोति । ऊर्जसन ऊर्जस्यान्नस्य दातरमे नोऽस्मभ्यं स
तादृशस्त्वमूर्जमन्नं धाः । देहि । तथा राजेव जेः । अस्मच्छून् जय । एतत्सर्वार्थमवृके राक्षसादिभिर्बाध-
कैर्वियुक्तेऽस्मदीयेऽग्न्यागरेऽतर्मध्ये क्षेपि । निवस ॥

नितिक्ति यो वारणमन्नमत्ति वायुर्न राष्ट्र्यत्येत्त्यक्तून् ।
तुर्याम यस्त आदिशमरातीरत्यो न हुतः पतंतः परिहुत् ॥ ५ ॥
निऽतिक्ति । यः । वारणं । अन्नं । अत्ति । वायुः । न । राष्ट्री । अति । एति । अक्तून् ।
तुर्याम । यः । ते । आऽदिशां । अरातीः । अत्यः । न । हुतः । पतंतः । परिऽहुत् ॥ ५ ॥

योऽपिर्वारणं तमसां निवारकं स्वकीयं तेजो नितिक्ति निश्च्यति तीक्ष्णीकरोति ॥ तिज निशान इति
धातुः ॥ यश्चात्रं यष्टुभिर्दीयमानं हविर्लक्षणमत्ति भक्षयति । तथा च श्रूयते । अन्नादो वा एषोऽन्नपतिर्यद-
पिरिति । सोऽपिर्वायुर्न वायुरिव राष्ट्री । ईश्वरनामेतत् । राष्ट्रं राज्यं । तद्वान् । वायुर्यथा स्वमाहात्म्येन
सर्वमोष्टे तद्वत् । सर्वस्थेश्वर इत्यर्थः । तादृशः सन् अक्तून् रात्रीरत्येति । अतिक्रामति । तन्नतमंधकारं तिरस्क-
रोतीत्यर्थः । वयं च त्वत्प्रसादात्तुर्याम तं हिंस्याम यो जनस्ते तुभ्यमादिशामादिशमानानां दीयमानानां
हविषामरातीररातिरदाता ॥ कांदसो दीर्घः ॥ यद्वा । अरातीर्धनस्यादातृन् ते त्वां प्रत्यादिशामादेष्टुणामाच-
क्षाणानामस्माकं यो जनो विरोधी तं हिंस्याम । त्वं चात्यो न शीघ्रगामी जात्यश्च इव हुतो हिंसकान्यतत
आभिमुख्येन गच्छतः शून् परिहुत् परिगत्य हंता भव ॥ हूरतेहिंसार्थस्तीतद्रूपं ॥ ५ ॥

आ सूर्यो न भानुमद्भिर्कैरग्रे ततंथ रोदसी वि भासा ।
चिबो नयत्परि तमांस्यक्तः शोचिषा पत्नन्नौशिजो न दीयन् ॥ ६ ॥
आ । सूर्यः । न । भानुमत्ऽभिः । अकैः । अग्रे । ततंथ । रोदसी इति । वि । भासा ।
चिबः । नयत् । परि । तमांसि । अक्तः । शोचिषा । पत्नन् । औशिजः । न । दीयन् ॥ ६ ॥

हे अग्ने रोदसी व्यावापुधिब्यौ भासा दीप्त्या व्या ततंथ । विश्वेणाच्छादयसि । तच्च दृष्टान्तः । भानुमन्निः प्रभावद्विरर्कैरर्वनीथैः किरणैः सूर्यो न । यथा सूर्य आतनोति तद्वत् । परोऽर्धर्चः परोऽक्षतः । पत्न्यन् । पतत्यस्मिन्निति पत्न्य मार्गः । तस्मिन्नौशिजो न । उशिजः स्तोतारः । स्तुत्यतया तत्संबन्धीशिजः सूर्यः । स इव दीयन् गच्छन् शोचिषा तेजसाक्तः संक्षिष्टः अत एव चित्रस्त्रायनीयोऽप्रिस्रमांसि नैशान्यंधकाराणि परिणयत् । परिणयति । परितो गमयति । सर्वस्मादपि दिग्भागाच्चिर्वर्तयतीत्यर्थः ॥

त्वां हि मंद्रतममर्कशोकैर्ववृमहे महि नः श्रोष्यमे ।

इंद्रं न त्वा श्वसा देवता वायुं पूरुणं राधसा नृतमाः ॥ ७ ॥

त्वां । हि । मंद्रऽतमं । अर्कऽशोकैः । ववृमहे । महि । नः । श्रोषि । अग्ने ।

इंद्रं । न । त्वा । श्वसा । देवता । वायुं । पूरुणं । राधसा । नृतमाः ॥ ७ ॥

हे अग्ने मंद्रतमं स्तुत्यतमं त्वामर्कशोकैरर्वनीथैः पूजनीथैः शोकैर्दीप्तिभिर्युक्तं हि यस्मात् ववृमहे वृणीमहे संभजामहे । यद्वा । अर्कशोकैरर्वनीथैः प्रशस्तीर्दीप्तिकरणैः स्तोत्रैः साधनभूतैस्त्वां संभजामहे तस्मात्तद्वा महत्तौ । अस्मदीयं स्तोत्रं श्रोषि । शृणु । हे अग्ने नृतमाः स्तुतीनां नेतृतमा अस्त्रिजः श्वसा बलेन वायुं गंतारं । यद्वा । वायुमिव श्वसा युक्तमिंद्रं न इंद्रमिव देवता देवतात्मानं त्वां राधसा हविर्बलक्षणेन धनेन पूरुणं । प्रीणयति ॥ देवताशब्दात् द्वितीयायाः सुपां सुगुणिति लुक् ॥

नू नो अग्नेऽवृकेभिः स्वस्ति वेषि रायः पृषिभिः पर्थंहः ।

ता सूरिभ्यो गृणते रासि सुस्रं मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ८ ॥

नू । नः । अग्ने । अवृकेभिः । स्वस्ति । वेषि । रायः । पृषिऽभिः । पर्थि । अंहः ।

ता । सूरिऽभ्यः । गृणते । रासि । सुस्रं । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ ८ ॥

हे अग्ने नोऽस्मानवृकेभिः । वृकाः स्तेनाः । तद्रहितैः पृषिभिर्मार्गैः रायो धनानि नु क्षिप्रं स्वस्ति क्षेमेण वेषि । गमय । प्रापय । अंहोऽहंसः पापात्यर्थि । उक्तलक्षणेभ्योऽर्गैः पारय चास्मान् । यानि त्वया सूरिभ्यः स्तोतृभ्यो दद्यानि सुम्भानि ता तानि सुस्रं सुम्भानि सुखानि गृणते स्तुवते मह्यं रासि । देहि । वयं च शतहिमाः शतं हेमंतान् संवत्सरान् सुवीराः । वीर्याज्जायंत इति वीराः पुत्रादयः । शोभनपुत्रपौत्रादिसहिताः संतो मदेम । हृष्याम ॥ ॥ ८ ॥

ऊवे व इति सप्तर्चं पंचमं सूक्तं भरद्वाजस्वार्धं त्रैष्टुभमापेयं । तथा चानुक्रम्यते । ऊवे वः सप्तेति । प्रातरनुवाकाश्चिनश्चस्वयोरुक्तो विनियोगः ॥

हुवे वः सूनुं सहसो युवानमद्रोघवाचं मतिभिर्यविष्ठं ।

य इन्वति द्रविणानि प्रचेता विश्ववाराणि पुरुवारो अध्रुक ॥ ९ ॥

हुवे । वः । सूनुं । सहसः । युवानं । अद्रोघऽवाचं । मतिऽभिः । यविष्ठं ।

यः । इन्वति । द्रविणानि । प्रऽचेताः । विश्वऽवाराणि । पुरुऽवारः । अध्रुक ॥ ९ ॥

हे अग्ने वः ॥ व्यत्ययेन बहुवचनं ॥ त्वां मतिभिर्मर्गनीथैः स्तोत्रैर्हवे । आहुयामि । कीदृशं । सहसो बलस्य सूनुं पुत्रं । अपिर्हि बलेन मध्यमानो जायते । युवानं नित्यतरुणं फलस्य मिश्रयितारं वा अद्रोघवाचं । अद्रो-
ग्धव्या प्रशस्ता स्तुतिरूपा वाक् यस्मिन् प्रयुज्यते तादृशं । यविष्ठमतिशयेन युवानं । प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः पुरुवारः पुरुभिर्बहुभिर्वरणीयः संभजनीयोऽधुगद्रोघा यजमानानां एवभूतो योऽपिर्विश्ववाराणि सर्वैर्वर-

णीयानि संभजनीयानि प्रशस्त्रानि द्रविणानि धनानीन्वति प्रेरयति । सोऽनुभूयो ददातीति यावत् । तं त्वां
ऊव इति पूर्वच संबंधः ॥

त्वे वसूनि पुर्वणीक होतर्दोषा वस्तोरैरिरे यज्ञियासः ।

क्षामेव विश्वा भुवनानि यस्मिन्सं सौभगानि दधिरे पावके ॥२॥

त्वे इति । वसूनि । पुरुऽअनीक । होतः । दोषा । वस्तोः । आ । ईरिरे । यज्ञियासः ।

क्षामऽइव । विश्वा । भुवनानि । यस्मिन् । सं । सौभगानि । दधिरे । पावके ॥२॥

हे पुर्वणीक बज्रज्वाल होतर्दोषागामाह्वातरमे त्वे त्वयि दोषा राक्षी वस्तोरहनि च यज्ञियासो यज्ञार्हा
यजमाना वसूनि हविलेक्षणां धनान्यैरिरे । आभिमुख्येन प्रेरयति । प्रापयति । जुहुतीत्यर्थः । विश्वा विश्वानि
सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि क्षामेव क्षमायां भूम्यामिव यस्मिन् पावके शोधकेऽपौ सौभगानि धनानि
सं दधिरे देवाः सम्यग्निहितवन्तः । अपौ वामं वसु सं न्यदधत । तै० सं० १. ५. १. १. । इति ब्राह्मणं । तस्मिन्स्व-
योति पूर्वच योज्यं ॥

त्वं विश्वु प्रदिवः सीद आसु क्रत्वा रथीरभवो वार्याणां ।

अत इनोषि विधते चिकित्वो व्यानुषज्जातवेदो वसूनि ॥३॥

त्वं । विश्वु । प्रऽदिवः । सीदः । आसु । क्रत्वा । रथीः । अभवः । वार्याणां ।

अतः । इनोषि । विधते । चिकित्वः । वि । आनुषक् । जातऽवेदः । वसूनि ॥३॥

हे अपे त्वं प्रदिवः । पुराणनामैतत् । पुरातनकालीनासु विश्वु प्रजास्वासु परिदृश्यमानासु च सीदः ।
सीदसि । विश्वांतरात्मना वर्तसे । तथा क्रत्वात्मीयेन कर्मणा वार्याणां वरणीयानां धनानां रथीरभवः ।
रंहयिता यजमानेभ्यः प्रापयिताभूः । अतः कारणात् हे चिकित्वो विद्वन् जातवेदो जातानां प्राणिनां वेदि-
तरपे विधते परिचरते यजमानाय वसूनि धनान्यानुषगनुषक्तं सततं यथा भवति तथा वीनोषि । विविधं
प्रेरयसि ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे यो नः सनुत्य इति वृचः । सूचितं च । यो नः सनुत्यो अभिदासदमे भवा नो अपे सुमना
उपेताविति वृचाः । आ० ४. ६. । इति ॥

यो नः सनुत्यो अभिदासदमे यो अंतरो मित्रमहो वनुथात् ।

तमजरैर्भिवृषभिस्तव स्वैस्तपा तपिष्ठ तपसा तपस्वान् ॥४॥

यः । नः । सनुत्यः । अभिऽदासत् । अमे । यः । अंतरः । मित्रऽमहः । वनुथात् ।

तं । अजरैर्भिः । वृषऽभिः । तव । स्वैः । तप । तपिष्ठ । तपसा । तपस्वान् ॥४॥

हे अपे यः शत्रुः सनुत्यः । सनुतरित्यंतर्हितनाम । अंतर्हिते देशे वर्तमानः सन् नोऽस्मानभिदासत् उपश-
यति बाधते । यस्मांतरोऽभ्यंतरवर्ती सन् हे मित्रमहोऽनुकूलदीप्ति मित्राणां महयितव्ये वनुथात् हिंसात्
तमुपयविधं हे तपिष्ठ तृप्ततमापे तपसा तेजसा तपस्वान् तेजस्वी त्वमजरैर्भिर्जरारहितैर्वृषभिर्वर्षितुभिर्वृष्टिहेतु-
भूतैस्तव स्वैः स्वभूतैरसाधारणीस्तेजोभिस्तप । दह ॥

यस्ते यज्ञेन समिधा य उक्थैरर्केभिः सूनो सहसो ददाशत् ।

स मर्त्येष्वमृत प्रचेता राया द्युमेन श्रवसा वि भाति ॥५॥

यः । ते । यज्ञेन । संऽइधा । यः । उक्थैः । अर्केभिः । सूनो इति । सहसः । ददाशत् ।
सः । मर्त्येषु । अमृत । प्रऽचेताः । राया । द्युम्नेन । अवसा । वि । भाति ॥ ५ ॥

हे सहसः सूनो बलस्य पुत्राणि ते त्वां यो यजमानो यज्ञेन यागेन ददाशत् परिचरति । यश्च समिधा
समिधनसाधनेनेधेन । यश्चोक्थैः शस्त्रैरर्केभिरर्चनीयैः सौवैश्च परिचरति हे अमृत मरणधर्मरहितापि स
यजमानो मर्त्येषु मनुष्येषु प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः सन् राया धनेन द्युम्नेन द्योतमानेन अवसा अवणीयेनानेन
यशसा वा वि भाति । विशेषेण प्रकाशते ॥

स तत्कृधीषितस्तूयमग्ने स्पृधो बाधस्व सहसा सहस्वान् ।
यच्छस्यसे द्युभिरक्तो वचोभिस्तज्जुषस्व जरितुर्घोषि मन्म ॥ ६ ॥
सः । तत् । कृधि । इषितः । तूय । अग्ने । स्पृधः । बाधस्व । सहसा । सहस्वान् ।
यत् । शस्यसे । द्युऽभिः । अक्तः । वचः । ऽभिः । तत् । जुषस्व । जरितुः । घोषि । मन्म ॥ ६ ॥

हे अग्ने स त्वमिषितः प्रेषितः सन् तूयं क्षिप्रं तत्कृधि । कुर्व । किं तदित्यत आह । सहस्वान् बलवांस्त्वं
स्पृधः स्पर्धमानान् सहसा बलेन परेषामभिभवनसमर्थेन तेजसा वा बाधस्व । विनाशय । द्युभिर्योतमानैस्ते-
जोभिरक्तः संसिक्तस्त्वं वचोभिः सुतिरूपैर्वाकीर्यच्छस्यसे यत्स्तूयसे । त्वामुद्दिश्य यत् सौचं सौतृभिः क्रियत
इत्यर्थः । तन्मन्म मननीयं घोषि घोषणीयं जरितुः सौचं जुषस्व । सेवस्व ॥

अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालमित्यस्याश्चामेत्येषा याज्या । सूचितं च । अश्याम तं काममग्ने तवो-
तीति कामाय । आ० २. १०. । इति ॥

अश्याम तं काममग्ने तवोती अश्याम रयिं रयिवः सुवीरं ।
अश्याम वाजमभि वाजयंतोऽश्याम द्युम्नमजरजरं ते ॥ ७ ॥
अश्याम । तं । कामं । अग्ने । तव । जती । अश्याम । रयिं । रयिऽवः । सुवीरं ।
अश्याम । वाजं । अभि । वाजयंतः । अश्याम । द्युम्नं । अजर । अजरं । ते ॥ ७ ॥

हे अग्ने तव संबंधिन्योती जत्या रचया तं काममश्याम । प्राप्नुयाम । तमेव कामं विवृणोति । हे रयिवो
धनवत्तमे सुवीरं शोभनपुत्रादियुक्तं रयिं धनमश्याम । प्राप्नुयाम । तथा वाजयंतो वाजमन्नमात्मन इच्छंतो
वयं वाजं त्वया दत्तमन्नमभि आभिमुख्येनाश्याम । प्राप्नुयाम । हे अजर जरारहितापि त्वदीयमजरं जरार-
हितं द्युम्नं द्योतमानं यशसाश्याम । प्राप्नुयाम ॥ ७ ॥

प्र नव्यसेति सप्तर्षे षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्वार्धं वैदुभमाग्नेयं । प्र नव्यसेत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्मशस्त्रयो-
रुक्तो विनियोगः ॥

प्र नव्यसा सहसः सूनुमच्छा यज्ञेन गातुमव इच्छमानः ।
वृश्चद्वनं कृष्णयामं रुशंतं वीती होतारं दिव्यं जिगाति ॥ ९ ॥
प्र । नव्यसा । सहसः । सूनुं । अच्छ । यज्ञेन । गातुं । अवः । इच्छमानः ।
वृश्चत्ऽवनं । कृष्णयामं । रुशंतं । वीती । होतारं । दिव्यं । जिगाति ॥ ९ ॥

गातुमुपगंतव्यं स्तोतव्यं वा सहसः सूनुं बलस्य पुत्रमभिभवोऽन्नं रक्षणं वा इच्छमान इच्छन् स्तोता नव्यसा

नवतरेण यज्ञेन युक्तः सन् अक्षाभिमुखेन प्र जिगाति । प्रकर्षेण गच्छति । कीदृशमग्निं । वृक्षद्वयं युक्तं क्षिप्तं दग्धं वनं येन तादृशं कृष्णायामं कृष्णवर्त्मनां दग्धं श्वेतवर्णं वीती वीत्वा कातेन यज्ञेन होतारं यष्टारं दिव्यं दिवि भवं ॥

स श्वितानस्तन्यतू रोचनस्था अजरेभिर्नानदद्भिर्यविष्ठः ।

यः पावकः पुरुतमः पुरुणि पृथून्यग्निरनुयाति भवेन् ॥ २ ॥

सः । श्वितानः । तन्यतुः । रोचनऽस्थाः । अजरेभिः । नानदत्ऽभिः । यविष्ठः ।

यः । पावकः । पुरुऽतमः । पुरुणि । पृथूनि । अग्निः । अनुऽयाति । भवेन् ॥ २ ॥

सोऽभिः श्वितानः श्वेतमानः श्वेतवर्णो वर्तते । तन्यतुः शब्दकारी रोचनस्थाः । रोचतेऽस्मिन् ग्रहणक्षयादीनीति रोचनमंतरिक्षं । तत्र स्थितोऽजरेभिर्जरारहितैर्नानदद्भिरत्यर्थं शब्दं कुर्वन्निरुद्धिर्युक्तो रश्मिभिर्वो यविष्ठो युवतमः । यः पावकः शोधकोऽभिः पुरुतमोऽतिशयेन प्रभूतः सन् पुरुणि बहूनि पृथूनि स्थूलानि काष्ठानि भवेन् भक्षयन् अनुयाति अनुगच्छति स इत्यमित्यं वर्तत इति पूर्वच संबंधः ॥

गार्हपत्यादीनां मिथः संसर्गेऽप्ये विविचय इष्टिः कर्तव्या । तत्र वि त इत्येषानुवाक्या । आ० ३. १३. ॥

वि ते विष्वग्वातजूतासो अग्ने भामासः शुचे शुचयश्चरन्ति ।

तुविम्रक्षासो दिव्या नवग्वा वना वनन्ति धृषता रुजंतः ॥ ३ ॥

वि । ते । विष्वक् । वातऽजूतासः । अग्ने । भामासः । शुचे । शुचयः । चरन्ति ।

तुविऽम्रक्षासः । दिव्याः । नवऽग्वाः । वना । वनन्ति । धृषता । रुजंतः ॥ ३ ॥

हे शुचे शुद्ध दीप्त वाग्ने ते त्वदीया वातजूतासो वातेन प्रेरिताः शुचयो निर्मला भामासो दीप्तयो विष्वक् सर्वतो वि चरन्ति । विविधं गच्छन्ति । तुविम्रक्षासो बद्धकाष्ठानि सृशंतो दिव्या दिवि द्योतमानेऽग्नी भवा नवग्वा नूतनगमनास्ते रश्मयो वना वनानि वनन्ति । संभजन्ति । दहन्तीत्यर्थः । किं कुर्वन्तः । धृषता धर्षकेण तेजसा रुजन्तो वनानि भंजयन्तः ॥

ये ते शुक्रासः शुचयः शुचिष्मः क्षां वपन्ति विषितासो अश्वः ।

अधं भ्रमस्त उर्विया वि भाति यातयमानो अधि सानु पृश्नेः ॥ ४ ॥

ये । ते । शुक्रासः । शुचयः । शुचिष्मः । क्षां । वपन्ति । विऽसितासः । अश्वः ।

अधं । भ्रमः । ते । उर्विया । वि । भाति । यातयमानः । अधि । सानु । पृश्नेः ॥ ४ ॥

हे शुचिष्मो दीप्तिमन्त्रये ते तव शुक्रासः शुभ्रा ये शुचयो दीप्तयो चां पृथिवीं भूमिं वपन्ति मुंडयन्ति । केशस्थानीयानोषधिवनस्यतीन् दहन्तीत्यर्थः । अग्निर्ह दाति रोमा पृथिव्याः । ऋत्वे० १. ६५. ४. । इति निगमांतरं । ते रश्मयो विषितासो विमुक्ता अश्व इव । इतस्ततो गच्छन्तीति शेषः । अधास्मिन्काले ते त्वदीयो भ्रमो भ्रमणशीलो ज्वालासमूहः पृश्नेर्नानारूपाया भूमेरधि उपरि सानु समुच्छितं देशं पर्वताद्यादिकं प्रति यातयमानः स्वकीयमयं व्यापारयन् उर्विद्योर्बु बद्धसं वि भाति । विशेषेण प्रकाशते ॥

अधं जिह्वा पापतीति प्र वृष्णो गोषुयुधो नाशनिः सृजाना ।

भूरस्येव प्रसितिः क्षातिरग्नेर्दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानि ॥ ५ ॥

अध । जिह्वा । पापतीति । प्र । वृणः । गोषुऽयुधः । न । अशनिः । सृजाना ।

भूरस्यऽइव । प्रऽसितिः । स्नातिः । अग्नेः । दुऽवर्तुः । भीमः । दयते । वनानि ॥ ५ ॥

अधापि च वृणो वर्षितुरपेजिह्वा ज्वाला प्र पापतीति । प्रकर्षेण पुनःपुनः पतति । गच्छति । तच्च दृष्टान्तः । गोषुयुधो नाशनिः सृजाना । असुरप्रहतासु गोषु युध्यसिद्धो गोषुयुत् । तस्मात्सृज्यमानाशनिर्वच्च इव । तथा शूरस्यैव शौर्योपेतस्य नरस्य प्रसितिः प्रबन्धनं यथान्यैर्दुःसहमेवमपेः स्नातिर्ज्वाला सोढुमशक्वेत्यर्थः ॥ क्षीयते दह्यतेऽस्यामोषधिवनस्यतय इति चायतेरधिकरणे क्तिन् ॥ अपि च दुर्वर्तुर्दुर्वारोऽन्यैर्वारयितुमशक्यो भीमो भयंकरोऽपिर्वनानि दयते । दहति ॥ दयतिरच दहतिकर्मा ॥

आ भानुना पार्थिवानि जयांसि महस्तोदस्य धृषता ततंथ ।

स बाधस्वाप भया सहोभिः स्पृधो वनुष्यन्वनुषो नि जूर्व ॥ ६ ॥

आ । भानुना । पार्थिवानि । जयांसि । महः । तोदस्य । धृषता । ततंथ ।

सः । बाधस्व । अप । भया । सहःऽभिः । स्पृधः । वनुष्यन् । वनुषः । नि । जूर्व ॥ ६ ॥

हे अग्ने भानुना दीप्या पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि जयांसि ॥ जयतिर्गतिकर्मा ॥ गंतव्यानि स्थानानि महो महस्तोदस्य प्रेरकस्य धृषता धर्षकेण रश्मिना सहा ततंथ । आसृणासि । आच्छादयसि । स त्वं भया भयकरणान्यप बाधस्व । तथा सहोभिरभिमवनसमर्थैर्बलैस्तेजोभिर्वा स्पृधः स्पर्धमानान्वनुष्यन् हिंसन् वनुषो हिंसकान् । शत्रूनि । नि जूर्व । निजहि ॥ जूर्वतिर्हतिकर्मा ॥

उवासंभरणीयेष्टावपेः चत्रवतः स चित्रेष्टेषा याज्या । सूचितं च । स चित्र चित्रं चितयंतमस्मै अपिरीशे बृहतः चित्रियस्य । आ० ४. १. । इति ॥

स चित्रं चित्रं चितयंतमस्मे चित्रक्षत्र चित्रतमं वयोधां ।

चंद्रं रयिं पुरुवीरं बृहतं चंद्रं चंद्राभिर्गृणते युवस्व ॥ ७ ॥

सः । चित्र । चित्रं । चितयंतं । अस्मे इति । चित्रऽक्षत्र । चित्रऽतमं । वयःऽधां ।

चंद्रं । रयिं । पुरुऽवीरं । बृहतं । चंद्रं । चंद्राभिः । गृणते । युवस्व ॥ ७ ॥

हे चित्र चायनीय हे चित्रक्षत्र विचित्रवल चायनीयधन वा हे चंद्राह्लादकापि स तादृशस्त्वं चंद्राभिराह्लादयित्रीभिः स्तुतिभिर्गृणते सुवते । वचनव्यत्ययः । सुवद्भ्योऽस्मै अस्मभ्यं दातुं रयिं धनं युवस्व । पृथक्कृत् । कीदृशं रयिं । चित्रं चायनीयं चितयंतं ज्ञापयंतं । धनेन हि पुरुषः प्रख्यायते । चित्रतममतिशयेनाश्चर्यभूतं वयोधां वयसोऽन्नस्य धातारं प्रदातारं चंद्रमाह्लादकं पुरुवीरं पुरुभिर्बहुभिर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तं बृहतं महान्तं । ईदृशं धनमस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥

मूर्धानमिति सप्तमं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं वैश्वानरापिदेवताकं । षष्ठीसप्तम्यौ जगत्पौ शिष्टाः पंच त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । मूर्धानं वैश्वानरीयं हि द्विजगत्तममिति ॥ गतः सूक्तविनिर्धोगः ॥ विषुवत्पापिमाहृत आबस्तुचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । तथैव सूचितं च । मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या मूर्धो दिवो नाभिरपिः पृथिव्या इति वा । आ० ८. ६. । इति ॥

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ ज्ञातमग्निं ।

कविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पाचं जनयंत देवाः ॥ ९ ॥

मूर्धानं । दिवः । अरतिं । पृथिव्याः । वैश्वानरं । ऋते । आ । जातं । अग्निं ।

कविं । संऽराजं । अतिथिं । जनानां । आसन् । आ । पाचं । जनयन्त । देवाः ॥ १ ॥

मूर्धानं शिरोभूतं । कस्य । दिवो बुलोकस्य पृथिव्याः प्रथिताया भूमेररतिं गन्तारं । यद्वा । गन्तव्यं स्वामिन् वैश्वानरं विश्वेषां नराणां संबन्धिनमुते । अतमिति सत्यस्य यज्ञस्य वा नाम । निमित्तसप्तम्येषा । अतनिमित्तमा अभिमुख्येन जातं दृष्ट्यादावुत्पन्नं कविं क्रांतदर्शिनं सम्राजं सम्यथाजमानं जनानां यजमानानामतिथिं हविर्वहनाय सततं गन्तारं । यद्वा । अतिथिवत्पूज्यं । आसन्नासन्त्यास्ये ॥ द्वितीयार्थे सप्तमी ॥ आस्यभूतं । अपिलक्षणेनास्येन हि देवा हवींषि भुञ्जते । पाचं पातारं रचकं । यद्वा । आस्येन धारकं । एवंगुणविशिष्टं वैश्वानराग्निं देवाः सोतार अस्विजो देवा एव वा आ जनयन्त । यज्ञाभिमुख्येनाजीजनन् । अरण्योः सकाशादुदपादयन् ॥

नाभिं यज्ञानां सदनं रयीणां महामाहावमभि सं नवंत ।

वैश्वानरं रथ्यमध्वराणां यज्ञस्य केतुं जनयन्त देवाः ॥ २ ॥

नाभिं । यज्ञानां । सदनं । रयीणां । महं । आऽहावं । अभि । सं । नवंत ।

वैश्वानरं । रथ्यं । अध्वराणां । यज्ञस्य । केतुं । जनयन्त । देवाः ॥ २ ॥

यज्ञानां ज्योतिष्टोमादियागानां नाभिं महं बन्धकं तथा रयीणां धनानां सदनं स्थानमेकनिलयं महं महान्तमाहावं । आह्वयन्तेऽस्मिन्नाहुतय इत्याहावः । तादृशं । यद्वा । वृथ्युदकधारणमाहावं निपानस्थानीयं । एवंभूतमग्निमभि अभितः सं नवंत । सोतारः सम्यक् सुवन्ति । तथा वैश्वानर विश्वेषां नराणां संबन्धिनमध्वराणां यज्ञानां रथ्यं रथिनं । यथा रथी स्वरथं नयति तद्वन्नेतारं ग्राहयितारं गमयितारं यज्ञस्य केतुं प्रज्ञापकं । एवंविधमग्निं देवाः सोतार अस्विजो देवा एव वा जनयन्त जनयन्ति । मथनेनोत्पादयन्ति ॥

त्वद्विप्रो जायते वाज्यमे त्वद्दीरासो अभिमातिषाहः ।

वैश्वानर त्वमस्मासु धेहि वसूनि राजन्स्पृहयाय्याणि ॥ ३ ॥

त्वत् । विप्रः । जायते । वाजी । अग्ने । त्वत् । वीरासः । अभिमातिऽसहः ।

वैश्वानर । त्वं । अस्मासु । धेहि । वसूनि । राजन् । स्पृहयाय्याणि ॥ ३ ॥

हे अग्ने वाजी हविर्लक्षणास्त्रवान्युरूपस्त्वत् त्वत्तः सकाशात् विप्रो मेधावी जायते । तुभ्यं हविर्दानेन मेधावी भवति । तथा वीरासो वीरास्त्वत् त्वत्तोऽभिमातिषाहोऽभिमातीनां शत्रूणामभिभवितारो जायते । यस्मादेवं तस्मात् हे वैश्वानर राजन् राजमानाग्ने त्वमस्मासु त्वद्वक्त्रेषु स्पृहयाय्याणि स्पृहणीयानि वसूनि धनानि धेहि । निधेहि ॥

त्वां विश्वे अमृतं जायमानं शिशुं न देवा अभि सं नवंते ।

तव क्रतुभिरमृतत्वमायन्वैश्वानर यत्पिचोरदीदेः ॥ ४ ॥

त्वां । विश्वे । अमृतं । जायमानं । शिशुं । न । देवाः । अभि । सं । नवंते ।

तव । क्रतुऽभिः । अमृतऽत्वं । आयन् । वैश्वानर । यत् । पिचोः । अदीदेः ॥ ४ ॥

हे अमृत मरणधर्मरहितान्ने विश्वे सर्वे देवाः सोतारो जायमानमरण्योः सकाशादुत्पद्यमानं त्वां शिशुं न पुत्रमिवाभि सं नवंते । अभिसंसुवन्ति । यद्वा । दीव्यतीति देवा रश्मयः । ते सर्वे जायमानं स्वामिन् सं

नवन्ते अभिसंगच्छन्ते यथा पितरः पुत्रमभिगच्छन्ति । अपि च हे वैश्वानरामे यद्यदा पित्रोः पालयिष्योर्वावापु-
थिष्योर्मध्येऽदीदेः दीप्यसे तदानीं तव त्वदीयैः क्रतुभिः कर्मभिर्ज्योतिष्टोमादिभिर्यागेरमृतत्वं देवत्वमायन ।
यवमानाः प्राप्नुवन्ति ॥

वैश्वानर तव तानि व्रतानि महान्यग्ने नकिरा दधर्ष ।

यज्जायमानः पित्रोरुपस्थेऽविंदः केतुं वयुनेष्वह्नां ॥ ५ ॥

वैश्वानर । तव । तानि । व्रतानि । महानि । अग्ने । नकिः । आ । दधर्ष ।

यत् । जायमानः । पित्रोः । उपऽस्थे । अविंदः । केतुं । वयुनेषु । अह्नां ॥ ५ ॥

हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां संबंधिन्ने तव त्वदीयानि तानि प्रसिद्धानि व्रतानि कर्माणि महानि
महान्ति नकिरा दधर्ष । न कश्चनान्यो धर्षयति । बाधते । यद्यदा त्वं पित्रोर्वावापुथिष्योरुपस्थे उपस्थाने
ऽंतरिक्षे वयुनेषु गंत्येषु मार्गेषु जायमानः सन् अह्नां केतुं प्रज्ञापकं सूर्यं स्वर्मानुनावृतमविंदः अलंभयः ।
तमोरूपमसुरं स्वतेजसा निवारयन्नस्थापय इत्यर्थः । तदा तानि व्रतानीति पूर्वचान्वयः ॥

वैश्वानरस्य विमितानि चक्षसा सानूनि दिवो अमृतस्य केतुना ।

तस्येदु विश्वा भुवनाधि मूर्धनि वया इव रुरुहुः सप्त विसुहः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य । विऽमितानि । चक्षसा । सानूनि । दिवः । अमृतस्य । केतुना ।

तस्य । इत् । उं इति । विश्वा । भुवना । अधि । मूर्धनि । वयाःऽइव । रुरुहुः । सप्त ।

विऽसुहः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य विश्वानरहितस्याग्नेश्चक्षसा तेजसामृतस्योदकस्य केतुना प्रज्ञापकेन दिवो दुल्लोकस्य सानूनि
समुच्छ्रितस्थलानि नक्षत्ररूपाणि विमितानि निर्मितानि । यद्वा । दिवोऽंतरिक्षस्य सानूनि समुच्छ्रितप्रदेशा
मेघात्मका विमितानि निर्मिताः । धूमविकारत्वान्तेषां । तस्येदु तस्यैव वैश्वानरस्य मूर्धनि मूर्धस्थानीय उपरि-
वर्तमाने धूमे मेघात्मना परिणति विश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवना भुवनान्युदकान्यधि वसन्ति । यद्वा । वैश्वान-
रात्मकस्य परब्रह्मणो मूर्धन्युपरिप्रदेशे सर्वाणि भूतजातान्यधिवसन्ति । तथा वयाः शाखा इव सप्त सर्पणशीलाः
सप्तसंख्या वा विसुहो नद्यश्च गंगाद्या रुद्रः । रोहन्ति । अस्मादेव वैश्वानरात् प्रादुर्भवन्ति । आहुतिद्वारा
सकलं जगदग्नेः सकाशादुत्पद्यत इत्यर्थः ॥

वि यो रजांस्यमिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो वि दिवो रोचना कविः ।

परि यो विश्वा भुवनानि पप्रथेऽदब्धो गोपा अमृतस्य रक्षिता ॥ ७ ॥

वि । यः । रजांसि । अमिमीत । सुऽक्रतुः । वैश्वानरः । वि । दिवः । रोचना । कविः ।

परि । यः । विश्वा । भुवनानि । पप्रथे । अदब्धः । गोपाः । अमृतस्य । रक्षिता ॥ ७ ॥

सुक्रतुः सुकर्मा वैश्वानरो विश्वेषां नराणां हितो योऽग्नी रजांस्युदकानि लोकान्वा व्यमिमीत निर्मित-
वान् । तथा दिवो दुल्लोकस्य संबंधीनि रोचना रोचमानानि दीप्यमानानि नक्षत्रादीनि कविः क्रांतदर्शी
सन् योऽधिर्व्यमिमीत । यश्च विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि व्याप्तान्युदकानि वा परि पप्रथे परितो
ऽप्रथयत् सोऽयमदब्धः केनाप्यहिंसितो गोपाः सर्वस्य गोपायिता रक्षितामृतस्यामरणहेतोर्दकस्य रक्षिता
पालयिता सन् वर्तेत इति शेषः ॥ ॥ ९ ॥

पृथस्येति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं वैश्वानरामिदेवताकं । आदितः षड्गण्यः सप्तमी त्रिष्टुप् । तथा चानुक्रांतं । पृथस्यांत्या त्रिष्टुबिति ॥ चातुर्विंशिकेऽह्न्यामिमास्त इदं सूक्तं वैश्वानरीयनिविज्ञानं । सूचितं च । पृथस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय । आ० ७. ४. इति ॥ आभिन्नविके पृथ्याभिन्नवषडहयोः पंचमेऽह्नीदमेव सूक्तं वैश्वानरनिविज्ञानं । सूचितं च । पृथस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय नू चित्सहोजा इत्यामिमास्त । आ० ७. ७. इति ॥ विषुवत्यामिमास्त आद्यौ तृची स्तोत्रियानुरूपी । सूचितं च । पृथस्य वृष्णो अरुषस्य नू सह इति स्तोत्रियानुरूपी । आ० ८. ६. इति ॥

पृथस्य वृष्णो अरुषस्य नू सहः प्र नु वोचं विदथा जातवेदसः ।

वैश्वानराय मतिर्नव्यसी शुचिः सोम इव पवते चारुः अग्रये ॥ १ ॥

पृथस्य । वृष्णः । अरुषस्य । नू । सहः । प्र । नू । वोचं । विदथा । जातवेदसः ।

वैश्वानराय । मतिः । नव्यसी । शुचिः । सोमः । इव । पवते । चारुः । अग्रये ॥ १ ॥

पृथस्य संपृक्तस्य व्याप्तस्य । यद्वा । पृथं हविर्लक्षणमन्नं । तदतः । वृष्णो वर्षितुररुषस्यारोचमानस्य जातवेदसो जातानां वेदितुर्वैश्वानरायिः सहो बलमभिवनसमर्थं विदथा विदथे यज्ञे नु चिप्रं प्र वोचं । प्रब्रवीमि । प्रकर्षेण स्तौमीत्यर्थः । एको नृशब्दः पूरकः । नव्यसी नवतरा शुचिर्निर्मला यद्वा स्तोत्राणां शोधयित्री चारुः शोभना मतिर्मननीया स्तुतिश्चास्ती वैश्वानरायाग्रये पवते । मत्सकाशात्स्रवति । स्वयमेव निर्गच्छतीत्यर्थः । सोम इव । यथा सोमो दशापविचात्स्रवति तद्वत् ॥

स जायमानः परमे व्योमनि व्रतान्यग्निर्व्रतपा अरक्षत ।

अंतर्निक्षममिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो महिना नाकमस्पृशत् ॥ २ ॥

सः । जायमानः । परमे । विऽव्योमनि । व्रतानि । अग्निः । व्रतऽपाः । अरक्षत ।

वि । अंतर्निक्षं । अमिमीत । सुऽक्रतुः । वैश्वानरः । महिना । नाकं । अस्पृशत् ॥ २ ॥

स वैश्वानरोऽग्निर्व्रतपा व्रतस्य पालकः परम उत्कृष्टे व्योमनि व्योमन्याकाशे जायमानः सूर्यात्मना प्रादुर्भवन् व्रतानि कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि चारक्षत । रक्षति । अंतर्निक्षं च व्यमिमीत । एतदुपलक्षितांस्त्रीन् लोकान्निर्मितवान् । तथा सुक्रतुः शोभनकर्मा वैश्वानरोऽग्निर्महिना स्वमहिम्ना तेजसा नाकं दुलोकमस्पृशत् । स्पृशति स्पर्श ॥

व्यस्तभ्राद्रोदसी मित्रो अहुतोऽंतर्वावदकृणोज्ज्योतिषा तमः ।

वि चर्मणीव धिषणे अवर्तयद्वैश्वानरो विश्वमधत्त वृषण्यं ॥ ३ ॥

वि । व्यस्तभ्रात् । रोदसी इति । मित्रः । अहुतः । अंतः । वावत् । अकृणोत् । ज्योतिषा । तमः ।

वि । चर्मणी इवेति चर्मणीऽइव । धिषणे इति । अवर्तयत् । वैश्वानरः । विश्वं । अधत्त ।

वृषण्यं ॥ ३ ॥

मित्रो मित्रभूतः सर्वेषामङ्गुतो महान् आश्चर्यभूतो वा वैश्वानरोऽग्नी रोदसी द्यावापृथिव्यौ व्यस्तभ्रात् । विशेषेण स्तंभितवान् । यथाधो न पततस्तथा स्वकीयदेशे स्थापितवानित्यर्थः । तथा ज्योतिषा तेजसा तमोऽधकारं चांतर्वावदंतर्हितं तिरोहितमकृणोत् । अकरोत् ॥ वावदिति वातेर्गतिकर्मणो यङ्नुगंतस्य रूपं ॥ अपि च धिषणे धारयिष्यौ द्यावापृथिव्यौ चर्मणी इव यथा पशोर्विशसिता द्वे चर्मणी शोषणार्थं प्रसारयति

तथा व्यवर्तयत् । विवृते विवृते अकरोत् । किं वज्रना वैश्वानरोऽयमपिर्विश्वं सर्वं वृष्णं वीर्यमधत्त । धत्ते । धारयति ॥

अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत् विशे राजानमुप तस्युर्ऋग्मियं ।

आ दूतो अग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः ॥४॥

अपां । उपऽस्थे । महिषाः । अगृभ्णत् । विशः । राजानं । उप । तस्युः । ऋग्मियं ।

आ । दूतः । अग्निं । अभरत् । विवस्वतः । वैश्वानरं । मातरिश्वा । पराऽवतः ॥४॥

आप इत्यन्तरिक्षनाम । अपामन्तरिक्षस्योपस्थ उपस्थाने मध्ये महिषाः । महत्तामेतत् । महान्तो मरुतोऽगृभ्णत् । अगृह्णन् । इमं वैश्वानरं वैद्युतात्मना वर्तमानमजानन्नित्यर्थः । गृहीत्वा च विशः प्रजा राजानं स्वामि-
नमुग्मियमर्चनीयमुप तस्युः । अस्तुवन् । अपि चेमं वैश्वानरमग्निं पुरा सूर्यसमीपे विद्यमानं दूतो वेगवान्
देवानां दूतो वा मातरिश्वा वायुः परावतो दूरदेशाद्विवस्वत आदित्यादाभरत् । इमं लोकं प्रत्याजहार ॥

युगेयुगे विद्व्यं गृणद्भ्योऽग्ने रयिं यशसं धेहि नव्यसीं ।

पथेव राजन्नघशंसमजर नीचा नि वृश्च वनिनं न तेजसा ॥५॥

युगेऽयुगे । विद्व्यं । गृणत्ऽभ्यः । अग्ने । रयिं । यशसं । धेहि । नव्यसीं ।

पथ्याऽइव । राजन् । अघऽशंसं । अजर । नीचा । नि । वृश्च । वनिनं । न । तेजसा ॥५॥

हे अग्ने युगे युगे काले काले विद्व्यं । विद्व्यो यज्ञः । तदर्हं त्वामुद्दिश्य नव्यसीं नवतरां सुतिं गृणद्भ्यो
उच्चारयितृभ्योऽस्मभ्यं रयिं धनं यशसं यशस्विनं पुत्रं च धेहि । विधेहि । कुरु । किंच हे राजन् राजमानाजर
जरारहिताग्ने पथेव वज्रेणेवात्कीयेन तेजसा वनिनं न वृक्षमिवाघशंसमघस्यानर्थस्य शंसितारं शत्रुं नीचा
नीचीनो न्यग्भूतो यथा भवति तथा नि वृश्च । निजहि ॥

अस्माकमग्ने मघवत्सु धारयानामि क्षत्रमजरं सुवीर्यं ।

वयं जयेम शतिनं सहस्रिणं वैश्वानरं वाजमग्ने तवोतिभिः ॥६॥

अस्माकं । अग्ने । मघवत्ऽसु । धारय । अनामि । क्षत्रं । अजरं । सुऽवीर्यं ।

वयं । जयेम । शतिनं । सहस्रिणं । वैश्वानरं । वाजं । अग्ने । तव । उतिऽभिः ॥६॥

हे अग्ने अस्माकं ॥ सप्तम्यर्थे षष्ठी ॥ अस्मासु मघवत्सु हविर्लक्षणेन धनेन युक्तेषु क्षत्रं धनं धारय । स्थापय ।
कीदृशं । अनाम्यनमनीयमनपहार्यमजरं जरारहितमनश्वरं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं । किंच हे वैश्वानराग्ने तवो-
तिभिस्त्वत्संबंधिनी रक्षणीर्वयं शतिनं शतसंख्यायुक्तं शतपुरुषयुक्तं वा तथा सहस्रिणं वाजमस्रं जयेम । लभेमहि ॥

अद्वेभिस्तव गोपाभिरिष्टेऽस्माकं पाहि त्रिषधस्थ सूरीन् ।

रक्षा च नो ददुषां शर्धो अग्ने वैश्वानरं प्र च तारीः स्तवानः ॥७॥

अद्वेभिः । तव । गोपाभिः । इष्टे । अस्माकं । पाहि । त्रिऽसधस्थ । सूरीन् ।

रक्षा । च । नः । ददुषां । शर्धः । अग्ने । वैश्वानरं । प्र । च । तारीः । स्तवानः ॥७॥

हे इष्टे यष्टव्य एषणीय वा त्रिषधस्थ त्रिषु लोकेषु सहावस्थायिन् यद्वाहवनीयादिषु बिष्वायतनेषु यष्ट-
वेर्देवैः सहावतिष्ठमानाग्ने अद्वेभिः केनाप्यहंसितैस्तव त्वदीयैर्गोपाभिर्गोपकै रक्षकैस्तेजोभिरस्माकं सूरीन्-

क्षदीयान् सोतून् पाहि । रक्ष । हे वैश्वानरापि ददुषां हवींषि दत्तवतां नोऽस्माकं शर्धो बलं रक्ष च ।
सवानः सूयमानस्त्वं प्र च तारीः । प्रवर्धय च ॥ १० ॥

अहश्चेति सप्तमं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं वैश्वानरापिदेवताकं । अनुक्रांतं च । अहश्चेति ॥ व्यूह्ये दशरात्रे
षष्ठेऽह्न्यापिमासतश्चैव वैश्वानरनिविज्ञानमिदं । सूच्यते हि । अहश्च कृष्णं मध्वो वो नाम । आ० ८. ८. इति ॥

अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः ।

वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्योतिषाग्निस्तमांसि ॥ १ ॥

अहरिति । च । कृष्णं । अहः । अर्जुनं । च । वि । वर्तेते इति । रजसी इति । वेद्याभिः ।

वैश्वानरः । जायमानः । न । राजा । अवा । अतिरत् । ज्योतिषा । अग्निः । तमांसि ॥ १ ॥

आहरति पुष्योऽस्मिन्कर्माणीत्यहः । कृष्णं कृष्णवर्णं । एतत्सामानाधिकरण्यादहःशब्दो रात्रिवाचकः ।
तमसा कृष्णवर्णा रात्रिश्चार्जुनं च सौरेण तेजसा शुक्लवर्णमहो दिवसश्च रजसी स्वस्वभासा सर्वं जगद्रजयंतौ
वेद्याभिर्वेदितव्याभिरनुकूलतया ज्ञातव्याभिः स्वप्रवृत्तिभिर्वि वर्तेते । विविधं पर्यावर्तेते । यद्वा । रजसी व्यावा-
पृथिव्या । उपलक्षणमेतत् । लोकत्रयं प्रत्यावर्तेते । एतच्च वैश्वानरापेराज्ञयति शेषः । स हि देवतात्वेनात्र
प्रतिपाद्यः । स च वैश्वानरोऽपिर्जायमानो न राजा प्रादुर्भवन् प्रवर्धमानो राजिव ज्योतिषा तेजसा तमांस्य-
वातिरत् ॥ अवतिरतिवर्धकर्म ॥ अवतिरति । विनाशयति ॥

नाहं तंतुं न वि जानाम्योतुं न यं वयंति समरेऽतमानाः ।

कस्य स्वित्पुत्र इह वत्क्लानि परो वदात्यवरेण पित्रा ॥ २ ॥

न । अहं । तंतुं । न । वि । जानामि । ओतुं । न । यं । वयंति । संऽअरे । अतमानाः ।

कस्य । स्वित् । पुत्रः । इह । वत्क्लानि । परः । वदाति । अवरेण । पित्रा ॥ २ ॥

वैश्वानरस्य महत्त्वमाख्यास्यन्नुषिस्तदर्थं यच्च वस्त्रात्मकतया रूपयन् तस्य दुर्ज्ञानत्वमनया प्रतिपादय-
तीति यज्ञवादिनो मन्यन्ते । तंतुं । तंतवः पटस्य प्रागायतानि सूत्राणि । तानि च यज्ञात्मकस्य वस्त्रस्य
गायत्र्यादीनि कंदांसि सुतशस्त्राणि च । तान्यहं न वि जानामि । तथोतुं । ओतवस्तिरश्मीनानि सूत्राणि ।
तानि चात्र यजूंष्याध्वर्यावाणि कर्माणि च । तान्यहं न वि जानामि । अपि चैतदुभयसाध्यं तं पटं यज्ञलक्षणं
न वि जानामि यं पटं यज्ञलक्षणं समरे संगमने देवयजनेऽतमानाः सततं चेष्टमाना ऋत्विजो वयंति तंतु-
नोतुं संतन्वन्ति । वस्त्ररूपेण निष्पादयन्तीत्यर्थः । इहास्मिन् लोके कस्य स्वित् । स्विदिति वितर्कः । कस्य खलु
पुत्रो मनुष्यो वत्क्लानि वक्तव्यानि तानीमानि परः परस्तादमुष्मिन् लोके वर्तमानो यः सूर्यस्तस्य पित्रावरेणा-
वस्तादस्मिन् लोके वर्तमानेन वैश्वानरापिमानुशिष्टः सन् वदाति । वदेत् । न कश्चिदपि प्रवदितुं शक्नोती-
त्यर्थः ॥ एतच्च संप्रदायविशिष्टं । वैश्वानरस्य पुत्रोऽसौ परस्ताद्विवि यः स्थितः । कंदांस्यध्वरवस्त्रस्य
सुतशस्त्राणि तंतवः ॥ यजूंषि चेष्टाश्चीतुः स्थादस्त्रं वातव्यमध्वरः । परः परः स्थितः सूर्यः पितामिः पार्थिवो
मत इति ॥ रूपकतया जगत्सृष्टेर्दुर्ज्ञानत्वमनया प्रतिपादयतीत्यात्मविदो मन्यन्ते । तंतुं तंतून् तंतुस्थानानि
सूत्राणि वियदादीन्यपंचीकृतानि भूतानि न विजानामि । ओतुमोतुं पंचीकृतानि स्थूलान्योतुस्थानीयान्यपि
वियदादीनि न विजानामि । न च तत्कार्यं पटस्थानीयं प्रपंचं विजानामि यं प्रपंचं समरे तंतुनामोतुनां च
संगमनेऽतमानाः सततं चेष्टमानाः संसारिणो वयंति उत्पादयन्ति । तेषां भोगार्थमोक्षरः सृजतीति कर्तृत्वमु-
पधर्यते । इहास्मिन्विषये परः परस्तादुद्धेरविषये वर्तमानानि वत्क्लानि वक्तव्यानीमान्यवरेणावीचीनेन सृष्ट्युत्त-
रकालमुत्पन्नेन पित्रा स्वजनकेनानुशिष्टः सन् कस्य खलु पुत्रो वदाति । वदेत् । स्वोत्पत्तेः प्राचीनं वृत्तांतम-
जानानः कश्चिदपि न वदेदित्यर्थः ॥

स इतंतुं स वि जानात्योतुं स वक्तान्युतथा वदाति ।

य ई चिकेतदमृतस्य गोपा अवश्चरन्परो अन्येन पश्यन् ॥३॥

सः । इत् । तंतुं । सः । वि । जानाति । ओतुं । सः । वक्तानि । ऋतुऽथा । वदाति ।

यः । ई । चिकेतत् । अमृतस्य । गोपाः । अवः । चरन् । परः । अन्येन । पश्यन् ॥३॥

यद्यप्युक्तेन प्रकारेण दुर्ज्ञानानि तथाप्येतानि वैश्वानरोऽभिर्जानाति वदति चेत्यनया प्रतिपादयति । स इत् स एव वैश्वानरोऽपिस्तंतुं तंतुस्थानीयानि गायत्र्यादीनि क्हांसि सुतशस्त्राणि वि जानाति । तथा स एवौतुमोतुस्थानीयानि यजूष्याध्वर्यवाणि च कर्माणि वि जानाति । ऋतुथा काले काले तत्तदनुष्ठानसमये वक्तानि वक्तव्यानि च तानि वदाति । वदति । वदेत् । योऽयं वैश्वानरोऽमृतस्य गोपा उदकस्य गोपायिता रक्षितावोऽवस्ताद्भूलोके चरन् पार्थिवाभिरूपेण संचरन् परः परस्ताद्विद्युत्वेन सूर्यात्मना पश्यन् सर्वं जगत्प्रकाशयन् ईमिमानि परि दृश्यमानानि सर्वाणि भूतानि चिकेतत् जानाति स एवेति पूर्वत्र संबंधः । यद्वा । स इत् स एव तंतुं तंतुस्थानीयानि सूक्ष्मभूतानि वि जानाति नान्यः कश्चित् । तथौतुमोतुस्थानीयानि स्थूलभूतानि च स एव वि जानाति । स एव वक्तानि । वक्तव्यानुपदेष्टव्यानीगान्युतथा काले काले यदा यदा विद्यासंप्रदायोक्तेदस्तदा तदा वदाति । वदेत् । कोऽसौ यो विजानीयाद्देष्टेत्यत आह । यो वैश्वानरो विश्वनरात्मकः परमात्मा मृतस्यामृतत्वस्य विमोक्षणस्य गोपा रक्षितावोऽवस्तात्संसारदशायां चरन् अंतःकरणोपेतो जीवात्मभावेन संचरन् परः परस्तादविद्याया ऊर्ध्वं वर्तमानेनान्येनोक्तविलक्षणेन निरुपाधिकेन सच्चिदादिलक्षणेन रूपेण पश्यन् सर्वं जगत्प्रकाशयन् ईमिमानि चिकेतत् जानाति । तथा च परमात्मानं प्रकृत्य श्रूयते । तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति । श्वे० उ० ६. १४. इति ॥

अयं होता प्रथमः पश्यतेममिदं ज्योतिरमृतं मर्त्येषु ।

अयं स जज्ञे ध्रुव आ निषत्तोऽमर्त्यस्तन्वा ३ वर्धमानः ॥४॥

अयं । होता । प्रथमः । पश्यत । इमं । इदं । ज्योतिः । अमृतं । मर्त्येषु ।

अयं । सः । जज्ञे । ध्रुवः । आ । निऽसत्तः । अमर्त्यः । तन्वा । वर्धमानः ॥४॥

अयं वैश्वानरोऽपिः प्रथम आद्यो होता । मानुषो हि होता द्वितीयः । हे मनुष्यास्तमिमं पश्यत । भजतेत्यर्थः । मर्त्येषु मरणस्वभावेषु शरीरेष्वमृतं मरणरहितमिदं वैश्वानराख्यं ज्योतिर्जाठररूपेण वर्तत इत्यर्थः । अपि च सोऽयमभिर्ध्रुवो निश्चल आ समंतान्निषत्तो निषमः सर्वव्यापी अत एवामर्त्यो मरणरहितोऽपि तन्वा शरीरेण संबन्धात् जज्ञे । जायते । वर्धमानश्च भवतीत्युपचर्यते ॥

ध्रुवं ज्योतिर्निहितं दृश्ये कं मनो जविष्ठं पतयत्स्वंतः ।

विश्वे देवाः समनसः सकेता एकं क्रतुमभि वि यंति साधु ॥५॥

ध्रुवं । ज्योतिः । निऽहितं । दृश्ये । कं । मनः । जविष्ठं । पतयत्ऽसु । अंतरिति ।

विश्वे । देवाः । सऽमनसः । सऽकेताः । एकं । क्रतुं । अभि । वि । यंति । साधु ॥५॥

ध्रुवं निश्चलं मनो मनसः तस्मादपि जविष्ठमतिशयेन वेगवत् ईदृशं वैश्वानराख्यं ज्योतिः पतयत्सु गच्छत्सु जंगमेषु प्राणिष्वंतर्मध्ये निहितं । प्रजापतिना स्थापितं । किमर्थं । दृश्ये कं । दर्शनार्थं । किंच विश्वे सर्वे देवाश्च समनसः समानमनस्काः सकेताः समानप्रज्ञाश्च संत एकं मुख्यं गंतारं वा क्रतुं कर्मणां कर्तारं साधु सम्यक् अभि वि यंति । आभिसुख्येन विविधं प्राप्नुवन्ति । सेवन्त इत्यर्थः । यद्वा । पतयत्सु गच्छत्सु प्राणिष्वंतर्मध्ये हृदये मनो जविष्ठं मनसोऽप्यतिशयेन वेगयुक्तं ध्रुवं निश्चलं निर्विकल्पं । तथा च वाजसनेयकं । अनेवदेकं

मनसो जवीयः । वा० सं० ४०. ४. । इति । ज्योतिर्ब्रह्म चैतन्यं निहितं । न केनचित् स्थापितं । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । तै० आ० ८. १. । इति हि श्रूयते । किमर्थं । दृश्ये दर्शनार्थं । ज्ञानेन हि सर्वं जानन्ति । अपि च । दीव्यतीति देवा इन्द्रियाणि । विश्वे सर्वे देवा सर्वाणीन्द्रियाणि चक्षुराद्याः समनसो मनसा सह वर्तमानाः सक्ताः सतेजस्काः संत एकमद्वितीयं क्रतुं स्रष्ट्यादीनां कर्मणां कर्तारं विश्वनरात्मकं परमात्मानमभिलक्ष्य साधु सम्यक् वि यन्ति । विविधं गच्छन्ति । देवा एव वेममभि वि यन्ति । आभिमुख्येन विविधमुपयन्ति । उपासत इत्यर्थः । तथा च श्रूयते । तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतं । श० ब्रा० १४. ७. २. २०. । इति ॥

वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुर्वी३दं ज्योतिर्हृदये आहितं यत् ।

वि मे मनश्चरति दूरआधीः किं स्विद्वक्ष्यामि किमु नू मनिष्ये ॥ ६ ॥

वि । मे । कर्णा । पतयतः । वि । चक्षुः । वि । इदं । ज्योतिः । हृदये । आऽहितं । यत् ।

वि । मे । मनः । चरति । दूरेऽआधीः । किं । स्वित् । वक्ष्यामि । किं । उं । इति । नु । मनिष्ये ॥ ६ ॥

वैश्वानरं श्रोतुकामस्य मे मम कर्णा कर्णौ वि पतयतः । विविधं गच्छतः । श्रोतव्यानां तदीयगुणानां बद्धत्वात् । तथा वैश्वानरं दिदृक्षमाणस्य मम चक्षुरिन्द्रियं वि पतयति । विविधं गच्छति । द्रष्टव्यानां तदीयरूपाणां बद्धत्वात् । तथा ज्योतिः प्रकाशकं हृदये हृदयपुण्डरीके आहितं निहितं यदुद्भास्यं तत्त्वमिदमपि वि पतयति । विविधं गच्छति वैश्वानरात्मानं ज्ञातुं । अपि च दूरआधीः । दूरे विप्रकृष्टे विषये आधीराधानं यस्य तादृशं ॥ क्वांसो लिंगव्यत्ययः ॥ मे मदीयं मनश्च वि चरति । विविधं प्रवर्तते । एवमहमहमिकया सर्वेष्विन्द्रियेषु प्रवृत्तेषु किं स्विदहं वैश्वानरस्य रूपमिति वक्ष्यामि । किमु नू किमु खलु संप्रति मनिष्ये । मनसा प्रपत्ये । वैश्वानरस्य गुणानामनंतत्वात् मंदप्रज्ञेन मया ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः ॥

विश्वे देवा अनमस्यन्भियानास्वामग्ने तमसि तस्थिवांसं ।

वैश्वानरोऽवतूतये नोऽमर्त्योऽवतूतये नः ॥ ७ ॥

विश्वे । देवाः । अनमस्यन् । भियाः । नाः । त्वां । अग्ने । तमसि । तस्थिऽवांसं ।

वैश्वानरः । अवतु । ऊतये । नः । अमर्त्यः । अवतु । ऊतये । नः ॥ ७ ॥

हे वैश्वानर तमस्संधकारे तस्थिवांसं स्थितवतं त्वां विश्वे सर्वे देवा अनमस्यन् । नमस्कुर्वन्ति । कुतो हेतोः । भियाणा अंधकारास्त्रीताः । तादृशोऽमर्त्यो मरणरहितो वैश्वानरोऽग्निर्नोऽस्मानृतय ऊत्या रक्षणेनावतु । रक्षतु । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ ११ ॥

पुरो व इति सप्तमं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमायेयं । सप्तमी विंशिका द्विपदा विराट् शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । पुरो वो द्विपदांतं ॥ प्रातरनुवाक आप्रेथे क्रतौ त्रिष्टुभे कंदसीदमादीनि चत्वारि सूक्तानि । सूक्तितं च । पुरो वो मद्रमिति चत्वारि तं सुप्रतीकमिति षट् । आ० ४. १३. । इति ॥

पुरो वो मद्रं दिव्यं सुवृक्तिं प्रयति यज्ञे अग्निमध्वरे दधिध्वं ।

पुर उक्थेभिः स हि नो विभावा स्वध्वरा करति जातवेदाः ॥ १ ॥

पुरः । वः । मद्रं । दिव्यं । सुऽवृक्तिं । प्रऽयति । यज्ञे । अग्निं । अध्वरे । दधिध्वं ।

पुरः । उक्थेभिः । सः । हि । नः । विभाऽवा । सुऽअध्वरा । करति । जातऽवेदाः ॥ १ ॥

हे अद्विग्यजमाना वो यूयं मद्रं मोदनं सुखं वा दिव्यं दिवि भवं सुवृक्तिं सुष्ठु दोषैर्वर्जितं सुखेनावर्जनीयं

वा एवंगुणमपि प्रयति प्रगच्छति प्रवर्तमानेऽध्वरे रक्षःप्रभृतिभिरहिंसे हिंसाप्रत्यवायरहिते वास्मिन्वक्षे पुरो दधिध्वं । पुरस्तादाहवनीयरूपेण धारयत । यद्वा । पुरोधसं कुरुत । उक्थेभिः स्तुतशस्त्रैश्च पुरो दधिध्वं । विभावा विशेषेण दीप्यमानो जातवेदा जातानां वेदिता सोऽग्निर्हि यस्मात् नोऽस्मान् स्वध्वरा शोभनयागान् करति करोति तस्मात्पुरो दधिध्वमित्यन्वयः ॥

तमु द्युमः पुर्वणीक होतरग्रे अग्निभिर्मनुष इधानः ।

स्तोमं यमस्मै ममतेव शूषं घृतं न शुचिं मतयः पवंते ॥ २ ॥

तं । ऊं इति । द्युऽमः । पुरुऽअनीक । होतः । अग्रे । अग्निऽभिः । मनुषः । इधानः ।

स्तोमं । यं । अस्मै । ममताऽइव । शूषं । घृतं । न । शुचिं । मतयः । पवंते ॥ २ ॥

हे द्युमो दीप्तिमन् पुर्वणीक बहुज्वाल होतर्देवानामाह्वातरये अग्निभिस्तवावयवभूतैरन्यैरग्निभिः सार्धमिधानः समिध्यमानो दीप्तः सन् मनुषो मनुष्यस्य स्तोतुस्तमु तं स्तोमं शृण्विति शेषः । उ इति पादपूरणं । यं स्तोमं स्तोत्रं शूषं सुखकरं घृतं न पवित्राभ्यामुत्पूतं घृतमिव शुचि शुद्धमस्मा अग्नये मतयो मंतारः स्तोतारो ममतेव । ममता नाम ब्रह्मवादिनी दीर्घतमसो माता । सेव पवंते पुनंति संस्कुर्वन्ति । दोषवर्जितमुच्चारयन्तीत्यर्थः । तं स्तोममित्यन्वयः ॥

पीपाय स श्रवसा मर्त्येषु यो अग्नये ददाश विप्र उक्थैः ।

चित्राभिस्तमूतिभिश्चित्रशोचिर्व्रजस्य साता गोमंतो दधाति ॥ ३ ॥

पीपाय । सः । श्रवसा । मर्त्येषु । यः । अग्नये । ददाश । विप्रः । उक्थैः ।

चित्राभिः । तं । ऊतिऽभिः । चित्रऽशोचिः । व्रजस्य । साता । गोऽमंतः । दधाति ॥ ३ ॥

स यजमानो मर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये श्रवसान्नैव पीपाय वर्धते विप्रो मेधावी यो यजमान उक्थैः स्तुतिभिः सार्धं हवींषि ददाश प्रयच्छति । तं यजमानं चित्रशोचिर्विचित्रदीप्तिरचित्राभिराश्रयभूताभिस्तुतिभि रचाभिर्गोमंतो गोभिर्युक्तस्य व्रजस्य गोष्ठस्य साता सार्ता संभजने दधाति । धारयति ॥

आ यः प्रपौ जायमान उर्वी दूरेदृशा भासा कृष्णाध्वा ।

अध बहु चित्तम ऊर्म्यायास्तिरः शोचिषा ददृशे पावकः ॥ ४ ॥

आ । यः । प्रपौ । जायमानः । उर्वी इति । दूरेऽदृशा । भासा । कृष्णऽअध्वा ।

अध । बहु । चित् । तमः । ऊर्म्यायाः । तिरः । शोचिषा । ददृशे । पावकः ॥ ४ ॥

कृष्णाध्वा कृष्णवर्त्ता योऽग्निर्जायमानः प्रादुर्भवन् उर्वी विस्तीर्णे बावापृथिव्यौ दूरेदृशा दूरे दृश्यमानया भासा दीप्या आ प्रपौ आपुरयति स पावकोऽग्निरधानंतरमूर्म्यायाः । रात्रिनामैतत् । रात्रिः संबंधि बहू चित् बहूपि तमोऽधकारं शोचिषा दीप्या तिरस्कुर्वन् ददृशे । दृश्यते ॥

नू नश्चित्रं पुरुवाजाभिरूती अग्रे रयिं मघवन्धश्च धेहि ।

ये राधसा श्रवसा चात्यन्यान्सुवीर्यैभिश्चाभि संति जनान् ॥ ५ ॥

नू । नः । चित्रं । पुरुऽवाजाभिः । ऊती । अग्रे । रयिं । मघवन्धः । च । धेहि ।

ये । राधसा । श्रवसा । च । अति । अन्यान् । सुऽवीर्यैभिः । च । अभि । संति । जनान् ॥ ५ ॥

हे अग्ने मघवद्भ्यो हविर्लक्षणाधनयुक्तेभ्यो नोऽस्मभ्यं पुष्टवाजाभिर्बहुवैरुती ऊतिमी रक्षतीः सह चित्रं वायनीयं रयिं धनं नु क्षिप्रं धेहि । देहि । प्रयच्छ । चशब्दो वक्ष्यमाणेन समुच्चयार्थः । ये राधसा धनेन श्रवसात्नेन च सुवीर्येभिः शोभनेर्वीर्यैश्चान्यान् जगामनुष्ठानति अतिशयेनाभि संति अभिमवन्ति तादृशान्पुत्रांश्चास्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥

इ॒मं य॒ज्ञं च॒नो॑ धा अ॒ग्न उ॒श॒न्यं तं आ॒सानो जुहु॑ते ह॒विष्मा॑न् ।

भ॒र॒द्वा॒जेषु॑ द॒धिषे॑ सु॒वृ॒क्ति॒मवी॑र्वा॒जस्य॑ ग॒न्ध॒स्य सा॒तौ ॥ ६ ॥

इ॒मं । य॒ज्ञं । च॒नः । धाः । अ॒ग्ने । उ॒श॒न् । यं । ते । आ॒सा॒नः । जुहु॑ते । ह॒विष्मा॑न् ।

भ॒र॒त्॒ऽवा॒जेषु॑ । द॒धि॒षे । सु॒ऽवृ॒क्तिः । अ॒वीः । वा॒ज॒स्य । ग॒न्ध॒स्य । सा॒तौ ॥ ६ ॥

हे अग्ने उशन कामयमानस्त्वमिमं पुरोवर्ति यज्ञं यागसाधनं चनो हविर्लक्षणमन्नं धाः । धेहि । स्वात्मनि धारय । यं च पुरोडाशादिकमासान आसीन उपविशन् हविष्मान्हविर्युक्तो यजमानस्ते तुभ्यं त्वदर्थं जुहुते जुहोति तमिममित्यन्वयः । अपि च भरद्वाजेष्वृषिषु सुवृक्तिं सुष्ठु दोषैर्वर्जितां सुतिं दधिषे । धारय । गन्धस्य ॥ गन्धतिर्मिश्रीभावकर्मा ॥ मिश्रणीयस्य प्राप्यस्य वाजस्यान्नस्य सातौ संभजनं निमित्तभूतेऽवीः । तानृषीन्न च ॥

वि द्वे॒षां॑सी॒नुहि॑ व॒र्धये॑ठां॒ मदे॑म श॒तहि॑माः सु॒वीराः॑ ॥ ७ ॥

वि । द्वे॒षां॑सि । इ॒नुहि॑ । व॒र्धय॑ । इ॒ठां । मदे॑म । श॒तऽहि॑माः । सु॒ऽवीराः॑ ॥ ७ ॥

हे अग्ने द्वेषांसि द्वेष्टुन् शत्रून् वीनुहि । विविधं गमय । इठामन्नं चास्वदीयं वर्धय । वयं च सुवीराः शोभनेर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिरूपेताः संतः शतहिमाः शतं हेमन्तान् संवत्सराब्जदेम । मोदेम । तृप्ता भूयास्व ॥ १२ ॥

यजस्व होतरिति षडृचमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं वैष्टुभमापेयं । अनुक्रम्यते च । यजस्व षडिति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तौ विनियोगः ॥

यज॑स्व हो॒तरि॑षि॒तो यजी॑या॒नग्ने॒ बाधो॑ म॒रुतां॑ न प्रयु॑क्ति ।

आ नो॑ मि॒त्रावरु॑णा॒ नास॑त्या॒ द्यावा॑ हो॒त्राय॑ पृथि॒वी व॑वृ॒त्याः ॥ १ ॥

यज॑स्व । हो॒तः । इ॒षि॒तः । यजी॑यान् । अ॒ग्ने । बा॒धः । म॒रुतां॑ । न । प्रऽयु॑क्ति ।

आ । नः । मि॒त्रावरु॑णा । नास॑त्या । द्यावा॑ । हो॒त्राय॑ । पृथि॒वी इति॑ । व॑वृ॒त्याः ॥ १ ॥

हे होतर्देवानामाह्वातरमे यजीयान्यष्टमस्त्वमिषितः प्रेषितोऽस्माभिः प्रार्थितः सन् । नेति संप्रत्यर्थे । संप्रति प्रयुक्तिं प्रयुक्तौ प्रयुज्यमाने यज्ञे मरुतां देवानां बाधः शत्रूणां बाधकं गणं यजस्व । यद्वैतद्वाक्यद्वयं । हे होतरमे यजस्व देवानित्येकं वाक्यं । प्रयुज्यत इति प्रयुक्तिं बलं । मरुतां न प्रयुक्तिं मरुतां बलमिवास्वच्छत्रून् बाधः बाधस्त्विति द्वितीयं वाक्यं । अपि च मित्रावरुणा । अहरभिमानी देवो मित्रो वरुणो रात्र्यभिमानी । तौ च नासत्या सत्यस्य नेतारौ सत्यस्वभावावेव वा नासिकाप्रभवौ वाश्विनौ द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च एतांश्च देवान् होत्रायास्त्वयज्ञाय तदर्शमा ववृत्त्याः । आवर्तय । आवहेत्यर्थः ॥

त्वं हो॒ता म॑द्र॒तमो॑ नो अ॒ध्रुग॑न्त॒र्दे॒वो वि॒दथा॑ म॒र्त्येषु॑ ।

पा॒व॒क्या जु॒ह्वा॒ऽव॒हिरा॑सामे॒ यज॑स्व त॒न्वं॑ तव॒ स्वां ॥ २ ॥

त्वं । हो॒ता । म॑द्र॒त॒मः । नः । अ॒ध्रुक् । अ॒न्तः । दे॒वः । वि॒दथा॑ । म॒र्त्येषु॑ ।

पा॒व॒क्या । जु॒ह्वा । व॒हिः । आ॒सा । अ॒ग्ने । यज॑स्व । त॒न्वं । तव॑ । स्वां ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं मर्त्येषु मनुष्येष्वन्तर्मध्ये वर्तमानो विदथा विदधे यज्ञे होता देवानामाहुता भवसि । कीदृ-
शस्त्वं । मद्रतमः सुखतमो नोऽस्माकमधुगद्रोग्धास्रदर्थं द्रोहरहितो वा । सर्वदा मित्रभूत इत्यर्थः । देवो
दानादिगुणयुक्तः । अपि च हे अग्ने जुह्वा । हयन्तेऽस्यामाहुतय इति जुह्वर्जाला । तथा पावकया शोधयित्र्या-
सास्त्रेण देवानामास्रभूतया बह्विर्हविषां वोढा त्वं तव स्वां स्वभूतां स्विष्टकृदास्त्रां तन्वं तनूं यजस्व ॥

धन्या चिद्धि ते धिषणा वष्टि प्र देवाञ्जन्म गृणते यजध्वे ।

वेपिष्ठो अंगिरसां यद्द विप्रो मधु छंदो भनति रेभ इष्टौ ॥ ३ ॥

धन्या । चित् । हि । ते इति । धिषणा । वष्टि । प्र । देवान् । जन्म । गृणते । यजध्वे ।

वेपिष्ठः । अंगिरसां । यत् । ह । विप्रः । मधु । छंदः । भनति । रेभः । इष्टौ ॥ ३ ॥

धन्या धनमिच्छन्ती धनहेतुभूता धिषणा कुतिर्हे अग्ने त्वे स्वां वष्टि । कामयते । चिदित्येतत्पादपूरणं ।
किमर्थं । देवान्यष्टव्यानिद्रादीन् प्र यजध्वे प्रकर्षेण यष्टुं त्वदीयं जन्म प्रादुर्भावं गृणते कुवते यजमानायेदृग्भू-
तयजमानार्थं । यद्द यदा खल्वंगिरसामृषीणां मध्ये वेपिष्ठोऽतिशयेन कुतिः प्रेरयिता विप्रो मेधावी रेभः
स्रोता भरद्वाज इष्टौ यज्ञे मधु मधुमन्मदकरं छंदः स्रोचं भनति उच्चारयति तदा धिषणा वष्टीत्यन्वयः ॥

अदिद्युतस्वपाको विभावाग्ने यजस्व रोदसी उरूची ।

आयुं न यं नमसा रातहव्या अजंति सुप्रयसं पंच जनाः ॥ ४ ॥

अदिद्युतत् । सु । अपाकः । विऽभावा । अग्ने । यजस्व । रोदसी इति । उरूची इति ।

आयुं । न । यं । नमसा । रातऽहव्याः । अजंति । सुऽप्रयसं । पंच । जनाः ॥ ४ ॥

अयमग्निः स्वदिद्युतत् । सुप्र बोधते । दीप्यते । कथंभूतः । अपाकः । पाकः पक्त्व्यप्रज्ञो मूर्खः । तद्विलक्षणो
ऽपाकः । विभावा दीप्तिमान् । शेषः प्रत्यक्षतः । हे अग्ने स त्वमुरूची उरु विस्तीर्णमंचत्वा विस्तृते रोदसी
बावापृथिव्या यजस्व । हविषा पूजय । आयुं न मनुष्यमतिथिमिव यं पंच जना मनुष्या ऋत्विग्यजमानलक्षणा
रातहव्या दत्तहविष्काः संतः सुप्रयसं शोभनहविलक्षणमग्निं नमसन्नेन हविलक्षणेनाजंति सिंचन्ति तर्पयन्ति स
त्वं यजस्वेत्यन्वयः ॥

वृजे ह यन्नमसा बर्हिरग्नावयामि सुगृधृतवती सुवृक्तिः ।

अम्यक्षि सन्न सदेने पृथिव्या अश्रायि यज्ञः सूर्ये न चक्षुः ॥ ५ ॥

वृजे । ह । यत् । नमसा । बर्हिः । अग्नी । अयामि । सुक् । घृतऽवती । सुऽवृक्तिः ।

अम्यक्षि । सन्न । सदेने । पृथिव्याः । अश्रायि । यज्ञः । सूर्ये । न । चक्षुः ॥ ५ ॥

यद्द यदा खलु नमसा हविषा सहापावग्निसमीपे बर्हिर्वृजे । वृजिश्छेदनार्थः ॥ क्षियते । आह्रियत
इत्यर्थः । सुवृक्तिः सुप्र दोषैर्वर्जिता घृतवती घृतपूर्णा सुगयामि । नियम्यते । बर्हिष्यासाव्यते । तथा पृथिव्या
भूमेः सदेने स्थाने सन्न हविरासादनार्था वेदिरम्यक्षि ॥ म्यक्षतिर्गतिकर्मा ॥ गम्यते । परिगृह्यते । तदानीं यज्ञो
ऽश्रायि । यजमान आश्रितो भवति । तच्च दृष्टांतः । सूर्ये न चक्षुः । यथा सूर्ये सर्वस्य प्रेरक आदित्ये प्रकाशकं
तेजः समवैति तद्वत् ॥

दशस्या नः पुर्वणीक होतर्देवेभिरग्ने अग्निभिरिधानः ।

रायः सूनो सहसो वावसाना अति ससेम वृजनं नांहः ॥ ६ ॥

द॒श॒स्य । नः । पु॒रु॒ऽअ॒नी॒क । हो॒तः । दे॒वेभिः । अ॒ग्ने । अ॒ग्नि॒ऽभिः । इ॒धा॒नः ।

रा॒यः । सू॒नो इति । स॒हसः । व॒व॒सा॒नाः । अ॒ति । स॒से॒म । वृ॒ज॒नं । न । अ॒हं ॥ ६ ॥

हे पुर्वणीक बह्वज्वाल होतर्देवानामाह्वातरमे देवेभिर्देवीर्द्योतमानैरन्यैरग्निभिस्त्वद्विभूतिभूतिः सार्धमिधान इध्यमानो दीप्यमानः सन् नोऽस्मभ्यं रायो धनानि दशस्य । प्रयच्छ । हे सहसः सूनो बलस्य पुत्रायै वावसाना हविषा त्वामाच्छादयंतो वयं वृजनं न शत्रुमिवांहः पापमति ससेम । अतिगच्छेम । अतिक्रामेमैतव्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

मध्ये होतिति षड्वचं द्वादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमाश्रयं । मध्य इत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्नशस्त्र-योक्तो विनियोगः ॥

मध्ये होता दुरोणे बर्हिषो रा॒क्र॒मि॒स्तो॒दस्य॒ रो॒द॒सी॒ यज॑ध्यै ।

अ॒यं स॒ सू॒नुः स॒हस॒ ऋ॒ता॒वा दू॒रात्सूर्यो॑ न शोचिषा ततान ॥ १ ॥

मध्ये होता दुरोणे बर्हिषः । रा॒ट् । अ॒ग्निः । तो॒दस्य॒ । रो॒द॒सी॒ इति॑ । यज॑ध्यै ।

अ॒यं । सः । सू॒नुः । स॒हसः । ऋ॒त॒ऽवा । दू॒रात् । सू॒र्यः । न । शो॒चिषा॑ । त॒तान॑ ॥ १ ॥

होता देवानामाह्वाता बर्हिषो यज्ञस्य राट् राजाग्निस्तोदस्य । तुदते तपसा पीड्यत इति तोदो यजमानः । तस्य दुरोणे गृहे मध्ये निषीदतीति शेषः । किमर्थं । रोदसी द्यावापृथिवी यजध्यै यष्टुं । स तादृशोऽयं सहसः सृनुः सहसस्पृच ऋतावा सत्यवान्यज्ञवान्वापिः सूर्यो न सूर्य इव दूराद्दूरत एव शोचिषा तेजसा ततान । आतनोति । विस्तारयति । दूरदेशे वर्तमानोऽपि सूर्य इव सर्वं जगद्भासयतीत्यर्थः ॥

आ यस्मिन्त्वे स्वपाके यज॒च॒ यक्ष॑द्राजन्त्सर्वताते॒व॒ नु द्यौः॑ ।

त्रि॒ष॒ध॒स्थ॒स्त॒रुषो॑ न जंहो ह॒व्या म॒घानि॑ मानुषा॒ यज॑ध्यै ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । त्वे इति । सु । अ॒पा॒के । य॒ज॒च॒ । यक्ष॑त् । रा॒ज॒न् । स॒र्वता॑ताऽइ॒व । नु॒ द्यौः ।

त्रि॒ऽस॒ध॒स्थः । त॒रुषः॑ । न । ज॒हं । ह॒व्या । म॒घानि॑ । मा॒नुषा॑ । यज॑ध्यै ॥ २ ॥

द्यौः स्तोता सर्वतातेव । इवशब्दः पूरकः । यज्ञनामेतत् । सर्वतातौ सर्वैस्तायमाने यज्ञे । यद्वा । सर्वशब्दात्स्वार्थिकस्तातिप्रत्ययः । सर्वः स्तोता हे यज॒च॒ यष्टव्यं राजन् राजमानाये अपाके प्राज्ञे त्वे यस्मिंस्त्वे त्वयि सु अत्यंतं नु चिप्रमा यच्चत आयजति हवींषि जुहोति त्रिषधस्थस्त्रिषु लोकेषु सह स्थितः । यद्वा । गार्हपत्यादिरूपेण त्रिधावस्थितः । तादृशस्त्वं ततरुषो न तरिता सूर्य इव जंहः शीघ्रं गता भव ॥ जंह इति हंतेर्गतिकर्मणो रूपं ॥ यद्वा ॥ तू प्रवततरणयोरित्यस्मात्क्रसी रूपं ततर्वानिति । तस्य षष्ठ्यां रूपमेतत्ततरुष इति ॥ तरितुः सूर्यस्त्वेव जंहो वेगस्तव भवत्वित्यर्थः । किमर्थं । मघानि मंहनीयानि प्रशस्त्रानि मानुषा मनुष्याणां संबन्धीनि हव्या हव्यानि हवींषि यजध्यै यष्टुं देवेभ्यो दातुं ॥

तेजि॒ष्ठा॒ यस्या॑रतिर्वने॒राट् तो॒दो अ॒ध्व॒न्न वृ॒धसा॑नो अ॒द्यौत् ।

अ॒द्रो॒घो न द्र॒वि॒ता चे॒तति॑ त्म॒न्नम॑र्त्योऽव॒र्च ओष॑धीषु ॥ ३ ॥

तेजि॒ष्ठा । यस्य॑ । अ॒रतिः । व॒ने॒ऽराट् । तो॒दः । अ॒ध्व॒न् । न । वृ॒ध॒सा॒नः । अ॒द्यौत् ।

अ॒द्रो॒घः । न । द्र॒वि॒ता । चे॒तति॑ । त्म॒न् । अ॒म॒र्त्यः । अ॒व॒र्चः । ओष॑धीषु ॥ ३ ॥

यस्याप्रेररतिर्गंधी ज्वाला तेजिष्ठातिशयेन तेजस्विनी सती वनेराट् दावरूपेणारण्ये राजमाना वर्तते वृधसानो वर्धमानः सोऽग्निस्तोदो अध्वन् न । तोदः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः । स इवाध्वनि स्वमार्गेऽतरिचेऽद्यौत् ।

प्रकाशते । अपि चाद्रोघो न चाद्रोघव्यः । यद्वा । प्राणरूपेण सर्वेषामद्रोघा वायुरिव तादृशोऽमर्षो मरणरहितः सोऽपिरोषधीषु । ओषः पाक एषु धीयत इत्योषधयो वनानि । तेषु द्रविता शीघ्रगामी सन् अवर्तः केनाप्यवारणीयश्च भवन् तन्नात्मना स्वप्रकाशेनैव चेतति । चेतयति । सर्वं जगत् ज्ञापयति ॥

सास्माकैभिरेतरी न शूषैरग्निः एवे दम आ जातवेदाः ।

दृक्षो वन्वन् क्रत्वा नावोसः पितेव जारयायि यज्ञैः ॥ ४ ॥

सः । अस्माकैभिः । एतरी । न । शूषैः । अग्निः । स्तवे । दमे । आ । जातवेदाः ।

दुःसन्नः । वन्वन् । क्रत्वा । न । अवो । उसः । पिताऽइव । जारयायि । यज्ञैः ॥ ४ ॥

जातवेदा जातधनो जातप्रज्ञो वा सोऽपिरस्माकैभिरस्मदीयैः सोतृभिरेतरी न । एतरी गंतरि याचमाने पुरुषे विद्यमानानि सोचाणि यथात्वंतं सुखकराणि तथा शूषैः सुखकरैः सोचैर्दमेऽस्मदीये यज्ञगृह आ अभिमुख्येन स्तवे । स्तूयते । अपि च दृक्षः । दृष्टुम् । स एवान्नं यस्य स तथोक्तः । अत एव वन्वन् वनानि संभजन् क्रत्वा न क्रतुनास्मीयेन कर्मणा चार्वा गता च भवति । तत्र दृष्टांतः । उसः पितेव । पिता पालयिता वत्सानां जनको वोसो वृषभ इव । स यथा मैथुनार्थं शीघ्रं गच्छति तद्वत् । यज्ञैर्यज्ञवज्रैर्यजमानैश्च जारयायि । स्तूयते ॥ जरतेः स्तुतिकर्मण एतद्रूपं ॥

अध स्मास्य पनयन्ति भासो वृथा यत्तत्सदनुयाति पृथ्वीं ।

सद्यो यः स्यंद्रो विषितो धवीयानृणो न तायुरति धन्वा राट् ॥ ५ ॥

अध । स्म । अस्य । पनयन्ति । भासः । वृथा । यत् । तत्सत् । अनुऽयाति । पृथ्वीं ।

सद्यः । यः । स्यंद्रः । विऽसितः । धवीयान् । ऋणः । न । तायुः । अति । धन्व । राट् ॥ ५ ॥

अधास्मिन्नौके । स्मेति पुरकः । अस्यापेर्भासो रश्मीन् पनयन्ति । सोतारः सुवन्ति । यद्यदा वृथानायासेन तच्च तच्च तनूकुर्वन् वनानि सम्यग्दहनं पृथ्वीं विस्तीर्णामरण्यभुवमनुयात्यनुगच्छति तदानीं पनयन्तीत्यन्वयः । योऽपिः स्यंद्रः स्यंदनवान् विषितो विमुक्तः प्रतिबंधरहितः अत एव सद्यः शीघ्रं धवीयान् गंतुमो भवति । क इव । ऋणो न तायुः ॥ ऋणोतिर्गतिकर्मा ॥ तायुरिति स्नेननाम । यथा स्नेनः शीघ्रं गता भवति तद्वत्सोऽयमपिधन्व मरुभूमिमतिक्रम्य राट् । राजते । यद्वा । धन्वंत्यस्मादाप इति धन्वांतरिचं । अतिशयेनांतरिचमाक्रम्य राजते ॥

स त्वं नो अर्वन्निदाया विश्वेभिरग्रे अग्निभिरिधानः ।

वेषि रायो वि यासि दुच्छुना मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

सः । त्वं । नः । अर्वन् । निदायाः । विश्वेभिः । अग्ने । अग्निऽभिः । इधानः ।

वेषि । रायः । वि । यासि । दुच्छुनाः । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ ६ ॥

हे अर्वन् गंतरमे स तादृशस्त्वं निदाया निदिच्याः प्रजाया निदाया एव वा पाहीति शेषः । कथंभूतः सन् । विश्वेभिः सर्वैरग्निभिस्त्वच्छाखाभूतैरिधान इध्यमानः सन् । रायो धनानि चास्यान् वेषि । गमय । यद्वा । हविर्लक्षणाणि धनानि वेषि । कामयसे । दुच्छुना दुःखकारिणीः शत्रुसेना वि यासि च । विविधं गमयसि च । वयं च सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः संतः शतहिमाः शतं संवत्सराभ्यदेम । मोदेम ॥ ॥ १४ ॥

त्वद्विश्वेति षड्वचं त्रयोदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं वैष्णवमापेयं । त्वद्विश्वेत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनश्चस्तयोः रक्तो विनियोगः ॥

त्वद्विष्वा सुभग सौभगान्यग्रे वि यंति वनिनो न वयाः ।

श्रुष्टी रयिर्वाजो वृचतूर्ये दिवो वृष्टिरीड्यो रीतिरपां ॥ १ ॥

त्वत् । विष्वा । सुऽभग । सौभगानि । अग्रे । वि । यंति । वनिनः । न । वयाः ।

श्रुष्टी । रयिः । वाजः । वृचऽतूर्ये । दिवः । वृष्टिः । ईड्यः । रीतिः । अपां ॥ १ ॥

हे सुभग शोभनधनामे विष्वा विस्वानि सर्वाणि सौभगानि धनानि त्वत्त्वत्तो वि यंति । विविधं निर्गच्छति । हिरण्यमूलत्वात्सर्वेषां धनानां हिरण्यं चापेः सकाशादुत्पन्नं । तस्य रेतः परापतत्तद्विरण्यमभवत् । ते प्रा० १. १. ३. ८. । इति श्रुतेः । निर्गमने वृष्टांतः । वनिनो न वयाः । यथा वृक्षाच्छाखा विविधं निर्गच्छति तद्वत् । तथा रयिः पशुसंघश्च त्वत्सकाशादेव श्रुष्टी क्षिप्रं वेति । निर्गच्छति । पशवो वै रयिः पशुनेवावबद्ध इति तैत्तिरीयकं । वृचतूर्ये वृचाणां शत्रूणां हिंसके संग्रामे शत्रून् जेतुं वाजो बलं च त्वत्तो वेति । दिवो ऽंतरिक्षाद्या वृष्टिः सापि त्वत्त एव वेति । अपी प्राप्ताङ्गतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति स्मरणात् । अतस्त्वमीड्यः सर्वैः सुखः सन् अपामुदकानां रीतिर्गमयिता भवसि ॥

त्वं भगो न आ हि रत्नमिषे परिज्मेव क्षयसि दस्मवर्चाः ।

अग्रे मिचो न बृहत् ऋतस्यासि क्षत्ता वामस्य देव भूरैः ॥ २ ॥

त्वं । भगः । नः । आ । हि । रत्नं । इषे । परिज्माऽइव । क्षयसि । दस्मऽवर्चाः ।

अग्रे । मिचः । न । बृहत् । ऋतस्य । असि । क्षत्ता । वामस्य । देव । भूरैः ॥ २ ॥

हे अग्रे भगो भजनीयस्त्वं नोऽस्मभ्यं रत्नं रमणीयं धनमेषे । आगमय । प्रयच्छ ॥ इण् गतावित्यस्तीतदूपं । हीति पूरकः ॥ दस्मवर्चा दर्शनीयदीप्तिस्त्वं परिज्मेव परितो गता वायुरिव क्षयसि । सर्वत्र निवससि । यद्वा । क्षयतिरश्चर्यकर्मा । सर्वस्थेऽपि । हे अग्रे मिचो न प्रमीतेस्त्रायको देव इव बृहतो महत् ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य वा क्षत्तासि ॥ ऋदतिरत्र दानकर्मा ॥ दाता भवसि । तथा हे देव द्योतमानामि भूरैर्वज्रलस्य वामस्य वननीयस्य धनस्य च दाता भवसीत्यनुषंगः ॥

स सत्पतिः शवसा हंति वृचमग्रे विप्रो वि पणेर्भर्ति वाजं ।

यं त्वं प्रचेत ऋतजात राया सजोषा नम्रापां हिनोषि ॥ ३ ॥

सः । सत्ऽपतिः । शवसा । हंति । वृचं । अग्रे । विप्रः । वि । पणेः । भर्ति । वाजं ।

यं । त्वं । प्रऽचेतः । ऋतऽजात । राया । सऽजोषाः । नम्रा । अपां । हिनोषि ॥ ३ ॥

हे अग्रे सत्पतिः सतां पालयिता स पुरुषो वृचमावरकं शत्रुं शवसा बलेन हंति । स च विप्रो मेधावी सन् पणेर्वणिज एतन्नाम्नोऽसुरस्य वाजमन्नं बलं वा वि भर्ति । विपुष्य हरति ॥ ह्यहोर्भ इति भत्वं ॥ हे प्रचेतः प्रष्टुष्टज्ञान ऋतजात । ऋतमिति यज्ञनाम । तदर्थं जातामे अपां नम्रा न पातयित्वा पुत्रेण मध्यमस्थानेन वैद्युतापिना सजोषाः संगतस्त्वं यं पुरुषं राया ॥ चतुर्थर्थे तृतीया ॥ धनार्थं हिनोषि प्रेरयसि स हंतीत्यन्वयः ॥

यस्ते सूनो सहसो गीर्भिरुक्थैर्यज्ञैर्मर्तो निशितिं वेद्यानत् ।

विश्वं स देव प्रति वारमग्रे धत्ते धान्यं पत्यते वसथैः ॥ ४ ॥

यः। ते। सू॒नो॒ इति॑। स॒हसः॑। गीः॒ऽभिः। उ॒क्थैः। य॒ज्ञैः। म॒तैः। निऽश्रि॑तिं। वे॒द्या। अ॒न॒ट्।
वि॒श्वं। सः। दे॒व। प्र॒ति। वा॒। अ॒रं। अ॒ग्ने॒। ध॒त्ते। ध॒न्यं। प॒त्यते॑। व॒स॒व्यैः॑ ॥ ४ ॥

हे सहसः सू॒नो बल॑स्य पुत्रा॒पि ते॒ तव॑ नि॒श्रि॒तिं ते॒च्छं॑ यो म॒र्तो म॒नु॒ष्यो य॒ज॒मा॒नो गी॒र्भिः स्तु॒तिभि॑र॒क्थैः
शस्त्रै॑र्य॒ज्ञैर्य॒ज॒मा॒नसा॒धनै॑र्वि॒भिश्च॑ वे॒द्या वे॒द्यायां य॒ज्ञभू॒मावा॒नट् प्रा॒प॒यति॑ स म॒र्तो हे दे॒व द्यो॒त॒मा॒नापि॑ वि॒श्वं
सर्व॑म॒रं पर्या॑प्तं । वा॒शब्द॑स्यार्थे । ध॒न्यं च॑ प्र॒ति ध॒त्ते । प्र॒तिधा॑रयति । व॒स॒व्यैर्वसु॑भिश्च प॒त्यते॑ । सं॒गच्छ॑ते ॥

ता नृ॒भ्य आ सौ॑श्र॒वसा॑ सु॒वीरा॑ग्रे सू॒नो सह॑सः पु॒ष्यसे॑ धाः ।

कृ॒णोषि॑ य॒च्छव॑सा भूरि॑ प॒श्वो व॒यो वृ॒काया॑रये जसुर॑ये ॥ ५ ॥

ता। नृ॒भ्यः। आ। सौ॑श्र॒वसा॑। सु॒वीरा॑। अ॒ग्ने॒। सू॒नो॒ इति॑। स॒हसः॑। पु॒ष्यसे॑। धाः।

कृ॒णोषि॑। यत्। श॒वसा॑। भूरि॑। प॒श्वः। व॒यः। वृ॒काय॑। अ॒रये॑। जसुर॑ये ॥ ५ ॥

हे सहसः सू॒नो सह॑सस्यु॒त्रापि॑ सु॒वीरा॑ शोभ॒नैः पु॒त्रैरु॒पे॒तानि॑ सौ॒श्र॒वसा॑ सु॒श्रवा॑ंसि शोभ॒नान्य॒त्रानि॑ ता ता॒नि
नृ॒भ्यः श॒त्रुज॑नेभ्य आ॒हृत्य॑ धाः । अ॒स्मासु॑ धि॒हि । कि॒मर्थं॑ । पु॒ष्यसे॑ पोषार्थं । यद्वा । नृ॒भ्यः स्तु॒तीनां॑ नेतृ॒भ्योऽस्म॑भ्य॒
माधि॑हि । आ॒भिमुख्ये॑न प्र॒यच्छ॑ । श॒वसा॑ बले॒न यु॒क्तस्त्वं भूरि॑ ब॒हुलं॑ प॒श्वः प॒शोः सं॒बन्धि॑ द॒ध्यादि॑लक्षणं यद्वा॒
योऽन्नं॑ वृ॒काया॑दा॒त्रे जसुर॑य उप॒वर्पयि॑त्र अ॒रये॑ श॒चवे॑ कृ॒णोषि॑ करोषि॒ नृद॑प्तमा॒हृत्य॑ प्र॒यच्छे॑त्यर्थः ॥

व॒द्या सू॒नो सह॑सो नो॒ विहा॑या अ॒ग्ने॒ तो॒कं त॒नयं॑ वा॒जि नो॑ दाः ।

वि॒श्व॒भिर्गी॑र्भि॒रभि॑ पूर्ति॑म॒श्यां म॑दे॒म श॒तहि॑माः सु॒वीराः॑ ॥ ६ ॥

व॒द्या। सू॒नो॒ इति॑। स॒हसः॑। नः॒। वि॒हा॒याः। अ॒ग्ने॒। तो॒कं। त॒नयं॑। वा॒जि। नः॒। दाः॒।

वि॒श्व॒भिः। गीः॒ऽभिः। अ॒भि॒। पूर्ति॑। अ॒श्यां॒। म॑दे॒म। श॒तहि॑माः। सु॒वीराः॑ ॥ ६ ॥

हे सहसः सू॒नोऽग्ने॑ विहा॒याः । म॒हन्ना॑मैतत् । म॒हांस्त्वं नो॒ऽस्माकं॑ व॒द्या व॒दिता॑ हि॒तोप॑दे॒ष्टा भव॑ । अपि॑ च
तो॒कं पु॒त्रं त॒नयं॑ तत्पु॒त्रं च॑ वा॒जि अ॒न्नयु॑क्तं नो॒ऽस्माभ्यं॑ दाः । दे॒हि । अ॒हं स्तो॒ता वि॒श्व॒भिः सर्वा॑भिर्गी॒र्भिस्त्व॑द्विष॒
याभिः॑ पूर्ति॑ कामा॒नां पूर्ति॑म॒भ्यश्नां॑ । अ॒भिप्रा॑प्तु॒यां । अ॒न्यद्गतं॑ ॥ ॥ १५ ॥

अ॒प्रा य॑ इति षडृ॒चं चतु॑र्द॒शं सू॒क्तं भ॒रद्वा॑जस्यार्धमा॒पेयं॑ । षष्ठी श॒क्ररी॑ शि॒ष्टाः पंचा॑नु॒ष्टुभः॑ । तथा॑ चा॒नु॒क्तांतं॑ ।
अ॒प्रा य॑ आ॒नु॒ष्टुभं श॒क्रर्य॑तमिति ॥ प्रा॒तर॑नु॒वाक॑ आ॒पेये॑ क॒तावा॒श्विन॑शस्त्रे चेदं सू॒क्तं । सू॒चितं॑ च । अ॒प्रा यो॑
हो॒ताज॑निष्ट । आ० ४. १३. । इति ॥ अ॒वे॒श्वतु॑र्वी॒रास्ये॑ चतू॒रात्रे॑ऽह॒नि तृ॒तीये॑ऽह॒नीदं॑ सू॒क्तमा॒ज्यश॑स्त्रं । सू॒चितं॑ च ।
अ॒प्रा यो॑ म॒र्त्यो दु॒व इति॑ तृ॒तीये॑ । आ० १०. २. । इति ॥

अ॒प्रा यो॑ म॒र्त्यो दु॒वो धि॒यं जु॒जोष॑ धी॒तिभिः॑ । भ॒स॒न्नु ष॑ प्र॒ पू॒र्य इ॒षं वु॒रीता॑व॒से ॥ १ ॥

अ॒प्रा । यः। म॒र्त्यः। दु॒वः। धि॒यं॒। जु॒जोष॑। धी॒तिऽभिः॑। भ॒स॒त्। नु॒। सः। प्र॒। पू॒र्यः।

इ॒षं। वु॒री॒त॒। अ॒व॒से ॥ १ ॥

यो म॒र्त्यो म॒नु॒ष्योऽप्रा॒पाव॑सि॒विष॑यं दु॒वः प॒रिच॑रणं धि॒यं क॑र्म च य॒ज्ञादि॑लक्षणं धी॒तिभिः॑ स्तु॒तिभिः॑ सा॒र्थं
जु॒जोष॑ से॒वते॑ आ॒चर॑ति स म॒र्त्यः पू॒र्यः पू॒र्वेषां॑ मु॒ख्यः स॒न् नु॒ चि॒प्रं प्र॑ भ॒स॒त् । प्र॒भासे॑त । प्र॒कृष्ट॑प्र॒काश॑वान् भवेत् ।
अ॒वसे॑ पु॒त्रादी॑नां र॒क्षणा॑र्थमिषम॒न्नं च॑ वु॒री॒त॒ । वृ॒णी॒त॒ । सं॒भजे॑त । श॒त्रुस॑का॒शाक॑भे॒त्यर्थः॑ ॥

अ॒ग्निरि॑द्धि प्र॒चे॒ता अ॒ग्निर्वे॑ध॒स्तम॑ ऋ॒षिः ।

अ॒ग्निं हो॒ता॒रमी॑ळ॒ते य॒ज्ञेषु॑ म॒नु॒षो वि॑शः ॥ २ ॥

अग्निः । इत् । हि । प्रऽचेताः । अग्निः । वेधऽतमः । ऋषिः ।

अग्निं । होतारं । ईळते । यज्ञेषु । मनुषः । विशः ॥ २ ॥

अपिरिदपिरेव प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवान् नान्यः कश्चित् । हि यस्मादेवं तस्माद्वेधस्तमो विधातुतमोऽतिशयेन हविर्वहनादीनां कर्मणां कर्ता ऋषिः सर्वस्य द्रष्टा च भवति । मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्य विशः प्रजा ऋत्विग्लक्षणा होतारं देवानामाह्वातारं तादृशमग्निं यज्ञेषु यागेष्वीळते । स्तुवंति ॥

नाना ह्यग्नेऽवसे स्पर्धते रायो अर्यः । तूर्वेतो दस्युमायवो व्रतैः सीक्षन्ती अव्रतं ॥ ३ ॥

नाना । हि । अग्ने । अवसे । स्पर्धते । रायः । अर्यः । तूर्वेतः । दस्युं । आयवः । व्रतैः ।

सीक्षन्तः । अव्रतं ॥ ३ ॥

हे अग्ने अर्योऽरेः शत्रो रायो धनान्यवसे त्वत्स्तोतृणां रक्षणार्थं नाना शत्रुसकाशात्पृथग्भूताः स्पर्धन्ति । अहमेव पालयान्यहमेव पालयानीति स्पर्धा कुर्वन्ति । आयवो मनुष्यास्ते च स्तोतारो दस्युमुपक्षपयितारं शत्रुं तूर्वेतो हिंसन्तो व्रतैस्त्वद्देवत्वैर्यगैरव्रतं व्रतविरोधिनं च पुरुषं सीक्षन्तः सोढुमभिभवितुमिच्छन्तो भवन्ति ॥

अग्निरप्सामृतीषहं वीरं ददाति सत्पतिं ।

यस्य चसन्ति शवसः संचक्षि शचवो भिया ॥ ४ ॥

अग्निः । अप्सां । ऋतिऽसहं । वीरं । ददाति । सत्पतिं ।

यस्य । चसन्ति । शवसः । संऽचक्षि । शचवः । भिया ॥ ४ ॥

अयमग्निर्वीरं पुत्रं ददाति । स्तोतृभ्यः प्रयच्छति । कीदृशं पुत्रं । अप्सामपामाप्त्रव्यानां कर्मणां सनितारं संभक्तारमृतीषहमृतीनामरातीनां सोढारमभिवितारं सत्पतिं सतां कर्मणां पालयितारं । यस्य वीरस्य संचक्षि संदर्शने सति शवसो बलात् भिया भीत्या शचवस्त्रसन्ति उद्विजन्ति तं वीरमित्यन्वयः ॥

अग्निर्हि विद्वन्ना निदो देवो मर्तमुरुष्यति । सहावा यस्यावृतो रयिर्वाजेष्ववृतः ॥ ५ ॥

अग्निः । हि । विद्वन्ना । निदः । देवः । मर्तं । उरुष्यति । सहऽवा । यस्य । अवृतः ।

रयिः । वाजेषु । अवृतः ॥ ५ ॥

सहावा । सहो बलं । तद्वान् देवो दानादिगुणयुक्तोऽपिर्विद्वन्ना ज्ञानेन युक्तः सन् तं मर्तं मनुष्यं यजमानं निदो निदंकादुरुष्यति । रक्षति । होति पूरकः । यस्य मर्तस्य रयिर्हविर्लक्षणं धनमवृतो रत्नः प्रभृतिभिरनाच्छादितं वाजेषु यज्ञेष्ववृतोऽन्यैर्यजमानैरसंभक्तं तं हविर्ष्यन्तं यजमानमुरुष्यतीत्यन्वयः ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।

वीहि स्वस्तिं सुक्षितिं दिवो नृन्दिषी अंहांसि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥ ६ ॥

अच्छ । नः । मित्रऽमहः । देव । देवान् । अग्ने । वोचः । सुऽमतिं । रोदस्योः ।

वीहि । स्वस्तिं । सुऽक्षितिं । दिवः । नृन् । दिषः । अंहांसि । दुऽइता । तरेम । ता ।

तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥ ६ ॥

व्याख्यातयं ॥ अक्षरार्थस्तु । अनुकूलदीप्ते दानादिगुणयुक्तापि द्यावापृथिव्योरभिगतस्त्वमसादीयां सुष्ठुतिं यष्टव्यान् देवान्प्रति वीचः । प्रब्रूहि । सुतेनेतृनक्षांश्च सुनिवासमविनाशं गमय । वयं च त्वत्प्रसादाद्देष्टुं पापानि तत्फलानि दुर्गमनानि चातिक्रामेम । व्यवहितानि जन्मांतरकृतानि च तान्यतिक्रामेम । त्वदीयेन रक्षणेनात्यंतमतिक्रामेमेति ॥ ॥ १६ ॥

इममू पु व इत्येकोनविंशत्युचं पंचदशं सूक्तमांगिरसस्य वीतहव्यस्य भरद्वाजस्य वार्षमापेयं । आदौ नव जगत्सृतीयाषष्ठी तु शक्कर्यतिशक्कर्यौ पंचदशी शक्करी सप्तदशनुष्टुबष्टादशी बृहती दशम्याद्याः पंच षोडशेकोनविंशी चेति सप्त चिष्टमः । तथा चानुक्रांतं । इममू ज्येकोना वीतहव्य ऋषिर्वा जागतं प्राग्दशम्यासृतीयापंचदशी शक्कर्यौ षष्ठ्यतिशक्कर्यनुष्टुबष्टादशी उपान्वे इति ॥ प्रातरनुवाक आपेये कृतावाश्विनशस्त्रे चादितो नवचरः । सूचितं च । इममू पु वो अतिथिमुषवुधमिति नव । आ० ४. १३. इति ॥ दशरात्रे पंचमेऽह्नि नवचर्माज्यशस्त्रं । सूचितं च । इममू पु वो अतिथिमुषवुधमिति नवाज्यं । आ० ७. १२. इति ॥

इममू पु वो अतिथिमुषवुधं विश्वासां विशां पतिमृजसे गिरा ।

वेतीद्विवो जनुषा कश्चिदा शुचिज्योक्किचदत्ति गर्भो यदच्युतं ॥ १ ॥

इमं । ऊं इति । सु । वः । अतिथिं । उषः । बुधं । विश्वासां । विशां । पतिं । ऋजसे । गिरा ।

वेति । इत् । दिवः । जनुषा । कत् । चित् । आ । शुचिः । ज्योक् । चित् । अत्ति । गर्भः ।

यत् । अच्युतं ॥ १ ॥

हे वीतहव्य ऋषे भरद्वाज वा वस्त्वं ॥ विभक्तिवचनयोर्बल्यः ॥ इममु इममेवापि गिरा सुत्या मृजसे । सुष्ठु प्रसाधय ॥ ऋजतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः ॥ कीदृशं । अतिथिं सततं गंतारं । यद्वा । अतिथिवत्पूज्यं । उषवुधमुषसि प्रबुद्धं विश्वासां सर्वासां विशां प्रजानां पतिं पालयितारं । जनुषा जन्मना स्वत एव शुचिः शुद्धो निर्मलो वापिः कश्चित् कदाचित् कस्मिंश्चिद्वागकाले दिवो दुलोकादा वेति । आगच्छति । तदानीं प्रसाधयेत्यन्वयः । एवं प्रसाधितोऽपिर्गर्भोऽरण्योर्मध्ये गर्भवद्वर्तमानः । यद्वा । द्यावापृथिव्योर्गर्भभूतः सन् यद्विरच्युतं च्युतिरहितं नित्यमपिहोत्रादिसाधनभूतं पयःप्रभृतिकं तत् ज्योक्चित् चिरकालमस्ति । भक्षयति ॥

मित्रं न यं सुधितं भृगवो दधुर्वनस्पतावीड्यमूर्ध्वशोचिषं ।

स त्वं सुप्रीतो वीतहव्ये अद्भुत प्रशस्तिभिर्महयसे दिवेदिवे ॥ २ ॥

मित्रं । न । यं । सुधितं । भृगवः । दधुः । वनस्पतौ । ईड्यं । ऊर्ध्वः । शोचिषं ।

स । त्वं । सुप्रीतः । वीतहव्ये । अद्भुत । प्रशस्तिभिः । महयसे । दिवेदिवे ॥ २ ॥

वनस्पतावरणां सुधितं सुष्ठु निहितमीड्यं सुत्यमूर्ध्वशोचिषमुच्छ्रिततेजस्कं यमपि त्वां मित्रं न मित्रमिव सखिभूतमिव भृगवो महर्षयो दधुः आदधुः गृहे स्थापितवतः हे अद्भुत महन्नपे स तादृशस्त्वं वीतहव्य एतत्संज्ञ ऋषो सुप्रीतः सुष्ठु प्रीयमाणो भव । यतो दिवे दिवे प्रतिदिनं प्रशस्तिभिः प्रकृष्टैः स्तोत्रैर्महयसे पूज्यसे । भरद्वाज ऋषिश्चेत् वीतहव्ये दत्तहविष्के भरद्वाज इति योजनीयं ॥

स त्वं दक्षस्यावृको वृधो भूरयः परस्यांतरस्य तरुषः ।

रायः मूनो सहसो मर्त्येष्व्वा हृदिरेच्छ वीतहव्याय सप्रथो भरद्वाजाय सप्रथः ॥ ३ ॥

सः । त्वं । दक्षस्य । अवृकः । वृधः । भूः । अर्यः । परस्य । अंतरस्य । तरुषः ।
 रायः । सूनो इति । सहसः । मर्त्येषु । आ । छर्दिः । यच्छ । वीतहव्याय । सऽप्रथः ।
 भरत्वाजाय । सऽप्रथः ॥ ३ ॥

हे अपि स तादृशोऽवृको बाधकरहितस्त्वं दक्षस्यानुष्ठानसमर्थस्य वृधो वर्धयिता भूः । भवसि । तथा
 परस्य विप्रकृष्टस्वार्योऽरेः शचीतरस्तांतिकतरस्य संनिष्ठस्य शचीस्तृषस्तारिता भवसि । अतः कारणात्
 हे सहसः सूनो सप्रथः सर्वतः पृथुस्त्वं मर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये भरद्वाजाय संभृतहविर्ब्रह्मणाम्नाय वीतहव्याय । वीतं
 गमितं हव्यं हविरेण तादृशाय भरद्वाजायेति वा योज्यं । रायो धनानि छर्दिर्गृहमा यच्छ । प्रयच्छ । सप्रथ
 इति पुनरुक्तिरादरार्था ॥

द्युतानं वो अतिथिं स्वर्णरमग्निं होतारं मनुषः स्वध्वरं ।
 विप्रं न द्युक्षवचसं सुवृक्तिभिर्हव्यवाहमरतिं देवमृजसे ॥ ४ ॥
 द्युतानं । वः । अतिथिं । स्वःऽनरं । अग्निं । होतारं । मनुषः । सुऽअध्वरं ।
 विप्रं । न । द्युक्षऽवचसं । सुवृक्तिभिः । हव्यऽवाहं । अरतिं । देवं । अंजसे ॥ ४ ॥

हे वीतहव्य त्वं सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिर्हव्यवाहं हविषां वोढारं देवमग्निमृजसे । प्रसाधय ।
 कीदृशं । द्युतानं दीप्यमानं वो युष्माकमतिथिमतिथिवत्पूज्यं स्वर्णरं स्वर्गस्य नेतारं मनुषो मनोः प्रजापतेर्यज्ञे
 होतारं देवानामाढ्यातारं स्वध्वरं शोभनयज्ञं विप्रं न मेधाविनं विपश्चितमिव द्युक्षवचसं । दीप्तेर्निवासभूतं
 द्युक्षं । तादृशवाक्योपेतमरतिमयं स्वामिनं ॥

पावकया यश्चितयंत्या कृपा क्षामन्नुरुच उषसो न भानुना ।
 तूर्वन्न यामन्नेतशस्य नू रण आ यो घृणे न ततृषाणो अजरः ॥ ५ ॥
 पावकया । यः । चितयंत्या । कृपा । क्षामन् । नुरुचे । उषसः । न । भानुना ।
 तूर्वन् । न । यामन् । एतशस्य । नू । रणे । आ । यः । घृणे । न । ततृषाणः । अजरः ॥ ५ ॥

योऽग्निः पावकया शोधयित्वा चितयंत्या चेतयंत्या प्रज्ञापयंत्या कृपा दीप्या क्षामन् भूयसां नुरुचे दीप्यति ।
 उषसो न भानुना । यथोषसः प्रकाशेन भासते तद्वत् । अपि च यामन् यामनि संयामे तूर्वन्न शत्रून् हिंसन्
 पुरुष इवैतशस्यैतत्संज्ञस्य ऋषे रणे सूर्येण सह संयामे सहायार्थं योऽग्निर्नृ क्षिप्रमा घृणे आदीप्यति । प्रेतशं
 सूर्यं पस्पृधानं । ऋग्वे० १. ६१. १५ । इति निगमांतरं । नूनं सर्वे देवास्तस्य साहाय्यमकार्षुः । यद्य ततृषाणमृषितः
 प्रभाविनं सर्वभक्षणशीलोऽजरो जरारहितश्च भवति तं देवमृजसे इति पूर्वस्यामृचि संबंधः ॥ ॥ १७ ॥

अग्निमग्निं वः समिधा दुवस्यत प्रियंप्रियं वो अतिथिं गृणीषणि ।
 उप वो गीर्भिरमृतं विवासत देवो देवेषु वनन्ते हि वार्यं देवो देवेषु वनन्ते हि
 नो दुवः ॥ ६ ॥

अग्निंऽअग्निं । वः । संऽइधा । दुवस्यत । प्रियंऽप्रियं । वः । अतिथिं । गृणीषणि ।
 उप । वः । गीऽभिः । अमृतं । विवासत । देवः । देवेषु । वनन्ते । हि । वार्यं । देवः ।
 देवेषु । वनन्ते । हि । नः । दुवः ॥ ६ ॥

हे अस्मादीयाः स्तोतारो वो यूयं प्रियं प्रियमत्यंतं प्रियं वो युष्माकमतिथिमतिथिवत्पूज्यं गृणीषणि शब्द-
नीयं स्तुत्यमपिमपिमपिमेव । नान्यं देवमित्यर्थः । समिधा समिधनेन समिद्धिर्वा दुवस्यत । परिचरत । यद्वा ।
गृणीषणीति सप्रम्यंतं । गृणीषणि स्तोत्रे विषयतया वर्तमानं । अपि च वो यूयममृतममरणमपि गोभिः
स्तुतिभिरूपेत्य विवासत । परिचरत । हि यस्मात् देवेषु मध्ये देवो दानादिगुणयुक्तोऽभिर्वायं वरणीयं समि-
दादिकं वनते संभजते । हि यस्माच्च देवेषु मध्ये देवोऽभिर्नोऽस्माकं दुवः परिचरणं वनते संभजते तस्मादुव-
स्यतेत्यन्वयः ॥

दशमेऽह्न्यापिमाहते समिद्धमिति तृचो जातवेदस्थनिविद्धानार्थः । सूचितं च । समिद्धमपि समिधा गिरा
गुण इति तृचश्च । आ० ८. १२. इति ॥

समिद्धमपि समिधा गिरा गृणे शुचिं पावकं पुरो अर्ध्वरे ध्रुवं ।

विप्रं होतारं पुरुवारमदुहं कविं सुचैरीमहे जातवेदसं ॥ ७ ॥

संऽइहं । अग्निं । संऽइधा । गिरा । गृणे । शुचिं । पावकं । पुरः । अर्ध्वरे । ध्रुवं ।

विप्रं । होतारं । पुरुऽवारं । अदुहं । कविं । सुचैः । इमहे । जातवेदसं ॥ ७ ॥

समिद्धं सम्यग्दीप्तमपि समिधा समिधनहेतुभूतया गिरा स्तुत्या गृणे । स्तौमि । यद्वा । समिधा समि-
द्धिर्द्विर्द्विभिरः समिद्धं सम्यग्दिष्टं । अपि च शुचिं स्वयं शुद्धं पावकं सर्वेषां शोधकं ध्रुवं निश्चलं तमपिमर्ध्वरे यज्ञे
पुरस्करोमीति शेषः । तथा विप्रं मेधाविनं होतारं देवानामाह्वातारं पुरुवारं बहुभिर्वरणीयमद्रुहमद्रुग्धारं
सर्वेषामनुकूलं कविं क्रांतदर्शिनं जातवेदसं जातानां वेदितारमपि सुचैः सुखकरैः स्तोत्रैरीमहे । संभजामहे ।
यद्वा द्वितीयार्थे तृतीया । सुमानि धनानीमहे । याचामहे ॥

त्वां दूतमग्ने अमृतं युगेयुगे हव्यवाहं दधिरे पायुमीड्यं ।

देवासंश्च मर्तासंश्च जागृविं विभुं विशपतिं नमसा नि धेदिरे ॥ ८ ॥

त्वां । दूतं । अग्ने । अमृतं । युगेऽयुगे । हव्यऽवाहं । दधिरे । पायुं । ईड्यं ।

देवासः । च । मर्तासः । च । जागृविं । विऽभुं । विशपतिं । नमसा । नि । धेदिरे ॥ ८ ॥

हे अग्ने त्वां देवासो देवास्य मर्तासो मनुष्याश्च दूतं दधिरे । विदधिरे । कृतवंतः । कीदृशं त्वां । अमृतम-
मरणं युगे युगे काले काले तत्तद्यागानुष्ठानसमये हव्यवाहं हव्यानां हविषां वोढारं पायुं पालयितारमीड्यं
स्तुत्यं । अपि च त उभयविधा जागृविं जागरणशीलं विभुं व्याप्तं विशपतिं विशां प्रजानां पालयितारं तमपि
नमसा नमस्कारेण हविलक्षणाग्नेन वा नि धेदिरे । उपसेदिरे ॥

विभूषन्नग्र उभयाँ अनु व्रता दूतो देवानां रजसी समीयसे ।

यत्तै धीतिं सुमतिमावृणीमहेऽध स्मा नस्त्रिवरूथः शिवो भव ॥ ९ ॥

विऽभूषन् । अग्ने । उभयान् । अनु । व्रता । दूतः । देवानां । रजसी इति । सं । ईयसे ।

यत् । ते । धीतिं । सुऽमतिं । आऽवृणीमहे । अध । स्म । नः । त्रिऽवरूथः । शिवः । भव ॥ ९ ॥

हे अग्ने उभयानुभयविधान् देवाननुष्यांश्च विभूषन् विशेषेण भूषयन् अलंकुर्वन् त्वमनु व्रता व्रतान्वनु
व्रतेषु कर्मसु यागेषु देवानां दूतः सन् रजसी द्यावापृथिव्यौ समीयसे । संचरसि । देवानानेतुं दुर्लोकं गच्छसि
हवीषि च नेतुमिमं लोकं । किंच यद्यस्मान्ने तुभ्यं त्वदर्थं धीतिं कर्म सुमतिं शोभनां स्तुतिं चावृणीमहे वयं
संभजामहे अधातः कारणात् त्रिवरूथस्त्रिस्थानस्त्वं नोऽस्माकं शिवः सुखकरो भव ॥ स्तुतितत्पादपूरणं ॥

प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ वैश्वे कंदसि तं सुप्रतीकमित्याद्याः षड्वचः । सूचितं च । तं सुप्रतीकमिति षट् । आ० ४. १३. । इति ॥

तं सुप्रतीकं सुदृशं स्वंचमविद्वांसो विदुष्टं सपेम ।

स यक्षद्विष्टा वयुनानि विद्वान्प्र हव्यमग्निर्मृतेषु वोचत् ॥ १० ॥

तं । सुऽप्रतीकं । सुऽदृशं । सुऽअंचं । अविद्वांसः । विदुऽष्टं । सपेम ।

सः । यक्षत् । विष्टा । वयुनानि । विद्वान् । प्र । हव्यं । अग्निः । अर्मृतेषु । वोचत् ॥ १० ॥

अविद्वांसो विदुष्टरहिता अल्पमतयो वयं विदुष्टं विदुष्टं सर्वज्ञं तमपि सपेम । परिचरेम । कीदृशं । सुप्रतीकं शोभनांगं सुदृशं शोभनद्वष्टारं स्वंचं सुष्ठुचंतं गच्छंतं । किंच स तादृशोऽभिर्यचत् । देवान्यजतु । विश्वा सर्वाणि वयुनानि । ज्ञाननामेतत् । इह तु ज्ञातव्ये वर्तते । ज्ञातव्यान्यर्थजातानि विद्वान् जानन्नग्निर्मृतेषु मरणरहितेषु देवेषु हव्यमस्मदीयं हविः प्र वोचत् । प्रज्वीतु । युष्मदर्थं हविः कल्पितं तदर्थं यूयमागच्छतेत्येवं कथयतु ॥ ॥ १८ ॥

तमग्ने पास्युत तं पिपर्षि यस्तु आनंद्वयै शूर धीतिं ।

यज्ञस्य वा निशितिं वोदिति वा तमित्पूणक्षि शवसो राया ॥ ११ ॥

तं । अग्ने । पासि । उत । तं । पिपर्षि । यः । ते । आनंद । क्वयै । शूर । धीतिं ।

यज्ञस्य । वा । निऽशितिं । वा । उतऽइति । वा । तं । इत । पूणक्षि । शवसा । उत । राया ॥ ११ ॥

हे अग्ने तं पुरुषं पासि । रक्षसि । उतापि च तं पिपर्षि । कामैः पूरयसि । यः पुरुषो हे शूर शौर्यवन्नये क्वये क्रांतदर्शनाय ते तुभ्यं त्वदर्थं धीतिं कर्म सुतिं वानट् प्राप्नोति । यद्वा । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । कविं त्वां धीतिमानट् प्रापयति । तं पासित्वन्वयः । अपि च यज्ञस्य यागस्य वा तत्साधनभूतस्य हविषो वा निशितिं वा । निशितिः संस्कारः । तं वोदितिमुन्नमनं वानट् प्रापयति तमित्तमेव शवसा बलेन पृणक्षि । पूरयसि । उतापि च राया धनेन पूरयसि ॥

त्वमग्ने वनुष्यतो नि पाहि त्वमु नः सहसावन्नवद्यात् ।

सं त्वा ध्वस्मन्वदभ्येतु पाथः सं रयिः स्पृहयाय्यः सहस्री ॥ १२ ॥

त्वं । अग्ने । वनुष्यतः । नि । पाहि । त्वं । ऊं इति । नः । सहसाऽवन् । अवद्यात् ।

सं । त्वा । ध्वस्मन्ऽवत् । अभि । एतु । पाथः । सं । रयिः । स्पृहयाय्यः । सहस्री ॥ १२ ॥

हे अग्ने त्वं वनुष्यतो हिंसकाच्छोर्नि नितरामस्मान्न । हे सहसावन् बलवन्नये त्वमु त्वमेव नोऽस्मानव-
वात्पापात् नि पाहि । त्वा त्वां ध्वस्मन्वत् ध्वंसनवत् ध्वस्तदोषं पाथो हविर्लक्षणमस्माभिर्दत्तमन्नं समभ्येतु ।
सम्यगभिगच्छतु । स्पृहयाय्यः स्पृहणीयः सहस्री सहस्रसंख्यायुक्तो रयिस्त्वया दत्तं धनं सम्यगभिगच्छतु ॥

यूद्धे दशरात्रे पंचमेऽह्न्याग्निमावतेऽभिर्होति तृचो जातवेदसनिविदानीयः । सूचितं च । अभिर्होता गृहपतिः स राजेति तिस्रः । आ० ८. ८. । इति ॥ पत्नीसंयाजेषु गृहपतेरायानुवाक्या । सूचितं च । अभिर्होता गृहपतिः स राजा हव्यवाळग्निरजरः पिता न इति पत्नीसंयाजाः । आ० १. १०. । इति ॥ आश्विनशस्त्रक्षिपेव प्रतिपत् । सूचितं च । अभिर्होता गृहपतिः स राजेति प्रतिपदेकपातिनी पक्वः । आ० ६. ५. । इति ॥

अग्निर्होता गृहपतिः स राजा विश्वा वेद जनिमा जातवेदाः ।

देवानां उत यो मर्त्यानां यजिष्ठः स प्र यजतामृतावा ॥ १३ ॥

अग्निः । होता । गृहऽपतिः । सः । राजा । विश्वा । वेद । जनिम । जातऽवेदाः ।

देवानां । उत । यः । मर्त्यानां । यजिष्ठः । सः । प्र । यजतां । ऋतऽवा ॥ १३ ॥

होता देवानामाह्वाता राजा राजमानः सोऽग्निर्गृहपतिर्गृहाणां पतिरधिपतिर्भवति । तथा विश्वा विश्वानि सर्वाणि जनिम जन्मानि जन्मवन्ति भूतजातानि जातवेदा जातप्रज्ञः सन् वेद । वेत्ति । जानाति । योऽपि देवानामिन्द्रादीनामुतापि च मर्त्यानां मनुष्याणां च मध्ये यजिष्ठोऽतिशयेन यथा भवति ऋतावा । ऋतं सत्यं यज्ञो वा । तद्वान् सोऽग्निः प्र यजतां । प्रकर्षेण देवान्यजतु ॥

अग्ने यदयेति दर्शपूर्णमासयोः स्विष्टकृतो याज्या । सूचितं च । अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतरित्यन-
वानं यजति । आ० १. ६. इति ॥

अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः पावकशोचे वेष्टुं हि यज्वा ।

ऋता यजासि महिना वि यद्गृह्या वह यविष्ठ या ते अद्य ॥ १४ ॥

अग्ने । यत् । अद्य । विशः । अध्वरस्य । होतः । रिति । पावकऽशोचे । वेः । त्वं । हि । यज्वा ।

ऋता । यजासि । महिना । वि । यत् । भूः । ह्व्या । वह । यविष्ठ । या । ते । अद्य ॥ १४ ॥

हे अध्वरस्य होतर्यज्ञस्य निष्पादक पावकशोचे शोधकदीप्ते एवंभूत हे अग्ने अद्यास्मिन्काले विशो मनुष्यस्य यजमानस्य यत्कर्तव्यं तदेः । कामयस्व । हि यस्मात्त्वं यज्या देवानां यथा भवसि तस्मात्त्वमृता ऋते यज्ञे यजासि । देवान्यज । अपि च महिना महिम्ना स्वमाहात्म्येन यद्यस्माद्वि भूः विभवसि व्याप्तो भवसि अतः कारणात् हे यविष्ठ युवतमग्ने ते तुभ्यं त्वदर्थमवेदानीं या यानि हव्यानि जुहुमस्तानि हव्या हव्यानि हवीषि वह । स्वकीयां स्विष्टकृदाख्यां तनुं प्रापय ॥

अभि प्रयांसि सुधितानि हि ख्यो नि त्वा दधीत रोदसी यजध्वे ।

अवा नो मघवन्वाजसातावग्ने विश्वानि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥ १५ ॥

अभि । प्रयांसि । सुऽधितानि । हि । ख्यः । नि । त्वा । दधीत । रोदसी इति । यजध्वे ।

अव । नः । मघऽवन् । वाजऽसातौ । अग्ने । विश्वानि । दुःऽइता । तरेम । ता ।

तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥ १५ ॥

हे अग्ने सुधितानि सुनिहितानि वेद्यामासादितानि प्रयांस्यज्ञानि हविलंबणान्यभि ख्यः । अभिप्रयसि । हि पुरकः । तादृशं त्वां रोदसी व्यावापुधिव्यावेतदुपलक्षितान् सर्वान् देवान्यजध्वे यष्टुं नि दधीत । अयं यजमानो निहितवान् । हे मघवन्नग्ने नोऽस्मान्वाजसातौ संयामेऽन्नस्य संभजने वा निमित्तभूतेऽव । रक्ष । वयं च विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि दुःखानि तरेम । अतिक्रामेम । अन्यद्गतं ॥ ॥ १५ ॥

अभिप्रणयनेऽग्ने विश्वेभिरित्येषानुवक्तव्या । सूचितं च । अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरित्यर्धर्च आरमेत् । आ० २. १७. इति ॥

अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरूर्णावंतं प्रथमः सीद् योनिं ।

कुलायिनं घृतवतं सवित्रे यज्ञं नय यजमानाय साधु ॥ १६ ॥

अग्ने । विश्वेभिः । सुऽअनीक । देवैः । ऊर्णाऽवन्त । प्रथमः । सीद । योनिं ।
कुलायिनं । घृतऽवन्त । सवित्रे । यज्ञं । नय । यजमानाय । साधु ॥ १६ ॥

हे स्वनीक सुज्जालामे विश्वेभिर्विश्वैः सर्वैर्देवैः सहोर्णावन्तमूर्णास्तुकावन्तं योनिमुत्तरवेदिलक्षणं स्थानं प्रथमः सर्वेषु देवेषु मुख्यस्त्वं सीद । उपविश । कीदृशं योनिं । कुलायिनं । कुलायो नीडं । तत्सदृशं गुल्गुल्ला-
दिसंभरणोपेतं । तथा च श्रूयते । कुलायमिव ह्येतद्वज्रे क्रियते यत्पितृदारवाः परिधयो गुल्गुल्लूर्णास्तुकाः
सुगंधितेजनानि । ऐ० ब्रा० १. २८. इति । घृतवन्तं व्याधारणायुक्तं । एवमुत्तरवेदां निषसस्त्वं सवित्रे हविषां
परिधये यजमानाय ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थेषा ॥ ईदृशस्य यजमानस्य यज्ञं साध्वार्जवेन नय । देवान्प्रापय ॥

इममु त्वमथर्ववदग्निं मंथन्ति वेधसः । यमंकूयन्तमानयन्मूरं श्याव्याभ्यः ॥ १७ ॥
इमं । ऊं इति । त्वं । अथर्वऽवत् । अग्निं । मंथन्ति । वेधसः । यं । अंकुऽयन्तं । आ ।
अनयन् । अमूरं । श्याव्याभ्यः ॥ १७ ॥

वेधसः कर्मणां विधातार ऋत्विज इमं दृश्यमानं त्वं तं पूर्वोक्तगुणमभिमथर्ववत् यथाधर्षाख्य ऋषिः
पुरामग्रान्तथा मंथन्ति । मथन्ति । अरण्योः सकाशाज्जनयन्ति । अंकूयन्तं । कुत्सितमंचनं गमनमंकु । तदात्मन
इच्छन्तं देवेभ्यो निर्गलितस्ततः पलायमानममूरममूढं यमपि श्याव्याभ्यः । श्यावीति रात्रिनाम । तच्च भवास्तमसः
संहतयः श्याव्याः । ताभ्यः सकाशादागमयन् आगमयन् तं मंथन्तीत्यन्वयः ॥

जनिष्वा देववीतये सर्वताता स्वस्तये ।
आ देवान्वक्ष्यमृतां ऋतावृधो यज्ञं देवेषु पिस्पृशः ॥ १८ ॥
जनिष्वा । देवऽवीतये । सर्वऽताता । स्वस्तये ।
आ । देवान् । वक्षि । अमृतान् । ऋतऽवृधः । यज्ञं । देवेषु । पिस्पृशः ॥ १८ ॥

हे अग्ने सर्वताता सर्वैस्तायमाने यज्ञे मथ्यमानस्त्वं जनिष्वा । प्रादुर्भव । किमर्थं । देववीतये देवकामाय
यजमानाय ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थेषा ॥ ईदृशस्य यजमानस्य स्वस्तयेऽविनाशार्थं । जनित्वा चामृताभरणरहितानृ-
तावृधो यज्ञस्य वर्धयितृन् देवाना वक्षि । आवह । तदनन्तरं तेषु देवेष्वस्मदीयं यज्ञं पिस्पृशः । स्पर्शय ।
प्रापयेत्यर्थः

वयमु त्वा गृहपते जनानामग्ने अकर्म समिधा बृहन्तं ।
अस्यूरि नो गार्हपत्यानि संतु तिग्मेन नस्तेजसा सं शिशाधि ॥ १९ ॥
वयं । ऊं इति । त्वा । गृहऽपते । जनानां । अग्ने । अकर्म । संऽइधा । बृहन्तं ।
अस्यूरि । नः । गार्हऽपत्यानि । संतु । तिग्मेन । नः । तेजसा । सं । शिशधि ॥ १९ ॥

हे गृहपते यज्ञानां पालकाग्ने जनानां प्राणिनां मध्ये वयमु वयमेव त्वा त्वां समिधा समिधनेन बृहन्तं
महान्तमकर्म । कृतवन्तः स्मः । अतः कारणात् नोऽस्माकं गार्हपत्यानि गृहपतित्वान्वस्यूर्यस्यूरीणि । एकाचयुक्तः
शकटः स्यूरिरित्युच्यते तद्विपरीतो बज्रभिरश्वैरुपेतः शकटोऽस्यूरिः । तेन च संपूर्णता लक्ष्यते । अस्यूरीणि
पुष्पपुष्पनादिभिः संपूर्णानि भवन्तु । अपि च नोऽस्मान् तिग्मेन तीक्ष्णेन तेजसा सं शिशधि । सम्यक्किञ्च ।
सम्यक् तीक्ष्णीकुर्व । संयोजयेत्यर्थः ॥ २० ॥ १९ ॥

द्वितीयेऽनुवाकेऽष्ट सूक्तानि । तत्र त्वमपे यज्ञानामित्यष्टाचत्वारिंशदृचं प्रथमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धमापेयं ।
आद्या षष्ठी च वर्धमाना गायत्री षट्सप्तकाष्टकाः सा वर्धमानेत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । सप्तविंशनुष्टुप् । आ ते
अपे अग्निं देवास इत्येति ऋचावनुष्टुभी । तयोः पूर्वा वीती यो देवमिति त्रिष्टुप् । शिष्टा द्वाचत्वारिंशदृचो
गायत्र्यः । तथा चानुक्रम्यते । त्वमपेऽष्टाचत्वारिंशन्नायत्रं वर्धमानाद्या षष्ठी च सप्तविंशनुष्टुप् त्रिष्टुप्पूर्वे चांखे
इति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्नाशस्त्रयोरापेये क्रतौ गायत्रे कंदसीदं सूक्तमुच्यते । तत्रांख्यास्तिस्रश्च उद्धर्तव्याः ।
मूच्यते हि । त्वमपे यज्ञानामिति तिस्र उत्तमा उद्धरेत् । आ० ४. १३. इति ॥ विश्वजित्वापिमाहते बृहत्साम
यद्यपिद्योमसाम स्यात्तदानीमाद्याः षडृचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । सूचितं हि । त्वमपे यज्ञानामिति स्तोत्रिया-
नुरूपौ । आ० ८. ७. इति ॥

त्वमपे यज्ञानां होता विश्वेषां हितः । देवेभिर्मानुषे जने ॥ १ ॥

त्वं । अग्ने । यज्ञानां । होता । विश्वेषां । हितः । देवेभिः । मानुषे । जने ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं विश्वेषां सर्वेषां सप्तसंस्थारूपेण भिन्नानां यज्ञानां होता होमनिष्पादकोऽसि । यद्वा । यज्ञानां
संबन्धी देवानामाह्वाता भवसि । कुत इत्यत आह । यस्मात्त्वं मानुषे मनोः संबन्धिनि मनुष्ये जने यजमाने
देवेभिर्देवैर्हितो होतृत्वेन निहितोऽसि तस्मादित्यर्थः ॥

स नो मंद्राभिरध्वरे जिह्वाभिर्यजा महः । आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥ २ ॥

सः । नः । मंद्राभिः । अध्वरे । जिह्वाभिः । यज । महः । आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥ २ ॥

हे अपे स त्वं नोऽस्माकमध्वरे यज्ञे मंद्राभिर्मदकरीभिः सुत्याभिर्वा जिह्वाभिर्ज्वालाभिर्महो महतो
देवान्यज । हविर्भिक्षर्पय । कथं तदित्युच्यते । देवान्यष्ट्यामिंद्रादीना वक्षि । आवह । ततो यक्षि च । यज च ।
हवींषि तेभ्यो देहीत्यर्थः ॥

पाथिष्ठत्यामपेः पथिष्ठतोऽनुवाक्या वेत्येतेषा । सूचितं च । वेत्या हि वेधो अध्वन आ देवानामपि
पथामगन्व । आ० ३. १०. इति ॥

वेत्या हि वेधो अध्वनः पथश्च देवांजसा । अग्ने यज्ञेषु सुक्रतो ॥ ३ ॥

वेत्य । हि । वेधः । अध्वनः । पथः । च । देव । अंजसा । अग्ने । यज्ञेषु । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥ ३ ॥

हे वेधो विधातः सुक्रतो शोभनकर्मन्द्देव दानादिगुणयुक्तामे त्वं यज्ञेषु दर्शपूर्णमासादियगेष्वध्वनो
महामार्गान् पथश्च क्षुद्रमार्गांश्चांजसार्जवेन वेत्य । जानासि । हि यस्मादेवं तस्मात्कारणाद्यज्ञमार्गाद्भ्रष्टं यज-
मानं पुनस्तं मार्गं प्रापयेत्यर्थः ॥

त्वामीळे अर्धं द्विता भरतो वाजिभिः श्रुनं । ईजे यज्ञेषु यज्ञियं ॥ ४ ॥

त्वां । ईळे । अर्ध । द्विता । भरतः । वाजिऽभिः । श्रुनं । ईजे । यज्ञेषु । यज्ञियं ॥ ४ ॥

हे अपे त्वां भरतो दीर्घतिरितत्संज्ञो राजा वाजिभिः । वाजो हविर्लक्षणमन्नं । तद्वज्रिर्धत्विग्भिः सह
द्विता द्विविधमिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहाररूपेण द्विधा भिन्नं श्रुनं सुखमुद्दिशेते । सुतवान् । सुत्वा च यज्ञियं
यज्ञार्हं त्वां यज्ञेषु । तृतीयार्थे सप्तमी ॥ यज्ञैरीजे । इष्टवान् । तस्मै त्वमुभयविधं सुखं प्रादा इत्यर्थः ॥

त्वमिमा वार्या पुरु दिवोदासाय सुन्वते । भरद्वाजाय दाशुषे ॥ ५ ॥

त्वं । इमा । वार्या । पुरु । दिवः । दासाय । सुन्वते । भरत् । दाजाय । दाशुषे ॥ ५ ॥

हे अपे त्वमिमा इमानि दृश्यमानानि पुंश्च पुंरूणि बहूनि वार्या वार्याणि वरणीयानि संभजनीयानि धनानि दिवोदासाय सुन्वते । लुप्तोपममेतत् । यथा सोमाभिषवं कुर्वते दिवोदासाख्याय राक्षे प्रादास्तथा दाशुषे हवीषि दत्तवते भरद्वाजाय ऋषये देहीति शेषः ॥ २१ ॥

त्वं दूतो अमर्त्य आ वह् दैव्यं जनं । शृण्वन्विप्रस्य सुष्टुतिं ॥ ६ ॥

त्वं । दूतः । अमर्त्यः । आ । वह् । दैव्यं । जनं । शृण्वन् । विप्रस्य । सुऽस्तुतिं ॥ ६ ॥

अमर्त्योऽमरणधर्मस्त्वं दूतो भूत्वा दैव्यं देवसंबन्धिनं जनमा वह । अस्मत्पुत्र आनय । किं कुर्वन् । विप्रस्य मेधाविनो भरद्वाजस्य सुष्टुतिं शोभनां सुतिं शृण्वन् ॥

त्वामग्ने स्वाध्वोऽमर्तासो देववीतये । यज्ञेषु देवमीकृते ॥ ७ ॥

त्वां । अग्ने । सुऽआध्यः । मर्तासः । देवऽवीतये । यज्ञेषु । देव । ईकृते ॥ ७ ॥

हे अपे देवं वीतमानं त्वां स्वाध्यः शोभनाध्वाना मर्तासो मनुष्या देववीतये देवानां तर्पणार्थं यज्ञेष्वीकृते । सुर्वन्ति याचन्ते वा ॥

तव प्र यक्षि संदृशं मुत क्रतुं सुदानवः । विश्वे जुषंत कामिनः ॥ ८ ॥

तव । प्र । यक्षि । संऽदृशं । उत । क्रतुं । सुऽदानवः । विश्वे । जुषंत । कामिनः ॥ ८ ॥

हे अपे तव संदृशं सम्यग्दर्शनीयं यद्वा सम्यग्दृष्टारं सर्वस्य भासकं तेजः प्र यक्षि । प्रयजे । प्रकर्षेण पूजयामि । उतापि च सुदानवः सुदानोः शोभनदानस्य तव क्रतुं कर्म प्रज्ञानं वा पूजयामि । न केवलमहमेव किंत्वन्ये विश्वे सर्वेऽपि यजमानाः कामिनस्त्वदनुग्रहात्तैः कामिरूपेताः संतो जुषंत । त्वदीयं संदृशं क्रतुं च सेवन्ते ॥

त्वं होता मनुर्हितो वह्निरासा विदुष्टरः । अग्ने यक्षि दिवो विशः ॥ ९ ॥

त्वं । होता । मनुःऽहितः । वह्निः । आसा । विदुःऽतरः । अग्ने । यक्षि । दिवः । विशः ॥ ९ ॥

हे अपे त्वं होता होतृत्वेन मनुर्हितो मनुनाहितोऽसि । आसाख्येनास्यभूतया ज्वालयया वह्निर्हविषां वोढा विदुष्टरोऽतिशयेन विद्वान् । अतः कारणात्त्वं दिवो बुलोकसंबन्धिनीर्विशो देवीः प्रजा यक्षि । यज ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीष्वप आ याहीत्याद्यास्तिस्रः । सूचितं च । अग्न आ याहि वीतये गृणान ईकेन्यो नमस्तस्मिन् । आ० १. २. । इति ॥ गार्हपत्याहवनीययोर्मिथः संसर्गेऽप्ये वीतयेऽष्टाकपालः पुरोडाशः । तस्याप आ याहीत्येषानुवाक्या । सूचितं च । अग्न आ याहि वीतये यो अग्निं देववीतये । आ० ३. १३. । इति ॥

अग्न आ याहि वीतये गृणानो हव्यदातये । नि होता सत्ति बर्हिषि ॥ १० ॥

अग्ने । आ । याहि । वीतये । गृणानः । हव्यऽदातये । नि । होता । सत्ति । बर्हिषि ॥ १० ॥

हे अपे त्वमा याहि । आगच्छ । किमर्थं । वीतये हविषां भक्षणार्थं । किंच हव्यदातये हव्यानि हवीषि देवेभ्यो दातुं । गृणानः स्तूयमानस्त्वं बर्हिष्यास्तीर्णं दमे होता सन् नि सत्ति । निषीद् । उपविश ॥ २२ ॥

तं त्वा समिद्धिरंगिरो घृतेन वर्धयामसि । बृहच्छोचा यविष्य ॥ ११ ॥

तं । त्वा । समित्ऽभिः । अंगिरः । घृतेन । वर्धयामसि । बृहत् । शोच । यविष्य ॥ ११ ॥

हे अंगिरोऽङ्गनादिगुणयुक्त अंगाररूप वांगिरसः पुत्र वापि तं पूर्वोक्तगुणं त्वा त्वां समिद्धिः समिधनहे-
तुभिर्दाहमिधृतेनाज्येन च वर्धयामसि । वर्धयामः । अतो हे यविष्य युवतमपि बृहत्सहृदयं शोच । दीप्यस्व ॥

स नः पृथु अवाय्यमच्छा देव विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्ये ॥ १२ ॥

सः । नः । पृथु । अवाय्यं । अच्छं । देव । विवाससि । बृहत् । अग्ने । सुवीर्ये ॥ १२ ॥

हे देव द्योतमानाग्ने स पूर्वोक्तगुणस्त्वं पृथु विसीर्णं अवाय्यं अवणीयं प्रशस्तं बृहन्नहत्सुवीर्यं शोभनवीर्यो-
पेतं धनं नोऽस्मानच्छ विवाससि । अभिगमय । अत्र वाजसनेयकं । अच्छा देव विवाससीति तन्नो गमयेत्ये-
वेतदाहेति ॥

अपिमंथने त्वामग्ने पुष्करादधीत्याद्यास्तिस्र ऋचोऽनुष्टाः । सूचितं च । त्वामग्ने पुष्करादधीति तिष्ठ-
णामर्धर्चं शिष्टारमेत् । आ० २. १६. १ इति ॥

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमंथत । मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ १३ ॥

त्वां । अग्ने । पुष्करात् । अधि । अथर्वा । निः । अमंथत । मूर्ध्नः । विश्वस्य । वाघतः ॥ १३ ॥

हे अग्ने अथर्वैतत्संज्ञक ऋषिस्त्वां पुष्करादधि पुष्करपर्णे निरमंथत । अरण्योः सकाशादजनयत् । कीदृ-
शात्पुष्करात् । मूर्ध्नो मूर्ध्वद्वारकाद्विश्वस्य सर्वस्य जगतो वाघतो वाहकात् । पुष्करपर्णे हि प्रजापतिभूमिम-
प्रथयत् तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत् । ति० ब्रा० १. १. ३. ६. १ इति श्रुतेः । भूमिश्च सर्वजगत आधारभूतेति पुष्करपर्णस्य
सर्वजगद्धारकत्वं । अत्र पुष्करशब्देन पुष्करपर्णमभिधीयत इति । एतच्च तैत्तिरीयके विस्पष्टमास्त्रातं । त्वामग्ने
पुष्करादधीत्याह पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रितमविदत् । ति० सं० ५. १. ४. ४. १ इति ॥

तमु त्वा दध्यङ्घ्रिः पुत्र ईधे अथर्वणः । वृचहणं पुरंदरं ॥ १४ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । दध्यङ् । ऋघ्रिः । पुत्रः । ईधे । अथर्वणः । वृचऽहणं । पुरंऽदरं ॥ १४ ॥

हे अग्ने य उक्तगुणस्तमु तमेव त्वामथर्वणः पुत्रो दध्यङ् एतत्संज्ञ ऋषिरीधे । दीपितवान् । कीदृशं ।
वृचहणमावरकाणां शत्रूणां हंतारं पुरंदरमसुरपुराणां दारयितारं ॥

तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहंतमं । धनंजयं रणे रणे ॥ १५ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । पाथ्यः । वृषा । सं । ईधे । दस्युहन्ऽतमं । धनंऽजयं । रणेऽरणे ॥ १५ ॥

पाथ्यो वृषा नाम कश्चिदृषिः तमु तमेव त्वा त्वां हे अग्ने समीधे । समंध । समदीपयत् । कीदृशं । दस्युहं-
तममतिशयेन दस्यूनामुपचपयितृणां शत्रूणां हंतारं रणे रणे युद्धे युद्धे धनंजयं धनानां जेतारं ॥ २३ ॥

उक्थे कृती तृतीयसवने मेचावरणस्यैह्य ध्वित्यादिकौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ । आ० ६. १. ॥ आभिन्नविके-
षूक्थेषु त्वेती वैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ । आभिन्नविकेषूक्थेषु सूचितं च । एह्यु षु ब्रवाणि त आपिरगामि
भारतः । आ० ७. ८. १ इति ॥ पौनराधेयिक्यामिष्टावुत्तराज्यभागस्यैह्य ध्वित्यनुवाक्या । सूचितं च । एह्यु षु
ब्रवाणि त इत्याग्नेयावाज्यभागौ । आ० २. ८. १ इति ॥

एह्यु षु ब्रवाणि तेऽग्र इत्येतरा गिरः । एभिर्वर्धासु इंदुभिः ॥ १६ ॥

आ । इहि । ऊं इति । सु । ब्रवाणि । ते । अग्ने । इत्या । इतराः । गिरः । एभिः ।

वर्धासे । इंदुऽभिः ॥ १६ ॥

हे अग्र एहि । आगच्छ । ते तुभ्यं त्वदर्थं गिरः स्तुतीरित्येत्यमनेन प्रकारेण सु सुष्ठु ब्रवाणीत्याशास्यते । ताः
स्तुतीः शृण्वित्यर्थः । उ इत्येतत्पूरकं । इतरा असुरैः कृताः स्तुतीः शृण्विति शेषः । तथा च ब्राह्मणं । अग्र
इत्येतरा गिर इत्यसुर्या इ वा इतरा गिरः । ऐ० ब्रा० ३. ४९. १ इति । अपि चागतस्त्वमेभिरेतैरिंदुभिः सोमै-
र्वर्धासे । वर्धस्व ॥

यच्च॒ क्व॒ च॒ ते॒ मनो॒ दक्षं॑ दधसु॒ उत्तरं॑ । तच्च॒ सदः॑ कृणवसे ॥ १७ ॥

यच्च॑ । क्व॑ । च॑ । ते॑ । मनः॑ । दक्षं॑ । दधसे॑ । उत्तरं॑ । तच्च॑ । सदः॑ । कृणवसे॑ ॥ १७ ॥

हे अपि ते तव मनोऽनुग्रहात्मकमंतःकरणं यच्च यस्मिन्देहे क्व च कस्मिंश्चिद्यजमाने वर्तते तच्च तस्मिन् यजमान उत्तरमुद्धततरं श्रेष्ठं दक्षं बलकरममं वा दधसे । धारयसि । तथा सदः स्थानं च कृणवसे । तस्मिन् यजमाने करोषि ॥

न॒हि ते॑ पूर्तम॒स्त्रिपद्भुव॑न्नेमानां वसो । अथा॒ दुवो॑ वनवसे ॥ १८ ॥

न॒हि । ते॑ । पूर्तं॑ । अ॒स्त्रिऽपत् । भुव॑त् । ने॒मा॒नां । व॒सो॒ इति॑ । अथ॑ । दुवः॑ । व॒न॒व॒से ॥ १८ ॥

हे अपि ते त्वदीयं पूर्तं पूरकं तेजोऽक्षिपदण्डोः पातकं विनाशकं नहि भुवत् । न भवतु । सर्वदास्माकं दर्शनसामर्थ्यं करोतु । हे नेमानां वसो । नेमशब्दोऽल्पवाची । मनुष्याणां मध्ये कतिपयानां यजमानानां वासक । अथातः कारणात् दुवोऽस्माभिर्यजमानैः कृतं परिचरणं वनवसे । संभजस्व ॥

आ॒ग्नि॒र॒गामि॒ भार॒तो वृ॒त्र॒हा पु॒रु॒चे॒त॒नः । दि॒वो॒दा॒स॒स्य॒ सत्प॑तिः ॥ १९ ॥

आ॒ । अ॒ग्निः । अ॒ग॒मि॒ । भार॑तः । वृ॒त्र॒हा । पु॒रु॒ऽचे॒त॒नः । दि॒वः॑ । दा॒स॒स्य॒ । सत्प॑तिः ॥ १९ ॥

अयमपिरागामि । अस्माभिः सुतिभिरभ्यगम्यत । कीदृशः । भारतो हविषां भर्ता दिवोदासस्यैतत्संज्ञश्च राज्ञो वृत्रहा वृत्राणां शत्रूणां हंता पुरुचेतनः पुरुणां बहूनां चेतयिता ज्ञाता । सर्वज्ञ इत्यर्थः । सत्पतिः सतां यजमानानां पालयिता ॥

स हि वि॒श्वा॒ति॒ पार्थि॑वा र॒यिं दा॑श॒न्महि॒त्व॒ना । व॒न्व॒न्वा॒तो अ॒स्तुतः॑ ॥ २० ॥

सः । हि । वि॒श्वा॒ । अ॒ति॒ । पार्थि॑वा । र॒यिं । दा॑श॒न् । म॒हि॒ऽत्व॒ना । व॒न्व॒न् । अ॒वा॒तः । अ॒स्तुतः॑ ॥ २० ॥

स हि खल्वपिर्विश्वा विश्वाणि सर्वाणि पार्थिवा पृथिव्यां भवानि भूतजातानि महित्वना महत्त्वेन स्वमहिम्नातिक्रामन् रयिं धनं दाशत् । अस्मभ्यं ददातु । यद्वा । विश्वं सर्वं पार्थिवं पृथिव्यां विद्यमानं रयिं धनमति अतिशयेन दाशत् । ददातु । कीदृशोऽपिः । महित्वना महत्त्वेन तेजसा वन्वन् काष्ठानि शत्रून्वा हिंसन् अवातोऽन्धैः शत्रुभिरप्रतिगतोऽस्तुतः केनाप्यहिंसितः ॥ २४ ॥

स प्र॒त्न॒व॒न् नवी॑य॒सामे॑ द्यु॒न्नेन॑ सं॒यता॑ । बृ॒ह॒त॑त॒न्थ भा॒नुना॑ ॥ २१ ॥

सः । प्र॒त्न॒ऽव॒त् । नवी॑य॒सा । अ॒मे॑ । द्यु॒न्नेन॑ । सं॒ऽय॒ता । बृ॒ह॒त् । त॒न्थ॑ । भा॒नु॒ना ॥ २१ ॥

हे अपि यः पूर्वोक्तगुणविशिष्टः स तादृशस्त्वं प्रतपत प्रत्नेन पुराणेन नवीयसा नवतरेण द्युन्नेन द्योतमानेन संयता संगच्छता सम्यग्व्याप्नुवता भानुना तेजसा बृहन्महदंतरिक्षं ततन्थ । विस्तारयसि ॥

प्र॒ वः॑ स॒खा॒यो अ॒म॒ये स्तोमं॑ य॒ज्ञं च॑ धृ॒ष्णु॒या । अ॒र्च॒ गाय॑ च वे॒धसे॑ ॥ २२ ॥

प्र॒ । वः॑ । स॒खा॒यः । अ॒म॒ये॒ । स्तोमं॑ । य॒ज्ञं । च॑ । धृ॒ष्णु॒ऽया । अ॒र्च॑ । गा॒य॒ । च॑ । वे॒ध॒से॑ ॥ २२ ॥

हे सखायः समागच्छाना अतिजो वो यूयं धृष्णुया शत्रूणां धर्वकाय वेधसे विधाचिऽपये स्तोमं स्तोचं गाय । गायत । तथा यज्ञं यजनसाधनं हविश्च प्रार्च । प्रयच्छ ॥

स हि यो मानुषा युगा सीदद्भोता कविक्रतुः । दूतश्च हव्यवाहनः ॥ २३ ॥

सः।हि।यः।मानुषा।युगा।सीदत्।होता।कविऽक्रतुः।दूतः।च।हव्यऽवाहनः॥२३॥

स हि स खल्वभिः सीदत् । सीदतु । अन्नदीये यज्ञे बर्हिष्युपविशतु । योऽभिर्होता देवानामाह्वाता कविक्रतुः क्रांतप्रज्ञो मानुषा युगा मानुषाणि युगानि मनुष्यसंबन्धिनो यज्ञार्हान्कालविशेषान् येषु यागा अनुष्ठीयन्ते ॥ अत्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ एतावन्तं कालं देवानां दूतः । स हव्यवाहो हविषां वोढा च भवति ॥

ता राजाना शुचिर्व्रतादित्यान्मारुतं गुणं । वसो यक्षीह रोदसी ॥ २४ ॥

ता।राजाना।शुचिऽव्रता।आदित्यान्।मारुतं।गुणं।वसो।इति।यक्षि।इह।
रोदसी।इति॥२४॥

ता तौ प्रसिद्धौ राजाना राजमानौ शुचिर्व्रता शुचिकर्माणां मित्रावरुणावादित्यानदितेः पुत्रान् धात्रादीन्मारुतं गुणं मरुतां संधं च रोदसी व्यावापृथिव्यौ च एतान्देवान् हे वसो वासकाप इहास्मिन्यज्ञे यन्नि । यज ॥

वस्वी ते अग्ने संदृष्टिरिषयते मर्त्याय । ऊर्जो नपाद्मृतस्य ॥ २५ ॥

वस्वी।ते।अग्ने।संऽदृष्टिः।इषऽयते।मर्त्याय।ऊर्जः।नपात्।अमृतस्य॥२५॥

हे ऊर्जो नपाद्वलस्य पुत्राग्ने अमृतस्य मरणरहितस्य ते तव संदृष्टिर्दीर्घिर्वस्वी वासयित्री । प्रशस्त्यर्थः । सा मर्त्याय मनुष्याय यजमानायेषयते । इषमन्नमिच्छति । ददातीत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

क्रत्वा दा अस्तु श्रेष्ठोऽद्य त्वा वन्वन्सुरेकणाः । मर्ते आनाश सुवृक्तिं ॥ २६ ॥

क्रत्वा।दाः।अस्तु।श्रेष्ठः।अद्य।त्वा।वन्वन्।सुऽरेकणाः।मर्तेः।आनाश।सुऽवृक्तिं॥२६॥

हे अग्ने अवेदानीं क्रत्वा कर्मणा परिचरणात्मना त्वां वन्वन् संभजन् दा हवींषि दाता यजमानः श्रेष्ठोऽतिशयेन प्रशस्योऽस्तु । सुरेकणाः शोभनधनश्चास्तु । तथा स मर्तो मनुष्यः सुवृक्तिं त्वद्विषयां सुष्टुतिं चानाश । व्याप्नोतु । तव सर्वदा स्तोता भवत्वित्यर्थः ॥

ते ते अग्ने त्वोता इषयंतो विश्वमायुः । तरंतो अर्यो अरांतीर्वन्वतो अर्यो अरांतीः ॥ २७ ॥

ते।ते।अग्ने।त्वाऽऊताः।इषयंतः।विश्वं।आयुः।तरंतः।अर्यः।अरांतीः।वन्वंतः।

अर्यः।अरांतीः॥२७॥

हे अग्ने ते त्वदीया ये त्वां स्तुवन्ति ते स्तोतारस्त्वोतास्त्वयोता रक्षिता अत एवेषयन्त इषमात्मन इच्छन्तः संतो विश्वं सर्वमायुरन्नं लभन्त इति शेषः । आयुरेव वा शतवर्षलक्षणमिषयन्त इच्छन्तः प्राप्नुवन्तीति शेषः । तथार्योऽरीनभिगंचीररातीः काश्चिच्छत्रुसेनास्तरंतोऽतिक्रामंतोऽर्योऽभिगंचीररातीः काश्चन शत्रुसेना वन्वन्तो हिंसन्तश्च भवन्तीति शेषः ॥

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद्विश्वं न्यचिणं । अग्निर्नो वनते रयिं ॥ २८ ॥

अग्निः।तिग्मेन।शोचिषा।यासत्।विश्वं।नि।अचिणं।अग्निः।नः।वनते।रयिं॥२८॥

अयमपिस्तिग्मेन तीक्ष्णेन शोचिषा तेजसा विश्वं सर्वमचिणमन्तारं राक्षसादिकं नि यासत् । निहंतु । अपि च नोऽक्षभ्यमपी रयिं धनं वनते । ददातु ॥

सुवीरं रयिमा भर जातवेदो विचर्षणे । जहि रक्षांसि सुक्रतो ॥ २९ ॥

सु०वीरं । रयिं । आ । भर । जात०वेदः । वि०चर्षणे । जहि । रक्षांसि । सु०क्रतो इति
सु०क्रतो ॥ २९ ॥

हे जातवेदो जातप्रज्ञान जातधन वा विचर्षणे विशेण द्रष्टरमे सुवीरं शोभनेर्वीरः पुत्रपौत्रादिभिरुपेतं
रयिं धनमा भर । आहर । तथा हे सुक्रतो सुकर्मक्षमे रक्षांसि च जहि । विनाशय ॥

त्वं नः पाह्यंहसो जातवेदो अघायतः । रक्षा णो ब्रह्मणस्क्वे ॥ ३० ॥

त्वं । नः । पाहि । अंहसः । जात०वेदः । अघ०यतः । रक्ष । नः । ब्रह्मणः । कवे ॥ ३० ॥

हे जातवेदस्त्वं नोऽस्मान्हसः पापात्पाहि । रक्ष । तथा हे ब्रह्मणस्क्वे स्तुतिरूपस्य मंत्रस्य कवे कावयितः
शब्दयितरमे । अभिर्हि शब्दमुत्पादयति । तथा च स्मर्यते । मनः कायाभिनाहंति स प्रेरयति माहृतं ।
माहृतसूरसि चरन् मंद्रं जनयति स्वरमिति । तादृशमेऽघायतोऽघमनर्थमस्माकमिच्छतः शत्रोश्च नो
ऽस्मान्नष्ट ॥ ॥ २६ ॥

यो नो अग्ने दुरेव आ मर्तो वधाय दाशति । तस्माच्चः पाह्यंहसः ॥ ३१ ॥

यः । नः । अग्ने । दुःएव । आ । मर्तः । वधाय । दाशति । तस्मात् । नः । पाहि । अंहसः ॥ ३१ ॥

हे अग्ने दुरेवो दुष्टाभिप्रायो यो मर्तो मनुष्यो वधाय स्वस्यायुधाय नोऽस्मान्ना दाशति अभिप्रयच्छति ।
आयुधेनास्माहंतीत्यर्थः । तस्मान्ननुष्यादंहसः पापाच्च नोऽस्मान्पाहि । रक्ष ॥

त्वं तं देव जिह्या परि बाधस्व दुष्कृतं । मर्तो यो नो जिघांसति ॥ ३२ ॥

त्वं । तं । देव । जिह्या । परि । बाधस्व । दुःकृतं । मर्तः । यः । नः । जिघांसति ॥ ३२ ॥

हे देव द्योतमानामे त्वं तं वक्ष्यमाणं दुष्कृतं दुष्कर्मकारिणं मनुष्यं जिह्या ज्वालाया परि बाधस्व । सर्वतो
जहि । यो मर्तो मनुष्यो नोऽस्मान् जिघांसति हंतुमिच्छति ॥

भरद्वाजाय सप्रथः शर्म यच्छ सहंत्य । अग्ने वरेण्यं वसु ॥ ३३ ॥

भरत्०वाजाय । स०प्रथः । शर्म । यच्छ । सहंत्य । अग्ने । वरेण्यं । वसु ॥ ३३ ॥

हे सहंत्य शत्रूणामभिभवितरमे भरद्वाजाय मह्यमृषये सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं शर्म मुखं गृहं वा यच्छ ।
देहि । तथा वरेण्यं वरणीयं वसु धनं च देहि ॥

पौर्णमास्यामाग्नेयाज्यभागस्यानुवाक्याभिर्वृत्राणीत्येषा । सूचितं च । अभिर्वृत्राणि जघनदिति पूर्वस्याज्य-
भागस्यानुवाक्या । आ० १. ५. । इति ॥ इष्टिपशुसोमेषु च यत्र वृधन्वन्ती पुष्टिमन्ताविद्यादिविशेषविधनं दृश्यते
तत्र सर्वत्रैषैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या ॥ उपसद्याग्नेयस्त्रिषानुवाक्या सायंकालीनस्य त्रैषैव याज्या । सूचितं च ।
अभिर्वृत्राणि जघनन्व उय इव शर्यहेति विपर्यासो याज्यानुवाक्यानां । आ० ४. ८. । इति ॥

अग्निर्वृत्राणि जघनद्रविणस्युर्विपन्यया । समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ३४ ॥

अग्निः । वृत्राणि । जघनत् । द्रविणस्युः । विपन्यया । सं०इद्धः । शुक्रः । आ०हुतः ॥ ३४ ॥

विपन्यया क्षुत्वा क्षूयमानो द्रविणस्युर्द्रविणं धनं स्तोतृणामिच्छन् यदा हविर्लक्षणं धनमात्मन इच्छन्-
भिर्वृत्राणावरकाणि रक्षःप्रभृतीनि तमांसि वा जघनत् । भृशं हंतु । कीदृशोऽग्निः । समिद्धः सम्यग्दीप्तः अत
एव शुक्रः शुक्लवर्ण आहुतो हविर्भरभिद्धतः ॥

गर्भे मातुः पितृष्पिता विदिद्युतानो अक्षरे । सीदन्तस्य योनिमा ॥३५॥

गर्भे । मातुः । पितुः । पिता । विदिद्युतानः । अक्षरे । सीदन् । ऋतस्य । योनिं । आ ॥३५॥

अत्र मातृपितृशब्दाभ्यां भूयोऽप्याभिधीयते । बौर्वः पिता पृथिवी माता । ऋग्वे० १. १९१. ६. । इति श्रुतेः । मातृभूम्या गर्भे गर्भस्थाने मध्येऽक्षरे चरणरहिते वेद्याख्ये स्थाने विदिद्युतानो विशेषेण दीप्यमानः पितुः पिता बुलोकस्य पालयिता हविषां प्रदानेन । एवंभूतोऽप्रिर्कृतस्य यज्ञस्य योनिमुत्तरवेद्याख्यं धिष्ण्यं ॥ सप्तम्यर्थे द्वितीया ॥ आ सीदन् उत्तरवेद्यामुपविशन् अप्रिर्वृत्राणि जघनदित्यन्वयः ॥ ॥२७॥

ब्रह्मं प्रजावदा भर जातवेदो विचर्षणे । अग्ने यहीदयद्वि ॥३६॥

ब्रह्मं । प्रजाऽवत् । आ । भर । जातऽवेदः । विऽचर्षणे । अग्ने । यत् । दीदयत् । दिवि ॥३६॥

हे जातवेदो जातानां वेदितर्विचर्षणे विशेषेण द्रष्टरमे प्रजावत्पुत्रपीत्रसहितं ब्रह्मान्नमा भर । आहर । यद्ब्रह्म दिवि बुलोके दीदयहीयते देवेषु मध्ये यत्प्रशस्तमन्नं राजते तदाहरेत्यर्थः ॥

उप त्वा रण्वसंदृशं प्रयस्वंतः सहस्कृत । अग्ने ससृज्महे गिरः ॥३७॥

उप । त्वा । रण्वऽसंदृशं । प्रयस्वंतः । सहऽकृत । अग्ने । ससृज्महे । गिरः ॥३७॥

हे सहस्कृत सहसा बलेनोत्पन्नामे प्रयस्वंतो हविर्लक्षणात्प्रवन्तो वयं रण्वसंदृशं रमणीयसंदर्शनं स्तोतव्यसंदर्शनं वा त्वा त्वामुप प्रति गिरः स्तुतीः ससृज्महे । विस्वजामः । उत्तारयाम इत्यर्थः ॥

उप छायामिव घृणेरगन्म शर्म ते वयं । अग्ने हिरण्यऽसंदृशः ॥३८॥

उप । छायांऽइव । घृणेः । अगन्म । शर्म । ते । वयं । अग्ने । हिरण्यऽसंदृशः ॥३८॥

हे अग्ने हिरण्यसंदृशो हितरमणीयतेजसो हिरण्यवद्रोचमानतेजसो वा घृणेर्दीप्तस्य ते तव शर्म शरणमाश्रयणमुपागच्छ । उपगच्छाम । तत्र दृष्टांतः । छायामिव । यथा घर्मातीः संतप्ताऽच्छायामुपागच्छति तद्वत् ॥

उपसदि प्रातःकालीनस्यामेयस्य य उय इवेति याज्या सायंकालीनस्य त्वेष्वानुवाका । सूचितं च । अप्रिर्वृत्राणि जघनद्य उय इव शर्यहा । आ० ४. ८. । इति ॥

य उय इव शर्यहा तिग्मशृंगो न वंसंगः । अग्ने पुरो रुरोजिथ ॥३९॥

यः । उयऽइव । शर्यऽहा । तिग्मऽशृंगः । न । वंसंगः । अग्ने । पुरः । रुरोजिथ ॥३९॥

योऽपिरुय इवोद्गूर्णबलो धन्वीव शर्यहा शर्यवीणैः शत्रूणां हंता तिग्मशृंगो न वंसगस्तीक्ष्णशृंगो वननीयगतिर्वृषभ इव हे अग्ने स त्वं पुर आसुरीस्तिस्रः पुरी रुरोजिथ । भगवानसि । रुद्रो वा एष यदग्निः । ते० ब्रा० २. १. ३. १. । इति श्रुतेः । रुद्रकृतमपि त्रिपुरदहनमपिकृतमेवेत्यग्निः स्तूयते । यद्वा । त्रिपुरदहनसाधनभूते वाणेऽपेरनीकत्वेनावस्थानादग्निः पुराणि भगवानित्युच्यते । देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतंत । ऐ० ब्रा० १. २३. । इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं ॥

अग्निमंधने जायमानेऽभावा यं हस्त इत्येषानुवाक्या । सूचितं च । आ यं हस्ते न खादिनमित्यर्धर्च आरमेत् । आ० २. १६. । इति ॥

आ यं हस्ते न खादिनं शिष्णुं जातं न विभ्रति । विशामग्निं स्वध्वरं ॥४०॥

आ । यं । हस्ते । न । खादिनं । शिष्णुं । जातं । न । विभ्रति । विशां । अग्निं । सुऽअध्वरं ॥४०॥

मंथनोत्पन्नं यमपिं शिशुं जातं न जातं पुत्रमिव हस्त आ बिभ्रति हस्तेष्वभिमुखं धारयत्यध्वर्यवः । पूर्वी नशब्दः पुरस्तादुपचारोऽप्युपमाधीयः । खादिनं न भक्षकं व्याघ्रादिमिव । यथा तं बिभ्रतः पुत्र्या अवहिता-
स्तथाभूता इत्यर्थः । यद्वा संप्रत्यर्थे । संप्रतीदानीं खादिनं हविषां भक्षकं यमपिं हस्ते धारयति विशां जनानां
स्वध्वरं शोभनयागस्य निष्पादकं तमपिं हे ऋत्विजः परिचरतेति शेषः ॥ ॥ २८ ॥

अपिमंथने जातस्यापिराहवनीये प्रहरणसमये प्र देवं देववीतय इति ह्रुचोऽनुवक्तव्यः । सूचितं च । प्र देवं
देववीतय इति द्वे अपिनापिः समिध्यते । आ० २. १६. इति ॥

प्र देवं देववीतये भरता वसुवित्तमं । आ स्वे योनौ नि षीदतु ॥ ४१ ॥

प्र । देवं । देवऽवीतये । भरत । वसुवित्तऽतमं । आ । स्वे । योनौ । नि । षीदतु ॥ ४१ ॥

हे अध्वर्यवो देवं द्योतमानं वसुवित्तमं वसूनां धनानां वेदयितारं लभयितारमपिं प्र भरत । प्रहरत ।
आहवनीयेऽपौ प्रक्षिपत । किमर्थं । देववीतये । देवानां भक्षणार्थं । तथा च ब्राह्मणं । प्र देवं देववीतये
भरता वसुवित्तममिति प्रह्रियमाणायाभिरूपा यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्समृद्धं । ऐ० ब्रा० १. १६. इति । स चापिः
स्वे योनौ कारणे स्थान आहवनीय आ नि षीदतु । अभिनिषणो भवतु । ब्राह्मणं च भवति । एष ह वा अस्य
स्वो योनिर्द्यदभिरभेः । ऐ० ब्रा० १. १६. इति ॥

आ जातं जातवेदसि प्रियं शिशीतातिथिं । स्योन आ गृहपतिं ॥ ४२ ॥

आ । जातं । जातऽवेदसि । प्रियं । शिशीत । अतिथिं । स्योने । आ । गृहऽपतिं ॥ ४२ ॥

हे अध्वर्यवो जातं प्रादुर्भूतमतिथिं । लुप्तोपममेतत् । अतिथिमिव प्रियं अत एव गृहपतिं गृहाणां स्वामि-
नमपिं जातवेदसि जातप्रज्ञे स्योने मुखकर आहवनीयेऽप्यावा शिशीत ॥ अंतर्णीतिण्यर्थस्य शीड एतद्रूपं ॥
शाययत । स्थापयत ॥ यद्वा । शीड गतावित्यस्य क्वांदसं रूपं ॥ गमयत । प्रापयतेत्यर्थः ॥ शो तनूकरण इत्यस्य
वा रूपं ॥ श्रुत । तीक्ष्णीकृत । संस्क्रुत । प्रहरतेति यावत् । द्वितीय आकारः पुरकः । जात इतरो जातवेदा
इतरः । ऐ० ब्रा० १. १६. इत्यादिकं ब्राह्मणमत्रानुसंधेयं ॥

अग्ने युष्ट्वा हि ये तवाश्वासो देव साधवः । अरं वहंति मन्यवे ॥ ४३ ॥

अग्ने । युष्ट्वा । हि । ये । तव । अश्वासः । देव । साधवः । अरं । वहंति । मन्यवे ॥ ४३ ॥

हे देव द्योतमानाग्ने तानश्वान्युत्त्व । आत्मीये रथे योजय । ये तव त्वदीयाः साधवः साधकाः सुशीला
वाश्वासोऽश्वा अरमलं पर्याप्तं वहंति । किमर्थं । मन्यवे । मन्यते यष्टव्यत्वेन देवानचेति मन्युर्यागः । तदर्थं
तानश्वान्ने युत्वेत्यर्थः । हि खलु ॥

अच्छा नो याह्या वहाभि प्रयांसि वीतये । आ देवान्सोमपीतये ॥ ४४ ॥

अच्छ । नः । याहि । आ । वह । अभि । प्रयांसि । वीतये । आ । देवान् । सोमऽपीतये ॥ ४४ ॥

हे अपि नोऽस्मानच्छाभिमुखेन याहि । आगच्छ । तथा प्रयांसि हविर्लक्षणात्यन्तान्यभिलक्ष्य देवाना वह ।
किमर्थं । वीतये तेषां हविषां स्वादनार्थं । तथा सोमपीतये सोमपानार्थं च तान्देवाना वह ॥

उदग्ने भारत द्युमदजस्रेण दविद्युतत् । शोचा वि भाह्यजर ॥ ४५ ॥

उत् । अग्ने । भारत् । द्युऽमत् । अजस्रेण । दविद्युतत् । शोच । वि । भाहि । अजर ॥ ४५ ॥

हे भारत हविषां भर्तरप्र उक्कोच । उन्नततरं दीप्यस्व । तदेव विवृणोति । हे अजर जरारहितामे
दविद्युतत् मृशं द्योतमानस्त्वं द्युमत् द्युमता दीप्तिमता ॥ सुषां मुनुगिति तृतीयाया लुक् ॥ अजस्रेणाविकेदेन

तेजसा वि भाहि । विश्वेण प्रकाशस्व ॥ यद्वा । भातिरचांतर्णीतिष्यर्थः ॥ त्वं प्रथममुद्गीयस्व पश्चादात्मीयेन तेजसा सर्वं जगत्प्रकाशयेति योजनीयं ॥ २९ ॥

वीती यो देवं मर्तो दुवस्येदग्निमीळीताध्वरे हविष्मान् ।

होतारं सत्ययजं रोदस्योरुत्तानहस्तो नमसा विवासेत् ॥ ४६ ॥

वीती । यः । देवं । मर्तः । दुवस्येत् । अग्निं । ईळीत । अध्वरे । हविष्मान् ।

होतारं । सत्यऽयजं । रोदस्योः । उत्तानऽहस्तः । नमसा । आ । विवासेत् ॥ ४६ ॥

यो मर्तो मनुष्यो हविष्मान्हविर्मर्युक्तो यजमानो वीती वीत्या कानि हविर्लक्षणेनाग्नेन यं कंचन देवं दुवस्येत् परिचरेत् तस्मिन्नध्वरे यज्ञेऽग्निमीळीत । सुवीत । सर्वेषु यागेष्वग्निः पूज्यत इत्यर्थः । कीदृशमग्निं । रोदस्योर्वावापृथिव्योर्लोकद्वये वर्तमानानां होतारमाहुतारं सत्ययजं सत्येनावितथेन हविषा यष्टारं । किंचायं यजमान ईदृशमग्निमुत्तानहस्तः कृताञ्जलिपुटः सन् नमसा नमस्कारेण हविषा वा आ विवासेत् । परिचरेत् ॥

आ ते अग्न ऋचा हविर्हृदा तष्टं भरामसि ।

ते ते भवन्तूक्ष्णं ऋषभासो वशा उत ॥ ४७ ॥

आ । ते । अग्ने । ऋचा । हविः । हृदा । तष्टं । भरामसि ।

ते । ते । भवन्तु । उक्ष्णः । ऋषभासः । वशाः । उत ॥ ४७ ॥

अनयाध्ययनं प्रशस्यत इत्याश्रयायनो मन्यते । गृ० १. १. ५. । हे अग्ने ते तुभ्यं हृदा हृदयेन तष्टं संस्कृतमृचा ऋग्युपेण वर्तमानं हविर्हृदयेन हविः कृत्वा आ भरामसि । आहरामः । त इति तच्छब्देन प्रकृतमृग्युपं हविः परामृश्यते । प्रतिनिर्दिश्यमानापेक्षया पुंस्त्वबहुत्वे । ऋग्युपं तद्विसे तुभ्यमुच्यते उच्चाणः सेचनसमर्था ऋषभास ऋषभा उतापि च वशाश्च भवन्तु । ऋषभवशाक्षुपेण परिणतं सत् त्वन्नक्षणाद्य भवत्विति शेषः ॥

अग्निं देवासो अग्नियमिधते वृत्रहन्तमं ।

येना वसून्वाभृता नृह्णा रक्षांसि वाजिना ॥ ४८ ॥

अग्निं । देवासः । अग्नियं । इधते । वृत्रहन्तमं ।

येन । वसूनि । आऽभृता । नृह्णा । रक्षांसि । वाजिना ॥ ४८ ॥

अग्नियं मुख्यं वृत्रहन्तममतिशयेन वृत्रस्य हन्तारमिममग्निं देवासो देवा इधते । दीपयन्ति । येनाग्निना वसून्वसुरेणपहतानि धनानि हविर्लक्षणान्यन्नानि वाभृतासुरसकाशावजमानाद्वाहतानि । येन च वाजिना बलवताग्निना रक्षांसि यज्ञविरोधीनि नृह्णा नृहानि हिंसितानि तमग्निमिधत इत्यन्वयः ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके पंचमोऽध्यायः समाप्तः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिणं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

चतुर्थाष्टके षष्ठोऽध्याय आरभ्यते ॥ षष्ठे मंडले द्वितीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तं व्याख्यातं । तत्र पिबा सोम-
मिति द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं त्रैष्टुभं । अंत्या द्विपदा त्रिष्टुप् । तथा चानुक्रांतं । पिब पंचोनेंद्रं त्रैष्टुभं
द्विपदांतमिति ॥ अभिजिति मरुत्वतीयशस्त्र एतन्निविद्यानं । सूचितं च । पिबा सोमं तसु दृहीति मध्यंदिनः
। आ० ८. ५. । इति ॥ समूह्ये दशरात्रेऽष्टमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । सूचितं च । पिबा सोममभि
तमस्य वावापुथिषी । आ० ८. ७. । इति ॥ सूर्यस्तुताभ्येकाहे मरुत्वतीय एतत्सूक्तं निविद्यानं । सूच्यते हि ।
सूर्यस्तुता यशस्तामः पिबा सोममभि । आ० ९. ८. । इति ॥ महाव्रतेऽपि मरुत्वतीय एतत्सूक्तं । तर्धव पंचमा-
रण्यके सूचितं । पिबा सोममभि यमुय तर्दः कया शुभा सवयसः सनीळाः । ऐ० आ० ५. १. १. । इति ॥ माध्यं-
दिने सवन आद्यास्त्रिस्तो होतुमेवावरुणब्राह्मणाच्छंसिनां प्रस्थितयाज्याः । सूचितं च । पिबा सोममभि यमुय
तर्द इति तिस्रोऽर्वाडेहि सोमकामं त्वाङ्गः । आ० ५. ५. । इति ॥

पिबा सोममभि यमुय तर्द ऊर्वे गव्यं महि गृणान इंद्र ।

वि यो धृष्णो वधिषो वज्रहस्त विश्वा वृचममित्रिया शवोभिः ॥ १ ॥

पिब । सोम । अभि । यं । उय । तर्दः । ऊर्वे । गव्यं । महि । गृणानः । इंद्र ।

वि । यः । धृष्णो इति । वधिषः । वज्रहस्त । विश्वा । वृचं । अमित्रिया । शवः । अभिः ॥ १ ॥

हे उग्रोद्गर्णबलेन्द्र गृणानोऽगिरोभिः स्तूयमानस्त्वं यं सोममभ्युद्दिश्य । पातुमित्यर्थः । महि महद्गव्यं
गोसंबन्धुर्वं पणिभिराहतं समूहं तर्दः प्रकाशितवानसि ॥ तुदिर्हिंसाकर्मच प्रकाशनार्थः ॥ तं सोमं पिब ।
पानं कुब । हे धृष्णो शत्रूणां धर्षक वज्रहस्त वज्रपाणे हे इंद्र यस्त्वं शवोभिर्बलैः सहितः सन् विश्वा विश्वं
वृचमावरकममित्रियामित्रियं शत्रुं ॥ अमित्रशब्दात् द्वितीयैकवचनस्त्रेयादेशः ॥ वि वधिषः व्यवधीः स त्वं
सोमं पिबेति संबन्धः ॥

स इं पाहि य ऋजीषी तरुचो यः शिप्रवान्वृषभो यो मतीनां ।

यो गोत्रभिर्ब्रजभृद्यो हरिष्ठाः स इंद्र चित्राँ अभि तृधि वाजान् ॥ २ ॥

सः । इं । पाहि । यः । ऋजीषी । तरुचः । यः । शिप्रवान् । वृषभः । यः । मतीनां ।

यः । गोत्रभित् । वज्रभृत् । यः । हरिः । स्थाः । सः । इंद्र । चित्रान् । अभि । तृधि ।

वाजान् ॥ २ ॥

हे इंद्र ऋजीषी । ऋजीषशब्देन गतरसः सोमोऽभिधीयते । तद्वान्यस्त्वं तद्वचः शत्रूणां तारकोऽसि
यस्त्वं शिप्रवान् शोभनहनुरसि यस्त्वं मतीनां सोतृणां ॥ मन्यतेः स्तुतिकर्मणः कर्तरि क्तिच् ॥ वृषभः कामानां
वर्धितासि स त्वमीमेनं सोमं पाहि । पिब । हे इंद्र यस्त्वं वज्रभृद्वज्रधरो यस्त्वं गोत्रभिर्ब्रजभृदोऽप्यपर्वतानां
मेघानां वा भेत्तासि यस्त्वं हरिष्ठा हयैः स्थातासि हे इंद्र स त्वं चित्रान् विचित्रान् बाजान्नान्यभि तृधि ।
अस्मभ्यं प्रकाशय ॥

एवा पाहि प्रत्नथा मंदेतु त्वा श्रुधि ब्रह्म वावृधस्वोत गीर्भिः ।

आविः सूर्ये कृणुहि पीपिहीषो जहि शचूरभि गा इंद्र तृधि ॥ ३ ॥

ए॒व । पा॒हि । प्र॒त्नऽथा । म॑द॒तु । त्वा । अ॒धि । ब्र॒ह्म । व॒वृ॒ध॒स्व । उ॒त । गी॒ऽभिः ।

आ॒विः । सू॒र्ये । कृ॒णु॒हि । पी॒पि॒हि । इ॒षः । ज॒हि । श॒चू॒न् । अ॒भि । गाः । इं॒द्र । तृ॒धि ॥३॥

हे इंद्र त्वं प्रतथा प्रतान्पुराणान् सोमान्यथापिबस्वथैवविममस्यदीयं सोमं पाहि । पिब । स च सोमस्त्वया पीतः सन् त्वा त्वां मंदतु । मदयतु । ब्रह्मास्माभिः कृतं स्तोत्रं अधि । शृणु । उतापि च गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिर्ववृधस्व । त्वं वर्धस्व । अपि च सूर्यं सर्वस्व प्रेरकं देवमाविष्कृणुहि । आविष्कृष्व । वयं सूर्यं यथा पश्चेम तथा कुर्वित्यर्थः । द्रपोऽन्नानि च पीपिहि । अस्मभ्यं प्यायय । शत्रुनस्तत्सपत्नान् जहि । नाशय । हे इंद्र त्वं पणिभिरपहृता गा अभि तृधि । प्रकाशय ॥

ते॒ त्वा॒ म॒दा॒ बृ॒ह॒दि॒न्द्र॒ स्व॒धा॒व॒ इ॒मे॒ पी॒ता॒ उ॒क्ष॒य॑न्त॒ द्यु॒म॑न्तं ।

म॒हाम॑नू॒नं॒ त॒व॒सं॒ वि॒भू॑तिं॒ म॒त्स॒रा॒सो॒ ज॒र्ह॑ष॒न्त॒ प्र॒सा॒हं ॥४॥

ते । त्वा । म॒दाः । बृ॒ह॒त् । इं॒द्र । स्व॒धा॒ऽवः । इ॒मे॒ पी॒ताः । उ॒क्ष॒य॑न्त॒ द्यु॒ऽम॑न्तं ।

म॒हां । अ॒नू॒नं॒ । त॒व॒सं॒ । वि॒ऽभू॑तिं । म॒त्स॒रा॒सः । ज॒र्ह॑ष॒न्त॒ प्र॒ऽस॒हं ॥४॥

हे स्वधावोऽन्नवजिन्द्र मदा मदकरास्त इमे पीताः सोमा द्युमन्तं दीप्तिमन्तं त्वा त्वां बृहदत्यन्तमुक्षयन्त । सेचयंतु । अपि च हे इंद्र त्वां मत्सरासो मदकराः सोमा जर्हषन्त । भृशं हर्षयंतु । कीदृशं । मह्यं मह्यं प्रभूत-मनूनां सर्वगुणैर्नूनतारहितं । संपूर्णगुणमित्यर्थः । तवसं प्रवृद्धं विभूतिं विभवंतं प्रसाहं शत्रूणामभिभवितारं ॥

ये॒भिः॒ सू॒र्ये॒मु॒ष॒सं॒ म॑द॒सानो॒ऽवा॒स॒यो॒ऽप॒ दृ॒ह्म॒हानि॒ द॒र्द्र॑त् ।

म॒हाम॑द्रि॒ परि॒ गा॒ इं॒द्र॒ सं॒तं॒ नु॒त्या॒ अ॒च्यु॑तं॒ स॒द॒सः॒ परि॒ स्वा॒त् ॥५॥

ये॒भिः । सू॒र्ये । उ॒ष॒सं॒ । म॑द॒सानः॒ । अ॒वा॒स॒यः । अ॒प॒ । दृ॒ह्म॒हानि॒ । द॒र्द्र॑त् ।

म॒हां । अ॒द्रि॒ । परि॒ । गाः । इं॒द्र॒ । सं॒तं॒ । नु॒त्याः । अ॒च्यु॑तं॒ । स॒द॒सः । परि॒ । स्वा॒त् ॥५॥

हे इंद्र येभिर्द्यैः सोमैर्मदसानो मोदमानस्त्वं सूर्यं सर्वस्व प्रेरकं देवमुषसमुषोदेवतां चावासयः स्वस्थाने न्यवासयः । अथवा सूर्योषसी यथा तमांसि विवासयतस्तथाकाशीः । किं कुर्वन् । दृह्महानि दृढानि तमांस्यप दर्द्रत् अपदारयन् । किंच हे इंद्र त्वं पणिभिरपहृता गाः परि संतं परितो विद्यमानं मह्यं मह्यंतमद्रि पर्वतं नुत्याः । अनुदः । कीदृशं । स्वात्स्वकीयात्सदसः स्थानात्परि परितोऽच्युतमविचाजितं विनाशरहितं । स्थिर-मित्यर्थः ॥ ॥५॥

तव॒ क्र॒त्वा॒ तव॒ त॒द॒स॒ना॒भिरा॒मासु॑ प॒क्कं॒ श॒च्या॒ नि॒ दी॒धः ।

औ॒र्णो॒र्दुर॑ उ॒स्रिया॑भ्यो॒ वि॒ दृ॒ह्मो॒र्दृ॒वा॒न्ना॒ अ॒सृ॒जो॒ अंगि॑र॒स्वान् ॥६॥

तव॒ । क्र॒त्वा॒ । तव॒ । तत् । द॒स॒ना॒भिः । आ॒मासु॑ । प॒क्कं॒ । श॒च्या॒ । नि॒ । दी॒ध॒रि॒ति॒ दी॒धः ।

औ॒र्णो॑ः । दुरः । उ॒स्रिया॑भ्यः । वि॒ । दृ॒ह्म॒ । उ॒त् । ऊ॒र्वा॒त् । गाः । अ॒सृ॒जः । अंगि॑र॒स्वान् ॥६॥

हे इंद्र तव क्रत्वा त्वदीयया प्रज्ञया तव दंसनाभिस्त्वदीयैः कर्मभिः शच्या सामर्थ्येनामास्वपक्कासु गोषु पक्कं परिणतं तत्प्रसिद्धं पयो नि दीधः । नितरां धारयसि । अपि च हे इंद्र त्वमुस्रियाभ्यो गोभ्यः । गा निर्गमायतुमित्यर्थः । दृह्मो दृढानि । वलेन पाषाणादिभिर्दृढीकृतानीत्यर्थः । दुरो द्वाराणि और्णोः । उह्वा-टितवानसि । अंगिरस्वानंगिरोभिर्द्युक्त्वमूर्वात्समूहात् । गोष्ठादित्यर्थः । गा उदस्रजः । उदगमयः ॥

प॒प्रार्थ॒क्षां म॒हि दंसो॒ व्यु॒र्वीमु॒प॒ द्यामृष्वो बृ॒हदि॒न्द्र स्त॒भायः ।

अ॒धार॒यो रोद॑सी दे॒वपु॒त्रे प्र॒त्ने मा॒तरां॒ य॒ज्ञी ऋ॒तस्य॑ ॥ ७ ॥

प॒प्रार्थ॒ । क्षां । म॒हि । दंसः । वि । उ॒र्वी । उप । द्यां । ऋ॒ष्वः । बृ॒हत् । इ॒न्द्र । स्त॒भायः ।

अ॒धार॒यः । रोद॑सी इति । दे॒वपु॒त्रे इति दे॒वऽपु॒त्रे । प्र॒त्ने इति । मा॒तरां । य॒ज्ञी इति ।
ऋ॒तस्य॑ ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं महि महता दंसो दंससा कर्मणोर्वीं विलीर्णां क्षां भूमिं वि प्रपार्थ । विश्वेण पूरितवानसि ॥
मा पूरण इति धातुः ॥ हे इन्द्र ऋष्वो महस्त्वं बृहद्बृहतीं द्यां दिवमुप स्तभायः । उपस्तभासि । निराख्यं
वितिष्ठती द्यौर्यथा न पततीन्द्रस्तथा करोतीत्यर्थः । अपि च त्वं रोदसी द्यावापृथिव्यावधारयः । पोषणैर्धा-
रयसि । कीदृशी । देवपुत्रे । देवाः पुत्रा ययोस्ते । प्रत्ने पुराणे मातरा मातरौ निर्मात्र्यावृतस्योदकस्य यज्ञस्य
वा यज्ञी यज्ञ्यौ महद्यौ । यद्वा । विश्वस्य मातरावृतस्य ब्रह्मणो यज्ञी पुत्र्यौ । यज्ञरित्यपत्यनामैतत् ॥

अ॒ध॒ त्वा॒ विश्वे॑ पु॒र इ॒न्द्र दे॒वा ए॒कं त॒वसं॑ द॒धिरे॒ भरा॑य ।

अ॒दे॒वो यद्भ्यो॑हि॒ष्ट दे॒वान्स्व॑र्षा॒ता वृ॒णत॒ इन्द्र॑म॒त्रं ॥ ८ ॥

अ॒ध॒ । त्वा॒ । विश्वे॑ । पु॒रः । इ॒न्द्र । दे॒वाः । ए॒कं । त॒वसं॑ । द॒धिरे॒ । भरा॑य ।

अ॒दे॒वः । यत् । अ॒भि । औ॒हि॒ष्ट । दे॒वान् । स्वः॑ऽसा॒ता । वृ॒णते॒ । इन्द्रं॑ । अ॒त्रं ॥ ८ ॥

अधाधुनास्मिन्काले विश्वे देवाः सर्वे ब्रह्मादयो हे इन्द्र एकं मुख्यं तवसं प्रवृद्धं बलवतं त्वा त्वां भराय
संयामाय पुरो दधिरे । पुरस्तात्क्रिरे । यद्यदादेवो वृत्रोऽसुरो देवानभ्यौहिष्ट संयामार्थमभिगतवान् ॥
औहितिर्यतिकर्मा ॥ किंचास्मिन्काले स्वर्षाता स्वर्षाती संयाम इन्द्रं वृणते । संभजति स्म । मरुत इति शेषः ।
मरुतो हीन्द्रं देवेषु पलायितेषु समभजन्नित्यर्थः । अधुना पुरो दधिर इति संबंधः ॥

अ॒ध॒ द्यौश्चि॑त्ते॒ अप॒ सा नु॒ वज्रा॑द्द्वि॒तान॑म॒द्भिय॑सा॒ स्वस्य॑ म॒न्योः ।

अ॒हिं यदि॑न्द्रो॒ अभ्यो॑ह॒सानं॒ नि चि॑द्वि॒श्वायुः॒ शय॑थे ज॒घान॑ ॥ ९ ॥

अ॒ध॒ । द्यौः । चि॒त् । ते॒ । अप॑ । सा । नु॒ । वज्रा॑त् । द्वि॒ता । अ॒न॒मत् । भि॒यसा॑ । स्वस्य॑ । म॒न्योः ।

अ॒हिं । यत् । इन्द्रः॑ । अ॒भि । ओ॒ह॒सानं॑ । नि । चि॒त् । वि॒श्वऽआ॑युः । शय॑थे । ज॒घान॑ ॥ ९ ॥

सा प्रसिद्धा देवानामाश्रयत्वेन द्यौश्चित् द्युलोकोऽपि हे इन्द्र अधाधुनास्मिन्काले द्विता द्विधा द्विप्रका-
रात्ते त्वदीयाद्विज्ञात्स्वस्यात्मीयान्नन्योः क्रोधाच्च भियसा मयेनापानमत् । अपननाम । नु इति पूरणः ।
विश्वायुर्बद्ध इन्द्रो यद्यदाभ्योहसानमभिगच्छंतमहिं वृत्रं शयथे शयननिमित्ते । मरणायेत्यर्थः । नि जघान
न्यवधीत् । चिदिति पूरणः । यदा वृत्रं जघानास्मिन्काले द्यौर्ननामिति संबंधः ॥

अ॒ध॒ त्वष्टा॑ ते म॒ह उ॒य॒ वज्रं॑ स॒हस्रं॑भृष्टिं ववृ॒तच्छ॑तार्थि॒ ।

नि॒काम॑म॒रम॑णसं येन॒ नव॑त॒महिं॑ सं पि॒ण्ण॑गृजीषिन् ॥ १० ॥

अ॒ध॒ । त्वष्टा॑ । ते । म॒हः । उ॒य॒ । वज्रं॑ । स॒हस्रं॑ऽभृष्टिं । ववृ॒तत् । श॒तऽअ॒र्थि॒ ।

नि॒ऽकामं॑ । अ॒रऽम॑नसं । येन॒ । नव॑तं । अ॒हिं । सं । पि॒ण्ण॑क् । ऋ॒जी॒षिन् ॥ १० ॥

अधाधुना हे उयोद्गर्णबलेन्द्र महो महतस्ते तव त्वष्टा देवशिल्पी वज्रं ववृतत् । न्यवर्तयत् । निष्पन्नं कृत-
वान् । कीदृशं । सहस्रमृष्टिं सहस्रधारं शतांश्रिं शतपर्वाणं । हे ऋजीषिन् गतरससोमवन्निद्र त्वं येन वज्रेण
निकामं । नियतः कामो यस्य तं । अरमणसं । शत्रूणामरमभिगंतु मनो यस्य तं । नवंतं शब्दायमानमहिं
वृत्रमसुरं सं पिणक् संपिष्टवानसि तं वज्रं कृतवानित्यर्थः ॥ ॥२॥

वर्धान्यं विश्वे मरुतः सजोषाः पचच्छतं महिषाँ इन्द्र तुभ्यं ।

पूषा विष्णुस्त्रीणि सरांसि धावन्वृत्रहणं मदिरमंशुमस्मै ॥११॥

वर्धान् । यं । विश्वे । मरुतः । सजोषाः । पचत् । शतं । महिषान् । इन्द्र । तुभ्यं ।

पूषा । विष्णुः । वीणि । सरांसि । धावन् । वृत्रहणं । मदिरं । अंशुं । अस्मै ॥११॥

सजोषाः सह प्रीयमाणा विश्वे मरुतः सर्वे देवा हे इन्द्र यं त्वां वर्धान् स्तोत्रैर्वर्धयति हे इन्द्र तस्मै तुभ्यं
पूषितन्नामको देवो विष्णुरितन्नामकश्च शतं शतसंख्याकात्महिषान् पुंयशून् पचत् । पचत् । अपि चास्मै तुभ्यं
सरांसि द्रोणकलशपूतभृदाधवनीयाख्यानि वीणि पात्राण्यंशु सोमं धावन् । अगच्छन् । सोमैः पात्राणि पूर्यत
इत्यर्थः । कीदृशं सोमं । मदिरं मदकरं वृत्रहणं वृत्राणां शत्रूणां हंतारं । अत्र वृत्रहञ्शब्देन सोमोऽभिधीयते ।
पीते हि सति सोमे वृत्राणि हंतुमिन्द्रः समर्थो भवतीति यावत् ॥

आ क्षोदो महि वृतं नदीनां परिष्ठितमसृज ऊर्मिमपां ।

तासामनु प्रवतं इन्द्र पंथां प्रादयो नीचीरपसः समुद्रं ॥१२॥

आ । क्षोदः । महि । वृतं । नदीनां । परिऽस्थितं । असृजः । ऊर्मि । अपां ।

तासां । अनु । प्रऽवतः । इन्द्र । पंथां । प्र । प्रादयः । नीचीः । अपसः । समुद्रं ॥१२॥

हे इन्द्र त्वं महि महवृतं वृत्रेण परिवृतमाच्छादितं परिष्ठितं परितः स्थितं नदीनां सिंधूनां संबंधि चोद-
उदकमासृजः । आ समंतात्सृष्टवानसि । येन नद्यः पूर्णाः प्रवहेयुस्तदित्यर्थः । अपामुदकानामूर्मिं समूहं सृष्ट-
वानसि । पुनर्वचनमादरार्थं । हे इन्द्र तासां नदीनां संबंधिनः पंथां पथो मार्गान् प्रवतः प्रवणानन्वकाशीरिति
शेषः । अन्वित्युपसर्गयोग्यक्रियाध्याहारः । किंच नीचीः प्रवणामिमुखीः । वेगयुक्ता इत्यर्थः । अपसोऽप उद-
कानि । अपस इत्यप एवाधेयं वर्तते । समुद्रमुदधिं प्रादयः । प्रागमयः । अत्रादयतिर्नयनकर्मा ॥

एवा ता विश्वा चकृवांसमिन्द्रं महामुग्रमंजुर्यं सहोदां ।

सुवीरं त्वा स्वायुधं सुवज्रमा ब्रह्म नव्यमवसे ववृत्यात् ॥१३॥

एव । ता । विश्वा । चकृऽवांसं । इन्द्रं । महं । उग्रं । अंजुर्यं । सहऽदां ।

सुऽवीरं । त्वा । सुऽआयुधं । सुऽवज्रं । आ । ब्रह्म । नव्यं । अवसे । ववृत्यात् ॥१३॥

हे इन्द्र त्वा त्वां नव्यं नूतनमन्यैरकृतपूर्वं ब्रह्मास्त्राभिः कृतं स्तोत्रमवसेऽस्माकं रक्षणाया ववृत्यात् ।
आवर्तयतु । कीदृशं त्वां । एवैवमुक्तप्रकरणे ता तानि प्रसिद्धानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि कर्माणि चक्रवांसं
कृतवंतमिन्द्रमीश्वरं महं महान्तमुग्रमोजस्विनमंजुर्यमजरं सहोदां सहसो बलस्य दातारं सुवीरं शोभना वीरा
मरुतो यस्य तं स्वायुधं शोभनायुधं सुवज्रं शोभनवज्रोपेतं ॥

स नो वाजाय अवंस इषे च राये धैहि द्युमत इन्द्र विप्रान् ।

भरश्वाजे नृवतं इन्द्र सूरिन्दिवि च स्मैधि पायं न इन्द्र ॥१४॥

सः । नः । वाजाय । अवसे । इषे । च । राये । धेहि । द्युऽमतः । इंद्र । विप्रान् ।

भरतऽवाजे । नृऽवतः । इंद्र । सूरिन् । दिवि । च । स्म । एधि । पार्यै । नः । इंद्र ॥ १४ ॥

हे इंद्र स त्वं शुमतो दीप्तिमतो विप्रास्त्रिधाविनो नोऽस्मान्वाजाय बलाय अवसे यशस इषे चाज्ञाय च राये धनाय धेहि । धारय । अपि च हे इंद्र भरद्वाजे मयि नृवतो मनुष्यवतः । परिचारकयुक्तानित्यर्थः । सूरिन् तव स्तोतृन् पुत्रपौत्रान् कुर्विति शेषः । हे इंद्र त्वं पार्यै पारणीय आगामिनि च दिवि दिवस एधि स नः । अस्माकं रचिता खलु भवेत्यर्थः ॥

षष्ठेऽहनि तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिग्रस्त्रेऽनुरूपतृचस्याया वाजमिति तृतीया । सूचितं च । अया वाजं देवहितं सनेमेति स्तोत्रियानुरूपी । आ० ८. ३. इति ॥

अया वाजं देवहितं सनेम मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ १५ ॥

अया । वाजं । देवऽहितं । सनेम । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ १५ ॥

अयानया सुत्या देवहितं देवेन द्योतमानेन्द्रेण दत्तं वाजमन्नं सनेम । वयं संभजेम । अपि च सुवीराः शोभनपुत्रोपेता वयं शतहिमाः शतं संवत्सरान् मदेम । हृष्याम ॥ ३ ॥

तमु द्रुहीति पंचदशर्चं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यायं त्रैष्टुभमिंद्रं । तथा चानुक्रम्यते । तमु द्रुहीति ॥ अभिजिति निष्केवत्य एतन्निविधानं । सूचितं च । तमु द्रुहीति मध्यंदिनः । आ० ८. ५. इति ॥ इंद्राग्न्योः कुलायनाग्न्येकाहिऽपि निष्केवत्य एतन्निविधानं । सूचितं च । तिष्ठा हरी तमु द्रुहीति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवत्ये । तथैव पंचमारण्यके सूचितं । तमु द्रुहि यो अभिभूत्योजाः सुत इत्वं निमिष इंद्र सोम इति चीणि । ऐ० आ० ५. २. २. इति ॥

तमु द्रुहि यो अभिभूत्योजा वन्वन्वातः पुरुहूत इंद्रः ।

अषाढ्ममुयं सहमानमाभिर्गीर्भिर्वर्ध वृषभं चर्षणीनां ॥ १ ॥

तं । ऊं इति । स्तुहि । यः । अभिभूतिऽओजाः । वन्वन् । अवातः । पुरुऽहूतः । इंद्रः ।

अषाढ्मं । उयं । सहमानं । आभिः । गीऽभिः । वर्ध । वृषभं । चर्षणीनां ॥ १ ॥

अभिभूत्योजा अभिभावकतेजा वन्वन् शत्रून् हिंसन् अवातः शत्रुभिरहिंसितः ॥ वनोतेर्निष्ठांतस्य नञ्पूर्वस्य रूपं । यद्वा वातेर्वातं ॥ अनभिगतः पुरुहूतो बह्मभिराहूतो य इंद्रोऽस्तीति शेषः । हे भरद्वाज तमु द्रुहि । तमेवेन्द्रं स्तुहि । अपि चाभिर्वच्यमाणाभिर्गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिस्तमिंद्रं वर्ध । वर्धय । कीदृशं । अषाढ्म-मनभिभूतमुग्रमुन्नूर्णमोजस्विनं वा सहमानं शत्रून् अभिवतं चर्षणीनां प्रजानां संबंधिनं वृषभं वर्षितारं ॥

स युध्मः सत्वा खजकृत्समद्वा तुविमृक्षो नदनुमाँ ऋजीषी ।

बृहद्रेणुश्च्यवनो मानुषीणामेकः कृष्टीनामभवत्सहावा ॥ २ ॥

सः । युध्मः । सत्वा । खजऽकृत् । समत्ऽवा । तुविऽमृक्षः । नदनुऽमान् । ऋजीषी ।

बृहत्ऽरेणुः । च्यवनः । मानुषीणां । एकः । कृष्टीनां । अभवत् । सहऽवा ॥ २ ॥

बृहद्रेणुर्बृहतो महतो रेणोः पांसोश्च्यपकः । संयामेध्विति यावत् । एको मुख्यः सहावा बलवान् स इंद्रो मानुषीणां मनोः संबंधिनीनां कृष्टीनां प्रजानां यजमानानां च्यवनोऽभिनंताभवत् । आसीत् । कीदृशः । युध्मो योद्धा सत्वा दाता ॥ सनोतिरिदं रूपं ॥ खजकृत् खजानां संयामाणां कर्ता ॥ खज इति संयामनामैतत् ॥

समद्वा । यजमानैः सह मदः समत् तद्वान् । तुविम्रश्च ॥ मृचतिः संस्नेहनकर्मा ॥ तुवीनां बहूनां वर्षणेन संस्नेहनकर्ता नदनुमान् शब्दवानृजीवी । ऋजीवशब्देन सवनद्वयामिषुतः पुनस्तृतीयसवनेऽप्यभिषुतः सोम उच्यते । तद्वान् ॥

त्वं ह नु त्यददमायो दस्यूरेकः कृष्टीरवनोऽरार्याय ।

अस्ति स्विन्नु वीर्यं तत् इन्द्र न स्विदस्ति तदृतुथा वि वोचः ॥ ३ ॥

त्वं । ह । नु । त्यत् । अदमयः । दस्यून् । एकः । कृष्टीः । अवनोः । आर्याय ।

अस्ति । स्विन् । नु । वीर्यं । तत् । ते । इन्द्र । न । स्विन् । अस्ति । तत् । ऋतुऽथा ।
वि । वोचः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वत्स्य स त्वं । त्वदिति तच्छब्दपर्यायः । अत्र लिंगव्यत्ययः । दस्यून् कर्महीनान् जनान् नु विप्रम-
दमयः । दांताग्नकरोः । इन्द्रशब्दः पुरणार्थः । अपि चैको मुख्यस्त्वं कृष्टीः पुत्रदासादीनार्याय कर्मकृते जनाया-
वनोः । अददाः । एवं सुवत्तपृषिरिन्द्रं यदा नाद्राचीत्तदा तस्य वीर्यसङ्गावे विचिकित्समानः परार्धर्चमाह ।
हे इन्द्र ते तव यत्पूर्वमुक्तं तद्वीर्यं सामर्थ्यं स्विन्मस्ति । किंस्विन्नवति । स्विन्मिति विचिकित्सायां । यद्वा नास्ति
स्विन् । तद्वलमृतुथा काले काले वि वोचः । विशेषेण ब्रूहि ॥

सदिद्धि ते तुविजातस्य मन्ये सहः सहिष्ठ तुरतस्सुरस्य ।

उग्रमुग्रस्य तवसस्तवीयोऽरधस्य रधतुरो बभूव ॥ ४ ॥

सत् । इत् । हि । ते । तुविऽजातस्य । मन्ये । सहः । सहिष्ठ । तुरतः । तुरस्य ।

उग्रं । उग्रस्य । तवसः । तवीयः । अरधस्य । रधऽतुरः । बभूव ॥ ४ ॥

पूर्वमंत्र इन्द्रस्य बलसदसङ्गावं सदिह्यानया बलमस्थेवेत्यवधारयन्नाह । हि यस्मादर्थे । हि यस्मात्कार-
णात् हे सहिष्ठ बलवत्तमेन्द्र तुविजातस्य बज्रयज्ञेषु प्रादुर्भूतस्य तुरतोऽस्मान् हिंसतस्सुरस्य शत्रूणां हिंसितुर्ब-
लवतो वा ते तव सहो बलं सदिद्विद्यमानमेवाहं मन्ये । उग्रस्योजस्विनस्तवसः प्रवृद्धस्थारधस्य शत्रुभिर्वशीकर्तु-
मशक्यस्य ॥ रधर्वशीकरणार्थस्य रूपं ॥ रधतुरो वशीकरणीयानां सपत्नानां हिंसकस्य तव बलं बभूव ।
भवत्येव । कीदृशं । उग्रमुग्रं तवीयः प्रवृद्धतरं । यतस्त्वं वृत्रादीन् शत्रून् हंस्यतस्ते बलं विद्यत एवेत्यर्थः ॥

तन्नः प्रत्नं सख्यमस्तु युष्मे इत्या वदन्निर्वलमंगिरोभिः ।

हन्नच्युतच्युहस्मेषयंतमृणोः पुरो वि दुरो अस्य विश्वाः ॥ ५ ॥

तत् । नः । प्रत्नं । सख्यं । अस्तु । युष्मे इति । इत्या । वदन्ऽभिः । वलं । अंगिरऽभिः ।

हन् । अच्युतऽच्युत् । दस्म । इषयंतं । ऋणोः । पुरः । वि । दुरः । अस्य । विश्वाः ॥ ५ ॥

प्रत्नं पुराणं । चिरकालानुवर्तीत्यर्थः । तत्प्रसिद्धं नोऽस्मदीयं सख्यं सुखसौतुल्यचणं सखित्वं हे इन्द्र युष्मे
युष्मास्वस्तु । पूजार्थं बज्रवचनं । हे अच्युतच्युदच्युतानामविचलितानां आश्रयक हे दस्म दर्शनीयेन्द्र त्वमिषयंत-
मायुधानि प्रेरयंतं बलमेतन्नामानमसुरमित्या सत्यमेव वदन्निस्त्वां सुवन्निरंगिरोभिः सह हन् । हतवानसि ।
अपि चास्य वलस्य पुरो नगराणि ऋणोः । व्यगमयः । विद्युक्तान्यकार्षीरित्यर्थः । विश्वाः सर्वा दुरः पुरीणां
द्वारस्थ ऋणोः ॥ ४ ॥

स हि धीभिर्हव्यो अस्त्युय ईशानकृन्महति वृचतूर्ये ।

स तोकसाता तनये स वज्री वितंतसाय्यो अभवत्समत्सु ॥ ६ ॥

सः । हि । धीभिः । हव्यः । अस्ति । उयः । ईशानऽकृत् । महति । वृचऽतूर्ये ।

सः । तोकऽसाता । तनये । सः । वज्री । वितंतसाय्यः । अभवत् । समत्सु ॥ ६ ॥

उय ओजस्वीशानकृत् । स्तोतृनीशानान् समर्थान्करोतीतीशानकृत् । स इंद्रो महति प्रभूते वृचतूर्ये संयामे । वृचतूर्य इति संयामनामैतत् । धीभिः स्तोतृभिः स्तुतिभिर्वा हव्यो जयार्थमिराह्णातव्योऽस्ति । भवति । हिशब्दः पादपूरणः । तोकसाता तोकस्य पुत्रस्य सातौ लामे निमित्ते तनये तत्पुत्रे निमित्ते सति स इंद्र आह्णातव्योऽस्ति । वज्री वज्रवान् स इंद्रः समत्सु संयामेषु वितंतसाय्यो विशेषेण विस्तार्यः स्तोत्रैर्बद्धनीयोऽभवत् । भवति । यद्वा । वितंतसाय्यः शत्रूणां हिंसकः ॥ तंतस इति धातुर्हिंसाकर्मा । तस्य कर्तरि क्त्वं ॥

स मज्मना जनिम मानुषाणाममर्त्येन नास्नाति प्र सस्रे ।

स द्युम्नेन स शर्वसोत राया स वीर्येण नृतमः समोकाः ॥ ७ ॥

सः । मज्मना । जनिम । मानुषाणां । अमर्त्येन । नास्नाति । अति । प्र । सस्रे ।

सः । द्युम्नेन । सः । शर्वसा । उत । राया । सः । वीर्येण । नृतमः । संऽओकाः ॥ ७ ॥

स इंद्रोऽमर्त्येन विनाशरहितेन नास्ना शत्रूणां नमयिष्या मज्मना बलेन । मज्मनेति बलनामैतत् । मानुषाणां मनुष्याणां जनिम जन्म । संघमित्यर्थः । अति प्र सस्रे । अतिप्रपदे । स इंद्रो द्युम्नेन यशसा समोकाः समानस्थानो भवति । किंच स इंद्रः शर्वसा बलेन समोका भवति । उतापि च नृतमो नेतृतमः स इंद्रो राया धनेन वीर्येण सामर्थ्येन च समोका भवति ॥

स यो न मुहे न मिथू जनो भूत्सुमंतुनामा चुमुरि धुनिं च ।

वृणक्पिपुं शंबरं शुष्णमिंद्रः पुरां च्यौत्नाय शयथाय नू चित् ॥ ८ ॥

सः । यः । न । मुहे । न । मिथु । जनः । भूत् । सुमंतुऽनामा । चुमुरि । धुनिं । च ।

वृणक् । पिपुं । शंबरं । शुष्णं । इंद्रः । पुरां । च्यौत्नाय । शयथाय । नू । चित् ॥ ८ ॥

य इंद्रो न मुहे संयामे कदापि न मुह्यति । यश्च मिथु मिथ्या वृथा जनो जनयिता न भूत् न भवति किंतु सुमंतुनामा प्रज्ञाननामा । प्रख्यातनामित्यर्थः । स इंद्रः पुरां शत्रुसंबन्धिनीनां पुरीणां च्यौत्नाय च्यवनाय नाशनाय शयथाय शत्रूणां मरणाय च नू चित् शीघ्रमेव कर्म कुरुत इति शेषः । तथा चुमुरि धुनिं चैतन्नामकावसुरी वृणक् । अवृणक् । हिंसितवानसि ॥ वृणक्तिर्हिंसाकर्मा ॥ अपि च पिपुं शंबरं शुष्णमेतन्नामकान् चीनमुरान् हिंसितवानसि ॥

उदावता त्वक्षसा पन्यसा च वृचहत्याय रथमिंद्र तिष्ठ ।

धिष्व वज्रं हस्त आ दक्षिणवाभि प्र मंद पुरुदच मायाः ॥ ९ ॥

उत्ऽअवता । त्वक्षसा । पन्यसा । च । वृचऽहत्याय । रथं । इंद्र । तिष्ठ ।

धिष्व । वज्रं । हस्ते । आ । दक्षिणऽवाभि । अभि । प्र । मंद । पुरुऽदच । मायाः ॥ ९ ॥

हे इंद्र उदवतोद्वज्जता ॥ अवतिरच गतिकर्मा ॥ त्वक्षसा शत्रूणां तनूकर्त्रा पन्यसा सुव्यतरेण बलेन

युक्तस्त्वं वृचहत्याय शत्रुहन्नाय स्वकीयं रथं च तिष्ठ । आरोह । तथा दक्षिणा दक्षिणे हस्ते पाणी वज्रं स्वकीयमायुधमा धिष्व । आधत्स्व । तदन्तरं हे पुरुदत्त ब्रह्मधनेन्द्र त्वमासुरीर्माया अभ्यभिगम्य प्र मंद । प्रकर्षेण जहि । अत्र मंदतिर्वधकर्मा ॥

अग्निर्न शुष्कं वनमिन्द्र हेती रक्षो नि धक्ष्यशनिर्न भीमा ।

गंभीरय ऋष्वया यो रुरोजाध्वानयदुरिता दंभयच्च ॥१०॥

अग्निः । न । शुष्कं । वनं । इन्द्र । हेतिः । रक्षः । नि । धक्षि । अशनिः । न । भीमा ।

गंभीरया । ऋष्वया । यः । रुरोज । अध्वनयत् । दुःऽइता । दंभयत् । च ॥१०॥

अग्निर्नाप्रिव । नशब्द उपमाधीयः । यथाग्निः शुष्कं गौरसं वनं वृचसमूहं दहति हे इन्द्र हेतिस्त्वदीयं वज्रं तद्वज्रवृत्ताशयति । तदेवाह । अशनिर्न भीमा । यथाशनिर्भीमा भवति तद्वज्रयंकरस्त्वं रक्षो राक्षसं नि धक्षि । वज्रेण नितरां दह । य इन्द्रो गंभीरया शत्रुभिरधर्षणीयया ऋष्वया महत्या ॥ ऋष्व इति महत्ता-मेतत् ॥ हेत्या रुरोज शत्रुत्वभञ्ज । अध्वनयत् युद्धे गर्जनलक्षणं शब्दं करोति । तथा च दुरिता दुरितानि दंभयच्च भिनत्ति च । स त्वं रक्षो नि धक्षीति पूर्वेणान्वयः ॥ ॥५॥

आ सहस्रं पृथिभिर्दि राया तुविद्युन्म तुविवाजैभिर्वाक् ।

याहि सूनो सहसो यस्य नू चिदेव ईशे पुरुहूत योतोः ॥११॥

आ । सहस्रं । पृथिऽभिः । इन्द्र । राया । तुविऽद्युन्म । तुविऽवाजैभिः । अर्वाक् ।

याहि । सूनो इति । सहसः । यस्य । नू । चित् । अदेवः । ईशे । पुरुऽहूत । योतोः ॥११॥

हे तुविद्युन्म ब्रह्मधन हे सहसः सूनो बलस्य पुत्रेन्द्र । ओजसो जातमुत मन्य एनं । ऋग्वे० १०. ७३. १०. इति नियमांतरे बलपुत्रत्वं सिद्धं । राया धनेन युक्तस्त्वं सहस्रं सहस्रेण । ब्रह्मभिरित्यर्थः । तुविवाजैभिर्ब्रह्मबलैः पृथिभिः । पतन्ति गच्छत्यमीभिरिति पंथानो वाहाः । तैरर्वाक् मदभिमुखः सन् आ याहि । आगच्छ । हे पुरुहूत ब्रह्मभिराहतेन्द्र यस्य तव योतोर्बलादिभिः पृथक्कृतुमदेवः कश्चिदसुरो नू चिदीशे नेष्टे । अत्र नू चिदिति निषेधार्थे वर्तते ॥

प्र तुविद्युन्मस्य स्थविरस्य घृष्वेर्दिवो ररप्शे महिमा पृथिव्याः ।

नास्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति न प्रतिष्ठिः पुरुमायस्य सह्योः ॥१२॥

प्र । तुविऽद्युन्मस्य । स्थविरस्य । घृष्वेः । दिवः । ररप्शे । महिमा । पृथिव्याः ।

न । अस्य । शत्रुः । न । प्रतिऽमानं । अस्ति । न । प्रतिऽस्थिः । पुरुऽमायस्य । सह्योः ॥१२॥

तुविद्युन्मस्य ब्रह्मयज्ञसो ब्रह्मधनस्य वा स्थविरस्य प्रवृद्धस्य घृष्वेः शत्रूणां घर्षकस्त्रिन्द्रस्य महिमा महत्त्वं दिवो बुल्लोकात्पृथिव्या भूमेश्च प्र ररप्शे । प्ररिचि । विरप्शीति महत्तामसु पाठात् नास्मां च प्रायेण धातु-जन्यत्वात् रप्शतिरत्रातिशयवाची । पुरुमायस्य ब्रह्मप्रज्ञस्य सह्योः शत्रूणामभिभवितुरस्त्रिन्द्रस्य शत्रुः शातयिता नास्ति । प्रतिमानं प्रतिनिधिर्नास्ति । अस्य प्रतिष्ठिः प्रतिष्ठाअयो नास्ति । स एव सर्वस्य प्रतिष्ठित्वर्थः ॥

प्र तत्रे अद्या करणं कृतं भूक्तुत्सं यदायुर्मतिथिग्वमस्मै ।

पुरु सहस्रा नि शिशा अभि क्षामुन्नूर्वयाणं धृषता निनेथ ॥१३॥

प्र। तत्। ते। अद्य। करणं। कृतं। भूत्। कुत्सं। यत्। आयुं। अतिथिऽग्वं। अस्मै।
पुरु। सहस्रा। नि। शिशाः। अभि। स्त्रां। उत्। तूर्वयाणं। धृषता। निनेष ॥१३॥

अथेदानीमपि हे इंद्र ते त्वया कृतं करणं तत्कर्म प्र भूत् । प्रभवति । प्रकाशते । किं तदित्युच्यते । कुत्सं
मुष्णाद्राचसादेतन्नामानमुषिं चायुं शत्रुभ्यः सकाशादेतत्संज्ञकं पीरुरवसमतिथिग्वमतिथीनामभिगंतारं दि-
वोदासं च शंबरारद्ररश्मिरेति यत्करणं तत्प्रभवतीति पूर्वेषां संबंधः । ररश्मिरेति द्वितीयाश्रुतेरचितक्रियाधा-
हारः । अपि चास्मा अनंतरोक्तायातिथिग्वाय पुंस् पुंस्त्रिणि बहूनि सहस्रा सहस्राणि शंबरस्य धनानि नि
शिशाः । अददाः । इंद्रः शंबरं हत्वा तस्य धनानि दिवोदासाय ददावित्यर्थः । तथा हे इंद्र धृषता धर्षणेन
त्वदीयेन वज्रेण शंबरं हत्वा सां पृथिवीमभि अभिलक्ष्य पृथिव्यां वर्तमानं तूर्वयाणं त्वरितगमनं दिवोदासमु-
त्तिनेष । आपद्भ्य उदगमयः ॥

अनुक्तीनामन्येकाहे मरुत्वतीयशस्त्रेऽनु त्वाहिघ्न इति सूक्तमुखीया । सूत्रितं च । अनु त्वाहिघ्ने अध देव
देवा अनु ते दायि मह इंद्रियाय । आ० ९. ५. इति ॥

अनु त्वाहिघ्ने अध देव देवा मदन्विश्वे कवितमं कवीनां ।
करो यत्र वरिवो बाधिताय दिवे जनाय तन्वे गृणानः ॥१४॥
अनु। त्वा। अहिऽघ्ने। अध। देव। देवाः। मदन्। विश्वे। कविऽतमं। कवीनां।
करः। यत्र। वरिवः। बाधिताय। दिवे। जनाय। तन्वे। गृणानः ॥१४॥

हे देव द्योतमानेन्द्र त्वा त्वामधास्मिन्काले विश्वे सर्वे देवाः स्तोतारोऽहिघ्ने मेघहननाय । वृष्टिप्रदाना-
येत्यर्थः । अनु मदन् । अनुमदन्ति । अनुसुवन्ति । कीदृशं त्वां । कवीनां मेधाविनां मध्ये कवितममद्यंतं कविं ।
यत्र यस्मिन्काले गृणानः स्तोतृभिः स्तूयमानस्त्वं बाधिताय दारिद्र्यादिभिः पीडिताय दिवे स्तोत्रे जनाय तन्वे
स्तोतृणां तनयाय च वरिवो धनं करः अकरोः अददाः । अथवा हे देवेन्द्र अधास्मिन्काले विश्वे सर्वे देवाः
सुराः । अहर्षुव एवोच्यते । तस्य हननाय कवीनां कवितमं त्वामनुमदन्ति । यत्र यस्मिन् स्तोत्रे सति बाधिता-
यामुरैः पीडिताय दिवे दुल्लोकनिवासाय जनाय तन्वे शोभायै वृत्रहननेन तव शोभार्थं वरिवश्चकर्थ ॥

अनु द्यावापृथिवी तत्र ओजोऽमर्त्या जिहत इंद्र देवाः ।
कृष्व। कृत्नो अकृतं यत्ते अस्त्युक्थं नवीयो जनयस्व यज्ञैः ॥१५॥
अनु। द्यावापृथिवी इति। तत्। ते। ओजः। अमर्त्याः। जिहते। इंद्र। देवाः।
कृष्व। कृत्नो इति। अकृतं। यत्। ते। अस्ति। उक्थं। नवीयः। जनयस्व। यज्ञैः ॥१५॥

हे इंद्र ते त्वदीयं तत्प्रसिद्धमोजो बलं द्यावापृथिवी अनु जिहति । अमर्त्या अमरणाधर्माणो देवास्त्वदीयं
बलमनु जिहते । अनुगच्छन्ति । हे कृत्नो बहूनां कर्मणां कर्तसे त्वदीयमकृतं यत्कर्मस्ति तत्कृष्व । कृष्व ।
तदन्तरं यच्चैर्यज्ञेषु नवीयो नवतरमुक्थं स्तोत्रं जनयस्व ॥ ६ ॥

महाँ इंद्र इति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं चैष्टुभमैन्द्रं । अनुक्तांतं च । महान्तस्प्रोनेति ॥ माध्यं-
दिने सवने सोमातिरेके शस्त्रं भवति । तत्रेदं सूक्तं । सूचितं च । महाँ इंद्रो नृवद्विष्णोर्नु कं । आ० ६. ७. इति ॥
समूह्ये द्वितीये छंदोमे मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । सूचितं च । महाँ इंद्रो नृवदिति मरुत्वतीयं । आ०
८. ७. इति ॥

महौ इंद्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विबर्ही अमिनः सहोभिः ।

अस्मद्यगवावृधे वीर्यीयोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ॥ १ ॥

महान् । इन्द्रः । नृऽवत् । आ । चर्षणिऽप्राः । उत । द्विऽबर्हीः । अमिनः । सहऽभिः ।

अस्मद्यक् । ववृधे । वीर्यीय । उरुः । पृथुः । सुऽकृतः । कर्तृऽभिः । भूत् ॥ १ ॥

नृवत् यथा नेता राजा भूत्यादीनां कामानां पूरयिता तद्वत् चर्षणिप्राश्चर्षणीनां स्तोतृजनानां कामानां पूरको महान्भूत इन्द्र आ गच्छतु । आ इत्युपसर्गदर्शनाद्बलित्वत्वाख्यातस्याध्याहारः । उतापि च द्विबर्ही द्वयोर्लोकयोः परिवृढः सहोभिः शत्रुबलैरमिनोऽहिंसनीय इन्द्रोऽस्मद्यगस्यदभिमुखं यथा भवति तथा वीर्याय वीरकर्मकरणाय ववृधे । वर्धते । उरुः शरीरेण विस्तीर्णः पृथुर्गुणैः प्रथितः कर्तृभिर्द्यजमानैः सुकृतो भूत् । सुष्ठु परिचरितो भवति ॥

इंद्रमेव धिषणा सातये धाद्वहंतमृष्वमजरं युवानं ।

अषांहेन शवसा मृषुवांसं सद्यश्चिद्यो वावृधे असामि ॥ २ ॥

इंद्र । एव । धिषणा । सातये । धात् । वृहंतं । ऋष्वं । अजरं । युवानं ।

अषांहेन । शवसा । मृषुऽवांसं । सद्यः । चित् । यः । ववृधे । असामि ॥ २ ॥

धिषणास्मदीया क्षुतिः सातये दानयिंद्रमेव धात् । धारयति । कीदृशं । वृहंतं महांतमृष्वं गंतारमजरं जरारहितं युवानं नित्यतरुणमषांहेन शत्रुभिरनभिभूतिन शवसा बलेन मृषुवांसं प्रवृद्धं ॥ अयतेरिदं रूपं ॥ य इन्द्रः सद्यश्चित्तव्य एव जातमात्रः सन् असाभ्यनल्पमधिकं यथा भवति तथा ववृधे वर्धते ॥

पृथू करस्त्रा बहुला गभस्ती अस्मद्यक् सं मिमीहि श्रवांसि ।

यूथेव पश्वः पशुपा दमूना अस्माँ इद्राभ्या ववृत्स्वाजौ ॥ ३ ॥

पृथू इति । करस्त्रा । बहुला । गभस्ती इति । अस्मद्यक् । सं । मिमीहि । श्रवांसि ।

यूथाऽइव । पश्वः । पशुऽपाः । दमूनाः । अस्मान् । इन्द्र । अभि । आ । ववृत्स्व । आजौ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं पृथू विस्तीर्णी करस्त्रा कर्मणां कर्तारौ बज्रला बज्रप्रदौ गभस्ती त्वदीयौ बाह्व श्रवांस्त्राजानि । दातुमिति शेषः । अस्मद्यगस्यदभिमुखं सं मिमीहि । कुरु । किंच हे इन्द्र दमूना दांतमनास्त्वमाजौ संयामे ऽस्मानभ्या ववृत्स्व । अभ्यावर्तस्व । तच्च दृष्टांतः । पशुपाः पशूनां पालकः पश्वः पशूनां यूथेव यूथानि यथावर्तयति तद्वत् ॥

तं व इंद्रं चितिनमस्य शकैरिह नूनं वाजयंतो हुवेम ।

यथा चित्पूर्वं जरितारं आसुरनैद्या अनवद्या अरिष्टाः ॥ ४ ॥

तं । वः । इंद्रं । चितिनं । अस्य । शकैः । इह । नूनं । वाजऽयंतः । हुवेम ।

यथा । चित् । पूर्वं । जरितारः । आसुः । अनैद्याः । अनवद्याः । अरिष्टाः ॥ ४ ॥

नूनमद्येहास्मिन्यज्ञे वाजयंतोऽग्नमिच्छंतो वयं स्तोतारः शकैः शक्तैः समर्थैरस्य तव सहायैर्महद्भिः सहितं चितिनं शत्रूणां चातकं । नाशकमित्यर्थः । इन्द्रं परमेश्वरं तं वः प्रसिद्धं त्वां ऊवेम । जुमः । यथा चित्पूर्वं पुरातना जरितारः स्तोतारोऽनेद्या अनिवा अनवद्याः पापरहिता अरिष्टा अहिंसिता आसुः बभूवुः हे इन्द्र त्वत्प्रसादाद्ययमपि तथैव भवेमेत्यर्थः ॥

धृतव्रतो धनदाः सोमवृद्धः स हि वामस्य वसुनः पुरुषुः ।

सं जग्मिरे पथ्याऽरायो अस्मिन्समुद्रे न सिंधवो यादमानाः ॥५॥

धृतव्रतः । धनदाः । सोमवृद्धः । सः । हि । वामस्य । वसुनः । पुरुषुः ।

सं । जग्मिरे । पथ्याः । रायोः । अस्मिन् । समुद्रे । न । सिंधवः । यादमानाः ॥५॥

स हि स खल्विन्द्रो धृतव्रतो धृतकर्मा । धनदाः स एव धनप्रदः । कीदृशस्य धनस्येत्याकांशायामुपसर्जनी-
भूतस्यापि धनस्य विशेषणी वामस्य वसुन इति । वामस्य वगनीयस्य वसुनः श्रेष्ठस्य । यद्वा । वसुनो धनस्य
स्वामीति शेषः । सोमवृद्धः स एव सोमेन प्रवृद्धः । पुरुषुर्बृहन्नः स एव । अस्मिन्निद्र एव पथ्याः स्तोत्राणां
हितानि रायो धनानि सं जग्मिरे । संगच्छंते । तत्र दृष्टान्तः । सिंधवो नद्यः समुद्रे न यथा समुद्रे यादमाना
अभिगच्छन्त्यसदृत् ॥ ॥७॥

शविष्ठं न आ भर शूर शव ओजिष्ठमोजो अभिभूत उयं ।

विश्वा द्युम्ना वृष्ण्या मानुषाणामस्मभ्यं दा हरिवो मादयथ्यै ॥६॥

शविष्ठं । नः । आ । भर । शूर । शवः । ओजिष्ठं । ओजः । अभिभूते । उयं ।

विश्वा । द्युम्ना । वृष्ण्या । मानुषाणां । अस्मभ्यं । दाः । हरिष्वः । मादयथ्यै ॥६॥

हे शूर विक्रान्तिद्र शविष्ठं बलवत्तमं शवो बलं नोऽस्मभ्यमा भर । आहर । हे अभिभूते शत्रूणामभिभाव-
केन्द्र उयमप्रसह्यमोजिष्ठमोजस्वितममोजो दीप्तिमस्मभ्यमा भर । विश्वा विश्वानि सर्वाणि वृष्ण्या वृष्ण्यानि
सेचनसमर्थानि द्युम्ना द्युम्नानि द्योतमानानि यानि धनानि मानुषाणां मनुष्याणां भोग्यतया कल्पितानि हे
हरिवो हरिवन्निद्र तानि धनानि मादयथा अस्माद्विदितुमस्मभ्यं दाः । प्रयच्छ ॥

यस्ते मदः पृतनाषाठमृध इन्द्र तं न आ भर शूश्रुवासं ।

येन तोकस्य तनयस्य सातौ मंसीमहि जिगीवांसस्त्वोताः ॥७॥

यः । ते । मदः । पृतनाषाट् । अमृधः । इन्द्र । तं । नः । आ । भर । शूश्रुऽवासं ।

येन । तोकस्य । तनयस्य । सातौ । मंसीमहि । जिगीवांसः । त्वाऽजताः ॥७॥

पृतनाषाट् शत्रुसेनानामभिभवितामृधोऽहिंसितो यो मदो हर्षो हे इन्द्र ते त्वया देयः शूश्रुवासं प्रवृद्धं तं
मदं नोऽस्मभ्यमा भर । आहर । त्वोतास्त्वया रक्षिता जिगीवांसो जितव्रतो वयं तोकस्य पुत्रस्य तनयस्य
तत्पुत्रस्य च सातौ लाभे निमित्तभूते सति येन हर्षेण मंसीमहि त्वां सुवीमहि तमा भरति पूर्वैणान्वयः ॥

आ नो भर वृषणं शुष्ममिन्द्र धनस्पृतं शूश्रुवासं सुदक्षं ।

येन वंसाम् पृतनासु शत्रून्तवोतिभिरुत जामीरजामीन् ॥८॥

आ । नः । भर । वृषणं । शुष्मं । इन्द्र । धनस्पृतं । शूश्रुऽवासं । सुदक्षं ।

येन । वंसाम् । पृतनासु । शत्रून् । तव । जतिभिः । उत । जामीन् । अजामीन् ॥८॥

हे इन्द्र त्वं वृषणं वर्षितारं शुष्मं सेनालक्षणं बलं नोऽस्मभ्यमा भर । आहर । कीदृशं । धनस्पृतं धनस्य
पालकं शूश्रुवासं प्रवृद्धं सुदक्षं शोभनबलं । हे इन्द्र तवोतिभिस्त्वदीयाभी रक्षामिः पृतनासु संयामिषु ॥ पृतना

इति संयामनाम ॥ येन बलेन शत्रून्वसाम हनाम । उतेत्यत्र भिन्नक्रमः । जामीन्बधूनुतापि चाजामीन् शत्रून्
येन शुष्मेण वंसाम तं शुष्ममा भरेति पूर्वेण संबंधः ॥

आ ते शुष्मो वृषभ एतु पश्चादोत्तरादधरादा पुरस्तात् ।

आ विश्वतो अभि समेतर्वाडिन्द्रं द्युम्नं स्वर्वद्वेह्यस्मे ॥ ९ ॥

आ । ते । शुष्मः । वृषभः । एतु । पश्चात् । आ । उत्तरात् । अधरात् । आ । पुरस्तात् ।

आ । विश्वतः । अभि । सं । एतु । अर्वाङ् । इन्द्रं । द्युम्नं । स्वः ऽवत् । धेहि । अस्मे इति ॥ ९ ॥

हे इन्द्र वृषभो वर्षिता ते त्वदीयं शुष्मो बलमर्वाङ्मदभिमुखः सन् पश्चात्पश्चिमभागादेतु । आगच्छतु ।
उत्तरादुत्तरभागादागच्छतु । अधराद्वर्षिताश्चितु । पुरस्तात्पूर्वभागाद्वागच्छतु । विश्वतः सर्वस्याहिग्भागादभि
अस्मान्मिलित्या समेतु । सम्यगागच्छतु । हे इन्द्र त्वं स्वर्वत्सुखयुक्तं द्युम्नं धनमस्मे अस्मभ्यं धेहि । प्रयच्छ ॥

नृवत्त इन्द्र नृतमाभिरुती वैसीमहि वामं श्रोमतेभिः ।

ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन्था रत्नं महि स्थूरं बृहन्तं ॥ १० ॥

नृऽवत् । ते । इन्द्र । नृऽतमाभिः । जती । वंसीमहि । वामं । श्रोमतेभिः ।

ईक्षे । हि । वस्वः । उभयस्य । राजन् । धाः । रत्नं । महि । स्थूरं । बृहन्तं ॥ १० ॥

नृवन्ननुष्टेः परिचारकजनैर्युक्तं श्रोमतेभिः श्रोतवैर्यशोभिः सहितं वामं वननीयं धनं हे इन्द्र ते त्वत्तो
नृतमाभिर्नृतमाभिरुती जतिमी रक्षाभिर्वंसीमहि । वयं संभजेमहि । हि यस्मात्कारणात् हे राजन् राज-
मानेन्द्र त्वमुभयस्य पार्थिवस्य दिव्यस्य च वस्वो धनस्येचे ईशिषे तस्मात्कारणान्वहि महातं स्थूरं विपुलं बृहन्तं
गुणैः परिवृढं रत्नं रमणीयं धनं ॥ अत्र रत्नशब्दः पुङ्खिगः ॥ धाः । धेहि ॥

मरुत्वंतं वृषभं ववृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रं ।

विश्वासाहमवसे नूतनायोयं सहोदामिह तं हुवेम ॥ ११ ॥

मरुत्वंतं । वृषभं । ववृधानं । अकवऽअरिं । दिव्यं । शासं । इन्द्रं ।

विश्वऽसहं । अवसे । नूतनाय । उयं । सहऽदां । इह । तं । हुवेम ॥ ११ ॥

इहास्मिन्यज्ञे नूतनायाभिनवायावसे रक्षणाय तं प्रसिद्धमिन्द्रं हुवेम । शुभः । आह्वयामो वा । कीदृशं ।
मरुत्वंतं मरुद्भिर्युक्तं वृषभं कामानां वर्षितारं ववृधानं प्रवृद्धमकवारिमकुत्सितशत्रुं दिव्यं द्योतमानं शासं
शासितारं विश्वसहं विश्वस्य लोकस्याभिभवितारमुग्रमोजस्विनं सहोदां बलप्रदं ॥

जनं वज्रिन्महि चिन्मन्यमानमेभ्यो नृभ्यो रंधया येष्वास्मि ।

अधा हि त्वा पृथिव्यां शूरसातौ हवामहे तनये गोष्वप्सु ॥ १२ ॥

जनं । वज्रिन् । महि । चित् । मन्यमानं । एभ्यः । नृऽभ्यः । रंधय । येषु । अस्मि ।

अध । हि । त्वा । पृथिव्यां । शूरऽसातौ । हवामहे । तनये । गोषु । अप्सु ॥ १२ ॥

येषु येषां नृणां मध्येऽहमस्मि एको भवामि हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र त्वमेभ्यो नृभ्यो मनुष्येभ्यो महि महदत्वं-
तमात्मानं मन्यमानं जनं । बह्वमन्यमानमित्यर्थः । रंधय । वशीकुरु । विदिति पादपूरणः । अधाधुना

पृथिव्यां भूम्यां शूरसातौ युद्धे प्रवृत्ते सति तनये पुत्रे निमित्ते च गोषु पशुष्वप्सूदकेषु च निमित्तेषु हे इन्द्र त्वा
बुल्लोके स्थितं त्वां हवामहे । वयमाहुयामः ॥

वयं तं एभिः पुरुहूत सख्यैः शत्रोः शत्रोरुत्तर इत्याम ।

घ्नतो वृचाण्युभयानि शूर राया मदेम बृहता त्वोताः ॥ १३ ॥

वयं । ते । एभिः । पुरुऽहूत । सख्यैः । शत्रोः । शत्रोः । उत्तरैः । इत् । स्याम् ।

घ्नतः । वृचाणि । उभयानि । शूर । राया । मदेम् । बृहता । त्वाऽऊताः ॥ १३ ॥

हे पुरुहूत पुरुभिराहुतेन्द्र एभिः प्रसिद्धैः सख्यैः स्तोत्रलक्षणीः सखिकर्मभिस्तैः त्वया सह वयमुभयानि
जामिरूपाण्यजामिरूपाणि वृचाण्युभयानि घ्नतो हिंसतः शत्रोः शत्रोः सर्वस्याच्छत्रोत्तर इत्याम ।
अधिका एव भवेम । हे शूर विक्रान्तेन्द्र त्वोता वयं त्वया रक्षिताः संतो बृहता महता राया धनेन मदेम ।
हव्याम ॥ ॥ ८ ॥

द्यौर्न य इन्द्रेति त्रयोदशर्चं पंचमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्चमैन्द्रं चैष्टुभं । वि पिप्रोरित्थिषा सप्तमी दशाक्षरचतु-
ष्टययुक्ता विराट् । अनुक्रम्यते च । द्यौर्न वि पिप्रोर्विराडिति ॥ पृथ्व्यपडहस्य षष्ठेऽहनि तृतीयसवन उक्थ्यस्तो-
त्राणि यदि द्विपदासु सुवीरन् यदि वापिष्टोमसंस्थः स्थान्तदानीं माध्वंदिने सवनेऽक्षावाकः स्वशस्त्र
आरंभणीयाभ्य ऊर्ध्वमेतत्सूक्तं शंसेत् । सूचितं च । द्यौर्न य इन्द्रेत्यक्षावाकः । आ० ८ । इति ॥ इदमेव सूक्त-
मिन्द्राविष्णोस्तक्रांतिनामन्येकाहे निष्केवज्यानिविधानं । द्यौर्न य इन्द्रेति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. । इति ॥

द्यौर्न य इन्द्राभि भूमार्यस्तस्थौ रयिः शर्वसा पृत्सु जनान् ।

तं नः सहस्रभरमुर्वरासां दृद्धिं सूनीो सहसो वृचतुरं ॥ १ ॥

द्यौः । न । यः । इन्द्र । अभि । भूम । अर्यः । तस्थौ । रयिः । शर्वसा । पृत्सु । जनान् ।

तं । नः । सहस्रऽभरं । उर्वराऽसां । दृद्धिं । सूनीो इति । सहसः । वृचऽतुरं ॥ १ ॥

द्यौ रयिः पुत्ररूपं धनं शर्वसा बलेन पृत्सु संग्रामेष्वर्योऽरीन् शत्रून् जनानभि तस्थौ आक्रामेत् । तच्च
दृष्टान्तः । द्यौर्न । द्यौतमानः सूर्यो यथा भूम भूतान्याक्रामति तद्वत् । हे सहसः सूनीो बलस्य पुत्रेन्द्र त्वं तं पुत्रं
नोऽस्मभ्यं दृद्धिं । देहि । कीदृशं । सहस्रभरं सहस्रस्य धनस्य भर्तारमुर्वरासामुर्वराणां सख्याद्यानां भूमीनां
सर्जितारं संभक्तारं वृचतुरं वृचाणां शत्रूणां तरितारं तुर्वितारं वा ॥

दिवो न तुभ्यमन्विन्द्र सचासुर्यं देवेभिर्धायि विश्वं ।

अहिं यद्वृचमपो वन्निवांसं हन्त्रीषिन्विष्णुना सचानः ॥ २ ॥

दिवः । न । तुभ्यं । अन्तु । इन्द्र । सचा । असुर्यं । देवेभिः । धायि । विश्वं ।

अहिं । यत् । वृचं । अपः । वन्निऽवांसं । हन् । ऋजीषिन् । विष्णुना । सचानः ॥ २ ॥

दिवो न सूर्यायेव हे इन्द्र तुभ्यं सचा सत्यमेव विश्वं व्याप्तमसुर्यमसुरत्वं बलं देवेभिर्देवैः स्तोतृभिरनु धायि ।
बधायि । अकारि । स्तोत्रैः स्तूयमाना देवता बलवती भवतीत्यर्थः । हे ऋजीषिन् विगतरससोमैन्द्र विष्णुना
सचानः संगच्छमानस्त्वं ॥ षच समवाय इति धातो रूपं ॥ यद्येनासुर्येणाप उदकानि वन्निवांसं परिवृण्वंतम-
हिमागत्य हंतारं वृचमसुरं हन् अवधीः तद्वत्त्वं बधायीति पूर्वेण संबन्धः ॥

तूर्वे॒न्नो॒जी॒यान् त॒व स॒स्त॒वी॒यान् कृत॒ब्रह्मे॒न्द्रो वृ॒द्धम॒हाः ।

राजा॑भ॒वन्म॒धुनः॑ सो॒म्यस्य॑ वि॒श्वासां॑ यत्पु॒रां द॒र्नुमा॑वत् ॥ ३ ॥

तूर्वे॒न् । ओ॒जी॒यान् । त॒व सः॑ । त॒वी॒यान् । कृत॑ऽब्र॒ह्मा । इ॒न्द्रः । वृ॒द्धऽम॒हाः ।

राजा॑ । अ॒भ॒वत् । म॒धुनः॑ । सो॒म्यस्य॑ । वि॒श्वासां॑ । यत् । पु॒रां । द॒र्नुम् । आ॑वत् ॥ ३ ॥

यद्येन्द्रो विश्वासां सर्वासां पुरां पुरीणां दर्तुं दारकं वज्रमावत् प्रापत् तदा सोम्यस्य सोममयस्य मधुनो मधुररसस्य राजाभवत् । स्वाम्यासीत् । कीदृशः । तूर्वेन् हिंसकान् हिंसन्नो जीयानतिशयेनौजस्वी तवसो बलवतस्तवीयान्बलवन्तरः कृतब्रह्मा । कृतं ब्रह्म स्तोत्रं यस्मै स्तोतुमिः सः । अथवा कृतं दत्तं ब्रह्मान्नं येन स्तोतुम्यः सः । वृद्धमहा वृद्धतेजाः । एवम्भूत इन्द्रो राजाभवदिति ॥

श॒तैर॑प॒द्र॒ण्यं इ॒न्द्राच्च॑ द॒शो॒ण्ये क॒वये॒ऽर्के॑सा॒तौ ।

व॒धैः शु॒ष्णास्या॑शु॒षस्य॑ मा॒याः पि॒त्रो न॑रि॒रेची॑त्किं च॒न प्र ॥ ४ ॥

श॒तैः । अ॒प॒द्र॒न् । प॒ण्यः । इ॒न्द्र । अ॒र्च । द॒शऽओ॒ण्ये । क॒वये॑ । अ॒र्के॑ऽसा॒तौ ।

व॒धैः । शु॒ष्णास्य॑ । अ॒शु॒षस्य॑ । मा॒याः । पि॒त्रः । न । अ॒रि॒रेची॑त् । किं । च॒न । प्र ॥ ४ ॥

अचास्मिन्नर्केसातौ । अर्कोऽन्नं प्राप्यतेऽस्मिन्नित्यर्केसातियुद्धं । तस्मिन्दशोण्ये बङ्गहविष्कात्कवये मेधाविनः ॥ पंचम्यर्थे चतुर्थो ॥ हे इन्द्र त्वत्सहायात्कुत्साद्विभ्यतः पण्य एतन्नामकासुराः शतैः शतसंख्याकैर्बलिः सार्धमपद्रन् । अपाद्रवन् । अपलायन् । अपि चेन्द्रोऽशुषस्याशुष्कस्य । संपूर्णबलस्येत्यर्थः । शुष्णस्येतन्नामकासुरस्य कुत्सस्य शत्रोर्मायाः कपटान्वधिर्हननसाधनैरायुधैर्न प्रारिरेचीत् । प्ररिक्तानतिरिक्तान्नाकरोत् । पितृोऽन्नस्य । पितुरित्यन्ननामैतत् । किंचन किंचिदपि न प्रारिरेचीत् । तदीयमन्नं सर्वमप्यपाहारयत् ॥

म॒हो दु॒हो अ॒प वि॒श्वायु॑ धा॒यि व॒ज्रस्य॑ यत्प॒त॒ने पा॒दि शु॒ष्णाः ।

उ॒रु ष॑ स॒रथं॑ सा॒रथ्ये॑ क॒रिन्द्रः॑ कु॒त्साय॑ सूर्य॑स्य सा॒तौ ॥ ५ ॥

म॒हः । दु॒हः । अ॒प । वि॒श्वऽआ॒यु । धा॒यि । व॒ज्रस्य॑ । यत् । प॒त॒ने । पा॒दि । शु॒ष्णाः ।

उ॒रु । सः । स॒ऽरथं॑ । सा॒रथ्ये॑ । कः । इ॒न्द्रः । कु॒त्साय॑ । सूर्य॑स्य । सा॒तौ ॥ ५ ॥

यद्यदा स शुष्णोऽसुरो वज्रस्य पतने पाति पादि अगच्छत् । अस्त्रियतेत्यर्थः । तदा महो महतो द्रुहो द्रोग्धुः शुष्णस्य संबन्धि विश्वायु सर्वगतं । बलमिति शेषः । अप धायि । अपहितमकारि । तिरस्कृतमित्यर्थः । स इन्द्रः सारथ्ये सारथिभूताय कुत्साय सरथं समानरथं सूर्यस्य सातौ भजने निमित्तभूत उरु विस्तीर्णं यथा भवति तथा कः । अकरोत् । तथा चोक्तं । कुत्सायेन्द्रोऽसुरं शुष्णं जिघांसुः कुत्समात्मनः सारथिं कल्पयित्वा । अस्य शत्रुं शुष्णमहंस्ततश्च कुत्सस्य रथां बङ्गलां चकारेत्यनयोच्यत इति ॥ ॥ ९ ॥

प्र॒ श्ये॒नो न॑ म॒दि॒रमं॑शु॒मस्मै॑ शि॒रो दा॒सस्य॑ नमु॒चेम॑था॒यन् ।

प्राव॑न्न॒मीं सा॒प्यं स॒स॒तं पृ॒णया॑या स॒मिषा॑ सं स्व॒स्ति ॥ ६ ॥

प्र । श्ये॒नः । न । म॒दि॒रं । अं॑शु॒म् । अ॒स्मै । शि॒रः । दा॒सस्य॑ । नमु॒चेः । म॒था॒यन् ।

प्र । आ॒वत् । न॒मीं । सा॒प्यं । स॒स॒तं । पृ॒णक् । रा॒या । सं । इ॒षा । सं । स्व॒स्ति ॥ ६ ॥

श्वेनः सुपर्णश्च । नेत्ययं शब्दः समुच्चये वर्तते । अस्मा इन्द्राय मदि॒रं मद॒करमं॑शु सोमं । प्रेति आ इत्यस्यार्थे

वर्तते । आहरत् । उपसर्गदर्शनाच्चाख्यातमध्याह्नियते । किंचायमिन्द्रोऽपि दासस्य प्राणिनामुपबधितुर्नमुचेरे-
तन्नाम्नोऽसुरस्य शिरः शीर्षं मथायन् मंथनं कुर्वन् सायं सपथ पुत्रं ससंतं स्वयंतं नमीमेत्संज्ञकमृषिं प्रावत् ।
प्रारब्धत् । स्वस्थविनाशेन राया पश्चादिधनेनिषाज्ञेन च तमृषिं सं पृणक् । समयोजयत् ॥

वि पिप्रोरहिमायस्य दृह्याः पुरो वज्रिञ्छवसा न दर्दः ।

सुदामन्तरेकणो अप्रमृष्यमृजिश्चने दाचं दाशुषे दाः ॥ ७ ॥

वि । पिप्रोः । अहिऽमायस्य । दृह्याः । पुरः । वज्रिन् । शवसा । न । दर्दरिति दर्दः ।

सुऽदामन् । तत् । रेकणः । अप्रऽमृष्यं । मृजिश्चने । दाचं । दाशुषे । दाः ॥ ७ ॥

हे वज्रिन् वज्रवन्निद्र त्वमहिमायस्याहंज्यो माया यस्य पिप्रोरितन्नाम्नोऽसुरस्य संबंधिनीर्दृह्या दृढानि
पुरः प्राकारादीनि दुर्गाणि शवसा बलेन वि दर्दः । विदारितवानसि । नेति पादपूरणः । त्वं पिप्रोर्नुमणः
प्राहजः पुरः । ऋग्वे० १ पृ. ५. । शतं पुर्भिरायसीभिर्नि पाहि । ऋग्वे० ७. ३. ७. । इति दर्शनात् । अपि च हे
सुदामन् शोभनदनिन्द्र त्वं दाचं हविर्लक्षणं धनं दाशुषि दत्तवत् ऋजिश्चन एतन्नामकाय राजर्षयेऽप्रमृष्यं
केनाप्यबाध्यं तत्तस्य स्वभूतं रेकणो धनं दाः । अदाः । दत्तवानसि ॥

स वेतसुं दशमायं दशोणिं तूतुजिमिद्रः स्वभिष्टिसुन्नः ।

आ तुयं शश्वदिभं द्योतनाय मातुर्न सीमुप सृजा इयध्यै ॥ ८ ॥

सः । वेतसुं । दशऽमायं । दशऽओणिं । तूतुजिं । इन्द्रः । स्वभिष्टिऽसुन्नः ।

आ । तुयं । शश्वत् । इभं । द्योतनाय । मातुः । न । सीं । उप । सृज । इयध्यै ॥ ८ ॥

स्वभिष्टिसुन्नः सुप्रक्षेपणीयान्यभिगम्यानि सुक्लानि सुखानि येन देयानि स इन्द्रो दशमायं बज्रवंचनं वेतसुं
वेतसुनामानमसुरं दशोणिमेतन्नामकं च तूतुजिं तूतुजिनामकं च आ अपि च तुयं तुयनामकमसुरं तथेभमे-
तन्नामकमसुरं चैयथा एतं द्योतनायैतत्संज्ञाय राज्ञे शश्वदुप खज । उपाखजत् । वशीचकार । तच्च दृष्टांतः ।
मातुर्न मातुर्जनन्या इव पुत्रं । यथा मात्रे पुत्रो वशीभवति तद्वद्वशचकारित्यर्थः । सीमिति पादपूरणः ॥

स ईं स्पृधो वनते अप्रतीतो बिभ्रद्वजं वृचहणं गभस्तौ ।

तिष्ठहरी अध्यस्तेव गते वचोयुजा वहत इन्द्रमृष्वं ॥ ९ ॥

सः । ईं । स्पृधः । वनते । अप्रतिऽइतः । बिभ्रत् । वज्रं । वृचऽहनं । गभस्तौ ।

तिष्ठत् । हरी इति । अधि । अस्ताऽइव । गते । वचऽयुजा । वहतः । इन्द्रं । मृष्वं ॥ ९ ॥

गभस्तौ हस्ते वृचहणं वृचाणां शत्रूणां हंतारं वज्रं स्वकीयमायुधं बिभ्रद्वारयन् अप्रतीतः शत्रुभिरप्रतिगतः
स इन्द्रः स्पृधः स्पर्धमानानीमिमान्वृचप्रभृतीन् शत्रून् वनते । हन्ति । हरी स्वकीयावस्थावधि तिष्ठत् । आरो-
हति । तच्च दृष्टांतः । अस्तेव गते । यथा चेन्ना शूरो रथेऽधितिष्ठति तद्वत् । तथा वचोयुजा वचोमात्रेण युज्य-
मानौ । यद्वा । स्तोतृणां स्तुतिभिर्युज्यमानौ तौ हरी च ऋष्वं महान्तमिन्द्रं वहतः ॥

सनेम तेऽवसा नव्यं इन्द्रं प्र पूरवः स्तवंत एना यज्ञैः ।

सप्त यत्पुरः शर्म शारदीर्द्वन्दासीः पुरुकुत्साय शिक्षन् ॥ १० ॥

सनेम । ते । अवसा । नव्यः । इन्द्रं । प्र । पूरवः । स्तवंते । एना । यज्ञैः ।

सप्त । यत् । पुरः । शर्म । शारदीः । दत् । हन् । दासीः । पुरुऽकुत्साय । शिक्षन् ॥ १० ॥

हे इंद्र ते त्वदीयेनावसा रक्षणेन नव्यो नवीयो नवतरं त्वया दीयमानं धनं सनेम । वयं सोतारो मजेमहि । पूरवो मनुष्याः सोतार एनानेन सोत्रेण युक्तैर्यज्ञैः प्र सवन्ते । त्वां सुवन्ति । यद्यस्मात्कारणाद्वासीः कर्मणामुपपन्नपथिनीः शत्रुप्रजा हन् घ्नन् हिंसन् पुष्कत्सायैतन्नामकाय राज्ञे शिञ्चन् धनानि प्रयच्छन् हे इंद्र त्वं शारदीः शरत्तान्नोऽसुरस्य संबन्धिनीः सप्त सप्तसंख्याकाः पुरः पुरीः शर्म शर्मणा वज्रेण दर्तुं विदारित-
वानसि तस्मात्कारणात्त्वां सोतारः सुवन्तीत्यर्थः ॥

त्वं वृध इंद्र पूर्यो भूर्वरिवस्यन्नुशने काव्याय ।

परा नववास्त्वमनुदेयं महे पित्रे ददाथ स्वं नपातं ॥ ११ ॥

त्वं । वृधः । इंद्र । पूर्यः । भूः । वरिवस्यन् । उशने । काव्याय ।

परा । नवऽवास्त्वं । अनुऽदेयं । महे । पित्रे । ददाथ । स्वं । नपातं ॥ ११ ॥

हे इंद्र पूर्यः पुरातनस्त्वं काव्याय कविपुत्रायोशन उशनसे भार्गवाय वरिवस्यन् धनमिच्छन् वृधो भूः । सोतृणां वर्धको भवसि । अनुदेयमनुदातयं धनं नववास्त्वमेतन्नामकमसुरं पराहत्य स्वं स्वकीयमीशनसं नपातं युद्धे शत्रुभिर्गृहीतं पुत्रं महे महते पित्रे पालयितव्यायोशनसे परा ददाथ । तस्य शत्रुं हत्वा प्रकीर्षण दत्तवानसि ॥

त्वं धुनिरिंद्र धुनिमतीर्चुणोरपः सीरा न स्रवतीः ।

प्र यत्समुद्रमतिं शूर पथिं पारया तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥ १२ ॥

त्वं । धुनिः । इंद्र । धुनिऽमतीः । चृणोः । अपः । सीराः । न । स्रवतीः ।

प्र । यत् । समुद्रं । अतिं । शूर । पथिं । पारय । तुर्वशं । यदुं । स्वस्ति ॥ १२ ॥

हे इंद्र धुनिः शत्रूणां कंपयिता त्वं धुनिमतीर्धुनिर्नामासुरो यासु निरोधकतया विद्यते ता अप उदकानि सीरा न नदीरिव स्रवतीः प्रवहन्तीर्चृणोः । अगमयः । धुनिं हत्वा तेन निरोधितान्युदकानि प्रवाहयतीत्यर्थः । हे शूर वीरेंद्र यद्यदा समुद्रमति अतिक्रम्य प्र पथिं प्रतीर्णो भवसि तदा समुद्रपारं तिष्ठन्तीं तुर्वशं यदुं च स्वस्ति चेमेण पारय । अपारयः । समुद्रमतारयः ॥

तव ह न्यदिंद्र विश्वमाजौ सस्तो धुनीचुमुरी या ह सिष्वप् ।

दीदयदिच्चुभ्यं सोमेभिः सुन्वन्द्भीतिरिध्मभृतिः पक्थ्यर्कैः ॥ १३ ॥

तव । ह । न्यत् । इंद्र । विश्वं । आजौ । सस्तः । धुनीचुमुरी इति । या । ह । सिष्वप् ।

दीदयत् । इत् । तुभ्यं । सोमेभिः । सुन्वन् । दभीतिः । इध्मऽभृतिः । पक्थी । अर्कैः ॥ १३ ॥

हे इंद्र आजौ संयामे तव ह तवैव विश्वं व्याप्तं त्यक्तादृशं कर्म भवति । कीदृशमिति तदुच्यते । या यौ धुनीचुमुरी । धुनिश्च चुमुरिञ्चेत्येतन्नामकावसुरौ । सिष्वप् त्वमस्वापयः तावसुरौ सस्तः । संयामे सुप्रवन्ती । मुवावित्यर्थः ॥ भूतार्थे व्यत्ययेन लट् । द्वितीयो ह्रस्वः पादपूरणः ॥ तदनन्तरं हे इंद्र तुभ्यं त्वदर्थं सुन्वन् सोमानभिषुण्वन् पक्थी पक्थवान् हवींषि पक्तवानिध्मभृतिरिध्मानां भर्ताहर्ता वा दभीतिर्नाम राजर्षिः सोमेभिः सोमैर्कैर्हविर्लक्ष्णैरन्नैर्दीदयदित् । दीयत एव । धुनिं चुमुरिं तस्मै जघनेत्यर्थः । त्वं नि दस्युं चुमुरिं धुनिं च । ऋग्वे० ७. १०. ४. इति हि दर्शनात् ॥ १० ॥

इमा उ खेति द्वादशर्वं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमैंद्र । नवम्येकादशी च वैश्वदेव्यौ । तथा चानुक्रम्यते । इमा उ द्वादश नवम्येकादशी वैश्वदेव्याविति ॥ उपहव्यनान्येकाह इदं सूक्तं मरुत्वतीयनिविडानं । सूचितं

च । इमा उ त्वा य एक इदिति मध्यदिनः । आ० ९. ७. । इति ॥ इंद्राविष्ण्वोऽस्तक्रांतिनाम्येकाहेऽपीदं
महत्त्वतीयनिविधानं । सूचितं च । इमा उ त्वा योर्न य इदिति मध्यदिनः । आ० ९. ७. । इति ॥ तृतीये छंदोमे
ऽपि महत्त्वतीय इदं सूक्तं । सूचितं च । प्र मंदिन इमा उ त्वेति महत्त्वतीयं । आ० ८. ७. । इति ॥

इमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोर्हव्यं वीर हव्या हवते ।

धियो रथेष्टामजरं नवीयो रयिर्विभूतिरीयते वचस्या ॥ १ ॥

इमाः । उं इति । त्वा । पुरुऽतमस्य । कारोः । हव्यं । वीर । हव्याः । हवते ।

धियः । रथेऽस्यां । अजरं । नवीयः । रयिः । विऽभूतिः । इयते । वचस्या ॥ १ ॥

पुरुतमस्य वज्रसं कामं कांक्षतः ॥ तमु अभिकांक्षायामिति धातुः ॥ कारोः स्तोतुर्भरद्वाजस्य संबन्धिन्यो
हव्याः सुत्याः प्रशस्या इमा धियः सुतयो हे वीर शूरेंद्र हव्यं त्वा त्वां हवते । ह्वयंति । कीदृशं । रथेस्यां रथे
स्थितमजरं जरारहितं नवीयो नवीयांसं नवतरं । उ इति पूरणः । अपि च वचस्या सुत्या श्रेष्ठा विभूतिर्जगतो
विभवहेतू रयिर्हविर्लक्षणं धनमीयते । त्वामभिगच्छति ॥

तमु स्तुष इंद्रं यो विदानो गिर्वाहसं गीर्भिर्यज्ञवृद्धं ।

यस्य दिवमतिं महा पृथिव्याः पुरुमायस्य रिरिचे महित्वं ॥ २ ॥

तं । उं इति । स्तुषे । इंद्रं । यः । विदानः । गिर्वाहसं । गीऽभिः । यज्ञऽवृद्धं ।

यस्य । दिवं । अतिं । महा । पृथिव्याः । पुरुऽमायस्य । रिरिचे । महिऽत्वं ॥ २ ॥

य इंद्रो विदानः सर्वं विद्वान् सर्वज्ञायमानो वा गिर्वाहसं गीर्भिर्यज्ञनीयं यज्ञवृद्धं यज्ञैः प्रवृद्धं तमु तमेवेंद्रं
स्तुषे । स्तुवे । पुरुमायस्य वज्रप्रक्षस्य वज्रवंचनस्य वा यस्मिंद्रस्य महित्वं माहात्म्यं दिवं दिवो भुलोकात् ॥
पंचम्यर्थे द्वितीया ॥ पृथिव्या भूलोकाव्यह्ना महिष्मति रिरिचे अतिरिच्यते तं स्तुव इति संबंधः ॥

स इक्ष्मोऽवयुनं ततन्वत्सूर्येण वयुनवच्चकार ।

कदा ते मर्ता अमृतस्य धामेयंक्षंतो न मिनंति स्वधावः ॥ ३ ॥

सः । इत् । तमः । अवयुनं । ततन्वत् । सूर्येण । वयुनेऽवत् । चकार ।

कदा । ते । मर्ताः । अमृतस्य । धाम । इयंक्षंतः । न । मिनंति । स्वधाऽवः ॥ ३ ॥

स इत्स एवेन्द्रोऽवयुनमप्रक्षानं । प्रक्षाननाशनमित्यर्थः । ततन्वद्वृत्तेण विस्तीर्यमाणं तमोऽधकारं दिवि
सूर्येण दिव्यारोपितेन देवेन वयुनवत् प्रकाशवच्चकार । कृतवान् । परोऽधर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे स्वधावो बल-
वन्निद्र मर्ता मनुष्या अमृतस्य नित्यस्य ते त्वदीयं धाम स्वर्गाख्यं स्थानं । तच्छान्देवानित्यर्थः । इयंक्षंतो यष्टु-
मिच्छंतः कदा कदाचित् । सर्वदेत्यर्थः । न मिनंति । किमपि प्राणिजातं न हिंसति ॥

यस्ता चकार स कुहं स्विदिंद्रः कमा जनं चरति कासु विष्णु ।

कस्ते यज्ञो मनसे शं वराय को अर्क इंद्र कतमः स होता ॥ ४ ॥

यः । ता । चकार । सः । कुहं । स्वित् । इंद्रः । कं । आ । जनं । चरति । कासु । विष्णु ।

कः । ते । यज्ञः । मनसे । शं । वराय । कः । अर्कः । इंद्र । कतमः । सः । होता ॥ ४ ॥

य इंद्रस्ता तान्युक्तप्रसिद्धानि वृचवधादीनि कर्माणि चकार अकरोत् स इंद्रोऽद्य कुहं स्वित् क्व स्विद्वर्तते

कं जगं कमपि देशमा चरति कासु विभु प्रजासु वर्तते इतींद्रस्य विभूतिमहत्त्वात् नित्यं शक्यं । अथ प्रत्यक्ष-
स्तुतिः । हे इंद्र कः कीदृशो यज्ञस्ते तव मनसे चेतसे शं सुखकरो भवति । वराय तव वरणाथ कः कीदृशो
ऽर्को मंत्रः समर्थो भवति । होताह्वाता तव वरणाथ यः समर्थो भवति स होता कतमस्य भवति ॥

इ॒दा हि ते॒ वे॒विष॑तः पुरा॒जाः प्र॒त्नास॑ आ॒सुः पु॒रु॒कृ॒त्सखा॑यः ।

ये म॒ध्य॒मास॑ उ॒त नू॒त॒नास॑ उ॒ताव॑मस्य पु॒रु॒हू॒त बो॒धि ॥ ५ ॥

इ॒दा । हि । ते । वे॒विष॑तः । पुरा॒ऽजाः । प्र॒त्नासः॑ । आ॒सुः । पु॒रु॒ऽकृ॒त् । सखा॑यः ।

ये । म॒ध्य॒मासः॑ । उ॒त । नू॒त॒नासः॑ । उ॒त । अ॒व॒मस्य॑ । पु॒रु॒ऽहू॒त । बो॒धि ॥ ५ ॥

पुराजाः पूर्वस्मिन्काले जाताः प्रत्नासः पुराणा अंगिरःप्रभृतय इदा हीदानीमिव । हिशब्द उपमार्थे
वर्तते । वेविषतः कर्माणि प्राप्तुवन्तो हे पुरुकृत् बहूनां कर्मणां कर्तरिंद्र ते तव सखायः स्तोतार आसुः । बभूवुः ।
ये मध्यमासो मध्यमकालजा उतापि च ये नूतनासोऽद्यतना यतस्तेऽपि सर्वे ते स्तोतारो बभूवुः अतः कार-
णादुतापि चावमस्यार्वाचीनस्य समापि स्तोत्रं हे पुरुहूत बहुभिराहूतेंद्र त्वं बोधि । बुध्यस्व ॥ ॥ ११ ॥

तं पृ॒च्छं॒तोऽव॑रासः परा॒णि प्र॒त्ना तं इं॒द्र श्रु॒त्यानु॑ येमुः ।

अ॒र्चाम॑सि वी॒र ब्र॒ह्मवा॑हो यादे॒व वि॒द्म ता॒त्त्वा म॒हांत॑ ॥ ६ ॥

तं । पृ॒च्छं॒तः । अ॒व॒रासः॑ । परा॒णि । प्र॒त्ना । ते । इं॒द्र । श्रु॒त्या । अ॒नु॒ । ये॒मुः ।

अ॒र्चाम॑सि । वी॒र । ब्र॒ह्म॒ऽवा॒हः । यात् । ए॒व । वि॒द्म । तात् । त्वा । म॒हांत॑ ॥ ६ ॥

हे वीर शूर ब्रह्मवाहो ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहनीयेंद्र अवरासोऽर्वाचीना मनुष्यास्तमुक्तगुणोपेतं त्वां पृच्छंतोऽर्चतः ॥
पृच्छतिरर्चतिकर्मा ॥ पराणि प्रकृतानि प्रत्ना प्रत्नानि पुराणानि श्रुत्या श्रुत्यानि श्रोतव्यानि ते त्वदीयानि
कर्माण्यनु येमुः । अनुयमनं निबंधनं । स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिर्निबन्धुः । तथा वयमपि महांतं प्रभुतं त्वा त्वामर्चा-
मसि । अर्चामः । स्तुमः । यादेव यान्येव कर्माणि विद्म जानीमः तातैः कर्मभिः स्तुम इति संबंधः ॥

अ॒भि त्वा॒ पाजो॑ र॒क्षसो॑ वि तस्ये॒ महि॑ ज॒ज्ञान॑म॒भि तत्सु॑ तिष्ठ ।

तव॑ प्र॒त्नेन॑ यु॒ज्येन॑ स॒ख्या व॒ज्रेण॑ धृ॒ष्णो अप॑ ता नु॒दस्व ॥ ७ ॥

अ॒भि । त्वा । पाजः॑ । र॒क्षसः॑ । वि । तस्ये॑ । महि॑ । ज॒ज्ञानं॑ । अ॒भि । तत् । सु । तिष्ठ ।

तव॑ । प्र॒त्नेन॑ । यु॒ज्येन॑ । स॒ख्या । व॒ज्रेण॑ । धृ॒ष्णो॒ इति॑ । अप॑ । ता । नु॒दस्व ॥ ७ ॥

रक्षसो रक्षसां संबंधि पाजः सेनालक्षणं बलं हे इंद्र त्वामि त्वामभिमुखं वि तस्ये । प्रतिष्ठते । तथा
त्वमपि महि महज्ज्ञानं प्रादुर्भवत्तद्वलमभि अभिमुखः सन् सु सुष्ठु तिष्ठ । स्थिरो भव । स्थित्वा च हे धृष्णो
शत्रूणां धर्षकेंद्र तव त्वदीयेन वज्रेण ता तद्वलमप नुदस्व । अपगतं प्रेरय । किंधीत्यर्थः । कीदृशेन । प्रत्नेन
पुराणेन युज्येन योज्येन सख्या नित्यसहायेन ॥

स तु श्रु॒धींद्र॑ नू॒त॒नस्य॑ ब्र॒ह्म॒ण्यतो॑ वी॒र का॒रु॒धायः॑ ।

त्वं ह्या॒पिः प्र॒दिवि॑ पित॒ॄणां॑ श॒श्वद्ब॒भूथ॑ सु॒हव॑ ए॒ष्टौ ॥ ८ ॥

सः । तु । श्रु॒धि । इं॒द्र । नू॒त॒नस्य॑ । ब्र॒ह्म॒ण्य॒तः । वी॒र । का॒रु॒ऽधा॒यः ।

त्वं । हि । आ॒पिः । प्र॒ऽदि॒वि । पि॒त॒ॄणां॑ । श॒श्वत् । ब॒भूथ॑ । सु॒ऽह॒वः । आ॒ऽइ॒ष्टौ ॥ ८ ॥

हे कारुण्यः कारुण्यां स्तोत्राणां धारक हे वीरेंद्र स प्रसिद्धस्त्वं नूतनखेदानीतनस्य ब्रह्मख्यतो ब्रह्म स्तोत्रं कर्तुमिच्छतो मम स्तोत्रं तु क्षिप्रं श्रुधि । शृणुहि । यस्मात्कारणात् हे इन्द्र त्वमेष्टावायजनेऽभिकामने वा सति सुहवः शोभनाद्भानः सन् प्रदिवि पूर्वस्मिन्काले पितृणामंगिरसामापिबन्धुः शश्वच्चिरकालं बभूय अभूः तस्मात्कारणान्मदीयं स्तोत्रं श्रुधीति संबंधः ॥

प्रोतये वरुणं मिचमिन्द्रं मरुतः कृष्वावसे नो अद्य ।

प्र पूषणं विष्णुमग्निं पुरंधिं सवितारमोषधीः पर्वतांश्च ॥९॥

प्र । उतये । वरुणं । मिचं । इन्द्रं । मरुतः । कृष्ण । अवसे । नः । अद्य ।

प्र । पूषणं । विष्णुं । अग्निं । पुरंधिं । सवितारं । ओषधीः । पर्वतान् । च ॥९॥

अस्यामुचि विश्वे देवाः स्तूयन्ते । हे भरद्वाज अखेदानीं वरुणं राज्यभिमामिनं च मित्रमहरभिमामिनं चन्द्रं च प्रसिद्धं मरुतो मरुद्गणांश्च नोऽस्माकमूतये तर्पणायवसे रक्षणाय च प्र कृष्ण । अभिमुखीकृष्ण । किंच पूषणमेतत्संज्ञकं च विष्णुं सर्वव्यापिनं देवं च पुरंधिं पुरुधियं पुरुकर्माणमग्निं च सवितारं सर्वस्य प्रेरकं देवमोषधीरोषधभिमामिनो देवान् पर्वतांश्चाद्रीनिस्तेतान् देवानस्माकं तर्पणाय रक्षणाय च प्र कृष्ण । स्तुत्याभिमुखीकृष्ण ॥

इम उ त्वा पुरुशाक प्रयज्यो जरितारो अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।

श्रुधी हवमा हुवतो हुवानो न त्वावाँ अन्यो अमृत त्वदस्ति ॥१०॥

इमे । उं इति । त्वा । पुरुऽशाक । प्रयज्यो इति प्रयज्यो । जरितारः । अभि । अर्चन्ति । अर्कैः ।

श्रुधि । हवँ । आ । हुवतः । हुवानः । न । त्वाऽवान् । अन्यः । अमृत । त्वत् । अस्ति ॥१०॥

हे पुरुशाक बद्धशक्ते हे प्रयज्यो प्रकृष्टेन यजनीयेन्द्र त्वा त्वामिमे जरितारः स्तोतारोऽर्कैरर्चनीयैः स्तोत्रैरभ्यर्चन्ति । अभिपुवन्ति । तथा हे अमृत अमरणशीलेन्द्र ऊवानः स्तूयमानस्त्वमा ऊवतोऽभिपुवतो मम हवं स्तोत्रं श्रुधि । शृणु । किंच त्वावान् त्वत्सदृशो देवस्त्वदन्यो नास्ति ॥

नू म आ वाचमुप याहि विद्वान्विश्वेभिः सूनो सहसो यजचैः ।

ये अग्निजिह्वा ऋतसाप आसुर्ये मनुं चक्रुर्परं दसाय ॥११॥

नु । मे । आ । वाचं । उप । याहि । विद्वान् । विश्वेभिः । सूनो इति । सहसः । यजचैः ।

ये । अग्निऽजिह्वाः । ऋतऽसापः । आसुः । ये । मनुं । चक्रुः । उपरं । दसाय ॥११॥

इयं च वैश्वदेवीत्युक्तं । हे सहसः सूनो बलस्य पुत्रेन्द्र विद्वान् सर्वज्ञस्त्वं यजत्रैर्यजनीयेर्विश्वेभिः सर्वैर्देवैः सह नु क्षिप्रं मे मदीया वाचः स्तुतिरूपाणि वचांस्युपाभि आ याहि । आगच्छ । एवंभुतमिन्द्रं प्रार्थयत ऐन्द्रत्वात्पूज्यस्य । ये देवा अग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वास्थानीयो येषां ते । ऋतसाप ऋतं यज्ञं सृशंत आसुर्भवन्ति ये च देवा दसाय शत्रूणामुपक्षेपणाय मनुं राजर्षिमुपरं दसूणामुपरिभवं चक्रुः कृतवन्तः तैः सहागच्छति पूर्वेण संबंधः ॥

स नो बोधि पुरेता सुगेधूत दुर्गेषु पथिकृद्धिदानः ।

ये अश्रमास उरवो वहिष्ठास्तेभिर्न इन्द्राभि वंस्ति वाजं ॥१२॥

सः । नः । बोधि । पुरः ऽ एता । सु ऽ गेषु । उत । दुः ऽ गेषु । पथि ऽ कृत । विदानः ।

ये । अश्रमासः । उरवः । वहिष्ठाः । तेभिः । नः । इन्द्र । अभि । वक्षि । वाजं ॥ १२ ॥

हे इन्द्र पथिष्ठद्वर्तनां कर्ता विदानः सर्वे विद्वान् स त्वं सुगेषु सुखेन गंतव्येषूतापि च दुर्गेषु दुःखेन गंतव्येषु च मार्गेषु नोऽस्माकं पुरएता पुरो गंता बोधि । भव ॥ बोधीति भवतेलोऽमध्यमपुरुषैकवचनस्य क्तादसं रूपं ॥ अश्रमासः अमरहिता उरवो महान्तो वहिष्ठा वोदृतमास्तव धेऽश्वाः संति हे इन्द्र तेभिसैरश्विर्नोऽस्माभ्यं वाजमन्नमभि वक्षि । अभिवह ॥ ॥ १२ ॥

य एक इदित्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्वार्धं वैष्टभमिन्द्रं । तथा चानुक्रांतं । य एक एकादशेति ॥ आभिप्रविके प्रथमेऽहनि दशरात्रस्य प्रथमेऽहनि च माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंमिशस्तेऽहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तेविदं द्वितीयं सूक्तं । सूचितं च । य एक इत्यस्तिगमशृंगः । आ० ७. ५. । इति ॥ उपहव्य-नाम्येकादशेऽपीदं निष्किलब्धनिविष्टानं । सूचितं च । य एक इदिति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. । इति ॥

य एक इद्व्यंश्वर्षणीनामिन्द्रं तं गीर्भिरभ्यर्चं अभिः ।

यः पत्यते वृषभो वृष्ण्यावान्सत्यः सत्वा पुरुमायः सहस्वान् ॥ १ ॥

यः । एकः । इत् । हव्यः । चर्षणीनां । इन्द्रं । तं । गीः ऽ भिः । अभि । अर्चं । अभिः ।

यः । पत्यते । वृषभः । वृष्ण्याऽवान् । सत्यः । सत्वा । पुरुऽमायः । सहस्वान् ॥ १ ॥

य इन्द्रश्चर्षणीनां प्रजानामापस्विक इदेक एव हव्यो द्वातव्य आभिर्गीर्भिः स्तुतिरूपामिर्वाग्भिस्तमिन्द्र-मभ्यर्चं । अभिष्टौमि । य इन्द्रः पत्यते स्तोतृनभिगच्छति । यद्वा । पत्यते लोकानामीष्टे । कीदृशः । वृषभः कामानां वर्षिता वृष्ण्यावान्बलवान् सत्त्वोऽविसंवादी सत्वा शत्रूणां सादयिता कामानां दाता वा ॥ सदेवा सनोतेर्वेदं रूपं ॥ पुरुमायो बज्रप्रज्ञः सहस्वानभिभवनवान् तमिन्द्रमभिष्टौमीति संबंधः ॥

तमु नः पूर्वे पितरो नवग्वाः सप्त विप्रासो अभि वाजयंतः ।

नक्षद्दामं ततुरिं पर्वतेष्टामद्रोघवाचं मतिभिः शविष्ठं ॥ २ ॥

तं । ऊं इति । नः । पूर्वे । पितरः । नवऽग्वाः । सप्त । विप्रासः । अभि । वाजयंतः ।

नक्षत्ऽदामं । ततुरिं । पर्वतेऽस्थां । अद्रोघऽवाचं । मतिऽभिः । शविष्ठं ॥ २ ॥

पूर्वे प्रजा नवग्वा नवभिर्मासैः सत्त्वमनुष्ठितवतः सप्त सप्तसंख्याका विप्रासो विप्रा मेधाविजो वाजयंतो वाजमन्नं हविलक्ष्णमिन्द्रस्य कुर्वतः । इन्द्रं वा वाजिनं बलिनं कुर्वतः ॥ तत्करोतीति णिच् ॥ एवंभूता नोऽस्माकं पितरोऽगिरसस्तमु तमेवेदं मतिभिः स्तुतिभिरभि । तदुत्तुरिति शेषः । कीदृशं । नक्षद्दामं ॥ नक्षतिर्गतिकर्मा ॥ अभिगच्छतां शत्रूणां दमितारं हिसितारं ततुरिं तरितारं पर्वतेष्टां पर्वतेष्ववस्थितमद्रोघवाचं । अद्रोघव्यान-तिक्रमणीया वागाज्ञारूपा यस्य तं । शविष्ठं बलवत्तमं ॥

तमीमह इन्द्रमस्य रायः पुरुवीरस्य नृवतः पुरुक्षोः ।

यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वान्तमा भर हरिवो मादयध्वे ॥ ३ ॥

तं । ईमहे । इन्द्रं । अस्य । रायः । पुरुऽवीरस्य । नृऽवतः । पुरुऽक्षोः ।

यः । अस्कृधोयुः । अजरः । स्वःऽवान् । तं । आ । भर । हरिऽवः । मादयध्वे ॥ ३ ॥

पुरुवीरस्य बह्वपुत्रपीत्रयुक्तस्य श्रुतः परिचारकजनसहितस्य पुरुषोर्बहुमस्य बह्वयशसो वास्य राय इदं धनं ॥ द्वितीयायै षष्ठी ॥ तमिन्द्रमीमहे । याचामहे । यो रयिरस्कुधोयुरविच्छिन्नोऽजरो जराहानिरहितः स्वर्गान् सुखयुक्तो हे हरिवो हरिवन् स्वकीयाद्योपेतन्द्र त्वं तं रयिं मादयथा अस्माकमादयितुमाभर । आहर ॥

तन्नो वि वोचो यदि ते पुरा चिञ्जरितारं आनशुः सुस्रमिन्द्र ।

कस्ते भागः किं वयो दुध्रं खिद्वः पुरुहूत पुरुवसोऽसुरघ्नः ॥४॥

तत् । नः । वि । वोचः । यदि । ते । पुरा । चित् । जरितारः । आनशुः । सुस्रं । इन्द्र ।

कः । ते । भागः । किं । वयः । दुध्रं । खिद्वः । पुरुहूत । पुरुवसो इति पुरुवसो ।

असुरघ्नः ॥४॥

हे इन्द्र यदि ते तव पुरा चित्पूर्वस्मिन्काले जरितारः क्षीतारः सुस्रं सुखमानशुः तत्तत्सुखं नोऽस्माकं वि वोचः । विब्रूहि । दुध्रं दुर्धरं हे खिद्वः शत्रूणां खेदयितव्यं पुरुहूत हे पुरुवसो इन्द्र असुरघ्नोऽसुराणां हंतुसे तव यज्ञेषु को भागः क्लृप्तः । वयो हविलक्षणमन्नं किं क्लृप्तं । यदि केचिच्चिरंतनाः पूर्वकालेऽपि त्वत्तः सकाशात्सुखं लेभिरे तर्ह्यहमपि तत्सुखं लप्स्य इति विचार्य सुखप्राप्तिविलंबो ममासोढव्यो भवेदित्यर्थः ॥

तं पृच्छंती वज्रहस्तं रथेष्टामिन्द्रं वेपी वक्करी यस्य नू गीः ।

तुवियाभं तुविकूर्मिं रभोदां गातुमिषे नक्षते तुममच्छ ॥५॥

तं । पृच्छंती । वज्रऽहस्तं । रथेऽस्थां । इन्द्रं । वेपी । वक्करी । यस्य । नु । गीः ।

तुविऽयाभं । तुविऽकूर्मिं । रभःऽदां । गातुं । इषे । नक्षते । तुमं । अच्छ ॥५॥

पूर्वयोपालम्ब इन्द्र ऋषये कामान्प्राप्यच्छत् ततः स कामपूर्णं ऋषिराह । वज्रहस्तं वज्रपाणिं रथेष्टां रथे स्थितं तमिन्द्रं पृच्छत्यर्चयन्ती ॥ पृच्छतिरर्चयितुर्कर्म ॥ वेपी । वेपी यागादिलक्षणं कर्म । तद्वती वक्करी गुणानां वक्त्री गीरीदृशी सुतिर्यस्य यजमानस्य भवति । कीदृशमिन्द्रं पृच्छंती । तुवियाभं तुवीनां बहुनां यहीतारं तुविकूर्मिं वज्रकर्माणं रभोदां रभसो बलस्य दातारं । नु इति पूरणः । स यजमानो गातुं सुखमिषे । गच्छति । किंच तुमं स्नापयितारं शत्रुमच्छामिसुखं नक्षते । गच्छति ॥ ॥५॥

अया ह त्वं मायया वावृधानं मनोजुवा स्वतवः पर्वतेन ।

अच्युता चिद्वीकिता स्वौजो रुजो वि दृह्णा धृषता विरप्शिन् ॥६॥

अया । ह । त्वं । मायया । ववृधानं । मनःऽजुवा । स्वऽतवः । पर्वतेन ।

अच्युता । चित् । वीकिता । सुऽओजः । रुजः । वि । दृह्णा । धृषता । विऽरप्शिन् ॥६॥

हे स्वतवः स्वभूतबलेन्द्र त्वं मनोजुवा मनोवज्रच्छतानि पर्वतेन बह्वपर्वणा स्वकीयेनायुधेन वज्रेण । वज्रेण शतपर्वणा । ऋग्वे० १. ८०. ६. इति दर्शनात् । अयानया मायया वावृधानं वर्धमानं त्वं प्रसिद्धं वृत्रं वि रुजः । विशेषेणाभांसीः । तथा हे स्वौजः शोभनतेजो हे विरप्शिन् हे महमिन्द्र त्वमच्युताच्युतानि विद्विनाशरहितान्यपि वीकिता वीकितान्यशिशिलीकृतानि दृह्णा दृढानि पुराणि धृषता धर्षकेण वज्रेण वि रुजः । भगवानसि ॥

तं वो धिया नयस्या शविष्ठं प्रत्नं प्रत्नवत्परितंसयथै ।

स नो वक्षदनिमानः सुवसेदो विश्वान्यति दुर्गहाणि ॥७॥

तं । वः । धिया । नव्यस्या । शविष्ठं । प्रत्नं । प्रत्नऽवत् । परिऽतंसयथै ।

सः । नः । वक्षत् । अनिऽमानः । सुऽवसा । इंद्रः । विश्वानि । अति । दुऽगहानि ॥ ७ ॥

नव्यस्या नवतरया धिया सुत्या शविष्ठं बलवत्तमं प्रत्नं पुराणं हे इंद्र तं वस्त्वां प्रत्नवत् चिरंतना ऋषय इव परितंसयथै परितो विस्तारयितुं । अहं प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः । अनिमानोऽपरिमाणः सुवह्ना शोभनवहनः स इंद्रो विश्वानि समस्तानि दुर्गहाणि दुर्गाणि नोऽस्मभ्यमति वक्षत् । अतिवहतु ॥

आ जनाय दुहणे पार्थिवानि दिव्यानि दीपयोऽंतरिक्षा ।

तपा वृषन्विश्वतः शोचिषा तान्ब्रह्मद्विषे शोचय क्षामपथ्य ॥ ८ ॥

आ । जनाय । दुहणे । पार्थिवानि । दिव्यानि । दीपयः । अंतरिक्षा ।

तप । वृषन् । विश्वतः । शोचिषा । तान् । ब्रह्मऽद्विषे । शोचय । क्षां । अपः । च ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वं दुहणे साधुजनानां द्रोग्धुर्जनाय जनस्य राजसादेः ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि दिव्यानि दिवि भवान्यंतरिक्षांतरिक्षे भवानि च स्थानान्या दीपयः । आ समंतात्तापय । हे वृषन् कामानां वर्धितरिद्र त्वं विश्वतः सर्वतो विद्यमानान् तान्नाक्षसादीन् शोचिषा त्वदीयया दीप्या तप । दह । किंच ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्टे राजसादये । ब्रह्मद्विषं दग्धुमित्यर्थः । क्षां पृथिवीमपश्चांतरिक्षं शोचय । दीपय । आप इत्यंतरिक्षनामैतत् ॥

भुवो जनस्य दिव्यस्य राजा पार्थिवस्य जगतस्त्वेषसंदृक् ।

धिष्व वज्रं दक्षिणे इंद्र हस्ते विश्वा अजुर्य दयसे वि मायाः ॥ ९ ॥

भुवः । जनस्य । दिव्यस्य । राजा । पार्थिवस्य । जगतः । त्वेषऽसंदृक् ।

धिष्व । वज्रं । दक्षिणे । इंद्र । हस्ते । विश्वाः । अजुर्य । दयसे । वि । मायाः ॥ ९ ॥

हे त्वेषसंदृक् दीप्तदर्शनेन्द्र दिव्यस्य दिवि भवस्य जनस्य राजेश्वरो भुवः । भवसि । जगतो जंगमस्य पार्थिवस्य च राजा भवसि । दक्षिणे हस्ते वज्रं धिष्व । निधेहि । तेन च निहितेन वज्रेण विश्वाः सर्वा आसुरी-माया वि दयसे । विबाधसे ॥ दय दानहिंसागतिरक्षणेष्विति धातुः ॥ हे इंद्राजुर्य जरयितुमशक्तेन्द्र त्वमिति ॥

आ संयतमिन्द्र एः स्वस्तिं शत्रुतूर्याय बृहतीममृधां ।

यया दासान्यार्याणि वृत्रा करो वज्रिन्सुतुका नाहुषाणि ॥ १० ॥

आ । संऽयतं । इंद्र । नः । स्वस्तिं । शत्रुऽतूर्याय । बृहतीं । अमृधां ।

यया । दासानि । आर्याणि । वृत्रा । करः । वज्रिन् । सुतुका । नाहुषाणि ॥ १० ॥

हे इंद्र शत्रुतूर्याय शत्रूणां तारणाय बृहतीं महतीममृधामहिंसितां संयतं संयतीं संगच्छमानां स्वस्तिं चेमलक्षणां संपदं हे इंद्र नोऽस्मभ्यमा भर । वज्रिन्वज्रवज्रिन्द्र यया स्वस्था दासानि कर्महीनानि मनुष्यजातान्यार्याणि कर्मयुक्तानि करः अकरोः । नाहुषाणि मनुष्यसंबंधीनि । नाहुषा इति मनुष्यनामैतत् । वृत्रा वृत्राणि शत्रून् सुतुका सुतुकानि शोभनहिंसोपेतान्यकरोः ॥

स नो नियुज्जिः पुरुहूत वेधो विश्ववाराभिरा गंहि प्रयज्यो ।

न या अदेवो वरते न देव आभिर्याहि तूयमा मंशद्रिक् ॥ ११ ॥

सः। नः। नि॒युत॑ऽभिः। पु॒रुऽहूत॑। वे॒धः। वि॒श्वऽवा॒राभिः॑। आ। ग॒हि। प्र॒य॒ज्यो॒ इति॑ प्र॒य॒ज्यो॑।
न। याः। अ॒दे॒वः। व॒रते॑। न। दे॒वः। आ। आ॒भिः। या॒हि। तू॒यं। आ। म॒द्य॒द्रिक् ॥ ११ ॥

हे पुरुहूत हे वेधो विधातर्हे प्रयज्यो प्रकृष्टेन यजनीयेन्द्र स त्वं विश्ववाराभिर्विश्वैर्वरणीयाभिः संभजनी-
याभिर्नियुज्जिरश्चैर्नोऽस्माना गहि। आगच्छ। अदेवोऽसुरो या नियुतो यानश्चान्न वरते न वारयति देवश्च
न वरते आभिर्नियुज्जिस्तूयमा क्षिप्रमेव मद्यद्रिक् मदभिमुखः सन् आ याहि। आगच्छ ॥ अद्यागमस्य द्विर्वचनं
कांदसं ॥ ॥ १४ ॥

सुत इदिति दशर्चमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्वार्धं त्रैष्टुभमैन्द्रं। सुत इदृशेत्यनुक्रांतं ॥ विषुवति निष्केवल्य इदं
सूक्तं। सूचितं च। सुत इत्वमेष प्र पूर्वीः। आ० ८. ६. १ इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवल्य इदमादीनि चीणि
सूक्तानि। तथैव पंचमारण्यके सूचितं। सुत इत्वं निमित्त इन्द्र सोम इति चीणि। ऐ० आ० ५. २. २. १ इति ॥

सु॒त इ॒त्वं नि॒मि॒श्व इ॒न्द्र सो॒मे स्तो॒मे ब्र॒ह्म॒णि श॒स्य॒मा॒न उ॒क्थे॑ ।

य॒ज्ञा यु॒क्ताभ्यां॑ म॒घव॑न्हरि॒भ्यां बिभ्र॑द्वज्रं॒ वा॒हो॒रि॒न्द्र या॒सि ॥ १ ॥

सु॒ते। इ॒त्। त्वं। नि॒मि॒श्वः। इ॒न्द्र। सो॒मे। स्तो॒मे। ब्र॒ह्म॒णि। श॒स्य॒मा॒ने। उ॒क्थे॑ ।

य॒त्। वा॒। यु॒क्ताभ्यां॑। म॒घऽव॒न्। हरि॒भ्यां। बिभ्र॑त्। व॒ज्रं। वा॒होः॑। इ॒न्द्र। या॒सि ॥ १ ॥

सोमे सुत इदभिषुत एव सति ब्रह्मणि ब्रुहति महति स्तोमे स्तोत्र उच्चार्यमाने सद्युक्थे शस्त्रे शस्यमाने
सति हे इन्द्र त्वं निमित्तो निमित्तः सन् हरी संयोजयन् हे मघवन्धनवन्तिन्द्र त्वं वाहोर्हस्तयोर्वज्रं स्वकीयमायुधं
बिभ्रदारयन् युक्ताभ्यां रथे नियुक्ताभ्यां हरिभ्यामश्वाभ्यां यासि यदागच्छसीति यच्च तत्सोमेऽभिषुत इति
संबंधः ॥

य॒ज्ञा दि॒वि पा॒र्ये सु॒ष्विमि॑न्द्र वृ॒त्रह॑त्येऽव॒सि शू॒रसा॑तौ ।

य॒ज्ञा द॒क्षस्य॑ बि॒भ्युषो॑ अ॒बि॒भ्यद॑रं॒धयः॑ श॒र्धत॑ इ॒न्द्र द॒स्यून॑ ॥ २ ॥

य॒त्। वा॒। दि॒वि। पा॒र्ये। सु॒स्विं। इ॒न्द्र। वृ॒त्रऽह॑त्ये॑। अ॒व॒सि। शू॒रऽसा॑तौ ।

य॒त्। वा॒। द॒क्षस्य॑। बि॒भ्युषः॑। अ॒बि॒भ्यत्। अ॒रं॒धयः॑। श॒र्धतः॑। इ॒न्द्र। द॒स्यून॑ ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं दिवि कुलोके शूरसातौ शूरेर्मतेः संभजनीये वृत्रहत्ये युद्धे च पार्ये प्राप्तये सति सुष्विमभिषो-
तारं यजमानमवसि यदा रक्षसीति यच्च। वेति समुच्चये। दक्षस्य यज्ञादिषु समर्थस्य बिभ्युषः शत्रुभ्यो
बिभ्यतो जनस्य शर्धतः संग्राम उत्सहमानान्दस्यूनपक्षपयितृन् शत्रून् हे इन्द्र त्वमबिभ्यद्भीतिरहितः सन्
अरंधयो यदा वशीकरोषीति यच्च तत्सर्वं सोमेऽभिषुत इति पूर्वेण संबंधः ॥ तथा चोक्तं। यद्वाहोर्धारयन्वज्रं
हरिभ्यां यासि वृत्रहन्। यच्च रक्षसि संग्रामे नृन् सोममभिषुखतः ॥ यच्च कर्म मुदक्षस्य यजमानस्यापारयः।
वशीकरोषि तांस्तक्षे बिभ्यति भीतिवर्जितः ॥ तत्सोमेऽभिषुते स्तोत्रशस्त्रयोश्च प्रवृत्तयोः। इति वृचोऽयमेकार्थः
सुत इत्वमिति द्वयमिति ॥

पा॒ता सु॒तमि॑न्द्रो॒ अस्तु॑ सो॒मं प्र॒णे॒नीरू॒यो ज॑रि॒तार॑मू॒ती ।

कर्॒ता वी॒राय॑ सु॒ष्वय॑ उ॒ लो॒कं दा॒ता व॒सु स्तु॒वते॑ की॒रये॑ चि॒त् ॥ ३ ॥

पा॒ता। सु॒तं। इ॒न्द्रः। अ॒स्तु। सो॒मं। प्र॒ऽने॒नीः। उ॒यः। ज॑रि॒तार॑। ऊ॒ती ।

कर्॒ता। वी॒राय॑। सु॒स्वये॑। ऊं इति॑। लो॒कं। दा॒ता। व॒सु। स्तु॒वते॑। की॒रये॑। चि॒त् ॥ ३ ॥

इंद्रः सुतमभिषुतं सोमं पातासु । पानशीलो भवतु ॥ तुनंतस्वान्न लोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ कीदृशः । ऊती ऊत्या मार्गेण जरितारं सोतारं प्रणेनीः प्रकर्षेण नेतोय उद्गूर्णो वीराय यज्ञादिकर्मसु दृष्टाय सुष्वये सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय लोकं स्थानं कर्ता । दातेत्यर्थः । उ इति पादपूरणः । सुवते सोत्रं कुर्वते कीरये चित् ॥ चिदिति चार्थे ॥ सोत्रे च । कीरिरिति सोतृनामैतत् । वसु धनं दातासु ॥

गंत्यांति सर्वना हरिभ्यां बभ्रिर्वज्रं पपिः सोमं दृदिगाः ।

कर्ता वीरं नर्यं सर्ववीरं श्रोता हवं गृणतः स्तोमवाहाः ॥ ४ ॥

गता । इयंति । सर्वना । हरिभ्यां । बभ्रिः । वज्रं । पपिः । सोमं । दृदिः । गाः ।

कर्ता । वीरं । नर्यं । सर्ववीरं । श्रोता । हवं । गृणतः । स्तोमवाहाः ॥ ४ ॥

इंद्रो हरिभ्यां स्वकीयाभ्यामियंति हृदयस्थानि त्रीणि सवना सवनानि गता गमनशीलो भवतु । कीदृशः । वज्रं स्वकीयमायुधं बभ्रिर्मता धारकः सोममभिषुतं पपिः पाता गा दृदिर्दाता नर्यं मनुष्यहितं सर्ववीरं बह्वपुत्रोपेतं वीरं पुत्रं कर्ता यजमानाय दाता गृणतः सुवतः स्तोतुः संबन्धि हवं सोत्रं श्रोता श्रावकः स्तोमवाहाः स्तोमैः स्तोत्रैर्वहनीयः ॥

अस्मै वयं यद्वावान तद्विविष्म इंद्राय यो नः प्रदिवो अपस्कः ।

सुते सोमे स्तुमसि शंसदुक्थेन्द्राय ब्रह्म वर्धनं यथासत् ॥ ५ ॥

अस्मै । वयं । यत् । ववानं । तत् । विविष्मः । इंद्राय । यः । नः । प्रदिवः । अपः । करिति कः ।

सुते । सोमे । स्तुमसि । शंसत् । उक्था । इंद्राय । ब्रह्म । वर्धनं । यथा । असत् ॥ ५ ॥

प्रदिवः पुराणो य इंद्रो नोऽस्मदर्थमपः पोषणादिकं कर्म कः करोति अयमिंद्रो यत्स्तोत्रादिकं ववान कामयतेऽस्मा इंद्राय वयं तद्विविष्मः । व्याप्नुमः । कुर्म इत्यर्थः । सोमे सुतेऽभिषुते सति स्तुमसि । स्तुमः । इंद्राय स्तोत्राणि कुर्मः । उक्थोक्त्यानि शस्त्राणि शंसत् शंसतः ॥ प्रथमावज्ञवचनस्य लुक् ॥ ब्रह्म हविर्नक्षत्रमन्नमिंद्राः चंद्रार्थं वर्धनं यथा वृद्धिकरमसत् स्यात् तथा कुर्म इत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

ब्रह्माणि हि चकृषे वर्धनानि तावत्त इंद्र मतिभिर्विविष्मः ।

सुते सोमे सुतपाः शंतमानि रांद्र्या क्रियास्म वक्ष्णानि यज्ञैः ॥ ६ ॥

ब्रह्माणि । हि । चकृषे । वर्धनानि । तावत् । ते । इंद्र । मतिभिः । विविष्मः ।

सुते । सोमे । सुतपाः । शंतमानि । रांद्र्या । क्रियास्म । वक्ष्णानि । यज्ञैः ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं हि यस्मात्कारणात् ब्रह्माणि स्तोत्राणि वर्धनानि स्वयमेव वृद्धिकराणि चकृषे कृतवानसि तस्मात्कारणात्तावत्तावन्ति तादृशानि स्तोत्राणि ते तुभ्यं मतिभिर्बुद्धिभिर्वयं विविष्मः । व्याप्नुमः । वर्धनानि स्तोत्राणि मम यथा भवेयुस्त्वं तादृशानि कल्पितवानसीत्यर्थः । अपि च हे सुतपा अभिषुतस्य सोमस्य पातस्त्वं शंतमानि सुवक्तृत्तमानि रांद्र्या रांद्र्याणि रमणीयानि यज्ञैर्हविर्भिर्युक्तानि वक्ष्णानि वाहकानि स्तोत्राणि क्रियासु । करवाम ॥

स नो बोधि पुरोक्ताशं रराणः पिबा तु सोमं गोक्ष्मीकमिंद्र ।

एदं बहिर्यजमानस्य सीदोरं कृधि त्वायत उ लोकं ॥ ७ ॥

सः । नः । बोधि । पुरोऽकाशं । रराणः । पिब । तु । सोमै । गोऽक्षजीकं । इंद्र ।

आ । इदं । बर्हिः । यजमानस्य । सीद । उरुं । कृधि । त्वाऽयतः । ऊं इति । लोकं ॥ ७ ॥

हे इंद्र रराणो रममाणः स त्वं नोऽस्मदीयं पुरोडाशमेतल्लक्षणं हविर्बोधि । बुध्यस्व । किंच गोक्षजीकं गोविकारदध्यादिभिः संस्कृतमभिषुतं सोमं तु क्षिप्रं पिब । पिबेः । तदर्थं च यजमानस्य संबन्धीदं बर्हिरा सीद । अभिविश । तदनंतरं त्वायतस्त्वामिच्छतो यजमानस्य लोकं स्थानमुदं विसीर्णं कृधि । कृध ॥ उ इति पूरणः ॥

स मंदस्वा ह्यनु जोषमुय प्र त्वा यज्ञासं इमे अश्रुवन्तु ।

प्रेमे हवासः पुरुहूतमस्मे आ त्वेयं धीरवसे इंद्र यम्याः ॥ ८ ॥

सः । मंदस्व । हि । अनु । जोषं । उय । प्र । त्वा । यज्ञासः । इमे । अश्रुवन्तु ।

प्र । इमे । हवासः । पुरुहूतं । अस्मे इति । आ । त्वा । इयं । धीः । अवसे । इंद्र । यम्याः ॥ ८ ॥

हे उयोर्गर्णबलेंद्र स त्वमनु जोषं कामानुगुणं यथा भवति तथा मंदस्व । मोदस्व ॥ हिशब्दः पादपूरणः । हियोगे मंदस्वेत्याख्यातस्य व्यत्ययात्सर्वानुदात्तत्वं ॥ इमे यज्ञासो यज्ञाः सोमास्त्वा त्वां प्राप्नुवन्तु । प्राप्नुवन्तु । हे पुरुहूत बह्मभिराहतेन्द्र त्वामस्मे अस्मदीयानीमे हवासो हवाः स्तोत्राणि प्राप्नुवन्तु । इयं धीः स्तुतिस्त्वा त्वामवसेऽस्माकं रक्षणाया यम्याः । आयच्छतु । नियच्छतु ॥

तं वः सखायः सं यथा सुतेषु सोमैभिरीं पृणता भोजमिंद्र ।

कुवित्तस्मा असति नो भराय न सुष्विमिंद्रोऽवसे मृधाति ॥ ९ ॥

तं । वः । सखायः । सं । यथा । सुतेषु । सोमैभिः । इंद्र । पृणत । भोजं । इंद्र ।

कुवित् । तस्मै । असति । नः । भराय । न । सुष्वि । इंद्रः । अवसे । मृधाति ॥ ९ ॥

हे सखायः स्तोतारो वो यूयं सोमेषु सुतेष्वभिषुतेषु सत्सु भोजं दातारं तमीमेतमिंद्र सोमैभिः सोमैर्यथा-कामं सं पृणत । संपूरयत । तस्मा इंद्राय कुवित्ब्रह्मपकरणं । कुविदिति बह्मनामेतत् । असति । अस्तु । किमर्थं । नोऽस्माकं भराय भरणाय पोषणाय । इंद्रः सुष्विमभिषवणशीलं यजमानमवसे तर्पणाय न मृधाति । न बाधते ॥

एवेदिंद्रः सुते अस्तावि सोमै भरद्वाजेषु स्रयदिन्मघोनः ।

असद्यथा जरिच उत सूरिरिंद्रो रायो विश्ववारस्य दाता ॥ १० ॥

एव । इत् । इंद्रः । सुते । अस्तावि । सोमै । भरत्वाजेषु । स्रयत् । इत् । मघोनः ।

असत् । यथा । जरिचे । उत । सूरिः । इंद्रः । रायः । विश्ववारस्य । दाता ॥ १० ॥

मघोनो धनवतो हविष्मतो यजमानस्य क्षयदीश्वर इंद्रः सोमे सुतेऽभिषुते सति भरद्वाजेषु भरद्वाजे मध्येवैवमस्तावि । सुतोऽभूत् । इंद्रो जरिचे स्तोत्रे सूरिः सन्मार्गे प्रेरको यथासत् भवेत् । उतापि च विश्ववारस्य विश्वैर्वरणीयस्य रायो धनस्य दाता यथा भवेत् तथास्तावीति संबंधः ॥ इदिति द्वयं पूरणं ॥ ११६ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाके विंशति सूक्तानि । तत्र वृषा मद इति दशचं प्रथमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमिंद्रं । वृषेत्थ-नुक्तांतं ॥ विषुवति निष्कियन्त्य एतत्सूक्तं । सूचितं च । वृषा मदः प्र मंहिष्ठाय । आ० ८. ६. इति ॥

वृषा मद् इद्रे श्लोक उक्था सचा सोमेषु सुतपा ऋजीषी ।

अर्च्यो मघवा नृभ्य उक्थैर्द्युक्षो राजा गिरामक्षितोतिः ॥ १ ॥

वृषा । मद् । इद्रे । श्लोकः । उक्था । सचा । सोमेषु । सुतपाः । ऋजीषी ।

अर्च्यः । मघवा । नृभ्यः । उक्थैः । द्युक्षः । राजा । गिरां । अक्षितः । उतिः ॥ १ ॥

सोमेषु सोमवत्सु यागेष्विद्रे सोमपानजनितो मदो वृषा यजमानस्य कामानां वर्षको भवति । यद्वा । सर्वजनाह्लादकस्य वर्षणस्य कर्ता भवति । उक्थोक्थेन शस्त्रेण सचा सह श्लोकः स्तोत्ररूपः शब्दो वृषा भवति । सुतपा अभिषुतस्य सोमस्य पाता ऋजीष्यजीषं गतरसमपि सोमं न परित्यजन्मघवा धनवान् स चन्द्रो नृभ्यः स्तुतीनां नेतृभ्य उक्थैः स्तोत्रैरर्च्योऽर्चनीयो भवति । युक्तो युक्तोऽनृणां गिरां स्तुतीनां राजेश्वर इन्द्रोऽक्षितोतिरक्षीणरक्षस्य भवति ॥

ततुरिर्वीरो नर्यो विचेताः श्रोता हवै गृणत उर्व्यूतिः ।

वसुः शंसो नरां कारुधाया वाजी स्तुतो विदथे दाति वाजं ॥ २ ॥

ततुरिः । वीरः । नर्यः । विचेताः । श्रोता । हवै । गृणतः । उर्विः । उतिः ।

वसुः । शंसः । नरां । कारुधायाः । वाजी । स्तुतः । विदथे । दाति । वाजं ॥ २ ॥

वाज्यज्ञवानिन्द्रो विदथे यज्ञेऽस्माभिः स्तुतः सन् वाजमन्नं दाति । अस्मभ्यं ददाति । कीदृश इन्द्रः । ततुरिः शत्रूणां हिंसको वीरो विक्रांतो नर्यो नरहितो विचेता विविक्तज्ञानो हवमस्मदीयं स्तोत्रं श्रोता गृणतः सुवतः स्तोतृजनस्योर्व्यूतिर्विस्मृतश्चो वसुर्वासयिता नरां नृणां स्तोतृजनानां शंसः शंसनीयः कारुधायाः कारुणां स्तोतृणां धारयिता । एवभूत इन्द्रो वाजं ददातीति संबंधः ॥

अश्लो न चक्रयोः शूर बृहन्प्र ते महा रिरिचे रोदस्योः ।

वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वया व्यूतयो रुरुहुरिद्र पूर्वीः ॥ ३ ॥

अश्लः । न । चक्रयोः । शूर । बृहन् । प्र । ते । महा । रिरिचे । रोदस्योः ।

वृक्षस्य । नु । ते । पुरुहूत । वयाः । वि । उतयः । रुरुहुः । इन्द्र । पूर्वीः ॥ ३ ॥

हे शूर विक्रांतेन्द्र बृहन् महान् ते त्वदीयो महा महिमा रोदस्योर्बावापृथिव्योः प्र रिरिचे । अतिरिच्यते । बावापृथिवीभ्यामित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः । चक्रयोश्चक्रयोरचो न । रथसंबन्धयो यथा चक्राभ्यां बहिर्गतस्तद्वत् । हे पुरुहूत बज्रभिराहूतेन्द्र त्वदीयाः पूर्वीर्बह्य उतयो रवा वि बरुङ्गः । विशेषेण रोहंति । तत्र दृष्टान्तः । वृक्षस्य नु । यथा वृक्षस्य वयाः शाखा विरोहंति तद्वत् ॥

शचीवतस्ते पुरुशाक शाका गवामिव सुतयः संचरणीः ।

वत्सानां न तंतयस्त इन्द्र दामन्वतो अदामानः सुदामन् ॥ ४ ॥

शचीऽवतः । ते । पुरुशाक । शाकाः । गवांऽइव । सुतयः । संऽचरणीः ।

वत्सानां । न । तंतयः । ते । इन्द्र । दामन्ऽवतः । अदामानः । सुदामन् ॥ ४ ॥

हे पुरुशाक बज्रकर्मज्ञेन्द्र शचीवतः प्रज्ञावतस्ते त्वदीयाः शाकाः शक्तयः कर्माणि वा सर्वतः संचरंतीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । गवामिव धेनूनां सुतयो मार्गा यथा संचरणीः सर्वत्र संचारिणी भवन्ति तद्वत् । अपि च

वत्सानां न तंतयः । तंतिर्नाम दीर्घप्रसारिता रज्जुः यत्र नियतैर्विशालदामभिर्बहवो वत्सा बध्यन्ते । यथा तंतयो बह्वनां वत्सानां बंधका हे सुदामन् शोभनदंतिद्रं तथा ते त्वदीयाः शाका दामन्वन्तो बंधनवन्तो बह्वनां शत्रूणां बंधका अदामानः स्वयमन्यैरबद्धाः ॥

अन्यद्द्य कर्वैरमन्यदु श्वोऽसच्च सन्मुहुराचक्रिरिंद्रः ।

मित्रो नो अत्र वरुणश्च पूषार्यो वशस्य पर्येतास्ति ॥ ५ ॥

अन्यत् । अद्य । कर्वैरं । अन्यत् । ऊं इति । श्वः । असत् । च । सत् । मुहुः । आऽचक्रिः । इंद्रः ।

मित्रः । नः । अत्र । वरुणः । च । पूषा । अर्यः । वशस्य । परिऽएता । अस्ति ॥ ५ ॥

अयमिंद्रोऽवास्मिन्दि वसेऽन्यत्कर्वैरं । कर्मनामेतत् । कर्म करोति । अन्यदु अन्यदेवोक्तविलक्षणमेव कर्म श्वः परस्मिन्दिने करोति । एतदेव विव्रियते । असंज्ञाशुभमशनिपातनादिकं सत् वर्षणादिकं शोभनं कर्म च । यद्वा । विश्वरूपस्य वधादिकमसत्कर्म लोकोपद्रवकारिणो वृचादंरसुरस्य वधादिरूपं सत्कर्म च मुञ्जः पुनः पुनरसाविद्र आचक्रिः कर्ता भवति । एवं परस्परविलक्षणं कर्म स्वमहिम्ना पुनः पुनरावर्तयन् प्रतिदिवसमन्यदेव परिपामसाधारणं कर्म करोतीत्यर्थः । एवंविध इंद्रोऽवास्मिन्येनोऽस्माकं वशस्य कामयितव्यस्य फलस्य स्वर्गादेः पर्येतास्ति । परिगमयिता भवतु ॥ अस्तेल्लेष्ट रूपं ॥ मित्रोऽहरभिमानी देवो वरुणो रात्र्यभिमानी पूषा पोषको देवोऽर्यः प्रेरकः सविर्तेति चेद्विष्णु नियम्यमाना अस्मदीयस्य कामस्य परिगमयितारः संतु । यद्वा । मित्रादयोऽप्यत्र स्वप्रधान्येनाभिधीयन्ते । मित्रादय इंद्रः प्रत्येकमस्मदीयस्य कामस्य पर्येतास्तु । तथा बृहदेवतायामुक्तं । प्रोतयेऽन्यदिति त्वेति वैश्वदेव्यावृत्तौ श्रुते इति ॥ १७ ॥

वि त्वदापो न पर्वतस्य पृष्ठादुक्थेभिरिंद्रानयंत यज्ञैः ।

तं त्वाभिः सुष्टुतिभिर्वाजयंत आजिं न जग्मुर्गिर्वाहो अश्व्याः ॥ ६ ॥

वि । त्वत् । आपः । न । पर्वतस्य । पृष्ठात् । उक्थेभिः । इंद्र । अनयंत । यज्ञैः ।

तं । त्वा । आभिः । सुस्तुतिभिः । वाजयंतः । आजिं । न । जग्मुः । गिर्वाहः । अश्व्याः ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वत्त्वत्सकाशादुक्थेभिरुक्थैः शस्त्रैर्यज्ञैर्हविर्भिश्च स्तोतारः कामानात्मनो व्यनयंत । विविधं प्रापयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । पर्वतस्याद्रेः पृष्ठादुपरिभागादापो न अप उदकानि यथा तद्वत् । अपि च हे गिर्वाहो गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिर्बह्वनीयेन्द्रं तं प्रसिद्धं त्वा त्वां वाजयंतो बलिनं कुर्वन्तः । यद्वा । वाजमस्रमिच्छन्तो भरद्वाजाः स्तोतार आभिः पूर्वोक्ताभिः सुष्टुतिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिर्जग्मुः । प्रापुः । चिप्रगमने दृष्टान्तः । अश्व्या वाहा आजिं न संयामं यथा शीघ्रं प्रापुस्तद्वत् ॥

न यं जरंति शरदो न मासा न द्याव इंद्रमवकर्शयंति ।

वृद्धस्य चिद्धर्धतामस्य तनूः स्तोमेभिरुक्थैश्च शस्यमाना ॥ ७ ॥

न । यं । जरंति । शरदः । न । मासाः । न । द्यावः । इंद्र । अवऽकर्शयंति ।

वृद्धस्य । चित् । वर्धतां । अस्य । तनूः । स्तोमेभिः । उक्थैः । च । शस्यमाना ॥ ७ ॥

शरदः संवत्सरा यमिंद्रं न जरन्ति न जरयन्ति नापचीणयन्ति । तथा मासाश्च नापचीणयन्ति । तथा द्यावो दिवसाश्च यमिंद्रं नावकर्शयन्ति नाल्पीभावयन्ति वृद्धस्य चित् प्रवृद्धस्याप्यस्त्रिंशस्य तनूः शरीरं स्तोमेभिः रसादीयैः स्तोत्रैरुक्थैश्च शस्त्रैश्च शस्यमाना सूयमाना सती वर्धतां । प्रवृद्धा भवतु ॥

न वी॒ळवे॒ नम॑ते॒ न स्थि॒राय॒ न श॑र्ध॒ते दस्यु॑जू॒ताय॒ स्त॒वान् ।

अ॒ज्ञा इ॒न्द्रस्य॑ गि॒रय॑श्चि॒दृष्वा॒ गंभी॑रे चि॒द्वव॑ति गा॒धम॑स्मै ॥ ८ ॥

न । वी॒ळवे॒ । नम॑ते । न । स्थि॒राय॒ । न । श॑र्ध॒ते । दस्यु॑ऽजू॒ताय॒ । स्त॒वान् ।

अ॒ज्ञाः । इ॒न्द्रस्य॑ । गि॒रयः॑ । चि॒त् । ऋ॒ष्वाः । गंभी॑रे । चि॒त् । भ॒वति॑ । गा॒धं । अ॒स्मै ॥ ८ ॥

स्तवान्नाभिः स्तूयमान इन्द्रो वीळवे दृढगात्राय यजमानाय न नमते । न वशीभवति । स्थिराय युद्धे विचलिताय च न नमते । शर्धते उत्सहमानाय दस्युजूताय कर्मवर्जितैः प्रेरिताय यजमानाय न वशीभवति । यद्यपि स्तोतारो बह्वगुणाः सन्ति तथाप्येन्द्रस्तेभ्यो दस्युसन्तिभ्यो न वशीभवतीत्यर्थः । अपि च ऋष्या महान्तो गिरयश्चित्पर्वता अप्येन्द्रस्याज्ञाः सुगमनाः क्षेपणीया भवन्ति । गंभीरे चिदगाधेऽपि स्थानेऽस्या इन्द्राय गाधमेव स्थानं विषयो भवति ॥

गंभी॒रेण॑ न उ॒रुणा॑मचि॒न्प्रेषो॑ यं॒धि सु॒तपा॑व॒न्वाजा॑न् ।

स्था ऊ॒ षु ऊ॒र्ध्व ऊ॒ती अ॒रिष॑ण्यन्॒क्तोर्व्यु॑ष्टौ॒ परि॑त॒कम्या॑यां ॥ ९ ॥

गंभी॒रेण॑ । नः । उ॒रुणा॑ । अ॒मचि॑न् । प्र । इ॒षः । यं॒धि । सु॒तऽपा॑वन् । वाजा॑न् ।

स्थाः । ऊं॒ इति॑ । सु॒ । ऊ॒र्ध्वः । ऊ॒ती । अ॒रिष॑ण्यन् । अ॒क्तोः । वि॒ऽउ॑ष्टौः । परि॒ऽत॒कम्या॑यां ॥ ९ ॥

हे अमचिन् । अमचं बलं । तद्वन् हे सुतपावन् सुतस्य सोमस्य पातरिन्द्र गंभीरेण केनापि दुरवगाहेनोद्वेष्टा विस्तीर्णैः मनसा नोऽस्त्रभूमिषोऽन्तानि वाजान्बलानि च प्र यंधि । प्रयच्छ । किंचाक्तो रात्रेर्व्युष्टौ विवासेऽङ्गि परितकम्यायां रात्रौ हे इन्द्र त्वमूती अस्माकं रचायै हे इन्द्र अरिषण्यन्नहिंसंस्त्वमूर्ध्व उद्युक्तः स्था ऊ षु । सुष्ठु तिष्ठेव ॥

सच॑स्व ना॒यम॑वसे॒ अ॒भीक॑ इ॒तो वा॒ तमि॑न्द्र पा॒हि रि॒षः ।

अ॒मा चै॒नम॑रण्ये पा॒हि रि॒षो म॑दे॒म श॒तहि॑माः सु॒वीराः॑ ॥ १० ॥

सच॑स्व । ना॒यं । अ॒वसे॑ । अ॒भीके॑ । इ॒तः । वा॒ । तं । इ॒न्द्र । पा॒हि । रि॒षः ।

अ॒मा । च॒ । ए॒नं । अ॒रण्ये॑ । पा॒हि । रि॒षः । म॑दे॒म । श॒तऽहि॑माः । सु॒ऽवी॒राः ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं नायं कर्मणां सुतीनां च नेतारमभीके संयामेऽवसे रक्षणाय सचस्व । सेवस्व । इतो वास्मात्संनिकृष्टाश्च रिषः शत्रोरमुतो विप्रकृष्टाश्चोश्च । वाशब्दोऽनुक्तेन विवक्षितेन समुच्चयः । हे इन्द्र तं स्तोतारं पाहि । रक्ष । तथा मा च गृहे च । अमेति गृहनाम । अरुणे कानने च रिषः शत्रोः पाहि । तं रक्ष । तदनंतरं सुवीराः शोभनपुत्रा वयं शतहिमाः शतसंवत्सरान्मदेम । हृष्याम ॥ ॥ १० ॥

या त ऊतिरिति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धं चैष्टुभमेन्द्र । तथा चानुक्रांतं । या ते नवेति ॥ पृथ्वाभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेऽहनीदं सूक्तं निष्केवत्यनिविज्ञानं । सूचितं च । या त ऊतिरवमेति मध्यंदिनः । आ० ७. ६. इति ॥

या त॑ ऊ॒तिर॑व॒मा या॑ प॒रमा॑ या म॒ध्यमे॑न्द्र शु॒षिन्न॑स्ति ।

ताभि॑रू॒ षु वृ॒च॒ह॒त्ये॒ऽवी॒र्न ए॒भिश्च॒ वा॒जैर्म॑हान्नं॒ उ॒य ॥ ११ ॥

या । ते॒ । ऊ॒तिः । अ॒व॒मा । या॒ । प॒र॒मा । या॒ । म॒ध्य॒मा । इ॒न्द्र । शु॒षिन् । अ॒स्ति ।

ताभिः॑ । ऊं॒ इति॑ । सु॒ । वृ॒चऽह॒त्ये॒ । अ॒वीः । नः॒ । ए॒भिः । च॒ । वा॒जैः । म॒हान् । नः॒ । उ॒य ॥ ११ ॥

हे शुभिन् बलवन्निद्र ते त्वदीया द्योतिर्या रक्षावमाधमास्ति । या परमोत्कृष्टास्ति । या मध्यमास्ति
तामिच्छतिभिर्वृचहृत्वे युञ्जे नोऽस्मान् सु अत्यन्तमवीः । पालय । किञ्च हे उद्योद्गूर्णोद्गं महास्त्वमेभिर्मोक्षसाध-
नैर्वाजिरत्नैश्च नोऽस्मान् संयोजयेति शेषः ॥

* आभिः स्पृधो मिथतीररिषयन्त्रमित्रस्य व्यथया मन्युमिन्द्र ।

आभिर्विश्वा अभियुजो विषूचीरार्याय विशोऽव तारीदासीः ॥२॥

आभिः । स्पृधः । मिथतीः । अरिषयन् । अमित्रस्य । व्यथय । मन्युं । इन्द्र ।

आभिः । विश्वाः । अभियुजः । विषूचीः । आर्याय । विशः । अव । तारीः । दासीः ॥२॥

हे इन्द्र आभिरसदीयाभिः स्तुतिभिर्मिथतीः शत्रुसैन्यानि हिंसतीः स्पृधोऽसदीयाः सेना अरिषयन्त्र-
हंसन् । पालयन्नित्यर्थः । अमित्रस्य शत्रोर्मन्युं संयामादिषु विद्यमानं कोपं व्यथय । नाशय । अपि चाभिः
स्तुतिभिरेवाभियुजोऽभियोक्तीर्विषूचीः सर्वतो विद्यमाना दासीः कर्मणामुपचपयित्रीर्विश्वाः सर्वा विशः प्रजा
आर्याय यज्ञादिकर्मकृते यजमानायाव तारीः । विनाशय ॥

इन्द्र जामय उत येऽजामयोऽर्वाचीनासो वनुषो युयुजे ।

त्वमेषां विथुरा शवांसि जहि वृष्ण्यानि कृणुही पराचः ॥३॥

इन्द्र । जामयः । उत । ये । अजामयः । अर्वाचीनासः । वनुषः । युयुजे ।

त्वं । एषां । विथुरा । शवांसि । जहि । वृष्ण्यानि । कृणुहि । पराचः ॥३॥

हे इन्द्र जामयो ज्ञातिरूपाः संनिष्ठता ये शत्रवः । उतापि चाजामयो दूरदेशे स्थिता ये शत्रवोऽर्वाची-
नासोऽसदभिमुखा वनुषो हिंसन्तो युयुजे उद्युक्ता भवन्ति एषामुभयविधानां शत्रूणां संबन्धीनि शवांसि
बलानि विथुरा विथुराणि हीनानि त्वं कुर्वति शेषः । तथा वृष्ण्यान्येषां वीर्याणि जहि । नाशय । किञ्च
पराच उभयविधान् शत्रून्पराचः पराङ्मुखान् कृणुहि । कुह ॥

शूरो वा शूरं वनते शरीरैस्तनूरुचा तरुषि यत्कृण्वेति ।

तोके वा गोषु तनये यदप्सु वि क्रंदसी उर्वरासु ब्रवैति ॥४॥

शूरः । वा । शूरं । वनते । शरीरैः । तनूऽरुचा । तरुषि । यत् । कृण्वेति इति ।

तोके । वा । गोषु । तनये । यत् । अप्सु । वि । क्रंदसी इति । उर्वरासु । ब्रवैति इति ॥४॥

हे इन्द्र शूरस्त्वदनुगृहीतो वीरः शरीरैरङ्गैः शूरं वा वीरमपि वनते । हन्ति । वेत्ययमपीत्यस्यार्थं वर्तते ।
यद्वा । वेत्यनेन विकल्पाभिधायकेनाशूरो वा त्वदनुगृहीतः सन् शूरं वनते । कदा वनत इत्येतदाह । तनूरुचा
शरीरेण शोभमानो परस्परविरोधिगौ तरुषि युञ्जे यद्यदा कृण्वेति संग्रामं कुर्वति । यद्यदा च तोके वा
पुच्छनिमित्ते वा गोषु निमित्तभूतासु वा तनये पीत्रे निमित्तभूते वाप्सूदकेषु निमित्तेषु उर्वरासु सर्वसस्याद्यासु
भूमिषु निमित्तासु क्रंदसी क्रंदमानावाक्रोशन्ती वि ब्रवैति विवदेति । हे इन्द्र पुत्रादिलाभजयस्त्वदनुगृहीतस्य
भवतीत्यर्थः ॥

नहि त्वा शूरो न तुरो न धृष्णुर्न त्वा यो धो मन्यमानो युयोध ।

इन्द्र नकिष्ठा प्रत्यस्त्येषां विश्वा जातान्यभ्यसि तानि ॥५॥

नहि । त्वा । शूरः । न । तुरः । न । धृष्णुः । न । त्वा । योधः । मन्यमानः । युयोध ।
इंद्र । नकिः । त्वा । प्रति । अस्ति । एषां । विश्वा । जातानि । अभि । असि । तानि ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वा त्वया सह शूरो विक्रांतजनो नहि युयोध । न युध्यते । तथा तुरोऽन्येषां शत्रूणां हिंसको
ऽतस्त्वया न युयोध । धृष्णुर्धर्षको न युयोध । मन्यमानो युद्धे क्रुध्यन् योधो भटस्त्वा त्वया न युयोध । हे
इंद्र एषां शूरादीनां मध्ये कस्यन त्वा तव नकिः प्रत्यस्ति । प्रतिनिधिर्नास्ति । विश्वा विश्वाणि जातानि
प्रादुर्भूतानि तानि शूरादीनि त्वमभ्यसि । अभिभवसि ॥ १९ ॥

स पत्यत उभयोर्नृम्णमयोर्यदी वेधसः समिथे हवन्ते ।

वृचे वा महो नृवति स्ये वा व्यचस्वन्ता यदि वितन्तसैते ॥ ६ ॥

सः । पत्यते । उभयोः । नृम्णं । अयोः । यदि । वेधसः । संऽइथे । हवन्ते ।

वृचे । वा । महः । नृऽवति । स्ये । वा । व्यचस्वन्ता । यदि । वितन्तसैते इति ॥ ६ ॥

अयोरनयोर्भयोर्मध्ये स जनो नृम्णं धनं पत्यते । ईष्टे । कयोर्मध्ये क ईष्ट इत्येतदुभयमाह । यदि यस्य
जनस्य । यदीति निपातो यस्मार्थे वर्तते । समिथे यन्त्रे वेधसः कर्मणां विधातार ऋत्विजो हवन्ते इंद्रं स्तुवन्ति
स ईष्ट इति संबंधः । महो महति प्रभूते वृचे वा निरोधे निमित्ते वा नृवति परिचारकमनुष्ययुक्ते स्ये वा
गृहनिमित्ते वा व्यचस्वन्ता यदि यी जनौ । यदीति यावित्यर्थे वर्तते । वितन्तसैते वियुध्यते तयोर्मध्य इति
संबंधः ॥ तसेरपक्षयकर्मणो विपूर्वाद्वितन्तसैते इति भवति । यद्वा । तंतस इति धातुः कंडादिषु पठ्यते तस्मादिदं
रूपमिति ॥

अथ स्मा ते चर्षणयो यदेजानिंद्रं चातोत भवा वरूता ।

अस्माकासो ये नृतमासो अर्य इंद्रं सूरयो दधिरे पुरो नः ॥ ७ ॥

अथ । स्म । ते । चर्षणयः । यत् । एजान् । इंद्रं । चाता । उत । भव । वरूता ।

अस्माकासः । ये । नृऽतमासः । अर्यः । इंद्रं । सूरयः । दधिरे । पुरः । नः ॥ ७ ॥

अथ स्मापि च हे इंद्र ते त्वदीयाश्चर्षणयः पुष्या यददैजान् एजयुर्भोत्या कपेयुः त्वं तेषां चाता पालको
भव । उतापि च वरूता संभक्ता भव । अस्माकासोऽस्मदीया नृतमासो नेतृतमा ये मनुष्या हे इंद्र त्वामयो
ऽरयो । प्रापयितार इत्यर्थः । तेषां चाता भव । हे इंद्र सूरयो ये स्तोतारो नोऽस्मान्पुरो दधिरे पुरश्चक्रिरे
तेषां च चाता भवेति ॥

साकमेधेषु माहिंश्यामिष्टाविंद्रस्य वृचघ्नो याज्या । सूचितं च । अनु ते दायि मह इंद्रियाय विश्वकर्मन्ह-
विषा वावृधानः । आ० २. १८. इति ॥ अनुक्रीनान्येकाहे निष्केवल्य एषैव सूक्तमुखीया । सूचितं च । अनु ते
दायि मह इंद्रियाय कथो नु ते परि चराणि विद्वानिति द्वे । आ० ९. ५. इति ॥

अनु ते दायि मह इंद्रियाय सचा ते विश्वमनु वृचहत्ये ।

अनु सचमनु सहो यजवेद्रं देवेभिरनु ते नृषत्ये ॥ ८ ॥

अनु । ते । दायि । मह । इंद्रियाय । सचा । ते । विश्वं । अनु । वृचऽहत्ये ।

अनु । सचं । अनु । सहः । यजच । इंद्रं । देवेभिः । अनु । ते । नृऽसत्ये ॥ ८ ॥

हे इंद्र महे महते ते तुभ्यमिंद्रियायैश्वर्यार्थमनु दायि । अन्वदायि । अनुदीयते स्म । वृचहत्ये वृचवधे

निमित्ते ते तुभ्यं विश्वं समस्तं सत्त्वा सत्त्वमनु दायि । कैः किमनु दायीति तदुभयमाह । येन विश्वं विभर्ति तत्त्वचं बलमनु दायि । येन शत्रून्भिभवति तदनुविशिष्टं सहो बलमनु दायि । हे यज्ञ च यज्ञनीधेन्द्र ते तुभ्यं गृषह्ये युद्धे देवेभिः सर्वेदेवैरेतत्सर्वमनु दायि ॥

ए॒वा नः॒ स्पृ॒धः॒ सम॒जा स॒मत्स्वि॒न्द्र रार॑न्धि मि॒थती॒रदे॒वीः ।

वि॒द्याम॒ वस्त्रो॒रव॑सा गृ॒णन्तो॑ भर॒द्वाजा॒ उ॒त तं॑ इ॒न्द्र नू॒नं ॥ १ ॥

ए॒व । नः॒ । स्पृ॒धः॒ । सं । अ॒ज । स॒मत्॒ऽसु । इ॒न्द्र । रार॑न्धि । मि॒थती॒ः । अ॒दे॒वीः ।

वि॒द्याम॒ । वस्त्रो॒ः । अ॒व॒सा । गृ॒णन्तः॑ । भर॒त्॒ऽवा॒जाः । उ॒त । ते॒ । इ॒न्द्र । नू॒नं ॥ १ ॥

हे इन्द्र एवैव स्तुतस्त्वं नोऽस्मदीयाः स्पृधः शत्रुसेनाः समत्सु संग्रामेषु समज । शत्रुवधार्थं प्रेरय । किंच मिथतीर्हि सतीरदेवीरामुरीः सेना ररन्धि । अस्मदर्थं वशीकुरु । उतापि च हे इन्द्र ते गृणन्तस्त्वां सुवन्तो भरद्वाजा वयमवसानेन सह वस्त्रोर्वासस्व । निवासमित्यर्थः । नूनमवश्यं विद्याम । लभेमहि ॥ ॥ २० ॥

श्रुधी न इद्रेत्यष्टचं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं चैष्टुभैन्द्र । तथा चानुक्रम्यते । श्रुधी नोऽष्टाविति । विनियोगो लैंगिकः ॥

श्रु॒धी न॑ इ॒न्द्र ह्य॒याम॑सि त्वा म॒हो वा॒जस्य॑ सा॒ती वा॑वृषा॒णाः ।

सं य॒द्विशो॑ऽय॒न्त शूर॑सा॒ता उ॒यं नो॑ऽवः पा॒र्ये अ॒ह॒न्दाः ॥ १ ॥

श्रु॒धि । नः॒ । इ॒न्द्र । ह्य॒याम॑सि । त्वा॒ । म॒हः । वा॒जस्य॑ । सा॒ती । वा॑वृषा॒णाः ।

सं । यत् । वि॒शः । अ॒य॒न्त । शूर॑ऽसा॒तौ । उ॒यं । नः॒ । अ॒वः । पा॒र्ये । अ॒ह॒न् । दाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ववृषाणाः सोमैस्त्वां सिञ्चन्तो वयं स्तोतारो महो महतो वाजस्यान्नस्य साती लाभार्थं त्वा त्वां ह्ययामसि । आह्वयामः । हे इन्द्र त्वं नोऽस्माकं तदाह्वानं श्रुधि । गृणु । यवदा विशो जनाः शूरसातौ युद्धे समयन्त संगच्छन्ते तदा पार्येऽतिमेऽहन्नहनि दिवसे नोऽस्मभ्यमुयमुन्नमवो रक्षणं दाः । अदाः । प्रयच्छ ॥

त्वां वा॒जी ह॒वते॑ वा॒जिने॒यो म॒हो वा॒जस्य॑ ग॒धस्य॑ सा॒तौ ।

त्वां वृ॒त्रेष्वि॒न्द्र स॒त्पतिं॑ त॒रुचं॑ त्वां च॒ष्टे मु॒ष्टिहा॑ गो॒षु यु॒ध्यन् ॥ २ ॥

त्वां । वा॒जी । ह॒वते॑ । वा॒जिने॒यः । म॒हः । वा॒जस्य॑ । ग॒धस्य॑ । सा॒तौ ।

त्वां । वृ॒त्रेषु॑ । इ॒न्द्र । स॒त्ऽप॒तिं । त॒रुचं॑ । त्वां । च॒ष्टे । मु॒ष्टि॒ऽहा । गो॒षु । यु॒ध्यन् ॥ २ ॥

वाजी हविल्लक्षणात्तवान्वाजिनेयो वाजिन्याः पुत्रो भरद्वाजो हे इन्द्र त्वां गधस्य सर्वैः प्राप्यस्य महो महतो वाजस्यान्नस्य सातौ लाभे निमित्ते हवते । स्तौति । अपि च हे इन्द्र सत्पतिं सज्जनानां पालकं तद्वचं कुर्जनानां तारकं त्वां वृत्रेषूपद्रवेषु निमित्तेषु भरद्वाजो हवते । मुष्टिहा मुष्टिबलेन शत्रूणां हन्ता गोषु निमित्तभूतासु युध्यन् शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन् भरद्वाजस्त्वां चष्टे । पश्यति । प्रतिपालयते ॥

त्वं क॒विं चो॒दयो॑ऽर्क॒सातौ॑ त्वं कु॒त्साय॑ श्रु॒णां दा॒श्रुषे॑ व॒र्क् ।

त्वं शि॒रो अ॒म॒र्मणः॑ प॒राह॑न्नतिथि॒ग्वाय॑ शं॒स्यं क॒रिष्य॑न् ॥ ३ ॥

त्वं । क॒विं । चो॒द॒यः । अ॒र्क॒ऽसा॒तौ । त्वं । कु॒त्साय॑ । श्रु॒णां । दा॒श्रुषे॑ । व॒र्क् ।

त्वं । शि॒रः । अ॒म॒र्मणः॑ । प॒रा । अ॒ह॒न् । अ॒ति॒थि॒ऽग्वाय॑ । शं॒स्यं । क॒रिष्य॑न् ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वमर्कसातावज्जलाभार्थं कविं भार्गवमृषिं चोदयः । अचोदयः । प्रेरय । किंच हे इंद्र त्वं दामुषे हविर्दत्तवते कुत्साय शुष्णमसुरं वर्क । क्क्रेदितवानसि ॥ वर्गिति वृणक्तेऽच्छेदनार्थस्य लुङि रूपं ॥ तथा त्वमति-
थिवायातिथीनामभिर्गंचे दिवोदासाय शंसं सुखं सुखं करिष्यन् अमर्मणो मर्महीनमात्मानं मन्यमानस्य
शंबरस्य शिरः शीर्षं पराहन् । अवधीः ॥

त्वं रथं प्र भरौ योधमृष्वमावो युध्यंतं वृषभं दशद्युं ।

त्वं तुर्यं वेतसवे सचाहन्त्वं तुजिं गृणंतमिंद्र तूतोः ॥ ४ ॥

त्वं । रथं । प्र । भरः । यो॒धं । ऋ॒ष्वं । आ॒वः । यु॒ध्यंतं । वृ॒षभं । द॒श॒ऽद्युं ।

त्वं । तुर्यं । वे॒त॒स॒वे । स॒चा । अ॒हन् । त्वं । तु॒जिं । गृ॒णंतं । इं॒द्र । तू॒तो॒रिति॑ तूतोः ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वं वृषभसंज्ञकाय राज्ञे योधं युद्धसाधनमृष्वं महांतं रथं प्र भरः । प्रापयः । अपि च युध्यंतं
शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वंतं दशद्युं दश दिवसा युध्यतो यस्य गतास्तं वृषभमेतदाख्यं राजानमावः । युद्धादपीपलः ।
किंच त्वं वेतसव एतन्नाम्ने राज्ञे सचा सहायभूतः सन् तुर्यमसुरमहन् । हतवानसि । वेतमुर्नाम कश्चिदसुरः ।
अत्र तस्मादन्वोऽसावुच्यते । यद्वा । वेतसव इति तृतीयार्थे चतुर्थी । वेतमुनासुरेण सहितं तुर्यं हतवानसि ।
तथा च मंत्रांतरे श्रूयते । अहं पितेव वेतसूरभिष्टये तुर्यं कुत्साय स्रदिभं च रंधयं । ऋग्वे० १०. ४९. ४. इति ।
हे इंद्र त्वं गृणंतं त्वां सुवतं तुजिमेतदाख्यं राजानं तूतोः । अवर्धयः ॥

त्वं तदुक्थमिंद्र बर्हणा कः प्र यच्छता सहस्रा शूर दर्षि ।

अव गिरेदासं शंबरं हन्प्रावो दिवोदासं चित्राभिर्हृती ॥ ५ ॥

त्वं । तत् । उ॒क्थं । इं॒द्र । ब॒र्हणा॑ । कः । प्र । य॒च्छ॒ता । स॒ह॒स्रा । शू॒र । द॒र्षि ।

अ॒व । गि॒रेः । दा॒सं । शं॒बरं । ह॒न् । प्र । आ॒वः । दि॒वः॒ऽदा॒सं । चि॒त्राभिः॑ । ऊ॒ती ॥ ५ ॥

हे इंद्र बर्हणा बर्हणः शत्रूणां हिंसकस्त्वमुक्थं प्रशस्यं तत्कर्म कः । अकरोः । किं तत्कर्मैत्युच्यते । हे शूर
वीरेन्द्र त्वं शता शतानि सहस्रा सहस्राणि च शंबरस्यानुचरान् भटान् दर्षि । विदारितवानसि । तथा च
निगमांतरे । अध्वर्यवो यः शतं शंबरस्य । ऋग्वे० २. १४. ६. इति । तथा त्वं दासं यज्ञादिकर्मणामुपक्षपयितारं
गिरिः पर्वतान्निर्गतं शंबरमसुरमव हन् । अवावधीः । तथापि श्रूयते । यः शंबरं पर्वतेषु क्षियंतं । ऋग्वे०
२. १२. ११. इति । किंच चित्राभिर्विचित्राभिर्हृती ऊतिभी रक्षाभिर्दिवोदासं राजानं प्रावः । प्रकर्षेण पाल-
यसि स्म ॥ ॥ २१ ॥

त्वं अज्ञाभिर्मंदसानः सोमैर्दभीतये चुमुरिमिंद्र सिष्वप् ।

त्वं रजिं पिठीनसे दशस्यन्षष्टिं सहस्रा शच्या सचाहन् ॥ ६ ॥

त्वं । अ॒ज्ञाभिः॑ । मं॒द॒सा॒नः । सो॒मैः । द॒भीत॑ये । चु॒मु॒रि । इं॒द्र । सि॒ष्वप् ।

त्वं । र॒जिं । पि॒ठी॒न॒से । द॒श॒स्यन् । ष॒ष्टिं । स॒ह॒स्रा । श॒च्या । स॒चा । अ॒हन् ॥ ६ ॥

हे इंद्र अज्ञाभिः अज्ञापुरःसरमादरातिशयेनानुष्ठितैः कर्मभिर्मंदसानो मोदमानः । यच्छद्वया युक्तं कर्म
तत्सारवद्भवति । तथा च श्रूयते । यदेव विषया करोति अद्वयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति । का० उ०
१. १. १०. इति । सोमैश्च मंदसानस्त्वं दभीतय एतन्नामकाय राजर्षये चुमुरिमेतदाख्यमसुरं सिष्वप् ।
अस्वापयः । अवधीरित्यर्थः । किंच हे इंद्र त्वं पिठीनस एतन्नामकाय रजिमेतदाख्यां कन्यां वा राज्यं वा
दशस्यन् प्रयच्छन् शच्या प्रज्ञया षष्टिं षष्टिसंख्याकानि सहस्रा भटानां सहस्राणि सचा सह युगपदेवाहन् ।
अवधीः ॥

अ॒हं च॒न तत्सूरि॑भिरान॒श्यां तव॒ ज्याय॑ इ॒न्द्र सु॒म्भ॒मो॒जः ।

त्वया॒ यत्स्त॒वंते॑ स॒धवी॑र वी॒रास्त्रि॒व॒रू॒थेन॒ नहु॑षा श॒वि॒ष्ठ ॥ ७ ॥

अ॒हं । च॒न । तत् । सू॒रिऽभिः । आ॒न॒श्यां । तव॑ । ज्याय॑ । इ॒न्द्र । सु॒म्भं । ओ॒जः ।

त्वया॑ । यत् । स्त॒वंते । स॒धऽवी॒र । वी॒राः । त्रि॒व॒रू॒थेन॑ । नहु॑षा । श॒वि॒ष्ठ ॥ ७ ॥

हे सधवीर वीरैः सहित शविष्ठ बलवत्तमिन्द्र वीराः स्तोतारस्त्रिवरूथेन । वीणि वरूथान्यावरकाणि भुवनानि यस्य तेन । नहुषा शत्रूणां बंधकेन त्वया दत्तं यत्सुम्भं सुखमोजो बलं च क्षयते सुवर्ति हे इन्द्र तव त्वया दत्तं ज्यायोऽतिशयेन प्रशस्यं तत्सुम्भमोजोऽहं चनाहमपि भरद्वाजो सूरिभिर्मदीयैः स्तोतृभिः सहा नश्यां । प्राप्तुयां ॥

व॒यं ते॒ अ॒स्यामि॑न्द्र द्यु॒म्न॒हू॒तौ स॒खायः॑ स्याम म॒हि॒न् प्रे॒ष्ठाः ।

प्रा॒तर्द॑निः क्ष॒त्र॒श्री॑र॒स्तु श्रे॒ष्ठो घ॒ने वृ॒चा॒णां स॒नये॑ ध॒नानां॑ ॥ ८ ॥

व॒यं । ते॒ । अ॒स्यां । इ॒न्द्र । द्यु॒म्न॒ऽहू॒तौ । स॒खायः॑ । स्या॒म । म॒हि॒न् । प्रे॒ष्ठाः ।

प्रा॒तर्द॑निः । क्ष॒त्र॒ऽश्रीः । अ॒स्तु । श्रे॒ष्ठः । घ॒ने । वृ॒चा॒णां । स॒नये॑ । ध॒नानां॑ ॥ ८ ॥

हे महिन पूजनीयेन्द्र ते त्वदर्थं सखायः स्तोतारो वयमस्यां दुरुहतावस्थिन्धननिमित्ते स्तोत्रे प्रेष्ठा अतिशयेन प्रियाः स्याम । भवेम । प्रातर्दनिः । प्रतर्दनो नाम राजा । तस्य पुत्रः क्षत्रश्रीरेतन्नामको मम याज्यो राजा श्रेष्ठोऽस्तु । सर्वेषामुत्कृष्टो भवतु । किमर्थं । वृचाणां शत्रूणां घने वधाय च धनानां वसूनां सनये संभजनाय च श्रेष्ठोऽस्त्विति संबंधः ॥ ॥ २० ॥

किमस्य मदे इत्यष्टवचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं । अनुक्रांतं च । किमस्यांत्या चायमानस्याभ्यावर्तिनो दानसुतिः । भरद्वाज ऋषिः । विष्टुप् छंदः । अंत्यायास्तु दानसुतिरूपत्वाद्या तेनोच्यत इति न्यायेन दानमेव देवता ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

कि॒म॒स्य॒ मदे॒ कि॒म्व॒स्य॒ पी॒तावि॑न्द्रः कि॒म॒स्य॒ स॒ख्ये च॑कार ।

र॒णा वा॒ ये नि॒षदि॑ किं ते अ॒स्य पु॒रा वि॒वि॒द्रे कि॒मु नू॒त॒नासः॑ ॥ १ ॥

किं । अ॒स्य॒ । मदे॑ । किं । उं इति॑ । अ॒स्य॒ । पी॒तौ । इ॒न्द्रः । किं । अ॒स्य॒ । स॒ख्ये । च॒का॒र ।

र॒णाः । वा॒ । ये । नि॒ऽसदि॑ । किं । ते । अ॒स्य॒ । पु॒रा । वि॒वि॒द्रे । किं । उं इति॑ । नू॒त॒नासः॑ ॥ १ ॥

भरद्वाज ऋषिः फलविलंबवनासहिष्णुः सन् अनयेन्द्रमाक्षिपति । अस्य सोमस्य मदे सतीन्द्रः किं चकार । छतवान् । किमु किंचास्य सोमस्य पीतौ पात्रे सति किं चकार । अस्य सोमस्य सख्ये सखित्वे किं चकार । पात्रात्पूर्वमिन्द्रः सोमेन सह वसतीत्यर्थः । अस्य सोमस्य निषदि गृहे रणा वा ये स्तोतारश्च संति ते स्तोतारः पुरा पूर्वं हे इन्द्र ते त्वत्तः किं विविद्रे । किं लिभिरि । नूतनासो नूतना इदानीतनाः स्तोतारश्च किमु लिभिरि ॥

स॒द॒स्य॒ मदे॒ स॒द्व॒स्य॒ पी॒तावि॑न्द्रः स॒द॒स्य॒ स॒ख्ये च॑कार ।

र॒णा वा॒ ये नि॒षदि॑ स॒त्ते अ॒स्य पु॒रा वि॒वि॒द्रे स॒दु नू॒त॒नासः॑ ॥ २ ॥

सत् । अ॒स्य॒ । मदे॑ । सत् । उं इति॑ । अ॒स्य॒ । पी॒तौ । इ॒न्द्रः । सत् । अ॒स्य॒ । स॒ख्ये । च॒का॒र ।

र॒णाः । वा॒ । ये । नि॒ऽसदि॑ । सत् । ते । अ॒स्य॒ । पु॒रा । वि॒वि॒द्रे । सत् । उं इति॑ । नू॒त॒नासः॑ ॥ २ ॥

एवमाचिन्त इन्द्रसखा ऋषय ईप्सितं धनं प्रददौ । तदनंतरमृषिरिन्द्रसकाशात्संपूर्णकामः सन् पुरा यान्युपालम्भप्रतिपादकानि वाक्यान्वोचेदानीं तानि निराकरोति । इन्द्रोऽस्य सोमस्य मदे सत् शुभं कर्म चकार । अस्य सोमस्य पीतो पाने सत् शुभं कर्म चकार । अस्य सखे सत् शुभं चकार । ये रणा वा स्तोता-
रस्य ते निषदि गृहे । यज्ञगृह इत्यर्थः । पुरा पूर्वं हे इन्द्र ते त्वत्तः सत् शुभं कर्म विविद्रे । लेभिरे । नूतनास इदानींतनाः स्तोतारः सद्यः शुभमेव कर्म लेभिरे ॥

न॒हि नु ते॑ महि॒मनः॑ सम॒स्य न म॑घवन्मघव॒त्त्वस्य॑ वि॒द्य ।

न राध॑सोराधसो॒ नूतन॑स्येन्द्र॒ न कि॑र्देदृश इन्द्रि॒यं ते ॥३॥

न॒हि । नु । ते । म॒हि॒मनः॑ । स॒म॒स्य । न । म॑घ॒ऽवन् । म॑घ॒वत् । त्वस्य॑ । वि॒द्य ।

न । राध॑सः॒ऽराधसः॑ । नूत॑नस्य । इन्द्र॑ । न॒किः । दृ॒दृशे । इन्द्रि॒यं । ते ॥३॥

हे मघवन्मघवन्निन्द्र ते त्वदीयस्य समस्य समस्तस्य महिमनो महिम्नो महिमानं नहि विद्य । वयं न जानीमः ॥ शुशब्दः पूरणः ॥ तथा मघवत्त्वस्य त्वदीयस्य धनिकत्वस्य च वयं न जानीमः । नूतनस्य सुत्यस्य राधसो राधसस्त्वदीयं सर्वं धनं च न जानीमः ॥ सर्वत्र द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ हे इन्द्र ते त्वदीयमिन्द्रियं सामर्थ्यं न किर्देदृशे । केनापि न दृश्यते ॥

ए॒तत्स्य॑त्त इन्द्रि॒यम॑चेति॒ येनाव॑धीर्वर॒शिख॑स्य॒ शेषः॑ ।

वज्र॑स्य॒ यत्ते॑ नि॒हत॑स्य॒ शुष्मा॑त्स्व॒नाच्चि॑दिन्द्र॒ पर॒मो द॒दार ॥४॥

ए॒तत् । त्यत् । ते । इन्द्रि॒यं । अ॒चेति॑ । येन॑ । अ॒व॒धीः । वर॑ऽशि॒खस्य॑ । शेषः॑ ।

वज्र॑स्य । यत् । ते । नि॒ऽह॒तस्य॑ । शुष्मा॑त् । स्व॒नात् । चि॒त् । इन्द्र॑ । प॒र॒मः । द॒दार ॥४॥

हे इन्द्र येन वीर्येण वरशिखस्य । वरशिखो नाम कश्चिदमुरः । तस्य शेषः शेषांसि पुत्रान् । शेष इत्यपत्य-
नामैतत् । अवधीः अहिंसीः ते त्वदीयमेतत्तत्तदिन्द्रियं वीर्यमचेति । अस्माभिरज्ञायि । हे इन्द्र यद्यस्माच्छु-
ष्माद्वलान्निहतस्य प्रेरितस्य त्वदीयवज्रस्य स्वनाच्चित् ध्वनेरेव परमो वरशिखस्य पुत्राणां मध्ये बलादाधिक्ये-
नोत्कृष्टः कश्चित्पुत्रो ददार अदीर्यत ॥

वधी॑दिन्द्रो वर॒शिख॑स्य॒ शेषो॑ऽभ्याव॒र्तिने॑ चायमा॒नाय॑ शि॒क्षन् ।

वृ॒चीव॑तो॒ यङ्गिरि॑यू॒पीया॑यां हन्पूर्वे॒ अर्धे॑ भि॒यसा॑परो॒ दर्त॑ ॥५॥

वधी॑त् । इन्द्रः॑ । वर॑ऽशि॒खस्य॑ । शेषः॑ । अ॒भि॒ऽआ॒व॒र्तिने॑ । चा॒य॒मा॒नाय॑ । शि॒क्षन् ।

वृ॒चीव॑तः । यत् । ह॒रि॒ऽयू॒पीया॑यां । हन् । पूर्वे॑ । अ॒र्धे । भि॒यसा॑ । अ॒परः॑ । दर्त॑ ॥५॥

पूर्वोक्तमेवार्थमनया विवृणोति । अयमिन्द्रश्चायमानाय चयमानस्य राज्ञः पुत्रायाभ्यावर्तिन एतन्नामकाय
राज्ञे शिष्य इप्सितानि वसूनि प्रयच्छन् वरशिखस्यामुरस्य शेषः पुत्रान्वधीत् । अवधीत् । अहिंसीत् । वरशि-
खस्य पुत्रान् कथमवधीदित्युच्यते । यद्यदायमिन्द्रो हरियूपीयायां । हरियूपीया नाम काचिन्नदी काचिन्नगरी
वा । तस्यां पूर्वेऽर्धे प्राग्भागे स्थितान् वृचीवतः । वृचीवान् नाम वरशिखस्य कुलोत्पन्नः पूर्वः । तन्नोचयान्व-
रशिखस्य पुत्रान् हन् अवधीत् तदापरोऽपरभागे स्थितो वरशिखस्य श्रेष्ठः पुत्रो भियसा भीत्या दर्त ।
दोर्णोऽभूत् ॥ ॥ २३ ॥

चि॒श्च्छ॑तं व॒र्मिण॑ इन्द्र सा॒कं य॒थाव॑त्यां पु॒रू॒हूत॑ अ॒व॒स्या ।

वृ॒चीव॑तः॒ शर॑वे॒ पत्य॑मानाः पा॒त्रा भि॑दाना न्य॒र्थान्या॑यन् ॥६॥

त्रिंशत्शतं । वर्मिणः । इन्द्र । साकं । यव्याऽवत्यां । पुरुऽहूत । अवस्या ।

वृचीवतः । शरवे । पत्यमानाः । पात्रा । भिन्दानाः । निऽअर्थानि । आयन् ॥ ६ ॥

इदानीमुक्तमेवार्थं विवृणोति । हे पुरुहूत बह्मिराहूतेन्द्र अवस्या अवस्यया । अवीऽन्नं यशो वा । तद्वाक्या युद्धे त्वां जित्वा त्वं प्राप्नुयाम यशो वा प्राप्नुयामेति कामयमानाः शरवे हिंसायै । त्वां हिंसितु-
मित्यर्थः । पत्यमाना अभिपतंतोऽभिगच्छंतः पात्रा पात्राणि यज्ञसाधनानि भिन्दाना भिंदंतो वर्मिणः कवच-
भृतस्त्रिंशच्छतं त्रिंशदधिकशतसंख्याका वृचीवतो वरशिखस्य पुत्राः साकं युगपदेव यव्यावत्यां पूर्वोक्तायां
हरियूपीयायां न्यर्थान्यर्थशून्यान्यायन् । अगच्छन् । विनाशं प्राप्नुवित्यर्थः ॥

यस्य गावावरुषा सुयवस्यू अंतरू षु चरतो रेरिहाणा ।

स संजयाय तुर्वशं परादावृचीवतो दैववाताय शिष्यन् ॥ ७ ॥

यस्य । गावौ । अरुषा । सुयवस्यू इति सुऽयवस्यू । अंतः । ऊं इति । नु । चरतः । रेरिहाणा ।

स । संजयाय । तुर्वशं । परा । अदात् । वृचीवतः । दैवऽवाताय । शिष्यन् ॥ ७ ॥

अरुषारुषौ रोचमानौ सुयवस्यू शोभनतृणानीच्छन्तौ रेरिहाणा लेलिहानी पुनः पुनर्धासमास्वादयन्तौ ।
यद्वा । गतिविशेषं कुर्वन्तौ । यस्मिंद्रस्य संबंधिनी गावावश्चावन्तर्वावापृथिव्योर्मध्येऽंतरिक्षे चरतो गच्छतः ॥ उ
सु इतीमां पूरण्णां ॥ स इन्द्रः संजयायैतन्नामकाय राज्ञे तुर्वशं राजानं परादात् । प्रददी । किं कुर्वन् ।
वृचीवतो वारशिखान् दैववाताय दैववातवंशोत्पन्नायाभ्यावर्तिने राज्ञे शिष्यन् वशीकुर्वन् । तेषां धनानि
प्रयच्छन्निति वा ॥

इयौ अग्ने रथिनो विंशतिं गा वधूमन्तो मघवा मह्यं संराट् ।

अभ्यावर्ती चायमानो ददाति दृणाशेयं दक्षिणा पार्थिवानां ॥ ८ ॥

इयान् । अग्ने । रथिनः । विंशतिं । गाः । वधूऽमन्तः । मघऽवा । मह्यं । संऽराट् ।

अभिऽआवर्ती । चायमानः । ददाति । दुऽनशा । इयं । दक्षिणा । पार्थिवानां ॥ ८ ॥

अधुना भरद्वाजः स्वस्मा अभ्यावर्तिना दत्तं धनजातमग्नये प्रकथयति । हे अग्ने मघवा धनवान् प्रभूतदानो
वा सम्राट् राजसूययाजी चायमानश्चयमानस्य पुत्रोऽभ्यावर्त्येतदाह्वयो राजा रथिनो रथसहितान्वधूमन्तः
स्त्रीयुक्तान् द्वयान्मिथुनभूतान् विंशतिं विंशतिसंख्याकान् गाः पशून्मह्यं ददाति । प्रायच्छत् । पार्थिवानां पृथोर्व-
शजस्याभ्यावर्तिनो राज्ञः संबंधिनी ॥ पूजार्थं बह्ववचनं ॥ इयं दक्षिणा दुर्नशा केनापि नाशयितुमशक्या
भवति ॥ ॥ २४ ॥

आ गाव इत्यष्टर्चं पंचमं सूक्तं । अवेयमनुक्रमणिका । आ गावो गव्यं द्वितीयेंद्री वांत्थ्य पादोऽत्यानुष्टुप
जागतस्तृचो द्वितीयादिरिति । भरद्वाज ऋषिः । इन्द्रो यज्वन् इत्याबस्तृचो जागतः । उपेदमित्यत्यानुष्टुप
शिष्टाश्चतसस्त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य गौर्देवता द्वितीयायाः सूक्तांत्थपादस्य च विकल्पेनेन्द्रो देवता ॥ गवामुपस्थान
एतत्सूक्तं । सूचितं च । आगावीयमेके । आ० गृ० २. १०. ७. । इति ॥

आ गावो अग्मन्तु भद्रमक्रन्सीदंतु गोष्ठे रणयैत्वस्मे ।

प्रजावन्तीः पुरुषा इह स्युरिद्राय पूर्वीरुषसो दुहानाः ॥ १ ॥

आ । गावः । अग्मन् । उत । भद्रं । अक्रन् । सीदंतु । गोऽस्थे । रणयंतु । अस्मे इति ।

प्रजाऽवन्तीः । पुरुऽरूपाः । इह । स्युः । इद्राय । पूर्वीः । उषसः । दुहानाः ॥ १ ॥

गाव आगमन् । अस्मदीयं गृहमागच्छन्तु । उतापि च भद्रं भजनीयं शुभमकन । कुर्वन्तु । तथा गोष्ठेऽस्मदीये गवां स्थाने सीदन्तु । उपविशन्तु । तदनंतरमस्मि अस्मासु रणयन्तु । रमन्तां । अपि चेहास्मिन् गोष्ठे पुष्टरूपा नानावर्णा गावः प्रजावतीः प्रजावत्यः संततिसहिताः पूर्वाभिर्ब्रह्म इन्द्रार्थेन्द्रार्थमुषस उपःकालान् प्रति दुहाना दोहमानाः स्युः । भवेयुः ॥

इन्द्रो यज्वने पृणते च शिष्यन्त्युपेहदाति न स्वं मुषायति ।

भूयोभूयो रयिमिदस्य वर्धयन्नभिन्ने खिल्ये नि दधाति देवयुं ॥ २ ॥

इन्द्रः । यज्वने । पृणते । च । शिष्यति । उप । इत् । ददाति । न । स्वं । मुषायति ।

भूयःऽभूयः । रयिं । इत् । अस्य । वर्धयन् । अभिन्ने । खिल्ये । नि । दधाति । देवऽयुं ॥ २ ॥

इन्द्रो यज्वने यजनशीलाय पृणते च स्तुतिभिः प्रीणयित्रे च स्तोत्रे शिष्यति । अपेक्षितं धनं ददाति । न केवलं सकृदेव दानमपि तु सर्वदेत्याह । उपेहदाति । उपेत्य सर्वदा ददात्येव । यज्वनः स्तोत्रं स्वं स्वभूतं धनं न मुषायति । कदाचिदपि नापहरति । अपि चास्योभयविधस्य रयिं धनमात्मना दत्तं भूयो भूयः पुनः पुनर्वर्धयन्नित् वृद्धिं प्रापयन्नेव देवयुं देवमिन्द्रमात्मन इच्छन्तं तं जनमभिन्ने शत्रुभिरभेधे खिल्ये । खिलमप्रतिहतं स्थानं । तदेव खिल्यं ॥ स्वार्थिको यत् ॥ अन्यैर्गन्तुमशक्ये स्थले नि दधाति । निक्षिपति । निवासयतीत्यर्थः ॥

देवीनां हविःषु न ता नशन्ति न ता अर्वेति गोदेवताया याज्यापुरोनुवाक्ये । आ० ६. १४. ॥ गोस्तोमेऽपि मरुत्वतीयनिक्वेवत्ययोरेते सूक्तमुपवीये । सूचितं च । न ता अर्वा रेणुककाटो अश्रुते न ता नशन्ति न दभाति तस्करः । आ० ९. ५. । इति ॥

न ता नशन्ति न दभाति तस्करो नासामामित्रो व्यथिरा दधर्षति ।

देवांश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगित्ताभिः सचते गोपतिः सह ॥ ३ ॥

न । ताः । नशन्ति । न । दभाति । तस्करः । न । आसां । आमित्रः । व्यथिः । आ । दधर्षति ।

देवान् । च । याभिः । यजते । ददाति । च । ज्योक् । इत् । ताभिः । सचते । गोऽपतिः । सह ॥ ३ ॥

ता गावो न नशन्ति । अस्मत्सकाशात्र नशन्तु । किंच तस्करश्चोरोऽपि न दभाति । अस्मदीया गा न हिंसात् । तथामित्रोऽमित्रस्य शत्रोः संबन्धि व्यथिः शस्त्रमासामिमा गा ना दधर्षति । नाक्रमतु । गोपतिरेवभूतानां गवां स्वामी यजमानो याभिर्गोभिर्देवांश्चन्द्रादीनुद्दिश्य यजते यजनं करोति । या गा इन्द्रार्थं ददाति च प्रयच्छति च ताभिस्तादृशीभिर्गोभिः सह ज्योगित् चिरकालमेव सचते । संगच्छतां ॥

न ता अर्वा रेणुककाटो अश्रुते न संस्कृतचमुप यन्ति ता अभि ।

उरुगायमभयं तस्य ता अनु गावो मर्तस्य वि चरन्ति यज्वनः ॥ ४ ॥

न । ताः । अर्वा । रेणुऽककाटः । अश्रुते । न । संस्कृतऽचं । उप । यन्ति । ताः । अभि ।

उरुऽगायं । अभयं । तस्य । ताः । अनु । गावः । मर्तस्य । वि । चरन्ति । यज्वनः ॥ ४ ॥

रेणुककाटो रेणोः पार्थिवस्य रजस उज्ज्वलः ॥ कटिर्भेदनकर्मा ॥ अर्वा युद्धार्थमागतोऽश्वो ता गा नाश्रुते । न प्राप्नुयात् । तथा ता गावः संस्कृतचं विशसनादिसंस्कारं नाभ्युप यन्ति । नाभिगच्छन्तु । अपि च ता गावो यज्वनो यागशीलस्य तस्य मर्तस्य मनुष्यस्योद्गायं विस्तीर्णमनमभयं भयवर्जितं प्रदेशमनुद्दिश्य वि चरन्ति । विशेषेण गच्छन्तु ॥

गावो भगो गाव इन्द्रो मे अच्छान् गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः ।

इमा या गावः स जनास इन्द्र इच्छामीहृदा मनसा चिदिन्द्रं ॥ ५ ॥

गावः । भगः । गावः । इन्द्रः । मे । अच्छान् । गावः । सोमस्य । प्रथमस्य । भक्षः ।

इमाः । याः । गावः । सः । जनासः । इन्द्रः । इच्छामि । इत् । हृदा । मनसा । चित् । इन्द्रं ॥ ५ ॥

गाव एव मह्यं भगो धनं भवतु । इन्द्रश्च मे मह्यं गावो गा अच्छान् । यच्छतु । गावः प्रथमस्य हविषां श्रेष्ठस्य सोमस्य भक्षो भक्षणं भवतु । अभिषुतस्य हि सोमस्य गन्धेनाज्यादिना संश्रयणत्वात् । हे जनासो जना इमा एवभूता या गावः संति सः । ता इत्यर्थः । ता एव गाव इन्द्रो भवन्ति । दधिघृतादिरूपेणोद्रस्याप्यायनत्वात् । एवभूतमिन्द्रं हृदा श्रद्धायुक्तेन मनसा चित् ॥ चिदित्यर्थः ॥ इच्छामीत् । कामय एव । साधनभूता-भिर्गोभिरेवभूतमिन्द्रं यदुमिच्छामीत्यर्थः ॥

यूयं गावो मेदयथा कृशं चिदश्रीरं चिन्कृणुया सुप्रतीकं ।

भद्रं गृहं कृणुथ भद्रवाचो बृहद्वो वयं उच्यते सभासु ॥ ६ ॥

यूयं । गावः । मेदयथ । कृशं । चित् । अश्रीरं । चित् । कृणुथ । सुऽप्रतीकं ।

भद्रं । गृहं । कृणुथ । भद्रऽवाचः । बृहत् । वः । वयः । उच्यते । सभासु ॥ ६ ॥

हे गावो यूयं मेदयथ । आप्यायनं कुरुष्वेत्यर्थः । तथा कृशं चित् क्षीणमप्यश्रीरं चिदमंगलमपि सुप्रतीकं शोभनांगं कृणुथ । कुरुष्व । हे भद्रवाचः कल्याणधन्यपेता गावोऽसदीयं गृहं भद्रं कल्याणं कृणुथ । गोभिरुपेतं कुरुष्व । सभासु यागपरिषत्सु हे गावो युष्माकं बृहन्नहद्वयोऽन्नमुच्यते । सर्वदीयत इत्यर्थः ॥

प्रजावतीः सुयवसं रिशंतीः शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबंतीः ।

मा वः स्तेन ईशत माघशंसः परि वो हेती रुद्रस्य वृज्याः ॥ ७ ॥

प्रजाऽवतीः । सुऽयवसं । रिशंतीः । शुद्धाः । अपः । सुऽप्रपाने । पिबंतीः ।

मा । वः । स्तेनः । ईशत । मा । अघऽशंसः । परि । वः । हेतिः । रुद्रस्य । वृज्याः ॥ ७ ॥

हे गावो यूयं प्रजावतीः प्रजावत्यो वत्साभिर्युक्ता भवतेति शेषः । सुयवसं शोभनतृणं रिशंती रिशंत्यो भक्षणार्थं हिंसंत्यो भवत । सुप्रपाणे सुखेन पातये तटाकादी शुद्धा निर्मला अप उदकानि पिबंतीः पिबंत्यश्च भवत । वो युष्मान् स्तेनस्तस्करो मेशत । मेशिष्ट । ईश्वरो मा भूत् । तथाप्यघशंसो व्याघ्रादिः शत्रुमेशत । अपि च वो युष्मानुद्रस्य कालात्मकस्य परमेश्वरस्य हेतिरायुधं च परि वृज्याः । परिवृणक्तु । परिहरतु ॥

उपेदमुपपर्चनमासु गोषूप पृच्यतां । उपं ऋषभस्य रेतस्युपैद् तव वीर्यं ॥ ८ ॥

उपं । इन्द्रं । उपऽपर्चनं । आसु । गोषु । उपं । पृच्यतां । उपं । ऋषभस्य । रेतसि । उपं ।

इन्द्रं । तव । वीर्यं ॥ ८ ॥

आसु गोष्विदमुपपर्चनमाप्यायनमुप पृच्यतां । संपृच्यतां । हे इन्द्र तव वीर्यं त्वदीयवीर्यं निमित्तं ऋषभस्य गवां गर्भमादधानस्य वृषभस्य रेतसीदमुपपर्चनमाप्यायनं । गोषु ह्याप्यायितासु सतीषु तत्संबन्धिबीरादिह-विर्हरिणोद्र आप्यायितो भवतीत्यर्थः । उपेति पुनर्वचनं पादभेदानां पूरणार्थमिति ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्वतुरो देयाद्विवातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरवृद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण

विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाषि चतुर्थाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ सप्तमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठस्य मंडलस्य तृतीयेऽनुवाके पंच सूक्तानि व्याकृतानि । इंद्रं व इति षडृचं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं वैद्युभिर्द्रं । अनुक्रम्यते च । इंद्रं षडिति । गतो विनियोगः ॥

इंद्रं वो नरः सख्याय सेपुर्महो यंतः सुमतये चकानाः ।

महो हि दाता वज्रहस्तो अस्ति महामु रणवमवसे यजध्वं ॥ १ ॥

इंद्रं । वः । नरः । सख्याय । सेपुः । महः । यंतः । सुऽमतये । चकानाः ।

महः । हि । दाता । वज्रऽहस्तः । अस्ति । महः । ऊं इति । रणं । अवसे । यजध्वं ॥ १ ॥

हे यजमाना वो युष्माकं संबंधिनो नरो नेतार ऋत्विजः सख्याय सखिभावार्थमिंद्रं सेपुः । परिचरंति सृशंति वा । कथंभूताः । महो महान्ति स्तोत्राणि यंत उपयंतः प्राप्तवंतः । कुर्वंत इत्यर्थः । तथा सुमतये । सुमतिः शोभनानुग्रहात्मिका तदीया बुद्धिः । तां चकानाः कामयमानाः ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । चकाना इति कामयतेऽच्छांदसं रूपं ॥ यद्वा । महो महत्कर्म यंतोऽनुतिष्ठंतः सुमतये सुमतिं शोभनां स्तुतिं चकानाः शब्दयंतः ॥ कै गे शब्द इत्यस्माद्विटः कानचि रूपं ॥ हि यस्माद्वज्रहस्तो वज्रपाणिरिंद्रो महो महतो धनस्य दातास्ति भवति तस्माद्रणं रमणीयं महामु महान्तमेवावसे रक्षणाय यजध्वं । हविर्भिः पूजयत ॥

आ यस्मिन्हस्ते नर्या मिमिक्षुरा रथे हिरण्यये रथेष्टाः ।

आ रश्मयो गर्भस्त्योः स्थूरयो राध्वन्नश्वासो वृषणो युजानाः ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । हस्ते । नर्याः । मिमिक्षुः । आ । रथे । हिरण्यये । रथेऽस्थाः ।

आ । रश्मयः । गर्भस्त्योः । स्थूरयोः । आ । अध्वन् । अश्वासः । वृषणः । युजानाः ॥ २ ॥

यस्मिन्निंद्रे नर्या नृभ्यो हिता राय आ मिमिक्षुः आसिच्यंते आपुर्यंते ॥ व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ इंद्रं कुचेति चेत । हस्ते तदीये बाह्वी । यद्वा । एतत्समानाधिकरणमिंद्रस्य विशेषणं । हस्ते हंत्यर्थस्मिन्निंद्र इत्यर्थः । उक्तं यास्केन । हस्तो हन्तेः प्राशुर्हने । नि० १. ७. । इति । यद्वा । इंद्रं यस्मिन्निंद्रे वर्तमाना राय आ मिमिक्षुः आसिच्यंति आपुर्यंति स्तोत्रं । यश्चेद्रो रथेष्टा रथे स्थाता तत्स्वभावः सन् हिरण्यये सुवर्णमये रथ आ तिष्ठति । यद्वा । रथेष्टा रथेऽवस्थिता रायो धनानि हिरण्यमये रथे तिष्ठन् य इंद्र आ सिच्यंति अभिवर्षति । यस्य च स्थूरयोः स्थूलयोर्विस्तृतयोर्गर्भस्त्योः । बाहुनामैतत् । बाहुो रश्मयोऽभीश्व आ सिच्यंति आचम्यंति । यस्य चाश्वासोऽश्वा वृषणः सेक्तारो युवानो युजाना रथे युज्यमाना अध्वन्नध्वनि मार्गे आ मिमिक्षुः आसिच्यंति आपुर्यंति । आगच्छंतीत्यर्थः । तमिंद्रं सुम इति शेषः ॥

श्रिये ते पादा दुव आ मिमिक्षुर्धृष्णुर्वज्री शवसा दक्षिणावान् ।

वसानो अत्कं सुरभिं दृशे कं स्वर्णं नृनविषिरो बभूथ ॥ ३ ॥

श्रिये । ते । पादा । दुवः । आ । मिमिक्षुः । धृष्णुः । वज्री । शवसा । दक्षिणाऽवान् ।

वसानः । अत्कं । सुरभिं । दृशे । कं । स्वः । न । नृतो इति । इषिरः । बभूथ ॥ ३ ॥

हे इंद्र श्रिय ऐश्वर्यार्थं ते त्वदीययोः पादा पादयोर्दुवः परिचरणमा मिमिक्षुः । आसिच्यंति । समर्पयंति ।

भरद्वाजः समर्पयति ॥ व्यत्ययेन बह्वचनं ॥ यद्वा । ते तव पादौ श्रिये अचितुं सेवितुं दुवः परिचरणमासि-
चन्ति । अनुतिष्ठन्ति । यत्स्वं शवसा बलेन धृष्णुः शत्रूणां धर्षको वञ्ची वञ्चवान् दक्षिणावान् । दक्षिणा सोतुभ्यो
दातव्यं धनं । तद्वा न हे नृतो नेतरिन्द्रं स त्वं सुरभिं प्रशस्तमत्वं सततगमनशीलमात्मीयं रूपं दृशे सर्वेषां
दर्शनार्थं वसान आच्छादयन् स्वर्णं सूर्यं इव इविरो गन्तव्यणीयो वा बभूव । भवसि । कमिति पूरकः ॥

स सोम आमिष्यतमः सुतो भूद्यस्मिन्पक्तिः पच्यते संति धानाः ।

इंद्रं नरः स्तुवंतो ब्रह्मकारा उक्था शंसंतो देववाततमाः ॥ ४ ॥

सः । सोमः । आमिष्यऽतमः । सुतः । भूत् । यस्मिन् । पक्तिः । पच्यते । संति । धानाः ।

इंद्रं । नरः । स्तुवंतः । ब्रह्मऽकाराः । उक्था । शंसंतः । देववातऽतमाः ॥ ४ ॥

यः सोमो वच्यते स सोमः सुतोऽभिषुतः सन् आमिष्यतम आभिमुख्येन मिश्रतमो भूत् । इंद्रेणात्यर्थं
संगच्छते । यस्मिन् सोमेऽभिषुते सति पक्तिः पक्त्व्यः पुरोडाशादिः पच्यते । भृष्टदवा धानाः । तासु संति
हविरर्थं संस्कृता भवन्ति । यस्मिंश्च सोमेऽभिषुते नरो नेतारो ब्रह्मकारा ब्रह्मणोऽन्नस्य हविर्लक्षणस्य कर्तार
ऋत्विज इंद्रं स्तोत्रैः 'स्तुवंत उक्थोक्तानि शस्त्राणि च शंसंत उच्चारयंतो देववाततमा देवानतिशयेनोपगता
भवन्ति स सोम इंद्रेण संमिश्रितोऽभूदित्यन्वयः ॥

न ते अंतः शवसो धाय्यस्य वि तु बाबधे रोदसी महित्वा ।

आ ता सूरिः पूरति तृतुजानो यूथेवाप्सु समीजमान ऊती ॥ ५ ॥

न । ते । अंतः । शवसः । धायि । अस्य । वि । तु । बाबधे । रोदसी इति । महिऽत्वा ।

आ । ता । सूरिः । पूरति । तृतुजानः । यूथाऽईव । अप्ऽसु । संऽईजमानः । ऊती ॥ ५ ॥

हे इंद्र ते तवास्थोक्तगुणस्य शवसो बलस्यांतोऽवसानं न धायि । अत्र केवलोऽपि दधातिरवपूर्वार्थो
द्रष्टव्यः । नावाधायि । अस्माभिर्नाज्ञायीत्यर्थः । यद्वलं रोदसी बावापृथिव्यौ महित्वा महत्त्वेन तु क्षिप्रं वि
बाबधे । यस्माद्बलाद्वावापृथिव्यौ विभीत इत्यर्थः । ता तद्वलं सूरिः स्तोता तृतुजानस्त्वरितः सन् ऊती
ऊत्या तर्पकेण हविषा समीजमानः सम्यग्यजन् आ पूरति । आपूरयति । तत्र दृष्टान्तः । यूथेवाप्सूदकेषु
गवां यूथानीव यथा गोपालोऽपः पाययन्नस्तिर्पयति तद्वत् ॥

एवेदिंद्रः सुहव ऋष्वो अस्तूती अनूती हिरिशिप्रः सत्वा ।

एवा हि जातो असमात्योजाः पुरु च वृचा हनन्ति नि दस्यून् ॥ ६ ॥

एव । इत् । इंद्रः । सुहवः । ऋष्वः । अस्तू । ऊती । अनूती । हिरिऽशिप्रः । सत्वा ।

एव । हि । जातः । असमातिऽओजाः । पुरु । च । वृचा । हनन्ति । नि । दस्यून् ॥ ६ ॥

एवैवमुक्तेन प्रकारेण ऋष्वो महानिंद्रः सुहवोऽस्तु सुखेनाह्वातव्यो भवतु । इदिति पूरणः । हिरिशिप्रः ।
शिप्रे हनू नासिके वा । हरितवर्णे शिप्रे यस्य तादृश इंद्र ऊती ऊत्यागमनेनानृती अनुत्थानागमनेन वा सत्वा
गमयिता भवति धनानां । स्वयमागतोऽनागतोऽपि सोतुभ्यो धनं प्रयच्छतीत्यर्थः । एवा ह्येवं हि जातः
प्रादुर्भूतोऽयमिंद्रोऽसमात्योजा असमात्यसमानमनुपममुत्कृष्टतरमोजो बलं यस्य तादृशः सन् पुरु पुरुणि
बह्वनि च वृचा वृचाण्यावरकाणि रचःप्रभृतीनि हनति । हिनस्तु । तथा दस्यूनपक्षपयितृन् शत्रून् नि हंतु ॥ १॥

भूय इदिति पंचर्चं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं वैदुर्भमेन्द्रं । भूयः पंचेत्यनुक्रांतं ॥ अपिष्टोमे माध्वंदिनसवने
ऽच्छावाकश्च एतत्सूक्तं शंसनीयं । सूचितं च । उदिव्यस्य रिच्यते भूय इत् । आ० ५. १६. इति ॥ महाव्रतेऽपि
निष्केवच्य एतत्सूक्तं । तथैव पंचमारण्यके सूचितं । भूय इदामृषे वीर्याय नृणामु त्वा । ऐ० आ० ५. १. ६. इति ॥

भूय इहावृधे वीर्यायै एको अजुर्यो दयते वसूनि ।

प्र रिरिचे दिव इंद्रः पृथिव्या अर्धमिदस्य प्रति रोदसी उभे ॥ १ ॥

भूयः । इत् । वृधे । वीर्याय । एकः । अजुर्यः । दयते । वसूनि ।

प्र । रिरिचे । दिवः । इंद्रः । पृथिव्याः । अर्धं । इत् । अस्य । प्रति । रोदसी इति । उभे इति ॥ १ ॥

अयमिंद्रो भूय इद्वज्जतरमेव वावृधे । प्रवृद्धोऽभूत् । किमर्थं । वीर्याय वीरकर्मणि वृत्रवधादीनि कर्तुं । एको मुख्योऽजुर्यो जरयितुमशक्यः स चेद्रो वसूनि धनानि दयते । सोतुभ्यो ददाति । तथा दिवो बुधो-
कात्पृथिव्या भूमेश्चायमिंद्रः प्र रिरिचे । अतिरिच्यते । किं अस्विन्द्रस्त्रोमे रोदसी वावापृथिव्यावर्धमिदधमेव
प्रति । अस्विन्द्रस्त्रार्धो भागो वावापृथिव्योः प्रतिनिधिर्भवतीत्यर्थः ॥

अधा मन्ये बृहदसुर्यमस्य यानि दाधार नकिरा मिनाति ।

दिवेदिवे सूर्यो दर्शतो भूवि सन्नान्युर्विया सुक्रतुर्धात् ॥ २ ॥

अध । मन्ये । बृहत् । असुर्यं । अस्य । यानि । दाधारं । नकिः । आ । मिनाति ।

दिवेऽदिवे । सूर्यः । दर्शतः । भूत् । वि । सन्नानि । उर्विया । सुऽक्रतुः । धात् ॥ २ ॥

अधाधुनास्विन्द्रस्य बृहन्नहदसुर्यमसुरहननकुशलं बलं मन्ये । स्तामि ॥ मन्यतिः स्तुतिकर्मा ॥ स चेद्रो यानि
कर्माणि दाधार धारयति तानि नकिरा मिनाति । न कश्चिदपि हिनस्ति । कानि पुनस्तानि । उच्यते । दिवे
दिवे प्रतिदिनं वृत्रेणावृतः सूर्यो दर्शतो दर्शनीयो भूत् । भवति । आवरकस्यासुरस्य वधेन सूर्यं प्रकाशितवा-
नित्यिकं कर्म । सुक्रतुः शोभनकर्मा स इंद्रः सन्नानि भुवनान्युर्वियोरूपिणि विस्तीर्णानि वि धात् । व्यधात् ।
अकार्षीत् । इदमपरं कर्म । एतदादीनि बह्वि कर्माणि कृतवानित्यर्थः ॥

अद्या चिन्नु चित्तदपो नदीनां यदाभ्यो अरंदो गातुमिंद्र ।

नि पर्वता अद्यसदो न सेदुस्त्वया दृह्णानि सुक्रतो रजांसि ॥ ३ ॥

अद्य । चित् । नु । चित् । तत् । अपः । नदीनां । यत् । आभ्यः । अरंदः । गातुं । इंद्र ।

नि । पर्वताः । अद्यऽसदः । न । सेदुः । त्वया । दृह्णानि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।

रजांसि ॥ ३ ॥

हे इंद्र अद्या चिदद्यापि नु चित्पुरापि तव नदीनां संबंधिकं तदपः कर्म वर्तते । आभ्यो नदीभ्यो गातुं
मार्गमरदः प्रवहणार्थं बलिख इति यत्कर्म तत्सर्वदानुपपत्तीणां सद्गर्तत इत्यर्थः । अपि च त्वदाज्ञया पर्वता
गिरयो नि वेदुः । निषणाः । उत्पतनं परित्यज्य क्वचिदेव स्थाने नैस्यल्लेनोपविष्टा बभूवुः । अद्यसदो न ।
अद्यादनीयमन्नं । तदर्थं सीदंतः पुष्पा इव । यथा ते भोजनार्थं नैस्यल्लेनासते तथेत्यर्थः । अतः कारणात् हे
सुक्रतो शोभनकर्ममिंद्र त्वया रजांसि सर्वे लोका दृह्णानि दृंहितानि स्थिरीकृता आसन् ॥

सत्यमिहन्न त्वावौ अन्यो अस्तींद्र देवो न मर्या ज्यायान् ।

अहन्नहिं परिशयानमणोऽवासृजो अपो अच्छा समुद्रं ॥ ४ ॥

सत्यं । इत् । तत् । न । त्वाऽवान् । अन्यः । अस्ति । इंद्र । देवः । न । मर्याः । ज्यायान् ।

अहन् । अहिं । परिऽशयानं । अणः । अवं । असृजः । अपः । अच्छ । समुद्रं ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वक्ष्यमाणां तत्सत्यमित्यमेव नानृतं । त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यो देवो नास्ति । त्वत्सदृशोऽन्यो मर्त्यो मनुष्योऽपि नैव विद्यते । ज्यायानधिकोऽपि देवो मनुष्यो वा न खल्वस्ति । इति यन्नीयते तत्सत्यमेवेत्यर्थः । अपि च त्वमर्थ उदकं परिश्रयानं परिवृत्य श्रयानमहिं मेघमहन् । अवधीः । इत्वा च समुद्रमंतरिक्षं जलधिं वाक्छाभिमुख्येनाप उदकान्यवाहजः । अवाङ्मुखतया विरुष्टवानसीत्यर्थः ॥

त्वमपो वि दुरो विषूचीरिंद्रं दृळ्हमरुजः पर्वतस्य ।

राजाभवो जगतश्चर्षणीनां साकं सूर्यं जनयन्द्यामुषासं ॥ ५ ॥

त्वं । अपः । वि । दुरः । विषूचीः । इंद्रं । दृळ्हं । अरुजः । पर्वतस्य ।

राजा । अभवः । जगतः । चर्षणीनां । साकं । सूर्यं । जनयन् । द्यां । उषासं ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं दुरो वृत्रेणावृता अपो विषूचीर्विविधमंचल्यो यथा सर्वतः प्रकृता भवति तथा व्यहजः । यतस्त्वं पर्वतस्य पर्वततो मेघस्य दृळ्हं दृढमपं बंधकप्रदेशमहजः अभांक्षीः । अपि च त्वं जगतः संबंधिनीनां चर्षणीनां प्रजानां राजाभवः । अधिपतिर्भवसि । किं कुर्वन् । सूर्यं द्यां बुल्लोकमुषासं च तमसा प्रावृतमेतत्त्रितयं साकं युगपदेव जनयन् प्रादुर्भावयन् । प्रकाशयन्नित्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

अभूरेक इति पंचर्चमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्य सुहोत्रस्यार्थं । उपांत्वा शक्ररी शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभः । इंद्रो देवता । अनुक्रम्यते च । अभूरेकः सुहोत्रसु चतुर्थी शक्ररीति ॥ महाव्रतस्य निष्केवत्य इदमादीन्यष्ट सूक्तानि शंसनीयानि । तथा पंचमारण्यकं । अभूरेको रयिपते रयीणामित्यष्टां सूक्तानि । ऐ० आ० ५. २. २. इति ॥ पुण्यस्य षष्ठेऽहनि निष्केवत्य इदं सूक्तं निविज्ञानं । सूचितं च । इंद्रं याह्युप नः प्र घा न्वस्याभूरेक इति निष्केवत्यं । आ० ८. १. इति ॥ विश्वजिति माध्वदिनेऽच्छावाकशस्त्रे सामसूक्ताख्यमेतच्छंसनीयं । सूचितं च । अभूरेको रयिपते रयीणामिति सामसूक्तानि । आ० ८. ७. ॥

अभूरेको रयिपते रयीणामा हस्तयोरधिथा इंद्रं कृष्टीः ।

वि तोके अप्सु तनये च सूर्येऽवोचंत चर्षणयो विवाचः ॥ १ ॥

अभूः । एकः । रयिपते । रयीणां । आ । हस्तयोः । अधिथाः । इंद्रं । कृष्टीः ।

वि । तोके । अप्सु । तनये । च । सूर्ये । अवोचंत । चर्षणयः । विवाचः ॥ १ ॥

हे रयिपते धनस्य पालकेन्द्र एकः प्रधानभूतस्त्वं रयीणां धनानां स्वाम्यभूः । भवसि । यद्वा । रयीणां रयिपत इति संबंधः । एको रयिशब्दोऽनुवादो यथा गवामसि गोपतिरेक इंद्र । ऋग्वे० ७. ९८. ६. इति । तदानीमेको मुख्यस्त्वं भवसीति योजनीयं । अपि च हे इंद्र त्वं हस्तयोरात्मीययोर्बाह्वोः कृष्टीः प्रजा आधिथाः । आधत्से । सर्वं जगत्तवाज्ञायां वर्तत इत्यर्थः । किंच चर्षणयो मनुष्यास्तोके पुत्रेऽप्सुदकेषु सूर्ये शत्रूणां प्रेरके तनये पीत्रेषु चैतेषु निमित्तभूतेषु सत्सु विवाचो विशिष्टाः सुतीर्थवोचंत । विविधं ब्रुवति ॥

त्वज्जियेन्द्र पार्थिवानि विश्वाच्युता चिच्यावयन्ते रजांसि ।

द्यावाक्षामा पर्वतासो वनानि विश्वं दृळ्हं भयते अज्मन्ना ते ॥ २ ॥

त्वत् । भिया । इंद्रं । पार्थिवानि । विश्वा । अच्युता । चित् । च्यवयन्ते । रजांसि ।

द्यावाक्षामा । पर्वतासः । वनानि । विश्वं । दृळ्हं । भयते । अज्मन् । आ । ते ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वत्त्वत्तो भिया भयेन विश्वा विश्वानि व्यापकानि पार्थिवानि । पृथिव्यंतरिक्षनाम । तच्च भवानि रजांसुदकान्यच्युता चित् व्यावयितुमशक्यान्यपि व्यावयन्ते । मेघाः प्रच्यावयन्ति । वर्षंतीत्यर्थः । अपि च हे इंद्र

ते तवा अजमज्ञागमने सति द्यावाद्यामा द्यावापृथिव्यौ पर्वतासो गिरयो वनानि वृक्षाश्च भयं प्राप्नुवन्ति । किं ब्रह्मना विश्वं सर्वं दृष्ट्वं स्थिरं प्राणिजातं भयते । बिभेति ॥

त्वं कुत्सेनाभि शुष्णमिन्द्राशुषं युध्य कुर्यवं गविष्टौ ।

दशं प्रपित्वे अर्धं सूर्यस्य मुषायश्चक्रमविवे रपांसि ॥ ३ ॥

त्वं । कुत्सेन । अभि । शुष्णं । इन्द्र । अशुषं । युध्य । कुर्यवं । गोऽइष्टौ ।

दशं । प्रऽपित्वे । अर्धं । सूर्यस्य । मुषायः । चक्रं । अविवेः । रपांसि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं कुत्सेन सहाशुषं शोषयितुमशक्यं प्रबलं शुष्णं सर्वस्य शोषकमेतत्संज्ञमसुरमभि युध्य । अभ्य-
युध्यः । कुत्सेस्य साहाय्यार्थं तेनासुरेण सह युद्धं कृतवानसीत्यर्थः । तथा गविष्टौ । गावो बाणा इष्यन्ति
गच्छन्तीति गविष्टिः संयामः । तस्मिन्कुयवमेतत्संज्ञमसुरं च दश । अदशः । हिंसितवानसि ॥ दश दशन
इत्येतस्माच्छांद्से लोटि रूपं ॥ अधापि च प्रपित्वे प्रपतने युद्धे सूर्यस्य चक्रं रथावयवभूतं मुषायः । अमुष्णाः ।
तदाप्रभृति सूर्यस्य रथ एकचक्रोऽभूत् । तथा चास्मानं । सप्त युञ्जति रथमेकचक्रं । ऋग्वे० १. १६४. २. इति ।
एतशाख्यस्य ऋषेः सूर्येण सह युद्धे तत्साहाय्यार्थमागत इन्द्रः सूर्यस्य चक्रमपहतवानित्याख्यातं । सूरश्चक्रं प्र
वृहज्जात ओजसा । ऋग्वे० १. १३०. ९. इति च निगमांतरं । अपि च रपांसि पापकारीणि रक्षःप्रभृतीन्विवेः ।
अस्मात्लोकादगमयः । अवधीरित्यर्थः ॥

त्वं शतान्यव शंबरस्य पुरो जघंधाप्रतीनि दस्योः ।

अशिष्टो यत्र शच्या शचीवो दिवोदासाय सुन्वते सुतक्रे भरद्वाजाय गृणते वसूनि ॥ ४ ॥

त्वं । शतानि । अव । शंबरस्य । पुरः । जघंध । अप्रतीनि । दस्योः ।

अशिष्टः । यत्र । शच्या । शचीऽवः । दिवःऽदासाय । सुन्वते । सुतऽक्रे । भरत्ऽवाजाय ।
गृणते । वसूनि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं शतानि शतसंख्यानि दस्योरुपपत्तिपुरसुरस्य शंबरस्येतत्संज्ञस्य पुरः पुरीरप्रतीनि ॥ लिग-
वत्ययः ॥ केनाप्यप्रतिगता अव जघंध । अवाहन । हे शचीवः प्रज्ञावन हे सुतक्रे अभिषुतेन सोमेन क्रीतिन्द्र यत्र
यस्मिन्काले सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते दिवोदासाय शच्या प्रज्ञयाशिष्टो धनानि प्रादा गृणते सुवते भरद्वा-
जाय च वसूनि प्रादाः तस्मिन्काले शंबरः पुरोऽव जघंधेत्यन्वयः ॥

स सत्यसत्त्वन्महते रणाय रथमा तिष्ठ तुविनुम्ण भीमं ।

याहि प्रपथिन्नावसोप मद्विक्प्र च श्रुत आवय चर्षणिभ्यः ॥ ५ ॥

सः । सत्यऽसत्त्वन् । महते । रणाय । रथं । आ । तिष्ठ । तुविऽनुम्ण । भीमं ।

याहि । प्रऽपथिन् । अवसा । उप । मद्विक् । प्र । च । श्रुत । अवय । चर्षणिऽभ्यः ॥ ५ ॥

हे सत्यसत्त्वन् । सत्त्वाः सत्त्वानो भटा यस्य स तथोक्तः । हे तुविनुम्ण । तुवि ब्रह्मं नृणां धनं यस्य स
तथोक्तः । हे तादृशेन्द्र स त्वं महते रणाय संयामाय तदर्थं भीमं भयंकरमात्मीयं रथमा तिष्ठ । हे प्रपथिन्
प्रकृष्टमार्गेन्द्र अवसा रक्षणेन सह तेन च रथेनोप याहि आगच्छ मद्विक् मदभिमुखः । तथा हे श्रुत विश्रुतेन्द्र
चर्षणिभ्यः प्रजाभ्यः प्र आवय च । अस्मान् प्रख्यापय च । सर्वासु प्रजासु मध्येऽस्मान्प्रख्यातान् कुर्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

अपुर्वेति पंचर्चं नवमं सूक्तं त्रैष्टुभमेन्द्र ॥ द्वितीये छांदोगिकेऽहनि निष्केषव्य एतत्सूक्तं । सूचितं च । अपूर्व्या
पुष्टतमानि तां सु ते कीर्ति । आ० ८. ७. इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केषव्येऽस्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः ॥

अपूर्व्या पुरु॒त॒मा॒न्यस्मै॒ म॒हे वी॒राय॑ त॒वसे॑ तुराय ।

वि॒र॒प्ति॒ने व॒ज्रिणे॑ श॒ंत॒मा॒नि वचा॑स्या॒सा स्थवि॑राय तक्षं ॥ १ ॥

अपूर्व्या । पुरु॒ऽत॒मा॒नि । अ॒स्मै । म॒हे । वी॒राय॑ । त॒वसे॑ । तुराय ।

वि॒ऽर॒प्ति॒ने । व॒ज्रिणे॑ । श॒ं॒त॒मा॒नि । वचा॑सि । आ॒सा । स्थवि॑राय । त॒क्षं ॥ १ ॥

अपूर्व्यापूर्व्याणि पूर्वैरुक्तानि भूतानि पुरुतमानि बज्रतमानि शंतमानि सुखलक्ष्मणानि वचांसि क्षुतिरूपाणि वाक्यान्वासास्त्रिणास्त्रा इन्द्राय तक्षं । अतक्षं । करोमि । कीदृशाय । महे महते वीराय विविधशत्रूणां मारयित्रे तवसे तवस्त्रिणे बलवते तुराय त्वरमाणाय विरप्तिने विशेषेण क्षुत्वाय वज्रिणे वज्रवते स्थविराय प्रवृत्ताय ॥

स मा॒तरा॑ सू॒र्येणा॑ क॒वी॒नाम॑वा॒सय॑दु॒जद॑द्रिं गृ॒णा॒नः ।

स्वा॒धीभि॑र्ऋ॒क्क॒भिर्वा॑व॒शान॑ उ॒दु॒स्त्रिया॑णाम॒सृज॑न्नि॒दानं॑ ॥ २ ॥

सः । मा॒तरा॑ । सू॒र्येणा॑ । क॒वी॒नां । अ॒वा॒सय॑त् । रु॒जत् । अ॒द्रिं । गृ॒णा॒नः ।

सु॒ऽआ॒धीभिः॑ । ऋ॒क्क॒ऽभिः॑ । वा॒व॒शानः॑ । उ॒त् । उ॒स्त्रिया॑णां । अ॒सृज॑त् । नि॒ऽदानं॑ ॥ २ ॥

स इन्द्रो मातरा मातरी दिवं च पृथिवीं च कवीनां क्रांतदृग्निनामगिरसामर्थाय सूर्येणावासयत् । प्राकाशयत् । किं कुर्वन् । अद्रिं गवामदर्शनाय बलेन स्थापितं पर्वतं रुजङ्गजम् । यद्वा । कवीनामगिरसामिति तृतीयार्थे षष्ठी । अगिरोभिर्गृणानः सूयमान इति संबन्धः । अपि च स्वाधीभिः शोभनध्यानैर्ऋक्कभिः स्तोत्रभिरगिरोभिर्वावशानः पुनः पुनः काम्यमानः सन् उस्त्रियाणां बलस्य भृत्यैः पणिभिरपहृतानां गवां निदानं बन्धनमुदसृजत् । अमोचयत् ॥

स वह्नि॑भि॒र्ऋ॒क्क॒भिर्गो॑षु शश्व॑न्मि॒त॒क्षुभिः॑ पुरु॒कृत्वा॑ जिगाय ।

पुरः॑ पुरो॒हा स॒खिभिः॑ स॒खीय॑न्दृ॒ह्मा रु॒रोज॑ क॒विभिः॑ क॒विः सन् ॥ ३ ॥

सः । वह्नि॑ऽभिः । ऋ॒क्क॒ऽभिः । गो॑षु । शश्व॑त् । मि॒त॒क्षुऽभिः । पुरु॑ऽकृत्वा । जि॒गा॒य ।

पुरः॑ । पुरः॑हा । स॒खिऽभिः । स॒खिऽयन् । दृ॒ह्माः । रु॒रोज॑ । क॒विऽभिः । क॒विः । सन् ॥ ३ ॥

पुरुकृत्वा बज्रकर्मकृत्स इन्द्रो वह्निभिर्हविषां वोढुभिर्ऋक्कभिः स्तोत्रभिः शश्वत्सर्वदा मितक्षुभिः संकुचितजानुभिरगिरोभिः सह गोषु निमित्तभूतेषु जिगाय । असुरान् जितवान् । जित्वा च पुरोहा पुराणां हता स इन्द्रः सखिभिः समानख्यानैः कविभिः क्रांतप्रक्षीरगिरोभिः सह सखीयन् सखित्वमात्मन इच्छन् कविः सन् स्वयमपि क्रांतप्रक्षो भवन् दृह्माः स्थिराः पुर आसुरीः पुरी रुरोज ॥

स नी॒त्याभि॑र्ज॒रितार॑म॒च्छा॑ म॒हो वा॒जेभि॑र्म॒हद्भि॑श्च॒ ऋषैः॑ ।

पुरु॒वीरा॑भिर्वृष॒भ क्षि॒तीना॑मा गि॒र्वणः॑ सु॒वि॒ताय॑ प्र या॒हि ॥ ४ ॥

सः । नी॒त्याभिः॑ । ज॒रितार॑ । अ॒च्छा॑ । म॒हः । वा॒जेभिः॑ । म॒हत्त॑ऽभिः । च । ऋषैः॑ ।

पुरु॑ऽवीराभिः । वृष॒भ । क्षि॒तीनां॑ । आ । गि॒र्वणः॑ । सु॒वि॒ताय॑ । प्र । या॒हि ॥ ४ ॥

हे वृषभ कामानां वर्षक हे गिर्वणो गिरा क्षुत्वा संभवनीयेन्द्र स त्वं महो महद्भिर्वाजेभिर्वाजैर्महद्भिः

शुक्लैर्बलैश्च सह चित्तीनां प्रजानां मध्ये अरितारं स्रोतारमच्छाभिमुखेन नीत्याभिर्नव्याभिर्नवतराभिः पुष्-
वीराभिः पुरुषाणां बहूनां वीरयित्रीभिर्वडवाभिरा प्र याहि । आगच्छ । किमर्थं । सुविताय शोभनाय ।
मुखप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ॥

स सर्गेण शर्वसा तक्तो अत्यैरप इन्द्रो दक्षिणतस्तुराषाट् ।

इत्था सृजाना अनपावृदर्थं दिवेदिवे विविषुरप्रमृष्यं ॥ ५ ॥

सः । सर्गेण । शर्वसा । तक्तः । अत्यैः । अपः । इन्द्रः । दक्षिणतः । तुराषाट् ।

इत्था । सृजानाः । अनपऽवृत् । अर्थं । दिवेऽदिवे । विविषुः । अप्रऽमृष्यं ॥ ५ ॥

तुराषाट् तुराणां हिंसकानां सोढाभिभविता स इन्द्रः सर्गेण सर्वदोषुक्तेन शर्वसा बलेनात्यैरपैः सततगा-
मिभिस्तोभिर्वा तक्तः संगतः सन् दक्षिणतो दक्षिणायनेऽप उद्दकानि विस्त्रजतीति शेषः । इत्येत्यमनेन
प्रकारेण सृजानाः सृज्यमानास्ता आपोऽर्थं गंतव्यमप्रमृष्यमत्यैरपोभ्यं समुद्रं दिवे दिवे प्रतिदिनमनपावृत्
अपावर्तनं पुनरागमनं यथा न भवति तथा विविषुः । व्याप्नुवन्ति ॥ अर्तेऽस्त्रन्त्रत्ययांतस्य रूपमर्थमिति ॥ ४ ॥

य ओजिष्ठ इति पंचर्वं दशमं सूक्तं शुनहोत्रस्थार्थं वैष्टुभमैन्द्रं अनुक्रम्यते च । य ओजिष्ठः शुनहोत्रस्त्विति ॥
महाव्रतेऽपि निष्क्रियस्य उक्तो विनियोगः ॥

य ओजिष्ठ इन्द्र तं सु नो दा मदो वृषन्स्वभिष्टिदास्वान् ।

सौवर्च्यं यो वनवत्स्वश्चो वृत्रा समत्सु सासहदमिचान् ॥ १ ॥

यः । ओजिष्ठः । इन्द्र । तं । सु । नः । दाः । मदः । वृषन् । सुऽअभिष्टिः । दास्वान् ।

सौवर्च्यं । यः । वनवत् । सुऽअर्च्यः । वृत्रा । समत्सु । सासहत् । अमिचान् ॥ १ ॥

हे वृषन् कामानां वर्षयितरिन्द्र त्वं यः पुत्र ओजिष्ठ ओजस्वितमो बलवत्तमो मदस्तव मादयिता ।
स्तुतिभिः स्तोतेत्यर्थः । स्वभिष्टिः शोभनाभ्यषणो दास्वान् । हविषां दानं दाः । तद्वान् । एवंगुणविशिष्टं तं पुत्रं
नोऽस्माभ्यं सु सुष्ठु दाः । देहि । यः पुत्रः स्वश्चः सन् समत्सु संग्रामेषु सौवर्च्यं शोभनाश्वानां समूहं वनवत्
हिंस्यात् । तथा वृत्रा वृत्रान् वारयितुमिचान् शत्रूंश्च सासहत् अत्यर्थमभिभवेत् तं दा इत्यन्वयः ॥

त्वां हीऽद्रावसे विवाचो हवन्ते चर्षणयः शूरसातौ ।

त्वं विप्रैर्भिर्वि पणीरंशायस्त्वोत् इत्सनिता वाजमर्वा ॥ २ ॥

त्वां । हि । इन्द्र । अर्वासे । विऽवाचः । हवन्ते । चर्षणयः । शूरऽसातौ ।

त्वं । विप्रैर्भिः । वि । पणीन् । अशायः । त्वाऽर्जतः । इत् । सनिता । वाजं । अर्वा ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वां हि त्वामिव विवाचो विविधाः स्तुतिरूपा वाचो येषां तादृशाश्चर्षणयो मनुष्याः शूरसातौ
शूरैः संभजनीये संग्रामेऽवसे रक्षणार्थं हवन्ते । आर्जयन्ति । किंच त्वं विप्रैर्भिर्विप्रैर्मैधाविभिरंगिरोभिः सार्धं
पणीन् । बलस्थानुचरा असुराः पणयः । ताम्ब्यशायः । विशेषेणाशाययः । हतवानित्यर्थः । अतस्त्वोत् इत्
त्वयोतो रक्षित एव सनिता संभक्ता पुरुषो वाजमर्वाभिगता भवति ॥

त्वं ताँ इन्द्रोभयौ अमिचान्दासा वृत्राण्यार्या च शूर ।

वधीर्वनेव सुधितेभिरत्कैरा पृत्सु दर्षि नृणां नृतम ॥ ३ ॥

त्वं । तान् । इंद्र । उभयान् । अमित्रान् । दासां । वृत्राणि । आर्यां । च । शूर ।
वधीः । वनाऽइव । सुऽधितेभिः । अक्लैः । आ । पृत्ऽसु । दर्षि । नृणां । नृऽतम् ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं तानुभयानुभयविधानमित्रान् शत्रून्वधीः । अहिंसीः । के त उभयविधाः । दासोपक्षपयितृन्कर्मविरोधिनो बलप्रभृतीन्सुरान् ॥ सुपां सुलुगिति शस आकारः ॥ आर्यार्याणि कर्मानुष्ठातृत्वेन श्रेष्ठानि वृत्राणावरकाणि विश्वरूपादीनि च तानुभयविधानं हे शूर त्वं हतवानित्यर्थः । नृणां नेतृणां मध्ये नृत्मातिशयेन नेतर्हे इंद्र पृत्सु संयामेषु सुधितेभिः सुष्ठु निहितैरत्किरात्कीयैरायुधैरा दर्षि । अन्यानपि शत्रूनादृणांसि । विदारयसि । तच्च दृष्टान्तः । वनेव वनानीव । यथा वृक्षजातानि कुठारादिभिर्निह्नन्ति तद्वत् ॥

स त्वं न इंद्राकवाभिरुती सखा विश्वायुरविता वृधे भूः ।
स्वर्षाता यद्भ्यामसि त्वा युध्यंतो नेमधिता पृत्सु शूर ॥ ४ ॥
सः । त्वं । नः । इंद्र । अकवाभिः । ऊती । सखा । विश्वऽआयुः । अविता । वृधे । भूः ।
स्वःऽसाता । यत् । द्भ्यामसि । त्वा । युध्यंतः । नेमऽधिता । पृत्ऽसु । शूर ॥ ४ ॥

हे इंद्र स तादृशस्वमकवाभिरुत्सिताभिरुती ऊतिभी रक्षाभिर्नोऽस्माकं वृधे वर्धनायाविता रक्षिता भूः । भव । तथा विश्वायुः सर्वतो गता त्वमस्माकं सखा च भव । नेमधिता । नेमशब्दोऽर्धवाची । उक्तं च । त्वो नेम इत्यर्धस्य । नि० ३. २०. । इति । अर्धाः कतिपयाः पुरुषा धीयंत एष्विति नेमधितयः संयामाः । तादृशेषु पृत्सु पृतनासु संयामेषु युध्यंतो युद्धं कुर्वंतो वयं स्वर्षाता स्वः सुष्ठुरणीयं धनं तस्य संभजनार्थं हे शूर त्वां यद्यदा द्भ्यामसि आद्भ्यामः तदानीं त्वमविता सखा च भवेत्यर्थः ॥

नूनं न इंद्रापराय च स्या भवा मृळीक उत नो अभिष्टौ ।
इत्था गृणंतो महिनस्य शर्मन्दिवि थाम पायै गोषतमाः ॥ ५ ॥
नूनं । नः । इंद्र । अपराय । च । स्याः । भव । मृळीकः । उत । नः । अभिष्टौ ।
इत्था । गृणंतः । महिनस्य । शर्मन् । दिवि । स्याम् । पायै । गोसऽतमाः ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वं नूनमव नोऽस्माकं स्याः । अस्मदीयो भव । अपराय चापरस्मिन्नन्यस्मिन्नपि कालेऽस्मदीयो भव । उतापि च त्वं नोऽस्माकमभिष्टावभिगमने सति मृळीकः सुवचिता भव । इत्येत्यमनेन प्रकारेण गृणंतः स्तुवंतो वयं गोषतमा महिनस्य महत्सव संबंधिनि दिवि द्योतमाने पायै दुःखस्य पारके शर्मन् शर्मणि सुखे स्याम । वर्तमाना भवेम ॥ ५ ॥

सं च त्वे अगमुरिति पंचचमेकादशं सूक्तं शुनहोत्रस्थार्थं । सं च त्वे इत्यनुक्रांतं ॥ तृतीये कांदोमिके ऽह्नोदमादिके द्वे सूक्ते । सूचितं च । सं च त्वे अगमुरिति सूक्ते । आ० ८. ७. । इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्कैवल्य उक्तो विनियोगः ॥

सं च त्वे जग्मुर्गिरं इंद्र पूर्वीर्वि च त्वद्यंति विभ्वो मनीषाः ।
पुरा नूनं च स्तुतय ऋषीणां पस्पृध इंद्रे अर्धुक्थाका ॥ १ ॥
सं । च । त्वे इति । जग्मुः । गिरः । इंद्र । पूर्वीः । वि । च । त्वत् । यंति । विऽभ्वः । मनीषाः ।
पुरा । नूनं । च । स्तुतयः । ऋषीणां । पस्पृधे । इंद्रे । अर्धि । उक्थऽअर्का ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वे त्वयि पूर्वोर्बद्धो गिरः सुतयश्च सं जग्मुः । संगच्छंते । त्वत्त्वत्तो विभवो विभवो विसृता मनीषाः स्तोतृणां मतयश्च वि यन्ति । विविधं निर्गच्छन्ति । शेषः परोक्षकृतः । पुरा पूर्वस्मिन्काले भूतमय च ऋषीणामतीन्द्रियार्थदर्शिनां भरद्वाजादीनां सुतयः स्तोत्राणीन्द्रेऽध्यधिकं पश्युध्रे । अस्यर्धत । अहमहमिक-
येन्द्रस्य सवने त्वरिता बभूवुरित्यर्थः । तथोक्तार्का । उक्थं शस्त्रं । तद्रूपाण्यर्काण्यर्चनसाधनानि स्तोत्राणि च पश्युध्रे । अस्यर्धत ॥

पुरुहूतो यः पुरुगूर्त ऋभ्वाँ एकः पुरुप्रशस्तो अस्ति यज्ञैः ।

रथो न महे शवसे युजानोऽस्माभिरिन्द्रो अनुमाद्यो भूत् ॥ २ ॥

पुरुऽहूतः । यः । पुरुऽगूर्तः । ऋभ्वाँ । एकः । पुरुऽप्रशस्तः । अस्ति । यज्ञैः ।

रथः । न । महे । शवसे । युजानः । अस्माभिः । इन्द्रः । अनुऽमाद्यः । भूत् ॥ २ ॥

पुरुहूतो बह्मभिराहूतः पुरुगूर्तो बह्मभिश्चामित ऋभ्वा महानेकः प्रधानभूत एवंगुणविशिष्टो य इन्द्रो यज्ञैर्यष्टुभिः पुरुषैर्यजनसाधनेः स्तोत्रैर्वा पुरुप्रशस्तोऽस्ति बह्मधा प्रशस्तः सुतो भवति स इन्द्रो रथो न रथ इव महे महते शवसे बलाय तदर्थं युजानोऽस्मात्सुतिभिर्युज्यमानः सन् अस्माभिः स्तोत्रभिरनुमाद्यो भूत् । सर्वदा सुत्यो भवतु ॥

न यं हिंसन्ति धीतयो न वाणीरिन्द्रं नक्षन्तीदभि वर्धयन्तीः ।

यदि स्तोतारः शतं यत्सहस्रं गृणन्ति गिर्वणसं शं तदस्मै ॥ ३ ॥

न । यं । हिंसन्ति । धीतयः । न । वाणीः । इन्द्रं । नक्षन्ति । इत् । अभि । वर्धयन्तीः ।

यदि । स्तोतारः । शतं । यत् । सहस्रं । गृणन्ति । गिर्वणसं । शं । तत् । अस्मै ॥ ३ ॥

यमिन्द्र धीतयः कर्माणि परिचरणानि न हिंसन्ति न बाधन्ति । वाणीर्वाण्यः सुतयश्च यं न बाधन्ति । दातुमसमर्थः पुरुषोऽन्येष्टतैः परिचरणीः सुतिभिश्च भृशं खिद्यतेऽस्य चन्द्रस्य बह्मधनत्वाद्दातृत्वाच्च तस्मिन्प्रयु-
ज्यमानानि परिचरणानि स्तोत्राणि च बाधहेतवो नाभूवन्नित्यर्थः । किं तर्हीत्यत आह । तमिन्द्र वर्धयन्तीर्व-
र्धयन्त्योऽभि नक्षन्ति । अभिगच्छन्ति । अपि च गिर्वणसं गिरां संभक्तारमिन्द्रं शतं शतसंख्याकाः स्तोतारो
यदि गृणन्ति सुवन्ति । यद्यदि च सहस्रं सहस्रसंख्याकाः स्तोतारः सुवन्ति तत्सर्वं स्तोत्रमस्मा इन्द्राय शं
सुखकरं भवति ॥

अस्मा एतद्विष्यर्चेवं मासा मिमिक्ष इन्द्रे न्ययामि सोमः ।

जनं न धन्वन्भि सं यदापः सत्वा वावृधुर्हवनानि यज्ञैः ॥ ४ ॥

अस्मै । एतत् । दिवि । अर्चाऽइव । मासा । मिमिक्षः । इन्द्रे । नि । अयामि । सोमः ।

जनं । न । धन्वन् । अभि । सं । यत् । आपः । सत्वा । ववृधुः । हवनानि । यज्ञैः ॥ ४ ॥

एतदेतस्मिन्दिव दिवसे सीत्विऽहन्यर्चेवार्चनसाधनेन स्तोत्रेणैव मासा मानेनेन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इत्यादिमं-
वसाधेन युक्तो मिमिक्षो वसतीर्वर्चकधनाख्याभिरङ्गिरासिक्तः सोमोऽस्मै ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ अस्मिन्निद्रे
न्ययामि । नियतोऽभूत् । यद्वा । अस्मा इन्द्रायैतत्सोत्रं ब्रवाणीति शेषः । दिवि दुनोकेऽर्चेवार्कः सूर्य इव
मासा । ज्योतिषमेतत् । माति परिच्छिन्नतीति मासश्चन्द्रमाः । स इव मिमिक्षो वृष्युदकानां सेक्ता य इन्द्रो
वर्ततेऽस्मिन्निद्रेऽभिषुतः सोमो नियम्यते स्म । किंच तमिन्द्र यज्ञैर्यजनसाधनेः पुरोडाशादिभिर्हविर्भिः सार्धं
हवनानि स्तोत्राणि सत्वा सह वावृधुः । अवर्धयन् । तच्च दृष्टान्तः । धन्वन्धन्वि मरुदेशेऽभि अभिसुखं सं यत्
सम्यग्यत्यो गच्छत्य आपो जनं प्राणिनामिव । यथा मरुदेशे उपलभ्यमाना आपः प्राणिनं वर्धयन्ति तद्वत् ॥

अस्मा एतन्मह्यांगूषमस्मा इन्द्राय स्तोत्रं मतिभिरवाचि ।

असद्यथा महति वृचतूर्य इन्द्रो विश्वायुरविता वृधश्च ॥५॥

अस्मै । एतत् । महि । आंगूषं । अस्मै । इन्द्राय । स्तोत्रं । मतिऽभिः । अवाचि ।

असत् । यथा । महति । वृचऽतूर्ये । इन्द्रः । विश्वऽआयुः । अविता । वृधः । च ॥५॥

अस्मा इन्द्राय महि महदेतदांगूषं स्तोत्रं मतिभिः स्तोत्रभिरवाचि । उक्तमभूत् । अस्मा इन्द्राय स्तोत्रमिति पुनरुक्तिरादरार्था । विश्वायुः सर्वत्र गन्ता स इन्द्रो महति प्रभूते वृचतूर्ये संग्रामे यथा येन प्रकरिणास्माकमविता रक्षको वृधो वर्धयिता चासत् भवेत् तथावाचीत्यन्वयः ॥ ॥६॥

कदा भुवन्निति पंचचं द्वादशं सुक्तं नरस्यार्थं त्रैष्टुभमिन्द्रं । तथा चानुक्रांतं । कदा नरस्त्विति ॥ तृतीये छंदोमे महाव्रते च निष्केवच्य उक्तो विनियोगः ॥

कदा भुवन्नर्थस्याणि ब्रह्म कदा स्तोत्रे सहस्रपोथं दाः ।

कदा स्तोमं वासयोऽस्य राया कदा धियः करसि वाजरत्नाः ॥९॥

कदा । भुवन् । रथऽस्याणि । ब्रह्म । कदा । स्तोत्रे । सहस्रऽपोथं । दाः ।

कदा । स्तोमं । वासयः । अस्य । राया । कदा । धियः । करसि । वाजऽरत्नाः ॥९॥

हे इन्द्र ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राण्यस्मदीयानि रथस्याणि रथनिवासानि कदा कस्मिन्काले भुवन् । भवेयुः । रथेऽवस्थितं त्वां कदा प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । कदा कस्मिन्काले स्तोत्रे सुवते मह्यं सहस्रपोथं सहस्रसंख्याकपुरुषपोषकं गोसमूहं पुत्रं वा दाः । कदा चास्य मम स्तोतुः स्तोमं स्तोत्रं राया धनेन वासयः । व्यापयेः । धियः कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि वाजरत्ना वाजैरस्त्रै रमणीयाः कदा कस्मिन्काले करसि कुर्याः । एवं स्तोता फलस्य विलंबमसहमान इन्द्रमनया पृष्ठवान् ॥

कर्हि स्विन्नदिन्द्रं यन्नृभिर्नृन्वीरैर्वीरान्नीळयासे जयाजीन् ।

त्रिधातु गा अधि जयासि गोष्विन्द्रं द्युम्नं स्वर्वद्वेह्यस्मे ॥२॥

कर्हि । स्विन् । तत् । इन्द्रं । यत् । नृभिः । नृन् । वीरैः । वीरान् । नीळयासे । जय । आजीन् ।

त्रिऽधातु । गाः । अधि । जयासि । गोषु । इन्द्रं । द्युम्नं । स्वः । वत् । धेहि । अस्मे इति ॥२॥

फलस्य विलंबमसहमान ऋषिरनयापीन्द्रं पृच्छति । हे इन्द्र कर्हि स्विन्नदा खलु तज्जवेत् । नृभिरस्मदीयैः पुरुषैर्नृन् शत्रुपुरुषान् तथा वीरैरस्मदीयैः पुत्रैर्वीरान् शत्रुपुत्रांश्च यन्नीळयासे त्वं संक्षेपयेः संयोजयेः ॥ नीळयतिः संक्षेपणकर्मा ॥ ईदृशं युद्धे यत्संक्षेपणं तत्कदा भवेदिति वितर्कः । अपि चास्मदर्थं त्वमाजीन् संग्रामान् कदा जय । जयेः । कदा च गोष्वभिगतुषु शत्रुषु विद्यमानास्त्रिधातु त्रिधातूनां क्षीरदधिघृतानां त्रयाणां धारयित्रीणां अधि जयासि । अधिकं जयेः । हे इन्द्र त्वं स्वर्वत् व्याप्तिमत् द्युम्नं धनमस्ते अस्मासु कदा धेहि । धारयेः ॥

कर्हि स्विन्नदिन्द्रं यज्जरित्रे विश्वप्सु ब्रह्म कृणवः शविष्ठ ।

कदा धियो न नियुतो युवासे कदा गोमघा हवन्नानि गच्छाः ॥३॥

कर्हि । स्विन् । तत् । इन्द्रं । यत् । जरित्रे । विश्वऽप्सु । ब्रह्म । कृणवः । शविष्ठ ।

कदा । धियः । न । निऽयुतः । युवासे । कदा । गोऽमघा । हवन्नानि । गच्छाः ॥३॥

अनयापि कतिचित् प्रश्नाः क्रियन्ते । हे इन्द्र कर्हि स्विक्वादा खलु तन्नवेत् । हे श्विष बलवत्तमेन्द्र त्वं जरिचे स्तोत्रे विश्वप्सु बह्विधरूपं ब्रह्मातं कणवः करोषीति यत् तत्कदा भवेदिति वितर्कः । कदा च धियः कर्माणि । नेति समुच्चये । नियुतः स्तुतीश्च युवासे । आत्मनि योजये । कदा च त्वं गोमघा गोमघानि गवां दातृणि ॥ मंहतेदानार्थस्य रूपमुत्तरपदं ॥ हवनानि स्तोत्राणि गच्छाः । अभिगच्छेः ॥

स गोमघा जरिचे अश्वश्चन्द्रा वाजश्रवसो अधि धेहि पृष्टः ।

पीपिहीषः सुदुघामिन्द्र धेनुं भरद्वाजेषु सुरुचो रुरुच्याः ॥४॥

सः । गोऽमघाः । जरिचे । अश्वऽचन्द्राः । वाजऽश्रवसः । अधि । धेहि । पृष्टः ।

पीपिहि । इषः । सुऽदुघां । इन्द्र । धेनुं । भरत्ऽवाजेषु । सुऽरुचः । रुरुच्याः ॥४॥

हे इन्द्र स त्वं जरिचे स्तोत्रे गोमघा गवां दात्रीरश्वश्चन्द्रा अश्वैराह्लादयन्तीर्वाजश्रवसो वाजैर्बलैः प्रसिद्धा एवभूताः पृष्ठोऽन्नानि भरद्वाजेषु भरद्वाजपुत्रेष्वस्मास्वधि धेहि । धारय । तथेष्टस्तान्यन्नानि सुदुघां शोभन-
दोग्धीं धेनुं गां च हे इन्द्र पीपिहि । प्यायय । अपि च ता इषो गीश्च सुवचः शोभनदीप्तयो यथा भवन्ति
तथा त्वं वरुच्याः । दीपयेः । शोभनदीप्तियुक्ताश्च ताः संत्वित्यर्थः ॥

तमा नूनं वृजनमन्यथा चिच्छूरो यच्छक्र वि दुरो गृणीषे ।

मा निररं शुक्रदुघस्य धेनोरांगिरसान्ब्रह्मणा विप्र जिन्व ॥५॥

तं । आ । नूनं । वृजनं । अन्यथा । चित् । शूरः । यत् । शक्र । वि । दुरः । गृणीषे ।

मा । निः । अरं । शुक्रऽदुघस्य । धेनोः । आंगिरसान् । ब्रह्मणा । विप्र । जिन्व ॥५॥

हे इन्द्र त्वं नूनमन्यतनं वृजनं बाधकमस्मादीयं शत्रुमन्यथा चिदन्येनैव प्रकारेण योजय । येन प्रकारेण सर्वे जीवन्ति तद्विलक्षणं प्रकारं मरणाख्यं प्रापयेत्यर्थः । आकारः पुरकः । हे शक्र सर्वकार्येषु शक्तेन्द्र शूरः शौर्यो-
पेतो वि दुरो विशेषेण दारयिता शत्रूणां । यद्वा । दुरो द्वाराणि शत्रुसंबन्धीनि वि घटयस्त्वं यदस्मान्नृणीषे
अस्माभिः स्तूयसे तस्मात्कारणात् शुक्रदुघस्य शुक्राणां निर्मलानां दोग्धुरिन्द्रस्य धेनोर्वाचः स्तोत्रान्मा निररं ।
मा निर्गच्छेयं । यद्वा । शुक्रस्य पयसो दोग्ध्या धेनोस्त्वया दत्ताया गोः सकाशात्मा निर्गच्छेयं ॥ अरमित्या-
ख्यातमृ गतावित्यस्य रूपं ॥ सा सर्वदास्मासु निवसत्वित्यर्थः । हे विप्र प्राज्ञेन्द्र आंगिरसानंगिरोगोचजानस्मान्
ब्रह्मणान्नेन जिन्व । प्रीणय ॥ ॥७॥

सचा मदास इति पंचर्चं त्रयोदशं सूक्तं नरस्वार्थं त्रैभुमिन्द्रं । सत्रित्यनुक्रांतं ॥ पृथ्वस्य पंचमेऽहनि निष्क्रिवन्त्य
एतत्सूक्तं शस्यं । सूचितं च । प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय सचा मदास इति निष्क्रिवन्त्यं । आ० ७. १२. इति ॥ विश्वजिति
मार्ध्यादिनसवने प्रशास्तुः शस्त्र इदं सामसूक्ताख्यं शंसनीयं । सूचितं च । सचा मदासो यो जात एवाभूरक
इति सामसूक्तानि । आ० ८. ७. इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्क्रिवन्त्य उक्ती विनियोगः ॥

सचा मदासस्तव विश्वजन्याः सचा रायोऽध ये पार्थिवासः ।

सचा वाजानामभवो विभक्ता ये देवेषु धारयथा असुर्ये ॥९॥

सचा । मदासः । तव । विश्वऽजन्याः । सचा । रायः । अध । ये । पार्थिवासः ।

सचा । वाजानां । अभवः । विऽभक्ता । यत् । देवेषु । धारयथाः । असुर्ये ॥९॥

हे इन्द्र तव त्वदीया मदासः सोमपानजनिता मदाः सचा । सत्यनामैतत् । सत्यं विश्वजन्याः सर्वजनहिता भवन्ति । यद्वा । सचेति महत्ताम । महातस्तव मदा इति योज्यं । अधापि च पार्थिवासः पृथिव्युपलब्धेति

लोकत्रये भवास्त्वदीया ये रायो धनसमूहाः संति तेऽपि सत्रा सत्वं विश्वजनहिता भवन्तीत्यन्वयः । किंच त्वं वाजानामज्ञानां सत्रा सत्वं विभक्ता दाताभवः । भवसि । यद्वा । सत्रा महतां वाजानामिति योज्यं । यद्यस्मात्त्वं देवेषु मध्येऽसुर्यं बलं धारयथा अतः कारणात्त्वमेवं करोषीत्यर्थः ॥

अनु प्र येजे जन ओजो अस्य सत्रा दधिरे अनु वीर्याय ।

स्यूमगृभे दुधयेऽर्वते च क्रतुं वृजंत्यपि वृत्रहत्ये ॥ २ ॥

अनु । प्र । येजे । जनः । ओजः । अस्य । सत्रा । दधिरे । अनु । वीर्याय ।

स्यूमऽगृभे । दुधये । अर्वते । च । क्रतुं । वृजंति । अपि । वृत्रऽहत्ये ॥ २ ॥

अस्विन्द्रस्वीजो बलं जनो यजमानोऽनु प्र येजे । संततं प्रकर्षेण यजते । पुजयति । अपि च तमिन्द्रं वीर्याय वीरकर्म कर्तुं सत्रा सत्यमनु दधिरे । पुरोदधिरे यजमानाः । यद्वा । सत्रा महान्तमिन्द्रमिति योज्यं । अपि च स्यूमगृभे स्यूमः स्यूतानविच्छेदेन वर्तमानान् शत्रून् गृह्णते दुधये । दुधिर्हिंसाकर्मा । तेषां हिंसकायार्वते शत्रूणां भिगंवे च तस्मा इन्द्राय क्रतुं कर्म परिचरणात्मकं वृजंति । निष्पादयति । किमर्थं । वृत्रहत्ये वृत्रस्य वारकस्य शत्रोर्हन्तृनिमित्तं ॥

तं सध्रीचीरूतयो वृष्यानि पौंस्यानि नियुतः सश्चुरिंद्रं ।

समुद्रं न सिंधव उक्थशुष्मा उरुव्यचसं गिर आ विशंति ॥ ३ ॥

तं । सध्रीचीः । ऊतयः । वृष्यानि । पौंस्यानि । निऽयुतः । सश्चुः । इंद्रं ।

समुद्रं । न । सिंधवः । उक्थऽशुष्माः । उरुऽव्यचसं । गिरः । आ । विशंति ॥ ३ ॥

तमिन्द्रमूतयो मरुतः सध्रीचीः सहांचंत्यः संगता भूत्वा सश्चुः । सचंते । सेवंते । यद्वा । ऊतयस्तर्पकाण्यज्ञानि सह वर्तमानानि भूत्वा सेवंते । तथा वृष्यानि वीर्याणि पौंस्यानि बलानि च नियुतो रथे युज्यमाना वडवाश्च तमिन्द्रं सेवंते । अपि चोक्थशुष्माः । उक्थं शस्त्रं । तदेव बलं यासां तादृशा गिरः सुतयश्चोक्थव्यचसं विस्तीर्णव्याप्तिकं तमिन्द्रमा विशंति । प्रविशंति । तत्र दृष्टान्तः । समुद्रं न सिंधवः । यथा खंदनशीला नद्यः समुद्रमाविशंत्वाविश च विभक्ततया न दृश्यंते एवं सर्वा अपि सुतय इंद्रेणैकीभवन्तीत्यर्थः ॥

स रायस्वामुप सृजा गृणानः पुरुश्चंद्रस्य त्वमिंद्र वस्वः ।

पतिर्बभूथासमो जनानामेको विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥ ४ ॥

सः । रायः । खां । उप । सृज । गृणानः । पुरुऽचंद्रस्य । त्वं । इंद्र । वस्वः ।

पतिः । बभूथ । असमः । जनानां । एकः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ॥ ४ ॥

हे इंद्र गृणानः स्तूयमानः स त्वं रायो धनस्य खां । नदीनामैतत् । अत्र तत्संबद्धा धारा लक्ष्यते । धारामुप सृज । विमुंच । अस्माभिः संयोजयेत्यर्थः । कीदृशस्य धनस्य । पुरुश्चंद्रस्य बह्वनामाह्लादकस्य वस्वो निवासकस्य । अपि चासमोऽनुपमः सर्वोत्कृष्टस्त्वं जनानां सर्वेषां प्राणिनां पतिरधिपतिर्बभूथ । तथा विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्थिकोऽसाधारणो राजेश्वरश्च बभूविथ ॥

स तु श्रुधि श्रुत्या यो दुवोयुर्द्यौर्न भूमाभि रायो अर्यः ।

असो यथा नः शर्वसा चकानो युगेयुगे वयसा चेकिंतानः ॥ ५ ॥

सः । तु । श्रुधि । श्रुत्या । यः । दुवःऽयुः । द्यौः । न । भूम । अभि । रायः । अर्यः ।
असः । यथा । नः । शवसा । चकानः । युगेऽयुगे । वयसा । चेकितानः ॥ ५ ॥

हे इंद्र श्रुत्या श्रुत्यानि श्रोतव्यानि स्तोत्राणि तु क्षिप्रं श्रुधि । शृणु । यत्त्वं दुवोयुरसदीयं परिचरणमा-
त्मन इच्छन् अर्योऽरेः संबन्धीनि रायो धनानि भूम बज्रतराणि द्यौर्न सूर्य इवाभि भवसि स त्वं श्रुधीत्य-
न्वयः । अपि च शवसातीयेन बलेन स्तोत्रेण युक्तस्यकानः स्तूयमानो युगे युगे काले काले वयसा हविर्न-
क्षणेनान्नैव चेकितानः प्रज्ञायमानस्त्वं यथा येन प्रकारेण नोऽस्माकमसाधारणोऽसि तथासः । स्वाः ॥ ॥ ८ ॥

अर्वायथमिति पंचर्चं चतुर्दशं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं चैष्टुभमैन्द्रं । अर्वायथमित्यनुक्रांतं ॥ महाव्रते निष्केवच्य
उक्तो विनियोगः ॥

अर्वायथं विश्ववारं त उयेंद्रं युक्तासो हरयो वहंतु ।
कीरिश्चिद्धि त्वा हवते स्वर्वानृधीमहि सधमादस्ते अद्य ॥ १ ॥
अर्वाक् । रथं । विश्वऽवारं । ते । उय । इंद्र । युक्तासः । हरयः । वहंतु ।
कीरिः । चित् । हि । त्वा । हवते । स्वःऽवान् । ऋधीमहि । सधऽमादः । ते । अद्य ॥ १ ॥

हे उग्रोत्तूर्णबलेंद्र युक्तासो रथेन युक्ता हरयोऽश्वास्ते त्वदीयं विश्ववारं विश्वैर्वरणीयं रथमर्वागसद-
भिमुखं वहंतु । आनयंतु । हि यस्मात् स्वर्वान् । स्वः सुष्टरणीयं गुणजातं । तद्वान् कीरिश्चित् स्तोता भरद्वाज
ऋषिस्त्वा त्वां हवते आहुयति तस्मात्कारणात्त्वदीयं रथमभिमुखं वहन्त्वित्यर्थः । वयं चावेदानीं ते त्वया
सधमादः सह मावांत ऋधीमहि । समृद्धा भवेम ॥

तृतीये पर्यायेऽच्छावाकस्य प्रो द्रोण इत्येण शस्त्रयाज्या । सूचितं च । प्रो द्रोणे हरयः कर्मागमन्निति
याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

प्रो द्रोणे हरयः कर्मागमन्पुनानास ऋज्यंतो अभूवन् ।
इंद्रो नो अस्य पूर्यः पपीयाद्युक्षो मदस्य सोम्यस्य राजा ॥ २ ॥
प्रो इति । द्रोणे । हरयः । कर्म । अगमन् । पुनानासः । ऋज्यंतः । अभूवन् ।
इंद्रः । नः । अस्य । पूर्यः । पपीयात् । युक्षः । मदस्य । सोम्यस्य । राजा ॥ २ ॥

हरयो हरितवर्णाः सोमा नः कर्मासदीयं यज्ञं प्रो अगमन् । प्रकर्षेण गच्छन्ति । प्राप्नुवन्ति । प्राप्य च
पुनानासः पुन्यमाना द्रोणे द्रोणकलशं ऋज्यंत ऋजु गच्छन्तोऽभूवन् । भवन्ति । पूर्यः पुरातनो बुद्धो दीप्तिर्नि-
वासभूतो बुस्थानो वा मदस्य मदकरस्य सोम्यस्य सोमस्य राजेश्वर एवभूत इंद्रश्चास्मिन् सोमं पपीयात् ।
पिबतु ॥

आसस्त्राणासः शवसानमच्छेंद्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वाः ।
अभि श्रव ऋज्यंतो वहेयुर्नू चिन्नु वायोरमृतं वि दस्येत् ॥ ३ ॥
आऽसस्त्राणासः । शवसानं । अच्छेंद्रं । सुऽचक्रे । रथ्यासः । अश्वाः ।
अभि । श्रवः । ऋज्यंतः । वहेयुः । नु । चित् । नु । वायोः । अमृतं । वि । दस्येत् ॥ ३ ॥

आसस्त्राणासः परितो गच्छन्तो रथ्यासो रथे युक्ता अश्वा ऋज्यंत ऋजुगमनाः संतः सुचक्रे शोभनचक्रे
रथेऽवस्थितं शवसानं बलमिवाचरंतमिंद्रं श्रवः श्रवणीयमसदीयं हविरच्छाभिमुखेनाभि वहेयुः । आवहेयुः ।

नू चिदिति निपातो निषेधेऽत्र वर्तते । अमृतममरणहेतुभूतं सोमलक्षणं हविर्वायोर्हेतोर्नु इदानीं नू चित् नैव वि द्रष्टेत् । अयं न प्रामुष्यात् । पात्रे गृहीतः सोमो वायुना शुष्यति ततः पुरिव तत्पानार्थमश्वा इन्द्रमभि-
वहेयुरित्यर्थः ॥

वरिष्ठो अस्य दक्षिणामियतीन्द्रो मघोनां तुविकूर्मितमः ।

यया वज्रिवः परियास्यंहो मघा च धृष्णो दयसे वि सूरीन् ॥४॥

वरिष्ठः । अस्य । दक्षिणां । इयति । इन्द्रः । मघोनां । तुविकूर्मितमः ।

यया । वज्रिऽवः । परिऽयासि । अंहः । मघा । च । धृष्णो इति । दयसे । वि । सूरीन् ॥४॥

वरिष्ठ उरुतमस्तुविकूर्मितमोऽतिशयेन वज्रविधर्कमेन्द्रो मघोनां मघवतां हविर्लक्षणधनोपेतानां मध्येऽस्य यजमानस्य दक्षिणां यज्ञे दातव्यामित्यति । प्रेरयति । यद्वा । मघोनामित्यस्येत्यनेन समानाधिकरणं ॥ वचन-
व्यत्ययः ॥ मघो नो हविष्मतोऽस्य यजमानस्येत्यर्थः । शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे वज्रिवो वज्रवर्तिन्द्र यया दक्षिण्या दत्तयाहः पापं यज्ञसंबन्धि परियासि विनाशयसि हे धृष्णो धर्षक मघा मघानि धनानि सूरीन् स्तोतृन् पुत्रांश्च यया च दक्षिण्या वि दयसे प्रयच्छसि तादृशीं दक्षिणां प्रेरयसीत्यर्थः ॥

इन्द्रो वाजस्य स्थविरस्य दातेन्द्रो गीर्भिर्वर्धतां वृद्धमहाः ।

इन्द्रो वृत्रं हनिष्ठो अस्तु सत्वा ता सूरिः पूरति तूतुजानः ॥५॥

इन्द्रः । वाजस्य । स्थविरस्य । दाता । इन्द्रः । गीऽभिः । वर्धतां । वृद्धऽमहाः ।

इन्द्रः । वृत्रं । हनिष्ठः । अस्तु । सत्वा । आ । ता । सूरिः । पूरति । तूतुजानः ॥५॥

अयमिन्द्रः स्थविरस्य वाजस्यान्नस्य बलस्य वा दाता भवतु । स चेन्द्रो वृद्धमहाः प्रवृद्धतेजस्कः सन् गीर्भि-
रस्मादीयाभिः स्तुतिभिर्वर्धतां । सत्वा शत्रूणां शातयिता स इन्द्रो वृत्रमावरकं शत्रुं हनिष्ठो हंतुतमोऽस्तु । भवतु ।
अपि च सूरिः प्रेरकः स इन्द्रस्तूतुजानस्त्वरमाणस्ता तानि धनान्या पूरति । अस्मभ्यं प्रयच्छतु ॥ ॥५॥

अपादित इति पंचर्वं पंचदशं मूक्तं भरद्वाजस्वार्थं त्रैष्टुभमिन्द्रं । अपादित्यनुक्रांतं ॥ महाव्रते निष्केवच्य उक्तो विनियोगः ॥

अपादित उदु नश्चित्रतमो मही भर्षद्युमतीमिन्द्रहूतिं ।

पन्यसीं धीतिं दैव्यस्य यामञ्जनस्य रातिं वनते सुदानुः ॥१॥

अपात् । इतः । उत् । ऊं इति । नः । चित्रऽतमः । मही । भर्षत् । द्युऽमतीं । इन्द्रऽहूतिं ।

पन्यसीं । धीतिं । दैव्यस्य । यामन् । जनस्य । रातिं । वनते । सुदानुः ॥१॥

चित्रतमश्चायनीयतम आश्चर्यतमो वा स इन्द्रो नोऽस्मादीयादितोऽस्माद्ब्रह्मचमसादेरपात् । सोमं पिबतु ।
यद्वा । इतोऽस्माच्छत्रोर्नोऽस्मानपात् । पातु । रक्षतु । उदु इत्येतां पूरणां । तथा महीं महतीं द्युमतीं दीप्ति-
मतीमिन्द्रहूतिमिन्द्रस्य स्तुतिं भर्षत् । स इन्द्रो विभक्तुं । धारयतु । दैव्यस्य देवसंबन्धिनो जगस्य यामन् यामनि
यज्ञे क्रियमाणां पन्यसीं स्तुत्यतमां धीतिं परिचरणरूपां क्रियां रातिं दातव्यं हविश्च सुदानुः शोभनदान
इन्द्रो वनते । संभजतु ॥

दूराद्विदा वसतो अस्य कर्णा घोषादिन्द्रस्य तन्यति ब्रुवाणः ।

एयमेनं देवहूतिर्ववृत्नान्मृगिन्द्रमियमुच्यमाना ॥२॥

दूरात् । चित् । आ । वसतः । अस्य । कर्णा । घोषात् । इन्द्रस्य । तन्यति । ब्रुवाणः ।
आ । इयं । एनं । देवऽहूतिः । ववृत्यात् । मद्यक् । इन्द्रं । इयं । ऋच्यमाना ॥ २ ॥

अस्येन्द्रस्य कर्णा कर्णौ दूराच्चित् दूरदेशादप्या वसतः । स्तोत्रश्रवणार्थमागच्छतः । इन्द्रस्य घोषाहोषणी-
यात्स्तोत्राद्वेतोर्ब्रुवाणः स्तुवन् स्तोता तन्यति । शब्दं करोति । यद्वा । सर्वत्र विस्तारयति । देवहूतिर्देवस्येन्द्र-
स्याह्वानरूपेयं स्तुतिश्च ऋच्यमाना स्वयं प्रयमाणा सत्येनमिन्द्रं मद्यक् मदभिमुखमा ववृत्यात् । आवर्तयतु ।
पुनरियमिति पूरणः ॥

तं वो धिया परमया पुराजामजरमिन्द्रमभ्यनूष्यकैः ।

ब्रह्मा च गिरौ दधिरे समस्मिन्महान्श्च स्तोमो अधि वर्धदिन्द्रे ॥ ३ ॥

तं । वः । धिया । परमया । पुराऽजां । अजरं । इन्द्रं । अभि । अनूषि । अकैः ।

ब्रह्म । च । गिरः । दधिरे । सं । अस्मिन् । महान् । च । स्तोमः । अधि । वर्धत् । इन्द्रे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र तं तादृशमिन्द्रं वस्त्वां ॥ व्यत्ययेन बहुवचनं ॥ परमयोत्कृष्टतमया धिया स्तुत्याकिरर्चनसाधनैर्ह-
विर्मिः साधेमभ्यनूषि । अभिष्टौमि । कीदृशं । पुराजां पूर्वस्मिन्काले जातं चिरंतनमजरं जरारहितं नित्यं ।
अतः कारणादस्मिन्दिन्द्रे ब्रह्म ब्रह्माणि हविर्लक्षणान्यज्ञानि गिरः स्तुतयश्च सं दधिरे । संधीयन्ते । संक्षिप्यन्ते ।
महान् प्रवृद्धः स्तोमश्चाधि वर्धत् । अधिकं वर्धते ॥

वर्धाद्यं यज्ञ उत सोम इन्द्रं वर्धाद्ब्रह्म गिर उक्था च मन्म ।

वर्धाहेनमुषसो यामन्भक्तोर्वर्धान्मासाः शरदो द्याव इन्द्रं ॥ ४ ॥

वर्धात् । यं । यज्ञः । उत । सोमः । इन्द्रं । वर्धात् । ब्रह्म । गिरः । उक्था । च । मन्म ।

वर्धं । अहं । एनं । उषसः । यामन् । भक्तोः । वर्धान् । मासाः । शरदः । द्यावः । इन्द्रं ॥ ४ ॥

यमिन्द्रं यज्ञो यागो वर्धात् वर्धयति । उतापि च तत्साधनभूतः सोमश्च यमिन्द्रं वर्धयति । तथा ब्रह्म
हविर्लक्षणमन्नं च पुरोडाशादिकं यमिन्द्रं वर्धात् वर्धयति । गिरः स्तोत्राणि मन्त्र मननीयान्युक्थोक्थशस्त्राणि च
यं वर्धयति एनमिन्द्रमुषसश्चाक्तो रात्रियामन् यामनि गमने सति वर्धं । वर्धयति । मासाः शरदः संवत्सराश्च
द्यावो दिवसाश्चैनमिन्द्रं वर्धान् । वर्धयति ॥

एवा जज्ञानं सहसे अस्मामि वावृधानं राधसे च श्रुताय ।

महामुयमवसे विप्र नूनमा विवासेम वृचतूर्येषु ॥ ५ ॥

एव । जज्ञानं । सहसे । अस्मामि । ववृधानं । राधसे । च । श्रुताय ।

महां । उग्रं । अवसे । विप्र । नूनं । आ । विवासेम । वृचऽतूर्येषु ॥ ५ ॥

हे विप्र मेधाविन्निन्द्र एवैवं जज्ञानं प्रादुर्भवतं सहसे शत्रुणामभिभवार्थमस्मामि बह्वलं वावृधानं वर्धमानं
महां महान्तमुयमुग्रं बलं त्वां नूनमव वृचतूर्येषु श्रुताय विश्रुताय राधसे धनाय चावसे रक्षणेय चा
विवासेम । परिचरेम ॥ ॥ १० ॥

मन्द्रस्य कवेरिति पंचर्चं षोडशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमिन्द्रं । मन्द्रस्यैत्यनुक्रांतं ॥ गतो विनियोगः ॥

मद्रस्य कवेर्दिव्यस्य वह्नेर्विप्रमन्मनो वचनस्य मध्वः ।

अपां नस्तस्य सचनस्य देवेषो युवस्व गृणते गोऽञ्जयाः ॥ १ ॥

मद्रस्य । कवेः । दिव्यस्य । वह्नेः । विप्रऽमन्मनः । वचनस्य । मध्वः ।

अपाः । नः । तस्य । सचनस्य । देव । इषः । युवस्व । गृणते । गोऽञ्जयाः ॥ १ ॥

मद्रस्य मोदनस्य मदकरस्य वा कवेर्विक्रांतस्य दिव्यस्य दिवि भवस्य वह्नेर्वौर्दुर्विप्रमन्मनः । विप्रा मेधा-
विनो मन्मनः सोतारो यस्य स तथोक्तः । तस्य वचनस्य वचनीयस्य सुखस्य तस्य सर्वत्र प्रसिद्धस्य सचनस्य
सेव्यस्य एवंभूतस्य मध्वो मधुनः सोमस्य ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये षष्ठी ॥ एवंभूतं
नोऽस्मादीयं सोमं हे इंद्र त्वमपाः । पिव । अपि च हे देव द्योतमनिंद्र गृणते सुवते ॥ तृतीयार्थे चतुर्थी ॥
सुवता मया गोऽञ्जयाः । गावोऽये प्रमुखे यासां तादृशा इषोऽज्ञानि युवस्व । संयोजय ॥

अयमुशानः पर्यद्रिमुस्मा ऋतधीतिभिर्ऋतयुग्युजानः ।

रुजदरुग्णं वि वल्स्य सानुं पणीर्वचोभिरभि योधद्रिंद्रः ॥ २ ॥

अयं । उशानः । परि । अद्रिं । उस्माः । ऋतधीतिऽभिः । ऋतऽयुक् । युजानः ।

रुजत् । अरुग्णं । वि । वल्स्य । सानुं । पणीन् । वचःऽभिः । अभि । योधत् । इंद्रः ॥ २ ॥

अयमिंद्रोऽद्रिं वलेन गोपिधानाय निर्मितं शिलोच्चयं परि परितः पर्वतसमीपे विद्यमाना उस्मा गा
उशानः कामयमान ऋतधीतिभिः सत्यकर्मभिरंगिरोभिर्युजानः संगच्छमान ऋतयुक् ऋतेन तत्कृतेन सोत्रेण
युक्तश्च भूत्वा वलस्यासुरस्य स्वभूतं सानुमुच्छ्रितं पर्वतमरुग्णमन्यैरभयं वि रुजत् । व्यभांक्षीत् । किंच पणीन्वला-
नुचरानेतत्संज्ञानसुरांश्च वचोभिः सुतैरायुधैः संतर्जनरूपैर्वाक्यैरेव वायमिंद्रोऽभि योधत् । अभ्ययुध्यत् ॥

अयं द्योतयद्युतो व्यक्तून्दोषा वस्तोः शरद् इंद्रिंद्रः ।

इमं केतुमदधुनू चिदह्नां शुचिजन्मन उषसश्चकार ॥ ३ ॥

अयं । द्योतयत् । अद्युतः । वि । अक्तून् । दोषा । वस्तोः । शरद् । इंद्रुः । इंद्र ।

इमं । केतुं । अदधुः । नु । चित् । अह्नां । शुचिऽजन्मनः । उषसः । चकार ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वया नियम्यमानः पीयमानो वायमिंद्रुः सोमोऽद्युतोऽद्योतमानानक्तून् । अक्षुरिति रात्रिनाम ।
अथ च तत्संबन्धात्पक्षमासादयो लक्ष्यन्ते । पक्षमासादीन् तथा दोषा रात्रिं वस्तोर्दिवसं शरदः संवत्सरांश्च वि
द्योतयत् । व्यदीपयत् । कुत इत्यत आह । नू चित् पुरा देवा इमं सोमं चंद्रात्मना नभसि वर्तमानमह्नां दिव-
सानां केतुं प्रज्ञापकं यस्माददधुः व्यदधुः अकुर्वन् तस्मादनेन पक्षमासादयः सर्वे प्रकाशन्ते । चंद्रगत्यधीनत्वा-
न्निधिविभागानां । अपि चायं सोम उषस उषःकालान् शुचिजन्मन आत्मीयेन तेजसा शुद्धोदयान् चकार ।
करोति ॥

अयं रोचयद्रुचो रुचानोऽयं वासयद्वृतेन पूर्वीः ।

अयमीयत ऋतयुग्भिरश्वैः स्वर्विदा नाभिना चर्षणिप्राः ॥ ४ ॥

अयं । रोचयत् । अरुचः । रुचानः । अयं । वासयत् । वि । ऋतेन । पूर्वीः ।

अयं । ईयते । ऋतयुक्ऽभिः । अश्वैः । स्वःऽविदा । नाभिना । चर्षणिऽप्राः ॥ ४ ॥

अयमिन्द्रो हवानो रोचमानः सूर्यात्मना दीप्यमानोऽरुचः प्रकाशरहितान् तमसा मलीमसान् सर्वाङ्गी-
कान्तोचयत् । प्रकाशयति । तथा पूर्वोर्वङ्गीरुषसश्चायमिन्द्र ऋतेन सत्यभूतेन सर्वत्र गमनशीलेन वा तेजसा वि-
वासयत् । व्यापयति । तच्चत्वाणि तमांसि निवर्तयतीत्यर्थः । तथा ऋतयुग्मिर्ऋतेन स्तोत्रेण युज्यमानैरश्वैर्ना-
भिना संनद्धेन स्वर्विदा सुधुरणीयस्य धनस्य लम्बकेन रथेन चर्षणिप्राश्चर्षणीनां मनुष्याणां कामैः पूरयिता
सन् अयमेवेन्द्र ईयते । गच्छति ॥

नू गृणानो गृणते प्रत्न राजन्निषः पिन्व वसुदेयाय पूर्वीः ।

अप ओषधीरविषा वनानि गा अर्वतो नृनृचसे रिरिहि ॥ ५ ॥

नु । गृणानः । गृणते । प्रत्न । राजन् । इषः । पिन्व । वसुदेयाय । पूर्वीः ।

अपः । ओषधीः । अविषा । वनानि । गाः । अर्वतः । नृन् । नृचसे । रिरिहि ॥ ५ ॥

हे प्रत्न पुरातन राजन् राजमानेन्द्र गृणानः सूयमानस्त्वं वसुदेयाय वसुनि धनानि त्वया देयानि यस्मै
तादृशाय गृणते सुवते पूर्वोर्वङ्गीरिषोऽज्ञानि नु क्षिप्रं पिन्व । सिंच । प्रयच्छेत्यर्थः । किंच ऋचसेऽर्चयिषे
स्तोत्रेऽपो वृष्टिलक्षणाद्युदकाव्योषधीर्ब्रह्मादीन् अविषा विषरहितानि रक्षकाणि वा वनानि वृक्षजातानि
चूतपनसादीनि गा अर्वतोऽश्वाङ्गानुष्यांश्च कर्मकरान् रिरिहि । देहि ॥ १११ ॥

इन्द्र पिबेति पंचर्चं सप्तदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्घं त्रैष्टुभमेन्द्र । इन्द्र पिबेत्यनुक्रांतं ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥
प्रथमे रात्रिपर्यायेऽच्छावाकस्याद्या शस्त्रयाज्या । सूचितं च । इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायेति याज्या । आ०
६. ४. इति ॥

इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायाव स्य हरी वि मुचा सखाया ।

उत प्र गाय गृण आ निषद्याथा यज्ञाय गृणते वयो धाः ॥ १ ॥

इन्द्र । पिब । तुभ्यं । सुतः । मदाय । अर्व । स्य । हरी इति । वि । मुच । सखाया ।

उत । प्र । गाय । गृणे । आ । निऽसद्य । अर्थ । यज्ञाय । गृणते । वयः । धाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र तं सोमं पिब यः सोमसुभ्यं मदाय मदार्थं सुतोऽभिषुतः । यतस्त्वया सोमः पातव्योऽतः कार-
णात्सखाया समानस्थानी मित्रभृता वा हरी अश्वावस्य स्तु । अवस्थापय । तदनंतरं वि मुच । रथाद्विमुच ।
उतापि च गणेऽस्तुस्तोतुसंघ आ आभिमुख्येन निषद्योपविश्य प्र गाय । अस्माभिः कृतं स्तोत्रमुपहोक्तय ।
अथानंतरं यज्ञाय यजमानाय गृणते सुवते वयोऽन्नं धाः । देहि ॥

द्वितीये रात्रिपर्यायेऽच्छावाकस्यास्य पिबेति शस्त्रयाज्या । सूचितं च । अस्य पिबेति याज्या । आ०
६. ४. इति ॥

अस्य पिब यस्य जज्ञान इन्द्र मदाय क्रत्वे अपिबो विरप्तिन् ।

तमु ते गावो नर आपो अद्रिः इंदुं समहन्पीतये समस्मै ॥ २ ॥

अस्य । पिब । यस्य । जज्ञानः । इन्द्र । मदाय । क्रत्वे । अपिबः । विऽरप्तिन् ।

तं । इति । ते । गावः । नरः । आपः । अद्रिः । इंदुः । सं । अहन् । पीतये । सं । अस्मै ॥ २ ॥

हे इन्द्र अस्मिन् सोमं पिब । हे विरप्तिन् महन् जज्ञानी जायमान एव त्वं यस्य यं सोममपिबः पूर्वं पीत-
वानसि । किमर्थं । मदाय हर्षाय क्रत्वे कर्मणे वृचवधादिलक्षणं वीर्यकर्म कर्तुं च । तसु तादृशमेवेदं सोमं

गावो गवि भवाः अपणसाधनाः क्षीरादयो नरो नेतारोऽध्वर्यव आपो वसतीवर्याख्या अद्भिरभिषवार्थो
यावा एते सर्वेऽस्मा अस्मिन्द्रस्य ते तव पीतये पानार्थं समह्यन् । समगमयन् ॥ हि गतावित्यस्मिन्तद्रूपं । पुनः
समिति पूरकः ॥

समिद्धे अग्नौ सुत इन्द्र सोम आ त्वा वहंतु हरयो वहिष्ठाः ।

त्वायता मनसा जोहवीमीन्द्रा याहि सुविताय महे नः ॥३॥

संऽइद्धे । अग्नौ । सुते । इन्द्र । सोमे । आ । त्वा । वहंतु । हरयः । वहिष्ठाः ।

त्वाऽयता । मनसा । जोहवीमि । इन्द्र । आ । याहि । सुविताय । महे । नः ॥३॥

अग्नी समिद्धे दीप्ति सोमे सुतेऽभिषुते सति हे इन्द्र त्वा त्वां वहिष्ठा वोढृतमा हरयोऽश्वा आ वहंतु । इमं
यज्ञं प्रत्यानयंतु । अहं च त्वायता त्वां कामयमानेन मनसा जोहवीमि । पुनः पुनराह्वयामि । हे इन्द्र त्वं
नोऽस्माकं महे महते सुविताय कव्याणाया याहि । आगच्छ ॥

आ याहि शश्वदुशता ययाथेन्द्र महा मनसा सोमपेयं ।

उप ब्रह्माणि शृणुव इमा नोऽथा ते यज्ञस्तन्वेऽवयो धात् ॥४॥

आ । याहि । शश्वत् । उशता । ययाथ । इन्द्र । महा । मनसा । सोमऽपेयं ।

उप । ब्रह्माणि । शृणुवः । इमा । नः । अथ । ते । यज्ञः । तन्वे । वयः । धात् ॥४॥

हे इन्द्र पुरा शश्वद्वज्रकलो ययाथ । सोमपानार्थं यज्ञं गतवानसि । अतः कारणादुशतास्मान्कामयमानेन
महा महता मनसा सह सोमपेयं सोमः पीयते यस्मिन् तादृशमस्मदीयं यज्ञमा याहि । अभिगच्छ । आगत्य
च ब्रह्माणि स्तोत्राणीमेदानीं प्रयुज्यमानानि नोऽस्मदीयान्युप शृणुवः । उपशृणु । अधानंतरं यज्ञो यजमानस्ते
तव तन्वे शरीराय त्वच्छरीरपोषार्थं वयोऽन्नं सोमात्मकं धात् । ददातु ॥

यदिन्द्र दिवि पार्ये यदृधग्यद्वा स्वे सदेने यत्र वासि ।

अतो नो यज्ञमवसे नियुत्वान्सजोषाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः ॥५॥

यत् । इन्द्र । दिवि । पार्ये । यत् । अर्धक् । यत् । वा । स्वे । सदेने । यत्र । वा । असि ।

अतः । नः । यज्ञं । अवसे । नियुत्वान् । सऽजोषाः । पाहि । गिर्वणः । मरुत्ऽभिः ॥५॥

हे इन्द्र पार्ये पारगे दूरदेशे दिवि बुलोकाख्ये यद्यदि त्वं वर्तसे । यदि वा अर्धक् । एतत्पृथक्शब्देन
समानार्थं । पृथगन्यस्मिन्देशे वर्तसे । यद्वा स्वे स्वकीये सदेने गृहे । अथवा किमनेन विशेषणेन यत्र यस्मिन्देशे
ऽसि भवसि अतोऽस्मात्स्थानादागत्य हे गिर्वणो गिरां संभक्तारिन्द्र नियुत्वान् । नियुतोऽश्वाः । तद्वान्मरुद्भिः
सजोषाः सह प्रीयमाणस्त्वं नोऽस्माकमवसे रक्षणाय यज्ञमस्मदीयं यागं पाहि । रक्ष । यद्वा । यज्ञं यजनसा-
धनमस्मदीयं सोममवसे तर्पणाय पाहि । पिब ॥ ॥५॥

अहेळमान इति पंचर्चमष्टादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं वैष्टभमैन्द्र । अनुक्रांतं च । अहेळमान इति ॥ गतो
विनिर्धोगः ॥

अहेळमान उप याहि यज्ञं तुभ्यं पवंत इन्द्रवः सुतासः ।

गावो न वज्रिनस्वमोको अस्मिन्द्रा गंहि प्रथमो यज्ञियानां ॥९॥

हे इन्द्र सुतोऽभिषुतोऽय सोमोऽमुतादकृताभिषवात्सोमादन्यदीयाद्वस्थान् वसीयान् वसुमत्तरः प्रश-
स्यतरः । तथा चिकितुषे विदुषेऽभिज्ञाय तुभ्यं रणाय रमणीयाय तदर्थं श्रेयान् श्रेष्ठश्च भवति । त्वामतिशयेन
रमयितेत्यर्थः । हे तितिवर्षः शून्नां तरितरिन्द्र यजनसाधनमेतं सोममुप याहि । उपागच्छ । तेन च सोमेन
विश्वास्तविषीः सर्वाणि बलान्या पुणस्व । आपुरय ॥

शतक्रतो इति शतऽक्रतो । मादयस्व । सुतेषु । प्र । अस्मान् । अव । पृतनासु ।
प्र । विष्णु ॥ ५ ॥

प्रति । अस्मै । पिपीषते । विश्वानि । विदुषे । भर । अरं ऽगमाय । जग्मये । अप-
श्चात् ऽदध्ने । नरे ॥१॥

इंद्रं । सुतेभिः । इंदुऽभिः ॥ २ ॥

तंऽतं । इत् । आ । ईषते ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः सुतेभिरभिषुतेरिदुभिर्दण्डनीलीदीर्घैर्वा सोमेभिः सोमेर्यदि प्रतिभूषथ इन्द्रं प्रति घृयं प्रतिगच्छ ॥ भू प्राप्तावित्यस्यैतद्रूपं ॥ तदानीं मेधिरो मेधावी । मेधो यज्ञस्तद्वान्वा । स इन्द्रो विश्वस्य विश्वं सर्वं भवदीयं कामं वेद । वेत्ति । जानाति । ज्ञात्वा च धृषत् शत्रूणां धर्षकः सन् तं तमिच्छं तं काममेवैषते । प्रापयति ॥

अस्माअस्मा इदंधसोऽध्वर्यो प्र भरा सुतं ।

कुवित्समस्य जेन्यस्य शर्धतोऽभिशस्तेरवस्परत् ॥ ४ ॥

अस्मैऽअस्मै । इत् । अंधसः । अध्वर्यो इति । प्र । भ॒र । सु॒तं ।

कु॒वित् । स॒म॒स्य । जे॒न्य॒स्य । श॒र्ध॒तः । अ॒भिऽश॒स्तेः । अ॒व॒ऽस्पर॒त् ॥ ४ ॥

अस्मा अस्मा इत् अस्मा एवेन्द्राय नान्यस्मै हे अध्वर्यो त्वमंधसः सोमलक्षणस्यान्नस्य सुतमभिषुतं रसं प्र भर । संप्रहर । प्रयच्छेति यावत् । स चन्द्रः समस्य सर्वस्य जेन्यस्य जेतव्यस्य शर्धत उत्सहमानस्य शत्रोरभिः शस्तेरभिः शसनात् तत्कृताङ्घ्रिसनात्कुविद्वङ्गुशोऽवस्परत् । अस्मान्पालयतु ॥ १४ ॥

यस्य त्यदिति चतुर्ध्वं विंशं मूक्तं भरद्वाजस्यार्धमोष्णिहमैन्द्रं । अनुक्रम्यते च । यस्वीष्णिहमिति ॥ महाव्रते ऽपि निष्केवस्ते ऽर्धोष्णिहतुचाशीतावेतत्सूक्तं । तथैव पंचमारण्यके सूचितं । यस्य त्यच्छंवरं मद इति त्रयसृचा गायत्र्यः । ऐ० आ० ५. २. ५. । इति ॥

यस्य त्यच्छंवरं मदे दिवोदासाय रंधयः । अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ १ ॥

यस्य । त्यत् । शं॒वरं । म॒दे । दि॒वःऽदा॒साय । रं॒धयः । अ॒यं । सः । सो॒मः । इ॒न्द्र । ते । सु॒तः । पि॒ब ॥ १ ॥

हे इन्द्र यस्य सोमस्य मदे पानेन जनिते हर्षे सति शंवरमसुरं दिवोदासाय राज्ञे रंधयः अहिंसीः । यदा । वशीकृतवानसि ॥ रथार्तिर्वशगमने । नि० ई. ३२. । इति यास्कः ॥ त्यदिति क्रियाविशेषणं । त्यत्तत्प्रसिद्धं यथा भवति तथारंधय इत्यर्थः । हे इन्द्र सोऽयं सोमस्ते त्वदर्थं सुतोऽभिषुतः । अतस्तं पिब ॥

यस्य तीव्रसुतं मदं मध्यमंतं च रक्षसे । अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ २ ॥

यस्य । ती॒व्रऽसु॒तं । म॒दं । म॒ध्य॒म॒न्तं । च॒ । र॒क्ष॒से । अ॒यं । सः । सो॒मः । इ॒न्द्र । ते । सु॒तः । पि॒ब ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं यस्य सोमस्यावयवभूतं तीव्रसुतं । तीक्ष्णं सुतमभिषुतो यस्य स तीव्रसुतः प्रातःसवनिकः । तं मदं मदकरं सोमरसं मध्यं मध्यं दिनसवनगतमंतं तृतीयसवनगतं च सोमरसं रक्षसे रक्षसि सोऽयं सोमस्त्वदर्थमभिषुतस्तं पिबेति ॥

यस्य गा अंतरश्मनो मदे दृह्या अवासृजः । अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ ३ ॥

यस्य । गाः । अ॒न्तः । अ॒श्म॒नः । म॒दे । दृ॒ह्याः । अ॒व॒ऽअ॒सृ॒जः । अ॒यं । सः । सो॒मः । इ॒न्द्र । ते । सु॒तः । पि॒ब ॥ ३ ॥

यस्य सोमस्य मदे मदकरे रसे पीते सत्यश्मनो वलामुरेण निहितस्य पर्वतस्यांतर्मध्ये विद्यमाना दृह्या दृढपिधानाश्च गाः पर्णिभिरपहता अवासृजः वलस्य बंधनाद्वसृजः स सोम इत्यादि गतं ॥

यस्य मंदानो अंधसो माघोनं दधिषे शवः । अयं स सोम इंद्र ते सुतः पिब ॥४॥

यस्य । मंदानः । अंधसः । माघोनं । दधिषे । शवः । अयं । सः । सोमः । इंद्र । ते ।
सुतः । पिब ॥४॥

हे इंद्र त्वं यस्यांधसः सोमलक्षणस्यात्रस्य पानेन मंदानो मंदमानो हृष्टः सन् माघोनमैंद्र शवो
ऽसाधारणं बलं दधिषे धारयसि । येन सोमेन तवेन्द्रत्वं जातमित्यर्थः । सोऽयं सोमः सुतोऽभिषुतस्तं
पिब ॥ १५ ॥ ३ ॥

चतुर्थेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र यो रयिव इति चतुर्विंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंघोरार्धमैंद्र ।
आदितः षडनुष्टुभः सप्तम्यष्टमीनवम्यो विराजोऽष्टम्यैकैव वा विराट् शिष्टास्तिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं ।
यो रयिवश्चतुर्विंशतिः शंघुर्बाह्वस्यो ह्यादी षष्ठ्यनुष्टुभस्तिष्ठश्च विराजो मध्यमैव वासामिति ॥ गतः सूक्त-
विनियोगः ॥

यो रयिवो रयिंतमो यो द्युमैर्द्युम्वत्तमः । सोमः सुतः स इंद्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥१॥
यः । रयिऽवः । रयिंऽतमः । यः । द्युमैः । द्युम्वत्तमः । सोमः । सुतः । सः । इंद्र । ते ।
अस्ति । स्वधाऽपते । मदः ॥१॥

हे रयिवो धनवन्निंद्र यः सोमो रयिंतमोऽतिशयेन रयिमान् धनवान् । यस्य द्युमैर्द्युम्वत्तमानैर्यशोभिर्द्युम्व-
त्तमोऽतिशयेन यशस्वी हे स्वधापते स्वधाया अन्नस्य सोमलक्षणस्य पालकेन्द्र स सोमोऽभिषुतः सन् ते तव
मदो मदकरोऽस्ति । भवति ॥

यः शग्मस्तुविशग्म ते रायो दामा मतीनां ।

सोमः सुतः स इंद्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥२॥

यः । शग्मः । तुविऽशग्म । ते । रायः । दामा । मतीनां ।

सोमः । सुतः । सः । इंद्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मदः ॥२॥

हे तुविशग्म बज्रसुखेन्द्र यः शग्मः सुखकरस्ते त्वदीयो यः सोमो मतीनां स्तोतृणां रायो धनस्य दामा
दाता भवति हे स्वधापते इंद्र स सोमोऽभिषुतस्तव मदकरो भवति ॥

येन वृद्धो न शवसा तुरो न स्वाभिरूतिभिः ।

सोमः सुतः स इंद्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥३॥

येन । वृद्धः । न । शवसा । तुरः । न । स्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

सोमः । सुतः । सः । इंद्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मदः ॥३॥

इमौ नशब्दौ समुच्चयार्थौ । येन पीतेन सोमेन वृद्धो न प्रवृद्धस्य सन् स्वाभिरूतिभिरात्मीयैर्मदभिः सार्धं
शवसा बलेन तुरः शत्रूणां हिंसकश्च भवसि स सोम इत्यादि पूर्ववत् ॥

पृष्ठ्यषडहस्य चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्ते त्वमु व इत्येन्द्रसृचः । सूचितं च । त्वमु वो अप्रहणमप त्वं वृजिनं
रिपुं । आ० ७. ११. इति ॥

त्यमु वो अप्रहणं गृणीषे शवसस्पतिं । इन्द्रं विश्वासाहं नरं मंहिष्ठं विश्वचर्षणिं ॥ ४ ॥
 त्यं । ऊं इति । वः । अप्रहणं । गृणीषे । शवसः । पतिं । इन्द्रं । विश्वऽसहं । नरं ।
 मंहिष्ठं । विश्वऽचर्षणिं ॥ ४ ॥

हे ऋत्विग्यजमाना वो युष्मदर्थं त्वमु तमेवेन्द्रं गृणीषे । स्तौमि । यद्वा । वो यूयं गृणीषे । गृणीत । स्तुत ॥
 वचनव्यत्ययः ॥ कीदृशमिन्द्रं । अप्रहणमप्रहंतारं भक्तानामनुयाहकं शवसो बलस्य पतिं पालकं विश्वासाहं
 विश्वस्य शचोरभिभवितारं नरं नेतारं मंहिष्ठं दातृतमं विश्वचर्षणिं सर्वस्य द्रष्टारं ॥

यं वर्धयंतीद्गिरः पतिं तुरस्य राधसः । तमिन्वस्य रोदसी देवी शुष्मं सपर्यतः ॥ ५ ॥
 यं । वर्धयंति । इत् । गिरः । पतिं । तुरस्य । राधसः । तं । इत् । नु । अस्य । रोदसी इति ।
 देवी इति । शुष्मं । सपर्यतः ॥ ५ ॥

गिरः स्तुतय इन्द्रसंबन्धिनं यमित् यमेव शुष्मं बलं वर्धयंति । कीदृशं । पतिमीश्वरं । कस्य । तुरस्य हिंसकस्य
 शचो राधसो धनस्य । शत्रुधनानामपहर्तारमित्यर्थः । अस्मिन्द्रस्य तमित्तमेव शुष्मं शोषकं बलं देवी देवनशीले
 रोदसी बावापृथिव्यौ नु क्षिप्रं सपर्यतः । परिचरतः ॥ ॥ १६ ॥

तद्व उक्थस्य बर्हणेन्द्रायोपस्तृणीषणिं । विपो न यस्योतयो वि यद्रोहंति सक्षितः ॥ ६ ॥
 तत् । वः । उक्थस्य । बर्हणा । इन्द्राय । उपऽस्तृणीषणिं । विपः । न । यस्य । ऊतयः ।
 वि । यत् । रोहंति । सऽक्षितः ॥ ६ ॥

हे स्तोतारो वो युष्मदीयस्योक्थस्य स्तोत्रस्य तद्वर्हणा बह्वत्वं माहात्म्यमिन्द्रायेंद्रार्थमुपस्तृणीषणि । उपस्त-
 रणीयं । उपेत्य विस्तरणीयं । इन्द्रो यथा स्तोत्रस्य माहात्म्यं जानीयात् तथा विस्तार्यत इत्यर्थः । यस्मिन्द्रस्योतयो
 रक्षा विपो न मेधाविन इव भवति । सर्वकार्यकुशला इत्यर्थः । यद्वा नेति पुरकः । विपो विप्रस्य मेधाविनो
 यस्मिन्द्रस्येति योज्यं । यद्यस्मिन्नेन्द्रे सञ्चितः समाननिवासाः संहता ऊतयो वि रोहंति प्रादुर्भवति तस्मा
 इन्द्रायेत्यर्थः ॥

अविददृक्षं मित्रो नवीयान्पपानो देवेभ्यो वस्यो अचैत् ।
 ससवान्स्तौलाभिर्धौतरीभिरुष्या पायुरभवत्सखिभ्यः ॥ ७ ॥
 अविदत् । दृक्षं । मित्रः । नवीयान् । पपानः । देवेभ्यः । वस्यः । अचैत् ।
 ससऽवान् । स्तौलाभिः । धौतरीभिः । उष्या । पायुः । अभवत् । सखिभ्यः ॥ ७ ॥

स इन्द्रो दक्षं कर्मसु समर्थं प्रवृद्धं वा यष्टारमविदत् । जानाति । कीदृशः । मित्रो मित्रभूतो नवीयान्नवतरः
 कल्याणतरः सुव्यतरो वा । स च पपानः सोमं पिबन् देवेभ्यः स्तोतृभ्यो वस्यो वसीयः श्रेष्ठं धनमचैत् । चिनोति ।
 उपचितं करोति । ददातीति यावत् । अपि च ससवान् । ससमित्यन्ननाम । हविलंबणाप्नोपेतः स इन्द्रः स्तौलाभिः
 स्थूलाभिः प्रवृद्धाभिर्धौतरीभिः कंपनकारिणीभिर्वडवाभिरीदृशीर्महद्भिर्वा युक्तः सन् सखिभ्यः स्तोतृभ्य उष्या
 रक्षणेच्छयागत्य पायुरभवत् । रक्षको भवति । यद्वा । ससवानिति सनतेः क्लृप्ता रूपं । स्तौलाभिर्धौतरीभिः
 ससवान् संभजमान इति संबंधः ॥

ऋतस्य पथि वेधा अंपायि अत्रिये मनांसि देवासो अक्रन् ।
 दधानो नाम महो वचोभिर्वपुर्दृश्ये वेन्यो व्यावः ॥ ८ ॥

ऋतस्य । पथि । वेधाः । अपायि । श्रिये । मनांसि । देवासः । अक्रन् ।
 दधानः । नाम । महः । वचःऽभिः । वपुः । दृश्ये । वेन्यः । वि । आवरित्यावः ॥ ८ ॥

ऋतस्य यज्ञस्य पथि मार्गे वेधा विधाता सर्वस्य द्रष्टा सोमोऽपायि । इंद्रेण पीतोऽभूत् । यद्वा । वेधा विधतिद्रोऽपायि । सोमं पिबतु ॥ व्यत्ययेन कर्तरि चिण् ॥ तस्मिन् सोम इंद्रस्य मनांसि श्रिये अयितुं देवाः स्तोतार ऋत्विजोऽक्रन् । कर्माणि कुर्वन्ति । स चेंद्रो नाम शत्रूणां नामकं महो महदात्मियं वपुः शरीरं दधानो धारयन् वचोभिः स्तुतिभिर्वेन्यो वननीयः संभजनीयश्च सन् दृश्ये दर्शनार्थं व्यावः । विवृणोतु । प्रकाशयतु । अनुकूलं तेज इति शेषः । यद्वा । वेन्य इति वेनतेः कांतिकर्मणो रूपं वपुरिति च रूपनाम । वेन्यः कमनीयो वपुर्भास्वरं रूपं दृश्ये दर्शनार्थं व्यावः विवृणोतु वचोभिः स्तूयमानः सन् ॥

द्युमत्तमं दक्षं धेह्यस्मे सेधा जनानां पूर्वीररातीः ।
 वर्षीयो वयः कृणुहि शचीभिर्धनस्य सातावस्माँ अविडि ॥ ९ ॥
 द्युमत्तमं । दक्षं । धेहि । अस्मे इति । सेध । जनानां । पूर्वीः । अरातीः ।
 वर्षीयः । वयः । कृणुहि । शचीभिः । धनस्य । सातौ । अस्मान् । अविडि ॥ ९ ॥

हे इंद्र द्युमत्तमं दीप्तिमत्तमं दक्षं बलमस्ते अस्मासु धेहि । धारय । जनानां स्तोतृणामस्माकं पूर्वीर्बह्वीर-
 रातीः शत्रुसेनाः सेध । निषेध । निवारय । अपि चास्माकं वर्षीयो वृद्धतरं वयोऽहं शचीभिरात्मीयाभिः
 प्रज्ञाभिः कृणुहि । कुरु । तथा धनस्य सातौ संभजनेऽस्मान् अविडि । गमय । यद्वा । धनस्य संभजनार्थमस्माज्ज ॥

इंद्र तुभ्यमिन्मघवन्नभूम वयं दात्रे हरिवो मा वि वेनः ।
 नकिरापिर्देदृशे मर्त्यं वा किमंग रध्रचोदनं त्वाहुः ॥ १० ॥
 इंद्र । तुभ्यं । इत् । मघऽवन् । अभूम । वयं । दात्रे । हरिऽवः । मा । वि । वेनः ।
 नकिः । आपिः । दृशे । मर्त्यंऽवा । किं । अंग । रध्रऽचोदनं । त्वा । आहुः ॥ १० ॥

हे मघवन् धनवन्निंद्र दात्रे कामानां दात्रे तुभ्यमित् तुभ्यमेव वयं शेषभूता अभूम । यद्वा । त्वदर्थमेव दात्रे
 हविषां दाने वर्तमाना अभूम । हे हरिवो हरिवन्निंद्र अतः कारणात्मा वि वेनः । मा विगतकामो भूः । अस्मान्
 सर्वदा कामयस्व ॥ वेनतिः कांतिकर्मा ॥ मर्त्यं वा मर्त्येषु मनुष्येषु मध्य आपिर्बन्धुस्त्वत्तोऽन्यः कश्चिदपि नकिर्देदृशे ।
 नैव दृश्यते । किमनेन विशेषकथनेन । अंग हे इंद्र त्वा त्वां रध्रचोदनं रध्रस्य राधकस्य समुद्रस्य धनस्य चोदनं
 चोदयितारमाहुः कथयन्ति पुराजाः ॥ ॥ १० ॥

मा जस्वने वृषभ नो ररीथा मा ते रेवतः सख्ये रिषाम ।
 पूर्वीष्ट इंद्र निष्विधो जनेषु जह्यसुष्वीन्प्र वृहापृणतः ॥ ११ ॥
 मा । जस्वने । वृषभ । नः । ररीथाः । मा । ते । रेवतः । सख्ये । रिषाम् ।
 पूर्वीः । ते । इंद्र । निऽसिधः । जनेषु । जहि । असुस्वीन् । प्र । वृह । अपृणतः ॥ ११ ॥

हे वृषभ कामानां वर्धितरिंद्र जस्वने ॥ जसिरूपचयकर्मा ॥ उपचपयित्रे राक्षसादये नोऽस्मान् मा
 ररीथाः । मा दाः । रेवतो धनवतस्ते तव सख्ये सखित्वे वर्तमाना वयं मा रिषाम । हिंसिता मा भूम । हे
 इंद्र ते त्वदीयाः पूर्वीर्बह्वीर्निष्विधो निषेधा निवारणानि जनेषु शत्रुषु निहिताः संति । यद्वा । निष्विधो निषे-

धार्था रज्जवः । ताः शत्रुजनेषु तव बह्व्यो विव्यति । अतः कारणादसुष्वीननभिषोतृनयजमानान् जहि । मारय ।
अपृणतो हवींष्यप्रयच्छतश्च प्र वृह । उन्मूलय ॥ पृण दाग इति धातुः ॥

उद्भाणीव स्तनयन्त्रियर्तिद्रो राधांस्यश्वानि गव्या ।

त्वमसि प्रदिवः कारुधाया मा त्वादामान आ दभन्मघोनः ॥ १२ ॥

उत् । अभाणिऽइव । स्तनयन् । इत्यर्ति । इंद्रः । राधांसि । अश्वानि । गव्या ।

त्वं । असि । प्रऽदिवः । कारुऽधायाः । मा । त्वा । अदामानः । आ । दभन् । मघोनः ॥ १२ ॥

अभाणीव स्तनयन् गर्जयन् पर्जन्यो यथा मेघानुद्गमयत्येवमिन्द्रोऽश्वान्यश्वसंबंधीनि गव्या गव्यानि गोसंबंधीन्येतत्समूहद्वयरूपाणि राधांसि धनान्युदियर्ति । उदीरयति । उद्गमयति स्तोतृभ्यो दातुं । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे इंद्र प्रदिवः पुराणस्त्वं कारुधायाः कारुणां स्तोतृणां धारयितासि । भवसि । तादृशं त्वा त्वां मघोनो धनवंतः कृपणा अदामानो हविषामदातारो मा आ दभन् । मा हिंसिषुः । यद्वा वचनव्यत्ययः । मघवानं धनवंतं त्वामिति संबंधः ॥

अध्वर्यो वीर प्र महे सुतानामिन्द्राय भर स ह्यस्य राजा ।

यः पूर्याभिरुत नूतनाभिर्गीर्भिर्वावृधे गृणतामृषीणां ॥ १३ ॥

अध्वर्यो इति । वीर । प्र । महे । सुतानां । इंद्राय । भर । सः । हि । अस्य । राजा ।

यः । पूर्याभिः । उत । नूतनाभिः । गीऽभिः । ववृधे । गृणतां । ऋषीणां ॥ १३ ॥

हे वीर हविषां विशेषेण प्रेरयितरध्वर्यो महे महतेऽस्मा इंद्राय सुतानां ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ सुतानभिषुतान् सोमान् प्र भर । प्रहर । प्रगमय । स हि खल्विन्द्रोऽस्य सोमस्य राजा स्वामी भवति । य इंद्रः पूर्याभिः पूर्वकाले कृताभिरुतापि च नूतनाभिरिदानीं क्रियमाणाभिर्गृणतां सुवतामृषीणां संबन्धिनीभिर्गीर्भिरुभयविधाभिः स्तुतिभिर्वावृधे वर्धते । स इंद्रो यस्मात्सोमस्य राजा तस्मादस्मै सोमः प्रदेय इत्यर्थः ॥

प्रथमे रात्रिपर्याये मैत्रावरुणस्यास्य मद इति शस्त्रयाज्या । सूचितं च । अस्य मदे पुरु वर्षासि विद्वानिति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

अस्य मदे पुरु वर्षासि विद्वानिन्द्रो वृचाण्यप्रती जघान ।

तमु प्र होषि मधुमंतमस्मै सोमं वीराय शिप्रिणे पिबंध्यै ॥ १४ ॥

अस्य । मदे । पुरु । वर्षासि । विद्वान् । इंद्रः । वृचाणि । अप्रति । जघान् ।

तं । उं इति । प्र । होषि । मधुऽमंतं । अस्मै । सोमं । वीराय । शिप्रिणे । पिबंध्यै ॥ १४ ॥

अस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे सति विद्वानभिश्च इंद्रः पुरु पुरुणि बह्वनि वर्षास्यावरकाणि वृचाणि शत्रुनप्रति स्वयमन्यैरप्रतिगतः सन् जघान । हतवान् । यद्वा । वर्षे इति रूपनाम । बह्वनि वर्षास्यसुरमायया निर्मितानि रूपाणि विद्वान् जानन्निन्द्रो वृचास्यावरकाणि रक्षःप्रभृतीनीतः पूर्वमन्यैरप्रतिगतानि जघान । हतवान् । मधुमंतं माधुर्यवंतं तमु तमेव सोमं शिप्रिणे शोभनहनुकायास्त्री वीराय शत्रूणां वीरयित्र इंद्राय पिबंध्यै पातुं प्र होषि । हे अध्वर्यो प्रजुर्ह्वि ॥

द्वितीये रात्रिपर्याये मैत्रावरुणस्यैव पाता सुतमिति शस्त्रयाज्या । सूचितं च । पाता सुतमिन्द्रो अस्य सोमं हंता वृत्रमिति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

पातां सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृचं वज्रेण मंदसानः ।

गन्ता यज्ञं परावतश्चिदच्छा वसुधीनामविता कारुधायाः ॥ १५ ॥

पातां । सुतं । इन्द्रः । अस्तु । सोमं । हन्ता । वृचं । वज्रेण । मंदसानः ।

गन्ता । यज्ञं । पराऽवतः । चित् । अच्छ । वसुः । धीनां । अविता । कारुऽधायाः ॥ १५ ॥

अयमिन्द्रः सुतमभिषुतं सोमं पातास्तु । साधु पाता भवतु ॥ साधुकारिणि तुन् । अत एव न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया । एवं हन्त्यादावपि द्रष्टव्यं ॥ तेन च सोमेन मंदसानो मायन् वज्रेणायुधेन वृचमावरकं शत्रुं हन्तास्तु । भवतु । एतदुभयार्थं परावतश्चित् दूरदेशादपि यज्ञमच्छास्यदीयं यज्ञमभि गन्ता भवतु । दूरदेशस्थोऽपि शीघ्रमस्त्रयज्ञे सोमपानायागच्छत्वित्यर्थः । कीदृश इन्द्रः । वसुः सर्वेषां निवासयिता धीनां ध्यातॄणां स्तोतॄणां कर्मणां वाविता रचिता कारुधायाः कारुणां कर्तॄणां यजमानानां धारयिता ॥ १५ ॥

तृतीये रात्रिपर्याये प्रशासुरिदं त्यदिति शस्त्रयाज्या । सूचितं च । इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिन्द्रस्य प्रियममृतमपायि ।

मत्सद्यथा सौमनसाय देवं व्यस्मद्वेषो युयवद्वहः ॥ १६ ॥

इदं । त्यत् । पात्रं । इन्द्रऽपानं । इन्द्रस्य । प्रियं । अमृतं । अपायि ।

मत्सत् । यथा । सौमनसाय । देवं । वि । अस्मत् । द्वेषः । युयवत् । वि । अहः ॥ १६ ॥

पात्रं पातव्यमिन्द्रपानमिन्द्रस्य पानार्हमिन्द्रस्य प्रियममृतं त्यत्तदिदं सोमात्मकममृतमपायि । इन्द्रः पिबतु ॥ व्यत्ययेन कर्तरि चिण् ॥ यदा । एतदमृतमपायि । इन्द्रेण पीयतां । यथा येन प्रकारेण पीतः सोमः सौमनसाय सुमनस्त्वाय देवमिन्द्रं मत्सत् मादयेत्तथा पीयतामित्यर्थः । स पीतसोम इन्द्रो द्वेषो द्वेष्टुनस्मदस्मत्तो वि युयवत् । वियोजयतु । अहः पापं चास्मत्तो वियोजयतु ॥

एना मंदानो जहि शूर शत्रून्जामिमजामिं मघवन्मित्रान् ।

अभिषेणो अभ्यादेदिशानान्पराच इन्द्र प्र मृणा जही च ॥ १७ ॥

एना । मंदानः । जहि । शूर । शत्रून् । जामिं । अजामिं । मघऽवन् । अमित्रान् ।

अभिऽसेनान् । अभि । आऽदेदिशानान् । पराचः । इन्द्र । प्र । मृण । जहि । च ॥ १७ ॥

हे मघवन् धनवन् शूर शौर्यवन्निन्द्र एनेन प्रकृतेनानेन सोमेन मंदानो मंदमानो मायन् जामिं ज्ञातिमजामिं तद्विलक्षणमेवमुभयविधानमित्रान्स्वामित्रकूलाचरणपरान् शत्रून् जहि । हिंसिताङ्गुल । किंचाभिषेणान् अस्त्रान्प्रत्यभिगताः सेना येषां तादृशान्स्वदभिमुखमादेदिशानानायुधानि पुनः पुनरादिशतो विस्त्रजतः शत्रून् हे इन्द्र पराचः प्र मृण । ते यथा पराङ्मुखा भवन्ति तथा बाधस्व । तदनन्तरं तान् जहि च ॥

आसु ष्मा णो मघवन्निन्द्र पृस्वस्मभ्यं महि वरिवः सुगं कः ।

अपां तोकस्य तनयस्य जेष इन्द्र सूरिन्कृणुहि स्मा नो अर्थ ॥ १८ ॥

आसु । स्म । नः । मघऽवन् । इन्द्र । पृऽसु । अस्मभ्यं । महि । वरिवः । सुऽगं । करिति कः ।

अपां । तोकस्य । तनयस्य । जेषे । इन्द्र । सूरिन् । कृणुहि । स्म । नः । अर्थ ॥ १८ ॥

हे मघवन् धनवसिन्द्र नोऽस्मादीयास्वासु पृतसु पृतनासु संयामेष्वसभ्यं महि महत्सुगं सुखिन प्राप्यं वरिवो धनं कः । कुरु । स्मेति पूरणः । अपि च हे इंद्र अपामाप्रव्यानां धनानां वोदकानां वा तोकस्य पुषस्य तनयस्य यौवस्य च जेषे जयार्थं सूरिन् स्तोतुन् नोऽस्मानर्धमर्धान् समृद्धान् द्रुगुहि । कुरु । यदा । अर्धकारिणः शत्रूणां खंडयितुन् कुरु । स्मेति पूरणः ॥

आ त्वा हरयो वृषणो युजाना वृषरथासो वृषरश्मयोऽन्याः ।

अस्मन्नांचो वृषणो वज्रवाहो वृष्णे मदाय सुयुजो वहंतु ॥ १९ ॥

आ । त्वा । हरयः । वृषणः । युजानाः । वृषरथासः । वृषरश्मयः । अन्याः ।

अस्मन्नांचः । वृषणः । वज्रवाहः । वृष्णे । मदाय । सुयुजः । वहंतु ॥ १९ ॥

हे इंद्र त्वा त्वां हरयोऽश्वा वृष्णे वर्षित्रे मदाय मदकराय सोमायेदृशं सोमं पाययितुमा वहंतु । कीदृशा अश्वाः । वृषणः कामानां वर्षितारो युजानाः स्वयमेव रथे युज्यमाना वृषरथासः । वृषा कामाभिवर्षको रथो येषां ते तथोक्ताः । वृषरश्मयः । वर्षितारो रश्मयः प्रयहा येषां तादृशाः । अत्याः सततगामिनोऽस्मान्नांचोऽस्मान्मत्स्यंचतो गच्छंतो वृषणो नित्यतरुणा वज्रवाहो वज्रदीन्यायुधानि वहंतः सुयुजः शोभनयोजनाः ॥

आ ते वृषवृषणो द्रोणमस्युर्धृतप्रुषो नोर्मयो मदंतः ।

इंद्र प्र तुभ्यं वृषभिः सुतानां वृष्णे भरंति वृषभाय सोमं ॥ २० ॥

आ । ते । वृषन् । वृषणः । द्रोणं । अस्युः । धृतप्रुषः । न । ऊर्मयः । मदंतः ।

इंद्र । प्र । तुभ्यं । वृषभिः । सुतानां । वृष्णे । भरंति । वृषभाय । सोमं ॥ २० ॥

हे वृषन् कामानां वर्षितरिन्द्र वृषणः सेक्तारो युवानस्वदीया अश्वा धृतप्रुषो नोर्मयो धृतमुदकं सिंचंतः सामुद्राक्षरंगा इव मदंतो हृथंतो मत्ताः संतस्ते त्वदीयं द्रोणं द्रुममयं रथमास्युः । आतिष्ठंत । अतस्त्वमागच्छेति भावः । कुत इत्यत आह । हे इंद्र वृष्णे यूने नित्यतरुणाय वृषभाय कामानां वर्षयित्रे तुभ्यं वृषभिः कामाभिवर्षकैर्यावभिः सुतानामभिपुतानां सोमानां मध्ये त्वन्नागरूपं सोमं यस्मादध्वर्यवः प्र भरंति प्रहरंति होमार्थं प्रणयंति तस्मादागच्छेत्त्वर्थः ॥ ॥ १९ ॥

वृषासि दिवो वृषभः पृथिव्या वृषा सिंधूनां वृषभः स्तियानां ।

वृष्णे त इंदुर्वृषभ पीपाय स्वादू रसो मधुपेयो वराय ॥ २१ ॥

वृषा । असि । दिवः । वृषभः । पृथिव्याः । वृषा । सिंधूनां । वृषभः । स्तियानां ।

वृष्णे । ते । इंदुः । वृषभः । पीपाय । स्वादू । रसः । मधुपेयः । वराय ॥ २१ ॥

हे इंद्र त्वं दिवो वृषभो वृषासि । हविर्भिः सेक्ता भवसि । पृथिव्या भूमेश्च वृषभः कामानां वर्षिता । सिंधूनां खंदनशीलानां च नदीनां वृषा वर्षेण पूरयितासि । तथा स्तियानां संघीभूतानां स्थावरजंगमात्मनां प्राणिनां वृषभः कामानां वर्षिता भवसि । यदा । स्तियाः संघीभूता आपः । तासां वर्षितासि । वृषभ कामानां वर्षकेन्द्र वराय श्रेष्ठाय वृष्णे सेक्ते ते तुभ्यं त्वदर्थं स्वादुर्मधुरो रसो रसनीयः प्रशस्यो रसवान्वा रसात्मको वा मधुपेयो मधुवत्पातव्य इंदुः सोमः पीपाय । प्यायति । वर्धते । अतस्त्वमागत्य तं सोमं पिबेति भावः ॥

अयं देवः सहसा जायमान इंद्रेण युजा पणिमस्तभायत् ।

अयं स्वस्य पितुरायुधानींदुरमुष्णादशिवस्य मायाः ॥ २२ ॥

अयं । देवः । सहसा । जायमानः । इंद्रेण । युजा । पणिं । अस्तभायत् ।

अयं । स्वस्य । पितुः । आयुधानि । इंदुः । अमुष्णात् । अशिवस्य । मायाः ॥ २२ ॥

देवो ब्योतमानोऽयमिंदुः सोम इंद्रेण युजा सख्या सह जायमानः प्रादुर्भवन् पणिं वणिजं गवामादातारं वलाख्यमसुरं । यद्वा । पणीनां स्वामित्वात्पणिरित्युच्यते । तमसुरं सहसा बलेनास्तभायत् । अस्तभात् । न्यबधत् । अपि च स्वस्य धनस्य गोरूपस्य पितुः पालयितुरशिवस्यासुखकरस्य वलस्यायुधानि वज्रादीन्यमुष्णात् । अपाहरत् । तदीया मायाश्चामुष्णात् । हे इंद्र त्वत्सख्यबलादेतत्सर्वं सोमः कृतवान् अतस्तव महिमा केन वर्णयितुं शक्यत इतींद्रस्त्वितिः ॥

अयमकृणोदुषसः सुपत्नीरयं सूर्यं अदधाज्ज्योतिरंतः ।

अयं त्रिधातुं दिवि रोचनेषु त्रितेषु विंददमृतं निगूळ्हं ॥ २३ ॥

अयं । अकृणोत् । उषसः । सुपत्नीः । अयं । सूर्यं । अदधात् । ज्योतिः । अंतरिति ।

अयं । त्रिऽधातुं । दिवि । रोचनेषु । त्रितेषु । विंदत् । अमृतं । निगूळ्हं ॥ २३ ॥

अयं सोम उषस उषःकालान् सुपत्नीः शोभनः पतिः पालकः सूर्यो यासामुषसां तादृशीरकृणोत् । अकरोत् । अयमेव सूर्यं सूर्यमंडलेऽतर्मध्ये ज्योतिस्तेजोऽदधात् । निहितवान् । त्रिधातुं सवनचयरूपेण त्रिप्रकारमयं ज्ञतारूपः सोमो दिवि द्युलोके रोचनेषु रोचमानेषु त्रितेषु तृतीये स्थाने तत्रेषु त्रितेषु देवेषु निगूळ्हं नितरां गूढमदृश्यतया वर्तमानममृतममृतत्वकारणं पीयूषं विंदत् । अविंदत् । अलभत । हे इंद्र त्वत्साहाय्यादेवमेवं सोमः कृतवानितींद्रस्य स्तुतिरधिगतव्या । यद्वा । इदंशब्देनेंद्र एव परामृश्यते । अयमिंद्र उषसः शोभनपतिका अकरोत् । अयमेव सूर्यंऽतर्ज्योतिरदधात् । दिवि द्युलोके रोचमानेषु त्रिस्थानगतेषु देवेषु मध्येऽयमेवेन्द्रस्त्रिधातुं सवनचयात्मना त्रिप्रकारं निगूढं पात्रैः संवृतममृतममरणहेतुभृतं सोममविंदत् । अलभत ॥

अयं द्यावापृथिवी विष्कभायद्यं रथमयुनक्सप्ररश्मिं ।

अयं गोषु शच्या पक्कमंतः सोमो दाधार दशयंचमुत्सं ॥ २४ ॥

अयं । द्यावापृथिवी इति । वि । स्कुभायत् । अयं । रथं । अयुनक् । सप्ररश्मिं ।

अयं । गोषु । शच्या । पक्कं । अंतरिति । सोमः । दाधार । दशऽयंचं । उत्सं ॥ २४ ॥

अयं सोमो द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च विष्कभायत् । विविधमस्थापयत् । अपि चायं सोमः सूर्यस्य च रथं सप्ररश्मिं सप्र रश्मिभिः किरणैरुपेतं सप्ताश्वं सप्तचक्रं वायुनक् । अयोजयत् । तथायं सोमो गोष्वंतर्मध्ये पक्कं निष्पन्नं शच्या प्रज्ञया संकल्परूपयोत्समुत्सरणशीलं पयो दाधार । धारयति । दशयंचं । उत्सस्य हेतुगर्भविशेषणमेतत् । उत्सरणहेतुभूतेर्दशभिश्चतुःश्रोत्रादिभिर्यत्रैरुपायैर्युक्तं । इदं च पदं खलिकेन मंचांतरेण व्याख्यायते । चक्षुश्च श्रोत्रं च मनश्च वाक्च प्राणापानी देह इदं शरीरं । द्वौ प्रत्यंचावनुलोमी विसर्गावेतं तं मन्ये दशयंचमुत्समिति । यद्वा । अयमिंद्रो द्यावापृथिवी विष्कभायत् । स्वे स्वे स्थाने स्थिते अकरोत् । अयमेव सप्ररश्मिं सूर्यस्य रथमयुनक् । अयमेवेन्द्रो गोष्वंतः शच्यात्मीयेन कर्मणा पक्कं पयो धारयति । एवंभूतेन्द्रार्थं सोमो दशयंचं दशसंख्याकैरेन्द्रवायवादिभिर्यहैर्यत्रितैर्गृहीतैरुपेतमुत्समुत्सरणशीलं रसं दाधार । धारयति । प्रातःसवन ऐंद्रवायवादयो दश यहा गृह्यंते । तथा च ब्राह्मणं । नव प्रातर्यहा गृह्यंते नवभिर्बहिष्यवमाने सुवते स्तुते सोमे दशमं गृह्णाति । ऐ० ब्रा० ३. १. इति । अन्यत्रास्मात् । दशैतानध्वयुः प्रातःसवने ग्रहान् गृह्णातीति । तदभिप्रायेणेदं दशयंचमिति विशेषणं ॥ ॥ २० ॥

य आनयदिति त्रयस्त्रिंशद्वचं द्वितीयं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोराथं । पुरातनममित्येषातिनिवृत्तं त्रयः सप्तकाः पादनिवृत्तं मध्यमः षड्भेदतिनिवृत्तित्युक्तलक्षणात् त्रयस्त्रिंशनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । अधि बृहुः पणी-

नामित्यस्त्रिंशत् तृचे बृवुर्नाम तच्चा स्तूयते । अतः स तुचस्तद्देवताकः । शिष्टास्त्रिंशद्विंशः । तथा चानुक्रांतं । य आनयन्नयस्त्रिंशद्वायचं पुरुषतममतिनिचदंत्वागुष्टुप तृचेऽत्ये बृवुस्तच्चा देवतमिति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवब्धेऽत्य-
तुचवर्जमेतत्सूक्तं । तथैव पंचमारण्यकं । य आनयत्परावत इति तिस्र उक्तमा उद्धरति । ऐ० आ० ५. २. ५. इति ॥

य आनयत्परावतः सुनीती तुर्वशं यदुं । इंद्रः स नो युवा सखा ॥ १ ॥

यः । आ । अनयत् । पराऽवतः । सुऽनीती । तुर्वशं । यदुं । इंद्रः । सः । नः । युवा । सखा ॥ १ ॥

य इंद्रसुर्वशं यदुं चैतत्संज्ञौ राजानौ शत्रुभिर्दूरदेशे प्रविष्टौ सुनीती सुनीत्या शोभनेन नयनेन पराव-
तस्तस्माद्दूरदेशादानयत् आनीतवान् युवा तरुणः स इंद्रो नोऽस्माकं सखा भवतु ॥

अविप्रे चिद्वयो दधदनाश्रुना चिदर्वता । इंद्रो जेता हितं धनं ॥ २ ॥

अविप्रे । चित् । वयः । दधत् । अनाश्रुना । चित् । अर्वता । इंद्रः । जेता । हितं । धनं ॥ २ ॥

अविप्रे चित् । विप्रेः स्तोता । तद्विलक्षणेऽपि पुरुषे वयोऽन्नं दधत् । इंद्रो धारयति । किमु वक्तव्यं स्तोतरि
धारयतीति । स इंद्रोऽनाश्रुना चित् अचिप्रगमनेनाप्यर्वताश्चैन हितं शत्रुषु निहितं स्थापितं धनं जेता जय-
शीलो भवति ॥ जयतेस्ताच्छीलिकसृन् । अतो न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

महीरस्य प्रणीतयः पूर्वीरुत प्रशस्तयः । नास्य स्त्रीयंत ऊतयः ॥ ३ ॥

महीः । अस्य । प्रऽणीतयः । पूर्वीः । उत । प्रऽशस्तयः । न । अस्य । स्त्रीयन्ते । ऊतयः ॥ ३ ॥

अस्त्रिंद्रस्य प्रणीतयः प्रकृष्टा नीतयः प्रापणानि महीर्मह्यो महत्यो भवन्ति । उतापि च प्रशस्तयः प्रकृष्टाः
सुतयः स्तोतृभिः क्रियमाणाः पूर्वीर्बह्व्यो भवन्ति । तथास्त्रिंद्रस्तोतयो रक्षा न चीयन्ते । नापचीयन्ते । किंतु सर्वदा
वर्धन्त एव ॥

सखायो ब्रह्मवाहसेऽर्चन्त प्र च गायत । स हि नः प्रमत्तिर्मही ॥ ४ ॥

सखायः । ब्रह्मऽवाहसे । अर्चन्त । प्र । च । गायत । सः । हि । नः । प्रऽमत्तिः । मही ॥ ४ ॥

हे सखायः समानख्यानाः स्तोतारो ब्रह्मवाहसे ब्रह्मभिर्मैत्रिर्वहनीयाय प्राप्तव्यायेन्द्रायार्चन्त । शस्त्राणि
शंसन्त । प्र गायन्त च स्तोत्राणि । स हि स खल्विन्द्रो नोऽस्माकं मही महती प्रमत्तिः प्रकृष्टा बुद्धिः । ईदृश्या
बुद्धेः प्रदातेत्यर्थः ॥

त्वमेकस्य वृचहन्निविता द्वयोरसि । उतेदृशे यथा वयं ॥ ५ ॥

त्वं । एकस्य । वृचऽहन् । अविता । द्वयोः । असि । उत । ईदृशे । यथा । वयं ॥ ५ ॥

हे वृचहन् वृचाणां शत्रूणां हन्तरिंद्र त्वमेकस्य स्तोतृद्वयोश्च स्तोत्रोरविता रक्षितासि । सर्वेषां स्तोत्राणां
रक्षको भवसीत्यर्थः । उतापि चेदृशे जनेऽप्यविता भवसि यथा यादृशा वयं त्वया रक्षिता बहुविधपुत्रपौत्रा
अभूम । ईदृशस्तथापि जनस्य त्वमेव रक्षको नान्य इत्यर्थः ॥ ॥ २९ ॥

नयसीद्विति द्विषः कृणोर्थुकथशंसिनः । नृभिः सुवीर उच्यसे ॥ ६ ॥

नयसि । इत् । उं । इति । अति । द्विषः । कृणोषि । उक्थऽशंसिनः । नृऽभिः ।

सुऽवीरः । उच्यसे ॥ ६ ॥

हे इंद्रे त्वमेव द्विषो द्वेष्टनति नयसि । अस्मान्नयसि । तारयसि । उ इति पूरकः । तथोक्थशंसिन

उक्त्याणि शस्त्राणि शंसतः स्तोतृन्साम्प्रतश्चोषि । समृद्धान्करोषि । यस्मात्त्वं नृभिः स्तोतीनां नेतृभिः पुरुषैः सुवीरः शोभनेर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिः स्तोतृभ्यो दातव्यैरुपेत इत्युच्यसे स्तूयसे अतस्तानप्यस्त्रभ्यं प्रयच्छेति शेषः ॥

ब्रह्माणं ब्रह्मवाहसं गीर्भिः सखायमृग्मियं । गां न दोहसे हुवे ॥ ७ ॥

ब्रह्माणं । ब्रह्मऽवाहसं । गीऽभिः । सखायं । ऋग्मियं । गां । न । दोहसे । हुवे ॥ ७ ॥

ब्रह्माणं परिवृढं ब्रह्मवाहसं ब्रह्मभिः स्तुतिरूपेणैर्विहनीयं सखायमस्त्राकं सखिभूतमृग्मियं । ऋग्मा ऋचः । तदहं । स्तुत्यर्हमित्यर्थः । एवंभूतमिदं दोहसे दोग्धुं गां न गामिव गीर्भिः स्तुतिभिर्जवे । आहुयाम्यस्त्रादीनाम्कामान्दोग्धुं ॥

यस्य विश्वानि हस्तयोरुचुर्वसूनि नि हिता । वीरस्य पृतनासहः ॥ ८ ॥

यस्य । विश्वानि । हस्तयोः । उचुः । वसूनि । नि । हिता । वीरस्य । पृतनाऽसहः ॥ ८ ॥

वीरस्य वीर्यवतः पृतनासहः । पृतनाः शत्रुसेनाः । तासामभिभवितुर्यस्त्रिन्द्रस्य हस्तयोर्बाह्वोर्विश्वानि सर्वाणि हिता दिव्यपार्थिवरूपेण द्वैधं वर्तमानानि वसूनि विद्यन्त इति न्यूचुः ऋषयो नितरां वदन्ति तमिदं ऊव इति पूर्वच संबंधः ॥

वि दृढानि चिदद्रिवो जनानां शचीपते । वृह माया अनानत ॥ ९ ॥

वि । दृढानि । चित् । अद्रिऽवः । जनानां । शचीऽपते । वृह । मायाः । अनानत ॥ ९ ॥

हे अद्रिवः । आदृणात्यनेनेत्यद्रिर्वज्रः । तद्वज्रं शचीपते इन्द्र जनानां शत्रूणां दृढानि चित् दृढानि स्थिराण्यपि पुराणि बलानि वा वि वृह । विभिंधि । विविधमुन्मूलयेत्यर्थः । हे अनानत अप्रकृतीभूत सर्वोच्छ्रितेन्द्र मायाश्च शत्रुभिर्निर्मिता वि वृह । विनाशय ॥

तमु त्वा सत्य सोमपा इन्द्र वाजानां पते । अहूमहि अवस्यवः ॥ १० ॥

तं । ऊं इति । त्वा । सत्य । सोमऽपाः । इन्द्र । वाजानां । पते । अहूमहि । अवस्यवः ॥ १० ॥

हे सत्य अविश्वस्वभाव सोमपाः सोमस्य पातर्हे वाजानां पते अन्नानां पालयितरेवंभूत हे इन्द्र अवस्यवः अवोऽन्नमात्मन इच्छन्तो वयं तमु त्वा तादृशं त्वामेवाहूमहि । आहुयामः । सुम इत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

तमु त्वा यः पुरासिंथ यो वा नूनं हिते धने । हव्यः स श्रुधी हवं ॥ ११ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । यः । पुरा । आसिंथ । यः । वा । नूनं । हिते । धने । हव्यः ।

सः । श्रुधि । हवं ॥ ११ ॥

हे इन्द्र तमु त्वा तमेव त्वां सुम इति शेषः । यस्त्वं पुरा पूर्वस्मिन्काले हव्यो ज्ञातव्य आसिथ बभूविथ धनलाभार्थं । यो वा यश्च त्वं हिते शत्रुषु निहिते धने निमित्तभूते सति नूनमद्यापि हव्यो ज्ञातव्यो बभूविथ स त्वमस्त्रादीयं हवं स्तोत्रं श्रुधि । शृणु ॥

धीभिरर्वैर्द्विरर्वतो वाजां इन्द्र अवाय्यान् । त्वया जेष्य हितं धनं ॥ १२ ॥

धीभिः । अर्वैत् । अभिः । अर्वैतः । वाजान् । इन्द्र । अवाय्यान् । त्वया । जेष्य । हितं । धनं ॥ १२ ॥

हे इन्द्र धीभिः स्तुतिभिस्त्वद्विषयाभिः प्रीतेन त्वयानुगृहीता वयमर्वैर्द्विरस्त्रादीयैरर्वतः शत्रुसंबन्धिनोऽश्वान् अवाय्यान् अवणीयान् प्रशस्तान् वाजानन्नाजानि च हितं शत्रुषु निहितं धनं च जेष्य । त्वदनुग्रहाज्जयेम ॥

अभूरु वीर गिर्वणो म॒हाँ इं॒द्र॒ धने॑ ह॒ते । भरे॑ वि॒त॒त॒साय्यः॑ ॥ १३ ॥

अभूः । उं इति । वी॒र । गि॒र्व॒णः । म॒हा॒न् । इं॒द्र॒ । धने॑ । ह॒ते । भरे॑ । वि॒त॒त॒साय्यः॑ ॥ १३ ॥

हे वीर विविधभीरयितः शत्रूणां हे गिर्वणो गीर्भिवननीयेन्द्र हिते शत्रुषु निहिते धने निमित्तभूते सति महान् प्रवृद्धस्त्वं भरे संयामे वितंतसाय्यः शत्रूणां जेताभूः ॥ तंतस इति धातुर्जयार्थः कंडादौ पठ्यते । तस्माद्ब्रु-
पक्ष्वादीणादिकः कर्तर्यव्यप्रत्ययः ॥

या तं ऊ॒तिर॑मि॒च॒हन्म॒क्षूज॑वस्त॒मास॑ति । तया॑ नो हि॒नुही॑ रथं ॥ १४ ॥

या । ते । ऊ॒तिः । अ॒मि॒च॒ऽहन् । म॒क्षूज॑वः ऽत॒मा । अ॒स॑ति । तया॑ । नः । हि॒नुहि॑ । रथं ॥ १४ ॥

हे अमिचहन् अमिचाणां शत्रूणां हंतरीन्द्र ते त्वदीया मनुजवस्तमातिशयेन शीघ्रजवा योतिर्गतिरसति अस्ति तया गत्या नोऽस्माकं रथं हिनुहि । प्रेरय । शत्रुजयार्थं शीघ्रं गमय ॥

स रथे॑न र॒थीत॑मोऽस्मा॒केना॑भि॒युग्व॑ना । जेषि॑ जि॒ष्णो॒ हितं॑ धनं ॥ १५ ॥

सः । रथे॑न । र॒थि॑ऽत॒मः । अ॒स्मा॒केन॑ । अ॒भि॑ऽयुग्व॑ना । जेषि॑ । जि॒ष्णो॒ इति॑ ।
हितं॑ । धनं॑ ॥ १५ ॥

हे जिष्णो जयशीलेन्द्र रथीतमोऽतिशयेन रथी महारथः स त्वमस्माकेनास्त्रदीयेनाभियुग्वनाभियोक्ता शत्रूणामभिभविचा रथेन हितं शत्रुषु निहितं धनं जेषि । अस्त्रार्थं जय ॥ २३ ॥

य एक॑ इ॒त्तमु॑ षु॒हि कृ॒ष्टी॒नां वि॒च॒र्षे॒णिः । पति॑र्ज॒ज्ञे वृष॑क्रतुः ॥ १६ ॥

यः । एकः । इ॒त् । तं । उं इति॑ । स्तु॒हि । कृ॒ष्टी॒नां । वि॒ऽच॒र्षे॒णिः । पति॑ः । ज॒ज्ञे । वृष॑ऽक्रतुः ॥ १६ ॥

विचर्षणिर्विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा वृषक्रतुर्वर्षकर्मा य इन्द्र एक इदेक एव कृष्टीनां प्रजानां पतिरधिपतिर्जज्ञे अजायत नान्यः कश्चित् तमु तमेवेन्द्र हे स्तोतः स्तुहि ॥

यो गृ॒ण॒तामि॒दासि॑था॒पि॒रू॒ती शि॒वः स॒खा । स त्वं न॑ इं॒द्र मृ॒ळय॑ ॥ १७ ॥

यः । गृ॒ण॒तां । इ॒त् । आ॒सि॑थ । आ॒पिः । ऊ॒ती । शि॒वः । स॒खा । सः । त्वं । नः । इं॒द्र । मृ॒ळय॑ ॥ १७ ॥

हे इन्द्र यस्त्वमूती ऊत्या रचया शिवः सुखकरोऽत एव सखा मित्रभूतश्च सन् गृणतामित् क्षुवतामस्माक-
मेवापिर्वेधुरासिथ पुरा बभूविथ स तादृशस्त्वं नोऽस्मानिदानीं मृळय । सुखय ॥

धि॒ष्व वज्रं॑ ग॒भ॒स्त्यो र॒क्षो॒ह॒त्याय॑ वज्रि॒वः । स॒स॒ही॒ष्ठा अ॒भि स्पृ॒धः ॥ १८ ॥

धि॒ष्व । वज्रं॑ । ग॒भ॒स्त्योः । र॒क्षः॑ऽह॒त्याय॑ । वज्रि॑ऽवः । स॒स॒ही॒ष्ठाः । अ॒भि । स्पृ॒धः ॥ १८ ॥

हे वज्रिवो वज्रवन्तिन्द्र गभस्त्योरात्मीययोर्हस्तयोर्वज्रं कुलिशं धिष्व । धारय । किमर्थं । रक्षोहत्याय रक्षसां हननार्थं । धृत्वा च स्पृधः स्पर्धमाना अभि अभिगंचीरासुरीः सेनाः ससहीष्ठाः । अत्यर्थमभिभव ॥

प्र॒त्नं र॒यी॒णां यु॒जं स॒खायं॑ की॒रि॒चो॒दनं॑ । ब्र॒ह्म॒वा॒हस्त॑मं हुवे ॥ १९ ॥

प्र॒त्नं । र॒यी॒णां । यु॒जं । स॒खायं॑ । की॒रि॒ऽचो॒दनं॑ । ब्र॒ह्म॒वा॒हः॑ऽत॒मं । हु॒वे ॥ १९ ॥

प्रत्नं चिरंतनं सर्वेषामाद्यं रयीणां धनानां युजं योजयितारं दातारं सखायं मित्रभूतं कीरिचोदनं कीरीणां स्तोतृणां चोदयितारं ब्रह्मवाहस्तममतिशयेन ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहनीयमेवविधमिन्द्र ऊवे । आह्वयामि ॥

स हि विश्वानि पार्थिवाँ एको वसूनि पत्यते । गिर्वैणस्तमो अग्निगुः ॥ २० ॥

सः । हि । विश्वानि । पार्थिवा । एकः । वसूनि । पत्यते । गिर्वैणः । तमः । अग्निः । गुः ॥ २० ॥

स हि स खल्विन्द्रो विश्वानि सर्वाणि पार्थिवा पृथिव्यां भवानि वसूनि धनान्येक एव पत्यते ईष्टे मान्यः कश्चित् । पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । कीदृश इन्द्रः । गिर्वैणस्तमोऽतिशयेन गोभिः स्तुतिभिः संभजनीयोऽग्निगुरधु-
तगमनः । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः ॥ ॥ २४ ॥

स नो नियुज्जिरा पृण कामं वाजैभिरश्विभिः । गोमंज्जिर्गोपते धृषत् ॥ २१ ॥

सः । नः । नियुत् । ऽभिः । आ । पृण । कामं । वाजैभिः । अश्विऽभिः । गोमंत् । ऽभिः ।

गोऽपते । धृषत् ॥ २१ ॥

हे गोपते गवां पालयितः स त्वं नोऽस्माकं कामं नियुज्जिर्वज्रवाभिर्धृषदृष्टं दारिद्र्यनाशनसमर्थं यथा भवति तथा आ पृण । आपुरय । यद्वा धृषदितीन्द्रविशेषणं । शत्रूणां धर्षकस्त्वमित्यर्थः । तथा गोमंज्जिर्बहुभिर्गोभिर्भु-
क्तिरश्विर्बहुभिर्वाजैरुपेतैर्वाजैरज्ञैश्चास्मदीयं काममापूरय ॥

तद्धो गाय सुते सचा पुरुहूताय सत्त्वेने । शं यन्नवे न शाकिने ॥ २२ ॥

तत् । वः । गाय । सुते । सचा । पुरुऽहूताय । सत्त्वेने । शं । यत् । गवे । न । शाकिने ॥ २२ ॥

हे स्तोतारो वो यूयं सुतेऽभिषुते सोमे सति पुरुहूताय बहुभिर्यजमानैराहूताय सत्त्वेने शत्रूणां सादयित्वे धनानां वा सन्निवे दात्र इन्द्राय तत्स्तोत्रं सचा सह संहता भूत्वा गाय । गायत । यत्स्तोत्रं शाकिने शक्तिमत इन्द्राय शं सुखकरं भवति गवे न । यथा गवे यवसं सुखकरं तद्वदित्यर्थः ॥

न घा वसुर्नि यमते दानं वाजस्य गोमंतः । यत्सीमुप श्रवज्जिरः ॥ २३ ॥

न । घा । वसुः । नि । यमते । दानं । वाजस्य । गोऽमंतः । यत् । सी । उप । श्रवत् । गिरः ॥ २३ ॥

वसुर्वीसयिता स इन्द्रो गोमतो बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य वाजस्यान्नस्य बलस्य वा दानं प्रदानं न घ न खलु नि यमते । नियच्छति । उपरतं करोति । यद्यदि सीमयं गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीरुप श्रवत् उपशृणुयात् । स्तोत्र-
श्रवणे सति सर्वदा ददातीत्यर्थः ॥

कुविस्सस्य प्र हि व्रजं गोमंतं दस्युहा गमत् । शचीभिरपं नो वरत् ॥ २४ ॥

कुवित् । ऽसस्य । प्र । हि । व्रजं । गोऽमंतं । दस्युऽहा । गमत् । शचीभिः । अपं ।

नः । वरत् ॥ २४ ॥

कुविस्सस्य । कुविद्वज्जः स्यति हिनस्तीति कुविस्सो नाम कश्चित् । तस्य स्वभूतं गोमंतं बहुभिर्गोभिर्युक्तं व्रजं गोष्ठं दस्युहा दस्यूनामुपश्रपयितृणां हंतैन्द्रः प्र गमत् । प्रकर्षेण गच्छति । हि यस्मादेवं तस्मात् शचीभिरा-
त्मीयैः कर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा नोऽस्माकं ता गा अप वरत् । निगूढास्ता अपावृणोत ॥

इमा उ त्वा शतक्रतोऽभि प्र णोनुवुर्गिरः । इन्द्रं वत्सं न मातरः ॥ २५ ॥

इमाः । उं इति । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । अभि । प्र । नोनुवुः । गिरः ।

इन्द्रं । वत्सं । न । मातरः ॥ २५ ॥

हे शतक्रतो बह्विधकर्मन् बह्विधप्रज्ञर्वेन्द्र त्वा त्वामभीमा अस्मदीया गिरः स्तुतयः प्र गोनुवुः । प्रकर्षेण पुनः पुनर्गच्छति । नीतिरत्र गतिकर्मा । तत्र दृष्टान्तः । वत्सं न मातरः । यथा मातरो गावो गृहे वर्तमानं वत्सं शीघ्रमभिगच्छति तद्वत् । यद्वा । अस्मदीया वाचस्त्वामभि नोनुवुः । अभितः शब्दयन्ति । सुवन्ति । यथा गावो वत्समभिलक्ष्य हंभारवं कुर्वन्ति तद्वत् ॥ २५ ॥

दूणाशं सख्यं तव गौरसि वीर गय्यते । अश्वो अश्वायते भव ॥ २६ ॥

दुः५नशं । सख्यं । तव । गौः । असि । वीर । गय्यते । अश्वः । अश्वऽयते । भव ॥ २६ ॥

हे इंद्र तव त्वदीयं सख्यं सखित्वं दूणाशं दुर्णाशं नाशयितुमशक्यं । अतिदृढमित्यर्थः । अतो हे वीर वीरयितारिन्द्र गय्यते गामात्मन इच्छते त्वं गौरसि । गवां प्रदाता भवसि । उपचारात्कारणे कार्यशब्दः । तथाश्वायतेऽश्वानात्मन इच्छतेऽश्वो भव । अश्वप्रदो भवसि ॥

स मंदस्वा ह्यंधसो राधसे तन्वा महे । न स्तोतारं निदे करः ॥ २७ ॥

सः । मंदस्व । हि । अंधसः । राधसे । तन्वा । महे । न । स्तोतारं । निदे । करः ॥ २७ ॥

हे इंद्र स तादृशस्त्वमंधसः सोमस्य पानेन हृष्टया तन्वात्मीयेन शरीरेण मंदस्व । मोदस्व । किमर्थं । महे महते राधसे धनार्थं । हि पूरणः । अपि च त्वदीयं स्तोतारं निदे निंदकाय तस्य वशं न करः । न कुर्याः ॥

इमा उ त्वा सुतेसुते नक्षंते गिर्वणो गिरः । वत्सं गावो न धेनवः ॥ २८ ॥

इमाः । उं इति । त्वा । सुतेऽसुते । नक्षंते । गिर्वणः । गिरः । वत्सं । गावः । न । धेनवः ॥ २८ ॥

हे गिर्वणो गीर्भिर्वननीचिंद्र सुते सुते सोमेऽभिषुतेऽभिषुते सतीमा अस्मदीया गिरः स्तुतयस्त्वा त्वां नक्षन्ति । व्याप्नुवन्ति । धेनवो दोग्ध्रो गावो न गाव इव वत्सं । यथा शीघ्रं वत्सं व्याप्नुवन्ति तद्वत् ॥

पुरुतमं पुरुणां स्तोतृणां विवाचि । वाजैर्भिर्वाजयतां ॥ २९ ॥

पुरुऽतमं । पुरुणां । स्तोतृणां । विऽवाचि । वाजैर्भिः । वाजऽयतां ॥ २९ ॥

हे इंद्र पुरुतमं पुरुणां बहूनां शत्रूणां तमयितारं रत्नपयितारं त्वां पुरुणां बहूनां स्तोतृणामस्माकं स्तुतिः प्राप्नोत्विति शेषः । कीदृशानां । विवाचि विविधाः स्तुतशस्त्रात्मिका वाचो यस्मिन्वाजे तस्मिन्वाजिभिर्वाजैर्हविर्लक्ष्यैर्वीजयतां वाजवंतं बलवंतं वा त्वां कुर्वतां ॥

अस्माकमिन्द्र भूतु ते स्तोमो वाहिष्ठो अंतमः । अस्मान्नाये महे हिनु ॥ ३० ॥

अस्माकं । इंद्र । भूतु । ते । स्तोमः । वाहिष्ठः । अंतमः । अस्मान् । राये । महे । हिनु ॥ ३० ॥

हे इंद्र वाहिष्ठो षोडशतमोऽस्माकं स्तोमः स्तोत्रं ते तवांतमोऽतिक्रमो भूतु । भवतु । त्वं चास्मान्महे महते राये धनाय हिनु । प्रेरय ॥

अधि बृबुः पणीनां वर्षिष्ठे मूर्धन्स्थात् । उरुः कक्षो न गांग्यः ॥ ३१ ॥

अधि । बृबुः । पणीनां । वर्षिष्ठे । मूर्धन् । अस्थात् । उरुः । कक्षः । न । गांग्यः ॥ ३१ ॥

बृबुर्नाम पणीनां तथा । तत्सकाशाब्रध्नो भरद्वाजस्तदीयं दानमनेन तृचेनास्तीत् । एतच्च मनुना स्मर्यते । भरद्वाजः सुधार्तसु सपुत्रो विजने वने । बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह बृबोस्तच्छो महायशाः । म० १०. १०७. इति ॥ पणनात्यण्यो वणिज एतत्संज्ञा असुरा वा । तेषां तथा बृबुर्वर्षिष्ठे मूर्धन्मूर्धनि मूर्ध्वदुच्छिते खले

ऽध्यस्थात् अधिष्ठितोऽभूत् गांग्यो गंगायाः कूल उन्नते भवः कचो न कच इवोर्ध्वस्तीर्णः सन् । जातितो हीनोऽपि दातृत्वात्सर्वत्र श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः ॥

यस्य वायोरिव द्रवद्भद्रा रातिः सहस्रिणी । सद्यो दानाय मंहते ॥ ३२ ॥

यस्य । वायोऽइव । द्रवत् । भद्रा । रातिः । सहस्रिणी । सद्यः । दानाय । मंहते ॥ ३२ ॥

वायोरिव द्रवत् क्षिप्रगामिनो यस्य वृषोर्भद्रा कल्याणी सहस्रिणी सहस्रसंख्यायुक्ता रातिर्दानं सद्यः स्तुतिसमय एव दानाय दानकामाय याचमानाय मह्यं मंहते अपेक्षितं धनं ददाति तं वृषुमित्युत्तरस्यामृचि संबंधः ॥

तत्सु नो विश्वे अर्ये आ सदा गृणन्ति कारवः । बृबुं सहस्रदातमं सूरिं सहस्रसातमं ॥ ३३ ॥

तत् । सु । नः । विश्वे । अर्यः । आ । सदा । गृणन्ति । कारवः । बृबुं । सहस्रऽदातमं ।

सूरिं । सहस्रऽसातमं ॥ ३३ ॥

तत्तं बृबुं नोऽस्मदीया विश्वे सर्वेऽर्यः स्तुतीनामीरयितारः कारवः सोतारः सदा सु सुष्टा गृणन्ति । अभिगृणन्ति । अभिष्टुवंति । कीदृशं । सहस्रदातममतिशयेन सहस्रसंख्यस्य धनस्य दातारं सूरिं प्राञ्चं यद्वा प्रेरयितारं सहस्रसातममतिशयेन सहस्रसंख्यस्य सोवस्य धनस्य वा संभक्तारं ॥ २६ ॥

त्वामिद्धीति चतुर्दशर्चं तृतीयं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्षमिन्द्रं । प्रथमातृतीयाद्या अयुजो बृहत्यो द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः सतोबृहत्यः । तथा चानुक्रांतं । त्वामिद्धि षळूना प्रागार्थमिति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ यदि ज्योतिःष्टोमो बृहत्पृष्ठः स्यात्तदानीं निष्केवल्यस्याद्यः प्रगाथः स्तोत्रियः । सूचितं च । यद्यु वै बृहत्त्वामिद्धि हवामहे । आ० ५. १५. । इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽयं प्रगाथः शंसनीयः । तथैव पंचमारण्यके सूचितं । त्वामिद्धि हवामहे त्वं ह्येहि चेरव इति बृहतः स्तोत्रियानुरूपी । ऐ० आ० ५. २. २. । इति ॥

त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य कारवः ।

त्वां वृचेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥ १ ॥

त्वां । इत् । हि । हवामहे । साता । वाजस्य । कारवः ।

त्वां । वृचेषु । इन्द्र । सत्पतिं । नरः । त्वां । काष्ठासु । अर्वतः ॥ १ ॥

कारवः सोतारो वयं वाजस्यान्नस्य साता सातौ संभजने निमित्तभूते सति हे इन्द्र त्वामिद्धि त्वामेव हवामहे । स्तुतिभिराह्वयामः । हे इन्द्र सत्पतिं सतां पालयितारं श्रेष्ठं त्वां नरोऽन्येऽपि मनुष्या वृक्षेष्वारकेषु शत्रुषु सत्सु हवते । आह्वयन्ति तज्जयार्थं । अपि चार्धतोऽश्वस्य संबंधिनीषु काष्ठासु यचाश्वः क्रात्वा तिष्ठति तासु काष्ठासु संयामेषु युद्धकामाश्च त्वामेवाह्वयन्ति । अतो वयं त्वामेवाह्वयाम इत्यर्थः ॥

स त्वं नश्चिच्च वज्रहस्त धृष्णुया महः स्त्वानो अद्रिवः ।

गामश्च रथ्यमिन्द्र सं किर सचा वाजं न जिग्युषे ॥ २ ॥

सः । त्वं । नः । चिच्च । वज्रहस्त । धृष्णुया । महः । स्त्वानः । अद्रिवः ।

गां । अश्च । रथ्यं । इन्द्र । सं । किर । सचा । वाजं । न । जिग्युषे ॥ २ ॥

हे चिच्च चायनीय वज्रहस्त वज्रबाहो अद्रिवो वज्रवन् । यद्वा । आह्वयान्वेनेत्यद्रिरशनिः । तद्वन् । एवंभूतेन्द्र धृष्णुया धृष्णुः शत्रूणां धर्षयिता महो महान् स तादृशस्त्वं सवानोऽस्माभिः सूयमानः सन् गां रथ्यं रथवा-

हनमश्वं च सं किर । सम्यक् प्रयच्छ । जिग्युषे जितवते पुरुषाय भोगार्थं सचा महत्प्रभूतं वाजं नात्रमिव ।
यथा शत्रून् जितवते भोगार्थं बहुत्रं प्रयच्छसि तद्वत् ॥

महाव्रते निष्केवस्त्रे यः सचाहेत्यादिसूक्तशेषः शंसनीयः । सूत्र्यते हि । यः सचाहा विचर्षणिरिति शेषोऽयं
ते अस्तु हर्यत इति सूक्ते । ऐ० आ० ५. २. ४. इति ॥ चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने यः सचाहेति प्रगाथो
वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूचितं च । यः सचाहा विचर्षणिः स्वादोरित्या विषूवतः । आ० ७. ४. इति ॥

यः सचाहा विचर्षणिरिदं तं हूमहे वयं ।

सहस्रमुष्कं तुविंशृम्णं सत्पते भवामसु नो वृधे ॥ ३ ॥

यः । सचाहा । विचर्षणिः । इदं । तं । हूमहे । वयं ।

सहस्रमुष्कं । तुविंशृम्णं । सत्पते । भवामसु । नः । वृधे ॥ ३ ॥

य इन्द्रः सचाहा महतां शत्रूणां हंता विचर्षणिर्विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा तमिन्द्रं वयं हूमहे । स्तुतिपदैराहु-
यामः । उत्तरार्धः प्रत्यक्षतः । हे सहस्रमुष्कं सहस्रशेषः । यां कां च स्त्रियं संभवतिन्द्रो भोगलोलुपतया
स्वशरीरे पर्वणि पर्वणि शेषान् ससर्जति कौपीतकिमिराम्नातं । तदभिप्रायेणेदं संबोधनं । हे तुविंशृम्ण
बहुधन सत्पते सतां पालयितारिन्द्र समस्तु संयामेषु नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय भव ॥

बाधसे जनान्वृषभेव मन्युना घृषी मीळे ऋचीषम ।

अस्माकं बोध्यविता महाधने तनूष्वप्सु सूर्ये ॥ ४ ॥

बाधसे । जनान् । वृषभाऽइव । मन्युना । घृषी । मीळे । ऋचीषम् ।

अस्माकं । बोधि । अविता । महाधने । तनूषु । अप्सु । सूर्ये ॥ ४ ॥

हे ऋचीषम ऋचा सम ऋग्यादृशं रूपं प्रतिपादयति तादृग्यूपेन्द्र घृषी शत्रूणां घर्षके बाधके मीळे
संयामे जनान्स्त्रादीयान् शत्रून् वृषभेव वृषभेणैव बलवता मन्युना क्रोधेन बाधसे । बाधस्व । तथा महाधने
महतो धनस्य निमित्तभूते संयामे चास्माकमविता रक्षिता बोधि । बुध्यस्व । रक्षितृत्वेनात्मानं जानीहि ।
रक्षको भवेति यावत् । किमर्थं । तनूषु तनयेष्वप्सूदकेषु सूर्ये च लब्धयेषु सत्स्वितेषां लाभार्थं । सूर्यस्य लाभः
संदर्शनं । तदर्थमित्यर्थः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिन् इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरेति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः ।
सूचितं च । इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरा त्वा सहस्रमा शतं । आ० ७. ४. इति ॥

इन्द्र ज्येष्ठं न आ भर ओजिष्ठं पपुरि अवं ।

येनेमे चित्रं वज्रहस्तं रोदसी ओभे सुशिप्र प्राः ॥ ५ ॥

इन्द्र । ज्येष्ठं । नः । आ । भर । ओजिष्ठं । पपुरि । अवं ।

येन । इमे इति । चित्रं । वज्रहस्तं । रोदसी इति । आ । उभे इति । सुशिप्र । प्राः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ज्येष्ठं प्रशस्ततममोजिष्ठमोजस्विततममतिशयेन बलकरं पपुरि पूरकं अवीऽन्नं नोऽस्माभ्यमा भर ।
आहर । प्रयच्छ । हे चित्रं चायनीय वज्रहस्त वज्रबाहो हे सुशिप्र शोभनहनुक एवंभूत हे इन्द्र येनास्मिन्नेमे परि-
दृश्यमाने उभे रोदसी बावापृथिवावा प्रा आपूरयसि तदन्नमा भरेत्यन्वयः ॥ २७ ॥

त्वामुयमवसे चर्षणीसहं राजन्देवेषु हूमहे ।

विश्वा सु नो विथुरा पिबन्ता वसोऽमिचान्सुषहान्कृधि ॥६॥

त्वां । उयं । अवसे । चर्षणिऽसहं । राजन् । देवेषु । हूमहे ।

विश्वा । सु । नः । विथुरा । पिबन्ता । वसो इति । अमिचान् । सुऽसहान् । कृधि ॥६॥

हे राजन् राजमनिन्द्र देवेषु देवानां मध्य उयमुन्नर्णबलं चर्षणीसहं चर्षणीनां शत्रुभृतानां प्रजानामभिवितारं त्वामवसे रक्षणाय हूमहे । आह्वयामः । त्वं विश्वा सर्वाणि पिबन्ता पिबन्तानि रक्षांसि । पिहितमव्यक्तं शब्दयन्त इति पिबन्तानि । पृषोदरादिः । तानि सु सुष्ठु विथुरा व्यथितानि बाधितानि कुरु । हे वसो वासकेन्द्र नोऽस्मदीयानमिचान् शत्रून् सुषहान् सुखेनाभिवितुं शक्यान् कृधि । कुरु ॥

यदिन्द्र नाहुषीष्वौ ओजो नृमणं च कृष्टिषु ।

यद्वा पंच क्षितीनां द्युम्नमा भर सचा विश्वानि पैस्या ॥७॥

यत् । इन्द्र । नाहुषीषु । आ । ओजः । नृमणं । च । कृष्टिषु ।

यत् । वा । पंच । क्षितीनां । द्युम्नं । आ । भर । सचा । विश्वानि । पैस्या ॥७॥

हे इन्द्र नाहुषीषु । नहुष इति मनुष्यनाम । तत्संबन्धिनीषु कृष्टिषु प्रजाम् । आकारः समुच्चये । यक्षीजो बलं नृमणं धनं च विद्यते । यद्वा यच्च पंच पंचानां क्षितीनां । निषादपचमाद्यत्वारो वर्णाः पंच क्षितयः । तेषां स्वरूपं द्युम्नं द्योतमानमन्नं तत्सर्वमस्मभ्यमा भर । आहर । प्रयच्छ । तथा सचा महान्ति विश्वानि सर्वाणि पैस्यानि बलानि चास्मभ्यमाहर ॥

यद्वा नृक्षौ मघवन्दुह्यावा जने यत्पूरौ कच्च वृष्ण्यं ।

अस्मभ्यं तद्विरीहि सं नृषाह्येऽमिचान्पृत्सु तुर्वणे ॥८॥

यत् । वा । नृक्षौ । मघऽवन् । दुह्यौ । आ । जने । यत् । पूरौ । कत् । च । वृष्ण्यं ।

अस्मभ्यं । तत् । विरीहि । सं । नृऽसह्ये । अमिचान् । पृत्सु । तुर्वणे ॥८॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र तुचावितत्संज्ञे राजनि यद्वा यच्च बलं विद्यते द्रुह्यावा द्रुह्यौ चैतत्संज्ञे च जने यद्वलमस्ति । पूरावितत्संज्ञे नृपे च यत्कच्च यत्किंचन वृष्ण्यं वीर्यं विद्यते तत्सर्वमस्मभ्यं स्वीतुभ्यः सं सम्यग्विरीहि । प्रयच्छ । कदा । नृसह्ये नृभिर्योद्धृभिः सोढव्ये युद्धे प्रवृत्ते । किमर्थं । पृत्सु पृतनासु संयामेष्वमिचान् शत्रून् तुर्वणे तुर्वितुं हिसितुं ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि निष्केवज्य इन्द्र त्रिधात्विति वैरूपस्य सामप्रगाथः शंसनीयः । सूचितं च । इन्द्र त्रिधातु शरणं त्वमिन्द्र प्रतूर्तिषु । आ० ७. ३. इति ॥

इन्द्र त्रिधातु शरणं त्रिवरूपं स्वस्तिमत ।

छर्दिर्यच्छ मघवद्भ्यश्च मह्यं च यावया दिद्युर्मेभ्यः ॥९॥

इन्द्र । त्रिऽधातु । शरणं । त्रिऽवरूपं । स्वस्तिऽमत ।

छर्दिः । यच्छ । मघवत्ऽभ्यः । च । मह्यं । च । यावया । दिद्युः । एभ्यः ॥९॥

हे इन्द्र त्रिधातु त्रिप्रकारं त्रिभूमिकं त्रिवरूपं त्रयाणां शीतातपवर्षाणां वारकं स्वस्तिमद्विनाशयुक्तं

हृदिष्कादिष्मदाच्छादनयुक्तमेवंगुणविशिष्टं शरणं गृहं मघवन्नाथ । मघं हविलक्षणं धनं । तद्वज्राद्याकादीयेभ्यो
मह्यं भरद्वाजाय च यच्छ । देहि । अपि चैभ्यः सकाशाद्द्विषुं शत्रुप्रेरितं द्योतमानमायुधं यवय । पृथक्कृत् ॥

ये गव्यता मनसा शत्रुमाद्भुरभिप्रघ्नन्ति धृष्णुया ।

अधं स्मा नो मघवन्निद्रं गिर्वणस्तनूपा अंतमो भव ॥ १० ॥

ये । गव्यता । मनसा । शत्रुः । आऽदभुः । अभिऽप्रघ्नन्ति । धृष्णुऽया ।

अधः । स्म । नः । मघऽवन् । इन्द्रः । गिर्वणः । तनूऽपाः । अंतमः । भव ॥ १० ॥

ये जना गव्यता शत्रूणां गा इच्छता मनसा युक्ताः संतः शत्रुं शातयितारं वैरिणमादभुः अहिंसिषुः । ये
च धृष्णुया धृष्णवो धृष्टाः संतोऽस्मानभिलक्ष्य प्रघ्नन्ति प्रकर्षेण हिंसन्ति हे मघवन् धनवन् गिर्वणो गिरां
संभर्त्तरिद्रं अधं स्वास्त्रिष्काले तेभ्यः सकाशात् नोऽस्माकं तनूपास्तनूनां शरीराणां रक्षिता सन् अंतमोऽति-
कतमो भव ॥ ॥ २८ ॥

अधं स्मा नो वृधे भवेन्द्रं नायमवा युधि ।

यदंतरिक्षे पतयन्ति पर्णिनो दिद्यवस्तिग्ममूर्धानः ॥ ११ ॥

अधः । स्म । नः । वृधे । भव । इन्द्रः । नायं । अव । युधि ।

यत् । अंतरिक्षे । पतयन्ति । पर्णिनः । दिद्यवः । तिग्मऽमूर्धानः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र अधं स्मा तदानीं नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय भव । अपि च नायं योऽस्माकं नयो नेता युधि युद्धे
तमप्यव । रक्ष । तदेत्युक्तं कदेत्यत आह । पर्णिनः पक्षवंतस्तिग्ममूर्धानस्तीक्ष्णास्त्रा दिद्यवो दीप्ता वाणा यद्य-
दंतरिक्षे व्योम्नि पतयन्ति शत्रुभिर्विषष्टाः पतन्ति तदानीं वृधे भवेत्यन्वयः ॥

यच्च शूरासस्तन्वी वितन्वते प्रिया शर्म पितृणां ।

अधं स्मा यच्छ तन्वेऽ तने च हृदिर्चित्तं यावय द्वेषः ॥ १२ ॥

यच्च । शूरासः । तन्वः । विऽतन्वते । प्रिया । शर्म । पितृणां ।

अधः । स्म । यच्छ । तन्वे । तने । च । हृदिः । अचित्तं । यावय । द्वेषः ॥ १२ ॥

यच्च यस्त्रिष्काले शूरासः शूराः शौर्यवन्तो योद्धारस्तन्वः स्वकीयानि शरीराणि वितन्वते विस्तारयन्ति
स्वामिनो जयाय शत्रूणां पुरतो दर्शयन्ति । तथास्त्रिष्काले प्रिया प्रियाणि शर्म शर्माणि स्थानानि पितॄणां
जनकानां संबन्धीनि । तैरर्जितानीति यावत् । एतानि च वितन्वते शत्रूणां पुरस्ताद्विस्तारयन्ति । परित्यजन्तीति
यावत् । अधं स्वास्त्रिष्काले तन्वे शरीराय तने तनयाय च हृदिष्कादनमायुधानां निवारकं कवचमचित्तं
शत्रुभिरज्ञातं यथा भवति तथा यच्छ । प्रयच्छ । शत्रुज्ञानात्पूर्वमेव देहीत्यर्थः । अपि च द्वेषो द्वेषेण शत्रून्वावय ।
तेभ्यो विद्योजय ॥

यदिन्द्रं सर्गे अर्वतश्चोदयासे महाधने ।

असमने अध्वनि वृजिने पथि श्येना इव अवस्यतः ॥ १३ ॥

यत् । इन्द्रः । सर्गे । अर्वतः । चोदयासे । महाऽधने ।

असमने । अध्वनि । वृजिने । पथि । श्येनान्ऽइव । अवस्यतः ॥ १३ ॥

हे इंद्र महाधने जेतव्यस्य महतो धनस्य निमित्ते महति संग्रामे सर्गे उद्योगे सत्यसमने विषमेऽध्वनि
मार्गेऽर्धतोऽस्मदीयानश्चान्यबद्धा चोदयासे प्रेरयसि । वृजिने कुटिले पथि मार्गेऽंतरिचलक्षणे अवस्यतः
अवोऽन्नमामिषरूपमात्मन इच्छतः श्लेनानिव यथामिषार्थिनः श्लेना अंतरिचे शीघ्रं गच्छन्ति तथास्मदीया-
नश्चान्यदा त्वं शीघ्रं गमयसि तदानीमस्माकं तन्वे तनयाय च हृदिर्यच्छेति पूर्वस्वामृचि संबंधः ॥

सिंधूरिव प्रवृण आप्नुया यतो यदि क्रोशमनु ध्वणिं ।

आ ये वयो न वर्वृत्यामिषि गृभीता बाहोर्गविं ॥ १४ ॥

सिंधून्ऽइव । प्रवृणे । आप्नुऽया । यतः । यदि । क्रोशं । अनु । स्वनि ।

आ । ये । वयः । न । वर्वृतति । आमिषि । गृभीताः । बाहोः । गविं ॥ १४ ॥

उक्तस्वीवार्थस्यातिशयप्रतिपादनार्थेयं । प्रवणे निम्नदेशे सिंधूनिव खंदमाना नदीरिवाशुयाशु शीघ्रं यतो
गच्छतोऽश्वा न हे इंद्र यदि चोदयासे प्रेरयसि । कदा । क्रोशमनु । क्रोश इति भयनाम । भयमनुलक्ष्य स्वन
स्वन आक्रोशे सति । कीदृशास्तेऽश्वाः । बाहोर्बाहुमूलयोर्गृभीताः कक्षया बद्धा येऽश्वा गवि गोरूपे धने
जितव्ये सत्या वर्वृतति पुनः पुनरावर्तते । आमिष्यामिषे मांसे ग्रहीतव्ये सति वयो न यथा श्लेनादयः पक्षिणः
पुनः पुनरावर्तते तद्वत् । एवंभूतानश्चान् भयेन क्रोशे मति यदा त्वं प्रेरयसि तदानीमस्मदीयेभ्यश्छर्दिः
प्रयच्छेति संबंधः । यद्यप्युषेयुञ्जे प्रसक्तिर्नास्ति तथापि राजपुरोहितत्वेन राजकीयानां पुद्गलाणां जयः प्रार्थ्यत
इति न काश्चिद्विरोधः ॥ २९ ॥

स्वादुरित्येकचिंशदृचं चतुर्थं मुक्तं भरद्वाजपुत्रस्य गर्गस्थार्थं । प्रस्तोक इत्थित्वेषा त्रिष्टुप् दशाश्वानित्यनुष्टुप्
दश रथानिति गायत्री महि राध इति द्विपदा श्लोकादशका युजानो हरितेत्येषा बृहती दिवसृथिव्या इति
जगती श्रिष्टास्त्रिष्टुभः । आदितः पंचानामृचां सोमो देवता । अगव्यूति चेन्नमित्यर्धचप्रथमपादे देवा उत्तरस्त्र
भूमिस्तृतीयस्य बृहस्पतिश्चतुर्थस्त्रिंशद् । प्रस्तोक इत्याद्याश्चतस्रः खंजयपुत्रस्य राज्ञो दानकुतिरूपत्वात्तद्देवताकाः ।
वनस्यते वीङ्ग इत्ययं तृचो रथदेवत्वः । उप आसयेति तृचो दुंदुभिदेवत्वः । समश्चपर्णा इत्यर्धच ऐंद्रः । श्रिष्टा
इंद्रदेवताकाः । तथा चानुक्रांतं । स्वादुरेकचिंशद्वर्गः पंचादौ सौम्योऽगव्यूत्यर्धचो लिंगोक्तदेवतः प्रस्तोक इति
त्रिष्टुबनुष्टुगायत्री द्विपदा सार्ज्यस्य प्रस्तोकस्य दानकुतिः परौ तृचौ रथदुंदुभिदेवत्वविंद्रोऽत्योऽर्धचो
युजानो बृहती दिवसृथिव्या जगती ॥ आपिमास्त आदितश्चतस्रः शंसनीयाः । सूत्रितं च । स्वादुष्किलायमिति
चतस्रो मध्ये चाह्वानं । आ० ५. २०. इति ॥

स्वादुष्किलायं मधुमाँ उतायं तीव्रः किलायं रसवाँ उतायं ।

उतो न्व॑स्य पपि॑वांस॑मिंद्रं न कश्च॑न सहत आह॑वेषु ॥ १ ॥

स्वादुः । किल । अयं । मधुऽमान् । उत । अयं । तीव्रः । किल । अयं । रसऽवान् । उत । अयं ।

उतो इति । नु । अस्य । पपिऽवांसं । इंद्रं । न । कः । चन । सहते । आऽहवेषु ॥ १ ॥

अयमभिषुतः सोमः स्वादुरास्वादनीयः किल भवति । उतापि च मधुमात्राधुर्यवांश्चायं सोमो भवति ।
तथायं सोमस्तीव्रः किल महोत्पादने तीक्ष्णः खलु भवति । उतापि चायं सोमो रसवान् सारवांश्च भवति ।
अनेन वाक्यचतुष्टयेन सोमस्य माधुर्यातिशयत्वं च प्रतिपादितं । उतो अपि चास्य सोमस्य ॥ द्वितीयार्थे षष्ठी ॥
इमं सोमं पपिवांसं पीतवतमिंद्रमाहवेषु संग्रामेषु न कश्चन न कोऽपि सहते । अभिभवति । नु इति पूरकः ॥

अयं स्वादुरिह मदिष्ठ आस॑ यस्येंद्रो॑ वृच॑हत्ये॑ म॒माद॑ ।

पुरु॑णि॒ यश्चौ॒त्ना शं॑वरस्य॒ वि न॑वतिं नव॑ च देखो॑ऽ हन् ॥ २ ॥

अयं । स्वादुः । इह । मदिष्ठः । आस । यस्य । इन्द्रः । वृचऽहर्त्ये । ममाद ।
पुरुणि । यः । च्यौत्ना । शंबरस्य । वि । नवतिं । नव । च । देह्यः । हन् ॥ २ ॥

इहास्मिन्नेत्येवं सोमः स्वादुरास्वादितः पीतः सन् मदिष्ठोऽतिशयेन मदयितास । बभूव । यस्य सोमस्य
पानेनेन्द्रो वृचहर्त्ये वृचहननकाले ममाद मत्तो बभूव । यः सोमः शंबरस्वामुरस्य पुरुणि बह्वनि च्यौत्ना
च्यौत्नानि बलानि जघान । तथा देह्यो दिग्धा उपचिता आसुरीः पुरीः तदीयान् देहान् वा नवतिं नव च
नवोत्तरनवतिसंख्याका यः सोमो वि हन् व्यहन् अयं सोम इति प्रथमपादेन संबंधः ॥

अयं मे पीत उदियति वाचमयं मनीषामुत्तीमजीगः ।
अयं षठ्कुर्वीरमिमीत धीरो न याभ्यो भुवनं कञ्चनारे ॥ ३ ॥
अयं । मे । पीतः । उत् । इयति । वाचं । अयं । मनीषां । उशतीं । अजीगरिति ।
अयं । षट् । उर्वीः । अमिमीत । धीरः । न । याभ्यः । भुवनं । कत् । चन । आरे ॥ ३ ॥

अयं सोमः पीतः सन् मे मम वाचमुदियति । उन्नमयति । अयमेव सोम उशतीं कांतां मनीषां बुद्धिमुद-
जीगः । उन्नारयति । प्रकाशयति ॥ गृ निगरण इत्यस्मात्पठ्यताङ्गि चङि रूपं ॥ अपि चायं धीरो धीमान्
सोमः षठ्कुर्वीः षण्मोर्वीरहसस्यांतु द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चापधयश्चेति प्रतिपादिता बुपुथिव्याद्याः
षडमिमीत । निर्मितवान् । याभ्य उर्वीभ्य आरे दूरे विप्रकृष्टे देशे कञ्चन किञ्चन भुवनं भूतजातं न भवति
अपि त्वास्विव सर्वं भूतजातं वर्तते तादृशीर्वीर्निर्मितवान् ॥

अयं स यो वरिमाणं पृथिव्या वर्ष्माणं दिवो अकृणोदयं सः ।
अयं पीयूषं तिसृषु प्रवत्सु सोमो दाधारोर्वंतरिष्णं ॥ ४ ॥
अयं । सः । यः । वरिमाणं । पृथिव्याः । वर्ष्माणं । दिवः । अकृणोत् । अयं । सः ।
अयं । पीयूषं । तिसृषु । प्रवत्सु । सोमः । दाधार । उरु । अंतरिष्णं ॥ ४ ॥

स खल्वयं सोमो यः पृथिव्या वरिमाणमुत्त्वं विसृतत्वमकृणोत् अकरोत् । तथायं सोमो दिवो बुलोकस्य
वर्ष्माणं संहतत्वं वृढत्वमकृणोत् अकरोत् । अयं सोमः स हि भवति । अपि चायं सोमस्तिसृष्वोषधीष्वप्सु
गोषु च प्रवत्सु प्रकृष्टास्वितानु पीयूषं रसं दाधार । धारयति । तथोऽविसृष्टोऽमंतरिष्णं च धारयति । तथा
च मंत्रांतरं । त्वमिमा ओषधीः सोम विद्यास्त्वमपो अजनयस्त्वं गाः । त्वमा ततथोर्वंतरिष्णं । ऋग्वे० १०. ९१.
२२. इति ॥

अयं विदच्चित्रदृशीकमर्णः शुक्रसंज्ञनामुषसामनीके ।
अयं महान्महता स्तंभनेनोद्यामस्तभ्रावृषभो मरुत्वान् ॥ ५ ॥
अयं । विदत् । चित्रऽदृशीकं । अर्णः । शुक्रऽसंज्ञनां । उषसां । अनीके ।
अयं । महान् । महता । स्तंभनेन । उत् । द्यां । अस्तभ्रात् । वृषभः । मरुत्वान् ॥ ५ ॥

अयं सोमश्चित्रदृशीकं विचित्रदर्शनं यद्वाच्यत्वेन दर्शनीयमर्णः सर्वस्य प्रेरकं सौरं ज्योतिर्विदत् । स्तंभ-
यति । कास्मिन्काले । शुक्रसंज्ञनां शुक्रं निर्मलमंतरिष्णं सद्य सदनं यासां तासामुषसामनीके प्रमुखे । उषःकाल
इत्यर्थः । अपि च महान् प्रवृद्धोऽयं सोमो महता स्तंभनेन स्तंभनसाधनेन मध्यवर्तिनांतरिषेण द्यां
बुलोकमुदस्तभ्रात् । ऊर्ध्वमस्थापयत् । यथाधो न पतति तथांतरिष्णं तस्याधारत्वेन कृतवानित्यर्थः । कीदृशः
सोमः । वृषभो वृष्टिर्जनयिता । सोमाङ्गत्वा हि वृष्टिर्जनयते । मरुत्वाच्चद्विर्युक्तः ॥ ३० ॥

धृषत्पिब कलशे सोममिन्द्र वृचहा शूर समरे वसूनां ।
 माध्यंदिने सर्वन् आ वृषस्व रयिस्थानो रयिमस्मासु धेहि ॥ ६ ॥
 धृषत् । पिब । कलशे । सोम । इन्द्र । वृचऽहा । शूर । संऽअरे । वसूनां ।
 माध्यंदिने । सर्वने । आ । वृषस्व । रयिऽस्थानः । रयिं । अस्मासु । धेहि ॥ ६ ॥

हे शूर शौर्यवन्निन्द्र वृचहा वृचाणामावरकाणां शत्रूणां हन्ता त्वं वसूनां धनानां समरे संग्रामे निमित्तभूते
 सति कलशे द्रोणकलशेऽवस्थितं सोमं धृषत् धृष्टं यथा भवति तथा पिब । अपि च माध्यंदिने सर्वन् आ
 वृषस्व । आसिंचस्व । जठरं सोमेन पूरय । सर्वैर्द्रु हि माध्यंदिनं सर्वन् । किंच रयिस्थानो रयीणां धनानां
 स्थानभूतस्त्वं रयिं धनमस्मासु धेहि । धारय ॥

इन्द्र प्र णः पुरएतेव पश्य प्र नो नय प्रतरं वस्यो अच्छ ।
 भवा सुपारो अतिपारयो नो भवा सुनीतिस्त वामनीतिः ॥ ७ ॥
 इन्द्र । प्र । नः । पुरएताऽइव । पश्य । प्र । नः । नय । प्रऽतरं । वस्यः । अच्छ ।
 भव । सुऽपारः । अतिऽपारयः । नः । भव । सुऽनीतिः । उत । वामऽनीतिः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं पुरएतेव पुरतो गन्तेव नोऽस्मान् प्र पश्य । प्रकर्षेणैक्षस्व । यथा मार्गरेचकः स्वयं पुरतो गच्छन्न-
 नुगच्छतो रक्षणीयान् पथिकान्पश्यति तथा पश्येत्त्वर्थः । तथा वस्यो वसीयः अष्टं धनमच्छाभिमुख्येन प्रतरं
 प्रकृष्टतरमतिशयेन प्र णय । अस्मान्प्रापय । तथा सुपारः सुष्ठु पारयिता दुःखेभ्यस्तारयिता भव । तथा नो
 ऽस्मान् स्तोतृनतिपारयः । शत्रुनतिक्रामय । सुनीतिः शोभननयनस्यास्माकं भव । उतापि च वामनीतिर्वामानां
 वननीयानां धनानां नेता भव । यद्वा । अस्मदर्थं अष्टप्रापणो भव ॥

ऐन्द्रे पशावुहं न इत्षिषा वपाया याज्या । सूचितं च । उहं नो लोकमनु नेषि विद्वान् प्र ससाहिषे पुह्रत
 शत्रून् । आ० ३. ७. इति ॥ होत्रकैः सदःप्रसर्पणसमयेऽधिषा जप्या । सूचितं च । उहं नो लोकमनु नेषि विद्वा-
 निति जपंतः । आ० ४. ३. इति ॥ चातुर्विंशिकेऽहन्यहर्गणेषु च द्वितीयादिष्वहःसु माध्यंदिनसर्वनेऽच्छावाक-
 क्षिषा चारंभणीया । सूचितं च । उहं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति कद्वद्वा आरंभणीयाः । आ० ७. ४. इति ॥

उहं नो लोकमनु नेषि विद्वान्स्वर्वज्ज्योतिरभयं स्वस्ति ।
 ऋष्या त इन्द्र स्थविरस्य बाहू उप स्थेयाम शरणा बृहन्ता ॥ ८ ॥
 उहं । नः । लोकं । अनु । नेषि । विद्वान् । स्वऽवत् । ज्योतिः । अभयं । स्वस्ति ।
 ऋष्या । ते । इन्द्र । स्थविरस्य । बाहू इति । उप । स्थेयाम् । शरणा । बृहन्ता ॥ ८ ॥

हे इन्द्र विद्वान् जानंस्वमुहं विस्तीर्णं लोकं स्थानं स्वर्गाख्यं नोऽस्माननु नेषि । अनुगमय । तथा स्वर्षत्सु-
 खवदभयं भयरहितं ज्योतिश्च स्वस्ति हेमेणानु नेषि । अस्माननुगमय । हे इन्द्र स्थविरस्य स्थूलस्य वृद्धस्य ते तव
 संबन्धनावृष्या दर्शनीयौ बृहन्ता महांतौ बाहू त्वदीयौ हस्तौ शरणा शरणी रचकी रचकतयोप स्त्रेयाम ।
 उपतिष्ठेम । सेवेमहि ॥

वरिष्ठे न इन्द्र वंधुरे धा वहिष्ठयोः शतावन्नश्वयोरा ।
 इषमा वंक्षीषां वर्षिष्ठां मा नस्तारीन्मघवन्नायो अर्यः ॥ ९ ॥

वरिष्ठे । नः । इन्द्र । वंधुरे । धाः । वहिष्ठयोः । शतऽवन् । अश्वयोः । आ ।

इषं । आ । वक्षि । इषां । वर्षिष्ठां । मा । नः । तारीत् । मघऽवन् । रायः । अर्यः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र वरिष्ठ उद्यतमे विलीकृतमे वंधुर आत्मीये रथे नोऽस्मान् धाः । धेहि । धारय । अपि च हे शतावन शतसंख्यधनेन्द्र वहिष्ठयोर्वीर्यवृद्धतमयोः । आकारः समुच्चये । अश्वयोरा त्वदीययोरश्वयोश्चास्मान् धारय । तथेषामन्त्रानां मध्ये वर्षिष्ठां वृद्धतमामिषमन्नमा वक्षि । अस्मदर्थमावह । आनय । हे मघवन् धनवन्निन्द्र अर्यो धनस्य स्वाम्यन्यः कश्चिन्नोऽस्माकं रायो धनानि मा तारीत् । मा हिंसीत् ॥

इन्द्रं मृळं मह्यं जीवातुमिच्छ चोदय धियमयसो न धारां ।

यत्किं चाहं त्वायुरिदं वदामि तज्जुषस्व कृधि मा देववंतं ॥ १० ॥

इन्द्रं । मृळं । मह्यं । जीवातुं । इच्छ । चोदय । धियं । अयसः । न । धारां ।

यत् । किं । च । अहं । त्वऽयुः । इदं । वदामि । तत् । जुषस्व । कृधि । मा । देवऽवंतं ॥ १० ॥

हे इन्द्र मृळ । मृळय । अस्मान् सुखय । जीवातुं जीवनीषधं च मह्यं दातुमिच्छ । तथा धियं बुद्धिं चोदय । क्षुतिविषयां कर्मविषयां वा प्रेरय । तीक्ष्णीकुरु । अयसो न धारामयोमयस्य खड्गादेर्धारामिव । सा यथा मृक्ष्मा तद्वत्सूक्ष्मविषयां धियं चोदयेत्यर्थः । किंच त्वायुस्त्वामात्मन इच्छन् इदमिदानीं यत्किंचनाहं वदामि समीचीनमसमीचीनं वा तज्जुषस्व । मा मां च देववंतं रक्षकैर्देवरूपेण कृधि । कुरु ॥ ॥ ३१ ॥

आयुष्कामेष्वामिन्द्रस्य चातुस्त्रातारमित्यनुवाक्या । सूचितं च । चातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं मा ते अस्त्रां सहसावन्परिष्टी । आ० २. १०. । इति ॥

चातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवेहवे सुहवं शूरमिन्द्रं ।

ह्रयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः ॥ ११ ॥

चातारं । इन्द्रं । अवितारं । इन्द्रं । हवेऽहवे । सुऽहवं । शूरं । इन्द्रं ।

ह्रयामि । शक्रं । पुरुऽहूतं । इन्द्रं । स्वस्ति । नः । मघऽवा । धातु । इन्द्रः ॥ ११ ॥

चातारं शत्रुभ्यः पालयितारमिन्द्रमाह्रयामि । तथावितारं कामिस्त्रर्षयितारमिन्द्रमाह्रयामि । हवे हवे सर्वेष्वहवनेषु सुहवं सुखेनाह्रातुं शक्यं शूरं शौर्यवतं शक्रं सर्वकार्येषु शक्रं पुरुहूतं पुरुभिर्बहुभिः पालनार्थमाहृतमेवविधमिन्द्रं ह्रयामि । आह्रयामि । एवमाहृतो मघवा धनवान् स इन्द्रः स्वस्थविनाशं नोऽस्त्रभ्यं धातु । ददातु । यद्वा । अस्त्राकं विदधातु ॥

इन्द्रः सुचामा स्ववाँ अवीभिः सुमृळीको भवतु विश्ववेदाः ।

बाधतां द्वेषो अभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ १२ ॥

इन्द्रः । सुऽचामा । स्वऽवान् । अवःऽभिः । सुऽमृळीकः । भवतु । विश्वऽवेदाः ।

बाधतां । द्वेषः । अभयं । कृणोतु । सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम् ॥ १२ ॥

सुचामा सुष्ठु चाता स्ववान्धनवान् स इन्द्रोऽवीभी रक्षणीः सुमृळीकः सुष्ठु सुखयिता भवतु । तथा च विश्ववेदाः सर्वधनः सर्वविद्वान्वा स इन्द्रो द्वेषो द्वेषुन् शत्रून् बाधतां । हिनस्तु । अभयं भयरहितं चास्माकं कृणोतु । करोतु । वयं च तत्प्रसादात्सुवीर्यस्य शोभनवीर्यस्य पतयः स्याम । भवेम ॥

तस्य वयं सुम॒तौ य॒ज्ञिय॒स्यापि भ॒द्रे सौम॒न॒से स्या॒म ।

स सु॒चामा॒ स्ववाँ॒ इन्द्रो॒ अस्मे आ॒रा॒श्चि॒द्वेषः॒ सनु॒तर्यु॒योतु ॥ १३ ॥

तस्य॑ । व॒यं । सु॒ऽम॒तौ । य॒ज्ञिय॒स्य । अपि॑ । भ॒द्रे । सौम॒न॒से । स्या॒म ।

सः । सु॒ऽचामा॑ । स्व॒ऽवान् । इन्द्रः॑ । अ॒स्मे इति॑ । आ॒रात् । चि॒त् । वेषः॑ । स॒नुतः॑ । यु॒योतु ॥ १३ ॥

यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य सुमतौ शोभनायामनुग्रहात्मिकायां बुद्धी वयं स्याम । तद्विषयभूता भवेम । तथा भद्रे कक्षाणे सौमनसे सुमनसो भावेऽपि तदीये स्याम । भवेम । स इन्द्रोऽस्मात्स्वनुग्रहात्मिकां बुद्धिं सौमनस्यं च करोत्वित्यर्थः । सुचामा सुष्ठु जाता स्ववान्धनवान् स इन्द्रश्चास्मे अस्मत् आराश्चित् दूरदेश एव द्वेषो द्वेषून् सनुतः । अंतर्हितनामितत् । अंतर्हितानुयोतु । पृथक्करोतु ॥

अ॒व॒ त्वे इ॒न्द्र प्र॒वतो॒ नोर्मि॒र्गिरो॒ ब्रह्मा॒णि नि॒युतो॑ ध॒वन्ते ।

उ॒रू न राधः॑ स॒र्वना॒ पुरु॒ण्यपो॒ गा व॒ज्रि॒न्युव॒से स॒मि॒न्द्रं ॥ १४ ॥

अ॒व॒ । त्वे इति॑ । इ॒न्द्र । प्र॒ऽव॒तः । न । ऊ॒र्मिः । गि॒रः । ब्रह्मा॒णि । नि॒ऽयु॒तः । ध॒व॒न्ते ।

उ॒रू । न । रा॒धः । स॒र्व॒ना । पु॒रू॒णि । अ॒पः । गाः । व॒ज्रि॒न् । यु॒व॒से । सं । इ॒न्द्रं ॥ १४ ॥

हे इन्द्र त्वे त्वां नियुतः स्तोतुर्गिर उक्थात्मिका वाचो ब्रह्माणि सामरूपाणि स्तोत्राणि चाव धवन्ते । अवगच्छति । तत्र दृष्टांतः । ऊर्मिर्जलसंघः प्रवतो न प्रवणदेशानिव । यथोक्त्वा तात्स्थलान्निम्नदेशं शीघ्रं गच्छति तद्वत् । नशब्दः समुच्चये । उरूणि वज्र राधो राधांसि च हविर्लक्षणानि धनानि पुरुणि बह्वनि सवना सवनानि बहवोऽभिषुताः सोमाश्च त्वामेवाभिगच्छति । हे वज्रिन् वज्रवन्तिन्द्र अपो वसतीवर्याख्या गा गोविकारान् शृतदध्यादीन् अपणार्थानिन्द्रं सोमांश्च सं युवसे । सम्यक् मिश्रयसि । त्वां यष्टुं वसतीवरीभिः रभिषुत्वा तं सोममाशिरादिभिः अपणद्रव्यैः संस्कुर्वतीत्यर्थः ॥

क इ॑ स्त॒वत्कः॑ पृ॒णात्को॒ यजा॒ते यदु॒ग्रमि॒न्म॒घवा॑ वि॒श्वहा॒वेत् ।

पा॒दा॒वि॒व प्र॒हर॑न्न॒न्यम॑न्यं कृ॒णोति॑ पू॒र्वम॑परं श॒ची॒भिः ॥ १५ ॥

कः॑ । इ॑ । स्त॒व॒त् । कः॑ । पृ॒णात् । कः॑ । य॒जा॒ते । यत् । उ॒ग्रं । इत् । म॒घ॒ऽवा॑ । वि॒श्वहा॑ । अ॒वेत् ।

पा॒दौ॒ऽइ॒व । प्र॒ऽहर॑न् । अ॒न्यं॒ऽअ॒न्यं । कृ॒णोति॑ । पू॒र्वं । अ॒परं । श॒ची॒भिः ॥ १५ ॥

कः स्तोतेमेनमिन्द्रं स्तवत् । सुयात् । स्तोतुं शक्नुयात् । को वा पृणात् । एनं प्रीणयेत् । कश्च यजाते । एनं हविर्भिर्यजेत । यवस्मादयं मघवा धनवानिन्द्र उग्रमिदुर्गुणमेव विश्वहा सर्वदावेत् आत्मानं वेत्ति जानाति सर्वदोय एव भवति तस्मात्कारणात् न कोऽप्येन स्तोतुं प्रीणयितुं यष्टुं वा शक्नोतीति भावः । इतोऽपि सुत्यादेरविषय इत्याह यस्मादयमिन्द्रः शचीभिरात्मीयाभिः प्रज्ञाभिः पूर्वं प्रथमभाविनं संतं स्तोतारमपरं पश्चाद्भाविनं चान्यमन्यं परस्परव्यतिहारेण कृणोति करोति । यः प्रथमभावी मुख्यः स्तोता तं जघन्यं करोति यश्च जघन्यः स्तोता तं मुख्यं करोति । तत्र दृष्टांतः । प्रहरन् पादाविव । यथा पादौ प्रहरन् मार्गे प्रक्षिपन् पुरुषः पूर्वं पादमपरं करोत्यपरं च पूर्वं तद्वत् । अतोऽपि कारणादिन्द्रः सुत्यादेरविषय इति भावः । एतदादिकेन पंचचैर्नेन्द्रस्थातिस्वातंत्र्यं प्रतिपाद्यते ॥ ॥ ३२ ॥

श्रू॒खे वी॒र उ॒ग्रमु॒ग्रं द॒मा॒यन्न॒न्यम॑न्यम॒तिने॒नीय॑मानः ।

ए॒ध॒मा॒न॒द्वि॒कु॒भय॑स्य॒ राजा॑ चोष्कू॒यते॒ वि॒श्व इ॒न्द्रो म॒नु॒ष्यान् ॥ १६ ॥

मृत्वे । वीरः । उयंऽउयं । दमऽयन् । अन्यंऽअन्यं । अतिऽनेनीयमानः ।
एधमानऽद्विद । उभयस्य । राजा । चोष्कूयते । विशः । इंद्रः । मनुष्यान् ॥ १६ ॥

अयमिन्द्रो वीरो वीर्यवानिति मृत्वे । श्रूयते । किं कुर्वन् । उयमुयमुनूणमुनूणं बलिनं शत्रुं प्रति दमायन् । दमः दमनं । बाधनमिच्छन् । अन्यमन्यं प्रथमं नेतव्यमन्यं पश्चान्नेतव्यं चान्यं पूर्वमपरं परस्परव्यतिहरिण स्रोतु-
नतिनेनीयमानोऽत्यंतं पुनः पुनर्नयन् । अपि चैधमानद्विद एधमानानां वर्धमानानामनुवृत्तां द्विष्टोभयस्य
दिव्यस्य पार्थिवस्य च धनस्य राजेश्वरोऽयमिन्द्रो विशो निवेशयितृन् स्वस्य परिचारकाङ्गानुष्ठानं चोष्कूयते ।
रक्षणार्थं पुनः पुनराह्वयति ॥

परा पूर्वेषां सख्या वृणक्ति वितर्तुराणो अपरेभिरेति ।
अनानुभूतीरवधून्वानः पूर्वीरिंद्रः शरदस्तर्तरीति ॥ १७ ॥
परा । पूर्वेषां । सख्या । वृणक्ति । विऽतर्तुराणः । अपरेभिः । एति ।
अननुऽभूतीः । अवऽधून्वानः । पूर्वीः । इंद्रः । शरदः । तर्तरीति ॥ १७ ॥

अयमिन्द्रः पूर्वेषां पूर्वभावनां प्रशस्तानां कर्मणां कुर्वतां पुरुषाणां सख्या सखित्वानि परा वृणक्ति । वर्ज-
यति । अपि च वितर्तुराणस्तान् हिंसन् अपरेभिरपरैरमुखैरप्रशस्तरपि कर्मानुष्ठातृभिरिति । सख्यं प्राप्नोति ।
तथानानुभूतीरपरिचरणाः प्रजा अवधून्वानः परित्यजन् पूर्वोर्बह्वीः शरदः संवत्सरानयमिन्द्रस्तर्तरीति । भृश-
मतिक्रामति । स्रोतुभिः सह सख्यं कुर्वन् चिरकालं वसतीत्यर्थः ॥

रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।
इंद्रो मायाभिः पुरुषं ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश ॥ १८ ॥
रूपंऽरूपं । प्रतिऽरूपः । बभूव । तत् । अस्य । रूपं । प्रतिऽचक्षणाय ।
इंद्रः । मायाभिः । पुरुऽरूपः । ईयते । युक्ताः । हि । अस्य । हरयः । शता । दश ॥ १८ ॥

अयमिन्द्रः प्रतिरूपो रूपाणां प्रतिनिधिः सन् रूपं रूपं तत्तदग्न्यादिदेवतास्वरूपं बभूव । प्राप्नोति ॥ भू-
प्राप्ताविति धातुः ॥ इंद्रः स्वमाहात्म्येन तत्तद्देवतारूपो भवतीत्यर्थः । अस्य चेंद्रस्य तत्प्राप्तमग्न्यादिदेवतास्व-
रूपं प्रतिचक्षणाय प्रतिनियतदर्शनायायमप्रियं विष्णुरयं रुद्र इत्येवमसंकीर्णदर्शनाय भवति । अपि चाय-
मिन्द्रो मायाभिः ॥ ज्ञाननामैतत् ॥ ज्ञानैरात्मीयैः संकल्पैः पुरुषो बह्वविधशरीरः सन् ईयते । बह्वन्यजमानान्
गच्छति । ननु द्वावेवास्याश्चावेकश्च रथः कथमनेन युगपद्बहून् गच्छतीत्यत आह । अखेंद्रस्य हरयोऽस्या युक्ता
रथे योजिताः शता दश सहस्रसंख्याका अपरिमिताः संति । हि यस्मादेवं तस्माद्बह्वशरीराणि स्वीकृत्य
युगपद्बहिष्मतो यजमानान् गच्छतीत्यर्थः ॥ अन्ये मन्यन्ते । इदि परमैश्वर्य इत्यस्य धातोरर्थानुगमादिंद्रः पर-
मात्मा । स चाकाशवत्सर्वगतः सदानंदरूपः । स एवोपाधिभिरंतःकरणीः प्रतिशरीरमवच्छिन्नः सन् जीवास्मिति
व्यपदिश्यते । स एवानादिमायाशक्तिभिर्विद्यदादिजगदात्मना विवर्तते शब्दादिविषयहरणशीला इन्द्रियवृत्त-
यश्च तेनैव संबद्धाः । एतत्सर्वं तस्य परमात्मनो यद्वास्तवं रूपं तस्य दर्शनायेति । अयमर्थोऽनया प्रतिपाद्यते ।
रूपं रूपं । रूप्यत इति रूपं शरीरादि । प्रतिशरीरं चिद्रूपः सर्वगतः परमात्मा प्रतिरूपः प्रतिबिम्बरूपः सन्
सर्वाणि शरीराणि बभूव । प्राप्नोत् । तच्च प्राप्तं प्रतिबिम्बरूपमस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय प्रतिनियता-
कारस्य दर्शनाय भवति । स चेंद्रः परमेश्वरो मायाभिर्मयाशक्तिभिः पुरुषो विद्यदादिभिर्बह्वविधरूपैरुपेतः
सन् ईयते । चेष्टते । एतदप्यस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय भवति । अस्य च दश शता सहस्रसंख्याका हरय
इन्द्रियवृत्तय युक्ता विषयग्रहणायोद्युक्ताः संति । तदप्यस्य वास्तवरूपस्य दर्शनाय भवतीति । एवं स्थूलसूक्ष्म-
शरीरयोर्विद्यदादिमहाप्रपञ्चस्य च तत्त्वज्ञानहेतुत्वमनया प्रत्यपादीति ॥

युजा॒नो ह॒रिता॒ रथे॒ भूरि॒ त्वष्टे॒ह रा॑जति ।

को वि॒श्वाहा॑ द्विष॒तः पक्ष॑ आस॒त उ॒तासी॑नेषु सूरिषु ॥१९॥

युजा॒नः । ह॒रिता॑ । रथे॑ । भूरि॑ । त्वष्टा॑ । इ॒ह । रा॒जति॒ ।

कः । वि॒श्वाहा॑ । द्विष॒तः । पक्षः॑ । आ॒सते॒ । उ॒त । आसी॑नेषु । सूरिषु ॥१९॥

हरिता हरितावन्धौ रथे युजानो युञ्जन् त्वष्टा दीप्त इन्द्र इह वैलोकी भूरि भूरिषु बह्वेषु प्रदेशेषु राजति । दीयते । उतापि च सूरिषु क्षीतृष्वस्माद्दृशेष्वासीनेषु सत्सु विश्वाहा सर्वदेन्द्रादन्यः को नाम द्विषतः शत्रोः पक्षः पाचको बाधकः सन् आसते । आस्ते । इन्द्र एव सर्वदा शत्रून्बाधत इत्यर्थः । यद्वा । पक्ष इति सकारान्तं समीपवचनं । इन्द्रादन्यः को नाम द्विषतः शत्रोः समीप आसते । आस्ते । इन्द्र एव निर्भयः सन् शत्रुसमीपे स्थातुं शक्नोतीति भावः ॥

अ॒गव्यू॒ति स्ने॒त्रमा॒गन्म॒ देवा॒ उ॒र्वी स॒ती भूमि॑रंहू॒रणा॑भूत् ।

बृह॑स्पते॒ प्र चि॑कित्सा॒ गवि॑ष्टावि॒त्या स॒ते ज॒रिच॑ ई॒द्र पंथा॑ ॥२०॥

अ॒गव्यू॒ति । स्ने॒त्रं । आ॒ । अ॒गन्म॒ । दे॒वाः । उ॒र्वी । स॒ती । भूमिः॑ । अ॒हू॒रणा॑ । अ॒भूत् ।

बृह॑स्पते । प्र । चि॒कित्स॒ । गोऽइ॒ष्टौ । इ॒त्या । स॒ते । ज॒रि॒चे । इ॒न्द्र । पंथा॑ ॥२०॥

अत्रोक्तं । अरन्ध्रे निर्जने गर्गो देवान् भूमिं बृहस्पतिं । इन्द्रं चास्मात्स्वरक्षार्थमुवा मार्गं श्रुतोऽनयेति ॥ अगव्यूतीत्यत्र देवान् पादे भूमिमथोत्तरि । बृहस्पतिं तृतीये तु इन्द्र एवोत्तमे स्तुत इति च ॥ हे देवा अगव्यूत्य-गोचरं गोसंचाररहितं निर्जनं क्षेत्रं देशमागन्म । आगताः स्मः । अतो मां रक्षति शेषः । उर्वी विस्तीर्णा सती भूमिश्चाङ्हरणा । अंहव आहंतारो दस्यवः । तेषां रमणा रमयिष्यभूत् । भवति । अस्मान्तः सापि रक्षतु । हे बृहस्पते त्वं गविष्टौ गवामन्वेष्टेण उपाये प्र चिकित्स । प्रवेदय । इत्येत्यमनेन प्रकारेण सते भवते दुःखमनुभवते जरिचे स्तोत्रे मह्यं हे इन्द्र पंथां पंथानं मार्गं प्र चिकित्स । प्रज्ञापय ॥ ॥३३॥

दि॒वेदि॒वे स॒दृशी॑र॒न्यम॑र्धं कृ॒ष्णा अ॒सेध॑द॒प स॒द्यनो॑ जाः ।

अ॒ह॒न्दा॒सा वृष॑भो व॒स्रय॑न्तो॒दव्र॑जे व॒र्चिनं॑ शं॒बरं॑ च ॥२१॥

दि॒वेऽदि॒वे । स॒दृशीः॑ । अ॒न्यं । अ॒र्धं । कृ॒ष्णाः । अ॒सेध॑त् । अ॒प । स॒द्यनः॑ । जाः ।

अ॒ह॒न् । दा॒सा । वृष॑भः । व॒स्रऽय॑न्ता । उ॒दऽव्र॑जे । व॒र्चिनं॑ । शं॒बरं॑ । च ॥२१॥

अयमिन्द्रः सद्यनः सदानात्स्वकीयादंतरिक्षैकदेशात्स्थानाज्जा जायमानः सूर्यात्मना प्रादुर्भवन् सदृशीस्तु-ल्यरूपाः कृष्णाः कृष्णावर्णा रात्रीर्दिवे दिवे प्रतिदिवसमपासेधत् । निवर्तयति । किमर्थं । अन्यमर्धमहरर्धमपरं भागं प्रकाशयितुं । अहोरात्रात्मकस्य दिवसस्य हि रात्रिरैको भागः । अपि च वृषभो वर्षयिता स इन्द्रो दासा दासावुपपद्यितारो यज्ञकर्मणां वस्रयन्ता । वस्रं निवासहेतुभूतं धनं । तदिच्छन्ती वर्चिनं शंबरं चैतत्संज्ञावसुरावुदव्रजे । उदकानि व्रजत्यस्मिन्नित्युदव्रजो देशविशेषः । तस्मिन्नहन । हतवान् ॥

प्र॒स्तो॒क इ॒न्नु रा॒धस॑स्त इ॒न्द्र द॑श॒ कोश॑यी॒र्दश॑ वा॒जिनो॑ऽदात् ।

दि॒वोदा॒साद॑तिथि॒ग्वस्य॑ रा॒धः शं॒बरं॑ व॒सु प्र॒त्यग्र॑भीष॒म ॥२२॥

प्र॒ऽस्तो॒कः । इ॒त् । नु । रा॒धसः॑ । ते । इ॒न्द्र । द॑श । कोश॑यीः । द॑श । वा॒जिनः॑ । अ॒दात् ।

दि॒वःऽदा॒सात् । अ॒ति॒थि॒ऽग्वस्य॑ । रा॒धः । शं॒बरं॑ । व॒सु । प्र॒ति । अ॒ग्र॒भीष॒म ॥२२॥

एतदाद्यासु चतसृषु खंजयपुत्रस्य प्रसोक्तस्य राज्ञो दानस्तुतिः । स एव दिवोदासोऽश्वथोऽतिथिन् इति चाख्ययति । हे इंद्र ते तव राधस आराधयितुः स्तोतुः ॥ चतुर्थर्थे षष्ठी ॥ त्वां सुवते महां गर्गाय प्रसोक्तो राजा दश कोशयीः सुवर्णपूर्णादशसंख्याकान् कोशान्दश वाजिनोऽश्वांसु नु विप्रमदात् । प्रायच्छत् । इदिति पूरणः । वयं च तस्माद्विवोदासादेतत्संज्ञात्प्रसोक्तादसु धनं प्रत्ययमीप्सु । प्रतिगृहीतवन्तः । कीदृशं । अतिथिन्वस्य तस्यैव प्रसोक्तस्य स्वभूतं राधो राधकं शंवरं शंवरदसुरादागतं । शंवरं हत्वा त्वया दत्तं तदीयमित्यर्थः ॥

दशान्दश कोशान्दश वस्त्राधिभोजना ।

दशो हिरण्यपिंडान्दिवोदासादसानिषं ॥२३॥

दश । अश्वान् । दश । कोशान् । दश । वस्त्रा । अधिभोजना ।

दशो इति । हिरण्यपिंडान् । दिवःदासात् । असानिषं ॥२३॥

दश दशसंख्याकान्श्वान् दशसंख्याकान् हिरण्यपूर्णान् कोशानधिभोजना । भोजनमिति धननाम । अधिकं धनं येषां मूल्यं । तादृशानि दशसंख्यानि वस्त्राणि च दशो दश च दशसंख्याकांश्च हिरण्यपिंडान् सुवर्णपिंडानेतान् सर्वान्दिवोदासात्प्रसोक्तादहमसानिषं । समभजं । लब्धवानस्मि ॥

दश रथान्प्रष्टिमतः शतं गा अथर्वभ्यः । अश्वथः पायवेऽदात् ॥२४॥

दश । रथान् । प्रष्टिमतः । शतं । गाः । अथर्वभ्यः । अश्वथः । पायवे । अदात् ॥२४॥

दश दशसंख्याकान् प्रष्टिमतः । प्रष्टिस्त्रिपद आधारः । तद्वद्वहंतीति प्रष्टयोऽश्वाः । तद्युक्तान्नथान् शतं शतसंख्याका गाश्चाथर्वभ्योऽथर्वगोत्रेभ्य ऋषिभ्यः पायवे भरद्वाजपुत्रायैतत्संज्ञायास्मद्भावे चाश्वथोऽश्ववानेतत्संज्ञः प्रसोक्तोऽदात् । दत्तवान् ॥

महि राधो विश्वजन्मं दधानान्भरद्वाजान्सार्वज्यो अभ्ययष्ट ॥२५॥

महि । राधः । विश्वजन्मं । दधानान् । भरद्वाजान् । सार्वज्यः । अभि । अभ्ययष्ट ॥२५॥

विश्वजन्मं सर्वजनहितं महि महद्वाधो धनं दधानान्धारयतो भरद्वाजान् भरद्वाजपुत्रानस्मान् सार्वज्यः खंजयपुत्रः प्रसोक्तोऽभ्ययष्ट । अपूजयत् ॥ ॥३४॥

वनस्पते इत्येषा रथारोहणे विनियुक्ता । सूत्रितं च । वनस्पते वीड्वंगो हि भूया इत्येतयान्यान्वपि वानस्पत्यानि । आ० गृ० २. ६. ५. इति ॥

वनस्पते वीड्वंगो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।

गोभिः संनद्धो असि वीळ्यस्वास्थाता ते जयतु जेतानि ॥२६॥

वनस्पते । वीळुऽञ्जगः । हि । भूयाः । अस्मत्सखा । प्रतरणः । सुवीरः ।

गोभिः । संनद्धः । असि । वीळ्यस्व । आऽस्थाता । ते । जयतु । जेतानि ॥२६॥

हे वनस्पते वनस्पतिविकार रथ त्वं वीड्वंगो दृढावयवो भूयाः । भव । अस्मत्सखा वयं सखायो यस्य स तादृशश्च भव । प्रतरणः प्रवर्धयिता सुवीरः शोभनैर्वीरैः शूरभटैः पुत्रादिभिर्वा युक्तश्च भव । अपि च त्वं गोभिर्गोविकारैश्चर्मभिः संनद्धोऽसि । सम्यग्बद्धो भवसि । तादृशस्त्वं वीळ्यस्व । अस्मान्दृढीकुरु । ते तवास्थाता त्वय्यवस्थितो रथो च जेतानि जेतव्यानि शत्रुसैन्यानि जयतु ॥

दिवस्पृथिव्याः पर्योजं उद्धृतं वनस्पतिभ्यः पर्याभृतं सहः ।

अपामोज्मानं परि गोभिरावृतमिंद्रस्य वज्रं हविषा रथं यज ॥ २७ ॥

दिवः । पृथिव्याः । परि । ओजः । उतऽभृतं । वनस्पतिऽभ्यः । परि । आऽभृतं । सहः ।

अपां । ओज्मानं । परि । गोभिः । आऽवृतं । इंद्रस्य । वज्रं । हविषा । रथं । यज ॥ २७ ॥

दिवो बुल्लोकात्पृथिव्या भूमेऽधोऽवृतमुद्धृतं सारत्वेनोपात्तं यदोजो बलमसि तद्रूपं । वनस्पतिविकारत्वा-
द्रथस्य । वनस्पतयो हि पृथिव्याः सारभूताः ते च दुसंबंधिभिर्बुद्धैः प्रवृद्धाः । अतो रथस्य लोकद्वयसारत्वमु-
पपन्नं ॥ परि पंचम्यर्थानुवादी ॥ अपि च वनस्पतिभ्यो वृक्षेभ्यः । परि पूर्ववत् । आभृतमाहृतं सहो बलरूपमपा-
मुदकानामोज्मानं प्रेरकं । यद्वा । ओज्मा वेगः । अपां वेग इव वेगवंतं गोभिर्गोविकारिश्चर्मभिः परि परित
आवृतमावेष्टितमिंद्रस्य वज्रं वज्रैकदेशं । श्रूयते हि । इंद्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् स वेधा व्यभवत् वज्रसृतीयं
रथसृतीयं धूपसृतीयमिति । एवंगुणविशिष्टं रथं हविषा पुरोडाशादिना हे अध्वर्यो यज ॥ नूनमेषोत्तरा च
रथदेवस्य हविषो याज्यानुवाक्ये सिंगादवगंतव्ये ॥

इंद्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः ।

सेमां नो हव्यदातिं जुषाणो देव रथ प्रति हव्या गृभाय ॥ २८ ॥

इंद्रस्य । वज्रः । मरुतां । अनीकं । मित्रस्य । गर्भः । वरुणस्य । नाभिः ।

सः । इमां । नः । हव्यऽदातिं । जुषाणः । देव । रथ । प्रति । हव्या । गृभाय ॥ २८ ॥

यो रथ इंद्रस्य वज्र उक्तप्रकारेण वज्रैकदेशो मरुतामेतत्संज्ञानां देवगणानामनीकमग्रभूतं तद्वच्छीघ्रगामी
मित्रस्याहरभिमानिनो देवस्य गर्भो गर्भवदंतर्वर्तमानः । अहनि हि रथः संचरति । वरुणस्य राज्यभिमानि-
देवस्य नाभिर्नाभिस्थानीयः । नाभिर्यथा देहमध्ये नैश्चलेनावतिष्ठते तद्वद्वाची क्वाचिदेव स्थितः । हे देव
द्योतमान रथ य उक्तगुणः स तादृशस्त्वमिमां नोऽस्मदीयां हव्यदातिं हविर्दानवतीं यागक्रियां जुषाणः
सेवमानः सन् हव्या हव्यान्वस्मदीयानि हवीषि प्रति गृभाय । प्रतिगृहाण ॥

परिण तृचेन संयामे दुंदुभिरभिमर्शनीयः । सूत्रितं च । उप आसय पृथिवीमुत द्यामिति तृचेन दुंदुभि-
मभिमृशेत् । आ० गृ० ३. १२. १७. । इति ॥

उप आसय पृथिवीमुत द्यां पुरुचा ते मनुतां विष्टितं जगत् ।

स दुंदुभे सजूरिंद्रेण देवैर्दूराद्वीयो अप सेध शचून् ॥ २९ ॥

उप । आसय । पृथिवीं । उत । द्यां । पुरुऽचा । ते । मनुतां । विऽस्थितं । जगत् ।

सः । दुंदुभे । सऽजूः । इंद्रेण । देवैः । दूरात् । दवीयः । अप । सेध । शचून् ॥ २९ ॥

हे दुंदुभे पृथिवीमुतापि च द्यां दिवमुप आसय । आत्मीयेन जयघोषेणाश्वासय । यथा लोकद्वयं त्वदीयेन
शब्देनापूरितं भवति तादृशं शब्दं कुर्वित्यर्थः । अपि च विस्थितं विशेषेण स्थितं जगत् स्थावरं जंगमं चोभयविधं
प्राणिजातं ते त्वदीयं शब्दं पुरुचा बद्ध्वा मनुतां । मन्यतां । जानातु । हे दुंदुभे स त्वमिंद्रेणाद्यैर्देवैश्च सजूः
सह दूराद्वीयो दूरादपि दूरतरं शचून्वस्मदीयानप सेध । अपगमय । अत्र निरुक्तं । दुंदुभिरिति शब्दानु-
करणं द्रुमो भिन्न इति वा दुंदुभ्यतेर्वा स्थावधकर्मणः । नि० ९. १२. । इत्यादि ॥

आ क्रंदय बलमोजो न आ धा निः एनिहि दुरिता बाधमानः ।

अप प्रोथ दुंदुभे दुच्छुना इत इंद्रस्य मुष्टिरसि वीळयस्व ॥ ३० ॥

आ । क्रंदय । बलं । ओजः । नः । आ । धाः । निः । स्तनिहि । दुः । इता । बाधमानः ।

अप । प्रोथ । दुंदुभे । दुच्छुनाः । इतः । इंद्रस्य । मुष्टिः । असि । वीळयस्व ॥ ३० ॥

हे दुंदुभे आ क्रंदय । अस्मच्छूजोदय । बलं सेनारूपमोजः शरीरबलं च नोऽस्मभ्यमा धाः । आधिहि । प्रयच्छ । तथा दुरिता दुरितानि दुर्गमनानि बाधमानो हिंसस्त्वं निः स्तनिहि । नितरां शब्दं कुरु ॥ स्तन शब्द इति धातुः ॥ हे दुंदुभे दुच्छुना अस्मद्दुःखहेतुभूतं शुनं सुखं यासां तादृशीः शत्रुसेना इतोऽस्मात्स्थानादप्यप्रोथ । बाधस्व । त्वं चंद्रस्य मुष्टिरसि । मुष्टिरिव शत्रूणां हंता भवसि । अतोऽस्मान्वीळयस्व । दृढीकुरु ॥

आमूरज प्रत्यावर्तयेमाः केतुमहुंदुभिर्वावदीति ।

समश्वपणाश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयंतु ॥ ३१ ॥

आ । अमूः । अज । प्रतिऽआवर्तय । इमाः । केतुऽमत् । दुंदुभिः । वावदीति ।

सं । अश्वऽपणाः । चरन्ति । नः । नरः । अस्माकं । इंद्र । रथिनः । जयंतु ॥ ३१ ॥

अस्याः पूर्वाधो दुंदुभिदेवत्य उत्तरार्धश्चंद्रः । यद्वा । उभावप्यर्धर्चविंद्रौ । हे इंद्र अमूः शत्रुषु स्थितास्ता गा आज । अस्मान्प्रत्यागमय । इमा अस्मदीया गाः शत्रुभिर्जिघृक्षिताः प्रत्यावर्तय । प्रतिनिवर्तय । अयं च दुंदुभिः केतुमत् प्रज्ञानवत् यथा सर्वैर्ज्ञायते तथा वावदीति । भृशं शब्दं करोति । अश्वपणा अश्वपतना अश्ववाहाश्च नोऽस्मदीयाश्च नरः पुरुषाः सं चरन्ति । शत्रुभिर्युध्यमाना वर्तन्ते । तथा सति हे इंद्र अस्माकं रथिनो रथाच्छ्रुताः पुरुषाः शत्रून् जयंतु ॥ ॥ ३५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अष्टाष्टमाध्याय आरभ्यते । षष्ठमंडलस्य चतुर्थेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि व्याख्यातानि । यज्ञायज्ञिति द्वाविंशत्यृचं पंचमं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्षं । अचानुकम्यते । यज्ञायज्ञा द्वाधिका शंयुस्तृणपाणिकं पृश्निमूक्तं प्रगाथी बृहती महासतोबृहती महाबार्हतबार्हतौ प्रगाथावित्यामेत्यः काकुभः प्रगाथः पुरउष्णिग्बृहस्पतिजगतीति मास्त्वोऽत्यास्तिस्रो वासां सिंगोक्तदेवताः काकुभः प्रगाथः पुरउष्णिग्बृहतीति पीप्प्ल्यो बृहती महाबृहती यवमध्यात्वनुपुष्यावाभूम्योर्वा पृश्नेर्वेति । यज्ञायज्ञा व इत्येषा बृहती । तृतीयो द्वादशक इति तल्लक्षणसद्भावात् । द्वितीया सतोबृहती । अयुजौ जागती सतोबृहतीत्युक्तलक्षणेपेतत्वात् । तृतीयाचतुर्थी बृहतीसतोबृहती पंचमी बृहती षष्ठी महासतोबृहती । अष्टाचरास्त्रयः पादा द्वादशाचरा द्वौ पादौ सा महासतोबृहती । सप्तमी महाबृहती । अष्टाचरास्त्रयः पादा एको द्वादशाचरः सा महाबृहती । अष्टमी महासतोबृहती । अष्टिगस्त्रयो द्वौ जागती सा महासतोबृहती । नवमी बृहती दशमी सतोबृहती । एता दशापिदेवत्याः । एकादशी ककुप । मध्यमो यदि द्वादशाचर उभयतोऽष्टकी द्वौ पादौ सा ककुप । द्वादशी

सतोबृहती चयोदशी पुरउष्णिक् । आबो जागतो द्वितीयतृतीयौ गायत्री सा पुरउष्णिक् । चतुर्दशी बृहती पंचदशतिजगती द्वापंचाशदशरा । एकादशाद्याः पंच मरुदेवताकाः । चयोदशादीनां तिष्ठणां लिंगोक्ता इंद्रादयो वा देवताः । षोडशी ककुप सप्तदशी सतोबृहत्पष्टादशी पुरउष्णिगेकोनविंशी बृहती । षोडशादीनां चतस्रणां पूषा देवता । विंशी बृहत्केकविंशी यवमध्या महाबृहती । आबो द्वावष्टकौ तृतीयो द्वादशकश्चतुर्थपंचमावष्टकौ सा यवमध्या महाबृहती । विंशैकविंशोः पृश्निमूक्तमित्युक्तत्वात्सहतां माता पृश्निर्देवता । द्वाविंशगुष्टप । स चापि पृश्निदेवत्या द्वावाभूमिदेवत्या वा ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः । आपिमास्ते यज्ञायज्ञा व इत्ययं स्तोत्रियप्रगाथः । सूचितं च । यज्ञायज्ञा वो अग्रये देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथी स्तोत्रियानुरूपो । आ० ५. २०. इति ॥

यज्ञायज्ञा वो अग्रये गिरागिरा च दक्षसे ।

प्रप्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषं ॥ १ ॥

यज्ञाऽयज्ञा । वः । अग्रये । गिराऽगिरा । च । दक्षसे ।

प्रऽप्र । वयं । अमृतं । जातवेदसं । प्रियं । मित्रं । न । शंसिषं ॥ १ ॥

हे स्तोतारो वो यूयं यज्ञा यज्ञा यज्ञे यज्ञे सर्वेषु यागेषु दक्षसे प्रवृद्धायाग्रये गिरा गिरा स्तुतिरूपया वाचा वाचा स्तोत्रं कुरुतेति शेषः । चशब्दो भिन्नक्रमो व इत्यस्मात्परो द्रष्टव्यः । यूयं च स्तोत्रं कुरुत । वयमपि तमपि प्र शंसिषं ॥ प्रसमुपोदः पादपुरण इति प्रशब्दस्य द्विरुक्तिः पादपुरणार्था । व्यत्ययेनैकवचनं । क्वांदसो लुङ् ॥ प्रशंसाम । कीदृशं । अमृतं मरणरहितं जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा मित्रं न सखिभूतमिव प्रियमनुकूलं ॥ यद्वा । व्यत्ययेन त्वमित्यस्य वसादेशः । अग्रय इति च कर्मणि चतुर्थी । क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वात् । चशब्दश्चमिति निपातश्चेदर्थे वर्तते । दक्षस इति च दक्षवृद्धिकर्मणोऽंतर्भावितव्यर्थाकृति रूपं । चणा योगात् निपातैर्यद्यदिहतेति निघातप्रतिषेधः ॥ तत्रायमर्थः । हे स्तोतस्त्वं यज्ञे यज्ञ इममग्रं गिरा गिरा स्तुत्या दक्षसे च वर्धयसि चेत् वयमप्यमृतत्वादिगुणकं तं प्रशंसाम ॥

उज्जो नपातं स हिनायमस्मयुर्दाशेम हव्यदातये ।

भुवद्वाजेष्वविता भुवद्बृध उत चाता तनूनां ॥ २ ॥

उज्जः । नपातं । सः । हिन । अयं । अस्मऽयुः । दाशेम । हव्यऽदातये ।

भुवत् । वाजेषु । अविता । भुवत् । बृधः । उत । चाता । तनूनां ॥ २ ॥

उज्जोऽन्नस्य बलस्य वा नपातं पुत्रं प्र शंसिषमित्यनुषंगत् प्रशंसामित्यर्थः । हिनेति निपातद्वयसमुदायो हीत्यस्यार्थः । स खल्वयमपिरस्ययुरस्यान्कामयमानो भवति । वयं च हव्यदातये हव्यानां हविषां देवेभ्यो दात्रे तस्मा अग्रये दाशेम । हवींषि दद्याम । स चापिर्वाजेषु संप्रामेष्वविता रक्षिता वृधो वर्धकश्चास्माकं भुवत् । भवतु । उतापि च तनूनां तनयानामस्त्युच्चाणां च चाता रक्षिता भवतु ॥

वृषा ह्यग्रे अजरो महान्विभास्यर्चिषा ।

अजस्रेण शोचिषा शोष्नुचच्छुचे सुदीतिभिः सु दीदिहि ॥ ३ ॥

वृषा । हि । अग्रे । अजरः । महान् । विऽभासि । अर्चिषा ।

अजस्रेण । शोचिषा । शोष्नुचत् । शुचे । सुदीतिभिः । सु । दीदिहि ॥ ३ ॥

हे अग्ने वृषा वर्षिता कामानां वृष्टेः कर्ता वाजरो जरारहितो महान् गुह्यैरधिक एवंभूतस्त्वमर्चिषा दीप्त्या विभासि हि । विशेषेण प्रकाशसे खलु । हे शुचे दीप्ताग्ने अजस्रेणाविच्छिन्नेन शोचिषा तेजसा शोभुषत् भृशं दीप्यमानस्त्वं सुदीप्तिभिः सुदीप्तिभिः सु दीदिहि । सुष्टुस्मान्दीपय । प्रकाशय ॥

म॒हो दे॒वान्यज॑सि॒ यस्या॑नु॒षक्त॒व॒ क्रत्वो॑त॒ दंस॑ना ।

अ॒र्वाचः॑ सीं॒ कृणु॑ह्य॒ग्नेऽव॑से॒ रास्व॒ वाजो॑त॒ वंस्व ॥ ४ ॥

म॒हः । दे॒वान् । यज॑सि । य॒स्यि । आ॒नुष॑क् । त॒व । क्र॒त्वा । उ॒त । दंस॑ना ।

अ॒र्वाचः॑ । सीं । कृ॒णुहि॑ । अ॒ग्ने । अ॒वसे॑ । रास्व । वा॒जा । उ॒त । वंस्व ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं महो महतो देवान्यजसि । यजमानानां यज्ञे हविर्भिः पूजयसि । अतोऽस्माकमपि यज्ञ आनुषक् अनुषक्तं संततं यथा भवति तथा यसि । तान्देवान्यज । तदर्थं तव क्रत्वा प्रज्ञयोतापि च दंसना कर्मणा च । सीमिति परियहार्थीयः । तान् सर्वान्देवानर्वाचोऽस्मादभिमुखान् कृणुहि कुर्ववसेऽस्माद्रक्षणार्थं । तथा वाजा वाजान् हविर्लक्षणाग्न्यान्नाग्निं रास्व । तेभ्यो देवेभ्यो देहि । उतापि च त्वमपि वंस्व । तुभ्यं प्रत्तानि हवींषि संभजस्व ॥

य॒मापो॑ अ॒द्रयो॑ वना॒ गर्भ॑मृ॒तस्य॑ पिप्र॑ति ।

सह॑सा॒ यो म॑थि॒तो जा॑यते॒ नृभिः॑ पृथि॒व्या अ॒धि सा॑न॒वि ॥ ५ ॥

यं । आ॒पः । अ॒द्रयः॑ । वना॑ । गर्भ॑ । अ॒मृत॑स्य । पिप्र॑ति ।

सह॑सा । यः । म॒थितः॑ । जा॑यते । नृ॒भिः । पृथि॒व्याः । अ॒धि । सा॑न॒वि ॥ ५ ॥

आपो वसतीवर्थाख्या अद्रयो यावाणो वना वनानि काष्ठानि च ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा गर्भं गर्भवदंतर्वर्तमानं यमपिं पिप्रति पूरयति । यद्वा । आपः समुद्रिया अद्रयो मेघा वनान्यरण्यानि च ऋतस्य गर्भं वाडववैद्युतदावरूपेण वर्तमानं यमपिं पिप्रति पूरयति । यज्ञापिर्नृभिर्नृतुभिर्कृत्वग्भिः सहसा बलेन मथितः सन् पृथिव्या अधि भुमेरपरि सानवि समुच्छित उत्कृष्टे देवयजनदेशे जायते प्रादुर्भवति स त्वं वंस्वेत्यन्वयः । यद्वा । यः प्रप्रावित्यनया संबंधः ॥ ॥ ५ ॥

आ॒ यः प॒प्रौ भा॒नुना॑ रो॒दसी॑ उ॒भे धू॒मेन॑ धाव॑ते दि॒वि ।

ति॒रस्त॑मो॒ ददृ॑श॒ ऊर्म्या॑स्वा श्या॒वास्वरू॑षो वृषा श्या॒वा अ॒रूषो॑ वृषा ॥ ६ ॥

आ । यः । प॒प्रौ । भा॒नुना॑ । रो॒दसी॑ इति । उ॒भे इति । धू॒मेन॑ । धा॒वते॑ । दि॒वि ।

ति॒रः । तमः॑ । द॒दृशे॑ । ऊ॒र्म्या॑सु । आ । श्या॒वासु॑ । अ॒रूषः॑ । वृषा॑ । आ । श्या॒वाः ।

अ॒रूषः॑ । वृषा॑ ॥ ६ ॥

योऽपिर्भागुना दीप्त्योमे रोदसी यावापृथिव्यावा प्रप्रा आपूरयति स धूमेन दिव्यंतरिक्षे धावति । गच्छति । धूमो हि मेघात्मना परिणतः सन् अंतरिक्षे गच्छति । कार्यकारणयोरभेदविवक्षया तन्नमनमपावुपचर्यते । अपि चायमक्षय्य आरौचमानो वृषा वर्षिता कामानामेवंगुणकोऽपिः श्यावासु श्याववर्णासु कृष्णासु र्म्यासु । रात्रिनामितत् । निशासु तमोऽंधकारं तिरस्कृत्वा समंताद्दृशे । दृश्यते । श्यावाः श्याववर्णा रात्रीन्नातिष्ठति । अरूषो वृषेति पुनरक्तिरादरार्था पादपूरणार्था वा ॥

बृहद्भिरग्रे अर्चिभिः शुक्रेण देव शोचिषा ।

भरद्वाजे समिधानो यविष्ठ्य रेवन्नः शुक्र दीदिहि द्युमत्पावक दीदिहि ॥ ७ ॥

बृहत्ऽभिः । अग्रे । अर्चिऽभिः । शुक्रेण । देव । शोचिषा ।

भरत्ऽवाजे । संऽधानः । यविष्ठ्य । रेवत् । नः । शुक्र । दीदिहि । द्युऽमत् । पावक । दीदिहि ॥ ७ ॥

हे देव दानादिगुणयुक्त यविष्ठ्य युवतम शुक्र दीप्तये शुक्रेण निर्मलेन शोचिषा तेजसा भरद्वाजेऽस्मन्ना-
तरि समिधानः समिध्यमानस्त्वं बृहद्भिर्महद्भिरर्चिभिल्लेजोभिर्नोऽस्मदर्थं रेवन्नयुक्तं यथा भवति तथा दी-
दिहि । दीप्यस्व । तथा पावक हे शोधकायै द्युमत् द्योतमानेन च युक्तं यथा भवति तथा दीदिहि । दीप्यस्व ॥

विश्वासां गृहपतिर्विशामसि त्वमग्रे मानुषीणां ।

शतं पूर्भिर्येविष्ठ पाह्यंहसः समेद्धारं शतं हिमाः स्तोतृभ्यो ये च ददति ॥ ८ ॥

विश्वासां । गृहऽपतिः । विशां । असि । त्वं । अग्रे । मानुषीणां ।

शतं । पूऽभिः । यविष्ठ । पाहि । अंहसः । संऽएद्धारं । शतं । हिमाः । स्तोतृऽभ्यः । ये । च । ददति ॥ ८ ॥

हे अग्रे त्वं मानुषीणां मनोरपत्यभूतानां विश्वासां सर्वासां विशां प्रजानां गृहपतिरसि । गृहस्वामी भवसि ।
हे यविष्ठ युवतमायै अतस्त्वं शतं हिमाः शतं हेमंतान् संवत्सरान् समेद्धारं त्वां सम्यगिष्टं कृतवन्तं मां शतं शतेन
शतसंख्याकैः पुभिः पालकेरंहसः पापादाहंतुः शत्रोर्वा पाहि । रक्ष । ये च स्तोतृभ्यो ददति धनं तव समिधनस्य
कर्तरि प्रयच्छति तांस पाहि ॥

त्वं नश्चित्र ऊत्या वसो राधांसि चोदय ।

अस्य रायस्त्वमग्रे रथीरसि विदा गाधं तुचे तु नः ॥ ९ ॥

त्वं । नः । चित्रः । ऊत्या । वसो इति । राधांसि । चोदय ।

अस्य । रायः । त्वं । अग्रे । रथीः । असि । विदाः । गाधं । तुचे । तु । नः ॥ ९ ॥

हे वसो वासकायै चित्रो दर्शनीयस्त्वमूत्या रक्षया सह राधांसि धनानि नोऽस्मभ्यं चोदय । प्रेरय ।
अस्य सर्वत्र लोके परिदृश्यमानस्य रायो धनस्य त्वं रथीरसि । रंहिता नेता भवसि । अतः कारणादस्मभ्यं
धनानि प्रेरयेत्त्वर्थः । अपि च नोऽस्माकं तुचे । अपत्यानामेतत् । अपत्यायापतनहेतुभूताय पुत्रादये गाधं प्रतिष्ठां
तु चित्रं विदाः । लभय ॥

पर्विं तोकं तनयं पतृभिष्टुमदभ्यैरप्रयुत्वभिः ।

अग्रे हेळांसि दैव्या युयोधि नोऽदेवानि हूरांसि च ॥ १० ॥

पर्विं । तोकं । तनयं । पतृऽभिः । त्वं । अदभ्यैः । अप्रयुत्वऽभिः ।

अग्रे । हेळांसि । दैव्या । युयोधि । नः । अदेवानि । हूरांसि । च ॥ १० ॥

हे अये त्वमदक्षीः केनाप्यहंसितिरप्रयुत्वभिः । यौतिरच पृथग्भावायार्थः । अपृथग्भूतैः संहतैः पतृभिः पालन-
साधनेस्तोत्रं पुत्रं तनयं पीत्रं च पर्वि । पालय । दैव्या देवसंबंधीनि च हेळांसि क्रोधान्नोऽस्मत्तो युयोधि ।
पृथक्कुरु । अदेवानि मनुष्यसंबंधीनि च ह्मरांसि हंसनानि चास्मत्तः पृथक्कुरु ॥ १२ ॥

आ सखायः सबर्दुघां धेनुमजध्वमुप नयसा वचः । सृजध्वमनपस्फुरां ॥ ११ ॥

आ । सखायः । सबःऽदुघां । धेनुं । अजध्वं । उप । नयसा । वचः । सृजध्वं । अनप
ऽस्फुरां ॥ ११ ॥

हे सखायः समानख्याना अध्वर्यवः सबर्दुघां । सबरिति पयसो नाम । अमरणहेतुभूतस्य पयसो दोग्ध्रीं
धेनुं गामाजध्वं । अभिगच्छत । प्राप्तु । केन साधनेन । नयसा नवीयसा नवतरेण वचो वचसाह्वानरूपेण
शब्देन । तदनंतरमनपस्फुरां । स्फुरतिर्वधकर्म । अनपबाध्यां तां धेनुमुप सृजध्वं । वत्सेनोपसृष्टां कुरुत । मरु-
हेवत्यत्वात् मरुतां यागाय पयो दोग्धुमिति शेषः । अथवा मरुतां माता पृथ्व्याख्या माध्यमिका वाग्धेनुः ।
हे सखायः स्तोतारः सबर्दुघां मरुज्जनहेतुभूतस्य पयसो दोग्ध्रीं धेनुं पृश्निं नयसा नवतरेण वचसा स्तोत्रेणो-
पाजध्वं । उपागच्छत । अनपस्फुरामनपबाधनीयां तां सृजध्वं । बंधनाद्विद्वजत । मुञ्चत । ईदृशी महती धेनु-
मरुतां माता किमु वक्तव्यं तेषां माहात्म्यमिति मरुत्सुतिः ॥

या शर्धाय मारुताय स्वभानवे अरवोऽमृत्यु धुक्षत ।

या मृळीके मरुतां तुराणां या सुस्रैरेवयावरी ॥ १२ ॥

या । शर्धाय । मारुताय । स्वऽभानवे । अरवः । अमृत्यु । धुक्षत ।

या । मृळीके । मरुतां । तुराणां । या । सुस्रैः । एवऽयावरी ॥ १२ ॥

या धेनुरमृत्युमरणहेतु अरवोऽन्नं पयोलक्षणं मारुताय मरुत्संघाय धुक्षत अधुक्षत । कीदृशाय । शर्धाय
प्रसहनशीलाय स्वभानवे स्वायत्तदीप्तये । या च तुराणां क्षिप्रकारिणां मरुतां मृळीके सुखे तत्परा वर्तते ।
या च सुस्रैः सुखेहेतुभूतिरेवयावर्यैर्वैर्गंतुभिरश्वैर्मध्यमस्थानैरुदकैर्वा सह यात्यन्येषामपि सुखार्थं वृष्टिजलैः सहा-
गच्छन्ती तां धेनुमुपाजध्वमिति पूर्वचान्वयः । अत्रापि पूर्ववन्मरुत्सुतिरधिगंतव्या ॥

भरद्वाजायाव धुक्षत द्विता । धेनुं च विश्वदोहसमिषं च विश्वभोजसं ॥ १३ ॥

भरत्ऽवाजाय । अरव । धुक्षत । द्विता । धेनुं । च । विश्वऽदोहसं । इषं । च । विश्व
ऽभोजसं ॥ १३ ॥

हे मरुतो भरद्वाजायाश्चक्रावे द्विता द्वितयमव धुक्षत । किं तद्वितयं । धेनुं च गां चेषं चान्नं च । कीदृशीं
धेनुं । विश्वदोहसं विश्वस्य व्याप्तस्य बज्रस्य दोग्ध्रीं । कीदृशमन्नं । विश्वभोजसं सर्वेषां भोगपर्याप्तं ॥

तं व इद्रं न सुक्रतुं वरुणमिव मायिनं ।

अर्यमणं न मद्रं सृप्रभोजसं विष्णुं न स्तुष आदिशे ॥ १४ ॥

तं । वः । इद्रं । न । सुऽक्रतुं । वरुणंऽइव । मायिनं ।

अर्यमणं । न । मद्रं । सृप्रऽभोजसं । विष्णुं । न । स्तुषे । आऽदिशे ॥ १४ ॥

हे मरुतय तं तादृशं वत्सां सुषे । क्षीमि । किमर्थं । आदिश आदेशनाय धनानामतिसर्वनाय प्रदानाय ।

कीदृशं त्वां । इन्द्रं नेन्द्रमिव सुकृतं सुकर्माणं वरुणमिव मायिनं मायावंतं प्रज्ञावंतमर्यमणं नार्यमणमिव मन्द्रं सुखं विष्णुं न विष्णुमिव सप्रभोजसं प्रसन्नधनं । यदा त्वस्या लिंगोक्तदेवतास्तदानीं नेवशब्दौ चशब्दौ द्रष्टव्यौ ॥

त्वेषं शर्धो न मारुतं तुविष्वण्यनर्वाणं पूषणं सं यथा शता ।

सं सहस्रा कारिषच्चर्षणिभ्य आँ आविर्गूह्या वसू करत्सुवेदा नो वसू करत् ॥१५॥

त्वेषं । शर्धः । न । मारुतं । तुविऽस्वनि । अनर्वाणं । पूषणं । सं । यथा । शता ।

सं । सहस्रा । कारिषत् । चर्षणिऽभ्यः । आ । आविः । गूह्या । वसू । करत् । सुऽवेदा । नः । वसू । करत् ॥१५॥

नेति संप्रत्यर्थे । न संप्रतीदानीं त्वेषं दीप्तं तुविष्वणि बज्रस्वनमनर्वाणमप्रत्युतं शत्रुभिरनभिगतं पूषणं पोषकं मारुतं मरुत्संघरूपमीदृशं शर्धो बलं स्त्रीमीति शेषः । स च मरुद्गणो यथा येन प्रकारेण शता शतसंख्याकानि धनानि सं सहैव चर्षणिभ्यो मनुष्येभ्योऽस्मभ्यं कारिषत् कुर्यात् । आकारः समुच्चये । यथा वा सहस्रा सहस्रसंख्याकानि धनानि च सं सहैव कारिषत् कुर्यात् तथा स्त्रीमीति पूर्वचान्वयः । अपि च स मरुद्गणो गूह्या गूढानि संवृतानि वसु वसूनि धनान्याविष्करोत् । तथा वसु वसूनि धनानि सुवेदा मुलभानि च नोऽस्माकं करोत् । करोतु । यदा तु लिंगादियं पौष्णी तदा मारुतं शर्ध इव त्वेषं पूषणं पोषकमेतत्संज्ञं देवं स्त्रीमीति योजनीयं ॥

आ मा पूषन्पुं द्रव शंसिषं नु ते अपिक्वर्ण आघृणे । अघा अर्यो अरातयः ॥१६॥

आ । मा । पूषन् । उप । द्रव । शंसिषं । नु । ते । अपिऽक्वर्णे । आघृणे । अघाः ।

अर्यः । अरातयः ॥१६॥

हे पूषन् मा मामा द्रव । रक्षणार्थमभिगच्छ । हे आघृणे आगतदीप्ति अघा आहंवीरर्योऽरीरभिगंवीररातयः शत्रुभूताः प्रजा उप द्रव । बाधस्व ॥ उपपूर्वो द्रवतिबीधायां वर्तते । यथा प्रजां पशुन्यजमानस्योप दोद्राव । तै० सं० १. ५. १. ४. इति ॥ अहं च ते तवापिक्वर्णे कर्णावपिगते समीपदेशे स्थितः सन् नु त्विप्रं शंसिषं । प्रशंसामि ॥ ॥३॥

मा काकंवीरमुद्धृहो वनस्पतिमशस्तीर्वि हि नीनशः ।

मोत सूरौ अह एवा च न यीवा आदधते वेः ॥१७॥

मा । काकंवीरं । उत् । वृहः । वनस्पतिं । अशस्तीः । वि । हि । नीनशः ।

मा । उत् । सूरः । अहरिति । एव । च न । यीवाः । आऽदधते । वेरिति वेः ॥१७॥

अपिः पुत्रपौत्रसहितमात्मानं बज्रपत्न्याश्रयवनस्पतित्वेन रूपयन् तस्यानुष्ठारमाशस्ति । हे पूषन् मा काकंवीरं काकानां भर्तारं वनस्पतिं वृक्षं मोदुहः । उद्धर । मा बाधस्व । पुत्रपौत्रादिभिः सखोभूतेरुपेतमन्यैश्च बज्रभिराश्रितं मां मा हिंसीरित्यर्थः । हिशब्दश्चार्थः । अशस्तीरशंसनीया अशंसनीयस्य दुःखस्य कीर्तयित्रीर्वा शत्रुभूताः प्रजा वि जोनशो हि । विनाशय च । उतापि च सूरः प्रेरकः शत्रुरेवैवं माहः । अस्मात्मा हार्षीत् ॥ एवमित्यभिसंबन्धादाख्यातस्योदात्तवत्त्वाच्चाश्रुतोऽपि यथेत्येतद्वाक्येऽध्याह्रियते ॥ यीवाः । गिरंत्यंतरवस्थापयन्ति बध्न्तीति यीवा दामानि । यथा व्याधा वेः पक्षिणो हरणार्थं यीवा दामानि जालरूपायादधते भूत्यां निदधते तैश्च निहतैः पक्षिणो हरन्तिवमस्मान् बन्धनोपायैः शत्रुमा हार्षीदित्यर्थः ॥

दृतेरिव तेऽवृकमस्तु सख्यं । अच्छिद्रस्य दधन्वतः सुपूर्णस्य दधन्वतः ॥ १८ ॥
 दृतेऽइव । ते । अवृकं । अस्तु । सख्यं । अच्छिद्रस्य । दधन्ऽवतः । सुऽपूर्णस्य ।
 दधन्ऽवतः ॥ १८ ॥

हे पुषन् ते तव सख्यं सखित्वमवृकं बाधकरहितं सर्वदैकरूपेण वर्तमानमस्माकमस्तु । सर्वदा भवतु ।
 दृतेरिव । यथा दृतेस्त्वदीयं सख्यमविच्छिन्नं तद्वत् । कीदृशो दृतिः । अच्छिद्रस्य छिद्ररहितस्य संक्षिप्तस्य
 दधन्वतो दधिमतः सुपूर्णस्य दध्ना सुष्ठु पूरितस्य । पुनर्दधन्वत इति दध्नाऽधिकत्वद्योतनार्थः । ईदृशो दृतिः
 सर्वदा पूष्णो रथे वर्तते । स इव वयमपि तव सखायो भवेमेतदुषिराशास्ते ॥

परो हि मर्त्यैरसि समो देवैरुत श्रिया ।
 अभि ख्यः पूषन्पृतनासु नस्त्वमवा नूनं यथा पुरा ॥ १९ ॥
 परः । हि । मर्त्यैः । असि । समः । देवैः । उत । श्रिया ।
 अभि । ख्यः । पूषन् । पृतनासु । नः । त्वं । अव । नूनं । यथा । पुरा ॥ १९ ॥

हे पूषन् मर्त्यैर्मर्त्येभ्यो मनुष्येभ्यः परः परस्तात्स्थितोऽसि । श्रिया संपदा देवैरुत सर्वदेवैश्च समः समानो
 ऽसि । अतस्त्वं पृतनासु संग्रामेषु नोऽस्मानभि ख्यः । अभिपश्चानुग्रहदृष्ट्या विलोक्य । यथा पुरा येन प्रकारेण
 पूर्वकालीनान्पुरुषान्जरबिद्य एवं नूनमद्येदानीमव । अस्मान्च ॥

वामी वामस्य धूतयः प्रणीतिरस्तु सूनृता ।
 देवस्य वा मरुतो मर्त्यस्य वेजानस्य प्रयज्यवः ॥ २० ॥
 वामी । वामस्य । धूतयः । प्रऽनीतिः । अस्तु । सूनृता ।
 देवस्य । वा । मरुतः । मर्त्यस्य । वा । ईजानस्य । प्रऽयज्यवः ॥ २० ॥

हे धूतयः कंपयितारः प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्या मरुतः सा सूनृता प्रियसत्वात्मिका माध्यमिका युष्मदीया
 वाक् प्रणीतिरस्तु । अस्मदर्थं धनानां प्रणेत्री भवतु । देवस्य वा मर्त्यस्य मनुष्यस्य वेजानस्तेष्टवत उभयविधस्य
 पुरुषस्य वामो प्रशस्ता या वाक् वामस्य वननीयस्य धनस्य प्रणीतिः प्रणेत्री सा सूनृतेत्यन्वयः । प्रणी-
 तिरस्त्वस्मदर्थं ॥

सद्यश्चिद्यस्य चर्कृतिः परि द्यां देवो नैति सूर्यः ।
 त्वेषं शवो दधिरे नाम यज्ञियं मरुतो वृचहं शवो ज्येष्ठं वृचहं शवः ॥ २१ ॥
 सद्यः । चित् । यस्य । चर्कृतिः । परि । द्यां । देवः । न । एति । सूर्यः ।
 त्वेषं । शवः । दधिरे । नाम । यज्ञियं । मरुतः । वृचऽहं । शवः । ज्येष्ठं । वृचऽहं । शवः ॥ २१ ॥

यस्य च मरुतगणस्य चर्कृतिः कर्म सबन्धितस्य एव द्यां पथेति परिगच्छति दिव्यंतरिक्षे परितो वर्तते देवो
 न देवो द्योतमानः सूर्य इव तादृशगणात्मका मरुतस्त्विषं दीप्तं नाम शत्रूणां नमयितुं यज्ञियं यज्ञार्हं शवो
 बलं दधिरे । अधारयन् । तच्च शवो बलं वृचहं वृचादेरसुरस्य हंतुं भवति । तच्च वृचहं शवो ज्येष्ठं सर्वेभ्यः
 प्रशस्ततमं भवति ॥

सकृद् द्यौरजायत सकृद्भूमिरजायत ।

पृथ्वा दुग्धं सकृत्पयस्तदन्यो नानु जायते ॥ २२ ॥

सकृत् । ह । द्यौः । अजायत । सकृत् । भूमिः । अजायत ।

पृथ्वाः । दुग्धं । सकृत् । पयः । तत् । अन्यः । न । अनु । जायते ॥ २२ ॥

सकृद् सकृदेव द्यौरजायत । उदपद्यत । सकृदुत्पन्नैव स्थिता भवति । न पुनस्तस्यां नष्टायामन्या तत्सदृशी बीर्जायते । भूमिश्च सकृदेवाजायत । पृथ्वा मरुतां मातुर्गोः पयश्च सकृदेकवारमेव दुग्धं यस्मात्पयसो मरुतो जग्निरे । पुत्रियै वै पयसो मरुतो जाताः । ति० सं० २. ११. ४. । इति तैत्तिरीयकं । यथा द्यावापृथिव्यौ सकृदेवोत्पद्येते एवं पृथिरपि सकृद्दुग्धेनैव पयसा मरुतोऽजीजनत् । तत्ततः परमन्यः पदार्थो नानु जायते । तत्सदृशो नीत्यद्यते ॥ ॥ ४ ॥

सुषे जनमिति पंचदशर्वं षष्ठं सूक्तं भारद्वाजस्य ऋजिश्चन आर्षं वैश्वदेवं । अंत्या षट्पंचाशदक्षरा शक्नोति शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चागुक्तांतं । सुषे पंचोऽन ऋजिश्चा ह वैश्वदेवं ह शक्नोत्येतमिति ॥ ब्रूहे दशरात्रि पंचमेऽह्नीदं वैश्वदेवनिविधानं । सूचितं च । ऋभुर्विभ्वा सुषे जनमिति वैश्वदेवं । आ० ८. ८. । इति । आद्या महा-नाम्नीव्रते जप्या ॥

सुषे जनं सुव्रतं नव्यसीभिर्गीर्भिर्मिचावरुणा सुम्रयन्ता ।

त आ गमन्तु त इह श्रुवन्तु सुष्टचासो वरुणो मिचो अग्निः ॥ १ ॥

सुषे । जनं । सुव्रतं । नव्यसीभिः । गीःऽभिः । मिचावरुणा । सुम्रऽयन्ता ।

ते । आ । गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । सुष्टचासः । वरुणः । मिचः । अग्निः ॥ १ ॥

सुव्रतं सुकर्माणं जनं दैव्यं जनं देवसंघं नव्यसीभिर्नवतराभिर्गीर्भिः स्तुतिभिः सुषे । अहं सुषे । तथा मिचावरुणा । मिचः प्रमीतिस्त्रायको वरुणः पापान्नवारयिता । एतावपि देवौ स्तौमि । कीदृशी । सुम्रयन्ता सुम्रं सुखं सोतृणामिच्छन्ती । सुष्टचासः शोभनबलास्ते वरुणादयः सर्वे देवा इहास्मिन्यज्ञ आ गमन्तु । आगच्छन्तु । ते तादृशाः श्रुवन्तु । अस्मदीयाः स्तुतीः शृण्वन्तु च । अत्र मिचादीनां परिगणनमुपलक्षणं सूक्तस्य सर्वदेवता-प्रतिपादकत्वात् । अत एव पूर्वं जनमिति सामान्यनिर्देशः ॥

विशोविश ईद्व्यमध्वरेष्वदृप्तक्रतुमरतिं युवत्योः ।

दिवः शिशुं सहसः सूनुमग्निं यज्ञस्य केतुमरुषं यजध्ये ॥ २ ॥

विशःऽविशः । ईद्व्यं । अध्वरेषु । अदृप्तऽक्रतुं । अरतिं । युवत्योः ।

दिवः । शिशुं । सहसः । सूनुं । अग्निं । यज्ञस्य । केतुं । अरुषं । यजध्ये ॥ २ ॥

विशो विशः सर्वस्थाः प्रजाया अध्वरेषु यज्ञेष्वीद्व्यमृत्विग्भिः सुत्यमदृप्तक्रतुं दर्परहितकर्माणममूढप्रज्ञं वा युवत्योर्द्यावापृथिव्योररतिमभिरुतारमयं स्वामिनं दिवो सुलोकस्य शिशुं पुत्रं । दिव्यरि प्रथमं जज्ञे अग्निः । ऋत्वे० १०. ४५. १. । इति निगमः । यद्वा । दिवः सोतुः पुत्रभूतं । तथापि निगमो भवति । त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽभिधत् । ऋत्वे० २. १. ९. । इति । सहसो बलस्य सूनुं पुत्रं यज्ञस्य यागस्य केतुं प्रज्ञापकमक्षयमारोचमान-मेवगुणकमग्निं यजध्ये यष्टुं । सुष इत्यनुषज्यते । सुषे । सुवे ॥

अरुषस्य दुहितरा विरूपे स्तुभिरन्या पिपिशे सूरौ अन्या ।

मिथस्तुरा विचरन्ती पावके मन्म श्रुतं नक्षत ऋच्यमाने ॥ ३ ॥

अरुषस्य । दुहितरा । विरूपे इति विरूपे । सृग्भिः । अन्या । पिपिशे । सूरः । अन्या ।
मिथः सतुरा । विचरंती इति विरूपे । पावके इति । मन्म । श्रुतं । नक्षतः ।
ऋच्यमाने इति ॥ ३ ॥

इयमहोरात्रयोः स्मृतिः । अरुषस्यारोचमानस्य सूर्यस्य दुहितरा दुहितरौ । सूर्येण ह्यहोरात्रयोर्विभागः
क्रियते । अतस्तदधीनात्मनामत्वात्तस्य दुहितरावित्युच्येते । विरूपे शुक्लकृष्णतया गानारूपे । तयोरन्येका
रात्रिः सृभिर्नक्षत्रैः पिपिशे । पिपिशे । संस्पृश्यते ॥ पिश अवयव इति धातुः ॥ अन्याहरात्मिका दुहिता सूरः
सूर्येण पिपिशे । संस्पृश्यते । ते च नक्षत्रैः सूर्येण चालंक्षते भवा इत्यर्थः । मिथसुरा परस्परं बाधयन्ती । अज्ञा
रात्रिर्निवर्त्यते रात्र्या चाहिरिति परस्परं बाधः । अत एव विचरंती विविधं पृथक्चरन्ती पावके सर्वस्य
शोधयित्री । एवमूते अहस्य रात्रिश्च ऋच्यमाने अस्माभिः स्तूयमाने सत्यौ श्रुतं श्रुतत्वं मन्म मननीयं स्तोत्र-
मस्मात्कृतं नक्षतः । व्याप्नुतां ॥

प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा बृहद्रयिं विश्ववारं रथप्रां ।
द्युतद्यामा न्युतः पत्यमानः कविः कविमियक्षसि प्रयज्यो ॥ ४ ॥
प्र । वायुं । अच्छ । बृहती । मनीषा । बृहत्सूरयिं । विश्ववारं । रथप्रां ।
द्युतत्स्यामा । न्युतः । पत्यमानः । कविः । कविं । इयक्षसि । प्रयज्यो इति
प्रयज्यो ॥ ४ ॥

बृहती महती मनीषास्मदीया स्मृतिर्वायुमच्छामिमुख्येन प्र गच्छतु ॥ उपमर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥
कीदृशं वायुं । बृहद्रयिं महाधनं विश्ववारं विश्वैर्वरणाय संभजनीयं रथप्रां रथस्यात्मीयस्य प्रातारं पूरयितारं ।
यद्वा । स्तोतृणां रथं धनैः पूरयितारं । अथ प्रत्यक्षस्मृतिः । हे प्रयज्यो प्रकर्षेण यष्टव्य वायो द्युतद्यामा प्रदीप्त-
यानो न्युत आत्मीयरथयोज्या वडवास्ताः पत्यमानोऽभिपतन्नभिगच्छन् । यद्वा । पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । तासां
वडवानामोश्वरः कविः क्रांतदर्शी । एवमूतस्त्वं कविं मेधाविनं स्तोतारमियक्षसि । धनेन पूजय ॥

स मे वपुच्छदयदश्विनोर्यो रथो विरुक्मान्मनसा युजानः ।
येन नरा नासत्येषयर्थ्यं वर्तिर्याथस्तनयाय त्मने च ॥ ५ ॥
सः । मे । वपुः । छदयत् । अश्विनोः । यः । रथः । विरुक्मान् । मनसा । युजानः ।
येन । नरा । नासत्या । इषयर्थ्यं । वर्तिः । याथः । तनयाय । त्मने । च ॥ ५ ॥

अश्विनोः स्वभूतः स रथो मे मदीयं वपुः शरीरं छदयत् । छादयतु । तेजसाच्छादयतु । यो रथो
विरुक्मान् विरोचनवान् विशेषिण दीप्यमानो मनसा मनोव्यापारमात्रेण युजानोऽश्वैः संप्रयुज्यमानो भवति ।
हे नरा नेतारी हे नासत्या सत्यस्वभावा सत्यस्य नेतारी नासिकाप्रभवा वाश्विनी येन रथेन वर्तिः स्तोतृगृहं
तनयाय पुत्राय त्मने तत्पित्रे स्तोत्रे चेषयर्थ्यं कामान्प्रापयितुं याथो गच्छथः स रथ इति पूर्वचान्वयः ॥ ५ ॥

पर्जन्यवाता वृषभा पृथिव्याः पुरीषाणि जिवन्तमप्यानि ।
सत्यश्रुतः कवयो यस्य गीर्भिर्जगंतः स्यातजगदा कृणुध्वं ॥ ६ ॥

पर्जन्यवाता । वृषभा । पृथिव्याः । पुरीषाणि । जिन्वतं । अर्पानि ।

सत्यंऽश्रुतः । कवयः । यस्य । गीऽभिः । जगत् । स्यात् । जगत् । आ । कृणुध्वं ॥ ६ ॥

हे पर्जन्यवाता पर्जन्यवायू वृषभा वृष्टेः कर्तारौ पृथिव्याः । अंतरिक्षनामितत् । अंतरिक्षादप्यान्याप्तव्यानि पुरीषाणि पूरकाण्युदकानि जिन्वतं । प्रेरयतं । उत्तरोऽर्धर्चो मावतः । हे सत्यश्रुतः सत्यस्य स्रोतस्य श्रोतारः कवयो मेधाविनो मरुतो यस्य स्रोतुर्गीर्भिः स्तुतिभिर्युयं स्तुता भवथ तस्य स्रोतुर्जगत्स्थावरजंगमात्मकं सर्वं प्राणिजातमा कृणुध्वं । अभिमुख्येन कुरुत । हे जगतः स्यातः । गणाभिप्रायमेकवचनं । स्थावरजंगमात्मकस्य जगतोऽवस्थापक हे मरुद्भ्योति योज्यं ॥

अन्वारंभणीयायां सारस्वतस्य हविषो याज्या पावीरवीत्येषा । सूचितं च । पावीरवी कन्या चित्रायुः पोषिवांसं सरस्वतः । आ० २. ८. इति ॥ एकादशिने सारस्वते पशवेष्टैव पुरोडाशस्य याज्या । सूचितं च । पावीरवी कन्या चित्रायुर्यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभुः । आ० ३. ७. इति ॥ आप्रिमावृते शस्तेऽप्येषा । सूचितं च । राकामहमिति द्वे पावीरवी कन्या चित्रायुः । आ० ५. २०. इति ॥

पावीरवी कन्या चित्रायुः सरस्वती वीरपत्नी धियं धात् ।

ग्राभिरच्छिद्रं शरणं सजोषा दुराधर्षं गृणते शर्म यंसत् ॥ ७ ॥

पावीरवी । कन्या । चित्राऽऽयुः । सरस्वती । वीरऽपत्नी । धियं । धात् ।

ग्राभिः । अच्छिद्रं । शरणं । सजोषाः । दुराधर्षं । गृणते । शर्म । यंसत् ॥ ७ ॥

पावीरवी शोधयित्री कन्या कमनीया चित्रायुश्चित्रगमना चित्रान्ना वा वीरपत्नी । वीरः प्रजापतिः पतिर्यस्यास्तादृशी । यद्वा । वीराणां पालयित्री । एवंभूता सरस्वती धियमस्रदीयं कर्म यज्ञाख्यं धात् । दधातु । धारयतु । ददातु वा । शब्देन प्रतिपादितो ह्यर्थोऽनुष्ठेयते । अपि च ग्राभिर्देवपत्नीभिः सजोषाः सह प्रीयमाणा । यद्वा । सा गायत्र्यादीनि कंदांसि । कंदांसि वै सा इति श्रुतिः । तैः सह प्रीयमाणा गृणते सुवते मह्यमच्छिद्रं किद्ररहितं दुराधर्षं शत्रुभिः शीतवातादिभिश्च धर्षितुमशक्यं शरणं गृहं शर्म सुखं च यंसत् । प्रयच्छतु ॥

एकादशिने पीष्णे पशौ पथस्यथ इति हविषो याज्या । सूचितं च । पथस्यथः परिपतिं वचस्या बृहस्पते या परमा परावदिति द्वे । आ० ३. ७. इति ॥

पथस्यथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानऊर्के ।

स नो रासच्छुरुधश्चंद्राया धियं धियं सीषधाति प्र पूषा ॥ ८ ॥

पथऽपथः । परिऽपतिं । वचस्या । कामेन । कृतः । अभि । आनट् । ऊर्के ।

सः । नः । रासत् । शुरुधः । चंद्राऽऽयाः । धियंऽधियं । सीषधाति । प्र । पूषा ॥ ८ ॥

पथस्यथः सर्वस्य मार्गस्य परिपतिमधिपतिमर्कमर्चनीयं पूषणं कामेन काम्यमानेन फलेन कृतो वशीकृतः स्तोता वचस्या सुत्याभ्यानट् । अभ्यश्रुतां । प्राप्नोतु । स च पूषा नोऽस्माभ्यं शुद्धः शुचो रोधयित्रीर्गोश्वद्रायाः । चंद्रमिति हिरण्यनाम । हिरण्यप्रमुखा यद्वा स्वर्णशृंगा रासत् । ददातु ॥ रा दाने । अस्माभिरिति रूपं । तथा धियं धियं सर्वमस्रदीयं कर्म स पूषा प्र सीषधाति । प्रसाधयतु ॥

त्वाग्निं पशौ प्रथमभाजमिति हविषो याज्या । सूचितं च । प्रथमभाजं यशसं वयोधां सोमापूषणा जनना रयीणां । आ० ३. ८. इति ॥

प्रथमभाजं यशसं वयोधां सुपाणिं देवं सुगभस्तिमृभ्वं ।

होता यक्षयजतं पस्त्यानामग्निस्त्वष्टारं सुहवं विभावा ॥ ९ ॥

प्रथमऽभाजं । यशसं । वयःऽधां । सुऽपाणिं । देवं । सुऽगभस्तिं । ऋभ्वं ।

होता । यक्षत् । यजतं । पस्त्यानां । अग्निः । त्वष्टारं । सुऽहवं । विभाऽवा ॥ ९ ॥

प्रथमभाजं प्रथम उत्पत्तिकाल एव विभक्तारं जंतूनां । यावच्छो वै रेतसः सितस्य त्वष्टा रूपाणि विक-
रोति तावच्छो वै तत्र जायत । तै० सं० १. ५. ९. १. इति श्रुतेः । यशसं यशस्विनं वयोधां वयसोऽन्नस्य
हविर्लक्षणास्य धातारं धारयितार यद्वा सोतुभ्योऽन्नप्रदं सुपाणिं । हस्तस्य मणिबंधादूर्ध्वप्रदेशः पाणिः ।
शोभनपाणिकं देवं दानादिगुणयुक्तं सुगभस्तिं । गभस्तिरिति बाहुनाम । शोभनदोर्दंडमृभ्वसुह भासमानं
महान्तं वा पस्त्यानां । पस्त्यमिति गृहनाम । तत्स्थानां यजतं यष्टव्यं । गृहस्वीर्यजनीयमित्यर्थः । सुहवं सुखेन
ह्नातुं शक्वं । एवंभूतं त्वष्टार होता देवानामाह्वाता विभावा दीप्यमानोऽग्निर्यक्षत् । यजत् । अग्नेन हविषा यजतु ॥

भुवनस्य पितरं गीर्भिराभी रुद्रं दिवा वर्धया रुद्रमक्तौ ।

बृहंतमृष्वमजरं सुषुम्नमृधग्धुवेम कविनेषितासः ॥ १० ॥

भुवनस्य । पितरं । गीऽभिः । आभिः । रुद्रं । दिवा । वर्धय । रुद्रं । अक्तौ ।

बृहंतं । ऋष्वं । अजरं । सुऽसुम्नं । ऋधक् । हुवेम । कविना । इषितासः ॥ १० ॥

भुवनस्य भूतजातस्य पितरं पालयितारं रुद्रं । रुद्रः खं । तद्वावयितारमीश्वरमाभिर्गीर्भिः स्तुतिभिर्दि-
वाहनि हे सोतवर्धय । अक्तौ रात्र्यां च तमेव रुद्रं स्तुतिर्बर्धय । वयं च कविना प्राज्ञेन रुद्रेणेषितासः
प्रेरिताः संतो बृहंतं महान्तमृष्वं दर्शनीयमजरं जरारहितं सुषुम्नं शोभनमुखमेवंगुणविशिष्टं रुद्रमृधक् ऋध-
समृद्धं यथा भवति तथा ऊवेम । स्वाम ॥ ॥ ६ ॥

आ युवानः कवयो यज्ञियासो मरुतो गंत गृणतो वरस्यां ।

अचिचं चिद्धि जिन्वथा वृधंत इत्था नक्षतो नरो अंगिरस्वत् ॥ ११ ॥

आ । युवानः । कवयः । यज्ञियासः । मरुतः । गंत । गृणतः । वरस्यां ।

अचिचं । चित् । हि । जिन्वथ । वृधंतः । इत्था । नक्षतः । नरः । अंगिरस्वत् ॥ ११ ॥

हे युवानो नित्यतृणाः कवयः प्राज्ञा यज्ञियासो यज्ञाह्वा एवंभूता हे मरुतो गृणतः स्तुवतो वरस्यां
वरणीयां स्तुतिं प्रत्या गंत । आगच्छत । अपि च हे नरो नेतारो मरुत इत्येत्यमनेन प्रकरणेन वृधंतो
वर्धमानाः । यद्वा । इत्थामुचांतरिजे नक्षतो व्याप्नुवतोऽंगिरस्वत् । अंगिरसो गमनशीला रश्मयः । ते यथा
शीघ्रं नभस्त्राजं व्याप्नुवन्ति तद्वत् । यद्वा । ऋषय एवांगिरसः । तद्वच्छीघ्रगामिनः । एवंभूता यूयमचिचं चित् ।
श्रीषधिवनस्पतिभिर्निविडो देशश्चिचं । तद्विलक्षणमोषध्यादिभिर्वियुक्तमपि देशं जिन्वथ । वृध्वा तर्पयथ ।
इति पूरणः ॥

प्र वीराय प्र तवसे तुरायाजा यूथेव पशुरक्षिरस्तं ।

स पिस्पृशति तन्वि श्रुतस्य स्तुभिर्न नाकं वचनस्य विपः ॥ १२ ॥

प्र । वीराय । प्र । तवसे । तुराय । अज । यूथाऽइव । पशुऽरक्षिः । अस्तं ।

सः । पिस्पृशति । तन्वि । श्रुतस्य । स्तुऽभिः । न । नाकं । वचनस्य । विपः ॥ १२ ॥

वीराय विक्रान्ताय विविधं शत्रुणाभीरकाय वा मरुन्नगाय प्राज । हे स्तोतः स्तुतिं प्रगमय । तथा तवस्त्रे बलिने तुराय विप्रगमनाय च तस्मै गणाय प्राज । तत्र दृष्टांतः । पशुरस्त्रिः पशुपालको यूथेव । स यथा गोयूथानि सायंकालेऽसं गृहं शीघ्रं गमयति तद्वत् शीघ्रं स्तुतिं प्रेरयेत्यर्थः । स च मरुन्नगो वचनस्य वक्तुर्विषो विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुः श्रुतस्य ॥ क्रियायहणमपि कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थे षष्ठी ॥ श्रुतं श्रोतव्यं स्तोत्रं तन्वात्मीये शरीरे पिसृशति । स्पर्शयतु । संक्षेपयतु । तत्स्तोत्रं हृत्तं भवत्वित्यर्थः । स्पर्शने दृष्टांतः । स्मृमिर्न नाकं । यथा नक्षत्रैर्नाकमंतरिक्षं स्पर्शयति संक्षेपयति तद्वत् ॥

यो रजांसि विममे पार्थिवानि त्रिचिद्विष्णुर्मनवे बाधिताय ।

तस्य ते शर्मन्नुपदद्यमाने राया मदेम तन्वाऽतना च ॥ १३ ॥

यः । रजांसि । विममे । पार्थिवानि । त्रिः । चित् । विष्णुः । मनवे । बाधिताय ।

तस्य । ते । शर्मन् । उपदद्यमाने । राया । मदेम । तन्वा । तना । च ॥ १३ ॥

यो विष्णुर्बाधितायामुरैर्हंसिताय मनवे प्रजापतये तदर्थं पार्थिवानि पृथिव्या संबद्धानि रजांसि लोकान् । चीळीकानिति यावत् । त्रिविममे । चिदित्यवधारणे । त्रिभिरेव विक्रमणैः परिमितवान् हे विष्णो तस्य तादृशस्य ते तव ॥ तृतीयार्थे षष्ठी ॥ ईदृशेन त्वयोपदद्यमानेऽस्माभ्यं दीयमाने शर्मन् शर्मणि गृहे सुखे वा वर्तमानाः संतो वयं राया धनेन तन्वा रोगादिरहितेन शरीरेण च तना तनयेन पुत्रेण च मदेम । मोदेम । हृष्टा भवेम ॥

तन्नोऽहिर्बुध्नो अद्भिरकैस्तत्पर्वतस्तत्सविता चनो धात ।

तदोषधीभिरभि रातिषाचो भगः पुरंधिर्जिन्वतु प्र राये ॥ १४ ॥

तत् । नः । अहिः । बुध्नः । अत्तभिः । अकैः । तत् । पर्वतः । तत् । सविता । चनः । धात ।

तत् । ओषधीभिः । अभि । रातिऽसाचः । भगः । पुरंऽधिः । जिन्वतु । प्र । राये ॥ १४ ॥

बुध्नः । बुध्नमंतरिक्षं । तत्र भवोऽहिः । एतंतरिक्ष इत्यहिः । उक्तं च । अहिरयनादेत्यंतरिक्षे । नि० २. १७. । इति । एतत्पदद्वयाभिधेयो देवोऽकैरर्चनसाधनैर्भवेः स्तूयमानः सन् नोऽस्माभ्यं तत् लोके प्रसिद्धं चनोऽन्नमग्नि-
रुदकैः सार्धं धातु । दधातु । विदधातु । प्रयच्छतु । पर्वतः पूरयिता ॥ पर्व पूरण इति धातुः ॥ यद्वा । पर्ववद्भञ्जं पर्वतः । तद्वान् । पर्वतस्य गिरिः शत्रुरिति वा पर्वतः । स च तन्नो दधातु । तथा सविता प्रेरको देवस्य तन्नो दधातु । अपि च रातिषाचः । रातिं दानं सचंते सेवन्त इति रातिषाचो विश्वे देवाः । ते चौषधीभिः । औषः पाक आसु धीयत इत्यौषधयस्तिलमाषाद्याः । ताभिः सार्धं तदन्नमभि प्रयच्छन्तु । तथा पुरंधिर्बुध्नोर्बुध्नो वा बज्रकर्मा वा भगो भजनीय एतत्संज्ञो देवस्य राये धनार्थं प्र जिन्वतु । अस्मान्नेरयतु ॥

नू नो रयिं रथ्यं चर्षणिप्रां पुरुवीरं महः ऋतस्य गोपां ।

क्षयं दाताजरं येन जनान्स्पृधो अदेवीरभि च क्रमाम विश्वादेवीरभ्यऽन्नवाम ॥ १५ ॥

नू । नः । रयिं । रथ्यं । चर्षणिऽप्रां । पुरुऽवीरं । महः । ऋतस्य । गोपां ।

क्षयं । दात । अजरं । येन । जनान् । स्पृधः । अदेवीः । अभि । च । क्रमाम । विश्वाः ।

आऽदेवीः । अभि । अन्नवाम ॥ १५ ॥

हे सर्वे देवा नोऽस्माभ्यं रयिं धनं वयं गृहं च दात । प्रयच्छत । कीदृशं रयिं । रथ्यं रथसंबन्धिनं । रथ-
युक्तमित्यर्थः । चर्षणिप्रां । चर्षणयो मनुष्याः । तेषां पूरयितारं पुरुवीरं । वीर्याज्जायन्त इति वीराः पुत्रादयः ।

बज्रमिवीरिषेपेत् । महो महत ऋतस्य यज्ञस्य गोपां रक्षकं । दक्षिणारूपेण धनेन हि यज्ञो रक्ष्यते । मृतो यज्ञस्त्वदक्षिण इति वचनात् । कीदृशं चयं । अजरं जरारहितं । येन रयिणा चयेण च जगान् शत्रून् स्पृधः स्पर्धमाना अदेवीरदेवसंबन्धिनीरामुरीः सेनाश्चाभि क्रमाम अभिमवेम । तथादेवीः । आगता देवा यासु हविःस्वीकारार्थं ता आदेव्यः । तादृशीश्च विशः प्रजा यज्ञानुष्ठायिनीर्धनेन धनेन गृहेण चाभ्यश्रवाम अभि-
प्राप्तवाम तादृशं धनं गृहं च दातेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ४ ॥

पंचमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र ऊवे व इति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तमृजिष्यन् आर्षं बज्रदेवताकं वैष्टुभं । ऊवे व इत्यनुक्रांतं ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥

हुवे वो देवीमदितिं नमोभिर्मृळीकाय वरुणं मित्रमग्निं ।

अभिस्तदामर्यमणं सुशेवं चातृन्देवान्सवितारं भगं च ॥ १ ॥

हुवे । वः । देवीं । अदितिं । नमःऽभिः । मृळीकाय । वरुणं । मित्रं । अग्निं ।

अभिऽस्तदां । अर्यमणं । सुऽशेवं । चातृन् । देवान् । सवितारं । भगं । च ॥ १ ॥

हे देवा वो यष्माकं मातरं देवीं द्योतमानामदितिमखंडनीयामदीनां वा एतत्संज्ञां देवतां मृळीकाय सुखार्थं नमोभिर्नमस्कारैः स्तोत्रैर्वा ऊवे । ऊयामि । स्तौमि । तथा वरुणं वारकं मित्रं प्रमीतेस्त्रायकं देवमग्निं चैतांश्च देवान्नमोभिर्ऊवे । तथाभिस्तदां । अदितिं साकमा । अभिस्तारं शत्रूणां हंसितारं सुशेवं सुमुखम-
र्यमणं च नमोभिर्ऊवे । सवितारं भगं च नमोभिर्ऊवे । किं बज्रना चातृन् पालयितृन् सर्वान्देवान्नमोभिः स्तोत्रैर्ऊवे । स्तौमि ॥

सुज्योतिषः सूर्यं दक्षपितृननागास्त्वे सुमहो वीहि देवान् ।

द्विजन्मानो य ऋतसापः सत्याः स्वर्वतो यजता अग्निजिह्वाः ॥ २ ॥

सुऽज्योतिषः । सूर्यं । दक्षऽपितृन् । अनागाऽस्त्वे । सुऽमहः । वीहि । देवान् ।

द्विऽजन्मानः । ये । ऋतऽसापः । सत्याः । स्वऽर्वतः । यजताः । अग्निऽजिह्वाः ॥ २ ॥

हे सुमहः शोभनदीप्ति सूर्यं सर्वस्य प्रेरकं दक्षपितृन् । दक्षः पितामहो येषां ते दक्षपितरः । पितृशब्दो हि सामान्येन पूर्वपुरुषत्वमात्रं ब्रूते । यथाहं पितृन्सुविद्वान् अविस्ति । ऋग्वे० १०. १५. ३. । इति । एषां दक्षपितृत्वं चादितिर्ह्यजिज्ञेति । ऋग्वे० १०. ७२. ५. । मंचादवगम्यते । ईदृशान् सुज्योतिषः शोभनज्योतिष्कान्देवाननागास्त्वेऽनपराधत्वे वीहि । कामयस्व । यथास्माकमपराधं ते न कुर्वति तथा कुर्या इत्यर्थः । ये देवा द्विज-
आनो द्वयोर्लोकयोर्जायमानाः प्रादुर्भवन्त ऋतसाप ऋतं यज्ञं स्पृशन्तः सत्या अवितथाः सत्यवादिनो वा स्वर्वतो धनवतो यजता यष्टव्या अग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वास्थानीयो येषां ते । एवंभूता ये देवाः संति तान्दे-
वान्वीहीत्यन्वयः ॥

उत द्यावापृथिवी क्षत्रमुरु बृहद्रोदसी शरणं सुषुम्ने ।

महस्करथो वरिवो यथा नोऽस्मे क्षयाय धिषणे अनेहः ॥ ३ ॥

उत । द्यावापृथिवी इति । क्षत्रं । उरु । बृहत् । रोदसी इति । शरणं । सुषुम्ने इति सुऽसुम्ने ।

महः । करथः । वरिवः । यथा । नः । अस्मे इति । क्षयाय । धिषणे इति । अनेहः ॥ ३ ॥

उतापि च हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावुष विस्तीर्णं क्षत्रं वक्षं करथः । कुरुतं । तथा रोदसी द्यावापृ-

चिन्तौ सुमुखे सुमुखे युवां गृह्यहच्छरणं गृहं च करयः । कुर्वतं । महो महद्वरिवो धनं नोऽस्माकं यथा
स्नातथा कुर्वतमित्यर्थः । अपि च हे धिषणे धारयित्री यावापृथिव्यावनेहः पापराहित्यं चास्मे अस्माकं
वयाय निवासार्थं कुर्वतं ॥

आ नो रुद्रस्य सूनवो नमन्तामद्या हूतासो वसवोऽधृष्टाः ।

यदीमर्भे महति वा हितासो बाधे मरुतो अह्नाम देवान् ॥ ४ ॥

आ । नः । रुद्रस्य । सूनवः । नमन्तां । अद्य । हूतासः । वसवः । अधृष्टाः ।

यत् । ई । अर्भे । महति । वा । हितासः । बाधे । मरुतः । अह्नाम । देवान् ॥ ४ ॥

रुद्रस्य सूनवः पुत्रा मरुतोऽबासिष्काले हूतास आहताः संतो नोऽस्मान्प्रत्या नमन्तां । आगता भवन्तु ।
आगच्छन्तु । कीदृशाः । वसवो वासयितारोऽधृष्टा अन्यैरहिंसिताः । यद्यदेमेनामरुतो देवानर्भेऽल्पे महति
प्रभूते वा बाधे संयामे हितासो निहिताः स्थिताः संतो वयमह्नाम आह्वयाम तदानीमथेत्यन्वयः ॥

मिम्यक्ष येषु रोदसी नु देवी सिषक्ति पूषा अभ्यर्धयज्वा ।

श्रुत्वा हवँ मरुतो यज्ञ याथ भूमा रेजन्ते अध्वनि प्रविक्षे ॥ ५ ॥

मिम्यक्ष । येषु । रोदसी । नु । देवी । सिषक्ति । पूषा । अभ्यर्धयज्वा ।

श्रुत्वा । हवँ । मरुतः । यत् । ह । याथ । भूम । रेजन्ते । अध्वनि । प्रविक्षे ॥ ५ ॥

येषु मरुत्सु रोदसी रुद्रस्य पत्नी देवी द्योतमाना माध्यामिका वाक् मिम्यक्ष नु क्षिप्रं संगच्छते । तथाभ्य-
र्धयज्वा स्तोतृमभ्यर्धयन् समृद्धां कुर्वन्त्यो यजति धनेन पूजयति तादृशः पूषा पोषको देवश्च सिषक्ति याच्यतः
सेवते । अभ्यर्धयज्वाभ्यर्धयन् यजति । नि० ६. ६. इति यास्कः । हे मरुतस्ते यूयं हवमस्यदीयमाह्वानं श्रुत्वा यज्ञ
यदा खलु याथ आगच्छथ तदानीमध्वनि मार्गे प्रविक्षे गमनार्थं पृथक्कृते सति तच्च विद्यमानानि भूम भूतजा-
तानि रेजन्ते । कंपन्ते । तथा च मन्त्रांतरं । प्र वेपयन्ति पर्वतान्वि विंचन्ति वनस्पतीन् । ऋग्वे० १. ३९. ५. ।
इति ॥ ॥ ८ ॥

अभि त्यं वीरं गिर्वेणसमर्चेंद्रं ब्रह्मणा जरितर्नवेन ।

श्रवदिङ्मवमुप च स्तवानो रासद्वाजाँ उप महो गृणानः ॥ ६ ॥

अभि । त्यं । वीरं । गिर्वेणसं । अर्चं । इंद्रं । ब्रह्मणा । जरितः । नवेन ।

श्रवत् । इत् । हवँ । उपं । च । स्तवानः । रासत् । वाजान् । उपं । महः । गृणानः ॥ ६ ॥

हे जरितः स्तोतृस्त्यं तं प्रसिद्धं वीरं वीर्यवतं विशेषेण शत्रूणामीरकं वा गिर्वेणसं गिरां संमत्कारमेवंवि-
धमिन्द्रं नवेनाभिगवेन शोभनेन ब्रह्मणा स्तोत्रेणाभ्यर्चं । अभिष्टुहि । स च स्तवानः स्तूयमानः सन् हवमस्यदीयं
स्तोत्रमुप श्रवदित् । उपशृणुयादेव । अपि च गृणानः स्तूयमान इंद्रो महो महतः प्रभूतान्वाजान्नाजानि घोष
रासत् । प्रदेयात् । यत एवमतः सुहीत्यर्थः ॥

ओमानमापो मानुषीरमृक्तं धातं तोकाय तनयाय शं योः ।

यूयं हि ह्य भिषजो मातृतमा विश्वस्य स्थातुर्जगतो जनिचीः ॥ ७ ॥

ओ॒मानं॑ । आ॒पः । मा॒नुषीः॑ । अ॒मृ॒क्तं । धा॒त । तो॒काय॑ । त॒न॒याय॑ । शं । योः ।

यू॒यं । हि । स्थ । भि॒षजः॑ । मा॒तृ॒ऽत॒माः । वि॒श्वस्य॑ । स्था॒तुः । ज॒गतः॑ । ज॒नि॒चीः ॥ ७ ॥

हे आपो मानुषीर्मनुष्यहिता यूयममृक्तमहिंसितमोमानं । अवति रक्षतीत्योमा रक्षकमन्नं । तोकाय पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय च धात । धत्त । प्रयच्छत । तथा शं शमनमुपद्रवाणां योर्यावनं पृथक्करणं च पृथक्कर्तव्यानां धत्त । प्रयच्छत । कृत इत्यत आह । हि यस्माद्यूयं मातृतमा मातृभ्योऽप्यधिका भिषजः स्थ भवथ तस्माद्वातेत्यन्वयः । कथं मातृभ्योऽप्यधिकं भेषज्यमस्तीत्यत आह । विश्वस्य सर्वस्य स्थातुः स्थावरस्य जगतो जंगमस्य जनिचीर्जनयित्री भवथ । अतो यूयं भिषजः स्थ ॥

आ नो॑ दे॒वः स॒वि॒ता चा॒य॒मा॒णो॒ हिर॑ण्यपा॒णिर्य॒ज॒तो ज॒ग॒म्यात् ।

यो द॒त्त॒वाँ उ॒ष॒सो॒ न प्र॒ती॒कं व्यू॒र्णु॒ते दा॒शु॒षे वा॒र्या॒णि ॥ ८ ॥

आ । नः । दे॒वः । स॒वि॒ता । चा॒य॒मा॒णः । हिर॑ण्य॒ऽपा॒णिः । य॒ज॒तः । ज॒ग॒म्यात् ।

यः । द॒त्त॒ऽवा॒न् । उ॒ष॒सः । न । प्र॒ती॒कं । वि॒ऽज॒र्णु॒ते । दा॒शु॒षे । वा॒र्या॒णि ॥ ८ ॥

चायमाणो रक्षन् हिरण्यपाणिः सुवर्णहस्तो हितरमणीयपाणिर्वा यजतो यष्टव्य एवभूतः सविता प्रेरको देवो नोऽस्माना जगम्यात् । आगच्छतु । यो देवो दत्तवान्धनवानुषसो न प्रतीकमुषसः प्रमुखमिव दाशुषे हवीषि दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि धनानि व्यूर्णुते विवृणोति प्रकाशयति स सवितेत्यन्वयः ॥

उ॒त त्वं सू॒नो स॒ह॒सो नो॑ अ॒द्या दे॒वाँ अ॒स्मिन्ध॒रे व॑वृ॒त्याः ।

स्याम॒हं ते॒ स॒द॒मि॒द्रा॒तौ त॒व स्याम॒ग्नेऽव॑सा सु॒वीरः॑ ॥ ९ ॥

उ॒त । त्वं । सू॒नो इति॑ । स॒ह॒सः । नः । अ॒द्य । आ । दे॒वा॒न् । अ॒स्मिन् । अ॒ध॒रे । व॑वृ॒त्याः ।

स्यां । अ॒हं । ते॒ । स॒द॒ । इत् । रा॒तौ । त॒व । स्यां । अ॒ग्ने । अ॒व॒सा । सु॒ऽवी॒रः ॥ ९ ॥

उतापि च हे सहसः सूनो बलस्य पुत्राग्रे त्वमद्यास्मिन्काले नोऽस्मदीयेऽस्मिन्धरे यागे देवान्यष्टव्या-
निद्रादीना ववृत्याः । आवर्तय । आगमय । अपि चाहं ते तव रातौ धनस्य दाने सदमित्सर्वदैव वर्तमानः स्यां । भवेयं । तथा हे अग्ने तवावसा त्वदीयेन रक्षणेन सुवीरः शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेतस्य स्यां । भवेयं ॥

उ॒त त्या॒ मे॒ ह॒व॒मा ज॒ग॒म्या॒तं ना॒स॒त्या धी॒भिर्यु॒वम॑ंग वि॒प्रा ।

अ॒चिं न म॒ह॒स्त॒म॒सोऽमु॒मु॒क्तं तू॒र्व॒तं न॒रा दु॒रि॒ताद॒भी॒कै ॥ १० ॥

उ॒त । त्या॒ । मे॒ । ह॒व॒ । आ । ज॒ग॒म्या॒तं । ना॒स॒त्या । धी॒भिः । यु॒वं । अ॒ंग । वि॒प्रा ।

अ॒चिं । न । म॒हः । त॒म॒सः । अ॒मु॒मु॒क्तं । तू॒र्व॒तं । न॒रा । दुः॒ऽइ॒तात् । अ॒भी॒कै ॥ १० ॥

उतापि च हे विप्रा प्राज्ञौ नासत्या सत्यस्वभावा सत्यस्य नेतारौ वा हे अश्विनी त्या तौ प्रसिद्धौ युवं युवां धीभिः परिचरणकैः कर्मभिरुपेतं मे मदीयं हवं स्तोत्रमंग क्षिप्रमा जगम्यातं । आगच्छतं । आगत्य च महो महत्तमसोऽमुरकृतादंधकारादचिं न यथाचिमुषिममुमुक्तं मोक्षितवन्ती स्थः हे नरा नेतारावश्विनी तथास्मानप्यभीकैऽभ्यक्ते प्राप्ति संघामे दुरिताहुखात् शुचुकृतात्तूर्वतं । अस्मांस्तारयतं ॥ ॥ १० ॥

ते नो॑ रा॒यो द्यु॒मतो॒ वाज॑वतो दा॒तारो॑ भू॒त नृ॒वतः॑ पु॒रु॒क्षोः ।

दृ॒श॒स्य॒न्तो दि॒व्याः पा॒थि॒वासो॒ गो॒जा॒ता अ॒प्या मृ॒ळता॑ च दे॒वाः ॥ ११ ॥

ते । नः । रायः । द्युऽमतः । वाजऽवतः । दातारः । भूत । नृऽवतः । पुरुऽक्षोः ।
दशस्यंतः । दिव्याः । पार्थिवासः । गोऽजाताः । अष्याः । मृळत । च । देवाः ॥ ११ ॥

हे देवास्ते यूयं शुमतो दीप्तिमतो वाजवतो बलयुक्तस्य भुवतो नृभिः पुत्रादिभिरुपेतस्य पुरुषोर्बहुभिः कीर्तनीयस्य रायो धनस्य नोऽस्मभ्यं दातारो भूत । भवत । अपि च दशस्यंतः कामान्प्रयच्छंतो दिव्या दिवि भवा आदित्याः पार्थिवासः पृथिव्यां भवा वसवो गोजाताः । गौः पृथ्वीमाध्वमिका वाक् । तत उत्पन्ना मरुतो ऽप्या अप्स्यंतरिबे भवा रुद्राश्च ते सर्वे यूयमस्मान्मृळत । मुखयत ॥

ते नो रुद्रः सरस्वती सजोषा मीऽहुष्मंतो विष्णुर्मृळंतु वायुः ।
ऋभुक्षा वाजो दैव्यो विधाता पर्जन्यावाता पिप्यतामिधं नः ॥ १२ ॥
ते । नः । रुद्रः । सरस्वती । सऽजोषाः । मीऽहुष्मंतः । विष्णुः । मृळंतु । वायुः ।
ऋभुक्षाः । वाजः । दैव्यः । विऽधाता । पर्जन्यावाता । पिप्यतां । इधं । नः ॥ १२ ॥

मीऽहुष्मंतो वर्षणवंतस्ते देवा नोऽस्मान्मृळंतु । मृळयंतु । मुखयंतु । के । इति चिदुच्यते । रुद्रः सरस्वती च सजोषाः सह प्रीयमाणा विष्णुर्वायुश्च ऋभुक्षाः । ऋभुर्विष्वा वाज इति त्रयः सौधन्वजाः । तेषामाद्य ऋभुश्च वाजोऽतिमश्च । उपलक्षणमेतत् । विष्वा च । दैव्यो देवेभ्यो हितो विधाता प्रजापतिश्च । अपि च पर्जन्यावाता पर्जन्यश्च वायुश्चोभौ नोऽस्मभ्यमिषमन्नं पिप्यतां । वर्धयतां ॥

उत स्य देवः सविता भगो नोऽपां नपादवतु दानु पप्रिः ।
त्वष्टा देवेभिर्जनिभिः सजोषा द्यौर्देवेभिः पृथिवी समुद्रैः ॥ १३ ॥
उत । स्यः । देवः । सविता । भगः । नः । अपां । नपात् । अवतु । दानुं । पप्रिः ।
त्वष्टा । देवेभिः । जनिऽभिः । सऽजोषाः । द्यौः । देवेभिः । पृथिवी । समुद्रैः ॥ १३ ॥

उतापि च स्त स यः प्रेरकतया सर्वत्र प्रख्यातः स सविता देवो भगश्चापां नपाश्चापां मेघस्थानां पुत्रो माध्वमिकोऽपिः स च नोऽस्मानवतु । रचतु । कीदृशोऽपां नपात् । दानु दातव्यं धनं पप्रिः प्राप्ता पूरयिता ॥ प्रा पूरण इत्यस्मादादृगमहन इति किनो लिङ्गवात् लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ तथा देवेभिर्देवैर्जनिभिस्तत्पत्नीभिश्च सजोषाः सहप्रीतिस्त्वष्टा च देवेभिर्देवैः सह प्रीयमाणा बीश्च समुद्रैः सह प्रीयमाणा पृथिवी चिताश्च सर्वा देवता अस्मानवंतु ॥

आप्रिमावत उत नोऽहिरिबिषा । सूचितं च । उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोतु देवानां पत्नीश्चतीरवंतु नः । आ० ५. २०. । इति ॥

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्रः ।
विश्वे देवा ऋतावृधो हुवानाः स्तुता मंचाः कविशस्ता अवंतु ॥ १४ ॥
उत । नः । अहिः । बुध्न्यः । शृणोतु । अजः । एकऽपात् । पृथिवी । समुद्रः ।
विश्वे । देवाः । ऋतऽवृधः । हुवानाः । स्तुताः । मंचाः । कविऽशस्ताः । अवंतु ॥ १४ ॥

उतापि चाहिर्बुध्न्यो नोऽस्माकं स्तोत्रं शृणोतु । अजो जम्बरहितः । एकोऽसहाय एव पश्यते गच्छतीत्येकपात् । एतत्पदद्वयमभिधेयो देवश्च पृथिवी समुद्रश्चास्मदीयं स्तोत्रं शृणोतु । अपि च ऋतावृध ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा वर्धयितारो ऊवाना अस्माभिराह्वयमानाः पूर्वैर्ऋषिभिश्च स्तोत्रैः स्तुता मंचा मंचणीया गुप्तं

भाषितव्या मन्त्रप्रतिपाद्या वा कविश्रुताः कविभिर्मेधाविभिर्हविभिः शस्त्रैः शंसिता ईदृशा विश्वे देवा अबन्तु ।
अस्मान्नचन्तु ॥

ए॒वा न॒पातो॑ म॒म तस्य॑ धी॒भिर्भ॒रद्वा॒जा अ॒भ्यर्च॑न्त्य॒र्कैः ।

ग्रा हु॒तासो॑ व॒सवो॑ऽधृ॒ष्टा वि॒श्वे स्तु॒तासो॑ भू॒ता यज॑त्राः ॥ १५ ॥

ए॒व । न॒पातः॑ । म॒म । तस्य॑ । धी॒भिः । भ॒रत् ऽवा॒जाः । अ॒भि । अ॒र्च॑न्ति । अ॒र्कैः ।

ग्राः । हु॒तासः॑ । व॒सवः॑ । अ॒धृष्टाः॑ । वि॒श्वे । स्तु॒तासः॑ । भू॒त । य॒ज॒त्राः॑ ॥ १५ ॥

एवेवं योऽहं देवान् स्तुतवान् तस्य मम अजिञ्चनो नपातः पुत्रा भरद्वाजा भरद्वाजगोत्रजाः सुहोत्रादयो धोभिः स्तोत्रैरर्कैरर्चनसाधनैरभ्यर्चति । अभिष्टुवति । हे यजत्रा यष्टव्या देवा ऊतासः पुरोडाशादिभिर्हविर्भिर्-ऊतास्तर्पिता वसवो निवासयितारोऽधृष्टाः कैरप्यहिंसिता एवंभूता विश्वे ते सर्वे यूयं ग्रा देवपत्न्यश्च स्तुतासो भूत । तैः सुहोत्रादिभिः स्तुता भवत ॥ १० ॥

उदु त्वदिति षोडशर्चं द्वितीयं सूक्तमृजिञ्चन आर्षं वैश्वदेवं । त्रयोदशाद्यास्तिस्र उष्णिहः षोडशगुण्य शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । उदु त्वत्षोऽष्टश्रुत्पुष्णिगनुष्टुबंतमिति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

उ॒दु त्वच्चक्षु॑र्म॒हि मि॒त्रयो॒रौ ए॒ति प्रि॒यं वरु॑णयो॒रद॒ब्धं ।

ऋ॒तस्य॑ शु॒चिं दर्श॑त॒मनी॑कं रु॒क्मो न दि॒व उ॒दिता॑ व्य॒द्यौत् ॥ १ ॥

उ॒त् । ऊं इ॒ति । त्वत् । चक्षुः॑ । म॒हि । मि॒त्रयोः॑ । आ । ए॒ति । प्रि॒यं । वरु॑णयोः । अ॒द॒ब्धं ।

ऋ॒तस्य॑ । शु॒चिं । दर्श॑तं । अ॒नी॑कं । रु॒क्मः । न । दि॒वः । उ॒त् ऽइ॒ता । वि । व्य॒द्यौत् ॥ १ ॥

त्वत्तत्प्रसिद्धं चक्षुः प्रकाशकं महि महद्विलृतं मित्रयोर्वरुणयोः प्रियं । मित्रशब्दो वरुणशब्दश्चेतरेतरयो-गाग्निचावरुणावुभावप्याचष्टे । मित्रावरुणयोः प्रियमदब्धं रचोभिरहिंसितं शुचि शुद्धं निर्मलं दर्शतं दर्शनीयं । एवंभूतमृतस्यादित्यस्थानीकं तेज आ सर्वेषामभिमुखमुदेति । उन्नच्छति । उदितोदिता सूर्यस्त्रयोदये सत्युदितं तत्तेजो दिवोऽंतरिक्षस्य रुक्मो न भूषणमिव व्यद्यौत् । विद्योतते । प्रकाशते ॥

वे॒द् यस्त्री॑णिं वि॒दथान्ये॑षां दे॒वानां॑ जन्म॑ स॒नुतरा॑ च॒ विप्रः॑ ।

ऋ॒जु म॑र्तेषु वृ॒जि॒ना च॑ प॒श्यन्ऋ॒भि च॑ष्टे॒ सूरौ॑ अ॒र्य ए॒वान् ॥ २ ॥

वे॒द । यः । ची॒णि । वि॒दथानि॑ । ए॒षां । दे॒वानां॑ । जन्म॑ । स॒नुतः॑ । आ । च॒ । विप्रः॑ ।

ऋ॒जु । म॑र्तेषु । वृ॒जि॒ना । च॒ । प॒श्यन् । अ॒भि । च॑ष्टे । सू॒रः । अ॒र्यः । ए॒वान् ॥ २ ॥

यः सूर्यस्त्रीणि त्रिसंख्यानानि विदथानि वेदितव्यानि स्थानानि चीक्षोःकान्वेद वेत्ति जानाति । एषामेतद्धो-कचयवर्तिनां देवानां वसुध्वादिद्यात्मनां सनुतः । अंतर्हितनामितत् । अंतर्हितमप्रज्ञायमानं जन्म जननं च यो विप्रो मेधावी सूर्यो वेत्ति । आकारः पूरकः । स सूरः सूर्यो मर्तेषु मनुष्येषु विद्यमानान्यृजुजुनि शोभनानि कर्माणि वृजिना वृजिनान्यशोभनानि कर्माणि च यश्चान् साक्षितया जानन् अभि चष्टे । अभितः सर्वं जगत्प्र-काशयति । तथार्थः स्वामी भूत्वैवान् प्राप्तव्यान् कामांश्च मनुष्येषु प्रकाशयति ॥

स्तु॒ष उ॑ वो म॒ह ऋ॒तस्य॑ गो॒पान॑दिति॑ मि॒त्रं वरु॑णं सु॒जा॒तान् ।

अ॒र्य॒मणं॑ भ॒ग॒मद॑ब्धधी॒ती॒नच्छा॑ वो॒चे स॒ध॒न्यः॑ पा॒व॒कान् ॥ ३ ॥

स्तुषे । ऊं इति । वः । महः । चतस्र्य । गोपान् । अदितिं । मित्रं । वरुणं । सुऽजातान् ।
अर्यमणं । भगं । अदब्धऽधीतीन् । अर्धं । वोचे । सऽधन्यः । पावकान् ॥ ३ ॥

हे देवा महो महत चतस्र यज्ञस्य गोपान् रक्षकान्त्वो युष्मान् स्तुषे । स्तुवे । उ इति पूरणः । तानेव
देवानाह । अदितिमदीनां देवमातरं मित्रं वरुणं चैतान् सुजातान् शोभनजननार्थमणं भगं चादब्धधीती-
नहिंसितकर्मणः सधन्यो धनसहितान् पावकान् विश्वस्य शोधकान् । ईदृशान् सर्वान्देवान्छ वोचे । अग्निप्र-
ब्रवीमोत्थयः ॥

रिशादसः सत्पतीरदब्धान्महो राज्ञः सुवसनस्य दातृन् ।

यूनः सुष्ठ्वान्क्षयतो दिवो नृनादित्यान्याम्यदितिं दुवोयु ॥ ४ ॥

रिशादसः । सत्पतीन् । अदब्धान् । महः । राज्ञः । सुऽवसनस्य । दातृन् ।

यूनः । सुऽष्ठ्वान् । क्षयतः । दिवः । नृन् । आदित्यान् । यामि । अदितिं । दुवःऽयु ॥ ४ ॥

रिशादसो रिशतां हिंसकानामसितृन् क्षेपृन् यद्वा रिशानां हिंसकानामसृन् भक्षयितृन् सत्पतीन् सतां
पालयितृन् दब्धान् हिंसितान्महो महतो राज्ञो राजमानानीश्वरान्वा सुवसनस्य शोभननिवासस्य दातृन् यूनो
नित्यतृणान् सुष्ठ्वान् शोभनधनान् शोभनबलान्वा क्षयतः सर्वत्र निवसतः । यद्वा । क्षयतिरेत्यर्थकर्मा ।
ईशानान् दिवो ब्रूलोकस्य नृनेतृनादित्यानदितिः पुत्रान् । ईदृशान् सर्धान्देवान्दुवोयु ॥ नृत्तविभक्तिकमेतत् ॥
दुवोयुं दुवोऽसदीयं परिचरणं कामयमानामदितिं देवमातरं च यामि । प्राप्नोमि । यद्वा । यामि । याचामि ॥

द्यौः३ष्पितः पृथिवि मातरधुगर्भे भातर्वसवो मृळता नः ।

विश्वे आदित्या अदिते सजोषा अस्मभ्यं शर्मं बहुलं वि यंत ॥ ५ ॥

द्यौः । पितरिति । पृथिवि । मातः । अधुक् । अग्ने । भातः । वसवः । मृळतः । नः ।

विश्वे । आदित्याः । अदिते । सऽजोषाः । अस्मभ्यं । शर्मं । बहुलं । वि । यंत ॥ ५ ॥

हे पितः पितृस्थानीय यौर्बुलोक हे मातर्मातृस्थानीयेऽधुगद्रोग्नि पृथिवि हे भातर्भातृस्थानीयामि हे
वसवो वासयितारो देवास्ते सर्वे यूयं नोऽस्माकृळत । सुखयत । हे विश्व आदित्याः सर्वेऽदितिपुत्रा देवा
हे अदिते यूयं सजोषाः संगता भूत्वास्मभ्यं बहुलमधिकं शर्मं सुखं विसृतं वा गृहं वि यंत । प्रयच्छत ॥ ५१ ॥

मा नो वृकाय वृक्षे समस्मा अघायते रीरधता यजचाः ।

यूयं हि ष्ठा रथ्यो नस्तनूनां यूयं दक्षस्य वचसो बभूव ॥ ६ ॥

मा । नः । वृकाय । वृक्षे । समस्मै । अघऽयते । रीरधत । यजचाः ।

यूयं । हि । स्थ । रथ्यः । नः । तनूनां । यूयं । दक्षस्य । वचसः । बभूव ॥ ६ ॥

हे यजचा यष्टया देवा नोऽस्मान्वृकाय हिंसकाय स्तेनाय वृक्षे तस्य स्त्रिये च मा रीरधत । मा वशं
नेष्ट । मा वशीकुर्वत । यद्वा । वृकोऽरथ्यश्चा तस्य स्त्री वृकी । अपि च समस्मै सर्वस्मा अघायतेऽघमनर्थमस्मा-
कमिच्छते शत्रुजनाद्यास्माक्या वशं नयत । यूयं हि यूयं खलु नोऽस्माकं तनूनां शरीराणां रथ्यो नेतारः स्थ ।
भवथ । यूयमेव दक्षस्यासदीयस्य वक्षस्य वचसो वाक्यस्य च नेतारो बभूव । अतः कारणादस्माक्या रीर-
धतेत्यन्वयः ॥

मा व एनो अन्यकृतं भुजेम मा तत्कर्म वसवो यच्चयध्वे ।

विश्वस्य हि क्षयथ विश्वदेवाः स्वयं रिपुस्तन्वं रीरिषीष्ट ॥ ७ ॥

मा । वः । एनः । अन्यऽकृतं । भुजेम । मा । तत् । कर्म । वसवः । यत् । चयध्वे ।

विश्वस्य । हि । क्षयथ । विश्वऽदेवाः । स्वयं । रिपुः । तन्वं । रीरिषीष्ट ॥ ७ ॥

हे देवा वो युष्माकं स्वभूता वयमन्यकृतमन्यैः शत्रुभिः कृतमुत्पादितमेनः पापं मा भुजेम । मा भुञ्क्षहि । हे वसवो वासधितारो देवा यथेन कृतेन पापेन चयध्वे अस्माभ्वाध्वे ॥ चयतिर्हिंसाकर्मा ॥ तच्च पापं मा कर्म । मा कार्प्पम् ॥ करोतेर्माङ्गि लुङि मञ्चे घसेति क्लृप् ॥ हे विश्वदेवाः सर्वे देवा विश्वस्य सर्वस्य जगतो यूयं हि क्षयथ । ईश्वरा भवथ । अतः कारणादस्मदीयो रिपुः शत्रुस्तन्वं स्वशरीरं स्वयमेव रीरिषीष्ट । हिंसात् । यथैवं भवति तथा कृतेति भावः ॥

नम इदुयं नम आ विवासे नमो दाधार पृथिवीमुत द्यां ।

नमो देवेभ्यो नम ईश एषां कृतं चिदेनो नमसा विवासे ॥ ८ ॥

नमः । इत् । उयं । नमः । आ । विवासे । नमः । दाधार । पृथिवीं । उत । द्यां ।

नमः । देवेभ्यः । नमः । ईशे । एषां । कृतं । चित् । एनः । नमसा । आ । विवासे ॥ ८ ॥

आस्तां तावद्देवानां माहात्म्यं तदीयो नमस्कारोऽपीत्यमहामाग इति ब्रुवाणः कैमुतिकन्यायेन देवान् स्तौति । नम इत् नमस्कार एवोयमुन्नूर्णबलं सर्वोत्कृष्टं । तेन हि सर्वं लभ्यते । अतो नमो नमस्कारमा विवासे । परिचरामि । नमो नमस्कार एव पृथिवीमुत द्यां बुभुक्षोर्न च दाधार । धारयति । द्यावापृथिवी प्राणिभिर्नमस्क्रियमाणे सत्यौ तदुपभोगाय चिरकालमवतिष्ठते । अतो देवेभ्य ईदृशं नमः करोमि । एषां देवानां नमो नमस्कार ईशे । ईष्टे । अतस्तेन ते वशीकृताः । कृतं चित्कृतमप्याचरितमथेनः पापं नमसा नमस्कारिणा विवासे । विवासो वर्जनं । वर्जयामि । विनाशयामि ॥

ऋतस्य वो रथ्यः पूतदक्षानृतस्य पस्त्यसदो अर्दव्यान् ।

तां आ नमोभिरुचक्षसो नृन्विश्वान्व आ नमे महो यजचाः ॥ ९ ॥

ऋतस्य । वः । रथ्यः । पूतऽदक्षान् । ऋतस्य । पस्त्यऽसदः । अर्दव्यान् ।

तान् । आ । नमः । ऽभिः । उरुऽचक्षसः । नृन् । विश्वान् । वः । आ । नमे । महः । यजचाः ॥ ९ ॥

हे यजचा यष्ट्या देवा वो युष्मदीयस्य ऋतस्य यज्ञस्य रथ्यो रंहितृन्नेतृन् पूतदक्षान् शुद्धबलानृतस्य यज्ञस्य पस्त्यसदो यज्ञसंबन्धिनि पस्त्ये देवयजनलक्षणे गृहे सीदतो निषण्णानद्व्यान्त्रचः प्रभृतिभिरहिंसितानुश्चक्षसो बहूद्रष्टृन्नेतृन्महो महत्तत्त्वान्विज्ञान् सर्वान् वो युष्मानामिमुखेन क्रियमाणाभिर्नमोभिर्नमस्कारैरा नमे । आगतोऽस्मि ॥

ते हि श्रेष्ठवर्चस्त उ नस्तिरो विश्वानि दुरिता नयन्ति ।

सुष्ठ्वासो वरुणो मिचो अग्निर्ऋतधीतयो वक्त्रराजसत्याः ॥ १० ॥

ते । हि । श्रेष्ठऽवर्चसः । ते । ऊं इति । नः । तिरः । विश्वानि । दुः । इता । नयन्ति ।

सुऽस्थ्वासः । वरुणः । मिचः । अग्निः । ऋतऽधीतयः । वक्त्रराजऽसत्याः ॥ १० ॥

ये देवा वक्ष्यमाणगुणास्ते हि ते खलु श्रेष्ठवर्चसः प्रशस्ततमदीप्तयो भवन्ति । अतस्त उ त एव नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि दुरिता पापानि तिरस्त्रिरोहितानि यथा भवन्ति तथा नयन्ति । नयन्तु । विनाशयन्तित्यर्थः । ये वक्षणादयो देवाः सुश्रवांसः शोभनवक्त्राः शोभनधना वा अतधीतयः सत्यकर्माणो वक्त्रराजसत्थाः । वक्त्र वचनं स्तोत्रं । तस्य राजान ईशाना वक्त्रराजानः स्तोतारः । तेषु सत्था अवितथाः । एवंभूता ते ह्येतन्वयः ॥ ॥ १२ ॥

ते न इन्द्रः पृथिवी क्षामं वर्धन्पूषा भगो अदितिः पञ्च जनाः ।

सुशर्माणः स्ववसः सुनीथा भवन्तु नः सुचाचासः सुगोपाः ॥ ११ ॥

ते नः । इन्द्रः । पृथिवी । क्षामं । वर्धन् । पूषा । भगः । अदितिः । पञ्च । जनाः ।

सुऽशर्माणः । सुऽअवसः । सुऽनीथाः । भवन्तु । नः । सुऽचाचासः । सुऽगोपाः ॥ ११ ॥

ते देवा नोऽस्माकं क्षाम निवासभूमिं वर्धन् । वर्धयन्तु । के ते । इन्द्रः पृथिवी च पूषा च भगश्चादितिरदीना देवमाता च पञ्च जना देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसां । ऐ० ब्रा० ३. ३१. । इत्यादिब्राह्मणोक्ता देवमनुष्यादयश्च ते च नोऽस्मादर्थं सुशर्माणः सुसुखाः स्ववसः शोभनान्नाः सुनीथाः सुप्रापणाश्च भवन्तु । अस्मभ्यं शोभनसुखादिकं प्रयच्छन्ति भावः । तथा सुचाचासः सुष्ठु चातारः सुगोपाः शोभनगोपाचिन्तारश्च भवन्तु । उपास्थितेभ्यः शत्रुभ्यो रक्षणं चाणं । तेषामुत्पत्तिनिरोधेन रक्षणं गोपनं ॥

नू सद्मानं दिव्यं नंशि देवा भारद्वाजः सुमतिं याति होता ।

आसानेभिर्यजमानो मियेधैर्देवानां जन्म वसूयुर्ववन्द ॥ १२ ॥

नू । सद्मानं । दिव्यं । नंशि । देवाः । भारद्वाजः । सुऽमतिं । याति । होता ।

आसानेभिः । यजमानः । मियेधैः । देवानां । जन्म । वसूयुः । ववन्द ॥ १२ ॥

अनया अधिरात्मानं परोक्षवदाह । हे देवा भारद्वाजो भरद्वाजगोत्रजो होता सोतायमृषिर्दिव्यं दिवि भवं सद्मानं सदनं स्थानं नु क्षिप्रं नंशि । व्याप्नोतु । तथा सुमतिं शोभनां मतिं युष्मदीयामनुग्रहबुद्धिं च याति । याचते । यातिर्याज्याकर्मा । तदर्थमासानेभिरासीनैः सचासनं कुर्वन्निर्मियेधैर्मेधैर्मेधाहिरन्ययजमानैः सार्धं यजमानो यागं कुर्वन्नयमृषिर्वसूयुर्वसूनि धनान्यात्मन इच्छन् देवानां जन्म जनं संच ववन्द । वन्दते । स्तौति ॥

दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽप त्वं वृजिनमित्येषा । वैश्वदेवसृचः । सूचितं च । अप त्वं वृजिनं रिपुमन्वितमे नदीतम इत्यानुष्ठुभं प्रउगं । आ० ७. ११. । इति ॥

अप त्वं वृजिनं रिपुं स्तेनमग्ने दुराध्यं । द्विष्टमस्य सत्पते कृधी सुगं ॥ १३ ॥

अप । त्वं । वृजिनं । रिपुं । स्तेनं । अग्ने । दुऽऽध्यं । द्विष्टं । अस्य । सत्पते ।

कृधि । सुऽगं ॥ १३ ॥

हे अग्ने त्वं त्वं तं प्रसिद्धं वृजिनं कुटिलं रिपुं पापकारिणं दुराध्यं दुःखस्याध्यातारं दुष्टाभिप्रायमेवंभूतं स्तेनं हिंसकं द्विष्टं दूरतममपास्य । अपक्षिप ॥ असु क्षेपण इति धातुः ॥ हे सत्पते सतां पाक्षयितरमे अस्माकं सुगं शोभनेन गन्तव्यं सुखं कृधि । कृष । अच सर्वदेवात्मकस्याग्नेः सवनाद्वैश्वदेवत्वं ॥

यावाणः सोम नो हि कै सखित्वनाय वावृषुः ।

जही न्यवृजिणं पृणिं वृको हि षः ॥ १४ ॥

प्रावाणः । सोम । नः । हि । कं । सखिऽत्वनाय । वावः ।

जहि । नि । अचिरां । परिणं । वृकः । हि । सः ॥ १४ ॥

हे सोम नोऽस्मादीया इमे प्रावाणोऽभिषवार्थाः पाषाणास्तव सखित्वनाय सख्यार्थं वावः । कामयते । कमिति पूरकः । हि यस्मादर्थे । यस्मादेवं तस्मात्त्वं परिणं वणिजमदातारमचिरमदनशीलं राक्षसादिकं नि जहि । विनाशय । स परिर्वृको हि । आदानपरः खलु । सर्वदास्मन्तोऽपहरणशीलः । अतस्त्वं जहीत्वर्थः ॥ वृक वृक आदान इति धातुः ॥

यूयं हि ष्टा सुदानव इन्द्रज्येष्ठा अभिद्यवः । कर्ता नो अध्वन्ना सुगं गोपा अमा ॥ १५ ॥

यूयं । हि । स्थ । सुऽदानवः । इन्द्रज्येष्ठाः । अभिऽद्यवः । कर्ता । नः । अध्वन् । आ ।

सुऽगं । गोपाः । अमा ॥ १५ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना देवा यूयं हि ष्ट । यूयं खलु प्रभवथ । समृद्धाः स्था । इन्द्रज्येष्ठाः । इन्द्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषां ते । अभिवयोऽभिगतदीप्तयस्ते यूयमध्वन्नध्वनि मार्गे नोऽस्माकममा सहैव गोपा गोपाधितारो रक्षितारः संतः सुगं सुखं । आकारः समुच्चये । सुखं च कर्त । कुर्वत ॥

प्रवासादागमनेऽपि पंथामित्येषा यजमानेन जप्या । सूचितं च । अपि पंथामगन्महीति प्रत्येत्य समित्पाणिः । आ० २. ५. इति ॥

अपि पंथामगन्महि स्वस्तिगामनेहसं ।

येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विंदते वसु ॥ १६ ॥

अपि । पंथां । अगन्महि । स्वस्तिऽगां । अनेहसं ।

येन । विश्वाः । परि । द्विषः । वृणक्ति । विंदते । वसु ॥ १६ ॥

पंथां पंथानं मार्गमप्यगन्महि । अपिगताः प्राप्ताः स्वाः । कीदृशं । स्वस्तिगां सुखेन गंतव्यमनेहसं पापरहितं । येन पथा गच्छन् विश्वाः सर्वा द्विषो द्वेष्टीः प्रजाः परि वृणक्ति परिवर्जयति बाधते वसु धनं च विंदते लभते तादृशं पंथानमित्यर्थः ॥ १३ ॥

न तद्विवेति सप्तदशर्षं तृतीयं सूक्तमृजिञ्चन आर्षं वैश्वदेवं । आदितः षट् त्रिष्टुभः सप्तम्याद्याः षट् गाय-
त्र्यस्त्रयोदशी त्रिष्टुप् चतुर्दशी जगती शिष्टास्त्रिस्तुष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । न तच्छ्रूना सप्तम्याद्याः षड्गाय-
त्र्यश्चतुर्दशी जगतीति ॥ गतो विनियोगः ॥

न तद्विवा न पृथिव्यानु मन्ये न यज्ञेन नोत शमीभिराभिः ।

उज्जंतु तं सुभ्वः पर्वतासो नि हीयतामति याजस्य यष्टा ॥ १ ॥

न । तत् । दिवा । न । पृथिव्या । अनु । मन्ये । न । यज्ञेन । न । उत । शमीभिः । आभिः ।

उज्जंतु । तं । सुऽभ्वः । पर्वतासः । नि । हीयतां । अतिऽयाजस्य । यष्टा ॥ १ ॥

अतियावो नाम अक्षिद्विषिरस्माद्विञ्चन उत्कृष्टः स्वामहमिति बुद्ध्या देवान्यियसुरास । अक्षिस्मादीयं यजनं निराचष्टाद्यथा ॥ न तदति याजस्य अक्षेस्त्वज्जनं दिवा सुलोकेन तप्तयेन देवगणेन युक्तमित्वहं नानु मन्ये । अनुमतिं न करोमि । न च पृथिव्या पार्थिवेणापि देवगणेन युक्तमिति नानु मन्ये । न च यज्ञेन मया-
गुष्ठितेन सदृशं तदित्वहं नानु मन्ये । उतापि आभिः शमीभिरन्यैरपि मया कृतैरेभिः कर्मभिः सदृशमित्यपि

नानु मन्ये । मया वशीकृता देवास्तदीयं यजनं नांगीकुर्वन्ति स चानभिज्ञत्वात्सम्यग्बुधमपि न शक्नोतीति भावः । अपि च तपूषि सुभ्यः सुषु भवतः पर्वतासः पर्वता इद्रेण प्रहिताः संत उज्वन्तु । हिंसन्तु ॥ उज्जिर्हिंसाकर्मा ॥ तथा तस्मात्तियाजस्य अजिज्ञोऽप्यतिशयेनाहं देवान्यजामीति बुद्ध्या युक्तस्य अवेर्यो यथा याजकः स नि हीयतां । नितरां हीनो भवतु ॥

अतिं वा यो मरुतो मन्यते नो ब्रह्म वा यः क्रियमाणं निनिंत्सात् ।

तपूषि तस्मै वृजिनानि संतु ब्रह्मद्विषमभि तं शोचतु द्यौः ॥ २ ॥

अतिं । वा । यः । मरुतः । मन्यते । नः । ब्रह्म । वा । यः । क्रियमाणं । निनिंत्सात् ।

तपूषि । तस्मै । वृजिनानि । संतु । ब्रह्मद्विषं । अभि । तं । शोचतु । द्यौः ॥ २ ॥

हे मरुतो यः पुरुषो नोऽस्मान्ति मन्यते अतीत्य स्वस्वाधिकं मन्यते अस्मत्तोऽपि स्वयमधिक इति बुध्यते । अस्माभिः क्रियमाणं ब्रह्म स्तोत्रं वा यो निनिंत्सात् निंदितुमिच्छेत् तस्मै पुरुषाय तपूषि तेजांसि वृजिनानि बाधकानि संतु । भवन्तु । ब्रह्मद्विषं तं शत्रुं दौरादिब्रह्माभि शोचतु । अभितपतु । अभिदहतु ॥

किमंग त्वा ब्रह्मणः सोम गोपां किमंग त्वाहुरभिश्स्तिपां नः ।

किमंग नः पश्यसि निद्यमानान्ब्रह्मद्विषे तपुषि हेतिमस्य ॥ ३ ॥

किं । अंग । त्वा । ब्रह्मणः । सोम । गोपां । किं । अंग । त्वा । आहुः । अभिश्स्तिपां । नः ।

किं । अंग । नः । पश्यसि । निद्यमानान् । ब्रह्मद्विषे । तपुषि । हेतिं । अस्य ॥ ३ ॥

किमंगेति प्रसिद्धियोतकौ निपातौ । हे सोम त्वा त्वां खलु ब्रह्मणो मंत्रस्य कर्मणो वा ब्रह्मजातेर्वा गोपां गोपायितारमाहुः । कथयन्ति पुराविदः । तथा नोऽस्माकमभिश्स्तिपामभिश्शंसकेभ्यः पालयितारं त्वामेव खल्वाहुः । यद्वा । अंगेत्यभिमुखीकरणे । अंगं हे सोम किंकारणं त्वां ब्रह्मणो गोपामाहुः । किंकारणं वा त्वामस्माकमभिश्स्तिपामाहुः । निद्यमानान् परैर्दूष्यमाणान्नोऽस्मानंगं हे सोम किंकारणं पश्यसि । त्वामेव सर्वे ब्रह्मणो रक्षकं शत्रुभ्यः पालकं च कथयन्ति अतोऽस्मासु परैर्निद्यमानेष्वीदासीन् तवानुचितं । अतो ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्टे तस्मै तपुषि तापकं हेतिमायुधमस्य । चिप । प्रेरय ॥

अवन्तु मामुषसो जायमाना अवन्तु मा सिंधवः पिन्वमानाः ।

अवन्तु मा पर्वतासो ध्रुवासोऽवन्तु मा पितरो देवहूतौ ॥ ४ ॥

अवन्तु । मां । उषसः । जायमानाः । अवन्तु । मा । सिंधवः । पिन्वमानाः ।

अवन्तु । मा । पर्वतासः । ध्रुवासः । अवन्तु । मा । पितरः । देवदहूतौ ॥ ४ ॥

जायमानाः प्रादुर्भवन्त्य उषसो मामवन्तु । रचन्तु । तथा पिन्वमाना वर्धमानाः सिंधवः स्तंदनशीला नद्यश्च मा मामवन्तु । तथा ध्रुवासो निश्चलाः पर्वतासः पर्वताश्च मा मामवन्तु । तथा देवहूतौ । देवानां हतितराङ्गा-
नमस्त्रिभित्ति देवहूतिर्यागः । तच्च विद्यमानाः पितरः पितृदेवताश्च मामवन्तु ॥

विश्वदानीं सुमनसः स्याम पश्येम नु सूर्यमुच्चरंतं ।

तथा करबसुपतिर्वसूनां देवाँ ओहानोऽवसागमिष्ठः ॥ ५ ॥

वि॒श्व॒ऽदा॒नीं । सु॒ऽमन॑सः । स्या॒म॒ । पश्ये॑म । नु । सूर्ये॑ । उ॒त्त॒ऽचर॑न्तं ।

तथा । क॒र॒त् । वसु॑ऽप॒तिः । वसू॑नां । दे॒वान् । ओ॒हानः॑ । अ॒वसा॑ । आ॒ऽगमि॑ष्ठः ॥ ५ ॥

हे देवा विश्वदानीं सर्वदा वयं सुमनसः स्याम । शोभनमनस्का भवेम । नुशब्दः समुच्चये । उत्तरंतमुद्यंतं सूर्यं सर्वदा पश्येम च । वसूनां वसुपतिरुत्कृष्टधनाधिपतिरभिर्देवानवसास्त्रदीयेन हविषौहानी वहन् प्रापयन् आगमिष्ठ आगंतुतम एवंगुणविशिष्टः सन् तथा करत् । अस्मान् तथाविधानुक्तप्रकारान्करोतु ॥ ॥ १४ ॥

इ॒न्द्रो॒ नेदि॑ष्ठ॒मव॒साग॑मिष्ठः सर॑स्वती॒ सिंधु॑भिः पि॒न्व॒माना॑ ।

प॒र्जन्यो॑ न॒ ओष॑धीभिर्म॒योभु॒र॒ग्निः सु॑शंसः सु॒हवः॑ पि॒तेव॑ ॥ ६ ॥

इ॒न्द्रः । नेदि॑ष्ठं । अ॒वसा॑ । आ॒ऽगमि॑ष्ठः । सर॑स्वती । सिंधु॑ऽभिः । पि॒न्व॒माना॑ ।

प॒र्जन्यः॑ । नः॒ । ओष॑धीभिः । म॒यः॒ऽभुः । अ॒ग्निः । सु॑ऽशंसः । सु॒हवः॑ । पि॒ता॒ऽइव॑ ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रो नेदिष्ठमंतिकतमं यथा भवति तथावसा रथणेन सार्धमागमिष्ठ आगंतुतमोऽसु । सिंधुभिः खंदनैश्चकैः पिन्वमाना वर्धमाना नदीरूपा सरस्वती चागंतुतमा भवतु । ओषधीभिः सार्धं पर्जन्यश्च नोऽस्माकं मयोभुः सुखस्य भावयिता भवतु । अग्निश्च पितेव पुत्रस्य जनक इव सुशंसः सुखेन शंसनीयः सुहवः सुखेनाज्ञातव्यश्च भवतु ॥

आययणे वैश्वदेवस्य चरोर्विश्वे देवास आ गतेत्यनुवाक्या । सूचितं च । विश्वे देवास आ गत ये के च जमा महिनो अहिमायाः । आ० २. ९. इति ॥

विश्वे॑ दे॒वास॒ आ ग॑त॒ ऋ॒णु॒ता म॑ इ॒मं ह॒वँ । ए॒दं ब॒र्हिर्नि॑ षी॒दत॑ ॥ ७ ॥

विश्वे॑ दे॒वासः॑ । आ । ग॒त॒ । ऋ॒णु॒त॒ । मे॒ । इ॒मं । ह॒वँ । आ । इ॒दं । ब॒र्हिः । नि॒ । सी॒द॒त॒ ॥ ७ ॥

हे विश्वे देवासः सर्वे देवा आ गत । आगच्छत । आगत्य च मे मदीयमिमं हवमिदमाह्वानं ऋणुत । श्रुत्वा चेदमास्तीर्णं बर्हिरा नि षीदत । आस्तीर्णे बर्हिषि निषणा भवत ॥

यो वो॑ दे॒वा घृ॑त॒क्षु॒ना ह॒व्येन॑ प्र॒तिभू॑षति । तं वि॒श्व उ॑प॒ गच्छ॑थ ॥ ८ ॥

यः । वः । दे॒वाः । घृ॑त॒ऽक्षु॒ना । ह॒व्येन॑ । प्र॒ति॒ऽभू॑षति । तं । वि॒श्वे । उ॑प॒ । ग॒च्छ॑थ ॥ ८ ॥

हे देवा वो युष्मान्यो जनो घृतक्षुना घृतप्रचरणेन हव्येन हविषा प्रतिभूषति परिचरति तं जनं विश्वे सर्वे यूयमुप गच्छथ । उपगता भवथ ॥

उ॒प॒ नः॑ सू॒नवो॑ गि॒रः ऋ॒ण्वं॒त्वमृ॑तस्य॒ ये । सु॒मृ॒ळी॒का भ॑वंतु नः ॥ ९ ॥

उ॒प॒ । नः॑ । सू॒नवः॑ । गि॒रः । ऋ॒ण्वं॒तु । अ॒मृ॒तस्य॑ । ये । सु॒ऽमृ॒ळी॒काः । भ॑वंतु । नः॑ ॥ ९ ॥

अमृतस्य मरणरहितस्य प्रजापतेर्ये सूनवः पुत्राः ते देवा नोऽस्माकं गिरः सुतीरुप गृण्वंतु । नोऽस्माकं समृळीकाः सुष्ठु मृडयितारः सुखयितारश्च भवंतु ॥

विश्वे॑ दे॒वा ऋ॒तावृ॑धं॒ ऋ॒तुभि॑र्ह॒वन॒श्रुतः॑ । जु॒षंतां॑ यु॒ज्यं प॑यः ॥ १० ॥

विश्वे॑ दे॒वाः । ऋ॒त॒ऽवृ॑धः । ऋ॒तु॒ऽभिः॑ । ह॒वन॒ऽश्रु॑तः । जु॒षंतां॑ । यु॒ज्यं । प॑यः ॥ १० ॥

ऋतावृध ऋतस्य यज्ञस्य वर्धका ऋतुभिः काष्णविशिषिर्हवनश्रुतो हवनस्य सोचस्व त्रीतारस्यसिंसासिन्वा-

गकाले खूयमाना ईदृशा विश्वे सर्वे देवा युज्यं योग्यं पय आमिषारूपं जुषतां । सेवतां । श्रूयते हि । तप्ते पयसि दध्ना नयति सा वैश्वदेव्यामिषेति ॥ १५ ॥

स्तोत्रमिन्द्रो मरुद्गणस्त्वष्ट्रमान्मित्रो अर्यमा । इमा हव्या जुषंत नः ॥ ११ ॥

स्तोत्रं । इन्द्रः । मरुत्सर्गणः । त्वष्ट्रमान् । मित्रः । अर्यमा । इमा । हव्या । जुषंत । नः ॥ ११ ॥

मरुद्गणो मरुतो गणभूताः परिजनभूता यस्य तादृश इन्द्रस्त्वष्ट्रमान् त्वष्ट्रसहितो मित्रोऽर्यमा च नो ऽस्माकं स्तोत्रमिमा हव्येमानि हवीषि च जुषंत । सेवतां ॥

इमं नो अग्ने अध्वरं होतर्वयुनशो यज । चिकित्वा न्दैव्यं जनं ॥ १२ ॥

इमं । नः । अग्ने । अध्वरं । होतः । वयुनऽशः । यज । चिकित्वा न् । दैव्यं । जनं ॥ १२ ॥

हे होतर्देवानामाहुतात्म्ये दैव्यं देवसंबन्धिनं जनं संधं यजनीयं चिकित्वा न् जानस्व नो ऽस्मादीयमिममध्वरं हिंसारहितं यज्ञं वयुनशो ज्ञानक्रमेण यथानुपूर्व्या देवा बुद्धिस्थाः तथा यज । यागं कुरु ॥

वैश्वदेवशस्त्रस्य विश्वे देवा इति याज्या । सूत्रितं च । आश्रुती त्वेति शस्त्वा जपेद्विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं म इति याज्या । आ० ५. १८. इति ॥ वैश्वदेवे पशविषैव याज्या । सूत्रितं च । विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये के च जमा महिनो अहिमायाः । आ० ३. ७. इति ॥

विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये अंतरिक्षे य उप हवि ह ।

ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वं ॥ १३ ॥

विश्वे । देवाः । शृणुत । इमं । हवं । मे । ये । अंतरिक्षे । ये । उप । हवि । स्थ ।

ये । अग्निऽजिह्वाः । उत । वा । यजत्राः । आऽसद्या । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयध्वं ॥ १३ ॥

हे विश्वे देवा मे मदीयमिमं हवमाहुतं शृणुत । ये यूयमंतरिक्षे स्थ अंतरिक्षलोके वर्तमाना भवथ । ये चोप तत्समीपस्थे भूलोके भवथ । ये च हवि बुल्लोके स्थ । ये चाग्निजिह्वाः । अग्निर्जिह्वास्थानीयो येषां । यद्वा । अग्निर्जिह्वा । तथा पोथमाणत्वादग्निजिह्वा इत्युच्यते । उत वापि वा ये यजत्रा यजनीयाः ते सर्वे यूयमास्तीर्णैऽस्मिन्बर्हिषासद्योपविश्य मादयध्वं । सोमेनात्मानं तर्पयथ ॥

विश्वे देवा मम शृण्वंतु यज्ञिया उभे रोदसी अपां नपाच्च मन्म ।

मा वो वचांसि परिचक्ष्याणि वोचं सुक्षेष्विहो अंतमा मदेम ॥ १४ ॥

विश्वे । देवाः । मम । शृण्वंतु । यज्ञियाः । उभे इति । रोदसी इति । अपां । नपात् । च । मन्म ।

मा । वः । वचांसि । परिऽचक्ष्याणि । वोचं । सुक्षेषु । इत् । वः । अंतमाः । मदेम ॥ १४ ॥

यज्ञिया यज्ञार्हा विश्वे देवा मम मदीयं मन्म मगनीयं स्तोत्रं शृण्वंतु । चित्तेऽवधारयंतु । तथोभे रोदसी बावापृथिव्यावपां नपात् मध्यमस्थानोऽग्निश्चासदीयं स्तोत्रं शृण्वंतु । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे देवा वो युष्मभ्यं परिचक्ष्याणि वर्जनीयानि वचांसि स्तोत्राणि मा वोचं । मा ब्रवीमि । अपि तु समीचीनानि । अतो वो युष्माकमतमा अंतिकतमाः संतो वयं सुक्षेप्सित युष्माभिर्दत्तेषु सुक्षेप्सिव वर्तमाना मदेम । मोदेम ॥

आययणि वैश्वदेवस्य ये के च जेति याज्या । सूत्रितं च । विश्वे देवास आ गत ये के च जमा महिनो अहिमायाः । आ० २. ९. इति ॥ वैश्वदेवपुरोडाशस्त्वैव याज्या । सूत्रमुदाहृतं ॥

ये के च ज्मा महिनो अहिमाया दिवो जज्ञिरे अपां सधस्थे ।

ते अस्मभ्यमिषये विश्वमायुः क्षप उसा वरिवस्यंतु देवाः ॥ १५ ॥

ये । के । च । ज्मा । महिनः । अहिऽमायाः । दिवः । जज्ञिरे । अपां । सधऽस्थे ।

ते । अस्मभ्यं । इषये । विश्वं । आयुः । क्षपः । उसाः । वरिवस्यंतु । देवाः ॥ १५ ॥

महिनो महांतोऽहिमायाः । माया प्रज्ञानाम् । आहंतुप्रज्ञाः । एवंभूता ये के चन देवा ज्मा । पृथिवी-
नामैतत् । ज्मायां पृथिव्यां जज्ञिरे प्रादुर्बभूवुः । ये के चन दिवो बुभोकाज्जज्ञिरे । ये के चनापां सधस्थे
सहांतरिक्षे जज्ञिरे ते सर्वे देवा अस्मभ्यमिषये । इत्यत इतीषिः पुत्रादिः । तस्मै च विश्वं सर्वमायुरन्नं जीवनं
वा क्षपः सर्वा रात्रीरुसाः सर्वाखहाणि च सर्वदा नैरंतर्येण वरिवस्यंतु । प्रयच्छंतु ॥

अग्नीपर्जन्याववतं धियं मेऽस्मिन्हवे सुहवा सुष्टुतिं नः ।

इळामन्यो जनयद्गर्भमन्यः प्रजावतीरिष आ धत्तमस्मे ॥ १६ ॥

अग्नीपर्जन्यौ । अवतं । धियं । मे । अस्मिन् । हवे । सुऽहवा । सुऽस्तुतिं । नः ।

इळा । अन्यः । जनयत् । गर्भं । अन्यः । प्रजाऽवतीः । इषः । आ । धत्तं । अस्मे इति ॥ १६ ॥

हे अग्नीपर्जन्यौ मे मदीयं धियं कर्म यज्ञलक्षणमवतं । गच्छतं रक्षतं वा । हे सुहवा सुखेन ज्ञातुं शक्याव-
शिन्हवे यज्ञे नोऽस्मदीयां सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं च रक्षतं । यद्वा । अनुवृत्तोऽवतिः श्रवणार्थः । अवतं । शृणुतं ।
युवयोर्मध्येऽन्यः पर्जन्य इळामन्नं जनयत् । जनयति । वृष्ट्या ह्योषधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्यश्चान्नं जायते ।
अन्योऽपिर्गर्भं जनयति । पुष्पेण मुक्तमन्नं जाठरेणापिना पक्कं सत् रेतोरूपेण परिणमते तदेव योषित्सु गर्भे
भवति । अतो युवां प्रजावतीः प्रजाभिर्युक्ता इषोऽन्नान्वक्षे अस्मास्वा धत्तं । अवस्थापयतं ॥

स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्नौ सूक्तेन महा नमसा विवासे ।

अस्मिन्नो अद्य विदथे यजत्रा विश्वे देवा हविषि मादयध्वं ॥ १७ ॥

स्तीर्णे । बर्हिषि । संऽइधाने । अग्नौ । सुऽउक्तेन । महा । नमसा । आ । विवासे ।

अस्मिन् । नः । अद्य । विदथे । यजत्राः । विश्वे । देवाः । हविषि । मादयध्वं ॥ १७ ॥

हे विश्वे देवा बर्हिषि दर्भपुंजे वेद्यां स्तीर्णे सत्यपौ च समिधाने समिद्धे सत्यनेन सूक्तेन स्तोत्रेण च महा
महता नमसा नमस्कारेण च विवासे । पर्यचरं । हे यजत्रा यजनीया विश्वे देवा अवाशिन्दिने नोऽस्मदीये
ऽस्मिन्विदथे यज्ञे हविषि ॥ तृतीयार्थे सप्तमी ॥ हविषास्माभिर्दत्तेन मादयध्वं । तृषध्वं ॥ ॥ १६ ॥

वयसु त्वेति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं पौष्णं । यां पूषन्नित्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रांतं ।
वयं दश पौष्णं तन्नायचं वै यां पूषन्ननुष्टुप्बिति ॥ अर्थार्थिभिः प्रवसन्नितेतज्जयं । सूचितं च । वयसु त्वा पथस्यत
इत्यर्थचर्यां चरिष्यन् । आ० गु० ३. ७. ८. इति । अपेक्षितं शेषः ॥

वयसु त्वा पथस्यते रथं न वाजसातये । धिये पूषन्नयुज्महि ॥ १ ॥

वयं । ऊं इति । त्वा । पथः । पते । रथं । न । वाजऽसातये । धिये । पूषन् । अयुज्महि ॥ १ ॥

हे पथस्यते मार्गस्थ पात्नयितः पूषन् धिये कर्मार्थं वाजसातयेऽन्नस्य लाभाय च वयं रथं न युजे रथमिव
त्वा त्वामयुज्महि । युज्महि । अस्मादभिसुखं कुर्मः । उ इति पूरकः ॥

अभि नो नर्ये वसु वीरं प्रयतदक्षिणं । वामं गृहपतिं नय ॥२॥

अभि । नः । नर्ये । वसु । वीरं । प्रयतऽदक्षिणं । वामं । गृहऽपतिं । नय ॥२॥

हे पूषन् नर्ये शृभ्यो हितं वसु धनमभि प्राप्तुं वीरं दारिद्र्यस्य विश्वेणैरयितारं गमयितारं प्रयतदक्षिणं पूर्वमन्वेभ्योऽपि दत्तधनं । यद्वा । प्रयतं शुद्धं दक्षिणं धनं यस्य तादृशं । वामं वननीयमेवंविधं गृहपतिं गृहस्थं नोऽस्मात्प्रय । प्रापय ॥

अदित्संतं चिदाघृणे पूषन्दानाय चोदय । पणेश्चिद्वि म्रदा मनः ॥३॥

अदित्संतं । चित् । आघृणे । पूषन् । दानाय । चोदय । पणेः । चित् । वि । म्रदा । मनः ॥३॥

हे आघृण आगतदीप्ते पूषन् अदित्संतं चित् दातुमनिच्छंतमपि पुरुषं दानायास्तद्वानार्थं चोदय । प्रेरय । पणेश्चिद्विजोऽपि वार्धुषिकस्य लुब्धस्यापि मनो हृदयं वि म्रद । दानार्थं मृदूकुर ॥

वि पथो वाजसातये चिनुहि वि मृधो जहि । साधंतामुय नो धियः ॥४॥

वि । पथः । वाजऽसातये । चिनुहि । वि । मृधः । जहि । साधंतां । उय । नः । धियः ॥४॥

हे उयोर्गूर्णबल पूषन् पथो मार्गान् वाजसातयेऽज्ञलाभाय वि चिनुहि । शोधिताम्बुज । यैः पथिभिर्गता धनं लभेमहि तादृशान्पथः पृथक्कुर्वित्यर्थः । मृधो बाधकान् तस्करादीन् वि जहि । बाधस्व । तथा नोऽस्माकं धियः कर्मास्तज्ञलाभार्थं क्रियमाणानि साधंतां । सिध्यंतु । सफलानि भवतु ॥

परि तृधि पणीनामारया हृदया कवे । अथेमस्मभ्यं रंधय ॥५॥

परि । तृधि । पणीनां । आरया । हृदया । कवे । अथ । ई । अस्मभ्यं । रंधय ॥५॥

हे कवे प्राज्ञ पूषन् पणीनां वणिजां लुब्धानां हृदया हृदयानि कठिनान्यारया । सूक्ष्मलोहाग्रो दंडः प्रतोद् इत्यारिति चाख्यायते । तथा परि तृधि । परिविध्य । हृजतं काठिन्यमपनयेत्यर्थः । अथानंतरमीमेनान्यणीनस्मभ्यं रंधय । वशीकुर ॥ ॥ १७ ॥

वि पूषन्नारया तुद पणेरिच्छ हृदि प्रियं । अथेमस्मभ्यं रंधय ॥६॥

वि । पूषन् । आरया । तुद । पणेः । इच्छ । हृदि । प्रियं । अथ । ई । अस्मभ्यं । रंधय ॥६॥

हे पूषन् आरया प्रतोदेन पणेरिच्छो हृदयं वि तुद । विविध्य । तस्य पणेरिच्छि हृदये प्रियमस्मभ्यमनुकूलं धनमिच्छ । दातव्यमितीच्छां जनय । अथानंतरमस्मभ्यमीमेनान्रंधय । वशीकुर ॥

आ रिख किकिरा कृणु पणीनां हृदया कवे । अथेमस्मभ्यं रंधय ॥७॥

आ । रिख । किकिरा । कृणु । पणीनां । हृदया । कवे । अथ । ई । अस्मभ्यं । रंधय ॥७॥

हे कवे प्राज्ञ पूषन् पणीनां वणिजां हृदया हृदयान्या रिख । आलिख । आलिख्य च किकिरा कीर्णानि प्रशिक्षितानि कृणु । कुर । मृदूनि कुर्वित्यर्थः । अन्यत्रतं ॥

यां पूषन्ब्रह्मचोदनीमारां बिभर्षाघृणे ।

तया समस्य हृदयमा रिख किकिरा कृणु ॥८॥

यां । पूषन् । ब्रह्मऽचोदनीं । आरां । बिभर्षि । आघृणे ।

तया । समस्य । हृदयं । आ । रिख । किकिरा । कृणु ॥८॥

हे आघृण आगतदीप्ते पूषन् ब्रह्मचोदनीं ब्रह्मणोऽस्य प्रेरयित्रीं यामारां विमर्षि हस्ते धारयसि
तथा समस्य सर्वस्य लुब्धजनस्य हृदयमा रिख । आलिख । किकिरा किकिराणि कीर्णानि प्रशिथिलानि च
कृणु । कृष ॥

या ते अष्टा गोओपशार्धृणे पशुसाधनी । तस्यास्ते सुखमीमहे ॥ ९ ॥

या । ते । अष्टा । गोऽओपशा । आर्धृणे । पशुऽसाधनी । तस्याः । ते । सुखं । इमहे ॥ ९ ॥

हे आघृण आगतदीप्ते पूषन् ते त्वदीया याष्टारा गोओपशा । उपशेरत इत्योपशाः । गाव ओपशा
यस्यास्तादृशा । अत एव पशुसाधनी पशूनां साधयित्री भवति ते त्वदीयायास्तस्याः संबंधि सुखं सुखमीमहे ।
याचामहे ॥

उत नो गोषणिं धियमश्वसां वाजसामुत । नृवत्कृणुहि वीतर्ये ॥ १० ॥

उत । नः । गोऽसनिं । धियं । अश्वऽसां । वाजऽसां । उत । नृऽवत् । कृणुहि । वीतर्ये ॥ १० ॥

उतापि च हे पूषन् गोषणिं गवां सनित्रीमश्वसामश्वानां सनित्रीं वाजसां वाजानामश्वानां सनित्रीमुतापि
च नृवत् नृवतीं यद्वा नृणां वनित्रीं दात्रीमेवंभूतां धियं बुद्धिं कर्म वा गोऽस्नाकं वीतर्ये खादनायोपभोगार्थं
कृणुहि । कृष ॥ ॥ १० ॥

सं पूषन्निति दशर्वं पंचमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं पौष्णं गायत्रं । सं पूषन्नित्यनुक्रांतं ॥ नष्टधनमन्विच्छता
पुरुषेणैतज्जयं । सूचितं च । सं पूषन्विदुषेति नष्टमधिजिगमिषन्ब्रूहो वा । आ० गृ० ३. ७. ९. इति ॥

सं पूषन्विदुषा नय यो अंजसानुशासति । य एवेदमिति ब्रवत् ॥ १ ॥

सं । पूषन् । विदुषा । नय । यः । अंजसा । अनुऽशासति । यः । एव । इदं । इति । ब्रवत् ॥ १ ॥

हे पूषन् पोषक देव विदुषा जानता तेन जनेन सं नय अस्मान् संगमय यो विद्वानंजसा ऋजुमार्गेणानु-
शासति अनुशासति नष्टद्रव्यप्राप्त्युपायमुपदिशति । यश्चैवैवमिदं नष्टं भवदीयं धनमिति ब्रवत् ब्रवीति । नष्टं
धनं दर्शयतीत्यर्थः । तेन विदुषेत्यन्वयः ॥

समु पूषणा गमेमहि यो गृहाँ अभिशासति । इम एवेति च ब्रवत् ॥ २ ॥

सं । जं इति । पूषणा । गमेमहि । यः । गृहान् । अभिऽशासति । इमे । एव । इति ।

च । ब्रवत् ॥ २ ॥

पूषणानुगृहीता वयं सं गमेमहि तेन जनेन संगच्छेमहि यो जनो गृहान् येषु गृहेष्वस्मादीया नष्टाः पशव-
स्तिष्ठति तान् गृहानभिशासति अभिशासति आभिमुख्येन बोधयति । यश्चैव त्वदीया नष्टाः पशव एवैव
तिष्ठन्तीति च ब्रवत् ब्रूयात् ॥

पूषणश्चक्रं न रिष्यति न कोशोऽव पद्यते । नो अस्य व्यथते पविः ॥ ३ ॥

पूषणः । चक्रं । न । रिष्यति । न । कोशः । अव । पद्यते । नो इति । अस्य । व्यथते । पविः ॥ ३ ॥

पूषणः पोषकस्य देवस्य चक्रमायुधं न रिष्यति । न विनश्यति । अस्य चक्रस्य कोशश्च नाव पद्यते । न
हीयते । अस्य पविर्धारो च नो नैव व्यथते । कुंठीभवति । तेन चक्रेण चोरान्ब्रूह्वास्मादीयं धनं प्रकाशयेति भावः ॥

यो अस्मै हविषाविधन् तं पूषापि मृष्यते । प्रथमो विंदते वसु ॥४॥

यः। अस्मै। हविषा। अविधत्। न। तं। पूषा। अपि। मृष्यते। प्रथमः। विंदते। वसु ॥४॥

यो यजमानोऽस्मै पूषे हविषा चरुपुरोडाशादिनाविधत् परिचरति तं यजमानं पूषा नापि मृष्यते । अपिशब्द ईषदर्थे । ईषदपि न हिनस्ति । स च प्रथमो मुख्यः सन् वसु धनं विंदते । लभते ॥

पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः । पूषा वाजं सनोतु नः ॥५॥

पूषा। गाः। अन्तु। एतु। नः। पूषा। रक्षतु। अर्वतः। पूषा। वाजं। सनोतु। नः ॥५॥

पूषा पोषको देवो नोऽस्मदीया गा अन्वेतु । रक्षणार्थमनुगच्छतु । स च पूषावर्तोऽश्वाज्जतु चोरेभ्यः । तथा वाजमग्नं च नोऽस्मभ्यं पूषा सनोतु । प्रयच्छतु ॥ ॥५॥

पूषन्ननु प्र गा इहि यजमानस्य सुन्वतः । अस्माकं स्तुवतामुत ॥६॥

पूषन्। अन्तु। प्र। गाः। इहि। यजमानस्य। सुन्वतः। अस्माकं। स्तुवतां। उत ॥६॥

हे पूषन् सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य गाः पशून्नु मेहि । रक्षणार्थमनुगच्छ । उतापि च स्तुवतां त्वद्विषयं स्तोत्रं कुर्वतामस्माकं गाश्चानुगच्छ ॥

माकिर्नेशन्माकीं रिषन्माकीं सं शरि केवटे । अथारिष्टाभिरा गहि ॥७॥

माकिः। नेशत्। माकीं। रिषत्। माकीं। सं। शरि। केवटे। अथ। अरिष्टाभिः।

आ। गहि ॥७॥

हे पूषन् अस्मदीयं गोधनं माकिर्नेशत् । मा नश्चतु । माकिर्माकीमित्येता प्रतिषेधमात्रे वर्तते । माकीं रिषत् । मा व्याघ्रादिभिर्हिंस्यतां । माकीं मा च केवटे कूपे सं शरि । संशीर्षं भूत् । कूपपातिनापि हिंसितं मा भवतु । अथैवं सत्परिष्टाभिरहिंसिताभिर्गोभिः सहा गहि । सायंकाल आगच्छ ॥

गृण्वंतं पूषणं वयमिर्यमनष्टवेदसं । ईशानं राय ईमहे ॥८॥

गृण्वंतं। पूषणं। वयं। इर्यं। अनष्टवेदसं। ईशानं। रायः। ईमहे ॥८॥

अस्मत्स्तोत्राणि गृण्वंतमित्यं दारिद्र्यस्य भ्रेरकमनष्टवेदसमविनष्टधनमोशानं सर्वस्वैश्वरमेवविधं पूषणं देवं वयं रायो धनानीमहे । याचामहे ॥

चातुर्मास्त्रेषु वैश्वदेवे पर्वणि पीष्णस्य हविषः पूषन्तव व्रत इत्येषानुवाक्या । सूचितं च । वाममद्य सवित-
र्वामसु श्वः पूषन्तव व्रते वयं । आ० २. १६. इति ॥

पूषन्तव व्रते वयं न रिथेम कदा चन । स्तोतारस्त इह स्मसि ॥९॥

पूषन्। तव। व्रते। वयं। न। रिथेम। कदा। चन। स्तोतारः। ते। इह। स्मसि ॥९॥

हे पूषन् पोषक तव त्वदीये व्रते कर्मणि वर्तमाना वयं कदा चन कदाचिदपि न रिथेम । हिंसिता न भवेम । तादृशाश्च वयमिहास्मिन्कर्मणि ते तव स्तोतारः स्मसि । स्मः । भवामः ॥

परि पूषा परस्ताद्धस्तं दधातु दक्षिणं । पुनर्नो नष्टमाजतु ॥१०॥

परि। पूषा। परस्तात्। हस्तं। दधातु। दक्षिणं। पुनः। नः। नष्टं। आ। अजतु ॥१०॥

पूषा पोषको देवः परस्तात्परस्मिन्देशे सुसंचारादन्यस्मिन् चोरव्याघ्रादिभिर्दक्षिते देशे गच्छतो गोधनस्य निवारणाय स्वकीयं दक्षिणं हस्तं परि दधातु । परिधानं निवारकं करोतु । गोऽस्मादीयं नष्टं च गोधनं पुनराजतु । आगच्छतु । आगमयतु ॥ २० ॥

एहि वामिति षड्वचं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं गायत्रं पीषणं । अनुकस्यते च । एहि वां षडिति ॥ गतो विनियोगः ॥

एहि वां विमुचो नपादाघृणे सं संचावहे । रथीऽर्चुतस्य नो भव ॥ १ ॥

आ । इहि । वां । विऽमुचः । नपात् । आघृणे । सं । मचावहे । रथीः । ऋतस्य । नः । भव ॥ १ ॥

हे विमुचो नपात् । विमुचति ऋष्टिकाले स्वसकाशात्सर्वाः प्रजा विमुञ्जतीति विमुक् प्रजापतिः । तस्य पुत्राघृण आगतदीप्तिं पूषन् वां । वाति गच्छति क्षुतिं प्राप्नोतीति वा स्तोता ॥ वा गतिगंधनयोरित्यस्मादातो मनिन्निति विच् ॥ वां गंतारं स्तोतारं मामेहि । आगच्छ । आवां च सं संचावहे । समयाव । संगच्छावहे । तादृशस्त्वं गोऽस्माकमृतस्य यज्ञस्य रथी रंहिता नेता भव । तथा सति तत्रत्यं हविस्त्वयापि लभ्यत इत्यर्थः ॥

रथीतमं कपर्दिनमीशानं राधसो महः । रायः सखायमीमहे ॥ २ ॥

रथिऽतमं । कपर्दिनं । ईशानं । राधसः । महः । रायः । सखायं । ईमहे ॥ २ ॥

रथीतममतिशयेन रथिनं । यद्वा । अतिशयेन रंहितारं नेतारं कपर्दिनं । कपर्दश्चूडा । तद्वतं । राधोत्व-
जेनेति राधो धनं । महो महतो राधसो धनस्थेशानं स्वामिनं सखायमस्माकं मित्रमेवंविधं पूषणं रायो धनानीमहे । याचामहे ॥

रायो धारास्याघृणे वसो राशिरंजाश्च । धीवतोधीवतः सखा ॥ ३ ॥

रायः । धारा । असि । आघृणे । वसोः । राशिः । अजऽअश्च । धीवतः । धीवतः । सखा ॥ ३ ॥

हे आघृण आगतदीप्तिं पूषन् रायो धनस्य धारासि । प्रवाहो भवसि । स्तोतृभ्यो बद्ध धनं जैरंतयेण प्रयच्छसीत्यर्थः । अजाश्च । अजाम्कागा एवास्या अश्वाकार्यापन्ना यस्य तादृश पूषन् वसोर्वसुनो धनस्य राशिः संघस्य भवसि । धनसंघस्य त्वल्येव निवसतीत्यर्थः । धीवतो धीवतः सर्वस्य स्तोत्रवतः पूषस्य सखा मित्र-
भूतश्च भवसि ॥

पूषणं न्वर्जाश्चमुप स्तोषाम वाजिनं । स्वसुर्यो जार उच्यते ॥ ४ ॥

पूषणं । नु । अजऽअश्च । उप । स्तोषाम । वाजिनं । स्वसुः । यः । जारः । उच्यते ॥ ४ ॥

अजाश्चं छागवाहनं वाजिनमन्नवंतं बलवंतं वा पूषणं पोषकं देवं नु अथोप स्तोषाम । उपस्तवाम । यः
पूषा स्वसुर्यसो जार उपपतिरित्युच्यते तं पूषणमित्यन्वयः ॥

मातुर्दिधिषुमब्रवं स्वसुर्जारः ऋणोतु नः । भ्रातेद्रस्य सखा मम ॥ ५ ॥

मातुः । दिधिषुं । अब्रवं । स्वसुः । जारः । ऋणोतु । नः । भ्राता । इंद्रस्य । सखा । मम ॥ ५ ॥

मातुर्निर्मात्या रात्रिर्दिधिषुं पतिं पूषणमब्रवं । स्त्रीमि । स्वसुर्यसो जारश्च पूषा गोऽस्माकं स्तोत्राणि
ऋणोतु । इंद्रस्य भ्राता सहजातः पूषा मम स्तोतुः सखा मित्रभूतोऽस्तु ॥

आजासः पूषणं रथे निभृभास्ते जन्ध्रियं । देवं वहंतु बिभ्रंतः ॥ ६ ॥

आ । अजासः । पूषणं । रथे । निऽभृभाः । ते । जन्ध्रियं । देवं । वहंतु । बिभ्रंतः ॥ ६ ॥

अजासोऽजाम्हागा निशुंभा निश्रथ्य संबध्य हर्तारस्ते पूष्णो वाहनतया प्रसिद्धाम्हागा जगन्निधं । अजं स्तोतुसं च यति गच्छतीति जगन्नीः । तं पूषणं देवं रथे बिभ्रतो धारयंत आ वहंतु । आनयंतु ॥ २१ ॥

य एनमिति षड्रुचं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं पीष्णं । अंत्यानुष्टुबादौ पंच गायत्र्यः । तथा चानुक्रांतं । य एनमंत्यानुष्टुबिति ॥ गतो विनियोगः ॥

य एनमादिदेशति करंभादिति पूषणं । न तेन देव आदिशे ॥ १ ॥

यः । एनं । आदिदेशति । करंभऽअत् । इति । पूषणं । न । तेन । देवः । आदिशे ॥ १ ॥

यः स्तोतॄन् पूषणं पोषकं करंभात्करंभाणां घृतमिश्राणां यवसक्तूनामन्तेत्यादिदेशति अभिष्टौति तेन पूषेणान्यो देवो नादिशे । आदेष्टव्यः स्तोतव्यो न भवति । पूष्ण एव सर्वस्याभिमतस्य धनस्य लाभात् देवतांतरं न स्तोतीत्यर्थः ॥

उत घा स रथीतमः सख्या सत्पतिर्युजा । इंद्रो वृचाणि जिघ्रते ॥ २ ॥

उत । घा । सः । रथिऽतमः । सख्या । सत्पतिः । युजा । इंद्रः । वृचाणि । जिघ्रते ॥ २ ॥

उत घापि च स यः शत्रूणां हंतुत्वेन प्रसिद्धस्तादृशो रथीतमोऽतिशयेन रथी महारथः सत्पतिः सतां पालयितेवंगुण इंद्रः सख्या मित्रभूतेन पूष्णा युजा सहायभूतेन युक्तः सन् वृचाणि शत्रून् जिघ्रते । इति । इंद्रस्याप्ययमेव साहाय्यकारीत्यर्थः ॥

उतादः परुषे गवि सूरश्चक्रं हिरण्ययै । नैरयद्रथीतमः ॥ ३ ॥

उत । अदः । परुषे । गवि । सूरः । चक्रं । हिरण्ययै । नि । ऐरयत् । रथिऽतमः ॥ ३ ॥

उतापि च सूरः प्रेरको रथीतमोऽतिशयेन रथी नेतृतमो वा पूषा परुषे परुष्मति पर्ववति भास्वति वा गवि । गच्छतीति गौरादित्यः । तस्मिन् हिरण्ययं हिरण्यमयं सुवर्णनिर्मितमदस्तद्रथस्य चक्रं नैरयत् । नितरां प्रेरयति स्म ॥

यद्य त्वां पुरुष्टुतं ब्रवाम दस्र मंतुमः । तत्सु नो मन्म साधय ॥ ४ ॥

यत् । अद्य । त्वा । पुरुऽस्तुतं । ब्रवाम । दस्र । मंतुऽमः । तत् । सु । नः । मन्म । साधय ॥ ४ ॥

हे पुरुष्टुत ब्रह्मभिर्यजमानैः स्तुत दस्र दर्शनीय मंतुमो ज्ञानवन् पूषन् अवेदानीं यदुद्दिश्य त्वा त्वां ब्रवाम स्तवाम नोऽस्माकं मन्म मननीयं तद्वनं सु साधय । उत्पादय ॥

इमं च नो गवेषणं सातये सीषधो गुणं । आरात्पूषन्नसि श्रुतः ॥ ५ ॥

इमं । च । नः । गोऽएषणं । सातये । सीषधः । गुणं । आरात् । पूषन् । असि । श्रुतः ॥ ५ ॥

हे पूषन् नोऽस्माकं सातये लाभार्थं च गुणं मनुष्यसंघं गवेषणं गवामेषयितारं सीषधः । साधय । हे पूषन् आरात् दूरदेशेऽपि त्वं श्रुतो विश्रुतः प्रख्यातोऽसि । भवसि ॥

आ ते स्वस्तिमीमह आरेऽश्वामुपावसुं । अद्या च सर्वतातये श्वश्च सर्वतातये ॥ ६ ॥

आ । ते । स्वस्ति । इमहे । आरेऽश्वाम् । उपऽवसुं । अद्या । च । सर्वऽतातये ।

श्वः । च । सर्वऽतातये ॥ ६ ॥

हे पूषन् ते त्वदीयां त्वया देयां स्वस्तिं कक्षाणीं रक्षामिरेक्ष्यां । आरे दूरेऽद्यं पापं यस्यासादृशी । उपा-
वमुपगतधना । ईदृशीं स्वस्तिमय चास्मिंश्च काले सर्वतातये । सर्वैर्ऋत्विग्भिस्तायत इति सर्वतातिर्यञ्चः ।
तदर्थं । यद्वा । सर्वेषां भोगानां विस्ताराय । अथ परस्मिन्नपि दिने सर्वतातये सर्वदा सर्वतात्यर्थमेव ।
अभियाचामहे ॥ २२ ॥

इन्द्रा नु पूषणेति षड्वचमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं गायत्रमेन्द्रापीष्णं । अनुक्रांतं च । इन्द्रा न्वेन्द्रं चेति ॥
गतो विनियोगः ॥

इन्द्रा नु पूषणा वयं सख्याय स्वस्तये । हुवेम वाजसातये ॥ १ ॥

इन्द्रा । नु । पूषणा । वयं । सख्याय । स्वस्तये । हुवेम । वाजसातये ॥ १ ॥

इतरेतरयोगादिन्द्रपूषञ्चन्द्रयोश्चभयच द्विवचनं । इन्द्रापूषणौ देवौ नु अथ च वयं स्वस्तये सख्याय
शोभनाय सखित्वाय वाजसातये वाजस्यान्नस्य बलस्य वा सातये संभजनाय च ऊवेम । आह्वयाम । सवाम ॥

सोममन्य उपासदत्पातवे चम्बोः सुतं । करंभमन्य इच्छति ॥ २ ॥

सोमै । अन्यः । उप । असदत् । पातवे । चम्बोः । सुतं । करंभं । अन्यः । इच्छति ॥ २ ॥

चम्बोरधिषवणफलकयोः सुतमभिषुतं सोममन्योऽनघोरिकतर इन्द्रः पातवे पातुमुपासदत् । उपसीदति ।
उपगच्छति । अन्य एकतरः पूषा करंभं घृतसिक्तं सत्कात्मकं हविर्भक्षयितुमिच्छति ॥

अजा अन्यस्य वह्नयो हरीं अन्यस्य संभृता । ताभ्यां वृचाणि जिघ्रते ॥ ३ ॥

अजाः । अन्यस्य । वह्नयः । हरी इति । अन्यस्य । संभृता । ताभ्यां । वृचाणि । जिघ्रते ॥ ३ ॥

अनघोरिन्द्रापूषणोरन्यस्यैकस्य पूषणोऽजाम्हागा वह्नयो वाहका अश्वाः । अन्यस्यापरस्येन्द्रस्य संभृता
संभृतौ सम्यक् पुष्टौ हरी एतत्संज्ञावन्तौ वाहकौ । स चेन्द्रस्ताभ्यां वृचाणि शत्रून् जिघ्रते । हन्ति ॥

यदिन्द्रो अनयद्रितो महीरपो वृषंतमः । तत्र पूषाभवत्सचा ॥ ४ ॥

यत् । इन्द्रः । अनयत् । रितः । महीः । अपः । वृषन् । तमः । तत्र । पूषा । अभवत् । सचा ॥ ४ ॥

यद्यदा वृषंतमोऽतिशयेन वर्षितेन्द्रो रितो गन्धीर्महीर्महतीरपो वृष्यदकान्यनयत् इमं लोकं प्रापयति तत्र
तदानीं पूषा पोषको देवः सचाभवत् । अस्थेन्द्रस्य सहायो भवति ॥

तां पूषणः सुमतिं वयं वृक्षस्य प्र वयामिव । इन्द्रस्य चा रभामहे ॥ ५ ॥

तां । पूषणः । सुमतिं । वयं । वृक्षस्य । प्र । वयामिव । इन्द्रस्य । च । आ । रभामहे ॥ ५ ॥

पूषणः पोषकस्य देवस्येन्द्रस्य च तां प्रसिद्धां सुमतिं कक्षाणीं मतिमनुग्रहबुद्धिं वृक्षस्य महीरहस्य प्र वयां
प्रकृष्टां वृष्टां शाखामिव वयमा रभामहे । अवलंबामहे । आश्रयामहे इत्यर्थः ॥

उत्पूषणं युवामहेऽभीष्मूरिव सारथिः । मत्स्या इन्द्रं स्वस्तये ॥ ६ ॥

उत् । पूषणं । युवा । महे । अभीष्मून् । सारथिः । मत्स्यै । इन्द्रं । स्वस्तये ॥ ६ ॥

पूषणं पोषकं देवमिन्द्रं च मह्ये महत्यै स्वस्तये रक्षार्थमुद्युवामहे । उद्योजयामः । उद्योजनमाकर्षणं । तत्र
वृष्टांतः । सारथिः सूतोऽभीष्मूनिव । अभीष्मून् रमीनश्चबन्धनार्थान्यथाकर्षति तद्वत् ॥ २३ ॥

मुक्तं त इति चतुर्ऋचं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं पीष्णं । द्वितीया जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं ।

शुक्रं चतुष्कं द्वितीया जगतीति ॥ वैश्वदेवे पर्वणि वैश्वदेवस्य हविषः शुक्रं त इति याज्या । सूचितं च । शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यदिहेह वः स्वतवसः । आ० २. १६. । इति ॥ एकादशिनस्य पीणस्य पशोर्वपाया एषैव याज्या । सूचितं च । शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत्रपथे पथामजनिष्ठ पूषा । आ० ३. ७. । इति ॥ अमाभिष्टवेऽथेवा । सूचितं च । शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यदपशं गोपामनिपथमानं । आ० ४. ६. । इति ॥

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।

विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥ १ ॥

शुक्रं । ते । अन्यत् । यजतं । ते । अन्यत् । विषुरूपे इति विषुऽरूपे । अहनी इति । द्यौःऽइव । असि ।

विश्वाः । हि । मायाः । अवसि । स्वधाऽवः । भद्रा । ते । पूषन् । इह । रातिः । अस्तु ॥ १ ॥

हे पूषन् ते तव शुक्रं शुक्रवर्णमन्यदेकमहर्भवति वासरात्मकं । तथा ते तव संवन्धि यजतं । यजिरन् संगतिकरणी वर्तते । यजनीयं प्रकाशेन संगमनीयं स्वतः कृष्णवर्णमन्यदेकमहर्भवति रात्र्याख्यं । इत्थं विषुरूपे शुक्र-कृष्णतया नानारूपे अहनी तव महिम्ना निष्पद्येते । यद्वा । हे पूषन् त्वदीयमन्यदेकं रूपं शुक्रं निर्मलं दिवस-स्योत्पादकं । त्वदीयमन्यदेकं रूपं यजतं केवलं यजनीयं न प्रकाशकं रात्रेऽवत्पादकं । अत एव विषुरूपे विषमरूपे अहनी अहस्य रात्रिश्च भवतः । अहोरात्रयोर्निर्माणे सूर्य एव कर्ता कथमस्य प्रसक्तिरिति तच्चाह । द्यौरिवासि । यथा द्यौरादित्यः प्रकाशयिता तथा त्वं प्रकाशकोऽसि । कुत इत्यत आह । हे स्वधावोऽन्नवन्पूषन् विश्वाः सर्वा मायाः प्रज्ञा हि यस्मात्कारणादवसि रक्षसि अतः कारणात्त्वं सूर्य इव भवसीत्यर्थः । तादृशस्य ते तव भद्रा कल्याणी रातिर्दानमिहास्मास्वस्तु । भवतु ॥ यास्कस्त्वाह । शुक्रं ते अन्यजोहितं ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यदयज्ञियं ते अन्यदिति वा विषमरूपे अहनी कर्मणा द्यौरिष चासि । सर्वाणि च प्रज्ञानान्यवस्यन्नवन् । नि० १२. १७. । इति ॥

अजाश्वः पशुपा वाजपस्त्यो धियंजिन्वो भुवने विश्वे अर्पितः ।

अष्टां पूषा शिथिरामुद्वरीवृजत्संचक्षाणो भुवना देव ईयते ॥ २ ॥

अजऽअश्वः । पशुऽपाः । वाजऽपस्त्यः । धियंजिन्वः । भुवने । विश्वे । अर्पितः ।

अष्टां । पूषा । शिथिरां । उत्तऽवरीवृजत् । संऽचक्षाणः । भुवना । देवः । ईयते ॥ २ ॥

अजाश्वश्चागवाहनः पशुपाः पशूनां पालयिता वाजपस्त्यः । वाजा अन्नानि पस्त्ये गृहे यस्य तादृशः । धियंजिन्वः । धियः स्तोतारः कर्माणि वा । तेषां प्रीणयिता विश्वे विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् भुवने लोकेऽर्पितः प्रजापतिना पोषकत्वेन स्थापितः । अत एवभूतः पूषा पोषको देवोऽष्टामारां स्वहस्तगतां शिथिरां शिथिलां सतीमुद्वरीवृजत् उवाचन् भुवना भुवनानि सर्वाण्यं लोकान् भूतजातानि वा संचक्षाणः संपश्यन् सूर्यात्मना प्रकाशयन् ईयते । नभसि गच्छति ॥

पीणस्य पशोर्वपापुरोडाशयोर्धास्ये पूषन्निद्यादिके द्वे अचावनुवाक्ये । सूचितं च । यास्ये पूषन्नावो अंतः समुद्र इति द्वे पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः । आ० ३. ७. । इति ॥

यास्ते पूषन्नावो अंतः समुद्रे हिरण्ययीरंतरिक्षे चरन्ति ।

ताभिर्यासि दूत्यां सूर्यस्य कामेन कृतं श्रव इच्छमानः ॥ ३ ॥

याः । ते । पूषन् । नावः । अंतरिति । समुद्रे । हिरण्ययीः । अंतरिक्षे । चरन्ति ।
ताभिः । यासि । दूत्यां । सूर्यस्य । कामेन । कृत । अरवः । इच्छमानः ॥ ३ ॥

हे पूषन् ते त्वदीया या हिरण्ययीर्हिरण्यमयो हितरमणीया नावः समुद्र उदधावन्तमर्थेऽतरिक्षे नभसि
चरन्ति संचरन्ति ताभिर्नौभिः सूर्यस्य दूत्यां यासि । गच्छसि । कदाचिद्देवैः सार्धं सूर्येऽसुरवधार्थं प्रस्थिते सति
तस्य भार्या स्वभर्तारि संजातौत्सुका बभूव तां प्रति सूर्यः पूषणं प्राहिषीत् तेन चात्र पूषा स्तूयते । अपि च त्वं
अवो हविर्बलणमन्नमिच्छमान इच्छन् कामेन पश्चादिविषयेण स्तोतृभिः कृतो वशीकृतोऽसि ॥

पूषा सुबन्धुर्दिव आ पृथिव्या इळस्पतिर्मघवा दस्मवर्चाः ।
यं देवासो अददुः सूर्यायै कामेन कृतं तवसं स्वंचं ॥ ४ ॥
पूषा । सुऽबन्धुः । दिवः । आ । पृथिव्याः । इळः । पतिः । मघऽवा । दस्मऽवर्चाः ।
यं । देवासः । अददुः । सूर्यायै । कामेन । कृतं । तवसं । सुऽअं चं ॥ ४ ॥

पूषा पोषको देवो दिव आ बुलोकस्य च पृथिव्याश्च सुबन्धुः शोभनो बन्धुर्भवति । तथेळस्पतिरिळाया
अन्नस्य पतिर्मघवा । मघमिति धननाम । तद्वान् । यद्वा । मंहतेर्दानकर्मणो भावसाधनो मघशब्दः । दानवान्
दस्मवर्चाः । वर्च इति रूपनाम । दस्मं दर्शनीयं वर्चो यस्य तादृशः । यं पूषणं देवासः सर्वे देवाः सूर्यायै
सूर्यस्य पत्न्यै यद्वा सावित्र्यै सूर्याख्याया अश्विनोर्वरणायाददुः दत्तवन्तः । पुत्रः पितराववृणीत पूषा । ऋग्वे०
१०. ८५. १४. इति हि श्रूयते । कीदृशं पूषणं । कामेन पश्चादिविषयेण कृतं स्तोतृभिर्वशीकृतं तवसं बलवन्तं
प्रवृद्धं वा स्वंचं स्वंचनं सुष्ठु गच्छन्तं । एवंविधं यं पूषणमददुः स पूषा सुबन्धुरित्यन्वयः ॥ ॥ २४ ॥

प्र नु वोचेति दशर्चं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्वार्षमिन्द्रापिदेवताकं । सप्तम्यावाश्रतस्त्रोऽनुष्टुभः शिष्टाः षट्
बृहत् । तथा चानुक्रांतं । प्र नु दशैद्रागं तु बार्हतं चतुरनुष्टुबन्तमिति ॥ गतो विनियोगः ॥

प्र नु वोचा सुतेषु वां वीर्या३ यानि चक्रयुः ।
हतासो वां पितरो देवशत्रव इन्द्राग्नी जीवथो युवं ॥ १ ॥
प्र । नु । वोच । सुतेषु । वां । वीर्या । यानि । चक्रयुः ।
हतासः । वां । पितरः । देवऽशत्रवः । इन्द्राग्नी इति । जीवथः । युवं ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी यानि वीर्या वीर्याणि वीरकर्माणि चक्रयुः कृतवन्तौ युवां सुतेष्वभिपुतेषु सोमेष्वस्त्रावृष्टे वां
युवयोस्तानि वीर्याणि नु चिप्रं प्र वोच । प्रवोचं । प्रब्रवीमि । तदेव वीर्यं दर्शयति । हे इन्द्राग्नी देवशत्रवः ।
देवाः शत्रवः शातयितारो येषां तादृशाः । असुराः पितरो हिंसकाः ॥ पीयतिर्हिंसकर्म । तस्यैतद्रूपं ॥
ईदृशा असुरा वां युवाभ्यां हतासो हता आसन् । युवं युवां तु जीवथः । जीवनवन्तौ भवथः । असुरैर्न बाधि-
ताविति यावत् ॥

बळित्या महिमा वामिन्द्राग्नी पनिष्ठ आ ।
समानो वां जनिता भ्रातरा युवं यमाविहेहमातरा ॥ २ ॥
वट् । इत्या । महिमा । वां । इन्द्राग्नी इति । पनिष्ठः । आ ।
समानः । वां । जनिता । भ्रातरा । युवं । यमौ । इहेहऽमातरा ॥ २ ॥

हे इंद्राग्नी वां युवयोर्महिमा महत्त्वमित्येत्यनेन प्रकारेण बट् सत्त्वं । युष्मद्विषयं यज्जन्ममहत्त्वं प्रति-
पाद्यते तत्सर्वं यथार्थमित्यर्थः । पनिष्ठ आ पनिष्ठः सुख्यतमस्य प्रजापतिः समान एक एव वां युवयोर्जनिता
जनयिता । अतो युवं युवां भातरा भातरी स्त्रः । अपि च यमी यमनी सहोत्पन्नाविहेहमातरा । इह चेह
च सर्वत्र माता ययोस्तादृशी स्त्रः । अदितिर्ह्यनयोर्माता सैव विस्तीर्णा भूमिरितिहेहमातराविति श्रूयते ॥

ओ॒क्वि॒वांसा॑ सु॒ते स॒चाँ अ॒श्व॒ा स॒प्ती इ॒वा॒दने॑ ।

इ॒न्द्रा॒ न्व॒ग्नी अ॒व॒से॒ह व॒ज्रि॒णा व॒यं दे॒वा ह॒वाम॑हे ॥३॥

ओ॒क्वि॒ऽवांसा॑ । सु॒ते । स॒चा । अ॒श्व॒ा । स॒प्ती इ॒वेति॑ स॒प्तीऽइ॒व । आ॒दने॑ ।

इ॒न्द्रा॒ । नु । अ॒ग्नी इति॑ । अ॒व॒सा । इ॒ह । व॒ज्रि॒णा । व॒यं । दे॒वा । ह॒वाम॑हे ॥३॥

हे इंद्राग्नी सुतेऽभिपुते सोमे युवां सचा सहोक्विवांसौक्विवांसौ समवेतौ संगतौ भवतं ॥ उच समवाय
इत्यस्तीतद्रूपं ॥ तच्च दृष्टान्तः । आदने भक्षणीये घासे सप्ती इवाश्वा सर्पणशीलावश्वादिव । नु अथ वयं तादृ-
शाविंद्राग्नी इहास्मिन्यज्ञेऽवसा रक्षणेन हेतुना हवामहे । आह्वयामहे ॥ इतरेतरयोगादिंद्रशब्देऽपिशब्दे च
द्विवचनं ॥ कीदृशाविंद्राग्नी । वज्रिणा वज्रिणावायुधोपेतौ देवा दानादिगुणयुक्तौ ॥

य इं॒द्राग्नी॑ सु॒तेषु॑ वां स्त॒वत्तेष्वृ॒तावृ॒धा ।

जो॒ष॒वाकं॑ व॒दतः॑ प॒ञ्च॒हो॒षि॒णा न॑ दे॒वा भ॒स॒य॒श्च॒न ॥४॥

यः । इं॒द्राग्नी॑ इति॑ । सु॒तेषु॑ । वां । स्त॒वत् । ते॒षु । ऋ॒त॒ऽवृ॒धा ।

जो॒ष॒ऽवाकं॑ । व॒दतः॑ । प॒ञ्च॒ऽहो॒षि॒णा । न॑ । दे॒वा । भ॒स॒यः॑ । च॒न ॥४॥

हे ऋतावृधा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारोविंद्राग्नी सुतेष्वभिपुतेषु सोमेषु यः स्तोता वां युवां
स्तवत् कृत्स्नं स्तूयात् तेषु सोमेषु मध्ये जोषवाकं वदतो जोषं जोषयितव्यं प्रीतिहेतुत्वेन कर्तव्यं स्वयमप्रीतिकरं
तादृशं वाकं वाक्यं वदतस्तस्य स्तोतुः सोमं हे पञ्चहोषिणा पञ्चः प्रार्जितः प्रसिद्धो होषो घोषः स्तोत्रं ययो-
स्तादृशी हे देवा देवी युवां न भसयः । न भक्षयथः । चनेति पादपुरणः ॥ अत्र निरुक्तं । जोषवाकमित्यविज्ञा-
तनामधेयं जोषयितव्यं भवति । य इंद्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तेष्वातस्य वर्धयितारी न तस्याग्नीथः ।
योऽयं जोषवाकं वदति विजंजपः प्रार्जितहोषिणा देवी न तस्याग्नीथः । नि० ५. २२. इति ॥

इ॒न्द्राग्नी॑ को अ॒स्य वां दे॒वौ म॒र्त॒श्चि॒केत॑ति ।

वि॒षू॒चो अ॒श्वान्यु॒युजा॑न ई॒यत॑ एकः स॒मान आ॑ रथे ॥५॥

इ॒न्द्राग्नी॑ इति॑ । कः । अ॒स्य । वां । दे॒वौ । म॒र्तः । चि॒केत॑ति ।

वि॒षू॒चः । अ॒श्वान् । यु॒युजा॑नः । ई॒यते॑ । एकः । स॒माने॑ । आ॒ । रथे॑ ॥५॥

हे देवी शीतमानाविंद्राग्नी वां युवयोरखिदं कर्म को मर्तो मनुष्यश्चिकेतति । जानीयात् । न कोऽपी-
त्यर्थः । किं तत्कर्म । विषूचो नानाचतो गच्छतोऽश्वान् समान उभयार्थ एकस्मिन्नथे युवयोरैक इंद्रः सूर्यात्मना
वर्तमानो युयुजानस्तादृशानश्चान्योजयन् एयते । सर्वं जगदभिगच्छति । यद्वा । विषूचो नानारूपानश्चान्
व्यापकान् समान एकरूपे रथे संवत्सरात्मके युयुजानो योजयन् युवयोरैकः सूर्यात्मिन्द्र एयते । आगच्छति ।
एतयुवयोः कर्म को यथावज्जानीयादित्यर्थः ॥ ॥२५॥

इ॒न्द्राग्नी॑ अ॒पा॒दियं॑ पूर्॒वागा॑त्प॒द्मती॑भ्यः ।

हि॒न्वी शि॒रो जि॒ह्वा वा॒वद॑श्चरन्त्रिंशत्प॒दा न्य॑क्रमीत् ॥६॥

इंद्राग्नी इति । अपात् । इयं । पूर्वा । आ । अगात् । पत् ऽवतीभ्यः ।

हिन्वी । शिरः । जिह्वा । वावदत् । चरत् । चिंशत् । पदा । नि । अक्रमीत् ॥ ६ ॥

हे इंद्राग्नी अपात्पादरहितेयमुषाः पद्धतीभ्यः पादयुक्ताभ्यः सुप्ताभ्यः प्रजाभ्यः पूर्वा प्रथमभाविनी सत्वा-
गात् । आगच्छति । तथा प्राणिनां शिरो हिन्वी प्रेरयित्री । यद्वा । शिरो हित्वा त्वत्का स्वयमशिरस्का सती ।
जिह्वा प्राणिस्थया तदीयेन वागिन्द्रियेण वावदत् भृशं शब्दं कुर्वती चरत् । एवं चरंत्युषास्त्रिंशत्पदान्यवयव-
भूतान् चिंशन्मुहूर्ताव्यक्रमीत् । एकेन दिवसेनातिक्रामति । एतच्च युवयोः कर्म । तत्को जानीयादिति
पूर्वचान्वयः ॥

इंद्राग्नी आ हि तन्वते नरो धन्वानि बाह्वोः ।

मा नो अस्मिन्महाधने परां वर्क्तुं गविष्टिषु ॥ ७ ॥

इंद्राग्नी इति । आ । हि । तन्वते । नरः । धन्वानि । बाह्वोः ।

मा । नः । अस्मिन् । महाऽधने । परां । वर्क्तुं । गोऽइष्टिषु ॥ ७ ॥

हे इंद्राग्नी नरो योद्धारो मनुष्या बाह्वोर्हस्तयोर्धन्वानि धनूंष्या तन्वते हि । आततज्यानि कुर्वते हि ।
युवां चास्मिन्महाधने जेतयेन महाधनेनोपेते संग्रामे गविष्टिषु गवामन्विषणेषु नोऽस्मान् मा परां वर्क्तुं ।
मा परित्यजतं ॥

इंद्राग्नी तपंति माघा अर्यो अरातयः । अप वेषांस्या कृतं युयुतं सूर्यादधि ॥ ८ ॥

इंद्राग्नी इति । तपंति । मा । अघाः । अर्यः । अरातयः । अप । वेषांसि । आ । कृतं ।
युयुतं । सूर्यात् । अधि ॥ ८ ॥

हे इंद्राग्नी अघा आहंश्चोऽर्योऽभिगंश्चोऽरातयः शत्रुसेना मा तपंति । मां बाधंति । ता अपा कृतं ।
अपाकुरुतं । तथा वेषांसि द्वेष्टन् शत्रून् सूर्यादधि । अधिः पंचम्यर्थानुवादकः । सूर्यदर्शनाद्युयुतं । पृथक्कुरुतं च ।
यथा ते सूर्यं न पश्यंति तथा कुर्वतं । मारयतमित्यर्थः ॥

इंद्राग्नी युवोरपि वसु दिव्यानि पार्थिवा ।

आ न इह प्र यच्छतं रयिं विश्वायुपोषसं ॥ ९ ॥

इंद्राग्नी इति । युवोः । अपि । वसु । दिव्यानि । पार्थिवा ।

आ । नः । इह । प्र । यच्छतं । रयिं । विश्वायुऽपोषसं ॥ ९ ॥

हे इंद्राग्नी युवोर्युवयोर्दिव्यानि दिवि भवानि पार्थिवा पृथिव्यां भवानि लोकद्वयसंबन्धीनि वसु वसुन्वपि
हितानि युवयोरिव वर्तते । अतः कारणादिहास्मिन्वे नोऽस्मभ्यं रयिं धनमा अभि प्र यच्छतं । कीदृशं रयिं ।
विश्वायुपोषसं । आयव इति मनुष्यनाम । सर्वेषां मनुष्याणां पोषणाय पर्याप्तं । यद्वा । सर्वस्यायुषः पोषणे
शक्तं ॥ क्वांसो वर्णलोपः ॥

इंद्राग्नी उक्थवाहसा स्तोमैर्भिर्हवनश्रुता ।

विश्वाभिर्गीर्भिरा गतमस्य सोमस्य पीतये ॥ १० ॥

इंद्राग्नी इति । उक्थऽवाहसा । स्तोमैर्भिः । हवनऽश्रुता ।

विश्वाभिः । गीऽभिः । आ । गतं । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १० ॥

हे उक्थवाहसोकथैः स्तुतिभिर्वहनीयौ हे हवन्श्रुता हवन्स्याङ्गानस्य श्रोतारौ एवंभूतौ हे इंद्रापो स्तोमेभिः स्तोत्रैर्विश्वाभिः सर्वाभिर्गीभिः शस्त्ररूपाभिर्वाग्भिश्च हेतुभूताभिरा गतं । आगच्छतं । किमर्थं । अस्यासदीयस्य सोमस्य पीतये पानार्थं ॥ ॥ २६ ॥

अथवृचमिति पंचदशर्चमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धमिंद्रापं । आदौ तिस्रस्त्रिष्टुभश्चतुर्थ्याद्या नव गायत्र्य-
स्त्रयोदशी चिष्टुप् चतुर्दशी बृहती पंचदशगुष्टुप् । तथा चागुक्तांतं । अथत्पंचोना गायत्रं तु चित्रिष्टुवादि
चिष्टुष्टुहृत्पुबंतमिति ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥ वरुणप्रघासेष्विंद्राग्नस्य हविषः अथदित्येषा याज्या । सूचितं
च । इंद्रापो अवसा गतं अथवृचमुत सनोति वाजं । आ० २. १७. । इति ॥

अथवृचमुत सनोति वाजमिंद्रा यो अग्नी सहुरी सपर्यात् ।

इरज्यंता वसव्यस्य भूरः सहस्तमा सहसा वाजयंता ॥ १ ॥

अथत् । वृचं । उत । सनोति । वाजं । इंद्रा । यः । अग्नी इति । सहुरी इति । सपर्यात् ।

इरज्यंता । वसव्यस्य । भूरः । सहः ५ तमा । सहसा । वाजः ५ यंता ॥ १ ॥

स पुरुषो वृचमावरकं शत्रुं अथत् । हिनस्ति । उतापि च वाजमज्ञं बभूव वा सनोति । लभते । यः पुरुषः
सङ्करी शत्रूणामभिभविताराविंद्रापो सपर्यात् परिचरेत् ॥ इतरेतरयोगादुभयत्र पूर्ववद्विवचनं ॥ कीदृशा-
विंद्रापो । भूरः प्रभूतस्य वसव्यस्य वसुसमुहस्य । यद्वा ॥ स्वार्थिको यत् ॥ धनस्यैरज्यंते शानौ स्वामिनी ॥
इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा ॥ सहसा बलेन सहस्तमातिशयेनाभिभवितारौ शत्रूणां वाजयंता वाजं हविलक्षणमज्ञ-
मात्मन इच्छंती । यद्वा । वाजं स्तोतृभ्यो दातव्यमज्ञं कामयमानौ ॥

ता योधिष्टमभि गा इंद्र नूनमपः स्वरुषसो अग्रे ऊहाः ।

दिशः स्वरुषसं इंद्र चित्रा अपो गा अग्रे युवसे नियुत्वान् ॥ २ ॥

ता । योधिष्टं । अभि । गाः । इंद्र । नूनं । अपः । स्वं । उषसः । अग्रे । ऊहाः ।

दिशः । स्वं । उषसः । इंद्र । चित्राः । अपः । गाः । अग्रे । युवसे । नियुत्वान् ॥ २ ॥

हे इंद्र हे अग्रे ता तां युवां गा अप उदकानि स्वः सूर्यमुषस उषःकालानूहाः पणिभिरपहता एतान्
गवादीनभिलक्ष्य योधिष्टं । तैरसुरैर्युद्धं कृतवन्ती । नूनमिति पादपूरणार्थः । हे इंद्र त्वं दिशः प्राच्याद्याः स्वः
सूर्यमुषसश्च चित्राश्चायनीया अप उदकानि च गाश्च पणिभिरपहतानेतान्युवसे । अग्निं लोकनायोजयः ।
यद्वा । असुरैरावृतान्दिगादीनमुरवधेनावरणमपनीय पृथक्कृतवानसीत्यर्थः । हे अग्रे नियुत्वान् नियुज्जि-
रश्चैर्युक्तः सन् त्वमध्येवमकार्षीरित्यर्थः ॥

ऐंद्राग्नस्य पशोर्वपाया आ वृचहणेत्यनुवाक्या । सूचितं च । आ वृचहणा वृचहभिः शुष्मैरा भरतं शिञ्चतं
वज्रबाहू । आ० ३. ७. । इति ॥

आ वृचहणा वृचहभिः शुष्मैरिंद्र यातं नमोभिरग्रे अर्वाक् ।

युवं राधोभिरकवेभिरिंद्राग्रे अस्मे भवतमुत्तमेभिः ॥ ३ ॥

आ । वृचः ५ हना । वृचः ५ हभिः । शुष्मैः । इंद्र । यातं । नमः ५ भिः । अग्रे । अर्वाक् ।

युवं । राधः ५ भिः । अकवेभिः । इंद्र । अग्रे । अस्मे इति । भवतं । उत्तमेभिः ॥ ३ ॥

हे वृचहणा वृचस्यासुरस्य हंतारी हे इंद्र हे अग्रे वृचहभिवृचस्य हंतृभिर्वृचहनननिमित्तैः शुष्मैर्बलैर्नमो-
भिरसाम्भं दातव्यैरज्ञैश्च सार्धमर्वागसदभिमुखसा यातं । आगच्छतं । हे इंद्र हे अग्रे युवं युवामकवेभिरकुत्सि-
तैर्महन्निवृत्तमेभिस्तृष्टतमै राधोभिर्धनैः सहास्ये अस्मासु भवतं । आविर्भवतं ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ता ऊवे इति षडहसोचियसृचः । सूचितं च । ता ऊवे ययोरिदमियं वामस्य मन्मनः । आ० ७. २. । इति ॥ पृष्ठाभिन्नवषडहयोः स्तोमवृद्धौ ता ऊव इत्याद्या नवर्ष आवापार्थाः । सूचितं च । ता ऊवे ययोरिदमिति नवियं वामस्य मन्मन इत्येकादश । आ० ७. ५. । इति ॥

ता हुवे ययोरिदं पप्ने विश्वं पुरा कृतं । इंद्राग्नी न मर्धतः ॥ ४ ॥

ता । हुवे । ययोः । इदं । पप्ने । विश्वं । पुरा । कृतं । इंद्राग्नी इति । न । मर्धतः ॥ ४ ॥

ता तौ तादृशाविंद्राग्नी ऊवे । आहुये । ययोरिंद्राग्न्योः पुरा पूर्वस्मिन्काले कृतं विश्वं सर्वमिदं पूर्वास्तुषु कीर्तितं वीर्यं पप्ने पन्थते ऋषिभिः स्तूयते । ताविंद्राग्नी ऊव इत्यन्वयः । तौ चंद्राग्नी न मर्धतः । सोतृन्न हिंस्रः । अतोऽस्मानप्याहूतौ रक्षतामिति भावः ॥ मर्धतिर्हिंसाकर्मा ॥

उया विघनिना मृध इंद्राग्नी हवामहे । ता नो मृळात इंद्रशे ॥ ५ ॥

उया । विऽघनिना । मृधः । इंद्राग्नी इति । हवामहे । ता । नः । मृळातः । इंद्रशे ॥ ५ ॥

उयोयावुर्हृण्वलावत एव मृधः शत्रून्विघनिना विघनिनी विशेषेण हतवन्ताविंद्राग्नी हवामहे । आहु-
यामहे । तौ चंद्राग्नी इंद्रशेऽस्मिन् संयामे नोऽस्मामृळातः । सुखयतां । यद्वा ॥ मृळतिरुपदयाकर्मा ॥ नो
ऽस्माकं मृळातः । उपदयां कुरुतां ॥ ॥ २७ ॥

हतो वृचाण्यार्यो हतो दासानि सत्पती । हतो विश्वा अप द्विषः ॥ ६ ॥

हतः । वृचाणि । आर्यो । हतः । दासानि । सत्पती इति सत्ऽपती । हतः । विश्वाः ।
अप । द्विषः ॥ ६ ॥

ताविंद्राग्नी आर्यार्यैः कर्मानुष्ठातृभिः कृतानि वृचाण्युपद्रवजातानि हतः । हिंस्रः । तथा सत्पती सतां
पालयितारविंद्राग्नी दासानि । दासाः कर्मेहीनाः शत्रवः । तैः कृतानि चोपद्रवजातानि हतः । अपि च
विश्वाः सर्वा द्विषो द्वेष्टीः शत्रुभूताः प्रजा अप हतः । विनाशयतः । अतोऽस्माकमथेवमेव कुरुतामिति भावः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे इंद्राग्नी युवामिति षडहसोचियसृचः । सूचितं च । इंद्राग्नी
युवामिमे यज्ञस्य हि स्य ऋत्विजेत्यच्छावाकस्य । आ० ७. २. । इति ॥

इंद्राग्नी युवामिमेऽभि स्तोमां अनूषत । पिबतं शंभुवा सुतं ॥ ७ ॥

इंद्राग्नी इति । युवां । इमे । अभि । स्तोमाः । अनूषत । पिबतं । शंभुवा । सुतं ॥ ७ ॥

हे इंद्राग्नी युवामिमे स्तोमाः सोतारोऽभ्यनूषत । अभिपुर्वति । हे शंभुवा सुखस्य भावयितारविंद्राग्नी
सुतमभिषुतमस्मदीयं सोमं पिबतं ॥

या वां संति पुरुस्पृहो न्युतो दाशुषे नरा । इंद्राग्नी ताभिरा गतं ॥ ८ ॥

या । वां । संति । पुरुऽस्पृहः । निऽयुतः । दाशुषे । नरा । इंद्राग्नी इति । ताभिः । आ । गतं ॥ ८ ॥

हे नरा नेतारविंद्राग्नी वां युवयोः स्वभूताः पुरुस्पृहः पुरुमिर्बज्जभिः स्पृहणीया दाशुषे हवींषि दत्तवते
यजमानार्थमुत्पन्ना या न्युतोऽश्वाः संति हे इंद्राग्नी ताभिर्न्युन्निरा गतं । आगच्छतं ॥

ताभिरा गच्छतं नरोपेदं सर्वनं सुतं । इंद्राग्नी सोमपीतये ॥ ९ ॥

ताभिः । आ । गच्छतं । नरा । उप । इदं । सर्वनं । सुतं । इंद्राग्नी इति । सोमऽपीतये ॥ ९ ॥

हे नरा नेताराविद्रापी । सूयतिऽभिषूयत इति सवनः सोमः । इदं सवनमिमं सोमं सुतमभिषुतमुप प्रति । यद्वा । इदं प्रातःसवनमुपास्मिन् सवने सुतमभिषुतं सोमं प्रति तामिर्निषुन्निरा गच्छतं । किमर्थं । सोमपीतये तस्य सोमस्य पानार्थं ॥

तमी॑ळिष्व॒ यो अ॒र्चिषा॒ वना॒ विश्वा॑ परि॒ष्वज॑त् । कृ॒ष्णा कृ॒णोति॑ जि॒ह्वा ॥१०॥
तं । इ॒ळिष्व॒ । यः । अ॒र्चिषा॒ । वना॒ । विश्वा॑ । परि॒ऽस्वज॑त् । कृ॒ष्णा । कृ॒णोति॑ ।
जि॒ह्वा ॥१०॥

हे सोतसमभिमीळिष्व सुहि योऽपिरर्चिषा ज्वालारूपेण तेजसा विश्वा सर्वाणि वनारस्थानि परिष्वजत् परिष्वजति परितो वेष्टयति । यस्य तानि वनानि जिह्वा ज्वालाया दग्ध्वा कृष्णा कृष्णवर्णानि कृणोति करोति ॥ ॥२८॥

य इ॒ड आ॒विवा॑सति सु॒म्भमि॑न्द्रस्य॒ मर्त्यैः॑ । द्यु॒न्नाय॑ सु॒तरा॑ अपः ॥११॥
यः । इ॒डे । आ॒ऽविवा॑सति । सु॒म्भ । इ॑न्द्रस्य । मर्त्यैः । द्यु॒न्नाय॑ । सु॒ऽतरा॑ । अपः ॥११॥

यो मर्त्यो मनुष्य इडे दोप्तिऽपी सुम्भं सुखकरं हविरिन्द्रस्येन्द्रायाविवामति परिचरति प्रयच्छति ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ तस्य मर्त्यस्य द्युन्नाय द्योतमानायान्नाय तदर्थं सुतराः सुखेन तरणीया अप उदकानि वृथ्यात्मकानीन्द्रः करोतीति शेषः ॥

ता नो॒ वाज॑वती॒रिष॑ आ॒शून्पि॑पृत॒मर्व॑तः । इ॒न्द्रम॑ग्निं च॒ वो॒ळ्हे॑वे ॥१२॥
ता । नः । वाज॑ऽवतीः । इ॒षः । आ॒शून् । पि॒पृत॑ । अ॒र्व॑तः । इ॒न्द्र॑ । अ॒ग्निं । च॒ । वो॒ळ्हे॑वे ॥१२॥

हे इन्द्रापी ता तौ युवां वाजवतीरन्नवतीरिष इत्यमाणा वृष्टीः । यद्वा । वाजो बलं । तद्वतीरिषोऽज्ञान्याशून् शीघ्रगानर्वतोऽश्वान्श नोऽस्त्रभ्यं पिपृतं । पूरयतं । प्रयच्छतं । किमर्थं । इन्द्रमग्निं च युवां वोळ्हेवे वोढुं हविर्भिः प्रापयितुं ॥

इन्द्रापस्य पशोर्हविषोऽनुवाक्योभा वामित्वेषा । सूचितं च । उभा वामिन्द्रापी आहुवध्वे शुचिं नु सोमं नवजातमव । आ० ३. ७. इति ॥

उ॒भा वा॑मि॒न्द्रापी॑ आ॒हुव॑ध्वा उ॒भा रा॑धसः स॒ह मा॑द॒यध्वै॑ ।
उ॒भा दा॑ता॒रावि॑षां र॒यीणा॑मु॒भा वाज॑स्य सा॒तये॑ हु॒वे वां ॥१३॥
उ॒भा । वां । इ॒न्द्रा॒पी इति॑ । आ॒ऽहुव॑ध्वै । उ॒भा । रा॑धसः । स॒ह । मा॑द॒यध्वै॑ ।
उ॒भा । दा॑ता॒रा । इ॒षां । र॒यीणां॑ । उ॒भा । वाज॑स्य । सा॒तये॑ । हु॒वे । वां ॥१३॥

हे इन्द्रापी उभोभी संहत्य वर्तमानौ वां युवां ऊवे । आहुयामि । किमर्थं । आहुवध्वा आभिमुख्येन होतुं । तथोभोभी युवामाहुये राधसो राधसा राधकेन हविषा सह युगपदेव मादयध्वे मादयितुं तर्पयितुं । सर्वेषु देवेषु सत्स्वावयोराहुने किं कारणमिति चेदुच्यते । उभोभी तौ युवामिषामन्नानां रयीणां धनानां च दातारौ स्त्वः । अतः कारणादुभोभी वां युवां वाजस्यान्नस्य सातये संभजनाय ऊवे । आहुये ॥

आ नो॒ गव्ये॑भि॒रश्वै॑र्वस॒व्यैरु॑प गच्छतं ।
सखा॑यी दे॒वौ स॒ख्याय॑ श॒भुर्वे॑द्रा॒मी ता ह॑वामहे ॥१४॥

आ । नः । गर्भेभिः । अश्वैः । वसव्यैः । उप । गच्छतः ।

सखायौ । देवौ । सख्याय । शंभुवा । इंद्राग्नी इति । ता । हवामहे ॥ १४ ॥

हे इंद्राग्नी गर्भेभिर्गोसमूहैरश्वसमूहैर्वसवैर्वसुसमूहैश्च सार्धं नोऽस्मानाभिमुख्येनोपा गच्छतः । शेषः परोक्षतः । सखायौ समानख्यानी देवौ दानादिगुणयुक्तौ शंभुवा शंभुवौ सुखस्य भावयितारौ ता तादृशविंद्राग्नी सख्याय सखित्वार्थं वयं हवामहे । आह्वयामहे ॥

इंद्राग्नी ऋणुतं हवं यजमानस्य सुन्वतः । वीतं हव्यान्या गतं पिबतं सोम्यं मधु ॥ १५ ॥

इंद्राग्नी इति । ऋणुतं । हवं । यजमानस्य । सुन्वतः । वीतं । हव्यानि । आ । गतं । पिबतं । सोम्यं । मधु ॥ १५ ॥

हे इंद्राग्नी सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य हवमाह्वानं स्तोत्रं ऋणुतं । श्रुत्वा च तदीयानि हव्यानि हवींषि वीतं । कामयेथां । कामयित्वा चा गतं । आगच्छतं । आगत्य च सोम्यं सोमात्मकं मधु पिबतं ॥ २९ ॥

इयमददादिति चतुर्दशर्षं द्वादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धं सरस्वतीदेवताकं । आदितस्त्रिस्रो जगत्स्त्रयोदशपि जगती चतुर्दशी त्रिष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुकांतं । इयं षळूना सारस्वतं त्रिजगत्यादि जगती त्रिष्टुबन्तमिति ॥ अत्र शौनकः । इयमित्येतदाद्यं तु सूक्तं सारस्वतं जपेत् । द्विजः प्रातः शुचिर्भूत्वा वाग्मी भवति बुद्धिमान् । ऋग्वि० २. २३. इति ॥ पार्थिके षष्ठेऽहनि प्रउग इयमददादिति सारस्वतसृचः । सूचितं च । इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति प्रउगं । आ० ८. १. इति ॥

इयमददाद्रभसमृणच्युतं दिवोदासं वध्रश्वाय दाशुषे ।

या शश्वंतमाचखादावसं पणिं ता ते दाचाणि तविषा सरस्वति ॥ १ ॥

इयं । अददात् । रभसं । ऋणुऽच्युतं । दिवःऽदासं । वध्रिऽअश्वाय । दाशुषे ।

या । शश्वंतं । आऽचखाद । अवसं । पणिं । ता । ते । दाचाणि । तविषा । सरस्वति ॥ १ ॥

इयं सरस्वती रभसं वेगवंतमृणच्युतं वैदिकस्य देवर्षिपितृसंबन्धिनो लौकिकस्य च ऋणस्य व्यावयितारं दिवोदासमेतत्संज्ञं पुत्रं दाशुषे हवींषि दत्तवते वध्रश्वायैतत्संज्ञाय ऋषयेऽददात् । दत्तवती । या सरस्वती शश्वंतं वज्रलं पणिं पणनशीलं वणिजमदातृजनमवसं केवलं स्वात्मन एव तर्पकमाचखाद आजघान सेयमददादित्यन्वयः । अथ प्रत्यचीकृत्य स्तौति । हे सरस्वति देवि ता तानि पुत्रदानादीनि ते त्वदीयानि दाचाणि दानानि तविषा तविषाणि महानि भवन्ति ॥

इयं शुष्मेभिर्विसखा इवारुजत्सानुं गिरीणां तविषेभिर्जुर्मिभिः ।

पारावतग्नीमवसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः ॥ २ ॥

इयं । शुष्मेभिः । विसखाःऽइव । अरुजत् । सानुं । गिरीणां । तविषेभिः । जुर्मिऽभिः ।

पारावतऽग्नीं । अवसे । सुवृक्तिऽभिः । सरस्वतीं । आ । विवासेम । धीतिऽभिः ॥ २ ॥

सरस्वती देवतारूपेण नदीरूपेण च वर्तते । देवतारूपा सुता । अधुनानया नदीरूपां सरस्वतीं स्तौति । इयं नदीरूपा सरस्वती शुष्मैः शोषकिरात्मीयैर्बलैस्तविषेभिर्महद्भिर्जुर्मिभिसारंगैर्गिरीणां पर्वतानां तीरसंबन्धानां सानु सानून्यरुजत् । मनक्ति । विसखा इव । विसं खनतीति विसखाः । स यथा विसार्धं पङ्कं रुजति

तद्वत् । तां सरस्वतीं पारावतघ्नीं पारावति दूरदेशे विद्यमानस्यापि वृषादेर्हवीं सुवृक्तिभिः स्तुतिभिर्धोतिभिः कर्मभिश्चावसे रक्षणार्थमा विवासेम । परिचरेम । यद्वा । पारावतघ्नीं पारावति पारावीची तीरे । तयोर्धातिनीं । उक्तं च । पारावतघ्नीं पारावारघातिनीं । नि० २. २४. । इति ॥

सरस्वति देवनिदो नि बर्हय प्रजां विश्वस्य बृसयस्य मायिनः ।

उत क्षितिभ्योऽवनीरविंदो विषमेभ्यो अस्रवो वाजिनीवति ॥३॥

सरस्वति । देवऽनिदः । नि । बर्हय । प्रजां । विश्वस्य । बृसयस्य । मायिनः ।

उत । क्षितिभ्यः । अवनीः । अविंदः । विषं । एभ्यः । अस्रवः । वाजिनीऽवति ॥३॥

हे सरस्वति देवनिदो देवानां निंदकानमुरासि बर्हय । न्यवर्हयः । अवधीः । तथा विश्वस्य व्याप्तस्य मायिनो मायाविनो बृसयस्य । बृसय इति त्वष्टृनामधेयं । त्वष्टुः प्रजां पुत्रं वृचासुरं च न्यवधीः । त्वत्ताहा-
व्यादेर्वद्रो हतवानित्यर्थः । उतापि च हे वाजिनीवति अस्रवति सरस्वति त्वं क्षितिभ्या मनुष्येभ्योऽवनीरसुरै-
रपहता भूमीरविंदः । अलंभयः । एभ्यो मनुष्येभ्यो विषमुदकं चास्रवः । अक्षारयः । यद्वा । क्षितयोऽसुरजनाः ।
तेभ्यः सकाशादवनीर्भूमीरविंदः । लब्धवानसि । तान् हत्वैभ्यश्चासुरेभ्यो विषं मृतिहेतुभूतं गरलमस्रवः ॥

प्र णो देवी सरस्वती वाजैर्भिर्वाजिनीवती । धीनामविच्यवतु ॥४॥

प्र । नः । देवी । सरस्वती । वाजैर्भिः । वाजिनीऽवती । धीनां । अविचो । अवतु ॥४॥

देवी दानादिगुणयुक्ता वाजिनीवती । वाजोऽन्नं यस्यां क्रियायां सा वाजिनी । तद्युक्ता । धीनां ध्यातृणां
स्रोतृणामविचो रचिचो । एवंभूता सरस्वती वाजैर्भिर्ज्ञेनांऽस्मान्नावतु । प्रकर्षेण तर्पयतु ॥

यस्त्वा देवि सरस्वत्युपब्रूते धने हिते । इंद्रं न वृचतूर्ये ॥५॥

यः । त्वा । देवि । सरस्वति । उपऽब्रूते । धने । हिते । इंद्रं । न । वृचऽतूर्ये ॥५॥

हे देवि सरस्वति यः स्तोता वृचतूर्यं संयामे धने हिते निहिते निमित्तभूते सतींद्रं न इंद्रमिव त्वामुपब्रूते
स्तौति तं रक्षति शेषः ॥ ॥३०॥

त्वं देवि सरस्वत्यवा वाजेषु वाजिनि । रदा पूषेवं नः सनिं ॥६॥

त्वं । देवि । सरस्वति । अव । वाजेषु । वाजिनि । रदं । पूषाऽईव । नः । सनिं ॥६॥

हे देवि दानादिगुणयुक्ते हे वाजिनि । वाजो बलमन्नं वा । तद्युक्ते । हे सरस्वति त्वं वाजेषु संयामेष्वच ।
अस्मान्नच । अपि च नोऽस्मभ्यं पूषेव पोषको देव इव सनिं संभजनीयं धनं रदं । विलिख । प्रयच्छति यावत् ॥

उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिः । वृचघ्नी वष्टि सुष्टुतिं ॥७॥

उत । स्या । नः । सरस्वती । घोरा । हिरण्यऽवर्तनिः । वृचऽघ्नी । वष्टि । सुऽस्तुतिं ॥७॥

उतापि च स्या सा प्रसिद्धा सरस्वती घोरा शत्रूणां भयकारिणी हिरण्यवर्तनिः । वर्ततेऽनेनेति वर्तनी रथः ।
हिरण्यमयो वर्तनिर्यस्याः सा तथोक्ता । वृचघ्नी वृचाणां शत्रूणां हवी । एवंभूता सा सरस्वती नोऽस्यदीयां
सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं वष्टि । कामयतां ॥

यस्या अनंतो अहुतस्त्वेषश्चरिष्णुरर्णवः । अमश्चरति रोरुवत् ॥८॥

यस्याः । अनंतः । अहुतः । त्वेषः । चरिष्णुः । अर्णवः । अमः । चरति । रोरुवत् ॥८॥

यस्याः सरस्वत्या अमो वलमनंतोऽपर्यंतोऽपरिमितोऽहुतोऽहिंसितोऽकुटिलो वा खिषो दीप्तश्चरिण्युच्च-
रणशीलः । सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः । अर्णव उदकवान् । उदकप्रद इत्यर्थः । एवंभूतः सन् रोषवत् भृशं शब्दं
कुर्वन् चरति वर्तते सा नो विश्वा इत्युत्तरत्र संबंधः ॥

सा नो विश्वा अति द्विषः स्वसृरन्या ऋतावरी । अतन्नहेव सूर्यः ॥ ९ ॥

सा नः । विश्वाः । अति । द्विषः । स्वसृः । अन्याः । ऋतऽवरी । अतन् । अहांऽइव । सूर्यः ॥ ९ ॥

सा सरस्वती नोऽस्मान्विश्वाः सर्वा द्विषो द्वेष्ट्रीः प्रजा अति नयतु । अतितारयतु । तथा स्वसृः स्वयंसा-
रिणीः सहोत्पन्ना वा ऋतावरीः । ऋतमित्युदकनाम । तद्युक्ता अन्याश्च नदीरस्मानति नयतु । यद्वा ॥ जखेव
वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ उदकवत्यः स्वसारो भगिन्योऽन्या गंगाया नयत्यास्मान् शबूगति नयंतु । तत्र
दृष्टांतः । सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्योऽतन् सततं गच्छन् अहेवाहानोव । यथाहानि शीघ्रमतिनयति तद्वत् ॥

दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउग उत नः प्रियेति सारस्वतसृचः । सूचितं च । उत नः प्रिया प्रियास्वित्वाष्णिहं
प्रउगं । आ० ७. १०. इति ॥ पवित्रेध्यामुत नः प्रियेति सारस्वतस्य हविषोऽनुवाक्या । सूचितं च । उत नः
प्रिया प्रियास्विमा जुहाना युष्मदा नमोभिः । आ० २. १२. इति ॥

उत नः प्रिया प्रियासु सप्तस्वसा सुजुष्टा । सरस्वती स्तोम्या भूत् ॥ १० ॥

उत । नः । प्रिया । प्रियासु । सप्तऽस्वसा । सुऽजुष्टा । सरस्वती । स्तोम्या । भूत् ॥ १० ॥

उतापि च नोऽस्माकं प्रियासु प्रियाणां मध्ये प्रिया प्रियतमा सप्तस्वसा । गायत्र्यादीनि सप्त कंदांसि
स्वसारो यस्यास्मादृशी । नदीरूपायासु गंगायाः सप्त नद्यः स्वसारः । सुजुष्टा सुष्ठु पुरातनैर्ऋषिभिः सेविता ।
एवंभूता सरस्वती देवी स्तोम्या भूत् । स्तोतव्या भवतु ॥ ३१ ॥

आपप्रुषी पार्थिवान्युरु रजो अंतरिक्षं । सरस्वती निदस्पात् ॥ ११ ॥

आऽपप्रुषी । पार्थिवानि । उरु । रजः । अंतरिक्षं । सरस्वती । निदः । पात् ॥ ११ ॥

पार्थिवानि पृथिव्याः संबन्धीन्युरूणि विसीर्णानि रजो रजांसि लोकानंतरिक्षमंतरा चांतं नमश्चापप्रुषी
स्वतेजसा पूरितवती सरस्वती देवी निदो निदकाच्छ्रोः पातु । अस्मान्नष्टतु ॥

त्रिषधस्था सप्तधातुः पंच जाता वर्धयंती । वाजेवाजे हव्या भूत् ॥ १२ ॥

त्रिऽसधस्था । सप्तऽधातुः । पंच । जाता । वर्धयंती । वाजेऽवाजे । हव्या । भूत् ॥ १२ ॥

त्रिषधस्था त्रिषु लोकेषु सहावतिष्ठमाना त्रिलोकव्यापिनी सप्तधातुः । सप्त धातवोऽवयवा गायत्र्याद्या
गंगाया वा यस्याः सा तथोक्ता । पंच जाता जातानि त्रिषादपंचमांस्तुरो वशीन् गंधर्वादीन् । वर्धयंत्यभि-
वृद्धान्कुर्वती । ईदृशी सरस्वती वाजे वाजे युद्धे युद्धे सर्वेषु युद्धेषु हव्या भूत् । ह्रातव्या भवति ॥

प्र या महिम्ना महिनासु चेकिते द्युम्नेभिरन्या अपसांमपस्तमा ।

रथ इव बृहती विभ्वने कृतोपस्तुत्या चिकितुषा सरस्वती ॥ १३ ॥

प्र । या । महिम्ना । महिना । आसु । चेकिते । द्युम्नेभिः । अन्याः । अपसां । अपऽतमा ।

रथऽइव । बृहती । विऽभ्वने । कृता । उपऽस्तुत्या । चिकितुषा । सरस्वती ॥ १३ ॥

महिम्ना माहात्म्येन महिना महती द्युम्नेभिर्द्युम्नैर्द्यौतमानैर्यशोभिरन्निर्वा युक्ता सत्याखासां नदीनां देव-
तानां वा मध्ये या सरस्वती प्र चेकिते प्रकर्षेण ज्ञायते । या चान्या अन्यासां ॥ सुपां सुलुगिति षष्ठीबहुव-

चनस्य जस ॥ अपसां वेगवतीनां नदीनां मध्येऽपस्तमा वेगवत्तमा । या च रथ इव विभ्वने विभुत्वाय बृहती परिवृढा गुह्यैरधिका कृता प्रजापतिना निर्मिता सा सरस्वती चिकितुषा जानता खोचोपसृत्वा । उपस्रो-
तत्वा भवति ॥

सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यो माप स्फरीः पर्यसा मा न आ धक् ।

जुषस्व नः सख्या वेश्या च मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्म ॥१४॥

सरस्वति । अभि । नः । नेषि । वस्यः । मा । अप । स्फरीः । पर्यसा । मा । नः । आ । धक् ।

जुषस्व । नः । सख्या । वेश्या । च । मा । त्वत् । क्षेत्राणि । अरणानि । गन्म ॥१४॥

हे सरस्वति नोऽस्मान्वस्यो वसीयः प्रशस्तं वसु धनमभि नेषि । अभिप्रापय । माप स्फरीः । अपवृद्धाया
कार्षीः ॥ स्फारो वृद्धिः । उपसर्गवशात्तद्विपरीते वर्तते ॥ तथा पर्यसोदकेनाधिकेन नोऽस्मान्मा आ धक् ।
नामिदह । न बाधस्व । अपि च नोऽस्माकं सख्या सख्यानि सखिकर्माणि वेश्या प्रवेशनानि च जुषस्व ।
सेवस्व । वयं च त्वत्सकाशादरण्यरमणानि निरुष्टानि क्षेत्राणि मा गन्म । मा प्राप्तवाम । अपि तु रमणो-
यान्येव ॥ ॥३२॥ ॥५॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थान्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालमाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ कल्याणं भूयात् ॥

ओं

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः सुखं नमामि गजाननं ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्मेमे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ पंचमाष्टके प्रथमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठमंडलस्य षष्ठेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि । तत्र सुषे नरेत्थिका-
दशर्चं प्रथमं सूक्तं । अत्रियमनुक्रमणिका । सुषे एकादशाश्विनं त्विति । मंडलद्वष्टा बार्हस्पत्यो भरद्वाज ऋषिः ।
अनुक्तत्वात्तिष्ठुप् । अश्विनी देवता ॥ प्रातरनुवाक आश्विने कृताविदमादिके द्वे सूक्ते । आश्विनशस्त्रे चैते एव ।
सूचितं च । सुषे नरेति सूक्ते । आ० ४. १५. इति ॥

सुषे नरा दिवो अस्य प्रसंताश्विना हुवे जरमाणो अर्केः ।

या सद्य उस्मा व्युषि ज्मो अंतान्युयूषतः पर्युरु वरांसि ॥१॥

सुषे । नरा । दिवः । अस्य । प्रऽसंता । अश्विना । हुवे । जरमाणः । अर्केः ।

या । सद्यः । उस्मा । विऽउषि । ज्मः । अंतान् । युयूषतः । परि । उरु । वरांसि ॥१॥

दिवो ब्रूलोकस्य नरा नेतारावस्य सुवनस्य प्रसंता प्रसंतौ प्रभवतावीश्वरावश्विनाश्विनावश्विरन्विता सुषे
प्रगीतमंचसाधैः स्तोत्रैः स्तोतुमर्कैरर्चनीयमंचसाधैः शस्त्रैर्जरमाणः सुतिं कुर्वन्नुवे । आहुयामि । कीदृशावि-
त्यपेक्षायां । या यी सब एवोस्मा शूच्यां निवारकौ व्युषि व्युष्टौ निशायाः समाप्ती ज्मः पृथिव्या अंतान्
पर्यंतानुरुह्ण वरांसि रूपस्यावरकाणि तमांसि च परि परितो युयूषतः पृथक्कृतः । अथवा वरांसि
तेजांसि तमोनिवारणात्परि युयूषतः । विस्तारयतः ॥

ता यज्ञमा शुचिभिश्चक्रमाणा रथस्य भानुं रुरुचू रजोभिः ।

पुरु वरांस्यमिता मिमानापो धन्वान्यति याथो अजान् ॥२॥

ता । यज्ञं । आ । शुचिऽभिः । चक्रमाणा । रथस्य । भानुं । रुरुचुः । रजऽभिः ।

पुरु । वरांसि । अमिता । मिमाना । अपः । धन्वानि । अति । याथः । अजान् ॥२॥

किंच ता तौ प्रसिद्धावश्विनी यज्ञमस्मदीयं यागमा चक्रमाणाभिचक्रमाणौ शुचिभिर्निर्मलौ रजोभिः
स्त्रीष्वेक्षोभिः । रजो रजतेर्ज्योती रज उच्यते । नि० ४. १६. इति यास्केनोक्तत्वात् । रथस्य स्वकीयस्य
रथस्य भानुं दीप्तिं रुरुचुः । रोचयेते । अपि च पुरु बह्वनि वरांसि तमोनिवारकाणि तेजांस्यमितापरिमि-
तानि मिमाना निर्मिमाणावप उद्दिश्य धन्वानि भरप्रदेशानन्नां स्वकीयानश्चानति याथः । अतिक्रामयथः ॥

ता ह त्यङ्गतिर्यदरध्रमुयेत्था धिय ऊहयुः शश्वदश्वैः ।

मनोजवेभिरिषिरैः शयथ्यै परि व्यथिदाशुषो मर्त्यस्य ॥३॥

ता । ह । त्यत् । वर्तिः । यत् । अरधं । उया । इत्या । धियः । ऊह्युः । शश्वत् । अश्वैः ।
मनः । जवेभिः । इषिरैः । शयधैः । परि । व्यथिः । दाशुषः । मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

ता ह ती खलूयोयावश्चिनी युवां यदरधमसमुद्रं त्यदतिर्यजमानस्य तद्वहं समर्धयितुं गच्छथः । किंचि-
त्येत्थं धियः स्तोतृनिषिरैरेषणीयैः काम्यैर्मनोजवेभिर्मनोवैरश्वैः स्वीचैरश्वैः शश्वत्सर्वदोह्युः । स्वर्गं प्रापयथः ।
मर्त्यस्य मनुष्यस्य दाशुषो यजमानस्य व्यथिर्हंसकः परि शयधै परिशयनाय दीर्घनिद्राय युवाभ्यां क्रियतां ॥

ता नव्यसो जरमाणस्य मन्मोप भूषतो युयुजानसंप्री ।

शुभं पृष्ठमिषमूर्जं वहता होता यक्षत्प्रत्नो अध्रुग्युवाना ॥ ४ ॥

ता । नव्यसः । जरमाणस्य । मन्म । उप । भूषतः । युयुजानसंप्री इति युयुजानऽसंप्री ।

शुभं । पृष्ठं । इषं । ऊर्जं । वहता । होता । यक्षत् । प्रत्नः । अध्रुक् । युवाना ॥ ४ ॥

ता तावश्चिनी युयुजानसंप्री रथे युज्यमानाश्चौ शुभं शोभनं पृष्ठमन्नं । पथः पृष्ठ इत्यन्ननामसु पाठात् ।
इषं पृष्ठमूर्जं रसं च वहता वहंती नव्यसो नवतरस्य जरमाणस्य स्तुतिं कुर्वतो मन्म मननीयं स्तोत्रमुप भूषतः ।
उपगच्छतः । यद्वा । स्तोत्रसमीपे भवतः । किंच युवाना नित्यतरुणी ती होता देवानामाह्वाताधुगद्रोग्धा
प्रियः प्रत्नः पुराणोऽपिर्यच्छत् । यजतु ॥

ता वल्गू दस्त्रा पुरुशाकतमा प्रत्ना नव्यसा वचसा विवासे ।

या शंसते स्तुवते शंभविष्ठा बभूवतुर्गृणते चिचराती ॥ ५ ॥

ता । वल्गू इति । दस्त्रा । पुरुशाकऽतमा । प्रत्ना । नव्यसा । वचसा । आ । विवासे ।

या । शंसते । स्तुवते । शंभविष्ठा । बभूवतुः । गृणते । चिचराती इति चिचऽराती ॥ ५ ॥

या यौ शंसते शस्त्रैः स्तुतिं कुर्वते स्तुवते स्तौचैः स्तुतिं कुर्वते जनाय शंभविष्ठातिशयेन सुखस्य भावयिता-
रावतिशयेन सुखस्वरूपौ वा गृणते स्तोत्रशस्त्रव्यतिरिक्तलीकिकस्तुतिभिः स्तुवते च चिचराती विचित्रदानौ
बभूवतुः ता ती वल्गू वलनशीलौ चिचरो वा पुरुशाकतमातिशयेन बद्धकर्माणां बद्धसहायौ वा प्रत्ना प्रत्नौ
पुराणौ । प्रत्नं प्रदिष इति पुराणनामसु पाठात् । दस्त्रा दर्शनीयावश्चिनी नव्यसा नवतरेण वचसा स्तुत्या आ
विवासे । परिचरामि ॥ ॥ १ ॥

ता भुज्युं विभिरद्भ्यः समुद्रात्तुयस्य सृनुर्मूह्यु रजोभिः ।

अरेणुभिर्योजनेभिर्भुजंता पतत्रिभिरणसो निरुपस्थात् ॥ ६ ॥

ता । भुज्युं । विऽभिः । अतऽभ्यः । समुद्रात् । तुयस्य । सृनुं । ऊह्युः । रजःऽभिः ।

अरेणुऽभिः । योजनेभिः । भुजंता । पतत्रिऽभिः । अणसः । निः । उपऽस्थात् ॥ ६ ॥

ता तावश्चिनी युवां तुयस्य सृनुं भुज्युं भुज्युनामकं समुद्रमध्ये भयनावं भुजंता रजंतावरेणुभी रेणुरहितै-
रांतरिष्वै रजोभिर्मर्मैर्द्यौजनेभी रथयुक्तेः पतत्रिभिः पतनवस्त्रिर्विभिरश्वैरणसो जलस्थोपस्थाद्योनेः समुद्रादद्भ्यो
निरुह्युः । निरगमयतं । समुद्रादद्भ्य इति प्रयोगो मातुर्गृह्णाच्छतीतिवत् ॥

वि ज्युषा रथ्या यातमद्रिं श्रुतं हवं वृषणा वधिमत्याः ।

दशस्यंता शयवै पिप्यशुर्गामिति चवाना सुमतिं भुरण्यू ॥ ७ ॥

वि । ज॒युषा । र॒थ्या । या॒तं । अ॒द्रिं । श्रु॒तं । ह॒वै । वृ॒ष॒णा । व॒ध्निऽम॒त्याः ।

द॒श॒स्यंता । श॒य॒वे । पि॒प्य॒षुः । गां । इति । अ॒वा॒ना । सु॒ऽम॒तिं । भु॒र॒णू इति ॥ ७ ॥

रथ्या हे रथाच्छावश्चिना जयुषा जयशीलेन रथेनाद्रिं मार्गे स्थितं पर्वतं वि यातं । व्यवाधेयां । यातिरत्र वधकर्मा । तथा च निगमांतरं । विभिंदुना नासत्या रथेन वि पर्वतौ अजरयू अयातं । ऋग्वे० १. ११६. २० । इति । वृषणा कामानां वर्षितारी वधिमत्याः पुत्रार्थिन्या हवमाह्वानं श्रुतं । शृणुतं । दशस्यंता स्रोतुभ्यः कामा-
न्यच्छंती शयवे युवां लुवते गां निवृत्तप्रसवां पिप्यषुः । चोरिणाप्याययतं । तथा च निगमांतरं । शयवे चित्रासत्या शशीभिर्जसुरथे सत्यं पिप्यषुर्गा । ऋग्वे० १. ११६. २२ । इति । इतीत्यं सुमतिं सुष्टुतिं अवाना गच्छंतौ भुरणू सर्वत्र गंतारी यज्ञस्य भर्तारी वा भवतं ॥

यद्रो॒दसी॒ प्र॒दिवो॒ अस्ति॒ भूमा॒ हे॒ळो दे॒वाना॑मु॒त म॒र्त्य॒चा ।

तदा॑दि॒त्या वस॒वो रु॒द्रिया॑सो र॒क्षो॒युजे॒ तपु॑र॒घं द॒धात ॥ ८ ॥

यत् । रो॒दसी॒ इति । प्र॒ऽदिवः । अस्ति॑ । भू॒मं । हे॒ळः । दे॒वानां॑ । उ॒त । म॒र्त्य॒ऽचा ।

तत् । आ॒दि॒त्याः । व॒स॒वः । रु॒द्रिया॑सः । र॒क्षः॒ऽयुजे॑ । तपुः । अ॒घं । द॒धात ॥ ८ ॥

रोदसी हे व्यावापृथिवी हे आदित्या हे वसवो रुद्रियासो हे रुद्रपुत्रा मरुतो मर्त्यचा मर्त्येष्वश्विनोः परिचारकेषु देवानां यज्ञेळः क्रोधो भूम महानस्ति तदेळस्तपुस्तापकं रक्षोयुजे रक्षोभिर्युक्ताय रक्षसां स्वामिने प्रेरकाय वाधमाहंतु दधात । कुहत । अथवा रक्षोयुजे रक्षोभिर्युक्ताय यज्वनेऽधमाहंतु कुहत ॥

य ई॒ राजा॑नावृ॒तुथा॒ वि॒दध॑द्र॒जसो॒ मि॒त्रो वरु॑णश्चि॒कैतत् ।

गं॒भी॒राय॒ रक्ष॑से हे॒तिम॑स्य द्रो॒घाय॒ चि॒द्वच॑स॒ आ॒न॒वाय ॥ ९ ॥

यः । ई॒ । राजा॑नौ । ऋ॒तु॒ऽथा । वि॒ऽदध॑त् । र॒जसः॑ । मि॒त्रः । वरु॑णः । चि॒कैतत् ।

गं॒भी॒राय॑ । र॒क्ष॑से । हे॒तिं । अ॒स्य॒ । द्रो॒घाय॑ । चि॒त् । व॒च॑से । आ॒न॒वाय ॥ ९ ॥

यो नरो रजसः समस्तस्य लोकस्य । लोका रजांस्युच्यंत इति यास्केनोक्तत्वात् । राजानावीमेतावश्चिना-
वृतुथा काले काले विदधत् परिचरति तं मित्रो वरुणश्च चिकेतत् । जानीयात् । मित्रवरुणप्रभृतयो देवा एनं विदुरित्यर्थः । किंचाद्यं परिचारको गंभीराय महाबलाय रक्षसे राक्षसाय हेति घातकमायुधमस्य । अस्यति । चिपति ॥ प्रथमपुरुषस्य मध्यमपुरुषेण व्यत्ययः ॥ द्रोघायाभिद्रोहात्तत्कायानवाय मनुष्यसंबन्धिने वचसे चित् वचनायैव हेतिमस्यति । मनुष्याणामभिद्रोहायैवमास्तेदतीति ॥

अ॒न्तरै॑श्च॒क्रैस्त॑नयाय॒ वर्ति॑द्यु॒मता॒ यातं॑ नृ॒वता॒ रथे॑न ।

स॒न॒न्येन॒ त्यज॑सा॒ म॒र्त्यस्य॑ व॒नुष्य॑ताम॒पि शी॒र्षा व॑वृ॒क्तं ॥ १० ॥

अ॒न्तरैः॑ । च॒क्रैः । त॑नयाय । वर्तिः॑ । द्यु॒ऽमता॑ । आ । या॒तं । नृ॒ऽवता॑ । रथे॑न ।

स॒न॒न्येन॑ । त्यज॑सा । म॒र्त्यस्य॑ । व॒नुष्य॑तां । अपि॑ । शी॒र्षा । व॑वृ॒क्तं ॥ १० ॥

हे अश्विनावंतरेरनिच्छेदकैर्युक्तेन युमता दीप्तिमता नृवता नैवा सारथिना युक्तेन । यद्वा । अश्वयुक्तेन । पतंगा नर इत्यश्वनामसु पाठात् । रथेन वर्तिरस्त्राकं गृहं तनयाय तनयं दातुमा यातं । अपि च सनुष्येन तिरोहितेन त्यजसा क्रोधेन । हृषिस्थज इति क्रोधनामसु पाठात् । मर्त्यस्य मनुष्यस्य वनुष्यतां बाधमानानां । वनुष्यतिहेतिकर्मेति यास्केनोक्तत्वात् । शीर्षा शिरांस्यपि वनुक्तं । प्रवृक्तं ॥

आ परमाभिरुत मध्यमाभिर्नियुद्धिर्यातमवमाभिरर्वाक् ।

दृहस्य चित्रोमतो वि व्रजस्य दुरो वर्त गृणते चिचराती ॥ ११ ॥

आ । परमाभिः । उत । मध्यमाभिः । नियुत् ऽभिः । यातं । अवमाभिः । अर्वाक् ।

दृहस्य । चित् । गो ऽमतः । वि । व्रजस्य । दुरः । वर्त । गृणते । चिचराती इति
चिच ऽराती ॥ ११ ॥

हे अश्विनी परमाभिरुत्कृष्टाभिरुतापि च मध्यमाभिरनुत्कृष्टाभिरवमाभिर्निकृष्टाभिश्च नियुद्धिर्वहिरर्वा-
गन्धभिमुखमा यातं । दृहस्य चिदृह्यापिधानस्यापि गोमतो गोजुक्तस्य व्रजस्य गोष्ठस्य दुरो द्वाराणि वि
वर्त । विवृणुतं । किंच गृणते सुवते मह्यं चिचराती विचिचदानीं भवतं ॥ ॥ २ ॥

ऊ त्वेत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धं । अत्रेयमनुक्रमणिका । ऊ त्वेकपदांतं त्रैष्टुभमिति । आ वां
मुन् इत्येकादशैकपदा चिष्टुप शिष्टास्त्रिष्टुभः । आश्विनं त्वित्युक्तत्वादस्यापि सूक्तस्याश्विनी देवता ॥ प्रातरनु-
वाकाश्विनश्चस्त्रयोस्त्रिष्टुभे छंदसि विनियोगः ॥

ऊत्या वल्गू पुरुहूताद्य दूतो न स्तोमोऽविदन्मस्वान् ।

आ यो अर्वाङ्नासत्या ववर्त प्रेष्टा ह्यसंथो अस्य मन्मन् ॥ १ ॥

ऊ । त्या । वल्गू इति । पुरु ऽहूता । अद्य । दूतः । न । स्तोमः । अविदत् । नमस्वान् ।

आ । यः । अर्वाक् । नासत्या । ववर्त । प्रेष्टा । हि । असंथः । अस्य । मन्मन् ॥ १ ॥

ऊ ऊच स्थिती वल्गू रुचिरी पुरुहूता बज्रभिराहूतौ त्या तावश्विनौ नमस्वान्हविषा युक्तः । नम आयु-
रित्यन्ननामसु पाठात् । स्तोमः पंचदशादिः स्तोमोऽद्य दूतो न प्रेरितो दूत इवाविदत् । विदत् । यः स्तोमो
ऽर्वागन्धभिमुखं नासत्याश्विनावा ववर्त आवर्तयत् । हे अश्विनी युवामस्य स्तोतुर्मन्त्रं स्तोत्रे प्रेष्टा हि प्रिय-
तमी ह्यसंथः । भवथः ॥

अरं मे गंतं हवनायास्मै गृणाना यथा पिबाथो अंधः ।

परि ह त्यद्वर्तिर्याथो रिषो न यत्परो नांतरस्तुतुर्यात् ॥ २ ॥

अरं । मे । गंतं । हवनाय । अस्मै । गृणाना । यथा । पिबाथः । अंधः ।

परि । ह । त्यत् । वर्तिः । याथः । रिषः । न । यत् । परः । न । अंतरः । तुतुर्यात् ॥ २ ॥

हे अश्विनी युवां मे मदीयायास्त्री हवनायाङ्गानायां पर्याप्तं गंतं । गच्छतं । गृणाना सूयमानाबंधः
स्तोमं यथा पिबाथः पिबतं । रिषो हिंसकस्य शत्रोस्त्वद्वर्तिस्तद्वृहं परि याथः परितो याथः यद्वर्तिः परो
विप्रकृष्टो न तुतुर्यात् न हिंस्यात् । अंतरः संनिकृष्टोऽपि न तुतुर्यात् । यद्वा । त्यद्वर्तिस्तदसदीयं गृहं रिषो
हिंसकात्परि याथः । त्यद्वर्तिः परो विप्रकृष्टोऽंतरः संनिकृष्टोऽपि न तुतुर्यात् । अयं भावः । यथासदीयं गृहं
दूरस्थः संनिकृष्टोऽपि न हिंस्यात्तथा रक्षां ऊच्य इति ॥

अकारि वामंधसो वरीमन्स्तारि बर्हिः सुप्रायणतमं ।

उत्तानहस्तो युवयुर्ववदा वां नक्षतो अद्रय आजन् ॥ ३ ॥

अकारि । वां । अंधसः । वरीमन् । अस्तारि । बर्हिः । सुप्र ऽअयनतमं ।

उत्तान ऽहस्तः । युवयुः । ववद । आ । वां । नक्षतः । अद्रयः । आजन् ॥ ३ ॥

वां युवयोरर्थेऽधसः सोमस्य वरीमन् विस्तृतेऽभिषवादी यत्कृत्यमस्ति तदकारि । कृतं । सुप्रायणतमं मृदुतमं बर्हिरस्सारि । स्त्रीर्णं । उत्तानहसः कृताञ्जलिर्युवयुर्युवां कामयमानो होता षवद् । स्त्रीति । वां युवां नयंतो व्यामुवंतः ॥ तृष पृष नच गताविति धातुः ॥ अद्रयो यावाण आंजन् । सोमरसमा समंताद्वाक्तीकृतवंतः ॥

ऊर्ध्वो वामग्निरेध्वरेष्वस्थात्प्र रातिरेति जूर्णिनीं घृताचीं ।

प्र होता गूर्तमना उराणोऽयुक्त यो नासत्या हवीमन् ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वः । वां । अग्निः । अध्वरेषु । अस्थात् । प्र । रातिः । एति । जूर्णिनीं । घृताचीं ।

प्र । होता । गूर्तमनाः । उराणः । अयुक्त । यः । नासत्या । हवीमन् ॥ ४ ॥

अग्निर्वो युवयोर्यन्तार्थमूर्ध्वोऽस्थात् । उदतिष्ठत् । अध्वरेषु यज्ञेषु प्रेति । समिध आहवनीयं गच्छति च । रातिर्धनं हविर्जूर्णिनी प्रगांमिनी । जूर्णिर्जवतेर्वा । नि० ६. ४. । इति यास्केनोक्तत्वात् । घृताची घृतेनाक्ता । उपस्तीर्णाभिघारितेत्यर्थः । किंच होतोराण उच कुर्वाणः प्र गूर्तमनाः प्रकर्षणोयुक्तमना भवति यो होता नासत्याश्विनी हवीमन्नाह्वाने स्तोत्रे वायुक्त योजयति ॥

अधि श्रिये दुहिता सूर्यस्य रथं तस्थौ पुरुभुजा शतोतिं ।

प्र मायाभिर्मायिना भूतमच नरा नृतू जनिमन्यज्ञियानां ॥ ५ ॥

अधि । श्रिये । दुहिता । सूर्यस्य । रथं । तस्थौ । पुरुभुजा । शतऽऊतिं ।

प्र । मायाभिः । मायिना । भूतं । अच । नरा । नृतू इति । जनिमन् । यज्ञियानां ॥ ५ ॥

पुरुभुजा हे पूर्णभुजा बह्वनां रथकौ वाश्विनी युवयोः शतोतिं बहुरक्षकं बह्वगमनं वा रथं सूर्यस्य दुहिता सूर्याः श्रिये अयितुमधि तस्थौ । अध्वतिष्ठत् । अपि च यज्ञियानां देवानामच जनिमन्त्रिण जन्मनि प्रादुर्भावे मायाभिः प्रज्ञानैः । शची मायेति प्रज्ञानामसु पाठात् । मायिनी प्रज्ञावंती नरा नेतारौ नृतू नृत्यंती भूतं । भवतं । यद्वा । हे मायिनी प्राज्ञौ नरौ नेतारौ नृतू नृत्यंतावश्विनी यज्ञियानां देवानामच जनिमन् जन्मनि प्रादुर्भावे प्र भूतं प्राज्ञतममग्न्यादिकं देवं मायाभिः प्रज्ञानैः कौशलेर्वा जितवंती स्त्र इत्यर्थः । अयमर्थः प्रजापतिर्वै सोमाय राक्षे दुहितरं प्रायच्छत्सूर्यां सावित्रीं । ऐ० ब्रा० ४. ७. । इत्यादिना स्पष्टीकृतः ॥ ॥ ३ ॥

युवं श्रीभिर्दर्शताभिराभिः शुभे पुष्टिमूहयुः सूर्यायाः ।

प्र वां वयो वपुषेऽनु पप्रन्नस्तद्वाणी सुष्टुता धिष्ण्या वां ॥ ६ ॥

युवं । श्रीभिः । दर्शताभिः । आभिः । शुभे । पुष्टिं । ऊहयुः । सूर्यायाः ।

प्र । वां । वयः । वपुषे । अनु । पप्रन् । नस्तत् । वाणी । सुऽस्तुता । धिष्ण्या । वां ॥ ६ ॥

हे अश्विनी युवं युवां दर्शताभिर्दर्शनीयाभिराभिः श्रीमतां परिवृक्षमानाभिः श्रीभिर्लक्ष्मीभिः कांतिभिर्वा सूर्याया युवयोः पत्न्याः शुभे शोभनार्थं पुष्टिं पूर्तिमूहयुः । प्रापयथः । किंच वां युवां वयोऽश्वा वपुषे शोभायै प्राशु पप्रन् । प्रकर्षणान्वपत् । अपि च हे धिष्ण्या सुत्यर्हावश्विनी वां युवां सुष्टुता वाष्पूषीणां सुतिर्नक्षत् । व्याप्नोति ॥

आ वां वयोऽश्वासो वहिष्ठा अभि प्रयो नासत्या वहंतु ।

प्र वां रथो मनोजवा असर्जीषः पृक्ष इविधो अनु पूर्वीः ॥ ७ ॥

आ । वां । वयः । अश्वासः । वहिष्ठाः । अभि । प्रयः । नासत्या । वहंतु ।

प्र । वां । रथः । मनःऽजवाः । असर्जि । इषः । पृष्ठः । इषिधः । अनु । पूर्वीः ॥ ७ ॥

हे नासत्या वां युवां वयो गंतारो वहिष्ठा वोढुतमा अश्वासोऽश्वाः प्रयः सोमरूपमन्नमभ्या वहंतु । प्रापयंतु । वां युवयोर्मनोजवा मनोवेगो रथः पृष्ठः संपर्वणीया इषिध एषणीयाः पूर्वोर्बद्धीरिषोऽन्नानि सोमाननु प्रासर्जि । विस्मष्टः ॥

पुरु हि वां पुरुभुजा देष्णं धेनुं न इषं पिन्वतमसंक्रां ।

स्तुतंश्च वां माध्वी सुष्टुतिश्च रसांश्च ये वामनु रातिमग्मन् ॥ ८ ॥

पुरु । हि । वां । पुरुऽभुजा । देष्णं । धेनुं । नः । इषं । पिन्वतं । असंक्रां ।

स्तुतः । च । वां । माध्वी इति । सुऽस्तुतिः । च । रसाः । च । ये । वां । अनु । रातिं । अग्मन् ॥ ८ ॥

पुरुभुजा हे पूर्णभुजौ बज्रपालकौ वा वां युवयोर्देष्णं दातव्यं धनं पुरु बज्र हि भवति । अतः कारणान्नोऽस्मभ्यं धेनुं प्रीणयिषीमसंक्रां मत्तोऽन्यत्रासंक्रमणीं । असंक्रामसंक्रमणीं । नि० ६. २९. । इति यास्केनोक्तत्वात् । इषमन्नं पिन्वतं । प्रयच्छतं । यद्वा । इषमेषणीयां धेनुमित्यन्वयः । किंच वां स्तुतः । स्तुवंतीति स्तुतः स्तोतारः । संति । माध्वी मदयितारावश्विनौ सुष्टुतिः शोभना स्तुतिश्च स्तोतृषु भवति । रसाः सोमरसाश्च संति । ये रसा वां युवयो रातिं दानमनूहिष्यागमन् देवयजनं प्राप्ताः । अयं भावः । सुष्टुतिं श्रुत्वा देवयजनं प्राप्तान् सोम-
रसान् पीत्वा स्तोतृभ्यः कामान्प्रयच्छतमिति शेषः ॥

उत मे ऋजे पुरयस्य रघ्वी सुमीळे शतं पेरुके च पक्का ।

शंडो दाडिरणिनः स्मदिष्टीन्दश वशासो अभिषाच ऋष्वान् ॥ ९ ॥

उत । मे । ऋजे इति । पुरयस्य । रघ्वी इति । सुऽमीळे । शतं । पेरुके । च । पक्का ।

शंडः । दात् । हिरणिनः । स्मत्ऽदिष्टीन् । दश । वशासः । अभिऽसाचः । ऋष्वान् ॥ ९ ॥

उतापि च पुरयस्य पुरयनामकस्य स्वभूते ऋजे ऋजुगमने रघ्वी क्षिप्रगामिन्यौ बडवे मेऽश्विनोः स्तुतिं कुर्वतो ममाभूतां । सुमीळे राक्षि विद्यमानाः संतः शतं गावो ममाभूवन् । पेरुके राक्षि विद्यमानानि पक्का पक्कान्वन्नानि ममासन् । शंडश्च राजा हिरणिनो हिरण्यवतः स्मदिष्टीन् प्रशस्तदर्शनान्नृषानश्चान्वा दश दशसंख्याकान्वशासोऽनुगुणानभिषाचः शत्रूणामभिभावुकानृष्वान्दर्शनीयान्पुरुषानश्विनोः स्तोतृभ्यो दात् । ददातु ॥

सं वां शता नासत्या सहस्राश्वानां पुरुपंथां गिरे दात् ।

भरद्वाजाय वीर नू गिरे दाङ्गता रक्षांसि पुरुदंससा स्युः ॥ १० ॥

सं । वां । शता । नासत्या । सहस्रा । अश्वानां । पुरुऽपंथाः । गिरे । दात् ।

भरत्ऽवाजाय । वीर । नू । गिरे । दात् । हता । रक्षांसि । पुरुऽदंससा । स्युरिति स्युः ॥ १० ॥

नासत्या हे अश्विनी वां युवयोर्गिरे । गृणातीति गीः स्तोता । तस्मा अश्वानां शता शतानि सहस्रा सहस्राणि पुरुपंथाः पुरुपंथा नाम राजा सं दात् । संददाति । वीर हे वीरावश्विनी ॥ द्विवचनस्य जुक् ॥ गिरे युवयोः स्तोत्रे भरद्वाजाय मह्यमपि नु क्षिप्रं दात् । ददातु । किंच हे पुरुदंससा बज्रकर्माणावश्विनौ युवयोर्गुणहाद्रक्षांसि हता हतानि स्युः ॥

आ वां सुद्धे वरिमन्सूरिभिः षां ॥ ११ ॥

आ । वां । सुद्धे । वरिमन् । सूरिऽभिः । स्यां ॥ ११ ॥

हे अश्विनी वरिमन्विस्तृते सुद्धे वां युवाभ्यां दत्ते सुखावहे धने । अस्माकं सुद्धमिति सुखनामसु पाठात् । सूरिभिर्विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सहा समन्तात्स्यां । भवेयं ॥ ॥ ४ ॥

उदु अत्रिय इति षड्वचं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं वैष्टभमुषोदेवताकं । अनुक्रम्यते च । उदु अत्रिये षड्वचसं स्मिति ॥ प्रातरनुवाक उपस्थे कर्तौ वैष्टभे कंदस्याश्विनशस्त्रे चैतदादिके द्वे सूक्ते । सूच्यते हि । उदु अत्रिय इति सूक्ते । आ० ४. १४. इति ॥

उदु अत्रिय उषसो रोचमाना अस्थुरपां नोर्मयो रुशंतः ।

कृणोति विश्वा सुपथा सुगान्यभूदु वस्वी दक्षिणा मघोनी ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । अत्रिये । उषसः । रोचमानाः । अस्थुः । अपां । न । ऊर्मयः । रुशंतः ।

कृणोति । विश्वा । सुऽपथा । सुऽगानि । अभूत् । ऊं इति । वस्वी । दक्षिणा । मघोनी ॥ १ ॥

रोचमाना दीप्यमाना रुशंतः शुक्लवर्णाः । रुशदिति वर्णनाम । नि० २. २०. इति यास्कः । उषसः अत्रिये जगतः शोभायै जगद्वाप्तुं वापामूर्मयो न उदकसंबन्धिनस्तरंगा इवोदस्यः । उत्तिष्ठन्ति । अनंतरमेकवस्त्रिणमः । उषा विश्वा विश्वानि स्थानानि सुपथा सुमार्गाणि सुगानि सुखेन गम्यानि ह्रणोति । करोति । अपि च मघोनी धनवत्युषा वस्वी प्रशस्ता दक्षिणा समर्धयित्री चाभूत् ॥

भद्रा ददृक्ष उर्विया वि भास्युते शोचिर्भानवो ह्यामपन्न ।

आविर्वक्षः कृणुषे शुभमानोषो देवि रोचमाना महोभिः ॥ २ ॥

भद्रा । ददृक्षे । उर्विया । वि । भासि । उत् । ते । शोचिः । भानवः । ह्यां । अपन्न ।

आविः । वक्षः । कृणुषे । शुभमाना । उषः । देवि । रोचमाना । महोऽभिः ॥ २ ॥

हे उषो देवि भद्रा कक्षाणी ददृक्षे । दृक्षसे । उर्विया विस्तीर्णा च वि भासि । ते तव शोचिः शोचिषः ॥ जसो लुक् ॥ दीप्यमाना भानवो रश्मयो ह्यामंतरिक्षमुदपन्न । उत्पतन्ति । किंच हे उषो देवि महोभिस्त्रि-
जोभिः शुभमाना शोभमाना रोचमाना दीप्यमाना वक्षस्वदीयं रूपमाविष्कृणुषे । प्रकटीकरोषि ॥

वहति सीमरुणासो रुशंतो गावः सुभगामुर्विया प्रथानां ।

अपेजते शूरो अस्तैव शबून्बाधते तमो अजिरो न वोळ्हा ॥ ३ ॥

वहति । सीं । अरुणासः । रुशंतः । गावः । सुऽभगां । उर्विया । प्रथानां ।

अपं । ईजते । शूरः । अस्ताऽइव । शबून् । बाधते । तमः । अजिरः । न । वोळ्हा ॥ ३ ॥

अरुणासो लोहितवर्णा रुशंतो दीप्यमाना गावो रश्मयः । किरणा गाव इति रश्मिनामसु पाठात् । सुभगामुर्वियोर्वीं विस्तीर्णा प्रथानां प्रथमानां सीमेनामुषोदेवतां वहति । सेयमुषोदेवता शूरोऽस्तेव वीरः शस्त्रेण शबून् तमोऽपेजते । अपगमयति । वोळ्हा सेनाया अजिरो न क्षिप्रगामी शबून्वा बाधते तथा तमांसि बाधते च ॥

सुगोत ते सुपथा पर्वतेष्ववाते अपस्तरसि स्वभानो ।

सा न आ वह पृथुयामन् ऋष्वे रयिं दिवो दुहितरिष्यथ्ये ॥४॥

सुऽगा । उत । ते । सुऽपथा । पर्वतेषु । अवाते । अपः । तरसि । स्वभानो इति स्वभानो ।

सा । नः । आ । वह । पृथुऽयामन् । ऋष्वे । रयिं । दिवः । दुहितः । इष्यथ्ये ॥४॥

हे उषो देवि पर्वतेषूत दुर्गेष्वप्यवाते गमनसाधनरहिते देशे सुपथा सुपथानि मार्गाणि सुगा सुगानि सुखिन गम्यानि ते तव भवन्ति । स्वभानो हे स्वप्रकाशोऽपोऽन्तरिक्षमाकाशं । आप इत्थन्तरिक्षनामसु पाठात् । सामुद्रिकीरपो वा तरसि । पृथुयामन् पृथुरथ ऋष्वे दर्शनीये दिवो दुहितरन्तरिक्षसुते हे उषो देवि सा त्वमिष्यथा एषणीयं रयिं धनं नोऽस्मभ्यमा वह ॥

सा वह योक्षभिरवातोषो वरं वहसि जोषमनु ।

त्वं दिवो दुहितर्या ह देवी पूर्वहूतौ मंहना दर्शता भूः ॥५॥

सा । आ । वह । या । उक्षऽभिः । अवाता । उषः । वरं । वहसि । जोषं । अनु ।

त्वं । दिवः । दुहितः । या । ह । देवी । पूर्वऽहूतौ । मंहना । दर्शता । भूः ॥५॥

हे उषः सा त्वं वरं धनं मष्ट्यमा वह । या त्वमवाताप्रतिगता जोषं प्रीतिमनूषभिरनडुस्त्रिरश्वैर्वा सौतृभ्यो वरं वहसि । किंच हे दिवो दुहितरन्तरिक्षसुते या त्वं देवी द्योतमाना पूर्वहूतौ प्रथमाह्वाने प्रातरनुवाके मंहना पूजनीया भवसि सा त्वं दर्शता दर्शनीया भूरिति योजना । या दर्शता भूरित्यन्वये यद्वृत्तेन सामानाधिकरण्यात् भूरित्यस्य निघातो न स्यात् ॥

उत्ते वर्यश्चिद्वसतेरपमन्नरश्च ये पितुभाजो व्युष्टौ ।

अमा सते वहसि भूरि वाममुषो देवि दामुषे मर्त्याय ॥६॥

उत् । ते । वर्यः । चित् । वसतेः । अपमन् । नरः । च । ये । पितुऽभाजः । विऽउष्टौ ।

अमा । सते । वहसि । भूरि । वामं । उषः । देवि । दामुषे । मर्त्याय ॥६॥

हे उषो देवि ते तव व्युष्टौ सत्त्वां वयश्चित्पञ्चिणोऽपि वसतेर्निवासस्थानादुदपन्न । उत्पतन्ति । ये पितुभाजो हविषां संभक्तारोऽन्नस्योपार्जका वा । पितुरित्यन्ननामसु पाठात् । नरः तेऽपि द्योत्पतन्ति । किंच हे उषो देवि त्वममा समीपे सते वर्तमानाय दामुषे हविषां प्रदात्रे मर्त्याय भूरि प्रभूतं वामं धनं वहसि ॥ ५॥

एषा खेति षड्रुचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं वैष्टुभं । अनुक्रम्यते च । एषा खेति । उषस्यं त्विति पूर्वसूक्त उक्तत्वादिदमप्युषोदेवतात्वं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्मशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

एषा स्या नो दुहिता दिवोजाः क्षितीरुच्छंती मानुषीरजीगः ।

या भानुना रुशता राम्यास्वज्ञायि तिरस्तमसश्चिदकून् ॥९॥

एषा । स्या । नः । दुहिता । दिवःऽजाः । क्षितीः । उच्छंती । मानुषीः । अजीगरिति ।

या । भानुना । रुशता । राम्यासु । अज्ञायि । तिरः । तमसः । चित् । अकून् ॥९॥

एषा स्या सा दिवोजा दिवो जाता अत एव दुहिता दिवः पुत्र्युषा नोऽस्मदर्थमुच्छंती तमांसि वर्जयन्ती

चित्तीः प्रजा मानुषीरजीगः । उन्निरति । जीगर्तिर्गिरतिकर्मा वा । नि० ६. ८. । इति यास्कः । प्रकाशयतीति यावत् । या वृशता दीपमानेन मानुषा युक्ता रास्यासु यास्यासु रात्रिषु ॥ रेफ्यकारयोर्बल्ययः ॥ अक्षुत्तन्वादिर्तेजांसि तमसश्चित् तमांसि च तिरस्तिरस्कुर्वत्यच्चापि दृश्यते ॥

वि तद्ययुररुणयुग्मिभरश्चैश्चिं भांत्युषसश्चंद्ररथाः ।

अग्रं यज्ञस्य बृहतो नयंतीर्वि ता बाधंते तम ऊर्म्यायाः ॥२॥

वि । तत् । ययुः । अरुणयुक्ऽभिः । अश्चैः । चिं । भांति । उषसः । चंद्रऽरथाः ।

अग्रं । यज्ञस्य । बृहतः । नयंतीः । वि । ताः । बाधंते । तमः । ऊर्म्यायाः ॥२॥

चंद्ररथाः कांतिरथाः । चंद्रश्चंदतेः कांतिकर्मणः । नि० ११. ५. । इति यास्कः । ता उषसस्तदाग्नीं प्रातः-
कास्ते बृहतो वृंहणशीलस्य यज्ञस्यायं मुखं नयंतीः संपादयंत्योऽरुणयुग्मिभरश्चैश्चिं ययुः । विस्तीर्णं
यांति । चिं यथा भवति तथा भांति च । ऊर्म्याया रात्रेः । अक्षुत्तयेति रात्रिनामसु पाठात् । तमो वि
बाधंते । सम्यगपनयंति च ॥

श्रवो वाजमिषमूर्जं वहंतीर्नि दाशुष उषसो मर्त्याय ।

मघोनीवीरवत्पत्यमाना श्रवो धात विधत्ते रत्नमद्य ॥३॥

श्रवः । वाजं । इषं । ऊर्जं । वहंतीः । नि । दाशुषे । उषसः । मर्त्याय ।

मघोनीः । वीरऽवत् । पत्यमानाः । श्रवः । धातु । विधत्ते । रत्नं । अद्य ॥३॥

हे उषसो दाशुषे हविषां दात्रे मर्त्याय श्रवः कीर्तिं वाजं बलमिषममूर्जं रसं च वहंतीर्वहंत्यो यूयं मघो-
नीर्धनवत्यः पत्यमाना गच्छंत्योऽद्य विधत्ते परिचरते मह्यं वीरवत्पुत्रपीत्रादिसहितमवोऽन्नं । सिनमव इत्यन्न-
नामसु पाठात् । रत्नं धनं च । श्रावं रत्नमिति धननामसु पाठात् । नि धातु । नितरां धत्त ॥

इदा हि वो विधत्ते रत्नमस्तीदा वीराय दाशुष उषासः ।

इदा विप्राय जरते यदुक्था नि ष्मावते वहथा पुरा चित् ॥४॥

इदा । हि । वः । विधत्ते । रत्नं । अस्ति । इदा । वीराय । दाशुषे । उषसः ।

इदा । विप्राय । जरते । यत् । उक्था । नि । ष्मा । माऽवते । वहथ । पुरा । चित् ॥४॥

हे उषस इदा हीदानीमेव वो युष्माकं विधत्ते परिचरते दातुं रत्नं धनमस्ति । इदा हीदानीमेव वीराय
प्रेरयिषे हविषां दाशुषे यजमानाय दातुं वो रत्नमस्ति । इदा हीदानीमेव विप्राय प्राज्ञाय जरते क्षुवते दातुं
वो रत्नमस्ति । यद्यस्मिन्विप्र उक्थोक्थनामकानि स्तोत्राणि विद्यंते मावते मत्सदृशाय यजमानाय तद्रत्नं नि
वहथ । पुरा चित् पुरापि रत्नं मह्यं दत्तं ॥

इदा हि त उषो अद्रिसानो गोत्रा गवामंगिरसो गृणंति ।

व्यर्केण विभिदुर्ब्रह्मणा च सत्या नृणामभवहेवहूतिः ॥५॥

इदा । हि । ते । उषः । अद्रिसानो इत्यद्रिसानो । गोत्रा । गवां । अंगिरसः । गृणंति ।

वि । व्यर्केण । विभिदुः । ब्रह्मणा । च । सत्या । नृणां । अभवत् । देवऽहूतिः ॥५॥

हे उषोऽद्विसासो आदृतसानो ते तव प्रसादादिदा हि सद्य एव गवां गोषा संधानंगिरसो गृणन्ति । उत्सृजन्ति । तथा च निगमांतरं । गवां गोषमुदख्यो यदंगिरः । ऋग्वे० २. २३. १८. इति । अर्केणार्धनीचेन ब्रह्मणा स्तोत्रेण वि विभिदुः । तमांसि विदारयन्ति च । गृणां नेतृणां तेषामंगिरसां देवहृतिर्देवविषया स्तुतिः सत्या सत्यफलाभवत् ॥

उच्छा दिवो दुहितः प्रत्नवन्नो भरद्वाजवद्विधते मघोनि ।

सुवीरं रयिं गृणते रिरीह्युर्गुगायमधि धेहि श्रवो नः ॥ ६ ॥

उच्छ । दिवः । दुहितरिति । प्रत्नऽवत् । नः । भरद्वाजऽवत् । विधते । मघोनि ।

सुऽवीरं । रयिं । गृणते । रिरीहि । उरुऽगायं । अधि । धेहि । श्रवः । नः ॥ ६ ॥

हे दिवो दुहितृषः प्रत्नवत्पुरातनेभ्य इव नोऽस्मादर्थमुच्छ । तमांसि वर्जय । हे मघोनि भरद्वाजवद्विधते परिचरते । भरद्वाजवदिति वषणादन्योऽप्यस्ति भरद्वाजः । तथा च ब्राह्मणं । प्राणो वै भरद्वाजवदिति । गृणते स्तुतिं कुर्वते मह्यं सुवीरं कक्षाणपुत्रपौत्रादियुक्तं रयिं धनं रिरीहि । देहि । किंच नोऽस्मभ्यमुदगावं बह्मभिर्गीतव्यं श्रवोऽन्नमधि धेहि । अधिकं प्रयच्छ ॥ ६ ॥

वपुर्नु तदित्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं भरद्वाजस्वार्धं त्रैष्टुभं माहृतं । तथा चानुक्रम्यते । वपुर्वैकादश माहृतमिति ॥ ब्यूद्धे दशरात्रे षष्ठेऽहन्याभिमाहृत इदं सूक्तं माहृतनिविज्ञानं । सूचितं च । हविष्पातं वपुर्नु तत् । आ० ८. ८. इति ॥ वैश्वदेवे पर्वणि माहृतसप्तकपालस्य प्र चिचमर्कमिति याज्या । प्र चिचमर्कं गृणते तुरायेति नवानुयाज्याः । आ० २. १६. इति ॥ एकादशेने माहृते पशौ प्र चिचमर्कमित्येव याज्या । सूचितं च । प्र चिचमर्कं गृणते तुरायारा इवेदचरमा अहेव । आ० ३. ७. इति ॥

वपुर्नु तच्चिकितुषे चिदस्तु समानं नाम धेनु पत्यमानं ।

मर्तेष्वन्यदोहसे पीपाय सकृच्छुक्रं दुदुहे पृश्निर्ऊधः ॥ १ ॥

वपुः । नु । तत् । चिकितुषे । चित् । अस्तु । समानं । नाम । धेनु । पत्यमानं ।

मर्तेषु । अन्यत् । दोहसे । पीपाय । सकृत् । शुक्रं । दुदुहे । पृश्निः । ऊधः ॥ १ ॥

तत्प्रसिद्धं समानमेकरूपं । मरुतः सर्वदा समानरूपाः । तथा च निगमांतरं । अग्नेष्टासो अकनिष्ठास एते । ऋग्वे० ५. ६०. ५. इति । नाम स्त्रिराणामपि नामकं धेनु प्रीणयितुं पत्यमानं सर्वदा गच्छद्वपुर्मरुतां रूपं चिकितुषे विदुषे स्तोत्रे नु चिप्रमस्तु । प्रादुर्भवतु । चिदिति पूरकं । किंच तद्रूपं मर्तेषु मर्त्यलोकेऽन्यदोषधिवनस्पत्यादिकं दोहसे कामाद्दोग्धं पीपाय । आप्याययति । किंच मरुतामेव निर्देशात्पृश्निरंतरिचं सङ्गतसंवत्सरस्य वर्षासु शुक्रं शुक्लवर्णमूध उदकं दुदुहे । चरति ॥

ये अग्रयो न शोशुचन्निधाना द्विर्यच्चिर्मरुतो वावृधंत ।

अरेणवो हिरण्ययास एषां साकं नृम्यैः पौंस्यैभिश्च भूवन् ॥ २ ॥

ये । अग्रयः । न । शोशुचन् । इधानाः । द्विः । यत् । चिः । मरुतः । ववृधंत ।

अरेणवः । हिरण्ययासः । एषां । साकं । नृम्यैः । पौंस्यैभिः । च । भूवन् ॥ २ ॥

ये मरुत इधाना अग्रयो न समिध्यमाना अग्रय इव शोशुचन् दीप्यन्ति । यत्र मरुतो द्विर्द्विगुणं चिस्त्रिगुणं च ववृधंत इच्छानुरूपं वर्धन्ते ॥ संहितायां दीर्घश्छांदसः ॥ एषां मरुतां रथा अरेणवो रेगुरहिता हिरण्य-

यासी हिरयमयासंकाराश्च भवन्ति । ते मरुतो नृन्वीर्यधनेः पीप्सुभिर्बलैश्च साकं सार्धं भूयन् । प्रादुर्भवन्ति । तथा च निगमांतरं । ये पृषतीभिर्द्विष्टिभिः । ऋग्वे० १. ३७. २. इति ॥

रुद्रस्य ये मीळुषः संति पुत्रा यांस्यो नु दाधुविर्भरथ्यै ।

विदे हि माता महो मही वा सेत्पृश्निः सुभ्वेऽर्गर्भमाधात् ॥३॥

रुद्रस्य । ये । मीळुषः । संति । पुत्राः । यान् । चो इति । नु । दाधुविः । भरथ्यै ।

विदे । हि । माता । महः । मही । सा । सा । इत् । पृश्निः । सुऽभ्वे । गर्भे । आ । अधात् ॥३॥

मीळुषः सेतू रुद्रस्य पुत्रा ये मरुतः संति दाधुविर्धरित्री पृश्निरंतरिक्षं यांस्यो नु यांस्य मरुतो नु भरथ्यै भर्तुं क्षमा भवति । विदे हि सर्वज्ञाता हि महो महतामेषां माता सा पृश्निर्मही महती । किंच सा पृश्निः सुभ्वे गृणां सम्यक् भवनाय गर्भमुदकमाधात् । आदधाति ॥

न य ईषंते जनुषोऽया न्वंतः संतोऽवद्यानि पुनानाः ।

निर्यदुहे शुचयोऽनु जोषमनु श्रिया तन्वमुक्षमाणाः ॥४॥

न । ये । ईषंते । जनुषः । अया । नु । अंतरिति । संतः । अवद्यानि । पुनानाः ।

निः । यत् । दुहे । शुचयः । अनु । जोषं । अनु । श्रिया । तन्वं । उक्षमाणाः ॥४॥

ये प्रसिद्धा मरुतो जनुषो जनान् सोतृन्प्रत्ययाद्येन गमनसाधनेन नेषंते न गच्छन्ति । किं तेषां रक्षणीय-त्वाभावाद्गमनाभावो नेत्याह । अतः संतः सर्वेषां हृदि वर्तमाना एवावद्यानि पापानि पुनानाः शोधयंतः । तथा च निगमांतरं । प्राणा वै मरुतः स्वापयः । ऐ० ब्रा० ३. १६. इति । अतः सर्वप्राणिनां हृदि वर्तमानत्वात्तेषां गमनं नास्तीति । अध्यात्मं प्राणरूपेणावस्थानं दर्शितं भवति शीघ्रगामित्वं तु तेषामधिदेवतत्वेति द्रष्टव्यं । यद्यदा शुचयो दीप्यमाना मरुतो जोषमनु सोतृणां काममनु निर्दुहे नितरां दुहंत्युदकं । तथा श्रिया दीप्या-न्वगुगतास्तन्वमात्मीयं शरीरं प्रकाशयंत उच्चमाणा भूमिं सिंचन्तो भवन्ति । यद्वा । तन्वं विस्तीर्णं यथा भवति तथोच्चमाणा भूमिं सिंचन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥

मक्षू न येषु दोहसे चिद्या आ नाम धृष्णु मारुतं दधानाः ।

न ये स्तौना अयासो महा नू चित्सुदानुरवं यासदुयान् ॥५॥

मक्षू । न । येषु । दोहसे । चित् । अयाः । आ । नाम । धृष्णु । मारुतं । दधानाः ।

न । ये । स्तौनाः । अयासः । महा । नु । चित् । सुऽदानुः । अव । यासत् । उयान् ॥५॥

येषु प्रसिद्धेषु मरुत्सु धृष्णु धर्वकं मारुतं नाम मरुत्संज्ञकं शस्त्रमा दधाना उच्चारयन्तोऽया उपगच्छन्तः स्तोतारो मनु चित्रं दोहसे कामान्दोग्धुं क्षमा भवन्ति । नेति संप्रत्यर्थे । ये स्तौनाः स्तेनास्तिरोहिता वा सोतृ-धनानामपहतारोऽयासी गंतारो भवन्ति । महा महत्त्वेन युक्ताश्च भवन्ति उयांस्तान्कुडान् सुदानुः शोभनह-विर्दानो यजमानोऽव यासत् । अवयजते । अपगतक्रीधान् करोति । नेति संप्रत्यर्थे ॥ ॥ ७ ॥

त इदुयाः शवंसा धृष्णुर्षेणा उभे युजंत रोदसी सुमेके ।

अध स्मैषु रोदसी स्वर्शोचिरामवत्सु तस्थौ न रोक्कः ॥६॥

ते । इत् । उ॒याः । श॒र्वसा । धृ॒ष्णुऽसै॒नाः । उ॒भे इति । यु॒जंत । रो॒दसी॒ इति । सु॒मेके॒
इति सु॒ऽमेके ।

अ॒ध । स्म । ए॒षु । रो॒दसी । स्वऽशो॒चिः । आ । अ॒मवत्ऽसु । त॒स्थी । न । रो॒कः ॥ ६ ॥

ते मह॒त उ॒याः श॒र्वसा ब॒लेन वेगेन यु॒क्ता धृ॒ष्णुषे॒णा ध॒र्षक॑से॒नाः सु॒मेके सु॒रूपे उ॒भे रो॒दसी॒ बा॒वापृ॒थिवी॑
यु॒जंत । यो॒जय॑न्ति । वृ॒द्धा पृ॒थिवीं त॑र्पय॒न्तीत्य॑भिप्रायः । अ॒ध स्ना॒पि वी॒षु येषु॑ मह॒त्सु रो॒दसी॒ ब॒द्रस्य॑ प॒त्नी
मा॒ध्यमि॒की वाक् स्व॑शोचिः स्व॒दीप्ति॑र्वर्ततेऽमवत्सु ब॒लवत्सु॑ तेषु रो॒को दी॒प्तिर्बा॒धको॑ वा ना त॒स्थी । न तिष्ठ॑ति ।
न निःसर॑त्येवेत्यर्थः ॥

अ॒ने॒नो वो॑ म॒रुतो॒ यामो॑ अ॒स्त्वन॒श्वश्चि॒द्यम॒जन्त्य॑र॒थीः ।

अ॒न॒व॒सो अ॒न॒भी॒शू र॒ज॒स्तू॒र्वि रो॒दसी॒ प॒थ्या॑ या॒ति सा॒धन् ॥ ७ ॥

अ॒ने॒नः । वः । म॒रुतः । या॒मः । अ॒स्तु । अ॒न॒श्वः । चि॒त् । यं । अ॒ज॒न्ति । अ॒र॒थीः ।

अ॒न॒व॒सः । अ॒न॒भी॒शुः । र॒जः॒ऽतूः । वि । रो॒दसी॒ इति । प॒थ्याः । या॒ति । सा॒धन् ॥ ७ ॥

हे म॒रुतो॒ वो यु॒ष्माकं॑ सं॒बंधी॑ यामो र॒थोऽने॑नः पा॒पर॒हितं॑ यथा भवति तथा॒स्तु । प्रा॒दुर्भ॑वतु । किंच यं
या॒मम॒र॒थीः । र॒थिः सा॒र॒थिः । न र॒थिर॒र॒थीः । अ॒सा॒र॒थिर॒पि सो॒ताज॑ति प्रेरयति स र॒थोऽन॒श्वश्चि॒द्यम॒जन्त्य॑र॒-
हि॒तोऽप्य॑न॒व॒सः प॒थ्यद॑न॒र॒हितोऽन॒भी॒शुः पा॒शर॒हितोऽपि॑ र॒ज॒स्तू॒र्वद॑कस्य प्रेरकः सा॒धन् सो॒तृणां॑ का॒मान्
सा॒धय॑न् रो॒दसी॒ बा॒वापृ॒थिवीं॑ प॒थ्याः प॒थोऽन्तरि॑च॒मार्गा॑न् वि या॒ति । वि॒विधं॑ गच्छति ॥

ना॒स्य॒ वर्ता॑ न त॒रुता॑ न्व॒स्ति म॒रुतो॒ यम॑व॒थ वा॒ज॒सा॒तौ ।

तो॒के वा॒ गो॒षु त॑न॒ये यम॑प्सु स व्र॒जं द॑र्ता॒ पा॒र्ये॑ अ॒ध द्योः ॥ ८ ॥

न । अ॒स्य॒ वर्ता॑ । न । त॒रुता॑ । नु । अ॒स्ति॒ म॒रुतः॑ । यं । अ॒व॒थ । वा॒ज॒ऽसा॒तौ ।

तो॒के । वा॒ । गो॒षु । त॑न॒ये । यं । अ॒प्ऽसु । सः । व्र॒जं । द॑र्ता॒ । पा॒र्ये॑ । अ॒ध । द्योः ॥ ८ ॥

हे म॒रुतो॒ वा॒ज॒सा॒तौ सं॒यामे॑ यमव॒थ र॒थ्य अ॒स्य ज॑नस्य वर्ता प्रेरको नास्ति । अ॒स्य त॒रुता॑ नु हिं॒सिता॑
च नास्ति । अ॒धापि॑ च तो॒के पु॒त्रे त॑न॒ये पौ॒त्रे ध॒ने वा॒ गो॒षु वा॒प्सु वा॒ नि॒मित्त॑भूतेषु यमव॒थ स पा॒र्ये सं॒यामे॑
बो॒र्दो॒प्ति॒स्यापि॑ वि॒जिगी॑षो॒र्वा श॒चोर्ब्र॑जं ग॒वां संघं॑ द॑र्ता दारयिता भवति ॥

प्र चि॒त्रम॒र्कं गृ॑ण॒ते तुरा॑य॒ मा॒रुता॑य॒ स्वत॑व॒से भ॒र॒ध्वं ।

ये स॒हांसि॑ स॒हसा॑ स॒ह॒न्ते रे॒जते॑ अ॒ग्ने पृ॒थि॒वी म॒खेभ्यः ॥ ९ ॥

प्र । चि॒त्रं । अ॒र्कं । गृ॑ण॒ते । तुरा॑य॒ । मा॒रुता॑य॒ । स्वऽत॑व॒से । भ॒र॒ध्वं ।

ये । स॒हांसि॑ । स॒हसा॑ । स॒ह॒न्ते । रे॒जते॑ । अ॒ग्ने । पृ॒थि॒वी । म॒खेभ्यः ॥ ९ ॥

हे अ॒ग्ने गृ॑ण॒ते शब्दं॑ कुर्वते स्तूय॒मानाय॑ वा तुरा॒य त्व॒रिता॑य॒ स्वत॑व॒से स्व॒भूत॑ब॒लाय॑ मा॒रुता॑य॒ मह॑तां
ग॒णाय॑ चि॒त्रं दर्श॑नीयम॒र्कम॑ग्नं ह॒विः । स्व॒धा॒र्क इ॒त्यत्र॑नामसु पाठात् । प्र भ॒र॒ध्वं । त्वत्स॒हाय॑भू॒ता अ॒स्त्विज॑स्त्वं च
सर्वे॑ यूयं प्रभ॒रत ॥ यथा॑ लो॒के ब॒हु॒ध्वेक॑कार्य॒केषु॑ मुख्यमेकं संबोध्य यू॒यमे॒वं कु॑रतेति प्रा॒र्थना॑ तद्द॒द्यापि॑
मुख्यम॒पिमे॒कमे॒व संबोध्य॑ प्रभ॒रध्व॑मिति ब॒हुव॑चनप्रयोगः ॥ ये मह॑तः स॒हांसि॑ श॒त्रूणां॑ ब॒लानि॑ स॒हसा॑ ब॒लेन॑
स॒ह॒न्ते अ॒भिभव॑न्ति म॒खेभ्यो॑ म॒ह॒नी॒थिभ्यो॑ म॒ह॒ज्ञो भ॒यात्पृ॒थि॒वी रे॒जते॑ । क॑पते ॥ मा॒रुता॑येति तद्वि॒तवृ॒त्ताव॑न्त॒र्भूता॑-

नामपि महतां बुद्ध्या प्रविभागात् य इति प्रत्ययमर्शः । यथा महामाधि । अथ शब्दानुशासनं । केषां शब्दानां । म० १. १. १. इति । यथा वा लोके । राजपुरुष इत्युक्ते कस्य राज इति ॥

त्विषीमंतो अध्वरस्येव दिद्युत्तृषुच्यवसो जुहोऽ नान्नेः ।

अर्चय्यो धुनयो न वीरा भ्राजज्जन्मानो मरुतो अधृष्टाः ॥ १० ॥

त्विषीऽमंतः । अध्वरस्येव । दिद्युत् । तृषुऽच्यवसः । जुहोः । न । अन्नेः ।

अर्चय्यः । धुनयः । न । वीराः । भ्राजत्ऽजन्मानः । मरुतः । अधृष्टाः ॥ १० ॥

मरुतोऽध्वरस्येव यज्ञस्येव दिद्युत् ब्रूतमानास्तृषुच्यवसः क्षिप्रगमना अपेक्षुहो न रश्मय इव त्विषीमंतो दीप्तिमंतोऽर्चय्योऽर्चनीया धुनयो न सपत्न्यान्कंपयंत इव वीराः शूरा भ्राजज्जन्मानो दीप्तिशरीरा अधृष्टाः परिरनभिभूताश्च भवन्ति ॥

तं वृधंतं मारुतं भ्राजदृष्टिं रुद्रस्य सूनुं हवसा विवासे ।

दिवः शर्धीय शुचयो मनीषा गिरयो नाप उया अस्पृधन् ॥ ११ ॥

तं । वृधंतं । मारुतं । भ्राजत्ऽदृष्टिं । रुद्रस्य । सूनुं । हवसा । आ । विवासे ।

दिवः । शर्धीय । शुचयः । मनीषाः । गिरयः । न । आपः । उयाः । अस्पृधन् ॥ ११ ॥

तं प्रसिद्धं वृधंतं वर्धमानं भ्राजदृष्टिं भ्राजमानदृष्टिं रुद्रस्य सूनुं पुत्रं मारुतं मरुद्वर्णं हवसा स्तोत्रेणा विवासे । परिचरामि । किंच दिवः स्तोतुः शुचयो निर्मला मनीषाः स्तुतय उया उग्रूणाः शर्धीय मारुताय बलाय । तृषः शर्ध इति बलनामसु पाठात् । आप आप्नुवन्तो गिरयो न मेघा इव । गिरिर्वज इति मेघनामसु पाठात् । अस्पृधन् । अस्पृधंत ॥ ॥ ८ ॥

विश्वेषां व इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्वार्थं वैपुभं मैत्रावरुणं । तथा चानुक्रम्यते । विश्वेषां मैत्रावरुणमिति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ मैत्रावरुणे पशावा यातं मित्रावरुणेति पशुपुरोडाशस्यानुवाक्या । सूचितं च । आ यातं मित्रावरुणा सुशस्त्रा वो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं । आ० ३. ८. इति ॥ ब्रूहे दशरात्रे सप्तमेऽहनि प्रवगशस्त्रे प्र यदामिति मैत्रावरुणस्तृतीयस्तृचः । सूचितं च । प्र यद्वा मित्रावरुणा सूर्ध्वम्ना गोमता नासत्या रथेन । आ० ८. ९. इति ॥

विश्वेषां वः सतां ज्येष्ठतमा गीर्भिर्मित्रावरुणा वावृधध्यै ।

सं या रश्मेव यमतुर्यमिष्टा द्वा जना असमा बाहुभिः स्वैः ॥ १ ॥

विश्वेषां । वः । सतां । ज्येष्ठऽतमा । गीःऽभिः । मित्रावरुणा । वावृधध्यै ।

सं । या । रश्माऽइव । यमतुः । यमिष्टा । द्वा । जनान् । असमा । बाहुऽभिः । स्वैः ॥ १ ॥

विश्वेषां सतां मध्ये ज्येष्ठतमा ज्येष्ठतमी मित्रावरुणौ वो वां गीर्भिः स्तुतिभिर्ववृधध्यै वर्धयितुं प्रवृत्तोऽस्मि । या यौ द्वा द्वौ सहितावसमा विषमौ । चिरञ्छिं हन्ति चतुरश्रिद्वयः । अन्वे १. १५२. २. इति निगमांतरिणा-
माख्यं दर्शितं । यमिष्टा यंतुतमी स्वीरात्मीयैर्बाहुभौ रश्मेव रश्मिनेवाद्यान् जनान् सं यमतुः संयच्छतः । बाहु-
भिरिति बह्वचनं पूजार्थं ॥

इयं मद्वां प्र स्तृणीते मनीषीषं प्रिया नमसा बहिरच्छ ।

यंतं नो मित्रावरुणावधृष्टं हृदिर्यद्वा वरूथ्यं सुदानू ॥ २ ॥

इयं । मत् । वां । प्र । स्तृणीति । मनीषा । उप । प्रिया । नमसा । बर्हिः । अर्च्छ ।

यंतं । नः । मिचावरुणौ । अधृष्टं । छर्दिः । यत् । वां । वरूथ्यं । सुदानू इति सुदानू ॥ २ ॥

हे मिचावरुणौ वां युवां मत् ममेयं मनीषा स्तुतिः प्र स्तृणीति । प्रच्छादयति । प्रिया हे प्रियौ युवां नमसास्तेन हविषा सहोप गच्छति च । युवयोर्बर्हिर्यज्ञमच्छाभिगच्छति च । हे मिचावरुणौ नोऽस्यभ्यमधृष्ट-मनमिभूतं छर्दिर्गृहं यंतं । प्रयच्छतं । हे सुदानू शोभनदानौ वां युवयोः संबंधि युवाभ्यां देयं यन्नृहं वरूथ्यं शीतघातातपानां वारयितुं भवति ॥

आ यातं मिचावरुणा सुशस्त्युप प्रिया नमसा हूयमाना ।

सं यावन्नःस्थो अपसेव जनाञ्छुधीयतश्चिद्यतथो महित्वा ॥ ३ ॥

आ । यातं । मिचावरुणा । सुशस्ति । उप । प्रिया । नमसा । हूयमाना ।

सं । यौ । अन्नःस्थः । अपसाऽइव । जनान् । शुधिऽयतः । चित् । यतथः । महिऽत्वा ॥ ३ ॥

हे मिचावरुणौ सुशस्ति शोभनशंसनं नमसास्तेन हविषा स्तोत्रेण वा हूयमाना स्तूयमानौ प्रिया विश्वस्य प्रियायुषा यातं । उपागच्छतं । यौ महित्वा महत्त्वेन युक्तौ युवां शुधीयतः शुधिमन्नं यशो वात्मान इच्छतो जनान् अन्नःस्थः कर्मस्थधिकृतः पुरुषः । अपोऽन्न इति कर्मनामसु पाठात् । अपसेव कर्मणेव सं यतथः संयच्छथः ॥

अश्वा न या वाजिना पूतबंधू ऋता यद्रभमदितिभरंध्यै ।

प्र या महि महांता जायमाना घोरा मर्तीय रिपवे नि दीधः ॥ ४ ॥

अश्वा । न । या । वाजिना । पूतबंधू इति पूतऽबंधू । ऋता । यत् । गर्भं । अदितिः । भरंध्यै ।

प्र । या । महि । महांता । जायमाना । घोरा । मर्तीय । रिपवे । नि । दीधरिति दीधः ॥ ४ ॥

या यावश्वा नाश्वाविव वाजिना वाजिनौ बलिनौ पूतबंधू पूतस्तोत्रावृता सखौ च । यत् यौ गर्भं गर्भमु-तावदितिदेवी भरंध्यै बभार । किंच या यौ जायमाना जायमानावेव महि महतो महांता महत्तरौ प्रभूतौ मिचावरुणौ मर्तीय मर्त्याय रिपवे हिंसकाय घोरा घोरो घातकौ नि दीधः निदधारादितिः स्तोदरे ॥

विश्वे यद्वा मंहना मंदमानाः क्षुचं देवासो अदधुः सजोषाः ।

परि यद्भूयो रोदसी चिदुर्वी संति स्पशे अदब्धासो अमूराः ॥ ५ ॥

विश्वे । यत् । वां । मंहना । मंदमानाः । क्षुचं । देवासः । अदधुः । सऽजोषाः ।

परि । यत् । भूयः । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । संति । स्पशः । अदब्धासः । अमूराः ॥ ५ ॥

विश्वे सर्वे देवासो देवाः सजोषाः परस्परं प्रीतियुक्ता यद्यौ वां युवां मंहना महत्त्वेन मंदमानाः क्षुचंतः क्षुचं बलमदधुः धत्तवंतः । किंच यद्यौ युवामुर्वी विस्तीर्णे रोदसी बावापृथिव्यौ परि भूयः परिभवथः तयोर्बुधयोरदब्धासोऽहिंसिता अमूरा अमूढाः स्वशो ररमयश्चरा वा संति ॥ ॥ ५ ॥

ता हि क्षुचं धारयेथे अनु द्यून्दृहेथे सानुमुपमादिव द्योः ।

नक्षत्रं उत विश्वदेवो भूमिमातान्धां धासिनायोः ॥ ६ ॥

ता । हि । स्रुचं । धारयेथे इति । अनु । द्यून् । दृहेथे इति । सानुं । उपमात् ऽइव । द्योः ।
दृहः । नक्षत्रः । उत । विश्वऽदेवः । भूमिं । आ । अतान् । द्यां । धासिना । आयोः ॥ ६ ॥

ता तौ मित्रावरुणौ युवामनु द्यून् दिवसे दिवसे चचं बलं धारयेथे हि । द्योरंतरिक्षस्य सानुं समुच्छि-
तप्रदेशं मेघं सूर्यं वा दृहेथे । दृढीकृतं । उपमादिव । उपमीयते प्रक्षिप्यत इत्युपमात्स्रुणा । सा यथा वत्सं
धारयति तद्वदित्यर्थः । दृहो युवाभ्यां दृढीकृतस्य मेघो नक्षत्रोऽंतरिक्षं व्याप्तवान् उतापि च विश्वदेवः सूर्यो
भूमिं द्यां दिवं चायोर्मनुष्यस्य । द्रुह्याव आयव इति मनुष्यनामसु पाठात् । धासिनास्तेन हविषा । उत धासि-
रित्यन्ननामसु पाठात् । आप्यायितः सन् आतान् । आतनोति युवाभ्यां दृढीकृत एव ॥

ता विप्रं धैथे जठरं पृणध्या आ यत्सद्यः सभृतयः पृणन्ति ।
न मृष्यन्ते युवतयोऽवाता वि यत्पयो विश्वजिन्वा भरन्ते ॥ ७ ॥
ता । विप्रं । धैथे इति । जठरं । पृणध्या । आ । यत् । सद्यः । सऽभृतयः । पृणन्ति ।
न । मृष्यन्ते । युवतयः । अवाताः । वि । यत् । पयः । विश्वऽजिन्वा । भरन्ते ॥ ७ ॥

ता तौ मित्रावरुणौ युवां विप्रं प्राज्ञं यजमानं । विप्रो विप्र इति मेधाविनामसु पाठात् । धैथे धारयथो
जठरमुदरं पृणथ्ये सोमेन पूरयितुं । यद्यदा सभृतयः सह भ्रियमाणा अत्विजः सद्य यज्ञसदनमा पृणन्ति
आपूरयन्ति । विश्वजिन्वा हे विश्वजिन्वानी यद्यदा पयो जलं भवज्ञां प्रहितं तदा युवतयो नव्यो दिव्यो वा
न मृष्यन्ते । रजसा नाभिभूयन्ते । अवाता असुष्काश्च वि भरन्ते । विभूतिं धारयन्ति ॥

ता जिह्या सद्मेदं सुमेधा आ यद्वा सत्यो अरतिर्च्यते भूत् ।
तद्वा महित्वं घृतान्नावस्तु युवं दाशुषे वि चयिष्टमंहः ॥ ८ ॥
ता । जिह्या । सद् । आ । इदं । सुऽमेधाः । आ । यत् । वां । सत्यः । अरतिः । च्युते । भूत् ।
तत् । वां । महिऽत्वं । घृतऽअन्नौ । अस्तु । युवं । दाशुषे । वि । चयिष्टं । अंहः ॥ ८ ॥

ता तौ मित्रावरुणौ युवां सुमेधाः प्राज्ञो जिह्या वाचा सद् सर्वदेदं जलमा याचते । आ इत्युपसर्गदर्श-
नाद्योग्यक्रियाध्याहाराद्याचत इत्याध्याह्रियते । पूर्वस्यामृषि जलस्य प्रकृतत्वात् बुद्धौ विपरिवर्तमानं जल-
मिदं शब्देन परामृश्यते । यद्यदा वां युवयोररतिरभिगता ऋते यज्ञे सत्यो मायारहित आ भूत् आभवति हे
घृतान्नौ तन्महित्वमपेक्षितप्रदातृत्वलक्षणं वां युवयोरस्तु । किंच युवं युवां दाशुषे दाशुषो यजमानस्य ॥
वक्ष्यर्थे चतुर्थी ॥ अंहः पापं वि चयिष्टं । विनाशयतमित्यर्थः ॥

प्र यद्वा मित्रावरुणा स्मूर्धन्प्रिया धाम युवधिता मिनन्ति ।
न ये देवास ओहसा न मर्ता अयज्ञसाचो अण्यो न पुत्राः ॥ ९ ॥
प्र । यत् । वां । मित्रावरुणा । स्मूर्धन् । प्रिया । धाम । युवऽधिता । मिनन्ति ।
न । ये । देवासः । ओहसा । न । मर्ताः । अयज्ञऽसाचः । अण्यः । न । पुत्राः ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणौ वां युवयोः प्रिया प्रियाणि धाम धामानि कर्माणि युवधिता युवाभ्यां विहितानि
यक्षेऽयजन्तो जनाः स्मूर्धन् स्मर्धमानाः प्र मिनन्ति हिंसन्ति । ये च देवासो देवा ओहसा वहनसाधनेन सोचिण
न युज्यन्ते । मर्ता मनुष्याओहसा न युज्यन्ते । ये चाप्यः । अपः कर्म । तद्वन्तोऽयज्ञसाचो न यज्ञयुक्ताः ।

वृथाकर्मणि कुर्वन् इत्यर्थः । ये च न पुत्राः । पृणन्तीति पुत्राः । न पुत्रा अपृणन्त इत्यर्थः । तान् सर्वान्नि चयिष्टमित्यनुष्यते ॥

वि यद्वाचं कीस्तासो भरन्ते शंसन्ति के चिन्निविदो मनानाः ।

आवां ब्रवाम सत्यान्युक्था नकिर्देवेभिर्यतथो महित्वा ॥ १० ॥

वि । यत् । वाचं । कीस्तासः । भरन्ते । शंसन्ति । के । चित् । निऽविदः । मनानाः ।

आत् । वां । ब्रवाम । सत्यानि । उक्था । नकिः । देवेभिः । यतथः । महिऽत्वा ॥ १० ॥

यद्यदा कीस्तासो मेधाविन उन्नातारः । उशिजः कीस्तास इति मेधाविनामसु पाठात् । वाचं स्तुतिं वि भरन्ते पृथक् उच्चारयन्ति तदा के चिद्वक्त्रा मनाना अग्न्यादीन् सुवन्तो निविदः शंसन्ति । आत्तथा सति वां युवाभ्यां सत्यान्युक्थानि स्तोत्राणि वयं ब्रवाम । महित्वा महत्त्वेन देवेभिरन्यैर्देवैः सह नकिर्यतथः । न गच्छथः ॥

अवोरित्था वां छर्दिषो अभिष्टौ युवोर्मिचावरुणावस्कृधोयु ।

अनु यद्गावः स्फुरानृजिप्यं धृष्णं यद्रणे वृषणं युनजन् ॥ ११ ॥

अवोः । इत्था । वां । छर्दिषः । अभिष्टौ । युवोः । मिचावरुणौ । अस्कृधोयु ।

अनु । यत् । गावः । स्फुरान् । ऋजिप्यं । धृष्णं । यत् । रणे । वृषणं । युनजन् ॥ ११ ॥

हे मिचावरुणाववोरवतोर्वा युवयोरभिष्टावभिगमने छर्दिषो गृहाय सुखाय वा ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ युवा-भगितेषु स्तोत्रेषु युवोर्युवयोः संबंधि युवाभ्यां देयं तद्गृहादिकमस्कृधोर्ध्वविच्छिन्नं भवति । तथा च यास्कः । अस्कृधोयुरक्षध्यायुः । छध्विति ह्रस्वनाम निष्कृतं भवति । नि० ६. ३. इति । इत्था सत्यमेव । कदा मिचावरुणयोरभिगमनमित्यत आह । यद्यदा गावः स्तुतयोऽनु स्फुरान् अनुस्फुरेयुः । यदा च ऋजिप्यमृजुगामिनं धृष्णं शूच्यं धर्षकं वृषणं कामानां वर्षितारं सोमं रणे रमणे यज्ञे युनजन् यजमाना युञ्जुः ॥ १० ॥

श्रुष्टी वामित्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं वैशुभमैन्द्रावरुणं । तथा चानुक्रम्यते । श्रुष्टी वामैन्द्रावरुणमुपांति जगत्पाविति । प्र सम्राज इन्द्रावरुणा सुतपावित्येते जगत्पाविति शिष्टास्त्रिष्टुभः । इन्द्रावरुणौ देवता ॥ आभिन्नविकेषूक्त्येषु तृतीयसवने होचकशस्त्रेषु स्तोमवृद्धौ मैचावरुणस्येदमावापार्थं सूक्तं । सूचितं च । श्रुष्टी वां यज्ञो युवां नरा । आ० ७. ९. इति ॥ तृतीयसवने इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतमिति प्रशस्तुः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतमिन्द्रश्च सोमं पिबन्तं बृहस्यते । आ० ५. ५. इति ॥ उक्त्ये तृतीयसवने इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्येति मैचावरुणस्य शस्त्रयाज्या । सूचितं च । इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्येति याज्या । आ० ६. १. इति ॥

श्रुष्टी वां यज्ञ उद्यतः सजोषा मनुष्ववृक्तवर्हिषो यजंथ्यै ।

आ य इन्द्रावरुणाविषे अद्य महे सुम्नाय मह आववर्तन्त ॥ १ ॥

श्रुष्टी । वां । यज्ञः । उत्त्यतः । सजोषाः । मनुष्वत् । वृक्तऽवर्हिषः । यजंथ्यै ।

आ । यः । इन्द्रावरुणौ । इषे । अद्य । महे । सुम्नाय । महे । आऽववर्तन्त ॥ १ ॥

महे मंहनीयौ हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोरर्थे श्रुष्टी चिप्रः । तथा च यास्कः । श्रुष्टीति चिप्रनामाशु श्रुष्टीति । नि० ६. १२. यज्ञः सोमः सजोषा ऋत्विग्भिः सहितोऽद्या समंतादुद्यतः प्रवृत्तः । यः सोमो मनुष्वत् मनोरिव वृक्तवर्हिषः स्तोत्रवर्हिषो यजमानस्येतिऽन्नार्थं महे महते सुम्नाय सुखाय च यजंथ्ये यष्टुं वामाववर्तन्त आवर्तयति ॥

ता हि श्रेष्ठा देवताता तुजा शूराणां शविष्ठा ता हि भूतं ।
 मघोनां मंहिष्ठा तुविशुष्मा ऋतेन वृचतुरा सर्वसेना ॥२॥
 ता । हि । श्रेष्ठा । देवऽताता । तुजा । शूराणां । शविष्ठा । ता । हि । भूतं ।
 मघोनां । मंहिष्ठा । तुविऽशुष्मा । ऋतेन । वृचऽतुरा । सर्वऽसेना ॥२॥

हे इंद्रावरुणी ता तौ प्रसिद्धौ युवां श्रेष्ठा श्रेष्ठी देवताता देवतातौ यज्ञे । इष्टिर्देवतातेति यज्ञनामसु पाठात् । तुजा धनानां प्रेरकौ हि भूतं । भवतं । किंच ता तौ हि युवां शूराणां मध्ये शविष्ठातिशयेन बलवन्तौ भूतं । किंच मघोनां दानवतां मंहिष्ठा दातृतमौ तुविशुष्मा बज्रबलावृतेन सत्येन वृचतुरा शत्रूणां हिंसकौ सर्वसेना कृत्स्नसेनौ च भूतमिति ॥

ता गृणीहि नमस्येभिः शूषैः सुम्नेभिरिंद्रावरुणा चकाना ।
 वज्रेणान्यः शर्वसा हन्ति वृचं सिषक्त्यन्यो वृजनेषु विप्रः ॥३॥
 ता । गृणीहि । नमस्येभिः । शूषैः । सुम्नेभिः । इंद्रावरुणा । चकाना ।
 वज्रेण । अन्यः । शर्वसा । हन्ति । वृचं । सिषक्ति । अन्यः । वृजनेषु । विप्रः ॥३॥

हे भरद्वाज नमस्येभिः स्तुतिः शूषैर्बलैः । शूषमिति बलनामसु पाठात् । सुम्नेभिः सुखिष्य सर्वेष्टकानां स्तुतौ ॥ कायतिः शब्दकर्मा । तस्य लिटः कानचि रूपमिदं ॥ ता ताविंद्रावरुणी गृणीहि । सुहि । अन्यस्तयोरन्य इंद्रो वृचं वृचनामकमसुरं वज्रेण हन्ति । अन्यो वरुणो विप्रः प्राज्ञो वृजनेषु स्तोतृणामुपद्रवेषु रक्षितुं शर्वसा बलेन सिषक्ति । संगच्छते ॥

प्राश्च यन्नरंश्च वावृधंत विश्वे देवासो नरां स्वगूर्ताः ।
 प्रैभ्य इंद्रावरुणा महित्वा द्यौश्च पृथिवि भूतमुर्वी ॥४॥
 प्राः । च । यत् । नरः । च । ववृधंत । विश्वे । देवासः । नरां । स्वऽगूर्ताः ।
 प्र । एभ्यः । इंद्रावरुणा । महिऽत्वा । द्यौः । च । पृथिवि । भूतं । उर्वी इति ॥४॥

नरां गृणां मनुष्याणां मध्ये प्राश्च स्त्रियश्च । मेना या इति स्त्रीणां । नि० ३. २९. । इति यास्कवचनात् । नरश्च पुरुषाश्च विश्वे सर्वे देवासो देवाः ॥ देवास इत्यत्र पुमान् स्त्रियेत्येकशेषात् देव्यश्च देवाश्च देवास इति निर्देशः पुंवन्निर्देशः ॥ स्वगूर्ताः स्वयमुद्यता यद्यदा ववृधंत स्तुतिभिर्वर्धयते तदा हे इंद्रावरुणौ महित्वा महत्त्व-युक्तावेभ्यः स्तोतृभ्यः प्र भूतं । प्रभवतं । हे द्यौः पृथिवि चोभि उर्वी विस्तीर्णे युवामेभ्यः प्र भूतमित्यनुषंगः ॥

स इत्सुदानुः स्ववाँ ऋतावेन्द्रा यो वाँ वरुण दाशन्ति त्मन् ।
 इषा स द्विषस्त्रेहास्वान्वंसद्रियं रयिवतश्च जनान् ॥५॥
 सः । इत् । सुऽदानुः । स्वऽवान् । ऋतऽवाँ । इंद्रा । यः । वाँ । वरुणा । दाशन्ति । त्मन् ।
 इषा । सः । द्विषः । त्रेत् । दास्वान् । वंसत् । रयिं । रयिऽवतः । च । जनान् ॥५॥

हे इंद्रेन्द्रौ वरुणा हे वरुणौ ॥ इतरेतरयोगादुभयत्र द्विवचनप्रयोगः । वरुणेत्यत्र संहितायां ब्रह्मसंहिता-दसः ॥ वां युवाभ्यां यो यजमानस्तान् आत्मनैव दाशति हवीषि ददाति स इत् स एव सुदानुः शोभनदानो

भवति । स्वान् धनवांस च्छतावान् यज्ञवांस भवति । किंच स दास्वान् दानवान् द्विषो द्वेष्टुरिषान्निज जय-
लब्धेन सह तरेत् । प्राथेत् । अपि च रयिं धनं रयिवतो धनवतो जनान् पुत्रांस वंसत् । संभजेत् ॥ ११ ॥

यं युवं दा॒श्वध॒राय दे॒वा र॒यिं ध॒त्थ्यो वसु॑मंतं पुरु॒क्षु ।

अ॒स्मे स इं॒द्रावरु॑णावपि॒ ष्यात्प्र यो भ॒नक्ति॑ व॒नुषा॒मश॑स्तीः ॥ ६ ॥

यं । यु॒वं । दा॒श्वऽध॒राय । दे॒वा । र॒यिं । ध॒त्थ्यः । वसु॑मंतं । पुरु॒क्षु ।

अ॒स्मे इति॑ । सः । इं॒द्रावरु॑णी । अ॒पि । स्यात् । प्र । यः । भ॒नक्ति॑ । व॒नुषा॑ । अ॒शस्तीः ॥ ६ ॥

देवा देवौ सूयमानी हे इंद्रावरुणी युवं युवां दाश्वधराय दत्तहविष्काय वसुमंतं धनानुबन्धिं पुरुषं बह्व्रं पूर्णयशस्कं वा यं यादृशं रयिं धनं धत्थः प्रयच्छथः । योऽपि च वनुषां हिंसकानामशस्तीरकीर्तिः । शत्रुकृतान्ययशांसीत्यर्थः । प्र भनक्ति प्रव्रजति स तादृशो रथिरस्मि अस्मासु स्यात् । भूयात् ॥

उ॒त नः॑ सु॒चा॒त्रो दे॒वगो॑पाः सू॒रिभ्य॑ इं॒द्रावरु॑णा र॒यिः ष्या॑त् ।

येषां॑ शु॒ष्मः पृ॒तना॑सु सा॒ह्यान्प्र स॒द्यो द्यु॒म्ना ति॒रते॑ त॒तुरिः ॥ ७ ॥

उ॒त । नः॑ । सु॒ऽचा॒त्रः । दे॒वऽगो॑पाः । सू॒रिऽभ्यः॑ । इं॒द्रावरु॑णा । र॒यिः । स्या॑त् ।

येषां॑ । शु॒ष्मः । पृ॒तना॑सु । स॒ह्यान् । प्र । स॒द्यः । द्यु॒म्ना । ति॒रते॑ । त॒तुरिः ॥ ७ ॥

उतापि चेंद्रावरुणा हे इंद्रावरुणौ सूरिभ्यः स्तोतृभ्यो नोऽस्मभ्यं सुचात्रः सुरात्रो देवगोपाः । देवा गोपा गोप्तारो यस्मै स तथाविधः । रयिर्धनं स्यात् । भूयात् । किंच येषामस्माकं शुष्मो बलं पृतनासु युद्धेषु साह्यान् शत्रूणामभिभविता ततुरिर्हिंसकश्च सन् द्युम्ना यशांसि सद्य एव प्र तिरते सम्यक्तिरस्कर्यात् ॥

नू न इं॒द्रावरु॑णा गृ॒णाना॑ पृ॒क्तं र॒यिं सौ॒श्रव॑साय दे॒वा ।

इ॒त्या गृ॒णंतो॑ म॒हिन॑स्य श॒र्धोऽपो॑ न ना॒वा दु॑रिता तरेम ॥ ८ ॥

नू । नः॑ । इं॒द्रावरु॑णा । गृ॒णाना॑ । पृ॒क्तं । र॒यिं । सौ॒श्रव॑साय । दे॒वा ।

इ॒त्या । गृ॒णंतः॑ । म॒हिन॑स्य । श॒र्धः । अ॒पः । न । ना॒वा । दुः॑इ॒ता । तरे॑म ॥ ८ ॥

हे इंद्रावरुणेंद्रावरुणौ गृणाना सूयमानी युवां नोऽस्मभ्यं सौश्रवसाय । सुश्रवसो भावः सौश्रवसं । तस्मै सुश्रवस्त्वाय रयिं धनं नु क्षिप्रं पृक्तं । प्रयच्छतं । किंच हे देवा देवौ महिनस्य महतोर्युवयोः शर्धो बलमित्येत्यं गृणंतः क्षुवंतो वयं दुरिता दुरितानि नावापो न उदकानीव तरेम ॥

प्र स॒म्राजे॑ बृ॒हते॑ म॒न्म नु॑ प्रि॒यम॑र्चं दे॒वाय॑ वरु॒णाय॑ स॒प्रथः॑ ।

अ॒यं य उ॒र्वी म॒हिना॑ म॒हि॒व्रतः॑ कृ॒त्वा वि॒भात्य॑जरो॒ न शे॒चिषा॑ ॥ ९ ॥

प्र । स॒ंऽरा॒जे॑ । बृ॒हते॑ । म॒न्म । नु॑ । प्रि॒यं । अ॒र्चं । दे॒वाय॑ । वरु॒णाय॑ । स॒ऽप्रथः॑ ।

अ॒यं । यः । उ॒र्वी इति॑ । म॒हिना॑ । म॒हि॒ऽव्रतः॑ । कृ॒त्वा । वि॒भाति॑ । अ॒जरः॑ । न ।

शे॒चिषा॑ ॥ ९ ॥

हे सोतः सम्राज आद्यया राज्ञां शासकाय बृहते परिवृढाय देवाय कीर्तमानाय वरुणाय प्रियं मनोहरं सप्रथः सर्वतः पृथु । तथा च यास्तुः । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । नि० ६. ७. । इति । मन्म स्तोत्रं नु अथ प्रार्च ।

प्रोक्षारय । अयं यो योऽयं वक्ष्यो महिना महिना युक्तो महिप्रतो महाकर्मा कृत्वा प्रक्षया च युक्तः
शोषिषा तेजसा युक्तोऽजरौ न जरारहितश्चोर्वीं विस्तीर्णे थावापृथिव्यौ विभाति विभासयति ॥

इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतं सोमं पिबतं मद्यं धृतव्रता ।

युवो रथो अध्वरं देववीतये प्रति स्वसरमुप याति पीतये ॥ १० ॥

इन्द्रावरुणा । सुतऽपौ । इमं । सुतं । सोमं । पिबतं । मद्यं । धृतऽव्रता ।

युवोः । रथः । अध्वरं । देवऽवीतये । प्रति । स्वसरं । उप । याति । पीतये ॥ १० ॥

इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ सुतपौ सुतस्य सोमस्य पातारौ युवां मद्यं मदकरं सुतमभिषुतमिमं सोमं
पिबतं । किं हे धृतव्रता धृतकर्माणी युवोर्युवयो रथोऽध्वरमुद्दिश्य देववीतये देवानां पानार्थं पीतये
युवयोरपि सोमपानार्थं स्वसरं मार्गं प्रत्युप याति ॥

इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य वृष्णः सोमस्य वृषणा वृषेथां ।

इदं वामंधः परिषिक्तमस्मे आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयेथां ॥ ११ ॥

इन्द्रावरुणा । मधुमत्तमस्य । वृष्णः । सोमस्य । वृषणा । आ । वृषेथां ।

इदं वां । अंधः । परिऽसिक्तं । अस्मे इति । आऽसद्या । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयेथां ॥ ११ ॥

इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ वृषणा कामानां वर्षितारी युवां मधुमत्तमस्यातिशयेन मधुमत्तं रसवंतं वृष्णो
वर्षितारं सोमस्य सोममा वृषेथां । अग्नीनं । तथा च शतपथब्राह्मणं । यथाभागमावुषायध्वमिति यथाभाग-
मग्नीतिविवेकदाह । २. ४. २. २०. । इति । वां युवयोरर्थं इदमंधः सोमरूपमत्तमस्य अस्माभिः परिषिक्तं पात्रेषु ।
अत आसद्योपविश्यास्मिन्बर्हिषि यज्ञे मादयेथां सोमपान इति शेषः ॥ ॥ १२ ॥

सं वां कर्मणोऽष्टवर्चमष्टमं मूक्तं भरद्वाजस्थायं वैष्टुभमैन्द्राविष्णवं । अनुकम्यते च । सं वामष्टाविंद्राविष्णव-
मिति ॥ उक्थे तृतीयसवनेऽच्छावाकश्च एतत्सूक्तं । सूच्यते हि । सं वां कर्मणोऽष्टाविष्णू मदपती मदानामिति
याज्या । आ० ६. १. । इति ॥ सोमातिरेके प्रातःसवने नैमित्तिके शस्त्रे परिहिते सति गाणगारिमते सं वामिति
तस्य शस्त्रयाज्या । सूचितं च । ऐन्द्राविष्णवेति गाणगारिर्देवतप्रधानत्वात्सं वां कर्मणा समिषा हिनोमि
। आ० ६. ७. । इति ॥ सोमातिरेके माध्यंदिनसवने या विश्वासामित्वेषा शस्त्रयाज्या । सूचितं च । या विश्वासां
जगितारा मतीनामिति याज्या । आ० ६. ७. । इति ॥ उक्थे तृतीयसवनेऽच्छावाकस्यैन्द्राविष्णू मदपती इति
शस्त्रयाज्या । सूचं तूदाहृतं ॥ तृतीयसवनेऽच्छावाकस्यैन्द्राविष्णू पिबतमिति प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । इन्द्रा-
विष्णू पिबतं मध्यो अस्त्रेण सोममर्हते जातवेदसे । आ० ५. ५. । इति ॥

सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीन्द्राविष्णू अपसस्पारे अस्य ।

जुषेथां यज्ञं द्रविणं च धत्तमरिष्टैर्नः पथिभिः पारयंता ॥ १ ॥

सं । वां । कर्मणा । सं । इषा । हिनोमि । इन्द्राविष्णू इति । अपसः । पारे । अस्य ।

जुषेथां । यज्ञं । द्रविणं । च । धत्तं । अरिष्टैः । नः । पथिऽभिः । पारयंता ॥ १ ॥

हे इन्द्राविष्णू वां युवां कर्मणा सोमेणेषा हविषा च सं हिनोमि । सम्यक् प्रेरयामि । अपसः कर्मणो
ऽस्त्रोक्थस्य पारे समाप्नो यज्ञं जुषेथां । सेवेथां । किंचारिष्टैरनुपद्रवैः पथिभिर्मर्गिर्नोऽस्यान्पारयंता पारं
नयंती युवां द्रविणं धनं धत्तं । अस्त्रभ्यं दत्तं ॥

या विश्वासां जनि॒तारा॑ मती॒नामि॑न्द्रा॒विष्णू॑ क॒लशा॑ सोम॒धाना॑ ।

प्र वां गिरः॑ श॒स्यमा॑ना अ॒वन्तु॑ प्र स्तोमा॑सो गी॒यमा॑नासो अ॒र्कैः ॥ २ ॥

या । विश्वासां । जनि॒तारा॑ । मती॒नां । इन्द्रा॒विष्णू॑ इति । क॒लशा॑ । सोम॒ऽधाना॑ ।

प्र । वां । गिरः॑ । श॒स्यमा॑नाः । अ॒वन्तु॑ । प्र । स्तोमा॑सः । गी॒यमा॑नासः । अ॒र्कैः ॥ २ ॥

या यी प्रसिद्धाविन्द्राविष्णू विश्वासां सर्वासां मतीनां सुतीनां जनितारा जनितारी ॥ जन जनन इत्य-
आज्ञातोऽसृचीदं रूपं । यद्वा । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्माद्वातोरेव तृचि जनिता मंच इति निपातनास्तिलोपः ॥
कलशा कलशौ सोमधाना सोमस्य निधानभूतौ च स्यातां । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्राविष्णू वां युवां
शस्यमाना उच्चार्यमाणाः शस्त्ररूपा गिरो वाचः प्रावन्तु । प्राप्तुवन्तु । अर्कैः स्तोतृभिर्गीयमानासो गीयमानाः
स्तोमासः स्तोमाः स्तोत्राणि च प्रावन्तु । प्राप्तुवन्तु ॥

इन्द्रा॒विष्णू॑ मद॒पती॑ म॒दाना॑मा सोमै॑ यातं द्रवि॑णो द॒धाना॑ ।

सं वा॑मंज॒त्तुभि॑र्मती॒नां सं स्तोमा॑सः श॒स्यमा॑नास उ॒क्थैः ॥ ३ ॥

इन्द्रा॒विष्णू॑ इति । म॒द॒पती॑ इति मदऽपती । म॒दाना॑ । आ । सोमै॑ । या॒तं । द्रवि॑णो
इति । द॒धाना॑ ।

सं । वा॑ । अ॒ज॒न्तु॑ । अ॒क्तुऽभिः॑ । मती॒नां । सं । स्तोमा॑सः । श॒स्यमा॑नासः । उ॒क्थैः ॥ ३ ॥

हे इन्द्राविष्णू मदानां सोमानां मदपती स्वामिनी । मदपती इत्यत्र मदशब्दोऽनुवादः । द्रविणो द्रवि-
णानि धनान्यपि ॥ द्रविणा उ इति पदद्वयमेकीभूय द्रविणो इति पदं निष्पन्नं ॥ दधाना ददानीं युवां
सोममभ्या यातं । मतीनां स्तोतृणां स्तोमासः स्तोत्राण्युक्थैः शस्त्रैः सार्धं शस्यमानास उच्चार्यमाणा वां
युवामक्तुभिस्तेजोभिः समंजतु । समर्थयन्तु । सं समिति विरक्तिरादरार्था ॥

आ वा॒मश्चा॑सो अ॒भिमा॑ति॒षाह॑ इन्द्रा॒विष्णू॑ स॒धमा॑दो व॒हन्तु॑ ।

जुषे॑थां वि॒श्वा ह॒व॒ना मती॑नामु॒प ब्र॒ह्मा॑णि शृ॒णु॒तं गि॒रो मे ॥ ४ ॥

आ । वा॑ । अ॒श्वा॑सः । अ॒भि॒मा॒ति॒ऽसहः॑ । इन्द्रा॒विष्णू॑ इति । स॒ध॒ऽमा॒दः । व॒हन्तु॑ ।

जुषे॑थां । वि॒श्वा । ह॒व॒ना । मती॑नां । उ॒प । ब्र॒ह्मा॑णि । शृ॒णु॒तं । गि॒रः । मे ॥ ४ ॥

हे इन्द्राविष्णू वां युवामभिमातिषाहोऽभिमातीनां हिंसकानामभिभवितारः सधमादः सह माद्यन्तोऽश्वा-
सोऽश्वा आ वहन्तु । मतीनां स्तोतृणां विश्वा विश्वानि सर्वाणि हवना हवनानि स्तोत्राणि जुषेथां । सेवेथां ।
तदर्थं मे मदीयानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि गिरः शस्त्ररूपा वाचश्चोप शृणुतं ॥

इन्द्रा॒विष्णू॑ तत्प॑न॒याय्यं॑ वा॒ सोम॑स्य म॒दे उ॒रु च॑क्रमा॒थे ।

अ॒कृ॒णु॒तम॑न्तरि॒क्षं वरी॑योऽप्र॒थतं॑ जी॒वसे॑ नो रजा॑ंसि ॥ ५ ॥

इन्द्रा॒विष्णू॑ इति । तत् । प॒न॒याय्यं॑ । वा॑ । सोम॑स्य । म॒दे । उ॒रु । च॑क्रमा॒थे इति ।

अ॒कृ॒णु॒तं । अ॒न्तरि॑क्षं । वरी॑यः । अ॒प्र॒थतं॑ । जी॒वसे॑ । नः । रजा॑ंसि ॥ ५ ॥

हे इन्द्राविष्णू वां युवयोस्तत्कर्म पनयाद्यं सुत्वं । किं तत्कर्मैत्यत आह । सोमस्य मदे सति यदुर्ब विस्तीर्थं

चक्रमाथे विचक्रमाथे । यद्यपि विष्णोरेव विक्रमस्तथाधिकार्थत्वादुभयोरित्युच्यते । यज्ञांतरिक्षं वरीय उद्यत-
रमकण्ठं अकुर्वत । यदपि च रजांसि लोकान् सर्वान् । लोका रजांस्युच्यन्त इति यास्कः । नोऽस्माकं जीवसे
जीवनायाप्रथतं अप्रथयतं ॥

इंद्राविष्णू हविषा वावृधानायाद्धाना नमसा रातहव्या ।

घृतासुती द्रविणं धत्तमस्मे समुद्रः स्थः कलशः सोमधानः ॥ ६ ॥

इंद्राविष्णू इति । हविषा । वावृधाना । अयंऽअद्धाना । नमसा । रातऽहव्या ।

घृतासुती इति घृतंऽआसुती । द्रविणं । धत्तं । अस्मे इति । समुद्रः । स्थः । कलशः ।

सोमऽधानः ॥ ६ ॥

घृतासुती घृतात्राविंद्राविष्णू युवां हविषा सोमेन वावृधाना वर्धमानावयाद्धाना सोमायस्व शुक्रस्था-
त्तारी नमसा नमस्कारेण रातहव्या दत्तहविष्कौ यजमानैरस्मै अस्मभ्यं द्रविणं धनं धत्तं । प्रथच्छतं । किंच
युवां समुद्र उदधिरिव स्थः । भवथः । यतः सोमधानः सोमनिधानः कलशो भवथः ॥

इंद्राविष्णू पिबन्तं मध्वो अस्य सोमस्य दत्ता जठरं पृणेषां ।

आ वामंधांसि मदिराण्यग्मन्नुप ब्रह्माणि शृणुतं हवँ मे ॥ ७ ॥

इंद्राविष्णू इति । पिबन्तं । मध्वः । अस्य । सोमस्य । दत्ता । जठरं । पृणेषां ।

आ । वां । अंधांसि । मदिराणि । अग्मन् । उप । ब्रह्माणि । शृणुतं । हवँ । मे ॥ ७ ॥

दत्ता हे दर्शनीयाविंद्राविष्णू युवां मध्वोऽस्य मदकरमिमं सोमस्य सोमं पिबन्तं । किंच जठरमुदरं
पृणेषां । सोमेन पूरयेथां । हे इंद्राविष्णू वां युवां मदिराणि मदकराण्यंधांसि सोमात्मकान्यज्ञान्यागमन् ।
अभिगच्छंतु । मे मदीयानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि हवँ मदीयमाह्वानं चोप शृणुतं ॥

उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैनोः ।

इंद्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां चेधा सहस्रं वि तदैरयेथां ॥ ८ ॥

उभा । जिग्यथुः । न । परा । जयेथे इति । न । परा । जिग्ये । कतरः । चन । एनोः ।

इंद्रः । च । विष्णो इति । यत् । अपस्पृधेथां । चेधा । सहस्रं । वि । तत् । ऐरयेथां ॥ ८ ॥

हे इंद्राविष्णू उभोभौ युवां जिग्यथुः । शत्रूनजैष्टं । न परा जयेथे । न पुनः कदाचन पराजयेथे । एनोरे-
नयोर्ध्वयोर्मध्ये कतरश्चनैकतरोऽपि न परा जिग्ये । न पराजिष्ट । हे विष्णो इंद्रश्च त्वं च युवां यद्यद्वसु
प्रत्यपस्पृधेथां असुरैः सहास्पृधेथां चेधा लोकवेदवागात्मना त्रिधा स्थितं सहस्रममितं च वि तदैरयेथां ।
व्यक्रमेथामित्यर्थः ॥ तथा च ब्राह्मणं । उभा जिग्यथुरित्युक्त्वावाकस्योभौ हि तौ जिग्यतुर्न परा जयेथे न परा
जिग्ये इति न हि तयोः कतरश्चन पराजिग्ये इंद्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां चेधा सहस्रं वि तदैरयेथामितींद्रश्च
ह वै विष्णुस्यासुरैर्युधते तान् ह स्म जित्वोचतुः कल्पामहा इति ते ह तथेत्वमुरा ऊचुः सोऽब्रवीदिंद्रो याव-
देवायं विष्णुस्त्रिविक्रमते तावदस्माकमथ युष्माकमितरदिति स इमांस्तोक्तान्विचक्रमेऽथो वेदानथो वाचं
तदाहुः किं तत्सहस्रमितीमे लोका इमे वेदा अथो वागिति ब्रूयादैरयेथामैरयेथां । ऐं ब्रा० ६. १५. । इति ॥
यद्वा । तत्सहस्रं गवां सहस्रं चेधा धैरयेथामित्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

घृतवती भुवनानामिति षट्च नवमं सुक्तं भरद्वाजस्यार्थं जागतं यावापृथिवीदेवताकं । तथा चानुक्रम्यते ।
घृतवती षट् यावापृथिवीयं जागतमिति ॥ आभिन्नविके पंचमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आद्यसृष्टौ यावापृथिव्यनि-

विज्ञानार्थः । सूचितं च । घृतवती भुवनानामभिश्चिद्येन्द्र ऋभुभिर्वाजवन्निरिति तृची । आ० ७. ७. । इति ॥
बृहस्पतिसर्वेऽपि वैश्वदेवशस्त्र एष तृचः । सूचितं च । आ० ९. ५. ॥ आभिः प्रविष्टे तृतीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे घृतेन
द्यावापृथिवी इति तिस्रो द्यावापृथिव्यनिविज्ञानार्थाः । सूचितं च । घृतेन द्यावापृथिवी इति तिस्रोऽन्यो
जातः । आ० ७. ७. । इति ॥

घृतवती भुवनानामभिश्चियोर्वी पृथ्वी मधुदुधे सुपेशसा ।

द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मेणा विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा ॥ १ ॥

घृतवती इति घृतऽवती । भुवनानां । अभिऽश्रिया । उर्वी इति । पृथ्वी इति ।

मधुदुधे इति मधुऽदुधे । सुऽपेशसा ।

द्यावापृथिवी इति । वरुणस्य । धर्मेणा । विष्कभिते इति विऽस्कभिते । अजरे इति ।

भूरिऽरेतसा ॥ १ ॥

द्यावापृथिवी हे द्यावापृथिवी घृतवती दीप्तिमत्त्वावुदकवती वा । वनं घृतमित्युदकनामसु पाठात् ।
भवत इति शेषः । भुवनानां भूतानामभिश्चियाभिश्चयणीये भवत इति सर्वानुसंबन्धनीयं । उर्वी विस्तीर्णे पृथ्वी
बहुकार्यरूपेण प्रथिते च मधुदुधे मधुन उदकस्य दोग्ध्या सुपेशसा मुरूपे वरुणस्य सर्वस्य नियामकस्य
धर्मेणा धारणेन विष्कभिते पृथग्धारिते अजरे नित्ये भूरिरेतसा बहुरेतस्के बहुकार्ये वा भवतः । अत्र
साक्षात् द्यावापृथिव्योः क्षुतिप्रसंगाद्वरणेति द्रष्टव्यं ॥

असञ्चती भूरिधारे पयस्वती घृतं दुहाते सुकृते शुचिव्रते ।

राजंती अस्य भुवनस्य रोदसी अस्मे रेतः सिंचतं यन्मनुर्हितं ॥ २ ॥

असञ्चती इति । भूरिधारे इति भूरिऽधारे । पयस्वती इति । घृतं । दुहाते इति ।

सुऽकृते । शुचिव्रते इति शुचिऽव्रते ।

राजंती इति । अस्य । भुवनस्य । रोदसी इति । अस्मे इति । रेतः । सिंचतं । यत् ।

मनुऽहितं ॥ २ ॥

असञ्चती असञ्चमाने व्युदस्यती वा भूरिधारे बहुधारे । दिवो वृष्टिधाराः पृथिव्याञ्चाजलमूतरसधाराः ।
एवमुभयोरपि बहुधारत्वं । पयस्वती उदकवती । तथा च यास्कः । असञ्चमाने इति वा व्युदस्यतीति
वा बहुधारे उदकवती । नि० ५. २. । इति । शुचिव्रते शुचिक्रिये द्यावापृथिवी सुकृते शोभनकारिणे यजमा-
नाय घृतं सखादिसमुद्भिहेतुदकं दुहाते । अथ प्रत्यक्षक्षुतिः । रोदसी हे द्यावापृथिव्यावस्य भुवनस्य भूतजातस्य
राजंती ईशाने युवामस्मे अस्मासु रेतः प्रजननसमर्थं वीर्यं सिंचतं । यद्वेतो मनुर्हितं मनुष्यो हितं ॥

यो वामृजवे क्रमणाय रोदसी मर्तो ददाश धिषणे स साधति ।

प्र प्रजाभिर्जायते धर्मेणस्परि युवोः सिक्ता विषुरुपाणि सव्रता ॥ ३ ॥

यः । वां । ऋजवे । क्रमणाय । रोदसी इति । मर्तः । ददाश । धिषणे इति । सः । साधति ।

प्र । प्रऽजाभिः । जायते । धर्मेणः । परि । युवोः । सिक्ता । विषुरुपाणि । सऽव्रता ॥ ३ ॥

धिषणे धृष्टे सर्वस्य भुवनस्य निवासभूति वा हे रोदसी वां युवाभ्यां यो मर्तो मर्त्यं ऋजवे क्रमणाय युवयोः सुखगमनाय ददाश हवींषि ददाति स मर्त्यः साधयति । कामान् साधयति । किञ्च प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिः प्र जायते । प्रवृद्धो भवति । धर्मणः कर्मणः पर्युपरि युवोर्युवयोः सिक्ता सिक्तानि रैतांसि विषुःपाणि नानावर्णानि सत्रता समानकर्माणि भूतानि जायते ॥

घृतेन द्यावापृथिवी अभिवृते घृतश्रियां घृतपृचा घृतावृधा ।

उर्वी पृथ्वी होतृवूर्ये पुरोहिते ते इन्द्रिमा ईळते सुम्भमिष्टये ॥४॥

घृतेन । द्यावापृथिवी इति । अभिवृते इत्यभिऽवृते । घृतऽश्रियां । घृतऽपृचा । घृतऽवृधा ।

उर्वी इति । पृथ्वी इति । होतृऽवूर्ये । पुरोहिते इति पुरःऽहिते । ते इति । इत् । विप्राः । ईळते । सुम्भं । इष्टये ॥४॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यां घृतेनोदकेनाभिवृते आवृते भवतः । घृतश्रियादकं श्रयंत्यौ च घृतपृचा घृतसंपृक्ते च घृतावृधा घृतं वर्धयंत्यौ चोर्वीं विस्तीर्णे पृथ्वीं प्रथिते च भवतः । होतृवूर्ये यज्ञे पुरोहिते यज्ञमनैः पुरस्कृते च भवतः । विप्राः प्राज्ञाः स्तोतारस्ते इत् द्यावापृथिव्याविवेष्टये यज्ञाय । होचेष्टिरिति यज्ञनामसु पाठात् । सुम्भं सुखमीळते । याचते । सुम्भे सति हि यागाः प्रवर्तन्ते ॥

मधु नो द्यावापृथिवी मिमिक्षतां मधुश्चुता मधुदुधे मधुव्रते ।

दधाने यज्ञं द्रविणं च देवता महि श्रवो वाजमस्मे सुवीर्ये ॥५॥

मधु । नः । द्यावापृथिवी इति । मिमिक्षतां । मधुऽश्चुता । मधुदुधे इति मधुऽदुधे । मधुव्रते इति मधुऽव्रते ।

दधाने इति । यज्ञं । द्रविणं । च । देवता । महि । श्रवः । वाजं । अस्मे इति । सुऽवीर्ये ॥५॥

मधुश्रुतोदकस्य चारयित्री मधुदुधे उदकदोग्ध्यौ मधुव्रते उदकार्यकर्माणी देवता देवताभूते अस्मे अस्मासु यज्ञं द्रविणं धनं च महि महत् श्रवो यशो वाजमन्नं सुवीर्यं सुवीरत्वं च दधाने ददत्तौ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यां नोऽस्मान्मधु मधुना ॥ तृतीयैकवचनस्य लुक् ॥ मिमिक्षतां । सिंचतां ॥

ऊर्जं नो द्यौश्च पृथिवी च पिन्वतां पिता माता विश्वविदा सुदंससा ।

संरराणे रोदसी विश्वशंभुवा सनिं वाजं रयिमस्मे समिन्वतां ॥६॥

ऊर्जं । नः । द्यौः । च । पृथिवी । च । पिन्वतां । पिता । माता । विश्वऽविदा । सुऽदंससा । संरराणे इति संऽरराणे । रोदसी इति । विश्वऽशंभुवा । सनिं । वाजं । रयिं । अस्मे इति । सं । इन्वतां ॥६॥

पिता वर्षस्य सेतुत्वेन पितृभूता द्यौश्च माता धारकत्वेन मातृभूता पृथिवी चोभे नोऽस्मान्मूर्जमन्नं पिन्वतां । यच्छतां । किञ्च विश्वविदा विश्वं जानंत्यौ विश्वस्य वेदयित्री वा सुदंससा सुकर्माणी संरराणे परस्परपकायोपकारकभावेन सह रममाणे विश्वशंभुवा सर्वस्य भावयित्री रोदसी द्यावापृथिव्यावस्ते अस्मासु सनिं संभजनीयं पुत्रादिकं वाजं बलं रयिं धनं च समिन्वतां । संप्रेरयतां ॥ ॥१४॥

उदु ष्य देव इति षड्वचं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धं सवितृदेवताकं । आद्यास्त्रिस्तो जगत्पञ्चतुर्थ्याद्यास्त्रिस्त-
स्त्रिष्टुभः । तथा चागुक्तांत । उदु ष्य साविचं चिचिष्टुवंतमिति ॥ सूक्तविनियोगो खैंगिकः ॥ चातुर्विंशिकेऽहनि
वैश्वदेवशस्त्र आद्यसृचः साविचसूक्तस्थान आचपनीयः । सूचितं च । उदु ष्य देवः सविता हिरण्ययेति तिस्रस्तो
हि द्यावापृथिवी । आ० ७. ४. । इति ॥ बृहस्पतिसवेऽपि वैश्वदेवशस्त्रे साविचसूक्तस्थान एष तुषः । सूचितं च ।
उदु ष्य देवः सविता हिरण्ययेत्यनुत्तिष्ठेत् । आ० ९. ५. । इति ॥ व्यूह्ये पंचमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र उदु ष्य देवः
सविता दमूना इति तुषः साविचनिविज्ञानार्थः । सूचितं च । उदु ष्य देवः सविता दमूना इति तिस्रः
। आ० ८. ८. । इति ॥ वैश्वदेवपर्वणि साविचद्वादशकपालस्य वाममयेति याज्या । सूचितं च । वाममय सवि-
तर्वामसु ष्यः पूषन्तव व्रते वयं । आ० २. १६. । इति ॥

उदु ष्य देवः सविता हिरण्यया बाहू अयंस्तु सर्वनाय सुक्रतुः ।

घृतेन पाणी अभि प्रुष्णुते मखो युवा सुदक्षो रजसो विधर्मणि ॥१॥

उत् । ऊं इति । स्यः । देवः । सविता । हिरण्यया । बाहू इति । अयंस्तु । सर्वनाय । सुऽक्रतुः ।

घृतेन । पाणी इति । अभि । प्रुष्णुते । मखः । युवा । सुऽदक्षः । रजसः । विऽधर्मणि ॥१॥

देवो बोतमानः सुक्रतुः सुकर्मा स्त्र स प्रसिद्धः सविता हिरण्यया हिरण्ययावात्मीयी बाहू सर्वनाय
सर्वनाय दानाय वोदयंस्तु । उच्यते । किंच मखो मंहनीयो युवा नित्यतृणः सुदक्षः सुप्रज्ञो रजसो लोक-
लोदकस्य वा विधर्मणि विधारणे स्थितो घृतेनोदकेन पूर्णौ स्त्री पाणी अभि प्रुष्णुते । अभिप्रेरयति ॥

देवस्य वयं सवितुः सवीमनि श्रेष्ठे स्याम वसुनश्च दावने ।

यो विश्वस्य द्विपदो यश्चतुष्पदो निवेशने प्रसवे चासि भूमनः ॥२॥

देवस्य । वयं । सवितुः । सवीमनि । श्रेष्ठे । स्याम । वसुनः । च । दावने ।

यः । विश्वस्य । द्विऽपदः । यः । चतुऽपदः । निऽवेशने । प्रऽसवे । च । असि । भूमनः ॥२॥

तस्य देवस्य सवितुः प्रेरकस्य सवीमनि प्रसवेऽनुज्ञाने । तथा च यास्कः । सवीमनि प्रसवे । नि० ६. ७. ।
इति । श्रेष्ठेऽतिशयेन प्रशस्ते वसुनो धनस्य दावने दाने च स्याम । समर्था भूयास्य । यस्त्वं विश्वस्य सर्वस्य
द्विपदो निवेशने स्थितौ प्रसवे च स्वतंचोऽसि । यस्त्वं भूमनो भूरेचतुष्पदो निवेशने प्रसवे च स्वतंचोऽसि ॥

अदब्धेभिः सवितः पायुभिर्घृं शिवेभिरद्य परि पाहि नो गयं ।

हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा माकिर्नो अघशंस ईशत ॥३॥

अदब्धेभिः । सवितरिति । पायुऽभिः । त्वं । शिवेभिः । अद्य । परि । पाहि । नः । गयं ।

हिरण्यऽजिह्वः । सुविताय । नव्यसे । रक्ष । माकिः । नः । अघऽशंसः । ईशत ॥३॥

हे सवितरदब्धेभिरहंसितैः पायुभिस्तेजोभी रक्षणसाधनेर्वा शिवेभिः सुखकारिभिर्नोऽस्माकं गयं गृहं
धनं वा । गयः कृद्वर इति गृहनामसु मीढं गय इति धननामसु पाठात् । अद्य परि पाहि । रक्ष । हिरण्य-
जिह्वो हितरमणीयवाक् त्वं । तथा च यास्कः । हिरण्यं कक्षादित्युपक्रम्य हितरमणं भवतीति वा । नि० २. १०. ।
इति । सुविताय सुखाय नव्यसे नवतराय भव । रक्ष । अस्मान्पालय च । नोऽस्माकमघशंसोऽनर्थमाशंसमानः
शत्रुर्माकिरीशत । भेशत ॥

उदु ष देवः सविता दमूना हिरण्यपाणिः प्रतिदोषमस्थात् ।

अयोहनुर्यजतो मंद्रजिह्वा आ दाम्नुषे सुवति भूरि वामं ॥ ४ ॥

उत् । ऊं इति । स्यः । देवः । सविता । दमूनाः । हिरण्यऽपाणिः । प्रतिऽदोषं । अस्थात् ।

अयःऽहनुः । यजतः । मंद्रऽजिह्वः । आ । दाम्नुषे । सुवति । भूरि । वामं ॥ ४ ॥

देवो षोतमानो दमूना दममना दानमना वा । तथा ष चास्कः । दमूना दममना वा दानमना वा दांतमना वा । नि० ४. ४. इति । हिरण्यपाणिर्हिरण्यमयपाणिरयोहनुर्हिरण्यमयहनुः । ह्यमय इति हिरण्य-
नामसु पाठात् । यजतो यष्टव्यो मंद्रजिह्वो मोदमानवाक् स्य स सविता प्रतिदोषं प्रतिरात्रं रात्रिरवसाने
ऽवसान उदक्षात् । उत्तिष्ठतु । यो दाम्नुषे यजमानाय मह्यं भूरि प्रभूतं वामं वननीयं संभजनीयमह्यं । वामं
वननीयं । नि० ६. ३१. इति चास्कः । आ सुवति प्रेरयति ॥

उदू अयाँ उपवक्तेव बाहू हिरण्यया सविता सुप्रतीका ।

दिवो रोहांस्यरुहत्पृथिव्या अरीरमतपतयत्कच्चिदभ्वं ॥ ५ ॥

उत् । ऊं इति । अयान् । उपवक्ताऽइव । बाहू इति । हिरण्यया । सविता । सुऽप्रतीका ।

दिवः । रोहांसि । अरुहत् । पृथिव्याः । अरीरमत । पतयत् । कत् । चित् । अभ्वं ॥ ५ ॥

सवितोपवक्तेवास्माकमधिवक्तेव हिरण्यया हिरण्ययौ सुप्रतीका शोभनावयवीं बाहू उदयान् । उद्यच्छतु ।
योऽयं पृथिव्याः पृथिवीपर्यताद्विवोऽतरिचस्य रोहांस्युक्कितप्रदेशानरुहत् रोहति । पतयत् गच्छत् कच्चित्
यत्किंचिदभ्वं महत्सर्वं वस्तुजातं तिरोहितमरीरमत रमयति च ॥

वाममद्य सवितर्वाममु श्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यं सावीः ।

वामस्य हि क्षयस्य देव भूररया धिया वामभाजः स्याम ॥ ६ ॥

वामं । अद्य । सवितः । वामं । ऊं इति । श्वः । दिवेऽदिवे । वामं । अस्मभ्यं । सावीः ।

वामस्य । हि । क्षयस्य । देव । भूरः । अया । धिया । वामऽभाजः । स्याम ॥ ६ ॥

हे सवितरस्मभ्यं वामं धनमद्य सावीः । सुव । श्वश्च वामं धनं प्रसुव । किं बहूक्त्या । दिवे दिवे प्रतिदिनं
वामं धनं प्रसुव । हे देव हि यस्मात् क्षयस्य निवासभूतस्य भूरः प्रभूतस्य वामस्य दातासि अतो वयमद्यानया
धिया सुत्या वामभाजो धनवंतः स्याम । भूयास ॥ १५ ॥

इंद्रासोमा महीति पंचर्षमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्थार्यं त्रैष्टुभमिंद्रासोमदेवताकं । इंद्रासोमा पंचैंद्रासोम-
मित्यनुक्रांतं ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

इंद्रासोमा महि तवाँ महित्वं युवं महानि प्रथमानि चक्रयुः ।

युवं सूर्ये विविदर्युयुवं स्वर्विश्वा तमाँस्यहतं निदश्च ॥ १ ॥

इंद्रासोमा । महि । तत् । वां । महिऽत्वं । युवं । महानि । प्रथमानि । चक्रयुः ।

युवं । सूर्ये । विविदर्युः । युवं । स्वः । विश्वा । तमाँसि । अहतं । निदः । च ॥ १ ॥

इंद्रासोमा हे इंद्रासोमी वां युवयोस्तस्महित्वं महत्त्वं महि महत् । किं तदित्यत आह । युवं युवां महानि
महाँति प्रथमानि प्रतमानि सुखानि वा भूतानि । प्रथम इति सुखनाम प्रतमो भवति । नि० २. २२. इति

यास्कः । चक्रधुः । अकार्षे । किंच युवं युवां सूर्यं विविदधुः । अक्षमयतं च जनान् । युवं युवां स्वर्गदकं च विविदधुः । हेम स्वरित्युदकनामसु पाठात् । अपि च विश्वा विश्वानि तमांसि निदधु निदितुनसुरांश्चाहतं । अहिंसं ॥

इन्द्रासोमा वासयथ उषासमुत्सूर्यं नयथो ज्योतिषा सह ।
उप द्यां स्कंभयुः स्कंभनेनाप्रथतं पृथिवीं मातरं वि ॥ २ ॥
इन्द्रासोमा । वासयथः । उषसं । उत् । सूर्यं । नयथः । ज्योतिषा । सह ।
उप । द्यां । स्कंभयुः । स्कंभनेन । अप्रथतं । पृथिवीं । मातरं । वि ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमावुषसं वासयथः । विवासयथः । उषसं व्युच्छंतीं कारयथ इत्यर्थः । किंच सूर्यं ज्योतिषा तेजसा सहोन्नयथः । अपि च द्यां दिवं स्कंभनेन स्कंभनेहेतुनांतरिक्षेण मध्ये स्थापितेनोप स्कंभयुः । अक्षमयतं । मातरं विश्वस्य मातृभूतां पृथिवीं व्यप्रथतं । व्यप्रथयतं ॥

इन्द्रासोमावहिमपः परिष्ठां हथो वृचमनु वां द्यौरमन्यत ।
प्राणीस्थैरयतं नदीनामा समुद्राणि पप्रधुः पुरुणि ॥ ३ ॥
इन्द्रासोमौ । अहिं । अपः । परिऽस्थां । हथः । वृचं । अनु । वां । द्यौः । अमन्यत ।
प्र । अणींसि । ऐरयतं । नदीनां । आ । समुद्राणि । पप्रधुः । पुरुणि ॥ ३ ॥

हे इन्द्रासोमावहिं जगत आहतारमपो मेघस्थान्युदकानि परिष्ठां परिवृत्य स्थितं वृचमसुरं हथः । हतं । तदानीं द्यौर्वीं युवामन्वमन्यत । किंच नदीनामणींस्त्युदकानि प्रैरयतं । पुरुणि बहूनि । तुवि पूर्विति बहूनामसु पाठात् । समुद्राण्युदकस्थानान्या पप्रधुः । उदकैरापूरयतं च । अथवा समुदंतीत्युदकान्येव समुद्राणि । तानि रसेनापूरयतमित्यर्थः । तथा च यास्कः । समुद्रः कक्षात्समुद्रवत्तस्यादापः समभिद्रवत्येवमापः संमोदंतेऽस्मिन्भूतानि समुदको भवति समुनत्तीति वा । नि० २. १०. इति ॥

इन्द्रासोमा पक्वमास्वतन्नि गवामिदधधुर्वक्षणासु ।
जगृभयुरनपिनङ्गमासु रुशच्चिचासु जगतीष्वन्तः ॥ ४ ॥
इन्द्रासोमा । पक्वं । आमासु । अन्तः । नि । गवां । इत् । दधधुः । वक्षणासु ।
जगृभयुः । अनपिऽनङ्गं । आसु । रुशत् । चिचासु । जगतीषु । अन्तरिति ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमावामास्वपक्वासु गवां वक्षणासूधःस्वतर्मध्ये पक्वं पयो नि दधधुः । किंच चिचासु नानावर्णास्वासु जगतीषु गोषु । इत्का जगतीति गोनामसु पाठात् । अन्तर्मध्येऽनपिनङ्गं केनाप्यबद्धं दशतं शुक्लवर्णं पयो जगृभयुः । यथा पृथिव्यां स्वयं न चरति तथा धारितवंतावित्यर्थः । इदिति पूरकः ॥

इन्द्रासोमा युवमंग तरुचमपत्यसाचं श्रुत्यं रराथे ।
युवं शुष्मं नयं चर्षणिभ्यः सं विव्यधुः पृतनाषाहमुया ॥ ५ ॥
इन्द्रासोमा । युवं । अंग । तरुचं । अपत्यऽसाचं । श्रुत्यं । रराथे इति ।
युवं । शुष्मं । नयं । चर्षणिऽभ्यः । सं । विव्यधुः । पृतनाऽसहं । उया ॥ ५ ॥

इंद्रासोमा हे इंद्रासोमौ युवं युवां तच्च तारकमपत्यसाचं संतानयुक्तं श्रुत्वं अवशीयं रयिं धनमंग
क्षिप्रं रराधे । अस्मभ्यं धत्थः । किंवा हे उन्नूणांविंद्रासोमौ युवं युवां नयं नृभ्यो हितं पुतनासहं शत्रुसैन्या-
भिभावुकं शुष्मं बलं चर्षणिभ्यो मनुष्येभ्यः । कृष्टयश्चर्षण्य इति मनुष्यनामसु पाठात् । सं विव्यथुः । समतनुतं ।
परिवेष्टयथो वा ॥ ॥ १६ ॥

यो अद्रिभिदिति तृचं द्वादशं सूक्तं बार्हस्पत्यं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभं । तथा चानुक्रांतं । यो अद्रिभिन्नचं
बार्हस्पत्यमिति ॥ आभिन्नविकेषकृष्टेषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिश्च स्तोमातिशंसनार्थमिदं सूक्तं । सूच्यते हि ।
यो अद्रिभिन्नो दिव इति सूक्ते । आ० ७. ९. ॥ वाजपेये बार्हस्पत्ये चरौ बृहस्पतिः समजयद्वसूनीति --- त्वा-
मीकते अजिरं दृत्वाय । आ० ९. ९. इति ॥

यो अद्रिभिन्नप्रथमजा ऋतावा बृहस्पतिरांगिरसो हविष्मान् ।

द्विबर्हज्मा प्राघर्मसत्पिता न आ रोदसी वृषभो रोरवीति ॥ १ ॥

यः । अद्रिऽभिन् । प्रथमऽजाः । ऋतऽवा । बृहस्पतिः । आंगिरसः । हविष्मान् ।

द्विबर्हऽज्मा । प्राघर्मऽसत् । पिता । नः । आ । रोदसी इति । वृषभः । रोरवीति ॥ १ ॥

यो बृहस्पतिरद्रिभिन्नप्रथमचितानां शिलोच्चयानां भेत्ता मेघानां विदारको वा । अद्रिर्थावेति
मेघनामसु पाठात् । प्रथमजाः प्रजापतेर्वीर्यात् प्रथमं जातं ऋतावा सत्यवान् उदकवान् आंगिरसः पश्चाज्जातः ।
तथा च निगमः । येऽंगारा आसंसेऽंगिरसोऽभवन् दंगाराः पुनरवशांता उददीप्यन्त तद्बृहस्पतिरभवत्
। ऐ० ब्रा० ३. ३४. इति । हविष्मान् यज्ञभागवान् द्विबर्हज्मा द्व्योर्लोकयोर्वृंहितगमनः प्राघर्मसत् प्रकर्षेण
दीप्तस्थाने वर्तमानो नोऽस्माकं पिता पालयिता भवति स बृहस्पतिर्वृषभो वर्षकः सन् रोदसी बावापृथि-
व्यावा रोरवीति । अभिगर्जति ॥

जनाय चिद्द ईवंत उ लोकं बृहस्पतिर्देवहूतौ चकार ।

घ्नन्वृचाणि वि पुरो दर्दरीति जयञ्छ्वरमिचान्पृत्सु सहन् ॥ २ ॥

जनाय । चित् । यः । ईवंते । ऊं इति । लोकं । बृहस्पतिः । देवऽहूतौ । चकार ।

घ्नन् । वृचाणि । वि । पुरः । दर्दरीति । जयन् । श्वरं । अमिचान् । पृत्सु । सहन् ॥ २ ॥

अपि च यो बृहस्पतिर्देवहूतौ यज्ञे वर्तमानाद्येवत उपगच्छते सोचि जनाय लोकं स्थानं चकार करोति ।
चिदिति पुराणः । स वृचाणांवरकाणि तमांसि घ्नन्निवारयन् पृत्सु युद्धेषु श्वरं जयन् अमिचान् सहन्
अभिभवन् पुर आसुरीः पुरीर्वि दर्दरीति । भृशं विदारयति ॥

बृहस्पतिः समजयद्वसूनि महो व्रजान् गोमतो देव एषः ।

अपः सिषासन्स्वर्प्रप्तीतो बृहस्पतिर्हन्त्यमिचमर्कैः ॥ ३ ॥

बृहस्पतिः । सं । अजयत् । वसूनि । महः । व्रजान् । गोऽमतः । देवः । एषः ।

अपः । सिषासन् । स्वः । अप्रप्तिऽइतः । बृहस्पतिः । हन्ति । अमिचं । अर्कैः ॥ ३ ॥

देवो द्योतमान एष प्रसिद्धो बृहस्पतिर्वसूनि पणीनामसुराणां बलस्य वा धनानि महो महतो गोमतो
गोसहितान् व्रजांश्च समजयत् । तथा च निगमी । बृहस्पतिर्गोवपुषो बलस्य निर्मज्जानं न पर्यणो जभार
। ऋग्वे० १०. ६८. ९. इति । दूरमित पणयो वरीय उन्नावो यंतु भिगतीर्चतेन । बृहस्पतिर्यो अविद्विगूहः

सोमो यावाण ऋषयश्च विप्राः । ऋग्नि० १०. १०८. ११. । इति । किंच बृहस्पतिरप्रतीतः केनाप्यप्रतिगतः
सिवासन् संभक्तुकामः स्वः स्वर्गस्थामिचमसुरमर्कैरर्चनसाधनैर्मन्त्रैर्हति । अर्को मन्त्रो भवति यदेनेनार्चति
। नि० ५. ४. । इति यास्कः ॥ १७ ॥

सोमावद्रेति चतुर्ध्वं चयोदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं वैष्णवं सोमावद्रदेवताकं । अनुक्रम्यते च । सोमावद्रा
चतुष्कं सोमारौद्रमिति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

सोमावद्रा धारयेथांमसुर्यं१ प्र वामिष्टयोऽरमश्नुवंतु ।

दमेदमे सप्त रत्ना दधाना शं नो भूतं द्विपदे शं चतुष्पदे ॥१॥

सोमावद्रा । धारयेथां । असुर्यं । प्र । वां । इष्टयः । अरं । अश्नुवंतु ।

दमेऽदमे । सप्त । रत्ना । दधाना । शं । नः । भूतं । द्विऽपदे । शं । चतुःऽपदे ॥१॥

सोमावद्रा हे सोमावद्रावसुर्यमसुरसंबन्धि बलमस्यसु धारयेथां । किंच दमे दमे सर्वेष्वस्मद्बृहद्विष्टयो
यज्ञा वां युवामरमलं पर्याप्तं प्राप्नुवंतु । प्रकर्षेण व्याप्नुवंतु । अपि च युवां सप्त रत्ना रत्नानि दधाना धा-
रयन्ती नोऽस्माभ्यं शं सुखकरौ सुखरूपौ वा भूतं । भवतं । द्विपदेऽस्मादीयाय पुत्रादये चतुष्पदे पश्चादये च शं
भूतं । भवतं ॥

सोमावद्रा वि वृहतं विषूचीममीवा या नो गयमाविवेश ।

आरे बाधेथां निःश्रुतिं पराचैस्मे भद्रा सौश्रवसानि संतु ॥२॥

सोमावद्रा । वि । वृहतं । विषूचीं । अमीवा । या । नः । गयं । आऽविवेश ।

आरे । बाधेथां । निःऽश्रुतिं । पराचैः । अस्मे इति । भद्रा । सौश्रवसानि । संतु ॥२॥

सोमावद्रा हे सोमावद्रौ नोऽस्माकं गयं गृहं गृहगतं प्राणिजातं वा यामीवा यो रोग आविवेश तां
विषूचीं विष्वक् सर्वतो गच्छन्तीममीवां वि वृहतं । विद्योजयतं । अपि च निःश्रुतिमलक्ष्मीं पराचैः पराग्यथा
भवति तथारे दूरे बाधेथां । निवारयतं । अस्मे अस्माकं भद्रा भद्राणि सौश्रवसान्यन्नानि यज्ञांसि च संतु ।
भवन्तु । सुश्रवसो भावः सौश्रवसं । श्रवोऽन्नं यज्ञश्च ॥

सोमावद्रा युवमेतान्यस्मे विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तं ।

अव स्यतं मुंचतं यन्नो अस्ति तनूषु बडं कृतमेनो अस्मत् ॥३॥

सोमावद्रा । युवं । एतानि । अस्मे इति । विश्वा । तनूषु । भेषजानि । धत्तं ।

अव । स्यतं । मुंचतं । यत् । नः । अस्ति । तनूषु । बडं । कृतं । एनः । अस्मत् ॥३॥

हे सोमावद्रा सोमावद्रौ युवं युवामस्मै अस्माकं तनूष्वंगेष्वेतानि प्रसिद्धानि विश्वा सर्वाणि भेषजानि
धत्तं । धारयतं । किंच नोऽस्माकं तनूष्वंगेष्वस्माभिः कृतं बडं च यदेनः पापमस्ति विद्यते तत्पापमव स्यतं ।
चपयतं । क्षययतं । शिथिलबन्धं कुह्यतमित्यर्थः । अस्मादस्मात्तो मुंचतं च ॥

तिग्मायुधौ तिग्महेती सुशेवौ सोमावद्राविह सु मृळतं नः ।

प्र नो मुंचतं वरुणस्य पाशाङ्गोपायतं नः सुमनस्यमाना ॥४॥

तिग्मऽआयुधौ । तिग्महेती इति तिग्मऽहेती । सुऽशेवौ । सोमार्द्रौ । इह । सु ।
मृक्तं । नः ।

प्र । नः । मुंचतं । वरुणस्य । पाशात् । गोपायतं । नः । सुऽमनस्यमाना ॥४॥

हे सोमार्द्रौ तिग्मायुधौ दीप्तधनुक्कौ तिरमहेती तीक्ष्णशरी सुशेवौ शोभनसुखप्रदौ सुमनस्यमाना शोभनं मनः स्तोत्रमिच्छन्ती सुमनस्यमानौ सुयमानौ सुमनसौ वा संती युवामिह लोके नोऽस्मान् सु अत्यंतं मृक्तं । सुखयतं । नोऽस्मान्वरुणस्य पाशात् मुंचतं । नोऽस्मान् गोपायतं । आपश्चो रक्षतं च ॥ ॥९८॥

जीमूतस्त्रैकोनविंशत्युचं चतुर्दशं सूक्तं भारद्वाजस्य पाद्योराधं । अनुक्रम्यते च । जीमूतस्त्रैकोना पाद्युर्भा-
रद्वाजः संयामांगान्युक्शोऽमितुष्टाव वर्म धनुर्ध्यामातीं इषुधिं जगत्पुर्धं सारथिमर्धं ररमीनश्चान् रथं रथगो-
पान् जगत्पां लिंगोक्तदेवता द्वाभ्यामिषूः प्रतोदं हस्तघ्नं द्वाभ्यामिषूः पराः पंक्त्यादयो लिंगोक्तदेवताः संयामाशि-
षोऽत्याऽनुष्टुबृजीत आलातिति च द्वे द्वे इति । रथे तिष्ठन् ब्राह्मणास इति षष्ठीदशम्यौ जगत्पावत्वा यो नः स्व
इत्येषानुष्टुबृजीत आ जंघंत्याक्तावच्छ्रया यो नः स्व इति पंचानुष्टुभो यच्च बाणा इति पंक्तिः शिष्टास्त्रिष्टुभः ।
आवयया वर्म स्तूयते द्वितीयया धनुस्तृतीयया ज्या चतुर्थ्यातीं पंचम्येषुधिः । अतः पंचानां वर्माद्या देवताः ।
षष्ठ्याः पूर्वार्धेन सारथिः स्तूयते । अतः सोऽर्धस्तदेवताकः । उत्तरार्धेन ररमयः स्तूयते । सप्तम्याश्चा अष्टम्या
रथो नवम्या रथगोपाः । अतस्तास्तदेवताकाः । ब्राह्मणास इत्यस्यां ब्राह्मणपितृसोम्यद्यावापृथिवीपूषाणो
लिंगोक्तदेवताः । एकादशीद्वादशाविषुसुतिरूपत्वादियुदेवताके । त्रयोदश्या प्रतोदः । चतुर्दश्या हस्तघ्नः ।
पंचदशीषोडशाविषुदेवताके । सप्तदश्या युद्धभूमिब्रह्मणस्पत्यदितिरूपा लिंगोक्तदेवताः । अष्टादश्याः कवचसो-
मवच्छा देवताः । अंत्याया देवा ब्रह्म च देवताः ॥ युद्धेऽनेन सूक्तेन राजानं संगाहयेत् । तथा चाश्वत्थायनः ।
संयामे समुपोद्धे राजानं संगाहयेदा त्वाहार्धमंतरेधीति पश्चाद्रथस्थावस्थाय जीमूतस्त्रैव भवति प्रतीकमिति
कवचं प्रयच्छेत् उत्तरया धनुश्चत्तरां वाचयेत्स्वयं चतुर्थीं जपेत्पंचम्येषुधिं प्रयच्छेदमिप्रवर्तमाने षष्ठीं सप्तम्या-
श्चानष्टमीमिषूणवेक्षमाणं वाचयत्यहिरिव भोगेः पर्येति बाहुमिति तलं नह्यमाणं । गृ० ३. १२. इति । तथा
चावच्छ्रया परा पतेतीषून्विस्सर्जयेद्यच्च बाणाः संपतंतीति युध्यमानेषु जपेत्संश्लिष्याद्वा । गृ० ३. १२. इति ॥
अध्यायोपाकरणोत्सर्जनयोर्मंडलांत्यहोमे यो नः स्व इत्येषा । आ० गृ० ३. ५. ॥

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्धर्मी याति समदामुपस्थे ।

अनाविद्धया तन्वा जय त्वं स त्वा वर्मेणो महिमा पिपर्तु ॥१॥

जीमूतस्यऽइव । भवति । प्रतीकं । यत् । वर्मी । याति । सऽमदं । उपऽस्थे ।

अनाविद्धया । तन्वा । जय । त्वं । सः । त्वा । वर्मेणः । महिमा । पिपर्तु ॥१॥

समदं संयामाणामुपस्थ उपस्थाने सति यद्यदायं राजा वर्मी कवची याति तदा लोहमयेन वर्मेणा
संनद्धस्य राज्ञः प्रतीकं रूपं जीमूतस्यैव मेघस्यैव भवति । मेघस्य यादृशं रूपं तादृशमस्य भवतीत्यर्थः । हे
राजन् त्वमनाविद्धया शत्रुभिरबाधितया तन्वा शरीरेण शत्रून् जय । वर्मेणः स तादृशो महिमा त्वा त्वां
पिपर्तु । पालयतु ॥

धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।

धनुः शचीरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥२॥

धन्वना । गाः । धन्वना । आजिं । जयेम । धन्वना । तीव्राः । सऽमदः । जयेम ।

धनुः । शचीः । अपऽकामं । कृणोति । धन्वना । सर्वाः । प्रऽदिशः । जयेम ॥२॥

धन्वना चपिन गाः शशूणां जयेम । वयं वशीकरवाम । धन्वनाजिं संयामं च जयेम । धन्वना तीव्रा उद्यताः समदोऽत्यंतं मदवतीः शशुसेनाश्च जयेम । तथा च यास्कः । समदः समदो वात्तेः समदो वा मदतेः । नि० ९. १७. । इति । धनुः शचोरपकामं कामस्थापायं कृणोति । करोतु । किंच धन्वना वयं सर्वाः प्रदिशः सर्वामु दिक्षु वर्तमानान् शत्रून् जयेम । प्रदिकशब्दो लक्षणया तत्स्थेषु पुरुषेषु वर्तते मंचाः क्रोशंतीतिवत् । धन्वञ्शब्दस्य जयतेऽवावृत्तिरादरार्था ॥

व॒क्ष्यंती॒वेदा॒ ग॒नीगं॒ति॒ कर्णे॑ प्रि॒यं सखा॑यं परिष॒स्वजा॒ना ।

योषे॑व शि॒क्ते॒ वित॒ताधि॒ धन्व॑ज्या इ॒यं सम॑ने पा॒रय॑ती ॥३॥

व॒क्ष्यंती॒ऽइव । इत् । आ । ग॒नीगं॒ति॒ । कर्णे॑ । प्रि॒यं । सखा॑यं । परि॒ऽस॒स्वजा॒ना ।

योषा॑ऽइव । शि॒क्ते॒ । वि॒ऽत॒ता । अधि॑ । धन्व॑न् । ज्या । इ॒यं । सम॑ने । पा॒रय॑ती ॥३॥

पूर्वच ऋग्वयेन कवचधनुषी सुति । अत्र ज्यासुतिः । इयं ज्या समने संयामे धन्वन् धन्वनि । अधीति सप्तम्यर्थानुवादः । वितता विसृता पारयती पारं नयती प्रियं प्रियकरं वाक्च वक्ष्यतीव कर्णे धन्विनो राज्ञः कर्णप्रदेशमा गनीगति । आगच्छति । इदिति पुरणः । योषा नारी सखायं पतिमिव परिषस्वजानेषु परिष्वजमाना शिक्ते । शब्दायते च । तथा च यास्कः । वक्ष्यंतीवागच्छति कर्णे प्रियमिव सखायमिषु परिष्वजमाना योषेव शिक्ते शब्दं करोति वितताधि धनुषि ज्येयं समने संयामे पारयती पारं नयती । नि० ९. १८. । इति ॥

ते आ॒चर॑न्ती॒ सम॑ने॒व योषा॑ मा॒ते॒व पु॒त्रं बिभृ॑तामु॒पस्ये॑ ।

अप॒ शत्रू॑न्विध्यतां संवि॒दाने॒ आर्त्नी॑ इ॒मे वि॒ष्फुर॑न्ती॒ अमि॑त्रान् ॥४॥

ते इति । आ॒चर॑न्ती॒ इत्या॒ऽचर॑न्ती । सम॑नाऽइव । योषा॑ । मा॒ताऽइव । पु॒त्रं । बिभृ॑तां । उ॒प॒ऽस्ये॑ ।

अप॑ । शत्रू॑न् । वि॒ध्यतां । संवि॒दाने॒ इति॑ सं॒ऽवि॒दाने॒ । आर्त्नी॑ इति॑ । इ॒मे इति॑ । वि॒ष्फुर॑न्ती॒ इति॑ वि॒ऽस्फुर॑न्ती॒ । अमि॑त्रान् ॥४॥

अत्र धनुष्कोट्योः सुतिः । ते धनुष्कोट्यौ समनेव समनस्तेषु योषा पतिसमीपं न त्यजति तद्वदाचरन्ती अभितश्चरन्त्यावुपस्य उपस्थाने मातेव पुत्रं यथा माता पुत्रं धारयति तद्वद्विभृतां । राजानं धारयतां । किंचमे धनुष्कोट्यौ संविदाने संजानानि विसंवादरहिते आर्त्नी गच्छन्त्यौ ॥ अ गताविति धातोश्चर्यगिभ्यां निरिति बाङ्गलकात् निप्रत्ययो धातोरार्तभावश्च । ततः कृदिकारादक्तिनः । पा० ४. १. ४५. । इति छीष् । द्विवचनस्य पूर्वसवर्णः ॥ अस्य राज्ञोऽमित्रान् विष्फुरन्ती विहंसन्त्यौ शत्रून् अप विध्यतां । तथा च यास्कः । ते आचरन्त्यौ समनसाविव योषे मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्य उपस्थानेऽपविध्यतां शत्रून् संविदाने आर्त्न्याविमे विघ्नत्यावमित्रान् । नि० ९. ४०. । इति ॥

ब॒ह्वी॒नां पि॒ता ब॒हुर॑स्य पु॒त्रश्चि॒श्वा कृ॑णोति॒ सम॑नाव॒गत्य॑ ।

इ॒षुधिः॑ सं॒काः॒ पृ॒त॒नाश्च॒ सर्वाः॑ पृ॒ष्ठे नि॒न॒ङ्घी॑ जयति॒ प्र॒सूतः॑ ॥५॥

ब॒ह्वी॒नां । पि॒ता । ब॒हुः । अ॒स्य । पु॒त्रः । चि॒श्वा । कृ॑णोति॒ । सम॑ना । अ॒व॒ऽगत्य॑ ।

इ॒षु॒ऽधिः॑ । सं॒काः॒ । पृ॒त॒नाः॒ । च॒ । सर्वाः॑ । पृ॒ष्ठे । नि॒न॒ङ्घः॑ । ज॒य॒ति॒ । प्र॒ऽसूतः॑ ॥५॥

इषुधिरत्र सूयते । इषुधिर्बह्वीनामिषूणां पिता भवति । रक्षणहेतुत्वात्पितेत्युच्यते । इषुशब्दस्योभयस्मिन्त्वाद्वह्वीनामिति प्रयोगः । अस्येषुधेः पुत्र इषुर्बहुर्भवति । बहव इषवो हीषुधी निधीयन्ते । इषूणां निधानत्वादिषुधिः । तथा च यास्कः । इषुधिरिषूणां निधानं । नि० ९. १३. । इति । चिश्वा कृणोति । चिश्चेति शब्दा-

कुजतिः । इषुपुष्टिचमोषिष्विषुषिष्विष्विष्वं करोति । किंविषुषिः पृष्ठे निगङ्गो धन्विनी राक्षः पृष्ठभागे बहः समना युष्मान्वचनत्वा प्राप्य प्रसूतः प्रसूतः ॥ कर्तरि निष्ठा ॥ इषुनेरयत् संकाः । सह कायंति शब्दायंत इति संकाः पुतनाः । सर्वाः सेना जयति ॥ ॥ १९ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यच्चयच्च कामयते सुषारथिः ।

अभीष्टूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छंति रश्मयः ॥ ६ ॥

रथे । तिष्ठन् । नयति । वाजिनः । पुरः । यच्चयच्च । कामयते । सुऽसारथिः ।

अभीष्टूनां । महिमानं । पनायत । मनः । पश्चात् । अनु । यच्छंति । रश्मयः ॥ ६ ॥

अत्र पूर्वार्धे सारथिसुतिवत्तरार्धेऽभीष्टूनां सुतिः । सुषारथिः शोभनसारथी रथे तिष्ठन् पुरः पुरस्ताद्वर्तमानान्वाजिनोऽश्वान् च यच्च जेतुं कामयते तच्च तच्च नयति । ये रथे रश्मयोऽश्वधीवाभ्यां व्याप्य वर्तमानाः पाशाः पश्चात् रथस्य पृष्ठभागे विद्यमाना अश्वाण् मनः सारथेर्मनोऽनुकूलमनु यच्छंति । नियच्छंति । तेषामभीष्टूनां रश्मीनां महिमानं महत्त्वं पनायत । हे जनाः सुत । तथा च व्यासः । रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरस्तात्सतो यच्च यच्च कामयते सुषारथिः कल्याणसारथिरभीष्टूनां महिमानं पूजयत मनः पश्चात्सतोऽनुयच्छंति रश्मयः । नि० ९. १६. इति ॥

तीव्रान्धोषान्कृण्वते वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः सह वाजयंतः ।

अवक्रामंतः प्रपदैरमिचान् क्षिणंति शत्रून् अनपव्ययंतः ॥ ७ ॥

तीव्रान् । धोषान् । कृण्वते । वृषऽपाणयः । अश्वाः । रथेभिः । सह । वाजयंतः ।

अवऽक्रामंतः । प्रऽपदैः । अमिचान् । क्षिणंति । शत्रून् । अनपऽव्ययंतः ॥ ७ ॥

अत्राश्वसुतिः । अश्वा वृषपाणयः पांसूनां वर्षकक्षुरा रथेभी रथैः सह वाजयंतो वेगमाचरंतस्तीव्रानुसृत-
रान्धोषान् शब्दान् कृण्वते । कुर्वते । किंचानपव्ययंतोऽपलायमाना अमिचान् हिंसकान् शत्रून् प्रपदैः पादा-
थैरवक्रामंतः क्षिणंति । हिंसंति ॥

रथवाहनं हविरस्य नाम यचायुधं निहितमस्य वर्मे ।

तत्रा रथमुप शग्मं सदेम विश्वाहा वयं सुमनस्यमानाः ॥ ८ ॥

रथऽवाहनं । हविः । अस्य । नाम । यच्च । आयुधं । निऽहितं । अस्य । वर्मे ।

तत्र । रथं । उप । शग्मं । सदेम । विश्वाहा । वयं । सुऽमनस्यमानाः ॥ ८ ॥

अस्य राक्षो रथवाहनं शत्रून् जित्वा रथेनोद्यमानं धनं हविर्भवति । अग्नेर्हविरिव वर्धकं भवतीत्यर्थः ।
नामेति संमतिः । यच्च रथेऽस्य राक्ष आयुधं धनुःशरादिकं वर्मे कवचं च निहितं भवति तच्च तं ॥ तथेत्यव्ययस्य
सर्वविभक्तिकत्वात् ॥ शग्मं सुखकरं विश्वाहा सर्वदा सुमनस्यमानाः सुखमनसो भवन्तो वयं पाणवो भरद्वाजा
उप सदेम । उपगच्छेम ॥

स्वादुषंसदः पितरो वयोधाः कृच्छ्रेऽश्रितः शक्तीवंतो गभीराः ।

चिचर्सेना इषुबला अमृधाः सतीवीरा उरवो ब्रातसाहाः ॥ ९ ॥

स्वा॒दुऽसंस॑दः । पि॒तरः । व॒यः॑ऽधाः । कृ॒च्छ्रे॑ऽश्रितः । श॒क्तिः॑ऽवन्तः । ग॒भी॒राः ।

चि॒च॑ऽसे॒नाः । इषु॑ऽब॒लाः । अ॒मृ॒धाः । स॒तः॑ऽवी॒राः । उ॒रवः॑ । ब्रा॒त॒ऽस॒हाः ॥ ९ ॥

अथ रक्षनोपकृतिः । पितरो रथस्य पाणयितारः स्वादुषंसदः शत्रूणां स्वादुष्यसे संसीदन्तः शत्रूणामस्रम-
वसादयन्तो वा वयोधा अस्रस्य दातारः कृच्छ्रेऽश्रित आपदि अयन्तः शक्तीवन्तः । शक्तिरायुधविशेषः । तद्वन्तः ।
शक्तीवन्तः शक्तीहस्ता इति यावत् । यद्वा शक्तिर्वचः । तद्वन्तः । गभीरा अनाधृष्याश्चिक्षेणा दर्शनीयसेना
इषुबला बाणबला अमृधा हिंसितुमशक्याः सतीवीराः प्राप्तवीर्याः । तथा च यास्कः । तिरः सत इति प्राप्तस्य
तिरस्त्रीर्णं भवति सतः संसृतं भवति । नि० ३. २०. इति । उरवो महांतो ब्रातसाहाः समूहानामभिभवितारो
भवन्तीति ॥

ब्रा॒ह्म॒णा॒सः॒ पि॒तरः॒ सोम्या॑सः शि॒वे नो॒ द्यावा॑पृथि॒वी अ॒ने॒हसा॑ ।

पू॒षा नः॑ पा॒तु दु॒रि॒ता॒दृ॒तावृ॒धो रक्षा॑ मा॒कि॒र्नो अ॒घ॒शंस॑ ई॒शत॑ ॥ १० ॥

ब्रा॒ह्म॒णा॒सः । पि॒तरः । सोम्या॑सः । शि॒वे इति॑ । नः॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । अ॒ने॒हसा॑ ।

पू॒षा । नः॑ । पा॒तु । दुः॑ऽइ॒तात् । अ॒त॒ऽवृ॒धः । रक्षा॑ । मा॒किः । नः॑ । अ॒घ॒ऽशंसः॑ । ई॒शत॑ ॥ १० ॥

ब्राह्मणासो हे ब्राह्मणाः पितर अतावृध अतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा वर्धयितारः सोम्यासः सोमार्हाः
सोमसंपादिनो वा । तथा च यास्कः । सोम्याः सोमसंपादिनः । नि० ११. १८. इति । नोऽस्मान्नश्नत । रक्षेद्यु-
परितनमेकवचनांतं सत्यपि व्यवधाने बह्ववचनांततया विपरिणतं सद् च संबध्यतेऽध्याहारस्यातिजघन्यत्वात् ।
किंचानेहसापपि द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी नोऽस्माकं शिवे सुखकृतौ भवतां । पूषा पोषको देवोऽपि
नोऽस्मान्दुरिताहुकृताप्यातु । रक्षतु । नोऽस्माकमघशंसः पापशंसः शत्रुरपि माकिरीशत । निशिष्ट ॥ २० ॥

सु॒प॒र्णे व॑स्ते मृ॒गो अ॒स्या दंतो॑ गो॒भिः सं॑न॒द्धा प॑तति॒ प्रसू॑ता ।

यच्चा॑ नरः॒ सं च॑ वि च॒ द्रव॑न्ति॒ तच्चा॑स्मभ्य॒मिष॑वः॒ शर्म॑ यंसन् ॥ ११ ॥

सु॒ऽप॒र्णे । व॑स्ते । मृ॒गः । अ॒स्याः । दंतः॑ । गो॒भिः । सं॑न॒द्धा । प॑तति॒ । प्र॑ऽसू॒ता ।

यच्चा॑ । नरः॒ । सं । च॑ । वि । च॑ । द्रव॑न्ति । तच्चा॑ । अ॒स्मभ्य॑ । इष॑वः । शर्म॑ । यंसन् ॥ ११ ॥

अस्यामृचीषवः स्तूयन्ति । सुपर्णं शोभनं वाजं वस्ते । इयमिषुर्धारयति । अस्या इषोर्मृगो मृगावयवः शृंगं
दंतो भवति । इषवः काश्चिद्दंतमुखा भवन्ति हि । अथवास्या दंतो मृगः शत्रून्मृगयमाणो भवति । किंच गोभि-
र्गौविकारिः स्नायुभिः संनद्धा सम्यग्बद्धा । अथवा गौरिति ज्यानाम । तथा संबद्धा । अथ वचनव्यत्ययः । तथा
च निगमः । वृक्षे वृक्षे नियता मीमयन्नीः । अ॒ग्नि॒ १०. २७. २२. इति । अस्यायमर्थः । वृक्षे वृक्षे धनुषि धनुषि
गौर्ज्या नियता मीमयन्त शब्दं करोतीति । तथा च यास्कः । वृक्षे वृक्षे धनुषि धनुषि । वृक्षो ब्रह्मणावृत्ता चां
तिष्ठतीति वा । चा क्षियतेर्निवासकर्मणः । नियता मीमयन्नीः शब्दं करोति । मीमयतिः शब्दकर्म । नि०
२. ६. इति । प्रसूता प्रेरिता सती पतति । यत्र युद्धे नरः सं च सह च वि च पृथक्च द्रवन्ति चरन्ति तच्चास्म-
भ्यमिषवः शराः शर्म सुखं यंसन् । प्रयच्छन्तु । तथा च यास्कः । सुपर्णं वस्ते इति वाजानभिप्रेत्य मृगमयोऽस्या
दंतो मृगयतेर्वा गोभिः संनद्धा पतति प्रसूतेति व्याख्यातं । यच्च नराः संद्रवन्ति च विद्रवन्ति च तच्चास्मभ्यमिषवः
शर्म शरणं प्रयच्छन्तु । नि० ९. १९. इति ॥

अ॒जी॒ते परि॑ वृ॒द्धि नो॑ऽश्मा॒ भवतु॑ नस्त॒नूः ।

सोमो॑ अ॒धि ब्र॑वीतु नोऽ॒दितिः॒ शर्म॑ यच्छतु ॥ १२ ॥

